

РАДЯНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВІН-
ЛЕСТРИГОНИ

2

**НАУКОВА РАДА
ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

М. П. БАЖАН (голова Наукової ради), Б. М. БАБІЙ, І. К. БІЛОДІД, П. А. ВЛАСЮК,
В. М. ГЛУШКОВ, Г. В. ГОЛОВКО, В. Н. ГРІДНЄВ, В. С. ГУТИРЯ, Г. М. ДОБ-
РОВ, О. З. ЖМУДСЬКИЙ, Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ, В. І. КАСЯН, І. І. КОМПАНИЄЦЬ
(заступник голови Наукової ради), В. М. КОРЕЦЬКИЙ, І. Д. НАЗАРЕНКО, Л. М. НО-
ВИЧЕНКО, О. С. ПАРАСЮК, Б. Є. ПАТОН, В. Ф. ПЕРЕСИПКІН, П. М. ПЕРШИН,
І. Г. ПІДОПЛІЧКО, В. Б. ПОРФИР'ЄВ, Л. М. РЕВУЦЬКИЙ, М. Є. СИВАЧЕНКО,
А. Д. СКАБА, К. Ф. СТАРОДУБОВ, С. І. СУББОТІН, В. М. ТЕРЛЕЦЬКИЙ,
П. Т. ТРОНЬКО, О. Я. УСИКОВ, П. М. ФЕДЧЕНКО, І. М. ФЕДОРЧЕНКО,
І. М. ФРАНЦЕВИЧ, В. В. ЦВЕТКОВ, Р. В. ЧАГОВЕЦЬ, М. З. ШАМОТА,
Г. А. ШВЕД (відповідальний секретар Наукової ради), Г. Г. ШЕВЕЛЬ, В. І. ШИН-
КАРУК, С. М. ЯМПОЛЬСЬКИЙ.

■

РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

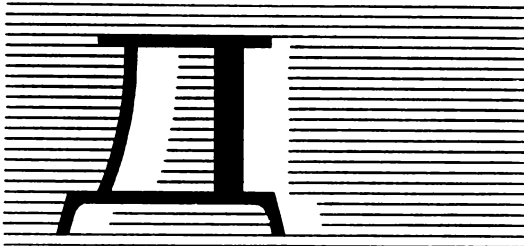
ТОМ 2
ДЕРЖАВІН — ЛЕСТРИГОНИ

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

А. Д. СКАБА (відповідальний редактор), Б. М. БАБІЙ, С. М. БІБІКОВ, О. А. БОРОДІН, І. О. ГУРЖІЙ, П. П. ГУДЗЕНКО, К. Г. ГУСЛИСТИЙ, В. Л. ЗУЦ (відповідальний секретар), М. К. ІВАСЮТА, І. І. КОМПАНІЄЦЬ (заступник відповідального редактора), С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, Ю. Ю. КОНДУФОР, П. А. ЛАВРОВ, Ф. Є. ЛОСЬ, І. Д. НАЗАРЕНКО, М. І. СУПРУНЕНКО, В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ, В. Я. ТАРАСЕНКО, П. Т. ТРОНЬКО, А. Т. ЧЕКАНЮК.

**ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

1 9 7 0

ДЕРЖАВІН Микола Севастьянович (15.XII 1877 — 26.II 1953) — рад. історик, славіст, філолог, акад. АН СРСР (з 1931), почесний член АН Білорус. РСР і Болгар. АН. Член КПРС з 1945. Н. в с. Преславі (тепер Приморського р-ну Запоріз. обл.) в сім'ї вчителя. Вчився на істор.-філол. ф-ті Петерб. ун-ту і в Ніжинському істор.-філол. ін-ті. У 1922—25 — ректор, з 1925 — зав. кафедрою слов. філології Ленінгр. ун-ту. В 1931—34 — директор Ін-ту слов'янознавства АН СРСР. З 1942 — голова Антифашист. к-ту рад. вчених, член Всеслов. к-ту (1942—47), потім — член Слов. к-ту СРСР. Автор багатьох наук. праць, найважливіші з яких присвячено історії Болгарії і болг. л-ри. Написав ряд статей про життя і творчість Т. Г. Шевченка («Тарас Григорович Шевченко», 1921; «Творчість Т. Г. Шевченка в його історичному та ідеологічному оточенні», 1932, та ін.). Держ. премія СРСР, 1948. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Происхождение русского народа. Великорусского, украинского, белорусского. М., 1944; Славяне в древности. М., 1945; История Болгарии, т. 1—4. М.—Л., 1945—48.

Лит.: Д е р ж а в и н К. Н. Список трудов академика Н. С. Державина в области славяноведения (1898—1952). «Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР», 1953, в. 11.

ДЕРЖАВНА ВАРТА — карально-поліцейські органи, створені в травні 1918 гетьманським «урядом» Скоропадського для охорони бурж.-поміщицького ладу, боротьби проти революц. руху трудящих України. Загони Д. в. формувалися з кол. жандармів, поліцейських, реакційних офіцерів, куркулів. Спец. каральні підрозділи Д. в. разом з австро-нім. окупаційними військ. загонами проводили нещадні екзекуції в селах і містах, заарештовували, розстрілювали революц. робітників і селян. У Д. в. була зосереджена служба розшуку, що стежила за діячами більшовицького підпілля, членами військ.-революц. к-тів. Д. в. припинила своє існування разом з крахом гетьманського «уряду» в грудні 1918.

Є. М. Скляренко (Київ).

ДЕРЖАВНА ДУМА — представницька законодавча установа в Росії 1906—17 з обмеженими правами, яку створив царський уряд під натиском бурж.-демократич. революції 1905—07 для повернення країни в бурж. монархію зі збереженням повноти політ. влади за царизмом.

Після провалу *Булігінської думи* цар Микола II, щоб відвернути маси від революції, 17 (30).X 1905 видав маніфест, у якому обіцяв скакати законодавчу Д. д. з участю представників від усіх верств населення. Насправді ж виданий 11 (24).XII 1905 закон про вибори до 1-ї Д. д. позбавляв виборчих прав більше половини населення країни. Зберігши куріальну систему, яка існувала під час виборів до *Булігінської думи*, закон додав до селянської курії, землевласницької та міської ще й робітничу курію, але одночасно різко обмежив участь робітників у виборах. Вибори були не-

рівними: поміщики обирали 1 виборщика від 2 тис. виборців, селяни — від 30 тис., а робітники — від 90 тис.; багатоступеневими: поміщики і буржуазія обирали депутатів за двоступеневою, робітники — триступеневою і селяни за чотириступеневою системою. Законодавчі права Д. д. були дуже обмежені, вона не мала права змінювати осн. держ. закони, а закони, що вона приймала, підлягали затвердженню Державною радою, яка була перетворена маніфестом царя на верхню палату і яка мала право *вето* щодо рішень Д. д. Більшовики закликали трудящі маси бойкотувати вибори до 1-ї Д. д., але в умовах спаду революції при наявності конституційних ілюзій селянства, викликаних маневрами царизму й передвиборчою діяльністю кадетів, а також через зрадництво меншовиків зірвати вибори не вдалося. За допомогою репресій проти лівих партій у ході виборів урядові вдалося забезпечити в 1-й Д. д. [27.IV (10.V) — 8 (21).VII 1906] величезну перевагу поміщикам і буржуазії. До 1-ї Д. д. від губерній на тер. України було обрано депутатами: 24 поміщики, 26 представників буржуазії та бурж. інтелігенції, 8 робітників і 42 представники від селян (здебільшого куркулів). Укр. бурж.-націоналістичні депутати створили в 1-й Д. д. «Українську думську громаду», до якої, висуваючи на перший план ідею нац. ідентичності і всупереч гострій класовій боротьбі, яка точилася на Україні, намагалися залучити всіх депутатів-українців незалежно від їхньої парт. і класової належності. Діяльність «Української думської громади» була спрямована й проти інтернац. союзу трудящих України та Росії в їхній спільній боротьбі проти царизму, поміщиків і буржуазії.

Центр. питанням у 1-й Д. д. було *аграрне питання*. Під час його обговорення більшість сел. депутатів (так само, як і в 2-й і 3-й Д. д.) виступила проти аграрної політики уряду й вимагала конфіскації поміщицьких та ін. приватновласницьких земель і запровадження зрівняльного землекористування за «трудовою нормою». Царизмові стало ясно, що Д. д. не виправдала його сподівань. У заяві 20.VI (3.VII) 1906 уряд вилосився за збереження в недоторканності поміщицького землеволодіння, а слідом за цим 9 (22).VII 1906 був опублікований царський маніфест про розпуск 1-ї Д. д.

В умовах спаду революції більшовики звняли участь у виборах до 2-ї Д. д., щоб використати думську трибуну для революц. агітації й викриття самодержавства й контрреволюц. буржуазії. Участь більшовиків у виборчій кампанії сприяла зростанню політ. свідомості мас у ході виборів. Склад депутатів 2-ї Д. д. [20.II (5.III) — 2 (15).VI 1907] був значно лівішим, ніж у 1-й Д. д. Після закінчення 1-ї сесії уряд розігнав 2-у Д. д., заарештував думську с.-д. фракцію і 3 (16).VI 1907 видав новий виборчий закон, який ще більше урізував виборчі права робітників і селян; робітн. представництво, зокрема, було урізане вдвоє, а чорносотенці та октябристи мали $\frac{1}{3}$ депутатів в 3-й Д. д. Саме через це склад депутатів 3-ї Д. д. цілком задовольняв уряд, і вона проіснувала повний строк [1 (14).XI 1907 — 9(22).VI 1912]. За характеристикою В. І. Леніна, 3-я Д. д. була політично оформленим союзом політ. організацій поміщиків і великої буржуазії проти революції.

Діяльність 4-ї Д. д. [15 (28).XI 1912 — 6 (19).X 1917] проходила в умовах нового революц. піднесення, першої світової війни й політ. кризи, що завершилася поваленням царизму. Незважаючи на урядові репресії під час виборів, більшовицька партія й робітн. клас домоглися обрання до 4-ї Д. д. в 6 пром. губерніях по робітничій курії де-

путатів-більшовиків: О. Є. Бадаєва, Г. І. Петровського, М. К. Муранова, Ф. М. Самойлова, М. Р. Шагова та Р. В. Малиновського (згодом викритий як провокатор). У 4-й Д. д. більшовики відіграли винятково важливу роль у політ. освіті мас, викриваючи з думської трибуни реакційну політику царизму й контрреволюц. буржуазії (див. *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*). Поразки на фронтах і зростання революц. руху в країні спричинилися до утворення бурж.-поміщицькими партіями 4-ї Д. д. 22 серпня 1915 т. з. «Прогресивного блоку», який вимагав від царя створення «уряду довір'я», здатного переможно закінчити війну й придушити революц. рух. В умовах наростання в країні революц. кризи керівники «Прогресивного блоку» взяли участь у підготовці палацового перевороту. Указом царя 25.II (10.III) 1917 заняття 4-ї Д. д. було перервано. 27.II (12.III) 1917 в день повалення самодержавства депутати Думи створили Тимчасовий комітет Д. д., який за згодою есеро-меншовицького виконкому Петрогр. Ради сформував бурж. Тимчасовий уряд. 4-у Д. д. розпущено 6 (19). X 1917 в зв'язку з початком виборів до *Установчих зборів*. Д. д. остаточно перестала існувати після перемоги Великої Жовтн. соціаліст. революції. Декретом Раднаркому РРФСР 18 (31). XII 1917 було ліквідовано канцелярії Д. д. та Тимчас. к-ту. *Лит.*: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 9—13, 15—26 [див. Предметний покажчик «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференції і пленумів ЦК, ч. І. К., 1954; Черменскій Е. Д. Буржуазія і царизм в революції 1905—1907 гг. М.—Л., 1939; Томсинскій С. Г. Борьба классов и партий во Второй Государственной думе. М., 1924; Добровольский Н. М. Рабочие депутаты в III Государственной думе. Горький, 1957; Бадаев А. Большевики в Государственной думе. Воспоминания. М., 1954.

П. А. Лавров (Київ).

ДЕРЖАВНА НАРАДА — нарада, проведена бурж. Тимчасовим урядом 12—15 (25—28). VIII 1917 у Москві з метою консолідації контрреволюц. сил для розгрому революції. В Д. н. взяли участь бл. 2,5 тис. чол.—кол. депутати Держ. думи, представники промисловців, банкірів, поміщиків, міських дум і земств, вищою думівництва, генералітету, офіцера. Ради на Д. н. були представлені меншовиками і есерами. Д. н. виробила контрреволюційний курс на ліквідацію Рад, на скасування громадських організацій в армії, на продовження імперіалістичної війни, на встановлення повновладної диктатури буржуазії. Більшовики викривали контрреволюц. характер Д. н. На їх заклик 12 (25). VIII 1917 заг. одноденні страйки протесту проти Д. н. відбулися в Москві (400 тис. страйкарів), Києві (22 тис.), Харкові, Катеринославі та ряді ін. міст країни.

С. М. Королюцький (Харків).

ДЕРЖАВНА ПРЕМІЯ — нагорода від імені держави за видатні досягнення в певній галузі діяльності. Є Д. п. СРСР і Д. п. союзних республік. Постанову про Держ. премії СРСР прийняв ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 9.IX 1966; Положення — 17. II 1967.

Їх присуджують за наук. дослідження, які носять великий вклад у розвиток вітчизн. науки; за роботи по створенню та впровадженню в нар. г-во найпрогресивніших матеріалів, машин і механізмів; за нові високопродуктивні технологічні процеси; за впровадження передового виробничо-тех. досвіду, який має велике народногосподарське значення; за оригінальні й економічні архітектурні й тех. споруди; за глибокі теоретичні дослідження з питань держ. і госп. будівництва й марксистсько-ленінської науки; за найталановитіші високоцінні твори л-ри

Нагрудний знак лауреата Державної премії СРСР.

і мистецтва. Щороку може присуджуватись до 50 Держ. премій СРСР у галузі науки й техніки, до 10 — у галузі л-ри, мистецтва і архітектури. При нових великих досягненнях лауреата Д. п. СРСР цю премію можна присудити йому повторно, але не раніше як через 5 років після попереднього присудження Д. п. СРСР. Розмір премії 5 тис. крб. кожна. Присудження Д. п. СРСР покладено на К-т по Ленінських і Д. п. у галузі науки й техніки при Раді Міністрів СРСР і на К-т по Ленінських і Д. п. у галузі л-ри, мистецтва і архітектури при Раді Міністрів СРСР.

Рішення К-тів про присудження Д. п. СРСР набирають силу після того, як їх затвердять ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР. Їх публікують у пресі до річниці Великої Жовтн. соціаліст. революції. Особам, які одержали Д. п. СРСР, присвоюють звання «Лауреат Державної премії СРСР», вручають диплом і нагрудний знак з зазначенням року присудження премії.

За 1967—69 Д. п. СРСР нагороджено 330 осіб. Серед удостоєних цього звання — діячі науки, техніки і культури, працівники пром-сті, будівництва УРСР, у т. ч. за 1967 — Я. Л. Ваткін, А. М. Мілецький, Е. А. Більський, Л. О. Липович, О. М. Печенов, А. Т. Полянський, Д. С. Вітхун, Ю. В. Рацкевич; за 1969 — П. М. Першин, А. С. Оканенко, Г. А. Сістер, В. В. Святухін, Є. І. Добровольський, М. Ф. Баландин, В. І. Атрошенко, М. А. Бочар, О. У. Корінний, М. Я. Лазукин, А. С. Малишко.

В 1962 проведено заміну дипломів і нагрудних знаків Сталінських премій (були засновані за постановою Раднаркому СРСР 20.XII 1939 і присуджувалися протягом 1940—52), перейменованих на Д. п. СРСР. Республіканські Д. п. засновані в РРФСР, БРСР, Ест. РСР, Молд. РСР, Туркм. РСР (з 1965), Аз. РСР, Каз. РСР, Лит. РСР (з 1966), Латв. РСР, Тадж. РСР, Узб. РСР (з 1967).

23.IV.1969 встановлено *Державні премії Української РСР* в галузі науки і техніки та *Державні премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка* в галузі літератури, мистецтва і архітектури.

В. В. Мрига (Київ).

ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ (ДПУ) — орган Рад. д-ви, завданням якого була боротьба з політ. та економіч. контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом, охорона кордонів республік тощо. В УРСР створено на основі рішення XI Всерос. конференції РКП (б) постановою ВУЦВК від 22.III 1922 замість ліквідованої *Всеукраїнської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами*. Із заснуванням Союзу РСР і створенням 1923 Об'єднаного держ. політ. управління (ОДПУ), за положенням, затвердженим постановою ВУЦВК від 13.VIII 1924, голова ДПУ УРСР одночасно був уповноваженим ОДПУ при Раднаркомі УРСР. Відповідно до «Загального положення про народні комісаріати УРСР» від 12.X 1924 ДПУ УРСР, що було у складі Наркомату внутр.

справ республіки, стало діяти на правах комісаріату. Місц. органи ДПУ були його відділи при виконавчих к-тах: губернських (1922—25), округних (1925—30), обласних (1932—34). У період з липня 1930 до лютого 1932 (з часу ліквідації округів, до створення областей) існували міжрайонні сектори ДПУ. Всі справи, що їх розслідувало ДПУ, розглядали судові органи республіки (див. *Судова система Української РСР*). Діючи під безпосереднім керівництвом парт. органів і спираючись на підтримку робітників і сел. бідноти, органи ДПУ знешкодили багатьох шпигунів, диверсантів, шкідників і терористів, викрили контрреволюц. орг-ції, зокрема бурж.-націоналістичну «*Стілку визволення України*». З утворенням 10.VII 1934 союзно-республіканського Наркомату внутр. справ СРСР органи ДПУ були перетворені в Головне Управління Держ. безпеки НКВС СРСР. Одночасно такі управління були утворені в союзних республіках, в т. ч. в УРСР.

Лит.: Борьба с преступностью в Украинской ССР. Сборник документов, т. 1. 1917—1952 гг. К., 1966.

Д. С. Сислю (Київ).

ДЕРЖАВНИЙ АКТ НА ВІЧНЕ КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЮ КОЛГОСПАМИ — документ, що засвідчує право колгоспу на безплатне користування землею, яку закріпила за ним Рад. д-ва безстроково (навечно). Надання землі, що є загальнонар. держ. власністю, в користування колгоспам було юридично оформлено постановою ЦВК і Раднаркомом СРСР від 3.IX 1932 «Про створення ста-лого землекористування колгоспів». *Примірний статут колгоспу*, прийнятий 3-м Всесоюз. з'їздом колгоспників (див. *З'їзди колгоспників*) і затверджений постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 28. XI 1969, визначив, що земля, яку займає колгосп, закріплюється за ним у безплатне і безстрокове користування, тобто навечно, й не підлягає ні купівлі-продажу, ні орендуванню. Акт складається за єдиною в СРСР формою у двох примірниках, з яких один видається колгоспові, а другий зберігається в райвиконкомі. В акті визначаються розміри й межі закріплених за колгоспом земель. До акту додається план земель колгоспу. Виконком районної (міської) Ради записує акт у Держ. книгу реєстрації землекористувань.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967; Історія держави й права Української РСР, т. 1. 1917—1937 рр. К., 1967.

ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ — система органів, що мають державновладні повноваження й служать знаряддям здійснення завдань і функцій д-ви. Найвність Д. а. є неодмінною ознакою держави. Д. а. складається з особливих груп людей, фахом яких є управління ін. людьми та засобами виробництва. Д. а. експлуаторських д-в призначений здійснювати економіч. експлуатацію мас, політ. гноблення та відповідний ідеологічний вплив на їхню поведінку. Це — кастовий апарат, відірваний від народу, його сила й міць зосереджені в органах безпосереднього насильства — в армії, поліції тощо, які є знаряддям здійснення влади експлуаторів.

Новим і вищим типом Д. а. є апарат соціалістич. д-ви, який спочатку є апаратом д-ви диктатури пролетаріату, а в умовах остаточної перемоги соціалізму — апаратом загальнонар. соціалістич. д-ви. Створений внаслідок зламу старої держ. машини в жовтні 1917, рад. Д. а. весь час удосконалюється як у центрі, так і на місцях. Так, уже 1919 Раднарком УРСР видав ряд положень про центр. органи управління — нар. комісаріати. На Всеукр. з'їзді Рад слухалися звіти уряду УРСР про його роботу, велику увагу приділяли питанням рад. будівництва (див., напр., *Всеукра-*

їнська нарада з питань радянського будівництва). Основою рад. Д. а., що є апаратом Союзу РСР та його складових частин — союзних республік, є представницькі органи держ. влади (в УРСР, зокрема, *Ради депутатів трудящих Української РСР*), які в тій чи ін. формі утворюють апарат держ. управління (т. з. виконавчорозпорядчі органи), органи суду та прокуратури. Рад. Д. а. діє відповідно до принципів держ. управління, які визначив В. І. Ленін, насамперед принципів соціалістич. демократії, соціалістич. законності, широкої участі населення в його повсякденній роботі, звітності всіх держ. органів та їхніх керівних працівників перед народом. Організаційно рад. Д. а. побудовано на принципах демократичного централізму та соціалістичного федералізму. Запорукою успішної діяльності Д. а. є те, що ним керує Комуністич. партія, політику якої він здійснює. В УРСР відповідно до Конституції 1937 Д. а. виконує численні й відповідальні завдання по здійсненню влади, управління нар. г-вом, керівництву соціально-культ. будівництвом, обороні країни, охороні прав та інтересів громадян тощо.

Лит.: Історія держави й права Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Цвєтков В., Макогон С. Радянське державне право. К., 1968.

П. О. Недбайло (Київ).

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВНИЙ ФОНД СРСР (ДАФ) — сукупність усіх документальних матеріалів Рад. Союзу, які мають наук., політ., нар.-госп., практичне або ін. держ. значення, незалежно від часу їх походження, техніки, засобу відтворення. Створення ДАФ було проголошено декретом РНК РРФСР від 1.VI 1918. Склад і організацію ДАФ вперше було визначено положенням, затвердженим Раднаркомом СРСР 29.III 1941. Постановою Ради Міністрів СРСР від 13.VIII 1958 затверджено нове положення про ДАФ. До складу ДАФ входять всі документ. матеріали установ, орг-цій, підприємств, окремих осіб рад. епохи і дореволюц. періоду. Це писемні пам'ятки історії, права, мистецтва, літератури, побуту народів СРСР, кінофотодокументи (негативи кінофільмів, фотознімків, матриці та ін.), ілюстративні матеріали (плакати, листівки тощо), мікрофотокопії документів. ДАФ перебуває в безпосередньому віданні Гол. архівного управління при Раді Міністрів СРСР, якому підпорядковано всю мережу держ. архівів на тер. Рад. Союзу. ДАФ належать також документальні матеріали, що зберігаються в рукописних відділах і архівах б-к, музеїв, наук. установ, архіві Академії наук СРСР. До складу ДАФ не входять спец. парт. архіви, в яких зберігаються документальні матеріали парт. і комсомольських організацій. На Україні положення про єдиний держ. архівний фонд вперше затверджено постановою уряду від 16.XII 1925, в якій визначено категорії документів, що входять до єдиного архівного фонду. 5.IV 1930 уряд УРСР видав новий закон про єдиний держ. архівний фонд, в якому подано докладний перелік усіх документальних матеріалів, що входять до його складу.

ДЕРЖАВНИЙ КАПІТАЛІЗМ — одна з форм відносин між д-вою та господарством. Встановився під час виникнення капіталістич. способу виробництва. Суть цих відносин полягає в посередньому або прямому втручанні д-ви в госп. життя. Класова природа д-ви визначає мету і характер її втручання, яке в різні періоди історії і в різних країнах інше. Д. к. у період становлення і розвитку капіталізму виявляється або у формі широкого держ. втручання в економіку й безпосередньої

госп. діяльності д-ви, або у формі (вужчій) одержання прибутків експлуатацією, здаванням в оренду держ. капіталістич. власності (держ. підприємств, держ. банків, засобів зв'язку тощо), виконанням д-вою ін. госп. функцій для розвитку й зміцнення держ. власності та приватних капіталістич. підприємств. У вужчій формі Д. к., зокрема, характерний для країн Зх. Європи в період первісного нагромадження капіталу. Так, масова експропріація селянства могла бути здійснена лише внаслідок безпосереднього втручання д-ви. Це втручання охоплювало важливі сторони економіч. життя; гол. метою політики т. з. меркантилізму було прискорення процесу «фабрикації фабрикантів». У 16—18 ст. буржуазія використала д-ву для загарбання та пограбування колоній. Відмова бурж. д-ву у 19 ст. від меркантилізму не була відмовою від посереднього втручання д-ви, коли воно було вигідне пром. буржуазії як класу. В 2-й пол. 19 ст., тобто в період панування вільної конкуренції, в Росії, Німеччині, Італії, Японії держ. втручання набуло таких значних розмірів, що бурж. ідеологи назвали його «державним соціалізмом». В дійсності таке втручання нічого спільного з соціалізмом не мало, бо, як писав Ф. Енгельс, перехід великих підприємств і засобів зв'язку до рук д-ви не ліквідував капіталістич. характеру продуктивних сил, бо сучасна йому д-ва, незважаючи на її форму, була «по самій своїй суті капіталістична машина, держава капіталістів, ідеальний суккупний капіталіст» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 274). Цей вислів Ф. Енгельса повністю стосується і нових бурж. теорій, які втручання сучас. бурж. д-ви в г-во демагогічно представляють «революцією в економічних функціях» цих д-в, що нібито стали служниками загальнонар. інтересів і керівниками г-ва. Бурж. д-ва і в період домонополістич. капіталізму, і в період імперіалізму завжди зберігає осн. виробничі відносини, притаманні капіталізму, відносини експлуатації найманих робітників капіталістами. В той же час втручання сучас. бурж. д-в характеризується зрощенням капіталістич. монополій з держ. апаратом і призводить до створення *державно-монополістичного капіталізму*, який намагається пристосуватися до умов боротьби двох світових систем. Однак ніякі нововведення, до яких вдаються імперіалістичні д-ви, не міняють експлуаторської суті капіталізму.

Принципово зовсім іншу роль відіграє політика Д. к. в умовах *диктатури пролетаріату*, коли Д. к. використовується для розвитку великої індустрії, в інтересах побудови соціалізму. В Рад. країні в *перехідний період від капіталізму до соціалізму* одним з п'яти суспільно-економіч. укладів був Д. к. В ньому, як вказував В. І. Ленін, не було для Рад. влади нічого страшного, бо Рад. д-ва є д-ва, в якій забезпечена влада робітників і бідноти. Тому перед д-вою диктатури пролетаріату постало завдання «знайти правильні способи того, як саме слід спрямувати неминучий (до певної міри і на певний строк) розвиток капіталізму в русло державного капіталізму, якими умовами обставити це, як забезпечити перетворення в недалекому майбутньому державного капіталізму в соціалізм» (Ленін В. І. Твори, т. 32, с. 314). В СРСР політику Д. к. проводила Рад. д-ва в період відбудови та соціалістич. реконструкції нар. г-ва в осн. протягом 1921—28. Найважливішими способами використання Д. к. було залучення іноземного приватного капіталу у вигляді концесій, створення мішаних акц. т-в, тех. допомоги та допущення внутр. приватного капіталу у вигляді приватно-капіталістич. оренди націоналізованих

підприємств, комісійної та посередницької торгівлі. Питома вага концесійних підприємств у продукції фабрично-заводської пром-сті СРСР становила не більше 0,6%. Орендовані внутр. приватним капіталом ценозові підприємства виробляли лише бл. 2% пром. продукції всієї ценозової пром-сті СРСР. В ті ж роки в УРСР внутр. приватний капітал у формі передавання в оренду дрібних і серед. націоналізованих підприємств д-ва використовувала гол. чин. у пром-сті. Орендарі експлуатували ці підприємства на умовах, визначених д-вою, під її контролем. Всього на Україні з 6426 підприємств, виділених в орендний фонд, лише бл. 4 тис. було здано в оренду. В економіці УРСР, як і в СРСР в цілому, Д. к. посідав незначне місце і вже на поч. другої п'ятирічки (1933) перестав існувати. Рад. д-ва використала Д. к. для зміцнення великого пром. виробництва, планової економіки, для стримання дрібнобурж. стихії. Іноземний і внутр. капітал перебував під постійним наглядом Рад. д-ви, що повністю зберігала конституційні положення щодо держ. власності, монополії зовн. торгівлі, юрисдикцію рад. судів, рад. законодавство про працю, рад. принципи тарифної та митної політики.

В наш час політика Д. к. має велике значення для країн, що визволилися і стали на шлях боротьби за економіч. незалежність. Індустриалізація цих країн потребує створення держ. сектора, в якому відтворюється одна з осн. форм політики Д. к.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 19. Енгельс Ф. Соціалізм пана Бісмарка.— Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1 [розд. 24]; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 25. Загрожує катастрофа і як з нею боротися; т. 27. Засідання ВЦВК 29 квітня 1918 р. Доповідь про чергове завдання Радянської влади.— Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність; т. 32. Про продовольчий податок; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Сеїд-Гусейнов А. Г. Государственный капитализм в переходный период от капитализма к социализму, М., 1960; Ленин А. О государственном капитализме в переходный период. «Вопросы экономики», 1962, № 5.

Й. М. Браєславський (Київ).

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ ОБОРОНИ (ДКО) — надзвичайний найвищий виконавчий орган держ. влади в СРСР в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, створений 30.VI 1941 спільним рішенням Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП (б) і Раднаркму СРСР з метою швидкої мобілізації всіх сил народів СРСР для відсічі нім.-фашист. загарбникам, що по-розбійницькому вдерлися на рад. територію. Очолював ДКО Голова Раднаркму СРСР і Секретар ЦК ВКП (б) Й. В. Сталін. Здійснюючи воєнне, політ. і госп. керівництво країною, ДКО приймав постанови, обов'язкові для безумовного виконання всіма парт., рад., військ., профспілковими, комсомольськими органами і всіма громадянами СРСР. ДКО провів велику роботу по будівництву збройних сил — створенню гол. командувань напрямів й фронтів, зміні структури військ. з'єднань, формуванню і підготовці резервних армій, окремих частин і з'єднань спец. родів військ тощо. Під керівництвом ДКО було переведено все нар. г-во на обслуговування потреб оборони країни, проведено евакуацію пром. підприємств і установ з прифронтових районів на Сх. та введено їх у дію. З 1942 гол. увага ДКО зосереджувалася на налагодженні воєнної економіки в сх. районах. Вжиті ДКО заходи щодо переведення економіки країни на воєнний лад забезпечили Рад. Армію всезростаючою кількістю

озброєння, боєприпасів, палива, продовольства. З 1943 поряд з забезпеченням потреб фронту ДКО розгорнув широку діяльність по відбудові нар. г-ва на визволених від ворога територіях. Заходи по обороні країни ДКО здійснював через своїх уповноважених у союзних і авт. республіках, краях, областях, а також на підприємствах і будовах, що мали важливе оборонне значення. В складі ДКО було утворено галузеві к-ти. Ліквідовано ДКО 4.IX 1945.

ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ — в СРСР контроль держави над виробничою, госп. і фін. діяльністю держ., кооперативних і громад. орг-цій, підприємств та установ; одна з осн. функцій держ. управління, що здійснюється при активній участі трудящих. Д. к. є зняттям поліпшення держ. управління в усіх галузях нар. г-ва і соціально-культ. будівництва, зокрема боротьби за розвиток і зміцнення соціалістич. економіки, поліпшення і удосконалення держ. апарату, зміцнення держ. і трудової дисципліни, додержання соціалістич. законності, всебічного зміцнення і охорони соціалістич. власності, боротьби за збереження і доцільне економічне витрачання держ. коштів, охорони прав рад. громадян.

На різних етапах розвитку Рад. д-ви змінювалися форми організації Д. к., але його суть, осн. завдання, спрямованість не мінялися. 31.I 1918 декретом Раднаркому РРФСР «Про Центральну контрольну колегію і місцеві обліково-контрольні колегії і комісії» було покладено початок організації соціалістич. Д. к. Першим органом Д. к. на Україні був утворений постановою Президії ВУЦВК від 2.IV 1918 відділ контролю ВУЦВК, який невдовзі перетворено на Секретаріат Д. к. Контрольні органи на Україні фактично почали діяти з 15.I 1919, коли в складі уряду УРСР було утворено відділ контролю, а згодом на його основі — Нар. комісаріат держ. контролю (НКДК). Поряд з НКДК на Україні 1919 діяв ще один держ. контрольний орган — Нар. комісаріат соціалістич. рад. інспекції України (див. *Верховна соціалістична інспекція України*). 7.II 1920 в РРФСР було затверджено «Положення про Робітничо-селянську інспекцію», складене відповідно до ленинських настанов. Згідно з цим положенням всі установи держ. контролю на Україні постановою Раднаркому УРСР від 25.II 1920 було перетворено на Всеукр. робітн.-сел. інспекцію, яку в травні 1920 реорганізовано у Нар. комісаріат робітн.-сел. інспекції (НК РСІ). В 1923—34 функції Д. к. здійснював об'єднаний парт.-держ. контрольний орган ЦКК — НК РСІ. В лютому 1934 утворено Комісію рад. контролю при Раднаркомі СРСР, на базі якої 1940 було утворено союзно-республіканський Нар. комісаріат Д. к., 1946 реорганізований на М-во Д. к. В 1957 створено Комісію рад. контролю Ради Міністрів СРСР. 27.XI 1962 Постановою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР утворено К-т партійно-держ. контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, який спрямовував і координував діяльність усіх контрольних органів. З метою дальшого всебічного розвитку соціалістич. демократії Верховна Рада СРСР 9.XII 1965 прийняла закон, згідно з яким органами Д. к. в СРСР є К-т нар. контролю СРСР, к-ти нар. контролю союзних республік (в УРСР — *Комітет народного контролю Української РСР*), к-ти нар. контролю авт. республік, крайові, обл., окружні, міські і районні к-ти нар. контролю, а також групи і пости нар. контролю при сільсь. і селищних Радах депутатів трудящих, на підприємствах, у колгоспах, установах, орг-ціях і військ. частинах. До здійснення Д. к. широко залучаються трудящі.

Лит.: Ленин В. І. Про партійний, державний і громадський контроль. К., 1964; Ленинская система партийно-государственного контроля и его роль в строительстве социализма (1917—1932 гг.). М., 1965; Потарикін А. Л. З історії органів контролю УРСР. К., 1966.

Л. Л. Потарикіна (Київ).

ДЕРЖАВНИЙ ПЛАНОВИЙ КОМІТЕТ РАДИ МІНІСТРІВ СРСР, Держ план СРСР — союзно-республіканський орган Уряду СРСР, що здійснює загальнодерж. планування розвитку нар. г-ва СРСР та контролює виконання нар.-госп. планів. Заснований за ініціативою В. І. Леніна декретом Раднаркому від 22.II 1921 як Держ. загальнопланова комісія. 21.VIII 1923 при Раді Праці й Оборони СРСР утворено Держ. планову комісію СРСР (Держплан СРСР), яку 1948 перетворено на Д. п. к. Р. М. СРСР (Держплан СРСР).

ДЕРЖАВНИЙ ПЛАНОВИЙ КОМІТЕТ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР, Держ план УРСР — планово-економіч. орган республіки, який розробляє проекти планів розвитку нар. г-ва УРСР і здійснює контроль за їх виконанням. Створений 28.IX 1921 як Укр. загальнопланова госп. комісія (Укрдержплан) при Укр. Економіч. Раді (УЕР). На Укрдержплан покладалась розробка загальної госп. плану і подання його на затвердження УЕР, наук. нагляд за виконанням цього плану тощо. За Конституцією УРСР 1937 називався Держ. плановою комісією; був підпорядкований Раднаркомові УРСР (з березня 1946 — Раді Міністрів УРСР). Протягом липня 1960 — жовтня 1965 деякі функції цієї комісії здійснювала *Українська рада народного господарства* (Укруднаргосп). За законом УРСР від 23.X 1965 «Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління» Держ. планову комісію УРСР було перетворено на союзно-республіканський Держ. плановий к-т Ради Міністрів УРСР (Держплан УРСР). До гол. завдань Держплану УРСР належать: забезпечення в планах відповідно до директив Комуністич. партії і Рад. уряду високих темпів і правильних пропорцій в розвитку нар. г-ва, широке впровадження у вироб. нових досягнень науки й техніки, поліпшення розміщення продуктивних сил, матеріальних і трудових ресурсів республіки, безперервного зростання продуктивності суспільної праці й найекономічніше розв'язання практичних завдань будівництва матеріально-тех. бази комунізму для дальшого зміцнення економіч. та оборонної могутності СРСР, підвищення добробуту й культури рад. народу.

І. П. Бутко, Є. М. Грищенко (Київ).

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТИ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — центр. органи управління, що на них покладено здійснення планово-координаційних, контрольних або будь-яких спец. функцій у справах госп. і культ. будівництва. Створення держ. к-тів (у разі необхідності) передбачено Конституцією УРСР 1937. В УРСР (за станом на січень 1970) є *Державний плановий комітет Ради Міністрів Української РСР*, Держ. к-т Ради Міністрів УРСР у справах будівництва, *Комітет народного контролю Української РСР*, Держ. к-ти Ради Міністрів УРСР по проф.-тех. освіті; по використанню трудових ресурсів; охороні природи; по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляді; к-т ціна; к-т держ. безпеки при Раді Міністрів УРСР.

Лит.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969; Історія держави і права Української РСР, т. 2. 1937—1967 рр. К., 1967.

Почесний знак лауреата Державної премії Української РСР (ліворуч). Почесний знак лауреата Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка.

ДЕРЖАВНІ ПРЕМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР у галузі науки й техніки — нагорода за видатні досягнення в певній галузі науки і техніки. Засн. постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 23.IV 1969. Їх присуджують за видатні наук. роботи, глибокі теоретичні дослідження з питань марксистсько-ленінської науки, держ. і госп. будівництва, за створення і впровадження в нар. г-во нової ефективної техніки, матеріалів, машин і механізмів, високопродуктивних технологіч. процесів, за впровадження передового виробничого досвіду. Починаючи з 1969, Д. п. УРСР присуджують щорічно 25 грудня — у день проголошення Рад. влади на Україні. Встановлено десять таких премій по 2500 крб. кожна. Особам, нагородженим Д. п. УРСР, присвоюють звання «Лауреат Державної премії Української РСР», вручають диплом і Почесний знак. У 1969 цього звання удостоєні 27 осіб, зокрема: Г. С. Писаренко, В. Т. Трошенко, Г. М. Третьяченко, В. М. Руденко, О. С. Давидов, Ф. Д. Овчаренко, М. М. Круглицький, С. П. Нечипоренко, Е. Г. Агабальянц, Д. К. Зеров, М. І. Котов, М. В. Клоков, О. Д. Вісюліна, Д. М. Доброчаєва, М. І. Супрунченко, М. А. Рубач, О. Й. Щусь, С. М. Корольовський, М. Г. Гончаренко, І. О. Серіков, А. Д. Потейко, І. І. Сахнюк, Л. М. Карась, Г. С. Гура, І. П. Пипенко, Ф. П. Маршал, Б. С. Єременко.

ДЕРЖАВНІ ПРЕМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА в галузі літератури, мистецтва і архітектури — нагорода за високоцінні й високохудожні твори та роботи в галузі л-ри, образотворчого мистецтва, театру, музики, кіно, архітектури, виконавської діяльності, що здобули широке громад. визнання. Відповідно до постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 23.IV 1969 на Д. п. УРСР ім. Т. Г. Шевченка перетворено респ. премії ім. Т. Г. Шевченка (існували з 20.V 1961) та респ. премії по архітектурі (існували з 6.II 1968). Встановлено п'ять Д. п. УРСР ім. Т. Г. Шевченка по 2500 крб. кожна. Присуджують їх щорічно 9 березня — в день народження Т. Г. Шевченка. Особам, удостоєним цієї премії, присвоюють звання «Лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка», вручають диплом і Почесний знак.

У 1962 респ. премії ім. Т. Г. Шевченка удостоєні П. Г. Тичина, О. Т. Гончар, П. І. Майборода; 1963 — В. М. Сосюра, Г. М. Тютюнник, Г. І. Май-

борода; 1964 — М. С. Тихонов, А. С. Малишко, В. І. Касян, С. П. Людкевич, М. С. Хрушов; 1965 — М. П. Бажан, І. Д. Вільде, П. П. Вірський; 1966 — П. Й. Панч, М. О. Примаєнко, Л. М. Ревуцький; 1967 — І. Л. Ле, О. Л. Кульчицька, В. І. Івченко; 1968 — Л. М. Новиченко, Г. В. Василяшук, Г. І. Верес, Г. Г. Верьовка, А. Т. Авдєвський; 1969 — А. В. Головок, М. Г. Дерегус, К. Д. Трохименко, О. З. Мінківський. Д. п. ім. Т. Г. Шевченка 1970 присуджено Ю. О. Збанацькому, В. В. Канівцю, М. Л. Нагнибіді, О. О. Шовквиченку, С. К. Сміяну, К. Й. Паракоп'єву.

ДЕРЖАВНІ СЕЛЯНИ — велика станова група селян в Росії й на Україні 18—19 ст., які користувалися казенною землею і були феодално залежними від держави, вважаючись особисто вільними. Стан Д. с. утворився на поч. 18 ст. До його складу спочатку входили чорносошні селяни і половники Пн. Помор'я, сибірські «пашенні люди», *однодвірці*, незакріпачене землеробське населення Поволжя і Приуралля, кол. *рангові селяни* і *посполиті селяни* військ. маєтностей Лівобережної України. Пізніше чисельність Д. с. зростає за рахунок колишніх кріпаків секуляризованих церк. маєтків, укр. козаків, казенних селян територій, возз'єднаних з Росією в кін. 18 ст., колоністів, які оселялися на держ. землях, зокрема в Пд. Україні, кол. кріпаків конфіскованих маєтків польсь. поміщиків — учасників повстання 1830—31 тощо. На 1858 в Рос. д-ві було 9345 тис. Д. с. чол. статі, або понад 45% усіх селян Європ. частини Рос. д-ви. Щодо своїх повинностей Д. с. поділялися на тих, які перебували на оброчному становищі (платили різні податки грошима і натурою, а також відбували підводну, шляхову та ін. повинності), і тих, що були на госп. становищі (відбували панщину та ін. повинності, сплачували чинш і натуральні данини). До 2-ї групи належала осн. частина Д. с. Правобережної України, Білорусії і Прибалтики. Вони здавалися царським урядом в оренду поміщикам-посесорам. Їх становище мало чим відрізнялося від становища поміщицьких селян. З 20-х рр. 18 ст. до 30-х рр. 19 ст. оподаткування Д. с. збільшилось у 9—10 разів. Одночасно з посиленням феодал. гніту в казенних селах зростало малоземелля. Землі захоплювали в свої руки поміщики, а також заможна верхівка села. Значна частина Д. с. зовсім не користувалась землею або користувалась лише городями (*халутники*, *комірники*, *бобилі та городники*). Вже на поч. 40-х рр. 19 ст. 650 тис. Д. с. Росії не мали земельних наділів. Царська влада з винятковою жорстокістю стягувала податки із зубожилых селян. Над Д. с. тяжила небезпека перетворення на поміщицьких, *удільних селян*, а пізніше — на військ. поселенців. Лише за 4-річне царювання Павла I було роздано поміщикам до 600 тис. Д. с., з них 150 тис. на Україні. Цар Микола I перетворив бл. 300 тис. Д. с. на удільних селян. Посилення гніту і знущань з боку царських урядовців і поміщиків-посесорів викликало заворушення серед Д. с. Зокрема, значні виступи були в 30-х рр. 19 ст. Загострення антифеод. боротьби, а також зростання податкових недоїмок змусили царський уряд провести реформу управління Д. с. Протягом 1837—41 було реорганізовано управління держ. маєтностями: створені м-во держ. маєтностей, губернські палати держ. маєтностей, штат окружних начальників, сільсь. і волосні управління, сільсь. і волосні розправи (суди). Замість подушного окладу запроваджено оброк з земельної площі і з доходів від промислів. Д. с., які перебували на «госп. становищі», протягом 1839—59 поступово переводилися на оброк; запроваджувався рекрутський набір

шляхом жеребкування, дещо була покращана переселенська справа. Крім цього, на Правобережній Україні, в Білорусії і Литві були скасовані панщинні повинності, а також припинене здавання держ. маєтностей в оренду приватним особам. Проте ця реформа не внесла корінних змін у становище Д. с. Феод. управління, насильства і великі побори сковували розвиток продуктивних сил, посилювали феод. гноблення. Результатом реформи було піднесення сел. руху. Д. с. брали активну участь в антикріпосницькій боротьбі поміщицьких селян. Внаслідок революц. ситуації 1859—61 царський уряд змушений був скасувати феод. залежність не тільки поміщицьких, а й Д. с. У зх. губерніях, в т. ч. й на Правобережній Україні, указом 16.VIII 1863 Д. с. були переведені в розряд селян-власників і обкладені викупними платежами строком на 49 років. Згідно з указом 1866, за всіма групами Д. с. були закріплені за сплату чиншу в безстрокове користування земельні надлі. В 1885 Д. с. Росії, за винятком Закавказзя і Сибіру, в обов'язковому порядку були переведені на викуп (мали сплачувати протягом 44 років). Феод. пережитки, великі побори, грубе насильство царських урядовців над Д. с. остаточно знищила Велика Жовтн. соціалістич. революція 1917.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Гуржий І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900). Днепропетровск, 1960; Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. 1—2. СПб., 1881—1901; Холдский Л. В. Земля и земледелец, т. 2. СПб., 1891. *І. О. Гуржий* (Київ).

ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНИЙ КАПІТАЛІЗМ — характерна для періоду заг. кризи капіталізму форма монополістичного *капіталізму*. «Утворення і зростання монополій, — означає Програма КПРС, — приводять до безпосереднього втручання держави в процес капіталістичного відтворення в інтересах фінансової олігархії. В її інтересах буржуазна держава проводить різного роду регулюючі заходи, використовує одержавлення окремих галузей економіки» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, с. 22—23). Д.-м. к. є з'єднання капіталістич. монополій з бурж. д-вою для врятування капіталістич. ладу, максимального збільшення прибутків імперіалістів, для придушення робітн. руху і нац.-визвольної боротьби, розв'язання агресивних воєн. За Д.-м. к. широко застосовується система держ. регулювання економіки, впроваджуються нові, більш замасковані, але по суті найжорсткіші методи експлуатації трудящих, посилюється соціальна демагогія. Широкий розвиток Д.-м. к. дістав в умовах 1-ї світової війни й викликаного нею загострення суперечностей капіталізму, що виявилось у всесторонньому втручанні д-ви в капіталістичну економіку в інтересах монополістичного капіталу. Держ.-монополістичне втручання ще більше посилюється в період економіч. кризи 1929—33 та в роки 2-ї світової війни і в післявоєнний час. Це втручання відбувається в найрізноманітніших формах, серед яких найважливішими є створення держ. власності шляхом будівництва нових підприємств за рахунок держ. бюджету (особливо у воєнній та атомній пром-сті) або переходу ряду підприємств і окремих галузей у власність д-ви через капіталістич. націоналізацію (за шедру компенсацію); участь д-ви в капіталовкладеннях та утворенні на цій основі «мішаних» підприємств з участю держ. і приватних капіталів, створення «закритого» рин-

ку гол. чин. шляхом мілітаризації економіки й гонитви озброєн; підпорядкування фін., податкової, кредитної політики, а також розподілу сировини й палива, впливу на ринок праці в інтересах фін. олігархії. Д.-м. к. характеризується спробами держ. регулювання економіки країни та взаємовідносин між працею і капіталом. Однак ці спроби ще більше загострюють усі суперечності бурж. ладу, розхитуючи його до самої основи. В. І. Ленін у праці «Загрожує катастрофа і як з нею боротися» писав, що Д.-м. к. створює цілковиту матеріальну підготовку соціалізму. Д.-м. к. в Росії, в т. ч. й на Україні, склався в роки 1-ї світової війни (див., напр., *Воєнно-промислової комітету*). Специфічність його полягала в тому, що він відображав інтереси союзу поміщиків з імперіалістич. буржуазією. Система капіталізму історично жила себе. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції ознаменувала вперше в історії утвердження у вирішальних галузях економіки загальнонар. власності, що стала економіч. основою соціалізму.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 25. Загрожує катастрофа і як з нею боротися; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967.

Й. М. Брєславський (Київ).

ДЕРІБАС (Рібас де) Йосип Михайлович (1749—1800) — рос. адмірал (з 1798). Походив з Неаполя (Італія), за національністю іспанець. В 1772 вступив в рос. військ. службу в Чорноморський флот. Був широко обізнаний з морською та інженерною справою. Брав участь у рос.-тур. війні 1768—74. Під час рос.-тур. війни 1787—91 керував авангардом рос. військ, які спільно з укр. козаками Чорноморського козацького війська 14 (25).IX 1789 здобули фортецю Єні-Дунья поблизу с. Хаджибей. Організував підняття затоплених тур. кораблів, які згодом були використані під час штурму Ізмаїла. Після війни Д. разом з інженерами Ф. Деволаном і Шостаком під наглядом О. В. Суворова керував спорудженням фортець і міст у Пн.-Зх. Причорномор'ї. В 1794 за їхнім проектом почалося будівництво морської гавані і міста Хаджибей, 1795 перейменованого на Одесу. З 1797 займав у Петербурзі посаду директора лісового департаменту. Ім'ям Д. названа в Одесі одна з гол. вулиць.

ДЕРКУЛЬСЬКА СТОЯНКА — палеолітична стоянка мустьєрського часу, виявлена на правому березі р. Деркулу поблизу с. Колесниківки Станічно-Луганського р-ну Луган. обл. Стоянку відкрив 1924 П. П. Єфіменко. Досліджувалась 1924—26, 1930, 1933 та 1963. Культурний шар залягає в товщі аловіальних відкладів другої надзаплавної тераси. Внаслідок вивітрювання та розмивання тераси річкова частина ранньопалеолітичних виробів опинилася на поверхні. Серед знахідок переважають нуклеуси, відщепи, гостроконечники, скребла, виготовлені переважно з кварциту, рішє — з кременю.

Лит.: Єфіменко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Замятин С. Н. Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья. В кн.: Сборник музея антропологии и этнографии, т. 14. М.—Л., 1953; Гладилін В. М. Нові знахідки на Деркулі. «Археологія», 1965, т. 18.

В. М. Гладилін (Київ).
ДЕРМАНСЬКА ДРУКАРНЯ — друкарня при *Дерманському монастирі*. В 1602 К. К. *Острозький* передав монастиреві устаткування *Острозької друкарні*. Керівником Д. д. був брат С. *Наливайка* Д. *Наливайко*. З нею пов'язана діяльність *І. Борецького* та ін. діячів культури. У 1603—04 в Д. д. було видано «Октаїх, сирьч Осмогласник»,

1605 — полемічний твір «Лист Мелетія... патріарха александрійського до... Іпатія Пот'я...». Більшість видань Д. д. друкувалася тодішньою літературною укр. мовою. У 1605 друкарство в Дермані припинилося, а друкарське устаткування повернуто до Острога.

Лит.: Книга і друкарство на Україні. К., 1964; Маслов С. І. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1924; Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та ділячі. «Бібліологічні вісті», 1924, № 1—3.

ДЕРМАНСЬКИЙ МОНАСТІР — православний монастир, один з осередків антиуніатської боротьби на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. Засн. в кін. 15 ст. укр. магнатом князем К. І. Острозьким в с. Дермані на Волині (тепер с. Устенське Друге Здолубнівського р-ну Ровен. обл.). Утримувався коштом князів *Острозьких*, які, щоб зміцнити своє суспільно-політ. становище, шукали підтримки укр. населення і з цією метою виступали на захист православ'я. В 1574—75 управителем Д. м. був рос. першодрукар І. Федоров. У 1602 князь К. К. Острозький подарував монастиреві друкарню (див. *Дерманська друкарня*), внаслідок чого Д. м. на деякий час став осередком книжкової справи. На поч. 18 ст. Д. м. захопили уніати.

В роки Великої Вітчизн. війни укр. націоналістичні банди разом з гітлерівцями перетворили Д. м. на катівню рад. людей. Знищивши у монастирі понад 450 гол., вони спалили частину села, зруйнували дзвіницю монастиря з'являючи пам'ятку архітектури.

Лит.: Мельничук Ю. С. Коли кров холоде в жилах. К., 1960.

«ДЕСНЯНЬСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Чернігів. обкому і міськкому КП України, обл. і міської Рад депутатів трудящих. Виходить укр. мовою 5 разів на тиждень. Її попередницею була газ. «Голос труда», яка видавалася з 1917 як орган Черніг. губернської Ради робітн. і солдатських депутатів. У 1918 виходила під назвою «Известия Черниговского губернского и Почепского уездного исполкома Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов». У 1919—25 газета видавалася під різними назвами. З вересня 1925 виходила укр. мовою під назвою «Червоний стяг», з 8.XII 1932 — «Більшовик». Під час Великої Вітчизн. війни виходила 1941—43 в партизан. з'єднанні О. Ф. Федорова як орган Черніг. підпільного обкому КП(б)У. З 7.XI 1943, після визволення Черніг. обл. від нім.-фашист. загарбників, видається під назвою «Д. п.». В 1967 газету нагороджено орденом «Знак пошани».

Ф. Л. Сендзик (Чернівів).

ДЕСЯТА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП(б) — відбулася 26—28.V 1921 в Москві. Конференція була позачергова. Порядок денний: 1) Економічна політика: а) Продовольчий податок, б) Кооперація, в) Про фінансову реформу, г) Дрібна промисловість; 2) Роль есерів і меншовиків у даний момент; 3) III конгрес Комінтерну. Конференція заслухала також дві інформаційні доповіді про роботу комуністич. фракції 4-го з'їзду профспілок і найбільшч завдання організації роботи партії.

Конференцію було скликано для дальшого роз'яснення суті й завдань нової економіч. політики (непу). В. І. Ленін у своїй доповіді про економіч. політику підкреслив, що непа дає змогу насамперед зміцнити союз між робітн. класом і селянством, відродити й піднести с. г., створити велику пром-сть і на цій основі побудувати економіч. фундамент соціалістич. суспільства. В резолюції, написаній В. І. Ленінін і прийнятій конференцією, вказува-

лось, що непу встановлено всерйоз і надовго. Гол. підмогою у вирішенні всіх проблем, зв'язаних з непом, визнавався товарообмін, покликаний зміцнити економіч. змичку між містом і селом, забезпечити розширення сел. посівів і створення необхідних фондів продовольства й сировини для піднесення пром-сті. Організація товарообміну покладалася, гол. чин., на кооперація, якій надавалися широкі можливості в проведенні заготівель с.-г. продуктів і розвитку місцевої пром-сті. Конференція надала право місцевим госп. органам укладати угоди про здавання в оренду кооперативам і приватним особам держ. підприємств. Конференція затвердила план роботи ЦК РКП(б), яким передбачалося організаційне зміцнення партії, посилення парт. діяльності в центрі і на місцях шляхом правильного розподілу й необхідного переміщення кадрів, ретельного вивчення місцевого досвіду.

Лит.: Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26—28 травня 1921 р. Твори. Вид. 4, т. 32; Протоколи Десятої Всеросійської конференції РКП (большевиков), Май 1921 г. М., 1933; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954. М. В. Черненко (Київ).

ДЕСЯТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд робітн., сел., червоноармійських та козачих депутатів, що відбувся 23—27.XII 1922 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1727 делегатів від РРФСР, а також 488 делегатів з УРСР, БРСР і ЗСФРР. З'їзд розглянув звіт ВЦВК і Раднаркому РРФСР про внутр. і зовн. політику республіки, заслухав доповіді про стан пром-сті, а також доповіді наркомів землеробства, освіти і фінансів. З'їзд заслухав пропозицію договірних рад. республік про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. В основу рішень, прийнятих з усіх питань порядку денного, було покладено вказівки В. І. Леніна, який в зв'язку з хворобою не міг взяти участі в роботі з'їзду. З'їзд схвалив ленінську ідею створення СРСР і обрав делегацію РРФСР на 1-й з'їзд Рад СРСР у складі М. І. Калініна, Й. В. Сталіна, Д. І. Курського, О. Д. Цюрупі та ін., доручивши їй разом з делегаціями України, Білорусії і Закавказької Федерації виробити проект Декларації та Договору про утворення СРСР. З'їзд також прийняв постанову про роботу Центр. комісії при ВЦВК по боротьбі з наслідками голоду та Звернення до всіх народів світу з закликом підтримувати політику миру. З'їзд обрав ВЦВК у складі 270 членів і 118 кандидатів.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1, М., 1959. А. П. Ткач (Київ).

ДЕСЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. та червоноармійських депутатів, що відбувся 6—13.IV 1927 у Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 1059 делегатів, у т. ч. 870 з ухвальним голосом. Серед делегатів було 718 комуністів. Порядок денний: звітна доповідь уряду Української РСР; про роботу Рад; про стан сільського господарства і дальші заходи щодо його розвитку; про стан пром-сті та перспективи її розвитку; про зміни в Конституції УРСР тощо. З'їзд схвалив діяльність уряду УРСР, зокрема його заходи щодо дальшого зміцнення союзу робітн. класу і селянства, розгортання соціалістич. будівництва в республіці і зміцнення міжнар. становища СРСР. У резолюції на доповідь ВРНГ УРСР «Про стан промисловості і перспективи її розвитку» з'їзд доручив урядові звернути особливу увагу на будівництво Дніпробуду, на зниження собівартості продукції, на додержання режиму економії, поставив перед урядом завдання вжити заходів щодо збільшення прав ВРНГ УРСР у галузі планування пром-сті та управлін-

ня нею, а також щодо планування розвитку с. г. і підведення під нього нової тех. бази. З'їзд прийняв резолюцію з приводу стану с. г., в якій підкреслив, що кооперування всіх сел. г-в — одно з найважливіших завдань на даному етапі, і ухвалив посилювати заходи, спрямовані на розвиток колективізації с. г. З'їзд доручив ВУЦВК на його черговій сесії затвердити нову редакцію Конституції УРСР і подати її на остаточне затвердження 11-му Всеукр. з'їздові Рад. Велику увагу з'їзд приділив питанням удосконалення, зокрема здешевлення, держ. апарату, ліквідації бюрократизму й тяганини. В резолюції «Про роботу Рад» було визначено заходи щодо зміцнення сільсь., міських та селищних Рад, а також для поліпшення роботи окружних і районних виконкомів. З'їзд обрав ВУЦВК у складі 302 членів і 92 кандидатів, а також представників УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Лит.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; Съезды Советов в документах. 1917—1937. т. 5. М., 1964. Л. Л. Потаришина (Київ).

ДЕСЯТИЙ З'ЇЗД КП (б) УКРАЇНИ — відбувся 20—29.XI 1927 у Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 736 делегатів з ухвальним і 209 з дорадчим голосом, які представляли 145 623 членів партії й 58 026 кандидатів. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК ВКП (б); 2) Доповідь ЦК ВКП (б); 3) Звіт ЦК КП (б) У; 4) Звіт Ревізійної комісії КП (б) У; 5) Звіт ЦК КП (б) У; 6) Про перспективи госп. будівництва; 7) Про роботу на селі; 8) Про завдання культ. будівництва на Україні; 9) Вибори керівних органів КП(б)У.

З'їзд проходив в умовах гострої боротьби проти троцькістсько-зінов'євського антипарт. блоку і проявів націоналізму в лавах КП (б) У. На час з'їзду було відвернено спроби імперіалістів розв'язати нову воєнну інтервенцію проти СРСР. Партія успішно проводила в життя політику індустріалізації країни, переборювала економічні труднощі. Нагороджувалися кошти для потреб індустріалізації, було ліквідовано відставання транспорту, нестачу кваліфікованих робітників та інженерно-тех. працівників. З'їзд схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК і ЦК ВКП(б) та ЦК і ЦК ВКП(б)У. Він засудив троцькістську опозицію як прояв дрібнобурж. ухилу в партії, жагадав виключення з партії всіх активних опозиціонерів. Схваливши рішучу боротьбу з проявами націоналізму всередині КП(б)У (Шумський, Хвильовий, Волобуєв), з'їзд запропонував ЦК КП (б) У з такою ж наполегливістю боротися з ним і далі. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції всіляко зміцнювати ленінську єдність парт. рядів. З'їзд доручив ЦК КП(б)У і надалі рішуче втілювати в життя генеральну лінію індустріалізації країни, тримати курс на реорганізацію с. г. на основі кооперативного плану В. І. Леніна, зміцнення і розширення кооперативів та держ. торгівлі як осн. засобу змички соціалістич. держ. пром-сті з багатомільйонним дрібним і найдрібнішим с. г. З'їзд, виходячи з тез ЦК ВКП (б) «Директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства», дав настанови щодо складання першого п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва УРСР. У резолюції на доповідь Голови Раднарком УРСР В. Я. Чубаря «Про перспективи господарського будівництва» зазначалося, що в п'ятирічній плані слід передбачати швидкі, максимально можливі темпи розвитку індустрії, збільшення її питомої ваги у всьому нар. г-ві. Зверталася увага на необхідність передбачення такого розвитку економіки, який привів би до розширення соціалістич. сектора.

Заслухавши та обговоривши доповідь Голови ВУЦВК Г. І. Петровського про роботу на селі, з'їзд накреслив заходи щодо дальшого посилення допомоги колгоспному рухові: про неухильне зростання постачання селу тракторів та ін. с.-г. машин, організацію пунктів с.-г. техніки і машинно-тракторних г-в, розвиток контрактиції, різних видів кооперації і в першу чергу виробничих кооперативів, піднесення ролі комнезамів, поліпшення роботи сільрад тощо. Розвиткові колективізації сприяли також накреслені з'їздом заходи щодо обмеження і поступового витіснення куркульства на селі. Головними з них були: встановлення прогресивного оподаткування, обмеження продажу складних с.-г. машин у приватне користування і орендування землі куркулями, посилення захисту наймитів від куркульської експлуатації, боротьба з кабальними умовами відробітків, припинення довгострокового кредитування куркульських г-в. Було накреслено заходи щодо дальшого зміцнення економіч. і політ. позицій бідноти на селі, для чого передбачалося збільшити довгостроковий виробничий кредит, збільшити від виплати с.-г. податку 35% г-в, провести землевпорядкування за рахунок держави, побудувати ряд підприємств по переробці с.-г. сировини і продуктів тваринництва тощо. Підбавши підсумки культ. революції, викладені в доповіді М. О. Скрипника про завдання культурного будівництва на Україні, з'їзд визначив чергові завдання в галузі культ. будівництва, насамперед здійснення заг. навчання, охоплення всіх дітей поч. освітою, ліквідацію неписьменності. З'їзд звернув увагу на необхідність дальшого розвитку вищої школи, зокрема зміцнення її матеріальної бази, тісний зв'язок навчального процесу з виробництвом, збільшення робітн.-сел. прошарку серед студентства тощо. Було приділено велику увагу розвитку н.-д. роботи, поліпшенню політ. освіти трудящих, підвищенню парт. керівництва всією ідеологіч. роботою по вихованню трудящих в дусі комуністич. свідомості, почуття дружби народів, пролет. інтернаціоналізму.

З'їзд обрав ЦК КП(б)У в складі 75 членів і 45 кандидатів, ЦК ВКП(б)У в складі 95 чол., Ревізійну комісію в складі 9 чол. На об'єднаному засіданні ЦК і ЦК ВКП(б)У було обрано Політбюро, Оргбюро, Секретаріат ЦК та Президію ЦК.

До складу Політбюро ввійшли Л. М. Каганович, Г. І. Ломов, О. В. Медведєв, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, А. Ф. Радченко, Б. О. Семенов, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар та ін. Генеральним секретарем ЦК КП (б) У було обрано Л. М. Кагановича.

Лит.: Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт. Х., 1928; Шевелєв А. Г. Десятий з'їзд КП (б) У. К., 1960. А. Г. Шевелєв (Київ).

ДЕСЯТИЙ З'ЇЗД РКП (б) — відбувся 8—16.III 1921 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 717 делегатів з ухвальним голосом і 418 з дорадним, які представляли 732 521 члена партії. Від КП(б)У на з'їзді було 60 делегатів. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК; 2) організаційний звіт ЦК; 3) звіт Контрольної комісії; 4) про Головополітсвіту й агітаційно-пропагандистську роботу; 5) чергові завдання партії в нац. питанні; 6) питання парт. будівництва; 7) профспілки та їхня роль у госп. житті країни; 8) про заміну розверстки прод. податком; 9) соціалістична республіка в капіталістич. оточенні; 10) звіт представника РКП (б) в Комінтерні; 11) про єдність партії та про анархо-синдикалістський ухил; 12) вибори керівних органів партії. Крім цих питань, з'їзд

заслухав доповідь про роботу Іспарту [Комісії по історії Жовтневої революції і РКП(б)] й на закритому засіданні обговорив військ. питання. З'їзд відбувся у період переходу країни від війни до мирного соціалістич. будівництва, в умовах складної міжнар. і внутр. обстановки. Програвши війну проти Рад. країни, світова буржуазія не залишила намірів знищити рад. лад. Від воєнної інтервенції імперіалісти перейшли до економіч. й дипломатич. тиску на Рад. д-ву, організації змов і закладів, до шпигунства й диверсій. Внутр. становище країни було надзвичайно тяжке. Внаслідок тривалої війни та інтервенції нар. г-во було вкрай зруйноване, матеріальне становище трудящих значно погіршало. Досить сказати, що обсяг продукції великої пром-сті країни 1920 скоротився порівняно з довоєнним часом майже у 7 разів, валова продукція с. г.— майже вдвоє, а товарна — в 4 рази. Різке скорочення пром. та с.-г. виробн. викликало паливну й прод. кризу, яка загострилася навесні 1921 внаслідок недороду попереднього року. Виникли серйозні політ. труднощі, породжені невідповідністю політики *воєнного комунізму* новим умовам. Селяни виявляли невдоволення *продрозверсткою*. Все це використовували недобитки контрреволюц. партій—кадети, есери, меншовики, анархісти, бурж. націоналісти. Зводячи наклеп на Комуністич. партію й Рад. д-ву, вони розгорнули гарячкову діяльність проти Рад. влади й намагалися спровокувати контрреволюц. виступи. На поч. 1921 в ряді р-нів країни (в Серед. Азії, на Україні, в Сибіру, на Тамбовщині, в Саратов. губ. тощо) спалахнули антирад. заклоти. Зухвалою авантюрою контрреволюц. сил був Кронштадський заклад у березні 1921.

Політ. криза позначилася й на партії. Тяжке становище республіки породило хитання серед нестійких членів партії, в т. ч. й частини керівних працівників, що з особливою повнотою виявилось під час *дискусії про профспілки*, яка відбулася напередодні з'їзду. Становище, що склалося навесні 1921, з усією гостротою поставило перед партією ряд кардинальних проблем, від правильного розв'язання яких залежали успіхи госп. й культ.-політ. будівництва, доля соціалізму в країні та її вплив на заг. хід істор. розвитку.

Одним з гол. у роботі з'їзду було питання про перехід від політики воєнного комунізму до *нової економічної політики* (неп), основи якої В. І. Ленін розробив ще 1918. Цей перехід диктувався потребами розвитку матеріальних умов життя рад. суспільства, відповідав інтересам усього трудового народу. Після встановлення диктатури пролетаріату гол. завдання полягало в створенні економіч. бази соціалізму. Однак, щоб забезпечити розгортання соціалістич. будівництва, необхідно було, насамперед, ліквідувати госп. розруку, почавши з відбудови с. г. Це пояснювалося тим, що без виробництва достатньої кількості продовольства й сировини не можна було поставити на ноги пром-сть і поліпшити матеріальне становище трудящих. Гол. ланкою цього переходу була заміна продрозверстки продподатком і допущення вільної торгівлі в межах місцевого обороту.

З'їзд прийняв пропозицію В. І. Леніна про заміну розверстки продподатком. У рішенні вказувалося, що після виконання продподатку, який був значно менший від розверстки, селянин має право розпоряджатися своїми прод. лишками на власний розсуд. Це створювало матеріальний стимул для підвищення продуктивності праці й розвитку сільськогосп. виробництва, яке мало забезпечити сировиною промисловість і підвищити життєвий рівень трудящих. Поряд зі зміною прод. політики новий курс партії передбачав деякий розвиток

приватної торгівлі, денационалізацію дрібних підприємств, залучення приватного та іноземного капіталу у формі оренди та концесій до відбудови пром-сті. Допущення вільної торгівлі, що не могло не призвести до певного поживлення капіталістич. елементів, деякою мірою створювало небезпеку для Рад. влади, для долі соціалізму. Проте ця небезпека не була страшна для Рад. д-ви, в руках якої були зосереджені командні висоти нар. г-ва, пром-сть, транспорт, земля, банки й зовн. торгівля. Рад. влада обмежувала зростання капіталістич. елементів, розширювала й поступово зміцнювала позиції соціалізму.

Перехід до непу сприяв згуртуванню селянства навколо робітн. класу й залученню його до активної участі у створенні соціалістич. суспільства. Нова економічна політика була розрахована на зміцнення диктатури пролетаріату, на перемогу соціалістич. елементів над капіталістич., на знищення експлуатарських класів, на побудову соціалізму. Велику увагу з'їзд приділив питанню про збереження й зміцнення єдності партії. Він визнав неприпустимим існування в партії будь-яких фракцій та угруповань. З'їзд вирішив негайно розпустити всі без винятку антипарт. групи. В резолюції «Про єдність партії», яку написав і запропонував В. І. Ленін, підкреслювалося, що невиконання її повинно вестися за собою негайне виключення з партії. В резолюції «Про синдикалістський і анархістський ухили в нашій партії», яку також написав В. І. Ленін, з'їзд рішуче засудив «робітничу опозицію», погляди якої були особливо небезпечні, й визнав пропаганду її ідей несумісною з належністю до Комуністич. партії. З'їзд прийняв розгорнуте рішення з нац. питання, спрямоване на ліквідацію успадкованої від царизму фактичної нерівності націй, на зміцнення єдності й дружби народів рад. республік. На з'їзді було підбито підсумки дискусії про профспілки. Засудивши й відкинувши шкідливі погляди троцькістів, «робітничої опозиції», «децистів» і бухарінців, з'їзд переважною більшістю голосів схвалив ленінську платформу про профспілки. В резолюції «Про роль і завдання профспілок» було чітко визначено осн. завдання профспілок як школи виховання широких мас трудящих і залучення їх до активної участі в госп. й культ.-політ. будівництві, як школи господарювання й управління, як школи комунізму.

З'їзд прийняв ряд рішень з питань парт. будівництва, в яких на перший план висувалися вимоги розгортання внутріпарт. демократії, піднесення ідейно-теоретич. рівня й політ. активності комуністів, посилення впливу партії на маси, боротьби з проявами бюрократизму й кар'єризму, очищення РКП(б) від нестійких і ворожих елементів. Для посилення діяльності в цьому напрямі було створено контрольні комісії й дано настанову щодо проведення чистки партії. З'їзд ще раз підкреслив непорушність керівного принципу організаційної будови партії — демократичного централізму. З'їзд обрав ЦК РКП(б) у складі 25 членів і 15 кандидатів, ЦКК РКП(б) — у складі 7 членів і 3 кандидатів.

Літ.: Ленін В. І. Х з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Твори. Вид. 4, т. 32; Десятий съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. М., 1963; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954.

М. В. Черненко (Київ).
ДЕСЯТИНА—старовинна міра зем. площі в Київ. Русі, а пізніше на Україні, в Росії і Білорусії. Розмір Д. не був сталим. Спершу Д. вважався квадратом землі, сторона якого дорівнювала 50 сажнів, тобто 0,1 версти (звідси й назва). Межевою інструкцією царського уряду 1753 встановлено роз-

мір Д. в 2400 кв. сажнів (1,0925 га). Крім цієї, т. з. казенної Д., застосовувалися — господарська коса Д. (3200 кв. сажнів), тосп. кругла Д. (3600 кв. сажнів), сотенна Д. (10 000 кв. сажнів) і бахчова Д. (800 кв. сажнів). З виданням 14.IX 1918 декрету Раднаркому РРФСР про запровадження метричної системи Д. почала виходити з ужитку. В 1926—27 в СРСР, в т. ч. і в УРСР, Д. перестали застосовувати.

А. З. Барабой (Київ).

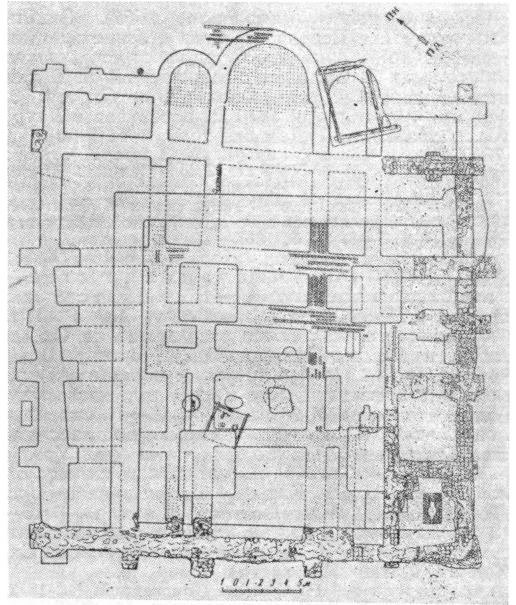
ДЕСЯТИНА — десята частина доходів, яку сплачувало залежне населення церкви у феод. період в європ. країнах. У *Київській Русі* Д. вперше встановив київ. князь *Володимир Святославич* після хрещення Русі для збудування і утримання *Десятинної церкви* в Києві. Пізніше Д. набула характеру повсюдного феод. податку, який збирали церковні установи. В період *монголо-татарського іга* на Русі Д. називалася данина, яку татари стягували з населення рус. земель. У Польщі та почасти на загарбаних нею в 14—18 ст. укр. землях Д. збирали у вигляді «снопової десятини», яку часто брали поряд з заг. Д. (з зерна та ін. продуктів). Д. призначалася на утримання місцевих храмів, священників та вищого духовництва і була одним із засобів феод. експлуатації селянства.

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА в Києві — перша кам'яна церква Давньої Русі. Збудована руськими і візантійськими майстрами 989—996 за часів князювання *Володимира Святославича*. Названа так тому, що на збудування й утримання Д. ц. князь *Володимир* виділив десяту частину князівських доходів. Д. ц. була хрестовокупольним, шестистовпним храмом. На поч. 11 ст. під час великої пожежі вона була пошкоджена. Згодом її відбудували й оточили з трьох боків галереями. Д. ц. була оздоблена мозаїкою, фресками, різьбленими мармуровими та шиферними плитами. В кін. 1240 монголо-татари, захопивши Київ, зруйнували Д. ц. Розкопки руїн храму провадилися у 30-х рр. 17 ст., 1824—26. Детальніші дослідження провели Д. В. Мілеєв і Б. В. Фармаковський 1908—14. В 1938—39 експедиція Ін-ту археології АН УРСР під керівництвом М. К. Каргера повністю відкрила і вивчила залишки всіх частин Д. ц. При розкопках було виявлено фрагменти мозаїчної підлоги, фрескового, і мозаїчного оздоблення храму, кам'яні домовини, залишки фундаментів тощо. Поблизу Д. ц. відкрито руїни князівських палаців, жител бояр, майстерень ремісників, а також численні поховання 9—10 ст. Археол. знахідки, зібрані на тер. Д. ц., зберігаються в держ. заповіднику «Софійський музей».

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61 [бібліогр. т. 2., с. 492—547].

ДЕСЯТИННИКИ — див. *Чиншові селяни*.

ДЕУЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1618 — перемир'я між Росією і шляхет. Польщею, підписане 1 (11).XII 1618 в с. Деуліні (тепер м. Загорск Московської обл.) про припинення на 14 з половиною років рос.-польс. війни 1617—18. Шляхет. Польща змущена була погодитися на мирні переговори в зв'язку з поразкою своїх військ під Москвою. Росія бажала мирного перепочинку, щоб ліквідувати наслідки спустошень, вининених інтервентами. В результаті переговорів царський уряд, враховуючи тяжке становище розореної інтервентами країни, змушений був погодитися на залишення під владою Польщі Смоленської і Чернігово-Сіверської земель за винятком м. Вязьми. Польща і Росія обмінялися полоненими. Разом з тим польс.-шляхет. уряд, посилаючись на угоду 1610 з боярами-зрадниками, за якого королевич Владислав оголошував рос. царем, не відмовився від посягань на рос. престол.

План Десятинної церкви в Києві.

Д. п. не розв'язало гострих політ. суперечностей між Росією і Польщею. Лише в результаті рос.-польс. війни 1654—67, яку Росія вела спільно з укр. і білорус. народами проти Польщі, було повністю ліквідовано тяжкі наслідки Д. п. (див. *Андрусівське перемир'я 1667*, «*Вічний мир*» 1686).
Лит.: Савич А. А. Деулинское перемирие 1618 г. «Уч. зап. Москов. пед. ин-та», 1939, т. 4. Серия истор., в. 2.
1. Д. Бойко (Київ).

ДЕЦИК (Дацко Васильович; р. н. і см. невід.) — овруцький полковник, один з керівників нар. повстань 1664—65 на Правобережній Україні, спрямованих проти шляхет. Польщі, за возз'єднання з Лівобережною Україною в складі Росії. Очолюючи Овруцький полк, Д. підняв повстання на Поліссі. Повстанці під проводом Д. в боротьбі проти шляхет. Польщі і правобережного гетьмана П. Дорошенка координували свої дії з загонами брацлавського полковника В. Дрозденка, військами лівобережного гетьмана І. Брюховецького і рос. воевод. На поч. 1665 повстанці збудили Мотовилівку, Димер, Бишів, Фастів, Чорнобиль. Влітку 1665 загони Д. розгромили польс.-шляхет. війська під Білою Церквою, а загони В. Дрозденка завдали поразки ворогам на Брацлавщині. Згодом Д. почав готувати проти І. Брюховецького змову, до якої намагався залучити В. Дрозденка. Змова Д. була викликана обуренням селянства і козак. низів політикою старшинської групи І. Брюховецького, спрямованою на посилення експлуатації нар. мас, і невдоволенням повстанців гетьманським урядом, який не подавав достатньої підтримки нар. боротьбі за визволення Правобережної України з-під гніту шляхет. Польщі. Дальші напади польс.-шляхет. і тат. військ змусили повстанців у кін. жовтня 1665 відійти до Києва, а звідти до Переяслава. Очевидно, у Д. була домовленість з переяславськими козаками про спільний виступ проти козак. старшин і царських воевод (див. *Переяс-*

славського полку повстання 1666). Оскільки поява Д. в Переяславі була небезпечною для гетьманської і воеводської адміністрації, наказний гетьман Д. Ермоленко заарештував Д. В липні 1666 царський уряд заслав Д. до Сибіру. За деякими відомостями 1670 Д. перебував в Даурії (Сх. Забайкалля). Дальша доля його невідома. *Лит.*: Петровський М. Н. З історії класової боротьби на Україні в XVII ст. (Змова Децика). Ніжин, 1932; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., т. 5—8. СПб, 1867—75.

К. І. Стецюк (Київ).

ДЕШТ-І-КИПЧАК, Кипчацький степ — в араб. і перс. літературі 11—15 ст. назва степових просторів Центр. і Зх. Казахстану, Пд. Росії та України, що простягалися від Іртиша на Сх. до Дніпра на Зх., від Криму на Пд. до Булгара Великого на Пв. З 11 ст. тут кочували торкомовні племена — кипчаки (відомі в Європі під назвою кумани, *половці*). У 13 ст. степи Д.-і-К. захопили монголо-татари. Д.-і-К. звичайно поділявся на Зх. і Сх. Кипчак, межею між ними були Урал і р. Яйк. Згодом Сх. Кипчак увійшов до складу Білої Орди. Тер. Зх. Кипчаку відома в давньорус. літописах під назвою «Половецька земля». В 16—18 ст. термін «Д.-і-К.» вживався в середньоазіатській історіографії для найменування земель Сх. Кипчаку (тепер Казахстан). *Лит.*: Аристов Н. О земле Половецкой. К., 1877; Кудряшев К. В. Половецкая степь. М., 1948.

«ДЕРЕВЕНСКИЙ КОМУНИСТ» — політ. журнал ЦК РКП(б) [з січня 1926—ЦК ВКП(б)]; видався з 1.XII 1924 до серпня 1930 в Москві. «Д. к.» активно боровся за здійснення політики партії на селі, зміцнення союзу робітн. класу й селянства, проведення колективізації. В журналі були відділи: парт. будівництва, пропаганди марксизму-ленінізму, роботи серед жінок, комсомольський та ін. На сторінках «Д. к.» виступали М. І. Калінін, Н. К. Крупська, Е. І. Квірінг та ін. керівники партії і Рад. уряду. Журнал виходив тиражем 15—20 тис., а в останні роки — 30 тис. прим. У 1930 на базі журналів «Д. к.» і «Спутник агітатора (Для деревні)» було створено журн. «Спутник комуніста в деревне».

ДЖАДИДИЗМ (араб. джадид, букв. — новий) — бурж.-націоналістич. рух, який зародився у 80-х рр. 19 ст. серед тат. буржуазії. Основоположником Д. був крим. татарин, великий землевласник І. Гаспринський, який 1883—1914 видавав у Бахчисраї тат. бурж.-націоналістичну газ. «Тарджиман» («Перекладач»). Д. у період виникнення — вузький культурницький рух за реформу старої системи мусульманської освіти, під час революції 1905—07 і наступні роки — контрреволюц. націоналістич. рух. Соціальною базою Д. переважно була бурж. частина мусульманського населення і частково нац. інтелігенція. Після Лютя. революції 1917 джадиди створили в Серед. Азії бурж.-націоналістич. орг-ції, були в числі організаторів збройної боротьби проти Рад. влади, брали активну участь у басмацтві. Д. був остаточно розгромлений зі зміцненням Рад. влади.

ДЖАЙГАНІ, Абу Абдаллаг Мухаммад Ібн Ахмад аль-Джайгані (рр. н. і см. невід.) — арабський вчений 2-ї пол. 9 — 1-ї чверті 10 ст. З 914 — візир Саманідів у Бухарі. Автор географіч. твору «Кітаб аль-масалік валь-мамалік» («Книга шляхів і держав»). Твір Д. до нас не дійшов, але, на думку дослідників, був джерелом відомостей про слов'ян, булгар, мадьяр та про ін. народи Сх. Європи для Ібн-Руста, Гардізі, аль-Бакрі та ін. авторів.

В. М. Бейліс (Луганськ).

ДЖАЛАЛІЙ (Джеджалі́й) Філон (р. н. і см. невід.) — кропивнянський (ічнянський) полковник, визначний військ. діяч *визвольної війни українського народу 1648—54*. Служив сотником реєстрового Переяславського полку. 24.IV (4.V) 1648 разом з черкаським сотником Б. Товпигого очолив повстання *реєстрових козаків* у Кам'яному Затоні. Брав участь у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком і виявив себе непримиренним ворогом шляхет. Польщі. Призначений 1648 кропивнянським полковником, Д. ненастанно боровся за воз'єднання України з Росією. Хорообрій і довідчений воєначальник, Д. під час *Берестецької битви 1651* був обраний козаками наказним гетьманом. Після 1654 дальша доля Д. невідома.

Лит.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

ДЖАМБУЙЛУЦЬКА ОРДА, Перекопська орда — одна з ногайських орд, що кочувала в пд.-укр. степах між Перекопом, Дніпром і р. Бердою й підлягала Крим. ханству та Туреччині з 2-ї пол. 16 ст. до 1770. Заснували її ногайські татари, які в 2-й пол. 16 ст. під натиском калмиків переселилися з пн.-кавк. степів. Д. о. разом з крим. татарами брала участь у грабінницьких нападах на Україну й Пд. Росію. Проти Д. о. вели боротьбу запорізькі й донські козаки. Під час рос.-тур. війни 1768—74, після поразки тат. військ Д. о. 1770 визнала протекторат Рос. д-ви і була ліквідована. В 1771 царський уряд переселив усіх ногайців кол. Джамбуйлужської, Єдисанської і Єдичульської орд на Кубань. Звідси 1790 вони повернулися в приазовські степи. Тут, за даними 1806, було 3 поселення кол. Д. о. (1922 душі чол. статі). Після *Кримської війни 1853—56* усі джамбуйлужські ногайці під впливом агітації мусульманського духівництва переселилися до Туреччини.

Лит.: Эварницкий Д. И. История запорожских козаков, т. 1. СПб, 1892; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730—1823, ч. 2. Одесса, 1838.

ДЖАНКО́Й — місто обл. підпорядкування Крим. обл. УРСР, центр Джанкойського р-ну. Розташований у пн. частині Крим. п-ва, на автомагістралі Москва — Сімферополь. Залізнич. вузол. 40 тис. ж. (1969). Виник у 2-й пол. 19 ст. з будівництвом (на поч. 20 ст.) з-ці, що з'єднала пром. райони України з Феодосією і Севастополем, Д. швидко зростав як залізнич. вузол. До Великої Жовтн. соціалістич. революції входив до складу Перекопського пов. Таврійської губ. Рад. владу встановлено в січні 1918. З квітня 1918 по листопад 1920 Д. був окупований контрреволюц. військами, яких вигнали частини Червоної Армії під командуванням М. В. Фрунзе. З 1926 Д. — райцентр Крим. обл. (до 1945 — Крим. АРСР). На поч. Великої Вітчизн. війни Д. Зі.Х 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Тут діяли партизан. загони, якими керував центр. штаб партизан. руху в Криму. 11.IV 1944 рад. війська визволили місто. З 1963 Д. — місто обл. підпорядкування. У Д. — підприємства залізнич. транспорту, маш.-буд., ремонтно-мех., плодоконсервний, виноробний, засоловальний, залізобетонних виробів з-ди, м'ясо-, харчо- і хлібкокомбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Уч-ще механізації с. г., 10 загальноосв. шкіл.

ДЖЕДЖУ́ЛА Андрій Омелянович (н. 26.VII 1915) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1939. Н. в с. Обідному (тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1936 закінчив

Вінн. пед. ін-т, 1940 — Ленінгр. військ.-політ. уч-ще, 1950 — Академію сусп. наук при ЦК КПРС. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1950—53 — зав. лекторською групою ЦК КП України. З 1950 викладає в Київ. ун-ті. Автор праць з питань історії зовн. політики УРСР та історії зарубіжних країн.

Тє.: Історичне значення дружби великого російського і українського народів. К., 1952; Економічний і культурний розвиток соціалістичних націй в СРСР. К., 1954; Франція сьогодні. К., 1960; Международные экономические отношения Украины в 1920—1922 гг. К., 1967 [бібліогр. с. 45].

ДЖЕДЖУЛА Карпо Омелянович (н. 26.V 1918) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1967), засл. працівник культури УРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. Н. в с. Обідному (тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945 закінчив Одес. ун-т. В 1945—48 працював у М-ві закорд. справ УРСР; 1948—50 — заст. директора та зав. кафедрою заг. історії Київ. ін-ту інозем. мов. З 1950 — на викладацькій роботі в Київ. ун-ті. Автор праць з питань історії Франції та ін. зарубіжних країн. *Тє.:* Історія Франції. К., 1954; Великая французская буржуазная революция в Европе 1789—1799 гг. К., 1965; Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII в. К., 1966 [бібліогр. с. 44—45].

ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЧНІ — пам'ятки того чи іншого істор. періоду в житті народу, залишки минулого життя суспільства або матеріали сучас. дійсності, які свідчать про історію людського суспільства і використовуються при дослідженні процесів соціально-економіч. розвитку. Д. і. за способом передачі подій минулого чи сучасного можна поділити на шість осн. видів: 1) предметні (будівлі, знаряддя і предмети праці, побуту тощо); 2) прикладні (малюнки, кресленки, карти, твори прикладного мистецтва); 3) етнографічні (дані побуту, звички людей, пережитки); 4) лінгвістичні (дані історії мови, топоніми та ін.); 5) усні (білини, істор. пісні, казки, прислів'я, приказки тощо); 6) писемні. Д. і. можуть бути віднесені до того або ін. виду лише умовно, бо грані, що відділяють їх, надто нечіткі. Найбільше значення серед Д. і. мають писемні пам'ятки, які вивчає *джерелознавство*. Серед писемних джерел відрізняють оригінали й копії, або списки. Багато найдавніших писемних пам'яток дійшло до нас не в оригіналах, а в копіях, зроблених пізніше. Писемні джерела поділяють на оповідні літ. пам'ятки та актовий матеріал. До оповідних пам'яток відносять літописи, оповіді, записки і спогади, публіцистичні твори тощо. Актівими матеріалами є різні грамоти, законодавчі, судові та ін. юридичні документи, прибутково-витратні книги, статистичні матеріали, стенограми, протоколи тощо. За походженням документи поділяють на службові (офіційні) і особисті (фамільні). За технікою і способами передачі писемні джерела поділяють на рукописні (на камені, бересті, пергаменті, папері тощо) і передавні механічним засобом (друковані). В певному розумінні до Д. і. можуть бути віднесені наук. твори, твори худож. л-ри. В наш час як Д. і. набувають значення статистичні документи, фотокіноматеріали, договори на соціалістичне змагання та ін.

Літ. див. до ст. Джерелознавство.

В. І. Стрельський (Київ).

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО — допоміжна (спец.) істор. дисципліна, що розробляє теорію й методи вивчення і використання *джерел історичних*. Д. досліджує переважно писемні джерела. Важливим завданням Д. є класифікація і критичний

аналіз джерел. При класифікації джерел з'ясовують різні ознаки їхнього походження стосовно до певної епохи й історії певного народу, до класової структури суспільства. Потім джерела групують за їхнім видом і змістом, способами і технікою відтворення. Працюючи над джерелами, їх критично аналізують, визначають історію тексту й походження джерела, готують до наук. використання й публікації, визначають автентичність тексту, виявляють підробки і фальсифікації, інтерпретують джерела, тлумачать їхній зміст, встановлюють вірогідність, фактичну цінність і спрямованість, піддають джерела філологічній критиці.

Рад. Д. у підході до документів керується вказівкою В. І. Леніна: «Треба брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються до даного питання, без єдиного винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння... в тому, що факти вибрано або дібрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підносять „суб'єктивна“ стряпня для виправдання, може, брудної справи» (Твори, т. 23, с. 252). Аналіз і добір джерел нерозривно пов'язані з їхнім синтезом, при якому кожне окреме джерело вивчають у взаємозв'язку з іншими. В найпростішому вигляді синтез джерел є засобом внесення поправок і доповнень у відомості одного роду за допомогою джерел ін. роду. Д. використовують також дані ін. допоміжних істор. дисциплін — *палеографії, дипломатики, епіграфіки, геральдики, сфрагістики, хронології, метрології історичної, археології, архівознавства, історичної географії* тощо.

Перші спроби критики джерел відомі ще в період античності (Геродот, Фукидід, Лівій, Тацит та ін.), але як наука Д. склалося в 3х. Європі лише у 2-й пол. 19 ст. (праці Г. Дройзена, Е. Бернгейма, Е. Фрімена, Ш. В. Ланглюа та ін.). В с. укр. істор. науці критичному ставленню до джерел приділяли велику увагу ще у 18 ст. (праці М. М. Карамзіна). Значний вклад у розвиток Д. зробили вчені у 19 ст. — на поч. 20 ст. (праці С. М. Соловйова, М. І. Костомарова, В. І. Семевського, В. Й. Ключевського, О. С. Лаппо-Данилевського). Досягненням бурж. Д. була розробка окремих прийомів, способів і методів аналізу й критики джерел, але воно досліджувало джерела формально, відриваючи їх від соціально-економіч. відносин і класової боротьби.

Рад. Д., спираючись на праці основоположників марксизму-ленінізму, передусім на твори В. І. Леніна, де сформульовано теоретичні основи наук. Д. і дано практичні зразки застосування методів аналізу джерел, по-новому оцінило джерела як явища суспільного життя. Особливу увагу звернуло воно на вивчення джерел нового і новітнього часу, що відображають історію безпосередніх виробників матеріальних благ, історію класової боротьби і революц. руху. Для розвитку рад. Д. багато зробили С. Н. Биковський, С. О. Нікітін, М. М. Тяхомаров, А. В. Шестаков та ін., на Україні — А. О. Введенський, В. І. Стрельський, С. О. Яковлев, І. Л. Шерман, М. А. Варшавчик та ін. На Україні проблеми Д. розробляють Ін-т історії АН УРСР, кафедра архівознавства Київ. ун-ту, держ. архіви УРСР.

Літ.: Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР, в. 1. М., 1962; Никитин С. А. Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 90-х годов). Курс источниковедения истории СССР, т. 2. М., 1940; Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.—1917 г. М., 1962 [бібліогр. с. 592—599]; Шерман И. Л. Русские исторические источники XVIII вв. X., 1959; Варшавчик М. А. Предмет и

задачи источниковедения истории КПСС. М., 1967; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1968; Историчні джерела та їх використання, в. 1—4. К., 1964—69.

В. І. Стрельський (Київ).

ДЖОРОВ Стоян Іліев (10.XII 1879—1950) — болг. революціонер, учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції. Н. в с. Горна Василица поблизу Софії. З 1903 — член БРСДП (тісних соціалістів). Під час революції 1905—07 допомагав більшовикам переправляти зброю з Болгарії в Росію. З 1907 жив у Росії. З 1908 — член РСДРП. В 1907 провадив революц. роботу в Баку, 1908—10 — в Одесі. В 1910 заарештований і засланий до Сибіру. Після Лютневої революції 1917 — член Краснояр. тимчас. к-ту РСДРП (б). Активно боровся за встановлення Рад. влади в Єніс. губ. Весною 1918 брав участь у боротьбі проти нім. загарбників на Донбасі, потім — проти контрреволюції під Царицином і на Кавказі. У 1918 — голова болг. секції при ЦК РКП (б). Учасник I конгресу Комінтерну. В 1919 жив в Одесі, був одним з організаторів боротьби болг. інтернаціоналістів за Рад. владу на Україні. Наприкінці 1919 повернувся до Болгарії. Був членом БКП. В 1941—44 — учасник антифашист. боротьби в Болгарії. З 1945 — нар. пенсіонер.

Лит.: Інтернаціоналісти. М., 1967; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967; Вирмар М. А. Към въпроса за участието на Българи във Великата Октомврийска социалистическа революция и гражданската война. «Исторически преглед», 1967, № 6.

І. М. Кулинич (Київ).

ДЖУНКОВСЬКА (Маркова) Галина Іванівна (н. 7.X 1922) — рад. військ. льотчиця, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1943. Н. у с. Юрківці (тепер Ставищенського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчила курси штурманів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — стрілець-бомбардир, штурман ланки, штурман ескадрильї 125-го гвард. бомбардувального авіаполку ім. М. М. Раскової 4-ї гвард. бомбардувальної авіадивізії 15-ї повітряної армії. Брала участь у боях на Донському, Пн.-Кавк., Зх., 3-му Білорус., Ленінгр., 1-му Прибалт. фронтах. Особисто зробила 62 бойові вильоти на бомбардування. З 1950 — в запасі. Д. — член Рад. к-ту ветеранів війни.

ДЖУРА, чура — зброєносець, слуга у козацької старшини на Україні в 16—18 ст. Д. ходили в поході, брали участь у боях. Вони звичайно належали до біднішого козацтва.

ДЗВИНЯЦЬКИЙ РОЗСТРІЛ 1926 — розправа польс. бурж.-поміщик. уряду за страйкучими робітниками озокеритної шахти в Дзвинячі Станіславського воєводства (тепер село Богородчанського р-ну Ів.-Фр. обл.). Щоб примусити страйкарів, які вимагали підвищення заробітної плати, припинити боротьбу, адміністрація шахти 2 грудня закликала штрейкбрехерів, що почали працювати під охороною поліції. Робітники зробили рішучу спробу усунути штрейкбрехерів, вступивши при цьому в бій з поліцією. Хоч вони могли протиставити зброї поліцейських лише каміння і шматки заліза, бій тривав цілу годину. У нерівній боротьбі загинули робітники М. Дребет, С. Карабинович і М. Волочій. 8 чол. було поранено. Робітників активно підтримали селяни навколишніх сіл. Адміністрація шахти була змушена погодитись на укладення колективного договору, який передбачав підвищення заробітної плати робітникам на 8—10%.

М. М. Кравець (Львів).

«ДЗВІН» — 1) Укр. революц.-демократич. збірник, що його видали І. Франко і М. Павлик 1878. Див. «Громадський друг». 2) Укр. літ.-

громад. щотижневик бурж.-демократич. напрямку. Виходив 1905—06 у Львові. Інформував про життя різних країн, висвітлював події першої революції в Росії. Публікував твори укр. письменників, переклади з рос. л-ри тощо. Ілюструвався репродукціями картин та скульптур укр. і польс. художників.

«ДЗВІН» — укр. щомісячний журнал, орган УСДРП. Видавали його 1913—14 у Києві Д. Донцов, Л. Юркевич і В. Винниченко, які, маскуючись псевдонімами, висловили націоналістичні погляди, намагалися відірвати укр. пролетаріат від російського. З окремих статтями в журналі виступали рос. меншовики. В. І. Ленін у ряді статей нищівно викрив націоналістичні погляди ідеологів укр. бурж. націоналізму (див. Твори. т. 20, с. 3, 14, 21).

ДЗЕРЖИНСЬК (до 1936 — Шербинівка) — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР, за 7 км від залізнич. ст. Фенольна. 47,1 тис. ж. (1969). С-ще виникло 1806 під час будівництва кам.-вуг. шахт. Входило до складу Бахмутського пов. Катеринос. губ. Шербинівка багата революц. традиціями. В 1899 тут відбувся перший страйк. У 1902 в Шербинівці створено с.-д. гурток, організаторами якого були Г. І. Петровський, П. О. Мойсеєнко. В січні 1903 сформувався с.-д. група, яка ввійшла в Донецький союз РСДРП.

Робітники с-ща брали участь у політ. страйку в лютому 1905, під час революції 1905—07, в Горлівсько-Шербинівському страйку 1916. В березні 1917 в с-щі було обрано Раду робітн. депутатів і створено Горлівсько-Шербинівський к-т РСДРП (б). Рад. владу встановлено 30.XI (13.XII) 1917. З квітня по листопад 1918 Шербинівку окупували війська кайзерівської Німеччини, з червня 1919 займали денікінці, яких частини Червоної Армії вигнали на поч. січня 1920. В 1919 с-ще увійшло до складу Донец. губ., з 1923 — райцентр Донец. округу, з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінської) обл. З 1936 Д. — місто. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 22.X 1941 загарбали нім.-фашист. війська. В період окупації в місті і районі діяла підпільна парт. орг-ція. 5.IX 1943 Д. визволила Рад. Армія. Провідна галузь г-ва Д. вугільна пром-сть. 7 шахтоуправлінь, коксохім. з-д, збагачувальна ф-ка. Гірничий технікум, мед., муз. уч-ща. 42 загальноосв. і 2 муз. школи.

В. Ф. Бурносоев (Донецьк).

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ Фелікс Едмундович (11.IX 1877 — 20.VII 1926) — діяч Комуністич. партії і Радянської д-ви. Член Комуністич. партії з 1895. Н. в маєтку Держжиново Ошмянського повіту Віленської губернії в дрібнопомісній поміщицькій сім'ї. З 1887 навчався у віленській гімназії. У 1894 вступив в с.-д. гурток, а через рік — в лит. с.-д. орг-цію. В 1896 залишив гімназію і став професіональним революціонером. У 1897 за дорученням лит. с.-д. орг-ції вїхав до м. Ковна (Каунас), де працював серед робітників, випускав польс. мовою нелегальну газ. «Ковенський робітник», писав кореспонденції в польс. робітн. газети. 17 (29).VII 1897 вперше був заарештований і ув'язнений у Ковенський тюрмі. Навесні 1898 Д. вислали на 3 роки у Вятську губ., звідки він у серпні 1899 втік до Варшави. Там Д. активно працював по відродженню розгромленої с.-д. орг-ції. 23.1 (4.11) 1900 його знову заарештували і 1902 вислали на 5 років у Сх. Сибір. 12 (25).VI 1902 Д. втік з заслання, емігрував до Берліна. Там він вперше познайомився з творами В. І. Леніна. З ініціативи Д. в Берліні 1903 відбувся IV з'їзд с.-д. орг-ції Польщі і Литви, на якому було прийнято рішення

ня об'єднатися з РСДРП. Д. був обраний членом гол. правління Соціал-Демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). В грудні 1904 він повернувся до Варшави, але в липні 1905 був втретє заарештований (в жовтні звільнений за амністією). В грудні 1905 Д. очолює багатотисячний страйк робітників Домбровського вуг. басейну. На IV з'їзді РСДРП (квітень 1906) Д. вперше особисто познайомився з В. І. Леніним і беззаперечно підтримав його позицію. На цьому з'їзді СДКПіЛ ввійшла до складу РСДРП. Її представником в ЦК був Д. Як член ЦК працював у Петербурзі, а в жовтні 1906 вийшов до Варшави, де 13 (26). XII 1906 його знову заарештували. В травні 1907 Д. вдалося вирватись з тюрми, але 3 (16). IV 1908 він був у п'яте заарештований і ув'язнений у Варшавській тюрмі, де просидів 16 місяців. У серпні 1909 Д. засудили на вічне поселення в Сибіру. Д. втік із заслання і, зважаючи на поганий стан здоров'я, поїхав на о. Капрі, де познайомився з О. М. Горьким. Перебуваючи в еміграції, Д. багато разів переходив кордон, працював по відновленню парт. орг-цій Польщі. 28.V 1911 він вдруге зустрівся з В. І. Леніним на Паризькій нараді членів ЦК. В 1911—12 Д. — на підпільній роботі у Варшаві, Ченстохові та ін. польс. містах. 1 (14). IX 1912 його знову заарештували. Лише Лютн. бурж.-демократич. революція 1917 звільнила Д. На волю він вийшов з підтримкою здоров'ям, але вже через тиждень включився в активну парт. роботу. Моск. к-т делегував Д. на VII (Квітневу) конференцію РСДРП (6), а згодом і на VI з'їзд РСДРП (6). Д. залишився в Петрограді і брав найактивнішу участь у підготовці Жовтн. збройного повстання. Його було обрано до складу Військ.-революц. к-ту (ВРК) при Петрогр. Раді і Військ.-революц. парт. центру. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції постановою Раднаркомом 7 (20). XII 1917 було створено *Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією та саботажем* (ВЧК), головою якої за пропозицією В. І. Леніна було призначено Д. ВЧК (з 1922—ДПУ, з 1923—ОДПУ) стала грізною зброєю диктатури пролетаріату проти ворогів соціалістич. революції. В січні 1919 Д. в складі комісії ЦК РКП(б) вийшов на Сх. фронт. Навесні 1920, коли бурж.-поміщицька Польща почала війну проти Країни Рад, партія послала Д. на Україну, а 29.V 1920 він був призначений нач. тилу Пд.-Зх. фронту. На Україні Д. провів велику роботу по викриттю і ліквідації націоналістич. орг-цій і куркульських банд, які діяли в тилу Червоної Армії. Після закінчення громадян. війни Д. за пропозицією В. І. Леніна було призначено наркомом шляхів (14.IV 1921) з залишенням на посаді наркома внутр. справ і голови ВЧК. Д. провів велику роботу по відбудові залізнич. транспорту і всього нар. г-ва країни, зокрема Донбасу, по доставці продовольства для населення голодуючих районів. Він виявляв велике піклування про підрастаюче покоління. 27.I 1921 за порадою В. І. Леніна Д. призначено головою Комісії при ЦВК РРФСР по поліпшенню життя дітей, а 2.II 1924 ЦВК СРСР призначив Д. головою *Вищої Ради Народного Господарства* (ВРНГ) з залишенням на посаді голови ОДПУ. На IV—XIV з'їздах партії обирався членом ЦК. З 1924 Д. — кандидат у члени Політбюро і Оргбюро ЦК РКП (б). Нагороджений орденом Червоного Прапора. Помер Д. на бойовому посту. 20.VII 1926 він проголосив на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП (б) палку промову, сповнену непохитної віри в ленінське вчення про торжество комунізму, а через 3 години помер від паралічу серця. Похований в Москві біля Кремльської стіни.

Тв.: Вибрані твори. В 2 т. К., 1960; Щоденник в'язня. К., 1956.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 26. Записка Ф. Е. Дзержинському; т. 27. В *Всеросійській з'їзді Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів 4—10 липня 1918 р.* [с. 468]; т. 29. VIII з'їзд РКП (б) 18—23 березня 1919 р. [с. 127]. — *Стережіться шпигунів!*; т. 35. Телеграма Ф. Е. Дзержинському [27. V 1921]; Ленін В. І. Голові української Надзвичайної комісії [4.VI 1919]. В кн.: Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; Софійн. о в П. Сторіки з життя Ф. Е. Дзержинського. К., 1957; Зубов Н. Ф. Э. Дзержинский. Биография. М., 1965.

Ф. Е. Дзержинский.

ДИКОВСЬКА Євдокія (р. н. невід. — 1.XI 1670) — дружина І. Дзиковського (див. *Дзиковського повстання 1670*). У вересні 1670, після арешту чоловіка, Д. послала на Дон до повстанців лист з проханням про негайну допомогу. Але в дорозі посланець з листом потрапив у полон до царських військ. За сприяння повстанців Д. було ув'язнено і за наказом всевоєди Г. Г. Ромодановського прилюдно страчено в Острогозьку. Дітей Д. було довільно заслано до Сибіру. Лит.: Стецюк К. І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. К., 1947; Данилевич В. Е. Роспись боршню детей И. Дзиковского. «Сборник Харьковского историко-филологического общества», 1909, т. 18. К. І. Стецюк (Київ).

ДИКОВСЬКИЙ Іван (р. н. невід. — 9.X 1670) — острогозький полковник [1652—70], керівник сел.-козац. повстання на Слобідській Україні (див. *Дзиковського повстання 1670*). Перші звістки про Д. пов'язані з переселенням у березні 1652 2 тис. сел. і козац. сімей (4269 чол.) Чернігівського і Ніжинського полків на Слобідську Україну. Рятуючись від репресій шляхет. Польщі, поблизу Путівля з'явився полк укр. козаків у складі 9 сотень на чолі з Д., якого переселенці називали черніг. полковником. Переселенці заклали м. Острогозьк — центр *Острогозького полку*, який очолює Д. В 1660 Д. брав участь у спільному поході укр. козаків і рос. війська проти татар. У 1670 став на чолі сел.-козац. повстання, яке розгорнулося на Слобідській Україні під впливом сел. війни під керівництвом С. Т. Разіна. За участь у повстанні Д. було страчено.

Лит.: Стецюк К. І. З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодално-кріпосницького гніту в другій половині XVII ст. (Іван Дзиковський). «Наук. зап. Ін-ту історії України», 1952, т. 4. К. І. Стецюк (Київ).

ДИКОВСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1670 — одне з перших значних антифеод. сел.-козац. повстань на Слобідській Україні. Причиною його було поселення феод.-кріпосницької експлуатації та обмеження царизмом станових привілеїв козаків і автономії козац. слобідських полків. Великий вплив на піднесення сел.-козац. руху на Слобідській Україні мала *селянська війна під керівництвом Степана Разіна 1670—71*. Боротьбу нар. мас на Слобідській Україні проти царизму підтримувала частина козац. старшин на чолі з полковником Острогозького полку І. Дзиковським, який ще з 1668 встановив зв'язки з повсталим донським козацтвом, постачаючи йому харчові припаси, і домовлявся з С. Т. Разіним про спільний виступ. У серпні 1670 на Слобідську Україну прибули з-під Царицина загоїни, послані С. Т. Разіним і

очолювані Ф. Шадрою, Ф. Разіним, Я. Гавриловим та О. Хромим. Першими на Слобідській Україні повстали рядові козаки, селяни, міська біднота та частина рос. стрільців м. Острогоська. Вночі проти 9 (19).IX 1670 за розпорядженням І. Дзиковського в Острогоськ через потайні ворота було пропущено загін Ф. Шадри, який допоміг місцевим повстанцям захопити в місті владу і розправитися з царським воеводою та його прибічниками. Наступного дня повстанці під проводом І. Дзиковського оволоділи м. Ольшанськом, населення якого приєдналося до них. Серед козаків і селян повстанці розповсюджували звернення («прелестные письма») С. Т. Разіна із закликами до боротьби проти гнобителів. І. Дзиковський мав намір рушити з-під Ольшанська на Коротогяк і Воронеж. Але верхівка козац. старшини, місцеве духовництво та рос. поміщики організували змову і підступно захопили І. Дзиковського та ін. керівників повстання. *Є. Дзиковська* (дружина І. Дзиковського) послала козака на Дон з проханням надіслати допомогу, але посланця захопило урядове військо. 29.IX (9.X) 1670 І. Дзиковський та його слодвичники писар М. Жуковцев, сотники В. Григор'єв, Я. Чекмеє, обозний М. Волнянка були розстріляні на площі Острогоська. Жорстоку розправу було вчинено над рядовими учасниками повстання. Але це не спинило антифеод. руху. Повстання охопили більшість міст Слобідської України. Його було придушено в кінці 1670 спільними зусиллями гетьманського і царського урядів.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; С т е ц ю к К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. К. І. Стецюк (Київ).

ДЗЮБАН Петро Іванович (1896—1965) — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції. Член КПРС з 1912. Н. на Полтавщині в бідній сел. сім'ї. Працював слюсарем-інструментальником на з-ді в Петрограді, проводив революц. роботу, за що був звільнений. У 1916 входив до складу підпільного к-ту більшовиків одного з р-нів Петрограда. Після Лютн. революції 1917 брав участь у створенні міліції, а згодом — Червоної гвардії на з-ді «Лоренц». Учасник штурму Зимового палацу. Після громадян. війни — на парт. і госп. роботі.

ДЗЮБКО Ілля Семенович (н. 3.VII 1922) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1965). Член КПРС з 1945. Н. в с. Криківцях (тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1949 закінчив Київ. ун-т. У 1949—60 — на парт. роботі, 1960—67 — заст. міністра вищої і серед. спец. освіти УРСР. Одночасно з 1950 працював асистентом, доцентом у Київ. ун-ті, з 1967 — у цьому ж ун-ті зав. кафедрою історії зарубіж. соціалістич. країн, пд. та зл. слов'ян. Автор праць з слов'янознавства та історії соціалістич. будівництва в європ. країнах нар. демократії. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора й орденом Слави 3-го ступеня.

Тв.: Перемога соціалізму в Чехословаччині. К., 1962; Розв'язання національного питання в Чехословаччині — закономірність будівництва соціалізму. К., 1966; Історія південних і західних слов'ян. К., 1966 [у спів-авт.].

ДИБЕНКО Павло Юхимович (16.II 1889 — 29.VII 1938) — рад. військ. і держ. діяч, командарм 2-го рангу. Член Комуністич. партії з 1912. Н. в с. Людкові (тепер Брян. обл.) в сел. сім'ї. З 1907 брав участь у революц. русі. З 1911 служив у Балт. флоті. Активний учасник підготовки і проведення Жовтн. збройного повстання в Петрограді 1917. Як голова *Центробалту* керував формуванням революц. загонів балт. моряків, командував

рад. військами при розгромі походу Керенського—Краснова на Петроград. У жовтні 1917 — березні 1918 — нарком у морських справах Рад. Росії. Влітку 1918 вів підпільну революц. роботу в Криму та на Україні. В кінці 1918 — на поч. 1919, командуючи групою рад. військ Катериносл. напрямку, 1-ю Задніпровською стріл. д-зією, брав участь у розгромі *петлюрівців*. В травні — червні 1919 — нарком у військ.-мор. справах Крим. Рад. республіки. В 1919—21 брав участь у боях проти білогвардійців під Царцином, на Пн. Кавказі, у придушенні Кронштадтського заколоту. Після закінчення Військ. академії (1922) — на відповідальній військ. роботі. В 1923—38 — ком. військами Середньоазіат., Приволзького, Ленінгр. військ. округів. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора. Портрет, с. 24.

ДИБЕНКО Федір Юхимович (1887 — 31.III 1919) — активний учасник громадян. війни на Україні. Н. в с. Людкові (тепер Брян. обл.). Брат П. Ю. Дибенка. Кол. офіцер царської армії (поручик). У Червоній Армії з 1918. З листопада 1918 — інспектор польових формувань штабу групи військ Курського напрямку, яка вела бої за визволення України від нім. окупантів і петлюрівців. З грудня 1918, командуючи спочатку бригадою, потім *Сорок другою стрілецькою дивізією*, брав участь у боях проти білогвардійців у Донбасі. Загинув у районі ст. Дебальцєве.

ДИКАРЕВ Митрофан Олексійович (псевд. — М. Крамаренко; 12.VI 1854 — 26.XI 1899) — рос. і укр. етнограф. Н. у Валуйському пов. Воронежської губ. Виключений з семінарії (1876) як «неблагонадійний», займався самоосвітою. Зібрав цінні матеріали з життя селян кол. Слобідської України і Кубані. Ці матеріали дістали схвальну оцінку І. Я. Франка.

Тв.: Воронежський етнографічний збірник. Воронеж, 1891; Посмертні писання з поля фольклору й мітології. [Передм. І. Франка]. Львів, 1903.

ДИКЕ ПОЛЕ — істор. назва укр. і пд.-рос. степів між Дністром і Доном. Виникла у 16 ст., коли укр. і рос. селяни, щоб позбутися зростаючого феод.-кріпосницького гніту, почали переселятися в пониззя Дніпра і на Дон, де оголошували себе вільними людьми — козаками, створювали власне самоврядування (див. *Козацтво*, *Запорізька Січ*). Освоєння укр. і рос. селянами-втікачами Д. п. відбувалося стихійно і проходило в умовах безперервної боротьби проти тур.-тат. агресорів і польс.-шляхет. загарбників. У зв'язку з розширенням території Рос. д-ви, для захисту її пд. кордонів від грабничьких наскоків крим. і ногайських татар, у Д. п. будувалися укріплені лінії (Белгородська, Українська, Дніпровська). В кін. 18 ст., після заселення укр. та пд.-рос. степів, назва «Д. п.» вийшла з ужитку.

ДИКІСТЬ — термін, яким Л.-Г. Морган позначив першу епоху в культурно-істор. періодизації первісної історії. Ця епоха передувала *варварству*. Вона починалася з появою людини, характеризувалася відкриттям і застосуванням вогню, лука та стріл і закінчувалася винайденням гончарського круга. Періодизація Моргана була використана Ф. Енгельсом в його праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Але, як і передбачав Ф. Енгельс, з накопиченням нових етнограф. й археол. даних були внесені суттєві зміни в цю періодизацію. Радянські вчені користуються періодизацією історії первісного суспільства, що розроблена на основі праць Ф. Енгельса і В. І. Леніна (див. *Первіснообщинний лад*). У сучас. археол. періодизації Д. відповідають *палеоліт* і *мезоліт*.

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТУ — політична влада робітн. класу, що встановлюється в результаті перемоги соціаліст. революції і має своєю метою ліквідацію експлуаторських класів, забезпечення гарантій від реставрації капіталізму, побудову, розвиток і зміцнення соціалізму. Найвищим принципом і основою Д. п. є союз робітн. класу з селянством при керівній ролі робітн. класу. З'ясування всесвітньо-істор. ролі пролетаріату в революц. перетворенні світу, вчення про Д. п. становить головне в *марксизмі-ленінізмі*. Марксистсько-ленінська теорія класової боротьби пролетаріату виходить з того, що тільки в результаті соціаліст. революції можна повалити владу експлуаторських класів і встановити Д. п., яка є об'єктивною закономірністю суспільного розвитку протягом певного періоду революц. перетворення капіталістич. суспільства в соціалістичне. К. Маркс писав: «Те, що я зробив нового, полягало в доказі ось чого: 1) що існування класів зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до знищення всіх класів і до суспільства без класів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400). Соціалісти-утопісти бачили в пролетаріаті лише страждаючу безпомічну масу. К. Маркс і Ф. Енгельс вже 1845 у творі «Святе сімейство» сформулювали своє геніальне відкриття про всесвітньо-істор. місію пролетаріату. Відтоді соціалізм перетворився з утопії в науку. В праці «Німецька ідеологія» (1846) основоположники наук. комунізму довели неминучість загибелі капіталізму, теоретично обґрунтували необхідність соціалістич. революції. Для знищення капіталістич. ладу пролетаріат, як і кожний клас, що прагне до панування, повинен насамперед завоювати політ. владу. В цьому положенні вже був зародок їхнього вчення про Д. п. Програмним документом наук. комунізму став «Маніфест Комуністичної партії», в якому К. Маркс і Ф. Енгельс вперше коротко і цілісно виклали своє вчення, показали, що тільки пролетаріат здатний очолити боротьбу всіх трудящих проти буржуазії, проголосили кінцеву мету цієї боротьби — завоювання пролетаріатом політ. влади, знищення приватної власності на засоби виробництва. Свою класичну формулу «диктатура пролетаріату» К. Маркс вперше дав у праці «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (1850). На протигаву утопічному соціалізові наук. соціалізм, за висловом К. Маркса, є «оголошення безперервної революції, класова диктатура пролетаріату як необхідний перехідний ступінь до знищення класових відмінностей взагалі...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 85—86). В. І. Ленін захистив марксистське вчення про Д. п. від фальсифікації і перекручення його всякого роду ревізійністами й опортуністами типу Бернштейна, Кауцького то ін. Завдяки зусиллям В. І. Леніна II з'їзд РСДРП (1903) уперше в історії після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса прийняв революц. програму, в якій боротьба за Д. п. висувалась як гол. завдання партії. «Марксист лише той, — писав В. І. Ленін, — хто по ширю є визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату» (Ленін В. І. Твори, т. 25, с. 372). В. І. Ленін далі розвинув ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про істор. місію пролетаріату і всебічно

розробив теорію пролетарської диктатури. «Диктатура пролетаріату, — відзначав В. І. Ленін, — коли перекасти цей латинський, науковий, історико-філософський вислів на просту мову, означає ось що: тільки певний клас, саме міські і взагалі фабрично-заводські, промислові робітники, спроможний керувати всією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу, в ході самого скидання, в боротьбі за вдержання і зміцнення перемоги, в справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів» (Ленін В. І. Твори, т. 29, с. 373).

Розглядаючи взаємовідносини пролетаріату з ін. масами трудящих, К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що пролетаріат здійснює революцію не один, а разом із своїми союзниками і насамперед з трудовим селянством, інтереси яких перебувають у непримиримих суперечностях з інтересами буржуазії. «Тому селяни, — писав К. Маркс, — знаходять свого природного союзника і вождя в міському пролетаріаті, покликаною повалити буржуазний лад» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 199—200). Виходячи з матеріалістичного розуміння історії, К. Маркс обґрунтував вирішальну роль нар. мас і насамперед їхнього гегемона — робітн. класу в істор. процесі, показав, що справжніми творцями історії є робітники і селяни як найважливіша продукт. сила суспільства, що створює матер. блага. Ідеї К. Маркса про гегемонію пролетаріату В. І. Ленін розвинув у струнку теорію керівництва пролетаріатом усіма трудящими масами міста і села як у період підготовки і повалення царизму та капіталізму, так і в період будівництва соціалізму. Союз робітн. класу і селянства В. І. Ленін вважав найвищим принципом Д. п. Основоположники марксизму-ленінізму обґрунтували істор. місію пролетаріату, який разом із своїми союзниками в процесі класової боротьби повинен ліквідувати старий, капіталістичний спосіб виробництва і створити новий, соціалістичний, докорінно перебудувати економіку і суспільні відносини. В ході цієї боротьби робітн. клас, як пануючий клас нового суспільства, використовує для повалення буржуазії і подолання її опору всі засоби політ., воєнного, економіч. і адм. примусу. К. Маркс вважав, що стан, який створюється в д-ві після революції, «вимагає диктатури, і притому енергійної диктатури» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 5, с. 410). Диктатура потрібна пролетаріатові і для того, щоб виховати й загартувати себе як силу, здатну управляти країною, переживовати дрібнобурж. прошарки в соціалістич. дусі. За визначенням В. І. Леніна, «диктатура пролетаріату є запекла боротьба, крива і безкровна, насильствена і мирна, воєнна і господарська, педагогічна і адміністраторська, проти сил і традицій старого суспільства» (Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 26). Основоположники наук. комунізму визначили також істор. рамки Д. п. К. Маркс у «Критиці Готської програми» (1875) писав: «Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 28). Слід підкреслити, що К. Маркс науково обґрунтував положення про дві фази комуністичного суспільства — нижчу фазу — *соціалізм*, вищу — *комунізм*. Говорячи в цьому ж творі про комуністичне суспільство, К. Маркс мав на увазі не вищу

фазу комунізму, а комуністичну формацію в цілому, яка включає і нижчу фазу — соціалізм. В. І. Ленін саме так і розумів К. Маркса. У праці «*Держава і революція*» В. І. Ленін писав: «Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс назвав „першою“ або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки спільною власністю стають засоби виробництва, остільки слово „комунізм“ і тут можна застосувати, коли не забувати, що це не повний комунізм» (Ленін В. І. Твори, т. 25, с. 427). Це саме В. І. Ленін підкреслював і пізніше.

У привітанні угорським робітникам 27.V 1919, говорючи про суть пролетарської диктатури, метою якої є створення соціалізму, він відзначав: «Цю мету не можна здійснити відразу, вона вимагає досить тривалого перехідного періоду від капіталізму до соціалізму... Через це Маркс і говорить про цілий період диктатури пролетаріату, як період переходу від капіталізму до соціалізму» (Ленін В. І. Твори, т. 29, с. 344). Істор. рамки Д. п., що їх визначили основоположники марксизму-ленінізму, відображені вже в перших законодавчих актах Рад. д-ви. В першій Конституції УРСР, прийнятій 1919, вказувалося, що завданням Д. п. «є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму...» і що «слідом за виконанням цих завдань диктатура зникне» («Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины», 1919, № 19, с. 204). Першою спробою встановити Д. п. була *Паризька комуна 1871*. Незважаючи на короткотривалість свого існування, Паризька комуна була політ. пануванням робітн. класу у формі, яку К. Маркс вважав доцільною для здійснення завдань пролетарської диктатури. Вперше в історії Д. п. утвердилася і здійснила свою істор. місію в результаті *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*. Держ. формою Д. п. в СРСР стали Ради. З утвердженням Д. п. найширші маси трудового народу були залучені до управління д-вою, суспільними справами країни, виник новий всесвітньо-історич. тип демократії — соціалістична демократія. «Пролетарська демократія, однією з форм якої є Радянська влада,— зазначав В. І. Ленін,— дала небачений в світі розвиток і розширення демократії саме для гігантської більшості населення, для експлуатованих і трудящих» (Твори, т. 28, с. 221).

Завдяки Д. п. трудящі Країни Рад відстояли завоювання соціалістич. революції, ліквідували експлуататорські класи. Але Д. п. не вичерпала себе одразу ж після ліквідації експлуататорських класів і перемоги соціалізму. Ліквідація експлуататорських класів в СРСР, що була законодавчо закріплена в Конституції СРСР 1936, означала, що Д. п. виконала тільки одне з своїх важливих завдань. В. І. Ленін підкреслював, що «не в одному насильстві суть пролетарської диктатури, і не головним чином в насильстві» (Ленін В. І. Твори т. 29, с. 344). Не лише для придушення опору експлуататорських класів встановлюється Д. п. Вона кінце потрібна і для здійснення соціалістич. перетворень, зміцнення соціалістич. суспільства, забезпечення гарантій від реставрації в країні капіталізму. На кін. 30-х рр. у Рад. Союзі перемогли соціалістичні відносини в економіці, і соціалізм в основному було побудовано. XVIII з'їзд ВКП(б) (1939) відзначив, що країна вступила в період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. Напад фашист. Німеччини на СРСР 1941 був спробою міжнар. імперіалізму знищити соціалістичну д-ву, завоювання Великого Жовтня і реставрувати в Рад. країні капіталізм. Гарантія від реставрації

капіталістич. порядків в СРСР з'явилася лише з розгромом фашизму, з перемогою рад. народу у *Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45* і створення *світової системи соціалізму*. Свого часу В. І. Ленін підкреслював, що «перемоги в світовому масштабі повністю, остаточно не можна в самій Росії, а можна тільки тоді, коли в усіх, принаймні, передових країнах або хоч у кількох з найбільших передових країн переможе пролетаріат» (Ленін В. І. Твори, т. 29, с. 40).

На цьому ґрунтується висновок, зроблений у Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», про те, що утворення світової соціалістичної системи, зміцнення економічної та оборонної могутності Рад. Союзу змінили співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму, створили міцну гарантію від реставрації капіталізму в СРСР, забезпечили остаточну перемогу соціалізму. В післявоєнний період трудящі Рад. країни домоглися величезних успіхів у завершенні будівництва соціалізму в СРСР. Рад. Союз досяг такої політ. й економіч. зрілості, яка дала усі підстави ХХІ з'їздові КПРС (1959) констатувати повну, остаточну перемогу соціалізму в СРСР. З цим часом збігається істор. строк існування Д. п. в СРСР, коли вона виконала свої істор. завдання, визначені марксистсько-ленінським вченням, вичерпала свою місію.

Д. п. перестає бути необхідною, або, як говорив В. І. Ленін, припиняється не тоді, коли соціалізм побудовано в основному, а лише тоді, коли соціалізм цілком склався, розвинувся, зміцнів. Зрозуміло, що Д. п. не припиняється раптово. Протягом усього періоду, коли диктатура робітн. класу є необхідною, вона не лишається застиглою, а відповідно до змін економіч. і соціальної бази суспільства постійно розвивається, змінюються її завдання і функції, система і форми організації, методи діяльності.

На марксистсько-ленінській теорії, на величезних досягненнях соціалізму в СРСР ґрунтується важливий висновок, зроблений у Програмі КПРС, про те, що, забезпечивши повну, остаточну перемогу соціалізму і перехід суспільства до розгорнутого будівництва комунізму, Д. п. виконала свою істор. місію і, з точки зору завдань внутрішнього розвитку, перестала бути необхідною в СРСР. Водночас держава Д. п. перетворилася на політ. орг-цію всього народу під керівній ролі робітн. класу на чолі з його авангардом — Комуністич. партією. Отже, Програма КПРС вперше на основі досвіду СРСР, конкретно визначила істор. умови, коли Д. п. перестає бути необхідною. Основоположники марксизму-ленінізму незмінно підкреслювали, що Д. п. — поняття державне. Проте Д. п. не зводиться лише до держави, до держ. апарату. Ці поняття близькі. В. І. Ленін не протиставляв їх, але й не отожднював. Саме тому він і розробив положення про «механізм» Д. п., який об'єднує держ. і громад. орг-ції під керівництвом Комуністич. партії — авангарду робітн. класу. З повною, остаточною перемогою соціалізму система Д. п. переросла в систему *політичної організації радянського суспільства*, яка охоплює всі сфери життя країни. Між ними існує істор. наступність.

Отже, і після того, як Д. п. виконала в СРСР свої істор. завдання, Радянська соціалістична держава продовжує існувати для завершення великої справи, що її почала пролетарська диктатура — будівництва комунізму.

Разом з ін. соціалістич. державами Рад. д-ва веде класову боротьбу проти імперіалізму на міжнар. арені. В. І. Ленін зазначав: «Для того,

щоб диктатура пролетаріату мала світове значення, треба було, щоб вона практично в якій-небудь країні зміцнилася» (Твори, т. 30, с. 458). В ряді країн після 2-ї світової війни в результаті соціалістич. революцій було встановлено Д. п. у формі *народної демократії*. Складлася і зміцніла світова система соціалізму, яка виступає на міжнар. арені як світова система Д. п. «Досвід СРСР довів, що народи можуть прийти до соціалізму тільки в результаті **соціалістичної революції і здійснення диктатури пролетаріату**» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, с. 15). Основоположники марксизму-ленінізму завжди розглядали Д. п. в діалектич. розвитку, що вона має минулий характер. Д. п. встановлюється і припиняється з волі самого робітн. класу, який ніколи не прагнув увічнити своє класове панування, свою держ. владу. Та й після того, як Д. п. вичерпає свої істор. завдання, в рад. суспільстві зберігається керівна роль робітн. класу. Адже його істор. місія ширша, ніж істор. роль Д. п. Тому не можна ототожнювати поняття керівного становища робітн. класу в суспільстві з поняттям Д. п.

Для правильного розуміння керівного становища робітн. класу на сучас. етапі комуністич. будівництва необхідно враховувати не лише його моральний авторитет, що ґрунтується на революц. заслугах пролетаріату як гегемона в минулому. Слід виходити також з того, що робітн. клас, зв'язаний із високоомеханізованим та автоматизованим виробництвом, був і лишається провідною силою в створенні матеріально-тех. бази комунізму, в формуванні комуністич. відносин. Він є носієм і активним пропагандистом марксистсько-ленінського світогляду, який став пануючим у рад. суспільстві. Робітників — ядро Комуністич. партії, яка є визнаною народом керівною і спрямовуючою силою в країні. Свою істор. місію керівника суспільства, як зазначено в Програмі КПРС, робітн. клас завершить з побудовою комунізму, коли класи зникнуть взагалі. Нові теоретичні висновки про Д. п., зроблені КПРС, є важливим вкладом у скарбницю марксизму-ленінізму. Вони спростовують всілякі вигадки опортуністів, ревізійоністів і догматиків, обеззброюють їх. Водночас завдається відчутного удару бурж. ідеологам, право-опортуністич. теоретикам, які зображують Д. п. лише як апарат насильства, навмисно замовчуючи, що її гол. істор. місія полягає як у придушенні опору буржуазії, так і в здійсненні завдання побудови й зміцнення соціалізму.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство, або Критика критичної критики; т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Що робити?; т. 9. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 21. Карл Маркс; т. 25. Держава і революція; т. 29. Успіхи і труднощі Радянської влади.— Передмова до видання промови: «Про обман народу лозунгами свободи і рівності».— Привіт угорським робітникам.— Про державу; т. 30. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3. К., 1954; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970; Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму, К., 1967; Суслов М. А. Карл Маркс — геніальний вчитель і вождь робітни-

чого класу. К., 1968; История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1969; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967.

В. М. Терлецький (Київ).

ДИМ — одиниця оподаткування в Давній Русі і пізніше, в 14—18 ст., на Україні. Д. ототожнюється з одним г-вом (будинок, двір). Податок, що збирався з Д., називався *подимним*.

ДИМИТРОВ (до 1937 — с-ще Гродівський Рудник, з 1937 до 1957 — Новий Донбас) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Красноармійській міськраді, за 16 км на Пд. Сх. від залізнич. ст. Красноармійське. 18,1 тис. ж. (1969). Виник 1912 під час будівництва кам.-вуг. шахти. Входить до складу Бахмутського пов. Катеринослав. губ. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З квітня по листопад 1918 с-ще окупували війська кайзерівської Німеччини. В травні 1919 його захопили денікінці, в грудні 1919 визволили війська Червоної Армії. В 1919 с-ще ввійшло до складу Донец. губ., з 1923 — Донец. округу, з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінського) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни с-ще 1. IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники, 3. IX 1943 визволили рад. війська. З 1965 Д. — місто. Сучас. назва міста — на честь діяча болг. і міжнар. комуністич. руху Г. М. Димитрова. Провідна галузь г-ва Д. — вугільна пром-сть. Шахта № 5—6 ім. Г. М. Димитрова, на якій 1935 Г. Г. Жуков встановив світовий рекорд видобутку вугілля, а після війни працював двічі Герой Соціалістич. Праці І. І. Бريدько. Першу в Донбас бригаду комуністич. праці на шахті очолює Герой Соціалістич. Праці К. А. Северинюв. 6 загальноосв. та 2 гірничо-пром. школи.

І. Л. Бондаренко (Донецьк).

ДИМІНСЬКИЙ Андрій Іванович (1829 — 14. I 1905) — укр. фольклорист і етнограф ліберально-бурж. напрямку, член Рос. геогр. т-ва. Н. в с. Борщівцях (тепер Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.). Автор праць з фольклористики («Українські подільські любовні та родинні пісні», «Подільські жартівливі пісні», «Пісні до танцю») та етнографії («Нарис побуту селян Кам'янецького і Проскурівського повітів», «Опис чумацького промислу Київської губернії, Звенигородського повіту, Лисянської волості, с. Орлів з 1860 по 1892 рік»). Численні праці Д. зберігаються в рукописах. Пісні, записані Д., використали у фольклорних збірках П. П. Чубинський, М. П. Драгоманов та ін. Портрет, с. 24.

Лит.: Левченко М. З поля фольклористики й етнографії, в. 2. Знадобы до життєпису подільського етнографа А. І. Димінського. К., 1928.

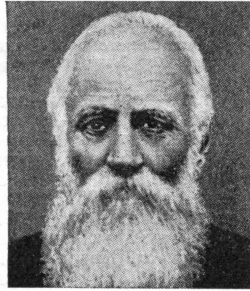
ДИМІНСЬКИЙ Йосип Андрійович (1857 — січень 1893) — укр. фольклорист і етнограф ліберально-бурж. напрямку, син А. І. Димінського. Жив і працював (учителем, службовцем) у с. Лисянці (тепер с-ще м. т. Черк. обл.). Йому належать цінні фольклорно-етнограф. дослідження з життя і побуту укр. народу, зокрема записи про різні повір'я в с. Лисянці («Поняття про потойбічне життя гірників», «Про бджіл», «Ворожіння та шептання над хворими» тощо). Записи Д. частково використав А. Ю. Кримський у своїх працях.

М. Г. Кияниця (Київська обл.).

ДИННИК Олександр Миколайович (31. I 1876 — 22. IX 1950) — укр. рад. вчений в галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН УРСР (з 1929), доктор тех. наук (з 1937), професор (з 1911), засл. д. н. і т. УРСР (з 1943). Н. в м. Старополі в сім'ї вчителя. В 1899 закінчив Київ. ун-т. У 1899—1941 працював у вузах Києва, Новочеркаська і Дніпропетровська. З 1941 — керівник відділу теорії пружності Ін-ту гірничої механіки АН УРСР. З 1944 працював у Президії АН УРСР і водночас у

П. Ю. Дибенко.

А. І. Димінський.

О. М. Динник.

О. К. Диптан.

Київ. ун-ті. Автор наук. праць, присвячених питанням теорії пружності, опору матеріалів, механіки, прикладної математики й фізики. Д. є творцем укр. школи з теорії пружності. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: *Избранные труды*, т. 1—3. К., 1952—56 [бібліогр. т. 1, с. 142—150].

Лит.: Динник Олександр Миколайович. В кн.: *Історія Академії наук Української РСР*, кн. 2. К., 1967; Савин Г. Н., Пеньков А. М. Основные направления научной деятельности академика А. Н. Динника. «Прикладная механика», 1966, т. 2, в. 8 [бібліогр. с. 11—18].

ДИПІНТИ (множ. від італ. *dipinto* — намальоване) — написи пензлем і фарбою на різних давніх речах (здебільшого — керамічному посуді), які в *епіграфіці* й *палеографії* відрізняють від *графіті* і вирізьблених на камені лапідарних написів. Численні Д. знаходять на Пд. України, зокрема на посудинах античної епохи (римських амфорах перших ст. н. е.).

А. О. Білецький (Київ).

ДИПЛОМАТИКА — допоміжна (спец.) істор. дисципліна, що вивчає походження, форму й зміст актичних джерел (офіційних і приватних) для встановлення їхньої автентичності, часу складання тощо; галузь *джерелознавства*. Досліджуючи акт, вивчають матеріал, на якому його написано, чорнило, тип письма, підписи, печатки, орнаментальні прикраси тощо. Велику увагу звертають на політ. і соціально-економіч. зміст документів. Д. як система прийомів і методів перевірки вірогідності актів на землю, майно, на привілеї виникла в епоху середньовіччя. В 15—17 ст. в Європі, в т. ч. в Росії і на Україні, прийоми Д. використовували переважно для експертизи судових актів. У дореволюц. період в Росії Д. займалися Д. М. Мейчик, С. Г. Саларев, М. П. Лихачов; на Україні — Є. О. Болховітнов, І. М. Каманін; О. С. Лапко-Данилевський, в рад. час — С. Н. Валк, О. І. Андреев, А. А. Шилов, Л. В. Черепнін, А. О. Введенський.

Рад. Д. розвивається на основі марксистсько-ленінської методології. Вона підпорядковує формальний аналіз актів завданням істор. дослідження. Вивчаючи оригінали актів і матеріали для підготовки їх, вивчаючи підробки й фальсифікації, досліджуючи матеріальну основу, на якій написано документ, вивчаючи будову акта і його формуляр, рад. Д. встановлює, в якому класовому середовищі й у яких істор. умовах складено акт чи групу подібних актів.

Лит.: Лихачев Н. П. *Дипломатика*. СПб, 1901; Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. *Допоміжні історичні дисципліни*. К., 1963; Введенський А. А. *Лекції по документальному історико-критичному аналізу істор. документів*. М., 1963.

В. І. Стрельський (Київ).

ДИПТАН Ольга Климентіївна (н. 12.XII 1912) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1954, 1958). Член КПРС з 1948. Н. в с. Кодаках (тепер Васильківського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. З 1933 працює ланковою колгоспу ім. Ілліча (того самого р-ну тієї області). Прославилася високими врожаями пукр. буряків. Депутат Верховної Ради УРСР 5—7-го скликань. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ДИРГЕМ (від. грец. *δραχμή*) — давня араб. срібна монета, яку почали карбувати 695. Вага Д. в різні періоди і в різних частинах араб. халіфату була неоднакова. Як торг. монета проникла в ін. країни. Велика кількість Д. була в обігу на тер. давньорус. земель, зокрема на тер. сучасн. України, з кін. 8 до поч. 11 ст. Вага їх у середньому становила 2,7—3,4 г. Монети ці називали куфічними (від куфі — особливого письма, яким передавались написи на монетах).

ДИРЕКТОРІУМИ — місцеві органи Рад. влади на Закарпатській Україні, створені в березні 1919 після перемоги соціалістич. революції в Угорщині. Обиралися Радами робітників, солдатів і селян-бідняків і були їхніми виконавчими органами. Кількісний склад Д. коливався від 3—5 чол. (в сільс. і міських Радах) до 15—21 чол. (в жупних Радах). При Д. створювалися галузеві відділи і комісії по адм. справах, фінансах, націоналізації, постачанню, пресі, освіті, політ. справах тощо. В усі адм. установи призначалися комісари Д. Працюючи в напружених умовах запеклої класової боротьби і воєн. дій, Д. протягом 40 днів існування провели велику роботу в справі соціалістич. перетворень на Закарпатті. Д. здійснювали націоналізацію пром. підприємств, банків, конфіскацію поміщицьких земель, брали під контроль усі прод. і пром. товари в містах, займалися ремонтом шляхів, держ. будівель, шкіл, переселяли трудящих у конфісковані будинки буржуазії тощо. У віданні їх були нар. освіта, справа охорони здоров'я. Д. створювали революц. суди, нар. міліцію та ін. органи охорони порядку. Хоч Д. не мали змоги здійснити всі намічені соціалістич. перетворення, їхня діяльність відіграла значну роль у дальшому розгортанні революц. руху на Закарпатті.

ДИРЕКТОРІЯ — контрреволюц. бурж.-націоналістич. «уряд» на Україні, створений 13.XI 1918 лідерами укр. дрібнобурж. і бурж.-націоналістич. партій: укр. соціал-демократів, укр. есерів і соціалістів-самостійників на чолі з верховодами націоналістич. контрреволюції В. Винниченком і С. Петлюрою. В умовах краху *австро-німецької окупації України 1918* внаслідок розгортання вітчизн. війни укр. народу, керованого більшовиками, після поразки Німеччини у 1-й світовій вій-

ні і в зв'язку з банкрутством маріонеткового бурж.-поміщицького уряду гетьмана Скоропадського укр. націоналісти на чолі з Д. доклали всіх зусиль, щоб захопити владу і зберегти на Україні бурж. лад. Щоб приховати свої справжні наміри, вони зробили вигляд, ніби виступають на боці робітників і трудящих селян, які повстали проти окупантів та *гетьманщини*. Одночасно агенти Д. вели таємні переговори з представниками Антанті і нім. окупаційним командуванням. Д. створювала свої збройні сили з куркулів, кол. царських та гетьманських офіцерів. Поряд з ними у збройних загонах Д. були і ті трудові селяни, що піддалися демагогічним обіцянкам Д. про передачу їм поміщицької землі. Ядром військ Д. став полк галицьких *«січових стрільців»*, розташований в районі Білої Церкви. Гол. соціальною базою Д. були міська буржуазія, куркульство та дрібнобурж. міські елементи. Д. являла собою бурж.-куркульську диктатуру. Імперіалісти Антанті намагалися використати Д. як ширму для прикриття своїх загарбницьких планів щодо України. Одними з перших визнали Д. представники правлячих кіл США.

При таємній підтримці дипломатів Антанті і нім. командування, яке ще залишалося на Україні, Д. 14.XII 1918 захопила владу в Києві, а згодом і в ін. містах та селах України. Вдаючись до соціальної демагогії і розгузданої націоналістич. пропаганди, до створення т. з. «трудових» (насправді—куркульських) рад, до скликання т. з. трудового конгресу (куркульського «парламенту»), Д. намагалася зміцнити свою владу. Проте трудящі маси України дуже скоро розпізнали справжнє обличчя Д. і під керівництвом більшовиків почали боротьбу проти неї. У відповідь на революц. виступи робітників, захоплення селянами поміщицьких, а подекуди і куркульських земель Д. запровадила в Києві та ін. містах стан облоги, надсилає в повіти каральні загопи для боротьби з сел. рухом. Вона розганяє Ради робітн. і сел. депутатів, громила профспілки, розстрілювала без суду і слідства комуністів і взагалі всіх прихильників Рад. влади. В кінці грудня 1918 — на поч. лютого 1919 у Києві з наказу Д. було розстріляно групу активних працівників Київ. більшовицької орг-ції, в т. ч. Г. Тимофєєву, М. Є. Врублевського та ін. Масові арешти і розстріли проводилися у Харкові, Кременчуці та ін. містах. Не маючи підтримки в укр. народі, Д. шукала її у імперіалістич. Антанті, перетворившись на знаряддя міжнар. імперіалізму. Вислужуючись перед Антантою, Д. сприяла розширенню англо-франц. інтервенції на Пд. України, що почалася в кін. листопада 1918, прагнула передати Україну під франц. протекторат. Д. уклала з штабом інтервентів таємну угоду, за якою зобов'язалася разом з білогвардійцями взяти участь у боротьбі проти Рад. Росії, якій вона 16.I 1919 оголосила війну. Д. підписала також угоду з урядом бурж.-поміщицької Польщі про передачу їй зх.-укр. земель в обмін на постачання зброї. Це були ганебні акти нечуваної зради нац. інтересів укр. народу. Значну допомогу Д. подавали імперіалісти США, продавши їй зброю і військ. спорядження на суму понад 11 млн. доларів. На боротьбу проти Д. піднялися найширші маси укр. трудящих. Масові повстання вибухнули на Київщині, Поділлі, Чернігівщині, Полтавщині, на всій Лівобережній Україні. Запеклі бої партизанів проти петлюрівців точилися на Поліссі (див. *Дубровицьке збройне повстання 1918—19, Поліське збройне повстання 1918—19*). Тут укр. повстанці дістали значну допомогу від братніх рос. та білорус. народів. *Тимчасовий Робітничо-*

Селянський уряд України, створений 28.XI 1918, і ЦК КП(б)У очолили революц. боротьбу укр. народу проти націоналістич. контрреволюції, за відновлення влади Рад. На боротьбу проти Д. вирушили сформовані в *«нейтральній зоні»* 1-а і 2-а Укр. рад. д-зії. 3.I 1919 рад. війська визволили від петлюрівців Харків, де перед цим спалахнуло повстання робітників, 12.I — Чернігів, 19.I — Полтаву.

Після запеклих триденних боїв під Броварами в кін. січня — на поч. лютого 1919 рад. війська розгромили осн. угруповання військ Д., очолюване Петлюрою. 5. II було визволено Київ. У квітні 1919 під ударами рад. військ і повстанських загонів військ. сили Д. були повністю розгромлені, їхні недобитки на чолі з Петлюрою втекли в Сх. Галичину, а частина — в Румунію. В липні 1919, діставши допомогу від Антанті, війська Д. разом з загонами контрреволюц. *Української Галицької армії* знову вдерлися на Україну, скориставшись з наступу денікінців. У квітні 1920 Петлюра підписав ганебну *Варшавську угоду Директорії з Пилсудським*, обіцявши передати частину укр. земель під владу панської Польщі, і разом з польс. військами почав війну проти Рад. Росії та України. Після закінчення *польсько-радянської війни 1920* і розгрому петлюрівських банд Д. припинила своє існування.

Лит.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1—2. К., 1967; С у п р у е н к о Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Р и б а л к а І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919). Х., 1957.

А. В. Лихолат (Київ).
«ДИРЕКТОРІЯ» КРИМУ — контрреволюц. тат. бурж.-націоналістичний «уряд», що претендував на владу в Криму. Проголошений «Установчим з'їздом» («Журултаєм») тат. бурж. націоналістів та панторкїстів у Бахчисарай на поч. грудня 1917. Метою «Д.» К. було відокремлення Криму від Росії, створення тут тат. бурж. республіки, боротьба проти більшовиків та Рад. робітн. і солдат. депутатів. Разом з ін. контрреволюц. органом буржуазії, меншовиків та есерів — «Радою народних представників» — «Д.» К. утворила т. з. «Кримський штаб», намагалася формувати військ. частини, залучити на свій бік Чорномор. флот. Всемірну підтримку боротьбі «Д.» К. проти революції надавала *Центральна рада*. З проголошенням України Рад. республікою посилилась боротьба революц. матросів, солдатів, робітників і селян проти «Д.» К. та ін. контрреволюц. органів. У січні — на поч. лютого 1918 націоналістичні збройні формування було розгромлено, «Д.» К. та її місцеві органи розігнано. В Криму повсюдно відбулися вибори до Рад, в яких абсолютну більшість здобули більшовики.

М. В. Коваль (Київ).

ДИСИДЕНТИ (від. лат. *dissidens* — незгодний) — в серед. віки назва всіх некаатоликів у країнах Зх. Європи, в т. ч. в шляхет. Польщі, де панівною держ. релігією було католицизм. Після *Брестської церковної унії 1596* шляхет. Польща широко розгорнула боротьбу проти Д. на загарбаних нею укр. і білорус. землях. Намагаючись прикрити релігійною оболонкою свою політику поневолення укр. і білорус. народів, польс.-шляхет. уряд перетворив релігійні утиски на один із засобів нещадного придушення визвольного руху на Україні і в Білорусії.

ДИСКУСІЯ ПРО ПРОФСПІЛКИ — дискусія в РКП(б) про роль і завдання профспілок у будівництві соціалістич. суспільства; відбулася наприкінці 1920 — на поч. 1921 в обстановці, коли Країна Рад переходила від громадян. війни до мирного будівництва.

Нові умови вимагали від Комуністич. партії і Рад. д-ви зміни форм і методів політичної, організаційної та виховної роботи, що склалися в умовах воєнного часу. Комуністична партія, В. І. Ленін підготовлювали заміну політики воєнного комунізму *новою економічною політикою*, яка повинна була зміцнити союз робітн. класу з селянством на госп. основі, розробили заходи для розвитку творчої ініціативи трудящих. У цих умовах зростала роль профспілок. ЦК РКП(б) вважав за необхідне рішуче відмовитися від воєнних методів у профроботі і перейти до послідовної демократії. Проти цих заходів виступили троцькісти, «робітнича опозиція», група «демократичного централізму» («децисти») та т. з. «буферна» група. Вони й нав'язали партії дискусію. Троцькісти (Троцький, Крестинський та ін.) вимагали негайного одержавлення профспілок, перетворення їх на придаток держ. апарату, передачі профспілкам функцій управління виробництвом. Вони вимагали «перетуржування профспілок», запровадження воєнних методів керівництва у профспілках і на виробництві, «загвинчування гайок», тобто в основу профроботи троцькісти пропонували покласти методи примусу і адміністрування. «Робітнича опозиція» (Шляпников, Медведєв та ін.) висунула анархо-синдикалістське гасло передачі управління нар. г-вом профспілкам в особі Всерос. з'їзду виробників, пропонувала «оспілцянати державу», тобто підпорядкувати державу профспілкам. «Децисти» (Сапронов, Оснянський, Богуславський та ін.) вимагали повної свободи фракцій і угруповань у партії, виступали проти єдиноначальності й твердої дисципліни на підприємствах, проти централізму в управлінні пром-стю. Бухарін, Ларін, Сокольников, Преображенський та ін. виступили з т. з. «буферною» платформою. На словах вони боролися проти розколу в партії, а на ділі захищали троцькізм. Отже, платформи всіх опозиційних груп були антипартійними, чужими ленінізму.

Партія протиставила опозиційним групам платформу, підписану В. І. Леніним, Я. Е. Рудзу-таком, Й. В. Сталіним, М. І. Калініним, Г. І. Петровським, Ф. А. Сергєєвим (Артемом), А. С. Лозовським та ін. — т. з. «платформу 10-ти». В ній було чітко визначено функції і завдання профспілок, підкреслено їхню роль у відбудові нар. г-ва, в розвитку соціалістич. виробництва. Вирішальне значення у викритті опозиційних угруповань мали статті В. І. Леніна, в яких він вказував, що дійсні розходження з Троцьким у питанні про профспілки є розходженнями «в питанні про методи підходу до маси, оволодіння масою, зв'язку з масою. В цьому вся суть» (Твори, т. 32, с. 4). В. І. Ленін з вичерпною ясністю показав, що профспілки «не є організація державна, це не є організація примусу, це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму» (Твори, т. 32, с. 2).

Дуже гостро проходила дискусія на Україні. Парт. орг-ції завдали нищівного розгрому прибічникам троцькістів Раковському, Пятакову, затаврували лжедрузів робітн. класу з «робітничої опозиції», а також засудили дезорганізаторську діяльність «децистів», яких на Україні очолювали Дробніс, Харченко та ін. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся в січні 1921, заслухавши доповідь В. Я. Чубаря про роль профспілок і заходи по зміцненню їх, відкинув троцькістські та ін. ворожі ленінізму антипарт. платформи і схвалив ленінську платформу. Пленум вжив дійових заходів до поліпшення роботи профспілок, зміцнивши їх перевіреннями біль-

шовицькими кадрами. Збори парт. орг-цій Донбасу, Харкова, Катеринослава, Києва, Полтави, Одеси, Чернігова та ін. міст, де виступали видатні діячі партії К. Є. Ворошилов, В. П. Затонський, М. І. Калінін, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар та ін., переважною більшістю схвалили платформу, що її підписав В. І. Ленін. Десятий з'їзд РКП(б) підбив підсумки дискусії, засудив погляди опозиційних груп і прийняв ленінську платформу. Він схвалив написану В. І. Леніним резолюцію «Про єдність партії», в якій пропонувалося негайно розпустити всі опозиційні групи і не допускати, під загрозою виключення з партії, виникнення їх у майбутньому. Ідейний розгром антипарт. груп мав величезне значення для дальшого згуртування Комуністич. партії навколо В. І. Леніна, зміцнив її в боротьбі проти антиленінських угруповань, створив умови для творчої діяльності профспілок у будівництві соціалізму.

Лит.: Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки Троцького. — Криза партії. — II Всеросійський з'їзд гірників. — Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки Троцького і Бухаріна. — X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Промова про професійні спілки 14 березня. Твори. Вид. 4, т. 32; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1963; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964. П. П. Гудзенко (Київ).

ДИСТРИКТ (лат. *districtus* — округ) — 1) Адм.-тер. одиниця в Росії, в т. ч. на Україні, встановлена 1719; складова частина *провінції*. Очолювали Д. земські комісари, яких обирало місцеве дворянство. Д. ліквідовано 1726. Натомість відновлено повітовий поділ. 2) У Галичині з 1772 *області* (6) було поділено на 59 Д., кількість яких 1774 зменшилась до 19. В 1782 Д. скасовано. 3) «Дистрикт Галичина» — назва, що її дали нім.-фашист. загарбники території тепер. Львів., Ів.-Фр. і Терноп. (без пн. районів) областей УРСР. Проводячи політику розчленування України і намагаючись перетворити її на свою колонію, вони в серпні 1941 включили цю територію до складу т. з. генерал-губернаторства польсь. земель.

ДИТИНИЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник 4 ст., виявлений у с. Дитиничах Дубнівського р-ну Ровен. обл. Досліджувався 1957. Розкопано 21 поховання з залишками трупоспалень в ямках або урнах. В похованнях знайдено глиняний, переважно ліпний, посуд (миски з вушками, чарки з ручками, кубки тощо), оздоблений заглибленим геометричним орнаментом, прясельця, металеві предмети, прикраси тощо. Д. м. належить до групи польськоволинських пам'яток, що характеризується елементами, властивими привіслянським пам'яткам, і є частково синхронною *черняхівській культурі* дніпровсько-дністровського басейну.

Лит.: Смішко М. Ю., Свєтніков І. К. Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі, Ровенської області. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, в. 3. К., 1961.

М. Ю. Смішко (Львів).
ДИТІНКА (справж. прізви., ім'я та пр. н. і см. невід.) — керівник антифеод. сел. повстання 1654 на Буковині. Повстання вибухнуло під впливом визвольної війни укр. народу 1648—54, зокрема походу 1653 на Молдавію укр. козаків, очолюваних Т. Хмельницьким. У повстанні, спрямованому проти гніту молд. бояр і укр. феодалів, разом з місцевими селянами брали участь кол. прикарпатські повстанці, які після придушення повстання 1648 на Прикарпатті, щоб позбутися переслідувань польсь. шляхти, переселилися на Буковину. Пов-

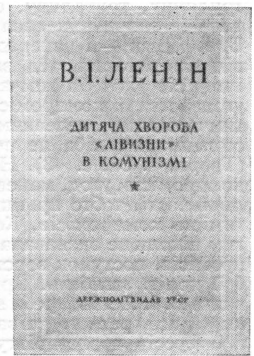
станці під керівництвом Д. визволили Чернівецький і Хотинський повіти. Боячись поширення сел. руху, молд. господар Георгій Стефан жорстоко придушив повстання буковинських селян.

В. В. Грабовецький (Львів).

«ДИТЯЧА ХВОРОБА „ЛІВІЗНИ“ В КОМУНІЗМІ» — геніальний твір В. І. Леніна, присвячений питанням стратегії й тактики міжнар. комуністич. руху. Написаний в квітні — травні 1920. Вийшов у світ у червні 1920 рос. мовою, у липні — нім., англ. і франц. мовами (укр. мовою вперше виданий 1921). Твір В. І. Леніна був розданий делегатам II конгресу Комінтерну (липень 1920). Висновки твору лягли в основу рішень конгресу. В. І. Ленін у своїй книзі гол. удар спрямував проти «лівізни», яка з'явилася в молодих, ще не зміцнілих комуністич. партіях. Прикриваючись лівою, псевдореволюц. фразою, неправильно розуміючи завдання і роль комуністич. партії, відступаючи від марксистсько-ленінських стратегічних і тактичних положень, ліві доктринери заперечували міжнар. значення більшовизму, виступали проти компромісів і угод з ін. партіями, відмовлялися працювати в реакційних профспілках, якими керували соціал-демократи, і брати участь у бурж. парламентах. Без подолання «лівізни», яка була проявом «дрібнобурж. революційності», не можна було зміцнити комуністич. партії, посилити їхній вплив на трудящі маси, забезпечити далі розгортання світового комуністич. руху. Праця В. І. Леніна узагальнила досвід стратегії і тактики Комуністич. партії як в період боротьби за диктатуру пролетаріату, так і в умовах диктатури пролетаріату і соціалістич. будівництва. В. І. Ленін висвітлив міжнар. значення Великої Жовтн. соціалістич. революції, довів, що деякі осн. риси її «мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення» (Твори, т. 31, с. 5).

Істор. досвід СРСР та ін. соціалістич. країн цілком підтвердив, що процес соціалістич. революції й соціалістич. будівництва ґрунтується на ряді гол. закономірностей, властивих усім країнам, які стали на шлях соціалізму. Такими заг. закономірностями є керівництво трудящими з боку робітн. класу, ядро якого становить марксистська партія, проведення пролетарської революції й встановлення диктатури пролетаріату, союз робітн. класу з осн. масою селянства та ін. верствами трудящих, ліквідація капіталістич. власності й встановлення суспільної власності на осн. засоби виробництва, соціалістич. перетворення с. г., планомірний розвиток нар. г-ва, спрямований на побудову соціалізму й комунізму, здійснення соціалістич. революції в ідеології, ліквідація нац. гніту й встановлення рівноправності та братерської дружби між народами, захист завоювань соціалізму від зовн. і внутр. ворогів, пролетарський інтернаціоналізм.

У книзі В. І. Леніна висвітлено зміст марксизму як єдино правильної революц. теорії, дано глибокий аналіз гол. етапів розвитку більшовизму. В. І. Ленін вважав, що однією з осн. умов успіху більшовиків були централізація й залізна дисципліна в рядах партії. Ліві доктринери заперечували партійність і парт. дисципліну. Вони, по суті, не розуміли проблем диктатури пролетаріату, партії, класу, боячись труднощів боротьби проти бурж. впливів всередині робітн. класу. Зазначивши, що більшовизм допоміг на ділі розвитку пролетарської революції в Європі і Америці так сильно, як ні одній партії ні в одній країні досі не вдалося домогати, що тактика Шейдеманів і Каутських не врятувала від імпералістич. війни і від найманого рабства в імпералістич. буржуазії,

Обкладинки праці В. І. Леніна «Дитяча хвороба „лівізни“ в комунізмі» — російського видання 1920 (ліворуч) і українського видання 1951.

В. І. Ленін робить висновок: «Більшовизм указав вірний шлях до врятування від страхіть війни та імпералізму... більшовизм при даний як зразок тактики для всіх» (Твори, т. 28, с. 264). В. І. Ленін творчо розвинув і збагатив вчення марксизму про диктатуру пролетаріату й про керівну роль Комуністич. партії в системі диктатури пролетаріату. «Диктатура пролетаріату, — вказував В. І. Ленін, — є запекла боротьба, кривава і безкровна, насильствена і мирна, воєнна і господарська, педагогічна і адміністраторська, проти сил і традицій старого суспільства» (Твори, т. 31, с. 26). Керівною силою в системі диктатури пролетаріату, вчить В. І. Ленін, є Комуністична партія, яка в своїй практичній діяльності безпосередньо спирається на Ради, профспілки, молодіжні організації, кооперацію. Без революц. марксистсько-ленінської партії — вищої форми класової організації пролетаріату, загартованої в боротьбі, яка користується довір'ям всього чесного в класі, вміє визначати настрої мас і впливати на них, — виконати величні завдання диктатури пролетаріату неможливо. «Ліві комуністи» не розуміли, що сила й непереможність партії полягає в її найтіснішому зв'язку з масами. В. І. Ленін вказував на важливість і необхідність роботи комуністич. партій в профспілках, закликав комуністів працювати там, де є маси трудящих. «Треба вміти, — писав В. І. Ленін, — приносити всякі жертви, переробляти найбільші перешкоди, щоб систематично, уперто, наполегливо, терпеливо пропагувати і агітувати якраз в тих установах, товариствах, спілках, хоч би й шонайреакційніших, де тільки є пролетарська або напівпролетарська маса» (Твори, т. 31, с. 33—34). Проповідувати лозунг «Геть з профспілок!», як це робили «ліві комуністи», на ділі означало найбільшу послугу, яку тільки можна зробити буржуазії. В. І. Ленін учив, що комуністам необхідно за всяку ціну добиватися участі в роботі профспілок, керувати ними й цим самим завойовувати на свою сторону трудящі маси. Нині комуністич. і робітн. марксистсько-ленінські партії, керуючись геніальними настановами В. І. Леніна, ведуть наполегливу боротьбу проти ревізіоністів, які на словах прикриваються розглагольствуванням про демократію, безкласовість бурж. д-ви, а на ділі заперечують керівну й організуючу роль партії в системі диктатури пролетаріату.

Партія пролетаріату, вказував В. І. Ленін, не може обійтися без компромісів. «Вести війну за повалення міжнародної буржуазії, війну в сто раз

труднішу, тривалішу, складнішу, ніж найупертіша із звичайних воєн між державами,— писав В. І. Ленін,— і наперед відмовлятися при цьому від лавірування, від використання суперечності інтересів (хоч би тимчасової) між ворогами, від угодовства і компромісів з можливими (хоч би тимчасовими, непевними, хиткими, умовними) союзниками, хіба це не безмежно смішна річ?» (Твори, т. 31, с. 48). Не відкидаючи можливості компромісів, тогочасних маневрувань у своїй практичній діяльності, угод принципів визначаючи припустимість компромісів, Комуністич. партія разом з тим ніколи не визнавала можливості ідейних компромісів, поступок ворогові, оскільки це означало б її політ. загибель. При укладанні компромісів, вчить В. І. Ленін, треба виходити з істор. обставок та конкретного співвідношення класових сил, з інтересів пролетаріату, розвитку класової боротьби й забезпечувати завоювання більшості робітн. класу. Вважаючи безглуздом заперечення «лівих доктринерів» проти участі комуністів у роботі бурж. парламентів, В. І. Ленін одночасно вчив, що для успішної роботи необхідно створювати якомога сильніші парламентські фракції, члени яких з трибуни парламенту викривали б підступні дії буржуазії, пропагували сподівання і виражали настрої широких мас трудящих.

XX з'їзд КПРС, керуючись цією ленінською настановою, вказав на можливість парламентського шляху переходу до соціалізму на сучас. етапі. Вирішальною умовою цього переходу є зосередження політ. керівництва суспільством у руках марксистсько-ленінської партії — бойового авангарду робітн. класу.

В. І. Ленін висвітлював завдання міжнар. комуністич. руху. Спираючись на всевітнє-істор. досвід більшовицької партії, В. І. Ленін учив, що революц. партії пролетаріату необхідно пережити наперед і гол. чин. боротьбу «із своєю (для кожної країни) „меншовизмом“, тобто опортунізмом і соціал-шовінізмом» (Твори, т. 31, с. 67). Для перемоги над опортунізмом і повалення влади імперіалістич. буржуазії комуністич. партії повинні свідомо враховувати різноманітність руху, нац. відмінності, осн. принципи завдання цієї боротьби й конкретні форми в кожній окремішій країні. В. І. Ленін розвинув далі вчення про революц. ситуацію. Вирішальний бій проти буржуазії він вважав назрілим тоді, коли ворожі пролетаріатові сили знесилилися в боротьбі, коли в наявності банкрутство всіх дрібнобурж. партій і хитких елементів, коли пролетаріат і його авангард — марксистська партія — остаточно переконалися в необхідності рішучих революц. виступів. «Для революції», — вчив В. І. Ленін, — недосить, щоб експлуатовані і пригноблені маси усвідомили неможливість жити по-старому і зажадали зміни; для революції необхідно, щоб експлуататори не могли жити і управляти по-старому. Лише тоді, коли „низи“ не хочуть старого і коли „верхи“ не можуть по-старому, лише тоді революція може перемогти» (Твори, т. 31, с. 62). Для перемоги революції, вказував В. І. Ленін, недостатньо тільки ідейно завоювати пролетарський авангард. Для остаточної перемоги пролетарської революції потрібний власний політ. досвід широких трудящих мас.

Геніальна праця В. І. Леніна проінята глибокою вірою в немиуність торжества комунізму. З кожним роком підтверджуються пророчі слова В. І. Леніна: «Нехай буржуазія мечеться, злостує до запаморочення, пересолоє, робить дурниці, наперед мстить більшовикам... чинячи так, буржуазія чинить, як чинили всі засуджені історією на загибель класи. Комуністи повинні знати,

що майбутнє в усякому разі належить їм» (Твори, т. 31, с. 76). Наша епоха є епохою торжества цих ленінських ідей. Книга В. І. Леніна має всевітнє-істор. значення. Марксистсько-ленінські комуністич. і робітн. партії, керуючись нею, викривали й викривають ревізіоністів, опортуністів, «лівих» сектантів усіх мастей, згуртовують трудящих на боротьбу проти підступів імперіалістич. буржуазії, за мир, демократію і соціалізм. Праця В. І. Леніна розвинула далі вчення К. Маркса про політ. стратегію і тактику, дала революц. пролетаріатові в умовах нової істор. епохи найгострішу зброю в боротьбі за перемогу соціалістич. революції, завоювання політ. влади й побудову нового, комуністич. суспільства.

Осн. ідеї ленінської праці дістали дальший розвиток в істор. документах *Нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 і Народи комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві.

В наш час, коли утвердилася і зміцніла світова соціалістич. система, комуністич. рух перетворився на найвпливовішу політичну силу, став найважливішим фактором суспільного прогресу людства. *Видання: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. Твори. Вид. 4, т. 31.*

Літ.: Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14—16 листопада 1957 року. — Маніфест миру. К., 1957; Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій. Москва, листопад 1960 року. К., 1960; Документи Конференції європейських комуністичних і робітничих партій у Карлових Варах 24—26 квітня 1967 року. К., 1967.
С. Й. *Журба* (Київ).

ДИЧЕСКУЛО Леонід Аполлонович (бл. 1847 — 9.V 1889) — укр. революц. народник. Н. в с. Воднян (тепер Петрівського р-ну Кіровоград. обл.). Після закінчення Уманського уч-ща садівництва і лісівництва вступив до Петровської академії в Москві, звідки за участь у студент. русі його виключено і вислано до Єлисаветграда під нагляд поліції. В 1874 переїхав до Одеси, де зблизився з гуртком *чайковців*. З метою революц. пропаганди серед селян Д. оселився в с. Попельнястому Верхньодніпр. пов., де відкрив бондарню. В 1874 Д. заарештовано. Після звільнення (1878) примкнув до народницького гуртка т. з. пд. бунтарів, брав участь у вбивстві харків. губернатора Кропоткіна (1879). Втік за кордон. Помер у м. Плоєшти (Румунія).

«ДІ ВЕЛЬТКОММУНЕ» («Die Weltkommune» — «Світова комуна») — газета, орган інозем. відділу Тимчасового Робітн.-Сел. уряду України та нім. групи комуністів (групи «Спартак») КП (б) У. Виходила в грудні 1918 — серпні 1919 спочатку в Харкові, а потім у Києві (з червня 1919 під назвою «Фелькерфрайгайт», «Völkerfreiheit» — «Свобода народів»). Вийшло 23 номери «Ді Вельткоммуне» і 13 номерів «Фелькерфрайгайт».

І. М. *Кулінич* (Київ).

«ДІАЛЕКТИКА ПРИРОДИ» — філософський твір Ф. Енгельса, присвячений діалектико-матеріалістич. узагальненню досягнень природознавства, розкриттю діалектич. закономірностей розвитку природи та її наук. пізнання. В цьому творі знайшло своє відображення багатогранне фундаментальне вивчення Ф. Енгельсом природничих наук та їхньої історії, пов'язане з необхідністю теоретич. виведення законів і принципів матеріалістич. діалектики з об'єктивних даних самої науки, обґрунтування їх як законів і принципів єдино відповідного сучас. науці способу мислення і методу пізнання. Над написанням «Д. п.» Ф. Енгельс працював в основному 1873—83 (окремі доповнення — 1885—86) і змушений був залишити працю неза-

мічного до біологічного, від тварини до людини. В цій праці Ф. Енгельс висунув ряд глибоких ідей, що попередили дальший розвиток багатьох галузей науки, зокрема ідеї про складність і невичерпність атомів хім. елементів, про роль випромінювання в процесі розвитку Всесвіту тощо. Ф. Енгельс в «Д. п.» збагатив марксистську матеріалістичну діалектику рядом нових важливих положень і висновків, що стосуються її предмету, осн. принципів і законів, об'єктивного змісту і методологічного, теоретико-пізнавального значення діалектики. Спец. розробки тут дістали також такі найважливіші категорії матеріалістич. діалектики, як явище і сутність, тотожність і відмінність, необхідність і випадковість, можливість і дійсність та ін. Ф. Енгельс підтримував тільки передові погляди й теорії в усіх галузях науки. Так, він високо оцінював наук. подвиг Д. І. Менделєєва, що створив періодичну систему хім. елементів. Провідною ідеєю «Д. п.» в плані узагальнення досягнень природознавства є ідея об'єктивної класифікації наук на основі діалектико-матеріалістич. систематизації форм руху матерії від нижчих (просто переміщення тіл у просторі) до найскладніших (мислення). Принципи, що їх поклав Ф. Енгельс в основу систематизації форм руху матерії і класифікації наук, зберігають своє методологічне значення і на сучас. етапі наук. пізнання. Особливо плідними є думки Ф. Енгельса, що стосуються діалектики переходу однієї форми руху матерії в іншу, нижчої у вищу, що дає можливість глибше зрозуміти взаємозв'язки між науками, співвідношення в них різних методів пізнання, напр. фізичних і хімічних в хімії, фізико-хімічних і біологічних у біології та ін.

Для істор. науки, крім заг.-світоглядного, філософсько-методологіч. значення, «Д. п.» має і спец. значення як творч. в якому висунуто ряд фундаментальних ідей, що стосуються *антропогенезу* (розділ «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину»), соціальних факторів істор. становлення і розвитку матеріальної і духовної культури людства («Вступ», «Із історії науки» та ін.). В «Д. п.» вперше в історії суспільствознавства було з'ясовано шляхи становлення людини й людського суспільства, висвітлено вирішальну роль праці, зокрема виробництва знарядь праці, в формуванні фіз. типу людини, в подоланні біол. факторів розвитку суспільно-історичними. Положення Ф. Енгельса становлять методологічну основу сучас. теорії антропогенезу.

В зв'язку з тим, що опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу, до яких потрапила неопублікована філософська спадщина К. Маркса і Ф. Енгельса, злочинно затримували її публікацію, «Д. п.» залишилася невідомою В. І. Леніну. І тим знаменнішим є збіг основних, фундаментальних ідей філософських праць В. І. Леніна і в першу чергу його твору «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» з ідеями «Д. п.» Ф. Енгельса. Провідну думку «Д. п.», що без засвоєння діалектич. методу неможливо успішній розвиток природознавства, цілком підтвердила практика наук. пізнання кінця 19 — поч. 20 ст.

Поряд з «Капіталом» К. Маркса, «Анти-Дюрінгом» Ф. Енгельса, «Матеріалізмом і емпіріокритицизмом» і «Філософськими зошитами» В. І. Леніна, «Д. п.» є одним з фундаментальних творів марксистської філософії, що зберігають своє методологічне значення для всіх сучас. наук, в т. ч. і для істор. науки. В УРСР «Д. п.» окремо видавалася (за станом на 1970) укр. мовою 3 рази, тиражем 80 тис. примірників.

Видання: Енгельс Ф. Діалектика природи. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20.

Лит.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Твори. Вид. 4, т. 14; История философии, г. 3, М., 1959; Проблема форм руху в сучасній науці. К., 1968. В. І. Шинкарук (Київ).

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — філософ. вчення марксизму, яке дає матеріалістич. пояснення світу, способів його пізнання і перетворення на основі розкриття заг. діалектич. законів його розвитку; наук. світогляд і революц. метод перебудови світу в інтересах трудящих мас.

Д. м. виник у 40-х рр. 19 ст. В той істор. період капіталістич. спосіб виробн. став панівним у ряді найрозвинутіших країн Європи, і його суперечності виступили на передній план сусп. розвитку. Загострення суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістич. формою привласнення виявило неминучість загибелі капіталізму. Посилення класової боротьби пролетаріату, що було безпосереднім проявом цієї суперечності, створило умови для усвідомлення істор. місії пролетаріату як могильника капіталізму, для формування його наук. ідеології на основі пізнання заг. тенденцій і закономірностей сусп. розвитку. Це призвело до принципово нового філософ. осмислення дійсності. Виникнення Д. м. підготовлялося також розвитком науки, зокрема природознавства (відкриття закону збереження і перетворення енергії, клітинної будови організмів, еволюційної теорії Ч. Дарвіна та ін.). Ці відкриття розкривали заг. зв'язок і єдність явищ, стверджували діалектич. характер розвитку в природі. Д. м. є, зрештою, філософ. узагальненням усіх найважливіших досягнень наук. пізнання. Творці наук. ідеології пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс, критично переробивши філософ. спадщину минулого, подолавши ідеалізм гегелівської діалектики і метафізичність, споглядальність феєрбахівського матеріалізму і узагальнюючи особливості сусп. розвитку, зокрема особливості революц. боротьби робітн. класу, здійснили революц. переворот у філософії і створили якісно нову філософію — Д. м.

В нових історич. умовах, в епоху імперіалізму і пролет. революцій, Д. м. був розвинутий у працях В. І. Леніна, які ознаменували собою найвищий етап у розвитку філософії марксизму. Дальша всебічна розробка Д. м. В. І. Леніном була органічно пов'язана з узагальненням особливостей, тенденцій, закономірностей розвитку імперіалізму взагалі, революц. боротьби пролетаріату зокрема, а також з узагальненням найновіших досягнень природознавства кін. 19 — поч. 20 ст. Ведучи непримиренну боротьбу проти бурж. філософії, реформізму і ревізіонізму, В. І. Ленін розвинув і конкретизував матеріалістич. діалектику, теорію пізнання, показав єдність діалектики, логіки і теорії пізнання.

В сучас. епоху Д. м. творчо розвивають філософи-марксистки і комуністич. партії на основі узагальнення досягнень науки і практики міжнар. комуністичного, робітничого і нац.-визвольного руху, практики будівництва соціалізму і комунізму. Як і всяка філософія, Д. м. являє собою певну систему поглядів на світ, що розкриває питання про природу світу, про його заг. структуру і стан, в якому він перебуває, про місце людини і її ставлення до світу, про можливість пізнання людною світу. Але Д. м. має свою якісну специфіку, яка відрізняє його від усіх попередніх філософ. систем. Ця специфіка полягає насамперед у тому, що він розглядає питання про природу світу, про місце в ньому людини і її ставлення до світу через предметну, суспільно-історич., практичну діяльність людини.

Д. м., спираючись на досягнення науки, виходить з того, що світ за своєю природою є матеріальним,

існував й існуватиме вічно. На відміну від домарксистського матеріалізму Д. м. розглядає матерію як всю різноманітність предметів, явищ, їхніх властивостей, відношень, як об'єктивну реальність, що існує поза і незалежно від нашої свідомості. «Матерія, — писав В. І. Ленін, — є філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них» (Твори, т. 14, с. 112). В матеріальності й полягає єдність світу, яка означає, по-перше, що всі предмети і явища — різні форми існування матерії; по-друге, що всі вони перебувають у складній системі взаємозв'язків, взаємовідношень, взаємозумовленості, в стані руху, розвитку і підпорядковані дії об'єктивних законів. Осн. всезагальними формами існування матерії є рух, простір і час. Розкриваючи єдність матерії, руху, простору, часу, В. І. Ленін писав: «В світі нема нічого, крім рухомої матерії, і рухома матерія не може рухатись інакше, як в просторі і в часі» (Твори, т. 14, с. 156).

Д. м. обґрунтував положення про багатоманітність, взаємозв'язок форм руху матерії і показав, що одна форма руху може переходити в іншу, що кожна вища форма руху не просто ліквідує нижчу, а містить її в собі, базується на ній, однак не зводиться до неї, оскільки підпорядковується якісно новим закономірностям, що їх вивчають окремі науки. Розкриття діалектики форм руху матерії дає можливість глибше зрозуміти й взаємозв'язки між науками, співвідношення в них різних методів пізнання.

Свідомість є функцією мозку, продуктом його діяльності, особливою властивістю високоорганізованої матерії. Якщо матеріалісти до К. Маркса розглядали свідомість тільки як властивість матерії і як відображення світу, то Д. м., не заперечуючи матеріального фундаменту для виникнення свідомості, розглядає її як продукт сусп. розвитку. Можливість виникнення свідомості закладена в самій матерії, у властивості відображення. Розвиток і ускладнення структури матерії, форм відображення на певному етапі досягають рівня, коли з неживої матерії виникає життя, а прості форми безпосереднього відображення набирають якісно нової форми виразу — подразнення, відчуття, мислення. Еволюція життя приводить до утворення високоорганізованих тварин, вищої нервової діяльності, до виникнення психіки у високоорганізованих тварин. У психіці цих тварин з'являються елементи розсудкової діяльності, яка базується на розвитку і ускладненні системи умовних рефлексів. Але поява свідомості, і зокрема мислення, стає можливою тільки в виникненні праці, яка зумовила й перехід від людиноподібної мавпи до людини і стала основою її існування і розвитку. Д. м., визнаючи, що людина вийшла з природи, що природа передувала людині і своїм розвитком створила умови для її виникнення, стверджує, що процес становлення людини зумовлюється не дією безпосередніх сил природи та її законів, а її власною діяльністю, працею, сусп. виробництвом. Тому з точки зору Д. м. не можна зрозуміти природу людини та її свідомості без з'ясування природи навколишнього світу, але одночасно не можна з'ясувати природу навколишнього світу, не зрозумівши природи людини як діяльної істоти, що перетворює світ. Д. м., визнавши свідомість як продукт сусп. розвитку, йде далі. Він розглядає свідомість не як пасивний наслідок цього розвитку, а й як засіб активної дії на світ, засіб його перетворення. Виникнення свідомості нерозривно зв'язане з появою мови. Мова, як і свідомість, виникла в результаті трудової діяльності людей. Ускладнен-

системи сусп. відносин на базі розвитку сусп. виробн. викликали необхідність посилення спілкування між людьми не тільки в сфері виробн., але й в усіх ін. сферах життя, необхідність обміну, збереження і передавання досвіду від людини людині і з покоління в покоління. Щодо мислення мова є його матеріальною оболонкою, що чуттєво сприймається. Мова, як форма реального існування мислення, є не тільки засобом спілкування між людьми, але й засобом пізнання і перетворення світу. Розгляд відношення мислення до буття, зокрема розкриття питання про природу світу, включає в себе й питання про заг. структуру і стан світу. Характер розкриття цього питання залежить від рівня розвитку самого суспільства, ступеню пізнання об'єктивної реальності, від характеру інтересів соціальних груп, класів і суспільства в цілому. Стихійна наївна діалектика старод. мислителів відповідала порівняно низькому рівневі розвитку суспільства і його пізнавальних можливостей. На основі безпосереднього споглядання змін і руху в природі вона створила певну картину світу щодо його структури і стану: світ — єдине взаємозв'язане ціле, перебуває в стані руху і зміни. Дальший розвиток сусп. виробн. (особливо з зародженням капіталізму) зумовив необхідність вивчення окремих сфер природи, розкриття їх внутр. закономірностей і особливостей. Це привело, з одного боку, до пізнання якісної специфіки окремих явищ природи, а з другого — до визнання незмінності їх, до заперечення можливості переходу одних явищ в інші, заперечення можливості якісних змін і переходів. Перенесення з природознавства у філософію цього методу розгляду окремих явищ привело до виникнення метафіз. погляду на світ у цілому, згідно з яким світ почали розглядати як просту суму якісно незмінних предметів і явищ, а рух і розвиток — як переміщення в просторі і чисто кількісні збільшення чи зменшення в рамках даної якості, як повторення одних і тих же етапів, як рух по колу. Д. м. у розв'язанні питання про структуру і стан світу виходить з того, що все у світі перебуває у взаємозв'язку, взаємозумовленості, в стані безперервного руху і зміни, а джерело цього руху і розвитку — в самій матерії. Причому взаємозв'язки, рух і розвиток не безладні, а підпорядковані певним об'єктивним законам розвитку природи, суспільства і мислення. Ці закони мають об'єктивний характер, тобто існують незалежно від бажання і волі людей. Осн. закони матеріалістич. діалектики: 1) закон єдності і боротьби протилежностей, який розкриває джерело руху і розвитку (саморуху) об'єктивної дійсності, показує, що таким джерелом є внутр. суперечність предметів і явищ, наявність у них протилежних тенденцій, сторін, особливостей, взаємодія яких (боротьба протилежностей) і зумовлює зміну, рух, розвиток; 2) закон переходу кількісних змін у якісні, який показує, що всякий розвиток здійснюється як процес поступового нагромадження кількісних змін, які на певному етапі з неминучістю приводять до зміни якісних; 3) закон заперечення заперечення, що розкриває заг. тенденцію розвитку, його напрям, розкриває зв'язок між попередніми і наступними ступенями розвитку, між старим і новим. Важливі закономірності і системи всезагальних зв'язків розкриваються в категоріях: одиничного, особливого і загального, причини і наслідку, необхідності і випадковості, сутності і явища, змісту і форми, можливості і дійсності.

Матеріалістич. діалектика є теорією пізнання, розкриває закономірності процесу пізнання. Вузловими категоріями марксистської теорії пізнання є категорії «суб'єкт» і «об'єкт». Суб'єкт пізнан-

ня — це людина як сусп. істота, яка утверджує себе, активно вторгаючись у предметну дійсність і перетворюючи її на предмети своїх потреб. Самі пізнавальні здібності людини також є продуктами суспільно-історичними. Те саме стосується людського мислення, його форм і законів. Вони не дані людині від природи, а є продуктом її істор. становлення як сусп. істоти. Об'єктом пізнання є предметна дійсність, на яку спрямована людська діяльність. Саме через це і об'єкт пізнання має суспільно-істор. характер. Природа тільки в тій мірі набуває значення об'єкта, в якій вона практично і теоретично освоюється людиною. Зміна і ускладнення форм практич. і теоретич. освоєння природи в істор. розвитку суспільства зумовила зміну і ускладнення форм визначеності об'єкта пізнання. Отже, саме пізнавальне відношення людини до дійсності має практич. природу. Тому предметом марксистської теорії пізнання є пізнавальні відношення суб'єкта до об'єкта в їх опосередкованості практичними відношеннями і цілями. Практика виступає тут як основа пізнання. У розв'язанні питань теорії пізнання Д. м. виходить з того, що, по-перше, поза і незалежно від нас існує матеріальний світ, який відображають наші органи чуття; по-друге, результати дії предметів зовн. світу на органи чуття — відчуття — є образи цих предметів; по-третє, наше пізнання не є чимось незмінним, не дано нам готовим, а розвивається від незнання до знання, від менш глибокого до більш глибокого і точного знання; по-четверте, відповідність змісту нашого знання об'єктивній дійсності, відповідність відображеного тому, що відображається, перевіряється практикою. Вихідним принципом теорії пізнання Д. м. є принцип відображення, згідно з яким процес пізнання за своєю ґносеологічною (теоретико-пізнавальною) природою є процесом відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини — в її відчуттях і мисленні. Однак це відображення є не пасивним дзеркальним відображенням, а має цілеспрямований характер: направлене на освоєння дійсності відповідно до потреб та інтересів людей. Зумовленість процесу пізнання практикою виявляється не тільки в тому, що вона є основою пізнання, визначає предмет (об'єкт) пізнання, висуває відповідні завдання пізнання на кожному конкретному етапі розвитку суспільства і заг. спрямованість цього процесу, а й у тому, що практика створює засоби для здійснення пізнання, є сферою застосування знань і перевіркою правильності його результатів, є критерієм істинності знань. «Від живого споглядання до абстрактного мислення і в і д н ь о г о д о п р а к т и к и — такий є діалектичний шлях пізнання і с т и н и, пізнання об'єктивної реальності», — так характеризував В. І. Ленін хід процесу пізнання (Твори, т. 38, с. 157). Домарксистські матеріалісти не змогли зрозуміти діалектики процесу пізнання. Одні з них перебільшували роль чуттєвого досвіду (Бекон, Локк, франц. матеріалісти 18 ст.), інші — роль абстрактного мислення (Спіноза). Д. м., долаючи обмеженість домарксистського матеріалізму, розкрив, з одного боку, нерозривну єдність чуттєвого відображення і абстрактного мислення, а з другого — якісну специфіку їх як окремих форм пізнання. В розв'язанні цього питання Д. м. виходить з того, що першою і нижчою формою пізнання є чуттєве відображення, яке включає в себе відчуття, сприйняття і уявлення. В. І. Ленін, ведучи боротьбу проти суб'єктивного ідеалізму (махізму), звернув особливу увагу на ґносеологічну характеристику відчуття як суб'єктивного образу об'єктивного світу, що виникає в нашій свідомості внаслідок дій зовн. речей. Це стосується також сприйняття та уявленя як

форм чуттєвого відображення дійсності. Чуттєве відображення базується на безпосередній взаємодії суб'єкта і об'єкта, має конкретно-образну чуттєву форму виразу і дає нам знання окремих рис, сторін, властивостей, особливостей предметів. На відміну від чуттєвого відображення, яке дає знання одиничного, абстрактне мислення дає знання загального, відображає дійсність у формі абстракції. Виділяючи загальне в предметах і явищах, мислення переходить від знання явища до знання суті. Тим самим воно дає можливість піднятися до пізнання всезаг. зв'язку руху і розвитку, а тому відображає природу глибше, вірніше, повніше. Абстрактне мислення характеризується відносною самостійністю, яка проявляється в тому, що, по-перше, виникаючи на основі узагальнення істотних рис, властивостей предметів, воно втрачає конкретну форму відображення і виступає у формі поняття (як левна самостійна сутність); по-друге, що поняття більш стійкі, тоді як предметний світ, узагальнений в них, змінюється швидко; по-третє, поняття можуть існувати тоді, коли предмети, які вони відображають, або вже не існують (первіснообщинний лад, матриархат і т. п.), або ще не існують (комунізм); по-четверте, виростаючи на базі чуттєвого пізнання, абстрактне мислення сприяє вдосконаленню, формуванню, розвиткові чуттєвого пізнання; по-п'яте, узагальнюючи істор. досвід, абстрактне мислення зберігає для майбутніх поколінь результати істор. розвитку пізнання і створює можливість обміну результатами пізнання між людьми; по-шосте, абстрактне мислення само виступає як знаряддя зворотного впливу людини на світ, знаряддя перетворення світу. Абстрактне мислення, маючи свою якісну специфіку, може існувати і розвиватися тільки в єдності з чуттєвим пізнанням. Абстрактне мислення і чуттєве пізнання виступають як дві сторони єдиного пізнавального процесу. Правильність результатів пізнання, відповідність їх дійсності, істинність їх перевіряється практикою. Під істинною Д. м. розуміє перевірену практикою відповідність наших знань об'єктивній дійсності. Будучи відображенням предметів, явищ і відповідаючи їм, істина завжди має об'єктивний зміст. Але істина не дається зразу в готовому вигляді. Вона досягається в процесі пізнання. Визнання об'єктивності істини з необхідністю веде до визнання її внутрішньо-суперечливою характеру, який розкриває ступінь наближення і відповідності наших знань об'єктивній дійсності, визнання абсолютного і відносного в істині (абсолютна і відносна істина). Абсолютність істина означає, що наша свідомість може і дає нам вичерпно правильно, адекватне відображення дійсності. Відносність істини означає, що в той же час наша свідомість відображає об'єкт не повністю, а тільки в певних межах, у певному аспекті, який визначається практикою. Кожний етап пізнання обмежений і потребами практики, і рівнем розвитку науки, і рівнем розвитку самого суспільства. Істор. процес розвитку пізнання дає все більш повне і глибоке відображення дійсності. В. І. Ленін, розкриваючи діалектику взаємозв'язку абсолютної і відносної істини, писав, що «людське мислення по природі своїй здатне давати і дає нам абсолютну істину, яка складається з суми відносних істин. Кожний ступінь у розвитку науки додає нові зерна до цієї суми абсолютної істини, але межі істини кожного наукового положення відносні, будучи то розсовувани, то зжувувани далішим ростом знання» (Твори, т. 14, с. 117). Практика, зумовлюючи сам процес пізнання і стверджуючи чи заперечуючи його результати, не тільки сприяє проникненню людини в таємниці

природи, але й посилює її владу над природою. Але цим не вичерпується взаємозв'язок практики і результатів пізнання. Розкриття об'єктивних взаємозв'язків і законів зумовлює необхідність узгоджувати практику з природою об'єктів. Тому теорія пізнання Д. м. визнає не лише практичну зумовленість спрямованості об'єкта пізнання, але й об'єктивну зумовленість самої практики, її залежність від законів об'єкта, від об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, без знання яких людина не може підкорювати собі природу. Отже, не лише практика визначає об'єкт пізнання, але й саме пізнання на певному етапі свого розвитку визначає об'єкт практич. дії. На цьому етапі пізнання дістає відносну самостійність і, реалізуючись у формі науки, випереджає і цілеспрямовує практику. Базуючись на попередній практиці і виходячи з неї, пізнання (наука) відкриває нові явища і самостійно робить їх об'єктами пізнання. За своїм методом марксистська теорія пізнання є діалектич. теорією, вона розкриває діалектику пізнавальних відносин людини до дійсності, діалектику процесу пізнання. Проте діалектику як теорію процесу пізнання не можна ототожнювати з діалектикою як теорією розвитку. Діалектика процесу пізнання, виходячи з діалектики як теорії розвитку, розкриває сферу пізнавальних відносин і пізнавальної діяльності людини. В цьому плані В. І. Ленін писав: «Діалектика, в Марксовому розумінні, а також за Гегелем, включає в себе те, що нині називають теорією пізнання, гносеологією, яка повинна розглядати свій предмет так само історично, вивчаючи і узагальнюючи походження і розвиток пізнання, перехід від не знання до пізнання» (Твори, т. 21, с. 35). Предметом марксистської теорії пізнання є система пізнавальних відносин суб'єкта до об'єкта, в якій історично і логічно реалізується процес пізнання об'єктивної дійсності і в якій реалізується гносеологіч. аспект відношення мислення до буття, свідомості до матерії.

Логічний аспект розгляду відношення мислення до буття реалізується в марксистській діалектич. логіці, яка своїм предметом має становлення і розвиток логічних форм мислення як засобів пізнавальної діяльності. Тут пізнавальна діяльність розглядається з точки зору відносин між логічними формами мислення і об'єктивним змістом мислення. Тому в центрі її уваги є логічний (категоріальний) лад мислення, який забезпечує пізнання об'єктивної істини. Об'єктивним змістом логічних категорій є заг. форми буття. Розкриваючи цей об'єктивний зміст, діалектична логіка дає систему філософ. понять про заг. форми буття. З другого боку, в категоріальному ладі людського мислення фіксуються відкриті об'єктивні закономірності, зв'язки самого буття. Процес формування логічного ладу мислення відображає в собі процес пізнання, тому пізнання цього логічного ладу мислення є разом з тим пізнанням об'єктивних закономірностей самого буття, закономірних зв'язків між заг. формами буття. А ці зв'язки і те, що дістало назву законів діалектики. «Логіка,— писав В. І. Ленін,— є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку „всіх матеріальних, природних і духовних речей“, тобто розвитку всього конкретного змісту світу і пізнання його, тобто підсумок, сума, вивід і с т о р і ї пізнання світу» (Твори, т. 38, с. 78). Категоріальний лад людського мислення історично склався в процесі практич. і пізнавальної діяльності людини. За виразом В. І. Леніна, логічні категорії є ступені виділення людини з природи і ступені пізнання цієї природи. І тому, як вказував В. І. Ленін, закони логіки є відображення об'єктивного в суб'єктивній свідомості людини. В зв'язку з цим учення про катего-

ріальний лад людського мислення є вченням про логічні закономірності пізнання і, отже, теорією пізнання, в якій в логічному плані підсумовується вся історія пізнання. «Логіка,— писав В. І. Ленін,— є вчення про пізнання. Є теорія пізнання» (Твори, т. 38, с. 168). Доводячи до свідомості категоріальний лад мислення, розкриваючи діалектику форм мислення і форм буття, діалектична логіка формує діалектичне мислення. Отже, вона не тільки відображає в собі діалектику розвитку і діалектику пізнання, а розробляє метод логічного аналізу дійсності. Марксистський діалектич. метод — це і є марксистська діалектична логіка в її практичному застосуванні. Тому В. І. Ленін і назвав діалектичну логіку (Логіку з великої букви) «власне діалектикою як філософською наукою». На відміну від домарксистського матеріалізму, який у погляді на суспільство залишався на позиціях ідеалізму, Д. м. поширив матеріалізм і діалектику на явища сусп. життя. Матеріалістич. розуміння історії є невід'ємною, органічною частиною філософії марксизму. Застосування діалектики і матеріалізму до явищ сусп. життя дало можливість довести, що основою суспільства і його розвитку є виробн. матеріальних благ, що джерелом розвитку є суперечності способу виробн., що творцями історії є люди — виробники матеріальних благ, трудящі маси, що сусп. свідомість є відображення сусп. буття, що розвиток суспільства в цілому є природничо-істор. закономірний процес, характер якого визначається дією об'єктивних законів і який іде від нижчих до вищих форм організації суспільства. Тільки відкриття матеріалістич. розуміння історії дало змогу до кінця послідовно розв'язати осн. питання філософії в усіх аспектах, розкрити суть практики та її роль у пізнанні, суть самого процесу пізнання як відношення людини до дійсності на основі суспільно-виробничої практич. діяльності, зрозуміти саму суть людини та її свідомості, суть і характер сусп. свідомості, роль свідомої діяльності людини в житті суспільства. Створення історичного матеріалізму зумовило виникнення цілісного філософ. вчення, яке дає наук. розв'язання питання про закономірності розвитку природи, суспільства і людського мислення. Д. м. є методологіч. основою природознавства і сусп. наук. Він має творчий характер. Це означає, що із зміною самої дійсності змінюються і відображення її у свідомості людини. Тому Д. м. ворожий всякому догматизмові і метафізиці. У той же час Д. м. сам розвивається тільки на основі узагальнення досягнень природознавства і сусп. наук, узагальнення практики революц. боротьби і будівництва безкласового, комуністич. суспільства. Розвиток природничих і сусп. наук, філософ. осмислення дійсності веде до розкриття наук. картини світу, заг. законів розвитку природи, суспільства і мислення, пізнання яких і лежить в основі активної, революц. творчої діяльності людей. Виражаючи корінні інтереси пролетаріату, Д. м. твердо стоїть на позиціях визнання пролетарської партійності філософії і є теоретич. зброєю робітн. класу і всіх пригноблених мас у боротьбі за знищення експлуатації людини людиною, за ліквідацію класового антагонізму. суспільства, за побудову комунізму. Д. м. розвивається в запеклій непримиренній боротьбі проти бурж. філософії, реформізму і ревізійнізму. Сам характер сучас. епохи, гол. змістом якої є перехід від капіталізму до соціалізму в світовому масштабі, довів життєвість і дійовість ідей марксизму і Д. м. як його складової частини. Тому ідеологи буржуазії, реформісти і ревізійністи прагнуть фальсифікувати Д. м. Вони виступають як проти самої суті філософії марксизму, так і проти її окремих положень, нама-

гаючись підмінити Д. м. різними суб'єктивно і об'єктивно-ідеалістич. концепціями. Заг. характерними рисами сучас. бурж. філософії є її антикомуністич. спрямованість, ідеалізм, зв'язок з релігією, песимізм, проповідь індивідуалізму, відкриття і замаскована апологія капіталізму. Ідеологи буржуазії намагаються теоретично розробити робітн. клас, представити бурж. філософію як загальнонародну, підкорити інтереси трудящих мас інтересам буржуазії. Д. м., відстоюючи інтереси трудящих мас і ведучи боротьбу проти бурж. філософії, показує, що за боротьбою матеріалізму та ідеалізму в філософії в кінцевому результаті виступає боротьба класів. Даючи ключ до розуміння природи, суспільства і мислення, Д. м. озброює комуністич. і робітн. партії капіталістич. країн знаннями шляхів і методів боротьби за революц. перебудову суспільства.

Особливо зростає роль Д. м. в умовах будівництва соціалізму і комунізму. КПРС і комуністич. партії країн соціалістич. системи, спираючись на знання матеріалістич. діалектики, успішно здійснюють керівництво будівництвом соціалізму і комунізму і беруть активну участь у боротьбі за перемогу комунізму в світовому масштабі.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 1. Маркс К. До критики гегелівської філософії права; т. 3. Маркс К. Тези про Фейєрбаха; т. 12. Маркс К. Вступ (З економічних рукописів 1857—1858 років); т. 13. Маркс К. До критики політичної економії [Передмова]; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Енгельс Ф. Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 14. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 18. Історична доля вчення Карла Маркса; т. 19. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 21. Карл Маркс; т. 33. Про значення воявничого матеріалізму; т. 38. Філософські зомити; Основи марксистської філософії. К., 1962; Розвиток філософії в Українській РСР. К., 1968; Спиркин А. Г. Курс марксистской философии. М., 1966.

Ю. В. Осичнюк, В. І. Шинкарук (Київ).

ДІБРОВА Ілля Данилович (1891 — 14.X 1944) — учасник боротьби за Рад. владу на Україні і партизан. руху в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Катеринополі (тепер Кременівецького р-ну Кіровоград. обл.) в сім'ї наймита. З 15 років працював шахтарем на Криворізьких рудниках, де вступив у революц. гурток. У 1910 Д. заарештовано за революц. діяльність і згодом засуджено на 20 років каторги. Після повалення цар. самодержавства був активним учасником боротьби за владу Рад в Олександрійському пов. Катеринослав. губ. Організував партизан. загін, який вів боротьбу проти банд Махна, Григор'єва. Після громадян. війни — на парт. і рад. роботі. Під час Великої Вітчизн. війни, в січні 1943, на чолі десантної групи висаджений з літака в районі Знамянки Кіровоград. обл. Був організатором і командиром з'єднання партизан. загонів ім. К. Є. Ворошилова, яке до приходу Рад. Армії визволило 18 населених пунктів, брало участь у визволенні вузлових залізнич. ст. Знамянка. Учасник партизан. боротьби в Чехословаччині, де і загинув. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

І. О. Пархоменко (Кіровоград).

ДІВОВИЧ Семен (рр. н. і см. невід.) — укр. письменник серед. 18 ст., перекладач Генеральної військ. канцелярії в м. Глухові. В 1762 написав у формі діалога великий віршований твір «Розмова Великоросії з Малоросією», гол. метою якого було довести, що укр. козацька старшина заслуговує на високі права і чини, як і рос. дворянство. На основі «Короткого опису Малоросії» (1734) та

ін. істор. джерел розповідається історія України від найдавніших часів. Детально говориться про нар.-визвольну війну серед. 17 ст., про возз'єднання України з Росією 1654. Разом з тим у цьому творі відобразились й автономістичні прагнення укр. козац. старшини.

Тв.: Разговор Великоросии с Малороссией. [Предисловие Н. Петрова]. «Киевская старина», 1882, № 2; Дополнение «Разговора Великоросии с Малороссией». «Киевская старина», 1882, № 7. *Лит.:* Історія української літератури, т. 2. К., 1967; Шолом Ф. Я. Історичний віршований діалог «Разговор Великоросии с Малороссией» (1762) Семена Дивовича. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1. К., 1959.

О. В. Мишанич (Київ).

ДІДЕНКО Григорій Дем'янович (н. З.XII 1911) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), професор (з 1965). Член КПРС з 1939. Н. в м. Бахмачі (тепер Черніг. обл.) в сім'ї робітника. В 1934 закінчив істор. ф-т Ніжин. пед. ін-ту, 1942 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС в Москві, 1949 — Академію суспільних наук при ЦК КПРС. У 1933—36, 1952—57 викладав у вузах України; 1939—51 — на парт. роботі; 1951—54 — директор Ін-ту історії партії ЦК КП України; з 1965 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Київ. торг.-економіч. ін-ту. Досліджує історію України рад. часу, зокрема історію робітн. класу, та історію КПРС.

Тв.: Зміщення Радянської влади на селі після перемоги Жовтневої революції (1918 р.). К., 1957; Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925). К., 1962; На відбудові народного господарства УРСР (1921—1925). В кн.: Історія робітничого класу Української РСР, т. 2. К., 1967 [у співавт.].

ДІДИЗНА — в дореволюц. час на Україні усадковане від діда майно (рухоме й нерухоме).

ДІДИЧ — на Україні назва поміщиків, які володіли великими маєтками з землею, одержаними у 17—19 ст. за царськими грамотами або за гетьманськими універсалами. Д. користувалися правом спадкової власності.

ДІДИЧНІСТЬ — на Україні зем. власність поміщиків-дідичів (див. *Дідич*).

ДІЖМА, десятина — натуральна данина, яку зверх панщини сплачували селяни-кріпаки поміщикам на Пн. Буковині в 15—19 ст. Становила десяту частину врожаю зернових культур сел. двору. Скасована *селянською реформою 1848*.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

А. З. Барабой (Київ).

ДІЛЄВСЬКА Ольга Олександрівна (6.XII 1885 — 13.III 1919) — учасниця революц. боротьби в Росії. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в с. Диканьці (тепер Диканський р-ну Полт. обл.) в дворянській сім'ї. В 1903 заарештована в Москві, 1904 вислана в Київ. Згодом за дорученням Моск.-к-ту РСДРП доставляла зброю для бойових дружин. В 1911 заарештована і заслана в Наримський край. Проводила парт. роботу в Тюмені. В 1918, після загарбання міста колчаківцями, вела підпільну парт. роботу як секретар Центрального бюро профспілок Тюмені. Розстріляна колчаківцями.

«ДІЛО» — укр. бурж.-націоналістич. газета, орган партії «народовців». Виходила у Львові 1880—1939. На поч. 30-х рр. видавалася під назвами «Громадська думка», «Українська думка» та ін. Газета проводила примиренську політику щодо бурж. австр. і польсь. влади, була рупором антинар. «новоєвропейської» змови укр. націоналістич. буржуазії з польсько-шляхет. колами, проповідником католицько-уніатського мракобісся, ворогом революц. руху і Рад. влади.

«ДІЛОВЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПОСТУПОВОГО СТУДЕНТСТВА» (ДОПС)

— напівлегальна революц. орг-ція зх.-укр. студентів. Створена 1924 на з'їзді в Подєбрадах (Чехословаччина) внаслідок відколу лівих елементів від «Центр. союзу укр. студентів» (ЦЕСУС), керівництво яким захопили бурж. націоналісти. Керівний центр ДОПС спочатку перебував у Празі, згодом — у Львові. Орг-ція мала відділи в Берліні, Відні, Кракові та Празі. Друкований орган — журн. «Новий шлях». Перебувало під впливом КПЗУ і КСМЗУ, боролось за соціальне і нац. визволення трудящих і возз'єднання Зх. України з УРСР, вело боротьбу проти антирад. пропаганди, популяризувало успіхи соціалістич. будівництва в СРСР, пропагувало ідеї марксизму-ленінізму, брало активну участь у революц. виступах трудящих, проводило культ.-виховну роботу серед студентської молоді, підтримувало тісні зв'язки з студентами СРСР. У складі ДОПС працювала «Комуністична студентська фракція» («Костуфра»). Активними діячами ДОПС були С. Олексюк (Тудор), Б. К. Дудкевич, М. Вовк, В. Крилик, Л. Кухто, С. Ленницький, О. Трильовський, І. Хоба та ін. З ініціативи ЦК КПЗУ 1925 у Гданську і Празі відбулися конференції керівництва ДОПС з участю представників ЦК КПЗУ. В 1928 припинило свою діяльність.

ДИОГЕН ЛАЕРТСЬКИЙ (Διογένης ὁ Λαέρτιος; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. письменник початку 3 ст. н. е. Н. в м. Лаерті в Кілікії (Мала Азія). Автор твору «Життєпис і вчення усталених у філософії» (в 10 кн.), в якому наводяться, зокрема, відомості про напівлегдарного філософа скіфа Анахарсиса та філософа, уродження Ольвії, Біона Борисфеніта. В життєписі останнього містяться важливі дані про соціальні відносини в Ольвії за елліністичного часу.

ДИОДОР СІЦІЛІЙСЬКИЙ (Διοδωρος ὁ Σικελιώτης; бл. 90—21 до н. е.) — давньогрец. історик. Н. в м. Агірії в Сіцилії. Написав заг. історію з найдавніших часів до 60-х рр. 1 ст. до н. е. в 40 книгах під назвою «Історична бібліотека». Збереглися кн. 1—5, 11—20 та кілька уривків з ін. книг. Велику цінність становлять розділи, присвячені Пн. Причорномор'ю, зокрема історії *Боспорської держави*; вони базуються на місцевих джерелах.

Тє.: Рос. перекл. — «Вестник древней истории», 1947, № 4, с. 248—266.

ДІОН ХРИСОСТОМ (Δίων ὁ Χρυσόστομος, букв. — Златоуст; н. бл. 40 — п. після 112 н. е.) — давньогрец. оратор. Н. в Прусії (Віфінія). Вчився в Римі. Відвідав Ольвію, враженя від якої бл. 100 н. е. виклав у т. з. «Борисфенітській промові», що містить цінні відомості про цей грец. поліс та відносини його з навколишніми племенами.

Тє.: Рос. перекл. — «Вестник древней истории», 1948, № 1, с. 228—233.

Лит.: Трофимова М. К. О некоторых источниковедческих проблемах XXXVI (Борисфенитской) речи Диона Хриостома. — «Вестник древней истории», 1959, № 3.

ДИОФАНТ (Διόφαντος; рр. н. і см. невід.) — полководець понтійського царя *Мітрідата VI Евпатора*. Як свідчить декрет, прийнятий нар. зборами Херсонеса Таврійського на честь Д., в останні десятиріччя 2 ст. до н. е. він очолив три військ. походи на Кримський п-ів, щоб відбити наступ *скіфів* на Херсонес і *Боспорську державу*. Д. відіснив скіфів і розбив ворожих Херсонесові *таврів*. Під час 3-го походу придушив повстання скіфів на Боспорі під проводом *Савмака*, після чого Боспор було приєднано до Понтійського царства.

ДІР — давньоруський київський князь. За «Повістю временних літ», був сподвижником *Аскольда*

(2-а пол. 9 ст.), але деякі дослідники вважають, що Д. князував бл. серед. 9 ст., тобто раніше за *Аскольда*. Араб. письменник 10 ст. *Масуді* повідомляв, що Д. — «перший із слов'янських царів» — володів «великими містами й багатьма населеними країнами». Поховано Д., як свідчить літопис, за церквою Ірини, тобто за межами київського дітинця.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

ДІТИНЕЦЬ — центр укріплена частина міста в Давній Русі. Здебільшого займав площу в кілька гектарів. Звичайно Д. споруджували на зручних для оборони місцях (на мисах річок, пагорбах) і оточували ровами, валами, мурами з баштами і брамами. В Д. розміщалися князівські та боярські двори, житла військових і духовництва, міські собори. Навколо Д. розташовувалися ремісничі та торг. квартали околиць міста. Д. давнього Києва (т. з. «місто Володимирів») займав площу бл. 9 га на Старокіївській горі. Д. Чернігова був розташований на пагорбі над Десною. На Княжій горі був Д. давнього Львова. Замість терміну «дітинець» з 14 ст. почав вживатися термін «кремль».

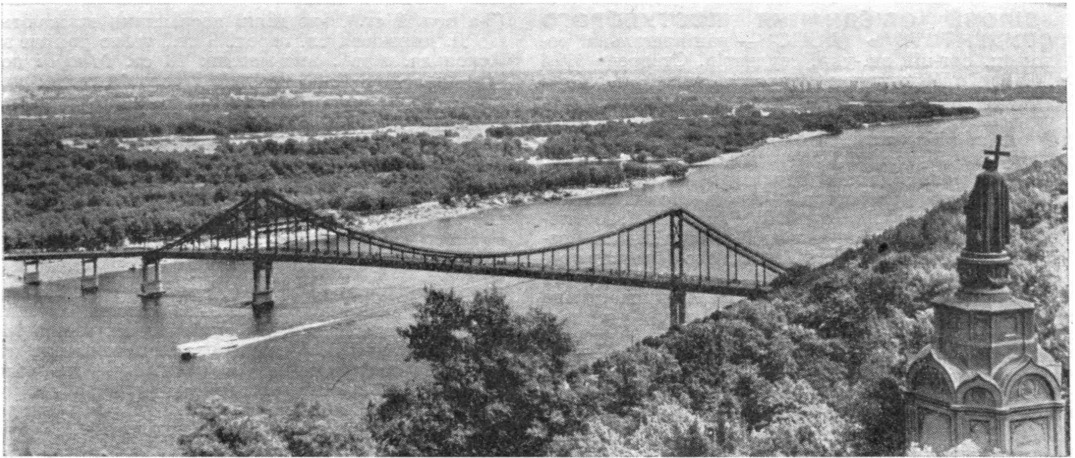
ДІЯ (Δια) — місто *Боспорської держави*. *Пліній Старший* (1 ст. н. е.) локалізував Д. на Керченському п-ві, в районі сучас. мису Комиш-Бурун. *Стефан Візантійський* (3—4 ст. н. е.) згадував Д. як сьоме місто *Скіфії*, локалізуючи його десь біля *Фасиса* (нині *Поті*) на Кавк. узбережжі. Але ця версія мало вірогідна. Деякі вчені вважають, що Д. є більш ранньою, грец. назвою міста *Тірітаки*.

Лит.: Блаватский В. Д. Архаический Боспор. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1954, № 33.

Ю. І. Козуб (Київ).
ДЛОЖЕВСЬКИЙ *Сергій Степанович* (1889—23.X.1930) — укр. рад. археолог і філолог. Н. в м. Кам'яні-Подільському (тепер Хмельн. обл.). Закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. Працював у вузах Києва. З 1920 — директор Одес. археол. ін-ту та професор Ін-ту нар. освіти. Одночасно з 1920 — директор Історико-археол. музею в Одесі. Був головою археол. секції *Одеської комісії краєзнавства*. Брав участь у розкопках *Ольвії*. Автор наук. праць переважно з античної археології та епіграфіки.

Тє.: Територія Південної України щодо її зв'язку зі стародавнім малоазійським культурним комплексом. Ольбія та Мілет. «Східний світ», 1928, № 2; Про археологічні розкопки в Ольвії в рр. 1924, 1925 і 1926. «Східний світ», 1928, № 3—4; Новий ольбійський декрет на честь Агатокла-євката. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... К., 1927.

І. Г. Шовколяс (Київ).
ДМИТЕРКО Любомир Дмитрович (н. 18.III.1911) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Н. в с. Винниках (тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.) в сім'ї сільс. вчителя. В 1919 з батьками переїхав до Кам'яні-Подільського. Вчився в Ін-ті нар. освіти (1928—29). З 1930 — у Києві. Працював на Київ. кіностудії. З 1962 — гол. редактор журн. «Вітчизна». Перша книга — оповідання «Вітер зі сходу» (1930). Автор зб. поезій «Товтри» (1931), «Молода земля» (1935), «Книга боротьби» (1939), поеми про Цорса — «Присяга вірних» (1937) тощо. Учасник Великої Вітчизн. війни. У своїх творах оспівав мужність і героїзм рад. народу (зб. поезій «Слава», 1942; «На полі бою», 1944; «Багрянний ранок», 1945). Післявоєнні книги поезій — «Вітчизна» (1948), «Проліски» (1954), «Осінь за океаном» (1959), «Київські кручі» (1962) та ін. Д. написав істор. драми «Генерал Ватутін» (1947), «Навіки разом» (1949, про нар.-визвольну війну 1648—54), п'єси — «Шляхи людські» (1958), «У золотій рамі» (1958). Роман «Розлука» (1957), «Об-

Дніпро в районі Києва.

палені громами» (1962), «Планета в теплих долинах» (1963), «Вечірна зоря» (1965). Автор книг нарисів «Молодь, в бій за Батьківщину» (1941), «Армія народних месників» (1942), «Там, де сяє Південний Хрест» (1957), «Добро і зло Канади» (1962) та ін.; зб. статей «Українська радянська література в боротьбі за мир» (1953). Твори Д. перекладено багатьма мовами народів СРСР і соціалістич. країн. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеню, орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.
 Тв.: Вибране. К., 1950; Драматичні твори. К., 1958; Роки, мрії, роздуми. Вибране, т. 1—2. К., 1963; Міст через прірву. К., 1966.

ДМИТРИЙ ДОНСЬКОЙ (12.X 1350 — 19.V 1389) — великий князь московський [1359—89], який перший очолив збройну боротьбу проти *монголо-татарського іга* на Русі. Спираючись на могутність Моск. князівства, на підтримку служилих бояр і міського населення, Д. Д. зломив опір своїх суперників у боротьбі за великокнязівську владу — суздальсько-нижегородського, рязанського і тверського князів. Уряд Д. Д. провів ряд заходів щодо централізації держ. управління, підпорядкування церкви держ. владі і поліпшення військ. справи. За князювання Д. Д. 1367 збудовано перший в Пн.-Сх. Русі кам'яний кремль у Москві. В 1368, 1370 і 1372 військо Д. Д. відбило напади на Москву лит. князя *Ольгерда*. В 1376 Д. Д. встановив свій вплив у Булгарії на Волзі. В *Куликівській битві 1380* на чолі об'єднаних рус. сил, до складу яких входили укр. і білорус. загони, розгромив військо золотоординського темника (воєначальника) *Мамая*, за що дістав прізвисько Донського. За князювання Д. Д. Москва утвердила своє провідне становище на рус. землях.
 Лит.: П р е с н я к о в А. Е. Образование Великорусского государства. Пг., 1918; Ч е р е п н и н Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках. М., 1960.

ДМИТРО (рр. н. і см. невід.) — київський воєвода, намісник *Данила Романовича Галицького*. В 1240 Д. керував обороною Києва від монголо-тат. орд хана *Батия*. Під час оборони міста був поранений і потрапив у полон, але за мужність Батий дарував йому життя.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись, М., 1962; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

«ДНІВНИК РУСЬКИЙ» («Dnėvnyk rusky») — газета політ. орг-ції «*Руський собор*». Видавалася в серпні — жовтні 1848 у Львові за ред. І. М. *Вагилевича*. Вийшло 9 номерів (1—6 і 9-й надруковані лат. алфавітом, 7—8-й — кирилицею). В «Д. р.» друкувались вівозви «Руського собору», загальнополіт. матеріали та белетристичні твори. В трьох останніх номерах газети І. М. Вагилевич зробив огляд історії укр. л-ри, вмістивши в ньому вперше в Галичині відомості про Т. Г. Шевченка. «Д. р.» закryw цiсарський уряд.

«ДНЕПРОВСКАЯ ПРАВДА» — газета, орган Дніпроп. обкому КП України, обл. Ради депутатів трудящих, Дніпроп. міськкому КП України і міськ. Ради депутатів трудящих. Виходить з 10.I 1938 в м. Дніпропетровську; видається рос. мовою п'ять раз на тиждень тиражем 160 тис. примірників. Газета відіграє важливу роль у житті Дніпроп. обл. парт. орг-ції, в проведенні ідеологіч. роботи і мобілізації трудящих області на комуністичне будівництво.

В. Я. Воробієв (Дніпропетровськ).

ДНІПРО, Д н і п р — гол. ріка України, третя за площею водозбору ріка в Європі (після Волги і Дунаю). Довжина 2285 км, площа басейну 503 тис. км². Довжина в межах УРСР — 1205 км. Починається на Валдайській височині в Смол. обл. РРФСР; впадає в Дніпровський лиман Чорного моря. Найголовніші притоки: праві — Березина, Прип'ять, Тетерів, Рось, Інгулець; ліві — Сож, Десна, Сула, Псел, Ворскла, Самара. Походження назви «Дніпро» до цього часу остаточно не з'ясоване. Перша частина назви походить від слова «дана», «дна», «дон», що значить «річка». Другу частину назви виводять від санскритського слова *argis*, що значить «західний». Отже, слово «Дніпро» нібито означає «Західна річка», проте є й ін. думки з цього приводу. Долину Д. люди почали заселювати ще за часів серед. палеоліту (*Кодак* та ін. стоянки в районі Дніпрових порогів). У писемних джерелах Д. вперше згадує в 5 ст. до н. е. давньогрецький історик *Геродот* під назвою *Борисфен*, в джерелах 5 ст. н. е. називається *Данапрієм*. У 9—12 ст. по Д. проходили відомий «*шилях з варяг у греки*», який зв'язував Балтійське та Чорне моря і мав важливе госп. і стратегічне значення для давньорос. д-ви — *Київської Русі*. В пониззі Д. в 40-х рр. 16 ст. виникла *Запо-*

«Дніпрові пороги». Картина художника С. І. Світославського. 1885.

різка Січ (з метою увічнення істор. заслуг запорізького козацтва о. Хортиця на Д. 1965 оголошено істор.-культурним заповідником). Д. — важлива транспортна магістраль. Д. судноплавний на 2076 км від гирла до м. Дорогобужа. Березинської водною системою сполучається з Зх. Двіною, Дніпровсько-Бузьким каналом — з Зх. Бугом, Дніпровсько-Німанським каналом — з Німаном. На Д. споруджено великі гідроелектростанції (див. *Дніпровський каскад гідроелектростанцій*). Разом з будівництвом ГЕС на Д. створено великі водосховища — озеро ім. В. І. Леніна, Каховське, Дніпродержинське, Кременчуцьке, Київське. Води Д. широко використовують для водопостачання і для зрошення посушливих районів Пд. України. На Д. розташовані міста Смоленськ, Могильов, Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпродержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Херсон.

Д. належить до найбільш вивчених у гідрології. відношенні рік світу. Найдавніші відомості про режим Д. в писаних джерелах збереглися з серед. 10 ст. Дані поодиноких спостережень за рівнями Д. відомі з 1702. Перший постійно діючий водомірний пост на Д. відкрито біля Києва 1804. Дані регулярних спостережень за рівнями Д. збереглися з 1818. З давніх часів Д.-Славутич був символом величчя, невичерпних сил народу. Д. оспіваний в «Слові о полку Ігоревім», укр. думах і нар. піснях, в укр. і рос. художній лірі — в творах О. С. Пушкіна, Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, Лесі Українки, в рад. лірі — в поезії П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, М. С. Малишка, В. М. Сосяри, творах багатьох ін. укр. письменників і поетів.

Літ.: Лебедич М. В., Швець В. І. Великий Дніпро. К., 1961; Мирошниченко Б. А. По Дніпру (Путеводитель). М., 1967.

«ДНІПРО» — літ.-худож. та громад.-політ. ілюстрований щомісячний журнал, орган ЦК ЛКСМУ. Засн. 1927 під назвою «Молодняк». З 1937 мав назву «Молодий більшовик», а з 1944 виходить під тепер. назвою. На сторінках «Д.» друкуються переважно твори молодих поетів, прозаїків, публіцистів, критиків, а також письменників старшого покоління. Тут вперше були опубліковані твори О. П. Довженка, зокрема сценарій кінофільму «Поєма про море», відзначений Ленінською премією (1959).

«Д.» вміщує нариси про трудові будні комсомолу України, статті, присвячені важливим проблемам комуністич. виховання молоді, матеріали з історії комсомолу, знайомить читачів з найновішими досягненнями науки й техніки, з культ. життям республіки. У розділах «Критика та бібліографія», «Письменники про свою роботу», «Старші письменники про молодь» публікуються статті з важливих питань сучас. літ. процесу та творчого досвіду. Гол. ред. журналу — Ю. М. Мушкетик.

ДНІПРОБУД — буд.-монтажна орг-ція, створена на Україні для спорудження Дніпрогесу імені В. І. Леніна. В 1927—32 першим начальником Д. був О. В. Вінтер. Одночасно Д. провадив будівництво підприємств на лівому березі Дніпра й нової частини м. Запоріжжя. Д. був справжньою школою рад. будівельників. На будівництві Дніпрогесу, над яким узяв шефство комсомол України, самовіддано працювали 9 тис. комсомольців. Особливо відзначилися молодіжні бригади Є. Романько і О. Кудрявцева, які більш як втриє перевищували норми бетонної кладки. За героїчну роботу комсомольців і молоді на будівництві Дніпрогесу комсомольську орг-цію Д. 1932 було нагороджено орденом Леніна.

В 1944—50 Д. відбудував Дніпрогес, зруйнований нім.-фашист. загарбниками. В 1947 Д. нагороджено орденом Леніна. З 1946 колектив Д. відбудував і спорудив ряд енергетич. станцій, пром. підприємств у Миколаєві, Запоріжжі й на Закарпатті. В 1950—56 колектив Д. збудував Каховську ГЕС на Дніпрі, Нову Каховку й кілька пром. підприємств у ній. У 1956—65 споруджував Дніпродержинську ГЕС на Дніпрі, з 1957 — канал Дніпро — Кривий Ріг (першу чергу введено в дію 1960). В 1960—65 Д. збудував Київську ГЕС. Д. входить до складу Головного гідроенергобуду М-ва енергетики і електрифікації СРСР. З 1963 базується в м. Каневі Черк. обл. УРСР.

ДНІПРОВІ ПОРОГИ, Дніпровські пороги — виходи гранітів, гнейсів та ін. порід Укр. кристалічного щита, що були в руслі р. Дніпра між містами Дніпропетровськом і Запоріжжям. Існувало 9 порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий), Вовницький, Будило, Липний і Вільний. Були

Н. С. Носкова (Київ).

значною перешкодою для наскрізного судноплавства по Дніпру. Вперше згадуються у творах давньогрец. авторів початку н. е. Перший порівняно детальний опис Д. п. подав *Константин VII Багрянородний* (10 ст.). Д. п. згадує давньорус. автор «*Слова о полку Ігоревім*». У 10—13 ст. за порожисту частину Дніпра давньорус. князі вели запеклу боротьбу з печенігами і половцями. В 40-х рр. 16 ст. в дніпровських плавнях нижче Д. п. виникла *Запорізька Січ*. Спроби усунути небезпеку для судноплавства в порожистій частині Дніпра робилися у 18—19 ст. Проте лише за Рад. влади цю проблему було успішно розв'язано. Після збудування 1927—32 греблі *Дніпрогесу імені В. І. Леніна* Д. п. були залиті водою. Судна проходять через судноплавні шлюзи в греблі Дніпрогесу.

Лит.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Х., 1928.

ДНІПРОВСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ — з'єднання річкових військ, кораблів, що діяло на р. Дніпрі. Вперше створена 1696 для бойових дій проти Туреччини під час підготовки Петра I до Азовського походу. Брала участь у рос.-тур. війнах 18 ст. Стала осн. ядром *Чорноморського флоту*, зі створенням якого у 80-х рр. 18 ст. була розформована. Рад. Д. в. ф. була створена в березні 1919 для боротьби проти білогвардійців та інтервентів. Першим командуючим Д. в. ф. був А. В. *Полунанов*. У 1919—20 Д. в. ф. брала участь у боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, куркульських банд. Зокрема, влітку 1919 Д. в. ф. у взаємодії з сухопутними рад. військами розгромила банду Зеленого в районі Трипілля. Влітку 1920 32 кораблі Д. в. ф. брали участь у контрастатупі Пд.-Зх. фронту проти польсь. військ. Пн. загін Д. в. ф., здійснивши героїчний прорив у районі Лосва, забезпечив форсування Дніпра *Дванадцятю армією*. Пд. загін Д. в. ф., підтримуючи наступ сухопутних військ, 12.VI 1920 першим вступили в Київ. За «*Львівський прорив*» 7 кораблів Д. в. ф. нагороджено почесним революц. Червоним прапором. В кін. 1920 Д. в. ф. розформована, 1925 знову створена як загін кораблів, 1931 перетворений на Д. в. ф. У вересні 1939 брала участь у визвольному поході Червоної Армії в Зх. Україну і Зх. Білорусію. В 1940 на базі Д. в. ф. утворено Дунайську і Пінську військ. флотилії. Пінська військ. флотилія, що мала в своєму складі бл. 100 бойових кораблів, на поч. Великої Вітчизн. війни брала участь в оборонних боях на Прип'яті, Дніпрі, Десні, зокрема відіграла значну роль у героїч. обороні Києва, прикриваючи переправу рад. військ, знищуючи ворожі танкові й піхотні колони. Більшість кораблів було втрачено в боях, а решту підірвано рад. моряками 18—19.IX 1941 поблизу Києва. У вересні 1943, з виходом рад. військ на берег Дніпра, Д. в. ф. була знову утворена на базі кораблів Волзької військ. флотилії, що брала 1942—43 участь у битві на Волзі. В 1944—45 Д. в. ф., яка навесні 1945 налічувала бл. 200 бойових кораблів, вела бойові дії на Дніпрі, Березині, Прип'яті, Зх. Бузі, Віслі, Нареві, Одері, Шпрее, брала участь у Білоруській, Вісло-Одеській, Берлінській операціях Рад. Армії. Кораблі Д. в. ф. підтримували війська арт. вогнем, перевозили війська і вантажі, висадили 12 десантів, забезпечили розмінування Дніпр. басейну. За бойові подвиги в роки Великої Вітчизн. війни Д. в. ф. нагороджено орденами Червоного Прапора (1944) і Ушакова 1-го ступеню (1945). Після закінчення війни Д. в. ф. розформовано.

Лит.: Моряки в боротьбі за владу Советов на Україні (Ноябрь 1917—1920 гг.). Сборник документов. К., 1963. В. С. Шломін (Ленінград).

ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ — система прикордонних укріплень, збудованих під час рос.-тур. війни 1768—74 для захисту України від тур.-тат. агресії. Споруджено Д. л. у зв'язку з перемищенням держ. кордонів Росії на Пд. і втратою оборонного значення *Української лінії*. На будівництві Д. л. працювали десятки тисяч укр. і рос. селян і козаків. Д. л. простягалася на 180 км від Дніпра до Азовського моря вздовж берегів річок Конки (Кінської) і Берди. Складалася з 7 окремих фортець і суцільної укріпленої лінії (9 км) між верхів'ями названих річок. Після приєднання Кримського ханства до Росії (1783) Д. л. втратила стратегічне значення. Фортеці Олександрівська (тепер м. Запоріжжя) і Петрівська (на узбережжі Азовського моря) зберігали військ. значення до кін. 18 ст.

Лит.: Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Х., 1920.

ДНІПРОВСЬКИЙ ПАРТ. ВАСИЛЬОВИЧ (н. 7.XI 1899) — укр. рад. історик, професор (з 1966). Член КПРС з 1927. Н. в с. Пелюхівка (тепер Прилукського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1937 закінчив Комуністичний ун-т ім. Артема, 1940 — Київ. пед. ін-т, 1947 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС, 1949 — Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Черніг. підпільного обкому партії, нач. відділу пропаганди і агітації обкому і з'єднання партизан. загонів Чернігівщини. Одночасно був редактором підпільних газет «*Комуніст*» і «*Більшовик*». У 1943—48 — секретар Черніг. обкому КП (6) У. В 1950—69 — зав. кафедрою історії КПРС, з 1969 — професор у Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації. Розробляє питання історії КПРС. За ред. Д. видано «*Щоденник*» Героя Рад. Союзу М. М. Погодунка (К., 1949). Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: В. І. Ленин и газета «Правда». К., 1962 [у співавт.]; Боротьба В. І. Леніна проти ревізйонізму і догматизму. К., 1966.

ДНІПРОВСЬКИЙ КАСКАД ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ — каскад гідроелектростанцій на Дніпрі. В складі Д. к. г. у нижній і серед. частині ріки працює п'ять потужних ГЕС: Каховська, Дніпровська ім. В. І. Леніна, Дніпродзержинська, Кременчуцька і Київська та будеться шоста — Канівська ГЕС (усі в межах УРСР). Крім того, у верхній частині течії і межах БРСР і РРФСР передбачається спорудити 8 невеликих ГЕС: Лю-

Урочистий мітинг на честь відкриття Дніпрогесу. 10 жовтня 1932.

бецьку, Речицьку, Жлобинську, Віляховську, Могильовську, Оршанську, Смоленську, Дорогобузьку. Початком освоєння Дніпра було спорудження за планом ГОЕЛРО 1927—32 *Дніпрогесу імені В. І. Леніна*. Другою в Д. к. г. 1950—56 споруджено Каховську ГЕС. З будівництвом гідровузла Каховської ГЕС було забезпечено енергією причорноморські райони України, розв'язано питання зрошування та обводнювання посушливих земель Пд. республіки. В 1960 стала до ладу Кременчуцька ГЕС — перша в країні гідроелектростанція без машинного залу. Всі 12 її агрегатів розміщено під спец. ковпаками, які можна знімати за допомогою підйомних кранів. Застосування конструкцій ГЕС т. з. відкритого типу дало змогу набагато здешевити спорудження гідровузла і скоротити строки введення його в дію більше ніж на півроку. В 1956 почалося будівництво Дніпродзержинської ГЕС, що стала до ладу 1965. Цю гідроелектростанцію, як і Кременчуцьку ГЕС, збудовано без машинного залу. Дніпродзержинська ГЕС є однією з найефективніших на Дніпрі. Вона значно поліпшила енергопостачання Дніпровського пром. комплексу, Криворізького залізничного басейну. В 1964 дала пром. струм Київська ГЕС, що відрізняється від усіх раніше споруджених в СРСР: до складу гідровузла поряд з гідроелектростанцією входить гідроаккумуляційна електростанція, яка забезпечує покриття піків графіка навантаження енергосистеми, зокрема створення додаткової пікової потужності для Києва. Тут вперше в СРСР встановлено горизонтальні капсульні турбіни й генератори. Використання цих агрегатів дало змогу набагато спростити конструкцію споруди гідроелектростанції, зокрема відмовитися від спец. водозливної греблі для скидання паводка. З 1963 будеться Канівська ГЕС — останній ступінь Д. к. г. на нижньому й серед. Дніпрі. Створення Д. к. г. наблизить розв'язання проблеми комплексного використання водних ресурсів Дніпра. Після завершення будівництва гідровузлів Дніпро стане сучасним глибоководним шляхом на всьому протязі — від Чорного м. до верхів'я. Будуть створені можливості для з'єднання на новій тех. основі Дніпра з Бугом, Зх. Двіною і Німаном, площі зрошення на Пд. Україні зростуть майже на 3 млн. га, докорінно поліпшаться умови для організації водопостачання і обводнення.

ДНІПРОВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ Ф. Е. ДЗЕРЖИНСЬКОГО — велике металург. підприємство в УРСР. Розташов. у Дні-

продзержинську. З-д заснувало Пд.-Рос. Дніпровське металург. т-во. Будівництво його розпочалося 1887, перша домна стала до ладу 1889. Робітники з-ду брали участь у революц. боротьбі. В 1898 тут створено с.-д. орг-цію. В 1900 відбулися перші страйки робітників, 1905 — страйки і політ. демонстрації, 1917 на з-ді створено бойові робітничі дружини. За роки Рад. влади з-д значно розширено й докорінно реконструйовано на новій тех. базі. В 1925 йому присвоєно ім'я Ф. Е. Дзержинського. На поч. 1926 стали до ладу 4 домenni і 9 мартен. печей. За довоєнні п'ятирічки введено в дію нові домenni і мартен. печі, блюмінг, механізований універсальний стан, агломераційну ф-ку, пароповітрову станцію тощо. У вересні 1943 нім.-фашист. окупанти, відступаючи з міста, зруйнували з-д. Однак уже на 26-й день після визволення міста з-д дав першу сталь, через 49 днів — прокат. В 1950 закінчено відбудову, проведено велику роботу щодо модернізації устаткування, заміни виробничих схем, механізації трудомістких процесів. За післявоєнні роки значно зросла потужність з-ду: збудовано нові домenni і мартен. печі, прокатні стани. Багато виробничих процесів механізовано і автоматизовано. З-д випускає чавун, сталь і прокат. У квітні 1959 за вклад у справу зміцнення миру і дружби між народами колектив заводу нагороджено срібною медаллю Всесвітньої Ради Миру і дипломом. В 1966 з-д нагороджено орденом Леніна. До 50-річчя Великого Жовтня з-д нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, Президії Верховної Ради СРСР і ВЦРПС. У 1935—37 на заводі працював інженером Л. І. Брежнєв.

ДНІПРОГЕС ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА — найбільша гідроелектростанція *Дніпровського каскаду гідроелектростанцій*, збудована на р. Дніпрі в м. Запоріжжі. До Великої Жовтн. соціалістич. революції було складено кілька проєктів будівництва гідроелектростанції в районі Дніпрових порогів, проте спорудження її стало можливим тільки за Рад. влади. Будівництво Дніпрогесу розпочалося з ініціативи В. І. Леніна відповідно до плану ГОЕЛРО. Проєкт будівництва склав І. Г. Александров, затвердила його ВРНГ 1920. В квітні 1927 4-й Всесоюзний з'їзд Рад схвалив рішення уряду про спорудження ГЕС. 8.XI 1927 відбулася закладка Дніпрогесу. 1.V 1932 дав пром. струм перший агрегат Д., а 10.X 1932 було урочисто відкрито ГЕС. Тоді ж Д. присвоєно ім'я В. І. Леніна. Д. був одним з перших комп-

лексних гідровузлів СРСР. Поряд з забезпеченням нар. г-ва дешевою електроенергією він дав можливість затопити Дніпрові пороги й створити умови для судноплавства по Дніпру від його верхів'я до Чорного м. Перші судна пройшли через шлюз у травні 1933. В 1939 Дніпрогес нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В 1939 з введенням у дію 9-го агрегата потужність Д. досягла 560,4 тис. *квт.*, виробництво електроенергії — 2,3 млрд. *квт. год.* на рік. На той час це була найбільша гідроелектростанція в Європі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. загарбники зруйнували ГЕС. У березні 1944 розгорнулися відбудовні роботи. В 1947 стали до ладу перші агрегати і почалася експлуатація судноплавного шлюзу. В червні 1950 пром. струм дав останній, дев'ятий агрегат. Потужність Дніпрогесу становить 650,6 тис. *квт.*, виробн. електроенергії в середній за водності рік — 3,3 млрд. *квт. год.* Передбачено будівництво другої черги ГЕС, після закінчення якої заг. потужність її становитиме бл. 1500 тис. *квт.* В 1961 Дніпрогес у числі перших підприємств республіки удостоєно звання підприємства комуністич. праці.

Іл. на вкладці, т. 1, с. 88—89.

Лит.: З історії Дніпрогесу. Х., 1935; Вся країна відбудує Дніпрогес. К.—Х., 1946; Логінов Ф. Г. Відродження Дніпрогесу. К., 1950; Тараканов А. П., Шевейко Д. З. Перевець великих будов на Дніпрі. К., 1957. Н. С. Носкова (Київ).

ДНПРОДЗЕРЖИНСЬК (до 1936 — Кам'янське) — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, на правому березі Дніпра. Річковий порт. Залізнич. ст. (Баглій). 227 тис. ж. (1970; 1913—40 тис. ж.). Вперше згадується в документах під 1750. Входило до складу Катериносл. пов. Катериносл. губ. У 1887—89 тут збудовано найбільший в Росії металург. з-д. В січні, лютому, жовтні, грудні 1905 в Кам'янському відбулися страйки; деякі з них закінчувалися збройними сутичками з поліцією. В грудні 1905 було організовано бойову дружину. Страйками керував створений у грудні бойовий страйковий к-т, який видавав свій «Бюлетень». У 1912 тут відбулися страйки протесту проти Ленського розстрілу робітників, першотравневий демонстрації та ін. Назді розповсюджувалась більшовицька газ. «Правда». Заводська с.-д. орг-ція мала зв'язок з Катериносл. к-том РСДРП, редакцією газ. «Правда», більшовицькою фракцією 4-ї Держ. думи та її депутатом Г. І. Петровським. У 1912—17 та в період боротьби за встановлення Рад. влади керувну роль у місцевій с.-д. орг-ції відігравали більшовики М. І. Арсеничев, І. М. Бєсєдов, А. А. Беспалов, Д. І. Тюленев та ін. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1917 Кам'янське — місто. З квітня по грудень 1918 місто окупували австро-нім. загарбники, влітку 1919 його зайняли денікінці, тут же діяла банда отамана Махна. На поч. 1920 визволила Червона Армія. З 1926 Кам'янське — місто Дніпроп. округу, з 1932 — Дніпроп. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 22.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації міста трудящі вели проти загарбників неспирименну боротьбу, якою керував підпільний міський к-т партії. 25.X 1943 Д. визволила рад. війська. Нім.-фашист. загарбники завдали місту і його г-ву величезних збитків, які обчислювалися більше ніж в 1 млрд. крб. (в старому масштабі ців). Відбудова Д. розпочалася відразу ж після його визволення, і 1949 валова продукція пром-сті міста вже перевищала довоєнний рівень. Провідні галузі пром-сті Д.: металург. (*Дніпровський металургійний завод імені Ф. Е. Дзержинського*),

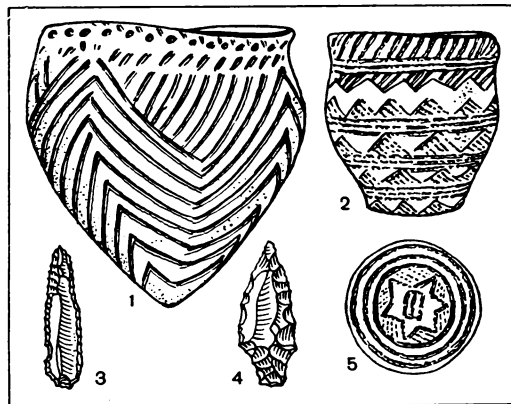
маш.-буд. (вагонобуд., котельно-зварювальний з-ди), хім., коксохім. та пром-сть буд. матеріалів (з-ди: цементний, збірного залізобетону). Харч. і місцева пром-сть. Дніпродзержинська ГЕС. Місто газифіковано. Металург. ін-т, металург. та індустріальний технікуми, мед. уч-ще, 55 загальноосв. і 1 муз. школи, 6 профес.-тех. уч-щ. Музей історії міста. Пам'ятник на честь перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції (1919, арх. О. Я. Сокол). В Д. народився, вчився і працював на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського Л. І. Брежнев.

Лит.: Дніпродзержинськ. Довідник-путівник. Дніпропетровськ, 1960.

ДНПРО-ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура 2-ї пол. 5—3-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені на Лівобережній Україні, в Подніпров'ї і на Пд. Білорусії. На тер. України досліджено численні її пам'ятки: Бондарихинське поселення, Бузьківська стоянка, Мостяїнська стоянка, Собачки, Василієвські могильники, Вовнизькі могильники і поселення, Маріупольський могильник та ін. Поселення носіїв Д.-д. к. були розташовані по берегах річок. Д.-д. к. характеризується гостро-і плосколдонним посудом, оздобленим гребінцевим, наколочастим і прокресленим орнаментом. Знаряддя праці — макро- і мікролітичних типів (сокири, трапєції, пластини з затупленим краєм і скошеним кінцем). Знайдено також шліфовані кам'яні сокири й кістяні вироби (гарпуни). Для Д.-д. к. характерні великі родові могильники. Покійників клали у випростаному положенні на спині й посилали червоною фарбою. В похованнях пізньонеолітичних могильників виявлено численні знаряддя праці й прикраси, деякі з них — мідні й золоті. Д.-д. к. поділяється на три осн. періоди. В другому періоді виділяються 5 локальних варіантів: надпорізько-приазовський, черкаський, донецький, киево-волинський, големський, що відрізняються один від одного гол. чин. типом кераміки. Пізні пам'ятки Д.-д. к. Надпоріжжя і Приазов'я датуються енеолітичним часом. Носії Д.-д. к. належали до пізньокроманьйонської європеїдної раси.

Лит.: Телєгін Д. Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре. «Советская археология», 1961, № 4; Телєгін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968. Д. Я. Телєгін (Київ).

ДНПРОПЕТРОВСЬК (до 1926 — Катериносл.) — місто, обл. центр УРСР. Розташова-

До ст. Дніпро-донецька культура. Речі з пам'ятки 1, 2 — глиняні горшки; 3 — крем'яний відрі; 4 — крем'яний наконечник списа; 5 — орнаментоване денце горщика (2).

ний вздовж Дніпра, осн. частина міста лежить на правому березі, менша — на лівому. Залізнич. вузол (3 залізнич. станцій). Річковий порт. Аеропорт. 863 тис. ж. (1970); 1887—47 тис. ж.; 1897—113 тис. ж.; 1917—217 тис. ж.; 1939—527 тис. ж.; 1959—660 тис. ж.). Засн. 1777 на лівому березі Дніпра при впадінні р. Кильчєна в р. Самару (прит. Дніпра). Названий на честь Катерини II Катеринославом. З 1783 Катеринослав — центр *Катеринославського намісництва*. В 1784 Катерина II підписала указ про перенесення будівництва міста на правий берег Дніпра. В 1797 Катеринослав перейменовано на Новоросійськ, який став центром новоутвореної однойменної губернії. В 1802 місту повернуто назву Катеринослав, воно стало центром *Катеринославської губернії*. Розвиток міста почався з 80-х рр. 19 ст., особливо з побудовою Катеринської (тепер Придніпровської) з-ці (1884), що з'єднала Донбас з Криворіжжям і чорноморськими портами. З перетворенням Катеринослава на один з найбільших промислових центрів України посилювся революц. робітн. рух. У 1889 тут працював висланий з Петербурга революціонер-марксист П. В. *Тоцький*. Перший марксистський гурток у Катеринославі виник 1890; 1893—94 була утворена перша с.-д. орг-ція. У квітні 1895 відбулася перша маївка. З прибуттям до Катеринослава І. В. *Бабушкіна*, І. Х. *Лалаянца*, М. Г. *Цхака* та ін. революціонерів-марксистів діяльність гуртків посилилася; 1897 створено *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* (з 1898 — К-т РСДРП) [див. *Катеринославська організація РСДРП (б)*]. У 1903 Катеринослав охопила хвиля страйків (див. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*). Великою розмаху набула революц. боротьба в місті під час революції 1905—07. Окремі страйки на з-дах все частіше переростали в заг.-політ. страйки. Між демонстрантами й поліцією та військами відбувалися збройні сутички. Грудневий страйк 1905 переріс у повстання (див. *Катеринославський грудневий загальнополітичний страйк 1905*). В кінці жовтня 1905 створено Раду робітн. депутатів, а в грудні — *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, до складу якого входив Г. І. *Петровський*. Значного розмаху набула страйкова боротьба в квітні — травні 1912 у зв'язку з кривавими подіями на Лені. Після Лютн. революції 1917 в Катеринославі відбулися демонстрації, мітинги, збори. В березні 1917 обрано Раду робітн. депутатів; до складу Катеринослав. к-ту РСДРП (б) ввійшли С. І. *Гоннер*, Т. Л. *Бондарев*, І. Г. *Жуковський*, пізніше — Г. І. *Петровський*, Е. І. *Квірінг*. У квітні 1917 в Катеринославі вийшов перший номер більшовицької газ. «*Звезда*» (тепер «*Зоря*»). В травні 1917 створено штаб Червоної гвардії під керівництвом Т. Л. *Бондарєва*. Після *Шостого з'їзду РСДРП (б)* більшовики почали підготовку до збройного повстання. Збройні повстання у місті керували більшовики В. К. *Аверін*, Г. М. *Балій*, В. Ю. *Клочко*, А. Й. *Новиков* та ін. 29.XII 1917 (11.I 1918) в Катеринославі встановлено Рад. владу, а в березні 1918 тут відбувся 2-й Всеукр. з'їзд Рад. З 4 квітня по листопад 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. Трудящі Катеринослава піднялися на боротьбу проти окупантів, зокрема були учасниками *Всеукраїнського страйку залізничників 1918*. Підпільну роботу серед населення розгорнули більшовики В. Ю. *Клочко*, П. А. *Воронцов* та ін. Створювались підпільні ревкоми. Наприкінці листопада 1918 в місті хазяйнували війська петлюрівської *Директорії*, яких 26.I 1919 вигнали рад. війська під командуванням П. Ю. *Дибенка*. В травні 1919 на місто напала бандя Грнгор'єва,

яку 14.V 1919 вигнали рад. війська під командуванням О. Я. *Пархоменка*. 28.VI 1919 Катеринослав захопили білогвардійці. В місті діяв підпільний губпартком, до якого ввійшли більшовики Макс, Кузнецов, Володимирський та ін. 30.XII 1919 місто визволила Червона Армія. Після закінчення громадян. війни трудящі міста приступили до мирного будівництва. З 1925 Катеринослав — центр Катеринослав. округу, з 1932 Д.— обл. центр. За роки Рад. влади Д. став одним з найбільших центрів важкої індустрії СРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 25.VIII 1941 захопили нім.-фашист. війська. В період окупації 1941—43 у Д. діяла міська підпільна парт. орг-ція, яку очолював Г. П. *Савченко*. Трудящі Д. вели неперимирну боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. Робітники під керівництвом підпільних орг-цій виводили з ладу пром. устаткування на з-дах, зривали випуск продукції. Дніпроп. партизан. загін, що перебував поблизу міста, в Самарському лісі, підірвав мости, знищував гітлерівців, визволяв з полону рад. громадян. 25.X 1943 частини 3-го Укр. фронту визволили Д. від гітлерівців. Відбудовні роботи почалися відразу після визволення міста і вже 1949 пром-сть Д. перевищила довоєнний рівень по випуску валової продукції, зокрема чавуну, сталі й прокату. Д. — один з найбільших у республіці центрів металург., маш.-буд. і хім. пром-сті. В місті — бл. 150 пром. підприємств. Найважливіші з них: *Дніпропетровський металургійний завод імені Г. І. Петровського*, з-д ім. Комінтерну, трубопрокатний з-д ім. В. І. Леніна, *Нижньодніпровський трубопрокатний завод імені Карла Лібкнехта*; з-ди: металург. устаткування, металокопункцій ім. І. В. Бабушкіна (кожухи для доменних печей, конструкції для мостів та ін.), важких пресів, «Світлофор» (устаткування для залізничн. транспорту), вагоноремонтний ім. С. М. Кірова, маш.-буд. ім. Артема (устаткування для паперової пром-сті), верстатобудівний, чавуновальцерабний, с.-г. машинобудування (кукурудзо- і бурякокомбайни), електровозобудівний (електровози для пром-сті), з-д «Червоный Профінтерн» (цвяхові верстати, дріт, цвяхи), метизні з-ди, електромех., радіозавод, коксохім. ім. М. І. *Калініна*, з-д «Пластмас», шинний з-д, лісозавод, меблевий комбінат (ліс надходить словом до Дніпру), силкатний з-д, виробництво вогнетривів, шлакоцементу; взуттєва, швейна, паперова ф-ки. Ряд підприємств харч., легкої і місцевої пром-сті. Місто газифіковано. Ун-т, гірничий, металург., інженерно-буд., інженерів залізничн. транспорту, мед., хіміко-технологіч., с.-г. ін-ти, 28 технікумів та ін. серед. спец. навч. закладів; 142 загальноосв. школи; 44 н.-д. установи, в т. ч. — Ін-т геології, філіали н.-д. ін-тів механіки, економіки АН УРСР та ін. Є 3 театри (обл. рос. драм.; обл. укр. драм. і ляльковий), обл. філармонія, істор. худож. музеї. Телецентр. Видавництво «Промінь». Обл. творчі об'єднання: відділення спілок письменників, журналістів, художників України, Українського театрального товариства. Пам'ятки архітектури: кол. палац Потьомкіна (1787—89, арх. І. Е. Старов; тепер — Палац студентів), Преображенський собор (1830—35, арх. А. Д. Захаров). В Д. встановлено пам'ятники В. І. *Леніну*, Т. Г. *Шевченкові*, О. С. *Пушкіну*, О. М. *Горькому*, І. В. *Бабушкіну*. В пам'ять про барикадні бої, що відбулися в грудні 1905, встановлено обеліски. В 1820 в Д., відбуваючи заслання, перебував О. С. *Пушкін*. В різний час тут жили й працювали укр. письменник-етнограф І. І. *Манжура* та історик і археолог Д. І. *Яворницький*. В Д. народився двічі Герой Рад. Союзу О. Ф. *Федоров*.

Проспект Карла Маркса в Дніпропетровську.

Лит.: Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов). Днепропетровск, 1957; К 175-летию основания Днепропетровска. «Строительство и архитектура», 1962, № 7; Мартиненко Г. А. Днепропетровск. К., 1966; Днепропетровск. Краткий путеводитель. Днепропетровск, 1966; Бриккер Б. Я., Кузьміна О. В., Трало І. Н., Шевченко Г. І. Вулиці і площі Дніпропетровська. Дніпропетровськ, 1967.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 27.II 1932. Розташована у серед. та нижній течії Дніпра. На Пн. межує з Полт. та Харків., на Сх. — з Донец., на Пд. — з Запоріж. та Херс., на Зх. — з Микол. та Кіровогр. обл. УРСР. Пл. 31,9 тис. км². Нас. 3344 тис. чол. (1970), нац. склад: 77,7% українців, 17,2% росіян, 2,7% євреїв, 1,3% білорусів, 1,1% ін. національностей (1959). Пересічна густина нас. 105 чол. на 1 км². Міське нас. становить 76%. У Д. о. 20 районів, 20 міст, 56 с-ш м. т., 1619 сілськ. нас. пунктів. Обл. центр — м. Дніпропетровськ (863 тис. ж., 1970).

Рельєф Д. о. — хвилясто-рівнинний. В зх. і центр. частинах — Придніпровська височина, на Пд. Зх. поступово знижується в бік Причорноморської низовини, на Пд. Сх. заходять відроги Приазовської височини, в межиріччі Самари та Орелі — Приорієське плато. На Сх. — Придніпровська низовина. З корисних копалин найбільше значення мають залізна і марганц. руда, нікель, боксити, кам'яне (запаси 8,6 млрд. т) та буре вугілля, природний газ, граніт, доломіти, каолін, вогнетривкі глини та ін. мінеральні буд. матеріали. Клімат помірно континентальний. Гол. водна артерія Д. о. — Дніпро, до бас. якого належить більшість річок області, в т. ч. його притоки: ліві — Оріль і Самара з Товчою, праві — Мокра Сура, Базавлук та Ігулець з Сакаганню. Ґрунти чорноземні, звичайні та південні, з вмістом гумусу 6—9%, та темно-каштанові. У долинах річок зустрічаються дерново-лучні, піщані та солонцюваті ґрунти. Ліси й чагарники займають 2% тер. області.

Тер. сучас. Д. о. була заселена людиною ще в епоху раннього палеоліту, про що свідчить *Кодацька стоянка* та ін. У степових районах (сучас. Д. о.) в різний час жили кочові племена *скіфів, сарматів, половців* та ін. В 16—18 ст. частина цієї території входила до складу *Запоріжжя*, яке поступово заселяли укр. козаци. З 40-х рр. 16 ст. до 1593 на острові Томаківка (поблизу тепер. м. Марганця) містився г. з. Томаківська Січ (див. *Запорізька Січ*). У січні 1648 в Чортомлицькій Січі (поблизу тепер. с. Капулівки Нікопольського р-ну) Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська

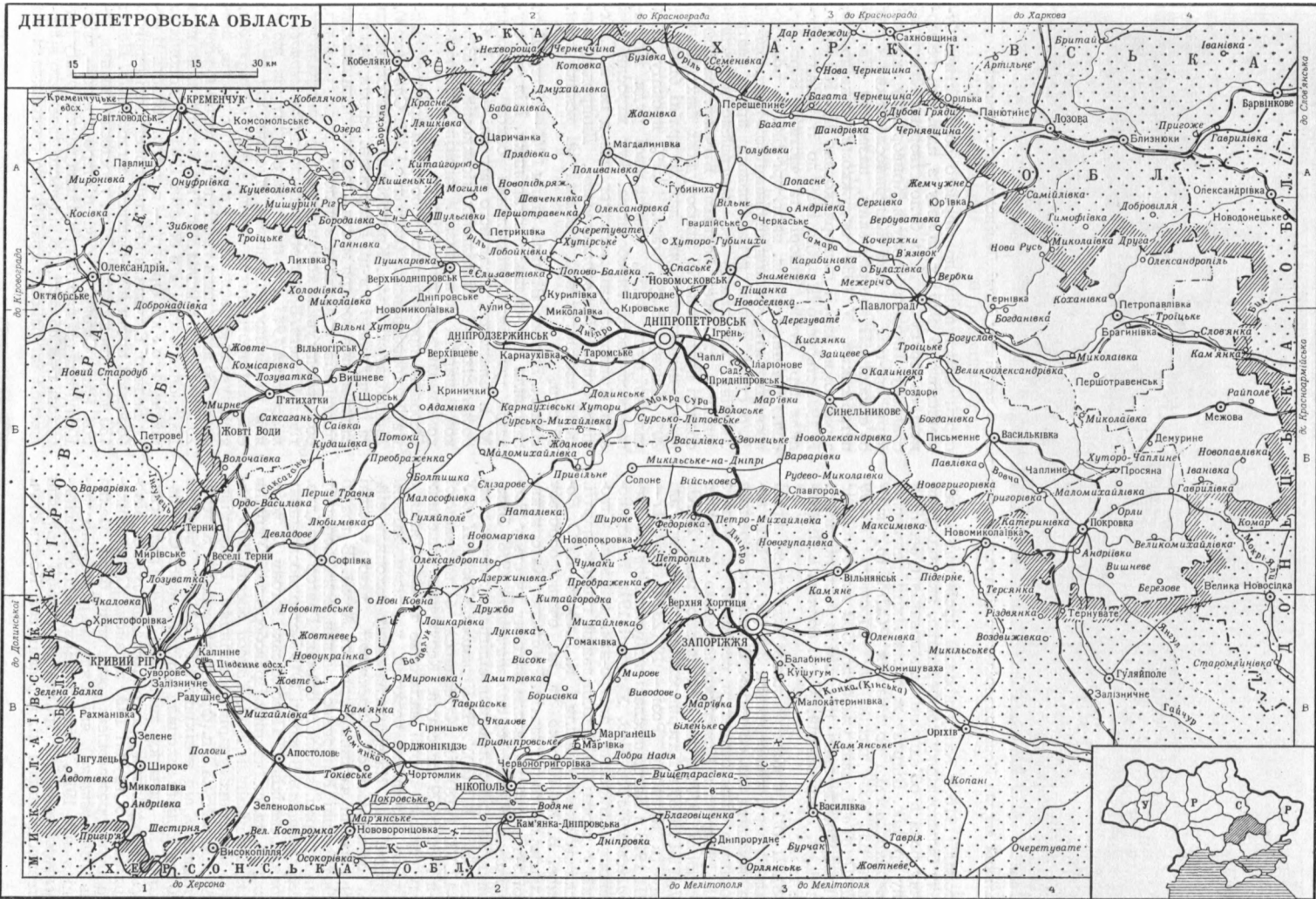
Запорізького. В урочищі *Жовті Води* (поблизу тепер. м. Жовті Води) 19.IV—6.V 1648 відбулася битва (див. *Жовтоводська битва 1648*), в якій укр. козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким здобуло першу у *визвольній війні українського народу 1648—54* перемогу над польсь.-шляхет. військом. В 1654 значну частину тер. сучас. області було воз'єднано з Росією. 14 (25).V 1709 Січ зруйновано. В 1734 запорожці заснували *Нову Січ* на р. Підпільній (поблизу тепер. с. Покровського Нікопольського р-ну), яку 1775 було ліквідовано, а землі її ввійшли до складу Азовської і Новоросійської губ., об'єднаних 1783 в *Катеринославецьке намісництво*. В 1797 ця територія ввійшла до складу Новоросійської губ. (з 1802 — Катериносл. губ.). Посилена кріпосницького ґніту не раз викликало сел. заворушення. В 50-х рр. 19 ст. вони охопили ряд повітів Катериносл. губ. (див. *Катеринославецькі селянські заворушення 1856*). В 1862—63 в зв'язку з проведенням сел. реформи 1861 сталися великі виступи селян у Новомосковську і Новомосковському повіті.

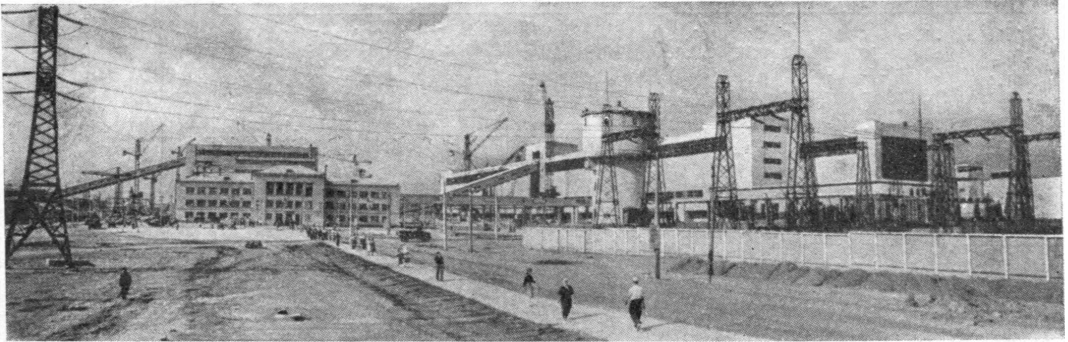
У пореформений період на Катеринославіні швидко зростали нові пром. підприємства. Введення в експлуатацію Катериноської (нині Придніпровської) з-ці (1884) мало велике значення для розвитку пром-сті краю. В 1896—97 в Катеринославі та ін. пром. центрах губернії виникли революц. групи та гуртки. В 1897 марксистський гурток Катеринослава об'єдналися в с.-д. орг-цію — *катеринославецький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В створенні с.-д. орг-ції на Катеринославіні, у розгортанні їхньої діяльності велику роль відіграли І. В. *Бабушкін*, І. Х. *Лалаянц*, М. Г. *Цхакая*, Г. І. *Петровський*, В. А. *Шелгунов* та ін.

Катериносл. «Союз боротьби» брав участь у роботі І з'їзду РСДРП (1898), після якого був створений Катериносл. комітет РСДРП. У 1903 к-т РСДРП керував заг. страйком робітників Катеринослава (див. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*). Більшовицькі орг-ції Катеринославіні виникли після ІІ з'їзду РСДРП. Наприкінці жовтня 1905 в Катеринославі створено Раду робітн. депутатів, а в грудні — *Катеринославецький бойовий страйковий комітет*, до складу якого входив Г. І. Петровський. Окремі страйки на з-дах все частіше переростали у загальнополітичні. Грудневий страйк переріс у повстання (див. *Катеринославецький грудневий загальнополітичний страйк 1905*).

З ініціативи більшовиків Бriansького з-ду (тепер Дніпроп. металург. з-д ім. Г. І. Петровського) в

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Загальний вигляд Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату імені Ленінського комсомолу.

листопаді 1916 в Катеринославі проведено нелегальну більшовицьку конференцію, яка відіграла значну роль в об'єднанні більшовиків губернії в єдину орг-цію. Відразу ж після Лютн. революції *Катеринославська організація РСДРП (б)* налічувала бл. 350 членів. До *Шостого з'їзду РСДРП (б)* в її лавах уже було 3500 чол. У той час на Катеринославщині працювали видатні парт. діячі Г. І. Петровський, С. І. Гопнер, Е. І. Квірінг та ін.

5 (18).ІІІ 1917 в Катеринославі відбулася перша легальна парт. конференція. З 4 (17).ІV 1917 почала виходити газ. «*Звезда*». Внаслідок перемоги керованого більшовицьким ревкомом на чолі з В. К. Аверінім *Катеринославського збройного повстання 1917* проти Центральної ради 29.XII 1917 (11.І 1918) в Катеринославі встановлено Рад. владу [в Кривому Розі — 10 (23).І 1918]. 17—19.ІІІ 1918 в Катеринославі відбувся *Другий Всеукраїнський з'їзд Рад*. У квітні 1918 Катеринославщину загарбали австро-нім. війська. Створений у червні 1918 підпільний губком партії, до складу якого ввійшли І. К. Амосов, П. О. Воронцов, В. Ю. Ключко та ін., очолив боротьбу трудящих проти окупантів. Робітники Катерининської з-ці, зокрема, взяли активну участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. Більшовики Катеринославщини відіграли значну роль у створенні КП (б)У. На *Першому з'їзді КП (б)У* (5—12.VII 1918) від Катериносл. більшовицької орг-ції було 29 делегатів. Керуючись рішенням з'їзду, губком партії налагодив тісні зв'язки з повітями, створював ревкоми, партизан. загони. В грудні 1918 Катеринославщину захопили війська петлюрівської *Директорії*, яких у січні 1919 вигнали частини Червоної Армії. В травні 1919 трудящі Катеринославщини вели боротьбу проти антирад. заколоту отамана Григор'єва (див. *Григор'євщина*). В червні 1919 Катеринославщину захопили денікінці. Повстанські загони Лівобережної та пд.-сх. частини Правобережної України під командуванням Г. О. Колоса восени 1919 завдали відчутних ударів денікінцям. Наприкінці 1919 рад. війська Пд. фронту визволили Катеринославщину від денікінців. У 2-й пол. вересня 1920 врангелівці захопили залізнич. вузол Синельникове. На початку листопада 1920 радянські війська визволили Катеринославщину від білогвардійців. У грудні 1920 в районі Синельникового були розгромлені осн. сили банд Махна (див. *Махновщина*), які діяли на Катеринославщині з літа 1919. Після перемоги над об'єднаними силами зовн. і внутр. контрреволюції трудящі Катеринославщини під керівництвом Комуністич.

партії приступили до мирного соціалістич. будівництва. В 1925 (у зв'язку з адм.-тер. реформою) на тер. сучас. Д. о. було створено Катеринославську, Павлоградську й Криворізьку окружні парт. орг-ції. В 1926 Катеринославський округ об'єднали з Павлоградським, назвавши Дніпропетровським. У 1930 округомою ліквідовано, а райкоми партії підпорядковано ЦК КП (б)У. В 1932 створено Д. о. (до 1939 до її складу входила тер. сучас. Запоріж. та частина Кіровоград. обл.) і Дніпроп. обл. парт. орг-цію. За роки довоєнних п'ятирічок під керівництвом парт. орг-ції Д. о. стала одним з найбільших пром. центрів України. На кінець 1934 завершено колективізацію с. г. Перед Великою Вітчизн. війною в області працювало 77 залізорудних шахт, бл. 400 пром. підприємств, які давали країні більш як 20% чавуну, 16,5% сталі, 18,2% прокату, 59% залізної руди, 34,5% марганцевої руди від загальносоюзного виробництва. Тут виростили нові з-ди: Криворізький металург. завод ім. В. І. Леніна (див. «*Криворіжсталь*»), Дніпродзержинський азототуковий завод та ін. великі пром. об'єкти.

На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 тер. Д. о. захопили нім.-фашист. загарбники. Під час окупації тут діяли підпільний обком (секретар М. І. Сташков, після його загибелі — Д. Г. Садовниченко), 6 підпільних міських комітетів та 13 райкомів партії, 26 партизан. загонів, 8 підпільних комсомольських орг-цій і груп.

Особливо прославилися в боротьбі проти окупантів Дніпропетровська (на чолі з Г. П. Савченком), Дніпродзержинська, Криворізька, Павлоградська та ін. підпільні орг-ції і партизан. загони, які висажували в повітря мости і залізниці, знищували гітлерівців, визволяли з полону рад. громадян, розповсюджували комуністич. л-ру, видавали листівки і газети. В лютому відбулося *Павлоградське повстання 1943*. Партизан. загони і групи, що діяли на Дніпропетровщині, пустили під укіс 22 ешелони противника, вивели з ладу 72 паровози, зруйнували 30 залізнич. і шосейних мостів, знищили 236 автомашин та багато ін. техніки ворога. 25.X 1943 рад. війська 3-го Укр. фронту визволили Дніпропетровськ, а в березні 1944 за допомогою військ 4-го Укр. фронту — всю тер. області. В роки Великої Вітчизн. війни дніпропетровці героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. Понад 135 чол., уродженців Д. о., удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. п'ятеро з них — двічі. Комуністична партія приділяла велику увагу відбудові г-ва області, бо від цього залежало відродження ін. районів країни, що постраждали від

нім.-фашист. окупації. За роки четвертої п'ятирічки пром-сть Д. о. відбудовано і розширено на новій тех. базі. До 1950 почали давати продукцію з-д металоконострукцій ім. І. В. Бабушкіна, металург. з-ди ім. Г. І. Петровського, ім. Ф. Е. Держинського, ім. В. І. Леніна, Нікопольський Південнотрубний та ін. За наступні роки г-во Д. о. невинно зросло.

Рішення XXIII з'їзду КПРС сприяли дальшому посиленню ролі парт. орг-цій та зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення. Комуністи виступили організаторами втілення в життя рішень Березневого та Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Здійснюючи Програму КПРС, рішення XXIII з'їзду партії, обласна парт. орг-ція проводить велику виховну роботу серед населення, залучаючи його до суспільно-політ. життя.

На 1.І 1970 в 9 міських та 20 районних парт. орг-цій налічувалося 191 739 членів і кандидатів у члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку — 107 992, у с. г. — 20 923, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 22 715, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 16 715 чол. Перший секретар Дніпроп. обкому КП України — О. Ф. Ващенко (з 1965).

Вірним помічником обласної парт. орг-ції в комуністич. будівництві є створена на поч. 1919 Катеринос. комсомольська орг-ція. Комсомольці області будували Криворізький металург. з-д ім. В. І. Леніна, шахту «Дніпропетровська-комсомольська» № 1, Новокриворізький гірничозбагачувальний к-т та ін. На відзнаку заслуг комсомольську Криворіжжя Криворізьку міську комсомольську орг-цію 1966 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з нім.-фашист. загарбниками, звання Героя Рад. Союзу присвоєно вихованцям комсомолу С. П. Сейнеку, О. А. Дерев'янку, Ю. М. Должанському, О. М. Матросову та ін. У післявоєнні роки комсомольці працювали на цінних землях і ударних комсомольських будовах країни, брали участь у спорудженні 50 пром. об'єктів Д. о. Серед них — найбільша у світі домна на «Криворіжсталі», п'ять гірничозбагачувальних комбінатів, прокатний стан на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Держинського та ін. Молодь Д. о. під керівництвом обласної комсомольської орг-ції, у лавах якої на поч. 1970 налічувалося 302 тис. комсомольців, досягла великих успіхів. До 50-річчя Ленінського комсомолу пам'ятними прапорами ЦК ВЛКСМ нагороджені Криворізька міська комсомольська орг-ція та Новокриворізький збагачувальний комбінат. Д. о. є одним з найбільших в УРСР районом залізорудної і марганцевої пром-сті та чорної металургії з розвинутою маш.-буд., хім., харч. пром-стю і виробн. буд. матеріалів. У 1969 налічувалося 550 підприємств, що перебувають на самостійному балансі. Обсяг валової продукції всієї пром-сті 1969 зріс порівняно з 1940 у 8 раз. У структурі пром-сті області питома вага маш.-буд. і металообробної 1968 становила 17,2%, харч. — 10,9%, легкої — 3,4%. Чорна металургія представлена «Криворіжсталлю», *Дніпропетровським металургійним заводом імені Г. І. Петровського, Дніпровським металургійним заводом імені Ф. Е. Держинського*, металург. з-дом ім. Комінтерну, Нікопольським Південнотрубним заводом, Новомосковським металург. з-дом тощо. На місцевій металург. базі в Д. о. розвинуті галузі металовісмісного маш.-буд. Валова продукція

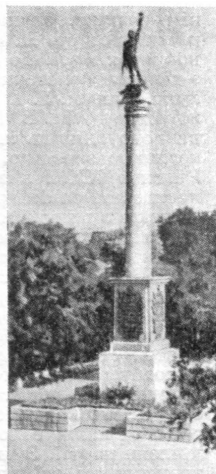
Збирання зернових у колгоспі «Аврора» Криничанського району.

маш.-буд. і металообробки 1969 зросла проти 1940 в 19 раз. У Дніпропетровську розташовані з-ди: пресів, з-д металург. устаткування, з-д металоконострукцій ім. І. В. Бабушкіна та ін. підприємства. Криворізький маш.-буд. з-д «Комуніст» і рудоремонтний з-д в Марганці забезпечують гірничо-шахтним обладнанням залізорудну й марганцеву пром-сть. Дніпродзержинський вагонобуд. з-д ім. газ. «Правда» випускає магістральні і спеціальні грузові вагони. Коксохім. і хім. пром-сть Д. о. представлена потужними з-дами в Дніпродзержинську, Дніпропетровську та Кривому Розі. В області створено промисловість буд. і вогнетривких матеріалів (з-ди в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Павлограді). У Дніпропетровську працює одна з найбільших на Україні паперових ф-к. Розвинута харч. пром-сть, зокрема борошномельна, м'ясна, молочна, пивоварна та ін. галузі. Підприємства легкої пром-сті розташовані в Дніпропетровську, Кривому Розі, Нікополі, Марганці, Новомосковську, Синельниковому. В енергетичному г-ві області — Придніпровська, Криворізька та Дніпродзержинська ДРЕС, а також Дніпродзержинська ГЕС. Велике місце в паливному балансі посідає використання природного газу Шебелинського і Перещепинського родовищ. В області широко відомі імена новаторів виробн. Героїв Соціалістич. Праці машиніста екскаватора Південного гірничозбагачувального комбінату В. К. Мироненка, старшого оператора листопрокатного цеху Дніпроп. металург. з-ду ім. Г. І. Петровського С. С. Гезя, старшої сифонниці конверторного цеху цього ж з-ду А. Т. Іванової, прохідника Кривбасу О. П. Ростального, старшого оператора блюмінга Дніпровського металург. з-ду ім. Ф. Е. Держинського М. П. Іваніна, робітниця Дніпродзержинської швейної ф-ки ім. В. Я. Чурбати Р. А. Левченко та ін.

У ході виконання рішень партії й уряду важливим доробком обласної парт. орг-ції було піднесення с.-г. виробництва. Нових успіхів досягло с. г. після Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС. Підвищилась врожайність та валовий збір зернових культур, зросла продуктивність м'ясо-молочно-товарного тваринництва. На поч. 1970 в області було 330 колгоспів і 98 радгоспів, на ланах яких працювало 29 604 трактори (в 15-сильному обчисленні), 3358 зернообриральних комбайнів, 12 392 вантажні автомашини.

За досягнуті в с. г. успіхи Д. о. 1958 нагороджено орденом Леніна.

В післявоєнні роки передовики і новатори с.-г. виробн. удостоєні звання Героя Соціалістич.

Російський драматичний театр імені О. М. Горького у Дніпропетровську. Тут у березні 1918 відбувся 2-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Праворуч—пам'ятник на честь перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Дніпродзержинськ. 1919.

Праці. Серед них — двічі Герой Соціалістич. Праці комбайнер колгоспу «Україна» Новомосковського р-ну Г. І. Байда, Герой Соціалістич. Праці зав. молочно-тваринницькою фермою колгоспу «За мир» Магдалинівського р-ну Л. К. Ворона, свинар колгоспу ім. І. В. Мічуріна Павлоградського р-ну І. А. Гончар та інші. 28 колективів підприємств, орг-цій, радгоспів і колгоспів Д. о., які найбільш відзначилися у соціалістич. змаганнях на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, народжено Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, у т. ч. Дніпропродметалург. з-ду ім. Г. І. Петровського, радгоспу «Калинівський» Широковського р-ну, колгоспу ім. С. М. Кірова Ашотолівського р-ну та ін. Д. о. має густу сітку з-ць (48,3 км на 1000 км²). Довжина з-ць 1967 становила 1542 км; значну частину з-ць електрифіковано. Протяжність автомобільних шляхів з твердим покриттям — 3 тис. км. Велике транспортне значення має Дніпро. Найбільші порти: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ та Нікополь.

В 1968/69 навч. році на Дніпропетровщині працювало 1733 школи всіх видів, у т. ч. 36 шкіл-інтернатів, в яких навчалось 585,3 тис. учнів. У 60 профес.-тех. уч-щах навчалось 26,5 тис. учнів, у 70 серед. спец. навч. закладах — 93,5 тис. учнів. Крім того, в Д. о. діє 11 вузів, де (1969) вчиться 71,1 тис. студентів (разом з заочниками). Серед вузів: Дніпроп. ун-т, гірничий, металург., інженерно-буд., інженерів залізнич. транспорту, мед., хіміко-технологіч. та ін. ін-ти. В області працює 43 н.-д. установи, в т. ч. — Ін-т чорної металургії, Всесоюзний н.-д. трубний ін-т, Ін-т геології, філіали н.-д. ін-тів механіки, економіки АН УРСР та ін. Велику культ.-осв. роботу серед населення провадять обл. укр. драм. театр ім. О. М. Горького, ляльковий театр, обл. філармонія (усі — в Дніпропетровську), рос. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (Кривий Ріг). На поч. 1970 працювало 1022 клубні установи, багато кінотеатрів (в області діє 1375 кіноустановок), 1179 масових б-к; 5 музеїв: істор. ім. акад. Д. І. Яворницького та худож. в Дніпропетровську, музей історії м. Дніпродзержинська, Нікопольський та Криво-

різький краєзнавчі. Є сотні нар. музеїв, кімнат бойової слави тощо, а також нар. ун-ти, нар. театри й ансамблі, що працюють на громад. засадах.

Історичні пам'ятки. Найвизначніші археол. пам'ятки, досліджені на тер. області: палеолітична Кодацька стоянка, *Ігренські стоянки* (4—3-є тис. до н. е.), *Василівські могильники* пізньопалеолітичного і неолітичного часу, *Чортотлик* скіфського часу. Істор. пам'ятками є могила кошового отамана Запорізької Січі І. Д. Сірка в с. Капулівці Нікопольського р-ну; дерев'яний дев'ятиверхий Троїцький собор (1773—79), збудований архітектором-самоуком Я. Погребняком у Новомосковську; кол. палац Потьомкіна (1787—89, арх. І. Є. Старов; тепер — Палац студентів); Преображенський собор (1830—35, арх. А. Д. Захаров) у Дніпропетровську. В обласному центрі споруджено пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченкові, О. С. Пушкіну, О. М. Горькому, І. В. Бабušкіну. На відзнаку про баркадні бої, що відбулися в грудні 1905, встановлено обеліски. Монумент на честь перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції (1919, арх. О. Я. Сокол) у Дніпродзержинську.

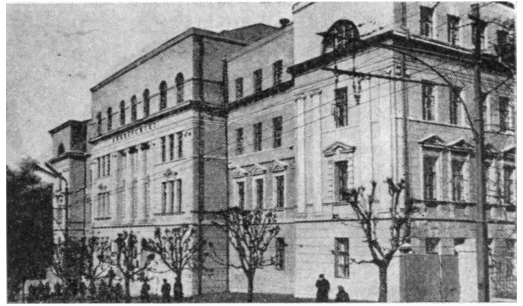
В 1820 у Катеринославі, відбуваючи заслання, перебував О. С. Пушкін. У різний час тут жили й працювали укр. письменник і етнограф І. І. Манжура, історик і археолог Д. І. Яворницький. На Дніпропетровщині народилися: Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, двічі Герой Рад. Союзу А. Я. Брандис, Д. Б. Глинка, Г. П. Кравченко, П. А. Таран, О. Ф. Федоров, Герой Рад. Союзу — полярний дослідник П. П. Ширшов, військовослужбовці М. Д. Богданов, С. Д. Довгополий, В. П. Юбкін та ін.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну. ч. 1—2. К., 1969; Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. К., 1969; Лапко М. В. Дніпропетровська область. К., 1967 [бібліогр. с. 152—155]; Гражданская война на Екатеринославщине (Февраль 1918—1920 гг.). Документы и материалы. Днепрпетровск, 1968; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. Днепрпетровск, 1962; Болясний І. Л. Робітничий рух у Катеринославській губернії в 1910—1914 роках. Х.,

1963; Борці за Жовтень розповідають. Дніпропетровськ, 1957; Десять лет борьбы и строительства на Днепропетровщине. 1917—1927. Днепропетровск, 1927; Золотые звезды. Днепропетровск, 1967; Мартинова В., Подворчанський В. Вилбудова і розвиток народного господарства в післявоєнний період (1945—1953 рр.). Дніпропетровськ, 1952; Куліковський Б. Все для блага людини. Дніпропетровськ, 1966; Роки великого походу. Дніпропетровськ, 1967; Твій рідний край. Дніпропетровськ, 1968; Ватченко Г. Ф., Петрищева В. М., Сергеева Л. М., Стругова М. І. Визначні місця Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1967; Народне господарство Дніпропетровської області. Статистичний збірник. Донецьк, 1966; Дніпропетровщина в новій п'ятилетці. Краткий статистичний справочник. Дніпропетровськ, 1968; Дніпропетровська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1968 року. Дніпропетровськ, 1968.

А. Я. Пашенко, Л. Ф. Ушаткін (Дніпропетровськ).
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ 300-РІЧЧЯ ВОЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ — вищий навчальний заклад УРСР в Дніпропетровську; один з провідних вузів СРСР. Засн. 1918 на базі Вищих жіночих курсів, відкритих 1916. Мав 4 ф-ти: істор.-філологіч., фіз.-матем., юрид. та мед. У 1920 мед. ф-т відокремився у самостійний ін-т. У 1954 ун-тові присвоєно ім'я 300-річчя воз'єднання України з Росією. У 1969/70 навч. р. мав ф-ти: мех.-матем., фіз., фіз.-тех., хім., біол., істор.-філологіч., підвищення кваліфікації викладачів вузів, заочний. На всіх ф-тах працюють вечірні відділення. Є аспірантура. В 1969/70 навч. р. у н-ті навчалось понад 12 тис. студентів, з них на денному відділі — понад 6 тис. При ун-ті є: н.-д. ін-ти геології і гідробіології, ботаніч. сад, зоологіч. та істор. музеї, б-ка (912 тис. тт.). За роки існування ун-т підготував бл. 20 тис. спеціалістів. В ун-ті працюють кафедри історії СРСР і УРСР, історії КПРС, заг. історії, які розробляють найважливіші питання історії України та історії КПРС, історії міст і сіл Дніпроп. обл., робітн. класу України в період соціалістич. реконструкції нар. г-ва (1926—37), КПРС в період побудови соціалізму і комунізму тощо. У 1968 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Москаловський (Дніпропетровськ).
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ АКАДЕМІКА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО — засн. 1849 під назвою Музею старожитностей Катеринославської губернії. У створення колекцій музею великий внесок зробив Д. І. Яворницький (1902—33 — директор музею), ім'я якого 1940 присвоєно музеєві. У 1912 до музею передано колекцію предметів старовини О. М. Поля. Музей має відділи: історії доряд. періоду й історії рад. епохи. В його фондах — понад 47 тис. одиниць зберігання, в т. ч. бл. 5 тис. — в експозиції. Речові, архівні та ін. матеріали висвітлюють історію населення краю від найдавніших часів до наших днів. Серед експонатів — старожитності запорізьких козаків, «Апостол», виданий 1574 у Львові, перша книга, видана в Катеринославі, — «Наставление сыну» В. Золотницького (1796), купці на крипаків, а також предмети побуту й одяг укр. селян тощо. Про революц. події розповідають листівки, окремі номери більшовицьких газет, кулеметна тачанка й бойовий прапор часів громадян. війни, різні документи та ін. реліквії. У відділі історії рад. епохи експонуються робочий одяг знатного гірника Криворізького О. І. Семіолова, речі першого Героя Рад. Союзу Дніпропетровщини П. П. Шишова та багато ін., про роки Великої Вітчизн. війни розповідають друкарський верстат Дніпроп. підпільного обкому КП України, прапори військових частин, що визволяли Дніпропетровщину, та ін. матеріали. При музеї 1964 від-

Учбовий корпус Дніпропетровського державного університету імені 300-річчя воз'єднання України з Росією.

Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького.

крита меморіальна кімната, яка довгий час була робочим кабінетом Д. І. Яворницького. У фондах музею зберігаються значні археол., етнограф. і нумізматичні колекції, зібрання старовинної зброї, вироби з кераміки, дерева й металу, стародруки, листівки й найбільша в країні колекція кам'яних баб.

Лит.: Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького. Путівник по експозиції. Дніпропетровськ, 1969.

А. Ф. Ватченко (Дніпропетровськ).
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО — велике металург. підприємство в УРСР. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1885 Брянським акціонерним т-вом. Введено в експлуатацію 1887. До 1917 наз. Олександрівським Південно-Російським залізоробним і залізопрокатним з-дом Брянського акціонерного т-ва. У 1913 на з-ді було 5 доменних, 7 мартен. печей, 3 бесемерівські конвертори і 10 прокат. станів. На той час Брянський з-д — одне з найбільших металург. підприємств Росії. Активну революц. діяльність тут вели І. В. Бабушкін і Г. І. Петровський. У серпні 1903 робітники з-ду були ініціаторами заг. політ. страйку в Катеринославі, 1905 споруджували барикади і героїчно билися проти царських військ, 1917 з-д був штабом революц. сил пролетаріату міста. За роки Рад. влади з-д реконструйовано на новій тех. базі і значно розширено. У 1923 з-дові присвоєно ім'я Г. І. Петровського. В 1925 обсяг виробництва металу перевищив рівень 1913. В 1940 виробництво чавуну в порівнянні з 1913 зросло в 2 рази, сталі — в 2,5 рази і прокату — майже в 3 рази. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування

Дністер поблизу села Двістрівки Кельменецького району Чернівецької області.

з-ду евакуйовано на Сх. Нім.-фашист. загарбники під час окупації зруйнували споруди з-ду. В жовтні 1943, після вигнання окупантів, почалися відбудовні роботи. В 1944 на з-ді вже працювали доменна, 3 мартен. печі і 3 прокатні стани. На кін. 4-ї п'ятирічки значно зросло виробн. продукції. У 1956 вперше в РСР освоєно новий спосіб виплавки сталі в конверторах з подаванням кисню на метал зверху; 1957 на доменних печах застосовано природний газ. Осн. продукція: чавун, сталь, прокат. До 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції з-д нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради РСР, Ради Міністрів РСР і ВЦРПС. У 1966 з-д нагороджено орденом Леніна.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — створений 1932 на базі об'єднання Дніпроп. окружного та істор. архівів. В архіві зберігаються документ. матеріали починаючи з 18 ст. Матеріали дореволюц. періоду відображають стан економіки й культури краю, в т. ч. районів Донбасу. В фондах архіву є дані про виникнення й розвиток робітн. революц. руху, про створення *катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, про революц. події 1905—07, зокрема *Горлівське збройне повстання 1905*, про діяльність І. В. Бабушкіна, І. Х. Лалаянца, М. Е. Баумана, Ф. А. Сергєєва (Артема), Г. К. Орджонікідзе, С. М. Будьонного. Матеріали рад. часу розповідають про боротьбу за виконання ленінського плану соціалістич. будівництва. У фондах нар.-госп. установ є матеріали про розвиток пром-сті й виконання виробн. програм, про соціалістич. змагання. Зберігаються матеріали періоду Великої Вітчизн. війни. Співробітники архіву видали ряд документальних збірок з історії Дніпропетровщини.

Літ.: Державний архів Дніпропетровської області. Путівник. Дніпропетровськ, 1960.

О. Г. Яремко (Дніпропетровськ).

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ТРУБОПРОКАТНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА — велике металург. підприємство УРСР. Міститься в Дніпропетровську. Завод засн. 1889 франко-бельг. акціонерним т-вом рос. трубопрокатних з-дів «Шодуар». Робітники з-ду брали участь у серпневому політ. страйку трудящих Катеринослава 1903. На знак протесту проти кривавих подій в Петербурзі відбулися страйки робітників з-ду в січні 1905. В 1917 на з-ді формувалися червоногвардійські дружини. До Великої Жовтн. соціалістич. революції випускав в осн. сталь і труби.

За роки довоєнних п'ятирічок на з-ді докорінно реконструйовано мартенівський і листопрокатний цехи, збудовано балонний цех і цех тонкостінних труб. В 1924 з-дові присвоєно ім'я В. І. Леніна. У 1940 виробництво труб зросло проти 1913 майже в 5 раз, прокат — більш як у 2 рази, сталі — майже на 40%. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду евакуйовано на Урал. Нім.-фашист. загарбники під час окупації зруйнували споруди з-ду. В кін. 1943, після вигнання окупантів, почалися відбудовні роботи. В серед. 1944 стали до ладу мартенівські печі, стани для виробн. газопровідних труб, 1945 — листопрокатний цех і цех безшовних труб. З-д обладнано найновішою технікою. На поч. 1969 на підприємстві діяло 5 осн. цехів і 7 допоміжних. З-д виробляє сталь, прокат, труби. У 1939 з-д нагороджено орденом Леніна.

В. Х. Кас'ян (Дніпропетровськ).
ДНІСТЕР, Дністро — ріка в Укр. РСР і Молд. РСР. Довжина 1362 км, площа басейну 72,1 тис. км². Починається на пн.-сх. схилах Карпат біля с. Вовчого Турківського р-ну Львів. обл.; впадає в Дністровський лиман Чорного моря. Судноплавний від гирла до м. Галича Ів.-Фр. обл. Найголовніші притоки: праві — Стрий, Свіча, Ломниця, Бистриця, Реут, Бик; ліві — Золота Липа, Стрипа, Сірет, Збруч, Смотрич, Ущія, Мурафа.

Походження назви «Дністер» досі остаточно не з'ясоване. Перша частина назви походить від слова «дана», «дна», «дон», що значить «річка». Другу частину назви виводять від санскритського слова *aster*, що значить «південний». Отже, слово «Дністер» нібито означає «Південна річка», проте є й ін. думки. Долина Д. почала заселятися ще за часів палеоліту. По Д. в межах Хмельн. і Чернів. обл. виявлено численні стоянки часів неоліту, бронзового віку (зокрема, *тритильської культури*), а також давньослов. поселення. В писемних джерелах Д. вперше згадує в 5 ст. до н. е. давньогрец. історик Геродот під назвою Тірас (Τύρας). За часів Київ. Русі в басейні жили племена *тиверців* і *уличів*. У гирлі Д., на місці давньогрец. колонії *Тіри*, виникло м. Білгород (тепер Білгород-Дністровський). З давніх часів Д. був шляхом сполучення між Прикарпаттям і Чорним морем та між укр. і молд. землями.

Д. використовують для водопостачання і зрошення. На Д. збудовано Дубоссарську ГЕС, планується спорудження ще кількох гідроелектростанцій. На Д. розташовані міста Старий Самбір, Самбір, Галич, Залішки, Хотин, Могилів-Подільський, Сороки, Рибниця, Бендери, Тирасполь.

«ДО НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН УКРАЇНИ» — лист В. І. Леніна, з яким він 2.Х 1920 звернувся до *комітету незможних селян* України на зв'язку з боротьбою проти *врангелівщини*. В. І. Ленін відзначав, що білогвардійський генерал Врангель при підтримці франц. капіталістів посилює наступ на Україну і Росію, загрожує Донбасу і Катеринославу. В листі вказувалося, що наступ військ Врангеля — це нова спроба поміщиків повернути свою владу, свої землі, реставрувати бурж.-поміщицькі порядки, знищити орг-ції трудового селянства, при допомозі яких сільс. біднота і середняки переборювали опір панівних класів, щоб остаточно забезпечити владу трудящих. В. І. Ленін закликав усіх незможників піднятися на захист завоюван. Рад. влади, допомогти Червоній Армії розгромити Врангеля. Звернення вождя революції викликало величезне піднесення серед трудящих селян республіки. По всій Україні проходили з'їзди незможних селян, на яких комуністи і позапарт. селяни висловлювали готовність зробити все необхідне для прискорення роз-

Ціна 10 коп. № 191 (318). Рівнян. II. Прогнози погоди на найближчий час

Більшовик

Видання Київського Губерніального Комітету Комуністичної партії (більшовицької) України.

РЕДАКЦІЯ: 1-й поверх буд. № 44. Тел. Мок. 80 42. Контракт № 4-4. Друкарня «Григор» в Києві. Ціна 10 коп.

3 (1920) р. Вівторок 12 Жовтня

Червона Армія! Незаможне селянство тебе підтримує.
Смерть всім панам та підпанкам! Дорогу робітникам і селянам. Нема сили, щоб здолати їх.

До відому членів З'їзду Комнезамів.
 Всі товариші, коті повідають за Губерніальний З'їзд Комнезамів, повинні звернутися в інформаційно-інструкторське відділення В'їзду Української Губерніальної Комісії (Харків 20, 3-й поверх). Там ле одержати делегатаський ордер на одержання квитка в залу на з'їзд.

Червоноармієць — будь наготові!
 Московська Правда від 9 го жовтня пише: «Зборучення на військовий фронт в Росії по в'їзду був підписати договір про перемир'я та, про тримання в'їзду вимого Польщі. Безумірно значиння цього відносно кожної людини, якого Марш Польщі, ми не повинні, одержати мир з грішнім оком, забуту про такі ж умови. Якого Марш з Польщі — зовсім не є миром, який-небудь з російським пролетаріатом. Про умови Польщі лише за собою не польської району з людністю, яка мовчавіть польського пану і її обставини в якийсь час бути важко, щоб маршувати на військовий фронт з обставини дані оїм польським панам, коли хочемо одержати завоювання нашої революції. Програмі соціалістичного для народу. Буди, ми відомо, отже, червоноармієць — будь наготові!»

До незаможних селян України.
 Товариші! Червоний генерал Врангель змінив настрій на Україну в Росію. Піддержаний французькими імпалістами він суне вперед, загрозуючи Донецькій в'їздові та Катеринославу, Нейсена в'їзду. Це раз пощину змагаються повернути собі владу, повернути собі землі і знов улати з ґрунту селян.

Товариші! Українське село переносить нечувані страждання від гніту поміщиків. Ін не один раз адалося сидати Радянську Робицьку Селянську В'їзду, ін не раз допомогли багаті селяне-чужорідці, допомогли й ти, що просто переживаєш на 15 см, допомогли й ти, що шодня незаможним трудячим селянам вислухати свій порядок, нове життя, нову організацію села. Але кожний раз змагання відомості поміщикам владу зізнавалися перемогу робітників і селян. Тепер по Україні, незачемні селяне в'їзди за алуштування своїх комітетів, своїх остаточою перемоги оїм небатаючі багатиря і ти, ти останочою забезпечити в'їзду трудячим. Поміщикам генерал Врангель, нічого не в'їзду, шодні зовнішні со організації трудящих.

Товариші, нехай же всі й кожний стане гурман на власні проги Врангеля. Нехай всі комітети незаможних селян і робітників, як тільки можливо, свої сили й допоможуть Червоній Армії добути Врангеля. Нехай ні один трудячий селянин не стане осторою робітничо-селянської справи, не буде бездіяльним, байдужим.
 Товариші, пам'ятайте, що діло яке про рятуючи наш шад рідим, про оборону селянської землі та владі.
 Всі на допомогу Червоній Армії! Смерть поміщикам і безгосподам!
 В. Ленін.

Газета «Більшовик» (Київ) з листом В. І. Леніна «До незаможних селян України». 12 жовтня 1920.

грома ворога. Лише з Харків., Катериносла. і Донец. губерній на врангелівський фронт пішли 3 тис. добровольців-незаможників. За неповними даними, з 1.Х по 21.ХІ 1920 незаможники України дали Червоній Армії 1407 коней, 957 сідел, 698 гвинтівко тощо. Це дозволило сформувати і відправити на фронт 3 кав. полки, які взяли участь у розгромі Врангеля.
 Видання: Ленін В. І. До незаможних селян України. Твори. Вид. 4, т. 31.

М. Д. Березовский (Умань).
«ДО СІЛЬСЬКОЇ ВІДНОТІ. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи» — видатна праця В. І. Леніна, що відіграла велику роль в обґрунтуванні і популяризації аграрної програми РСДРП, в боротьбі за встановлення союзу робітн. класу і селянства. Написав її В. І. Ленін у березні 1903 в Лондоні, вперше видала в травні 1903 в Женеві *Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії*. До брошури додано «Проект програми РСДРП» з вступом, що його написав В. І. Ленін. У 1904 брошуру перевидав за кордоном ЦК РСДРП. Під назвою «Потреби села (До сільської відноти)» у вересні — жовтні 1905 була нелегально видана в Москві, Тбілісі. В кінці 1905 у в-ві «Молот» у Петербурзі вийшло перше, а 1906 — друге легальні видання. В друге видання В. І. Ленін вніс ряд поправок і доповнень, викликаних новими істор. умовами. Праця являє зразок глибокого наук. обґрунтування в популярній формі найскладніших програмних питань, дає глибокий аналіз аграрного устрою, який склався в Росії в кін. 19 — на поч. 20 ст., обґрунтовує необхідність союзу робітн. класу з селянством і керівну роль робітн. класу в цьому союзі. В. І. Ленін дав оцінку *Полтавсько-Харківському селянському заворушенню 1902*. Брошура користувалася широкою популярністю і розповсюджувалася серед членів партії, робітників і селян, студентської молоді Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Севастополя, в селех Полт., Волин., Харків. та ін. губерній.
 Видання: Ленін В. І. До сільської відноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи. Твори. Вид. 4, т. 6.
 Літ.: Слюдікова Т. Поширення творів В. І. Леніна на Україні (1895—1914 рр.). «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 2—3; Багмут І. А., Шморган П. М. Из истории издания и распространения произведений В. И. Ленина на Украине. В кн.: Издание и распространение произведений В. И. Ленина. Сборник статей и материалов. М., 1960; Портянкин И. А. О первом легальном издании брошюры В. И. Ленина «К деревенской бедноте». «Вопросы истории», 1957, № 3; Крестянский движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. Х., 1961. В. І. Яненко (Київ).

«ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА ІЛІЧІА ЛЕНІНА» — Тези ЦК КПРС, опубліковані 23.ХІІ 1969. Складаються з 4-х розділів — «В. І. Ленін — засновник пролетарської партії нового типу, теоретик і вождь соціалістичної революції», «Соціалізм — втілення ідей лєнінізму», «Лєнінізм — прапор боротьби народів проти імперіалізму, за революційне оновлення світу», «По лєнінському шляху — до комунізму». Тези — найважливіший політ. і теоретич. документ, який має величезне значення для пропаганди і вивчення марксизму-лєнінізму, ідейного озброєння і мобілізації трудящих на боротьбу за дальше втілення в життя лєнінських заповітів. У Тезах показано велич В. І. Леніна як геніального продовжувача революц. вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, творця Комуністичної партії, керівника найбільшої в історії людства соціальної революції, засновника першої в світі соціалістич. д-ви, вождя міжнар. робітн. класу. «З ім'ям і діяльністю Леніна, — говорить в Тезах, — зв'язана ціла революційна епоха в житті людства. Ленін дав відповіді на найактуальніші питання, поставлені ходом історичного розвитку, всебічно розвинув теорію соціалістичної революції і будівництва комуністичного суспільства» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 3). Тези підкреслюють, що міжнар. робітн. клас дістав у лєнінському вченні могутню теоретичну зброю, всебічно розроблену ідеологію, програму революц. дій. Лєнінізм — це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму і перемоги нац.-визвольних рухів, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністич. суспільства. Перемога соціалізму в СРСР, — відзначають Тези, — реальне втілення ідей лєнінізму. В Тезах розкрито всевітньо-істор. заслуги В. І. Леніна, більшовицької партії, які очолили створення нового, соціалістич. суспільства, узагальнено досвід соціально-політ. розвитку Рад. країни по лєнінському шляху. В Тезах відображено процес дедалі глибшого впливу лєнінських ідей на розвиток людства на сучас. етапі, коли соціалізм став гігантським прискорювачем соціаль-

ного прогресу. Спираючись на теоретичну спадщину В. І. Леніна і постійно збагачуючи її, КПРС і братні комуністичні партії рішуче виступають проти сучас. бурж. ідеології, правих і «лівих» ревізійоністів марксизму-ленінізму. Тези відмічають, що КПРС непохитно вірна заповітам В. І. Леніна, думки якого завжди були спрямовані вперед, до комунізму, що, відзначаючи знаменний ювілей, рад. народ, народи соціалістич. країн, міжнар. робітн. клас провадять огляд своїх сил, зміцнюють бойову єдність, визначають дальші перспективи й завдання своєї діяльності. «Побудова комунізму, — вказують Тези, — наша генеральна перспектива» (Там же, с. 47). Ленінські ідеї про суть і принципи комунізму, про форми й методи його будівництва партія розгорнула в науково обґрунтований план комуністич. будівництва, покладений в основу рішень *Деяцять третього з'їзду КПРС*. Тези ЦК КПРС — не лише підсумок славного шляху революц. боротьби і соціалістич. перетворенн. пройденого рад. народом під прапором ленінізму, а й конкретна програма дій у боротьбі за перемогу комуністич. ідеалів.

Видання: До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970.

ДОБРАНИЧІВСЬКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка, виявлена 1953 в с. Добраничівці Яготинського р-ну Київ. обл. В 1953 і 1967 досліджували І. Г. Шовкопляс та І. Г. Підоплічко. При розкопках відкрито залишки трьох госп.-побутових комплексів, кожен з яких складався з невеликого наземного округлого в плані житла (діаметром бл. 4 м) типу чуму народів Півночі, ям-сховищ з кістками тварин, великого вогнища поза житлом і місця обробки кременю. При спорудженні жител використовували великі кістки мамонтів, зокрема черепи, кінцівки і бивні. Серед крем'яних виробів переважають невеликі знаряддя — різні, скребки, ріжучі вістря, проколки і пластинки з затупленим краєм. Для виготовлення кам'яних виробів вживали кварцит і гірський криштал. На стоянці знайдено кістяні вироби: молотковидні інструменти з рогу оленя, копальні знаряддя з ребра мамонта, проколки, а також шматки дніпров. янтарю. Інтерес становить янтарна схематизована статуетка жінки. Госп.-побутові комплекси Д. с., ймовірно, належали окремим сім'ям, з яких складалася родова община старод. мешканців, що займалися мисливством (полювали на мамонтів, пн. оленів, зубрів тощо). Д. с. належить до кінця т. з. маленської пори пізнього палеоліту.

Літ. Шовкопляс І. Г. Добраничевская палеолитическая стоянка. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1955, в. 59.

І. Г. Шовкопляс (Київ). **ДОБРИНЯ** (рр. н. і см. невід.) — воєвода великого князя київського *Володимира Святославича*; його лядько. Допоміг Володимирові Святославичу перемогти Ярополка Святославича й посісти великокнязівський престол. За князювання Володимира Святославича Д. управляв Новгородом, 985 брав участь у поході Володимира Святославича на Булгарію, з якою, за його порадою, вел. князь київський уклав угоду. За літописними даними, Д. допомагав Володимирові Святославичу насильно поширювати християнство на Русі, зокрема в Новгородській землі.

ДОБРОВ Геннадій Михайлович (н. 9.III 1929) — укр. рад. вчений у галузі історії техніки і наукознавства, доктор економіч. наук (з 1967), чл.-кор. Міжнар. Академії історії наук (Париж) (з 1965). Член КПРС з 1949. Н. в м. Артемівську (тепер Донец. обл.) в сім'ї службовця. В 1950 закінчив Київ. політех. ін-т. У 1955—61 — секретар Київ.

обкому ЛКСМУ. В 1963—68 — зав. відділом Сектору історії техніки та природознавства АН УРСР. З 1968 — керівник відділу комплексних проблем наукознавства та інформації Ін-ту математики АН УРСР. Дослідження в галузі використання матем. методів та обчислювальної техніки для узагальнення досвіду наук.-тех. розвитку, а також у галузі наукознавства. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Історія советських угледобывающих комбайнов. М., 1958; Шляхи української науки. К., 1964 [у співавт.]; Век великих надєжд. К., 1964 [у співавт.]; Наука о науке. Введение в общее наукознание. К., 1966; Потенциал науки. К., 1969 [у співавт.]. **ДОБРОВІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПАТРІОТІВ** — підпільна антифашист. комсомольсько-молодіжна орг-ція, що діяла у с. Олексіївці Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріж. обл. і у Великопетиському р-ні (тепер Херс. обл.) в лінії — жовтні 1942. Її очолювали М. К. Тараскін і П. І. Орлов. Д. о. п. ставила своїм завданням проведення підпільно-диверсійної роботи в тилу ворога. Налічувала 25 членів і 20 кандидатів. Розповсюджувала листівки і вела усну агітацію, закликаючи населення до боротьби проти окупантів. У листопаді 1942 фашисти заарештували керівне ядро Д. о. п. 7.І 1943, коли групу везли на розстріл, підпільники обезброїли конвоїрів. Гестапівці з машини, що їхала позаду, відкрили вогонь і вбили 10 чол. Двом — П. І. Орлову і Л. І. Назаренку — вдалося втекти. У с. Олексіївці юним патріотам поставлено пам'ятник.

П. Т. Кривчик (Запоріжжя). **ДОБРОВІЛЬНЕ ТОВАРИСТВО СПРИЯННЯ АРМІЇ, АвіАЦІЇ, ФЛОТУ** (ДТСААФ СРСР) — масова оборонно-патріотична орг-ція трудящих СРСР, метою якої є активне сприяння зміцненню обороноздатності країни й підготовка трудящих до захисту соціалістич. Вітчизни. Створено 1951 об'єднанням Добровільного т-ва сприяння армії (ДТСАРМ), Добровільного т-ва сприяння авіації (ДТСАВ) і Добровільного т-ва сприяння флоту (ДТСАФ), що існували з 1948. До них 1927—48 діяло Т-во сприяння обороні й авіац.-хім. будівництву (*Тсоавіахім*), створене 23.І 1927. Цей день вважається датою заснування ДТСААФ. Орг-ції ДТСААФ забезпечують активну участь членів т-ва в оборонно-масовій роботі, ведуть пропаганду військ. знань серед населення, провадять роботу по підготовці молоді до військ. служби, сприяють проведенню заходів цивільної оборони, здійснюють керівництво розвитком у країні оборонних і військ.-тех. видів спорту. На тер. УРСР орг-ції ДТСААФ підлягають Укр. республіканському к-тові ДТСААФ, що має свій друкований орган — газ. «Патріот Батьківщина».

А. Ф. Покальчук (Київ). **ДОБРОВІЛЬНЕ ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР** — самодіяльні орг-ції трудящих, що мають своїм завданням сприяти зміцненню оборони країни, розвитком науки, техніки, культури, спорту тощо; один з видів громад. орг-цій (див. *Громадські організації Української РСР*). Д. т. в УРСР почали створюватися з перших років існування Рад. влади. З ініціативи трудящих на Україні виникли т-ва «*Геть неписьменність*», «*Друг дітей*», «*Червоний Хрест*», *Тсоавіахім*, «*Спілка воєвничих безвирників*», «*Всеукраїнське товариство сліпих*», «*Українське ботанічне товариство*» тощо. Перемога соціалізму в СРСР зумовила дальше розгортання соціалістич. демократії. Конституція СРСР (ст. 126) та конституції союзних республік (Конституція УРСР, ст. 106) законодавчо закріплюють право трудящих відповідно до їхніх інтересів і з метою розвитку орг. самодіяльності й політ. активності об'єднуватися в громад. орг-ції,

в т.ч. у добровільні т-ва. В УРСР діють (за станом на 1970): наук. т-ва (біологічні, медичні, географічне, укр. відділення Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва, педагогічне); наук.-тех. т-ва (буд. індустрії, маш.-буд. пром-сті, поліграфії та видавництва тощо); укр. відділення Всесоюзного т-ва винахідників і раціоналізаторів; *Товариство «Знання» Української РСР; Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури*, численні спортивні та оборонні т-ва і орг-ції (напр., т-во Червоного Хреста УРСР, укр. республіканська орг-ція *Добровільного товариства стріляння армії, авіації, флоту*); т-ва дружби і культ. зв'язку з зарубіжними країнами, зокрема респ. т-во по культ. зв'язках з українцями за кордоном; охорони природи та ряд ін. Окрему групу в системі Д. т. в УРСР становлять творчі об'єднання трудящих (напр., *Спілка письменників України, Спілка архітекторів Української РСР*). В УРСР також існують добровільні орг-ції, що об'єднують людей за якимсь фіз. вадами (Укр. т-во сліпих та ін.). Д. т. в УРСР разом з ін. громад. орг-ціями беруть активну участь у всіх важливих заходах Комуністич. партії і Рад. д-ви.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 28. Про «демократію» і диктатуру; т. 29. Лист до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Кравченко В. В. Добровольные общества в СССР и их правовое положение. М., 1964. Р. В. Бершова (Київ).

ДОБРОВІЛЬСЬКИЙ Віктор Миколайович (н. 23.І 1906) — укр. рад. актор, нар. артист СРСР (з 1960). Н. в Одесі. З 1926 працював в Одес. укр. драм. театрі і вчився в його студії. З 1928 — у Харків. Червонозаводському театрі, 1939—65 — в Київ. театрі ім. І. Я. Франка, з 1966 — в Київ. театрі ім. Лесі Українки. Кращі ролі: Макбет («Макбет» Шекспіра), Егор («Егор Буличов та інші» Горького), Платон, Тарас, Тополя («Платон Кречет», «Правда», «Макар Діброва» Корнійчука), Михайло («Украдене щастя» Франка) та ін. Знімався у фільмах «Макар Нечай», «300 років тому» та ін. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1951.

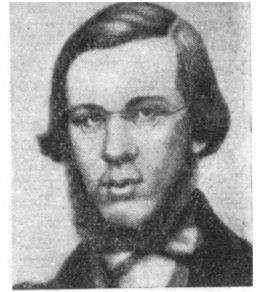
«ДОБРОВІЛЬЦА АРМІЯ» — одне з найбільших білогородських з'єднань під час громадян. війни в СРСР 1918—20, осн. ударна сила *денікінщини*. Сформована наприкінці 1917 на Дону з контрреволюц. офіцерів, юнкерів, бурж. молоді. Очоловалася реакційними царськими генералами М. В. Алексєєвим, Л. Г. Корніловим, А. І. Денікіним. Навесні — влітку 1919 «Д. а.» вела бойові дії проти радянських військ на Україні, виявляючи надзвичайну жорстокість щодо трудящих мас. Улітку — восени 1919 «Д. а.» діяла на Моск. напрямі. Під ударами Червоної Армії «Д. а.» почала розкладатися. На поч. 1920, з розгромом денікінщини, недобитки «Д. а.» втекли в Крим, де ввійшли до складу армії ген. П. Врангеля, розгромленої наприкінці 1920 (див. *Врангелівщина*).

ДОБРОГАСТ, Доброгес (пр. н. і см. невід.) — антський полководець серед. 6 ст. Згадується візант. істориком *Адафієм* у зв'язку з подіями ірано-візант. війни 554—555.

ДОБРОГНЄВА ВОЛОДИМИРІВНА (Марія - Добронєга; р. н. невід. — п. 1087) — дочка великого князя київського *Володимира Святославича*. В 1043 (за давньорус. літописами; 1039 за польс. джерелами) брат Д. В. Ярослав Мудрий віддав її за польс. князя Казимира I Обновника (1016—58).

В. М. Добровольський.

М. О. Добролюбов.

ДОБРОЛЮБОВ Микола Олександрович (5.ІІ 1836 — 29.ХІ 1861) — революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, видатний рос. літ. критик і публіцист. Н. у Нижньому Новгороді (тепер м. Горький) в сім'ї священика. В 1857 закінчив істор.-філолог. ф-т Гол. пед. ін-ту в Петербурзі. В ін-ті провадив революц. пропаганду, очолював таємний студент. гурток («Добролюбовську партію»), випускав нелегальну рукописну газету «Слухи», писав сатиричні вірші антикріпосницького, антуярядового змісту. Перша стаття — надрукована 1856 в «Современнике» — «Співбесідник любителів російського слова». З 1857 разом із своїм учителем і другом М. Г. Чернишевським став одним з керівників журн. «Современник», в якому очолював критико-бібліографіч. відділ, 1859 організував у журналі сатиричний відділ «Свисток». З кінця травня 1860 до липня 1861 перебував за кордоном (Франція, Італія) на лікуванні. При поверненні на батьківщину відвідав Одесу і Харків. Помер у Петербурзі.

Разом з М. Г. Чернишевським Д. був ідейним патхненником революц. руху в Росії 50-х рр. Суспільно-політ. і літ.-критичні погляди Д. розвивалися в обстановці поглиблення в країні революц. ситуації 1859—61, підготовки й проведення *селянської реформи 1861*, переходу від дворянського до різночинського етапу в рос. вільному русі. Революц. демократизм Д. був нероздільно злитий з утопічним соціалізмом. Д. вважав, що Росія зможе, обминувши капіталізм, перейти до соціалізму, використавши для цього сел. общину. Разом з тим Д. вірив у революц. можливості народу і виступав ідеологом революції.

Літ. критика і публіцистика були осн. сферою діяльності Д. В своїх статтях він піддав аналізу всі найважливіші явища літ. життя Росії серед. 19 ст. Найвизначніші статті Д. «Темне царство» (1859), «Промінь світла в темному царстві» (1860), «Що таке обломовщина?» (1859), «Коли ж прийде справжній день?» (1860) стали маніфестом передової революц. думки, закликали до боротьби проти самодержавно-кріпосницького ладу.

Важливою стороною його багатогранного революц. світогляду були істор. погляди. У поясненні явищ суспільного життя Д. наблизився в ряді питань до істор. матеріалізму, але в цілому стояв на ідеалістичних позиціях, ще не усвідомив матеріалістич. розуміння історії справжніх законів розвитку суспільства. Незважаючи на ідеалістичне розуміння істор. процесу, в цілому історію суспільства Д. розглядав як історію боротьби між трудящими і експлуататорами. Осн. рушійною силою істор. розвитку вважав нар. маси. Д. цікавився питаннями історії Росії та деяких ін. країн Європи і Азії. Приділяв

багато уваги соціальним проблемам рос. історії, заперечував норманську теорію походження Рос. д-ви, виявляв інтерес до історії нац.-визвольного руху. Д. обстоював право укр. народу на вільний нац. розвиток, на свою мову, літературу й культуру, виступав поборником дружби й братерства рос. і укр. народів. «У нас немає причин роз'єднання з малоруським народом...», — писав він 1860 (Літературно-критичні статті. К., 1961, с. 218). Д. з великим інтересом ставився до укр. нар.-пісенної творчості. В рецензії на видану в Києві 1858 збірку «Південно-російські пісні» Д. звертав увагу читача на твори, в яких відображено протест проти соціальної несправедливості тогочасного соціально-політ. ладу. Важливі питання розвитку укр. л-ри Д. порушував у рецензії на «Кобзар» Т. Г. Шевченка, виданий 1860. В статті «Риси для характеристики руського простолоду», написаній з приводу нар. оповідань Марка Вовчка, Д. підкреслив загальнорос. значення творчості Т. Г. Шевченка, вважав його поетом цілком народним, рівного якому важко знайти в рос. л-рі. При сприяттні Д. в «Современнике» було надруковано в перекладі рос. мовою ряд творів Т. Г. Шевченка і серед них поему «Гайдамаки». «Як письменника я ставлю його поряд з Лессінгом і Дідро», — писав К. Маркс про Д. (Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953, с. 75). У 1884 Ф. Енгельс писав, що в Росії були «і критична думка і самовіддані шукання в галузі чистої теорії, гідні народу, що дав Добролюбова і Чернишевського» (там же, с. 263). В. І. Ленін 1901 називав Д. представником «мужьцького демократизму», письменником, що «палко ненавидів сваволу і палко чекав народного повстання проти „внутрішніх турків“ — проти самодержавного уряду» (Твори, т. 27, с. 239; т. 3, с. 287).

Тв.: Полное собрание сочинений. В 6 т. М. — Л., 1934—41; Собрание сочинений. В 9 т. М. — Л., 1961—64; Укр. перекл. — Вибрані твори. К. — Х., 1937; Вибрані педагогічні твори, К., 1950; Вибрані філософські твори, т. 1—2. К., 1952—53; Літературно-критичні статті. К., 1961.

Лит.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Енгельс Ф. Емигрантська література. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5, 16, 18—20, 23, 27 [Див. Показки імен «Довідковою томою до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Н. А. Добролюбова в воспоминаниях современников. М., 1961; Воробський В. В. М. О. Добролюбов. В кн.: Воробський В. В. Літературно-критичні статті. К., 1957; Рейсер С. А. Летопись жизни и деятельности Н. А. Добролюбова. М., 1953; Иллерицкий В. Е. Исторические взгляды русских революционных демократов. Работы Н. Г. Чернышевского, Н. А. Добролюбова и их соратников. В кн.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. М., 1960; Коваленко Л. А. Борьба Чернышевского и Добролюбова за зміцнення дружби російського та українського народів. «Наук. зап. Ужгород. ун-ту», 1957, т. 30. Серія істор.; Луцький І. В. М. О. Добролюбов і українська література. К., 1961.

М. П. Рудько (Київ).

ДОБРОЛЮБСЬКИЙ Костянтин Павлович (17.V 1885 — 1.II 1953) — укр. рад. історик. Член КПРС з 1945. Н. в с. Грачовці (тепер Оренб. обл.). Вчився в Казанському, Цюрихському (Швейцарія) і Одес. (Новоросійському) ун-тах. З 1920 — доцент, з 1930 — професор Одес. ун-ту. Фахівець з нової історії, автор праць з історії франц. бурж. революції кін. 18 ст.

Тв.: Экономическая политика термидорианской реакции. М. — Л., 1930; Конституция Французской республики 1795 року. «Наук. зап. Львів. ун-ту», 1946, т. 1. Серія істор., в. 2; Термидор. Одесса, 1949.

ДОБРОМИЛЬ — місто Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Вирві (бас. Вісли). За-

лізнич. станція. 5,4 тис. ж. (1969). Вперше згадується в істор. документі під 1374 як село-маєтність польс. магната Гербуртів. Від польс. уряду 1566 Д. дістав *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. Д. був одним з центрів торгівлі сіллю на Зх. Україні. В 1648 трудящі Д. брали участь у повстанні проти шляхет. Польщі. За першим поділом Польщі (1772) Д. загарбала Австрія. З 1876 Д. — повітовий центр. В 1919 Д. у складі Зх. України загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за свої права, за воз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1926, 1927, 1928 тут відбулися першотравневі демонстрації. В 1927, 1936 у Д. проходили значні страйки робітників деревообробної пром.-сті. В 1939 Д. у складі Зх. України воз'єднано з Рад. Україною. В 1939—63 Д. — райцентр Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 23.VI 1941 окупували нім.-фашист. війська. В серпні 1944 Рад. Армія визволила Д. з 1963 Д. — місто. За роки Рад. влади зросли його економіка і культура. В Д. — виробниче об'єднання меблевої пром.-сті, харч. комбінат, міжколгоспна буд. орг-ція. Загальноосв. школа, профес.-тех. уч-ще.

ДОБРОМИЛЬСЬКИЙ ЛІТОПИС — укр. літопис кін. 17 — поч. 18 ст., який склав священник М. Добромила (тепер Львів. обл.) Семен (Симеон) Коростенський. У літопису подано стилістичний опис подій політ. і громад. життя України 1648—1700, визвольної війни укр. народу 1648—54, війни Польщі з Росією, Швецією, Туреччиною в 2-й пол. 17 ст. тощо. Написаний мовою, близькою до нар. укр. мови 17 ст. Д. л. — важлива пам'ятка укр. істор. діалектології.

Видання: В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской Комиссией для разбора древних актов. К., 1888

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ДОБРОПІЛЛЯ — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР, на р. Бяку (бас. Дніпра). Залізнич. станція. 28,1 тис. ж. (1969). Виникло 1953 внаслідок об'єднання кількох населених пунктів. У 1953—63 — райцентр. З 1963 — місто. Провідна галузь г-ва Д. — вугільна пром.-сть. Дві кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, з-д залізобетонних виробів, молокозавод, міжколгоспна буд. орг-ція, 22 загальноосв. та 1 муз. школи. Пам'ятник В. І. Леніну.

ДОБРЯНСЬКИЙ Адольф Іванович (1817—1901) — реакційний бурж. політ. діяч Закарпатської України, монархіст. Нищівну оцінку політ. діяльності Д. дав І. Я. Франко у статті «Стара Русь», називаючи його руйнівником Закарпаття, гіршим від Батія.

ДОВБУШ Олекса Васильович (1700 — 24.VIII 1745) — видатний керівник антифеод. руху селян *опришків* у 30—40-х рр. 18 ст. в зх.-укр. землях. Н. в с. Печеніжині (тепер с-ще міськ. типу Коломийського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї убогого селянина-комирника. В дитинстві разом з батьком пас громад. вівиці. Перші відомості про героїчну боротьбу Д. проти польс. панів, лихварів, орендарів і укр. багатіїв містяться в документах 1738. Спочатку Д. діяв з своїм братом Іваном. Згодом загиб Івана перейшов на Зх. Прикарпаття і боровся проти феодалів на Самбірщині, а очолювані Олексою Д. опришки залишилися на Коломийщині. Загиб Д. налічував до 50 чол. Майже в усіх селах опришки мали побратимів, які всіляко допомагали їм. У 1738—39 опришки під проводом Д. спрямовували удари проти найбільш ненависних експлуататорів — розправилися з паном Тишківським в Печеніжині, вбили лютого орендаря-лихваря Лошака в с. Текучі, спалили панський двір в с. Вер-

біжі, карали шляхту у с. Воскресинці, погрозували спалити м. Кути — місце страти багатьох опришків, мстилися багатіям Ясеня, Микуличина та ін. сіл за сел. кривди. В 1740 Д. відступив у Чорногорю, обравши своїм опорним пунктом гору Стіг на пограниччі Галичини, Молдавії і Угорщини, і звідси робив свої славетні походи на Галицьке Прикарпаття, Закарпаття і Буковину. Проти опришків вів боротьбу коронний гетьман

О. В. Довбуш.

О. П. Довженко.

Е. О. Доляннюк.

Й. Потоцький. В боях з ворогами, опришки під проводом Д. 1744—45 здобули Богородчанську фортецю, здійснили сміливі рейди під Солотвин, Надвірну, Дрогобич, Турку, Рогатин та ін. міста. Захоплене у орендарів, лихварів, купців, сільс. багатіїв майно Д. роздавав бідним. Про його сміливі напади на панські маєтки, виняткову хоробрість створювалися легенди. Ще за свого життя Д. став улюбленим героєм нар. мас. Спроби шляхти знищити загіг Д. протягом 7 років не мали успіху. Славетне ім'я легендарного героя було добре відоме за межами зх.-укр. земель — у Польщі, Молдавії, Угорщині, Болгарії. Загинув Д. в с. Космачі (тепер с-ще міськ. типу Ів.-Фр. обл.) від руки зрадника, глятая с. Дзвінчука. Про Д. складено багато нар. пісень, переказів. Його ім'ям названо печери, скелі, серед яких найбільш популярні — Довбушанка в Карпатах, печера на г. Говерлі, скелі біля Яремчі та ін. Героїчну боротьбу опришків під проводом Д. високо оцінювали І. Вагилевич, Ю. Федькович, М. Павлик, І. Франко, М. Коцюбинський та ін. укр. письменники. Образ нар. героя відтворений в л-рі (роман «Опришки» В. Гжицького, повість «Олекса Довбуш» І. Єрофеева, драматична поема «Олекса Довбуш» Л. Первомайського та ін.), образотворчому мистецтві (гравюра «Довбуш» О. Кульчицької та ін.), музиці (балет «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського), кіно («Олекса Довбуш» за сценарієм Л. Дмитерка і В. Іванова, Київ. студія худож. фільмів ім. О. Довженка).

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Целевич Ю. Опришки. Львів, 1897; Грабо-вонецький В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966; Тищенко В. Народ про свого героя. Ужгород, 1959; Народ про Довбуша. К., 1965.

В. В. Грабовецкий (Львів).
ДОВГАЛЄВСЬКИЙ Валеріан Савелійович (5.XII 1885 — 14.VII 1934) — рад. держ. діяч, дипломат. Член Комуністич. партії з 1908. У революц. русі з 1904. В 1905 входив до Робітн.-сел. спілки при Пд.-рос. бюро РСДРП. У 1906 заарештований у справі Уманського орг-ції РСДРП і 1907 засланий на довічне поселення, звідки 1908 втік; емігрував за кордон. До 1910 — секретар більшовицької групи в Льежі (Бельгія), потім член більшовицької групи в Давосі (Швейцарія). В 1911—14 — секретар більшовицької орг-ції в Тулузі (Франція). В 1915 вступив у Франц. соціалістичну партію. В липні 1917 повернувся в Росію. Під час громадян. війни брав участь у боях на Пд. фронті, в Сибіру й під Петроградом. У 1919 — на відповідальній роботі в Наркоматі шляхти, 1920 — інспектор зв'язку й комісар округ. інженерного управління в Києві. З 1921 — нарком пошт і телеграфів РРФСР, 1923 — заст. наркома пошт і телеграфів

СРСР. У 1924—26 — повпред СРСР у Швеції, 1927 — в Японії, 1928—34 — у Франції. Обирався членом ЦВК СРСР. Похований в Москві на Красній площі.

ДОВГАНІК Ілля Ілліч (1903—5.XII 1949) — діяч комуністич. руху Зх. України, рад. працівник. Член КПЗУ з 1928, член Комуністич. партії з 1945. Н. в с. Блещиводах (тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1926—30 був одним з керівників молодіжної секції при ЦК масової легальної революц. орг-ції «Селроб». З весни до осені 1930 — секретар Львів. сільс. окружного комсомолу; 1936—38 — співробітник центр. редакції ЦК КПЗУ, інструктор ЦК МОДР Зх. України у Львові. За революц. діяльність тричі був заарештований і понад 6 років провів в ув'язненні. В 1939 був депутатом Народних Зборів Західної України. З 1939 працював на рад. і госп. роботі. Вбитий укр. бурж. націоналістами.

ДОВЖЕНКО Олександр Петрович (11.IX 1894 — 25.XI 1956) — видатний укр. рад. кінорежисер, сценарист, письменник, драматург, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1939), нар. артист РРФСР (з 1950). Н. в Сосниці (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В 1914 закінчив Глухівський учит. ін-т. Учителем. Учився в Київ. комерц. ін-ті та Академії мистецтв. Після 1917 працював у Наркомосі України, радпартшколі, був комісаром театру ім. Т. Г. Шевченка. В 1921—23 — на дипломатич. роботі у Варшаві й Берліні; вчився живопису в берлін. худож. училищі. В 1923—26 — художник-ілюстратор газ. «Вісті ВУЦВК» у Харкові. В 1926 почав працювати в кіно як сценарист («Вася-реформатор») і режисер («Ягідка кохана» за власним сценарієм) на Одес. кінофабриці. В 1927 поставив пригодницький фільм «Сумка диккур'ера», 1928 — фільм «Звенигора» — кінопопеку про долю укр. народу. В основу сюжету фільму «Арсенал» (1929) покладено події *Київського січневого збройного повстання 1918*. В 1930 Д. поставив фільм «Земля», в якому показав залеклу класову боротьбу, соціалістичні перетворення на селі (1958 на Всесвітньому конкурсі в Брюсселі «Землю» в числі ін. 12 фільмів визнано кращим фільмом усіх часів і народів). У 1932 створив свій перший звуковий фільм «Іван», 1935 — фільм «Аероград». У 1936—39 працював над героїчною кінопопсею «Щорс». Перед війною очолював Київ. кіностудію, де створив документ. фільм «Визволення» (1940) про возз'єднання Зх. України з УРСР. У роки Великої Вітчизн. війни був на фронті військ. кореспондентом. Створив документ. фільми «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) і «Перемога на Правобережній Україні» (1945). В ці ж роки працював і як письменник, писав патріотичні опові-

данья, статті, написав кіноповісті «Україна в огні», «Повість полум'яних літ». Після війни працював на студії «Мосфільм», де 1948 створив кольоровий фільм «Мічурін». Написав п'єси «Життя в цвєту» і «Потомки запорожців», «Антарктиду», автобіографічну повість «Зачарована Десна», сценарій «Прощай, Америка» та ін. Останні роки життя працював над сценарієм фільму «Поєма про море» (1956), який присвятив героїчним будівникам Каховської ГЕС і перетворенню природи України (Ленінська премія, 1959). Ю. Солнцева за сценаріями Д. поставила фільми «Поєма про море» (1958), «Повість полум'яних літ» (1961) і «Зачарована Десна» (1965). Творчість Д. відзначається глибиною ідейного змісту, епічним трактуванням теми, пристрасним твердженням духовної величі рад. людини. Д. також вів пед. роботу (1949—51 і з 1955 викладав у Всесоюзному держ. ін-ті кінематографії). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1941, 1949. Ім'я Д. присвоєно кіностудії художніх фільмів у Києві.

Тв.: Зачарована Десна. К., 1957; Твори. В 3 т. К., 1958—60; Твори. В 5 т. [Передмова М. Рильського]. К., 1964—66.

Лит.: Олександр Довженко. Збірник спогадів і статей про митця К., 1959; Тичина П. Про творчий подвиг О. Довженка. «Вітчизна», 1959, № 3; Юрєнєв Р. Александр Довженко. М., 1959 [бібліогр. с. 172—192]; Рубинштейн Ю. Библиографический указатель литературных произведений А. П. Довженко и материалов о его творчестве. В кн.: Из истории кино. Материалы и документы, т. 1. М., 1958.

ДОВЖЕНКО Василь Йосипович (н. 24.IV 1909) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1962), професор (з 1967). Н. в с. Кропивні (тепер Стародубського р-ну Брян. обл.) в сел. сім'ї. В 1934 закінчив музейний відділ Київ. худож. ін-ту. З 1938 працює в Ін-ті археології АН УРСР, з 1954 — зав. відділом слов. та середньовіч. археології України цього ін-ту. Досліджував ранньослов. та давньорус. пам'ятки в Києві, на Росі, Дністрі тощо. Автор праць про г-во і соціально-економіч. розвиток сх.-слов. племен і Київ. Русі, про формування давньорус. народності, про військ. справу в Київ. Русі. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Військова справа в Київській Русі. К., 1950; Про феодальний період в історії Русі. «Археологія», 1952, № 6; Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. К., 1961; Древньоруське місто Воїнів. К., 1966 [у співавт.].

ДОВНАР-ЗАПІЛЬСЬКИЙ Всеволод Митрофанович (1898 — 21.IX 1919) — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни на Україні. Член Комуніст. партії з 1915. Н. у Києві, син М. В. *Довнар-Запольського*. Будучи студентом Київ. ун-ту, брав участь в революц. русі. У березні 1917 обраний членом Київ. к-ту РСДРП. Керував створенням загонів Червоної гвардії на Пд.-Рос. з-д (тепер з-д «Ленінська кузня»), з-д Грєтера і Криванєка (тепер з-д «Більшовик»), потюновій ф-ці «Дуван». З травня 1917 працював у військ. орг-ції Київ. більшовицького к-ту. Під час підготовки *Київського жовтневого збройного повстання 1917* — член Військ.-революц. к-ту. В дні *Київського січневого збройного повстання 1918* керував загонами шулявських робітників. У лютому 1918 під час наступу австронім. окупантів очолював 1-й Київ. комуністич. загін. Після визволення Рад. України брав участь у відновленні Рад. влади в Києві та Київ. губ. З травня 1919 — секретар Київ. губ. к-ту КП(б) У.

Л. М. *Полуанова* (Київ).
ДОВНАР-ЗАПІЛЬСЬКИЙ Митрофан Вікторович (14.VII 1867—1934) — рос. історик ліберально-бурж. напрямку, доктор історії (з 1905). Н. в м.

Речиці (тепер Гом. обл.). В 1894 закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. Приват-доцент Моск. (з 1899) і Київ. (1901) ун-тів; з 1901 — професор рос. історії Київ. ун-ту. Магістерська і докторська дисертації присвячені історії Литви і Білорусії. Деякі його твердження поклали початок антинаук. теорії єдиного потоку (про безкласовість розвитку білорус. народу). Після 1917 працював переважно в Білорусії. Публікував документи з історії Литов. д-ви, видав ряд праць з історії декабристів, написаних на основі нового фактичного матеріалу, в яких піддавались критиці твердження про те, що декабристи запозичували свої ідеї з Заходу. Досліджував історію г-ва Рос. д-ви 16—17 ст. З ініціативи і за участю Д.-З. було розпочато видання багатомовної «Російської історії в нарисах і статтях» (вийшли т. 1—3. М., 1909—12). У своїх працях Д.-З. був еkleктиком, перебував під впливом економіч. матеріалізму. В рад. час написав ряд праць з історії Білорусії; опублікував матеріали з білорус. етнографії та фольклору, курс лекцій з історії Росії 19 ст. Праці Д.-З. зберігають довідкове значення завдяки великій кількості фактичного матеріалу і широкому використанню джерел.

Тв.: Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. К., 1905; Тайное общество декабристов. М., 1906; Мемуары декабристов. К., 1906; Идеалы декабристов. М., 1907; Торговля и промышленность Москвы XVI—XVII вв. М., 1910.

Лит.: Шапиро А. Л. Русская историография в период империализма. Курс лекций. Л., 1962.

В. Н. *Котов* (Київ).

ДОГОВІР МІЖ СОЮЗОМ РСР І ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПРО ЗАКАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ — див. *Радянсько-чехословацький договір 1945*.

ДОГОВІР ПРО ПРІНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ ПО ДОСЛІДЖЕННЮ І ВИКОРИСТАННЮ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ, включаючи Місяць та інші небесні тіла — міжнар. договір, який підписали 27.I 1967 представники СРСР, США, Великобританії; набрав чинності 10.X 1967. Українська РСР підписала цей договір 10.II 1967, ратифікувала — 22.V 1967.

Згідно з договором космічний простір і небесні тіла оголошуються вільними для наук. досліджень і д-ви — учасниці договору — сприяють міжнар. співробітництву в таких дослідженнях. Діяльність по дослідженню космічного простору проводиться відповідно до міжнар. права. Договір забороняє виводити на орбіту навколо Землі будь-які об'єкти з ядерною зброєю чи будь-якими ін. видами зброї масового знищення. Забороняється створювати на небесних тілах військ. бази. Дозволяється використовувати військ. персонал для наук. досліджень чи ін. мирних цілей. Держави-учасниці вважають космонавтів посланцями людства в космос і допомагають їм у разі аварії. Встановлюється міжнар. відповідальність д-в за нап. діяльність у космічному просторі. Вивчення й дослідження космічного простору й небесних тіл мають проводитись таким чином, щоб уникнути їх шкідливого забруднення, а також несприятливих змін земного середовища внаслідок доставки позаземних речовин. Норми, встановлені договором, створюють правову перепону для милітаристських сил, що прагнуть використати величезні досягнення наук. думки з метою агресивної війни. На розвиток цього договору 22.IV 1968 держава-депозитарії (ті, що зберігають оригінал тексту договору) — СРСР, Великобританія й США підписали «Угоду про врятування космонавтів, по-

вернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених у космічний простір». УРСР підписала цю угоду 28.VI 1968, ратифікувала — 20.IX 1968. *Видання:* Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла. «Відомості Верховної Ради Української РСР», 1967, № 49. В. С. Селенюк (Харків).

ДОГОВІР ПРО УТВОРЕННЯ СРСР — держ. договір, укладений між РРФСР, УРСР, БРСР та ЗСФРР про добровільне об'єднання цих республік у союзну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Питання про утворення СРСР посиладо центр. місце в роботі *Сьомого Всеукраїнського з'їзду Рад* (10—14.XII 1922), який, зокрема, звернувся до з'їздів Рад усіх союзних республік з пропозицією про скликання установчого з'їзду Рад СРСР. Д. про у. СРСР було затверджено разом з *Декларацією про утворення СРСР* 1-м з'їздом Рад Союзу РСР 30.XII 1922. Договір визначив питання, що входять до відання СРСР в особі його верховних органів (*Всесоюзного з'їзду Рад*, а в період між з'їздами — *Центрального Виконавчого Комітету СРСР*), встановлював порядок скликання з'їздів Рад СРСР, норми представництва на них і порядок обрання депутатів, періодичність і порядок скликання сесій ЦВК СРСР, перелік народних комісарів, що становили уряд Союзу РСР — Рад Народних Комісарів СРСР, і перелік народних комісарів, що становили Ради Народних Комісарів союзних республік, тощо. Для громадян союзних республік встановлювалося єдине союзне громадянство. За кожною з союзних республік зберігалось право вільного виходу з Союзу, що є важливим свідченням справжнього суверенітету союзних республік. Декларація і Д. про у. СРСР увійшли до Конституції СРСР 1924.

Видання: Договір об образovanні Союзу Советських Соціалістических Республік. В кн.: Образование СССР. Сборник документов. 1917—1924. М.—Л., 1949. *Лит.:* Історія Советської конституції (в документах). 1917—1956. М., 1957; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1, К., 1967.

І. П. Бутко (Київ).

ДОГОВОРИ МІЖНАРОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — договори з іноземними державами, які уклала або до яких приєдналася УРСР. Міжнародно-правова суб'єктність УРСР, у т. ч. право укладати, ратифікувати і денонсувати міжнар. договори, виникла одночасно з утворенням Укр. Рад. д-ви — 12 (25).XII 1917. Ще перша Конституція УРСР (1919) визначила, що міжнар. зносини, отже і укладання договорів, належать до відання центр. Рад. влади на Україні (ст. 6, п. «в»).

У своїй договірній практиці Рад. Україна з перших днів існування виходила з ленінських принципів мирного співіснування д-в з різним суспільним ладом. Вона рішуче відстоювала завоювання революції від посягань міжнар. імперіалізму, добивалася встановлення миру, нормалізації відносин з іноземними д-вами на основі поважання тер. цілісності, принципів держ. суверенітету, невтручання у внутр. справи, рівноправного співробітництва. На досягнення цих цілей були спрямовані перші Д. м. УРСР. Починаючи з весни 1920 було укладено ряд угод про обмін і повернення на батьківщину військовополонених між урядами РРФСР і УРСР, з одного боку, та урядами Франції (20.IV 1920), Бельгії (20.IV 1920), Угорщини (21.V 1920 і Договір від 28.VII 1921), Австрії (VII. 1920), Туреччини (IX. 1920), з другого боку. 12.X 1920 було укладено Договір про перемир'я і прелімінарні (попередні) умови миру між РРФСР й УРСР, з одного боку, і Польщею, з другого,

який передував *Ризькому мирному договору 1921*. В 1921 Україна уклала мирні договори з Литвою (14.II), Латвією (3.VIII), Естонією (25.XI), в яких підкреслювалося тверде бажання договірних сторін «встановити на засадах права і справедливості міцні основи для майбутніх взаємовідносин», проголошувалося беззастережне визнання кожної з договірних сторін «самостійними, незалежними і суверенними державами». Серед перших міжнар. договорів УРСР були угоди про порядок оптації (вибору) громадянства (з Литвою — від 28.I 1921, Естонією — від 25.XI 1922) та про реевакуацію біженців (з Литвою — від 14.II 1921). Відповідно до постанови ВУЦВК від 28.XI 1921 УРСР приєдналася до міжнар. конвенції Червоного Хреста. В грудні 1921 було укладено тимчасову угоду між урядами РРФСР й УРСР, з одного боку, та урядом Австрії, з другого, яка мала бути основою госп. відносин договірних сторін у дусі взаємної доброзичливості тощо. Тимчасовий договір між УРСР і Чехословаччиною від 6.VI 1922 встановлював між цими д-вами економіч. і торг. відносини. Серед перших Д. м. УРСР особливо слід відзначити Договір про дружбу і братерство між Україною і Туреччиною від 2.I 1922. Ряд договорів Рад. Україна уклала спільно з ін. рад. республіками (угода від 10.V 1922 між БРСР, РРФСР та УРСР і Епідемічною комісією Ліги націй про надання допомоги наркоматам охорони здоров'я цих республік в боротьбі з епідеміями; Санітарна від 7.II 1923 та Поштово-телеграфна від 24.V 1923 конвенції між РРФСР, УРСР і БРСР, з одного боку, та Польщею, з другого).

З утворенням СРСР Україна добровільно передала здійснення права укладати міжнар. договори єдиній союзній д-ві. При цьому було передбачено, що угоди, раніше укладені УРСР, зберігають свою силу на тер. УРСР, а здійснення їх передавалося до відання Союзу РСР. Відповідні заяви з цього приводу зроблено в нотифікації Уряду УРСР про зовн. зносини республіки іноземним представникам 23.VI 1923 та нотах СРСР, зокрема Польщі (від 13.IX 1923 про Ризький договір), Туреччині, де вказувалося, що Договір про дружбу і братерство між УРСР і Туреччиною (від 2.I 1922) Уряд СРСР розглядає як такий, що встановлює зобов'язання для всього Союзу. Разом з тим принципи, порядок діяльності та структура органів держ. влади СРСР забезпечували безпосередню участь УРСР, як і всіх ін. союзних республік, у вирішенні Союзом РСР питань договірних відносин з іноземними д-ми. 1.II 1944 Верховна Рада СРСР ухвалила закон, який відновлював право союзних республік на безпосередні зносини і укладання угод з іноземними д-вами, що було закріплено в ст. 15-6 і 19, п. «ч» Конституції УРСР. 9.IX 1944 Уряд УРСР уклав з Польс. к-том нап. визволення угоду про евакуацію укр. населення з тер. Польщі і польс. населення з тер. УРСР. Відтоді активно розвиваються договірні зв'язки України, неухильно зростає кількість її міжнар. угод, що охоплюють широке коло політ., соціальних, культ. проблем тощо. Передусім, це Статут ООН — один з найважливіших міжнар. правових документів сучасності, Московський договір 1963 про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі й під водою, Єдина конвенція про наркотичні засоби, Міжнар. конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, *Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору*, включаючи Місяць та інші небесні тіла, та ін. У серпні 1947 УРСР ратифікувала мирні договори з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Італією та Фінляндією, в

лютому 1949 — Конвенцію про режим судноплавства на Дунаї, 1954 підписала статуту ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці, 1957 ратифікувала статут Міжнар. агентства по атомній енергії. В різні роки Україна приєдналася і до ін. договорів, що закладають основи співробітництва д-в у спец. галузях і є статутами відповідних міжнар. орг-цій, зокрема до Всесвітнього поштового союзу, Міжнар. конвенції електров'язку, а також до угод про міжнар. співробітництво в окремих питаннях, як, наприклад, Варшавської конвенції для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнар. повітряних перевезень (1959), Конвенції про міжнар. виставки (1960).

Серед Д. м. УРСР є угоди з правових питань, зокрема Конвенція про запобігання злочинній генциду та покарання за нього, Конвенція про політ. права жінок (УРСР ратифікувала 22.VII 1954), Конвенція про громадянство одруженої жінки (ратифіковано 25.IX 1958), Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень (ратифіковано 22.VIII 1960). В 1962 УРСР приєдналася до Гаагських конвенцій 1899 та 1907 про мирне розв'язання міжнар. спорів. Україна є учасницею багатьох договорів, присвячених кодифікації та прогресивному розвитку міжнар. права, таких, як Женевські конвенції 1949, конвенції про відкрите море, про континентальний шельф, про територіальне море і прилеглу зону, Віденська конвенція про дипломатичні зносини та імунітет. З 1956 УРСР як член Міжнар. орг-ції праці ратифікувала 22 конвенції з найважливіших питань праці, в т. ч. про скорочення робочого часу, про рівну оплату за рівну працю чоловіків і жінок, про охорону материнства, щодо дискримінації в галузі праці та занять. У 1962 Україна ратифікувала розроблені ЮНЕСКО конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, про міжнар. обмін виданнями, про обмін офіц. виданнями та урядовими документами між державами.

Надаючи великого значення міжнар. договорам як одному з важливих засобів розвитку співробітництва між державами, УРСР є не лише учасницею міжнар. угод, а й бере діяльну участь у їхній розробці, зокрема у виробленні текстів переважної більшості договорів, підписаних нею або до яких вона приєдналася, наполегливо бореться за те, щоб зміст договорів відповідав поставленим у них цілям і завданням, щоб вони служили утвердженню прогресивних принципів і норм у сучас. міжнар. відносинах. УРСР неухильно додержується своїх міжнар. зобов'язань, активно виступає на сесіях Генеральної Асамблеї ООН при обговоренні питань про кодифікацію права міжнар. договорів, закликаючи засудити нерівноправні договори, які служать імперіалістич. політиці поневолення народів, тощо. УРСР брала активну участь у роботі 1-ї і 2-ї сесій конференції ООН з права договорів у Відні (1968, 1969). Договірна практика УРСР, як і вся її зовнішньополіт. діяльність, поставлена на службу справі миру, зміцнення співробітництва та взаєморозуміння між народами.

Лит.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944—1961 рр. К., 1963; Українська РСР у міжнародних відносинах (1945—1957). К., 1959; Українська РСР у міжнародних відносинах (Січень 1957 — грудень 1965). К., 1966; Українська РСР на міжнародній арені. В кн.: Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1965.

Н. М. Ульянова (Київ).

ДОБІ ПОВСТАННЯ 1514 — антифеод. повстання угор., укр., словац. і волоських селян в Угор-

щині під проводом Дердя (Георгія) Дожа. Охопило більшу частину Угорщини і майже всі жупи Закарпатської України. Повсталі селяни відмовлялися виконувати феод. повинності, захопили кілька замків, знищили деяких феодалів. В Мармароській, Ужанській і Березькій жупах разом з селянами виступали дрібні торговці і ремісники міст. Керівник повстанців Д. Дожа проголосив республіку, скасування дворянства, заг. рівність і верховенство народу. 17.VII гол. сили повстанців в Угорщині були розбиті феодалами. Д. Дожа потрапив у полон, і 20.VII його було страчено. В Закарпатті повстання придушили урядові війська і загони місцевих феодалів. Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст, Вишкове, Виноградів, Тячів, Солотвин були оголошені «бунтарськими» містами. Після придушення Д. п. держ. збори Угорщини актом 1514 остаточно прикріпили селян до землі.

Лит.: Марк у ш В. М. Крестьянская война в Венгрии и Закарпатье в 1514 году. «Наука. зап. Ужгород. ун-ту». 1952, т. 5, в. 1.

ДОКУЧАЄВСЬК (до 1954 — Оленівський Кар'єри) — місто Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР, за 12 км на Пд. від залізнич. ст. Оленівка. 24,7 тис. ж. (1969). С-ще засн. 1898, коли на тер. тепер. Д. рос.-бельг. металург. т-во почало будувати кар'єри по видобуванню флюсового вапняку. Входить до складу Катеринослав. губ. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З квітня по грудень 1918 с-ще окупували австро-нім. війська, потім денкінці. На поч. 1920 визволили війська Червоної Армії. В 1919 с-ще увійшло до складу Донец. губ., з 1923 — Донец. округу, з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни його 9.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 10.IX 1943 визволили рад. війська. З 1954 Д. — місто. Назване на честь В. В. Докучаєва. У Д. є флюсо-доломітовий комбінат, 2 дробильно-збагачувальні ф-ки, 3-д залізобетонних виробів. Гірничий і торг. техн. куми, 10 загальноосв. і 1 муз. школи.

ДОЛГОРУКОВ Василь Михайлович (1722—82) — рос. військ. діяч, генерал-аншеф, князь. Брав участь у рос.-тур. війні 1735—39, рос.-швед. війні 1741—43, семилітній війні 1756—63. Під час рос.-тур. війни 1768—74 очолював Д. 2-а рос. армія, до складу якої входили загони укр. козаків, 1771 розгромила під Перекопом тур.-таг. військо і змусила Крим. ханство розірвати союз з Туреччиною та визнати протекторат Росії. Здобуття рос. солдатами і укр. козаками Криму ліквідувало плацдарм, з якого тур.-таг. агресори протягом століть вчиняли численні грабіжницькі навали на укр. й рос. землі.

О. О. Петровський (Київ).
ДОЛГОРУКОВ Микола Андрійович (1792—1847) — військ. і держ. діяч царської Росії, ген. від кавалерії, князь. У 1806—12 служив у Моск. архіві Держ. колегії закорд. справ. Учасник воен. протн Франції, Ірану, Туреччини. Посол Росії в Ірані (1829—30). У 1831 — мінський тимчас. військ. губернатор; з 1832 — віленський військ. губернатор, 1834—40 — гродненський, мінський ген.-губернатор і віленський губернатор. З 1840 — харків., полтав., черніг. ген.-губернатор. Проводив реакц. політику царизму на Україні. Т. Г. Шевченко заставував Д. в поезії «Юродивий».

ДОЛГУШИНЦІ — гурток революц. народників, заснований 1872 в Петербурзі. Названий за прізвищем його засновника О. В. Долгушина. Налічував бл. 20 учасників, серед яких були й робітники. Навесні 1873 Д. переїхали для революц. діяльності в Москву. Поблизу Москви (в с. Сарєєві) Д. створили підпільну друкарню, де було видано листівки-відозви «Як належить жити за законом природи

і правди», «Російському народові» та прокламацію «До інтелігентних людей». Д. різко критикували існуючий лад, визнавали необхідність повалення самодержавства, встановлення демократич. республіки, вимагали заг. поділу землі, скасування постійної армії тощо. Вбачаючи в обшині зародок соціалізму, Д. поклали надії на сел. революцію, не розуміли історичної ролі робітн. класу. Свої видання Д. розповсюджували серед селян і робітників. Восени 1873 гурток було розгромлено. 5 найактивніших його учасників (О. В. Долгущин, Л. А. Дмоховський, І. І. Папін, М. О. Плотников, Д. І. Гамов) засуджено на каторгу. Друкарню вдалося перевезти спочатку до Харкова, потім у с. Синиуху (тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.). Діяльність Д. була одним з провісників руху «ходіння в народ» 1874.

ДОЛЕНГА-ХОДАКОВСЬКИЙ (Dolega Chodakowski) Зоріан (літ. псевд. Чарноцького Адама; 4. IV 1874—17. XI 1825)—польс. фольклорист, етнограф і археолог. Н. в с. Підгайному поблизу м. Несвіжа (тепер Мін. обл.) в сім'ї дрібного службовця. Багато мандрував по Польщі, Білорусії, Україні. Записав бл. 2000 пісеньних текстів, з них майже 1400 українських. Частину їх надруковано в збірниках М. О. Максимовича, В. Залеського та ін.

ДОЛЖЕНКО Семен Іванович (н. 26. IV 1899)—учасник партизан. руху на Україні в роки громадян. і Великої Вітчизнян. воєн. Член КППС з 1931. Н. в с. Федварі (тепер с. Підлесне Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1917—18—секретар Федварського волостного виконкому. В 1918—20—один з організаторів партизан. загону, в складі якого брав участь у боротьбі проти австро-нім. окупантів та денікінців на Єлисаветградщині. В 1922—41 працював в органах юстиції. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45—один з організаторів Кіровогр. нар. ополчення. В червні 1942 очолив партизан. загін, який діяв на тер. Олександрівського і Єлисаветградського р-нів Кіровогр. обл. Загін провів 58 бойових операцій. Після визволення тер. області від фашист. окупації—на парт. і рад. роботі. З 1962—персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

І. О. Пахоменко (Кіровоград).

ДОЛІНА (Мельникова) Марія Іванівна (н. 18. XII 1920)—рад. військ. льотчиця, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1945). Член КППС з 1943. Н. у с. Шаровці (тепер Полтавського р-ну Омської обл.) в сел. сім'ї. В 1940 закінчила Херсонську авіашколу і працювала інструктором-льотчиком в аероклубах Дніпропетровська й Нікополя. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45—спочатку льотчиця, командир ланки, з 1944—заст. командира ескадрильї 125-го гвард. бомбардувального авіаполку ім. М. М. Раскової. Брала участь у боях на Пд., Донському, Пн.-Кавк., Зх., Ленінгр., 3-му Білорус., 1-му Прибалт. фронтах. Особисто зробила 63 бойові вильоти на бомбардування. З 1949—в запасі.

ДОЛІНА—місто Ів.-Фр. обл. УРСР, центр Долинського р-ну. Розташована в передгір'ї Карпат. Залізнич. станція. 11,2 тис. ж. (1969). Д. відома з 14 ст. як місце видобування солі. Входила до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 1349 польс. феодали захопили Д. в складі Галичини. В 1525 Д. дістала *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. Д. не раз грабували і руйнували крим. татари. Населення Д. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54. В Долин. старостві відбувалися антифеод. виступи (див. *Долинське повстання*

1658, Долинське повстання 1740). За першим поділом Польщі (1772) Д. загарбала Австрія. З 1857 Д.—повітове місто. В 1919 Д. у складі Зх. України загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трулящі Д., очолені комуністами, боролися за свої права, за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1923 у Д. проходив значний страйк робітників деревообр. пром-сті. 1. V 1927 у Д. відбулася демонстрація, організована спілкою гірників. У 1939 Д. у складі Зх. України возз'єднана з Рад. Україною. З 1940 Д.—місто, райцентр Ів.-Фр. (до 1962 Станіславська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 2. VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 30. VII 1944 місто визволила Рад. Армія. За роки Рад. влади зросли економіка й культура міста. Провідна галузь г-ва Д.—нафто-газова. Д. сполучена нафтопроводом з Дрогобичем, газопроводом—з Івано-Франківськом та Чернівцями. В Д. працюють 3-ди: залізобетонних конструкцій, газолінійовий, соляний, цегельний, сироборний, хлібний, харч. комбінат. Нафтопром. управління «Долинанфта». 6 загальн.осв., 1 муз. і 1 спорт. школи, філіал Дрогобицького нафтового технікуму.

Л. А. Кирилюк (Івано-Франківськ).

ДОЛІНСЬКА—місто Кіровогр. обл. УРСР, центр Долинського р-ну. Залізнич. вузол. 15,6 тис. ж. (1969). Залізнич. ст. Д. виникла 1873 під час будівництва залізнич. лінії Харків—Миколаїв. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. входила до складу Єлисаветгр. пов. Херс. губ. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З березня по листопад 1918 Д. окупували австро-нім. загарбники. Влітку 1919 захопили денікінські війська. На поч. лютого 1920 визволила Червона Армія. З 1923 Д.—в складі Херс. округу, 1932—39—Одес. обл., з 1939—райцентр Кіровогр. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 8. VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 12. III 1944 рад. війська визволили с-ще. З 1957 Д.—місто. Цегельний, хлібо-, маслоробний 3-ди, птахокомбінат і харч. комбінат, млин, міжколгоспна буд. орг-ція, 7 загальноосв. шкіл. За 18 км від Д. розташований дендропарк «Веселі Бокovenьки». В Д. 1901—02 навчався в школі телеграфістів укр. письменник А. Ю. Тесленко, 1911—14 жив і працював А. С. Макаренко.

ДОЛІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1658—антифеод. повстання селян Долинського староства *Руського воеводства* (Галичина). Вибухнуло внаслідок посилення феод.-кріпосницького гніту та сваволі старостинської адміністрації і місцевої шляхти. Приводом до Д. п. були безчестива і грабунки шляхет. загону, який прибув на постій у с. Рахино (тепер Долинського р-ну Ів.-Фр. обл.). Доведені до відчаю нестерпними насильствами, селяни, озброївшись рушницями, на світанку 28. V раптово напали на шляхет. загін і розгромили його. Цей виступ став сигналом для стихійного повстання селян Долинського староства. Центром повстання було с. Тростянець (тепер Долинського р-ну Ів.-Фр. обл.). На поч. червня 1658 повстанці вигнали шляхту з усіх сіл Долинського староства. На боротьбу з повстанцями була мобілізована вся шляхта Руського воеводства. Після запеклих боїв шляхет. загони жорстоко придушили повстання.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Грабоваецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII—першій половині XVIII ст. К., 1962. В. В. Грабоваецький (Львів).

ДОЛІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1740—антифеод. повстання селян Долинського староства *Руського воеводства* (Галичина). Вибухнуло в період піднесення руху *отришків* під проводом О. Довбуша.

До ст. Дольмени. Кам'яна скриня, виявлена у Байдарській долині. Крим.

Причиною Д. п. були нешадна феод.-кріпосницька експлуатація та шляхет. сваволя. Тяжка панщина, великі гроші. і натуральні повинності, держ. і церковні данини, нестерпний гніт шляхти, орендирів та лихварів — власників солеварень змусили селян узятися за зброю. Повстанці розбили загопи королівського старости Зельонки і місцевої шляхти. Збудували в лісах укріплення, повстанські загопи, застосовуючи опришківську тактику, вночі несподівано напали на шляхет. маєтки. Щоб запобігти дальшому поширенню повстанського руху, шляхта Руського воеводства на сеймі в м. Судувій Вишні (тепер Львів. обл.) змусена була оголосити посполите рущення (заг. мобілізацію). Д. п. було жорстко придушене каральними загонами шляхти.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К., 1962. В. В. Грабовецький (Львів). **ДОЛИНЬК** Євгенія Олексіївна (н. 25.IV 1914) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1953. Н. в с. Білівцях (тепер Боршівського р-ну Терноп. обл.) в сел. сім'ї. З 1947 працює ланковою в колгоспі (тепер колгосп ім. XXII з'їзду КПРС того самого р-ну тієї ж області). Прославилася високими врожайми кукурудзи. Ланка Д. стала нар. школою, де молоді колгоспники опановують майстерність вирощування високих урожаїв. На XXII з'їзді КПРС обиралася кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го та 7-го скликань. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 53.

ДОЛОБСЬКИЙ з'їзд 1103 — з'їзд князів Київської Русі навесні 1103 біля Долобського оз. на проті Києва, за Дніпром (поблизу тепер. Десноньки, або Довбицьки). Учасниками Д. з. були великий князь київський *Святополк Ізяславич* і переяславський князь *Володимир Мономах* із своїми військовими дружинами. На Д. з. обговорювалося питання про спільний похід на *половців*. Дружинники Святополка заперечували проти походу, вважаючи, що не можна відривати селян від весняних польових робіт. Мономах переконав учасників Д. з. в необхідності негайного виступу. По-

хід відбувся, і руські війська здобули блискучу перемогу над половцями.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

ДОЛЯ — адм.-тер. одиниця в Росії, в т. ч. на Україні, встановлена 1710; складова частина *губернії*. За основу поділу на Д. було взято податний округ, тобто 5536 тяглових дворів. Всю тер. Росії поділено на 146,7 Д., в т. ч. тер. Азовської губ. — на 7,5, Київської — на 5 Д. В 1719 Д. ліквідовано в зв'язку з поділом губерній на *провінції* та *дистрикти*.

ДОЛЬМЕНИ (від бретон. *tol* — стіл і *men* — камінь) — старод. поховальні споруди, один з видів *мегалітичних споруд*. Вони з'явилися за часів неоліту, найбільшого поширення набули в бронзовому віці. Д. являють собою кілька поставлених вертикально великих (вагою в кілька тонн) кам'яних брил і плит, перекритих горизонтальною плитою. В деяких Д. плита, що закриває вхід, має великий округлий або овальний отвір. Д. були колективними усипальницями, що їх використовували протягом тривалого часу. Д. поширені гол. чин. у приморських областях від Пд. Скандинавії вздовж Атлантичного узбережжя до Португалії, по берегах Середземного м., а також в Ірані, Індії, Кореї, Японії. В СРСР Д. відомі на пн.-зх. Кавказі та на Україні (Волинь, Поділля). Різновидом Д. є кам'яні скрині бронзового та раннього залізного віку в гірському Криму і поховання волинсько-подільської культури.

О. М. Лесков (Київ).

ДОЛЬНИКИ — в Давній Русі категорія селян, які сплачували землевласникові-феодалові певну частку (долю) врожаю з свого г-ва. Здолжчина була однією з форм феод. експлуатації і являла собою натуральну ренту. Розмір ренти залежав від рівня розвитку феод. відносин і опору селян феодалам. Іноді натуральна рента досягала такого розміру, що селянин змушений був віддавати не тільки додатковий, а й необхідний продукт (до двох третин врожаю). Це призводило до деградації сел. г-ва й економіч. занепаду. Звичайно нормою ренти була половина врожаю, з цим пов'язане виникнення назви *половники*.

ДОМАНИЦЬКИЙ Василь Миколайович (19.III 1877 — 11.IX 1910) — укр. фольклорист, історик і етнограф ліберально-бурж. напрямку. Н. в с. Колодистому (тепер Тальнівського р-ну Черк. обл.). Закінчив Київ. ун-т (1900). Деякий час вчителював. Автор праць з історії, археології та етнографії (статті «Народний календар у Ровенському повіті Волинської губернії», «Історико-етнографічні матеріали з матеріалів З. Доленги-Ходаковського», «Піонер української етнографії — Зоріан Доленга-Ходаковський», «Кобзарі й лірники Київської губернії в 1903», «Пісня про Нечая», «Балада про Бондарівну й пана Каневського»). Праці Д. друкувалися в журн. «Київська старина», «Записках Наук. т-ва ім. Шевченка», «Літературно-науковому віснику», «Українском вестнике». Ці праці не виходили з рамок бурж. історіографії.

Тв.: Козаччина на переломі XVI—XVII вв. (1591—1603). Львів, 1905; Критичний розслід над текстом «Кобзаря». К., 1907. *М. Г. Кияниця* (Київська обл.).

ДОМБОВСЬКИЙ (Dąbkowski) Пшемислав Боніфаційович (23.II 1877 — 17.XII 1950) — польсь. історик права, дійсний член Польсь., Чехосл. і Болг. АН. Н. у Львові в сім'ї інженера. Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. В 1910—50 — професор і зав. кафедрою Львів. ун-ту. Автор досліджень з історії польсь., рос., білорус., чес., болг., серб., лит. і нім. права. Ряд праць Д. присвячено історії права на зх.-укр. землях, гол. чин. 15—16 ст., зокрема

«Польське приватне право», «Галицькі судові книги часів польських». Після возз'єднання Зх. України з УРСР прагнув оволодіти марксистсько-ленінською методологією, але фактично лишився на позиціях бурж. історико-правової школи.
Тє.: *Stosunki gospodarcze w ziemi halickiej w XV wieku* Lwów, 1927; *Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Belzkiego w XV wieku*. Lwów, 1939.

В. С. Кульчицький (Львів).

ДОМБРОВСЬКИЙ Олексій Володимирович (19.I 1882 — 1931) — учасник громадян. війни на Україні. Н. у Курській губ. в дворян. сім'ї. У 1901 закінчив Морський корпус. Брав участь у рос.-япон. і 1-й світовій війнах. Учасник героїчного льодового переходу кораблів Балт. флоту з Гельсінґфорса в Кронштадт (1918). В 1919 — нач. штабу Балт. флоту, 1920 — нач. Морських сил Чорного і Азовського морів. Проводив велику роботу для укріплення оборони узбережжя Азовського моря, Дніпровсько-Бузького лиману, Одеси й Очакова. Керував операціями Азовської та Усть-Дніпровської флотилій у боях проти Врангеля та іноземних інтервентів. Після громадян. війни працював у Морському штабі Республіки і у Військ.-Морській академії. З 1930 — в запасі.

В. С. Шломін (Ленінград).

ДОМІНІКАЛЬНІ ЗЕМЛІ (від лат. *dominicus* — панський, поміщицький) — поміщицка, держ. і церковна зем. власність у феод.-кріпосницький період в Австрії та на загарбаних нею зх.-укр. землях (у Сх. Галичині — з 1772, на Буковині — з 1774). Переважна частина Д. з. належала поміщикам, яким феодально залежні селяни були зобов'язані виконувати різні повинності (панщина, данини). Поміщики мали право юрисдикції над кріпаками (див. *Вотчинний суд*). Податки з Д. з., що їх запровадив австр. уряд лише у 18 ст., були набагато меншими, ніж з т. з. *рустикальних земель*. У зв'язку з посиленням антифеод. виступів селян у 80-х рр. 18 ст., викликаних загарбанням поміщиками сел. земель, австр. уряд змушений був видати ряд законодавчих актів (13.XI 1783, 7.I і 6.V 1785, 2.IV 1787 — для Галичини і 24.II 1787 — для Буковини), за якими заборонялося захоплювати сел. землі. Але, незважаючи на заборону, поміщики продовжували розширювати свої зем. володіння. Вони добилися від уряду декрету (від 25.XI 1846), який юридично закріпив за поміщиками сел. землі, захоплені 1787—1820. Д. з. втратили привілейоване становище внаслідок *селянської реформи 1848*.

Лит.: *Історія селянства Української РСР*, т. 1. К., 1967; Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1939; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961. А. З. Барабой (Київ).

ДОМІНІКАНЦІ, «брати-проповідники» — ченці одного з найвизначніших католицьких чернечих орденів, заснованого 1215 ісп. ченцем Домініком у Тулузі (Франція) для боротьби з еретиками (див. *Ересі*). З 1232 орден Д. видав інквізицією. Д. вдавалися до жорстоких тортур, привласнення майна й земель страчених та засуджених еретиків, переслідували все передове й прогресивне. Вони допомагали папству придрушувати антикатолицькі та антифеод. рухи нар. мас, проводили його експансіоністську політику. В 13 ст. почали проникати й на давньорос. землі. В 1233 заснували під Києвом монастир. Домініканські монастирі існували на сх.-укр. землях до 17 ст., на зх.-укр. — до 1939. В сучас. капіталістич. країнах Д. продовжують відігравати реакційну роль оплоту католицизму, прислужників імперіалізму.

«ДОМІНІОН АЙРОН ЕНД СТІЛ КОМПАНІ» — канадська металург. компанія, на підприємствах якої в кін. 19 — на поч. 20 ст. працювала значна кількість укр. емігрантів. Заінтересована в дістанні дешевої робочої сили, компанія розповсюджувала серед населення зх.-укр. земель рекламні об'яви та листівки, в яких всіляко вихваляла умови праці на своїх підприємствах. Вкрай розорених селян Зх. України, які повірили облудним обіцянкам і виїхали до Канади, нещадно визискували.

ДОНБАС, Донецький басейн — осн. вуг. басейн в Європ. частині СРСР. Гол. складова частина першої вуг.-металург. бази Рад. Союзу. Переважна частина Д. (Старий Донбас) розташована на тер. УРСР (*Донецька область*, *Ворошиловградська область*), менша — в межах РРФСР (Рост. обл.).

За роки Рад. влади у зв'язку з відкриттям вугленосних площ у нових районах, зокрема в сх. частині Дніпроп. обл., утворився т. з. Великий Д. Рельєф Д. хвилясто-рівнинний, розчленований долинами річок, ярів та балок з окремими кам'янистими куполами (могилами) та кряжами. В серед. частині Д. в напрямі з Пн. Зх. на Пд. Сх. лежить Донецький кряж з найвищою точкою Д. — 367 м (г. Могила-Мечетна). З корисних копалин найбільше значення мають кам. вугілля (запаси 240,6 млрд. т), кам. сіль, поклади флюсових і буд. вапняків, доломіту, мергелю, гіпсу, трепелу, ртуті, вогнетривких і пластичних глин та ін. Клімат помірно континентальний. Найважливіші ріки: Сіверський Донець, Кальмух, Міус, Самара, Лугань, Торечь, Айдар, Бахмутка. Ґрунти переважно чорноземні. Рослинність на Донецькому кряжі лісостепова.

Тер. Д. була заселена первісною людиною ще в епоху серед. палеоліту, про що свідчать знахідки знярль праці муст'єрського часу (на р. Деркулі та біля с. Червоного Яру). Землеробство й скотарство були відомі в 5—4-му тис. до н. е. З 1-го тис. н. е. і майже до 13 ст. н. е. в степах Донецького краю в різний час кочували племена *кіммеріців, скіфів, сарматів, гуннів, аварів, печенігів, половців* та ін. В 16—18 ст. тер. сучас. Д. становили степи між Дністром і Доном, відомі під назвою *Дике поле*, що поступово заселялося укр. та рос. селянами, які починаючи з 16 ст. тікали в придонські і пд.-укр. степи від феод. експлуатації й тягара держ. повинностей. Д. почали вивчати у 18 ст., коли рос. рудознавець Г. Капустін 1721 відкрив вугілля на р. Кундрючій (прит. Сіверського Дінця) та в Оленячих горах (поблизу сучас. Лисичанська). Перша кам.-вуг. шахта закладена в Лисичанську 1795. В 1795 — 96 збудовано Луганський ливарний з-д. З розвитком капіталізму в Росії в 70-х рр. 19 ст. почався інтенсивний розвиток Д. Розвивалися вуг., металург., хім., маш.-буд. та ін. галузі пром-сті. Наприкінці 19 ст. Д. у пром. відношенні випередив старий гірничопром. Урал і в територіально-виробничому комплексі з Пром. Придніпров'ям став провідним економіч. районом країни. В 1913 Д. давав майже 87% усього видобутку вугілля й бл. 50% виробн. чавуну в Росії. В пром-сті Д. панували іноземні капіталістичні акціонерні т-ва: франц., бельг., англ. Монополістичні об'єднання — синдикати «Продмет» і «Продувілья» — контролювали ряд підприємств. Всі вони нещадно експлуатували трудящих, по-хизацькому використовували природні багатства. Тяжкі умови праці викликали хвилю робітн. страйків у 80 — 90-х рр. 19 ст., яка прокотилася на шахтах Юзівки, Горлівки, Голубівки, Алчевська (тепер Комунарськ) та ін. В 1898 К. Е. Ворошилов організував в Алчевську перший в Донбасі с.-д. гурток. У створенні

ренні перших марксистських гуртків і груп активну участь брали І. В. *Бабушкін*, П. О. *Мойсеєнко*, Г. І. *Петровський*, *Артем* (Ф. А. Сергеев) та ін. Після II з'їзду РСДРП (1903) більшовицькі орг-ції Д. розгорнули активну революц. боротьбу. На поч. 1905 страйкувало понад 80 тис. робітників Д. Під керівництвом більшовиків відбулося *Горлівське збройне повстання 1905*. У 1916 в 57 страйках брало участь бл. 100 тис. робітників. Велике значення мав *Горлівсько-Шербинівський страйк 1916*, в якому взяло участь бл. 47 тис. робітників. Після Лютн. революції 1917 більшовики вийшли з підпілля й розгорнули легальну політ. роботу в масах. Уже в 1-й пол. березня 1917 було обрано Ради робітн. депутатів у Юзівці (тепер Донецьк), Луганську (тепер Ворошиловград), Макіївці, Бахмуті (тепер Артемівськ), Лисичанську, Костянтинівці, згодом в Єнакієвому, Краматорську, Дружківці та ін. містах.

Велику масово-політ. роботу серед трудящих Д. в той час проводили Ш. А. *Грузман*, Ю. Х. *Лутовинов*, О. Я. *Пархоменко*, К. Є. *Ворошилов*. У травні 1917 створено к-ти РСДРП (6) у Горлівці, Луганську та ін. містах. 25.IV — 6.V (8—19.V) 1917 відбувся 1-й обласний з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну, на якому було обрано обласний к-т Рад робітн. і солдат. депутатів. 13—16 (26—29).VII 1917 відбулася обласна парт. конференція, яка обрала обласний к-т РСДРП (6) на чолі з Артемом (Ф. А. Сергеевим). Після *Шосто-го з'їзду РСДРП(6)* більшовики почали підготовку до збройного повстання. Навесні — влітку 1917 в Юзівці, Луганську, Горлівці, Лисичанську, Краматорську та ін. містах створено загони Червоної гвардії, в яких на кін. 1917 налічувалось бл. 16 тис. чол. Для боротьби проти контрреволюції в Юзівці було організовано ревком і Центр. штаб Червоної гвардії, який поширив свій вплив на ін. райони Д. Наприкінці жовтня — на поч. листопада 1917 значну частину Д. зайняли каледінці, які розганяли Ради, роззброювали й розстрілювали червоногвардійців і робітників. Трудящі Д. під керівництвом більшовиків піднялися на боротьбу проти *каледінців*. Боротьбу з Каледініним взяв під свій особистий контроль В. І. Ленін. Ленінські настанови й керівництво забезпечили успішну боротьбу проти білогвардійської контрреволюції. В серед. січня 1918 рад. війська під командуванням Р. Ф. *Сіверса* визволили Д. від білогвардійців. Рад. владу в Луганську встановлено 26.X (8.XI) 1917, в Горлівці — в листопаді, в Юзівці — в січні 1918. З квітня по листопад 1918 Д. окупували австро-нім. війська. Трудящі Д. піднялися на боротьбу проти загарбників. Наприкінці 1918 сх. частину Д. зайняли білокозачі банди генерала П. М. *Краснова*, проти яких почалася збройна боротьба робітн.-сел. загонів. Для боротьби проти білогвардійців робітники створювали бойові дружини. Після заперких боїв у грудні 1918 частини Червоної Армії визволили Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку, а згодом увесь Д. Весною 1919 Д. захопили денікінці. Особливо жорстокої бої відбулися в районі *Гострої Могили* з 21.IV по 25.V 1919, коли тривала *Луганська оборона 1919*. На поч. 1920 Д. визволили війська *Південного фронту*. Комуністична партія й Рад. д-ва приділяли велику увагу розвитку Д., бо від цього залежало відродження ін. районів країни. Для безпосереднього керівництва будівною шахт Д. було створено Центр. управління кам.-вуг. пром-сті. Велике значення у відбудові Д. мала *Українська трудова армія*, організована в лютому 1920. Заходи по відбудові Д., трудовий героїзм шахтарів незабаром позначилися на збільшенні видобутку вугілля. В 1927 вуг. пром-сть Д. досягла рівня 1913.

Перед Великою Вітчизн. війною Д. став одним з провідних індустріальних районів Рад. Союзу. В 1940 він давав більше як 56% загальносоюзного видобутку вугілля, 50% коксу, 34% чавуну, 23% сталі, 80% соди. В Д. вперше зародився масовий рух за високу продуктивність праці, який потім став надбанням усіх трудящих СРСР. Зачинателями цього руху були М. О. *Ізотов*, О. Г. *Стаханов* — у вуг. пром-сті, П. Ф. *Кривонос* — на залізнич. транспорті, І. Г. і І. І. *Коробови* і М. М. *Мазай* — в металургії, П. М. *Ангеліна* — серед механізаторів с. г.

На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. окупували нім.-фашист. війська. Під час окупації тут діяли підпільні обкоми партії на чолі з С. М. *Щетинишим* (Донецьк), І. М. *Яковенком* і С. О. *Щеценком* (Ворошиловград), які об'єднали 55 підпільних міськкомів і райкомів партії. Було створено підпільні комсом. орг-ції та партизан. загони, зокрема в Красному діяла підпільна комсомольська орг-ція «*Молода гвардія*». В роки Великої Вітчизн. війни донбасівці героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. Понад 300 чол. — уродженців Д. удостоєні звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. О. Г. *Молодчий*, М. І. *Горюшкін*, І. Х. *Михайличенко*, М. І. *Семейко* — двічі. Восени 1943 Рад. Армія визволила Д. (див. *Донбасська наступальна операція 1943*). Нім.-фашист. загарбники вщент зруйнували пром-сть Д. Всі шахти затопили водою. Щоб відбудувати донецькі шахти, потрібно було відкачати з них 620 млн. м³ води. У відбудові Д., що здійснювалась на новій тех. основі, брала участь уся країна. На кін. четвертої п'ятирічки (1950) пром-сть Д. перевищила довоєнний рівень, повністю було відновлено залізнич. транспорт.

У тій частині Д., що входить у межі УРСР, 1970 працювало понад 350 потужних шахт (найбільші з них: шахта ім. Є. Т. *Абакумова*, шахта ім. Ілліча, шахта «*Комуніст-Нова*», шахта № 5 ім. В. І. *Леніна* та ряд ін.) і понад 40 вуглезбагачувальних ф-к.

Електроенергетична база Д. представлена тепловою електростанціями, об'єднаними в найпотужнішу в УРСР енергосистему «*Донбасенерго*», що є гол. ланкою міжрайонної Пд. енергосистеми. В Д. працюють найпотужніші в СРСР теплові електростанції: Слов'янська, Ворошиловгр., М'яронівська. На Д. припадає понад 30% республіканського виробн. електроенергії. Д. є одним з найбільших у країні районів по виробн. чавуну, сталі й прокату. Більшість металург. з-дів Д. має повний металург. цикл. Найбільші з-ди чорної металургії Д. розташовані в Макіївці, Єнакієвому, Жданові, Донецьку, Ворошиловграді, Краматорську. Кольорова металургія представлена Костянтинівським з-дом «*Укрцирк*», Микитівським ртутним комбінатом та Артемівським з-дом кольорових металів. Потужні маш.-буд. з-ди працюють у Краматорську, Горлівці, Ворошиловграді, Донецьку, Красному Лучі та ін. містах. Підприємства хім. пром-сті розташовані в Слов'янську, Рубіжному, Донецьку, Лисичанську тощо. Прискореними темпами розвивається легка й харч. пром-сть. Найбільші підприємства легкої пром-сті розміщені в Ворошиловграді, Донецьку, Макіївці, Костянтинівці, Артемівську, Жданові. Серед галузей харч. пром-сті найрозвинутіша м'ясна (понад 10 м'ясокомбінатів — у Донецьку, Ворошиловграді, Горлівці, Жданові та ін.), хлібопекарська, молочна, пивоварна, соляна, лікеро-горілчана. С. г. Д. — багатогалузеве й високомеханізоване. В землеробстві переважають посіви зернових, зокрема пшениці та олійних (здебільшого соняшник) культур. Розвинуті свиноварство, птахівництво, на Пд. —

вівчарство. Д. відзначається найгустішою в СРСР сіткою з-ць. Протяжність з-ць заг. користування — понад 3 тис. км.

Сучас. соціалістич. Д. відіграє важливу роль у створенні матеріально-тех. бази комунізму в СРСР. В п'ятиріччі (1966—70) дальшого розвитку набувають вуг. пром-сть (внаслідок реконструкції діючих і будівництва нових шахт, переважно в Зх. Донбасі), металургія, машинобудування, хім., легка та харч. пром-сть. Буде завершено тех. реконструкцію залізниць, транспорту. С. г. розвиватиметься шляхом піднесення інтенсифікації виробн., широкого впровадження зрошення та ін. агротех. заходів.

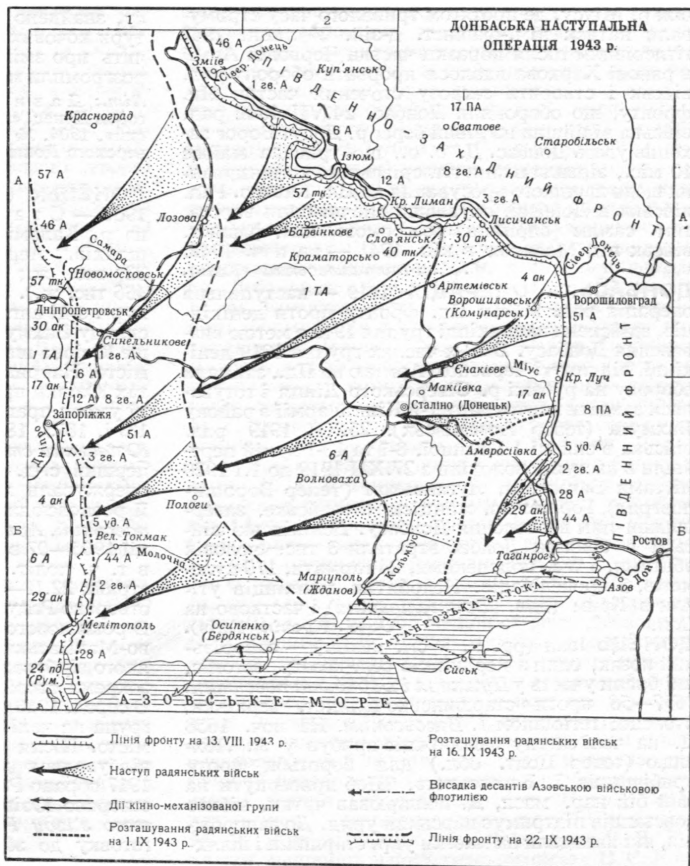
Далеко за межами Д. широко відомі імена новаторів виробництва двічі Героїв Соціалістич. Праці І. І. Бريدька, С. Е. Бешулі, Героїв Соціалістич. Праці О. А. Колячка, К. А. Северинова, В. В. Хольєвка, М. Я. Мамая, С. І. Воронникова, І. І. Кубрака, А. Б. Сорочкіна та ін. В 1967/68 навч. р. в Д. працювало 3445 загальноосв. шкіль, в яких навчалось 1424,1 тис. учнів. У 107 серед. спец. навч. закладах — 120,1 тис. учнів. Крім того, у Д. 13 вузів, де навчається 86,9 тис. студентів. Велику культ.-осв. роботу серед населення проводять 6 театрів, 2694 масові б-ки, 9 музеїв, сотні палаців культури, клубів, кінотеатрів тощо.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; Емченко Г. Я. В. І. Ленін і донецкий пролетаріат. Сталіно, 1959; Гончаренко Н. Подготовка социалистической революции и установление Советской власти в Донбассе. Х., 1964; Гончаренко Н., Потапов В. В борьбе за власть Советов, в. 2. Х., 1968; Кович Я. Д. Донбасс. 1917—1957. Сталіно, 1957; Діброва О. Т. Соціалістичний Донбас. К., 1952 [бібліогр. с. 31—32]; Новик К. О., Пермьяков В. В. Великий Донбас. К., 1959 [бібліогр. с. 49—51]; Замковой В. П. Донбасс. М., 1962; Поступь Донбасса. Донецк, 1967; Вопросы комплексного развития экономики Донбасса. Донецк. М., 1968; Памятные места Донбасса. Донецк, 1966.

М. Г. Гончаренко,
М. В. Лапко (Ворошиловград).

«ДОНБАС» — літ.-худож. та громад.-політ. журнал Спілки письменників України (до 1968 — орган Донецького відділення Спілки письменників України). Виходить 6 раз на рік. Засн. 1923. Видавався в м. Артемівську, з 1926 — в Луганську під назвою «Забій» як додаток до газ. «Всероссийская кочеварка». В 1932 перейменованій на «Літературний Донбас». З 1933 місце видання — Донецьк. Періодичність журналу змінювалась. В 1940—45 не виходив. Протягом 1946—58 випускався як літ.-худож. альманах (вийшло 34 кн.). Під сучас. назвою виходить з 1958. На сторінках журналу друкуються укр. і рос. мовами переважно твори письменників Донбасу, в яких висвітлюються життя і праця шахтарів і металургів, значна увага приділяється історії революц. руху, відображенню краси й величі оновленого донец. краю. Публікується також хроніка культурно-мистецького життя. Організаторами і активними творцями журналу

були П. А. Байдебура, П. Г. Безпощадний, Б. Л. Горбатов, О. П. Сельвановський, Ю. Чорний-Діденко та ін. Тут друкувалися твори М. Т. Рильського, В. М. Сосюри, П. Г. Тичини. Гол. ред. журналу — В. В. Соколов. Ф. К. Сарана (Київ).
ДОНБАСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція, проведена військами Пд.-Зх. та Пд. фронтів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з 18.VIII по 22.IX 1943. Проходила в умовах, коли нім.-фашист. війська зазнали великої поразки під Сталінградом і на Курській дузі, що поклало початок корінному переломові в ході війни. Основною метою Д. н. о. було визволення Донбасу і Лівобережної України, розгром гол. сил ворога на пд. крилі рад.-нім. фронту, вихід до Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі. Операція розпочалася наступом Пд.-Зх. фронту (командуючий ген. армії Р. Я. Малиновський) у двох напрямках: на правому фланзі в районі Змієва (13.VIII) і в центрі в районі Ізюма (16.VIII). На правому фланзі війська фронту успішно форсували Сівер. Донець і, просуваючись уздовж його правого берега, визволили місто Зміїв та ряд ін. населених пунктів. Наступ у центрі, хоч не набув значного розвитку, скував ворожі сили і в значній мірі забезпечив перемогу військ Пд. і Степового фронтів. 18.VIII перейшли в наступ війська Пд. фронту (командуючий ген.-полковник Ф. І. Толбухін), які після могутньої арт. підготовки при підтримці авіації прорвали укріплені позиції ворога на р. Міусі, просунулись на

Пд. до узбережжя Азовського м., вийшли до Міуського лиману, оточили і повністю розгромили Таганрозьке угруповання противника і 30.VIII визволили м. Таганрог. Успіхи військ Пд. фронту поставили в скрутне становище гітлер. частини в Донбасі, які опинилися в напівоточенні. Ворог був змушений з 1.IX розпочати відступ на Зх. Рад. війська, переслідуючи ворога, визволили Красний Луч, Штерівку, Сніжне, Дебальцеве, Лисичанськ, Горлівку, Єнакієве, Макіївку, Краматорськ, Костянтинівку, Маріуполь. 8.IX було визволено м. Сталіно (тепер Донецьк). До 22.IX рад. війська вийшли на рубіж Новомосковськ — Запоріжжя — р. Молочна. Під час Д. н. о. рад. війська знищили і знекровили 20 нім. д-зій. В Д. н. о. брали участь частини 51-ї, 2-ї гвард. і 5-ї ударної армії, 4-го гвард. мех. та кав. корпусів, 8-ї авіац. армії, Азовська військ. флотилія. Успіхові операції сприяли партизани та підпілля Донбасу. В результаті Д. н. о. було повністю визволено Донбас і створено сприятливі умови для визволення пд. частини Правобережної України і Криму.

Б. І. Святитченко (Київ).

ДОНБАСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941—42 — бойові дії рад. військ Пд.-Зх. і Пд. фронтів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в районі Донбасу. В запеклих боях кінця вересня — поч. листопада 1941 рад. війська під натиском переважаючих сил нім.-фашист. загарбників, стримуючи їх на кожному рубезі, залишили значну частину тер. Донбасу. Взимку 1941—42 війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ і відкинули ворога на рубіж р. Міусу, де протягом тривалого часу стримували натиск нім.-фашист. д-зій. У липні 1942 гітлерівцям після поразки частин Червоної Армії в районі Харкова вдалося прорвати оборону рад. військ і створити загрозу оточення частин Пд. фронту, що обороняли Донбас. 22.VII 1942 рад. війська відійшли на лівий берег р. Дону. Ворог захопив увесь Донбас. Д. о. о., що тривала майже 10 міс., зірвала плани гітлерівського командування щодо швидкого просування на Пн. Кавказ. Рад. війська в Донбасі, скувавши значні сили ворога, тим самим сприяли розгрому нім.-фашист. військ під Москвою в кін. 1941 — на поч. 1942.

М. А. Мартинівський (Київ).

ДОНБАСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 — наступальна операція рад. військ Пд. фронту проти денікінців, здійснена наприкінці грудня 1919 з метою визволення Донбасу. В 20-х числах грудня 1919 денікінці, відкинувши Червоною Армією на Пд., зайняли оборону на рубезі р. Сіверської Діниці і готувалися завдати контрудару 1-й Кінній армії з району Бахмута (тепер Артемівськ). 25.XII 1919 рад. війська в складі 1-ї Кінної, 8-ї та 13-ї армій перейшли в наступ, оволоділи з 27.XII 1919 до 1.I 1920 містами Бахмутом, Луганськом (тепер Ворошиловград), Горлівкою, станцією Іловайське, завершивши цим визволення Донбасу. Денікінські війська в боях за Донбас втратили 3 тис. чоловік вбитими, 5 тис. полоненими, 24 гармати, 170 кулеметів, 5 бронеполіздів. Недобиті денікінці утікли в Крим (див. *Врангелівщина*) і частково на Дон.

О. Л. Кронік (Київ).

ДОНЕЦЬ Іван (рр. н. і см. невід.) — запорізький козак, один з керівників сел.-козак. загонів, які брали участь у *Пушкаря* і *Барабаша повстанні 1657—58* проти старшинсько-шляхет. верхівки, очоленої гетьманом І. Виговським. На поч. 1658 Д. на чолі загону запорожців прибув у м. Лохвицю (тепер Полт. обл.) для боротьби проти прибічників І. Виговського. Щоб привернути на свій бік нар. маси, Д. поширював чутки, нібито повстанців підтримує царський уряд. До запорожців, які нападали на маєтки укр. старшини і шлях-

ти, приєдналося чимало *дейнеків*. Невдовзі повстання охопило околиці Лохвиці і Гадяча. Навесні 1658 загін Д. з'єднався з військом М. *Пушкаря* і брав участь в обороні Полтави. Після поразки повстання Д. з повстанцями відступив у м. Суми. Дальша його доля невідома.

Лит.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., т. 4, 7, 15. СПб, 1863—92; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

К. І. Стецюк (Київ).

ДОНЕЦЬ — давньорус. місто 11—13 ст. на правому березі р. Уди (в давнину її наз. Малим Дінцем). Залишки Д. — поблизу с-ща Покотилівки Харків. р-ну Харків. обл. В 11—12 ст. Д. був одним з прикордонних міст Київ. Русі. Згадується в Іпатіївському літопису під 1185 як перше руське місто, до якого добрався герой «Слова о полку Ігоревім» — новгород-сіверський кн. Ігор Святославич, втікачи з половецького полону. У Д. був невеликий *дтіницець*, де жив посадник або воевода переяславського князя, і великий ремісничий посад. Археол. розкопками, що провадилися з поч. 20 ст., виявлено культ. шари роменської культури 8 — поч. 10 ст. і давньоруські — 11—13 ст. Відкрито залишки укріплень, виявлено також залишки жител, кузні, гончарських горен, ремісничих майстерень, готс. ям. Знайдено численні вироби із заліза, глини, кісток, скляні браслети, шиферні прясельця, бронзовий володіл (умвальник), мечі, наконечники списів і стріл, кольчуги тощо. Крім матеріалів слов. часу, знайдено також предмети матеріальної культури кочовиків (половців), що, можливо, свідчить про змішаність населення міста. У 13 ст. Д. розгромили монголо-татари.

Лит.: Данилевич В. Е. Донецкое городище и город Донец. «Археологическая летопись Южной России», 1904, № 4—5; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Х., 1962 [бібліогр. с. 372—390].

П. П. Толочко (Київ).

ДОНЕЦЬК (до 1924 — Юзівка, з 1924 до 1961 — Сталіно) — місто, обл. центр УРСР на р. Кальміусі. Залізнич. станція, вузол автошляхів. Аеропорт. 879 тис. ж. (1970); 1897—32 тис. ж.; 1926 — 105,7 тис. ж.; 1939 — 466 тис. ж.). Засн. 1869 як робітн. с-ще при металург. з-ді англ. підприємця Дж. Юза. Входило до складу Бахмутського пов. Катериносл. губ. Селище Юзівка швидко перетворилося на значне пром. місто. Наприкінці 70-х рр. 19 ст. на заводах і шахтах Юзівки працювало бл. 4 тис. робітників. Тяжкі умови праці викликали хвилю робітн. страйків 1874, 1875, 1887, 1892, 1898 тощо (див., зокрема, *Юзівський страйк 1887*). В 1898 в Юзівці виник перший с.-д. гурток. Юзівські соціал-демократи одержували ленінську «Искру». Велику роль в її розповсюдженні в Донбасі відіграли Г. І. *Петровський*, *Арте́м* (Ф. А. Сергєєв). Під час революції 1905—07 в Юзівці відбувалися масові страйки, в т. ч. політ. страйк, що почався 17.I 1905, заг. страйк 22.II—8.III (7—21.III) 1905. В грудні 1905 створено Раду робітн. депутатів і бойову дружину. В роки нового революц. піднесення створено Юзово-Макіївський к-т РСДРП, під керівництвом якого відбувалися робітн. страйки й демонстрації, зокрема страйк 3,5 тис. шахтарів у грудні 1913. В серед. 1916 оформилась Юзівська більшовицька група на чолі з П. Алферовим. З 1917 Юзівка — місто. Після Лютневої революції 1917 в Юзівці відбувалися демонстрації і мітинги. У березні 1917 обрано Раду робітн. депутатів. У травні 1917 створено Юзівський к-т РСДРП (б). Після *Шостого з'їзду РСДРП (б)* більшовики почали підготовку до збройного повстання. В серпні 1917

створено штаб Червоної гвардії. В грудні 1917 в районі Юзівки відбулися заплєкі бої групи рад. військ під командуванням Р. Ф. Сіверса проти білокочах банд Калєдіна. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 16 квітня по листопад 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. Трудящі Юзівки піднялися на боротьбу проти окупантів. 7.XI 1918 робітники міста під керівництвом підпільного ревкому провели одностєйний загальний страйк, спрямований проти німецьких загарбників. З 20.XII 1918 по 5.VI 1919 Юзівку займали білогвардійці. В травні 1919 Юзівку захопили денікінці, в січні 1920 її визволили війська *Південного фронту*. З 1925 — Д. окружний, з 1932 — обласний центр. На поч. Великої Вітчизн. війни його 26.X 1941 окупували нім.-фашист. війська. Під час окупації тут діяла підпільна комсомольська орг-ція під керівництвом С. В. Скоблєва, С. Г. Матєкна та Б. І. Орлова, антифашист. групи, які розгорнули активні бойові дії проти гітлерівських загарбників. 8.IX 1943 рад. війська 5-ї ударної армії визволили місто від гітлерівців. Тепер Д. — один з найбільших центрів металург., вугільної, маш.-буд. і хім. пром-сті Рад. Союзу. Тут 174 пром. підприємства. З-ди: *Донецький металургійний завод імені В. І. Леніна*, коксохім., маш.-буд. ім. 15-річчя ЛКСМУ, метало-конструкцій, ливарно-мех., гірнич. устаткування тощо. Пром-сть буд. матеріалів. Легка й харч. пром-сть. Місто газифіковано. В Д. є університет, мед., політех., рад. торгівлі, муз.-пед. ін-ти; 18 технікумів та ін. серед. спец. навч. закладів; 205 загальноосв. шкіл; 27 н.-д. установ, в т. ч. Фізико-тех. ін-т, Ін-т економіки пром-сті та Обчислювальний центр АН УРСР; н.-д. ін-ти: чорної металургії, гірничої механіки та тех. кібернетики, фізіології праці та ін. Створюється Ботанічний сад АН УРСР. З театри (опери та балети, Обл. муз.-драм. і ляльковий), обл. філармонія, краєзнавч. і худож. музеї. Телецентр. Обласні творчі об'єднання: відділення спілок письменників, журналістів, художників України, відділення Укр. театр. т-ва, обл. відділення хорового т-ва УРСР. В Д. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченкові й Ф. Е. Дзержинському, Артему (Ф. А. Сергєєву), обеліск на честь економіста і публіциста В. В. Берві-Флеровського, який понад 20 років жив у Д., пам'ятник героям-стратонавтам П. М. Батєнкови, Д. Є. Столбуну, Я. Г. Українському і С. К. Кучумову, пам'ятники генерал-лейтенанту К. Я. Гурову і гвардії полковнику Ф. А. Гринкевичу, які брали участь у визволенні міста від нім.-фашист. загарбників.

Лит.: Кукса И. К. Истори Донецца. «Довбасс», 1965, № 4; Гонимов И. Старая Юзовка. Донецк, 1962; Пітюренко Ю. І. Сталіно. Сталіно, 1961; Бахаєв А. М. Сталіно сьогодні і завтра. Сталіно, 1960; Світлицкий К., Миронов М. Донецьк. К., 1966; Миронов В. П. Город, устремлений в будущее. Донецк, 1963; Донецк. Историко-экономический очерк. Донецк, 1969.

В. Ф. Бурносєв (Донецьк).

ДОНЕЦЬКА ГРУПА ВІЙСЬК ПІВДЕННОГО ФРОНТУ — з'єднання Червоної Армії, створене 7.I 1919 для оборони Донбасу і бойових дій проти білогвардійських військ ген. Краснова в районі серед. Дону. До 15.II 1919 називалася групою військ Курського напрямку. До складу групи ввійшли партизан. загони, зведені в 3-ю і 4-у партизан. стріл. д-зії. Війська групи брали участь у боях за Дебальцеве, Луганськ, Старобільськ, на Бахмутській ділянці Пд. фронту та в ін. районах Донбасу. 5.II 1919 Донецька група перетворена в *Тринадцяту армію*. Військами групи командував І. С. Кожевников.

Д. І. Куртов (Москва).

ДОНЕЦЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ — одна з найбільших залізниць Рад. Союзу щодо розмірів вантажних потоків. Розташована в пд.-сх. частині УРСР. Створена 1933 в результаті об'єднання Пн.-Донец. та Пд.-Донец. з-ць. Довжина Д. з. 2784 км. До складу Д. з. входить 7 відділків, які обслуговують Донец., Ворошиловгр., частину Запоріж., Дніпроп., Харків. обл. УРСР та частину Рост. обл. РРФСР. У складі сучас. Д. з. першими було споруджено 1869 Курськ-Харківсько-Оленівську з-цю, 1872 — лінію від Костянтинівки до Азовьки, 1882 — від Оленівки до Маріуполя (тепер м. Жданов). У 1878 закінчено будівництво сітки залізнич. ліній, які з'єднали Ясинувату, Микитівку, Бахмут (тепер м. Артемівськ), Дебальцеве, Луганськ, (тепер м. Ворошиловград), Зверєво. В 1884 споруджено Катєрининську з-цю, частиною якої була лінія Чаплине — Ясинувата, що входить до складу Д. з. В 1888 — 1913 було збудовано ряд ліній місцевого значення.

Д. з. має славне революц. минуле. В 1900 в Луганську створено с.-д. орг-цію, 1901—04 в районі залізнич. ст. Слов'янськ, Лозова, Панютине працювала марксистська група, якою керував С. А. Дридзо (Лозовський). У січні 1905 в Луганську виникла більшовицька орг-ція, яку очолив К. Є. Ворошилов. Велику революц. роботу проводили в Єнакієвому А. Ф. Шєрабов, на ст. Гришине (тепер Красноармійське) М. В. Боровий, Ф. З. Колосов, в Дебальцевому А. В. Ващаєв, у Горлівці А. С. Грєчев-Чернов. Під керівництвом більшовицьких залізничників Д. з. брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Робітники Д. з. були учасниками боротьби за встановлення влади Рад на Україні. В роки громадян. війни багато дільниць з-ці було зруйновано, значно пошкоджено паровозне й вагонне г-во. Лише 1927—28 було досягнуто рівня вантажів 1913. В 1931 машиністи М. В. Рубан (ст. Слов'янськ) і Т. І. Зоря (ст. Дебальцеве) вийшли переможцями у всесоюзному конкурсі за дострокове виконання першої п'ятирічки, ім присвоєно звання «Кращий машиніст Радянського Союзу». В 1935 машиніст депо Слов'янськ П. Ф. Кривонос став значителем швидкісного водіння поїздів, а складачі поїздів ст. Дебальцеве К. С. Краснов і ст. Ясинувата М. М. Кожухар виступили ініціаторами швидкісного формування і розформування поїздів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 залізничники Д. з. збудували 15 бронепоїздів. У тилу ворога діяли партизан. загони під командуванням колишнього секретаря парт. орг-ції ст. Красний Лиман М. Г. Агафонова, інструктора по роботі серед провідників локомотивного депо Красний Лиман Г. А. Ішенка, залізничники Слов'янська билися в загоні М. І. Карнаухова. За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників, 13 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Серед них — пом. машиніста депо Слов'янськ М. Ф. Солодилов, краснוליманський кондуктор Л. Є. Усенко, оглядач вагонів ст. Дебальцеве М. Я. Ільїн, нач. вагонного депо Кондрашевська Ф. С. Клейбус, машиніст депо Дебальцеве В. Я. Дубина та ін. В 1948 закінчено відбудову ліній, які зв'язували Донбас з Москвою, 1950 досягнуто рівня 1940 щодо розмірів вантажообороту. За післявоєнні роки тривало дальше тех. оснащення Д. з., впроваджено електричну централізацію стрілок, замінено малоєкономічні паровози сучас. електровозами й тепловозами тощо. В післявоєнні роки 17 передовиків і новаторів виробництва удостоєні звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них — нач. локомотивного депо Слов'янськ М. Т. Жук, машиніст депо Дебальцеве Г. В. Калужин, машиніст депо Красноармійське Н. Є. Кли-

Центральна частина Донецька.

мов, старший інженер Іловайського відділку Н. А. Косарев, машиніст депо Волноваха М. Є. Варуша, майстер локомотивного депо Святове В. Я. Кравцов та ін. В 1966 Д. з. нагороджено орденом Леніна. Велику культ.-осв. роботу серед залізничників проводять 25 палаців культури і клубів, 30 б-к, 27 нар. ун-тів, 207 колективів худож. самодіяльності (серед них — заслужена хорова капела УРСР Д. з.). Працюють 8 музеїв у відліках і на підприємствах Д. з. В 1967 відкрито музей історії Д. з.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ (до 1961 — Сталинська область) — область у складі УРСР. Утворена (в сучас. межах) 3.VI 1938. Розташована в пд.-сх. частині республіки. На Пд. омивається Азовським м., на Зх. межує з Запорізькою та Дніпропетровською, на Пн. Зх. — з Харківською, на Пн. Сх. та Сх. — з Ворошиловгр. областями УРСР та з Рост. обл. РРФСР. Пл. 26,5 тис. км². Нас. 4894 тис. чол. (1970), нац. склад: 55,5% українців, 37,6% росіян, 2,2% греків, 1,5% білорусів, 3,2% ін. національностей (1959). Пересічна густина нас. — 185 чол. на 1 км². Міське нас. становить 87%. У Д. о. — 18 районів, 49 міст, 137 с-щ м. т. і 1343 сільс. нас. пунктів. Обл. центр — м. Донецьк (879 тис. чол., 1970).

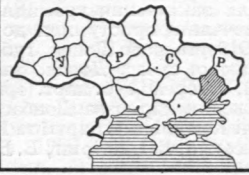
Рельєф Д. о. хвилясто-рівнинний. На Пн. Сх. простягається Донецький кряж, на Зх. — Придніпровська низовина, на Пд. — Приазовська височина, яка переходить у приморську низовину. З корисних копалин найбільше значення мають кам. вугілля (запаси 37 млрд. т), кам. сіль, ртуть, поклади флюсових і буд. вапняків, доломіту, мергелю, гіпсу, трепелу, вогнетривких і пластичних глин, кварцового піску, крейди та ін. мінеральних буд. матеріалів. Клімат помірно континентальний. Річки області належать до басейнів Дону, Дніпра та Азовського м. На Пн. Д. о. протікає найбільша ріка — Сіверський Донець. Ґрунти чорноземні, піщані, супіщані. Вздовж узбережжя

Азовського м. зустрічаються солонці. Ліси й чагарники займають 4,9% тер. області.

Частина тер. сучас. Д. о. входила до складу *Половецької землі*. В 1185 на р. Каялі, яку деякі дослідники ототожнюють з сучас. р. Макаїхою — притокою р. Голої Долини (бас. Сіверського Дінця), відбулася битва війська новгород-сіверського кня. Ігоря Святославича з половцями, описана в «Слові о полку Ігоревім», 1223 на р. Калці (тепер р. Кальчик — притока Кальміусу) — битва давньорус. військ з монг.-тат. загонами. В 17—18 ст. пн. частина тер. області належала до Слобідської України, правобережжя р. Кальміусу входило до земель Війська Запорізького, решта тер. належала Війську Донському. З 1703 тер. сучас. Д. о. входила до складу *Азовської губернії*, 1783—97 — до Катериносл. намісництва, 1797—1802 — Новорос. губ. З 1802 ввійшла до Катериносл. губ., частина — до Обл. Війська Донського (з 1792). В Юзівці (тепер м. Донецьк) 1874 відбувся перший страйк робітників. Тяжкі умови праці викликали хвилю робітн. страйків — 1875, 1887, 1892, 1898 тощо (див., зокрема, *Юзівський страйк 1875*, *Юзівський страйк 1887*). Перші марксистські гуртки та групи виникли на тер. сучас. Д. о. наприкінці 90-х рр. 19 ст. на з-дах та рудниках Бахмутського й Маріупольського повітів. На поч. 1903 тут діяло вже понад 10 с.-д. гуртків та груп. В їх створенні активну участь брали І. В. *Бабушкін*, П. О. *Мойсеєнко*, Г. І. *Петроський*, *Артем* (Ф. А. Сергеев) та ін.

Після II з'їзду РСДРП (1903) на металург. з-дах Юзівки й Маріуполя (тепер м. Жданов), на Шербинівському, Нелепівському та ін. рудниках оформились більшовицькі орг-ції. Під керівництвом більшовиків відбулося *Горлівське збройне повстання 1905*, в якому брали участь бойові дружини Горлівки, Єнакієвого, Дебальцевого, Ясинуваті, Харцизька, Авдіївки. У роки реакції більшовики Юзівки, Макіївки, Горлівки, Бахмута (тепер м. Артемівськ), Краматорська, Дружківки, незва-

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

А-З-О-В-С-Ь-К-Е-М-О-Р-Е

Шахта «Жовтнева» тресту «Куйбешевугілля» (ліворуч). Обробіток і підживлення соняшнику в колгоспі «Жовтень» Мар'їнського району.

жаючи на масові арешти, вміло сполучали нелегальну роботу з діяльністю в легальних орг-ціях. Центром збирання парт. сил на Донеччині був Юзово-Петровський к-т РСДРП. Більшовики організували й очолили *Горлівсько-Шербинівський страйк 1916*, страйки на Юзівському, Петровському металург., Харцизькому трубному з-дах, на маш.-буд. з-ді Боссе, на шахтах та рудниках «Вітка», Вознесенському, Трудівському, Пастухівському, Рутченківському та ін. Велику масово-політ. роботу серед трудящих Донеччини в той час проводили А. Б. Батов, Я. В. Залмаєв, В. Й. Ермощенко, Г. І. Петровський, Р. Я. Терехов, В. Я. Чубар, М. М. Шверник та ін.

Після Лютн. революції 1917 більшовики вийшли з підпілля й розгорнули відкриту політ. роботу в масах. Уже в 1-й пол. березня 1917 було обрано Ради робітн. депутатів у Юзівці, Бахмуті, Макіївці, згодом в Єнакієвому, Дружківці, Слов'янську та в ін. містах. У квітні 1917 створено Юзово-Макієво-Петровський, Горлівсько-Шербинівський к-ти РСДРП (б). Після *Шостого з'їзду РСДРП (б)* більшовики почали підготовку збройного повстання. В серпні 1917 в Юзівці, Горлівці та ін. містах створено штаб Червоної гвардії. Наприкінці 1917 тер. сучас. Д. о. загарбали каледінці. 23.XII 1917 (5.I 1918) для керівництва боротьбою проти Каледіна було створено *Центральний штаб Червоної гвардії Донбасу*. В серед. січня 1918 рад. війська на чолі з Р. Ф. Сіверсом визволили тер. Д. о. від білогвардійців. Рад. владу в Горлівці встановлено в листопаді 1917, в Юзівці — в січні 1918. З квітня по листопад 1918 тер. Д. о. окупували австро-нім. війська. Трудящі Донеччини піднялися на боротьбу проти загарбників. Робітники залізниць Донбасу взяли активну участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В липні відбулося *Маріупольське збройне повстання 1918*. В грудні 1918 тер. Д.о. захопили білогвардійські війська ген. Краснова, яких було вигнано на поч. 1919. В травні 1919 її захопили денікінці, на поч. 1920 визволили рад. війська *Південного фронту*.

У вересні 1920 пд. частину тер. Д. о. захопили врангелівці, яких у жовтні 1920 вигнали рад. війська.

Після закінчення громадянської війни трудящі Донеччини приступили до відбудови нар. г-ва. В 1919 утворено Донец. губ., до складу якої входила тер. сучас. Донец. та Ворошиловгр. області, створено губ. парт. орг-цію. Питаннями відродження нар. г-ва Донбасу займалися визначні діячі Комуністич. партії та Рад. д-ви — Ф. Е. Держинський, Е. І. Квірінг, В. В. Куйбішев, Г. К. Ор-

джонікідзе та ін. В період боротьби за відбудову краю рік у рік зростала й міцніла парт. орг-ція. Тільки за перші місяці 1924 вона збільшилась на 16 740 чол. За кількістю комуністів, що вступили в партію в дні Ленінського призову, Донецька парт. орг-ція зайняла третє місце (після Ленінградської й Московської). В 1925 (у зв'язку з адм.-тер. реформою) на тер. Донбасу було створено 5 окружних парт. орг-цій, зокрема на тер. сучас. Д. о. — Донецьку, Артемівську й Маріупольську. В 1930 (у зв'язку з адм.-тер. реформою) окружками було ліквідовано, а райками партії підпорядковано ЦК КП (б) У. В 1932 утворено Д. о., до складу якої ввійшла також тер. тепер. Ворошиловгр. обл. 3.VI 1938 тодішню Д. о. поділено на — Сталінську (з 1961 — Донецька) й Ворошиловградську обл. Обласна парт. орг-ція налічувала 47 119 комуністів (1938). За роки довоєнних п'ятирічок під керівництвом парт. орг-ції Д. о. перетворилась на один з найбільших пром. районів України й всього Рад. Союзу. Тут вирости нові підприємства: «Азовсталь», Горлівський та Новокраматорський маш.-буд. з-ди, Зуївська та Курахівська ДРЕС та ін. великі пром. об'єкти. Напередодні Великої Вітчизн. війни Д. о. давала майже 30% загальносоюзного видобутку вугілля, бл. 29% чавуну та 23% загальносоюзного виробництва сталі. Серед новаторів виробництва відомі імена таких, як М. О. Ізотов, П. Ф. Кривонос, М. М. Мазай. Серед механізаторів с. г. відзначилась трактористка П. М. Ангеліна.

На поч. Великої Вітчизн. війни тер. Д. о. окупували нім.-фашист. війська. Під час окупації тут діяли підпільний обком партії на чолі з С. М. Штепіним, 31 підпільний міськомком і райком, 98 підпільних орг-цій і груп, 27 партизан. загонів. Особливо прославилися в боротьбі проти окупантів Слов'янський партизан. загін під командуванням М. І. Карнаухова, Краснолиманський, Ямський, Артемівський та ін. партизан. загони, які висаджували в повітря мости й залізничні колії, розповсюджували комуністич. л-ру, видавали листівки й газети. В Донецьку діяла підпільна комсомольська орг-ція під керівництвом С. В. Скоблова, С. Г. Матекіна та Б. І. Орлова. 8.IX 1943 5-а ударна армія Пд.-Зх. фронту під командуванням ген.-лейтенанта В. Д. Цветаєва визволила Донецьк, а до серед. вересня рад. війська визволили від нім.-фашист. загарбників всю тер. області. У роки Великої Вітчизн. війни уродженці Донеччини героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. 123 чол. удостоєні звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. М. І. Семейко — двічі. Комуністична партія приділяла величезну увагу відбудові г-ва

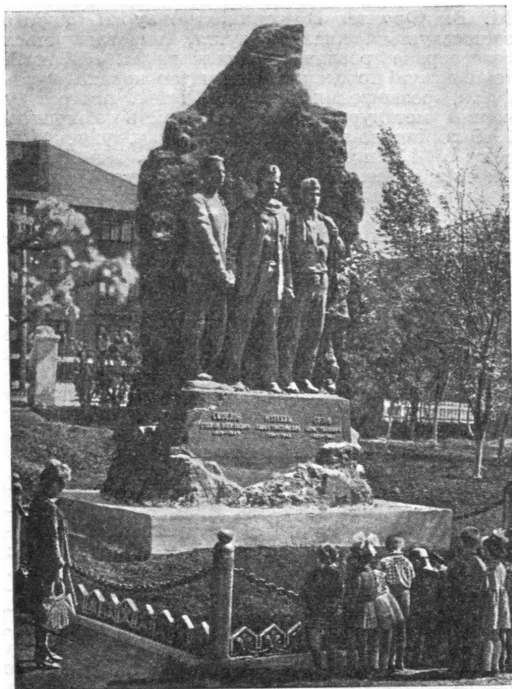
області, бо від цього залежало відродження ін. районів країни, що постраждали від нім.-фашист. окупації. Під керівництвом обласної парт. орг-ції трудящі області при допомозі трудящих братніх рад. республік у нечувано короткий строк відбудували г-во Д. о. За роки четвертої п'ятирічки (1946—50) пром-сть Д. о. було відбудовано й розширено на новій тех. базі. Валова продукція пром-сті перевищила довоєнний рівень на 24%. Рішення XXIII з'їзду КПРС сприяли дальшому посиленню ролі парт. орг-ції та зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення. Комуни-сти виступили організаторами в здійсненні рішень Березневого й Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Здійснюючи Програму КПРС, рішення XXIII з'їзду партії, обласна парт. орг-ція проводить велику виховну роботу серед населення, залучаючи його до суспільно-політ. життя. На 1.І.1970 в 19 міських і 18 районних парт. орг-ціях налічувалося 261 408 членів і кандидатів у члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку працювало 162 723, у с. г. — 22 595, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 25 329, в органах держ. і госп. управління та госп. орг-ціях — 21 369 чол. Перший секретар Донец. обкому КП України — В. І. Дегтяров (з 1963).

Вірним помічником парт. орг-ції в комуністич. будівництві є створена на початку 1920 Донец. комсомольська організація, яка тоді налічувала понад 7 тис. комсомольців. Донецькі комсомольці будували Новокраматорський і Горлівський маш.-буд. з-ди, металург. з-д «Азовсталь», Зуївську й Курахівську ДРЕС. На відзнаку заслуг комсомольців Донбасу Донецьку комсомольську орг-цію 1935 нагороджено орденм Леніна. За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з нім.-фашист. загарбниками, звання Героя Рад. Союзу присвоєно вихованцям комсомолу В. І. Догаєву, П. А. Бришню, І. Веденіну, який повторив безсмертний подвиг М. Ф. Гастелло. В післявоєнні роки комсомольці Донеччини працювали на цілинних землях й ударних комсомольських будовах країни, брали участь у спорудженні 37 комсомольських шахт. Великих успіхів досягла молодь Д. о. під керівництвом обласної комсомольської орг-ції, у рядах якої на поч. 1970 налічувалося 460 тис. комсомольців.

Д. о. — важливий район важкої (вуг., металург. і маш.-буд.) пром-сті УРСР. В області 909 підприємств, що перебувають на самостійному балансі. Понад 85% всієї пром. продукції припадає на галузі важкої індустрії, яка 1969 зросла проти 1913 більше ніж у 45 разів. В структурі пром-сті області питома вага чорної металургії становить 36%, маш.-буд. — 13%, паливної — 19%, пром-сті буд. матеріалів — 4%, харч. пром-сті — 12%. В 1969 на 158 високоеканізюваних вуг. шахтах видобуто 105,6 млн. т вугілля проти 15,1 млн. т 1913. Д. о. займає друге місце серед вуг. районів країни. Найбільші вуг. шахти: «Україна» тресту «Селєдіввугілля», «Краснолиманська» ім. 50-річчя Великого Жовтня, соціалістич. революції тресту «Красноармійськвугілля», ім. Е. Т. Абакумова тресту «Рутченківвугілля», ім. Г. К. Румянцева тресту «Калінінівугілля». Чорна металургія представлена *Донецьким металургійним заводом імені В. І. Леніна*, Єнакіївським металург. з-дом, ждановськими з-дами «Азовсталь» ім. Серго Орджонікідзе та ім. Ілліча, макіївськими металург. з-дом ім. С. М. Кірова та труболиварним, Краматорським металург. з-дом ім. В. В. Куйбішева, Костянтинівським металург. з-дом ім.

М. В. Фрунзе. В чорній металургії широко застосовується кисневе дуття, впроваджується безперервне розливання сталі та ін. ефективні технологічні процеси. Будівництво нових підприємств, розширення існуючих і тех. прогрес у чорній металургії дали можливість збільшити 1969 порівняно з 1913 виробництво чавуну в 11,5, сталі в 14,7, прокату — в 13,5 раза. Найбільшими підприємствами кольорової металургії області є Артемівський з-д кольорових металів ім. Е. І. Квірінга, косянтинівський з-д «Укрцинк», Микитівський ртутний комбінат та ін. Д. о. — великий район важкого машинобудування. Тут виробляються металург. та гірничорозкривне устаткування, вуг. комбайни, важкі преси, різні верстати й механізми. Машинобудування представлено *Горлівським машинобудівним заводом імені С. М. Кірова*, *Краматорським заводом важкого верстатобудування імені В. Я. Чубаря*, Новокраматорським маш.-буд. з-дом ім. В. І. Леніна, Ждановським з-дом важкого машинобудування, Донецьким, Дружківським, Ясинуватським, Дебальцівським та ін. маш.-буд. з-дами. Прискореними темпами розвивається хім. та коксохім. пром-сть. Працює ряд коксохім. з-дів: Макіївський, Ясинівський, Авдіївський, Рутченківський, Горлівський, Єнакіївський, Ждановський, Донецький та ін. Осн. хім. підприємства: Горлівський хім. комбінат, Донецький з-д хім. реактивів, Костянтинівський хім. з-д, що виготовляє фосфатні добрива для с. г., Слов'янський содовий комбінат та ін. В області створено потужну пром-сть буд. матеріалів. Щодо виробництва цементу, збірного залізобетону область займає перше місце в республіці. Розвинута склоробна пром-сть (виробництво віконного й тех. скла, скляного посуду), з-ди — в Костянтинівці, Артемівську. В Слов'янську працює одна з найбільших у країні ф-ка олівців. Розвинута харч. пром-сть, зокрема м'ясна (8 м'ясокомбінатів — у Донецьку, Жданові, Горлівці та ін.), молочна, кондитерська, пивоварна, риба та ін. галузі. Значного розвитку набула легка пром-сть, яка представлена в зугтвею, текст., трикотажно, швейною галузями. Осн. центрами легкої пром-сті є Донецьк, Жданов, Макіївка, Артемівськ, Краматорськ. В енергетичному г-ві області — Зуївська, Старобішівська, Курахівська, Миронівська, Слов'янська та ін. потужні теплові електростанції, які разом з електростанціями Ворошиловгр. обл. об'єднано в систему «Донбасенерго», сполучену з ін. великими енергосистемами.

В області широко відомі імена новаторів виробництва двічі Героя Соціалістич. Праці нач. дільниці шахти № 5—6 ім. Г. М. Димитрова тресту «Красноармійськвугілля» І. І. Бридька, Героїв Соціалістич. Праці—бригадира комплексної бригади шахти ім. Л. І. Лутугіна тресту «Торезантрацит» О. А. Кольчика, бригадира комплексної бригади шахти № 5—6 ім. Г. М. Димитрова тресту «Красноармійськвугілля» К. А. Северинова, бригадира комплексної бригади шахти № 5-біс «Трудівська» тресту «Петровськвугілля» І. І. Стрельченка, сталеплавильника мартенівського цеху Ждановського з-ду ім. Ілліча М. С. Гонди, сталевара мартенівської печі № 1 Макіївського з-ду ім. С. М. Кірова В. В. Холявка та ін. У виконанні рішень партії й уряду важливим доробком обласної парт. орг-ції було піднесення с.-г. вироб. Нових успіхів досягло с. г. області після Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС. Підвищилась врожайність та валовий збір зернових культур, зросла продуктивність м'ясо-молочного тваринництва. На поч. 1969 в області було 305 колгоспів та 131 радгосп, на ланах яких працюю-

Пам'ятник партизанам-підпільникам у Донецьку.

вало 26184 трактори (у 15-ти сильному обчисленні), 2974 зернозбиральні комбайни, бл. 10,5 тис. вантажних автомашин.

За врожайністю озимої пшениці область посідає друге місце, соняшнику — перше місце в республіці. За досягнуті в с. г. успіхи Д. о. 1958 нагороджено орденом Леніна. В післявоєнні роки 157 передовиків і новаторів с.-г. виробництва удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них передовики землеробства й тваринництва — двічі Герой Соціалістич. Праці голова колгоспу «Жовтень» Мар'їнського р-ну С. Є. Бешуля, голова колгоспу ім. XXIII партз'їзду Костянтинівського р-ну А. Б. Сорокін, директор радгоспу «Берестовий» І. І. Кубрак, бригадир тракторної бригади колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Волноваського р-ну М. Д. Капран, ланкова радгоспу «Харцизький» В. І. Плющакова, доярка племзаводу «Диктатура» Володарського р-ну З. І. Курбацька та ін. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено 50 колективів підприємств, орг-цій, радгоспів і колгоспів Д. о., у т. ч. Докучаєвського флосодоломітного комбінату, Донец. металург. з-ду ім. В. І. Леніна, колгоспу ім. А. О. Жданова Доброльського р-ну та ін. Д. о. має найгустішу сітку з-ць в СРСР (61 км на 1000 км²). Довжина з-ць 1968 становила 1,6 тис. км, значну частину з-ць електрифіковано (див. *Донецька залізниця*). Протяжність автомобільних шляхів з твердим покриттям — 4 тис. км. На узбережжі Азовського м.— порт Жданов, який сполучає область з азово-чорноморськими портами. В 1969/70 навч. р. в області працювала 1841 загальноосв. школа, в т. ч. 65 шкіл-інтернатів, 901 школа з подовженим днем навчання, в яких нав-

чалось 879,5 тис. учнів. У 134 профес.-тех. уч-щах навчалось 64,3 тис. учнів, у 83 технікумах — 102,9 тис. учнів. Крім того, в 9 вищих навч. закладах Д. о.—69,5 тис. студентів (разом з заочниками). Серед вузів: Донец. держ. ун-т, ін-ти: політех., мед., рад. торгівлі — в Донецьку, пед. іноземних мов — у Горлівці, металург.— у Жданові, індустріальний — у Краматорську, пед.— у Слов'янську та ін. В області працює 47 н.-д. установ, в т. ч. наук. центр АН УРСР у Донецьку, Фізико-тех. ін-т, Ін-т економіки пром-сті та Обчислювальний центр АН УРСР, н.-д. ін-ти чорної металургії, фізіології праці, пластичних мас, гірничої механіки й тех. кібернетики та ін. В Д. о. є заповідники АН УРСР: Хомутівський степ і Кам'яні Могили, а також дендропарк у Слов'янському р-ні і Великоанадольський лісовий масив у Волноваському р-ні. В Донецьку створюється Ботанічний сад АН УРСР.

Велику культ.-осв. роботу серед населення проводять обл. укр. драм. театр ім. Артема, театр опери та балету, театр ляльок, філармонія (всі — в Донецьку), обл. рос. драм. театр (Жданов), 1108 клубів, багато кінотеатрів (в області діють 1303 кіноустановки), планетарій, 1610 масових б-к; 6 музеїв, в т. ч. краєзнавчі в Донецьку і Жданові, обл. худож. музей в Донецьку з філіалами у Горлівці та Краматорську. Є сотні нар. музеїв, кімнат бойової й трудової слави тощо, а також нар. ун-ти, нар. театри й ансамблі, що працюють на громад. засадах.

Історичні пам'ятки. Найвизначніші археол. пам'ятки, досліджені на тер. області: пізньопалеолітична *Амеросійська стоянка*, пізньонеолітичний *Маріупольський могильник*, матеріали з яких зберігаються в Донец. обл. краєзнавчому музеї. В Донецьку встановлено пам'ятники В. І. Леніну, Ф. Е. Держинському, Артему (Ф. А. Сергєву), Т. Г. Шевченкові, обеліск в пам'ять економіста й публіциста В. В. Берві-Флеровського, пам'ятник героям стратонавтам П. М. Батенкові, Д. Е. Столбуну, Я. Г. Українському і С. К. Кучумову, пам'ятники ген.-лейтенанту К. Я. Гурову й гвардії полковникові Ф. А. Гринкевичу, які брали участь у визволенні міста; в Жданові — пам'ятник знатому сталевару М. М. Мазану. На тер. області народилися: рад. держ. і парт. діячі М. О. Скрипник, А. О. Жданов, полярний дослідник Г. Я. Сєдов, вчений-металург М. В. Луговцов, художник А. І. Куїнджі, композитор С. С. Прокоф'єв, письменники Б. Л. Горбатов, В. М. Сосяра, двічі Герой Рад. Союзу М. І. Семейко, двічі Герої Соціалістич. Праці П. М. Ангеліна, С. Є. Бешуля, І. І. Бридько, В. Т. Литвиненко.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1-2 К., 1969; Замковий В. П. Донбасс. М., 1962; Земляк К. П., Кристенко Г. П. Край Донецький. К., 1959; Емченко Г. В. І. Ленин и донецкий пролетариат. Донецк, 1959; Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов. Сталино, 1957; Терехов Р. Сторінки героїчної боротьби К., 1963; Гончаренко Н. Г. Октябрь в Донбассе. Луганск, 1964; Гончаренко Н. Г. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе. Луганск, 1963 [бібліогр. с. 194—208]; Беляев В. Ф. Донецкие мстители. Донецк, 1964; Авласенко Ю. Г.; Бондаренко Я. И. Развитие экономики и культуры Донецкой области за годы Советской власти. К., 1967; Кігінько Р. І. Розвиток культури Донецького краю. Сталіно, 1960; Бондаренко Я. И., Трипилец Т. Н. Пятилетка Донецкой области. Донецк, 1967 [бібліогр. с. 57—58]; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. Донецк, 1966; Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник. Донецк, 1967; Памятные места Донбасса. Донецк, 1966; Іонов О. В. Сталінська область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Донецька область. Ад-

міністративно-територіальний поділ на 1 березня 1966 р. Донецьк, 1967. В. І. Дегтярєв (Донецьк).

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад у Донецьку. Засн. 1965 на базі Донец. пед. ін-ту (1937). У 1969/70 навч. р. мав ф-ти: філол., істор., матем., фіз., хім., біол., екон. Вечірнє і заочнє відділення. Заочний ф-т у Горлівці. В ун-ті бл. 13 тис. студентів. В ун-ті працюють кафедри історії СРСР, історії КІПСР, історії України, заг. історії. Історики ун-ту розробляють такі проблеми: «Історія робітничого класу Донбасу в епоху соціалізму», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—45)», «Історія Донецької обласної партійної організації», «Історія технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу», «Історія міст і сіл Донецької області», «Історія металургійної промисловості України у післявоєнний період» тощо. Ю. А. Шевляков (Донецьк).

ДОНЕЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА — велике металург. підприємство УРСР. Містяться в Донецьку. Засн. 1869, введено в експлуатацію 1871. Належав «Новоросійському т-ву кам'яновугільного, залізороного і рейкового виробництва», яке організував англ. капіталіст Дж. Юз. З-д має славне революц. минуле. В 1874 його робітники застрайкували, вимагаючи підвищення заробітної плати. В 1892 тут сталося заворушення, яке жорстоко придушили царські війська. В 1901 на з-ді створено с.-д. гурток. У 1903 проведено два страйки, якими керувала Юзівська с.-д. орг-ція. В 1905 під керівництвом більшовиків понад 15 тис. робітників з-ду страйкували на знак протесту проти кривавих подій 9 січня. Десятитисячним мітингом відгукнулися робітники з-ду на Лютневу революцію 1917. В жовтні 1917 створено революц. к-т, під керівництвом якого робітники з-ду брали участь у боротьбі за владу Рад. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі і значно розширено. Під час Великої Вітчизн. війни з-д було майже цілком зруйновано. Зразу ж після визволення міста (вересень 1943) почалася відбудова з-ду; з березня 1944 з-д має повний металург. цикл. На кін. четвертої п'ятирічки (1950) досягнуто довоєнного рівня виробництва чавуну, сталі і прокату. З 1954 розпочато нову реконструкцію з-ду. В 1959 всі доменні печі переведено на природний газ. У 1949 вперше в світі в мартенівському цеху впроваджено систему вишарного охолодження печей. В 1960 стала до ладу пром. установка безперервного розливання сталі. В 1964 введено в дію потужний турбогенератор. З-д випускає чавун, сталь, прокат, виробництво яких весь час зростає. З 1967 з-д переведено на нову систему планування та економіч. стимулювання. На з-ді 1908—13 працювали відомі металурги М. К. Курако, І. П. Бардін, М. В. Луговцов. В 1940 за ініціативою нині Героя Соціалізму. Праці Л. К. Бубнова вперше в чорній металургії СРСР почалося соціалістич. змагання за випуск швидкісних плавкоз на замовлення. В 1966 з-д нагороджено орденом Леніна. В 1967 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна. На честь 50-річчя Великою Жовтня з-д нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

І. М. Ектов (Донецьк).

ДОНЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1924. Спочатку наз. Донец. губернський архів, 1925 — Донец. окружне архівне управління, з 1930 — Крайовий істор. архів промисловості Донбасу, з 1932 — Донец. держ. істор. архів. У 1938 з поділом Донец. обл. на Сталінську і Ворошиловградську Донец. архів перейменовано

на Сталінський обласний істор. архів, з 1941 — Державний архів Сталінської обл., з 1958 — Д. о. д. а. У 1943 документ. матеріали істор. архівів у містах Артемівську і Маріуполі ввійшли до складу фондів Сталінського облдержархіву. В Д. о. д. а. зібраний документ. матеріали дореволюц. і рад. доби. Склад дореволюц. фондів незначний: це залишки фондів кількох пром. підприємств, кам'яновугільних шахт та ін., переважна більшість їх має довідковий характер. Осн. матеріали — фонди рад. часу, які відображають боротьбу робітників і трудящих селян під керівництвом Комуністич. партії за встановлення і зміцнення Рад. влади, їхню самовіддану працю по будівництву соціалізму і комунізму. Архів разом з партархівом Донец. обкому КП України видав збірники документальних матеріалів: «Боротьба за владу Рад в Донбасі» (Сталіно, 1957), «Донбас в революції 1905—1907 рр.» (Сталіно, 1955. Вид. 2—1957), «Донбас—Кузбас» (Донецьк, 1964). Літ.: Коротченко К., Митьєва А. До історії розвитку архівної справи в Донецькій області. «Архіви України», 1967, № 6.

Г. І. Шувалова (Донецьк).

ДОНЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1924 в Донецьку. В його фондах — 68 тис. одиниць зберігання, у т. ч. 9 тис. в експозиції. Має 4 відділи: природи, історії дорад. періоду та історії рад. епохи м. Донецька, філіал у Макіївці, пересувний музей і пересувні виставки: «В. І. Ленін», «Наука і релігія», «Пам'ятники Донецької області» та «Місто Донецьк». Експозиція відділу природи розповідає про геол. будову, корисні копалини, рослинний і тваринний світ Донбасу. В залах відділу історії дорад. періоду показано історію краю від часів первісного суспільства до лютневої революції 1917. Відділ історії рад. епохи починається розповіддю про Велику Жовт. соціалістич. революцію і завершується широким показом Комуністич. будівництва на Донеччині. Експозиція музею обладнана апаратурою для демонстрування документальних кінофільмів та відтворювання магнітофонних записів. Г. О. Гусинський (Донецьк).

ДОНЕЦЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад у Донецьку. Засн. 1921 на базі Донецького гірничого технікуму. Інститут готує спеціалістів широкого профілю гірничої справи, металургії, будівництва, електротехніки, хім. пром-сті. У 1969/70 навч. р. мав ф-ти: гірничий, геолого-маркшейдерський, гірничо-електромех., мех., металург., електротех., хіміко-технологіч., інженерно-економічний, два вечірніх і заочних. Ін-т має загальнотех. ф-ти в Горлівці, Торезі, Єнакієвому, В Макіївці і Красноармійську має філіали. В ін-ті навчається понад 22 тис. студентів. За роки існування ін-т підготував понад 28 тис. спеціалістів. Кафедри його провадять н.-д. роботу. Наук. працівники ін-ту розробили й впровадили у виробн. нові прогресивні методи розробки гірських порід і збагачування корисних копалин, створили високоефективні типи устаткування та приладів. Кафедра історії КІПС працює над темою: «Комуністична партія в боротьбі за перемогу соціалізму і комунізму» (на матеріалах Донбасу). Ін-т має аспірантуру. У 1941 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Г. В. Малєєв (Донецьк).

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА — рад. республіка, проголошена на 4-му обласному з'їзді Рад робітн. депутатів Донецького й Криворізького басейнів, що відбувся 27—30.I (9—12.II) 1918 в Харкові. До її складу мали входити Харків. і Катеринос. губернії та прилегли до них пром. райони Обласі Війська Донсь-

кого (Ростов, Таганрог, Новочеркаськ тощо). «Донецький та Криворізький басейни, як область, яка має вже й тепер свою певну економічну господарську фізіономію, — писалося в рішенні 4-го обласного з'їзду Рад, — повинна мати власні органи економічного і політичного самоврядування, єдині органи влади, що організують у басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської республіки» («Літопис революції», 1928, № 3, с. 281).

4-й обласний з'їзд Рад обрав обл. к-т Рад у складі 5 більшовиків, 3 есерів, 1 меншовика і 2 безпартійних. 14.II 1918 обл. к-т створив Раду Нар. Комісарів Д.-К. Р. р. у такому складі: Артем (Ф. А. Сергєєв) — голова Раднарком у комісар нар. г-ва, Б. Й. Магідов — комісар праці, М. П. Жаков — комісар у справах освіти, С. Ф. Васильченко — комісар внутр. справ, В. Г. Філов — комісар суд. справ, М. Л. Рухимович — комісар військ. справ, А. З. Каменський — комісар держ. контролю, В. І. Межлаук — комісар у справах фінансів. Всі наркоми були більшовиками.

Раднарком Д.-К. Р. р. за час свого існування провів велику роботу, спрямовану на встановлення й зміцнення влади Рад, на розвиток госп. й культ. будівництва, на поліпшення добробуту трудящих мас і на здійснення декретів Рад. влади. Коли почалася австро-німецька окупація України 1918, Раднарком протестував проти загарбання окупантами тер. Д.-К. Р. р., мотивуючи це тим, що Д.-К. Р. р. — це автономна республіка Рос. федерації, не підвладна укр. націоналістам, на запрошення яких іноземні імперіалісти захоплювали Україну. Створення Д.-К. Р. р. було помилкою, оскільки воно не викликалося серйозною необхідністю, роз'єднувало революційні сили трудящих України, ослаблюло керівну роль індустріального пролетаріату Лівобережжя в боротьбі за перемогу Великого Жовтня, за владу Рад на Україні. На це не раз вказували донецьким більшовикам ЦК РСДРП (б) і особисто В. І. Ленін. Коли Артем 31.I (13.II) 1918 вперше повідомив Я. М. Свердлову про створення Д.-К. Р. р., Свердлов одразу телеграфував: «Видокремлення вважаємо шкідливим». В. І. Ленін, довідавшись, що керівники Д.-К. Р. р. відмовилися навіть від єдиного з Укр. Рад. Республікою фронту боротьби проти австронім. окупантів, написав у листі до Г. К. Орджонікідзе: «Що стосується Донецької республіки, передайте товаришам Васильченку, Жакову та іншим, що, як би вони не вхитрялися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Виниченка, все одно буде включена в Україну й німіч будуть її завойовувати. Через це зовсім безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з усією іншою Україною фронту оборони» (Л е н і н В. И. Полное собрание сочинений, т. 50, с. 50). Наступного дня на засіданні ЦК РКП(б) під головуванням В. І. Леніна, якому стало відомо про відмову керівних органів Д.-К. Р. р. надіслати делегатів на Другий Всеукраїнський з'їзд Рад, було ухвалено: «На скликаний український з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів повинні поїхати товариші з усієї України, в тому числі й з Донецького басейну. На з'їзді необхідно створити один уряд для всієї України. Всім партійним працівникам ставиться в обов'язок працювати разом над утворенням єдиного фронту оборони. Донецький басейн розглядається як частина України» [Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (Ноябрь 1917 г. — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1962, с. 66].

Виконуючи рішення ЦК РКП (б) й вказівки В. І. Леніна, парт. працівники Донбасу, насамперед Артем, виправили свої помилки. Артем і ряд ін. керівників Д.-К. Р. р. взяли активну участь у 2-му Всеукр. з'їзді Рад (17—19.III 1918), де заявили, що Донецько-Криворізька обл. має входити до складу Рад. України. Після з'їзду Д.-К. Р. р. припинила своє існування.

Літ.: Ленин В. И. Г. К. Орджоникидзе [Лист 14. III 1918]. Полное собрание сочинений, т. 50; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (Ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Історія Української РСР, т. 2. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967; Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку. «Літопис революції», 1928, № 3.

«ДОНЕЦКИЙ КОЛОКОЛ» — легальна більшовицька газета. Виходила в Луганську 30.X 1906 — 1.II 1907. Всього вийшло 20 номерів. З № 2 — орган Луганського к-ту РСДРП. Газета мала підзаголовок «Орган трудящих мас». Активну участь у газеті брав К. Е. Ворошилов. «Д. к.» публікував кореспонденції й статті з питань програми й тактики більшовиків, вів широку агітацію за виборчу платформу й список соціал-демократів у Держ. думу, висвітлював боротьбу робітників проти підприємців, професійний рух. Видання газети було припинено за постановою ген.-губернатора Пд. гірничо-заводського р-ну.

«ДОНЕЦКИЙ КОМУНИСТ» — щоденна газета, орган обл. к-ту Донецько-Криворізького басейну і Катеринос. к-ту КП(б)У. Видавався 1918—19 в Катеринославі. На сторінках «Д. к.» друкувалися декрети і розпорядження Рад, уряду РРФСР і Рад. уряду Укр. республіки, статті В. І. Леніна, М. І. Калініна, ін. діячів Комуністич. партії і Рад. уряду. В газеті вміщувалися матеріали і документи про героїчну боротьбу трудящих України проти австро-нім. окупантів та їхніх найманців — укр. бурж. націоналістів. «Д. к.» інформовав читачів про життя, працю і боротьбу за збереження завоювань Великого Жовтня трудящих братньої Росії і визволених районів України. Газета відіграла велику роль у згуртуванні трудящих навколо Комуністич. партії і мобілізації їх на боротьбу проти іноземних окупантів і петлюрівської Директорії.

«ДОНЕЦКИЙ ПРОЛЕТАРИЙ» — газета, орган обл. к-ту Донецько-Криворізького бас. і Харків. к-ту РСДРП (б) [з 14.III 1918 — РКП (б)]. Видавався у Харкові рос. мовою. Перший номер вийшов 2 (15).XI 1917. Першими редакторами були М. В. Копилов та В. О. Ватін (Бистрянський). До складу редколегії входили О. В. Смельянов (Сурик) — від обласного, Д. І. Ерде — від Харків. к-ту, Артем (Ф. А. Сергєєв), В. І. Межлаук і С. І. Разін. «Д. п.» послідовно викривав контрреволюц. суть Центр. ради, меншовиків та есерів, закликав трудящих стати на захист пролетарської революції і Рад. влади. В центрі уваги газети була пропаганда статей В. І. Леніна, документів VI з'їзду РСДРП (б) та перших декретів Рад. влади. Газета публікувала матеріали, що сприяли скликанню I-го Всеукр. з'їзду Рад. На сторінках «Д. п.» друкувались повідомлення про життя робітників, діяльність профспілок, про зміцнення союзу робітн. класу і селянства. «Д. п.» розповсюджувався у Харків., Катеринос. губ., в т. ч. у Донбасі. Останній, 114-й, номер газети вийшов 7.IV 1918 — за день до окупації Харкова австро-нім. військами. Під час денікінщини (1919) комуністи

Харкова видали два номери підпільної газети «Д. п.». Газета відіграла значну роль у боротьбі трудящих Донеччини, Катеринославщини і Харківщини за владу Рад.

С. Я. Слущевська (Київ).
«ДОНЕЦКИЙ ПРОЛЕТАРИ» — щоденна газета, орган Луган. к-ту РСДРП(б). Видавався 1 (14). VI 1917 — 31. III 1918 (№ 1—218) в Луганську тиражем 2,5—3 тис. примірників. До ред. колегії входили К. Є. Ворошилов (голова), Б. І. Вобликов (Вольський), Я. О. Істомін, А. З. Каменський, І. Х. Лутовинов (Юрій), О. І. Черв'яков, І. З. Каменський. Видавався на кошти робітників Донбасу. Вихід «Д. п.» був важливою політ. подією в житті країни. Газета вела боротьбу за *більшовизацію Рад*, рішуче викривала контрреволюц. політику Тимчасового уряду, угодовство меншовиків і есерів, зрадинство укр. бурж. націоналістів, висвітлювала боротьбу партії за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. Зміст і ідейно-політ. спрямованість газети визначалися рішеннями VII (Квітневої) конференції і VI з'їзду партії. На сторінках «Д. п.» вміщувалися статті В. І. Леніна, передруковані з «Правди». Багато місця в газеті відводилося кореспонденціям з різних місць країни, публікації листів робітників. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції газета рішуче закликала народ до повстання. «Д. п.» публікував перші декрети Рад. влади про мир, землю, про утворення робітн.-сел. уряду. Газета відіграла важливу роль у боротьбі трудящих Донбасу за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, в мобілізації сил на відсіч австро-нім. окупантам. З квітня 1918 замість «Д. п.» виходив «Луганський революційний вестник».

Лит.: Будяков В. П. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине. Х., 1958; Дмитриенко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967; Большевицкая периодическая печать (Декабрь 1900—октябрь 1917). Библиографический указатель. М., 1964.

М. Ф. Дмитрієнко (Київ).
ДОНІЙ Микола Романович (н. 27.IV 1908) — укр. рад. історик, професор (з 1964). Член КПРС з 1938. Н. в с. Липняжці (тепер Добровеличківського р-ну Кіровоград. обл.) в сім'ї робітника. В 1932 закінчив Одес. пед. ін-т. У 1932—49 — викладач історії КПРС у вузах України; 1949—54 — зав. кафедрою основ марксизму-ленінізму Київ. пед. ін-ту. В 1954—64 — директор, потім заст. директора Ін-ту історії партії ЦК КП України. З 1964 — ректор Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київ. ун-ті. Досліджує історію більшовицьких орг-цій України в період першої рос. революції, Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Большевицские организации на Украине в борьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции. В кн.: Великий Октябрь. М., 1958; Утворення комсомолу України. К., 1959 [у співавт.]; Шоста конференція КП(б)У. К., 1963; Ленінська «Іскра» і соціал-демократичні організації України. К., 1969 [у співавт.].

ДОНКОВ Федір Трохимович (16.II 1913 — 9.IV 1944) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Спаському-Лутовинові (тепер Мценського р-ну Орл. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1935. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. роти 107-ї танк. бригади 2-ї танк. армії 2-го Укр. фронту відзначився в Уманській операції 1944. 10.III 1944 його рота першою прорвалася в м. Умань. Екіпаж Д. захопив 2 фашист. прапори, знищив 4 танки «тигр», 1 танк «пан-

тера», 9 протитанк. гармат і бл. 300 фашистів. Загинув у бою.

ДОНСЬКИЙ КОМІТЕТ РСДРП — група соціал-демократів, яка діяла з травня по серпень 1898. Д. к. перебував у Ростові-на-Дону, куди переїхав з Катеринослава після арештів делегатів I з'їзду РСДРП, членів місцевої орг-ції КСДРП і розгрома друкарні «Рабочей газети». К-т встановив зв'язки з Київ., Катериносл., Луган., а також з районними орг-ціями РСДРП. З Києва і Катеринослава одержував нелегальні видання. К-т мав гектограф. Свої видання розповсюджував на шахтах, з-дах Катериносл. губ. та Облесті Війська Донського. Примірники виданих листівок і брошури «Лист до шахтарів» надіслав Київ. орг-ції РСДРП. Припинив свою діяльність у зв'язку з арештом його членів.

ДОНСЬКІ КОЗАКИ — найдавніша й найбільша частина російського козацтва. З'явилися на початку 16 ст. на Дону та його притоках спочатку як вільні поселенці. Здебільшого походили з рос. селян-утікачів та ін. пригноблених людей, які прагнули звільнитися від кріпацтва. Значну частину Д. к. з самого початку становили й селянвіткачі з України (черкаси), що заснували в 16 ст. гол. місто Д. к. — Черкаськ (з 1805 — Новочеркаськ). Сліди колонізації Дону українцями збереглися в побуті, мові Д. к. (тепер — населення Рост. обл. і Волгоград. обл. і Краснодар. кр.). У 16—17 ст. Д. к. займалися гол. чин. рибальським промислом, мисливством, видобуванням солі і скотарством. Оселялися Д. к. станицями. До кін. 17 ст. користувалися автономією. Козаки кожної станиці обирали свою старшину — отамана, осавула тощо. Для оборони від рос. кріпосників та іноземних загарбників, що намагалися захопити козацькі землі, окремі станиці об'єднувалися в Донське військо. Суспільно-політичний устрій Д. к. характеризувався свободою від кріпацтва, правом всіх козаків користуватися військ. угіддями, брати участь у військовому крузі (найвищий орган самоврядування). Але вищі посади у війську фактично завжди обіймали заможні (домовиті) козаки, які експлуатували «гольотьбу» (див. *Голота*) й середнє козацтво. З 2-ї пол. 16 ст. царський уряд використовував Д. к. як військ. силу. Їх споряджали в морські походи проти тур. і тат. феодалів. Постійними союзниками Д. к. у цих походах були *запорізькі козаки*, разом з якими вони не раз нападали на столицю Туреччини — Стамбул, здобували Трапезунт і протягом тривалого часу вели наступ на Азов (див. *зокрема, Азовське сидіння*). Між Д. к. і запорізькими козаками існував тісний братерський союз. Д. к. брали найактивнішу участь в антифеод. боротьбі в Росії, були організаторами й керівниками сел. повстань у 17—18 ст. (див. *Селянська війна під керівництвом Івана Болотникова 1606—07, Селянська війна під керівництвом Степана Разіна 1670—71, Булавинське повстання 1707—08, Селянська війна під керівництвом Омельяна Пугачова 1773—75*); в цих повстаннях брали участь й укр. козаки і селяни. Д. к. подавали братерську допомогу укр. народові у визвольній війні 1648—54. У 18 ст. царизм включив Д. к. до складу збройних сил Росії, ліквідував виборність на військ. посади, а старшин 1798—1800 прирівняв до офіцерів і поширив на них права *дворянства*. Козацтво було перетворено на замкнутий військ. стан, який царизм використовував проти нар. мас у своїй колоніальній політиці та для придушення революц. руху в країні. На Дону почало поширюватися поміщицьке землеволоніння й кріпацтво. Д. к. брали участь у всіх війнах Росії. У Вітчизняній війні 1812 брало участь до 60 тис.

Д. к. В роки 1-ї світової війни Д. к., з яких було створено 57 полків, зазнали великих втрат; серед них посилювалося класове розшарування. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917 білогвардійське офіцerstvo, очолюване Каледніним, намагалось перетворити Донську обл. на оплот контрреволюції, але більшість рядових Д. к. підтримала Рад. владу. Д. к. як військовий стан перестало існувати 1920 в зв'язку з ліквідацією козацтва. За часів Рад. влади на Дону відбулися докорінні соціальні й економічні перетворення, досягнуто видатних успіхів у госп. й культ. розвитку. В 1936 в Червоній Армії було створено кав. дивізії Д. к., які на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45 виявили мужність і героїзм у боях за Рад. Вітчизну.

Лит.: Из истории Дона (XVII—XX вв.). Сборник статей, в. 1. Ростов-на-Дону, 1956; Донское казачество в Отечественной войне 1812 г. М., 1942; Гусляков И. К. Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны 1648—1654 гг. В кн.: Воссоединение Украины с Россией. 1648—1654. М., 1954.

ДОНЦІ-ЗАХАРЖЕВСЬКІ — укр. поміщики, власники значних зем. маєтностей на Слобідській Україні в 17—19 ст. Походили з укр. козац.-старшинського роду. Г р и г о р і й Є р о ф і м о в и ч Д.-З. (р. н. невід.— п. 1690) — харків. полковник [1669—90]. Відзначився в боротьбі проти крим. татар. Очолюючи *Харківський полк*, 1680 і 1687 завдав значних поразок тат. грабінницьким загонам. За зорученням царського уряду керував будівництвом ряду фортець на Слобідській Україні. За його ініціативою 1685 було засновано *Ізюмський полк*. Його нащадки, обіймаючи посади харків. та ізюм. полковників, у 18 ст. перетворилися на великих поміщиків-землевласників.

Лит.: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования, т. 1. Х., 1905; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Историчний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954.

А. Г. Слюсарський (Харків).

ДОПОМІЖНІ ІСТОРІЧНІ ДИСЦИПЛІНИ — спец. науки, які досліджують різні групи джерел для з'ясування їхнього походження, змісту, а також мат.-тех. аналізу. Всі Д. і. д. можна поділити на дві групи. Перша вивчає сукупність джерел різних родів і видів специфіч. засобами даної дисципліни (архівознавство, археографія, джерелознавство, палеографія, історіографія, хронологія, метрологія, істор. географія, генеалогія, текстологія, філігранологія); друга досліджує види джерел з точки зору осн. особливостей їхнього змісту та форми (геральдика, сфрагістика, епіграфіка, дипломатика, нумізMATИКА). Питання Д. і. д. розробляють на Україні кафедра архівознавства Київ. ун-ту (виходить окрема серія «Вісника» ун-ту під назвою «Археологія і архівознавство»), Ін-т історії АН УРСР, у якому є відділ Д. і. д., та архівні органи УРСР, які видають збірники статей під назвою «Історичні джерела та їх використання». Питання Д. і. д. висвітлюються також у журн. «Архіви України», «Український історичний журнал».

Лит.: Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963.

В. І. Стрельський (Київ).

ДОРОГІЧИН (Д р о г и ч и н — давньорус. місто на Зх. Бузі, тепер містечко в Сем'ятинському повіті Бялостоцького воєводства ПНР). Був центром *Підляшши*. Археол. матеріали свідчать про існування Д. як сх.-слов. поселення з 7 ст. Вперше згадується в літописі під 1142. В 11—13 ст. Д. — один з найбільших ремісничо-торг. і політ. центрів на зх. окраїнах Київської Русі і Галицько-Волинського князівства. В Д. (біля підніжжя го-

родища) знайдено понад 10 тис. свинцевих плombs 11—13 ст. з різними зображеннями (святих, птахів, літер кириличного алфавіту, князівських родових знаків та ін.). Дослідники висунули ряд гіпотез про використання цих плombs як товарних або митних знаків, вислх печаток, позначок вартості хутрових грошей. В 30-х рр. 13 ст. князь Мазові Конрад захопив Д. і 1237 передав його нім. лицарям Добжинського ордену, яких хотів використати для боротьби проти ятвягів і Галицько-Волинського князівства. В березні 1238 (за ін. даними — 1237) війська Данила Галицького розгромили лицарів і повернули Д. В 1253 Данило Галицький обрав Д. місцем своєї коронації. Після смерті Данила Галицького (1264) Д. належав до володінь Шварна Даниловича (1264—69), Льва Даниловича (1269—1301), Юрія Львовича (1301—08). В 1-й пол. 14 ст. Д. захопила Литва. В 1520—69 Д. — центр Підляського воєводства Литовського великого князівства, 1569—1795 — у складі Польщі. В 1795—1807 належав Пруссії, з 1807 — Росії. В 1919 Д. загарбала бурж.-поміщицька Польща, 1939 в складі Зх. Білорусії возз'єднаний з БРСР. За рад.-польс. договором 21.IV 1945 повернутий Польщі. Розкопки, що їх провадили польс. археологи (1954—57), підтвердили належність Д. сх. слов'янам і остаточно спростували твердження про те, що Д. був столицею ятвягів.

Лит.: А вен а р и у с Н. П. Дрогичин Надбужский и его древности. В кн.: Древности Северо-Западного края, т. 1, в. 1. СПб., 1890; Лучицкий И. В. По поводу «дрогичинских древностей». Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», 1892, кн. 6; Болсуновский К. В. Дрогичинские плombs, ч. 1. К., 1894; Порпе А. Drohiczyn Stownik starożytności słowiańskich, t. 1. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1961; Włodaszkі В. Polska i Ruś 1194 — 1340. Warszawa, 1966. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ДОРОСТОЛЬСЬКА ОБОРОНА 971 — героїчна боротьба 30-тисячного війська великого князя київського *Святослава Ігоровича* проти 45-тисячного візант. війська, очолюваного імператором Іоанном I Цимісхієм. Закріпившись у Болгарії, Святослав 969 в союзі з болгарами розпочав воєнні дії проти Візантії. Візантійське військо з 23. IV до 22. VII 971 провадило облогу м. Доростола (тепер м. Сілістра НРБ), де були осн. військ. сили київ. князя. Незважаючи на чисельну перевагу візант. війська, руські воїни успішно відбивали атаки ворога. Прориваючись з оточення, військо Святослава завдало противникові великих втрат (загинуло бл. 20 тис. чол.). У численних битвах загинуло бл. 15 тис. і руських воїнів, було поранено кн. Святослава Ігоровича. 23.VII 971 Святослав змушений був підписати мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель. Візант. військо відкрило військову Святослава шлях на батьківщину і забезпечило його продовольством.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967. В. В. Грабоєвський (Львів).

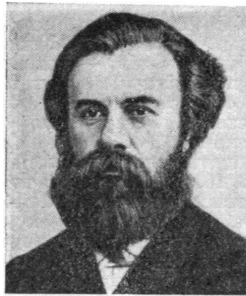
ДОРОФЕЄВ Олександр Іванович (1914—24.X 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944.) Н. у с. Овсяниковому (тепер Єльцовського р-ну Алт. кр.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. У 1942 закінчив Тамбовське кав. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 185-го гвард. стріл. полку 60-ї гвард. стріл. д-зії Пд. (потім 3-го Укр.) фронту відзначився при форсуванні Дніпра на Пд. від Дніпропетровська і в боях по утриманню і розширенню плацдарму на правому березі ріки (25—29.XI 1943). На чолі роти перший прорвався в с. Розумівку (тепер Запорізького р-ну Запоріз. обл.). Загинув у бою.

ДОРОФЕЄВ Олександр Петрович (н. 25.VIII 1895) — рад. військ. діяч, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комунистич. партії з 1942. Н. у с. Медвежій Горі (тепер м. Медвежогорськ Кар. АРСР) в сім'ї службовця. У 1916 закінчив Павлівське військ. уч-ще. В Рад. Армії з 1918. У 1925—28 — пом. нач. штабу стріл. полку, 1935—40 — нач. військової кафедри Білоцерк. с.-г. ін-ту. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 295-ї стріл. д-зії 3-го Укр. фронту відзначився при визволенні м. Херсона. Вночі проти 13.III 1944 д-зія форсувала Дніпро і 13.III після запеклих боїв визволила місто. З 1946 — командир стріл. бригади. З 1954 — в запасі.

ДОРОШЕНКО Михайло (р. н. невід. — 1628) — гетьман реєстрового козацтва [1625—28]. Вперше згадується в документах про Хотинську битву 1621 як козац. полковник і прихильник гетьмана П. К. Сагайдачного. Належав до козац. верхівки, яка домагалася угоди з шляхет. Польщею, сподіваючись дістати феод. привілеї й зрівнятися з польс. шляхтою. Д. брав участь у сел.-козац. повстанні 1625 під проводом М. Жмайла. Обраний гетьманом замість М. Жмайла, Д. уклав *Куркутську угоду 1625*, яка деякою мірою задовольняла козац. старшину (встановлювала старшині грошову платню, надавала їй зем. маєтності, збільшувала реєстр до 6 тис. чол.), але суперечила інтересам широких мас укр. козацтва (повертала всіх нерестрових козаків у підданство допольс. панів). Навесні 1626 Д. за наказом польс.-шляхет. уряду намагався захопити Запорізьку Січ, але внаслідок збройного опору запорожців змушений був відступити на о. Велика Хортяця, де залишив залозу з 1 тис. реєстрових козаків. За Д. було реорганізовано реєстрове козац. військо (створено 6 реєстрових полків: Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський і Черкаський). Загинув при облозі Кафи (тепер Феодосія Крим. обл.).

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Г о л о б у ц к и й В. А. Запорозьке казачество. К., 1957; Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2. К., 1896.

ДОРОШЕНКО Петро Дорофійович (1627—19.XI 1698) — гетьман Правобережної України [1665—76]. Походив з козац.-старшинського роду. Під час народно-визвольної війни 1648—54 брав участь у боротьбі проти шляхетської Польщі. В 1657 за дорученням Б. Хмельницького їздив на переговори до Швеції. Того ж року був призначений полковником *Прилуцького полку*. Після смерті Б. Хмельницького Д. підтримував старшинсько-шляхет. угруповання І. Виговського, брав участь у повстанні *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*. В зв'язку із скінченням І. Виговського з гетьманства Д. був позбавлений полковництва, але невдовзі гетьман Ю. Хмельницький призначив його полковником *Чигиринського полку*. Після поразки рос. військ і козаків під Чудновом і Слободими Д. разом з ін. представниками старшинської верхівки підписав ганебний *Слободищенський трактат 1660* про відрив України від Росії та приєднання її до Польщі. В 1663 правобережний гетьман П. Тетеря призначив Д. генеральним осавулом. Д. брав участь у загарбницьких походах польс. короля Яна II Казіміра на Лівобережну Україну. В 1665 став полковником *Черкаського полку*. Того ж року частина старшини проголосила Д. гетьманом Правобережної України. Порвавши з шляхет. Польщею, вступив у союз з Туреччиною і Крим. ханством. Зазнавши невдачі в боротьбі проти Росії за Лівобережжя, Д. звернувся до царського уряду з пропозицією возз'єднати Правобережну Україну на умовах скасування *Мос-*

М. П. Драгоманов.

Д. А. Драгунський.

ковських статей 1665, ліквідації *Андрусівського перемир'я 1667* і визнання його гетьманом всієї України. Після відмови царського уряду він, спираючись на допомогу крим. татар та загонів гетьмана І. Брюховецького, що зрадив Росію, намагався 1668 захопити Лівобережжя, але зазнав поразки від рос. військ, очолюваних Г. Г. Ромодановським. У 1669 старшинська група Д. всупереч бажанням нар. мас підписала угоду про перехід України під владу Туреччини. Коли за *Буцацьким мирним договором 1672* шляхет. Польща відмовилася від більшої частини Правобережної України, Росія дістала можливість, не порушуючи Андрусівського перемир'я 1667 з Польщею, почати війну проти тур. ставленика Д. за визволення Правобережжя від тур.-тат. іга. Позбавлений підтримки укр. народу, Д. 1676 капітулював перед військами Г. Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича. Деякий час Д. жив у м. Сосниці (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.), потім на вимогу царського уряду переїхав до Москви. В 1679—82 був воєводою у Вятці (тепер м. Киров). Останні роки життя провів у с. Ярполочму під Москвою. Діяльність Д. була ворожа життєвим інтересам укр. народу.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... т. 5—6. СПб, 1867—69; Летопись Самовидца. К., 1878; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. К. І. Стецюк (Київ).

«ДОСВІТНІ ВОГНІ» — журнал, орган ЦК Комунистич. Спілки Молоді Зх. України. Виходив нелегально 1935—37 як продовження журн. «Спартак» (1926—28, 1933), «Молодий Спартак» (1931—32, 1934) та «Комсомолец ЗУ» (1934—35). Усього вийшло 7 номерів, обсягом 8—12 стор. кожний. Друкувався в підпільній друкарні ЦК КПЗУ в с. Товмачі на Львівщині, переважно на цигарковому папері. Видання припинилося внаслідок поліцейських репресій. У журналі друкувалися матеріали про революц. боротьбу зх.-укр. молоді проти польс. окупантів, вмішувалися заклики до створення єдиного фронту молоді Зх. України. В журналі публікувалися також літ. твори (напр., переклади революц. віршів польс. поета В. Броневського). «Д. в.» відіграли значну роль у поширенні комуністич. ідей серед молоді Зх. України. Я. Р. Дашкевич (Львів).

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (псевд. — Кирило Василенко, Волинець, М. Галицький, М. Гордієнко, П. Кузьмичевський, П. Петрик, М. Толмачов, Українець, Чудак та ін.; 30.IX 1841—2.VII 1895) — укр. публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громад. діяч бурж.-демократич., потім — ліберально-бурж. напрямку. Н. в м. Га-

дячі (тепер Полт. обл.) в сім'ї збіднілого поміщика. В 1863 закінчив істор.-філолог. ф-т Київ. ун-ту. З 1864 — приват-доцент, з 1870 — доцент Київ. ун-ту. Свою наук. і пед. діяльність в ун-ті (1864—75) Д. присвятив в осн. історії стародавн. світу. Брав активну участь у діяльності київ. *громади*, очолюючи її ліве крило. Був зв'язаний з радикальною студент. молоддю, нелегальними народницькими гуртками. В 1875 Д. як політично «неблагонадійного» звільнено з ун-ту, і він, переслідуваний царизмом, емігрував за кордон, у Женеву, де 1876 заснував вільну укр. друкарню, в якій почав видавати на кошті київ. громади зб. «Громада» (1878—79, 1882), а потім разом з С. А. Подолинським і М. І. Павликом — журн. «Громада» (1880). Д. встановив зв'язки з передовою галицькою молоддю, передусім з І. Я. Франком і М. І. Павликом. З 1889 — професор Софійського ун-ту. Помер у Софії.

На формування суспільно-політ. і філософ. поглядів Д. мали вплив, з одного боку, твори М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка, О. І. Герцена, з другого — ідеї П.-Ж. Прудона. В поглядах на історію Д. був ідеалістом. Суспільний процес він розумів як поступальний розвиток політ. і моральних ідей, підпорядкованих внутр. законом прогресу. В політиці Д. був поборником прудонівського федералізму і анархізму. Політ. ідеалом Д. була федеративна д-ва, в межах якої, на основах адм. децентралізму і культурно-нац. автономії та інтернаціональних зв'язків, він бачив шлях до демократич. розв'язання нац. питання. Ототожнення централізму з деспотизмом і бюрократизмом зумовлювало й ін. помилки Д. Він негативно ставився до революц. диктатури взагалі і до диктатури пролетаріату зокрема. Ідеалом Д. була парламентарна бурж. республіка, причому зх.-европ. парламентаризм він прагнув поєднати з т. з. земським рухом (брошура «Лібералізм і земство в Росії»). В. І. Ленін критикував Д. за федеративну концепцію та заперечення держ. централізації. «Але не дозволено було б забувати, — писав В. І. Ленін, — що, відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно демократичний централізм. Щодо цього всяке міщанство взагалі і націоналістичне міщанство (покійний Драгоманов у тому числі) внесли таку плутанину в питання, що доводиться знов і знов приділяти час його розп'ятуванню» (Твори, т. 20, с. 28). Федеративна програма Д. відобразила ідеї сел., дрібнобурж. утопічного соціалізму 60—70-х рр. 19 ст. Д. належить ряд праць з історії України: «Передне слово до „Громади“», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропалі час» та ін. Критикуючи нерішучість й опортунізм рос. і укр. ліберальної буржуазії, разом з тим нападав на революц. рух і марксизм. Д. ніколи не додержувався послідовно революц. поглядів, з упередженням ставився до наук. соціалізму і його засновників. В. І. Ленін, відмічаючи позитивні моменти в ідеології Д. як критика лібералізму, засуджував і викривав його націоналістичну концепцію (див. *Ленін* В. І. Твори, т. 20, с. 28). У своїх працях Д. висловив судження з багатьох важливих питань історії України 14—1-ї пол. 19 ст. Істор. погляди Д. суперечливі і непослідовні. Вважаючи, що боротьба селян проти кріпосництва характерна для епохи феодалізму, Д., однак, скептично ставився до селянства як політ. сили. Д. критикував народництво за примітивний підхід до питання про соціалізм. У той самий час проголошував Запорізьку Січ «ембріоном... соціалістичних федерацій»; вся складна боротьба на Україні в 17 ст., на його думку, йшла під знаком наближення до соціалістич. ідеалів. Істор. концепцію Д.

критикували його сучасники як зліва (І. Я. Франко), так і справа (В. Б. Антонович). Д. з націоналістич. позицій оцінював польсь. визвольне повстання 1863—64 («Історична Польща і великоросійська демократія»), за що В. І. Ленін гостро критикував Д., називаючи його «українським міщанином» (Твори, т. 20, с. 398).

Д. був одним з найвидатніших укр. публіцистів 19 ст. Його публіцистичні твори залишили помітний слід в історії суспільно-політ. думки в Росії. Гол. темою їх була боротьба проти нац. і соціального поневолення народів рос. царизмом і Австро-Угорщиною. Його бойові памфлети («Внутрішнє рабство і війна за звільнення», «Турки внутрішні і зовнішні» та ін.) гнівно розвінчували реакційну політику царизму. Деякі з них, як, напр., памфлет «До чого довоюєшся?» (1878), друкувалися в підпільних народницьких друкарнях. У багатьох статтях («Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін.) у зх.-укр. періодичних виданнях «Друг», «Світ», «Народ», «Хлібороб», «Буковина» тощо Д. рішуче виступав проти бурж.-націоналістич. планів відриву України від Росії, викривав укр. бурж. націоналістів, особливо галицьких «народовців», і великодержавницькі тенденції рос. шовіністів і галицьких «москвофілів». У своїх працях Д. підкреслював прогресивне значення спільного істор. розвитку рос. і укр. народів. Він багато також зроби, щоб подолати «історичну прірву» між Наддніпрянською Україною і Галичиною.

Д. як літ. критик відіграв видатну роль у розвінчання бурж.-націоналістич. фальсифікації укр. та рос. літ. процесів і їхніх взаємозв'язків. Велика заслуга Д. в пропаганді укр. л-ри серед слов. народів і народів Зх. Європи. Як фольклорист Д. високо оцінював виховну і пізнавальну роль нар. творчості, вважав її духовним надбанням трудового народу. Д. опублікував багато праць, присвячених укр. нар. творчості (Історичні пісні малоруського народу, т. 1—2. К., 1874—75, у співавт. з В. Б. Антоновичем; Малоруські народні перекази і оповідання. К., 1876; Нові українські пісні про громадські справи. Женева, 1881; Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст., ч. 1—2. Женева, 1883—85). Багатогранна наук., літ.-критична й публіцистична творчість і громад. діяльність Д., незважаючи на наявність у них суперечливих елементів, в цілому була досягненням укр. передової суспільної думки 70—90-х рр. 19 ст. Д. не був послідовним у своїй політ. боротьбі та істор. поглядях. Він належав до прогресивної демократич. частини інтелігенції, яка захищала інтереси народу, виступала проти самодержавства й кріпосництва та його залишків, засуджувала нац. обмеженість рос. шовіністів і укр. бурж. націоналістів. Д. виступав за братерську єдність слов. народів, за зближення їх на прогресивних засадах, обстоював право укр. народу на розвиток своєї нац. культури, а союз України з Росією визнавав обов'язковою передумовою незалежності укр. народу.

Тв.: Про українських козаків, татар та турків. К., 1876; Галицько-руське письменство. Львів, 1876; Шевченко, українофілія й соціалізм [Передмова І. Франка]. Львів, 1906; Микола Іванович Костомаров. Львів, 1901; Козаки. Львів, 1906; Розвідки про українську народну свовісність і письменство. В 4 т. Львів, 1899—1906; Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Буциньським. 1871—1877. Львів, 1910; Листи до Ів. Франка і інших. т. 1—2. Львів, 1906—08; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895), т. 1—8. Львів — Чернівці, 1910—11; *Собрание политических сочинений*. В 2 т. Париж, 1905—06.

Літ.: *Ленін* В. І. Твори. Вид. 4: г. 5. Гонимі земства і аннібали лібералізму; т. 20. Критичні замітки з національного питання. — Про право націй на самогиз-

начення; т. 34. Г. В. Плеханову [Лист 30.VII 1901]; Луначарський А. Шевченко і Драгоманов. В кн.: Пам'яті Михайла Драгоманова. Х., 1920; Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 35, кн. 8; Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Львів, 1896; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. М., 1960; Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50—70-х років XIX ст. К., 1959; Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959; Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. К., 1964; Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. К., 1965; Сокуренько В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов, 1966; [Сарбей В. Г. Антицаристська публіцистика М. П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксистсько-ленінізму. — Дмитриченко В. С., Рудько М. П. Соціалістичні погляди М. П. Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х років XIX ст. — Іванова Р. П. М. П. Драгоманов і революційне народництво (Друга половина 70-х — початок 80-х рр. XIX ст.). — Злупко С. М. М. П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині]. «Український історичний журнал», 1966, № 9. О. І. Дей (Київ).

ДРАГУНСЬКИЙ Давид Абрамович (н. 15.II 1910) — рад. військ. діяч, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), ген.-лейтенант танк. військ. Член КПРС з 1931. Н. в Святську (тепер Новозибківського р-ну Брян. обл.) в сім'ї ремісника. В Рад. Армії з 1933. В 1936 закінчив Саратовську бронетанк. школу. В 1938 воював з япон. мілітаристами біля оз. Хасан. У 1941 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. батальйону і танк. бригади воював на Зх., Пн.-Кавказькому, Калінін., Ворон., 1-му Укр. фронтах. Відзначився при визволенні Києва (1943), форсуванні р. Вісли, штурмі Берліна, визволенні Праги. Після війни — на командних посадах в Рад. Армії. В 1950 закінчив Академію Генштабу. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 73.

ДРАНИЙ Семен Олексійович (1667—1708) — один з керівників *Булавинського повстання 1707—08*. У 1707 очолював боротьбу повсталих козаків, які жили по Сіверському Діпцю, проти карального війська Ю. В. Долгорукого. 8 (19).VI 1708 повстанські загони під проводом М. Голого розгромили на р. Уразовій каральний загін Сумського полку, який за наказом царського уряду брав участь у придушенні повстання. В липні 1708 повстанці під м. Тором (тепер м. Слов'янськ Донец. обл.) в урочищі Крива Лука зазнали поразки від царських військ. Д. загинув у бою.

ДРАХМА (грец. δραχμή) — осн. грошова і вагова одиниця в Давній Греції. Д. карбували з срібла. Вага Д., залежно від грошово-вагової системи, дорівнювала: егінської — 6,07 г, перської — 3,6 г, аттичної — 4,25 г, хіоської — 3,93 г тощо. Номінал великих срібних монет обчислювали в Д.: декадрахма (10 Д.), тетрадрахма (4 Д.), дидрахма (2 Д.) та ін. Були також гемідрахми — 1/2 Д. Усі античні держави Північного Причорномор'я карбували Д.: Пантикапей з 6 ст. до н. е., Ольвія в 1-й пол. 4 ст. до н. е. і Тіра в серед. 4 ст. до н. е. за егінською системою, Херсонес Таврійський з 1-пол. 4 ст. до н. е. за перською і хіоською системами. В 4—1 ст. до н. е. Пантикапей, Ольвія і Херсонес карбували Д. за аттичною, а також хіоською системами.

Лит.: Зограф А. Н. Античные монеты. М.—Л., 1951. В. П. Аногін (Київ).

ДРЕВЛЯНИ — одне із сх.-слов. племен (союз племен), яке в 6—12 ст. жило на Поліссі на Правобережжі Дніпра. На Пн. землі Д. доходили до

Повстання древлян проти князя Ігоря 945. Мініатюра з Радзівіллівського літопису. 15 ст.

р. Прип'яті, на Пд. — до річок Здвижу й Теререва, на Сх. — до Дніпра, на Зх. — до межиріччя Случі й Горині. Найбільшими містами Д. були Іскоростень (Коростень), Вруччї (Овруч), Малин, Городськ та ін. До входження в Київську Русь землі Д. становили самостійне князівство з центром в Іскоростені. В 884 кн. князь Олег підкорив Д., але після його смерті (912) вони вийшли з-під влади Києва. В 914 кн. князь Ігор знову підкорив Д., у яких, однак, залишився свій князь. У 942 відбувалися збройні сутички між військами кн. князя й Д., які прагнули стати незалежними від Києва. В 945 вибухнуло повстання Д. (див. *Древлянське повстання 945*). В 946 кн. Ольга придушила повстання й ліквідувала древлянське князівство. Сх. частину земель Д. з центром у м. Вруччї було включено до Київ. князівства. Д. займалися землеробством, скотарством і ремеслами (залізоплавильним, виробленням з овруцького шиферу пряслиць тощо). Останній раз Д. згадуються в літопису під 1136, коли князь Ярополк подарував їхню землю Десятинній церкві. З Д. пов'язують *Корчацький могильник*, *Луку-Райковецьку* та багато ін. археол. пам'яток.

Лит.: Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным. «Советская археология», 1960, № 1. Р. І. Визькев (Київ).

ДРЕВЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 945 — найраніше із засвідчених писемними джерелами повстання нар. мас у Давній Русі. Викликане спробою кн. Ігоря провести 945 повторний збір данини в землі *древлян*. Під час повстання Ігоря було вбито. З повстання скористалася древлянська феод. верхівка на чолі з кн. Малом, щоб відокремитися від Києва. В 946 Д. п. придушила кн. Ольга, яка, проте, мусила провести певну регламентацію збору данини.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967.

ДРЕГОВИЧІ — одне із сх.-слов. племен (союз племен), яке жило між Прип'яттю і Зх. Двіною. Згадуються в «Повісті временних літ». Вважають, що назва «Д.» пов'язана з давньорус. словом «дрягва» — болото і вказує на характер місцевості, де жило це плем'я. Найбільшими містами Д. були Туров, Клецьк, Случьк та ін. Землі Д. становили самостійне князівство з центром у м. Турові. В 10 ст. це князівство ввійшло до складу Київської Русі. Київ. князь *Володимир Святославич* під час поділу Русі на уділи більшу частину землі Д. включив до Туровського князівства, пн.-зх. час-

тина відійшла до Полоцького князівства. За археол. даними, Д.—землеробське населення, яке займалося також промислами й ремеслами (обробка заліза, гончарство тощо). Відомо багато пам'яток Д. 9—10 ст. (залишки поселень, курганні могиляники з трупопоселеннями). В курганах Д. 11—12 ст. виявлено поховання з трупокладеннями іноді в труні або в зрубі з двосхилим дахом.

Лит.: Довнар-Запольский М. В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия. К., 1891; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951.

ДРИНОВ Марин Степанович (2. XI 1838 — 13. III 1906) — болг. і рос. історик, філолог, громад. діяч, з 1898 — член Петерб. АН. Н. в Панагюриште (тепер НРБ). З 1858 жив у Росії. Вчився в Південнослов. пансіоні в Києві. В 1865 закінчив Моск. ун-т. З 1869 — голова Болг. книжкового т-ва. З 1873 Д. — професор слов'янознавства Харків. ун-ту (з перервою 1878—79, коли він був міністром освіти Болгарії. Один з авторів першої болг. конституції). З 1877 — секретар, з 1890 — голова *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті*. Заклав основи болг. істор. науки. Автор багатьох праць з історії південнослов. народів, в т. ч. болг. народу. Довів раннє заселення Балкан слов'янами. В Харків. ун-ті багато зробив для виховання болг. і рос. славистів. Сприяв розвитку рос.-болг. культ. зв'язків.

Тєл.: Сьчинения, т. 1—3. София. 1909—15; Р о с. п е р е к л. — Заселение Балканского полуострова славянами. М., 1873; Южные славяне и Византия в X веке. М., 1876.

ДРІБНА БУРЖУАЗІЯ — клас товаровиробників у системі товарного виробництва, який володіє дрібною власністю, але джерелом доходу має виключно або гол. чин. власну працю. Залежно від сфери власності й застосування своєї праці Д. б. поділяють на сільську (більшість селян, дрібні фермери) та міську (ремісники, кустарі, дрібні торговці тощо). Д. б. займає проміжне становище між осн. класами капіталістич. суспільства — буржуазією і пролетаріатом. Д. б. властива двоїстість: як власники, вони схиляються до угод з буржуазією, як трудивники, що зазнають експлуатації, дрібні товаровиробники тяжіють до пролетаріату. «Дрібний буржуа, — писав В. І. Ленін, — перебуває в такому економічному становищі, його життєві умови такі, що він не може не обманюватися, він тяжіє мимоволі і неминуче то до буржуазії, то до пролетаріату. Самостійної „лінії“ у нього економічно бути не може» (Твори, т. 25, с. 176). Селянство і міська Д. б. виступали гол. резервом буржуазії в її боротьбі проти феодалізму, за встановлення свого політич. панування, були рушійною силою бурж. революцій серед. 17 — кінця 18 ст. Коли на істор. арену виступив пролетаріат як могиляник системи найманого рабства, Д. б., в силу рабської прив'язаності до приватної власності, почала зраджувати свої революц.-демократичні традиції. В бурж. революціях середини 19 ст. частина селянства і Д. б. міста виступили на боці контрреволюц. буржуазії і цим сприяли поразці революції.

Економіч. основу існування класу дрібних товаровиробників становить дрібне товарне виробн., яке внаслідок діяння властивого йому закону розвитку розпорощується, витісняється великим капіталом. Для дрібного виробн. характерні відстала техніка, низький рівень доходів, нестійке екон. становище. Звідси істор. тенденція еволюції Д. б. до занепаду, розшарування. Мізерна кількість її збагачується і може вибитися в капіталістич. підприємці, осн. ж маса розорюється, поповнюючі

лави пролетаріату. Розвиток капіталізму, що супроводиться нагромадженням капіталу на одному полюсі, відносним, а то і абсолютним зuboженням мас — на другому, веде до різкого погіршення становища дрібного товаровиробника. В багатьох своїх працях В. І. Ленін розкрив високий ступінь класового розшарування («розселювання») укр. села в період проц. розвитку. «Усе пореформене сорокаліття, — зазначав В. І. Ленін — є один суцільний процес цього розселювання, процес пологого, болісного вмирання» (Твори, т. 4, с. 384). Нестійкість екон. становища Д. б., як проміжного класу, позбавленого міцних внутр. зв'язків, породжує її політич. нерівноваженість, а також анархічність, психологію мішанського індивідуалізму, дрібновласницький інстинкт. Дрібнобурж. ідеологія має суперечливий характер, є ідеологією угодиництва і класового примирення. На безправ'ї, неписьменності й забитості дрібного буржуа тримаються передуси старовинні взагалі, і найглибші з них — передуси нац. егоїзму, нац. обмеженості. На цьому ґрунті тримався, напр., укр. бурж. націоналізм — від крайнього правого до ліберального та бурж. демократичного. Носіями ідеології укр. бурж. націоналізму виступали укр. бурж. і дрібнобурж. партії, які розпалювали в нар. масах і експлуатували на свою користь ідею нац. відчуженості і виключності, прагнули підірвати єдність дій і дружбу трудящих України і Росії в спільній боротьбі проти гнобителів. Дрібнобурж. елементи, що розорюються й поповнюють лави пролетаріату, вносять в його середовище свої «ілюзії», передуси, дрібнобурж. психологію, що призводить до ревізіонізму, опортунізму різних гатунків, анархізму в робітн. русі. За цих умов завдання пролетарського авангарду полягає в тому, щоб, з одного боку, ширше залучати дрібнобурж. маси на свій бік, а з другого, — оберегти робітн. рух від шкідливого впливу дрібнобурж. ідеології. Процес розорення Д. б. відбувається особливо інтенсивно в епоху імперіалізму. Становище Д. б. різко погіршується в період виникнення держ.-монополістич. капіталізму. Встановлення екон. і політ. панування монополій, екон. кризи, інфляція, світові війни сприяли розоренню дрібних товаровиробників міста і села. Розвиток держ.-монополістич. капіталізму дав монополіям нові засоби для посилення експлуатації і розорення Д. б. (контроль за процесом обігу, кредитна і податкова політика тощо). Внаслідок усього цього Д. б. розвинутіші капіталістич. країни, які колись вважалися «селянськими», перетворилися на меншість населення і животіє лише ціною надмірної праці, зменшення споживання нижчого за нормальний рівень. В США (за даними перепису населення 1964) кількість ферм в порівнянні з 1940 зменшилася вдвічі, причому 52% цього скорочення припадало на 60-і роки. Зменшується питома вага сільс. населення в зх.-європ. капіталістич. країнах. Вона становила 1964 у Франції — 19%, у ФРН — 11%, в Італії — 25%, 1961 у Нідерландах — 10%. Капіталізм завжди був ворогом селянства. Своєрідність нинішньої еволюції соціальної структури капіталістич. села цих країн полягає в тому, що з усією гостротою стало питання про долю селянства взагалі, про зникнення його з істор. арени. Активну роль у справі «розселювання» бере на себе бурж. д-ва. Розвиток капіталізму підтвердив висновок основоположників наук. комунізму про неминучість диференціації і витіснення Д. б., розвінчав романтичні утопії дрібнобурж. філософії і політекономії (Ж.-Ш.-Л. де Сімонді, П.-Ж. Прудон, народники), які прагнули увічнити дрібне товарне виробництво, а також ранньореформістські теорії «сталості» дріб-

ного товаровиробництва (Е. Бернштейн, Е. Давид) і новітні твердження бурж. ідеологів про трансформацію селянина в капіталіста. В умовах імперіалізму дрібнобурж. маси все більше виявляють свою схильність підтримувати робітн. клас у його боротьбі проти буржуазії і всеваддя великого капіталу. В. І. Ленін глибоко обгрунтував питання про роль Д. б., насамперед, як резерву пролетаріату в революції, і викрив неспроможність твердження лідерів 2-го Інтернаціоналу, а також меншовиків, троцькістів про те, ніби все селянство становить суцільну реакційну масу. В період Великої Жовтн. соціалістич. революції ленінська партія зуміла завоювати трудящі маси селянства на сторону пролетаріату і організувала союз цих двох класів під керівництвом робітників. Цей союз став могутньою суцільною силою в боротьбі проти самодержавства, влади поміщиків і капіталістів, за утвердження *диктатури пролетаріату*. Важливе значення в боротьбі за створення союзу робітн. класу і трудового селянства мав розгром дрібнобурж. партій в ході жорстоких класових битв. Період громадян. війни 1918—20 був періодом розвалу, повного ідейного і організаційного розгрому дрібнобурж. націоналістич. партій на Україні. Союз робітн. класу з трудовими прошарками Д. б. при керівній ролі робітничого класу набирає особливого значення в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Керівництво дрібнобурж. масою В. І. Ленін розглядав як одну з нових форм класової боротьби, що виникла в перехідний період. Правильне визначення політики робітн. класу щодо Д. б. — це одне з гол. завдань соціалістич. будівництва. Здійснити соціалістичні перетворення — «це значить також, — вказував В. І. Ленін, — знищити дрібних товаровиробників, а їх не можна прогнати, їх не можна придушити, з ними треба ужитися, їх можна (і треба) переробити, перевиховати тільки дуже довгою, повільною, обережною організаторською роботою» (Твори, т. 31, с. 25). В наш час Д. б. і, передусім, селянство в залежних країнах Азії, Африки, Лат. Америки виступає однією з гол. рушійних сил у боротьбі проти залишків колоніалізму, проти нац. поневолення, за екон., політ. і нац. незалежність. Досвід Рад. Союзу та ін. братніх соціалістич. країн показує, що після перемоги пролетарської революції партія робітн. класу може перевиховати дрібнобурж. маси й залучити їх до справи соціалістич. будівництва, забезпечує соціалістичні перетворення дрібнотоварного виробн. шляхом кооперування (див. *Колективізація сільського господарства, Кооперація*).

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Манифест Комуністичної партії; т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині. — Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «друж народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве; т. 15. Марксизм і ревізіонізм; т. 25. З якого класового джерела приходить і «прийдуть» Кавеньякі?; т. 29. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Доповідь про роботу на селі 23 березня; т. 32. Про продовольчий податок, т. 33. Про кооперацію; Надель С. Современный капитализм и мелкая буржуазия. «Мирная экономика и международные отношения», 1960, № 12; Городские средние слои современного капиталистического общества. М., 1963 (бібліогр. с. 545—557). М. М. Литовченко (Київ).

ДРОГОБИЦЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1919 — збройний виступ трудящих м. Дрогобича 14—15. IV 1919 проти контрреволюц. бурж.-націоналістичного уряду т. з. «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР). Причиною повстан-

Дрогобицький краєзнавчий музей.

ня було обурення трудящих антинар. внутр. і антирад. зовн. політикою ЗУНР. Безпосереднім приводом до Д. з. п. стала спроба дрогобицької «Національної ради» роззброїти загоми місцевої міліції, яка була під впливом комуністів. Повстання очолив ревком, керівне ядро якого становили комуністи В. Ф. Коцько, І. М. Кушнір, Г. І. Михаць. Повстання почалося 14 квітня. Повсталі робітники і солдати захопили пошту, телеграф, вокзал, призначення суду, військ. склад, штаб гарнізону. Була створена Рада робітн. і солдат. депутатів. В її наказі і зверненні до населення проголошувалось повалення в Дрогобичі влади уряду ЗУНР і встановлення влади Рад. Рада надіслала вітання Укр. Рад. урядові, в якому висловлювалося прагнення трудящих Дрогобиччини до воз'єднання з Рад. Україною. В зв'язку з переможним наступом Червоної Армії, що підійшла до кордонів Сх. Галичини, і перемогою соціалістич. революції в Угорщині керівники повстання мали намір поширити його на всю тер. Сх. Галичини і виступити єдиним фронтом з Рад. Україною і Рад. Угорщиною. Зосередивши проти повстанців значні військ. сили, укр. бурж. націоналісти 15 квітня жорстоко придушили повстання. Понад тисячу чол. було заарештовано, 3 страчено, 15 засуджено на довічне ув'язнення. Д. з. п. було одним з перших масових збройних виступів трудящих Зх. України проти соціального гноблення і укр. бурж. націоналістів, за воз'єднання з Рад. Україною. Воно свідчило про величезний вплив Великої Жовтн. соціалістич. революції на революц.-визвольний рух трудящих зх.-укр. земель і мало велике значення для дальшого розвитку революц. подій на Зх. Україні.

Лит.: МIRONOV B. Дрогобицьке повстання К., 1930; Купрянець Й. Дрогобицьке повстання. «Радянський Львів», 1949, № 8; Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965.

Є. М. Галушко (Львів).

ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1940 в Дрогобичі. В роки тимчасової окупації

Дрогобича нім.-фашист. військами частину експонатів було знищено. Після визволення міста від гітлерівців музей у серпні 1944 відновив роботу. В музеї відділи: природи, історії дорад. періоду та історії рад. суспільства. Відділ природи знайомить з природ. багатствами, рослинним і тваринним світом Прикарпаття Львів. обл. Серед експонатів — бл. 300 видів птахів, які водяться на території краю. Відділ історії дорад. періоду знайомить з життям, побутом і культурою населення краю з найдавніших часів до встановлення Рад. влади. Тут показано знаряддя праці, глиняний та дерев'яний посуд, квітки, що їх вживали на означення відбування панщини, печатка м. Самбора 1666, документ про надання магдебурзького права м. Старому Самбору 1782, цеховий прапор ткачів с. Скелівки, цехові вироби тощо. Документ, матеріали розкривають героїчну боротьбу трудящих проти соціального і нац. гніту, за возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР. Відділ історії рад. суспільства містить матеріали і документи про возз'єднання Зх. України з Рад. Україною, про соціалістич. перетворення за роки Рад. влади, боротьбу трудящих за побудову комунізму. Привертає увагу мистецтво нар. умільців — трускавецьких різьбярів на дереві. О. С. Сивоїтін (Дрогобич).

ДРОГОБИЦЬКИЙ РОЗСТРІЛ 1911 — розстріл австро-угорськими військами 19 червня трудящих Дрогобича під час виборів до австр. парламенту. В день виборів виборців змушували пройти через три шеренги війська і показувати виборчі бюлетені. Обурені порушенням принципу таємного голосування, виборці на чолі з слюсарем Дмитром Татарським та муляром Миколою Кушніром вимагали припинити це знущання. Комісар поліції наказав поліції, жандармам і військам стріляти у виборців, внаслідок чого було вбито 24 і поранено 47 чол. Довідавшись про криваві події, на підтримку робітникам у Дрогобич почали сходитися селяни з сіл Михайлівців, Почаєвців. Щоб придушити виступ трудящих, у Дрогобич було швидко направлено 10 рот піхоти, 3 ескадрони кавалерії. *Лит.*: Д у д к е в и ч Б. Як проходили вибори в Західній Україні за часів Австро-Угорщини та панської Польщі Львів, 1950. П. В. Свєжинський (Львів).

ДРОГОБИЧ Юрій (К о т е р м а к Юрій з Дрогобича; бл. 1450—4. II 1494) — український вчений і освітній діяч; перший укр. автор друкованої книги. Н. в Дрогобичі в незаможній сім'ї. Наприкін. 1468 або на поч. 1469 вступив до Краків. ун-ту, де здобув наук. ступені бакалавра (1470) і магістра (1473). Пізніше вчився в ун-ті медицини і вільних мистецтв у Болоньї, де став доктором філософії (бл. 1478) і медицини (бл. 1482), 1478—79 і 1480—82 читав лекції з астрономії, а на 1481—82 був обраний ректором. Підтримував тісні зв'язки з визначними італ. вченими-гуманістами. З 1487 — професор Краків. ун-ту. 7. II 1483 у Римі видано книгу Д. «Прогностична оцінка поточного 1483 року» (латин. мовою), в якій, крім ненаукових астрологічних прогнозів, було вміщено відомості з географії, астрономії, метеорології, зроблено спробу визначити, в межах яких геогр. довгот розташовані Москва, Вільнось, Львів, Дрогобич тощо. У книзі Д. зазначав, що населенню християн. країн загрожують «великі небезпеки... у зв'язку з пригнобленням князями і панами»; висловлював упевненість у здатності людського розуму пізнати закономірності світу. В паризьких б-ках збереглися копії двох астрологічних трактатів Д., а у Баварській держ. б-ці в Мюнхені — його прогноз на 1478, переписаний нім. гуманістом Г. Шеделем. Ці праці свідчать про ґрунтовну обізнаність Д. з античною і середньовічною літературою.

Та.: Iudicium prenosticon Anni Mccccxxxiii currentis Magistri Georgii Drobohic z russia almi studii Bono-niensis artium et medicine doctoris. Romae, 1483. *Лит.*: І с а в е в и ч Я. Д. Юрій з Дрогобича. «Український історичний журнал», 1960, № 4.

ДРОГОБИЧ — місто обл. підпорядкування Львів. обл. УРСР, центр Дрогобицького р-ну, в передгір'ях Карпат, на р. Тисьмениці (бас. Дністра). Вузол залізнич. і автомобільних шляхів. 57,5 тис. ж. (1969). Перші відомості про Д. належать до часів *Київської Русі*. За легендою, в серед. 11 ст. на тер. тепер. Д. було село Бич, зруйноване під час тат.-монг. навали. Згодом на тому ж місці виникло нове село — Другий Бич (звідси Дрогобич). У 40-х рр. 14 ст. Д. в складі Галицької землі загарбали польсь. феодалі. В 15—16 ст. населення Д. вело постійну боротьбу проти польсь. старост, яким було підпорядковане міське самоврядування. Після першого поділу Польщі (1772) Д. відійшов до Австрії. Під час революції 1848 у Д. відбувалися виступи проти австр. уряду. З серед. 19 ст. на тер. тепер. Д. почалися розробки озокериту, пізніше — нафти і горючого газу. В 1900—10 виникли нафтопереробні підприємства. Д. став одним із значних центрів формування пролетаріату в Галичині. В 1905 в Д. відбулися демонстрації солідарності з революц. пролетаріатом Росії. В 1911 робітники Д. виступили з протестом проти обмеження австр. урядом виборчих прав трудящих (див. *Дрогобицький розстріл 1911*). В роки 1-ї світової війни Д. зазнав жорстокого руйнування; трудяще населення, бл. 27 тис. чол., було приречене на голод. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Д. уже в січні 1918 відбувся антивоєнний і антиімперіалістич. страйк. У листопаді 1918 в Д. виникла одна з перших у Сх. Галичині комуністич. груп на чолі з В. Ф. Коцком, І. М. Кушніром, Г. І. Михаєм. Трудящі Д. вели збройну боротьбу проти бурж.-націоналістич. уряду ЗУНР, за владу Рад (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). В 1919 Д. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В Д., як і на всіх зх.-укр. землях, панівне становище в економіці займали іноземні капіталісти, які по-хижацькому експлуатували природні багатства. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за свої права, за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1923, 1932, 1934, 1936 в Д. проходили знач. страйки робітників. У 1939 Д. у складі Зх. України возз'єднано з Рад. Україною. В 1939—59 Д. — обл. центр. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 1. VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 6. VIII 1944 Рад. Армія визволила Д. З 1959 — райцентр Львів. обл. За роки Рад. влади зросли економіка й культура міста. Д. — один з найбільших пром. центрів Львів. обл. з розвинутою нафтопереробною, маш.-буд., деревооброб., легкою і харч. пром.-стю. Вмісті працюють виробничі об'єднання «Дрогобицька нафтопереробка» (нафта надходить по нафтопроводу з Борислава); газової апаратури, автокрановий, соляний, лікero-горічаний, плодоконсервний з-ди; швейна фірма «Зоря», пром. і харч. комбінати, м'ясокомбінат і хлібокомбінат. Педагогічний інститут, філіал Львівського політехнічного інституту, нафтовий і механічний технікуми, музичне та торговельно-кооперативне училища; 13 загальноосвітніх і 1 музична школи. Музично-драматичний театр, Прикарпатський ансамбль пісні і танцю, історико-краєзнавчий музей. Архітектурні пам'ятки — дерев'яні церкви Юра (17 ст.), Воздвиженська (збудована до 1636). У Д. вчився, деякий час жив і працював І. Я. Франко. Його ім'я присвоєно пед. ін-тові і серед. школі. За

9 км на Пд. від Д. — відомий бальнеологічний курорт *Трускавець*.

ДРОЗДЕНКО Василь (р. н. невід. — п. 1665) — брацлавський полковник, один з керівників нар. повстань на Правобережній Україні 1664—65. У 1656 був сотником в укр. козац. війську, яке діяло в Білорусії. Прихильник возз'єднання України з Росією, Д. з поч. 60-х рр. 17 ст. вів на Брацлавщині боротьбу проти правобережних гетьманів П. Тетері, С. Отари, П. Дорошенка. В 1664 очолює повстання на Брацлавщині. Повстанці під проводом Д. діяли разом з загонами брацлав. полковника І. Сербина й овуцького полковника Децька. Навесні 1665 повстанське військо на чолі з Д. (за деякими даними, 40 тис. чол.) розгромило наймані загони П. Тетері. Визволивши Брацлав, повстанці обрали Д. брацлавським полковником. Влітку 1665 військо Д. розбило під Уманню каральні загони П. Дорошенка. Але восени 1665 П. Дорошенко за допомогою крим. татар захопив Брацлав і жорстко придушив повстання. Д. було захоплено в полон і розстріляно.

ДРОПАН Степан (рр. н. і см. невід.) — зачинатель укр. друкарства, попередник І. Федорова. Львівський міщанин, українець за походженням. У 1460 подарував Онуфріївському монастиреві друкарню (деякі дослідники вважають, що вона була заснована ще раніше).

Літ.: М а ц ю к О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова. «Архіви України». 1968. № 2.

«ДРУГ» — літ.-наук. журнал-двотижневик студентського т-ва «Академічний гурток». Виходив у Львові 1874—77. До 1876 журнал мав «московільський» напрям (див. «Московіли»). З 1876, коли в редколегію прийшли І. Я. Франко і М. І. Павлик, журнал став органом демократич. молоді. В журналі друкувалися реалістичні твори про життя трудящих Галичини, переклади найвидатніших творів з рос. і заруб. л-р, наук. праці, матеріали з історії, етнографії, звіти про діяльність студентських т-в, бібліографія тощо. Публікувалися твори І. Я. Франка, публіцистич. листи М. П. Драгоманова, твори М. Г. Чернишевського, М. Є. Салтикова-Шедрина, Е. Золя, Г. Гейне та ін. Після арешту І. Я. Франка, М. І. Павлика (1877) журнал перестав виходити.

Літ.: Д е й О. І. Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959.

«ДРУГ ДІТЕЙ» — в СРСР масове добровільне товариство. Створено 1923. Осн. завданням т-ва була допомога органам Наркомосу і комсомолу в боротьбі з безпритульністю, а також в організації здорового побуту дітей та охопленні всіх дітей шкільного віку заг. початковим навчанням. В УРСР 1925 налічувалося 2500 осередків «Д. д.», що об'єднували 240 тис. членів. Т-во видавало 1925—33 у Харкові журн. «Друг дітей». Припинило діяльність 1935 в зв'язку з ліквідацією безпритульності в СРСР.

«ДРУГ ЧИТАЧА» — щотижнева газета, видається укр. мовою в Києві з 12.І 1960. Спочатку — щотижневик «Укркниги», Укоопспілки та «Союздруку», з січня 1965 — видання К-ту по пресі при Раді Міністрів УРСР. Інформує читачів про л-ру з усіх галузей знань, що її випускають центр. в-ва та в-ва України, вміщує анотації, огляди, рецензії, друкє оповідання, поезії, гуморески, фейлетони, уривки з творів, що готуються до виходу в світ, публікує розповіді письменників, учених, нарисів і зарисовки про видавців, поліграфістів, працівників книжкової торгівлі і «Союздруку», книголюбів.

Л. Г. Повзівний (Київ).
ДРУГА ГВАРДІЙСЬКА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 25.ІІ 1942 під

час Великої Вітчизн. війни в складі Донського фронту. Брала участь у контрнаступі рад. військ під Сталінградом (тепер Волгоград), 1.І 1943 в складі Пд. фронту перейшла в наступ на Ростовському напрямі, форсувала Дон і Сіверський Донець. Влітку й восени 1943 разом з ін. рад. частинами прорвала ворожу оборону на р. Міусі, визволила пд. р-ни Донбасу — Волноваху, Сталіно (тепер Донецьк), Іловайськ, форсувала р. Молочну й ліквідувала ворожі угруповання в районі на Сх. від Херсона. 8.ІV 1944 завдала ворогові удару на Перекопському перешийку, незабаром визволила Армянськ і Євпаторію. Учасниця штурму Севастополя. Влітку 1944 армію передислокували в район бойових дій 1-го Прибалт. фронту. В 1945 в складі 3-го Білорус. фронту брала участь у Сх.-Прусській наступальній операції. Армією командували Я. Г. Крейзер (23.Х—29.ХІ 1942, 2.ІІ—30.ВІІ 1943), Р. Я. Малиновський (29.ХІ 1942—2.ІІ 1943), Г. Ф. Захаров (31.ВІІ 1943—4.ВІ 1944), П. Г. Чанчибадзе (4.ВІ 1944 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ДРУГА ГВАРДІЙСЬКА ТАНКОВА АРМІЯ — об'єднання Рад. Армії, сформоване 15.І 1943 під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашистських загарбників. В складі Центрального фронту брала участь у *Курській битві 1943*, у *Чернігівсько-Прип'ятській наступальній операції 1943*. У січні — лютому 1944 в складі *Першого Українського фронту* відіграла значну роль в оточенні й знищенні Корсунь-Шевченківського угруповання нім.-фашист. військ (див. *Корсунь-Шевченківська операція 1944*), розгромила Уманського угруповання ворога (березень 1944), визволенні Молдавії. З липня 1944 діяла в складі 1-го Білорус. фронту на тер. Польщі й Німеччини. 20.ХІ 1944 армії присвоєно найменування гвардійської. Армією командували П. Л. Романенко (15.І—12.ІІ 1943), О. Г. Родін (12.ІІ—4.ВІІІ 1943), С. І. Богданов (4.ВІІІ 1943—23.ВІІ 1944), О. І. Радзівський (24.ВІІ 1944—6.І 1945).

З. Б. Шолкович (Московська обл.).

ДРУГА КАВАЛЕРІЙСЬКА ІМЕНІ М. Ф. БЛИНОВА ДИВІЗІЯ — з'єднання Рад. Армії, сформоване 17.ХІ 1919 на базі частин кав. групи 9-ї армії, якою командував М. Ф. Блинов. Після загибелі М. Ф. Блинова д-зії 27.ІІ 1920 присвоєно його ім'я. До березня 1920 д-зія вела бойові дії проти денікінців, у травні — червні 1920 — проти махновців у Пн. Таврії. Вночі проти 11.ВІ 1920 внаслідок сміливого наскоку на с. Новомихайлівку д-зія розгромила і взяла в полон штаб Чеченської д-зії врангелівців. У липні — листопаді 1920 в складі *Другої Кінної армії* брала участь у боях проти врангелівців, зокрема в ліквідації Задніпровського угруповання білогвардійців у районі Нікополя, в розгромі військ Врангеля в Пн. Таврії й Криму. 12.ХІ 1920 д-зія визволила м. Джанкой. В 1923 перейменована в 5-у Ставропольську ім. М. Ф. Блинова кав. д-зію, в грудні 1941 — в 1-у гвардійську д-зію. Під час громадян. війни д-зією командували І. І. Брожковський, Я. М. Грунці, І. О. Рожков, П. Ю. Дибенко (15.ВІ — 15.ВІІ 1920). В. Я. Качалов.

В. В. Душенькін (Москва).

ДРУГА КІННА АРМІЯ — об'єднання рад. кавалерії, створене 16.ВІІ 1920 під час громадян. війни в складі Пд.-Зх. фронту для боротьби проти білогвардійських військ Врангеля. До Д. К. а. ввійшли 2-а, 16-а, 20-а, 21-а кав. д-зії. 25.ВІІ — 5.ВІІІ 1920 Д. К. а. разом з *Тринадцятою армією* в 10-денних запеклих боях відбила контрнаступ врангелівців у напрямі Олександрійська (тепер Запоріжжя). В серпні здійснила рейд по воро-

жих тилах в районі *Каховського плацдарму*. У жовтні 1920 відіграла значну роль у розгромі Задніпровського угруповання військ Врангеля, яке мало намір прорватися на Правобережжя і з'єднатися з військами бурж.-поміщицької Польщі. Вночі проти 26.X 1920 Д. К. а. форсувала Дніпро в районі Нікополя, захопила плацдарм й активними бойовими діями скувала значні сили ворога, завдяки чому осн. сили фронту змогли оволодіти Перекопом. У листопаді 1920 вона громила відступаючі війська врангелівців на тер. Криму. 13.XI визволила Сімферополь. За героїзм у боях проти врангелівців понад 200 бійців і командирів Д. К. а. нагороджено орденами Червоного Прапора. 6.XII 1920 її переформовано в 2-й Кінний корпус. Армією командували О. І. *Городовиков* (16.VII — 5.IX 1920), П. К. *Миронов* (6.IX — 6.XII 1920). В. В. *Душенькін* (Москва).

ДРУГА КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ — відбулася 9—14.IV 1929 в Харкові. В роботі конференції взяли участь 271 делегат з ухвальним голосом і 303 з дорадчим, які представляли 244 241 члена і кандидата в члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК ВКП(б) «Боротьба за генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва»; 2) П'ятирічний план розвитку народного господарства України; 3) Підсумки і найближчі завдання боротьби з бюрократизмом; 4) Про зниження собівартості і раціоналізацію промисловості України. Конференція одноставно схвалила політ. і організаційну лінію ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, яка забезпечила неухильне проведення в життя ленінської політики в усіх осн. питаннях міжнар. і внутр. життя країни. Конференція засудила правих капітулянтів, що виступали проти високих темпів індустріалізації, проти колективізації, заперечували можливість перемоги соціалізму в Рад. країні. Відзначивши велику роботу КП(б)У по ідейному і організаційному розгрому націоналістич. ухилу, по зміцненню братерських зв'язків між трудящими Рад. України і всіма народами Союзу РСР, конференція заявила про тверду рішучість парт. орг-ції республіки і надалі вести нещадну боротьбу проти укр. бурж. націоналізму, а також проти великодержавного шовінізму.

Гол. питанням конференції було обговорення першого п'ятирічного плану розвитку народного г-ва УРСР, що був складовою частиною загальносоюзного плану (1928/29 — 1932/33), розрахованого на побудову фундаменту соціалістич. економіки в СРСР. Осн. завданням п'ятиріччя було перетворення Рад. України на передову індустріально-колгоспну республіку. Гол. увага приділялась розвитком важкої індустрії. Більше половини капіталовкладень за планом спрямовувалось у важку пром-сть, на розвиток електрифікації і транспорту. З метою піднесення с. г. в плані передбачались заходи, спрямовані на дальше розгортання колективізації сел. г-ва та організаційно-госп. зміцнення колгоспів. У галузі культурного будівництва ставилось завдання ліквідувати неписьменність дорослого населення, здійснити заг. обов'язкове навчання дітей, організувати підготовку кадрів кваліфікованих робітників і інженерів. Багато уваги приділила конференція посиленню боротьби проти бюрократизму, підкресливши необхідність поліпшення роботи держ. і госп. органів. Велике значення для виконання п'ятирічного плану мали накреслені конференцією заходи щодо зниження собівартості продукції і раціоналізації пром-сті Рад. України. Конференція прийняла відозву «До всіх комуністів і комсомольців, до всіх пролетарів України», в якій закликала трудящих розгорнути соціалістич.

змагання, зміцнити трудову дисципліну, піднести продуктивність праці, поліпшити якість продукції, знизити її собівартість, докласти всіх зусиль до виконання п'ятирічного плану соціалістич. будівництва.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Колодійченко І. І. Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968.

ДРУГА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП, «Перша Всеросійська» конференція — відбулася 3—7 (16—20).XI 1906 в Таммерфорсі, в період спаду першої російської революції. В роботі конференції взяли участь 32 делегати: 7 більшовиків, 4 польс. соціал-демократи, 3 латиські соціал-демократи (підтримували більшовиків), 18 меншовиків і бундівців. Делегати представляли с.-д. орг-ції Петербурга, Москви, Києва, Одеси, Донбасу тощо. Меншовицький ЦК організував представництво ряду фіктивних орг-цій, чим забезпечив на конференції більшість меншовикам (18 голосів). Порядок дня: 1) Виборча кампанія; 2) Партійний з'їзд; 3) Робітничий з'їзд; 4) Боротьба з чорною сотнею і погромами; 5) Партизанські виступи. Осн. було питання про організацію передвиборчої кампанії до 2-ї Держ. думи. Скориставшись з своєї більшості, меншовики протягли резолюцію про блок з кадетами у виборчій кампанії. На противагу цій резолюції більшовицька платформа була викладена В. І. Леніним в «Окремій думці», підписаній 14 делегатами (більшовиками, польс. і латиськими соціал-демократами), в якій підкреслювалося, що осн. завданням соціал-демократії є з'ясування народової цілковитої непридатності Думи як засобу здійснення революц. вимог пролетаріату і селянства, з'ясування необхідності збройного повстання, викриття згубної ролі у визвольному русі ліберальної буржуазії. Затверджуючи меншовицьку резолюцію «Про єдність виборчої кампанії на місцях», конференція прийняла декілька поправок В. І. Леніна і більшовиків. В. І. Ленін рішуче виступав проти меншовицької ідеї скликання т. з. робітн. з'їзду, яка по суті означала прагнення меншовиків ліквідувати нелегальну с.-д. партію, й наполегливо відстоював необхідність скликання екстреного парт. з'їзду. Конференція прийняла резолюцію про скликання V з'їзду партії. Аналіз роботи конференції дав В. І. Ленін у статтях «Про блоки з кадетами», «Боротьба з кадетствующими с.-д. і партійна дисципліна» (Твори, т. 11, с. 265—275, 276—279).

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Семенов В. Вторая конференция РСДРП («Первая всероссийская»). М., 1956; Краваев П. Друга конференція РСДРП («Перша всеросійська»). К., 1950.

О. Г. Михайлюк (Луцьк).

ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ — див. Малоросійська колегія.

ДРУГА ПОВІТРЯНА АРМІЯ — об'єднання Радянської Армії, сформоване 12 травня 1942 під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від німецько-фашистських загарбників. В січні 1943 сприяла розгрому Воронезько-Касторненського угруповання ворога. В лютому — березні відзначилась у Харківській наступальній операції 1943, а з серпня — в контрнаступі під Курськом, наступальних операціях по виходу до Дніпра. Армії належить велика заслуга у визволенні Києва. Брала участь у наступі на Брусилівському, Бердичівському й Білоцерківському напрямках, а також у знищенні Корсунь-Шевченківського угруповання ворога. Підтримувала війська 1-го Укр. фронту

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТЕАТР ВОГННИХ ДІЙ

МАСШТАБ 1:32 000 000

320 0 320 640 960 км

■ Фашистські держави-агресори, їхні союзники й колонії

⊖ Країни, що співробітничали з фашистським блоком

▨ Держави, що їх захопили й окупували гітлерівська Німеччина й фашистська Італія до VI.1941 р.

1-й період (IX. 1939 – VI. 1941)

➡ Наступ військ країни фашистського блоку

➡ Наступ англійських військ у Північній і Східній Африці

⋯ Лінія зони окупації Франції

⋯ Лінія фронту на кінець першого періоду (Африка)

2-й період (VI. 1941 – XI. 1942)

➡ Наступ військ країн фашистського блоку

⋯ Лінія найбільшого просування німецько-фашистських військ

➡ Наступ радянських військ

➡ Наступ англо-американських військ

⋯ Лінія фронту на кінець другого періоду

➡ Наступ радянських військ

➡ Наступ англо-американських військ

⋯ Лінія фронту на кінець третього періоду

4-й період (I. 1944 – V. 1945)

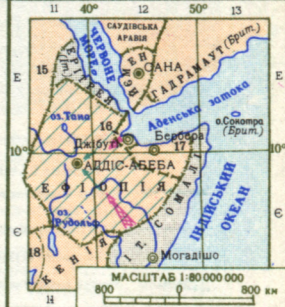
➡ Наступ радянських військ

➡ Наступ американських військ

● Основні райони боротьби сил антифашистського Руху Опору в Європі і партизанського руху в СРСР

⋯ Державні кордони дано на 1937 р.

⋯ Державний кордон СРСР на 22.VI.1941 р.

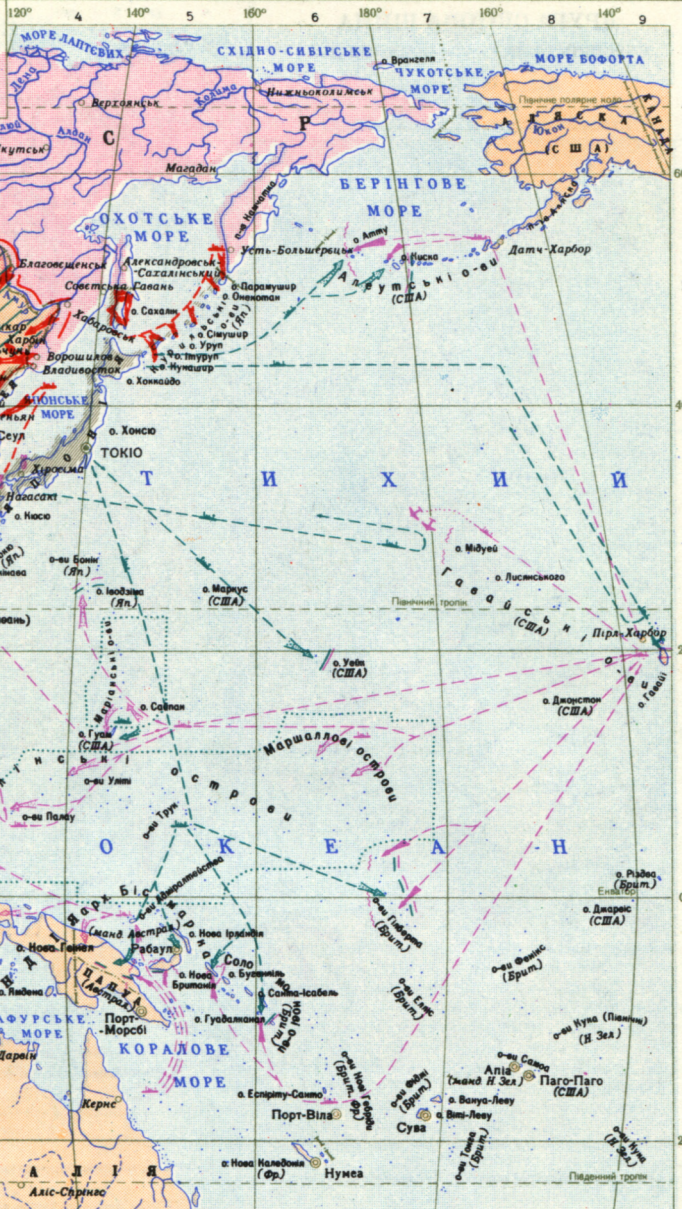
Цифри на карті позначені:

1 Естонія	10 Албанія
2 Латвія	11 Ліван (Брит. мандат)
3 Литва	12 Палестина (Брит. мандат)
4 Данія	13 Трансйорданія (Брит. мандат)
5 Нідерланди	14 Марокко (Ісп.)
6 Бельгія	15 Англо-Египетський Судан
7 Люксембург	16 Фр. Сомалі
8 Швейцарія	17 Брит. Сомалі
9 Бессарабія	18 Уганда (Брит.)

ДРУГА СВИТОВА ВІЙНА ТИХООКЕАНСЬКИЙ ТЕАТР ВОЄННИХ ДІЙ

МАСШТАБ 1:75 000 000

750 0 750 1500 2250 км

- Територія, загарбана японськими військами до початку війни
- Підмандатні японські території
- 1-й період (IX.1939—VI.1941)
Наступ японських військ
- Лінія фронту на кінець першого періоду
- 2-й період (VI.1941—XI.1942)
Наступ японських військ
- 3-й період (XI.1942—XII.1943)
Наступ англо-американських військ
- Наступ японських військ у 1943 р.
- Лінія фронту на кінець третього періоду
- Лінія просування американських військ на кінець третього періоду

- Прикордонний район Шеньсі-Ганьсу-Нінся, блокування японськими Чан Кай-ші
- Визволені райони в тилу японців
- 4-й період (I.1944—V.1945)
Наступ англо-американських військ
- Наступ японських військ у Китаї в 1944 р.
- Лінія фронту на кінець четвертого періоду
- 5-й період (V.1945—IX.1945)
Наступ радянських військ
- Наступ народно-революційних армій Китаю
- Міста Японії, на які американські літаки скинули атомні бомби

Принітка. Кордони дано на 1937 р.

Цифри на карті позначені: 1 Британська Малайя 2 Британське Північне Борнео 3 Саравак (Брит.)

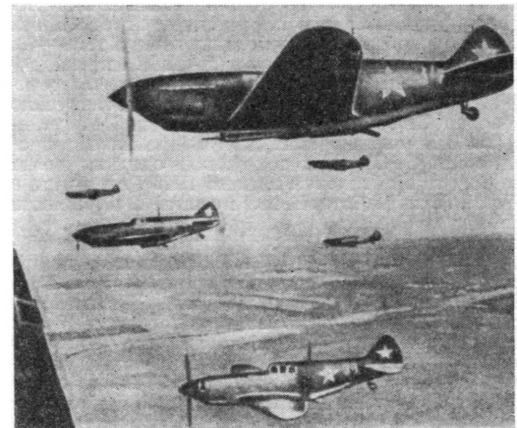
на Проскурівському й Тернопільському напрямках (березень 1944) і у Львівсько-Сандомирській операції 1944. В 1945 допомагала військам 1-го Укр. фронту в Сандомирсько-Сілезькій, Опельській, Берлінській і Празькій наступальних операціях. Армією командували С. Я. Красовський (5.V — 4.VII 1942, з 26.III 1943 до кінця війни), К. М. Смирнов (4.VII 1942 — 26.III 1943).

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939—45 — війна, породжена силами міжнар. імперіалізму і розв'язана гітлерів. Німеччиною при потуранні правлячих кіл Заходу. Виникла як результат діяння закону нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталістичних країн у період імперіалізму, загострення суперечностей капіталістичної системи.

Готуючи Д. с. в., імперіалісти намагалися розв'язати свої суперечності за рахунок СРСР, спрямувати вістря агресії проти Рад. Союзу. З цією метою вони надавали важливу економіч. і політ. допомогу гітлерів. Німеччині, яка виконувала роль ударної сили антикомунізму.

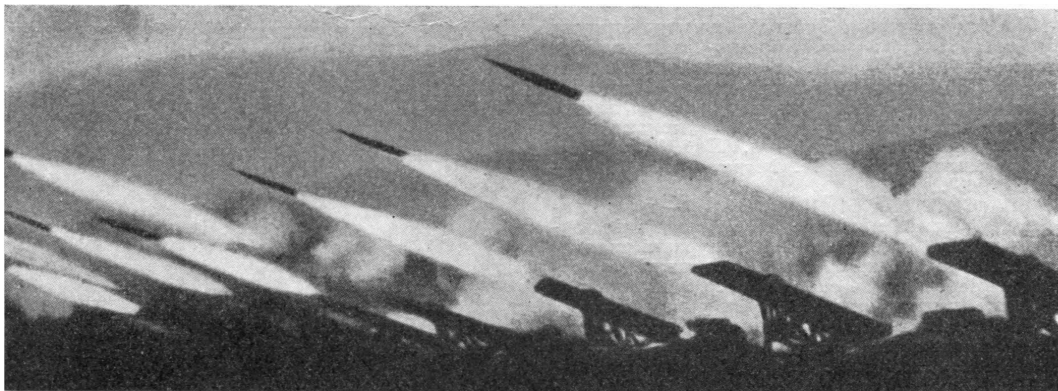
При потуранні реакційних сил зх. держав агресори у 30-х рр. розв'язали ряд воєн в Азії, Африці, Європі. 18.IX 1931 Японія напала на Китай, 3.X 1935 Італія — на Ефіопію, 1936 почалася нім.-італ. інтервенція проти Іспанії, 7.VII 1937 Японія знову напала на Китай, 11—12.III 1938 Німеччина захопила Австрію, 14—15.III 1939 — Чехословаччину, 7.IV 1939 Італія окупувала Албанію і т. д. В 1936—37 створено агресивний блок Німеччини, Італії, Японії (див. «Антикомінтернівський пакт»), 1938 підписано Мюнхенську угоду та укладено ряд угод, направлених проти справи миру і безпеки народів. Усі ці агресивні війни, блоки, угоди тощо були підготовкою Д. с. в. У цих складних умовах Рад. уряд доклав усіх зусиль, щоб перепинити дорогу війні. Він вніс пропозиції створити систему колективної безпеки в Європі, але їх відхилили зх. д-ви, які намагалися спрямувати гітлерів. агресію проти СРСР. Щоб зірвати розрахунки імперіалістів і виграти час для зміцнення оборони країни, Рад. уряд уклав з Німеччиною угоду про ненапад (23.VIII 1939). Проте відвернути війну не вдалося. Почалася Д. с. в. між двома імперіалістич. угрупованнями — гітлерів. Німеччиною, до якої 1940 приєдналась Італія, з одного боку, та Англією і Францією — з другого. Війна спершу мала імперіалістич. характер. Згодом масштаби Д. с. в. значно розширились. З боку країн, що зазнали фашист. навали, війна набула справедливого, визвольного характеру. Вступ Рад. Союзу у війну проти фашист. агресорів остаточно визначив справедливий, визвольний, антифашист. характер Д. с. в. У ході війни створилася антифашист. коаліція на чолі з СРСР, що об'єднувала країни з різним соціальним ладом і вела справедливу війну проти агресорів. Незважаючи на те, що правлячі кола США та Англії вели двоїсту політику в антифашист. коаліції, намагаючись знесилити, знекровити Рад. країну, це не привело до зміни характеру війни. Народи США і Англії, як і ін. миролюбні народи, об'єднавшись в антифашист. коаліцію, при вирішальній участі рад. народу вели справедливу визвольну боротьбу, вони розгромляли фашист. блок агресорів. Рад. історики розробили наук. періодизацію Д. с. в.: перший період — з 1.IX 1939 по 22.VI 1941, другий — з 22.VI 1941 по листопад 1942, третій — з листопада 1942 по грудень 1943, четвертий — з січня 1944 по травень 1945, п'ятий — з травня по вересень 1945.

Д. с. в. почалася 1.IX 1939 нападом гітлерів. Німеччини на Польщу. Англія і Франція як союз-

Радянські винищувачі ідуть на виконання бойового завдання. Червень 1942.

ники Польщі 3.IX 1939 оголосили війну Німеччині. Війну гітлерівцям також оголосили Індія та англ. домініони Канада, Австралія, Нова Зеландія, Пд.-Афр. Союз. Проте уряди Англії і Франції не надали належної допомоги Польщі, а правлячі кола бурж.-поміщицької Польщі нічого не зробили для зміцнення оборони країни, для захисту своїх зх. кордонів від нім. загарбників, оскільки всю увагу вони сконцентрували на підготовці антирад. війни. Використовуючи воєнну перевагу і долаючи героїчний опір польс. народу, гітлерів. війська захопили Польщу. Поразка польс. армії

Залп реактивної артилерії на початку контрнаступу радянських військ під Сталінградом. 19 листопада 1942.

створила загрозу фашист. поневолення Зх. України і Зх. Білорусії, які 1919—20 були загарбані бурж.-поміщицькою Польщею. 17. IX 1939 рад. війська перейшли рад.-польс. кордон, взяли під захист зх.-укр. і зх.-білорус. населення і врятували його від фашист. поневолення. 1. XI 1939 Зх. Україна і 2. XI Зх. Білорусія з волі своїх трудящих були воз'єднані з Рад. Україною і Рад. Білорусією (див. *Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). У вересні — жовтні 1939 СРСР уклав договори про взаємодопомогу з Естонією, Латвією і Литвою. Ці договори перешкодили гітлерів. агресії в Прибалтиці. СРСР прагнув врегулювати свої відносини і з Фінляндією, але імперіалістич. кола зх. держав і гітлерів. Німеччини, намагаючись перетворити Фінляндію на плацдарм агресії проти СРСР, спровокували рад.-фінл. війну 1939—40. 12. III 1940 було підписано рад.-фінл. мирний договір, за яким установлювалась нова лінія рад.-фінл. кордону. Підписання договору поліпшувало оборону СРСР у районах Ленінграда і Мурманська. Важливе значення для зміцнення обороноздатності СРСР мало також воз'єднання молд. народу та відновлення в липні 1940 Рад. влади в Литві, Латвії і Естонії, які в серпні 1940 увійшли до складу СРСР.

У той же час на Зх. фронті йшла т. з. дивна війна (3. IX 1939 — 10. V 1940). Сподіваючись, що після загарбання Польщі Гітлер нападе на Рад. Союз, Англія і Франція не вели активних воєнних дій. Одночасно вони розробляли плани антирад. інтервенції. Замість активної боротьби проти фашизму уряд Франції розгорнув справжню війну проти франц. комуністів і демократич. сил, заборонивши компартію та зв'язані з нею орг-ції, запровадив смертну кару за комуністич. пропаганду, заарештував парламентарів-комуністів, видав антиробітн. декрети тощо. Реакційні політика франц. та англ. урядів сприяла розширенню гітлерів. агресії. 9. IV 1940 гітлерів. армія віроломно напала на Данію і Норвегію. В той же день дат. уряд капітулював. Незважаючи на мужній опір норв. народу та його армії, 9. IV за допомогою квіслінгівців загарбано столицю Норвегії Осло. В червні 1940 фашист. Німеччина повністю окупувала Норвегію. Внаслідок провалу своєї монархескої політики англ. консервативний уряд Н. Чемберлена в травні 1940 змушений був піти у відставку. На зміну йому прийшов коаліційний уряд У. Черчілля.

В 1-й пол. 1940 гітлерів. Німеччина розгорнула підготовку до генерального наступу на Зх. фронті.

На поч. травня нім. командування сконцентрувало на Зх. фронті 135 д-зій, 2580 танків, 3500 літаків, багато гармат тощо. Англія і Франція та їхні союзники мали 142 д-зій, бл. 3 тис. танків, 2738 літаків, але вони поступалися перед гітлерівцями в підготовці до ведення воєнних операцій, тех. оснащенні. 10. V гітлерів. війська без оголошення війни вдерлися на тер. Бельгії, Нідерландів, Люксембургу. Зломивши опір бельг. і голл. армій, нім.-фашист. війська прорвали англо-франц. фронт на Пн. Сх. Франції, обійшли т. з. лінію Мажино і вийшли на тер. Франції. 14. V 1940 капітулювали Нідерланди, 28. V — Бельгія. В 2-й пол. травня гітлерів. війська вийшли на узбережжя Ла-Маншу, оточили союзні війська в районі Дюнкерка і розгромили лівий фланг франц. армій. 5. VI нім. командування почало новий наступ на Францію. Користуючись тяжким становищем Франції, 10. VI фашист. Італія оголосила війну Франції і Англії. 14. VI нім. війська вступили в Париж. 22. VI Франція підписала акт про капітуляцію перед Німеччиною, а 24. VI — перед Італією. Капітуляція Франції різко погіршила воєнне становище Англії. Німеччина, прагнучи добитися поразки Англії або примусити її на угоду з гітлерівцями, розгорнула широку повітряну й морську війну, розробила плани вторгнення на тер. Англії. Проте у кінці травня — на поч. червня 1940 у гітлерівців визріло рішення про підготовку нападу на Рад. Союз, хоч фактично підготовка антирад. війни почалася набагато раніше. Тому Гітлер відклав здійснення плану нападу на Британські о-ви. 27. IX 1940 було підписано Берлінський пакт між Німеччиною, Італією та Японією, спрямований проти миролюбних народів. Згодом до цього пакту приєдналися уряди Румунії (23. XI 1940), Угорщини (20. XI), Словаччини (24. XI), Болгарії (1. III 1941).

Зростання фашист. блоку супроводилося розширенням масштабів Д. с. в. Намагаючись встановити своє панування в Африці та Середземному м., Італія влітку 1940 захопила ряд британських колоній у Сх. Африці, у вересні напала на Єгипет. 28. X 1940 італ. війська вторглися в Грецію, але в листопаді 1940 зазнали поразки. З цього скористалась Англія, яка завдала ряд ударів італ. збройним силам в Африці та на Середземному м. До літа 1941 Англії вдалося очистити від італ. військ Кіренаїку, Ефіопію, Італ. і Британ. Сомалі, Ерітрею, Кенію, Судан. Велика роль в боротьбі проти італ. загарбників належала нац.-визвольному рухові цих країн. У лютому 1941 Німеччина направила в Африку експедиційний корпус під

командуванням ген. Е. Роммеля. Весною 1941 нім.-італ. фашист. війська дещо потиснули англ. збройні сили в Африці. 6.IV 1941 фашист. Німеччина віроломно напала на Грецію та Югославію. Военну допомогу гітлерівцям подали італ. та угор. війська. 18.IV 1941 нім.-фашист. війська окупували Югославію, а 2.VI — Грецію. Підкоривши собі майже всю Європу, гітлерівці на окупованих територіях встановили кривавий фашист. «новий порядок», проти якого почали рішучу боротьбу пригноблені народи. Нац.-визвольний рух пригноблених народів під керівництвом комуністів переріс у всенар. *Рух Опору*, який відіграв велику роль у боротьбі проти фашист. загарбників.

22.VI 1941 фашист. Німеччина, віроломно порушивши рад.-нім. договір 1939, напала на СРСР. З Німеччиною проти СРСР виступили її сателіти — Румунія, Угорщина, Італія, Словаччина, Фінляндія. Рад. Союз відповів на напад фашист. Німеччини та її сателітів Великою Вітчизн. війною (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*). Гітлерів. загарбникам подавали велику допомогу Японія, Туреччина, Іспанія, Португалія, Болгарія. Напередодні нападу гітлерів. армія налічувала більше 8,5 млн. чол. і мала 214 д-зій, переважну частину яких було кинуту проти Рад. країни. Рад.-нім. фронт відразу ж перетворився на гол. фронт Д. с. в., на якому вирішувалася її доля. Розроблений нім. імперіалістами план війни проти СРСР (див. «*Барбаросса план»*) передбачав блискавичний розгром СРСР, знищення Рад. країни. Незважаючи на тимчасові переваги нім.-фашист. військ на рад.-нім. фронті, вже початковий період війни показав провал гітлерів. планів «блискавичної» війни. В грудні 1941 Німеччина зазнала великої поразки у *Московській битві 1941—42*. Ця перемога Червоної Армії була початком корінного повороту в ході війни. Вона мала велике воен., політ. і міжнар. значення. Було розвіяно міф про «непереможність» гітлерів. армії, а також остаточно поховано плани «блискавичної» війни.

Боротьба рад. та ін. народів проти фашист. тиранії, за свою свободу і незалежність, смертельна загроза всім миролюбним народам з боку фашист. агресорів, солідарність миролюбних народів з СРСР сприяли створенню антигітлерів. коаліції на чолі з Рад. Союзом. Протягом 1941—42 було підписано ряд угод, які в основному завершили її створення: рад.-англ. угоду від 12.VII 1941, рад.-чехословац. угоду від 18.VII 1941, рад.-польс. угоду від 30.VII 1941, рішення Моск. наради представників СРСР, США і Англії, що відбулась у вересні — жовтні 1941, Декларація 26 країн від 1.I 1942, рад.-англ. договір про союз у війні проти гітлерів. Німеччини та її спільників від 26.V 1942, рад.-амер. угоду про принципи взаємної допомоги у проведених війни проти агресії від 11.VI 1942 та багато ін. угод. У червні 1942 було досягнуто домовленості між СРСР, США і Англією про відкриття *другого фронту* в Європі 1942, але з вини США та Англії цей фронт було відкрито лише 6.VI 1944. Тому гол. тягар Д. с. в. припав на Рад. Союз. Створення антифашист. коаліції д-в з різним соціальним ладом не усунуло суперечностей між членами коаліції, різного підходу до воєнних і післявоєнних проблем, до цілей війни, але воно сприяло консолідації антифашист. сил у боротьбі проти агресорів.

На кін. 1941 масштаби Д. с. в. значно розширилися. 7.XII 1941 милітаристська Японія, як спільник фашист. держав, напала на володіння США, Англії і Нідерландів на Тихому океані. В Піріл-Харборі Японії вдалося розбити гол. сили Тихоокеанського флоту США, а біля берегів Малайї — бри-

Радянські воїни вітають курських партизанів, що влилися в ряди Червоної Армії. 1943.

танську тихоокеанську ескадру. Користуючись тимчасовою перевагою своїх морських сил на Тихому океані, Японія 1941—42 захопила Філіппіни, Бірму, Малайю, Індонезію та багато ін. територій. На загарбаних територіях япон. імперіалісти встановили жорстокий окупаційний режим. Проти япон. окупантів розгорнувся нац.-визвольний Рух Опору, взірцем для якого були героїчна боротьба рад. народу проти фашизму та боротьба кит. народу проти япон. загарбників.

Відсутність другого фронту в Європі дала можливість гітлерівцям 1942 сконцентрувати значні сили і почати великий наступ на рад.-нім. фронті. В 1942 нім.-фашист. загарбники вийшли в район Сталінграда, Воронеж, Новоросійська, Пн. Кавказу. КПРС мобілізувала зусилля героїчного рад. народу на боротьбу проти ворога. В 1942—43 настав перелом у ході війни. 19.XI 1942 рад. війська перейшли в контрнаступ проти фашист. загарбників і розгромили гітлерів. армії в *Сталінградській битві 1942—43*. Перемога під Сталінградом мала всесвітньо-істор. значення, вона відіграла вирішальну роль у забезпеченні корінного перелому в ході Д. с. в., підірвала не тільки військ. могутність рейху, але й зламала моральний дух фашизму, повністю розвіяла міф про непереможність гітлерів. армії, поклала початок розладові фашист. блоку, створила сприятливі умови для розгортання воєнних дій антигітлерів. коаліції. Наслідком Сталінградської битви була відмова Туреччини і Японії від нападу на СРСР. Після розгрому нім.-фашист. військ під Сталінградом стратегічна ініціатива у війні перейшла до Червоної Армії. На поч. 1943 рад. війська розгромили гітлерівців на Пн. Кавказі, у верхів'ї Дону, під Воронежем, прорвали блокаду Ленінграда. Протягом зими 1942—43 Червона Армія розгромила більше сотні гітлерів. д-зій і визволила майже 0,5 млн. км² рад. території. В ході цієї зимової кампанії майже повністю було знищено 2-у угор., 8-у італ., 3 і 4-у рум. армії, що привело до зростання антивоєнних та антифашист. настроїв в Угорщині, Італії, Румунії, розростання Руху Опору та до посилення суперечностей всередині гітлерів. блоку.

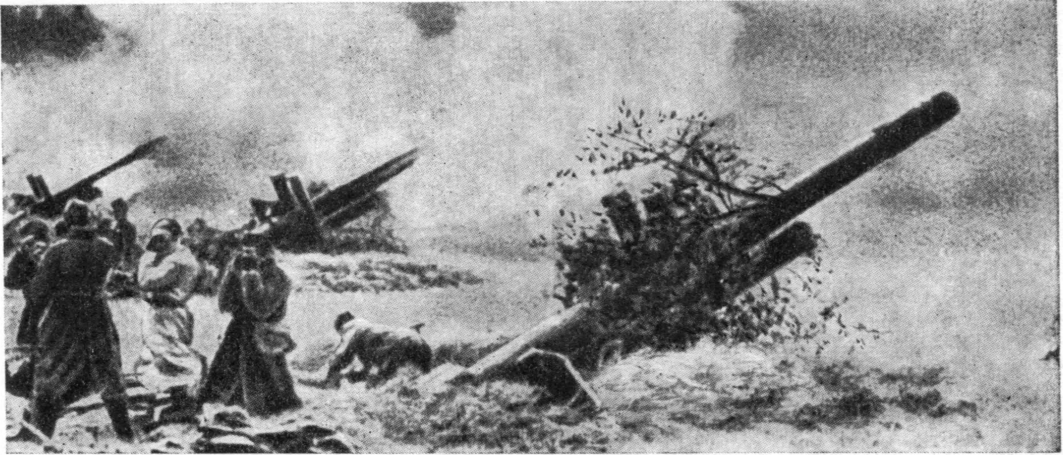
Успіхи Червоної Армії на Сх. фронті дали можливість Англії та США активізувати свої дії на другорядних фронтах війни: в Пн. Африці, районі Середземного м., на Тихому океані тощо. В жовтні 1942 англ. війська успішно здійснили Ель-Аламейнську операцію в Пн. Африці. В травні 1943 англо-амер. війська визволили всю Пн. Африку від нім.-італ. військ. Ця перемога поліпшила воєнне становище США та Англії, підірвала позиції

Висадка однієї з частин союзних військ у Нормандії (Північна Франція). 6 червня 1944.

Італії та Німеччини на Середземному м., але не ослабила натиск гітлерівців на Сх. фронті. Істор. етапом у Д. с. в. був розгром гітлерівців у *Курській битві 1943*, яка остаточно завершила корінний поворот у ході Д. с. в. Влітку і восени 1943 рад. війська перейшли в наступ по всьому рад.-нім. фронту, внаслідок якого завершено визволення зх. областей РРФСР, визволено Донбас і Лівобережжя Україну, почато визволення Білорусії. Велику допомогу наступаючим рад. військам подавав *партизанський рух*, який набрав всенар. характеру. Істор. перемоги Червоної Армії сприяли могутньому піднесенню Руху Опору проти фашизму в окупованих гітлерівцями країнах Європи, створили сприятливі умови для бойових дій англо-амер. військ проти Італії. 10.VII 1943 вони висадилися на о. Сіцилія і 17.VIII повністю ним оволоділи. В Італії правлячі кола 25.VII 1943 усунули фашист. диктатора Муссоліні від влади і поставили замість нього маршала П. Бадольо. Уряд Бадольо 3.IX 1943 капітулював перед союзниками. В той день англо-амер. війська висадилися на Пд. Італії і почали просуватися на Пн. країни. В свою чергу, війська гітлерів. Німеччини, користуючись повільним наступом англо-амер. військ, зайняли Пн. і Центр. Італію і встановили жорстокий окупац. режим. 13.X 1943 уряд Бадольо оголосив війну Німеччині і приєднався до антигітлерів. коаліції. Це призвело до втрати гітлерів. блоком свого союзника і покляло початок кризи фашист. блоку. Успішні дії Червоної Армії 1943 сприяли зростанню міжнар. авторитету Рад. країни. 19—30.X 1943 відбулася Моск. конференція міністрів закорд. справ СРСР, США і Англії, яка прийняла декларації про заг. безпеку, про Італію, про Австрію, про відповідальність гітлерівців за звірства, які вони чинили, про відкриття другого фронту 1944. В кін. листопада 1943 на конференції в Каїрі представники США, Англії і Китаю обговорили питання про майбутні воєнні операції проти Японії, про повернення Японією захоплених нею територій. 28.XI — 1.XII 1943 відбулася Тегеранська конференція глав урядів СРСР, США, Англії, яка приділила гол. увагу воєнним проблемам, питанням відкриття другого фронту в Європі. На конференції досягнуто домовленості, що другий фронт буде відкрито не пізніше 1.V 1944.

1943 рік ознаменувався також могутнім піднесенням Руху Опору, осн. рушійною силою якого виступали робітн. клас і селянство при керівній ролі робітн. класу і його авангарду — комуністич. партій. Великого розмаху набрав партизан. рух у Болгарії, Польщі, Югославії, Албанії, Чехословацькі, Франції, Бельгії, Норвегії, Італії та ін. європ. країнах. У Болгарії, Польщі, Югославії, Албанії на основі партизан. загонів були створені нар.-визвольні армії. Широкого розмаху набрала збройна боротьба за свою свободу й незалежність народів Азії і Африки. Приклад для народів, що боролись за свою незалежність, становили рад. партизани. Активну допомогу партизан. рухові в Європі та ін. країнах подавав Рад. Союз, у т. ч. Укр. РСР. Піднесення Руху Опору було важливим внеском у спільну справу боротьби проти фашизму. Протягом 1944 Червона Армія провела ряд важливих операцій, розгромила 361 д-зію і 27 бригад, вигнала фашист. армії з тер. СРСР, почала визволяти від фашист. загарбників країни Центр. і Пд.-Сх. Європи. В результаті могутніх ударів Червоної Армії, а також дій Руху Опору 1944 визволено від гітлерівців Румунію, Болгарію, Албанію, Грецію, значну частину Югославії, Угорщину, Чехословацькі, Польщі. Рад. війська підійшли до кордонів Німеччини. Влітку 1944 в Польщі встановлено нар.-демократичну владу. 23.VIII 1944 в Румунії і 9.IX 1944 в Болгарії перемогли революції, які привели до встановлення нар.-демократич. влади в цих країнах. Болгарія і Румунія у вересні 1944 приєдналися до антигітлерів. коаліції. В грудні 1944 перемогла нар.-демократична революція в Угорщині. 22.XII Тимчасові нац. збори Угорщини прийняли рішення про вихід Угорщини з війни і розрив з гітлерів. Німеччиною. Побоюючись, що рад. війська визволять усю Європу від нім.-фашист. загарбників власними силами і що це приведе до зміцнення демократич. сил в Європі, США і Англія відкрили другий фронт, почавши 6.VI 1944 висадку англо-амер. військ у Нормандії (Пн. Франція). Ці війська мали значні переваги у воєнній техніці, резервах тощо над силами гітлерівців на ділянці висадки. Проте темпа наступу англо-амер. військ були повільними, що давало гітлерівцям змогу маневрувати своїми військами. Сили франц. Руху Опору

Артилерія 1-го Українського фронту веде вогонь по Берліну. Квітень 1945.

ру, очолені Компартією Франції, визволили багато франц. департаментів і міст від фашист. загарбників ще до приходу англо-амер. військ. 19.VIII 1944 в Парижі почалося нар. повстання, внаслідок якого 25.VIII Париж визволено від гітлерівців. 15.VIII 1944 почалася висадка англо-амер. військ на Пд. Франції. У вересні 1944 ці війська з'єдналися в Центр. Франції з військами, що наступали з Пн. Франції. Внаслідок дій англо-амер. військ, а також Руху Опору на кінець 1944 Францію, Люксембург, значну частину Бельгії і Нідерландів визволено від гітлерівців. У червні 1944 створено Тимчасовий уряд Франції на чолі з Ш. де Голлем, який у жовтні 1944 визнали СРСР, США, Англія. 10.XII було підписано рад.-франц. договір про союз і взаємодопомогу в боротьбі проти гітлерів. Німеччини. 16.XII 1944 гітлерів. командування здійснило контрудар проти союзних військ в Арденнах, який поставив англо-амер. війська в дуже скрутне становище. 25 нім. д-зій прорвали фронт союзників і просунулися на 90 км. За цих обставин У. Черчіль 6.I 1945 звернувся до СРСР з проханням про негайну допомогу. 12.I 1945, на 8 днів раніше, ніж це спочатку передбачало рад. командування, Червона Армія перейшла в наступ на всьому рад.-нім. фронті. Це змусило гітлерівців вивести свої війська з арденнського прориву на висхідні позиції. Внаслідок Вісло-Одерської операції Червона Армія визволила більшу частину Польщі, в результаті Сх.-Пруської операції зайняла тер. Сх. Пруссії. 10.II 1945 почався наступ рад. військ, який привів до розгрому гітлерівців у Сх. Померанії і Сілезії, до визволення Польщі. На визволеній тер. Польщі перемогла нар.-демократична революція.

З 4 по 11.II 1945 в Ялті відбулася Кримська конференція глав урядів СРСР, США і Великобританії, яка узгодила воєнні плани трьох союзників д-в і проблеми післявоєнного миру й безпеки. Конференція вирішила питання окупації і контролю над Німеччиною, створення *Організації Об'єднаних Націй*, заявила про своє бажання бачити вільну, незалежну й демократич. Польщу, про створення Тимчасового об'єднаного уряду Югославії, про погодження політики трьох держав у розв'язанні політ. та економіч. проблем визволеної Європи відповідно до демократич. принципів. Було також вирішено, що СРСР через 2—3 місяці після капітуляції Німеччини візьме участь у вій-

ні проти Японії. Рішення конференції сприяли активізації бойових дій проти гітлерів. окупантів в Європі. До кінця лютого 1945 Червона Армія визволила Сх. і значну частину Серед. Словаччини, а в травні завершила визволення Словаччини. 4.IV 1945 було сформовано чехословац. уряд, а 5.IV прийнято Кошицьку урядову програму, яка передбачала мобілізацію сил для розгрому ворога й проведення революц. перетворень у країні. В лютому 1945 було визволено Будапешт, а 4.IV — всю Угорщину. Наступ рад. військ у Центр. і Пд.-Сх. Європі полегшив просування союзників на Зх. фронті. В лютому 1945 союзні армії почали наступ на Зх. фронті, форсували річку Рейн, у квітні оточили гітлерів. війська в Рурі, де капітулювала 21 д-зія німців, і 25.IV зустрілися з рад. військами на Ельбі.

В той же період союзники наступали в Італії, де розгорнувся могутній партизан. рух під керівництвом Італ. компартії. В квітні 1945 в Пн. Італії відбулося всенар. повстання проти гітлерівців, внаслідок якого визволено Мілан, Генуя та багато ін. міст ще до появи англо-амер. військ. Значна частина гітлерів. д-зій капітулювала перед італ. партизанами. В квітні — травні 1945 англо-амер. війська вирушили в Пн. Італію, і т. ч. всю Італію було визволено від гітлерів. окупантів. У лютому 1945 розгоросили війну Німеччині Туреччина, Єгипет, Сирія. На поч. 1945 успішно розвивалися наступальні операції рад. військ. 13.IV 1945 Червона Армія визволила Відень, 27.IV створено Тимчасовий австр. уряд. Т. ч. австр. народ здобув свободу й незалежність з рук Червоної Армії. 16.IV 1945 почалася Берлінська операція. До 2.V гітлерів. війська в Берліні було розгромлено. 5.V повстали трудящі Праги, але гітлерівці, користуючись воєнною перевагою, поставили в скрутне становище повстанців. На допомогу повстанцям прийшли рад. війська, які 6.V почали наступ на Прагу, а 9.V визволили її. Отже, Червона Армія визволила й Чехословачину від гітлерів. загарбників. 8.V 1945 уповноважені нім. верхнього командування підписали акт про беззастережну капітуляцію Німеччини перед СРСР, США, Англією, Францією. Перемога над Німеччиною привела до закінчення війни в Європі.

17.VII — 2.VIII 1945 відбулася Берлінська (Потсдамська) конференція, яка прийняла рішення про демократизацію і денацифікацію Німеччини,

Радянські танки біля Бранденбурзьких воріт. Берлін. Травень 1945.

про те, що Німеччина в період окупації її повинна розглядатись як єдине економіч. і політ. ціле. Під час роботи конференції 26.VII 1945 оголошено Потсдамську декларацію США, Англії та Китаю, яка вимагала беззастережної капітуляції Японії, але япон. правлячі кола відхилили цю декларацію. Протягом 1944—45 англо-амер. армії вели наступальні операції проти япон. військ на Тихому океані. В лютому 1944 амер. війська зайняли Маршаллові о-ви, в червні — серпні 1944 — Маріанські о-ви, в березні 1945 — Філіппіни, в червні 1945 — стратегічно важливий о. Окінава. Велику роль у боротьбі проти япон. агресорів відіграв нац.-визвольний рух у Китаї, Кореї, Індокитаї, Бірмі, Індонезії та ін. країнах Азії. В 1944 8-а і нова 4-а армії, що були під керівництвом Компартії Китаю, завдали ряд поразок япон. військам і визволили багато міст і сіл Китаю. Затягуючи опір союзним військам, япон. уряд розраховував не допустити повної поразки Японії, добитися сприятливих умов миру. Але вступ СРСР у війну проти Японії розбив ці розрахунки. 5.IV 1945 СРСР денонсував пакт про нейтралітет з Японією, оскільки остання допомагала Німеччині у війні проти СРСР і боролася проти союзників Рад. Союзу. 8.VIII Рад. Союз, а 10.VIII Монг. Нар. Республіка оголосили війну Японії. Рад. і монг. війська за 10 днів розгромили Квантунську армію, визволили Пн.-Сх. Китай, Корею, Маньчжурію. 6.VIII 1945 США піддали атомному бомбардуванню Хіросіму, а 9.VIII — Нагасакі. Цей жорстокий акт не зумовлювався воєнною необхідністю і був спрямований на те, щоб залякати Рад. Союз. 2.IX 1945 Японія підписала акт про беззастережну капітуляцію. Підписання цього акту свідчило про закінчення Д. с. в., перемогу в якій досягнуто спільними зусиллями багатьох народів світу. Проте вирішальну роль у цій війні відіграв рад. народ, який виніс на своїх плечах гол. тягар війни. Д. с. в. була найбільшою і найтяжчою війною в історії людства. Воєнні дії провадилися на тер. Європи, Азії, Африки. У війну втягнуто понад три чверті населення земної кулі, мобілізовано у війська більше 110 млн. чол. Під час війни було

вбито понад 50 млн. чол. Особливо великих жертв і руйнувань війна завдала рад. народові.

Підсумки війни зафіксовано в ряді післявоєнних документів. У 1947 підписано мирні договори між країнами-переможницями і колишніми союзниками гітлерів. Німеччини — Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією. Рад. дипломатія доклала багато зусиль, щоб ці мирні договори мали демократич. характер. У 1951 зх. д-ви підписали сепаратний Сан-Франціський мирний договір з Японією, який не служить справі миру на Далекому Сході. В 1955 з ініціативи Рад. уряду підписано держ. договір з Австрією, який передбачав відновлення демократич. і незалежної Австрії. Рівноправні відносини між СРСР і НДР юридично оформлено договором 1955. Договір між СРСР і ФРН 1970, що підлягає ратифікації, визнав непорушність існуючих кордонів європ. д-в.

Наслідком Д. с. в. був корінний перелом у співвідношенні сил на міжнар. арені на користь соціалізму, різке ослаблення капіталістич. системи і загострення її заг. кризи, розгром ударних сил міжнар. імперіалізму — фашизму, зміцнення міжнар. демократичних і соціалістичних сил. У ході війни та після війни перемогли нар.-демократичні і соціалістичні революції в багатьох країнах Європи та Азії. Утворилася *світова система соціалізму*, яка стала вирішальним фактором розвитку людства. В багатьох країнах Азії та Африки перемогли нац.-визвольні революції, що привело до розпаду *колоніальної системи* імперіалізму.

Лит.: Ленін В. І. О войне, армии и военной науке. М., 1963; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Внешняя политика СССР. Сборник документов, т. 4—5. М., 1946—47; Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1944—47; Документы и материалы кануна второй мировой войны, т. 1—2. М., 1948; Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы, сб. 6. М., 1962; Перешник Председателя Совета Министров СССР с президентами США и

прем'єр-міністрами Великої Британії во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 1—2. М., 1957; Зміцнення антигітлерівської коаліції. Розвал фашистського блоку (Збірник документів). К., 1946; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. М., 1962; Вторая мировая война 1939—1945 гг. Военно-исторический очерк. М., 1958 [бібліогр. с. 918—927]; Вторая мировая война, кн. 1—3. М., 1966; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 1—6. М., 1960—65 [бібліогр. т. 6, с. 557—605]; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Против фальсификации истории второй мировой войны. М., 1964; Деб о р и н Г. А. Вторая мировая война. Военно-политический очерк. М., 1958; Б о р о д и н О. Историчні підсумки і уроки другої світової війни. «Комуніст України», 1965, № 9; Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками. Сборник документов, т. 1—7. М., 1957—61.

В. Д. Лисоченко, В. Я. Тапасенко (Київ).

ДРУГА УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА АРМІЯ — об'єднання радянських військ, створене на Україні в роки громадянської війни. Вперше сформована в березні 1918, коли для посилення опору військам австро-німецьких окупантів розрізнені і розкидані на великій відстані військові частини і окремі загоны, що діяли на Україні, було зведено в п'ять армій. До складу армії ввійшли Тираспольський загін (5-й Заамурський кінний полк, загін Г. І. Котовського, кит. батальйон), 19-а і 164-а піхотні д-зії 12-го арм. корпусу Пд.-Зх. фронту та загоны катериносл. робітників. Армію очолював командир Тираспольського загону Венедиктов. З запеклими боями армія відійшла до Катеринослава і під тиском переважаючих сил ворога була змушена відступити на лівий берег Дніпра. На поч. квітня 1918 вона налічувала 1 тис. багнетів і незначну кількість кавалерії. Армія разом з частинами *Першої Української радянської армії* стримувала наступ австро-нім. окупантів на Донбас, вела бої за Чаплине, Гришине (тепер Красноармійськ), Авдіївку, Звереве і Міллерово, прикриваючи відхід ін. рад. військ. Згодом одна частина армії відійшла до Царичина (тепер Волгоград), інша — на Калач, Богучар, Воронеж. Вдруге Д. У. р. а. сформовано за наказом командуючого *Українським фронтом* В. О. Антонова-Овсієнка від 15. IV 1919 для бойових дій проти іноземних інтервентів, білогвардійців і петлюрівців на Україні. Армію з штабом у Катеринославі створено на базі групи військ Харків. напрямку. До її складу ввійшли 1-а Задніпровська д-зія, 2-а окрема бригада, 3-я бригада, Кримська бригада та ін. Всі ці частини зводились у дві штатні д-зії — 3-ю (кол. Задніпровська) і 7-у. Командуючим армією був А. Є. Скачко. В квітні 1919 її частини вели бої проти іноземних інтервентів у Криму, 29. IV 1919 вони визволили Севастополь, а згодом — увесь Крим. У травні 1919 війська армії взяли участь у розгромі антирад. заколоту отамана Григор'єва (див. *Григор'євщина*). Відповідно до декрету ВЦВК від 1. VI 1919 про воєнну єдність рад. республік на базі частин Д. У. р. а. утворено *Чотирнадцяту армію*.

ДРУГА УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ДИВІЗІЯ — одне з перших військ. з'єднань Рад. України. Створена за наказом *Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету* від 22. IX 1918 в «нейтральній зоні» з повстанських і партизан. загонів для боротьби проти австро-нім. окупантів та гетьманців. Її командиром було призначено В. Х. Ауссема, комісаром — І. І. Мінца. До складу д-зії ввійшли 4 полки (5-й Глухівський, 6-й Корочанський, 7-й Суджанський, 8-й Обоянський). Д-зія було передано і полк Червоного козацтва під командуванням В. М. При-

макова. Після анулювання Рад. урядом *Брестського миру 1918* д-зія в складі групи військ Курського напрямку 21. XI 1918 перейшла в наступ. Того ж дня 7-й Суджанський полк визволив м. Рильськ, Коренево та Пушкарку. Дальший наступ було припинено в зв'язку з необхідністю переформування повстанських д-зій в штатні військ. одиниці. В складі д-зії створено дві бригади під командуванням О. Каверіна і Маслова. Разом з запасними частинами і полком В. М. Примакова в д-зії налічувалося 5100 багнетів, 39 кулеметів, 510 шабель, 9 гармат. Д-зія взяла участь у наступальних операціях по визволенню України, що почалися у двадцятих числах грудня 1918 на Харків. напрямі. 3. I 1919 вона визволила Харків. З утворенням 4. I 1919 *Українського фронту* д-зія ввійшла до групи військ Харків. напрямку. Д-зія розформована петлюрівські частини в районі Люботина і Мерефи. 19. I 1919 ворога було вибито з Полтави. 1. II 1919 д-зія оволоділа Кременчуком. Зі створенням в лютому 1919 групи військ Київ. напрямку д-зія ввійшла до її складу. Д-зія розгорнула наступ проти петлюрівців на лінії Знамянка — Цвіткове і Шпола — Звенигородка, Христинівка — Вапнярка. Частини д-зії зайняли ст. Христинівка, а 15. III 1919 вступили в Умань. Лівofлангові частини групи військ Київ. напрямку, що вели наступ у напрямі Жмеринки, з'єдналися у районі Вапнярки з частинами Д. У. р. д., замкнувши в кільце велику групу петлюрівських військ. На поч. квітня 1919 вапнянське угруповання противника було ліквідоване. Бл. 10 тис. петлюрівців здалися в полон. У 2-й пол. березня д-зія взяла участь у ліквідації контраступу петлюрівців на Коростенському напрямі, в квітні — на Житомирському. З реорганізацією груп Харків. і Київ. напрямів у три армії Д. У. р. д. ввійшла до складу *Першої Української радянської армії*. В травні 1919 д-зія, переслідуючи петлюрівців, підійшла до Галичини. В червні 1919 Д. У. р. д. ввійшла до складу *Дванадцятій армії* і була перейменована в *Сорок шосту стрілецьку дивізію*.

О. Й. Шусь (Київ).
ДРУГИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — Всеросійський з'їзд Рад робітн. і солдат. депутатів, що відбувся 25—27. X (7—9. XI) 1917 в Петрограді. В роботі з'їзду також брали участь делегати ряду повітових та губернських Рад сел. депутатів. З'їзд поклав початок будівництву нової, першої в світі соціалістич. Рад. д-ви робітників і селян.

Відповідно до рішення *Першого Всеросійського з'їзду Рад* Д. В. з. Р. мав бути скликаний в серед. вересня 1917. Але есери й меншовики, в руках яких перебував ВЦВК, саботували це рішення і, вдаючись до прямого підлогу, намагалися підмінити з'їзд Рад *Демократичною нарадою*, склад якої вони могли підтасувати так, як їм було бажано. В. І. Ленін викрив шахрайство угодовців і закликав партію більшовиків до посилення боротьби за виконання рішення 1-го Всерос. з'їзду Рад. Ленінську лінію підтримали трудящі маси Петрограда й Москви, всієї країни, в т. ч. України (див. *Більшовицька Рад*). Ради Харкова, Донбасу, Києва та ін. міст вимагали негайного скликання Д. В. з. Р. Об'єднане засідання Рад робітн., солдат. та матроських депутатів Одеси 8. IX затвердило такий наказ делегатам, обраним на Демократичну нараду: «Делегати зобов'язані вимагати скликання Всеросійського з'їзду Рад і залишатися в м. Петрограді для організації з'їзду». За скликання з'їзду не пізніше 20. X висловилися Київський обласний, Полтавський і Херсонський губернські з'їзди Рад. Д. В. з. Р. зібрався в той момент, коли збройне повстання наближалось до

переможного завершення — в руках контрреволюції лишався Зимовий палац, де засідав Тимчасовий уряд під охороною юнкерів, і штаб Петрогр. військ округу, але ці вогнища контрреволюції були оточені повстанцями. Д. В. з. Р. відкрився в Смольному о 10 год. 40 хв. ввечора 25.X (7.XI). На з'їзді представлено понад 400 Рад країни. З них 231, або понад 57%, висловилися за ленінський лозунг «Вся влада Радам!». Від України представлено 69 Рад (1/4 представлених на з'їзді Рад). За даними анкетної комісії, в момент відкриття з'їзду на ньому було 649 делегатів, з них більшовиків — 390, есерів — 160, меншовиків — 72, меншовиків-інтернаціоналістів — 14. Делегати продовжували прибувати й після відкриття з'їзду. Прихильники ленінського лозунга «Вся влада Радам!» становили переважну більшість. Делегати від Рад України налічувалося 140, тобто більше 21% заг. кількості делегатів. З них більшовиків — 68, лівих есерів — 14, меншовиків — 12, укр. соціал-демократів та есерів — 14. Більшість Рад України (52, або 76%), зокрема Донбасу, Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона, Вінниці, Кременчука, Новогорода-Волинського, Старокосянтинова та ін., схвалювала лозунг «Вся влада Радам!». Осн. питаннями порядку денного з'їзду були: 1) Про організацію влади; 2) Про війну й мир; 3) Про землю. Меншовики, праві есери, бундівці намагалися зривати з'їзд. О 2 год. 40 хв. було зроблено перерву на 30 хв. Засідання відновилося оголошенням о 3 год. 10 хв. телеграми делегата з'їзду В. О. Антонова-Овсієнка про взяття Зимового палацу й арешт Тимчасового уряду. А. В. Луначарський зачитав написане В. І. Леніним звернення «Робітникам, солдатам і селянам!», в якому повідомлялося про повалення Тимчасового уряду, про перемогу соціалістич. революції, про взяття Д. В. з. Р. влади в Петрограді, про перехід всієї влади на місця до Рад робітн., солдат. і сел. депутатів, які повинні забезпечити справжній революц. порядок. Проти звернення голосувало лише 2, утрималось — 12. О 6 год. ранку перше засідання з'їзду закінчилося. Друге й останнє засідання Д. В. з. Р. відкрилося о 9 год. ввечора 26.X (8.XI) й тривало до 5 год. 15 хв. ранку 27.X (9.XI). На цьому засіданні був В. І. Ленін, який минулої доби керував збройним повстанням і готував проекти найважливіших рішень з'їзду. Появу вождя делегати зустріли бурхливою довготривалою овацією. Це засідання прийняло ряд істор. рішень: про перехід влади до Рад; про скасування відновленої Керенським смертної кари на фронті й про негайне звільнення всіх заарештованих революціонерів — солдатів і офіцерів; про звільнення заарештованих членів зем. і сел. к-тів. З'їзд прийняв постанову про арешт Керенського. Велике організуюче значення також мали звернення з'їзду «До фронту» (про створення в арміях тимчасових революц. к-тів), «Брати-козаки» (з закликом переходити на бік Рад. влади), «До всіх залізничників» (про збереження повного порядку на з-цях) та відозва місцевих Рад «Про забезпечення революц. порядку на місцях». Делегати приступили до розгляду питань, що хвилювали нар. маси, — про мир і землю, доповідачем з яких був В. І. Ленін. В обговоренні доповіді про мир активну участь взяли й делегати з України. Делегат Ровенської Ради заявив, що йому Рада доручила добиватися перемир'я на всіх фронтах і справедливого демократич. миру. Декрет про мир ухвалено одноголосно. Так само одногосно з'їзд прийняв Декрет про землю. Цим самим Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 зразу ж вирішила найважливіше завдання бурж.-демократич. революції, яке не розв'язала Лютн. революція. З'їзд створив

перший Рад. уряд — Рад. Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніном. Поряд з такими діячами партії, як Г. І. Ломов, І. І. Скворцов-Степанов, Й. В. Сталін, до Раднаркому ввійшли сини України — П. Ю. Дибенко, М. В. Криленко, А. В. Луначарський, В. О. Антонов-Овсієнко. Було обрано ВЦВК у складі 101 члена, в т. ч. 62 більшовиків, 29 лівих есерів, 6 соціал-демократів інтернаціоналістів, 3 — від Укр. соціалістич. партії, 1 — від есерів-максималістів. Головою ВЦВК було обрано Л. Б. Каменева, але в зв'язку з тим, що він зайняв опортуністичну позицію і обстоював включення до складу Рад. уряду правих есерів і меншовиків, його було усунуто з цієї посади, й 8.XI (21.XI) 1917 головою ВЦВК обрано Я. М. Свердлов. До складу ВЦВК від України було обрано понад 10 чол. і серед них Г. І. Петровського, В. К. Аверіна, М. С. Богданова, В. М. Примакова, П. І. Старостіна та ін.

Рішення з'їзду, в ухваленні яких взяли безпосередню участь представники України, мали законну силу для всієї тодішньої Росії і, зокрема, для України. Д. В. з. Р. займає особливе місце в історії — він взяв у свої руки держ. владу, проголосив створення Рад. влади, законодавчо закріпив у Росії диктатуру пролетаріату та рад. демократію, створив першу в світі соціалістичну д-ву, утворив Рад. уряд на чолі з В. І. Леніном. «Народилася перша в світі держава робітників і селян. Великий Жовтень почав свою переможну ходу по неосяяній території Росії» (Б р е ж н е в Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. К., 1967, с. 3).

Літ.: Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Твори. Вид. 4, т. 26; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов. М., 1957; Історія держави і права Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2. К., 1967; Советы за 50 лет. М., 1967; Корольов Н. С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа Советской власти на Украине. М., 1967.

М. І. Супруненко (Київ).

ДРУГИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн. і сел. депутатів, що відбувся 17—19.III 1918 у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). На з'їзд прибуло 969 депутатів, у т. ч. і від Рад, що діяли на окупованій австро-нім. військими частинами України. Серед делегатів 428 належало до фракції більшовиків, яку очолював М. О. Скрипник, та співчуваючих їм; 414 — були лівими есерами, 32 — правими «соціалістами» й анархістами, 90 вважалися «невизначеними». Порядок денний з'їзду: 1) Про політ. момент (ставлення до Центр. ради, війни й миру); 2) Про держ. устрій України; 3) Зем. питання; 4) Фінанси; 5) Про організацію військ. сили; 6) Доповідь уряду й ЦВК про його діяльність; 7) Обрання нового складу ЦВК Рад України. Внаслідок ясної і правильної позиції комуністів з'їзд в обговорених питаннях прийняв рішення, запропоновані фракцією більшовиків. Схвалюючи нав'язаний Рад. республіці Брестський мирний договір, з'їзд у резолюції «Про політичний момент» підкреслив, що підписати такі неумовно тяжкі умови трудящі маси України згодні заради збереження завоювань соціалістич. революції і при повному невтручанні австро-нім. блоку у внутр. справи України, виведенні ворожих військ з зайнятих ними частин республіки. У резолюції «Про державний устрій» з'їзд підкреслив, що Укр. Нар. Республіка як Рад. республіка лише формально припиняє федеративні зв'язки зі всією Рад. федерацією, що Українська Народна Республіка об'єднує всіх трудящих, які живуть на тер. України, незалежно

Проголошення Радянської влади. Картина художника В. О. Серова.

До ст. Другий Всеросійський з'їзд Рад.

від їхньої національності. З'їзд проголосив, що трудящі України не визнають реставрованої бурж. влади і будуть вести боротьбу за її повалення. З метою об'єднання всіх сил для боротьби проти контрреволюції з'їзд визнав усі утворені на той час на тер. УРСР рад. об'єднання — вільні міста і республіки (Донецько-Криворізьку, Кримську) авт. частинами Укр. Федеративної Рад. республіки. В резолюції «Про організацію військової сили» з'їзд ухвалив створити могутню Робітничо-Селянську Червону Армію. З'їзд доручив новообраному ЦВК негайно видати декрет про запровадження 8-годинного робочого дня і робітн. контролю над виробництвом та розподілом продуктів. Крім того, ЦВК було доручено видати від імені з'їзду маніфест до укр. народу, а також до обдурених солдатів нім. військ. З'їзд схвалив як зем. закон України «Тимчасові положення про соціалізацію землі», прийняті 3-м Всерос. з'їздом Рад. З'їзд обрав ЦВК Рад України у кількості 102 членів. *Лит.*: Съезди Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967; Історія Української РСР, т. 2. К., 1967.

Л. Л. Потарикіна (Київ).

ДРУГИЙ ЗАГАЛЬНОЧОРНОМОРСЬКИЙ З'ІЗД — з'їзд моряків Чорноморського флоту, що відбувся 17.ІІ—7.ІІІ 1918 в Севастополі. В роботі з'їзду взяло участь 108 делегатів від усіх портів, з'єднані в корабельні флоту. З'їзд заслухав звіт *Центрофлоту* і гол. комісара Чорноморського флоту більшовика В. В. Роменця, обговорив питання про перехід на добровільний принцип комплектування і демобілізації флоту, роботу флотських орг-цій на місцях, *Брестський мир 1918*, конфіскацію рум. кораблів у зв'язку з воєн. інтервенцією Румунії проти Рад. країни тощо, затвердив положення про Центрофлот, портові та суднові к-ти. З осн. питань з'їзд прийняв більшовицькі резолюції. Проте до нового складу керівних органів обрали переважно меншовиків і есерів. Ослаблення позицій більшовиків на з'їзді було пов'язане з відрядженням багатьох матросів-більшовиків на боротьбу проти нім. і рум. загарбників та білогвардійців.

В. С. Шломін (Ленінград).

ДРУГИЙ З'ІЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 17—22.Х 1918 в Москві. 125 делегатів з'їзду представляли бл. 9 тис. членів підпільних парт. орг-цій України й Криму. В роботі з'їзду взяли участь представники болг., нім., угорської, чеської груп в РКП(б), Рум. Комуністич. партії, комуністів Польщі. З'їзд зібрався в умовах зміцнення внутрішньої становища Країни Рад, піднесення вільної боротьби трудящих України проти австронім. загарбників і *гетьманщини*. З'їзд розглянув такі питання: доповіді з місць, звіт ЦК КП(б)У, звіт *Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету*, поточний момент і завдання КП(б)У, про взаємовідносини між парт. орг-ціями і ревкомми, про професійний рух, про ставлення до дрібнобурж. партій, які заявляли, що стоять на рад. платформі, про святкування на Україні 1-ї річниці Великої Жовтн. соціалістич. революції, статут КП(б)У, про дату скликання ІІІ з'їзду КП(б)У, вибори ЦК КП(б)У. В зв'язку з відкриттям з'їзду в Москві відбулися численні робітн. мітинги, на яких заслуховувались доповіді «Україна й нова європа імперіалістів». ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін спрямовували роботу з'їзду. 16.Х члени ЦК КП(б)У зустрілися з В. І. Леніним, який охарактеризував політ. становище на Україні, дав настанови й поради з найважливіших питань боротьби за відновлення

влади Рад на Україні. В роботі з'їзду брав участь Я. М. Свердлов. З'їзд заслухав 15 доповідей з місць. У доповідях відзначено зміцнення підпільних парт. орг-цій, активізацію їхньої масово-політ. і бойової роботи, розширення зв'язків з масами. В звітних доповідях ЦК КП(б)У і ЦВРК було підбито підсумки діяльності більшовиків України по створенню і зміцненню підпільних парт. орг-цій, ревкомів, керівництву *Всеукраїнського страйком залізничників 1918*, роботою серед окупаційних військ тощо. Делегати з'їзду піддали критиці помилки в діяльності ЦК КП(б)У який приділяв мало уваги орг.-парт. роботі, особливо в глибоких районах, зосередивши осн. зусилля на військ. роботі в прикордонній смузі. Більшість делегатів різко засудила передчасий заклик до заг. повстання в серпні 1918. В резолюції «Про поточний момент» з'їзд дав всебічну оцінку міжнар. і внутр. обстановки, визнав політ. напрям ЦК неправильним, а організаційну діяльність — незадовільною і виробив тактичну лінію КП(б)У в керівництві вільною боротьбою трудящих України. Першочерговим завданням було визнано роз'яснення трудящим небезпеки змови імперіалістів проти Рад. країни й англо-франц. інтервенції на Україні. З'їзд викрив контрреволюц. суть укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичних партій. Затаврувавши підступні маневри цих партій, з'їзд відзначив, що вони сподіваються врятувати бурж. лад на Україні за допомогою інтервентів Антанті, як раніше це робили за допомогою нім. окупантів. З'їзд підкреслив, що гетьман Скоропадський намагається перетворити Україну на центр об'єднання контрреволюц. сил Росії. Партія мала послити керівництво всіма формами нар. війни, приділити велику увагу організаторській роботі на окупованій території, особливо в пром. центрах, зміцненню укр. рад. д-зій в «нейтральній зоні». В підготовці до вигнання окупантів КП(б)У мала спиратися на осн. трудящих України і Росії. З'їзд вказав, що момент заг. виступу має бути визначений за погодженням з ЦК РКП(б), рішуче застеріг проти спроб передчасного повстання, підкреслив необхідність твердої дисципліни в повстансько-партизан. русі.

Робота й рішення з'їзду були пройняті ідеями непорушної дружби з рос. та ін. народами Країни Рад, єдності революц. боротьби і спільності долі трудящих України і Рад. Росії. В зверненні з'їзду «До робітників всіх країн», зокрема, говорилось, «що возз'єднання Радянської Росії з Радянською Україною, як результат рішучого натиску на реакційний, кров'ю народу залитий уряд гетьмана, — не за горами». В дусі настанов В. І. Леніна розв'язав з'їзд питання про допомогу революц. рухові серед австро-нім. солдатів. З'їзд надіслав привітання загальнонім. з'їздові «спартаківців». У спец. резолюції з'їзд закликав більшовицькі орг-ції посилити роботу в профспілках, добиваючись, щоб вони діяли під лозунгами Рад. влади, викривати зрадницьку суть гетьманських і меншовицьких «робітничих комітетів». Профспілки України, вказав з'їзд, повинні бути об'єднані з профспілками Рад. Росії. З'їзд схвалив рішення про взаємовідносини к-тів КП(б)У і ревкомів, яке вимагало посилення парт. керівництва ревкомми. Було прийнято також постанову про святкування 1-ї річниці Великої Жовтн. Підпільні парт. орг-ції мали випустити прокламації, організувати страйки, демонстрації в містах, селах під лозунгами «Хай живе Російська Радянська Соціалістична Республіка!», «Хай живе Радянська влада на Україні!».

З'їзд обрав ЦК КП(б)У в складі 15 членів і 15 кандидатів. До складу ЦК ввійшли М. М. Безчет-

вертний, Ш. А. Грузман, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, Ф. А. Сергєєв (Артем), П. Ф. Слинько, Й. В. Сталін, І. І. Шварц, Я. А. Яковлев та ін. Першим секретарем ЦК КП(б)У було обрано Е. І. Квірінга.

22.X 1918 делегати з'їзду взяли участь в об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабзавкомів і профспілок, де виступив В. І. Ленін, який у доповіді значну увагу приділив Україні. В. І. Ленін застеріг щодо можливої змови імперіалістів Німеччини і Антанти, англо-франц. інтервенції на Україні, заставував укр. буржуазію та її партії як агентуру світового імперіалізму і вказав на необхідність пропаганди ідеї заг. збройного повстання на Україні, але рішуче попередив про небезпечність передчасного виступу. В. І. Ленін висловив упевненість, що «коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, але й буде непереможна!» (Твори, т. 28, с. 101).

Лит.: Протоколи II с'їзду Коммунистической партии (большевиков) Украины. К., 1919; Погребінський М. Другий з'їзд КП(б)У. К., 1958.

М. Б. Погребінський (Київ).

ДРУГИЙ З'ЇЗД КПЗУ — відбувся 11—28.X 1925 в Болшеві (Підмосков'я). На з'їзді були присутні 33 делегати з ухвальним голосом, які представляли 1743 члени партії. З'їзд вітала делегати Виконкому Комінтерну, ЦК КП(б)У, ЦК КП(б) Білорусії, компартії Франції, Югославії, Греції, Болгарії, Литви, Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. З'їзд заслухав і обговорив звіт ЦК Комуністичної партії Західної України, доповідь про роботу ЦК Компартії Польщі. В центрі роботи з'їзду були питання про політ. становище й завдання партії, про більшовизацію та організаційне будівництво КПЗУ, про завдання партії в профспілковому русі, про становище на селі й про роботу серед жінок та молоді. Було обрано новий склад ЦК КПЗУ. З'їзд визначив курс на більшовизацію КПЗУ, на боротьбу за воз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, продемонстрував ідеологічне та організаційне зростання партії, засвоєння нею принципів лєнінізму та непохитне прагнення втілювати в життя істор. досвід більшовизму.

Є. М. Галушко (Львів).

ДРУГИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів усіх рад. республік, що відбувся в Москві 26.I—2.II 1924. На з'їзді було 2124 делегати (в т. ч. від України—16%), з них 1540 — з ухвальним голосом. Серед делегатів 90% становили комуністи. З'їзд відбувався у скорботні дні після смерті великого вождя трудящих всього світу В. І. Леніна. Перше засідання з'їзду цілком присвятив пам'яті В. І. Леніна. З промовама виступили М. І. Калінін, Н. К. Крупська, Й. В. Сталін, К. Е. Ворошилов, С. М. Кіров, А. В. Луначарський, К. Цеткін, В. Коларов, представники Комінтерну, ВЦРПС, трудящих. З'їзд прийняв звернення «До трудящого люду». Для увічнення пам'яті В. І. Леніна з'їзд підтвердив постанову 11-го Всерос. з'їзду Рад про оголошення 21 січня днем трауру, ухвалив постанову про спорудження пам'ятників В. І. Леніну в Москві та столицях союзних республік, а також у містах Ленінграді і Ташкенті, про спорудження біля Кремлівської стіни на Красній площі в Москві Мавзолею В. І. Леніна, про термінове видання різними мовами вибраних творів В. І. Леніна та повного зібрання його творів, про створення спец. фонду ім. В. І. Леніна при ЦВК СРСР для організації допомоги безпритул. дітям. З'їзд задовольнив прохання Петрогр. Ради

робітн., сел. і червоноармійських депутатів і перейменував найбільший центр пролетарської революції Петроград на Ленінград. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь про діяльність Рад. уряду; 2) Затвердження Конституції СРСР; 3) Доповідь про бюджет СРСР; 4) Про організацію Центр. с.-г. банку; 5) Утворення ЦВК СРСР. 31.I 1924 з'їзд розглянув і остаточно затвердив першу Конституцію СРСР і тим завершив конституційне оформлення єдиної союзної д-ви як найвищої форми федеративного устрою Рад. багатонац. д-ви. У госп. питаннях з'їзд запропонував ЦВК СРСР вжити заходів для проведення грошової реформи та прийняв постанови про організацію Центр. с.-г. банку СРСР, про заходи в галузі фінансової політики СРСР. З'їзд також заслухав повідомлення про визнання де-юре Великобританією Рад. Союзу. На з'їзді було обрано ЦВК СРСР у складі двох палат: Союзна Рад (увійшло 414 членів, з яких 17,4% становили представники УРСР, і 220 кандидатів) і Ради Національностей, яку вперше було створено саме на цьому з'їзді (формувався за представництвом: 5 представників від кожної союзної та авт. республіки й по 1 — від кожної авт. області).

Лит.: С'їзды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

П. К. Стоян (Київ).

ДРУГИЙ З'ЇЗД РСДРП — відбувався 17 (30).VII — 10 (23).VIII 1903 за кордоном, спочатку в Брюсселі, а потім у Лондоні. Всього відбулося 37 засідань: 13 у Брюсселі і 24 у Лондоні. На той час капіталізм уже вступив у найвищу й останню стадію свого розвитку — імперіалізм, а Росія стала вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму. Рос. пролетаріат висувався в авангард міжнар. робітн. руху. Тим часом політ. партія пролетаріату — РСДРП, створена на I з'їзді партії (1898), переживала серйозну кризу, період ідейного розброду, що найбільше виявився в появі «економізму» і в організаційній розпорошеності місцевих орг-цій.

Вирішальну роль у згуртуванні розрізнених с.-д. орг-цій і груп в єдину партію, у підготовці чергового II з'їзду відіграла організована В. І. Леніним загальнорос. марксистська політ. газ. «Искра». Гол. завдання з'їзду, писав В. І. Ленін, полягало у «створенні с п р а в ж н ь о ї партії на тих принципіальних і організаційних началах, які були висунуті і розроблені „Искрой“» (Твори, т. 7, с. 185).

На з'їзді прибуло 43 делегати з 51 ухвальним голосом, які представляли 26 орг-цій: групу «Визволення праці», рос. орг-цію «Искры», групу «Южный рабочий», Петерб., Моск., Саратов., Київ., Одес., Харків., Катеринослав., Микол., Донську, Уфим. та ін. орг-ції. Більшість делегатів з'їзду були прихильниками «Искры» (27 делегатів з 33 голосами, з них «тверді» іскрівці на чолі з В. І. Леніном мали 24 голоси і «м'які» іскрівці, що йшли за Мартовим, — 9 голосів), однак були й антиіскрівці (8 голосів — 3 «економісти» і 5 бундівців) і нестійкі, центристські елементи (10 голосів). На з'їзді було також 14 делегатів з дорадним голосом. Делегати від с.-д. орг-цій України розділились на з'їзді в основному між твердими іскрівцями і центром. Разом з В. І. Леніним виступали делегати від найбільших на Україні к-тів РСДРП — Київського (П. А. Красиков і І. К. Нікітін), Катеринославського (Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін) й Одеського (Р. С. Землячка). Делегати від Харківського, Миколаївського к-тів, Союзу гірничих робітників Донбасу і групи «Южный рабочий» утворили на з'їзді центр, або «болото»,

як назвав їх В. І. Ленін, а після з'їзду приєдналися до меншовиків. Неоднорідний склад делегатів дуже ускладнив роботу з'їзду. «При таких умовах, — писав В. І. Ленін, — з'їзд не міг не перетворитися в арену боротьби за перемогу іскрівського напрямку» (Твори, т. 7, с. 185). З'їзд відкрився вступною промовою Г. В. Плеханова. Фактичним керівником з'їзду був В. І. Ленін. Його обрано до Бюро з'їзду, членом програмної, організаційної, мандатної комісії. В. І. Ленін виступав майже з усіх питань порядку денного з'їзду.

Порядок денний: 1) Конститування з'їзду. Вибори бюро. Встановлення регламенту з'їзду і порядку денного. Доповідь Організаційного комітету — вибори комісії для визначення складу з'їзду; 2) Місце Бунду в РСДРП; 3) Програма партії; 4) Центральний орган партії; 5) Делегатські доповіді; 6) Організація партії; 7) Районні і національні організації; 8) Окремі групи партії; 9) Національне питання; 10) Економічна боротьба і професійний рух; 11) Святкування 1 Травня; 12) Міжнародний соціалістичний конгрес в Амстердамі 1904; 13) Демонстрації і повстання; 14) Терор; 15) Внутрішні питання парт. роботи: а) постановка пропаганди, б) постановка агітації, в) постановка парт. літератури, г) постановка роботи серед селянства, д) постановка роботи у війську, е) постановка роботи серед шкільної молоді, є) постановка роботи серед сектантів; 16) Ставлення РСДРП до есерів; 17) Ставлення РСДРП до рос. ліберальних течій; 18) Вибори ЦК і редакції Центрального органу партії; 19) Вибори Ради партії; 20) Порядок оголошення рішень і протоколів з'їзду, а також порядку вступу до виконання своїх обов'язків обраних службових осіб і установ. Важливим завданням з'їзду було обговорення і прийняття Програми партії. При обговоренні проекту Програми, розробленого ленінською «Іскрою», опортуністи чинили особливий опір включенню до неї питання про диктатуру пролетаріату, посилаючись при цьому на те, що такого пункту нема в програмах ряду с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу. Вони заперечували проти включення до Програми революц.-демократич. вимог у сел. питанні і виступали проти права націй на самовизначення. Принципові суперечності між іскрівцями й антиіскрівцями виявилися при обговоренні аграрної частини програми. Опортуністи по суті виступали проти союзу робітн. класу з селянством. У наполегливій боротьбі проти опортуністів усіх мастей В. І. Ленін відстояв проект Програми, запропонований «Іскрою», і домігся включення до неї найважливішого положення марксизму — про диктатуру пролетаріату. Для дальшого розвитку революц. руху в багатонаціональній Росії величезне значення мало включення до Програми партії пунктів про право націй на самовизначення, про знищення станів і повну рівноправність усіх громадян незалежно від раси й національності, про право населення здобувати освіту рідною мовою та ін. Програмні вимоги партії з нац. питання були спрямовані на виховання робітників усіх національностей країни в дусі інтернаціоналізму, завойовували трудящих нац. областей Росії, в т. ч. нар. маси України, на бік пролетаріату як єдиного до кінця послідовного борця за знищення всіх форм соціального і нац. гніту. З'їзд прийняв справді революц. парт. Програму, яка складалася з двох частин: програми-мінімум, що визначала найближчі завдання партії в бурж.-демократич. революції, і програми-максимум, де говорилося про осн. завдання — про соціалістичну революцію та встановлення диктатури пролетаріату. Програма партії витримала перевірку у

вогні трьох революцій у Росії. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли прийнята на II з'їзді Програма партії була значною мірою виконана, на *Восьмому з'їзді РКП (б)* (1919) було прийнято нову Програму партії.

Програма, схвалена II з'їздом, створювала основу для ідейного об'єднання партії. Але ідейну єдність треба було ще закріпити матеріальною єдністю організації — прийняти Статут партії. Питання про парт. Статут викликало на з'їзді ще запеклішу боротьбу. Особливо гострі суперечки розгорнулися з приводу формулювання першого параграфа Статуту — про членство в партії.

В. І. Ленін і його однодумці боролися за централізовану партію, що була б передовим, організованим загоном робітн. класу, озброєним передовою теорією, знанням законів розвитку суспільства і клас. боротьби, досвідом революц. руху, спляним єдністю волі, дій і дисципліни. Противники В. І. Леніна замість монолітної, бойової партії хотіли мати розпливчасту, різнорідну партію типу реформістських партій 2-го Інтернаціоналу. В ленінському проекті Статуту перший параграф про членство в партії формулювався так: «Членом партії вважається кожний, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій». Формулювання першого параграфа Статуту, що його висунув Мартов на противагу формулюванню В. І. Леніна, не вимагало від кожного члена партії, щоб він входив до однієї з організацій партії, працював у ній і, отже, підкорявся дисципліні партії.

Після впертої боротьби нестійким іскрівцям в союзі з антиіскрівцями і центристськими елементами незначною більшістю вдалося провести перший параграф Статуту у формулюванні Мартова. У 1905 на *Третьюму з'їзді РСДРП* це рішення було скасовано і затверджено перший параграф Статуту у формулюванні В. І. Леніна.

За винятком першого параграфа, з'їзд прийняв ленінський проект Статуту, що привело до дальшого загострення боротьби і залишення з'їзду одвертими опортуністами. Бундівці залишили з'їзд після того, коли він відмовився прийняти Бунд у РСДРП на початках федерації, відхилив ультиматум Бунду про визнання його єдиним представником євр. пролетаріату в Росії. Два «економісти» покинули з'їзд, коли він не визнав їхньої «Закордонний союз» представником партії за кордоном. Залишення з'їзду бундівцями і «економістами» змінило співвідношення сил на користь ленінців. Під час виборів центр. установ партії з'їзд закріпив перемогу ленінських принципів. До складу ЦК партії було обрано Г. М. Кржижановського, Ф. В. Ленгніка і В. О. Носкова, в редакцію Центрального органу — «Іскри» — В. І. Леніна, Г. В. Плеханова і Ю. Й. Мартова, членом Ради партії — Г. В. Плеханова (за Статутом ще по два члени виділялися редакцією ЦО і ЦК).

З того часу прихильників В. І. Леніна, що одержали на з'їзді більшість голосів при виборах, стали називати більшовиками, а противників В. І. Леніна — меншовиками. «Більшовизм, — писав пізніше В. І. Ленін, — існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Твори, т. 31, с. 8). Титанічна боротьба В. І. Леніна за створення революц. марксистської партії — партії соціалістич. революції і диктатури пролетаріату, партії нового типу, — була успішно завершена. Навколо В. І. Леніна на з'їзді згуртувалися виховані «Іскрою» і загартовані в боротьбі професійні революціонери М. Е. Бауман, П. А. Красиков, С. І. Гусев, Л. М. Кніпович, Р. С. Землячка, Б. М. Кнуянц, М. М. Лядов, Д. І. Ульянов,

О. М. Стопані, О. В. Шотман та ін. З'їзд закріпив перемогу іскрівського напрямку, ленінської більшості. В. І. Ленін, більшовики взяли в свої руки прапор РСДРП. Партія була названа російською, чим підкреслювалось, що вона об'єднує під своїм прапором весь багатонац. пролетаріат Росії, що в її лавах дружно працюють не тільки робітники-росіяни, але й робітники всіх національностей Росії, в т. ч. й робітники України. З'їзд прийняв рішення з ряду тактичних питань: про ставлення до ліберальної буржуазії, есерів, професійну боротьбу тощо. Створення революц. марксистської партії, партії більшовиків, — осн. підсумок II з'їзду РСДРП. З'їзд став поворотним пунктом не тільки в рос., а й в міжнар. робітн. русі. Він має всесвітньо-істор. значення. На світовій арені з'явилася марксистська партія, *партія нового типу*, непримиренна до опортунізму і революційна щодо буржуазії, партія соціальної революції і диктатури пролетаріату — партія більшовиків.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6. II з'їзд РСДРП 17 (30) липня — 10 (23) серпня 1903 р.; т. 7. Розповідь про II з'їзд РСДРП — II з'їзд Закардонної ліги російської революційної соціал-демократії 13—18 (26—31) жовтня 1903 р. Попередні зауваження до доповіді про II з'їзд РСДРП 13 (26) жовтня. — Крок вперед, два кроки назад; Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы. М., 1959; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964. П. М. Шморгун (Київ).

ДРУГИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР — єдиний держ. перспективний план розвитку нар. г-ва й культури СРСР на 1933—37.

Розроблений на основі директив XVII конференції ВКП(б) (1932), затверджений XVII з'їздом ВКП(б) (1934), ЦВК і Раднаркомом СРСР (1934). На Україні тези доповнені до XVII з'їзду ВКП(б) про другий п'ятирічний план розглядалися на XII з'їзді КП(б) У (1934), який схвалив їх і намітив перспективи розвитку економіки й культури республіки в системі народногосп. плану СРСР. В результаті виконання першого п'ятирічного плану в країні було збудовано економіч. фундамент соціалізму. СРСР вступив у період завершення соціалістич. реконструкції нар. г-ва. Основне політ. завдання другої п'ятирічки: остаточно ліквідація залишків капіталістич. елементів і повне знищення причин, які породжують експлуатацію людини людиною, та поділ суспільства на експлуататорів і експлуатованих; побудова соціалістич. суспільства. Найважливіші економіч. завдання: створення найновішої тех. бази для всіх галузей нар. г-ва, освоєння нової техніки й нових галузей виробн., оволодіння досягненнями світової науки й техніки. В галузі с. г. ставилася мета завершити його соціалістич. реконструкцію, забезпечити далі організаційно-госп. зміцнення колгоспів і повну ліквідацію капіталістич. елементів на селі. Накреслювалась також програма завершення тех. реконструкції транспорту, дальшого розвитку торгівлі, підвищення матеріального добробуту та культ. рівня трудящих. Капітальні вкладення в нар. г-во СРСР за 1933—37 дорівнювали 16,6 млрд. крб., у т. ч. в промисловість — 6,2 млрд. крб., буд. індустрію — 0,1, с. г. — 2,0, транспорт і зв'язок — 3,2 млрд. крб. тощо.

Комуністич. партія і Рад. уряд розгорнули роботу по мобілізації широких мас трудящих на розв'язання завдань другої п'ятирічки. Вирішаль-

ного значення набула проблема кадрів, здатних оволодіти сучас. технікою. Партія висунула гасло «Кадри вирішують все!» і здійснила відповідні заходи по підготовці спеціалістів вищої і серед. кваліфікації, нових кваліфікованих робітників з молді. Було перебудовано управління пром-стю, створено галузеві наркомати. Всі ці заходи партії стали однією з вирішальних передумов посилення виробничої активності робітн. класу, його масової участі в соціалістич. змаганні. У 1934 за ударну роботу вибійника шахти № 1 (м. Горлівка) М. О. Ізотова нагороджено орденом Леніна. В 1935 в Донбасі виник новий рух новаторів виробництва, названий стахановським, за ім'ям його зачинателя О. Г. Стаханова.

Другу п'ятирічку виконано достроково, до I.VI 1937 — за чотири роки і три місяці. Валова продукція пром-сті СРСР зростає за цей час у 2,2 раза, с. г. — в 1,5 раза, вантажооборот транспорту — у 2,1 раза, роздрібний товарооборот — в 3,26 раза. Було збудовано 4500 великих держ. пром. підприємств. Нац. доход в СРСР зріс за 1933—37 в 2,1 раза. Тех. реконструкція нар. г-ва, колективізація с. г. були в основному завершені, розв'язана проблема кадрів, поліпшилося матеріальне становище й піднявся культ. рівень народу, успішно здійснювалася культ. революція. Внаслідок колективізації с. г. останній експлуататор. клас — куркульство — було ліквідовано. Остаточно утвердився колгоспний лад. У 1937 колгоспи об'єднували 93% сел. дворів. Внаслідок спільності інтересів робітн. класу, колгосп. селянства та рад. інтелігенції утворилася непорушна соціально-політ. та ідейна єдність рад. народу. В результаті виконання 2-го п'ятирічного плану в СРСР в основному побудовано соціалізм. Соціалістична система виробництва стала нероздільно панувати в усьому нар. г-ві СРСР. Частка соціалістич. сектора 1936 на Україні у валовій продукції пром-сті становила 99,8%, с. г. — 97,7%, товарообороті — 100%. Другий п'ятирічний план був важливою ланкою в підготовці СРСР до активної оборони. Створено і далі розвинуто матеріальні ресурси, що відіграли пізніше величезну роль у перемозі над фашизмом у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Перемога соціалізму, законодавчо закріплена в Конституції СРСР (1936) і конституціях союзних республік (1937), мала всесвітньо-істор. значення.

За п'ятиріччя на Україні збудовано 1 тис. великих держ. пром. підприємств. Валова продукція пром-сті України зростає 1937 проти 1932 в 2,23 раза. На неї припадало 18,3% загальносоюзного виробн. пром. продукції, у т. ч. 54,2% видобутку вугілля, 59,2% — залізної руди, 60,7% — виплавки чавуну, 47,8% — сталі, 25,7% — виробн. електроенергії, бл. 20% — продукції машинобудування та ін. Значно підвищилися добробут і культ. рівень населення республіки. Фонд заробітної плати робітників і службовців у нар. г-ві України зріс за 1933—37 в 2,25 раза, середньорічна заробітна плата — в 2,18 раза. Успіхи, здобуті укр. народом, були реальним втіленням ленінської нац. політики Комуністич. партії. Виконання плану дало можливість СРСР перетворитися на могутню індустріально-колгоспну соціалістичну д-ву. Див. також *Індустріалізація, Колективізація сільського господарства, Культурна революція в СРСР*.

Лит.: Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—1937 рр.). [Резолюція XVII з'їзду ВКП(б)]. В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954; Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. М., 1939; Історія Української РСР, т. 2. К., 1967; Развитие народно-

го господарства Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967.

А. О. Ірлін (Київ).

ДРУГІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ — найвище оперативне об'єднання кількох рад. армій, що діяло під час Великої Вітчизн. війни (з жовтня 1943 до травня 1945) і брало участь у визволенні України від нім.-фашистських загарбників. 20.X 1943 Степовий фронт, який розширив плацдарм на правому березі Дніпра, перейменовано на Д. У. ф. З'єднання 2-го і 3-го Укр. фронтів повинні були розширити плацдарм у районі Кременчука і з нього почати бойові дії по визволенню Правобережної України. 15.X 1943 почався успішний наступ. 19.X 1943 визволено залізнич. ст. П'ятихатки. Війська фронту вийшли на підступи до Кривого Рогу і закріпилися на правому березі р. Інгульця. 5.I 1944 почали Кіровоградську наступальну операцію, завдаючи гол. удару на Кіровоград — Первомайськ, 8.I вони визволили Кіровоград і вийшли на рубіж на Сх. від Сміли — на Зх. від Кіровограда. 24.I Д. У. ф. перейшов у наступ, визволив Шполю і з'єднався з військами 1-го Укр. фронту. Було оточено і знищено велике угруповання ворога (див. *Корсунь-Шевченківська операція 1944*). 5.III Д. У. ф. почав проводити *Уманську наступальну операцію 1944*, завдаючи гол. удару на Умань. 9(10).III війська фронту оволоділи Уманню і залізнич. ст. Христинівка, 11.III форсували р. Пд. Буг, 17—18.III — Дністер і оволоділи плацдармом на Пд. від Могилева-Подільського. 26.III 1944 вони першими вийшли до держ. кордону на р. Прут. Згодом війська фронту брали участь у Ясько-Кишинівській, Дебреценській, Будапештській, Віденській і Празькій наступальних операціях. Фронтом командували І. С. *Ковалев* (20.X 1943 — 21.V 1944), Р. Я. *Малиновський* (з 22.V 1944 до кінця війни). Г. І. *Ларіонова* (Московська обл.).

ДРУГІЙ ФРОНТ — операції англо-амер. військ проти фашист. Німеччини у Зх. Європі наприкінці *другої світової війни 1939—45*. Про свій намір відкрити Д. ф. у Європі 1942 США та Англія урочисто заявили 12.VI 1942 на Вашингтонських переговорах, проте вони не зробили цього протягом 1942—43. На Тегеранській конференції 1943 глави урядів США та Англії зобов'язалися відкрити Д. ф. до 1.V 1944, але й цього терміну не витримали. Маючи на меті дочекатися, поки Німеччина й СРСР знекровлять себе у війні, й потім виступити в ролі вершителей долі світу, США та Англія намагалися підмінити Д. ф. у Зх. Європі висадкою військ в Африці, Пд. Італії і бомбардуванням Німеччини з повітря. СРСР один виніс осн. тягар війни. Лише тоді, коли стало очевидно, що СРСР спроможний сам розгромити Німеччину й визволити народи Європи, Англія та США 6.VI 1944, висадивши свої війська в Нормандії (Пн. Франція), відкрили Д. ф. Проте він ще довго не становив серйозної загрози для Німеччини, яка мала можливість перекидати цілі армії з Зх. на Сх. У січні 1945, під час контрнаступу нім.-фашист. військ в р-ні Арденн, Рад. Армія своїм наступом врятувала Д. ф. від розгрому й на ділі продемонструвала, як слід виконувати союзницькі зобов'язання. Д. ф. по-справжньому активізувався лише на останньому етапі війни, коли Рад. Армія почала битву за Берлін.

Лит.: Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1944—47; Кулиш В. М. Второй фронт. М., 1960 [бібліогр. с. 465—473]; Кулиш В. М. Раскрытая тайна. Предыстория второго фронта в Европе. М., 1965 [бібліогр. с. 445—455].

М. Д. Дятленко (Київ).

ДРУЖБА (до 1962 — Х у т і р - М и х а й л і в - с ь к и й) — місто Ямпільського р-ну Сум. обл. УРСР. Залізнич. вузол (Хутір-Михайлівський). 9,6 тис. ж. (1969). Засн. в 1-й чверті 19 ст. під час будівництва цукр. з-ду. Входила до Глухівського пов. Черніг. губ. В 1905 відбувся робітн. страйк. Рад. владу встановлено в січні 1918. В березні 1918 с-ще окупували австро-нім. загарбники, яких рад. війська вигнали в грудні 1918. Влітку 1919 захопили денікінці; в листопаді 1919 визволили рад. війська. З 1923 с-ще — в складі Новгород-Сіверського округу, 1932—39 — Черніг. обл., з 1939 — Сум. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни с-ще 1.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в районі с-ща діяли партизани із з'єднання О. М. *Сабурова*. 5.IX 1943 визволили рад. війська. З 1962 Д. — місто. В Д. — цукрорафінадний з-д, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. 5 заг.-осв. шкіл. Пам'ятник Б. Хмельницькому.

ДРУЖБА НАРОДІВ СРСР — соціалістич. форма відносин між рад. народами, що виявляється у рівності націй, їхньому братерському співробітництві, політ., економіч., культурній і військ. взаємодопомозі. Д. н. СРСР сформувалася внаслідок величезної ідеологічної та організаторської діяльності Комуністич. партії по вихованню трудящих різних національностей у дусі пролет. інтернаціоналізму. Ця дружба своїм корінням сягає в далеке минуле. Вона складалася протягом століть у спільній боротьбі народів царської Росії проти іноземних загарбників, проти самодержавства і експлуаторських класів.

Кращі сини укр., як і ін. братніх народів, ще в роки самодержавства висловлювали ідею єдності всіх націй, що населяли Росію, поваги і довір'я до ін. народів. Т. Г. Шевченко закликав «і чужому научатись й свого не дуратись». І. Я. Франко заявляв: «Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра... Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жушелю, від влплодів темноти, назадицтва та ненависті, сплджених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу» (Твори, т. 16. К., 1953, с. 354). Груз. письменник-демократ А. Церетелі підкреслював: «Ми високо цінуємо братерство, єднання і дружбу з народами Росії». Трудящі різних національностей Росії під керівництвом більшовиків пліч-о-пліч боролися за своє соціальне і нац. визволення під час трьох революцій. На основі єдності класових інтересів вирости взаєморозуміння, довір'я і повага між народами нашої країни, складалася й міцніла їхня дружба.

Але новим, соціалістич. змістом Д. н. СРСР наповнилася лише після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*, яка розбила кайдани нац. рабства, покляла край нац. гнобленню, зруйнувала стіну нац. ворожнечі, ліквідувала соціальну і політ. нерівність народів. Вона відкрила шлях до зміцнення Д. н. СРСР, що ґрунтується на ленінських принципах рівноправності всіх націй. повного довір'я між ними, їхньої взаємодопомоги і співробітництва. Ідеї Д. н. СРСР, пролет. інтернаціоналізму стали законом життя всіх народів Рад. Вітчизни. Біля коляски нац. державності всіх народів СРСР стояв В. І. Ленін, який розробив струнку теорію, програму, тактику більшовицької партії з нац. питань. Наріжним каменем ленінської нац. програми була вимога права націй на самовизначення аж до відокремлення і утворен-

ня самостійних нац. д-в. Законодавчим закріпленням цього осн. принципу Комуністич. партії була написана В. І. Леніним *Декларація прав народів Росії* [2 (15).XI 1917], яка проголосила політ. і правову рівність всіх народів Рад. країни, скасування будь-яких нац. і нац.-релігійних привілеїв і обмежень, вільний розвиток нац. меншостей і етнографіч. груп.

Керуючись принципами ленінської нац. політики, Комуністич. партія забезпечила всебічний розвиток усіх націй і народностей багатонац. Рад. д-ви, бурхливий розквіт їхньої економіки та культури. Рад. влада не лише проголосила свободу і рівноправність народів, а й створила реальні можливості для здійснення цих прав, всебічно сприяла розробці нових принципів і форм держ. устрою націй у системі багатонац. д-ви. Справжнім триумфом ленінської нац. політики було створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, який сприяв дальшому зміцненню Д. н. СРСР. У втіленні в життя ленінської нац. програми вирішальну роль відіграв насамперед рос. робітн. клас, рос. народ. Укр. та ін. народи на власному досвіді переконалися, що непорушна дружба, братерська взаємодопомога рад. республік є найважливішим фактором свободи, суверенності, небаченого розквіту матеріальних і духовних сил кожного народу Рад. Вітчизни. Єдність дій робітн. класу і біднішого селянства всіх націй, керіваних Комуністич. партією на чолі з В. І. Ленініним, забезпечила перемогу Великому Жовтню, захист його завойовань у роки *громадянської війни в СРСР 1918—20*. Животворна Д. н. СРСР, їхня братерська взаємодопомога росли і розвивалися в боротьбі за повну і остаточну перемогу соціалізму. В роки довоєнних п'ятирічок представники братніх народів допомагали трудящим України будувати Дніпрогес, Харків, тракторний з-д, гіганти індустрії в Кривому Розі і Маріуполі (тепер м. Жданов), Марганці та Дніпродзержинську, Києві і Ворошиловграді, створювати колгоспи і радгоспи. В той же час сини і дочки України будували Магнітку в Моск. метрополітен, прокладали Турксиб і зводили на Амурі місто юності Комсомольськ. Спираючись на братерську взаємодопомогу, всі рад. республіки створили сучасну пром-сть, виховали кваліфіковані нац. кадри, нар. інтелігенцію. Сила Д. н. СРСР особливо яскраво була продемонстрована під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Розробляючи підступні плани нападу на Рад. Союз, гітлерівські загарбники розраховували на те, що вони зможуть посіяти розбрат між рад. народами і підірвати цим основу могутності СРСР. Але їхні наміри не здійснилися. Жоден народ, жодна армія в світі ніколи не показували такої єдності й згуртованості, як рад. народ і Червона Армія в роки війни. За свободу і незалежність України боролися представники всіх рад. республік. У свою чергу, воїни-українці відзначилися в боях під Москвою, Ленінградом, в Білорусії, Молдавії тощо. Спільно пролита кров в ім'я перемоги над ворогом ще більше згуртувала Д. н. СРСР. Розгром фашизму став можливий лише завдяки рад. держ. і суспільному ладові, морально-політ. єдності, непорушній Д. н. СРСР. Взаємодопомога братніх республік забезпечила успішну відбудову зруйнованого війською нар. г-ва. Ще в ході визволення України від загарбників суди надсилали верстат з Москви, трактори і металеві вироби — з Уралу, бавовну — з Узбекистану і Киргизії, ліс — з Карелії. В міру відбудови свого нар. г-ва Україна відправляла пром. і с.-г. продукцію в ін. братні республіки, допомагаючи відбудові і дальшому розвитку їхньої еко-

номії й культури. Завдяки героїчним зусиллям народів СРСР, їхній братерській взаємодопомозі нар. г-во країни було швидко відроджено, і рад. економіка зробила великий крок уперед. В період післявоєнних п'ятирічок інтенсивно розвивалися економіч. зв'язки між союзними республіками, безперервно зміцнювалась їхня братерська взаємодопомога.

Розвиток взаємодопомоги рад. народів — об'єктивний закономірний процес, породжений рад. дійсністю, характерний для *соціалістичних націй*. Спеціалізація й кооперування виробн., розвиток транспортних магістралей, будівництва міжресп. газопроводів і нафтопроводів — все це посилює економічне співробітництво радянських республік.

Одним з проявів дружби і співробітництва народів є *соціалістичне змагання* між республіками, областями, пром. підприємствами, колгоспами і радгоспами різних республік, в процесі якого трудящі переймають передовий досвід роботи. Традиційним стало змагання трудівників України й Рос. Федерації, Києва й Москви, Харкова й Ленінграда, Донбасу й Кузбасу, нафтовиків Борислава, Татарії і Азербайджану, текстильників Чернігова й Латвії, колгоспників Київщини й Підмоков'я. Єдності народів сприяє і зростаюче культ. співробітництво. Соціалізм створив умови для розквіту і взаємозбагачення нац. культури. Укр. народові дорогі культура всіх рад. народів, видатні творіння їхніх письменників, композиторів, художників.

Завдяки ленінській нац. політиці Комуністич. партії в Рад. країні склалася нова істор. спільність людей — радянський народ, який має єдину мету — побудову комуністич. суспільства. Зміцнення Д. н. СРСР сприяє формуванню людини з новим світоглядом, новою психологією і мораллю — патріота Вітчизни, для якого однаково близькими і дорогими є доля як своєї республіки, так і всієї країни. «На основі економічної і соціальної спільності в соціалістичних націях активно розвиваються інтернаціональні риси, утверджуються загальнорадянські традиції будівників комунізму. Єдність цілей і марксистсько-ленінської ідеології, відданість справі комунізму, глибокий інтернаціоналізм і радянський патріотизм, поважання національної гідності, дружба і братерство — такі характерні риси трудівників єдиного і разом з тим багатонаціонального соціалістичного суспільства» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 37). Єдність і братерство рад. народів, що будуть комуністич. суспільство, зміцнюють авторитет Союзу РСР на міжнар. арені, стають прикладом для всіх трудящих, надихають все прогресивне людство на боротьбу за мир і дружбу між народами. Укр. народ завжди був вірним цій дружбі. Він, як і всі народи Рад. Союзу, рішуче виступає проти ідеології імперіалізму та бурж. націоналізму, спрямованої на підірив одного з найдорожчих завойовань рад. людей — Д. н. СРСР. Трудящі України добре знають, що в історії республіки не було жодного повороту, коли б наш народ не відчував могутнього плеча вірного брата і друга — рос. народу, братньої підтримки народів усієї Країни Рад. Укр. народ свято дотримується ленінського заповіту про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Л е н і н В. І. Твори, т. 20, с. 14). СРСР подає широку братерську підтримку народам соціалістич. співдружності, яка демонструє всьому світові новий, соціалістич. тип міжнар. від-

носин, що ґрунтується на принципах рівноправності і національного суверенітету, всебічного взаємовигідного співробітництва та братерської взаємодопомоги соціалістичних держав (див. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, с. 50). Д. н. СРСР стала взірцем для співробітництва соціалістич. країн. Життя підтвердило, що гарантією успішного розвитку Д. н. СРСР і всіх соціалістич. країн є вірність марксистові-ленінізму.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 20. Критичні замітки з національного питання.— Про право нації на самовизначення; т. 22. Підсумки дискусії про самовизначення; т. 31. II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 19 липня — 7 серпня 1920 р. Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1969; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966; XXIII з'їзд Комуністичної партії України. 15—18 березня 1966 року. Матеріали з'їзду. К., 1967; Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС. К., 1968.

ДРУЖИНА — в первинному і заг. значенні — т-во, спілка, об'єднання людей; в Давній Русі так, зокрема, називали збройні загони, що становили постійне військо князя та апарат його влади. Д. поділялася на старшу і молодшу. Старша Д. складалася з представників феод. аристократії і була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні держ. та госп. справ, очолювала молодшу Д. та воїв. Молодша Д. була ядром збройних сил і складалася з професіональних воїнів, охороняла князя, князівський двір і майно, виконувала окремі адм.-судові доручення його. Молодша Д. становила постійне населення сторожових гравдів-фортець, збудованих на кордонах Русі чи окремих князівств. Тут вона несла військ. службу, а у вільний від військ. обов'язків час обробляла землю та виконувала різні госп. роботи для своїх потреб. За службу Д. одержувала від князя землі з правом експлуатувати населення, що проживало на них, збирати данину та організувати власне г-во, в якому застосовувалася праця залежних селян. Частина молодшої Д., що проживала при князі, була на його утриманні. Залишками госп. дворів старшої Д. та гравдів-фортець є давньоруські *городища*. Д. як осн. військ. сила князів існувала до ліквідації удільних князівств (на укр. і білорус. землях, що потрапили під владу феод. Литви, — до 14—15 ст., в Рос. д-ві — до 16 ст.).

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Довженко Б. Й. Феодальний масток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних. «Археологія», 1953, т. 8.

В. Й. Довженко (Київ).

ДРУЖИНІН Володимир Миколайович (н. 25. XII 1907) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, парт. і держ. діяч УРСР, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1926. Н. в Москві в сім'ї робітника. З 1927 — на комсомольській, з 1930 — на парт. роботі. В 1940—41 — другий секретар Терноп. обкому КП (6) У. З липня 1941 — в Рад. Армії, з жовтня 1941 — в Черніг. партизан. загоні. З липня 1942 — комісар Черніг. партизан. з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова. Після Великої Вітчизн. війни — на керівній парт. роботі в Терноп., Херс., Дрогоб. областях і в апараті ЦК КП України, парторг ЦК КПРС на будівництві Каховської ГЕС. В 1959—65 — голова Крим. облвиконкому. З 1965 — заст. мін., з березня 1967 — перший заст. мін. харч. пром-сті УРСР.

В. М. Дружинін.

М. М. Дружинін.

Депутат Верх. Ради СРСР 3—6-го скликань. На XVIII, XIX, XXI і XXII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ДРУЖИНІН Микола Михайлович (н. 13. I 1886) — рад. историк, академік АН СРСР (з 1953). Н. в Курську. Закінчив юрид. (1911) та істор.-філол. (1918) факультети Моск. ун-ту. З 1938 — в Ін-ті історії АН СРСР. Осн. дослідження присвятив соціально-економіч. історії і проблемам сусп. думки й революц. руху Росії 19 ст. В 1958 почав дослідження пореформеного села і процесів, що в ньому відбувалися. Приділяв значну увагу історії держ. селян на Україні та їхній боротьбі проти соціального гніту. Керував діяльністю Комісії по історії с. г. й селянства, виданням багатомовної документ. серії «Селянський рух в Росії» тощо. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1947.

Тв.: Декабрист Никита Муравьев. М., 1933; Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Воспоминания и мысли историка. М., 1967.

Лит.: Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сборник статей к 75-летию академика Николая Михайловича Дружинина. М., 1961 [бібліогр. с. 14—23]; Генезис капитализма в промышленности и сельском хозяйстве. К восьмидесятилетию академика Николая Михайловича Дружинина. М., 1965 [бібліогр. с. 6—9].

ДРУЖКІВКА — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР, біля р. Кривого Торця (бас. Сіверського Дінця). Залізнич. станція. 51,2 тис. ж. (1969). Засн. в 17 ст. Першими поселенцями були укр. козаки. С-ще входило до складу Бахмутського пов. Катериносл. губ. У 1905 в Д. відбулися робітн. страйки. У березні 1917 обрано *Дружківську Раду робітничих і солдатських депутатів*. У серпні 1917 створено загін Червоної гвардії. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В квітні 1918 Д. окупували австро-нім. загарбники. Влітку 1919 її захопили денікінці, в грудні 1919 Д. визволили рад. війська *Південного фронту*. В 1919—23 Д. входила до складу Донец. губ., 1925—32 — Артем. округу, з 1932 — у складі Донец. (1938—61 — Сталінської) обл. Містом стала 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 тут відбувалися жорстокі бої. Рад. війська двічі визволяли Д. від нім.-фашист. загарбників (6. IX 1943 її визволили остаточно). В Д. працюють маш.-буд.-з-д гірничого устаткування, метизний, газової апаратури, цегельний, комбінат буд. матеріалів, хлібний, молочний з-ди тощо. 20 загальноосв. шкіл; філіал Краматорського ін-ту, технікум гірничого маш.-буд., гірничопром. уч-ще.

ДРУЖКІВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена на поч. березня 1917. За своїм складом протягом усього пе-

ріоду *двовладдя* була меншовицько-есерівською. Проте, незважаючи на угодовську позицію в ряді політ. питань (ставлення до війни, до Тимчасового уряду), активно захищала інтереси трудящих. *Литнєві дні 1917* і особливо розгром *корніловщини* сприяли посиленню в Раді впливу більшовиків. Рада виступила з рішучим протестом проти запровадження смертної кари, засудила контрреволюц. Державну нараду. Швидкими темпами пішла більшовицька Рада після утворення самостійної більшовицької орг-ції (жовтень 1917), яка об'єднала 2100 більшовиків. 1.XI 1917 Рада прийняла більшовицьку резолюцію, зажадавши негайної передачі влади до рук єдиних представників народу і справжніх захисників трудящого класу — Рад. 13.XI Рада палко вітала *Другий Всеросійський з'їзд Рад* і утворений ним уряд — Раднарком на чолі з В. І. Леніном. Про повний перехід Рад на більшовицькі позиції свідчить те, що в її складі на кінець грудня 1917 було 62 більшовики (77,5%).
Ю. М. Гамрецький (Київ).

«ДРУЗИ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ», «Товариство друзів Радянської Росії» («The Society of the Friends of Soviet Russia») — широка безпартійна орг-ція амер. робітн. класу, створена для подання допомоги населенню Рад. Росії під час голоду 1921—23. Засн. 7—9.VIII 1921 на конференції представників профспілкових та ін. робітн. орг-цій США і Канади в Нью-Йорку у відповідь на заклик Виконкому Комінтерну 31.VII 1921 і звернення В. І. Леніна 2.VIII 1921 (див. Твори, т. 32, с. 463) до пролетарів усіх країн з проханням подати допомогу населенню Рад. країни в зв'язку з голодом. Роботою т-ва, що налічувало понад 200 місцевих осередків і охоплювало більше 20 тис. чол., керувала Компартія США. На чолі «Д. Р. Р.» стояв Дорадцій к-т, до якого входили видатні діячі робітн. руху: А. Мартін (А. Вагенкнехт), У. Фостер, Е. Флінн, Е. Блур та ін. Т-во входило до Міжнародної робітн. допомоги Рад. Росії. В умовах переслідувань з боку уряду США т-во відправляло до Рад. Росії продовольство, медикаменти, інструменти, с.-г. машини, одяг, вело боротьбу за скасування урядом США економіч. бойкоту й, на протигуак наклепам бурж.преси, поширювало правдиві відомості про Країну Рад. Допомогу «Д. Р. Р.» високо оцінив В. І. Ленін. *Лит.*: Ле н і н В. І. Товариству друзів Радянської Росії (в Америці). Твори. Вид. 4, т. 33; F o s t e r W. Z. History of the Communist Party of the United States. New York. 1952. О. А. Макаренко (Київ).

ДРУКАРІВ КИЄВА СТРАЙК 1917 — заг. виступ робітників київ. друкарень у травні 1917. Почався 10 (23).V, коли на зборах уповноважених від друкарень було висунуто вимоги до їхніх власників. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, запровадження 8-годинного робочого дня, шотижневого розрахунку, надання щорічних відпусток, укладення колективних угод. Збори обрали керівний орган страйку — раду уповноважених. Страйк, що проходив під керівництвом більшовиків і тривав бл. 6 днів, закінчився перемогою робітників. Підписана підприємцями і профспілкою друкарів колективна угода була першою в історії робітн. руху в Києві. Ю. П. Хоніньова (Київ).

ДУБЕНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1919 — виступ трудящих Дубенського повіту Волинської губ. (тепер Ровен. обл.) проти петлюрівської *Директорії*. Почалося 13.III. Проходило під керівництвом підпільного більшовицького ревкому, створеного наприкінці 1918. Протягом зими 1918—19 у волостях і селах повіту було утворено місцеві підпільні ревкоми і партизан. загони. На початок Д. з. п. в розпорядженні ревкому було бл. 3,5 тис. партизанів, а також 12 кулеметів, 2 гармати. Без-

посереднє керівництво бойовими діями повстанців здійснював очолений комуністом В. П. Рякуном повстанський штаб, у складі якого були представники Волинського підпільного губкому КП(б)У. Центром Д. з. п. було с. Повча, де перебував підпільний ревком. 13.III ревком віддав наказ про повстання. 15.III повстанці визволили м. Дубно. Однак того ж дня місто оточили петлюрівські частини. Під натиском переважаючих сил ворога повстанці були змушені залишити місто. Проте партизан. боротьба в повіті продовжувалася. 17.V в Дубні спалахнуло повстання. Повстанський ревком налагодив зв'язок з наступаючими рад. військами, які 27.V визволили Дубно.

В. С. Левін (Київ).

ДУБЕНСЬКОГО ГАРНІЗОНУ ПОВСТАННЯ 1917 — збройний виступ солдатів у м. Дубні (тепер Ровен. обл.) 20—21.IX (3—4.X). Причиною повстання були антивоєнні настрої солдатів, безпосереднім приводом — суд. процеси над учасниками *братання* і антивоєн. солдат. заворушень. У Дубні під слідством перебувало 11 офіцерів і бл. 500 солдатів, у т. ч. І. Михайлов, Т. Вальтер, І. Сазонов, П. Горбачов, С. Олійник та ін. більшовики. Заарештованим загрожувала сувора кара. Д. г. п. почалося виступом групи в'язнів безпосередньо в приміщенні військ. суду. Повстанці підтримали 3-й залізнич. батальйон і 404-й Камишинський полк. Повсталі солдати захопили місто. Хоч передчасний збройний виступ зазнав поразки, але Д. г. п. активізувало сел. рух у районі Броди—Дубно. А. Г. Ткачук (Ніжин).

ДУБЕЦЬКИЙ (Dubiecki) Мар'ян Кароль (26.VIII 1838 — 24.X 1926) — польс. шляхецько-бурж. історик. Н. в м. Ізяславі (тепер Хмельн. обл.) в поміщицькій сім'ї. В 1860 закінчив Київ. ун-т. За участь у польс. визвольному повстанні 1863—64 Д. було вислано до Сибіру. В 1874—83 жив у Катериносл. губ. і Одесі, з 1884 — у Кракові. Автор ряду монографій з всевітньої історії, історії Польщі та польс. л-ри. Написав кілька праць з історії України (Кодак — прикордонна фортеця та її околиці. Краків, 1879; Поле битви під Жвятими Водами. Краків, 1880), в яких ідеалізував становище України під владою Речі Посполитої, негативно оцінив визвольну війну укр. народу 1648—54.

ДУБИНА Кузьма Кіндратович (23.X 1906 — 22.IX 1967) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (1962), засл. діяч н. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1931. Н. в с. Підгородньому (тепер у складі с. Новопавлівки Межівського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. В 1936 закінчив Ленінгр. ін-т журналістики. У 1939—41 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Київ. авіац. ін-ту. В 1943—49 — директор Держполітвидав УРСР, 1951—54 — на викладацькій роботі у вузах Києва. В 1956—64 — ректор Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київ. ун-ті. З 1964 — директор Ін-ту історії АН УРСР. Був гол. редактором «Українського історичного журналу». Автор наук. та наук.-популярних праць з проблем ленінської теорії соціалістич. революції, історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 та ін. Редактор і співавтор праць «Історія Української РСР» (в 2 т. К., 1967), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (в 3 т. К., 1967—69). *Тв.*: 778 трагічних днів Києва. К., 1945; Ленінська теорія соціалістичної революції і її всевітньо-історичне значення. К., 1959; В годы тяжелых испытаний. К., 1962; Історія Української РСР (Науково-популярний нарис). К., 1967 [у співавт.]. *Лит.*: До 60-річчя з дня народження К. К. Дубини. «Український історичний журнал», 1966, № 10; Кузьма Кіндратович Дубина [Некролог]. «Український історич-

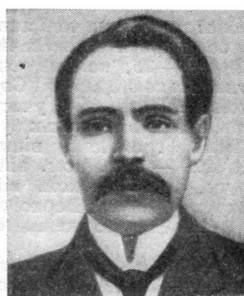
В. Н. Дубинін.

Ф. І. Дубковецький.

І. Н. Дубовий.

Й. Ф. Дубровинський.

ний журнал», 1967, № 10; Гудзенко Л. М., Шелюх Т. М. Біографія наукових і науково-популярних праць К. К. Дубини. «Український історичний журнал», 1966, № 10.

П. П. Гудзенко (Київ).

ДУБИНІН Володимир Никифорович (29.VIII 1927 — 4.I 1942) — юний піонер, герой Керченського партизан. підпілля під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. у Керчі в сім'ї моряка, партизана часів громадян. війни. В 1935 вступив до школи, де вчився до поч. Великої Вітчизн. війни. Коли розпочалися бої за Керч, вступив до партизан. загону, що базувався в катакомбах. Був зв'язником і розвідником. При виконанні бойових завдань виявляв мужність і винахідливість. Загинув смертю героя. Перед школою, якій присвоєно його ім'я, встановлено відлине в бронзі погруддя героя. Ім'ям Д. в Керчі названо вулицю, на якій він жив, а також численні піонерські дружини і загони в Рад. Союзі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ДУБІНІН Онисим Антонович (1896 — січень 1938) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1914. Н. у с. Ганнівці (тепер с-ще м. т. Черкаське Слов'янського р-ну Донец. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. У 1917 очолив підпільний ревком у Гречанах. У грудні 1917 — комісар залізниць у розташованій 7-ї армії. З листопада 1917 по квітень 1918 — командир бронепоездів, що брали участь у боях проти гайдамацьких частин та військ Центр. ради, потім — командир Червоної гвардії Подільської з-ці. В 1918—19 — комісар Пд.-Сх. з-ці, згодом Подільської з-ці. З 1921 — на відповідальній госп. роботі. М. Т. Тараненко (Хмельницький).

ДУБКОВЕЦЬКИЙ Федір Іванович (2.V 1894 — 6.III 1960) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1951, 1958). Член Комуністич. партії з 1926. Н. в с. Зарожанах (тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Учасник *Хотинського повстання 1919* проти рум. окупантів. Д. — один із зачинателів колгоспного руху на Україні. В 1922 організував першу в Тальнівському р-ні на Черкащині с.-г. комуну, пізніше перетворену на артіль «Здобуток Жовтня», в якій працював головою до кінця свого життя. Під керівництвом Д. колгосп «Здобуток Жовтня» став одним з передових багатоголузевих г-в, досвід якого був зразком для колгоспів і численних кадрів с.-г. працівників. На XX з'їзді КПРС був обраний членом Центр. ревізійної комісії КПРС, на XVII—XIX з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Здрастуй, завтра! (На шлях до комунізму). К., 1960.

7 РЕІУ, т. 2.

Лит.: Велігура І. М., Михлик Я. К. Федір Дубковецький. К., 1960.

ДУБНО — місто Ровен. обл. УРСР, центр Дубнівського р-ну. Розташоване на р. Ікви (бас. Дніпра), за 5 км на Пн. від залізнич. ст. Дубно. 22,8 тис. ж. (1969). Вперше Д. згадується в Іпатіївському літопису під назвою Дубен під 1100. В 12 ст. було центром удільного князівства. В 13 ст. ввійшло до складу Галицько-Волинського князівства. З 2-ї пол. 14 ст. Д. у складі Волин. землі загарбала Фед. Литва. В 1498 Д. стало містом, а 1507 дістало *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* Д. захопила шляхта. Польща. Населення Д. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В районі Д. в жовтні 1648 діяв великий загін повстанців під керівництвом Федора з Клековата. Після третього поділу Польщі (1795) Д. було возз'єднане з Росією і стало окружним центром Подільського намісництва. З 1797 — повітове місто Волин. губ. У 1905—07 в місті відбулися страйки залізничників, заворушення солдатів Дубнівського форту. Рад. владу встановлено 26.I (8.II) 1918. В лютому 1918 місто окупували австро-нім. загарбники, проти яких у районі Д. діяв великий партизан. загін; у грудні 1918 Д. захопили петлюрівці, проти яких відбулося *Дубенське збройне повстання 1919*; в липні 1919 Д. окупувала бурж.-поміщицька Польща. Після заплеких боїв 17.VII 1920 місто визволили частини Червоної Армії. У вересні 1920 Д. знову захопили польс. війська. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення. В 1924, 1929, 1935 проходили значні страйки. В 1934—35 було організовано першотравневий демонстрації й мітинги. В 1939 у складі Зх. України Д. возз'єднано з УРСР. З 1939 Д. — райцентр Ровен. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 25.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в районі Д. діяв партизан. загін і підпільний райком партії. 17.III 1944 місто визволили рад. війська. В Д. — ливарно-мех., цукр. з-ди, меблева, трикотажна ф-ки, овочесушильний, харч. і м'ясо-комбінати. 8 загальноосв., 1 муз. школи, культ.-осв. технікум, пед., мед. уч-ща. Краєзнавчий музей. В Д. багато істор. пам'яток: замок кн. Острозьких (15 ст.), в'їздова міська брама (16 ст.), палац магнатів Любомирських (18 ст.) з підземними ходами, дерев'яна церква в стилі укр. барокко (18 ст.) та ін.

А. П. Купчинський, О. П. Молчанов (Ровно).

ДУБОВИЙ Іван Наумович (24.IX 1896 — 28.VII 1938) — рад. військ. діяч, командарм 2-го рангу. Член Комуністич. партії з 1917. Н. на хуторі Чмирівці (тепер село Чигиринського р-ну Черк. обл.) в сел. сім'ї. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). В 1917 — організатор у Донбасі загонів Чер-

воної гвардії, на чолі яких на поч. 1918 брав участь у боях проти білокозачих військ ген. Краснова. В 1919—20, командуючи *Першою Українською радянською армією* і *Сорок четвертою стрілецькою дивізією*, брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на військ. роботі. З 1929 — заст. ком. військами Укр. військ. округу, з 1935 — ком. військами Харків. військ. округу. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ДУБОВИЙ Наум Іпатович (Гнатович) (1875—1941) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні, батько І. Н. Дубового. Член Комуніст. партії з 1905. Н. на Київщині в сім'ї селянина-бідняка. З 1901 працював на шахті в Донбасі. В 1905—07 проводив революц. роботу в Горлівсько-Щербинівському р-ні, учасник *Горлівського збройного повстання 1905*. З березня 1917 — голова Неліпівської рудникової Ради робітн. депутатів, згодом — голова об'єднаної Ради робітн. депутатів кількох рудників. У квітні 1916 — один з керівників заг. страйку робітників Горлівсько-Щербинівського р-ну. В грудні 1917 ввійшов до складу центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. В 1918—19 брав участь у боротьбі проти каледінців, австро-нім. окупантів, денікінців, в обороні Царицина. З 1920 — на керівній рад. і госп. роботі в Донбасі, потім працював в органах РСІ. З 1933 — голова Спілки війновничих безвірників України. Автор статей з питань атеїзму.

П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг).

ДУБОВИЙ Петро Антонович (н. 11.X 1911) — активний учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45, командир партизанського загону. Член КПРС з 1932. Н. на хуторі Чмирівці (тепер село Чигиринського р-ну Черк. обл.) в сел. сім'ї. З 1928 по липень 1941 — в Червоній Армії. На поч. Великої Вітчизн. війни тяжко поранений потрапив в оточення. В 1942 створив підпільну групу в с. Чмирівці. В 1943 організував у Чигирин. р-ні партизан. загін, який за 7 місяців пустив під укіс 12 військ. ешелонів ворога, знищив 14 паровозів, 83 вагони з живою силою і технікою. У взаємодії з частинами Червоної Армії загін визволив ряд населених пунктів Чигирин. та Кам'янського р-нів. Після війни Д. — на профспілк. та парт. роботі в Черкасах. В 1952 закінчив дворічну парт. школу. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

Г. М. Зудіна (Черкаси).

ДУБРОВИНСЬКИЙ Йосип Федорович (парт. псевд. — Інокентій, Іллє, Інок, Леонід, Практик; 26.VIII 1877 — 1.VI 1913) — професійний революціонер, діяч більшовицької партії. Н. в с. Покровському-Липовцях (тепер Орл. обл.). Вчився в Кур. (до 1895) та Орл. (1896) реальних уч-щах. З 1893 брав участь у народольських гуртках Курська, Севська, Орла. В Курську входив до гуртка молоді, зв'язаного з революц. гуртком студентів Київ. ун-ту, який розповсюджував і перевидавав марксистську л-ру. Порвав з народництвом і став марксистом. Один з керівників «Московського робітничого союзу». В 1898 засланий до Яранська (тепер Киров. обл.). У засланні встановив зв'язки з ленінською «Искрой» і став її агентом (з 1902). Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. З 1904 — член ЦК РСДРП. У 1904—05 як член ЦК вів революц. роботу в Одесі, Катеринославі, Києві та ін. містах України, в Москві. Член МК РСДРП. Один з керівників *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. На V з'їзді РСДРП (1907) його обрали членом ЦК РСДРП. В 1908 Д. вислано до Вологди, Сольвичегодська, звідки він утік за кордон. Пра-

цював у ред. газ. «Пролетарий». У 1910 повернувся до Росії, заарештований і засланий у Туруханський край на 4 роки, де й загинув. Портрет., с. 97. *Лит.*: Ле н і в В. І. Твори. Вид. 4: т. 9, 15, 16, 17, 34 [Див. Показчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Креер А. М. Йосиф Дубровинский (Инокентий). М., 1962; Ш м о р г у н П. М. Распространение марксизма на Украине в 80-х и начале 90-х годов XIX века. «Вопросы истории КПСС», 1957, № 4.

ДУБРОВИЦЯ — місто Ровен. обл. УРСР, центр Дубровицького р-ну. Розташоване на р. Горині (бас. Дніпра), за 3 км на Зх. від залізнич. ст. Домбровиця. 7,1 тис. ж. (1969). В 12 ст. Д. була центром удільного князівства, яке в 13 ст. ввійшло до Галицько-Волинського князівства. З 2-ї пол. 14 ст. Д. у складі Волин. землі загарбала феод. Литва. Після *Люблінської унії 1569* Д. захопила шляхет. Польща. Після другого поділу Польщі (1793) Д. ввійшла до складу Росії і стала містечком Ровен. пов. Волин. намісництва, а з 1797 — Волин. губ. Рад. владу встановлено 22.I (4.II) 1918. В лютому 1918 Д. окупували австро-нім. загарбники, в грудні захопили петлюрівці, в липні 1919 — війська бурж.-поміщицької Польщі. Активну боротьбу проти іноземних загарбників та їхніх бурж.-націоналістич. прислужників розгорнула більшовицька підпільна орг-ція. Партизан. рухом керував Дубровицький військ.-революц. к-т, створений у листопаді 1918. На поч. грудня 1918 партизан. загони були зведені в 1-й Дубровицький комуністич. повстанський полк, який розгорнув бойові дії проти петлюрівських військ та інтервентів (див. *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*). В липні 1920 Д. визволили частини Червоної Армії. У вересні 1920 Д. знову захопили польс. війська. За *Ризьким мирним договором 1921* Д. відійшла до Польщі. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своєсоціальнейнау. визволення. В 1939 у складі Зх. України Д. возз'єднано з УРСР. З 1939 Д. — райцентр Ровен. обл. З 1940 Д. — місто. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 1.VII 1941 окупували нім.-фашист. війська. Під час окупації в районі Д. діяв партизан. загін і підпільний райком партії. 12.I 1944 місто визволили рад. війська. В Д. — льнопереробний з-д, лісгоспзаг, пром. і харч. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, 2 загальноосв. школи, тех. уч-ще.

А. П. Курчинський, О. П. Молчанов (Ровно).

ДУБРОВИЦЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918—19 — збройний виступ трудящих Ровенщини проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* та петлюрівської *Директорії*. Почалося 21.XI 1918 наступом партизан. загону на містечко Дубровицю (тепер Ровен. обл.) й вигнанням звідти окупантів і гетьманців. Повстанців підтримали робітники і селяни ін. повітів Зх. Волині. Всього у Д. з. п. брало участь бл. 10 тис. трудящих. У середині грудня 1918 з партизан. загонів було створено 1-й Дубровицький комуністич. повстанський полк (командир М. Ласковець, комісар О. Садовський), який встановив зв'язок з наступаючими рад. частинами і разом з ними у січні 1919 взяв участь у боях за визволення залізнич. лінії Домбровиця — Сарни, частини залізнич. лінії Київ — Львів і ряду населених пунктів Зх. Волині від петлюрівців. *Лит.*: Документи по історії гражданской войны в СССР, т. 1. М., 1941.

ДУДИКЕВИЧ Богдан Корнилович (н. 12.IV 1907) — учасник революц. руху на Зх. Україні, укр. рад. історик, засл. працівник культури УРСР (1967). Член Комуністич. партії з 1929. Н. в с. Кропивнику (тепер Калуського р-ну Ів.-Фр. обл.). З 1923 брав участь у революц. русі. Був секретарем Львів. окружного комсомолу, працював у агітпропвідділі ЦК КПЗУ, редактором ряду ком-

сомольських і парт. видань (журн. «Сяйво», газ. «Молог», «Прапор комунізму»). Кілька разів його заарештовували. В 1934, під час «Луцького процесу 57-и», його притягували до суду. З 1939 — на парт. і наук. роботі: директор істор. музею, секретар Львів. обкому КП (б) У, з 1950 — директор Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна. Автор праць з історії західно-українських земель. Депутат Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань.

Тв.: Під прапором народного фронту. До історії квітневих подій 1936 року у Львові. Львів, 1956; Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960 [у співавт.].

[Є. М. Галушко] (Львів).

ДУДНИК Яким Минович (І.Х 1881—14.III 1934) — держ. і громад. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. у с. Мошняк (тепер Черкаського р-ну Черк. обл.) в сім'ї сільського фельдшера. Після закінчення Городищенської с.-г. школи працював на гуральнях у Харків., Кур. і Саратов. З 1915 — робітник на Аша-Балашовському з-ді на Уралі, брав участь у революц. русі. Був заст. голови Аша-Балашовської Ради робітн. депутатів. З 1918 — на відповідальній госп. роботі на Уралі, в Поволжі, Москві. В 1921 — заст. наркомпроду УРСР, з 1922 — заст. наркома зем. справ УРСР і одночасно голова Укр. сільгоспбанку, з 1924 — заст. наркома РСІ УРСР, нарком зем. справ УРСР. У 1926—33 — голова Держплану УРСР і заст. Голови Раднаркому УРСР. На XIII з'їзді РКП (б) обирався членом ЦК РКП (б). На VIII конференції КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, на X, XII з'їздах — членом ЦК КП (б) У. В 1924—25 — член Президії ЦК КП (б) У. Не раз його обирали членом ВУЦВК і ЦВК СРСР.

ДУКА Михайло Ілліч (н. 27.VIII 1909) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942). Член КПРС з 1931. Н. в с. Селищі (тепер Вінницького р-ну Вінн. обл.) в селянській сім'ї. В 1931—37 і з 1944 — в Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 1941—42 партизан. загonom, 1942—43 — партизан. бригадою ім. Кравцова. З 1943 — помічник нач. Центр. штабу партизан. руху. З 1944 — заст. командира стріл. д-зії. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. В 1944 закінчив Вищу військ. академію, 1954 — Вищу академіч. курси при Академії Генштабу. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ДУКАТ, д у к а ч (італ. ducato, від пізнолат. ducatus — герцогство) — срібна, а згодом золота монета в деяких зх.-європ. країнах. З 16 по 19 ст. її карбували в Німеччині й Голландії, в Австро-Угорщині — до поч. 20 ст. Д. містив бл. 3,44 г золота. У 16—17 ст. золоті Д. іноземного карбування були поширені й на Україні, зокрема на Запорізькій Січі.

ДУЛБИ — одне із сх.-слов. племен (союзів племен), згадуваних у давньорус. літописах. Жили у верхів'ях Зх. Бугу і правих приток верхньої течії Прип'яті. В 6—7 ст. Д. стояли на чолі міжплеменного об'єднання сх. слов'ян, яке в серед. 7 ст. зазнало тяжкої поразки від аварів. У 911 (за «Повістю временних літ» 907) Д. брали участь у поході на Царгород. Про Д. та їхнього «царя» є згадка в творах араб. історика *Масуди*. В 10 ст. об'єднання Д., можливо, розпалося, і вони ввійшли до складу Київ. Русі під ім'ям *волгян* і *бужан*. Археол. пам'ятки Д. — залишки землеробських поселень з житлами-землянками (напр., Пліснеськ) та курганні могильники з залишками трупоспалень.

Лит.: Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; Кучера М. П. Основные этапы развития стародавнего Плиснеска. В кн.: Материалы и исследования к археологии Прикарпаття и Волині, в. 2. К., 1959.

ДУМАНСЬКИЙ Антон Володимирович (20.VI 1880 — 14.V 1967) — рад. вчений в галузі колоїдної хімії, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), академик АН УРСР (з 1945), доктор хім. наук (1935), професор (з 1913), засл. діяч н. УРСР (з 1950), засл. діяч н. і т. Каз. РСР (з 1942). Член КПРС з 1940. Н. в м. Іваново-Вознесенську (тепер м. Іваново) в сім'ї вчителя. Після закінчення Київ. політех. ін-ту (1903) працював у ньому. В 1913—42 працював у Воронежі; 1942—43 — в Алма-Атинському ун-ті; 1943—45 — зав. лабораторією колоїдної хімії Всесоюзного н.-д. ін-ту хілопеккарської пром-сті Наркомату харч. пром-сті СРСР; 1945—65 — в Ін-ті заг. та неорганічної хімії АН УРСР. Дослідження стосуються вивчення властивостей колоїдних розчинів методом фіз.-хім. аналізу, ліофільних дисперсних систем, а також факторів, що зумовлюють стійкість колоїдних систем, тощо. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 101.

Лит.: Догадкин Б. А., Липатов С. М., Ребиндер П. А. К семидесятилетию со дня рождения Антона Владимировича Думанского. «Колоидный журнал», 1955, т. 17, в. 3 [бібліогр. с. 164—167]; Некряч Е. Ф. Антон Владимирович Думанский. «Український хімічний журнал», 1960, т. 26, в. 3; Ващенко З. М. Антон Владимирович Думанский [Біо-бібліографія]. Вступ. стаття П. А. Ребиндера. К., 1955.

ДУМСЬКА СОЦІАЛ - ДЕМОКРАТИЧНА ФРАКЦІЯ

— група депутатів *Державної думи* — членів РСДРП, організаційно оформлена як с.-д. фракція. Виникла 1906, вважалась легальним органом партії, підпорядкованим безпосередньо ЦК РСДРП. Д. с.-д. ф. в 1-й Держ. думі (1906) була цілком меншовицькою (17 депутатів). Більшовики, розраховуючи на дальше піднесення революції, застосовували тактику *бойкоту Державної думи*. Коли з'ясувалося, що революція пішла на спад, більшовики змінили тактику. В 1907 вони взяли активну участь у виборах до 2-ї Держ. думи. С.-д. фракція 2-ї Думи (1907) налічувала 65 депутатів, в їх числі від України 11. Серед членів фракції було 18 більшовиків. У Думській с.-д. фракції між більшовиками і меншовиками точилися гостра боротьба.

Більшовики йшли до Думи для спільної законодавчої роботи з кадетами та ін. бурж.-поміщицькими партіями, як це робили меншовики, а для того, щоб використати думську трибуну для революц. агітації і викриття перед трудящими контрреволюц. політики самодержавства і буржуазії, для політ. освіти робітн. класу і селянства. Вони викривали неспроможність Думи здійснити вимоги пролетаріату й селянства, доводили, що, доки влада залишатиметься в руках цар. уряду, парламентським шляхом не можна здійснити політ. свободу. З 16.VI 1907 царський уряд розігнав 2-у Держ. думу. Д. с.-д. ф. було заарештовано, віддано до суду і заслано до Сибіру. Д. с.-д. ф. 3-ї Думи (1907—12) складалася з 19 депутатів, більшість яких належала до меншовиків, обраних переважно голосами дрібнобурж. виборців. У Думі більшовики М. Г. Полетаєв, В. Д. Корсотов та ін. вели непримиренну боротьбу проти меншовиків, проти їхньої угодовської політики блокування з кадетами і відмови від революц. завдань і лінії партії. Після виходу з фракції 5 меншовиків роль більшовицької частини зросла. Гол. роль в поліпшенні роботи фракції відігравли критика і допомога з боку В. І. Леніна, центр. і місцевих більшовицьких орг-цій. Разом з тим більшовики

викривали шкідливість сектантської позиції од- зовістів, які виступали проти використання парті- ою легальних можливостей і вимагали відкликати с.-д. фракцію з Думи.

У 4-й Держ. думі (1912—17) Д. с.-д. ф. складалася з 13 депутатів: 6 більшовиків і 7 меншовиків-лік- відаторів. Від України було обрано 2 депутати — більшовиків Г. І. Петровського від Катериносл. губ. і М. К. Муранова від Харків. губ. Обрані від осн. пром. губернії більшовики представляли інтереси чотирьох п'ятих пролетаріату країни. Спочатку Д. с.-д. ф. була об'єднаною. Але в листо- паді 1913, в зв'язку з розкольніською антипарт. діяльністю меншовицької частини фракції, депу- тати-більшовики виділилися в самостійну більшо- вицьку фракцію, тісно зв'язану з ЦК РСДРП і В. І. Леніним (див. *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*).

Лит.: Ле н і н В. І. Твори. Вид. 4; т. 10. Об'єднаний з'їзд РСДРП 10 (23) квітня — 25 квітня (8 травня) 1906 р. Проект резолюції про Державну думу, внесений на Об'єднаний з'їзд. — Робітничка група в Державній думі; т. 11. Дума і народ. — Думські партії і народ; т. 12. Друга Дума і друга хвиля революції; т. 13. Третя Дума; т. 17. Про соціал-демократичну фракцію II Ду- ми. — Про лозунги і про постановку думської і позадум- ської с.-д. роботи. — Виборча платформа РСДРП; Ро- бітничий рух на Україні в роки реакції (Червень 1907 р. — жовтень 1910 р.). Збірник документів. К., 1965; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. — февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. К., 1966; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Петровський Г. І. Е. Революційного минулого. К., 1958; Бадаев А. А. Большевики в Государст- венной думе. М., 1954. П. А. Лаєров (Київ).

ДУНАЙВЦІ — місто Хмельн. обл. УРСР, центр Дунаєвського р-ну, на р. Тернаві (прит. Дністра), за 22 км на Пд. від залізнич. ст. Дунаївці. 12 тис. ж. (1969). Вперше згадується в істор. джерелах під 1403 як населений пункт Дунай-го- род на території, що її загарбала феод. Литва. В 30-х рр. 14 ст. Д. захопила шляхет. Польща. В 1592 Д. надане *мадебурзьке право*, відтоді тут проводилися торгя та ярмарки. Після другого поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України Д. воз'єднано з Росією. З 18 ст. Д. ві- домі під сучас. назвою. З 1862 Д. — волосний центр Ушцького пов. Подільської губ. У 1896 відбувся страйк робітників суконних фабрик. У 1905 в Д. виникла група РСДРП. У серпні 1917 був створе- ний загін Червоної гвардії. Рад. владу встанов- лено в листопаді 1917. В лютому 1918 Д. окупу- вали австро-нім. війська; в листопаді 1918 захопили петлюрівці, яких 10.IV 1919 вигнали війська Чер- воної Армії. 3.VI 1919 Д. знову загарбали петлю- рівці, а в грудні 1919 — війська бурж.-помі- щницької Польщі, яких 12.VII 1920 вигнали рад. війська. 19.IX 1920 Д. загарбала бурж.-поміщиць- ка Польща. 16.XI 1920 частини 45-ї д-зії під ко- мандуванням Й. Е. Якіра визволили Д. З 1923 Д. — райцентр Кам'янецького округу, 1932—37 — Вінн., з 1937 — Хмельн. (до 1954 — Кам'янець-По- дільська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 11.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації тут діяв партизан. загін під ко- мандуванням А. П. Римарчука. 31.III 1944 рад. війська визволили с.-ще. З 1958 Д. — місто. В Д. — суконна й меблева ф.-ш, електротремонтний, ар- марний, маслоробний, хлібний, цегельний з-ди, харч. комбінат, районне об'єднання «Сільгосптех- ніка». 4 загальноосв. школи. У Д. народився укр. композитор В. І. Заремба, провів дитячі і юнацькі роки герої громадян. війни Д. П. Жлоба.

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

ДУНАЙ — друга за довжиною і за площею водо- збору ріка в Європі (після Волги). Довжина

2850 км, площа басейну 817 тис. км². Починається на сх. схилах Шварцвальду (ФРН) злиттям річок Бреге і Бріггах. Басейн Д. лежить в межах СРСР, Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Чехо- словаччини, Австрії та ФРН. Впадає в Чорне м. Кілійським, Сулинським (гол. судноплавний) і Георгіївським гірлами. Назва «Дунай» походить від слів «дана», «дуна», «дон», що значить річка. Перша згадка про Д. (під назвою «Істр») у пи- семних джерелах належить до 8—7 ст. до н. е. (давньогрец. поет Гесіод). Наприкінці I ст. до н. е. придунайські землі почали підкорятися римляни, які використовували Д. для зв'язку з Чорним м. та Бл. Сходом. Пізніше по долині Д. проходили вій- ська Візантії, готи, гунни. З серед. 6 ст. на цих зем- лях почали селитися слов'яни. В 967—71 на Д. на- магався закріпитися київ. князь *Святослав Іго- рович*. У 12—13 ст. пониззя Д. було кордоном во- лодінь галицьких і галицько-волинських князів. Після ліквідації 1775 царським урядом *Запорізь- кої Січі* частина запорожців заснувала в гирлі Д. *Задунайську Січ*. У 19 ст. річка знову стала важ- ливим торг. шляхом завдяки перемогам рос. військ у війнах з Туреччиною. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. війська провели на Д. ряд блискучих операцій, які завершилися роз- ромом і вигнанням гітлерівських загарбників з Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Чехо- словаччини, Австрії. По Кілійському рукаву Д. про- тягом 160 км проходить держ. кордон СРСР з Румунією. На берегах річки розташовані рад. пор- ти Рені, Ізмаїл, Кілія і Вилкове (всі в межах УРСР). Д. оспіваний в істор. піснях укр. народу. *Лит.*: Ю н к е в и ч В. В. [та ін.]. Дунай і дунайське судоходство. М., 1962 [бібліогр. с. 298—300]; Ю д е н и ч О. М. По річках України. К., 1968.

ДУНАЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТІЛІЯ — з'єднання річкових військ, кораблів, що діяло на Дунаї. Вперше створена 1771 під час рос.-тур. вій- ни 1768—74. Брала участь у рос.-тур. війнах 18—19 ст., зокрема у штурмі фортець Очаків та Ізмаїл. У 1879 була розформована. Під час 1-ї світової вій- ни 1914—18 загин кораблів на Дунаї брав участь у бойових операціях Рум. фронту. В 1917 команди цих кораблів билися за владу Рад на Рум. фронті. Рад. Д. в. ф. створено 1940 на базі частини ко- раблів *Дніпровської військової флотилії*. Д. в. ф. (командуючий контр-адм. М. О. Абрамов), маю- чи в своєму складі бл. 74 бойових кораблів, на поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 брала участь в оборонних боях на Дунаї, в Дніпровському ліма- ні, в обороні Тендри. В листопаді 1941 Д. в. ф. роз- формовано. В квітні 1944, з виходом рад. військ у басейн Дунаю, її було знову створено (на базі *Азов- ської військової флотилії*). В 1944—45 Д. в. ф., яка навесні 1945 налічувала 137 бойових кораблів, брала участь в Яській-Кишинівській, Белградській, Будапештській, Віденській операціях, у визволенні Чехословаччини, пройшовши Дунаєм від Чорного моря до Відня. Д. в. ф. командував контр-адм. С. Г. Гориков, Г. М. Холостяков (з кін. 1944). За бойові подвиги в роки Великої Вітчизн. війни Д. в. ф. нагороджено орденами Черво- ного Прапора, Нахімова і Кутузова.

Лит.: Л о к т и о н о в І. І. Дунайская флотилия в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). М., 1962 [бібліогр. с. 311—316].

В. С. Шломін (Ленінград).

ДУНАЙСЬКА КОМІСІЯ — міжнар. орг-ція, що забезпечує вільне суднопластво на Дунаї відповід- но до інтересів і суверенних прав придунайських д-в. Заснована 1949 відповідно ст. 5 Дунайської конвенції, підписаної 18.VIII 1948 на Белградській конференції. До 2-ї світової війни згідно з Паризь- кою конвенцією 1921 існувало 2 комісії в пита- ннях Дунаю — Європ. дунайська комісія та Між-

А. В. Думанський.

О. Дундич.

М. Л. Духов.

Д. Г. Дяченко.

нар. дунайська комісія, до складу яких, крім придунайських д-в, входили Франція, Італія, Великобританія. Представників Рад. країни до складу комісії не було включено. Це було грубим порушенням прав придунайських д-в, потуранням прокиненню імпералістич. д-в у придунайські країни. Внаслідок рішучої позиції соціалістич. д-в — учасниць Белградської конференції 1948, в т. ч. й УРСР, Д. к. складається виключно з представників придунайських країн (по одному від кожної). До складу Д. к. входить, зокрема, УРСР як придунайська д-ва. Штаб-квартира Д. к. з 1954 перебуває в Будапешті (до 1954 була в м. Галаці, Румунія).

Н. М. Ульянова (Київ).

ДУНДИЧ Олеко (справж. прізвище та ім'я — Ч о л и ч Милутин; 24.I 1893 — 8.VII 1920) — герой громадян. війни в Росії. За національністю серб. Н. в м. Крушеваці Нишського округу (тепер Югославія). З 1909 працював у мех. майстерні у Белграді. Вступив у члени с.-д. групи, брав участь у підпільній роботі й, очевидно, тоді дістав кличку Олеко Дундич. З 1912 — у серб. армії. Учасник 1-ї світ. війни, 1916 поранений потрапив у полон до австрійців. Наприкінці 1916 втік до Росії, де закінчив школу прапорщиків, воював на Рум. фронті. Під час боротьби за встановлення Рад. влади на Україні 1917 організував інтернац. загін, який брав участь у боях в районі Одеси, Донбасу і в складі 5-ї армії в районі Царицина (тепер Волгоград). З вересня 1918 — командир батальйону в бригаді ім. 3-го Інтернаціоналу (10-а армія), згодом — командир ескадрону Доно-Ставропольської кав. бригади, включеної в січні 1919 до складу 4-ї кав. д-зії кав. корпусу С. М. Будьонного (пізніше 1-ї Кінної армії). З кінця червня 1919 — пом. командира 36-го кав. полку 6-ї кав. д-зії. 24 рази був поранений, виявив виключний героїзм. Загинув у бою під Ровно. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Лит.: Дунаевский А. М. Олеко Дундич. М., 1960.

ДУХІВНИЦТВО — служителі культу в різних релігіях (напр., християнстві, буддизмі, ісламі, індуїзмі). За всіх експлуаторських суспільних формацій Д. освячувало й санкціонувало існуючий порядок, було носієм реакц. і антинауц. ідеології, ідеалістич. світогляду. За феодалізму воно стало могутньою політ. силою, ієрархічною орг-цією. На ранніх етапах свого розвитку Д. як єдина освічена категорія в суспільстві відіграло певну просвітительську роль. Зокрема, на Україні в 15—18 ст. при церквах і монастирях засновували школи, переписували книжки, укладали хроніки й літописи, відкривали друкарні (див., напр., *Львівське братство*, *Київське братство*). З середовища Д. вишло чимало письменників і вчених. Православне

Д. поділялося на т. з. біле й чорне, до якого належали ченці. На верхньому щаблі церк. ієрархії були митрополити і єпископи, на нижчому — священники і дякони. Чернецтво підлягало владі ігуменів та архимандритів. Митрополити в Київ. Русі та на пд.-рус. землях за часів феод. роздробленості підлягали константиноп. патріархові. Із загарбанням тер. України польс. шляхтою верхівка укр. Д. зрадила свій народ, прийнявши католицизм (див. *Унія*). За цих умов захист православ'я був складовою частиною боротьби укр. народу проти денационалізації і покатоличення. Однак Д. в цілому становило реакційну силу, слухняну зброю в руках експлуаторів, що використовували його для придушення революц. руху, розправи з прогресивними діячами (див. *Монастирі*, *Церква*). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. на Україні, так само як і в ін. рад. республіках, виступало проти Рад. влади, вороже зустріло декрет про відокремлення церкви від д-ви та школи від церкви. Лише після остаточної ліквідації в Рад. країні експлуаторських класів Д. змушено було зайняти лояльну позицію щодо Рад. влади. Як окрема соціальна категорія Д. в країнах соціалізму поступово зникає. Це закономірний істор. процес, зумовлений відсутністю соціально-економіч. бази для релігії та поширенням серед широких нар. мас наук.-матеріалістич. світогляду.

О. С. Компан (Київ).

ДУХНОВИЧ Олександр Васильович (24.IV 1803 — 29.III 1865) — укр. письменник, громад., культурний діяч і педагог. Н. в с. Тополі на Пряшівщині (тепер ЧССР). В 1827 закінчив Ужгород. семінарію. Один з перших письменників нової укр. л-ри на Закарпатті. Належав до т. з. *будителів*. Видав кілька альманахів, календарів, написав буквар «Книжиця читальна для початкуючих» (Будапешт, 1847), підручник з географії «Короткий землепис для молодих русинів» (Перемишль, 1851), посібник для вчителів «Народна педагогія...» (Львів, 1857), істор. праці «Історія Пряшівської єпархії» (СПБ, 1877), «Істинна історія карпаторосів, або угорських русинів» (М., 1914), в якій провів ідею автотхонності укр. населення Закарпаття, тощо. Автор багатьох поезій, двох драм — «Добродітель перевищує багатство» (Перемишль, 1850) і «Головний бунтар» (Пряшів, 1863). Обстоював ідею єднання закарпатських українців з усім укр. народом, ідею дружби з рос. народом. Підтримував реакційні позиції москвофілів, у політ. відношенні орієнтувався то на монархічну Австрію, то на царську Росію.

Тв.: Вибране. Пряшів, 1963.

Лит.: Микитась В. О. В. Духнович. Ужгород, 1959; Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича. К., 1966.

ДУХОВ Микола Леонідович (26.X 1904 — 1.V 1964) — рад. вчений в галузі механіки, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), ген.-лейтенант інженерно-тех. служби, тричі Герой Соціалістич. Праці. Член КПРС з 1941. Н. в с. Веприку (тепер Гадяцького р-ну Полт. обл.) в сім'ї фельдшера. В 1932 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. У 1932—48 працював на Кіровському з-ді в Ленінграді. В 1948—54 — заст. наук. керівника й гол. конструктор одного з ін-тів. З 1954 — гол. конструктор і наук. керівник конструкторськ. бюро оборонної пром-сті. Автор ряду конструкцій важких танків. Осн. праці по розробці нових конструкцій оборонної техніки. Ленінська й п'ять Держ. премій СРСР. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 101.

ДУХОВНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ — заклади для підготовки служителів культу різних віросповідань. Перебувають у віданні духовництва. Перші школи, в яких готували служителів православної церкви та письмених людей, на тер. тепер. України виникли за часів Київ. Русі (наприкінці 10 ст.). Це були гол. чин. загальноосв. заклади. З 1721, коли було видано Духовний регламент, в Росії почали відкривати Д. н. з. як професійні. На Україні вони були засновані в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. У 19 ст. в Росії склалася така система православних Д. н. з.: дух. уч-ща, дух. семінарії і дух. академії. У 1913 в Росії було 4 дух. академії (в т. ч. одна в Києві), 57 дух. семінарій і 183 дух. уч-ща. Крім православних Д. н. з. на Україні діяли єзуїтські школи (з серед. 16 до поч. 19 ст., на Зх. Україні — до поч. 20 ст.), василіанські (поч. 17 ст. — кін. 18 ст., на зх.-укр. землях — до 1939) та школи ін. віросповідань. За всіх часів система навчання і виховання в Д. н. з. була проймаючою схоластикою і догматизмом. Ці заклади готували вірних прислужників експлуатарського ладу. В Рад. Союзі в зв'язку з перемогою наук.-атеїстич. світогляду Д. н. з. майже перестали існувати. На Україні діє одна дух. семінарія — в Одесі. Утримується вона коштами церкви.

В. Т. Білан (Київ).

ДУШЕНОВ Костянтин Іванович (9.VIII 1895 — 4.II 1940) — рад. військ. діяч, флагман 1-го рангу. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Іванівському (тепер Вологод. обл.) в сел. сім'ї. З 1915 служив на флоті, на крейсері «Аврора». В жовтні 1917 брав участь у штурмі Зимового палацу. В 1918—20 — один з керівників Волзького військ. флотилії. Після громадян. війни — командир Севастопольського військ. порту. В 1928 закінчив Військ.-мор. академію. З 1930 — нач. штабу Чорномор. флоту, з 1935 — ком. Пн. флотом. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання.

ДЮБУА ДЕ МОНПЕРЕ (Dubois de Montpergeux) Фредерік (1798—1850) — франц. мандрівник, натураліст та археолог. Н. у м. Невшатель (Швейцарія), де згодом став професором академії. Досліджував археол. пам'ятки на Пд. України, зокрема в Криму, а також на Кавказі та у Закавказзі. Результати цих досліджень вмістив у праці «Подорож навколо Кавказу. У черкесів та абхазів, у Колхиді, в Грузії, у Вірменії і в Криму» (франц. мовою; т. 1—6. Париж, 1839—43), що викликала великий інтерес вчених до старожитностей Крим. п-ова.

Ф. М. Штительман (Київ).

ДЮКАНОВ Мирон Дмитрович (1899—1941) — один з зачинателів *стахановського руху* за високопродуктивний видобуток вугілля в роки другої п'ятирічки. Член КПРС з 1929. Н. в с. Другому Рожественському (тепер Обоянського р-ну Кур. обл.). Учасник громадян. війни 1918—20. З 1924 працював вибійником на шахті «Центральна-Ірмі-

не» в м. Кадіївці (Донбас). У 1933 Д. — на парт. роботі, з 1934 повернувся на шахту вибійником. Повторив і перевищив світовий рекорд вугледобутку, що його встановив у серпні 1935 О. Г. Стаханов. Загинув під час Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Леніна.

В. І. Лебедєв (Донецьк).

ДЮМІН Олександр Олексійович (1883 — квітень 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1902. Н. в Курську в сім'ї робітника. Провадив революц. роботу в депо Моск.-Кур. з-ці. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. З 1907 — на підпільній парт. роботі в Катеринославі. З 1914 — на підпільній роботі в Петрограді. Після Лютн. революції 1917 — один з організаторів Червоної гвардії Петрограда. З кін. 1917 — голова Бердянської Ради робітн. і солдат. депутатів. Розстріляний під час окупації міста військами кайзерівської Німеччини.

ДЯДИЧЕНКО Вадим Архипович (н. 30.V 1909) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1961), професор (з 1962). Член КПРС з 1944. Н. в Чернігові в сім'ї службовця. Закінчив Черніг. ін-т нар. освіти (1929). У 1929—35 викладав у Микол. пед. ін-ті. З 1935 — співробітник, з 1948 — зав. відділом історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР. Одночасно з 1935 — доцент, з 1962 — проф. кафедри історії України Київ. ун-ту. Осн. наук. дослідження в галузі історії України кінця 17 — 1-ї пол. 18 ст. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Те.: Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Очерки історії СССР. Період феодалізму. Россия во второй четверти XVIII в. Народы СССР в первой половине XVIII в. М., 1957 [в співавт.]; Историография Украины. В кн.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963 [в співавт.]; Поселення покряпачення і визиску селянства на Лівобережжі і Слобожанщині в першій половині XVIII ст. В кн.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

ДЯК (від грец. δίαχος — прислужник) — 1) У Давній Русі (до 14 ст.) — переписувач у князівській канцелярії, у Рос. централізованій д-ві 15—17 ст. — значний урядовець. Д. очолювали прикази й місц. установи (т. з. губні ізби), входили до складу Земських соборів, *Боярської думи* (думні Д.) тощо. Були опорою царської влади в боротьбі проти боярської аристократії. 2) На Україні у 17—18 ст. відомі *мандрівні дяки*; у 18 — 1-й пол. 19 ст. Д. вчителювали в церковно-приходських школах (т. з. дяківках). 3) Дячок — нижчий церковний служитель у православній церкві; псаломщик.

ДЯКЛО — феодр. грошова й натуральна рента, яку платили тягли селяни поміщикам на Україні й в Білорусії в 15—18 ст. Спершу Д. охоплювало лише натуральні повинності, які стягували з селян на користь поміщиків. Згодом Д. почали називати також держ. податки й повинності, що їх збирали з укр. і білорус. селян на утримання держ. управління і військ феодр. Литви й шляхет. Польщі.

Лит.: Греко в Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54.

ДЯТЛОВ Петро Юрійович (13.II 1883 — 1933) — діяч революц. руху на Україні, один з перших перекладачів творів В. І. Леніна на укр. мову. Член ВКП (б) з 1926. Н. в м. Стародубі (тепер Брян. обл.) у сім'ї ремісника. Вчився на юрид. ф-ті Моск. ун-ту (1902), в Петерб. політех. ін-ті (1904), звідки його виключили за революц. діяльність. Перебував в адм. засланні в Курську, Ворожбі, Ніжині, Глухові та ін. місцях. З 1904 жив на Україні. Був одним з активних діячів укр. дрібнобурж. націоналістичної орг-ції РУП. У 1908 емігрував за

кордон. Закінчив Празький політехнікум і Віден. ун-т. Брав участь у діяльності інтернац. марксистської с.-д. групи, яка підтримувала більшовицькі лозунги боротьби проти імпералістич. війни. У 1912—14 відновив зв'язки з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, які встановив ще 1903. З 1918 — член Компартії Австрії. В 1919 у Відні почав видавати укр. мовою «Комуністичну бібліотеку», де 1920 вийшли праці В. І. Леніна «Держава і революція», «Чергові завдання Радянської влади». З 1921 — член КПЗУ. В січні 1925 повернувся на Рад. Україну. Працював викладачем історії революц. руху, істор. і діалектич. матеріалізму, політекономії у вузах Харкова, редактором Держ. в-ва України.

Лит.: Я р о щ е н к о А. Д. Невтомний солдат революції (До 80-річчя з дня народження П. Ю. Дятлова). «Український історичний журнал», 1963, № 1.

ДЯЧЕНКО Анатолій Гнатович (20.IX 1914) — рад. громадянин, учасник *Руху Опору* в Югославії. Член КПРС з 1941. Н. в м. Богодухові (тепер Харків. обл.) в робітн. сім'ї. В 1936—40 служив у Рад. Військ.-Морському Флоті. На поч. Великої Вітчизняної війни 1941—45 — боєць партизан. загону № 3 м. Харкова. Влітку 1942 потрапив у нім.-фашист. полон. В серпні 1943 втік до італ. партизанів. З кінця 1943 командував підрозділами, сформованими з рад. людей, у складі Нар.-визвольної армії Югославії. З березня 1945 очолив 1-у Рад. ударну бригаду в Югославії, що провела понад 150 операцій. З 1948 працює в м. Миколаєві. Нагороджений орденом Червоного Прапора та рядом ін. рад. і югосл. нагород.

А. В. Кудрицький (Київ).

ДЯЧЕНКО Дарія Григорівна (1924 — 2.IV 1944) — комсомолка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1958). Член ВЛКСМ з 1938. Н. у с. Кумарях (тепер Владіївського р-ну Микол. обл.) в сел. сім'ї. Під час Великої Вітчизн. війни, в період тимчасової окупації с. Кримки (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.) фашистськ. загарбниками, — член підпільної комсомольської орг-ції

«*Партизанська іскра*», одна з її організаторів і керівників. Була зв'язківцем підпільної орг-ції з партизан. загонами сусідніх р-нів, керувала новоандріївською підпільною групою, яка входила до складу «Партизанської іскри», брала активну участь у бойових операціях. 1.III 1943 під час виконання бойового завдання Д. схопили окупанти. Після катувань її розстріляли в Тираспольській тюрмі. Портрет, с. 101.

ДЬОМИЧЕВ Михайло Опанасович (5.XI 1885 — 20.XI 1937) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в с. Ружевенській (тепер Карачівського р-ну Брян. обл.) в сел. сім'ї. В Червоній Армії з 1918. В 1919—20, командуючи полком і бригадою *Червоного козацтва України*, брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — нач. 1-ї Запорізької д-зії Червоного козацтва і командир 1-го Київ. корпусу Червоного козацтва. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

О. О. Полетаєв (Москва).

ДЬЯКОВ Володимир Миколайович (30.XI 1882 — 16.V 1959) — рад. історик, спеціаліст у галузі античної історії, доктор істор. наук (з 1943), професор (з 1921). Н. у Москві. В 1906 закінчив істор.-філол. ф-т Моск. ун-ту. В 1918—25 викладав у Смоленському та Мінському ун-тах, 1925—35 — у вузах Москви. З 1938 — проф. Моск. пед. ін-ту ім. В. І. Леніна. Осн. напрям наук. досліджень: роль нар. мас в історії Греції й Риму та давня історія Пн. Причорномор'я. За ред. Д. видано серію «Причорномор'я в античну епоху» з 9 монографій.

Тв.: Древности Ай-Тодора. Ялта, 1930; Древняя Таврика до римской оккупации. «Вестник древней истории», 1939, № 3; Таврика в период римской оккупации. «Уч. зап. Москов. пед. ин-та», 1942, т. 28; История римского народа в античную эпоху, ч. I. Древнейший период. «Уч. зап. Москов. пед. ин-та», 1947, т. 46. Кафедра истории древнего мира, в. 2; История стародавнего мира. К., 1958 [у співавт.].

А. Я. Абрамович (Москва).

ЕВАРНІЦЬКИЙ Дмитро Іванович — див. *Георницький* Дмитро Іванович.

ЕВЕКТА (лат. *evecto* — вивожу) — митний податок, що його стягував гетьманський уряд за вивіз товарів з Лівобережної України до Росії в 2-й пол. 17—1-й пол. 18 ст. Е., так само як і *індукта*, здавалася на відкуп. В зв'язку з розширенням всерос. ринку, а також зважаючи на вимоги рос. і укр. поміщиків та купців, заінтересованих у прибутках від торгівлі, царський уряд 1754 ліквідував внутр. митні кордони і скасував Е. та індукту.

ЄВЛІЯ ЧЕЛБІ (25.III 1611 — 70—80-і рр. 17 ст.) — тур. географ і мандрівник. Н. в Стамбулі. З 1640 подорожував по різних країнах світу. Не раз бував на Україні. Написав 10-томну працю «Книга подорожування», або «Історія мандрівника», в якій дав цікаві відомості з історії багатьох країн і народів Європи, Азії і Африки. Незважаючи на те, що в книзі Е. Ч. поряд з достовірними фактами є чимало домислів і перебільшень, вона є важливим джерелом, зокрема, й з історії України. В книзі Е. Ч. дає описи багатьох укр. міст, розповідає про заняття, побут, зовн. вигляд та етнічний склад жителів України, наводить окремі факти, що свідчать про соціальне розшарування населення. Значна увага приділяється внутрішній і міжнар. становищу України в 60—70-х рр. 17 ст., боротьбі укр. козацтва проти тур. агресії.

Тв.: Книга путешествия, в. 1. Земли Молдавии и Украины. М., 1961 [бібліогр. с. 323—330].

В. П. Чорний (Дрогобич).

ЕГАН (Egan) Едмунд (13.VII 1841 — 20.IX 1901) — угор. бурж. діяч, економіст. Виходець з Ірландії. В 1898, ознайомившись за дорученням уряду Австро-Угорщини з становищем селян Закарпатської України, подав до м-ва землеробства доповідну записку («Меморіал»), в якій відобразив нужденне життя закарпат. селян. Причину злиднів селян Е. вбачав у жорсткій експлуатації їх лихварським капіталом, але замовчував колонізаторську політику уряду та грабування трудящих угор. й укр. поміщиками й куркулями. З 1899 Е. очолював «Експозитуру гірських районів» (орган м-ва землеробства), яка здійснювала в Закарпатті «*Верховинську господарську акцію*». Автор кількох праць з питань с. г. У праці «Економічне положення руських селян в Угорщині» (Львів, 1901) подав цікаві відомості про становище закарпат. селян.

Лит.: Коломиец И. Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия, т. 1. Томск, 1961; Свєжинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966.

О. В. Долішський (Київ).

ЕДЕЛЬШТЕЙН Євген Пилипович (парт. псевд. — Філіппов; 1897 — 27.V 1919) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1915. Н. у м. Тельші (тепер м. Тельшій Лит. РСР). Вчився на мед. ф-ті Київ.

ун-ту. Вів активну антивоєнну роботу, працював у профспілках. Один з організаторів більшовицької підпільної друкарні в Києві. В 1916 Е. заарештовано. Після Лютн. революції 1917 — член Київ. міського к-ту РСДРП (б), провадив парт. роботу в Чернігові, Вінниці. На поч. 1918 — голова Вінн. Ради робітн. і солдат. депутатів. Під час нім. окупації — член Київ. губернського військ.-революц. к-ту, працював на підпільній роботі в Катеринославі, Чернігові, Ніжині, Конотопі. Загинув у бою з петлюрівцями поблизу Вінниці.

ЕДИГЕР (Ediger) Теодор (н. 1886) — нім. бурж. історик. Деякий час жив на Україні. В 1911 в Галле опублікував дисертацію про зносини Давньої Русі з Німеччиною, Францією та рим. курією, написану тенденційно, в дусі нім. конзерсько-бурж. історіографії. Проте в цій праці подається ряд важливих і маловідомих фактів з історії зовн. зв'язків Давньої Русі. *Т. Г. Лазоренко* (Київ).

ЕЙДЕЛЬМАН Борис Львович (11.II 1867 — 2.VIII 1939) — активний діяч с.-д. руху на Україні. Член Комуністич. партії з 1893 (з перервою 1905—18). Н. в с. Стрижавці (тепер Вінницького р-ну Вінн. обл.) в сім'ї дрібного торговця. В 1890 вступив на мед. факультет Київ. ун-ту (закінчив 1910), де увійшов до студентського с.-д. гуртка. З 1893 провадив пропаганду в робітн. гуртках. В 1897—98 — один з керівників *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Делегат I з'їзду РСДРП (1898), на якому обраний членом ЦК. У 1898 заарештований і після ув'язнення у Петропавлівській фортеці 1900 висланий до Сибіру. В 1905 повернувся в Петербург, звідки згодом переїхав до Києва. Працював у більшовицьких орг-ціях. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — співробітник Наркомату праці РРФСР. У 1919—25 викладав у школі ім. ВЦВК. З 1925 — пенсіонер. Автор спогадів і статей з історії I з'їзду РСДРП.

ЕЙДЕМАН Роберт Петрович (9.V 1895 — 11.VI 1937) — радянський військовий діяч, комкор 2-го рангу. Член Комуністич. партії з 1917. Н. на хут. Леясціємі (тепер Лат. РСР) в сім'ї вчителя. Кол. офіцер старої армії. В 1919—20 командував 16-ю д-зією, *Сорок першою стрілецькою дивізією*, *Сорок шостою стрілецькою дивізією*, *Тринадцятою армією*, брав участь у боях проти денікінців і врангелівців. У 1921 як заст. ком. військами України й Криму керував розгромом куркульського бандитизму на Україні. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі: ком. військами Сибір. військ. округу (1924), нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе (1925—32), голова Центр. ради Тсоавіахіму СРСР (з 1932). Е. — відомий лат. письменник, автор ряду збірок поезій та оповідань, зокрема книги «Повстале каміння» (1929), присвяченої подіям громадян. війни на Україні. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора та ін. нагородами.

ЕЙХЕ Роберт Індрикович (парт. псевд. — А н д р і й; 31.VII 1890 — 2.II 1940) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в с. Авсотині (тепер Добельського р-ну Латв. РСР) в сім'ї наймита. Робітник-слюсар. Брав участь у революц. подіях 1905—07 в Латвії. В 1907 заарештований. В 1908 — член Мітавського к-ту Латиської с.-д. робітн. партії (ЛСДРП). Наприкінці 1908 емігрував за кордон, жив у Лондоні, працював у місцевій групі ЛСДРП. У 1911, повернувшись у Ригу, став одним з організаторів більшовицької течії в ЛСДРП. На Брюссельському з'їзді (січень 1914) обраний до складу ЦК ЛСДРП. В 1915 Е. заарештовано й вислано до Сибіру на довичче поселення. У 1916 втік із заслання. З травня 1917 працював у Ризі, був обраний чле-

ном ЦК ЛСДРП і членом Президії Ризької Ради робітн. депутатів. У період тимчасової нім. окупації Латвії провадив парт. роботу в підпіллі, був заарештований. У 1919 — наркомпрод Рад. Латвії. В 1919—23 — на роботі в Наркомпроді РРФСР; 1924 — заст. голови Сиб. ревкому; 1925—29 — голова Сиб. крайвиконкому. З 1929 — секретар Зх.-Сиб. крайкому ВКП(б). У 1937—38 — нарком землеробства СРСР. На XIV і XV з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XVI і XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). З лютого 1935 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

«ЕКОНОМІЗМ» — опортуністична течія в рос. с.-д. русі, що виникла і оформилася в роки масової страйкової боротьби робітн. класу в кін. 19 — на поч. 20 ст., рос. різновидність міжнар. опортунізму. Ідеї «Е.» пропагували газ. «Рабочая мысль» (1897—1902), яка видавалася в Петербурзі, і журн. «Рабочее дело» (1899—1902), що виходив за кордоном. «Економісти» були провідниками бурж. впливу на пролетаріат, агентурою буржуазії в робітн. русі. Вони, як і бернштейніанці в Німеччині, фабіанці в Англії і праві соціалісти у Франції, обезборювали робітн. клас, намагаючись перетворити його на політ. придаток буржуазії. «Е.» шов у розріз з революц. марксизмом. Прикриваючись фальшивим лозунгом «свободи критики», «економісти» виступали з ревізією осн. положень марксизму, недооцінювали значення революц. теорії і виступали проти наук. розробки вчення К. Маркса.

«Економісти» схилилися перед стихійністю в робітн. русі, запевняли робітників, що політ. рух, політ. боротьба нібито є переважно справою ліберальної буржуазії, закликали робітників замкнутися у вузькі рамки місцевої боротьби проти окремих капіталістів шляхом страйків за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення фаб.-зав. законодавства, намагалися перевести робітн. рух з революц. шляху на шлях боротьби за реформи. Вони заперечували самостійну політ. роль пролетаріату і боролися проти створення централізованої політ. партії робітн. класу. Принижуючи значення революц. теорії, «економісти» виступали проти внесення соціалістич. ідеології в стихійний робітн. рух. Ця теорія неминуче штовхала рос. робітн. рух на шлях тредюніонізму. Погляди «економістів» було викладено в маніфесті — т. з. «Кредо» («вірую», або «символ віри»), авторами якого були лідери «Е.» К. Д. Кускова і С. М. Прокопович, які пізніше стали кадетами, а після Великої Жовтн. соціалістич. революції — білоемігрантами. У відповідь на «Кредо» В. І. Ленін 1899 написав «Протест російських соціал-демократів», в якому нещадно громив «економістів» за відступництво від марксизму. Цей протест було схвалено і прийнято на нараді 17 марксистів, що разом з В. І. Леніним відбували заслання в Мінусінському пов. Снісейської губ. «Протест» було розповсюджено по всій Росії, і він відіграв важливу роль у викритті відступництва «економістів» від марксизму. Поширення «Е.» в Росії, і зокрема на Україні, в кін. 19 ст. завдало великої шкоди розвитку с.-д. руху, гальмувало створення марксистської партії. Наприкінці 19 ст. «економісти» мали вплив майже в усіх к-тах РСДРП Росії, в т. ч. й на Україні в Катериносл., Харківському, Одеському та ін. Друкований орган Київ. к-ту РСДРП газ. «Вперед» з № 5 стала рупором «економістів». Приховані прихильники «Е.» і бундівського сепаратизму перетворили газ. «Южный рабочий» на один з своїх організаційних і пропагандистських цент-

Р. П. Ейдман.

Р. І. Ейхе.

рів. Особливо виявився опортунізм «економістів» у діяльності Київ. к-ту РСДРП в кін. 19 ст. В 1899 к-т виступив з своїм документом, відомим під назвою «Profession de foi» («сповідання віри»). Восени 1899 В. І. Ленін написав статтю «З приводу „Profession de foi“», в якій розкрив суть поглядів київ. «економістів», вказавши, що опортунізм більшості членів к-ту є спробою винести смертний вирок всій революц. соціал-демократії.

Вирішальну роль у боротьбі проти «Е.» відіграла організована В. І. Леніним перша нелегальна загальнорос. марксистська газ. «Искра», навколо якої згуртувалися с.-д. орг-ції. «Искра» вела боротьбу за подолання в місцевих орг-ціях РСДРП на Україні дезорганізаторського впливу опортуністич. елементів — «економістів», Бунду тощо.

Визначну роль в ідейному розгромі «Е.» відіграли геніальна праця В. І. Леніна «Що робити?», праці «Беседа з захисниками економізму», «Наша програма» та ін. Завдяки діяльності газ. «Искра» під впливом праці В. І. Леніна «Що робити?» в 2-й пол. 1902 — на поч. 1903 «Е.» було ідейно розгромлено, і всі с.-д. к-ти Росії (крім Воронезького) визнали «Искру» своїм керівним органом і приєдналися до неї. Розгром «Е.» і перемога ленінсько-іскрівського напрямку в рядах соціал-демократії відіграли величезну роль у підготовці Другого з'їзду РСДРП і створенні революц. марксистської партії в Росії.

Лит.: Ле н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 4. Протест російських соціал-демократів. — Наша програма. — Назадний напрям у російській соціал-демократії. — З приводу «Profession de foi»; т. 5. Беседа з захисниками економізму. — Що робити?; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965 [бібліогр. с. 589—598]; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964. Д. М. Шербаков (Одеса).

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА — система економічних заходів, що їх здійснює д-ва в інтересах пануючих класів, а в суспільстві, де побудовано соціалізм, — в інтересах всього народу. Е. п. залежить від способу виробництва. Роль Е. п. та її вплив на розвиток економіки в соціалістич. суспільстві незмінно більші, ніж у капіталістичному. Е. п. соціалістич. д-ви ґрунтується на суспільній власності на засоби виробн., єдності корінних інтересів трудящих, на свідомому використанні економіч. законів соціалізму. Е. п. соціалістич. д-ви являє собою систему науково обґрунтованих економіч. заходів, спрямованих на розвиток продуктивних сил і соціалістич. виробн. відносин, на побудову соціалізму і комунізму. Основні рад. Е. п. розробив В. І. Ленін. Ленінський план побудови соціалізму в СРСР включав створення потужної соціалістич. індустрії на базі електрифікації всієї країни, поступове переведення дрібносел.

г-ва на рейки великого колективного виробництва шляхом кооперування. Після остаточної перемоги соціалізму Е. п. набуває вирішального значення для комуністич. будівництва. Осн. напрями Е. п., що відповідають сучас. етапові розвитку країни, викладено в Програмі КПРС, розроблено в рішеннях XXIII з'їзду КПРС і Пленумів ЦК КПРС 1965—70. В цих істор. документах знайшов нове підтвердження і практичне втілення в життя ленінський принцип єдності політики та економіки. Е. п. СРСР, як і всіх рад. республік, зокрема УРСР, має велике міжнар. значення, оскільки вона спрямована на зміцнення світової соціалістич. системи, на забезпечення перемоги соціалізму в економіч. змаганні з капіталізмом.

Докладніше про істор. досвід Е. п. в Рад. Союзі див. у статтях *Воєнний комунізм, Нова економічна політика, Індустріалізація, Колективізація сільськогосподарства*, в статтях про п'ятирічні плани розвитку нар. г-ва.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 24. Маркс К. Капітал, т. 2; т. 25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал, т. 3; т. 37. Енгельс Ф. Конраду Шмідту [Лист 27.X 1890]; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 21. Про лозунг Сполучених Штатів Європи; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 27. Чергові завдання Радянської влади. — Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність; т. 30. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 33. Краще менше, та краще; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966; Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. К., 1967. С. Й. Журба (Київ).

ЕКОНОМІЧНІ СЕЛЯНИ — одна з категорій *державних селян* у Росії, що виникла 1764 внаслідок *секуляризації* церк. зем. володінь. Ці володіння разом з селянами чоловічої статі (бл. 1 млн.), які належали до них, було передано у відання спец. держ. установи — Колегії економії (звідси й назва «Е. с.»). З Е. с., крім заг. податку, стягували ще й оброк. Частина Е. с. було виділено в «архієрейські і монастирські служителі», що відбували панщину. На Лівобережній і Пд. Україні секуляризацію церк. маєтностей проведено 1786—88, на Правобережній Україні — після возз'єднання її з Росією (1793). В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. Е. с. злилися з осн. масою держ. селян.

ЕКОСО, Економічна нарада, Економічна рада — органи економіч. управління в Рад. д-ві, створені для погодження, об'єднання і спрямування діяльності центр. і місцевих госп. орг-цій та контролю за виконанням народногосп. планів, постанов уряду в госп. питаннях; органи *Ради Праці та Оборони* на місцях (1920—37). Створені відповідно до постанови 8-го Всерос. з'їзду Рад у грудні 1920. При виконкомх губернських і повітових Рад Е. діяли протягом 1920—24; обласні Е. та республіканські (з 1923 — економічні наради, з 1927 — економічні ради) — протягом 1921—37. В УРСР Укр. економічну раду та її місцеві органи (губернські й повітові) створено за постановою ВУЦВК від 28.IX 1921. 21.XI 1923 її перетворено на Укр. економічну раду (УЕН). Місцеві органи УЕН — економічні наради при губвиконкомах ліквідовано 7.VIII 1924. УЕН існувала до 1937.

Лит.: Ленін В. І. Наказ від РПО (Ради праці і оборони) місцевим радянським установам. Твори. Вид. 4, т. 32; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2. К., 1967; Нелідов А. А. Історія державних установлений СССР. 1917—1936 гг. М., 1962. Л. О. Кирилов (Київ).

ЕКСПЛУАТАЦІЯ (франц. exploitation) — форма виробничих відносин, за якої на основі приватної власності на засоби виробн. відбувається безоплатне привласнення результатів додаткової та,

нерідко, частини необхідної праці трудящих власниками засобів виробництва. Наявність Е. є відмінною рисою класово-антагоністич. формацій. Розвиток продуктивних сил, що спричинив суспільний поділ праці, вже в період розкладу первіснообщинного ладу привів до виникнення додаткового продукту, викликав появу приватної власності, а разом з нею майнову нерівність і соціальне розшарування суспільства на експлуататорів і експлуатованих. Види Е. визначаються певним типом існуючих у суспільстві виробничих відносин (див. *Виробництво*). У докапіталістич. класово-антагоністич. формаціях Е. здійснювалася шляхом застосування примусової праці та присвоєння рабовласником або феодалом продуктів, створених рабами чи кріпаками. За капіталізму юридично вільний трудящий, не маючи засобів виробн., засоби для існування здобуває, продаючи свою робочу силу. Оскільки робоча сила здатна створювати вартість, більшу за свою власну, надлишок — додаткову вартість безоплатно привласнює капіталістич. підприємець. При цьому створюється ілюзія, нібито через виплату заробітної плати повністю відшкодовуються затрати робочої сили. Тому в умовах капіталізму Е. має прихований характер. З встановленням суспільної власності на засоби виробн. за соціалізму соціально-економічні передумови Е. зникають. У Рад. Союзі, як і в ін. соціалістич. країнах, назавжди знищено Е. людини людиною. Г. Ф. Ассонов (Київ).

ЕКСПРОПІАЦІЯ ЕКСПРОПІАТОРІВ — революц. акт примусового позбавлення експлуататорських класів власності на засоби виробн. й передачі їх у руки трудящих. Відбувається в процесі соціалістич. перебудови суспільства завдяки заміні капіталістич. власності на засоби виробн. суспільною, соціалістич. власністю або власністю безпосередніх виробників. Необхідною передумовою Е. є встановлення *диктатури пролетаріату*. Капіталізм створює матеріальні передумови для соціалізму. Разом з тим він породжує пролетаріат, що організовує і очолює революц. боротьбу всіх трудящих за визволення від капіталу. Т. ч. капіталізм на основі притаманних йому законів соціально-економіч. розвитку набуває істор. тенденції руху до своєї загибелі, тобто до революц. перебудови суспільства на соціалістич. засадах. «Монополія капіталу стає оковами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва і усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріюють» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 717—718). Е. є елем. встановлення соціальної справедливості.

Процес Е. є в УРСР, як і в усій Рад. країні, відбувався відповідно до завдань диктатури пролетаріату. Вперше Е. здійснено в Рад. країні після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції шляхом націоналізації землі, великої пром-сті, банків, транспорту (див. *Націоналізація*). В УРСР у зв'язку з умовами, що склалися внаслідок громадян. війни, Е. є завершена до 1921. Під час суспільної колективізації експропріації зазнало куркульство. В 1939 на тер. Зх. України, 1940 на тер. Північної Буковини та Ізмаїльщини, 1944 на тер. Закарпат. України здійснено експропріацію поміщиків, банкірів, великих промисловців. Власність на засоби виробн. дрібних товаровиробників, що не застосовували найманної праці, не експропріюється, а перетворюється на соціалістичну власність на основі добровільного кооперування (див. *Кооперація*). Г. Ф. Ассонов (Київ).

«ЕКСТРАКТ МАЛОРОСІЙСЬКИХ ПРАВ» — пам'ятка феод.-кріпосницького права України 18 ст. Склад 1767 за розпорядженням президента Малоросійської колегії П. О. Румянцева член Генерального суду О. А. Безбородько. «Е. м. п.» являв собою систематизований збірник норм держ., адм. і судового права, викладених таким чином, щоб довести необхідність відновлення «попередніх малоросійських прав», тобто авт. становища України. Збірник складається з вступу, 16 розділів (про гол. правління в Малій Росії; суди малоросійські; права малоросійські; порядок переведення справ у судах; маєтки державні; про ревізію; держ. прибутки; комісаріат; про міста; шляхетство, переваги й маєтки його; духівництво, переваги й маєтки його; козаки, свободи і маєтки їх; про чиновників малоросійських; артилерію; простий народ; про греків нижинських), інструкції про суди 1730 та Відомостей про чини 1765. У 1786 «Е. м. п.» перероблено чиновниками Сенату. Було вилучено окремі розділи, додано історію кодифікації та перелічено джерела права, що діяли на Україні, а також доповнено новими правовими актами, прийнятими в період 1767—86, зокрема про охочекомонні, компанійські полки, про приєднання деяких малорос. містечок до Катеринославського намісництва. «Е. м. п.» є джерелом для вивчення історії феод.-кріпосницького права на Україні. Він дає можливість простежити формування капіталістич. відносин на Україні в кін. 18 ст. Оригінал «Е. м. п.» зберігається в Б-ці рукописних книг Центр. держ. істор. архіву в Ленінграді.

Лит.: Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968; Василенко Н. П. Екстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей... 1786 года. Чернигов, 1902. А. П. Ткач (Київ).

ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ — широке впровадження електричної енергії в народне господарство і побут. Значення електроенергії для нар. г-ва, як найуніверсальнішої форми енергії, проявляється в тому, що її можна одержувати різними способами з будь-яких відомих видів енергії, передавати на великі відстані, ділити на будь-які частини, перетворювати на інші форми енергії — теплову, механічну, хімічну, світлову. Е. є основою тех. прогресу, швидкого зростання продуктивності праці, ефективного розміщення продуктивних сил країни, підвищення культ. рівня і поліпшення матеріального становища трудящих мас. Основоположники марксизму-ленінізму вбачали в електриці революц. силу, яка піднесе розвиток продуктивних сил людства до такого рівня, що буржуазія буде не під силу ними управляти. Техніка капіталізму, писав В. І. Ленін 1913, «все більше й більше переростає ті суспільні умови, які засуджують трудящих на наймане рабство» (Твори, т. 19, с. 41).

Першу невелику електростанцію в Росії було збудовано 1879 в Петербурзі. Згодом стали до ладу електростанції в Москві, Бакв, Києві (1890). Енергію цих малопотужних електростанцій використовували гол. чин. для освітлення. Напередодні 1-ї світової війни всі електростанції Росії мали потужність 1098 тис. *квт* і виробляли за рік 1945 млн. *квт·год* електроенергії. На той час потужність всіх електростанцій України становила 304,3 тис. *квт*, і вони виробляли 543,4 млн. *квт·год* електроенергії. Електростанції на Україні зосереджувалися переважно в пром. районах Донбасу і Придніпров'я, які споживали 75% всієї електроенергії. У с.-г. виробництві електроенергію практично не застосовували. Електродвигуна становили 0,8% енергетичних потужностей с. г.

країни. За виробництвом електроенергії Росія займала восьме місце в світі.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 створила умови для тех. переозброєння нар. г-ва Рад. країни на основі суцільної Е. Ленінське гасло: «Комунізм — це е. Радянська влада плюс електрифікація всієї країни» (Твори, т. 31, с. 462) стало для рад. людей програмним на весь період соціалістич. і комуністич. будівництва. В грудні 1917—1-й пол. 1918 Рад. влада націоналізувала всі електростанції та електротех. з-ди. Але електроенергетична база була вкрай зруйнована. На Україні не залишилося діючих електростанцій. В 1920 в Рад. країні було вироблено лише 0,5 млрд. *квт·год* електроенергії. В. І. Ленін писав: «Романов і Керенський залишили робітничому класові в спадщину країну, розорену шчент їх грабницькою, злочинною і надзвичайно тяжкою війною, країну, геть-чисто пограбовану російськими й іноземними імперіалістами» (Твори, т. 27, с. 349). В. І. Ленін приділяв розвитку Е. величезну увагу. За його вказівками вже на поч. 1918 розробляли проекти будівництва Шатурської ДРЕС, Волховської ГЕС та ін. електростанцій. Введена в дію 1920 Шатурська ДРЕС (поблизу Москви) потужністю 5 тис. *квт* була першою рад. електростанцією. В. І. Ленін не раз вказував на першочергове значення електроенергії для соціально-економіч. перебудови Рад. країни і створення матеріально-тех. бази соціалізму. «Електрифікація на ґрунті радянського ладу, — говорив В. І. Ленін, — створить остаточну перемогу основ комунізму в нашій країні, основ культурного життя без експлуататорів, без капіталістів, без поміщиків, без купців» (Твори, т. 30, с. 334). За ініціативою В. І. Леніна в лютому 1920 сесія ВІСВК розглянула питання і прийняла резолюцію про Е. країни. Тоді ж було створено Державну комісію по електрифікації Росії на чолі з Г. М. Крижиновським, яка розробила план ГОЕЛРО. План ГОЕЛРО був затверджений *Восьмим Всеросійським з'їздом Рад* 29. XII 1920. «У розробленому під керівництвом Леніна Державному плані електрифікації Росії (ГОЕЛРО) було намічено головний напрям створення нових продуктивних сил на базі електричної енергії, комплексного використання природних багатств, впровадження передової техніки, технології та організації виробництва» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 24). За цим планом на Україні передбачалося збудувати теплові та гідроелектростанції заг. потужністю 1 млн. *квт*. Для розробки заходів по здійсненню плану ГОЕЛРО в березні 1921 було створено *Комісію електрифікації України* (КЕУ). Серед перших електростанцій, збудованих за планом ГОЕЛРО, на Україні була Штерівська ДРЕС (1-а черга збудована 1926) потужністю 20 тис. *квт*. Вона була першою в світі електростанцією, яка працювала на відходах антрациту — штибу в пиловидному вигляді. На той же час було завершено відбудову і реконструкцію 62 пром. електростанцій Донбасу заг. потужністю 213 тис. *квт*.

Цього успіху було досягнуто внаслідок величезної уваги В. І. Леніна до розвитку Донбасу, що мав величезне значення для всієї рад. економіки. За пропозицією В. І. Леніна ще в квітні 1918 було утворено комісію по Е. Донбасу, а 1922 почалась реконструкція і об'єднання електростанцій Донбасу в єдину електромережу. В наступні роки партія і уряд приділяли величезну увагу енергооброєності Донбасу. В лютому 1927 ВРНГ СРСР

створила Комітет по Е. Донбасу, перетворений в січні 1929 на Координаційний к-т. Було створено єдину енергосистему Донбасу. Розвиток енергетичної бази в Донбасі мав величезне значення для кам'яновугільної, металург., маш.-буд., хім. пром-сті в цьому районі. В 1928 на Україні заг. потужність електростанцій досягла 473,6 тис. *квт*, а виробництво електроенергії — 1261 млн. *квт · год*, тобто в 2,3 раза більше, ніж 1913.

Істор. місце в розвитку Е. країни займає будівництво *Дніпрогесу імені В. І. Леніна* (1927—32). В роки довоєнних п'ятирічок (1928—41) було збудовано ряд великих теплових держ. районних електростанцій (ДРЕС) і ліній електропередач (ЛЕП). З'єднанням Донбасенерго — Дніпроенерго 1940 було створено об'єднану Пд. енергосистему з центр. диспетчерським управлінням. У 1940 довжина ЛЕП на Україні становила 4121 км. За роки довоєнних п'ятирічок потужність усіх електростанцій України зросла в 5,7 раза, а виробіток електроенергії досяг 12,4 млрд. *квт · год*, тобто збільшився в порівнянні з 1913 в 23 рази. Всього в УРСР 1940 налічувалося 5606 електростанцій заг. потужністю 2,7 млн. *квт*. План ГОЕЛРО було виконано ще 1931, а всього протягом 1928—41 в країні було збудовано електростанції, потужність яких дорівнювала завданням шести планів ГОЕЛРО. За роки довоєнних п'ятирічок споживання пром-стю електроенергії зросло майже в 10 раз, а її витрата на одного робітника збільшилася в 2,2 раза. Але, незважаючи на ці успіхи, електроенергії не вистачало. На потреби пром-сті і будівництва в УРСР витрачалося 78,7% всієї електроенергії. С. г. одержувало електроенергію гол. чин. від дрібних сільс. електростанцій, яких на Україні налічувалося 3205, а їх потужність становила 61,5 тис. *квт*. Потужність держ. електростанцій, що постачали енергію селу, становила лише 24 тис. *квт*. За цих умов в республіці було електрифіковано тільки 729 МТС і МТМ (бл. 50%), 251 радгосп (27%) і 1311 колгоспів (5%). Електроенергію на селі використовували гол. чин. для освітлення і незначною мірою для виробничих потреб.

В роки Великої Вітчизн. війни фашисти зруйнували майже всі електростанції УРСР. Після визволення України енергетичне г-во республіки швидко відбудовувалося. На кін. 1945 на Україні було відбудовано 35 ДРЕС. Але потужність електростанцій становила тільки 42,5% довоєнної, а виробництво електроенергії — 25,4%. Важливим кроком у здійсненні суцільної електрифікації республіки стали перші післявоєнні п'ятирічки. В березні 1947 введено в експлуатацію першу чергу відбудованого Дніпрогесу, а 1950 його потужність досягла 650 тис. *квт* (на 16% вище довоєнного рівня). В серпні 1946 було пущено в дію першої агрегат високого тиску на Курахівській ДРЕС (Донец. обл.). Величезною допомогою енергетиків України було введено в експлуатацію в жовтні 1953 Миронівської ДРЕС (Київ. обл.), на якій встановлено агрегати високого тиску вітчизн. виробництва потужністю 100 тис. *квт*. В 1954 почали давати пром. струм Дарницька ТЕЦ (Київ), Придніпровська ДРЕС, 1956 — Слов'янська ДРЕС, а 1959 — Ворошиловградська ДРЕС, Добротвірська ДРЕС. На Придніпровській ДРЕС потужністю в 2,4 млн. *квт* рад. енергетики освоїли агрегати вітчизн. виробництва потужністю в 150 і 300 тис. *квт*. На Слов'янській ДРЕС 1967 вперше в СРСР встановлено енергоблок потужністю 800 тис. *квт*. Посилені темпами будуються потужні лінії електропередач. У 1954 в СРСР стала до ладу перша атомна електростанція.

Заг. потужність електростанцій УРСР 1958 досягла 9,3 млн. *квт*, тобто перевищила рівень 1940 на 345%, а виробіток електроенергії становив 43,9 млрд. *квт · год* і відповідно збільшився на 354%. В порівнянні з 1940 споживання електроенергії в пром-сті і будівництві збільшилося в 3,5 раза, на транспорті — в 2,5 раза, в ін. галузях нар. г-ва — в 4,1 раза.

Значні зміни відбулися в розвитку сільс. електрифікації. Після Вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 почалося масове підключення сільс. колхозів до держ. енергосистем. У 1958 на Україні кількість колгоспів, що користувались електроенергією, зросла до 59%, а радгоспів — до 96%. 67,5% електроенергії було одержано від централізованих джерел. Але рівень Е. виробничих процесів, особливо в тваринництві, залишався й далі незадовільним. Один колгосп щорічно в середньому споживав в 3,5 раза менше електроенергії, ніж радгосп. 60% колгоспних дворів зовсім не користувались електрикою.

Протягом семирічки (1959—65) потужність електростанцій на Україні зросла більш ніж удвічі і 1965 становила 18,9 млн. *квт*, виробіток електроенергії збільшився на 215%. За виробітком електроенергії Україна вийшла на четверте місце в Європі. В грудні 1959 введено в експлуатацію Кременчуцьку ГЕС, в грудні 1960 — Зміївську ДРЕС ім. Г. М. Кржижановського. Це — перша в республіці теплова електростанція, яку проектували з чисто блоковою схемою компоновки агрегатів. Енергетики нарощують і далі потужність Зміївської ДРЕС: її потужність 1970 буде доведена до 2,4 млн. *квт*. У грудні 1961 стала до ладу Чернігівська ТЕЦ, у 1963 — Дніпродзержинська ГЕС, 1964 — Київська ГЕС. Визначним досягненням електробудівників було введення 1961 в експлуатацію першої на Україні ЛЕП напругою 330 *квт* Кременчук — Черкаси — Київ і першої в світі ЛЕП постійного струму напругою 800 *квт* (Вольська ГЕС ім. XXII з'їзду КПРС — Донбас). До третини приросту електроенергетики потужностей за семирічку створено за рахунок використання великих блоків. Для рад. енергетики характерна висока концентрація виробітку електроенергії на потужних і надпотужних станціях. Такі електростанції збудовано і будуються на Волзі, Ангарі, Обі, Єнісеї та ін. річках СРСР. У 60-х рр. досягнуто нових успіхів у Е. транспорту. На 1968 в республіці електрифіковано 4,9 тис. км залізниць. Питома вага електровазної тяги у вантажообороті залізнич. транспорту — 52,9%.

Виробіток електроенергії на Україні 1968 досяг 116,2 млрд. *квт · год*. Це дає змогу повніше задовольнити потреби в електроенергії найважливіших галузей пром-сті і транспорту, значно збільшити постачання електроенергії с. г. У 1968 колгоспи і 99,9% радгоспів УРСР електрифіковано. Створено найбільшу в світі єдину енергетичну систему Європ. частини СРСР, об'єднану енергетичну систему УРСР і енергетичні системи на Уралі, в Сибіру, Середній Азії та в ін. районах. 22. XII, коли 1920 відкрився 8-й Всерос. з'їзд Рад, що затвердив План ГОЕЛРО, Рад. країна відзначає як День енергетиків і енергобудівників.

Лит.: Ленін В. І. Об електрифікації. М., 1964; Ленін В. І. Про розвиток важкої промисловості і електрифікації країни. К., 1956; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; К. Історія плану електрифікації Советської країни. Сборник документов и материалов. 1918—1920 гг. М., 1952; Развитие народного хозяйства Украинской РСР. 1917—1967, т. 1—2.

К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967; Електрифікація України. К., 1960; Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов. М., 1967; Украина за пятьдесят rokov (1917—1967). Статистичний довідник. К., 1967; Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. М., 1960; Промышленность СССР. Статистический сборник. М., 1957; Народное хозяйство СССР в 1968 г. Статистический ежегодник. М., 1969; Народное хозяйство Украинской РСР в 1968 році. Статистичний щорічник. К., 1969; Жиба́ре в П. Б. Ленин и электрификация Советской страны. М., 1960; Кострица Н. Ю. Коммунистична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення ленинських ідей електрифікації на Україні. К., 1967; Виленский М. А. По ленинскому пути сплошной электрификации. М., 1969; Ульянова А. Д., Павлова В. В. Развитие электрификации Украинской РСР. Библиографичні покажчик. К., 1962. І. Х. Ганжа, Л. М. Ганжа (Київ).

ЕЛЛІНІЗМ — умовна назва періоду в історії Сх. Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я. Запроваджена в 19 ст. нім. істориком стародавнього світу Й.-Г. Дройзеном, який датував Е. від кін. 4 до 2 ст. до н. е. і характеризував як час поширення грец. (еллінського) панування і культури на Сході. Дройзен акцентував увагу на питанні культури, перебільшуючи при цьому роль греків у синкретизмі грец. і сх. культур. Нині термін «Е.» в розумінні Дройзена застарів. Тепер більшість істориків позначає ним період античної історії від 323 до н. е. (смерть *Александра Македонського*) до 30 до н. е. (завоювання Єгипту римлянами). Рад. історики внесли багато нового у вивчення соціально-економіч. відносин і політ. ладу елліністич. д-в, створених у межах рабовласницького суспільства.

Після смерті Александра Македонського його величезна, але немцпа д-ва швидко розпалась. Тривала боротьба його наступників (т. з. діадохів і епігонів) закінчилась утворенням ряду д-в: Птолемаївського Єгипту (столиця — Александрія), царства Селевкідів (столиця — Антіохія) та ін. До елліністич. д-в також належали Македонія, Пергам, Понтийське царство, Парфія і Бактрія. Елліністич. д-ви багато в чому відрізнялися від дрібних грец. *полісів* з етнічно однорідним складом громадян і античними формами власності і політ. устрою. Елліністич. д-ви займали великі території. Осн. масу населення становили місцеві племена і народи, що мали свої вікові традиції і культуру (напр., єгиптяни, перси, вавилоняни та ін.). До царства Селевкідів, що включало Вавілонію, частину Сирії, Малої Азії, Ірану та Серед. Азії, входило багато різних народів. Частина землі в елліністич. д-вах вважалась державною, царською, як і селяни, які в Єгипті та ін. місцях зберегли старі общини і обробляли землю на правах орендаторів. Частина землі належала храмам, частина — містам, а частину віддавали клерухам (грец. воінам) як платно за військ. службу. На відміну від полісної демократії у великих елліністич. д-вах утвердилось монархічний лад з обоженням і культом царів. Замість ополчення громадян з'явилось наймане військо. Великого розвитку досягли ремесла і торгівля. Торг. шляхи (мор. і сухоходльні) простяглися до Китаю та Індії, Нубії та Британії. Зростали міста, що зберігали лише видимість кол. свободи та незалежності. Найбільшими з них були: в Єгипті — Александрія та Навкратіс, в царстві Селевкідів — Антіохія, Селевкія та ін. Основи зем. власності, форми політ. ладу, деїфікація (обоження) царів та багато ін. було запозичено зі Сходу і пристосовано до нових умов. Для зручності управління було навіть збережено старий адм. поділ: в Єгипті — номи, в царстві Селевкідів — сатрапії.

Період Е. характеризується значним порівняно до попереднього періоду розвитком будівельної справи та архітектури, точних наук та різних галузей виробництва (текстильного, металообробного, зокрема ювелірної справи, а також гончарства тощо). Одним з найбільших центрів науки і л-ри була Александрія з її славетною бібліотекою. Значних успіхів досягла й військ. справа, особливо обложна техніка. Розвиток виробництва викликав потребу у великій кількості рабів, яких здобували внаслідок частих завоєвницьких воєн, у посиленні їхньої експлуатації. Це спричинилося до загострення класової боротьби.

Криза полісної ідеології призвела до зростання індивідуалізму, інтересу до окремої особистості з її психологіч. переживаннями. В л-рі з'явилися роман і біографія істор. діячів, у мистецтві — прагнення передачі портретні риси, почуття і думки людей. Чудовим зразком елліністичного мистецтва є вівтар Зевса в Пергамі. В усьому еллінському світі поширилася заг.-грец. мова — койне. Стару полісну релігію заступили синкретичні культури, в яких багато елементів було запозичено зі сх. релігій, а також астрологія та магія. У філософії Епікур розвивав далі атомістич. теорію давньогрец. матеріаліста Демокріта. Значного поширення набули філософія стоїцизму (якій на ранньому етапі були властиві елементи матеріалізму і діалектики) та ідеалістич. філософія скептицизму.

Математика тієї епохи досягла своїх вершин у працях Евкліда та Архімеда, ботаніка — в працях Теофраста, географія — *Ератосфена*. Значних успіхів досягли астрономія і медицина. В своїх дослідженнях грец. вчені спіралились також на наук. здобутки країн Сходу, з якими вони познайомилися в період Е. В орбіту політики елліністич. д-в були втягнуті й *античні держави Північного Причорномор'я*. Полководець Александра Македонського Зопіріон 331 до н. е. здійснив похід на скіфи, що закінчився загибеллю його війська (див. *Зопіріона похід на скіфи*). Один з наступників Александра Лісімах 292 до н. е. перейшов Дунай і намагався приєднати до своєї д-ви причорномор. землі, але зазнав поразки від скіфів. У період загострення боротьби античних д-в Пн. Причорномор'я проти натиску скіфів *Херсонес Таврійський* і *Боспорська держава* звернулись по допомогу до Понтийського царства, що призвело до того, що Херсонес, а пізніше й Ольвія опинилися під владою понтийського царя *Мітрідата VI Єватора*, а Боспор було включено до складу Понтийського царства. Слід також зазначити, що в самій Боспорській д-ві був ряд особливостей, які зближують її з ін. елліністич. д-вами (змішане населення і культура, наявність монархічної влади, культ царя, наймане військо).

Лит.: Рапович А. Б. Эллинизм и его историческая роль. М.—Л., 1950; Тарн В. Эллинистическая цивилизация. [Перекл. з англ.]. М., 1949; Эллинистическая техника. М.—Л., 1948.

Е. І. Соломоник (Сімферополь).

ЕМИГРАЦІЯ (від лат. *emigro* — виселяюся, переселяюся) — переміщення населення з країн постійного проживання в ін. країни, зумовлене соціально-економіч., політ. і реліг. причинами. Найпоширенішою є економіч., чи трудова, Е.— постійна або тимчасова, зокрема сезонна. Е. відома ще з часів Старод. Греції і Риму. Була вона і в наступні епохи, набравши особливої інтенсивності в добу імперіалізму. Нерівномірність розвитку капіталізму, зuboжіння трудящих, масове безробіття, зем. голод змушували частину трудового населення, особливо з країн з низьким жит-

твям рівнем, емігрувати в пошуках вигідніших умов продажу своєї робочої сили. В. І. Ленін зазначав: «Немає сумніву, що тільки країні злидні змушують людей покидати батьківщину, що капіталісти експлуатують якнайбезсовісніше робітників-переселенців» (Твори, т. 19, с. 401). Трудящі-емігранти є постійним об'єктом визиску й різної за формами дискримінації. Е. в нові й новітні часи була нерівномірною за своїми масштабами і дуже строкатою за своїм нац. складом. До 80-х рр. 19 ст. серед емігруючих переважали вихідці з Великобританії, Німеччини, скандинавських країн. В кінці 19 — на поч. 20 ст. Е. складалася переважно з вихідців з Австро-Угорщини, цар. Росії, Італії. Потік Е., що була в цей час наймасовішою, шов здебільшого у країни Америки, особливо в США, які були зацікавлені в залученні великих контингентів дешевої робочої сили. Останнім періодом найінтенсивнішою Е. були перші роки після 2-ї світової війни. З 1820 по 1965 до США емігрувало понад 40 млн. чол. В сучас. умовах поряд з деяким зменшенням міжконтинентальних міграцій помітно поживилася внутрієвроп. міграція, зокрема між країнами «спільного ринку». В 50—60-х рр. 20 ст. помітно зросла також Е. наук.-тех. кадрів з деяких европ. країн (Великобританії, Зх. Німеччини) і афро-азіатських країн здебільшого до США. Монополії і наук. центри США ведуть справне половання на спеціалістів, завдаючи цим великої шкоди країнам Азії, Африки, Латин. Америки. Досить інтенсивною була Е. з України в передреволюц. часи. Початок її припадає на 80—90-і рр. 19 ст. Е. була особливо масовою з тер. Галичини, Пн. Буковини, Закарпаття. Селянська за своїм соціальним складом, вона спрямовувалася, насамперед, у США, Канаду, Бразилію, Аргентину. До 1-ї світової війни з укр. земель виїхало бл. 700—800 тис. чол. У 20-х рр. 20 ст. Е. з укр. земель, загарбаних після 1-ї світової війни панською Польщею, бурж. Чехословаччиною, боярською Румунією, тривала. Велика Жовтн. соціалістич. революція та возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі поклали край становищу, що породжувало Е. з укр. земель. Українці-емігранти стали одним з компонентів населення США, Канади, ряду латиноамериканських країн. Більшість українців-емігрантів кін. 19 — поч. 20 ст. поповнила ряди трудового фермерства й с.-г. пролетаріату (Канада, латиноамериканські країни) та пролетаріату гірничодобувної пром.-сті, будівництва, сфери обслуговування. З роками сфера діяльності укр. емігрантів значно розширилася. Тепер вихідці з України та їхні нащадки працюють у різних сферах пром. і с.-г. виробництва і належать переважно до трудових верств (див. *Українська трудова еміграція*). Укр. трудові емігранти постійно виявляють інтерес до життя і боротьби укр. народу. Вони виступають за зміцнення дружніх взаємин і культ. зв'язків з «землею батьків». Частина колишніх емігрантів, особливо з латиноамериканських країн, реемігрувала після 2-ї світової війни на Україну. Крім економічної, є політична Е. Частково вона зумовлена політикою реакц. режимів, репресивними заходами проти революц. сил. В Е. змушений був довгий час перебувати вождь пролетар. революції В. І. Ленін, багато революц. діячів Росії і України. Масовою була Е. республіканців з франкської Іспанії 1938—39. З 1965 масовою є Е. демократів з Греції, де була встановлена військ.-фашист. диктатура. Крім революц. політичної, існує контрреволюц. Е., до якої, зокрема, належать білогордійці і укр. та ін. бурж. націоналісти, що емігрували з Рад. країни в післяжовт-

неві роки. До цієї ж категорії емігрантів належать елементи з числа «переміщених осіб», які запламували себе співробітництвом з фашист. окупантами. Вони служать інтересам політики імперіалістич. д-в, беруть участь у підривних діях і наклепницьких кампаніях, спрямованих проти країн соціалізму.

Лит.: Ленін В. І. Капіталізм і імміграція робітників. Твори. Вид. 4, т. 19: Дельваль Л. Світова робітнич. еміграція. Х. 1931; Плетнев Э. П. Международная миграция рабочей силы в капиталистической системе мирового хозяйства. М., 1962 [бібліогр. с. 366—371]; Баграмов Л. А. Иммигранты в США. М., 1957 [бібліогр. с. 152—158]; Шлепаков А. М. Украинская трудовая эмиграция в США и Канаде (Кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960; Шлепаков А. Н. Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма. М., 1966 [бібліогр. с. 492—499]. А. М. Шлепаков (Київ).

ЕМСЬКИЙ АКТ 1876 — розпорядження царського уряду, спрямовані на придушення укр. культури, підписані 18 (30).V 1876 Олександром II у м. Емсі (Німеччина). Е. а. доповнював *Валуєвський циркуляр 1863*. Помічник попечителя Київ. уч. округу М. В. Юзефович надіслав цареві доповідну записку про т. з. «українофільський рух», в якому він вбачав «замаскований соціалізм» і «приховане зазіхання на державну єдність Росії». У відповідь на це Е. а. заборонялося ввозити до Росії з-за кордону укр. книжки, видавати оригінальні твори укр. мовою і укр. переклади з рос. та іноз. мов, не дозволялися театр. вистави укр. мовою. На підставі акту було закрито *громади*, припинив діяльність *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства* в Києві тощо. Е. а., як і всі ін. реакційні заходи царського уряду, остаточно ліквідований перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції.

ЕНГЕЛЬ (Engel) Йоганн-Христіан (1770—1814) — австр. історик ліберального напрямку. Автор праць «Історія Галича й Володимира» (Відень, 1792), «Історія України і українських козаків» (Галле, 1796) та ін., в яких використано значні документ. матеріали й літ. джерела.

ЕНГЕЛЬГАРДТ — рос. поміщики, власники маєтностей в Звенигородському повіті Київ. губ. в кінці 18—19 ст. Від князя Г. О. *Потьомкіна*, родичами якого були, дістали в спадщину містечко Вільшану (тепер с-ще м. т. Черк. обл.) і п'ять сіл. Кілька сіл Е. купили, зокрема Кирилівку (тепер с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черк. обл.). У поміщика П. В. Енгельгардта 22.IV (4.V) 1838 був викуплений з кріпацтва Т. Г. Шевченко.

ЕНГЕЛЬС (Engels) Фрідріх (28.XI 1820 — 5.VIII 1895) — великий пролетарський революціонер, друг і соратник К. Маркса, разом з яким він здійснив розробку основ наукової ідеології пролетаріату, заснував і очолював міжнар. комуністичний рух. Н. у м. Бармені (тепер ФРН) в сім'ї фабриканта. В 1834 вступив до гімназії в Ельберфельді, але 1838, на вимогу батька, який хотів, щоб він вчився комерційної справи, Е., не закінчивши гімназії, вступив до одного з бременських торг. будинків прикажчиком. Одночасно Е. працював над своєю наук. і політ. освітою. У Бремені Е. зблизився з прогресивною літ. течією «Молода Німеччина»; в її органі «Німецький телеграф» він надрукував дві статті під заг. назвою «Листи з Вуппертала». У цих статтях і в приватному листуванні з друзями Е. виступав як пристрасний революц. демократ, піддавав гострій критиці прусську монархію, її шовіністичну і мілітаристську політику, викривав нещадно експлуатацію робітників. Восени 1841 Е. приїхав до Берліна, щоб відбувати військ. повинність. Одночасно, у віль-

ні години, він відвідував Берлінський ун-т, слухав лекції з філософії. Е. став послідовником філософського вчення Гегеля, приклав до гуртка молодогегельянців. Разом з ними він виступав проти Шеллінга, який протиставляв філософії Гегеля містичну «філософію одкровення». У брошурах «Шеллінг і одкровення» і «Шеллінг — філософ у Христі, або перетворення мирської мудрості в мудрість божественну» (1842) та ін. Е. відстоював діалектичні ідеї Гегеля, але одночасно критикував його за непослідовність, консерватизм суспільно-політ. поглядів. Усвідомивши, що група «Молода Німеччина» все більше втрачала свій колишній радикалізм і скочувалася на ліберальні позиції, Е. порвав з нею.

Після закінчення строку військ. служби Е. 1842, за бажанням батька, поїхав до Англії, в м. Манчестер, щоб продовжувати комерц. практику. По дорозі, у Кельні, у 2-й пол. листопада Е. вперше зустрівся з К. Марксом, з яким почав листуватися. В Англії Е. знайомився з життям і боротьбою пром. пролетаріату, підтримував рух чартистів, наполегливо вивчав твори соціалістично-утопістів. У 1844 Е. у «Німецько-Французькому щорічнику» надрукував «Нариси до критики політичної економії», які високо оцінив К. Маркс. У цій праці Е., за словами В. І. Леніна, «з точки зору соціалізму розглянув основні явища сучасного економічного ладу, як неминучі наслідки панування приватної власності» (Твори, т. 2, с. 9). У працях Е., написаних у той період, делалі більше відчувається його перехід від позицій революц. демократизму до комунізму, від ідеалізму до матеріалізму. В 1845 він опублікував працю «Ставлення робітничого класу в Англії». Гол. заслуга Е., як автора, не лише в поданні картини страшних злигоднів, приниження і експлуатації пролетаріату, а й у тому, що тут він «п е р ш и й сказав, що пролетаріат не т і л ь к и страждаючий клас; що якраз те ганебне економічне становище, в якому перебуває пролетаріат, нестримно штовхає його вперед і змушує боротися за своє остаточне визволення» (Ленін В. І. Твори, т. 2, с. 8). У 1844 в Парижі Е. знову зустрівся з Марксом. Ця зустріч поклала початок їхній непорушній дружбі, спільній наук. діяльності і революц. боротьбі за справу робітн. класу. В 1845 Маркс і Е. випустили першу спільну працю «Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії», в якій піддали критиці молодогегельянців за їхній відрив від практичної діяльності і нерозуміння революц. ролі робітн. класу. В цій праці Маркс і Е. дали перше діалектико-матеріалістичне обґрунтування всесвітньо-істор. місії пролетаріату і заклали основи матеріалістич. критики ідеалізму з позицій захисту інтересів трудящих мас. Навесні 1845 Е. приїхав до Брюсселя, де в той час перебував висланий з Парижа Маркс. Тут Маркс і Е. спільно написали велику працю «Німецька ідеологія» (1845—46; опублікована вперше в РСРП 1932 нім. мовою, а 1933 — в перекладі рос. мовою). В цьому творі вони виступили не лише проти молодогегельянців, а й показали обмеженість матеріалізму Л. Фейєрбаха, дали низьку критику поширеного в Німеччині реакційно-утопічного «істинного соціалізму» (К. Грюн та ін.). У «Німецькій ідеології» Маркс і Е. вперше сформулювали осн. положення *історичного матеріалізму* і теорії наук. комунізму як цілісної системи революц. поглядів на суспільне життя.

Поряд з розробкою теоретич. питань Е. разом з Марксом брав активну участь у політ. боротьбі робітн. класу. Маркс і Е. прагнули об'єднати існуючі в різних європ. країнах комуністичні і со-

ціалістичні орг-ції в єдину пролетарську партію. Ведучи рішучу боротьбу проти різних течій дрібнобурж. утопічного соціалізму (В. Вейтлінга, П.-Ж. Прудона, К. Грюна), Маркс і Е. 1847 домоглися перетворення таємної робітн. орг-ції в Німеччині «Союзу справедливих» на «Союз комуністів» — першої міжнар. орг-ції революц. пролетаріату. Другий конгрес «Союзу комуністів» (листопад — грудень 1847) запропонував Марксові і Е. розробити програму «Союзу». Виконуючи це доручення, Маркс і Е. створили «*Маніфест Комуністичної партії*». В його основу лягли «Принципи комунізму» — проект програми «Союзу комуністів», що його підготував Е.

Під час революції 1848, яка поширилася з Франції на ін. країни Зх. Європи, Маркс і Е. на поч. квітня приїхали до Німеччини. Тут у Кельні у червні 1848 вони почали видавати демократичну «Нову Рейнську газету», в якій закликали до рішучої боротьби проти прусського абсолютизму, викривали непослідовність і зрадничтво великої буржуазії, згуртовували демократичні сили на боротьбу за завершення бурж.-демократич. революції. В той період Е. був безпосереднім учасником усіх важливих революц. подій у країні. Великі організаторські здібності і мужність виявив він, беручи участь у нар. повстанні в травні — липні 1849 в Рейнській провінції і Пд. Німеччині. Після придушення повстання Е. з останнім загоном повстанців перейшов на тер. Швейцарії, а звідти вїхав до Англії. Тут уже був висланий з Німеччини Маркс. У 1850 вони видавали журн. «Нова Рейнська газета. Політико-економічний огляд», в якому підвели підсумки революції 1848—49 в Європі, доклали багато зусиль для відновлення «Союзу комуністів», сили якого внаслідок революції були розпорошені. Щоб якимось підтримувати своє та сім'ї Маркса матеріальне становище, Е. змушений був працювати в торг. фірмі в Манчестері, де він жив протягом 1850—70. Е. і Маркс, який жив у Лондоні, постійно підтримували найтісніші зв'язки. Е. написав твір «Селянська війна в Німеччині» (1850) та (разом з Марксом) працю «Революція і контрреволюція в Німеччині» (1851—52), в яких, як і в працях Маркса «Класова боротьба у Франції» (1850) і «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852), знайшли даліше обґрунтування їхні висновки про неминучість пролетарської революції і диктатури пролетаріату, про необхідність зламати бурж. держ. машину в соціалістич. революції, про селянство як союзника пролетаріату, про збройне повстання і тактику керівництва революц. війною. В 50—60-х рр. Е. написав ряд статей, присвячених питанням міжнар. політики, нац.-визвольного руху і військ. справи. Маркс дуже високо цінував воєнні знання Е. Великий теоретич. інтерес становить листування Маркса і Е., яке було надзвичайно жваве і торкалося найважливіших питань політ. боротьби пролетаріату, політ. економії, філософії і наук. комунізму.

В Манчестері, поряд з розробкою суспільно-політ. і філософських проблем, Е. посилено вивчав мови, у т. ч. російську. Він вільно говорив і писав дванадцятьма мовами, читав двадцятьма мовами. Е. займався також дослідженням питань лінгвістики, л-ри, мистецтва. З кінця 50-х рр. він почав ґрунтовно вивчати хімію, фізику, біологію, геологію та ін. природничі науки. В період реакції, що настав після поразки революції, Е. разом з Марксом пів велику роботу в пролетарських орг-ціях, прагнучи пробудити політ. активність робітн. класу, зміцнити його інтернаціональну солідарність. У 1864 було створено 1-й Інтернаціонал (див. *Інтернаціонал 1-й*). Маркс і Е. розробили

ли важливі теоретичні документи 1-го Інтернаціоналу, вели наполегливу боротьбу проти антипролетарських течій в ньому, зокрема проти лассальянців і прудоністів. Цим питанням Е. присвятив брошуру «Військове питання в Пруссії і німецька робітнича партія» (1865), серію статей «Яке діло робітничому класу до Польщі?» (1886).

У вересні 1870 Е. переїхав до Лондона й був кооптований до складу Генеральної ради Інтернаціоналу. Разом з Марксом Е. виробив стратегію робітн. класу щодо франко-пруської війни 1870—71. Маркс і Е. захоплено вітали *Паризьку комуни 1871*, вбачаючи в ній прообраз майбутньої пролетарської державності, що виникає внаслідок зламу бурж. держ. машини.

Маркс і Е. вели рішучу боротьбу проти розкольніцької діяльності в Інтернаціоналі анархістів на чолі з М. О. Бакуніним, викривали дрібнобурж. характер їхніх теоретич. і організаційних засад. Бакуністів було виключено з Інтернаціоналу. «Діяльність „Міжнародного товариства“, — писав В. І. Ленін, — яке об'єднувало, за ідеєю Маркса, пролетарів усіх країн, мала величезне значення в розвитку робітничого руху. Але й після закриття в 70-х роках „Міжнародного товариства“ об'єднуюча роль Маркса й Енгельса не припинилася. Навпаки, можна сказати, що значення їх, як духовних керівників робітничого руху, весь час зростало, бо невпинно зростає і самий рух» (Твори, т. 2, с. 12). Це була вже нова епоха розростання робітн. руху вищій створення масових соціалістич. робітн. партій на базі окремих нац. держав. Е. уважно стежив за цим процесом, докладав величезних зусиль, щоб створювали нац. робітн. партії суворо дотримувалися марксистських теоретич. і орг. принципів. Він написав ряд праць, у яких продовжував викривати реакційну роль у робітн. русі прудоністів, бакуністів і лассальянців.

З 70-х рр. 19 ст. Е. особливу увагу приділяв роботі *діалектичного матеріалізму* як філософської основи наук. світогляду пролетаріату. Е. написав класичну працю «*Анти-Дюрінг*» («Реворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом», 1878). Ця праця вийшла далеко за рамки полеміки з Дюрінгом. У ній розглянуто найважливіші питання філософії, природознавства і суспільних наук.

В 70—80-х рр. Е. провів велику роботу по теоретичному узагальненню природознавства, маючи намір створити спеціальну працю, присвячену розкриттю матеріалістичної діалектики як єдиної наукової методології природничих наук. У цій праці, що залишилася незакінченою (під назвою «*Діалектика природи*» була вперше надрукована 1925 в СРСР), Е. розвинув далі діалектико-матеріалістичне вчення про форми руху матерії, простір і час, осн. закони і категорії діалектики. Смерть Маркса (1883) Е. переживав як надзвичайно тяжку втрату. В промові на могилі Маркса Е. показав значення Маркса для міжнар. робітн. руху, його великий наук. подвиг. За словами В. І. Леніна, любов Е. до живого Маркса і глибока пошана до пам'яті померлого були безмежні. Е. підготував до друку 2-й і 3-й томи «*Капіталу*» Маркса, які залишилися за життя автора незакінченими. В 1885 вийшов 2-й том, а 1894 — 3-й том «*Капіталу*» (матеріал для 4-го тому «*Капіталу*» Е. не встиг опрацювати). Характеризуючи десятирічну працю Е. над рукописами Маркса. В. І. Ленін з повною підставою писав: «Дійсно, ці два томи „Капіталу“ — праця двох: Маркса і Енгельса» (Твори, т. 2, с. 11). Поряд з цією роботою Е. видав ряд своїх творів, які стали класич. працями творчого марксизму. Це, насамперед, «*Походження сім'ї.*

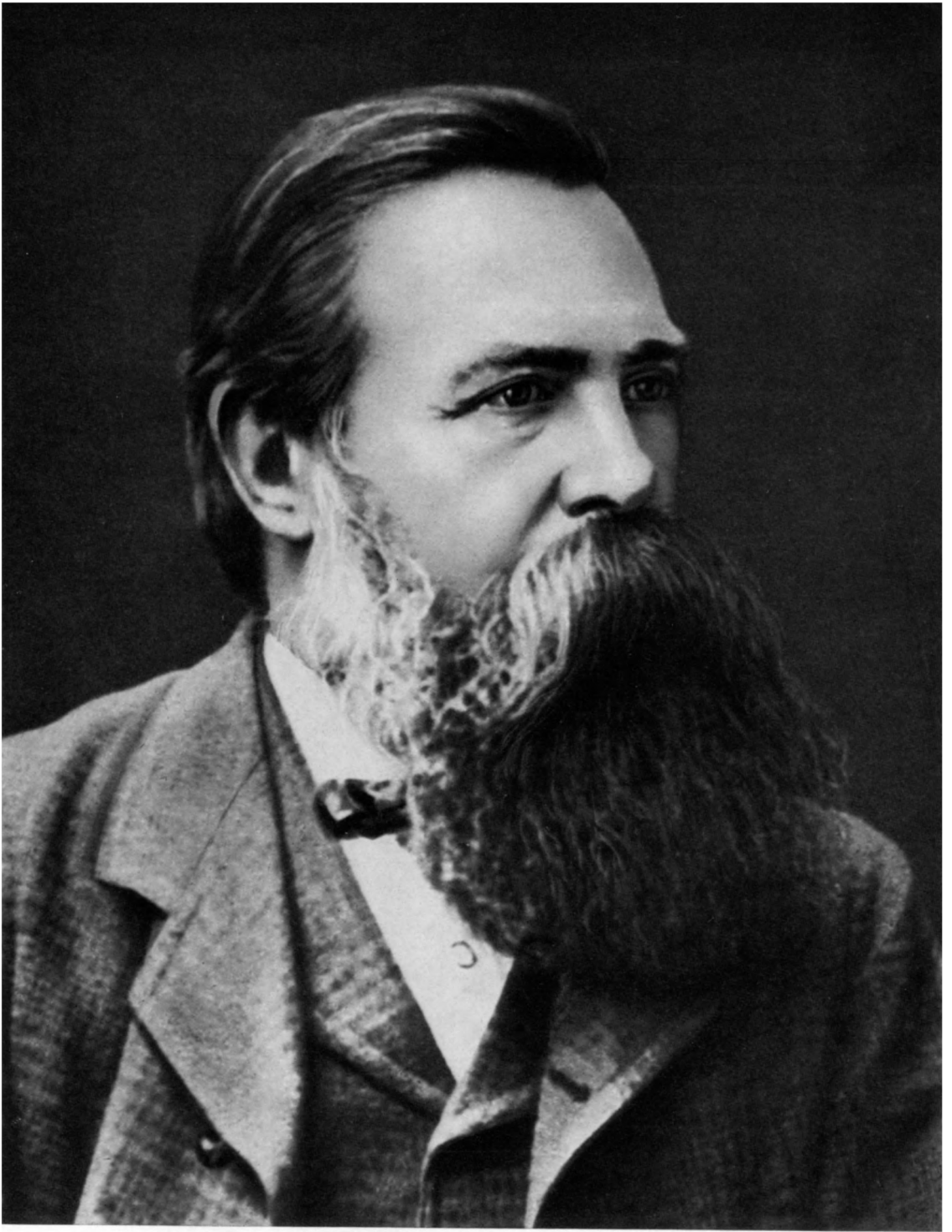
приватної власності і держави» (1884) і «*Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії*» (1886). У праці «*Людвіг Фейєрбах*» Е. дав чітке формулювання осн. питання філософії, підкреслив парт. характер боротьби матеріалізму і ідеалізму в історії філософії, виклав осн. положення діалектич. та історич. матеріалізму.

Велике значення для розвитку марксистського вчення мали листи Е. до різних діячів (П. Ернста, Й. Блоха, Ф. Мерінга, Г. Штаркенбурга) наприкінці 80 — на поч. 90-х рр. У цих листах розглядалися важливі питання істор. матеріалізму: про взаємовідношення базису і надбудови, про відносну самостійність ідеології, про особливості розвитку різних форм суспільної свідомості. Багато уваги приділяв Е. керівництву міжнар. пролетарським рухом. «Після смерті Маркса, — писав В. І. Ленін, — Енгельс один не перестав бути порадником і керівником європейських соціалістів... Всі вони черпали з багатого скарбниці знань і досвіду старого Енгельса» (Твори, т. 2, с. 12).

Е. завжди цікавився розвитком революц. руху, суспільно-політ. і філософської думки, науки і ліри в Росії, підтримував зв'язки з рос. революціонерами. Він, за його власними словами, вивчав рос. мову, щоб мати можливість із знанням справи судити про економіч. розвиток Росії. Маркс і Е. протягом кількох десятиріч підтримували міцні зв'язки, листувалися з передовими рос. політ. діячами. Особливу шану віддавали вони наук. і публіцистич. діяльності рос. революціонерів-демократів М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова. Велику увагу приділяли діяльності революц. народників-народовольців. Е. вітав появу рос. марксистської групи «*Визволення праці*». Він писав: «Я пишаюсь тим, що серед російської молоді існує партія, яка щиро і без застережень прийняла великі економічні й історичні теорії Маркса... сам Маркс був би також гордий цим, якби прожив трохи довше» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 245). Е. разом з Марксом першими з європ. пролетарських революціонерів виступили на захист праць укр. народу на незалежний соціальний і нац. розвиток. Е. цікавився економ. розвитком України, знав істор. минуле укр. народу. Він зустрічався з укр. прогресивними діячами (І. Ф. Фесечком, С. А. Подолінським, М. І. Зібером), листувався з деякими з них.

Помер Е. 5.VIII 1895 в Лондоні. За його заповітом тіло було піддане кремації і урна з прахом опущена в море біля м. Істборн. В статті «Фрідріх Енгельс», написаній 1895, В. І. Ленін так охарактеризував всесвітньо-істор. роль Е.: «Після свого друга Карла Маркса... Енгельс був найвидатнішим ученим і вчителем сучасного пролетаріату в усьому цивілізованому світі» (Твори, т. 2, с. 5).

Окремі твори Е. почали проникати в Росію, в т. ч. й на Україну, ще в 40—50-х рр. 19 ст. В «Отечественных записках» № 1 за 1843 в статті, присвяченій нім. літературі, В. П. Боткін подав відомості про брошуру Е. «Шеллінг і одкровення». У 1861 М. В. Шелгунов у журн. «Современник» виклав зміст праці Е. «Становище робітничого класу в Англії». Професор Київ. ун-ту М. І. Зібер написав рецензію на працю Е. «Анти-Дюрінг». Велике значення для поширення ідей Маркса і Е. в Росії, в т. ч. й на Україні, мали переклади їх творів рос. мовою. В 1869 М. О. Бакунін вперше переклав рос. мовою «Маніфест Комуністичної партії». Створене 1882 у Москві нелегальне «Товариство перекладачів і видавців» переклало і видало літографіч. способом «Маніфест Комуніс-

J. Engels

тичної партії», а також «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (під назвою «Соціалізм науковий і утопічний»), окремі розділи «Анти-Дюрінга», «Становище робітничого класу в Англії». Ці праці передове студентство розповсюджувало і в багатьох містах України. Перше видання «Маніфесту Комуністичної партії» на Україні (у перекладі Г. В. Плеханова) здійснив нелегально 1883 у Харкові гурток народовольців. З участю Лесі Українки у 90-х рр. 19 ст. його було перекладено укр. мовою. Значну роль у розповсюдженні праць Маркса і Е. на Україні відіграли нелегальні марксистські гуртки і орг-ції, що виникли наприкінці 80 — на поч. 90-х рр. Група «Визволення праці» переклала і видала багато праць Маркса і Е., зокрема «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», які розповсюджувалися також на Україні — в Харкові, Києві, Чернігові, Одесі, Миколаєві та ін. В 1899 у Києві книговидавництво Ф. Йогансона здійснило 1-е легальне видання твору Е. «Походження сім'ї, приватної власності і держави» у перекладі рос. мовою Є. Бошняка. Великий інтерес до творів Маркса і Е. виявляв великий укр. революц. демократ І. Я. Франко. Він був добре обізнаний з «Маніфестом Комуністичної партії», «Капіталом» та ін. працями марксизму. В 1879 І. Франко переклав укр. мовою «Розвиток соціалізму від утопії до науки». «Українсько-руська видавничка спілка» (її 1898 створили у Львові І. Франко і В. Гнатюк) 1899 видала праці «Людвіг Фейербах...», «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Новий, вищий етап у поширенні ідей Маркса і Е. в країні пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна. У своїх працях В. І. Ленін не лише пропагував і популяризував осн. ідеї марксизму, а творчо розвивав їх на основі узагальнення практики революц. боротьби міжнар. робітн. класу доби імперіалізму, захистив у боротьбі проти опортунізму та ревізйонізму. Значне пожавлення у виданні марксистської ліри настало в період революції 1905—07 в Росії. В той час на Україні, зокрема в Одесі та Харкові, вийшов ряд праць Е., що їх легально видали приватні в-ва. Майже всі праці Е. в дожовтневий період виходили невеликими тиражами, в поганих перекладах, в них було зроблено значні купюри (гол. чин. у зв'язку з цензурними заборонами). Масового характеру набуло видання праць Е. на Україні лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В Києві 1919 вийшла укр. мовою праця Е. «Основи комунізму», у Полтаві 1920 — «Маніфест Комуністичної партії», у Харкові 1923 — «Розвиток соціалізму від утопії до науки», 1925 — «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (під назвою «Походження родини, приватної власності й держави»), 1926 — «Людвіг Фейербах...», 1927 — «Селянське питання у Франції та Німеччині», 1928 — «Селянська війна в Німеччині» (під назвою «Німецька селянська війна»), 1931 — «Про історичний матеріалізм» та ін. Систематичну наук. роботу щодо видання праць Маркса і Е. розпочав створений 1921 у Москві Інститут Маркса і Енгельса (тепер *Інститут марксизму-ленінізму три ЦК КПРС*). Протягом 1928—46 було здійснено перше видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса (рос. мовою) у 29 томах, яке широко розповсюджувалося й на Україні. В 30—50-х рр. на Україні продовжувалося видання окремих творів Е. укр. мовою, зокрема було видано «Анти-Дюрінг», «Діалектику природи». Значну роботу щодо видання творів Е. (як його власних, так і тих, що він написав разом з К. Марксом) здійснив *Інститут історії партії ЦК КП України* — філіал *Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, т. 2.

ЦК КПРС. Протягом 1955—68 перекладено укр. мовою 39 томів 2-го рос. вид. творів К. Маркса і Ф. Енгельса, розпочато 1954 Ін-том марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (видання продовжується). Див. також *Твори К. Маркса і Ф. Енгельса*.

Тв.: Рос. перекл. — Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 1—46. М., 1955—69; Укр. перекл. — Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 1—39. К., 1958—68; Маркс К. и Энгельс Ф. Выбранные творы. В 3 т. К., 1968; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953.

Лит.: Ленін В. І. Маркс, Енгельс, марксизм. К., 1947; Ленін В. І. Фрідріх Енгельс. К., 1953; Меринг Ф. К. Маркс і Ф. Енгельс — создатели научного коммунизма. М., 1960; Спогади про Маркса і Енгельса. К., 1957; Степанова Є. Я. Фрідріх Енгельс. К., 1957; Корню О. Карл Маркс и Фридрих Энгельс, т. 1—3. М., 1959—68; К. Маркс, Ф. Енгельс и революционная Россия. М., 1967; Котов В. Н., Козинцев В. П. К. Маркс, Ф. Енгельс про Россию та їх зв'язки з російськими революціонерами. К., 1962; Багмут Й. А., Шморгунов П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Х., 1965.

В. Ю. Євдокименко, В. І. Шинкарук (Київ).

ЕНЕОЛІТ (від лат. *aeneus* — мідний, бронзовий і грец. *λίθος* — камінь) — перехідний період від неоліту до бронзового віку. Див. *Мідний вік*.

ЕНЦЕНБЕРГ (Enzenberg) Карл фон (бл. 1725 — 25.V 1810) — фельдмаршал-лейтенант австр. армії (з 1789), керівник крайової адміністрації Буковини 1778—86. В 1779 склав для австр. уряду опис Буковини (скорочений виклад опубл. Ф. Ціглауер 1893). Цей опис і пізніші звіти й доповідні записки Е. містять важливі відомості про соціально-економіч. і політ. становище Буковини. В 1781 Е. доповідав, що з 23 тис. родин, які проживають на Буковині (включаючи південну), було лише 6 тис. родин молдаван, а більшість населення становили українці. Опис Е. є цінним джерелом для критики тверджень деяких бурж. рум. істориків про те, що до поч. 19 ст. на Буковині не було укр. населення. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ — франц. філософи, письменники, публіцисти 18 ст., які брали участь у виданні «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», що виходила 1751—80 під редакцією Д. Дідро і Ж.-Л. д'Аламбера. До Е. належали також Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Бюффон, Ф. Кене, А. Тюрго та ін. Будучи ідеологами прогресивної на той час буржуазії, Е. виступали проти феод. форми власності, абсолютизму, католицької церкви, пропагуючи принципи нового бурж. суспільства. Більшість Е. була матеріалістами. В питаннях суспільного розвитку Е. залишались ідеалістами. Е. відіграли велику роль в ідеологічній підготовці франц. бурж. революції кінця 18 ст. Ідеї франц. Е. були популярні в Росії, мали вплив на формування світогляду *декабристів*.

Лит.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Історія філософії, т. 1. М., 1957.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (грец. *ἐγκυκλοπαίδεια* — коло знань) — наук. видання, що об'єднує найістотніші відомості з усіх галузей знань чи якоїнебудь однієї галузі, розміщені в алфавітному або тематичному порядку. Е. бувають універсальні і спеціальні (галузеві). Починаючи з «Лексикона» візант. лексикографа Свіди (10 ст.), праці, що містили систематизоване зведення знань, оформлялися здебільшого як словники. Серед таких видань виділяються франц. «Історичний і критичний словник» (2 т., 1695—97), «Енциклопедія, або Тлумач-

ний словник наук, мистецтв і ремесел» (35 т., 1751—80) Дідро, д'Аламбера та ін., яка відіграла велику роль в ідеології, підготовці франц. бурж. революції кін. 18 ст. Бурж. Е. 19—20 ст. здебільшого пропагують реакційну ідеологію. Серед таких видань виділяються не раз перевидані Британська енциклопедія, франц. «Великий енциклопедичний словник XIX століття» за ред. П. Ларуса, нім. словник Брокгауза, «Нова американська енциклопедія», «Американська енциклопедія» та багато ін. У сучас. Е. капіталістич. країн автори, прикриваючись «об'єктивністю», виступають проти революц. ідеології і комунізму. В них свідомо перекручується істор. правда, особливо в статтях про СРСР, союзні рад. республіки, зокрема про Рад. Україну.

Перші видання енциклопедич. характеру на тер. СРСР з'явилися ще в 9 ст. в Києві. Русі як збірники законоправил. У 13 ст. на Русі почали укладати словники незрозумілих слів. Вони в 16 ст. дістали назву азбуковників. У 1627 в Києві вийшов складений П. Бериндою перший друкований укр. словник «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе». У 18 ст. вишло вже чимало спец. словників, серед яких виділялися видання В. М. Татищева і М. І. Новикова. «Энциклопедический словарь» (видано 3 т., 1823—26) С. Селівановського — одна з перших у Росії Е. універсального типу. Першою закінченою великою Е. в Росії був «Русский энциклопедический словарь» (16 т., 1873—79) І. М. Березина. В 1910—14 Харків. т-во поширення в народі грамотності видало «Народную энциклопедию научных и прикладных знаний» (14 т.).

Найбільшими дореволюц. Е. були Енциклопедичний словник у виданні Брокгауза і Ефрона (82 кн. і 4 кн. додаткові, 1890—1907), його 2-е вид. — «Новый энциклопедический словарь» — припиняється 1916 (вийшло 29 кн.). Ряд статей у словнику, що стосувалися України, написано з позицій великодержавного шовінізму та укр. бурж. націоналізму. «Энциклопедический словарь» т-ва О. та І. Гранат і К° (7-е вид. у 58 т., 1910—48) у 28-му томі опубл. статтю В. І. Леніна «Маркс». Такі статті, як «Історичний ярис про Україну», «Українська література» та ін., написані з бурж.-націоналістич. позицій.

Справді наукові Е., що відображають передовий революц. світогляд робітн. класу і пройняті духом вояничої більшовицької партійності, видаються в СРСР. Найбільшою рад. Е. є «Большая Советская Энциклопедия» (1-е вид., 66 т., 1925—47; 2-е вид., 51 т., 1949—58). У 1969 вийшов 1-й т. 3-го вид. «БСЭ». До Е. універсального типу належать також «Малая Советская Энциклопедия» (1-е вид., 10 т., 1928—31; 2-е вид., 11 т., 1933—47; 3-є вид., 10 т., 1958—60); «Энциклопедический словарь» в 3 т. (1953—55) і в 2 т. (1963—64). Вийшла «Детская энциклопедия» (10 т., 1958—62). Паралельно в-во «Радянська школа» надрукувало її укр. переклад. У СРСР здійснено видання великої кількості спец. (галузевих) Е. Видаються: «Философская энциклопедия», «Советская историческая энциклопедия», «Краткая литературная энциклопедия» та Е. з ін. провідних галузей науки, техніки і культури, розраховані на широкі кола рад. інтелігенції, робітників і колгоспників. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР підготувала і видала «Українську Радянську Енциклопедію» (17 т., 1959—65) та «Український Радянський Енциклопедичний Словник» (3 т., 1965—68); виходять «Радянська енциклопедія історії України», «Енциклопедія народного господарства Української РСР», «Українська сільськогосподарська енциклопедія»,

готуються до видання «Енциклопедія кібернетики». Розпочато видання Е. в ін. союзних рад. республіках і деяких автономних рад. республіках.

ЕОЛІТИ (від грец. εὖος — зоря і λίθος — камінь) — невеликі уламки каменю (здебільшого кременю) з гострими ріжучими краями, що мають сліди начебто штучної обробки. Їх вважали найдавнішими знаряддями праці, зробленими первісною людиною. Тепер більшість дослідників додержується думки, що Е. виникли природним шляхом. Разом з тим не виключається можливість використання Е. первісною людиною. Багато Е. зустрічається й на тер. України.

ЕПІГРАФІКА (від грец. ἐπιγραφή — напис) — допоміжна філологічна та істор. дисципліна, яка вивчає давні написи на твердих матеріалах (переважно — мармурі, вапняку, пісковіку та ін. гірських породах, на металах, дереві, випаленій глині тощо) на відміну від *палеографії*, папірології, *дипломатики*, *текстології*, що вивчають тексти на м'яких матеріалах (шкірі, папірусі, папері, тканині). За формою літер, особливостями мови та правопису епіграфісти визначають дату епіграфіч. пам'ятки навіть тоді, коли в ній немає вказівок на певну хронологію. Залежно від характеру письма та якості матеріалу є написи лапідарні (на камені) та керамічні (на глині). На глині вони бувають видряпані і штамповані (клеяма, відбитки печаток). За характером знаряддя та способом письма розрізняють: старанно вирізьблені різцем; видряпані гострим знаряддям — т. з. *графіті*, здебільшого зроблені недбало; намальовані фарбами — т. з. *дипніті*. Написи класифікують також за змістом: офіційні (декрети, постанови, ухвали тощо), релігійні (присягати богам), агоністичні (належні до свят, на яких відбувалися урочисті змагання — агони), списки громадян, будівельні (написи про різні споруди), епітафії (намогильні написи), приватні (заповіти тощо), манусісії (записи про відпущення рабів на волю) та ін. Епіграфічні пам'ятки часто становлять єдине джерело давньої історії. На тер. України важливим істор. джерелом від 6 ст. до н. е. і до 4—5 ст. н. е. є грец. та латин. написи, що їх виявляють під час розкопок у давньогрец. містах *Тірі*, *Ольвії*, *Херсонесі* Таврійському, *Пантикапейі* та ін. Для вивчення середньовіччя (зокрема, епохи Києв. Русі) і пізнього часу (аж до 18 ст.) велике значення мають написи на стінах будівель, могильних пам'ятниках і окремих побутових речах. Скарбицею давніх написів є *Софійський собор* у Києві, де представлено багато видів епіграфіч. матеріалу (на мозаїках, фресках, стінах).

Написи з давньогрец. міст на Пд. України вперше зібрав і 1832 опублікував лат. мовою А. Бек. Розвиток вітчизн. Е. за дореволюц. часів пов'язаний з вивченням гол. чин. античних написів. Повне зведення відкритих на кін. 19 — на поч. 20 ст. античних написів видав лат. мовою В. В. Латишев (Давні написи, грецькі і латинські, північного узбережжя Чорного моря, т. 1, 2, 4. СПб, 1890—1916). В рад. час поряд з античними написами розпочато широке вивчення давньовуц. епіграфіч. пам'яток (праці Б. О. Рибакова, С. О. Висоцького та ін.).

Лит.: L a t y s c h e v V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, vol. 1, 2, 4. Petropoli, 1890—1916; Л а т ш е в В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. СПб, 1896; П р и д и к Е. М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах эрмитажного собрания. Пг., 1917; Т о л с т о й И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953; С о л о м о н и к Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. К., 1964; Корпус боспорских надписей. М.—Л.,

1965; Надписи Ольвии (1917—1965). Л., 1968; Рибаків Б. Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі. «Археологія», 1947, т. 1; Висоцький С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., в. 1. К., 1966 [бібліогр. с. 229—232]. А. О. Білецький (Київ).

ЕПІМЕЛЕТІ (грец. ἐπιμεληταί) — в давньогрец. полісах службові особи, що призначалися для виконання певних доручень. У Пн. Причорномор'ї відомі в *Ольвії* та *Херсонесі* Таврійському.

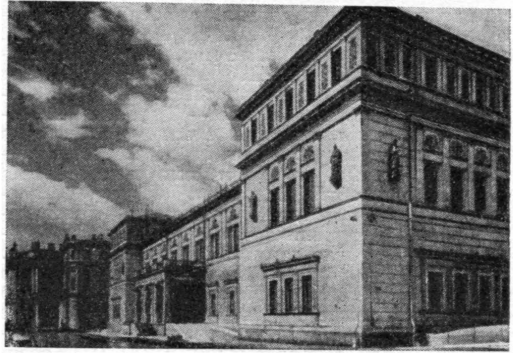
ЕПІПАЛЕОЛІТ (від грец. ἐπί — після, потім і *палеоліт*) — перехідний період від епохи палеоліту до неоліту. Див. *Мезоліт*.

ЕРА (лат. аега — вихідне число) — 1) Історичний період, докорінно відмінний від попереднього. Напр., Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила нову Е. в історії людства — Е. знищення всіх форм експлуатації, Е. побудови комунізму. 2) Початок літочислення, відзначений історичною або легендарною подією. Так, напр., початком християнської, або нової, Е. вважають день народження міфічного Ісуса Христа, мусульманської («гіджри») — дату втечі Магомета з Мекки до Медіни.

ЕРАТОСФЕН (Ἐρατοσθένης; бл. 276 — бл. 194 до н. е.) — давньогрец. вчений. Н. в м. Кірені (в сучас. Лівії). Гол. твір — «Географія», що збереглася в уривках у працях античних авторів (*Аполлонія Родоського*, *Страбона* тощо), — містить, зокрема, відомості з географії та етнографії Пн. Причорномор'я.

Лит.: Ростовцев М. Скифия и Боспор. Л., 1925.

ЕРМІТАЖ, Державний Ермітаж у Ленінграді (франц. ermitage — відлюдний куток) — найбільший в СРСР музей історії культури та мистецтва, один з найзначніших музеїв світу. Засн. 1764 як приватне зібрання Катерини II. З 1852 Е. було відкрито для публічного огляду. Збірки Е. та його значення як наук. та популяризаторського центру зросли в рад. час. У 1964 Е. нагороджено орденом Леніна. В 1970 в Е. зберігалось понад 2,5 млн. експонатів. Має відділи: історії первісної культури; історії рос. культури; історії культури й мистецтва Сходу (радянського й зарубіжного); античного світу; історії зх.-європ. мистецтва; нумізматики. Експонати відділу історії рос. культури (археол. матеріали, рідкісні книги, документи, портрети видатних діячів, вироби прикладного мистецтва тощо) характеризують розвиток її з найдавніших часів до поч. 20 ст. В Е. зберігається багато пам'яток, виявлених під час археол. розкопок на тер. України. У колекції скіфських пам'яток є знахідки з *Немирівського городища*, курганів Київщина, трипільських поселень (див. *Трипільська культура*); особливу худож. та істор. цінність мають речові комплекси з курганів *Солоха* і *Чортмлик* на нижньому Дніпрі. Тут також зберігаються пам'ятки з сарматських поховань на Придніпров'ї, могильників Криму, Верхньо-Салтівського могильника (див. *Салтівська культура*), що характеризують культуру населення степового Пд. СРСР у 1-му тис. н. е. Найважливішою частиною колекції пам'яток культури й мистецтва Візантії 4—15 ст. є збірка візантійського срібла, знайденого в різних скарбах, у т. ч. на тер. України в *Перещепинському скарбі*, в *Херсонесі* Таврійському. Виняткове значення для пізнання історії Рад. країни, історії народів античного світу, важливих проблем розвитку культури й мистецтва мають багаті комплекси знахідок з розкопок *Пантікапея*, *Німфея*, *Феодосії*, *Херсонеса*, *Ольвії* та ін. античних міст і поселень у Пн. Причорномор'ї. Лит.: Суслів А. В. Ермітаж. Краткий исторический очерк. Л., 1927; В глубь веков. Книга о государственном Эрмитаже. Л., 1961; Персианова О. М.

Будинок Державного Ермітажу в Ленінграді.

Ермітаж — сокровищница мировой культуры и искусства. Л., 1964; Губчевский П. Ф. Государственный Эрмитаж. Л., 1964; Эрмитаж за 200 лет (1764—1964). История и состав коллекций, работа музея. Л.—М., 1966; Сокровища Эрмитажа. Л., 1969.

ЕСЕРИ, соціалісти-революціонери — дрібнобурж. партія в Росії, що виникла наприкінці 1901 — на поч. 1902 з народницьких гуртків і груп («Союз соціалістів-революціонерів», «Партія соціалістів-революціонерів» та ін.). Виданнями партії Е. були газ. «Революционная Россия» (1901—05, нелегальна), «Знамя труда» (1917—19), «Дело народа» (1917—19), журн. «Вестник русской революции» (1901—05, нелегальний), «Заветы» (1912—1914) та ін. Керівну роль у партії Е. відігравали В. М. Чернов, Н. Д. Авксентьев, Г. А. Гершуні, К. К. Брешко-Брешковська та ін. До лютого 1917 Е. перебували на нелегальному становищі. За своїм класовим змістом Е. — партія сільс. та міської *дрібнобуржуазії*. Гол. соціальною опорою їх було куркульство. Проголошуючи себе соціалістами, Е. насправді були лівим крилом бурж. демократії. Погляди Е. становили мішанину старих народницьких догм (заперечення класового розшарування селянства, твердження про соціалістич. природу сільс. общини, тактика індивідуального терору) і новітнього опортунізму (заперечення ролі революц. теорії, гегемонії і диктатури пролетаріату, ідея надкласовості бурж. д-ви). Програму Е. було прийнято на першому з'їзді їхньої партії (грудень 1905 — січень 1906). Політ. програма Е. передбачала встановлення демократич. республіки, федеративний устрій Росії тощо.

Аграрна програма Е. передбачала «соціалізацію землі», ліквідацію приватної власності на землю і перехід її до сільс. общин на засадах «рівняльного користування». Вимога ліквідації приватної власності на землю забезпечила Е. в період бурж. демократич. революції 1905—07 підтримку селянства. Партія більшовиків, викриваючи спроби Е. маскуватись під соціалістів, їхні постійні хитання між демократизмом і лібералізмом, вела наполегливу боротьбу проти них за вплив на сел. маси. В. І. Ленін показав псевдосоціалістич., утопічний характер аграрної програми Е., оскільки ліквідація приватної власності лише на землю не може знищити панування капіталу і злиднів мас. Одночасно більшовики для зміцнення загальнодемократич. фронту боротьби проти самодержавства йшли на тимчасові угоди з Е. в окремих питаннях (спільна участь у Радах 1905, в страйках, демонстраціях тощо). Е. гол. засобом боротьби проти самодержав-

ства вважали індивідуальний терор. Ця їхня тактика завдавала великої шкоди революц. рухові, заважала справі організації мас, і її рішуче засудили II і III з'їзди РСДРП.

В 1906 партія Е. розкололась: від неї відокремилися праве крило — *Трудова народно-соціалістична партія* (енеси), близька за своїми поглядами до *кадетів*, і ліве крило — напіванархістська група «максималістів». Під час реакції партія Е., згори донизу розкладена провокаторством, фактично розвалилась; 1908 керівника бойової орг-ції Е.— Е. Ф. Азефа було викрито як агента охоранки. В роки першої світової війни більшість Е. стояла на позиціях соціал-шовінізму. Після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 Е. разом з меншовиками виступали як гол. опора бурж. Тимчасового уряду, а представники Е. (О. Ф. Керенський, В. М. Чернов, Н. Д. Авксентієв) входили до його складу. В ході розвитку революції Е. все більше ставали контрреволюц. партією. В квітні 1917, внаслідок відокремлення від рос. партії Е. укр. гуртків і груп, утворилася *Українська партія соціалістів-революціонерів* (УПСР), яка стала провідною партією в контрреволюц. Центральній раді. На поч. грудня 1917 від Е. відколось партія *лівих есерів*, яка для збереження впливу на маси стала на шлях співробітництва з більшовиками. На Україні існувала й дрібнобурж. націоналістична партія укр. «лівих» есерів, що сформувалась з лівого крила УПСР (див. *Боротьбиство*). Під час громадян. війни 1918—20 партія Е. стала на шлях відвертої контрреволюц. боротьби, білого терору. Е. чинили терористичні акти проти діячів Комуністич. партії і Рад. д-ви, 30.VIII 1918 вчинили злочинницький замах на В. І. Леніна. У змові з імперіалістами Антанти та білогвардійцями Е. створювали контрреволюц. уряди на тер. Росії, брали участь у куркульських заколотах (антоновщина на Тамбовщині, *григор'євщина* на Україні, Кронштадтський заколот 1921). Після закінчення громадян. війни й ліквідації куркульського бандитизму партія Е. остаточно розпалася. Керівників її почасті було заарештовано, й судовий процес правих Е. (1922) повністю викрив їхню контрреволюц. діяльність. Частина есерівських лідерів емігрувала за кордон.

Лит.: Ле н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 6. Чому соціал-демократія повинна оголосити рішучу і нешадну війну соціалістам-революціонерам? — Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалісти-революціонери; т. 8. Від народництва до марксизму; т. 15. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбила підсумки соціалістам-революціонерам; т. 25. Уроки революції.

М. Я. *Варшавчик* (Київ).

ЕСКІ-КЕРМЕН (тат. — стара фортеця) — велике (бл. 10 га) середньовічне городище за 25 км від м. Бахчисарая Крйм. обл. Як укріплений пункт виник у 5 — на поч. 6 ст. Деякі дослідники вважають, що Е.-К. заснувала частина скіфо-сарматів, яку *гунни* після розгрому Скіфської д-ви загнали в передгір'я пн. схилів Кримських гір. На плато гори, де розташоване городище, є понад 300 штучних печер (тому його часто наз. печерним містом). Е.-К. був значним ремісничим і торг. центром; населення займалося також землеробством, скотарством, виноградарством. На рубежі 8—9 ст., можливо, хозарі зруйнували фортечні споруди, але місто існувало до 1299, коли його спалили орди хана Ногая. Розкопки Е.-К. провадилися 1928—37. Виявлено залишки наземних жител, культових будівель (базилика 6 ст., церква Успення 12 ст. з фресками), фортечних споруд тощо. Територія городища й готичного могильника, що міститься поблизу, з 1938 є заповідником,

який перебуває у віданні *Бахчисарайського історико-археологічного музею*.

Лит.: Розкопки М. І. Репнікова на місці давнього печерного городища біля Бахчисарая у Криму. В кн.: Хроніка археології та мистецтва, ч. 1. К., 1930; Веймарн Е. В. Оборонительные сооружения Эски-Кермена. В кн.: История и археология средневекового Крыма. М., 1958; Дюбровский О. И. Фрески средневекового Крыма. К., 1966.

Є. В. *Веймарн* (Бахчисарай).

ЕСТОНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (Естонська РСР), Естонія — союзна радянська соціалістична республіка, що входить до складу СРСР. Ест. РСР утворена 21.VII 1940. Розташована на Пн. Зх. Європ. частини СРСР. Сусідами її є РРФСР, Лат. РСР. Площа 45,1 тис. км². Населення 1357 тис. чол. (1970). Осн. населення — естонці — бл. 75% (1959), живуть також росіяни — 20%, фіни — 1,4%, українці — 1,3%, білоруси — бл. 1%, євреї — 0,5%, ін. національності — 0,8%. Пересічна густота населення — 30 чол. на 1 км². Міське населення становить 62%. Е. поділяється на 15 районів; є 33 міста і 24 с-ща м. т. Столиця — м. Таллін (363 тис. чол., 1970).

На тер. Е. сліди найдавніших людських поселень — від 8—4-го тис. до н. е. (мезолітичні стоянки Пуллі та Кунда). Неоліт (4—2-е тис. до н. е.) представлений стоянками Акалі, Ягала та ін. З серед. 2-го тис. до н. е. з'явилися бронзові виробы, з серед. 1-го тис. до н. е. — залізни. З 3-го тис. до н. е. тер. Е. була заселена фіно-угор. племенами, що прийшли в Прибалтику з Поволжя і Приуралля. На поч. 2-го тис. до н. е. вони поділились на естські (чудські), лівські, фінські, карельські та ін. племена. До серед. 1-го тис. до н. е. консолідувалися прибалт.-фін. та балт. племена. У перших ст. н. е. землеробство стало основою г-ва давньоест. племен на поч. 2-го тис. н. е. склалися міські поселення — Коливань (нині Таллін), Тарту, Отепя та ін. «Повість временних літ» згадує естів під назвою «чудь». В 9—10 ст. ести брали участь у походах давньоруськ. князів. На поч. 11 ст. Ярослав Мудрий включив пд.-сх. частину Е. до складу Київської Русі. Після її розпаду (серед. 12 ст.) ці землі залежали від Новгороду. На кін. 12 ст. в естів існували в зародку феод. відносини. На поч. 13 ст. Е. поділялася на територ. об'єднання — кіхельконди та їхні союзи — мааконди (землі). Дальший соціально-економіч. розвиток Е. і процес утворення д-ви був порушений навалюю нім. лицарів і дат. феодалів. У 1208—17 нім. загарбники окупували пд.-сх. частину Е. В 1219—20 король Данії Вальдемар II захопив Е. В 1222 почалося заг.-ест. повстання проти нім. і дат. завойовників. На допомогу прибули руські війська. Рус.-ест. війско під проводом кн. Вячка героїчно обороняло Тарту. Проте 1224 німці знову підкорили материкову частину Е., а 1227 захопили о-в Сарема. Тер. Е. було поділено між загарбниками. Центр. і пд.-зх. частини Е. відійшли до Лівонського ордену, Пн. Е. — до Данії, Зх. Е. з островами дісталася сааренланеському єпископові, пд.-сх. частина Е. — тартуському єпископові. У 1343—45 в дат. володіннях спалахнуло сел. повстання, яке поширилось і на зх. частину Е. Після придушення повстання Данія 1346 продала Пн. Е. Лівонському ордену. З кін. 14 ст. почався процес закріпачення селянства, а в 15 ст. відбулось масове прикріплення селян до землі.

В 1558 почалася війна проти Росії (див. *Лівонська війна 1558—83*), в ході якої ослаблені реформацією і внутр. чварами лівонські феод. д-ви зазнали краху. Рос. війська зайняли Сх. Е. В 1560 проти нім. феодалів повстали селяни Зх. Е. До 1577

Росія завоювала всю Е., але втратила її за перемир'ям з Польщею (Ям-Запольським 1582) і за договором із Швецією (Плюським 1583). Пн. Е. відійшла до Швеції, Пд. Е. — до Польщі, о-в Сарема — до Данії. Після виснажливих війн з Польщею Швеція до 1625 завоювала всю материкову частину Е., а з 1645 приєднала і о-в Сарема. В 1671 юридично було оформлено закріпачення селянства. У 2-й пол. 17 ст. з'явилися перші мануфактури. Виникла література ест. мовою (перша книга, що збереглася, належить до 1535). У 1632 засновано Тартуський ун-т. Возз'єднання України з Росією (1654), що значно зміцнило Рос. д-ву, полегшило відвоювання узбережжя Балтійського м. В ході *Північної війни 1700—21* рос. війська 1704 здобули Тарту і Нарву. В 1710 капітулювали ест. і ліфляндські феодали. За *Ніштадтським мирним договором 1721* Е. ввійшла до складу Рос. імперії. З Пн. Е. було утворено Естляндську губ., Пд. Е. з о-вом Сарема відійшла до Ліфляндської губ. Приєднання Е. до Росії мало прогресивне значення. Воно забезпечило ест. землям тривалий мир і умови для розвитку економіки, що ввійшла до сфери загальнорос. ринку. З 2-ї пол. 18 ст. розвивалося гуральництво, мануфактурна пром-сть (виробн. паперу, скла, дзеркал, фарбування тканин) і суднобудування. В 1782 було ліквідовано митний кордон прибалт. губ. Масовий селянський рух (повстання селян у Ліфляндії 1784, масові виступи селян у Пн. Е. 1805) примусив царський уряд провести в Прибалтії «селянську реформу». Проте її було проведено в інтересах поміщиків. В 1816 в Естляндській, 1819 в Ліфляндській губ. селяни дістали обмежену особисту волю, але без землі. Це призвело до поширення класової боротьби на селі. Найбільшим було повстання в Махтра 1858. У 1860 почався переселенський рух у внутр. губернії Росії й України. В Таврійській губ., наприклад, за переписом 1897, жило 2210 естонців. Уряд здійснив деякі бурж. реформи (скасування відробітків 1868, закон про волосну громаду 1866). У 2-й чверті 19 ст. в Е. почався пром. переворот. Швидко розвивалася велика капіталістич. пром-сть: текстильна (1857 виникла «Кренгольмська мануфактура»), маш.-буд. (у 70-х рр. — з-ди Віганд, Круль, Лаусмани), цементна, деревообробна. В 1870 відкрито Балтійську з-цю. В серед. 19 ст. завершився процес утворення ест. бурж. нації. Багатогранна діяльність естонського демократа-просвітителя Ф. Р. Фельмана

була спрямована проти кріпосницького ладу, на розвиток нац. мови і л-ри; творчість І. Ф. Соммера відображала дружбу ест. і рос. народів. Твори Ф. Р. Крейцвальда, К. Р. Якобсона та ін. відіграли велику роль у розвитку нац.-демократич. л-ри.

З розвитком пром-сті сформувався ест. пролетаріат, виник робітн. рух. Відбулися перші великі виступи робітників — Кренгольмський страйк 1872, Нарвський 1882. Вже у 80-х рр. 19 ст. серед тартуських студентів почали поширюватись ідеї марксизму.

В 90-х рр. 19 ст. виникли перші марксистські гуртки, зокрема в Талліні. В 1894 студенти Тартуського ун-ту утворили марксистський гурток, який очолював В. Л. Шапцер (Марат). На Нарвській суконній ф-ці 1895 діяв революц. гурток, зв'язаний з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в Е. з'явилися нові великі підприємства: з-д «Вольта» (1899), «Балтійська мануфактура» (1899), вагонобуд. з-д (1897) у Талліні, целюлозна ф-ка «Вальдгоф» у Пярну. Таллін став одним з найбільших у Е. центрів пром-сті, особливо металообр. і маш.-будівної.

Під впливом боротьби петерб. пролетаріату швидко зростає робітн. рух в Е. У 1901—04 в Талліні за ініціативою М. І. Калініна було створено с.-д. гуртки, які 1904 утворили Таллінський (Ревельський) к-т РСДРП. У 1901 студенти Тартуського ун-ту протестували проти вивідання в солдати 183 студентів Київ. ун-ту.

Під час революції 1905—07 таллінські робітники брали участь у масових страйках протесту проти розстрілу петерб. робітників 9.І 1905. Пролетаріат Е. припинив роботу в дні *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*. 16 (29).X 1905 царська влада розстріляла мітинг робітників у Талліні. В листопаді 1905 у Талліні було створено Раду робітн. депутатів. Значна частина сіл Е. була охоплена повстаннями. Влітку 1906 вибухнуло повстання на крейсері «Пам'ять Азова», більшовики якого були тісно зв'язані з Таллінським к-том РСДРП. У лютому 1907 конференція орг-ції РСДРП Естляндії в Теріоках закріпила перемогу більшовиків над меншовиками і об'єднала місцеві с.-д. орг-ції в Ест. орг-цію РСДРП. У роки нового революц. піднесення в Нарві виходила робітн. газ. «Кійр» («Промінь»). Після Лютн. революції 1917 в Талліні [2 (15).III], а згодом скрізь в Е., створено Ради робітн. і солдат. депутатів. 16—

17 (29—30).IV 1917 в Талліні відбулася I конференція Пн.-Балтійських (Естонських) орг-цій РСДРП (б). Вона схвалила *Квітневі тези В. І. Леніна*. 23—27.VII (5—9.VIII) 1917 відбувся I з'їзд Рад робітн. і солдат. депутатів Е. Головою створеного на ньому Всестонського виконкому Рад було обрано більшовика Я. Анвельта. 12—14 (25—27).X 1917 II з'їзд Рад Е. висловився за встановлення Рад. влади. Після перемоги Жовтн. збройного повстання в Петрограді Військ.-революц. к-т Е. (голова І. В. Рабінський, заст. голова В. Кінгісепп) 26.X (8.XI) 1917 оголосив про перехід всієї повноти влади до Рад. У лютому — березні 1918 всю тер. Е. загарбали нім. війська. В кінці листопада 1918 рад. війська, в складі яких діяли й ест. комуністичні полки, визволили більшу частину Е. 29.XI 1918 в Нарві було проголошено Естляндську трудову комууну (Ест. Рад. республіку), уряд якої очолює Я. Анвельт. 7.XII 1918 уряд РРФСР ленінським декретом визнав незалежність Рад. Естонії.

Проте на поч. 1919 інтервенти і внутр. контрреволюція захопили тер. Е. 19.I 1919 скликані контрреволюц. ватажками установчі збори проголосили Е. бурж. республікою. Але боротьба між пролетаріатом і буржуазією тривала, не раз виливаючись у збройні повстання (Саремаське повстання 1919 та ін.). Після поразки двох походів Юденича проти Рад. Росії бурж. уряд Е. змушений був 2.II 1920 укласти в Тарту рад.-ест. договір.

У складі Червоної Армії були ест. частини і з'єднання (див., зокрема, *Естонська стрілецька дивізія*). Вони брали участь у визволенні Пскова, Орла, Белгорода, Донбасу, Криму, в розгромі петлюрівських і махновських банд. З їхніх рядів виросли визначні воєначальники А. Корк, Я. Палвадр, А. Кукк та ін. Після громадян. війни багато естонців — воїнів Червоної Армії оселилися на Україні. При відділі пропаганди ЦК КП (б) У була ест. секція.

Відірвана від Радянської Росії, Е. перетворилася на аграрно-сировинний придаток західноєвроп. держав. Боротьбою трудящих Е. за соціальне визволення керувала Комуністич. партія Е., утворена в результаті об'єднання більшовицьких орг-цій на I з'їзді КП Естонії 5.XI 1920. Її керівниками були Я. Анвельт, Р. Вакман, В. Кінгісепп, Я. Креукс, А. Лейнер, Г. Пегельман, А. Рійман, Я. Томп, Х. Хейдеман. У країні лютував білий терор, жертвами якого стали В. Кінгісепп, Я. Креукс, Я. Томп та ін. Трудящі РСРП, і зокрема України, рішуче протестували проти білого терору в Е. Комуністич. партія Е., працюючи в підпіллі, керувала боротьбою трудящих за відновлення Рад. влади і возз'єднання з РСРП. В Талліні регулярно виходила газ. «Комуніст», заснована 1918. 1.XII 1924 очолені комуністами повстали пролетарі Талліна. Повстання було жорстоко придушене. В березні 1934 ест. буржуазія при підтримці правих соціалістів вчинила фашист. переворот. В умовах 2-ї світової війни, що почалася, Рад. уряд запропонував урядові Е. укласти пакт про взаємодопомогу. 28.IX 1939 пакт був підписаний. Але реакційна верхівка Е. саботувала рад.-ест. пакт. Це викликало обурення нар. мас. 21.VI 1940 фашист. уряд було повалено. Було створено демократич. уряд, який очолює Й. Варес — відомий поет і лікар (вихованець мед. ф-ту Київ. ун-ту). 14—15.VII 1940 відбулися вибори в Держ. думу, яка відновила Рад. владу в Е. і звернулася до Верховної Ради РСРП з проханням прийняти Е. до складу Рад. Союзу. 6.VIII 1940 це прохання було задоволене. 2-а сесія Держ. думи 25.VIII 1940 прийняла Конституцію Ест. РСР. Дума була перетворена на Верховну Раду

Ест. РСР. Головою Президії Верховної Ради Ест. РСР було обрано Й. Вареса. В країні були проведені соціалістич. перетворення. Розгорнулася соціалістич. реконструкція пром-сті, що дало змогу збільшити випуск продукції за перший рік Рад. влади на 60%. Було проведено зем. реформу, в результаті якої 53 тис. наймитів, бідняків і середняків одержали 550 тис. га землі, вилученої в експлуататорів. Було створено перші МТС, радгоспи, колгоспи. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 трудящі Е. разом з усім рад. народом самовіддано боролися проти фашист. загарбників. З 7.VII по 31.VIII 1941 на материковій частині Е. і по 6.XII 1941 на острівній йшли запеклі бої, в яких рад. війська при підтримці нар. ополчення і винищувальних батальйонів, усіх ест. робітників і трудящих селян завдали гітлерівцям значних втрат, вигравши час для захисників Ленінграда. В грудні 1941 Е. була окупована нім.-фашист. загарбниками, які встановили тут режим найжорстокішого терору.

В 1942 у рад. тилу з воїнів-естонців, бійців ест. нар. ополчення було сформовано Ест. стрілецький корпус Червоної Армії, яким командував генерал Л. Пярн. Ест. корпус 1944 брав участь у визволенні тер. Е., 1945 — у розгромі Курляндського угруповання гітлерівців. Війська Ленінгр. фронту і Балт. флоту 26.VII 1944 визволили Нарву, війська 3-го Прибалт. фронту 25.VIII 1944 здобули Тарту, а 22.IX 1944 було визволено Таллін. До 24.IX 1944 Е. була повністю очищена від гітлерівських загарбників. За героїзм і відвагу, проявлені на фронтах Великої Вітчизн. війни, бл. 20 тис. ест. воїнів нагороджено орденами і медалями, 10 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В боях за визволення Е. 1941—44 самовіддано боролося багато синів України. За подвиги на тер. Е. були удостоєні звання Героя Рад. Союзу українці А. К. Антоненко, П. О. Ациеборенко, В. М. Горбан, В. П. Гуманенко, А. Є. Лазуренко та ін. Естонець Х. Хіндрес був удостоєний звання Героя Рад. Союзу за форсування Дніпра.

У післявоєнні роки ест. народ при величезній допомозі братніх республік РСРП і, зокрема, УРСР відбував пром-сть. Було проведено соціалістич. реконструкцію пром-сті. Особливо швидко в ході індустріалізації розвивалися енергетика, електромаш.-буд., приладобуд., хім., текстильна і і харч. пром-сть. На базі бурхливого зростання видобутку сланців було створено газосланцеву пром-сть. У 1947—50 ест. селянство об'єдналося в колгоспи. У 1949 куркульство було ліквідоване як клас. Здійснено культурну революцію. До 1951 побудовано соціалізму в Ест. РСР було в основному завершено. Утворилася ест. соціалістич. нація. Разом з усім рад. народом Е. домоглася повної й остаточної перемоги соціалізму і досягла видатних успіхів у будівництві комуністич. суспільства. Валова продукція пром-сті за роки Рад. влади виросла більше ніж у 20 разів (1967). У 1966 в Е. було 460 колгоспів (у т. ч. 32 робіловецькі) і 164 радгоспи. Е. — республіка високопродуктивного тваринництва. Розвинуті птахівництво і хутрове звіроводство (лисиці, песці, нутрії та ін.).

За роки Рад. влади в тісному взаємозв'язку з культурою ін. народів ЄСРП розвігла нац. за формою і соціалістич. за змістом ест. культура. Високого рівня розвитку досягли л-ра і мистецтво. За межами Е. відомі імена ест. письменників Й. Барбаруса, Ю. Сютісте, А. Якобсона, І. Семпера, Ю. Мадарика, Я. Кярнера та ін. У післявоєнні роки значне місце в ест. л-рі посіла поезія Ю. Смуул, Д. Вааранді, М. Рауд, І. Семпер; прозаїки А. Хінт, Р. Сірре, Г. Леберехт, Е. Крустен, О. То-

омінг. Літ. зв'язки між укр. та ест. народами зародилися в 19 ст. У 1869 Л. Койдула переклала ест. мовою оповідання Марка Вовчка «Козачка». П. Грабовський 1901 опублікував переклади творів ест. поетів. У 80—90-х рр. 19 ст. в Е. вийшли збірки укр. фольклору. На поч. 20 ст. ест. мовою перекладено твори І. Я. Франка, Л. Мартовича, М. М. Коцюбинського, Т. Г. Шевченка. Укр. мовою перекладено твори Л. Койдули, Г. Леберхта, Е. Вільде. За радянського часу видано переклади творів українських радянських письменників. Розвиток ест. музики пов'язаний з творчістю композиторів Я. Каппеля, Е. Каппа, Е. Арро, А. Лемби; співаків Т. Куузика, О. Лунда, Г. Отса; піаністів А. Класа, Б. Лукка, Х. Сеппа та ін. Серед видатних акторів Е. відомі імена А. Лаутера, К. Карма, Х. Лаура та ін. митців. У 1968/69 навч. р. у 932 загальноосв. школах навчалось 210 тис. учнів, у 6 вузах — 22,8 тис., у 37 серед. спец. навч. закладах — 24,6 тис. студентів. До послуг трудящих 9 театрів, 5541 кіноустановка, 883 масові. 6-ки тощо. В 1946 засновано АН Ест. РСР, яка об'єднує 15 наук. установ. Разом з усією Рад. країною Е. буде комуністичне суспільство. За успіхи в розвитку нар. г-ва і культури Ест. РСР 1965 нагороджено орденом Леніна. На 1.І 1968 у Комуністич. партії Е. налічувалось 64 895 членів і кандидатів в члени партії, в ЛКСМ Е. — 103 520 членів. у профспілках — понад 583 тис. членів.

Карти на вклейці, с. 120—121.

Лит.: Левицкая В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 12. Як не слід писати резолюцій. — Зауваження до резолюцій естонських соціал-демократів; т. 20. Об'єктивні дані про силу різних течій в робітничому русі; т. 26. Лист до товаришів більшовиків, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області; т. 28. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6—9 листопада 1918 р. Промова про роковини революції 6 листопада; т. 30. Промова на безпартійній робітничо-червоноармійській конференції Басманного, Лефортовського, Олексіївського і Сокольницького районів 3 вересня 1919 р. — VII Всеросійський з'їзд Рад 5—9 грудня 1919 р. Довідки ВЦВК і Раднарком 5 грудня. — Довідки про роботу ВЦВК і Раднарком на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р.; Революція 1905—1907 г. в Естонії. Сборник документов и материалов. Таллин, 1955; Великая Октябрьская социалистическая революция в Эстонии. Сборник документов и материалов. Таллин, 1958; Великий празник эстонского народа. Торжественное заседание Центрального Комитета Коммунистической партии Эстонии, Верховного Совета Эстонской ССР и Совета Министров Эстонской ССР, посвященное 25-й годовщине Эстонской ССР 17 июля 1965 года. Стенографический отчет. Таллин, 1965; История Эстонской ССР, т. 1—2. Таллин, 1961—66 [библиогр. т. 1, с. 897—918; т. 2, с. 742—760]; Очерки истории Коммунистической партии Эстонии, ч. 1—2. Таллин, 1961—63; Гансов А. Я. Кренгольмский страйк. «Наук. зап. Одеськ. пед. ін-ту», 1955, т. 10; Кэбин И. Октябрьская революция и эстонский народ. Таллин, 1967; Типнер И. В огне революции. Таллин, 1964; Куули О., Винт Э. Памятники революционного прошлого Эстонской ССР. Таллин, 1967; Ларин П. А. Эстонский народ в Великой Отечественной войне. 1941—1945. Таллин, 1964; Мюрисеп О. Эстонська РСР, 1968; Наан Г. Воссоединение Украины с Россией и его значение для исторических судеб эстонского народа. «Коммунист Эстонии», 1954, № 5; Ісаксов С. Г. З історії українсько-естонських літературних взаємин. «Радянське літературознавство», 1959, № 1; Эстонская ССР. Культурное строительство. Таллин, 1963; Кяхк Ю. Ю. Развитие исторической науки в Советской Эстонии. «Вопросы истории», 1965, № 8; Народное хозяйство Эстонской ССР. Статистический ежегодник. Таллин, 1969; Советская Эстония за 25 лет. Статистический сборник. Таллин, 1965. В. А. Мамяги, Е. В. Тарвел (Таллин).

ЕСТОНСЬКА СТРЕЛЬЦЬКА ДИВІЗІЯ — загально-військове з'єднання рад. військ, сфор-

моване 15.X 1919 на базі ест. стріл. бригади. В жовтні 1919 — лютому 1920 у складі *Чотирнадцятої армії*, а згодом *Тринадцятої армії* брала участь у боях проти денікінців, зокрема у форсуванні р. Сіверського Дінця, визволенні м. Ізюма, в операціях у районі Барвінкове — Краматорськ, у визволенні Пн. Таврії, у ліквідації *махновщини*. В лютому — березні 1920 д-зія в складі ударної Перекопської групи вела бойові дії проти решток денікінської армії і врангелівців у Пн. Таврії, в районі Перекопу. Розформована 15.III 1920. Д-зією командував Я. К. Пальвадре.

Г. М. Щербініна (Москва).
ЕСТОНЦІ (самоназва — е е с т л а с е д) — нація, осн. населення Ест. РСР. Заг. чисельність — 1,1 млн. чол. (1964), у т. ч. в СРСР — 1,05 млн. чол. Живуть також за кордоном, гол. чин. у США, Швеції і Канаді. За переписом 1959, в УРСР живе 4181 чол. Мова — естонська, фінно-угорської сім'ї. За культ.-побутовими ознаками виділяється етнографічна група Е. — сету, яка живе в пд.-сх. частині республіки та в сусідніх районах Пск. обл. і здавна зазнає впливу росіян. Серед віруючих Е. більша частина — лютерани, сету — православні.

Е. — нащадки фінно-угорських племен, що прийшли в Прибалтику з Поволжя — Приуралля в 3-му тис. до н. е. Пізніше вони поділились на естські (чудські), лівські, фінські, карельські та ін. племена. Безпосередніми предками Е. були естські племена. В 13 столітті Е. консолидувались у народність. На формування Е. впливали сусідні східнослов. народи, з якими у Е. здавна були тісні зв'язки. Приєднання Естонії до Росії (поч. 18 ст.), незважаючи на гнобітельську політику царизму, мало для Е. прогресивне значення. В 19 ст. в Естонії почала розвиватись пром-сть, формувалась пролетаріат. У 19 ст. завершилося утворення ест. бурж. нації. Ест. бурж. нація формувалася в умовах боротьби проти гноблення ест. народу царизмом і нім. та місцевими експлуататорами. Осн. заняттями Е. в минулому були землеробство й скотарство, на узбережжі — рибальство. Типовим житлом у сільс. населення було т. з. регі, де осн. житл. приміщення використовувалось восени для сушіння хліба в снопах. З серед. 19 ст. замість житл. регі почали будувати житла сучас. типу. Осн. складові частини нац. одягу Е. — тунікоподібна сорочка, чоловічий і жіночий каптан, тканий пояс тощо. Згодом нац. одяг змінився сучас. одягом. В наш час нац. ест. одяг носять на святах, напр. на святах пісні, що влаштовуються через кожні 5 років. Ці свята відзначаються високою культурою хорového співу. За роки Рад. влади ест. народ досяг значних успіхів в пром-сті, культурі й науці (1946 створено Академію наук Ест. РСР). Завдяки індустріалізації Естонії зростає чисельність робітничого класу. Міське населення становить 62%. В процесі соціалістич. будівництва Е. консолидувались у соціалістич. націю. Значна частина Е. працює в пром-сті (паливно-енергетичній, металообр., машинобудівній, хімічній, буд. матеріалів, лісовій, легкій, харчовій). Осн. заняття сільс. населення Естонії — колєктивізоване с. г. (інтенсивне м'ясо-молочне тваринництво, рільництво, городництво), рибний промисел. За Рад. влади зміцніла дружба Е. з рос., укр. та ін. народами Рад. країни. Докладніше про історію, господарство, культуру Е. див. у ст. *Естонська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин, 1956; Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964; Abriss der estnischen Volkskunde. Tallin, 1964.

А. О. Віщес (Таллія).

ЕТНІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ — один з розділів *антропології*, що вивчає антропологіч. склад давнього (палеоантропологія) і сучас. населення, походження та формування народів, їхню етнічну історію, використовуючи при цьому дані морфології, генетики тощо. Антропологічні матеріали в марксистському висвітленні допомагають викриттю реакційних теорій і расистських переконачень в історії, етнографії, археології, лінгвістиці тощо. Грунтуючись на помилковій теорії укр. бурж. антрополога і етнографа Ф. К. *Вовка* (який на поч. 20 ст. разом з своїми учнями провів антропологічне обстеження укр. народу), укр. бурж. націоналісти твердили про нібито цілковиту антропологічну відокремленість українців («єдиної української альпійсько-динарської раси») від росіян і білорусів. Численні дослідження, проведені в 50—60-х рр. антропологами Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, спростували расистські твердження укр. бурж. націоналістів і довели, що українці в основному складаються з п'яти антропологічних типів, більшість з яких характерна також для росіян і білорусів.

Лит.: Рогинський Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1963 [бібліогр. с. 478—485]; Ануцин Д. К антропологии украинцев. «Русский антропологический журнал», 1918, № 1—2; Дяченко В. Д. Антропологический склад українського народу. К., 1965; Зивевич Г. Очерки палеоантропологии Украины. К., 1967 [бібліогр. с. 214—223]; Матеріали з антропологии України, в. 1—4. К., 1960—69.

В. Д. Дяченко (Київ).

ЕТНІЧНА ГЕОГРАФІЯ — один з розділів *етнографії*, що вивчає в динаміці структуру й розміщення населення земної кулі та окремих її областей в етнічному аспекті. До Е. г. належать етнічна картографія та етнічна демографія. Е. г. досліджує етнічний склад населення і територіальні взаємини народів (роздільне й мішане розселення), аналізує особливості географ. розміщення етнічних спільностей від минулих часів до тепер. часу (розселення осіле й кочове, міське й сільське, форми й типи поселень тощо) і визначає чисельність народів та її динаміку. На Україні розвиток Е. г. пов'язаний з працями П. І. *Кептея*, А. О. *Скальковського*, П. П. *Чубинського* та ін. За рад. часу дослідження в галузі Е. г. провадив Кабінет нац. меншостей при *Етнографічній комісії*, а після Великої Вітчизн. війни 1941—45 ведуться в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. *Лит.*: Численность и расселение народов мира. М., 1962 [бібліогр. с. 456—471]; Брук С. И. Основные проблемы этнической географии. М., 1964; Брук С. И., Козлов В. И., Левин М. Г. Современное состояние исследований по этнической географии в СССР. В кн.: География населения в СССР. Основные проблемы. М.—Л., 1964 [бібліогр. с. 92—93]; Наулко В. І. Карта сучасного етнічного складу Української РСР. К., 1966.

В. І. Наулко (Київ).

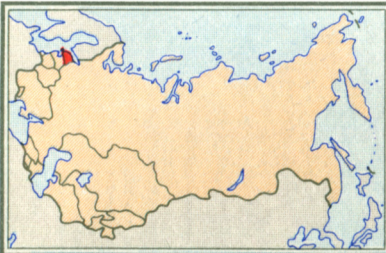
ЕТНІЧНА ГРУПА, етнічна спільність — група людей, яка історично склалася й зв'язана спільністю території, де вона формувалася, спільністю мови, культури, побуту й особливостями психічного складу. Е. г. — поняття досить широке й охоплює всі види етніч. спільностей, які існують: нації, народності, групи споріднених племен, окремі племена. В істор., антропологіч. і географ. л-рі окремими Е. г. називають старод. слов'ян, старод. греків, кельтів тощо. Від Е. г. слід відрізняти *етнографічну групу*.

В. Т. Зінч (Київ).

ЕТНОГЕНЕЗ (від грец. εθνος — народ і γένεσις — походження) — утворення і розвиток етнічних груп (спільностей) за первіснообщинного ладу і в ранньокласовому суспільстві. Деякі дослід-

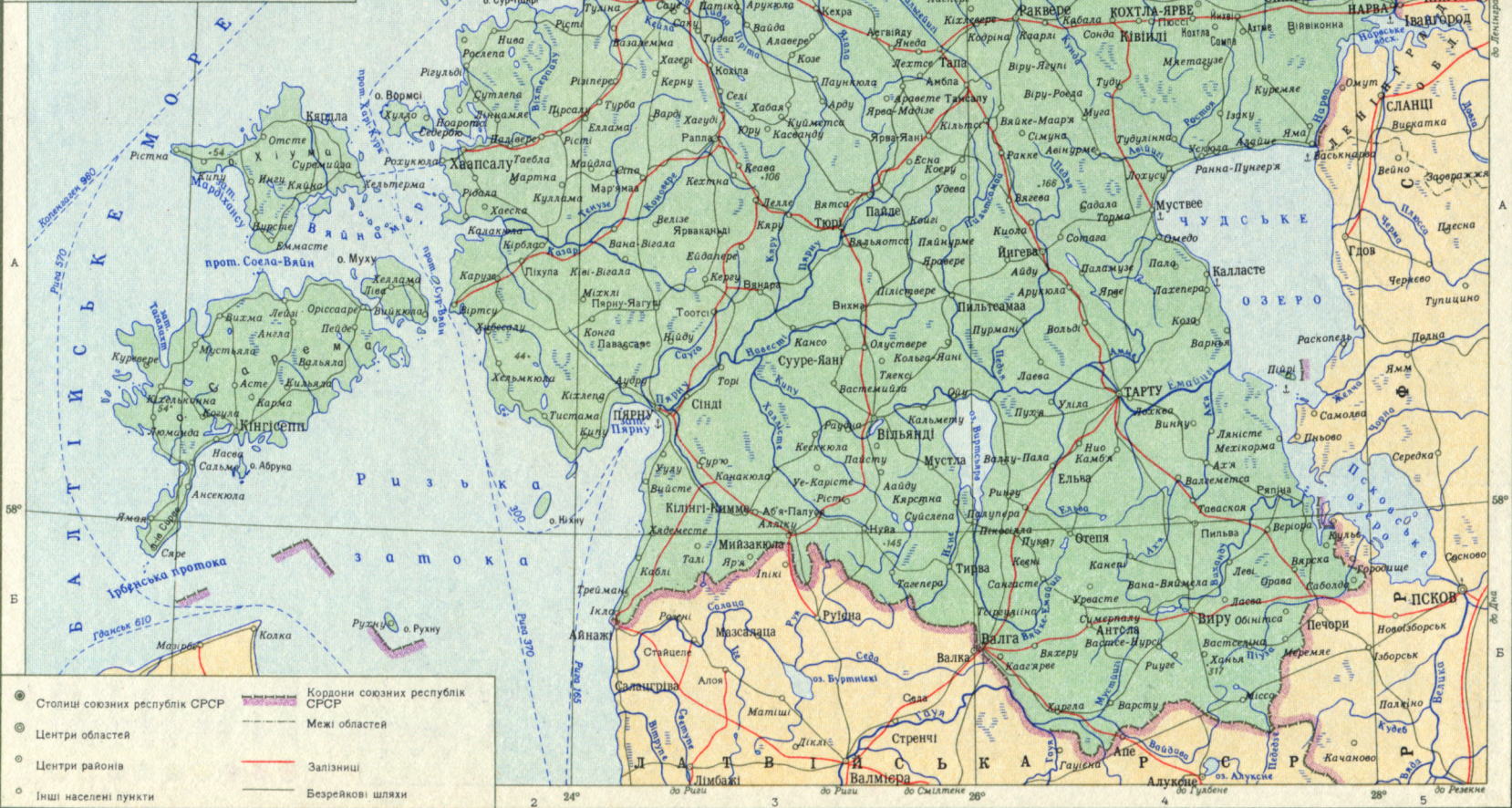
ники в поняття Е. включають також формування народностей і націй. На відміну від бурж. науки, марксистсько-ленінська наука визначає Е. як процес історичний, який відбувався на основі заг. закономірностей розвитку суспільства. Є припущення, що за первіснообщинного ладу етнічні групи в основному були ідентичні общинам або племенам. Етнічна диференціація (роздільнення і розселення), неминуха при низькому рівні розвитку виробничих сил, що обмежував розміри людських колективів, являла собою тоді осн. форму процесу Е. Згодом зростання виробництва і поява економіч. і культ. зв'язків почали гальмувати процес етнічної диференціації, що привело до виникнення етнічних спільностей. Племена, з яких склалися ці об'єднання, були зв'язані спільністю походження і взаємними впливами у мові і культурі. В Європі ці процеси відбувалися за часів пізнього палеоліту і неоліту, що виявилось в появі специфічних особливостей, які визначають археол. культури (див. *Культура археологічна*). Вважається, що за неоліту виникла індоєвроп. спільність. Пастуші племена, які жили на тер. Пд. Європи і були осн. компонентом цієї спільності, в 3—2-му тис. до н. е. розселилися по всій Європі і проникли в пд.-зх. Азію. Це сприяло виділенню окремих індо-європ. груп: грецької, італійської, індо-іранської, кельтської, слов'янської, балтійської, германської та ін. На останніх стадіях первіснообщинного ладу, в зв'язку з розширенням економіч., культ. і виникненням політ. зв'язків, одні, сильніші, племена підкоряли собі сусідні племена. Поряд з диференціацією все більшу роль у процесі Е. набувала консолідація споріднених угруповань і асиміляція племен іншими, розвинутішими етнічними групами, які потрапили в сприятливі істор. умови. Особливо інтенсивно ці процеси відбувалися з розвитком класового суспільства. Кінцевим результатом етнологічних процесів було виникнення за середніх віків народностей. Згодом, з розвитком капіталізму, народності стали основою виникнення націй — наймонолітніших спільностей у мовному і культ. відношенні. Прогресивні історики кін. 19 — поч. 20 ст. дійшли до висновку, що середньовічні народності й сучас. нації склалися з племен нерідко різних за походженням, що повністю спростовує расистський погляд на народність і націю. Такого ж висновку дотримується і марксистсько-ленінська наука. Дослідження процесів Е. являє собою складну проблему. До кін. 19 — поч. 20 ст. проблеми Е. намагалися розв'язувати переважно на основі лінгвістич. даних шляхом порівняльно-істор. вивчення цих даних. Згодом використання етнографіч., антропологіч. та археол. матеріалів показало, що Е. і розвиток мов, хоч і тісно пов'язані, але не тотожні явища. Так, зокрема, відомо, що у виникненні сх.-слов. народностей російської, української та білоруської, крім сх. слов'ян, які у 9—10 ст. сформувалися в єдину давньоруську народність, брали участь значні групи сх. балтів, сармато-аланських племен, фінно-угрів, тюркських племен тощо. Це майже не позначилося на мові сх. слов'ян. Рад. вчені намагаються розв'язувати проблеми Е., використовуючи різні джерела, що дає найоб'єктивніші результати.

Лит.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Токарев С. А. К постановке проблем этногенеза. «Советская этнография», 1949, № 3; Дебед Г. Ф., Левин М. Г., Трофимова Т. А. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза. «Советская этнография», 1952, № 1; Третьяков П. Н. Этногенетический процесс и археология. «Советская археология», 1962, № 4; Г у с л и с т ы й К. Г.

ЕСТОНСЬКА РСР
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА
 МАСШТАБ 1:2 000 000

20 0 20 40 60 км

- Столиці союзних республік СРСР
- Центри областей
- Центри районів
- Інші населені пункти
- Кордони союзних республік СРСР
- Межі областей
- Залізниці
- Безрейкові шляхи

ДАВНЬОЕСТОНСЬКІ ЗЕМЛІ на початку 13 ст. і ВОРОТЬБА з НІМЕЦЬКО-ДАТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ в 1222-24 роках

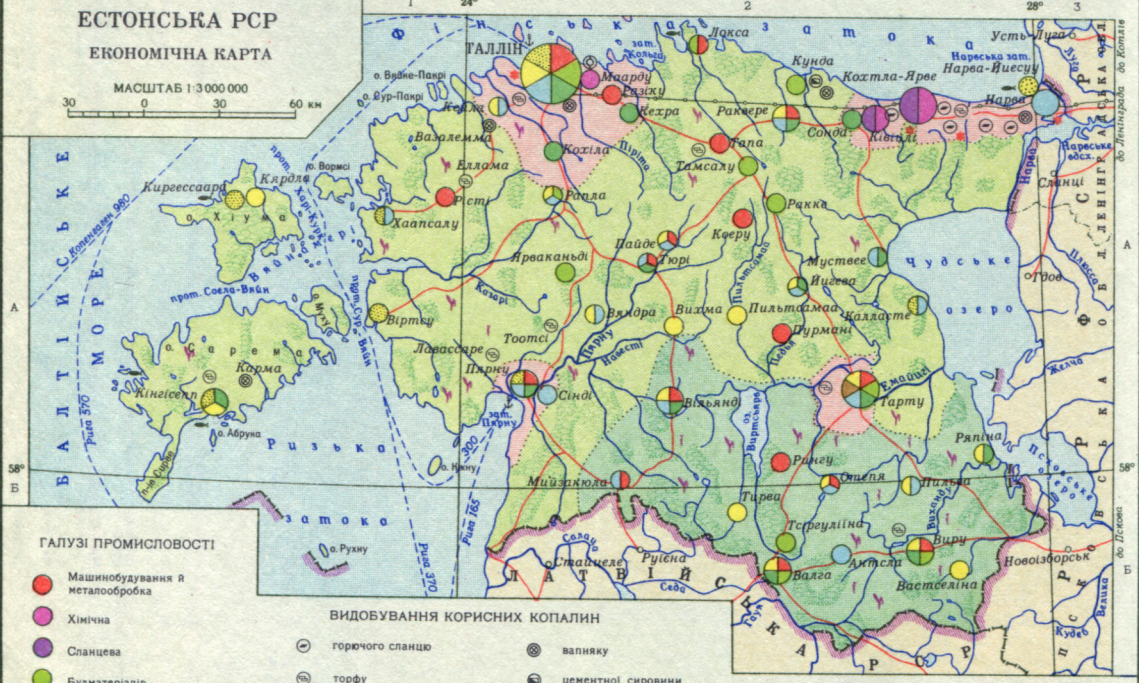
МАСШТАБ 1:3 000 000
30 0 30 60 км

- Межі давньоестонських земель
- Укріплення типу міст
- Занки
- Південна межа земель, які захопила Данія
- 🔥 1223 Райони й роки повстань естонців
- Вієська естонців
- Давньоруські війська
- Вієська загарбників
- Облога укріплення естонцями
- Облога укріплення загарбниками
- Сучасний кордон Естонії

ЕСТОНСЬКА РСР ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:3 000 000
30 0 30 60 км

- ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ**
- Машинобудування й металообробка
 - Хімічна
 - Спандцев
 - Будматеріалів
 - Деревобробна і паперова
 - Текстильна
 - Шкіряно-вуттєва
 - Харчова
 - Рибна й рибоконсервна

- ВИДОВУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН**
- горючого сланцю
 - торфу
 - фосфоритів
 - вапняку
 - цементної сировини
- ТЕПЛОВІ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ**
- ⚡
- ПОРТИ**
- ⬇
- РИБАЛСТВО**
- ⬅
- ТЕПЛОВІ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ**
- ⚡
- ГАЗОПРОВІДИ**
-
- ЗАЛІЗНИЦІ**
-

- СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ**
- Молочне тваринництво, льонярство
 - Молочне тваринництво, свинарство, картоплярство
 - Пріміське господарство
- РАЙОНИ НАЙБІЛЬШОГО ПОШИРЕННЯ:**
- пшениці
 - льону
 - Ліси

Прінтітка. Розміри промислових пунктів дано умовно

Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (Период феодализма). К., 1963; Гуслистый К. Г. До питання про утворення української нації. К., 1967 [Бібліогр. с. 52—53].

П. М. Третьяков (Ленінград).

ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА — локальна група народності або нації, яка зберігає деякі місцеві особливості в культурі, побуті, звичаях, мові тощо. Виникнення Е. г. зумовлене особливостями істор. розвитку окремих груп народності або нації, їх соціальним становищем, політ. обставинами, географ. умовами, заняттями, які позначаються на культурі, побуті та ін. Іноді Е. г. утворювалися з племен, що злилися в народність, або внаслідок асиміляції однією народністю (нацією) частини ін. невеликої народності. Е. г. існують у більшості народностей і націй світу. Українці за етнограф. ознаками поділяються на три великі групи: населення центрального сх. (або пд.-сх.) району України, пн. (або північного) і сх. (або пд.-сх.). У складі цих осн. груп був ряд місцевих Е. г. На Поліссі за своїми культ.-побутовими ознаками та мовним діалектом виділялися *полицуки*. Деякі культ.-побутові й мовні особливості мали українці серед. Подесення (пн.-сх. прикордоння Сум. та пн.-сх. райони Черніг. обл.), вони відомі в етнограф. л-рі під назвою *литвинів*. На Зх. Україні за культ.-побутовими ознаками виділялося гірське, карпатське населення. Українці пд.-сх. частини Карпат (тепер ч. частини Ів.-Франк., Чернів. та Рахівського р-ну Закарп. обл.) називалися *гуцулами*. Українці, які живуть у Карпатах між річками Саном і Ломницею (гол. чин. тер. Львівської обл.), становили Е. г. під назвою *бойків*. Українці, які жили по обох схилах Бескидів та між річками Саном і Попрадом, а також на Зх. від р. Ужа становили Е. г. *лемків*. Окремі, хоча й другорядні, етнограф. ознаки мало укр. населення рівнинної частини Буковини — *буковинці*. В рад. час у зв'язку з докорінними змінами у матеріальній і духовній культурі особливості Е. г. укр. народу все більше стираються. Місцеві назви вживаються більше за традицією. Е. г. іноді також називають невелику племінну групу, яка не склалася в народність.

Лит.: Народы Европейской части СССР, т. 1. М., 1964. В. Ф. Горленко (Київ).

ЕТНОГРАФІЧНА КОМІСІЯ — наук. установа, що 1921—33 існувала в АН УРСР. Створена на базі етнографіч. секції Укр. наук. т-ва в Києві. В 1925—30 Е. к. очолював А. М. Лобода. Е. к. провела н.-д. роботу в галузі укр. етнографії та фольклористики, а з утворенням 1929 в її складі Кабінету нац. меншостей почала досліджувати етнографію й ін. народів, які жили на Україні. Значну роботу у вивченні муз. фольклору провів Кабінет муз. етнографії, що входив до складу Е. к. Зосереджуючи увагу на дослідженні духовної культури, традиційних звичаїв та обрядів, вірувань тощо, Е. к. разом з тим поставила питання про необхідність вивчення й нових явищ культури й побуту селянства та робітників, виникнення яких було зумовлене будівництвом соціалізму. Е. к. видавала «Етнографічний вісник» (кн. 1—10, 1925—32) та «Бюлетень» (№ 1—16). Е. к. провела значну н.-д. й методичну роботу в галузі укр. етнографії та фольклору, хоча в діяльності окремих її членів виявилися націоналістичні тенденції. У 1933 Е. к. разом з ін. етнографіч. й археол. установами АН УРСР було реорганізовано в Спільну інституцій матеріальної культури (СІМК), яка 1934 була перетворена на *Інститут історії матеріальної культури Академії наук Української РСР*

Лит.: Гуслистый К. Г. Українська Радянська етнографія (Підсумки і перспективи розвитку). «Народна творчість та етнографія». 1967, № 1; Бере-

зовський І. П. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. К., 1968.

В. Ф. Горленко (Київ).

«**ЕТНОГРАФІЧНИЙ ВІСНИК**» — видання *Ет.-нографічної комісії* АН УРСР. Виходив 1925—32 в Києві. Гол. ред. А. М. Лобода і В. П. Петров. «Е. в.» публікував розвідки, огляди, рецензії, статті з етнографії, фольклористики та краєзнавства. На сторінках «Е. в.» друкувалися Д. М. Ревуцький, К. В. Квітка, П. М. Попов, Д. І. Яворницький, В. М. Перетц та ін. Всього вийшло 10 книг «Е. в.».

ЕТНОГРАФІЯ (від грец. εθνος — плем'я, народ і γράφω — пишу) — галузь істор. науки, яка вивчає, переважно методом безпосереднього спостереження, культуру і побут народів світу, їхній етногенез, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки. Поряд з безпосереднім спостереженням матеріального і духовного життя народу, Е. використовує також письмові джерела та речові пам'ятки, фольклор тощо. Зародки етнографії. знань з'явилися за найдавніших часів. Етнографіч. відомості є в письмових джерелах старод. Єгипту, Ассирії, Вавілоу, Індії, Китаю та ін. країн. Значний етнографіч. матеріал про греків, римлян, германців, скіфів, сарматів та ін. народи містять твори античної л-ри. Побут европ., зокрема сх.-слов., та азіат. народів за середньовіччя відображено в літописах, хроніках, описах багатьох істориків, географів і мандрівників. Число описуваних народів значно збільшилося в епоху великих географічних відкриттів 15—17 ст. Особливо зріс інтерес до Е. в 19 ст., коли в багатьох країнах Європи виникли етнографіч. установи, товариства, почали видавати спец. журнали. В серед. 19 ст. Е. виділилася в окрему галузь науки. З 70-х рр. 19 ст. поширився вплив прогресивного для того часу бурж.-позитивістського, т. з. еволюційного, напрямку в Е., з'явилися праці видатного амер. етнографа Л. Моргана, який довів, що в родовому суспільстві панувала колективна власність і що розвиток людського суспільства від материнського роду до батьківського, від *матріархату* до *патріархату* є обов'язковий і універсальний для всіх народів.

Теоретич. базою нового матеріалістич. напрямку в Е. стало вчення Н. Маркса і Ф. Енгельса. Особливо велику роль у розвитку матеріалістич. Е. відіграла праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), в якій він, широко використавши матеріали Л. Моргана, висвітлює історію первісного суспільства з позицій істор. матеріалізму. Марксистське вчення про розвиток людського суспільства мало вплив на багатьох прогресивних етнографів, зокрема Росії й України, які обстоювали ідеї єдності істор. процесу й рівності народів. Їхні твердження протистояли антинаук. положенням представників реакційних шкіл в Е., що виникли в період імперіалізму і були підпорядковані завданням увічнити капіталістич. лад та експлуатацію колоніальних народів.

Укр. Е. має давні традиції. Вона з самого початку розвивалася у тісних взаємозв'язках з рос. та білорус. Е., маючи спільне джерело — етнографіч. знання Давньої Русі. В 15—16 і особливо в 17—18 ст. на Україні зріс інтерес до питань походження й культурно-побутових особливостей українців та ін. народів, що знайшло відображення в укр. літописах (Короткому Київському, Густинському, т. з. Львівському, Острозькому тощо), творах укр. письменників (І. Вишенського, Климентія Зіновієва), істор. працях («Хроніці» Ф. Сафоновича, «Синописці», «Літопису Са-

мовидця», літописах С. Величка, Г. Грабянки та ін.), а також творях іноземців (Б. де Віженера, Е. Лясто, Г. Боплана, Павла Халєбського та ін.). З'явилися зведені географ.-етнографіч. описи, зокрема складена в кінці 17 ст. невідомим укр. автором рукописна книга «Космографія» (опис природи і населення багатьох держав світу), яка є компіляцією з рос. і зх.-європ. джерел. До поч. 18 ст. належить перша в рос. етнографіч. ліри монографія — «Короткий опис про народ остяцький» (1715), що її написав Г. Новицький. Становлення укр. Е., як окремої галузі науки, з властивими їй завданнями й методикою, відбувалося в кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в зв'язку з розкладом феод.-кріпосницьких і розвитком капіталістич. відносин, що прискорювало процес формування укр. бурж. нації. В той період все більше зростає інтерес до культурно-побутових особливостей українців (матеріали А. І. Чети, В. Г. Рубана та ін.). У 1777 в Петербурзі була надрукована відома праця з укр. Е. — книга Г. Калиновського «Опис весільних українських проstonародних обрядів», а 1798 — книга Я. М. Марксовича «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва». У 1-й пол. 19 ст. чимало вчених досліджували культуру й побут укр. народу. Е. посідала значне місце в працях М. О. Максимовича. Осередками розвитку Е. на Україні стали Харківський, Київський, Одеський (Новоросійський), Львівський ун-ти та наук. установи — *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* в Києві (з 1843) і Комісія для опису губерній Київського учбового округу, створена 1851 під впливом діяльності заснованого 1845 Рос. географіч. т-ва, яке розгорнуло широку роботу по етнографіч. дослідженню багатьох народів Росії і регулярно видавало «Етнографічні збірники» (1853—64). В складі Комісії для опису губерній Київського учбового округу з 1854 було утворено відділ Е. — перший офіційний центр етнографіч. науки на Україні. В той же період в укр. Е., поряд з дворянсько-кріпосницьким напрямом, формувалися два нові напрями, зв'язані з новими течіями в суспільно-політ. житті — революц.-демократич. (Т. Г. Шевченко, який виявляв великий інтерес до Е.) і ліберально-бурж., переважно бурж.-націоналістичний (М. І. Костомаров, П. О. Куліш та ін.). Великий вплив на перелову частину укр. етнографіч. мали рос. революц. демократи. Підкреслюючи необхідність етнографіч. вивчення всіх народів Росії, вони з великою симпатією ставилися, зокрема, до українців, вивчали їхнє життя і побут, гостро викривали великодержавних шовіністів, які заперечували існування укр. народу, його культури і мови. Велику роботу щодо етнографіч. вивчення гнобленого рос. царизмом та австро-угор. монархією укр. народу провели *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства* в Києві (існував 1873—76), *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові, при якому 1898 було створено Етнографічну комісію (керівна роль у ній належала І. Я. Франку і В. М. Гнатюку), та *Українське наукове товариство* в Києві (засн. 1907), яке мало ряд секцій чи комісій, у т. ч. й етнографічну. Важливі матеріали з Е. укр. народу зібрані й опублікували бурж. вчені П. П. Чубинський, М. Ф. Сумцов, В. О. Шухевич, Ф. К. Вовк та ін. Під керівництвом П. П. Чубинського в кін. 60 — на поч. 70-х рр. 19 ст. була здійснена т. з. «Етнографічно-статистична експедиція в Зх.-Російський край», яка збирала цінні фольклорно-етнографіч. матеріали (переважно на тер. Правобережної України), видані в 7 т. Ф. К. Вовку належить перша узагальнююча етнографіч. праця про українців —

«Етнографічні особливості українського народу», надрукована в книзі: «Український народ в його минулому й сучасному» (т. 2. Пг., 1916). Уже в 70—80-х рр. 19 ст. окремі прогресивні представники укр. Е. зазнавали впливу марксизму (М. І. Зібер, С. А. Подольський, І. Я. Франко та ін.). Під впливом праць Ф. Енгельса перебував пізніше також В. Охримович, який вивчав пережитки первіснообщинного ладу на тер. Галичини. Розвиток прогресивних етнографіч. поглядів на Україні в кін. 19 — на поч. 20 ст. був пов'язаний гол. чин. з діяльністю революціонерів-демократів І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. А. Грабовського та ін., на формуванні суспільно-політ. поглядів яких позначився вплив марксизму. Діяльність В. І. Леніна в 90-х рр. 19 ст. поклала початок марксистсько-ленінському етапу в розвитку істор. науки і в т. ч. Е. В. І. Леніна, зокрема в праці «Розвиток капіталізму в Росії», на великому фактичному матеріалі показано умови життя робітників і селян Росії, в т. ч. й України. Величезне значення для розвитку передової етнографіч. науки мали праці В. І. Леніна з над. питання.

З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції почався якісно новий період в історії укр. Е. Основою етнографіч. досліджень стає марксистсько-ленінська методологія. Створюються держ. етнографіч. установи, які проводять дослідну роботу і готують кадри вчених-етнографів. Значні зміни в проблематиці й методології укр. етнографіч. науки сталися вже в 20-х — на поч. 30-х рр. 20 ст. Почалося вивчення соціалістич. перетворень у культурі й побуті укр. народу, зокрема робітн. класу, який ще в умовах капіталізму став передовою частиною укр. народу. В 1921 на базі етнографіч. секції Укр. наук. т-ва в Києві засновано *Етнографічну комісію АН УРСР*, яку очолював А. М. Лобода. Комісія видавала «*Етнографічний вісник*» (кн. 1—10, 1925—32) та «*Бюлетень*». Того ж року було засновано Музей антропології та етнології, пізніше — *Кабінет антропології та етнології*, що видавав «*Матеріали до етнології*» (т. 1—3, 1929—31) та «*Бюлетень*» (в. 1, 1925). При кабінеті працював музей, в якому були зібрані цінні етнографіч. матеріали. В 1922 в системі АН УРСР було створено Комісію краєзнавства (з секцією етнографії). При в.-д. кафедрі історії України АН УРСР 1924 створено Культурно-істор. комісію, а 1925 — Кабінет примітливої культури та її пережитків у побуті і фольклорі України, який видавав журнал «*Первісне громадянство...*» (1926—29). В 1925 було організовано Етнографічне товариство, яке пізніше об'єднало місцеві етнографічні гуртки і 1928 перетворилося на *Всеукраїнське етнографічне товариство*. Воно надрукувало книгу «*Записок*» (1925), «*Бюлетень*» (1927—28) і 7 номерів журн. «*Побут*» (1928—30). В системі АН УРСР була також Комісія для вивчення звичаєвого права на Україні, яка 1925 опублікувала «*Програму для збирання відомостей до звичаєвого права на Україні*». Поряд з Києвом осередками етнографіч. роботи в 20 — на поч. 30-х рр. були Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Кам'янець-Подільський, Полтава, Чернівці та ін. міста, де було створено різні наук. товариства і кафедри, зокрема при вузах.

Становлення і розвиток укр. рад. Е. відбувалися в гострій боротьбі проти бурж.-націоналістич. концепцій. У деяких етнографіч. працях ідеалізувались консервативні, архаїчні пережитки в побуті, ігнорувалось або недооцінювалось вивчення нових, соціалістич. явищ, зокрема побуту робітн. класу, позначався вплив бурж.-націоналістич.

теорії «єдиного потоку», безкласовості, безбуржуазності укр. нації, які пропагували М. С. Грушевський та його послідовники в Е. В 1933 етнографіч. й археол. установи АН УРСР були об'єднані в Спільну інституцій матеріальної культури (СІМК), яка в 1934 була перетворена на *Інститут історії матеріальної культури Академії наук Української РСР*. Етнографіч. дослідження на Україні провадив також з 1936 Ін-т укр. фольклору АН УРСР (з 1939 працював його Львів. філіал під керівництвом Ф. М. Колесси, організований на базі Етнографіч. комісії Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка). Після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. д-ві вперше виникла можливість розгорнути етнографіч. дослідження за єдиним планом у межах всієї України.

У післявоєнний період осн. наук. етнографіч. центрами на Україні стали відділ етнографії *Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського Академії наук Української РСР* в Києві та відділ етнографії Держ. музею етнографії та худож. промислу АН УРСР у Львові. Укр. рад. етнографи досліджують соціалістич. перетворення в культурі й побуті укр. народу, нові культурно-побутові явища, що виникають в процесі комуністич. будівництва, а також культурно-побутові взаємозв'язки слов. та ін. народів, насамперед рос., укр. і білоруського. Вперше в рад. етнографіч. науці створено узагальнюючий нарис про культуру й побут укр. народу дожовтневого і рад. часів, вміщений у 1-му т. праці «*Народи Європейської частини СРСР*» (М., 1964) багатотомної серії «*Народи світу*», що її видає Ін-т етнографії АН СРСР. За останній час опубліковано також ряд праць, присвячених вивченню нар. матеріальної культури (О. С. Куніцький, К. І. Матейко, А. Я. Поріцький, Я. П. Прилипка, М. П. Приходько, Г. Ю. Стельмах, Л. М. Суха та ін.), громад. і сімейного побуту (Ю. Г. Гошко, О. М. Кравець, О. Ф. Кувеньова, В. А. Маланчук, І. Ф. Симоненко та ін.), культури й побуту робітн. класу (В. Т. Зінич, В. В. Миронов та ін.), питанням етнічної історії українців (К. Г. Гуслистый, В. І. Наулко), історії укр. Е. та критичі концепцій укр. бурж. націоналістів (В. Ф. Горленко, М. Т. Ломова та ін.) тощо. Починається етнографіч. вивчення побуту молоді з застосуванням конкретно-соціологіч. методів аналізу (А. В. Орлов та ін.). Праці укр. рад. етнографів сприяють впровадженню в побут нових свят, звичаїв, обрядів. Укр. рад. етнографи (В. Ю. Келембетова та ін.) вивчають також сучас. стан реліг. пережитків у побуті колгоспного селянства і робітників, з'ясовують коріння й причини їх живучості, досліджують процес відходу рад. людей від релігії, утвердження атеїзму в їх побуті, вплив на цей процес соціалістич. дійсності. Етнографи УРСР, БРСР, Молдавської РСР, РРФСР (Москва) працюють над створенням фундаментальної багатотомної праці — історико-етнографічного регіонального атласу України, Білорусії й Молдавії. Велику увагу розвиткові укр. рад. етнографіч. науки, зокрема вивченню питань її історії, використанню прогресивні спадщини, приділяв академік М. Т. Рильський. Своїми теоретич. працями та практичною наук.-орг. роботою він багато зробив для розгортання етнографіч. досліджень на Україні. Укр. етнографи координують свої дослідження з етнографами РРФСР, БРСР та ін. союзних рес-

публік, а також встановили контакти з етнографами соціалістичних країн (Чехословаччини, Болгарії, Польщі, Угорщини та ін.) та прогресивними вченими капіталістич. країн, беруть участь у всеосюзних етнографіч. нарадах і міжнар. конгресах антропології і етнографії. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР з 1947 видавав «*Наукові записки*», з 1957 разом з М-вом культури УРСР видає журн. «*Народна творчість та етнографія*».

Лит.: Гуслистый К. Г. Етнографія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 1. К., 1967; Лобода А. М. Судьби етнографії на Україні за 1917—1925 гг. «*Етнографія*», 1926, № 1—2; Стельмах Г. Ю. Розвиток української етнографії за роки Радянської влади. «*Народна творчість та етнографія*», 1958, № 2; Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. К., 1964; Гуслистый К. Г., Горленко В. Ф. О периодизации истории украинской этнографии. «*Советская этнография*», 1961, № 1. К. Г. Гуслистый (Київ).

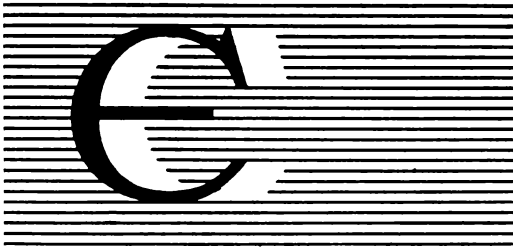
ЕТНОЛОГІЯ (від грец. εθνος — народ і λόγος — вчення) — термін, що його застосовують здебільшого нім. бурж. вчені як синонім *етнографії*. Ряд бурж. вчених вважає Е. наукою, що нібито повинна вивчати лише «загальні» закони розвитку культури народів, і протиставляє її етнографії, якій відводиться роль описової дисципліни. В рад. науці термін «Е.» не вживається.

ЕТНОНІМІКА, етнономастика (від грец. εθνος — плем'я, народ і ὄνομα — ім'я, назва) — розділ лексикології, що вивчає етноніми, тобто назви племен, народностей і народів. Серед етнонімів розрізняють: самоназви (напр., маляр — самоназва, угорці — укр. назва їх); назви народів, які мають ін. самоназви (напр., укр. назва — німці, самоназва — дойчен); тотожні назви народів, що мешкають на різних територіях (серби лужицькі і югославські; сіверяни болгарські і давньоруські; дуліби чеські й дуліби давньоруські). Назви даються залежно від геогр. ознак, від назв річок («нарекочася Полочане р'ч'цькы ради именъм Полота»), від місця проживання («Древляне, зане съдоша въ лъсъхъ», дреговичі — від дрява, древа, тобто болота). Часто назви країни й народу збігаються (Україна — українці). Назви родів тотемного походження засвідчені, напр., в індіанському плем'ні сенека: роди «називають себе іменами тварин: 1) вовк, 2) ведмідь, 3) черепаха, 4) бобер, 5) олень....» (Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955, с. 78).

[В. П. Петров] (Київ).

«**ЭХО**» — щоденна легальна більшовицька газета, що видавалася з 22.VI (5.VII) по 7(20).VII 1906 в Петербурзі замість газ. «*Вперед*». Керував нею В. І. Ленін. У виданні газети брали участь А. В. Луначарський, М. С. Ольминський та ін. В «*Э.*» надруковано 25 статей і заміток В. І. Леніна. З 14 виданих номерів 12 були конфісковані царським урядом. Напередодні розгону 1-ї Держ. думи «*Э.*» було закрито.

Лит.: Большевицкая печать (Сборник материалов), в. 2 (1905—1907 гг.). М., 1960; Боршевистская периодическая печать (Декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель. М., 1964.

ЄВАНГЕЛІСТИ, євангельські християни — одна з християнських сект, відгалуження баптизму. На відміну від баптистів, Є. беруть в основу свого вірчення лише євангеліє, відкидаючи всі ін. книги «святого письма». Секта засн. у 2-й пол. 19 ст. в Англії лордом Г. Редстоком, який заніс євангелізм в аристократичні кола Петербурга. Згодом секту очолив полковник В. О. Пашков. Тому в Росії Є. спочатку називали редстоковцями і пашковцями. На Україні Є. з'явилися наприкінці 19 ст. Є. підтримували буржуазія, поміщики і самодержавство. З серед. 80-х рр. 19 ст. розгорнули діяльність серед різних верств населення, намагаючись відвернути їх від революц. боротьби. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустріли вороже, під час громадян. війни були в таборі контрреволюції. Ватажок Є. — І. С. Проханов утік з Росії до Нью-Йорка. Пізніше при підтримці амер. мільйонерів заснував у Берліні т. з. євангельський центр для проведення ворожої діяльності на тер. СРСР. В 1922 в Нью-Йорку створено «Українське євангельське об'єднання». В 1944—45 в СРСР Є. об'єдналися з баптистами і п'ятидесятниками (див. *Євангельські християни-баптисти*). Однак окремі громади Є. не ввійшли до цього об'єднання.

Лит.: Ярцев А. Я. Секта євангельських християн. М., 1930; Современное сектанство и его преодоление. М., 1961. Д. П. Кирик (Київ).

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТІЯНИ-БАПТИСТИ — християнська церква в СРСР, утворена внаслідок об'єднання *баптистів і євангелістів* (1944) та п'ятидесятників (1945). Секту очолює Всесоюзна рада, що міститься у Москві; має орг-ції в республіках, областях, входить до Всесвітнього союзу баптистів (центр у США). На Україні є представник Всесоюзної ради Є. х.-б. (перебуває у Києві). Віровчення Є. х.-б. реакційне, вороже інтересам трудящих.

Лит.: Купц М. Т. Релігійне сектанство. Львів, 1958; Б е л о в Л. П. Об особенностях религиозного учения євангельских христиан-баптистов. В кн.: Критика религиозной идеологии. М., 1961; С т е п а н о в П. Я. Про сучасний розкол серед євангельських християн-баптистів. К., 1967. Д. П. Кирик (Київ).

ЄВМЕЛ (Εὐμέλος; р. н. невід. — п. 304 або 308 до н. е.) — цар *Боспорської держави* [310 або 309—304 або 303 до н. е.]. Захопив престол внаслідок загрози проти царя *Сатира II*, свого старшого брата. *Дідор Сіцилійський* повідомляє, що Є. домігся піднесення міжнар. авторитету Боспору, очистив Понт Евксінський (Чорне море) від морських піратів, зміцнив політ. і торг. зв'язки Боспору з Афінами та грец. д-вами пд. і зх. Причорномор'я, особливи з Сінопом, Візантією, Каллатією.

Л. М. Славін (Київ).

ЄВМІНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення *трипільської культури* в урочищі Узвіз поблизу с. Євминка Козелецького р-ну Черніг. обл. Досліджувався 1925, 1926 і 1965. Під час розкопок виявлено залишки житла земляного типу (глиб. 1,6 м, пл. 30 м²) з вогнищем в одному кутку, знайдено зняряддя праці з кременю (скребки, ножі, наконечники стріл), каменю (зернотерки та розтиральники), з кістки (проколки, тесла, лошца), рогу (мотаки, кльовці, тесла, кайло), глиняні прясельця, уламки глиняних стилізованих жіночих фігурок, черепки горщиків і мисок, прикрашених заглибленим орнаментом, а також посудин, орнаментованих розписом чорною і червоною фарбами. Є. п. датується серединою 3-го тис. до н. е.

Лит.: Макаренко М. Досліди на Остерщині. Євминка. В кн.: Коротке звіттовлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідри року 1925. К., 1926; Макаренко М. Євминка. В кн.: Коротке звіттовлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. К., 1927. В. О. Круц (Київ).

ЄВПАТОРІЙ (грец. Εὐπατόριον) — давнє місто-фортеця на пд.-зх. узбережжі Криму, в районі сучас. Балаклави. Заснував місто в землі *таврів* в останнє десятиліття 2 ст. до н. е. *Диофант* — полководець понтийського царя *Mitridata VI Євпатора*. Місто назване на честь цього царя. Є. мав забезпечувати тил під час боротьби Мітридата проти скіфів і римлян. Про Є. писали Страбон і Амміан Марцеллін. В декреті жителів Херсонеса Таврійського на честь Диофанта кін. 2 ст. до н. е. є згадка про Є. Птолемей наводив дані про давнє місто Євпаторію. Деякі дослідники вважають, що це те саме місто, інші — що в Криму було два різні населені пункти з схожою назвою.

Ю. І. Козуб (Київ).

ЄВПАТОРІЙСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — створений 1920. Має відділи: природи, дореволюц. минулого, історії рад. суспільства. У фондах музею 25 584 експонати (1970). Серед них матеріали, що розповідають про героїч. епізоди Кримської війни 1853—56, документи, парт. квитки, ордени, червоногвардійські книжки учасників революції та громадян. війни, накази ревкомів, зброя партизанів, особисті речі підпільників та ін. експонати, зокрема унікальні археол. знахідки, які висвітлюють історію Криму, у т. ч. Євпаторії, з найдавніших часів до наших днів. Музей має наук. архів, 6-ку, кінолекторій. Музей разом з Ін-том археології АН СРСР проводить археол. дослідження антич. міста *Керкінітида* та скіфської фортеці біля санаторію «Чайка».

Б. О. Єрмак (Євпаторія).

ЄВПАТОРІЯ — місто обл. підпорядкування Крим. обл. УРСР. Приморський кліматичний і грязьовий курорт на зх. узбережжі Чорного м. Залізнич. станція. 76 тис. ж. (1969). З 6—5 ст. до н. е. до 2 ст. н. е. на місці Є. було античне місто *Керкінітида*. В 15 ст., за часів *Кримського ханства*, тут виникло м. Геєлев, яке українці й росіяни називали Козлов. Під час походів у Крим Геєлев не раз здобували запорожці (1589) і рос. війська (1736, 1771). У 1783 його в складі Криму було приділено до Росії й перейменовано на Є. Входила до Новорос., з 1802 — Таврійської губ. У 1905 тут відбувся ряд робітн. страйків. Рад. владу в Є. встановлено 15 (28).І 1918. У квітні 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. Під час окупації в районі Є. діяв партизан. загін «Червоні каски». У січні 1919 місто захопили англо-франц. інтервенти, проти яких 29.І 1919 вибухнуло збройне повстання робітників. 10.ІV 1919 Є. визволили частини Червоної Армії. В 1919 членом підпільного парткому і ревкому в Є. працював Д. І. Ульянов — брат В. І. Леніна. В червні 1919 Є. загарбали денікінці, в липні 1920 — врангелівці. В листопаді 1920 відновлено Рад. владу. З 1921 Є. — в складі Крим. АРСР, з 1945 — Крим. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Є. 31.Х 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 13.ІV 1944 рад. війська визволили місто. В Є. — моторемонтний, виноробний, молочний, рибний з-ди, хлібокомбінат. Чис-

ленні санаторії, будинки відпочинку, пансіонати. 12 загальноосв. шкіл. Мед. уч-ще, морехідна школа, муз. школа. Краєзнавчий музей. Є. відвідували польсь. поет А. Міцкевич (1825), Леся Українка (1890), 1891, 1909), М. О. Острорівський (1925, 1926), В. В. Маяковський (1926, 1927, 1929).

Лит.: Ш и к а н В. Л. Євпаторія. К., 1966.
ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА (1071 — 9. V 1109) — давньорус. князівна, дочка великого князя київського *Всеволода Ярославича*, сестра *Володимира Мономаха*, нім. імператриця. В 1088 була заручена з нім. імператором Генріхом IV, дістала ім'я Адельгейди. З цим шлюбом пов'язують організоване ставленням Генріха IV антипапою Климентієм посольство до Києва з метою об'єднання католицької і православної церков. Після невдачі посольства Є. В. зазнала переслідувань з боку Генріха IV і в кін. 1093 змушена була втекти до Каносси (Пн. Італія). Справу Є. В. розглядали на церковних зборах у Констанці і П'яченці, на яких було засуджено поведінку Генріха IV щодо своєї дружини. У 1097 виїхала до Угорщини, а звідти на батьківщину, де 1106 постриглася в черниці. Доля її знайшла відгук у рос. білих про Апраксу.

Лит.: Р о з а н о в С. П. Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна (1071—1109). «Известия АН СССР. Отдел гуманитарных наук», 1929, № 8.

ЄВПРАКСІЯ МСТИСЛАВНА (Зоя, Добродія; 1108—1172) — дочка київського великого князя *Мстислава Володимировича*, онука *Володимира Мономаха*, автор наук. трактату «Мазі» — першої відомої на Русі мед. праці. В 1122 виїхала заміж за візант. царевича Олексія — сина імператора Іоанна Комніна і дістала ім'я Зої. З молодих років вивчала нар. медицину, лікувала хворих (звідси прізвисько «Добродія»). В основу трактату Є. М. покладено дані тогочасних наук, рукописів і власні спостереження. В трактаті немає рекомендацій, зв'язаних з поширеними в мед. практиці 12 ст. марновірствами і забобонами.

Лит.: К а в е ц к и й Р. Е., Б а л и ц к и й К. П. У истоков отечественной медицины. К., 1954 [бібліогр. с. 99—103].

ЄВРЕЇ — заг. назва ряду народів, об'єднаних спільністю походження від давньоєвр. народності, яка до перших століть н. е. жила на тер. Палестини. Нині живуть у різних країнах світу. Більшість Є. розмовляє мовами населення, серед якого вони мешкають. Частина Є. (переважно в Сх. Європі та США) користується мовою ідиш, що виникла на основі середньовісних діалект. Віруючі Є. сповідують іудаїзм. Заг. чисельність Є. — 13,2 млн. чол. (1963), з них у США — 5,7 млн., в Ізраїлі — понад 2 млн. За переписом 1959 в СРСР — бл. 2,3 млн., в УРСР — 840 тис. Є. З них 97% живуть у містах. Для 80% Є. УРСР рідною мовою є російська, для 17% — мова ідиш, для 3% — українська.

Після завоювання Палестини Римом (63 до н. е.) Є. розселилися по Римській імперії та сусідніх країнах, а згодом — по країнах Європи, Азії, Африки, Америки, в Австралії. До 10 ст. належать згадки в літописах про Є. у Київ. Русі, куди вони потрапили з міст Хозарського каганату. Переселення Є. на тер. України з країн Центр. Європи почалося гол. чин. у 15 ст. В 15—16 ст. багато Є. переселилося на Україну з Польщі. В царській Росії Є., як і ін. народи, зазнавали нац. гноблення. Внаслідок запровадження царським урядом т. з. смуги осілості Є. могли жити гол. чин. лише у зх., пд.-зх. і пд. губерній Рос. імперії (зокрема, на Україні, крім Харків. губ.), лише в невеликих містах, де вони займалися переважно ремісництвом і

торгівлею. В багатьох капіталістич. країнах в умовах розпалювання *антисемітизму* трудящі Є. зазнають нац. гніту. Переслідування Є. набрало особливу кровожерних форм у гітлерівській Німеччині. Під час 2-ї світової війни нім. фашисти винищили бл. 6 млн. Є. В наш час в капіталістич. країнах євр. бурж. націоналісти ведуть пропаганду ідей *сіонізму* та класового миру серед Є. Ідеї сіонізму широко використовуються правлячими колами створеної 1948 євр. д-ви Ізраїль, які, спиравшись на підтримку амер. імперіалізму, розв'язали агресію проти араб. країн Близького Сходу. Процес формування євр. бурж. нації в Ізраїлі правлячі кола намагаються спрямувати по шляху відродження архаїчних євр. звичаїв.

В нашій країні перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, створення соціалістич. економіч. і суспільних відносин ліквідували нац. гноблення взагалі і, зокрема, нац. утиски щодо Є. В СРСР Є. працюють в усіх галузях нар. г-ва і культури.

Лит.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964; Т о к а р е в С. А. Этнография народов СССР. М., 1958; Н а у л к о в В. І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965 [бібліогр. с. 126—130].

В. Д. Дяченко (Київ).

«ЄВРОПЕЙСЬКА ВІЙНА» — одна з багатьох статей Ф. Енгельса, написаних у зв'язку з *Кримською війною 1853—56* на прохання К. Маркса для прогресивної на той час бурж. амер. газ. «Нью-Йорк дейлі трибюн» («New-York Daily Tribune» — «Нью-Йоркська щоденна трибуна»). Оpubлікована в газеті 4.ІІ 1856 без підпису автора як переробка. «Є. в.» було написано у той час, коли результати війни фактично визначилися, і стаття підвела деякі підсумки її. Як і в ряді ін. статей К. Маркса і Ф. Енгельса, присвячених англо-франц. війні проти Росії, Ф. Енгельс в «Є. в.» вказав, що Кримська війна не виправдала надій на перетворення її на війну за революц. і демократичні принципи. Вона також не розв'язала суперечностей, що існували між європ. д-вами. Дивовижно ослаблення позицій царської Росії в Туреччині, зх.-д-ви разом з тим намагалися зберегти Росію як знаряддя боротьби проти революції. Ця обставина наклала відбиток на дипломатію, воєнні плани, методи ведення війни. Ф. Енгельс викрив страх бонапартистської кліки, англ. бурж. олигархії і рос. самодержавства перед революцією, в зв'язку з яким вони спрямовували свої зусилля на локалізацію війни, щоб не дати їй перерости у революц. війну пригноблених народів проти реакц. сил у Європі. Ф. Енгельс дав високу оцінку рос. солдатам. «Ніколи ще, — писав він, — відтоді як існують війни, така блискуча хоробрість не проявлялася заради таких невідповідних їй результатів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 597). Аналізуючи воєнну стратегію воюючих сторін, Ф. Енгельс приходив до висновку про неможливість продовження ними цієї війни.

Видання: Енгельс Ф. Европейська війна. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 11.

Лит.: К о т о в В. Н., К о з и н е ц ь В. П. К. Маркс, Ф. Енгельс про Росію та їх зв'язки з російськими революціонерами. К., 1962.

В. Н. Котов (Київ).

ЄВСЕВІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ (лат. Eusebius Caesariensis, грец. Εὐσέβιος ὁ τῆς Καισαρείας); Євсєвїй Памфїл (бл. 263—340) — рим. історик і церк. письменник. Н. в Палестині. З 314 — єпископ Кесарії Палестинської. Автор «Церковної історії» в 10 кн., «Хроніки» (дійшла в перекладах), в якій синхроністично викладено всесвітню історію з найдавніших часів до 324 н. е., зокрема подано відомості з стародавньої історії Пн. Причорномор'я.

ЕВСЄВ Іван Федорович (22.II 1912) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966). Член КПРС з 1940. Н. в с. Старому Салтові (тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) в сім'ї робітника. Після закінчення Харків. юрид. ін-ту (1937) працював у рад. установах. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1954 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Розробляє питання історії України, взаємовідносин з країнами соціаліст. системи. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, орденом «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Народные Комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти (1944—1945). М., 1954; Непорухна дружба народів соціалістичних держав — втілення ідей Великого Жовтня. К., 1957; Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.). К., 1962.

ЕВСТИГНЄВ Кирило Олексійович (н. 17.II 1917) — рад. військ. льотчик, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1943. Н. у с. Хохлах (тепер Шумихинського р-ну Курган. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — інструктор військ.-авіац. уч-ща (до 1943), командир ланки та ескадрильї 240-го винищувального авіаполку. Брав участь у повітряних боях у районі Воронежа, Белгорода, Харкова, Полтави, Кишинєва, Будапешта, Відня, Праги, у битві за Дніпро. Зробив 300 бойових вильотів і збив 56 ворожих літаків. Після закінчення Військ.-повітр. академії (1955) і Академії Генштабу (1960) — на відповідальних посадах в Рад. Армії.

ЄВФІМІЯ — ім'я кількох давньорус. князів. Є в ф і м і я В о л о д и м и р і в н а (р. н. невід. — п. 4.IV 1139) — дочка великого князя київського *Володимира Мономаха*. З метою зміцнення угорсько-рус. відносин угор. король Коломан 1112 одружився з Є., але через рік відіслав її до батька. Син Є. Борис довгий час претендував на угор. престол. Є в ф і м і я Г л і б і в н а (р. н. і см. невід.) — дочка черніг. удільного князя Гліба Святославича і онука великого князя київського Святослава Всеволодовича. В 1193 одружилася з візант. царевичем з династії Ангелів.

ЄГОВІСТИ — одна з найреакційніших сект у *християнстві*. Виникла 1872 в США шляхом відокремлення від *адвентистів*. Центр всесвітньої орг-ції Є. у Нью-Йорку. В зх. областях УРСР Є. поширилися ще у 20-х рр. 20 ст., в інших р-нах країни (напр., деяких пд. областях України, в Молдавії, Комі АРСР) — після 2-ї світової війни. Є. в реліг. формі ведуть активну пропаганду світової війни, зображуючи її як останню битву (Армагеддон) між військом бога Єгови (єговістів) з військом Сатани (всіма, хто не входить до Є.), внаслідок якої на землі виникне теократична д-ва — «земний рай» для Є. В СРСР секта Є. розпадається в зв'язку з тим, що багато членів секти поривають з нею. Антирад. дії окремих представників Є. викриті в ряді суд. процесів. *Лит.*: Дорощ Є. К., Юрченок П. І. Тіні бруклінської корпорації. К., 1966; Куц М. Т. Армагеддон. Львів, 1966; Ш і ш А. С. Єговізм і його проповідники. Ужгород, 1968. П. І. Косуха (Київ).

ЄГОР'ЄВ Володимир Миколайович (15.III 1869 — 1948) — рад. військ. діяч. Н. в Москві в дворянській сім'ї. Кол. генерал-лейтенант старої армії. В Червоній Армії з 1918. Командуючи Пд.-Зх. і Зх. фронтами, брав участь у боях проти австронім. окупантів. У жовтні 1918 Є., призначений урядом РРФСР військ. агентом Рад. Росії в Києві, був заарештований гетьманами. В листопаді 1918 визволений з тюрми Радою солдат. депутатів нім. гарнізону. В 1919 — інспектор піхоти Польового штабу Реввійскаради Республіки,

ком. військами Пд. фронту, які вели бої проти денікінців. У 1920 — військ. експерт рад. делегації під час мирних переговорів з урядом бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — працівник апарату Наркомвійськсправ РРФСР (СРСР), редактор журн. «Военная наука», «Военная мысль и революция», з 1926 — на військ.-пед. роботі. З 1934 — пенсіонер.

О. О. Полетаев (Москва).

ЄГОРОВ Борис Борисович (н. 26.XI 1937) — рад. космонавт, майор мед. служби, льотчик-космонавт СРСР (1964), кандидат мед. наук, Герой Рад. Союзу (1964). Н. у Москві в сім'ї лікаря. В 1961 закінчив 1-й Моск. мед. ін-т. В Рад. Армії з 1961. 12—13.X 1964 разом з В. М. Комаровим і К. П. Феоктистовим на косміч. кораблі «Восход» здійснив добовий політ по розрахунковій орбіті. Косміч. корабель зробив 16 обертів навколо Землі і приземлився в заданому районі СРСР. Під час польоту Є. провів розширені медико-біол. дослідження в умовах тривалого польоту. Прикомандирований до Міністерства охорони здоров'я СРСР.

ЄГОРОВ Олександр Ілліч (3.XI 1883—22.II 1939) — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1935). Член Комуністич. партії з 1918. Н. в м. Бузулуці (тепер Оренб. обл.) в робітн. сім'ї. З 1904 брав участь у революц. русі. Кол. офіцер старої армії (підполковник). Учасник 1-ї світової війни (на поч. 1917 — командир полку). В травні 1917 заарештований за антивоєнну діяльність. На 2-му Всерос. з'їзді Рад обраний членом ВЦВК. У 1918 — комісар *Всеросголовиштабу*, голова Вищої атестаційної комісії по відбору кол. офіцерів для Червоної Армії, ком. 9-ю і 10-ю арміями, що вели бої проти Краснова. В 1919 — ком. *Чотирнадцятою армією*, яка вела бої проти армії Денікіна на Україні, з жовтня 1919 — ком. Пд. фронтом. У 1920 — ком. Пд.-Зх. фронтом, на чолі якого брав участь у розгромі військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. З 1921 — ком. військами України й Криму, Київ., Петрогр., Білорус. військових округів, Кавказ. армією, військовий аташе в Китаї (1925—26). З 1931 — нач. Генштабу РСЧА, з 1937 — 1-й заст. наркома оборони СРСР. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Автор ряду воєнно-істор. праць, у т. ч. «Львів — Варшава. 1920. Взаємодія фронтів» (М.—Л., 1929), «Розгром Денікіна. 1919» (М., 1931). Нагороджений 4 орденами Червоного Прапора.

ЄГОРОВ Олексій Семенович (н. 22.XI 1914) — учасник партизан. руху на Україні та в Чехословаччині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, підполковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1943. Н. в м. Анджиані (тепер Узб. РСР) в сел. сім'ї. В 1941—42 вчився у Військ. академії у Ташкенті. З серпня 1942 працював у партизан. школі при Центр. штабі партизан. руху в Москві. У 1943 відряджений у ворожий тил у партизан. з'єднання О. Ф. Федорова, де був заст. командира з'єднання. В серпні 1944 очолював партизан. загін на тер. Словаччини, що виріс у бригаду, яка розгорнула диверсійну діяльність на ворожих комунікаціях (пустила під укіс 20 ешелонів, зруйнувала 21 міст). З 1945 Є. — на відповідальній рад. і парт. роботі. В 1956 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. В. П. Лукін (Київ).

ЄДИГЕЙ, І д и г у, І д и к у (1352—1419) — темник (воєначальник) *Золотої Орди*. Прагнути захопити владу в Золотій Орді, 1376—91 допомагав середньоазіатському правителю Тімуру боротися проти золотоординського хана Тохтаміша.

В 90-х рр. 14 ст. став самостійним правителем межиріччя Волги і Яїку (Уралу), де заснував *Ногайську орду*. З 1397 очолював військо Золотої Орди. У 1399 на р. Ворсклі завдав поразки об'єднаному війську лит. кн. Віговта і Тохтамиша. В 1399—1412 був фактично правителем Золотої Орди. В 1406 вбив Тохтамиша. В 1408 вчинив напад на Русь. В 1412 втратив владу в Золотій Орді. У 1416 татари на чол. з Є. напали на Київ і спалили все місто, крім замку. Вбитий одним з синів Тохтамиша.

К. О. Євстигнєєв.

Б. Б. Єгоров.

О. І. Єгоров.

ЄДИНИЙ ВЕРХОВНИЙ ТРИБУНАЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — судовий орган, що об'єднував і очолював діяльність усіх революц. трибуналів республіки. Створений за Положенням, затвердженим ВУЦВК УРСР, від 23.VII 1921, замість *Верховного Революційного трибуналу*, Верховного касаційного трибуналу та Революц. військ. трибуналу республіки. Був касаційною інстанцією та органом нагляду за всіма революц. трибуналами (окружними, військовими, військ.-залізничними), що діяли на тер. УРСР. Є. В. т. УРСР також діяв як суд першої інстанції в справах виняткової ваги. З наданням чинності Положенню про судоустрій УРСР від 16.XII 1922 Є. В. т. УРСР було ліквідовано й натомість утворено *Верховний Суд Української РСР*. А. Л. Ривлін (Харків).

ЕДИСАНСЬКА ОРДА, Очаківська орда — одна з ногайських орд, що перебувала у васальній залежності від *Кримського ханства* і Туреччини. З 2-ї пол. 16 ст. займала пд.-укр. степи між Дніпром, Пд. Бугом і Дністром від узбережжя Чорного м. до р. Кодими. Адм. центром Є. о. був Очаків (тепер Микол. обл.). Гол. заняттям населення, яке перебувало в феодальній залежності від мурз-багаїтів, було кочове скотарство. Очолював Є. о. каймакан (правитель) з династії *Гірейів*, що його призначав крим. хан. Є. о. була найчисленнішою з ногайських орд Пн. Причорномор'я (1766 налічувала бл. 40 тис. кибиток). Загони Є. о. разом з збройними силами Туреччини, Крим. ханства та ін. ногайських орд брали участь у розбійницьких наскоках на укр., рос. і польс. землі, грабували міста й села. В 16—18 ст. укр. козаки не раз ходили в походи проти Є. о. Під час рос.-тур. війни 1768—74 в зв'язку з поразками тур.-тат. військ Є. о. 1770 перейшла під протекторат Росії і була ліквідована. В 1771 царський уряд переселив усіх ногайських кочовиків з пд.-укр. степів на Кубань. Звідси багато їх втекло в тур. володіння. В 1790 едісанські ногайці, що лишилися на Кубані, за дозволом П. С. Потьомкіна повернулися в приазовські степи в межиріччя Молочних Вод і Берди. За даними 1806, тут у 6 поселеннях жило 4676 едісанських ногайців чоловічої статі. Після *Кримської війни 1853—56* усі едісанські ногайці під впливом агітації мусульманського духівництва емігрували в степи Пд. Бессарабії, яку за *Парижким мирним договором 1856* було приєднано до Туреччини.

Лит.: Э в а р н и ц к и й Д. И. История запорожских козаков, т. 1. СПб, 1892; С к а л ь к о в с к и й А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730—1823, ч. 1. Одесса, 1836.

О. М. Апанович (Київ).

ЕДИЧКУЛЬСЬКА ОРДА — одна з ногайських орд, що перебувала у васальній залежності від *Кримського ханства*. З 2-ї пол. 16 ст. кочувала в Буджацькому степу між Дністром і Дунаєм. У серед. 18 ст. за наказом крим. хана Є. о. перейшла на лівий берег Дніпра, де займала територію з Пд. на Пн. від Кириккермена (побл. тепер м. Берислава Херс. обл.) до гирла р. Конки (побл. тепер м. Запоріжжя) і з Зх. на Сх. від Дніпра до верхів'їв річок Конки і Берди. Гол. заняттям населення, яке перебувало у феодал. залежності від мурз, було кочове скотарство. В 1766 в Є. о. налічувалося бл. 20 тис. кибиток. Влада в Є. о. належала феодалам-мурзам, на чолі яких стояв сераскер-султан (правитель) з ханського роду *Гірейів*, що його призначав крим. хан. Разом з тур. військами, крим. татарами та ін. ногайськими ордами Є. о. брала участь у розбійницьких наскоках на укр., рос. і польс. землі в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 18 ст. Після поразки Крим. ханства в рос.-тур. війні 1768—74 Є. о. 1770 визнала протекторат Росії, і орду було ліквідовано. В 1771 ногайців Є. о. переселено на Кубань. Звідси 1790 повернулися в приазовські степи на р. Молочні Води. Тут, за даними 1806, було 2 поселення едічкульських ногайців (1388 душ чол. статі). Після *Кримської війни 1853—56* під впливом агітації мусульманського духівництва вони емігрували до Туреччини.

Лит.: Э в а р н и ц к и й Д. И. История запорожских козаков, т. 1. СПб, 1892; С к а л ь к о в с к и й А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730—1823, ч. 2. Одесса, 1838.

О. М. Апанович (Київ).

ЄДЛІНСЬКИЙ ПРИВІЛЕЙ 1430 — акт, виданий польс. королем Ягайлом у с. Єдліна Келецького воеводства. Є. п. поширив шляхет. привілеї на всі землі Польської корони. Дія Є. п. пізніше поширилася і на Галичину, загарбану (1349—87) польс. феодалами. Цей акт надавав привілеї як світським, так і церковним землевласникам і стверджував положення, за яким претендент на польс. трон міг зайняти його лише в тому разі, якщо підтвердить усі привілеї шляхти, видані раніше. Є. п. був ще одним кроком по шляху ослаблення централізованої влади у феодал. Польщі. Галицьку шляхту Є. п. було зрівняно з польською, що практично означало зміцнення її феодал. прав щодо селянства, зокрема заміну великокнязівського та *копного суду* поміщицьким судом.

ЄДНІСТЬ ПАРТІЇ — один з корінних організаційних принципів *Комуністичної партії Радянського Союзу* як передового, свідомого, найорганізованішого загону робітн. класу, озброєного революц. теорією, знанням законів розвитку суспільства і класової боротьби, досвідом революц. руху. Є.п. означає, що всі її члени й орг-ції стоять

на єдиних марксистсько-ленінських теоретичних, тактичних і організаційних позиціях, проводять єдину політ. лінію партії. Є. п. забезпечується найсуворішим додержанням Статуту — осн. закону парт. життя, залізною парт. дисципліною. Найважливішою умовою Є. п. є послідовне втілення в життя принципу *демократичного централізму*, що сполучає централізацію керівництва, залізну дисципліну з всемірним розвитком внутріпарт. демократії. Є. п. включає в себе не тільки єдність поглядів, а й активну боротьбу за відстоювання їх чистоти. Організація партії на цих принципах була об'єктивно зумовлена конкретно-істор. завданнями соціалістич. революції. В. І. Ленін створював партію в переломний момент міжнар. робітн. руху, коли капіталізм вступив у свою вищу й останню, імперіалістичну фазу розвитку, коли центр світового революц. руху перемістився в Росію, що була вузлом пунктом суперечностей імперіалізму, коли соціалістична революція стала питанням безпосередньої практики. Революц. практика підтвердила правильність марксистсько-ленінського вчення про те, що робітн. клас може здійснити соціалістичну революцію тільки під керівництвом свого згуртованого авангарду — марксистської партії, яка єдина здатна ідейно озброїти й організувати пролетаріат і його союзників для вирішальних класових битв, розробити шляхи, форми й засоби здійснення революції. В. І. Ленін учив: «Без організації мас пролетаріат — ніщо. Організований, він — все. Організованість є єдність дії, єдність практичного виступу» (Твори, т. 11, с. 276).

В. І. Ленін розробив вчення про *партію нового типу* як про керівну політ. партію пролетаріату, без якої неможливо завоювати диктатуру пролетаріату і побудувати нове суспільство. Одним з центр. питань цього вчення є ідея про Є. п. «Партія, — вчив В. І. Ленін, — є добровільний союз, який неминуче б розпався, спочатку ідейно, а потім і матеріально, коли б він не очищав себе від членів, що проповідують антипартійні погляди» (Твори, т. 10, с. 29). Саме в непохитному додержанні принципу Є. п., несумісного з існуванням у партії будь-яких опортуністич. елементів, полягала одна з корінних відмінностей створеної В. І. Ленінін партії від с.-д. партій *Інтернаціоналу 2-го*, що стали на шлях опортунізму. Перш ніж вийти на арену політ. боротьби як політ. партія, здатна внести соціалістичну свідомість у робітн. рух, внести в нього дух дисципліни й організованості, здатна керувати всіма формами революц. боротьби, ленінці розгорнули боротьбу за ідейну єдність робітн. класу. «Перше, ніж об'єднуватися, і для того, щоб об'єднатися, ми повинні спочатку рішуче й виразно розмежуватися», — писав В. І. Ленін на зорі створення партії, маючи на увазі ставлення справжніх марксистів-революціонерів до опортуністич. елементів в рос. с.-д. русі (Твори, т. 4, с. 320). Таким чином, мова йшла не про формальну єдність, а про Є. п. на принциповій основі, що поєднує в собі революц. творчість і вірність принципам марксизму. Створюючи партію соціалістич. революції, В. І. Ленін і його соратники йшли по шляху непримиренної боротьби проти опортунізму.

В. І. Ленін вчить, що примиренство і внутріпарт. дипломатія з усіма різновидностями опортунізму в робітн. русі є смертельною небезпечкою для справи пролетаріату, для Є. п. «Маючи в своїх рядах реформістів, меншовиків, не можна перемогти в пролетарській революції, не можна а відстояти її Це очевидно принципіально» (Твори, т. 31, с. 341). Саме в боротьбі з різновидністю міжнар. опортунізму в робітн. русі в Росії

1900—03 — «економізмом» — більшовизм зріс і «вийшов на боротьбу з меншовизмом, як цільний напрям» (Ленін В. І. Твори, т. 16, с. 39). Ця боротьба розгорнулася на *Другому з'їзді РСДРП* (1903), на якому більшість делегатів пішла за В. І. Ленінін. З'їзд дав відсіч намаганням бундівців та ін. дрібнобурж. націоналістів підмінити створення єдиної інтернац. партії її побудою на федеративних засадах, що практично означало б порушення Є. п. і поділ робітників за нац. ознакою на окремі нац. орг-ції. Не мали успіху на з'їзді меншовики і Троцький, які виступали проти створення єдиної централізованої пролет. партії з чіткою революц. програмою, тактикою і твердою дисципліною.

Правильне марксистсько-ленінське розв'язання нац. питання в багатонац. країні, об'єднання нац. та інтернац. завдань загонів міжнар. армії пролетарів для спільної боротьби проти імперіалізму набрали першорядного значення і в будівництві єдиної партії пролетаріату. В. І. Ленін створив партію нового типу як усоблення ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства народів, у якій кожний член партії є сином своєї нації і одночасно бійцем-інтернаціоналістом, для якого близькі й зрозумілі класові інтереси пролетаріату, трудящих свого та ін. народів. «Партія, щоб знищити всяку думку про її національний характер, — писав В. І. Ленін 1905, — дала собі найменування не руської, а російської» (Твори, т. 8, с. 449). Опортуністи, відстоюючи бурж.-націоналістичні позиції, підміняли класове об'єднання пролетаріату, створення єдиної партії пролетаріату виділенням робітників і трудящих кожної нації в «окрему національну організацію» (Ленін В. І. Твори, т. 35, с. 100) і тим самим руйнували єдність боротьби пролетарських орг-цій за соціальне й нац. визволення. Викриваючи укр. бурж. націоналістів, В. І. Ленін відзначав, що вони «з шкiри спуться, намагаючись відхилити українських с.-д. робітників від великоруських» (Твори, т. 20, с. 455).

Високо несучи світоч марксистсько-ленінського вчення, КПРС виховує свої кадри в дусі бережливого і творчого ставлення до нього, в дусі непримиренної, активної боротьби проти будь-яких проявів ворожих поглядів і впливів. В цьому вона вбачає неодмінну умову Є. п., свого організуючого й надихаючого впливу на маси. Ідея та організаційна єдність і вірність марксистові-ленінським становлять основу, на якій зростає й міцніє партія, вони роблять її монолітною, непереможною.

Саме тому опортуністи й ревізіоністи в боротьбі проти партії та партійності завжди прагнули і прагнуть порушити її єдність. В боротьбі з опортунізмом та його найнебезпечнішою різновидністю — *троцькізмом* — складалася єдність більшовицької партії, вихувався її революц.-класовий підхід до питань суспільного розвитку, вона виросла в могутню організуючу й надихаючу силу, що об'єднала робітн. клас і всіх трудящих у політ. армію, повалила бурж.-поміщицький лад, встановила в жовтні 1917 в країні диктатуру пролетаріату, почала першу в світовій історії гігантську, безприкладно сміливу справу революц. оновлення суспільства

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли партія вела боротьбу за завоювання мирної передишки для зміцнення Рад. влади, троцькісти й «ліві комуністи» намагалися зірвати *Брестський мир 1918*. Виступаючи проти Брестського миру, вони виходили з троцькіської теорії заперечення можливості перемоги соціалізму в одній країні, підштовхування війнової виірван-

ня в Європі революції, яку вони вважали вирішальною умовою перемоги соціалістич. революції в країні. «Ліві комуністи» на Україні закликали і після підписання Брестського миру вести «революційну війну». Більшовцькі орг-ції, передові робітники України рішуче відкинули ці заклики «лівих» і були надійною опорою ленінського ЦК у боротьбі за використання мирних умов для зміцнення Республіки Рад. В. І. Ленін дав високу оцінку інтернаціоналістській позиції комуністів і передових робітників України, які пішли на величезну нац. жертву, розуміючи, що «українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами» (Твори, т. 28, с. 101).

Напружену боротьбу проти троцькізму та ін. антипарт. угруповань розгорнула КП(б)У, яка, зберігаючи Є. п., дала відсіч троцькістам Г. Пятакову, Т. Харечку та ін., «робітн. опозиції» та націонал-ухильникам, зберегла і зміцнила єдність своїх рядів, була непохитним оплотом ленінського ЦК партії. Викриваючи небезпеку троцькістських вимог ослаблення керівної ролі партії й диктатури пролетаріату в госп. будівництві, В. І. Ленін вказував, що їхні дії ведуть до розколу партії, до підриву диктатури пролетаріату. *Десятий з'їзд РКП(б)* підкреслив, що в умовах переважання дрібнобурж. стихій в країні і хитань у настроях дрібнобурж. маси найменше ослаблення Є. п. веде до реставрації капіталізму, що фракційність всередині партії призводить до ослаблення керівництва партії, до посилення спроб ворогів використати внутріпарт. боротьбу в контрреволюц. цілях. З'їзд вимагав негайно розпустити всі без винятку антипарт. угруповання і зобов'язав парт. орг-ції найсуворіше стежити за недопущенням фракційних виступів. «Невиконання цієї постанови з'їзду, — вказувалося в резолюції, — повинно вестися за собою безумовно і негайно виключення з партії» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954, с. 496). З'їзд уповноважив Центральний Комітет застосувати в разі відродження фракційності й порушення дисципліни всі заходи парт. впливу аж до виключення з партії, щодо членів ЦК — переведення їх у кандидати і, як крайній захід, виключення з партії.

Але троцькісти та ін. антипарт. угруповання продовжували фракційну боротьбу проти Є. п. Тому *Тринадцята конференція РКП(б)* відзначила, що в особі опозиції партія має перед собою «не тільки спробу ревізії більшовізму, не тільки прямий відхід від ленінізму, але і явно виражений дрібнобурж. ухил» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, с. 731).

Троцькісти, «нова опозиція» та ін. угруповання замість того, щоб підкоритися волі партії, стали на шлях створення на троцькістській платформі об'єднаних блоків для боротьби проти Є. п., проти взятого *Чотирнадцятим з'їздом ВКП(б)* курсу на будівництво соціалізму в СРСР. Піддаючи ревізії вчення В. І. Леніна про партію, вони вимагали свободи фракцій і угруповань.

Перекручуючи суть внутріпарт. демократії, вони намагалися використати її у фракційних цілях для ослаблення і розвалу парт. дисципліни. Фальсифікуючи лозунг партії про боротьбу з бюрократизмом у держ. апараті, троцькісти та ін. антипарт. угруповання виступали з лозунгом «ломки партапарату», тобто керівних органів партії, створювали загрозу розкладу партії.

П'ятнадцята конференція ВКП(б) рішуче засудила троцькізм, «як соціал-демократичний ухил в нашій партії в основному

питанні про характер і перспективи нашої революції» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2. К., 1954, с. 310). Слідом за цим XV з'їзд ВКП(б) схвалив рішення ЦК про виключення Троцького й Зінов'єва з партії, а також виключив з партії активних діячів троцькістської опозиції і членів антипарт. групи Сапронова.

Десятий з'їзд КП(б) України, робота якого проходила під знаком зміцнення Є. п., засудив троцькістсько-зінов'євський блок, його платформу і одностайно схвалив політ. лінію і практичну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Партія вела також рішучу боротьбу проти правих опортуністів, які виступили проти історично зумовлених високих темпів соціалістич. *індустріалізації* країни, проти взятого партією курсу на *колективізацію сільського господарства* і ліквідацію куркульства як класу. Партія викривала шкідливість поглядів правих і засудила їх як несумісні з ленінською генеральною лінією.

Ведучи боротьбу з «лівими» і правим ухилами, партія виступала як живе уособлення ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства, вона концентрувала увагу своїх кадрів на боротьбі з ухилами в нац. питанні як з такими, що корінним чином суперечать ленінській Є. п. Шлях, проведений ленінською партією комуністів, і набутий нею досвід наочно свідчать, що протягом усієї своєї історії вона перемагала й перемагає завдяки вірності ленінізмові. Не раз у принциповій боротьбі за торжество ленінізму, за побудову соціалізму вона викривала й відкидала без хитань погляди антиленінських угруповань і ще тісніше згуртовувала свої ряди, демонструючи непохитну ідейну та організаційну єдність, непохитну вірність марксизмові-ленінізмові. «Вирішальною умовою сили партії Ленін і більшовики вважали монолітну згуртованість її лав, недопустимість дій, спрямованих на підрив її єдності, ослаблення залізної дисципліни», — відзначають Тези ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 10).

Істор. досвід КПРС наочно довів, що без боротьби проти агентури буржуазії в партії і робітн. класі, без єдності робітн. класу і його партії, без вірності марксизмові-ленінізмові, прапорів пролетарського інтернаціоналізму перемога соціалізму неможлива. Про це свідчать і історія будівництва соціалізму в ін. соціалістич. країнах.

Благодушність до класового ворога, що спекулює на лозунгах «свободи», «демократії», примиренство до порушників Є. п. дорого коштує трудящим. Ленінські вказівки про необхідність неослабної боротьби за Є. п. мають величезне міжнар. значення, зберігають свою актуальність.

Літ. див. до ст. Комуністична партія Радянського Союзу. О. А. Бородін (Київ).

ЄЗУТИ — члени найреакційнішого католицького чернечого ордену, створеного для захисту інтересів папства і боротьби з реформацією. Заснований 1534 у Парижі іспанцем Ігнатієм Лойолою і затверджений 1540 папою Павлом III під назвою «Товариство Ісуса». Побудований на основі суворої дисципліни, сліпої покори його членів керівникам ордену («генералам»), що обираються довічно, і папі. Згідно з настановами ордену «для збільшення слави божої» Є. допускають всі засоби — вбивство, інтриги, обман, провокації. Брали участь у діяльності інквізиції, були натхненниками і організаторами боротьби з нар. антифеодалами. Протягом 16—18 ст. проникли в ряд кра-

ін світу, в т. ч. і в Росію. Є. всіляко підтримували криваву колонізаторську політику польс. феодалів на Україні. Їм належить ідея про унію православної церкви з католицькою як засобу покатоличення укр. та білорус. народів (див. *Брестська церковна унія 1596*). Є. брали найактивнішу участь у насильному насадженні уніатства на Україні, зокрема на загарбаних польс. феодалами укр. землях створювали єзуїтські школи. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 Є. намагалися шляхом шпигунства, підкупу і зради зберегти на Україні панування польс. феодалів. Трудящі маси укр. народу глибоко ненавиділи Є., справедливо вбачаючи в них носіїв релігійного, нац. і соціального гніту.

В 1773 орден формально був заборонений, а 1814 офіц. відновлений папством. З Росії Є. виганяли двічі — 1719 і 1820. На укр. землях, що були під владою Австро-Угорщини, Є. свою діяльність продовжували ще й на поч. 20 ст. Орден Є. — оплот найреакційніших кіл імперіалізму, один з найвпливовіших у США, Іспанії, Франції; гол. своє завдання вбачає у боротьбі проти комунізму.

Лит.: Самарин К. Ф. Иезуиты и их отношение к России. М., 1870; Тонди А. Иезуиты. М., 1955; Михневич Д. Е. Очерки из истории католической реакции (Иезуиты). М., 1955; Похилевич Д. Л. Згубна роль церковної унії в історії українського народу. К., 1958; Зоряний В. Єзуїти. «Людина і світ», 1965, № 9; Правда про унію. Львів, 1968.

Д. П. Кирик (Київ).

ЕЛЕЦЬКИЙ УСПЕНСЬКИЙ МОНАСТІР у Чернігові — православний монастир, заснований в 60-х рр. 11 ст. черніг. князем Святославом Ярославичем як духовна підпора князівської влади. Одержуючи від князів значні зем. володіння і привілеї, Є. У. м. провадив велике будівництво культових і фортечних споруд (останні були складовою частиною захисних укріплень Чернігова). В 1159 князь *Андрій Боголюбський* його підпорядкував Києво-Печерському монастиреві. В 1239 Є. У. м. зруйнували монголо-татари (1445—99 відбудовано). В 1-й пол. 17 ст. монастир був одним з осередків антиуніатської боротьби на Україні. З 1657 монастир очолював Л. *Баранович*, 1669—88 — І. *Галатовський*, за яких монастирська бібліотека перетворилася на одну з великих книгозбирань на Україні. З архіт. споруд монастиря найціннішою є Успенський собор (збудований в серед. 12 ст., реставрований 1952—53). За Рад. влади архітект. ансамбль Є. У. м. перетворено на музей-заповідник.

ЕЛЕЦЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ 1906 — збройний виступ солдатів 33-го Єлецького піхотного полку в Полтаві під час революції 1905—07. Виступ підготувала Полт. військ. с.-д. орг-ція. Ввечері 28.V (10.VI) 1906 солдати, озброєнішші гвинтівками, звільнили з гауптвахти 10 своїх товаришів, заарештованих за революц. пропаганду, і організували мітинг. З червоними прапорами полк пройшов вулицями міста і вирушив до 34-го Севського піхотного полку, щоб спільно з ним виступити проти самодержавства. Солдати вимагали поліпшення їхнього правового й матеріального становища. Командування Київ. військ. округу надіслало для придушення виступу війська. До слідства було притягнуто всіх солдатів полку. Засуджено 26 чол. 15 (28).VII у Полтаві повстали 1-й батальйон 34-го Севського піхотного полку і 9-а арт. бригада (див. *Севського полку повстання 1906*).

Лит.: Революція 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 2. К., 1955; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

ЕЛИЗАВЕТА ПЕТРІВНА [29.XII 1709 — 5.I 1762 (25.XII 1761 с. ст.)] — російська імператриця [1741—62], дочка Петра I і Катерини I. Захопила престол в результаті дворцового перевороту. Відновила систему держ. управління, що її запровадив Петро I (сенат, міські магістрати, колегії, прокуратура), уряд Є. П. проводив політику зміцнення і розширення станових привілеїв дворянства. Дворянству було роздано багато маєностей і кріпаків, надано виключне право володіти землею й кріпаками (1746), дозволено продавати кріпаків (1747), засилати їх до Сибіру (1760). В інтересах розвитку торгівлі скасовано внутр. мито (1754), створено купецький банк, що сприяло економіч. розвитку Рос. д-ви. Є. П. взяла шлюб з співакмом придворної капели укр. козаком О. Г. *Розумовським* (1744), якому надала графський титул. На прохання укр. старшини Є. П. відновила гетьманство, і за її вказівкою на *Глухівській раді 1750* гетьманом було обрано К. Г. *Розумовського* (брата О. Г. Розумовського). За Є. П. керівництво держ. управлінням фактично здійснювали П. І. Шувалов, О. П. Бестужев-Рюмін, М. І. Воронцов. За царювання Є. П. жорстоко придушувалися нац.-визвольні (Башкирія і Урал) та сел. рухи. В Семилітній війні 1756—63 рос. армія добилася значних успіхів.

Лит.: История СССР. Первая серия, т. 3. М., 1967; Історія Української РСР, т. 4. К., 1967.

ЕЛИЗАВЕТА ЯРОСЛАВНА (р. н. невід. — п. 1076) — дочка великого князя київського *Ярослава Мудрого*. В 1044 її видали заміж за *Гаральда Суворого*, який згодом став королем Норвегії (1046—66). Шлюб Є. Я. зміцнив політ. зв'язки Київ. Русі з Норвегією. Після загибелі Гаральда під час походу до Англії Є. Я. 1067 вийшла заміж за короля Данії Свена Естрівеня.

ЕЛИСАВЕТГРАД — кол. назва *Кіровограда*. **ЕЛИСАВЕТГРАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (6)** — створена у вересні 1917. Після перемоги Лютн. бурж.-демократич. революції більшовики Елисаветграда деякий час перебували у складі об'єднаної с.-д. орг-ції, до якої входили й меншовики. 17 (30).IX 1917 на орг. зборах елисаветтр. більшовиків утворено самостійну орг-цію і обрано міський к-т РСДРП (6) у складі Т. М. *Гуляницького*, К. А. Скульського та ін. Це сприяло успішному завершенню боротьби більшовиків проти угодівців за трудящі маси, за розв'язання завдань соціалістич. революції. В кінці 1917 — на поч. 1918 були створені більшовицькі осередки в містах Знамянці, Бобринці, селах Глодосах, Дмитрівці та ін. Під керівництвом Є. о. відбулося *Елисаветградське січневе збройне повстання 1918*, внаслідок якого 29.I (11.II) в місті встановлено Рад. владу. Див. *Кіровоградська область*. О. М. Цигульська (Кіровоград).

ЕЛИСАВЕТГРАДСЬКА РАДА РОБІТНИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена 26.IV 1917 внаслідок злиття Ради робітн. депутатів (утворена 7.III 1917) і Ради солдат. депутатів (утв. в березні 1917). За своїм складом спочатку була есеро-меншовицькою. Проте під тиском революц. мас, завдяки активній діяльності більшовицької фракції, яка викривала антинар. політику Тимчасового уряду, зрадництво меншовиків, есерів, бурж. націоналістів, угодівське керівництво Ради було змуслено вжити ряд заходів для захисту інтересів трудящих (запровадження 8-годинного робочого дня, створення робітн. міліції, боротьба проти спекуляції тощо). З червня 1917 Є. Р. п. і с. д. діяла в контакт з шойно утвореною Елисаветтр. повітовою Радою сел. депутатів. Більшовизація Ради сприяла створення у вересні 1917 Елисаветтр. більшовицької орг-ції. Під

впливом більшовиків у листопаді 1917 Єлисаветгр. Рада відмовилася визнати владу бурж.-націоналістич. *Центральної ради*. З грудня 1917 керівництво Радою перейшло до більшовиків. 18.I 1918 більшовицький виконком проголосив себе військ.-революц. к-том, який очолив *Єлисаветградське січневе збройне повстання 1918*. Після перемоги повстання (29.I 1918) Єлисаветгр. Рада повністю зосередила владу в своїх руках і протягом короткого часу (до австро-нім. окупації в березні 1918) здійснила перші соціалістич. перетворення на Єлисаветградщині.

О. М. Цигульська (Кіровоград). **ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКЕ СІЧНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918** — повстання трудящих Єлисаветграда (тепер м. Кіровоград) проти контрреволюц. *Центральної ради*. Почалося 26.I (8.II) під керівництвом більшовицького ревкому, утвореного 18 (31).I. Бойовими діями повстанців керував міський штаб Червоної гвардії, обраний на заг. зборах Єлисаветгр. більшовицької орг-ції. До його складу ввійшли більшовики Т. М. *Гуляницький*, К. І. Крадожон, С. Волков, М. Чернишов та ін. 28.I (10.II) до міста прибув 657-й Прутський полк, що приєднався до повстанців. Червоногвардійці і революц. солдати захопили ряд стратегічних пунктів — вокзал, пошту, телеграф, телефон, банк — і вночі проти 29.I (11.II) оволоділи останнім оплотом контрреволюц. сил — юнкерським училищем. В Єлисаветграді було встановлено Рад. владу.

П. О. Боковикова (Кіровоград). **ЄЛИСАВЕТІНСКА ПРОВІНЦІЯ** — адм.-тер. одиниця, утворена 1764 замість *Нової Сербії* у складі Новоросійської губернії. Є. п. займала територію на правому березі Дніпра; адм. центр — фортеця св. Єлисавети (з 1775 — місто Єлисаветград, тепер — Кіровоград). Населення Є. п. складалося гол. чин. з укр. козаків і селян, рос. селян і частково з сербів, угорців, що емігрували з Австрії на Україну, подунайських переселенців, а також військ. поселенців і військових, які несли постійну службу у трьох гусарських та Єлисаветгр. пікінерському полках. У 1777 Є. п. дістала назву «Єлисаветградська провінція». Ліквідована 1782. *Лит.* див. до ст. *Бахмутська провінція*.

ЄЛИСЄЄВ Олексій Станіславович (н. 13.VII 1934) — льотчик-космонавт СРСР (1969), інженер-капітан, двічі Герой Рад. Союзу (січень, жовтень 1969). Член КПРС з 1967. Н. у м. Жіздрі (тепер Калуз. обл.) в сім'ї науковця. В 1957 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. Кандидат тех. наук (1967). З 1966 почав підготовку в загоні космонавтів. 15.I 1969 як борт-інженер стартував на косміч. кораблі «Союз-5» разом з Б. В. *Волиновим* і Є. В. *Хруновим*. 16.I здійснено ручне стикування з косміч. кораблем «Союз-4», пілотованим В. О. *Шаталовим*. На 35-му витку Є. та Є. В. *Хрунов* вийшли в косміч. простір, де були бл. години, підтримуючи між собою постійний зв'язок. Уперше в світі на орбіті штучного супутника Землі вони здійснили перехід з одного космічного корабля в другий. «Союз-4» 17.I приземлився в заданому районі. 13—18.X 1969 здійснив другий політ як борт-інженер косміч. корабля «Союз-8».

ЄЛІЗАРОВ Марко Тимофійович (з.IV 1863 — 10.III 1919) — професіональний революціонер, рад. держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1893. Н. в с. Бестужевці (тепер Куйб. обл.) в селянській сім'ї. В 1886 закінчив фізико-матем. факультет Петерб. ун-ту. Був одружений з сестрою В. І. *Леніна* А. І. *Єлізаровою-Ульяновою*. З 1893 за революц. діяльність був під постійним наглядом поліції. Вів парт. роботу в Петербурзі, Москві і Поволжі. В 1905 — член Оргбюро 1-го Всерос. з'їзду

О. С. Єлисеєв. А. І. Єлізарова-Ульянова.

залізнич. службовців у Петербурзі, керівник Вузлового залізнич. страйкового к-ту. В 1906 — член Самарського к-ту РСДРП. У 1909—17 брав участь у роботі Саратовської парт. орг-ції і встановленні Рад. влади в Саратові. В 1898, 1903—04 та 1915 приїжджав на Україну (Алупка, Київ, Севастополь). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 — нарком шляхів, з 23.III 1918 — гол. комісар у справах страхування, з 22.I 1919 — член колегії Наркомату торгівлі і пром-сті РРФСР. *Лит.*: *Ленін* В. І. *Твори*. Вид. 4, т. 37 [Листи до М. Т. *Єлізарова*].

ЄЛІЗАРОВА-УЛЬЯНОВА Анна Іллінічна (25.VIII 1864 — 19.X 1935) — професіональна революціонерка, діячка Комуністич. партії; сестра і соратник В. І. *Леніна*. Член Комуністич. партії з 1898. Н. у Нижньому Новгороді (тепер м. Горький) в сім'ї І. М. *Ульянова*. В 1880 закінчила Симбірську гімназію. В 1883 переїхала до Петербурга, вчилася на Бестужевських вищих жіночих курсах. У 1887 заарештована у справі про замах О. І. *Ульянова* на царя і вислана до Казанської губ. під нагляд поліції. Брала участь в діяльності *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, 1898 — член Моск. к-ту РСДРП. Виконувала доручення В. І. *Леніна*, що перебував на засланні, організувала видання його праць. Була агентом «*Іскри*». В 1903—04 провела революц. діяльність у Києві, працювала в складі рос. частини ЦК РСДРП, через Є.-У. В. І. *Ленін* підтримував зв'язки з місцевими к-тами РСДРП на Україні. В січні — червні 1904 ув'язнена в *Лук'янівській тюрмі*. Після звільнення вела парт. роботу в Петербурзі, співробітничала в газ. «*Правда*» і журн. «*Просвещение*», редагувала журн. «*Работница*». В 1909, 1911, 1913 знову приїздила на Україну (Алупка, Феодосія, Бердянськ), подавала діючу допомогу місцевим парт. орг-ціям. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працювала в Наркомсоцзабезі і Наркомосвіті РРФСР. Була секретарем і членом редакції журн. «*Пролетарская революция*», одним із засновників Іспарту та Ін-ту В. І. *Леніна*. Автор праць про В. І. *Леніна*.

Тв.: *Воспоминания об Александре Ильиче Ульянове*. М.—Л., 1930; *Детские и школьные годы Ильича*. М., 1968; *Воспоминания об Ильиче*. М., 1969; *У к р. п е р е к л. — Спогади про Ілліча*. К., 1935; *Дитячі та шкільні роки Ілліча*. К., 1959.

Лит.: *Ремезовський* Й. Д. *Ульянови на Україні (1902—1921)*. К., 1960; *Посвянский* П. *Анна Ильинична Ульянова-Елизарова*. В кн.: *Славные большевички*. М., 1958.

ЄЛІН Яків Леонітович (парт. псевд.— Е л і н Ж а к; 1888 — 2.III 1919) — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1905. Н. у Києві в сім'ї ремісника, робітник. В 1907 був за-

арештований за революц. діяльність. У 1908 емігрував до Франції, входив до паризької більшовицької групи. В 1917 повернувся до Росії, брав участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді. Потім переїхав в Одесу, працював на з-ді «Анатра», брав участь у Січневому збройному повстанні 1918. В 1918 — голова ЧК прикордонної смуги в районі Львова. В листопаді 1918 направлений ЦК РКП (б) в Одесу, де в складі «Іноземної колегії» при *Одеському обласному комітеті КП (б) У* вів агітаційну революц. роботу серед іноземних солдатів. Страчений інтервентами разом з іншими членами «Іноземної колегії».

Лит.: Балкун І. Інтервенція в Одессе (1918—1919 гг.). «Пролетарская революция», 1923, № 6—7; Бельфор Д. Яків Єлін («Жак»). В кн.: Борці за Жовтень, в. 3. Одеса, 1957 [бібліогр. с. 91].

СНАКІЄВЕ — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР. Розташоване на р. Булавіні (бас. Міусу). Залізнич. станція, 95,2 тис. ж. (1969). Засн. 1883 в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. У 1895—97 в Є. збудовано металург. з-д. Входило до складу Бахмутського пов. Катериносл. губ. В жовтні 1905 в Є. було створено Раду робітн. депутатів. Бойова дружина робітників Є. брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. У квітні — травні 1914 в Є. відбувся 10-тисячний страйк робітників. У листопаді 1917 робітнича рада металург. з-ду запровадила на з-ді робітн. контроль. Тоді ж в Є. встановлено Радянську владу. З квітня по листопад 1918 Є. окупували австро-нім. війська. Влітку 1919 Є. захопили денікінці. Наприкінці 1919 його визволила Червона Армія. В роки громадян. війни та іноз. інтервенції робітники Є. вели збройну боротьбу проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців та ін. контрреволюц. банд. З 1919 Є. — у складі Донец. губ. В 1925—32 — райцентр Донец. округу. З 1925 Є. — місто. З 1932 — у складі Донец. (1938—61 — Сталінської) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Є. I.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в районі Є. діяла підпільна парт. орг-ція. 4.IX 1943 місто визволили рад. війська. В Є. працюють висококомеханізовані кам.-вуг. шахти, *Снакієвський металургійний завод*, коксохім., цементний, авторемонтний, збірному залізобетону; домобудівний, м'ясний, хлібний комбінати тощо. Технікуми: гірничий, металург.; уч-ща: технічна, 2 гірничопром., 3 буд.; 73 загальноосв. і 1 муз. школи. В місті є пам'ятники на братських могилах дружинників, які загинули 1905, учасників громадян. і Великої Вітчизн. воен. Встановлено пам'ятник одному з керівників Горлівського збройного повстання 1905 Г. Ф. Ткаченко-Петренко. В Є. в різний час жили і працювали відомі металурги М. К. Курако, І. П. Бардін, рад. парт. і держ. діяч М. О. Вознесенський, знатний шахтар М. О. Ізотов.

СНАКІЄВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД — велике підприємство чорної металургії УРСР. Розташований в Снакієвому Донец. обл. Збудований Рос.-Бельгійським металург. т-вом 1895—97; до 1921 називався Петровським з-дом. У 1900 тут створено орг-цію РСДРП, під керівництвом якої багато робітників з-ду брало участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*, відбувся великий страйк 1912 та ін. революц. виступи. В 1917 на з-ді було сформовано червоногвардійський загін, який боровся за встановлення Рад. влади на Україні. На з-ді працювали відомі металурги І. П. Бардін і М. К. Курако. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано і розширено. В 1940 з-д випускав продукції майже в 3 рази більше, ніж 1913. Під час нім.-фашист. оку-

пації підприємство зазнало великих руйнувань. Відбудовні роботи розпочалися восени 1943, і уже в грудні було введено в експлуатацію першу доменну піч. Поряд з відбудовою провадилася широка механізація трудовіткіх робіт, автоматизація виробничих процесів. Збудовано нові доменні печі, агломераційну фабрику, розливну машину, повністю переобладнано 2 прокатні стани, модернізовано мартенівські печі, на всіх прокатних станах збудовано нагрівальні печі. На з-ді освоєно нову технологію бесемєрвання сталі, за що працівники з-ду Н. І. Гончаренко, У. Я. Биковський, Ф. Г. Костенко, К. Я. Козлов удостоєні Держ. премії СРСР. У 1964 вперше в світовій практиці здійснено охолодження азотом стовпа шихти доменної печі № 1. З-д освоїв виготовлення офлюсованого агломерату, нових марок сталі, економіч. профілів прокату тощо. Рівень механізації і автоматизації виробничих процесів становить 87,3%. На заводі працює багато передовиків, новаторів виробництва. Серед них — Герої Соціалістич. Праці горновий доменної печі М. Г. Покутний, сталевар В. І. Осауленко, вальцювальник В. І. Небукін. В 1966 Є. м. з. нагороджено орденком Трудового Червоного Прапора.

СНУКІДЗЕ Амель Сафроневич (19.V 1877 — 30.X 1937) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в с. Цхалісі (тепер Груз. РСР) в сел. сім'ї. Середню тех. освіту здобув у Тифлісі. В 1897—1900 брав участь в організації в Баку робітн. гуртків, був одним із засновників бакинської с.-д. орг-ції. Не раз його заарештовували. В 1901, 1910 — член Бакинського к-ту РСДРП. У 1912—14 вів парт. роботу в Закавказзі, Ростові-на-Дону, Москві, Петербурзі, співробітничав у газ. «Правда». Учасник Лютн. революції 1917 в Петрограді. З червня 1917 — член виконкому Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів. Брав активну участь у Жовтн. збройному повстанні. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції до осені 1918 — зав. військ. відділом ВЦВК. У 1918—23 — член Президії і секретар ВЦВК. В 1922—35 — секретар ЦВК СРСР. На XIII—XVI з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦКК, на XVII з'їзді ВКП(б) — членом ЦК ВКП(б).

«ЕПАРХІАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» — офіційні періодичні видання єпархій (церк.-адм. округів, що існували в Росії в межах губерній) у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. На Україні «Е. в.» виходили 1860—1918 в усіх єпархіяx. В офіц. частині «Е. в.» друкували укази Синоду, постанови єпархіяльних управлінь тощо; в неофіційній — церк.-істор., істор., етнографіч., статистичні, краєзнавчі, біографічні матеріали. «Е. в.», загалом, виступали проти демократич. революц. руху, підтримували чорносотенні кола духовництва.

Т. Д. Сусло (Київ)

ЄПІШЕВ Олексій Олексійович (н. 19.V 1908) — рад. парт., держ. і військ. діяч, генерал армії. Член КПРС з 1929. Н. в Астрахані в робітн. сім'ї. Закінчив Військ. академію моторизації і механізації Червоної Армії (1938). В 1940—43 — перший секретар Харків. обкому і міськкому КП(б) У, заступник наркома середнього машинобудування. В 1943—46 — член Військ. ради армії. В 1946—51 — секретар ЦК КП України, перший секретар Одес. обкому партії. В 1951—53 — заст. міністра держ. безпеки СРСР. У 1953—55 — перший секретар Одес. обкому партії. В 1955—62 — посол СРСР в Румунії і Югославії. З травня 1962 — нач. Гол. політ. управління Рад. Армії і ВМФ. На XIX, XX, XXII з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК, на XXIII з'їзді — членом ЦК КПРС. На XIV—XVI і XVIII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної

А. І. Єременко.

О. Я. Єфименко.

П. П. Єфименко.

В. С. Єфремов.

Ради СРСР 1, 3, 4, 6 і 7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. **ЄРЕМЕНКО** Андрій Іванович (н. 14.X 1892) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1918. Н. в с. Марківці (тепер с-ще м. т. Ворошиловгр. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової та громадян. воен. У 1918 організував партизан. загін на Луганщині, який згодом влився в Черв. Армію. В 1919—20 — на командних посадах у 1-й Кінній армії. Брав участь у розгромі військ Денікіна, панської Польщі, Врангеля і банд Махна. Після громадян. війни — на командній роботі в Рад. Армії. Після закінчення 1935 Військ. академії ім. М. В. Фрунзе Є. з січня 1936 командував 14-ю кав. д-зією, з 1939 — козачим корпусом, який брав участь 1939 у визволенні Зх. України і Зх. Білорусії. З 1940 — командуючий 1-ю Окремою Червонопрапорною Далекосхідною Армією. В роки Великої Вітчизн. війни командував 1941 Зх. і Брянським фронтами, 1942 — 4-ю ударною армією, Пд.-Сх., Сталінградським, 1943—Пд. і Калінін. фронтами, 1944 — Окремою Приморською армією, що визволила Крим, 2-м Прибалт., а з квітня 1945—4-м Укр. фронтами. Після війни Є. командував військами Прикарпат., Зх.-Сибірського і Пн.-Кавк. військ. округів. З 1958 — на керівній роботі в Міністерстві оборони СРСР. На ХХ, ХХІІ і ХХІІІ з'їздах КПРС обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань і Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Боевые эпизоды. Походы Первой конной армии. Ростов-на-Дону, 1957; На западном направлении. М., 1959; Против фальсификации истории второй мировой войны. М., 1960; Сталинград. Записки командующего фронтом. М., 1961; В начале войны. М., 1964; Годы воемездия. М., 1969.

ЄРЕСІ (від грец. *εἱρεσῆς* — релігійна секта) — реліг. течія, опозиційні або ворожі панівній церкві, різні відхилення від офіц. віровчення будь-якої релігії. Є. виникали в переломні моменти розвитку у всіх світових релігіях, у т. ч. і в *християнстві*, де перші Є. відомі з 2—3 ст. Є. звичайно були за собом вияву опозиційних настроїв певних соціальних кіл щодо існуючого суспільно-політ. ладу і офіц. церкви, яка його захищала. На Русі Є. відомі з часу запровадження християнства. Вже в статуті вел. князя кiev. *Всеволода II Ольговича* згадується про Є. як про злочин, що підлягає розгляду церк. суду. Найвідомішими Є. в Росії були стригольники (14 — перша пол. 15 ст.), новгородсько-московська Є., чи «жидовствуючі» (15 — поч. 16 ст.) та ересь М. Башкіна і Ф. Кого, що являли собою різновид соцініанства. Пізніше Є. в Росії злилися з розколом (ста-

ровірством). На Україні, де Є. також були реліг. формою протесту проти гніту феодалів, «жидовствуючі» представляв С. Ловань (16 ст.), що критикував Біблію з позицій раціоналізму, вчив, що світ не створений богом, що не має ні раю, ні пекла; послідовниками соцініанства були *Острозький Клирик*, Ю. Немирич, Я. Кішка. З виникненням капіталізму Є. втратили елементи соціального протесту, реліг. опозицією офіц. віровченню стали численні протестанські напрями, реліг. сектантство.

Лит.: Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Казаков а Н. А., Лурье Я. С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI века. М.—Л., 1955. В. К. Танчер (Київ).

ЄРЛИЧ (Jerlicz) Іоахим (19.V 1598 — п. після 1673) — польс. хроніст. Н. в родині укр. православного шляхтича на Волині. Був зв'язаний з великими польс. магнатами, які боролися проти посилення королів. влади. В період народно-визвольної війни 1648—54 виступав на стороні шляхет. Польщі. Брав участь у кривавих розправах шляхет. загонів над мирним укр. і білорус. населенням. У 1648, ховаючись від повстанців у Києво-Печерській лаврі, приступив до складання хроніки. В цій хроніці (охоплює період з 1620 до квітня 1673, вперше видана 1853 у Варшаві польс. мовою під назвою «Літопис або хроніка різних справ і подій») Є., сповнивши ненависті до повсталого укр. селянства, намагався вслякоч очорити антифеод. боротьбу укр. народу і фальсифікував історич. події. Проте, поряд з тенденційно ворожими твердженнями, Є. подає цікаві відомості про нар.-визвольну війну.

ЄРОМЛАЄВ Василь Антонович (1924 — 7.XII 1943) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. Н. у станції Псебай (тепер с-ще м. т. Лабинського р-ну Краснодар. кр.). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танка 12-ї гвард. танк. бригади 1-го Укр. фронту відзначився при визволенні Житомирщини. Поблизу с. Заньок (тепер Радомильського р-ну) з своїм екіпажем знищив 6 фашист. танків і, пішовши на таран з сьомим, загинув.

ЄРМОЩЕНКО Веніамін Йосипович (1889—1937) — учасник революц. руху на Україні. Н. в Орл. губ. в сім'ї учителя. Член Комуністич. партії з 1909. З 1907 працював на шахтах Донбасу. В 1912—14 — один з організаторів більшовицького Юзово-Макіївського к-ту РСДРП. Друкував статті в газ. «Правда» за підписом «Молодий шахтар». За революц. діяльність Є. у травні 1914 заарештовано і заслано до Астр. губ., звідки втік (1915). В 1915 Є. — один з керівників Макіїв-

ського к-ту РСДРП; брав участь в організації *Горліасько-Шербиньського страйку 1916*. У червні 1916 його знову заарештовано і заслано до Астр. губ. В 1917 — член Самарського к-ту РСДРП (6). Делегат VI з'їзду РСДРП (6), 2-го Всерос. з'їзду Рад. Учасник Жовтн. збройного повстання у Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював на парт., рад. і госп. роботі в Пovolжі, на Україні (1920—25 — відповідальний секретар ВУЦВК), у Москві.

О. В. Грушко (Донецьк).

ЕРОФЕЇВ Іван Федорович (8.X 1882 — 27.XI 1953) — укр. рад. письменник, історик, етнограф, літературознавець, фольклорист. Н. в с. Андрушівці (тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї вчителя. В 1907 закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. Працював на кафедрі історії укр. культури та в Музеї Слобідської України в Харкові, викладав у вузах Харкова і Києва. Автор багатьох статей і наук. розвідок з історії, у т. ч. про сел. повстання на чолі з У. Кармалюком, з етнографії, історії театру, укр. фольклору та історії журналістики. Досліджував творчість Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, Г. С. Сковороди, П. А. Грабовського та ін., упорядкував зб. документів «Устим Кармалюк» (К., 1948). Брав участь у роботі ряду наук. т-в і комісій. Вів активну роботу в Укр. к-ті охорони пам'яток культури. Листувався з М. Горьким, який цікавився його працями про У. Кармалюка і збиранням матеріалів про О. Довбуша.

Тв.: Українські думи і їх редакції. «Записки Українського наук. т-ва в Києві», 1909—10, кн. 6—7; До питання про Кармалюка. «Червоний шлях», 1924, № 6, 8—9; До питання про старі українські міри, вагу та грошовий облік. В кн.: Роботи з метрології, ч. 2. Х., 1927; Олекса Довбуш. Історична повість. К., 1945.

Ф. К. Сарана (Київ).

ЄСЬКОВИЧ Михайло (рр. н. і см. невід.) — отаман загону канивських козаків. У 50-х рр. 16 ст. перебував на службі в укр. магната князя Д. І. Вишневецького. В березні 1556 очолений Є. козак. загін брав участь у поході рос. війська під керівництвом М. І. Ржевського проти крим. татар і в здобутті Очакова.

ЄФІМЕНКО Олександра Яківна (дівоче прізвище — Ставровська; 30.V 1848 — 18.XII 1918) — рос. і укр. історик та етнограф народницького, потім ліберально-бурж. напрямку. Н. в с. Варзузі (тепер Мурм. обл.) в сім'ї дрібного урядовця. З 1863 вчителювала в Холмогорах (тепер с. Мононосове), де одружилася з П. С. Єфименком. У 1877 переїхала до Чернігова, 1879 — до Харкова. Є. — активна діячка *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті*. З 1907 очолювала кафедру рос. історії й викладала історію України на Бєстужевських вищих жіночих курсах у Петербурзі. Є. — перша жінка в Росії, якій присвоєно вчений ступінь почесного доктора історії (Харків. ун-том, 1910). В 1917 переїхала до м. Вовчанська (тепер Харків. обл.). Загинула від рук пєтлурівців на хут. Либодчі поблизу с. Писарівки (тепер с. Верхня Писарівка Вовчанського р-ну Харків. обл.).

Є. — автор теорії сімейно-дольового походження общин, досліджень з істор. минулого укр. народу, історії правих установ, економіки й статистики. Написані на документ. джерелах, пройняті демократизмом, традиціями передової громад. думки 2-ї пол. 19 ст., праці Є. притягали антинаук. концепціям рос. великодержавної і укр. бурж.-націоналістич. історіографії. Ранні праці Є. з історії землеволодіння і суспільних відносин привернули до себе увагу К. Маркса і Ф. Енгельса. Згодом В. І. Ленін використав істор. дослідження Є. в полеміці з аграрного питання проти

Г. В. Плеханова. Питання про соціально-економічні відносини і суспільно-політ. устрій Лівобережної України 2-ї пол. 17—18 ст. Є. тлумачила в ліберально-бурж. дусі. Незважаючи на непослідовність і суперечливість суспільно-політ. світогляду Є., її кращі праці мали прогресивне значення і не втратили своєї наук. цінності досі. Портрет, с. 133.

Тв.: Южная Русь. Очерки, исследования и заметки, т. 1—2. СПб., 1905; История украинского народа, в. 1—2. СПб., 1906; Турбовская катастрофа. «Киевская старина», 1891, № 3.

Лит.: Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, кн. 4. М.—Л., 1929; Ленин В. И. Доповідь про Об'єднанний з'їзд РСДРП (Лист до петербурзьких робітників). Твори. Вид. 4, т. 10; Марков П. Г. А. Я. Єфименко — історик України. К., 1966 [бібліогр. с. 116—123]; Скакун О. Ф. Історичні погляди О. Я. Єфименко. «Український історичний журнал», 1967, № 1.

В. І. Астахов (Харків).

ЄФІМЕНКО Петро Петрович (н. 21.XI 1884 — 15.IV 1969) — укр. рад. археолог, академік АН УРСР (з 1945). Н. у Харкові в сім'ї О. Я. Єфименко та П. С. Єфименка. В 1912 закінчив природничий відділ фіз.-матем. ф-ту Петерб. ун-ту. Працював у музеях Москви, Ленінграда і Ленінгр. відділенні Ін-ту історії матеріальної культури (тепер Ін-т археології АН СРСР). У 1945—54 — директор Ін-ту археології АН УРСР. Є. — спеціаліст у галузі палеоліту, слов. археології та етнографії. Археол. дослідження розпочав 1900. Вперше подав періодизацію пам'яток палеоліту на тер. СРСР. Один з перших розробив нову методику дослідження палеолітич. поселень. Довів існування у пізньому палеоліті осілости, постійних жител, материнського роду тощо. Досліджував слов. пам'ятки на Подонні. Наук. праці присвячені гол. чин. вивченню найдавніших епох історії людства. Велике значення мають також його дослідження з історії та культури давніх слов'ян. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 133.

Тв.: Палеолитические местожительства СССР. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 2. М.—Л., 1941 [у співавт.]; Древнерусские поселения на Дону. М.—Л., 1948 [у співавт.]; Первобытное общество. К., 1953; Палеолитичні пам'ятки УРСР і сучасний стан їх вивчення. «Археологія», 1954, т. 9; Костенки 1. М.—Л., 1958.

Лит.: Єфименко Петро Петрович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Борисковський П. И., Григорьев Г. П. Список печатных трудов П. П. Єфименко. «Советская археология», 1964, № 4.

ЄФІМЕНКО Петро Савич (псевд.— П. Одинець; 1835 — 20.V 1908) — рос. і укр. етнограф ліберально-бурж. напрямку. Н. у Великому Токмаку (тепер м. Токмак Запорізьк. обл.). Вчився у Харків. і Моск. ун-тах. За участь у *Харківсько-Київському таємному товаристві* був на заслани (1860—70) в Перм., а потім в Арханг. губ. Разом з О. Я. Єфименко вивчав історію промислів, звичаєвого права, вірувань, статистики народів Півночі, а також побут населення Чернігівщини та Харківщини. Автор праць «Збірка малоросійських заклять» (М., 1874), «Кустарні, відхожі та деякі сільські промисли в Сумському повіті» (Х., 1882), «Матеріали для вивчення економічного становища селян Харківського повіту» (1884), «Рудні на Сіверщині» (К., 1888) тощо. Керував виданням «Харківського календаря» (1884—87), в якому багато уваги приділено краєзнавчо-етнографіч. та економіч. питанням. В 1906 під псевдонімом Петро Одинець опублікував статтю націоналістич. характеру «До питання про українське народництво», що містить нападки на марксизм.

Лит.: Виноградов Н. П. С. Єфименко. «Живая старина», 1908, в. 2; Ракумова А. П. Из истории

русской фольклористики. М.—Л., 1954 [бібліогр. с. 130—140].

О. С. Куніцький (Київ).

ЄФРЕМОВ Василь Сергійович (н. 14.I 1915) — рад. військ. льотчик, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (травень, серпень 1943). Член КПРС з 1943. Н. у м. Царицині (тепер Волгоград) у сім'ї вантажника. В Рад. Армії з 1934. У 1937 закінчив Сталінгр. школу військ. льотчиків. Брав участь у визволенні Зх. України (1939). Під час Великої Вітчизн. війни — командир ланки, ескадрильї 10-го гвард. бомбардувального авіаполку 6-ї бомбардувальної авіадивізії 8-ї повітр. армії. Відзначився в боях під Житомиром, Києвом, Сталінградом, при визволенні Донбасу і Криму. Особисто здійснив 340 бойових вильотів. У 1959 закінчив Військ.-повітряну академію і був на командних посадах у Рад. Армії. З 1960 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 133.

ЄФРЕМОВ Павло Миколайович (н. 16.VIII 1884) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1968). Член КПРС з 1918. Н. в м. Бобруйську (тепер Мог. обл.). У 1917 за-

кінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. В 1918—24 — на парт. та адм.-госп. роботі. В 1924—34 — викладач серед. навч. закладів, 1934—46 — військ. навч. закладів, з 1946 — вузів. З 1956 працює в Одес. гідрометеорологічному ін-ті. Досліджує питання історії СРСР та історії КПРС. Нагороджений двома орденами «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Столыпінська аграрна політика. М., 1941; Внешня політика Росії (1907—1914 гг.). М., 1961.

ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович (1876—1937) — один з верховодів українських буржуазних націоналістів. Н. на Черкащині. У 1917—19 — лідер *Української партії соціалістів-федералістів*, один з ватажків контрреволюційної *Центральної ради* і петлюрівської *Директорії*. В 1920 очолив підпільну націоналістичну організацію *Братство української державності*, 1926 — контрреволюційну «*Спільку визволення України*». Автор ряду публіцистичних праць, монографій з історії укр. л-ри та «*Історії українського письменства*» (К., 1911), написаних з бурж.-націоналістич. позицій.

ЖАБОКРІЧЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1861 — виступ селян містечка Жабокрича та сіл Ольгопільського, Брацлавського і Гайсинського повітів Поділ. губернії у зв'язку з проведенням *селянської реформи 1861*. Обурені грабницькою реформою, селяни 15.IX відмовилися виконувати панщину і розіслали своїх гінців по навколишніх селах, закликаючи населення їх на допомогу. Під впливом подій у Жабокричі відмовилися виконувати панщину селяни Тернівки, Зеленянки, Кирнасівки, Соколівки, Павлівки, Китайгорода, Попелюхи, Торканівки та ін. сіл Поділ. губ., в яких жило понад 40 тис. чол. В села, охоплені заворушеннями, було направлено війська, які жорстоко придушили заворушення.

Лит.: Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; Л е щ е н к о Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959.

М. Н. Лещенко (Київ).

ЖАБОТІНСЬКІ КУРГАНИ ТА ПОСЕЛЕННЯ — кургани і поселення ранньскіфського часу (7—6 ст. до н. е.) поблизу с. Жаботина Смілянського району Черк. обл. В курганах, розкопаних в кін. 19 — на поч. 20 ст., виявлено поховальні споруди з різноманітними дерев'яними конструкціями, переважно зрубаними. Тут знайдено зброю, кіньську зброю, посуд, прикраси, виконані у «звіриному стилі», які належать до визначних творів скіфського мистецтва. В курганах були поховані представники військ.-родової знаті. Поселення (пл. понад 40 га), можливо, було укріплене валами. Це — одна з раннях пам'яток скіфського часу у Подніпров'ї, досліджена 1951—58. При розкопках відкрито залишки наземних жител і землянок, культову споруду з рештками великого глиняного жертovníка, прикрашеного орнаментом у вигляді спіралей та меандра і розписом червоною фарбою. Знайдено багато ліпного посуду, прикрашеного геометрич. орнаментом, бронзовий клейаний кавказький посуд, металеві та кістяні предмети упряжі, що свідчать про давні зв'язки племен Серед. Подніпров'я з населенням Кавказу і Зх. Причорномор'я.

Лит.: Вязьмитина М. И. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской области. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1952, в. 1; Вязьмитина М. И., Покровська Є. Ф. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956. Є. В. Черненко (Київ).

ЖАВОРОНКОВ Семен Федорович (н. 23.IV 1899) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1944). Член КПРС з 1917. Н. в с. Сидоровській (тепер Ів. обл.) в сел. сім'ї. З вересня 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. Учасник громадян. війни. В 1926 закінчив Військ.-політ. академію і до 1931 був на військ.-політ. роботі. В 1931 закінчив курси удосконалення начальницького складу при Військ.-повітр. академії, 1933 — школу льотчиків, 1936 — Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. Командував рядом авіац. з'єднань, був ком. ВПС Тихоокеанського флоту.

З 1937 — нач. авіації, потім — ком. авіацією ВМС. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 керував бойовими діями мор. авіації флотів і флотилій. У 1946—48 — 1-й заст. нач. Цивільного повітр. флоту (ЦПФ). У 1949 закінчив Вищі академ. курси при Вищій військ. академії. В 1949—56 — нач., з 1957 — 1-й заст. нач. Гол. управління ЦПФ. З 1959 — у запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЖАДАНІВСЬКИЙ Борис Петрович (10.V 1885 — 27.IV 1918) — активний учасник революції 1905—07 і громадян. війни. Член Комуністич. партії з листопада 1917. Н. на Харківщині в сім'ї військового. Закінчив Микол. інженерне уч-ще в Петербурзі. В липні 1905, будучи підпоручиком 5-го понтонного батальйону 3-ї саперної бригади в Києві, встановив зв'язки з Київ. військ. орг-цією РСДРП. У листопаді 1905 очолював збройний виступ саперів (див. *Саперів повстання 1905* у Києві). Тяжко поранений Ж. переходив на агрономіч. ділячку ферми Київ. політех. ін-ту. Незабаром був заарештований. В 1906 Київ. військ.-окружний суд засудив Ж. до розстрілу, який замінили довічною каторгою. По дорозі на каторгу зробив невдалу спробу втекти. Каторгу відбував у Шліссельбурзькій фортеці, смолеській, орлов., херсон. тюрмах. Тяжко хворого на сухоти Ж. було звільнено в період Лютн. революції 1917. Після звільнення Ж. активно включився в революц. боротьбу, був заст. голови Ялтинської Ради робітн. депутатів і редактором газ. «Известия Совета рабочих депутатов» (Ялта). В квітні 1918 організував загін для боротьби проти австро-нім. окупантів і петлюрівців. Загинув в бою з ними.

Лит.: Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958; Литвак Ю. С. Борис Петрович Жаданівський. К., 1962.

ЖАДОВ Олексій Семенович (н. 17.III 1901) — рад. військ. діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1921. Н. в с. Нікольському (тепер Свердловського району Орл. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ж. з 1941 — командир повітряно-десантного корпусу, з вересня 1941 — нач. штабу 3-ї армії, з травня 1942 — командир 8-го кав. корпусу, з жовтня 1942 — ком. 66-ю армією (з квітня 1943 — 5-а гвардійська). Керована Ж. армія брала участь у Сталінгр. і Курській битвах, у визволенні тер. України, в т. ч. Полтави, Кременчука, Олександрії, Знам'янки, Кіровограда, Новоукраїнки та ін. міст, у Берлінській операції і визволенні Праги. Після війни Ж. — заст. головноком. сухопутними військами, нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, головноком. Центр. групи військ. З 1964 — на відповідальній роботі в Міністерстві оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 2 і 4-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЖАЛУВАНІ ГРАМОТИ — акти, якими великі або удільні князі, пізніше — рос. царі та імператори надавали або закріплювали нерухоме майно, економіч. і політ. привілеї за станами, окремими особами (гол. чином феодалами), монастирями, церквами. Ж. г. звільняли привілейовані володіння від податків («бездани», «тарханні»), суду («несудимі»), наїздів князівської адміністрації та ін. службових осіб («заповіді від їздоків»), мита; регулювали порядок і термін виклику населення до суду тощо. Відомі з 12 ст. Спочатку не мали усталеної форми. В 1618 особливим указом було встановлено зразок Ж. г. Писали їх на пергаменті, іноді — на дошках, лубі або бересті,

згодом — на папері. Ж. г. мали форму сувою, стовпця або зопшта. Кожну Ж. г. скріплювали восковою або срібною печаткою. В 16 ст. поширився запис тексту оригіналів Ж. г. на володіння маєтками до городських і земельних книг. У 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. багато Ж. г. на володіння маєтками, хуторами, млинами тощо рос. царі дали укр. козац. старшині, а також монастирям і церквам на Україні. Найвідомішими серед Ж. г. є «Жалувана грамота дворянству» і «Жалувана грамота містам», що їх видала Катерина II 21.IV (2.V) 1785. Ці Ж. г. визначили осн. права дворянства та різних груп міського населення. Зокрема, вони стверджували звільнення дворян від обов'язкової цивільної та військ. служби, встановлювали їхнє виключне право на володіння маєтками, їхню підсудність лише дворянським судам; чітко визначили станові групи в містах та їхнє правове становище, надавали найбільші пільги великим купцям і промисловцям, що сприяло розвитку рос. буржуазії. Ж. г. або їхні окремі частини були чинні до 1917. Ж. г. — важливе джерело для вивчення соціально-економіч. і політ. історії України. *Лит.: Ер о ш к и н Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1968 [бібл.огр. с. 352—365]; С а м о й л е н к о В. І. Маєткові акти XIV—XVII ст. В кн.: Историчні джерела та їх використання, в. 2. К., 1966.

З. С. *Хомутецька* (Київ).

ЖАНДАРМЕРІЯ (франц. *gens d'armes* — люди зброї) — в царській Росії особливий вид держ. поліції; орган політ. розшуку. В 1792 засн. жандармський полк, який виконував функції військ. поліції. З 1817 Ж. набула значення політ. поліції. Після повстання *декабристів* Ж. стала гол. знаряддям царизму в боротьбі проти демократич. і революц. руху. За положенням 1827 тер. Росії поділялася на 5 жандармських округів (з 1836 — на 8); округи — на відділи, які 1867 перетворено на губернські жандармські управління (на Україні — в усіх 9 губерніях та управління в Одесі). Ж. в Росії, в т. ч. на Україні, ліквідовано після Лютн. революції 1917. Документ. матеріали Ж. — джерело з історії революц. і визвольного руху на Україні. *Т. Б. Слюдишова* (Київ).

ЖАРКО Панас Михайлович (1889—1939) — держ. і парт. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в с. Забічницях (тепер Зінківського р-ну Полт. обл.). в райончій сім'ї. У 1907—17 — учасник революц. руху в Полтаві, вів парт. роботу на паровозоремонтному з-ді. Після Лютн. революції 1917 — член Полт. Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918 — член ЦВК Всерос. залізнич. спілки. В кінці 1918 за розпорядженням ЦК РКП(б) направлений для роботи на Україну. Ввійшов до складу Раднаркому УРСР, був наркомом шляхів. Під час боротьби проти *денікінців* — член Ради Робітн.-Сел. Оборони України. На II і III з'їздах КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК. Після громадян. війни — на керівній госп. роботі. *Л. О. Кирилов* (Київ).

ЖАТКОВИЧ Юрій (14.X 1855 — 2.III 1920) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в Ужгороді. Закінчив ужгородський богословський ін-т. Обіймав церковні посади в Береговому і Сваляві. У 80—90-х рр. 19 ст. опублікував ряд статей з церковної історії та етнографії Закарпаття. Написав «Етнографічну історію угорців» (уривки її опубліковано в «Етнографічному збірнику», Львів, 1896, та в журн. «Наука», Будапешт, 1899) і «Короткий нарис історії української літератури» (1900). Пізнавальний інтерес у працях Ж. становить фактичний матеріал з історії боротьби закарпат. українців проти католицизму.

ЖАШКІВ — місто Черк. обл. УРСР, центр Жашківського р-ну. Розташований у зх. частині об-

С. Ф. Жаворонков.

Б. П. Жаданівський.

ласті на автомагістралі Київ — Одеса. Залізнич. станція. 11,9 тис. ж. (1969). Час засн. невідомий. Поблизу Ж. відбулася *Охматівська битва 1655* між рос.-укр. військом і польсько-тат. загонами. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Ж. відійшов до Польщі. Після другого поділу Польщі (1793) у складі Правобережної України возз'єднаний з Росією. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Ж. був містечком Тарашанського пов. Київ. губ. Рад. владу в Ж. встановлено в листопаді 1917. З березня по листопад 1918 Ж. окупували австрій. війська. Влітку 1919 його захопили денікінці, яких війська Червоної Армії вигнали наприкінці грудня 1919. В 1923—25 Ж. — райцентр Київ. губ., 1925—30 — Черк. округу, 1932—54 — Київ., з 1954 — Черк. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Ж. 19.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 6.I 1944 рад. війська визволили с-ще. З 1956 Ж. — місто. В Ж. — цукр., сухого молока і масла, хлібний, цегельний з-ди; пром., побут. і харч. комбінати; міжколгоспна буд. орг-ція, млин, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 5 загальноосв. і 1 муз. школи.

ЖВАНЕЦЬКА ОБЛОГА 1653 — облога сел.-козац. військом, керованим Б. Хмельницьким, і загонами крим. хана *Іслама-Гірея III* польс.-шляхет. війська на чолі з королем *Яном II Казимиром* під м. Жванцем (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. 1653 почався загостренням відносин між шляхет. Польщею і Україною. Окремі польс.-шляхет. загони здійснили ряд нападів на Правобережну Україну. З них найбільшим був рейд С. *Чарнецького* на Брацлавщину. Але в березні 1653 І. *Богун* вщент розгромив під Монастирищем (тепер с-ще м. т. Черк. обл.) військом С. *Чарнецького*. Польс. магнати і шляхта знову почали готуватися до наступу на Україну. У вересні 1653 велике військо під командуванням Яна II Казимира вирушило в похід на Поділля. Однак під Жванцем сел.-козац. військо на чолі з Б. Хмельницьким і загонами *Іслама-Гірея III* з усіх боків оточили королівське військо. Понад два місяці тривала облога. В королівському таборі почався голод, спалахнули епідемії. Над польс.-шляхет. військом нависла реальна загроза неминучої поразки. Але *Іслам-Гірей III* віроломно припинив воєнні дії і уклав з Яном II Казимиром без участі Б. Хмельницького і козац. старшини сепаратне перемир'я. Хан і король домовилися скасувати *Білоцерківський договір 1651* і відновити чинність *Зборівського договору 1649*. Крім великої грошової винагороди за зраду, *Іслам-Гірей III* дістав від Яна II Казимира згоду брати яєр на Україні. Після припинення в грудні 1653 воєнних дій під Жванцем Б. Хмельницький і керів-

ники сел.-козац. війська прибули на *Переяславську раду 1654* і взяли участь у прийнятті істор. рішення про *возз'єднання України з Росією 1654*. *Лит.: Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. К., 1954; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., т. 10. СПб, 1878.

ЖДАНОВ Андрій Олександрович (26.II 1896 — 31.VIII 1948) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви. Член Комуністич. партії з 1915. Н. в Маріуполі (тепер м. Жданов Донец. обл.) в сім'ї службовця. В революц. русі з 1912. В 1916 — член Тверського к-ту РСДРП (б). Під час 1-ї світової війни вів революц. роботу серед солдатів. У 1917 — голова Шадрінського к-ту РСДРП (б), голова Шадрінської Ради солдат. депутатів. Після встановлення Рад. влади в Шадрінську (січень 1918) — комісар землеробства повітової Ради. В 1918—20 — на політ. роботі в Червоній Армії на Уралі і в Твері (тепер м. Калінін); був редактором газ. «Тверская правда». В 1920—22 — заст. відповідального секретаря Тверського губкомун РКП (б). В 1922—24 — голова Тверського губвиконкому. В 1924—34 — секретар Нижегородського губкомун, згодом — Горьковського крайкомун ВКП (б). З 1934 — секретар ЦК ВКП (б), Ленінгр. обкомун і міськомун партії. В роки Великої Вітчизн. війни — член Військ. ради Ленінгр. фронту, йому присвоєно військ. звання генерал-полковника. З 1944 працював у ЦК ВКП (б). На XIV і XV з'їздах ВКП (б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XVI—XVIII з'їздах ВКП (б) — членом ЦК, З 1935 — кандидат у члени Політбюро, з 1939 — член Політбюро ЦК ВКП (б). Обирався членом ВЦВК, ЦВК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЖДАНОВ (до 1948 — Маріуполь) — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР. Розташований біля впадіння р. Кальміусу в Азовське м. Морський порт. Залізнич. станція. 417 тис. ж. (1970, проти 63,9 тис. ж. 1926). Засн. 1779 на землях кол. заборіз. змішанка Домахи і назване за указом Катерини II Маріуполем (Маріанополем). Рос. уряд переселив сюди з Криму частину грец. населення і почав будівництво морського порту. З 1784 Маріуполь — повітове місто *Катеринославського намісництва*, з 1797 — Новорос., а з 1802 — Катеринослав. губ. Зростання Маріуполя як торговельно-пром. центру припадає на кін. 19 ст. В 1882 до міста було підведено з-цю, 1886—89 збудовано новий морський порт; 1896 дав першу продукцію трубопрокатний, 1899 — металург. з-ди. Тоді ж у місті почали розвиватися металооброб. і харч. пром-сть, підприємства буд. матеріалів. Тяжкі умови праці викликали 1898 хвилю робітн. страйків. Того ж року було створено с.-д. орг-цію, що називалася «Маріупольська секція Донського к-ту РСДРП». Робітники Маріуполя брали активну участь у революції 1905—07. У грудні 1905 тут виникла Рада робітн. депутатів, яка очолила страйковий рух робітників, зокрема залізничників. Робітники міста брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. У березні 1917 було обрано Раду робітн. депутатів. У січні 1918 в місті встановлено Рад. владу. (див. *Маріупольська Рада робітничих і солдатських депутатів*). З 20.IV по листопад 1918 його окупували австро-нім. загарбники. Трудящі Маріуполя піднялися на боротьбу проти окупантів (див. *Маріупольське збройне повстання 1918*). 6.XII 1918 місто захопили англо-франц. інтервенти, яких було вигнано 29.III 1919. У червні 1919 його зайняли денікінці, на поч. 1920 визволили рад. війська Пд. фронту. 29.IX 1920 місто захопили врангелівці, яких рад.

війська вигнали 5.X 1920. З 1919 Маріуполь у складі Донец. губ. (1925—30 — Маріупольського округу), з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінської) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни місто 8.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації тут діяли підпільні патріотич. групи. 10.IX 1943 визволений рад. військами. В місті 47 пром. підприємств. Головні з них: «*Азовсталь*», *Ждановський металургійний завод імені Ілліча*, з-д важкого маш.-буд., коксохім., судноремонтний, механічний портового устаткування, лікеро-горічаний, рибоконсервний з-ди тощо. В Ж. металург. ін-т, філіал Одес. ін-ту інженерів морського флоту, вечірній металург., індустріальний технікум; мед. уч-ще; 82 загальноосв. і 3 муз. школи. Краєзнавчий музей. В Ж. народилися А. О. Жданов (на його честь названо місто), рос. живописець-пейзажист А. І. Куїнджі. Пам'ятники А. О. Жданову, знатому сталеварові країни М. М. *Мазая*. *Лит.:* Клименко М. С., Терехов Е. А. Жданов. Путеводитель. Донецк, 1965; Селезнев В. К. Жданов. Путеводитель. Донецк, 1968. В. Ф. Бурносов (Донецьк).

ЖДАНОВИЧ Антон (рр. н. і см. невід.) — козак. полковник, учасник визвольної війни укр. народу 1648—54. Походив з дрібної укр. шляхти. До 1648 був сотником рестрогово Чигиринського полку. В 1649 призначений київ. полковником. Командував козац. загонами в походах на Польщу і Литву, очолював посольства до Туреччини (1650) і Польщі (1653). Після смерті Б. Хмельницького перейшов на бік гетьмана І. *Виговського*. *Лит.:* Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий, т. 3. СПб, 1870; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

ЖДАНОВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1920. В експозиціях і фондах налічується бл. 30 тис. експонатів. Музей має відділи: природи, історії дорадянського часу, історії радянського суспільства та художній. Експонати музею розповідають про природу краю, рибні багатства Азовського м., історію міста і його околиць, про розвиток м. Жданова (кол. Маріуполь) і Пн. Призов'я за роки Рад. влади як одного з найбільших центрів важкої пром-сті на Пд. Україні. Серед експонатів — оригінальні виробн. грец. рудолітниць (в кін. 18 ст. рос. уряд переселив у Маріуполь частину грец. населення Криму), пам'ятки половецької культури — *баби кам'яні*, матеріали неолітичного *Маріупольського могильника*. В б-ці музею зберігаються багато старовинних і окремі унікальні книги. Має філіал — меморіальний музей А. О. Жданова.

Лит.: Ждановський краєведческий музей. Путеводитель. Донецк, 1969. М. Т. Данилова (Жданов).

ЖДАНОВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ ІЛЛІЧА — підприємство чорної металургії УРСР. Розташований у Жданові (кол. Маріуполь) Донец. обл. Засн. 1897. Належав Нікополь-Маріупольському гірничому та металург. т-ву і називався з-дом «Нікополь». У 1898 тут створено с.-д. орг-цію. В 1899 у Маріуполі засн. металург. з-д «Провіданс». У 1919 ці з-ди було об'єднано і названо Маріупольським об'єднанням держ. металург. з-дів. Робітники підприємств вели активну революц. боротьбу. В 1905 робітники з-дів виступили ініціаторами могутньої демонстрації проти самодержавства, 1917 вони вели активну боротьбу за встановлення Рад. влади в Маріуполі. На з-ді «Провіданс» в різний час працювали відомі діячі більшовицької партії Г. І. Петровський, В. Я. Чубар. За роки Рад. влади з-д, що вприс на основі кол. Маріупольського об'єднання, докорінно реконструйовано й значно розширено. У 1924 підприємству присвоєно ім'я Ілліча. Поряд з відбудовою відбувалася докорінна реконструкція з-ду.

Вже 1926 стала до ладу перша доменна піч, відбудовано майже всі осн. і допоміжні цехи. В 1928 було перевершено рівень виробн. продукції 1913. За роки довоєнних п'ятирічок з-д реконструйовано. Введено в дію нову електростанцію, газогенераторну й кисневу станції та ін. На з-ді зародилося змінно-зустрічне і швидкісне сталеваріння, начинателем якого був М. М. *Мазай*. Під час нім.-фашист. окупації з-д повністю зруйновано. Відбудова його почалася відразу ж після визволення міста. За післявоєнні роки на підприємстві збудовано нові доменні, мартенівські і нагрівальні печі, введено в дію потужний кувальний прес, безперервний тонколистовий прокатний стан «1700» та ін. агрегати. Механізовано і автоматизовано ряд виробничих процесів. У 1958 на базі маш.-буд. цехів з-ду створено нове підприємство — Ждановський з-д важкого машинобудування. На з-ді здобули звання Героїв Соціалістич. Праці директор з-ду В. О. Куликов, сталевари М. С. *Гонда*, О. Л. Дерев'яно і Є. Т. Страхов, заст. нач. мартенівського цеху № 2 І. А. Луг. До 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції з-д нагороджено пам'ятним Червоним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради. У 1947 з-д нагороджено орденом Леніна.

Лит.: Грушевський Д. Н. Имени Ильича. Донецк, 1966.

ЖЕБЕЛЬОВ Сергій Олександрович (22.IX 1867 — 28.XII 1941) — рад. історик антич. суспільства, спеціаліст у галузі археології, епіграфіки і класичної філології, акад. АН СРСР (з 1927), засл. д. н. РРФСР. Н. в Петербурзі. В 1890 закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. З 1899 — приват-доцент, з 1904 — професор Петерб., згодом Ленінгр. ун-ту. Працював у Держ. академії історії матеріальної культури та Ін-ті історії матеріальної культури АН СРСР. Автор праць з історії Греції елліністич. та рим. періодів і Пн. Причорномор'я антич. часу, перекладів антич. письменників (Аристотель, Платон, Аппіан), праць з історії Стародав. мистецтва (Пантікапейські Ніобіди. СПб, 1901; Три архаїчні бронзи з Херсонської губернії. СПб, 1906). У праці «Останній Персид і сифські повстання на Босфорі» (1933) Ж. висловив думку, що повстання *Савмака* було повстанням рабів.

Тв.: Введення в археологію, ч. 1—2. Пг., 1923; Северное Причерноморье. М.—Л., 1953.

Лит.: К 50-летнему юбилею научно-исследовательской и общественно-педагогической деятельности академика С. А. Жебелева. «Вестник древней истории», 1940, № 1 (бібліогр. с. 177—187); Г а й д у к е в и ч В. Ф. Академик Сергей Александрович Жебелев как исследователь Северного Причерноморья. «Советская археология», 1941, № 7; Сергей Александрович Жебелев (1867—1941). «Вестник древней истории», 1946, № 1; Памяти академика С. А. Жебелева. В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Сборник статей. Л., 1968.

ЖЕБОКРІЦЬКИЙ Віктор Андрійович (н. 2.V 1906) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1962), професор (з 1963). Н. в с. Греблі (тепер с. Чапаєвка Таращанського р-ну Київ. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення 1934 істор. ф-ту Київ. ун-ту працює в ньому на кафедрі нової історії (1941—45 перебував у Рад. Армії). Розробляє проблеми історії Балканських країн, гол. чин. Болгарії нового часу, та міжнар. відносин. Нагороджений болг. орденом «Кирила і Мефодія» 1-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: Дипломатия империалистической Германии в связи с возникновением балканской войны 1912 года. «Наук. зап. Київ. ун-ту», 1949, т. 8, в. 1. Історичний збірник, № 2; Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1960; Болгария во время Балканских войн

А. О. Жданов.

С. О. Жебельов.

1912—1913 гг. К., 1961; Історія південних і західних слов'ян. К., 1966 [у співавт.]; Народна республика Болгарія. К., 1969 [у співавт.].

ЖЕБУНЬОВИ — революц. народники, брати Володимир Олександрович (1848—1915); і Сергій Олександрович (бл. 1849—1924). Н. в Олександрівському пов. Катеринос. губ. в сім'ї поміщика. У 1872 виїхали в Цюріх (Швейцарія), де організували народницький гурток. Восени 1873 повернулися в Росію, входили до революц. народницьких гуртків у Києві та Одесі. В листопаді 1873 брали участь у роботі з'їзду народників-пропагандистів у Києві. В 1874 працювали вчителями в с. Кошарах (тепер Конопотського р-ну Сум. обл.) і провадили пропаганду серед селян. Заарештовані в серпні 1874. Судили їх за «процесом 193-х». Сергія засудили до заслання, яке відбував у Тобольську, Володимира виправдали. Після процесу він примкнув до «Народної волі». Провадив революц. роботу у Полтаві, Харкові, Києві та ін. містах. На поч. 1881 очолював народовольську групу в Одесі. Після 1.III 1881 — член Виконавчого к-ту «Народної волі». 31.VII 1881 його заарештували і у березні 1882 вислали до Сх. Сибіру на 5 років. Після повернення з заслання Ж. відійшли від революц. діяльності.

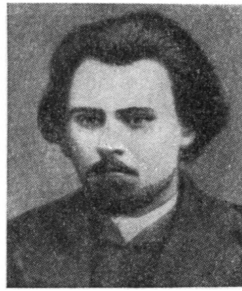
Лит.: Рудько М. П. Перші народницькі гуртки на Україні (1872—1873 рр.). «Вісник Київ. ун-ту», 1965, № 7. Серія історії та права; К о в а л и к С. Сергій Олександрович Жебунев. «Каторга і ссылка», 1924, № 5 (12). А. М. Катренко (Київ).

ЖЕВУСЬКІ (Rzewusky), Р ж е в у с ь к і — польс. магнати, у 18—19 ст. володіли значними маєтками на Зх. і Правобережній Україні. Найвідоміші: В а ц л а в Ж. (29.X 1706 — 27.X 1779) — подільський воевода (1736—50, 1756—62), коронний польний гетьман (з 1752), великий коронний гетьман (1773—74), холмський, долиньський, дрогобильський староста. С е в е р и н Ж. (1743—1811) — коронний польний гетьман (1774—93), долиньський староста. Один з керівників угруповання, що відстоювало непорушність устрою магнатської олігархії в Польщі, співзасновник *Торговницької конфедерації 1792*. В а ц л а в Ж. (прізвиська — Е м і р, К о з а к Р е в у х а; 1785 — 14.V 1831) — мандрівник і орієнталіст. У 1817—20 відвідав Туреччину і араб. країни. Повернувшись на Поділля, утворив загін з своїх дворових козаків. Складав музику до псевдокозач. віршів Т. Падурі. «Козакоманство» Вацлава Ж. служило інтересам відновлення шляхет. Польщі. Пропав безвісти в одній з сутичок під час польс. визвольного повстання 1830—31, до якого приєднався з своїм загоном. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЖЕЖЕРЯ Олександр Юхимович (9.IV 1910 — 13.VIII 1944) — рад. військомослужбовець, гвардії сержант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно).

А. Г. Желізняков.

А. І. Желябов.

Член Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Олександрівці (тепер Олександрівського р-ну Кировоград. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметної обслуги 289-го гвард. стріл. полку 97-ї гвард. стріл. дивізії 2-го Укр. фронту відзначився в наступальних боях у квітні — травні 1944 на Правобережній Україні і в Молдавії, при форсуванні Пд. Бугу і Дністра. Кулеметна обслуга під командуванням Ж. відбила 22 ворожі атаки, знищивши 343 гітлерівців. Загинув у бою.

ЖЕЛІЗНИЙ Спартак Євстигійович (Авксентійович; сичень 1912 — 4.XII 1941) — рад. військовослужбовець, політрук, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Мурафії (тепер Краснокутського р-ну Харків. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — військом розвідувальної роти 383-ї стріл. дивізії Пд. фронту. 18—19.XI 1941 група розвідників на чолі з Ж. в нічному рейді знищила понад 60 фашистів. 21.XI розвідники захопили важливу висоту. Під час розвідки в с. Княгининці (тепер с-ще м. т. Ворошиловград. обл.) був оточений ворогами і, щоб не потрапити в полон, застрелився.

«ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНИЙ ПРОЛЕТАРІЙ» — нелегальна щомісячна більшовицька газета, орган Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці. Виходив з квітня по липень 1908 в Києві. Всього видано 4 номери. № 3—4 (подвійний) вийшов під заголовком «Южний пролетарій». Редактор О. А. Трояновський. Газета займала непримиренну позицію щодо меншовиків-ліквідаторів. Газету розповсюджували в Київ., Волн., Херсонській та ін. губерніях. В «Ж. п.» було вміщено статті про діяльність с.-д. фракції 2-ї і 3-ї Держ. дум, про святкування 1-го Травня на Україні тощо. В жовтні 1908 підпільну друкарню, де друкували газету, розгромила поліція, і видання газети припинилось.

«ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНИК» — нелегальна газета, орган Вузлового бюро РСДРП Пд.-Зх. залізниці. Єдиний номер вийшов 15 (28).XI 1906 в Києві. Видання «Ж.» припинилось у зв'язку з розгромом друкарні поліцією.

ЖЕЛІЗНЯКОВ Анатолій Григорович (Ж е л і з н я к; 2.V 1895 — 26.VII 1919) — активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції, герой громадян. війни на Україні. Н. в с. Федоськіні (тепер Солнечногорського р-ну Моск. обл.). В революц. русі з 1912. З 1915 — матрос торг., а потім військ. флоту. В 1917 вив революц. роботу в Балтійському флоті, член *Центробалту*. Був делегатом 2-го Всерос. з'їзду Рад, учасник штурму Зимового палацу в жовтні 1917. На поч. листопада 1917 брав участь у встановленні Рад. влади в Москві

і Донбасі. В січні 1918, будучи нач. караулу Таврійського палацу в Петрограді, запропонував депутатам контрреволюц. Установчих зборів залишити палац. У 1918 — член Верх. колегії у рум. і рос. справах, комісар *Дунайської військової флотилії*. В березні 1918 — ком. Бірзульським укріпленим районом, учасник боїв проти австро-нім. окупантів на Пд. Україні. Влітку 1918 — командир полку 16-ї стріл. д-зії. В 1919 вів підпільну роботу в Одесі, голова спілки моряків торг. флоту, командир бронепоезда, який брав участь в розгромі *григор'євщини*, в боях проти денкінців. У бою на ст. Верхівцеве Ж. був смертельно поранений. Похований у Москві на Ваганьковському кладовищі.

Про героїчні подвиги Ж. на фронтах громадян. війни складено пісню «Партизан Желізняк». *Лит.:* Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне. т. 1—2. М.—Л., 1924—28; Матрос Желізняк. М., 1960.

ЖЕЛЮК Пилип Олексійович (н. 27.XI 1904) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1926. Н. в с. Тиманівці (тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 1928 працює головою колгоспу «Червоний Жовтень» (тепер ім. О. В. Суворова) того ж району і області. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Очолоювана Ж. сільгоспартіль, широко впроваджуючи досягнення науки і техніки, рік у рік одержує високі врожаї с.-г. культур. На XXIII з'їзді КП України обирається членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5—7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЖЕЛЯБОВ Андрій Іванович (29.VIII 1851 — 15.IV 1881) — рос. революц. народник. Н. в Криму в сім'ї кріпака. З 1869 вчився на юрид. ф-ті Одеського (Новоросійського) ун-ту, звідки 1871 за активну участь у студентському русі його виключено. Оселився в Городищі (тепер місто Черк. обл.), мав стосунки з членами «*Київської комуні*», київ. громади. В 1873 повернувся до Одеси, вступив до гуртка *чайковців*, брав участь в організації і роботі Одес. к-ту допомоги слов'янським народам Балкан. У 1874 і 1877 Ж. було заарештовано, притягнуто до суду за «*процесом 193-х*». Після виправдання 1878 вийшов на Поділля. Учасник Липецького і Воронежського з'їздів народників (1879). На останньому — його прийнято до «Землі і волі». Виступав за необхідність політ. боротьби і терору проти представників царської влади. Після розколу «*Землі і волі*» його обрано до складу Виконавчого к-ту партії «*Народна воля*». Під керівництвом Ж. в Сімферополі, Севастополі, Харкові, Олександрівську та ін. містах було створено робітн., студентські і військ. орг-ції «*Народної волі*», першу в Росії газету для робітників — «*Робочою газетою*». Ж. був автором кількох важливих програмних документів партії «*Народної волі*». Організував ряд замахів на Олександра II, які завершилися вбивством царя 1 (13).III 1881. Заарештований 27.II (11.III) Ж. добився прилучення своєї справи до судового процесу 1 (13).III про убивство царя. Відмовився від захисту і використав суд як трибуну для революц. агітації. Страчений разом з ін. учасниками замаху на царя. В. І. Ленін ставив Ж. поряд з такими революц. діячами, як М.-М.-І. Робесп'єр і Д. Гарібальді.

Лит.: Ленін В. І. Що робити? Твори. Вид. 4, т. 5; Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. 2. М., 1965; Прокофьев В. А. Желябов. М., 1965 [бібліогр. с. 364—366]; Рудько М. П. А. І. Желябов у «*Процесі 193-х*». «Український історичний журнал», 1965, № 4. **ЖЕЛІЗБУЖСЬКИЙ** Іван Опанасович (1638 — після 1709) — рос. держ. діяч, дипломат. Брав

участь в укладенні *Андрусівського перемир'я 1667*. В 1682 був воеводою у Чернігові. Ж.— автор «Записок» (СПБ, 1840), які містять фактичний матеріал про дипломатичну діяльність царського уряду з 1682 по 1709, побут та звичаї рос. боярства і дворянства. Значний інтерес становлять відомості про події 1694—1700, зокрема, про стрілецький бунт 1698. Ж. використав архівні документи, частина яких не збереглася і відома тільки з його «Записок».

Лит.: Пекарский П. П. Русские мемуары XVIII века. «Современник», 1855, № 5.

ЖЕЛЯРИ (від угор. *zseller* — наймит) — категорія збіднілого феодалного залежного селянства в Угорщині і на Закарпатті у 18—19 ст. Поділялися на урбаріальних (поміщицьких, держ., монастирських) і на т. з. вільних двірських. Урбаріальні Ж. мали житло, невеликі орні та присадибні ділянки. Двірські Ж. не мали землі, жили в чужих хатах і працювали в поміщицьких маєтках ключниками, наглядачами, садівниками, кухарями, конюхами тощо або орендували землю, відбуваючи за користування зем. ділянками панщину та ін. повинності. В 70-х рр. 18 ст. урбаріальні Ж. відробляли на рік 18 днів панщини. Насправді їхні повинності були значно більші. Окрім панщини, вони безплатно виконували данини, даремщини тощо. Малоземелья змушувало Ж. займатися ремеслом, промислами, наймитувати в поміщиків, купців, заможних селян. Після скасування 1848 кріпосного права урбаріальні Ж. дістали восьму частину телеки (зем. наділу), вільні двірські Ж. залишилися безземельними. Ж. були найбільш експлуатованою частиною селянства Угорщини й Закарпаття.

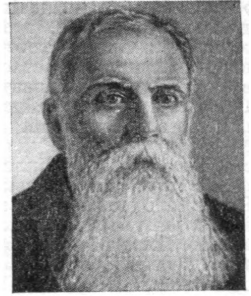
Лит.: Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962; Ачади І. История венгерского крепостного крестьянства. М., 1956.

ЖЕРДІЙ Євген Миколайович (5.IV 1918 — 14.VI 1942) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942, посмертно). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Великій Вищі (тепер Маловісківського р-ну Кіровоград. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. У 1940 закінчив Чугуївське військ.-авіаційне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — молодший льотчик 49-го винищувального полку, командир ланки 273-го винищувального авіаполку 268-ї винищувальної авіадивізії 8-ї повітр. армії. За березень — червень 1942 здійснив 75 бойових вильотів. Особисто збив 4 ворожі літаки і стільки ж — у складі групи. Розвідуючи розташування ворожих військ у районі с. Ленінки (тепер Красноградського р-ну Харків. обл.), збив 2 ворожі літаки і пішов на таран з третім. Ж. загинув у цьому бою.

«ЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСІ» — збірник документ. матеріалів з історії України 16—18 ст., виданий археографічною комісією *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові (11 т., 1895—1924). В «Жерелах» опубліковано люстрації (описи) та інвентарі зх.-укр. земель 1564—66 і 1570; опис королівських і шляхет. маєтностей у Галичині, документальні матеріали й літописи про нар.-визвольну війну 1648—54, документи з історії козацтва за 1531—1632 і 1648—57, ватиканські матеріали до історії України 1648—57, щоденник ген. підскарбія Я. А. Марковича за 1735—40. Всі документи надруковано мовою оригіналу з збереженням мовних особливостей. Частину документів подано з скороченнями. Більшість томів має ґрунтовні передмови, іменні та географ. покажчики. Незважаючи на бурж.-об'єктивістське висвітлення у передмовах подій, опубліковані документи не втратили свого значення для вивчення історії України 16—18 ст. *І. Л. Бутич* (Київ).

П. Ф. Жигарев.

П. Г. Житецький.

ЖИВОВ Анатолій Павлович (19.VII 1925 — 4.IV 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член ВЛКСМ з 1944. Н. у с. Кузьмищевому (тепер Таруського р-ну Калузької обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — телефоніст взводу зв'язку 827-го стріл. полку 302-ї стріл. д-зії 1-го Укр. фронту. Відзначився при визволенні м. Тернополя. Своїм тілом закрит амбразуру ворожого дзоту.

ЖИГАРЕВ Павло Федорович (19.XI 1900 — 2.X 1963) — рад. військ. діяч, Гол. маршал авіації (1955). Член КПРС з 1920. Н. в с. Брикović (тепер Весьгонського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. В 1937—38 — помічник військ. аташе в Китаї, потім працював у центр. апараті Наркомату оборони СРСР. З 1940 — 1-й заст. ком. ВПС. З квітня 1941 — ком. ВПС Рад. Армії, з квітня 1942 — ком. ВПС Далеко-східного фронту, з 1945 — ком. 10-ю повітр. армією. В 1946—49 — 1-й заст. ком. ВПС і ком. далекоюсяною авіацією, 1949—57 — головкомандуючий ВПС СРСР, 1957—59 — нач. Гол. управління Цивільного повітр. флоту, з 1959 — нач. Військ. командної академії ППО. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЖИДАЧІВ — місто Львів. обл. УРСР, центр Жидачівського р-ну, розташований на р. Стрії (притока Дністра). Залізнич. станція. 10,6 тис. ж. (1969). Уперше згадується як Удечів в Іпатівському літопису під 1164. В 40-х рр. 14 ст. Ж. у складі Галицької землі загарбали польсь. феодалі. В 1393 він дістав магдебурзьке право. Населення його брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54. В 30—40-х рр. 18 ст. поблизу Ж. діяли загони *отришків* під керівництвом О. В. Довбуша. За першим поділом Польщі (1772) в складі Сх. Галичини Ж. відійшов до Австрії. В 1919 Ж. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудячі міста, очолені комуністами, активно боролися за свої права, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Влітку 1929 у Ж. відбувся сел. страйк. У 1939 Ж. у складі Зх. України возз'єднаний з УРСР. З того часу Ж. — місто, райцентр Дрогобицької (з 1959 Львів.) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни його 3.VII 1941 окупували нім.-фашист. війська. 1.VIII 1944 рад. війська 4-го Укр. фронту визволили місто. У Ж. — картоно-паперовий комбінат, сироборний з-д, цегельня, ф-ка культпобут. товарів, побут. і ліхобкомбінати, 3 загальноосв. і 1 муз. школи.

ЖИЛА Іван (р. н. невід.— 1737) — ватажок гайдамацького загону, запорізький козак. Загин з селян-втікачів Правобережної України та запорожців, що його створив Ж., розташовувався в *Чорному лісі* поблизу р. Цибульників. Восени 1736 очолювані Ж. гайдамаки, з'єднавшись з гайдамацькими загонами ватажків Гриви, Харка, Медведя, Іваниці, Рудя, здобули в Київ. воєводстві містечка й укріплені замки — Паволоч (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.), Погребище (тепер с-ще м. Т. Він. обл.) і зруйнували кілька навколишніх шляхет. маєтків. За свідченням кошової канцелярії Запорізької Січі, Ж. загинув у бою з крим. татарами під містечком Переволочною (кол. село Кобеляцького р-ну Полт. обл., тепер затоплене водами Дніпродзержинського водосховища).

Лит.: Архив Юго-Западной России..., ч. 3, т. 3. К., 1876; Л о л а О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965

ЖИТЕЦЬКИЙ Гнат Павлович (15.II 1866 — 8.IV 1929) — укр. історик і діяч культури. Н. в Кам'янці-Подільському в сім'ї відомого мовознавця П. Г. Житецького. В 1889 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. В 1898—1903 — редактор відділу рос. і укр. історії в-ва «Просвещение», 1919 — редактор журн. «Книжний вістник». За Рад. влади — співробітник істор. секції та Археологічної комісії, один з фундаторів Центр. наукової б-ки АН УРСР, зав. її відділом рукописів. Автор багатьох статей, документ. публікацій, заміток і рецензій з історії укр. і рос. л-ри, суспільно-політ. думки на Україні 17—19 ст. та історіографії. Портрет, с. 141.

Тв.: Літературна діяльність Иоанна Вишенского. К., 1890; Київська громада за 60-х років. К., 1928 [бібліогр. с. II—III]; Перший озброєний опір революціонерів і перший політичний процес у Києві 50 років тому (11 лютого — 30 квітня 1879 р.). «Україна», 1929, кн. 35.

В. Г. Сарбей (Київ).

ЖИТЕЦЬКИЙ Павло Гнатович [4.I 1837 (23.XII 1836 с.ст.) — 18.III 1911] — видатний укр. філолог, фольклорист, чл.-кор. Петерб. АН (з 1898), доктор філології (з 1908). Н. в Кременчуку в сім'ї священика. У 1864 закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. В 1864—67 викладав рос. мову й л-ру в Кам'янці-Подільському, 1867—80 — у різних учбових закладах Києва, 1880—82 — приват-доцент Петерб. ун-ту. В 1882 повернувся до Києва. Ж. — автор численних праць з історії укр. мови і л-ри та фольклору. Ряд тверджень Ж., напр. про походження сх.-слов. мов з єдиного джерела, про осн. етапи розвитку укр. літ. мови та зв'язки її з братньою рос. мовою, укр. правопис і лексикографію, зберігають теоретичне і практичне значення для сучас. рад. мовознавства.

Тв.: Описання Пересопницької рукописи XVI в. К., 1876; Очерк звукової історії малоруського нареччя. К., 1876; Очерк літературної історії малоруського нареччя в XVII веке... К., 1889; Очерки из истории поэзии. К., 1896; Малорусские верши исторического содержания. «Киевская старина», 1892, № 9; «Енеида» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття. К., 1919; Про українські народні думи. К., 1919.

Лит.: Ж о в т о б р ю х М. А. Видатний український вчений П. Г. Житецький. «Український історичний журнал», 1967, № 1; К и р и л о к Є. Життя з змістом прекрасного. «Вітчизна», 1967, № 4.

«ЖИТЕ І СЛОВО» — щомісячний укр. літ.-наук. і громад.-політ. журнал прогресивного напрямку. Видаєтся — О. Ф. Франко, редактор — І. Я. Франко. Виходив 1894—97 у Львові. Журнал мав розділи: белетристика, наук. статті, істор., літ. та етнограф. матеріали, критика й бібліографія, хроніка. В 5 томі за 1896 серед оглядових статей про справи політичні і суспільні вміщено статтю «Робітницький і революційний рух в Росії»; вважають,

що її написав Г. В. Плеханов. У примітці до цієї статті серед осіб, заарештованих царським урядом, уперше в укр. пресі згадується ім'я Володимира Ульянова. В журналі друкувалися І. Я. Франко, М. П. Драгоманов, П. А. Грбовський, М. І. Павлик, А. Ю. Кримський та ін.

ЖИТІЯ, а г і о г р а ф і я — реліг.-біографічна л-ра про життя мучеників, аскетів та церк. і держ. діячів, яких церква оголосила «святими»; одне з істор. джерел. Житійна л-ра зародилася відразу після виникнення християнства. В Київ. Русі цей жанр став відомий за перекладної л-ри. Перші спроби давньорус. агіографії належать до серед. 11 ст. Ранні руські Ж. відзначаються історичністю. Вони насичені побутовим матеріалом, іноді відбивають настрої та прагнення нар. мас і політ. боротьбу тощо. Більшість Ж. анонімні, але відомі й автори, які спеціалізувалися на складенні Ж. (Нестор, Пахомій, Логофет, Дмитро Тугтало). Відомі переклади укр. мовою з польс. видання «Житій святых» П. Скарги (Вільно, 1579). Є три типи збірників Ж. — «Четвь-Мінея» (найбільші за розміром), «Патерики» (див. «Києво-Печерський патерик»), «Прологи» (короткі Ж.). В давньорус. л-рі відомо понад 150 Ж. Рад. вчені (Д. С. Лихачов, С. Я. Лур'є, Л. В. Черепнін та ін.) виявили в Ж. відомості про історію землеробства, буд. техніки, про побут і звичай, про історію монастирської колонізації та класової боротьби селян.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967; К л о ч е в с к и й В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871; Л и х а ч е в Д. С. Человек в литературе древней Руси. М.—Л., 1958; П е р е т ц В. Н. Исследования в материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962.

ЖИТОМИР — місто, обл. та районний центр УРСР, на р. Тетереві та його притоці Кам'янці (бас. Дніпра). Вузол залізниць і автошляхів. Аеропорт. 161 тис. ж. (1970; 1897 — 65,8 тис. ж.; 1913 — 90,7 тис. ж.; 1923 — 64 тис. ж.; 1939 — 95 тис. ж.; 1959 — 106 тис. ж.). За переказами, засн. 884. В 1240 зруйнований монголо-татарами. В 60-х рр. 14ст. загарбаний феоц. Литвою, після *Люблинської унії 1569* — шляхет. Польщею. Трудяще населення Ж. брало участь у сел.-козач. повстанні 1594—96 під проводом С. Наливайка, у *визвольній війні українського народу 1648—54*, у *Коліївщині* (1768). В 1793 Ж. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—97 входив до *Волинського намісництва*, з 1797 Ж. — повітове місто *Волинської губернії*, з 1804 — центр Волин. губ. В 1903 у Ж. було дві с.-д. групи іскрівського напрямку — залізничників і друкарів. У період рос. революції 1905—07 в Ж. відбувалися страйки і масові демонстрації протесту (18—19.X 1905), створювалися робітн. дружини. В липні 1917 була оформлена *Житомирська організація РСДРП* (б). 8—9 (21—22).I 1918 в Ж. було встановлено Рад. владу і створено ревком. В лютому 1918 місто окупували австро-нім. загарбники, в грудні 1918 захопили петлюрівці, влітку 1919 — денікінці, в квітні 1920 — війська бурж.-поміщицької Польщі. В 1918—20 в Ж. діяла підпільна орг-ція КП(б)У, під керівництвом якої трудящі міста розгорнули активну боротьбу проти окупантів і контрреволюц. сил. У квітні 1919 рад. частини під командуванням М. О. Щорса визволили Ж. від петлюрівців. 17.IX 1919 рад. війська вигнали з міста денікінців, а 7.VI 1920 — польс. загарбників. В 1925—30 Ж. — центр округу, 1932—37 — райцентр Київ. обл. З 1937 — обл. центр.

В роки довоєвних п'ятирічок у Ж. створено нові галузі пром.-сті. На поч. Великої Вітчизн. війни Ж. 9.VII 1941 захопили нім.-фашист. війська. В період фашист. окупації в Ж. діяла міська під-

пільна парт. орг-ція, під керівництвом якої вже на поч. 1942 було бл. 20 підпільних груп і 2 друкарні. Підпільні групи Ж. мали зв'язки з партизан. з'єднаннями С. Ф. Маликова, О. М. Сабурова, І. І. Штотова. 31. XII 1943 війська 1-го Укр. фронту визволили місто від гітлерівців. За післявоєнні роки Ж. став значним пром. центром. У місті 61 підприємство. Осн. галузі пром-сті: деревообр. (меблевий комбінат, ф-ки муз. інструментів, паперова), харч. (м'ясо- та борошномельний комбінат, кондитерська ф-ка, молочний, консервний і лікєро-горілчаний з-д), виробн. буд. матеріалів (з-ди: буд. деталей, залізобетонних конструкцій, силікатних панелей), металообр. (з-ди авторем., «Електровимірник», «Щитавтоматика», мех.); легка (найпотужніший в Європі льонокомбінат, взут., панчішна, швейна ф-ки) тощо. Місто газифіковано. Пед., с.-г. ін-ти, загальнотєх. факультет Київ. політех. ін-ту; 10 серед. спец. навч. закладів (буд. технікум, технікум мех. обробки деревини, фармацевтич. уч-ще, мед. уч-ще, муз. уч-ще, технікум рад. торгівлі, кооперативний, автошляховий, с.-г. технікуми та уч-ще культ.-осв. працівників); 6 профес.-тєх. уч-щ; 32 загальноосв. школи. 2 театри (обл. укр. муз.-драм. і ляльковий), обл. філармонія з вокально-хореографіч. ансамблем «Льончок» та ансамблем бандуристів. Краєзнавчий музей. Пам'ятки архітектури: костюль (18 ст.) і кафедральний собор (19 ст.). Встановлено пам'ятники К. Марксу, В. І. Леніну, воїнам-танкістам, які 1943 визволяли місто від нім.-фашист. загарбників, та обеліск на честь 20-річчя Перемоги. В Ж. народилися рос. письменник В. Г. Короленко, двічі Герой Соціалістич. Праці С. П. Королюк.

Лит.: В е р ж б и ц к и й Т. І. Краткое описание города Житомира. Житомир, 1889; Т р и п о л ь с к и й Н. Н. Исторические сведения о городе Житомире, Волынской губернии. В кн.: Волынский историко-археологический сборник, в. 2. Житомир, 1900; К о в а л е н к о Л. А. Житомир (Историчний нарис). Житомир, 1951 [бібліогр. с. 45—46]; С и н я к о в Г. Г. Житомир. К., 1968 [бібліогр. с. 63]. Див. також *лит.* до ст. *Житомирська область*.

ЖИТОМИРСЬКА КОМІСІЯ 1614 — магнатська комісія, призначена польсь.-шляхет. урядом для керівництва придушенням визвольного сел.-козац. руху на Україні. Складалася з коронного гетьмана С. Жолкевського, князів Я. Острозького і Я. Заславського та кам'янецького старости В. Калиновського. 10. X 1614 члени комісії зібралися в Житомирі (звідси її назва) й оголосили представникам реєстрової старшини ординацію (постанову), яка фактично позбавляла реєстровців козац. привілеїв. За ординацією Ж. к. реєстрові козаки були зобов'язані перебувати тільки в Запоріжжі, відбувати прикордонну службу і брати участь у придушенні нар. повстань, за що їм призначалася щорічна плата 10 тис. злотих і 700 штук сукна. Заборонялося робити походи на Туреччину і Крим, приймати до реєстрового війська нерєєстрових козаків і селян-втікачів. Старшого над реєстровими козаками мав призначати коронний гетьман від імені короля. Козаки і козац. сім'ї, що жили у королівських, шляхет. і духовних маєтках, мусли підлягати юрисдикції старост і своїх панів. Трахтемирівський монастир залишався притулком для старих, хворих і покалічених козаків, але заборонялося утримувати в ньому козац. залугу. Спроба польсь.-шляхет. уряду повністю підпорядкувати собі реєстрове козацтво не мала успіху. Реєстровці відмовилися визнати ординацію Ж. к. Побоюючись, що вибухне нар.-визвольне повстання на Україні, уряд шляхет. Польщі був змушений утриматися від застосування збройної сили проти козаків.

Лит.: Г у с л и с т и й К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Г о л о б о у ц к и й В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

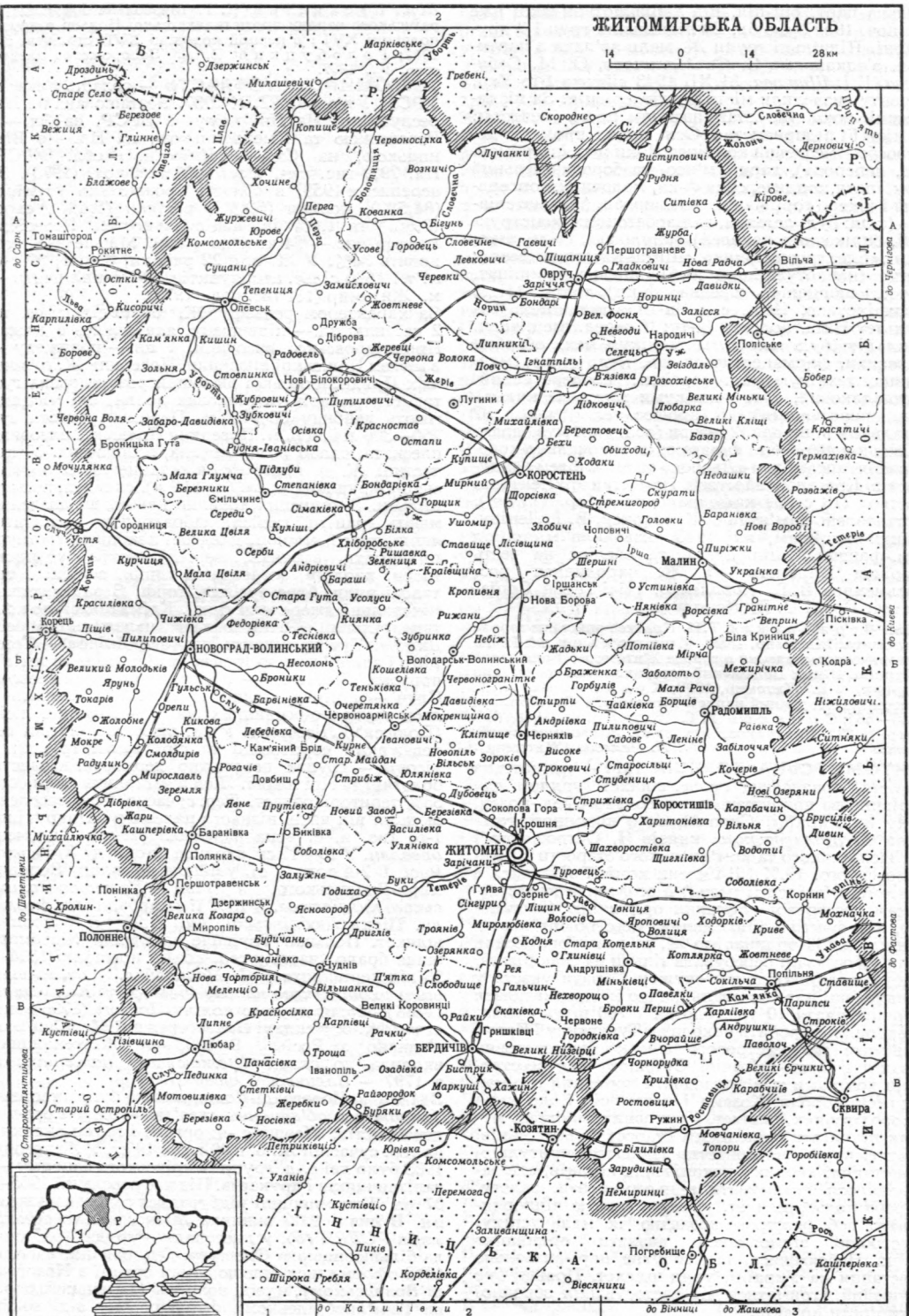
ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 22. IX 1937. Розташована на Пн. республіки. На Пн. межє з БРСР, на Зх. — з Ровенською та Хмельницькою, на Пд. — з Вінницькою, на Сх. — з Київською обл. УРСР. Пл. 29,9 тис. км². Нас. 1626 тис. чол. (1970). За переписом 1959, в області проживають українці (84,5%), поляки (6,4%), росіяни (5,4%), євреї (2,6%) та 1,1% ін. національностей. Пересічна густина нас. — 54 чол. на 1 км². Міське нас. становить 34%. У Ж. о. є 22 райони, 8 міст, 39 с-щ м. т., 1680 сілсь. нас. пунктів. Обласний центр — м. Житомир (161 тис. чол., 1970).

За характером рельєфу Ж. о. поділяється на 2 частини: пд. — підвищену, яка лежить в межах Придніпровської височини, і пн. — понижєну — в межах Поліської низовини. Поверхня Ж. о. в межах Придніпровської височини розчленована густою сіткою ярів та річкових долин, які місцями мають глибину 50—70 м. Пересічні висоти тут 250—300 м над р. м. Поверхня Поліської низовини плеската, слабо розчленована, заболочена. У пн. частині Ж. о. підноситься останцевий Словечансько-Овруцький кряж (до 316 м), складений кварцитами. З корисних копалин найбільше значення мають граніти, гнейси, лабрадорити, пегматити, яшма, топаз, моріон, динасові кварцити, мармур, пірофіліти, вапняки, мергелі, вохра, кварцові піски, каоліни, вогнетривкі глини, залізни і титанові руди, бурє вугілля, торф. Є радіоактивні мінеральні джерела та гряди. Клімат помірно континентальний. Річки області належать до бас. Дніпра. Тут протікають притоки Дніпра — Тетєрів з Гнилоп'ятто та Іршею, Ірпінь (верхня течія), притоки Прип'яті — Уборть, Уж з Жервом, Случ — притока Горині та ін. Ж. о. лежить у двох ґрунтово-рослинних зонах — мішаних лісів (Полісся) і Лісостепу. У пд. лісостеповій зоні переважають чорноземні та сірі лісові ґрунти; у лісовій — ґрунти переважно дерново-підзолисті, болотяні та сірі лісові. Ліси й чагарники займають 33% території області. Тер. сучасної Ж. о. заселена людьми від часів пізнього палеоліту. Наприкінці 1-го тис. н. е. воєна належала сх.-слов. племені *дрєвлян*. У 10—12 ст. входила до складу *Київської Русі*. В 2-й пол. 12 ст. увійшла до складу Володимиро-Волинського, а 1199 — *Галицько-Волинського князівства*. В 1362 її загарбали лит. феодали. Після *Люблінської унії 1569* її захопила шляхет. Польща. Трудяще населення Житомирщини брало участь у сел.-козац. повстанні 1594—96 під керівництвом С. *Наливайка*, у *визвольній війні українського народу 1648—54* та *Коліївщині* (1768). Після другого поділу Польщі (1793) тер. сучас. Ж. о. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—97 Житомирщина входила до складу *Волинського намісництва*, з 1797 — *Волинської губернії*.

В 1823 в Новограді-Волинському було створено *Товариство об'єднаних слов'ян* — одну з орг-цій декабристів. Перші с.-д. орг-ції і групи виникли на тер. сучасної Ж. о. в 90-х рр. 19 ст. У Житомирі 1903 було дві с.-д. групи іскрівського напрямку — залізничників і друкарів. Під час революції 1905—07 на Житомирщині відбувалися сел. заворушення. В липні 1917 виникла *Житомирська організація РСДРП (б)*, у листопаді — ґрудні 1917 стала більшовицькою Олевська с.-д. орг-ція, навесні 1918 оформилися більшовицькі орг-ції в Новограді-Волинському, в ряді волостей Овруцького пов., на Кам'янобрідському фарфоровому з-ді тощо.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

14 0 14 28 км

Площа Рад у Житомирі (ліворуч). Пам'ятник Г. М. Вакуленчуку у Великих Коровинцях Чуднівського району.

Найважливіші залізнич. вузли Житомирщини були охоплені *Всеросійським страйком залізничників 1917*. Рад. владу встановлено в Житомирі 8—9 (21—22). І 1918, на тер. Ж. о. — у листопаді 1917 — лютому 1918.

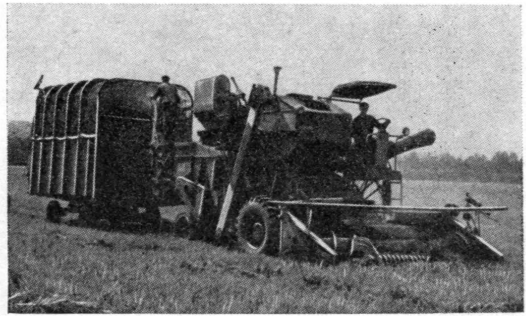
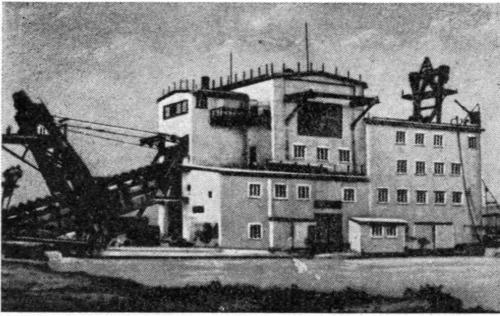
В лютому 1918 тер. Ж. о. загарбали австро-нім. окупанти, в грудні 1918 — петлорівська *Директорія*, в квітні 1920 — бурж.-поміщицька Польща. В згуртуванні сил парт. підпілля важливу роль відіграв *Перший з'їзд КП(б) України*, в якому брав участь і представник від Житом. парт. орг-ції. Під час австро-нім. (1918) і польс. окупації (1920) підпільні орг-ції КП(б)У розгорнули активну діяльність у Житомирі, Коростені, Бердичеві та ін. містах. 15.VII 1918 під керівництвом ревкому в складі Л. М. Табукашвілі, М. Мельника, А. Горбатука, А. Конончука, Т. Давидюка розпочався заг. страйк залізничників Коростенського вузла, який переріс у *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Під керівництвом більшовиків відбулося Житомирське збройне повстання 1919 проти петлорівської Директорії. Під час *Бердичево-Коростенської операції 1919* рад. війська під командуванням М. О. Щорса визволили від петлорівців Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський, Житомир. У червні 1920 *Перша Кінна армія* у взаємодії з ін. військами Пд.-Зх. фронту здійснила *Житомирський прорив 1920* і 7.VI визволила від польс. військ Бердичів, Житомир, а згодом всю тер. сучасної Ж. о.

Після перемоги над об'єднаними силами зовн. і внутр. контрреволюції трудящі Житомирщини під керівництвом Комуністич. партії приступили до мирного соціалістич. будівництва. В 1925 (у зв'язку з адм.-територіальною реформою) на тер. Житомирщини було створено 4 окружні парт. орг-ції: Волинську (1936—37 — Житомирська), Коростенську, Новоград-Волинську та Бердичівську. В 1930 окружком було ліквідовано, а райком партії підпорядковано ЦК КП(б)У. В 1932 утворено Київську обл., до складу якої ввійшла також тер. сучас. Ж. о. 22.IX 1937 утворено Ж. о., тоді ж було створено Житомирську обл. парт. орг-цію, яка налічувала 5074 комуністів (1937).

У роки довоєнних п'ятирічок у Ж. о. виникли нові галузі пром-сті. Були збудовані і реконструйовані десятки нових з-дів, м'ясокомбінат, швейні і взуттєві ф-ки та ін. підприємства легкої і харч. пром-сті. Обсяг пром. продукції 1940 збільшився проти 1913 у 4,6 раза. На кін. 1934 було завершено

колективізацію с. г. Замість примітивних знарядь у с. г. почали застосовувати машини. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 на Житомирщині налічувався 1941 колгосп, 59 МТС, 16 радгоспів, у яких було 3893 трактори (у 15-сильному обчисленні), 850 комбайнів, 1849 вантажних машин тощо. На поч. Великої Вітчизн. війни тер. Ж. о. окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації тут діяли партизан. загони і з'єднання О. М. Сабурова, С. А. Ковтака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова та ін., підпільні парт. і комсомольські орг-ції, антифашист. групи, які розгорнули активну боротьбу проти окупантів. Особливого розвитку партизан. рух набрав після створення наприкінці 1942 підпільного обкому КП(б)У (секретар — Г. І. Шелушков, після його загибелі — С. Ф. Маликов), який керував діяльністю 10 партизан. загонів, 12 райкомів партії, 78 підпільних орг-цій та груп, що налічували понад 2500 комуністів. Влітку 1943 сюди прибув секретар ЦК КП(б)У Д. С. Короченко з групою парт. і комсомольських працівників, який провів велику роботу щодо координації дій партизан. з'єднань і дальшого розгортання партизан. руху. В боях за Овруч у листопаді 1943 загинув командир партизан. загону Герой Рад. Союзу нац. герой Чехословаччини Я. Налепка. Нар. месники, що діяли на Житомирщині, знищили понад 37 тис. гітлерівців, пустили під укіс 952 ешелони противника, висадили в повітря 130 залізнич. та шосейних мостів. 24.XII 1943 рад. війська, здійснюючи *Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію 1943—44*, перейшли в наступ на Житом. та Коростенському напрямках і 31.XII 1943 визволили Житомир, а в січні 1944 всю тер. області. Понад 85 уродженців Житомирщини удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Серед них — двічі Герой Рад. Союзу С. А. Козак, О. Д. Бородій, П. Ф. Жмаченко та ін. Після визволення Рад. Армією Ж. о. від нім.-фашист. загарбників обл. парт. орг-ція мобілізувала трудящих на відбудову нар. г-ва області. За роки четвертої п'ятирічки пром-сть Ж. о. було відбудовано й розширено на новій тех. базі. Валова продукція пром-сті перевищила довоєнний рівень на 10%. До 1950 почали давати продукцію Бердичівський верстатобуд. з-д «Комсомолец», Коростенський з-д шляхового машинобудування «Жовтєва кузня» та ін. У наступні роки г-во Ж. о. невпинно зростало.

Рішення XXIII з'їзду КПРС сприяли дальшому

Збагачувальна фабрика Иршанського гірничозбагачувального комбінату (ліворуч). Збирання бобових у колгоспі «Більшовик» Андрушівського району.

посиленню ролі парт. орг-цій та зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення. Комуністи виступили організаторами здійснення рішень Березневого та Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Здійснюючи Програму КПРС, рішення ХХІІІ з'їзду партії, обласна парт. орг-ція проводить велику виховну роботу серед населення. На 1. І 1970 в 4 міських і 21 районній парт. орг-ції налічувалося 59,8 тис. комуністів. З них у пром-сті і на будівництві працювало понад 20,5 тис., у с. г. — 17,9, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 8,1 тис., в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 4,3 тис. чол. Перший секретар Житом. обкому КП України — К. П. Терехов (з 1968).

Вірним помічником обласної парт. орг-ції в комуністич. будівництві є створена на поч. 1919 комсомольська орг-ція Житомирщина, яка налічує 125 тис. комсомольців (1970). З ініціативи комсомольців Житомирщини 1929 було організовано 49 колгоспів. За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників, посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу вихованцям комсомолу І. Ф. Бугайченкові та Н. І. Сосніній. В післявоєнні роки комсомольці Житомирщини працювали на цілих землях і ударних комсом. будовах країни. До 50-річчя Ленінського комсомолу пам'ятним прапором ЦК ВЛКСМ нагороджено Малинську районну комсомол. орг-цію та пам'ятним Червоним прапором ЦК ЛКСМУ — Бердичівську міську й Радомисльську районну комсомольські орг-ції.

У Ж. о. розвинуті харчова, легка, машинобудівна і металообробна, деревообробна, фарфоро-фаянсова, паперова пром-сть та пром-сть буд. матеріалів. В області 1968 налічувалося 367 пром. підприємств, що перебувають на самостійному балансі. Обсяг валової продукції всієї пром-сті 1968 зріс порівняно з 1940 у 6,9 раза. В заг. обсязі валової продукції області (1968) питомо вага харч. пром-сті становила 34,7, легкої — 26,9%, маш.-буд. і металообробної — 16,0%, лісової та деревооброб. — 7,8%, пром-сті буд. матеріалів — 7,6%, склоробної та фарфоро-фаянсової — 2,7%. З галузей харч. пром-сті особливо розвинуті цукр., спиртова, м'ясна, маслосиробна, борошномельна, консервна. Цукр. з-ди області: Бердичівський рафінадний, Андрушівський, Червоносійський, Корнинський, Андрушівський ім. О. Д. Цюрупі, Янушпільський та Коровинецький. Підприємства спиртово-горілчаної та пивоварної пром-сті розташовані в Житомирі, Новограді-Волинському, Коростишеві, Чуднові та ін. В Овручі працює комбі-

нат по виробництву молочних консервів та сушінню овочів. Серед галузей легкої пром-сті розвинуті текстильна (в Житомирі діє найпотужніший в Європі льонокомбінат, льонопідприємства у Володарську-Волинському, Смільчиному, Овручі, Чоповичах, Коростишеві, Червоноармійському) та виробн. культуроварів (у Житомирі працює муз. ф-ка, що виготовляє баяни, гармонії, акордеони).

Житомирщина виробляє майже половину льняних тканин, що їх дає республіка, $\frac{1}{4}$ ч. панчішно-шкарпеткових виробів, $\frac{1}{5}$ паперу, бл. 60% муз. інструментів. Маш.-буд. і металообробна пром-сть представлена з-дами хім. машинобудування «Прогрес» (Бердичів) і «Хіммаш» ім. 50-річчя Великого Жовтня (Коростень), верстатобуд. з-дом «Комсомолец» (Бердичів), з-дом шляхового машинобудування «Жовтнева кузня» (Коростень), з-дом с.-г. машин (Новоград-Волинський) тощо. В області розвивається нова галузь пром-сті — електроприладобудівна. Вона представлена з-дами «Електровимірник» та «Щитавтоматика» (Житомир), що випускають точні вимірювальні прилади і щити управління для хім., металург. та енергетичних підприємств. В Ж. о. добувають і збагачують титанову руду (Іршанський гірничозбагачувальний комбінат). Значного розвитку досягла пром-сть буд. матеріалів, осн. підприємства якої розміщені в Коростинському, Овруцькому, Черняхівському, Коростишівському, Попільнянському та Малинському р-нах. Головинське, Лизниківське та Омелянівське кар'єрууправління постачають країні цінні облицьовувальні матеріали — чорний лабрадорит, рожевий граніт. Підприємства склоробної пром-сті розміщені в Бронницькій Гуті Новоград-Волинського р-ну, Мар'янівці і Дзержинську Дзержинського р-ну; фарфоро-фаянсової — в Баранівці, Олевську, Коростені, Довбиші, Першотравенському, Городищі та Кам'яному Броді. Лісова і деревообробна пром-сть представлена рядом деревооброб. підприємств і меблевих ф-к (Житомир, Коростень, Малин). В області працює 5 паперових ф-к. Малинська паперова ф-ка виготовляє конденсаторний папір для електротех. пром-сті. Довжина з-ць Ж. о. 1968 становила 1099 км; значну частину з-ць електрифіковано. Протяжність автомобіл. шляхів з твердим покриттям — 4 тис. км.

В області широко відомі імена новаторів виробн. Героїв Соціалістич. Праці старшого машиніста депо ст. Коростень П. П. Зеленого, робітниця Малинської паперової ф-ки О. П. Пікуль-Захлявіної та фрезерувальника Головинського гранітного кар'єру О. А. Вербица.

В ході виконання рішень партії й уряду важливим доробком обласної парт. орг-ції було піднесення с.-г. виробн. Осн. типом виробничої спеціалізації

с. г. області є льонарсько-картоплярсько-зерновий з молочно-м'ясним тваринництвом. Нових успіхів досягло с. г. області після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965. Підвищилась урожайність та валовий збір зернових і тех. культур, зросла продуктивність м'ясо-молочного тваринництва. Осн. зерновими культурами є озима пшениця, озиме жито, зернобобові. Вирощують також ярий ячмінь, кукурудзу на зерно, гречку, просо, овес та ін. Серед тех. культур — льон-довгунець і цукр. буряки. Ж. о. належить провідне місце в СРСР по виробн. хмелю. На кін. 1968 в області було 621 колгосп і 21 радгосп, на ланах яких працювало 20472 трактори (у 15-сильному обчисленні), 2981 зернозбиральний комбайн, 0,7 тис. бурякозбиральних комбайнів та багато ін. с.-г. машин і знарядь. В області ведуться великі роботи по осушуванню заболочених і перезволожених земель. Ж. о. 1967 нагороджено орденом Леніна. В післявоєнні роки удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці 44 передовики землеробства і тваринництва. Серед них — двічі Герой Соціалістич. Праці ланкова колгоспу «Україна» Держинського р-ну М. А. Марцун, ланкова колгоспу «1-е Травня» Черняхівського р-ну Н. Г. Заглада, ланкова колгоспу «Радянська Україна» Ємільчинського р-ну Є. А. Саух, бригадир тракторної бригади колгоспу «Україна» Житомирського р-ну О. М. Коваль, ланковий механізованої ланки радгоспу «Райгородок» Бердичівського р-ну Є. Ф. Базилевський, ст. пташника колгоспу «Прапор комунізму» Овруцького р-ну В. Г. Замишляєва, свинарка радгоспу «Рихальський» Ємільчинського р-ну Г. М. Козел, доярка радгоспу «Карпівці» Чуднівського р-ну Л. Ф. Лихуша та ін. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено 4 колективи підприємств, колгоспів Ж. о., в т. ч. Житомирського меблевого комбінату, Малинської паперової ф-ки ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, колгоспу «Нова перемога» (Любарський р-н).

В 1968/69 навч. р. в області працювало 1595 шкіл всіх видів, де навчалось 337,6 тис. учнів. У 20 серед. спец. навч. закладах — 18 тис. учнів. У 22 профес.-тех. уч-щах — 9 тис. учнів. У Житомирському пед., с.-г. ін-ті, загальнотех. факультет Київ. політех. ін-ту, пед. ін-ту в Бердичеві, де навчається 6,6 тис. студентів. В області працює 6 н.-д. установ, у т. ч. — Поліська дослідна станція Укр. н.-д. ін-ту землеробства, Житомирська обл. держ. с.-г. дослідна станція (м. Коростень), Чорторійське дослідне поле, Поліська агролісомеліоративна дослідна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації, Укр. н.-д. станція хмелярства та ін. Велику культ.-осв. роботу серед населення проводять обл. укр. муз.-драм. та ляльковий театри, обл. філармонія з вокально-хореографічним ансамблем «Льонюк» та ансамблем бандуристів (усі в Житомирі), 1518 клубних установ, в області діє 1291 кіноустанова, 1154 масові 6-ки; обл. краєзнавчий музей, будинок-музей партизан. слави у с. Словечному Овруцького р-ну, меморіальний музей Лесі Українки в м.Новограді-Волинському, меморіальна кімната О. Бальзака в будинку с.-г. технікуму в с. Верхівні Ружинського р-ну. Є нар. музеї, кімнати бойової слави тощо, а також нар. ун-ти, нар. театри й ансамблі, що працюють на громад. засадах.

Історичні пам'ятки. Найзначніші археол. та архітектурні пам'ятки на тер. області: *Радомилська стоянка*, *Райковецьке городище*, церква Василя в Овручі (кін. 12 — поч. 13 ст.), костюл (18 ст.) і кафедральний собор (19 ст.) в

Житомирі, руїни фортеці-монастиря (1627—1787) в Бердичеві. На тер. області народилися рад. парт. і військ. діячі Я. Б. Гамарник, укр. поетеса Леся Українка, рос. письменник В. Г. Короленко, укр. рад. композитор Б. М. Лятошинський, рад. етнограф Л. Я. Штернберг, двічі Герой Рад. Союзу С. А. Козак, двічі Герой Соціалістич. Праці С. П. Корольов, М. А. Марцун. У різний час тут перебували рос. полководці М. І. Кутузов, П. І. Багратіон, декабристи П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, укр. письменники М. М. Коцюбинський, І. А. Кочерга та ін. Встановлено пам'ятники В. І. Леніну в Житомирі, М. О. Щорсу в Коростені, потьомкінцю Г. М. Вакуленчуку в с-щі м. т. Великих Коровинця Чуднівського р-ну, Я. Налепці в Овручі, М. В. Фрунзе в Бердичеві, борцям Коліївщини в с. Кодні Житомирського р-ну тощо.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; *Борьба трудящихся Волини за власть Советов* (Март 1917 г.—декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир, 1957; Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів. К., 1969; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941—1944 рр. Збірник документів. Житомир, 1948; Рибачок І. М. Житомирська область. К., 1959; Булкин Г. П. Розвиток соціалістичної культури на Житомирщині за роки Радянської влади. Житомир, 1957; Лазуренко М. Оновлене Полісся. К., 1967; Силін Б. І. Житомирська область. В кн.: *Визначні місця України*. К., 1961; Народне господарство Житомирської області. Статистичний збірник. К., 1968; Довідник адміністративно-територіального поділу Житомирської області. Станом на 1 травня 1967 року. Житомир, 1967; Ціпріс І. Я. Житомирщина за 50 років. Короткий бібліографічний покажчик. К., 1968.

О. С. Чорнобривцева, Л. В. Яроцький (Житомир).

ЖИТОМИРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (б) — створена влітку 1917 (не пізніше липня) в складі 10 осіб. Існувала спочатку як більшовицька фракція спілки металістів, найбільшої профспілки міста. Відразу після утворення орг-ції більшовики звернулися до трудящих Житомира з відозвою, в якій закликали їх тісно згуртуватися навколо більшовицької партії. Завдяки діяльності більшовиків міста вже 29.VI заг. збори профспілки металістів висловилися за передачу всієї влади Радам. Орг-ція мала зв'язок з Київ. к-том РСДРП (б), а з липня — з ЦК РСДРП (б), від якого одержувала парт. л-ру. Підпорядковувалась *обласній організації РСДРП (б) Південно-Західного краю*. В листопаді 1917 в орг-ції налічувалося 150 членів партії.

Б. І. Корольов (Київ).

ЖИТОМИРСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — організований Т-вом дослідників Волині 1902. З встановленням Рад. влади у Житомирі до музею передано колекції і окремі твори мистецтва з палаців Нірода, Любомирських, Сангушки, Потоцького, Терещенка та ін. магнатів і заводчиків. У 1940 в музеї було бл. 120 тис. експонатів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. окупанти пограбували музей, а приміщення спалили. Після війни музей відновлено. У 1968 в ньому зберігалось 41 тис. експонатів. Має відділи: природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства, мистецтва. У відділі дорад. періоду експонуються пам'ятки первісного суспільства і часів Київ. Русі з археол. розкопок на Житомирщині, зокрема матеріали з *Райковецького городища*. У відділі історії рад. суспільства розповідається про перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війну, Велику Вітчизн. війну, участь трудящих області у соціалістич. і комуністич. будівництві, економіч. і культ. розвиток області за рад. часу.

В. О. Місяць (Житомир).

ЖИТОМИРСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1922. Спочатку мав назву Волин. губернский архів, з 1925 — Волин. окружне архівне управління, з 1930 — Житомирське місцеве архівне управління, з 1932 — Житом. держ. істор. архів, з 1937—обл. істор. архів. З 1941 — Державний архів Житомирської обл., з 1958 — Ж. о. д. а. В 1944 утворено філіал архіву в м. Бердичеві. В архіві і його філіалі зберігаються документи з історії краю починаючи з кінця 18 ст. Документ. матеріали дореволюц. періоду висвітлюють рівень пром-сті і с. г., соціально-економічне становище робітн. класу, селянства в кол. Волин. губ., боротьбу їх проти царизму. Документи рад. часу розповідають про боротьбу трудящих під керівництвом Комуністич. партії за встановлення Рад. влади, за побудову соціалізму і комунізму. Архів видає документ. збірники: «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр.» (Житомир, 1948), «Боротьба трудящих Волині за владу Рад. Березень 1917 р. — грудень 1920 р.» (Житомир, 1957) та ін.

Літ.: Житомирский областной государственный архив и его филиал в г. Бердичеве. Путеводитель. Житомир, 1961.

І. Г. Місін (Житомир).

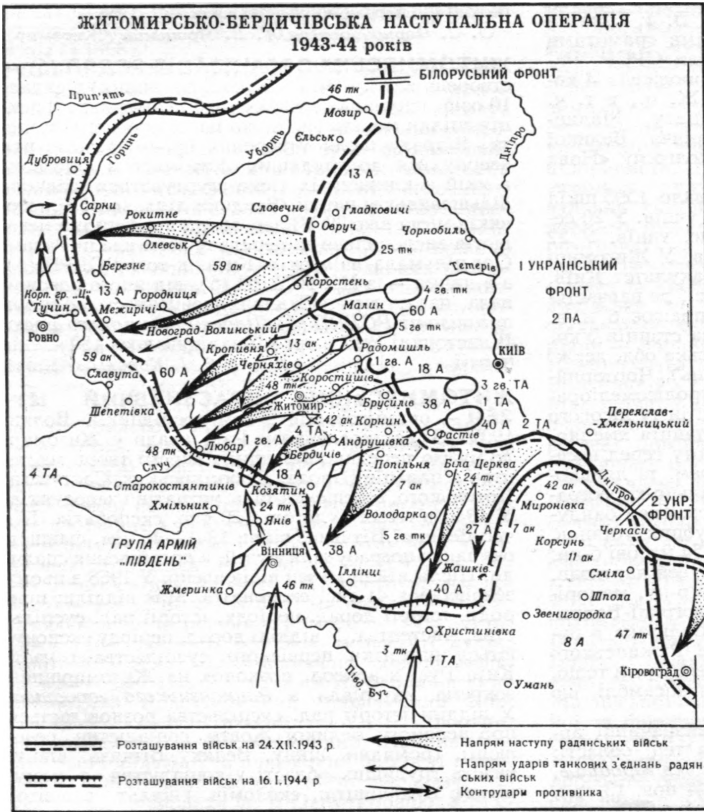
ЖИТОМИРСЬКИЙ ПРОРІВ 1920 — бойова операція рад. військ Пд.-Зх. фронту (ком. О. І. Єгоров) по розгрому утвореного військ бурж.-поміщицької Польщі на Зх. від Києва на поч. червня 1920. Вирішальну роль у Ж. п. відіграла *Перша Кінна армія* (ком. С. М. Будьонний), яка 5.VI прорвала лінію фронту і почала наступ на

Житомир, де перебував штаб польс. військ на чолі з Ю. Пілсудським. Першого дня рад. частини просулися на 30—40 км, 6.VI форсували р. Роставицю і оволоділи залізницею на ділянці Попільня — Чорнорудка. 7.VI 4-а кав. д-зія визволила Житомир, 11-а кав. д-зія після запеклих вуличних боїв вибила ворога з м. Бердичева. Внаслідок Ж. п. 1-а Кінна армія розрізала ворожий фронт на глибині 120—140 км, створивши загрозу виходу в тил київ. угрупованню противника. Ж. п. сприяв визволенню Києва (див. *Київська операція 1920*).

М. К. Колісник (Харків).

ЖИТОМИРСЬКІ КУРГАНИ 11—12 СТОЛІТЬ — давньоруський курганний могильник у передмісті Житомира — Мальованці. Розкопувався 1886 і 1887. Досліджено 77 курганів заввишки до 2 м. Померлих ховали по одному в кургани в дерев'яних трунах. У похованнях знайдено глиняні посудини, серпи, дерев'яні відреця, шиферні пряселія, кресала і кремені до них, ножі, бронзові та срібні персні й високі кільця, срібні, скляні та сердоликові намистини тощо.

ЖИТОМИРСЬКО-БЕРДИЧІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943—44 — наступальна операція військ 1-го Укр. фронту (ком. ген.-полковник М. Ф. Ватутін), проведена 24.XII 1943 — 15.I 1944 по розгрому нім.-фашист. військ на Житомир., Бердичів. і Коростен. напрямках під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Після поразки в районі Києва (див. *Київська наступальна операція 1943*) нім.-фашист. війська 15.XI 1943 перейшли в контраструп, намагаючись ліквідувати Київ. стратегіч. плацдарм, знову захопити Київ і відновити свою оборону по Дніпру. Відбивши контраструп противника в листопаді — грудні 1943, війська 1-го Укр. фронту 24.XII 1943 приступили до здійснення Ж.-Б. н. о. План операції передбачав силами 1-ї гвардійської (ком. ген.-полковник А. А. Гречко), 18-ї (ком. ген.-полковник К. М. Леселізе), 38-ї (ком. ген.-полковник К. С. Москаленко) армій, 3-ї гвардійської (ком. ген.-лейтенант П. С. Рибалко) і 1-ї (ком. ген.-лейтенант М. Ю. Катюков) танк. армій розгромити ворога в районі Радомишль — Брусилів і вийти на рубіж Любар — Вінниця — Липовець. 13-а (ком. ген.-майор М. П. Пухов) і 60-а (ком. ген.-лейтенант І. Д. Черняхівський) армії мали завдати допоміжних ударів на Сарненському і Шепетівському напрямках, 40-а (ком. ген.-лейтенант П. Ф. Жмаченко) і 27-а (ком. ген.-лейтенант С. Г. Трофименко) армії — на Білоцерківському напрямі. Дії військ фронту підтримувала 2-а повітряна армія (ком. ген.-лейтенант авіації С. Я. Красовський). Війська фронту прорвали оборону ворога. До 30.XII 1943 прорив було розширено до 300 км по фронту і до 100 км вглиб. Розвиваючи наступ, рад. війська 31.XII 1943 визволили Житомир. 3.I 1944 — Новоград-Волинський, 4.I — Білу Церкву, 5.I — Бердичів, 12.I — Сарни. В боях за Білу Церкву разом з військами 40-ї

армії відважно билася 1-а Чехословац. бригада під командуванням ген. *Л. Свободи*. Активно допомагав рад. військам подали партизани. Партизан. з'єднання під командуванням *С. Ф. Маликова*, *О. М. Сабурова* і *М. Г. Салая* визволили ряд значних населених пунктів і сприяли військам у визволенні залізнич. ст. Коростень. Внаслідок Ж.-Б. н. о. війська 1-го Укр. фронту майже повністю визволили Київ, і Житомир, обл., райони Вінн. і Ровен. обл. В ході операції розгромлено 7 д-зій ворога. Було створено умови для повного визволення Правобережної України.

Лит.: Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1967; В большом наступлении. Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943—1944 гг. М., 1964; Колтунов Г. Удар войск 1-го Украинского фронта на Житомирском направлении зимой 1943—44 года. «Военно-исторический журнал», 1967, № 2.

М. А. Мартышевський (Київ).

«ЖИТТЯ І СЛОВО» — прогресивна щотижнева газета укр. трудової еміграції в Канаді. Виходить у Торонто з 1.XI.1965 на базі двох газет, що об'єдналися, — торонтської газ. «Українське життя» і вінніпезької газ. «Українське слово». Відповідальний редактор — *М. К. Гринчишин*. Газету випускає Видавнича спілка «Кобзар». «Ж. і с.» бореться за мир, захищає економічні і політ. права робітників, висвітлює економічні і культ. успіхи Рад. України. На сторінках газети відображається культ.-освітня, місцецька і громад. діяльність укр. прогресивних орг-цій Канади — Т-ва об'єднаних укр. канадців і Робітн. заповогового т-ва.

І. Ф. Вір (Київ).

«ЖИЗНЬ» — політ., літ.-наук. щомісячний журнал. У 1897—1901 виходив у Петербурзі, 1902 — в Лондоні й Женеві. З кінця 1899 — орган «легальних марксистів». В ньому розгорнулася полеміка між революц. марксистами і «легальними марксистами». В журналі було опубліковано статті *В. І. Леніна* «Відповідь П. П. Нежданову» (1899, № 12), «Капіталізм у сільському господарстві» (1900, № 1—2). *В. І. Ленін* 1899 позитивно оцінив відділ белетристики «Ж.», який фактично очолював *М. Горький*. Журнал друкував твори *М. Горького*, *А. П. Чехова*, *В. В. Вересаєва*, *О. Ю. Кобилянської*, *І. Я. Франка*, *М. М. Коцюбинського*, *В. С. Стефаніка* та ін. прогресивних письменників. У відділі критики виступала *Леся Українка*. 8 (21).VI.1901 царський уряд закрав «Ж.», що дістало відгук у ленінській «Искре» (1901, № 6). У 1902 видання «Ж.» відновлено за кордоном під ред. *В. Поссе* (вийшло 6 номерів). У додатку до журналу «Листки життя» вперше надруковано рос. текст «Інтернаціоналу».

Лит.: Черепанов М. С., Фингерит Е. М. Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917). Справочник. М., 1957.

«ЖИЗНЬ СОЛДАТА» — нелегальна газета, орган Військ. орг-ції при Катериносл. к-ті РСДРП. Видавалася з лютого 1906 по жовтень 1907 в Катеринославі. Вийшло 12 номерів. Після видання № 8 поліція розгромила друкарню, і газета не виходила протягом шести м-ців. В редакції переважали більшовики. В її виданні брав участь *О. М. Ярославський*. Газета пропагувала більшовицькі лозунги й закликала солдатів об'єднуватися з робітниками для спільної боротьби проти царського самодержавства. Центр. орган більшовиків «Пролетарий» [1906, № 7, 10 (23) листопада] схвально оцінював роботу військ. орг-ції при Катериносл. к-ті щодо видання газети.

Лит.: Большевицкая периодическая печать (Декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель. М., 1964.

ЖІНВІДІЛИ — відділи парт. к-тів по роботі серед трудящих жінок. Завдання Ж. полягало в пробудженні класової свідомості робітниць і селянок, залученні їх до громад. і держ. діяльності, вихованні з них активних будівників соціалістич. суспільства. Організовані за ухвалою ЦК РКП (б) у вересні 1919. Попередниками Ж. були комісії по пропаганді і агітації серед жінок при місцевих парт. к-тах, створені в кінці 1918. При ЦК КП(б)У комісія по пропаганді і агітації серед жінок розпочала свою роботу в липні 1919. Після розгрому *денікінщини* створено при ЦК КП(б)У відділ по роботі серед жінок. При Ж. працювали постійно діючі делегатські збори, що обиралися строком на 1 рік. На Україні 1925 в роботі цих зборів, що охоплювали своїм впливом бл. 1,5 млн. жінок, брали участь до 70 тис. жінок-активісток. Завідуючими жінввідділом ЦК КП(б)У в різний час працювали *В. Я. Мойрова*, *О. К. Кравченко*, *М. О. Левкошич*, *О. В. Пилацька*. В 1920—30 жінввідділ ЦК РКП(б) видавав журн. «Коммунистка», беззмінним редактором якого була *Н. К. Круська*. Постановою ЦК ВКП(б) від 5.I.1930 Ж. ліквідовано. Завдання провадити роботу серед жінок покладено на парт. орг-ції в цілому. Досвід Ж. був використаний в зх. областях України, де вони існували 1945—56.

Л. П. Нагорна (Київ).

ЖІНОЧІ РОБОТИ, жіночі послуги — феод.-кріпосницькі повинності, що їх виконували зверх панщини селянки-кріпачки на Україні. В 16—17 ст. застосовувалися лише в окремих поміщицьких маєтках і обмежувалися обробіткою посівів льону й конопель. З посиленням феод.-кріпосницького гніту на Україні у 18 ст. ці повинності значно поширилися, зріс їхній тягар. Селянок-кріпачок зобов'язували безплатно вирощувати для панів овочі, прясти, збирати сіно, білити панські будівлі, прати білизну тощо. В 1-й пол. 19 ст. до Ж. р. включили обробітку кукурудзи, працю біля молотарок, очищення зерна та ін. «легкі роботи». Застосування Ж. р. посилювало феод.-кріпосницьку експлуатацію й погіршувало соціально-економіч. становище селянства. В зв'язку з піднесенням антифеод. сел. рухів Ж. р. 1786 було дещо зменшено в Сх. Галичині і 1836 — на Закарпатській Україні. На Правобережній Україні царський уряд *інвентарними правилами 1847—48* обмежив Ж. р. 52 робочими днями на рік. На зх.-укр. землях Ж. р. було скасовано *селянською реформою 1848*, на Правобережній і Лівобережній Україні — *селянською реформою 1861*.

Лит.: Архив Юго-Западной России..., ч. 6, т. 1 [Пряложение] — 2. К., 1870—76.

А. З. Барабой (Київ).

ЖЛБА Дмитро Петрович (15.VI 1887 — 10.VI 1938) — рад. військ. діяч, герой громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1917. Н. у Києві в сім'ї наймита. Був активним учасником революц. подій 1905—07 у Миколаєві, де працював робітником, *Горлієсько-Щербинського страйку 1916*, Жовтн. збройного повстання 1917 в Москві. В грудні 1917 — січні 1918 на чолі червоногвард. загону донецьких шахтарів брав участь у боях проти каледінців у Донбасі, у визволенні Києва від військ Центр. ради. В 1918, командуючи полком і д-зією, бився проти білогвардійського ген. Краснова, 1919—21 на чолі групи військ, а згодом кінного корпусу — проти врангелівців і тур. окупантів на Пн. Кавказі. З 1922 — на рад. і госп. роботі на Пн. Кавказі. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

ЖМАЙЛА ПОВСТАННЯ 1625 — сел.-козац. повстання на Україні під керівництвом *М. Жмайла* проти польсь.-шляхет. панування. За непокоєний

масовим покозаченням селянства після *Хотинської війни 1620—21*, польс.-шляхет. уряд у вересні 1625 послав на Пд. Київщину війсьکو (30 тис. чол.) на чолі з польним гетьманом С. Конецпольським. Спустошуючи і грабуючи міста і села, польс.-шляхет. військочи 1 (11).X підійшло до Канева. Козац. залога (3 тис. чол.) вийшла з міста й після бою з каральним загоним під Мошнами (тепер село Черк. р-ну Черк. обл.) відступила до Черкас. Разом з місцевими козаками (2 тис. чол.) кавнівські козаки відійшли до гирла р. Цибульнику, де збиралися ін. козац. загопи. Невдовзі сюди прибули з артилерією запорожці під керівництвом М. Жмайла. З'єднавшись з козаками, М. Жмайло очолив повстанське військо (20 тис. чол.). 15 (25).X відбувся запеклий бій. Повстанці завдали значних втрат ворогопи, але під натиском переважаючих сил були змушені відступити до Курукового озера. Спроби розгромити тут козаків не мали успіху, і С. Конецпольський був змушений почати переговори, під час яких угодовська частина козац. старшини 5.XI 1625 скинула М. Жмайла з гетьманства і уклала з польс.-шляхет. командуванням невідгудну для козаків *Куруківську угоду 1625*.

Лит.: Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2. К., 1896; Г у с л я с т и й К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

ЖМАЙЛО Марко (пр. н. і см. невід.) — запорізький гетьман, керівник сел.-козац. повстання (див. *Жмайла повстання 1625*). Представник повсталого селянства й козацтва, Ж. виступав проти гніту польс.-шляхет. загарбників. Скинутий з гетьманства реєстровою козац. старшиною, яка, ставши на шлях зради, уклала з польним гетьманом С. Конецпольським *Куруківську угоду 1625*. Дальша доля Ж. невідома.

ЖМАЧЕНКО Пилип Федосійович (27.XI 1895 — 19.VI 1966) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Н. в с. Могилній (тепер с. Поліське Коростен. р-ну Житомир. обл.) в сел. сім'ї. Член КПРС з 1917. Учасник 1-ї світ. війни. В 1917 був у Червоній гвардії. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни Ж. брав участь у боях проти військ австро-нім. окупантів, Денікіна, Петлюри, бурж.-поміщицької Польщі, по ліквідації банд Махна, Левченка, Хмари і Погорелова. В 1922 закінчив Вищу тактичну школу, 1925 — Вищі стріл. курси. З 1925 — на командній роботі в Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — ком. 3-ю армією Брянського фронту, 47-ю і 40-ю арміями 1-го Укр. фронту. Очолени Ж. війська брали участь у Білгородсько-Харківській операції 1943, у визволенні тер. Правобережної України, в т. ч. м. Києва, а також Румунії, Угорщини, Чехословаччини. В 1947 закінчив Вищі академічні курси Вищої військ. академії. В 1947 — пом. головноком. окупаційними військами в Австрії і заст. ком. військами Білорус. та Прикарпат. військ. округів. З 1955 — голова Укр. респ. к-ту ДТСААФ. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЖМЕРИНКА — місто Вінн. обл. УРСР, центр Жмеринського р-ну. Розташована за 47 км на Пд. Зх. від м. Вінниці. залізнич. вузол. 31,4 тис. ж. (1969). Час засн. Ж. невідомий. У 1793 Ж. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—97 входила до складу *Брадлавського намісництва*. З 1797 — містечко Вінн. пов. Поділ. губ. У 20—30-х рр. 19 ст. поблизу Ж. вели антикріпосницьку боротьбу сел. загопи, очолювані У. Я. *Кармалюком*. З побудовою у 70-х рр. 19 ст. з-ці Київ — Одеса Ж. перетворилася на великий

залізнич. вузол. З 1903 стала містом. У листопаді — грудні 1905 робітники Ж. брали участь у заг. політ. страйку. В березні 1917 створено Рад. уряд. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено 3 (16).XI 1917. Після розгрому військ Центр. ради у Ж. в січні 1918 відновлено Рад. владу. На поч. березня 1918 місто окупували австро-нім. загарбники, а наприкінці листопада 1918 його захопили війська петлюрівської *Директорії*. 20.III 1919 Ж. визволили Богунський і Тарашанський полки під командуванням М. О. *Шорса* і В. Н. *Боженка*. 9.VIII 1919 Ж. знову захопили петлюрівці, а в жовтні 1919 — денікінці. 7.I 1920 частини Червоної Армії визволили місто. 29.IV 1920 Ж. окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. 20.VI 1920 радянські війська визволили місто. В 1921—23 Ж. — повітове місто Подільської губернії, з 1923 — райцентр Вінн. округу, з 1932 — Вінн. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Ж. 16.VII 1941 захопили нім.-фашист. війська. В період окупації 1941—44 в районі Ж. діяла підпільна орг-ція «Радянські патріоти». 18.III 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили місто від гітлерівців. У Ж. е вагоноремонтний, виноробний, хлібний з-ди, цегельня, харч. комбінат; ф-ки: хутрова, госп. товарн., міжколгоспна буд. орг-ція. 10 загальноосв., 1 муз., 1 спорт. школи. У Ж. живе і працює нар. майстер різьбяр-мініатюрист М. Г. Маслюк.

В. П. Воловик, С. Я. Вініковецький (Вінниця).
ЖОВНИНЬСЬКА БИТВА 1638 — вирішальна битва повстанців на чолі з Д. Т. *Гунею* проти польс.-шляхет. війська під час *Острянського повстання 1638*. Після невдалих бій за повстан. загонів сутич. чок під м. Лубнами та на р. Сліпороді осн. сили повстанців, з якими були їхні сім'ї, відступили до Жовнина (тепер с. Жовнине Чорнобаївського р-ну Черк. обл.), де почали будувати табір. З (13).VI коронне військо С. Потоцького та загопи князя Я. *Вишневецького* атакували повстанців і вдерлися в їхній табір. Я. *Острянчин* з частиною козаків (понад 1 тис. чол.) відступив з-під Жовнина на Слобідську Україну в межі Рос. д-ви. Повстанці, що лишилися в таборі, обрали гетьманом Д. Гуню і під його провідом відбили штурм ворога. 4 (14).VI бій відновився, але С. Потоцькому не вдалося зламати опір повстанців. На допомогу коронному військові під Жовнин вирушив з кінного польний гетьман М. Потоцький. Дізнавшись про наближення ворожого підкріплення, повстанці на чолі з Д. Гунею вночі проти 12 (22).VI залишили табір під Жовнином і зайняли вигідні позиції на високому березі Дніпра біля гирла р. Старця. Після кількох невдалих штурмів коронне військо почало облогу міцно укріпленого повстанського табору, яка тривала майже 7 тижнів. Незважаючи на великі втрати і голод, повстанці чинили героїчний опір. 28.VII (7.VIII) реєстрова старшина уклала з М. Потоцьким, який обіцяв повстанцям амністію, угоду про припинення боротьби. Але Д. Гуня з частиною нерестрових козаків виврився з ворожого оточення і відступив на Дон. Над повстанцями загарбники вчинили криваву розправу.

Лит.: Воссоєдиненне України с Россеі. Документи і матеріали, т. 1. М., 1954; Г у с л я с т и й К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

«ЖОВТЕНЬ» — літ.-мистецький та громад.-політ. щомісячний журнал Спільки письменників України (до 1951 — журнал Львів. обл. відділення Спільки письменників України). Засн. у вересні 1940 у Львові. Спочатку виходив під назвою «Література і мистецтво». В 1942—44 не виходив. З липня 1945 по січень 1951 мав назву «Радянський Львів». Під тепер. назвою виходить з лютого 1951.

До ст. Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905. Виступ О. Г. Шліхтера під час демонстрації в Києві. Жовтень 1905 (ліворуч). Барикади в Одесі. Жовтень 1905.

Організаторами і активними творцями журналу були О. Г. Десняк, М. П. Бажан, П. С. Козланюк, Ю. С. Мельничук. На сторінках «Ж.» друкуються твори укр. рад. письменників, письменників минулого, переклади з зарубіж. л-р. Тут уперше надруковано окремі твори М. П. Бажана, І. Вільде, Я. О. Галана, В. З. Гжицького, О. Т. Гончара, Д. Я. Лукіяновича, А. С. Малишка, Д. В. Павличка, П. Й. Панча, М. Т. Рильського, В. М. Сосюри, М. П. Стельмаха, П. Г. Тичини, С. Й. Тудора, Г. М. Тюпонника та ін.; вміщено не опубліковані раніше твори І. Я. Франка, В. С. Стефаніка, Г. М. Хоткевича та ін. В журналі висвітлюється життя і праця трудящих зх. областей України, соціалістич. перетворення краю, дружба народів. Багато уваги приділяється історії революц. подій на зх.-укр. землях, боротьбі трудящих за соціальне і нац. визволення, за воз'єднання з Рад. Україною. Систематично вміщуються архівні матеріали і спогади, а також статті діячів науки і культури.

Ф. К. Сарана (Київ).

ЖОВТІ ВОДИ (до 1957 — с-ще м. т. Жовта Річка) — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, на р. Жовтій (бас. Дніпра). Залізнич. ст. (Жовта Річка). 43,2 тис. ж. (1969). Засн. в кінці 19 ст. у зв'язку з будівництвом залізничних копалень. Селище входило до складу Верхньодніпровського пов. Катеринос. губ. Під час революції 1905—07 тут відбулися великі страйки робітників. У серпні 1917 в с-щі було створено загін Червоної гвардії. Рад. владу встановлено в січні 1918. В березні 1918 с-ще окупували війська кайзерівської Німеччини. В листопаді 1918 с-ще визволили частини Червоної Армії. Влітку 1919 його захопили денікінці. В січні 1920 визволила Червона Армія. З 1925 с-ще — в складі Криворізького округу, з 1932 — Дніпроп. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни с-ще 13.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації на шахті «Капітальна» діяла підпільна група на чолі з колишнім гол. інженером М. С. Чередищенком. 20.X 1943 рад. війська 2-го Укр. фронту визволили с-ще. В 1957 с-ще стало містом. Назване на честь *Жовтоводської битви 1648*, що відбулася тут, на річці Жовті Води, під час нар.-визвольної війни 1648—54. Провідна галузь пром-сті — залізорудна. Є м'ясокомбінат, молочний, хлібний з-д. В Ж. В. — філіал Криворізького гірничорудного ін-ту, пед. уч-ще, 14 загальноосвітніх, 1 музична, 2 спортивні школи.

ЖОВТНЕВЕ (до 1938 — Боговденськ) — місто Микол. обл. УРСР, центр Жовтневого р-ну, пристань на Пд. Бузі. Залізнич.

станція (Заводська). 27,2 тис. ж. (1969). До 1789 називалося Вітовка. До Великої Жовтн. соціалістич. революції посад Боговденськ входив до Херсонського пов. Херс. губ. Рад. владу в Ж. встановлено в січні 1918. В березні 1918 с-ще окупували австро-нім. загарбники, в грудні — англо-франц. інтервенти, яких у березні 1919 вибили рад. війська. Влітку 1919 с-ще захопили денікінці, яких у січні 1920 вигнали рад. війська. В 1920—23 — в складі Херсонської (1920—22 — Миколаївська) губ., з 1923 — село Миколаївського р-ну Микол. округу, з 1932 — Одес. обл., з 1937 — Микол. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Ж. 27.VIII 1941 загарбали нім.-фашист. окупанти. В роки окупації в районі Ж. діяла підпільна орг-ція «Центр». 22.III 1944 Ж. визволили рад. війська. З 1944 — райцентр Микол. обл. З 1961 Ж. стало містом. У Ж. — ремонтний з-д, завод залізобетонних виробів, пром. комбінат тощо. 8 загальноосв. шкіл, мед. уч-ще, профес.-тех. уч-ще, філіал Микол. суднобуд. технікуму (вечірнє відділення). В 1790 тут організував першу в Росії с.-г. школу один з перших вітчизн. учених у галузі агрономії і тваринництва М. Г. Ліванов.

Ш. С. Людковський (Миколаїв).

ЖОВТНЕВИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК 1905 — один з важливих етапів революції 1905—07 в Росії. Прологом страйку була боротьба більшовиків проти Булігінської думи, а також виступи робітників у вересні 1905. 19.IX (2.X) у Москві почався економіч. страйк друкарів, яких підтримали робітники ін. професій. З економічного страйку переріс у політичний. 23—25.IX (6—8.X) відбулися збройні сутички страйкарів з урядовими військами. 26.IX (9.X) застрайкували металісти. Оцінюючи ці події, В. І. Ленін писав: «Революційні події в Москві, це — перша блискавка грози, що освітила нове поле бою» (Твори, т. 9, с. 308). Вересневі страйки переросли в Ж. в. п. с. 8—10 (21—23).X страйк охопив усі з-ці Москв. вузла, а 11 (24).X страйкувало 14 з-ць. Страйк залізничників набув заг. характеру. За закликком конференції моск. більшовиків, що відбулася 10 (23).X, наступного дня почався загальномосковський страйк. 15 (28).X страйкувало 100 тис. моск. робітників. Одночасно оголосили страйк робітники Петербурга. «Москва і Петербург, — писав В. І. Ленін, — поділили між собою честь революційного пролетарського почину» (Твори, т. 9, с. 350).

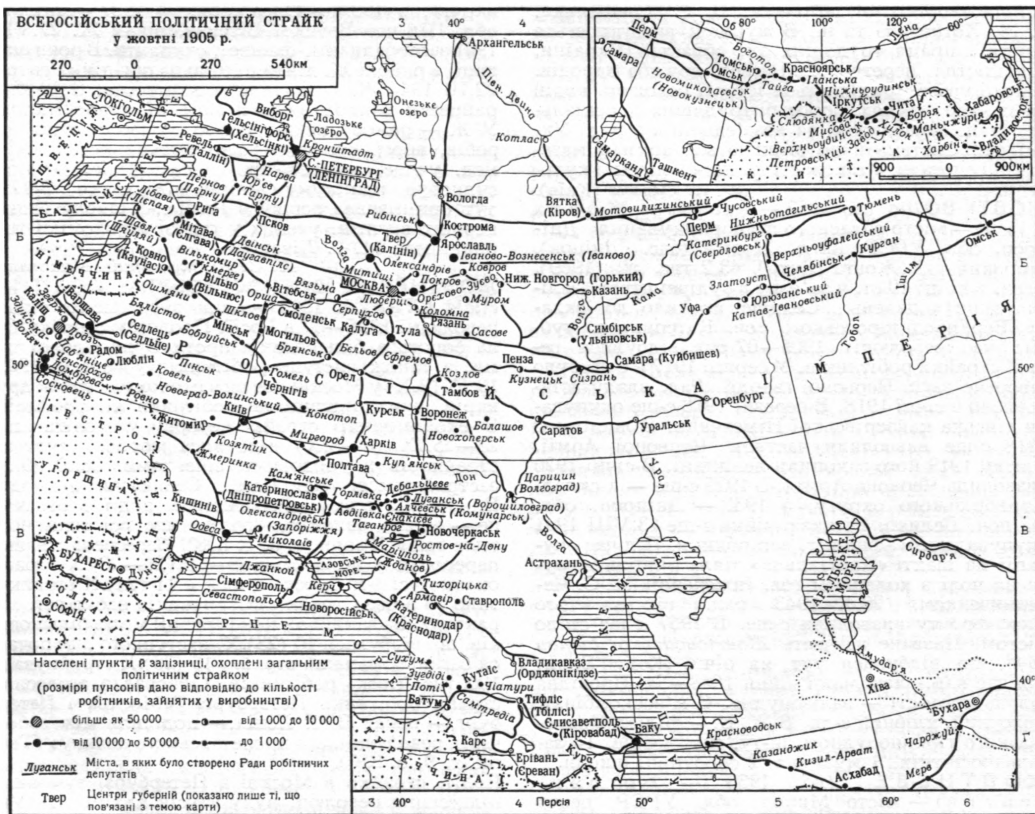
Політ. страйки в Москві й Петербурзі зумовили піднесення революц. руху в усій країні. На Україні 7 (20).X 1905 застрайкували робітники і

службовці Катерининської з-ці, 9 (22).X — телеграфісти Курськo-Харківськo-Севастопольськoї з-ці. 10 (23).X припинила роботу робітники з-дів Харкова, ст. Київ-11. 13 (26).X почався заг. страйк у Катеринославі, 16 (29).X — в Одесі, де страйкарі чинили збройний опір урядовим військам. Зокрема, в Харкові, Одесі було побудовано барикади. В Харкові, Миколаєві, Полтаві, Києві та ін. містах відбулися мітинги, демонстрації, сутички робітників з військами. В ряді міст виникли Ради робітн. депутатів (див. *Ради робітничих депутатів 1905*). В жовтні по всій Росії страйкувало понад 2 млн. чоловік: бл. 1 млн. промислових робітників, понад 700 тис. залізничників, студенти, службовці. На Україні в жовтні було понад 120 тис. страйкарів. Наялканий зростанням революції, цар 17 (30).X видав маніфест, в якому обіцяв політ. свободи і скликання законодавчої думи. В перші дні після опублікування маніфесту на Україні в Луганську, Києві, Катеринославі, Одесі та ін. містах відбулися антиурядові політ. демонстрації. За кількістю страйків і числом страйкарів перед вела Катериносл. губ., за нею йшли Харків. і Київ. губ.

В дні Ж. в. п. с. з особливою силою виявилася класова солідарність робітників усіх національностей. Страйк сколихнув широкі маси трудящих, наочнo показав значення заг. політ. страйку як однієї з форм революц. боротьби. Після закінчення Ж. в. п. с. (в окремих місцях тривав до поч. листопада 1905) більшовики почали підготовку збройного повстання. Див. *Грудневе збройне повстання 1905* в Москві.

Лит.: Ленин В. І. Всероссийский политический страйк.— Перша перемога революції. Твори. Вид. 4. т. 9; Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 года. Документы и материалы, ч. 1—2. М.—Л., 1955; Большевики во главе Всероссийской политической стачки в октябре 1905 года. Сборник документов и материалов. М., 1955; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Лось Ф. Б. Революция 1905—1907 годов на Украине. К., 1955. Ф. Б. Лось (Київ).

ЖОВТНЄВИЙ ПЛЕНУМ ЦК КПРС 1964 — відбувся 14.X в Москві. Розглянув корінні питання парт., держ. і госп. будівництва, розробив ряд важливих заходів, спрямованих на успішне здійснення чергових завдань комуністич. будівництва. Гол. увага Пленуму була спрямована на дальше вдосконалення форм і методів керівництва економіч., політ. і культурним життям країни. Учасники Пленуму одностайно виступили проти волюнтаристського, антинауку. підходу до питань керівництва, до розв'язання соціально-економіч. проблем будівництва комунізму, проти спрощеного підходу до марксистсько-ленінської теорії. Вони рішуче засудили прожектерство, захоплення адм. методами керівництва нар. г-вом, суб'єктивізм у політиці, небажання рахуватися з об'єктивними законами суспільного розвитку, з тим, що вже вироблено наукою й перевірено практикою. Пленум ще раз підкреслив, що в керівництві справою будівництва комунізму неприпустимі поспішні, відірвані від життя, непродумані рішення. Перед парт. і держ. органами було поставлено завдання повною мірою оволодіти наук. підходом до розв'язання проблем комуністич. будівництва, нав-

читись правильно аналізувати внутр. і зовн. становище, об'єктивно оцінювати досягнуті успіхи, своєчасно викривати і до кінця усувати недоліки в роботі.

Пленум задовольнив прохання М. С. Хрущова про звільнення його в зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я від обов'язків Першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. І. Брежнєва. Робота Пленуму і прийняті на ньому рішення з новою силою продемонстрували монолітну єдність партії, її ЦК, показали їх політ. зрілість, вміння сміливо й рішуче усувати все те, що заважає успішному вирішенню завдань комуністич. будівництва. Пленум виявив непорушну вірність партії, заповітам В. І. Леніна, непримирненість до будь-яких порушень, відкилень від ленінських норм парт. життя, принципів парт. та держ. керівництва.

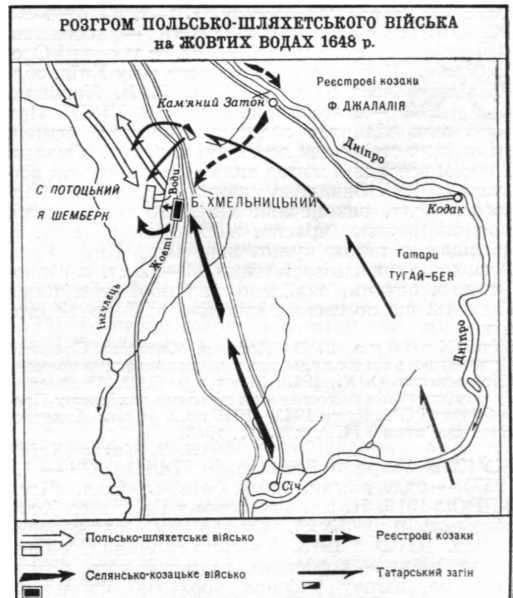
Б. П. Ковалевський (Київ). **ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ОРДЕН** — рад. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31.X.1967 на ознаменування 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції. Орденом нагороджують громадян СРСР (можуть бути нагороджені й іноземні громадяни), підприємства, установи, організації та ін. колективи трудящих, військ. частини і з'єднання, а також республіки, краї, області, міста за активну революц. діяльність, великий вклад у становлення і зміцнення Рад. влади; видатні заслуги в побудові соціалізму і будівництві комунізму; видатні досягнення в галузі розвитку нар. г-ва, науки і культури; особливі відвагу і мужність, виявлені в боях з ворогами Рад. д-ви; видатні заслуги в зміцненні оборонної могутності Рад. д-ви; особливо плодотворну держ. і громад. діяльність; активну діяльність, спрямовану на розвиток і поглиблення всебічних дружніх зв'язків між народами Рад. Союзу та ін. д-в, зміцнення миру між народами. Першими Ж. Р. о. 4.XI.1967 було нагороджено Ленінград і Москву; 19.XII.1967 — РРФСР, 22.XII.1967 — орденом нагороджено УРСР, 28.VI.1969 — ЛКСМУ.

В. В. Мрига (Київ). **ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА 1648** — перша визначна перемога сел.-козац. військ, що їх очолював Б. Хмельницький, над польс.-шляхет. військом на початку визвольної війни українського народу 1648—54. Дізнавшись про повстання на Запорізькій Січі під проводом Б. Хмельницького в січні 1648, польний гетьман М. Потоцький і польний гетьман М. Калиновський навесні 1648 зосередили на Придніпров'ї бл. 30 тис. польс.-шляхет. війська для боротьби проти повстанців. Розташували гол. сили між Корсунем і Чигирином, М. Потоцький 11 (21). VI послав 6-тисячний авангард під командуванням свого сина С. Потоцького і комісара Я. Шемберка в похід суходолом. Водночас за його наказом 4—5 тис. реєстрових козаків на чолі з військ. осавулами І. Барабашем і І. Караїмовичем та 1 тис. нім. найманців рушили на байдаках вниз по Дніпру з тим, щоб біля фортеці *Кодак* з'єднатися з військом С. По-

тоцького і спільними силами захопити Запорізьку Січ.

Б. Хмельницький вирішив вийти назустріч противникові і розгорнути боротьбу на території, де сподівався дістати підтримку широких сел.-козац. мас. У квітні 1648 повстанське військо, поповнене укр. і рос. селянами-втікачами та донськими козаками, виступило з Запорізької Січі. Пославши загін для блокування польс.-шляхет. залоги в *Кодаку*, Б. Хмельницький на *Чорному шляху* з'єднався з крим. татарами *Тугай-бея* і зупинився на р. *Жовтих Водах*. 19 (29).IV сюди підійшло й польс.-шляхет. військо. Повстанці оточили його. Сподівання оточеного польс.-шляхет. війська на допомогу ззовні виявилися марними. 24.IV (4.V) в Кам'яному Затоні (побл. тепер с. Дніпровакам'янки Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) серед реєстрових козаків, що пливли на байдаках по Дніпру, відбунуло повстання під проводом сотників Ф. *Джалалія* і Б. *Топижа*. Стративши І. *Барабаша*, І. *Караїмовича* та ін. прибічників шляхет. Польщі, повсталі реєстровці 2 (12).V приєдналися на р. *Жовтих Водах* до осн. сил повстанців. 5 (15). V повстанське військо (бл. 10 тис. чол.) на чолі з Б. Хмельницьким перейшло в рішучий наступ і вдерлося у ворожий табір. Зазнавши в бою значних втрат, польс.-шляхет. військо вночі почало відступати. 6 (16).V в урочищі *Княжі Байраки* повстанці разом з татарами розгромили ворога. Значну частину польс.-шляхет. війська було знищено, решта (бл. 3 тис. жовнірів і 50 шляхтичів, у т. ч. С. *Потоцький*, Я. *Шемберка*) потрапила в полон. Ж. б. була визначною перемогою військ повсталого укр. народу, в якій виявився великий героїзм нар. мас і висока воєнна майстерність його керівників. Славна перемога в Ж. б. сприяла могутньому розгортанню нар. повстання на Україні і посиленню прагнення укр. народу до возз'єднання з братнім рос. народом.

Лит.: Воссоєдинение Украины с Россией. Документи и материалы, т. 2. М., 1954; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький, т. 1. СПб, 1870; Эвартендик И. Д. И. История запорожских козаков, т. 2. СПб, 1895; Петров

ський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

ЖОЛКЕВСЬКИЙ [точніше — Ж ул к е в с ь к и й (Zółkiewski)] Станіслав (1547—7.X.1620) — польсь. держ. і військ. діяч. З 1588 — коронний польний гетьман, з 1613 — великий коронний гетьман, з 1617 — канцлер. Провадив політику магнатської олігархії. Під час *Наливайка повстання 1594—96* очолив військо, яке польсь. уряд кинув на боротьбу проти повстанців. У 1596 Ж. обложив їхній табір на р. Солоніці (поблизу м. Лубен). Використавши суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками, Ж. примусив повстанців видати йому С. Наливайка та ін. керівників повстання. Підступно оволодівши табором, вирізав кілька тисяч повстанців, їхніх жінок і дітей. Під час польсь. та швед. інтервенції проти Росії на поч. 17 ст. командував загонами польських військ. Брав участь у *Хотинській війні 1620—21* проти Туреччини. Загинув у битві під Цецорою.

Лит.: Р а ш б а Н. С. Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. і Росія. «Український історичний журнал», 1959, № 6; Г у с л и с т и й К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

ЖОРАВКИ (Ж у р а в к и) — укр. поміщики, власники значних зем. володінь на Чернігівщині в 17 — на поч. 19 ст. Походили з козак. старшини. Лук'ян Іванович Ж. (р. н. невід. — 1719) — новгород-сіверський сотник [1696—1709], стародубський полковник [1709—19]. За заслуги в боротьбі проти швед. загарбників і загонів зрадника І. Мазепи 1708—09 дістав від царського уряду в нагороду зем. маєстності. І в а н Т и м о ф і й о в и ч Ж. (р. н. невід. — після 1792) — генеральний осавул, член другої *Малоросійської колегії* (1765—81). Використовуючи своє службове становище, закріпачив чимало українських селян і козаків.

Лит.: М о д з а л е в с к и й В. Л. Малоросійський родословник. т. 2. К., 1910; Л а з а р е в с к и й А. Описання старої Малоросії. т. 1—2. К., 1888—93. **ЖУКІВЦІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ** — поселення *черняхівської культури* (2—7 ст.) в урочищі Особа біля с. Жуківців Бухівського р-ну Київ. обл. Досліджувалося на поч. 20 ст. В. Хв ой ко м, 1940 і 1946 — Ін-том археології АН УРСР. При розкопках відкрито залишки наземних жител, стіни яких становили дерев'яні каркаси, обмазані глиною; всередині жител виявлено глинобитні вогнища та печі. Знайдено уламки гончарного і ліпного посуду, наконечник залізного списа, ножі, глиняні грузила, прясла, жорна тощо. На Ж. п. досліджено також культ. шар часів Київ. Русі. Розкопано три напівземлянки 11—12 ст. з глинобитними печами, знайдено залізний серп тощо. Гадають, що поселення існувало з 2 до 12 століття.

Лит.: Х в о й к а В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторическое время (По раскопкам). К., 1913; М а х н о Е. В. Поселения культуры «полю поховань» на північно-західному Правобережжі (Розкопки 1945—1946 рр.). В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 1. К., 1949.

ЖУКОВ Гаврило Васильович (24.III 1899 — 8.I.1957) — рад. військ. діяч, віце-адмірал. Член КПРС з 1919. Н. в с. Березовому Гаї (тепер Кошкінського р-ну Куйб. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. ВМФ з 1918. Учасник громадян. війни. Після війни — командир канонерського човна, крейсера, загону учбових кораблів, комендант укріпленого району. В 1927 закінчив курси ко-

мандного складу при Військ.-морському уч-щі, 1938 — Курси вищого начальницького складу. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. На початку Великої Вітчизняної війни 1941—45 обіймав командні посади на Чорноморському флоті. З 19.VIII 1941 очолив військо, які брали участь у героїчній обороні Одеси і Севастополя. Потім командував з'єднаннями Військово-Морського флоту на Балтійським, Чорноморському та Тихоокеанському флотах. З вересня 1948 — нач. Чорноморського Вищого військ.-морського уч-ща. З 1954 — у відставці. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва). **ЖУКОВ** Георгій Костянтинович (н. 2.XII 1896) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1943), удостоєний чотири рази звання Героя Рад. Союзу (1939, 1944, 1945, 1956). Член КПРС з 1919. Н. в с. Стрелковці (тепер Угодсько-Заводського р-ну Калуз. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової і громадянської воєн. В Радянській Армії — з 1918. В 1930 закінчив Курси вищого нач. складу. В 1938—39 — заст. ком. військами Білорус. військ. округу. В 1939 командував 1-ю арм. групою рад.-монг. військ при проведенні операції проти япон. загарбників на р.Халхин-Голі. В 1940 — ком. військами Київ. військ. округу. В лютому — липні 1941 — нач. Генштабу і 1-й заст. наркома оборони СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував фронтами: Резервним (серпень — вересень 1941), Ленінгр. (вересень—жовтень 1941), Зх. (жовтень 1941 — серпень 1942), 1-м Укр. (березень — травень 1944), 1-м Білорус. (листопад 1944 — травень 1945). Очолені Ж. війська 1-го Укр. фронту успішно провели операції по розгрому нім. угруповань у районі Проскурова (тепер Хмельницький), Кам'янець-Подільського, Чернівців і Станіслава (тепер Івано-Франківськ). З серпня 1942 і до кінця війни — заст. Верховного головнокомандуючого. Як представник Ставки координував дії фронтів у районі Сталінграда (листопад 1942), під час прориву блокади Ленінграда (січень — лютий 1943), в Курській битві 1943, на Правобережній Україні (січень — лютий 1944), під час Білорус. операції 1944. 9.V 1945 за допущенням Рад. уряду разом з представниками США, Англії і Франції приймав беззастережну капітуляцію фашист. Німеччини. В 1945—46 — головноком. Групою рад. окупац. військ у Німеччині. В 1946 — головноком. сухопутними військами. В 1946—53 — ком. військами Одес. і Уральського військ. округів. У 1953—55 — 1-й заст. міністра оборони, 1955—57 — міністр оборони СРСР. З 1958 — у відставці. В 1952—57 — член ЦК КПРС, 1956—57 — кандидат у члени Президії, з червня до жовтня 1957 — член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—4-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Воспоминания и размышления. М., 1969. **ЖУКОВ** Євген Михайлович (н. 23.X 1907) — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1958; чл.-кор. з 1946), доктор істор. наук (з 1941), професор (з 1944). Член КПРС з 1941. У 1927 закінчив Ленінгр. східний ін-т. З 1929 викладав у цьому ін-ті й Ленінгр. ун-ті. В 1943—50 — директор Тихоокеанського ін-ту АН СРСР. З 1946 — зав. кафедрою Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У 1957—66 — академік-секретар Відділу історії АН СРСР. Фахівець з історії Японії, міжнар. відносин, а також нац.-визв. руху країн Пд.-Сх. Азії. Ж. — гол. редактор «Всесвітньої історії» (1955—65) та «Радянської історичної енциклопедії» (з 1958). Член Рад. к-ту захисту миру (з 1955) і Рад. к-ту солідарності країн Азії і Африки (з 1956).

Тв.: *История Японии*. М., 1939; *Очерки новейшей истории Японии*. М., 1957 [у співавт.]; *О периодизации всемирной истории*. «Вопросы истории», 1960, № 8.

ЖУКОВ Ілля Григорович (1830 — 13.X 1911) — революц. народник. Н. в сім'ї дрібнопомісного дворянина Кур. губ. Вчився в Полт. і Петерб. кадetskьких корпусах. У 1859—62 — штабс-капітан Черніг. піхотного полку, який містився в Києві. Вів революц. пропаганду серед солдатів, підтримував зв'язки з учасниками студент. руху, за що 1862 його звільнено з полку. В 1862 переїхав до Петербурга, вступив до орг-ції «Земля і воля». В 1863 Ж. заарештовано й у справі таємної народницької друкарні в Марієнгаузені (Вітеб. губ.) засуджено до 10 років каторги. Каторгу відбував в Александровському Заводі Ірк. губ. В 1875 Ж. поселено в Катериносл. губ. під наглядом поліції. Помер у Царицині (тепер Волгоград).

А. М. Катренко (Київ).
ЖУКОВСЬКИЙ Йосип Гаврилович (парт. псевд. — М и р о н Т р у б н и й; 1890 — 1930) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1909. Робітник Брянського з-ду в Катеринославі. Вів підпільну роботу серед робітників з-ду. В 1917 — член Катеринославського к-ту РСДРП (б) і Ради робітн. депутатів. Брав участь в організації газ. «Звезда». Активний учасник підготовки і проведення *Катеринославського збройного повстання 1917*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції — на парт. і рад. роботі.

ЖУПА — 1) У період раннього феодалізму територіальні об'єднання родів, пізніше громад у зх. і пд. слов'ян, а також в Угорщині. 2) Адм.-тер. та госп. одиниця гол. чин. в Угорщині та на загарбаних нею землях. Ж. очолював жупан, наділений адм., судовою та військ. владою. На Закарпатті, загарбаному угор. феодалами, на поч. 13 ст. було створено три Ж.: Ужанську (центр — Ужгород), Березьку (центр — Берегове), Угочанську (центр — Севлюш), а на поч. 14 ст. — Мармароську (центр — Мармарош-Сірег). Кожна Ж. поділялася на три — п'ять округів. З 14 ст. на чолі її стояв призначений королем наджупан, що вів політ. справи; його заступник — піджупан віддав адм. і госп. справами. Ж. існували до кінця березня 1919, коли було утворено *Угорською Радянською республікою* директоріями. Із загарбанням Закарпаття бурж. Чехословацькою (1919) Ж. було відновлено; остаточно поділ на Ж. ліквідовано 1928.

І. М. Гранчак (Ужгород).
ЖУРАВЛЬОВ Євген Петрович (н. 9.X 1896) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1919. Н. в с. Рудьківці (тепер Бобринського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї службовця. Учасник 1-ї світової війни. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях проти військ Петлюри, Денкіна, бурж.-поміщицької Польщі, а також проти басмачів. Після громадян. війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир механізованого корпусу, заст. ком. армією, начальник штабу і помічник ком. військами Калінін. фронту, ком. арміями ряду фронтів, зокрема 18-ю армією в складі 1-го та 4-го Укр. фронтів. Очолений Ж. війська брали участь у визволенні Кам'янці-Подільського, Станіслава (тепер Івано-Франківськ), Львова, Мукачевого і Ужгорода. Після війни Ж. — заступник ком. військами Прикарп. і Пд.-Уральського військ. округів, на відповідальних посадах у М-ві оборони СРСР. З 1960 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Г. К. Жуков.

Е. М. Жуков.

ЖУРАВНЕНСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР

1676 — мирний договір між Польщею і Туреччиною про припинення польс.-тур. війни 1672—76, підписаний 17 (27).X 1676 в Журавному (тепер с-ще м. т. Львів. обл.). Ж. м. д. скасував щорічну данину, яку Польща зобов'язувалася платити Туреччині за *Бучацьким мирним договором 1672*. Польс.-шляхет. уряд визнав приєднання Поділля до Туреччини і погодився на перехід значної частини Правобережної України (за винятком тер. кол. Білоцерківського і Павлоцького полків) під владу тур. васала гетьмана П. *Дорошенка*. Проте польс. сейм відмовився затвердити Ж. м. д., що в дальшому привело до загострення відносин Польщі з Туреччиною. Польща уклала военний союз з Австрією і 1683 почала війну проти Туреччини, яка закінчилася укладенням Карловицького мирного договору 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698—99*).

Літ.: *История Польши*, т. 1. М., 1956.

ЖУРАВСЬКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка на лівому березі р. Удаю біля с. Журавки Барвинського р-ну Черніг. обл. Досліджувалася 1927—30. На розкопаній площі (330 м²) виявлено сліди вогнищ, знайдено розщеплений кремій і вироби з нього, кістки тварин. Серед крем'яних знарядь переважають мініатюрні вістря та пластинки з затупленим краєм. Вважають, що Ж. с. була залишена групою первісних мисливців, які прийшли з степової зони Пн. Причорномор'я.
Літ.: Рудийський М. Журавка. Справоздання за розкопани р. 1929. «Антропология», 1929, т. 3; Борисовский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

ЖУРАВСЬКИЙ Дмитро Петрович (1810 — 23.XI 1856) — рос. і укр. статистик-економіст. Н. у Могильовській губ. Закінчив Петерб. кадetskький корпус (1829). Під керівництвом М. М. Сперанського брав участь у складанні зводу законів. Працював у Кам'янці-Подільському, з 1845 — чиновник особливих доручень при київ. губернаторі, з 1851 — вчений секретар Комісії для опису губернії Київського учбового округу. Його праці «Про джерела і використання статистичних відомостей» (К., 1846), «Статистичний опис Київської губернії» (ч. 1—3. СПб, 1852) та ін. мали велике значення для розвитку вітчизн. статистики й економіч. наук. Ж. засуджував кріпацтво, вважав його причиною економіч. і культ. відсталості Росії, у т. ч. й України, об'єктивно сприяв розумінню необхідності його скасування. Однак у питанні скасування кріпацтва стояв на бурж.-ліберальних позиціях.

Тв.: Об источниках и употреблении статистических сведений. М., 1946.

Літ.: Птуха М. В. Д. П. Журавский. Жизнь, труды, статистическая деятельность. М., 1951; Нариси з

історії економічної думки на Україні. К., 1956; Подварков Г. А. Русский статистик-экономист Дмитрий Петрович Журавский. М., 1961.

ЖУРАКОВСЬКІ (Жураховські)— укр. старшинський рід. Михайло Ж. (рр. н. і см. невід.) — сосницький сотник [1649]. Яків Михайлович Ж. (р. н. невід.— бл. 1704) — глухівський сотник, потім ніжинський полковник [1678—85]. Власник значних маєтностей у Ніжинському полку. Учасник боїв 1677 проти тур.-тат. військ під Чигирином. Лук'ян Якович Ж. (р. н. невід.— 1718) — ніжинський полковник [1708—18]. Після зради І. Мазепи лишився прихильником Росії. Брав участь у боротьбі проти швед. загарбників 1708—09. Василь Якович Ж. (р. н. невід.— 1730) — генеральний осавул [1719—24], член першої *Малоросійської колегії*. В 1720 за дорученням наказного гетьмана П. Л. Полуботка їздив до Петербурга для переговорів з царським урядом про скасування обмежень політ. автономії Лівобережної України. В 1724 його було заарештовано і ув'язнено як прибічника П. Л. Полуботка. Після звільнення жив у Петербурзі і Москві. В 1728 дістав дозвіл повернутися на Україну.

Лит.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. 2. К., 1893.

ЖУРБА Андрій (р. н. невід.— липень 1768) — ватажок гайдамацького загону, запорізький козак. Під час антифеод. сел. повстання 1768—*Коліївщи-*

ни загін (300 чол.) під керівництвом Ж., маючи 3 гармати і 5 гаківниць, діяв на Київщині. Гайдамаки, очолені Ж., разом з загоном М. Швачки у червні 1768 здобули укріплений замок у м. Фастові (тепер Київ. обл.). Після взяття Фастова гайдамацький загін Ж. нападав на шляхет. маєтки поблизу м. Білої Церкви (тепер Київ. обл.). Загинув Ж. в с. Блощинях (тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.) в бою проти царських військ, що їх послала Катерина II на Правобережну Україну для придушення Коліївщини. Нар. думи прославили Ж. як соратника М. *Залізняка* та як козака-бандуриста.

Лит.: Архив Юго-Западной России., ч. 3, т. 3. К., 1876; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні в 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965 [бібліогр. с. 126—129].

ЖУРБА Василь (рр. н. і см. невід.) — полковник повстанських військ під час *селянської війни під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*. Походив з України. Після поразки повстанських військ у кінці 1774 Ж., щоб позбутися репресій царського уряду, втік з Поволжя. Невдовзі на Лівобережній і Слобідській Україні, а також у районі Воронежа і Ростова-на-Дону він організував повстанські загони. Більше року загони, очолені Ж., спираючись на підтримку місцевих селян, вели боротьбу проти укр. і рос. поміщиків. Дальша доля Ж. невідома.

«З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ»— серійний збірник наук. праць відділу історії України Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові. Видавався 1957—60 за ред. І. П. Крип'якевича. Вийшло 5 вип. У збірнику друкувались матеріали, що підсумовували наук. дослідження з економіч. і політ. історії зх.-укр. земель в період феодалізму і капіталізму, а також з історії соціалістич. будівництва в зх. областях УРСР за роки Рад. влади. Оpubліковано статті про розвиток ремесла, промислів і торгівлі, соціальну структуру населення і сусп.-політ. боротьбу у Львові і Дрогобичі в 16—18 ст., антифеод. сел. рух на зх.-укр. землях в 17—1-й пол. 19 ст., розвиток капіталізму в пром-сті і с. г., становиче трудящих мас, робітн. і суспільно-політ. рух у 2-й пол. 19—на поч. 20 ст., розгортання революц. руху в 20—30-х рр. 20 ст. за возз'єднання з УРСР, початки соціалістич. індустріалізації і колективізації с. г. зх. областей УРСР (1939—41). З 1962 виходив під назвою **«З історії Української РСР»**.

Ф. І. Стеблій (Львів).

«З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»— серійний збірник наук. праць відділу історії України Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові. Видавався 1962—63 за ред. І. П. Крип'якевича (до 1960 мав назву **«З історії західноукраїнських земель»**). Вийшло 3 вип. (6, 7, 8). У збірнику опубліковано статті про адм.-правовий устрій м. Дрогобича в добу феодалізму, боротьбу укр. козацтва проти Крим. ханства (кін. 17 ст.), рух *отричків* на Прикарпатті (2-а пол. 18 ст.), розвиток торгівлі у Сх. Галичини (1-а пол. 19 ст.), податкову політику австр. уряду і сел. рух у Сх. Галичині (2-а пол. 19 ст.), розвиток капіталістич. пром-сті на Зх. Україні (20—30-і рр. 20 ст.), діяльність КПЗУ, розвиток соціалістич. пром-сті та вищої освіти в зх. областях УРСР за роки Рад. влади.

Ф. І. Стеблій (Львів).

«ЗА БАТЬКІВЩИНУ»— партизан. з'єднання на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 (командир І. М. Бовкун, комісар М. І. Стратилат). Створене на основі партизан. загону Носівського р-ну Черніг. обл., який в січні 1943 об'єднався з партизан. групою Бобровицького р-ну. З'єднання в червні 1943 встановило зв'язок з *Українським штабом партизанського руху*. Складалося з трьох полків. Бойові дії проводило на території Черніг. і Київ. обл. Під час форсування Рад. Армією Дніпра, Десни, Прип'яті і битви за Київ разом з ін. партизан. з'єднаннями підготувало переправи і утримувало їх до підходу передових рад. частин. За період бойової діяльності знищило понад 5 тис. гітлерівців, розгромило 27 поліцейських станів, підірвало 69 ворожих ешелонів, 43 мости на залізницях і шляхах. Розформоване в жовтні 1943.

В. П. Лукін (Київ).

«ЗА БАТЬКІВЩИНУ»— рад. партизан. бригада, що діяла в складі Руху Опору в Бельгії в роки 2-ї світової війни. Складалася з громадян СРСР, в основному з військовополонених, які втекли з гітлерів. концтаборів. Сформувалася у квітні 1944

в районі Бохольта з розрізаних рад. партизан. груп, що діяли з липня 1943 в пров. Лімбург. Налічувала понад 500 чол. Командирами бригади були підполковник К. Шукшин із Саратова і лейтенант І. О. Дядькін з Сталінграда. У вересні 1944 бригада спільно з частинами бельг. армії партизанів, керованими Комуністич. партією Бельгії, брала участь в боях за визволення м. Брея, в обороні мостів поблизу населених пунктів Бохольта та Роттема. В складі бригади активно боролися уродженці України: нач. розвідки, а згодом заст. командира бригади лейтенант В. Ф. Кучеренко з Черкас, командир 1-ї роти молодший лейтенант Ю. Р. Никитенко з Чернігівщини, командир взводу харків'янин сержант І. В. Акімов, командири відділень сумчани Й. Мандрика та Т. Шаман, одесит С. Белінський, десятки рядових бійців. У квітні 1945 партизанська бригада повернулася на Батьківщину.

Лит.: Вольф А. В чужой стране. Саратов, 1968. А. В. Кудрицький (Київ).

«ЗА БІЛЬШОВИЦЬКУ ПРОПАГАНДУ І АГІТАЦІЮ»— політ. журнал ЦК КП (б) У. Виходив 1939—40 у Києві двічі на місяць. Висвітлював питання марксистсько-ленінської теорії, методики організації політмасової роботи, поширював досвід кращих пропагандистів і агітаторів.

«ЗА ПРАВДУ»— одна з назв, під якою виходила з [1 (14).X до 5 (18).XII 1913] газ. *«Правда»*.

«ЗА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ!»— газета, орган ЦК КП (б) У і Верховної Ради УРСР. Виходила 3 рази на тиждень 1941—43 під девізом *«Смерть німецьким окупантам!»*. Щомісяця над містами і селами на тимчасово окупованій території України скидали з літаків 1,5—2 млн. примірників газети. До складу редколегії входили М. П. Бажан (редактор), В. Л. Василевська, О. Є. Корнійчук, Л. І. Троскунов. У газеті співробітничали П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, Л. С. Первомайський, А. С. Малишко та ін. укр. рад. письменники. Газета розповідала про становище на фронтах Вітчизн. війни, бойові дії партизан. загонів, мобілізувала укр. народ на боротьбу проти нім.-фашист. окупантів, викривала зрадницьку діяльність гітлерівських прислужників—укр. бурж. націоналістів.

ЗАБІЛА Петро Михайлович (1580—1689)— генеральний обозний. Н. в м. Борзні (тепер с-ще м.т. Черніг. обл.). До 1648 служив козаком у реєстровому війську. Брав участь у нар.-визвольній війні 1648—54, у боях 1655 проти лит.-шляхет. війська в Білорусії. Обіймав посади борзнянського полковника [1649, 1654—55], генерального судді [1663—69], генерального обозного [1669—87]. В 1672 очолював старшинську змову проти гетьмана Д. Многогрішного. Дістав від царського уряду грамоту на дворянство та значні зем. маєтності в Ніжин. і Черніг. полках.

Лит.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

ЗАБОЛОТІВСЬКА ПЕРШОТРАВНЕВА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1924— багатотисячна першотравнева демонстрація трудящих у м. Заболотів Станіславського воєводства (тепер місто Ів.-Фр. обл.), організована Комуністич. партією Зх. України (КПЗУ). Крім міських робітників, які в той день оголосили заг. страйк, у З. п. взяла участь селян бл. 30 сіл Заболотівського пов. З промовою на урочистому мітингу виступив член ЦК КПЗУ, секретар Коломийського округу м. Ю. Корбутяк. Трудящі проголосували лозунги: *«Хай живе з'єднана Українська Радянська Республіка!»*, *«Хай живе селянсько-робітнича єдність!»*, *«Хай живе польська Республіка Рад!»* та ін. Після закінчення мітингу відбулася масова демонстрація

під лозунгами встановлення Рад. влади на Зх. Україні і возз'єднання її з Рад. Україною. У сутичці з поліцією було вбито 7 і поранено 50 демонстрантів; бл. 200 робітників і селян було заарештовано. З. п. д., що була виявом формування робітн. сел. союзу в боротьбі проти окупаційного режиму Пілсудського, знайшла широкий відгук на Зх. Україні.

Лит.: Герасименко М., Дудикевич Б. Боротба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960.

ЗАБОЛОТНИЙ Данило Кирилович (28.XII 1866 — 15.XII 1929) — рад. мікробіолог і епідеміолог, акад. АН СРСР (з 1929), акад. АН УРСР (з 1922), президент АН УРСР (1928—29), доктор медицини (з 1908), професор (з 1898). Н. в с. Чоботарів (тепер с. Заболотне Крижопільського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї колишнього кріпака. В 1891 закінчив природнич. відділення фіз.-матем. ф-ту Одеського (Новоросійського) ун-ту, 1894 — мед. ф-т Київ. ун-ту. Студентом брав участь у революц. русі. В 1889 за активну політ. діяльність його було виключено з ун-ту й заарештовано. В 1889—91 працював на Одес. бактеріологіч. станції, 1894—95 — лікарем у Подільській губ., 1895—97 — у Київ. військ. госпіталі. В 1898—1928 — професор Жіночого мед. ін-ту в Ленінграді (тепер 1-й Ленінгр. мед. ін-т), де організував першу в Росії кафедру бактеріології; одночасно 1919—23 — ректор Одес. мед. ін-ту, де створив (1920) першу в світі кафедру епідеміології; 1924—28 — професор Військ.-мед. академії в Ленінграді. В 1928 під керівництвом З. засновано Ін-т мікробіології і епідеміології в Києві (тепер Ін-т мікробіології і вірусології АН УРСР ім. Д. К. Заболотного), яким він керував до кінця свого життя. З. — автор праць, присвячених гол. чин. вивченню чуми, холери й сифілісу. Брав участь в експедиціях по вивченню чуми в Індії, Аравії та ін. країнах. Учасник багатьох міжнар. конгресів, один з засновників Міжнар. т-ва мікробіологів і Мікробіологіч. т-ва в Ленінграді. В 1921 З. було обрано членом ВЦВК і ВУЦВК. Похований у с. Заболотному біля своєї хати, яку тепер перетворено на музей. Портрет, ст. 165.

Тел.: Избранные труды. В 2 т. К., 1956—57 [бібліогр. т. 2, с. 305—310].

Лит.: Дроботюк В. Г. Данило Кирилович Заболотний. К., 1958; Гиммельфарб Я. К., Гродский К. М., Д. К. Заболотный. М., 1958; Білай В. Й. Життя, віддане людям. К., 1966; Москвоєць С. М. Академік Д. К. Заболотний. К., 1966; Залманова Р. С., Премислер А. А., Писаревская Ф. Ш. Даниил Кирилович Заболотный (Библиографический указатель...). Одесса, 1966.

ЗАБОРОВСЬКИЙ Костянтин Васильович (1.V 1919 — 8.XI 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Велижі (тепер Смолен. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1938. У 1943 закінчив Ташкентське бронетанкове уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танка 91-ї танк. бригади 9-го механізованого корпусу 1-го Укр. фронту відзначився при визволенні Фастова Київ. обл. 6—7.XI 1943. Одним з перших прорвався до міста і з своїм екіпажем знищив самохідну гармату, 15 автомашин, 10 кулеметів, понад 100 фашистів і захопив 4 військ. ешелони, 2 продовольчі склади, елеватор з зерном. У цьому бою З. був поранений. Помер від ран.

ЗАБУСЬКИЙ Семен (рр. н. і см. невід.) — козац. старшина, політ. авантюрист. Напередодні *Пиллявської битви 1648* перебів до польсь.-шляхет. табору. Влітку 1649 під час наступу польсь.-шляхет. війська на Україну король *Ян II Казимир*

призначив З. «гетьманом» України. На поч. 1650 дістав від Яна II Казимира шляхетство. В грудні 1650 З. було доручено набрати найманій загін для походу на Україну. Спроби польсь.-шляхет. уряду демагогічними обіцянками привернути на бік шляхет. Польщі козаків і настановий З. гетьманом України замість Б. Хмельницького успіху не мали. Після 1650 З. не згадується в істор. джерелах.

Лит.: Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940. **ЗАВАДСЬКИЙ** Петро Васильович (1838 — р. см. невід.) — укр. революц. діяч, один з організаторів *Харківсько-Київського таємного товариства*. Н. в с. Трубайнях (тепер Хорольського р-ну Полт. обл.) в сім'ї священника. В 1856 вступив до Харків. ун-ту. При заснуванні Харків. таємного т-ва (1856) був одним з авторів його статуту і секретарем т-ва. Організатор *недільних шкіл* у Харкові. Заарештований 6.II 1860 у Харкові. У червні 1860 його вислано в Олонецьку губ. під нагляд поліції. В липні 1862 заарештований у зв'язку з листуванням з М. Д. *Муравським* і М. О. Серно-Соловйовичем. У 1866 повернувся до Полт. губ.

Лит.: Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Материалы и документы, т. 1. К., 1963; Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст. К., 1960.

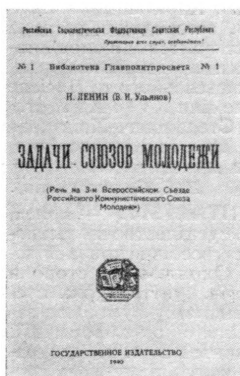
А. М. Катренко (Київ). **«ЗАВДАННЯ БОРОТЬБИ ПРОТИ ІМПЕРІАЛІЗМУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ І ЄДНІСТЬ ДІЙ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ, ВСІХ АНТИІМПЕРІАЛІСТИЧНИХ СИЛ»** — документ, прийнятий 17.VI 1969 міжнар. *Нарадою комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві. В документі дано глибокий аналіз сучас. етапу світового розвитку, який характеризується загостренням істор. протигорства сил прогресу і реакції, соціалізму й імперіалізму. Ареную цього протигорства є увесь світ, всі осн. галузі суспільного життя — економіка, політика, ідеологія, культура. В документі зазначено, що, хоча імперіалізм як світова система не став сильнішим, він залишається серйозним і небезпечним противником. Посилилась агресивність гол. імперіалістичної д-ви — США. В основі агресивної політики імперіалізму лежить прагнення будь-якими способами ослабити позиції соціалізму, придушити нац.-визвольний рух народів, перешкодити боротьбі трудящих у капіталістич. країнах, затримати необоротний процес занепаду капіталізму. Вистра агресивної стратегії імперіалізму, як і раніше, спрямоване насамперед проти соціалістич. д-в. Використовуючи розбіжності в міжнар. революц. русі, імперіалізм прагне внести розкол в його ряди. Документ підкреслює, що імперіалізм безсилій повернути назад розвиток сучас. світу. Магістральний шлях розвитку людства визначають світова соціалістич. система, міжнар. робітн. клас, усі революц. сили. Щоб покласти край злочинним діям імперіалізму, робітн. клас, демократичні, революц. сили, народи повинні об'єднатись і виступити разом. Вирішальною силою в антиімперіалістич. боротьбі є світова система соціалізму. Успіхи соціалізму, його вплив на хід світових подій, ефективність його боротьби проти імперіалістич. агресії значною мірою залежать від згуртованості соціалістич. країн. У цитаделях капіталізму гол. рушійною і мобілізуючою силою революц. боротьби є робітн. клас. Важливу роль у світовому революц. процесі відіграє антиімперіалістич. рух народів Азії, Африки і Латин. Америки. В документі дано глибокий аналіз світової системи соціалізму, революц. руху робітн. класу та нац.-визвольного руху. На основі цього аналізу

зроблено висновок про першорядне значення для перспектив антиімперіалістич. боротьби зміцнення союзу між соціалістич. системою, робітн. і нац.-визвольним рухами. Усвідомлюючи свою істор. відповідальність, комуністичні і робітн. партії, представлені на Нараді, звернулися в цьому документі до всіх комуністів світу, до всіх противників імперіалізму, до всіх, хто готовий боротися за мир, свободу і прогрес, з пропозицією про єдині дії проти сил імперіалізму, агресії та війни. Найважливішим фактором об'єднання всіх антиімперіалістич. сил є згуртування комуністич. і робітн. партій. Вірність марксизмові-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму, беззавітне і віддане служіння інтересам свого народу, спільній справі соціалізму — необхідна умова ефективності і правильної орієнтації єдиних дій комуністич. і робітн. партій, запорука успіху в досягненні ними своїх істор. цілей.

Видання: Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил. К., 1969.

«ЗАВДАННЯ СПІЛОК МОЛОДІ» (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді). 2 жовтня 1920 р. — істор. промова В. І. Леніна, видатний твір марксизму-ленінізму. Вперше опублікована в жовтні 1920 в газ. «Правда». Того ж року надрукована в Києві укр. мовою. В промові викладено найважливіші принципи комуністич. виховання молоді України Рад, підкреслено важливу роль підрастаючого покоління в будівництві комунізму. В. І. Ленін вбачав у молодому поколінні тих, перед ким «стоїть справжнє завдання створення комуністичного суспільства» (Твори, т. 31, с. 247), а гол. мету комсомолу — в тому, щоб допомагати партії будувати комунізм, мобілізувати і згуртовувати молодь. В. І. Ленін закликав «вчитися комунізму», пов'язувати своє навчання і виховання з повсякденною боротьбою трудящих за перемогу комунізму, оволодівати сучасною наукою, технікою, культурою, перетворюючи ці знання в струнку систему глибоких переконань. «Комуністом стати можна тільки тоді, — говорив В. І. Ленін, — коли збагатити свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство» (Твори, т. 31, с. 251). Поряд з навчанням і працею молодь повинна віддавати усі свої сили для перемоги загальної справи, виховувати з себе комуністів. На кількох прикладах, взятих з досвіду роботи окремих організацій, В. І. Ленін показав, що на практиці це означає, зокрема, необхідність масової участі комсомольців у ліквідації неписьменності, в боротьбі за піднесення продуктивності праці.

Багато уваги В. І. Ленін приділив школі. Він критикував стару школу, яка виховувала вірних слуг капіталу. В. І. Ленін вимагав докорінної реорганізації всієї системи нар. освіти. Разом з тим він радив узяти з старої школи все корисне, що потрібне для справжньої комуністич. освіти, вимагав будувати школу на основі зв'язку науки з життям, з практикою комуністич. будівництва. В. І. Ленін говорив: «Перед вами завдання будівництва, і ви його можете розв'язати, тільки оволодівши всім сучасним знанням, уміючи перетворити комунізм з готових заучених формул, порад, рецептів, приписів, програм у те живе, що об'єднує вашу безпосередню роботу, перетворити комунізм у керівництво для вашої практичної роботи» (Твори, т. 31, с. 254). В. І. Ленін звернув особливу увагу на виховання молоді в дусі комуністич. моралі. Протиставляючи комуністич. мораль буржуазній, В. І. Ленін визначив суть і осн. принципи комуністич. моралі, розкрив її значення

Обкладинки брошур В. І. Леніна «Завдання спілок молоді» — першого видання 1920 (ліворуч) і українського видання 1964.

в справі будівництва комунізму. «Треба, — говорив В. І. Ленін, — щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі» (Твори, т. 31, с. 254). Нова мораль, комуністич. моральність впливає з інтересів народу. Це означає, що молоді будівники комунізму повинні виявляти високу свідомість і дисциплінованість у праці, брати активну участь у загальнонар. боротьбі за будівництво нового суспільства.

Принципове значення для всієї подальшої діяльності комсомолу мала вказівка В. І. Леніна про те, що «спілка комуністичної молоді повинна бути ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин» (Твори, т. 31, с. 261). У промові В. І. Леніна дано відповідь на гол. питання юнацького руху, показано місце і роль спільної революц. комуністич. молоді в соціалістич. д-ві, розкрито методи і цілі їх роботи, організаційні основи спілки як помічника і резерву Комуністич. партії, як самодіяльної організації, що об'єднує в своїх рядах передових юнаків і дівчат міста і села.

Видання: Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді). 2 жовтня 1920 р. Твори. Вид. 4, т. 31. Ю. В. Бабко (Київ).

ЗАВИСНА Олена (за ін. відомостями — Мар'яна; р. н. невід. — 1654) — героїня визвольної боротьби укр. народу проти шляхет. Польщі. Під час оборони містечка *Буші* (тепер село Ямпільського р-ну Вінн. обл.) в листопаді 1654, коли більшість захисників полягла в нерівному бою і шляхта вдерлася у фортецю, дружина сотника Зависного Олена підпала пороховий лъох, від вибуху якого загинуло багато ворогів. Героїчний подвиг З. укр. письменник М. П. Старицький відобразив в істор. повісті «Облога Буші» та істор. драми «Оборона Буші».

Лит.: Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький, т. 3. СПб, 1870; Родаченко І. У славновісній Буші. «Народна творчість та етнографія», 1969, № 1.

ЗАВІТНЕВИЧ Володимир Зенонович (2.IV 1853 — II 1927) — вітчизняний бурж. історик. Н. в с. Литвянах Мінської губ. в сім'ї сільс. священника. В 1879 закінчив Петерб. духовну академію. До 1883 вчителював у Варшав. духовній школі, 1884—1911 викладав рос. історію в Київ. духовній академії. Брав активну участь у роботі *Історичного товариства Нестора-літописця*. Провадив археол. розкопки в Білорусії, Прип'ят-

ському Поліссі, на Київщині, Харківщині й Полтавщині. Наук. інтереси З. зосереджувалися на історії Київ. Русі, історії сектанства й слов'янофільства. Найцінніші за фактич. матеріалом праці З.: «Палінодія Захарії Копищенського та її місце в історії західноруської полеміки XVI і XVII ст.» (Варшава, 1883), «Олексій Степанович Хомяков» (т. 1—2. К., 1902—13). З. ідеалізував слов'янофільство, обцинні порядки давніх слов'ян.

В. Г. Сербей (Київ).

ЗАГАЛЬНА КРИЗА КАПІТАЛІЗМУ — криза, в яку вступило капіталістич. суспільство на заключній стадії свого істор. шляху, всебічна криза світової капіталістич. системи. Охоплює всі сторони економіч., політ. та ідеологіч. життя бурж. суспільства, що в кінцевому підсумку зумовлює загибель капіталізму як суспільно-політ. формації. Виникнення та дальший розвиток З. к. к. відбувалося в умовах переростання капіталізму в *державно-монополістичний капіталізм*, в умовах, коли бурж. д-ва разом з усіма своїми політ., військ.-поліцейськими та ін. атрибутами зрослася з великими капіталістич. монополіями, перетворилася на безпосереднього виконавця їхньої волі, охоронця їхніх інтересів. З. к. к. виникла та розвивається на фоні переможного розвитку соціалізму і комунізму в Рад. Союзі і в ряді ін. країн Європи, Азії та Лат. Америки, що створили *свтову систему соціалізму*. Саме це й визначає осн. зміст істор. процесу періоду З. к. к.: боротьбу двох суспільно-політ. систем — світової системи соціалізму та світової системи капіталізму, причерно історією на загибель. В. І. Ленін дав всебічний аналіз природи З. к. к. і розкрив її осн. принципові положення та риси. У своєму розвитку З. к. к. пройшла кілька етапів, що мають як заг. риси, так і свої специфічні особливості. До заг. характерних особливостей З. к. к. належать: загострення міжімперіалістич. суперечностей, хронічне недолантаження підприємств, наявність постійної резервної армії безробітних, всезростаюча підлеглість держ. апарату монополіям, мілітаризація економіки, політики, науки та ін. сторін життя суспільства. Все це разом зумовлює необоротний процес дальшого загострення осн. суперечності капіталізму — суперечності між суспільним характером виробн. і приватнокапіталістич. формою привласнення результатів виробн.

Перший етап З. к. к. охоплює відрізок часу від 1-ї світової війни та Великої Жовтн. соціалістич. революції до поч. 2-ї світової війни. У свою чергу, він поділяється на три періоди. Перший період (1917—23) пов'язаний з бурхливим революц. піднесенням в капіталістич. країнах, могутнім нац.-визвольним рухом у Китаї, Індії, Індо-Китаї, араб. Сх., Афганістані, Ірані, Туреччині, а також з післявоєнною економіч. кризою, що охопила багато капіталістич. країн. На ті ж роки припадає перемога Рад. Росії над іноземними інтервентами, успішна відбудова нар. г-ва та зміцнення диктатури пролетаріату. Кінець цього періоду пов'язаний в капіталістич. країнах з початком наступу буржуазії на робітн. клас, а також з приходом до влади фашизму в Італії. Другий період охоплює 1924—28, коли капіталістич. вдалося тимчасово подолати економіч. та революц. кризу і вступити в смугу часткової стабілізації. Третій період охоплює 1929—39. Його початок та дальший розвиток пов'язані з світовими економіч. кризами 1929—33 та 1937—38, а також з різким загостренням імперіалістич. суперечностей. В той період у Німеччині до влади прийшов фашизм. Перед загрозою фашизму опинилися й ін. країни. В ці роки формувалася коаліція агресивних д-в у складі Німеччини, Японії та Італії, яка розв'язала 2-у світову війну.

Другий етап З. к. к. почався у роки 2-ї світової війни і тривав до 2-ї пол. 50-х рр. У той час внаслідок війни у світі відбулися корінні зміни. Німеччина, Італія та Японія зазнали поразки й перетворилися на другорядні д-ви. Англія і Франція вийшли з війни різко ослабленими в економіч., політ. та воен. відношеннях. З капіталістич. д-в лише США різко збільшили свою економіч., політ. та воен. могутність. Та це не могло компенсувати заг. ослаблення системи капіталізму. В той же час найістотнішим наслідком 2-ї світової війни було велике зростання економіч., воен. та політ. могутності Рад. Союзу, який відіграв вирішальну роль у розгромі гітлерів. коаліції, а також створення світової системи соціалізму. У світі сталися докорінні зміни у співвідношенні сил на користь соціалізму. Одночасно відбулося різке піднесення нац.-визвольної боротьби народів колоніальних та залежних країн, що покляло початок розпадові колоніальної системи імперіалізму. Зменшилася сфера панування капіталістич. способу виробн., що ще більше посилює нестатість економіки капіталістич. країн. Дальше загострення внутр. та зовн. суперечностей капіталізму імперіалісти намагаються подолати за рахунок наступу на життєвий рівень трудящих, за рахунок мілітаризації економіки й підготовки нових воен. Світовий імперіалізм на чолі з США пішов шляхом організації нових агресивних блоків і союзів.

У 2-й пол. 50-х рр. З. к. к. вступила в третій етап свого розвитку. Його початок та хід не пов'язані з світовою війною, як це мало місце щодо першого та другого етапів. Він почався в умовах мирного економіч. змагання та боротьби між соціалістич. та капіталістич. системами. На цей етап припадає повний розпад колоніальної системи імперіалізму, створення на її руїнах багатьох незалежних д-в (особливо в Африці), деякі з яких обрали некапіталістич. шлях розвитку. На третьому етапі внаслідок діяння закону нерівномірного розвитку капіталізму сталися істотні зміни в економіч. та політ. розвитку капіталістич. країн. Різко зросла питома вага в економіці капіталістич. світу таких країн, як ФРН та Японія. Разом з тим зростає їхня вага і в світовій політиці. Все це зумовило дальше поглиблення й загострення внутріімперіалістич. суперечностей. На третій етап припадає дальше загострення класової боротьби в країнах капіталу. Визначальною подією цього етапу є перемога соціалістич. революції на Кубі.

Рад. Союз та ін. соціалістич. країни внаслідок досягнень у галузі економіки, науки і техніки внесли корінні зміни в воен.-стратегіч. становище та розстановку сил на міжнар. арені. Це спричинило банкрутство воен. та політ. планів світового імперіалізму, зумовило кризу його зовн. політики, його зовнішньополіт. доктрин і концепцій. Спроби амер. імперіалізму шляхом війни проти в'єтнамського народу, загострення становища на Близькому Сх. та на кордонах країн Варшавського договору змінити на свою користь співвідношення сил виявилися нездійсненими. *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві вказала, що імперіалізм безсилі повернути втрачену ним історичну ініціативу, повернути назад розвиток сучасного світу. Магістральний шлях розвитку людства визначають світова соціалістична система, міжнародний робітничий клас, усі революційні сили (див. Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 260).

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4-т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 23. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм»; т. 29. Проект програми РКП (б); т. 31. II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 7 серпня 1920 р.

Доповідь про міжнародне становище і основні завдання Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Великий Жовтень і криза світового капіталістичного господарства. Х., 1967; Драгилев М. С. Общій кризис капитализма. Очерк развития капиталистической системы за 40 лет. М., 1957; Арзаманян А. А. Кризис мирового капитализма на современном этапе. М., 1962; Докучин В. И., Трепелков В. П. Общій кризис капитализма. М., 1963. В. Я. Тарасенко (Київ).

ЗАГАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК — почесний обов'язок рад. громадян проходити військ. службу в лавах Збройних Сил СРСР. Вперше заг. військ. повинність трудящих передбачено постановою 5-го Всерос. з'їзду Рад від 10.VII 1918 «Про організацію Червоної Армії». На Україні за «Положенням про Робітничо-Селянську Червону Армію України» від 27.XII 1918 брали на облік і зараховували до резерву армії всіх трудящих від 18 до 40 років, які могли бути мобілізовані наказом військ. відділу Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. Конституція УРСР 1919, як і Конституція РРФСР 1918, встановила осн. положення З. в. о. На підставі Декрету ВЦВК і Раднарком РРФСР від 28.IX 1922 ВУЦВК 3.I 1923 видав постанову «Про обов'язкову військову службу». З прийняттям Конституції СРСР питання комплектування армії і флоту перейшло до компетенції СРСР. 18.IX 1925 ЦВК і Раднарком СРСР прийняли закон «Про обов'язкову військову службу», що, як і попередні акти, встановлював класові принципи комплектування Червоної Армії. З. в. о. законодавчо закріплено Конституцією СРСР 1936 (ст. 132), конституціями союзних республік, зокрема Конституцією УРСР (ст. 112). Перший закон «Про загальний військовий обов'язок» прийняла Верховна Рада СРСР 1.IX 1939. Глибокі економіч. і соціальні перетворення, що сталися в житті рад. суспільства, зрослий рівень політ. розвитку, загальноосв. і тех. підготовки рад. молоді, докорінні зміни в озброєнні військ найновішою бойовою технікою і сучас. зброєю ставлять до військ. служби нові, підвищені вимоги. В зв'язку з цим 12.X 1967 Верховна Рада СРСР прийняла новий закон «Про загальний військовий обов'язок» і постанову про введення цього закону в дію з 1.I 1968. Е. М. Колош (Київ).

ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК — одна з осн. форм класової боротьби пролетаріату капіталістич. країн. Полягає в організованому припиненні роботи робітниками однієї або кількох галузей пром-сті всієї країни чи окремих частин її з метою задоволення певних вимог. За своїми вимогами З. с. буває економічним або політичним. Заг. політ. страйк є вищою формою З. с. Організація і проведення його можливі тільки при наявності політ. парт. керівництва. В період революц. піднесення заг. політ. страйк виступає як засіб мобілізації і організації пролетаріату і може перерости в *збройне повстання*. З. с. є постійним явищем у капіталістич. суспільстві і відіграє велику роль у розвитку робітн. руху. «Страйки, — писав В. І. Ленін, — привчають робітників до об'єднання, страйки показують їм, що тільки спільно можуть вони вести боротьбу проти капіталістів, страйки навчають робітників думати про боротьбу всього робітничого класу проти всього класу фабрикантів і проти самовладного, поліцейського уряду» (Твори, т. 4, с. 285). Визначаючи роль З. с. як засобу боротьби пролетаріату, марксизм-ленінізм у той же час виступає проти твердження *анархо-синдикалізму*, ніби З. с. є єдиним засобом ліквідації капіталізму. «Страйки — тільки один засіб боротьби, тільки одна форма робітничого руху. Від окремих страй-

ків, — вчить В. І. Ленін, — робітники можуть і повинні перейти і дійсно переходять в усіх країнах до боротьби всього робітничого класу за визволення всіх трудящих» (Твори, т. 4, с. 287). Перші З. с. відбулися в серед. 19 ст. (Ланкаширський страйк в Англії 1842). Особливого поширення вони набули в епоху імперіалізму. В Росії першим З. с. був *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*, який охопив майже всю Україну. Під час революції 1905—07 у Росії *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905* поширився на всю Україну. За австро-нім. окупації України відбувся *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції сприяла посиленню революц. боротьби пролетаріату в капіталістич. країнах. У січні і листопаді 1918 заг. політ. страйки відбулися в Німеччині, в січні 1918 — в Австро-Угорщині, на поч. 1919 — в Італії, 1920 — З. с. залізничників у Франції, 1926 — З. с. в Англії. Значні З. с. були на Закарпатті, Буковині і Зх. Україні (див. *Закарпатський політичний страйк 1920*, *Чернівецький політичний страйк 1920*, *Галицький робітничий страйк 1921*). Після 2-ї світової війни кількість З. с. зростає. В ряді країн (Італія, Франція) пролетаріат, очолений компартіями, під час З. с. висунув програму широких соціально-економіч. реформ. Серед політ. вимог на перше місце поставлено питання захисту миру, демократії, політ. свобод. Найзначнішими в останні роки були З. с. 1960—61 у Бельгії, 1961—62 і 1968 у Франції, 1968 у США, 1969 в Італії.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 4. Про страйки; т. 5. Що робити?; т. 8. Перші уроки; т. 9. Всеросійський політичний страйк; т. 11. Уроки московського повстання; т. 18. Економічний і політичний страйк; Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 годы). М., 1962; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Классовые битвы сотрясают мир капитала. М., 1962; Классовая борьба в развитых капиталистических странах. М., 1966.

Л. Л. Дмитренко (Київ).

ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК НА ПІВДНІ РОСІЇ 1903 — масовий політ. страйк у липні — серпні, в якому брали участь робітники пром. міст Закарпаття і України. Липнево-серпневі страйки 1903 знаменували собою перехід робітн. класу від місцевої боротьби до об'єднаної боротьби у всеросійському масштабі, до нових форм виступу — заг. політ. страйків і демонстрацій, що відбувалися під лозунгом «Геть самодержавство!». Керівна роль у проведеному З. с. на П. Р. належала ленінсько-іскрівським к-там РСДРП. Комітети сформулювали

осн. вимоги страйкарів економіч. і політ. характеру — повалення самодержавства, політ. свобода, 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати та ін. Страйковий рух почався 1 (14). VII виступом бл. 50 тис. робітників Баку. Через два тижні застрайкували робітники Тифліса (15 тис.), Батума і Поті (бл. 10 тис.), робітники Закавказької з-ці (7 тис.) і Чіатурського гірничого округу (20 тис.). Одночасно почалися страйки і політ. демонстрації пролетаріату України. Страйк 1903 на Україні першими почали 14. VII робітники-залізничники Одеси, до яких незабаром приєдналися робітники всіх підприємств міста (бл. 30 тис.). Царський уряд застосував збройну силу, але, незважаючи на суворі репресії, застрайкували 10 тис. робітників Миколаєва (3—5. VIII), бл. 20 тис. робітників Києва (3—14. VIII), 1 тис. робітників Єлисаветграда (10—14. VIII).

Великого розмаху набрав страйк у Катеринославі (20—25. VIII). Тут застрайкувало бл. 30 тис. робітників. Оголосили страйк 5 тис. робітників у Керчі. В кінці липня і на поч. серпня відбувся страйк 3 тис. портовиків Севастополя, 5 тис. залізничників Конотопа, 1,5 тис. робітників Бердичева. Почалися виступи в Житомирі, Немирові, Чернігові і Феодосії. В Донбасі застрайкували робітники 20 підприємств. За неповними даними, 1903 страйки й демонстрації робітників відбулися в 63 містах Росії. Всього у заг. страйку брало участь бл. 250 тис. чол. Комітети РСДРП, у т. ч. Київ., Харків., Одес., Донський, Петербурзький, листівками закликали робітників згуртувати свої сили, боротися проти царського самодержавства. Царський уряд жорстоко придушив страйк силою зброї — кілька козачих сотень і 123 роти піхоти було направлено проти робітників. Убито бл. 100, поранено 500 і заарештовано понад 2 тис. чоловік. У листопаді 1904 в Катеринославі проходив суд. процес. Перед судом стало 54 учасники страйку. 40 з них було засуджено до різних строків покарання. Заг. страйк став справжньою школою політ. виховання пролетаріату, допоміг позбутися ілюзій економізму та зубатовщини, сприяв зростанню революц. зрілості, інтернац. свідомості робітн. класу України. В ході страйку посилюлися вплив і авторитет революц. соціал-демократів. Підсумовуючи значення З. с. на П. Р., В. І. Ленін підкреслював масовість, організованість, бойовий політ. характер страйку. «Почувається, що ми напередодні барикад» (Твори, т. 8, с. 116). Ленінська газ. «Искра» писала: «Нічого подібного не знала ще Росія, і, здається, навіть світ. Грандіозне повстання робітників Півдня являє собою подію, що матиме величезне значення для всього дальшого визвольного руху...» («Искра», 1903, № 45). З. с. на П. Р. був новою формою політ. боротьби, яка відіграла значну роль у революції 1905—07.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6. Ера реформи; т. 7. Перше травня; т. 8. Перші уроки; Всеобщая стачка на юге России в 1903 году. Сборник документов. М., 1938; Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1955; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967; Всеобщая стачка 1903 года на Украине. Х., 1928; В а к а р В. (В. Правлин). Накануне 1905 г. в Киеве (Июльская стачка 1903 года). К., 1925; Бор т н и к о в І. Загальний страйк 1903 року на Півдні Росії. К., 1948; П а р а с у н ь к о О. А. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953; Л о с ь Ф. Е. Всеобщая стачка 1903 г. на Украине. «Вопросы истории», 1953, № 8. О. А. Парасунько (Київ).

ЗАГАЛЬНОНАРОДНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВА — політ. орг-ція всього рад. народу, орган вираження його інтересів і во-

лі при провідній ролі робітн. класу, головне знаряддя побудови комунізму. Див. *Радянська соціалістична держава*.

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЦУКРОЗАВОДЧИКІВ — орг-ція, яка об'єднувала власників та орендарів цукр. заводів Росії і мала за мету захист їхніх інтересів. Засн. в травні 1897. Т-во 1913 об'єднувало 223 цукр. заводи. До правління т-ва (Київ) входили відомі цукрозаводчики Бобринські, Бродські, Потоцькі, Харитоненки, Ханенко, Воронцов-Дашков та ін. Т-во мало відділення в Петербурзі, Варшаві, Сумах, пізніше — в Москві, Харкові. Правління З. т. ц. брало участь у розробці урядом щорічних норм виробництва, збуту і встановленні продажних цін на цукор на внутр. і зовн. ринку. Видавало газ. «Вестник сахарной промышленности». В Росії перестало існувати 1918. На Україні було ліквідовано на підставі декрету Раднаркому України від 16. V 1919 про націоналізацію цукр. пром-сті. Лит.: Ш е р б и н а В. І. Нові студії з історії Києва. К., 1926. Д. М. Ляшенко-Топчий (Київ).

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД ЗЕМЕЛЬНИХ КОМІТЕТІВ — відбувся у Петрограді 17—28. I (30. I—10. II) 1918 за участю 534 делегатів. Працював спільно з сел. секцією *Третього Всеросійського з'їзду Рад*. Всупереч есерам делегати з'їзду підтримали пропозицію більшовицької фракції докорінно переробити лівоесерівський проект закону про соціалізацію землі. У прийнятій закон було внесено положення про переважні права в землекористуванні колективних г-в, про передачу права розпоряджатися землею Радам та їхнім зем. відділам. 27. I (9. II) 1918 ВЦВК затвердив закон про землю. З'їзд вирішив ліквідувати *земельні комітети*, передати їхні функції зем. відділам місцевих Рад. 28. I (10. II) на з'їзді виступив В. І. Ленін, який проаналізував становище Рад. країни і закликав селян до рішучої боротьби проти експлуататорів і, передусім, проти сільс. буржуазії — куркульства.

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ З'ЇЗДИ — нелегальні з'їзди революц. студентської молоді в Росії на поч. 20 ст. Відбувалися за участю соціал-демократів. 1-й З. с. з. (січень 1902, Рига) обговорив політ. становище в країні, завдання студентського руху, прийняв маніфест (опубліковано в № 18 газ. «Искра»). 2-й з'їзд (листопад 1903, Одеса, делегати від 19 навч. закладів) визнав необхідним створити керівний орган — «коаліційні делегатські збори» з представників студент. парт. течій. 3-й з'їзд (вересень 1905, Выборг, делегати від 23 навч. закладів) прийняв рішення в зв'язку з політ. диференціацією студентства про приєднання студентів у політ. боротьбі до існуючих політ. партій, закликав студентів підтримати заг. страйк і збройне повстання. Після поразки революції 1905—07 З. с. з. не збиралися.

ЗАГОРОДНИКИ — категорія збіднілих селян на Україні, в Білорусії і Польщі в 14—16 ст. З. називали селян, яким дозволялось освоювати ціліні землі за межами орних полів. Через 10 років після поселення З. мусили виконувати феод. повинності. Часто феодали захоплювали общинні землі, а селян на правах З. оселяли на невеликих ділянках за межами орних полів і зобов'язували їх займатися землеробством та виконувати феод. повинності. Коли З. жили там більше 10 років, вони втрачали право на вихід і перетворювалися на кріпаків. З. також називали людей, які користувалися орними ділянками «за городами», а самі займалися промислами. За суспільним становищем З. були близькими до *захребетників* та ін. збіднілих категорій селянства. В зв'язку з посиленням феод.-кріпосницького гніту на Україні

в 15—16 ст. переважна більшість З. була перетворена на держ. та поміщицьких кріпаків. Згадки про З. в документах 17 ст. майже повністю зникають.

Лит.: Акты Литовской Метрики, т. 1, в. 1—2. Варшава, 1896—97; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963.

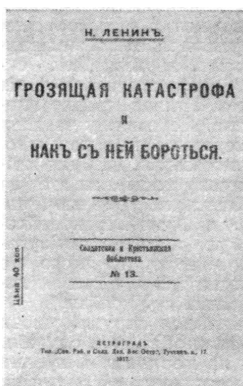
Д. І. Мишко (Київ).

ЗАГОРУЛЬКО Дмитро Сергійович (1915—10.V 1944) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Мерлі (тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1937. У 1943 закінчив курси політруків при Військ. академії ім. В. В. Куйбишева. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир саперної роти 41-го окремого саперного батальйону 77-ї стріл. дивізії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні Криму. 9.V 1944 при штурмі Севастополя рота З. першою прорвалася в Корабельну слободу, де він особисто встановив рад. прапор. Загинув у бою.

«ЗАГРОЖУЮЧА КАТАСТРОФА І ЯК З НЕЮ БОРОТІСЯ»

— праця В. І. Леніна, написана 10—14 (23—27).IX 1917 в Гельсінгфорсі. Вперше надрукована в кінці жовтня окремою брошурою у більшовицькому в-ві «Прибой». В 13 розділах праці В. І. Ленін аналізує економічне становище країни, обгрунтовує і розвиває економічну платформу більшовицької партії, намічену VI з'їздом РСДРП(б). Восени 1917 економічне становище країни значно погіршало. Війна, яку продовжував бурж. Тимчасовий уряд, завдала серйозних ударів нар. г-ву. Валова продукція пром-сті зменшилася за рік на одну третину. Вилдобток вугілля і продуктивність праці гірників Донбасу знизилися порівняно з 1914 на 40%. Щоденні витрати на війну збільшилися з 10 до 50—65 млн. крб. Спираючись на факти рос. дійсності — госп. розруху, розладнання транспорту, саботаж промисловців, — В. І. Ленін зробив висновок, що «катастрофа небачених розмірів і голод загрожують неминуче» (Твори, т. 25, с. 291). В. І. Ленін викрив цілковиту бездіяльність Тимчасового уряду, зволікання ним дійових кроків на шляху боротьби з катастрофою. Обгрунтовуючи програму боротьби з катастрофою і голодом, що загрожували Росії, В. І. Ленін відмітив, що осн. роль у цьому належить контролю, наглядю, обліку з боку держави. В праці сформульовані найголовніші і цілком реальні заходи контролю: 1. Об'єднання всіх банків в один і запровадження держ. контролю над ним або націоналізація банків. 2. Націоналізація найбільших монополістич. об'єднань (синдикати цукр., нафтовий, вугільний, металургійний і т. д.). 3. Скасування комерційної таємниці, оскільки без цього контроль над виробн. і розподілом лишається напустішою обіцянкою. 4. Примусове об'єднання в спілки промисловців, торговців і хазяїнів взагалі з метою «встановлення цілковитої, найсуворішої і найдокладнішої звітності, а головне з'єднання операцій по закупівлі сировини, по збуту виробів, по з а о щ а д ж е н н ю народних засобів і сил» (Твори, т. 25, с. 310). 5. Регулювання споживання шляхом примусового об'єднання всього населення в споживчі т-ва, запровадження трудової повинності для багатих, зрівняльного поділу між населенням усіх продуктів споживання, організація контролю з боку немищих верств населення над споживанням багатих.

Всі ці революц.-демократичні заходи наблизили б Росію до соціалізму і це закономірно, оскільки «тіт вперед, в Росії ХХ століття, що завоювала республіку і демократизм революційним шляхом,

Обкладинки праці В. І. Леніна «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися» — першого видання 1917 (ліворуч) і українського видання 1969.

не можна, не йдучи до соціалізму, не роблячи кроків до нього» (Твори, т. 25, с. 323). Росія за кілька місяців наздогнала за політ. устроєм передові капіталістичні країни. Тепер питання стояло так: «або загинути, або догнати передові країни і перегнати їх також і економічно» (Твори, т. 25, с. 328). В. І. Ленін підкреслив, що вирішити це завдання можливо лише при умові передачі влади в руки пролетаріату, що забезпечило б найшвидший і найрадикальший перехід до вищого способу виробн. Праця В. І. Леніна, яка вийшла напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції, відіграла значну роль у мобілізації сил трудящих на боротьбу за здійснення економіч. платформи більшовиків, за встановлення диктатури пролетаріату.

Видання: Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися. Твори. Вид. 4, т. 25.

Б. І. Корольов (Київ).

ЗАГУБАНСЬКИЙ Іван Георгійович (1874 — вересень 1904) — болг. соціал-демократ, агент «Искры». Н. в с. Георман Варнівського округу (Болгарія) в сім'ї селянина. Закінчив тех. училище. Восени 1901 за дорученням редакції «Искры» нелегально перевозив с.-д. л-ру з Болгарії до Росії. У грудні 1901 З. заарештовано в Одесі з транспортом іскрівської л-ри, у вересні 1903 вислано до Болгарії.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ — організація кол. запорізьких козаків у гирлі Дунаю 1775—1828. Після зруйнування Запорізької Січі і ліквідації Запорізького козац. війська (1775) почалося роздавання козац. земель рос. і укр. поміщикам. Частина запорожців і посполитих селян, щоб позбутися переслідувань і закріпачення, залишила межі Рос. імперії й переселилася в пониззя Дунаю на підвладну Туреччині територію. Спочатку З. С. було засновано на лівому березі Дунаю на місці тепер. м. Вилкового Одес. обл. Пізніше, за наказом тур. уряду, що намагався віддалити запорожців від України, З. С. перенесли на правий берег Дунаю. З. С. зберегла внутр. устрій Запорізької Січі. Її найвищим органом була козацька рада, на якій обирали старшину. На чолі З. С. стояв кошовий отаман. Найближчими його помічниками були судя, писар, осавул. Як і на Дніпрі, З. С. складалася з 38 куренів.

Характер господарства З. С. змінився порівняно з господарством Запорізької Січі. Гол. його галуззю на Дунаї стало рибальство. Важливу роль на З. С. відіграло скотарство, гол. чин. вівчарство. Зго-

дом почало розвиватися й хліборобство та виноградарство. В с. г. і на промислах застосовували найману працю. Рибні промисли й великі зимівники належали заможній козац. верхівці, яка експлуатувала козац. голоту й зосереджувала в своїх руках управління військом. Тривав процес класової диференціації козацтва. Переважну частину населення З. С. становило середнє і бідне козацтво. Проте на З. С., як і на Запорізькій, не було кріпацтва. Це й становило причину постійних втеч на З. С. кріпаків з України. Царський уряд намагався покласти край сел. втечам на Дунай. Найсерйознішим кроком з його боку була спроба організувати Усть-Дунайське козац. військо, до якого він сподівався переманити задунайців і з їхньою допомогою припинити втечі селян з України.

За Дунаєм для козаків склалися скрутні умови життя. Тур. уряд вимагав тяжкої військ. служби. Козаки відбували службу на кордонах і мусили брати участь у походах і каральних експедиціях тур. війська проти болгар, греків і сербів, що борилися за своє нац. визволення. Особливо великого напруження людських ресурсів і матеріальних засобів тур. уряд вимагав від З. С. в період піднесення нац.-визв. руху греків. Борці за соціальне й нац. визволення укр. народу, запорожці за Дунаєм не хотіли бути знаряддям султана. Туреччини в придрушенні нац.-визв. руху пригноблених народів. Усе це посилювало невдоволення задунайців і їхнє прагнення повернутися на батьківщину. В зв'язку з цим частина козаків у кін. 18 — на поч. 19 ст. переселилася з-за Дунаю на Кубань, на землю *Чорноморського козацького війська*. На поч. рос.-тур. війни 1828—29 задунайцям було наказано виступити разом з тур. військом проти Росії. 18 (30).V 1828 1500 козаків на чолі з кошовим отаманом Й. *Гладким* перейшли під Ізмаїлом на бік рос. війська, допомогли йому переправитися на правий берег Дунаю і взяли участь у війні проти Туреччини. Турки жорстоко розправилися з козаками, які ще лишилися за Дунаєм: З. С. зруйнували, задунайське військо ліквідували. Після закінчення війни царський уряд оселив кол. задунайців на Азовському узбережжі між Маріуполем і Ногайськом, сформувавши з них *Азовське козацьке військо*.

Історію З. С. відображено в нар. піснях і переказах, у літературі, образотворчому мистецтві й музиці. Яскраві образи козаків З. С. відтворено в опері С. С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». На дореволюц. історіографії З. С. позначилися заг. вад дворянської і бурж. науки. А. О. *Скальковський* розглядав З. С. як військ.-чернечий орден за Дунаєм. Ф. К. *Вовк* (Кондратович) ідеалізував соціальні відносини на З. С. в дусі народницьких поглядів на общину. Історію й суспільно-політ. устрій З. С. науково висвітлили на основі марксистсько-ленінської методології рад. історики.

Лит.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (По местам воспоминаниям и рассказам). «Киевская старина», 1883, № 1—2, 4; Рябчинин-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі. «Україна», 1929, кн. 36 [бібліогр. с. 71]; Голубуцкія В. А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи. «Исторические записки», 1949, т. 30.

В. О. *Голубуцький* (Київ).

ЗАДУШНІ ЛЮДИ — категорія феодально залежного населення у Київ. Русі з 11 ст., Росії, Білорусії й на Україні в 15—18 ст. 1) В Київ. Русі З. л., очевидно, називали *холопів*, відпущених феодалами на волю на підставі дуківниці, але зобов'язаних відбувати кріпацькі повинності на користь монастирів. Уперше про них згадує «Церковний статут» київ. князя *Володимира Святославича*. З. л. були одним з джерел

формування феодально залежного населення на монастирських і церк. землях. 2) На Україні в 15—18 ст. феодалі перед смертю давали деяким своїм дворовим людям заповітні грамоти про звільнення їх від кріпацтва. Осіб, які дотримувалися в такий спосіб волю, називали З. л. Проте, позбавлені власності, З. л. йшли в найми до поміщиків або оселялися в поміщицьких слободах і знову потрапляли в кріпацьку залежність. 3) Назву З. л. також мали кріпаки, подаровані поміщиками монастирям і церквам у спадкове володіння. Після секуляризації монастирських і церк. маєностей на Україні 1786—88 З. л. були перетворені на *економічних селян*.

Лит.: Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54.

Д. І. *Мишко* (Київ).

ЗАЄЦЬ Денис Архипович (13.V 1914 — 30.IX 1941) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1940). Н. у с. Софіївці (тепер с-ще м. т.— район Дніпроп. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії 1934—37, 1939—40 і з липня 1941. Брав участь у визволенні тер. Зх. України 1939. Відзначився під час прориву лінії Маннергейма і при штурмі м. Виборга під час рад.-фінл. війни 1939—40. У Великій Вітчизн. війні 1941—45 — командир взводу. В оборонних боях на тер. Красноградського р-ну Харків. обл. особисто знищив бл. 100 гітлерівців. Загинув, підірвавши фашист. танк.

ЗАЙМАНЩИНА — зем. власність, набута правом першого зайняття вільної землі (jus primae occupationis). Була поширена серед козаків і поселених селян у малозаселених місцевостях Слобідської, Лівобережної України і Запорізької Січі в 16—18 ст. З. припинилася в зв'язку з дальшим розвитком феод.-кріпосницьких відносин, посиленням закріпачення селянства та переходом вільних земель у держ. і поміщицьку власність.

ЗАЙОНЧКОВСЬКИЙ Андрій Медардович (8.XII 1862 — 1926) — рос. військ. історик. Походив з дворян Орл. губ. У 1888 закінчив Микол. Академію Генштабу (Петербург). Учасник рос.-япон. і 1-ї світової воєн. Генерал від інфантерії старої армії. З 1918 — в Червоній Армії. В 1919 — нач. штабу 13-ї армії. В 1922—26 — професор Військ. академії РСЧА. З. не був марксистом, але його праці з воєн. історії, що ґрунтуються на широких істор. джерелах і містять великий фактичний матеріал, досі зберігають пізнавальне значення. *Тв.*: Восточная война 1853—1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой, т. 1—2. СПб, 1908—13; Оборона Севастополя. СПб, 1904; Стратегический очерк войны 1914—1918 гг., ч. 6—7. М., 1923; Подготовка России к империалистической войне. М., 1926; Подготовка России к мировой войне в международном отношении. Л., 1926; Мировая война 1914—1918 гг., т. 1—3. М., 1926—39.

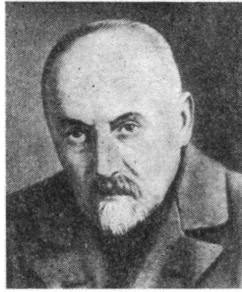
ЗАЙЦЕВ Василь Олександрович (10.I 1911 — 19.V 1961) — рад. військ. льотчик, гвардії полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Член КПРС з 1932. Н. у с. Семібратському (тепер Коломенського р-ну Моск. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1932. У 1933 закінчив військ.-авіац. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї, штурман авіаполку, командир 5-го гвард. винищувального авіаполку 17-ї повітр. армії. Брав участь у боях під Сталінградом, на Донбасі й Наддніпрянщині, під Одесою, Львовом і Берліном. Здійснив 427 бойових вильотів, особисто збив 34 ворожі літаки і в складі групи — 19. Два фашист. винищувачі посадив на рад. аеродром. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. З 1946 — у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЗАЙЦЕВ Федір Іванович (1894—1.IX 1960) — рад. парт. діяч, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1915. Н. в с. Колнах (тепер с-ще м. т. Колпнянського р-ну Орл. обл.) в робітн. сім'ї. Революц. діяльність почав, працюючи на Юзівському металург. з-ді (Донбас). Після Лютн. революції 1917 — секретар Юзівської Ради робітн. і солдат. депутатів, з листопада 1917 — заст. голови Ради. Брав участь у громадян. війні 1918—20. В 1920—39 — на парт. і громад. роботі: секретар Юзівського повітового к-ту партії, голова окружної ради профспілок, секретар Луганського окружного та Дніпроп. міського комуніст. партії, секретар парт. колегії ЦКК КП (б) У, секретар ЦК КП (б) У, секретар Смоленського обкому партії, уповноважений Комісії парт. контролю при ЦК ВКП (б) по Тат. АРСР. З 1939 — на госп. роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В останні роки був персональним пенсіонером. На XV і XVI з'їздах ВКП (б) обирався членом ЦКК, на XI з'їзді КП (б) У — членом ЦК. В 1930—34 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП (б) У.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 22.I 1946. Розташована на Зх. УРСР, на Закарпатті. На Пд. межує з Соціалістич. Республікою Румунією, на Пд. Зх. — з Угор. Нар. Республікою, на Зх. — з Чехословацькою Соціалістич. Республікою, на Пн. Зх. — з Польсь. Нар. Республікою, на Пн. — з Львівською, на Сх. — з Івано-Франківською областями УРСР. Пл. 12,8 тис. км². Нас. 1057 тис. чол. (1970). Нац. склад за переписом 1959: українці (74,6%), угорці (15,9%), росіяни (3,2%), румуни (2,0%), словаки (1,3%) та ін. Пересічна густина нас. — 82 чол. на 1 км². Міськ. нас. 30%. У З. о. — 13 районів, 9 міст, 14 с-щ м. т., 580 сілськ. населених пунктів. Обл. центр — Ужгород (65 тис. чол., 1970).

Рельєф області переважно гірський. $\frac{1}{3}$ території припадає на гори і лише $\frac{1}{3}$ — низовина. З корисних копалин найбільше значення мають Солотвинське та Олександрівське родовища кам. солі, мінеральні буд. матеріали (мармур, мармуризовані вапняки, буд. каміння). Є буре вугілля, залізна руда, кіновар (ртутна руда), цинкові й свинцеві руди, доломіти, мінеральні фарби тощо. Розвідано понад 300 джерел мінеральних вод (вуглекислі, сірководневі, залізисті, сірчані, соляні, йодисті та ін.). Експлуатується (1969) 18 джерел. Відомими є води Закарпаття: «Плосківська», «Поляна квасова», «Лужанська», «Свалява», «Драгівська». Клімат помірно континентальний. Річки області належать до басейну Тиси (прит. Дунаю). Найбільші притоки Тиси: Уж, Латориця, Тересва, Тереля, Ріка, Боржава. Річки використовують для водопостачання населених пунктів та одержання електроенергії. Грунтовий покрив області різноманітний. На рівнині поширені дернові, опідзолені, дерново-глейові, в горах — бурі лісові, гірсько-опідзолені і гірсько-лучні ґрунти. З. о. — найбільш лісиста область УРСР. Майже 50% її території займають ліси.

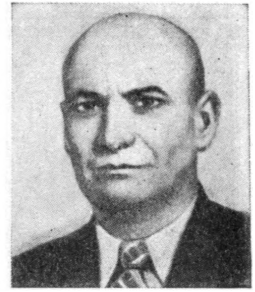
Тер. сучас. З. о. була заселена за часів пізнього палеоліту. На поч. нашої ери тут жили племена

Д. К. Заболотний.

В. О. Зайцев.

Ф. І. Зайцев.

т. з. культури полів поховань — предки літописних сх.-слов. племен *білих хорватів*. У 10—11 ст. тер. Закарпаття входила до складу давньорус. д-ви — *Київської Русі*. З 2-ї пол. 11 ст. частина Закарпаття підпала під владу Угорщини. Решту території Закарпаття (гірську частину) вона загарбала в 13 ст.

В період феодалізму, зокрема в 13—15 ст., відбувалося закріпачення селянства. За рахунок нещадної експлуатації селян у держ., поміщицьких, церковних маєтностях — домініях будувалися замки-фортеці, які були опорою феодал. влади. В адм.-тер. відношенні Закарпаття поділялося на Ужанську, Угочанську, Березьку та Мармароську *жуни*. В 1308 в Ужгороді відбувся виступ міських холопів проти феодал. гніту. Трудяче населення Закарпаття брало участь у *Дожи повстанні 1514*. Придушивши його, угор. феодали остаточно прикріпили селян до землі. Після розгрому турками угор. армії під Могачем 1526 пд.-сх. частину закарпат. земель, включаючи Мукачеве, загарбали турки, пн.-зх. частину — Австрія. В 1551 в Солотвині мав місце перший на Закарпатті стихійний виступ солекопів проти визискувачів. У період *визвольної війни українського народу 1648—54* у сел.-козац. війську Б. Хмельницького були закарпатці. В 1649 на Закарпатті з метою мадяризації укр. населення запроваджено церковну унію. Після австро-тур. війни 1683—99 за договором, підписаним на *Карловицькому конгресі 1698—99*, до Австрії відійшла й пд.-сх. частина Закарпаття. У 16—1-й пол. 19 ст. на Закарпатті вели боротьбу *отришки*. На поч. 18 ст. під час нац.-визвольної війни угор. народу під керівництвом Ф. Ракоці проти влади Габсбургів одними з перших повстали селяни Берегівщини, що їх очолював наймит Ф. Ессе. В 1703 вони захопили м. Берегове. Одночасно селяни під проводом І. Беци здобули Ужгород, який був у руках повстанців до 1711. Масові заворушення трудящих Закарпаття відбувалися під час революції 1848—49 в Угорщині. Протягом усієї 2-ї пол. 19 ст. не вщухали виступи селян проти поміщицького засилля. В 1862 мало місце заворушення в с. Пацканьовому, 1872 відбулася сутичка між селянами і жандармами в с. Керезьках, 1895 проти поміщика виступили селяни с. Вишніх Шардів.

У 1890 в Ужгороді виникла перша на Закарпатті с.-д. орг-ція. В 1899 робітники Ужгорода вперше в краї святкували 1-е Травня. Тоді ж в Ужгороді відбувся перший значний страйк — на меблевій ф-ці «Мундус», робітники якої страйкували і в жовтні — листопаді 1903, вимагаючи скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати (див. *Закарпатські робітничі страйки 1903*). В 1904 страйки робітників охопили ряд залізнич. станцій.

Площа імені В. І. Леніна в Ужгороді.

На Закарпатті відбулися масові робітн. страйки і демонстрації під впливом революції 1905—07 в Росії. 1.V 1905 сотні робітників Ужгорода припинили роботу. В 1906 першотравневі демонстрації були в Ужгороді, Мукачевому і Береговому.

В с. Білках у січні 1906 сталася кривава сутячка селян з жандармами. Закарпат. селян за невизнання ними уніатської церкви і за симпатії до Росії угор. влада віддавала до суду (див. *Мармарош-Сігетські судові процеси 1904—06 і 1913—14*). В роки 1-ї світової війни соціальний і нац. гніт на Закарпатті незмірно посилювався.

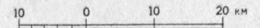
Велика Жовтн. соціалістич. революція мала великий вплив на розвиток революц. руху на Закарпатті. В місцевій пресі уже в листопаді 1917 вміщено повідомлення про соціалістич. революцію в Росії. В поширенні революц. ідей серед населення велику роль відіграли закарпатці — колишні військовополонені, що повернулися з Росії. Серед них були комуністи, які на Закарпатті в кін. 1918 заснували перші комуністич. орг-ції, що ввійшли до Угор. компартії як група комуністів Руської Країни. Після перемоги бурж.-демократич. революції 1918 в Угорщині закарпат. трудящі відкрито почали виступати за возз'єднання з Рад. Україною. Рух за возз'єднання особливої сили набрав у селах Терелбі, Річці, Ізі та багатьох ін. Найяскравішим виявом всенар. прагнення до возз'єднання з Рад. Україною був з'їзд 21.I 1919 в Хусті (див. *Закарпатські всенародні збори 1919*). Під час соціалістич. революції в Угорщині в березні 1919 в містах і селах Закарпаття було встановлено Рад. владу, органами якої були *директоріуми*. Для боротьби проти внутр. і зовн. контрреволюції було створено *Закарпатську Червону гвардію*, яка відзначилась в боях проти іноземних інтервентів. В квітні — вересні 1919 Закарпаття загарбала бурж. Чехословаччина. В червні 1919 в Ужгороді повстав 66-й Чехословацький полк, укомплектований здебільшого закарпат. українцями і словаками. 21.III 1920 в Ужгороді відбувся І Установчий з'їзд комуністич. орг-ції Закарпаття, який проголосив створення Міжнар. соціалістич. партії Підкарпатської Русі, що в травні 1921 ввійшла до складу Компартії Чехословаччини як її крайова орг-ція. Трудяще населення брало участь у *Закарпатському політичному страйку 1920*, *Закарпатському страйку сільськогосподарських робітників 1921*. Під керівництвом комуністів 1929 відбулися великі страйки виноградарів на Берегівщині і робітників Великобичківського лісохім. з-ду. В 1931—32 в Ужгороді, Сваляві та ін. містах проходили демонстрації і мітинги. В 1937 в Ужгороді створено громад. к-т допомоги народу Іспанії, який героїчно боровся проти фашист. заклотників та італо-

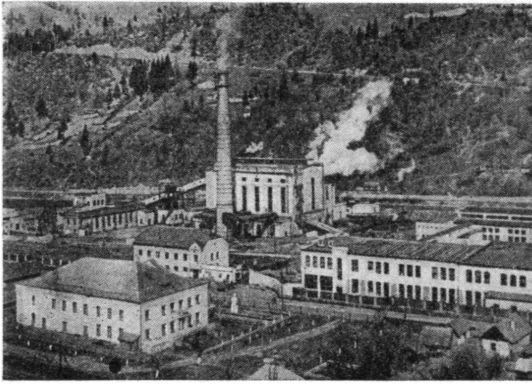
нім. інтервентів. У листопаді 1938 — березні 1939 Закарпаття окупувала хортистська Угорщина. Закарпат. трудящі самовіддано боролися проти хортистського режиму. В період 2-ї світової війни тут діяли підпільні групи та партизан. загони під командуванням Г. Логойди, М. Сірка, М. Сокача, Б. Жупана, О. Тканка, В. Русина та ін. У боротьбі проти фашистів загинули О. О. *Борканюк*, Д. О. *Вакаров*, Й. Гавелка, І. Гафинець, Г. Туряниця, І. Кармош і сотні ін. комуністів.

27.X 1944 рад. війська 4-го Укр. фронту визволили Ужгород, а до 28.X 1944 — всю тер. області з-під ярма нім. і угор. фашизму. 19.XI 1944 відбулася крайова парт. конференція, яка проголосила створення *Комуністичної партії Закарпатської України*. Першим секретарем ЦК партії обрано І. І. *Туряницю*. 26.XI 1944 в Мукачевому відбувся *Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України*, що ухвалив рішення про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною, яке остаточно було підтвержене *радянсько-чехословацьким договором 1945*. Рішенням ЦК КПРС від 15.XII 1945 Комуністич. партію Закарпат. України прийнято до складу КПРС. Після возз'єднання Закарпаття з УРСР створено Закарпат. обласну парт. орг-цію, в якій було 5816 комуністів (1946), і обласну комсомольську орг-цію. На 1. I 1970 в 2 міських та 13 районних парт. орг-ціях налічувалося 31,7 тис. членів і кандидатів у члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті й зв'язку працювало 12,8 тис., у с. г.— 7,4 тис., в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 4,6 тис., в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 4,4 тис. Перший секретар Закарпат. обкому КП України — Ю. В. *Вільницький* (з 1962). Велике значення для подальшого посилення ролі парт. орг-цій та зміцнення їх зв'язків з широкими масами населення мали рішення XXIII з'їзду КПРС. Організаторами здійснення рішень Березневого та Вересневого пленумів ЦК КПРС (1965) та застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна виступили комуністи області. Парт. орг-ція З. о., здійснюючи Програму КПРС, рішення XXIII з'їзду партії, проводить велику організаторську і політ. роботу.

Вірним помічником парт. орг-ції в комуністич. будівництві є створена в грудні 1918 комсомольська орг-ція Закарпатської України, яка тоді налічувала 5 тис. комсомольців. 31.V 1925 в Ужгороді відбувся мітинг на честь передачі комсомольцям Закарпаття Червоного прапора від комсомольців Москви. За післявоєнні роки понад 2 тис. комсомольців і молоді Закарпаття поїхали на цілинні

ЗАКАРПАТСКА ОБЛАСТЬ

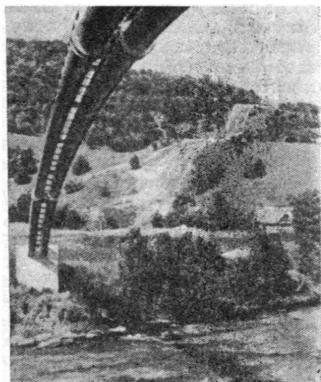
Рахівська картонна фабрика (ліворуч). У літньому таборі колгоспу «Жовтнева революція». Село Шаланки Виноградівського району.

землі і ударні комсомольські будови країни. Руками комсомольців споруджено Теребле-Ріцьку ГЕС, Рахівську картонну ф-ку, шахту «Закарпатська-Комсомольська» в Донбасі. Великих успіхів досягла молодь З. о. під керівництвом обласної комсомольської орг-ції, в рядя якої 1970 налічувалося 107 тис. комсомольців.

До воз'єднання з УРСР Закарпаття було аграрним і сировинним придатком бурж. країн Європи. В 30-х рр. у пром-сті і ремеслі зайнято лише 10% населення. За роки Рад. влади на Закарпатті збудовано, реконструйовано й переобладнано понад 300 підприємств. З. о. характеризується розвинутою харч., лісовою, лісохім., деревооброб., меблевою, легкою, гірничодобувною, маш.-буд. і металообр. та приладобуд. пром-стю. З. о. дає 9,8% респ. виробн. меблів, 14,3% — ділової деревини, 13,7% — картону, 9,3% — солі. В області на кін. 1968 діяло 259 пром. підприємств, що перебувають на самостійному балансі. Валова продукція всієї пром-сті області 1968 зросла проти 1960 в 1,9 раза. В структурі пром-сті питома вага харч. пром-сті становить 34,4%, лісової, деревообр. і меблевої — 24,4%, легкої — 19,4%, маш.-буд. і металообр. — 10,2%, буд. матеріалів — 4,0%. Харч. пром-сть зосереджена гол. чин. в Ужгороді, Мукачевому, Виноградіві, Береговому, Тячеві, Тересві, Середньому, Іршаві та ін. містах. Найрозвинутіше виноробство, що представлене 10 підприємствами первинного виноробства, 4 винозаводами, коньяковим комбінатом (Ужгородський, Березівський, Мукачівський і Виноградівський р-ни). Розвинуті також плодоконсервна (Тячівський плодоконсервний комбінат, Тересівський, Мукачівський, Виноградівський плодоконсервні з-ди), м'ясо-молочна, сокоягідна, борошномельна, олійно-жирова та ін. галузі. Працює ряд з-дів по розливу мінеральних вод. Лісова і деревообр. пром-сть представлена 15 комплексними г-вами — лісовими і деревообробними комбінатами, які розташовані в усіх районах області (Свалявський і Усть-Чорнянський лісокомбінати, Чинадівський деревообробний комбінат та ін.). За останні роки швидко розвивається меблева пром-сть в Ужгороді, Береговому та ін. містах. Лісохім. підприємства (виробляють оптову кислоту, формалін, розчинники, спирт тощо) розміщені в Сваляві, Перечині та Великому Бичкові. Серед підприємств легкої пром-сті — Хустська фетро-фільцева ф-ка головних уборів, взут., швейні, трикотажні ф-ки в Ужгороді, Мукачевому, Береговому тощо. За роки Рад. влади в області заново створе-

но такі галузі пром-сті, як маш.-буд. (Мукачівський верстатобуд. і Ужгородський маш.-буд. з-ди, що випускають металорізні верстати й устаткування), приладобудівна (з-ди «Мукачівприлад» та «Ужгородприлад», що виробляють прилади й засоби автоматизації), буд. індустрія (Ужгородський з-д збірною залізобетону, цегельно-черепичні, каменедробильні з-ди та ін.). Через тер. області проходить трансверп. нафтопровід «Дружба», високовольтна лінія «Мир» і газопровід «Братерство». В області широко відомі імена новаторів виробництва Героїв Соціалістич. Праці нач. лісопункту Усть-Чорнянського лісокомбінату І. В. Чуси, бригадира комплексної бригади Солотвин. солекопалень Ю. В. Лопатюка та ін. У 1950 було завершено колективізацію с. г. В ході виконання рішень партії й уряду важливим доробком обласної парт. орг-ції було піднесення с.-г. виробництва. Нових успіхів досягло с. г. області після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965. Підвищилися врожайність і валовий збір зернових культур, зросла продуктивність громад. тваринництва. Колгоспи перейшли на грошову оплату праці. В с. г. області найбільш розвинуто молочном'ясне тваринництво, зернове г-во, садівництво й виноградарство. На поч. 1969 в З. о. були 151 колгосп і 17 радгоспів, на ланах яких працювало 5664 трактори (у 15-сильному обчисленні), 358 зернозбиральних комбайнів та багато ін. с.-г. машин і знарядь. Осн. зернові культури — озима пшениця і кукурудза. Серед тех. культур провідними є тютюн і соняшник. В області працюють 13 садовиноградних радгоспів і спеціалізованих по садівництву й виноградарству бригад. З перших років Рад. влади на Закарпатті розгорнулися роботи по вдосконаленню старих меліоративних споруд і будівництву нових. Заново збудовано меліоративну систему «Чорний мочар», реконструйовано Салвинську меліоративну систему. В 1958 З. о. нагороджено орденем Леніна. За успіхи в розвитку с. г. Зі передовика і новатора вивиробн. удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них двічі Герой Соціалістич. Праці ланкова колгоспу ім. В. І. Леніна Мукачівського р-ну Г. М. Ладані, Герой Соціалістич. Праці ланковий колгоспу «За нове життя» Іршавського р-ну Ю. Ю. Пітра та доярка цього ж колгоспу М. А. Симканич, бригадир механізаторів колгоспу ім. Г. Дмитрова Мукачівського р-ну О. О. Ткалич, бригадир виноградарів Мукачівського садовинарадгоспу М. М. Русинко, доярка колгоспу ім. В. І. Леніна Тячівського р-ну

Санаторій «Сонячне Закарпаття» Свалявського району (ліворуч). Нафтопровід «Дружба».

М. М. *Алечко* та ін. Орденом Леніна нагороджено колгосп імені ХХІІІ партз'їзду Мукачівського р-ну, орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено Великобичківський лісохім. комбінат ім. І. П. Локотя. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено колективи Мукачівського меблевого комбінату, колгоспу «За нове життя» Іршавського р-ну і колгоспу «ХІІ партз'їзд» Мукачів. р-ну.

З. о. має добре розвинутий залізнич. і автомобіл. транспорт. Довжина з-ць 1969 становила 641 км. Протяжність автомобіл. шляхів з твердим покриттям 3,0 тис. км.

З. о. має сприятливі умови для розвитку курортного г-ва. За роки Рад. влади курортне г-во Закарпаття дуже розвинулося. Проведено велику роботу по вивченню мінеральних джерел і виявленню нових. В області є 16 санаторіїв, 2 будинки відпочинку, 2 пансіонати. Закарпаття — район масового туризму. Для туристів створено бази в Ясині, Рахові, Мукачевому, Ужгороді та ін.

В 1968/69 навч. р. в області працювало 876 шкіл усіх видів, у т. ч. 150 середніх, 334 восьмирічних, 274 початкових та ін., в яких навчалось 222,0 тис. учнів. Крім шкіл з укр. і рос. мовами навчання, в області (1969) є 94 школи з угорською і 13 — з молдавською мовами викладання. В 14 профес.-тех. уч-щах навчалось 5,5 тис. учнів, у 14 середніх спец. навч. закладах — 10,0 тис. учнів. З 1945 в Ужгороді працює держ. ун-т, в якому навчається 10,3 тис. студентів.

В області є ряд наук. установ: Відділ історії європейських соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР, обласна сільськогосп. дослідна станція, Гірськокарпатська дослідна станція н.-д. ін-ту землеробства і тваринництва зх. районів УРСР, Закарпат. лісова дослідна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового господарства й меліорації, Ужгородський філіал Одес. н.-д. ін-ту курортології та ін. В Тячівському й Рахівському р-нах — Карпатський заповідник АН УРСР. Велику культ.-осв. роботу серед населення проводять обласний укр. музично-драм. театр, обласна філармонія з нар. хором в Ужгороді та рос. драм. театр у Мукачевому, 688 клубних установ, 784 масові б-ки, багато кінотеатрів (в області — 696 кіноустановок). Краєзнавчий музей і картинна галерея в Ужгороді. Нар. музеї, нар. університети, нар. театри й ансамблі, що працюють на громад. засадах. В Ужгороді працює книжкове

в-во «Карпати», яке видає літературу для Закарпат., Ів.-Фр. і Чернів. областей. Обласні відділення спілок письменників, журналістів, художників УРСР.

Історичні пам'ятки. Серед архітект. пам'яток — замки в Хусті (13—15 ст.), Мукачевому (14 — поч. 15 ст.), Ужгороді (16—17 ст.), дерев'яні церкви в с. Крайниковому Хустського р-ну (1685), в с. Гусному Великоберезнянського р-ну (1759), в с. Ясині Рахівського р-ну (1824) та ін. На тер. області народилися керівники революц. руху на Закарпатті Герой Рад. Союзу О. О. Борканюк (в с. Ясині Рахівського р-ну) і в м. Рахові йому встановлено пам'ятники), І. П. Локота, І. І. Туряниця, двічі Герой Соціалістич. Праці Г. М. Ладані, письменник-полеміст М. Андрелла, вчений Ю. І. Венелін, поети Д. О. Вакаров, Ю. А. Гойда, художники А. М. Ерделі, Й. Й. Бокашай. В Ужгороді і Мукачевому встановлено пам'ятники В. І. Леніну. В Мукачевому, Береговому, Хусті — пам'ятники рад. воїнам, що загинули в боях за визволення міста, і партизанам, яких страли фашисти в роки окупації.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 1—6. Ужгород, 1957—67; Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. К., 1969; Д і б р о в а О. Т. Закарпатська область. К., 1967 (бібліогр. с. 121—122); Коломиєць І. Г. Очерки по історії Закарпаття, ч. 1—2. Томск, 1953—59; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960; У с е н к о В. В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр. К., 1955; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. 1 (1918—1945 рр.). Ужгород, 1968; Белоусов В. Роки випробувань і гарту. Ужгород, 1962; Белоусов В. На шляху до перемоги. Ужгород, 1958; С п і в а к Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 рр. Львів, 1963; Ільницький Ю. В. 20 роківських років. Ужгород, 1965; Здобутки братерства. Ужгород, 1967; С о в а П. П. Архітектурні пам'ятники Закарпаття. Ужгород, 1958; С у х а н Ю. Закарпаття. Довідник. Ужгород, 1962. В. І. Белоусов (Ужгород).

ЗАКАРПАТСЬКА ПЕРШОТРАВНЕВА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1901 — одна з перших політ. демонстрацій трудящих Ужгорода, Мукачевого, Хуста, Сваляви та ін. міст Закарп. України. Демонстранти з червоними прапорами, співом «Марсельези» вишшли на вулиці міст, провели мітинги. Угорські окупанти послали проти демонстрантів регулярні війська, жандармів і поліцію. Було посилено репресії, проведено арешти, звільнення

робітників з роботи. Боячись згуртованості робітників, міністр внутр. справ Угорщини у розпорядженні наджуранам вказував на необхідність заборони будь-яких політ. зборів, мітингів і демонстрацій. З. п. д. поклала початок щорічному відзначенню цього свята трудящими Закарпаття, відіграла значну роль у дальшому розгортанні їх боротьби проти соціального і нац. гніту.

Лит.: Сміян П. З історії святкування Першого травня на Закарпатті. «Наук. зап. Луцького пед-ін-ту», 1961, т. 9.

П. К. Сміян (Луцьк).

«ЗАКАРПАТСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Закарп. обласного к-ту КП України і обласної Ради депутатів трудящих, Ужгородського міськкому КП України та міської Ради депутатів трудящих. Виходить в Ужгороді 6 раз на тиждень укр. та рос. мовами. Почала видаватись у квітні 1920 як орган революц. орг-ції *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі* під назвою «Правда», з 1921 — орган Закарп. крайового к-ту Комуністич. партії Чехословаччини. В 1922 перейменована в «*Карпатську правду*». З листопада 1944 виходить під назвою «З. п.». В 1960 «З. п.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА — істор. назва території сучас. Закарпатської обл. УРСР. Археол. знахідки на Закарпатті свідчать про заселення її ще з часів пізнього палеоліту. Чимало археол. пам'яток на території краю належить до неоліту, часів міді-бронзи та залізного віку. Особливий інтерес привертає залізодобувний центр Закарпаття 1—3 ст. до н. е. поблизу с. Нового Клинового (див. *Новоклинівське поселення*). На поч. н. е. на території Закарпаття жили племена т. з. культури полів поховань (див. *Полів поховань культура*) — предки літописних сх.-слов. племен. До останніх належали білі хорвати, які в 10—11 ст. входили до складу давньорус. д-ви — *Київської Русі*. В 911 вони брали участь у поході князя Олега на Візантію («*Повість временних літ*») цей похід помилково датовано 907). З 2-ї пол. 11 ст. угор. феодалі почали загарбання Закарпаття, завершивши його лише в 13 ст. Проте деякий час (з кінця 14 ст.) влада в районі Мукачевого належала князю Ф. Корятовичу, що прийшов сюди із значним військом з Поділля. В 13—15 ст. відбувався процес закріпачення закарпат. селян, який остаточно завершився після придушення *Дожи повстання 1514* в Угорщині, що охопило також й Закарпаття. З 17 ст. на Закарпатті, як і на інших зх.-укр. землях, діяли загони *опришків*, а 1631 відбулося значне сел. повстання. Люто розправляючись з нар. рухами, угор., нім. і місцеві з денационалізованої укр. шляхти) феодалі в 17 ст. встановили 3—4 дні панщини на тиждень, хоч нерідко кріпаків змушували працювати й по 6 днів. Після запровадження на З. У. 1649 церковної унії посилилася католицька реакція і мадьяризація укр. населення. Всупереч іноземним поневолювачам укр. населення З. У. зміцнювало зв'язки з усім укр. народом, що яскраво виявилось під час нар.-визвольної війни проти шляхет. Польщі 1648—54. Чимало закарпат. селян було в сел.-козац. війську Б. Хмельницького. В 2-й пол. 17 ст. на З. У. не раз відбулися великі сел. повстання, відбувалися виступи опришків. Повсталі селяни брали активну участь у нац.-визвольній війні угор. народу 1703—11, визволивши від австр. військ 1703 Берегове, Мукачеве, Хуст і Ужгород. Придушивши цей рух, Габсбурги зруйнували десятки населених пунктів на території краю.

Незважаючи на політику обмежень зв'язків З. У.

з Росією та Україною, яка особливо посилася з остаточною встановленням влади Габсбургів в Угорщині (поч. 18 ст.), ці зв'язки неухильно розвивалися й розширювалися. В 17—18 ст. з Росії та України на З. У. довозили полотна, хутра й шкіру, а звідти вивозили вовну, вина й фрукти. Для боротьби проти католицької реакції та асиміляторської політики австр. та угор. феодалів велике значення мало зміцнення культурних зв'язків З. У. з Росією та Лівобережною Україною. На З. У. доставляли чимало книг з Москви, Владимира, Києва, Львова та ін. рос. і укр. міст. На Закарпатті були відомі полемічні твори борців проти унії Л. Барановича, І. Галтовського, праці М. В. Ломоносова. Активно виступав проти унії і Ватикану в кінці 17 — на поч. 18 ст. М. Андрелла. Чимало вихідців з З. У. вчилася в Росії та на Україні, зокрема в Київській академії, а такі з них, як І. С. Орлай (почесний член Рос. Академії наук), М. А. Балуг'янський (перший ректор Петерб. ун-ту), Ю. І. Венелін (здобув вищу освіту в Моск. ун-ті і відіграв значну роль у розвитку культури болг. народу) та ін., стали визначними діячами науки і культури.

Сильного удару кріпосницькому ладу в Угорщині та на Закарпатті завдала революція 1848. Вона викликала ряд масових виступів у закарпат. містах і селах, зокрема в Мармароській жупі. Проте революцію придушили спільними військ. зусиллями Габсбурги і рос. царизм, як і зазначенням В. І. Леніна, виконували «роль катів» (див. Твори, т. 28, с. 185). *Селянська реформа 1848* зберегла на Закарпатті величезні зем. латифундії Шенборна, Телекі та ін. представників аристократичної знаті. Зате селяни були позбавлені сіножатей, пасовиськ і навіть частини орної землі (в Ужоганській і Ужанській жупах бл. 3/4 селян одержали менше половини наділу, яким вони користувались до реформи). Протягом усієї 2-ї пол. 19 ст. не вщухали виступи селян проти поміщицького засялля. В 1862 вибухнуло заворушення в с. Пацканьовому, придушене силою зброї, 1872 відбулась сутичка між селянами і жандармами в с. Керещках, 1895 проти поміщика виступили селяни с. Вишніх Шардів.

Про колоніальне становище З. У. в складі Австро-Угорщини свідчить той факт, що бл. 85% населення було зайнято в с. г. Розвиток капіталізму в с. г. відбувався прусським шляхом, гальмувався сильними феод.-кріпосницькими пережитками. На поч. 20 ст. 750 поміщиків зосередили бл. 500 тис. га (45% зем. площі краю), 10 тис. га належало церкві. На той час внаслідок розвитку капіталізму в с. г. селянство розшарувалося на групи: існувало 74% бідняцьких, 17% середняцьких і 9% куркульських г-в. Одним з дошкульних залишків кріпосництва були численні відробітки, які зберігалися на З. У. Селяни відробляли не тільки поміщикам і куркулям, а й попам (т. з. роковина), останнім вони виплачували ще й натуральний податок (т. з. коблина). Розвиток пром-сті на З. У. стримувався реакційною політикою Габсбургів, які перетворили край на аграрний придаток Австро-Угорщини. На З. У. до 1884 діяли цехові ремісницькі привілеї, що гальмувало пром. розвиток. Фаб.-зав. підприємства, що здебільшого почали виникати в кінці 19 ст., були дрібні, з невеликою кількістю робітників і з надзвичайно відсталою технікою. Серед 50—60 тис. чол., що працювали в пром-сті, було лише бл. 7 тис. фаб.-зав. робітників. Вони зосереджувалися, гол. чин., на підприємствах Ужгорода, Мукачевого, Берегового, Солотвина, Перечина тощо. У пром-сті краю ве-

лікі позиції займав іноземний капітал. У деревообробному синдикаті «Мундус», що виник 1882, поряд з австр. капіталом значну роль відіграв американський. Найбільший хім. завод у Сваляві, що виник 1910—11, належав будапештській акціонерній компанії «Сольва», акціонерами якої, поряд з австр.-угор. капіталістами, були англійські, французькі та американські. Робітники за 14—15-годинний робочий день (у гірничій пром-сті навіть 16-годинний) одержували жорстку заробітну плату, яка до того ще й постійно скорочувалася. На поч. 20 ст. багато безземельних селян позбулися навіть власних хат. У 1910, за одночасною офіційною статистикою, з 54,5 тис. с.-г. робітників 12,1 тис. не мали своїх хат. Робітники і трудящі селяни були на грані голодної смерті, особливо під час масового голоду 1880, 1889, 1892, 1904 тощо. Не поліщила тяжких умов життя закарпат. трудящих і «*Верховинська господарська акція*», яку почав угор. уряд 1897. Злидні і голод гнали щороку тисячі закарпатців в еміграцію за кордон, гол. чин. в Америку, де вони зазнали лютої експлуатації. Еміграція майже досягала природного приросту населення. Лише з 1870 по 1900 з краю емігрувало бл. 130 тис. чол., а в 900-х рр. ще бл. 100 тис. чол.

Населення З. У. зазнавало важкого політ. і нац. гніту. У 1914 до виборів в угор. парламент не було допущено 90% населення. Політику колоніального гноблення підтримували укр. бурж. націоналісти, що групувалися навколо газетки «Наука». Редактором її був уніатський піп А. Волошин, який одержував субсидії від угор. уряду. Дітей укр. трудящих за законом угор. уряду від 2.VI 1907 було позбавлено можливості вчитися укр. мовою. Це призвело до різкого зменшення числа церковнопарафіяльних і початкових укр. шкіл (1874 їх було 571, 1902 — 74, 1917 — 34). В багатьох укр. селах не було жодної людини, яка могла б писати по-українськомu. Одним з методів асиміляції було насильницьке зачислення українців до мадьяр, заміна укр. назв сіл на чужі, незрозумілі для місцевого населення. Визвольна боротьба трудящих З. У. проти соціального та нац. гноблення відбувалася під величезним впливом революц. боротьби пролетаріату Росії, куди на поч. 20 ст. перемістився центр світового революц. руху. В 1899 робітники Ужгорода поблизу міста (в с. Невичькому) провели першу майку. На поч. 20 ст. на З. У. прокотилася хвиля робітн. страйків. У квітні 1903 в Ужгороді застрайкували робітники-будівельники, а в жовтні — листопаді того ж року — 450 робітників ф-ки «Мундус», які вимагали зменшення робочого дня і підвищення заробітної плати. Останній виступ було придушено з допомогою поліції, багато страйкарів заарештовано, керівників виступу ув'язнено і општрафовано (див. *Закарпатські робітничі страйки 1903*). В 1904 відбувалися страйки залізничників і робітників на будівництві залізниці Великий Березний — Ужок. На придушення робітничих виступів було кинуту війська.

На піднесення визвольного руху на З. У. великий вплив мала рос. бурж.-демократична революція 1905—07. Навесні 1905 відбувся ряд робітн. страйків, зокрема в Ужгороді та Сваляві. Сотні ужгородських робітників, серед яких чимало було з ф-ки «Мундус», 1.V 1905 залишили роботу, в місті відбувалися мітинги та демонстрації. В 1906 в Ужгороді, Мукачевому і Береговому пройшли першотравневі демонстрації, які розігнала жандармерія. Один з найбільших сел. виступів був 1906 в с. Білках. Жандарми люто

розправилися з селянами: 12 чол. було вбито, 10 смертельно поранено. Угор. уряд інспірував *Мармарош-Сігетські судові процеси 1904—06 і 1913—14*. На лаву підсудних було посаджено десятки селян за невизнання уніатської церкви і за симпатії до Росії.

Соціальний і нац. гніт на З. У. надзвичайно посилювався в роки I-II світової війни. На підприємствах примусово вводили ненормований робочий день. Населення терпіло від грабнижницьких ревізій і примусових позик. Край охопив масовий голод; вже весною 1915 у сільс. населення, особливо Верховини, не було навіть картоплі на посадку. Смертність відомо багато перевищувала народжуваність. Ще більше посилювалося переслідування укр. культури. В 1916 мукачівський єпископ розпорядився замінити в школах кирилицю лат. алфавітом. У складних умовах війни і терору закарпат. трудящі продовжували боротьбу проти соціального гніту та іноземних загарбників. Закарпатці, як це констатувалося в офіційних донесеннях в Будапешт, сподівалися на поразку Австро-Угорщини в війні і на те, що прихід росіян допоможе їм скинути своїх вікових гнобителів. Чимало закарпатців ухилилося від мобілізації в австро-угор. армію і переходило на бік рос. військ, які кілька разів під час бойових дій вступали на територію краю. Сел. виступи проти поміщиків у Порошковому, Шогатах та ін. селах свідчили про прагнення селян ліквідувати поміщицький гніт. Як зазначалося в одному з тогочасних офіційних документів, навіть малі діти чекали росіян, щоб покінчити з панами.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії мала величезний вплив на піднесення визвольного руху на З. У., який став більш масовим і політично зрілим. У місцевій пресі вже в листопаді 1917 було вміщено повідомлення про соціалістич. революцію в Росії та про її вождя В. І. Леніна. 20.XII 1917 в газ. «Ужгородські вісті» було надруковано вірш під назвою «Ленін», в якому високо оцінювалися його заслуги як невтомного борця за мир. Ідеї Великого Жовтня сприяли усвідомленню закарпат. трудящими переваги Рад. влади над капіталістич. порядками. Так, під час демонстрації 25.XI 1917 у Сваляві робітники виступали проти існуючого ладу, і, як зазначалося в офіційному донесенні, «хвалили більшовицьку Росію». Мітинги і демонстрації солідарності з Рад. Росією відбулися також в Мукачевому, Береговому та ін. містах. У поширенні революц. ідей серед населення З. У. велику роль відіграли колишні військовополонені, що повернулися з Росії після *Брестського миру 1918*. Сотні тисяч колишніх військовополонених, відзначав В. І. Ленін, «пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком» (Твори, т. 29, с. 136). На З. У. повернулося 8 тис. військовополонених. З їхнього середовища вийшла група комуністів Закарпаття, оформлена в листопаді 1918 при ЦК Компартії Угорщини. В той же час в країні почали виникати робітн.-сел. Ради. Трудящі Закарпаття відкрито почали виступати за воз'єднання з Рад. Україною, переконавшись, що бурж. Угорська республіка, створена в листопаді 1918, з урядом, очоленим, за висловом В. І. Леніна, «угорським Керенським» Каролі, продовжує політику соціального і нац. гноблення. Рух за воз'єднання особливої сили набрав на Мармарошині в селах Терєблі, Річці, Ізі та ін. Так, 27.XII 1918 селяни с. Пістрядлового в своєму листі зверталися до братів з України з проханням допомогти позба-

вись соціального і нац. гніту і возз'єднатися з ними. Найяскравішим виявом всенар. прагнення до возз'єднання з Рад. Україною був з'їзд 21.I 1919 в Хусті (див. *Закарпатські всенародні збори 1919*).

Соціалістична революція в Угорщині в березні 1919 охопила також територію З. У. Трудящі Мукачєвого, вітаючи угор. соціалістичну революцію, 21.III 1919 вийшли на демонстрацію. На другий день у місті відбувся масовий мітинг, під час якого лунали революц. лозунги: «Хай живе революція!», «Хай живе Угорська Радянська республіка!», «Хай живе великий Ленін!». 22.III Рад. владу було встановлено в Береговому (Ужгород на той час був окупований чєс. військами). Будівництво нового життя очолили Ради Берегового, Мукачєвого, Виноградового та ін. міст і сіл (вибори до Рад відбулись на початку квітня). Виконавчими органами Рад стали *директоріуми*. Незважаючи на те, що Рад. влада на більшій території краю проіснувала 40 днів, тут відбулись корінні політ. і економіч. зміни. Було встановлено 8-годинний робочий день, робітникам підвищено заробітну плату. Поліпшилося становище трудящих селян: на Верховині вони одержали пасовиська, в ряді місць ділили поміщицьку землю, їм надавалась допомога продовольчими товарами, посівним зерном тощо. Створювались умови для вільного розвитку укр. культури: проголошено рівноправність укр. мови в установах і школі, видавались газети рідною мовою. Хоч у рад. будівництві були окремі помилки (на деякі важливі посади обралися контрреволюціонери, серед селян не була розподілена частина конфіскованої поміщицької землі), трудячі на власному досвіді переконалися у перевагах соціалістич. шляху. Для боротьби проти внутр. і зовн. контрреволюції було створено *Закарпатську Червону гвардію*. 21.IV 1919 в Береговому і Мукачєвому контрреволюц. елементи вчинили заколот, який придушили червоноармійські частини. В боях проти іноземних інтервентів високий героїзм виявила Русинська Червона дивізія та окремі Русинський батальйон, що діяли в складі Червоної Армії Рад. Угорщини (зокрема, в боях під Чопом, Мішкольцем). Проте об'єднанням переважającym силам іноземних інтервентів на кінець квітня вдалося задушити Рад. владу на Закарпатті, а в серпні 1919 — в Угорщині. Укр. бурж. націоналісти (агент амер. монополій Г. Жаткович та ін.) змовилися з урядом бурж. Чехословаччини, яка в квітні — вересні 1919 за згодою імперіалістів США, Англії і Франції окупувала всю територію З. У. Цей імперіалістич. акт був закріплений Сен-Жерменським (1919) і Трианонським (1920) мирними договорами. В складі бурж. Чехословаччини, оскільки окупанти проводили політику деіндустріалізації краю, З. У. залишалася колоніально відстаюлою, лише 12% населення було зайнято в пром-сті. В 1926 на З. У. було 92 підприємства, на яких працювало 6,7 тис. робітників. Аграрна реформа, проведена в 20—30-х рр., була спрямована на зміцнення куркульства і колоністів. Велика кількість землі залишилася в руках поміщиків. 700 поміщиків 1937 мали вдвоє більше землі, ніж 110 тис. сел. господарств. Крім поміщиків і куркулів, трудящих селян жорстоко гнобила чехословац. бурж. д-ва, яка здирала з них до 40 різних податків. У роки світової економіч. кризи 1929—33 безробіття стало масовим (лише 1932 налічувалось бл. 100 тис. безробітних). Поряд з політ. гнітом проводилась примусова хємізація населення.

В 20—30-х рр. робітники і селяни під проводом комуністів розгорнули масову боротьбу проти окупантів і місцевих експлуататорів, за возз'єднання з Рад. Україною. Під час першотравневих демонстрацій і мітингів 1920 в Ужгороді, Мукачєвому і Береговому трудящі протестували проти влади окупантів, вимагали припинити воєнну інтервенцію імперіалістів проти Рад. Росії. Велике значення для розвитку революц. руху на З. У. мало створення 1921 Комуністич. партії Чехословаччини, до складу якої входила *Комуністична партія Закарпатської України*. Комуністи Закарпаття вели широку революц. агітацію і пропаганду серед мас, доносили правду про успіхи соціалістич. будівництва в СРСР. В березні 1924, під час виборів до чехословац. парламенту, незважаючи на терор з боку влади, 100 тис. чол. (бл. 40% виборців) подали свої голоси за депутатів, висунутих Комуністич. партією. Під керівництвом комуністів 1929 відбулись великі страйки виноградарів на Берегівщині і робітників Великобичківського хім. заводу. В 1931—32 в Ужгороді, Сваляві та ін. містах безробітні, очолювані комуністами, влаштовували демонстрації і мітинги. Бурж. чехословац. уряд намагався насильницькими засобами придушити рух трудящих. У 1930 робітн. кров була пролита жандармами у Великому Бичкові, 1931 поліція стріляла в страйкарів і безробітних Хуста, 1932 по-звірячому розігнала демонстрацію протесту голодуючих дітей у Воловці. Тюрми були переповнені борцями проти капіталістич. ладу. Під проводом Комуністич. партії Чехословаччини розгорнулася боротьба за створення антифашист. і антивоєнного фронту. Демонстрації і мітинги, які відбувались 1934, проходили під лозунгами: «Геть війну!», «Хай живе пролетарська революція!», «Хай живе Червона Армія!», «Хай живе воля й комуна!».

В 1938, коли фашист. Німеччина почала агресію проти Чехословаччини, укр. бурж. націоналісти — А. Бродій, а потім А. Волошин, за вказівкою гітлерівців, які виношували божевільні плани відриву Рад. України від СРСР, створили на Закарпатті фашист. «уряд». У листопаді 1938 — березні 1939 З. У. було окуповано хортистською Угорщиною. Закарпат. трудящі самовіддано боролись проти хортистського режиму. В період Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу тут діяли підпільні групи та партизан. загони під командуванням Г. Логойди, М. Сірка, М. Сокача, Б. Жупана, О. Тканка, В. Русина та ін. В боротьбі проти фашистів загинули О. О. *Борканюк*, Д. О. *Вакаров* та ін. борці за визволення закарпат. трудящих.

У жовтні 1944 З. У. була визволена Рад. Армією від фашист. загарбників. Бл. 22 тис. молодих закарпатців добровільно вступили до лав Рад. Армії. На першому з'їзді Нар. комітетів 26.XI 1944 було ухвалено рішення про возз'єднання З. У. з Рад. Україною, остаточно підтверджене *радянсько-чехословацьким договором 1945*. Зі входженням З. У. до складу СРСР був завершений істор. процес *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*.

З допомогою всіх народів Рад. Союзу відбулись величезні соціалістичні перетворення в нар. господарстві й культурі Закарпатської обл., утвореної 1946. За роки Рад. влади збудовано та реконструйовано понад 300 пром. підприємств. Переконавшись на власному досвіді в перевазі колгоспного ладу, з кожним роком все більше селян вступало в колгоспи; 1950 в області було завершено суцільну колективізацію. Далеко за

межами Закарпаття відомі імена двічі Героя Соціалістич. Праці Г. М. *Ладані*, Героя Соціалістич. Праці Ю. Ю. *Пітра* та ін. На З. У. за рад. час відбулася культурна революція: відкрито 876 (1968/69) шкіл, Ужгородський держ. ун-т, ряд технікумів; працюють укр. і рос. театри, широко популярний Закарпат. нар. хор. Розквіт З. У. за роки Рад. влади яскраво свідчить про незмірну перевагу соціалізму над капіталізмом.

Історіографія. Рад. історики провели значну роботу по дослідженню і висвітленню історії З. У., викривши антинаук. концепції бурж. істориків різних мастей. В працях М. М. *Лелекача*, І. *Шульги*, В. І. *Ілька* розглянуто питання історії З. У. часів феодалізму і капіталізму, висвітлено боротьбу закарпат. селян проти соціального і нац. гноблення, зокрема після селянської реформи 1848. Революц. і нац.-визвольну боротьбу на Закарпатті на поч. 20 ст. та її піднесення під впливом трьох російських революцій, передусім Великого Жовтня, найповніше відображено в працях В. В. *Усенка* і П. К. *Сміяна*. В цих працях, як і в ряді ін. (зокрема, В. І. *Неточаєва* і М. М. *Лелекача*), висвітлено період рад. будівництва на З. У. 1919 і рух за возз'єднання з Рад. Україною. Становище З. У. за часів окупації бурж. Чехословащиною, визвольну боротьбу під керівництвом КПЗУ глибоко досліджено в монографіях Б. І. *Співака* і В. І. *Белоусова*. На конкретному матеріалі рад. історики спростували фальсифікаторські твердження угор. бурж. істориків, за якими З. У. в давнину нібито не була слов. землею, та угор. і чес. бурж. істориків, які на догоду панівним класам вихваляли окупаційний режим. Відкинуті також антинаук. твердження укр. бурж. націоналістич. істориків, які намагалися заперечити боротьбу трудящих Закарпаття за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною.

Див. також *Закарпатська область*.
Лит.: Левіт В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 1—6. Ужгород, 1957—67; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Сміян П. К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX — початку XX ст. Львів, 1968; Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Усенко В. В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр. К., 1955; Мельникова А. І. Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. «Уч. зап. Ин-та славяноведения», 1951, т. 3; Белоусов В. І. Роки випробувань і гарту. Ужгород, 1962; Белоусов В. І. На шляху до перемоги. Ужгород, 1968; Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках. Львів, 1963; Лелекач М. М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII—XVIII ст. — Неточаєв В., Лелекач М. З історії боротьби за владу Рад і проти інтервенції США й Антанги на Закарпатті в 1918—1919 рр. «Наук. зап. Ужгород. ун-ту», 1954, т. 9; Баженова Н. П. З історії боротьби трудящих Закарпаття проти іноземної воєнної окупації в 1919—1920 рр. — Співак Б. І. Боротьба комуністів Закарпаття за маси, проти угодовської політики правих соціал-демократів (1921—1924 рр.). — Дашкевич І. Д. Класова боротьба трудящих Закарпаття в роки світової економічної кризи (1929—1933 рр.). «Наук. зап. Ужгород. ун-ту», 1957, т. 29; Акопова Т. Ф. В сім'ї єдиний. Показчик рекомендованої літератури... Ужгород, 1960.

І. І. Компанієць (Київ).
ЗАКАРПАТСЬКА ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ, Русинська Червона гвардія — революц. загони трудящих Закарпатської України, сформовані в березні — квітні 1919, після перемоги соціалістич. революції в Угорщині і встановлен-

ня Рад. влади на Закарпатті. Перший загін З. Ч. г. було створено в м. Мукачевому з кол. військово-полонених і місцевих робітників ще напередодні проголошення Рад. влади. Угорський Рад. уряд 24.III 1919 видав декрет про організацію пролетарської угор. Червоної Армії (проте і після цього поряд з назвою «Червона Армія» була назва «Червона гвардія»). В м. Мукачевому створено вербувальний пункт Червоної Армії. 9.VI 1919 русинський нар. комісаріат видав розпорядження про організацію Русинської Червоної гвардії на добровільних засадах. За кілька тижнів до З. Ч. г. вступило бл. 6 тис. трудящих Закарпаття. З них було сформовано 2-й Мукачівський червоногвард. полк, почалося формування Русинської Червоної д-зії. Значну роль в організації З. Ч. г. відіграли Я. Голгоці, І. Шербан та ін. комуністи, які становили її ядро. З. Ч. г. в складі Червоної Армії Рад. Угорщини вела мужню боротьбу проти іноземної воєнної інтервенції, що почалася 16.IV 1919, та внутр. контрреволюції. Особливо запеклі бої відбулися в районах Королево та Чопа, де військам боярської Румунії та бурж. Чехословащини було завдано відчутного удару. Але сили були нерівними, і на поч. травня 1919 Рад. владу на Закарпатті було повалено. Загони З. Ч. г. продовжували боротьбу проти іноземних інтервентів у Рад. Угорщині до серпня 1919. Спільна боротьба угорських і укр. трудящих за встановлення Рад. влади в Угорщині й на Закарпатті сприяла зміцненню братерської дружби трудящих Закарпаття й Угорщини.

М. В. Троян (Мукачеве).

ЗАКАРПАТСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 20.VI 1945 в Ужгороді Народною Радою Закарп. України. В 1950 музеї поповнилися експонатами з кол. Мукачівського істор. музею. Тепер у музеї зберігається понад 40 тис. експонатів з історії та природи краю від найдавніших часів до наших днів. Експозицію музею розміщено в Ужгород. замку 16—17 ст. Має три відділи: природи, історії дорад. періоду та історії рад. часу. У відділі історії дорад. періоду експонуються матеріали з старослов. поселень на тер. Ужгорода та ін. місцевостей Закарп. обл. Багато експонатів відображає боротьбу закарп. трудящих проти соціального й нац. гніту, за возз'єднання з Рад. Україною. У відділі історії Рад. часу показано розквіт економіки і культури Закарпаття за Рад. влади.

Лит.: Пеняк С. І. Закарпатський краєведческий музей. Путеводитель. Ужгород, 1969.

С. І. Пеняк (Ужгород).

ЗАКАРПАТСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засновано 1945 (містився в Ужгороді; з 1953 — в Береговому). В архіві зберігаються документ. матеріали з історії Закарпаття починаючи з 15 ст. У фондах архіву є документи про антифеод. повстання селян під проводом Д. Дожі 1514, про революцію 1848—49 в Угорщині та її вплив на боротьбу нар. мас Закарпаття. Матеріали кін. 1918 — поч. 1919 містять дані про встановлення Рад. влади на Закарпатті, про створення загонів Червоної гвардії, про прагнення трудящих Закарпаття возз'єднатися з Рад. Україною. Зберігаються документи про революц.-визвольну боротьбу трудящих під керівництвом комуністів проти гніту бурж. Чехословащини (1919—38) та хортистської Угорщини (1939—44). Матеріали рад. часу розповідають про історію Закарпаття в період побудови соціалізму й комунізму. Архів видає збірники документів і матеріалів: «Шляхом Жовтня» (т. 1—6. Ужгород, 1957—67), «Таємне стає явним» (Ужгород, 1961; Вид. 2. Ужгород, 1965). Архів має філіал у Мукачевому.

А. І. Гайдош (Берегове).

ЗАКАРПАТСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК 1920 — заг. страйк трудящих Закарпаття на знак солідарності з страйкуючими пролетарями бурж. Чехословаччини, де 11.XII 1920 виник страйк протесту проти кривавої розправи над страйкуючими робітниками Праги. З п. с. почався 16.XII на заклик ЦК *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі*. Пролетарі Ужгорода, Мукачевого, Сваляви, Перечина, Берегового, Хуста, Солотвина, Великого Бичкова та ін. міст і селищ з червоними прапорами, під спів революц. пісень вийшли на вулиці. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення продовольчого постачання, конфіскації поміщицьких земель та передачі їх селянам, встановлення робітн. контролю на великих підприємствах, ліквідації військ. диктатури та скасування надзвичайного воєнного стану, звільнення політ. в'язнів. Уряд районів Закарпаття страйк підтримали батраки та сел. біднота. З п. с. тривав до 21.XII. Його придушили збройною силою. Під час страйку у Хусті, Тячеві, Тересві, Ясині і Рахові влада на короткий час перейшла до рук робітн. Рад.

М. В. Троян (Мукачеве).

ЗАКАРПАТСЬКИЙ СТРАЙК СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ 1921 — масовий виступ с.-г. пролетаріату Закарпаття з 19.III по 14.IV. Проходив під керівництвом *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі* (МСП). Страйк почався за рішенням конференції батраків і незможного селянства, яка відбулася під керівництвом МСП 13.III у м. Берегому. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, укладення колективного договору. Першими на заклик профспілки робітників виноградарів застрайкували с.-г. робітники Севльського округу. Наприкінці березня до них приєднались батраки Березівського, частково Мукачівського і Ужгородського округів — усього бл. 6 тис. чол. Страйкарі зірвали спробу поміщиків вдатися до послуг штрейкбрехерів. Велику роль у цьому відіграли газети МСП «Правда» і «Мункаш уйгар» («Munkás újság» — «Робітнича газета»), на сторінках яких висвітлювався хід страйку. Для придушення виступу уряд вдався до репресій. Але страйк тривав, і власники виноградарських плантацій були змушені піти на деякі поступки, зокрема підвищити заробітну плату на 15—20%. Страйк показав високу класову солідарність с.-г. пролетаріату Закарпаття.

О. В. Хланца (Ужгород).

ЗАКАРПАТСЬКІ ВСЕНАРОДНІ ЗБОРИ 1919 — з'їзд представників укр. населення Закарпат. України, який відбувся 21.I в м. Хусті й висловив прагнення трудящих Закарпаття воз'єднатися з Рад. Україною. З в. з. були прямим наслідком масового руху населення Закарпат. України, загарбаного бурж.-поміщицькою Угорщиною, за своє соціальне і нац. визволення. В багатьох селах трудящі селяни виступали проти окупантів, поміщиків і куркулів, заявляли про бажання воз'єднатися з Рад. Україною. «Брати наші! — писали, напр., труячки Рад. України селяни с. Пістрялова, — заявляємо вам, що хотіли б до вас приєднатися як до українців... Просимося до вас, допоможіть нам...». У З. в. з. брали участь представники 175 міських і сільс. громад. Крім 420 обраних робітниками і селянами делегатів (1 делегат від тисячі жителів), на них були присутні ще 1500 закарпат. трудящих, які прийшли без мандатів, щоб дізнатися про рішення З. в. з. Намагання укр. бурж. націоналістів нав'язати З. в. з. рішення про те, щоб залишити Закарпаття в складі Угорщини або приєднати його до бурж.-націоналістич. «Західноукраїнської народної республі-

ки», дістали рішучу відсіч делегатів з'їзду, які одноставно вимагали воз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. З в. з. були важливою віхою на шляху боротьби закарпат. трудящих за воз'єднання з Рад. Україною.

П. К. Сміян (Луцьк).

ЗАКАРПАТСЬКІ РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ 1903 — масові політ. страйки робітників на Закарпат. Україні, яка була тоді під владою Австро-Угорщини. 20.IV в Ужгороді застрайкували 140 каменярів-будівельників, які вимагали скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці та ін. В день страйку робітники влаштували демонстрації. У вересні застрайкували муляри передмістя Мукачевого, будівельники Ужгорода, робітники на будівництві з-щ. Великий Березний — Ужоцький перевал та Ужгород—Капушани. 30.X на Ужгородській меблевій Ф-ці «Мундус» почався страйк, у якому взяли участь 450 робітників. Причиною страйку були тяжкі умови праці та жорстоке ставлення адміністрації до робітників. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, ліквідації незаконних відрахувань, повернення на роботу раніше звільнених робітників. Проти страйкарів було кинуто поліцію та військ. частини. Страйк закінчився поразкою робітників. Його керівників було оштрафовано по 300 крон і кинуто до в'язниці.

Лит.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960.

П. К. Сміян (Луцьк).

ЗАКАРПАТТЯ — див. *Закарпатська Україна*.
ЗАКИСІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення 4—3 ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману біля Закисової балки за 3,5 км на Пд. від с. Парутиного Очаківського р-ну Микол. обл. При розкопках З. п. виявлено залишки багатьох будівель, зокрема великого прямокутного житлового комплексу, який складався з 9 приміщень і двора, кам'яні водостокі, зернові ями, колодязь з кам'яною обкладкою, знайдено численні уламки кераміки (переважно античної), зняряддя праці, побутові предмети, прикраси, теракоти і монети. Осн. заняттям населення З. п. було землеробство та скотарство. Поселення входило до складу с.-г. області Ольвійського полісу (див. *Ольвія*).

Лит.: Штігельман Ф. М. Поселення біля Закисової балки. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 7. К., 1958.

Ф. М. Штігельман (Київ).

ЗАКЛАДНИЦТВО, з а с т а в а — одна з форм феод. залежності селян на Русі, в Рос. д-ві в 13 — на поч. 18 ст. й на укр. землях, що входили до її складу. Щоб уникнути важких податків та ін. держ. повинностей, збіднілі *державні селяни* й мішани, які мали орні землі, заставляли свою землю світським або духовним феодалам за якусь плату, домовлялись з ними про легші повинності і самі переходили під їхню владу («йшли в заклад»), втрачаючи особисту свободу. З. було тимчасове, на певний строк і довгоче. Іноді селяни віддавали феодалом своїх дітей за певну плату. Закладники здебільшого ставали кріпаками. З розвитком феод.-кріпосницьких відносин і зменшенням кількості держ. селян скорочувалися розміри держ. доходів, у зв'язку з чим великокнязівська, а згодом царська влада забороняла перехід у З. (вперше за судебником 1550). Соборне уложення 1649 остаточно заборонило З., але повністю воно зникло на поч. 18 ст. після запровадження *подушної подати*.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Греков В. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Юшков С. В. История государства и права СССР, ч. 1. М., 1961; Хрестоматія з історії Української РСР, т. 1. К., 1959.

Д. І. Мишко (Київ).

«ЗАКОН ГРАБСЬКОГО» (1924) — закон про обмеження кількості укр. і білорус. шкіл у бурж.-поміщицькій Польщі. Названий за ім'ям тодішнього прем'єр-міністра Польщі запеклого реакціонера В. Грабського. Внаслідок дії «З. Г.» на Зх. Україні 1923—29 кількість укр. шкіл зменшилася з 3622 до 144.

ЗАКОН ПРО ЗАХИСТ МІРУ — акт, що оголошує пропаганду війни найтяжчим злочином проти людства. Прийнятий Верховною Радою СРСР 12.III 1951 на звернення 2-го Всесвітнього конгресу прихильників миру до парламентів усіх країн. Визнавши, що совість і правосвідомість народів не можуть миритися з тим, що агресивні кола деяких д-в безкарно ведуть пропаганду війни, Верховна Рада СРСР в З. про з. м. ухвалила: 1) пропаганда війни, в якій би формі її не вели, підриває справу миру, створює загрозу новій війні і є через це найтяжчим злочином проти людства; 2) осіб, винних у пропаганді війни, віддавати до суду і судити як тяжких кримінальних злочинців. За рад. законодавством, зокрема в УРСР, пропаганду війни віднесено до особливо небезпечних держ. злочинів. М. К. Михайловський (Київ).

«ЗАКОН РУСЬКИЙ» — система звичаєвого права, що діяла в *Київській Русі* у 9—11 ст. Про її існування свідчать прями посилання на «З. р.» у договорах 911 і 944, укладених київ. князями Олегом і Ігорем з Візантією. «З. р.» охоплював питання кримінального, спадкового, сімейного, процесуального права. Для «З. р.» характерна заміна кривавої помсти викупом (*вирую*), що йшов на користь князя, його адміністрації, та головиною, яку давали потерпілим або їхнім родичам; наявність штрафів за крадіжку тощо. Дальшим розвитком і доповненням «З. р.» є «*Руська правда*». Лит.: Памятники права Киевского государства X—XII вв., в. 1. М., 1952; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Ястребов Ф., Гуслистый К. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. К., 1937. Є. А. Тихонова (Київ).

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР — сукупність законодавчих актів, виданих Укр. Рад. д-вою за роки її існування. З. УРСР виникло в результаті Великої Жовтн. соціалістич. революції, створення суверенної *Української Радянської соціалістичної держави*. Перший *Всеукраїнський з'їзд Рад* [11—12 (24—25). XII 1917] визнав недійсними всі розпорядження бурж.-націоналістич. Центр. ради і Генерального секретаріату. На тер. Укр. Рад. республіки було поширено чинність декретів і розпоряджень Робітн.-Сел. уряду Рос. Федерації, які мали загальне для всієї Федерації значення. Поряд з цим Укр. Рад. д-ва одразу розпочала власну правотворчу діяльність. Вже 1-й Всеукр. з'їзд Рад прийняв 4 резолюції: «Про поточний момент», «Про організацію влади на Україні», «Просамовизначення України», «Про Донецько-Криворізький басейн». Перші законодавчі акти торкалися найрізноманітніших питань держ., госп. і культ. життя [напр., постанова ЦВК Рад України від 14 (27). XII 1917 «Про присвоєння назви першому радянському уряду України», постанова Нар. Секретаріату України від 30. I (12. II) 1918 «Про введення цукрової монополії», декрет Тимчас. Робітн.-Сел. уряду України від 14. I. 1919 «Про організацію влади на місяця», постанова Наркомату освіти 7. III 1919 «Про вшанування пам'яті Тараса Шевченка»]. Нагородження довіду законодавчої діяльності ставило на порядок денний завдання закріплення основ конституційного устрою УРСР, кодифікації різних галузей права.

Першу *Конституцію Української РСР* було прийнято на 3-му Всеукр. з'їзді Рад 10. III 1919 і в ос-

таточній редакції затверджено ЦВК УРСР 14. III 1919. Вона стала юридичною основою для розвитку всіх галузей права Укр. Рад. д-ви, створення стабільної системи законів Рад. України. Ця робота відбувалася у тісному спілкуванні з ін. братніми рад. республіками, шляхом обміну проектами кодексів, участі представників рад. республік і, зокрема, УРСР в обговоренні проєктів кодексів РРФСР.

У перші роки Рад. влади на Україні було прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на боротьбу з посяганнями на владу трудящих, на нар. соціалістичну власність, на встановлений в республіці правопорядок. Перший Кримінальний кодекс УРСР затверджено постановою ВУЦВК 23. VIII 1922 і введено в дію з 15. IX того ж року. З метою впорядкування процедури провадження в кримінальних справах ВУЦВК 13. IX затвердив і 20. IX 1922 ввів у дію Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Кодекс законів про народну освіту був затверджений Президією ВУЦВК 22. XI; Земельний кодекс — 29. XI 1922. У зв'язку з тим, що галузь праці становила об'єднану галузь держ. управління, ВУЦВК 15. XI 1922 надав чинності Кодексові законів про працю РРФСР на тер. УРСР. 16. XII 1922 ВУЦВК затвердив Цивільний кодекс УРСР і ввів його в дію з 1. II 1923. У 1924 прийнято Цивільний процесуальний кодекс УРСР, затверджений постановою ВУЦВК 30. VII і введений в дію з 1. X. 1924; 1925 — Ветеринарний кодекс УРСР, затверджений постановою ВУЦВК і Раднаркомом УРСР 13. III 1925; Виправно-трудо-вий кодекс УРСР, затверджений другою сесією ВУЦВК 23. X. 1925. У травні 1926 третя сесія ВУЦВК прийняла Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР, в жовтні 1927 друга сесія ВУЦВК затвердила Адміністративний кодекс УРСР, що набрав чинності з 1. II 1928. Постановою ВУЦВК 1. VIII 1928 затверджено Гірничий кодекс УРСР. Робота в галузі З. УРСР здійснювалася також удосконаленням чинних кодексів (поповнення їх новими нормами) або шляхом видання окремих законодавчих актів. Так, 1923 четвертою сесією ВУЦВК прийнято Закон про ліси, 1924 — про Тимчасові будівельні правила.

Важливою подією в житті укр. народу було об'єднання рад. республік в Союз РСР, що відбулося в грудні 1922 на підставі союзного договору (див. *Договір про утворення СРСР*). Прийняття *Конституції СРСР* (31. I 1924) вимагало внесення змін як в конституції союзних республік, так і в ін. респ. законодавчі акти. В зв'язку з цим *Восьмий Всеукраїнський з'їзд Рад* (17—20. I 1924) розглянув питання про Конституцію республіки. Остаточний проєкт нової Конституції УРСР 15. V 1929 одностайно схвалив *Одинадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад*. З утворенням Союзу РСР було прийнято ряд загальносоюзних законодавчих актів, що викликало внесення відповідних змін у респ. законодавство. Зокрема, 1924 прийнято Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. На їх основі 8. VI 1927 було прийнято новий Кримінальний кодекс УРСР, а 20. VII затверджено новий Кримінально-процесуальний кодекс, розроблений на базі Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, прийнятих 1924. Певних змін зазнали й ін. галузі респ. законодавства. Так, 27. VII 1927 ВУЦВК і Раднарком УРСР, відповідно до завдань спрощення порядку землеволодіння, висунутих 10-м Всеукр. з'їздом Рад, прийняли постанову про зміни і доповнення Земельного кодексу УРСР. Постановою ВУЦВК і Раднаркомом УРСР 5. XI 1929 було затверджено новий Цивільний проце-

суальний кодекс, якому надано чинності з 1.XII 1929. Прийняттям усіх згаданих вище кодексів була здійснена перша кодифікація укр. рад. законодавства. Протягом наступних років ці кодекси зазнавали лише окремих змін.

У 1936 прийнято нову Конституцію СРСР, відповідно і на основі якої було прийнято конституції союзних республік. Зокрема, нову Конституцію Української РСР затверджено 30.I 1937.

Проводячи лінію на розширення компетенції союзних республік, Верховна Рада СРСР законом від 11.II 1957 віднесла до їхнього відання законодавство про судоустрій і судочинство, а також затвердження цивільних і кримінальних кодексів союзних республік. За Союзом РСР зберігалось встановлення Основ з зазначених галузей законодавства. Прийняття цього закону поклало початок новому етапові в кодифікації загальносоюзного і респ. законодавства. В грудні 1958 Верховна Рада СРСР видала Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік, Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, а також Закон про кримінальну відповідальність за держ. злочини і Закон про кримінальну відповідальність за військ. злочини, на підставі яких було прийнято респ. закони і кодекси. Так, 30.VI 1960 третя сесія Верховної Ради УРСР 5-го скликання схвалила новий Закон про судоустрій республіки, а 28.XII того самого року четверта сесія Верховної Ради УРСР 5-го скликання прийняла нові Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси УРСР. У грудні 1961 Верховна Рада СРСР затвердила Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік та Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, на базі яких було підготовлено нові Цивільний і Цивільний процесуальний кодекси УРСР, затверджені 18.VII 1963 другою сесією Верховної Ради УРСР 6-го скликання. В червні 1968 Верховна Рада СРСР затвердила Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю, на підставі яких здійснено нову кодифікацію сімейно-шлюбного законодавства УРСР. Новий Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР схвалено п'ятою сесією Верховної Ради УРСР 7-го скликання 20.VI 1969. Законом 13.XII 1968 затверджено Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік, у відповідність з якими приводиться зем. законодавство УРСР. Так само виправно-трудове законодавство УРСР приводиться у відповідність з Основами виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, прийнятими шостою сесією Верховної Ради СРСР 7-го скликання 11.VII 1969. Законодавчі акти другої кодифікації З. УРСР відображають глибокі соціально-економічні перетворення, які відбулися в республіці і в цілому в СРСР за соціалізму, втілюють настанови XX—XXIII з'їздів КПРС про дальший розвиток рад. демократії, розширення прав та гарантій рад. громадян, про всебічне зміцнення соціалістич. законності та вдосконалення правового регулювання в країні.

Лит.: Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967; Бу р ч а к Ф. Г. Законодавство Української РСР. В кн.: Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1965.

Ф. Г. Бу р ч а к (Київ).

ЗАКОРДОННА ЛІГА РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ — закордонна орг-ція рос. соціал-демократів, створена в жовтні 1901 за ініціативою В. І. Леніна в Женеві. До її складу ввійшли закордонний відділ орг-ції «Искры» і «Зари», орг-ція «Соціал-демократ», яка включала групу «Визволення праці». Ліга згідно

з статутом була закордонним представником орг-ції «Искры», ставила своїм завданням поширення марксистських ідей, сприяння створенню бойової с.-д. орг-ції. Вона об'єднувала іскрівців за кордоном, матеріально підтримувала газ. «Искра», сприяла її розповсюдженню, видавала популярну марксистську л-ру. Ліга видала кілька «Бюлетеней» і ряд брошур, у т. ч. брошуру В. І. Леніна «До сільської бідноти». II з'їзд РСДРП (1903) затвердив Лігу єдиного закордонного орг-цією партії з правами місцевого к-ту партії. Після II з'їзду партії в ній засіли меншовики. 13—18 (26—31).X 1903 у Женеві відбувся 2-й з'їзд Ліги, на якому меншовики виступили проти лінії більшовиків. В. І. Ленін і його прихильники покинули з'їзд. ЦК і Рада партії оголосили з'їзд незаконним. Меншовикам вдалося затвердити новий статут Ліги, який був спрямований проти Статуту партії, прийнятого на II з'їзді РСДРП. З цього часу й до своєї ліквідації (1905) Ліга була оплотом меншовиків.

Лит.: Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы. М., 1959.

ЗАКОРДОННЕ БЮРО ЦК КП (б) У — орган, що його створив ЦК КП (б) У в жовтні 1918 для керівництва і подання допомоги підпільним більшовицьким орг-ціям і повстанським загонам на території України, загарбаної австро-нім. військами, гетьманцями і петлюрівцями. До складу бюро ввійшли Артем (Ф. А. Сергєєв), Е. Й. Квірінг і Й. В. Сталін. При відсутності Артема його заступав Ш. А. Грузман. Місцем перебування бюро був Орел.

Закордонне бюро брало на облік комуністів України, які перебували на території Рад. Росії, інструментувало їх і направляло в окуповані місцевості для підпільної роботи і організації повстанської боротьби. Протягом листопада 1918 на Україну надіслано понад 70 чол., у грудні — 146 чол. Закордонне бюро організувало також пересилання на окуповану територію зброї, коштів, агітаційної л-ри — газет, листівок тощо для підпільників і партизанів, сприяло розвитку повстанського руху. Ліквідовано в січні 1919 після визволення Харкова і переїзду туди ЦК КП (б) У і Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України.

І. К. Рубажа (Харків).

ЗАКОРДОННЕ БЮРО ЦК РСДРП (ЗБЦК) — закордонний виконавчий орган ЦК РСДРП. Створене в серпні 1908 на пленумі ЦК РСДРП як загальнопарт. представництво всіх течій і груп РСДРП за кордоном, підпорядковане й підзвітне Рос. бюро ЦК РСДРП. Здійснювало контроль за діяльністю закорд. груп сприяння РСДРП. Після Січневого пленуму ЦК (1910) в ЗБЦК переважала ліквідаційська більшість, яка перетворила його на центр збирання антипарт. сил. Це змусило більшовиків відкликати в травні 1911 з його складу свого представника. Пізніше були відкликані й представники соціал-демократії Польщі і Литви, соціал-демократії Латиського краю. У січні 1912 ЗБЦК самоліквідувалось.

ЗАКОРДОННЕ БЮРО ЦК РСДРП (б) — представництво ЦК РСДРП (б) за кордоном. Створене з ініціативи В. І. Леніна 31.III (13.IV) 1917 у Стокгольмі (Швеція). До його складу входили В. В. Вороб'євський, Я. С. Ганецький. Видавало нім. мовою «Російський бюлетень», «Правда» («Russische Korrespondenz», «Prawda»), вийшло 33 номери, передруковувався у Женеві франц. мовою, журн. «Вісник російської революції» («Bote der Russischen Revolution»), вийшло 11 номерів, а також листівки. У цих виданнях публікувались інформаційні матеріали про хід революції в Росії, звіти, рішення VI з'їзду партії, деякі промови В. І. Ле-

ніна. Бюро постачало органіві ЦК РСДРП (б) — газ. «*Правда*» інформац. матеріали про революц. рух у зарубіжних країнах. Одним з найважливіших завдань бюро було встановлення зв'язків з революц. групами і течіями в міжнар. с.-д. русі, згуртування їх на послідовно інтернаціоналістській основі. Бюро, проте, займало помилкову позицію щодо Циммервальдського об'єднання, не могло наважитися на розрив з ним. Саме за це Бюро піддавав гострій критиці В. І. Ленін, який вимагав від нього найрішучішої боротьби проти будь-яких проявів опортунізму, негайного вжиття заходів до створення нового Інтернаціоналу. Діяльність Бюро сприяла зміцненню контактів РСДРП (б) з революц. інтернаціоналістськими групами різних країн, створенню 3-го, Комуністич. Інтернаціоналу, розширила сферу впливу більшовиків на міжнародній арені.

Лит.: Левіт В. І. Закордонному бюро Центрального Комітету [Лист 17(30). VIII 1917]. Твори. Вид. 4, т. 35; Комуністическа партія Советского Союза в боротьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции. 5 июля — 5 ноября 1917 г. Сборник документов. М., 1957; Волин Б. М. Бюллетени большевистской партии, выходявшие в Стокгольме в 1917 году. «*Вопросы истории*», 1955, № 4.

А. М. Васильков (Київ).

ЗАКОРДОННИЙ ВІДДІЛ ЦК КП(б)У — орган парт. керівництва діяльністю більшовицького підпілля і партизан. рухом на окупованій бурж.-поміщицькою Польшею та білогардійськими військами Врангеля території України і Криму. Створений 26.V 1920 за рішенням пленуму ЦК КП(б)У від 21.V на базі апарату Зафронтбюро *Деандитної* армії. Головою З. в. був Ф. Я. Ком. З. в. спрямовував діяльність трійки по керівництву підпільною роботою на Правобережжі у складі К. Прокопенка, П. Хоменка і Є. Григорюка. Під керівництвом З. в. працювали підпільні більшовицькі орг-ції на Київщині, Волині, Поділлі та в Криму. З. в. видавав і розповсюджував на окупованій території газети й листівки укр., рос. і польсь. мовами, організовував у взаємодії з Червоною Армією партизан. рух, постачав партизанам зброю. В Криму було створено повстанську армію, для керівництва якою З. в. направив О. В. *Мокроусова*, І. Д. *Папаніна* та ін. більшовиків. Під керівництвом ЦК КП(б)У і З. в. більшовики-підпільники, партизани й повстанці України і Криму завдали відчутних ударів окупантам і врангелівцям. З. в. ліквідовано в листопаді 1920, після розгрому *врангелівців*.

М. Б. Погребінський (Київ).

ЗАКРЄВСЬКИЙ Микола Васильович (псевд.— М. Шагінян; 21.VI 1805 — 1871) — укр. історик, фольклорист, етнограф, лінгвіст, письменник. Н. в Києві в сім'ї дворянина. Закінчив Харків. ун-т, вчився в Дерптському (Тартуському) ун-ті. Вчителював у Ревелі (тепер Таллін), Москві. Історико-етнографічна творчість З. почалася виданням праці «Нарис історії міста Києва» (Ревель, 1836). У 1858 він доповнив, переробив і видав у Москві цю працю окремим томом у двох частинах під назвою «Опис Києва» (Вид. 3, т. 1—2. М., 1868). З. багато років збирав укр. фольклорний матеріал: пісні, прислів'я, ідіоматичні звороти тощо. Вийшов з друку його збірник «Старосвітський бандуриста» (кн. 1—3. М., 1860—61). Істор. праці З. є зведенням великого фактичного матеріалу.

Лит.: Самойловський І. М. М. В. Закревський — історик Києва. «Український історичний журнал», 1958, № 4; Ротач П. Літературна Полтавщина. «Архів України», 1965, № 5.

ЗАКСЕНГАУЗЕН (Sachsenhausen; перша назва Оранієнбург) — нім.-фашист. концтабір 1936—45 за 30 км від Берліна. Мав 60 філій. В З.

за час його існування було ув'язнено понад 200 тис. громадян різних національностей. Спочатку в З. ув'язнювали нім. антифашистів, з 1939 — політв'язнів з Австрії, Польщі, Чехословаччини, Франції, Бельгії, Голландії, Данії і Норвегії, з 1941 — і рад. військовополонених. У З. розробляли й випробовували на в'язнях удосконалені знаряддя масового винищення людей. Всього в З. було закатовано 78 тис. чол., у т. ч. багато рад. військовополонених. Незважаючи на варварський режим, що його встановили нім. фашисти, в З. з моменту його виникнення діяло антифашист. підпілля. Керівниками його були Е. Шнеллер, А. Бухман, Г. Зігевассер, А. Запотоцький, Л. Хорі, К. Фішер, Б. Бестлейн, Г. Шуман та ін. В 1941 в З. виникло рад. антифашист. підпілля, яке очолювали рад. військовополонені ген.-майор О. С. Зотов, лейтенант В. Зарубін, майор І. Гарбузов. Активними учасниками його були В. Я. Шамін, В. С. Іонов, М. П. Дрождіню, І. С. Потапов, С. А. Зююцько, Л. І. Никольський, С. Я. Ткаченко, М. Чорноп'ятенко, О. Безбородько, Я. Костянин, М. Коченко, М. Фільченко, І. Серенко, М. Назаров, О. Козловський, Б. Дорохов, Б. Токарчук та ін. Антифашист. підпілля підтримувало у в'язнів дух боротьби й солідарності, керувало саботажем на військ. підприємствах, де працювали в'язні, а також готувало кадри і зброю до повстання. В кінці 1944 — на поч. 1945 гістало вдалося виявити і знищити більшу частину керівного складу підпілля. Серед страчених були С. Я. Ткаченко, М. Назаров, О. Козловський, Б. Дорохов, Б. Токарчук та ін. У квітні 1945 нім.-фашист. кати вивели в'язнів З. з табору, щоб знищити їх у Балтійському морі. О. С. Зотову вдалося встановити зв'язок з командуванням Рад. Армії. 1.V 1945 в'язнів З. по дорозі між Гривітцем і Шверіном визволили рад. війська.

Лит.: Незримий фронт. Воспоминання бывших узников концлагеря «Заксенхаузен». М., 1961; *Damals in Sachsenhausen*. Berlin, 1961.

ЗАКУПИ — категорія феодально залежних селян у Київській Русі в 11—12 ст. і на Україні в 14—16 ст. 1) В Київ. Русі З. називалися люди, які брали у феодала позику («купу») і за це мусли виконувати йому феод. повинності. Коли З. до повернення боргу тікали від феодала, він мав право повернути їх назад і перетворити на *холотів*. 2) На Україні в 14—16 ст. феодалі закликали збіднілих селян і мішан на свої землі, давали їм позику грішми, зерном, тяглом тощо. До повернення позики З. були зобов'язані виконувати на користь землевласників певні феод. повинності. Коли протягом 10 років З. не сплачували боргу, феодалі перетворювали їх на кріпаків.

Лит.: Акты Литовской Метрики, т. 1, в. 1—2. Варшава, 1896—97; Греков Б. Д. *Київська Русь*. К., 1951; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963.

Д. І. Мишко (Київ).

ЗАЛЄЖСЬКИЙ Володимир Миколайович (1880—1957) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1902. Н. в кол. Казанській губ. З 1902 провадив парт. роботу в Астрахані, Чащині, на Поліссі, в Києві, Катеринославі, Петербурзі. Після Люти. революції 1917 — член Петрогр. і Гельсінгфорського к-тів РСДРП (б). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 — заст. наркома пошт і телеграфу. В 1918 — політ. комісар Академії Генштабу. В 1918—20 — член Реввійськради окремих з'єднань Червоної Армії, нач. політвідділу 1-ї Кінної армії, брав участь у боях проти денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівців та в лік-

відації націоналістич. банд на Україні. З 1922 — на наук. і викладацькій роботі. З 1933 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *Л. О. Кирилов* (Київ).

ЗАЛЕСЬКИЙ (Zaleski) Броніслав (1820—80) — польс. історик і художник. Н. в Грод. губ. у дворян. сім'ї. Будучи з 1837 студентом Дерптського ун-ту, брав участь у таємних студент. орг-ціях, за що був виключений з ун-ту і адміністративно висланий до Чернігова. Закінчив Харків. ун-т. В 1845 жив у Вільні. В 1846 заарештований за революц. діяльність і 1848 посланий рядовим в Оренб. корпус. В Оренбурзі зблизився з Т. Г. Шевченком. Їхні товариські стосунки і листування тривали до смерті Т. Г. Шевченка. В 1853 З. дістав чин прапорщика. Вийшовши у відставку, виїхав до Мін. губ., згодом до Польщі. Учасник польс. визвольного повстання 1863—64, після придушення якого емігрував до Парижа. В 1865 видав альбом офортів «Життя киргизьких степів», де відтворено кілька малюнків Т. Г. Шевченка.

Лит.: Д'яко в В. А. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 годов (Био-библиографический словарь). М., 1967. *І. Д. Кундюба* (Київ).

ЗАЛІВЧИЙ Андрій Іванович (14.X 1892 — 13.XII 1918) — укр. письменник і громад. діяч. Н. в с. Млинях (тепер Гадяцького р-ну Полт. обл.). У 1915 за участь у харків. орг-ції лівих есерів був засланий в Тургайськ. Після Лютн. революції 1917 повернувся на Україну. В 1918 — один з керівників повстання проти гайдамаків і нім. окупантів у Чернігові. В боротьбі з ними й загинув. Автор циклу новел «З літ дитинства», виданого посмертно 1919.

ЗАЛІЗНИЙ ВІК (в археології) — завершальний період в історії первісного суспільства, який заступив *бронзовий вік*. Термін «залізний вік» був введений в археол. класифікацію 1836 датським археологом К. Ю. Томсеном. Цей період характеризується розвитком залізодобування і поширенням виготовлених із заліза знарядь виробн. та зброї. Абсолютна хронологія початку З. в. в різних країнах неоднакова. В зв'язку з тим, що археол. класифікація не тождна істор. періодизації, З. в. не збігається з якою-небудь однією суспільно-економіч. формацією; він відбиває певний рівень розвитку продуктивних сил, але не певні виробничі відносини. В Месопотамії, Єгипті, Передній Азії, Індії та Китаї З. в. почався в умовах рабовласницького ладу. В більшості країн Європи, Азії та Африки З. в. припадає на той час, коли тут був ще первіснообщинний лад або відбувався процес його розкладу. В Америці, Австралії та Океанії З. в. почався лише з появою європейців. Найдавніші виробн. з метеоритного заліза, що датуються 4—3-м тис. до н. е., знайдено на тер. Єгипту і Передньої Азії. Ці виробн. з самородного заліза хоч і знайомили людей з деякими особливостями нового металу, але були унікальними дорогоцінностями. В 7-ві в той час поряд з кам'яними знаряддями використовували виробн. з міді та мідних сплавів. Спосіб видобування заліза з руди за допомогою сиродутного процесу було відкрито на рубежі 3-го і 2-го тис. до н. е. Під час цього процесу окис заліза, що є в руді, відновлювався у горні при температурі 900—1050°. Внаслідок цього одержували крицю — губчасте залізо з домішками шлаків. Для усунення

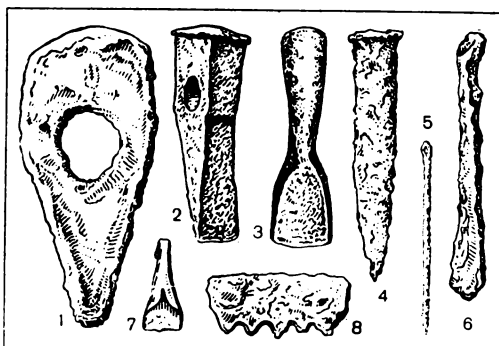

шляків і ущільнення металу крицю проковували і одержували заготовки, з яких потім шляхом дальшої ковальської обробки робили різні предмети. Але процес видобування заліза спочатку був недосконалим. Тільки в кін. 2-го — на поч. 1-го тис. до н. е. в передових країнах Передньої Азії, Пн. Африки і на Пд. Європи почали видобувати залізо в широких масштабах; навчилися його обробляти і виготовляти з нього знаряддя праці та зброю. Залізо не лише розширило асортимент речей, які людина використовувала для своїх потреб, але, як відзначав Ф. Енгельс, відіграло «революційну роль в історії», зробивши великий вплив на розвиток осн. галузей г-ва. «Залізо зробило можливим рільництво на більших площах, розчищення під рілля широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 157).

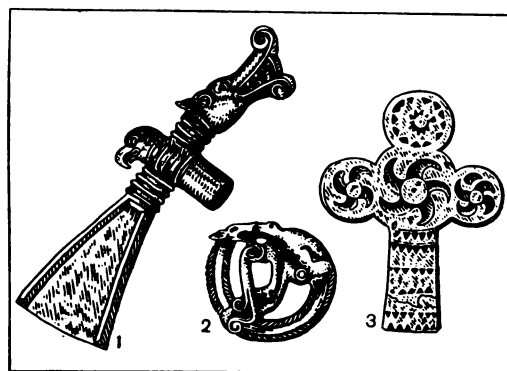
Розвиток різних галузей г-ва і особливо виробн., пов'язаного з видобуванням і обробкою металів, вимагав більшої спеціалізації. В зв'язку з цим у багатьох племен за часів 3. в. відбулося відокремлення ремесла від с. г. Із зростанням продуктивності праці виникло товарне виробн. безпосередньо для обміну та розширилася внутрі- і міжплемінна торгівля. Це порушувало замкненість патріархально-родових колективів, сприяло зміцненню приватної власності і поглиблювало майнове розшарування між членами общини. В той час нерідко відбувалися міжплемінні воєнні сутички. Замість неукріплених поселень виникли городища, оточені ровами, валами і стінами. Городища стали центрами ремісничого виробн. та обміну, а найважливіші з них — і політ. центрами. Грабіжницькі війни посилювали владу воєначальників, а отримувана ними значна частина воєнної здобичі зміцнювала їхню економічну могутність. Племінні вожді, родові старшини, жерці і воєначальники становили могутній прошарок родо-племінної аристократії. Опорою останньої стали військ. дружини. В нових істор. умовах виникли великі союзи племен, що відіграли значну роль у формуванні народностей. На тер. багатьох країн на кінець раннього 3. в. припадає остаточний розклад первіснообщинного ладу, в результаті чого створилися умови для виникнення д-ви.

В Центр. і Зх. Європі 3. в. прийнято поділяти на дві епохи: гальштанську (див. *Гальштанська культура*) і латенську (див. *Латенська культура*). Спочатку гальштанську епоху розглядали як перехідну від бронзового віку до 3. в. Вона датувалася 1-ю пол. 1-го тис. до н. е. За пропозицією нім. археолога П. Рейнеке гальштанську епоху умовно почали поділяти на 4 ступені. При цьому перші два ступені фактично характеризували кінець бронзового віку на тер. Центр. Європи. Тепер більшість археологів відносить до власне гальштанської епохи тільки два останні ступені, які датуються 7—6 ст. до н. е. Латенська епоха, що заступила гальштанську, датується 5—1 ст. до н. е. На території від сх. частини Балканського п-ова до Дністра виділяється область т. з. фракійського гальштату. В басейнах Одера і Вісли була поширена *лужицька культура*, пізні етапи якої належать до 3. в. Частину носіїв лужицької культури вважають за прото-слов'ян.

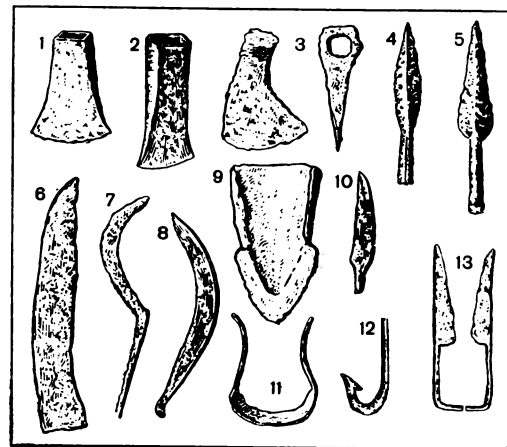
На тер. Сх. Європи місцеве населення познайомилося з залізом раніше, ніж його навчилися видобувати з руди. Про це свідчать знахідки предметів з метеоритного заліза, датованих серед.

Залізні знаряддя праці скіфських племен: 1 — пунсон для виготовлення металевих лусок до панцира; 2 — сокира; 3, 7 — долота; 4 — зубило; 5 — голка; 6 — свердло перко; 8 — уламок пилки.

Речі причорноморського походження, знайдені в пам'ятках Прикам'я: 1 — ключов'яз (вид бойової сокири); 2, 3 — бляхи, які були прикрасами.

Залізні знаряддя праці та зброя слов'янських племен: 1—3 — сокири; 4, 5 — наконечники списів; 6 — уламок коси; 7, 8 — серпи; 9 — наральник; 10 — ніж; 11 — струг; 12 — рибальський гачок; 13 — ножиці для стриженьня овець.

2-го тис. до н. е. Перші вірогідні сліди місцевого видобування та обробки заліза в Сх. Європі датуються 2-ю пол. 2-го тис. до н. е. Серед ранніх знахідок є залізна заготовка, шлак і залізне пило, що були виявлені на поселеннях першого періоду *зрубної культури*. На тер. сучас. України залізний шлак з сиродутного горна виявлено на поселенні *білогрудівської культури* поблизу с. Краснопілки Уманського р-ну Черкас. обл. У 8—1-й пол. 7 ст. до н. е. визначилися середньодніпровський металург. центр *чорноліської культури*. Залізни вироби одночасно з'явилися і в пам'ятках *бондарихинської культури* Лівобережжя України та у досліджених на тер. Пд. України, Криму і Пн. Кавказу похованнях кінних воїнів, що їх пов'язують з *кіммерійцями*.

З серед. 7 ст. до н. е. і до кін. 1-го тис. до н. е. провідну роль у галузі залізної обробки відігравали племена *скіфів*, які жили на Пд. Сх. Європи на великій території, яку античні письменники називали *Скіфією*. На тер. лісостепової частини від верхів'я Дністра до серед. Дону жили осілі землеробсько-скотарські племена (агафірси, *неври*, *гелони*, *будини*, *андрофаги*, *меланхлени*) і т. з. скіфи-орачі. В степах від берегів Дністра до Дону жили переважно іраномовні власне скіфські племена, а також *алазони* і *каліпиди*. У гірській частині Криму жили *таври*, які були носіями *кизил-кобинської культури*.

Всі осн. види металевих знарядь праці і зброї наявні в ранню пору 3. в. (7—5 ст. до н. е.) в Скіфії виготовляли із заліза і сталі. Разом з тим були поширені бронзові вироби. Видобували залізо у різних місцях степової і лісостепової частини Скіфії. Проте осн. й найраніші центри видобутку заліза були на тер. лісостепової частини. Залишки горна купольного типу було знайдено на *Шартівському городищі*. При розкопках *Більського городища*, *Люботинського городища*, *Басівського городища* та ін. знайдено шматки залізної руди, шлаки, уламки сиродутних горен. У степовій Скіфії, де жили переважно кочовики-скотарі, видобувати залізо почали з 4 ст. до н. е. Найбільше залишки залізобробного і ковальського промислу було знайдено при розкопках *Кам'янського городища*, яке, можливо, було металург. центром степової Скіфії.

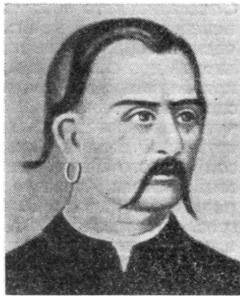
Як сировину для видобування заліза використовували різновидності бурого залізняку, рідше — гематит. Аналіз руди і шлаків 6 ст. до н. е., які було знайдено під час розкопок Більського городища, показав, що як флюси для полегшення шлакоутворення використовували вапняк. Щоб збільшити міцність заліза, ремісники науглецьовували його, перетворюючи у сталь з різним вмістом вуглецю. З неї робили складні леза ковальським зварюванням. При дослідженні Люботинського городища знайдено залишки печі кін. 6 ст. до н. е. для цементування залізних заготовок. Стальні загартовані вироби зустрічаються в пам'ятках скіфського часу рідко. За 3. в. на тер. Сх. Європи, як і на всій тер. Європи, був майже невідомий чауун. Унікальною є знахідка уламків чавунного казана на поселенні біля с. Миколаївки Одес. обл. в шарах 4—3 ст. до н. е. Асортимент залізних виробів був дуже різноманітний (ножі, сокири, тесла, серпи, молотки, свердла, списи, мечі та ін.), а якість їх виготовлення в більшості випадків дуже висока. Місцеві ковалі скіфського часу нерідко створювали із заліза чудові художні вироби, прикрашені зображеннями в геометрич. або звірючому стилі. Високорозвинута обробка заліза в Скіфії впливала на розвиток цього ремесла у племен, які жили на сусідній території, де знайдено вироби, привезені із Скіфії або зроблені за зразком скіфських. Такі речі виявлено при дослідженні пам'яток *милоградсько-підгірцівської культури*, *юхнівської культури*, а також дьяковської і городецької культур, поширених у басейні Оки і в Зх. Поволжі, ананьїнської культури в басейні Ками, в пам'ятках таврів у Криму, *сарматів*, які жили на Сх. від Дону. Культура скіфських племен мала вплив на культуру фракійських племен та носіїв *куштаноцицької культури*, лужицької культури і різних варіантів гальштатської і латенської культур. Мечі, подібні скіфським залізним мечам, знаходять навіть у пам'ятках тагарської культури на тер. Сибіру.

На рубежі 3—2 ст. до н. е. степи Пн. Причорномор'я захопили сарматські племена, які поступово витіснили скіфів із зайнятої ними території; багату старих металург. центрів занепало. В 3 ст. до н. е. у верхів'я Дністра з басейнів Вісли і Одера прийшли племена *творської культури*. У Верхньому і Серед. Придніпров'ї в той час жили племена *зарубинецької культури*.

У 2—7 ст. на території лісостепової частини була поширена *терняхівська культура*. Населення Пд.-Сх. Європи в 1-му тис. н. е. вело боротьбу проти *готів*, *гуннів*, *аварів*, *хозарів* та ін. племен, які нападали на їхню територію. В ході цієї боротьби на перше місце поступово виступили слов. племена, у яких в кін. 1-го тис. утворилася давньоруська д-ва — *Київська Русь*, де обробка заліза досягла високого розвитку. *Лит.*: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Всемирная история, т. 1—2. М., 1955—56 [бібліогр. т. 1, с. 697—714; т. 2, с. 830—853]; Шо в ко п л я с І. Г. Основы археологии. К., 1964 [бібліогр. с. 269—270]; Шрамко Б. А., Солнце в Л. А., Фоминов Л. Д. Техника обработки железа в лесостепной и степной Сцифии. «Советская археология», 1963, № 4 [бібліогр. с. 56—57]; Шрамко Б. А. Орудия скифской эпохи для обработки железа. «Советская археология», 1969, № 3; Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини 1 тисячоліття н. е. на Південному Бузі. «Археологія», 1963, т. 15; Пачкова С. П. Металургічний центр зарубинецької культури у села Лютеж. «Советская археология», 1970, № 1. Б. А. Шрамко (Харків).

ЗАЛІЗНЯК Максим (пр. н. і см. невід.) — запорізький козак, один з керівників нар. повстання на Правобережній Україні 1768 проти польс.-шляхет. гніту (див. *Коліївщина*). Н. в Медведівці (за ін. даними, в с. Івківцях поблизу Медведівки тепер Чигиринського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-кріпака. За молодих років З. пішов на Запорізьку Січ, де його записали до Тимошівського куріня. З 1762 працював на рибних промислах на Дніпрі, ходив на заробітки в Очаків. Коли звістка про виступ *Барської конфедерації 1768* та про криваві розправи конфедератів над селянами поширилася на Україні, З. разом з ін. запорожцями навесні 1768 зібрав у *Холодному Яру* (поблизу Мотронинського Троїцького монастиря) загін з кількохсот чоловік і в 2-й пол. травня вирушив у похід. Незабаром повстанці на чолі з З. оволоділи Жаботином, Смілю, Богуславом, Каневом, Черкасами, Корсунем, Лебедяном, Лисянкою, Звенигородкою. 9—10 (20—21). VI 1768 загін З., до якого приєдналися надвірні козаки магната Ф. Потоцького, очолені сотником І. Гонтюком, здобув Умань. Рада повстанців проголосила З. гетьманом. Під впливом гайдамацького повстання, що охопило Київщину і Брацлавщину, почалися сел. заворушення на Поділлі, Волині, в Галичині, Польщі. Не маючи достатніх сил придушити антифеод. рух, польс.-шляхет. уряд звернувся за допомогою до Катерини II. Боячись поширення гайдамацького повстання на Лівобережжя і

Новоросійську губернію, царський уряд наказав своїм військам допомогти польс.-шляхет. урядові придушити повстанський рух. 27. VI (8. VII) 1768 царський полковник Гур'єв, під приводом обговорення спільних воєнних дій проти конфедератів, викликав З. та І. Гонту до свого табору під Уманню і підступно заарештував їх. Тим часом царське військо несподівано вдерлося до табору повстанців і роззбрало їх. З. було засуджено до биття батогами, таврування та до заслання на вічну каторгу в Нерчинськ. Дорогою на заслання в слободі Котельві (тепер село Котелевського р-ну Полт. обл.) З. з частиною засуджених гайдамаків утік, але незабаром його спіймали. За свідченням рос. поета Г. Р. Державіна, З. 1769 чи 1770 перебував в ув'язненні у Москві, звідки, очевидно, був відправлений у Нерчинськ. Є припущення, що З. утік з Нерчинська і брав участь у сел. війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75. З. оспіваний в усній нар. творчості. Його героїчну боротьбу Т. Г. Шевченко увічнив у поемі «Гайдамаки». Образ З. відтворено в істор. романах укр. рад. письменників Ю. Мушкетика «Гайдамаки» і М. Глухенького «Коліївщина».

М. Залізник.

М. Залка.

М. К. Заньковецька.

Лит.: Гуслистий К. Г. Коліївщина. К., 1947; Голубуцький В. А. Максим Железняк. М., 1960 (бібліогр. с. 71); Шульгин Я. Очерк Коліївщини по невіданим і изданим документам 1768 і ближайших гг. «Киевская старина», 1890, № 2—8.

ЗАЛІК (Zalik) Альтер (1898—1937) — рум. інтернаціоналіст, активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в Бреїлівському повіті в Румунії в сел. сім'ї. З юнацьких років у с.-д. русі. З 1916 — в рум. армії. В 1917 у складі рум. військ прибув до Одеси. Став одним з керівників Рум. с.-д. к-ту дії і секції рум. соціал-демократії Одеси. Входив до складу Рум. військ.-революц. к-ту, створеного в жовтні 1917 в Одесі. Під час окупації Одеси австро-нім. військами (березень — листопад 1918) — на підвільній роботі. В період окупації Пд. України військами Антанти (див. *Антанти інтервенція на Півдні України*) — керівник рум. групи в складі «Іноземної колегії» при *Одеському обласному комітеті КП (б) У*. Після закінчення громадян. війни З. працював у Виконкомі Комінтерну, Наркоматі закорд. справ СРСР, викладав у вузах Москви.

Лит.: Коновалов В. Герої одеського подполья. М., 1960; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967.

М. Е. Раковський (Одеса).

ЗАЛІЩИКИ — місто Терноп. обл. УРСР, центр Заліщицького р-ну, на р. Дністрі. Залізнич. станція. 7 тис. ж. (1969). Час заснування З. невідомий. В 1669 З., що були під владою шляхет. Польщі, зруйнували турки. В 1750 З. дістали *магдебурзьке право*. За першим поділом Польщі (1772) З. відійшли до Австрії. Були адм. центром Заліщицького пов. В 1919 загарбано бурж.-поміщицькою Польщею. У серпні 1920 Червона Армія визволила З. У місті було створено повітовий ревком. У вересні 1920 З. знову захопили польс. війська. В 1922 у Заліщицькому пов. діяла партизан. група «Червона дванадцятка». В 1939 у складі Зх. України З. возз'єднано з УРСР. З 1939 З. —

райцентр Терноп. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни З. 5.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 24.III 1944 рад. війська визволили місто. В З. — консервний з-д, харч. комбінат, цегельня, сушильно-калібрувальний з-д, текстильно-галантерейна ф-ка, судноремонтні майстерні, районне об'єднання «Сільгосптехніка». С.-г. технікум, 4 загальноосв. та 1 муз. школи, профес.-тех. уч-ще. З. — кліматич. курорт. Серед пам'яток архітектури збереглися церква (17—18 ст.), костюль (1763).

М. П. Глинський (Тернопіль).

ЗАЛКА (Zalka) Мате [справжнє ім'я та прізвище — Б е л а Ф р а н к л ь (23.IV 1896 — 11.VI 1937)] — угор. письменник, герой громадян. війни в СРСР і нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в с. Матолчі (Угорщина) в сім'ї сільс. шинкаря. Закінчив Сатмарська комерц. училище. Брав участь у 1-й світовій війні, 1916 потрапив у рос. полон і був відправлений у табір військовополонених повл. Хабаровська. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції став комуністом. Учасник громадян. війни в Рад. країні, організатор і командир інтернац. червоногвард. загону з полонених, який боровся проти контрреволюції на Далекому Сході та в Сибіру. З 1920 — в Червоній Армії, ком. батальйону і полку. Брав участь у боях за Київ, штурмі Перекопу. В 1921—23 боровся проти куркульських банд на Україні. З 1923 — диккур'єр. У 1925—28 — директор Театру революції в Москві, на літ. і госп. роботі. З 1928 — в апараті ЦК ВКП (б). З 1936 З. під ім'ям ген. Пауля Лукача брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу. Організатор і командир 12-ї інтернац. бригади. Загинув під Уескоу.

Літ. діяльність почав 1913. З. — автор багатьох оповідань, повістей, романів, в яких викривав імперіалістич. війну, показував героїку громадян. війни в СРСР, боротьбу угор. народу проти реакц. режиму Хорті. З 1928 майже щороку бував на Україні в с. Біликах Кобеляцького р-ну Полт. обл. Чимало творів присвятив подіям на Україні в роки громадян. війни — повість «Генерал», незакінчений роман «Комети повертаються» (1932), оповідання «Яблука», «Дівчата співають» та ін. Твори З. багато разів видавалися укр. мовою. Узи друзі зв'язували його з укр. рад. письменниками. В 1930 З. брав участь у Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові. Нагороджений орденом Червоного Прапора, 1946 — орденом Угорської Свободи.

Тв.: У к р . п е р е к л . — Добердо. К., 1949.

Лит.: Венгерське інтернаціоналісти в Великій Ожарській соціалістической революції. М., 1959; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967; А р к у ш Й. Герой трьох народів. М., 1964; Ку л і н і ч І. М. Мате

Залка. «Український історичний журнал», 1966, № 4; Циммерінов Б. Мате Залка в Харкові. «Прапор», 1960, № 1; Генерал Лукач. Воспоминания. М., 1967. Н. Г. Лось (Київ).

ЗАЛОЗНИЙ ШЛЯХ — один з давніх торг. шляхів, що з'єднував Київ з Тмутараканню, Малою Азією і країнами Сходу. Згадується в літописах під 1168 і 1170. Про напрям цього шляху і походження його назви висловлювалися різні припущення, але більшість дослідників вважає, що З. ш. ішов до Азовського м. і далі до Тмутаракані. З літописів відомо, що Грецький шлях (див. «Шлях з варяг у греки») і Залозний шлях зближались біля Канева. Деякі дослідники пов'язують назву шляху з тим, що він проходив «за лозами», тобто за Дніпровими плавнями і територією на Сх. від них, де росла лоза. Інші дослідники вважають, що З. ш. проходив степовою частиною Пн. Причорномор'я на Лівобережжі Дніпра, де торг. караванам загрожували чочовики, і тому цей шлях був «залазний», тобто небезпечний. З. ш. мав важливе значення у торг. та політ. зв'язках Давньої Русі.

Лит.: Гапусенко І. М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. К., 1966.

І. М. Гапусенко (Київ).

ЗАМАРАЙКІН Лев Федотович (н. 1886) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1906. Н. в с. Іванівці (тепер Єлєцького р-ну Лип. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Працюючи на Брянському з-ді в Катеринославі, вів революц. роботу серед робітників з-ду. В 1917 — член Брянського районного к-ту РСДРП (б), Катеринос. Ради робітн. депутатів. Один з організаторів Червоної гвардії Брянського з-ду. В 1918—19 з загonom червоногвардійців брав участь у боях проти австро-нім. окупантів, у розгромі *грізор'євщини* та *денікінізму*. З 1921 — на госп. роботі в Катеринославі. Після Великої Вітчизн. війни — голова колгоспу «Воля» в П'ятихатському р-ні Дніпроп. обл. Потім — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЗАМОК — укріплене житло феодала. Ранній З. звичайно складався з двору, обнесеного високими масивними стінами з баштами, брамою тощо. Будували З. у містях, зручних для оборони, — на скелях, островах, височинах, оточених водою. Укріплення робили земляні, дерев'яні, пізніше — з каменю цегли. Поступово З. перетворювалися на складний комплекс оборонних споруд, житл., госп., культурних та ін. будівель. У Давній Русі одним з різновидів З. був *дівичинець*. На тер. черніт. дітнини виявлено залишки ряду світських кам'яних будівель 11—12 ст. В 11 ст. підступи до Києва з Пн. захищав Любецький З., гол. спорудою якого був князівський палац — складний комплекс дерев'яних споруд з триповерховою центр. частиною. Відомий також замок Сенявських 14—16 ст. у Меджибожі (тепер Хмельн. обл.), З. у Старому Селі біля Львова (16 — середина 17 ст.), З. гетьмана у Чигирині (середина 17 ст.) та ін. Залишками феод. З., зокрема, є багато давньорус. *городищ* на тер. України. Іл. — в ст. *Любеч*.

ЗАНЬКОВЕЦЬКА (справж. прізвище — А д а с о в с ь к а) Марія Костянтинівна (з.VIII 1860 — 4.X 1934) — велика укр. артистка. Одна з основоположниць укр. профес. театру, нар. артистка Республіки (з 1922). Н. в с. Заньках (тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) в дрібнопоміщницькій родині. Виховувалась у приватному пансіоні в Чернігові. 27.X 1882 дебютувала в Єлисаветграді в першому укр. профес. театрі, очолюваному М. Л. Кропивницьким. Була провідною артисткою кращих укр. труп (М. Л. Кропивницького, М. П. Старицького, М. К. Садовського, П. К.

Саксаганського і І. К. Карпенка-Карого). З. — неперевершений майстер худож. перетвілення в сценіч. образ. З однаковою майстерністю виступала як в драм., так і в муз. виставах, створюючи яскраві комедійні, драм. та трагедійні образи. Вся сценічна творчість З. була пройнята щирим співчуттям до пригнобленого і безправного становища трудящої жінки, пристрасним протестом проти соціального і нац. гноблення, проти породжених соціальними умовами повторностей суспільного і родинного життя. З. була тісно зв'язана з прогрес. рос. мистецтвом, його кращими представниками. Її високо цінували Л. М. Толстой, А. П. Чехов, П. І. Чайковський, В. В. Стасов, К. С. Станіславський. Серед численних ролей, зіграних З.: Наталка, Терпилиха («Наталка Полтавка» Котляревського), Олена, Зінька, Приська («Глитай, або ж Павук», «Дві сім'ї», «По ревізії» Кропивницького), Харитина, Софія («Наймичка», «Безталанна» Карпенка-Карого) та ін. З. виступала у багатьох істор. п'єсах, в яких створила глибоко правдиві образи: Тетяни, Зосі («Бондарівна», «Сава Чалий» Карпенка-Карого), Галі («Назар Стодоля» Шевченка), Єлени, Марильці і матері, Марусі («Богдан Хмельницький», «Тарас Бульба», «Маруся Богуславка» Старицького) та ін. У 1923 З. знімалася у фільмі «Остап Бандура» в ролі матері героя, вбитого в боротьбі за Рад. владу. Ім'я З. присвоєно Львів. держ. укр. драм. театру. Портрет, с. 181.

Лит.: М. К. Заньковецька. К., 1937; Вінок спогадів про Заньковецьку. К., 1950; Чаговець В. Марія Заньковецька. К., 1949; Мар'яненко І. О. Минуле українського театру. К., 1953; Дурілін С. М. Марія Заньковецька. К., 1955; Саксаганський П. К. Думки про театр. К., 1955; Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. К., 1957; Богомолець Л. Зауруська Н. Життя Марії Заньковецької. К., 1961.

«ЗАПІСКА ГРЕЦЬКОГО ТОПАРХА» — умовна назва подорожніх заміток знатного візант. адм. чиновника. Складена в кін. 10 — на поч. 11 ст. Видана Б. Газе 1819 в Парижі. Оригінал рукопису не зберігся. «З. г. т.» досі є предметом наук. суперечок, бо точно не визначено місце та час описаних в ній подій, а також місце її написання: в р-ні Дніпра чи в Криму (Крим. Готії). В документі розповідається про торг. та культ. зв'язки населення Пн. Причорномор'я з Київ. Руссю, зокрема з Києвом, а також про сутячки населення Пн. Причорномор'я з візант. колоніями, про небезпечність переправи через Дніпро та подорожі по Криму взимку.

Видання: Записка греческого топарха. В кн.: Из истории средневековой Европы (X—XVII вв.). М., 1957.

Лит.: Васильевский В. Г. Записка греческого топарха. В кн.: Васильевский В. Г. Труды, т. 2, в. 1. СПб, 1909; Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха». В кн.: Из истории средневековой Европы (X—XVII вв.). М., 1957.

В. І. Стрельський (Київ).

«ЗАПІСКИ ІСТОРІЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВУАН» — видання Всеукр. Академії наук (до 1921 — Укр. Академії наук); виходили 1919—31 (всього вийшло 26 книг, з них 6, 11, 17-а — тільки «Праці історичної секції»). В «Записках» друкувалися наук. повідомлення, документ. публікації та ін. матеріали з соціально-економіч. та політ. історії України періоду феодалізму і капіталізму, з історії укр. культури, етнографії, фольклористики, мистецтва, лінгвістики та суспільно-політ. думки на Україні з найдавніших часів до поч. 20 ст. Публікувалися інформац. повідомлення про роботу ВУАН, бібліографічні огляди та статті, що характеризували творчий доробок Д. І. Багалія, М. Ф. Біляшівського,

О. Я. Єфименко, А. Ю. Кримського та ін. учених; праці О. І. Барановича, В. М. Перетца, М. Н. Петровського, А. Ю. Кримського, М. Ф. Сумцова, В. І. Щербини та ін., які і досі значною мірою не втратили наук. цінності. Проте чимало праць, опублікованих у «Записках», ґрунтувалося не на марксистсько-ленінській методології, у деяких з них М. С. Грушевський, О. Ю. Гермайзе, С. О. Єфремов та ін. пропагували бурж.-націоналістич. концепції.

В. Г. Сарбей (Київ).

«ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА»— видання *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові (т. 1—155. Львів, 1892—1937). У перших 14 книгах вміщено кілька статей з математики, біології й медицини. З 1897 «Записки» стали органом лише істор.-філософ. та філол. секцій. У них друкувалися монографії, статті, документальні публікації; від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ обсягу журналу було відведено критиці й бібліографії, вміщувалися огляди журналів, що виходили в Галичині, а також у Росії, Польщі, Угорщині та ін. країнах, публікувалися матеріали про укр. землі; друкувалися огляди л-ри із заг. історії, рецензії та протоколи т-ва. Було опубліковано ряд праць І. Я. Франка, М. І. Павлика та ін. революц.-демократич. і прогрес. діячів. Однак більшість праць, особливо вміщених у «Записках» в 20—30-х рр. 20 ст., була написана в дусі антинаук. концепцій М. Грушевського і мала бурж.-націоналістич. характер.

«ЗАПИСКИ О ЮЖНОЙ РУСИ»— фольклорно-істор. збірка, що її упорядкував і видав П. О. Куліш (т. 1—2. СПб, 1856—57). У 1-му томі вміщено перекази й легенди—про Золоті ворота, Б. Хмельницького, С. Палія; запорожців та їхніх ватажків, про боротьбу проти унії і татар, події на Правобережній Україні у 18 ст.; істор. думи і пісні, що їх записав П. О. Куліш від кобзарів. У 2-му томі подано укр. казки, які записав художник Л. М. Жемчужников, розповідь про зустріч з козарем О. Вересаєм; оповідання сучасника-поляка про походи гайдамаків, складене за рукописом С. Закревського; поему Т. Г. Шевченка «Наймичка» без зазначення прізвища автора; добірку укр. пісень; статті істор., мовознавчого та етнограф. характеру. Фольклорні матеріали подано разом з описом середовища, в якому ці матеріали зібрано. Збірку позитивно оцінили Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, М. О. Максимович. Водночас М. О. Максимович піддав критиці пояснення П. О. Куліша до опублікованих матеріалів.

І. Л. Бутвич (Київ).

«ЗАПИСКИ ОДЕССКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА»—наук. видання *Одеського археологічного товариства*. Вийшло (1970) 2 т. (1-й—1960; 2-й—1967), в яких опубліковано статті, повідомлення, матеріали з археології та історії Пн.-Зх. та Пн. Причорномор'я від палеоліту до пізнього середньовіччя, замітки інформаційного й хронікального характеру, а також матеріали, присвячені історії Давнього Єгипту, Давньої Греції, Рим. імперії, Візантії.

І. Т. Черняков (Одеса).

«ЗАПИСКИ ОДЕССКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ»—наук. видання *Одеського товариства історії і старожитностей*. Протягом 1844—1919 вийшло 33 т. «Записок», що публікували статті з історії, археології, епіграфіки, нумізматики, істор. географії, економіки Новоросійського краю та звіти про діяльність т-ва. Деякі матеріали, надруковані в «Записках», досі не втратили свого наук. значення і є джерелом для вивчення давньої і середньовіч. історії тер. Пд. України.

Лит.: Попруженко М. Г. Указатель статей, помещенных в I—XXX томах «Записок Одесского общества истории и древностей». Одесса, 1914.

І. Т. Черняков (Одеса).

«ЗАПОВІДНІ ЛІТА» (від слова «заповідь»—заборона)—строк, протягом якого в Рос. д-ві в період посилення закріпачення селянства забороняли перехід селян від одного феодала до іншого в *Юртіє день*. Вперше запроваджені 1581 указом Івана IV, яким скасувалися статті судєбників 1497 і 1550, що дозволяли селянам восени переходити при умові сплати «пожилого». «З. л.» були дальшим кроком в оформленні *кріпосного права*. Поширювалися і на Чернігово-Сіверщину—частину укр. території, яка в 16—на поч. 17 ст. входила до складу Рос. д-ви. Існували до прийняття *Соборного уложення 1649*.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Дьяконов М. А. Заповедные и выходные лета. Пг., 1915.

ЗАПОРІЖЖЯ, Запорожжя, Вольності Війська Запорізького Низового—назва володінь *Запорізької Січі* у 16—18 ст., до яких входили території тепер. Дніпроп., значна частина Запоріз. і Кіровогр. та частково Херс. і Донец. областей. Межі З. не були сталими. На Зх. і Пн. воно межувало з володіннями феодал. Литви (до 1569) і шляхет. Польщі, на Сх.—з землями донських козаків, на Пд.—з Крим. ханством. Ліквідувавши 1775 Запорізьку Січ, царський уряд землі З. роздав рос. і укр. поміщикам. Територія колишнього З. ввійшла до складу *Новоросійської губернії* і *Азовської губернії*.

ЗАПОРІЖЖЯ (до 1921—Олександрівськ)—місто, обл. центр УРСР. Розташоване на обох берегах Дніпра, де острів *Хортиця* поділяє русло ріки на два рукави. Більша частина міста лежить на лівому березі. Залізнич. вузол. Річковий порт. Аеропорт. 658 тис. ж. (1970); 1885—6,7 тис. ж.; 1897—19 тис. ж.; 1923—44 тис. ж.; 1939—282 тис. ж.; 1959—435 тис. ж.). Виникло внаслідок будівництва 1770 фортеці для захисту пд.-сх. частини України від крим. татар і турків. Поселення біля фортеці мало назву *Олександрівський форштадт*. Назване на честь тодішнього командуючого 1-ю рос. армією Олександра Голіцина. У 1785 перейменовано на посади і ввійшло до складу Новомосковського пов. *Катеринославського намісництва*. З 1797—в складі *Новоросійської губернії*, з 1802—*Катеринославської губернії*. З 1806 Олександрівськ—повітєве місто. Розвиток міста почався з 80-х рр. 19 ст., особливо з побудовою Катеринославської з-ці (1884), що з'єднала Донбас з Криворіжжям і чорноморськими портами. Перші марксистські гуртки в місті виникли наприкін. 90-х рр. 19 ст. В 1902 створена Олександрівська організація РСДРП, яка працювала під керівництвом Катеринослав. орг-ції РСДРП і мала зв'язок з лєнінською «Искрой». У лютому—безрезні 1905 робітники Олександрівська організували найбільший у Катеринослав. губ. страйк, в грудні—*Олександрівське збройне збройне повстання 1905*. У жовтні 1917 створено *Олександрівську організацію РСДРП(б)*. Під керівництвом більшовиків у січні відбулося *Олександрівське збройне повстання 1918*, внаслідок якого З(15).І у місті встановлено Радянську владу. З кін. квітня по листопад 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. В червні 1919 місто зайняли денікінці, тут же діяла банда отамана Махна. В січні 1920 Олександрівськ звільнила Червона Армія, але 8.IX 1920 його захопили врангелівці, яких 23.X 1920 вигнали рад. війська. В 1920—22 місто—центр Олександрівської (з 1921—Запоріз.) губ., 1923—30—центр Запоріз. округу, з 1932—

в складі Дніпроп. обл., з 1939 З.— обл. центр. За роки довоєнних п'ятирічок З. перетворилося на один з найбільших пром. центрів України. В 1932 закінчено будівництво *Дніпрогесу імені В. І. Леніна*. Комплексне використання електроенергії Дніпрогесу, донецького вугілля, криворізької заліз. руди і нікопольського марганцю зумовило створення в З. потужних підприємств чорної і кольорової металургії — *«Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе*, Запорізького електрометалург. з-ду «Дніпропецсталь» ім. А. М. Кузьміна, Дніпровського алюмінієвого з-ду ім. С. М. Кірова, Запорізького з-ду феросплавів, первистка рад. комбайнобудування — з-ду с.-г. машинобудування «Комунар» та ін. На поч. Великої Вітчизн. війни З. 4.X 1941 захопили нім.-фашист. війська. В період окупації в місті діяла підпільна парт. орг-ція «Ревком». Трудящі З. вели непримиренну боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. Підпільні групи на підприємствах зривали випуск продукції, організовували аварії, зривали роботу транспорту, зв'язку, перешкождали вивезенню награбованого фашистами майна. Внаслідок *Запорізької наступальної операції 1943* рад. війська визволили З. від гітлерівців. У 1950 пром-сть З. було повністю відбудовано. Провідні галузі пром-сті: металург., маш.-буд. та енергетична. В місті понад 100 пром. підприємств. Найважливіші з-ди: «Запоріжсталь», «Дніпропецсталь», феросплавів, коксохім., алюмінієвий, електродний, трансформаторний (випускає унікальну апаратуру для потужних електростанцій), *Запорізький автомобільний завод «Комунар»* (випускає автомобілі «Запорожець»), верстатобудівний, «Кремнійполімер» тощо. Працюють взуттєва, швейна, кондитерська фі-ка та ряд ін. підприємств легкої, харч. і місцевої пром-сті. Місто газифіковано. Пед., маш.-буд., мед. ін-ти, філіали Дніпроп. металург. ін-ту, Донец. ін-ту рад. торгівлі, 13 технікумів, 14 профес.-тех. уч-щ, 123 загальноосв. школи. Муз.-драм. театр ім. М. О. Щорса, філармонія, концертний зал ім. М. І. Глинки, краснавчий музей. Телецентр. Обл. творчі об'єднання: відділення спілок журналістів, художників України. В різний час тут жили і працювали діячі Комуністич. партії і Рад. д-ви І. І. Брежнев, відомі рад. гідробудівники Л. І. Александров, О. В. Вінтер і Ф. П. Логінов. В З. народився рад. держ. діяч М. А. Лесечко. В З. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, Ф. Е. Дзержинському, С. М. Кірову і О. В. Вінтеру.

Лит.: На бар'якадах. 1905 год в Александровске. Запорожье, 1925; Славная страница в истории Але-

ксандровска (Запорожья). Запорожье, 1956; Кяценко М. Запорижжа в бурях революції. Дніпропетровськ, 1969; Василевский С. П., Смирнова О. В. Запорожье. М., 1958; Ребро П. Запорижжа. К., 1965; За порогами Дніпровими. Дніпропетровськ, 1967; Бездольный Б. Запорожье мое, Запорожье. Днепротрск, 1969. Див. також *лит.* до ст. *Запорізька область*.

«ЗАПОРІЖСТАЛЬ» ІМЕНІ СЕРГО ОРДЖОНІДЗЕ — підприємство чорної металургії УРСР. Розташоване у Запоріжжі. Будівництво розпочато 1930. «Запоріжсталь» — комсомольська будова. У 1933 введено в дію першу доменну піч, на якій працювали комсомольці і молодь, що прибули сюди за путівками ЦК ЛКСМУ. Перед Великою Вітчизн. війною на з-ді було 4 доменні і 10 мартенівських печей. Під час нім.-фашист. окупації з-д зазнав великих руйнувань. У 1944 почалася відбудова підприємства на базі нової техніки. В 1947 з-д нагороджено орденом Леніна. В 1949 виробн. чавуну, сталі і прокату в осн. досягло рівня 1940. За післявоєнні роки споруджено агломераційний цех, нові доменні і мартенівські печі, цех жерсті, реконструйовано діючі і збудовано нові прокатні стани, створено перший в СРСР цех економіч. гнутих профілів металу та ін. Впроваджується нова технологія. Застосовується природний газ і кисень. «Запоріжсталь» першою серед металург. підприємств республіки підтримала почин колективу Магнітогорського металург. комбінату про змагання за прискорення тех. прогресу і підвищення ефективності виробництва на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Серед передовиків і новаторів виробн. — Герой Соціалістич. Праці директор з-ду Л. Д. Ютко, майстер доменного цеху С. І. Цитко, старший майстер мартенівського цеху Г. К. Пометун, сталевар мартенівського цеху М. Т. Кінеба, старший вальцювальник тонколистового цеху А. І. Волков. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна «Запоріжсталь» нагороджено Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Іл. — в ст. *Запорізька область*.

ЗАПОРІЗЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція, здійснена військами лівого крила Пд.-Зх. фронту (ком. ген. армії Р. Я. Малиновський) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45; відбулася 10—14.X. Метою операції був розгром нім.-фашист. військ на запоріз. плацдармі — одному з осн. опорних пунктів нім.-фашист. військ на нижньому Дніпрі — і визволення Запоріжжя. Для цього командування Пд.-Зх. фронту створило угруповання військ у складі трьох армій, танк. і механізованого корпусу. Гол. удару завдала 8-а гвард. армія, що рухалася від Любимівки — Бекарівки в напрямі Мокрої — Запоріжжя, допоміжних: з Пн. Сх. — 12-а армія, з Пд. Сх. — 3-а гвард. армія. Угруповання підтримувала 17-а повітр. армія. Допомогу в здійсненні операції подали партизани й підпільники Запоріз. обл. Наступ рад. військ почався 10.X. Вночі проти 14.X вони завершили прорив оборони ворога і примусили його відступити. 14.X війська фронту оволоділи Запоріжжям і запоріз. плацдармом. В З. н. о. було знищено 22 500 солдатів та офіцерів ворога, багато техніки.

Лит.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 3. М., 1961; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 10.I 1939. Розташована на Пд. Сх. республіки. З Пд. омивається Азовським м., на Зх. межує з Херсонською, на Пн. — з Дніпропетровською, на Сх. — з Донецькою областями УРСР.

Проспект В. І. Леніна в Запоріжжі (ліворуч). Пам'ятник В. І. Леніну в Запоріжжі.

Пл. 27,2 тис. км². Нас. 1775 тис. чол. (1970). За переписом 1959, в області проживають українці (68,2%), росіяни (26%), болгари (2,5%) та ін. Пересічна густина нас. 65 чол. на 1 км². Міське нас. становить 65%. У З. о.— 18 районів, 12 міст, 20 с-щ м. т., 1072 сільс. нас. пункти. Обл. центр — Запоріжжя (658 тис. чол., 1970). Поверхня З. о.— слабо розчленована річками та балками рівнина, злегка похилена з Пн. Сх. на Пд. Зх. У центрі лівобережної частини області розташована Приазовська височина (вис. 200—220 м). Зустрічаються ізольовані горби — «могили» (вис. 300 м і більше). На Пд., Сх. і Зх. висота поступово знижується і переходить у Причорноморсько-Азовську низовину. Біля берегів Азовського м. низовина обривається стрімким уступом (18—25 м). Характерні довгі, витягнуті на Пд. Зх. піщані коси (Бердянська, Обиточна, Федотова). З корисних копалин найбільше значення мають залізна і марганцева руда, буре вугілля. Є великі поклади вогнетривів, вапняку, каоліну, графіту, граніту та ін. буд. матеріалів. У Приазов'ї — горючі гази, лікувальні грязі (Бердянська) та води (Мелітополь), на базі яких організовані курорти. Клімат помірно континентальний. Річки З. о. належать до басейнів Дніпра та Азовського м. На Пн. Зх. області протікає найбільша ріка — Дніпро. З побудовою Дніпрогесу ім. В. І. Леніна і Каховської ГЕС утворились водосховища — озеро ім. В. І. Леніна і Каховське. Ґрунти чорноземні, темно-каштанові й каштанові в комплексі з солонцями. З. о. розташована в степовій зоні. Ліси й чагарники займають 4,5%.

На тер. сучас. З. о. в районі колишніх порогів люди жили ще за часів пізнього *палеоліту*. З 7 ст. до н. е. і до 13 ст. н. е. степові райони в різний час заселяли скіфи, сармати, печеніги, половці та ін. племена. Вкін. 30-х рр. 13 ст. монг.-тат. навала спустошила степи Придніпров'я. З 16 ст. на цих землях почали селитися укр. селяни, які тікали від феод.-кріпосницького і нац. гніту. В 2-й пол. 16—18 ст. пн. частина сучас. тер. З. о. належала *Запорізькій Січі*. В 1654 ці землі возз'єднано з Росією. Пд. частина тер. сучас. області в 15—18 ст. перебувала у володінні *Кримського ханства* і після рос.-тур. війни 1768—74 приєднана до Росії. В 1783—97 тер. сучасної З. о. входила до складу *Катеринославського намісництва*, 1797—1802 — Новорос. губ. З 1802 пн. частина цієї території належала до *Катеринославської губернії*, а пд.— до *Таврійської губернії*. У 1-й пол. 19 ст. населення на За-

поріжжі займалося гол. чин. скотарством. Сел. реформа 1861 дала поштовх розвитку товарного землеробства. Розвиток міст почався з 80-х рр. 19 ст., особливо з побудовою Катерининської з-ці (1884), що з'єднала Донбас з Криворіжжям і чорноморськими портами. В 1885 в Олександрівську (тепер м. Запоріжжя) відбувся перший страйк залізничників. Тяжкі умови праці не раз викликали страйки: 1888 страйкували робітники Мелітопольського чавуноливарного з-ду, 1894 — знову залізничники Олександрівська. Перші марксистські гуртки в Олександрівську виникли наприкінці 90-х рр. 19 ст. Найбільш відомим був с.-д. гурток, що склався 1899 під керівництвом І. Шедровича. В 1901 у місті існувало вже кілька нелегальних с.-д. гуртків. Деякі з них підтримували зв'язок з с.-д. орг-ціями Катеринослава, Мелітополя, Сімферополя, Севастополя та ін. міст. У 1902 створено Олександрівську орг-цію РСДРП, яка діяла під керівництвом Катериносл. к-ту РСДРП і мала зв'язок з ленінською газ. «*Искра*». Поступово виникли с.-д. орг-ції і в ін. містах сел. У 1902 Артем (Ф. А. Сергеев) створив у с. Федорівці Олександрівського пов. (тепер Запорізького р-ну) с.-д. гурток іскрівського напрямку, 1903 у Мелітополі оформилася орг-ція РСДРП. В лютому — березні 1905 робітники Олександрівська організували найбільший у Катериносл. губ. страйк, в грудні — *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*. Значного розмаху набули 1905—07 також революц. виступи селян, особливо в Мелітопольському пов.

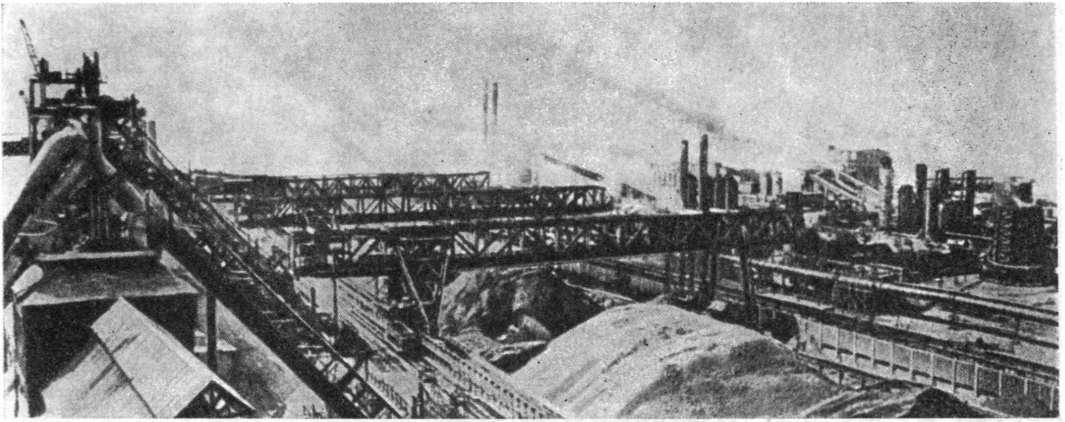
Після Лютн. революції 1917 більшовики вийшли з підпілля й розгорнули відкриту політ. роботу в масах. Уже в березні 1917 було обрано Ради робітн. депутатів у Олександрівську, Мелітополі, Бердянську, Великому Токмаку, а згодом і в ін. містах. Ведучи гостру боротьбу з меншовиками, більшовики поступово відокремилися в самостійні орг-ції — в Мелітополі у липні 1917, в Бердянську в вересні 1917. В Олександрівську цей процес почався в червні, а у жовтні 1917 створено *Олександрівську організацію РСДРП (б)*.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції встановлено Рад. владу в Мелітополі (листопад 1917). Під керівництвом більшовиків відбулося *Олександрівське збройне повстання 1918*, внаслідок якого 2 (15). I в місті встановлено Рад. владу. В січні 1918 Рад. влада перемогла й на всій тер. сучас. З. о. У квітні 1918 цю тер. окупували австро-нім. війська. Трудяще населення під-

нялося на боротьбу проти окупантів. Робітники, зокрема, взяла активну участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. Вирішальну роль у згуртуванні парт. сил і розгортанні підпільної роботи відіграв *Перший з'їзд КП (б) України*. В грудні 1918 тер. сучас. З. о. захопила петлюрівська *Директорія*, яку рад. війська вигнали в лютому 1919, тоді ж було відновлено Рад. владу. В травні 1919 відбувалися запеклі бої з бандами отаманів Махна і Григор'єва. В червні 1919 цю тер. загарбали денікінці. В січні 1920 тер. сучас. З. о. визволила Червона Армія, але в червні її захопили врангелівці, яких у жовтні 1920 вигнали рад. війська під командуванням М. В. Фрунзе. Після перемоги над об'єднаними силами іноземних загарбників і внутр. контрреволюції трудящі Запоріжжя під керівництвом Комуністич. партії приступили до мирного соціалістич. будівництва. В 1920 утворено Олександрівську (з 1921 — Запоріз.) губернію. За завданням партії питанням відродження нар. г-ва губерніям займалися визначні діячі Комуністич. партії та Рад. д-ви М. І. Кали-

нін і Г. І. Петровський. У 1922 Запоріз. губ. ліквідовано. В 1923 у зв'язку з орг-цією округів було створено Запорізьку, Мелітопольську й Бердянську округні парт. орг-ції. У 1930 округомо ліквідовано, а райкоми партії підпорядковано ЦК КП (б) У. В 1932 тер. сучас. З. о. ввійшла до складу Дніпроп. обл. За роки довоєнних п'ятирічок ця територія перетворилася на один з найбільших пром. районів України. В 1932 закінчено будівництво *Дніпрогесу імені В. І. Леніна*. Виросли потужні підприємства чорної і кольорової металургії — «*Запоріжсталь*» імені *Серго Орджонікідзе*, Запорізький електрометалург. з-д «*Дніпропецсталь*» ім. А. М. Куз'міна, Дніпровський алюмінієвий з-д ім. С. М. Кірова, Запорізький з-д феросплавів, з-д сільськогосподарського маш.-буд. «*Комунар*» та ін. В 1933 завершено колективізацію с. г. В 1939 утворено З. о., тоді ж було створено Запорізьку обл. парт. орг-цію, яка налічувала 18 тис. комуністів. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 З. о. давала значну частку загальносоюзного вироб. алюмінію.

Металургійний завод «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе в Запоріжжі.

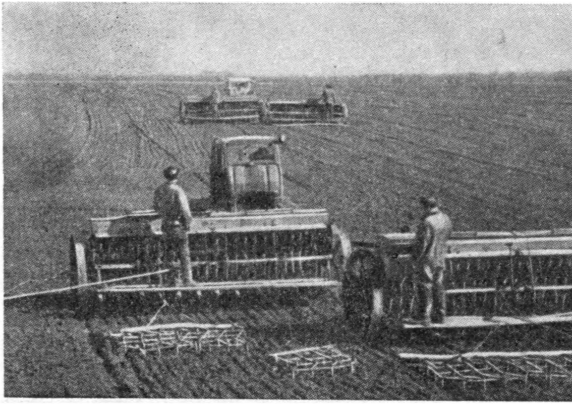
феросплавів, магнію, 40% комбайнів тощо. В області було 1260 колгоспів і 52 радгоспи, на ланах яких працювало 7002 трактори (у 15-сильному обчисленні) та 2998 комбайнів. На поч. Великої Вітчизн. війни (жовтень 1941) тер. З. о. захопили нім.-фашист. загарбники. Під час окупації тут діяло 17 підпільних парт. груп і партизан. загонів. В боротьбі проти окупантів ушляхилися підпільна парт. орг-ція «Ревком» на чолі з М. Г. Гончаром у Запоріжжі, підпільна парт. група О. А. Костенка в Мелітополі, підпільна комсомольсько-молодіжна «Добровільна орг-ція патріотів» на чолі з М. Тараскіним в с. Олексіївці Запорізького р-ну та ін. підпільні групи і партизан. загони, які висаджували гітлерівці в повітря мости і залізнич. колії, знищували гітлерівців, розповсюджували листівки і газети. 14. X 1943 рад. війська Пд.-Зх. фронту визволили м. Запоріжжя, а в лютому 1944 — всю тер. області. В роки Великої Вітчизн. війни уродженці З. о. героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників, 124 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу.

Комуністична партія приділяла велику увагу відбудові г-ва області. Під керівництвом обласної парт. орг-ції трудящі області при допомозі трудящих братніх рад. республік у небагато короткий строк відбудували нар. г-во. За роки четвертої п'ятирічки пром-сть області відбудовано й розширено на новій тех. базі. На початок 1950 випускали продукцію з-ди «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь» та ін. Споруджено 26 нових велетнів індустрії. Серед них — Запорізький трансформаторний з-д, бердянський з-д «Азовкабель», «Скловолокно» та ін. В наступні роки невпинно зростала економіка області.

Рішення ХХІІІ з'їзду КПРС сприяли дальшому посиленню ролі парт. орг-цій та зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення. Комуністи виступили організаторами втілення в життя рішень Березневого та Вересневого пленумів ЦК КПРС (1965), застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Здійснюючи Програму КПРС і рішення ХХІІІ з'їзду партії, обласна парт. орг-ція проводить велику політ.-виховну роботу. На 1. I 1970 вона налічувала 102 058 комуністів. З них у пром-сті, на будівництві і транспорті — 51 845, у с. г. — 18 025, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 11 174, в торгівлі та громад. харчуванні —

3026 чол. Перший секретар Запорізького обкому КП України — М. М. Всеволозький (з 1966). Вірним помічником парт. орг-ції в комуністич. будівництві є створена на поч. 1919 обласна комсомольська орг-ція. Запорізькі комсомольці будували Дніпрогес ім. В. І. Леніна, з-д «Запоріжсталь» тощо. У післявоєнні роки чимало комсомольців З. о. поїхали на ціліїні землі і ударні комсомольські будови країни. Вони збудували шахту «Запорізька-Комсомольська» в Донбасі та ін. У лавах обласної комсомольської орг-ції на поч. 1970 налічувалося понад 158 тис. комсомольців.

З. о. — один з найбільших в УРСР районів енергетич., металург. та машинобудівної пром-сті, з розвинутою хім., харч., буд. матеріалів і легкою галузями пром-сті. На поч. 1969 в області налічувалося 348 підприємств, що перебувають на самостійному балансі. Обсяг валової продукції всієї пром-сті 1968 зріс проти 1940 у 8,7 раза. Провідними в галуз. структурі пром-сті є чорна металургія (34,6%), маш.-буд. і металообр. (32,2%). Виробляється бл. 10% респ. випуску чавуну, область забезпечує 92,6% потужностей республіки силовими трансформаторами, виготовляє 60% морських кабелів, 50% кабелів далекого зв'язку, бл. половини використовуваних країною абразив. виробів, значну частину союзного виробн. нержавіючої сталі, чверть холоднокатаного сталевого листа, майже 100% виготовлення на Україні легкових автомобілів. Союзне значення мають з-д «Запоріжсталь» ім. Серго Орджонікідзе і Запорізький електрометалург. з-д «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна. До комплексу металург. підприємств області входять також Запорізький з-д феросплавів, Запорізький з-д вогнетривів, Дніпровський алюмінієвий з-д ім. С. М. Кірова, Дніпровський титаномагнієвий з-д. Широкого розвитку досягла електромашинобудівна пром-сть. Вона представлена Запорізьким трансформаторним з-дом (дає бл. 50% союзного виробн. потужних силових трансформаторів), Запорізьким електроапаратним з-дом, Бердянським з-дом «Азовкабель». Маш.-буд. і металообр. з-ди представлені Запорізьким комбінатом абразивних матеріалів, Запорізьким автомобільним заводом «Комунар» (випускає автомобілі «Запорожець»), Токмацьким дизельбудівним з-дом ім. С. М. Кірова, Мелітопольським з-дом ім. 30-річчя ВЛКСМ, Орхівським маш.-буд. з-дом «Орсільмаш» тощо; хім. пром-сть — одним з найбільших на Україні Запорізьким коксохім.

Сівба в колгоспі «Шлях Леніна» Мелітопольського району (ліворуч). Концертний зал імені М. І. Глинки в Запоріжжі.

з-дом. В області працюють Бердянський з-д скловолокна, нафтомаслозавод та ін. Підприємства пром-сті буд. матеріалів представлені домобудівним комбінатом, цегельно-черепичним з-дом та ін. Розвинута харч. пром-сть (15,3% заг. обсягу валової пром. продукції області), зокрема олійна (13,4% респ. виробництва), борошномельна, м'ясна, консервна, рибна (Запоріжжя, Мелітополь, Бердянськ, Молочанськ, Оріхів). Підприємства легкої пром-сті області виробляють 16% респ. випуску білизни, 27,8% пральних машин. Найбільші підприємства легкої пром-сті, особливо швейної, взут. і трикотажної, розташовані в Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську, Токмаку, Гуляйполі. В області широко відомі імена новаторів виробн. Героїв Соціалістич. Праці директора з-ду «Запоріжсталь» Л. Д. Юпка, сталевара з-ду «Дніпро-спецсталь» Д. Ф. Галушки, бригадира плавильників електротермічного цеху Дніпровського алюмінієвого з-ду М. Ф. Семка, сталевара з-ду «Запоріжсталь» М. Т. Кінебаса, тоکارя автозаводу «Комунар» Т. Т. Малущина та ін. У ході боротьби за виконання рішень партії й уряду важливим добромк обласної парт. орг-ції було піднесення с.-г. виробництва. Нових успіхів досягло с. г. після Безрезного пленуму ЦК КПРС 1965. Підвищилася врожайність і валовий збір зернових культур, зросла продуктивність м'ясо-молочного тваринництва. На поч. 1969 в області було 275 колгоспів і 77 радгоспів, на ланах яких працювало 27 423 трактори (у 15-сильному обчисленні), 3918 зернозбиральних і 1,4 тис. силосозбиральних комбайнів та ін. с.-г. машин і знарядь. У 1967 закінчено повну електрифікацію колгоспів і радгоспів області. Осн. зерновою культурою є озима пшениця. Вирощують також ячмінь, кукурудзу. Серед тех. культур провідне місце належить соняшнику. На Пд. області розвивається виноградарство. Важливе місце в с.-г. виробн. займає тваринництво (переважає молочно-м'ясне). Розвинуто також свинарство, вівчарство і птахівництво. За досягнути в с. г. успіхи 3. о. 1958 нагороджено орденом Леніна. В післявоєнні роки удостоєні звання Героя Соціалістич. Праці передовики і новатори с.-г. виробн., серед них — зав. фермою колгоспу ім. Ф. Е. Дзержинського Вільнянського р-ну Г. С. Нікітенкова, бригадир тракторної бригади колгоспу «Заповіт Леніна» Гуляйпільського р-ну І. П. Мартиненко, ланкова колгоспу «Україна» Куйбишевського р-ну М. З. Володова, доярка племзаводу ім. С. М. Кірова Токмацького р-ну

О. П. Хильченко, ланковий-механізатор радгоспу «Дніпровський» Кам'янсько-Дніпровського р-ну М. Т. Реков та ін. На кін. 1968 експлуатаційна довжина залізнич. колій області становила 929 км. Протяжність автомобіл. шляхів з твердим покриттям — 2,8 тис. км. Розвинутий річковий транспорт. Експлуатаційна довжина дніпровського шляху в межах області — 138 км. Найбільші порти: Бердянськ, порт ім. В. І. Леніна та річковий порт у Запоріжжі. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено 16 колективів, підприємств, орг-цій, колгоспів і радгоспів 3. о., в т. ч. Запорізького електрометалург. з-ду «Дніпро-спецсталь» імені А. М. Кузьміна, радгоспу імені В. І. Леніна Кам'янсько-Дніпровського р-ну, колгоспу «Червоний прапор» Куйбишевського р-ну та ін. В 1968/69 навч. р. в області працювало 1168 шкіл всіх видів, у т. ч. 501 початкова, 352 восьмирічні, 304 середні, (19 шкіл-інтернатів) та ін., де навчалось 310,5 тис. учнів. У 25 профес.-тех. уч-щах навчалось бл. 14 тис. учнів, у 25 серед. спец. навчальних закладах — понад 26,5 тис. учнів. У 3. о. — 6 вузів, де вчиться 27 тис. студентів. Серед вузів: маш.-буд., мед. (в Запоріжжі), 3 пед. (в Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську), механізації с. г. (в Мелітополі); загальнотех. факультети Мелітопольського, Бердянського пед. ін-тів, Дніпропетровського ун-ту, Мелітопольського ін-ту механізації с. г.; вечірній ф-т Дніпропетровського інженерно-буд. ін-ту, філіали Дніпропетровського металург. ін-ту і Донецького ін-ту рад. торгівлі — в Запоріжжі. В області працює 23 н.-д. і проектно-конструкторські установи, у т. ч.: спеціальних сталей, трансформаторобудування і високочастотної апаратури, проектно-технологічний н.-д. ін-ти, Мелітопольська н.-д. станція садівництва, філіал Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР та ін. Велику культ.-осв. роботу серед населення провадять обласний укр. муз.-драм. театр ім. М. О. Щорса, обл. філармонія, 914 клубних установ, 850 масових бібліотек, багато кінотеатрів (в області діє 1066 кіноустановок); 3 краєзнавчі музеї — в Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську та художній — у Бердянську, держ. історико-культурний заповідник УРСР («Острів Хортиця»). Є нар. музеї, кімнати бойової слави тощо, нар. театри й ансамблі, що працюють на громад.

засадах. В області є відділення спілок художників і журналістів УРСР.

Історичні пам'ятки. Найвизначніші археол. пам'ятки, досліджені на тер. області: пам'ятка первісного мистецтва *Кам'яна Могила*, *Мелітопольський курган* скіфського часу, скіфський курган *Солоха*. На о. Хортиця збереглися залишки укріплень, збудованих у 18 ст. Поблизу м. Кам'янки-Дніпровської є залишки фортеці Кам'яний Затон (17—18 ст.). В різний час у З. о. жили і працювали діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви Л. І. Брежнев, відомі рад. гідробудівники І. Г. Александров, О. В. Вінтер і Ф. П. Логінов. На тер. області народилися: рад. парт. і держ. діяч В. Я. Чубар, вчений-біолог М. Ф. Кащенко, нар. артист СРСР І. С. Паторжинський, льотчиця Герой Рад. Союзу П. Д. Осипенко, рад. економіст акад. АН СРСР Й. А. Трахтенберг, укр. рад. вчені академіки АН УРСР З. І. Некрасов і О. П. Чекмарьов, рад. конструктор авіадвигунів Герой Соціалістич. Праці О. Г. Івченко, рад. кінорежисер Г. Н. Чухрай. В обласному центрі споруджено пам'ятники В. І. Леніну, Ф. Е. Дзержинському, С. М. Кірову, О. В. Вінтеру. Поблизу Кам'янки-Дніпровської споруджено монумент на могилі загиблих підпільників — членів «Добровільної організації патріотів», у с. Гнаровському (кол. Вербова) Вільнянського р-ну встановлено пам'ятник Герою Рад. Союзу В. Й. Гнаровській, в с. Осипенко (кол. Новоспасівка) Бердянського р-ну і в Бердянську споруджено пам'ятники Герою Рад. Союзу П. Д. Осипенку.

Лит.: Левін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Хижняк А. А. Запорізька область. К., 1959 бібліогр. с. 125; Стогній Н. Запорізька область. Запоріжжя, 1963 [бібліогр. с. 268—274]; Голубуцький В. А. Запоріжжя казачество. К., 1957; За власть Советов (Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорізькой области в 1917—1920 гг.). Запоріжжя, 1957; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації. К., 1968; Запорізька область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов. Запоріжжя, 1959; За порогами Дніпровими. Дніпропетровськ, 1967; Жигалов О. К., Шерстюк О. С. Запорізька область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Запорізька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1968 року. Запоріжжя, 1968.

В. У. Петрикин (Запоріжжя).

«ЗАПОРІЗЬКА ПРАВДА» — газета, орган Запоріз. обласного і міського к-тів КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Запоріжжі 5 раз на тиждень укр. мовою. Видається з 21.X 1917 під різними назвами: «Александровская мысль», «Новь», «Красное Запоріжжя», «Червоне Запоріжжя» та ін. В 1941—43 не виходила. З 8.IX 1944 по 4.V 1945 видавалась укр. і рос. мовами. З 1.I 1957 виходить під назвою «З. п.». В 1967 нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

М. І. Пересунько (Запоріжжя).

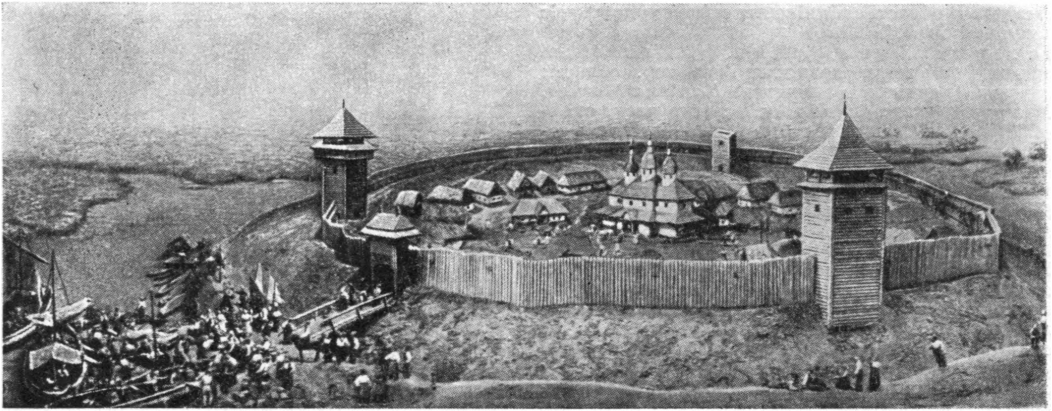
ЗАПОРІЗЬКА СІЧ, Запорізька Січ — організація укр. козацтва, що складалася в 1-й пол. 16 ст. за Дніпровими порогами. Виникнення З. С. безпосередньо пов'язане з колонізацією Серед. Придніпров'я феодалами Литовського великого князівства й посиленням феодал.-кріпосницького гніту на Україні. За перші десятиріччя 16 ст. панству вдалося підкорити своїй владі значну тер. Серед. Придніпров'я і обернути більшу частину укр. козацтва на феодално залежне або напівзалежне населення. Однак частина козаків, щоб позбутися феодал. гноблення, відступила на Пд. Сх., у пониззя Дніпра. Перші козаки тут з'явилися, ймовірно, на поч. 16 ст. Вже 1527 крим. хан Сагіб-Гірей скаржився лит. урядові на черкаських

За своєю ГЕТМАНства всь в Турці Мѣсто КАФУ:
Аж и сам Царь Турчинъ былъ вѣянно страхъ:
Бо мѣ Чотырнадцать тысячъ тамъ людъ звалъ,
КАТАГГИ Едини пашаъ, Арѣин погоннаъ.
Многѣ тогда зивола Артинъ свободаъ:
За штого бѣ з вонитвомъ его бланаъ.
Бо за пѣкошнѣ нѣхъ собѣ нагородѣ
Поинтаъ Рѣцѣхъ: нѣдѣ когѣ на Скогодѣ
Вѣзволнта: за што грѣхѣхъ собѣ вѣдѣнѣ
Одѣржнта: апо Сѣмти в Нѣхъ вѣмѣнѣ.
До хнаваахъ нѣ поединнѣротѣ Турчинъ поганнѣхъ.
Его мѣнѣста, и прѣдковѣннѣй Татарины.

Здобуття Кафи запоріжцями (з книги К. Саковича «Вірш на жалосний погреб...». 1622).

і канівських козаків, які поблизу тат. кочовищ ставили «уходи» (займалися промислами), а рибу, хутра й мед вивозили звідси на продаж у «волості» (держ. тер. Литви). Багаті вгледі за Дніпровими порогами приналежали лит. і укр. феодалів. Пани з загонами озброєної челяді не раз вдиралися в козац. володіння. Т. ч., біля порогів, як раніше й на Серед. Придніпров'ї, зіткнулися дві колонізаційні хвилі: панська в особі магнатів, переважно старост пд.-сх. прикордоння Литовського великого князівства, й народна, яку представляли запорізькі козаки. Не меншою для запоріжців була загроза й з Пд., від крим. татар, які безперервно спустошували «уходи» й захоплювали в полон козаків. Постійні напади ворогів змусили козаків будувати укріплення для оборони. Спочатку козаки засновували окремі городки, або січі, в різних місцях, у т. ч., напевне, й на о. Велика Хортиця. Пізніше, в зв'язку з посиленням наступу панів і крим. татар на Запоріжжя, козаки для згуртування своїх сил об'єдналися в одну Січ. Першу писемну згадку про Січ залишив польс. хроніст М. Бельський (див. *Бельські*). За його розповідю, козаки за Дніпровими порогами влітку займалися промислами (рибальством, мисливством і бджільництвом), а взимку розходилися по найближчих містах (Київ, Черкаси та ін.), залишаючи в безпечному місці на острові в *Ковші* кількості озброєних вогнепальною зброєю і гарматами козаків. Оповідання М. Бельського про запоріжців дає змогу зробити висновок, що об'єднання окремих січей у З. С. відбулося, ймовірно,

Запорізька (Чортomlaцька) Січ. Діорама художника В. Р. Казанського.

десь у 4-му десятилітті 16 ст. М. Бельський подає відомості й про розміщення козац. Коша на о. *Томаківка* (поблизу сучас. м. Марганця Дніпроп. обл.), затопленому тепер водами Каховського водосховища. Острів Томаківка (названий пізніше Бупьким, а також Дніпровським і Городищем), який панував над навколишньою місцевістю й був чудовим природним укріпленням, можна вважати місцем, де було засновано З. С. як організацію всього козацтва за порогами. Утворення З. С. було видатною подією. К. Маркс писав, що коли «заснувалося славне Запоріжжя..., дух козацтва розлився по всій Україні...» (Маркс К. Стенька Разин. «Молодая гвардия», 1926, № 1, с. 107). Січ стала для укр. народу могутньою підпорою в боротьбі проти феод.-кріпосницького й нац. гніту та проти тур.-тат. агресії. Разом з тим феодалі намагалися укріпитися за порогами. Ще 1533 черкаський староста *Є. Дашикевич* подав Пьотрківському сеймові проект побудови фортеці на Дніпрових островах. Вона мала бути форпостом у боротьбі проти турків і татар і проти козацтва, щоб забезпечити панську колонізацію Запоріжжя. Оскільки для здійснення цього проекту в лит. уряді не було коштів, організацію боротьби за оволодіння прикордонням узяли на себе магнати, передусім черкаські і канівські старости. В цьому аспекті треба розглядати й діяльність черкаського і канівського старости князя *Д. І. Вишневецького*, що здобула відгук в істор. л-рі. Чимало представників дворян. й бурж. історіографії вважали, всупереч фактам, *Д. І. Вишневецького* організатором запорізького козацтва, а замок, що він збудував бл. 1554—55 на о. Мала Хортиця — З. С. На Січі не було ні феод. власності на землю, ні кріпацтва. На Запоріжжі панував не феодал, примус, а принцип найму. Північну верству З. С. становили не феодалі, як привілейований стан, а власники рибних промислів, багаті скотарі й торговці, а пізніше, в міру розвитку землеробства й ін. галузей г-ва, — володільці великих знімників, водяних млинів, чумацьких валок тощо. Цим багатіям протистояла сірома (*голта*) — маса бідняків, позбавлених засобів виробництва і власного житла. Між цими двома протилежними класовими групами стояв прошарок дрібних власників. Із середовища багатого козацтва виходила правляча верхівка — старшина, яка зосередила в своїх руках адм. владу й суд, керувала військом і розпоряджалася фінансами. Вона представляла З. С. у

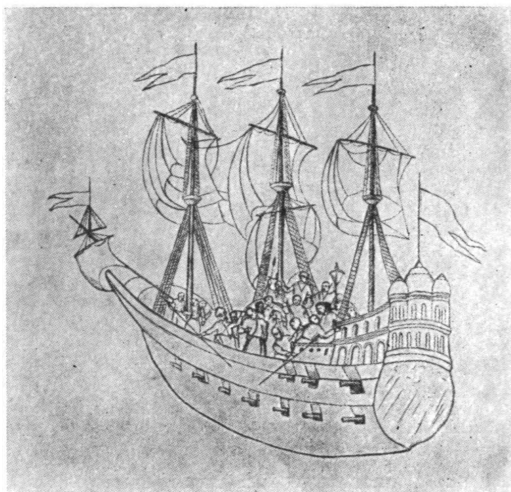
зносинах із зовн. світом. Уско старшину обирали на військ. *козацькій раді*, причому у виборах мало право брати участь усе козацтво. Однак, незважаючи на це, козац. заможна верхівка в більшості випадків добивалася вигідних для себе ухвал козац. ради. Відзначаючи специфічні риси політ. організації запорізького козацтва, К. Маркс називав Січ «козацькою республікою» (Архів К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 8, с. 154).

Сформувалися в умовах жорстокої боротьби проти лит., польс. і укр. феодалів, з одного боку, і тур.-тат. агресорів — з другого, З. С. героїчно відстоювала свою незалежність. Лит. уряд, а пізніше уряд шляхет. Польщі, будучи неспроможними ліквідувати Січ, демонстративно відмовлялися юридично визнати її існування. Щоб перешкодити втечам селян на Січ і повністю ізолювати Запоріжжя від України, польс.-шляхет. уряд збудував на Дніпрі фортецю *Кодак*. Проте спроби шляхет. Польщі знищити Січ успіху не мали. Коли слава про подвиги запоріжців у боротьбі проти шляхет. Польщі, Криму й Туреччини поширилася в Зх. Європі, допомога з боку Січі почали шукати уряди багатьох зх.-європейських д-в. У 1594 за дорученням австр. імператора Рудольфа II на Січ прибув посол *Є. Лясота*, щоб укласти союз проти Туреччини. Не раз у дипломатичні відносини з Січчю вступав і рос. уряд. Частинами були, особливо після 1654, дипломатичні стосунки з Січчю крим., тур. та ін. урядів. Безперервні війни з татарами й турками, політика ізоляції Запоріжжя від центр. районів України, яку провадив польс.-шляхет. уряд, стояли на перешкоді нар. колонізації цього багатого на природні ресурси краю. Протягом 16—17 ст. на Запоріжжі жило кілька десятків тисяч, а інколи тільки кілька тисяч козаків. Гол. їхнім заняттям були промисли й скотарство. Запорізьке козацтво відіграло владтну роль у всіх найважливіших виступах нар. мас України проти феод.-кріпосницького гноблення й національного гніту — в повстаннях під проводом *К. Косинського* (1591—93), *С. Наливайка* (1594—96), *Палюка* і *К. Скидана* (1637), *Я. Остринина* і *Д. Гуни* (1638). Повстанням у січні 1648 запорізькі козаки поклали початок *визвольній війні українського народу 1648—54* під керівництвом *Б. Хмельницького*. Саме на Запоріжжі згуртувалися сили, які очолили загальнонар. рух проти панування шляхет. Польщі на Україні, що завдав нищівних ударів польс.-шляхет. військам в *Жовтоводській битві 1648*, *Корсунській битві 1648*, *Пилявецькій бит-*

ві 1648, *Зборівській битві 1649 та Батозькій битві 1652*. Великої слави здобули запорожці своєю боротьбою проти тур.-таг. загарбників. Їхні походи на узбережжя Криму, Малої Азії та Фракії часто відбувалися спільно з *реєстровими козаками й донськими козаками*. Не раз козаки загрожували й Стамбулові, несподівано з'являлися на його околицях й руйнували укріплення (1615, 1621, 1624, 1630). Гол. метою цих походів було не тільки ослабити військ. сили агресора. Козаки руйнували маєтки тат. і тур. феодалів і визволяли невільників. Недарма укр. народ так тепло оспівав козац. походи в своїх істор. піснях і думах. Визвольним характером козац. походів пояснюється й те, що пригноблене місцеве населення підтримувало козаків, коли вони з'являлися на ворожій території.

Поворотним етапом в історії З. С. стало *возз'єднання України з Росією 1654*. За З. С. було визнано ті самі права, якими користувалися й ін. козац. війська в Рос. д-ві, передусім право на самоврядування та на прийняття (хоч і не офіційно) збіглих селян. Згодом царський уряд почав посылати Запорізькому військовій жалування грошми, хлібом, порохом тощо. Одночасно з цим на Запоріжжі почали з'являтися й царські війська, а згодом там почали будувати й урядові фортеці. Під владою Рос. д-ви зміцніли позиції З. С. у боротьбі проти агресії тат., тур. і польс. феодалів, а це сприяло, зокрема, нар. колонізації запорізьких володінь. Розширилися межі запорізької тер. (на Пн. до лівих приток Дніпра — річок Самари й Орелі), зросло населення, розвивалися промисли й торгівля, зміцніли економіч. й політ. зв'язки з Рос. д-вою. Разом з тим царський уряд використовував свої війська й фортеці на Запоріжжі не тільки для оборони краю, а й для встановлення контролю над Січчю в інтересах кріпосницької д-ви. З. С. поступово втрачала незалежність, зберігаючи, однак, автономію. В 2-й пол. 17 ст. шляхет. Польща, захопивши Правобережну Україну, почала нищити козацтво й реставрувати кріпосницькі порядки, а Крим і Туреччина розгорнули наступ на Україну. В той тяжкий для укр. народу час запорізьке козацтво мужньо боролось проти польс., крим. і тур. агресорів. Особливого значення набули походи запорожців проти Польщі й Криму під проводом уславленого кошового отамана *І. Сірка* в 60—70-х рр. 17 ст. Запорізьке козацтво підтримувало й антифеод. виступи нар. мас Росії. Під час повстання на Дону під проводом *К. Булавина* (1707—08) запорізька сірома прийшла на допомогу донській голоті й мужньо билася з царськими карателями. Після поразки чимало повстанців знайшло притулок і захист на Запоріжжі.

На поч. 18 ст. посилився наступ кріпосників на нар. маси в усій Росії. Одночасно зріс нац. гніт і на Україні. Уряд царя Петра I розглядав З. С. як один з осередків визвольної боротьби. Після переходу на бік шведів гетьмана *І. Мазепи* та частини запорізької старшини й невеликої кількості обманутих ними козаків, царський уряд звинуватив усе запорізьке козацтво в зраді. За наказом царського уряду 14 (25). V 1709 З. С. було зруйновано [т. з. Стару Січ, яка мистилася на о. *Базавлук* (Чортомлик)]. Частина козаків перейшла на півдн. Крим. ханству територію й поблизу тепер. Херсона заснувала т. з. *Олексівську Січ*. Тут запорожці потрапили в дуже скрутне становище. Відрив від рідного краю тяжко позначився на економіч. побуті козацтва. Воно втратило змогу збувати на Україні продукції свого г-ва й купувати там усе потрібне. Припинився й приплив утікачів з України. Крім того, хан, побоюючись запорожців, заборонив їм споруджувати укріплення

Козацький човен (з малюнка на запорізькому прапорі. 18 ст.).

й користуватися гарматами. Бажання козаків вернутися на батьківщину здійснилося тільки 1734. Почавши підготовку до війни з Кримом і Туреччиною, царський уряд дозволив запорожцям вернутися на Запоріжжя. В березні 1734 запорожці заснували на р. Підпільній (рукаві Дніпра), поблизу кол. Старої Січі, т. з. *Нову Січ*.

Останній період (1734—75) в історії З. С. позначався, з одного боку, помітним економіч. піднесенням Запоріжжя, з другого — поступовим занепадом автономії З. С. й тих порядків, які були властиві їй у ранній період. Посилення феодал.-кріпосницького й національного гніту в центр. районах України й відносний спокій на крим.-рос. кордонах сприяли нар. колонізації Запоріжжя. В 70-х рр. 18 ст. населення Запоріжжя становило, ймовірно, 100 тис. чол. У зв'язку з цим ускладнилося й управління краєм. Саме тоді склався адм.-тер. поділ Запоріжжя на 8 *паланок* (округів): Орельську, Протовчанську, Самарську, Коцацьку, Інгульську, Кальміуську, Бугогардівську й Прогнойську. Відбулися зміни й в економіці З. С., що полягали, насамперед, у розширенні землеробства, якого раніше майже не було, в подальшому розвитку скотарства, а в слободах. У с. г. значне місце зайняли зимівники старшини й заможних козаків, де успішно розвивалось скотарство, конярство, вівчарство й землеробство. С.-г. продукцію власники зимівників вивозили на продаж переважно на Лівобережжя й Правобережну Україну, у Велико-росію, Крим, Польщу й т. д. Запорізьких коней, наприклад, постачала пруської кавалерії. Робочу силу великих зимівників становили наймити. Осн. маса населення зосереджувалась, однак, не в зимівниках, а в слободах. Жителі слобід поділялися на дві громади — козацьку й посполиту (див. *Посполиті*). Кожна з них обирала отамана, який представляв її перед паланкою й Кошем і відповідав за виконання повинностей. Земля вважалась власністю всього війська, і Кіш відводив її володільцям зимівників і слобідським громадам. Населення слобід виконувало різні повинності. Гол. повинністю козака була військ. служба на власний кошт. Крім того, на козаків поширювалася повинність «постою» війська і де-

Печатка Запорізької Січі. 18 ст.

які грошові податки. Посполитих звільняли від військ. служби, але натомість вони відбували багатоін. повинностей на користь війська й сплачували грошові податки. На відміну від Лівобережної й Слобідської України, козаки й посполити на Запоріжжі не були замкнутими станами. Посполиті могли вступати до козацтва, а зuboжілі козаки — переходили в розряд посполитих. Такі переходи, однак, регулював Кіш. Заінтересований у збільшенні війська, він в окремі періоди затримував перехід козаків у посполиті. Серед посполитих, як і серед козаків, не було майнової рівності. Певний прошарок їх становили заможні господарі, які мали наймитів. Але маса посполитих складалася, за тодішньою офіційною термінологією, з «піших», «крайньоніщетних» і *підсусідків*, більшість з яких наймитувала в заможних козаків і посполитих. Так, в останнє десятиріччя існування Січі в слободах Орельської паланки «піші» і «крайньоніщетні» посполиті становили бл. 43%, «піші» у Проговчанській паланці — 31%, у Самарській і Кодацькій — 45% усіх посполитих. Найману працю широко застосовували й на промислах — рибних, соляних, у чумацтві тощо. На Запоріжжі формувалася, т. ч., прошарок заможних сільс. господарів і власників різних промислів, з одного боку, якому протистояла маса наймитів — з другого. Разом з тим серед певної частини старшини існували тенденції запровадити в своєму господарстві примусову працю у формі феод. повинності козаків і посполитих. Однак такі тенденції не мали умов для поширення. Зростання класових суперечностей на Запоріжжі зумовило розвиток *гайдамацького руху*. Славною сторінкою в історії З. С. була участь запорізької сіроми під проводом М. *Залізняка* в *Коліївщині*. Під впливом Коліївщини в кінці 1768 на Січі вибухнуло повстання козак. голоти. Його придушило заможне козацтво з допомогою царської влади. Борючись проти класового протесту сіроми, заможне козацтво одночасно домагалася для себе різних пільг і привілеїв. Заможні козаки почали посилати на військ. службу замість себе наймитів. Разом з тим, щоб зменшити обсяг військ. повинностей для козаків-господарів і притягнути на службу бідне козацтво, було збільшено січову залугу, яку утримували коштом усього війська.

Внаслідок цього військ. служба стала для певної частини сіроми джерелом існування. Заможне козацтво всіляко обмежувало компетенцію військ. ради, прагнуло замінити її радою старшини і

«значного товариства». Зрештою, військ. рада, хоч і збереглася, але перетворилася на орган, який діяв під безпосереднім впливом кошової старшини й старшинської ради. За Новою Січю козацтво почало відокремлюватися від посполитих, перетворюватися на верству, гол. обов'язком якої було відбування військ. служби, а привілеєм (для більшості в основному тільки формальним) — участь у самоврядуванні, терлудисім у військ. раді. Одночасно старшина відокремлювалася в привілейовану верству. Проте цей процес формування феод. станів на Запоріжжі перебував у початковій стадії. Тиск феод.-кріпосницьких порядків, які панували в Рос. імперії, на З. С. виявився у спробах перетворити запорізьке козацтво на слухняне знаряддя царизму. Для нагляду за діями кошової старшини й разом з тим для придушення виступів козак. голоти біля Січі 1735 збудовано Новосіченський ретраншемент і поставлено армійську залугу. Було обмежено компетенцію запорізьких судових органів у ряді важливих кримінальних справ. На тер. Запоріжжя почали з'являтися армійські команди для розшукування й повернення збіглих селян. Вживали заходів для перевірки козак. компутів (списків) і впровадження паспортів. На кордонах Запоріжжя за наказом царського уряду збудували систему укріплених ліній і заснували військ. поселення *Нову Сербію* (1752) і *Слов'яно-Сербію* (1753). Нарешті, офіцери й поміщики почали вторгатися у межі Запоріжжя і захоплювати його землі. В плані політики посилення феод.-кріпосницького й нац. гніту, яка проводилася у Рос. імперії після придушення *селянської війни під керівництвом Омельяна Пушачова 1773—75*, З. С. розглядали як осередок збіглих від кріпацтва селян, які вогнище антифеод. рухів, а автономію З. С. Катерина II презирливо називала «політ. потворністю» [маніфест від З (14). VIII 1775]. Після ліквідації гетьманства 1764 З. С. лишалася єдиним укр. краєм, де ще зберігалася автономія. Придушення селянської війни в Росії та закінчення війни з Туреччиною царський уряд використав для останнього удару по З. С. До того ж за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* кордони Росії відсунулися до гирла Пд. Бугу, і З. С. втрачала значення форпосту в боротьбі проти тур.-таг. агресії. На поч. червня 1775 царське військо на чолі з генералом П. Текелем, що верталися з тур. фронту, обложили З. С. і 4—5(15—16). VI 1775 зайняли і потім зруйнували її. Запорізьке військо було оголошено розпущеним. Землі З. С. царський уряд почав роздавати поміщикам, а козаків покріпачувати. Це спричинилося до втечі частини запорожців на півднвалу Туреччині територію в гирлі Дунаю, де вони заснували *Задунізьку Січ*.

Історіографія. Історія З. С. зазнала фальсифікації з боку дворян і бурж. істориків. Козак.-старшинський літописець Г. *Грабянка*, а пізніше й укр. дворян. історики (П. *Симонівський*, анонімний автор «*Історії русів*») намагалися зобразити все козацтво як привілейовану верству, яка володіла землями й кріпаками з правом передавати їх у спадщину. Ототожнюючи козацтво з козак. старшиною, наділеною шляхет. правами, Г. *Грабянка*, а слідом за ним і автор «*Історії русів*» оголосили укр. магнатів організаторами козацтва. Першим таким «організатором» був, за свідченням «*Історії русів*», П. *Лянцкоронський*, зять князя Острозького і свояк польс. короля. За ним ішов Д. *І. Вишневецький*, який нібито виховував у народі працьовитість, любов до госп. діяльності, й за це народ дуже шанував його. «*Історія русів*» З. С. розглядала як прикордонну

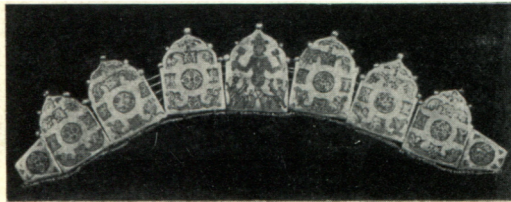
Запорозці пишуть листа турецькому султанові. Картина художника І. Ю. Рєпіна. 1880—91.

До ст. Запорізька Січ.

До ст. Київська Русь.

1. Спаський собор у Чернігові. Близько 1036.
2. Фреска в південній башті Софійського собору в Києві з зображенням музикантів і скоморохів. 11 ст.
3. Шиферний рельєф із зображенням Нестора і Дмитра з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.
- 4—5. Золота діадема з перегородчастою емаллю і золотий колт, знайдені в селі Сахнівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.
6. Срібна пластинка від панцира з поховання дружинника біля Золотих воріт у Києві. 10 ст.
7. Фреска з зображенням сім'ї Ярослава Мудрого в Софійському соборі в Києві. 11 ст.
8. Мініатюра «Князь Святослав з родиною» з «Ізборника Святослава». 1073.

залогу проти татар, яку сформував польс.-лит. уряд з шляхти. В дворян історіографії 19 ст. думку про козацтво як шляхетський стан підхопив і по-своєму витлумачив А. О. Скальковський. За його словами, З. С. була військ.-чернечим орденном, де всі були рівноправні й спільно володіли майном, а гол. завданням З. С. було боротися проти турків і татар заради утвердження православ'я в Сх. Європі. Цій «священній» меті, за А. Скальковським, було підпорядковано всю організацію З. С., весь побут козацтва. На існування на Запоріжжі багатих і бідних, на класову боротьбу А. Скальковський дивився як на явище нехарактерне, випадкове, як на результат зовн. впливів. Пізніша укр. бурж. історіографія знашла великого впливу поглядів старшинсько-козац. літописців і дворян. авторів. М. С. Грушевський, наприклад, вважав Д. І. Вишневецького засновником З. С., а саму З. С. назвав «українською плебейською республікою», де не було «правлячих і імуших». Аналогічний поглядів, по суті, додержується американські бурж. історики К. Меннінг. Дж. Армстронг і прислужники американського імперіалізму з укр. бурж.-націоналістич. еміграції, заперечуючи наявність гострих соціальних суперечностей і клас. боротьби на Запоріжжі. Значний вклад у вивчення історії З. С. вніс Д. І. Яворницький. Але справді наук. дослідження історії З. С. почалося в радянську добу, з утвердженням марксистсько-ленінської методології в історичній науці. Радянські історики не тільки переглянули дворян. і бурж. історіографію З. С., піддали її принциповій критиці, а й розв'язали ряд важливих проблем, пов'язаних з походженням запорізького козацтва й особливостями його соціально-економіч. і політич. організації та роллю З. С. в боротьбі укр. народу проти феодал.-кріпосницького й нап. гніту, за воз'єднання України з Росією. Карта на вкладці с. 360—361. *Лит.*: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Голубуцький В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Голубуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Эварнчик Д. И. История запорожских казаков, т. 1—3. СПб, 1895—1900; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 1—3. Одесса, 1885—86. В. О. Голубуцький (Київ).

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІЙСЬКО, В і й с ь к о З а п о р і з ь к е — 1) З. в. в. низове (Військо Запорізьке низове) — назва збройних сил *Запорізької Січі* в 16—18 ст. 2) Назва козац. збройних сил Лівобережної України в 2-й пол. 17—18 ст. (див. *Козацьке військо* на Україні).

ЗАПОРІЗЬКИЙ АВТОМОБІЛЬНИЙ ЗАВОД «КОМУНАР» — велике підприємство автомобільної промисловості УРСР. Створений 1958 на базі з-ду с.-г. машинобудування «Комунар», що 1922 об'єднав чотири невеликі підприємства по виробн. с.-г. машин, засновані в 2-й пол. 19 ст. Робітники цих підприємств брали активну участь у страйках, збройному повстанні проти самодержавства 1905, вели героїчну боротьбу на фронтах громадян. війни за владу Рад. 15. VI 1959 було випущено перший рад. мікролітражний автомобіль «Запорожець» ЗАЗ-965, з 2-й пол. 1960 розпочато серійне виробн. Іх. З 1962 організовано випуск модернізованого автомобіля ЗАЗ-965А. З 1966 з-д виробляє досконаліший автомобіль марки ЗАЗ-966В. На з-ді широко впроваджуються нова техніка і прогресивні технолог. процеси. Серед новаторів і передовиків виробн. — Герой Соціалістич. Праці токар пресового цеху Т. Т. Милушнін. У 1963 з-д нагороджено орденном Трудового Червоного Прапора.

Лит.: «Комунару» — 100 лет. Запорожье, 1963.

ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1920 як істор. музей. У 1927 на базі його створено музей революції, одним з директорів якого був Й. Т. Ленник. Під час Великої Вітчизн. війни всі експонатні музею загинули. В 1944 було створено краєзнавчий музей. Фонди З. к. м. налічують 48 тис. експонатів. Має відділи: природи, дореволюц. історії краю, історії рад. часу. У відділі дореволюц. історії краю експонуються археол. колекції з *Вільнянського мозилника*, матеріали з історії *запорізьких козаків* тощо. У відділі рад. часу розповідається про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, громадянську війну 1918—20, показано будівництво Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, події Великої Вітчизн. війни на тер. Запорі. обл. та економіч. і культ. розвиток краю в післявоєнний час, участь трудящих області в комуністич. будівництві.

А. Д. Мільська (Запоріжжя).

ЗАПОРІЗЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1925. Спочатку — Запорізьке окружне архівне управління, з 1930 — Запорізьке місцеве архівне управління, з 1932 — держ. істор. архів, з 1939 — обл. держ. архів (того ж року створено його філіал у Мелітополі), з 1941 — Держ. архів Запоріж. обл., з 1958 — З. о. д. а. В архіві і його філіалі зберігаються документ. матеріали з історії краю починаючи з кін. 18 ст. Документи дореволюц. періоду показують стан г-ва, культури кол. Олександрівського пов., а також події революції 1905—07. Документи рад. часу висвітлюють події Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни, боротьбу трудящих під керівництвом Комуністич. партії за встановлення і зміцнення Рад. влади, розвиток нар. г-ва, культури, за побудову соціалізму і комунізму. Архів видає збірники документів «За владу Рад» (Запоріжжя, 1957), «Під прапором Великого Жовтня» (Мелітополь, 1957) та ін.

Лит.: Запорізький обласний державний архів та його філіал у м. Мелітополі. Путівник. К., 1968.

Г. П. Лисенко (Запоріжжя).

ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ — козаки *Запорізької Січі* та *реєстрові козаки* (з серед. 17 ст.—*городові козаки*) на Україні в 1-й пол. 16—18 ст. Козаки Запорізької Січі, або Запорізького війська низового, і козаки реєстрового війська були різними за походженням суспільними верствами. Запорізьке козацтво з'явилося на істор. арені бл. серед. 16 ст. як вияв стихійної боротьби нар. мас України проти феодал.-кріпосницького гноблення та нап. гніту. Реєстрове військо, навпаки, було сформовано в 70-х рр. 16 ст. польс.-шляхет. урядом для боротьби з нар.-визвольним рухом на Україні і оборони пд.-сх. кордонів Польщі від тур.-тат. агресії. Воно повинно було ставити за *Дніпровими порогами* залогу. Реєстрове військо дістало від польс.-шляхет. уряду козац. привілеї та офіційну назву Запорізького війська. Всіх ін. козаків, не включених у реєстр, було позбавлено козац. привілеїв і навіть права називатися козаками. Хоч польс.-шляхет. уряд і намагався перетворити реєстрове військо на зряддя своєї політики, рядове реєстрове козацтво брало разом з низовцями активну участь у боротьбі нар. мас України проти кріпосництва і чужоземного поневолення. Обставини, за яких створювалися ці обидва козац. війська, і особливості їхньої дальшої історії зумовили певні відмінності в їхньому соціальному складі, правовому становищі, суспільно-політ. устрої, системі адм.-військ. управління, господарському і родинному побуті.

Хоч обидва війська мали суто класову структуру, однак на Запоріжжі не було кріпацтва та феодал.

1. Запорізький низовий козак (з книги Д. І. Яворницького «Історія запорізьких козаків», т. 1. СПб, 1895).
2. Реєстровий козак з козачкою (з книги В. Г. Ляскоряського «Гійом-Левассер де Боплан...». К., 1901).
3 і 4. Вибірний козак і козак-підпомічник (малюнки художника Т. Калинського. 18 ст.).

станів, не сформувалася в станову групу й запорізька старшина. Навіть у пізніший період, за часів *Нової Січі* (1734—75), *посполити* користувалися правом вільного вступу до козац. війська, а козакам дозволялося переходити в посполити. Реєстрове військо, навпаки, з початку свого заснування було окремим станом у шляхет. Польщі і користувалося спец. привілеями, що визначали його «права і вільності». Разом з тим в правовому відношенні воно не було однорідним. Незначна частина заможних реєстровців, переважно старшина, належала до шляхетства, володіла зем. маєтностями й кріпаками. Осн. маса реєстрових козаків, що в більшості походила з селян, користувалася лише особистою свободою, правом зем. власності і обмеженим самоврядуванням. Усі виступи реєстровців за розширення їхніх прав польсь.-шляхет. уряд розглядав як бунти і жорстоко придушував.

На відміну від реєстрового козацтва, що перебувало під владою шляхет. Польщі, Запорізька Січ була «козацькою республікою», за визначенням К. Маркса, і довгий час користувалася певним суверенітетом. Козаки Запоріж. війська низового займали суцільну територію т. з. Вольностей (володінь Запорізької Січі). Реєстрове козацтво, поділене за *ординацією 1638* на Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський полки, до нар.-визвольної війни 1648—54 жило в різних місцевостях Лівобережної і Правобережної України, не займало суцільної території. Кожного козака Запорізької Січі, незалежно від місця проживання, було приписано до певного *куреня* як військ.-адм. одиниці. Реєстрового козака приписували до нижчої адм.-тер. одиниці козац. громади, яка входила до складу *сотень і полків*, що одночасно були адм.-тер. і військ. одиницями. Отже, військ. частини в низовців формувалися за куріньним принципом, у реєстровців — за територіальним. Серйозні відміни мала організація військ.-адм. управління. На Запоріжжі старшину обирали на військ. радах (див. *Козацька рада*). Пізніше, в Новій Січі, в зв'язку з поглибленням класової диференціації козацтва, принцип виборності підупав. Військ. рада збиралася лише для формального затвердження на старшинські посади кандидатур, що їх висувала заможна верхівка. Однак, незважаючи на обмеження своїх функцій, військ. ради діяли до кін-

ця існування Нової Січі. В реєстровому війську виборність старшини мала дуже обмежений характер. Вже в кін. 16 — на поч. 17 ст. реєстрова старшина (за винятком періодів сел.-козац. повстань) призначалася нерідко польсь.-шляхет. урядом або обиралася під його контролем.

Гол. заняттям запорізьких низових козаків, принаймні до часів Нової Січі, були промисли, передусім рибальство. Реєстрові козаки переважно займалися хліборобством. До заснування Нової Січі низові козаки в зв'язку з постійними нападами татар і турків, з одного боку, і характером економіч. життя, з другого, були безсімейними. Якщо окремі козаки мали родини, то останні перебували за межами володінь Запорізької Січі. За часів Нової Січі сімейне козацтво, число якого значно зросло, жило разом з родинами в запорізьких слободах. Проте і в цей час було багато нежонатого козацтва. Сірома не мала родин за браком засобів для існування, старшина — за давньою традицією. В реєстрового козацтва панував звичайний родинний побут.

Поворотним етапом у становищі низових і реєстрових З. к. була *визвольна війна українського народу 1648—54 і возз'єднання України з Росією 1654*. Після возз'єднання царський уряд визнав за З. к. права, якими користувалися всі ін. козац. війська Рос. д-ви. Під владою Росії змінилися позиції низових З. к. в боротьбі проти агресії тур., тат. і польсь. феодалів, розгорнулася нар. колонізація Запорізьких Вольностей. Але разом з тим на Запоріжжі з'явилися царські війська, почалося будівництво урядових фортець. Особливо помітними успіхи економіч. розвитку Запоріжжя стали за часів Нової Січі. В цей період розвивалися тваринництво, землеробство, посилювалися економіч. зв'язки Запоріжжя з центр. ринками України й Росії, поширювалося зимівничанське (хутірське) господарство, засноване на застосуванні найманої праці, зростала майнова нерівність серед козацтва, а разом з цим набув великої сили *гайдамацький рух*. Зруйнувавши 1775 Січ як осередок протесту проти кріпосництва і нац. гніту, царський уряд ліквідував Запорізьке низове військо. Одну частину козаків було покріпачено, другу переведено на становище сільс. і міських «обивателів», решта втекла за межі Рос. д-ви і заснувала на підвладній Туреччині території т. з. *Задунайську Січ*. Кошового отамана, суддю,

писаря було ув'язнено. Деяку частину ін. старшини нагороджено офіцерськими чинами і землями, тобто обернено на поміщиків. Важливі зміни відбулися в кол. Запорізькому реєстровому війську. Внаслідок розвитку феод.-кріпосницьких відносин і гнобительської політики царського уряду, реєстрову старшину перетворено на поміщиків, а значну масу козаків — на феодално залежних селян. Остаточна ліквідація автономії Лівобережної України на поч. 80-х рр. 18 ст. була одночасно і кінцем існування кол. реєстрового козацтва як привілейованого стану. Козац. старшину зрівняли в правах з рос. дворянством, рядових козаків кол. Запорізького реєстрового війська було позбавлено козац. привілеїв і включено до розряду вільного, але податного стану, близького за своїм юрид. становищем до *державних селян*.

Лит.: Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 1—3. Одесса, 1885—86; Эварницкий Д. И. История запорожских козаков, т. 1—3. СПб., 1895—1900; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Голобуцкий В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961.

В. О. Голобуцький (Київ).

ЗАПОРОЖЕЦЬ Петро Кузьмич (парт. псевд.— Гудуцл, Василь Федорович; 4.I 1873 — 4.III 1905) — один з перших рос. революц. марксистів, соратник В. І. Леніна по *петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Н. в Білій Церкві в сім'ї селянина, одного з керівників сел. виступів у Чигиринському пов., засланою на каторгу до Сибіру. Навчаючись в Томському, пізніше в Київ. реальних уч-щах, брав участь у таємних політ. учнівських гуртках. У 1891 вступив до Петерб. технолог. ін-ту, де був членом марксистського гуртка т. з. «стариків», який пізніше став ядром петерб. «Союзу боротьби». Улітку 1895 за дорученням Центр. групи, очолюваної В. І. Леніним, З. виїжджав до Києва, Катеринослава, Сімферополя, Білої Церкви для встановлення зв'язку з місцевими групами та розповсюдження нелегальної лі-ри, зокрема праці В. І. Леніна «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?». Був активним учасником створення петерб. «Союзу боротьби», входив до його керівництва. 21.XII 1895 З. заарештовано в числі гол. діячів цього «Союзу». В лютому 1897 засуджено на 5 років заслання до Сх. Сибіру. Суворий тюремний режим довів З. до нервового захворювання. В кін. 1897 З. вміщено до Кирилівської лікарні у Києві, звідки переведено у Вінн. лікарню (1898). Там він захворів на сухоту й помер. Портрет, с. 196.

Лит.: Петр Запорожец. Документы и материалы. Винница, 1962; Панібудьласка В. Ф. Марксист-ленінець. «Український історичний журнал», 1962, № 6; Запорожець М. К. Один з перших (Про П. К. Запорожця). К., 1963; Наумов Н. В. Бесстрашный революционер. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 3.

«ЗАПОРОЖСКАЯ СТАРИНА» — фольклорно істор. збірка, що її підготував і видав І. І. Срезневський у двох ч. (ч. 1, в. 1—3, X., 1833—34; ч. 2, в. 1—3, X., 1834—38). Маючи на меті відтворити історію *запорізьких козаків* й укр. народу взагалі, І. І. Срезневський подав у збірці уривки з козац. літописів, повісті, перекази, істор. пісні і думи 16—18 ст., власні статті. В передмові до першого вип. він висловив своє ставлення до нар. творчості як істор. джерела, як засобу пізнання істор. минулого. «З. с.» позитивно оцінювали В. Г. Бєлінський, М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко та ін.

І. Л. Бутч (Київ).

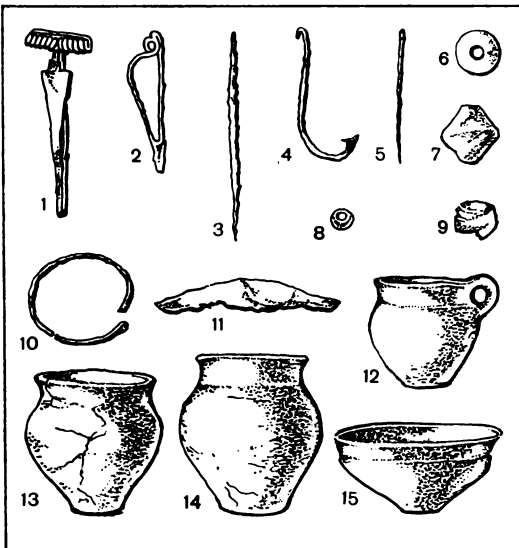
ЗАПОРІЗЬКА СІЧ — див. *Запорізька Січ*.

ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ — див. *Запорізькі козаки*.

ЗАРУБ — давньорос. місто-фортеця (11—13 ст.). Залишками його є городище поблизу с. Зарубинців Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. на правому березі Дніпра напроти гирла р. Трубежу. Вірогідно, що З. було засновано для захисту переправи через Дніпро, т. з. Зарубського броду. Не раз З. згадується в літописах (1096, 1146, 1151, 1156, 1223) у зв'язку з боротьбою давньорос. князів проти половців. Біля городища є сліди великого поселення часів Київської Русі. Археол. розкопками, що провадилися 1948—49 поблизу городища в урочищі Церковище, досліджено залишки двох кам'яних церков Зарубського монастиря, що були тут в 11—12 ст.

Лит.: Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб. «Советская археология», 1950, в. 13; Розкопки в Зарубському монастирі. «Наше минуле», 1918, № 2.

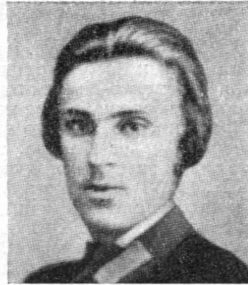
ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА, зарубинецько-корчуватська культура — археол. культура старод. племен, які жили по серед. (від Тетерева до Тясмину) і по верх. Дніпру (від Березини до Сожу), по серед. Прип'яті (від Стиру до Уборти) та Десні у 2 ст. до н. е.—1—2 ст. н. е. Пам'ятки З. к. вперше дослідив В. В. Хвойко 1899 (могильник біля с. Зарубинців, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.). Відомо понад 300 поселень і могильників, з яких понад 100 — на території УРСР. Носії З. к. жили в невеликих (до 0,5 га) здебільшого укріплених поселеннях на важкодоступних мисах високих берегів річок. Наземні або напівземлянкові житла (площею 12—25 м²) з кам'яними або глинобитними печами чи відкритими вогнищами мали стіни з плоту, обмазаного глиною, або з колод (на Прип'яті). Поселення З. к. склалися з 20—30 жител. Поряд з житлами споруджували неглибокі ямляхки. При розкопках могильників без насипів, т. з. «полів поховань», виявлено переважно тру-

Речі з пам'яток зарубинецької культури, досліджених на території Середнього Придніпров'я: 1, 2, 9, 10 — бронзові фібули, прикраса, браслет; 3—5, 11 — залізні проколка, рибальський гачок, голка, ніж; 6, 7, 12—15 — глиняні грузило, прясельце, горщики, миска; 8 — скляна намистина.

П. К. Запорожець.

Е. Й. Заславський.

В. П. Затонський.

загону брав участь у сел. війні під проводом І. І. Болотникова. Влітку 1607 приєднався до Лжедмитрія II. Через деякий час переметнувся до польс. короля Сигізмунда III, який намагався захопити рос. престол. У 1610 З. знову приєднався до Лжедмитрія II. У січні 1611 перейшов на бік нар. ополчення, яке вело боротьбу проти польс. і швед. інтервентів. Намагаючись захопити держ. владу в Росії, З. 1612 оголосив себе регентом

попалення в урнах або неглибоких ямах, де знайдено посуд, бронзові прикраси, скляні намистини, знаряддя праці, зброю тощо. Основою економіки племен З. к., які жили ще в умовах патріархально-родового ладу, були скотарство (розводили овець, свиней, велику рогату худобу) та землеробство. Певну роль відігравали рибальство, мисливство, збиральництво. Були розвинуті ремесла, про що свідчать знайдені при розкопках залізні сокири, серпи, ножі, остені, бронзові застібки, шпильки, браслети, ліпний посуд, зокрема старанно виготовлені блискучі чорні миски, горщики, глечі, кухлі, міцний кухонний посуд, зроблений на простому (легкому) гончарському крузі. Численні привізні речі (античні амфори, намистини, бронзові прикраси) свідчать про наявність обмінної торгівлі з античними містами Пн. Причорномор'я. Вважають, що носіями З. к. були предки давніх слов'ян. На тер. Україн досліджено ряд пам'яток З. к. (Корчуватський могильник, поселення на Пилитенковій горі, Сахнівські поселення та ін.).

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Памятники зарубинецької культури. М.—Л., 1959; Кухаренко Ю. В. Зарубинецька культура. М., 1964; Третьяков П. Н. Финноугры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966. Е. В. Максимов (Київ).

ЗАРУДЯНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1914 — виступи селян у с. Зарудді (тепер Іванківського р-ну Київ. обл.), які відбулися в липні й вересні 1914. З. с. з. було зумовлено гострим малоземеллям та утисками з боку поміщиків Браницьких і місцевих органів влади. В них взяла участь понад сто запасних солдатів, призваних до армії в зв'язку з початком 1-ї світової війни. Під час виступу розгромлено економію Браницьких. У вересні 1914 тут стався новий виступ запасних солдатів. У село викликано війська, 11 активних учасників виступів віддано до суду.

ЗАРУЛЬСЬКИЙ Станіслав (рр. н. і см. невід.) — рос. дворянський історик 18 ст. Походив з польс. шляхти. Служив капітаном у рос. армії. З. — автор «Опису про Малу Росію та Україну», виданого 1847 О. М. Бодянським. Твір З. є коротким викладом історії України з давніх часів до 1775 включно, складеним на основі польс. і рос. джерел. Монархіст за поглядами, З. ідеалізував гнобительську політику рос. царизму на Україні, вороже ставився до нар.-визвольних рухів, до Запорізької Січі.

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ЗАРУЦЬКИЙ Іван Мартинович (р. н. невід. — п. 1614) — політ. авантюрист. Н. в м. Тернополі в міщанській сім'ї. За молодих років потрапив у тур. полон, звідти втік на Дон. На чолі козак.

царського престолу і виступив проти нар. ополчення, але після боїв змушений був з своїми загонами відступити до Астрахані. Виданий уральськими козаками царському урядові, З. був страчений у Москві.

Лит.: Бернадский В. Н. Конец Заруцкого. «Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та», 1939, т. 19.

«ЗАРЯ» — марксистський наук.-політ. журнал: видавала легально з квітня 1901 по серпень 1902 у Штутгарті редакція «Искры». Вийшло 4 номери (три книжки). Ідейним керівником і фактичним редактором «З.» був В. І. Ленін. «З.» виступала з критикою рос. і міжнар. ревізіонізму, на захист теоретич. основ марксизму. В «З.» було опубліковано статті В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, присвячені розробці теоретич. і тактич. основ революц. марксистської партії, проект програми РСДРП, що його підготувала редакція «Искры» і «Зари», та ін. матеріали.

ЗАСЛАВСЬКИЙ (Zasławski) Владислав Домінік (н. не пізніше 1617 — п. 5.IV 1656) — польс. магнат, князь. Походив із спольщеної укр. родини *Заславських*. Луцький староста, з 1636 — коронний коношій, сандомирський (з 1645) і краківський (з 1649) воєвода. Успадкувавши маєтки *Острозьких* (1620), став найбагатшим феодалом Волині. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 був з 9.VI 1648 головним з трьох командуючих військами Речі Посполитої. Після поразки польс. армії в *Пилівецькій битві 1648* сейм увільнив З. з цієї посади. Б. Хмельницький з сарказмом називав відомого своїм розбещеним життям З. «периною». Збереглося кілька листів Б. Хмельницького до З. Лит.: Документи Богдана Хмельницького. К., 1961. Я. Д. Ісаевич (Львів).

ЗАСЛАВСЬКИЙ Євген Йосипович [1.1 1845 (20.XII 1844с. ст. — 25.VI 1878)] — рос. і укр. революціонер, організатор і керівник «Південноросійського союзу робітників». Походив із збіднілої дворян. сім'ї. Вчився у Петровський землеробський і лісовий академії в Москві, Петерб. технологіч. ін-ті; брав участь у революц.-демократич. студентському русі. На поч. 70-х рр. працював помічником управителя маєтку ген. Колосовського в Полт. губ., де проводив пропаганду серед селян. У 1872 переїхав до Одеси, заснував легальну друкарню, касу взаємодопомоги для робітників і бібліотеку. Один з організаторів нелегальної школи для демократич. молоді, в якій читав лекції з політ. економії. В травні 1875 під керівництвом З. оформився «Південноросійський союз робітників». У статуті «Союзу» З. використав деякі положення «Тимчасового статуту Міжнар. т-ва робітників», написаного К. Марксом. З. розглядав пролетаріат як найактивнішого учасника революц. руху. Проте З. не був послідовним революціонером, не

зміг повністю подолати впливу народницької ідеології. В грудні 1875 в зв'язку з розгромам «Союзу» З. було заарештовано. В 1877 його засуджено до 10 років каторги. Помер від сухот у лікарні Петерб. тюремного замку.

Лит.: Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 2, М., 1950; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, К., 1967; И т е н б е р г Б. «Южнороссийский союз рабочих» — первая пролетарская организация в России. М., 1954. **ЗАСЛАВСЬКИЙ** Петро Савелійович (14.VII 1890 — 22.II 1967) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1905. Н. в Миколаєві в сім'ї службовця. Учасник революц. подій 1905 в Миколаєві. Не раз зазнавав репресій з боку царської влади. З 1915 вів парт. роботу в Одесі. В 1917 — один з організаторів Одеської Ради робітн. депутатів. У 1917 — на поч. 1918 — секретар Одес. к-ту РСДРП (б), редактор газ. «Голос пролетаря». З березня 1918 — секретар Петрогр. к-ту РСДРП (б). В 1919 — секретар Іваново-Вознесенського губком партії. З 1920 — на відповідальній парт., держ. і громад. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Н. М. Юрова (Москва).

ЗАСЛАВСЬКІ — укр. магнати, князівський рід. У 16—17 ст. володіли великими маєтками на Україні. Походили від князя Івана Васильовича Острозького, який у кін. 15 ст. став власником м. Заслава (тепер Ізяслав Хмельн. обл.). Звідси — їхнє прізвище. З. посідали керівні посади в Польщі. На поч. 17 ст. покатоличилися. Єжи З. (1592 — р. см. невід.) — володимирський староста. Брав участь у *Хотинській війні 1620—21*, у придушенні *Жмайла повстання 1625*. Разом з С. *Конецпольським* вів з реєстрового старшиною, очоленою М. *Дорошенком*, переговори, які завершилися укладенням *Куруківської угоди 1625*. І с и д о р Я н у ш З. (р. н. невід. — 1629) — кміт, воевода. Брав участь у придушенні сел.-козац. повстань на Україні. Його син — В. Д. *Заславський*. У кін. 17 ст. рід З. припинився. Їхні маєтності успадкували польсь. магнати *Любомирські*.

ЗАСТАВНА — місто Чернівецької обл. УРСР, центр Заставнівського району. Залізнична станція. 6,8 тис. ж. (1969). Перші згадки про З. зустрічаються в істор. документах під 1589. До 1774 З. — у складі Молд. князівства (яке на поч. 16 ст. потрапило під владу Туреччини), 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини). З 1905 З. — повітове місто. У зв'язку з революц. подіями в Росії 1905—07 в повіті відбулися страйки с.-г. робітників. В 1918 у З. виникла одна з перших на Буковині комуністич. груп. Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі З. створили революційну раду, яка 27.X 1918 скликала нар. віче повіту. Віче заклало до боротьби за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною, засудило загарбницькі наміри Румунії. У листопаді 1918 З. окупувала боярська Румунія. В роки окупації у місті діяла (з 1926) підпільна комуністич. орг-ція. 28.VI 1940 в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. Після возз'єднання З. — райцентр Чернів. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 6.VII 1941 загарбали рум.-фашист. окупанти. 27.III 1944 його визволили рад. війська. В З. — маслосирзавод, кукурудзокалібрувальний з-д, ф-ка побутових виробів, пахоінкубаторна станція. 2 загальноосв. і 1 муз. школи. Сільс. профес.-тех. училище. У З. народився укр. живописець М. І. *Гвасюк*.

О. П. Богомолов (Чернівці)

ЗАСУЛИЧ Віра Іванівна (8.VIII 1849 — 8.V. 1919) — діяч народницького, а потім с.-д. руху в

Росії, згодом один з лідерів меншовизму. Н. в с. Михайлівці на Смоленщині в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Політ. діяльність почала наприкінці 60-х рр. 19 ст. В 1869 її було заарештовано й засладо до Новг., потім Костром. губернії. Повернувшись із заслання, 1873 переїхала до Харкова. В 1875 ввійшла до складу народницького гуртка т. з. південних «бунтарів» (Київ), після розгрому якого (1877) переїхала до Петербурга. В 1878 З. вчинила замах на петерб. градоначальника Ф. Ф. Трепова, за наказом якого було покарано різкими політ. в'язня Боголюбова (Л. С. Ємельянова). Під тиском громад. думки суд присяжних виправдав З. В 1878 емігрувала до Швейцарії. В 1879 повернулася до Росії і примкнула до народницької орг-ції «Чорний переділ». На поч. 80-х рр. порвала з народництвом. Емігрувала за кордон. В 1883 брала участь у створенні групи «Визволення праці». Листувалася з К. Марксом і Ф. Енгельсом, переклала рос. мовою ряд їхніх творів, писала праці з історії робітн. руху та ін. В 1900—03 входила до складу редакції газ. «Искры» і «Зари». Учасниця конгресів 2-го Інтернаціоналу. Після II з'їзду РСДРП (1903) примкнула до меншовиків. У 1905 повернулася до Росії. В роки реакції підтримувала ліквідаторів; під час 1-ї світової війни стояла на позиціях соціал-шовіністів. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустріла вороже.

ЗАТОНСЬКИЙ Володимир Петрович (8.VIII 1888 — 29.VII 1938) — рад. парт. і держ. діяч, академік АН УРСР (з 1929). Член Комуністич. партії з 1917 (з 1905 — меншовик-партієць). Н. в с. Лисці (тепер Дунаєвського р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї волосного писаря. В 1912 закінчив фіз.-мат. факультет Київ. ун-ту. Під час навчання в ун-ті зазнавав переслідувань за революц. діяльність. У 1913—17 — викладач Київ. політех. ін-ту. Після Лютн. революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП (б), з листопада 1917 — голова к-ту. Один з керівників (член ревкому) *Київського жовтневого збройного повстання 1917*. З грудня 1917 — народний секретар у справах освіти в першому Рад. уряді України. В січні 1918 — повноважний представник Рад. України при Раднаркомі РРФСР. В березні і квітні 1918 — голова ЦВК Рад України, очолював делегацію України на Надзвичайному 4-му Всерос. з'їзді Рад, де від імені укр. народу оголосив декларацію зі схваленням ратифікації *Брестського миру 1918*. Один з фундаторів КП (б)У. На *Таганрозькій нараді більшовиків України* (квітень 1918) обраний членом Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У. Як член Бюро по керівництву повстанського боротьбою («дев'ятки») був одним з організаторів боротьби трудящих України проти австро-нім. окупантів (1918). З листопада 1918 — член Реввійськради групи військ Курського напрямку (з січня 1919 — Укр. фронту), член Тимчасового Робітничо-Сел. уряду України. В 1919 — нарком освіти УРСР, член Реввійськради 12-ї армії, комісар Пд. групи військ 12-ї армії, яка влітку 1919 здійснила 400-кілометровий перехід по денікінських і петлюрівських тилах, член Всеукрревкому (грудень 1919). В 1920 — член Реввійськради 13-ї, 14-ї армій, у липні — вересні 1920 — голова *Галицького революційного комітету*, згодом — член Реввійськради Пд.-Зх. фронту. В 1921—22 — голова Вукоопспілки, 1922 — 23 — нарком освіти УРСР, 1924—25 — нач. політуправління Укр. військ. округу, 1925—27 — секретар ЦК КП(б)У, 1927—33 — голова ЦК КП (б) У і нарком РСІ УРСР, з 1933 — нарком освіти УРСР. В 1928—34 — голова Комітету по хімізації при Раднаркомі УРСР, 1927—33 —

директор Ін-ту рад. будівництва при ВУЦВК, 1927—30 — гол. редактор громад.-політ. і літ.-художнього журн. «Червоний шлях». На XV і XVI з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б), на XVII з'їзді — кандидатом у члени ЦК ВКП(б). На I—III з'їздах, V—VIII конференціях, IX, XII, XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК, на X, XI з'їздах — членом ЦКК КП(б)У. В 1923—24 — кандидат у члени, 1925—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Член Президії ЦВК СРСР і ВУЦВК. Автор праць «Із спогадів про українську революцію» («Літопис революції», 1929, № 4—6; 1930, № 5), «Вир. З минулого» (X, 1929), «Соціалістичне будівництво і хімія» (M., 1933), «Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму» (K., 1934) та ін. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Портрет с. 196.

Лит.: Морозов В. Володимир Петрович Затонський. К., 1967.

ЗАФРОНТОВЕ БЮРО ЦК КП(б)У, 3 а ф р о н т б ю р о — орган, створений у липні 1919 за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У для керівництва підпільною діяльністю більшовицьких орг-цій і повстанською боротьбою трудящих України, загарбаню денікінцями. Очолював бюро секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, у його роботі брали участь В. П. Затонський, А. С. Бубнов, Ю. М. Кошобинський, Ф. Я. Кон, П. І. Буценко та ін. Зафронтбюро працювало спочатку в Києві, потім у Брянську, Москві, Серпухові, перебуваючи весь час на рад. території. Діяльність Зафронтбюро спрямовував ЦК РКП(б), який на своїх засіданнях не раз обговорював його роботу. З метою відновлення й налагодження діяльності підпільних парт. орг-цій Зафронтбюро відправляло на Україну парт., рад. і військ. працівників, а також кошти, зброю і агітаційну л-ру. За час існування З. б. на окуповану територію було відряджено бл. 1400 парт. та ін. працівників у щонайменше 108 пунктів України, надіслано 40 тис. примірників відозв, листівок і газет. Зафронтбюро забезпечувало підпільників необхідними документами, допомагало влаштуватися явочні квартири, створювати нелегальні друкарні тощо. Внаслідок активної діяльності Зафронтбюрої більшовиків-підпільників у містах і селах України велася широка агітаційна, роз'яснювальна і організаційна робота серед трудящих. Зафронтбюро і керовані ним підпільні парт. орг-ції проводили велику роботу по формуванню повстансько-партизан. загонів і розгортанню збройної боротьби в денікінському тилу. Було створено Реввійськраду і Гол. штаб повстанських рад. військ Лівобережної і пд.-сх. частини Правобережної України на чолі з Г. О. Колосом. В листопаді — грудні 1919 під проводом З. б. вели збройну боротьбу за відновлення влади Рад багато тисяч партизанів. Згідно з вказівками ЦК РКП(б) Зафронтбюро розробляло спец. інструкції по керівництву партизан. рухом, координувало бойові дії партизан. загонів з наступальними операціями Червоної Армії, для чого при Реввійськрадах армій утворювалися представництва Зафронтбюро. В 2-й пол. листопада — на поч. грудня 1919 почалося визволення тер. України від денікінців. У зв'язку з цим 10.XII 1919 Тимчасове бюро ЦК КП(б)У, на яке було покладено керівництво парт. роботою на Україні, постановило ліквідувати Зафронтбюро. Дальше керівництво парт. підпіллям і партизан. рухом перейшло до створеного 29.XI 1919 Секретаріату ЦК КП(б)У на чолі з С. В. Косіором.

Лит.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967; Украинская РСР в период громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968. І. К. Рибалка (Харків).

ЗАХАРОВ Георгій Федорович (5.V 1897 — 26.I 1957) — рад. військ. діяч, генерал армії. Член КПРС з 1919. Н. в с. Шилові (тепер Красноармійського р-ну Саратов. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1939 — Академію Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу армії, нач. штабу і заступник ком. Брянським, 3х. та ін. фронтами, ком. 51-ю, а потім 2-ю гвард. арміями, військами 2-го Білорус. фронту, 4-ю гвард. армією 3-го Укр. фронту, заступник ком. 4-го Укр. фронту. 2-а гвард. армія, що її очолював З., брала участь у Кримській наступальній операції 1944. Після війни З. — на керівних посадах у Рад. Армії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. М. Р. Кошкін (Москва).

ЗАХАРОВ Матвій Васильович (н. 4.VIII 1898) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1959), Герой Рад. Союзу (1945), професор. Член КПРС з 1917. Н. в с. Войлови (тепер Старицького р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. Учасник Жовтн. збройного повстання у Петрограді і штурму Зимового палацу. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях під Царицином і розгромі військ Денікіна. Після війни — на командних посадах в Рад. Армії (в т. ч. нач. штабу Одес. військ. округу). В 1928 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1933 — оперативний ф-т тієї ж академії, 1938 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пн.-3х. напрямку, 1-й заст. нач. тилу Рад. Армії, нач. штабу Калінінського (з грудня 1941), Степового (з квітня 1943), 2-го Укр. (з жовтня 1943) фронтів. Під час рад.-япон. війни 1945 — нач. штабу Забайкальського фронту. У 1945 — нач. Академії Генштабу. В 1949—53 — заст. нач. Генштабу і нач. Гол. управління, гол. інспектор Рад. Армії. В 1953—57 — ком. військами Ленінгр. військ. округу, 1957—60 — головноком. Групою рад. військ у Німеччині. В 1960—63 — нач. Генштабу Рад. Армії, 1-й заст. міністра оборони СРСР, 1963—64 — нач. Академії Генштабу. З 1964 — 1-й заст. міністра оборони СРСР. На XXIII і XXIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 4—8-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 201.

Тв.: О научном подходе к руководству войсками. М., 1967.

Лит.: Грязнов Б. Дорогой солдата. Л., 1968.

ЗАХІДНА УКРАЇНА — істор.-географічна назва земель Укр. РСР, що становлять територію сучас. Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської і Рівненської обл. Див. *Українська Радянська Соціалістична Республіка, Волин, Галичина, Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.*

«ЗАХІДНА УКРАЇНА» — літ.-мистецька і громад. орг-ція, що існувала на Рад. Україні 1925—33. Об'єднувала понад 30 письменників і художників, вихідців з 3х. України, які залишилися на Рад. Україні з часів 1-ї світової війни і Великої Жовтн. соціалістич. революції, та політ. емігрантів 20—30-х рр. Членами орг-ції й активними авторами її видань були письменники Д. Ю. Загуд, В. З. Гжицький, Д. І. Белзик, М. Ірчан, Л. Д. Дмитерко, А. Ф. Турчицька, М. І. Марфієвич, М. Кічура, Ф. М. Малицький, М. К. Козоріс, В. П. Бобинський, І. В. Ткачук, В. А. Гадзінський, М. Е. Гаско, М. Сопілка, А. І. Шмигельський, художники Я. Струхманчук, В. І. Касіян, О. Рубан та ін. Програма орг-ції — сприяти підготовці широких нар. мас до воз-

з'єднання України на соціалістич. основі. Звідси у творчості письменників і художників — тема дружби народів, соціалістич. відродження економіки і культури на Україні, відображення тяжкого життя трудящих зх.-укр. земель. «З. У.» налагодила творчі зв'язки з революц. письменниками Зх. України, популяризувала твори Я. О. Галана, С. Й. Тудора, О. Я. Гаврилюка, Д. П. Осічного, П. С. Козлянюка та ін. З 1927 видавала річник, а з січня 1930 — місячник однойменної назви. С. М. Трофимук (Львів).

ЗАХІДНИКИ — представники одного з напрямів рос. суспільної думки 40—50-х рр. 19 ст., які виступали за ліквідацію кріпацтва, вважали необхідним і неминучим для Росії зх.-європ. шлях розвитку. До З. належали відомі вчені, публіцисти, літератори К. Д. Кавелін, Б. М. Чичерін, І. С. Турганев, В. П. Боткін, П. В. Анненков, П. Я. Чаадаєв, Т. М. Грановський, С. М. Соловйов та ін. Свою назву дістали в ході полеміки проти *слов'янофілів* у питанні про шляхи істор. розвитку Росії. На відміну від *слов'янофілів* З. доводили, що Росія має наслідувати приклад бурж. Заходу і прагнути до встановлення зх.-європ. порядку. Політ. ідеалом більшості З. були конституційні, бурж.-парламентарні д-ви Зх. Європи, зокрема Англія і Франція. Погляди З. не знайшли втілення в якомусь одному програмному документі, але їхні філос., істор., суспільно-політ. погляди, незважаючи на різні відтінки і особливості, мали певні спільні риси. З., як і *слов'янофіли*, негативно ставилися до кріпацтва, називаючи його «плямою і ганьбою Росії». Закликаючи наслідувати в усьому приклад бурж. Заходу, З. критикували феод.-абсолютистський лад Росії, обстоювали необхідність швидкого розвитку пром-сті, торгівлі, транспорту. З., як і *слов'янофіли*, рішуче виступали проти революц. перетворень у суспільстві, проти соціалістич. ідей. Вони вважали, що бурж.-парламентарного ладу в Росії можна досягти шляхом поступових реформ «зверху» при збереженні землі в руках поміщиків. Представники революц.-демократич. ідеології В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. П. Огарьов хоч у певних питаннях і підтримували З. в їхній полеміці проти *слов'янофілів* і іноді себе називали їхніми прихильниками, але, виходячи з інтересів селянства, рішуче критикували і тих і тих у корінних питаннях суспільного розвитку Росії. В період революц. ситуації 1859—61 З. і *слов'янофіли* ввійшли до ліберально-кріпосницького табору, що протистояв революц. демократам.

Лит.: Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве; т. 5. Гонимілі зєства і Аннібали лібералізму; П л е х а н о в Г. В. История русской общественной мысли в XIX в. В кн.: П л е х а н о в Г. В. Сочинения, т. 23. М.—Л., 1926; С л а д к о в и ч Н. Г. Очерки истории общественной мысли России в конце 50-х — начале 60-х годов XIX века. Л., 1962.

В. Н. Котов (Київ).

«ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА» (ЗУНР) — маріонеткова д-ва, створена укр. бурж. націоналістами в листопаді 1918 на території Сх. Галичини під час розпаду Австро-Угорської імперії. Офіційно проголошена 13.XI 1918. Провідну роль в «уряді» ЗУНР відігравали лідери т. з. націонал-демократичної (перейменованої в березні 1919 у нар.-трудова) партії, що відображала інтереси укр. буржуазії, а також представники дрібнобурж. радикальної, с.-д. та селянсько-радикальної партій. Президентом (з червня 1919 — диктатором) ЗУНР був запеклий бурж. націоналіст Є. Петрушевич. Внутр. політику «уряду» ЗУНР проводив в інтересах капіталістів і поміщиків, борючись проти революц. руху. При-

йнятий у квітні 1919 під тиском трудящих мас закон про зем. реформу відображав інтереси експлуататорської верхівки, зокрема куркульства, мав обмежений характер, його здійснення відкладалося на невизначений час. Формальний характер мало й проголошення в квітні 1919 8-годинного робочого дня. Водночас продовжували діяти старі австро-угор. закони, на підставі яких жандармерія, війська, польові суди чинили розправу над повсталими робітниками, селянами та солдатами, придушували спроби селян захопити поміщицьку землю. Зунрівська адміністрація відзначалася винятковою корупцією, спекулювала природними багатствами краю, насамперед нафтою і продовольством. В галузі зовн. політики «уряд» ЗУНР орієнтувався на Антанту, яка розглядала ЗУНР як одну з ланок «санітарного кордону», що його створював міжнар. імперіалізм навколо Країни Рад. Военні дії *Української Галицької армії* (УГА) проти військ бурж.-поміщицької Польщі, яка прагнула загартати Сх. Галичину, велися зунрівськими правителями та командуванням УГА мляво, по-зрадницькому. Т. з. «посередницькі» місії Антанти, волю яких слухняно виконували правителі ЗУНР, всіляко сприяли реалізації планів польс. реакції. «Уряд» ЗУНР двічі відкидав пропозиції уряду Рад. України про спільну боротьбу проти польс. окупантів, намагався створити військ. заслон як проти Червоної Армії, так і проти Рад. Угорщини. В січні 1919 «уряд» ЗУНР підписав угоду з петлюрівською *Директорією* про входження ЗУНР до складу петлюрівської «держави» з метою об'єднання сил укр. контрреволюції для боротьби проти Рад. влади. УГА і «січові стрільці» були ядром збройних сил *петлюрівщини*.

Трудящі маси Сх. Галичини, натхнені перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції та встановленням Рад. влади на Україні, вели боротьбу проти контрреволюц. «уряду» ЗУНР. Особливого розмаху революц.-визвольний рух, що проходив під гаслами боротьби за перемогу соціалістич. революції і за возз'єднання з Рад. Україною, набув навесні 1919. Його виявами були вимога зборів представників Дрогобицько-Бориславського нафт. басейну в січні 1919 розігнати «уряд» ЗУНР та встановити владу Рад, створення Рад в Дрогобичі, Стебнику, Косові, Старому Самборі, Коломиї, Львові, солдатські заворушення в Золочеві, Радехові, сел. виступи в Збаразькому, Підгаєцькому, Товмацькому та ін. повітах. Кульмінаційним моментом революц. руху було *Дрогобицьке збройне повстання 1919*. На чолі революц. руху стояли комуністич. орг-ції, які в лютому 1919 об'єдналися в Комуністичну партію Східної Галичини. В умовах жорстокого терору пролетарі ряду міст відзначили 1-е Травня. Проте на цьому етапі правлячим колам ЗУНР та польс. окупантам вдалося придушити революц. рух мас. Внаслідок зрадницької політики ЗУНР та активного втручання міжнар. імперіалізму Сх. Галичину в липні 1919 окупували війська бурж.-поміщицької Польщі, що встановили тут режим жорстокого терору, соціального та нац. гноблення.

Лит.: К о м п а н і є ц ь І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; М а л а н ч у к В. Ю. Історія однієї зради. Львів, 1958.

В. Ю. Маланчук (Київ).

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ АГРАРНІ СТРАЙКИ 1929 — масові виступи с.-г. робітників і сільс. бідноти в більшості повітів Зх. України. Проходили під керівництвом «Сельроб-дності» — легальної орг-ції КПЗУ. Поряд з економіч. вимогами (запровадження 8-годинного робочого дня, підви-

щення заробітної плати, виплати заборгованості по розрахунках з робітниками тощо) страйкарі висували політ. лозунги — встановлення Рад, влади, конфіскації поміщицьких земель, ліквідації нац. гноблення. Страйкарі виступали не тільки проти поміщиків, а й проти уніатського дужівництва, яке протидіяло боротьбі укр. селян за нап. школу (див. «Закон *Гرابського*»), — страйки в лютому 1929 в Любешівському, Луцькому, Губешівському, Дрогобицькому та ін. повітах Зх. України.

У травні — червні в Наддністрянщині прокотилася хвиля страйків голодуючих селян, в яких брали участь до 3 тис. наймитів. У серпні відбулися антивоєнні страйки в 17 повітах. У листопаді страйк охопив Станіславщину і Рава-Руський пов. Організований і бойовий характер З. а. с. змусив поміщиків у багатьох повітах піти на поступки і задовольнити більшість економіч. вимог селян. З. а. с. були яскравим свідченням зростання революц. свідомості широких сел. мас, згуртованості їх навколо Комуністич. партії.

П. М. Чернявський (Львів).

ЗАХРЕБЕТНИКИ, за стінники — категорія збіднілого феодално залежного населення в Росії, Білорусії і на Україні в 15—17 ст. З. не мали власного г-ва і не платили податків. Вони наймитували в заможних селян і міщан, за яких імовірно виконували частину повинностей. Деякі З. здобували засоби до життя випадковими заробітками. Чимало З. тікало на Дон, Запоріжжя. За суспільним становищем були близькі до *загородників*, бобилів, бурлаків та ін. збіднілих категорій селянства. Переважна більшість З. протягом 16—17 ст. потрапила в кабальну залежність від поміщиків і перетворилася на кріпаків.

ЗАШКІЛЬНЯК Панас Степанович (н. 4.IX 1913) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1965), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1970). Член КПРС з 1941. Н. в с. Лучинчику (тепер Мурованокуряловецького р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1939 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. В 1941—44 — на політ. роботі в Рад. Армії. В 1944—46 — старший викладач у Харків. військ.-політ. уч-щі, 1946—51 — викладач у вузах Львова. В 1951—52 — на парт. роботі. В 1952—57 — проректор, з 1959 — зав. кафедрою історії КПРС Львів. ун-ту. Досліджує питання історії КПРС. Нагороджений орденом «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Розробка В. І. Леніном тактики марксистської партії напередодні революції 1905—1907 рр. Львів, 1959; Боротьба В. І. Леніна за зміцнення більшовицької партії після ІІ з'їзду РСДРП. Львів, 1960; Боротьба большевиків за укріплення місцевих партійних організацій (1904—1905 гг.). Львів, 1963.

ЗАЯВА НАРАДИ ПРЕДСТАВНИКІВ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ 1960 — програмний документ сучас. світового комуністич. і робітн. руху, одностайно схвалений Народою представників 81 комуністич. і робітн. партій, що відбулася у листопаді 1960 в Москві. В Заяві, як і в *Декларації Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957* і *Маніфесті миру 1957*, визначено принципів позиції міжнар. комуністич. руху з найважливіших питань і намічено перспективи світового розвитку в сучас. епоху.

Важливим положенням Заяви було наук. визначення сучас. епохи. Наша епоха, осн. зміст якої полягає в переході від капіталізму до соціалізму, є епохою боротьби двох протилежних суспільних систем, соціалістич. і нац.-визвольних революцій, епохою краху імперіалізму, ліквідації колониальної системи, переходу на шлях соціалізму

все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі. Гол. зміст, напрям і особливості істор. розвитку людського суспільства визначають світова соціалістич. система, сили, що борються проти імперіалізму, за соціалістич. перетворення суспільства.

В Заяві зроблено важливі висновки про неминучість краху колоніалізму, можливість відвернення війни в сучас. епоху. Висунуто нове марксистсько-ленінське положення — про д-ву нац. демократії, утворення і зміцнення якої забезпечують можливість країнам, що визволилися, швидко розвиватися по шляху соціального прогресу, відігравати активну роль у боротьбі за мир, за повну ліквідацію колоніалізму. Заява визначила завдання комуністич. і робітн. руху в розвинутих капіталістич. країнах. Гол. перешкодою на його шляху, як і раніше, залишається розкол рядів робітн. класу в нац. і міжнар. масштабах. Комуністи рішуче виступають за подолання цього розколу, вивуванням якого є праві соціал-демократи. Заява підкреслює, що в сучас. умовах осн. удар слід спрямовувати проти капіталістич. монополій як вивуваць гонки озброєн., оплоту реакції і агресії, проти всієї системи держ.-монополістич. капіталізму, яка стоїть на сторожі інтересів монополій. Виняткове значення мають сформульовані в Заяві принципи взаємовідносин між комуністич. партіями, їхні інтернаціональні обов'язки. Заява вказала на необхідність боротьби комуністич. і робітн. партій проти бурж. ідеології, проти антикомунізму, проти всіх форм реформізму й опортунізму. В Заяві підкреслено, що найвищим інтернаціональним обов'язком кожної марксистсько-ленінської партії є піклування про постійне зміцнення єдності міжнар. комуністич. і робітн. руху на базі марксизму-ленінізму.

Істор. розвиток з часу прийняття Заяви підтвердив правильність висновків і оцінок, що містяться в ній. Найважливіші положення Заяви дістали дальший розвиток у документах *Наради комуністичних і робітничих партій 1969*.

Видання: В кн.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961.

В. Н. Гулевич (Київ).

ЗАЯЧКІВСЬКИЙ Мирон Титович (парт. псевд. — К о с а р; 18.XI 1897 — бл. 1933) — активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в м. Коломиї (тепер Ів.-Фр. обл.) в сім'ї адвоката. В 1914—15 вчився на мед. ф-ті Львівського ун-ту. Під час 1-ї світової війни був мобілізований до австро-угор. армії. Потрапив у полон до Росії. Брав участь у громадян. війні 1918—20. Після війни — на викладацькій роботі в м. Бердичеві. З 1924 — редактор окружної газети в Бердичеві, зав. відділом пропаганди і агітації Уманського окружкому КП (6) У. З 1926 — зав. відділом агітації ЦК КП (6) У. З 1928 — на підпільній роботі в Зх. Україні. На ІІ з'їзді КПЗУ (липень 1928) обраний членом ЦК КПЗУ, згодом — секретарем і членом Політбюро ЦК КПЗУ. З 1932 — кандидат у члени ЦК Компартії Польщі. Автор ряду теоретичних праць і статей.

[Є. М. Галушко] (Львів).

ЗБНАНЦЬКИЙ Юрій Олександрович (н. 1.I.1914) — укр. рад. письменник, учасник партизан. руху на тер. України в роки Великої Вітчизн. війни, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1939. Н. в с. Борсуковому (тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1937 закінчив Ніжин. пед. ін-т. В роки Великої Вітчизн. війни командував партизан. загonom ім. М. О. Щорса, а пізніше — партизан. з'єднанням ім. М. О. Щорса. Друкуватися почав 1944. Повісті «Таємниця Соколиного бору» (1947), «Лісова красуня» (1953),

«Між добримі людьми» (1954), оповідання, що увійшли до збірки «Над Десною» (1951), присвячені темі боротьби рад. людей у тилу ворога. Про життя сільс. механізаторів розповідає роман «Переджнів'я» (1955). Роман «Малиновий дзвін» (1957) відзначено 1959 респ. премією ім. М. Острорівського, роман «Хвилі» (1967) — Держ. премією ім. Т. Г. Шевченка, 1970.

Тв.: Твори. В 4 т. К., 1963—64; Минуло 50 років. К., 1967; Хвилі. К., 1967.

Лит.: Кобилецький Ю. Юрій Збанацький. В кн.: Українські радянські письменники, в. 4. К., 1960; Шлапак Д. Юрій Збанацький. К., 1963 [біогр. с. 341—350]; Стогнут О. С. Юрій Збанацький. К., 1968 [біогр. с. 119].

ЗБАРАЖ — місто Терноп. обл. УРСР, центр Збарзького р-ну. Розташований на р. Гнізній (бас. Дністра), за 24 км на Пн. Сх. від м. Тернополя. Залізнич. станція. 9,2 тис. ж. (1969). Вперше згадується в істор. джерелах під 1211 як центр удільного князівства в складі *Галицько-Волинського князівства*. З 14 ст. — під владою шляхет. Польщі. В 1474, 1575 З. завдав нападів татар. У червні — серпні 1649 укр. війська на чолі з Б. Хмельницьким оточили в З. польсь.-шляхет. військо (див. *Збарзька облога 1649*). За першим поділом Польщі (1772) З. відійшов до Австрії. В 19 ст. став адм. центром Збарзького пов. В 1919 З. загарбали війська бурж.-поміщицької Польщі. 24.VII 1920 війська 1-ї Кінної Армії визволили З. У липні 1920 було створено повітовий ревком. В кін. вересня 1920 З. знову загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 З. у складі Зх. України воз'єднано з УРСР. З 1939 З. — місто, райцентр Терноп. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни З. 6.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час *Карпатського рейду 1943* партизан. загони на чолі з С. А. Ковпаком в бою під З. розгромили загін окупантів. 5.III 1944 рад. війська визволили місто. В З. є з-д госп. литва, тарновиробничий, харч. і пром. комбінати, хлібозавод, цукр., спирт. з-ди, цегельня. Сільське профес.-тех. уч-ще, 4 загальноосв. і 1 муз. школи. Пам'ятки архітектури: замок, костюль і монастир бернардинців 17 ст., Успенська церква (1755).

М. П. Глинський (Тернопіль).

ЗБАРАЗЬКА ОБЛОГА 1649 — облога сел.-козац. військом на чолі з Б. Хмельницьким польсь.-шляхет. війська в м. Збаражі (тепер Терноп. обл.). Воєнні дії 1649 почалися наступом польсь.-шляхет. війська і надвірних загонів Я. Вишневецького, О. Конечпольського, М. Остророга та ін. польсь. магнатів, які в травні 1649 захопили Ізяслав, Старокостянтинів, Меджибіж, Любар та ін. міста. Назустріч ворогові вирушило велике сел.-козац. військо під проводом Б. Хмельницького і загони крим. татар *Іслама-Гірея III*. В червні 1649 після сутичок з козац. полками під Старокостянтинівом і Меджибожем польсь.-шляхет. військо панічно відступило до Збаража. 30.VI (10.VII) загони козац. кінноти і крим. татар напали на польсь.-шляхет. табір, розташований під фортечними мурами, і знищили бл. 2 тис. найманої нім. піхоти. Невдовзі відійшли гол. сили сел.-козац. війська і оточили з усіх боків Збараж. Зважаючи на міцні фортечні укріплення його, Б. Хмельницький підготувався до тривалої облоги.

З (13).VII відбувся перший штурм польсь.-шляхет. табору, в якому *Гадяцький полк* під проводом К. Бурляя завдав значний втрат найманій угор. піхоті. Під час облоги загинув корсунський наказний полковник Н. Морозенко, було тяжко поранено вінницького полковника І. Болуна. 27.VII (6.VIII) відбувся генеральний штурм. Перший наступ козац. піхоти був відбитий ворогом. Але козаки знову перейшли в атаку. Після запеклого бою, що тривав три години, козакам вдалося за-

М. В. Захаров.

Ю. О. Збанацький.

кріпитися біля земляних валів і зблизка обстрілювати ворожий табір. На допомогу обложеному вирушив з Любліна король *Ян II Казимир* з 30-тисячним військом. Дізнавшись про виступ королівського війська, Б. Хмельницький залишив під Збаражем частину козаків на чолі з генеральним обозним І. Чорнятою, а сам з гол. силами (60 тис. козаків і 100 тис. татар) рушив назустріч ворогові і зупинив його під Зборовом (див. *Зборівська битва 1649*). Тільки зрада Іслам-Гірея III, який примусив Б. Хмельницького укласти з шляхет. Польщею *Зборівський договір 1649*, врятувала від неминучої поразки оточене в Збаражі польсь. військо.

Лит.: Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2. М., 1954; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Костомаров Н. Богдан Хмельницький, т. 2. СПб., 1884.

С. П. Мایборода (Київ).

ЗБАРАЗЬКІ — укр. магнати, князівський рід. Володіли великими маєтностями на Поділлі, Волині та в Білорусії в 2-й пол. 15 — 1-й пол. 17 ст. Походили від Дениса Мокосійовича, який в серед. 15 ст. став власником м. Збаража (тепер Терноп. обл.). В 16 ст. З. покатоличилися. Обіймали керівні посади в шляхет. Польщі. Стефан З. (р. н. невід. — п. 1586) — вітебський і трокський воевода. У *Лівонській війні 1558—83* виступав на боці шляхет. Польщі. Ян уш З. (р. н. невід. — п. 1608) — брацлавський воевода. Разом з С. Жолкевським придушував *Наливайка повстання 1594—96*, брав участь у польсь.-швед. інтервенції проти Рос. д-ви на поч. 17 ст. Криштоф З. (р. н. невід. — п. 1627) — краківський каштелян. Учасник *Хотинської війни 1620—21*. Після смерті Юрія З. (1631) рід З. припинився. Маєтності З. успадкували князі *Вишневецькі*.

ЗБИРАЛЬНИЦТВО — одна з форм госп. діяльності людини на перших стадіях розвитку суспільства, яка полягала в збиранні дикорослих плодів, ягід, їстівного коріння, моллюсків, комах тощо для харчування. Знаряддя праці при цьому була обстругана кам'яним ножем палиця. Існувало З. поряд з мисливством і рибальством. Передувало первісному землеробству, а в деяких племенах і народів воно відіграло значну роль і при розвитку землеробств та скотарств. Після поділу праці між чоловіком і жінкою З. стало жіночим заняттям. З. зберігало своє госп. значення на всіх стадіях розвитку первіснообщинного ладу.

ЗБОРІВ — місто Терноп. обл. УРСР, центр Зборівського р-ну, на р. Стрипі (прит. Дністра). Залізнич. станція. 3,5 тис. ж. (1969). Вперше згадується під 1166 як давньоруське поселення Верхостав. У 1241 його зруйнували монголо-татари. Нова назва відома з 15 ст. У 16 ст. З. — власність польсь. шляхтичів Зборівських, на поч. 17 ст. —

польс. магната Я. Собеського. Під З. сел.-козац. військо на чолі з Б. Хмельницьким здобуло перемогу над польс.-шляхет. військом (див. *Зборівська битва 1649*), внаслідок якої укладено *Зборівський договір 1649*. В 1689 З. дістав *магдебурзьке право*. Вхпив до складу *Руського воєводства*. За першим поділом Польщі (1772) З. відійшов до Австрії. З 1904 — повітове місто Галичини. В 1919 його загарбала бурж.-поміщицька Польща. У серпні 1920 Червона Армія визволила З. У місті було створено повітний ревком. Восени 1920 З. знову захопила панська Польща. В 1939 З. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З січня 1940 З. — районний центр. На поч. Великої Вітчизн. війни З. 4.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 22.VII 1944 рад. війська визволили місто. У З. є хлібозавод, 2 цегельні, птахохліботорна ст., міжколгоспна буд. орг-ція тощо. З загальноосв. школи. Серед архітект. пам'яток у З. Преображенська церква (1794). Пам'ятник Б. Хмельницькому. Обеліск воїнам, які визволяли місто в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45.

М. М. Нестерець (Тернопіль). **ЗБОРІВСЬКА БИТВА 1649** — одна з гол. битв сел.-козац. війська на чолі з Б. Хмельницьким проти польс.-шляхет. війська біля м. Зборова (тепер Терноп. обл.) в період *визвольної війни українського народу 1648—54*. Спроби правлячих кіл шляхет. Польщі після поразок у Жовтоводській, Корсунській, Пилявецькій та ін. битвах 1648 добитися шляхом переговорів з козац. старшиною відновлення своєї влади на Україні закінчилися невдачею. За наказом уряду польс.-шляхет. військо в травні 1649 вчинило напад на Україну, але невдовзі зазнало ряд поразок. Гол. сили польс.-шляхет. війська були оточені козаками в м. Збараж і потрапили в скрутне становище (див. *Збаразька облога 1649*). Це примусило польс.-шляхет. командування рушити з-під Любля 30-тисячне військо на чолі з королем *Яном II Казимиром* на виручку обложеного Збаража. Інформований своєю розвідкою про наступ королівських військ, Б. Хмельницький з більшістю козац. полків непомітно вночі швидко вирушив з-під Збаража назустріч ворогові. Добре використавши умови місцевості, він напав на польс.-шляхет. військо під час його переправи через р. Стрипу поблизу м. Зборова. Атаковане вранці 5 (15).VIII 1649 з двох сторін, польс.-шляхет. військо зазнало значних втрат і змусене було на швидку отаборитися. Вранці 6 (16).VIII 1649 бій відновився, і сел.-козац. військо прорвало у ворожий табір. Розгром польс.-шляхет. війська ставав неминучим. Королю Яну II Казимиру загрожував

полов. Лише зрада хана Іслама-Гірея III, з яким король негайно почав сепаратні переговори, врятувала польс.-шляхет. військо від повного розгрому. Заінтересований у взаємному ослабленні шляхет. Польщі й України тривалою боротьбою, Іслам-Гірей III припинив воєнні дії. Він зажадав цього ж і від Б. Хмельницького, загрожуючи в противному разі виступити на боці Польщі. Зрада татар примусила керівників сел.-козац. війська укласти невідгідний *Зборівський договір 1649*. Облогу Збаража було знято, воєнні дії припинено. Іслам-Гірей III і тат. мурзи за зраду дістали від польс. короля грошовий викуп і на зворотному шляху пограбували чимало укр. міст та сіл.

Лит.: Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2. М., 1954; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Костомаров Н. Богдан Хмельницький, т. 2. СПб., 1884. *В. А. Дядиченко* (Київ). **ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649** — договір між Б. Хмельницьким і польс. королем *Яном II Казимиром*, укладений 8 (18).VIII 1649 у м. Зборові (тепер Терноп. обл.). З. д. завершив воєнні дії 1649, в ході яких сел.-козац. військо завдало нищівних ударів польс.-шляхет. армії. Проте зрада в *Зборівській битві 1649* крим. хана *Іслама-Гірея III*, який перейшов на бік шляхет. Польщі, зрештою нанівець перемогу і примусила Б. Хмельницького прийняти невідгідні для України умови. З. д. формально підтверджував права і привілеї козац. війська. Козац. реєстр обмежувався 40 тис. чол. (фактично козаків було в кілька разів більше). Польс.-шляхет. військові заборонялося розташовуватися в Київському, Чернігівському й Брацлавському воєводствах, де адм.-судова влада передавалася козац. старшині. Чигирин переходив у володіння гетьмана. Волинь, Поділля, Київ, Полісся залишалися під владою польс. шляхти. Питання про ліквідацію уніатської церкви на Україні мав розв'язати польс. сейм. Київ. митрополит діставав місце в сенаті. Учасникам нар.-визвольної війни надавалася повна амністія з боку польс.-шляхет. уряду. Польс. панам передавалися їхні маєтки на Україні. Селяни, які не потрапили до козац. реєстру, переходили в підданство своїх власників. З. д. певною мірою забезпечував інтереси лише козац. старшини, укр. шляхти й вишого православного духовництва. Разом з тим він залишив у тяжкому становищі нар. маси. Укр. народ не визнав цієї угоди. Чимало укр. селян і козаків, щоб позбутися польс.-шляхет. гніту, переселилися в межі рос. володінь, де їм відводили землю, надавали грошову допомогу, збіжжя. В багатьох місцях Київщини, Брацлавщини й Чернігівщини вибухали сел. повстання проти польс. панів, які намагалися повернутися до своїх володінь. Незважаючи на укладення З. д., фактична влада на Україні залишилася в руках козац.-старшинської адміністрації. З. д. показав, що переможне завершення героїчної боротьби укр. народу за визволення з-під польс.-шляхетського гніту неможливе без допомоги братнього російського народу.

Лит.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... т. 3. СПб., 1861; История Украины в документах и материалах, т. 3. К., 1941; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. К., 1955.

В. А. Дядиченко (Київ). **ЗБОРІВСЬКИЙ** (Zborowski) Самійло (р. н. невід. — п. 26.V 1584) — польс. магнат. Власник м. Золочева. Під час *Лівонської війни 1558—83* польс. король Стефан Баторій, сподіваючись дістати допомогу від запорізьких козаків, 1582 послав З. з загоном шляхтичів на Запорізьку Січ.

Проте місія З. закінчилася невдало, оскільки запорожці відмовилися допомагати Стефану Баторію. Побоюючись за своє життя, З. потайки втік з Січі. Автор опису о. Томаківки і організації запорізького війська. Польс. дворян. істориківі Б. *Папроцькому* належить вигадка про обрання З. «отаманом» Січі і похід запорожців на чолі з ним у Молдавію (що вигадку повторив Д. І. *Яворницький* в «Історії запорізьких козаків»). З. був вбитий за наказом польс. короля за інтриги, що він вів проти королів. двору.

Лит.: Голобуцький В. А. Запорожское казачество. К., 1957. I. Д. *Кундюба* (Київ).

ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ — найважливіший засіб боротьби нар. мас проти соціального і нац. гноблення, вища, найгостріша форма класової боротьби, революц. завоювання держ. влади. Необхідність використання зброї з метою завоювання держ. влади викликається жорстоким опором панівних класів, які прагнуть збройним шляхом придушити революц. виступи трудящих. Це задовго до появи на истор. арені пролетаріату пригноблені маси часто вдавалися до З. п. (напр., антифеод. сел. війни під керівництвом І. І. Болотникова 1606—07, С. Т. Разіна 1670—71, О. І. Пугачова 1773—75 в Росії, сел.-козац. повстання під проводом К. Косинського 1591—93, С. Наливайка 1594—96, *Коліївщина* 1768 на Україні та ін.). Вперше теорія і тактика З. п. були науково розроблені в творах основоположників марксизму-ленінізму. К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що З. п. є вищою формою і особливим видом політ. боротьби пролетаріату, що З. п., як і війна, є місцевим твором. Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про З. п. творчо розвинув В. І. Ленін відповідно до истор. умов епохи імперіалізму у пролетар. революцій. Об'єктивною передумовою З. п., як і соціальних революцій взагалі, є невідповідність між продуктивними силами, що неухильно розвиваються, і старими виробничими відносинами. Не всякий збройний виступ може бути названий З. п. Прикладом цього є революц. виступи бакуністів і бланкістів у 2-й пол. 19 ст. Вони відкидали необхідність старанної підготовки збройних виступів і участі в повстанні широких мас. Такі виступи, що мають характер вузької збройної змови, як правило, закінчуються поразкою. На відміну від бакуністів, марксистів, вчить В. І. Ленін, вважають, що З. п. лише тоді буде переможним, якщо воно спирається: по-перше, на передовий клас, а не тільки на партію; по-друге, на революц. піднесення народу і, по-третє, на такий переломний момент в історії наростаючої революції, коли активність передової частини народу, хитання в рядах ворогів і слабких, половинчастих друзів революції досягають найбільшого ступеня. Тому В. І. Ленін особливу увагу звертає на необхідність старанної всебічної політ. і орг.-тех. підготовки З. п. Аналізуючи досвід революції 1905—07 в Росії, В. І. Ленін висунув політ. лозунги, які розв'язували революц. ініціативу мас, підвищили їх до усвідомлення необхідності З. п.: здійснення революц. шляхом 8-годинного робочого дня, створення революц. сел. к-тів для конфіскації поміщицьких земель, застосування масових політ. страйків. В. І. Ленін вчив, що із зростанням тех. озброєності і організації військ. сил самодержавства великого значення набуває тех. підготовка З. п. — формування спец. груп для добування зброї, створення майстерень для виготовлення вибухових речовин, озброєння робітн. дружин, підготовка планів захоплення складів зброї. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції В. І. Ленін у статті «Поради стороннього» виділив 5 осн. правил З. п.:

«1) Ніколи не гратися з повстанням, а, починаючи його, знати твердо, що треба йти до кінця.

2) Необхідно зібрати велику перевагу сил у вирішальному місці, у вирішальний момент, бо інакше ворог, який має кращу підготовку і організацію, знищить повстанців.

3) Раз повстання почато, треба діяти з якнайбільшою рішучістю і неодмінно, безумовно переходити в наступ. „Оборона є смерть збройного повстання“.

4) Треба старатися захопити зенацька ворога, вловити момент, поки його війська розкидані.

5) Треба добиватися щодня хоч маленьких успіхів (можна сказати: щогодини, якщо справа йде про одно місто), підтримуючи, що б то не стало, „моральну перевагу“ (Твори, т. 26, с. 150).

Зразком творчого втілення цих правил був ленінський план Жовтн. збройного повстання в Петрограді.

В. І. Ленін зазначав, що гол. удар по силах контрреволюції має бути завданий в Петрограді. Для цього він пропонував шляхом одночасного раптового і швидкого наступу на Петроград зсередини — з робітн. кварталів — і ззовні — з боку Фінляндії, Ревеля, Кронштадта — створити гігантську перевагу сил у вирішальних місцях боїв. В. І. Ленін вважав необхідним сформувати штаб повстанських загонів, який організував би комбінований наступ на противника трьома гол. революц. сил — флоту, робітн. загонів і військ. частин — так, щоб були захоплені і утримані будь-якою ціною телефон, телеграф, залізнич. станції, мости, найважливіші уряд. установи. Необхідно, писав він, захопити Зимовий палац, заарештувати Тимчасовий уряд і Генштаб, взяти Петропавлівську фортецю, арсенал, захопити Держ. банк, встановити безперервний зв'язок революц. штабу з усіма з-дами, військ. частинами, загонами Червоної гвардії. Особливу увагу В. І. Ленін звернув на необхідність створення загонів з робітн. молоді і кращих матросів для проведення найважливіших бойових операцій в ході повстання. Керуючись цим планом, Комуністич. партія підняла трудящі маси на Жовтн. збройне повстання, яке стало класичним взірцем переможних збройних виступів пролетаріату.

Під час *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* З. п. стало важливою формою боротьби за встановлення Рад. влади в усіх районах країни. Зокрема, на Україні відбулися *Київське жовтневе збройне повстання 1917*, *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917*, *Одеське січневе збройне повстання 1918* та ін. Трудящі під проводом більшовиків не раз вдавалися до З. п. у боротьбі за відновлення Рад. влади в роки громадян. війни 1918—20 (див. *Херсонське збройне повстання 1918*, *Миколаївське збройне повстання 1918*, *Ніжинське збройне повстання 1918*, *Харківське січневе збройне повстання 1919* тощо).

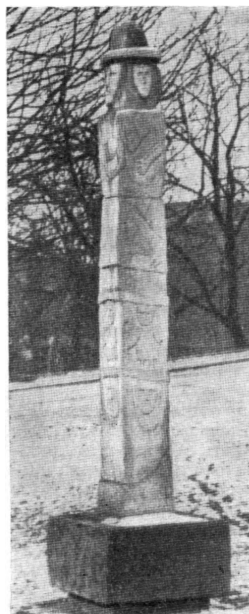
На шлях З. п. в боях за своє соціальне і нац. визволення ставали трудящі капіталістич. країн, у т. ч. зх.-укр. земель, загарбаних бурж.-поміщицькою Польщею, боярською Румунією, бурж. Чехословаччиною (див. *Хотинське повстання 1919*, *Дрогобицьке збройне повстання 1919*, *Ліське повстання 1932*, *Татарбунарське повстання 1924* та ін.). З. п. було могутньою зброєю в руках поневолених гітлерівськими загарбниками народів Європи в роки 2-ї світової війни. Однак марксизм-ленінізм ніколи не розглядав З. п. як єдину форму переможної соціалістич. революції. В. І. Ленін ще до революції 1905—07 під-

креслював, що «робітничий клас волів би, звичайно, м и р н о взяти в свої руки владу...» (Твори, т. 4, с. 246). Корінні зміни у світовому співвідношенні сил на користь соціалізму створили умови для використання нових шляхів переходу окремих країн до соціалізму. Можливості використання цих шляхів залежать від сили опору експлуататорських класів, від застосування ними насильства. Істор. досвід показує, що експлуаторські класи не відмовляються від спроб насильницьким, збройним шляхом придушити революц. виступи трудящих мас. Це вимагає від марксистсько-ленінських партій неухильного посилення пильності, готовності до використання немирного, збройного шляху переходу до соціалізму.

Лит.: Е н г е л ь с Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині. Твори, т. 8; Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Що робити?; т. 8. Революційна армія і революційний уряд; т. 9. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. — До бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті. — Завдання загонів революційної армії; т. 11. Уроки Московського повстання; т. 26. Марксизм і повстання. — Криза назріла. — До робітників, селян і солдатів. — Лист до ЦК, МК, ПК і членам Рад Пітера та Москви більшовикам. — Лист Пітерській міській конференції. — Поради стороннього. — Лист до товаришів більшовиків, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області. — Лист до товаришів. — Лист членам ЦК; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмах; [Третій з'їзд РСДРП, Резолюції]. Про збройне повстання. — Засідання ЦК РСДРП (б). Петроград, 10 (23) жовтня 1917 р. — Розширене засідання ЦК РСДРП (б). Петроград, 16 (29) жовтня 1917 р. В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14—16 листопада 1957 року. — Маніфест миру. К., 1957; Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій. Москва, листопад 1960 року. К., 1960; Р у б ц о в Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

А. Г. Шевельов (Київ).

ЗБРУЦЬКИЙ ІДОЛ — статуя старослов'янського поганського бога (наймовірніше, Святовита), знайдена 1848 у р. Збруч біля с. Личківців (тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.). Був скинутий у річку, можливо, під час хрещення Русі наприкінці 10 ст.

Збруцький ідол.

Являє собою високий чотиригранний стовп з сірого вапняку (вис. 2,67 м), увінчаний чотирикутою головою, на яку надіта давньорус. князівська шапка, і з чотирьох боків прикрашений трьома ярусами зображень, що відповідають тогочасним реліг. уявленням про три світи: верхній ярус зображує небо, заселене богами, середній — землю, заселену людьми, а нижній — пекло — місце перебування злих сил. З. і. є видатною пам'яткою давньорус. образотворчого мистецтва. З 1851 зберігається в Краківському археологічному музеї; копії ідола (у натуральну величину) є в історичних музеях у Москві та Києві.

ЗВАННЯ ПОЧЭСНІ в Українській РСР — одна з форм нагороди; засіб морального стимулювання творчої активності трудящих у боротьбі за дальший розвиток економіки, науки і культури республіки. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10.X 1969 встановлено такі З. п.: заслужені — працівник пром-сті, металург, шахтар, енергетик, машинобудівник, будівельник, працівник транспорту, зв'язківцев, геолог, працівник с. г., агроном, зоотехнік, лісовод, винахідник, раціоналізатор, працівник торгівлі, працівник служби побуто, юрист, лікар, вчитель, працівник вищої школи, працівник профес.-тех. освіти, працівник культури, діяч науки, артист; нар. артист УРСР, нар. художник УРСР, заслужені — діяч мистецтв, архітектор, майстер нар. творчості. Присвоює звання Президія Верховної Ради УРСР. З. п. вперше встановлено в УРСР 1922. Того ж року звання нар. артистки УРСР присвоєно М. К. Заньковецькій.

До 10.X 1969 в УРСР були такі З. п.: нар. артист УРСР, нар. художник УРСР, заслужені — діяч науки і техніки, діяч науки, діяч мистецтв, винахідник, шахтар, гірник, металург, будівельник, енергетик, шляховик, зоотехнік, ветеринарний лікар, агроном, механізатор с. г., меліоратор, лісовод, раціоналізатор, майстер профес.-тех. освіти, вчитель профес.-тех. освіти, вчитель школи, лікар, юрист, працівник культури, працівник торгівлі, артист, майстер нар. творчості. Для мистецьких колективів були З. п.: засл. капела УРСР, засл. ансамбль УРСР, засл. оркестр УРСР, засл. хор УРСР.

З. п. в УРСР, присвоєні до видання Указу від 10.X 1969, зберігають свою силу для осіб, яким ці звання присвоєні.

Всім особам, яким присвоєно З. п. УРСР, вручається особлива грамота Президії Верховної Ради УРСР, а з 20.II 1967 — й нагрудний знак.

ЗВЕНІГОРОД ГАЛИЦЬКИЙ (Червонськйй) — давньорус. місто в Галицькій землі на р. Білці (тепер с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Вперше згадується в літопису під 1086 або 1087 як центр удільного *Звенигородського князівства*. В 1144 З. Г. був уділом Івана Ростиславича *Берладника*. У цьому ж році місто увійшло до складу *Галицько-Волинського князівства*, з 1199 — до складу *Галицько-Волинського князівства*.

В 1227 під З. Г. Мстислав Удалий розгромив військо угор. короля Андрія. В серед. 13 ст. (можливо, після монголо-тат. навали) занепав. Збереглося укріплене земляними валами і ровами городище. При розкопках його (проводяться з 1953) виявлено сліди напівземлянкових жител, залишки ремісничих майстерень, знаряддя праці, побутові предмети, кілька свинцевих вислих печаток світської і духовної знаті, а також залишки фундаментів кам'яної церкви 12 ст.

Лит.: Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Ратич О. Древнерусские археологические памятники на территории западных областей УССР. К., 1957; Грабовецький В. В. Звенигород. Львів, 1959; Ратич А. А. Раскопки в Звенигороде на Белке. В кн.: Археологические открытия 1966 года. М., 1967.

І. К. Свешников (Львів).

ЗВЕНІГОРОД КІЇВСЬКИЙ — давньоруське місто-фортеця, що захищала підступи до Києва з Пд. Сх. В Іпатівському літопису під 1097 згадується як місце осліплення кн. *Василька Ростиславича*, під 1150 та 1151 — у зв'язку з боротьбою між Юрієм Долгоруким та Ізяславом Мстиславичем і під 1234 — з приводу воєнних дій біля нього давньоруського війська проти половців. Припускають, що З. К. зруйнували монголо-татари. Місцезнаходження З. К. точно не з'ясоване.

М. О. Максимович гадав, що він був на тер. су-час. с. Дзвінківського Васильківського р-ну Київ. обл. Інші дослідники виважають, що З. К. містився біля с. Хотова Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. або в урочищі Китаєве на правому березі Дніпра, що тепер входить у міську смугу Києва.
Лит.: А н т о н о в и ч В. Б. О местоположении древнего Киевского Звенигорода. «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», 1879, кн. 1.

ЗВЕНИГОРДСЬКЕ — місто Черк. обл. УРСР, центр Звенигородського р-ну, на р. Гнилому Тікичі (бас. Пд. Бугу), за 12 км на Пн. від залізнич. ст. Звенигородка, 20,3 тис. ж. (1969). Вперше згадується 1545 в описі маєтностей Брацлавського староства як давнє місто з укріпленням замком. У 1648—67 З. входила до складу *Корсунського полку*, після *Андрусівського перемир'я 1667* відійшла до шляхет. Польщі. Під час гайдамацького руху загін Г. Голого двічі, 1737 і 1743, брав штурмом Звенигородський замок. Після другого поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України З. возз'єднано з Росією. З 1795 входила до *Вознесенського намісництва*. З 1796 З.— повітове місто, з 1797 — в складі *Київської губернії*. У 1905 в повіті відбувалися сел. виступи. В квітні 1917 у З. утворено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу в З. встановлено в лютому 1918. В березні 1918 З. окупували австро-нім. загарбники, проти яких трудящі розгорнули активну боротьбу, зокрема взяли участь у *Звенигородському збройному повстанні 1918*. В грудні 1918 З. захопили війська петлорівської *Директорії*, яких 4.III 1919 вигнали рад. війська. В серпні 1919 місто загарбали денікінці. В грудні 1919 Рад. владу в З. відновлено. В 1923—25 З.— райцентр Київ. губ., 1925—30 — Черк. округу, 1932—54 — Київ., з 1954 — Черк. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 29.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період окупації тут діяли партизан. загони. 28.I 1944 поблизу З. війська 1-го і 2-го Укр. фронтів завершили оточення великого угруповання нім.-фашист. військ (див. *Корсунь-Шевченківська операція 1944*).

На ознаменування цієї події у З. встановлено пам'ятник-монумент — танк. У місті — борошномельний, ливарно-мех., маслосиробробний з-ди, 4 цегельні, пром. і плодокомбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка». С.-г. технікум, школа майстрів-сироварів, 8 загальнонавч. і 1 муз. школи. На тер. району в с. *Моринцях* народився Т. Г. Шевченко.

ЗВЕНИГОРДСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ трудящих Звенигородського повіту Київ. губ. проти нім. окупантів і *гетьманщини*. У З. з. п. взяли участь робітники місцевих пром. підприємств, селяни, чимало кол. солдатів-фронтовиків. Повстання почалося 3.VI в м. Лисянці збройним виступом робітників і селян, які розгромили нім. каральний загін і сотню гетьманців. Київ. підпільна губ. організаційне бюро більшовиків для керівництва повстанням надіслало у Звенигородський повіт групу комуністів. До повсталих приєдналися селяни навколишніх сіл Тарасівки, Водяників, Козацького, Стецьки, Гусакового та ін. Об'єднаними зусиллями повстанці відтіснили каральні загони до Звенигородки, 7.VI оточили місто і 9.VI визволили його. 13.VI повстанці під натиском переважаючих сил противника залишили Звенигородку і відступили до Лисянки. В середині червня повстання охопило весь повіт. Повстанці, чисельність яких досягла кількох тис., визволили пн. частину повіту, розгромивши ряд нім. і гетьманських гарнізонів. З. з. п. злилося з *Таращанським збройним повстанням 1918* і перекинулося на ін. повіти Київщини. На

придушення об'єднаних сил повстанців окупанти кинули до трьох д-зій. На поч. серпня більша частина повстанців, очолювана комуністами, прорвала вороже кільце, форсувала Дніпро й рушила до кордонів Рад. Росії. Восени 1918 вони вийшли в підрозділи 1-ї та 2-ї Укр. рад. д-зій, що формувалися в «нейтральній зоні».

Є. М. Склярєнко (Київ).

ЗВЕНИГОРДСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньорус. удільне князівство, що виникло наприкінці 11 ст., коли почалося феод. роздроблення Київ. Русі. В 1124 князем у З. к. став *Володимирко*, який об'єднав Звенигородське, Галицьке, Перемишльське, Теревольське князівства в єдине *Галицьке князівство* (1144). Після його смерті (1152) З. к. було, очевидно, приєднано до складу удільного Теревольського князівства. В 1206 самостійність З. к. відновлено. За князювання *Данила Романовича Галицького* З. к. входило до складу *Галицько-Волинського князівства*.
Лит.: Грабовецький В. Звенигород. Львів, 1959.

«ЗВЕРНЕННЯ ДО СЕЛЯН УКРАЇНИ» — лист В. І. Леніна, з яким він 2.VIII 1921 через газ. «Правда» звернувся до селян України у зв'язку з голодом у Поволжі, викликаним неврожам 1921. Виходячи з того, що на Україні врожай був набагато вищим, ніж в ін. районах країни, В. І. Ленін заклав укр. селянство допомогти трудівникам Поволжя. «Допомога потрібна швидко. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів», — писав В. І. Ленін (Твори, т. 32, с. 464). В. І. Ленін пропонував, щоб хліб відвезли в Поволжя обрані селянами представники, які могли б особисто пересвідчитися в розмірах лиха й голоду, побачили б, наскільки необхідна якнайшвидша допомога, і розповіли про це після повернення своїм землякам. Селяни України виконали свій братерський обов'язок щодо трудящих Росії, які на своїх плечах внесли осн. тягар боротьби проти внутр. і зовн. контрреволюції. У фонд допомоги голодуючим було зібрано 31 млн. пудів хліба. «Звернення до селян України» В. І. Леніна мало велике значення для практичної діяльності більшовиків, воно сприяло зміцненню дружби та братерської єдності укр. і рос. народів.
П. С. Кушнінов (Київ).

«ЗВЕЗДА» — більшовицька легальна газета, видавалася з 16 (29).XII 1910 по 22.IV (5.V) 1912 в Петербурзі. Всього вийшло 69 номерів, з яких 30 влада конфіскувала, 8 — општрафувала. До складу редакції «З.» входили В. Д. Бонч-Бруєвич (від більшовиків), М. І. Йорданський (від меншовиків-партійців), І. П. Покровський (від с.-д. фракції 3-ї Держ. думи). Спочатку (до № 26) газета виходила як орган с.-д. фракції 3-ї Держ. думи. В червні 1911 (з № 25) випуск газети тимчасово припинився. Видання відновилося в жовтні 1911. З № 26 «З.» почала виходити як більшовицький орган. Ідейне керівництво газетою здійснював В. І. Ленін. На її сторінках було опубліковано бл. 30 його статей. Велику редакційну і організаційну роботу в «З.» вели М. Г. Полятаєв, М. М. Батурін, А. І. Єлізарова-Ульянова, В. І. Невський та ін. В газеті співробітничали Дем'ян Бедний, М. Горький. «З.» висвітлювала діяльність с.-д. фракції в 3-й Держ. думі, пропагувала платформу більшовицької партії під час виборів до 4-ї Держ. думи, виступала проти ліквідаторства, одзовістів. У газеті публікували кореспонденції з Києва, Одеси Катеринослава, Луганська та ін. міст України. «З.» відіграла значну роль у розгортанні революц. руху в Росії. «З.» почала збирати кошти для ви-

дання щоденної роботи, газети і підготувала створення «Правди». Газету закрити уряд. З 26.II (10.III) одночасно з «З.» виходила газ. «Невская звезда», яка була її прямим продовженням і мала заміняти «З.» у разі конфіскації або закриття її. Останній, № 27, «Невской звезды» вийшов 5 (18).X 1912.

«ЗВЕЗДА» — нелегальна газета, видання Західнопрської районної орг-ції РСДРП Катеринослава (тепер Дніпропетровськ). Вийшов один номер у серпні 1914.

«ЗВЕЗДА» — газета, орган Катериносл. к-ту РСДРП(б). Виходила з 4 (17).IV 1917 в Катеринославі. З № 25 газета щоденна. До складу редколегії входили В. О. *Vatin* (Бистрянський), С. І. *Гоннер*, Й. Г. *Жуковский*, Е. Й. *Кайрінг*, М. В. Копилов та ін. Активну участь у виданні «З.» брали Г. І. *Петровский* і В. К. *Averin*. «З.» викривала контрреволюц. політику Тимчасового уряду, зрадницьку діяльність меншовиків, есерів, бурж.-націоналістич. *Центральної ради*, пропагувала ідеї пролетарського інтернаціоналізму. «З.» друкувала осн. політ. документи більшовицької партії, статті В. І. Леніна. В «З.» було опубліковано 47 ленинських праць, у т. ч. *Квітневі тези В. І. Леніна*, «Про конституційні ілюзії», «Три кризи» та ін. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції газета публікувала декрети і постанови Раднарком, документи більшовицької партії. «З.» розповсюджували в Катериносл., Херсонській, Таврійській губ. У квітні — листопаді 1918, а також у червні — листопаді 1919 в зв'язку з окупацією України нім. військами і загарбанням Катеринослава денікінцями виходила підпільно. Після визволення Катеринослава від німецьких окупантів, білогвардійців та українських буржуазних націоналістів виходила як орган Катериносл. губкому КП(б)У. З листопада 1929 видається під назвою «Зоря».

М. Ф. Дмитрієнко (Київ).

ЗВЕРЄВ Микола Кузьмич (19.XII 1907 — 22.IX 1943) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у с. Холоп'є (тепер Зубцовського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир гармати 869-го винищувально-протитанк. полку Ворон. фронту відзначився при визволенні Полтавщини. 22.IX 1943 в районі с. Бригадирівки (тепер Хорольського р-ну Полт. обл.) особисто знищив 2 ворожі танки і бронемашину. Загинув у бою.

«ЗВІД ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ» — систематизований збірник законів Рос. імперії. Складений 1826—30 як витяг з «Повного зібрання законів». Почав діяти з 1 (13).I 1835. «Звід» склався з 42 тис. статей, об'єднаних у 8 розрядів і розміщених у 15 т. На відміну від «Повного зібрання законів» до «Зводу» включено лише чинні на час його видання закони.

В 1—3-му т. містяться осн. закони, держ. і губернські установлення тощо; в 4-му — статuti про повинності рекрутські та земські; в 5—8-му — статuti про податки, мита, шинковий збір та ін.; в 9-му — закони про стани та їхні права; в 10-му — закони цивільні та межові; в 11 і 12-му — статuti кредитних установ, торгово, постанови про фабричну, заводську і ремісничу пром-сть та ін.; в 13—14 — статuti благочиння (лікарський, про паспорти та втікачів, про утримання під вартою тощо); в 15-му — закони кримінальні. В 1892, після *судової реформи 1864*, було видано 16-й т., до якого увійшли судові статuti. За своїм змістом «Звід» був в основному збірником норм феод.-кріпосницького права, спрямованих на збереження, за-

хист і зміцнення самодержавства. Лише деякі цивільні закони відображали правові інтереси буржуазії.

На Лівобережній і Правобережній Україні «Звід» з 1835 набув чинності лише в тій його частині, яка регулювала держ. і адм.-правові відносини. В 1840 на Лівобережну, 1842 і на Правобережну Україну поширено чинність «Зводу» і в частині цивільного та кримінального права. Застосування норм місцевого права на Україні (лише тих, що увійшли до «Зводу» при його перевиданні 1842) дозволялося тільки в Черніг. і Полт. губ. В Законах цивільних (т. 10) норми укр. місцевого права (регулювали гол. чин. сімейні і спадкові відносини) містилися лише у 39 з 2024 статей. У Законах кримінальних (т. 15) норм місцевого права України майже не було.

Видання: Свод законов Российской империи... [т. 1—15]. СПб, 1842.

Лит.: Юшков С. В. История государства и права СССР, ч. 1. М., 1961; Дубровіна А. Б. Джерела права України в першій половині XIX ст. «Проблеми правознавства», 1966, в. 4; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

А. Б. Дубровіна (Київ).

ЗВ'ЯГЕЛЬСЬКИЙ ПОЛК, З в я г о л ь с ь к и й п о л к — військ. одиниця на Правобережній Україні; козац. полк, створений на Волині в перші місяці *визвольної війни українського народу 1648—54*. З. п. склався переважно з покозачених селян, міщан тощо. Відіграв помітну роль у визволенні Правобережної України від гніту шляхет. Польщі. Зокрема, 3.II 1649 козаки полку під проводом полковника Тиші визволили м. Острог — одну з найміцніших польс. фортець на Волині. Про це збереглися дані в щоденнику польс. шляхтича В. Ясковського.

Лит.: Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов... т. 1. К., 1845; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

І. Г. Рознер (Київ).

ЗВ'ЯЗОК на У к р а ї н і — передавання й приймання інформації за допомогою різних засобів; одна з галузей матеріального виробництва, яка забезпечує передавання й приймання повідомлень поштовим, телеграфним, телефонним та ін. способами. З. забезпечує роботу пром-сті, с. г., транспорту, держ. апарату, різних орг-цій, задовольняє побутові й культурні потреби населення. З. поділяють на поштовий та електричний; електричний З. — на дротовий і радіозв'язок. До дротового З. належать телеграф, міжміський і місцевий телефонний З.; радіозв'язок має різновидності радіомовлення і телебачення.

Найдавнішим видом З. є поштовий. На Русі, зокрема на тер. сучас. України, поштові станції, де подорожні міняли коней, існували ще з 13 ст. У 1666 в Росії було створено пошту для пересилання держ. паперів і приватного листування. Пошта підпорядковувалася Ямському приказові; винаток становив поштовий тракт з Москви до Білої Церкви (засн. 1703), яким віддав Малоросійський приказ. При Генеральній та полковій канцеляріях на Україні були козаки-підпомічники, що розвозили держ. пакунки. У 1-й чверті 18 ст. за указом Петра І було створено перші в Росії поштами в найбільших містах — Москві, Петербурзі й Рязі, а в великих губ. містах — поштові контори. В 30-х рр. 18 ст. експлуатація поштових шляхів цілком перейшла до рук уряду. Поштовий З. на укр. землях, що входили до складу Австр. імперії (з 1867 Австро-Угорщини), з 18 ст. здійснювали держ. і приватні поштами (останні діяли в менших населених пунктах на основі угод з казною). З 2-ї пол. 19 ст., завдяки розвитку залізнич. і водного транспорту та електротехніки, почав роз-

виватися швидкий поштовий і електричний З. В 50-х рр. 19 ст. було встановлено електричний телеграфний З. Києва і Одеси з Москвою, Петербурга з Одесою, Миколаєвом, Сімферополем та ін. містами. У 80-х рр. 19 ст. в Одесі було збудовано першу міську телефонну станцію, і з цього часу на Україні вперше встановлено міський і міжміський (Одеса — Миколаїв) телефонний З. У сільс. місцевості вперше в Російській імперії телефонний зв'язок було встановлено 1899 у Лебединському повіті Харків. губ. В 1913 на тер. України, що входила до складу Рос. імперії, існувало 675 підприємств З., на укр. землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, — 711 підприємств З. Швидкісним зв'язком пошта обслуговувала в основному міста, а для переважної більшості населених пунктів гол. засобом перевезення поштових вантажів лишався гужовий транспорт. Мало розвинутий був телефонний і телеграфний З. Міжміський телефонний З. існував між Харковом і Москвою, Одесою і Миколаєвом та ще кількома містами, міський — лише в деяких великих адм. центрах. Телеграфом користувалися гол. чин. органи влади, поліція та комерсанти. Дуже низьким був тех. рівень засобів З. Яскравою подією в історії З. був винахід рос. вченим О. С. Поповим апарату бездротового зв'язку (1895). Про використання на Україні радіо згадується в «Поштово-телеграфному журналі» за 1902. Тоді почала діяти цивільна лінія радіотелеграфного зв'язку між Херсоном і містечком Голою Пристанню. У 1910 в Росії було бл. 30 радіостанцій потужністю по 15 *квт.* На зх.-укр. землях до возз'єднання їх з Рад. Україною дротової радіомережі не було. Швидкий розвиток усіх засобів З. розпочався на Україні після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Особливого розвитку засоби З. набули в післявоєнні роки. У 1969 на Україні було 13,7 тис. підприємств З., в т. ч. у сільс. місцевості — 9,7 тис. Створено широку мережу радіомовлення і телебачення. Рік у рік зростає тех. обладнання підприємств З. Для перевезення пошти використовують усі види транспорту. Підприємства телеграфного З., обладнані першокласною апаратурою вітчиз. виробництва, забезпечують швидке передавання й приймання телеграфних повідомлень на великі відстані. Широко застосовується система прямих телеграфних з'єднань, швидкими темпами розвивається абонентський телеграф, яким користуються підприємства, установи й організації для зв'язку та обміну інформацією. Для розвитку абонентської мережі застосовують автоматичні абонентські станції, які швидко з'єднують абонентів і поліпшують якість зв'язку. Набув розвитку й фототелеграфний зв'язок. Створено широко розгалужену телефонну мережу. Встановлено безпосередній багатоканальний З. обл. і пром. центрів України з Москвою і Києвом та будь-яких міст республіки між собою. В республіці створено міжобласні, внутрішньообласні, внутрішньорайонні та внутрішньовиробничі телефонні мережі. Швидко розвивається міський телефонний зв'язок. У містах і селах на нових телефонних станціях встановлено телефонну апаратуру лише автомат. системи. На міжміському телефонному З. діє багатоканальна апаратура високочастотного телефонування шляхом ущільнення струмами високих частот повітряних, кабельних і радіорелейних ліній. На міжміських телефонних станціях застосовують апаратуру напівавтоматичного і автоматичного способів з'єднання абонентів.

Респ. і обл. радіомовлення створено на Україні за роки Рад. влади. Вперше радіомовлення почалося в Харкові 1924, а згодом — у Києві, Дніпропет-

ровську, Одесі та ін. містах. В республіці є широка мережа довгохвильових, середньохвил. і короткохвил. радіостанцій з частотною модуляцією. У 1969 на Україні діяло бл. 100 радіостанцій. У користуванні населення було 9715 тис. трансляц. радіоточок і понад 7,6 млн. радіоприймачів. У післявоєнні роки в республіці почало розвиватися телебачення. Перший потужний телецентр було збудовано 1951 в Києві. З лютого 1960 почато регулярний обмін телепрограмами між Москвою і Києвом, а з 1961 — з ін. містами СРСР та зарубіж. країн. На кін. 1969 на Україні працювало 14 телецентрів, 15 потужних і 104 малопотужні телевізійних ретрансляторів, у користуванні населення було 5,8 млн. телевізорів. 80% тер. республіки охоплено телевізійним мовленням. Всі телецентри України ретранслюють кольорові програми студій центр. та укр. телебачення. Телевізійне мовлення на великі віддалі проводиться за допомогою радіорелейних ліній зв'язку або кабельних телевізійних магістралей. У перспективі передбачено дальший розвиток і значну реконструкцію засобів зв'язку республіки на базі передової сучас. техніки.

Лит.: Ленін В. І. Наркоматові пошт і телеграфії. Твори. Вид. 4, т. 35: Св'язь страны социализма. М., 1959; Матеріали по історії зв'язи в Росції. XVIII — начало XX в. Л., 1966; Васеньов Г. С. Основы телефонії та телеграфії. К., 1962; Студеніко в Т. В. Транспорт і зв'язок України в семіріччі. К., 1960; Сінчєнко Г. З. Нове в техніці зв'язку. К., 1963; Развитие связи в СССР 1917—1967. М., 1967 [бібліогр. с. 469—475]; Св'язь СССР за 50 лет. Статистический сборник. М., 1968. Г. С. Васеньов (Київ).

ЗДВИЖЕНЬ, З д в и ж е н ь — давньоруське місто, що було розташоване на Зх. від Києва на р-ну Здвиги (тепер с. Здвигівка Бородянського р-ну Київ. обл.). Згадується у давньоруських літописах під 1097.

ЗДОЛБУНІВ — місто Ровен. обл. УРСР, центр Здолбунівського р-ну. Розташований за 12 км на Пд. від Ровно. 18 тис. ж. (1969). Вперше З. (кол. Долбунів) згадується в істор. джерелах під 1570. Після *Люблинської унії 1569* його захопила шляхет. Польша. Після другого поділу Польщі (1793) возз'єднаний з Росією. Робітники З. брали активну участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. У березні 1917 в З. створено Рад. робітн. депутатів. Рад. владу встановлено 26.I (8.II) 1918. В лютому 1918 З. окупували австро-нім. війська. Робітники З. взяли участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В грудні 1918 З. захопили петлюрівці, яких у травні 1919 вибила Таращанська бригада під командуванням В. Н. Боженка. В серпні 1919 З. загарбала бурж.-поміщицька Польша. 4.VII 1920 З. визволили частини 1-ї Кінної армії. У вересні 1920 З. знову захопили польс. війська. Під час окупації у З. діяли підпільні комуністич. орг-ції. В 1939 в складі Зх. України З. возз'єднано з УРСР. З 1939 З. — райцентр Ровен. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни З. 30.VI 1941 окупували нім.-фашист. війська. Під час окупації в районі З. діяла підпільна група, яка входила до складу партизан. загону Д. М. Медведєва. 5.II 1944 З. визволили рад. війська. В З. — цегментно-шиферний і харч. комбінати, авторемонтний, залізобетонних конструкцій, цегельний з-ди. 5 загальноосв., музична школа, 2 профес.-тех. училища.

А. П. Купчинський, О. П. Молчанов (Ровно).

ЗДОЛЬЩИНА — кабальна форма оренди землі, при якій орендна плата сплачується власникові землі частинною врожаєм (при сплаті половини врожаю З. має назву *половинщина*). Характерна для епохи феодалізму, але широко практикується і за капі-

талізму, особливо в колоніальних і напівколоніальних країнах. В Росії, зокрема на Україні, З. як пережиток феод. відносин зберігалася до 1917; на землях Зх. України — до 1939, Пн. Буковини, Ізмаїльщини — до 1940, Закарп. України — до 1945, тобто до часу возз'єднання їх з Рад. Україною.

ЗЕЛЕНІЙ Дмитро Костянтинович (21.X 1878 — 31.VIII 1954) — рад. етнограф, диалектолог і фольклорист; чл.-кор. АН СРСР (з 1925). Н. в с. Люк (тепер Удмуртська АРСР). У 1904 закінчив істор.-філологічний факультет Юр'євського (Тартуського) ун-ту. З 1916 — професор Харків., з 1925 — Ленінгр. ун-ту; 1926—49 одночасно працював в Ін-ті етнографії АН СРСР. Автор праць: «Огляд праць з етнографії східних слов'ян за 1917—1925 рр.» (1926—27), «Про історичну спільність культури російського і українського народів» (1940), «Возз'єднані українці» (1941), «Про кийське походження карпатських українців-гуцулів» (1953). З. багато уваги приділяв вивченню нар. творчості.

Літ.: Станюкович Т. В., Торен М. Д. Дмитрій Константинович Зелений. «Советская этнография», 1954, № 4 [бібліогр. с. 159]; Васина А. И., Гаген-Торн Н. И. Дмитрій Константинович Зелений. «Известия Всесоюзного географического общества», 1966, т. 98, в. 1.

ЗЕЛЕНЬОК Йосип Павлович (29.XII 1913 — 30.IV 1945) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Кочержинцях (тепер Уманського р-ну Черк. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. У 1943 закінчив Харківське арт. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир вогневого взводу 530-го винищувально-протитанкового арт. полку 28-ї армії 1-го Укр. фронту відзначився при штурмі Берліна. Його взвод знищив у передмісті 3 бронетранспортери, самохідну гармату, легкову машину і бл. 120 гітлерівців. Коли закінчилися патрони, З. гранатою підірвав 12 фашистів, і сам загинув.

ЗЕМЕЛЬНІ КОМІТЕТИ — органи, створені в Росії бурж. Тимчасовим урядом у квітні 1917 під тиском аграрного руху. За положенням про З. к. від 21.IV (4.V) 1917 вони організовувалися для підготовки зем. реформи, а фактично для захисту поміщицького землеволодіння. Існували головний З. к. та З. к. на місцях (губернські, повітові, волосні). Що в головному та губернських З. к. переважали представники поміщиків і куркулів, то у волосних (частково й повітових) більшість належала трудовому селянству. З розвитком сел. руху, який особливо посилювався у вересні — жовтні 1917, волосні З. к., використавши право, надане всім З. к. щодо розв'язання спорів у галузі зем. відносин, активно виступали за захоплення поміщицьких земель. Тому Тимчасовий уряд всляк гальмував утворення волосних З. к., відмовляючи їм в асигнуваннях. На Україні було 9 губернських, 99 повітових і понад 1,5 тис. волосних З. к., що виникли гол. чин. у червні (55%) і липні (27%) 1917. В окремих повітах існували навіть сільсь. З. к., що найяскравіше відображали прагнення малоземельного та безземельного селянства і відігравали велику роль у розвитку аграрної революції. Після *Липневих днів 1917* члени волосних З. к. зазнавали пересей. Проте при підтримці трудящих сел. мас комітети продовжували діяти. Внаслідок більшовицької агітації, під впливом біднішого селянства все більш революційним ставав їхній склад. Ухвалу *Першого Всеросійського з'їзду Рад* про створення в кожній волості З. к. втілено в життя лише за Рад. влади — 31.X (13.XI) 1917. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. револю-

ції до волосних З. к. і повітових Рад сел. депутатів, відповідно до п. 2 *Декрету про землю*, переходило розпорядження конфіскованою землею та майном. Головний З. к. ліквідовано 19.XII 1917 (1.I 1918). Зміцнення Рад. влади на селі зробило непотрібним даліше існування і З. к. на місцях. На Україні їхні функції за «Тимчасовими положеннями про соціалізацію землі» від 19.III 1918 передано зем. відділам відповідних Рад.

Літ.: Ленін В. І. Новий обман селян партією есерів. — Відповідь на запити селян. Твори. Вид. 4, т. 26; Історія Української РСР, т. 2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ — володіння землею (при неособв'язковому фактичному землекористуванні), що історично найб. різном. форм залежно від способу *виробництва*. За первіснообщинного ладу землю охороняв від зовн. вторгнення рід, що її зайняв, але в межах племені, роду землю вважали «нічиєю» (кожний член племені міг зайняти її на час госп. користування, де хотів і в яких завгодно розмірах). Форми З. в усіх класово-антагоністич. суспільствах визначає приватна власність. Так, у Київ. Русі земля як гол. засіб виробництва вже в 9—10 ст. зосереджувалася в руках князів і бояр. З часом вони захоплювали общинні землі, що належали селянам, завдяки чому відбувалося даліше перетворення вільних общинників-смердів на феодально залежне сільсь. населення. За користування зем. наділом феодально залежні селяни були змушені віддавати феодалові додаткову працю гол. чиним у формі *полюддя*, *панщини*, згодом натурального та грошового оброку. Швидко зростало церковне землеволодіння, особливо монастирське (див. *Монастирські маєтності, Києво-Печерська лавра*). Внаслідок розширення фео. З. площа сел. земель зменшувалася, зростала кількість безземельних і малоземельних селян. На тер. України процес захоплення феодалами землі особливо посилювався після *Люблінської унії 1569*, коли польсь. і укр. шляхта захопила і зосередила в своїх руках величезні зем. володіння на Київщині, Волині, Брацлавщині тощо. В 1590 польсь. сейм дозволив королю «роздавати» шляхті укр. землі разом з селами, містами і містечками на правах «довічного» володіння. В 1640 лише в Київ. воєводстві 27 магнатом належало 68% дворів, 117 власникам з серед. верств шляхти — 26%, дрібним шляхтичам — 6%.

Крім того, з 1-ї пол. 16 ст. на Україні існувало козацьке З., яке виникло з формуванням осілого козацтва. В 2-й пол. 16 ст. в руках верхівки заможного козацтва зосереджувались значні зем. володіння.

Після нар.-визв. війни 1648—54 і возз'єднання України з Росією землі вигнанці з Лівобережної України польсь. магнатів поступово почали переходити до рук укр. козац. старшини, укр. шляхти і вищого православного духовництва. Царський уряд, гетьмани роздавали козац. старшині, укр. світським і духовним феодалам грамоти і *універсали* на землі і маєтки. Протягом 2-ї пол. 17—18 ст. зростало фео.-старшинське З. у формі *рангових маєтностей* і довічного З. Гол. джерелом цього зростання було скопування і наслідствене загарбання сел. і козац. земель. Найбагатшими землевласниками на Лівобережній Україні були І. С. Мазепа, І. І. Скоропадський, П. Л. Полуботок, Миклашевські, Апостоли тощо. Поряд із швидким зростанням фео. старшинського і монастирського З. на Україні значні зем. маєтності почало діставати й рос. дворянство. Великими землевласниками були О. Д. Меншиков, Г. Ф. Долгорукий, Г. І. Головін, П. П. Шафіров, Б. П. Шереметев та багато ін. Значну кількість землі і

угідь дістала у власність заможна верхівка укр. козацтва. Селянство, що становило осн. масу населення Лівобережної України, володіло незначною частиною землі, здебільшого невеликими «грунтами», «грунтиками», «дільницями», які переходили в спадщину. Певну частину землі (насамперед такі угіддя, як ліси, степи, сіножаті) в спільному володінні з козаками, а іноді й з старшиною, мали сільс. громади.

На землях Правобережної України після придуршення нар. повстань 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. утвердилося 3. польс. магнатів і шляхти, що викликало посилення феод.-кріпосницького гніту. В Галичині, на Закарпатті, Буковині за феодалізму кількість безземельних і малоземельних селян збільшувалась особливо швидко. Так, протягом 15—17 ст. у Галичині та Холмщині все більше поширювалася фільварково-панщинна система. У 1-й пол. 18 ст. кількість безземельних у Галичині становила 41,3% заг. числа селян. Характерними для Закарпаття стали великі латифундії (домінії) угор. магнатів. На Буковині великі укр., молдавські, румунські феодалі розширювали своє 3., зокрема, за рахунок захоплення громад, земель тощо. За капіталізму на тер. України мали місце різні форми 3., що характеризувалися концентрацією зем. власності в руках великої буржуазії та поміщиків і обезземеленням та розоренням дрібних виробників. На зх.-укр. землях після скасування панщини (1848) в руках поміщиків (включаючи церкву і держ. маєтки) залишилося понад 40% усіх зем. угідь.

Пережитки кріпосництва, і в першу чергу дворянське 3., затримували розвиток капіталізму в с. г. дореволюц. Росії. Тут, як вказував В. І. Ленін, «у десяти мільйонів селянських дворів 73 млн. дес. землі. У двадцять восьми тисяч благородних і чумазих лендлордів — 62 млн. десятин» (Твори, т. 13, с. 196). На Україні, зокрема, поміщикам і капіталістам, що становили 3,4% землевласників, належало 68,7% усіх земель (див. *Аграрне питання на Україні*). Внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Рад. країні вперше в світі ленінським *Декретом про землю* 1917 скасовано приватну власність на землю, і вона стала власністю д-ви, тобто всенар. добром. Осн. масу землі с.-г. призначення в СРСР займають колгоспи, за якими вона закріплюється в безплатне і безстрокове (тобто навечно) користування. В СРСР утвердився найвищий, найпрогресивніший тип 3., осн. засади якого закріплено в Конституції СРСР, конституціях союзних республік і в Основах земельного законодавства СРСР і союзних республік 1968.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 13. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Дяченко П. І. Історія народного господарства СРСР, т. 1—2. К., 1951—52; Те п л и ц ь к и й В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1959; Гусл и с т и й К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Гурж і й І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; Дя ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Б о й к о І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; Р у б а ч М. А. Очерки по історії революційного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1956.

А. В. Бондаревський (Київ).

ЗЕМЛЕВПОРЯДНІ КОМІСІЇ — губернські й повітові органи царського уряду для здійснення *столипінської реформи*. Створені на підставі указу від 4 (17).ІІІ 1906 в 47 губерніях і 463 повітах Європ. Росії, в т. ч. на Україні. В 9 губерніях України (разом з Кримом) було впорядковано 0,5 млн. г-в на пл. 3,7 млн. дес. Гол. увага 3. к. спрямовувалась на насадження куркульських хуторів і відрубів. Комісії також сприяли сел. банкові в перепродуванні поміщицьких земель заможній частині селян, допомагали урядові в переселенні сел. бідноти з внутр. губерній Росії, а також з України до Сибіру та Серед. Азії тощо. Діяльність 3. к. вела до збагачення куркульства, розорення бідняцьких мас, давала можливість великим землевласникам вести г-во на капіталістич. засадах. Бідняки й середняки чинили опір столипінським 3. к., вдаючись до вигнання землевпоряд., знищення їхніх інструментів та до «землевпорядних бунтів» — сучіток з військами та поліцією. 3. к. було ліквідовано за постановою Тимчасового уряду 28.VI (11.VII) 1917.

М. В. Демченко (Київ).

«ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ» (60-х рр. 19 ст.) — таємна революц.-демократична орг-ція в Росії. Виникла 1861—62 внаслідок об'єднання на федеративних засадах різнохарактерних (соціалістич., демократич., ліберально-конституційних) студент. та офіцерських гуртків і груп, що існували в багатьох містах Росії. До «З. і в.» приєдналася рос. військ.-революц. орг-ція у Польщі, що її створив укр. революц. демократ А. О. *Потебня* (1862). Члени «З. і в.» мали очолити і спрямувати в організоване русло сел. повстання. Відділення і к-ти «З. і в.» з'явилися в Петербурзі, Москві, Казані, Пермі, Нижньому Новгороді, Вологді та деяких ін. містах. В листопаді 1862 було створено керівний центр «З. і в.» — «Рос. центральний народний комітет». «З. і в.» виникла під впливом ідей і революц. агітації О. І. Герцена, М. П. Огарьова, М. О. Бакуніна, М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова. Видатну роль у ній відіграли брати М. О. і О. О. Серно-Соловйовичі, О. О. Слєпцов, С. С. Римаренко, В. С. Курочкін, М. І. Утін, Г. Є. Благовєстлов та ін. Землевольці в своїй таємній друкарні випустили два номери листка «Свобода» (1863), кілька прокламацій, підготували перший номер журн. «Земля і воля», який не встигли видати, бо друкарню було розгромлено. Окремі землевольці (І. О. *Андрущенко*, В. М. *Білозерський*, А. І. Нечипоренко, В. С. Козлов) провадили революц. пропаганду на Україні. Керівники «З. і в.» намагалися встановити зв'язки з київ. і полт. громадами, щоб залучити їхніх членів до спільної боротьби проти самодержавства. В умовах ослаблення революц. ситуації в Росії, придуршення польс. визвольного повстання 1863—64 «З. і в.» весною 1864 самоліквідувалася.

Лит.: Общественно-политическое движение на Украине [в 1856—1864 гг.], т. 1—2. Материалы и документы. К., 1963—64; В и л е н с к а я Э. С. Революционное подполье в России (60-е годы XIX в.). М., 1963; Н е ч к и н а М. В. «Земля и воля» 1860-х годов (По следственным материалам). «История СССР», 1957, № 1; Н е ч к и н а М. В. Возникновение первой «Земли и воли». В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1960. М. П. Рудько (Київ).

«ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ» (70-х рр. 19 ст.) — таємна революц. орг-ція народників у Росії. Виникла в осени 1876 у Петербурзі під назвою «Північна революційно-народницька група», або «Північне товариство народників». Назва «З. і в.» закріпилася за нею з появою 1878 одноіменного друкованого органу. До складу «З. і в.» ввійшли народники різ-

них напрямів («чайковці», «бакуністи»). Організаторами і активними діячами «З. і в.» були М. А. і О. А. Натансон, О. Д. Михайлов, О. Д. Оболенев, Г. В. Плеханов, О. О. Квятковський, Д. А. Лизогуб, О. І. Баранников, В. А. Осинський, Й. В. Айтекман, С. М. Кравчинський, Д. О. Клеменц, М. О. Морозов, С. Л. Перовська, М. Ф. Фроленко, М. Р. Попов та ін. «З. і в.» мала зв'язки й з революціонерами, які діяли на Україні (в Києві, Одесі, Харкові). Взимку 1876—77 було розроблено програму «З. і в.» (1878 дещо доповнено й змінено). Своїм гол. завданням «З. і в.» вважала підготовку сел. повстання, визначала можливість особливого (некапіталістич.) соціально-економіч. розвитку Росії, основою якого мала стати сільс. община. Перехід землі в руки селянства, общинне землекористування вони розглядали як «міцний фундамент дальшого успішного ходу соціальної справи в Росії». Лозунг «Земля і воля!» зводився до передачі всієї землі селянам, рівномірного її розподілу на громад. засадах і повинен був здійснюватися шляхом насильственого перевороту. Розв'язання нац. питання програма вбачала «у поділї Рос. імперії на частини відповідно до місцевих бажань». Землевольтці створили міцну централізовану, дисципліновану і добре законспіровану орг-цію революціонерів, про яку В. І. Ленін 1902 писав, що вона «нам усім повинна була б служити зразком» (Твори, т. 5, с. 427). Незабаром «З. і в.» набула всерос. значення. Важливим засобом підготовки і здійснення перевороту члени «З. і в.» вважали усну і друковану агітацію серед робітників і селян, а також безпосередні дії — організацію повстань, страйків, демонстрацій. Землевольтці випускали листівки, періодиці, видання, підготували *Казанську демонстрацію 1876*, брали участь у проведенні страйків у Петербурзі (1878—79), сприяли студент. виступам. Гол. увагу землевольтці приділяли роботі серед селянства. Члени орг-ції, щоб налагодити зв'язки з нар. масами, завоювати їхнє довір'я, йшли працювати сільс. писарювач, фельдшерами, вчителями. В 1877—78 їм вдалося організувати кілька «поселень», переважно в пд.-сх. приволзьких губерніях (див. *«Ходіння в народ»*). В 1877 народники (Я. В. Стефанюк, Л. Г. Дейч, І. В. Бохановський та ін.), спіраючись на сел. рух у Чигирин. пов., намагалися створити таємну орг-цію серед селян для підготовки повстання, але зазнали поразки (див. *Чигиринська змова 1877*). Програма «З. і в.» передбачала «заведення зносин і зв'язків у центрах скупчення промислових робітників — заводських і фабричних». Але робітн. рухові відводилася другорядна роль, осн. революц. силу народники вбачали в селянстві. Вони проводили значну пропагандистську і агітаційну роботу й серед інтелігенції та студент. молоді, що були гол. джерелом поповнення складу орг-ції. Восени 1878 в Петербурзі було влаштовано нелегальну друкарню «З. і в.», в якій друкували газ. «Земля и воля» (1878—79), революц. прокламації і брошури. Посилення урядових репресій, поліцейської перепони для агітації на селі викликали розчарування «ходінням у народ». З кін. 1877 першими стихійно почали терористичну боротьбу проти цар. урядовців «бунтарі»-бакуністи на Україні. В Києві, Харкові і Миколаєві виникли групи революціонерів, що вважали за необхідне тимчасово відмовитися від агітації і перейти до терористич. боротьби. Всередині «З. і в.» почалися незгоди між прибічниками політ. боротьби («політиками-терористами») і її противниками («деревенщиками»). Поступово формувалася фракція політиків-терористів, яка в березні 1879 мала вже свій орган — «Листок „Земли и воли“» (виходив до

липня 1879). Розбіжність у поглядах між прихильниками і противниками терору зростала. Спроба примирити їх на з'їздах у Липецьку і Воронежі (червень 1879) виявилася безуспішною. Невдовзі «З. і в.» розпалася на дві орг-ції: «Народну волю», що об'єднала «політиків-терористів», і «Чорний переділ» — прихильників агітації на селі. Див. також *Народництво*.

Літ.: Левін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Що робити?; т. 7. Крок вперед, два кроки назад; П л е х а н о в Г. В. Російські робітники в революційному русі. Х., 1926; Архив «Земли и воли» и «Народной воли». М., 1930; Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. 2. М., 1965; А п т е к м а н О. В. Общество «Земля и воля» 70-х гг. По личным воспоминаниям. Пг., 1924; П о п о в М. Р. Записки землевольтца. М., 1933; Ф и г н е р В. Н. Запечатленный труд. Воспоминания, т. 1. М., 1964; М о р о з о в Н. А. Повести моей жизни, т. 2. М., 1965; К о з ь м и н Б. П. Из истории революционной мысли в России. Избранные труды. М., 1961; Л е в и н Ш. М. Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века. М., 1958; Т к а ч е н к о П. С. Революционная народническая организация «Земля и воля» (1876—1879 гг.). М., 1961; Р у д ь к о М. П. Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні. «Український історичний журнал», 1965, № 7.

М. П. Рудько (Київ).

«ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ» — друкований нелегальний орган ЦК КПЗУ. Видавався спочатку як газета (1925), а згодом як журнал (1926—30). В основному друкувався за кордоном (у Німеччині), окремі номери (1929) — у підпільній друкарні КПЗУ в м. Фаленіці поблизу Варшави. «З. і в.» відіграла значну роль у зміцненні зв'язку КПЗУ з масами, у виробленні тактики партії, в організації політ. і економіч. боротьби трудящих Зх. України, в боротьбі проти націоналістич. елементів. З 1930 замість «З. і в.» почала виходити газ. «Комуністичний прапор».

ЗЕМЛЯЧКА Розалія Самійлівна (справж. прізвищ. — З а л к і н д; 1.IV 1876 — 21.I 1947) — професійна революціонерка, рад. парт. і держ. діячка. Член Комуністич. партії з 1896. Н. у Києві. В революц. русі з 1893. Працювала в марксистській орг-ції у Києві, входила в місцевий к-т РСДРП. З 1901 — агент «Искры» в Одесі і Катеринославі. В 1903 кооптована в ЦК РСДРП, 1904 за пропозицією В. І. Леніна обрана в *Бюро комітетів більшовістів*. В 1905 — секретар Мос. к-ту РСДРП, 1909 — Бакинської орг-ції РСДРП. У 1910—14 — в еміграції. В 1915—16 — член Мос. бюро ЦК РСДРП (6). У 1917 — секретар Мос. к-ту партії. В роки громадян. війни — нач. політ. відділів 8-ї і 13-ї армій. У 1921—26 — на парт. роботі в Криму, Москві тощо. В 1926—33 — на рад. роботі. З 1934 — член Комісії рад. контролю. В 1939—43 — заст. Голови Раднаркому СРСР, голова Комісії рад. контролю. Останні роки працювала заст. голови Комісії парт. контролю при ЦК ВКП (6). На XIII—XVI з'їздах партії обиралася членом ЦКМ ВКП (6). На XVIII з'їзді ВКП (6) обрана членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена двома орденами Леніна та орденом Червоного Прапора. Похована у Москві в Кремлівській стіні.

ЗЕМНУХОВ Іван Олександрович (8.IX 1923—15.I 1943) — член штабу підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1938. Н. у с. Іларіоновці (тепер Шацького р-ну Ряз. обл.) в сел. сім'ї. З 1932 жив у м. Краснодоні (тепер Ворошиловгр. обл.). У 1941 закінчив середню школу, працював піонервожатим. У серпні 1942, після окупації міста нім.-фашист. загарбниками, об'єднав частину краснодонської молоді в підпільну групу, яка пізніше стала ядром «Молодої гвардії». Разом з боювими друзями брав участь в операції проти во-

рога, був організатором підпільної друкарні та автором більшості листівок, які розповсюджували молодогвардійці. В січні 1943 заарештований і закатований фашистами.

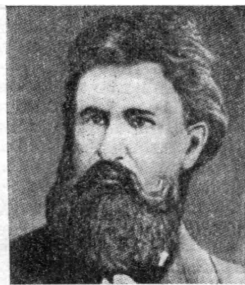
ЗЕМСТВО — місцеве (земське) управління, створене в більшості губерній Європ. Росії, в т. ч. на Південній та Лівобережній Україні, за *земською реформою 1864*. Складалося з повитових і губернських *земських зборів та земських управ.* «Земства

Р. С. Землячка.

І. О. Земнухов.

М. І. Зібер.

не мали своїх виконавчих органів, вони повинні були діяти через поліцію, земства не були зв'язані одне з одним, земства були відразу поставлені під контроль адміністрації» (Ленін В. І. Твори, т. 5, с. 32). Провідне становище в З. займали поміщики-дворяни, які спрямовували його діяльність у своїх класових інтересах. Побожуючись зростання впливу бурж.-ліберальних елементів у З., царський уряд всіляко обмежував його діяльність. Функції земських установ, по суті, зводились до підтримання в належному стані місцевих шляхів, організації мед. обслуговування населення, будівництва й утримання шкіл, налагодження поштового зв'язку, розподілу держ. грошових зборів і натур. повинностей (див. *Земські повинності*), збирання й подання в держ. органи різних статистич. відомостей тощо. Хоч щодо цього З. й робило деякі зусилля, які, зокрема, трохи посилілись наприкінці 80-х — на поч. 90-х рр., проте через брак коштів, засилля поміщиків-дворян та постійний наступ царизму наслідки їх були дуже незначні. В галузі економіки діяльність З. була спрямована на зміцнення поміщицького та куркульського г-ва на селі. Після поразки революції 1905—07 контрреволюц. суть З. виявилась найвідвертіше, в зв'язку з чим їхню діяльність було поширено ще на ряд губерній, в т. ч. на Правобереж. Україні (1911). В липні — серпні 1914 для допомоги царизмові в організації тилу для ведення імпералістич. війни буржуазія створила *Земський союз і Союз міст*. Тимчасовий уряд утворив З. і в волостях. З. було ліквідовано Великою Жовтн. соціалістич. революцією.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Гонимі земства і Аннібали лібералізму; т. 6. Лист до земців; т. 7. Земська кампанія і план «Искры»; т. 8. Перші кроки буржуазного зрадинства; т. 9. Пролетаріат бореться, буржуазія крадеться до влади; т. 13. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 17. З приводу ювілею; Матеріали по земському общественному устройству (Положення о земских учреждениях), т. 1—2. СПб, 1885—86; В е с е л о в с к и й Б. Б. История земства, т. 1—4. СПб, 1909—11. М. Н. Лещенко (Київ).

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864, Положення про губернські та повитові земські установи — одна з бурж. реформ 60—70-х рр. 19 ст., проведена царським урядом з метою пристосувати самодержавний лад Росії до потреб капіталістич. розвитку, а також залучити лібералів на бік царизму в його боротьбі проти революц. руху. З. р., за оцінкою В. І. Леніна, була «однією з тих поступок, які відбила у самодержавного уряду хвиля суспільного заворушення і революційного натиску» (Твори, т. 5, с. 30). За положенням, затвердженим Олександром II 1 (13).І 1864, в 33 губерніях Європ. Росії, в т. ч.

на тер. Лівобережної та Південної України, створювалися земські установи (див. *Земство*). В Київ., Поділ. і Волин. губ., де переважна більшість поміщиків належала до польск. національності і брала участь у нац.-визвольному русі, земські установи було запроваджено лише 1911. Дбаючи про забезпечення провідної ролі рос. дворянства в земствах, положення передбачало обрання більшості гласних до земських установ від курії повитових землеволодільців (див. *Куріальна виборча система*).

Лит. див. до ст. *Земство*. М. Н. Лещенко (Київ).

ЗЕМСЬКА СТАТИСТИКА — статистичні дослідження *земств*, що містили гол. чин. матеріал про стан с. г. і соціально-економічні процеси в селах пореформеної Росії. Першими на Україні були створені статистичні бюро при херсонському (1873) і чернігівському (1875) земствах. Статистичні бюро проводили подвірні переписи сел. г-в, кустарних промислів, обслідування бюджетів, описи нерухомого майна селян тощо. На початку розвитку З. с. одиницею статистич. дослідження була сільс. община. Пізніше гол. елементом З. с. стали подвірні переписи. Крім суцільних подвірних переписів, З. с. почали також застосовувати вибіркові, т. з. бюджетні, дослідження невеликої кількості сел. г-в, використовувати групові і комбінаційні обстеження. На Чернігівщині було розроблено методику вивчення продуктивності зем. угідь. Тут уперше підкреслено важливість вивчення динаміки госп. життя, розроблено паралельно з даними подвірного перепису матеріали *Генерального опису Лівобережної України 1765—69*. Першу в історії З. с. комбінаційну таблицю розробив і застосував для аналізу черніг. статистик О. П. Шликевич. Статистич. бюро видавали збірники, огляди, які містили багатий фактичний матеріал. Проте земські статистики, багато з яких було на народницьких позиціях, тенденційно опрацьовували і групували ці дані, чим значною мірою знецінювали їх. В. І. Ленін на основі ретельно перевірених, самостійно опрацьованих матеріалів З. с. досліджував процеси розвитку капіталізму в с. г. Високо оцінюючи техніку збирання матеріалів З. с., їх повноту, В. І. Ленін разом з тим критикував методи обробки, групування статистичних даних, захоплення «середніми» цифрами, за якими зникали істотні відмінності й ознаки окремих груп селянства, що утворилися в процесі розвитку капіталізму.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Нові господарські рухи в селянському житті; т. 20. До питання про завдання земської статистики; Б у г а н о в В. І. Земская статистика крестьянского хозяйства в работе В. И. Ленина «Развитие капитализма в России». В кн.: Проблемы источниковедения, т. 10. М., 1962.

ЗЕМСЬКА УПРАВА — постійно діючий орган місцевого самоврядування в царській Росії, що видав справами *земства*, існував 1864—1917 (на Правобережній Україні — з 1911). Відповідно до Положення про губернські і повітові земські установи 1864, З. у. поділялися на повітові й губернські. Їх обирали відповідні *земські збори* на 3 роки в складі голови і членів (до 6 осіб), переважно з дворянства і буржуазії. Віддали вузьким колом місцевих госп. і культ.-осв. справ. Залежали від царської адміністрації (особливо посилилася ця залежність з 1890).

І. П. Сафронова (Харків).

ЗЕМСЬКИЙ НАЧАЛЬНИК — в царській Росії службова особа, що діяла на певній дільниці повіту, здебільшого в селах. Посаду З. н. створено відповідно до Положення про земських дільничих начальників від 12 (24).VII 1889 для посилення влади поміщиків над «звільненям» від кріпацтва селянством. З. н. призначався з потомствених дворян. Мав велику адм. владу над селянами, яких він міг штрафувати й заарештовувати; виконував функції мирових суддів для селян (див. *Мировий суд*). Постановою З. н. не підлягали оскарженню. З. н. контролював також діяльність органів сільс. і волосного самоврядування, *волосні суди*. Посаду З. н. скасовано Лютн. революцією 1917.

І. П. Сафронова (Харків).

ЗЕМСЬКИЙ СОБОР 1653 — земський собор, скликаний царським урядом у Москві для вирішення питання про возз'єднання України з Росією. В ньому брали участь представники різних суспільних верств Рос. д-ви — боярства, вищого духовництва, дворянства, виборні від міст, купецтва, стрільців тощо. Перше засідання відбулося 25.V (4.VI) 1653. Обговорювалося звернення Б. Хмельницького і козац. старшини до царського уряду з проханням допомогти укр. народові визволитися з-під гніту шляхет. Польщі і возз'єднати Україну з Росією. З. с. висловилися за возз'єднання України з Росією. Проте остаточне вирішення цього питання відклад до повернення в Москву рос. посольства на чолі з князем Б. О. Репніним-Оболєнським. Його царський уряд послав до польс. короля *Яна II Казимира* з метою домогтися

припинення воєн. дій на Україні та укладення миру на умовах *Зборівського договору 1649*. Коли польс.-шляхет. уряд відхилив вимоги рос. посольства, царський уряд вирішив розірвати дипломатичні відносини з ним, оголосити Польщі війну і возз'єднати Україну з Росією. Для схвалення цих рішень 1 (11).X 1653 скликано в Москві нове засідання З. с., на якому одностайно прийнято рішення: «гетьмана Богдана Хмельницького і все Войско Запорожское з городами их и землями принять». Схваливши возз'єднання України з Росією, всі учасники З. с. заявили, що готові взяти участь у війні проти шляхет. Польщі, «не шадя голов своих». Для оформлення цього видатного істор. акту царський уряд послав на Україну велике повноважне посольство на чолі з боярином В. В. *Бутурліним*, яке 31.XII 1653 (10.I 1654) прибуло до Переяслава. Див. *Переяславська рада 1654, Возз'єднання України з Росією 1654*.

Лит.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... т. 10. СПб., 1878; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 3. М., 1934; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967.

С. П. Майборода (Київ).

ЗЕМСЬКИЙ СОЮЗ, «Всероссийский земский союз допомоги хворим і пораненим воїнам» — всерос. бурж. поміщицька орг-ція, створена 30.VII 1914 в Москві на з'їзді уповноважених губернських земств для допомоги царському уряду у веденні імперіалістич. війни. В липні 1915 З. с. об'єднався з організацією міської буржуазії — Союзом міст. Див. *Союзи земств і міст*.

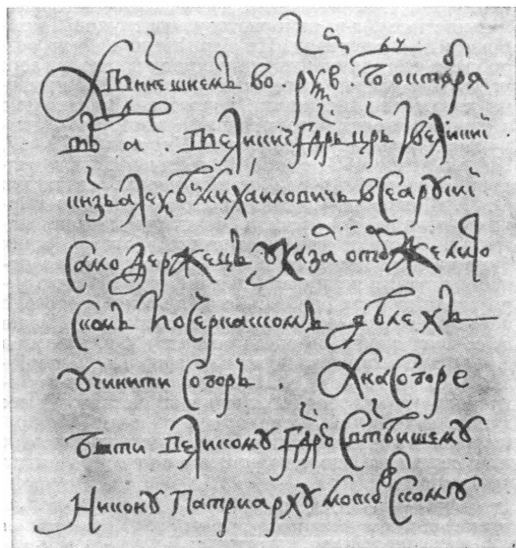
ЗЕМСЬКІ ЗБОРИ — розпорядчі органи земських повітових і губернських установ у Росії протягом 1864—1917. З. з. обирали *земські управи*, затверджували земський бюджет тощо. Головою З. з. був предводитель дворянства. До З. з. обирали на підставі майнового цензу та *куріальної виборчої системи*. За земським положенням 1890 (див. «*Контрреформи*») створено особливу дворянську виборчу курію, селян зовсім позбавлено представництва до З. з.

Лит. див. до ст. *Земство*.

ЗЕМСЬКІ ПОВІННОСТІ — виділені місцеві оподаткування в царській Росії. Існували з 15 ст. (грошові й натуральні) до жовтня 1917. Статут 1851 підтвердив поділ всіх З. п. на грошові й натуральні. Особливо посилювалися після створення *земств* (1864), до відання яких відійшла більша частина З. п. Грошові З. п. використовувалися на утримання органів земства і адм.-суд. апарату на місцях. Натуральні — лагодження шляхів і мостів, поштова, квартирна тощо — не регламентувалися законом. Весь тягар З. п. лягав на серед. і бідних селян.

І. П. Сафронова (Харків).

ЗЕМСЬКІ СУДИ — станові суди для розв'язання цивільних справ шляхти у феод. Польщі, Литві, а також на загарбаних Польщею укр. землях. Компетенцією З. с., як і *гродських судів*, визначали *Литовські статuti*. В результаті нар.-визвольної війни 1648—54 на Лівобережній Україні було ліквідовано З. с., як і всю судову систему Польс. д-ви. На Правобер. Україні, що залишалась до кінця 18 ст. у складі Польщі, З. с. діяли до 19 ст. З. с. запроваджені на Лівобер. Україні як козацькі суди панівної козац. верхівки судовою реформою 1760—63, за якою їх утворено на тер. кожного полку по два (в Ніжинському полку — три). До складу цих З. с. входили земський суддя, підсудок і писар, що обирались козац. старшиною і затверджувалися гетьманом. Згідно з постановою Малоросійської колегії 1768, заборонялося обирати до складу З. с. козаків, посади суддів ставали пожиттєвими. Якщо за Литовськими статутами З. с. розглядали гол. чин. цивільні справи, що сто-

Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією. Фрагмент першої сторінки.

сувалися шляхти даного повіту, то з 1763 коло питань З. с. змінилося. Це — справи про закріпачення селян, спори про захоплення земель та ін. нерухомого майна старшиною, скошування на пні хліба, сіна, порубку лісу, захоплення хуторів, худоби, втечі селян і рекрутів тощо. Ліквідовані на Лівобережній Україні 1782, на Правобережній — 1795; відновлені тут указом Павла І 1796 (з цього часу діяли на підставі загальнорос. законодавства). Остаточно ліквідовані 1831.

Лит.: К и с т я к о в с к и й А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ, изданные под редакцией и с приложением исследования профессора А. Ф. Кистяковского. К., 1879; Л а з а р е в с к и й А. Суды в старой Малороссии. «Киевская старина», 1898, № 7—8; П а ш у к А. И. Суд и судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI—XVII ст. К., 1959. Л. Й. Пашук (Львів).

ЗЕМСЬКО-ЛІБЕРАЛЬНИЙ РУХ — бурж.-ліберальний поміркований опозиційний рух у Росії в 60-х рр. 19 ст.— на поч. 20 ст. серед діячів земств. Земці прагнули пристосуватися до капіталістич. розвитку. Протестуючи проти «крайностей» царизму, вони вимагали розширення прав і функцій земств, домагалися від уряду поступок, які, не зачіпаючи основ самодержавства, допомогли б здійсненню їхніх поміркованих конституційних прагнень. Засобами «боротьби» земські ліберали обрали подання урядові адресів, прийняття на з'їздах і банкетах петицій до царя тощо. Революц. піднесення наприкінці 70-х рр. викликало пожвавлення серед земських лібералів. Восени 1878 п'ять губернських земських зібрань (Харків., Полтав., Черніг., Твер., Самар.) звернулися до царя з проханнями дозволити їм скликати земський собор, об'єднуючи боротися проти революціонерів. У 1879 земці намагалися організувати в Галичині видання нелегальних брошур, але поліція конфіскувала рукописи й надруковану програмну брошуру «Найближчі завдання земства».

Свої погляди й вимоги діячі З.-л. р. намагалися поширювати через газ. «Земство», яка почала виходити 1880 в Москві. Проте її видання, як і спроба випустити газ. «Вольное слово» в Женеві за редакцією М. П. Драгоманова, виявились невдалим. В 80-х рр. в обстановці політ. реакції З.-л. р. майже зачав. З.-л. р. пожвавився у 90-х рр. 19 ст.— на поч. 20 ст. в зв'язку з посиленням революц. руху та репресіями царизму проти студентства. Земці намагалися взяти під свій контроль визвольний рух і прагнули до угоди з царизмом, щоб запобігти революції. В 1902 в Штутгарті почав виходити журнал земських лібералів «Освобождение», навколо якого в січні 1904 утворився бурж. «Союз визволення». В листопаді 1903 ліберали заснували «Союз земців-конституціоналістів». Рос.-японську війну, що почалася 1904, земські ліберали зустріли шовіністич. маніфестаціями, віроповідданими адресами царю. Поразка царського уряду в рос.-япон. війні примусила рос. буржуазію і ліберальних поміщиків виступити з вимогою проведення реформ і запровадження конституції. Царський уряд, щоб залучити ліберальну буржуазію на свій бік, дозволив земцям і буржуазії влаштовувати наради й банкети. В листопаді 1904 в країні почалася смуга «політ. банкетів», на яких земці й бурж. інтелігенція боляко висловлювали побажання політ. свобод, скликання бурж. парламенту тощо. В. І. Ленін, характеризуючи земську кампанію, писав: «...перед нами цілком ясно обрисовується можливий і ймовірний союз поміркованих земців з урядом для боротьби проти революційного пролетаріату» (Твори, т. 7, с. 453). Більшовики викривали контрреволюц.

суть лібералів і намагалися використати банкетну кампанію для пропаганди с.-д. поглядів. У ряді міст, зокрема в Харкові, Одесі, відбулися політ. демонстрації, розповсюджувалися листівки с.-д. орг-цій, які викривали зрадницьку політику ліберальної буржуазії і політику лаврування царського уряду. В. І. Ленін дав високу оцінку виступові робітників у період земсько-ліберальної кампанії. На поч. революції 1905—07 учасники З.-л. р., удаючи з себе піклувальників про інтереси народу, включили до своїх програм ряд вимог з робітн. та аграрного питань, але в міру розвитку революції все більше скочувалися вправо. Вже у вересні 1905 з'їзд земців висловився проти бойкоту булігінської думи. Після маніфесту 17 (30).X 1905 земські ліберали відкрито перейшли до активної підтримки царського уряду, вимагали рішучих дій в боротьбі проти революц. руху. З.-л. р. став оплотом контрреволюції. Як самостійна політ. течія З.-л. р. припинив своє існування восени 1905, після створення бурж. партій *кадетів* і *октябристів*, до яких увійшли й діячі З.-л. р.

Лит. див. до ст. *Земство*. М. Н. Леценко (Київ).

ЗЕМЩИНА— частина тер. Рос. д-ви, відокремлена 1565 царем Іваном IV Васильовичем від *опричнини*. До З. входили Твер, Владимир, Вятка, Перм, Нижній Новгород, Казань, Рязань, Великі Луки, Смоленськ, Стародуб з навколишніми повітами, порубіжні укр. міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль та ін. З. перемешувалася з володіннями *опричнини*. Москва, Новгород та ряд повітів поділялися на земську та *опричну* частини. На тер. З. примусово переселялися з *опричних* володінь землевласники, яких цар не хотів включати до складу свого «особливого» двору, а їхні землі передавалися дворянам-*опричникам*. Управління З. здійснювали земська *Боярська дума* та тер. *прикази* (Рязанський, Тверський, Казанський та ін.). З. мала свої окремі «земські» полки. Поділивши Рос. д-ву на З. і *опричнину*, Іван IV добився значного зміцнення самодерж. влади, що набула характеру сх. деспотії. Але нездатність *опричнини* придушити зростання антифеод. сел. рухів, викликаних посиленням феодр.-кріпосницької експлуатації, змусила царський уряд 1572 реорганізувати *опричнину*. Після смерті Івана IV З. злилася з *опричними* землями.

Лит.: С а д л к о в П. А. Очерки по истории опричнины. М.—Л., 1950 (Бібліогр. с. 540—550); З и м и н А. А. Опричнина Ивана Грозного. М., 1964.

ЗЕМЯНИ — шляхтичі-землевласники в Польщі та на загарбаних нею укр. землях у 15—18 ст.

ЗЕРЕНТУЙСЬКА КАТОРЖНА ТЮРМА — в царській Росії тюрма з особливо жорстоким режимом для ув'язнення політ. каторжан; належала до Нерчинської каторги. Існувала з поч. 18 ст. в м. Горному Зерентуї (тепер Читинської обл.). З серед. 18 ст., коли в районі Нерчинська було виявлено поклади срібно-свинцевих руд, а потім золото, уряд почав застосовувати на добуванні їх безплатну працю *засланців-каторжан*. У 1828 група в'язнів, яку очолював декабрист І. І. Сушинов, зробила спробу організувати збройне повстання з метою втечі з тюрми, проте змову було розкрито, а її учасників жорстоко покарано. Після придушення революції 1905—07 З. к. т. стала місцем масового заслання політ. каторжан. У 1909 в цій тюрмі на знак протесту проти звірств в'язні почали заподівати самогубства. Звістка про це була поштовхом до перших революц. демонстрацій у Росії після років реакції. Лютнева революція 1917 ліквідувала З. к. т.

ЗИГІН Олександр Іванович (30.III 1896 — 10.X 1943) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1919. Н. в слободі Мартинівці (тепер

Сальського р-ну Ростов. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни як командир заводу, полку, нач. штабу бригади, командир бригади, пом. нач. оперативної частини штабу армії брав участь у боях проти військ Краснова, Денікіна, Врангеля, «уряду» груз. меншовиків. Після війни — командир стріл. полку, д-зії. В 1928 закінчив вищі стріл. курси, 1932 — два курси Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В роки Великої Вітчизн. війни командував стріл. д-зією, армією. Очоленя З. 4-а гвард. армія брала участь у визволенні Лівобережної України. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. В м. Полтаві З. встановлено пам'ятник.

ЗИЗАНІЙ Лаврентій (Тустановський; р. н. невід. — п. після 1633) — укр. педагог, перекладач, церковний діяч. Родом з Галичини. Походив з міщан-ремісників. Спочатку викладав у Львів. братській школі. В 1592 переїхав у Брест, а 1595 — у Вільно. В 1612 був соборним священником у м. Корці на Волині. Деся 1619 прибув до Києва й зайнявся видавничою справою. В 1596 у Вільні надруковані його перші на Україні і в Білорусії буквар із словником («Наука ку читанню і розумінню писма словенскаго...») і «Грамматика словенська съвершеннаго искусства осми частій слова...» — визначні пам'ятки вітчизн. пед. л-ри. Автор «Катехізісу» (1627; видано у Гродні 1783, 1787, 1788; у Москві — 1874). Писав старою укр. мовою в її пн. діалектному варіанті.

Лит.: Махновець Л. Е. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. К., 1960.

ЗИЗАНІЙ Стефан (Тустановський; н. бл. 1570 — п. до 1621) — укр. письменник-полеміст і педагог. Брат Л. Зизанія. Брав активну участь у діяльності Львівського і Віленського братств; з 1586 працював у Львів. братській школі, деякий час був ректором Львівської братської школи. За викриття духовних і світських феодалів, католицизму та уніатів зазнав переслідувань польсь.-шляхет. влади. У 1593—94 викликаний віленським братством для боротьби з унією. У Вільні був проповідником і учителем братської школи. Митрополит М. Рогоза домігся засудження З. як еретика (січень 1596). На прохання З. Брестський собор (жовтень 1596) поновив його в правах, і він знову почав викладати у віленській братській школі. З. — автор православного «Катехізісу» (Вільно, 1595; до наших часів не дійшов), антикатолицького трактату «Казанье святого Кирилла, патріарха ієрусалимського, о антихристі і знаках его...» укр. і польсь. мовами (Вільно, 1596), спрямованого проти рим. папи та уніатів. Полемічні твори З. були популярними не лише на Україні, а й у Росії та Білорусії.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967; Яременко П. К. Стефан Зизаній — український письменник-полеміст кінця XVI ст. «Радянське літературознавство», 1958, № 2; Махновець Л. Е. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. К., 1960.

ЗИМІВНИК — назва господарства, хутора у Запорізьких, чорноморських і в частини донських козаків, де вони перебували, коли не було військових дій (особливо взимку). На Запоріжжі З. виникли у 1-й половині 16 ст. Спочатку їх використовували для утримання худоби взимку. Згодом на Запоріжжі, особливо за Нової Січі (1734—75), з поглибленням соціальної диференціації в середовищі козацтва З. старшини і заможних козаків перетворилися на великі г-ва, де поряд з скотарством розвивалися землеробство, бджільництво тощо. У З. як робочу силу використовували козацьку бідноту (*молодиків*) та селян-бідняків.

Лит.: Эварницький Д. И. История запорожских козаков. т. 1. СПб., 1892.

ЗИМНІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення культури лійчастого посуду (див. *Лійчастого посуду культура*) поблизу с. Зимного Володимир-Волинського р-ну Волин. обл. Досліджували З. п. 1951—64. На площі бл. 3 тис. м² відкрито залишки 22 жител, в яких були глинобитні печі на каркасі з лози, та понад 60 госп. ям. Виявлено залишки трьох оборонних ровів, кілька безінвентарних поховань з обрядом трупопокладення та дитяче поховання з обрядом трупопалення в урні. Знайдено знаряддя праці й зброю з кременю (ножі кількох типів, скребки, різці, сокири, долота, наконечники стріл), каменю (зернотерки, сокири), кістки (проколки, сокири, мотики, наконечники стріл), мідні сокири та намистини й кільце з бронзового дроту. Серед керамічних виробів — горщики з біконічним корпусом і лійчастими вінцями, біконічні чарки, глиняні прясельця, грузила й модельки кам'яних сокир, що мали культове значення. З. п. датується 2-ю пол. 3-го тис. до н. е. *Лит.*: Пелеший М. А. Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне, Волинської області, у 1960—1961 рр. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, в. 5. К., 1964.

ЗИМОГІР'Я (до 1961 — с-ще м. Черкаське) — місто Слов'янськеського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Лугани (прит. Сверхського Дінця). Залізнич. станція. 17,6 тис. ж. (1969). Перші поселенці на тер. тепер. міста з'явилися 1645. До 1764 відоме як військ. поселення під назвою Черкаський Брід. У 1764 перейменоване на с. Черкаське. Входило до складу Новорос. губ., з 1783 — до Катериносл. намісництва, з 1802 — до Слов'янськеського пов. Катериносл. губ. В 1882 поблизу села почалося будівництво кам.-вуг. шахт. 10.XI 1917 встановлено Рад. владу. З квітня по листопад 1918 с. Черкаське окупували війська кайзерівської Німеччини, весною 1919 зайняли денікінці, яких у грудні 1919 вигнали частини 1-ї Кінної армії. З 1925 с. Черкаське в складі Луган. округу, з 1932 — Донецьк. обл. В 1938 перетворено на с-ще м. Ворошиловгр. (1958—70 — Луган.) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Черкаське 14.VII 1941 загарбали нім.-фашист. війська. Під час окупації в с-щі діяла підпільна група, зв'язана з підпільною парт. орг-цією м. Кадіївки. 1.IX 1943 З. визволили війська Пд. фронту. З 1961 — місто. В З. є кам.-вуг. шахта, збагачувальна ф-ка, з-д буд. матеріалів, радгосп «Криворіжжя». З загальноосв. школи, профес.-тех. уч-ще.

ЗІБЕР Микола Іванович (10.III 1844 — 28.IV 1888) — вітчизн. економіст, один з перших популяризаторів економіч. вчення К. Маркса в Росії, зокрема на Україні. Н. у м. Судаку (тепер Крим. обл.). У 1866 закінчив юрид. факультет Київ. університету; тут же працював доцентом політ. економії і статистики (1873—75). З 1875 жив за кордоном, був особисто знайомий з К. Марксом і Ф. Енгельсом; мав тісні зв'язки з прогрес. громадськістю України і Росії. В Росію повернувся 1884, останні роки жив у Ялті. Дисертацію З. «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо з деякими з пізніших доповнень і роз'яснень» (К., 1871) високо оцінив К. Маркс. У 1876—78 З. написав серію статей «Економічна теорія Маркса», в яких виклав зміст 1-го тому «Капіталу» К. Маркса. Ці статті З. використав при написанні своєї осн. праці «Давид Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях» (СПБ, 1885), в якій дав порівняльний аналіз учень Д. Рікардо і К. Маркса, піддав критиці вульгарну бурж. політ. економію, відстоював положення 1-го тому «Капіталу», виступав

проти його «критиків» і вульгаризаторів (Ю. Г. Жуковський, Б. М. Чичерін). З. досліджував також історію общинного землеводіння в різних народів, становище робітників і селян Росії й Заходу. В. І. Ленін відмічав правильне марксистське визначення капіталу в З. Проте З. не зрозумів корінної відмінності між теорією Д. Рікардо і революц. ученням К. Маркса, не визнавав неминучості пролет. революції. З. не володів методом істор. матеріалізму, що зумовило наявність у нього елементів еволюційного явлення про хід істор. розвитку. Визнаючи антагоністич. характер капіталізму, розглядаючи капіталізм як історично необхідний і минулий ступінь на шляху до соціалізму, З. правильно підкреслював, що капіталізм підготовляє для соціалізму матеріальні передумови. Проте він не зрозумів значення класової боротьби для утвердження нового ладу, ролі пролетаріату як могильника капіталізму. З. відстоював ідеї дрібнобурж. реформаторства, вважаючи, що перехід від капіталізму до нового ладу може відбутися через мирний розвиток кооперативного руху. Портрет, с. 211.

Тв.: Избранные экономические произведения. В 2 т. М., 1959.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1 [Післяслово до другого видання]. К., 1954; Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму. Твори. Вид. 4, т. 2: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. М., 1960; Р е у з л ь А. Л. Русская экономическая мысль 60—70-х годов XIX века и марксизм. М., 1956; Ш м о р г у н П. М. Карл Маркс в Україні. К., 1968 [бібліогр. с. 93—94]; Л ы с е н к о А. Талантливий ученик Маркса. Взгляды Н. Зибера на социальный прогресс. «Радауга», 1968, № 7.

«ЗІБРАННЯ МАЛОРОСІЙСЬКИХ ПРАВ» — проект кодифікації цивільних законів, які діяли на Лівобережній Україні; пам'ятка укр. феод.-кріпосницького права. Розроблено 1807 «Комісією для складання законів», що її очолював Ф. І. Давидович. У «З. м. п.» систематизовано правові норми, що регулювали майнові й сімейно-шлюбні відносини. Джерелами його були норми звичаєвого права та збірники польс.-лит. і мадебурзького права, зокрема *Литовські статuti*, а також «Саксонське зерцало». Зібрання поділялося на три частини (викладені у 5 книжках): 1) правові норми, що визначали правоздатність і деєздатність особи, порядок взяття шлюбу, майнові та особисті взаємовідносини подружжя, батьків і дітей; 2) право зобов'язань, у т. ч. з питань, що стосуються осудності, виявлення волі, договорів та зобов'язань, які з них випливають; 3) правові норми, що регулювали майнові відносини: про володіння і власність, способи набування права власності, про спадщину, поземельне і оброчне право, про давність тощо. Написане рос. мовою. Офіц. затвердження зібрання не дістало. Частково увійшло у «Звід законів Російської імперії». Оригінал зберігається у Б-ці рукописних книг Центр. держ. істор. архіву в Ленінграді.

Лит.: Т к а ч А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

А. П. Ткач (Київ).

ЗІМОРОВИЧ (Zimogowicz) Юзеф Бартоломей (1597—1680) — польс. історик і поет. Н. у Львові в сім'ї заможного вірм. міщанина. Був райцем і бурмистром львів. магістрату. Автор кількох поетич. творів. У поемі «Пам'ятка з турецької війни» (1623) прославляв заслуги козаків у *Хотинській війні 1620—21*. У найзначнішому творі «Ідилія новоруські» (1655) розповідає про події нар.-визвольної війни 1648—54. Автор ряду істор. творів про Львів (лаг. мовою).

ЗІНДЕЛЬС Абрам Мойсейович (1915—22.X 1943) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно).

Н. у с. Липовці (тепер с-ще м. т., райцентр Вінн. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметного взводу 690-го стрілк. полку 126-ї стрілк. д-зії Пд. (потім 4-го Укр.) фронту відзначився при визволенні Мелітополя. 18.X 1943 взвод очистив від ворога два міські квартали, знищивши при цьому 25 вогневих точок ворога, 5 танків, самохідну гармату і 31 фашиста. 22.X взвод оточили гітлерівці. Всі бійці загинули у бою. З. останньою гранатою підірвав себе і 7 фашистів.

ЗІНЬКІВ — місто Полт. обл. УРСР, центр Зінківського р-ну, на р. Ташані (бас. Дніпра), за 33 км на Пд. Сх. від залізнич. ст. Гадяч. Вузол автомоб. шляхів. 13,4 тис. ж. (1969). Вперше згадується як населений пункт в інвентарях (переписах) польс. королівських маєтків під 1604. З 1648 З. — сотенне містечко *Гадяцького полку*, з 1649 — *Полтавського полку*. Після *Переяславської ради 1654* З. — у складі Рос. д-ви. З 1661 З. — центр *Зінківського полку*, з 1671 З. — сотенне містечко *Гадяцького полку*. В 1708—09 населення З. брало участь у боротьбі проти швед. окупантів і зрадника І. Мазепи. З 1782 З. — повітове місто Чернігівського намісництва, з 1796 — Малорос. губ., з 1802 — Полт. губ. Зінківський пов. у 70-х рр. 19 ст. був одним із центрів сел. заворушень. У грудні 1905 в З. відбулися мітинги і демонстрації. Рад. владу встановлено в січні 1918. 5.IV 1918 З. окупували австро-нім. загарбники, в листопаді 1918 його захопили війська петлюрівської Директорії, яких 25.I 1919 частини Червоної Армії вибили з міста. Влітку 1919 З. захопили денікінці. 4.XII 1919 місто визволили рад. війська. З 1923 З. — райцентр Роменського округу, 1932—37 — Харків. обл., з 1937 — Полт. обл. Під час Великої Вітчизн. війни З. 9.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в місті і районі діяв підпільний райком партії на чолі з А. Й. Погрібняком та партизан. група (командир В. Я. Сук). 7.IX 1943 З. визволили рад. війська. В З. — меблева ф-ка, маслозавод, пром. і харч. комбінація, міжколгоспна буд. орг-ція, 7 загальноосв. та 1 муз. школи, профес.-тех. та сільс. профес.-тех. уч-ща.

ЗІНЬКІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні з центром у м. Зінькові (тепер Полт. обл.). Ще під час *визвольної війни українського народу 1648—54* існувала Зінківська сотня в складі *Гадяцького полку* (з 1649 — у складі *Полтавського полку*). З. п. створено 1661 на території ліквідованого Гадяцького староства. Тер. З. п., де, крім козаків, жили селяни і міщани, поділялася на 12 сотень. Сотенні містечка: Гадяч, Веприк, Грунь, Котельва, Куземин, Бірки, Лютьенька, Рашівка, Комишня, Ковалівка, Опішня, Зінків. Населення З. п. брало активну участь у боротьбі проти феод.-кріпосницького гніту та польс. загарбників. З. п. 1671 було перейменовано на Гадяцький полк.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; М а к с имович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876. І. Г. Рознер (Київ).

ЗІНЬКОВИЧ Митрофан Іванович (14.VI 1900 — 24.IX 1943) — рад. військ. діяч, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1924. Н. у с. Шляхті (тепер с. Печари Костюковського р-ну Мог. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1919. У 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 6-го гвард. танкового корпусу З-ї гвард. танкової армії Ворон. фронту 22.IX 1943 відзначився при форсуванні Дніпра. З мотострілк. батальйоном корпусу З. в числі перших переправився на правий берег

ріки в районі с. Великого Букрина (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.). Рад. бійці оволоділи с. Григорівкою (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну) і, закріпившись у ньому, забезпечили переправу ін. частинам. З. загинув у бою.

«ЗІРКА» — газета піонерів і школярів України, орган ЦК ЛКСМУ та Республіканської Ради Всесоюзної піонерської орг-ції ім. В. І. Леніна. Виходить у Києві щотижня укр. мовою. Перший номер газети вийшов 6.II 1925 в Харкові під назвою «На зміну». З кінця 1934 видавалася в Києві. З червня 1941 по жовтень 1943 не випускалася. З листопада 1943 виходить під назвою «З».

«ЗІРОНЬКА» — с.-д. група, створена членами Катериносл. к-ту РСДРП в с. Зеленому (тепер Петрівського р-ну Кіровоградської обл.) влітку 1901 з метою розповсюдження с.-д. л-ри серед селян. Група організувала с.-д. гуртки в ряді сіл Катериносл. губ., друкувала листівки. На поч. 1902 більшу частину членів групи «З.» було заарештовано. Під час обшуку у них знайдено гектограф, газ. «Искра» (№ 6, 7), листівки «19 лютого 1861—1901», «До всіх селян», брошури «Травневі дні в Харкові», «Пауки та мухи», «Чи є тепер панщина?» тощо. Після арешту членів групи діяльність «З.» припинилася.

Лит.: Революція 1905—1907 гг. на Україні. Сборник документов и материалов. т. 1. К., 1955; Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904. К., 1963.

З'їзд РСДРП (б) ПІВДІННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ — див. *Обласний з'їзд більшовиків Південно-Західного краю.*

З'їзди ВЛКСМ — найвищі органи Всесоюзної комсомольської організації. За діючим Статутом ВЛКСМ, прийнятим XIV з'їздом ВЛКСМ, скликаються ЦК ВЛКСМ не рідше одного разу на 4 роки. Скликання з'їздів і порядок денний оголошуються не пізніше як за півтора місяця до з'їзду. Норми представництва на з'їзд встановлюються ЦК ВЛКСМ. З'їзди заслуховують і затверджують звіти ЦК ВЛКСМ і Центр. ревізійної комісії, переглядають і затверджують Статут комсомолу, намічають заг. лінію роботи комсомолу і чергові завдання його, обирають ЦК ВЛКСМ, Центр. ревізійну комісію.

1-й Всерос. з'їзд РКСМ відбувся 29.X — 4.XI 1918 (Москва). Порядок денний: доповіді з місць, поточний момент, Програма спілки, Статут спілки, орг. питання, фін. питання, культ.-осв. робота в спілці, рух молоді на Заході.

2-й Всерос. з'їзд РКСМ — 5—8.X 1919 (Москва). Порядок денний: поточний момент, звіт ЦК РКСМ, доповіді з місць, охорона праці робітн. молоді і економічно-правова робота спілки, соціалістич. виховання робітн. молоді і реформа школи, політ. і культ.-осв. робота, фіз. розвиток робітн. молоді і скаутизм, орг. питання (робота в Червоній Армії, робота серед дівчат, про нац. секції, робота на селі та ін.), Програма і Статут. 3-й Всерос. з'їзд РКСМ — 2—10.X 1920 (Москва). Порядок денний: воєнне і госп. становище республіки, Комуністичний Інтернаціонал Молоді (КІМ), доповіді ЦК РКСМ, соціалістичне виховання молоді (школи робітн. підлітків, профес.-тех. освіта і заводське учнівство), міліційна армія і фіз. розвиток молоді, Програма і Статут РКСМ. На з'їзді з промовою «Завдання спілок молоді» виступив В. І. Ленін.

4-й Всерос. з'їзд РКСМ — 21—28.IX 1921 (Москва). Порядок денний: про внутр. і міжнар. становище республіки, II конгрес КІМ і міжнар. юнацький рух, звіт ЦК РКСМ, праця, побут і освіта робітн. молоді (про соціалістичну освіту ро-

бітн. молоді, про становище робітн. молоді, про шкільне будівництво), про чергові завдання спілкового будівництва, Статут РКСМ.

5-й Всерос. з'їзд РКСМ — 11—17.X 1922 (Москва). Порядок денний: міжнар. і внутр. становище республіки, доповідь Виконкому КІМ; звіт ЦК РКСМ, осн. завдання комуністич. виховання молоді в умовах непу, освіта робітн. молоді, робота на селі.

6-й Всерос. з'їзд РЛКСМ — 12—18.VII 1924 (Москва). Порядок денний: про перейменування РКСМ, осн. завдання Ленінського комсомолу, звіт рос. делегації у Виконкомі КІМ, звіт ЦК РКСМ, політ. виховання молоді і ленінізм, перспективи юнацької праці і завдання економіч. роботи РКСМ, про роботу РКСМ на селі, чергові завдання дитячого комуністич. руху, про роботу РКСМ в Червоній Армії і Флоті.

7-й Всесоюзний з'їзд ВЛКСМ — 11—22.III 1926 (Москва). Порядок денний: поточний момент і політика партії, звіт ЦК РЛКСМ, звіт рос. делегації у Виконкомі КІМ, чергові завдання спілкового будівництва, про праця і освіту робітн. молоді, про роботу комсомолу на селі, чергові завдання дитячого комуністич. руху, про Статут ВЛКСМ, про корабельну авіацію.

8-й Всесоюзний з'їзд ВЛКСМ — 5—16.V 1928 (Москва). Порядок денний: урочисте засідання, підсумки і перспективи соціалістич. будівництва і завдання комуністич. виховання молоді, звіт ЦК ВЛКСМ, звіт Центр. ревізійної комісії, звіт делегації ВЛКСМ в КІМ, питання праці й освіти робітн. молоді в зв'язку з п'ятирічним планом розвитку нар. г-ва, про роботу ВЛКСМ на селі, про роботу ВЛКСМ серед дітей, про Програму спілки.

9-й з'їзд ВЛКСМ — 16—26.I 1931 (Москва). Порядок денний: доповідь про міжнар. і внутр. становище, звіт ЦК ВЛКСМ, співдоповідь про нац. культ. будівництво в Рад. Союзі і завдання ВЛКСМ, доповідь Центр. ревізійної комісії, звіт делегації ВЛКСМ у Виконкомі КІМ, колгоспне будівництво і завдання комсомолу на селі, про роботу серед дітей.

10-й з'їзд ВЛКСМ — 11—21.IV 1936 (Москва). Порядок денний: звітна доповідь ЦК ВЛКСМ, звітна доповідь Центр. ревізійної комісії, звіт делегації ВЛКСМ у Виконкомі КІМ, затвердження Програми і Статуту ВЛКСМ, про роботу комсомолу в школі.

11-й з'їзд ВЛКСМ — 29.III — 8.IV 1949 (Москва). Порядок денний: звіт ЦК ВЛКСМ, звіт Центр. ревізійної комісії, про роботу комсомолу в школі, зміни в Статуті ВЛКСМ.

12-й з'їзд ВЛКСМ — 19—26.III 1954 (Москва). Порядок денний: звітна доповідь ЦК ВЛКСМ, звітна доповідь Центр. ревізійної комісії, про роботу піонерської орг-ції імені В. І. Леніна, зміни в Статуті ВЛКСМ.

13-й з'їзд ВЛКСМ — 15—18.IV 1958 (Москва). Порядок денний: звітна доповідь ЦК ВЛКСМ, звітна доповідь Центр. ревізійної комісії.

14-й з'їзд ВЛКСМ — 16—20.IV 1962 (Москва). Порядок денний: звіт ЦК ВЛКСМ і завдання комсомолу, що випливають з рішень XXII з'їзду КПРС, звітна доповідь Центр. ревізійної комісії, про зміни в Статуті ВЛКСМ.

15-й з'їзд ВЛКСМ — 17—21.V 1966 (Москва). Порядок денний: звіт ЦК ВЛКСМ і завдання комсомолу, що випливають з рішень XXIII з'їзду КПРС, звіт Центр. ревізійної комісії.

16-й з'їзд ВЛКСМ — 26—29.V 1970 (Москва). Порядок денний: звіт ЦК ВЛКСМ і завдання комсомолу по вихованню молоді в дусі ленінських заповітів, звіт Центр. ревізійної комісії.

Лит.: Товарищ комсомол. Документи съездов, конференцій и ЦК ВЛКСМ. 1918—1968, т. 1—2. М., 1969.

З'ІЗДИ КОЛГОСПНИКІВ — представницькі збори колгоспників СРСР.

Перший з'їзд колгоспників-ударників відбувся 15—19.II 1934 в Москві. В його роботі взяло участь 1513 делегатів. З'їзд обговорив питання про зміцнення колгоспів і завдання весняної сіви; одно-стайно прийняв «Звернення Першого з'їзду колгоспників-ударників до всіх селян-колгоспників Союзу РСР».

Другий з'їзд колгоспників-ударників відбувся 11—17.II 1935 в Москві. На ньому було 1433 делегати. З'їзд обговорив і одностайно прийняв Примірний статут с.-г. артілі.

Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників відбувся 25—27.XI 1969 в Москві. На ньому був 4521 делегат. Порядком денний з'їзду: «Про новий Примірний Статут колгоспу» (доповідач — перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР Д. С. Полянський). З великою промовою на з'їзді виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. З'їзд одноголосно прийняв *Примірний Статут колгоспу*, який визначає основи життя та праці рад. селянства на сучас. етапі комуністич. будівництва. На з'їзді обрано Союзу Рад колгоспів (див. *Ради колгоспів*) та прийнято рішення про утворення виборних рад колгоспів у районах, областях, краях, республіках. Було прийнято також рішення «Про соціальне страхування членів колгоспів». Третью Всесоюзному з'їзду колгоспників передували респ. з'їзди колгоспників. В УРСР, зокрема, такий з'їзд відбувся 12—15.XI 1969 у Києві. В його роботі взяло участь 1695 делегатів — представників колг. селянства від усіх областей республіки. З'їзд заслужив доповідь першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР Н. Т. Кальченка «Про проект Статуту сільськогосподарської артілі і завдання по дальшому піднесенню колгоспного виробництва». Делегати з'їзду одностайно схвалили в основному проект Примірного Статуту. На з'їзді з промовою виступив перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест. Див. також *Всеукраїнські з'їзди колгоспів*.

Лит.: Торжество ленинського кооперативного плану. Матеріали Третього Всесоюзного съезда колхозников. Ноябрь 1969 г. М., 1969. Р. І. Гричук (Київ).

З'ІЗДИ КПРС — верховні органи Комуністичної партії Радянського Союзу. За діючим Статутом КПРС, прийнятим XXII з'їздом КПРС, чергові з'їзди скликаються ЦК КПРС не рідше одного разу на 4 роки. Позачергові (надзвичайні) з'їзди скликаються ЦК партії з власної ініціативи або на вимогу не менше як 1/3 заг. числа членів партії, представлених на останньому парт. з'їзді, в двомісячний строк. З'їзд вважається дійсним, якщо на ньому представлено не менше половини всіх членів партії. Норми представництва на з'їзд партії встановлюються Центр. Комітетом. З'їзди: а) заслуховують і затверджують звіти ЦК КПРС, Центр. ревізійної комісії та ін. центр. організацій; б) переглядають, змінюють і затверджують Програму і Статут партії; в) визначають лінію партії в питаннях внутр. і зовн. політики, розглядають і розв'язують найважливіші питання комуністич. будівництва; г) обирають ЦК КПРС і Центр. ревізійну комісію в складі, встановленому з'їздом. I з'їзд РСДРП відбувся 1—3 (13—15).III 1898 (Мінськ); II з'їзд РСДРП — 17 (30).VII — 10 (23).VIII 1903 (Брюссель — Лондон); III з'їзд РСДРП — 12—27.IV (25.IV — 10.V) 1905 (Лондон); IV (Об'єднаний) з'їзд РСДРП — 10—25.IV (23.IV — 8.V) 1906 (Стокгольм); V (Лондонський) з'їзд РСДРП — 30.IV — 19.V (13.V — 1.VI) 1907

(Лондон); VI з'їзд РСДРП (6) — 26.VII — 3.VIII (8—16.VIII) 1917 (Петроград); VII з'їзд РКП (6) — 6—8.III 1918 (Петроград); VIII з'їзд РКП (6) — 18—23.III 1919 (Москва); IX з'їзд РКП (6) — 29.III—5.IV 1920 (Москва); X з'їзд РКП (6) — 8—16.III 1921 (Москва); XI з'їзд РКП (6) — 27.III — 2.IV 1922 (Москва); XII з'їзд РКП (6) — 17—25.IV 1923 (Москва); XIII з'їзд РКП (6) — 23—31.V 1924 (Москва); XIV з'їзд ВКП (6) — 18—31.XI 1925 (Москва); XV з'їзд ВКП (6) — 2—19.XII 1927 (Москва); XVI з'їзд ВКП (6) — 26.VI — 13.VII 1930 (Москва); XVII з'їзд ВКП (6) — 26.I — 10.II 1934 (Москва); XVIII з'їзд ВКП (6) — 10—21.III 1939 (Москва); XIX з'їзд КПРС — 5—14.X 1952 (Москва); XX з'їзд КПРС — 14—25.II 1956 (Москва); XXI (Позачерговий) з'їзд КПРС — 27.I—5.II 1959 (Москва); XXII з'їзд КПРС — 17—31.X 1961 (Москва); XXIII з'їзд КПРС — 29.III — 8.IV 1966 (Москва). Про роботу з'їздів КПРС див. у статті *Комуністична партія Радянського Союзу*, а також в статтях про окремі з'їзди КПРС.

О. О. Воскресенський (Харків).

З'ІЗДИ КП УКРАЇНИ — найвищі органи Комуністич. партії України. В своїй діяльності керуються постановами КПРС і її керівних органів. Чергові з'їзди КП України скликаються ЦК КП України не рідше одного разу на 4 роки. Надзвичайні з'їзди скликаються за рішенням ЦК КП України або на вимогу 1/3 заг. числа членів республіканської парт. орг-ції. Норми представництва на з'їзд встановлюються ЦК КП України. З'їзд заслуховує і затверджує звіти доповіді ЦК КП України, Ревізійної комісії та ін. республіканських орг-цій, обговорює питання парт., рад., господарської, профспілкової роботи в республіці, обирає ЦК КП України, Ревізійну комісію і делегатів на з'їзд КПРС.

I з'їзд КП (6) У відбувся 5—12.VII 1918 (Москва); II з'їзд КП (6) У — 17—22.X 1918 (Москва); III з'їзд КП (6) У — 1—6.III 1919 (Харків); IV конференція КП (6) У (на правах з'їзду) — 17—23.III 1920 (Харків); V конференція КП (6) У (на правах з'їзду) — 17—22.XI 1920 (Харків); VI конференція КП (6) У (на правах з'їзду) — 9—13.XII 1921 (Харків); VII конференція КП (6) У (на правах з'їзду) — 4—10.IV 1923 (Харків); VIII конференція КП (6) У (на правах з'їзду) — 12—16.V 1924 (Харків); IX з'їзд КП (6) У — 6—12.XII 1925 (Харків); X з'їзд КП (6) У — 20—29.XI 1927 (Харків); XI з'їзд КП (6) У — 5—15.VI 1930 (Харків); XII з'їзд КП (6) У — 18—23.I 1934 (Харків); XIII з'їзд КП (6) У — 27.V — 3.VI 1937 (Київ); XIV з'їзд КП (6) У — 13—18.VI 1938 (Київ); XV з'їзд КП (6) У — 13—17.V 1940 (Київ); XVI з'їзд КП (6) У — 25—28.I 1949 (Київ); XVII з'їзд КП (6) У — 23—27.IX 1952 (Київ); XVIII з'їзд КПУ — 23—26.III 1954 (Київ); XIX з'їзд КПУ — 17—21.I 1956 (Київ); XX (Позачерговий) з'їзд КПУ — 16—17.I 1959 (Київ); XXI з'їзд КПУ — 16—19.II 1960 (Київ); XXII з'їзд КПУ — 27—30.IX 1961 (Київ); XXIII з'їзд КПУ — 15—18.III 1966 (Київ). Про роботу з'їздів КП України див. у статті *Комуністична партія України*, а також в статтях про окремі з'їзди КП України.

З'ІЗДИ ЛКСМУ — найвищі органи республіканської комсомольської організації УРСР. Скликаються не рідше одного разу на 4 роки. Норми представництва на з'їзд встановлює ЦК ЛКСМУ. В своїй діяльності з'їзди ЛКСМУ керуються постановами партії і з'їздів ВЛКСМ. З'їзди заслуховують і затверджують звіти ЦК ЛКСМУ, Ревізійної комісії, обговорюють питання комсомоль-

ської роботи в республіці, обирають ЦК ЛКСМУ, Ревізійну комісію і делегатів на з'їзди ВЛКСМ.

1-й з'їзд КСРМУ відбувся 26.VI — 1.VII 1919 (Київ). Порядок денний: доповідь Оргбюро, доповіді з місць, поточний момент, орг. питання, Програма і Статут, взаємовідносини з Комуністич. партією і РКСМ, ставлення до ін. орг-цій молоді, культ.-осв. і політ. робота спілки, робота на селі, охорона праці і захист економіч. інтересів молоді.

2-й з'їзд КСМУ — 11—16.V 1920 (Харків). Порядок денний: звіт ЦК КСМУ, доповіді про Комуністичний Інтернаціонал Молоді (КІМ), поточний момент та завдання робітн. молоді, госп. будівництво та участь у ньому спілки, орг. питання (будівництво орг-ції, питання про учнів, взаємовідносини з РКСМ, взаємовідносини з КП(б) У, ставлення до ін. юнацьких орг-цій, робота серед дівчат), робота на селі, політосвітня робота, економічно-правова робота, питання фізич. виховання.

3-й з'їзд КСМУ — 11—16.V 1921 (Харків). Порядок денний: поточний момент та завдання КСМУ, звіт ЦК КСМУ, КСМУ і робітн. молодь, КСМУ і непролетарська молодь, орг. будівництво.

4-й з'їзд КСМУ — 7—12.V 1922 (Харків). Порядок денний: зовн. і внутр. становище республіки і завдання партії, доповідь КІМ, інформаційна доповідь про становище РКСМ, звіт ЦК КСМУ, доповідь Всеукр. Перевірочної комісії, юнацька праця на Україні, робота на селі, орг. будівництво, організація політосв. роботи.

5-а конференція КСМУ (на правах з'їзду) — 2—7.VII 1924 (Харків). Порядок денний: доповідь ЦК КП (б) У про XIII з'їзд РКП (б), доповідь ЦК РКСМ, звіт ЦК КСМУ, робота на селі і перспективи юнацької праці, КСМУ, Червона Армія і Флот.

6-й з'їзд ЛКСМУ — 1—6.III 1926 (Харків). Порядок денний: поточний момент і завдання партії, доповідь ЦК РЛКСМ, звіт ЦК ЛКСМУ, чергові завдання комсомолу на селі, про роботу комсомолу у виробничих орг-ціях, підсумки та перспективи праці молоді, освіта робітн. юнацтва, про діячий комуністич. рух на Україні, про виховну роботу ЛКСМУ, військ. робота.

7-й з'їзд ЛКСМУ — 25.IV — 2.V 1928 (Харків). Порядок денний: доповідь ЦК КП (б) У, доповідь ЦК ВЛКСМ, звіт ЦК ЛКСМУ, про працю і освіту молоді в зв'язку з п'ятирічним планом розвитку нар. г-ва, культурне будівництво і завдання ЛКСМУ, робота комсомолу на селі.

8-й з'їзд ЛКСМУ — 6—12.I 1931 (Харків). Порядок денний: доповідь ЦК КП (б) У, доповідь ЦК ВЛКСМ, звіт ЦК ЛКСМУ, доповідь про роботу комсомолу по соціалістичній перебудові с. г., доповідь про завдання по підготовці кадрів для нар. г-ва.

9-й з'їзд ЛКСМУ — 2—8.IV 1936 (Київ). Порядок денний: доповідь про роботу ЦК ВЛКСМ, звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Ревізійної комісії ЛКСМУ, доповідь про роботу комсомолу серед учнівської молоді.

10-й з'їзд ЛКСМУ — 15—23.XI 1937 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Ревізійної комісії.

11-й з'їзд ЛКСМУ — 7—12.II 1939 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Ревізійної комісії.

12-й з'їзд ЛКСМУ — 28—30.IX 1940 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Ревізійної комісії.

13-й з'їзд ЛКСМУ — 10—14.XII 1946 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Центр. ревізійної комісії.

14-й з'їзд ЛКСМУ — 19—21.II 1949 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Центр. ревізійної комісії.

15-й з'їзд ЛКСМУ — 27—29.I 1953 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Центр. ревізійної комісії.

16-й з'їзд ЛКСМУ — 25—27.II 1954 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Центр. ревізійної комісії.

17-й з'їзд ЛКСМУ — 22—24.XII 1955 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Центр. ревізійної комісії.

18-й з'їзд ЛКСМУ — 20—22.II 1958 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Центр. ревізійної комісії.

19-й з'їзд ЛКСМУ — 22—24.III 1962 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Ревізійної комісії.

20-й з'їзд ЛКСМУ — 25—27.IV 1966 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Ревізійної комісії.

21-й з'їзд ЛКСМУ — 25—27.III 1970 (Київ). Порядок денний: звіт ЦК ЛКСМУ, звіт Ревізійної комісії.

Літ.: 50 років ЛКСМУ. Документи і матеріали. К., 1970. Ю. В. Бабко (Київ).

З'їзди професійних спілок СРСР — верховні органи професійних спілок СРСР. За Статутом, схваленим 13-м з'їздом профспілок СРСР, скликаються один раз на чотири роки. Про скликання і порядок денний з'їзду оголошується не пізніше як за два місяці до початку його роботи. Норми представництва і порядок виборів делегатів встановлює Всесоюзна Центр. Рада Профес. Спілок (ВЦРПС). З'їзди профспілок заслуховують і затверджують звіти ВЦРПС і Ревізійної комісії, затверджують Статут профес. спілок СРСР, визначають чергові завдання профспілок, заслуховують доповіді центр. планових і госп. органів, намічають заходи щодо участі профспілок у боротьбі за виконання і перевиконання нар.-госп. планів, за піднесення матеріального добробуту і культ.-політ. рівня робітників та службовців, визначають завдання профспілок СРСР у міжнар. профес. русі, обирають ВЦРПС і Ревізійну комісію.

1-й Всерос. з'їзд профспілок відбувся 7—14.I (20—27.I) 1918 (Петроград). Порядок денний: доповідь Всерос. Центр. Ради Профес. Спілок, регулювання пром-сті і робочий контроль, профспілки і демобілізація, колективні договори, профспілки і фабзавкоми, профспілки і економічна політика Рад робітн. депутатів, профспілки і центр. місцеві органи д-ви по охороні праці, безробіття і боротьба з ним, робітн. законодавство і Установчі збори, орг. питання, Статут Всерос. Центр. Ради Профес. Спілок.

2-й Всерос. з'їзд профспілок — 16—25.I 1919 (Москва). Порядок денний: звіт Всерос. Центр. Ради Профес. Спілок, профспілки і наркомати праці, участь спілок в організації виробн., про робітн. і держ. контроль, орг. питання, культ.-осв. діяльність і завдання профспілок, нормування праці і заробітна плата, охорона праці і соціальне забезпечення трудящих, продовольче питання, спілки і кооперація. На з'їзді з доповіддю про завдання профспілок виступив В. І. Ленін.

3-й Всерос. з'їзд профспілок — 6—13.IV 1920 (Москва). Порядок денний: звіт Всерос. Центр. Ради Професійних Спілок, орг. будівництво, положення про верховні і керівні органи профес. руху, завдання тарифної політики, профес.-тех. освіта, трудова повинність, охорона праці, госп. будівництво, участь спілок в управлінні і організації нар. г-ва, Робітн.-Сел. інспекція, міжнар.

становище. На з'їзді з доповіддю про завдання профспілок виступив В. І. Ленін.

4-й Всерос. з'їзд профспілок — 17—25.V 1921 (Москва). Порядок денний: звіт Всерос. Центр. Ради Профес. Спілок, звіт президії ВРНГ, роль і завдання спілок у госп. будівництві, орг. питання, тарифна політика і матеріальне постачання робітників, профспілки і кооперація, завдання рос. профспілок на майбутній міжнар. конференції, охорона праці, культ.-осв. робота спілок. На засіданні комуністич. фракції з'їзду з промовою виступив В. І. Ленін.

5-й Всерос. з'їзд профспілок — 17—22.IX 1922 (Москва). Порядок денний: звіт Всерос. Центр. Ради Профес. Спілок і доповідь Ревізійної комісії, підсумки проведення нової економіч. політики та чергові завдання профспілкового руху, доповідь ВРНГ про стан у пром-сті, доповідь Наркомпраці, орг. будівництво спілок, регулювання заробітної плати та колективні договори, культ.-осв. робота профспілок, соціальне страхування, інформаційна доповідь профспілок про роботу спілок у боротьбі з голодом, доповідь Профінтерну. В. І. Ленін звернувся до з'їзду з листом про завдання профспілок.

6-й Всесоюзний з'їзд профспілок — 11—18.XI 1924 (Москва). Порядок денний: звіт ВЦРПС, звіт Ревізійної комісії, звіт Наркомпраці, економічне становище СРСР, тарифно-економічна робота спілок, орг. робота спілок, культ. робота профспілок, III конгрес Профінтерну і завдання міжнар. профспілкового руху, чергові завдання робітн. кооперації.

7-й Всесоюзний з'їзд профспілок — 6—18.XII 1926 (Москва). Порядок денний: звіт ВЦРПС, доповідь Ревізійної комісії, про діяльність делегації профспілок СРСР у Профінтерні, підсумки проведення режиму економії, стан пром-сті і перспективи її розвитку, звіт Наркомпраці, соціальне страхування, кооперація і профспілки, орг. будівництво профспілок, тарифно-економічна робота профспілок, культ. робота профспілок.

8-й Всесоюзний з'їзд профспілок — 10—24.XII 1928 (Москва). Порядок денний: звіт ВЦРПС, доповідь Ревізійної комісії, звіт делегації профспілок СРСР у Профінтерні, звіт Наркомпраці, п'ятирічний план розвитку і чергові завдання нар. г-ва, тарифно-економічна робота спілок, орг. будівництво спілок, культ.-осв. завдання профспілок, профспілки і кооперація, про діяльність органів Робітн.-сел. інспекції в справі оздоровлення і поліпшення адм.-госп. й торг. апарату та участь профспілок у цій роботі.

9-й Всесоюзний з'їзд профспілок — 20—29.IV 1932 (Москва). Порядок денний: звіт ВЦРПС і доповідь Ревізійної комісії, звіт делегації профспілок СРСР у Профінтерні, звіт про діяльність Наркомпраці СРСР, доповідь Наркомату важкої пром-сті про хід виконання плану 1-го кварталу 1932, доповідь Держплану СРСР про другий п'ятирічний план, про типовий Статут профес. спілок СРСР.

10-й Всесоюзний з'їзд профспілок — 19—27.IV 1949 (Москва). Порядок денний: звіт про роботу ВЦРПС, звіт Ревізійної комісії, про Статут профес. спілок СРСР.

11-й Всесоюзний з'їзд профспілок — 7—15.VI 1954 (Москва). Порядок денний: звіт ВЦРПС, звіт Ревізійної комісії, про зміни в Статуті профес. спілок СРСР.

12-й Всесоюзний з'їзд профспілок — 23—27.III 1959 (Москва). Порядок денний: звіт ВЦРПС і завдання профспілок СРСР у зв'язку з рішеннями XXI з'їзду КПРС, звіт Ревізійної комісії, про деякі зміни в Статуті профес. спілок СРСР.

13-й Всесоюзний з'їзд профспілок — 28.X — 2.XI 1963 (Москва). Порядок денний: звіт ВЦРПС і завдання профспілок СРСР у період розгорнутого будівництва комуністич. суспільства, звітна доповідь Ревізійної комісії, про зміни в Статуті профес. спілок СРСР.

14-й Всесоюзний з'їзд профспілок — 27.II—4.III 1968 (Москва). Порядок денний: звіт ВЦРПС, звіт Центр. ревізійної комісії.

Лит.: Профсоюзы СССР. Документы и материалы, т. 1—4. М., 1963; Справочная книга о профессиональных союзах СССР. М., 1965 [бібліогр. с. 431—442].

З'ІЗДИ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК УКРАЇНИ — найвищі органи профспілок УРСР. За діючим Статутом, прийнятим XIII з'їздом профспілок СРСР, з'їзди профспілок республіки скликаються один раз на чотири роки. Про скликання і порядок денний з'їздів оголошується не пізніше як за місяць до з'їзду. Делегатів на з'їзди обирають на обласних міжспілкових конференціях за нормою, яку встановлює Укр. респ. рада профспілок. З'їзди профспілок УРСР заслуховують звіти про діяльність респ. ради профспілок і ревізійної комісії, накреслюють чергові завдання профес. орг-ції республіки, заслуховують доповіді планових і госп. органів про перспективи й хід виконання держ. планів, обговорюють питання праці та культ.-побутового обслуговування робітників і службовців, обирають Укр. респ. раду профспілок і ревізійну комісію.

1-й Всеукр. з'їзд профспілок відбувся 27.IV — 4.V 1919 (Харків). Порядок денний: доповідь Уцентропрофу, доповідь про роботу Всерос. ради профспілок, завдання профес. руху, тарифне питання, соціальне забезпечення і охорона праці, доповідь про роботу наркомату праці, організація виробн., продовольче питання, питання про культ. освіту, крах меншовизму на Україні, організаційне питання.

2-й Всеукр. з'їзд профспілок — 3—8. XI 1924 (Харків). Порядок денний: звіт Укрбюро ВЦРПС, доповідь про роботу наркомату праці, економічне становище й перспективи госп. розвитку України, осн. завдання профспілок, робота на селі, тарифно-економічна робота профспілок, нац. питання в профспілк. русі, про завдання культ. роботи профспілок, про роботу кооперації.

3-й Всеукр. з'їзд профспілок — 28.XI — 3.XII 1926 (Харків). Порядок денний: доповідь ВЦРПС про чергові завдання профспілок, доповідь Всеукр. ради профес. спілок (ВУРПС), доповідь про роботу Всеукр. міжсекційного бюро інженерів і техніків (ВУМБІТ), доповідь про міжнар. і внутр. становище СРСР, режим економії, доповідь про роботу наркомату праці УРСР, доповідь про госп. становище країни, доповідь головостраху, доповідь ревізійної комісії, доповідь мандатної комісії.

4-й Всеукр. з'їзд профспілок — 1—8.XII 1928 (Харків). Порядок денний: доповідь ВЦРПС, звіт ВУРПС, співдоповідь ВУМБІТ, доповідь ВРНГ УРСР про стан і перспективи розвитку укр. пром-сті, звіт про роботу наркомату праці УРСР, доповідь Унеробсекції про стан робітн. кооперації, культ. революція та завдання профспілок, обговорення тез і пропозицій ВЦРПС до 8-го Всесоюзного з'їзду профспілок.

5-й Всеукр. з'їзд профспілок — 11—16.IV 1932 (Харків). Порядок денний: доповідь ВЦРПС, звіт ВУРПС і ревізійної комісії, доповідь про роботу наркомату праці УРСР, доповідь наркомату важкої пром-сті УРСР, доповідь наркомату легкої пром-сті УРСР, доповідь про роботу Держплану УРСР.

6-й з'їзд профспілок України — 14—16.V 1958 (Київ). Порядок денний: звіт про роботу Укр. респ. ради профес. спілок (УРРПС), звіт ревізійної комісії.

7-й з'їзд профспілок України — 6—8.IV 1960 (Київ). Порядок денний: звіт УРРПС, звіт ревізійної комісії.

8-й з'їзд профспілок України — 28.II—2.III 1962 (Київ). Порядок денний: звіт УРРПС, звіт ревізійної комісії.

9-й з'їзд профспілок України — 10—12.X 1963 (Київ). Порядок денний: звіт УРРПС, звіт ревізійної комісії.

10-й з'їзд профспілок України — 24—26.I 1968 (Київ). Порядок денний: звіт УРРПС, звіт ревізійної комісії.

В. К. Клименко (Київ).

З'ЇЗДИ РАД — найвищі органи держ. влади в Рад. д-ві з часу її утворення (листопад 1917) до прийняття Конституції СРСР 1936 і конституцій союзних республік 1937. До системи З. Р. входили з'їзди Рад СРСР, З. Р. союзних і авт. республік, місцеві З. Р. — крайові, обласні, авт. областей, окружні і районні (до районування, яке, зокрема в УРСР, проводилось 1923—25, а в РРФСР — 1925—29, — губернські, повітові й волоські). З'їзди Рад СРСР, союзних і авт. республік були верховними органами держ. влади на відповідній території (див., наприклад, *Всеукраїнський з'їзд Рад*). Вони склалися з представників міських Рад, Рад міських поселень і представників сільс. населення за нормами, встановленими відповідними конституціями. Ці з'їзди здійснювали всі права, присвоєні відповідно Союзу РСР, союзним і авт. республікам; розглядали найважливіші питання держ., госп. і культ. будівництва. До їх виключної компетенції належали затвердження, доповнення та зміни відповідних конституцій, утворення Центр. Виконавчих К-тів. Акти з'їздів у вигляді декретів, законів, постанов, резолюцій були обов'язковими для виконання всіма держ. органами, в т. ч. і ЦВК. З'їзди Рад СРСР, союзних і авт. республік, згідно з конституційними актами, скликалися відповідними ЦВК: чергові — один раз на рік (з 1927 — один раз на два роки); за особливих обставин ЦВК надавалося право скликати надзвичайні з'їзди Рад. З 1922 було скликано 7 чергових і один надзвичайний (8-й) з'їзд Рад СРСР, що затвердив Конституцію СРСР (1936). В УРСР відбулося 13 чергових і один надзвичайний (14-й) з'їзд Рад УРСР, який затвердив Конституцію УРСР 1937. Норми представництва делегатів на місцеві З. Р. встановлювалися ЦВК союзних республік. Місцеві З. Р. скликалися відповідними виконкомми: чергові — раз на рік, позачергові — за необхідністю. Вони обговорювали питання загальнодерж. значення і розв'язували найважливіші питання політ., госп. і культ. життя відповідної адм.-тер. одиниці, зокрема області чи району. Осн. актами місцевих З. Р. були постанови, резолюції та обов'язкові постанови. Всі питання на З. Р. розв'язувались відкритим голосуванням. З'їзди обирали виконкоми, які в період між З. Р. у межах своєї компетенції були найвищими органами влади на відповідній території.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1937. В 7 т. М., 1959—65; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967.

А. П. Таранов (Київ).

ЗЛОТІЙ (złoty) — 1) Польська грошова одиниця. У 14—15 ст. З. називали золоту монету — *дукат* (звідки й походить назва). В 1326 дукат мав вартість 14 срібних грошів, з 1493 — 30 грошів. Відтоді З. став лічильною одиницею, а золоті дукати дістали назву червоних З. У 16—18 ст. він

був поширений на укр. землях, загарбаних шляхет. Польщею. З 1663 у Кракові, Львові і Бидгощі почали карбувати срібну монету номіналом у злотий. 2) Побутова назва срібної монети, вартістю 15 коп. на Правобережній Україні в 19 — на поч. 20 ст.

М. Ф. Котляр (Київ).

ЗМІЇВ — місто Харків. обл. УРСР, центр Зміївського р-ну; при впадінні р. Мажу в Сіверський Донець, за 4 км від залізнич. ст. Зміїв. 15,4 тис. ж. (1969). Заснували З. на поч. 50-х рр. 17 ст. укр. козаки. В 1669—1765 З. — сотенне містечко Харків. слобідського полку. Козаки З. брали участь у *Дзюковського повстанні 1670*. З 1797 З. — повітове місто Слобідсько-Української (з 1835 — Харків.) губ. В грудні 1905 в районі З. відбувалися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. В квітні 1918 З. окупували австро-нім. загарбники. В листопаді 1918 визволили частини Червоної Армії. Влітку 1919 З. захопили денікінці, яких на поч. січня 1920 вигнали рад. війська. З 1923 З. — райцентр Харків. округу (з 1932 — Харків. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни З. 22.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в районі діяв партизан. загін. Поблизу З., між с. Козачкою і с. Таранівкою, 25 бійців під командуванням лейтенанта П. М. Широїна повторили подвиг 28 панфіловців (див. *Широїнци*). З. було визволено рад. військами 17.VIII 1943. У З. — маш.-буд., молочний, томатний з-д, паперова ф-ка, тарний, пром., харч. комбінати, літспос. 6 загальноосв. шкіль. У З. народився двічі Герой Рад. Союзу З. К. *Слюсаренко*. В 1950 в міському парку встановлено його бюст.

ЗМІЙОВІ ВАЛІ — нар. назва давніх земляних споруд, що проходили на Пд. від Києва на правому і лівому берегах Дніпра, вздовж його притоки. Являли собою укріплення, що були перешкодою для кінноти кочовиків. Залишки З. в збереженні по рр. Віті, Красній, Стугні, Трубежу, Сулі, Росі та ін. і в деяких місцях досягають кількох десятків кілометрів завдовжки і бл. 10 м заввишки. Подібні споруди відомі також на Подністров'ї під назвою *Траянових валів*. За нар. легендю, давньоруські богатирі, перемігши змія, впрягли його в плуг і зробили великі борозни. Від цієї легенди З. в. і дістали свою назву. Деякі дослідники вважають, що З. в. було споруджено в 1-му тис. до н. е., інші — в 1-му тис. н. е.

Лит.: Б р а й ч е в с ь к и й М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, с. 289—292.

ЗМІНОВІХІВСТВО — громадсько-політ. течія серед частини рос. бурж. інтелігенції, переважно білоемігрантської, що розцінювала запровадження *нової економічної політики* як початок бурж. переродження Рад. держави, і тому брала курс на співробітництво з Рад. владою. Початок З. покляло видання 1921 білоемігрантського збірника «Зміна віх» у Празі (пізніше журнал під тією самою назвою видавався у Парижі). На шлях З. стали й деякі лідери укр. бурж. націоналістів: М. Грушевський, П. Христюк та ін. З успішним будівництвом соціалізму в СРСР зник ґрунт для З., і воно припинило своє існування. Частина зміновіхівців перейшла на бік Рад. влади, решта залишилася в антирад. таборі.

П. К. Стоян (Київ).

«ЗНАК ПОШАНИ» — рад. орден, встановлений Президією ЦВК СРСР 25.XI 1935. Цим орденом нагороджують окремих громадян і колективи трудячих за високі виробничі показники в пром-сті, с. г., на транспорті, в торгівлі, за особливі досягнення в наук.-дослідній, культ. і спортивній діяльності, за внесення тех. удосконалень і винахо-

ди, що мають велике економіч. значення, за заслуги по підвищенню бездатності Радянської Армії і обороноздатності СРСР. Першим колективом, нагородженим орденом «З. п.», був маргентавський цех Макиївського металургійного з-ду ім. С. М. Кірова (грудень 1935).

«ЗНАМЯ КОМУНІЗМА» — щомісячний політ.-економіч. і агіт.-пропагандистський журнал, орган ЦК КП (б) У і Харків. губкому КП (б) У. Видавався 1922—24 в Харкові. №№ 1—7 вийшли під назвою «Агіт-пропаганда», наступні — «З. к.». Журнал висвітлював питання міжнар. політики і комуністич. руху, теорії марксизму, парт. освіти, питання агітації і пропаганди, рад. будівництва, профспілкової роботи, роботи на селі, серед жінок тощо.

«ЗНАМЯ КОМУНІЗМА» — газета, орган Одес. обласного і міського к-тів КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Видається в Одесі 5 разів на тиждень рос. мовою. Газета почала виходити 13.I 1938 під назвою «Большевицьке знамя». З жовтня 1941 по квітень 1944 не видавалась. Знову почала видаватися 26.IV 1944. З 1953 має назву «З. к.». Нагороджена медаллю «За оборону Одеси».

В. Г. Ніколаєв (Одеса).

ЗНАМ'ЯНКА — місто обл. підпорядкування Кіровоград. обл. УРСР, центр Знам'янського р-ну. Залізнич. вузол. 26,7 тис. ж. (1969). Виникла на поч. 18 ст. До Великої Жовтн. соціалістич. революції З. входила до складу Олександрійського пов. Херс. губ. На поч. 70-х рр. 19 ст. З. стала залізн. вузлом. Робітників З. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Під час Грудневого збройного повстання 1905 у З. діяв бойовий страйковий комітет на чолі з А. В. Лисенком. У серпні 1917 утворено більшовицький парт. осередок. У лютому 1918 в З. було встановлено Рад. владу. В серед. березня 1918 З. окупували австро-нім. загарбники, проти яких трудящі піднялися на боротьбу, зокрема робітники З. взяли активну участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. Наприкінці листопада 1918 З. захопили петлорівські війська, яких 6.II 1919 вигнали рад. війська під командуванням В. М. Примакова. В допіни 1919 робітн. загони З. допомагали частинам Червоної Армії придушити контрреволюц. заколот Григор'єва (див. *Григор'євщина*). В серпні 1919 З. захопили денікінці. В грудні 1919 З. визволила Червона Армія. З 1923 З. — райцентр Єлисаветгр. округу, 1932—39 — Одес. обл., з 1939 — Кіровоград. обл. З 1939 З. — місто. На поч. Великої Вітчизн. війни З. 6.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в місті й районі діяв партизан. загін ім. К. Е. Ворошилова. 10.XII 1943 війська 2-го Укр. фронту при взаємодії з партизан. загonom І. Д. Діброви визволили місто. У З. є підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, консервний і маслоробний з-ди, пром. і харч.комбінати, 2 профес.-тех. уч-ща та 8 загальноосв. шкіл. Пам'ятник Віч-

ної Слави на ознаменування 20-річчя Перемоги над нім.-фашист. загарбниками.

О. Ф. Нагорний (Кіровоград).

ЗНАМ'ЯНСЬКИЙ ВИСТУП СЕЛЯН 1905 — антипоміщицький виступ селян с. Знам'янки Мелітопольського пов. Таврійської губ. (тепер Велика Знам'янка Запорізь. обл.) і навколишніх сіл. 16—21.XII селяни Знам'янки, Ушкалки, Бабиного, Карай-Дубини, Нижнього Рогачика та ін. розгромили кілька поміщицьких економій, розібрали бл. 300 коней, понад 12 тис. овець, тисячі пудів хліба, с.-г. реманент та ін. майно. З. в. с. жорстоко придушений царським урядом. Місцеві куркулі вчинили криваву розправу над селянами. Найактивніших учасників виступу було ув'язнено.

«ЗНАНІЕ» — книговидавнич. т-во, що його організував 1898 у Петербурзі К. П. Пятницький. З 1902 т-во очолював М. Горький, який залучив до співробітництва в «З.» прогресивних письменників. У 1904—13 т-во випустило 40 літ.-худож. збірників «Знання». Т-во видало твори М. Горького, Т. Г. Шевченка, М. М. Коцюбинського, О. С. Серафимовича, І. О. Буніна, О. І. Купріна, В. В. Вересаєва. При «З.» створено суспільний відділ, який видавав серію оригінальних і перекладних творів с.-д. л-ри. В жовтні 1905 відбулася нарада представників т-ва і ЦК РСДРП. Було створено ред. комісію «Дешевої бібліотеки» для видання серії парт. брошур. До комісії ввійшли В. І. Ленін, Л. Б. Красін, А. В. Луначарський та ін. В цій серії видано 59 книг, серед яких твори К. Маркса, Ф. Енгельса, П. Лафарга. 15 книг цієї серії царська влада конфіскувала. В 1911—12 М. Горький відійшов від т-ва, яке на той час втратило революц. характер. У 1919 К. П. Пятницький передав склади т-ва Рад. д-ві. *Літ.: Калекіна О. П.* Очерки по истории издания марксистской литературы в России (1870—1917 гг.). М., 1962.

«ЗНАННЯ» — див. *Товариство «Знання» Української РСР.*

«ЗНАННЯ» — щотижнева укр. прогресивна газета в Аргентині, яка виходила в Буенос-Айресе з кінця 1949 по березень 1961. Вела боротьбу за мир і дружбу між народами, широко інформувала читачів про економіч. і культ. розвиток СРСР, зокрема Рад. України, захищала інтереси укр. трудової еміграції в країнах Латин. Америки. «З.» користувалася широкою популярністю серед прогресивних українців не тільки в Аргентині, але й у Парагваї, Уругваї й Бразилії. Була закрита поліцією. Замість «З.» з квітня 1961 виходить газ. «Рідний край».

І. Ф. Вір (Київ).

ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШ — почесне старшинське звання, запроваджене на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Надавалося гетьманом або Генеральною військ. канцелярією окремим представникам заможної козац. верхівки, які не займали адм.-військ. посад. З. т. безпосередньо підлягали полковникам, за дорученням яких керували окремими військ. загонами, або ж їх призначали помічниками полкових і сотенних старшин (хорунжих, осавулів тощо). На Слобідській Україні званням З. т. відповідав т. з. підпорпорний. Ранг З. т. разом із ін. старшинськими званнями скасовано 1785 царським урядом.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969.

ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ Матвій Карпович (у чернетві — Мельхіседек; бл. 1716 — 14.VI 1809) — укр. церк. діяч. Н. в м. Лубнах (тепер Полт. обл.). Походив з козац. старшини Лубенського полку.

Вчився в Київ. академії. В 1738 вступив до *Мотронинського Троїцького монастиря* (1753—68—ігумен його). Виконуючи з 1761 обов'язки управителя православних монастирів і церков Правобережної України, які ієрархічно залежали від Переяславської єпископії, З.-Я., спираючись на підтримку рос. уряду, активно виступав проти насадження унії. В 1768 після придушення *Колівищини* З.-Я. було обвинувачено в зв'язках з М. *Залізняком*, в підбурюванні селян до повстання проти польсь. шляхти. На суді виявилася непричетність З.-Я. до Колівищини, і він був виправданний. Проте під тиском польсь. шляхти царський уряд усунув З.-Я. від керівництва церк. справами на Правобережній Україні. Фальсифікуючи істор. факти, укр. бурж.-націоналістич. історики, зокрема М. *Грушевський*, намагалися представити З.-Я., як одного з організаторів і керівників Колівищини. Насправді, коли почалося повстання, З.-Я. закликав нар. маси припинити боротьбу проти польсь. панів. Після 1768 З.-Я. був ігуменом Переяславського, потім Глухівського монастирів.

Лит.: Архив Юго-Западной России... ч. 1, т. 1—2. К., 1859—64; Гуслисти К. Колівищина. К., 1947. **ЗОВОВ'ЯЗАНІ СЕЛЯНИ** — кріпаки, яких відповідно до царського указу від 2 (14).IV 1842 поміщики за виконання повинностей (у формі грошового оброку або панщини) мали право звільняти і надавати їм у користування землю. Селяни ставали особисто вільними, але продовжували лишатися прикріпленими до землі поміщиків. Указ 1842 практичного значення не мав. Так, у Росії до 1855 з 10 млн. кріпаків в З. с. було переведено лише бл. 25 тис. селян, у т. ч. на Україні частину селян, які до 30-х рр. 19 ст. належали Потоцьким (у Півднісоцькому і Дашівському маєтках Київської і в Голованівському маєтку Подільської губ.).

Лит.: Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов. М., 1961; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967; Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. т. 2. СПб., 1888. М. Н. Лещенко (Київ).

ЗОГРАФ Олександр Миколайович (11.III 1889 — 17.I 1942) — рад. вчений-нумізмат, доктор істор. наук (з 1939). Н. в Москві в сім'ї професора. У 1912 закінчив Моск. ун-т. В 1912—22 працював у Музеї образотворчих мистецтв (Москва). З 1922 — співробітник, з 1935 — зав. відділом нумізматики Держ. Ермітажу (Ленінград). Брав участь в археол. розкопках в *Ольвії* і Керчі. Знавець антич. нумізматики. Вперше провів повну класифікацію і датування монет антич. д-в Пнн. Причорномор'я. Досліджував монети як свідчення економіки, політики й культури в антич. епоху. Тв.: Реформа денежного обращения в Боспорском царстве при Савромате II. «Вестник древней истории», 1938, №2; Античные монеты. М.—Л., 1951 [бібліогр. с. 8—9]; Монеты Тирь. М., 1957.

В. М. Брабич (Ленінград).

ЗОЛІН Іван Леонітович (20.VII 1907 — 23.IX 1941) — рад. військ. льотчик, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністич. партії з 1932. Н. у с. Мостовий (тепер Сукунського р-ну Перм. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1933. У 1936 закінчив школу льотчиків і льотчиків-спостерігачів, з 1940 був командиром ланки 40-го швидкісного бомбардувального авіаполку. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. командира 1-ї ескадрильї 242-го ближньобомбардувального авіаполку Пд. фронту. Особисто здійснив 27 бойових вильотів. Виконуючи завдання по зруйнуванню ворожої переправы через Дніпро в районі м. Берислава (тепер Херсон. обл.), був підбитий зенітною артилерією фашистів.

Не маючи можливості врятувати літак, спрямував його на переправу і загинув.

«ЗОЛОТА ГРАМОТА» — 1) Нар. назва вигаданого указу, який нібито видала 1768 рос. цариця Катерина II, закликаючи селян Правобережної України повставати і допомагати царським військам у боротьбі проти польсь. магнатів і шляхти (див. *Колівищина*). 2) Назва написаної укр. мовою і надрукованої золотими літерами відозви Київ. к-ту польсь. повстанської орг-ції («Грамота сільському народові») до селян Правобережної України із закликом взяти участь у *Польському визвольному повстанні 1863—64*.

ЗОЛОТА ОРДА — феод. д-ва, що її заснував на поч. 40-х рр. 13 ст. хан *Батий*. До складу З. О. входила величезна територія від басейну р. Обі і пониззя Сирдар'ї на Сх. до р. Дністра на Зх. Завойовані монголо-татарами в кін. 30 — на поч. 40-х рр. 13 ст. рус. землі не входили в З. О., а перебували у васальній залежності від неї — платили данину і в ряді важливих політ. питань (призначення князів, зобов'язання подавати З. О. воєнну допомогу тощо) підлягали ханській владі (див. *Монголо-татарське іго на Русі*). Центром З. О. було Нижнє Поволжя, її столицею спочатку — м. Сарай-Бату (поблизу тепер. Астрахані), з 1-ї пол. 14 ст. — м. Сарай-Берке (поблизу тепер. Волгограда). З. О. була штучним, нетривким держ. утворенням, в якому сім'ю об'єднувалися народи різного етнічного походження і різних ступенів соціально-економіч. і культ. розвитку. Рівень суспільного розвитку монголо-татар був нижчий, ніж підкорених ними народів. З. О. мала хижацький, паразитичний характер. Продуктивні сили в ній майже не розвивалися, бо осн. джерелами збагачення золотоординських феодалів були пограбування незалежних народів і захоплення здобичі під час систематичних розбійницьких походів на сусідні країни. В З. О. переважна частина земель і пасовиськ була зосереджена в руках феодал. монг. знаті. Поряд із значною частиною закріпаченого селянства в З. О. існували вільні чи напіввільні селяни-общинники і домашні раби. Феодально залежні селяни сплачували феодалам і д-ві податки за землю, за виноградники, за користування водою з ариків тощо, відбували підводну, шляхову, мостову та ін. повинності. Кочовики платили з худоби податки натурою. Податковий тягар трудящого населення З. О. посилювала система здавання держ. податків ханським урядом на *відкуп*. У З. О. в занепаді перебували міста, ремісничі виробництва, внутр. торгівля. Зате поширився вивіз на продаж у країни Близького Сх. невідликів, що їх захоплювали золотоординські феодали під час розбійницьких наскоків на рус. та ін. сусідні землі. На чолі З. О. стояв хан з роду Батия, який вважався верховним сузереном і власником землі. Для розв'язання найважливіших держ. питань хані скликали курултаї — з'їзди з представників військ.-феод. знаті. Держ. устрій З. О. мав напіввійськ. характер. Військ. і адм. влада зосереджувалася в руках представників феодал. знаті. Найвищі посади обіймали царевичі (родичі хана). Вони володіли улусами (уділами) і під час війни очолювали ліве та праве крила золотоординського війська. В адм. відношенні З. О. поділялася на улуси (пізніше — на області), округи-тумани (виставляли 10 тис. воїнів), тисячі, сотні й десятки. Їхні керівники (даруги, темники, тисячники, сотники й десятки) одночасно виконували функції воєначальників і правителів. Монголо-тат. іго затримувало економіч. і культ. розвиток рус. земель, ослаблювало їх політично, призводило до посилення феодал. роздробленості. Нар. мася давньорус. земель, що зазнавали по-

двійного гніту від монголо-тат. завойовників і від рус. князів і бояр, не раз повставали проти загарбників. Нар. повстання вибухали в Новгороді (1259), Ростові, Суздалі, Ярославлі (1262) та ін. містах. В Пд.-Зх. Русі боротьбу проти З. О. на поч. 40-х рр. 13 ст. очолив князь **Данило Романович Галицький**. Проте невдовзі він змушений був визнати владу монголо-тат. ханів, але взагалі галицько-волинські князі перебували в меншій залежності від З. О., ніж князі Пн.-Сх. Русі. В 14 ст. внаслідок розвитку феод. відносин, міжусобної боротьби монголо-тат. феодалів за ханську владу, посилення визвольної боротьби підкорених і залежних народів військово-політ. могутність З. О. поступово занепадала. В 2-й пол. 14 ст. почався розпад З. О. Скориставшись з феод. роздробленості зх. і пд.-зх. рус. земель та з ослаблення З. О., лит. феодалі захопили Чернігово-Сіверщину, Поділля, Київщину, Сх. Волинь, які перебували під монголо-тат. ігом, а польсь.

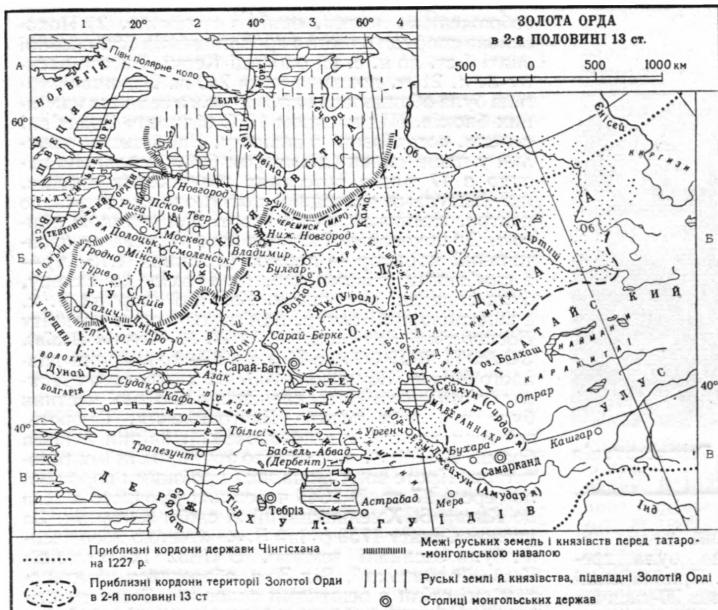
феодалі загарбали Галицьку землю і зх. частину Волині. В 1360 від З. О. відпав Хорезм. У Пн.-Сх. Русі боротьбу проти гніту З. О. очолює **Московське велике князівство**. Під проводом великого моск. князя **Дмитрія Донського** об'єднана рус. збройні сили в **Куликівській битві 1380** вщент розгромили величезне військо золотоординського темника **Мамайя**. Пізніше значних ударів З. О. завдав середньоазійський правитель Тимур (походи 1389, 1391, 1395—96 на Поволжя, Крим та ін. території). Спроби **Абдігея** та ін. правителів З. О. припинити розпад і відновити її могутність успіху не мали. Виділилися в кінці 15 ст. Сибірське ханство, в кін. 14—поч. 15 ст.— **Ногайське орда**, потім виникли Казанське ханство (1438), **Кримське ханство** (1449), в 60-х рр. 15 ст.— Казаське, Узбецьке, Астраханське ханства. Розпавшись у 2-й пол. 15 — на поч. 16 ст. на окремі самостійні ханства, З. О. припинила своє існування.

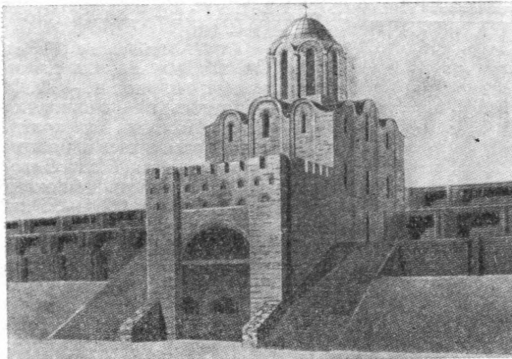
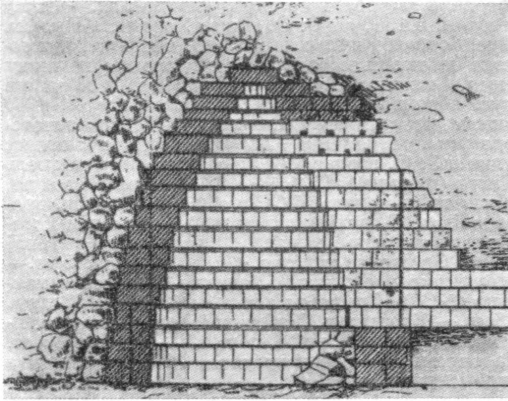
Лит.: *История СССР. Первая серия, т. 2, М., 1966* [бібліогр. с. 606—621]; *История Украинской РСР, т. 1, К., 1967*; Греков Б. Д., Яковлевский А. Ю. *Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950* [бібліогр. с. 431—443].

С. П. **Майборода** (Київ). **ЗОЛОТАРЕНКО** Василь Никифорович (р. н. невід.— 28.IX 1663) — ніжинський полковник [1658—63]. Походив з козак. старшини. Разом з своїм братом наказним гетьманом І. Н. **Золотаренком** брав участь у поході укр. козак. війська 1654—55 за визволення Білорусії від польсь-шляхет. загарбників. Очолюючи козак. загін, З. відзначився в облозі Смоленська. Після смерті брата тимчасово був наказним ніжинським полковником. У 1638 З. підтримував І. **Виговського**. Дістав від польсь-шляхет. уряду шляхет. звання. На поч. 1659 З. разом з черніг. і лубенськими полковниками перейшов на бік Росії і брав участь у боротьбі проти І. **Виговського** та його поплічників. Після зради гетьмана Ю. **Хмельницького** 1660 З. і наказний гетьман Я. **Сомко** керували козак. полками, які в складі рос. війська відбивали напади польсь-шляхет. загарбників на Лівобережну Україну. Домагаючись стати гетьманом Лівобережної України, З. вів боротьбу проти Я. **Сомки** та І. **Броховецького**. Після **Чорної ради 1663** З. обвинувачено в зраді і за наказом І. **Броховецького** страчено в Борзні (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.).

Лит.: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России...*, т. 5. СПб., 1867; *Лазаревский А. О. Описание старой Малороссии, т. 2, К., 1893*; *Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.*

К. І. **Стецюк** (Київ). **ЗОЛОТАРЕНКО** Іван Никифорович (р. н. невід.— п. 1655) — ніжинський полковник [1653—55], наказний гетьман укр. козак. війська в Білорусії [1654—55].

Золоті ворота в Києві. 1037. Реконструкція Ю. С. Асєєва.

Брат В. Н. *Золотаренка*, близький родич Б. Хмельницького (сестра З. Ганна була третьою дружиною Б. Хмельницького). Призначений 1654 наказним гетьманом, З. очолював 20-тисячне укр. козац. військо, яке в складі рос. збройних сил брало участь у визволенні Білорусії від польс.-шляхет. загарбників. Під проводом З. укр. козац. полки в кінці серпня 1654 визволили Черчерськ, Новий Бихов, Пропойськ, на поч. 1655 — Бобруйськ, Річиці, Королівську Слободу. Влітку 1655 укр. козаки разом з рос. військом князя Я. К. Черкаського здобули Мінськ і столицю Лит. великого князівства Вільно. За ратні подвиги З. дістав від царського уряду в нагороду маєтності — Батурин і Глухів з навколишніми селами. В жовтні 1655 під час облоги Старого Бихова З. було тяжко поранено, невдовзі він помер.

Лит.: Молдалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. 1—2. К., 1888—93. К. І. Стецюк (Київ).

ЗОЛОТЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді, на р. Комишувасі (бас. Сів. Дінця), за 4 км на Пн. Зх. від залізнич. ст. Мар'ївка. 27,7 тис. ж. (1968). Виникло 1878 під час будівництва кам.-вуг. шахт. Входило до складу Слов'яносербського пов. Катеринослав. губ. У 1905—07 робітники З. брали участь

у демонстраціях, які очолював машиніст підйому Я. П. Сухомлинов. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У квітні 1918 с-ще окупували австро-нім. війська. У листопаді 1918 його визволили рад. війська. Влітку 1919 с-ще захопили денікінці, яких наприкінці 1919 вигнали рад. війська. З 1932 З. — місто Донец., з 1938 — Ворошиловградської (1958—70 — Луган.) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни З. 17.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. З.IX 1943 місто визволили рад. війська. В З. 5 кам.-вуг. шахт, завод буд. матеріалів, 2 пром.-тех. училища, 10 загальноосв. шкіл.

ЗОЛОТІЙ КУРГАН — 1) Курган за 5 км на Пн. Зх. від Сімферополя. Насипаний над похованнями *бронзового віку*, в яких померлих було покладено у скорченому стані. В кургані було також поховано скіфського воїна (5 ст. до н. е.) з золотою гривною, в залізному панцирі, з залізним мечем у шкіряних піхвах та сагайдаком з 180 стрілами. озброєння і вбрання воїна прикрашено золотом і срібною обкладками та бронзовими бляхами з зображенням левиці, орлів і грифонів. 2) Поховальна споруда одного з представників боспорської знаті 4 ст. до н. е. на околиці Керчі. Висота насипу З. к. 21 м, довжина кола 240 м. Підшва кургана була облицьована *кромехом* з великих кам'яних блоків. Під насипом 1832 відкрито 3 кам'яні склепи, погравовані в давнину. Найбільший круглий у плані склеп (діаметром 6,4 м) складено насухо з 17 рядів обтесаних вапнякових блоків, які виступами всередині поступово сходяться до центра, замикаючись на висоті 9 м великою плитою. До поховальної камери веде вузький горизонтальний коридор — дромос (довжина 4,75 м) — з кам'яними стінами, що, як і вхід до склепу, були складені виступами. Кам'яні споруди З. к. є видатною архітектурою пам'яткою епохи розквіту *Боспорської держави*.

Л. М. Славін (Київ).

ЗОЛОТІ ВОРОТА в Києві — гол. брама давнього Києва. Збудовані 1037 за князювання *Ярослава Мудрого*. Над склепінням проїзної частини була невелика церква Благовіщення. Гадають, що верх церкви був позолочений, звідки й назва брами. В 1240 З. в частково зруйнували монголотатарі. Проте вони лишилися проїзними воротами до серед. 17 ст. В 1648 через них урочисто в'їхав до Києва Б. Хмельницький зі своїм військом. За указом Сенату 1750 руїни З. в з метою збереження були засипані землею. В 1832 їх розкопав К. А. *Лохвицький*. Від З. в. збереглися цегельнокам'яні стіни з рештками склепінь. Зовні на стінах є відбитки дубових колод від зрубів, які становили основу оборонних валів. За рад. часу провадилися археол. розкопки З. в., на підставі яких дослідники зробили ряд реконструкцій цієї пам'ятки.

Лит.: Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). К., 1957 [бібліогр. с. 506—513]; Корж Е. Д. Золоті ворота в Києві. В кн.: Архітектурні пам'ятники. Збірник наукових праць. К., 1950.

ЗОЛОТОБАЛКІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення скіфо-сарматського часу (2 ст. до н. е.—2 ст. н. е.) на правому березі Дніпра поблизу с. Золотої Балки Нововоронцовського р-ну Херс. обл. Досліджувалося 1951—63. При розкопках відкрито залишки кам'яних оборонних стін і садиб з глинобитними та кам'яними будівлями житл. і госп. призначення, зернові ями, залишки залізообробного і гончарського виробництва. Жителі З. п. займалися землеробством, скотарством, гончарством та ін. ремеслами, вели торгівлю з античними містами Пн. Причорномор'я, зокрема з *Ольвією*. На Пн. Зх. від поселення досліджено сучасний йому безкурганний могильник, де виявлено 86 ґрунтових, підібійних і катакомбних могил з по-

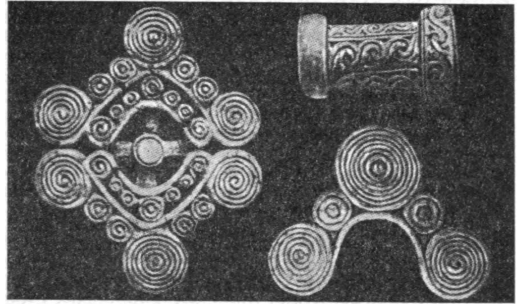
одинокими та груповими похованнями, а також кам'яні скрині. Над деякими могилами збереглися кам'яні стели. Знайдений поховальний інвентар характеризує синкретичний характер культури жителів поселення.

Лит.: Вязьмітін М. І. Золота Балка. Поселення сарматського часу на нижньому Дніпрі. К., 1962; Вязьмітін М. І. Могилики рубежу нашої ери біля с. Золота Балка (За матеріалами 1959 р.). В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 10. К., 1961. М. І. Вязьмітін (Київ).

ЗОЛОТОНІСЬКА ПІДПІЛЬНА АНТИФАШИСТСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ — орг-ція, що діяла в м. Золотоноші та Золотоніському р-ні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Підпільні групи, створені в лютому 1942 в Золотоноші, а згодом у селах Вільхах, Мелесівці, Великому Хуторі, Драбові (тепер райцентр), об'єдналися в районну підпільну орг-цію під керівництвом М. І. Саврана, Г. Р. Ніколаєва та О. М. Соловйова. На поч. 1943 в ній налічувалося 378 чол. Члени орг-ції здійснювали диверсійні акти, приймали по радіо і поширювали серед населення повідомлення Радінформбюро, випускали листівки тощо. Підпільні групи Золотоноші (на поч. 1943 в них було бл. 150 чол.) готували повстання в місті. В лютому гестапо заарештувало 75 підпільників і розстріляло їх. Решта підпільників відступила в ліс і створила партизан. загін, який діяв до приходу рад. військ. 22.IX 1943 члени організації брали участь у визволенні Золотоноші.

М. Ф. Пономаренко (Золотоноша).
ЗОЛОТОНІСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ селян Золотоніського повіту Полт. губ. проти нім. окупантів і *гетьманщини*. Почалося стихійно в травні нападом партизанів на нім. каральний загін у с. Бурімці. Підпільний ревком, хоча і вважав повстання завчасним, вирішив надати йому організованого характеру. За рішенням ревкому З. з. п. очолили В. І. Гайдамака, Т. М. Терещенко (Лебідь), Г. Бондар та ін. В середині травня воно охопило більшість волостей повіту. Повстанці створювали бойові дружини, ліквідували органи гетьманської влади. Для придушення повстання нім. командування перекинуло до Золотоноші регулярні війська. Нім. каральний загін, що 19.V вступив до Ірклієва, повстанці зустріли вогнем. Ворог обстріляв село з гармат і, захопивши його, заарештував волосний ревком. 20.V бій розгорівся в районі сіл Семеногірки та Лихоліт. Після 1,5-годинного бою повстанці відступили. Частина їх перейшла через Дніпро і пізніше приєдналася до Звенигородсько-Таращанського збройного повстання. Ворог учинив жорстокі репресії. Десятки повстанців було розстріляно, багато заарештовано. На села окупанти наклали велику контрибуцію. Проте остаточно придушити повстання ворогові не вдалося. Партизан. загони, що пішли в ліси, продовжували боротьбу.

М. Ф. Пономаренко (Золотоноша).
ЗОЛОТОНІША — місто Черк. обл. УРСР, центр Золотоніс. р-ну, на р. Золотоношці (прит. Дніпра). Вузол залізнич. і автомобіл. шляхів. 26,4 тис. ж. (1969). Час заснування З. невідомий. В 40-х рр. 17 ст. входила до складу маєтностей кн. Я. Вишневецького. Після визволення Лівобережної України з-під гніту польс. шляхти З. 1648—67 — сотенне містечко *Черкаського полку*, 1667—1781 — *Переяславського полку*. Населення З. брало участь у *Богуні повстанні 1659*, у *Переяславського полку повстанні 1666*, у боротьбі проти швед. окупантів 1708—09. В 1781—96 З. — повітове місто *Київського намісництва*, 1796—1802 — Малорос. губ., з 1802 — *Полтавської губернії*. 18 (31).X 1905 у З. відбувся збройний виступ робітників і селян, придушений каральним загоном. У березні 1917 в З.

До ст. Зольненське поховання. Кістяні предмети кінської збруї.

створено Раду робітн. депутатів. У січні 1918 тут встановлено Рад. владу. В березні 1918 З. окупували австро-нім. війська. Весною вибухнуло *Золотоніське збройне повстання 1918* проти нім. окупантів. Влітку 1919 З. захопили денікінці. Наприкінці грудня 1919 її визволили війська Червоної Армії. В 1923—25 З. — райцентр Полт. губернії, 1925—30 — Черк. округу, 1932—37 — Київ., 1937—54 — Полт., з 1954 — Черк. областей. На поч. Великої Вітчизн. війни З. 19.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації діяла *Золотоніська підпільна антифашистська організація*. 22.IX 1943 рад. війська визволили місто. В З. — ремонтно-мех., ефірних олій, конопляний, горілчаний, консервний та ін. заводи; швейна, меблева фабрики; пром. і харч. комбінати, птахокомбінат, міжколгоспна буд. організація. С.-г. технікум, уч-ще механізації сільського господарства, 8 загальноосв. і 1 муз. школа.
ЗОЛОЧІВ (кол. З л о ч і в) — місто Львів. обл. УРСР, центр Золочівського р-ну, на р. Золочівці (прит. Зх. Бугу). Залізнич. станція. 13,2 тис. ж. (1969). Вперше згадується в істор. джерелах 1442. З кін. 15 ст. став важливим торг. центром Зх. Поділля. В 1523 дістав *магдебурзьке право*. За першим поділом Польщі (1772) З. відійшов до Австрії. В 1907, 1911, 1912 в З. відбувалися робітн. страйки. Під впливом ідей Великокого Жовтня посилювався революц. рух трудящих міста. У 1919 З. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Протягом першої пол. 1920 в місті відбувалися робітн. страйки. В серпні 1920 після визволення З. частинами Червоної Армії в місті встановлено Рад. владу. У вересні 1920 З. знову окупувала панська Польща. Революц. боротьбою трудящих З. у 20—30-х рр. керував повітовий к-т КПЗУ, створений З.ХІ 1926. В 1939 З. у складі Зх. України воз'єднано з УРСР. З цього ж року — райцентр Львів. обл. Під час Великої Вітчизн. війни З. 2.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в місті діяла група підпільної антифашист. орг-ції «*Визволення Вітчизни*». 18.VII 1944 рад. війська 1-го Укр. фронту визволили місто. У З. — цукровий, маслоробний з-ди, м'ясокомбінат і харчовий комбінат, вальняно-взувтева, картонажна ф-ки, міжколгоспна буд. орг-ція. Профес.-тех. і мед. уч-ща, 5 загальноосв. і 1 спорт. школи. В 1932—40 в З. жив і працював укр. рад. письменник Степан *Тудор*. Пам'ятки архітектури: замок (16 ст.), Успенська церква (17 ст.) і Миколаївська церква (1624).

ЗОЛЬНЕНСЬКЕ ПОХОВАННЯ — поховання воїна 8 — поч. 7 ст. до н. е., досліджене 1959 поблизу с. Зольного Сімферопольського р-ну

Крим. обл. З. п. було впускним у курган *ямної культури*. Поховальна споруда мала вигляд ями прямокутної форми, орієнтованої з Пд. Зх. на Пн. Сх. У похованні знайдено залізний меч, точило, бронзові, залізни й кістяні наконечники стріл, уламки посуду. Особливий інтерес становлять знахідки кінської збруї, бронзові вудила, кістяні луниці та бляшки, зроблені з великою майстерністю.

Лит.: Шепивский А. А. Погребение начала железного века у Самферополя. «Краткие сообщения Ив-та археологии АН УССР», 1962, в. 12.

ЗОЛЬНИКИ — особливий тип археол. пам'яток, курганоподібні насипи, в яких містяться велика кількість попелу та різноманітні культурні залишки; характерні для пізнього бронзового і раннього залізного віків. Відомі в Єгипті, Греції, Румунії, СРСР; особливо поширені в лісостеповій частині УРСР. На Уманщині виявлено З., що належали до передскіфського часу. В лівобережній частині України археологи відкрили особливу зольничну культуру 7—2 ст. до н. е. З., розташовані на поселеннях, утворилися внаслідок тривалого зсипання кухонних залишків на одне місце і зв'язані, ймовірно, з землеробським культом і культом домашнього вогнища.

Лит.: Шрамко Б. А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. «Советская археология», 1957, № 1.

ЗОПІРІОНА ПОХІД НА СКІФИ — похід 30-тисячного війська, очоленого намісником *Александра Македонського* в Понті Зопіріоном, проти скіфи Пн. Причорномор'я 331 до н. е. Військо Зопіріона, вирушивши з Фракії, просунулось у Скіфію до Пд. Бугу. Відомо, що воно обложило грец. місто *Ольвію* на правому березі Бугського лиману. Правляча верхівка міста змушена була відпустити на волю рабів, надати права громадянства іноземцям, які жили там, скасувати борги біднякам. Лише завдяки цим надзвичайним заходам, які дали можливість збільшити кількість оборонців, Ольвія змогла витримати облогу. За повідомленнями античних істориків, скіфи повністю знищили військо Зопіріона. Відомості про похід Зопіріона містяться в творах римських істориків, зокрема *Павла Оросія*, *Макробія*.

Лит.: Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953 [бібліогр. с. 360—368].

В. Л. Зуц (Київ).

ЗОРКА Самійло — вигаданий укр. козацький літописець 17 ст. За даними *С. Величка*, З. нібито походив з Волині, служив писарем на Запорізькій Січі. В 1648 став особистим секретарем Б. Хмельницького і вів до смерті гетьмана діаріуш (щоденник), в якому детально висвітлював події нар.-визвольної війни 1648—54, дипломатичні відносини України з Росією, Польщею, Молдавією, Туреччиною, Крим. ханством, Швецією, а також політичну діяльність Б. Хмельницького. Величко посилається на діаріуш З. як на джерело для свого твору «Сказание о войне козацкой с поляками». Питання про З. і його діаріуш протягом 2-ї пол. 19—20-х рр. 20 ст. було предметом дискусій. Нерядливі особи З. доведена укр. рад. істориком М. Н. *Петровським*. Висновки його про недостовірність послань С. Величка на діаріуш З. поділяє сучасна укр. рад. історіографія.

Лит.: Франко І. Студії над українськими народними писнями. «Зап. наук. товариства ім. Шевченка», 1911, т. 101, 103—104, кн. 1, 3—4; Петровський М. Н. Псевдо-Діаріуш Самійла Зорки. К., 1928; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908.

«ЗОРЯ» — літ.-громад. двотижневий журнал. Виходив 1880—97 у Львові під наглядом і редактуванням *«народовців»*, з 1884 — орган Літер. т-ва ім. Шевченка. З 1882 у «З.» співробітничав І. Я. Франко, який прагнув демократизувати журнал, зробити його літ.-наук. органом. Постійні сучасники І. Я. Франка з реакційно настроєними народовцями призвели до повного розриву з ними (1886) і виходу Франка з складу редакції. На сторінках «З.» стали публікуватися статті реакційного напрямку. Тільки 1890—97, коли «З.» виходила за ред. *В. Лукича*, в ній знову почали друкувати твори прогресивних письменників — *Лесі Українки*, *М. М. Коцюбинського*, *І. Я. Франка* та ін. Журнал подавав інформацію про культ.-мистецьке життя України.

«ЗОРЯ» — щомісячний літ.-наук. та громад.-політ. ілюстрований журнал. Видавався 1925—34 у Дніпропетровську. Розрахований на масового читача, журнал публікував художні твори місцевих літераторів, письменників ін. областей Рад. України, а також письменників Зх. України й Пн. Буковини. В «З.» друкувалися переклади з рос., білорус. та зарубіжних л-р, популяризувалися творчість видатних дожовтневих укр. письменників. Багато місця «З.» приділяла історії революц. подій на Катеринославщині, питанням культ. будівництва на Україні, пропугувала ідею возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Друкувала наук.-популярні статті з різних галузей знань, місцевознавчі матеріали тощо. У 1935—37 на базі «З.» видавався журнал «Штурм», орган обл. орг-ції Спілки рад. письменників України.

Л. І. Гольденберг (Київ).

«ЗОРЯ» — газета, орган Дніпроп. обласного і міського к-тів КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Дніпропетровську 5 раз на тиждень укр. мовою. Почала видаватися 4 (17).IV 1917 під назвою *«Звезда»*. З 1929 виходить під теперішньою назвою. Спочатку була органом Дніпроп. окружного КП(б)У та окрвиконкому, з 1932 — орган Дніпроп. обкому КП(б)У та облвиконкому. В 1941—43 не видавалася. В 1967 «З.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Е. Орлик (Дніпропетровськ).

«ЗОРЯ ГАЛИЦЬКА» — українська газета, яка виходила з 1848 у Львові. До 1851 була органом *Головної руської ради*. Прихильно ставилася до Габсбурзької династії, за що мала підтримку уряду. В перші роки існування «З. г.» на її сторінках з'являлися дописи місцевих кореспондентів на економічні й культ.-осв. теми, матеріали з історії України та Росії, публікувалися твори *М. С. Шапкевича*, *М. Л. Устияновича*, *О. В. Духновича*, переклади з *А. Міцкевича*, *Ф. Шіллера* та ін. З 1851 зайняла московфілську позицію, майже цілком перейшла на «язичіє». Тодішня передова укр. громадськість різко засуджувала політ. напрям і зміст газети. З 1853 «З. г.» перетворилася на літ. журнал. Перестала виходити 1857 через відсутність передплатників.

«ЗОРЯ ПОЛТАВЩИНИ» — газета, орган Полт. обласного і міського к-тів КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Полтаві 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від газети *«Молот»* (листопад 1917). З 1918 виходила під назвами «Вісті Ради», «Голос труда», «Більшовик Полтавщини» тощо. В 1941—43 не виходила. З вересня 1943—«З. П.». В 1967 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

І. М. *Наливайко* (Полтава).

«ЗРЕНИЕ» — більшовицька легальна щотижнева газета. Видавалася в Петербурзі під час виборчої кампанії до 2-ї Держ. думи. Всього вийшло

два номери — 25.I (7.II) 1907 і 4 (17).II 1907. Газету було конфісковано, але при допомозі робітників майже весь тираж вивезено з друкарні й розповсюджено в Петербурзі та великих пром. центрах країни. Газета виходила при активній участі В. І. Леніна. В «З.» було надруковано 4 його статті, присвячені тактиці більшовиків у виборчій боротьбі. У виданні «З.» брав участь В. В. Вороський. Петерб. судова палата заборонила видання газети.

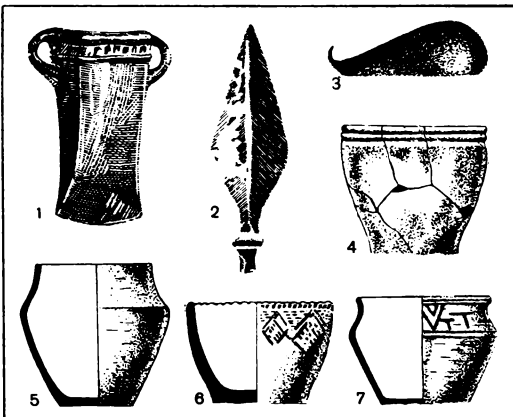
ЗРУБНА КУЛЬТУРА — археол. культура *бронзового віку*, поширена в степовій і лісостеповій зонах Європ. частини СРСР у 2-й пол. 2-го — на поч. 1-го тис. до н. е. Виділив її В. О. Городцов на поч. 20 ст. Серед археологів немає єдиної думки щодо характеру З. к. Деякі дослідники вважають, що значну територію від Уралу на Сх. до Дністра на Зх. й від Каспійського м. на Пд. до Оки та Десни на Пн. займали племена, споріднені в етнічному і культурному відношеннях. Інші вважають, що на цій території були поширені різні щодо етносу археол. культури, в т. ч. й З. к., що займала територію між Волгою та Дніпром. На тер. України досліджено численні поселення, могилиники і скарби З. к. Поселення З. к. були розташовані на надзাপлавних терасах річок і звичайно склалися з кількох десятків жител — землянок або напівземлянок. Поховання — кургани, гол. чин. у ямах, в яких вштовпувано дерев'яні зруби (звідси й назва культури). Багато таких курганів досліджено в бас. Сіверського Дінця та на нижньому Дніпрі (Комішуваський курган, т. з. Широкий курган та ін.). У племен З. к., які жили в районі Дніпрових порогів, поширеним типом поховальної споруди була кам'яна скриня. Померлих звичайно ховали в скорченому стані. Для посуду З. к. характерні гострореберні посудини та банки з ледь розширеним краєм, оздоблені геомтр. орнаментом (мандр, ромб, хрест) і скісними насічками або валиком під вінцями. Носії З. к. користувалися металевими виробами, зокрема бронзовими знаряддям праці й зброєю (серпами, вислоубушними сокирами, кельтами, долотами, наконечниками списів, кинджалами тощо), а також кістяними виробами (скобелями, псаліями, шилами тощо). Осн. заняттям племен З. к. було землеробство (можливо, вже орне) й скотарство (розводили велику й дрібну рогату худобу, коней та ін.). Племена З. к. знали металург. виробництво, про розвиток якого свідчать численні знахідки матриць для відли-

вання різних виробів і скарби ливарників. Племена З. к. жили патріархально-родовим ладом, що був на початковій стадії розкладу. В розвитку З. к. можна виділити два періоди — ранній (14—12 ст. до н. е.), т. з. сабатинський, та пізній (11—9 ст. до н. е.), т. з. білозерський. Як вважає багато дослідників, З. к. поширилася на тер. України з Поволжя, де відомі найраніші її пам'ятки. На тер. України носії З. к. змішалися з місцевим населенням, зокрема з племенами культури багато-валикової кераміки (див. *Багато-валикової кераміки культура*). Дальша істор. доля носіїв З. к. на тер. України, очевидно, пов'язана з появою скіфського племенного союзу, до складу якого вони увійшли.

Лит.: Кришцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955; Телегин Д. Я. Питание відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я. «Археологія», 1961, т. 12; Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода. «Советская археология», 1965, № 1; Лесков в А. М. «О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В кн.: Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1967.

С. С. Березанська (Київ).
ЗУБАРЕВ Олександр Гордійович (29.VIII 1916 — 15.II 1942) — перший секретар Харків. підпільного обкому ЛКСМУ, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у м. Дружківці (тепер Донец. обл.) в сім'ї робітника. В 1941 — секретар Ордонікідзевського райкому ЛКСМУ Харкова. Перед окупацією міста залишений на підпільній роботі. Оголошений З. підпільний обком почав роботу в листопаді 1941. З. керував підпільними районними комсомольськими орг-ціями. Складав листівки, здебільшого написані від руки, які розповсюджувалися не лише в Харкові, а й в області. 23.I 1942 З. був заарештований гестапо і згодом страчений. Н. К. Каложни (Харків).
ЗУБАТОВЩИНА — провокаторська політика царського уряду, спрямована на відвернення робітників від революц. боротьби шляхом створення фальшивих робітн. орг-ції, що мали вимагати від капіталістів дрібних економіч. поступок. Ініціатором З. і керівником таких провокаторських орг-цій був 1901—03 нач. моск. охоронного відділу С. В. Зубатов (звідси й назва). Перші зубатовські орг-ції виникли 1901 в Москві й Мінську, в наступні роки — в деяких ін. містах. Так, 1903 агент охоронного відділу священик Г. А. Гапон створив у Петербурзі орг-цію «Збори російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга». Провокатор Шаевич заснував в Одесі псевдоробітничу орг-цію «Комітет незалежної робітничої партії». Спроби насадити зубатовські орг-ції в ін. пром. центрах України — Катеринославі, Києві й Харкові зазнали цілковитої невдачі. Революц. соціал-демократія та її орган лєнінська газ. «Искра» вели рішучу боротьбу проти З. Ленінці роз'яснювали робітникам провокаційний характер З., закликали робітн. клас до політ. боротьби проти царизму й капіталізму. Масова політ. боротьба пролетаріату 1901—02, *Загальний страйк на Півдні Росії 1903* показали повне банкрутство З., яку робітники називали «поліцейським соціалізмом». Зубатовські орг-ції влітку 1903 було ліквідовано.
Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5, 6, 8, 10, 12, 18, 29, 31, 32, 34 [Див. Предметний покажчик «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Революція 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1955; Козьмин Б. П. С. В. Зубатов и его корреспонденты среди охранников, жандармов и провокаторов. М.—Л., 1928; А й н з а ф т С. Зубатовщина и гапоновщина. М., 1925.

П. А. Лаєров (Київ).
ЗУБКОВСЬКИЙ Панас Андрійович (1855—1921) — революц. народник. Н. у м. Миргороді

Речі з пам'яток зрубної культури: 1—3 — бронзові кельт, наконечник списа, серп; 4—7 — глиняні горщики.

в сім'ї священика. Навчаючись у Київському ун-ті, брав участь у діяльності народницьких гуртків у Полтаві і Києві. Під час обшуку в його квартирі в травні 1877 знайдено заборонену л-ру. З. довелося перейти на нелегальне становище. Він близько стояв до орг-ції «Земля і воля» і групи В. А. Осинського в Києві, був одним з організаторів замаху 21.II.1879 на харків. губернатора Кропоткіна. Заарештований 31.V.1879 у Ромен. пов. Полт. губ. За «процесом 16-ти» Петерб. військ.-окружний суд у листопаді 1880 засудив його на 15 років каторжних робіт. Відбував каторгу на Карі.

А. М. Катренко (Київ).
ЗУБРИЦЬКИЙ Денис Іванович (1777—1862) — укр. історик реакційного напрямку, архівіст, етнограф. Н. в с. Батятичах (тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.) в сім'ї дрібного поміщика. Працював в адм.-судових установах у сільс. місцевості. Член *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві, Археографічної комісії. Під час революції 1848 відзначився як противник скасування кріпацтва в Галичині. Видав польс. мовою «Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому королівстві» (Львів, 1837), написаний з позицій клерикалізму, і рос. мовою «Історія древнього Галицько-Руського князівства» (ч. 1—3. Львів, 1852—55) та ін. Виступав проти твердженнь польс.-шляхетської історіографії, нібито Сх. Галичина і Зх. Волинь є одвічними польс. землями. Проте ці думки висловлено з позицій рос. самодержавства і «москвофільє».

Лит.: Ісаєвич Я. Д. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 1.

ЗУБРИЦЬКИЙ Михайло (1856 — квітень 1919) — укр. етнограф ліберально-бурж. напрямку, член Наук. т-ва ім. Шевченка. Вивчав побут *бойків*. Осн. праці: «Народний календар» (1900), «Верхня вовняна ноша українсько-руського народу в Галичині» (Львів, 1908), «Селянські будинки у Мшанці Старосамбірського повіту», «Ходяки, обув селян Старосамбірського і Турчанського повітів» (1909). У цих працях детально описував житл. і госп. споруди, техніку будівництва їх, а також одяг, звичаї населення Галичини кінця 19 — поч. 20 ст.

О. С. Кунцицький (Київ).

ЗУГРЭС — місто, підпорядковане Харцизькій міськраді Донец. обл. УРСР, на р. Кринці (прит. Міусу). Залізнич. ст. (Орлова Слобода). 15,6 тис. ж. (1969). Виникло як робітн. с-ще 1930—32 у зв'язку з будівництвом Зуївської електростанції. З 1938 — місто. На поч. Великої Вітчизн. війни його 24.X.1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 3.IX.1943 визволене рад. військами. У З. є ДРЕС, ливарно-мех., щабеневий, шлакоблоковий з-ди, цегельня, ковбасна ф-ка, птахофабрика «Зугрес». Енерг. технікум, тех. уч-ще, 4 загальноосв. школи.

ЗУВ Василь Федорович (12.I.1752 — 18.I.1794) — рос. вчений-натураліст та мандрівник, академік Петерб. АН (з 1787). Н. у Петербурзі в сім'ї солдата Семенівського полку. Закінчив Петерб. ун-т. В 1781—82 подорожував на Пд. Росії.

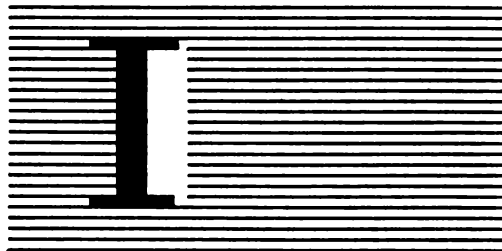
Наслідком цієї подорожі була праця З. «Подорожні записки від С.-Петербурга до Херсона в 1781 і 1782 роках» (СПБ, 1787), яка містить цінні відомості про природу, господарство і життя населення України тих часів. З. уперше описав скіфський курган *Чортмлик*, залізні руди Криворіжжя, солоні озера між Полтавою та Кременчуком, склав карту Дніпровського лиману з позначенням глибин. З. — автор підручника для нар. училищ «Нариси з природничої історії...» (СПБ, 1786), ряду праць з зоології, перекладів творів Ж. Бюффона, П. Палласа.

Лит.: Райков Б. Е. Академик Василий Зуев, его жизнь и труды. М.—Л., 1955 [бібліогр. с. 324—334].

ЗУСТРІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ, зустрічний промфінплан — форма *соціалістичного змагання*, метод участі мас в управлінні виробництвом. Рух за З. п. виник на початку першої п'ятирічки. Його ініціатором виступив колектив Моск. електростанції, який влітку 1929 склав п'ятирічний план роботи підприємства, кожного цеху і верстату. Цей план значно перевищував показники, встановлювані вищестоящими організаціями. На Україні зачинателем змагання за З. п. виступив колектив Маріупольського металург. з-ду ім. Ілліча, який висунув його нову форму — змінно-зустрічне планування. Більшість підприємств республіки взяла участь у цьому русі. Вже 1933 на Донецькому металург. з-ді так працювали 229 бригад, на Дніпропетровському з-ді ім. К. Лібкнехта — 388, на з-ді ім. Дзержинського (Дніпро-дзержинськ) — 567 тощо. З. п. сприяло подоланню відставання окремих галузей пром-сті, зокрема вугільної і металургійної. 10.XII.1931 ЦК КП(б)У прийняв постанову про змінно-зустрічне планування на вугільних і металург. підприємствах, підкресливши його значення для успішного виконання п'ятирічного плану. Н. С. Носкова (Київ).

ЗЮЗЬ Іван Іванович (25.VIII.1925 — 22.III.1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член ВЛКСМ з 1944. Н. у с. Любимівці (тепер Каховського р-ну Херсон. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як кулемтник 665-го стріл. полку 216-ї стріл. д-зії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні Криму. В одному з боїв був двічі поранений, але продовжував вести вогонь. Знищив 80 фашистів. Коли закінчилися патрони, останньою гранатою підірвав себе і кілька гітлерівців.

ЗЮК Михайло Йосипович (1895—20.VI.1937) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1913. В Червоній Армії з 1918. Один з організаторів *Червоного козацтва України*. Як командир батальйону рос.-серб. полку (поч. 1918), арт. дивізіону в Червоній козацькій бригаді і 8-й Червонокозацькій д-зії брав участь у боях проти австро-нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — нач. артилерії 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва, командир кав. бригади, нач. дивізії. Нагороджений орденом Червоного Прапора.
 О. О. Полятев (Москва).

ІБН-БАТТҮТА Абу Абдаллах Мухаммед ібн-Абдаллах аль-Лаваті ат-Танджі (24.II 1304—1377) — араб. мандрівник. Походив з берберів м. Танжера (Пн. Африка). Протягом 1325—53 відвідав багато країн, зокрема Крим, пд. узбережжя України, Серед. Азію, Поволжя. Залишив записки про свої подорожі — «Подарунок споглядачам про дива міст та чудеса подорожей», які є цінним джерелом з історії народів СРСР та ін. країн.

Лит.: Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1. Извлечения из сочинений арабских. СПб, 1884.

В. М. Зайцев (Київ).

ІБН-МІСКАВЕЙХ Абу Алі Ахмед ібн-Мухаммед (р. н. невід. — п. 1030) — араб. учений, автор книг з історії, естетики і філології. Істор. праця І.-М. «Книга досвідів народів» (т. 1—3, 1914—15) містить оповідання про захоплення русами 944 великого міста Бердаа в Сх. Закавказзі.

Лит.: Якубовський А. Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г. «Византийский временник», 1926, т. 22.

В. М. Бейліс (Ворошиловград).

ІБН-РУСТЕ (Ібн-Руста) Абу Алі Ахмед ібн-Омар (рр. н. і см. невід.) — араб. письменник і географ кін. 9 — поч. 10 ст. У старій істор. літ. відомий як Ібн-Даста. За походженням іранець. Склав «Книгу дороговцінних скарбів» (зберігся лише 7-й том, присвячений питанням астрономії та географії), в якій розповідає про народи Близького і Серед. Сходу та Сх. Європи в серед. віки, в т. ч. й про слов'ян. В книзі описує місце проживання старод. русів, їхній побут, звичаї, торгівлю, вказує, що в них було багато міст. І.-Р. зазначає, що в період небезпеки старод. руси об'єднували свої сили в боротьбі проти ворогів.

Тв.: Рос. перекл. — Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах. СПб, 1869.

Лит.: Крачковский И. Ю. Избранные сочинения, т. 4. Арабская географическая литература. М.—Л., 1957; Захoder Б. Н. Каспийский свод сведений о восточной Европе, т. 1—2. М., 1962—67.

В. М. Зайцев (Київ).

ІБН-ФАДЛАН Ахмед ібн-Аббас ібн-Рашид ібн-Хаммад (рр. н. і см. невід.) — араб. письменник і мандрівник 1-ї пол. 10 ст. У 921—922 як секретар посольства багдадського халіфа здійснив подорож з Багдада через Середню Азію до Волзької Болгарії. В книзі-звіті про подорож, що дійшла до нас в уривках, подає цінні відомості про хорезміців, огузів, башкирів, слов'ян, хозарів, болгар та ін. народи. Твір І.-Ф. — цінне джерело з історії народів СРСР, у т. ч. України. І.-Ф. докладно описав зовн. вигляд і побут давніх русів, їхню торгівлю, релігію, організацію і озброєння війська тощо.

Тв.: Рос. перекл. — Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. М.—Л., 1939.

Лит.: Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Х., 1936; Захoder Б. Н. Каспийский свод сведений о восточной Европе, т. 1—2. М., 1962—67.

В. М. Зайцев (Київ).

ІБН-ХАУКАЛЬ, Абу-ль-Касім Ібн-Хаукаль ан-Насибі (рр. н. і см. невід.) — араб. географ і мандрівник 10 ст. Купець з Мосула (Ірак). Написав «Книгу шляхів і держав», або «Книгу картини Землі» (977). І.-Х. передає оповідання про три «види» русів і руські міста: Куябу (Київ), Славю (Новгород) і загадкову Арсу. І.-Х. згадує про розгром волзьких болгар і хозарів русами бл. 969, що, на думку дослідників, відповідає походів київ. князя *Святослава Ігоровича*.

В. М. Бейліс (Ворошиловград).

ІБН-ХОРДАДБЕХ Абу-ль-Касім Убайдаллах ібн-Абдаллах (бл. 820 — бл. 912) — араб. географ і письменник. За походженням іранець. Автор «Книги шляхів і держав» (880), в якій серед ін. відомостей є згадки про маршрути купців Київ. Русі до пд. країн та перебування їх у Багдаді, куди вони довозили хутро та мечі.

Лит.: Хвольсон Д. А. О Русах у арабского писателя первой половины IX века Ибн-Хордадбея. В кн.: Занятия восьмого археологического съезда. М., 1890; Булгаков П. Г. «Книга путей и государств» Ибн-Хордадбея. В кн.: Палестинский сборник, в. 3. М.—Л., 1958.

В. М. Зайцев (Київ).

ІБН-ЯКУБ, Ібрагім Ібн-Якуб (р. н. і см. невід.) — араб. купець і мандрівник 10 ст. Походив з євр. родини. Багато подорожував по європ. країнах. Залишив записки про подорож (араб. мовою), які збереглися у географ. творі араба аль-Бекрі, що жив у 2-й пол. 11 ст. в Іспанії. В записках є відомості про життя і побут слов'ян, про Болгарію, Польщу, Чехію, Ободрицьке князівство. І.-Я. згадує про русів — сусідів країни польс. князя Мешка і вказує шляхи до них з Європи.

В. М. Бейліс (Ворошиловград).

ІВАН (рр. н. і см. невід.) — ігумен Києво-Печерського монастиря, можливий автор Початкового літописного зведення (1093—95), яке стало основою «Погаїсті *времєнних літ*». Події в ньому доведено до 1093, внесено нові матеріали, використано додаткові усні і письмові джерела. Оскільки монастир у той час ворувався із князем Святополком і підтримував Володимира Мономаха, Святополк 1093 вислав І. до Турова.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967.

ІВАН І ДАНИЛОВИЧ КАЛИТА (р. н. невід. — п. 1340) — князь московський [з 1325], великий князь [1328—40]. Онук *Олександра Невського*. Прізвисько «Калита» (грошовий мішок) дістав за багатство і заощадливість. Одним з перших почав об'єднувати пн.-сх. рус. землі навколо Москви. Ведучи обережну політику щодо *Золотої Орди*, для якої збирав велику данину, домігся припинення тат. наскоків на підлеглий йому землі. За допомогою Золотої Орди ослабив Тверське князівство і поширив свій вплив майже на всю Пн.—Сх. Русь, а також на Новгород і Псков. Щоб забезпечити собі підтримку з боку православної церкви, переніс резиденцію митрополита «всієї Русі» з Володимира до Москви. Розширюючи свої володіння, скуповував землі в ін. князів. Спираючись на різні верстви панівного класу, феодалів, І. І. Д. К. сприяв посиленню могутності *Московського великого князівства*. Далше зміцнення Моск. великого князівства завершилося створенням *Російської централізованої держави*, яка відіграла вирішальну істор. роль у переможній визвольній боротьбі укр. і білорус. народів проти польс.-лит. шляхет. загарбників.

Лит.: Маркс К. Хронологические выписки, [зопит.] 4. В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 8. М., 1946; Тихомиров М. Н. Средневековая Москва в XIV—XV веках. М., 1957; Черпнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках. М., 1960.

Іван IV Васильович.

Іван Підкова.

ІВАН III ВАСИЛЬОВИЧ (22.I 1440 — 27.X 1505) — великий князь московський [1462—1505]. За правління І. III В. завершилося складання осн. території Рос. централізованої д-ви. Приєднав до Моск. великого князівства Ярославське (1463) і Ростовське (1474) князівства, Новгородську феод. республіку (1478), Тверське велике князівство (1485), Вятську землю (1489) і більшу частину Рязанської землі. В результаті переможних воєн 1487—94 і 1500—03 проти феод. Литви до Москви відійшли українські (більша частина Чернігово-Сіверської землі), російські (м. Брянськ) і білоруські (м. Гомель) землі. В 60—80-х рр. 15 ст. І. III В. успішно боровся проти Казанського ханства. За І. III В. було створено центр. апарат держ. влади (прикази), проведено кодифікацію законів (Судебник 1497), розширилася помісне землеволодіння, зросло політ. значення дворянства, ліквідовано більшість удільних князівств. Найважливішим досягненням за князювання І. III В. було повалення монголо-татарського іга на Русі (1480). І. III В. встановив дипломатичні відносини з рядом д-в Європи і Азії. Розгорнулося велике будівництво Моск. Кремля, кам'яних фортець у Тулі, Коломні, Івангороді. Зміцнення централізованої феод. Рос. д-ви за І. III В. відбувалося в умовах дальшого посилення кріпосної залежності (див. *Юртів День*) і зростання феод. гніту.

Лит.: Історія СССР. Первая серия, т. 2. М., 1966; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках. М., 1960.

ІВАН IV ВАСИЛЬОВИЧ (Грозний; 25.VIII 1530 — 18.III 1584) — великий князь моск. (з 1533), перший рос. цар [1547—84]. Син *Василія III Івановича*. В народі дістав прізвисько «Грозного» — могутнього, але деспотичного і тиранічного царя. За дитячих років І. IV В. його іменем правили бояри Шуйські, Бельські, Глинські, які боролися між собою за управління державою. Держ. діяльність І. IV В. почав з створення 1549 т. з. Вибраної ради, яка відображала інтереси дворянства і частини феод. аристократії, зацікавлених у зміцненні самодержавної влади та посиленні централізації д-ви. За І. IV В. 1547—52 було приєднано Казанське ханство, 1556 — Астраханське ханство, залежними від Рос. д-ви визнали себе Сибірське ханство (1555), Велика Ногайська орда, кабардинські і черкеські князі (1557), почато завоювання Зх. Сибіру. З метою здобути вихід до Балтійського моря та возз'єднати рос., укр. і білорус. землі велася *Лівонська війна 1558—83*. В дальшій боротьбі за зміцнення самодерж. влади І. IV В. 1560 розпустив Вибрану раду. Зробивши своєю опорою дрібнопомісне дворянство і верхівку посадських людей, він 1565 запро-

вадив жорстокий режим *отриччини*, під час якої гинули не тільки його політ. вороги — князата і бояри, а й були знищені десятки тисяч невинних селян, холопів і посадських людей. В інтересах дрібнопомісного дворянства за І. IV В. було посилено закріпачення селянства (Судебник 1550), запроваджено «Заповідні літа» (1581). Свої ідеї посилення самодержавної влади І. IV В. обґрунтував у листах до князя А. М. Курбського. В 1582 царський уряд змушений був укласти перемир'я з Польщею і 1583 — з Швецією. В розпалі підготовки нових планів боротьби за Прибалтику І. IV В. помер.

Тє.: Послания Ивана Грозного. М.—Л., 1951. *Лит.*: Архив Маркса и Энгельса, т. 8. М., 1946, с. 163—166; История СССР. Первая серия, т. 2. М., 1966; Введенский и А. О. Иван Грозный. К., 1946; Зинин А. А. Реформы Ивана Грозного. М., 1960; Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. М., 1962.

ІВАН ВОДА ЛЮТИЙ (Грозний; Ioan-Vodă cel Cumplit; р. н. невід. — п. 14.VI 1574) — молд. господар [1572—74]. Провадив політику зміцнення центр. влади, прагнув обмежити засилля бояр і церкви. В 1574 очолив збройну боротьбу молд. народу за повалення тур. іга. На допомогу Молдавії прийшов загін укр. козаків на чолі з полсь. шляхтичем І. Сверчевським. Молд.-козац. військо І. В. Л. завдало туркам ряду серйозних поразок і зайняло Бухарест. Проте великі бояри, які боялися посилення І. В. Л., зрадили його, й це призвело до поразки молд.-козац. війська в битві біля Кагульського оз. (10.VI 1574). Пізніше І. В. Л. потрапив у тур. полон і був страчений. *Лит.*: Горещкий І. Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского (1574). В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 1 (XVI ст.). К., 1890.

ІВАН ПІДКОВА (Ioan Potcoavă; р. н. невід. — п. 16.VI 1578) — молд. господар [1577—78]. За походженням молдаванин. До 1577 був запорізьким козаком. У 1577 І. П., спираючись на нар. маси, дрібних й серед. феодалів Молдавії, за допомогою загону запорізьких козаків (1200 чол.) почав боротьбу проти тур. ставленника молд. господаря П. Мірчіча. Молд.-укр. загони розгромили військо П. Мірчіча і 31.XI 1577 визволили Ясси, після чого І. П. було проголошено молд. господарем. У 1578 об'єднані сили турків і молд. бояр почали наступ на Молдавію. І. П. змушений був відступити на Україну. В м. Немирові І. П. по-зрадницькому захопив брацлавський воевода Я. Збаразький. За наказом полсь. уряду (рішення сейму 14.I 1578) І. П. скарили у Львові. Згодом козаки-обратими поховали І. П. в Канівському монастирі. Т. Г. Шевченко присвятив його ратним подвигам поему «Іван Підкова».

Лит.: Мохов Н. А. Боевое содружество украинских казаков и молдаван в 70—80-х годах XVI в. и деятельность И. Подкова. «Уч. зап. Ін-та історії, мови та літератури Молдавського філіала АН СССР», 1957, т. 6. Серия историческая: Грабовецьких і В. Страта Івана Підкови у Львові. «Жовтень», 1966, № 6.

ІВАН-ГОРОД — давньоруське місто-фортеця 12—1-ї пол. 13 ст. в урочищі Іван-Гора поблизу сучас. селища міського типу Ржищева Кагарлицького району Київської обл. Був одним з опорних пунктів на Дніпрі, що захищав Київ з Пд. від нападів кочовиків. Згадується в літопису під 1151 у зв'язку з міжособною боротьбою князя *Ізяслава Мстиславича* з *Юрієм Долгоруким*. Зруйнований монголо-татарами 1223. Археол. дослідження провадилися Ін-том археології АН УРСР 1960—69. Розкопками відкрито залишки дерево-земляних укріплень навколо *дівинця*, а також земляні рови. Виявлено залишки 50 зрубних жител (деякі з них прилягали до фортифікаційних спо-

руд, утворюючи з ними єдину житл.-фортифікаційну систему дитинця). При розкопках центр. частини міста відкрито залишки трьох керамічних горен і ковальської майстерні. В житлах та біля них знайдено знаряддя праці, зброю, прикраси із заліза, кольорових металів, скла, глини, каменю, обгорілі жито, пшеницю, просо, а також кістки свійських і диких тварин, птахів і риби. Жителі міста займалися землеробством, скотарством та різними ремеслами.

Лит.: Гончаров В. К. Древяноруське городище Іван-Гора. «Археологія», 1964, т. 16.

В. К. Гончаров (Київ).

ІВАНЕНКО Григорій Васильович (парт. псевд. — Б а р а б а; 3.XI 1893 — 14.IX 1938) — активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Довгому (тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.) в селянській сім'ї. В 1915, як солдат австр. армії, потрапив у рос. полон. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Сибіру. З 1920 — на підпільній парт. роботі на Зх. Україні. І. — організатор страйку нафтовиків Борислава (1921), засновник підпільної орг-ції КПЗУ на Зх. Волині (1923). В 1923—25 — секретар окружкомів КПЗУ у Станіславі, Коломиї, на Волині, в Дрогобичі. Не раз заарештовувався. В 1928—33 — секретар ЦК КПЗУ і кандидат у члени Політбюро ЦК КПЗУ, 1930—33 — кандидат у члени ЦК Компартії Польщі. Делегат III і IV конгресів Комінтерну.

В. К. Дудикевич (Львів).

ІВАНІШЕВ Микола Дмитрович (17.XI 1811 — 26.X 1874) — укр. бурж. историк права, фахівець з історії права слов. країн. Н. в Києві в сім'ї священника. Закінчив Головний педагог. ін-т у Петербурзі. В 1840—65 — професор, 1848—62 — декан юридичного ф-ту, 1862—65 — ректор Київ. ун-ту. Один із засновників *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві, згодом — гол. редактор її видань. Під його наглядом вийшли, зокрема, «Літопис» Г. І. Грабянки і майже всі томи «*Архива Юго-Западной России*». В 1845 провадив (за участю Т. Г. Шевченка) розкопки кургану *Переп'ятихи*. Прихильник реакційної істор. школи права. Автор праць: «Відомості про початок унії, виявлені в актах Київського центрального архіву» (1858), «Про давні сільські общини в Південно-Західній Росії» (1863) та ін.

Тв.: Сочинения. К., 1876.

Лит.: Історія Київського університету. К., 1959.

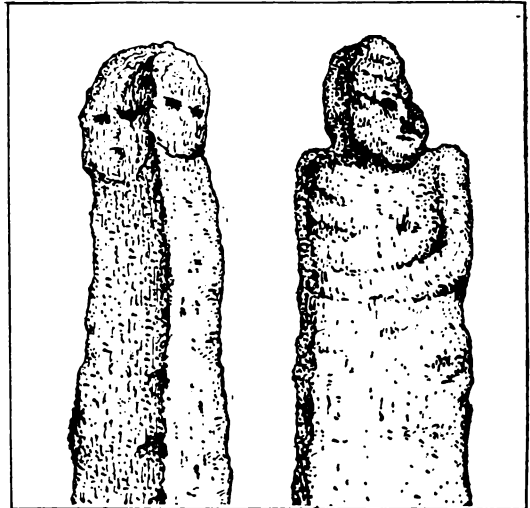
ІВАНІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1906 — антипоміщицький виступ селян у містечку Іванівці Слов'яносербського пов. Катеринослав. губ. (тепер с-ще м. т. Ворошиловградської області). 12 серпня в Іванівку прийшли селяни с. Штерівки і, об'єднавшись з місцевими та навколишніми селянами (всього бл. 1 тис. чол.), домоглися звільнення заарештованих «за підбурювання» селян. Повсталі підпалили в степу поміщицький хліб і намагалися роззброїти козаків, що прибули в село. Під час збройної сутички трьох селян вбито і кількох поранено. За допомогою військ, що їх прислали на допомогу козакам, заворушення було придушено. Активних учасників виступу заарештовано і віддано до суду.

ІВАНКОВЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — ранньослов'янське поселення *черняхівської культури*, металург. осередок 4—6 ст. н. е., виявлене на тер. сучасного с. Іванківців Дунаєвського р-ну Хмельн. обл. Досліджувалося експедицією Ін-ту археології АН УРСР 1951—52. Виявлено залишки залізобного виробн., наземних жител та госп. ям, знайдено уламки гончарного та ліпного посуду, глиняні прясельця і грузила, залізні ножі та свердло, дві бронзові фібули (застібки) і срібні римські монети. Поселення відоме також залишка-

ми дохристиянського капища того ж часу. Виявлено три гранітні давньослов'янські ідоли (тепер зберігаються в Кам'янець-Подільському та Чернівецькому краєзнавчих музеях). Один з них має вигляд чотиригранного стовпа з схематичним зображенням на трьох боках людських облич, два інші — грубі скульптурні зображення людських фігур.

Лит.: Брайтчевский М. Ю., Довженко В. И. Поселение и святилище в с. Иванковцы на среднем Днестре. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1967, в. 139. Е. В. Махно (Київ). **ІВАНОВ** Андрій Васильович (28.X 1888 — 10.VI 1927) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1906. Н. в с. Кукшіві (тепер Костром. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Під час революції 1905—07 вів парт. роботу у Владимирській губ. і Москві. Не раз зазнавав переслідувань з боку царського уряду. В роки першої світової війни, будучи в армії, вів агітаційну роботу серед солдатів. У 1916 прибув до Києва, де згодом очолює більшовицьку групу на з-ді «Арсенал». Після Лютн. революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП (б). Делегат VI з'їзду партії від Київ. орг-ції РСДРП (б). Під час *Київського жовтневого збройного повстання 1917* — голова ревкому. Один з керівників *Київського січневого збройного повстання 1918*. З грудня 1917 — член ЦВК Рад України, з березня 1918 — Президій ЦВК Рад України. В 1918—20 — член ВРК України, нар. секретар (комісар) внутрішніх справ України. В 1919—25 був головою Київського, Харківського і Одеського губвиконкомів. На 5-му Всеукр. з'їзді Рад обраний секретарем ВУЦВК. На XIII з'їзді РКП (б) обраний кандидатом у члени ЦК РКП (б). На III і IX з'їздах КП(б)У, V—VIII конференціях КП (б)У обраний членом ЦК КП(б)У. В 1920 — кандидат, 1921 — член Політбюро ЦК КП(б)У. З травня 1925 — член ЦВК СРСР, був членом Президії ЦВК СРСР, секретарем Ради Союзу ЦВК СРСР. Портрет, с. 232.

Лит.: Сидоренко В. П. Андрій Іванов. К., 1957. **ІВАНОВ** Андрій Олексійович (н. 13.XII 1900) — укр. і рос. рад. співак (баритон), нар. артист СРСР (з 1944). Н. в містечку Замості (тепер ПНР) в сім'ї вчителя. В 1921—24 вчився спі-

До ст. Івановецьке поселення. Кам'яні давньослов'янські ідоли.

А. В. Іванов.

А. О. Іванов.

В. С. Іванов.

ву в Києві в приватній студії. В 1925—26 брав участь у виставах Київ. пересувного оперного колективу, згодом співав на сценах оперних театрів Одеси, Баку, Свердловська. В 1934—49 працював у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. В 1950—56 — соліст Великого театру СРСР. Осн. партії: Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Мазепа («Мазепа» Чайковського), Грязной («Царева наречена» Римського-Корсакова), Онегін («Євгеній Онегін» Чайковського), Демон («Демон» А. Рубінштейна), Ріголетто («Ріголетто» Верді).

ІВАНОВ Василь Григорович (1859 — р. см. н. в. д.) — революц. народник. Н. в Києві в сім'ї купця. Вчився в Київ. ун-ті. Член орг-ції «Народна воля». Керівник гуртка робітників з-ду «Арсенал». У 1881 заарештований за революц. агітацію серед робітників. 29.VIII 1882 втік з Лук'янівської торг. Перейшовши на нелегальне становище, продовжував активну діяльність у народницькій військ. орг-ції в Харкові. 9.III 1883 І. заарештовано в Харкові під прізвиськом Черевкова. За «процесом 14-ти» 1884 засуджено до безстрокової каторги, яку відбував у Шліссельбурзькій фортеці. Звільнено 1904 і відправлено на поселення в Туркестанський край.

ІВАНОВ Віктор Євгенович (н. 22.XI 1908) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1964), акад. АН УРСР (з 1967, чл.-кор. з 1961), доктор фіз.-матем. наук (з 1961), професор (з 1963). Член КПРС з 1929. Н. в с. Старій Майні (тепер Ульянов. обл.). У 1942 закінчив Ашхабад. пед. ін-т, 1945 — Одес. гідрометеорологіч. ін-т. З 1947 працює у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (Харків; з 1965 — директор ін-ту). Осн. наук. дослідження І. стосуються фізики металів, фізики й техніки високого вакууму. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тел.: Чистые и сверхчистые металлы. М., 1965 [у спів-авт.].

Лит.: Іванов Віктор Євгенович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ІВАНОВ Євген Михайлович (24.II 1873 — 27.X. 1929) — укр. рад. історик-архівист. Н. в с. Монашці (тепер Краснояр. краю). Закінчив істор.-філол. ф-т Харків. ун-ту. З 1897 — вчений архіваріус Харків. істор. архіву, секретар Істор.-філол. т-ва при Харків. ун-ті (1909—18). В 1900—01 здійснив археографічну експедицію в Ізюмський, Валківський і Куп'янський пов. Харків. губ. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції активно включився в рад. архівну будівництво. З 1920 працював у Центр. істор. архіві в Харкові. В 1926 виявив у сховищах Москви укр. фонди, і вони були повернені на Україну. І. — знавець палеографії 17—18 ст., автор праць з проблем ар-

хівознавства, історії архівної справи та історії Лівобережної України.

Лит.: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. К., 1958.

І. Л. Бутвич (Київ).

ІВАНОВ Ілля Іванович [1800 — 7.I 1839 (26.XII 1838 с. ст.)] — декабрист. Н. у м. Гродні в сім'ї поштового службовця. Служив при штабі 3-го піх. корпусу в Житомирі. На поч. 1825 вступив до Товариства об'єднаних слов'ян і був обраний його секретарем. І. був

прихильником повалення самодержавства, встановлення республіки і ліквідації кріпацтва в Росії. Брав участь у підготовці збройного повстання військ. частин, розташованих у Волин. губ. Заарештований у Житомирі. Засуджений до 12 років каторги. Каторгу відбував у Читинському острозі і Петровському Заводі. В 1832 після скорочення строку каторги перебував на поселенні в Іркут. губ., де й помер.

Лит.: Восстание декабристов. Материалы, т.5. М.—Л., 1926; Горбачевский И. И. Записки. Письма. М., 1963.

ІВАНОВ Олексій Григорович (1921—10.V 1944) — учасник партизан. руху на Україні в період Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. у с. Новоолександрівці (тепер Усть-Таркського р-ну Новосиб. обл.). На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — механік-водій танка. Пораним потрапив у полон. У серпні 1941 втік з полону. 3 грудня 1941 — в партизан. загоні, потім у партизан. з'єднанні під командуванням А. З. Одухи. Пустив під укіс 32 ворожі ешелони. Був начальником штабу загону. В травні 1944 в районі м. Володимира-Волинського з'єднання оточили фашистів. І. командував ротою, яка прикривала відхід. Був тяжко пораниний, останньою гранатою підірвав себе і фашистів, що оточили його.

П. О. Новиков (Новосибірськ).

ІВАНОВ Павло Йосипович (1854—94) — революц. народник. Н. в с. Мошнах (тепер Черкаського р-ну Черк. обл.). Вчився у Київ. ун-ті, звідки 1878 виключений за участь у студент. русі. Працював учителем у Київ. пов., провадив революц. пропаганду. Уникаючи арешту, перейшов на нелегальне становище. Був тісно зв'язаний з гуртком М. Р. Потова. Один з найактивніших членів «Південноросійського робітничого союзу». Заарештований 10.V 1881. Київ. військ.-окружний суд засудив його на 20 років каторжних робіт. Кілька разів намагався втекти з етапу. В 1883 прибув на Кару. В 1890 його перевели в Акатуйську в'язницю. Помер на поселенні в Сибіру.

А. М. Катренко (Київ).

ІВАНОВ Семен Павлович (н. 31.VIII 1907) — рад. військ. діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1929. Н. в с. Пореченому (тепер Смоленського р-ну Смол. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1926. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу армії і фронтів (Воронезького, 1-го та 3-го Українських), нач. штабу Головнокомандуючого рад. військами під час рад.-япон. війни 1945. Після війни — нач. штабу ряду

округів, зокрема Київ. військ. округу, на керівній роботі в Генштабі Рад. Армії. З 1968 — нач. Академії Генштабу. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ІВАНОВА Ганна Павлівна (21.XI 1903 — 30.III 1963) — укр. рад. археолог, доктор истор. наук (з 1962). Н. в Петербурзі в сім'ї вчителя. У 1925 закінчила відділення археології та історії мистецтва Ленінгр. ун-ту. Працювала в музеях, викладала у вузах Ленінграда. З 1957 — старший наук. співробітник Ін-ту археології АН УРСР. Брала участь у роботі Боспорської археол. експедиції. Спеціаліст з античної археології Пн. Причорномор'я та історії античного мистецтва.

Тв.: Скульптура і живопись Боспора. К., 1961; Антична живопись. М., 1966 [у співавт.].

ІВАНОВСЬКИЙ Борис Андрійович (1912—26.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у Ташкенті в сім'ї робітника. В 1936 закінчив індустріальний ін-т. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира батальйону 311-го гвард. стрілк. полку 108-ї гвард. стрілк. дивізії Пд. фронту відзначився при визволенні території Запоріж. обл. Під його командуванням батальйон прорвав міцно укріплену оборону ворога в районі с. Ворошиловки (тепер с. Жовтєве Токмацького р-ну). В бою в районі х. Червоного (тепер с. Кохане цього самого району) особисто підбив фашист. танк, з гранатами кинувся під другий і загинув.

ІВАНО-ПУСТЕНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення скіфського часу (6—5 ст. до н. е.) на тер. с. Івано-Пустого Борщівського р-ну Терноп. обл. Виявлене 1935; досліджувала його 1958—62 експедиція Істор. музею УРСР. При розкопках знайдено залишки наземних жител (біля одного з них був двір, вибукований карпатською галькою) з печами і відкритими вогнищами, знаряддя праці, уламки глиняного міццювого, а також привізного посуду, зокрема грецького, дакійського і фракійського. Осн. заняттям населення І.-П. п. було скотарство та орне землеробство.

Лит.: Ганіна О. Д. Поселення скіфського часу у селі Івано-Пусте. «Археологія», 1965, т. 19; Ганіна О. Д. Зерна та насіння рослин з поселення у с. Івано-Пусте. «Археологія», 1968, т. 21.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК (до 1962 — Станіслав) — місто, обл. та районний центр УРСР. Розташований в Прикарпатті, в межиріччя Бистриці Солотвинської і Бистриці Надвірнянської (бас. Дністра). Залізнич. станція. Аеропорт. Вузол автомобільних шляхів. 105 тис. ж. (1970); 1849 — 11 тис. ж.; 1900 — 27 тис. ж.; 1959 — 66 тис. ж.). Засн. в серед. 17 ст. під назвою Станіслав (за ім'ям польс. магната Станіслава Потоцького) на укр. землях, загарбаних шляхтц. Польщею. В 1662 дістав *магдебурзьке право*. Після першого поділу Польщі (1772) підпав під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини). В 1866 у Станіславі збудовано залізнич. станцію. В 60—70-х рр. 19 ст. в місті виникли перші робітн. орг-ції. В 1892 тут відбулася перша мавка, а в серпні 1895 — страйк будівельників. Під впливом рос. революції 1905—07 в Станіславі відбулася революц. демонстрація і мітинги, зокрема масова демонстрація робітників і селян 13.XI 1905. В листопаді 1918, після розпаду Австро-Угорщини, Станіслав увійшов до складу т. з. «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР), проголошеної укр. бурж. націоналістами. На поч. 1919 в Станіславі виникли перші комуністич. орг-ції. В лютому 1919 тут відбулася нелегальна конференція підпільних кому-

ністич. орг-цій і груп Сх. Галичини, яка організаційно оформила створення Комуністичної партії Сх. Галичини (КПСГ). У липні 1919 Станіслав загарбала буржуазно-поміщицька Польща. Трудящі міста, очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. В 1923, 1934, 1937 тут проходили значні страйки. В 1939 в складі Зх. України Станіслав возз'єднано з УРСР. З грудня 1939 Станіслав — обл. центр. Під час Великої Вітчизн. війни його 2.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в місті діяв підпільний обком партії під керівництвом Ю. С. Безкровного. 27.VII 1944 рад. війська визволили місто від гітлерівців. В 1962 Станіслав перейменовано в І.-Ф. на честь Івана Франка. За післявоєнні роки І.-Ф. і його господарство повністю відбудовано. Реконструйовано старі й збудовано ряд нових пром. підприємств. У місті працює понад 40 пром. підприємств, у т. ч. з-ди: приладобуд., паровозоремонт., авторемонт., шиноремонтний, залізобетонних виробів, молочний; шкіряно-взут., меблевий, лісовий, м'ясний, спирто-горілачний комбінати; трикотажна, меблева-ф-ки. Вироби буд. матеріалів. Місто газифіковано. Пед., мед. ін-ти, Ін-т нафти і газу; 6 серед. спец. навч. закладів, 17 загальноосв., муз. і худож. школи; 2 театри (обл. муз.-драм. і ляльковий), обл. філармонія з гудульським ансамблем пісні і танцю, краєзнавчий музей. У Станіславі жили і працювали укр. композитор Д. В. Січинський, укр. письменниця Н. І. Кобрицька. Пам'ятки архітектури: ратуша (1695), залишки фортечного муру тощо. В місті встановлено пам'ятники А. Міцкевичу, Д. В. Січинському, пам'ятник воїнам Рад. Армії, що загинули в роки Великої Вітчизн. війни.

Лит.: Голубков М., Січкара І. Івано-Франківськ. Львів, 1963.

П. І. Арсенич, І. К. Васюта (Івано-Франківськ).

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ (до 1962 — Станіславська область) — область у складі УРСР. Утворена 4.XII 1939. Розташована на Зх. республіки, в передгірній і гірській частинах Укр. Карпат. На Пд. Зх. межує з Закарпатською, на Зх. і Пн. — з Львівською, на Сх. — з Тернопільською, на Пд. Сх. — з Чернівецькою областями УРСР. Пд. межею області є держ. кордон з Соціалістич. Республікою Румунією. Пл. 13,9 тис. км². Нас. 1250 тис. чол. (1970). Нац. склад за переписом 1959: українці (94,8), росіяни (3,5), поляки (1,0%) та ін. Пересічна густота нас. — 90 чол. на 1 км². Міськ. нас. 30%. У І.-Ф. о. — 14 р-нів, 13 міст, 26 с-щ м. т., 766 сілськ. населених пунктів. Обл. центр — Івано-Франківськ (105 тис. чол., 1970).

За характером рельєфу територію області поділяють на три частини: пн.-сх. — рівнинну (Придністров'я), середньо-передгірну (Передкарпаття) і пд.-зх. — гірську (пн.-сх. частина Укр. Карпат). Надра області багаті на корисні копалини. Тут є нафта, горючі гази, калійна і кухонна солі, озокерит, буре вугілля, менелітові сланці, мін. буд. матеріали (вапняк, гіпс, пісковик, глини), графіт. Є мін. джерела. Клімат помірно континентальний. Гол. ріка — Дністер з прит. Свіча, Ломниця, Луква, Бистриця (праві) та Свіж, Гнила Липа та ін. (ліві). Грунтовой покрив області строкатий. В Придністров'ї переважають опідзолені чорноземи, темно-сірі, сірі та світло-сірі опідзолені ґрунти. У Передкарпатті — дерново-підзолисті, дернові і лучні глеюваті та глейові в комплексі з болотно-лучними ґрунтами. В Карпатах — гірські бурі лісові, гірсько-підзолисті, гірсько-лучні і гірсько-торфові ґрунти. Ліси займають понад 1/3 тер. області.

Центральна частина Івано-Франківська.

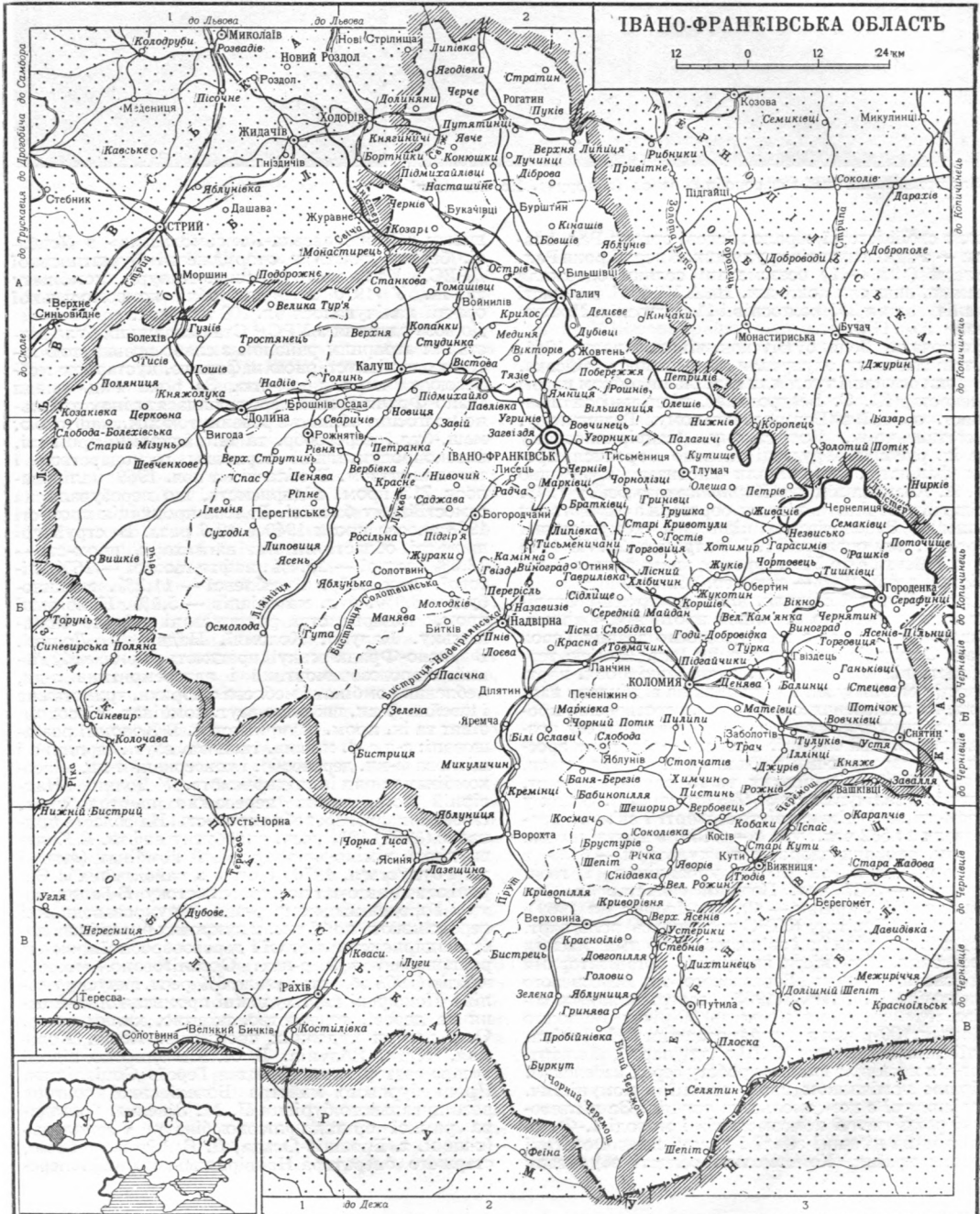
За археол. даними, на тер. сучас. І.-Ф. о. люди жили ще за часів пізнього *палеоліту*. В серед. 2-го тис. до н. е. тут жили племена т. з. *комарівської культури*. В 10—11 ст. тер. сучас. області входила до складу давньорус. д-ви *Київської Русі*. В кін. 11—12 ст. ввійшла до *Галицького князівства*, а 1199 — до *Галицько-Волинського князівства*. В 40-х рр. 14 ст. ці землі загарбали польс. феодалі. В 1457, 1469 тут відбулися масові виступи селян проти феодал. гноблення. Трудяче населення брало участь у *Муху повстанні 1490—92*. В період *визвольної війни українського народу 1648—54* під проводом Б. Хмельницького в районі с-ща Отині (тепер Коломийського р-ну) діяв 15-тисячний загін повстанців на чолі з С. Височаном. Після першого поділу Польщі (1772) Станіславщина підпала під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини). У 18 ст. Коломиа, Косів, Жаб'є та ряд ін. місцевостей були районами запеклої боротьби *отришків* під керівництвом О. В. Довбуша проти гнобителів. Протягом 1-ї пол. 19 ст. не вщухали виступи селян проти поміщиків. У 1824 сталися сутички між селянами і каральними загонами в с. Нижневі і с. Антонівці (тепер Тлумачького р-ну). 1825 відбулося заворушення селян в держ. маєтку Солотвин (тепер Богородчанського р-ну). Масові виступи трудящих Станіславщини відбулися під час революції 1848—49 в Австрії. Під тиском революц. подій австр. уряд був змушений у квітні 1848 видати закон про скасування панщини. *Селянська реформа 1848*, проведена в інтересах поміщиків, залишала значну частину селян безземельними і малоземельними. Наприкінці 19 ст. на тер. сучас. області виникли робітн. орг-ції, почав розгортатися робітн. рух. З 1892 трудящі Станіслава, Коломиї, Косова та ін. міст щороку святкували 1 Травня. В 1892 в Коломиї відбувся страйк текстильників, які вимагали скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати. В 1893 письменник Л. Мартович видав у Коломиї першотравневу листівку з портретом і біографією К. Маркса. В 1895 страйкували будівельники, пекарі та шклярники Станіслава. На поч. 20 ст. під впливом піднесення революц. руху в Росії на Станіславщині посилилась визвольна боротьба. В цей період тут стали відомими праці В. І. Леніна «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», «До сільської бідноти» та ін., розповсюджувалися ленінська газ. «*Искра*» та ін. марксистська л-ра. Могутня хвиля страйкової боротьби і політ. демонстрацій охопили Станіславщину під час революції 1905—07 в Росії. Вже в січні—

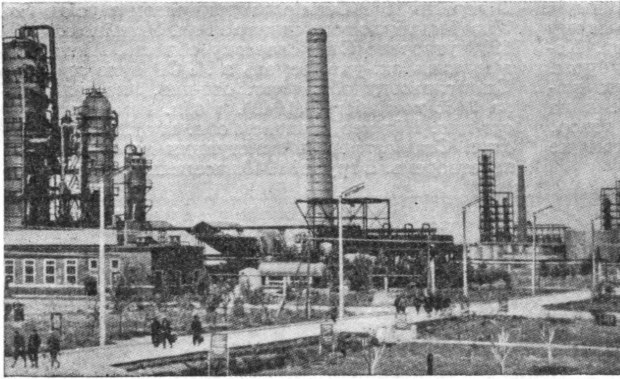
лютому 1905 в Станіславі, Коломиї, Тисьмениці, Отині та ін. містах відбулися масові мітинги і демонстрації робітників і селян.

Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 трудящі Станіславщини посилили боротьбу проти гнобителів, розгорнули масовий революц. рух за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною. В місцевій пресі уже в листопаді 1917 були вміщені повідомлення про соціалістич. революцію в Росії. Улітку 1918 відбулися масові антипоміщицькі виступи селян Калуського, Долинського, Надвірнянського та ін. повітів. У листопаді 1918, після розпаду Австро-Угорщини, Станіславщина увійшла до складу т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР), проголошеної українськими буржуазними націоналістами. В лютому 1919 тут відбулася нелегальна конференція підпільних комуністич. орг-цій і груп Сх. Галичини, яка організаційно оформила створення Комуністич. партії Сх. Галичини (КІПСГ). Під її керівництвом розгорнулася боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду ЗУНР. У Косові на поч. 1919 виникла робітн. Рада. В червні 1919 війська бурж.-поміщицької Польщі окупували Станіславщину. На її тер. був встановлений режим жорстокого терору. Трудящі піднялися на боротьбу проти загарбників. Зокрема, в квітні 1920 відбулося заворушення в селах Зелений, Головах і Жаб'юму (тепер с-ще м. т. Верховина). Улітку 1920 Рогатинський повіт визволили рад. війська. Його тер. увійшла до *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. В 2-й пол. вересня 1920 ця тер. була знову окупована польс. загарбниками. Після загарбання Зх. України бурж.-поміщицькою Польщею революц. боротьбу трудящих очолювала КІПСГ, 1923 перейменована в *Комуністичну партію Західної України* (КПЗУ), що діяла в складі Компартії Польщі. Комуністич. осередки в Болехові, Коломиї, Станіславі та багатьох селах, які виникли наприкін. 1920, об'єдналися в окружну орг-цію. В жовтні 1921 створена комсомольська орг-ція. Трудящі загарбаних Польщею зх.-укр. земель під керівництвом КПЗУ вели боротьбу за своє соціальне і нац. визволення. На тер. сучас. І.-Ф. о. 1923—39 проходили масові робітн. і сел. страйки, політ. демонстрації. Комуністи очолювали боротьбу трудящих Сх. Галичини за відновлення Рад. влади, за возз'єднання з Рад. Україною. Найважливішими подіями в революц. боротьбі трудящих Станіславщини були робітн. страйки 1923, 1929—33, 1937 в Станіславі, *Заболотівська першотравнева*

демонстрація 1924, страйк калуських калійників 1930, Галицький селянський страйк 1937, в якому брали участь селяни Коломийського повіту. Комуністи вели активну боротьбу проти укр. бурж. націоналістів та уніатського духівництва, які всіляко вихваляли фашизм і зводили наклепи на Країну Рад. Незважаючи на жорстокий терор, масові криваві розправи, польс. окупантам не вдалося придушити революц. рух.

У вересні 1939 Станіславщину разом з усією Зх. Україною було воз'єднано з Рад. Україною. 4.XII 1939 утворено Станіславську область. Після воз'єднання зх.-укр. земель з УРСР було створено Станіславську обл. парт. орг-цію, яка налічувала 2486 комуністів (1940), і обл. комсомольську орг-цію. Під керівництвом обл. парт. орг-ції трудящі Станіславщини приступили до соціалістич. перетворень. В грудні 1940 населення області впер-

Надвірнянський нафтопереробний завод (ліворуч). На полонині.

ше в своїй історії обрало місцеві органи Рад. влади — Ради депутатів трудящих. В перші роки Рад. влади (1939—41) безземельні селяни одержали землю, виникли колгоспи. На 1.VI 1941 в області налічувалося 295 колгоспів і 11 радгоспів. Працювали 25 МТС.

На початку Великої Вітчизн. війни, в липні 1941, Станіславщину окупували нім.-фашист. війська. В роки окупації тут діяли підпільний обком партії (секретар Ю. С. Безкровний), підпільні антифашист. орг-ції в Богородчанському, Галицькому, Рогатинському, Косівському, Надвірнянському та ін. районах. Трудящі активно боролися проти фашистів, допомагали партизан. з'єднанню С. А. Ковпака під час *Карпатського рейду 1943*. Яскраву сторінку в літопис боротьби з окупантами вписала Заболотівська підпільна комуністична орг-ція, яку очолював І. І. Голубцов. 27.VII 1944 рад. війська 4-го Укр. фронту визволили м. Станіслав, а 4.X 1944 — всю тер. області.

В роки Великої Вітчизн. війни уродженці Станіславщини героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. Троє з них удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Після визволення Рад. Армією тер. області від нім.-фашист. загарбників обл. парт. орг-ція мобілізувала трудящих на відбудову нар. г-ва, на здійснення соціалістич. перетворень, провела велику роботу по дальшому всебічному розвитку нар. г-ва області. За післявоєнні роки зросли ряди парт. орг-цій, посилювся їх вплив на маси. На 1.I 1970 в 2 міських та 13 районних парт. орг-ціях налічувалося 37 096 комуністів. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку працювали 14 562 чол., у с. г. — 7656, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 6150, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 5527 чол. Перший секретар Ів.-Фр. обкому КП України — Ф. П. Добрик (з 1969). Після XXIII з'їзду КПРС посилюлась парт. орг-ція, зміцніли їхні зв'язки з широкими масами населення. Комуністи виступили організаторами здійснення рішень Березневого та Вересневого пленумів ЦК КПРС (1965), застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В.І. Леніна. Здійснюючі рішення XXIII з'їзду партії, обл. парт. орг-ція послонила виховну роботу серед населення. Вірним помічником парт. орг-ції в комуністич. будівництві є комсомольська орг-ція. За післявоєнні роки тисячі комсомольців і молоді І.-Ф. о. поїхали на цілині землі і ударні комсомольські будови країни. Комсомольці області збудували

шахту «Станіславська-Комсомольська» в Донбасі, беруть участь у спорудженні Бурштинської ДРЕС, Калуського хіміко-металург. комбінату та ін. У 1970 в рядах обл. комсомольської орг-ції налічувалося бл. 108 тис. чол.

До возз'єднання з УРСР Станіславщина була відсталим аграрним районом з слабо розвинутою лісовою, напівкустарною нафтовою, кустарною меблевою та харч. пром-стю. За роки Рад. влади Івано-Франківщина перетворилася на індустріально-колгоспну область з розвинутою хім., нафтовою, маш.-буд., деревообр. та ін. галузями пром-сті, високопродуктивним зерновим господарством і тваринництвом. В області на поч. 1969 налічувалося 213 пром. підприємств, що перебували на самостійному балансі. Валова продукція пром-сті 1968 зросла проти 1940 в 10,6 раза. В структурі пром-сті області питома вага харч. пром-сті — 22,5%, легкої — 19,4%, нафто-газової — 16%, лісової, деревообр. і меблевої — 11,2%, машинобуд. — 8,9%, буд. матеріалів — 5,1%. Найбільші пром. підприємства розташовані в Івано-Франківську, Калуші, Коломиї, Надвірній, Долині. В Івано-Франківську працюють приладобудівний, паровозоремонтний і авторемонтний з-ди, меблевий комбінат і меблева фабрика, трикотажна і швейна ф-ки, шкіряно-взут. комбінат, м'ясокомбінат та ін. пром. підприємства. В Коломиї розташовані: з-д с.-г. машин, ткацька, взут., гардинна і щіткова ф-ки, деревообр. і консервний з-ди, м'ясокомбінат та ряд ін. підприємств. У Долині і Надвірній зосереджена переважно нафтодобувна, газова і нафтопереробна пром-сть. На область припадає (1968) 19% респ. видобутку нафти. В Калуші діють хіміко-металургійний комбінат (який і далі будується, 1970) і один з найбільших в Європі завод-автомат по виробн. бетону. В Галицькому і Городенківському р-нах — цукрозаводи, які переробляють по 15 тис. ц цукрових буряків на добу. Підприємства лісової і деревообробної пром-сті розташовані в 9 р-нах. Організовано виробн. меблів (1968 область давала 6% респ. випуску меблів). Поширені нар. художні промисли: різьблення на дереві, гончарство, ткацтво, килимарство. Осн. центри художніх промислів: Косів, Коломия, Кути, Яолунів. В області широко відомі імена новаторів виробництва Героїв Соціалістич. Праці бурового майстра Болевської контри розвідального буріння П. М. Зіненка, бригадира рамної бригади лісокомбінату «Осмолода» (с-ще м. т. Брошнів-Осада) Д. В. Штоковецького, старшого оператора Надвірнянського нафтопере-

Зимовий корпус бази відпочинку в місті Яремчі (ліворуч). В одному із залів музею народного мистецтва в місті Коломиї.

робного з-ду Я. О. Осипенка, контролера Ів.-Фр. трикотаж. ф-ки Р. П. Буренко, бригадира Ділянського лісопункту Д. М. Гоголя та ін. В 1950 було завершено колективізацію с. г. В ході виконання рішень партії й уряду важливим досягненням обл. парт. орг-ції було піднесення с.-г. виробництва. Нові успіхи здобуло с. г. області після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965. Підвищилися врожайність і валовий збір зернових культур, зросла продуктивність громад. тваринництва. Колгоспи перейшли на грошову оплату праці. Осн. типом виробничої спеціалізації с. г. області є молочно-м'ясне тваринництво і вівчарство у поєднанні з зерновим господарством, льонарством і картоплярством. На кін. 1968 в І.-Ф. о. було 268 колгоспів і 12 радгоспів, на ланах яких працювали 7546 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 949 зернозбиральних комбайнів та багато ін. с.-г. машин і знарядь. Осн. зернові культури — озима пшениця, озиме жито і ярий ячмінь. Серед тех. культур провідними є цукр. буряки, льон-довгунець. Велике значення мають вирощування картоплі, що поширена в усіх р-нах області, та посіви тютюну. Успішно розвивається садівництво. У передгірних р-нах переважає молочно-м'ясне тваринництво, в гірських — вівчарство.

В 1967 І.-Ф. о. нагороджено орденом Леніна. Серед передовиків землеробства і тваринництва відомі імена Героїв Соціалізму. Праці голови ордену Леніна колгоспу «Перше травня» Снятинського р-ну Ю. Т. Личука, голови колгоспу ім. І. Я. Франка Горodenківського р-ну С. І. Хромичевої, чабана колгоспу ім. І. Я. Франка Верховинського р-ну Ю. Г. Венгриня, доярки колгоспу ім. Т. Г. Шевченка Горodenківського р-ну М. О. Скіцько та ін. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено колективи Бохейського лісокомбінату тресту «Прикарпатліс», нафтогазодобувного управління «Надвірнафтогаз» ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, фабрики художніх виробів ім. Розі Люксембург м. Івано-Франківська, колгоспу ім. Я. Галана Косівського р-ну.

І.-Ф. о. має добре розвинутий залізнич. і автомобільний транспорт. Довжина з-ць 1968 становила 493 км. Протяжність автомоб. шляхів з твердим покриттям 3,5 тис. км. Авіалінії сполучають Івано-Франківськ з Москвою, Києвом, обл. центрами республіки та рядом нас. пунктів області.

В 1968/69 навч. р. в області працювали 901 школа всіх видів, у т. ч. 164 середні, 408 восьмирічних, 252 початкові та ін., в яких навчалось 236 тис. учнів. У 14 профес.-тех. училищах навчалось 7 тис. учнів, у 17 серед. навч. закладах — 13,1 тис. учнів. У Косові працює технікум, що готує майстрів нар. гуцульського мистецтва. В Івано-Франківську є 3 ін-ти: пед., мед. та Ін-т нафти й газу, в яких навчалось 12,9 тис. студентів. Велику культ.-осв. роботу серед населення проводять обл. укр. музично-драм. театр ім. І. Я. Франка, театр ляльок, обл. філармонія з гуцульським ансамблем пісні й танцю (всі — в Івано-Франківську), 807 клубних установ, 986 масових б-к, багато кінотеатрів (837 кіноустановок). Діє 4 музеї (обл. краєзнавчий в Івано-Франківську, нар. мистецтва «Гуцульщина» в Коломиї, літ.-меморіальні музеї Марка Черемшини в Снятині, В. С. Стефаніка в Русові). Нар. музеї, нар. університети, нар. театри й ансамблі, що працюють на громад. засадах. Обл. відділення спілок художників, журналістів УРСР.

Історичні пам'ятки. Серед архітект. пам'яток — церква Пантелеймона (поч. 13 ст., перебудована в 17 ст.) в с. Крилосі Галицького р-ну, костюли в Івано-Франківську (17 ст.) та с-щі Богородчанах (18 ст.).

На тер. області народилися С. Г. Височан, О. В. Довбуш, укр. письменники і громадські діячі О. С. Терлецький, М. І. Павлик, Н. І. Кобринська, В. С. Стефанік (в с. Русові, тепер Снятинського р-ну, йому встановлено пам'ятник), Лесь Мартович, М. Ірчан, П. С. Козланюк, Ю. С. Мельничук; нар. художник СРСР В. І. Касіян, композитор М. Й. Кос-Анатольський.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і воз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали (1921—1939 рр.). Станіслав, 1957; Радянське Прикарпаття. 1939—1959. Документи й матеріали. Ужгород, 1964; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Григор'єв А. М. Станіславська область. К., 1957 [бібліогр. с. 109—110]; Народне господарство Івано-Франківської області в 1967 році. Статистичний збірник. Львів, 1968; Івано-Франківська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 жовтня 1967 року. Ужгород, 1967; Костенко М. П. Станіславська область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Давидова Ю. І. Івано-Франківщина в минулому і тепер. Рекомендаційний покажчик літератури. Ужгород, 1968.

О. О. Чернов (Івано-Франківськ).

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — створений 1940. Фонди музею ста-

М. І. Івасюк. «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ». 1912.

новлять понад 30 тис. одиниць зберігання. Має відділи: природи, історії від найдавніших часів до наших днів, нар. творчості й сучас. рад. мистецтва та охорони пам'яток. Відділи музею відкрито в с. Крилосі Галицького р-ну (на місці старод. Галича), в с. Криворівні Верховинського р-ну — музей І. Я. Франка і в м. Яремчі Надвірнянського р-ну — музей партизанської слави. Важливе місце в експозиції займають матеріали про антифеод. рух на Прикарпатті під керівництвом О. Довбуша, про вплив Великої Жовтн. соціалістич. революції на піднесення революц. боротьби за соціальне й нац. визволення, за воз'єднання з Рад. Україною, про діяльність КПЗУ та ін. Експозиція післявоєнного періоду відображає великі соціалістичні перетворення в краї, розповідає про участь трудящих у комуністичному будівництві.

О. І. Синиця (Івано-Франківськ).

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. у листопаді 1939, після воз'єднання Зх. України з УРСР. В 1939—41 мав назву Станіславський обл. істор. архів, з 1941 — Держ. архів Станіславської обл., з 1962 — І.-Ф. о. д. а. В архіві зібрано документи з історії краю починаючи з 18 ст., зберігаються матеріали з історії боротьби трудящих Станіславщини за соціальне і нац. визволення, за воз'єднання з УРСР. Документи рад. часу висвітлюють боротьбу трудящих під керівництвом Комуністич. партії за побудову соціалізму і комунізму. Архів видав збірники документів: «Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і воз'єднання з Радянською Україною. 1921—1939 рр.» (Станіслав, 1957), «Радянське Прикарпаття. 1939—1959» (Ужгород, 1964) та ін.

Лит.: Путівник по державному архіву Станіславської області. Станіслав, 1960.

Л. А. Кирилюк (Івано-Франківськ).

ІВАСЮК Микола Іванович (1865—1930) — укр. живописець. Н. в м. Заставні (тепер Чернів. обл.). Вчився у Віденській (1884—89) та Мюнхенській (1890—96) академіях мистецтв. Працював у Чернівцях, Львові і Києві. І.— автор істор. картин на теми визвольної боротьби укр. народу («Богун під Берестечком», «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», 1912, остання — в Держ. музеї укр. образотворчого мистецтва), жанрових картин з життя зх.-укр. села, портретів та монументальних росписів. І. був організатором першої худож. школи (1899—1908) у Чернівцях.

ІВАСЮТА Михайло Кирилович (н. 1.VI 1923) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), професор (з 1966). Член КПРС з 1945. Н. в с. Загір'ї (тепер Зборівського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1947 закінчив істор. факультет Львів. пед. ін-ту. В 1953—56 — старший наук. співробітник, з 1958 — зав. відділом історії України, одночасно з 1969 — заст. директора по наук. роботі Ін-ту суспільних наук АН УРСР (Львів). З 1966 — професор Львів. ун-ту. Автор праць з історії соціалістич. будівництва в зх. областях УРСР, соціалістич. перетворень на селі тощо. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тє.: Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939—1950 рр.). К., 1958; Нарис історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962.

ІВИЧЕВИЧІ — революц. народники, брати Гнат Миколайович (бл. 1857 — 2.III 1879) та Іван Миколайович (бл. 1859 — 4.III 1879). Н. в Херсонській губ. З 1874 входили в революц. народницькі гуртки Одеси, зокрема в робітничі. Гнат, будучи з 1877 на військ. службі в 49-му резервному піх. батальйоні (Одеса), провадив революц. пропаганду серед солдатів. Іван

1877 — на поч. 1878 працював слюсарем на заводі в Ростові-на-Дону, де входив у революц. робітн. гурток. У 1878 обидва приєднали до народницької групи В. А. Осинського в Києві і взяли активну участь в її діяльності. 23.ІІ 1879 під час арешту в Києві вчинили збройний опір, були смертельно поранені. А. М. Катренко (Київ).

ІВЧЕНКО Олександр Георгійович (23.ХІ 1903 — 30.ХІ 1968) — укр. рад. конструктор авіац. двигунів, академік АН УРСР (з 1964), доктор тех. наук (з 1962), Герой Соціалістич. Праці. Член КПРС з 1924. Н. у м. Великому Токмаку (тепер м. Токмак Запорізьк. обл.) в сім'ї робітника. Після закінчення Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-ту (1935) працював на авіац. з-ді інженером, нач. конструктор. бригади, а з 1939 — провідним конструктором. Керував (з 1941) серійно-конструктор. бюро авіац. з-ду. З 1945 — гол. конструктор дослідно-конструктор. бюро, а з 1963 — ген. конструктор. Створив серію поршневих двигунів для учбово-тренувальних літаків, літаків с.-г. авіації, а також для пасажирських літаків місцевих ліній, аеросаней. Розробив перші вітчизн. вертольотні поршневі й газотурбінні двигуни, керував створенням турбогвинтових двигунів АІ-20 та ін. Депутат Верховної Ради УРСР 2-го скликання. Держ. премія СРСР, 1948. Ленінська премія, 1960. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 243.

Лит.: Івченко Олександр Георгійович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ГОР (р. н. невід. — п. 945) — великий князь київський [912—945]. Літописець приписує І. походження від *Рюрика*. Фактично І. — родоначальник 2-ї київської династії, що заступила нападків Кия (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Підкорив сх.-слов. племена (древлян, уличів та ін.), які відокремилися від Києва на поч. його князювання. В 915 в пд.-рус. степах з'явилися *печеніги*, з якими було укладено мирну угоду. В 941 здійснив похід на Константинополь, що закінчився невдачею. У 944 військо І. знову вирушило в похід на Візантію, але греки запропонували викуп, того ж року було укладено договір між Руссю і Візантією, який забезпечував інтереси Русі на Чорному м. І. також здійснив два походи (913 і 943) на Кавказ для розширення торг. зв'язків Русі на Сході. І. було вбито під час *древлянського повстання 945*.

Лит.: Повесть временных лет, т. 1—2. М.—Л., 1950; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951.

ГОР ОЛЬГОВИЧ (р. н. невід. — п. 1147) — князь новгород-сіверський, з 1146 — великий князь київський. Син черніг. князя Олега Святославича, родоначальника князівської дин. *Ольговичів*. Брав участь у міжусобній князівській боротьбі, підтримуючи черніг. князів. Але міська бюдота Києва, невдоволена утисками Ольговичів, підняла повстання (див. *Київське повстання 1146*). Київське боярство видало І. О. повсталим городянам, які його вбили.

ГОР СВЯТОСЛАВІЧ (1151—1202) — князь новгород-сіверський [з 1178] і чернігівський [з 1198], син чернігівського князя Святослава Ольговича. Брав участь у боротьбі за великокнязівський престол, спираючись на допомогу *половців*. Проте посилення їхніх нападів на Пд.-Зх. Русь змусило І. С. спільно з ін. князями 1185 виступити проти кочовиків. Похід проти половців, що був організований без відома великого князя київського, закінчився невдачею: руські війська після тимчасової перемоги зазнали поразки від орди ханів Гзи та Кончака, а сам І. С. потрапив у полон, звідки йому пошастило втекти. Похід 1185 послужив сюжетною основою «*Слова о полку Ігоревім*».

До ст. Ізборника Святослава. Перші сторінки Ізборника Святослава 1073.

ІГРЕНЬСЬКІ СТОЯНКИ — неолітичні стоянки на березі Ігренського п-ова в гирлі р. Самари (тепер пд. околиця Дніпропетровська). Виявлені в 30-х рр. 20 ст. Всього зареєстровано більше десяти стоянок. При розкопках на 5-й і 8-й стоянках знайдено знаряддя праці з кременю (ножі, скребки, різці, мікролітичні форми) і кістки (тєсло, шило, голка, блешні, вістря стріл тощо), а також уламки глиняного і кам'яного посуду. Стоянки, що їх не раз заселяли носії *днітро-донецької культури* і *сурьско-дніпровської культури*, датуються кінцем 5-го і 4-м тис. до н. е. На 8-й стоянці виявлено також шар мезолітич. часу з залишками згорілого наметоподібного житла, досліджено поховання *середньостоговської культури*.

Лит.: Добровольський А. В. Восьма Ігренська неолітична стоянка. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 2. К., 1949. Д. Я. Телегін (Київ).

ІЗБОРНИКИ СВЯТОСЛАВА — два збірники статей, укладені 1073 та 1076 для кияв. князя *Святослава Ярославича*, найдавніші пам'ятки писемності Київської Русі. Збірник 1073 — рус. список з болг. оригіналу, складеного у 9 ст. для болг. царя Симеона. Містить твори переважно церковно-реліг. характеру. В збірнику 1076 — публіцистичні твори переважно давньоруських письменників, в яких роз'яснюються норми поведінки людини в різних побутових обставинах з поглядів вимог світських феодалів та духівництва, говоряться про користь знань і читання книг, пропагується ідея класового примирення між феодалами та наро-

дом тощо. І. С. мали вплив на дальший розвиток повчальної л-ри в Росії, на Україні та в Білорусії.

Видання: Ізборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. СПб, 1880; Ізборник 1076 года. М., 1965.

Лит.: Абрамович Д. І. Ізборник Святослава 1076 року і Патерики. «Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», 1931, т. 3; Будолиця І. У. Общественно-политическая мысль древней Руси (XI—XIV вв.). М., 1960.

«ІЗВЕСТИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ» — неперіодичне видання *Археологічної комісії* в Петербурзі. Виходили 1901—18 окремими випусками. Публікували звіти про археол. дослідження та розкопки, проведені за дорученням та на кошти Археол. комісії; наук. огляди окремих груп пам'яток та археол. культур; опис поховального інвентаря, скарбів, окремих знахідок; матеріали з стародавньої архітектури та про реставрацію архітект. пам'яток; статті з питань методики археол. розкопок та охорони пам'яток. За час існування «І. а. к.» вийшло 66 випусків, більш як у 50 з них надруковано матеріали з археології України. Окремі випуски (напр., в. 13) присвячено дослідженню античних пам'яток на Пд. України.

Н. М. Кравченко (Київ).

«ІЗВЕСТИЯ НИКОЛАЕВСКОГО СОВЕТА РАБОЧИХ ДЕПУТАТОВ» — газета, орган Микол. Ради робітнич. депутатів. Видавалися у грудні 1905 в Миколаєві. Вийшло 4 номери. Газета друкувала розпорядження і постанови Ради, матеріали про революц. боротьбу в країні, про страйковий рух робітників міста тощо.

«ІЗВЕСТИЯ ОДЕССКОГО СОВЕТА РАБОЧИХ ДЕПУТАТОВ» — нелегальна газета Одес. Ради робітн. депутатів. Видавалися з 13 (26).XII 1905 по 9 (22). I 1906. Всього вийшло 4 номери (три — в Одесі, останній — у Кишиневі). Газета перебувала під ідейним впливом більшовиків. У ній друкувалися звіти, інформації про діяльність виконавчого к-ту Одес. Ради робітн. депутатів, повідомлення про страйковий рух і демонстрації робітників Одеси та ін. міст, *Грудневе збройне повстання 1905* в Москві, а також статті загальнополіт. змісту.

Лит.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955.

П. І. Воробей (Одеса).

«ІЗВЕСТИЯ СОВЕТОВ ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ СССР» — щоденна загальнополітична газета, що її видає Президія Верховної Ради СРСР. Перший номер газети під назвою «Ізвестия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов» вийшов 28.II (13.III) 1917 у Петрограді. З 1 (14).VIII 1917 виходили як «Ізвестия Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов». У той період перебували під впливом меншовиків і есерів, провадили угодовську політику щодо бурж. Тимчасового уряду. З встановленням Рад. влади «Ізвестия» з 27.X (9.XI) 1917 стали офіц. органом ВЦВК. В газеті було опубліковано перші декрети Рад. влади: *Декрет про мир*, *Декрет про землю* та ін. З 12.III 1918 виходять у Москві під назвою «Ізвестия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов крестьянских, рабочих, солдатских и казачьих депутатов». З 22.VI 1918 «Ізвестия» — орган ВЦВК і Московської Ради, а після утворення СРСР (1922) з 14.VII 1923 — орган ЦВК СРСР і ВЦВК. З 26.I 1938 за рішенням Президії Верховної Ради СРСР виходять під сучас. назвою. Нагороджені орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

«ІЗВЕСТИЯ ТАВРИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ» — видавалися 1927 Таврійським т-вом історії, археології та етнографії (кол. *Таврійська учена архівна комісія*). Вийшло 2 випуски, в яких опубліковано матеріали з історії Криму, розвідки про місцеві архівні матеріали, повідомлення про археол. розкопки тощо.

Н. М. Кравченко (Київ).

«ІЗВЕСТИЯ ТАВРИЧЕСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ» — видання *Таврійської ученої архівної комісії* в Сімферополі. Протягом 1894—1920 вийшло 57 томів. Друкували різноманітну інформацію з усіх галузей істор. знань, пов'язаних гол. чин. з матеріалами Криму: дослідження і документи з історії Криму 15—17 ст., з історії дипломатич. відносин Рос. д-ви та Кримського ханства, з історії рос.-тур. воєн, Вітчизн. війни 1812, Крим. війни 1853—56 тощо. Значна увага приділялася публікаціям археол., нумізматич., етнографіч., істор.-літ. матеріалів. Своїм характером і напрямом «Ізвестия» виходили за межі краєзнавчого видання і мали певне значення для всієї вітчизн. істор. науки.

Н. М. Кравченко (Київ).

«ІЗВЕСТИЯ ФЕДЕРАТИВНОГО СОВЕТА ХАРЬКОВСКИХ КОМИТЕТОВ РСДРП» — нелегальна більшовицька газета, орган Федеративної Ради харків. к-тів РСДРП, до якої входили більшовики й меншовики. Видавалися з 18.XI (1.XII) по 24.XII 1905 (6.I 1906) в Харкові. Вийшло 7 номерів, а також додаток до № 1. В газеті друкувалися статті, кореспонденції, інформації про хід загальнополіт. страйку в країні, про боротьбу харків. пролетаріату проти самодержавства, про революц. рух у військах тощо. Неправильна політ. лінія меншовиків у Федеративній Раді негативно позначалася на діяльності газети, але, незважаючи на це, її заг. напрям був більшовицький.

Лит.: Черепанов М. С., Фингерит Е. М. Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917). Справочник. М., 1957.

«ІЗВЕСТИЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА РОССИЙСКОЙ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (БОЛЬШЕВИКОВ)» — інформаційний бюлетень ЦК РКП (б), що висвітлював питання парт. життя. Почав видаватися 28.V 1919 за постановою VIII з'їзду РКП (б). Перші номери виходили як щотижневий додаток до газ. «Правда», з № 21 (1920) — окремий журнал. У 1926 перейменованій на «Ізвестия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)». В «Ізвестиях» друкували постанови, інструкції, повідомлення ЦК, щомісячні звіти про роботу ЦК, Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК партії, статті з питань парт. будівництва тощо. У жовтні 1929 «Ізвестия» реорганізовано в журн. «Партийное строительство».

«ІЗВЕСТИЯ ЮГА» — газета, орган Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів і обласного к-ту Донецького і Криворізького басейнів. Газета виходила в Харкові 1917—18. Брала початок від «Ізвестий Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», що виходили з 4.III 1917. З № 85 від 16.VI 1917 видавалась під назвою «І. Ю.». Випуск газети припинився у квітні 1918 в зв'язку з окупацією Харкова нім. військами.

ІЗВОД, звід (з 17 ст.— список) — рукописний текст, що з'явився внаслідок переписування якогось тексту певною особою, в певний час, у певному місці й середовищі. В ньому відбивалися особливості письма, мови переписувача. Писемні пам'ятки 11—12 ст. збереглися у І, редакціях, зведених пізніших століть. Напр.:

«Повість временних літ» дійшла до нас у І., або списках, 14—16 ст.—Лаврентіївському, Радзівілівському, Іпатіївському та ін.; «Руська правда» збереглась у понад 100 і. пізніших століть. І. відомі в історії укр. давньої та частково нової писемності. У 18 ст. в списках поширювалися літописи Самовидця, Г. І. Грабянки, «Історія Русів» та ін. З появою друку рукописні І. поступово зникають.

Лит.: Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; Лихачев Д. С. Текстология. М.—Л., 1962 [бібліогр. с. 556—582]; Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 1—2. К., 1891—1908; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959. Я. І. Дзира (Київ).

ІЗГОЇ (давньорус. «гойти»—жити)—в Давній Русі 11—12 ст. люди, які вийшли з свого звичайного становища в суспільстві у зв'язку з всілякими обставинами й інколи перебували під покровительством церкви. Церковний статут Всеволода Мстиславича (12 ст., за ін. припущеннями 14 ст.) називає 4 категорії І.: нетямущий грамоти попів син; холоп, що викупився з холопства; купець, що заборгував; князь, позбавлений волості. І. згадуються в «Руській правді». На думку Б. Д. Грекова, І. були також у володіннях світських феодалів. Більшість І. походила, можливо, з холопів, що викупився або яких відпустили на волю. З розвитком феодалізму І. злилися з феодально залежним населенням.

ІЗМАЇЛ — місто обл. підпорядкування Одес. обл. УРСР, центр Ізмаїльського р-ну. Порт на лівому березі Кілійського гирла Дунаю. Залізнич. станція. 67,7 тис. ж. (1970). Час заснування І. невідомий. В 16 ст. загарбаний Туреччиною і перетворений на фортецю — опорний пункт у гирлі Дунаю. На І. запорозжці робили походи 1609 і 1621. Під час рос.-тур. війни 1768—74 рос. війська і загопи запоріз. козаків у липні 1770 оволоділи фортецею, але за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* І. було повернуто Туреччині. Напередодні рос.-тур. війни 1787—91 під керівництвом франц. і німецьких інженерів в І. було збудовано нову фортецю, яку російські війська на чолі з О. В. Суворовим здобули 11 (22).XII 1790. Втретє був взятий І. російськими військами після тривалої облоги 1809 і за *Бухарестьким мирним договором 1812* відійшов до Росії, але після *Кримської війни 1853—56* за Паризьким мирним договором 1856 І. приєднаний до Туреччини. В період рос.-тур. війни 1877—78 І. був вчетверте здобутий рос. військами і залишився за Росією. До 1917 І. — повіт. центр Бессарабської губ. В січні 1918 встановлено Рад. владу. На початку лютого 1918 в складі Бессарабії І. загарбала боярська Румунія. В 1940, внаслідок мирного врегулювання питання про Бессарабію, І. ввійшов до складу УРСР, де став центром Ізмаїл. обл. (з 1954 — райцентр Одес. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни І. 22.VII 1941 окупували нім.-рум. фашисти. Під час окупації в І. діяли підпільні парт. і комсомольська орг-ції. 26.VIII 1944 рад. війська визволили І. від загарбників. В І. — підприємства харч. пром-сті (з-ди: рибний, виноградних вин, плодоовочеконсервний; м'ясокомбінат тощо). Судноремонтно-мех., судноремонтний, целюлозний, цегельно-черепичні з-ди, швейна ф-ка. Пед. ін-т, заг.-технічний ф-т Одес. технологіч. ін-ту харчової та холодної пром-сті, заочний ф-т Одес. вишого інженерно-морського уч-ща, технікум механізації і електрифікації с. г., 15 загальноосв. і 1 муз. школа. Музей О. В. Суворова та пам'ятник О. В. Суворову, збудований 1945.

Пам'ятник О. В. Суворову в Ізмаїлі.

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ МУЗЕЙ О. В. СУВОРОВА — історичний музей, засн. 1947. В музеї експонуються документи, що розповідають про життєвий та бойовий шлях О. В. Суворова, зброя рос. і зарубіж. армій з 14 по 19 ст., зброя укр. козацтва, бойові реліквії, військ. спорядження, колекції медалей, монет, твори рос. і зарубіж. майстрів живопису і скульптури (В. І. Демута-Малиновського, М. Д. Дмитрієва-Оренбурзького, Л. Гішара та ін.), твори видатних рад. митців (В. Я. Боголюбова, П. П. Соколова-Скала та ін.).

В. К. Чигирин (Ізмаїл).

ІЗМАЙЛОВ Микола Федорович (н. 18.XII 1891) — активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в кол. Пензенській губ. в сел. сім'ї Робітник. В 1913—17 служив у Балт. флоті. В 1917 — член Кроштандтської Ради робітн. і солдат. депутатів, член *Центробалту*. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. З листопада 1917 — голова Центробалту, потім — голова його військ. відділу. З лютого 1918 — гол. комісар Балт. флоту, з травня — комісар Гол. морського госп. управління. В 1920 — командуючий морськими і річковими силами Пд.-Зх. фронту, гол. командир і комісар військ. портів Чорного і Азовського морів. Після громадян. війни — на керівній рад. роботі. Персональний пенсіонер.

В. С. Шломін (Ленінград).

ІЗОТОВ Микита (Никифор) Олексійович (22.II 1902 — 14.I 1951) — знатний шахтар, один із зачинателів *стахановського руху* в роки другої п'ятирічки. Член КПРС з 1936. Н. в с. Малій Драгунці (тепер Кромського р-ну Орл. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 14 років почав трудове життя на шахтах Донбасу. Працюючи з 1922 вибійником шахти № 1 «Кочегарка» (м. Горлівка), І. показав високу майстерність освоєння нової техніки. В 1932 — 33 виступив ініціатором передачі досвіду роботи молодим шахтарям, організувавши на шахті дільничо-школу для підвищення кваліфікації молодих вибійників шляхом виробничого інструктажу на робочому місці (т. з. ізотовські школи).

Коли виник стахановський рух, І. 11. IX 1935 видобув за 6 годин 240 т вугілля, виконавши 30 змінних норм. У 1935—37 вчився в Пром. академії (Москва). З кін. 1937 обіймав керівні посади у вуг. пром-сті. Автор книги «Мое життя, моя робота» (Х., 1934). Був членом ЦВК СРСР (1935). На XVIII з'їзді ВКП (б) був обраний членом Центр. ревізійної комісії. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Сенін Г. Никита Изотов (1902—1951). М.—Х., 1951; Жильцов И. Донецкий богатырь. В кн.: От Никиты Изотова до Николая Мамая. Сталино, 1961.

ІЗЮМ — місто обл. підпорядкування Харків. обл. УРСР, центр Ізюмського р-ну, на р. Сіверському Дінці. Залізнич. станція. 44 тис. ж. (1969). Виник у 2-й чверті 17 ст. У 1681 козаки *Харківського полку* збудували тут фортецю на *Ізюмському шляху*. В 1685—1765 І. — центр *Ізюмського полку*. В 1765—80 входив до складу *Слобідсько-Української губернії*. З 1780 — повітове місто *Харківського намісництва*, з 1796 — знову *Слобідсько-Української губ.*, з 1835 — Харків. губ. Під впливом революц. подій 1905 в І. страйкували робітники цегельного з-ду, в повіті відбулися сел. заворушення. В березні 1917 створено Радю робітн. депутатів. Рад. владу в місті встановлено в лютому 1918. В квітні 1918 І. окупували австро-нім. загарбники, в грудні 1918 захопили війська петлюрівської Директорії, яких 5. I 1919 вигнали з міста частини Червоної Армії. На поч. червня 1919 І. зайняли денікінці, яких рад. війська вибили з міста 22. XII 1919. З 1923 І. — центр Ізюмського округу (з 1932 — райцентр Харків. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни 24. VI 1942 місто окупували нім.-фашист. загарбники. В окупованому місті і районі діяв партизан. загін під командуванням О. М. Салова. 5. II 1943 І. визволили рад. війська Пд.-Зх. фронту. У місті — тепловозем., оптико-мех., буд. матеріалів, цегельний, пивоварний з-ди, меблева ф-ка тощо. Мед. і профес.-тех. училище, 12 загальноосв. шкіл. В І. народилися укр. живописець С. І. Васильківський, двічі Герой Рад. Союзу А. К. Недбайло. Серед істор. пам'яток І. — Преображенський собор (збудований 1684), пам'ятник ген.-лейтенантові П. В. Волоху, який 1943 брав участь у визволенні міста.

ІЗЮМСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — масовий виступ трудящих Ізюмського пов. Харків. губ. проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. Восени 1918 під керівництвом Ізюм. підпільної більшовицької орг-ції в повіті було сформовано 3 партизан. загони, зокрема Ізюм. повстанський полк (1000 бійців), який став ядром збройних сил повстанців. До їхнього складу ввійшли робітничі Ізюм. залізнич. майстерні і селяни навколишніх сіл. І. з. п., очолене більшовицьким ревкомом, почалося 10. XI 1918. Повстанці захопили ст. Ізюм, яку утримували протягом 5 днів. Лише 15. XI під тиском переважаючих сил австро-нім. військ повстанські загони відступили. В 2-й пол. листопада повстанці визволили 8 волостей. У грудні 1918 повстання охопило весь повіт. 15. XII повстанці визволили с. Царборисів (тепер с. Червоний Оскіл) і оточили м. Ізюм, де на той час владу захопила петлюрівська Директорія. 5. I 1919 об'єднані партизан. загони під командуванням О. Я. Кравцова і Я. І. Іщенко визволили місто і відновили в повіті Рад. владу; згодом повстанські частини влилися в Червону Армію.

О. П. Власов (Харків).

ІЗЮМСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. та військ. одиниця на *Слобідській Україні*. Виділився з Хар-

ківського полку 1685. Заселення території І. п. почалося в 60—80-х рр. 17 ст. переважно переселенцями з Правобережної України. Полковим центром було місто Ізюм; сотеними містечками — Царборисів (тепер с. Червоний Оскіл Ізюм. р-ну Харків. обл.), Валуїки, Сватове, Печеніги, Куп'янка (тепер м. Куп'янськ Харків. обл.) та ін. В 1732 на тер. І. п. було 17 сотень, 99 нас. пунктів, де проживало 30 458 чол., зокрема понад 3500 виборних козаків та 11 400 підпомічників. Великі феодал. зем. володіння належали в І. п. укр. козац. старшині, рос. поміщикам, молд. феодалам тощо. Значною кількістю землі володів Святогорський монастир. Велике значення для економіки І. п. мали соляні промисли: Горський (побл. теперішнього Слов'янська) та Бахмутські (побл. тепер. Артемівська). Козаки І. п. в складі рос. армії брали участь в *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, зокрема в *Полтавській битві 1709*, в рос.-тур. війні 1735—39, *Семилітній війні 1756—63*. Нар. маси І. п. вели боротьбу проти покращення і гноблення з боку старшини, поміщиків, воевод, взяли активну участь у *Булавінському повстанні 1707—08* (влітку 1708 тут діяв повстанський загін на чолі з С. Драним); у грудні 1765 козаки Ізюма відмовилися виплачувати щорічний подушний податок. В зв'язку з ліквідацією царським урядом слобідських полків (1765) І. п. було реорганізовано в Ізюмський регулярний гусарський полк, а територія колишнього І. п. увійшла до складу Ізюмської провінції *Слобідсько-Української губернії*. Козаків полку перетворено на *військових обивателів*.

Лит.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1918; С л я с а р с к и й А. Г. Соціально-економічне розвиття Слобожанщини. XVII—XVIII вв. Х., 1964. О. М. Апанович (Київ).

ІЗЮМСЬКИЙ ШЛЯХ, Ізюмська сакма (тат. сукмак — шлях, стежка) — одне з розгалужень *Муравського шляху*, яким користувалися загони крим. і ногайських татар для розбійницьких наскоків на Слобідську Україну і Рос. д-ву в 16—18 ст. Починався у верхів'ях р. Орелі, де відокремлювався від *Муравського шляху*. Біля тепер. м. Ізюма перетинав на Ізюмському броді (звідси й назва шляху) Сіверський Донець, далі йшов на Пн. вздовж правого берега р. Осколу і в межиріччі верхів'їв Псла, Ворскли, Сіверського Дінця й Осколу знову з'єднувався з *Муравським шляхом*. Після побудови царським урядом на *Белгородській лінії* Усерда (1637), Яблунева (1637), Корочі (1638) та ін. опорних пунктів і поступового зміцнення оборони держ. кордонів татари на поч. 18 ст. змушені були припинити розбійницькі вторгнення по І. ш.

Лит.: Э в а р н и ц к и й Д. И. История запорожских козаков, т. 1. СПб, 1892; С л я с а р с к и й А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954.

ІЗЮМСЬКІ СТОЯНКИ — стоянки часів *мезоліту* та *неоліту* на лівому березі Сіверського Дінця в околицях м. Ізюма Харків. обл. Виявлені в 30-х рр. 20 ст. Мезолітичні стоянки (1, 2) розташовані на борівій терасі, а неолітичні (3, 4, 4а, 5, 6) — в заплаві річки на піщаних підвищеннях. При розкопках мезолітич. стоянок, що датуються 8—6-м тис. до н. е., знайдено дрібні крем'яні виробі (нуклеуси, пластини, скребки, різці, геометричні мікроліти). На неолітич. стоянках виявлено великі крем'яні знаряддя (сокири, клинки, ножі), а також уламки глиняного посуду, оздобленого ямковим, гребінцевим, накольчастим і прокресленим орнаментом. Неолітичні стоянки належать до *дніпро-донецької культури*. Біля підніжжя гори Кременець виявлено також кілька старод.

майстерень (стоянки 7—9) для виготовлення крем'яних знарядь.

Лит.: С и б и л е в Н. В. Древности Изюмщины, в. 2. Археологические раскопки в бассейне Донца в 1920—1926 годах. Изюм, 1926.
Д. Я. Телегин (Київ).

ІЗЯСЛВ (кол. З а с л а в) — місто Хмельн. обл. УРСР, центр Ізяславського р-ну, на р. Горині (прит. Прип'яті). Залізнич. станція. 12,4 тис. ж. (1969). Засн. 987 кийвським кн. *Володимиром Святославичем*, який віддав місто в уділ своєму синові Ізяславу, звідки, як гадають, походить і назва міста (деякі вчені вважають, що ці відомості стосуються заснування тепер. с-ща м.т. Заславля Мінської обл. БРСР, а і. було засн. на поч. 11 ст.). В 13—1-й пол. 14 ст. І. входив до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 2-й пол. 14 ст. загарбаний феодал. Литвою, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщею. В 16—17 ст. І. був маєтністю магнатів кн. Заславських. Населення І., виступаючи проти гніту польсь. шляхти, брало участь у повстанні *С. Наливайка 1594—96*, визвольній війні укр. народу 1648—54. За *Андрусівським перемир'ям 1667* І. відійшов до шляхет. Польщі. Після другого поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України І. возз'єднано з Росією. В 1793—95 І. — центр намісництва, 1795—97 — повітове місто Волин. намісництва, з 1797 — Волин. губ. В 1905 в Ізяславському пов. відбувалися сел. виступи. Рад. владу встановлено 19.XI (2.XII) 1917. У лютому 1918 І. окупували австро-нім. війська, в листопаді 1918 його захопили петлюрівці, яких 11.IV 1919 вигнали частини Червоної Армії. В серпні 1919 І. загарбали війська бурж.-поміщицької Польщі, яких 30.VI 1920 вигнали рад. війська. В середині вересня 1920 І. знову загарбали війська бурж.-поміщч. Польщі. В листопаді 1920 рад. частини визволили І. З 1923 І. — райцентр Шепетів. округу, 1932—37 — Вінн., з 1937 — Хмельн. (до 1954 — Кам'янець-Подільський) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни І. 5.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в місті й районі діяли підпільна патріотична група та загони партизан. з'єднань під командуванням С. А. Олександренка й А. З. Одухи. 5.III 1944 місто визволили рад. війська. В І. — маслозавод, меблева і муз. ф-ки, харч. комбінат, лісгоспзаг, цегельний з-д, 5 загальноосв. шкіл. Пам'ятки архітектури — фортеця, синагога, костюль «Фара» (16 ст.).

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

ІЗЯСЛВ ДАВІДОВИЧ (р. н. невід.— п. 1162) — чернігівський князь [з 1151] і великий князь кийвський [1154—55], син чернігівського князя Давида Святославича. Разом з Юрієм Долгоруком вів боротьбу за великокнязівський престол з нащадками *Володимира Мономаха*.

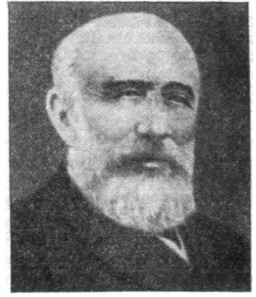
ІЗЯСЛВ МСТИСЛАВИЧ (бл. 1097—1154) — великий князь кийвський, старший син новгородського кн. Мстислава Володимировича, онук *Володимира Мономаха*. З 1134 — князь володимирівський, з 1143 — переяславський. Використавши повстання в Києві 1146 проти *Ольговичів* (див. *Кийвське повстання 1146*), став вел. князем. У 1149 *Юрій Долгорукий* вигнав І. М. з Києва, але 1151 І. М. знову захопив Київ і князував тут до кінця життя разом зі своїм дядьком Вячеславом Во-

О. Г. Івченко.

М. О. Ізотов.

В. С. Іконников.

лодимировичем, який був співправителем. І. М. розірвав церк. зв'язки з Константинополем і 1147 призначив кийв. митрополитом *Клиента Смолиця*. Велике князювання І. М. описано в літопису, складеному його соратником боярином Петром Бориславичем. Уривки цього літопису в складі Іпатійського літопису виділив і вивчив Б. О. Рибаків.

Лит.: Р ы б а к о в Б. А. Боярин-летописец XII века. «История СССР», 1959, № 5.

Ф. Б. Копилов (Київ).

ІЗЯСЛВ ЯРОСЛАВИЧ (1024 — 3.X 1078) — великий князь кийвський [з 1054]. Син *Ярослава Мудрого*. До 1054 був князем туровським. Під час *Кийвського повстання 1068—69* втік до Польщі. В 1069 за допомогою польсь. війська повернувся до Києва і жорстоко розправився з повсталими князями. Вигнаний 1073 своїми братами *Святославом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем* з Києва, І. Я. знову втік до Польщі, але 1077 при підтримці польсь. війська вдруге захопив Київ і великокнязівський престол. Брав участь у складанні 2-ї частини «*Руської правди*», т. з. «*Правди Ярославичів*». Загинув на Нежатиній ниві (біля тепер. м. Ніжина) в бою проти князів-ізгоїв Олега Святославича і Бориса Вячеславича.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962. Ф. Б. Копилов (Київ).

ІЗЯСЛВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — див. *Волинське намісництво*.

ІКОННИКОВ Володимир Степанович (21.XII 1841 — 26.XI 1923) — вітчизн. історик, чл.-кор. (з 1893), академік (з 1914) Петерб. АН, академік АН УРСР (з 1920), доктор історії (з 1869), професор (з 1871). Н. у Києві в сім'ї відставного офіцера — ветерана Вітчизн. війни 1812. В 1865 закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. В 1866—67 — приват-доцент Харків. ун-ту. З 1868 — доцент, з 1871 — ординарний професор, з 1893 — засл. професор Київ. ун-ту. Один з фундаторів і голова (1873—77) *Історичного товариства Нестора-літописця*. У 1873—1913 — гол. редактор «Університетських звістий» Київ. ун-ту, голова (1904) Київ. археограф. комісії. Автор багатьох наук. праць з історіографії, джерелознавства, історії науки, культури і суспільно-політ. рухів у Росії й на Україні. Найвизначнішою працею І. є двотомна «Спроба російської історіографії» (т. 3 неопублікований, рукопис зберігається в Центр. наук. б-ці АН УРСР). Докладно висвітлював процес нагромадження істор. знань з давніх часів до 18 ст., аналізував найважливіші істор. джерела і бібліографію до історії Росії, України і Білорусії. В працях І. зібрано великий фактич. матеріал, тому вони й досі не втратили довідковобліограф. цінності.

Тв.: Опыт русской историографии, т. 1—2. К., 1891—1908; Киев в 1654—1855 гг. К., 1904; Крестьянское движение в Киевской губ. в 1826—27 гг., в связи с событиями того времени. СПб., 1905.

Лит.: С а р б е й В. Г. Один з перших істориків-академіків АН УРСР. «Український історичний журнал», 1966, № 12.

ІЛАРІОН (рр. н. і см. невід.) — давньорус. церковний письменник 11 ст., перший митрополит з руских. Був священником у князівському с. Берестові біля Києва. В 1051 за бажанням Ярослава Мудрого, який прагнув звільнитися від опіки Візантії у церковних справах, собор руських єпископів поставив І. київ. митрополитом. І. — автор церковно-богословського твору «Слово про закон і благодать», написаного між 1037 і 1050, в якому відзначав велич руського народу, руської землі, руської церкви. І. був поборником політ. і культурної самостійності Київської Русі.

ІЛЛІНКА — село Біляївського р-ну Одес. обл., де 1938 відкрито печеру. Досліджувалася печера 1939—40 і 1946—47. При розкопках виявлено скупчення кісток печерного ведмеда, кістки коня, бізона, сайги та ін. тварин плейстоценового віку, знайдено крем'яні вироби. Більшість знарядь, серед яких є гостроконечники та скребла, можна віднести до мустьєрського часу серед. палеоліту, два вироби датуються кінцем пізнього палеоліту. Печера, очевидно, була тимчасовим сховищем первісних мисливців.

Лит.: З а м я т н и н С. Н. О характере культурних остаток в печері у с. Іллінки, Одеської області. «Археологія», 1950, т. 4; Б о р и с к о в с к и й П. І. Палеолит України. М.—Л., 1953.

ІЛЛЯШЕНКО-КУЦЕНКО Севастян Юхимович (н. бл. 1850 — р. см. невід.) — революц. народник. Н. на Полтавщині в сім'ї селянина. Працював кочагаром на пароплавах Чорномор. т-ва пароплавання і торгівлі. В 1876 був ув'язнений за доставку з Лондона нелегальної л-ри. Після звільнення працював кочагаром на паровозах Одес. і Бендеро-Галацької з-ць. Влітку 1879 брав участь у перевезенні з Бендер у Київ друкарського шрифту для підпільної друкарні. На поч. 1880 приїхав у Київ і ввійшов до народницького гуртка М. Р. *Лопова*. Заарештований 20.І.1880. Засуджений Київ. військ.-окружним судом на 15 років каторги. Каторгу відбував у Сибіру.

А. М. Катренко (Київ).

ІЛОВАЙСЬК — місто, підпорядковане Харцизькій міськраді, Донец. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 23,3 тис. ж. (1969). Засн. в 60-х рр. 19 ст. в зв'язку з будівництвом залізниці Москва — Ростов-на-Дону. До Великої Жовтн. соціалістич. революції с-ще входило до складу Облстї Війська Донського. Рад. владу встановлено наприкінці 1917. В квітні 1918 с-ще окупували австро-нім. війська, в грудні 1918 І. захопили білогвардійські війська ген. Краснова. Іх було вигнано на поч. 1919. В травні 1919 І. зайняли денікінці, яких 1.І.1920 вибили рад. війська Пд. фронту. В 1919 с-ще увійшло до складу Донец. губ., з 1923 — Донец. округу, з 1932 — Донецької (1938—61 — Ста-ліньська) обл. З 1938 І. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни його 23.Х.1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 4.ІХ.1943 визволено рад. військами. В І. є підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, шлакоблоковий, хлібний з-ди, млин, 2 садово-овочеве-тваринницькі радгоспи, 4 загальноосв. школи.

ІЛОВАЙСЬКИЙ Дмитро Іванович (1832—1920) — рос. історик і публіцист дворянсько-монархіч. напрямку. Закінчив Моск. ун-т (1854). В збірнику статей «Розвідки про початок Русі» (М., 1876) піддав критиці норманістські погляди попередніх і сучас. йому істориків, вод-

ночас висловлював думку про зближення Русі з гуннами. Написав компілятивну працю «Історія Росії» (т. 1—5. М., 1876—1905), в якій досить докладно висвітлено історію феодал. Литви 16—17 ст. І. — автор офіційних підручників з всевітньої та рос. історії для початкової та серед. школи царської Росії, що мали відверто консервативний характер.

ІЛУРАТ ('Глоуратон) — місто-фортеця Боспорської держави. Серед ін. міст Кримського п-ова І. згадує давньогрец. географ *Птолемей*. Залишками І. вважають городище (площею 2 га) за 17 км на Пд. Зх. від Керчі (біля с. Іванівки Ленінського р-ну Крим. обл.), на якому з 1948 провадиться археол. розкопки. І. збудований в 1 ст. н. е. Кам'яні укріплення склалися з трьох поясів оборонних мурів, досягаючи в деяких місцях понад 8 м завтовшки. Між кварталами кам'яних будинків проходили прями бруковані вулиці з водостоками. Осн. склад населення І., очевидно, становили еллінізовані скіфи і сармати. В 60-х рр. 3 ст. І. загинув під час вторгнення *готів* і *боранів*. Пізніше, у 8—9 ст., на його руїнах короткий час існувало середньовічне поселення.

Лит.: Г а й д у к е в и ч В. Ф. Илурат. В кн.: Боспорские города. П. Работы Боспорской экспедиции 1946—1953 гг. М.—Л., 1958.

ІЛЬКЕВИЧ Григорій Степанович (1803—41) — укр. етнограф і фольклорист ліберально-буржуазного напрямку, педагог. Н. в Новому Селі (тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.). Працював учителем у Коломиї та Городенці. Підтримував дружні стосунки з членами «Руської трійці». Зібрав і видав 2700 нар. прислів'їв (Галицькі приповідки і загадки. Відень, 1841). Із «Збірника історичних пісень», що залишився ненадрукований, опубліковано фрагменти у фольклорно-етнографіч. збірці Я. Головацького та в «Русалці Дністрівій».

Лит.: Ф р а н к о А. Григорій Ількевич як етнограф. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», 1912, т. 109—111, в. 3—5. О. С. Куницький (Київ).

ІЛЬМЕНСЬКІ СЛОВ'ЯНИ, новгородські і слов'яни, словени — сх.-слов. плем'я, яке в 2-й пол. 1-го тис. жило в басейні оз. Ільмень і верхньої течії р. Мологи. Досліджено археол. пам'ятки І. с. — залишки поселень і високі кургани з рештками трупопопалень. Знайдикі с.-г. знарядь праці свідчать про розвиток с. г. у І. с. Словени згадуються в давньорус. літописах. Згодом земля І. с. становила ядро володінь Новгородської феодал. республіки.

ІЛЬНИЦЬКИЙ Лука Васильович (н. 1844 — р. см. невід.) — укр. громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, архівіст, видавець. Закінчив Київську духовну семінарію. В 60-х рр. збирав укр. фольклор. У 1871—81 працював у Київ. центр. архіві давніх актів. Опублікував описи двох житом. городських книг 17 ст. (1875, 1882). У 1873—76 — дійсний член *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства* в Києві. Мав у Києві книгарню укр. книги (до 1885). Належав до Київ. *громади*, разом з нею видав (1881) альманах «Луна», ряд творів укр. письменників. Розповсюджував укр. л-ру також у Галичині і на Закарпатті. Згодом засланий до Сибіру.

Лит.: Д е й О. І. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великої Жовтня. В кн.: Книга і друкарство на Україні. К., 1964.

Я. Д. Ісаевич (Львів).

ІМПЕРІАЛІЗМ (англ. imperialism, від лат. imperium — влада, панування) — монополістична стадія *капіталізму*, найвищий і останній ступінь істор. розвитку капіталістич. суспільно-економічної формації. В. І. Ленін у праці «*Імпе-*

ріалізм, як найвища стадія капіталізму» характеризував І. як період, «коли склалось панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ всієї території землі найбільшими капіталістичними країнами» (Твори, т. 22, с. 246). В статті «Імперіалізм і розкол капіталізму» В. І. Ленін доповнив визначення імперіалізму: «Імперіалізм є (1) — монополістичний капіталізм; (2) — паразитичний або загниваючий капіталізм; (3) — умираючий капіталізм» (Твори, т. 23, с. 90). В. І. Ленін виділив п'ять ознак І.: 1) концентрація виробн. і капіталу, яка призвела до утворення монополій, що відіграють вирішальну роль у госп. житті; 2) злиття банківського капіталу з пром. і створення на базі цього фін. капіталу і фін. олігархії; 3) вивіз капіталу, що замінює пануючий за домонополістич. капіталізму вивіз товарів; 4) утворення міжнар. монополістич. союзів капіталістів, які здійснюють економіч. поділ світу; 5) завершення територіального поділу світу між найбільшими капіталістич. країнами, створення *колоніальної системи імперіалізму*.

І. був підготовлений всім ходом попереднього істор. розвитку капіталізму. Виникнення І. припадає на останню третину і особливо на 90-і рр. 19 ст. і пов'язане з переходом від домонополістич. стадії капіталізму з вільною конкуренцією до монополістич. капіталізму. На той час розвиток великого виробн., концентрація й централізація капіталу досягли такого рівня, який викликав істотні якісні зміни характеру капіталізму. Великі монополії (картели, синдикати, трести) підкорили собі численні підприємства та окремі галузі пром-сті. Сфера їхньої діяльності поширилася на транспорт, торгівлю та ін. галузі економіки. Головною метою монополій було усунення конкуренції і створення тим самим умов для встановлення високих монопольних цін. У царській Росії (в т. ч. на Україні) такі синдикати, як «Продвугілля» і «Продамет», контролювали майже всю вугільну та металург. пром-сть країни. Вони захопили, зокрема, більше половини продажу кам'яного вугілля та залізної руди Донбасу (див. *Монополії капіталістичні на Україні*). Це вищою формою монополій стали велетенські монополістичні об'єднання — концерни, які включають десятки, а іноді й сотні підприємств на основі єдиної фін. бази. Дальшим ступенем у розвитку монополій було їх об'єднання з банками. На першому етапі такого союзу банки відігравали роль посередників між вільним капіталом та монополістичними об'єднаннями підприємств. Потім банки поступово зрослися з монополіями і підкорили їх собі. У розпорядженні банків перебувають контрольні пакети акцій монопольних об'єднань або значна частина їхніх акцій. Представники банків входять до складу правління корпорацій. Таке зрощення банківського та пром. капіталу привело до появи фін. капіталу, який перетворився на домінуючий фактор капіталістич. способу виробн. на імперіалістич. стадії його розвитку. Виникли велетенські банки, сфера впливу яких поширюється на багато галузей економіки, іноді охоплюючи ряд країн світу. Банки виступають фундаторами акціонерних компаній, що посилює їхню могутність та контроль над економікою. Одночасно акціонери великих монополій стали власниками акцій банків та членами їхніх правлінь. Поступово на цій основі створилася фін. олігархія, що контролює економіч. та політич. життя країни. Зросла експлуатація фін. магнатами більшості населення країни і насамперед робітн. класу. Паралельно з цим монополіс-

тичні об'єднання поширюють свій вплив, підкоряючи собі велику масу серед. та дрібних підприємств. Монополії не тільки не ліквідували конкуренції, а надали їй ще гострішого, запеклого характеру. Монополії не могли заповігати й економіч. кризам, які в період І. набрали небезпечних масштабів. Яскравим прикладом цього була світова економічна криза 1929—33.

Однією з осн. ознак І. є вивіз капіталу. Розвиток техніки, поява великих підприємств, складного устаткування — все це супроводилося зростанням осн. капіталу, що зумовило зниження прибутків монополій. Вивіз капіталу до промислово відсталих країн та колоній і вкладення його в економіку цих країн дало можливість монополіям одержати величезні прибутки. Проте розвиток економіки у відсталих країнах і колоніях мав обмежений, однобічний і часто повторний характер, оскільки І. допускав зростання пром-сті лише у тій мірі, в якій це було йому вигідно.

На поч. 20 ст. ширше проникає іноземний капітал і на Україну. Іноземні капіталісти, захопивши північні позиції в металург. і кам'яновугільній пром-сті, одержували великі прибутки за рахунок жорстокої експлуатації людських та природних ресурсів України.

Одержання величезних прибутків з відсталих і колоніальних країн стимулювало імперіалістич. д-ви до загарбання нових колоній (див. *Колоніалізм*). На рубежі 19 і 20 ст. територіальний поділ світу між колоніальними д-вами був завершений і почалася жорстока боротьба за переділ світу. Це стало однією з причин світових імперіалістич. воєн між провідними капіталістич. країнами та їх блоками. Такою була *перша світова війна 1914—18*. Величезні надприбутки, одержувані внаслідок вивозу капіталу та експлуатації колоній і залежних країн, використовуються для нагромадження багатств монополістичною буржуазією. Частина прибутків монополії виділяють для підкупу робітн. аристократії, окремих груп інтелігенції, зокрема вчених, що призводить до підтримки цією частиною населення імперіалістичної політики буржуазії.

Загнивання і паразитизм капіталізму на стадії І. виявляється в різних формах. За І. значна частина нац. багатства йде на непродуктивні витрати: *мілітаризм*, фантастичну розкіш експлуаторських класів, апарат примусу, придушення виступів трудящих тощо. Одержання надприбутків та усунення вільної конкуренції в окремих ланках економіч. діяльності веде до гальмування тех. прогресу. Це, в свою чергу, призводить до хронічного недовантаження виробничого апарату, до постійного масового безробіття. З'являється досить численний прошарок паразитуючого населення (рантєв), що володіє акціями і живе на проценти з них. Відбувається безперервний процес відтягнення значної частини робочої сили із сфери виробн. у сферу обслуговування, в т. ч. у виробн. предметів розкоші. Загнивання капіталізму в епоху І. особливо яскраво виявляється в посиленні реакційності внутр. і зовн. політики бурж. д-в, у тенденції до зростання фашизму, в занепаді бурж. культури, в поширенні реакційних лодиноненависницьких расових теорій, у розпалованні воєнного психозу. Розвиваючись, імперіалістичний капітал переростає нац. межі. Багато монополій за масштабом своєї діяльності набувають міжнар. характеру. Вони об'єднують капіталістів ряду країн і посідають панівне становище у ряді галузей світового виробн. На наступній стадії розвитку монополістич. капіталізму переростає у *державно-монополістичний капіталізм*, в якому відбувається поєднання сили монополій з «силою держави в єдиний меха-

нізм з метою збагачення монополій, придушення робітничого руху і національно-визвольної боротьби, врятування капіталістичного ладу, розв'язування агресивних воєн» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 23). Монополістич. капіталізм, розвиваючи продуктивні сили, загострює класові суперечності в капіталістич. суспільстві, сприяє створенню матеріальних та соціальних передумов загибелі капіталізму та переходу суспільства до нової суспільної системи — *соціалізму*. Однією з характерних особливостей І. є нерівномірність економіч. та політ. розвитку окремих капіталістич. країн. Внаслідок цього одні країни різко вириваються в економіч. розвитку вперед, а інші уповільнюються темпи свого розвитку. Так, Великобританія 1870 посідала перше місце у світовому пром. виробництві, а на поч. 20 ст. опинилася на третьому, поступившись місцем США та Німеччині. За 1948—68 частка США в пром. виробництві капіталістич. світу скоротилася з 53,9 до 44,6%, частка Англії відповідно — з 11,3 до 7,4%, частка ФРН зростає з 3,6 до 9,1%, Японії — з 1,0 до 7,8%. Нерівномірність економічного розвитку капіталістичних країн зумовлює стрибкоподібні зміни в співвідношенні сил імперіалістич. д-в, загострює боротьбу між ними за переділ ринків збуту, джерел сировини, сфер застосування капіталу, що веде до імперіалістич. воєн. Нерівномірність економіч. розвитку визначає і нерівномірність політ. розвитку капіталістич. країн. Враховуючи це, В. І. Ленін обґрунтував положення про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій, капіталістич. країні, яка в силу ряду причин є найбільш слабкою ланкою у світовій системі І. Саме такою ланкою була царська Росія, де 1917 перемогла Велика Жовтн. соціалістич. революція, що поклала початок *загальній кризі капіталізму*. Настав період краху бурж. ладу, революц. зміни капіталізму соціалізмом. Соціалістич. революція перемогла у ряді країн Сх. та Пд.-Сх. Європи, Азії та Латинської Америки. Соціалізм вийшов за межі однієї країни. Створилась *світова система соціалізму*. Поряд з цим колоніальна система І. вступила в смугу кризи, що завершилась повним розпадом цієї системи. І., заг. криза якого поглиблюється, робить спроби за допомогою нових форм експлуатації (див. *Неоколоніалізм*) зберегти своє економіч. та політ. панування. Він залишається джерелом постійної загрози справі миру і соціального прогресу.

В 60-і рр. посилилась агресивність США — гол. імперіалістич. країни. Міжнар. *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві підкреслила, що події останнього десятиріччя ще з більшою силою розкрили обличчя амер. І. як світового експлуататора і жандарма, непримиренного ворога визвольних рухів. Вона відмітила, що основою агресивної політики імперіалістич. класу є намагання будь-якими способами ослабити позиції соціалізму, придушити нац.-визвольний рух, перешкодити боротьбі трудящих капіталістич. країн, затримати необоротний процес занепаду капіталізму. Проте І. не має сил, щоб повернути назад розвиток сучас. світу. Гол. шлях розвитку людства визначають світова соціалістична система, всі революц. сили сучасності. Завданням антиімперіалістич. сил є широкий наступ на І., на сили реакції і війни. В боротьбі проти І., як підкреслювалось на Нараді комуністич. і робітн. партій 1969 у Москві, об'єднуються три великі сили сучасності — світова система соціалізму, міжнар. робітн. клас і нац.-визвольний рух.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 21. Про лозунг Сполучених Штатів Європи; т. 22. Імперіалізм, як най-

вища стадія капіталізму; т. 23. Імперіалізм і розкол соціалізму; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил. Прийнято міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій у Москві 17 червня 1969 року. К., 1969; Фостер У. Закат мирового капитализма. М., 1959; Крупнейшие монополии мира. Краткий справочник. М., 1968. Див. також літ. до ст. *Капіталізм, Загальна криза капіталізму*. В. Я. Тарасенко (Київ).

«ІМПЕРІАЛІЗМ, ЯК НАЙВИЩА СТАДІЯ КАПІТАЛІЗМУ» — класична праця В. І. Леніна, в якій дано всебічний марксистський аналіз економіч. і політ. суті *імперіалізму*, розкрито його суперечності й умови неминучої загибелі. Написана в січні—червні 1916 в Цюріху, вперше надрукована в Петрограді під назвою «Імперіалізм, як новітній етап капіталізму (Популярний нарис)» з передмовою В. І. Леніна, поміченою 26.IV 1917. Укр. мовою вперше надрукована Держ. видавництвом УРСР в 1920.

Праця складається з «Передмови», «Передмови до французького і німецького видань» і десяти розділів: «I. Концентрація виробництва і монополії». «II. Банки і їх нова роль». «III. Фінансовий капітал і фінансова олігархія». «IV. Вивіз капіталу». «V. Поділ світу між союзнами капіталістич. державами». «VI. Поділ світу між великими державами». «VII. Імперіалізм, як особлива стадія капіталізму». «VIII. Паразитизм і загнивання капіталізму». «IX. Критика імперіалізму». «X. Історичне місце імперіалізму». В перших шести розділах В. І. Ленін проаналізував економіч. ознаки імперіалізму, в сьомому, восьмому і десятому — дав узагальнену характеристику імперіалізму, визначив його істор. місце, в дев'ятому — піддав критиці бурж.-апологетичні реформістські «теорії» імперіалізму Дж. Гобсона, К. Каутського, Р. Гільфердинга та ін.

В. І. Ленін у своїй праці на основі аналізу величезного істор. матеріалу довів, що на межі 19 і 20 ст. капіталізм вступив у вищу й останню стадію свого розвитку — імперіалізм, і дав класичне його визначення: «Імперіалізм є монополістична стадія капіталізму» (Твори, т. 22, с. 246). В. І. Ленін довів, що першою ознакою імперіалізму є концентрація виробн. і капіталу. Він показав, як вільна конкуренція веде до концентрації виробн. і капіталу, а остання — до виникнення монополій. Монополії, будучи прямою протилежністю конкуренції, в той же час не усувають останню, а існують над нею і поруч з нею. Утворення монополій призводить до велетенського усуспільнення виробн., що залишається в приватній власності окремих осіб, які присвоюють результати суспільної праці. Це веде до крайнього загострення осн. суперечності капіталізму — між суспільним характером виробн. і приватнокапіталістичним характером привласнення, до поглиблення соціального антагонізму між працею і капіталом, між пролетаріатом і буржуазією. У той же час В. І. Ленін указував, що з усупільненням виробн. створюються матеріальні передумови переходу до соціалізму. В гонитві за високими прибутками монополії не усувають анархії виробн. і пром. кризи. У зв'язку з цим В. І. Ленін критикував намагання апологетів капіталізму зобразити панування монополій, як планове, організоване ведення г-ва, та міщанськи-реакційних критиків імперіалізму, які мріяли повернутися до «маленького» капіталізму.

Друга осн. ознака імперіалізму — злиття банківського капіталу з промисловим і створення на цій базі фін. капіталу, фін. олігархії — замкнутої верхівки магнатів капіталу, яка поширює

своє панування не лише на економіку, але й на сферу політики, ставить собі на службу капіталістичну д-ву. Формами панування фін. олігархії є організація акціонерних т-в, «особиста унія» тощо. В. І. Ленін піддав нищівній критиці бурж. опортуністичні концепції «демократизації» капіталу, що нібито має місце внаслідок зростання кількості власників дрібних акцій. Він довів, що це один із способів посилення могутності фін. олігархії, що дрібні власники акцій фактично не розпоряджаються справами акціонерних товариств.

Третьою осн. ознакою імперіалізму є вивіз капіталу, який замінив пануючий при домонополістич. капіталізові вивіз товарів. Це зумовлено наявністю в епоху імперіалізму в багатьох країнах надлишку капіталу, який іде не на підвищення рівня життя мас у даній країні, а на зростання прибутків капіталістів за рахунок вивозу капіталу за кордон, у відсталі країни. Завдяки вивозу капіталу відбувається економіч. поневолення одних країн іншими. Вивіз капіталу і розширення міжнар. «сфер впливу» монополій призводить до створення міжнар. монополістич. союзів капіталістів, які ділять між собою світовий ринок. Це, за визначенням В. І. Леніна, четверта осн. ознака імперіалізму. В. І. Ленін підкреслює, що поділ світу між союзами монополістів не виключає його переділу, тому на ринках світового капіталізму йде невинна жорстока боротьба у вигляді протекціонізму, фрітредерства, демпінгу та ін. форм конкуренції. В зв'язку з цим В. І. Ленін викриває погляди апологетів капіталізму у К. Каутського, який приєднався до них, ніби міжнар. монополістичні об'єднання приводять до ліквідації конкуренції, економіч. криз, дають можливість сподіватися на мир між народами. Поки існує капіталізм, підкреслює В. І. Ленін, буде тогочасна гостра боротьба між капіталістич. монополіями за максимальний прибуток.

Завершення територіального поділу світу між великими капіталістами. д-вами є п'ятою осн. ознакою імперіалізму. «Світ, — писав В. І. Ленін, — уперше вже поділено, так що далі мають бути лише переділи...» (Твори, т. 22, с. 235). Боротьба імперіалістич. д-в за переділ уже поділеного світу в своєму підсумку набуває форм військ. сутичок. Істор. досвід двох світових війн яскраво підтвердив цей висновок В. І. Леніна. Постійною загрозою миру в усьому світі, як підкреслила міжнар. *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві, є сучас. імперіалізм і, насамперед, імперіалізм США.

У зв'язку з аналізом питання про поділ і переділ світу В. І. Ленін зупинився на ролі колоній при імперіалізмі. Колонії не лише забезпечують інтереси монополістич. капіталу. В епоху імперіалізму, вказував В. І. Ленін, неминуче посилюється нац.-визвольна боротьба, яка піднімає позиції капіталістів, перетворює колонії і залежні країни із резервів імперіалізму в резерви пролет. революції. Крах ганебної системи *колоніалізму* в наші дні під ударами могутнього нац.-визвольного руху підтверджує геніальне передбачення В. І. Леніна. Визначивши осн. ознаки імперіалізму, В. І. Ленін зробив висновок, що капіталізм переріс у всесвітню систему колоніального гноблення і фін. придушення жменькою «передових» країн гігантської більшості населення землі. Всі суперечності капіталізму при імперіалізмі досягають крайніх меж. Імперіалізм є загинуючий, вмираючий капіталізм, він затримує розвиток людства. В. І. Ленін довів, що імперіалізм є переддень соціалістич. революції, що

Обкладинки праці В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» — першого видання 1917 (ліворуч) і українського видання 1952.

він створив необхідні передумови для переходу революц. шляхом до соціалізму. Питання про зрілість об'єктивних умов соціалістич. революції В. І. Ленін розробив у гострій полемічній боротьбі проти опортуністич. теорій імперіалізму. Ленінська критика допомагає викриттю і розгрому ідеології сучас. захисників капіталізму, які проповідують теорії «трансформації капіталізму». В. І. Ленін розкрив економіч. коріння опортунізму і показав, що воно криється в підкупі імперіалістич. буржуазією верхівки робітн. класу. Він довів, що опортуністи — соціальна підпора і агентура буржуазії в робітн. русі. Ця оцінка повністю стосується сучас. правосоціалістич. зрадників робітн. класу.

Праця В. І. Леніна мала велике значення для становлення і розвитку рад. істор. науки. В. І. Ленін перший з марксистів на основі узагальнення великого істор. матеріалу, що нагромадився за півстоліття з часу опублікування 1-го тому «*Капіталу*» К. Маркса, відтворив картину всесвітнього капіталізму. г-ва в його міжнар. взаємовідносинах напередодні 1-ї світової війни, створив марксистську теорію імперіалізму. В. І. Ленін розглянув конкретні особливості імперіалістич. розвитку Англії, Франції, Німеччини, США, Росії, Італії, Іспанії, Японії та ін. країн. Він звернув увагу на важливу роль банків, які визначали політику цих країн. В. І. Ленін на конкретному істор. матеріалі дав характеристику колоніальної політики імперіалістич. д-в, викрив опортуністичні теорії «цивілізаторської» ролі колонізаторів, розробив вчення про нац.-визвольний рух народів колоній і напівколоній. Праця В. І. Леніна, в якій викрито бурж. і соціал-реформістських апологетів, має велике значення для розуміння соціального коріння опортунізму в робітн. русі взагалі і опортунізму лідерів 2-го Інтернаціоналу зокрема.

Праця В. І. Леніна має всесвітньо-істор. значення. В. І. Ленін дав комуністам зразок революц. партійності, непримиренності до бурж. і бурж.-реформістських «теорій» імперіалізму. В праці розроблено теоретичні основи відкритого В. І. Леніном закону нерівномірності економіч. й політ. розвитку капіталістич. країн в епоху імперіалізму, на основі якого В. І. Ленін зробив висновок про те, що до соціалізму різні країни прийдуть неодноразомно і фронт імперіалізму може бути прорваний не обов'язково в найбільш висо-

корозвинутій країні. Цей висновок, як вказано в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», був новим словом марксистської науки. Він докорінно змінив уявлення про умови перемоги нового ладу, відкрив перед рос. і міжнар. пролетаріатом перспективу боротьби. Ленінська теорія дістала своє підтвердження в перемозі Великої Жовтн. соціалістич. революції, вона торжествоувала в створенні і зміцненні світової системи соціалізму, яка визначає зміст, гол. напрям і гол. особливості істор. розвитку людського суспільства. Спираючись на марксистсько-ленінське вчення про імперіалізм, міжнар. Народа комуністич. і робітн. партій 1969 у Москві зробила глибокий аналіз стану сучас. імперіалізму, закликала трудящих до об'єднання сил у боротьбі проти нього.

Видання: Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Твори. Вид. 4, т. 22.

Лит.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністич. і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Учення В. І. Леніна об імперіалізмі і сучасності. К. 50-літтю вихода в світ роботи «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму». Тезиси Інституту мирової економіки і міжнародних відносин Інституту Академії наук СРСР. М., 1967; Котов В. Н. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки. К., 1969. М. М. Мамейчук (Київ).

ІМПЕРІЯ — назва монархії. д-ви, що її глава має титул імператора. Росія стала І. 1721, коли після Ніштадтського миру (див. *Ніштадтський мирний договір 1721*) Петро I прийняв титул імператора. До Великої Жовтн. соціалістич. революції більша частина тер. України входила до складу Рос. імперії, а зх.-укр. землі до 1918 — Австрійської імперії (з 1867 — Австро-Угорщини).

ІНВЕНТАРІ (лат. *inventarium* — опис) — госп. опис міст, замків, королівських, старостинських і поміщицьких маєтностей на зх.-укр. землях, Правобережній Україні, в Білорусії, Литві і Польщі в 15 — 1-й пол. 19 ст. І. міст, замків, подають відомості про фортечні споруди, їхнє озброєння, про стан торгівлі, ремесла, про збір податей з міщан і феодално залежного населення тощо. І. маєтків містять дані про їхню зем. угіддя, про використання праці кріпаків, наявність у маєтках живого і мертвого реманенту, про доходи маєтків від продажу с.-г. продукції і горілки, про майновий стан селян, забезпечення сел. г-в землею і робочою худобою, про виконання селянами панщини, натуральних і грошових данин, податей тощо. Вперше госп. описи було запроваджено грамотами польс. королів Ягайла (1413) і Казимира IV (1457) в держ. маєтках для визначення обсягу феодал. повинностей селян. У кін. 15 — на поч. 16 ст. описи держ. маєтків набули офіційної назви «інвентарів». Широкомасштабному І. сприяв перехід держ. і поміщицьких маєтків до волочної системи господарювання (див. *Волока*, «*Устава на волоки*» 1557). В 1589 польс. сейм запропонував поміщикам складати І. при здаванні маєтків в оренду, в заставу за борги, при переході маєтків під опіку. У 18 ст. І. повсюдно поширилися в поміщицьких маєтках. З виданням царським урядом *інвентарних трактів 1847—48* І. стали обов'язковими для всіх поміщицьких г-в Правобережній Україні. Складання І. на зх.-укр. землях було скасовано *селянською реформою 1848*, на Правобережній Україні — *селянською реформою 1861*. І. — цінний документ. джерела до соціально-економіч. історії, майнового та правового становища селянства зх.-укр. земель і Правобережної України в 15 — 1-й пол. 19 ст.

Лит.: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. т. 1—3. К., 1897—98; Архив Юго-Западной России... ч. 6, т. 1—2. К., 1870—76; Історія селянства Української РСР. т. 1. К., 1967.

ІНВЕНТАРНІ ПРАВИЛА 1847—48 — положення, які визначали розмір наділу, уніфікували повинності поміщицьких селян на Правобережній Україні, в Білорусії та Литві. Видані 26.V (7.VI) 1847 з метою зміцнення кріпосницьких відносин. Запровадження І. п. було зумовлено зростанням товарного виробництва в поміщицьких маєтках, посиленням антикріпосницької боротьби. Встановлюючи деякі обмеження щодо кріпосницької експлуатації, царський уряд намагався повернути на свій бік селян, які терпіли від сваволі поміщиків. Більшість поміщиків на цій території була польс. національності і прагнула до відновлення Польщі в кордонах 1772. 29.XII 1848 (10.I.1849) було видано нову редакцію І. п., які значно погіршили становище селян. І. п. діяли на території Київ., Поділ. і Волин. губерній до *селянської реформи 1861*, а в деяких ін. місцевостях України — до 1863. І. п. визнавали сел. землю невід'ємною власністю поміщиків, дозволяли поміщикам замінювати її «малими частинами» і брати в оренду тимчасове розпорядження» наділи збіднілих і виморочених (безгосподарських) сел. дворів. Розмір панщини І. п. встановлювали залежно від майнового стану сел. г-ва. Тягловий сел. двір був зобов'язаний відробляти щотижня 3 дні панщини з тяглом і 1 день жіночий; напівтягловий (або піший) — 2 дні піші і 1 день жіночий; *городники* працювали на панщині по 24 дні на рік; бобилі (селяни, які не мали ні землі, ні хати) платили оброк від 75 коп. до 2 крб. 50 коп. Крім того, всі праездатні члени тяглових і пішних дворів мали відробляти по 12 літн. «згинних», днів за плату 5—15 коп.; тяглові, піші й городники відбували ще по 8 «будівельних» днів і по 24 (в першій редакції І. п. — лише 12) — караули на рік. І. п. відіграли негативну роль — вони зберігли кріпосницькі порядки і гальмували розвиток капіталізму. Запровадження І. п. викликало 1848—49 на Правобережній Україні 353 сел. виступи; антикріпосницький рух на Київщині охопив десятки тисяч селян і 1855 переріс у повстання (див. *Київська козащина 1855*).

Лит.: Інвентарные положения Западных губерний. СПб., 1859; Історія селянства Української РСР. т. 1. К., 1967; Барабой А. З. Правобережна Україна в 1848 г. «Історические записки», 1950, № 34; Кошик А. К. Інвентарная реформа 1847—1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине. «Наук. зап. Київ. ун-ту», 1949, т. 8, в. 1. Історичний збірник, № 2. А. З. Барабой (Київ).

ІНГІГЕРДА, Ірина (р. н. невід. — п. 10.II 1051) — дочка швед. короля Олафа Скетконунга. В 1019 одружилася з київ. князем *Ярославом Мудрим*. Мала 6 синів (Володимира, Всеволода, Святослава, Ізяслава, Ігоря та Вячеслава) і 3 дочок (Анну, Анастасію та Єлизавету).

ІНГУЛЄЦЬ — місто, підпорядковане Криворізькій міськраді, Дніпроп. обл. УРСР, на р. Інгульці (прит. Дніпра). Залізнич. станція. 26,7 тис. ж. (1969). С-ще виникло на поч. 20 ст. у зв'язку з видобуванням тут заліз. руди. До Великої Жовтн. соціалістич. революції входило до складу Херсон. губ. Рад. владу в І. встановлено в січні 1918. В квітні 1918 с-ще загарбали австро-нім. окупанти, в листопаді 1918 — війська петлюрівської Директорії. На поч. 1919 визволено частинами Червоної Армії. Влітку 1919 І. захопили денікінці, яких рад. війська вигнали в грудні 1919. З 1923 с-ще — в складі Криворізького округу, з 1932 — Дніпроп. обл. Під час Великої Вітчизн. війни І. 13.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 29.II 1944 визволено рад. військами. З 1956 І. —

місто. В І.— збагачувальна ф-ка, мех. майстерні, хлібозавод. Гірничо-збагачувальний комбінат. Філіал Криворізького гірничого технікуму, гірничо-пром. та 6 загальноосв. шкіл.

ІНГУЛОВ Сергій Борисович (1893—3. IX 1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в Миколаєві. В 1919 — керівник Микол. підпільної орг-ції, член Одес. підпільного губкому КП (б)У, начальник Одес. Військ.-революц. повстанського штабу. Член редколегії газ. «Одеський комуніст». У 1920 — секретар Одес. губкому КП(б)У. В 1921—23 — зав. відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У. В 1923—30 — зав. пресбюро агітпропу ЦК ВКП (б), заступник зав. агітпропом, з 1935 — начальник Головліту СРСР.

ІНГУЛЬСЬКОГО ПОЛКУ ЗАВОРУШЕННЯ 1905 в Миколаєві — заворушення, яке було виявом невдоволення солдатів політичного царизму, зокрема використанням армії для придушення революц. руху в країні. 16. XII запасні, що становили майже половину особового складу Інгульського полку, з'явилися в канцелярію і зажадали звільнення з армії. Вночі проти 17. XII в казармах полку відбувся мітинг, на якому були присутні члени Микол. об'єднаного к-ту РСДРП. 17. XII 2-й і 3-й батальйони полку знову організували мітинг. До них предназначена озброєна рота 1-го батальйону. При активній участі більшовиків вироблено вимоги солдатів і матросів Микол. гарнізону: свободи слова, мітинги, демобілізації мобілізованих запасних. На мітинг розповсюджували листівку Микол. к-ту РСДРП «Товариші солдати!». 18. XII в Миколаєві було прислано війська Ставучанського полку для придушення І. п. з. Інгульський полк в лютому 1906 було розформовано, понад 200 солдатів заарештовано.

Лит.: Революція 1905—1907 гг. на Україні. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955.

ІНДУКТА (лат. *inducto* — ввозу) — митний податок на Лівобережній Україні, який стягував гетьманський уряд за ввіз товарів з Росії у 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. Як правило, І. здавалася на відкуп. Збирання І. на рос.-укр. митному кордоні призводило до штучного підвищення цін на рос. товари (полотно, хутро, фарби, солону і в'ялену рибу тощо), перешкождало розвитку укр.-рос. торгівлі та негативно впливало на економіч. зв'язки Лівобережної України з середос. ринком. І. було скасовано 1754, одночасно з ліквідацією *евекти*.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ (лат. *industria* — ретельність, діяльність) — впровадження великої машинної техніки в нар. г-во країни і процес перетворення на цій основі аграрної країни (чи окремих її районів) на індустріальну. І. характеризується перевагою пром. виробництва в усьому нар. г-ві, високою тех. озброєністю праці, підвищенням її продуктивності, різким посиленням суспільного характеру виробництва, витісненням дрібного пром. виробництва великим, зростанням міст, створенням великих пром. центрів та збільшенням чисельності робітн. класу. Характер, темпи, джерела, мета й соціальні наслідки І. залежать від пануючих у країні вироб. відносин. Історія знає два осн. методи І. — капіталістичний і соціалістичний.

Індустріалізація капіталістична. Характерними рисами капіталістич. І. є її стихійність і нерівномірність як наслідок анархії виробництва, оскільки рушійною силою його розвитку є конкуренція, гонитва капіталістів за найбільшими прибутками при мінімальній затраті капіталу. Капіталістич. І., як правило, починалася з розвитку легкої пром-сті, яка

потребує менших капіталовкладень і в якій швидше відбувається оборот капіталу.

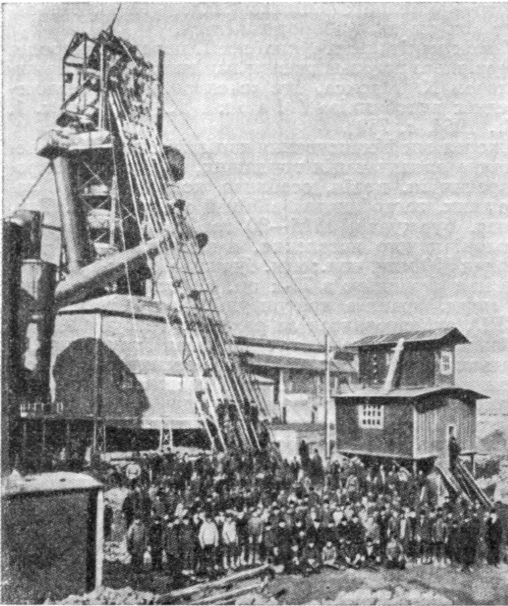
У всіх капіталістич. країнах І. передував процес первісного нагромадження капіталу, який, за словом К. Маркса, був «експропріацією безпосередніх виробників» (Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954, с. 759).

Джерелами фінансування капіталістич. І. були нещадна експлуатація трудящих, грабування й розорення ін. країн, особливо колоніальних і залежних, загарбницькі війни й контрибуції. Так, англ. буржуазія 1815—30 грабувала 126,4 млн. колоніального населення, а наприкінці 19 ст. — понад 300 млн. чол.; нім. буржуазія після перемоги над Францією в 70-х рр. 19 ст. стягла з неї 5 млрд. франків контрибуції. Капіталістич. І. в США здійснювалася за рахунок грабування індіанського населення та експлуатації трудящих багатьох націй, особливо негрів, експлуатації населення Філіппін і Латинської Америки, а також за рахунок іноземних позик.

Першою пройшла процес І. Англія. Тут початок І. збігся з пром. переворотом. Уже в кінці 18 ст. виникло машинобудування, яке набуло інтенсивного розвитку в процесі І., створивши її матеріальну основу. В 2-й чверті 19 ст. Англія була індустріальною країною, де налічувалося кілька тисяч парових машин, ліквідувалося нестачу металу. Вона давала бл. 50% усієї світової пром. продукції. Відбулися докорінні зміни у співвідношенні землеробського і пром. населення. У 1811 питома вага землеробського населення становила там 35%, 1851 — 20,9%, 1871 — лише 14,2%. В 2-й пол. 19 ст. інтенсивний процес І. відбувся в Німеччині і США, де І. здійснювалася на вищому тех. рівні, що дало цим країнам можливість перевершити Англію за обсягом пром. виробництва.

В Росії порівняно швидкий розвиток капіталізму почався після *селянської реформи 1861*. Проте питома вага важкої пром-сті зростає тільки внаслідок пром. піднесення в 90-х рр. 19 ст. Але Росія все ж залишилась аграрною, відсталою країною. В 1913 виробництво предметів споживання тут становило 64,9% всієї пром. продукції країни. На Україні, де пром-сть досягла порівняно високого розвитку, також переважало дрібне с.-г. виробництво. В 1912 вартість пром. продукції досягла тут лише 48,2% вартості всієї продукції нар. г-ва.

Внаслідок нерівномірності розвитку капіталізму індустріальними стали порівняно небагато країн світу — Англія, США, Німеччина, Франція, Італія, Австрія, Швеція, Норвегія, Бельгія, Японія та деякі інші. Капіталізм штучно гальмував розвиток пром-сті в економічно відсталих країнах. Пром. виробництво монополізувала невелика група імперіалістич. д-в. Перед 2-ю світовою війною США, Англія, Німеччина і Франція, що займали тільки 8% території і мали 15% населення капіталістич. світу, зосередили понад 70% всього капіталістич. виробництва. І. була прогресивним явищем у розвитку суспільства. Вона сприяла підвищенню продуктивності суспільної праці й темпів зростання виробництва. Однак капіталістич. І., що ґрунтувалася на приватній власності на осн. засоби виробництва й підпорядковувалася завданням одержання прибутку, призводила до загострення суперечностей у бурж. суспільстві. Вона супроводилася жорстокою конкуренцією, анархією і кризами надвиробництва, посиленням економіч. і політ. гноблення найманої праці капіталом. Загарбницькі війни призводили до мілітаризації капіталістич. економіки, до одногобокого розвитку її внаслідок розбукання воєнного виробництва. Водночас розвиток І., концентрації й централізації капіталу супроводився зростанням чисельності

Пуск доменної печі на Краматорському металургійному заводі імені В. В. Куйбішева. 1926.

пром. пролетаріату, який зосереджується в містах і пром. центрах. Це створює політ. і матеріальні передумови для переходу до нової, соціалістич. суспільної системи і є гол. історично-прогресивним наслідком капіталістич. І. Капіталізм породив не лише велику індустрію, але й клас робітників, пролетарів — могильників капіталізму. Індустріалізація соціалістична — створення великої соціалістич. машинної пром-сті, насамперед важкої індустрії, як основи докорінної перебудови всього нар. г-ва на базі передової техніки й досягнення високого рівня продуктивності праці. Соціалістич. І. була складовою частиною *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*.

Здійснюючи політику І., Комуністич. партія керувалася настановами В. І. Леніна про те, що «перемогу соціалізму над капіталізмом, зміцнення соціалізму можна вважати забезпеченими лише тоді, коли пролетарська державна влада, остаточно придумавши всякий опір експлуататорів і забезпечивши собі цілковиту стійкість і повне підкорення, реорганізує всю промисловість на початку великого колективного виробництва і найновішої (на електрифікації всього господарства заснованої) технічної бази» (Твори, т. 31, с. 134). Керуючись ленінською ідеєю про можливість побудови соціалістич. суспільства в Рад. країні, *Чотирнадцятий з'їзд ВКП (б)* (грудень 1925) взяв курс на І. країни, на швидкий розвиток важкої індустрії, великої машинної соціалістич. пром-сті, здатної озброїти пром. підприємства й с. г. найновішою технікою, перебудувати сел. г-во на соціалістич. лад, тобто перетворити Країну Рад з аграрної на індустріальну. Особливого значення Комуністич. партія надавала здійсненню ленінського плану *електрифікації* країни (див. також *ГОЕЛРО*). За методами, строками здійснення, джерелами фінансування й соціальними наслідками соціалістич. І. докорінно відрізняється від капіталістич.

І. Вона починається з розгортання важкої пром-сті на базі суспільної власності на осн. засоби виробництва, на основі наук. планування в держ. масштабі. Джерелом фінансування соціалістич. І. були внутр. ресурси країни: прибутки від усупільненої пром-сті, транспорту, зовн. і внутр. торгівлі і банків та особисті кошти трудящих (позики, вклади в опадкаси тощо). Зовн. джерела фінансування (позики, кредит) для Рад. Союзу були фактично закриті. Рад. д-ва при найсуворішому режимі економії планомірно розподіляла всі ресурси. Цього потребували величезні масштаби й високі темпи здійснення І.

Тех. реконструкція нар. г-ва, створення в СРСР сучас. важкої пром-сті, оснащення найновішою технікою с. г. і перебудова його на соціалістич. лад забезпечили можливість ліквідації суперечності між найпередовішою в світі держ. владою в особі Рад і відсталого тех.-економіч. базою, яку країна одержала в спадщину від царської Росії. Треба було, щоб Рад. Союз став самостійною в економіч. відношенні країною, щоб було усунуто загрозу перетворення СРСР на аграрний придаток розвинутих капіталістич. д-в, загрозу можливої втрати країною економіч. незалежності, а з нею і всіх завоювань пролетарської революції. «Або загинути, — писав В. І. Ленін, — або догнати передові країни і перегнати їх також і економічно... Так поставлене питання історією» (Твори, т. 25, с. 328). На основі ленінського вчення Комуністич. партія розробила наук. обґрунтований план І. країни. Під керівництвом партії рад. народ розпочав самовіддану боротьбу за здійснення І. В цій боротьбі трудящим СРСР довелося подолати величезні труднощі не лише економічного, а й політ. характеру. І. відбувалася в умовах загострення класової боротьби. Вороги соціалізму намагалися всіляко перешкодити І. й відстояти позиції капіталізму в економіці. Проти генеральної лінії партії на І. країни виступали троцькісти, праві опортуністи, бурж. націоналісти й рештки ін. розгромлених партією опозиційних груп. Усі ці антипарт. елементи відображали інтереси повалених капіталістич. класів у Рад. країні, невдоволення міської та сільс. дрібної буржуазії й верхівки старої бурж. інтелігенції Рад. владою. Вони були агентурою класових ворогів, діями на руку ворожому капіталістич. оточенню, яке сподівалося на реставрацію капіталізму в СРСР. Партія викрила троцькістів, знів'єцьві і правих опортуністів як капітулянтів, що порвали з ленінізмом.

І. в СРСР пройшла ряд послідовних етапів. З 1926, коли вона фактично почалася, значно зросли капіталовкладення в пром-сть, розгорнулася докорінна реконструкція старих підприємств і будівництво нових. Уже 1928 валова продукція всієї пром-сті країни перевершила довоєнний рівень на 32%, питома вага виробництва засобів виробництва досягла 55%. Капіталовкладення в пром-сть у 1927/28 госп. році збільшилися у 3,4 раза порівняно з 1924/25, а частка соціалістич. сектора в пром-сті зросла до 86%. Швидкими темпами розвивалася пром-сть УРСР. У 1926 тут почалася реконструкція Харків. і Луганського паровозобудівних з-дів, будівництво 374 нових пром. підприємств. У 1927 було урочисто закладено Дніпрогес, почалася будівництво Харків., Київ., Криворізької та ін. теплових електростанцій. Відбудова нар. г-ва й перші кроки І. країни здійснювалися на основі річних держ. планів. Але з широким розгортанням процесу І. виникла потреба розробити держ. плани економіч. і культурного будівництва на довший час. *П'ятнадцятий з'їзд ВКП (б)* (грудень 1927) дав вказівку розробити *перший п'ятирічний план розвитку на-*

родного господарства СРСР (1928—32). Шістнадцята конференція ВКП(б) (квітень 1929) схвалила цей план, а 5-й Всесоюзний з'їзд Рад (травень 1929) затвердив його. Це було розгорнута програма наступу на капіталістич. елементи по всьому фронту нар. г-ва, розрахована на побудову фундаменту соціалістич. економіки й витіснення капіталістич. елементів міста й села, щоб надалі зовсім ліквідувати їх. Радянський народ одностайно схвалив 1-й п'ятирічний план. Цей план викликав могутнє творче піднесення мільйонних мас робітн. класу й усіх трудящих, яке знайшло вияв у масовому *соціалістичному змаганні*. Робітники країни висунули лозунг «П'ятирічку — за чотири роки!». Завдяки самовідданій праці рад. народу 1-й п'ятирічний план було виконано за 4 роки і 3 місяці. Валова продукція пром-сті 1932 зросла проти 1928 на 102%, у т. ч. виробництво засобів виробництва (група «А») — на 173%. Було збудовано великі заводи чорної і кольорової металургії, хімії, енергетики, машинобудування, створено другу вугільно-металург. базу на Сх. країни — Урал-Кузнецкий комбінат, виникли нові галузі пром-сті: тракторна, автомобільна, верстатобудівна, авіаційна, хімічна. Протягом п'ятирічки було споруджено 1500 великих підприємств, 5 тис. км залізниць. Стала до ладу Туркестано-Сибір. з-ця. Продуктивність праці в пром-сті зросла на 41%. Середньорічна кількість робітників і службовців у нар. г-ві збільшилася з 10,8 млн. чол. (1928) до 22,6 млн. (1932). Було ліквідовано безробіття. За п'ятирічку нац. доход зріс в 1,8 раза. Достроково виконали п'ятирічку трудячі України. Було збудовано бл. 400 нових пром. підприємств, у т. ч. Харків. тракторний з-д, Горлівський завод гірничого устаткування та інші. Стали до ладу найбільша на той час у Європі гідроелектростанція — *Дніпрогес імені В. І. Леніна*, Зуйська, Північно-Донецька, Криворізька та ін. теплові електростанції. Кількість робітників і службовців у нар. г-ві республіки збільшилася з 2,35 млн. чол. (1929) до 4,4 млн. (1939). Майже вдвоє зросла заробітна плата робітників. Внаслідок виконання 1-ї п'ятирічки в Рад. країні було побудовано фундамент соціалістич. економіки, соціалістич. власність стала панівною в усьому нар. г-ві. На базі І. було здійснено *колективізацію сільського господарства*, ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство. Успішне виконання планів І. в СРСР, коли країни капіталізму охопила найруйнівніша світова економіч. криза, було яскравим доказом переваги соціалістич. системи господарювання. Ця перемога високо піднесла міжнар. авторитет СРСР. Достроково виконавши 1-й п'ятирічний план, трудячі Країни Рад з великим політ. і трудовим піднесенням приступили до виконання *другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР (1933—37)*, осн. завданням якого було завершення соціалістич. реконструкції всього нар. г-ва, освоєння нової техніки й нових галузей виробництва. Завдяки величезній політ. і організаційній роботі Комуністич. партії, могутньому розвиткові соціалістич. змагання, зокрема *стакановського руху*, в якому поєднувався трудовий ентузіазм з оволодінням новою технікою, 2-й п'ятирічний план також було виконано за 4 роки і 3 місяці. За цей час введено в експлуатацію 4500 нових великих підприємств. Валова продукція пром-сті 1937 порівняно з 1932 зросла на 120%. Понад 80% усієї пром. продукції 1937 дали нові або повністю реконструйовані підприємства. Питома вага соціалістич. сектора в нац. доході досягла 99,1%, у валовій продукції пром-сті — 99,8%, у валовій продукції с. г. — 98,6%, в това-

рообороти — 100%. На кінець п'ятирічки СРСР за обсягом пром. виробництва посів 1-е місце в Європі і 2-е в світі. Т. ч., у 2-й п'ятирічці було в основному завершено тех. реконструкцію нар. г-ва. Цим було розв'язано найскладніше завдання соціалістич. революції — створення нової, соціалістич. економіки.

В результаті виконання 2-го п'ятирічного плану відбулися глибокі соціальні зміни. В СРСР повністю перемогли соціалістич. відносини, внаслідок чого докорінно змінилася класова структура рад. суспільства. Назавжди було покинчено з експлуатацією людини людиною. В Країні Рад лишилися два дружні класи — робітн. клас і колгоспне селянство та тісно зв'язана з ними трудова рад. інтелігенція. І. створила реальні умови для значного піднесення добробуту й культурного рівня народу. За роки 2-ї п'ятирічки нац. доход СРСР зріс більш як у 2 рази, фонд заробітної плати робітників і службовців — у 2,5 раза, грошові фонди колгоспів — більш як у 3 рази. Великих успіхів у 2-й п'ятирічці досягли трудячі України. Валова продукція пром-сті республіки зросла в 2,2 раза, у т. ч. металообробної — більш як у 2,6 раза. Введено в дію великі підприємства важкої індустрії: Новокраматорський машинобудівний з-д, «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Харківський турбінний, Нікопольський Південнотурбінний і Київський верстатобудівний з-ди. Виробництво електроенергії збільшилося майже в 3 рази. Продуктивність праці в пром-сті республіки зросла на 82%.

В березні 1939 *Вісімнадцятий з'їзд ВКП (б)* затвердив *третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР*, який передбачав найраціональніше розміщення продуктивних сил, прискорені темпи нового будівництва й повне освоєння виробничих потужностей кожним підприємством. Нові фі-ки і з-ди будували ближче до джерел сировини. Посилено розвивалися сх. райони країни: Поволжя, Урал, Сибір, Серед. Азія, Далекі Схід. Між Волгою і Уралом створювалася нова нафтова база — «Друге Баку», а на Сх. країни — машинобудівні, хім., нафтопереробні та ін. підприємства. З 1938 до червня 1941 вступили в дію 3 тис. великих підприємств. Валова продукція пром-сті СРСР за 3 роки зросла на 45%, продуктивність праці на 33%. Нац. доход країни збільшився на 30%.

Значних успіхів досягла Україна. Тут тривали далі нове велике будівництво і значні реконструктивні роботи в усіх галузях пром-сті. Валова продукція пром-сті республіки за той же час зросла в 1,41 раза, у т. ч. машинобудування — в 1,72 раза. Швидкими темпами почала розвиватися пром-сть у зх. областях республіки, возз'єднаних з УРСР 1939—40. Напередодні Великої Вітчизн. війни УРСР давала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, 67,6% видобутку залізної руди, 64,7% чавуну, 48,8% сталі, 67,5% металург. устаткування, 74,5% коксу, 75,5% дукру. За рівнем розвитку важкої індустрії Україна випереджала ряд зх.-європ. країн. Щодо видобутку вугілля вона поступалася тільки перед США, Англією й Німеччиною, щодо виробництва металу і машин випереджала такі капіталістич. д-ви, як Франція й Італія. Валова продукція великої пром-сті УРСР майже в 11 раз перевіршила рівень 1913, вдвоє — рівень пром. виробництва всієї дореволюц. Росії. Середньорічна чисельність робітників і службовців зросла з 4891 тис. (1937) до 6202 тис. (1940). Швидкими темпами здійснювалася І. всіх республік СРСР у нерозривному зв'язку з І. всього Рад. Союзу. При заг. зростанні продукції великої пром-сті СРСР 1940 порівняно з 1913 в 11,7 раза,

пром. продукція в Грузії зростає в 27 раз, у Вірменії — в 23, в Казахстані — в 20, у Киргизії — в 153, в Таджикистані — в 324 рази. Це був результат послідовного здійснення ленінської національної політики, спрямованої на ліквідацію економіч. відсталості раніше пригноблених народів. Протягом 1928—41 в СРСР було введено в дію 9 тис. великих пром. підприємств. У 1940 валова продукція пром-сті зростає порівняно з 1913 у 7,7 раза, в т. ч. виробництво засобів виробництва — в 13,4 раза, випуск предметів нар. споживання — в 4,6 раза. Велика індустрія 1940 давала 61,2% валової продукції пром-сті проти 33,3% у 1913. Докорінної реконструкції зазнали транспорт, зв'язок, міське г-во.

І. мала величезне соціально-політ. значення. Вона змінила суспільну власність у вирішальній галузі економіки, забезпечила витіснення капіталістич. елементів у місті, перемогу соціалістич. укладу в пром-сті, зростання робітн. класу, сприяла зміцненню його керівної ролі в суспільстві. В 1940 в пром-сті і будівництві СРСР працювало 12,5 млн. чол. проти 4,5 млн. 1928, в нар. г-ві було зайнято 295 тис. інженерів і 324 тис. техніків, тоді як 1928 — відповідно 47 і 51 тис. Зростає питома вага міського населення з 18% (1913) до 33% (1939). У пром-сті і будівництві було зайнято 24% населення проти 8% у 1928.

Внаслідок колективізації сільс. г-во країни було переведено на соціалістичні рейки. В результаті соціалістич. будівництва було здійснено ленінську програму в над. питанні, утвердилося соціалістич. братерство всіх народів Рад. країни. Т. ч., за історично короткий строк — 14—15 років—в обстановці капіталістич. оточення, жорстоких атак імперіалістів та їхньої агентури й постійної загрози нападу з боку агресивних сил імперіалізму було здійснено велику індустріальну революцію. Рад. Союз перетворився на могутню індустріальну

д-ву, добився повної економіч. незалежності від капіталістич. країн, незмірно зміцнив свою обороноздатність, що блискуче підтвердила істор. перемога СРСР у Великій Вітчизн. війні. Створена в роки І. пром-сть стала вирішальною базою відбудови зруйнованого фашист. загартниками нар. г-ва, нового бурхливого зростання всієї рад. економіки, основою створення матеріально-тех. бази комунізму. Здійснення ленінського плану соціалістич. І. має величезне міжнар. значення. Завдяки соціалістич. І. Рад. Союз перетворився на одну з найрозвинутіших пром. д-в світу, що змінило співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму. Досвід соціалістич. І. в СРСР став взірцем для країн, що йдуть по шляху будівництва соціалізму. Збулися пророчи слова В. І. Леніна: «Якщо Росія вкритється густою сіткою електричних станцій і потужних технічних устаткувань, то наше комуністичне господарське будівництво стане зразком для грядущої соціалістичної Європи і Азії» (Твори, т. 31, с. 464).

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Чергові завдання Радянської влади.— Нарчер плану науково-технічних робіт; т. 31. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. Доповідь про діяльність Ради Народних Комісарів 22 грудня; КПРС в резолюції і рішеннях з'їзду, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2. К., 1954; Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 1—2. М., 1967; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 годы). Сборник документов и материалов. К., 1966; Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов. М., 1967; Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917—1967, кн. 1. М., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2. К., 1967; Ха в и н А. Ф. Краткий очерк истории индустриализации СССР. М., 1962; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 3. К., 1966; Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.). К., 1957.

П. П. Гудзенко (Київ).

ІНКЕРМАНСЬКА БИТВА 1854 — битва 24. X (5. XI) між рос. і англо-франц. військами під час Кримської війни 1853—56 в районі Інкермана. Цією битвою рос. командування прагнуло запобігти штурму Севастополя і примусити ворога зняти облогу міста. Рос. війська очолював ген. П. А. Данненберг. Наступ почався на світанку. Загин ген. Ф. І. Соймонова (бл. 18 тис. чол.) з боку Севастополя і загин ген. П. Я. Павлова (бл. 14 тис. чол.) через Інкерман. міст почали зневацька атаку на англ. д-зію Л. Івенса, яка стояла на схилах Сапун-гори. Перші атаки росіян були вдалі. Англ. війська в паніці відступали. Загин англійців, посланий на допомогу Л. Івенсу, було розбито. В районі Балаклави почалась перестрілка між рос. і франц. загонами, одночасно з Севастополя здійснено вилазку частин гарнізону під керівництвом ген. М. Д. Тимофєєва. Проте головнокомандуючий кн. О. С. Меншиков і ген. П. А. Данненберг не змогли забезпечити керівництво рос. військами, які діяли розрізнено. Значну частину

резервів не було використано. Загин ген. М. Д. Горчакова (бл. 23 тис. чол.), який перебував у районі Чоргуна, не прийшов на допомогу наступаючим рос. військам. Це дало змогу французам під командуванням ген. П.-Ф.-Ж. Боске перекинути підкріплення англіцям. Рос. війська змушені були відступити. Внаслідок І. б. англо-франц. війська відмовились від штурму Севастополя і перейшли до тривалої облоги міста.
Лит.: Тарле Е. В. Сочинения, т. 9. М., 1959.

ІНКЕРМАНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — великий могильник 4 ст. на правому березі р. Чорної в Інкерманській долині поблизу Севастополя. Відкритий 1940, досліджувався 1948. І. м. дуже зруйнований (з кількох тисяч поховань досліджено 50). Серед них — підбійні могили, земляні склепи, прості ями. В І. м. було поховано переважно воїнів. При розкопках його виявлено античний, в т. ч. скляний, посуд, срібні й бронзові пряжки, фібули, люстерка, браслети, намистини, підвіски, залізни мечі, кинджали, ножі, золоті бляшки, бронзові римські монети тощо. Поховальний інвентар свідчить про значне розшарування тогочасного населення. Особливий інтерес становлять знахідки посуду черняхівського типу, який при розкопках археол. пам'яток Криму зустрічається рідко. І. м. належав до сарматизованого населення пізньоскіфського часу, що було економічно пов'язане з *Херсонесом*. О. М. Лесков (Київ).

ІНКУНАБУЛИ (від лат. *incunabula* — коліска) — первісні книги, друковані наборними літерами в найранішу добу історії друкарства в Європі — від 40-х рр. 15 ст. до 1500 включно. Це рідкісні видання «коліскового» періоду розвитку книгодрукування. Зовні І. близькі до рукописної книги: шрифт гол. чин. готичний, схожий за написанням на почерки тих місць, де книги друкувалися; абзаці у тексті немає; як правило, формат книги — половина паперового аркуша (*in folio*). Тираж І. становив 100—300 примірників. Гадають, що в 15 ст. було надруковано 35—40 тис. різних видань. І. мають цінність як пам'ятки не тільки раннього друкарства, а й культури взагалі, в т. ч. мови, побуту різних народів Європи доби *Відродження*. Збереглося бл. півмільйона І. В УРСР найбільше І. є в Центр. наук. б-ці АН УРСР (522). У Львові після Великої Вітчизн. війни залишилось 82 (було 1200), з них у 6-ці Львів. ун-ту — 48. В 6-ці Харків. ун-ту є 18 І., Ужгородського — 5, Одеськ. наук. б-ка ім. М. Горького має 35 І., переважно юрид. змісту.

Лит.: К а ц и р ж а к Е. И. История книги. М., 1964 [бібліогр. с. 417—420]; У истоков русского книгопечатания. М., 1959; Книга і друкарство на Україні. К., 1964; Ф а а с І. Я. Інкунабули Центральної наукової бібліотеки м. Одеси. Одеса, 1927; М а к с и м е н к о Ф. П. Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету. Каталог. Львів, 1958; Б и р ю к Я. Інкунабули Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. «Архіви України», 1968, № 5.

ІНЛЕНДЕР Людвік (1849—1900) — громад.-політ. діяч у Галичині. Закінчив Львів. ун-т. У кін. 70-х рр. 19 ст. вів пропаганду соціалістич. ідей у робітн. самоосвітніх гуртках Львова. Брав участь у виданні газ. «Праца» («Praca») — «Праця», 1879 — складаних «Програми галицьких соціалістів» (разом з І. Я. Франком і Б. Червєнським), 1881 — «Програми галицької робітничої партії» (разом з Б. Червєнським).

Лит.: Ф р а н к о І. Людвіг Ілендер [Некролог]. «Літературно-науковий вісник», 1900, кн. 10.

«ІНОЗЕМНА КОЛЕГІЯ» ПРИ ОДЕСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КОМІТЕТІ КП(б)У, Колегія іноземної пропаганди при

Одеському обласному комітеті КП(б)У — підпільна агітаційно-пропагандистська група, створена в Одесі в грудні 1918 за ініціативою ЦК РКП(б) під час *Антанти інтервенції на Півдні України*. Роботою «Іноземної колегії» керував Одес. обком КП(б)У, що його очолював І. Ф. Смирнов (М. Ласточкін). За її діяльністю постійно стежили ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. Допомогу «Іноземній колегії» надавала *Центральна федерація іноземних груп при ЦК РКП(б)*. На чолі «Іноземної колегії» стояла президія (С. І. Соколовська, Ж. Лябурб, А. Залік). «Іноземна колегія» була інтернац. органом. Вона складалася з французької, румунської, польської, сербської і грецької груп. Найчисленнішою і найактивнішою була франц. група, до складу якої входили Я. Л. Еллі, М. Штилькер, І. Дубинський, О. Вінницький, О. Вапельник, К. Саджая-Калиниченко та ін. Активними діячами польск. групи були Я. Гжеляк-Вімут, Г. Гжелякова, А. Громницький, рум. групи — А. Залік, М. Г. Бужор, грец. групи — А. Іоанніді, В. Анастасов, Л. Мамендос, серб. групи — С. Раткова. «Іноземна колегія» вела пропаганду серед військ інтервентів. Вона видавала газ. «Ле комуністе» («Le Communiste» — «Комуніст»), а також листівки та відозви французькою, англійською, румунською, грецькою та польською мовами. Діяльність її поширювалася на Пд. України, Бессарабію і Румунію. «Іноземна колегія» була зв'язана з революц. групою, що діяла в Стамбулі. Під впливом пропаганди «Іноземної колегії» на кораблях і у військ. частинах інтервентів вибухнув ряд повстань, найзначнішим з яких було *Чорноморське повстання французького флоту 1919*. 1.III 1919 інтервентам і білогвардійцям вдалося заарештувати 11 підпільників, у т. ч. Ж. Лябурб, Я. Л. Еліна, М. Штилькера, С. Раткова. Після жорстоких катувань в ніч на 2.III їх розстріляли, вдалося втекти лише С. Раткову. Після визволення Одеси Червоною Армією (6.IV 1919) при Одес. губкомі КП(б)У було створено легальну «Іноземну колегію» на чолі з А. Заліком, Ж. Садудем, М. Г. Бужором та ін. В серпні 1919, коли Одесу захопили денікінці, всі члени «Іноземної колегії» пішли на фронт. «Колегія» перестала існувати. Діяльність «Іноземної колегії», яка була яскравим прикладом пролетарського інтернаціоналізму, високо оцінював В. І. Ленін.

Лит.: Ленін В. І. VII Всеросійський з'їзд Рад 5—9 грудня 1919 р. Твори. Вид. 4, т. 30; В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 — ноябрь 1920 гг. Одесса, 1962; К о н о в а л о в В. Г. Иностранная коллегия. Одесса, 1958 [бібліогр. с. 185—186]; К о н о в а л о в В. Г. Герои Одесского подполья. М., 1960.

М. Ю. Раковський (Одеса).

ІНОКЕНТІЙ ІV (Innocentius; мирське ім'я Сінібальдо Фієскі; бл. 1195 — 7.XII 1254) — римський папа [1243—54]. Н. в Генуї. Відомий як активний прихильник унії зх. і сх. церков, з допомогою якої намагався підкорити Ватикану руське князівство (питання унії розглядав Ліонський собор 1245). Був ідейним натхненником експансії воявоначного католицизму на землі сх. слов'ян і Прибалтики. Організував місії своїх агентів на Сх.—Дж. да П. *Карпіні* (1245), який відвідав Галицько-Волинське князівство і монголо-татар, Галда та Гемонта (1249 і 1251) до *Олександра Невського* та ін. У 1252 заснував т-во «братів-мандрівників» для поширення католицизму на Русі. Вів переговори з князем *Данилом Романовичем Галицьким*, спокуюючи його

королів. короною та обіцяючи підтримку в боротьбі проти монг.-тат. навали. Хоч Данило й прийняв корону (1253), проте, переконавшись у підступності папи, який нацьковував проти Русі монголо-татар, угор. і польс. феодалів, порвав зносини з І. ІV. Відкинув домагання Ватикану на унію з католицькою церквою і успішно протидіяв антирус. інтригам папи й Олександр Невський, якого І. ІV хотів штовхнути на хрестовий похід проти монголо-татар за несприятливої для Русі внутр. і зовн. обстановки.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; П а ш у т о В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950 [бібліогр. с. 307—314].

П. І. Косуха (Київ).

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК СРСР — центральна наук.-дослідна археол. установа країни. Міститься в Москві. Ін-т створено 1937 на базі Держ. академії історії матеріальної культури (1937—59 має назву Ін-т історії матеріальної культури АН СРСР). Існує Ленінградське відділення ін-ту (ЛВІА). Ін-т має сектори: палеоліту (ЛВІА), неоліту і бронзи, скіфо-сарматської археології, античної археології, археології Серед. Азії і Кавказу (ЛВІА), слов'яно-руської археології; відділ польових досліджень; лабораторії: природничо-наукових методів, археол. технології (ЛВІА), камеральної обробки. При ЛВІА є багата б-ка й архів, де зібрано матеріали про археол. дослідження в Росії з поч. 19 ст., а також великий фотоархів. З 1946 архівні матеріали концентруються у Москві. Ін-т досліджує закономірності істор. розвитку суспільства (історію первісного і рабовласницького суспільства, генезис та історію феодалізму), проблеми етногенезу та формування націй, історію світової культури, історію релігії та атеїзму. Проводить експедиційні роботи в різних частинах країни, а також за її межами. На тер. України співробітники І. а. АН СРСР досліджують пам'ятки палеоліту, трипільської культури, скіфського та ранньослов'янського часу, давньоруські міста тощо. Наук. діяльність ін-ту висвітлюється в серійних виданнях *«Матеріали у дослідженнях по археології СССР»*, *«Краткие сообщения Института археологии АН СССР»*, в журн. *«Советская археология»* і зведених археол. джерел *«Археология СССР»* та ін. У 1969 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Б. О. Рибак (Москва).

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР — науково-дослідна установа, що розробляє проблеми археології та стародав. історії і досліджує археол. пам'ятки в республіці. Ін-т створено 1938 в Києві на базі *Института истории материальной культуры Академии наук Украинской РСР*. Має відділи: кам'яного віку та епохи міді-бронзи, раннього залізного віку, слов. і середньовічної археології, археол. досліджень на новобудовах, музеї (у Києві), відділ археології Криму (у Симферополі) з археол. станцією в Бахчисар'ї. Ін-тові підпорядковано заповідник «Ольвія» в с. Парутиному Очаківського р-ну Микол. обл. і заповідну територію «Кам'яна Могила» біля с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запоріж. обл. Разом з археол. установами і музеями УРСР, Москви, Ленінграда та ін. міст Рад. Союзу ін-т здійснив значні дослідження археол. пам'яток на тер. України, в т. ч. в районі великих новобудов республіки на Дніпрі, Пд. Бузі та в зонах зрушувальних систем Пд. України. Проведено стаціонарні розкопки й ґрунтовне вивчення Володимирівської стоянки (див. *Володимирівка*), Мизинської стоянки, Михайлівського поселення, Золотобалківського поселення, Ольвії, Тіри, Рай-

ковецького городища, Колоджина, Воїна та багатьох ін. пам'яток. За післявоєнні роки ін-т випустив ряд серійних видань: *«Археологічні пам'ятки УРСР»* (т. 1—13. К., 1949—63), *«Краткие сообщения Института археологии»* (в. 1—12. К., 1952—62), міжвідомчий збірник *«Археология»* (т. 1—22. К., 1947—69), інформаційний збірник *«Археологические исследования на Украине»* (в. 1—2. К., 1967—69), ґрунтовні монографії. Ін-т через аспірантуру готує кваліфіковані кадри археологів.

Лит.: Бідзля В. І. Інститут археології. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967. Ю. М. Захарук (Київ).

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР — науково-дослідна установа. Міститься в Києві. Засн. 1949 як Сектор держави і права, реорганізований в інститут 1969. Ін-т має відділи: теорії та історії держави і права, рад. будівництва, держ. та госп. управління, соціалістичної законності і кримінології, проблем міжнародно-правової діяльності УРСР та порівняльного державознавства. Є аспірантура. Серед проблем, які розробляються в інституті, — *історія держави і права*. Разом з Юридичною комісією при Раді Міністрів УРСР, Верховним Судом і Прокуратурою республіки видає журнал *«Радянське право»* (виходить з 1958).

Лит.: Б а б і й Б. М. Сектор держави і права. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Створення Інституту держави і права АН УРСР. *«Вісник Академії наук Української РСР»*, 1969, № 6.

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР — науково-дослідна установа, яка вивчає історію Української РСР, країн соціалістичної співдружності, загальної історії. Знаходиться у Києві. Створений 1936 як Ін-т історії України на базі ряду кафедр і комісій АН УРСР та ін-ту історії України Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських н.-д. ін-тів. У 1940 було створено відділ ін-ту у Львові. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ін-т евакуйовано до м. Уфи, де він разом з Ін-том археології увійшов на правах відділу історії та археології до складу Ін-ту суспільних наук АН УРСР. В червні 1943 відділ перетворено на Ін-т історії та археології. Після повернення до Києва на поч. 1944 було відновлено самостійний Ін-т історії України АН УРСР, а згодом і його Львів. філіал, який 1951 увійшов до складу *Института суспільних наук Академии наук Украинской РСР*. З 1953 Ін-т має сучас. назву. В складі Ін-ту є відділи: історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни, історії соціалістич. будівництва, історії комуністич. будівництва, історії капіталізму, історії феодалізму, історії зарубіжних соціалістич. країн, нової та новітньої історії, історії міст і сіл УРСР, історіографії та джерелознавства, історії техніки, історії природознавства, наук. інформації та пропаганди, історії Великої Вітчизняної війни, зарубіжної історіографії, історії європейських соціалістичних країн (м. Ужгород), історії і конкретних соціальних досліджень (м. Чернівці). Ін-т підготував і опублікував ряд колективних праць, зокрема *«Шляхом, осяяним Леніним»* (К., 1969), двотомні *«Історію Української РСР»* (К., 1967), *«Історію робітничого класу Української РСР»* (К., 1967), *«Історію селянства Української РСР»* (К., 1967), *«Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні»* (К., 1967), чимало монографічних досліджень, документальні збірники, наукові записки (13 т.), науково-популярні видання.

Спільно з Інститутом історії партії ЦК КП України—філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС видає з 1957 «Український історичний журнал». При Ін-ті є аспірантура.

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР — н.-д. установа. Створений 1934 в Києві на базі ліквідованих *Всеукраїнського археологічного комітету, Кабінету антропології та етнології* і деяких ін. установ АН УРСР. У співдружності з археологами Москви і Ленінграда здійснив багаторічні археол. дослідження палеоліт. стоянок у Пушкарях, Новгород-Сіверської і Чудатівських стоянок на Чернігівщині та Гінцівської стоянки на Полтавщині, поселень трипільської культури на Київщині і Житомирщині, курганів епохи міді-бронзи і раннього залізного віку на Нікопольщині, античної колонії Ольвії і давньорус. пам'яток у Києві та Вишгороді. Проводив також дослідження з етнографії, історії техніки тощо. Видавав «Наукові записки» (в. 1—6, 1934—37). В 1938 реорганізований в *Інститут археології Академії наук Української РСР*.

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС — центральна парт. н.-д. установа УРСР. Міститься в Києві. Завданням ін-ту є наук. переклад укр. мовою творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, їхніх біографій, документів КПРС; збирання, збереження і публікація документів з історії КП України, зокрема, рішень парт. з'їздів і конференцій; пропаганда ідейної спадщини класиків марксизму-ленінізму; розробка історії КП України та місцевих парт. орг-цій, питань парт. будівництва та наук. комунізму. Попередником ін-ту була Комісія по історії Жовтн. революції і Комуністич. партії (див. *Істпарт*), яку в липні 1929 реорганізовано в н.-д. Ін-т історії партії та Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У. В 1939 ін-т перейменовано на Укр. філіал Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). З 1956 — сучас. назва.

За час свого існування ін-т видав багато збірників статей і документів з історії революц. руху на Україні та історії більшовицьких орг-цій, здійснив переклад укр. мовою 2-го й 4-го видав творів В. І. Леніна, окремих праць В. І. Леніна, а також тематичних збірників. Ін-т підготував збірки «В. І. Ленін про Україну» (ч. 1—2, К., 1969), «В. І. Ленін про норми партійного життя і принципи партійного керівництва» (К., 1958). Переклав укр. мовою і видав ряд творів К. Маркса і Ф. Енгельса, наук. біографію В. І. Леніна (К., 1960) та «Історію Комуністичної партії Радянського Союзу» (К., 1963). Інститут завершує переклад 2-го рос. видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Ін-т підготував два видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1961—64), три томні праці «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» (т. 1—3, К., 1967—70), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—3, К., 1967—69), «Історію Ленінської Комуністичної Спільки Молоді України» (К., 1968). Ін-т видав монографії: «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції» (К., 1958), «Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр.» (К., 1960), «В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні» (К., 1960); збірники статей: «До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.)» (К., 1955), «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої рево-

люції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р.— лютий 1918 р.)» (К., 1957), «Ленінським шляхом» (К., 1960) та ін.; збірники документів: «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956» (К., 1958), «Більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень — листопад 1917 р.)» (К., 1957), «Більшовицькі організації України в період встановлення і зміцнення Радянської влади (листопад 1917—квітень 1918 рр.)» (К., 1962), «Більшовики України в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (червень 1907 р.— лютий 1917 р.)» (К., 1960), «Трудящі України В. І. Леніну» (К., 1960); збірник спогадів учасників Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні «Незабутні роки» (К., 1967) та ін. Інститут здійснює переклад укр. мовою 55-томного Повного зібрання творів В. І. Леніна. При ін-ті є сектори: перекладів творів класиків марксизму-ленінізму, історії партії, парт. будівництва, наук. комунізму, партархівів; Координаційна рада по наук. розробці історії КПРС і КП України; парт. архів і унікальна історико-парт. бібліотека. Ін-т здійснює наук.-методичне керівництво парт. архівами при обласних комітетах КП України. Разом з Ін-том історії АН УРСР видає «Український історичний журнал».

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ СРСР АКАДЕМІЇ НАУК СРСР — н.-д. установа, що вивчає історію народів СРСР. Створений 1968 внаслідок поділу Ін-ту історії АН СРСР на Ін-т історії СРСР та Ін-т всесвітньої історії. Ін-т історії АН СРСР, утворений 1936, мав у своєму складі відділи історії народів СРСР дорад. періоду та історії народів СРСР рад. суспільства, які розробляли питання історії народів Рад. Союзу, в т. ч. укр. народу. Ін-т видав багато праць з історії народів СРСР, зокрема багатотомну історію СРСР. Ряд документ. публікацій і збірників статей з історії України ін-т підготував у зв'язку з 300-річчям воз'єднання України з Росією. В Ін-ті досліджуються питання аграрних відносин на Україні в період феодалізму, історії робітн. класу і селянства України, їхньої боротьби за соціальне і нац. визволення, боротьби трудящих України за встановлення і зміцнення Рад. влади тощо. Спільно з істориками УРСР Ін-т проводить наук. сесії, конференції, симпозиуми з різних проблем вітчизн. історії. Ін-т видає журн. «Історія СССР» (з 1957).

ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС (ІМЛ) — центральна парт. н.-д. установа. Міститься в Москві. Ін-т збирає, зберігає і публікує документи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, матеріали про їх життя і діяльність; збирає і зберігає документи про видатних діячів Комуністич. партії, розробляє актуальні проблеми марксистсько-ленінської теорії, історії партії і парт. будівництва, наук. комунізму, історії міжнар. робітн. і комуністич. руху. Попередниками ІМЛ були *Істпарт*, заснований 21.ІХ 1920 в Москві, Ін-т К. Маркса і Ф. Енгельса (ІМЕ), створений 11.І 1921 за постановою Оргбюро ЦК РКП(б). 31.ІІІ 1923 пленум МК РКП(б) прийняв рішення про організацію Ін-ту В. І. Леніна. 28.ІХ 1923 Ін-т В. І. Леніна перейшов у відання ЦК РКП(б) на правах відділу. 31 травня 1924 ХІІІ з'їзд РКП(б) оголосив про відкриття Ін-ту В. І. Леніна. 20.ІІІ 1928 постановою ЦК ВКП(б) Ін-т В. І. Леніна було злито з *Істпарт*. У листопаді 1931 в результаті об'єднання Ін-ту К. Маркса і Ф. Енгельса з Ін-том В. І. Ле-

ніна створено єдиний Ін-т Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП (б) (ІМЕЛ). З березня 1956 ін-т має сучас. назву.

За час свого існування ІМЛ підготував 5 видань *Теорії В. І. Леніна*, 2 видання *Теорії К. Маркса і Ф. Енгельса*, 36 «Ленінських збірників», випущених вибрані твори К. Маркса і Ф. Енгельса в 2 томах, 13 томів «Архіва Маркса і Енгельса», вибрані твори В. І. Леніна в 6,2 і 3 томах, ряд тематичних збірників творів В. І. Леніна, окремі праці В. І. Леніна, спогади про В. І. Леніна. Ін-т розробив і видав наук. біографії К. Маркса і В. І. Леніна. Здійснив 7 видань збірника «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», опублікував ряд протоколів і стенограм з'їздів і конференцій КПРС, вибрані твори діячів Комуністич. партії і Рад. держави. Ін-т видав 5-томну «Історію громадянської війни в СРСР», 6-томну «Історію Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.». За рішенням Президії ЦК КПРС від 22.VI 1960 ін-т готує 6-томне видання «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу». В ІМЛ є сектори: творів В. І. Леніна, творів К. Маркса і Ф. Енгельса, відділи: історії КПРС, парт. будівництва, наук. комунізму, історії міжнар. комуністичного руху; Центральний парт. архів (ЦПА ІМЛ); історико-партійна бібліотека. При ін-ті існує Музей К. Маркса і Ф. Енгельса. Інститут має 16 філіалів: в Москві, Ленінграді і в усіх союзних республіках, в т. ч. на Україні (див. *Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*); видає журн. «Вопросы истории КПСС» (з 1957).

ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРУ ТА ЕТНОГРАФІЇ ІМЕНІ М. Т. РИЛЬСЬКОГО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР — наук.-дослідна установа. Міститься в Києві. Засн. 1936 під назвою Ін-т укр. фольклору АН УРСР на базі *Етнографічної комісії і Кабінету антропології та етнології*.

У 1939—41 мав філіал у Львові. Перебуваючи в роки Великої Вітчизн. війни в Уфі і Москві, ін-т певний час існував як відділ Ін-ту суспільних наук АН УРСР, з червня 1942 — як Ін-т нар. творчості і мистецтва. Після повернення ін-ту до Києва в липні 1944 його було перетворено на Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (з липня 1964 — імені М. Т. Рильського). Ін-т має відділи образотворчого мистецтва, музикознавства, театрознавства, кінознавства, фольклористики, слов. фольклористики, етнографії (з групою антропології), наук. інформації та бібліографії й рукописних фондів. При ін-ті є аспірантура. Ін-т провадить дослідження в галузі матеріальної і духовної культури укр. народу, її зв'язків з культурами братніх народів СРСР і народів світу; організовує щорічні мистецтвознавчі, фольклорні, етнографічні та антропологічні експедиції. З 1957 разом з Міністерством культури УРСР видає журн. «Народна творчість та етнографія».

Літ.: Сиваченко М. Є. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967 [бібліогр. с. 30].

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР — н.-д. установа, що вивчає практику соціалістич. і комуністич. будівництва гол. чин. у зх. областях УРСР, закономірності істор., суспільно-політ. і культ. розвитку зх.-укр. земель. Створений 1951 у Львові. В 1963—68 був підпорядкований Львів. ун-тові. Має

6 галузевих відділів — філософії, конкретної соціологічних досліджень, історії України, археології, укр. л-ри, мовознавства. Ін-т видав понад 70 монографій, більше 30 збірників статей з історії зх.-укр. земель, у т. ч. колективну монографію «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968), тематичні збірники «З історії західноукраїнських земель» (в. 1—5. К., 1957—60), «З історії Української РСР» (в. 6—8. К., 1962—63), «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (в. 1—5. К., 1954—64).

М. Ю. Смішко (Львів).

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (від лат. intellegens — розумний, мислячий) — соціальний прошарок, що складається з осіб, для яких розумова праця є професією (науковці, працівники мистецтва, інженери, вчителі, лікарі, службовці, що працюють у сфері держ. і громад. управління тощо). Суспільна роль І. зумовлюється тим, який клас вона обслуговує. Як окремий соціальний прошарок І. склалася за капіталізму, оскільки він доводить до крайностей протилежність між розумовою і фіз. працею. Термін І. вживається в Росії з 60-х рр. 19 ст. (його запровадив письменник П. Д. Боборикін), а на Заході — з кін. 19 ст. Доля І. в бурж. суспільстві, де її соціальне становище нестійке, є складною. Якщо І. загалом належить до людей найманої праці і зазнає експлуатації, то невелика її частина, що має значні прибутки, змикається з великою буржуазією; ін. частина, завдяки умовам свого життя і психології, близька до дрібної буржуазії, більша ж частина І. (вчителі, дрібні службовці тощо) приймає до напівпролетарських елементів. Це й зумовлює строкатість ідейних течій у середовищі І., постійні політ. хитання І. між пролетаріатом і буржуазією, суперечність між ідеалістич. світоглядом І. та практикою її наук. і худож. творчості. На Україні І. як соціальний прошарок також складалася в період розвитку капіталізму при наявності значних пережитків феодалізму. Безпідставними є твердження укр. бурж. націоналістів, нібито укр. нація не знала класового розшарування, класових антагонізмів, а укр. І. була «безбуржуазною». Як і в ін. країнах, укр. І. в масі своїй обслуговувала експлуатарторські класи капіталістич. суспільства. Представники укр. І., що перебували в опозиції до царизму, були ідеологами ліберально-бурж. течії в нац. русі на Україні, на поч. 60-х рр. 19 ст. об'єдналися в *громади*. Справжні виразники інтересів трудящих — революціонери-демократи виступали проти царизму і капіталізму, на захист поневоленого народу (Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка, П. А. Грабовський, М. М. Коцюбинський). З розвитком класової боротьби частина бурж. І. пов'язує свою долю з пролетаріатом. В. І. Ленін писав, що «вчення соціалізму виросло з тих філософських, історичних, економічних теорій, які розроблялись освіченими представниками імущих класів, інтелігенцією» (Твори, т. 5, с. 336). Основоположники наук. комунізму, ідеологи революц. пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс були першими представниками соціалістич. І. Продовжувачі їхньої справи на чолі з В. І. Леніним становили провідну силу соціалістич. І. в Росії, яка разом з «робітничою інтелігенцією», тобто робітниками, що шляхом самоосвіти, за визначенням В. І. Леніна, виробили з себе «свідомих соціал-демократів» (Твори, т. 4, с. 251), виконала завдання поєднання соціалізму з робітн. рухом, спрямування пролетарської визвольної боротьби по революц. шляху.

Велика Жовтн. соціалістич. революція викликала розшарування в середовищі старої І.: одна частина її одразу ж перейшла на службу до Рад. влади, друга зайняла нейтральну, вичікувальну позицію,

третя виявилася в таборі ворогів Рад. влади. З часом успіхи соціалізму в СРСР зумовили перехід на бік Рад. влади частини тієї І., яка спочатку зайняла вичікувальну позицію. Одночасно з перевихованням в душі соціалізму кращих представників старої І. в СРСР в ході *культурної революції* відбулося становлення нової, рад. І. За роки Рад. влади вироста багатомільйонна армія соціалістич. І. (її чисельність зроста приблизно в 25 раз). Вона є щільно відплоті свого народу, інтереси її невіддільні від інтересів робітників і селян. Особливістю зростання І. в умовах соціалізму є те, що воно відбувається одночасно з заг. піднесенням культ. та освітнього рівня робітників і селян, при інтенсивному зближенні їх праці з працею І. В Рад. суспільстві відбувається процес інтелектуалізації населення. Істор. заслуга у вихованні рад. І. належить В. І. Леніну, КПРС.

Складним був шлях перевиховання старої бурж. І. й на Україні. Свідомість певної частини укр. І. була отруєна націоналізмом, недовір'ям до братнього рос. народу. В ході соціалістич. будівництва, коли трудящі маси України під проводом Комуністич. партії здійснювали глибокі перетворення в економіч. і культ. житті, стався крах бурж.-націоналістич. ілюзій в свідомості старої І. Систематична ідейно-виховна робота Комуністич. партії допомогла переважній більшості цієї І. за своїми ідеї наук.-матеріалістич. світогляду, стати на позиції пролетарського інтернаціоналізму. У братерській сім'ї соціалістич. республік СРСР розквітла, зокрема, економіка, наука і культура УРСР, виростили численні кадри укр. радянської І. Якщо до Великої Жовтн. соціалістич. революції лише 28% населення України вміло читати і писати, то Рад. Україна — республіка суцільної грамотності. У нар. г-ві УРСР працює 2,9 млн. спеціалістів з середньою і вищою освітою, на кожні 10 тис. населення в республіці припадає 74 інженери. Майже 100 тис. чол. налічує загін науковців УРСР (див. також *Вища освіта на Україні*). В ході соціалістич. і комуністич. будівництва гартуються нові морально-політичні риси рад. І. КПРС і Рад. уряд повсякденно піклуються про рад. І., яка існуватиме доти, доки залишається істотною відмінність між фіз. і розумовою працею. *Лит.:* Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Твори. Вид. 4.: т. 4. Назадній напрям у російській соціал-демократії; т. 5. Що робити?; т. 7. Крок вперед, два кроки назад; т. 33. Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Советская интеллигенция (История формирования и роста 1917—1965 гг.). М., 1968; Курносов Ю. О. Роль интеллигенции Украины в коммунистическому воспитании трудящихся (1959—1965). К., 1968. В. І. Войтко (Київ).

ІНТЕРВЕНЦІЯ (лат. *interventio* — втручання) — втручання однієї або кількох експлуататорських, зокрема імперіалістичних, держав у внутрішні або зовнішні справи ін. д-ви. Мета І. — придушити революц. або національно-визвольний рух у тій чи ін. д-ві, нав'язати їй реакційний режим, загарбати територію ін. д-ви, підірвати її суверенітет. І. буває відверта (напр., введення військ на тер. іноземної д-ви) і замаскована (напр., організація громадян. війни в іноземній д-ві, засилання шпигунів і терористів на її територію, підірив її економіки, фінансування контрреволюц. сил тощо). Щоб задіяти молоду Рад. республіку, імперіалістичні д-ви 1918—20 організували воєнну І. Лише проти Рад. України було кинуту кількасоттисячну армію

Обкладинки перших українських видань «Інтернаціоналу».

(див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Червона Армія і партизан. загони вели запеклі бої проти франц., англ. та ін. інтервентів, що вдерлися на Пд. України і в Крим у листопаді 1918, проти польс. інтервентів (див. *Антанти інтервенція на Півдні України, Польсько-радянська війна 1920*). В 1920 з І. на Україні було покінчено (див. також *Громадянська війна в СРСР 1918—20*). В сучас. умовах світового розвитку поряд з воєн. І. США у В'єтнамі, Камбоджі, Ізраїлі в ОАР і Сирії тощо імперіалістичні країни для придушення революц. і нац.-визвольного руху часто користуються замаскованими формами І.

М. І. Забрудський (Київ).
«ІНТЕРНАЦІОНАЛ» — міжнар. пролет. гімн, парт. гімн Комуністич. партії Рад. Союзу; 1917—44 — гімн Рад. д-ви. Текст «І.» 1887 написав франц. поет-комунар Е. Потье. У 1888 франц. композитор П. Дежейтер поклав цей текст на музику. Вперше «І.» виконано в червні 1888 на робітн. святі в м. Ліллі (Франція). Переклад на рос. мову зробив 1902 поет А. Я. Коц (Данін), укр. переклад 1919 — поет М. К. Вороний. «І.» здобув всесвітнє визнання як символ пролет. інтернаціоналізму і боротьби за визволення трудящих, став гімном комуністич. і робітн. партій світу.

ІНТЕРНАЦІОНАЛ 1-й, Міжнародне Товариство Робітників (1864—76) — перша масова міжнар. орг-ція пролетаріату, засновниками й керівниками якої були основоположники наук. комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс. І. 1-й було засновано 28.IX 1864 в Лондоні. К. Маркс написав проекти основоположних документів І. 1-го — «Установчий маніфест Міжнародного Товариства Робітників» і «Статут». В цих документах було сформульовано мету пролетарського руху —

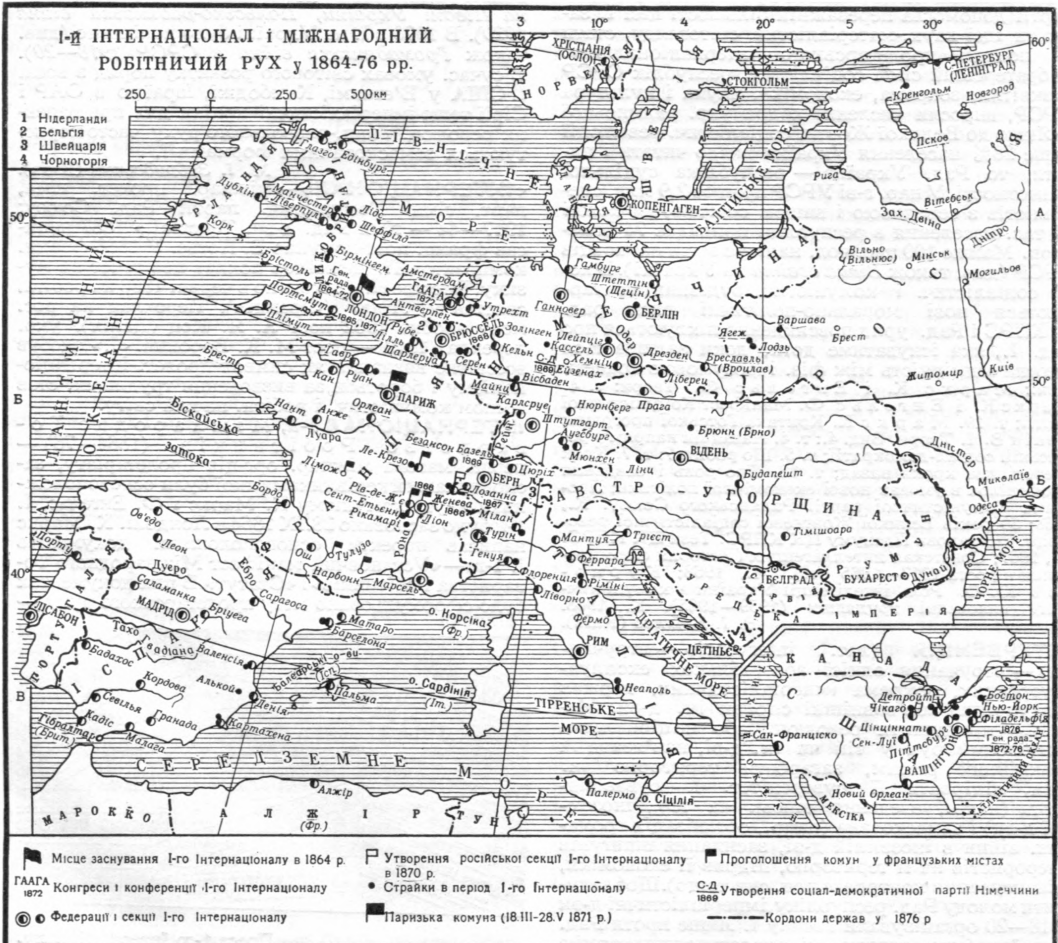
Преса 1-го Інтернаціоналу.

повалення капіталізму і встановлення влади робітн. класу для побудови соціалістич. суспільства. Істор. місію І. 1-го К. Маркс вбачав в інтернац. об'єднанні робітників різних країн. Найвищим органом І. 1-го був загальний конгрес; керувала між щорічними конгресами обрана конгресом Ген. рада (до 1872 перебувала в Лондоні, потім — у Нью-Йорку). Для повсякденної роботи в Ген. раді було засновано Постійний комітет. В І. 1-й могли колективно вступати робітн. орг-ції будь-якої країни та індивідуальні члени, які об'єднувались у нац. секції. Секції І. 1-го були в Англії, Ірландії, Німеччині, Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Бельгії, Голландії, Данії, Австрії, Угорщині, Швейцарії, Польщі, США, Австралії. У березні 1870 в Женеві рос. революціонери заснували Російську секцію 1-го Інтернаціоналу. Всі члени І. 1-го в кожній країні об'єднувались у нац. федерацію на чолі з Федеральною радою. Інтернац. зв'язки місцевих секцій і федеральних рад з Ген. радою здійснювались через секретарів-кореспондентів для кожної країни, які входили до Ген. ради. Секретарем-кореспондентом Рос. секції був К. Маркс.

І конгрес І. 1-го відбувся 3—8.IX 1866 в Женеві. Всупереч прудоністам, лассальянцям і тред-юні-

ністам конгрес прийняв резолюцію, що високо оцінювала роль профспілок як масових пролетарських орг-цій у боротьбі за економіч. і політ. права робітників. Конгрес затвердив «Статут» і «Установчий маніфест» І. 1-го. II конгрес І. 1-го, що відбувся 2—8.IX 1867 в Лозанні, ухвалив резолюцію про боротьбу пролетаріату за політ. права. III конгрес І. 1-го відбувся 6—13.IX 1868 в Брюсселі. В зв'язку з назріванням франко-прусської війни конгрес рішуче відмежувався від бурж. пацифізму й закликав робітників усіх країн до боротьби проти мілітаристської політики бурж. урядів. Велике значення мала резолюція про необхідність усупільнення землі, копалень та залізниць, що її прийняв конгрес усупереч прудоністам, які відстоювали дрібну власність. IV конгрес І. 1-го, що відбувся 6—11.IX 1869 в Базелі, викрив теоретичне убозтво бакуністів (див. Анархізм).

Черговий конгрес І. 1-го 1870 не був скликаний через франко-прусську війну 1870—71. Відозви, що їх випустив К. Маркс від імені Ген. ради (23.VII і 9.IX 1870), відіграли велику роль у вихованні інтернаціоналістич. свідомості робітників, дали відповідь на питання про ставлення робітників до війни. Ген. рада активно підтримала Паризьку комуни 1871. Члени І. 1-го відігравали про-

відну роль у Комуні. За дорученням Ген. ради К. Маркс написав відозву до всіх членів І. 1-го «Громадянська війна у Франції», в якій доводив всевітньо-істор. значення Комуні як першого в історії уряду пролетар. диктатури і дав теоретич. обґрунтування її уроків.

Після поразки Паризької комуні уряди всіх країн почали переслідувати секції І. 1-го. Секції змушені були перейти на напівлегальне становище. На V конгресі І. 1-го, що відбувся 2—7.IX 1872 в Газаї, було завершено остаточний ідейний та організаційний розгром бакуністів. Бакуніна і його спільників було виключено з І. 1-го. Було ухвалено рішення перевести Ген. раду в Нью-Йорк. Конгрес підкреслив необхідність створення партій пролетаріату в кожній країні. Своє істор. завдання І. 1-й виконав. Саме тому ухвалою міжнар. конференції у Філадельфії 1876 І. 1-й було розпущено. У непримиренній боротьбі проти прудонізму, бакунізму, ліберального тред-юніонізму і лассальянства І. 1-й викував основи єдиної тактики пролетар. боротьби в різних країнах, зміцнив міжнар. солідарність робітників, виховав кадри робітників, які стали організаторами й керівниками масових пролетар. партій. І. 1-й мав значний вплив на розвиток революц. руху в Росії, зокрема на Україні. В 1873 в Росію через зх. кордон України було переправлено 176 прим. брошури «Історичний розвиток Інтернаціоналу», брошуру «Інтернаціонал і революція (з приводу Гаагського конгресу 1872 року)» та ін. Основоположні документи І. 1-го знайшли відображення в програмі рос. робітн. орг-цій, зокрема в статуті «*Південноросійського союзу робітників*». Революц. традиції І. 1-го продовжено в діяльності *Інтернаціоналу 2-го* в ті періоди, які пов'язані з іменами Ф. Енгельса і В. І. Леніна, розвинуто далі в діяльності Комуністичного Інтернаціоналу, в теорії і практиці сучас. міжнар. комуністич. руху.

Лит.: Маркс К. Документи Першого Інтернаціоналу. К., 1940; Енгельс Ф. Карл Маркс. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 21. Карл Маркс; т. 29. Третій Інтернаціонал і його місце в історії; Генеральний Совет Першого Інтернаціонала, Протоколи, [т. 1—5]. М., 1961—65; Сторичча Першого Інтернаціоналу. 1864—1964 (Тези). К., 1964; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Первий Інтернаціонал, ч. 1—2. М., 1964—65; Первий Інтернаціонал в исторической науке. М., 1968; Фостер У. З. История трех интернационалов. М., 1959; Итенберг Б. С. Первый Интернационал и революционная Россия. М., 1964 [Бібліогр. с. 200—221]; Козьмин Б. П. Русская секция Первого Интернационала. М., 1957; Лещенко М., Парасунько О. Перший Інтернаціонал і революційний рух в Росії. «Комуніст України», 1964, № 9; Международное революционное движение рабочего класса (К столетию I Интернационала). М., 1963.

Г. Л. Никольников (Київ),

ІНТЕРНАЦІОНАЛ 2-й — міжнар. об'єднання соціалістич. партій. Заснований 1889 при активній участі Ф. Енгельса. Пролетарі різних країн вітали створення І. 2-го. Привітання установчому конгресу надіслали, зокрема, харків. робітники. До 1896 І. 2-й розвивався як пролетар. орг-ція на базі марксизму, сприяв поширенню марксистської теорії, збиранню сил робітн. класу, встановленню зв'язків між робітн. партіями. На конгресах І. 2-го (1889 в Парижі, 1891 в Брюсселі, 1893 в Цюриху, 1896 в Лондоні) було ухвалено важливі рішення (про щорічне святкування 1 Травня, про ставлення робітн. класу до війни, до колоніальної політики буржуазії, про поєднання політ. і економіч. боротьби пролетаріату, про міжнар. робітн. законодавство). Після смерті Ф. Енгельса (1895)

в І. 2-му посилювалися опортуністичні тенденції. Ревізіоністи відкидали класову боротьбу та диктатуру пролетаріату і проповідували класовий мир. «Крайнім» методом боротьби робітн. класу вони визнавали не збройне повстання, а масовий страйк. Революція 1905—07 в Росії й даліше піднесення революц. боротьби пролетаріату в ін. країнах призвели до розмежування сил в І. 2-му. Ревізіонізму на чолі з Е. Бернштейном і центризму, ідеологом якого був К. Каутський, протистояли рос. більшовики, очолені В. І. Леніним, і представники лівого крила міжнар. робітн. руху К. Лібкнехт, Р. Люксембург та ін. В обставинці зростання революц. руху робітників І. 2-й на Штутгартському (1907), Копенгагенському (1910) і Базельському (1912) конгресах схвалив резолюції, які засуджували імперіалістич. війни. Але з початком 1-ї світової війни опортуністич. лідери І. 2-го зрадили справу соціалізму і пролетар. інтернаціоналізму, підтримали імперіалістич. політику своїх бурж. урядів. Підтримала австр. імперіалістів і Укр. с.-д. партія (УСДП). І. 2-й фактично розпався. Лише рос. більшовики на чолі з В. І. Леніним стояли на принципових марксистських позиціях з питань війни і миру. Вони виступали за розрив з І. 2-м, за утворення нового, *Комуністичного Інтернаціоналу*. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції передові сили робітн. руху згуртувалися у компартії, які в березні 1919 об'єдналися в Комуністичний Інтернаціонал. Намагаючись перешкодити консолідації міжнар. робітн. руху, праві соціалісти на конференції в Берні (1919) формально відновили І. 2-й. У 1923 до нього приєднався т. з. Інтернаціонал 2^{1/2}-й. Лідери І. 2-го проводили антисоціалістичну, антирад. політику, сприяли розколу міжнар. робітн. руху. Останній конгрес І. 2-го відбувся 1933. В грудні 1947 з ініціативи правих лейбористів і нім. правих соціал-демократів було створено «Комітет міжнародних соціалістичних конференцій», який 1951 перетворено на *Соціалістичний Інтернаціонал*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 21. Енгельс Ф. Посібільські мандати; т. 22. Енгельс Ф. Національний раді Соціалістичної робітничої партії Іспанії.— Промова при закритті Міжнародного соціалістичного робітничого конгресу в Цюриху 12 серпня 1893 року; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 21. Крах II Інтернаціоналу; т. 23. Імперіалізм і розкол соціалізму; т. 29. Про завдання III Інтернаціоналу; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк. М., 1969; Кривогуз И. М. Второй Интернационал. 1889—1914. М., 1964; Фостер У. З. История трех интернационалов. М., 1959.

О. В. Долінський (Київ)

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ — міжнародна і міжнар. єдність робітників і всіх трудящих у боротьбі за перемогу соціалістич. революції, побудову соціалізму та комунізму; один з найважливіших принципів комуністичного і робітничого руху. Пролет. І. протистоїть бурж. націоналізму, великодержавному шовінізму, космополітизму, расизму. І. виник з появою наук. комунізму і є невід'ємною частиною *марксизму-ленінізму*. Теоретичні обґрунтування і відповідні положення пролет. І. вироблені вождями світового пролетаріату К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним. Основу І. становлять спільність класових інтересів пролетаріату, трудящих мас незалежно від того, в якій країні вони живуть і до якої національності належать, спільність кінцевої мети робітн. класу — перемога комунізму, необхідність протиставити міжнар. об'єднанню і взаємній підтримці капіталістів різних країн міжнар. солідарність трудящих. К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін

не тільки обґрунтували принцип І., але й боролися за те, щоб ідеологія І. стала панівною в роботні. русі. Ідея пролет. І. була втілена у заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», який проголосили К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії». Для інтернац. згуртування робітників Європи і Америки багато зробив *Інтернаціонал 1-й*. Важливою віхою на шляху зміцнення міжнар. солідарності пролетаріату була діяльність *Інтернаціоналу 2-го* до того, як його лідери стали на шлях *соціал-шовінізму*. Величезна роль у розробці питань пролет. І. належить В. І. Леніну. В послідовному проведенні принципів І. в життя він вбачав справжній критерій революційності в сучасну епоху, запоруку перемог робітн. класу. «Панування капіталу, — вчить В. І. Ленін, — є міжнародним. Ось чому і боротьба робітників усіх країн за визволення має успіх лише при спільній боротьбі робітників прови міжнародного капіталу» (Твори, т. 2, с. 90). Ленінське вчення про соціалістич. революцію по-новому поставило проблему І. Викриваючи опортуністичну тактику вичікування стихійного розвитку соціалістич. революції, В. І. Ленін закликав до розвитку революц. руху в своїй країні і до підтримки його в усіх країнах. У цьому В. І. Ленін вбачав справжній І. Він розробив положення про єдність нац. та інтернац. інтересів та завдань робітн. класу в боротьбі за соціалістич. революцію, за побудову соціалізму й комунізму. В. І. Ленін був несприхильний до будь-яких проявів бурж. націоналізму, великодержавного шовінізму. Викриваючи, зокрема, антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів, він водночас виступав проти великодержавної політики рос. царизму, бурж. Тимчасового уряду, кадетів, на захист інтересів укр. народу. Він підкреслював, що «вірність пролетарському інтернаціоналізму включає в себе об'єднання всіх національних загонів революційних борців в єдиний союз для перемоги над міжнародним імперіалізмом» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 42). В. І. Ленін рішуче боровся проти спроб ревізіоністів і опортуністів усіх мастей, зокрема опортуністів 2-го Інтернаціоналу, роз'єднати робітників різних національностей, розірвати інтернац. єдність робітн. класу. Він визнавав за необхідне включити у заклик комуністів «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і звернення до народів колоній та залежних країн «Пролетарі всіх країн і пригноблені народи, єднайтеся!». Партія більшовиків, що її створив В. І. Ленін, завжди стояла на інтернац. позиціях. Під час 1-ї світової війни, коли соціал-демократи зрадили робітн. клас, тільки більшовицька партія залишалася на послідовно інтернац. позиціях. Велика Жовтн. соціалістич. революція вперше в історії показала приклад з'єднання в один потік усіх революц. і демократич. рухів, довела вірність ленінської постановки питання про єдність революц. сил. Після перемоги Великого Жовтня Комуністична партія забезпечила розв'язання *національного питання* в Рад. Росії, об'єднання рівноправних народів на основі добровільності у єдину багатонаціональну державу — СРСР. На засадах І. була заснована і діяла й Комуністична партія України — бойовий загін КІРС. Трудящі світу, які вбачали в перемозі соціалістич. революції в Росії своє інтернац. завоювання, виступили на її захист. Дійсним проявом пролет. І. були інтернац. формування в роки громадян. війни в Країні Рад, які брали активну участь і у визволенні України

від інтервентів та білогвардійців (див. *Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*). Визначну роль у зміщенні інтернац. солідарності пролетаріату світу відігравав *Комуністичний Інтернаціонал*, що його створив В. І. Ленін. Яскравим виявом зрослої інтернац. свідомості трудящих була участь добровольців з усіх країн, у т. ч. з Рад. України, в нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39 (див. *Інтернаціональні бригади*). Інтернац. характер мала боротьба демократич. сил народів різних країн проти фашизму (див. *Антифашистський рух, Рух Опору*). З утворенням соціалістич. націй в СРСР та *світової системи соціалізму* основою взаємовідносин між соціалістич. націями та соціалістич. країнами став соціалістичий інтернаціоналізм — новий, вищий етап пролетарського І. Принципами соціалістич. І. є: рівноправність, суверенність, невтручання у внутрішні справи, солідарність, братерська взаємодопомога, товариське співробітництво та інтернац. обов'язок збереження завойовань соціалізму у кожній країні від загроз зовнішн. та внутрішн. контрреволюції. Світова система соціалізму, виконуючи свій інтернац. обов'язок, створює нові можливості для боротьби пролетаріату капіталістич. країн проти імперіалізму, для успішного завершення нац.-визвольної боротьби пригноблених народів, для боротьби всіх народів за збереження миру. Інтернац. обов'язок світового робітн. руху і його авангарду — марксистсько-ленінських партій є захист світової системи соціалізму. Важливою умовою просування вперед усієї світової системи соціалізму є розвиток і зміцнення кожної окремої соціалістич. країни. Успішний розвиток нар. г-ва й удосконалення суспільних відносин, всебічний прогрес кожної соціалістич. країни відповідають як інтересам народу цієї країни, так і інтересам заг. справи соціалізму. В природі соціалізму немає таких суперечностей, які властиві капіталізму. Коли між соціалістич. країнами виникають якісь розбіжності, що спричиняються різним рівнем їхнього економіч. розвитку, соціальною структурою, міжнар. становлєнєм, нац. особливостями, то вони вирішуються на основі пролет. І., шляхом товариського обговорення і братерського співробітництва. В країнах соціалізму гармонійно поєднуються соціалістич. *патріотизм* і соціалістич. І. Марксистсько-ленінські комуністичні партії діють на основі принципів пролет. І. як цілком самостійна сила у своїх країнах і на світовій арені. Інтернац. взаємозв'язок комуністич. партій і координація їхньої спільної боротьби проти класового ворога здійснюються шляхом взаємних зустрічей, консультацій і міжнар. нарад (див. *Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 у Москві та Нарада комуністичних і робітничих партій 1969 у Москві*). Дуже важливого значення принципи пролет. І. набули на сучас. етапі в умовах, коли зростає агресивність імперіалізму, а особливо гол. імперіалістич. держави — США. В основі агресивної політики імперіалізму лежить прагнення будь-якими засобами ослабити позиції соціалізму, придушити нац.-визвольний рух народів, перешкодити боротьбі трудящих у капіталістич. країнах, затримати необоротний процес занепаду капіталізму. Агресивні сили імперіалізму спрямовані передусім проти Рад. Союзу та ін. соціалістич. країн. Борючись проти соціалізму й робітн. руху, імперіалізм посилює гонку озброєнь, створює нові агресивні блоки, загострює ідеологічну боротьбу проти соціалістич. країн, використовує

демагогію, бурж. реформізм, опортуністичну ідеологію і політику, постійно вишукує нові методи для того, щоб підірвати робітн. рух з середини, порушити єдність його рядів. Великої шкоди єдності країн світової системи соціалізму та міжнародного комуністич. і робітн. руху завдають ворожій дії правих та лівих опортуністів. Велику роль у згуртуванні усіх антиімперіалістич. сил сучасності для посилення боротьби проти імперіалізму відіграла міжнар. Народа комуністич. і робітн. партій 1969 у Москві.

У нинішній обстановці, як підкреслюється у Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», пролет. І. набуває особливої актуальності, стає найголовнішою передумовою соціального прогресу, згуртування всіх революц. сил для дальшого наступу на імперіалізм. У боротьбі проти імперіалізму об'єднуються три великі сили сучасності: світова система соціалізму, міжнар. робітн. клас і нац.-визвольний рух. Нині міжнар. комуністич. рух виробив новий лозунг: «Народи соціалістичних країн, пролетарі, всі демократичні сили в країнах капіталу, визволені і пригноблені народи, — об'єднуються у спільній боротьбі проти імперіалізму, за мир, національну незалежність, соціальний прогрес, демократію і соціалізм!».

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1968; Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про пролетарський інтернаціоналізм. К., 1959; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Декларація наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14—16 листопада 1957 року. — Маніфест миру. К., 1957; Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій. Москва, листопад 1960 року. К., 1960; Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970.

О. А. Макаренко (Київ).

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЙНА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ — молодіжна соціалістич. орг-ція в Сх. Галичині 1915—18. Її відділи існували у Львові, Станіславі, Тернополі, Перемішлі, Стрії, Кам'янці-Струмиловій. Хоч орг-ція не була послідовною марксистською, вона вела активну антивоєнну пропаганду серед солдатів, критикувала укр. бурж. націоналістів, вівала перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії. Видавала газ. «Клич», журн. «Вісник драгоманівської організації». З'явився І. р. с.-д. о. вийшов ряд майбутніх діячів КПЗУ — І. Вантук, Й. Крилик, Р. Кузьма, Г. Михачь, М. Теслюк та ін.

Є. М. Галушко (Львів).

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ АНТИФАШИСТСЬКИЙ КОМІТЕТ — підпільна антифашист. орг-ція, що діяла в Лейпцігському окрузі 1943—44 під керівництвом нім. комуніста М. Гауке і рад. громадянина М. Румянцева. Виникненню І. а. к. передувало співробітництво в антифашист. боротьбі рад. військовополонених з нім. підпільниками групи М. Гауке з кінця 1941. К-т мав контакти з усіма таборами рад. військовополонених та примусово завезених робітників округу і з багатьма таборами поляків, французів, бельгійців, голландців, чехів та італійців. І. а. к. займався антифашист. пропагандою, організував саботаж на виробн. й готував повстання проти гітлерівців. В травні 1944 випустив «Відозву до всіх», у якій закликав антифашистів до єднання й готовності виступити за свободу. Проте невдовзі гестапо розкрило і розгромило І. а. к., знищивши бл. 100 чол. його активу, здебільшого рад. громадян. Актив-

Напис на пам'ятнику керівникам Інтернаціонального антифашистського комітету у Лейпцігу.

ними діячами к-ту були німці Г. Йоахім, А. Гофман, В. Ціпперер, К. Ріттер, К. Гауке, українці з Павлограда Б. Лосинський, Т. Тонконог та ін. В 1960 у Лейпцігу відкрито пам'ятник членам комітету.

М. Д. Дятленко (Київ).

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ — інтернац. підпільна антифашист. орг-ція, що діяла 1943 в робітн. таборах Оранієнбурга (поблизу Берліна). Об'єднувала росіян, українців, чехів і французів. Орг-цію очолювали К. Задкевич з Чехословаччини, рад. громадяни М. Романенко з Херс. обл. і Г. Романова з Дніпропетровщини. Діяльну участь у роботі І. с. брали І. с. Санжаровський з Харків. обл., П. Зозуля та І. Лесик з Київ. обл. І. с. мав зв'язок з орг-цією «Європейський союз», створеною нім. антифашистами. Члени І. с. вели антифашист. агітацію серед в'язнів таборів і «східних робітників», організували саботаж на підприємствах. В жовтні 1943 гестапо розкрило орг-цію. Керівники орг-ції, в т. ч. К. Задкевич, М. Романенко і Г. Романова, були страчені.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ БРИГАДИ — бойові інтернац. з'єднання, що боролися на стороні ісп. республіки проти франкістських заголівників та італо-нім. інтервентів під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Налічували бл. 35 тис. іноземних добровольців (включаючи рад. добровольців), які прибули з 54 країн світу. Провідна роль в І. б. належала комуністам. В рядах І. б. билися українці з УРСР і з зх.-укр. земель, Канади, США, Аргентини та ін. країн. У червні 1937 в 13-й бригаді ім. Я. Домбровського у батальйоні ім. Палафокса (нац. героя ісп. народу) було створено роту імені Тараса Шевченка, яка складалася переважно з українців. Ротою командував білорус. комуніст С. Томашевич. Українці входили й до ін. частин, зокрема батальйонів ім. Лінкольна,

ім. Макензі-Папіно, ім. Димитрова, ім. Чапаєва та ін. В боротьбі проти фашизму в Іспанії прославилися українці-антифашисти — члени КПЗУ Ю. Великанович, С. Краєвський, В. Мельник, М. Олексюк, а також І. Грицюк, Н. Дем'янчук, П. Іванович, Й. Коновалюк, Леончук, М. Литвин, Мизюрко, П. Шпірка та ін. В жовтні 1938 — лютому 1939 І. б. за рішенням міжнар. комісії Ліги націй і за згодою респ. уряду було евакуйовано з Іспанії. Створення І. б. було виявом міжнародної солідарності демократичних антифашистських сил.

Лит.: Л о н г о Л. (Галло). Интернациональные бригады в Испании. М., 1960; Шевченко Ф. П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937—1938 рр.). «Український історичний журнал», 1961, № 1; Перцігер І. Б. З історії боротьби трудящих Західної України на захист республіканської Іспанії. «Український історичний журнал», 1968, № 8.
Л. Л. Дмитренко (Київ).

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ФОРМУВАННЯ НА УКРАЇНІ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ — військ. з'єднання, створені з іноземних трудящих, що перебували на тер. Росії та України і брали участь у боротьбі за владу Рад. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні була значна кількість іноземних трудящих — військовополонених, біженців, заробітчан та учнів. молоді. Переважна більшість їх підтримала Велику Жовтн. соціалістич. революцію і стала в ряди революц. бійців. Сформована в Одесі в грудні 1917 інтернаціональна Червона гвардія разом з укр. і рос. трудящими взяла участь в *Одеському січневому збройному повстанні 1918*. 1-й серб. революц. загін, утворений у кінці листопада 1917 в Катеринославі, був учасником боротьби за встановлення Рад. влади на Катеринославщині. Пліч-опліч з пролетарями Донбасу за Рад. владу билися сотні революційно настроєних інтернаціоналістів різних національностей. Бійці югослав. і чехослов. революц. загонів брали участь у *Київському січневому збройному повстанні 1918*. Після вигнання Центр. ради і встановлення Рад. влади в лютому 1918 у Києві були організовані інтернац. загони Червоної гвардії. В період австро-нім. інтервенції на Україні вони вели бойові дії проти окупантів. У цих боях прославилися загони югослав. інтернаціоналістів, якими командували *О. Дундич, Д. Ф. Сердич* і М. Чанак. Активну діяльність по формуванню інтернац. частин і керівництву ними вели іноземні комуністич. групи, об'єднані в травні 1918 у *Центральну федерацію іноземних груп при ЦК РКП(б)*. У зв'язку з австро-нім. окупацією України інтернац. частини відійшли на тер. Рад. Росії. Чимало інтернаціоналістів залишилися в партизан. загонах, що боролися під керівництвом Комуністич. партії України проти загарбників.

Новий важливий етап у діяльності інтернац. формувань Червоної Армії на Україні почався 1919 — після визволення її території від австро-нім. окупантів. Частина інтернац. загонів, доукомплектованих у Росії, повернулася на Україну. Крім того, навесні 1919 тут було організовано ряд нових загонів. 9.V 1919 при Наркомвійськсправ УРСР створено Управління по формуванню інтернац. частин Червоної Армії. Під його керівництвом почалося створення 1-ї Інтернац. рад. д-зії в складі трьох бригад. Однак складна воєнна обстановка не дала можливості довершити цю справу. Сформовані підрозділи д-зії зразу ж було відправлено на фронт.

У червні 1919 на базі Управління по формуванню інтернац. частин при Наркомвійськсправ УРСР та подібного управління при Наркомвійськсправ РРФСР було створено в Києві єдиний штаб по ор-

ганізації інтернац. д-зії (начдив — хорват Г. Барабаш) у складі двох бригад (у Києві і Черкасах). 1-у бригаду в основному було створено. Вона взяла участь у боях проти петлюрівців, денікінців, банд Зеленого під Васильковом, Остром і у районі гирла Прип'яті. В різних містах України діяли окремі інтернац. загони.

Інтернац. формування входили до складу Червоної Армії, мали єдину структуру з її частинами, дотримувались її статуту.

Інтернац. формування Червоної Армії на Україні брали безпосередню участь у збройній боротьбі й на заключному етапі громадян. війни. Проти військ бурж.-поміщицької Польщі 1920 героїчно билися переведені із Сх. фронту 1-й інтернац. полк і 1-й Туркестан. полк, який склався гол. чин. з німців та угорців, та 3-й інтернац. полк. У боях проти Врангеля брали участь окрема інтернац. кав. бригада і 52-а (Західна) стріл. д-зія. Перша з них після розгрому Врангеля вела бої по ліквідації банд Махна в районі Гуляйполе — Бердянськ — Ногайськ. Багато іноземних трудящих входило до складу *Першої Кінної армії* і кінної бригади Г. І. Котовського. Чимало інтернаціоналістів обіймали в цих та ін. військ. з'єднаннях, що вели бойові дії на тер. України, командні посади. Членом Реввійськради Пд. фронту був угорець *Б. Кун*, начальниками штабів армій — румун *В. Попович* і хорват *Г. Барабаш*, командирами бригад і начальниками їхніх штабів — поляк *К. Ф. Квятек*, серби *Д. Ф. Сердич* і *Б. Бошкович*, чех *С. Частек*, болгарин *Л. Белоречкий*.

За героїзм і відвагу, виявлені в боях за владу Рад на Україні, чимало інтернаціоналістів у роки громадян. війни було удостоєно урядових нагород. Кілька тисяч іноземних громадян, які брали участь у боротьбі за перемогу Великого Жовтня в Рад. країні, уряд СРСР нагородив рад. орденами і медалями в зв'язку з 50-річчям Великої Жовтн. соціалістич. революції.

В. І. Ленін приділяв велику увагу рухові інтернаціоналістів у Рад. країні, не раз зустрічався з їхніми керівниками, зокрема з *Б. Куном*, *Т. Самуєлі*, *А.-Р. Вільямсом* та ін., знайомив їх з осн. напрямками політики РКП(б) і Рад. д-ви, визначав завдання інтернаціоналістичного руху. На VIII з'їзді РКП(б) *В. І. Ленін* дав високу оцінку діяльності інтернаціоналістів та їхнього авангарду — комуністів.

Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад мала важливе політ. значення. Вони внесли певний вклад у захист завоювань Великого Жовтня. В той же час багато з них, повернувшись на батьківщину, відіграли велику роль у пропаганді лєнінських ідей і розгортанні революц. боротьби в своїх країнах.

Лит.: Ленін В. І. Промова на мітингу Варшавського революційного полку 2 серпня 1918 р. Твори. Вид. 4, т. 28; Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922). Документы и материалы. М., 1957; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967; Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов. М., 1967; Интернационалисты в боях за власть Советов. М., 1965; Ж а р о в Л. И., У с т и н о в В. М. Интернациональные части Красной Армии в боях за власть Советов в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. М., 1960 [бібліогр. с. 148—151]; К а л е н и ч е н к о П. М., К у л і н и ч І. М., С о х а н ь П. С. Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1966 [бібліогр. с. 48]; К у л і н и ч І. М., К о ш и к М. М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.). К., 1959. П. М. Калениченко, І. М. Кулінич, П. С. Сохань (Київ).

ІНФОРМАЦІЙНЕ БЮРО КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ — міжнар. центр ряду комуністич. і робітн. партій; існував 1947—56. Створене за рішенням наради комуністич. і робітн. партій (відбулася у вересні 1947 в Польщі) для організації обміну досвідом між компартіями і координації в разі потреби їхньої діяльності на основі взаємної згоди. Складалося з представників центр. К-тів Болг. компартії, Італ. компартії, Польс. об'єднаної робітн. партії, Румун. робітн. партії, КНРС, Угор. партії трудящих, Франц. компартії, Компартії Чехословаччини, Компартії Югославії (до 1948). Перебувало Інформбюро 1947—48 в Белграді, 1948—56 — в Бухаресті. Інформбюро мало друкований орган—газ. «За прочний мир, за народну демократію!» (виходила до вересня 1949 2 рази на місяць, з вересня 1949—кожного тижня, з 1952—19 мовами). З ініціативи Інформбюро було скликано наради комуністич. і робітн. партій в січні 1948, червні 1948 (Румунія), в листопаді 1949 (Угорщина), на яких прийнято ряд важливих документів: «Декларацію з питання про міжнародне становище» (1947), резолюції «Про обмін досвідом і координацію діяльності партій» (1947), «Захист миру і боротьба з паліями війни» і «Єдність робітничого класу та завдання комуністичних і робітничих партій» (1949), два рішення (1948, 1949) про становище в Компартії Югославії. Діяльність Інформбюро відіграла на певному істор. етапі позитивну роль у справі зміцнення і розвитку братерських зв'язків комуністич. і робітн. партій, у висвітленні питань марксистсько-ленінської теорії відповідно до конкретних умов, сприяла мобілізації сил трудящих світу на боротьбу за мир, демократію і соціалізм. У квітні 1956 у зв'язку зі зміною істор. умов і потребою нових форм контактів між компартіями спільним рішенням Центр. К-тів партій, що входили до Інформбюро, його діяльність було припинено.

Л. Л. Дмитренко (Київ).

ІПАТІВСЬКИЙ ЛІТОПИС — найдавніше староруське літописне зведення, створене на Україні на поч. 15 ст. Назву свою здобув від Іпатівського монастиря (Кострома), в якому він зберігався і де його на поч. 19 ст. виявив рос. історик М. М. Карамзін. Близький до нього Хлебниковський літописний список 16 ст. має самостійне значення. І. л. поділяється на три частини: 1) «*По́вість віремних літ*», близька до *Лаврентіївського літопису* і доведена до 1117; 2) *Київський літопис* (1118—99); 3) *Галицько-Волинський літопис* (від поч. 13 ст. по 1291). Незважаючи на певну самостійність цих трьох літописів, І. л. є цілісним твором, в якому викладено історію Русі від найдавніших часів до кін. 13 ст. В І. л. розкрито багаті джерела найдавнішої історії слов'ян, героїчне минуле предків рос., укр. і білорус. народів. Велике значення має І. л. для історії укр. народу. Особливістю його є світський характер ряду оповідань. Крім того, Галицько-Волинському літописові властиві образність і народність мови, що підносить його до рівня літ.-худож. твору. *Видання:* Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

Лит.: Й. К. Никитов В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 1. К., 1908; Шахмаев А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; Приседков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940; Марченко О. М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967.

М. І. Марченко (Київ).

ІПСІЛАНТ (Ἰψιλλάντης) Олександр Костянтинович (12.XII 1792 — 31.I 1828) — діяч грец. нац.-визвольного руху. Походив з грец. князівського роду, син опального господаря Волощини.

З 1806 жив з родиною в Києві. З 1808 — в рос. армії. Учасник Вітчизн. війни 1812. З 1816 — ад'ютант Олександра І. В 1817 дістав звання ген.-майора. Був тісно зв'язаний з членами *Південного товариства декабристів*, а також з М. Ф. Орловим, який очолював кишинівську орг-цію декабристів. У квітні 1820 вступив у таємне грец. революц. т-во «*Філіки етерія*», створене 1814 в Одесі, і незабаром очолив його. 6.III 1821 л., розраховуючи на підтримку рос. уряду, з невеликим загном вступив в князівство Молдову з метою підняти балкан. народи на повстання проти тур. гніту. Проте І., відмовившись підтримати соціальні вимоги рум. повстанців, відсторонив від себе селян Молдови і Волощини. 19.VI 1821 загін І. розгромили турки. І. втік до Австрії, де був заарештований австр. урядом (звільнений 1827 завдяки втручанню Росії). Виступ І. послужив поштовхом до грец. нац.-визв. повстання 1821—29, яке привело до визволення Греції від тур. гніту. Портрет, с. 264. *Лит.:* Иовва И. Южные декабристы и греческое национально-освободительное движение. Кишинев, 1963; А. р. Г. Л. Тайное общество «Филики Этерия». М., 1965 [бібліогр. с. 126—127].

ІРГІЗ, Гіргіз (Гіргис) — річка в Скіфії, яку згадує давньогрец. історик Геродот. Вчені (Ф. Г. Мищенко та ін.) ототожують її з Сіверським Дінцем.

ІРПІНЬ — місто обл. підпорядкування Київ. обл. УРСР. Розташований на р. Ірпінні, за 26 км на Пн. Зх. від Києва. Залізнич. станція. 23,1 тис. ж. (1968). Виник 1902 під час будівництва залізнич. лінії Київ—Ковель. До Великої Жовтн. соціалістич. революції входив до складу Київ. пов. *Київської губернії*. Рад. владу встановлено в січні 1918. В лютому 1918 червоногвардійський загін під командуванням Г. І. Чудновського в районі І. вів запеклі бої проти наступаючих на Київ австро-нім. військ. В лютому 1918 І. окупували австро-нім. загарбники. В листопаді с-ще визволили частини Червоної Армії. В тому ж місяці І. зайняли банди петлюрівської Директорії, яку в лютому 1919 вигнали рад. війська. Наприкінці серпня 1919 І. захопили денікінці. 19.XII с-ще визволили частини Червоної Армії. 6.V 1920 І. захопили війська панської Польщі. 13.VI 1920 їх вигнали рад. війська Пд.-Зх. фронту. З 1925 І. — в складі Київ. округу, з 1932 — Київ. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни І. 24.VIII 1941 окупували нім.-фашист. війська. Під час окупації в І. були явки київ. підпільників і партизанів. 6.XI 1943 с-ще визволили війська 1-го Укр. фронту. З 1956 І. — місто. В І. — з-д торфодобувних машин, комбінати стінових матеріалів і буд. пластмаса та буд. матеріалів, 2 деревооброб. підприємства, шкіргалантерейна і 2 меблев. ф-ки тощо. Індустріальний і с.-г. бухгалтерського обліку технікуми, 17 загальноосв. шкіл. 10 будинків відпочинку і 11 санаторіїв. *Є. О. Коркоvecь* (Київ).

ІРЧАН Мирослав (літ. псевд. Андрія Дмитровича Б а б у к а; 14.VII 1897—1937) — укр. рад. письменник. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в с. П'ядиках (тепер Коломийського р-ну Ів.-Фр. обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1914 закінчив Львів. учительську семінарію. Під час 1-ї світової війни його мобілізували в загони т. з. «*січових стрільців*». На поч. 1920 перейшов на бік Червоної Армії, боровся проти військ бурж.-поміщицької Польщі, петлюрівців. У 1922—29 перебував у Чехословаччині та Канаді, брав активну участь у діяльності пролетарських громад. орг-цій. У червні 1929 повернувся на Рад. Україну. Очолював у Харкові письменницьку орг-цію «*Західна Україна*» і був відповідальним редактором журн. «*Західна Україна*». Перша зб. нарисів і новел «Сміх Нірвани»

О. К. Іпсіланті.

М. Ірчан.

І. С. Ісаков.

комісар 1-ї Укр. рад. дивізії, комісар Таращанського полку цієї дивізії, комісар Харків. групи військ. Під час боротьби проти *деникінщини* працював у *Зафронттовому бюро ЦК КП (б) У.* В 1920 — комісар Херсон. групи військ. Після демобілізації — на керівній парт. і рад. роботі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на політроботі в Рад. Армії. З 1945 — на парт. і видавнич. роботі в АН УРСР. Нагороджений орденом Прапора та іншими нагородами.

Л. О. Кирилов (Київ).

(1918) була позначена впливами символізму. Автор книги нарисів і новел «Фільми революції» (1923), художньо-мемуарної дилогії — «Трагедія Першого травня. Спогади з громадянської війни на Україні» (1923) та «В бур'янах» (1925), драм. творів «Дванадцять» (1923) — про повстання селян проти панів у Сх. Галичині в жовтні — листопаді 1922, «Бунтар» (1925) — з життя галицького пролетаріату, «Родина шіткарів» (1925), «Підземна Галичина» (1926), «Радій» (1928), повісті «Карпатська ніч» (1927) та ін. творів, у яких оспівано велич соціалістич. революції, викрито капіталістич. світ, укр. бурж. націоналістів.

Тв.: Вибрані твори. В 2 т. К., 1958; Рос. перекл. — Избранное. М., 1958.

Лит.: Новиченко Л. Мирослав Ірчан. К., 1958; Власенко В. П., Кравчук П. І. Мирослав Ірчан. К., 1960 [бібліогр. с. 277—290]; Мельничук-Лучко Л. Т. Драматургія Мирослава Ірчана. К., 1963 [бібліогр. с. 242—251]; Машотас В. В. Мирослав Ірчан. Біобіографічний покажчик. К., 1961. М. П. Гнатюк (Київ).

ІСАКОВ Іван Степанович (22.VIII 1894 — 11.X 1967) — рад. військовий діяч, адмірал флоту Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1965), чл.-кор. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1939. Н. в с. Аджикенті (тепер Вірм. РСР) в сім'ї службовця. Учасник 1-ї світової і громад. воен. У 1928 закінчив Вищі академічні курси при Військово-мор. академії. В 1933—38 — начальник штабу і ком. Балтійського флотом. У 1938—46 — 1-й заст. нарком. ВМФ СРСР. Одночасно — начальник військово-мор. академії (1938—39), начальник Гол. мор. штабу (1941), представник Ставки по координації дій армії і флоту в рад.-фінл. війні 1939—40 і на поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45, член Військової ради Ленінгр. фронту (1941), 1942—43 — член Військової ради Пн.-Кавк. і Закавказьк. фронтів. У 1946—50 — заст. головнокомандуючого ВМФ і начальник Гол. мор. штабу (до лютого 1947). В 1947—54 — відповідальний редактор «Морського атласу». В 1954—55 — заст. міністра мор. флоту СРСР. З 1956 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Автор наук. праць з питань оперативного мистецтва і військово-мор. історії. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Держ. премія СРСР, 1951. Нагороджений шістьма орденами Леніна та ін. нагородами.

ІСАКОВИЧ Володимир Миколайович (23.III 1893 — 10.XI 1966) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1914. Н. в м. Мстиславлі (тепер Мог. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 1907 — робітник у Харкові. В революц. русі — з 1913. Учасник 1-ї світової війни. Після Лютн. революції 1917 — член агіт. комісії Харків. Ради робітн. депутатів, Колегії Нар. секретарства у військ. справах. З 1918 — один з організаторів,

Трудового Червоного

ІСІАКІВ ГАВАНЬ — давнє поселення, яке згадував античний письменник, т. з. Безіменний автор (Псевдо-Арріан). І. Г. локалізують (І. П. Бларамберг, І. О. Стемковський) біля Одеси — в районі Сухого лиману, за Чорноморкою (кол. Люстдорф). Тут відкрито залишки поселення з кам'яними будівлями, уламками грец. амфор 3 ст. до н. е., ліпного посуду та ін. знахідками. Є й ін. думка (П. В. Беккер та ін.), за якою І. Г. була в районі центр. частини Одеси.

Л. М. Славін (Київ).

ІСКОРОСТЕНЬ — місто в землі *ореллян* на річці Уші, пригоці Пріп'яті. Див. *Коростень*.

ІСКРА Захар Юрійович (р. н. невід. — п. до 1730) — корсунський полковник [1684—1707], один з керівників визвольного руху на Правобережній Україні проти польс.-шляхет. гніту в кін. 17 — на поч. 18 ст., соратник *С. Паїля*, *Самує* і *А. Абазина*. В 1683 брав участь у поході польс. короля *Яна III Собеського* проти тур. загарбників, які облягли австр. столицю Відень. Пізніше І. з дозволу польс.-шляхет. уряду сформував козац. полк, який заселив значну частину Корсунщини. В 1686—87 — учасник козац. походу проти турків у Молдавію. В 90-х рр. 17 ст. підтримував визвольну боротьбу, очолювану С. Палієм. Щоб схилити І. на свій бік, польс.-шляхет. уряд у травні 1701 надав йому та його синам шляхетство. Проте І. відмовився від шляхетства і став одним з ватажків нар. повстання 1702—04 на Правобережній Україні. Очолюючи Корсунський полк, брав участь у розгромі польс.-шляхет. війська під Бердичевом (26.X 1702), в облозі і здобутті Білої Церкви (10.XI 1702). Прихильник воз'єднання Правобережній Україні з Росією, І. в січні 1704 перейшов з своїм полком на Лівобережжя. Після *Прутського трактату 1711* обіймав старшинські посади в Стародубському полку.

Лит.: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

ІСКРА Іван Іванович (р. н. невід. — 26.VII 1708) — полтавський полковник [1696—1703]. На чолі Полтавського полку брав участь у поході рос.-укр. військ 1696 на тур.-тат. фортеці у пониззі Дніпра — Тавань, Шингірей, Кизикермен, Ісламкермен. Восени 1696 як наказний гетьман керував укр. козац. полками, які разом з рос. військом визволяли від облоги турками п'ятитисячну залогу укр. козаків і рос. ратних людей у Тавані. В 1700 І. очолював великий козац. загін у Лівобережній Україні і відзначився в боях проти швед. загарбників. Будучи прихильником зміцнення зв'язків з Росією, І. негативно ставився до зрадницьких намі-

рів І. Мазепи відновити польс.-шляхет. панування на Лівобережній Україні. В 1703 Мазепа позбавив І. полковництва. В серпні 1707 І. та генеральний суддя В. Л. Кочубей надіслали Петру І лист, в якому викричали таємні зносини Мазепи з польс. королем Станіславом *Лешицьким* і швед. королем *Карлом XII*. Проте Мазепі вдалося обманути царський уряд і зобразити це повідомлення як наклеп. І. та Кочубей були видані царським урядом Мазепі на розправу. За наказом Мазепи їх прилюдно стратили у військ. таборі під Борщагівкою (тепер село Погребищенського р-ну Вінн. обл.). Після викриття зради Мазепи І. та Кочубея було поховано в Києво-Печерській лаврі.

Лит.: Ш т о й В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. К., 1951; К о с т о м а р о в Н. И. Собрание сочинений, кн. 6, т. 16. СПб, 1905. Г. Я. *Сергієнко* (Київ).

ІСКРА Іван Якович (р. н. невід. — січень 1659) — козак, полковник. Уперше згадується в козак. реєстрі 1649. На поч. 1658 брав участь у повстанні під проводом М. Пушкаря проти шляхет.-старшинського угруповання, очолюваного гетьманом І. *Вигovskyм*. За дорученням М. Пушкаря їздив до Москви повідомити царський уряд про підтопку І. *Вигovskyм* зради. Восени 1658 І. разом з кошовим отаманом І. *Сірко*м та наказним гетьманом І. *Безпалим* організував на Лівобережній Україні нар. повстання проти І. *Вигovskyм*. За свідченням козак. літописця Г. І. *Гравянки*, був одним з претендентів на посаду гетьмана. Загинув І. в бою з найманими загонами І. *Вигovskyм*.

Лит.: С т е п ц ю К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; М о д з л е в с ь к и й В. Л. Малоросійський родословник, т. 2. К., 1910.

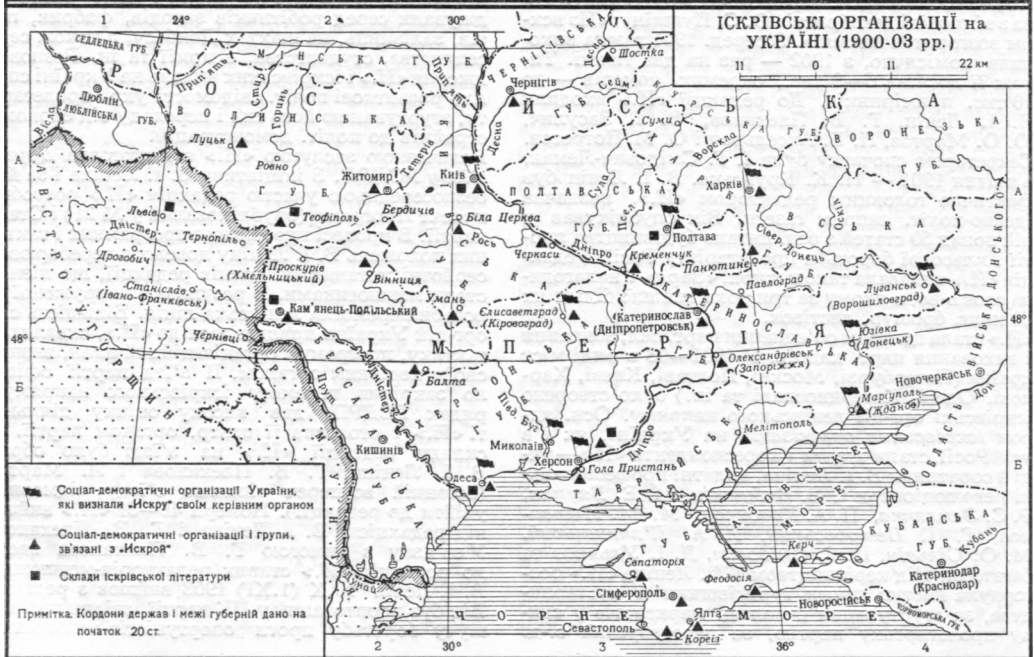
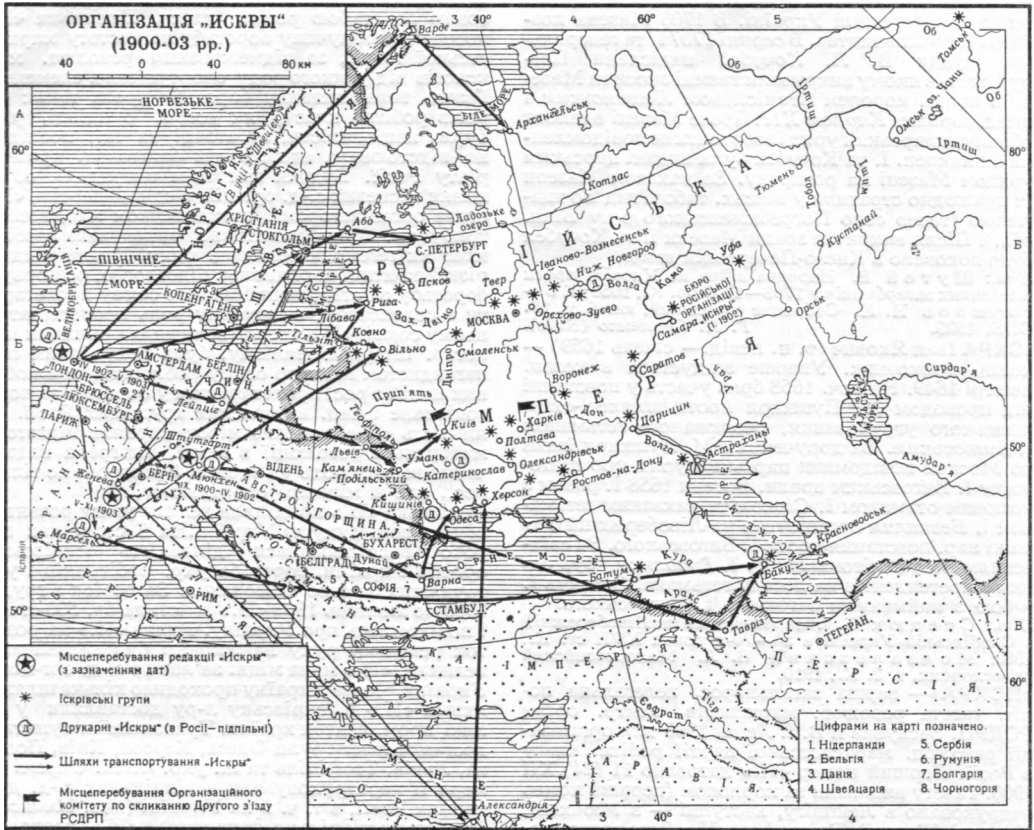
«ИСКРА» — перша загальнорос. нелегальна політ. газета революц. марксистів, центр. орган РСДРП. Заснував її В. І. Ленін 1900 для організації революц. марксистської партії робітн. класу в Росії. Перший номер «И.» датовано 11 (24).XII 1900. Газету видавали за кордоном (перший номер надруковано в Лейпцігу, наступні — в Мюнхені, Лондоні, Женеві). Епіграфом «И.» було взято слова з відповіді декабристів О. С. Пушкіну: «Из искры возгорится пламя!». З серед. 1901 газета виходила щомісячно, з 1902 — раз на два тижні. Тираж її досягав 6—8 тис., окремих номерів — до 10 тис. примірників. До редакції «И.» входили В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, В. І. Засулич, Ю. О. Мартов, П. Б. Аксельрод і О. М. Потресов. Секретарем спочатку була І. Г. Смідович-Леман, з квітня 1901 — Н. К. Крупська. В. І. Ленін був фактично головним редактором «И.», визначав ідейно-політ. напрям газети. Він опублікував у ній понад 50 статей з осн. питань будівництва партії і класової боротьби пролетаріату Росії. Редакція «И.» видавала також журн. «Заря» і налагодила своє в-во, в якому за три роки вийшло більш як 50 книг, брошур, листівок.

«И.» стала центром об'єднання парт. сил, збирання і виховання парт. кадрів. У 1901—03 в ряді міст країни (Петербург, Москві, Полтаві, Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та ін.) було створено іскрівські орг-ції ленінського напрямку. Осн. ядром *іскрівських організацій* на Україні, як і в усій Росії, стали агенти і кореспонденти «И.» — учні й соратники В. І. Леніна, видатні професійно-революціонери І. В. *Бабушкін*, М. Е. *Бауман*, Р. С. *Землячка*, П. А. *Красиков*, М. М. *Литвинов*, Г. І. *Петровський*, Й. А. *Пр'ятницький*, М. О. *Сільвін*, П. Г. *Смідович*, Д. І. *Ульянов* та багато ін. Під керівництвом В. І. Леніна «И.» розгорнула наступ проти гурківщини й кустарництва, за згуртування революц. марксистів у єдину пролетарську партію, за перетворення с.-д.

к-тів на справжні бойові штаби керівництва класовою боротьбою робітн. класу. Ленінська «И.» повела найрішучішу боротьбу за чистоту марксистської теорії, за відмежування революц. марксистів від усякого роду опортуністич. елементів. Газета вела нещадну боротьбу проти таких ворогів робітн. класу, як *есери*, бундівці, укр. бурж. націоналісти, зубатовці та ін., послідовно відстоювала єдність дій багатонац. пролетаріату Росії. Будучи могутнім знярядям об'єднання місцевих с.-д. орг-цій в єдину партію, «И.» стала організатором і натхненником мас, всенар. трибуном. Вона політично виховувала робітн. клас як гегемона революц. руху. Газета піддала різкій критиці народницьку ідеологію, розгорнула боротьбу за створення бойового союзу пролетаріату з селянством, за керівну роль пролетаріату в цьому союзі. «И.» твердо захищала принципи пролетар. інтернаціоналізму, була подум'ямим пропагандистом міцного союзу робітників пригноблених націй з рос. пролетаріатом у боротьбі за повне соціальне і нац. визволення трудящих Росії. Діяльність «И.» значною мірою сприяла підготовці майбутньої революції в Росії, відіграла надзвичайно велику роль у викритті й розгромі не тільки рос., але й міжнар. опортунізму.

Ленінська «И.» приділяла велику увагу розвитку революц. руху на Україні. На її сторінках широко висвітлювалася діяльність іскрівських орг-цій України, боротьба укр. робітників і усіх трудящих за своє визволення. За період з грудня 1900 по жовтень 1903 «И.» вмістила бл. 500 статей і повідомлень про Україну. Вплив «И.» на розвиток революц. руху на Україні був надзвичайно великий. «И.» мала міцні зв'язки з с.-д. орг-ціями України. Через Україну проходило кілька шляхів, якими «И.» й іскрівську л-ру доставляли у великі пром. центри країни. Транзитними пунктами доставки газети були Одеса, Херсон, Київ, Полтава, Львів, Теофіпіль та ін. укр. міста. Окремі номери її передруковували в підпільних с.-д. друкарнях Росії, в т. ч. й на Україні (див. *Уманська іскрівська підпільна друкарня*). «И.» розповсюджували серед робітників заводів, фабрик, портів, залізниць, на шахтах Донбасу, а також серед селянства, студентства, в армії та ін. Розповсюдження «И.» й іскрівських видань на Україні сприяло розвитку політ. свідомості укр. пролетаріату, згуртуванню його сил і переходу від економіч. страйків до політ. демонстрацій.

Величезною заслугою «И.» є підготовка *Другого з'їзду РСДРП*. З ініціативи В. І. Леніна і за його безпосередньої участю редакція «И.» розробила проект Програми (опублікований у № 21) і Статут партії. В процесі вироблення програмних і тактичних положень В. І. Леніну довелося переборювати серйозні питання ін. членів редакції, що пізніше стали меншовиками. В результаті напруженої боротьби перемогла ленінська лінія. Більшість с.-д. орг-цій України приєдналася до «И.», схвалила її тактику, програму і організаційний план, визнала своїм керівним органом. Ці з'їзди партії офіційно закріпив перемогу іскрівського напрямку в рядах РСДРП, дав високу оцінку діяльності «И.» і оголосив її центр. органом партії. До складу редакції «И.» на з'їзді було обрано В. І. Леніна, Г. В. Плеханова і Л. Мартова (останній всупереч рішенню з'їзду відмовився увійти до редакції). Номери 46—51 «И.» вийшли під редакцією В. І. Леніна і Г. В. Плеханова. У зв'язку з вимогою Г. В. Плеханова вестити до редакції «И.» старих редакторів-меншовиків В. І. Ленін 19.X (1.XI) 1903 вийшов з редакції. Він був кооптований у ЦК партії, звідки повів рішучу боротьбу проти опортуністів-меншовиків.

Г. В. Плеханов, порушивши волю з'їзду, кооптував до складу редакції «И.» колишніх редакторів-меншовиків. З № 52 «И.» стала газетою опортуністів-меншовиків (виходила до жовтня 1905). Більшовики на чолі з В. І. Леніним почали видавати газ. «Вперед». Діяльність ленінської «И.» мала величезне значення для створення партії нового типу. Вона завоювала на свій бік і згуртувала революц. авангард робітн. класу. Своєю діяльністю ленінська «И.» заклала фундамент майбутніх перемог робітн. класу країни, керованого Комуністич. партією.

Видання: «Искра», № 1—52. Декабрь 1900 — ноябрь 1903, в. 1—7. Л., 1925—29.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 4. Проект заяви редакції «Искры» і «Зари». — Як мало не погасла «Искра»? — Заява редакції «Искры». — Насущні завдання нашого року; т. 5. З чого почати? — Що робити? [розд. 5]; т. 6. Матеріали до вироблення програми РСДРП. — Лист до редакції «Южного рабочего»; т. 7. Крок вперед, два кроки назад; т. 20. З минулого робітничої преси в Росії; т. 33. До десятирічного ювілею «Правды»; КПРС в резолюції і рішеннях з'їзду, конференції і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950; Премислер І. Ленінська «Искра» на Україні. К., 1950; К т и т а р е в С. О. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959; Гор я к и н а В. Ленінська «Искра» в Тавричской губернии. Симферополь, 1959; В о л я н к о М. Ленінська «Искра» в Галичині. Львів, 1959; Д е р е н к о в с к и й Г. М. Ленінська «Искра» і крестянське движение в Полтавской і Харьковской губерниях в 1902 году. «Доклады и сообщения Ин-та истории АН СССР», 1954, в. 2; В о л и н М. Ленінська «Искра» (1900—1903 годы). М., 1964; П о п о в С. Т. Діяльність агентів ленінської «Искры» на Україні. «Український історичний журнал», 1969, № 1; С а р б е й В. Г. Сторічки історії робітничого класу і селянства України в ленінській «Искре» (1900—1903 рр.). В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР, в. 1. К., 1968; Дон ж и н а Т. І., М а к с и м ч у к П. П., С м і о н А. Д. Історія, теорія і практика партійної і радянської преси. Бібліографічний покажчик. Львів, 1964.

Д. М. Шербаков (Одеса).

ІСКРІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ на У к р а ї н і — с.-д. орг-ції, що керувались у своїй революц. діяльності ідеологіч., організаційними і тактичними принципами, розробленими і проголошеними ленінською газ. «Искра». Із створенням загальнорос. політ. газети «Искра» (1900) навколо неї почали об'єднуватися с.-д. орг-ції Росії. На Україні, як і по всій Росії, виникли групи сприяння «Искре». Восени 1900 утворено одну з перших таких груп у Полтаві, у травні 1901 в Харкові почав діяти Пд. відділ «Искры». В 1901 іскрівські групи були організовані в Києві, Херсоні, Одесі, Катеринославі та ін. містах України. На чолі цих груп стояли агенти і кореспонденти «Искры»: І. В. *Бабушкін*, Р. С. *Землячка*, Д. І. *Ульянов*, Ф. В. *Ленгнік*, П. А. *Красиков*, брати О. Д. і М. Д. *Цюрупі*, В. П. *Ногін*, М. М. *Литвинов*, В. А. *Шелгунов*, О. Г. *Шліхтер* та ін. Виконуючи вказівки В. І. Леніна, вони провели велику роботу по зміцненню місцевих с.-д. орг-цій. За допомогою груп сприяння і своїх агентів редакція «Искры» встановила зв'язки з діючими в Росії с.-д. орг-ціями, організувала нелегальне транспортування з-за кордону марксистської л-ри, розповсюдження та збирання коштів на її видання. Через Україну проходила більшість транспортів «Искры». Найефективнішими були шляхи Львів — Теофіпіль — Київ, Александрія (Гнипет) — Херсон, Варна — Одеса. Спочатку в Полтаві, а потім у Києві, Харкові влаштовано склади іскрівської л-ри, звідки її розсилали в ін. міста. Одним з гол. завдань «Искры» була боротьба проти опортуністів у місцевих с.-д.

орг-ціях. Практична робота, яку проводили іскрівські орг-ції, настійно висувала необхідність об'єднання їхніх сил. В. І. Ленін розробив план створення загальнорос. іскрівської орг-ції, яка б підготувала об'єднання с.-д. орг-цій в Росії, в т. ч. й на Україні, в єдину марксистську робітн. партію. На поч. 1902 на нараді представників іскрівських груп у Самарі (тепер м. Куйбішев) було засновано Рос. орг-цію «Искры». Для забезпечення впливу «Искры» направлено її представників: Ф. В. *Ленгніка* — у Київ, Д. І. *Ульянова*, а пізніше Р. С. *Землячку* — в Одесу, Р. С. *Землячку* і В. П. *Ногіна* — в Катеринославі.

Искрівські орг-ції спрямовували свою роботу на політ. виховання пролетаріату і селянства, піднімали їх на боротьбу проти царизму. Для зміцнення ленінсько-іскрівського напрямку в с.-д. орг-ціях України важливе значення мало розповсюдження марксистської л-ри, особливо праць В. І. Леніна. Силами іскрівських орг-цій в Кишиневі, Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Полтаві, Умані та ін. містах створено підпільні друкарні, де випускали листівки місц. орг-цій, передруковували окремі номери «Искры», деякі ленінські статті. У розповсюдженні іскрівської л-ри, популяризації ідей революц. марксизму певну роль відіграли передові громад.-політ. діячі, укр. письменники *Леся Українка*, *М. М. Коцюбинський*, *І. Я. Франко*, *М. І. Павлик*. За погодженням з В. І. Леніном «Искру», починаючи з № 1, надсилали *М. І. Павликові*, *І. Я. Франкові*. За їхньою допомогою у Львові було організовано 2 склади іскрів. л-ри. В. І. Ленін і керована ним газ. «Искра» приділяли велику увагу діяльності с.-д. к-тів та боротьбі робітників і селян України проти царського самодержавства. Напружений характер у с.-д. організаціях України мала боротьба проти «економістів», опортуністич. групи «Южный рабочий». Редакція і агенти «Искры» подали велику допомогу с.-д. к-там України у розгромі «економістів».

Викривачки «економістів», есерів, бурж. націоналістів, ліберальну буржуазію, ленінська «Искра» згуртувала навколо себе с.-д. орг-ції України, прискорюючи процес розмежування їх з опортунізмом. Вирішальну роль у розгромі «економізму» і перемозі іскрівського напрямку в с.-д. русі на Україні, як і в усій Росії, відіграла праця В. І. Леніна «Що робити?». На поч. 1902 більшість с.-д. к-тів перейшла на іскрівські позиції. В кінці 1902 — на поч. 1903 «Искру» визнали своїм керівним органом такі орг-ції, як Харківська, Одеська, Київська, Катеринославіська, Миколаївська, Єлисаветградська, група «Соціал-демократичний союз гірничо-заводських робітників» (Луганськ, Маріуполь, Юзівка, Слов'янськ). Перемога іскрівського напрямку у с.-д. орг-ціях Росії, зокрема на Україні, увінчалася розгромом «економізму», забезпечила створення революц. марксистської партії (див. *Другий з'їзд РСДРП*).

Лит.: Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг. Сборник документов, т. 1—3. М., 1969—70. Переписка В. И. Ленина и руководимых им зарубежных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905). Сборник документов и материалов. К., 1964; Доклад до II съезду организации «Искры». В кн.: Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы. М., 1959; Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950; К т и т а р е в С. О. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959; Д о н ж и н а Т. І., Г о р б у н о в а М. Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України. К., 1969; С т е п а н о в В. Н. Ленин и Русская организация «Искры». 1900—1903. М., 1968. *Д. М. Шербаков (Одеса).*

ІСЛАМ (араб.— покiрність), м у с у л ь м а н с т в о — одна з найпоширенiших релiгiй свiту. Її сповiдає переважна бiльшiсть населення Близького i Середнього Сходу, Пн. Африки, Пд.-Сх. Азiї, Пакистану, а також частина населення Китаю, Iндiї. В СРСР I. як релiг. пережиток зберiгся в Серед. Азiї, Казахстанi, Дагестанi, Азербайджанi, Тат. АРСР i Башк. АРСР. Виник I. в умовах формування класового суспiльства в Зх. Аравii на поч. 7 ст. Засновником його був купець з Мекки Мухамед, якого мусульмани вважають найвищим «пророком», «посланцем Аллаха» на землi. На формування I. мали найбiльший вплив юдаїзм та християнство. Гол. священна книга I. — Коран («Читання»). Осн. догмати I.: вiра в єдиного бога i покiрність його волi, в iснування раю i пекла, в воскресiння мертвих, страшний суд тощо. I. виправдовує й освячує класову нерiвнiсть, виховує мусульман у дусi негеримостi до людей iн. вiри («невiрних»). I. освячував, напр., експансiю султан. Туреччини, набiги тат. феодалiв на сусiднi краiни, зокрема на тер. України. За характеристикою К. Маркса, «іслам ставить невiрних поза законом i створює стан безперервної ворожнечi мiж мусульманами i невiрними» (Маркс К. i Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 157). Цю ворожнечу до «невiрних» часто використовують iмпералiсти для пiдриву єдиного фронту нац.-визвольної боротьби (напр., в Iндонезii, Нiгерii). З I. пов'язаний панісламiзм — одна з рiзновидностей бурж. націоналiзму.

Лит.: Маркс К. Оголошення вiйни. — До iсторii виникнення схiдного питання. В кн.: Маркс К. i Енгельс Ф. Твори, т. 10; Смирнов Н. А. Очерки iстории изучения ислама в СССР. М., 1954; Климович Л. И. Ислам. М., 1965; Авксентьев А. В. О преодолении пережитков ислама. М., 1967 [бiблiогр. с. 24—32].

ІСЛАМ-ГІРЕЙ III (1604—54) — кримський хан [1644—54]. Провадив агресивну зовн. полiтику, метою якої було пограбування i захоплення в полон мирного населення України, Росiї i Польщi. В 1648 вступив у воєн. союз з Б. Хмельницьким, спрямований проти шляхет. Польщi. Проте, прагнучи ослабити як Польщу, так i Україну, I.-Г. III вiроломно порушував союз. Тат. загони грабували укр. мiста i села, брали *ясир*. У битвах з польс. шляхтою пiд Зборовом (1649), Берестечком (1651) i Жванцем (1653) I.-Г. III зраджував Б. Хмельницького. Пiсля рiшення *Земського собору 1653* про прийняття України до складу Росiї Б. Хмельницький негайно розiрвав союз з I.-Г. III i разом з Росiєю повів успішну боротьбу проти агресii шляхет. Польщi i Крим. ханства. За укр. нар. переказами, I.-Г. III отруiла невiльниця-украiнка, яка помстилася за знущання i грабунки тат. орд на Українi.

Лит.: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской порты до начала XVIII века. СПб, 1887.

ІСТОРИЗМ — принцип наук. мислення, який вимагає розглядати всi явища природи i суспiльного життя як такі, що розвиваються на основi певних об'єктивних закономірностей. Наук. I. розробили К. Маркс, Ф. Енгельс i В. І. Ленін. I. є методологічним принципом марксистсько-ленінської історіографії. Він вимагає розглядати кожне явище минулого й сучасного, по-перше, в його виникненні, розвитку i змiнах, по-друге, в зв'язку з iн. явищами i умовами даної епохи i, по-третє, в зв'язку з конкретним досвідом історії. Принцип I. спрямований проти суб'єктивiзму i метафiзики в оцiнцi істор. дiйсностi. Істор. пiдхiд до явищ суспiльного життя дає змогу не тiльки вiрно зрозумiти минуле й сучасне, але й науково передбачити майбутнє. Тому I. є необхідною рисою теорiї i стратегiї

марксистсько-ленінських партій. Порушення принципу діалектичного пiдходу до дiйсностi, марксистського принципу I. лежить в основi догматизму.

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ПРИ НIЖИНСЬКОМУ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ — наук. т-во, засноване групою викладачiв бурж.-ліберального напрямку 1894. Його дiяльнiсть була спрямована на висвітлення історії Чернігiвшини. Очоловали т-во А. В. Добіаш, М. М. Березков та iн. Т-во видавало «Сборник Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине» (т. 1—15, 1896—1915), в якому опубліковано статті i документи з історії, етнографії краю, матеріали про О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, вiтчизн. iсторикiв, археологiв, кобзарiв та iн., а також звiти i протоколи засiдань т-ва. Припинило дiяльнiсть 1917.

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ПРИ НОВОРОСИЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ — наук. т-во, засноване 1889 при Одеському (Новоросійському) ун-ті. Його дiяльнiсть була спрямована на висвітлення з бурж.-ліберальних позицiй історії краю. Членами т-ва були викладачi ун-ту (історики О. І. Киричичников, О. О. Кочубинський, Ф. І. Успенський та iн.), середiнь навчальних закладiв. Т-во видавало «Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете» (т. 1—25, 1890—1916), в якій публікувалися праці з історії, фiлологiї, звiти i протоколи засiдань т-ва. Припинило дiяльнiсть 1917. *Ф. Л. Гольдiн* (Одеса).

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ — наук. т-во, засноване групою викладачiв бурж.-ліберального напрямку 1877. Дiяльнiсть його була спрямована на висвітлення історії Лiвобережної та Слобiдської України. Очоловали т-во в рiзний час В. К. Надлер, О. О. Потєбня, М. С. Дринов, М. Ф. Сумцов, членами його були Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, Є. М. Иванов, І. І. Манжура та iн. Т-во організовувало археол., етнографіч. експедиції. Матеріали експедицій, статті, публікації укр. історикiв, а також протоколи засiдань та звiти т-ва публікувалися в «Сборниках Харьковского Историко-филологического общества» (т. 1—21, 1886—1914). З ініціативи т-ва засновано Харків. істор. архiв (1880). Припинило дiяльнiсть 1919.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ — спеціальна істор. дисциплiна, що вивчає фiзичну, економiчну i полiт. географію минулого тiєї чи iн. краiни або територiї. I. г. дослiджує змiни чисельностi населення, його розмiщення i нац. склад, рiвень розвитку продуктивних сил у тих або iн. районах у минулому, мiсця iстор. подiй, причини мiграцiї, фiзико-географ. умови життя людини, змiну ландшафту, течiй рiк, появу иригацiйних споруд тощо. I. г. зв'язана з розвитком історії, археології, природознавства, а також *топонiміки*. В Росiї засновником I. г. був В. М. Татишев (поч. 18 ст.). Розвитковi I. г. в дореволюц. Росiї сприяли праці І. М. Болтина, Ф. К. Бруна, М. П. Барсова, Ф. О. Брауна, укр. історикiв М. О. Максимовича, І. І. Шараневича, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова та iн. Дослiдження з I. г. публікували й рад. історики (Л. Н. Насонов, В. К. Яцунський, І. П. Крип'якевич, В. П. Петров, Ф. П. Шевченко та iн.). Дослiдницьку роботу з вiтчизн. I. г. проводить Ін-т історії АН УРСР, який гоуге видання істор. атласа УРСР.

Лит.: Яцунський В. К. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV—XVIII веках. М., 1955; Яцунський В. К. Историко-

географические моменты в работах В. И. Ленина. «Исторические записки», 1948, т. 27; Ш е в ч е н к о Ф. П. Про структуру та список карт історичного атласа України. «Український історичний журнал», 1966, № 4. В. І. Стрельський (Київ).

ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ — наук. т-во, засноване 1873 в Києві. З 1874 існувало при Київ. ун-ті. Діяльність його була спрямована на висвітлення з бурж.-ліберальних позицій історії України, поширення істор. знань, вивчення пам'яток старовини. Очолювали т-во в різний час В. С. Іконников, В. Б. Антонович, М. Ф. Владимирський-Буданов, О. М. Лазаревський та ін. В роботі т-ва брали участь історики Києва, Харкова, Петербурга та ін. міст. Його членами були І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, І. В. Лучинський, П. С. Єфименко, О. І. Левинський, Д. І. Багалій, Л. В. Падалка, І. М. Каманін та ін. Т-во видавало «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца». Припинило діяльність 1917. І. Л. Бутчич (Київ).

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — загальносоціологічна теорія марксизму, яка в своєму поясненні явищ суспільного життя виходить із визнання залежності суспільної свідомості від суспільного буття і на цій основі розкриває об'єктивні закономірності істор. розвитку людського суспільства, його переходу від однієї епохи до іншої; складає частину марксистсько-ленінського світогляду. На відміну від спец. суспільних наук, І. м. вивчає весь істор. процес, суспільство в цілому, всю сукупність суспільних відносин, взятих у взаємозв'язку і взаємодії. Соціологічні теорії, на які спиралась суспільні науки до створення І. м., мали ідеалістич. характер. Вони вважали свідомість основою суспільного життя і кінцевою причиною всіх істор. змін. Внаслідок цього тлумачення рушійних сил історії набувало містичного вигляду. Навіть найпрогресивніші домарксистські соціологічні теорії не пов'язували закономірності зміни істор. епох із законами розвитку суспільного виробництва. В. І. Ленін писав: «Домарксистська „соціологія“ і історіографія в к р а щ о м у разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу. Марксизм указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку і занепаду суспільно-економічних формацій... Люди самі творять свою історію, але чим визначаються мотиви людей і саме мас людей, чим викликаються зіткнення суперечливих ідей і прагнень, яка є сукупність всіх цих зіткнень всієї маси людських суспільств, які є об'єктивні умови виробництва матеріального життя, що створюють базу всієї історичної діяльності людей, який є закон розвитку цих умов, — на все це звернув увагу Маркс і вказав шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності її суперечливості, процесу» (Твори, т. 21, с. 38).

К. Маркс і Ф. Енгельс розробляли матеріалістич. розуміння історії в процесі теоретич. обґрунтування всесвітньо-істор. місії пролетаріату, відкритої ними 1844 внаслідок вивчення і узагальнення досвіду його класової боротьби в 30—40-х рр. 19 ст. Виникнення І. м. об'єктивно зумовлено розвитком капіталістич. формації, в умовах якої найчіткіше виявились всі соціальні антагонізми, породжувані приватною власністю, виник і виріс пролетаріат — могильник бурж. суспільства. Саме в цій соціально-економіч. обстановці стало можливим відкрити в спосіб виробн., в матеріальних умовах існування людства основу суспільного життя, гол. причину його зміни. Такий переворот у науці могли здійснити тільки ідеологи найрево-

люційнішого в історії класу — пролетаріату. Створення К. Марксом і Ф. Енгельсом І. м. дало змогу по-новому, дійсно з наукових позицій вивчати суспільні процеси й висвітлювати всю історію людства. К. Маркс і Ф. Енгельс послідовно виходили з визнання органічної єдності принципів партійності та об'єктивності в І. м. Принцип партійності, з точки зору марксизму, означає захист інтересів робітн. класу і всіх трудящих, активну участь у боротьбі проти всього віджилого, реакційного в ідеології, політиці і в усіх сферах життя. Принцип об'єктивності полягає в достовірному й правдивому відображенні дійсності шляхом теоретич. узагальнень, що дає можливість пізнавати справжні причини змін, які відбуваються в природі та суспільстві. Партійність І. м. означає свідому боротьбу проти існування експлуаторського ладу, за революц. перетворення світу в інтересах трудящих. Партійність марксистської соціології не тільки не виключає аналізу істор. характеру суспільних явищ, необхідності пізнання спадкоємності в їхньому розвитку та змінах, а навпаки — передбачає ці вимоги.

У творах К. Маркса і Ф. Енгельса, особливо в працях «Німецька ідеологія», «Злиденність філософії», «Вісімнадцять Брюмера Луї Бонапарта», «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.», «До критики політичної економії», «Анти-Дюрінг», «Капітал», «Селянська війна в Німеччині», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», подано класичні зразки творчого розвитку І. м. як науки.

К. Маркс у творі «До критики політичної економії» дав визначення гол. змісту І. м. як науки і всебічно обґрунтував його методологічне значення для розвитку ін. суспільних наук та перетворюючої ролі робітн. класу в революц. боротьбі за ліквідацію капіталістич. ладу і побудову безкласового суспільства. За словами К. Маркса, матеріалістичне розуміння історії полягає у визнанні того, що «в суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6). К. Маркс всебічно розкрив вирішальну роль матеріального виробн. в розвитку людства, встановив діалектичний характер взаємодії *продуктивних сил і виробничих відносин* у сфері суспільного життя і на цій основі створив учення про *суспільно-економічні формації*. З метою найбільш глибокого і достовірного відображення об'єктивних процесів, що відбуваються в історії, та пізнання законів, які визначають розвиток суспільства, К. Маркс розробив такі категорії, як «спосіб виробництва», «продуктивні сили», «виробничі відносини», «базис та надбудова суспільства», «суспільно-економічні формації» та ін. Зокрема, поняття *спосіб виробництва* характеризує діалектичну єдність продуктивних сил і виробничих відносин, поняття *базис і надбудова* застосовують для пізнання надзвичайно складної взаємодії суспільного буття та суспільної свідомості й на цій основі — для розробки практичних висновків що-

до перетворення дійсності. І. м. визнає, що надбудова не просто породжується і зумовлюється певним базисом суспільства, а й завжди активно впливає на нього. При цьому її вплив має конкретний істор. характер: прогресивну роль надбудова відіграє тоді, коли обслуговує інтереси прогресивних класів, реакційну — коли захищає віджилі суспільні порядки.

В своєму істор. розвитку людство проходить 5 суспільно-економіч. формацій: *первіснообщинний лад, рабовласницький лад, феодальний лад, капіталізм*. В СССР здійснюється перехід до найвищого сусп. ладу — *комунізму*. Кожній формації властиві певна соціальна структура суспільства (при наявності класів — класова структура) і відповідні форми істор. спільності людей (рід, плем'я, народність, нація) та різні форми сім'ї. Зміна суспільно-економіч. формацій виступає як природно-істор. процес і відбувається через соціальні революції. Розкриваючи діалектику цієї зміни, К. Маркс зазначав, що «на певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові» (Твори, т. 13, с. 7).

К. Маркс підкреслював, що жодна суспільна формація не загине раніше, ніж розвинуться ті продуктивні сили, для яких вона дає простір, і нові, вищі, виробничі відносини ніколи не виникнуть раніше, ніж взірять матеріальні умови для їхнього існування. І. м., таким чином, дає можливість аналізувати всю сукупність суспільних відносин як певний об'єктивний процес, в якому суспільна свідомість людей залежить від матеріальних умов їхнього життя. А це, в свою чергу, означає, що аналіз матеріальних суперечностей є головним, визначальним щодо аналізу суперечностей у сфері ідеології, політики. Т. ч. визрівання соціальних революцій в умовах класово-антагоністич. суспільства має закономірний, об'єктивний характер: адже такі революції спрямовані на встановлення нових виробничих відносин, що дають простір для дальшого розвитку продуктивних сил. За будь-якого експлуаторського ладу всі сфери суспільних відносин пройняті антагоністич. суперечностями, бо суспільство складається з експлуаторів і експлуатованих, між якими ведеться класова боротьба. Ця боротьба в антагоністич. суспільно-економіч. формаціях є рушійною силою суспільного розвитку, оскільки знищення старого суспільного ладу і перехід до нового здійснюється тут через революц. виступи прогресивних класів. Зміст і гол. особливості класової боротьби залежать від характеру певної суспільно-економіч. формації. Класова боротьба притаманна не лише експлуаторському суспільству, а й соціалістичному в *перехідний період від капіталізму до соціалізму* всередині країни і на міжнар. арені — між двома протилежними світовими суспільно-політ. системами (див. *Класи і класова боротьба, Соціалістична революція, Диктатура пролетаріату*). І. м. розкрив співвідношення між об'єктивними законами суспільного розвитку і свідомою діяльністю людей. Бурж. соціологи, праві соціалісти, а також ревізійні, догматики і сектанти невірні, в дусі фаталізму чи волюнтаризму, розглядають цю проблему. Марксизм довів, що люди самі творять свою історію, але творять її не свавільно, а відповідно до вимог матеріального життя суспіль-

ства, до законів його розвитку. Проте об'єктивні закони суспільного розвитку не діють автоматично, без і поза діяльності людей. Об'єктивні закони суспільного розвитку визначають спрямування істор. процесу лише через дії людей і, зрештою, через зусилля багатомільйонних мас. У капіталістич. суспільстві, що ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва, закони суспільного розвитку діють як сліпа, стихійна сила. Закони соціалізму так само об'єктивні, як і закони капіталізму, але вони вже діють не як сліпі, стихійні сили. Встановлення суспільної власності на засоби виробництва дає змогу людям поставити під свій контроль діяння цих законів, свідомо й планомірно розвивати все суспільство, його матеріальні та ідеологічні відносини.

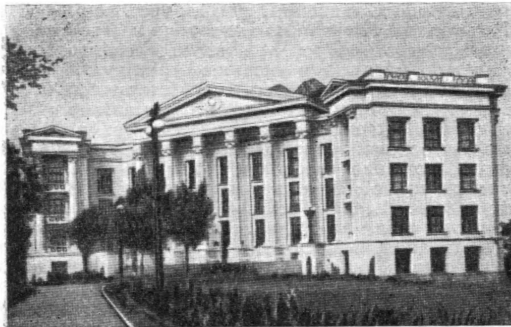
Показавши матеріально зумовленість суспільної свідомості, І. м. не заперече її активної ролі в суспільному житті. Навпаки, саме І. м. розкрив дійсно революц. роль суспільної свідомості в перебудові суспільного життя, встановивши зв'язок передових ідей і вчень з нарізними потребами суспільного життя, з діяльністю передових, революц. класів (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*).

Вплив суспільної свідомості може бути різним у залежності від соціального і класового змісту її. Ідеологія і психологія сучас. імперіалістич. буржуазії виправдовує відсталі, реакційні суспільні порядки, а її панування в капіталістич. країнах гальмує суспільний прогрес. На противагу бурж. ідеології марксистсько-ленінська комуністична суспільна свідомість обстоює інтереси і цілі робітн. класу і всіх трудящих мас в їхній боротьбі за соціальне визволення, відіграє величезну революц. роль. Оволодіваючи масами, вона, за виразом К. Маркса, стає «матеріальною силою». В сучасну епоху в істор. змагання між двома світовими системами — капіталізмом і соціалізмом — ідеологічна боротьба є одним з вирішальних факторів суспільного розвитку.

Підкреслюючи визначальну роль суспільного буття, умов матеріального життя суспільства щодо суспільної свідомості, І. м. разом з тим розкриває важливе значення зворотного впливу суспільної свідомості на суспільне буття, на хід істор. подій, на зміну суспільних порядків. Ідеалістич. теорії «героя і юрби» марксизм протиставив матеріалістичне вчення про вирішальну роль нар. мас в історії. Він довів, що справжнім суб'єктом історії, творцем всіх матеріальних і духовних цінностей є народ, трудящі маси. Проте І. м. не заперече ролі особи в історії. Марксизм, вказував В. І. Ленін, відрізняється від усіх ін. соціологічних теорій поєднанням цілковитої наук. тверезості в аналізі об'єктивного процесу еволюції з категоричним визнанням значення революц. енергії, революц. творчості, революц. ініціативи мас, а також певних осіб, груп, орґцій, партій, які вміють встановити і реалізувати зв'язок з тими чи ін. класами. Однією з визначальних рис І. м. є його творчий характер. У міру тих змін, що відбуваються у суспільному житті, в міру ускладнення людської історії постають нові проблеми, розв'язання яких за допомогою І. м. веде до його збагачення новими положеннями. Створена К. Марксом і Ф. Енгельсом теорія І. м. була розвинута і збагачена В. І. Леніном на основі аналізу нового періоду розвитку суспільства в епоху імперіалізму і пролет. та нац.-визвольних революцій, в епоху переходу людства від капіталізму до комунізму. Вже в ранніх працях «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва та критика його в книзі пана Струве» та ін. В. І. Ленін дав глибоку матеріалістич-

тичну критику суб'єктивної соціології народників і обґрунтував значення І. м. як наук. теорії і об'єктивного методу дослідження істор. процесу, конкретизував марксистську теорію суспільно-економіч. формації, розкрив зв'язок І. м. з практикою революц. класової боротьби. В творі «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*» В. І. Ленін визначив положення про загострення антагоністич. суперечностей на стадії імперіалізму. В. І. Ленін дослідив гол. особливості прояву закону нерівномірного розвитку капіталізму в окремих країнах за імперіалізму і створив нову теорію соціалістичної революції, відповідно до якої пролет. революція може спочатку перемогти в одній або кількох країнах, де для цього будуть відповідні об'єктивні умови, тоді як ін. країни на певний час ще залишаються капіталістичними. В. І. Ленін багатив марксистську соціологію ідеями, що безпосередньо пов'язані з узагальненням досвіду класової боротьби пролетаріату в епоху пролет. революцій, з визначенням найскладніших суперечностей імперіалізму, зокрема в умовах першої світової війни. Особливо велике значення має вклад В. І. Леніна у питання про роль суб'єктивного фактору суспільного розвитку (ідеологія, політика і т. п.) в період ліквідації капіталістич. ладу і становлення комуністичної формації. В. І. Ленін всебічно дослідив особливості класової боротьби пролетаріату в союзі з усіма трудящими, співвідношення свідомості та стихійності у революц. процесі. Виходячи з гол. положень марксизму, В. І. Ленін створив вчення про комуністичну партію як вищу класову орг-цію пролетаріату, колект. вождя і організатора всіх трудящих, розвинув далі марксистське вчення про д-ву і диктатуру пролетаріату, про форми і способи будівництва соціалістич. і комуністич. суспільства. В. І. Ленін розробив принципи наук. управління суспільними процесами в умовах становлення комуністич. формації. Предметом спеціальних досліджень у творах В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин», «Про диктатуру пролетаріату» та ін. є висвітлення закономірностей змін класової структури суспільства в перехідний період від капіталізму до соціалізму, а також гол. форм класової боротьби в усіх сферах суспільного життя. Він вперше з марксистських позицій розкрив діалектику розв'язання нац. питання, а також закономірностей формування культури комуністич. суспільства. В. І. Ленін вчив, що марксистська соціологія є надійною методологічною основою політики Комуністич. партії. Тому він рішуче боровся проти всіляких спроб видавати її за «суто академічну» науку, яка обмежувалася б лише створенням «загальнотеоретичних концепцій», відірваних від політики робітн. класу і його світогляду, від практичної діяльності Рад. д-ви. В. І. Ленін приділяв багато уваги дослідженню діалектики становлення соціалістич. суспільного та держ. ладу, структури нового типу суспільних відносин. Його праці «Великий почин», «Про кооперацію», «Дитяча хвороба „лізвизни“ в комунізмі» та ін. є класичним взірцем творчого застосування принципів марксистської соціології до вивчення конкретних явищ, властивих комуністичній формації. В. І. Ленін нещадно боровся проти будь-яких проявів ворожої ідеології, а також догматизму та ревізійонізму в лавах робітн. класу. Велика Жовтн. соціалістич. революція, повна, остаточна перемога соціалізму в Рад. країні, становлення і розвиток світової соціалістич. системи, ліквідація колоніальної системи імперіалізму та всебічне посилення світового комуністич. і робітн. руху, які ознаменували нову епоху в історії людства, на практиці неспростовно підтвердили досто-

вірність учення марксизму-ленінізму, в тому числі й І. м.
 КПРС, вірна вченню марксизму-ленінізму і пролет. інтернаціоналізму, продовжує далі послідовно розробку І. м. Всесвітньо-історичне значення, зокрема, мають теоретичні положення Програми КПРС про посилення ролі Комуністич. партії в процесі будівництва соціалізму і комунізму, про розвиток соціалістич. державності і перспективи переходу до комуністич. суспільного самоврядування тощо. В документах КПРС та ін. братніх партій висвітлено і такі надзвичайно складні соціологічні проблеми, як співвідношення заг. закономірностей і особливостей в процесі будівництва соціалізму і комунізму, поєднання класових, нац. та інтернац. інтересів трудящих в ході революц. боротьби за перехід до соціалізму і комунізму. Творчий, по-справжньому ленінський підхід до вивчення форм суспільного життя дає змогу збагачувати І. м. новими положеннями і посилювати його роль у безпосередній практиці будівництва нового суспільства, а також викривати всілякі антинаук. концепції сучас. бурж. соціології. Міжнародна *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві підкреслила, що «людство вступило в останню третину нашого століття в обстановці загострення історичного протиробства сил прогресу і реакції, соціалізму й імперіалізму. Ареную цього протиробства є увесь світ, всі основні галузі суспільного життя — економіка, політика, ідеологія, культура» (Документи міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій. К., 1969, с. 3—4).
 У зв'язку з цим перед рад. істор. наукою поставили нові завдання. Внеском її в І. м. є дослідження таких питань, як показ вирішальної ролі робітн. класу в союзі з трудящими в підготовці та звершенні нар. революцій, у зміцненні соціалістич. ладу, висвітлення керівної ролі комуністич. і робітн. партій у здійсненні всіх революц. перетворень на шляху будівництва соціалізму і комунізму, всебічне дослідження діалектики світового революц. процесу і його проявів на досвіді окремих країн та багато ін. проблем. Новою сторінкою не тільки у вітчизняній, а й у всесвітній істор. науці стали дослідження рад. вчених про створення СРСР, УРСР та ін. суверенних рад. республік — перших д-в робітників і селян; про історію соціалістич. індустріалізації та колективізацію селянства в Рад. країні, про культ. революцію як складову частину марксистсько-ленінської програми докорінних соціальних перетворень на шляху будівництва комунізму, про виникнення і розвиток нових, соціалістич. націй, про ленінські принципи братерського співробітництва і класового союзу між націями та народностями СРСР, про дійовість ідеології та політики пролет. інтернаціоналізму не тільки в межах Рад. країни, а й на міжнар. арені. В працях, присвячених історії Великої Жовтн. соціалістичної революції та громадян. війни, а також історії Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу проти нім.-фашист. загарбників, рад. вчені переконливо стверджують достовірність визначальних положень марксистсько-ленінської соціології про нездоланність нового суспільного ладу, який йде на зміну старому, віджилому суспільному ладові, про вирішальну роль нар. мас у захисті свого, по-справжньому народного держ. і суспільного ладу. Ленінська партія постійно допомагала і допомагає рад. історикам творчо оволодівати марксистською методологією і саме з цих позицій глибоко висвітлювати найактуальніші проблеми сучасності, насамперед досліджувати досвід будівництва соціалізму і комунізму в Рад. країні, показувати його всесвітньо-

Історичний музей Української РСР у Києві.

істор. значення, досвід виникнення і розвитку світової соціалістич. системи, розвитку світового комуністич. руху, боротьби народів за мир і соціальний прогрес усього людства.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії [Передмова]; Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Об історическом материализме. М., 1966; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 14. Матеріалізм і емпірокритицизм; т. 19. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 21. Карл Маркс: Документи міжнародної Народи комуністичних робітничих партій. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Маркс — историк. М., 1968; В. І. Ленін і історическая наука. М., 1968; Ф у р м а н о в Г. Л. Развитие В. И. Лениным исторического материализма на основе обобщения опыта Октябрьской революции и строительства социализма в СССР. М., 1962; В. І. Ленін і деякі проблеми соціології. К., 1969; Развитие революционной теории Коммунистической партии Советского Союза. М., 1967; Основы марксистской философии. К., 1962; Головаха І., Злотіна М. Розвиток В. І. Леніним історичного матеріалізму. К., 1960.

П. Д. Коваль, В. І. Шинкарук (Київ).
ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ у Москві — центр музей історії СРСР за найдавніших часів до Великої Жовтн. соціалістич. революції. Засн. у 70-х рр. 19 ст., відкритий 1883. Експозиція музею, розгорнута у 47 залах, висвітлює історію племен, які населяли тер. Рад. Союзу за первіснообщинного ладу, історію рабовласницьких д-в (Урарту і античних держав Північного Причорномор'я),

Київської Русі, Новгородської феод. республіки, давньорус. князівств часів феод. роздробленості, боротьбу населення Русі проти тат.-монг. загарбників, формування й розвиток Рос. централізованої д-ви, історію народів Росії 18—19 ст., їхню боротьбу проти іноземних загарбників, бурж.-демократич. революцію 1905—07, Велику Жовтн. соціалістич. революцію 1917. Відкрито постійно діючу виставку, що розповідає про будівництво комуністич. суспільства в Рад. країні. У фондах музею зберігається бл. 4 млн. експонатів. Серед них — археол. та нумізматичні колекції, збірки рос., сх. і зх.-європ. зброї, виробів з металу, дерева, кістки, скла, кераміки, тканин, ікони, архівні документи, колекції рукописів і стародруків, картини тощо. З матеріалів, пов'язаних з історією України, в музеї представлені унікальна колекція пам'яток *трипільської культури*, різні речі з давньорус. курганів, з розкопок Києва і Чернігова, копії фресок 11 ст. з *Софійського собору* в Києві, козацька зброя 17 ст., портрети визначних діячів України, гравюри і малюнки, що характеризують військ. побут *Запорізької Січі*, колекція стародруків, матеріали про возз'єднання України з Росією 1654, про Полтавську битву 1709, документи про розвиток пром-сті та нар. антифеод. руху у Сх. і Зх. Україні 18 ст., перші видання творів Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського, матеріали про Т. Г. Шевченка, виробы нар. творчості та ін. Філіали музею: храм Василя Блаженного (16 ст.), архіт. ансамбль кол. Новодрівицького монастиря (16—17 ст.), церква Вознесіння (16 ст.) в Коломенському, перква Тройці (17 ст.) в Нікітниках та ін. Музей видає «Ежегодники», «Труды» (в. 1—43. М., 1926—67).
Лит.: Государственный исторический музей. Путеводитель по экспозиции. М. 1964.

О. С. Корх (Москва).

ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — музей засн. 1899 під назвою «Міський музей старовини і мистецтва». Після офіційного відкриття 1904 — Художньо-пром. і наук. музей. Мистився в будинку по Олександрівській вул. (тепер вул. Кірова, 29). Засновниками його були М. Ф. Біляшівський, В. В. Хвойко і Д. М. Шербаківський. У 1924 був перейменований на Всеукр. істор. музей ім. Т. Г. Шевченка. З 1935 експозиція музею розміщувалася в заповіднику Києво-Печерської лаври. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації Києва гітлерівці пограбували музей, зруйнували його приміщення. В 1944 музей відновив свою роботу в будинку (вул. Володимирська, № 2), спорудженому 1936 на території давнього кий. дітища, де містяться залишки підвалин *Десятинної церкви* та ін. споруд 10—13 ст.; садibu музею оголошено істор. заповідником. З 1965 — Держ. істор. музей Укр. РСР. У музеї 9 відділів: первісного суспільства, історії племен скіфського часу на тер. України, історії Київ. Русі, України 14—18 ст., України 19 — поч. 20 ст., Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни і соціалістич. будівництва (1917—41), Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу (1941—45), Укр. РСР у період завершення побудови соціалістич. суспільства й розгорнутого будівництва комунізму. В музеї зберігаються цінні археол., етнографіч., нумізматичні збірки, колекції зброї, виробів худож. промислу, творів живопису та скульптури, а також стародруки, документи з історії рад. епохи тощо, всього понад 530 тис. експонатів. Музей має три філіали: пам'ятник-музей визволення Києва від фашист. загарбників у с. Нових Петрівках, Музей істор. коштовностей УРСР на тер. Києво-Печерської лаври та музей «Косий Капонір». Видає «Праці» (в. 1. К., 1958).

Лит.: Київський державний історичний музей (Путівник). К., 1955; Кононенко Г. Н. Киевский государственный Исторический музей. Путеводитель по залам отдела — Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). К., 1963; Державний Історичний музей Української РСР. Путівник (Дожовтневий період). К., 1966.

І. О. Дуднік (Київ).

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ — неперіодичний збірник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та Ін-ту історії АН УРСР, в якому друкуються статті з джерелознавства, архівознавства, історіографії, історії установ, істор. географії, дипломатики, археографії, палеографії, ономастики, філігранології, емблематики, сфрагістики, нумізматики, книгознавства, зброєзнавства та ін. У статтях підводяться підсумки вивчення рад. історіографією питань історії і спец. історичних дисциплін, а також розробляються мало або й зовсім не вивчені питання історії. Вийшло 4 випуски збірника (в. 1. К., 1964; в. 2. К., 1966; в. 3. К., 1968; в. 4. К., 1969).

І. Л. Бутич (Київ).

ІСТОРИЧНІ МУЗЕЇ — наук.-освітні установи, що збирають, зберігають, вивчають, експонують і популяризують документальні, речові, образотворчі, архітектурні та ін. пам'ятки, які відображають історію розвитку людського суспільства. В Росії І. м. виникли в 17 ст. (Оружейна палата), на Україні — в 1-й пол. 19 ст. У 1967 в УРСР було 23 держ. і значна кількість народних І. м. Експозиції І. м. будуються за соціально-економіч. формациями. Центр. місце в експозиціях належить показові історії розвитку рад. суспільства. І. м. поділяються на власне історичні (*Історичний музей у Москві, Історичний музей Української РСР, Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького, Львівський історичний музей, Чернігівський історичний музей*), істор.-революційні (*Центральний музей В. І. Леніна в Москві, Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна*), воен.-історичні (Центр. музей Збройних Сил СРСР у Москві, *Музей історії Полтавської битви, Музей Червонофлотного Чорноморського флоту в Севастополі*), істор.-архітектурні (*Софійський собор у Києві та ін.*), істор.-археологічні (*Бахчисарайський історико-археологічний музей, Керченський історико-археологічний музей, Одеський археологічний музей, Херсонський історико-археологічний музей* у Севастополі), музеї та заповідники (*Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник*) та ін. І. м. провадять велику наук. та освіт.-виховну роботу. Вони здійснюють археол. розкопки, організують етнограф. та ін. експедиції, досліджують істор. пам'ятки, створюють виставки, видають наук. праці, ведуть атеїстич. пропаганду та популяризують досягнення комуністич. буд-ва в Рад. країні.

Лит.: Мезенцева Г. Г. Музеи Украины. К., 1959 [бібліогр. с. 173—177].

Г. Г. Мезенцева (Київ).

ІСТОРИЧНІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА в Росії і СРСР — громад. орг.-ті істориків як професіоналів, так і аматорів-краєзнавців. Першим істор. т-вом у Росії було Т-во для істор. досліджень в Архангельську (засн. 1759). В дореформений період у Росії діяло бл. 15 І. н. т. Найзначнішими з них були: Моск. т-во історії і старожитностей російських (при Моск. ун-ті, засн. 1804), *Одеське товариство історії і старожитностей* (засн. 1839), Рос. археол. т-во (засн. 1846). Число І. н. т. в післяреформений період дуже зросло. В 1864 почало діяти Моск. археол. т-во, 1866 в Петербурзі засновано Рос. істор. т-во. В кінці

19 ст. існували Істор. т-во при Петерб. ун-ті (засн. 1889) та Воєнно-істор. т-во (засн. 1907, відділи в Москві, Одесі, Києві). На Україні існували: *Історичне товариство Нестора-літописця* (засн. 1873), *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті* (засн. 1877), *Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті* (засн. 1894), *Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті* (засн. 1889), на Зх. Україні — *Галицько-руська матиця* (засн. 1848), *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові (засн. 1892). На Україні діяло також декілька історико-краєзнавчих т-в: Т-во дослідників Волині (засн. 1900), Катеринославське наук. т-во (засн. 1901), *Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва* (засн. 1909), *Київське товариство старовини і мистецтв* (засн. 1887); церк.-археол. т-в: *Археологічне товариство* при Київ. духовній академії (засн. 1872), Волин. церк.-археологічне т-во (засн. 1894), Подільське церк.-істор.-археологічне т-во (засн. 1903). І. н. т. перебували на бурж.-ліберальних позиціях, деякі з них за своїм складом і напрямом діяльності були бурж.-монархічними. Незважаючи на це, видавничі і публікаторська діяльність І. н. т. сприяла розробці багатьох істор. проблем, розширенню джерелознавчої бази, введенню в наук. обіг нових істор. документів. Т-ва зібрали багато писемних і речових джерел, які стали основою архівних і музейних фондів.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції І. н. т. реакційного напрямку припинили свою діяльність. У Москві було організовано Т-во істориків-марксистів (1925—33), що мало бл. 40 відділень у різних містах країни і об'єднувало до 1200 істориків. У 1930 створено Т-во краєзнавців-марксистів (діяло до кінця 30-х рр.). В червні 1966 засновано Всерос. т-во охорони пам'яток історії та культури. В цьому ж році створено *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*. Наук. розробка питань історії в Рад. Союзі здійснюється в інститутах історії АН СРСР, АН УРСР і академії наук ін. союзних республік, на кафедрах історії університетів, педагогічних інститутів, у музеях, державних архівах, історичних наукових товариствах.

ІСТОРИЧНІ ПІСНІ (у к р а ї н с ь к і) — жанр нар. поетичної творчості. В І. п., як і в думах, відображено осн. періоди й події історії укр. народу. Укр. І. п. тісно пов'язані з рос. та білорус., споріднені з слов. епосом. Найдавніші І. п. (14—16 ст.) присвячено боротьбі укр. народу проти гур.-тат. агресії («Пісня про Байду» та ін.). У 16—17-й пол. 17 ст. осн. місце в І. п. займають образи керівників антифеод. сел.-козац. повстань І. Сулими, П. Павлюка та ін. З серед. 17 ст. в І. п. прославляються Б. Хмельницький, М. Кривонос, І. Богун, Д. Нечай, С. Морозенко та ін. герої нар.-визвольної війни 1648—54. У них яскраво відтворено боротьбу укр. народу проти польс.-шляхет. поневолювачів і тур.-тат. агресорів, оспівано визначну істор. подію — возз'єднання України з Росією 1654 як велике всенародне торжество (пісня «Ой, Богдане, батьку Хмелю»). Гол. героєм І. п. 18—19 ст. є закріпачене селянство, що піднімалося на боротьбу проти феодал.-кріпосницького і пан. гніту («Пісня про Саву Чалого і Гната Гоголя», «Задумали базилівці» — про повстання в с. Турбяха на Подлявщині та ін.). В піснях цього циклу прославляються також борці за нар. волю — М. Залізний, І. Гонга, Н. Кармалюк, О. Довбуш, Л. Кобилиця. З 60-х рр. 19 ст. виникли нові, робітничі І. п., спрямовані проти царизму, поміщиків та капіталістів («Ой чи воля, чи неволя».

«В шахту спускається, з світом прощається» тощо). До І. п. приймають революц. пісні кінця 19 — поч. 20 ст. («Сміло, товариші, в ногу», «Варшав'янка», «Шалійте, шалійте, скажені кати» та ін.), в яких відображено соціалістичні ідеали. В укр. І. п. рад. часу прославляються Велика Жовтн. соціалістич. революція, її натхненник і вождь В. І. Ленін, Комуністична партія («Ой у місті Петрограді», «Прилетіла зозуленька»), оспівуються герої громадян. війни, пафос соціалістич. і комуністич. будівництва, масовий героїзм рад. людей в роки Великої Вітчизн. війни, дружба народів, боротьба за мир.

Осн. тексти І. п. опубліковано в зб. М. О. Максимовича «Українські народні пісні» (М., 1834), В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова «Історичні пісні малоруського народу» (т. 1—2. К., 1874—75), «Українські народні думи та історичні пісні» (К., 1955), «Історичні пісні» (К., 1961), «Думи» (К., 1969) тощо. І. п. дають багатий матеріал для художньої л-ри, музики і образотворчого мистецтва. Вони є одним з джерел вивчення історії укр. народу.

Лит.: Українська народна поетична творчість, т. 1—2. К., 1958; Історичний епос східних слов'ян. Збірник праць. К., 1958.

ІСТОРИОГРАФІЯ (від *історія* і грец. *γράφω* — пишу; букв. — опис історії) — 1) Наукова дисципліна рад. істор. науки, яка вивчає історію істор. науки, виникнення і розвиток істор. думки, процес нагромадження істор. знань, з'ясування соціальної основи і соціальної функції істор. пізнання, досліджує боротьбу в ній різних напрямів, течій, шкіл, концепцій, аналізує методи вивчення істор. джерел, висвітлює організацію і форми дослідницької роботи в галузі історії. І. досліджує етапи розвитку істор. науки, показує закономірність виникнення і утвердження матеріалістич. розуміння історії, дальший розвиток марксистської методології і марксистських істор. концепцій, розвинених В. І. Леніним. І. веде непримиренну боротьбу проти реакц., в т. ч. ревізіоністських, націоналістич. концепцій. Галузь знань, що вивчає розвиток істор. науки в усіх країнах світу, зветься І. всесвітньої історії. Від неї відокремлюються науки, що вивчають історію окремих народів або країн (І. історії СРСР, І. історії Франції тощо). Частиною І. історії СРСР є істор. дисципліни, що вивчають процес формування уявлень про минуле окремих народів, які входять до складу СРСР (І. історії УРСР, І. історії БРСР тощо). 2) У вузькому розумінні терміном «І.» також позначають сукупність досліджень, присвячених певному істор. періодові (І. Київської Русі, І. визвольної війни укр. народу 1648—54 тощо), окремі визначні проблеми, темі, події (І. Вітчизняної війни 1812, І. історії Запорізької Січі тощо), або сукупність істор. праць, які мають внутр. єдність у класовому, теоретико-методологіч. або нац. відношенні (бурж. І., марксистська І., франц. І.). 3) Термін «І.» інколи вживають в розумінні самої істор. науки (звідси — найменування істориків «історіографами»). Див. *Історія*.

Лит.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1—4. М., 1955—66; Котлов В. Н. Историография истории СССР (1917—1934 гг.). К., 1966; Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.). Х., 1965; Маченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959. В. Н. Котов (Київ).

«ІСТОРИЧЕСКИЕ ЗАПІСКИ» — неперіодичний збірник: видається Ін-том історії АН СРСР з 1937 (до 1970 видано 83 т.). Публікують статті та повідомлення з питань історії СРСР, до 25-го тому — також з питань всесвітньої історії. До 41-го тому друкувалися праці з проблем історіографії,

джерелознавства та спец. істор. дисциплін. Кожний 20-й том містить показки до попередніх. З історії України в «І. з.» опубліковано 40 праць, які висвітлюють проблеми джерелознавства історії Галицько-Волинського князівства, соціально-економ. становище укр. земель під владою Лит. великого князівства і Речі Посполитої, визвольну війну укр. народу 1648—54, історію Запорізької Січі, спільну боротьбу рос. і укр. народів проти військ Карла XII і Наполеона І, революц. рух на Україні в 19 ст. — на поч. 20 ст. (особливо революцію 1905—07 та Велику Жовтн. соціалістич. революцію), індустріалізацію, колективізацію, будову пром-сті і с. г. після Великої Вітчизн. війни 1941—45 тощо. В. Г. Сербей (Київ).

ІСТОРІЯ (грец. *історія* — розповідь, оповідання) — наука, що вивчає в хронологічній послідовності конкретний розвиток людського суспільства та його закономірності. Теоретич. і методологіч. основою марксистсько-ленінської І. є *історичний матеріалізм*. В широкому розумінні І. вивчає процес розвитку природи і людського суспільства. З приводу цього К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію людей. Однак обидві ці сторони нерозривно зв'язані; доти, поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно зумовлюють одна одну» (Твори, т. 3, с. 16). І. є однією з найважливіших суспільних наук. Дослідженням її розвитку як науки займається *історіографія*. Спец. *допоміжними історичними дисциплінами*, що розробляють методику і засоби дослідження І., є *археологія*, *палеогеографія*, *хронологія*, *нумізматика*, *геральдика*, *сфрагістика*, *історична географія* та ін. Істор. дисциплінами є також *археологія* та *етнографія*.

Істор. знання почали нагромаджуватися в далекому минулому, спочатку в усних переказах, а з кінця 4-го тис. до н. е. — в писаних пам'ятках (Єгипет, Вавилон та ін.). Починаючи з 6 ст. до н. е., з'явилися істор. твори в Китаї і Старод. Греції. Найвидатнішими грец. істориками були Геродот, Фукидід, Полібій, Плутарх, Ксенофонт. Серед істориків Старод. Риму виділялися Саллюстий, Тіт Лівій, Тацит, Аппіан. Важливим істор. твором, написаним у стародавні часи, були «Історичні записки» кит. історика Сима Цяня (2—1 ст. до н. е.). До перших століть н. е. належать вірм. і груз. істор. твори. На 10 ст. припадає виникнення давньорус. істор. л-ри, найвизначнішою пам'яткою якої є «Повість временних літ» (12 ст.). Протягом 11—17 ст. у багатьох країнах осн. істор. працями були *літописи*, *хроніки*, *хронотографи*.

На Україні у 15—18 ст. створено багато монастирських та козацько-старшинських літописів, які мають велику наук. цінність (Супрасльський, Густинський, Львівський, Межигірський, Острозький літописи, «Літопис Самовидця», літописи Г. Грабянки, С. Велічка тощо). Слід згадати й такі історичні твори, як «Хроніка з літописців стародавніх» Ф. Сафоновича, «Синопис», «Опис Малої Росії та України» С. Зарульського, «Коротке описання про козацький малоросійський народ» П. Симонівського та ін. Незважаючи на притаманне всім цим працям ідеалістичне розуміння істор. подій, вони містять багато фактич. матеріалу про соціально-економіч. розвиток України періоду феодалізму, наростання визвольної боротьби укр. народу проти соціального гніту та іноземних загарбників.

Важливий вклад у розвиток І. зробили бурж. історики та філософи-соціологи 2-ї пол. 18 — 1-ї пол. 19 ст. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, П. Гольбах та ін. Вони розгляда-

ди істор. явища як події, викликані діяльністю людей. Франц. історики Ф. Гізо, О. Тьєррі, Ф. Міньє стали творцями бурж. теорії класової боротьби, але вони заперечували експлуаторську суть бурж. д-ви, відстоювали бурж. приватну власність, неввірно пояснювали виникнення класів, розглядаючи класові відносини лише як майнові. Рос. історіографія 18 ст. відображала в основному ідеологію дворянства (В. М. Татищев, М. М. Карамзін та ін.). Представниками укр. дворянської історіографії були анонімний автор «Історії Русів», Д. М. Бантиш-Каменський, П. О. Куліш, М. А. Маркевич, А. О. Скальковський. У своїх працях гол. увагу вони зосереджували на зовнішньо-політ. подіях, діяльності царів, гетьманів, полководців. Ігноруючи роль нар. мас в історії, вони перебільшували значення козак. старшини в істор. процеси на Україні. У рос. історіографії 18 ст. розвивався прогресивний напрям, основоположником якого був М. В. Ломоносов, що рішуче виступив проти т. з. «норманської теорії» походження давньорус. д-ви. Дворян. революціонер О. М. Радищев наприкінці 18 ст. поклав своїми творами початок революц. істор. думці в Росії, яку згодом розвинули в своїх працях історики-лекабристи. Синтетичні узагальнюючі праці і окремі монографічні дослідження, що значною мірою сприяли розвитку істор. науки, в 19 — на поч. 20 ст. створили бурж. історики С. М. Соловйов, В. Й. Ключевський, І. Є. Забелін — праці з І. Росії, М. І. Кареев, І. В. Луцицький, П. Г. Виноградов — з І. зх.-європ. країн; М. М. Ковалевський, В. Г. Васильєвський, Ф. І. Успенський, Б. О. Тураєв — з І. першого суспільства, Візантії та Стародавнього Сходу. В 19 ст. укр. бурж. історики М. О. Максимович, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, О. Я. Єфименко, Д. І. Багалій розгорнули дослідження багатьох питань І. України періоду феодалізму. Вони вивчали І. укр. козацтва, визв. боротьбу укр. народу проти шляхет. Польщі, за воз'єднання з Росією, соціально-економіч. І. України 16—18 ст., показували спільність істор. долі укр. і рос. народів. При цьому вони спиралися на значні документ. матеріали, які вперше ввели в наук. обіг. Тому, незважаючи на властиву бурж. історикам обмеженість поглядів, їхні праці й досі зберігають певну наук. цінність. Посиленню наук. досліджень сприяло розширення документ. бази істор. науки на Україні. Було створено чимало архівових видань, зокрема *Київський центральний архів давніх актів*. У 1843 почала діяти *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* у Києві, яка опублікувала багатотомне археографічне видання «*Архив Юго-Западной России*». У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. дослідну і публікаторську роботу вели губернські архівні комісії, а також ряд істор. наук. т-в. Велику роль у розвитку І. в Росії і на Україні відіграли революціонери-демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. О. Добролюбов, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко, які наблизилися до правильного розуміння істор. процесу. Вони критикували ліберально-бурж. історіографію, були переконані в об'єктивності результатів наук. пізнання, вбачали в нар. масах справжніх творців І., наблизилися до правильного розуміння ролі класової боротьби в розвитку суспільства, гостро картали лад, оснований на експлуатації людини людиною, хоч загалом їхня істор. концепція була ідеалістичною. Істор. погляди революціонерів-демократів 60-х рр. 19 ст., зокрема Т. Г. Шевченка, продовжував і розвивав І. Я. Франко. Багато його праць присвячено соціально-економіч. питанням І. України, зокрема зх.-укр. земель, у період феодалізму й ка-

піталізму, боротьбі трудящих України проти соціального і нац. гноблення. С. А. Подолінський, світогляд якого склався під впливом революціонерів-демократів, а пізніше під впливом марксизму, вперше в українській історіографії розглянув нову проблему — розвиток капіталізму і формування пролетаріату на Україні.

Справжній революц. переворот в І., як і в усіх суспільних науках, стався з виникненням марксизму. Поширивши положення *діалектичного матеріалізму* на вивчення явищ суспільного життя, К. Маркс і Ф. Енгельс створили теоретичну і методологічну основу І. — істор. матеріалізм, перетворили І. з нагромодження фактич. знань на справжню науку. В. І. Ленін писав: «Відкриття матеріалістичного розуміння історії або, вірніше, послідовне продовження, поширення матеріалізму на сферу суспільних явищ, усунуло дві головні хибі попередніх історичних теорій. По-1-е, вони в крайшому разі розглядали лише ідеїні мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликаються ці мотиви, не уловлюючи об'єктивної закономірності в розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва; по-2-е, попередні теорії не охоплювали якраз дій мас населення, тоді як історичний матеріалізм уперше дав можливість з природничо-історичною точністю дослідити суспільні умови життя мас і зміни цих умов» (Твори, т. 21, с. 37—38).

К. Маркс і Ф. Енгельс відкрили і обґрунтували закономірності істор. процесу, розвитку людського суспільства, закони про зв'язок суспільного буття і суспільної свідомості, про визначальну роль способу виробн. у розвитку економіч., політ. і культурного життя суспільства, про відповідність продуктивних сил і виробничих відносин, закономірності переходу від однієї суспільно-економіч. формації до іншої, взаємозв'язок між *базисом і надбудовою*. Найважливішим принципом марксистської І. є її партійність і об'єктивність. Основоположники наук. комунізму глибоко вивчили найістотніші проблеми І. людства, починаючи з первіснообщинного суспільства і кінчаючи монополістич. капіталізмом.

Класич. взірцем істор. досліджень є праці К. Маркса і Ф. Енгельса «*Капітал*», «*Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 рік*», «*Становище робітничого класу в Англії*», «*Вісімнадцять Брюмера Луї Бонапарта*», «*Селянська війна в Німеччині*», «*Громадянська війна у Франції*», «*Походження сім'ї, приватної власності і держави*», «*Розвиток соціалізму від утопії до науки*» та багато ін. Вожді міжнар. пролетаріату підкреслювали нерозривний зв'язок І. з революц. боротьбою трудящих мас, з конкретними істор. умовами тієї чи іншої епохи. К. Маркс і Ф. Енгельс науково довели, що справжнім творцем І. є нар. маси, що класова боротьба є руйнівною силою розвитку антагоністич. класових суспільств, що між капіталізмом і комунізмом лежить перехідний період з *д-вою диктатури пролетаріату*.

На основі аналізу нових умов розвитку людського суспільства в епоху імперіалізму і пролетар. революції, перших років будівництва соціалізму в СРСР В. І. Ленін розвинув далі теорію істор. матеріалізму, став основоположником марксистської І. народів СРСР, І. рад. суспільства та новітньої І. зарубіжних країн. У своїх працях В. І. Ленін конкретизував теорію суспільно-економіч. формацій, розвинув марксистське вчення про співвідношення заг. закономірностей і особливостей істор. процесу, теорію класової боротьби, миру і війни, революції, д-ви, диктатури пролетаріату і марксистське вчення з нац. питання. В. І. Ленін на ос-

нові ґрунтового аналізу закономірностей розвитку суспільства в період імперіалізму зробив висновок про можливість перемоги соціалізму в кількох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістич. країні, показав різні шляхи і форми революц. переходу суспільства від капіталізму до соціалізму, розвинув марксистське вчення про соціалізм і комунізм. Особливо велике значення для розвитку істор. науки мають такі праці В. І. Леніна, як «Що таке „дружі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве», «Розвиток капіталізму в Росії», «Аграрне питання в Росії на кінець XIX ст.», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Марксизм і ревiзiонiзм», «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Держава і революція», «Дитяча хвороба „лівизни“ в комунізмі» та багато ін.

Основоположники марксизму-ленінізму дали глибоко наук. періодизацію І. людства, визначивши п'ять суспільно-економіч. формацій залежно від панівного способу виробн.: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну, першою стадією якої є соціалізм. Важливою рисою марксистсько-ленінської І., що принципово відрізняє її від бурж. І., є здатність науково передбачити майбутній розвиток людства.

Загострення класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією, поширення марксизму зумовили занепад бурж. істор. думки. І. в кін. 19 — на поч. 20 ст. серед бурж. істориків набули значного поширення такі реакційні філософські течії, як позитивізм, неокантіанство, емпіріокритицизм, ніцшеанство тощо. Бурж. історики заперечують закономірність істор. процесу, намагаючись виправдати капіталістич. лад, проповідують ідеалізм, расизм, космополітизм, антикомунізм, необхідність агресивних воєн тощо. Криза бурж. історіографії в Росії знайшла свій вияв у працях П. М. Мілюкова, О. С. Лаппо-Данилевського, які заперечували єдність істор. процесу. В той час з'явилися праці укр. бурж. істориків В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського та ін., які намагалися довести «безкласовість» і «безбуржуазність» укр. нації, наявність «єдиного потоку» в розвитку укр. культури, заперечували єдність істор. долі рос. й укр. народів і роль їхньої дружби і взаємодопомоги в економіч., політ. і культурному розвитку. Ці концепції і тепер поширюються в капіталістич. країнах укр. бурж. націоналістами, які стали вірними прислужниками монолістич. буржуазії. Проте укр. рад. історики переконливо спростовують їхні фальсифікації І.

Значного розвитку марксистсько-ленінська І. набула в Рад. країні після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*. Комуністич. партія і Рад. д-ва створили для цього всі необхідні умови. Істор. наука перетворилася на важливий засіб комуністич. виховання мас, наук. керівництва розвитком суспільства. Велике значення для дальшого розвитку істор. науки мають рішення XX—XXIII з'їздів КПРС, матеріали нарад комуністичних і робітничих партій (1957, 1960, 1969), постанови ЦК КПРС про суспільні науки, викладання історії у вузах і школах країни, виступи керівних парт. діячів, які озброюють істориків новими методологіч. положеннями. Осн. установами, що розробляють проблеми І. в Рад. Союзі, є ін-ти історії АН СРСР і АН союзних республік, *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* та його філіали в союзних республіках. Академія суспільних наук при ЦК КПРС, істор. ф-ти держ. ун-тів і пед. ін-тів, Вищі парт. школи, кафедри історії КПРС у вузах.

Велику роль у розвитку рад. істор. науки відігра-

ли видання *Творів К. Маркса і Ф. Енгельса*, *Творів В. І. Леніна*, а також парт. документи, опубліковані у зв'язку з 50-річчям КПРС, 50-річчям Великої Жовтн. соціалістич. революції, 150-річчям з дня народження К. Маркса, 100-річчям 1-го Інтернаціоналу, 100-річчям з дня народження В. І. Леніна.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією, рад. історики створили багато цінних праць з І. СРСР, І. союзних республік, всесвітньої І. Зокрема, опубліковано такі капітальні колективні монографії, як «Нариси історії СРСР» (М., 1953—58), «Історія громадянської війни в СРСР» (т. 1—5. М., 1937—60), «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» (т. 1—6. М., 1960—65), «Історія Болгарії» (т. 1—2. М., 1954—55), «Історія Польщі» (т. 1—3. М., 1954—58), «Історія Чехословаччини» (т. 1—3. М., 1956—60), «Нариси історії історичної науки в СРСР» (т. 1—4. М., 1955—66), «Всесвітня історія» (т. 1—10. М., 1955—65). Завершують багатотомні видання «Історія СРСР з найдавніших часів до наших днів», «Історія КПРС», «Радянська історична енциклопедія». Глибокій розробці актуальних проблем І. в Рад. країні значною мірою сприяє видання журн. «*Вопросы истории*», «*Вопросы истории КПСС*», «*История СССР*», «Новая и новейшая история», «Военно-исторический журнал».

За роки Рад. влади в Рад. країні було створено багато монографіч. досліджень, присвячених висвітленню важливих проблем вітчизн. і зарубіжної І., питань історіографії та допоміжних істор. дисциплін. Глибоким аналізом джерел і ґрунтовністю теоретичної розробки проблематики відзначаються праці Б. Г. Гафурова, Б. Д. Грекова, О. А. Губера, М. С. Державіна, М. М. Дружиніна, Є. М. Жукова, І. І. Міңца, М. В. Нечкіної, Г. М. Панкратової, В. І. Пичети, М. М. Покровського, Б. О. Рубакова, В. В. Струве, Є. В. Тарле, М. М. Тихомирова, В. М. Хвостова, О. М. Ярославського та багатьох ін.

Швидко розвивається істор. наука в союзних республіках. На Україні з серпня 1920 розгорнули дослідницьку роботу респ. комісія про вивчення історії Жовтн. революції і Комуністич. партії (див. *Істпарт*) та її відділи в багатьох містах України. Істпарт видавав журн. «*Літопис революції*». Борючися проти троцькістських концепцій, істпарті опублікували багато збірників документальних і дослідницьких матеріалів, присвячених річницям Великої Жовтня і 25-річчю РКП(б). Для розвитку укр. рад. історіографії важливе значення мали праці з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції і Комуністич. партії, брошури, статті і промови з актуальних питань соціалістич. будівництва видатних парт. і держ. діячів Рад. України В. П. Затонського, С. В. Косіора, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера та ін.

У 20-х рр. на Україні було створено широку мережу н.-д. установ і вузівських кафедр, які розробляли проблеми І. України дожовтн. і рад. періодів, І. народів СРСР, стародавньої, середньовіч., нової і новітньої І. Тут поряд з молодими фахівцями працювали видатні укр. історики дожовтневого періоду, які стали на шлях співробітництва з Рад. владою — Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, А. Ю. Кримський, О. І. Левіцький, В. І. Щербина, Д. І. Яворницький та ін.

Успішно провадили дослідження І. України епохи феодалізму (О. І. Баранович, В. О. Баранівський, А. П. Ковалівський, М. Н. Петровський та ін.) з питань заг. І. (Л. М. Беркут, К. П. Добролюбський та ін.). Сходознавці України

вивчали І., мови, л-ру та етнографію рад. і зарубіжних народів Сходу. Для розвитку укр. рад. історіографії важливе значення мало подолання бурж.-націоналістич. концепцій М. С. Грушевського, який після повернення з еміграції очолював деякі установи Академії наук УРСР, а також дрібнобурж. поглядів М. І. Яворського, що їх він прикривав псевдомарксистською фразеологією. Певним кроком у створенні синтетич. праць з І. укр. народу був вихід у світ «Нарисів з історії України» (в. 1—4, 8, 11. К., 1937—44), «Хронології історії України» (в. 1—2. К., 1938—40), «Історії України в документах і матеріалах» (т. 1, 3. К., 1939—41) та ін. праць, які створили співробітники Ін-ту історії України (відкритий 1936 в системі АН УРСР). Багато праць з І. було опубліковано в наук. записках ун-тів та пед. ін-тів республіки. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 укр. рад. історики, як і вчені ін. союзних республік, створили ряд праць, присвячених героїчній І. Рад. Батьківщини.

Після визволення Рад. України від нім.-фашист. окупантів історики взяли активну участь у відновленні роботи наук. установ і вузів республіки. Науковці *Інституту історії Академії наук Української РСР* зосередили свою увагу на створенні двотомної «Історії Української РСР» (К., 1953—56). Багато праць з історії було написано у зв'язку з 10-річчям возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. д-ві (1949), 300-річчям возз'єднання України з Росією (1954), 50-річчям першої рос. революції (1955), 40-річчям Жовтня (1957), 40-річчям Комуністич. партії України (1958).

Серйозним внеском у науку був вихід у світ «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1961). Науковці Ін-ту історії партії ЦК КП України і викладачі вузів опублікували багато узагальнюючих праць, присвячених окремим періодам І. КП України, І. місцевих парт. орг-цій (О. А. Бородін, О. О. Воскресенський, М. Р. Доній, К. К. Дубина, С. К. Мельник, Г. М. Мултих, І. Д. Назаренко, Г. М. Окладний, Й. Д. Ремезовський, У. І. Рядніна, В. М. Самофалов, А. Д. Скаба, П. Т. Тронько, А. Т. Чеканюк, М. В. Черненко, В. О. Чирко, І. І. Шевченко, Ф. Ю. Шерстюк, П. М. Шморгул, О. Т. Юрченко та ін.).

Широко розгорнулися на Україні дослідження І. Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни, Великої Вітчизн. війни, будівництва соціалізму і комунізму (Б. М. Бабій, В. Я. Борщевський, П. П. Гудзенко, Г. Д. Діденко, М. К. Івасюта, Ю. Ю. Кондуфор, С. М. Королівський, А. В. Лихолат, В. Ю. Маланчук, О. В. Мойсєєв, М. Ю. Раковський, І. К. Рибанка, М. А. Рубач, І. І. Сльняк, О. Б. Слущкий, Б. І. Співак, В. П. Столяренко, П. К. Стоян, М. І. Супруненко, А. П. Таранов, В. М. Терлецький, Г. М. Шевчук, К. К. Шиян та ін.).

Створено багато узагальнюючих праць з І. України періоду капіталізму (А. К. Буцкяк, І. І. Компанієць, О. К. Кошик, М. М. Кравець, П. А. Лавров, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, Г. І. Марахов, О. Г. Михайлюк, О. А. Парасунько, Д. П. Пойда, П. В. Свежинський, Й. Т. Шербина), з І. України періоду феодалізму (А. З. Барабой, І. Д. Бойко, А. О. Введенський, В. О. Голоубцький, В. В. Грабовецький, І. О. Гуржій, К. Г. Гуслистий, В. А. Дядиченко, О. К. Касименко, О. С. Компан, І. П. Крип'якевич, В. О. Маркіна, Д. І. Мишко, Д. Л. Похилевич, А. Г. Слосарський, К. І. Стецюк, Ф. П. Шевченко, І. Г. Шульга). Укр. історики досягли певних успіхів у дослідженні проблем історіографії та джерелознавства (В. І. Астахов, Л. А. Ко-

валенко, А. П. Ковалівський, М. І. Марченко, В. І. Стрельський, І. Л. Шерман), а також історії зарубіжних країн та міжнар. відносин (А. Ф. Ворічак, К. О. Джеджула, І. В. Ганевич, І. М. Гранчак, І. С. Дзюбо, І. Ф. Євсєєв, В. А. Жебокринський, В. І. Клоков, І. Д. Кундуба, М. Ф. Лебович, О. А. Макаренко, І. М. Мельникова, Г. Л. Нікольников, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс, М. І. Семиряга, Р. Г. Симоненко, С. І. Сидельников, Д. М. Сташевський, В. Я. Тарасенко, А. М. Шлепаков). З кожним роком розширюється джерелознавча база з І. КП України та І. укр. народу. Опубліковано десятки збірників, які містять цінні документи і матеріали. Визначною подією в укр. історіографії було видання 17-томної «Української Радянської Енциклопедії», в якій чільне місце займають питання вітчизн., всесвітньої І. і особливо І. укр. народу. У розгортанні й координації наук. досліджень з І. чималу роль відіграє «Український історичний журнал» (виходить з 1957). До знаменної дати — 50-річчя Великої Жовтня історики України опублікували багато колективних праць, важливих монографіч. досліджень, ґрунтовних розвідок. Серед них слід відзначити двотомні колективні праці «Історія Української РСР» (К., 1967), «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967), «Історія робітничого класу Української РСР» (К., 1967), «Історія селянства Української РСР» (К., 1967), тритомні — «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.» (т. 1—3. К., 1967—70), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—3. К., 1967—69), однотому працю «Розвиток української культури за роки Радянської влади» (К., 1967). Вийшли у світ 11 томів 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», розпочато підготовку до видання багато-томної «Історії Української РСР». До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна укр. рад. історики створили багато праць, в яких всебічно показано вплив ленінських ідей на піднесення революц. руху в країнах Центр. і Пд.-Сх. Європи, зв'язки В. І. Леніна з більшовицькими орг-ціями України, яскраво висвітлено його роль у перемозі Рад. влади на Україні і створенні Української РСР, розкрито значення ленінської теоретич. спадщини для розвитку укр. рад. істор. науки. Високу оцінку наук. громадськості дістали такі колективні праці, як «Шляхом, освяченим Леніним» (К., 1969), «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії» (К., 1969). Свою роботу укр. історики координують з роботою науковців ін. союзних республік, зокрема н.-д. установ АН СРСР. Рад. істор. наука, розробляючи актуальні проблеми заг. історії, справляє благотворний вплив на розвиток прогресивної істор. думки в усьому світі, завдає нищівних ударів по концепції бурж. істориків. У післявоєнний період значних успіхів досягла марксистсько-ленінська істор. наука в зарубіжних соціалістич. країнах.

Лит. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії; т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 рр.—Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині; т. 8. Маркс К. Вісімнадцять брюмера Луї Бонапарта; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 19. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «дружбю народів» і як вони воюють проти соціал-демократів?—Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве; т. 3. Розвиток капіталізму в Ро-

сії; т. 10. Партийна організація і партійна література; т. 14. Матеріалізм і емпіриокритицизм; т. 15. Марксизм і ревізіонізм. — Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; т. 19. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 21. Карл Маркс; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 25. Держава і революція; т. 31. Дитяча хвороба «лізвізні» в комунізмі; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Очерки історії історическої науки в СССР, т. 1—4. М., 1955—66; Істориографія історії СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961; Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС, ч. 1—2. М., 1962—63 [бібліогр. ч. 1, с. 557—625; ч. 2, с. 259—317]; В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968; В. И. Ленин и проблемы истории. Л., 1970; Философские проблемы исторической науки. М., 1969 [бібліогр. с. 296—318]; Историческая наука и некоторые проблемы современности. М., 1969; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969; Історіографічні дослідження в Українській РСР, в. 1—2. К., 1968—69; Котлов В. Н. Вопросы истории России в произведениях К. Маркса и Ф. Энгельса. Х., 1961; Коваленко Л. А. Висвітлення питань історії України в працях основоположників марксизму. «Український історичний журнал», 1968, № 4; Лещенко М. Н., Сарбей В. Г. Питання історії нашої батьківщини в працях Ф. Енгельса. «Український історичний журнал», 1963, № 6; Гуржій І. О. Ф. Енгельс про найважливіші питання історії України. «Український історичний журнал», 1968, № 10; Котлов В. Н. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки. К., 1969; Гуржій І., Сарбей В. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., 1960; Черепнин Л. В. Русская историография до XIX века. М., 1957; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Бартольд В. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925; Сандевич А. В., Сарбей В. Г. Історія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 1. А., 1967 [бібліогр. с. 331—332]; Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., 1970; Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969; Історія СССР. Аннотированный перечень русских библиографий, изданных до 1965 г. М., 1966.

І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко (Київ).

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА — 1) Процес виникнення і розвитку д-ви і права як складових частин надбудови класового суспільства. 2) Наука, яка вивчає розвиток д-ви і права на основі виявлення і пізнання властивих йому об'єктивних законів. Спирається на істор. соціальні факти минулого і сучасного, взяті в їхній сукупності та органічному взаємозв'язку. Є складовою частиною правової науки, яка входить до групи *суспільних наук*. І. д. і п. охоплює всевітню історію д-ви і права, історію д-ви і права СРСР, історію д-ви і права рад. союзних республік (у т. ч. історію д-ви і права УРСР), історію д-ви і права зарубіжних країн. Об'єктом І. д. і п. є вивчення в хронологічній послідовності конкретних типів та форм д-ви і права, пам'яток права, держ. і судових установ в окремі періоди історії, відношення д-ви і права до заг. процесу суспільного розвитку та ходу класової боротьби тощо. Перші дослідження про д-ву і право відомі від античних часів. У Київ. Русі, а пізніше на Україні, в Білорусії та Росії перші істор. описи д-ви і права знаходимо в *літописах*. Становлення І. д. і п. як науки належить до того ж часу, як і істор. науки взагалі. Методологією рад. науки про *державу і право* є марксистсько-ленінське вчення. Широкий розвиток на Україні наука І. д. і п. дістала в роки Рад. влади.

Вивчення І. д. і п. Київ. Русі присвячені праці М. О. Максимейка, С. В. Юшкова та ін. Питання всевітньої І. д. і п. висвітлювали В. М. Корецький, А. Й. Рогожин, М. М. Страхов та ін. Історію

судоустрою, судочинства, кодифікації правових норм, правових поглядів на Україні в дожовтневий період досліджували М. М. Гершонов, І. О. Греков, А. Б. Дубровіна, В. М. Катрич, В. С. Кульчицький, А. Й. Пашук, І. П. Сафронова, В. Г. Сокурено, К. О. Софроненко, А. П. Ткач та ін. Важливе місце в рад. історико-правовій науці займають проблеми історії д-ви і права УРСР, зокрема в працях Б. М. Бабія, В. І. Калиновича, Л. М. Маймєскулова, С. О. Макогона, Л. Л. Потаркиної, О. В. Сурилова, Д. С. Сусла, А. П. Таранова, В. М. Терлецького, Б. Й. Тищика, С. Л. Фукса, В. В. Цветкова та ін.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 25. Держава і революція; т. 29. Про державу; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967.

Б. М. Бабій (Київ).

«ІСТОРІЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР. 1917—1937»

— збірник документів і матеріалів у 3-х т., підготовлений Ін-том історії АН УРСР і Центр. держ. архівом Жовтневої революції і соціалістич. будівництва УРСР (вийшло 2 т. К., 1962—65). Перший том — «Колгоспне будівництво на Україні 1917—1927 рр.» — складається з двох розділів: «Колгоспне будівництво на Україні в роки громадянської війни (1917—1920 рр.)» і «Колгоспний рух в період відбудови народного господарства та на початку індустріалізації країни (1921—1927 рр.)». Другий том — «Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927—1932 рр.» — складається з трьох розділів: «Безпосередня підготовка суцільної колективізації сільського господарства УРСР (XII 1927—X 1929 рр.)», «Здійснення суцільної колективізації сільського господарства УРСР (XI 1929—VII 1931 рр.)» і «Завершення суцільної колективізації. Боротьба за організаційно-господарське зміцнення колгоспів України (VIII 1931—1932 рр.)». Кожен розділ поділяється на дві частини. В 1-й ч. подано документи, в яких відбиті політика і заходи Комуністич. партії і Рад. уряду щодо організації колгоспного будівництва. В 2-й ч. подано документи про хід колгоспного будівництва на місцях. У ряді документів висвітлено боротьбу партії проти помилки і викривлень у колгоспному будівництві. Переважну більшість архів. документів і матеріалів подано за оригіналами і опубліковано вперше. До збірників додаються примітки, список скорочень і покажчики: с.-г. колективів, іменний, геогр., а також перелік документів (в обох томах).

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — галузь істор. науки, що вивчає закономірності виникнення і розвитку *Комуністичної партії Радянського Союзу*, її діяльність по керівництву боротьбою робітн. класу і всіх трудящих проти царизму і капіталізму, за перемогу соціалістич. революції, встановлення диктатури пролетаріату і побудову комуністич. суспільства в СРСР. Історія КПРС як наука являє собою органічну єдність революц. теорії і революц. дії. Предметом її дослідження є великий і героїчний шлях, пройдений партією робітн. класу від перших марксистських гуртків і груп у Росії у 80-х рр. 19 ст. до багатомільйонної правлячої партії, яка стала тепер партією всього рад. народу. Історія КПРС вивчає досвід багатогранної діяльності партії в галузі теоретич., політ., економіч. боротьби, внутріпарт.

жття і парт. керівництва масами, процес розробки, розвитку і практич. здійснення *Програми Комуністичної партії Радянського Союзу*, принципи внутр. життя і орг. будови партії, сукупність лєнінських норм парт. життя і принципів парт. керівництва, особливо розвиток принципів *демократичного централізму*. Історія КПРС досліджує також розробку і творче втілення в життя стратегії й тактики лєнінізму — вчення про парт. керівництво боротьбою робітн. класу і його союзників за диктатуру пролетаріату, за побудову соціалізму і комунізму.

Історія КПРС вивчає внутр. і зовн. політику партії, її вирішальну роль у захисті завоювань соціалізму як у роки громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції, так і в роки Великої Вітчизн. війни, висвітлює одну з найвидатніших рис лєнінської партії — послідовний пролетарський *інтернаціоналізм*, боротьбу КПРС проти великодержавного шовінізму і бурж. націоналізму. До питань, що їх досліджує історія КПРС, входить і всебічне висвітлення боротьби КПРС як проти ворожих бурж. і дрібнобурж. партій, так і опортуністів й опозиційних угруповань всередині партії.

Історія КПРС вивчає т. ч. широке коло питань, пов'язаних з діяльністю Комуністич. партії як керівної і спрямовуючої сили рад. народу на всіх етапах його історії — від початку лєнінського етапу розвитку революц. руху в Росії (90-і рр. 19 ст.) до сучас. етапу комуністич. будівництва в СРСР. Усі ці питання досліджуються в тісному зв'язку з історією міжнар. комуністич. і робітн. руху. Історія КПРС як наука висвітлює життєвість і всеперемагаючу силу марксистсько-лєнінського вчення, показує, як КПРС послідовно втілює його в своїй практич. діяльності по керівництву рад. суспільством. Особливу увагу історія КПРС приділяє вивченню життя і діяльності засновника і вождя Комуністич. партії В. І. Лєніна, його величезної творчої спадщини. Історія КПРС досліджує як історію всієї партії в цілому, так і її окремих орг-цій. Однією з галузей історії КПРС є історія *Комуністичної партії України* від виникнення перших с.-д. орг-цій на Україні. Методологіч. основою історії КПРС є марксистсько-лєнінський діалектич. метод, який поєднує принципи конкретно-істор. (розгляд фактів і подій відповідно до конкретної істор. обстановки) і класово-парт. (суворо науковість, об'єктивність і принциповість) підходу до аналізу суспільних явищ.

Найціннішим джерелом для вивчення історії КПРС є твори В. І. Лєніна, в яких висвітлено осн. етапи діяльності більшовицької партії з кін. 19 ст. до поч. 20-х рр. 20 ст. і закладено програмні положення діяльності КПРС на дальших етапах її розвитку. Своїми працями В. І. Лєнін поклав початок історії партії як науки. Він уперше в істор. науці висунув принципи періодизації революц. руху в Росії, висвітлив питання боротьби за створення марксистської партії в Росії, за утвердження її орг., політ., ідеологіч. принципів, показав діяльність партії в боротьбі проти царизму і капіталізму, за перемогу Великого Жовтня, за побудову соціалістич. суспільства, створив наук. періодизацію історії партії. З ініціативи В. І. Лєніна створено перші н.-д. установи по збиранню документів та дослідженню історії партії. Початок цьому поклали організовані 1904 В. І. Лєніним у Женеві 6-ка й архів ЦК РСДРП. У вересні 1920 за вказівкою В. І. Лєніна створено Комісію для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтн. революції та історії РКП (б) (див. *Істпарт*). Протягом 1921—23 виникли істпарті

в рад. республіках, у т. ч. на Україні (квітень 1921). На поч. 1921 за ініціативою В. І. Лєніна організовано Ін-т К. Маркса і Ф. Енгельса, який вивчав історію марксизму, історію партії, соціалістич. будівництва і міжнар. робітн. руху. В 1923 відкрито Ін-т В. І. Лєніна, об'єднаний 1928 з Істпартом, а 1931 з Ін-том К. Маркса і Ф. Енгельса в єдиний Ін-т Маркса — Енгельса — Лєніна при ЦК ВКП (б) (ІМЕЛ; з 1956 — *Інститут марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС*). Крім цього ін-ту, наук. центрами по вивченню історії КПРС є Всесоюзне наук. т-во істориків-марксистів (засн. 1925), *Академія суспільних наук при ЦК КПРС*, Відділ суспільних наук АН СРСР. На Україні центром наук.-дослідної роботи з історії КПРС є *Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС*. Історію партії досліджують також Відділ суспільних наук АН УРСР та кафедри історії КПРС вищих учбових закладів республіки.

Н.-д. установи з історії партії проводили і проводять велику видавничу діяльність. У 1924—41 виходив журн. *«Пролетарская революция»*, з 1957 виходить журн. *«Вопросы истории КПСС»*. Питання історії КПРС висвітлені і в журн. *«Историк-марксист»* (1926—41), *«Под знаменем марксизма»* (1942—44), *«Коммунист»*, *«Вопросы истории»*, на Україні — *«Літопис революції»* (1922—33), *«Український історичний журнал»*, *«Комуніст України»*. Величезну цінність для вивчення історії КПРС мають здійснені істор.-парт. н.-д. установами 5 видань *Творів В. І. Лєніна* та видання документів партії — стенограм та матеріалів з'їздів, конференцій КПРС і пленумів ЦК партії, з'їздів і конференцій КП України. Зокрема, масовим тиражем надруковано такі важливі документальні збірники, як *«Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»* (вид. 7, ч. 1—4. М., 1954—60), *«Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій»* (К., 1958). Видано збірники документів з історії КПРС, компартій союзних республік і обласних парт. орг-цій, що висвітлюють окремі періоди їхньої діяльності, зокрема на Україні такі: *«Більшовики України в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії. Червень 1907 р.— лютий 1917 р.»* (К., 1960), *«Більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Березень — листопад 1917 р.»* (К., 1957), *«Більшовицькі організації України в період встановлення і зміцнення Радянської влади. Листопад 1917 — квітень 1918 рр.»* (К., 1962) та ін.

Велике значення для вивчення історії КПРС мають мемуари, доповіді і виступи рад. парт. і держ. діячів С. М. Кірова, В. В. Куйбишева, Г. К. Орджонікідзе, С. В. Косіора, П. П. Постішева, О. Г. Шліхтера та ін., виступи і доповіді керівників Комуністич. партії і Рад. держави Л. І. Брежнєва, О. М. Косигіна, М. В. Підгорного, П. Ю. Шелеста.

Перші спроби подати історію партії в систематизованому вигляді були ще до Великої Жовтн. соціалістич. революції. Авторами цих книг були професіональні революціонери М. М. Лядов, який 1906 видав *«Історію Російської соціал-демократичної робітничої партії»*, М. М. Батурін (*«Нарис історії соціал-демократії в Росії»*, М., 1906). Після Великої Жовтня вийшли книги В. І. Невського *«Нариси з історії РКП (б)»* (т. 11. Пг., 1923), *«Історія РКП(б). Короткий нарис»*

(Л., 1926), О. М. Ярославського «Історія ВКП(б)» (т. 1—4. М., 1926—30). У 1938 вийшла книга «Історія ВКП(б). Короткий курс», в якій поряд з систематич. висвітленням героїч. шляху партії ряд положень було подано з позиції *культу особи*. Значною подією в істор. науці є вихід у світ однотомної «Історії КПРС», особливо її 3-го видання (М., 1970). Почато видання 6-томної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» (вийшли т. 1—4 у 6 книгах). На Україні авторами перших праць з історії КП(б) У були парт. діячі В. П. Затонський, М. М. Майоров, М. М. Попов, М. О. Скрипник та ін. Після Великої Вітчизн. війни вийшли «Нариси історії Комуністичної партії України» (К., 1961; вид. 2. К., 1964), нариси з історії окремих обласних парт. орг-цій (Київської, Одеської, Львівської та ін.).

Крім систематич. курсів і праць з історії КПРС, радянські історики створили багато монографій з окремих періодів і проблем історії партії. Це — праці П. М. Поспелова, М. С. Воліна, Б. М. Пономарьова, Г. А. Деборіна, І. І. Мінца, Г. Н. Голикова та ін. Значний внесок у висвітлення питань історії КПРС зробили укр. рад. історики А. С. Зашкільняк, М. Ф. Сидорчук, П. М. Шморган (боротьба партії за перемогу бурж.-демократ. революції з 1903 до лютого 1917), У. І. Рядніна, М. І. Супруненко, І. І. Шевченко (партія в період Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни), О. А. Бородін, В. Ю. Маланчук, В. М. Самофалов, В. П. Столяренко, М. В. Черненко, Й. Д. Черниш (партія в період мирного соціалістич. будівництва 1921—41), М. О. Буцько, К. К. Дубина, П. Т. Трощак (партія в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45), Л. Ю. Беренштейн, В. В. Горак, М. М. Матвійчук, Г. М. Окладний, М. Ф. Хорошайлов, В. І. Юрчук (партія в період завершення побудови соціалізму і розгорнутого будівництва комунізму), Є. М. Галушко, А. Г. Шевелєв (проблеми міжнар. комуністич. руху) та ін. Див. також *Історія*.

М. М. Матвійчук (Київ).

«ІСТОРІЯ РУСІВ» — істор. твір, що його написав у кін. 18 або поч. 19 ст. невідомий автор. Стала відома у 20-х рр. 19 ст. в рукописах. У 1846 її опублікував О. М. Боярянський. В «І. Р.» описуються істор. події на Україні від найдавніших часів до 1769. Автор «І. Р.» — антинорманіст. Київ. Русь розглядає як спільний період в історії рос., укр. та білорус. народів, приділяє велику увагу нар.-визвольній війні 1648—54 та возз'єднанню України з Росією. Він позитивно оцінює акт возз'єднання України з Росією і діяльність Б. Хмельницького, Полтавську битву 1709. Автор «І. Р.» відобразив ідеологію тієї частини укр. дворянства, яка прагнула до політичної автономії України в складі Російської д-ви. «І. Р.» позитивно оцінювали декабристи, О. С. Пушкін, М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко. Разом з тим в «І. Р.» є чимало невірних тверджень, вигадок і перекичень у висвітленні істор. минулого укр. народу. Ідеалізацію діяльності деяких гетьманів та ін. козац. старшин автором «І. Р.» використовували укр.-дворянські й бурж. історики (М. А. Маркевич, М. І. Костомаров, М. С. Грушевський та ін.).

Видання: История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конишкого, архиепископа белорусского. М., 1846.

Лит.: Історія української літератури, т. 2. К., 1967; Марчев к о М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

М. І. Марченко (Київ).

ІСТОРІЯ СРСР — галузь істор. науки, що вивчає історію народів СРСР від початкових етапів їхнього етногенезу до нинішнього періоду будівництва комунізму. Рад. дослідження історії СРСР, як визначено в постанові ЦК КПРС 1969 про осн. напрями н.-д. роботи Ін-ту історії СРСР та Ін-ту заг. історії АН СРСР, зосереджуються навколо таких проблем: марксистсько-ленінська концепція вітчизн. історії; Велика Жовтн. соціалістич. революція та її всевітнєво-істор. значення; будівництво соціалізму в СРСР; історія рад. робітн. класу, селянства та інтелігенції; народи СРСР на захисті соціалістич. Вітчизни; комуністич. будівництво в післявоєнний період; ленінська нац. політика і нац.-держ. будівництво в СРСР; рад. зовн. політика; боротьба нар. мас дореволюц. Росії за соціальне і нац. визволення; міжнац. зв'язки і взаємини народів Росії; економіка і соціальна структура, політ. інститути і зовн. політика дореволюц. Росії; роль рос. та ін. народів СРСР у світовій історії; суспільна думка і культура рос. та ін. народів СРСР; критика бурж. історіографії історії СРСР.

Історія СРСР дає змогу простежити зміну всіх, що існували в історії людства, суспільно-економіч. формацій — від первіснообщинного до соціалістич. ладу, розкрити багатоглибкі соціальні, економічні і культ. зв'язки між народами СРСР, показати їхнє єднання в спільній боротьбі проти експлуататорів та іноземних загарбників, розквіт і зміцнення дружби народів на основи ленінської нац. політики після перемоги Великого Жовтня. Історія СРСР не є механічним з'єднанням фактів істор. минулого різних народів СРСР. Вона відображає реальний істор. процес, що ґрунтується на спільних для всієї країни закономірностях і тенденціях. Разом з тим історія кожного народу СРСР включається в заг. історію СРСР не з моменту, коли він увійшов до складу Росії, а з часу його появи на істор. арені взагалі. Перші цивілізації, які виникли в рабовласницьку епоху на тер. Серед. Азії й Закавказзя, залишили після себе істор. праці локального значення. Істор. пам'ятки Київської Русі, в т. ч. літописний звід «*Повість временних літ*» (поч. 12 ст.), настійно проводять ідеї єднання східнослов'янських племен в єдиний д-ві з міцною князівською владою. Зростання і зміцнення *Російської централізованої держави* породило аполотетику рос. самодержавства як нібито вирішальної сили у вітчизн. історії (праці дворянських істориків В. М. Татищева і М. М. Карамзіна). Навіть найбільші за обсягом і найцінніші за кількістю фактичного матеріалу у доживтєвій вітчизн. історіографії синтетичні праці з історії СРСР бурж. істориків С. М. Соловйова і В. О. Ключевського були проняйті ідеями великодерж. шовінізму, внаслідок чого вітчизн. історія поставала тільки як історія Великої Росії при повному ігноруванні внеску ін. народів нашої країни в істор. процес. Хибні дворянсько-бурж. праці з вітчизн. історії викривали представники революц.-демократич. історіографії О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко, М. Нальбандян, Г. Церетелі та ін. Але тільки наприкінці 19 ст., з початком ленінського етапу в розвитку революц. руху, намітився принципово новий підхід до вивчення вітчизн. історії як історії трудящих мас усіх народів країни, що можна бачити в працях В. І. Леніна та ряду його соратників.

В. І. Ленін став основоположником рад. істор. науки, насамперед історії СРСР, вивченню якої він приділяв багато уваги. В Рад. країні створювалися спеціальні н.-д. установи з історії СРСР. У складі заснованого 1925 Всесоюзного т-ва істо-

риків-марксистів працювала секція народів СРСР. Після постанов Комуністич. партії і Рад. уряду 1934—36 щодо істор. науки були видані рад. підручники з історії СРСР для середніх шкіл і вузів. У післявоєнний час вийшли в світ багатотомні колективні праці з історії СРСР «Історія громадянської війни в СРСР» (т. 1—5. М., 1937—60), «Нариси історії СРСР» (М., 1953—58), «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» (т. 1—6. М., 1960—65) та ін., з 1956 видається журнал «Історія СССР», 1966 розпочато видання 12-томної «Історії СРСР з найдавніших часів до наших днів». У 1969 відкрито спеціальний н.-д. заклад з проблем історії СРСР — *Інститут історії СРСР Академії наук СРСР*, який є вищим наук.-координаційним центром досліджень проблем історії СРСР у всіх рад. республіках.

На Україні проблеми вітчизн. історії в загально-рос. масштабі вивчалися ще в дореволюц. час. Однак представники дворянсько-бурж. історіографії трактували їх, як правило, з позицій захисту інтересів царського самодержавства і великорос. шовінізму. Набрала поширення по всій Росії (1672—1836 здійснено майже 30 видань) приписувана ігуменові Києво-Печерської лаври І. Гізело книга «*Синописи*», в якій давався огляд найважливіших подій історії Росії з найдавніших часів. Автором багатьох праць з рос. історії був визначний представник укр. бурж. історіографії М. І. Костомаров. Підручники з рос. і укр. історії написала О. Я. Ефименко. Над розробкою проблем історії Росії активно працювали вчені в ун-тах України: Київському (М. Ф. Владимирський-Буданов, П. В. Голубовський, М. В. Довнар-Запольський, В. С. Іконников, Ф. І. Леонтович, О. В. Романович-Славатинський, П. П. Смирнов, Е. Д. Сташевський), Харківському (Д. І. Багалій, В. І. Веретенников, М. В. Ключков, В. І. Савва, Е. П. Трифільєв), Одеському (І. О. Линниченко, О. І. Маркевич, О. В. Флоровський). В рад. час капітальні праці з історії СРСР створили укр. вчені А. Ю. Кримський, О. Г. Шліхтер, С. В. Юшков, П. М. Першин. У рад. час у вузах УРСР, зокрема в усіх ун-тах, створено кафедри історії СРСР та вітчизн. історіографії і джерелознавства. В. І. Астахов, А. О. Введенський, В. О. Голобуцький, І. О. Гуржій, В. Н. Котов, П. А. Лавров, О. П. Маркевич, Д. Л. Похилевич, В. І. Стрельський, І. Л. Шерман та ін. є авторами праць з історії СРСР. З 1965 в УРСР видається міжвідомчий періодичний збірник «Питання історії народів СРСР», історія СРСР широко висвітлюється в «*Українському історичному журналі*». Історики УРСР беруть активну участь у створенні загальносоюзних багатотомних видань з історії СРСР, в організації всесоюзних наук. сесій і конференцій, проводять наук. сесії, присвячені істор. зв'язкам укр. народу з ін. народами СРСР, підтримують творчі контакти у розв'язанні багатьох спільних питань історії СРСР з істориками ін. рад. республік. Див. також *Історія*.

В. Г. Сарбей (Київ).

«ІСТОРІЯ СССР» — наук. журнал, орган Ін-ту історії СРСР АН СРСР. Засн. 1956 в Москві. Періодичність — 6 номерів на рік. Публікує дослідницькі статті та повідомлення з проблем історії СРСР, приділяє багато уваги рад. і дореволюц. історіографії, аналізує зарубіжні праці з історії СРСР. Розділи журналу: статті, документи, джерелознавство, дискусії, повідомлення, критика та бібліографія, істор. краєзнавство, історія СРСР за рубежом, наукове життя та ін. В журналі вміщують матеріали з історії України, рецензії на

праці укр. істориків, повідомлення про наук. життя в республіці тощо.

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ДОКУМЕНТАХ І МАТЕРІАЛАХ» — збірник осн. документальних матеріалів з історії УРСР, що його готував Ін-т історії України АН УРСР як посібник для студентів і викладачів вузів. Видано 2 т.: т. 1 — «Київська Русь і феодалні князівства XII—XIII століть» (К., 1939; Вид. 2. К., 1946) і т. 3 — «Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки)» (К., 1941). До «І. У. в д. і м.» примикає за змістом і структурою документ. збірник, виданий Ін-том історії України АН УРСР і Центр. держ. істор. архівом УРСР, — «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.» (К., 1946). Як перша спроба систематизованого видання документів з історії УРСР на основі марксистсько-ленінської науки «І. У. в д. і м.» відіграла певну позитивну роль у розвитку укр. рад. археографії, зокрема — в боротьбі проти бурж. націоналістич. концепцій історії України. В. Г. Сарбей (Київ).

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — галузь істор. науки, що вивчає історію укр. народу, *Української Радянської Соціалістичної Республіки*. Першими писемними джерелами з історії України є *літописи*, які розповідають про *Київську Русь*, про боротьбу проти шляхет. Польщі, султанської Туреччини. З часом істор. знання про Україну нагромаджувалися, їх обробляли й систематизували. Серед істор. праць, створених у 17 ст., виділяються «Хроніка з літописців стародавніх» (1672) Ф. Сафоновича, в якій викладається історія України в нерозривній єдності з історією Росії, «*Синописи*» (1674), авторство якого приписують І. Гізело. В 1-й пол. 18 ст. з'явилися праці про героїчну боротьбу укр. народу за соціальне і нац. визволення та возз'єднання з Росією (літописи Г. І. Грабянки, С. Величка, *Короткий опис Малоросії* невідомого автора, *Лизогубівський літопис* 18 ст. та ін.), в 2-й пол. 18 ст. — «Коротке описання про козацький малоросійський народ...» П. І. Симоновського, твори С. В. Лукмського, В. Г. Рубана, «*Історія Русів*» невідомого автора та ін.

Певний вклад у розробку історії України внесли укр. дворянські історики Д. М. Бантши-Каменський, М. А. Маркевич та ін. В 19 ст. на Україні виникли спец. установи — комісії та т-ва, що вивчали історію краю. В 1-й пол. 19 ст., зокрема, створено *Тимчасову комісію для розгляду давніх актів* у Києві, *Одеське товариство історії і старожитностей*. краєзнавчі музеї в Одесі і Керчі.

З розвитком революц.-визвольної боротьби трудящих мас і особливо в період наростання кризи кріпосницької системи в істор. науці Росії й України зародилася демократична течія. На розвиток істор. думки на Україні великий вплив мали твори дворянських революціонерів О. М. Радичева, К. Ф. Рилєєва, О. О. Бестужева. Під їхнім впливом формувалися істор. погляди І. П. Котляревського та ін. прогресивних укр. діячів. З прогресивних позицій написані дослідження з історії України О. М. Марковича, який вперше в укр. історіографії сформулював думку, що закріпачення селян на Україні було справою козацької старшини (тобто внутр. процесом), спростувавши твердження автора «*Історії Русів*» про зовн. насадження кріпосництва на Україні. Значний вклад у вивчення історії України 16—18 ст. внесли укр. бурж. історики М. О. Максимович, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, О. Я. Ефименко та ін.

Загострення сел. боротьби проти кріпосництва, зародження капіталістич. виробничих відносин привели до виникнення революц.-демократич. і бурж.-ліберального напрямів у рос. і укр. історіографії. Основоположником укр. революц.-демократич. історіографії був Т. Г. Шевченко. В своїх творах він і рос. революціонери-демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов високо оцінювали боротьбу укр. народу за визволення з-під гніту шляхет. Польщі, за возз'єднання України з Росією. Вони боролися проти фальсифікації історії укр. народу дворянськими істориками, за-суджували великодержавницьку політику рос. царизму.

Значне місце в дослідженні минулого укр. народу належить революціонерам-демократам — видатному укр. письменникові І. Я. Франку і С. А. Подолинському. Історію укр. народу досліджували історики народницького напрямку, зокрема О. І. Левицький. Історії козаків і Запорізької Січі присвятив ряд праць Д. І. Яворницький.

Початок новому етапові в розвитку істор. науки і в дослідженні історії України поклали основоположники наук. комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс, які в процесі своєї діяльності зверталися до проблем історії України, зокрема до питання про феод.-кріпосницькі відносини, Запорізьку Січ, сел. рухи, нац. рух тощо.

Глибоко вивчав історію укр. народу В. І. Ленін, який досліджував суспільно-економічну і політ. історію України в її нерозривному зв'язку з історією Росії. Ряд спец. праць і висловлювань В. І. Леніна присвячено характеристиці та оцінці подій, явищ, парт. і громад.-політ. орг-цій на Україні. Широкі перспективи перед істор. наукою відкрила Велика Жовтн. соціалістич. революція. З метою збирання, збереження і вивчення документів з історії революц. руху, більшовицької партії, Великої Жовтня і громадян. війни, за прикладом Центрального істпарту, створеного з ініціативи В. І. Леніна, 1921 було організовано Комісію по вивченню історії Жовтн. революції і Комуністичної партії на Україні (див. *Істпарт*). Важливу н.-д. роботу проводив її періодичний орган «*Літопис революції*», що почав виходити 1922. В складі АН УРСР 1925 було організовано істор. секцію, органом якої був журн. «*Україна*».

В 20-х рр. становлення марксистсько-ленінської істор. науки проходило в жорсткій боротьбі проти бурж. ідеології, носіями якої були передусім бурж. націоналісти, зокрема М. С. Грушевський, а також дрібнобурж. поглядів М. І. Яворського, що їх він прикривав псевдомарксистською фразеологією. Але, незважаючи на це, істор. наука на Україні вже до 10-річчя Рад. влади досягла значних успіхів. Було опубліковано десятки збірників документів, спогадів, нарисів, монографій, в яких з марксистських позицій висвітлювалась боротьба укр. народу за соціальне і нац. визволення.

В 1936 створено Ін-т історії України АН УРСР (див. *Інститут історії Академії наук Української РСР*). Ін-т історії та *Інститут історії партії ЦК КП України* — *філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* стали осн. центрами всебічного дослідження історії України. Значний вклад у розробку важливих проблем історії України внесли рад. історики М. М. Покровський, Б. Д. Греков, М. М. Дружинін, Г. М. Панкратова, В. І. Пічета, І. І. Мінц, М. В. Нечкіна, Б. О. Рибаків, М. М. Тихоміров, Л. М. Іванов, В. В. Мавродін, С. Ф. Найда та ін.

Більше 100 праць опублікували історики України в роки Великої Вітчизн. війни. В 1944 при АН УРСР було створено Комісію по історії Великої Вітчизн. війни. В 1950 Комісія ввійшла до складу Ін-ту історії на правах відділу. В 1957 створено «*Український історичний журнал*». У 1956 році вийшов 2-й т. «*Історії УРСР*», де висвітлювалась славна сорокарічна історія Рад. України.

Важливою політ. і наук. подією в житті республіки було 17-томне видання «*Української Радянської Енциклопедії*» (1960—1965). В 1962 почалося видання «*Історії міст і сіл Української РСР*» (26 т.). Особливе значення для дальшого розвитку історії України мають рішення з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, доповіді і виступи керівників Комуністич. партії і Рад. держави Л. І. Брежнєва, М. В. Підгорного, О. М. Косигіна, П. Ю. Шелеста. Укр. історики, що досліджують нашу сучасність, керуються рішеннями й настановами ХХІІІ з'їзду КПРС, постановами останніх пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, документами й матеріалами міжнар. Народи комуністичних і робітничих партій 1969. Комуністич. партія виростила великий загін рад. істориків України. Серед них — Й. З. Штокало, М. І. Супруненко, Б. М. Бабій, І. О. Гуржий, Ф. П. Шевченко, С. М. Бібіков, К. Г. Гусилистий, А. М. Шлепаков та ін. Особливо посилюлися дослідження найактуальніших питань з історії України в зв'язку з знаменними датами — 50-річчям Великої Жовтня, 50-річчям Рад. України, 100-річчям з дня народження В. І. Леніна. Видані двотомні праці «*Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні*» (К., 1967), за яку групі авторів (М. І. Супруненко, М. А. Рубачу, С. М. Королівському, М. Г. Гончаренку, О. Й. Шусь) 1969 присуджено Республіканську держ. премію УРСР, «*Історія робітничого класу Української РСР*» (К., 1967), «*Історія селянства Української РСР*» (К., 1967), підготовлені тритомні праці «*Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.)*» (К., 1967—70) та «*Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.*» (К., 1967—69).

Вийшов у світ ряд колективних монографій, присвячених 100-річчю з дня народження В. І. Леніна: «*Шляхом, осяяним Ленінієм*» (К., 1969 — зсерії книг «*Ленін і Україна*»), «*Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії*» (К., 1969) тощо. Див. також *Історія*.

А. Д. Скаба (Київ).
ІСТПАРТ, Комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської Комуністичної партії — заснований у вересні 1920 в Москві з ініціативи В. І. Леніна. За підписаною В. І. Ленінін постановою Раднаркому РРФСР від 21.IX 1920, що визначила завдання І., було створено місцеве бюро І. в губернії. З 1921 І. видавав журнал «*Пролетарська революція*». За постановою ВУЦВК 6.IV 1921 у Харкові розпочав роботу Всеукр. І., який з березня 1922 підпорядковано ЦК КП(б)У. На 1925 в УРСР налічувалося 20 місцевих І., які керували діяльністю архівів, організували музеї й виставки, підготували й публікували мемуарні й дослідницькі праці та збірники. І. ЦК КП(б)У, реорганізований 1929 в Ін-т історії партії і Жовтн. революції (тепер *Інститут історії партії ЦК КП України* — *філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*), видавав журнал «*Літопис революції*». В 1939 місцеві І. при обкомах партії було влито в облпартархіви. І. відіграли важливу

роль у становленні й утвердженні марксистсько-ленінської истор. науки, у загартуванні кадрів рад. істориків у боротьбі проти бурж. ідеології.

Лит.: Комаров Н. С. Создание и деятельность Истпарта (1920—1928 гг.). «Вопросы истории КПСС», 1958, № 5; Городецкий Е. Н. В. И. Ленин и создание центров историко-партийной науки. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 8; Сарбей В. Г. Истпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні. «Український історичний журнал», 1967, № 1.

В. Г. Сарбей (Київ).

ІСТР (Істра) — давня назва Дунаю, відома грекам ще з часів Гесіода (8—7 ст. до н. е.). Цю назву, мабуть, дали Дунаю фракійські племена, які жили в його пониззі.

ІСТРІАН ГАВАНЬ — давнє поселення, яке згадував античний письменник т. з. Безіменний автор (Псевдо-Арриан). Найвірогіднішою є локалізація І. г. в районі Одеси — в Лузанівці (С. Д. Пападімітріу), де розкопано значне поселення з брукованими вулицями, кам'яними жителями та різноманітною керамікою (див. *Лузанівське поселення*). Було висловлено й ін. думку (І. П. Бларамберг, І. О. Стемпковський), відповідно до якої І. г. була на місці Приморського бульвару в Одесі, де виявлено чимало знахідок античного часу.

Л. М. Славін (Київ).

ІУДАІЗМ — релігія, поширена гол. чин. серед віруючих євреїв. Склався в умовах формування рабовласницького суспільства наприкінці 2-го — на поч. 1-го тис. до н. е. на основі первісних вірувань стародавніх євреїв. І. утверджує віру в єдиного бога Ягве, що раніше був богом племені Іуди (звідки й назва). Як і ін. релігії, І. відіграє реакційну роль, проповідуючи антинаук. погляди на світ, винятковість євр. народу, освячуючи соціальну нерівність, зневагу до людей ін. віросповідань. І. заперечує ідею рівності і дружби народів, виступає проти розкріпачення жінки. Осн. догми І. викладено в Біблії (складена протягом 9—6 ст. до н. е.), а згодом у Талмуді — збірнику догматичних, правових та ін. положень. У 19 ст. в країнах Зх. Європи і США І. було реформовано з метою пристосування його до потреб бурж. суспільства. Цей І. дістав назву модерністського, або реформованого. На його ґрунті в кінці 19 ст. виник *сіонізм* — одна з найреакційніших форм бурж. націоналізму. Нині І. є держ. релігією в Ізраїлі. На тер. сучас. УРСР іудейські громади існували ще в перших ст. н. е. у *Босторській державі*, в 7 ст. — у *Хозарському каганаті*, де наприкінці 8 ст. І. став офіц. релігією хозарів. З 10 ст. іудейські громади існували на тер. Київ. Русі. У 18 ст. серед євреїв, що жили на Волині, Поділлі і в Галичині, виник рух хасидизму (вчення про благочестя). Велику Жовтн. соціалістичну революцію служителі іудейського культу зустріли вороже. В 1918 в Одесі всеукр. з'їзд рабинів проголосив херем (анафему) всім, хто допомагав Рад. владі. В Рад. країні ліквідовано соціальне коріння релігії, тому й І. в СРСР переживає занепад.

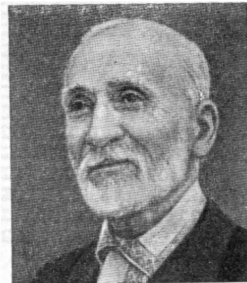
Лит.: Маркс К. До єврейського питання. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1; Кічорко Т. К. Іудаїзм і сіонізм. К., 1968; Шахнович М. І. Реакційна сутність іудаїзму. М.—Л., 1960 [бібліогр. с. 236—237]; Альтшuler М. Что есть иудаизм? М., 1968.

Д. П. Кирик (Київ).

ІЧНЯ — місто Черніг. обл. УРСР, центр Ічнянського р-ну. Залізнич. станція. 13,2 тис. ж. (1969). Час заснування невідомий. В 1648—49 — адм. центр Ічнянського полку. В 1649—1781 — сотенне містечко *Прилуцького полку*. Населення І.

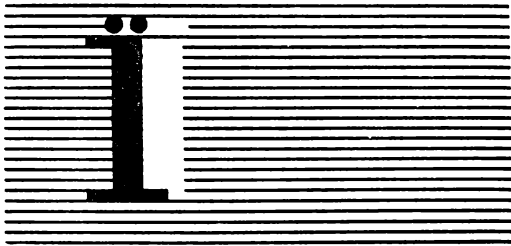
О. Ю. Ішлінський.

І. С. Іжакевич.

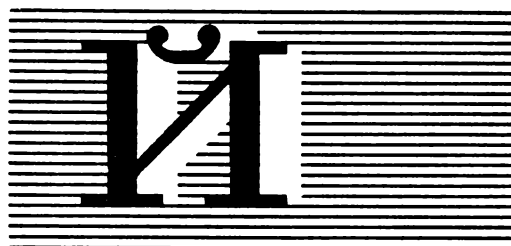
брало участь у *Пушкаря і Барабаша повстанні 1657—58*, в боротьбі проти швед. інтервентів 1708—09. У 1782—97 І. — в складі Черніг. намісництва, 1797—1802 — Малорос. губ. З 1801 — заштатне містечко. В 1802 ввійшла до Черніг. губ. У 18 ст. в І. розвинулось керамічне виробництво (розписний посуд і кахлі). В 2-й пол. 19 ст. виникли ткацькі промисли. Рад. владу в І. встановлено в січні 1918. У березні 1918 І. окупували австро-нім. загарбники, в листопаді 1918 її захопили війська петлюрівської Директорії, яких у січні 1919 вигнала 1-а Укр. Рад. дивізія. З 1923 І. — райцентр Ніжинського округу, з 1932 — Черніг. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 14.IX 1941 І. окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в І. і районі діяв партизан. загін, командиром якого був І. Є. Попко, та загони партизан. з'єднання Черніг. обл. під командуванням О. Ф. Федорова. 16.XI 1943 рад. війська визволили І. З 1957 І. — місто. В І. — з-д сухого молока і масла, спиртовий, деревообробний та целюлозно-черепичний з-ди. Школа М-ва буд-ва і експлуатації шосейних шляхів УРСР, 7 загальноосв. шкіл. В І. народилися відомий скульптор І. П. Мартос, укр. рад. письменник С. В. Васильченко, укр. рад. поет В. Г. Чумак.

ІШЛІНСЬКИЙ Олександр Юлійович (н. 6. VIII 1913) — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1960), акад. АН УРСР (з 1948), доктор фіз.-матем. наук (з 1944), професор (з 1945), Герой Соціалістич. Праці (1961). Член КПРС з 1940. Н. в Москві. Після закінчення Моск. ун-ту (1935) працював у ньому доцентом, згодом професором кафедри теорії пружності. В 1948—55 — директор Ін-ту математики АН УРСР і водночас професор мех.-матем. ф-ту Київ ун-ту. З 1955 — директор Ін-ту механіки при Моск. ун-ті, професор цього ун-ту. З 1964 — директор Ін-ту проблем механіки АН СРСР. Регіональний член Виконавчої ради Міжнар. федерації наук. працівників (з 1965). Гол. редактор, член. ред. колегій наук. журналів і збірників з питань механіки і автоматики. Осн. праці стосуються теорії гіроскопів, теорії пружності та пластичності, опору матеріалів, заг. механіки, теорії коливань. Ленінська премія. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *Лит.:* Савін Г. М., Соколов Ю. Д., Пугача Т. В., Фрадлін Б. Н. Олександр Юлійович Ішлінський. «Прикладна механіка», 1963, т. 9, в. 4 [бібліогр. с. 451—454]; Ishlinsky Aleksandr Julievich. В кн.: The International who's who. London, 1964—65; Ішлінський Олександр Юлійович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ІЖАКЕВИЧ Іван Сидорович (18.І 1864 — 19.І 1962) — укр. рад. живописець і графік, нар. художник УРСР (з 1951). Н. в с. Вишнополі (тепер Тальнівського р-ну Черк. обл.). Учився в петерб. Академії мистецтв (1884—88). З 90-х рр. 19 ст. виступав у рос. ілюстрованих журналах з малюн-

ками, в яких з демократич. позицій показував життя, побут, істор. минуле укр. народу. В Рад. час створив ряд картин з минулого України: «Привели до пана» (1928), «Торг кріпаками» (1932), «На панщину» (1926—28), «Заколот селян у с. Веселому» (1926—28), «Повстання селян у Галичині проти феодалного гніту під керівництвом Мухи в 1490 р.» (1940). Події 17—18 ст. відображено в картинах «Битва козаків з шляхтою» (1926—28), «Гайдамаки під Уманню» (1939) та ін. Ілюстрував твори Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, І. Ле. Г. Ф. Квітки-Осн.-в'яненка, І. П. Котляревського. Подіям Великої Вітчизн. війни присвятив картини «Партизанський табір» (1944), «Вступ Радянської Армії у Київ в 1943 році» (1945) та ін. Творчості І. властиві глибока народність образів, реалістична виразність зображувальних засобів. Портрет, с. 283. *Літ.*: В л а д и ч Л. В. Іван Сидорович Іжакевич. М., 1955; Ч л е н о в а Л. Г. Іван Сидорович Іжакевич. К., 1964.

ЙОРДАН (Jordanis, Jordanes; рр. н. і см. невід.) — історик *готів* 6 ст. Був секретарем аланського воєначальника Гунтігіса Бази, пізніше прийняв католицтво і, можливо, був єпископом. Автор праці «Про походження та історію готів» (закінчив 551) — одного з осн. джерел з історії готів, племен Пн. Причорномор'я. Праця Й. містить цінні відомості про місця розселення та етнічну єдність слов'ян.

ЙОСИФ II (Joseph II; 13.ІІІ 1741 — 20.ІІ 1790) — імператор «Священної Римської імперії» [з 1765 правив з *Марією-Терезією*, з 1780 — самостійно]. Представник т. з. освіченого абсолютизму. Намагався проведенням напівбурж. реформ зміцнити монархію *Габсбургів*. За правління Й. II проведено секуляризацію монастирського землеволодін-

ня, з метою розвитку торгівлі і пром-сті створено держ. підприємства і мануфактури, запроваджено пільгові тарифи, скасовано особисту залежність селян. Зовн. політика уряду Й. II була спрямована на розширення володінь Австрії. За правління Й. II Австрія, взявши участь у першому поділі Польщі, загарбала Галичину (1772) і Буковину (1774). Й. II провадив політику насильницького онімецування укр. та ін. пригноблених народів Габсбурзької монархії.

«ЙОСИФІНСЬКА МЕТРИКА» — перший поземельний кадастр (перепис, екон. оцінка і класифікація усіх зем. угідь) Галичини. Складена на підставі патенту (указу) австр. імператора Йосифа II (звідси й назва) від 12.ІV 1785 з метою збільшення оподаткування населення. Обміри та обчислення зем. угідь проводились протягом 1786—87 за тогочасним адм. поділом для кожного населеного пункту окремо. Деякі структурні частини метрики доповнювались протягом 2 десятиліть до створення «Францисканської метрики». Матеріали кадастру розкривають систему сільс. і пром. виробництва, економічно-фін. стан і суспільні відносини на зх.-укр. землях у період занепаду феод. і зародження капіталістич. г-ва. «Й. м.» зберігається в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Львові.

Літ.: Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики — перші поземельні кадастри Галичини. К., 1965 [бібліогр. с. 352—354].

Н. Ф. Врадій (Львів).

К

КАБАКІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб бронзових речей зрубної культури (14 ст. до н. е.). Знайдений 1914 біля кол. Кабаківських хуторів (на тер. тепер. Кобеляцького р-ну Полт. обл.). Містився у глиняній гостророберній посудині. Складався з 6 серпів-сікачів, 3 кельтів і кинджала. Увесь набір бронзових знарядь походить з Приуральсько-стародавнього металург. центру, металеві виробы якого були поширені у племен раннього періоду зрубної культури.

Лит.: Рудинський М. Я. Археологічні збірки Полтавського музею. В кн.: Збірник [Полтавського Державного музею ім. В. Г. Короленка], т. 1. Полтава, 1928; Лесков А. М. О северопрichernоморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967. О. М. Лесков (Київ).

КАБІНЕТ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ — наук.-дослідна установа в системі АН УРСР, засн. 1921 в Києві під назвою «Музей антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка» (1922 перейменовано на К. а. та е.). Основою для організації Кабінету послужила наук. спадщина Ф. К. Вовка (бібліотека, антропологічні, археол. та етнографічні колекції, рукописні праці, фото, картотека антропометричних вимірів тощо), а також відповідні колекції кол. *Українського наукового товариства* у Києві. Організатором і першим керівником К. а. та е. був О. Г. Аleshо. Кабінет складався з трьох відділів: спеціальної антропології, передісторії (палеоетнології) та етнології. В 1927 К. а. та е. поділили на Кабінет антропології та Кабінет етнології. Кабінет антропології видавав щорічник «Антропологія» (т. 1—4. К., 1928—31). Разом з ін. установами реорганізований в *Інститут історії матеріальної культури Академії наук Української РСР*.

КАВУН Василь Михайлович (н. 13. УІІІ 1928) — новатор с.-г. виробництва, рад. держ. діяч, Герой Соціалістич. Праці (1962). Член КПРС з 1954. Н. в с. Кобринівому (тепер Тальнівського р-ну Черк. обл.) в сел. сім'ї. Після закінчення Уманського с.-г. ін-ту (1953) працював агрономом, головою колгоспу. З 1958 — голова колгоспу ім. ХХІІ з'їзду КПРС с. Шляхової Бершадського р-ну Вінн. області. Колгосп ім. ХХІІ з'їзду КПРС представляв с. г. Рад. країни на Всесвітній виставці 1968 в Монреалі. В 1969 К. захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата с.-г. наук. З 1970 — голова Вінницького облвиконкому. На ХХІІ і ХХІІІ з'їздах КПРС обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР (з 1962). Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 287.

КАДЕТІ (к.-д. конституційно-демократична партія, з квітня 1906 — партія «народної свободи») — гол. партія контрреволюц. ліберально-монархічної буржуазії в Росії. Утворилась у жовтні 1905. Ядро К. склали

члени «Союзу визволення» і «Союзу земців-конституціоналістів». Осн. склад партії — представники буржуазії, земські діячі з ліберальних поміщиків, бурж. інтелігенція. Лідерами К. були П. М. Мілюков, П. Б. Струве, С. А. Муромцев, О. О. Кізіветтер, В. О. Маклаков, О. І. Шингаров, І. В. Гессен та ін. Виданнями К. були газ. «Биржевые ведомости» (1880—1917), «Речь» (1906—18), «Современное слово» (1907—18), журн. «Вестник партии народной свободы» (1906—08, 1917), а також значна кількість місцевих газет. Програма К. містила вимогу встановлення конституційної і парламентарної монархії, і лише після повалення царизму і невдалої спроби К. в лютому 1917 відновити монархію — вимогу парламентарної республіки. Щоб повернути на свій бік селянство, К. на словах висували програму наділення безземельних і малоземельних селян землею з держ., удільних, кабинетських і монастирських земель, а також частковою відчуження приватновласницьких земель «за справедливою», не ринковою оцінкою. В роботі. питанні К. пропонували введення «в міру можливості» 8-годинного робочого дня. В нац. питанні — проголошували свободу мов, «культурне самовизначення», але в цілому повністю блокувалися з чорносотенцями, виступаючи за збереження «єдиної неділимой Росії», зокрема заперечували існування укр. нації. В. І. Ленін у ряді статей викрив великодержавно-шовіністичну позицію К. в укр. питанні. Спільниками і однодумцями К. на Україні в політиці соціальногогноблення виступали укр. бурж. націоналісти типу Грушевського, Дорошенка, Єфремова, які 1908 створили близьке за програмою до К. *Товариство українських поступовців*. Програма і тактика К. були спрямовані на те, щоб, прикриваючись демократичною фразеологією, повести за собою селянство, підпорядкувати собі робітничий клас, ліквідувати революц. рух, поділити владу з царем і поміщиками-кріпосниками. Більшовики нещадно викривали К. як контрреволюц. партію, як гол. угодovsky силу.

Осн. діяльність К. зосереджувалась у Державній думі, де до *третьочервеневого перевороту 1907* вони відігравали керівну роль, а пізніше удавали з себе «парламентську опозицію», по суті підтримуючи політику царського уряду. К. виступали ідеологами імперіалістич. зовнішньої загарибницької політики царизму і буржуазії. В серпні 1915 К. виступили організаторами і керівниками т. з. «Прогресивного блоку» бурж. партій (К., октябристи, прогресисти та ін.), який підтримував війну і допомагав урядові в придушенні революц. руху.

Після Лютневої революції 1917 К. при підтримці рос. та іноземної імперіалістич. буржуазії посіли провідне становище в бурж. тимчасовому уряді, де разом з меншовиками і есерами проводили антинар. імперіалістич. політику, виступали за продовження війни, всіляко протидіяли вирішенню аграрного, нац. та ін. корінних питань революції, вели курс на ліквідацію Рад і більшовицької партії, активно підтримували *корніловщину*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції К. стали несприємними ворогами Рад. влади. Декретом Раднаркому РРФСР 28.ХІ (11.ХІІ) 1917 вони проголошені партією ворогів народу. К. були одними з осн. організаторів білогвардійської контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції, брали участь в білогвардійських контрреволюц. орг-ціях і урядах, співробітничали з бурж.-націоналістич. урядами і партіями. На Україні К. разом з укр. бурж. і дрїбнобурж. націоналістич. партіями становили єдиний фронт контрреволюції. З розгромом білогвардійців та інтервентів лідери

К. здебільшого емігрували за кордон, де продовжували антирад. діяльність.
Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 10. Перемога кадетів і завдання робітничої партії; т. 17. Політичні партії за 5 років третьої Думи; т. 25. Уроки революції; Черменський Е. Д. Кадети накануне Февральской буржуазно-демократической революции 1917 года. «Исторический журнал», 1941, № 3.

М. Я. Варшавчик (Київ).
«КАДЕТИ І „ПРАВО НАРОДІВ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ“» — стаття В. І. Леніна, надрукована в «Правде» 11 (24).XII 1913. В статті викривається націоналізм і шовінізм кадетів, роз'яснюються погляди більшовиків на право націй на самовизначення. В. І. Ленін нагадує про необхідність розрізняти право нації на самовизначення і доцільність відокремлення тієї чи ін. нації в кожному окрему випадку, в залежності від інтересів пролетарського руху. Обов'язком кожного демократа, вказував В. І. Ленін, є беззастережна пропаганда в масах права націй на свободу відокремлення. Продовжуючи розпочату ним у статті «Кадети про українське питання» полеміку з кадетською газ. «Речь», В. І. Ленін доводив, що кадети не визнають цього обов'язку, в чому й полягає один з коренів їх націоналізму й шовінізму. *Видання*: Ленін В. І. Кадети і «право народів на самовизначення». Твори. Вид. 4, т. 19.

М. Я. Варшавчик (Київ).
«КАДЕТИ ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» — стаття В. І. Леніна, надрукована в «Правде» 16 (29).VII 1913; спрямована на викриття великодержавно-шовіністичної позиції кадетів в укр. питанні. Приводом для написання статті були нападки кадетської газ. «Речь» на резолюцію 2-го всеукр. з'їзду студентства у Львові (1913), в якій висувалась вимога утворення «самостійної України». Виходячи з марксистського розуміння права націй на самовизначення, підкреслюючи, що марксистам чужий всякий націоналізм — однаково, великоруський, польсь., евр., укр. чи ін., В. І. Ленін роз'яснював, що революц. соціал-демократія в інтересах пролетарського руху не дасть запаморочити собі голову нац. лозунгом, який спрямований на розрив єдиного фронту робітників різних національностей. Проте В. І. Ленін показав, що шовіністичне цкування кадетами укр. нац. руху за «сепаратизм», заперечення ними права націй на політ. самовизначення викриває тожотожність їх позиції з позицією чорносотенців. *Видання*: Ленін В. І. Кадети про українське питання. Твори. Вид. 4, т. 19.

М. Я. Варшавчик (Київ).
КАДЕТСЬКІ КОРПУСИ — у дореволюц. Росії закриті станово-дворянські навч.-виховні заклади типу *гімназій*. К. к. готували вихованців, гол. чин. дітей офіцерів, до служби в царській армії і вступу до військ. училищ. Перший К. к. було відкрито 1732 у Петербурзі. Існували до поч. 1918 майже в усіх великих містах Росії, зокрема на Україні — в Києві, Полтаві, Харкові й Одесі.

КАДІЙВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення *трипільської культури* в урочищі Бавки в с. Кадійвцях Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. Відкриті 1926 М. Я. Рудинським. На площі 65 м² виявлено залишки наземних глинобитних жител на дерев'яному настилі. Знайдено крем'яні скребки й проколки, клиновидні сокири, кам'яні зернотерки і розтирачі, кістяні проколки й ложила, рогові мотика, а також посуд (опуклобок горшки, біноклевидні й грушовидні посудини, миски та ін.), прикрашений поліхромним розписом у вигляді спіралей, меандру тощо. Знайдено багато стилізованих культових жіночих статуєток. Населення займалося землеробством і скотарством. К. п. належить до початкових фаз серед. етапу трипільської культури.

Лит.: Рудинський М. Я. Досліди на Кам'янецьчині. В кн.: Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. К., 1927.

В. Г. Збеневич (Київ).
КАДІТІВКА — місто обл. підпорядк. Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Камішувасі (бас. Сів. Дінця), за 6 км на Пн. Сх. від залізнич. ст. Алмазна. 137 тис. ж. (1970). Виникла в 40-х рр. 19 ст. як робітн. с-ще під час будівництва кам.-вуг. шахт. Входила до Слов'яносербського пов. Катеринос. губ. Як пром. центр К. почала розвиватися з кін. 19 ст. У 1900 в К. виникла перша с.-д. група. В 1905—06 тут відбулися страйки робітників. Бойова дружина К. брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. У березні 1917 створено Раду робітн. депутатів. Рад. влада встановлено в листопаді 1917. 29.IV 1918 К. окупували австронім. загарбники. В грудні 1918 К. захопили білогвардійські війська ген. Краснова, яких було вигнано на поч. 1919. В червні 1919 її захопили денікінці. 27.XII 1919 К. визволили частини 1-ї Кінної армії. В 1919 с-ще увійшло до складу Донец. губ., з 1923 — Луган. округу. В 1932—38 — місто Донец., з 1938 — Ворошиловгр. (1958—70 — Луган.) обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 12.VII 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. В період окупації в К. діяв партизан. загін на чолі з Г. П. Кононенко і підпільна комсомольська група під керівництвом О. О. Філімонової. 3.IX 1943 Рад. Армія визволила місто. К. — один з центрів важкої пром.-сті Донбасу. На шахті «Центральна-Ірміне» (тепер ім. XXII з'їзду КПРС) 31.VIII 1935 вибійник шахти О. Г. *Стаханов* встановив світовий рекорд видобутку вугілля, що стало початком *стахановського руху*. Понад 30 пром. підприємств, у т. ч. кам.-вуг. шахти, збагачувальні фабрики, коксохім., хім., сажовий, металург., феросплавів, маш.-буд., вагонобуд. заводи. Філіал Комунарського гірничометалург. ін-ту, гірничий технікум, 7 профес.-тех. і мед. училищ. 35 загальноосв. шкіл.

КАДЛЕЦЬ (Kadlec) Карел (11.I 1865 — 4.XII 1928) — чеський бурж. історик слов. права, дійсний член Чеської АН (1910). Н. у Пржегоржові. Професор Празького ун-ту і ген. секретар Чеської АН. Член Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові. Досліджував слов'янське право, зокрема «Руську правду» («Нові погляди на „Руську правду“, 1914), кріпацтво в Росії («Визволення сільського люду на Русі», Прага, 1912), звичаєве право на Закарпатті («Підкарпатська Русь», Прага, 1920). Автор статей про укр. життя в чеській пресі 80—90-х рр. 19 ст.

Лит.: Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků. Praha, 1968. *М. Неврлі* (Братислава).

КАДЛУБЕК (Kadłubek) Вінцентій (бл. 1150—1223) — польсь. хроніст. У 1208—18 — краків. єпископ. Написав «Хроніку поляків», в якій виклав історію Польщі до 1202. В хроніці звеличував роль католицької церкви. Виступав проти феод. роздробленості, доводив необхідність єдності польсь. народу. Характеризуючи взаємини Польщі з Київ. Руссю та Галицько-Волинським князівством, вдавався до домислів і перекучення фактів, щоб істор. «обгрунтувати» агресивну політику польсь. феодалів щодо руських земель.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).
КАДУН Микола Васильович (5.III 1919 — 30.VII 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. Н. у Батурині (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. У 1938 закінчив 1-е арт. уч-ще ім. Червоного Жовтня. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир батареї, командир дивізіону 103-го гвард. гарматного арт. полку 6-ї армії 3-го Укр. фронту. 15.XII

В. М. Кавун.

В. І. Казаков.

К. П. Казаков.

І. П. Казанець.

1943 в районі с. Мар'ївки (тепер Запорізького р-ну Запоріж. обл.) вогнем дивізіону було знищено багато військ. техніки ворога. Коли прорвалася ворожа піхота, К. викликав вогонь на себе і коригував його, завдяки чому було знищено 300 гітлерівців. Помер від ран.

КАЗАКОВ Василь Іванович (18.VII 1898 — 25.V 1968) — рад. військ. діяч, маршал артилерії (1955), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. Н. у с. Філіпові (тепер Горьк. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — начальник артилерії корпусу, 16-ї армії, командуючий артилерією Брян., Сталінгр., Донського, Центр. і 1-го Білорус. фронтів. Після війни — командуючий артилерією Групи рад. військ у Німеччині, командуючий і 1-й заст. командуючого артилерією Рад. Армії. В 1961—65 — командуючий ракетними військами і ППО сухопут. військ. З 1965 — на відповідальній роботі в Міністерстві оборони СРСР. Автор мемуарів «На переломі» (М., 1962). Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

КАЗАКОВ Костянтин Петрович (н. 18.XI 1902) — рад. військ. діяч, маршал артилерії (1962). Член КПРС з 1920. Н. в м. Тулі в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1921. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1948 — Вищі академ. курси Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир арт. полку, нач. оперативних відділів штабу артилерії Пд.-Зх. фронту і штабу артилерії Червоної Армії, ком. артилерією 2-ї ударної армії Ленінгр. фронту. Під час війни з імперіалістич. Японією — ком. артилерією 1-ї Червонопрапорної армії. Після війни — ком. артилерією Пн. групи військ, Примор. військ. округу. З 1958 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. З 1963 — головником. ракетними військами і артилерією Рад. Армії. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

КАЗАКОВ Михайло Ілліч (н. 9.X 1901) — рад. військ. діяч, генерал армії (1955). Член КПРС з 1919. Н. в с. Великуші (тепер Кичмензько-Городецького р-ну Волог. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Під час громадян. війни брав участь у боях проти Врангеля. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1937 — Академію Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни — начальник штабу Брян. і Ворон. фронтів, заступник командуючого військами Брян. і Прибалт. фронтів, командуючий 69-ю армією. Війська 69-ї армії, якою командував К., брали участь у *Харківській наступальній операції 1943*. Після війни К. — на керівній роботі в Рад. Армії. В 1965—68 — начальник штабу Об'єднаних збройних сил д-в —

учасник Варшавського договору. З 1968 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. На XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2, 4—7-го скликань. Автор кн. «Над картою минулих битв» (М., 1965). Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

КАЗАНЕЦЬ Іван Павлович (н. 12.X 1918) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1944. Н. в с. Лоцмано-Кам'янці (тепер в складі м. Дніпропетровська) в сел. сім'ї. В 1944 закінчив Сибірський металург. ін-т (Новокузнецьк). У 1944—50 — нач. зміни, заст. секретаря парт. к-ту, нач. цеху на Єнакіївському металург. з-ді; 1950—52 — парторг ЦК ВКП(б) на цьому ж заводі. В 1952 — перший секретар Єнакіївського міськкому КП України; 1952—53 — перший секретар Макіївського міськкому КП України; 1953—60 — перший секретар Донец. обкому КП України. В 1960—63 — другий секретар ЦК КП України. В 1963—65 — голова Ради Міністрів УРСР. З жовтня 1965 — міністр чорної металургії СРСР. На XX з'їзді КПРС обраний кандидатом, на XXII і XXIII з'їздах — членом ЦК КПРС. На XVIII, XIX, XXI і XXII з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. В 1960—65 — член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 4—8-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4—6-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

КАЗАНЬСЬКА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1876 — перша робітн. революц. демонстрація в Росії. Відбулася 18.XII у Петербурзі на площі біля Казан. собору. Організована і проведена при активній участі народників-«землевольців» Г. В. Плеханова, М. А. Натансона, М. М. Хазова та членів робітн. революц. гуртків. В К. д. брало участь кількасот чоловік: робітників, революц. студентства. На демонстрації з промовою виступив Г. В. Плеханов. Демонстранти з червоним прапором рушили до Невського проспекту. Поліція заарештувала 31 чол.: частину з них засуджено до різних строків каторги або до поселення в Сибіру. К. д. знаменувала початок свідомої участі рос. робітн. класу в сусп.-політ. русі.

«КАЗАРМА» — нелегальна с.-д. газета. Спочатку — орган Військ. орг-ції при об'єднаному Петерб. к-ті РСДРП (№ 1—4), з № 5 — орган Військ. орг-ції при Петерб. к-ті РСДРП, з № 11 — орган Петерб. військ. орг-ції РСДРП, № 13 — орган Петерб., Кронштадтської і Фінляндської військ. орг-цій РСДРП. Видавалась з лютого 1906 по березень 1907. Вийшло 13 номерів. Друкувалась у Петербурзі, Москві, Фінляндії. Перші три номери видані редакцією, до якої входили більшовики й меншовики. З № 4 «К.» видавалась більшовиць-

кою редакцією і фактично була центр. військ. органом більшовиків. Значну увагу газеті приділяв В. І. Ленін. До редакції в різні часи входили В. В. Воробський, М. С. Ольгинський, В. Д. Бонч-Бруевич, О. М. Ярославський, В. Р. Менжинський та ін. «К.» розповсюджувалась у частинах армії й флоту, зокрема в Києві, Миколаєві та ін. містах України. Газета закликала солдатів і матросів до рішучої і організованої боротьби проти царизму. Видання газети було припинено у зв'язку з розгромам царизмом військ. орг-цій РСДРП.

Видання: «Казарма». 1906—1907. № 1—13. М.—Д., 1931.

Лит.: Большевицкая периодическая печать (Декабрь 1900—октябрь 1917). Библиографический указатель. М., 1964.

КАЗАХИ (самоназва — к а з а х) — нація, осн. населення Каз. РСР. Живуть також у РРФСР, Узб. РСР, Туркм. РСР, Кирг. РСР, Тадж. РСР та ін. республіках СРСР. Заг. чисельність К.—4950 тис. чол. (1964), у т. ч. в СРСР — 4300 тис. чол. В УРСР живе 4694 К. (1959). Мова — казахська, тюркської групи. Віруючі К.— мусульмани-суніти. Казах. народність сформувалась внаслідок змішання місцевих кочових тюрк. племен з кипчацькими (половецькими) і частково монг. племенами в 15—16 ст. На той час припадає утворення кількох казах. ханств. Осн. заняттям К. було кочове скотарство, лише в деяких районах (напр., на Сирдар'ї) вони здавна займалися і польовим землеробством. У 16—18 ст. казах. ханства входили до складу трьох жувіз (відособлених кочових госп. районів) — Старшого, Середнього і Молодшого. У 18—19 ст. ці жузи добровільно прийняли підданство Росії. Незважаючи на колонізаторську політику царського уряду, це приєднання мало для К. прогресивне значення. Під впливом більш передової рос. економіки і культури посилився перехід К. до осілости і землеробства, почали зароджуватися пром-сть, формуватися казах. пролетаріат. На рубежі 19—20 ст., з розвитком капіталізму в Казахстані, почалась консолідація К. у бурж. націю. Після Великої Жовтн. соціаліст. революції в ході соціалістич. будівництва сформувалась казах. соціалістич. нація. За роки Рад. влади Казахстан з відсталого окраїни царської Росії перетворився на республіку з передовою індустрією (кольорова і чорна металургія, видобуток вугілля, нафти, маш.-буд., хім. і легка пром-сть тощо) і високорозвинутим колективізованим с. г. (землеробство і скотарство). Виросли пром. міста, а також упорядковані колгоспні села. де розгорнулося будівництво багатокімнатних будинків з каменю, цегли, дерева з залізним або шиферним дахом. Старовинні житла К. — юрта збереглися лише у скотарів у пд. районах республіки. Нац. одяг К. поєднується з сучас. одягом міського типу. Складовими частинами нац. чоловічого одягу є довга широка сорочка (кюйлек) прямого покрою, переважно з білої тканини, штани (дамбал), довгий камзол (бешпент) з темного вельвету або сукна, халат, круга шапка з хутряною облямовкою (біорик) або хутряна шапка (тумак) тощо; жіночого — сорочка-плаття зі стоячим коміром і довгими прямими рукавами, камзол або безрукавка, головний убір (кімешек) тощо. Глибокі зміни за роки Рад. влади відбулися в культурі й побуті К. Зникли патріархально-феод. звичаї, ліквідовано неписьменність, первісність жінок у сім'ї і суспільстві. Зросла нац. інтелекція. Зникають реліг. пережитки — іслам і різні домусульманські реліг. культу. Розквітла соціалістич. змістом і нац. формою культура К., досягла значного розвитку наука (1946 створено Академію наук Каз. РСР). Зміщилась і розквітла друж-

ба казах. народу з рос., укр., узб., кирг. та ін. народами СРСР. Українці становили значну частину переселенців-селен у Казахстан. Їхні г-во і культура влинули на г-во і побут казах. населення. Див. також *Казахська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Очерки общей этнографии. Азиатская часть СССР. М., 1960 [бібліогр. с. 359—365]; Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2. М., 1963.

Х. А. Арғынбаев, В. В. Востров (Алма-Ата).

КАЗАХСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (Каз. РСР), К а з а х с т а н — союзна рад. соціалістична республіка, що входить до складу СРСР. Утворена 5.XII 1936. Міститься на Пд. Зх. Азійській частині СРСР. Межує з КНР, Сусідами Каз. РСР є РРФСР, Туркм. РСР, Узб. РСР і Кирг. РСР. Площа 2715,1 тис. км². Населення 12850 тис. чол. (1970). Осн. населення — казахи (30%) і росіяни (42,7%), живуть також українці (0,7 млн., 1959), білоруси, татари, уйгури, корейці та ін. Пересічна густота нас. — бл. 5 чол. на 1 км². Міське нас. становить 51% (1970). Тер. К. поділяється на 16 областей; є 72 міста, 170 селищ міського типу. Столиця — Алма-Ата (730 тис. ж., 1970).

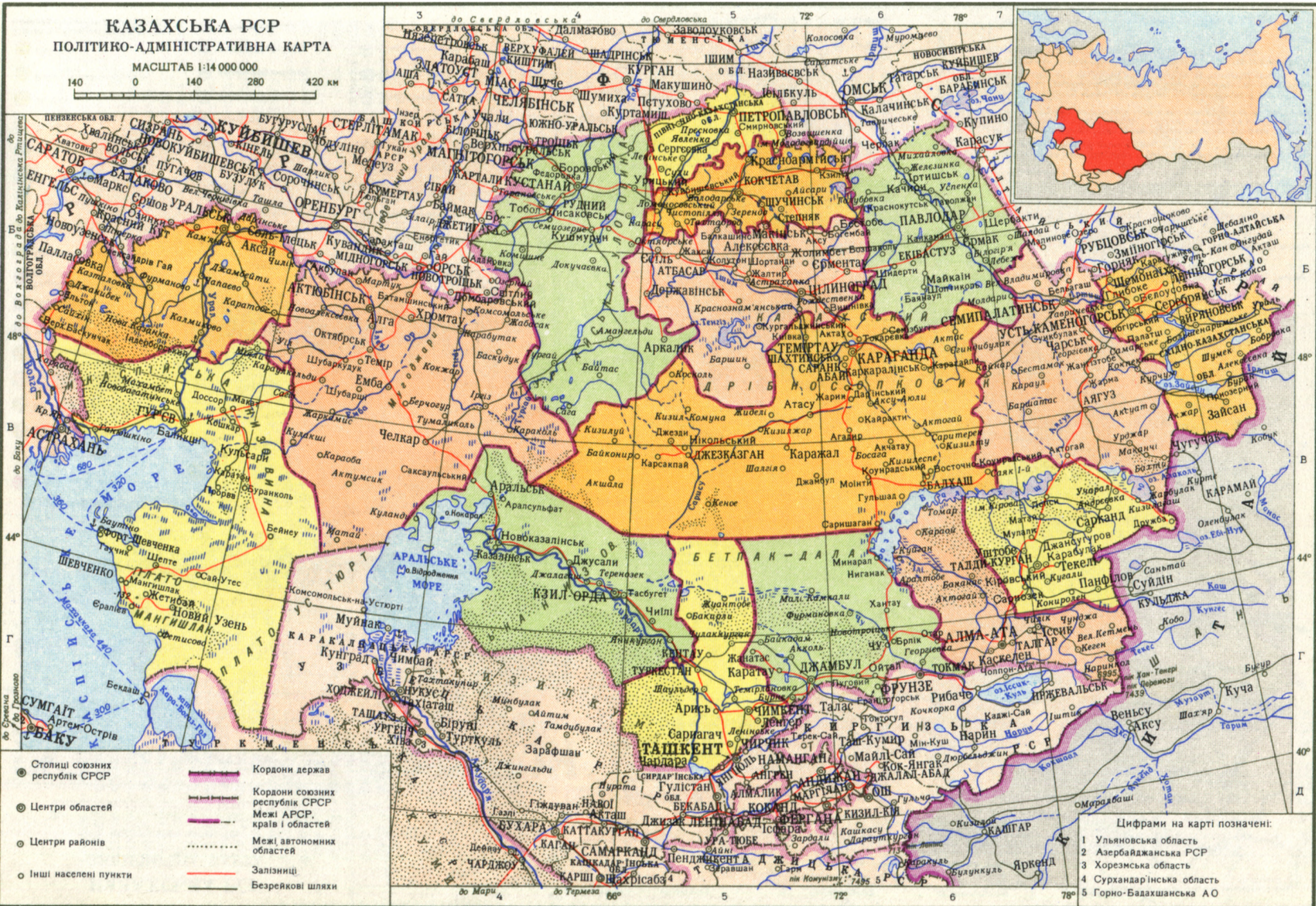
Перші людські поселення на тер. К. належать до раннього палеоліту. Осн. заняття населення в неолітичний час — мисливство й рибальство. В період бронзового віку основу г-ва становили пастише скотарство і мотичне землеробство. В 1-му тис. до н. е. в К. відбувся перехід до кочового скотарства, виникли племінні союзи — саків у 7—4 ст. до н. е., усунів, кангой і яньцай (аланів) у 3—1 ст. до н. е. Почалися майнове розшарування суспільства і розклад первіснообщинного ладу. З'явилося патріархальне рабство, яке, проте, не розвинулося в рабовласницьку формацію. Класові відносини склалися тут як патріархально-феодальні. В серед. 6 ст. виникає ранньофеод. д-ва — Тюркський каганат. У 581 від нього відокремилась зх. частина, в Семиріччі утворилась самостійне ханство — Зх.-Тюркський каганат. У 40-х рр. 8 ст. виник Тюркешський, а в серед. 8 ст. — Карлущий каганати, в яких далі розвинулися феод. відносини. В 10—11 ст. зх. і пд.-зх. райони К. входили до складу ранньофеод. д-ви огузів. На Пн. Сх. і Пн. К. в г. з. Кипчацькому степу, де жили кочові тюркські племена кімаків і кипчаків, феод. відносини розвивалися повільно. В 10—12 ст. більша частина К. входила до складу д-ви Караханідів, в 12 ст. Пд. К. і Семиріччя увійшли до складу д-ви Каракитаїв. У 1219—21 К. завоювали монголи. Вони знищили землеробські оазиси, зруйнували міста, що підірвало продуктивні сили К. і загальмувало процес складання казах. народності. В період монг. панування К. входив до складу *Золотої Орди*, а після її розпаду — до Білої Орди і Моголістану. На поч. 15 ст. Біла Орда розпалася на кілька володінь, найзначнішими з яких були Ногайська орда і Узбекське ханство, що об'єднували осн. тер. К. Посилення феод. гніту і міжусобиці викликали масове відкочування племен у Семиріччя. В серед. 15 ст. тут виникло перше Казах. ханство. В той час завершився процес складання казах. народності, осн. компонентами якої були місцеві тюркські племена. Після розпаду Ногайської орди, а пізніше Моголістану і Сибірського ханства, казах. племена, що жили на тер. цих д-в, об'єдналися з осн. частиною свого народу. Тер. К. поділялася на три госп. райони — Семиріччя, Центр К. і Зх. К., на основі яких виникли три казах. жузи (орди) — Старший, Середній і Молодший. Провідною галуззю г-ва казахів було кочове скотарство. Землеробство було слабо розвинуте. Казах. суспільство складалось з двох класів: феодалів

КАЗАХСЬКА РСР

ПОЛІТИКО-Адміністративна Карта

МАСШТАБ 1:14 000 000

140 0 140 280 420 км

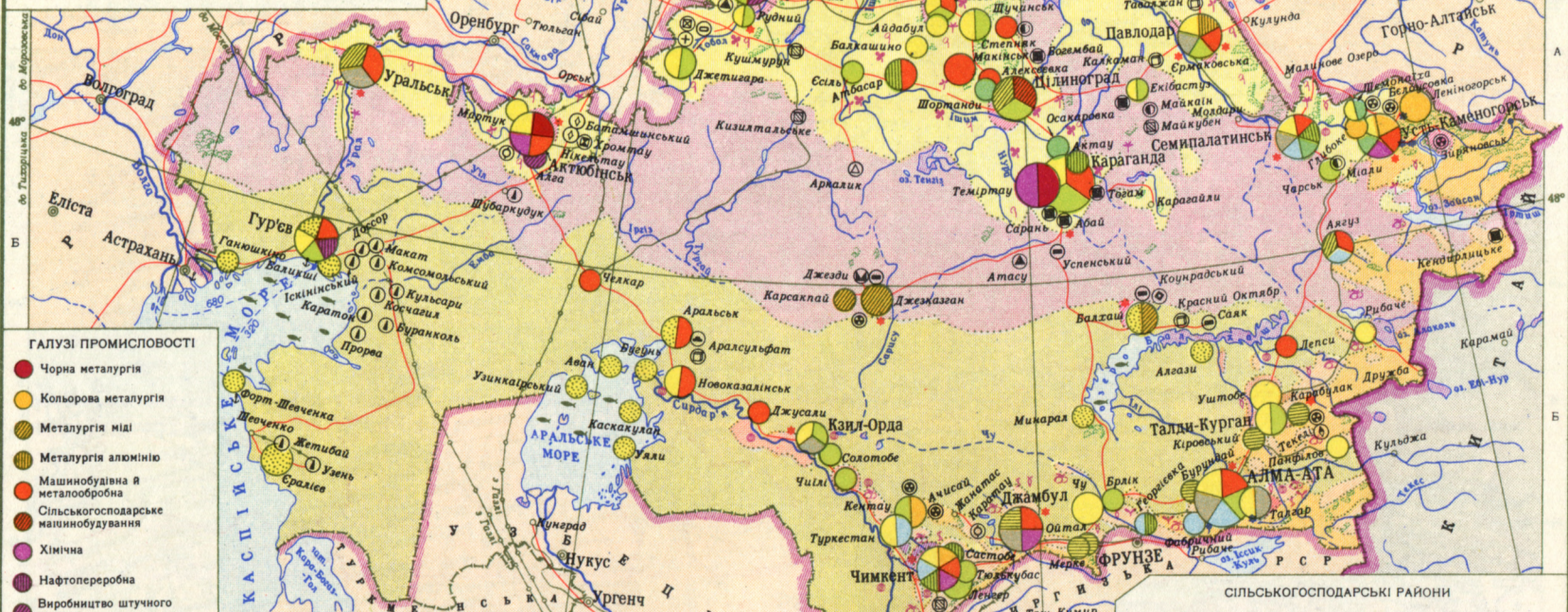
- Столиці союзних республік СРСР
- Центри областей
- Центри районів
- Інші населені пункти
- Кордони держав
- Кордони союзних республік СРСР
- Межі АРСР
- Межі автономних областей
- Межі АРСР країв і областей
- Межі автономних областей
- Залізниця
- Безрейковий шляхи

- Цифрами на карті позначені:
- 1 Ульяновська область
 - 2 Азербайджанська РСР
 - 3 Хорезмська область
 - 4 Сурхандаринська область
 - 5 Горно-Бадкхшанська АО

КАЗАХСЬКА РСР ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:15 000 000

150 0 150 300 450 км

ГАЛУЗИ ПРОМИСЛОВОСТІ

- Чорна металургія
- Колорова металургія
- Металургія міді
- Металургія алюмінію
- Машинобудівна й металообробна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Хімічна
- Нафтопереробна
- Виробництво штучного волокна
- Будівельних матеріалів
- Цемента
- Деревообробна
- Текстильна
- Шкіряна і взуттєва
- Харчова
- М'ясна
- Рибна в рибоконсервна
- Цукрова

ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

- кам'яного вугілля
- бурого вугілля
- нафти
- залізних руд
- марганцевих руд
- хромітових руд
- нікелевих руд
- вольфрамових руд
- молібденових руд
- алюмінієвих руд
- мідних руд
- поліметалевих руд
- олов'яних руд
- сур'мяних руд
- золота
- азбесту
- фосфоритів
- кухонної солі
- глауберової солі
- Джерела мінеральних вод
- ★ Теплові електростанції
- ★ Гідроелектростанції
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Залізниці
- Безрейкові шляхи

РАЙОНИ НАЙБІЛЬШОГО ПОШИРЕННЯ

- ✦ цукрових буряків
- ✦ соняшнику
- ✦ льону-кудряша
- ✦ ріжків
- ✦ гірчиць
- ✦ тютюну
- ✦ виноградників
- ✦ баштанів
- ✦ садів
- ✦ Рибальство
- ✦ Тюлені

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ

- Зернові культури (пшениця), молочно-м'ясне й водноє тваринництво (велика рогата худоба й вівчарство)
- Зернові культури (пшениця), молочно-м'ясне тваринництво (велика рогата худоба) й технічні культури
- Бавовництво й молочно-м'ясне тваринництво (велика рогата худоба)
- Зернові культури (рис) і молочно-м'ясне тваринництво (велика рогата худоба й свинарство)
- Овочівництво, картоплярство й молочно-м'ясне тваринництво (велика рогата худоба й свинарство)
- М'ясо-салінне й напівтонкорунне вівчарство, м'ясо-молочне тваринництво (велика рогата худоба), табуни конярства на степових і напівпустельних пасовищах і осередки землеробства на поливних землях
- Сімохове й м'ясо-салінне вівчарство, молочно-м'ясне й м'ясне тваринництво (велика рогата худоба), табуни конярства на пустельних пасовищах і осередки землеробства на поливних землях
- Тонкорунне вівчарство, м'ясо-молочне тваринництво (велика рогата худоба) й табуни конярства на гірських пасовищах
- Ліси

Примітка. Розміри пунсонів промислових пунктів дано умовно

(хани, султани, біі, батири, баі, ходжі) і феодально залежних селян — шаруа. Особливим прошарком були домашні раби — кули. Зберігалось родове управління. Поряд з численними формами звичаєвого права (адату) діяли деякі форми феод. мусульм. права (шаріату). В самотній культурі казах. народу у 18 ст. визначилися дві тенденції — народна і феодальна. Нар. поетам того часу належить ряд творів героїчного епосу («Кобланди», «Ер-Таргин», «Кози-Корпеш і Баян-Слу», «Киз-Жибек»). Цінною пам'яткою казах. писемної історії кін. 16 ст. був збірник літописів («Жамігі аттаваріх») Кадиргалі Кусунулі, найзначнішим представником л-ри — Мухаммед Хайдар. У 18 ст. К., ослабленому феод. чварами, загрожували зі Сх. джунгари. Зовн. небезпека примусила казах. ханів звернутися з проханням про підданство до Росії, яка за тих часів була єдиною країною, що могла захистити К. і врятувати казах. народ від винищення. В 1731 рос. підданство прийняв Молодший, 1740 — Середній, 1846 — Старший жузи. Приєднання К. до Росії, незважаючи на колонізаторську політику царизму, мало велике прогресивне значення для казах. народу, було переломним моментом у його історії. Під впливом економіки Росії почався розклад патріархально-феод. відносин. З розвитком товарного виробництва в К. і втягненням його в загальнорос. ринок почали розвиватися капіталістич. відносини. Наприкінці 19 ст. виникли значні центри видобувної пром-сті, почалося формування місцевого робітн. класу. Було збудовано з-цю Оренбург — Ташкент. Деякого розвитку набуло землеробство, що посилило перехід казахів до осілості. На розвиток продуктивних сил К. вплинуло переселення сюди рос. і укр. селян. У 80—90-х рр. 19 ст. виникло понад 500 рос. і укр. поселень. Прогресивна культура і передова наука Росії мали значний вплив на розвиток казах. культури. На той час припадає діяльність видатних казах. просвітителів Ч. Ч. Валіханова, І. Алтинсаріна, А. Кунанбаєва. Помітний слід у культ. житті К. залишила діяльність великого укр. поета Т. Г. Шевченка. Перебуваючи на засланих в К., революц. поет-демократ бачив пригноблене становище і тяжке життя казах. народу і в своїх творах висловлював йому співчуття. У картинах, що їх створив Т. Г. Шевченко в К., реалістично відображено життя казах. трудового народу. Казах. народ високо оцінив великого Кобзаря. Т. Г. Шевченко оспіваний у казах. легендах і переказах в образі мудрого і сміливого акина Таразі — вірного друга казахів.

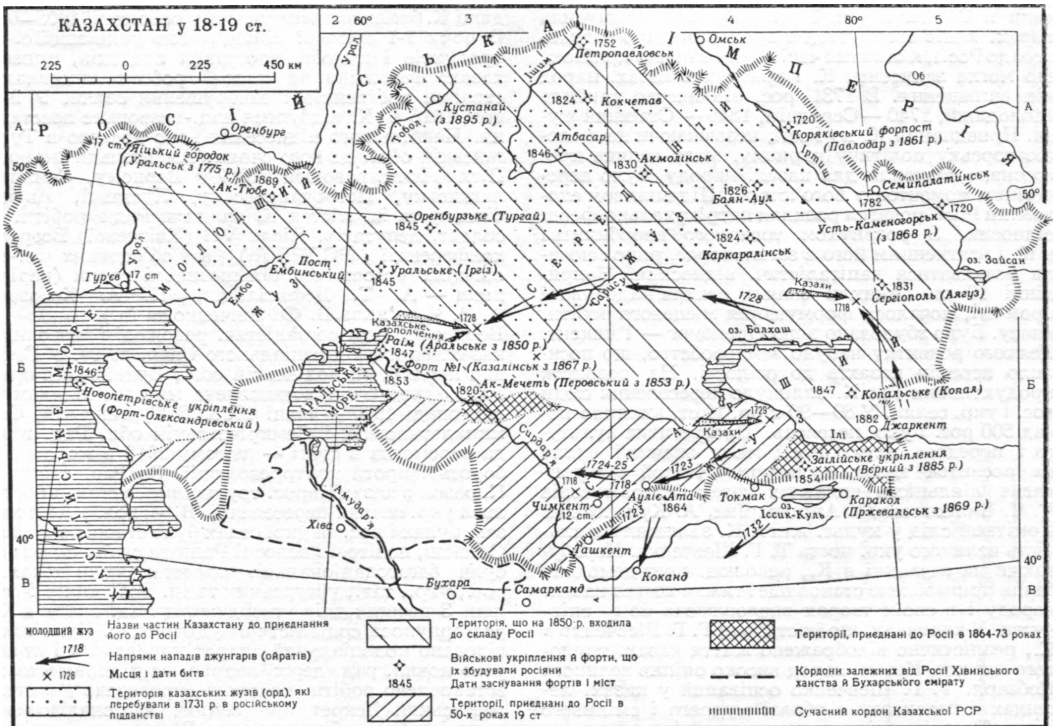
На поч. 20 ст. швидко зростала економіка К. Посилилося формування казах. буржуазії і пролетаріату. Розвиток капіталістич. укладу та соціальні і культ. процеси, що його супроводили, створювали передумови для формування казах. бурж. нації. Проте цей процес не був завершений. На поч. 20 ст. в К. відбулося кілька значних страйків, під час яких казах., рос. і укр. робітники виступали разом. У ряді областей сталися сел. заворушення. З розвитком робітн. руху на поч. 20 ст. в К. виникли перші марксистські гуртки, зокрема у Верному (тепер Алма-Ата), Уральську, Петропавловську, Акмолінську (тепер Цілиноград). Після II з'їзду РСДРП (1903) марксистські гуртки ряду міст К. об'єдналися в с.-д. орг-ції. Трудящі К. брали активну участь у революції 1905—07. В роки 1-ї світової війни масові реквізиції с.-г. продуктів і худоби, зростання податків, призов казах. населення на тиліві роботи викликали страйки робітників і заворушення селян. У 2-й пол. 1916 в К. відбулося нац.-визвольне повстання. Найбільшого піднесення воно досягло в Тургайській обл., де його очолив Амангельді Іманов. Після Лют. революції 1917 у Верному, Семипалатинську, Петропавловську, Кустанай, Актюбінську та ін. містах К. виникли Ради робітн. і солдат. депутатів. Після VII (Квітневої) Всерос. конференції РСДРП (б) в об'єднаних с.-д. орг-ціях утворилися більшовицькі групи (керівники — А. Т. Джангільдін, П. А. Кобозев, А. В. Черв'яков, В. Ф. Зінченко та ін.). Велика Жовтн. соціалістич. революція визволила казах. народ від соціального і нац. гніту. У Сирдар'їнській, Акмолінській обл., Букеївській орді Рад. влада була встановлена мирним шляхом у листопаді 1917 — січні 1918. В Тургайській, Семипалатинській і Семирчінській обл. Рад. влада перемогла в січні — лютому 1918 в жорсткій боротьбі проти контрреволюції. За Рад. владу в К. разом з казах. і рос. трудящими активно боролися укр. селяни-переселенці. В 1-й пол. 1918 в казах. аулах і рос. та укр. селах було створено Ради. Обласні, повітові і волосні Ради за своїм складом були багатонаціональні, представляючи казах., рос., укр., тат., уйгурських та ін. робітників і селян. З перших днів утвердження Рад. влади в К. розгорнулося соціалістич. будівництво. Було ліквідовано колоніальний апарат управління і створено новий, рад. держ. апарат, на підприємствах встановлено робітн. контроль, проведено в життя ленинський Декрет про землю, націоналізовано великі пром. підприємства. В лютому — квітні

1918 було створено перші радгоспи і колгоспи. Влітку 1918 білогвардійці з допомогою чехослов. корпусу захопили більшу частину К. На тер. К. утворилися Семиріченський, Оренбурзький (Пн.-Туркестанський) і Уральський фронти. Парт. орг-ції і Ради очолили маси трудящих у боротьбі проти ворога, було створено інтернаціональні за своїм складом червоноарм. з'єднання, партизан. загони. В боротьбі проти інтервентів і внутр. контрреволюцій трудящим К. постійно допомагали В. І. Ленін, ЦК РКП(б), Раднарком РРФСР. Значну роль у боротьбі за Рад. владу в К. відіграли М. В. Фрунзе, В. В. Куйбішев, С. М. Кіров, В. І. Чапаєв, Д. А. Фурманов та ін. Велику роботу по організації нац. частин Червоної Армії проводили казах. більшовики А. Іманов, А. Т. Джангильдін, С. Сейфулін, А. Майкутов та ін. Розгромивши сил. готи Колчака, Червона Армія і партизан. загони влітку і восени 1919 визволили пн. і сх. райони К. На поч. 1920 на всій тер. К. Рад. владу було відновлено. В 1920 ряд частин, сформованих у К., брали участь у визволенні тер. України від військ бурж.-поміщицької Польщі та армії Врангеля.

26.VIII 1920 ВЦВК і Раднарком РРФСР прийняли декрет про створення автономної Киргизької Рад. Соціалістич. Республіки (початкова назва Казахської РСР). 4—12.X 1920 в Оренбурзі відбувся установчий з'їзд Рад, який проголосив створення Кирг. (Каз.) АРСР у складі РРФСР. Казах. народ вперше здобув свою нац. державність. У червні 1921 відбулася I обласна конференція комуністів К., яка завершила організаційне оформлення парт. орг-ції республіки. В 1921—22 у Семиріччі і Сирдар'їнській обл. було проведено земельно-водну реформу, внаслідок якої казах. і кирг. трудящим повернуто понад 470 тис. га землі, за-

хопленої у них царським урядом і куркулями-колонізаторами. 30.XII 1922 К. на засадах рівності і добровільності ввійшов до Союзу РСР у складі РРФСР на правах авт. республіки. 4-й з'їзд Рад К. у січні 1924 затвердив першу Конституцію Кирг. (Каз.) АРСР. В 1924—25 тер. Сирдар'їнської і Семиріченської обл., заселена казахами, увійшла до складу К. Завершилось об'єднання казах. земель в єдиний нац. Рад. д-ві. В квітні 1925 5-й з'їзд Рад К. відновив історично правильну назву казахів і республіку почали називати Казахською. Згідно з Конституцією СРСР 1936 Каз. АРСР було перетворено на союзну республіку. В березні 1937 Надзвичайний 10-й з'їзд Рад К. ухвалив Конституцію Каз. РСР.

Перехід казах. народу до соціалізму здійснювався, минаючи стадію капіталізму. За 1-у і 2-у п'ятирічки в пром-сть К. було вкладено 2 млрд. крб. З пром. центрів РРФСР і України на будівництво пром. підприємств було надіслано обладнання, відряджено кваліфіковані кадри. В 1931 гірники Донбасу взяли шефство над Карагандинським вугільним басейном. У 1931—32 до Караганди прибуло понад 400 кращих робітників Донбасу. Сотні казахів оволодівали спеціальністю шахтаря в Донбасі. На підприємствах України виготовляли обладнання для будівель К. Над пром-стю К. шефували трудящі Москви і Ленінграда. За роки довоєнних п'ятирічок у К. було створено 3-ю вугільну базу країни в Караганді, збудовано бл. 200 великих пром. підприємств, залізниця Туркестано-Сибірську, Караганда — Балхаш, Рубцовка — Ріддер, Чимкент — Ленгер. У 1940 заг. обсяг пром. продукції К. перебільшив рівень 1913 в 7,8 раза, в т. ч. важкої пром-сті — в 19,5 раза. Заходи Рад. влади (змінення органів Рад. влади в аулі 1926—29, переділ сінокісно-орних угідь

1926—27, конфіскація худоби у баїв 1928) підірвали економіч. і політ. вплив баїв і створили умови для колективізації с. г. В 1929 в К. розгорнулася масова колективізація, яка привела до корінних перетворень в с. г., змінила суспільні відносини в аулі, побут казахів, привела до переходу кочових г-в до осілости. В 1937 колгоспи об'єднували 97,5% сел. г-в. Республіка стала індустріально-колгоспною. В К. відбулася культ. революція. У процесі побудови соціалізму в К. сформувалася казахська соціалістична нація.

В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі К. самовіддано боролися в рядах Рад. Армії проти нім.-фашист. загарбників. На фронт пішло $\frac{1}{3}$ складу Комуністич. партії К., 70% комсомольців. 60 тис. воїнів з К. нагороджено бойовими орденами і медалями СРСР. 500 воїнам присвоєно звання Героя Рад. Союзу (з них 17 — за форсування Дніпра 1943). Створена в К. і Киригізі 316-а (8-а гвард.) д-зія ім. І. В. Панфілова ушлавилася в битві під Москвою, 8-а стрілі. і 73-а гвард. д-зія — в битві за Дніпро. Тисячі казахстанців брали участь у партизан. русі на Україні і в Білорусії. Пром. підприємства К. постачали Рад. Армії боеприпаси, спорядження, обмундирування і продовольство. В К. під час війни було розміщено 142 евакуйовані підприємства, в т. ч. 52 з УРСР, понад 1 млн. рад. громадян. Обсяг пром. продукції К. за 1941—45 зріс майже в 1,4 раза. Після вигнання нім.-фашист. окупантів з тимчасово окупованих територій в К. розгорнувся всенар. рух допомоги визволенним районам. Шахтарі Караганди шестували над Донбасом, залізничники Турксибу — над Пд. з-цею, колектив Омської з-ці — над Пн.-Донецькою з-цею. Колгоспники К. відправили укр. колгоспникам понад 500 тис. голів худоби. В післявоєнний період казах. народ разом з усіма народами СРСР завершив будівництво соціалізму і вступив на шлях комуністич. будівництва. В К. стали до ладу Казах. металург. з-д, Усть-Каменогорський свинцево-цинковий і титано-магнієвий комбінати, з-ці Моїнти—Чу, Акмолінськ—Павлодар, Чимкентський і Алма-Атинський бавовняні комбінати, Усть-Каменогорська і Бухтарминська ГЕС та ін. підприємства. Обсяг валової продукції пром-сті 1969 зріс у порівнянні з 1913 у 130 раз. Продукцію пром-сті К. вивозять у всі республіки СРСР і в 70 країн світу. В післявоєнні роки було здійснено заходи щодо освоєння цілинних і перелогових земель. Активну допомогу республіці в цьому подали трудящі УРСР. В К. було освоєно понад 25 млн. га землі. В 1969 північні площі становили 31,9 млн. га. За 1956—69 К. дав д-ві 8780 млн. пудів зерна. За успіхи в освоєнні цілини Каз. РСР 1956 нагороджено орденом Леніна. В К. (на 1.1 1969) — 1559 радгоспів, 438 колгоспів. У 1970 Каз. РСР нагороджено орденом Жовтневої Революції.

Високого розвитку досягла казах. рад. культура. В 34 інститутах АН Каз. РСР (в 1932 створено базу АН СРСР в К., з 1938 — філіал АН СРСР, з 1946 — АН Каз. РСР) та ін. наук. закладах працює 23,5 тис. наук. співробітників, в т. ч. 336 докторів і 4993 кандидатів наук (1969). В 1969/70 учб. р. у 10 439 школах К. навчалось 3134 тис. чол., у 43 вузах — 196 тис., в 187 серед. спец. закладах — 210 тис. чол. В К. існує ряд наук. закладів, що вивчають і розробляють питання історії: Ін-т історії, археології та етнографії ім. Ч. Ч. Валіханова АН Каз. РСР (засн. 1946), Ін-т історії партії при ЦК КП Казахстану (засн. 1934), істор. факультети Каз. ун-ту ім. С. М. Кірова та ряду пед. ін-тів. Розквітли казах. л-ра і мистецтво. Далеко за межами К. відомі імена казах. письменників і поетів М. О. Ауєзова,

С. М. Муқанова, Г. М. Мусрепова, А. Т. Тажибаєва, О. Сулейманова, художників А. Кастєєва, С. Мамбеєва, К. Тельжанова, композиторів М. Т. Тулебаєва, А. Жубанова. Зміцнили зв'язки казах. л-ри і мистецтва з л-рою і мистецтвом братніх республік, зокрема Рад. України. Казах. мовою перекладено твори Г. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. П. Бажана, П. Г. Тичини та ін. У 1954 видано дві збірки — «Дружба», до якої ввійшли твори укр. письменників, та «Привіт тобі, Україно!», що складається з віршів казах. поетів, присвячених Україні. На Україні видано переклади творів М. О. Ауєзова, Д. Джембула, Г. Мустафіна та ін. Твори про К. написали укр. письменники О. Десняк (повість «Тургайський сокіл»), О. В. Донченко (повісті «Аул Іргіз», «Серце беркута», роман «Карборундовий камінь»), Т. Г. Масенко (нариси «Весняний Казахстан», численні переспіви з А. Кунанбаєва). Життя К. відображено в творах Ю. К. Смолича, І. Ю. Сенченка, Н. Л. Забіли та ін. укр. письменників. У 1935 в К. засновано Казах. держ. худ. галерею ім. Т. Г. Шевченка. В роки Великої Вітчизн. війни в К. працювала група укр. митців (художники С. Ф. Бєсєдін, М. М. Липкін, А. Г. Петрицький, скульптори М. Г. Лисенко, Л. Д. Муравін та ін.). У 1942 в Алма-Аті було влаштовано виставку картин укр. художників, що жили в Казахстані. Укр. композитор М. А. Скорульський написав квінтет на теми А. Кунанбаєва. В роки Великої Вітчизн. війни зав'язалась тісна дружба між укр. і казах. акторами, яка зміцніла в післявоєнний час. У Семипалатинську працював Київський держ. укр. драм. театр ім. І. Франка. В театрах К. ідуть п'єси О. Є. Корнійчука, Я. О. Галана. На 1.1 1969 Комуністична партія К. налічувала 538 923 членів і кандидатів у члени партії, ЛКСМ К. — 1033 тис. членів, у профспілках К. — 4418 тис. чол.

Лит.: Л е н и н В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Л е н и н В. И. Товарищам коммунистам Туркестану. Твори. Вид. 4, т. 30; Революционное движение в Казахстане в 1905—1907 годах (Сборник документов и материалов). Алма-Ата, 1955; Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907—1914 годах. Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1957; Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане. 1917—1918 гг. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата, 1957; Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921—1925 гг.). Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1962; История индустриализации Казахской ССР (1926—1941 гг.). Документы и материалы, т. 1—2. Алма-Ата, 1967; Коллективизация сельского хозяйства Казахстана (1926 — июнь 1941 гг.). Документы и материалы, ч. 1—2. Алма-Ата, 1967; Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. Сборник документов и материалов, т. 1—2. Алма-Ата, 1964—67; Казахстан Советский. Сборник материалов о праздновании пятидесятилетия Советской власти в Казахстане. Алма-Ата, 1968; История Казахской ССР, т. 1—2. Алма-Ата, 1957—63; История Казахской ССР. Эпоха социализма. Алма-Ата, 1967; Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. Алма-Ата, 1963; К у н а е в Д. А. Казахская ССР. М., 1958; К у н а е в Д. А. 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Алма-Ата, 1967; Б е й с е м б а е в С. Б. Ленин и Казахстан (1897—1924 гг.). Алма-Ата, 1968; А б і ш е в Г. Воїни Казахстану в боях за визволення братньої України в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1959; Братство народов — братерство культур. К., 1960; Б е и с о в Т. Т. Г. Шевченко в Казахстане. Алма-Ата, 1952; К о с т ю к Ю. Шевченко и казахская литература. «Радянське літературознавство», 1938, № 2—3; Т у р с у н б а е в А. Б. Против буржуазной фальсификации истории Казахстана. Алма-Ата, 1963; Д а х ш л е й г е р Г. Ф. Историография Советского Казахстана. Алма-Ата, 1969.

Ю. І. Романов, А. Сабирханов (Алма-Ата). **КАЗЕМ-БЕК** Мірза Мухаммед Алі (Олександр Касимович; 1802 — 27.XI 1870) — рос. східнозна-

вещ, чл.-кор. Петерб. АН (з 1835). Н. в м. Решті (Іран). В 1826—49 — професор іран. і тур.-тат. словесності Казан. ун-ту, 1849—70 — професор іран. словесності Петерб. ун-ту. Розробляв питання історії, мови та суспільних рухів Ірану, Серед. Азії, Криму і Кавказу, а також історії ісламу. Найзначніші праці: «Сім планет» («Історія кримських ханів від 1466 по 1737». Казань, 1832), «Баб і бабди» (СПБ, 1865), «Мюрилизм і Шаміль» («Русское слово», 1859, № 12).

В. М. Зайцев (Київ).

КАЗЕННА ПАЛАТА — губернська фін.-госп. установа в Рос. імперії, створена на підставі «Установлення про губернії» 1775. На Україні запроваджена протягом 1780—96. К. п. видала загальнодерж. податками, акцизами та ін. грошовими зборами, прибутками від казенних маєтностей і державними селянами (до 1838), казенними з-дами, фабриками, промислами (соляними, рибними), гірничою та винокурною пром-стю (до 1863); наглядала за приватною торгівлею і пром-стю, проводила рекрутські набори (до 1874) тощо. К. п. підпорядковувалася повітові казначейства. К. п. ліквідовано після Великої Жовтн. соціалістич. революції.

КАЗИМІР III Великий (Kazimierz III Wielki; 30.IV 1310 — 5.XI 1370) — польсь. король [з 1333] з дин. П'ястів. Проводив політику зміцнення королів. влади і централізації країни. В 1347 видав Вісліпський і Пьотркувський статuti — перші повні записи польсь. звичаєвого права. У зовн. політиці орієнтувався на союз з Угорщиною, користувався підтримкою папського престолу. В 1340 організував похід польсь.-угор. військ на Галицько-Волинське князівство, який закінчився невдач. В 1349 захопив і приєднав до Польщі Галицьку землю. За К. III почалося загарбання Волині і Поділля.

Лит.: Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939.

КАЗИМІР IV Ягеллончик (Kazimierz IV Jagiellończyk; 30.XI 1427 — 7.VI 1492) — великий князь литовський [з 1440] і король Польщі [з 1447]. Н. в Кракові. Прагнув зміцнити королівську владу, розширюючи привілеї шляхти і ослаблюючи політ. роль магнатів. У 1447 видав привілей, що збільшував шляхет. права та вольності і поширював їх на руських феодалів усіх земель Литовського великого князівства. Привілей сприяв дальшому закріпаченню лит., укр. і білорус. селян. У 1452 К. IV перетворив Луцьке, а 1471 — Київське князівства на лит. провінції. Прагнучи зміцнити панування польсь.-лит. феодалів на тер. Буковини, Галичини і Поділля, К. IV заснував монастир *бернардинців* у Вільні, який домагався унії православної і католицької церков. За правління К. IV польсь.-шляхет. війська жорстоко придушили *Мухи повстання 1490—92*.

КАЙНДЛЬ (Kaindl) Раймунд-Фрідріх (31.VIII 1866 — 15.III 1930) — австр. бурж. історик та етнограф. Н. в Чернівцях у сім'ї нім. колоніста. Закінчив Чернів. ун-т. З 1901—професор цього ун-ту, з 1915 — професор ун-ту в Граці (Австрія). Досліджував історію та етнографію Буковини. Гол. праці: «Історія Буковини» (т. 1—3. Чернівці, 1888—93), «Історія Чернівців» (Чернівці, 1908), «Русини на Буковині» (з співавт. з А. Манастирським; Чернівці, 1889), «Буковина в 1848—1849 рр.» (Відень, 1900), «Гуцули» (Відень, 1894), «Історія німців Прикарпаття» (т. 1—3. Відень, 1907—11). Сприяв чись на писемні джерела та археол. дані, К. доводить, що вже з 4 ст. постійним осілим населенням сх. ч. Прикарпаття були слов'яни. Певну цінність мають дослідження К. історії українців (русинів)

на Буковині. Праці К. спростовують шовіністичні погляди окремих румун. бурж. істориків, які перечували автохтонність українців на Буковині. Проте, будучи ідеологом австр. панівних класів, К. замовчував соціальний і нац. гніт, а також революц. та нац.-визвольний рух трудящих краю. Був прихильником расистської теорії зверхності німців над слов'янами і відстоював «право» Австр. імперії на володіння Буковиною, обгрунтовуючи його нібито «цивілізаторською» роллю Австрії на Сході.

Лит.: Раймунд Фрідріх Кайндль [Некролог]. «Зап. Наук. товариства ім. Шевченка», 1931, т. 151. А. М. Глужовський (Чернівці).

КАКУРІН Микола Євгенович (16.IX 1883 — 27.VII 1936) — рад. військ. діяч і історик. Член Комуністич. партії з 1921. Н. в Орлі в сім'ї офіцера. Кол. офіцер старої армії (полковник). Закінчив Академію Генштабу (1910). Наприкінці 1918 вступив в Українську Галицьку армію. В березні 1920 перейшов на бік Рад. влади. В 1920, як нач. штабу 8-ї та 10-ї стріл. дивізій, ком. 4-ю і 3-ю арміями, помічник ком. 3х. фронтом, брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. З 1921 — на військ.-пед. роботі. Автор і співавтор ряду праць з історії громадян. війни, зокрема «Російсько-польська кампанія. 1918—1920» (М., 1922), «Стратегічний нарис громадянської війни» (М.—Л., 1926), «Київська операція поляків 1920 року» (М.—Л., 1928), «Громадянська війна на Україні» (Х., 1931), «Війна з білополяками» (М.—Л., 1930). Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

А. М. Іванов (Москва).

КАЛАНТАЇВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище кінця бронзового — початку раннього залізного віку (8—7 ст. до н. е.), досліджене 1956—57 біля с. Калантаєва Кременського р-ну Кіровоград. обл. (тепер затоплене водами Кременчуцького водосховища). При розкопках виявлено залишки дерев'яного укріплення валу, рештки наземних жител, господарств, знайдено уламки глиняного посуду (черпаків, мисок тощо). На К. г. відкрито і досліджено також 42 сарматські поховання I ст. н. е.

Лит.: Покровская Е. Ф., Ковпаненко Г. Т. Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 году. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1959, в. 8.

Г. Т. Ковпаненко (Київ).

КАЛАЧОВ Микола Васильович (26.V 1819 — 25.X 1885) — рос. бурж. історик права, археолог і архівіст; акад. Петерб. АН (з 1883). В 1840 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В 1848—52 — професор кафедри історії рос. законодавства в цьому ж ун-ті. Працював у Археологічній комісії в Петербурзі, 1865—85 очолював Моск. архів М-ва юстиції, з 1877 — директор Археол. ін-ту, відкритого за його ініціативою. Автор праць з історії давньорос. права (Попередні юридичні відомості для повного роз'яснення Руської правди. М., 1846; Про значення кормчої в системі давньоруського права. М., 1850), в яких виявив себе дослідником бурж. історико-юрид. школи. Здійснив видання багатьох пам'яток давньорос. права. Тв.: Архивы, их государственное значение, состав и устройство. В кн.: Сборник государственных знаний, т. 4. СПб, 1877.

Лит.: Маяковский И. Л. Н. В. Калачов, как историк-архивист. «Труды Москов. историко-архивного ин-та», 1948, т. 4. А. Б. Дубровіна (Київ).

КАЛЕДІНЩИНА — контрреволюц. заколот заможного донського козацтва, очолюваний отаманом Донського козацького війська ген. О. М. Каледіном. В листопаді 1917, відразу після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, Каледін виступив проти Рад. влади, проголосив незалежність Донської обл., створив контррево-

люц. союз козаків Дону, Кубані, Тереку, встановив зв'язки з контрреволюц. бурж.-націоналістич. *Центральною радою*, з отаманом оренбурзьких білокозаків О. І. Дутовим, з контрреволюц. ставкою ген. М. М. Духоніна і почав готувати похід на Москву і Петроград.

Каледіну активно допомагали імперіалісти США, Франції та Англії. На Дон прибули ватажки рос. контрреволюції П. М. Мілоков, М. В. Родзянко, М. В. Алексєєв, А. І. Денікін, Л. Г. Корнілов та ін. Сюди з фронтів, з Петрограда, Москви та ін. міст повтікали тисячі офіцерів-монархістів, з яких почали формувати т. з. «Добровольчу армію». На кінець грудня 1917 в Донській обл. було зосереджено бл. 50 тис. контрреволюц. військ. Білокозаки у грудні захопили Ростов-на-Дону, Таганрог, ряд районів Донбасу. Каледінці розганяли Ради, встановили режим жорстокого терору. Каледіну допомагала й бурж.-націоналістична Центр. рада. Її «уряд» — *Генеральний секретаріат* наказав не пропускати через Україну війська, які йшли на боротьбу проти К., обеззброювати революц. загони, що направлялися на каледінський фронт. В свою чергу, білокозачі частини, розташовані на Україні, мали охороняти майно поміщиків та капіталістів. 26.XI Раднарком РРФСР видав відозву «До всього народу» із закликом до рішучої боротьби проти К., яка загрожувала Катеринославу, Харкову, Москві. У відозві зазначалось, що Центр. рада допомагає К., заважає Рад. владі концентрувати свої війська для придушення каледінського заколоту. Для розгрому К. в Донбас з Москви, Петрограда, Воронежа, Царицина були надіслані значні загони червоногвардійців та матросів під заг. командуванням В. О. Антонова-Овсєнка. Укр. Рад. уряд і місцеві Ради робітн. і солдат. депутатів Харкова, Одеси, Катеринослава, Маріуполя, Севастополя відрядили на допомогу рад. військам червоногвардійські загони. В каледінському тилу більшовицькі орг-ції вели агітацію проти К. серед трудящого козацтва і селянства Дону. Після звернення Раднарком РРФСР «До всього трудового козацтва» 9 (22).XII, в якому роз'яснювалася рад. політика, проти К. виступила значна частина козацтва. На з'їзді представників 48 козачих полків у станції Каменській 10—11 (23—24). I 1918 було утворено Донський козачий військ.-революц. к-т на чолі з Ф. Г. Подтєолоковим та М. В. Кривошлюковим. З'їзд визнав Рад. владу, позбавив ген. Каледіна влади.

25.XII 1917 (7.I 1918) рад. війська перейшли в наступ з районів Горлівки — Микитівки, Луганська, ст. Тихорізької. Внаслідок героїчної збройної боротьби та величезної політико-роз'яснювальної роботи більшовиків К. в січні — лютому 1918 було розгромлено. Каледін покінчив життя самогубством. 24.II рад. війська визволили Ростов, 25.II — Новочеркаськ. Білогвардійські загони втекли в Сальські степи і на Кубань. У Донській обл. було встановлено Радянську владу.
Лит.: Ле в і н В. І. Постанови Ради Народних Комісарів 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) про відповідь Ради Народних Комісарів. — Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 10—18 (23—31) січня 1918 р. Твори. Вид. 4, т. 26; Борьба за власть Советов на Дону. 1917—1920 гг. Сборник документов. Ростов-на-Дону. 1957; История гражданской войны в СССР, т. 3. М., 1958; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967; Антонов-Овсєнко В. А. Записки о гражданской войне, т. 1. М., 1924.

М. А. Рубач (Київ).

КАЛЕНИЧЕНКО Йосип Олександрович (партизан. ім'я — Ю з е ф.; 20.X 1905—20.X 1959) — учасник антифашист. Руху Опору у Франції, рад. громадянин. Член КПРС з 1928. Н. в Кагарлицькому

В. Ф. Калиновська.

К. С. Калиновский.

(тепер с-ще м. т. Київ. обл.). До Великої Вітчизн. війни — голова Кагарл. колгоспу. Коли почалася війна, був залішений для роботи в підпіллі. У 1942 вивезений нім. фашистами до Франції на каторжн. роботи. На поч. 1943 у таборі Тьєрс біля м. Балансьєнна (деп. Нор) став організатором і керівником підпільної орг-ції і диверсійної групи. В серпні 1943 — заст. голови міжтабірного к-ту (очоловав к-т В. В. Порух). На поч. 1944 К. — ком. партизан. загону «Щорс», що склався в осн. з кол. в'язнів табору Тьєрс. Одночасно з червня 1944 був одним із заст. голови штабу рад. партизан. загонів, що діяли в деп. Нор і Па-де-Кале. В 1945 повернувся на Батьківщину. Працював у Кагарлицькому колгоспі ім. В. І. Леніна, а з 1955 — у місцевому міжколгоспбуді.

Лит.: К л о к о в В., К у д р и ц ь к и й А., Б р е ч а к І. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки). К., 1968; L a r o c h e G. On les nommait des étrangers. Paris, 1965. А. В. Кудрицький (Київ).

КАЛИНОВИЧ Іван Титович (28.XI 1885 — 12.XI 1927) — укр. бібліограф і громад. діяч у Галичині. Н. у Львові в сім'ї дрібного чиновника. Був секретарем бібліогр. комісії при Наук. т-ві імені Шевченка. Видавав серію книг «Всесвітня бібліотека». К. — один з керівників масової легальної орг-ції КПЗУ «Сельроб», редактор її органу — газ. «Наше слово». Найважливіші праці К. «Твори Н. Леніна в українським виданню» (1920), «Покажчик до української соціалістичної і комуністичної літератури» (Відень — К., 1921) тощо.

КАЛИНОВСЬКА Валентина Федорівна (н.28.VII 1938) — укр. рад. балерина, нар. артистка СРСР (з 1968). Н. у Києві в сім'ї робітника. Після закінчення Київ. хореографіч. уч-ща (1957) — солістка Київ. театру опери та балету. Гол. партії: Одетта—Оділія («Лебедине озеро» Чайковського), Кітрі («Дон-Кіхот» Мінкуса), Егіна («Спартак» Хачатуряна), Хазяйка Мідної гори («Кам'яна квітка» Прокоф'єва), Зарема («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Махмене Бану («Легенда про любов» Аріфа Мелікова), Марина («Поєма про Марину» Яровинського) та ін.

КАЛИНОВСЬКИЙ Григорій (пр. н. і см. невід.) — один з перших укр. етнографів. Н. в м. Кролівці (тепер Сум. обл.). Служив офіцером у рос. армії. В 1777 видав у Петербурзі «Опис весільних українських простонародних обрядів...».

КАЛИНОВСЬКИЙ Костянтин Семенович (К а с т у с ь; 2.II 1838 — 22.III 1864) — білорус. революц. демократ, керівник сел. повстання 1863 в Білорусії і Литві. Н. на хут. Якушовці Гродненського пов. Гродн. губ. в сім'ї дрібнопоміткового дворянина. В 1860 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. Брав участь у діяльності студентських зем-

ляцтв, революц. гуртків, де зблизився з *З. Сераковським*, *Я. Домбровським* і *В. Врублевським*. У 1861 разом з *В. Врублевським* об'єднав гуртки, які діяли в Гродненській і Віленській губ., в одну революц. нелегальну орг-цію. Пізніше очолив Литовський к-т, який керував цією орг-цією. Разом з *Ф. Рожанським* видавав у Вільні першу нелегальну газету білорус. мовою «Мужыцкая праўда». В 1863 очолив повстання селян в Білорусії і Литві. В своїх виступах К. закликав селян підтримати польс. визвольне повстання, розвивав ідею польс.-білорус. революц. союзу в боротьбі проти царизму. В ніч проти 29.I (10.II) його було заарештовано. Страчено у Вільні.

Лит.: История Польши, т. 2. М., 1955; Смирнов А. Ф. Кастусь Калиновский. Минск, 1963.

КАЛИНОВСЬКИЙ (Kalinowski) Мартин (р. н. невід. — п. 2.VI 1652) — польс. магнат, який мав значні зем. володіння на Україні. З 1635 — чернігів. воевода, з 1646 — польний гетьман, з 1651 — великий коронний гетьман. У *Корсунській битві 1648* польс. війська під командуванням *М. Потоцького* і *К.* зазнали поразки. *Б. Хмельницький* захоплено у полон *К.* віддав кримським татарам. Сплативши великий викуп, *К.* 1650 повернувся з Криму до Польщі. В лютому 1651 очолене *К.* військо вчинило напад на м. Красне. Зруйнувавши потім Шаргород, Мурафу, Ямпіль та ін. міста, військо *К.* оточило Вінницю, але через мужній опір козаків *І. Богун* захопити її не змогло. Під час *Берестецької битви 1651* *К.* командував лівим крилом польс. армії. Після *Білоцерківського договору 1651* *К.* нещадно розправлявся з укр. населенням, відвоюючи польс.-шляхет. панування на Брацлавщині та Чернігівщині. В *Батозькій битві 1652* польс.-шляхет. військо, очолене *К.*, було розгромлено укр. сел.-козац. військом, а сам *К.* загинув.

І. Д. Кундюба (Київ).

КАЛІНІН Михайло Іванович (19.XI 1875 — 3.VI 1946) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави, Герой Соціалістич. Праці (1944). Член Комуністич. партії з 1898. Н. в с. Верхній Тройці (тепер Каміньського р-ну Калінін. обл.) в селянській сім'ї. З 1889 працював по найму в поміщика, з 1893 — учень токаря на з-ді «Старий арсенал» у Петербурзі, з 1896 — токаря на Путиловському з-ді. Тут *К.* вступив у революц. рух, організував марксистський гурток, що входив до *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В липні 1899 *К.* заарештовано в справі «Союзу боротьби» і після 10-місячного ув'язнення в квітні 1900 вислано до Тифліса, де він працював токарем у Гол. залізнич. майстернях, брав участь в організації страйку. Був знову заарештований і в лютому 1901 висланий у Ревель (тепер Таллін), де працював на з-ді «Вольта», продовжував вести революц. діяльність як агент і кореспондент газ. «Искра». В січні 1903 заарештований і ув'язнений в петерб. тюрму «Кресты». З липня 1903 висланий до Ревеля, де знову продовжував вести революц. діяльність. Після II з'їзду РСДРП *К.* твердо стояв на ленінських позиціях. На поч. 1904 заарештований і висланий у м. Повенець (Карелія). В жовтні 1905 повернувся в Петербург, де очолив більшовицьку орг-цію Путиловського з-ду. В 1906 обраний членом Петерб. к-ту РСДРП. Делегат IV з'їзду РСДРП, підтримував ленінську лінію. Після з'їзду працював у Петербурзі, 1908—10 — у Москві. Вів активну парт. роботу. В 1910 заарештований і висланий на батьківщину. В 1911—12 працював на гарматному з-ді в Петербурзі, був членом Петерб. к-ту РСДРП, керував парт. орг-цією Виборгського р-ну. На VI (Празькій) Всерос.

конференції РСДРП обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП, введений до складу Рос. бюро ЦК. Активно працював у редакції газ. «Правда», допомагав більшовицькій фракції 4-ї Держ. думи. Влітку 1912 керував страйком робітників гарматного з-ду в Петербурзі. В роки першої світової війни — інтернаціоналіст. В 1913—15 працював на з-ді «Айваз». У січні 1916 заарештований і засуджений до заслання у Сибір, але втік і продовжував парт. роботу в Петрограді. Брав активну участь в Лют. революції 1917, був членом першого легального Петербурзького к-ту більшовиків, член бюро ЦК РСДРП(б). Входив до складу редакції газ. «Правда». У вересні 1917 обраний гласним Петрогр. міськ. думи і головою управи Лесновського р-ну. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції обраний головою Петрогр. міської думи. В 1918 — комісар міськ. г-ва Петрограда. За пропозицією *В. І. Леніна* 30.III 1919 обраний головою ВЦВК. В роки громадян. війни 1918—20 вів велику агітац.-пропаганд. роботу серед робітників, селян і червоноармійців, зокрема на Україні, яку 1919—20 відвідував на чолі агітпоїзду «Жовтнева революція». З 1922 — голова ЦВК СРСР. В 1938—46 — Голова, з березня 1946 — член Президії Верховної Ради СРСР. На VIII—XVIII з'їздах партії обирався членом ЦК. З 1919 — кандидат, з 1926 — член Політбюро ЦК партії. Нагороджений двома орденами Леніна та двома орденами Червоного Прапора. *К.* похований на Красній площі в Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Избранные произведения. В 4 т., т. 1—3. М., 1960—62; У кр. п е р е к л. — Про Леніна. К., 1936; Ленін про захист соціалістичної Вітчизни. К.—Х., 1944; Статті й промови. К., 1947; Про виховання і навчання. Вибрані статті й промови. К., 1960; Про мистецтво та літературу. Статті, промови, бесіди. К., 1960.

Лит.: Ленін В. І. Про кандидатуру М. І. Калініна на пост голови ВЦВК. Твори. Вид. 4, т. 29; Михайло Іванович Калінін. 1875—1946. К., 1946; Воспоминания о Михаиле Ивановиче Калининне. Калинин, 1960; Петров В. И. М. И. Калинин на Украине (1920 год). К., 1962. В. М. Самофалов (Київ).

КАЛІПІДИ (грец. Καλλιπιδαι) — давнє плем'я, яке, за свідченням *Геродота*, в 5 ст. до н. е. жило в пониззі Пд. Бугу. Геродот наводить і ін. назву *К.* — елліни-скіфи. *К.*, як і сусідні з ними *алазони*, сіяли й споживали хліб, цибулю, часник, сочевицю і просо. Про *К.* також згадують *Страбон*, *Мела Помпоній* та деякі ін. античні автори.

Ю. І. Козуб (Київ).

КАЛКА (тепер К а л ь ч и к) — притока р. Кальміусу (на тер. теперішньої Донец. обл.), де 1223 відбулася перша битва військ давньоруських князів і половецького хана з монголо-тат. загонами військ Чингісхана, очолюваними *Джебе* і *Субеде*. Після того як 1222 монголо-татари розгромили половецьку орду, половецький хан *Котян* звернувся по допомогу до галицького князя *Мстислава Удалого*. На нараді руських князів вирішено було виступити разом з половцями проти монголо-татар. У квітні 1223 в поход вирушили дружини київського, галицького, волинського, чернігівського, путивльського, смоленського, курського і тубчевського князів. Переправившись через Дніпро поблизу *Олешня*, вони розбили передові загони ворога. Битва з гол. силами монголо-татар відбулася 31 травня (за ін. даними, 16 червня) 1223 на берегах *К.* Руське військо не мало єдиного плану дій і єдиного командування, між руськими князями не було згоди. Військо князя *Мстислава Удалого* разом з військом князя *Данила Романовича* і половцями перейшло *К.* й почало битву, не чекаючи ін. князів. Проте половці не витримали атаки монголо-татар і відступили. Своєю втечею вони

розладнали лави галицько-волинських полків. Цим скористалися монголо-татари і розгромили їх. Після того вороги оточили табір війська київського кн. Мстислава Романовича, яке стояло на правому березі К. й не брало участі в битві. Після триденного бою було укладено перемир'я між командуванням монголо-татар і князем Мстиславом Романовичем. Проте, коли руське військо вийшло з табору, монголо-татари віроломно напали на нього й перебили дружинників. Руські війська зазнали поразки, бо не було політ. єдності серед удільних князів внаслідок феод. роздробленості. Дійшовши до Дніпра, монголо-тат. війська спустилися пд. окраїни руських земель. На зворотному шляху вони зупинилися на Волзі, але, зазнавши поразки від болгар, повернулися до Монголії.

Лит.: Полное собрание русских летописей. т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; История СССР. Первая серия, т. 2. М., 1966; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

КАЛІСТОВ Дмитро Павлович (н. 18.1 1904) — рад. історик, доктор істор. наук (з 1949), професор (з 1950). Н. у Варшаві. В 1924 закінчив факультет сусп. наук, 1927 — факультет рад. права Ленінгр. ун-ту. У 1938—52 і з 1955 — старший наук. співробітник Ін-ту історії, 1952—55 — Ін-ту археології АН СРСР, з 1969 — зав. групою історії давнього світу Ін-ту заг. історії АН СРСР. Одночасно викладав у вузах Ленінграда, Москви тощо. Досліджує питання історії Пн. Причорномор'я античної епохи.

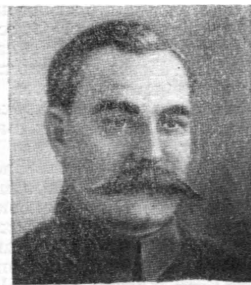
Тв.: Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949; Північне Причорномор'я в античну епоху. К., 1953; Работы на периферии античного мира. Л., 1968 [у співавт.].

КАЛМИКОВА Олександра Михайлівна [7. 1 1850 (26. XII 1849 с. ст.) — 1.IV 1926] — прогресивна громад. діячка. Н. в Катеринославі. У 80-х рр. брала участь в організації недільних шкіл у Харкові, Петербурзі. Учасниця народницького руху, була зв'язана з групою «Визволення праці», діячами петерб. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Входила до редакцій журналів «легальних марксистів» «Новое слово» й «Начало». В 1889—1902 тримала книжковий склад, що був якою для соціал-демократів, матеріально підтримувала видання «Искры» і «Зари». В 1902 К. вислано за кордон. Після II з'їзду РСДРП подавала фінансову допомогу більшовикам. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працювала в Ленінграді у відділі нар. освіти й пед. ін-ті ім. К. Д. Ушинського.

КАЛНИШЕВСЬКИЙ Петро Іванович (Калніш; бл. 1690 — 1803) — останній кошовий Запорізької (Нової) Січі [1762, 1765—75]. Походив з укр. шляхти Лубенського полку. Належав до найбагатшої верхівки запорізької старшини. Був власником кількох великих зимівників, у яких працювали наймити, вів значну торгівлю хлібом і худобою. Користуючись підтримкою царського уряду, намагався ліквідувати виборність старшини і обмежував права рядових козаків. За К. *козацька рада* втратила своє значення, і вся влада в Січі зосередилася в руках старшинської ради. В період рос.-тур. війни 1768—74 командував запорізькими загонами і в боях проти тур.-тат. військ виявив себе здібним воєначальником. Під час зруйнування Січі в червні 1775 К. і старшина, яку він очолював, закликали запорозців не чинити збройного опору царському військові. Після ліквідації Запорізького війська К. заарештували, а все його майно конфіскували. За наказом Катерини II К. ув'язнили в Соловецький монастир. Звільнений з монастирської тюрми 1801, К. залишився в монастирі і там помер.

М. І. Калінін.

С. С. Камєньс.

Лит.: Е ф и м е н к о в П. С. Калнишевский, последний кошевой Запорыжской Сечи. «Русская старина», 1875, № 11; Г о л о б у ц ь к и й В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Ф р у м е н к о в Г. Г. Узники Соловецкого монастыря. Архангельск, 1965.

КАЛУШ — місто Ів.-Фр. обл. УРСР, центр Калуського р-ну. Розташований на р. Сивці (прит. Дністра). Залізнич. станція. 39,8 тис. ж. (1969). Вперше згадується в істор. документах під 1469 як населений пункт на території, загарбаній шляхет. Польщею. В 1549 К. дістав *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. К. не раз грабували і руйнували крим. татари. За першим поділом Польщі (1772) в складі Сх. Галичини К. відійшов до Австрії. В 19 ст. у К. розвивалася каліна пром-сть, де значне місце посідав іноземний капітал. Під впливом революц. подій у Росії 1905—07 в К. відбулися страйки на пром. підприємствах. Класова боротьба в К. особливо посилилася після перемоги Великої Жовтня в Росії. В липні — вересні 1918 у К. пройшла нова хвиля страйків. Улітку 1919 селяни Калуського пов. захоплювали поміщицькі землі та ділили їх між собою. В 1919 К. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі К., очолені комуністами, боролися за возз'єднання з Рад. Україною. В 1923 відбувся півторамісячний страйк 2 тис. робітників, яких підтримали трудящі Дрогобицько-Бориславського району. В червні 1931 виступ робітників закінчився сутичкою з поліцією і військами. В 1932 під керівництвом комуністич. орг-ції в К., як і в ін. містах, відбулася демонстрація безробітних, які вимагали праці і хліба. В 1937 робітники К. та селяни повіту взяли участь у заг. страйку, що охопив усю Зх. Україну. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднаний з Рад. Україною. З 1939 К. — місто, райцентр Ів.-Фр. (до 1962—Станіславська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни К. 2.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в місті і районі діяла підпільна антифашист. група. 27.VII 1944 місто визволила Рад. Армія. У К. — хіміко-металург., пром. і харч. комбінати, залізобетонних виробів і конструкцій, ремонтно-мех., «Нафтобурмашремонт», комунального устаткування, сироварний, пивоварний, овочесушильний з-д. Консульт. пункт Ів.-Фр. ін-ту нафти і газу, хім.-технолог. технікум, 4 буд. уч-ща, 10 загальноосв. та 1 музична школи. П. І. Арсенич (Івано-Франківськ).

КАЛЮЖНА Марія Василівна (1864 — 20.XI 1889) — революц. народниця. Н. в м. Лебедині (тепер Сум. обл.) в міщанській сім'ї. Сестра І. В. Калюжного. В 1880 — учасниця таємного народницького гуртка в м. Ромнах. За участь у роботі підпільної друкарні «Народної волі» в Одесі К. 1882 заарештовано. Після звільнення вчинила

в Одесі невдалий замах на жандармського полковника Катанського. Одес. військ.-окружний суд засудив К. до 20 років каторги. На Кару прибула 1885. Покінула життя самогубством на знак протесту проти сваволі тюремників над політ. в'язнями (див. *Карійська трагедія 1889*). Автор написаної напередодні смерті прокламації про Карійську трагедію.

КАЛЮЖНИЙ Іван Васильович (1858 — 21.XI 1889) — революц. народник. Н. в м. Лебедині (тепер Сум. обл.) в міщанській сім'ї. За участь у студентських заворушеннях 1878 його було виключено з Харків. ун-ту і вислано до Вологди, звідки він утік (1880). Активно працював у народовольських організаціях Москви, член «Народної волі», один з організаторів народовольського «Товариства Червоного Хреста» (див. «*Червогий Хрест*» революційний). Вів пропагандистську роботу серед робітників. Заарештований 1882 і за «процесом 17-ти» засуджений до 15 років каторги. Під час *Карійської трагедії 1889* покінчив життя самогубством.

КАЛЮЖНИЙ Микола Олександрович (22.V 1918 — 18.II 1945) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1944. Н. в с. Животилівці (тепер у складі м. Новомосковська). В Рад. Армії з 1937. Закінчив курси молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир взводу 828-го стріл. полку 197-ї стріл. д-зії 1-го Укр. фронту. Відзначився при визволенні Польщі. Взвод під його командуванням відбив 12 запеклих атак ворога. Потім, коли рад. війська перейшли в наступ, К. повторив подвиг О. М. Матросова.

КАЛЬМІУСЬКИЙ ШЛЯХ, К а л ь м і у с ь к а с а к м а (тат. сукмак — шлях, стежка) — одне з розгалужень *Муравського шляху*, яким користувалися загони крим. і ногайських татар для розбійницьких наскоків на Слобідську Україну і Рос. д-ву в 16 — на поч. 18 ст. Починався у верхів'ях р. Молочних Вод, де відокремлювався від *Муравського шляху*. Далі йшов на Пн. вздовж правого берега р. Кальміусу (звідси й назва) і біля фортеці Тор (тепер м. Слов'янськ Донец. обл.) перетинав Сіверський Донець, потім проходив у пн. напрямі через тер. Острогозького полку поблизу фортець Старобільськ, Сватове, Валушки, Новий Оскіл, Старий Оскіл. Під м. Лівнами К. ш. знову з'єднувався з *Муравським шляхом*.

Лит.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1918; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954.

КАЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛК — див. *Вінницький полк*.

КАМАНІН Іван Михайлович (1850—1921) — укр. історик, архівіст, палеограф бурж.-ліберального напрямку. Н. в містечку Димері (тепер с-ще м. т. Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) в сім'ї офіцера. В 1872 закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. З 1883 працював у Київ. центр. архіві давніх актів. Брав участь у виданні «Архива Юго-Западной России». Автор статей з історії України 16—17 ст., з археології, архівознавства, палеографії. На деяких працях К. позначився вплив бурж.-націоналістич. концепцій В. Б. Антоновича. Пізнавальне значення зберегли статті К. з укр. палеографії 15—18 ст.: «Палеографічний збірник» (в.1.К., 1899), «Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв.» (В спіавт. К., 1923).

КАМЕНЕВ Сергій Сергійович (16.IV 1881 — 25.VIII 1936) — рад. військ. діяч, командарм 1-го рангу (1935). Член Комуністич. партії з 1930. Н. в Києві в сім'ї військ. інженера. Кол. офіцер старої армії (полковник). Закінчив Академію Ген-

штабу (1907). У Червоній Армії з 1918. В 1918—19 — ком. Сх. фронтом. З липня 1919 — головнокомандуючий Збройними Силами РРФСР. З 1924 — на відповідальній військ. роботі: інспектор РСЧА (1924—25), нач. штабу РСЧА (1925), гол. інспектор РСЧА (1925—26), нач. Гол. управління РСЧА (1926—27), заст. наркома у військ. і морських справах і голови Реввійськради СРСР (1927—34), нач. Управління ППО (з 1934). Автор ряду праць з питань воен. мистецтва та воен. історії, зокрема «Записок про громадянську війну і військове будівництво» (М., 1963). Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований на Красній площі в Москві. Портрет, с. 295.

КАМЕНСЬКИЙ Василь Іванович (січень 1900 — 30.IX 1931) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, один з організаторів ЛКСМУ. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Катеринославі в робітн. сім'ї. З 1915, працюючи на Брянському з-ді, брав участь у революц. русі. Учасник *Катеринославського збройного повстання 1917*, в січні 1918 в складі Катериносл. червоногвард. загону брав участь у вигнанні Центр. ради з Києва. В 1918—20 — в Червоній Армії. З 1920 — секретар Кайдацького районного к-ту комсомолу в Катеринославі, з 1921 — секретар Катериносл. губкому КСМУ, потім секретар ЦК КСМУ. З 1925 — на парт. роботі. З 1927 — член ВУЦВК.

КАМІНСЬКИЙ Федір Іванович (1845 — 20.III 1891) — вітчизняний археолог. Н. в Мінській губ. в сім'ї священника. Закінчив фіз.-матем. факультет Київ. ун-ту. Працював учителем у Переяславі, Хоролі, Лубнах і Прилуках. Розкопки пізньопалеолітич. Гінцівської стоянки на Полтавщині, здійснені К. 1873, поклали початок вивченню палеолітич. пам'яток на тер. Сх. Європи. Досліджував археол. пам'ятки на тер. Лубенщини, зокрема кургани скіфського часу.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

КАМІНЬ — міра ваги воску, сала тощо на Україні у 15—18 ст. Вага К. не була сталою. На Лівобережній Україні в кін. 17 ст. К. дорівнював понад 14 кг. Вийшов з ужитку в 2-й пол. 18 ст. в зв'язку з запровадженням загальнорос. системи мір. *Лит.*: Єрофєєв І. Ф. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий облік. В кн.: Роботи з метрології, ч. 2. Х., 1927.

КАМІНЬ-КАШІРСЬКИЙ — місто Волин. обл. УРСР, центр Камінь-Каширського р-ну, на р. Цирі (прит. Прип'яті). Залізнич. станція. 6,4 тис. ж. (1969). К.-К. відомий з 12 ст. Входив до Володимиро-Волинського, з 1199 — Галицько-Волинського князівства. В серед. 14 ст. К.-К. у складі Волин. землі загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 селкозацькі війська під проводом Б. Хмельницького завдали поразки ворогові під К.-К. і визволили його від шляхет. військ. За *Андрусівським перемир'ям 1667* К.-К. відійшов до Польщі. Після третього поділу Польщі (1795), возз'єднаний з Росією, увійшов до Волин. намісництва, з 1797 — Волин. губ. У вересні 1915 К.-К. окупували кайзерівські війська, на поч. 1919 — польс. війська. 29.VII 1920 К.-К. визволили частини Червоної Армії. В містечку було встановлено Рад. владу. У вересні 1920 К.-К. знову захопили війська бурж.-поміщицької Польщі, до якої за *Ризьким мирним договором 1921* відійшла вся Зх. Волинь. Був одним з центрів сел. заворушень на Волині. Найбільший виступ селян відбувся 1932. В 1939 К.-К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 К.-К. — місто, райцентр Волин. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни К.-К. 29.VI

1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 16.IV 1944 місто визволила Рад. Армія. В К.-К. є харч. комбінат, маслоробний і деревообр. з-ди, лісгосп. Мед. училище, 2 загальноосв. та музична школи, профес.-тех. уч-ще.

КАМКОВ Федір Васильович (13.II 1898 — 18.VII 1951) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в Петербурзі в сім'ї робітника. В роки громадян. війни брав участь у боях проти військ Юденича, Врангеля і бурж.-поміщицької Польщі. В 1924 закінчив Вищу кав. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 18-ю, 47-ю і 40-ю арміями, був заст. ком. кінно-механізованою групою 2-го Укр. фронту. Війська, очолені К., брали участь в обороні Донбасу, Пн. Кавказу, у визволенні Молдавії, Румунії, Угорщини і Чехословаччини. Після війни К. — на командній роботі в Рад. Армії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

КАМО (парт. псевд. Тер-Петросяна Симона Аршаковича; 27.V 1882 — 14.VII 1922) — професійний революціонер. Член Комуністич. партії з 1901. Н. в м. Горі (тепер Груз. РСР) в сім'ї дрібного торговця. Вів революц. роботу в Тифлісі, Баку, Батумі, Кутаїсі, Горі та ін. містах. Активний учасник Грудневого збройного повстання 1905 у Тифлісі. Не раз зазнавав арештів, був в еміграції. За дорученням В. І. Леніна проводив велику роботу щодо транспортування парт. л-ри і зброї в Росію. В 1912 повернувся в Росію. Був заарештований і засуджений до смертної кари, яку замінено згодом 20 роками каторги. З тюрми визволений Люта. революцією 1917. В 1918—20 брав активну участь у збройній боротьбі проти іноземних інтервентів і внутр. контрреволюції. В 1919 організував партизан. загін, що діяв під Курськом, Орлом, а потім в тилу військ Денікіна на Пд. фронті. В 1920 вчився у Військ. академії в Москві. В 1921 працював у системі Зовнішторгу, 1922 — у Наркомфіні Грузії. Загинув під час дорожньої катастрофи.

Лит.: Шаум'яв Л. С. Камо. М., 1959 [бібліогр. с. 300—303].

КАМОЗІН Павло Михайлович (н. 16.VII 1917) — рад. військ. льотчик, капітан, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1943. Н. у Брянську в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1937. Закінчив військ.-авіац. школу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї 66-го винищувального авіаполку брав участь у повітряних боях на Пд., Пн.-Кавказькому, 4-му Укр. фронтах. Під час визволення Криму збив 19 фашист. літаків. Усього здійснив 212 бойових вильотів, особисто збив 35 ворожих літаків і в складі групи — 13. З 1946 — в запасі. Працює в Цивільному Повітряному флоті.

КАМ'ЯНА ДОБА, кам'яна епоха, кам'яний вік — час в історії людства, який тривав від появи людини до винайдення нею способів обробки металів. Протягом К. д. людство пройшло в своєму розвитку етап *дикості*, початковою стадією якої було первісне стадо (вислів В. І. Леніна) і значну частину етапу *варварства*.

К. д. поділяють на окремі відрізки часу (епохи): ранньокам'яну, або палеолітичну (*палеоліт*), середньокам'яну, або мезолітичну (*мезоліт*), і новокам'яну, або неолітичну (*неоліт*). Інколи К. д. поділяють лише на палеоліт і неоліт. До К. д. іноді прилучають і т. з. еоліт, тобто вік найранішого використання каменю.

Оскільки К. д. поділяють на окремі відрізки часу відповідно до ступенів розвитку техніки вироб-

С. А. Камо.

П. М. Камозін.

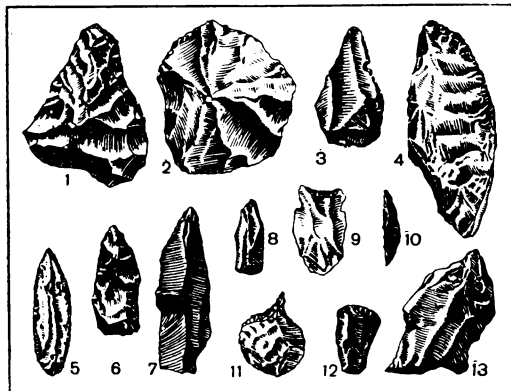
ництва знарядь праці й побутових речей, що в різних частинах земної кулі відбувався неодноразово, твердої шкали відносної археол. хронології К. д. ще немає. Не розроблено як слід і абсолютну археол. хронологію, однак, безперечно, що К. д. — це найдовший час в історії людства й тривала вона щонайменше 150 тис. років, а дехто вважає — що й понад 200—300 тис. років. Дуже поширена думка, ніби К. д. тривала 500 тис. років, мільйон і навіть кілька мільйонів років, однак таке припущення не доведене точними наук. методами.

Палеоліт, мезоліт і неоліт поділяють на відрізки часу, обсяги й назви яких також ще не встановлено, але, виходячи з принципу послідовності, епохи треба поділяти на віки, а віки — на пори і цим самим хоч певною мірою наблизити археол. відносну хронологію до геологічної відносної хронології. Найбільше відповідає геохронологіч. шкалі давньокам'яна епоха, ранній вік якої збігається з гомініном (раннім антропономом), середній вік — з плейстоценом (середнім антропономом), а пізній палеоліт — з раннім і середнім голоценом (рання й середня пора пізнього антропогену). Мезоліт і неоліт припадають на останні тисячоліття історії людства й Землі як планети і в геологічній хронології. Шкали відповідають пізній порі голоцену. Отже археол. шкала поділу К. д. на віки й пори хронологічно лише частково збігається з заг. геохронологіч. шкалою внаслідок нерівномірного розвитку ступенів людської культури в тих чи ін. областях земної кулі. В середній смузї Європи пізній палеоліт і мезоліт за часом розвитку можуть відповідати неолітові південніших широт. У аборигенів Пн. Азії, Австралії, Гренландії та ряду островів Тихого океану розвиток культури на стадії неоліту й навіть палеоліту тривав до останніх століть нашої ери. К. д. була в усіх племен — попередників сучас. народів.

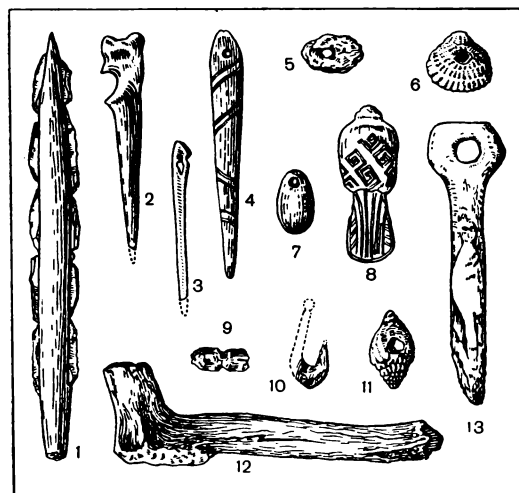
Уявлення про те, що в історії людства кам'яні знаряддя передували металевим, існувало вже в давніх греків і римлян. Так, Лукрецій (1 ст. до н. е.) в поемі «Про природу речей» говорить, що в людей «давньою зброею були руки, нігті і зуби, а також каміння і уламки гілля з лісу, потім з'явилося залізо і бронза...». Про це писали в своїх творах і вчені у 18 ст., зокрема О. М. Радішев. Проте назва К. д. з'явилася лише на поч. 19 ст. У 1836 дат. археолог К. Томсен (1788—1865) назвав її «кам'яним часом» на противагу «бронзовому» й «залізному» часам. У вивчення К. д. внесли значний вклад франц. археологи Ж. Буше де Перт (1788—1868), Е. Ларте (1801—71), Г. Морґільє (1821—98), англ. природознавець Дж. Лейбкок (1834—1913) і вітчизн. археологи В. О. Городцов (1860—1945), Г. А. Бонч-Осмоловський (1890—1943), П. П. Єфименко (1884—1969) та ін. Протягом

19 ст. дослідження К. д. характеризувалися нагромадженням фактичного матеріалу й боротьбою проти клерикалів, які заперечували саму можливість існування давніх людей та їхньої культури.

В 20 ст. вивчення К. д. сягнуло далеко вперед в усьому світі. Значні дослідження проведено в СРСР, у т. ч. й на Україні. Проте й тепер багато питань, пов'язаних з К. д., остаточно ще не з'ясовано. Це зумовлюється й тим, що багато бурж. учених трактують питання розвитку людей К. д. з расистських та ін. антинаук. позицій. Ряд дослідники в останні роки виявили ряд пам'яток

Вироби людини кам'яної доби з кременю та іншого каменю, знайдені на території України: 1 — ручне рубило (ашель); 2 — дисквидне ядрище з кварциту (мустье); 3 — гостроконечник (мустье). Крем'яні пізньопалеолітичні вироби: 4 — гігантоліт; 5—7 — вістря-наконечники; 8 — різець; 9 — виімчастий скребок; 10 — пластинка-вкладень; 11 — проколка; 12 — скребок; 13 — гембель.

Вироби пізньопалеолітичного часу з кістки та інших матеріалів, знайдені на території України: 1 — наконечник списа з крем'яними вкладнями; 2 — проколка з литьової кістки псаця; 3, 4 — голки; 5, 9 — гудзики; 6, 11 — просвердлені раковини насиди (6) і серцевидки; 7 — підвіска; 8 — фігурка пташки з геометричним орнаментом; 10 — гачок; 12 — молоток з рогу північного оленя; 13 — розминач шкіряних пасів.

давньокам'яної епохи в пн. смузі лісової зони Європ. частини СРСР та відкрили залишки пізньопалеолітичних поселень з яранговидними житлами, що мали каркас з кісток мамонта і з жердин.

Ці відкриття поставили перед дослідниками ряд нових проблем, розв'язання яких — справа майбутнього.

З багатьох назв, якими позначають окремі відрізки часу К. д., деякі не набули визнання або виходять з ужитку. Так, еоліт тепер не вважають найдавнішим етапом у розвитку матеріальної культури людей. Доведено, що *еоліти*, тобто уламки каменю, що вважалися найдавнішими знаряддями праці людей, є природними утворами, хоч їх могли використовувати предки людей — двоногі мавпи, а також і найдавніші люди поряд з ін. предметами природного походження.

Найдавнішим часом К. д. є ранній палеоліт (протоліт), що поділяється на три пори: дошельську, шельську і ашельську. Дошельській порі відповідають найраніші часи існування людей і знарядь праці з каменю. До дошельської культури відносять знахідки деяких крем'яних знарядь в Африці й залишки т. з. моджокерського пітекантропа. В датуванні знахідок дошельської пори К. д. ще немає навіть приблизної однастайності. Деякі зарубіжні дослідники намагаються дуже удавнити початок дошельської пори. На такій позиції стоїть, напр., англ. дослідник Л. Лікі. Він пов'язав кісткові залишки однієї з пліоценових двоногих мавп з льодиною умлюю (Homo habilis), переніши тим самим початок існування людей у пліоцен. Однак ця концепція викликає великі заперечення, оскільки не узгоджується з багатьма фактичними даними. Шельській порі відповідає *шельська культура*, кам'яні знаряддя якої (відщепи з кременю, кварциту, обсидіану, оббиті з боків, ручні рубила) вперше знайдені біля м. Шеля у Франції. Творцями шельської культури були старод. люди — *археантропи* (атлантроп, пітекантроп, синантроп, гейдльберзька людина), суспільною організацією яких був початковий етап первіснообщинного ладу (первісне стадо). Шельська культура була поширена в межах Великого Середземномор'я. Виробні її залишки (крем'яні знаряддя) знайдені в Африці (Алжир), у Пд.-Сх. і Пд.-Зх. Азії і Пд.-Зх. Європі (до 50° пн. ш.). В СРСР шельські стоянки виявлено в Вірменії, Абхазії і в Пд. Осетії, можливе знаходження їх у Пд. Криму і на Пд. Одеської обл. Для природного оточення людей шельської пори характерними були теплий клімат і наявність мавп, слонів, носорогів, махайродусів та ін. тварин пд. типу. Крім кам'яних знарядь праці, у людей шельської пори повинні були існувати палиці, дерев'яні й кістяні дубинки.

Ашельській порі відповідає *ашельська культура*, кам'яні знаряддя якої (рубила різних типів, у т. ч. з кинджаловидним різальним кінцем) знайдені в Сент-Ашелі — передмісті м. Ам'єна у Франції. Носіями ашельської культури були археантропи, у яких суспільною організацією все ще було первісне стадо, а гол. заняттями — збиральництво та колективне полювання. Поширення ашельської культури в осн. рисах все ще збігалось з межами Великого Середземномор'я. В Зх. Європі вона досягла 50° пн. ш., в Сх. Європі — 45°—46° пн. ш. Люди ашельської пори жили в печерах і вміли користуватися вогнем (з природних джерел), що дало змогу їм розселитися трохи далі на Пн. у порівнянні з людьми попередньої пори. Природне оточення, як і в шельську пору, характеризувалося теплим кліматом і порівняно теплолюбними фау-

ною і флорою, але в пн. межах поширення ашельських людей вже не було мавп (ознака невеликого похолодання). У СРСР стоянки ашельської пори знайдено у Вірменії, в Абхазії і в Пд. Осетії. В УРСР до пізнього ашелю відносять нижній культурний шар печерної стоянки *Кіік-Коба* в Криму.

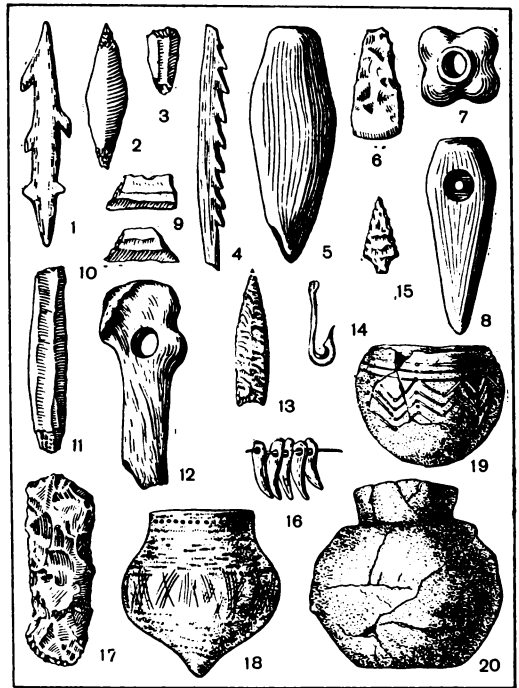
Середній палеоліт (плейстоцвіт) відповідає *мустьєрській культурі*, характерні залишки якої знайдено в печері Ля-Мустьє у Франції. Природне оточення серед. палеоліту в Європі характеризувалося холоднішим кліматом порівняно з сучасною і попередніми епохами. Носіями мустьєрської культури були нащадки археоантропів — *палеоантропи* (неандертальці), які жили на до-родовій стадії первіснообщинного ладу. Неандертальці вміли відколівати від крем'яного дискового ядрища трикутні відщепи, з яких виробляли гостроконечники (для списів, ножів та ін.), скребла та ін. знаряддя, навчилися видобувати вогонь і широко його використовувати, почали носити одяг (шкур), будувати примітивні житла (там, де не було печер). У той час вперше з'явилися поховання людей і перші релігійні уявлення. Люди серед. палеоліту розселилися ширше, ніж їхні попередники. Мустьєрські стоянки відомі у Франції, Бельгії, Німеччині, Угорщині, Польщі, Болгарії, в Малій Азії і в СРСР на тер. України (*Кодацька стоянка* в Дніпроп. обл., верхній шар *Кіік-Коби*, *Шайтан-Коба*, *Чокурча*, *Старосілівська стоянка* в Крим. обл.), на Пн. Кавказі (Ільська стоянка), у Волгограді (Суша Мечетка), в Пд. Узбекистані (Тешик-Таш). Окремі знахідки пам'яток мустьєрської культури було знайдено на межі Пн. Лісостепу і Пд. лісової зони Європ. частини СРСР (зокрема, поблизу с. *Іллінки* Одес. обл.).

Пізній палеоліт (міоліт) відповідає *оріньякській культурі*, *солотвейській культурі* та *мадленській культурі*, залишки яких широко представлені в Європі (до 56° пн. ш.), в Пд. Азії і Пн. Африці. Природне оточення в серед. смугі Європи в пізньому палеоліті характеризувалося кліматом трохи холоднішим за сучасний. Носіями культури пізнього палеоліту були нащадки палеоантропів — *неоантропи* (хроманьйонці). Вони майстерно робили різноманітні знаряддя праці з кременю, вміли шити одяг і будувати наземні житла. Це дало їм змогу жити в холодну пору року навіть у лісостеповій і частково лісовій зонах. Осн. їхнім заняттям було колективне полювання на мамонтів, пн. оленів, зубрів, коней та ін. тварин, а також збиральництво. У неоантропів розвинулося мистецтво (реалістичні й стилізовані малюнки на стінках печер, на черепах мамонтів та ін. кістках, різьблення на кістках). Суспільний лад мали матриархально-родовий. В той час з'явилася перша свійська тварина — собака (одомашнений вовк). Всього в Європі, Азії і Пн. Африці відомо кілька тисяч стоянок пізнього палеоліту. Ряд дослідники останнім часом довели, що окремі стоянки являли собою пізньопалеолітичні поселення з 4—5 наземними житлами. Найвідомішими пізньопалеолітичними стоянками на тер. України є *Гінцівська стоянка* в Полт. обл., *Кирилівська стоянка* в Києві, *Мізинська стоянка* в Черніг. обл., *Добрянницька стоянка* в Київ. обл. і *Межирицька стоянка* в Черк. обл.

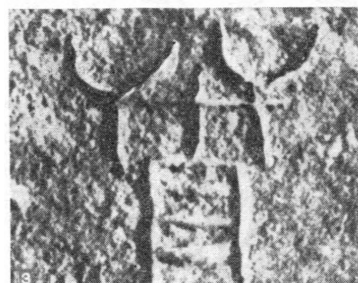
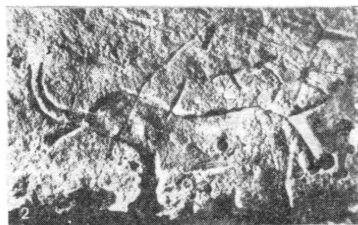
Мезоліт (епіпалеоліт) відповідає *азильській культурі*, *тарденуазькій культурі*, *свідерській культурі*, а в Прибалтиці — культурам лінгбі і маглемозе. Носіями цих культур були неоантропи, які мали матриархально-родову суспільну організацію (див. *Матріархат*). Вони винайшли лук і стріли, що сприяло їхній мисливській діяль-

ності. Займалися вони й рибальством (знали гарпун, рибальський гачок, крем'яні блешні) та збиральництвом. Селилися переважно на берегах річок, жили в печерних, земляночовині і наземних житлах. Свої знаряддя оснащали дрібними кам'яними пластинками (*мікролітами*), використовували й більші крем'яні знаряддя — *макроліти* (тесла, сокири, кирки та ін.). Мезолітичні стоянки відомі у Франції, Чехословаччині, в басейнах Балтійського і Середземного морів; в СРСР — переважно в Прибалтиці, Білорусії, на Пн. і Пд. України (в Кримській області, в печерах *Мурзак-Коба* і *Патьма-Коба* виявлено мезолітичні поховання).

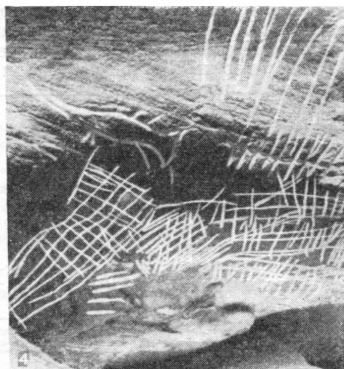
Неоліт відповідає часові від винайдення лодьми ліпного глиняного посуду до відкриття способів обробки металів. Тривалість неоліту в різних частинах земної кулі була різна, але обчислюється вона кількома тисячами років, в Пд. і Серед. Європі неоліт закінчився в 2-му тис. до н. е. За неоліту було одомашнено свиню, бика, буйвола, козу, вівцю, верблюда, коня, окультурено ряд зернових і городніх рослин — виникло землеробство. Було винайдено техніку свердління і полірування каменю, винайдено лижви, сани, почалося будівництво плотів і примітивних човнів. Усе це розширило виробничі можливості людей і дало змогу їм розселитися майже по всій земній кулі. В той час люди проникли на Пн. Азії, в Америку,

Кістяні та кам'яні вироби мезолітичного й неолітичного часу, знайдені на території України. Мезолітичні вироби: 1 — кістяний гарпун; 2 — наконечник стріли; 3 — скребок. Неолітичні вироби: 4 — кістяний гарпун; 5 — молоток; 6, 8 — сокири, 7 — булава; 9, 10 — пластинки-вкладыші; 11 — ножовидна пластинка; 12 — мотика з рогу звичайного оленя; 13 — наконечник списа; 14 — рибальський гачок; 15 — наконечник стріли; 16 — просвердлені лисячі ікла; 17 — грубо зроблена сокира (макроліт); 18—20 — ліпний глиняний посуд.

1. Загальний вигляд Кам'яної Могили. 2. Зображення бика часів мезоліту та раннього неоліту. 3. Зображення супруги биків раннього періоду бронзового віку. 4. Зображення риби та лінійні накреслення часів неоліту. 5. Зображення коня та людської стопи часів бронзового віку.

Австралію і на острови Тихого океану. Неоліт характеризується розквітом матриархату, а в кінці — переходом до патріархально-родових відносин (див. *Патріархат*), виникненням певних родових і племінних етнічних утворень, розвитком міжплеменних зв'язків, появою торгівлі. За неоліту люди заселяли всі придатні для їхнього мешкання місця — переважно узбережжя річок, озер і морів, гірські схили. Поряд з наземними житлами використовували землянки, гроти й печери. Неолітичних стоянок і поселень відомо кілька тисяч, у т. ч. бл. 400 на Україні. Пережитки техніки К. д. і використання кам'яних знарядь у корінних жителів Австралії, індіанців Америки та ін. народів за останні століття були пов'язані з колоніальним гнобленням, яке затримувало економічний і культурний розвиток народів.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Палеоліт і неоліт України, г. 1. К., 1947; Ефименко П. П. Первобытовое общество. К., 1953; Ефименко П. П., Березова Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. В кн: Палеолит и неолит СССР. М.—Л., 1941; Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). К., 1957 [бібліогр. с. 317—411]; Шовкопляс І. Г. Основи археології. К., 1964; Борисковський П. І. Людина кам'яного віку на Україні. К., 1940; Пидопличко І. Г. Поздне-

палеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969 [бібліогр. с. 155—158]; Пидопличко І. Г. Походження людини в світлі науки. К., 1958 [бібліогр. с. 94—97]; Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. М., 1952; Сукачев В. Н., Громов В. И., Бадер О. Н. Верхнепалеолитическая стоянка Сунгирь. М., 1966 [бібліогр. с. 136—139]; Мортилье Г. и А. Доисторическая жизнь. СПб., 1903; Кларк Г. Д. Доисторическая Европа. М., 1953 [бібліогр. с. 312—331]; Августа И., Бурман З. Жизнь древнего человека. Прага, 1960. *І. Г. Пидопличко (Київ).*

КАМ'ЯНА МОГИЛА — останець пісковикових відкладів міоценової епохи, що має вигляд великого могилоподібного пагорба, в заплаві р. Молочної поблизу с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізь. обл., де 1890 М. І. Веселовський відкрив стародавні наскальні зображення (петрогліфи). Ці петрогліфи є видатною пам'яткою первісного мистецтва на тер. України. Археол. дослідження К. М. провадилися у 30-х і 50—60-х рр. 20 ст. Малонка, вирізьблені на стелях навісів і гротів у товщі пісковика на вершині горба та під плитами на його схилах і біля підніжжя, належать до різного часу. Найдавнішу групу малонків, що датуються мезолітичним — поч. неолітичного часу, становлять реалістичні зображення диких биків (турів), виконані у техніці заглибленого силуету. З неолітом і початком епохи міді-бронзи пов'язані зображення биків і коней, виконані в тій же техніці, але більш схематично, геометрично

малюнки та лінійні накреслення, серед яких вбачають зображення води, риб і рибальських знарядь, а також стилізовані зображення людей і тварин, нанесені переважно легкими поверхневими штрихами. Кінцем мідного — поч. бронзового віку датуються зображення людських стоп і рук та складні композиції, серед яких можна розрізнити дуже стилізовані зображення двох биків, запряжених у гарбу. Найпізнішими малюнками К. М. є контурні зображення тварин, насамперед коней, у т. ч. запряжених у вози і з вершником, вирізьблені серед лінійних накреслень, лунок і т. з. солярних знаків — зображень сонця. Ці малюнки датуються серединою і кінцем бронзового віку. К. М. була місцем культових церемоній первісних мешканців краю. Поруч з горбом виявлено багаточисельні стоянки епохи неоліту, міді-бронзи та раннього залізного віку.

Лит.: Бадер О. М. Петрогліфи Кам'яної Могили. В кн.: Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947; Даниленко В. М. Про наскельні зображення Кам'яної Могили. «Археологія», 1950, т. 4; Рудинський М. Я. Кам'яна Могила (Корпус наскельних рисунків). К., 1961. В. М. Гладилін (Київ).

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1919 — збройний виступ робітників і солдатів проти петлорівської *Директорії* у Кам'янці-Подільському. Підпільні більшовицькі організації з метою допомоги рад. військам, що наступали на Поділлі, вирішили завдати петлорівцям удару з тилу. 24.III повстали робітники і велика група солдатів місцевого гарнізону, що відмовилися йти на фронт проти рад. військ. Повстанці захопили владу в місті. До них приєдналися селяни навколишніх сіл. Петлорівське командування відкликло з фронту війська і придули повстання. Є. М. Скляренко (Київ).

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ — місто обл. підпорядкування Хмельн. обл. УРСР, центр Кам'янець-Подільського р-ну. Розташований на р. Смолчичі (прит. Дністра). Залізнич. станція. Вузол автомобільних шляхів. 56,3 тис. ж. (1969). Виник у кін. 11 — на поч. 12 ст. У 13—14 ст. входив до складу *Галицько-Волинського князівства* і був значним торг. центром *Пониззя*. В 2-й пол. 14 ст. К.-П. захопив феод. Литва. В 1374 К.-П. надано *мадебурзьке право*. В 1430 його загарбали польс. феодалі. Збудувавши могутню фортецю, польс.-шляхет. уряд перетворив К.-П. на свій опорний пункт на Поділлі. З 1463 К.-П. — адм. центр Подільського воєводства. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 сел.-козач. загони, очолені М. Кривоносом (1648) і І. Богунем (1651), штурмували фортецю. В 1672 К.-П. загарбала султанська Туреччина, але 1699, за постановою *Карловицького конгресу 1698—99*, повернула місто шляхет. Польщі. Під К.-П. 1734 діяли гайдамацькі загони на чолі з *Верланом*. Після другого поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України К.-П. возз'єднано з Росією. В 1793—95 К.-П. — в складі Ізяславського намісництва, 1795—97 — центр Подільського намісництва, з 1797 — Подільської губ. В 1816 в К.-П. В. Ф. Раєвський (майбутній декабрист) та ін. прогресивні настрої офіцери створили таємний політ. гурток «Залізні персні». В 1881—82 в місті діяла революц. народницька організація *«Подільська дружина»*. На поч. 20 ст. місто стало одним з пунктів пересилання з-за кордону нелегальної марксистської ліри. В 1900—03 через К.-П. в Росію і на Україну надходила ленінська газ. *«Искра»*. В 1905 в місті виникла с.-д. група, під керівництвом якої відбулися мітинги і демонстрації. В березні 1917 було створено Раду робітн. депутатів. Рад. владу встановлено 26.X

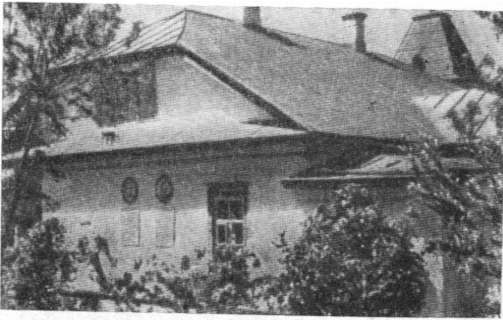

Фортеця (15—16 ст., за іншими даними — 13—18 ст.) і Хрестовоздвиженська церква (18 ст.) у Кам'янці-Подільському.

(8.XI) 1917 [за іншими даними, 1 (14).XI 1917]. В лютому 1918 К.-П. загарбали австро-нім. окупанти, в листопаді 1918 — війська петлорівської Директорії, яких у квітні 1919 вигнали частини Червоної Армії. В червні 1919 К.-П. знову загарбали петлорівці, а в грудні 1919 — війська бурж.-поміщицької Польщі, яких 12.VII 1920 вигнали рад. війська. 19.IX 1920 К.-П. загарбала бурж.-поміщицька Польща. 16.XI 1920 частини 41-ї д-зії визволили К.-П. В 1923—30 К.-П. — центр Кам'янець-Подільського округу, 1932—37 — райцентр Вінн. обл., 1937—41 — центр Кам'янець-Подільської обл., з 1941 — райцентр Хмельн. (до 1954 — Кам'янець-Подільська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни К.-П. 10.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації тут діяла підпільна патріотична організація під керівництвом О. Павлюка. 26.III 1944 рад. війська визволили місто. В К.-П. — приладобуд., автоагрегатний, електромех., кабельний, металопштампувальний, с.-г. машин, залізобетонних конструкцій, цукр., консервний, молочний та ін. з-ди; бавовняна, швейна, тютюнова ф-ки тощо. Пед., с.-г. інституту, загальнотех. факультет Хмельн. технологічного ін-ту побутового обслуговування; буд., індустріальний, с.-г., харч. пром-сті технікуми; мед., культ.-осв., кооперативне, профес.-тех. училища; школа майстрів-будівельників, 21 загальноосв., музична, спортивна і художня школи. Істор. музей-заповідник. У К.-П. народилися відома рос. артистка М. Г. Савіна, професійна революціонерка Є. С. Шліхтер, укр. рад. поет М. П. Бажан. Пам'ятки архітектури: фортеця (15—16 ст., за іншими даними — 13—18 ст.) і її п'ятикутна башта над криницею (15 ст.); круглі башти: Лянцкоронська, Комендантська, Рожанка, Кармалюкова (в якій було ув'язнено У. Я. Кармалюка) та ін. Церкви: мурована Петропавлівська (15—16 ст.), дерев'яна Хрестовоздвиженська на Карвасарах (18 ст.) та ін. Пам'ятники В. І. Леніну, воїнам Рад. Армії, що загинули під час визволення міста від гітлерівців, обеліск на честь 50-річчя Рад. влади.

Лит.: Седінський Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. К., 1895; Пламеницька Є. Т., Винокур І. С., Хотун Г. М., Медведовський І. І. Кам'янець-Подільський. К., 1968 [бібліогр. с. 120].

Г. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК — заповідник-музей, що його заснувало в березні 1890 *Подільське єпархiale історико-археологічне товариство*. Спо-

«Зелений будинок» у місті Кам'янці, де збиралися декабристи.

чатку мав назву «Сховища старожитностей». У 1919 музей реорганізовано в губерньський, 1924 — в окружний істор. музей, 1937 — в обласний краєзнавчий музей, 1946 — в респ. істор. музей, 1950 — в держ. істор. музей-заповідник, з жовтня 1965 — історичний музей-заповідник. Фонди музею (53 тис. експонатів) розміщено в істор.-архітектурних пам'ятках — фортеці 15—16 ст. (за ін. даними, 13—18 ст.), в колишньому римсько-католицькому кафедральному костюльї 15—19 ст., у будинку кол. польс. магістрату — ратуші 16—18 ст. У приміщеннях фортеці — експозиція відділів дореволюц. та рад. часів, яка висвітлює історію Поділля з найдавніших часів до наших днів. У кол. костюльї розміщено експозицію відділу атеїзму та істор.-архітектурних пам'яток міста. У приміщенні ратуші є худож. відділ і зали для пересуваннх виставок.

Г. М. Хотюн (Кам'янець-Подільський).

КАМ'ЯНИЙ ВІК — див. *Кам'яна доба*.

КАМ'ЯНКА — місто Черк. обл. УРСР, центр Кам'янського р-ну, на р. Тясмині (прит. Дніпра). Залізнич. станція. 14,5 тис. ж. (1969). Як село відома з 17 ст. Входила до *Чигиринського полку*. За *Прутським трактатом 1711* К. підпала під владу шляхет. Польщі. З 1756 К. — містечко, належало кн. Любомирським. Пізніше К. стала власністю Л. Давидова, від якого перейшла у спадщину до його сина, декабриста В. Л. Давидова. Після другого поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України К. возз'єднано з Росією. Входила до Вознесенського намісництва. З 1797 К. — в складі Чигиринського пов. Київської губ. В 20-х рр. 19 ст. у К. в т. з. «Зеленому будинку» відбувалися засідання *Кам'янської управи* декабристів. Під час революції 1905—07 трудяче населення К. брало участь у сел. виступах. Рад. владу в К. встановлено в січні 1918. В березні 1918 К. окупували австро-нім. загарбники. В листопаді 1918 її загарбали війська петлюрівської Директорії, яких частини Червоної Армії вигнали на поч. 1919. Влітку 1919 К. захопили денікінці, яких рад. війська вибили наприкінці 1919. В 1923—25 К. — село Чигиринського р-ну Київ. губернії, 1925—30 — Черк. округу, 1932—39 — Київ., 1939—54 — райцентр Кіровоград., з 1954 — Черк. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 9.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 9.I 1944 її визволяли рад. війська. З 1956 К. — місто. В К. — машинобуд., спиртовий, цукр., маслоробний, буд. матеріалів з-ди; харч. комбінат. 5 загальноосв. та 1 муз. школи. В К. бували О. С. Пушкін, П. І. Чайковський. В 1937 «Зелений будинок»

перетворено на держ. літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського. Пам'ятники В. І. Леніну, О. С. Пушкіну, П. І. Чайковському, героям громадянської та Великої Вітчизн. воєн.

КАМ'ЯНКА-БУЗЬКА (до 1944 — Кам'янка-Струмилівська) — місто Львів. обл. УРСР, центр Кам'янсько-Бузького р-ну. Розташована на р. Зх. Бугу. Залізнич. вузол. 9,4 тис. ж. (1969). Вперше згадується 1406 як село Димошин в Галичині (на той час у складі феод. Польщі). В 40-х рр. 15 ст. поселення називалося Кам'янкою і користувалося правом вільного містечка. В 1471 надано *магдебурзьке право*. З 1485 мало назву Кам'янка-Струмилівська. В 15—17 ст. була фортецею — одним з опорних пунктів шляхет. Польщі. В 1771 в Кам'янці-Струмилівській відбулися сел. заворушення проти феод. гніту. За першим поділом Польщі (1772) відійшла до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1902 в селах поблизу Кам'янки-Струмилівської відбувалися сел. страйки. У 1919 її загарбала бурж.-поміщицька Польща. В серпні 1920 після визволення Червоною Армією був створений ревком. Восени 1920 знову захопила панська Польща. Трудящі Кам'янки-Струмилівської брали участь у робітн. страйках 1923, 1934 і 1937. В 1939 у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 Кам'янка-Струмилівська — місто, районний центр. На поч. Великої Вітчизн. війни її 29.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в місті діяла підпільна група антифашистської організації «*Народна гвардія*», на території р-ну — партизанський загін «Патріоти слов'ян». В ході *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* війська 1-го Укр. фронту 18.VII визволили місто від гітлерівців. У К.-Б. є заводоуправління цегельних з-дів, лісопаркетний, харч. комбінати, швейна ф-ка. Училище механізації с. г., 3 загальноосв. школи. Історико-революц. музей.

КАМ'ЯНСЬКА УПРАВА — філія *Південного товариства декабристів*, засн. 1822 в містечку Кам'янці (тепер місто Черкас. обл.) і 1823 затверджена з'їздом т-ва в Києві. Очолювали К. у. В. Л. Давидов та С. Г. Волконський. Її активними діячами були О. В. і Й. В. Поджіо та В. М. Лихарев. Восени 1823 в Кам'янці відбулася офіційна нарада Пд. т-ва, в якій взяли участь П. І. Пестель, О. П. Кушевський, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін та ін. Нарада схвалила ідею здійснення в Росії революц. перевороту за допомогою армії, встановлення респ. ладу. В 1823 керівники К. у. їздили до Петербурга, де брали участь в переговорах представників Пд. і Пн. т-в про спільну боротьбу проти самодержавства. В січні 1826 в зв'язку з арештом членів К. у. вона припинила існування.

Літ.: Восстання декабристів. Матеріали і документи, г. 9—11. М., 1950—54; Рух декабристів на Україні. Х., 1926; Волконський С. Г. Записки. СПб, 1902; Не чкіна М. В. Движение декабристов, г. 1—2. М., 1955; Лисенко М. М. Декабристський рух на Україні. К., 1954.

М. М. Лисенко (Київ).

КАМ'ЯНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — велике (до 1200 га) городище на лівому березі Дніпра проти тепер. м. Нікополя Запорізь. обл. Більша частина К. г. затоплена водами Каховського водосховища. Досліджувалося 1899—1900, 1938—41 і 1944—50. Центр. частина городища (площею до 900 га) була забудована великими дерев'яними наземними жителями і землянками. З кін. 5 до кін. 3 ст. до н. е. К. г. — адм., торг. і виробничий центр *Скіфії* з високорозвинутими на той час бронзоліварним,

залізобробним і ковальським ремеслами. Акрополь (площею понад 30 га) в пд.-зх. частині К. г. був місцем проживання скіфської аристократії. З 2 ст. до н. е. і до рубежу н. е. на тер. акрополя існувало укріплене поселення — Знам'янське городище — одне з багатьох нижньодніпровських городищ пізньоскіфського часу. Основу г-ва цього поселення становили землеробство, скотарство, торгівля, зокрема з *Ольвією*. В перших століттях н. е. на місці цього городища існувало відкрите селище, а в 3—4 ст. н. е. тут були поселення і могильник *черняхівської культури*. На поч. 18 ст. на тер. К. г. була фортеця Кам'яний Затон, збудована Петром I для боротьби проти тур. агресії.

Лит.: Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. М., 1954 [бібліогр. с. 236—237]; Погребова Н. Н. Позднескіфские городища на нижнем Днепре. В кн.: Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. М., 1958.

КАМ'ЯНСЬКОБІДСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН 1861 — виступ селян с. Кам'янської Слободи (тепер Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.) в квітні 1861. Не задоволені сел. реформою, яка не здійснила їхнього прагнення одержати землю, селяни відмовилися виконувати панщину на користь місцевого поміщика.

Протягом кількох днів рух охопив 25 сіл з числом жителів понад 10 тис. чол. Царські війська жорстоко придушили К. з с. 50 чол. поканоно різками, 36 — ув'язнено і віддано до суду. Під час обшуків у селян було знайдено рукописну копію брошури Іскандера (О. І. Герцена) «Хрещена власність». За наказом цар. уряду активних учасників заворушення було вислано у віддалені місцевості Рос. імперії.

Лит.: Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959. М. Н. Лещенко (Київ).

КАНІВ — місто Черк. обл. УРСР, центр Канівського р-ну. Пристань на правому березі Дніпра. Вузол автомобільних шляхів. 20,1 тис. ж. (1969). Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1147. Бл. 1362 К. загарбала феод. Литва. В 1536 в К. відбулося повстання міщан і козаків проти лит. урядовців (див. *Канівське міське повстання 1536*). За *Люблинською унією 1569* К. захопила шляхет. Польща. В 1648 К., визволений сел.-козац. військом на чолі з Б. Хмельницьким, став полковим містом *Канівського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* К. відійшов до шляхет. Польщі. В 1702 К. був визволений сел.-козац. військом С. Палія, але за умовами *Прутського трактату 1711* місто було залишено за Польщею. В 1768 К. під час *Коліївщини* здобули гайдамаки. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України К. воз'єднано з Росією. В 1796—97 К. — повітове місто *Київської намісництва*, з 1797 — заштатне місто Київської губ., з 1837 — повітове місто тієї ж губернії. В 1905 в повіті відбулися страйки робітників і виступи селян проти поміщиків. У березні 1917 у К. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу в К. встановлено в лютому 1918. В березні 1918 К. окупували австро-нім. загарбники, в листопаді захопили війська петлюрівської Директорії, яких у лютому 1919 вигнали частини Червоної Армії. Влітку 1919 К. захопили денікінці, яких у грудні 1919 вибили рад. війська. В 1923—25 К. — райцентр Київ. губ., 1925—30 — Черк. округу, 1932—54 — Київ., з 1954 — Черк. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 16.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в Канівському р-ні діяло партизан. з'єд-

нання ім. В. І. Чапаєва. З.II 1944 місто визволили рад. війська. В К. — з-д побутових виробів, целюлозно-целюлозний, маслобробний з-д, харч. комбінат тощо. Будеться Канівська ГЕС. Культ.-осв. уч-ще, 5 загальноосв. і 1 муз. школи, профес.-тех. уч-ще. Біля К. на Тарасовій (кол. Чернечій) горі — *Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка»*. Поблизу К. — археол. пам'ятки: *Канівське поселення, Князя гора*. В К. поховані відомий рос. актор О. П. Ленський, рос. рад. письменник А. П. Гайдар. З архітект. пам'яток зберігся Георгіївський собор, збудований у 12 ст.

Лит.: Кілессо С. К. Канів. К., 1969 [бібліогр. с. 48]; Іщенко М. Є., Мотов Л. Г., Сокопуд І. І. Канівщина. Дніпропетровськ, 1969.

КАНІВСЬКЕ МІСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1536 — нар. повстання в Каневі проти гніту і утисків лит. урядовців. Поштохом до нього був збройний виступ черкаських міщан і козаків (див. *Черкаське міське повстання 1536*). Канівці підтримали черкасців і вигнали з міста лит. урядовців. Але незабаром надісланий з Києва каральний загін придушив виступ у Каневі і рушив на Черкаси. Зазнавши під Черкасами поразки, карателі повернулися до Канева. Вночі вони напали на місто і почали грабувати мирне населення. Обурені козаки й міщани під проводом вийта П. Бродовича й міщанина М. Зенкевича розбили каральний загін. Побоюючись поширення руху на Придніпров'ї, лит. уряд змушений був оголошити повсталім амністію і призначити у Канів нових урядовців.

Лит.: Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939.

КАНІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — давньослов. поселення 7—9 ст. на правому березі Дніпра, за 7 км на Пд. від сучас. м. Канева Черк. обл. Досліджувала поселення експедиція Київ. ун-ту 1957—62. При розкопках виявлено залишки жител і госп. будівель, що були розміщені рядами вздовж Дніпра. Деякі житла являли собою землянки, але переважали напівземлянки з дерев'яними зрубами, обмазаними глиною. В середині жител відкрито круглі глинобитні печі й лежанки. Знайдено численні уламки горщиків, корчак, глеків, сковородок та ін. посуду, с.-г. знаряддя, залізни ножі, рибальські гачки, пражки, наконечники стріл, бронзові і скляні прикраси, глиняні і кам'яні прясла тощо. Осн. заняття жителів К. п. — землеробство, скотарство, мисливство й рибальство. У них були розвинуті також ремесла, зокрема металообробне і гончарське.

Лит.: Мезенцева Г. Г. Канівське поселення поляв. К., 1965. Г. Г. Мезенцева (Київ).

КАНІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК «МОГИЛА Т. Г. ШЕВЧЕНКА» — музей-заповідник біля Канева, де містяться могила Т. Г. Шевченка і лит.-меморіальний музей великого поета. Створений 1925 за постановою уряду Рад. України. Його площа 18 га. В 1923 на могилі Т. Г. Шевченка поставлено пам'ятник. 18.VI 1939 відкрито новий пам'ятник Т. Г. Шевченкові (скульптор М. Г. Манізер). Тоді ж відкрито лит.-меморіальний музей, збудований за проектом архітектора-художника В. Г. Кричевського і архітектора П. Ф. Костирика. Нім. фашисти пограбували музей, перетворили його на концентраційний табір, поглумилися над пам'ятником Т. Г. Шевченкові. Після війни експозицію музею поновлено, пам'ятник реставровано. В залах музею експонуються матеріали про життя і творчість Т. Г. Шевченка, про увічнення його пам'яті в рад. епоху.

Будинок Канівського літературно-меморіального музею Т. Г. Шевченка (ліворуч). Пам'ятник Т. Г. Шевченкові на його могилі в Каневі.

Лит.: Данилов Я. Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка». Путівник. К., 1961; Кутовий І. Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка». К., 1967.

КАНІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Україні. Створений на початку нар.-визвольної війни 1648—54. Полкове місто — Канів. У 1649 К. п. склався з 16 сотень; налічував бл. 3 тис. реєстрових козаків. Сотенні містечка: Маслівка, Ржишів, Стайків, Трахтемирів тощо. Полковниками були С. Савич, Я. Лизогоу, І. Дмитренко та ін. К. п. брав участь у *Пилавецькій битві 1648, Зборівській битві 1649, Берестецькій битві 1651, Батозькій битві 1652*. Протягом 1649—65 К. п. був ареною жорстокої боротьби проти польс. шляхти. За *Андрусівським перемир'ям 1667* тер. К. п. відійшла до шляхет. Польщі. Під час нар. повстання 1702—04, що його очолював С. Палій, селяни і козаки визволили тер. К. п. від польс.-шляхет. загарбників. У 1712 К. п. ліквідовано у зв'язку з переходом Правобережної України під владу Польщі.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Макушинович М. А. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. В кн.: Макушинович М. А. Собрание сочинений. т. 1. К., 1876.

КАНІЗЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ селян в Єлисаветградському пов. Херс. губ. проти австро-нім. окупантів і гетьманщини. Почалося в травні 1918 в с. Канежі (тепер Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.) і в навколишніх селах Володимирівці, Павлівці, Панчевому та ін. В К. с. п. взяло участь понад 3 тис. чол., зведених у партизан. загін, очолений більшовиком П. Даниловим. Повстанням керував Єлисаветградський підпільний більшовицький ревком.

Наприкінці травня повстанці виступили на допомогу селянам с. Павлівки, які після набігу на село карального загону вбили поміщика і управителя. Повстанці розгромили нім. гарнізон у с. Веселівці і почали наступ на зосереджені в с. Арсенівці нім. війська. Після запеклих боїв з переважачими силами ворога повстанці відступили. Незважаючи на поразку, К. с. п. зробило значний вплив на розгортання повстансько-партизан. боротьби на Єлисаветградщині. На честь 50-річчя повстання в с. Канежі споруджено обеліск.

Н. Н. Добрін (Кіровоград).

КАНТЕМІРІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ТА МОГИЛЬНИК — поселення і могильник *черняхівської культури* 2—6 ст. н. е. на околиці с. Кантемирівки Чутівського р-ну Полт. обл. Досліджувалися 1924 і 1948. Виявлено залишки наземної глинобитної госп. споруди типу комори площею 28 м² з гончарним та ліпним посудом. При розкопках могильника досліджено 3 кургани з похованнями в катакомбі, підбої та ґрунтової ямі, а також 10 безкурганних поховань з обрядами трупоспалення (4) і трупопокладення (6). У похованнях знайдено гончарний посуд, ліпну посудину, бронзові фібули (застібки), кістяні гребінці, набір скляних жетонів для гри в шашки, золоті прикраси, бронзові наконечники для пояса, залізни вудила. **КАНТОНІСТИ** (нім. Kantonist — новобранець, від Kanton — військ. округ) — в кріпосницькій Росії солдатські сини, що з дня народження рахувалися за військ. відомством. Для підготовки їх до військ. служби 1721 було створено гарнізонні школи, перейменовані 1798 у «військово-сирітські відділки». Їх вихованців з 1805 почали називати К. Пізніше школи К. були передані відомству *військових поселень*. Категорію К. ліквідовано 1856.

КАНЮК Сергій Іванович (літ. псевд. — Кс. Неделенко; 15.VII 1880 — 15.III 1945) — учасник революц. руху на Пн. Буковині, публіцист. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Хлівці (тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив учительську семінарію в Чернівцях, працював учителем, інспектором шкіл. Один з організаторів Комуністич. партії Буковини (1918), голова її першого ЦК. В 1919—20 — редактор прогресивної укр. газ. «Воля народу», 1921 — революц. газ. «Громада». Один з керівників боротьби трудящих Пн. Буковини проти рум. окупантів, за возз'єднання з Рад. Україною. Не раз зазнавав арештів. З 1922 — в СРСР. Працював у Наркоматі освіти УРСР, Наркоматі РСІ УРСР. Автор перших марксистських праць з історії революц. руху на Буковині: «Під зобовом румунських бояр» (Х., 1930), «Буковина в румунській неволі» (Х., 1930).

А. М. Глузовський (Чернівці).

«КАПІТАЛ. Кри тика п о л і т и ч н о ї е к о н о м і ї — головна праця К. Маркса, присвячена дослідженню економіч. устрою капіталістич. суспільства. Складається з 4-х томів. 1-й

том видав К. Маркс 1867 у Гамбурзі, 2-й і 3-й опублікував 1885 і 1894 Ф. Енгельс у Гамбурзі вже після смерті К. Маркса. 4-й том видав 1905—10 К. Каутський під назвою «Теорії додаткової вартості». При виданні цього тому К. Каутський перекрутив ряд положень марксист. теорії. Наук. видання «Теорій» здійснено в СРСР 1955—61. Рос. видання «Капіталу», що вийшло в світ 1872 в Петербурзі, було першим перекладом його іноземною мовою. В 1878—79 І. Я. Франко переклав укр. мовою 24-й розділ 1-го тому «Капіталу», проте надруковано його лише 1926 у львів. журналі «Культура» (№ 4—9). «Капітал» К. Маркса використували для пропаганди марксизму революц. народники 70-х рр. 19 ст., зокрема на Україні І. Ф. Фесенко, члени гуртка «Київських чайковців», одеського гуртка Ф. Волховського та ін. Економічне вчення К. Маркса широко пропитували укр. революціонери-демократи І. Я. Франко, П. А. Грабовський, Леся Українка, громад. діяч революц.-демократич. напрямку — С. А. Подолинський, М. І. Павлик, О. С. Терлецький. Широко популяризував «Капітал» доцент політ. економії Київ. ун-ту М. І. Зібер у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо». Перше наук. видання 1-го тому «Капіталу» укр. мовою було здійснено 1927 у Харкові, а повне видання всіх 4-х томів — 1954—60 в Києві. Всього за роки Рад. влади в СРСР «Капітал» видавався 169 раз, 18 мовами, тиражем 6075 тис. примірників, укр. мовою окремі томи «Капіталу» видавалися загалом 18 раз.

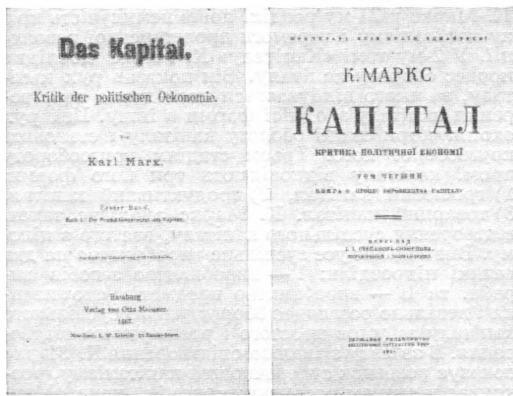
У 1-му томі «Капіталу» К. Маркс дослідив капіталістич. спосіб виробництва. Вивчаючи товар як елементарну форму багатства в капіталістич. суспільстві, К. Маркс встановив, що властивості товару — вартість та споживча вартість — залежать від характеру праці, яка його створює. Відкриття двоїстої природи праці дало можливість К. Марксу дослідити вартість як суспільно-виробничі відносини між людьми як товаровиробниками, проаналізувати форми вартості в їхньому істор. розвитку, розкрити двоїстий характер капіталістич. виробництва. Відкриття К. Марксом товару особливого роду, властивого лише капіталістич. суспільству, — робочої сили — дало можливість з'ясувати відносини між працею і капіталом, суть експлуатації робітн. класу. За капіталізмом робітник, не маючи засобів виробництва, змушений продавати свою робочу силу як товар, що має здатність у процесі праці створювати більшу вартість, ніж вартість самої робочої сили, тобто додаткову вартість. Цю додаткову вартість безплатно привласнює капіталіст. Виробництво додаткової вартості є метою капіталістич. виробництва, осн. економічним законом капіталізму. В. І. Ленін назвав учення про додаткову вартість наріжним каменем економіч. теорії К. Маркса.

Постійне прагнення капіталістів до збільшення маси додаткової вартості веде до розширення капіталістич. виробництва і водночас до заострення суперечностей капіталізму. У 1-му томі «Капіталу» К. Маркс дослідив суть, історію і методи первісного нагромадження капіталу, дав аналіз трьох стадій розвитку капіталізму — простої капіталістич. кооперації, мануфактури та великої машинної пром-сті, які є стадіями підвищення продуктивності праці і одночасно посилення експлуатації робітників. Він виклав суть та механізм дії заг. закону капіталістич. нагромадження. Аналізуючи розвиток суперечностей і найперше осн. суперечності капіталізму — між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістич. формою привласнення результатів виробництва, —

К. Маркс у 24-му розділі довів неминучість краху капіталізму і перемоги пролетарської революції. У 2-му томі «Капіталу» К. Маркс дослідив процес обороту капіталу. Він показав рух капіталу, за якого відбувається послідовне перетворення капіталу з однієї форми в іншу. Цей рух охоплює три стадії обороту капіталу і становить кругооборот його. Трьом стадіям кругообороту пром. капіталу відповідають три його форми: 1) грошовий капітал, 2) продуктивний капітал, 3) товарний капітал. К. Маркс аналізує також відтворення суспільного капіталу, взятого в цілому. Він поділяє усе суспільне виробництво на два великі підрозділи: I — виробництво засобів виробн. та II — виробництво предметів споживання і детально розглядає оборот усього суспільного капіталу за умов простого і розширеного відтворення. В зв'язку з аналізом відтворення К. Маркс показує розвиток суперечностей капіталізму, розкриває механізм розвитку економіч. криз. Марксові схеми відтворення мають значення для розуміння відтворення не тільки в капіталістич., а й в ін. суспільних формаціях.

У 3-му томі «Капіталу» К. Маркс аналізує перетворення додаткової вартості на прибуток, зем. ренту, торг. прибуток, процент, підприємницький доход. К. Маркс показав, що додаткова вартість є джерелом доходів усіх експлуатарських класів капіталістич. суспільства, а прибуток — та сама додаткова вартість, взята у зставленні з усім авансованим капіталом. Він уперше показав, що в процесі конкуренції утворюється середня норма прибутку і ціна виробництва, що складається з витрат виробництва плюс середній прибуток. Учення К. Маркса про середній прибуток показує, що капіталісти щодо пролетаріату виступають як єдиний клас; якщо пролетаріат висуває лише економіч. вимоги, він не може ліквідувати експлуатації. К. Маркс довів, що торг. прибуток є однією з форм додаткової вартості. Іншими її формами є підприємницький доход та процент на позичковий капітал. Проте найголовнішим у цьому томі «Капіталу», за визначенням В. І. Леніна, є теорія зем. ренти. К. Маркс відкрив і дослідив джерело абсолютної і диференціальної ренти. Він показав, що диференціальна рента не може бути знищена за капіталізму, а абсолютна може, якщо буде здійснено націоналізацію землі. К. Маркс довів неминучість експлуатації і зuboжіння селянства за капіталізмом.

У 4-му томі «Капіталу» («Теорії додаткової вартості») К. Маркс дає критичний аналіз економіч. вчень, теорій, доктрин бурж. політ. економії. «Капітал» є фундаментальною політико-економіч. працею, що зробила революц. переворот у політ. економії. За характеристикою В. І. Леніна, даною в 90-х рр. 19 ст., «Капітал» — «найвидатніший політико-економічний твір нашого століття» (Твори, т. 2, с. 10). Разом з тим — «Капітал» — це енциклопедична праця, що містить ряд провідних ідей для філософії, соціології, суспільствознавства, права та ін. суспільних наук. Особливе значення він має для істор. науки. «Капітал» містить аналіз багатьох істор. процесів. Це зумовлено тим, що сама політ. економія в її марксистському розумінні є істор. наукою. К. Маркс досліджує капіталістич. спосіб виробн. діалектично, тобто в його виникненні, розвитку й загибелі. Аналізуючи умови виникнення капіталізму, він розглядає економіч. відносини, які безпосередньо передували капіталістичним. У «Капіталі» розкрито найважливіші риси первіснообщинного і рабовласницького суспільств. Велику увагу К. Маркс приділив дослідженню феод. способу виробництва, який безпосередньо переду-

Титульні сторінки першого тому праці К. Маркса «Капітал» — німецького видання 1867 (ліворуч) і українського видання 1954.

вав капіталізму. Він визначив осн. риси феод. способу виробництва: 1) велика зем. власність, яка перебуває в руках феод. володарів; 2) дрібне сел. г-во, що ґрунтується на приватній власності селян на знаряддя виробн., з допомогою яких вони обробляють землю; 3) особиста залежність селян від феодалів і позаконноміч. примус; 4) натуральний характер г-ва. К. Маркс дослідив важливу економіч. категорію феод. способу виробн. — феод. зем. ренту. Важливе значення мають зауваження К. Маркса щодо середньовічного цехового ремесла й торгівлі. К. Маркс глибоко розкрив специфічний характер протилежності між містом і селом за феодалізму. Він дав глибокий аналіз істор. процесу виникнення капіталістич. способу виробн., довів, що необхідними умовами переходу від феодалізму до капіталізму були: 1) експропріація маси дрібних виробників, внаслідок чого вони перетворювалися на найманих робітників; 2) нагромадження величезних грошових багатств, які в руках буржуазії, що народжувалася, перетворювалися на капітал. На конкретно-істор. матеріалі Англії К. Маркс дослідив певні закономірності генезису капіталістич. способу виробн., характерні для всіх країн, що пройшли шлях від феодалізму до капіталізму. В «Капіталі» широко розглянуто істор. стадії розвитку капіталістич. виробництва. К. Маркс всебічно розкрив роль і значення праці в суспільно-істор. розвитку людства, обґрунтував об'єктивні закономірності революц. переходів від однієї суспільно-економіч. формації до іншої, показав зв'язок різних форм суспільної свідомості з істор. формами суспільного життя. К. Маркс довів, що капіталізм є останньою антагоністичною суспільно-економіч. формацією. Цією формацією закінчується передісторія людства і починається його справжня історія, відбувається «стрибок з царства необхідності в царство свободи». «Капітал» науково обґрунтував всебічно-істор. місію пролетаріату як творця нового, комуністич. суспільства, неминучість диктатури пролетаріату як політ. засобу докорінної перебудови всього суспільного життя. Керівним методологіч. принципом при дослідженні економіч. категорій і законів у «Капіталі» К. Марксу служив принцип історизму. В. І. Ленін зазначав, що з часу написання «Капіталу» марксистське розуміння історії стало практично підтвердженою істинною, перетворилося з гіпотези в наук. теорію. «Капітал» було написано за умов монополістич.

капіталізму. Розвиваючи далі вчення К. Маркса, В. І. Ленін вніс багато нового в аналіз капіталізму, розкрив особливості імперіалізму, довів неминучість його краху і побудови соціалістич. суспільства. Історія розвитку суспільства вже понад сто років підтверджує вірність марксистської теорії. Її конкретним втіленням у життя є створення *світлової системи соціалізму*.

Видання: К. Маркс. Капітал. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—26.

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. Письма о «Капитале». М., 1968; Ленин В. И. Карл Маркс. Твори. Вид. 4, т. 21; Основоположник научного коммунизма. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968; Адоратский В. В. Работа Маркса над «Капиталом». В кн.: Адоратский В. В. Избранные произведения. М., 1961; Брегель Э. Я. «Капитал» К. Маркса как исторический труд. В кн.: Маркс — историк. М., 1968; Леонтьев Л. А. «Капитал» К. Маркса и современная эпоха. М., 1968; Абалкин Л. И., Юнь О. М., Савчук П. О. «Капитал» К. Маркса и политическая экономия социализма. М., 1967; Дробноход Ю. Ф., Задніпрянець В. З. Геніальна праця Карла Маркса. К., 1967; «Капітал» Маркса, філософія і сучасність. М., 1968 [бібліогр. с. 732—746]; Оруджев З. Единство диалектики, логики и теории познания в «Капитале» К. Маркса. Баку, 1968.

Г. Ф. Ассонов (Київ).

КАПІТАЛІЗМ — остання антагоністична суспільно-економічна формація, що ґрунтується на експлуатації людини людиною, заснована на приватно-капіталістич. власності на засоби виробництва і експлуатації найманої праці трудящих власниками засобів виробництва — капіталістами. К. приходить на зміну феодалізму і на своїй найвищій стадії (див. *Імперіалізм*) є безпосереднім переднем соціалізму — першої фази *комунізму*. Розвиток К., незважаючи на те, що в багатьох країнах він проходив у різні істор. часи, відбувався за спільними для капіталістич. формації економіч. законами. Осн. економіч. законом, рушійним мотивом і гол. стимулом за К. є виробництво і привласнення додаткової вартості, джерелом якої є неоплачена праця найманих робітників. Економіч. структура К. змінювалася протягом його існування, але основа капіталістич. способу виробн. залишалася незмінною. «Капіталізм є товарне виробництво на найвищому ступені його розвитку, коли і робоча сила стає товаром» (Ленін В. І. Твори, т. 22, с. 222). За К. суспільство поділяється на два осн. класи: пролетаріат (див. *Робітничий клас*) і *буржуазію*. Класова боротьба між ними становить одну з осн. рис капіталістич. ладу. Загострення суперечностей К. неминуче веде пролетаріат до соціалістич. революції.

Початковим етапом розвитку К. можна вважати період розкладу *натурального господарства* і поступової заміни його г-вом товарним. Утвердженню капіталістич. способу виробн. передував період *первісного нагромадження капіталу*. Основою цього процесу була експропріація селянства, його обезземелення, яке здійснювалось у різних капіталістич. країнах у різні істор. епохи різними методами: в Англії — це масове розорення селянства в кінці 15 — на поч. 16 ст. внаслідок т. з. «огороджування», у Франції — система грабінницьких держ. податків і мит. Характерною особливістю первісного нагромадження капіталу в Росії було те, що воно, збагачуючись в основному за мануфактурним періодом розвитку промисловості (див. *Промисловість* на Україні), відбувалося в умовах панування *кріпосного права*.

Початковою формою капіталістич. пром-сті була проста кооперація, в якій капіталіст організував і підпорядковував собі спільну працю

багатьох робітників на одному підприємстві. На цій стадії капіталістич. відносин ще не було вузької спеціалізації поділу праці. Із зростанням товарного виробн., розвитком ринку на зміну простій кооперації приходила мануфактура, яка характеризувалася ремісничою технікою і поділом праці між найманими робітниками. Мануфактура сприяла підвищенню продуктивності праці, підготовці робітників вузької спеціальності, розширенню і поглибленню внутр. ринку. Ця стадія розвитку К. переважала в Зх. Європі з серед. 16 до останньої третини 18 ст. В Росії, яка пізніше вступила на шлях К., виникнення і становлення К. відбувалося з 17 до серед. 19 ст. На відміну від зх.-європ. країн, які знали тільки капіталістич. мануфактуру, в Росії виникло кілька типів мануфактури: капіталістична з вільнонайманою працею (купецькі з-ди), кріпосницька з примусовою працею і змішана, в якій використовувалися вільнонаймана праця і праця кріпаків. У кінці 18 ст. на Україні діяло вже понад 200 порівняно великих підприємств (Катеринославська і Путивльська суконні мануфактури тощо). В зх.-укр. землях, які перебували під гнітом Австрії, у 1-й пол. 19 ст. також відбувався розклад феод.-кріпосницької системи, розвивалася мануфактурна стадія К. з поступовим переходом до фаб.-зав. виробництва. Кінець мануфактурної стадії розвитку К. в Зх. Європі був періодом *буржуазних революцій*, які встановили політ. панування буржуазії і дали простір дальшому розвитку К. В Росії, в т. ч. й на Україні, завершення стадії мануфактурного виробництва відзначалося посиленням антифеод. боротьби селянства (*селянська війна під керівництвом Омельяна Пугачова 1773—75, Булавінське повстання 1707—08*, в якому активну участь брали селяни України). Перехід від мануфактури до великого машинного виробництва викликав зміни як у самому виробництві, так й у класовій структурі суспільства. В 2-й пол. 18 — 1-й чверті 19 ст. в Англії відбувся пром. переворот. У Франції він мав місце після бурж. революції 1789—93, в Німеччині — в 70-х рр. 19 ст., у США — після громадян. війни 1861—65. В Росії, в зв'язку з тривалим існуванням кріпосного права, він почався в 30—50-х рр. 19 ст. і остаточно закінчився лише в пореформений період. Після *селянської реформи 1861* розвиток К. в Росії «пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття» (Ленін В. І. Твори, т. 17, с. 90). Пром. переворот супроводжувався значним розвитком великого машинного виробництва, механізацією праці, остаточною перемогою капіталістич. виробничих відносин. Він проходив у різних галузях виробництва в різний час і в кожній з них мав свої особливості. К. в порівнянні з феодалізмом є більш прогресивним суспільним ладом. К. Маркс і Ф. Енгельс в «Маніфесті Комуністичної партії» відзначали, що «буржуазія менше ніж за сто років свого класового панування створила більш численні і більш грандіозні продуктивні сили, ніж усі минулі покоління, разом узяті» (Твори, т. 4, с. 414). Виникнення і розвиток великої машинної пром-сті дали могутній поштовх розвитку продуктивних сил і пром. виробн. У 1820—50 світове пром. виробн. збільшилося в 5 раз. Розвиток К. прискорив зростання пром-сті в Росії й на Україні в 2-й пол. 19 ст. Інтенсивне будівництво з-ць сприяло швидкому розвиткові тут металургійної, кам'яновугільної, машинобудівної та ін. галузей пром-сті. В кінці 19 ст. Донецький і Криворізький басейни стали

осн. центрами кам'яновугільної і металургійної пром-сті всієї Росії.

В Галичині, на Буковині і Закарпатській Україні кріпацтво було ліквідовано в результаті бурж. реформи 1848 (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті). Хоча ця реформа прискорила капіталістичний розвиток сел. і поміщицького г-ва, зх.-укр. землі залишались відсталіми с.-г. краєм, який був лише сировинною базою і ринком збуту для австр. пром-сті. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. розвиток капіталістич. пром-сті в Росії і, зокрема, на Україні відбувався нерівномірно. Періоди пром. піднесення чергувалися з періодами криз і депресій, властивих капіталістич. системі. Разом з розвитком продуктивних сил відбувалися важливі зміни в економіч. базисі К. — посилювалися концентрація виробн., децентралізація капіталу, зростання великих і надвеликих підприємств, збільшення їхньої питомої ваги в пром. продукції, занепад дрібних підприємств, поглинання їх великими підприємствами.

Особливістю розвитку пром. К. в Росії був високий рівень концентрації виробн. в осн. галузях пром-сті. Так, 1890 на Україні великі ф-ки і з-ди, які становили 6,7% усіх підприємств, зосереджували 71,1% робітників. На цих підприємствах виготовлялось 57,2% всієї продукції (див. Ленін В. І. Твори, т. 3, с. 440—443). Висока концентрація пром-сті сприяла утворенню у 80—90-х рр. 19 ст. на Україні перших монополістич. об'єднань типу синдикатів (див. *Монополії капіталістичні на Україні*). Особливо швидко монополістич. об'єднання почали виникати в період світової економіч. кризи, що захопила Росію на поч. 20 ст. У монополістич. об'єднаннях поряд з рос., євр. та іноземними капіталістами брали участь укр. капіталісти Терещенко, Войтенко, Харитоненко та ін. На зх.-укр. землях одночасно з іноземними капіталістами трудящих експлуатувала і місцева буржуазія. Укр. буржуазія створювала свої об'єднання. Наприклад, у нафтовій пром-сті були організовані такі компанії, як «УНАС» у Львові, «Підойма» в Дрогобичі. На рубежі 19 і 20 ст. К. в Росії вступив у найвищу, останню стадію свого розвитку — імперіалізм. «Імперіалізм, — як визначав В. І. Ленін, — є капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалося панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ всієї території землі найбільшими капіталістичними країнами» (Твори, т. 22, с. 246). На цій стадії поряд зі змінами в економіці світу і на основі цих змін відбуваються значні зрушення в розстановці класових сил, відбувається загострення властивих капіталістич. корінних суперечностей як всередині капіталістич. країн, так і в міжнар. масштабі. Прогресивна роль К. в епоху імперіалізму зводиться нанівець. «Капіталізм дозрів і перерівав. Він пережив себе. Він став найреакційнішою затримкою людського розвитку» (Ленін В. І. Твори, т. 29, с. 462).

Важливим явищем на цьому етапі були виникнення і розвиток нових монополістич. об'єднань. В умовах кризи поч. 20 ст. тенденція до монополізації виробн. ще більше посилилась. На Україні виникли найбільші в Росії капіталістич. монополії. Сформувався і почали діяти такі наймогутніші монополії, як «Продамет», «Продвугілля», «Продавом», синдикати «Продурд», «Урожай» та ін. Поряд з концентрацією виробн. йшла концентрація і централізація банківського капіталу, який, зростаючи з пром. капіталом,

сприяв утворенню великих монополій. Так, Рос. торг.-пром. банк, який фінансував багато підприємств Росії та України, був співучасником різних акціонерних т-в (володів акціями Нікополь-Маріупольського т-ва, т-ва «Гартман» та ін.). К. у с. г. на укр. землях розвивався «прусським» шляхом, при якому відбувалася поступова заміна «кріпосницьких порядків буржуазними» (Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 167). У 80-х рр. 19 ст. капіталістич. відносини в с. г. на Пд. і Правобереж. Україні були переважаючими. В Полт. і Харків. губ. існувала змішана система і лише в Черн. губ. переважаючими залишалися *відробітки*.

Розвиток К. в с. г. в пореформений період ліквідував монополіне право дворянства на земельні володіння, перетворив землю на товар, сприяв спеціалізації виробництва, застосуванню нової с.-г. техніки і агрономіч. культури, підірвав відробітки (див. *Аграрна криза кінця 19 століття, Аграрне питання на Україні*). Швидкі темпи капіталістич. розвитку прискорили і поглибили процес розшарування селянства. В руках заможної меншості (сільс. буржуазія) концентрувалися значні масиви землі і більша частина с.-г. реманенту. *Біднота селянська* (сільський пролетаріат) змушена була продавати свою робочу силу.

Розвиток К. супроводився зростанням капіталістич. міст як пром. центрів і привів до *індустріалізації* нар. г-ва. Серед найбагатіших нових центрів фаб.-зав. пром-сті Росії 80-х рр. 19 ст. були Юзівка (тепер Донецьк), Кривий Ріг, а також міста Катеринослав, Харків, Одеса, Київ. Розвиток К. сприяв зростанню деяких зх.-укр. пром. міст, зокрема Львова, Дрогобича, Борислава та ін.

Як і в усій Росії, на Україні прискорився процес формування пролетаріату. Осн. джерелами його поповнення тут були спролетаризоване селянство, розорені міські ремісники, міська біднота як з України, так і з центр. районів Росії. В період пром. піднесення в 90-х рр. 19 ст. кількість робітників становила 3 млн. чол. Концентрація пролетаріату в значних масах на великих підприємствах і в містах прискорила визрівання його класової свідомості і значно полегшила керівництво ним з боку політ. партії. Формування робітнич. класу на зх.-укр. землях було зв'язано в осн. з дрібним виробн., що вело до його розпороченості. Слабка концентрація пролетаріату негативно позначилася на його політ. свідомості.

Непримиримі суперечності між буржуазією і пролетаріатом викликали жорстоку класову боротьбу між цими двома осн. класами (див. *Класи і класова боротьба*). Вона почалася з моменту виникнення цих класів, і в початковий період розвитку пролетаріату вилилася в стихійне руйнування машин, приміщень, фаб.-зав. устаткування. Згодом робітн. клас усвідомив свої класові інтереси, з'явилися ін. форми боротьби, ін. форми об'єднання пролетаріату. Зростання пром. виробництва неминуче приводило не тільки до кількісного зростання пролетаріату, а й до якісних змін — пролетарі згуртовувалися і перетворювалися із «класу в собі» в «клас для себе». Зростала класова свідомість робітн. класу. Виступи пролетаріату набували політ. змісту (повстання робітників Ліона 1834, чартистський рух в Англії в 30—40-х рр. 19 ст., страйковий рух у 80—90-х рр. 19 ст. на пром. підприємствах Києва, Одеси, Харкова, Миколаєва, Львова та ін.). В деяких капіталістич. країнах Зх. Європи в 40-х рр. 19 ст. виникли перші політ. партії робітн.

класу. В Росії, в т. ч. й на Україні, в 70—90-х рр. почали діяти пролетарські орг-ції (напр., *«Південноросійський союз робітників»* 1875), марксистські с.-д. групи, гуртки, «Союзи боротьби за визволення робітничого класу». На поч. 20 ст. робітн. клас Росії мав свій авангард — більшовицьку партію, яка привела народи країни, в т. ч. й укр. народ, до перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*, що поклала початок переходу всього людства до соціалізму. Капіталістичні елементи (буржуазія, куркульство) в Рад. країні були остаточно ліквідовані після завершення *нової економічної політики*, проведення суцільної *колективізації сільського господарства*.

Перемога соціалістич. ладу в Росії поклала початок заг. кризи капіталістич. системи. Другий етап заг. кризи К. почався під час 2-ї світової війни (1939—45) і привів до значного ослаблення капіталістич. системи, від якої відпав ряд країн Європи і Азії. Соціалізм вийшов за межі однієї країни і став світовою системою. Своєрідність третього етапу заг. кризи, який почався в 2-й пол. 50-х рр. 20 ст., полягає в тому, що він виник не в зв'язку з світовою війною, а в обстановці мирного змагання двох світових систем. Найважливішими проявами цього етапу є зростання впливу соціалістич. системи, піднесення в 50—60-х рр. нац.-визвольної боротьби, розпад колоніальної системи, прискорення переростання монополістич. К. в *державно-монополістичний капіталізм*, криза фаб.-зав. демократії, встановлення реакційних, диктаторських режимів. Для періоду держ.-монополістич. К. характерно ослаблення його позицій в економіч. змаганні з соціалізмом. Неспособність К. повністю використати продуктивні сили проявлялася в порівняно низьких темпах росту виробн., хронічному безробітті. Так, 1969, за даними офіц. статистики, в розвинутих капіталістич. країнах налічувалося 6,2 млн. безробітних, у т. ч. в США — бл. 2,8 млн. чол., Японії — 509 тис. чол., Великобританії — 580 тис. чол., Франції — 400 тис. чол., Канаді — 349 тис. чол. В країнах Латин. Америки 1969 було 25 млн. повністю і частково безробітних. Проявом дальшого загострення соціального антагонізму між буржуазією і робітн. класом є небажане зростання класової боротьби. За 1946—60 в розвинутих капіталістич. країнах страйкувало 150 млн. чол., 1960—68 — вже понад 300 млн. чол. Тільки 1969 страйкувало 59 млн. чол.

Крах колоніальної системи К. привів до звуження сфери імперіалістич. панування, до скорочення зовн. ринків. Посилення нерівномірності і однобічності розвитку капіталістич. країн загострює суперечності між ними, що знаходить свій вираз у дорочечі, інфляції, в гострій валютно-фінансовій боротьбі.

К. на його останній стадії розвитку остаточно викриває себе перед всім людством як антигуманістична за своєю суттю формація, як спосіб життя і виробн., що суперечить прогресивному розвитку людства і неминуче має поступитися місцем соціалізму.

Історіографія. Вперше наук. обґрунтування заг. законів розвитку К. було дано в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. В Росії питаннями К. займалися революц. народники 60-х рр. 19 ст. На ліберально-бурж. історіографію кін. 19 — поч. 20 ст. мали вплив погляди представників «ілегалного марксизму», які вважали капіталістич. устрій прогресивним, заперечували необхідність усунення його революц. шляхом. Чимало праць з історії розвитку К. написано представниками бурж.-поміщицької історіографії. Харак-

терним для цієї л-ри є ігнорування закономірностей розвитку економіч. основи істор. процесу, створення і зростання К. і нових класів капіталістич. Росії.

В нову істор. епоху В. І. Ленін не тільки науково обґрунтував заг. теоретичні положення про розвиток К. в Росії, але вніс великий вклад у конкретно-істор. розробку цієї проблеми (див., зокрема, «Розвиток капіталізму в Росії»). Дальший творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення про суть К. знайшло в рішеннях з'їздів КПРС, Програми Комуністич. партії Рад. Союзу, програмних документах міжнар. комуністич. руху — Декларації і Заявах Московських нарад представників комуністич. і робітничих партій 1957, 1960, 1969, Тезах ін-ту марксизму-ленізму при ЦК КПРС до 150-річчя з дня народження Карла Маркса, Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Рад. істор. наука виявляла і виявляє значний інтерес до проблеми розвитку К. в Росії, починаючи з генезису і кінчаючи останньою стадією його розвитку — епохою монополістич. К. — імперіалізму. Проблеми генезису К. в Росії присвятили свої праці історики М. М. Дружинін, С. Г. Струмилін, Ф. Я. Полянський, В. К. Яцунський та ін. В 50—60-х рр. 20 ст. вийшли праці Г. М. Панкратової, І. О. Гуржія, Ф. Е. Лося, П. І. Лященко, О. О. Нестеренка, К. М. Пажитнова, П. М. Першина та ін., в яких досліджувалися питання про первісне нагромадження капіталу, пром. розвиток Росії, в т. ч. і на Україні в 18—19 ст., міські поселення, внутр. ринок, класову боротьбу та ін. Трактуюванню періоду останньої стадії К. в Росії повністю базується на ленінській теорії імперіалізму, на його аналізі економіч. розвитку Росії і боротьбі класів. У дослідженнях рад. істориків центр. місце займає історія робітн. класу і Комуністич. партії, проблема рос. імперіалізму, його економіч. природа і особливості (П. І. Лященко, О. О. Нестеренко, П. О. Хромов, А. Л. Сидоров та ін.). В рад. істор. л-рі відсутні спеціальні праці з історії розвитку К. на зх.-укр. землях. Окремі проблеми про капіталістич. відносини в 19—20 ст. висвітлюються в працях істориків і економістів Г. І. Ковальчака, Е. А. Яцкевича, П. В. Свежинського, І. І. Компанійця, М. М. Кравця, В. К. Макаєва та ін. В післявоєнні роки видано ряд джерел з історії монополістич. капіталу в Росії. Осн. частину документів опубліковано в збірниках, незначну — в журнальних публікаціях і додатках до монографій і статей.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 6. Маркс К. Наймана праця і капітал; т. 16. Маркс К. Заробітна плата, ціна і прибуток; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 21. Карл Маркс; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Міжнародна Народа Комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Плеханов Г. В. Наши разногласия. В кн.: Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. т. 1. М., 1956; Монополия в металлургической промышленности России. 1900—1917. Документы и материалы. М.—Л., 1963; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Дружинін М. М. Генезис капитализма в России. М., 1953; Яцунский В. К. Основные этапы генезиса капитализма в России. «История СССР», 1958, № 5; Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине, ч. 1—2. К., 1956—62; Хромов П. А. Экономическое развитие России. Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. М., 1967; Першин П. Н. Аграрная революция в России, кн. 1. М., 1966; Гуржія І. О. Зародження робітничого класу України

І. В. Капітонов.

В. В. Капніст.

(Кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1958; Гуржія І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 року). К., 1962; Гуржія І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968; Лось Ф. Е. Робітничий клас України в 1907—1913 роках. К., 1962; Поголов С. И. Рабочие Довбасса в XIX веке. М.—Л., 1963; Яцкевич Е. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848—1900). К., 1958 [бібліогр. с. 98—107]; Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. К., 1965; Макаєв В. К. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. Львів, 1968; Тарновський К. Н. Советская историография российского империализма. М., 1964; Паина Э. С. Экономическая история России. 1861—1917 г. Обзор публикаций государственных архивов СССР (1918—1963). М., 1967. Див. також літ. до ст. Банки, Імперіалізм, Робітничий клас.

КАПІТОНОВ Іван Васильович (н. 23.II 1915) — дітяч Комуністич. партії і Рад. держави. Член КПРС з 1939. Н. в с. Серовському (тепер Ряз. обл.) в сел. сім'ї. В 1938 закінчив Моск. ін-т інженерів комун. будівництва. В 1938—40 — в Рад. Армії, 1940—41 — на госп. роботі. З 1941 — на керівній парт. і рад. роботі. В 1951—52 — секретар, другий секретар Моск. обкому КПРС, 1952—54 — перший секретар Моск. міськкому партії. В 1954—59 — перший секретар Моск. обкому КПРС, 1959—64 — перший секретар Іванов. обкому КПРС. В 1964—65 — зав. відділом ЦК КПРС. З грудня 1965 — секретар ЦК КПРС. В 1956—59, 1964—66 — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. На XIX, XX, XXII і XXIII з'їздах обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—8-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

КАПЛУНОВ Аркадій Львович (21.I 1912 — 22.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1931. Н. у Глухові (тепер Сум. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1934. Брав участь у визволенні Зх. України 1939. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як начальник політвідділу 54-ї гвард. танк. бригади 3-ї гвард. танк. армії Ворон. (потім 1-го Укр.) фронту відзначився при форсуванні Дніпра, де особисто керував переправою бригади, і визволенні Київщини. Загинув у бою.

КАПНІСТ Василь Васильович (23.II 1758 — 8.XI 1823) — рос. і укр. письменник, громадський діяч. Н. в с. Обухівці (тепер с. Велика Обухівка Миргородського р-ну Полт. обл.) в дворянській сім'ї. Був директором училищ Полт. губ., ген. суддею Полт. губ. Почав друкуватися 1780 («Сатира 1»). Писав оди, елегії, анакреонтичні вірші. Багато творів К. написав на укр. матеріалі.

В «Оді на рабство» (1783, опубл. 1806) виступив проти закріпачення укр. селянства. Природу рідного краю оспівав у віршах «Обухівка», «В пам'ять береста». Написав вірш на честь Полтавської битви. К. одним з перших переклав рос. мовою «Слово о полку Ігоревім» (опубл. 1950). Написав сатиричну комедію «Ябеда» (1798), в якій нещадно викривав судові зловживання і бюрократизм як типові явища рос. самодержавства. Цей твір високо оцінив І. Я. Франко.

Тел.: Собрание сочинений. В 2 т. М.—Л., 1960.
Лит.: Мацага А. И. «Ябеда» В. В. Капниста. К., 1958; Кузьменко А. Ю. В. В. Капніст і Вітчизняна війна 1812 р. «Радянське літературознавство», 1959, № 1.

КАПНІСТИ — укр. поміщики, графи, власники зем. маєностей на Лівобережній Україні у 18 — на поч. 20 ст. Походили з роду венеціанського дворянина (грека за національністю) Василя Петровича К. (р. н. невід. — п. 1757), який під час Пруського походу 1711 Петра I вступив на службу до рос. війська. Був миргородським полковником [1737—50], потім бригадиром рос. армії. Загинув на поч. Семилітньої війни 1756—63 в бою під Грос-Егерсдорфом. Його син — письменник В. В. Капніст.

Лит.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

КАПТУРОВІ СУДИ (від польс. *kapтур* — капшон, який носили монахи під час жалібних обрядів) — надзвичайні суди в шляхет. Польщі (з 1572), феодал. Литви (14—18 ст.), а також на Правобережній Україні в період її перебування під владою Литви й Польщі. Діяли під час безкоролів'я, розглядаючи переважно кримінальні і деякі цивільні справи шляхти, духовництва в зв'язку з припиненням діяльності звичайних судів, а також справи про участь селян у гайдамацькому русі. Судді К. с. обиралися сеймами конфедерацій на строк «до коронації короля». Деякі підготовчі дії у справах, підсудних К. с., проводили *земські суди*. Після 1768 К. с. не створювалися.

В. С. Кульчицький (Львів).

КАПУСТА Лаврін (рр. н. і см. невід.) — суботівський отаман, один з керівників розвідки сел.-козак. війська під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Брав участь у розслідуванні справ про шпигунство на користь шляхет. Польщі другої дружини Б. Хмельницького М. Чаплинської, про організацію полковником М. Федоровичем змови проти гетьмана, про підготовку польс.-шляхет. шпигуну Я. Смяровським замаху на Б. Хмельницького тощо. К. виконував також окремі дипломатичні доручення. Зокрема, у вересні — жовтні 1653 їздив до Москви з листом Б. Хмельницького, щоб прискорити виступ рос. уряду проти шляхет. Польщі, і привіз гетьманові царську грамоту з рішенням *Земського собору 1653* про возз'єднання України з Росією. Після 1657 доля К. невідома.

КАПУЩАК Іван Олександрович (13.XI 1807—17.X 1868) — громад. діяч у Галичині в 40-х рр. 19 ст. Н. в с. Ляхівцях (тепер с. Підгір'я Богородчанського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї дяка. В 1848 обраний депутатом рейхсрату, в якому належав до демократич. крила. Промова К. в рейхсраті при обговоренні проекту аграрної реформи викликала відгук у прогресивній пресі европ. країн, у т. ч. в «Новій Рейнській газеті», що виходила під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса. Пізніше брав участь у боротьбі селян Богородчанщини за право користуватися панськими лісами. Деякий час вчителював у с. Ляхівцях.

Лит.: Мельничук Я. С., Стеблій Ф. І. Трибун поневоленого люду І. О. Капушак. «Український історичний журнал», 1968, № 10.

Ф. І. Стеблій (Львів).

КАРАВАН — скифське городище (кінець 5 — поч. 2 ст. до н. е.) біля с. Каравана Дергачівського р-ну Харків. обл. Досліджувалося 1954—55. Площа городища — 3,2 га; з трьох боків воно оточене глибокими ярами, а з боку плато огорожене земляним ровом і валом. При розкопках виявлено залишки наземних жител, що їх будували з дерева і глини. Знайдено кістки свійських тварин (корови, коня, свині, вівці) і диких тварин (кабана, козулі, оленя). Особливий інтерес становить відкритий і досліджений на городищі культурний комплекс у вигляді жертвенника із зольником, де було знайдено мініатюрні глиняні посудинки, уламок антропоморфної статуетки, глиняні «хлібчики» та 170 глиняних моделей зерен різних культур. Цей комплекс, можливо, зв'язаний з певним землеробським культом племен Лісостепової зони за скифського часу.

Лит.: Шрамко Б. А. Городище скифського часу у с. Караван на Харьковщині. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1957, в. 7.

КАРАЗИН Василь Назарович (10.II 1773—16.XI 1842) — укр. вчений, винахідник, ліберально-дворянський просвітитель і громад. діяч. Н. у с. Кручику (тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.) у дворянській сім'ї. Освіту здобув у Харків. приватному пансіоні та Гірничому корпусі (ін-ті) в Петербурзі. З ініціативи К. в Харкові засновано ун-т (1805), створено філотехніч. т-во (1811—18). На К. певний вплив мали ідеї франц. бурж. революції кін. 18 ст., деякий час був близький з О. М. Радищевим, від якого сприйняв ряд думок про держ. устрій в Росії. Суспільно-політ. погляди К. суперечливі. Він склав ряд ліберальних проєктів перебування держ. управління і г-ва Росії. За критику негативних рис існуючого устрою зазнавав репресій. Проте з часом відмовився від прогресивних поглядів і підкреслював свою прихильність до монархії. способу правління. Скасування кріпацтва вважав неприпустимим. Як вчений і винахідник зробив багато важливих відкриттів. Йому належить пріоритет у винаході парового опалення, створенні печі для сухої переробки дерева (1814), парових сушильних апаратів та ін. Праці К. стосуються питань кліматології, агрономії, селекції, організації метеорологіч. спостережень, конструювання с.-г. машин, видобування селітри тощо. Багатогранність наук. діяльності К. дала підставу сучасникам назвати його «українським Ломоносовим». У Харкові йому поставлено пам'ятник.

Тел.: Сочинения, письма и бумаги. Х., 1910.

Лит.: Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. Х., 1955; Беркович Э. С. [та ін.]. В. Н. Каразин. 1773—1842. Био-библиография. Х., 1953.

КАРАЇМИ (давньоєвр. — чітці) — народність, що невеликими групами живе в УРСР (у Крим. та Одес. обл., в районі міст Луцька та Галича) й Лит. РСР (в районі міст Тракая і Чаневежиса). Чисельність в СРСР — 6 тис. чол. (1964), в УРСР — 3301 чол. (1959). Мова — караїмська, кипчацької групи тюркських мов. Виручі К. — караїми (в основу своєї віри поклали «Старий завіт»). К. — нащадки давніх тюркських племен, які у 8—10 ст. були в складі *Хозарського каганату*. В 11—14 ст. жили у внутр.-нах Криму, зокрема у фортеці *Чуфут-Кале*. В кін. 14 ст. частина К. потрапила до Литви (зокрема, на загарбані Литвою зх.-укр. землі) як полонені лит. князів. У минулому матеріально культуру і побут К. були близькі до татар, тепер — до населення, серед якого вони живуть.

Лит.: Токарев С. А. Этнография народов СССР. М., 1958 [бібліогр. с. 567—580]; Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965 [бібліогр. с. 126—130].

КАРАЇМОВИЧ Ілляш (р. н. невід. — 4.V 1648) — військ. осавул реєстрового війська, прихильник шляхет. Польщі. В квітні 1648 К. разом з І. *Барабашем* очолював реєстрове військо (4—5 тис. чол.), яке за наказом М. Потоцького вирушило з Києва на човнах до *Кодака*, щоб з'єднатися з гол. польсь.-шляхет. силами і спільно наступати на Запорізьку Січ, де вибухнуло повстання під керівництвом Б. Хмельницького. Але реєстрові козаки під проводом Ф. *Джалалія* і Б. *Топиги* скликали в Кам'яному Затоні (побл. тепер. с. Дніпровакам'янки Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) чорну раду, на якій К., *Барабаша* та їхніх прихильників було вбито. Реєстрові козаки 12.V 1648 приєдналися до повстанського війська під Жовтими Всадами.

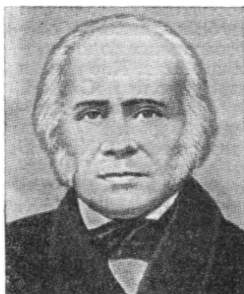
КАРА-КОБА — печерна стоянка часів пізнього палеоліту та мезоліту, розташована в каньйоні р. Чорної за 7 км на Пд. Зх. від с. Перелового (підпорядкованого Севастопольській міськраді). Досліджувалася 1957—58. При розкопках виявлено два культурні шари. У верхньому, мезолітич. шарі (тарденуазький час) знайдено крем'яні знаряддя: пластинки з виїмками та ретушшю, різці, скребки, геометричні мікроліти, наконечник гарпуна з рогу оленя, кістяні проколки тощо, а також численні кістки лосося. К.-К. була тимчасовою стоянкою рибалок-мисливців. У нижньому шарі (пізній палеоліт) знайдено невиразні уламки кременю, кістки печерної гієни, ведмедя, гігантського оленя, сайги тощо.

Ю. Г. Колосов (Київ).

КАРАМЗІН Микола Михайлович (12.XII 1766 — 3.VI 1826) — рос. дворянський письменник, публіцист, історик. Н. в с. Знаменському (тепер Ульянов. обл.) в сім'ї поміщика. К. — автор літ. творів сентименталістського напрямку («Бідна Ліза» та ін.). У публіцистич. статтях К. критикував проекти держ. реформ М. М. Сперанського, обстоював необхідність збереження кріпосницького ладу. За дорученням царя К. написав «Історію держави Російської» в 12 томах (з давніх часів до 1611 включно), в якій зібрав багато документальних матеріалів. К. ототожнював історію самодержавства і дворянства з історією Рос. д-ви, захищав норманську теорію походження Київської Русі (див. *Норманізм*), звеличував дворянство, вихваляв самодержавну деспотію. Одночасно він повністю ігнорував роль нар. мас, осуджував антифеод. нар. рухи, виправдовував великодержавницьку політику щодо України. Консервативно-монархічні погляди К. лягли в основу офіційної історіографії царської Росії в 19 ст. Проти реакційної концепції К. виступали О. С. Пушкін, декабристи.

Лит.: Історіографія історії СРСР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961.

КАРАПЕТ'ЯН Асканаз Георгійович (н. 20. XII 1899) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1920. Н. у с. Евджіларі (тепер Вірм. РСР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. У 1937 закінчив Вищі стріл. курси, 1942 — Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира 315-ї стріл. дивізії 51-ї армії Пд. (потім 4-го Укр.) фронту відзначився в боях 17.VII—1.VIII 1943 на р. Міусі, під час визволення Донбасу 1—22.IX, в боях за м. Мелітополь 12—23.X 1943. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. З 1954 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. **КАРБИШЕВ** Дмитро Михайлович (14.X 1880 — 18. II 1945) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант інженерних військ, Герой Рад. Союзу (1946), про-

В. Н. Каразін.

Д. М. Карбишев.

фесор, доктор воен. наук. Член Комуністич. партії з 1940. Н. в Омську в сім'ї військ. чиновника. В 1911 закінчив Миколаївську інженерну академію. В Рад. Армії з 1918. В 1922 — нач. інженерів Укр. військ. округу, 1923 — голова Інженерного к-ту Гол. військ.-інж. управління, 1924—25 — голова Військ.-тех. к-ту. З 1923 викладав у військ. академіях. На поч. Великої Вітчизн. війни був поранений і потрапив у нім.-фашист. полон. Переконавшись у неспідкуності і стійкості К., гітлерівці закатували його в концтаборі *Маутгаузен*. На місці загибелі К. 28.II 1948 встановлено обеліск, який 1963 замінено пам'ятником. К. — автор праць з питань військ.-інженерної справи і воен. історії.

Лит.: Солдат, герой, ученый. М., 1961; Лупало И. Подвиг генерала Карбышева. М., 1962; Голубов С. Коли фортеці не здаються. К., 1964.

КАРБОВАНЕЦЬ, р у б л ь — грошова одиниця СРСР; дорівнює 100 коп. Термін «рубль» зустрічається в джерелах 13 ст. стосовно до новгородської гривні (зливок срібла вагою бл. 204 г). З 1534 К. — лічильна одиниця грош. системи Рос. д-ви. З 1704 почалося регулярне карбування К., або рубльовиків. На основі К. було створено першу в світі десяткову монетну систему. З кін. 18 ст. і до 1915 вага срібла в К. дорівнювала 18 г. Укр. термін «карбованець» з'явився у 18 ст. Назва походить від косих нарізів (карбові), що наносили на ребро деяких рубльовиків. З 1897 замість срібного К. грош. одиницею став золотий К., однак монети в один К. не карбували. На кінець 1-ї світової війни в обігу лишився знецінений паперовий К. У Рад. країні стабільну, забезпечену золотом грош. одиницю К. створено в результаті грош. реформи 1922—24. В 1921—24 карбували срібний К. (18 г чистого срібла). З 1921 по 1932 карбували лише частини срібного К., у т. ч. (до 1927) півкарбованець (полтинник), в якому містилося 9 г чистого срібла. В роки Великої Вітчизн. війни купівельна спроможність К. знизилася. Грош. реформою 1947 повноцінність К. було поновлено. З 1.III 1950 курс К. був підвищений і став обчислюватися щодо іноземних валют не на базі амер. долара, а на золотій основі; золотий вміст К. встановлено в 0,222 168 г. У зв'язку зі зміною масштабу цін з 1.I 1961 золотий вміст К. встановлено в 0,987412 г; карбують монету в 1 карбованець.

Лит.: Мец Н. Д. Наш рубль. М., 1960; Спаски й И. Г. Русская монетная система. Л., 1970 [бібліогр. с. 252—254].

М. Ф. Котляр (Київ). **КАРБОНАРІЙ** (від італ. carbonato, букв. — вугляр) — члени таємних бурж. революц. організацій, поширених у Європі в 1-й пол. 19 ст. З 1833 орг-ції К. були підпорядковані єдиному керівному центрові в Парижі. До складу їх входили представники різних суспільних верств.

Метою К. було повалення абсолютних монархій і утворення демократич. республік шляхом збройного повстання, підготовленого вузьким колом підпільників, без широкої участі нар. мас. К. очолили бурж. революцію 1820—21 в Неаполі і Сіцилії, бурж. революцію 1821 в П'ємонті, революц. повстання 1831 у Романії, Модені, Пармі, які були придушені силами Священного союзу. 5.XI 1833 польс. бурж. демократи К. Борковський, С. Гоциньський, І. Кульчицький та ін. заснували орг-цію К. в Галичині. Їй був підпорядкований «Союз друзів народу», до якого належало 12 укр. студентів Львів. ун-ту (І. Сілецький, Р. Крижанівський, М. Мінчакевич, Т. Кульчицький, К. Слоневський та ін.). У 1834 австр. влада напала на слід орг-ції К. у Львові, 7 чол. було ув'язнено. З 1835 львівська орг-ція К. влилась у новозасновану орг-цію «*Спіддружність польського народу*».

Ф. І. Стеблій (Львів).

КАРГЕР Михайло Костянтинівич (н. 30.V 1903) — рад. археолог та мистецтвознавець, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1949). Член КПРС з 1941. Н. в Казані. У 1923 закінчив Петрогр. ун-т. Працював у Рос. музеї в Ленінграді (1922—30, 1935—36), з 1929 — наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР, з 1964 — зав. його Ленінгр. відділенням. Досліджує питання історії давньорус. культури та мистецтва, слов.-р.с. археології, зокрема археології давньорус. міст (Київ, Новгород, Переяслав-Хмельницький, Галич, Володимир-Волинський та ін.). Держ. премія СРСР, 1952. *Тр.: История культуры древней Руси*, т. 1—2. М.—Л., 1948—51 [у співавт.]; *Древний Киев*, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; *Новгород Великий*. Л.—М., 1966. *Лит.:* Михайл Константiнович Каргер. В кн.: *Культура и искусство древней Руси*. Л., 1967 [бібліогр. с. 13—20].

КАРДАШ Василь Данилович (н. 10.VI 1912) — діяч укр. трудової еміграції і робітн. руху в Канаді. Н. в містечку Клецьковському провінції Саскачеван (Канада). З юнацьких років брав участь у роботі прогресивних укр. і фермерських орг-цій. Член Комуністич. партії Канади (КПК) з 1932. Член ЦК КПК 1943—59. В 1936—37 в складі *інтернаціональних бригад* брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. У 1941—58 — депутат провінціального парламенту Манітоби. Багато років був головою Нар. кооперативу в м. Вінніпезі. Не раз відвідував СРСР, зокрема 1954 в складі делегації *Товариства об'єднаних українських канадців* під час відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією.

І. Ф. Вір (Київ).

КАРЄЛІН Петро Григорович (8.VII 1922 — 8.IV 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. у м. Сретенському (тепер Чит. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. У 1943 закінчив курси молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 9-го гвард. стріл. полку 3-ї гвард. стріл. д-зії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні Криму. На чолі своєї роти в числі перших прорвав ворожу оборону в районі м. Армянська (тепер село Красноперекопського р-ну). Повторив подвиг О. М. Матросова.

КАРИЖИНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1906 — виступ селян с. Карижина Ушицького пов. Подільської губ. (тепер Вінківського р-ну Хмельн. обл.) проти поміщицької сваволі. Безпосереднім приводом до заворушення була відмова поміщика М. К. Косельського задовольнити вимогу селян підвищити їм платню. 6 (19).VII селяни припинили роботу в маєтку. Поміщик викликав до Карижина стражників

і драгунів. 8 (21).VII 200 селян під керівництвом С. І. Гарбуза, В. П. Рудого і П. Я. Котика рушили до поміщицької садиби й зустріли каральний загін кавалерії. Карателі спочатку відступили, а потім почали стріляти. Внаслідок сутички 5 селян було вбито і 8 поранено. 18 учасників К. з. було заарештовано.

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

«КАРІВСЬКА СПІЛКА ПІОНЕРІВ» — підпільна антифашист. піонерська орг-ція, що діяла в с. Покровському (тепер Артемівського р-ну Донец. обл.) в роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації. Спілку організував 15.V 1942 уродженець цього села піонер В. Носаков (н. 1927). Піонери розповсюджували листівки (написані ними або скинуті з рад. літаків), збирали зброю і боеприпаси, перерізували дріт, порушуючи зв'язок фашистів, переховували партизанів і поранених бійців, допомагали їм перейти лінію фронту, тримали зв'язок з партизан. загонами. Орг-ція діяла до 6.IX 1943 — дня визволення села Рад. Армією.

К. В. Коротченко (Донецьк).

КАРІВСЬКА ТРАГЕДІЯ 1889 — масове самозагубство політ. в'язнів на Карійській каторзі (Забайкалля) 1889 на знак протесту проти звірячого поводження царської адміністрації з політ. в'язнями. В 1888 на каторзі почалися заворушення, викликані знущаннями над політ. в'язнями (Є. М. Ковальською та ін.). В'язні оголосили голодовку, вимагаючи усунення коменданта Карійської каторги Масюкова. Відмова місцевої влади задовольнити вимоги викликала обурення серед в'язнів. Політична ув'язнена Н. К. Сигида 31.VIII (12.IX) прилюдно дала лапаса Масюкову, за що її було 7 (19).XI 1889 покарано 100 ударами різок. На знак протесту проти сваволі і знущань тюремщиків над в'язнями Н. К. Сигида, М. П. Ковалевська, М. В. Каложна, Н. С. Смирницька, в'язні-чоловіки І. В. Каложний, С. Бобохов та ін. прийняли отруту. К. т. глибоко обурила передову громадськість Росії, а також за кордоном. Царський уряд змушений був 1890 ліквідувати Карійську каторгу, а політ. в'язнів перевести в *Акатуйську тюрму*. В укр. лір-підії К. т. знайшли відображення в творчості П. А. Грабовського, який присвятив Н. К. Сигиді першу збірку своїх поезій «Пролісок» та багато окремих віршів. Спогади П. Грабовського про Н. К. Сигиду опубліковані в журн. «*Життя і слово*» (1895, № 6).

Лит.: Гернет М. Н. История царской тюрьмы, т. 3. М., 1961; Иванова Е. П. Документы о смерти Сигиды. «Каторга и ссылка», 1929, № 11; Грабовский П. Надія Костева Сигида (Сумна споминка). В кн.: *Грабовський П. Зібрання творів*, т. 3. К., 1960.

КАРЛ XII (Karl XII; 27.VI 1682 — 11.XII 1718) — швед. король [1697—1718] і полководець. Провадив агресивну політику в Центр. і Сх. Європі. Під час *Північної війни 1700—21* швед. армія на чолі з К. XII завдала поразки арміям Данії, Польщі та Саксонії і 1708 вторглася до Росії. На сторону К. XII перейшла група укр. козак. старшини на чолі з зрадником укр. народу гетьманом І. Мазепою. Проте загарбницькі плани К. XII було зрвано героїчною боротьбою рос. армії, в складі якої діяли укр. козаки, та нар. війною на Україні. У *Полтавській битві 1709* швед. армію було розгромлено, а К. XII втік до тур. володінь. У 1715 К. XII повернувся до Швеції. Забитий під час походу в Норвегію.

КАРЛІВКА — місто Полт. обл. УРСР, центр Карлівського р-ну на р. Орчику (бас. Дніпра). Залізнич. станція. 19,0 тис. ж. (1969). Засн. на поч. 18 ст. Входила до складу *Полтавського полку*, 1764—83 — Новорос. губ., 1783—96 —

Катериносл. намісництва, 1796—1802 — Малорос. губ., з 1802 — Полт. губ. У 1902 К. була одним з осередків сел. заворушень на Полтавщині. В 1905 тут відбулися виступи селян, а також страйки і демонстрації робітників. Рад. владу в К. встановлено в січні 1918. На поч. квітня 1918 К. окупували австро-нім. загарбники, в листопаді 1918 — війська петлюрівської Директорії, яких у січні 1919 вигнали частини Червоної Армії. В липні 1919 К. зайняли денікінці. 23.XII 1919 К. визволили частини 14-ї армії. В 1923—25 К. — райцентр Красноградського округу, 1925—30 — Полт. округу, 1932—37 — Харків. обл., з 1937 — Полт. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 20.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 21.IX 1943 К. визволили частини Степового фронту. З 1957 К. — місто. Маш.-буд., мех., цукр. і спиртовий з-ди, меблева ф-ка, харч. і хлібокомбінати. 5 загальноосв. шкіл, профес.-тех. уч-ще. В К. народився дідч Komunістич. партії і Рад. д-ви М. В. Підгорний.

КАРЛОВИЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698—99 — міжнар. конгрес, який відбувся в Карловцях (тепер Карловаць, Югославія) після завершення війни між Туреччиною і «Священною лігою» (Росія, Австрія, Польща і Венеція). Представники Англії та Голландії брали участь у конгресі як посередники. На К. к. внаслідок серйозних суперечностей між членами «Священної ліги» Польща, Австрія, Венеція і Росія уклали окремі договори з Туреччиною. Зокрема, Польща за договором, підписаним 16.I 1699, одержала пд. частину Київщини, Брацлавщину і Поділля. Росія 24.I 1699 уклала перемир'я на 2 роки, яке було замінено Константинопольським мирним договором 1700. За умовами перемир'я Росія закріпила за собою фортецю Азов.

І. Д. Кундуба (Київ).

КАРЛОВВАРСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧІХ ПАРТІЙ 1967 — конференція європ. комуністич. і робітн. партій з питань безпеки в Європі. Відбулася 24—26.IV 1967 в м. Карлових Варах (ЧССР). В роботі конференції взяла участь делегація комуністич. і робітн. партій Австрії, Бельгії, Болгарії, Великобританії, Греції, Данії, Зх. Берліна, Ірландії, Іспанії, Італії, Кіпру, Люксембургу, НДР, Пн. Ірландії, Польщі, Португалії, Сан-Маріно, СРСР, Угорщини, Фінляндії, Франції, ФРН, Чехословаччини, Швейцарії. Конференція одностайно схвалила заяву «За мир і безпеку в Європі», підтримала пропозицію про скликання загальноєвроп. наради д-в, про приняття непорушності післявоєнних кордонів європ. д-в, визнання реального факту існування двох нім. д-в, припинення гонки озброєнь. У зверненні на підтримку в'єтнам. народу конференція викрила злочинний характер війни США у В'єтнамі і закликала трудящих, всі європ. народи і політ. партії боротися за припинення амер. агресії. Учасники конференції висловили готовність і далі всебічно підтримувати в'єтнам. народ у його визвольній боротьбі. Конференція засудила військ. переворот у Греції і висловила інтернаціональну солідарність і підтримку грец. демократам.

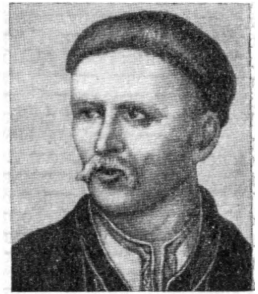
В. Н. Гулевич (Київ).

«КАРЛСБЕРГ» — нім. пароплавна компанія, яка наприкінці 19 — на поч. 20 ст. перевозила сх.-європ. емігрантів до країн Америки. З метою посилення еміграції компанія утримувала на зх.-укр. землях численних агентів, поширювала рекламні оголошення і навіть підроблені листи укр. емігрантів, в яких вслякю вихвалялись умови життя за океаном. Емігрантів перевозили старими, брудними пароплавами, подорож на яких була дуже виснажлива.

А. М. Шлепаков (Київ).

П. П. Кармалюк.

У. Я. Кармалюк.

КАРМАЛІЮК Павло Петрович (н. 24.XII 1907) — укр. рад. співак (баритон), нар. артист СРСР (з 1960). Член КПРС з 1950. Н. в с. Осівцях (тепер Коростишівського р-ну Житом. обл.) в сел. сім'ї. У 1941 закінчив Київ. консерваторію. В 1941—43 — соліст фронтового ансамблю пісні і танцю, 1943—44 — Саратов. театру опери та балету. З 1944 працює у Львові (соліст театру опери та балету; одночасно з 1950 — викладач по класу сольного співу в консерваторії). Гол. партії: Грязной («Царева наречена» Римського-Корсакова), Онегін («Євгеній Онегін» Чайковського), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Богдан («Богдан Хмельницький» Давнькевича), Олег («Молода гвардія» Мейтуса), Максим («Заграв» Кос-Анатольського), Жермон, Ріголетто, Амонасро («Травіата», «Ріголетто», «Аїда» Верді) та ін. Нагороджений орденом «Знак пошани».

КАРМАЛІЮК (Кармелюк) Устим Якимович (10.III 1787 — 22.X 1835) — укр. нар. герой, видатний керівник боротьби селян Поділля проти кріпосництва в 1-й пол. 19 ст. Н. в с. Головчинцях (тепер с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-кріпака. В 1812 поміщик Пигловський віддав К. в солдати. В 1813 К. втік з 4-го уланського полку й разом з іншими солдатами-втікачами організував повстанський загін, на чолі якого розпочав боротьбу проти поміщиків. У 1814 К. спіймали, за вироком військ. суду в Кам'яні-Подільському покарали 500 шпідрутенами й відправили у військ. частину в Крим. По дорозі до місяця служби К. знову втік і очолив повстанський рух, який 1814—28 охопив значну частину Літинського, Летицького й Проскурівського повітів Подільської губ. У русі, крім селян і солдатів-втікачів, брала участь містечкова біднота. Повстанська боротьба відбувалася в період посилення феод.-кріпосницької експлуатації, коли поміщицьке г-во втягувалося у товарно-грошові відносини, поміщики збільшували панщину до 5—6 днів на тиждень. Соціальне гноблення й повне безправ'я селян Правобережної України доповнювались і нац. гнітом з боку польс. магнатів і шляхти. З особливою силою повстанська боротьба розгорнулася 1830—35, охопивши суміжні з Поділлям райони Київщини і Бессарабії. Повстанські загони К. вчинили понад 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки. Захоплене в поміщиків майно та гроші К. роздавав сел. бідноті. Селяни завжди давали К. притулок і допомагали йому. В повстанському русі, що його очолював К., брало участь бл. 20 тис. селян. Для придушення руху царський уряд у листопаді 1833 створив т. з. Галузинську комісію (в с. Галузинцях, тепер Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). В районах,

де сел. виступи були найдужчі, розквартирували солдатські команди. К. чотири рази засуджували до каторжних робіт у Сибіру, але кожного разу він втік і знову ставав на чолі сел. руху. К. збив із засідки шляхтич Руктовський у с. Шляхових Корчаницях (тепер с. Коричинці Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). Поховали його в Летичеві (тепер с-ще м. т. Хмельн. обл.). Героїчну боротьбу К. широко відображено на нар. піснях і переказах. Т. Г. Шевченко називав К. славним лицарем. Його ім'я, говорив О. М. Горький, «навіки овiane славою». К. присвятили однойменні твори М. Старицький, Марко Вовчок, В. Кучер.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Устим Кармалюк. Збірник документів. К., 1948; Лавров П. А. Устим Якимович Кармалюк. «Труди истор. ф-та Киев. ун-та», 1940, т. 1; Гуржий І. Устим Кармалюк. К., 1955. П. А. Лавров (Київ).

КАРМАТАНЕНЦ Йовганнес (Муратович Іван; рр. н. і с. м. невід.) — вірм. книгодрукар 17 ст., що працював на Україні. Н. в м. Бітлісі (тепер Туреччина). На поч. 17 ст. оселився у Львові, де 1616 заснував першу на Україні та четверту в світі вірм. друкарню, що діяла до 1619. В 1616 видав «Сагмос і Давіт» («Псалтир Давида») вірм. мовою, 1618 «Альгіш Біткі» («Молитовник») — єдину в світі друковану книгу половецькою мовою вірм. шрифтом. Друкарня К., незважаючи на короткочасність існування, відіграла помітну роль у культурному житті *вірменських колоній* на Україні.

Лит.: Дашкевич Я. Р. Вірменське друкарство на Україні. (До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні). «Український історичний журнал». 1966, № 12.

Я. Р. Дашкевич (Львів).

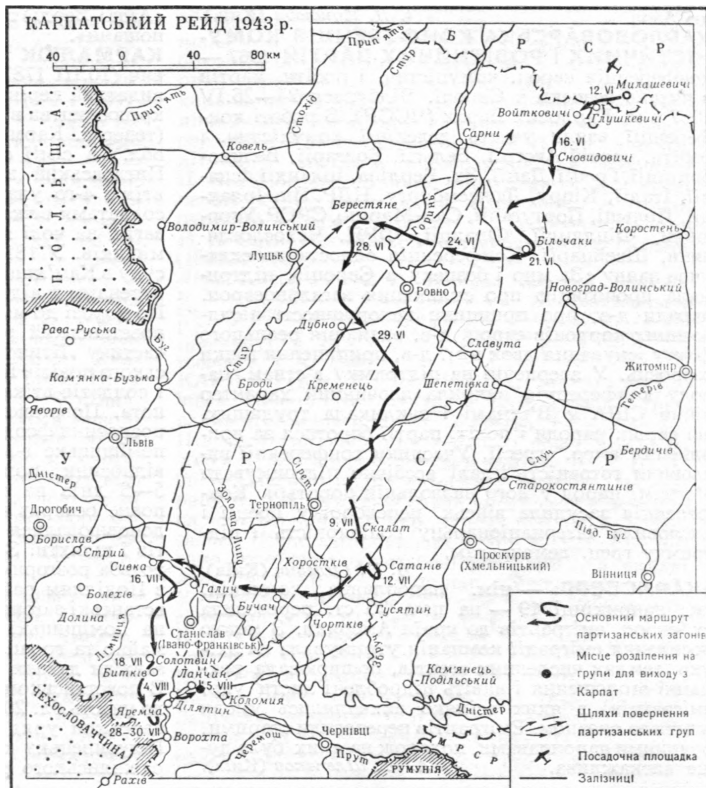
КАРНАКОВ Михайло Севастьянович (8. XI 1923 — 12. III 1943) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Помор'ї (тепер Топчихинського р-ну Алт. кр.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як навідик гармати 844-го арт. полку 303-ї стріл. дивізії Пд.-Зх. фронту відзначився в боях за Харків. 12. III 1943 з обслугою своєї гармати знищив 5 ворожих танків. К. особисто знищив 2 фашист. ганки, 5 автомашин і бл. 50 автоматників. Потрапивши в оточення, підірвав себе і гармату протитанковою гранатою.

КАРНАУХОВ Михайло Іванович (1893 — лютий 1943) — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і партизан. руху на Україні під час громадян. війни 1918—20 та Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Краматорську в сім'ї робітника. Працював на заводах Донбасу. У 1918—19 — командир партизан. загону, 1919—20 — в Червоній Армії, командир бронепοїзда. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі в Донбасі. З жовтня 1941 — командир Слов'ян. партизан. загону, який діяв у Донец. і Ворошиловгр. обл. У грудні 1942 схоплений гітлерівцями. В лютому 1943 загинув від рук катів.

КАРПАТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1915 — наступальна операція російських військ на Південно-Західному фронті в січні — квітні 1915 в напрямі на Карпати під час 1-ї світової війни. Проходила в тяжких зимових умовах. 9 (22). III 1915 після 6-місячної облоги рос. війська здобули Перемішль. Було взято в полон 120 тис. австр. солдатів та офіцерів, захоплено велику кількість гармат. В серед. квітня рос. війська оволоділи Бескидським хребтом. Але нестача озброєння і боєприпасів примусила їх у квітні 1915 перейти до оборони. Див. *Перша світова війна 1914—18*.

«КАРПАТСЬКА ПРАВДА» — орган Закарпат. крайкому Комуністич. партії Чехословаччини (КПЧ). З 30. IV 1920 до 4. VI 1921 виходила під назвою «Правда» як центр. орган *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі*. Після створення у травні 1921 КПЧ стала виходити як її окружний (крайовий) орган в Підкарпатській Русі. З січня 1922 називалася «К. п.». Велику допомогу у виданні «К. п.» подавав Закарпат. крайкомові ЦК КП (б) У. Чехословацький бурж. уряд не раз штрафовав, конфіскував газету. У жовтні 1938 «К. п.» було заборонено остаточно. Після цього підпільно вийшло кілька номерів газети. О. В. Хланта (Ужгород).

КАРПАТСЬКИЙ РЕЙД 1943 — визначна бойова операція укр. партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Здійснювався за планом, що його розробив Укр. штаб партизан. руху і затвердило Політбюро ЦК КП (б) У в квітні 1943. Першочерговими завданнями були активізація партизан. руху і виведення з ладу найважливіших залізнич.

і посейних комунікацій ворога. Конкретні заходи було розроблено на *Лельчицькій нараді партизанів України*, що відбулася в травні 1943 у ворожому тилу за участю секретаря ЦК КП (б)У Д. С. Коротченка і працівників Укр. штабу партизан. руху.

Перед початком рейду в районі Гомель — Калинкович між партизанами і 2 фашист. д-зіями 15.V почалися бої, які тривали три доби й закінчилися повною перемогою партизанів. Ворог втратив убитими понад 900 солдатів і офіцерів, 6 танків, 2 бронемашини, 14 автомашин тощо. 12.VI 1943 партизан. з'єднання у кількості 1656 чол. почало рейд з району с. Мілашевичів (тепер Лельчицького р-ну Гом. обл.) по тер. Поліської (тепер Гомельська), Ровенської, Львівської, Тернопільської і Станіславської (тепер Ів.-Фр.) областей. У ході рейду партизанам довелося в 11 місцях з боєм переходити з-ні. При цьому було поцуплено під укіс 19 ворожих військ. ешелонів, підірвано 14 залізнич. мостів, 38 мостів на шосейних шляхах, знищено 20 вузлів зв'язку, в 245 місцях пошкоджено телефонно-телеграфний зв'язок. Це викликало величезне занепокоєння окупантів. 9.VII партизани розгромили ворожий гарнізон у м. Скалаті (тепер Терноп. обл.). Щоб перегордити шлях партизанам до Дрогобицького нафтового району, 15.VII нім. командування перекинуло на Станіславщину два полки «СС», зосередивши їх у місцях можливої переправи партизанів через Дністер. Проте партизани блискавичним ударом розгромили ворожий гарнізон в с. Сивці (тепер Калуського р-ну Ів.-Фр. обл.) і переправилися через Дністер. Вночі проти 19.VII партизани пройшли понад 50 км, вийшли до підніжжя Карпат і завдали удару по Битківських і Яблунівських нафтопромислах. 19—25.VII було знищено 40 дюючих нафтових, підірвано нафтопровід і випущено більше 50 тис. т нафти. Гітлерівці зосередили понад 30 тис. військ і велику кількість військ. техніки, щоб знищити партизан. з'єднання. Серед каральних військ були і загони укр. бурж. націоналістів, у т. ч. д-зія «СС-Галичина». 25.VII почалися запеклі бої. За 20 днів напружених боїв з'єднання 10 раз виходило з оточення. Вночі проти 4.VIII було зроблено ще одну спробу. Партизани завдали удару по гол. опорному пункту ворога — м. Ділятин (тепер с-ще м. т. Ів.-Фр. обл.) і, прорвавшись з оточення, рушили на Коломню, але на підході до міста свіжий полк гітлерівців нав'язав партизанам зустрічний бій. Партизани опинилися в скрутному становищі. Вечері 4.VIII з'єднання зібралося в горах в районі с-ща м. т. Ланчина (тепер Надвірнянського р-ну Ів.-Фр. обл.), де було вирішено виходити з оточення групами. Вночі проти 5.VIII партизан. групи в семи напрямках почали рейд, метою якого був вихід з ворожого оточення і збір у районі г. Шевка з тим, щоб продовжувати бойові дії. У жовтні 1943 всі групи вибралися з гір і в Олевському р-ні на Житомирщині знову об'єдналися в бойове з'єднання. За чотири місяці партизани пройшли бл. 2 тис. км, не раз форсували ріки. Партизан. вплив охопив Ровенську, Станіславську, Львівську, Кам'янець-Подільську, Дрогобицьку обл. Під час К. р. було вбито понад 3800 і взято в полон 96 гітлерівців, знищено 333 автомашини, 3 літаки, 5 танків та ін. Захоплено трофеї: 35 кулеметів, понад 300 гвинтівок і автоматів, 9 мінометів, 4 гармати тощо.

Лит.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968; К о в п а к С. А. Від Путивля до Карпат. К., 1968; В е р ш н і г о р а П. П. Рейд на Сан і Віслу. К., 1968; Р у д н е в С. В. Легендарний рейд. Ужгород, 1967; Б а к р а д з Д. И. Карпатский рейд. М., 1968.

Я. Г. Павін (Київ).

КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ КУЛЬТУРА — археол. культура 2—6 ст., поширена у пн. і пд. передгір'ях Українських Карпат. Пам'ятки цієї культури досліджені (розкопки провадилися з 80-х рр. 19 ст.) на тер. Чернів., Ів.-Фр. та Закарп. обл. Поселення були розташовані на берегах річок. При розкопках поселень виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител з вогнищами або печами всередині, госп. ями, численні побутові речі, кістки тварин тощо. Для поховань характерний обряд трюспалення. В могили клали посуд, знаряддя праці, зброю та прикраси. Глиняний посуд виготовляли ліпним способом або на гончарському крузі; гончарний посуд випалювали в спец. горнах двоюрисної конструкції. Знахідки привізних амфор і скарбів римських монет свідчать про торг. зв'язки носіїв К. к. к. з сусідніми римськими провінціями. Для речей раннього періоду К. к. к. характерні дакійські елементи, а для пізнього — елементи *черняхівської культури*. Це пояснюється тим, що первісне населення території поширення К. к. к. — *даки* поступово асимілювалося сх. слов'янами. Носіями К. к. к. були скотарсько-землеробські племена, які, ймовірно, були предками хорватів, згадуваних у «Повісті временних літ» та ін. давніх джерелх.

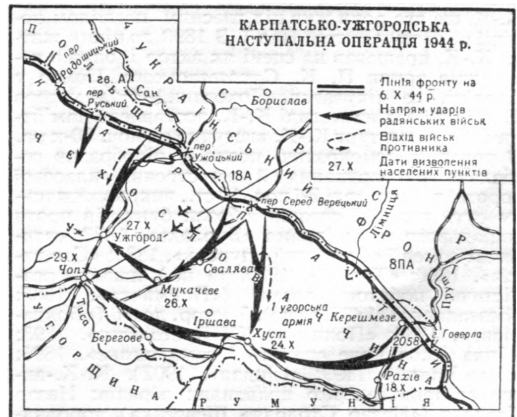
Лит.: С м і ш к о М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960.

М. Ю. Смишко (Львів).

КАРПАТСЬКО-УЖГОРОДСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — операція Великої Вітчизн. війни, що її здійснили 28.IX — 28.X 1944 сили центру і лівого крила 4-го Укр. фронту (ком. ген. армії І. Ю. Петров) з метою визволення Закарп. України. Була частиною Сх.-Карпатської наступальної операції 1944. Значну допомогу військам 4-го Укр. фронту подав 2-й Укр. фронт своїм ударом у напрямі на Сату-Маре. Після запеклих боїв в умовах бездоріжжя і важкодоступної гірсько-лісової місцевості війська 1-ї гвард. армії, 18-ї армії і 17-го гвард. корпусу прорвали укріплення ворога і 16(18).X оволоділи карпатськими перевалами та м. Раховом. Розвиваючи наступ, рад. війська 24.X визволили Хуст, 26. X — Мукачеве, 27. X — Ужгород. Значну допомогу рад. воїнам подали партизан. загони, що діяли в Закарпатті. Рад. війська під час цієї операції розгромили 1-у угор. армію і завдали нищівної поразки 1-й нім. танк. армії.

Лит.: 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; Они освободили Закарпатье. Ужгород, 1965; Л е в ч е н к о В. С. Сражение в Карпатах. М., 1960.

Б. І. Святищенко (Київ).

КАРПЕНКО Віктор Олександрович (1923 — 17.X 1943) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1941. Н. у с. Кочереви (тепер Радомиського р-ну Житомир. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Київське піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметної роти 1281-го стрілк. полку 60-ї стрілк. дивізії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Черніг. обл. В числі перших на чолі своєї роти переправився на правий берег ріки. Завдяки вмільї організації К. кулеметного вогню полк 17.X 1943 закріпився на плацдармі правого берега ріки, відбивши всі атаки ворога. Загинув у бою.

КАРПЕНКО Олександр Юхимович (н. 15.IV 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968). Член КПРС з 1945. Н. в с. Слободі (тепер Черніг. р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1947 закінчив Київ. пед. ін-т. У 1948—49 — викладач Київ. пед. ін-ту іноземних мов. У 1949—60 — на наук. роботі в установах АН УРСР у Львові. З 1960 — доцент кафедри історії народів СРСР Львів. ун-ту. Досліджує питання історії України, зокрема період Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни, історії зх.-укр. земель післявоєнн. періоду, революц.-визвольної боротьби в Польщі.

Тв.: Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918—1920. Львів, 1964; Селянські повстання в Польщі в 1932—1933 рр. К., 1955; Міжнародний імперіалізм — організатор загарбання західноукраїнських земель. В кн.: Торжество історичної справедливості. Львів, 1968.

КАРПЕНКО-КАРИЙ (літ. псевд. Тобілевича Івана Карповича; 29.IX 1845 — 15.IX 1907) — видатний укр. драматург, актор, режисер і театр. діяч. Один з основоположників нового укр. театру. Н. в с. Арсенівці (тепер с. Веселівка Кіровоград. р-ну Кіровоград. обл.) в сім'ї управителя поміщицького маєтку. Закінчивши Бобриньську повітову школу (1859), працював дрібним чиновником у Бобринці. У 1865 переїхав до Єлисаветграда, де разом з М. Л. Кропивницьким став організатором і режисером аматорського драм. гуртка, був одним з фундаторів Т-ва для поширення ремесел і грамотності, разом з П. І. Михалевичем створив революц. нелегальний гурток, який розповсюджував серед населення заруборону царським урядом л-ру, зокрема праці К. Маркса, Ф. Енгельса, М. Г. Чернишевського та Т. Г. Шевченка. Восени 1883 за «неблагонадійність» К.-К. було звільнено зі служби, а 1884 вислано на 3 роки до Новочеркаська. Після цього К.-К. ще два роки жив під гласним наглядом поліції на своєму хуторі Надії. З 1890 до кінця життя К.-К. працював на сцені як актор і один з керівників трупі П. К. Саксаганського. Помер у Берліні, де лікувався. Похований біля хутора Надії. В 1958 на могилі К.-К. поставлено пам'ятник. Як драматург К.-К. виступив на поч. 80-х рр. З революц.-демократич. позицій відобразив соціальне розшарування й загострення класової боротьби в укр. селі 2-ї пол. 19 ст., викрив хижацьку суть глитаїв, створив образи бунтарів проти соціального гніту (драма «Бурлака», 1883; сатиричні комедії «Розумний і дурень», 1885; «Сто тисяч», 1890; «Хазяїн», 1900, та ін.); написав реалістичні побутові драми («Наймичка», 1885; «Безталанна», 1886, тощо), 5 істор. драм («Бондарівна», 1884; «Полювода XVIII століття», 1893; «Лиша іскра поле спалить і сама шезне», 1896; «Сава Чалій», 1899; «Гандзя», 1902). К.-К.-актор створив галерею правдивих образів: Назар Стодоля («Назар Стодоля» Шевченка), городни-

чий («Ревізор» Гоголя), Терентій Пузир («Хазяїн») та багато ін. Крапч п'єси К.-К. з успіхом йдуть на рад. і зарубіжній сцені. Тв.: Твори. В 3 т. К., 1960—61; Р о с . п е р е к л . — Пьесы. М., 1958.

Лит.: Ф р а н к о І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Тобілевич С. В. Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). К., 1945; Стеценко Л. І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). К., 1957; Скрипник І. Іван Карпенко-Карий (Іван Карпович Тобілевич). К., 1960; Цибаньова О. С. Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича). К., 1967; Сахновський - Панкеев В. О. І. Карпенко-Карий і російська культура. К., 1969.

Л. Ф. Стеценко (Київ).

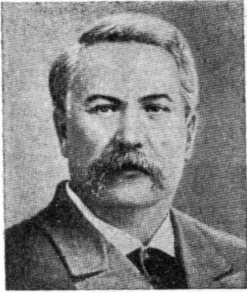
КАРПІНСЬКИЙ Вячеслав Олексійович (16.I 1880 — 20.III 1965) — рад. парт. і держ. діяч, публіцист, доктор економіч. наук, Герой Соціалістич. Праці (1962). Член КПРС з 1898. Н. у Пензі в сім'ї інтелігента. В революц. русі з 1897. Вів революц. роботу в Харкові, Ростові-на-Дону. К. — один з організаторів і керівників харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Зазнав переслідувань царського уряду. З 1904 — в еміграції. Працював у газ. «Вперед» і «Пролетарій». В 1914—17 співробітничав в газ. «Соціал-демократ». В 1917 повернувся в Росію. В 1918 — зав. агітаційно-інструкторським відділом ВЦВК. В 1918—27 — редактор газ. «Беднота», член редколегії «Правди». В. І. Ленін написав К. більше 100 листів. У 1936—37 К. працював в апараті ЦК ВКП (б). З 1937 — на наук. і пропаганд. роботі. Був членом ВЦВК. Автор ряду книг про В. І. Леніна, з історії Комуністич. партії та Рад. д-ви. Нагороджений двома орденами Леніна.

КАРПІНІ (Carpini, del Pian del Carpinè) Джованні да П'яно (1182—16.VIII 1252) — італ. мандрівник, чернець. Н. в Умбрії. В 1245—47 за дорученням папи Інокентія IV очолив дипломатичну місію, яка здійснила подорож до Монголії. Шлях К. пролягав з Ліона через Київ, пониззя Волги, пн. узбережжя Аральського м., долину Сирдар'ї, Семіріччя, гори і пустелі Центр. Азії до ставки великого хана в районі Карақоруму. В звіті про подорож (повністю надрук. 1838) К. подав цінні відомості про монголів і країни, які він відвідав, зокрема опис Києва тих часів. Тв.: Карпін і Д. Істория монголов. В кн.: Карпін і Д. Істория монголов. — Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. М., 1957.

КАРПОВ Геннадій Федорович (14.II 1839 — 6.V 1890) — рос. бурж. історик. Н. в сім'ї дрібно чиновника. Закінчив істор.-філол. факультет Моск. ун-ту. В 1870—71 — професор рос. історії Харків. ун-ту. З 1871 жив у Москві. Автор праць з історії України 17 ст.: «Критичний огляд розробки головних російських джерел, які стосуються історії Малоросії, за період 1654—1672 рр.» (М., 1870), «На захист Богдана Хмельницького» (М., 1890) та ін. Праці К. написані з великодержавницько-шовіністичних позицій, але містять цінний документ. матеріал з історії України. Лит.: Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 1—2. К., 1908; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. М., 1960.

Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський).

КАРПОВ Лев Якович (30.II 1879 — 6.I 1921) — професіональний революціонер, рад. держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1897. Н. в Києві в сім'ї прикажчика. Закінчив Моск. вище тех. уч-ще (1910). Член московського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», один з організаторів «Північного робітничого союзу». За дорученням ЦК РСДРП очолював Східне бюро ЦК (Самара), в 1904 — Пд. бюро ЦК (Київ). Піс-

І. К. Карпенко-Карий.

Л. Й. Картвелішвілі.

В. О. Касатонов.

В. І. Касіян.

ля II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. У липні 1904 К. кооптовано до ЦК РСДРП. Один з організаторів газ. «Вперед» і підпільної друкарні в Полтаві. Не раз був заарештований. В 1906—07 — секретар МК РСДРП. У 1915—17 працював директором з-дів у Вятці (тепер Киров) та ін. містах. Один з організаторів рад. хім. пром-сті. З лютого 1918 — член Президії ВРНГ, очолював хім. відділ. Похований на Красній площі в Москві.

КАРПОВИЧ Леонтій (світське ім'я — Л о н г и ц и; н. бл. 1580 — п. у жовтні 1620) — білорус.-укр. літ. і церковний діяч, борець проти унії. Н. поблизу Пінська у шляхет. православній сім'ї. У січні 1609 у числі ін. послів із Вільна був на варшавському сеймі, де вони виступали проти уніата І. Потія. В 1610 працював коректором віленської братської друкарні; за участь у виданні «Треноса» М. Смотрицького був ув'язнений. Потім прийняв чернецтво і став першим архимандритом Святодухівського монастиря у Вільні. Відомі кілька його казань («Казанье двое», Єв'є, 1615; «Казаніе на pogrzebie... Galiczipna.», Вільно, 1619) і передмов (до книг «Вертоград душевний», 1620; «Святого Іоанна Златоустаго... на отче наш виклад», Вільно, 1620).

Лит.: Махновець Л. Е. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. К., 1960.

КАРТВЕЛІШВІЛІ Лаврентій Йосипович (28.IV 1890—22. VIII 1938)—рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1910. Н. у м. Самтредіа (тепер Груз. РСР) в сел. сім'ї. В революц. русі з 1905. В 1911—14 вчився в Київ. комерційному ін-ті. В 1915—16 вів революц. роботу в Саратові, був заарештований і засланий. Після Лютн. революції 1917 повернувся із заслання, працював у парт. видавництвах Київ. орг-ції РСДРП(б), був членом Київ. к-ту РСДРП(б). У травні 1918 обраний членом *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*. В 1918—19 вів підпільну парт. роботу в Одесі. Після виходу з підпілля редагував газ. «Коммунист», був секретарем Одес. губкому КП(б)У. В 1919 — член Реввійськради Пд. групи військ 12-ї армії. Після розгрому денікінщини і визволення Одеси 1920 — зав. орг-відділом Одес. обкому і редактор обласної газ. «Известия». В 1920 — секретар Одес., 1921—23 — секретар Київ. губкомів партії. З березня 1923 — секретар ЦК КП(б) Грузії, в грудні того ж року обраний другим секретарем Закавказького крайкому партії. В 1927—28 — голова Раднаркому Груз. РСР. У 1929—30 — нач. Політуправління Укр. військ. округу, потім другий секретар ЦК КП(б)У. В 1931—33 — секретар Закавказького крайкому, другий секретар Західно-Сибірського крайкому ВКП(б). У 1933—36 — секре-

тар Далекосхідного крайкому партії, член Військ. ради Особливої Далекосхідної армії. В 1936—37 — секретар Крим. обкому партії. На XVI з'їзді ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XVII з'їзді — членом ЦК ВКП(б). На I з'їзді, VIII конференції і XI з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1929—30 — член Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У.

КАСАТОНОВ Володимир Опанасович (н. 21.VII 1910) — рад. військ. діяч, адмірал флоту (1965), Герой Рад. Союзу (1966). Член КПРС з 1939. Н. в Петергофі (тепер Петродворець Ленінгр. обл.) у сім'ї робітника. В Рад. Військ.-Морському Флоті з 1927. В 1941 закінчив Військ.-морську академію. В 1941—47 — на керівній військовій роботі, працівник Гол. мор. штабу ВМФ. В 1947—54 — на відповідальних посадах у ВМФ. З грудня 1954 — командуючий Балт., з грудня 1955 — Чорноморським, з 1962 — Пн. флотами. З 1964 — 1-й заст. Головнокомандуючого ВМФ. На XIX з'їзді КП України обирався до складу ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

КАСИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ в Росії — добровільні об'єднання робітників для подання взаємної матеріальної допомоги. Виникли під час революції 1905—07. Існували при профспілках, інколи і як самостійні орг-ції, що створювалися за територіальним, фаховим або виробничим принципом. Кошти їх складалися лише з членських внесків, і тому К. в. практично не мали можливість подавати дійову допомогу трудящим. Більшовики використовували К. в. для легальної роботи серед робітників. Царська влада налядала за діяльністю К. в., одночасно намагалася перетворити їх на знаряддя відвернення робітників від революц. боротьби.

КАСИМЕНКО Олександр Карпович (н. 23.VI 1905) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1961). Член КПРС з 1929. Н. в с. Великій Бурімці (тепер Чорнобаївського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1926 закінчив Полт. ін-т нар. освіти. Працював у вузах Полтави, Житомира і Києва. У 1947—64 — директор Ін-ту історії АН УРСР. З 1964 — заст. гол. редактора Укр. Рад. Енциклопедії по «Історії міст і сіл Української РСР» (26-томне видання, яке на громад. засадах готує багатотисячний авторський колектив). Праці К. присвячені періодизації історії України, дослідженню істор. зв'язків укр. і рос. народів. Гол. редактор колективних праць «Історія Української РСР» (т. 1—2. К., 1955—56) та «Історія Києва» (т. 1—2. К., 1959—60).

Тв.: Возз'єднання України з Росією і його історичне значення. К., 1954; Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. К., 1955; Історія України РСР. Популярний нарис. К., 1960.

КАСІЯН Василь Ілліч (н. 1.1 1896) — укр. рад. художник, мистецтвознавець і педагог, нар. художник СРСР (з 1944), дійсний член Академії мистецтв СРСР (з 1947). Член КПРС з 1946. Н. у с. Микулинцях (тепер Снятинського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сел. сім'ї. В 1926 закінчив Празьку академію образотворчих мистецтв. У 1923 прийняв громадянство СРСР, 1927 переїхав до Рад. України. В 1927—44 викладав у вузах Києва, Харкова, Москви, з 1944 — професор Київ. худож. ін-ту. Осн. місце в творчості К. займають сучасна рад. тематика, образи героїв громадян. війни («Повстання арсенальців», 1927; «Герой Перекопу», 1927; «Артем», 1936), будівників соціалізму, видатних діячів укр. і рос. культур тощо. Ілюстрував твори укр. і рос. л-ри. В роки Великої Вітчизн. війни К. працював у галузі політ. плакату («На бій, слов'яни!»; серія — «Гнів Шевченка — зброя перемоги», 1942; «Україна вільна», 1944), станкової графіки (альбом малюнків «Україна бореться», 1942—43). У післявоєнний період створив серію офортів «Ленін і Україна» (1947), портрети будівників Київ. метро (1960), ілюстрації до творів І. Я. Франка (1948—56) та ін. Автор праць з історії укр. дожовтневого і рад. мистецтва. Депутат Верховної Ради УРСР 2, 6 і 7-го скликань. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1964. Нагороджений орденом Леніна. Портрет, с. 317. Тв.: Українське образотворче мистецтво за 40 років Радянської влади. К., 1957; Українська радянська графіка. К., 1959; Українська дожовтнева реалістична графіка. К., 1961 [у співавт.]; Мистецтво графіки. К., 1963; Офорти Тараса Шевченка. К., 1964.

Лит.: Каталог ювілейної виставки творів В. І. Касіяна — народного художника СРСР. К., 1946 [бібліогр. с. 62—66]; Шпаків А. Василь Ілліч Касіян. К., 1960; Портнов Г. С. Василь Ілліч Касіян. К., 1962; Каталог ювілейної виставки произведений Василия Ильича Касияна. К., 1966 [бібліогр. с. 114—150].

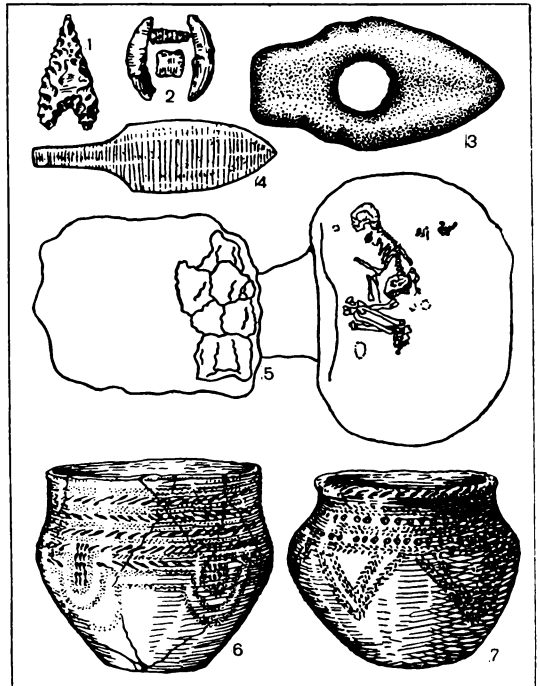
КАСОГИ — давня назва одного з адизьких племен, які жили у Прикубанні. Згадується в давньоруських літописах під 965 у зв'язку з розгромом Хозарського каганату київ. князем Святославом Ігоровичем. У 1022 тмутараканський князь Мстислав Володимирович убив на герці касозького князя Редедю і примусив К. сплачувати данину. В 1024 К. брали участь у боротьбі Мстислава з Ярославом Мудрим за володіння Києвом.

КАСТЕЛЯН, каштел'ян (польс. kasztelan, від лат. castellum — замок) — в Польс. феод. дві службові особи, яку призначав король або князь для управління «городом» (замком) і навколишньою місцевістю. Посаду К. запровадив король Болеслав I Хоробрий. К. здійснювали військ. (до 18 ст.), поліцейські та судові функції (у 13 ст. перейшли до королівських старост). К. призначалися також на загарбаних шляхет. Польшею укр. землях. Посада К. існувала до 18 ст.

КАСЬЯН Михайло Дмитрович (в Італії відомий під ім'ям генерте Мікеле, тобто лейтенант Михайло; н. 10.1 1915) — учасник антифашист. Руху Опору в Італії, рад. громадянин. Член КПРС з 1937. Н. в с. Луб'янці (тепер Бородянського р-ну Київ. обл.). В 1934—38 працював у колгоспі с. Недри (тепер Баршівського р-ну Київ. обл.). На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 потрапив у фашист. полон. У 1943 був вивезений до Італії в табір біля м. Монтеротондо, звідки у жовтні того ж року втік до партизанів. У січні 1944 за дорученням італ. комуністич. підпілля очолив партизан. загін, що діяв в р-ні Рима. У червні 1944 загін К. брав участь у визво-

ленні Палестрини, Костело, Капрініки та ін. міст. У 1944 К. повернувся до СРСР і до кінця війни перебував у Рад. Армії. Після демобілізації працює у с. Недрі. А. В. Кудрицький (Київ).

КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА — археол. культура раннього бронзового віку. Виділив її на поч. 20 ст. В. О. Городицов після розкопок курганів у басейні Сверхського Дніпа. Пам'ятки К. к. на Україні, серед яких тепер визначають кілька окремих груп або варіантів, поширених на тер. пд. степової частини Лівобережжя і почасти Правобережжя Дніпра, в Приазов'ї та Криму. Загалом К. к. наприкінці 3-го — в 1-й пол. 2-го тис. до н. е., крім тер. сучас. України, охоплювала Подоння й Калмицькі степи. Поселення К. к. майже невідомі, за винятком деяких недостатньо досліджених, що відкриті на тер. Нижнього Придніпров'я. При дослідженні курганних могилишників К. к. виявлено численні поховання. Померлих ховали здебільшого в катакомбах — підбоях (звідки й назва культури), викопаних у стінах могилишників. Їх клали в скорченому положенні на боці (рідше випростаному), посилали червоною фарбою. В могили ставили посуд з їжею, іноді клали крем'яні й бронзові знаряддя. Серед знарядь праці й зброї переважають крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл і дротиків, кам'яні просвердлені сокири-молоти, бронзові шила, плоскі сокири, дволезові ножі й долота. Досить часто трапляються бронзові й срібні прикраси — сережки, намистини, вискові кільця і підвіски. Осн. заняттям племен К. к. було приселищене або напівкочове скотарство. Вони розводили велику й дрібну рогату худобу та коней. Мотичне землеробство було підсобним. У період існування К. к. на змі-

Речі з пам'яток катакомбної культури: 1—крем'яний наконечник стріли; 2—кістяні прикраси; 3—кам'яна сокира; 4—мідний наконечник списа; 5—план поховальної споруди — катакомби; 6, 7—глиняний посуд.

ну материнському роду прийшов батьківський. Племена К. к. підтримували тісні зв'язки з носіями ін. культур, зокрема з населенням Пн. Кавказу, звідки на Україну надходили металеві вироби. В степовому Придніпров'ї носії К. к. протягом деякого часу співіснували з племенами *ямної культури*. Проблема складання К. к. ще не з'ясована. Найдавніші пам'ятки К. к., досліджені в басейні Сіверського Дінця, датуються рубежем 3—2-го тис. до н. е. В 17—16 ст. до н. е. на території, де раніше жили племена К. к., з'явилися носії культури багатовапалкової кераміки (див. *Багатовапалкової кераміки культура*), які, можливо, генетично пов'язані з першими. На тер. України досліджено *Чаплинський могильник*, *Кутський могильник* та ін. пам'ятки катакомбної культури.

Лит.: Попова Т. Б. Племена катакомбної культури. «Труды Московского гос. исторического музея», 1955, в. 24; Клейн Л. С. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур. «Советская археология», 1962, № 2; Шапошников О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї. «Археологія», 1968, т. 21. С. С. Березанська (Київ).

КАТЕРИНА I Олександрівна (до прийняття православ'я — Марта Скавронська; 15.IV 1684 — 17.V 1727) — рос. імператриця [1725—27]. Була дочкою лит. селянина С. Скавронського. В Марієнбурзі (кол. фортеця поблизу тепер. м. Алуксне Лат. РСП) 1702 потрапила в рос. полон і незабаром стала фактично дружиною Петра I. Церковний шлюб з нею Петро I оформив 1712. В 1724 її коронували. Після смерті Петра I гвардія поставила її на престол. Сама держ. справами не займалася. Фактичне керівництво держ. управлінням було в руках О. Д. Меншикова. За К. I було створено Верховну таємну раду (1726); в зв'язку з загрозою війни з Туреччиною царський уряд змушений був піти на поступку козац. старшині й на поч. 1727 відновити гетьманство на Лівобережній Україні. Великі витрати на утримання царського двору, казнокрадство О. Д. Меншикова та ін. вищих урядовців привели до посилення податкового тягару селянства та значною мірою погіршили фінансове становище Рос. д-ви.

Лит.: История СССР. Первая серия, т. 3. М., 1967.

КАТЕРИНА II Олександрівна (Софія-Фредеріка-Августа; 5.V 1729 — 17.XI 1796) — рос. імператриця [1762—96]. Н. в м. Штеттін. Походила з роду нім. князів Ангальт-Цербстських. У 1745 її видали заміж за Петра III (тоді спадкоємця рос. престолу). Спираючись на гвардійських офіцерів, невдоволених пруссофілською політикою Петра III, К. II 1762 організувала дворцевий переворот. Петра III було скинуто з престолу і невдовзі вбито, а К. II стала імператрицею. Захопивши владу, К. II брала активну участь в управлінні д-вою і послідовно захищала у внутр. і зовн. політиці класові інтереси рос. дворянства. За правління К. II дворянству було роздано бл. 400 тис. кріпаків, юридично затверджено обмежену владу поміщиків над кріпаками, посилювався тягар феод.-кріпосницької експлуатації селян, що привело до загострення класової боротьби і вибуху *селянської війни під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*, яку царизм жорстоко придушив. З метою зміцнення держ. апарату дворянської монархії було проведено губернську реформу (1775). Права і привілеї дворянства законодавчо оформлено «Жалуваною грамотою дворянству» (1785), права і привілеї купецтва — «Жалуваною грамотою містам» (1785). К. II вела активну зовн. політику. В результаті воєн проти Туреччини (1768—74, 1787—91) лік-

відовано небезпеку тур.-тат. агресії, здобуто вихід до Чорного м., приєднано до Росії Крим (1783). Рос. царизм разом з австр. і прусською монархіями взяв участь у поділах Польщі (1772, 1793, 1795), внаслідок яких було возз'єднано з Росією Правобережну Україну та Білорусію (див. *Возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття*) і приєднано до Росії Литву та Курляндію. К. II активно підтримувала коаліцію реакційних европ. д-в у боротьбі проти франц. бурж. революції, жорстоко переслідувала О. М. Радичева, М. І. Новикова та ін. представників передової рос. думки.

Кріпосницьку політику К. II проводила й на Україні. В 1763 вона підтвердила універсал гетьмана К. Г. Розумовського, що обмежує переходи селян від одного землевласника до іншого. Царський указ 3 (14).V 1783 юридично запровадив кріпосне право на Лівобережній і Слобід. Україні. К. II особисто видавала накази про придушення *Коліївщини*, *Турбаївського повстання 1789—93* та ін. антикріпосницьких рухів на Україні. Внаслідок централізаторської політики царизму, спрямованої на посилення феод.-кріпосницької експлуатації тагноблення нар. мас, було знищено останні залишки політ. автономії Лівобережної і Слобідської України; 1764 скасовано гетьманство, 1765 розформовано слобідських козац. полки, 1775 зруйновано Запорізьку Січ, 1781 на Лівобережній Україні ліквідовано полкову та сотенну адміністрацію і запроваджено загальнорос. систему адм.-тер. управління. Указом 1783 розформовано лівобережне козац. війське, рядових козаків позбавлено козац. привілеїв і перетворено на стан, близький до *державних селян*. Укр. козац. старшину К. II 1785 зрівняла в правах з рос. дворянством і закріпила за нею зем. маєтності. Великі зем. володіння на Пд. Україні К. II подарувала своїм фаворитам і рос. поміщикам.

Рос. дворянсько-бурж. історіографія царювання К. II характеризує як один з найбільш кучих періодів в історії царської Росії. Насправді, правління К. II було періодом зміцнення дворянської диктатури та посилення кріпосництва, яке, за визначенням В. І. Леніна, «нічим не різнилося від рабства» (Твори, т. 29, с. 424).

Лит.: История СССР. Первая серия, т. 3. М., 1967 [Бібліогр. с. 712—734]; История Української РСР, т. 1. К., 1967; Тарле Е. В. Екатерина вторая и ее дипломатия. М., 1945; Макогоненко Г. П. Радичев и его время. М., 1956.

КАТЕРИНИНЬСЬКА ПРОВІНЦІЯ — адм.-тер. одиниця, утворена 1764 у складі *Новоросійської губернії*. К. п. займала територію на лівому березі Дніпра; адм. центр — фортеця Білівська (тепер м. Красноград Харків. обл.). В К. п. відбулося *пікінерів повстання 1769—70*. В 1777 К. п. ліквідовано у зв'язку з включенням її території до складу *Азовської губернії*.

Лит. див. до ст. *Бахмутська провінція*.

КАТЕРИНОСЛАВ — колишня (до 1926) назва м. *Дніпропетровська*.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця на Південній Україні, утворена за царським указом 8 (20).X 1802. До складу К. г. увійшли Бахмутський, Катеринославський, Маріупольський, Новомосковський, Павлоградський повіти та Ростовський повіт з Тагарозьким градоначальством і Нахичеванською вірменською округою, що 1887 були приєднані до Області Війська Донського. На поч. 20 ст. до К. г. входило 8 повітів: Бахмутський, Верхньодніпровський, Катеринославський, Маріупольський, Новомосковський, Олександрівський, Павлоградський і Словяносербський, тобто майже вся тер. сучас. Дніпропетровської, Донецької, Ворошиловгр. та

частково Запорізької обл. Губернським містом був Катеринослав (тепер *Дніпропетровськ*). Територія К. г. залишалася незмінною до встановлення Рад. влади на Україні. За переписом 1897, в К. г. налічувалося 10 міст, 15 містечок і 4926 ін. населених пунктів. З 5 245 890 дес. земель в губернії 3 099 700 дес. становили поміщицькі землі. Осн. галузями с. г. губернії в пореформ. період були землеробство та тваринництво. К. г. була економічно розвинутою пром. губернією, центром вугільної і металургійної пром-сті Росії. Кількість населення становила 2 112 651 чол. (1897). Особливо швидко збільшувалася кількість міськ. населення (1858 по 1897 — у 3,7 рази). За даними 1909, у К. г. на 11 224 підприємствах працювало 170 736 робітників; протягом 1894—97 у Катеринославі та ін. пром. центрах губернії було створено багато революц. гуртків і груп, зокрема *Катеринославський соціал-демократичний гурток Виокурова* (1894—95), *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. На II з'їзді РСДРП катериносл. делегати йшли за В. І. Ленінін. Після цього з'їзду *Катеринославська організація РСДРП (б)* стала більшовицькою. Під час революції 1905—07 в Росії у К. г., що була одним з осн. районів збройної боротьби (див. *Горлівське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*), виникла Катериносл. Рада робітн. депутатів. За розмахом страйкової боротьби 1905—07 К. г. посідала 1-е місце на Україні. Під впливом революц. боротьби робітн. класу посилювався рух селян. У 1905 сел. виступи охопили всі повіти губернії, було спалено й розгромлено десятки поміщицьких маєтків в Новомосковському, Олександрівському, Катериносл. та ін. повітах. У 1912 робітничка курія К. г. обрала до 4-ї Держ. думи більшовика Г. І. *Петровського*. З перших днів революції 1917 пролетаріат К. г. йшов в авангарді боротьби трудящих України за перемогу і зміцнення Рад. влади. Вирішальні бої за владу Рад на Катеринославщині відбулися в кінці грудня 1917 — на початку січня 1918 (див. *Катеринославське збройне повстання 1917*). 29.XII 1917 (11.І 1918) Рад. владу встановлено в Катеринославі, а незабаром — у всій губернії. Під час *громадянської війни в СРСР 1918—20* К. г. була ареною запеклих боїв з ворогами Рад. влади. Постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 К. г. ліквідовано й утворено сім округів: Олександрівський, Бердянський, Катеринославський, Павлоградський, Запорізький, Криворізький, Мелітопольський. Див. також *Дніпропетровська область, Запорізька область*.

Лит.: Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Вся Катеринославщина на 1926 г. Катеринослав, 1926; Варгатюк П. Л. В роки реакції та нового революційного піднесення (1907—1914). Дніпропетровськ, 1959 [бібліогр. с. 60—61].

Д. П. Пойда (Дніпропетровськ).

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГУБЕРНСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ — утворена для відбору та зберігання документ. матеріалів, які відображали історію краю. За час своєї діяльності (1903—18) збирала цінні документ. матеріали, археол. пам'ятки. З 1904 видавала «Летопись», на сторінках якої вміщувалися протоколи засідань комісії, публікації з історії України, Катеринослава і Катеринославщини. Значна увага приділялася історії запорізького козацтва. У роботі комісії брали участь історики Д. І. Багалій, Д. І. Яворницький, М. В. Довнар-Запольський, В. І. Пічета, Ю. А. Кулаковський та ін.

Лит.: Маяковський І. Л. Очерки по истории архивного дела в СССР. М., 1960; Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної

справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Х., 1927.

Б. В. Гордієнко (Київ).

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (б) — одна з найстаріших більшовицьких орг-цій, яка виросла з марксистських гуртків і груп, що утворилися в кінці 80-х — на поч. 90-х рр. 19 ст. Організаторами їх були П. В. *Тоцький*, Л. М. *Сталь*, Г. Д. *Лейтєйзен*, О. М. *Виокуров*, М. М. *Ессен* та ін. В 1895 внаслідок масових арештів ці гуртки розпалися. За участю І. Х. *Лалаянца*, І. В. *Бабушкіна*, І. І. *Яковлева* 1896—97 виникло до 10 нових с.-д. гуртків і груп. Під впливом ідей В. І. *Леніна* і діяльності *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* в грудні 1897 за активною участю І. Х. *Лалаянца* і І. В. *Бабушкіна* утворився *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. Його представник брав участь у роботі I з'їзду РСДРП (1898). Після з'їзду «Союз боротьби» був реорганізований у Катериносл. к-т РСДРП, до складу якого входили І. В. *Бабушкін*, І. Х. *Лалаянц*, П. А. *Морозов*, М. Г. *Цхакая*, Г. І. *Петровський* та ін. У 1899 к-т керував 25 с.-д. гуртками, в яких налічувалося 200 чол. К-т мав вплив на парт. орг-ції Донбасу та ін. пром. районів Катериносл. губ., був зв'язаний з с.-д. орг-ціями Полтави, Харкова, Києва, Кременчука, Одеси, Петербурга, Москви. В січні 1900 за ініціативою Катериносл. к-ту РСДРП почала виходити газ. «Южный рабочий». Після арештів 1900 в Катериносл. к-ті більшість становили «економісти» (див. «Економізм»). Агенти ленінської газети «Искра» Л. М. *Кніпович*, Р. С. *Землячка*, В. П. *Ногін* та ін. розгорнули в Катеринославі боротьбу проти «економістів». За період з березня 1902 по січень 1903 к-т видав 8 номерів газ. «Летучий листок». Під керівництвом к-ту відбувалися політ. демонстрації робітників і студентів у грудні 1901, лютому та травні 1902. Напружена боротьба іскрівців проти «економістів» посилила іскрівський вплив в Катериносл. к-ті. На поч. 1903 він став іскрівським. Навесні 1903 к-т визнав редакцію «Искры» керівним органом партії. В серпні 1903 к-т керував заг. політ. страйком робітників Катеринослава. Делегатами на II з'їзді РСДРП (1903) від Катериносл. к-ту були прихильники більшості Л. С. *Віленський* і Л. Д. *Махлін*. Після з'їзду Катериносл. орг-ція РСДРП стала більшовицькою. У той час у ній активно працювали К. М. *Громова* (Самойлова), М. О. *Скрипник*, Й. Ф. *Дубровинський* та ін. У 1904 Катериносл. к-т взяв участь у створенні *Південного бюро ЦК РСДРП* і діяв під його керівництвом. Він перший на Україні висловився за скликання III з'їзду партії, схвалив рішення *наради 22-х більшовиків*, брав участь у конференції пд. комітетів, утворенні *Бюро комітетів більшості* та організації більшовицької газ. «Вперед». У січні 1905 керівництво Катериносл. к-том захопили меншовики. В. І. *Ленін* надіслав до Катеринослава П. М. *Лепешинського* та І. І. *Шварца*, за допомогою яких більшовики організували парт. групу, що в серед. березня 1905 утворила Катериносл. к-т більшості РСДРП. Представник к-ту брав участь у роботі III з'їзду партії. Рішення з'їзду, листування з В. І. *Ленінін* і Н. К. *Крупською*, поширення творів В. І. *Леніна*, газет «Вперед» і «Пролетарий» сприяли дальшому зміцненню Катериносл. орг-ції більшовиків. Під час революції 1905—07 більшовикам належала провідна роль у Катериносл. Раді робітн. депутатів та *Катеринославському бойовому страйковому комітеті*. Більшовики залучили робітників Катеринослава до активної участі у *Катеринославському грудневному загальнополітичному страйку 1905*.

В 1906 більшовики ввійшли до об'єднаної Катериносл. орг-ції РСДРП. Продовжуючи боротьбу проти меншовиків, вони посилили свій вплив всередині орг-ції, на ф-ках і з-дах. При Катериносл. к-ті РСДРП діяли військова, сел. і молодіжна орг-ції. Катериносл. більшовики брали участь у роботі IV і V з'їздів РСДРП. У 1905—07 в Катеринославі видавалися газети більшовицького напрямку: «*Боллетьєнь боевого стачечного комитета*», «*Жизнь солдата*», «*Текущий момент*» та ін. В орг-ції активно працювали професійні революціонери М. К. Владимиров, В. М. Залезський, Д. І. Леценко, С. В. Модестов, М. О. Савельєв, О. М. Ярославський та ін. Перед V з'їздом РСДРП у більшовицькій орг-ції Катеринослава налічувалося понад 500 чол. Незважаючи на масові репресії 1907—10, парт. орг-ція не припиняла своєї діяльності. У боротьбі проти ліквідаторів і одзвістів катериносл. більшовики використовували нелегальні й легальні форми роботи в масах. Катериносл. орг-ція РСДРП схвалила рішення V конференції РСДРП і наради розширеної ред. «*Пролетарія*» (1909), яка націлила партію на подолання ідейно-політ. і організаційної кризи. У 1910 катериносл. більшовики здійснили ленінську настанову на блок з меншовиками-партійцями. В роботі орг-ції брали участь агенти більшовицького центру (Рос. орг. комісії) О. І. Свідерський, П. Г. Смідович, С. І. Гусєв та ін. У 1910—11 Катериносл. орг-ція налічувала 100—120 членів. Підтримуючи боротьбу В. І. Леніна за скликання VI (Празької) Всерос. конференції РСДРП, більшовики Катериносл. орг-ції взяли участь у роботі Рос. орг. комісії. Хоч серпневі арешти 1911 припинили роботу Катериносл. к-ту і підірвали діяльність заводських орг-цій, більшовики, всупереч опортуністам, домоглися, щоб було надіслано делегата від Миської орг-ції на VI (Празьку) Всерос. конференцію РСДРП (1912). Після конференції посилюлася боротьба проти опортуністів у Миській орг-ції, зміцніли Заводська і Задніпровська більшовицькі районні орг-ції. На кінець 1912, повністю очистившись від меншовиків та ін. опортуністів, Катериносл. с.-д. орг-ція остаточно оформилася як самостійна орг-ція більшовицької партії. В 1912 більшовики домоглися перемоги на виборах до 4-ї Держ. думи; депутатом від робітників Катеринослава було обрано більшовика Г. І. Петровського, який вів активну роботу в Думі, як член ЦК партії керував діяльністю Катериносл. орг-ції, представляв її на Краківській і Поронінській нарадах ЦК, здійснював зв'язки з В. І. Леніном. У 1913 в складі Катеринослав. орг-ції було 3, 1914—4 районні орг-ції. В 1914 районні орг-ції відновили Катериносл. к-т партії. У 1912—14 орг-ція брала активну участь у боротьбі за створення обласного парт. об'єднання на Україні, що його рекомендував В. І. Ленін. У ті роки в рядах орг-ції працювали В. М. Залезський, М. М. Козирев, С. М. Семков та ін. професійні революціонери. Більшовики Катеринослава підтримували тісні зв'язки з газ. «*Правда*». В 1912—14 у газеті було вміщено 90 кореспонденцій з Катеринослава.

У роки імперіалістич. війни більшовики Катеринослава зайняли антивоєнну, інтернаціоналістську позицію, організували бойкот *воєнно-промислових комітетів*, керували страйками, видавали листівки й газети. В серпні — вересні 1915 катериносл. більшовикам вдалося вивести один номер газ. «*Южная правда*». В роботі орг-ції брали участь агенти Бюро ЦК РСДРП Ю. Х. Лутовичов і І. С. Гаєвський. У листопаді 1915 в місті відбулася конференція більшовиків Катеринослава і Кам'янського, яка ідейно і організаційно

зміцнила Катериносл. орг-цію, націлила її на підготовку до революції.

Після Лютневої революції 1917 більшовики Катеринослава вийшли з підпілля. 5 (18).ІІІ 1917 у місті відбулася перша легальна партійна конференція *більшовиків Катеринослава і Донбасу*, яка обрала Катеринославський комітет РСДРП. З 4 (17).ІV стала виходити газ. «*Звезда*». Під керівництвом Катериносл. комітету РСДРП діяли Військ. орг-ції, Латиська, Литовська, Польська районні орг-ції. Представники Катериносл. орг-ції брали участь у роботі VII (Квітневої) Всерос. конференції. VI з'їзду партії, в утворенні *обласної організації РСДРП (б) Донецько-Криворізького басейну* Керуючись *Квітневими тезами В. І. Леніна*, рішеннями VII (Квітневої) Всерос. конференції і VI з'їзду РСДРП (б), катериносл. більшовики боролися за дальший розвиток революції, викривали угодовство меншовиків і есерів, зміцнювали свої позиції у профспілках, фабзавкомах та ін. масових орг-ціях, створювали загони Червоної гвардії. Активну участь у роботі Катериносл. орг-ції РСДРП (б) в цей період брали В. К. Аверин, Т. Л. Бондарев, В. А. Валяко, С. І. Гоннер, Е. Й. Кейрінг, М. В. Копилов, Г. І. Петровський та ін. Боротьба проти *корниловичини* сприяла посиленню впливу більшовиків у Катериносл. Раді робітн. і солдат. депутатів, у робітн. орг-ціях Трудаші міста гаряче вітали перемогу Жовтн. збройного повстання в Петрограді, утворення Раднаркому на чолі з В. І. Леніном. Більшовики очолили *Катеринославецьке збройне повстання 1917*, після перемоги якого більшовицька орг-ція, що налічувалась бл. 4 тис. чол., приступила до здійснення перших соціалістич. перетворень. Див. також *Дніпропетровська область*

Лит.: В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы. Днепропетровск, 1962; История Екатеринославской социал-демократической организации (1889—1903). Воспоминания и материалы. Екатеринбург, 1923; Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий. 1904—1905—1906. Екатеринбург, 1924; Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1957; Варгатюк П. В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Днепропетровськ, 1961 [бібл.огр. с. 191—193]; Таран Т. Роки першої російської революції (1905—1907). Дніпропетровськ, 1959; Варгатюк П. В роки реакції та нового революційного піднесення (1907—1914). Дніпропетровськ, 1959; Боршевський В. Боротьба за перемогу і зміцнення Радянської влади (Березень 1917 р.— квітень 1918 р.). Дніпропетровськ, 1959. П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг).

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА РАДА РОБІТНИЧІХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена 4 (17).ІІІ 1917 як Рада робітн. депутатів. Її попередницею була Катериносл. Рада робітн. депутатів, що виникла в жовтні 1905 як орган збройного повстання і існувала недовгий час (див. *Ради робітничих депутатів 1905*). В березні 1917 Рада робітн. депутатів об'єдналася з Радою солдат. депутатів в єдину Раду робітн. і солдат. депутатів. Катериносл. Рада поширювала свою діяльність на м. Катеринославі і губернії. За своїм складом спочатку була есеро-меншовицькою (з 270 депутатів було лише 40 більшовиків). Заг. процес *більшовизації Рад* позначився і на Катериносл. Раді. Під час серпневих перевиборів 35% виборців віддали свої голоси кандидатам більшовицької партії. До складу виконкому Ради ввійшло 7 більшовиків (25%). Есеро-меншовицька більшість Ради 27.X (9.XI) 1917 відхилила більшовицьку резолюцію про перехід влади до рук Рад і т. ч. зірвала встановлення Рад. влади в Катеринославі в жовтневі дні. В кін-

ці листопада більшовики, спираючись на підтримку трудящих, домоглися нових перевиборів Ради, на яких вони здобули перемогу. З 275 депутатів Ради було 180 більшовиків, у т. ч. керівники революц. мас Катеринослава В. К. Аверін, Т. Д. Бондарев, С. І. Гонкер, Е. Й. Керінг, В. Ю. Клочко та ін. Рада відіграла значну роль у підготовці проведених Катеринославського збройного повстання 1917, внаслідок перемоги якого 29.XII 1917 (11.I 1918) в Катеринославі встановлено Рад. владу. Протягом короткого часу (до австро-нім. окупації 1918) Рада здійснила перші соціалістичні перетворення на Катеринославщині. В кін. січня в Катеринославі був проведений губернський з'їзд сел. депутатів, який прийняв резолюцію про злиття Рад робітн. і солдат. депутатів з Радами сел. депутатів і схвалив політику рад. урядів Росії та України. Катериносл. Рада взяла активну участь у підготовці Другого Всеукраїнського з'їзду Рад, який відбувся 17—19.III 1918 в Катеринославі.

В. Я. Борщевський (Дніпропетровськ). **КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1917** — повстання робітників Катеринослава під керівництвом більшовиків проти Центральної ради 27—29.XII 1917 (9—11.I 1918). Безпосередню підготовку до К. з. п. більшовики міста почали з серед. грудня 1917. Було створено керівний орган повстання — військ.-революц. штаб на чолі з більшовиком В. К. Аверіним, посилено формування і озброєння червоногвард. загонів (чисельність червоногвардійців досягла 3 тис. чол.), революц. агітацію серед солдатів. Значну роль в успішній підготовці К. з. п. відіграла більшовизація Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів (листопад 1917). План повстання було узгоджено з штабом рад. військ, які розгорнули саме тоді наступ проти збройних сил Центр. ради і каледінцями. Петлорівці намагалися зірвати підготовку повстання. 8.I 1918 вони зосередили артилерію на околицях міста і ультимативно запропонували робітникам Брянського з-ду, які напередодні відбили у гайдамаків броньовик, роззброїтися і повернути в райономотобіль. Ультиматум було відхилено, петлорівці почали обстрілювати з-д і робітн. селища. Наступного дня червоногвардійці Брянського з-ду під керівництвом В. К. Аверіна розгромили петлорівців у робітн. районі міста — Кайдаках. Червона гвардія завдала поразки ворогові і в Амур-Нижньодніпровському р-ні Катеринослава. Вранці 10.I почалися бої в центрі міста, де петлорівці зосередили осн. сили. За розпорядженням командуючого рад. військами на допомогу повстанцям з Синельникового прибув загін моск. і петрогр. червоногвардійців на чолі з П. В. Єгоровим. Вночі 11.I повстанці захопили поштамт — осн. опорний пункт петлорівців. 11.I 1918 в Катеринославі було встановлено Рад. владу.

Лит.: Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепрпетровск, 1957; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967. П. С. Кувшинов (Київ).

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — козац. військо на Пд. Україні. Створене за царським указом від 3 (14).VI 1787 в зв'язку з загрозою воєнного нападу Туреччини. До його складу ввійшли поселенці (укр. козаки, рос. однодвірці) кол. Української лінії та військ. частини «корпусу передової сторожі катеринославських козацьких полків» (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Сформоване з 10 козац. полків за зразком Донського козац. війська, К. к. в. дістало для поселення землі в межиріччі Інгулу й Пд. Бугу. К. к. в. брало участь у рос.-тур. війні 1787—91. У 1796 К. к. в. було ліквідовано;

козац. полки, за винятком Бузького, перетворено на регулярні частини царської армії.

Лит.: Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730—1823. ч. 1. Одесса, 1836. О. М. Апанович (Київ).

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця, утворена за указом Катерины II від 30.III (10.IV) 1783 на Пд. Україні. Центр К. н. спочатку містився у Кременчуці, а з 1789 — у Катеринославі. До складу К. н. входило 15 повітів: Олександрівський, Ольгопольський, Єлисаветградський (1795 їх приєднано до новоствореного Вознесенського намісництва), Новомосковський, Катеринославський, Херсонський, Олександрівський, Кременчуцький, Павлоградський, Полтавський, Костянтинівградський, Слов'янський, Бахмутський, Донецький і Маріупольський. У 1789 до К. н. приєднано Градизький повіт Київського намісництва, а 1792 — укр. землі між Пд. Бугом і Дністром, що відійшли до Росії за Ясським мирним договором 1791. Відповідно до указу Павла I від 12 (23).XII 1796 К. н., як і ін. намісництва, було ліквідовано. Його територія увійшла до Новоросійської губернії.

Лит. див. до ст. Вознесенське намісництво.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ БОЙОВИЙ СТРАЙКОВИЙ КОМІТЕТ — орган революц. влади, який діяв від імені Ради робітн. депутатів і був організований для керівництва заг.-політ. страйком, що почався 8 (21).XII 1905. Складався з 25 чол. Більшовицьку групу в К. б. с. к. очолювали Г. Петровський, А. Булігін, І. Захаренко, які обстоювали революц. лінію в боротьбі з меншовиками та ін. дрібнобурж. групами, що входили до складу к-ту. Розпорядження к-ту були обов'язкові для всіх громадян, громад. установ, з-дів, ф-к, пром. і торг. закладів. К. б. с. к. видавав «*Бюллетень боевого стачечного комитета*». К-т приділяв велику увагу формуванню бойових дружин. Опортуністична тактика меншовиків, бундівців та есерів перешкодила більшовикам довести до кінця підготовку до повстання. К-т не вжив рішучих заходів до повного взяття влади в місті в свої руки, не зміг перетворити заг.-політ. страйк на збройне повстання. Повільність і нерішучість к-ту призвела до того, що 24.XII 1905 (6.I 1906) урядові війська захопили вокзал і центр. частину Катеринослава. В руках робітників залишилися тільки околиці міста. 28.XII 1905 (10.I 1906) страйк було припинено і К. б. с. к. перестав існувати.

Лит.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ГРУДНЕВІЙ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК 1905 — один з найбільших страйків на Україні, що почався під впливом загальнополітичного страйку в Москві. 8 (21).XII 1905 Катериносл. Рада робітн. депутатів за вимогою більшовиків ухвалила приєднатися до моск. робітників і розпочати загальнополітичний страйк. У той самий день у місті припинили роботу робітники майже всіх заводів, залізниць. Для керівництва страйком було створено очолюваний більшовиками Катеринославський бойовий страйковий комітет, організовано бойові дружини на Катериносл. з-ці. Страйк зразу ж набрав великої сили і переріс у збройний виступ. Страйкарі захопили станцію, телеграф, почали роззброювати поліцію. Заводський район міста перейшов до рук Ради і бойового страйкового к-ту. Для придушення страйку уряд надіслав війська. 11 (24).XII вони зайняли вокзал і центр міста. Боротьба перемістилася в робітн. район — Чечелівку, що перетворилася на своєрідну «республіку», де як

органи нової влади діяли Рада робітн. депутатів і страйковий к-т. Робітники взяли владу в свої руки і в деяких ін. передмістях Катеринослава — в Кайдаках, Амур-Нижньодніпровську. Під впливом Катериносл. страйку почалися виступи робітників в ін. містах губернії. 17 (30).XII уряд оголосив її на воєнному стані. Після придушення повстань у Москві і Донбасі Катериносл. Рада робітн. депутатів 22.XII 1905 (4. I 1906) вирішила припинити страйк. 24.XII 1905 (6. I 1906) урядові війська захопили центр. частину Катеринослава. 28.XII (10. I) страйк закінчився в усіх районах міста.

Лит.: Лось Ф. Е. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Таран Т. Роки першої російської революції (1905—1907). Дніпропетровськ, 1959 [бібліогр. с. 50].

В. Я. Борщевський (Дніпропетровськ).

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ ГУРТК ВІНОКУРОВА — один з перших робітн. марксистських гуртків Катеринослава. Створений на поч. 1894 на Олександрівському південнорос. з-ді О. М. *Винокуровим* та ін. Гурток мав статут і програму, яка ставила завданням боротися за економічні й політ. інтереси робітн. класу. Для керівництва с.-д. рухом у місті члени гуртка організували «Центральне ядро», яке створило робітн. гуртки на ряді ін. підприємств. Під його керівництвом К. с.-д. г. В. об'єднався з марксистським гуртком ремісників. При об'єднаному робітн. гуртку були спільна каса, бібліотека, гектограф. Вплив гуртка поширювався на робітників залізнич. майстерень Кам'янського і лісопильного з-дів, борошномельної фабрики та ін. підприємств. У його роботі брали участь окремі вислані до Катеринослава члени московської соціал-демократичної організації «Робітничий союз». Гурток намагався встановити зв'язки з марксист. гуртками Москви, Києва, Одеси. 24.VIII (5.IX) 1895 членів гуртка заарештували. До справи притягнуто 43 чол. У січні 1897 8 чол. було засуджено до 3 років заслання в Сх. Сибір, інших вислали в різні міста країни під нагляд поліції.

Лит.: Полевой Ю. З. Зарождение марксизма в России. 1883—1894 гг. М., 1959 [бібліогр. с. 523—556]; Іванов-Потьомкін І. Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні. К., 1961.

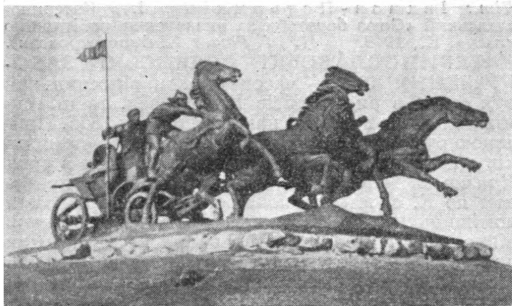
КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ «СОЮЗ БОРЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ» — с.-д. орг-ція, що виникла в грудні 1897 внаслідок об'єднання марксистських гуртків й груп Катеринослава. Організатором і керівником його був І. В. *Бабушкін*. Активну участь у створенні «Союзу боротьби» брав І. Х. *Лалаянц*. Катериносл. «Союз боротьби» за прикладом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* став переходити від пропаганди марксизму в невеликих гуртках до політ. агітації серед широких мас робітн. класу. Для цього він зміцнював зв'язки з заводськими робітниками, збирав відомості про умови праці на місцевих підприємствах і в лютому 1898 випустив понад 20 листівок (по 2—3 тис. прим.) до робітників Катеринослава. В листівках наводилися факти жорстокої експлуатації робітників на підприємствах, викривалася сваволя підприємців. У кожній листівці викладалася економічні вимоги робітників. Авторами листівок були самі робітники. Протягом 1897—98 в Катеринославі та ін. пром. центрах губернії під керівництвом «Союзу боротьби» було проведено страйки. Після І з'їзду РСДРП (1898) «Союз боротьби» було перейменовано на Катериносл. к-т РСДРП. Див. *Катеринослаvsька організація РСДРП (б)*.

Лит.: Іванов-Потьомкін І. Катеринослаvsький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». К., 1949. П. М. Рашев (Дніпропетровськ).

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 1856 — масовий антикріпосницький рух селян в ряді повітів Катериносл. та ін. суміжних з нею губерній навесні і влітку 1856. Причиною руху був тяжкий гніт та сваволя поміщиків і царських чиновників, що посилювалися в роки *Кримської війни 1853—56*. Безпосереднім приводом до К. с. з. було поширення чуток про дозвіл поміщицьким селянам переселитися в розорений війною Крим і нібито звільнення їх з-під влади поміщиків. Заворушення розпочалися в квітні 1856 втечею в Крим селян поміщиці Богачові (Верхньодніпровський пов.). Невдовзі масові втечі кріпаків почалися в Херс., Харків., Полтав. та ін. губ. У ряді місць втечак знищували поміщицькі маєтки, вчиняли опір поліції і військам. Лише восени 1856 царському урядові за допомогою військ. сил вдалося придушити К. с. з., які в нар. масах дістали назву «походу селян у Таврію за волею».

Лит.: Пойда Д. П. Крестьянское движение в Екатеринославской губернии накануне крестьянской реформы 1861 года. «Науч. зап. Днепропетровского ун-та», 1951, т. 40. Сборник работ исторического факультета, в. 1. Д. П. Пойда (Дніпропетровськ).

КАТОЛИЦИЗМ (від грец. *καθολικός* — головний, всесвітній) — один з головних (поряд з православ'ям і протестантизмом) напрямів у *християнстві*. К. визнає догмат про зверхність та виняткове становище в церкві римського папи, особливу роль духовництва, яке має право відпускати будь-які гріхи віруючим, тощо. Реліг. культ К. характеризується пишністю богослужіння і розвиненим фетишизмом (використанням численних реліквій та ін.). К. захищає приватну власність на засоби виробн., експлуатацію, існування класів, експлуаторську д-ву, виступає проти революц. змін у суспільстві, проти соціалістич. ладу. Процес формування К., що почався в зв'язку з виникненням 395 Сх. і Зх. Римської імперій, завершився поділом християнської церкви на західну і східну (1054). К., як і все християнство, був оплотом феодалізму. Він не тільки ідеологічно виправдовував його, але й проводив відповідні політ. акції (хрестові походи, інквізиція тощо). Католицька церква перетворилася на найбільшого і найбагатшого феодала, нещадно експлуатувала трудящі маси, жорстоко розправляючись з будь-якими антифеод. рухами (див. *Греси*). Гол. підпорами К. були і є монастирі, чернечі ордени (*езуїти, домініканці* та ін.). Зх.-європ. феодали використали К. для виправдання своєї експансії на Схід. Так, у 30—40-х рр. 13 ст. католицька церква організувала збройну агресію Гевтонського ордену на руські землі. В 17 ст. польс. шляхта використовувала К. для поневолення та грабування укр. і білорус. народів. Найзначнішим актом проникнення К. на Україну було укладення *Брестської церковної унії 1596*, на основі якої виникла *греко-католицька церква*. В період становлення капіталізму від К., що певний час перебував в опозиції до нього, відокремилася нова реліг. течія — лютеранство (див. *Реформація*). Але в кін. 19 ст. К., удосконаливши свою соціальну демагогію, став носієм бурж. ідеології. Він активно захищає всі реакційні і контрреволюц. заходи буржуазії. Католицька церква являє собою, як і за феодалізму, ієрархічну централізовану орг-цію з центром у *Ватикані*, очолювану римським папою і колегиею кардиналів. К. одверто виступає як непримирений ворог комуністич. руху і соціалістич. країн. Хоч 2-й Ватиканський собор (1962—65), щоб зберегти авторитет К. серед віруючих,

Пам'ятник легендарній тачанці біля міста Каховки Херсонської області. 1967.

виявив тенденцію до проведення гнучкої політики щодо сучас. соціального прогресу, але кардинальних змін у тактиці К. не сталося.

Єдиного центру К. в СРСР не існує. На тер. УРСР (в зх. областях) є невелика кількість католицьких громад.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про релігію. К., 1965; Левін В. І. Про релігію. К., 1960; Галан Я. На службі у сатани. К., 1957; Кизя Л., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. К., 1959; Похилевич Д. Л. Сучасний католицизм. К., 1959; Великович Л. Н. Кризис современного католицизма. М., 1967.

В. К. Танчер (Київ).

«КАТОРГА И ССЫЛКА» — істор.-революц. журнал, орган всесоюзного Т-ва колишніх політкаторжан і зильнопопоселенців. Видавався 1921—35 в Москві, всього вийшло 116 номерів. Мав розділи: історія революц. руху в Росії; тюрма, каторга, заслання та еміграція; некрологи; бібліографія; хроніка. Журнал публікував дослідницькі статті, мемуари, архівні матеріали. В «К. и с.» друкувалися документи і матеріали, пов'язані з історією революц. руху на Україні, революц. діяльністю і перебуванням на засланні та у в'язницях Г. І. Петровського, Б. П. Жаданівського, П. М. Матюшенка, П. П. Шмідта й ін. Незважаючи на суб'єктивістські оцінки та серйозні фактичні помилки в деяких статтях, матеріали журналу становлять великий інтерес для вивчення революц. руху, історії політ. каторги й заслання в Росії.

Лит.: Кантор Р. М. «Каторга и ссылка» за десять лет (1921—1930). Систематическо-предметный указатель. М., 1931; 10 лет. 1921—1931. Сборник воспоминаний. М., 1931.

КАТУКОВ Михайло Юхимович (н. 17. IX 1900) — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1932. Н. в с. В. Уварові (тепер с-ще м. т. Можайського р-ну Моск. обл.). В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1935 закінчив Академ. курси удосконалення комскладу при Військ. академії моторизації і механізації РСЧА, 1951 — Вищі академ. курси при Академії Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 20-ю танк. д-зією, яка брала участь в оборонних боях на Зх. Україні, 4-ю танк. бригадою, оперативною групою, 1-м танк. і 3-м механізованим корпусами. З 1943 — ком. 1-ю гвард. танк. армією, яка брала участь у визволенні України. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. З 1955 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

КАТУШЕВ Костянтин Федорович (н. 1. X 1927) — діяч Комунистич. партії і Рад. держави. Член

КПРС з 1952. Н. в с. Болдіні (тепер Горьк. обл.) в сім'ї службовця. В 1951 закінчив Горьк. політехнічний ін-т ім. А. О. Жданова. З 1951 — конструктор, старший, ведучий конструктор, заст. гол. конструктора Горьк. автозаводу. З 1957 — на парт. роботі в Горькому. В 1963—65 — перший секретар Горьк. міськкому КПРС. З 1965 — перший секретар Горьк. обкому КПРС. З квітня 1968 — секретар ЦК КПРС. На XXIII з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна.

КАФА — середньовічна назва м. Феодосії.

КАФТАРЯН Сурен Мартиросович (н. 26. V 1913) — рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1952. Н. в м. Ахалціхе (тепер Груз. РСР) в сім'ї ремісника. В 1940 закінчив істор. ф-т Рост. пед. ін-ту. В 1943—49 викладав у Рос. пед. ін-ті в Єревані. В 1949—58 — зав. кафедрою історії СРСР Сум. пед. ін-ту. З 1958 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму філіалу Харків. політех. ін-ту в Сумах (до 1965 — заг.-тех. ф-т). Досліджує питання історії рос.-тур. відносин; розробляє проблеми: «Ленінські теорія соціалістичної революції» і «Національні взаємодносини в СРСР».

Тел.: Большевики Сумщини в борьбе за власть Советов (1917—1918 гг.). Сумы, 1963.

КАХОВКА — місто Херс. обл. УРСР, центр Каховського р-ну. Пристань на лівому березі Дніпра, за 10 км на Пн. Сх. від залізнич. ст. Каховка. 25,8 тис. ж. (1969). Засн. 1791 на місці колишньої тур. фортеці Іслам-Кермен. До 1796 К. — в складі Таврійської області, з 1797 — Новорос. губ., з 1802 — Таврійської губ. У 2-й пол. 19 ст. К. стала одним з великих ринків робочої сили. У книзі «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін писав: «У Таврійській губернії особливо відзначається робітничий ринок у містечку Кахівці, де раніше збиралось до 40 000 робітників» (Твори, т. 3. с. 202). Груднящі К. брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. В 1905 утворено групу РСДРП. В 1905 у Каховській волості відбувалися сел. заворушення. В березні 1917 в К. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено в січні 1918. В квітні 1918 К. окупували австро-нім. загарбники. Організований каховським ревкомом збройний загін брав участь у боротьбі проти окупантів. У листопаді 1918 К. захопили війська петлюрівської Директорії, яких у грудні 1918 вигнали партизан. загони. Тоді ж у К. було відновлено Рад. владу. В липні 1919 К. зайняли денікінці, у січні 1920 їх вигнали з міста рад. війська. 12. VI 1920 К. загарбали врангелівці. 7. VIII 1920 рад. війська визволили К. В р-ні К. був створений *Каховський плацдарм*, який відіграв важливу роль у розгромі *врангелівщини*. З 1919 К. — місто Херс. губ. У 1923—30 К. — районцентр Херс. округу, 1932—37 — Одес. обл., 1937—44 — Микола. обл., з 1944 — Херс. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 1. IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації тут діяла підпільна патріотична група. 2. XI 1943 К. визволили рад. війська 4-го Укр. фронту. В К. — з-ди електрозварювального обладнання, рем.-мех.; харч. комбінат тощо. Поблизу К. — Каховська ГЕС. 8 загальноосв., 1 муз. школи. Музей історії міста (філіал обл. краєзнавчого музею). В К. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, О. С. Пушкіну, М. В. Фрунзе, В. К. Блюхеру. В 1967 відкрито скульптурну композицію «Легендарна тачанка».

Л. І. Костюк (Херсон).

КАХОВСЬКИЙ Петро Григорович (1797 — 25. VII 1826) — декабрист, активний учасник повстання

14 (26).XII 1825. Н. на Смоленщині в небагатій дворянській сім'ї. Закінчив пансіон (гімназію) при Моск. ун-ті. В 1816—21 — на військ. службі. В 1821 вийшов у відставку в чині поручика. На поч. 1825 в Петербурзі вступив до *Північного товариства декабристів* і став одним з активних його діячів. Прихильник встановлення в Росії республіканського ладу. Під час повстання в Петербурзі на Сенатській площі смертельно поранив петерб. ген.-губернатора М. А. Милорадовича. К. повішено в Петербурзі разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Лит.: Восстание декабристов. Материалы, т. 1. М.—Л., 1925; Подгорный И. П. Г. Каховский. Л., 1965.

КАХОВСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ — укріплений оперативний плацдарм, створений рад. військами в серпні 1920 на лівому березі Дніпра в районі Каховки під час боротьби проти *врангелівців*. 7.VIII 1920 частини *Тринадцятої армії* перейшли в контрнаступ, форсували Дніпро і, оволодівши Каховкою, стримали дальше просування врангелівців на Пн. Утворений при цьому К. п. площею 216 км² створив для ворога загрозу бути відрізним від осн. бази білогвардійців — Криму і перешкоджав здійсненню намірів Врангеля щодо з'єднання з військами бурж.-поміщицької Польщі, що вели бої на Зх. Україні. Тому врангелівці не раз намагалися ліквідувати К. п. і в боях за нього зазнали великих втрат. К. п. став вихідним плацдармом для рад. військ, які 28.X почали контрнаступ і згодом остаточно розгромили врангелівців.

М. К. Колісник (Харків).

КАЧАЛА Степан (1815—88) — укр. бурж.-ліберальний історик і громад. діяч народовського напрямку в Галичині. Н. у с. Фірлеєві (тепер с. Липівка Рогатинського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сел. сім'ї. Вищу освіту здобув у Львів. ун-ті. Брав участь у створенні «Просвіти» та Літературного т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Його обирали в галицький сейм та австр. рейхсрат. Автор «Короткої історії Русі», виданої як перший том «Руської історичної бібліотеки» у Тернополі (1886). Написав наук.-популярну істор. працю «Похід Собеського під Відень року 1683» (Львів, 1882) та ін.

М. М. Кравець (Львів).

КАЧАНІВКА — садиба на території тепер. Ічнянського р-ну Черніг. обл. У 19 ст. в К., маєтку поміщиків *Тарновських*, бували видатні діячі укр. і рос. культури: М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, М. О. Максимович, М. І. Глинка, Марко Вовчок, В. Є. і К. Є. Маковські, М. М. Ге, І. Ю. Рєпін та багато ін. Відома картина В. І. Штернберга «Глинка в Качанівці». І. Ю. Рєпін починав у К. роботу над своїми картинами «Запорозжці» і «Вечорниці». Тут було зібрано багато пам'яток укр. старовини, численні колекції речей і документів, пов'язаних з життям і творчістю Т. Г. Шевченка. Ці матеріали згодом передано *Чернігівському історичному музеєві*. Тепер К. — кліматичний лісовий курорт.

КАЧЕНОВСЬКИЙ Дмитро Іванович [20.XII 1827—2.1.1873 (21.XII 1872 с.ст.)] — вітчизн. правознавець. Н. в м. Карачеві (тепер Брян. обл.). Після закінчення юрид. ф-ту Харків. ун-ту (1847) працював у цьому ун-ті спочатку ад'юнк-

М. Ю. Катуків.

К. Ф. Катусев.

П. Г. Каховський.

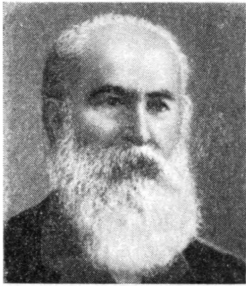
том, а з 1859 — професором. К. належить ідея кодифікації міжнар. права і заснування ін-ту міжнар. права (був створений 1873 у Ген-ті, Бельгія). За пропозицією К. до Паризької декларації 1856 було включено ряд правил щодо гуманізації морської війни. К. був одним з засновників музею мистецтв при Харків. ун-ті.

Лит.: Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 1958. В. С. Семенов (Харків).

КАЧЕНОВСЬКИЙ Михайло Трохимович (12.XI 1775 — 3.III 1842) — рос. історик і літературний критик. Н. в Харкові. Закінчив Харківський колегіум (1789). У 1805—30 (з невеликими перервами) видавав журн. «Вестник Европы». З 1810 — професор, з 1837 — ректор Московського ун-ту. Осн. праці: «Листи до друга від київського жителя» (1818—19), «Про казковий час в російській історії» (1833), «Два міркування про шкіряні гроші та про Руську правду» (1849). Як представник т. з. «скетничної школи» в рос. історіографії, К. безпідставно заперечував вірогідність давньоруських писемних джерел.

КАЩЄВА Віра Сергіївна (н. 15.X 1922) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Петровці (тепер Троїцького р-ну Алт. кр.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — санінструктор 120-го гврд. стріл. полку 39-ї гврд. стріл. д-зії Пд.-Зх. (потім 3-го Укр.) фронту. Відзначалася при форсуванні Дніпра на тер. Дніпроп. обл. (жовтень 1943). Незважаючи на поранення, здобула цінні розвід. дані про розташування вогневих засобів фашистів. З 1944 — в запасі. Працює завідувачою дит. яслами в с-щі м. т. Бірі Хабаровського краю.

КАЩЕНКО Микола Феофанович (7.V 1855 — 29.III 1935) — укр. рад. біолог, акад. АН УРСР (з 1919), доктор медицини (з 1884), професор (з 1888). Н. на Катеринославщині. У 1880 закінчив Харків. ун-т і працював у ньому на мед. ф-ті до 1886. З 1888 — професор Томського ун-ту (з 1895 — ректор), з 1912 — професор зоології агрономіч. ф-ту Київського політех. ін-ту; організатор і директор (1919—26) Зоологічного музею АН УРСР. У 1913 заснував у Києві акліматизаційний розсадник культурних рослин (тепер — Акліматизаційний сад ім. М. Ф. Кащенка при Центр. респ. ботанічному саду АН УРСР), яким керував до кінця життя. Праці з ембріології хребетних тварин і людини, гістології, археол. палеонтології та акліматизації культурних рослин. *Тв.*: Перетворення живої природи. К., 1928; Сибирское садоводство. М., 1963 [біобіогр. с. 193—215].

М. Ф. Кашенко.

О. В. Квасницький.

Е. Й. Квірінг.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Лит.: Маркевич А. П., Квитницький-Рыжов Ю. Н. Научная деятельность Н. Ф. Кашенко в области зоологии. «Известия АН СССР. Серия биологическая», 1951, № 4; Грившко М. М. Академик М. Ф. Кашенко — видатний біолог-мічуринець. К., 1951.

КВАРТА (лат. quarta — чверть) — 1) Одиниця вимірювання об'єму рідких тіл на Україні в 16—18 ст. 10 кварт становили *відро*. 2) Феод. податок у 16—18 ст. в Польщі та на загарбаних нею укр. землях. Становила четверту частину прибутків від королівських (державних і «столових») маєтків. Йшла на утримання постійного найманого т. з. *кварцяного війська*. Під час війни стягувалася «подвійна кварта».

КВАРТНИК (від лат. quartus — четвертий) — срібна польск. монета 13—15 ст. У 1292—1322 К. карбували сілезькі князі і міста, 1338—1403 — польск. королі. К. називали й півгрошем (див. *Гриш*). Крім польських, відомі галицько-руські К., які карбували у Львові з серед. 14 ст. до 1414. Львівські К. були вищої проби за польські, й тому населення Галичини віддавало перевагу їм, але згодом вони стали рівноцінні польським К.

М. Ф. Котляр (Київ).

КВАРЦЯНЕ ВІЙСЬКО — наймане військо шляхет. Польщі в 16—18 ст. Створено 1562. Його використовували переважно для охорони держ. кордонів в придушення нар. повстань. К. в утримували за рахунок четвертої частини (кварту) прибутків від королів. маєтків (звідси і його назва). Складалося з піхоти й кавалерії. В 1632 у К. в. введено артилерію. Значна частина К. в. (4—6 тис. солдатів) була зосереджена в селах і містах України. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 К. в. зазнало ряду поразок від козац. війська, зокрема під Жовтими Водами і Корсунем.

І. Д. Кунюба (Київ).

КВАСНІЙЦЬКИЙ Олексій Володимирович (н. 24.II 1900) — укр. вчений у галузі фізіології тварин, акад. АН УРСР (з 1951), доктор біол. наук (з 1940), професор (з 1941), засл. д. н. УРСР (з 1960), Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1941. Н. в с. Лисий Горі (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.) в сел. сім'ї. В 1925 закінчив Кам'янець-Подільський с.-г. ін-т. У 1926—30 працював у Вінн. с.-г. технікумі. В 1931—41 — наук. співробітник, з 1944 — зав. лабораторією фізіології розмноження тварин у Полт. н.-д. ін-ті свинарства. Одночасно з 1936 очолює кафедру фізіології с.-г. тварин у Полт. с.-г. ін-ті. Розробляє питання фізіології с.-г. тварин, зокрема травлення свиней, фізіологію їхнього розмноження і штучного осіменіння, проблему вегетативної гібридизації с.-г. тварин тощо. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Воронцов Д. С., Нікітін В. М., Серков П. М. Нарис з історії фізіології на Україні. К., 1959 [бібліогр. с. 225—226].

КВІРІНГ Еммануїл Іонович (13.IX 1888 — 26.XI 1937) — рад. парт. і держ. діяч, доктор економіч. наук. Член Комуністич. партії з 1912. Н. в с. Фрізенталі (тепер Сарат. обл.) в сім'ї нім. колоніста. Революц. діяльність почав 1906 у Саратові. В 1913 співробітничав у газ. «Правда», був секретарем більшовицької фракції 4-ї Держ. думи. В липні 1914 заарештований і висланий до Катеринослава. Незабаром був обраний членом Катериносл. к-ту РСДРП. У червні 1915 поліція знову заарештувала і вислала К. до Іркутської губ. Після Лютн. революції 1917 — секретар Катериносл. к-ту РСДРП(б), голова Катериносл. Ради робітн. і солдат. депутатів. З жовтня 1918 по березень 1919 — секретар ЦК КП(б)У, з січня по серпень 1919 — голова Раднаргоспу України. В 1919—20 — член Черніг. губревкому, голова Черніг. раднаргоспу, секретар Катериносл. губкому партії і голова раднаргоспу. Під час переговорів про укладення *Ризького мирного договору 1921* входив до складу рад. делегації. В 1921—23 — секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1923—25 — перший секретар ЦК КП(б)У. В 1925—27 — заст. голови ВРНГ СРСР, 1927—30 і 1934—37 — заст. голови Держплану СРСР, 1931 — заст. наркома шляхів СРСР, 1932—34 — заст. голови К-ту товарних фондів і регулювання торгівлі при Раді Праці й Оборони СРСР. З 1930 очолював Економічний ін-т червоної професури, з 1932 — Економічний ін-т Комуністичної академії. На XII—XVI з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б), на I—III з'їздах, VI—VIII конференціях КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. Член ЦВК і ВУЦВК ряду скликань. Автор праць з історії партії, питань соціалістич. будівництва, рад. економіки, зокрема «Ленін і селянство» (Х., 1925), «Ленін, змовиштво, Жовтень» (Х., 1924), «Троцькізм — суміш лівої фрази з практичним опортунізмом» (Артемівськ, 1924), «На захист лєнінізму» (М., 1925), «Нарис розвитку промисловості СРСР. 1917—1927 рр.» (М.—Л., 1929).

Лит.: Бачинський П., Квірінг В. Еммануїл Іонович Квірінг. К., 1964.

П. П. Бачинський (Київ).

КВІТІНСЬКИЙ Вячеслав Антонович (н. 25.XI 1920) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1945. Н. в с. Антовілні (тепер с-ще Октябр Лепельського р-ну Вітеб. обл.) в сел. сім'ї. З 1939 — в Рад. Армії. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни брав участь в боях проти нім.-фашист. загарбників (червень — серпень 1941) на Пд.-Зх. фронті. В 1941—43 —

учасник Новоград-Волинського підпілля, боєць партизан. загону, що діяв у Житомир. обл., командир диверсійної групи; 1943—44 — командир партизан. загону, що діяв на тер. Ровенської, Дрогобицької обл. та в Польщі; 1944—45 — командир чехословацької партизан. бригади ім. Клементя Готвальда. В 1950 закінчив Київ. ун-т. З 1957 — персональний пенсіонер. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Григорій Федорович (справж. прізвище — Квітка; літ. псевд. — Грицько Основ'яненко; 29.XI 1778 — 20.VIII 1843) — перший видатний прозаїк нової укр. ліри. Н. в с. Основі (тепер частина Харкова) в сім'ї поміщика. Брав участь в заснуванні Харків. театру (1812), Ін-ту шляхетних дівчат (1812), був одним з видавців та редакторів журн. «Український вестник» (1816—19). Літ. діяльність почав 1816 рос. мовою. У 20-х рр. виступив з комедіями («Приїжджий із столиці», «Дворянські вибори», рос. мовою). В 1834 вийшла перша кн. його «Малоросійських повістей...», 1837 — друга. В них він висміяв духовне отупіння козацької старшини, з почуттям симпатії зобразив представників демократич. верств суспільства, гол. чин. селянства. К.-О. — автор комедії «Сватання на Гончарівці» (1836), п'єси «Шельменко-денщик» (1840), роману «Пан Халаявський» (1839—40, рос. мовою) та ін. К.-О. належить ряд істор. нарисів, переказів рос. мовою («Головатий», 1839; «Історія театру в Харкові», 1841; «Українці», 1841; «Переказ про Гаркушу», 1842; «Заснування Харкова», 1843, та ін.). Світогляд К.-О. був суперечливий: з одного боку, він — прихильник монархії і кріпосного ладу; з другого — гуманіст, що засуджував жорстокість кріпосників.

Тв.: Твори. В 8 т., т. 1—6. К., 1968—70.
Літ.: Чалий Д. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. К., 1962; Говчар О. І. Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1964.
Д. В. Чалий (Київ).

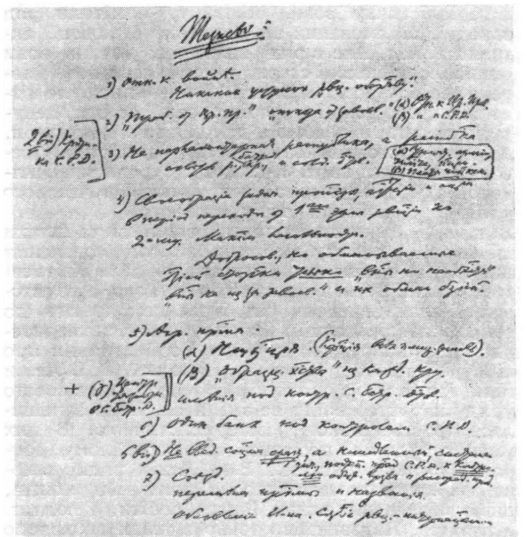
КВІТНЕВА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП(б) — див. *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б)*.

КВІТНЕВА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1917 — масова демонстрація протесту робітників і солдатів Петрограда 21.IV (4.V) проти імперіалістич. політики бурж. Тимчасового уряду. Безпосереднім приводом до К. д. була нота міністра закордонних справ П. М. Мілюкова, в якій підтверджувався намір Тимчасового уряду продовжувати імперіалістич. війну. Причиною К. д. було, за висловом В. І. Леніна, «невдоволення мас, що ллється через край, обурення їх проти буржуазії та її уряду» (Твори, т. 25, с. 148). К. д., в якій брало участь понад 100 тис. чол., проходила під більшовицькими лозунгами: «Мир без анексії і контрибуцій!», «Опублікувати таємні договори!», «Вся влада Радам!». Демонстрація викликала кризу Тимчасового уряду і відставку Мілюкова. Але есеро-меншовицькі лідери врятували владу буржуазії, сформувавши разом з представниками бурж. партій коаліційний уряд. К. д. підтримали трудящі всієї країни, в т. ч. й України. 21.IV (4.V) в Луганську, Краматорську, Горлівці та ін. містах і с-тах Донбасу під керівництвом більшовиків відбулися демонстрації і мітинги протесту. Краматорська, Горлівська та ін. Ради Донбасу висловили готовність підтримати петрогр. робітників і солдатів в їхній боротьбі за інтереси революції. 22.IV (5.V) робітники київ. з-ду «Арсенал», до яких приєдналися робітники залізн. майстерень та ін. підприємств міста, ухвалили більшовицьку резолюцію, спрямовану проти імперіалістич. політики уряду. Робітники великих підприємств Харкова (з-дів ВЕК, Шиманського та ін.) засудили уряд буржуазії і вимагали пе-

реходу всієї влади до Рад. Такі ж резолюції ухвалили робітники й солдати Катеринослава, Одеси, Полтави, Херсона, Єлисаветграда, Кременчука та ін. міст України. К. д. була першою спробою передового загону рос. пролетаріату примусити Раду мирним шляхом взяти владу в свої руки. Вона сприяла переростанню бурж.-демократич. революції в соціалістичну, зростанню впливу більшовицької партії, створенню політ. армії соціалістич. революції.

О. М. Цигульська (Кіровоград).
КВІТНЕВІЙ ПЛЕНУМ ЦК КП(б) УКРАЇНИ 1919 — відбувся 6—9.IV 1919. Обговорив питання про підсумки *Восьмого з'їзду РКП(б)*, про воєнну політику, про боротьбу з куркульським бандітизмом тощо. Пленум підкреслив, що осн. завданням партії на селі є згуртування пролетарів і напівпролетарів села у *колітети бідноти* з залученням до них і серед. селянства, засудив факти порушень лінії партії на місцях у галузі зем., нац. і прод. політики. Пленум зобов'язав Наркомвійськсправ, Реввійськграду Укр. фронту, всіх комуністів в армії суворо керуватися постановами VIII з'їзду РКП(б) з питань військ. будівництва, прийняв розгорнуте рішення про боротьбу з куркульським бандітизмом. Пленум відіграв значну роль у мобілізації сил укр. трудящих на розгром внутр. і зовн. контрреволюції, у розгортанні рад. і госп. будівництва на Україні.

М. Б. Погребінський (Київ).
КВІТНЕВІ ТЕЗИ В. І. ЛЕНІНА — друга назва видатного твору В. І. Леніна «Про завдання пролетаріату в даній революції». Тези були покладені в основу доповіді В. І. Леніна 4 (17).IV 1917 на зборач більшовиків — учасників Всерос. наради Рад робітн. і солдат. депутатів. Уперше надруковані в газ. «Правда» 7 (20). IV 1917, на Україні — в більшовицьких газетах «Пролетарій» (Харків) 13(26).IV, «Звезда» (Катеринослав) 29.IV (12.V). Після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* в країні склалося *двоєвладдя*. Поряд з Тимчасовим урядом, який уособлював диктатуру буржуазії, виникли Ради робітн. і солдат. депутатів — органи революц.-демократич.

Рукопис В. І. Леніна «Перший начерк Квітневих тез». 3 (16) квітня 1917.

Виступ В. І. Леніна з Квітневими тезами в Таврійському палаці. Петроград. 4 (17) квітня 1917.

диктатури робітн. класу й селянства. Становище ускладнювалося тим, що порівняно легка перемога над царизмом, пробудження до політ. життя широких верств населення породили серед частини трудящих настрої довірливого ставлення до Тимчасового уряду, бурж. та дрібнобурж. партій, насамперед до меншовиків та есерів, які, прикриваючись гучними фразами, намагалися зупинити зростання революц. енергії мас і припинити дальший розвиток революції. Ще складнішим було становище на Україні, де створена укр. бурж. націоналістами контрреволюц. *Центральна рада*, прикриваючись «нац. інтересами», намагалася відірвати маси від загальнорос. революц. руху, повести їх за укр. буржуазією. Насправді Центр. рада солідаризувалася з Тимчасовим урядом в усіх осн. питаннях. В цих умовах надзвичайного значення набувало озброєння трудящих лозунгами, які б визначили шляхи дальшого розвитку революції.

До повернення 3 (16).IV В. І. Леніна з еміграції Російське бюро ЦК, місцеві більшовицькі орг-ції в основному правильно оцінили становище, зокрема бурж. характер Тимчасового уряду, його імперіалістичну зовн. політику, намітили ряд заходів, спрямованих на розвиток революц. активності мас. Але в ряді важливих питань вони опинилися в полоні старих тактик. настанов і уявлень періоду рос. революції 1905—07: не було чітко визначено роль Рад робітн., сел. і солдат. депутатів як органів революц.-демократич. диктатури, не було проголошено курсу на соціалістичну революцію; деякі парт. к-ти дотримувалися помилкової тактики умовної підтримки Тимчасового уряду або політики тиску на нього. Відповідь на питання про перспективи та шляхи дальшого розвитку революції після повалення царизму та встановлення двовладдя дали Квітневі тези, в яких В. І. Ленін намітив науково обгрунтований план переходу від бурж.-демократич. до соціалістич. революції. Тези починаються характеристикою найпекучішого для Росії питання про війну і ставлення більшовиків до неї. В. І. Ленін підкреслив, що з приходом до влади Тимчасового уряду характер війни не змінився. Вона залишилася грабницькою, імперіалістичною. В цих умовах будь-які поступки «революційному оборонству» неприпустимі. В. І. Ленін радив ширше роз'яснювати масам, що закінчити війну можна, лише передавши владу Радам робітн. і солдат. депутатів. Надзвичайно точно в тезах визначено етап розвитку революції в Росії: «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в п е р е х о д і від першого етапу революції, який дав владу бур-

жуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату,— до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» (Твори, т. 24, с. 4). В. І. Ленін викрив антинар. характер бурж. Тимчасового уряду. Проте, враховуючи, що він тримався на довір'ї і підтримці з боку керованих меншовиками та есерами Рад, які добровільно віддали владу буржуазії, В. І. Ленін не пропонував негайно повалити його; він висунув лозунг «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!». В Квітневих тезах обгрунтовано єдино можливий в тих умовах курс на мирний розвиток революції в Росії. Оскільки Ради могли, але не хотіли взяти всю повноту влади в свої руки, завдання полягало в тому, щоб копіткою роз'яснювальною роботою переконати трудящих у необхідності негайно здійснити лозунг «Вся влада Радам!». Перехід влади до Рад відкрив би можливість мирного, поступового переростання революц.-демократич. диктатури пролетаріату та селянства в соціалістичну диктатуру пролетаріату шляхом зміни класів і партій у керівництві Радами.

В. І. Ленін дав винятково високу оцінку Радам як формі політ. влади. Глибоко проаналізувавши досвід Паризької комуні, рос. революцій 1905—07 і 1917, В. І. Ленін відкрив нову держ. форму диктатури пролетаріату — Республіку Рад. Республіка Рад вигідно відрізняється від парламентарної демократич. республіки, оскільки вона передбачає знищення машини пригноблення трудящих — армії, чиновництва, поліції — і забезпечує безпосередню участь мас у демократич. будівництві всього держ. життя зверху донизу. Відкриття Республіки Рад, як держ. форми диктатури пролетаріату, мало величезне значення для перемоги соціалізму в Рад. країні.

В Квітневих тезах В. І. Ленін чітко визначив економічну програму партії в умовах переходу до соціалістич. революції: конфіскація поміщицьких земель і націоналізація всіх земель в країні, злиття всіх банків країни в загальнонац. банк, контроль Рад над виробництвом і розподілом продуктів. Усі ці заходи були розраховані на те, щоб завдати удару імперіалістич. буржуазії, піднести революц. активність мас і створити умови для переходу до соціалізму. Формулюючи внутріпарт. завдання, В. І. Ленін запропонував негайно скликати з'їзд партії, на якому розглянути серед інших і питання про зміну програми партії, оскільки програма-мінімум була в значній мірі виконана. В новій програмі слід було дати аналіз імперіалізму й світової імперіалістич. війни, сказати про ставлення партії до д-ви і висунути вимогу д-ви нового типу — Республіки Рад, — по-новому сформулювати аграрну частину програми, конкретизувати вимоги з нац. питання. В. І. Ленін запропонував змінити назву партії, назвавши її Комуністичною, як називали свою партію К. Маркс і Ф. Енгельс. Назву «соціал-демократична» вождь партії радив відкинути, оскільки вона, по-перше, неточно передає суть партії, а, по-друге, цю назву спалюжили лідери с.-д. партій Заходу, які перейшли на позиції соціал-шовінізму. В. І. Ленін закликав більшовиків до активної роботи по створенню Третього, Комуністичного Інтернаціоналу. Ленінські тези дали вичерпну відповідь на питання, поставлені практикою революц. боротьби. «Ленін озброїв партію, робітничий клас конкретним планом переходу до соціалістичної революції» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 14).

Оскільки тези по-новому вирішували найважливіші питання революції, за пропозицією В. І. Ле-

ніна вони були обговорені в ЦК та місцевих орг-ціях партії. Спочатку не всі члени ЦК і Петерб. к-ту РСДРП(б) схвалили тези. Виступаючи з антиленінських позицій, Л. Каменев опублікував на сторінках «Правды» статтю, спрямовану проти тез. На Україні проти ленінських ідей виступив Г. П'ятаков. Використовуючи своє становище голови Київ. к-ту РСДРП(б), він добився від к-ту резолюції про «неприйнятність» Квітневих тез. Проте Київ. орг-ція в цілому схвалила ленінські тези. В гострій боротьбі проти опортуністич. елементів більшовики згуртувалися навколо ленінської програми розвитку революції. 14 (27).IV Квітневі тези були схвалені Петрогр. конференцією РСДРП(б), за них проголосували більшовики Харківської, Катеринославської, Луганської, Горлівської-Щербинівської та ін. орг-цій. Консолідацію партії навколо тез завершила *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б)*.

Лит.: Ленин В. И. Твори. Вид. 4: т. 24. Про завдання пролетаріату в даній революції.— Начерк статті або промови на захист Квітневих тез.— Листи про тактику.— Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії); т. 36. Первісний начерк Квітневих тез.— Промова на збороз більшовиків учасників Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів 4 (17) квітня 1917 р.; Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. М., 1958; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (Март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 1. М., 1967. Б. І. Корольов (Київ).

КВІТНЕВО-ТРАВНЕВІ ПОЛІТИЧНІ СТРАЙКИ 1912 на Україні — масові політ. виступи пролетаріату на знак протесту проти Ленського розстрілу. В. І. Ленін вказував, що події на річці Лені переповнили келих народного гніву проти царської монархії і «запалили маси революційним вогнем» (Твори, т. 18, с. 82). На Україні перші політ. страйки протесту відбулися 9 (22).IV в Києві і Миколаєві, а 10 (23).IV — 26.IV (9.V) пройшли в усіх пром. центрах і охопили понад 40 тис. робітників. Авангардна роль у квітневих страйках належала робітникам-металістам. Квітневі політ. страйки протесту злилися з першотравневими політ. страйками і демонстраціями. «Революційний рух пролетаріату в Росії, — писав В. І. Ленін, — піднісся на вищий ступінь» (Твори, т. 18, с. 89). 1.V по всій Росії страйкувало бл. 400 тис. робітників, у т. ч. тільки в Петербурзі — 100 тис. робітників, в Москві — 38 тис. На Україні святкування 1 Травня вилилося в хвилю страйків, які охопили майже 30 тис. робітників Києва, Катеринослава, Харкова, Миколаєва, Луганська, Одеси, Юзівки та ін. міст. У Катеринославі і Костянтинівці (Донбас) відбулися вуличні демонстрації і сутички з поліцією. Страйки проходили під більшовицькими лозунгами встановлення демократич. республіки, запровадження восьмигоднього робочого дня, конфіскації поміщицької землі. Квітнево-травневі політ. страйки 1912 були важливим етапом в історії революц. руху в Росії, і зокрема на Україні.

Лит.: Ленин В. И. Революційне піднесення.— Лозунги Всеросійської конференції РСДРП в січні 1912 р. і травневий рух. Твори. Вид. 4, т. 18; Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959; Лавров П. А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 гг. К., 1966. П. А. Лавров (Київ).

КВЯТЕК Казимир Францович (21.XI 1888—25.VIII 1938) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1917. Н. у Варшаві в робітн. сім'ї. З 1904 брав участь у революц. русі в Польщі. В 1906 засуджений до 20 років каторги, яку відбував у Сибіру, звідки звільнений після Лютн. революції. В 1917 — на поч. 1918 як червоногвардієць Семенівського загону (Черніг. губ.) брав участь в боях проти Центр. ради, зокрема у визволенні Києва. В 1918, після закінчення курсів червоних командирів у Москві, в складі Богунського полку (див. *Богунці*) брав участь в боях проти австро-нім. окупантів, гетьманців і петлюрівців. У 1919—20 — командир Богунського полку, а потім Богунської бригади. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі на Україні: нач. д-зії, командир корпусу, заст. ком. військами Харків. військ. округу. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Н. Н. Павлова (Москва).

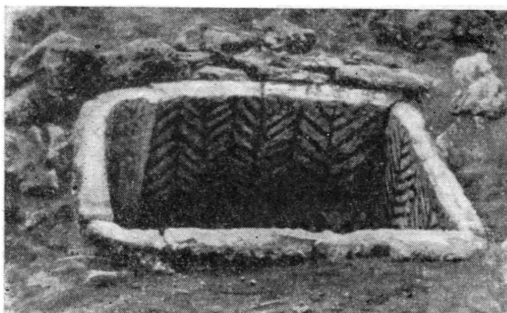
КЕЗМА Тауфік Гаврилович (2.VII 1882—9.IV 1958) — укр. рад. філолог-арабіст. Н. в Дамаску (Сірія), араб за походженням. З 1896 жив у Києві. В 1906 закінчив Київ. духовну академію. Викладав араб. мову у вищих навч. закладах, зокрема 1939—52 — у Київ. ун-ті (з 1948 — професор). До 1941 був наук. співробітником АН УРСР. К. належать переклади араб. джерел, що стосуються історії СРСР та України, укр. мовою — «Опис подорожі XVII ст. антиохійського патріарха Макарія через Молдавію, Україну до Москви і назад до Дамаска, зроблений його сином Павлом Алепським», «Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь» (К., 1927), а також переклад біографії Ібн-Сіні, творів Д. Халіда про нац.-визвольний рух в Іраку тощо.

Лит.: Ковалівський А. П. Тауфік Гаврилович Кезма. «Український історичний журнал», 1958, № 4. І. Ф. Черников (Київ).

КЕЙСТУТ, Кейстутіс (1297 — 15.VIII 1382) — лит. князь, син *Гедиміна*. З 1345 правив у Лит. великому князівстві разом з старшим братом великим князем *Ольгердом*. Відіграв значну роль у боротьбі лит. народу проти агресії Тевтонського ордену. Брав участь у загарбницьких походах Ольгерда на Чернігово-Сіверську, Київську, Подільську і Волинську землі і у війні з Польщею за галицько-волинські землі. Після смерті Ольгерда К. 1377 визнав великим князем його сина *Ягайла*, але 1381 вигнав його з Вільнюса і захопив великокнязівську владу. К. вбито за наказом Ягайла.

КЕЛІН Олександр Степанович (р. н. невід. — п. 1715) — комендант Полтави, організатор і керівник оборони міста від швед. загарбників. Іноземець за походженням, К. 1702 вступив на рос. військ. службу. Командував Тверським піхотним полком, брав участь в боях під Нотебургом (1702), Ніеншанцем (1703), Дерптом і Нарвою (1704). З 17(28).I 1709 — комендант Полтави. Залого (7 тис. солдатів, 28 гармат), яку він очолював, при активній підтримці населення протягом травня — червня 1709 героїчно відбивала безперервні штурми переважаючих сил швед. армії. За організацію оборони Полтави К. дістав звання генерал-майора і грошову нагороду. В 1711 Петро I призначив К. комендантом Азова. На відзнаку 200-річчя *Полтавської битви 1709* в Полтаві 1909 було споруджено пам'ятник К. і захисникам міста. *Л. В. Олійник (Київ).*

КЕМІ-ОБІНСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура мідного і раннього періоду бронзового віків (3-є — 1-а пол. 2-го тис. до н. е.), поширена на тер. Криму, пониззі Інгулу, Інгульця, Дніпра й

Розписна кам'яна скриня, розкопана в могильнику кемі-обинської культури.

Приазов'я. Назва культури походить від кургана Кемі-Оба, розкопаного 1957 поблизу м. Білогірська Крим. обл. Сформувалася на основі місцевої неолітич. культури. Для К.-О. к. характерні підкурганні поховання у кам'яних і дерев'яних скринях, ґрунтових ямах під великими кам'яними плитами. Померлих ховали у скорченому стані на спині або на боці і посилали червоною вохрою. В похованнях знаходять крем'яні знаряддя (вкладні до серпів, скрепки, наконечники стріл тощо), посуд (ліпний, переважно неорнаментований), кам'яні молотки і мідноміш'якові вироби (ножі, долота, шила). Внутрішні стінки скринь часто прикрашали декоративно-геометрич. розписом червоною, чорною і білою фарбами, а також розписом культового змісту (солярні знаки). Мегалітичні елементи в К.-О. к., крім кам'яних скринь, виявляються також в спорудженні *кромлехів* і виготовленні антропоморфних та ін. стел (напр. *Бахчі-Еліська стела*); з К.-О. к. можна пов'язати деякі зображення *Кам'яної Могили*. Осн. заняттям племен К.-О. к. було землеробство й скотарство.

Лит.: Шепинский А. А. Культуры энеолита и бронзы в Крыму. «Советская археология», 1966, №2. А. О. Шепицький (Сімферополь).

КЕНІГСБЕРЗЬКИЙ ЛІТОПИС — див. *Радзівілівський літопис*.

КЕППЕН Петро Іванович (2.III 1793 — 4.VI 1864) — рос. і укр. вчений в галузі статистики, географії та етнографії, академік (з 1839). Н. в Харкові в сім'ї лікаря. Закінчив Харків. ун-т (1814). Один з організаторів Рос. географіч. т-ва, де очолював відділ статистики. В 1829—34 К. провадив дослідження Криму, а також степових територій між Дністром та Волгою. Опублікував ряд праць, у т. ч. «Про старожитності південного берега Криму та гір Таврійських» (СПБ, 1837). К. першим організував збирання статистич. матеріалів про нац. склад населення Росії і склав «Етнографічну карту Європейської Росії» (1851). За участю К. були створені і видані «Списки населених пунктів Росії» (т. 1—69).

Лит.: Яцунский В. К. Петр Иванович Кеппен. В кн.: Отечественные экономико-географы XVIII—XX вв. М., 1967. О С. Куницький (Київ).

КЕРЕЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1872 — виступ селян с. Керецько (тепер Свалевського р-ну Закарп. обл.) проти проведення *комасації*, під час якої поміщик намагався захопити громад. землі. Селяни звернулися до угорського уряду з проханням припинити комасацію. Не добившись успіху, вони 10.VII не допустили держ. службовців розмежувати громад. землі. Для придушення виступу 5.VIII було надіслано роту солдатів, які заарештували 6 селян і в зброй-

ній сутичці поранили 7. Лише 13.VIII селяни змушені були припинити опір.

М. М. Кравець (Львів).
«КЕРЗОНА ЛІНІЯ» — умовна назва лінії, яку Верховна рада Антанти 8.XII 1919 визнала сх. кордоном Польщі. Проходила через Гродно — Ялувку — Немиров — Брест-Литовський (тепер Брест) — Дорогуськ — Устилуг, на Сх. від Грубешова через Крилув і далі на Зх. від Рави-Руської і на Сх. від Перемишля до Карпат. В 1920 на конференції у Спа уряд бурж. Польщі визнав «К. л.» сх. кордоном Польщі. Про це повідомив рад. уряд англ. міністр закорд. справ Дж.-Н. Керзон, який був одним з прихильників установлення цієї лінії (звідси назва «К. л.»). Однак через деякий час польс. війська, скориставшись з важкого становища Рад. країни, окупували зх.-укр. і зх.-білорус. землі. За *Ризьким мирним договором 1921* уряд бурж. Польщі при підтримці великих капіталістів, країн нав'язав Рад. д-ві кордон, який проходив далеко на Сх. від «К. л.». В 1939 тер. Зх. України і Зх. Білорусії згідно з волею їхнього населення була воз'єднана з УРСР і БРСР. В 1945 за згодою урядів Рад. Союзу і Польщі, а також за рішенням *Кримської конференції 1945* «К. л.» була покладена в основу рад.-польс. кордону. Ці рішення закріпив рад.-польс. договір, підписаний 16. VIII 1945 у Москві між СРСР і ПНР.

К. О. Дзеджула (Київ).
КЕРКІНІТІДА (Керкінитис) — античне місто на зх. узбережжі Кримського п-ва. Засн. іонійцями наприкінці 6 ст. до н. е. Спочатку була незалежним *полісом*, згодом увійшла до складу володіння *Херсонесу* Таврійського. З серед. 4 до 2 ст. до н. е. випускала свою монету. Під час найвищого свого розквіту (4—3 ст. до н. е.) підтримувала економіч. стосунки з Сінополю, Гераклеєю, *Пантикапеем* та ін. античними центрами. Наприкінці 2 ст. до н. е. К. завоювали скіфи, але незабаром

(бл. 113 до н. е.) військо під командуванням *Диофанта* повернуло її Херсонесе. Про К. згадують *Арріан* (2 ст. н. е.) і т. з. Безіменний автор (Псевдо-Арріан, 5 ст. н. е.). Городище К. (площа 7—8 га) — на тер. сучас. м. Євпаторії Крим. обл. Під час розкопок (проводилися 1917—18, 1929, 1950) відкрито ділянку оборонної стіни 3—2 ст. до н. е., залишки міських будівель 6 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. тощо.

Лит.: Тюменев А. И. Херсонесские этюды. «Вестник древней истории», 1955, № 3; Наливкина М. А. Розкопки Керкинитиды и Калос Лимена (1948—1952). В кн.: История и археология древнего Крыма. К., 1957. Ю. Т. Козуб (Київ).

КЕРЧ — місто обл. підпорядкування Крим. обл. УРСР. Морський порт на сх. узбережжі Керченського п-ова. Залізнич. станція, поромна дизель-електрична переправа поїздів через Керченську протоку на Таманський п-ів (Кавказ). 128 тис. ж. (1970). На місці тепер. К. з 6 ст. до н. е. було античне місто *Пантікапей* — столиця *Боспорської держави*. В 10—12 ст. К. (Корчев), що входила до *Тмутараканського князівства*, була важливим пунктом у торг. зв'язках Київської Русі з Кримом, Кавказом і країнами Сходу. В 15—18 ст. К. — під владою Туреччини. Поблизу К. 1706 збудовано тур. фортецю Єнікале. За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 К.* відійшла до Росії. Входила до Новорос., потім — Таврійської губ. У 1846 в К. почала працювати перша дослідна доменная піч. До середини 19 ст. К. перетворилася на один з центрів рибної пром-сті Азово-Чорноморського басейну. Під час Кримської війни 1853—56 англ. десант разом з татарами 1855 пограбував і зруйнував місто. В 1878 виникли робітн. орг-ції. В 1898 утворилася орг-ція РСДРП. У 1901 в К. відбулася перша маївка, в серпні 1903 — робітн. страйк. Рад. владу встановлено 6 (19). I 1918. В квітні 1918 К. окупували австро-нім. загарбники, наприкінці 1918 — англо-франц. інтервенти і білогвардійці. Внаслідок успішного наступу на Пд. України рад. війська наприкінці квітня 1919 визволили Крим, крім Керченського п-ва, де білогвардійцям вдалось удержатись під прикриттям флоту Антанті. Під час загарбання К. іноземними інтервентами і білогвардійцями в Керч. каменоломнях перебували штаб і бази партизан. загонів. 16. XI 1920 К. визволили частини Червоної Армії. З 1921 К. — в складі Крим. АРСР. Під час Великої Вітчизн. війни К. 16. XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Внаслідок *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—42 К.* 30. XII 1941 визволили рад. війська. 23. V 1942 К. знову захопили гітлерівці. В роки окупації в К. перебував Крим. підпільний обком партії, діяли підпільні райкоми та парт. орг-ції. В К. було створено два партизан. загони, які діяли під керівництвом підпільного обкому партії. 11. IV 1944 рад. війська визволили місто. З 1945 К. — в складі Крим. обл. Осн. галузі пром-сті: гірничодобувна, рибна. В К. — Комиш-Бурунський залізничний комбінат, металург. і трубоварний з-ди; борошномельний, м'ясний і рибний комбінати; олійницький, молочний, рибоконсервний та ін. з-ди. Азово-Чорноморський н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії. Заг.-тех. ф-т Севастопольського приладобудівного ін-ту, металург., судномех. і гірничомех. технікуми, мед. і 5 профес.-тех. училищ, 30 загальноосв. і 3 муз. школи. Історико-археол. музей. У К. народилися рад. дипломат П. Л. Войков, юний партизан В. Н. Дубинін (в центрі міста йому встановлено пам'ятник). У місті та на його околицях збереглося багато пам'яток скіфо-античного часу, напр. кургани Цар-

ський, Золотий, Мелек-Чесменський (всі 4 ст. до н. е.) і т. з. «склеп Деметри» з фресковим розписом поч. 1 ст. н. е. Поблизу К. — розкопки античних міст *Лурата, Мірмекія, Тіртаки* та ін. Від середньовічної архітектури збереглася церква Іоанна Предтечі (10—13 ст.). Пам'ятник партизанам Аджимушкайських каменоломень, що загинули в боях проти інтервентів 1919, обеліск Слави на г. Мітрідат на честь воїнів Окремої Приморської армії і моряків.

Лит.: Случанко-Поплавский Б. Керчь. Симферополь, 1967.

КЕРЧЕНСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ — музей, засн. 1826 на базі приватної збірки одного з перших дослідників старожитностей Криму — П. Дюбрюкса. Музей має 3 відділи та 10 філіалів, в яких експонуються матеріали, що висвітлюють історію заселення Керченського п-ва та історію Керчі від найдавніших часів до наших днів. Фонди музею налічують понад 130 тис. предметів. Серед експонатів — знаряддя праці кам'яного та бронзового віків з поселень на Керченському п-ві, скіфська і сарматська зброя та прикраси, ремісничі вироби, привозний посуд, знайдений на розкопках міст *Боспорської держави*, вироби з скла, скульптура та архітект. деталі. У відділах, присвячених рад. часові, експонуються документи про соціалістичне будівництво в Керчі, про вклад трудящих міста у перемогу над нім. фашистами в роки Великої Вітчизн. війни (в музеї створено картинну галерею «Героям Аджимушкаю»), подаються матеріали про перспективи дальшого розвитку Керчі. У віданні музею перебувають філіал, відкритий в Аджимушкайських катакомбах, експозиція якого розповідає про подвиг рад. воїнів підземного гарнізону 1942; заповідні території на місці розкопок *Пантікапей, Лурата, Мірмекія, Німфея, Тіртаки, Мелек-Чесменський курган і Царський курган*, т. з. «склеп Деметри» та ін. визначні археол. та архітект. пам'ятки. У приміщенні церкви Іоанна Предтечі (10—13 ст.) — лапідарії, де містяться колекція боспорських надгробків.

Лит.: Марти Ю. Ю. Сто лет Керченского музея. Керчь, 1926; Путеводитель по Керченскому музею, археологическим и историческим памятникам Керчи и Керченского полуострова. Симферополь, 1956.

М. І. Литвиненко (Керч).

КЕРЧЕНСЬКИЙ РІВ — місце одного з кривавих злочинів нім.-фашист. армії в Криму під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В листопаді 1941, після того як нім.-фашист. загарбники окупували Керч, понад 7 тис. жителів міста спец. наказом нім. командування обманним шляхом було скликано на Синю площу. Там їх заарештували, вивезли у рів поблизу Керчі і розстріляли з кулеметів. Тоді ж фашисти по-звірячому знищили за 8 км від Керчі 245 місцевих школярів.

М. В. Коваль (Київ).

КЕРЧЕНСЬКО-ЕЛЬТИГЕНСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція Великої Вітчизн. війни, що її здійснили 1—11. XI 1943 війська Пн.-Кавказького фронту (ком. ген.-полковник І. Ю. Петров), Чорномор. флоту (віце-адм. П. С. Октярський) та Азов. військ. флотилії (контр-адм. С. Г. Горшков) з метою оволодіння плацдармом на Керченському п-ові. 1. XI 1943 рад. війська почали висадку десанту на сх. березі Керченського п-ова в районі Ельтигена, а 2—3. XI — в районі с. Маяка на Пн. Сх. від Керчі. Ворог кинув значні сили проти рад. десанту в район Ельтигена. Тому за наказом командування Пн.-Кавказького фронту частину десантників з цього району було евакуйовано, а решта з'єдналася з силами 56-ї армії поблизу Керчі. Незважаючи на шалені контратаки гітлерівців, рад. війська утримали і розши-

рили плацдарм на Керченському п-ові на Пн. Сх. від Керчі. Оволодіння цим плацдармом відіграло важливу роль у підготовці і здійсненні *Кримської наступальної операції 1944*.
 Лит.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968; Гладков В. Ф. Десант на Ельтиген. М., 1961.

В. Д. Лисоченко (Київ).

КЕРЧЕНСЬКО-ФЕОДОСІЙСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1941—42 — операція під час Великої Вітчизни. війни, здійснена 26.XII 1941 — 2.I 1942 військами Кавказького фронту (ком. ген.-лейтенант Д. Т. Козлов), Чорноморського флоту (ком. віце-адмірал П. С. Октябрський), Азовської військ. флотилії (ком. контр-адмірал С. Г. Горшков). Метою операції було оволодіння Керчен-

ським п-овом і створення умов для визволення Криму, а також допомога Севастополю (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). В умовах зимових штормів п-ів і в район Феодосії було висаджено бл. 42 тис. рад. воїнів, велику кількість техніки. Розгромивши значні сили 11-ї нім. армії, рад. війська до 2.I 1943 просунулись на 100—110 км, повністю визволили Керченський п-ів і район Феодосії від гітлерівців. К.-ф. д. о. зміцнила на деякий час становище рад. військ під Севастополем і на Пд. фронті.

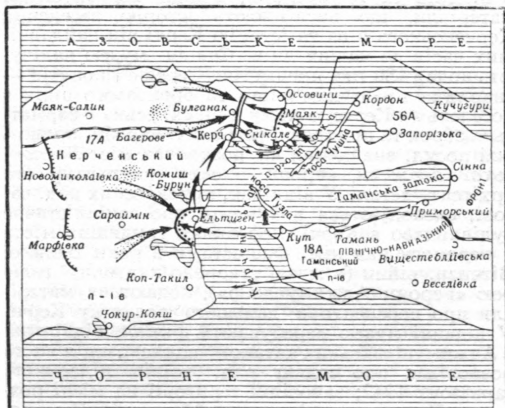
Лит.: 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967; Марков И. И. Керченско-Феодосийская десантная операция (Декабрь 1941 г. — январь 1942 г.). М., 1956.

В. Д. Лисоченко (Київ).

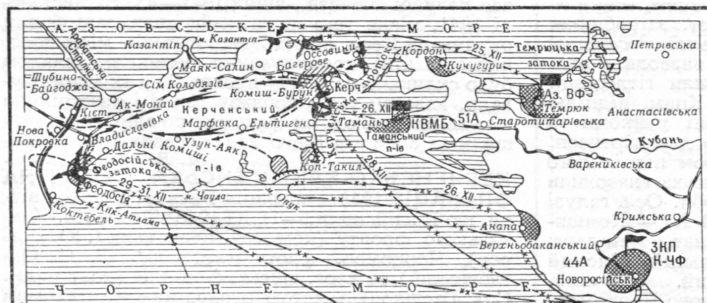
КЕЦХОВЕЛІ Володимир (Ладо) Захарович (14. I 1876 — 30.VIII 1903) — професіональний революціонер, один із засновників ленінсько-іскрівських орг-цій РСДРП на Закавказзі. Н. в с. Тквіаї (тепер Груз. РСР) у сім'ї священика. З 1891 вчився в Тифліській православної духовної семінарії. В грудні 1893 К. як одного з керівників страйки семінаристів виключено з семінарії. З вересня 1894 продовжував навчання в Київ. духовній семінарії, де став активним учасником с.-д. гуртка. К. переселив революц. л-ру з Києва в Тифліс, що сприяло розширенню зв'язків між с.-д. орг-ціями України й Грузії. В квітні 1896 К. за революц. діяльність виключено з семінарії, заарештовано й вислано на 2 роки під нагляд поліції на батьківщину. В 1897 в Тифлісі вступив у с.-д. орг-цію «Месаме-дасі». В 1898—1900 — активний учасник і один з керівників демонстрацій і страйків у Тифлісі, член Тифліського к-ту РСДРП, брав участь у створенні Бакинської с.-д. орг-ції. В 1901 організував *Бакинську іскрівську підільну друкарню*. В квітні 1902 виїхав у Київ, а потім в ін. міста для встановлення зв'язків з агентами «Искры», а також з метою підшукування надійного місця для друкарні. Після повернення до Баку у вересні 1902 К. було заарештовано й відправлено в Метехський замок (Тифліс), де його вояв тюремний вартовий.

Лит.: Геґешидзе З. Ладо Кецохвели. М., 1959; Геґешидзе З. Ладо Кецохвели на Україні. «Український історичний журнал», 1966, №1.

КЖИВОНЬ (Krzywóń) Анеля Тадеушівна (27.IV 1925 — 12.X 1943) — воїн Війська Польського, Герой Рад. Союзу (1943). Н. на Тернопільщині в польс. сел. сім'ї. З 1940 жила в Ірк. обл., з 1942 — в м. Канську (Краснояр. край). З липня 1943 — рядова жіночої роти автоматників у складі 1-ї Польської д-зії ім. Т. Косцюшка. Загинула біля с. Ніколенки (тепер Горьцького р-ну Мог. обл.), рятуючи оперативні штабні документи. Перша з польс. жінок нагороджена найвищою польськ. нагородою Польщі — Хрестом Військ. доблесті. *І. П. Герета* (Тернопіль).
КИБАЛЬЧИЧ Микола Іванович (псевд. — А. Дорощенко; 31.X 1853 — 15.IV 1881) — революц. народник, вчений-винахідник, публіцист. Н. в Коропі (тепер с-ше м. т. Черніг. обл.) в сім'ї священика. Початкову і середню освіту здобув на Україні. В 1871 вчився в Петерб. ін-ті інженерів шляхів, з 1873 — в Медико-хірургіч-

КЕРЧЕНСЬКО-ЕЛЬТИГЕНСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р.

КЕРЧЕНСЬКО-ФЕОДОСІЙСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1941—42 років

ній академії. Під час літніх канікул, які проводив на Україні, розповсюджував серед селян народницькі видання. В жовтні 1875 його заарештували в Петербурзі за революц. пропаганду і ув'язнили в Київ. тюремному замку. Після звільнення з кінця 1878 був на нелегальному становищі. Ввійшов до групи «Свобода або смерть», яка утворилася в орг-ції «Земля і воля». Пізніше став агентом Виконавчого к-ту «Народної волі», розробляв і виготовляв вибухові пристрої. В 1879 брав участь у підготовках до замахів на Олександра II. Співробітничав у легальній і нелегальній пресі. Йому належить одна з важливих теоретич. статей у народницькій публіцистиці — «Політична революція і економічне питання» («Народна воля», П., 1881). Заарештований 29.III 1881 в Петербурзі в зв'язку із замахом на Олександра II. В ув'язненні склав проект оригінального літального апарата з ракетним двигуном. За вироком царського суду його повісили.

Лит.: Івашенко В. І., Кравець А. С. Його чекала Галактика. Микола Кибальчич. К., 1966 [бібліогр. с. 285—288]; Черняк А. Я. Николай Кибальчич — революционер и ученый. М., 1960 [бібліогр. с. 92—94]. М. М. Варварцев (Київ).

КИЄВО-БЕЛЗЬКИЙ ШЛЯХ — один з давньоруських торг. шляхів з Києва на Зх. Вважають, що він пролягав через давньорус. міста Котельнич, Колодажин, Ізяслав, Кременець та ін. міста і доходив до Белза. Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1172 в зв'язку з подорожжю київського кн. Мстислава Ізяславича до м. Володимира. В 1648 К.-Б. ш. поверталось з-під Замостя до Києва сел.-козац. військом, очолене Б. Хмельницьким.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Русов в А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. К., 1876. С. Т. Білецький (Львів).

КИЄВО-БРАТСЬКИЙ МОНАСТІР — православний монастир у Києві з учбовим закладом, який в 17—18 ст. був центром освіти на Україні. Попередником К.-Б. м. був монастир, заснований 1588 при Богоявленській церкві на Подолі, який 1615 перейшов у відання *Київського братства* (звідси й назва «Братський»). При К.-Б. м. братство 1615 відкрило школу, з якою 1632 було об'єднано школу Києво-Печерської лаври і перетворено на Києво-Братську (Києво-Могилянську) колегію. В 20—40-х рр. 17 ст. монастир був одним з осередків ідеологічної боротьби на Україні проти католицтва та унії. У 1651 монастир спустошили й пограбували лит.-шляхет. війська Я. Радзівілла. Для утримання колегії Б. Хмельницький 1656 передав К.-Б. м. значні володіння і надав йому пільги. Грошову допомогу монастир діставав у 17—18 ст. від Запорізької Січі. В 1701 колегію було перейменовано на *Київську академію* (існувала до 1817). З 1819 по 1920 в К.-Б. м. містилася *Київська духовна академія*. Тепер у будинках кол. К.-Б. м. містяться філіал Центр. наук. бібліотеки АН УРСР.

КИЄВО-ВИДУБИЦЬКИЙ МОНАСТІР, Києво-Видулицький монастир — православний монастир, засн. в 2-й пол. 11 ст. в урочищі Видубичі на околиці Києва великим князем Всеволодом Ярославичем. Спершу звався за ім'ям засновника Всеволожим, а згодом за місцевістю — Видубицьким. У 70-х рр. 11 ст. в монастирі споруджено кам'яний Михайлівський собор. У 1096 монастир зруйнували половці. На початку 12 ст. ігуменом К.-В. м. був *Сильвестр* — автор другої редакції «*Повісті временних літ*». У 17 ст. монастир захопили уніати, але 1637 зму-

В. З. Кецовелі.

М. І. Кибальчич.

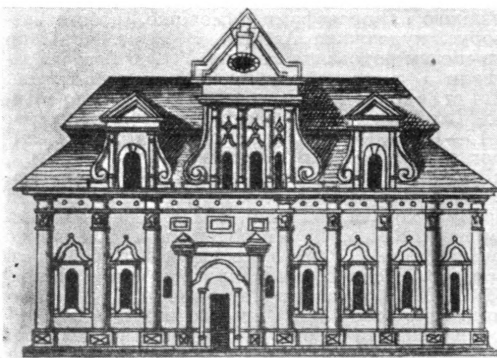
шені були повернуті його православної церкві. Після возз'єднання України за Росією укр. гетьмани, рос. царі подарували К.-В. м. значні маєтності з кріпаками. На поч. 18 ст. в монастирі збудовано кам'яний Георгіївський храм, трапезну (архітектор Д. В. Аксамитов) та ін. споруди. В 1870 на цвинтарі К.-В. м. поховано видатного рос. педагога К. Д. Ушинського. За Рад. влади монастир не діє. Ансамбль його будівель зберігається як пам'ятка архітектури. Іл., с. 334.

КИЄВО-ГАЛИЦЬКИЙ ШЛЯХ — один з давньоруських шляхів, що сполучав Київ з Галичем. За літописними даними, К.-Г. ш. проходив через давньоруські міста Болохів, Мунарів, Володарів, Тумаш та Звенигород Київський.

С. Т. Білецький (Львів).
КИЄВО-МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХІЙ МОНАСТІР — один з давньорус. православних монастирів у Києві. На місці К.-М. З. м. був Дмитрівський монастир, що його заснував у 60-х рр. 11 ст. великий князь київський Ізяслав Ярославич. Бл. 1108—13 в ньому за великого князя київського Святополка Ізяславича збудовано кам'яну Михайлівську церкву з позолоченими банями, оздоблену високохудожніми фресками, мозаїкою і барельєфами (ймовірно, роботи давньорус. художника Аліпія). В 12 ст. монастир був місцем поховання князів. У 1240 його пограбували і частково зруйнували монголо-татари. В 14 ст. він був відбудований і дістав назву «Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря». В 15—16 ст. К.-М. З. м. одержав значні зем. маєтності від великих лит. князів і польсь. королів, які намагалися перетягти на свій бік православне духовництво. В 1618 озброєні уніати зробили спробу захопити монастир, але їх відбили козаки і міщани Києва. За митрополита І. *Борецького* монастир став одним з осередків антиуніатської боротьби. Після *возз'єднання України з Росією 1654* К.-М. З. м. дістав від рос. царів і укр. гетьманів зем. володіння і став великим феодалом-землевласником (йому належали частина тер. Києва, Бородянка, Трипілля, Моговилька та ін. маєтності). До 1917 монастир відіграв значну роль у насадженні реліг. мракобісства. В 1934 в зв'язку з реконструкцією міста будівлі К.-М. З. м. розібрано. Фрески й мозаїки монастиря зберігаються в Держ. архітек.-істор. заповіднику «Софійський музей» у Києві. Іл., с. 334.

В. М. Крикотун (Київ).
КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА КОЛЕГІЯ — див. *Київська академія*.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ДРУКАРНЯ — друкарня в Києві, важливий центр книгодрукування на Україні 17—18 ст. Засн. 1615 в *Києво-Печерській лаврі*. Першу датовану книгу, яка збереглася, —

Будинок Києво-Печерської друкарні. З гравюри 1758.

«Часослов» видано 20.XII 1616. Друкували оригінальну й перекладну л-ру різного змісту церковнослов., староукр., польс., лат. та ін. мовами. Видання К.-П. д. розповсюджували по всій Україні, в Білорусії, Росії, зх.-слов. країнах тощо. З 1721 К.-П. д. майже цілком перейшла на друкування церк.-реліг. л-ри. Припинила свою діяльність 1918.

Лит.: Попов П. М. Осередки книгодрукування на Східній Україні (XVII—XVIII ст.). В кн.: Книга і друкарство на Україні. К., 1964.

КИЇВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА — православний монастир, засн. 1051 вихідцями з бояр Антонієм і Феодосієм у печерах біля літньої князівської резиденції в с. Берестові поблизу Києва. В 11 ст. монастир став центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі. В 12 ст. дістав назву «лаври» (головного, великого монастиря). Дбаючи про К.-П. л. як про духовну опору своєї влади, князі й бояри дарували їй вотчини, гроші, коштовності тощо. Згодом значні маєтності К.-П. л. одержала від лит. великих князів, польс. королів, укр. гетьманів, рос. царів, набула їх шляхом купівлі, а також загарбанням сел. земель. У 18 ст. К.-П. л. була найбільшим церковним феодалом на Україні. Їй належали 3 міста, 7 містечок, бл. 200 сіл і хуторів, понад 70 тис. кріпаків (з них 56 тис. на Україні), 2 паперові ф-ки, 11 цегельних і 2 кінні з-ди, 6 гут, понад 150 гуралень, стільки ж млянів, бл. 200 шинків тощо. Крім того, К.-П. л. було підпорядковано багато монастирів і пустиней з їхніми вотчинами і кріпаками на Україні, в Росії і Білорусії. На той час у маєтностях К.-П. л. панщина досягала 3, а подекуди 6 днів на тиждень. Жорстока експлуатація кріпаків призводила до сел. заворушень. Так, 1748 селяни с. Колодязьок вбили монаха-управителя вотчини. В 1767 селяни Пирогівської вотчини прогнали управителя і протягом майже двох років відмовлялися виконувати панщину. Антифеод. виступи кріпаків відбувалися в ряді ін. монастирських сіл. Вони жорстоко придушувалися каральними загонами. В 1786 царський уряд секуляризував (відібрав у казну) церковні, в т. ч. лаврські, зем. маєтності. Втративши землю і кріпаків, К.-П. л. розгорнула виробн. і продаж предметів культури. Прибутки К.-П. л. від торг.-пром. операцій 1913 становили бл. 1257 тис. крб. У перші століття існування К.-П. л. відігравала важливу роль у розвитку давньорус. культури, була центром літописання та житійної л-ри. Тут також перекладалися на слов. мову й переписувалися твори іноземних авторів. У К.-П. л. працювали відомі літописці *Никон*, *Нестор*, *Сильвестр*. У 13 ст. було складено «*Києво-Печерський патерик*» — важливе джерело з історії Київської Русі та життя й побуту ченців. У 16—17 ст. К.-П. л. була одним з центрів боротьби проти покатоличення укр. населення та проти уніатства. В 1615 у Лаврі засновано «*Києво-Печерську друкарню*», 1631 відкрито школу, що сприяло поширенню освіти на Україні. В цих закладах працювали видатні діячі укр. культури та освіти П. *Беринда*, О. Кальнофойський (автор праці «Тератургіма» з додатком плану Києва та Лаври), З. *Копистенський*, І. *Гізель* та ін., відомі укр. майстри гравюри О. і Л. *Тарасевичі*, І. *Щирський*, І. *Мігура*, Ілля, А. *Козачківський*, Г. *Левицький* та ін. Жорстока експлуатація десятків тисяч кріпаків, величезні багатства дали змогу К.-П. л. здійснювати велике будівництво, в якому синтезувалися найновіші на той час досягнення архітектури та буд. техніки. Найдавніші архітектурні пам'ятки К.-П. л.: Успенський собор, багато оздоблених фресками і мозаїками (збудований 1073—78, перебудований 1722—29 після пожежі 1718; зруйнований нім.-фашист. загарбниками 1941) та Троїцька надбрамна церква (збудована 1108, реставрована у 18 ст.). В кін. 12 ст. навколо К.-П. л. було зведено оборонні мурі (1240 зруйновані монголо-татарами). В 1698—1701 паралельно їм було споруджено нові фортечні мурі з бійницями та баштами. В 17—18 ст. споруджено в сти-

Загальний вигляд Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

лі укр. барокко п'ятиверху церкву Всіх святих над Економічною брамою (1696—98), церкву Воздвиження на Ближніх печерах (1700), корпуси келій, друкарні тощо. В 1731—45 за проектом Ф. Васильєва і Й.-Г. Шеделя збудовано Велику дзвіницю заввишки 96 м. Майстер С. Д. Ковнір спорудив госп. корпус і дзвіницю на Дальніх (1754—61) та Ближніх (1759—62) печерах.

В 1-й пол. 19 ст. збудовано кілька споруд в стилі класицизму. На кінець 19 ст. в К.-П. л. склався архітектурний ансамбль, в якому відтворилися найкращі традиції давньорус., укр. та рос. архітектури.

Високого розвитку в К.-П. л. досягло образотворче мистецтво. В 70-х рр. 11 ст. у Лаврі виникли іконописна, мозаїчна та ювелірна майстерні. Літописи зберегли імена видатних художників *Алінія* та його помічника Григорія. Багатовікові досягнення мистецтва знайшли своє втілення під час відбудови Успенського собору 1722—29, фасади стін якого було оздоблено ліпними орнаментами в стилі укр. барокко, на стінах майстерно виконано портретні зображення істор. діячів укр. і рос. народів, у т. ч. Б. Хмельницького (в кін. 19 ст. ці розписи було знищено і замінено бездарним канонічним розписом). Високу худ. цінність становлять розписи Троїцької надбрамної церкви, реалістично виконані в пишному стилі укр. барокко. На поч. 20 ст. І. С. Іжакевич та група художників розписали трапезну палату і церкву Всіх святих над Економічною брамою.

К.-П. л. протягом століть була оплотом царизму і найбільшим на Україні центром пропаганди реакційної реліг. ідеології та мракобісся. Закликаючи нар. маси до покори, вона активно боролася проти революц. руху трудящих, вороже зустріла Велику Жовтневу соціалістич. революцію, підтримувала Петлюру, Денікіна, Врангеля та ін. ворогів Рад. влади. В роки мирного соціалістич. будівництва Лавра постійно протидіяла заходам Рад. уряду. Постановою уряду Рад. України від 29.IX 1926 всю територію Лаври оголошено держ. істор.-культурним заповідником. Див. *Києво-Печерський історико-культурний заповідник*.
Лит.: Історія міст і сіл Української РСР. Київ. К., 1968; Правда о Києво-Печерской Лавре. К., 1963; [Болховитинов Е.] Описание Киево-Печерской Лавры... К., 1847; Крикотун В. М. Як жили селяни-кріпаки Києво-Печерської Лаври. К., 1958; Петренко М. З. Правда про печери і мощі Києво-Печерської Лаври. К., 1959.

В. М. Крикотун (Київ).

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК — організований 1926 на території кол. *Києво-Печерської лаври*. У заповіднику (площею 22 га) розміщено понад 80 куль-

тових і цивільних споруд, з них 37 архітектурних та істор. пам'яток 11—18 ст.: рештки Успенського собору (1073—78), церква Спаса на Берестові, в якій похований засновник Москви *Юрій Долгорукий* (поч. 12 ст.), Троїцька надбрамна церква (1108, реставрована у 18 ст.), Велика дзвіниця (1731—45) та ін. У фондах заповідника зберігаються значні істор.-культурні цінності 16—18 ст.: збірка рукописів, стародруків (багато з них надруковано в *Києво-Печерській друкарні*), колекції тканин, вироби з коштовних металів, гравюри, кліше й твори станкового живопису. Під час тимчасової окупації нім.-фашист. загарбниками Києва цінності заповідника було пограбовано, знищено Успенський собор, пошкоджено понад 30 ін. пам'яток і будівель. За постановою Уряду УРСР 1944 майже всі пам'ятки і будівлі реставровано й відбудовано. На тер. заповідника працюють музеї укр. нар. декоративного мистецтва; театр, муз. й кіномистецтва; істор. коштовностей Укр. РСР.

Лит.: Києво-Печерський історико-культурний заповідник. К., 1965. О. П. Сопін (Київ).

«КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК» — пам'ятка оригінальної л-ри Київ. Русі, збірка реліг.-фантастичних оповідань про Києво-Печерський монастир, яка мала на меті поширити реліг. ідеологію та звеличити монастир. Створений у 1-й чверті 13 ст. Найдавніші рукописні збірки, що збереглися, датуються 15 ст. Основу «К.-П. п.» становили оповідання монаха Полікарпа, написані 1223—33, і послання до нього кол. печерського ченця єпископа у Суздалі і Володимирі Симона. Пізніше до «К.-П. п.» увійшли Життя Феодосія Печерського, складене Нестором у 1108, Казання про створення Печерської церкви і ряд уривків з літописних пам'яток. Патерик прославляв будівників і живописців, окремих діячів Києво-Печерського монастиря, пропонував єдність Руської землі. В оповіданнях «К.-П. п.» багато побутових деталей, які характеризують життя в монастирі, ставлення князів до монастиря, життя Києва тощо, тому він є цінним істор. джерелом для вивчення подій 11—13 ст., а також для вивчення історії суспільної думки, літописання та літ. жанрів того часу.

Видання: Патерик Києво-Печерський, ч. 1—2. К., 1843; Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. К., 1930.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967; Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб, 1902.

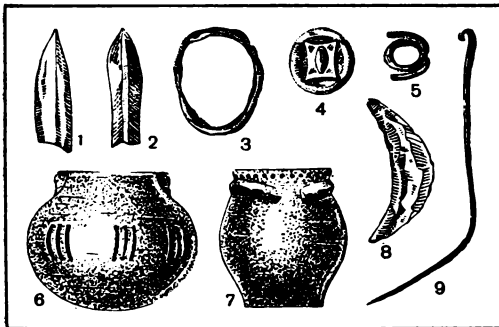
КИЄВО-СОФІЙСЬКИЙ СОБОР — див. *Софійський собор* у Києві.

КИЄВО-ХОЛМСЬКИЙ ШЛЯХ — давньорус. торг. шлях, що сполучав Київ з Польщею. Після

заснування бл. 1237 кн. *Данилом Романовичем Галицьким* м. Холма дістав назву Києво-Холмського. Проходить через міста Білгород (тепер с. Білгородка Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.), Здвижень (тепер с. Здвижівка Боролянського р-ну Київ. обл.), Мічеськ (тепер частина м. Радомишля Житомир. обл.), Ушеськ (тепер с. Ушомир Коростенського р-ну Житомир. обл.), Корчеськ (тепер м. Корець Ровен. обл.), Дорогобуж (тепер село Гошанського р-ну Ровен. обл.), Лучеськ (тепер м. Луцьк), Устелуг (тепер м. Устилуг Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.), Холм (тепер м. Хелм ПНР) і далі на Люблін. Втратив своє значення після монголо-тат. навали на руські землі на поч. 40-х рр. 13 ст.

С. Т. Білецький (Львів). **КИЗИЛ-КОБИНЬСЬКА КУЛЬТУРА** — археол. культура 9—6 ст. до н. е., поширена в гірських і передгірських районах Криму. Назва походить від печери Кизил-Коба за 25 км від Сімферополя. Виділяв К.-К. к. Г. А. *Бонч-Осмоловський* в 20-х рр. 20 ст., дослідивши ряд поселень і могильників. Носіями К.-К. к. були *таври*, які жили в той час невеликими родами і займалися відгиним скотарством, а в долинах річок — мотичним землеробством. При дослідженні пам'яток К.-К. к. знайдено горщики, миски, кубки, черпаки (переважно лошені і оздоблені наліпним і різьбленим геометрич. орнаментом), кам'яні і кістяні вироби, бронзові прикраси (пронизки, кільця, браслети тощо). На основі спільності рис К.-К. к. і кобанської культури, що була поширена на тер. Пн. Кавказу, зроблено припущення про генетичний зв'язок цих культур і кавк. походження К.-К. к. *Лит.: Лесков А. М. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. К., 1965. О. М. Лесков (Київ).*

КИЗИМ Богдан (р. н. невід. — п. 1638) — київ. козак, сотник, керівник повстанського загону під час сел.-козак. повстання 1637 на Україні проти польсь.-шляхет. загарбників. На поч. повстання вийшов з Києва з частиною козаків на Лівобережжя і в Переяславі сформував повстанський загін. Після невдалої спроби об'єднатися з гол. силами повстанців на чолі з *Павломом*, які перебували в Мопнах, К. з загonom (4 тис. чол.) відступив у район Ірклієва. Після поразки повстанців у *Кумейківському бою 1637*, реєстровці схопили К. і видали його польсь.-шляхет. командуванню. Незабаром спалахнуло повстання на Лубенщині на чолі з сином К. — *Кизименком*. Польний гетьман М. Потоцький придушив цей виступ. Захоплених у полон К. і *Кизименка* було посаджено на палі в Києві.

До ст. Кизил-кобинська культура. Речі з пам'яток: 1 — кістяний наконечник стріли; 2—5, 9 — бронзові наконечник стріли, браслет, литий гудзик, віта пронизка, шпилька; 6, 7 — глиняні горщики; 8 — крем'яний ніж.

КИЗЯ Лука Єгорович (н. 21.II 1912) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, укр. вад. історик. Член КПРС з 1940. Н. в с. Жиховому (тепер Середино-Будського р-ну Сум. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1940 закінчив Черніг. учительський ін-т, 1948 — Київ. пед. ін-т. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 був комісаром партизан. загону, потім — з'єднання партизан. загонів і членом штабу партизан. руху Ровен. обл., секретарем підільних райкому, Ровен. обкому КП (б) У. В 1944—51 — директор Респ. виставки «Партизани України в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників». У 1951—56 — голова правління Українського т-ва культ. зв'язку з закордоном, 1956—59 і 1964—67 — заст. міністра вищої і серед. спец. освіти УРСР, 1959—61 і з 1967 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. У 1961—64 — постійний представник УРСР при Організації Об'єднаних Націй. Досліджує питання партизан. руху в роки Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. *Тв.: Народні месники. Львів, 1960; Правди не затьмарити. Проти буржуазної фальсифікації історії партизанського руху. К., 1965; Основные вопросы партизанского движения на Украине в период Великой Отечественной войны (1941—1945). К., 1966 [бібліогр. с. 105—108].*

КИЇВ — столиця Української РСР, центр Київської обл., політ., економіч., наук. і культурний центр республіки. Великий вузол залізнич. і автомобіля. шляхів, річковий порт, аеропорти. Трете (після Москви і Ленінграда) за кількістю жителів місто СРСР і перше серед міст УРСР. Пл. 775 км². 1632 тис. ж. (1970; 1897—247,7 тис. ж., 1926 — 513,6 тис. ж., 1939 — 847,0 тис. ж., 1959—1104 тис. ж.). Нап. склад за переписом 1959: українці (60,1%), росіяни (23%), євреї (13,9%), білоруси (1,2%), поляки (0,8%) та ін. Місто поділяється на 10 районів: Дарницький, Дніпровський, Жовтневий, Залізничний, Ленінський, Московський, Печерський, Подільський, Радянський, Шевченківський.

К. — одне з найдавніших і найкрасивіших міст СРСР. Розташований на мальовничих берегах серед. течії Дніпра, нижче від гирла Десни, на межі Полісся та лісостепової зони. Осн. частина міста лежить на високому правому березі Дніпра, який густою сіткою ярів, балок та долин невеличких річок розчленований на окремі височини (Печерська, Старокиївська, Батієва, Фролівська, Шевкавіцька та ін.), менша частина — на низовинному лівому березі Дніпра (Дарницький і Дніпровський р-ни). Клімат К. помірно континентальний, м'який. Заг. площа зелених насаджень у К. бл. 45 тис. га. К. оточений судильним зеленим поясом: на Сх. — Броварським лісом, на Пд. Сх. — лісовими масивами Кончі-Заспи і Голосіївським лісопарком, на Зх. — Боярським та Святошинським лісами, на Пн. — лісовими масивами Пуші-Водиці.

За археол. даними, перші людські поселення на тер. сучас. К. з'явилися за часів пізнього палеоліту (*Кирилівська стоянка*). За часів неоліту стоянки людей існували на тепер. Пріорді, Оболоні, біля Микільської Слобідки, на Лисій Горі, Солом'янці, Совках, у печерах на правому березі Дніпра та в ін. місцях. Стародавнє населення значно збільшилось за мідного і бронзового віків (3-е — поч. 1-го тис. до н. е.), коли на тер. К. жили племена *трипільської культури* (поселення на горах Киселівці, Старокиївській, в Голосіїві, Корчуватому, Дарниці та ін.). В період раннього залізного віку (8—3 ст. до н. е.) в районі сучас. К. жили місцеві осілі землеробсько-скотар-

ські племена, суспільний розвиток яких характеризувався розкладом первіснообщинних відносин і появою родоплемінної знаті, що поступово перетворювалася на експлуататорський клас. Ці племена підтримували торг зв'язки зі скіфами та грец. античними д-вами Пн. Причорномор'я. На поч. н. е. на тер. сучас. К. виникли давньослов. поселення. Найвишнішим з них було укріплене поселення на Старокиївській горі. Поселення такого типу існували також на горі Киселівці, на Подолі. Знайдені тут залізообробні знаряддя, гончарні, ювелірні вироби, римські монети свідчать про розвиток торгівлі і ремесла.

Найдавнішою писемною згадкою сх.слов'ян про К. є легенда в «Повісті временних літ» (поч. 12 ст.) про заснування міста трьома братами — Кием, Щеком і Хоривом, які стояли на чолі сх.-слов. племені *полян*. Відтоді К., за свідченням літопису, став резиденцією полянських, а потім — давньорус. князів. Літописна легенда відображає істор. факт існування трьох поселень, з яких згодом утворилося місто. За сучас. даними, час заснування К. і життя Киє визначаються не пізніше як серединою 1-го тис. н. е. Давньорус. літописну легенду про збудування К. (Куара) в країні *полян* (полуні) містить літопис вірм. хроніста 8 ст. Зеноба Глака. Під назвою Данапарштадт К. згадується в сканд. фольклорі 9—10 ст. Цінні відомості про К. подали у своїх творах араб. географи 9—10 ст. Ібн-Хордадбех, Масуді, араб. письменник 10 ст. Ібн-Фадлан, візант. імператор 10 ст. Константин VII Багрянородний, нім. хроніст 11 ст. Адам Бременський та ін.

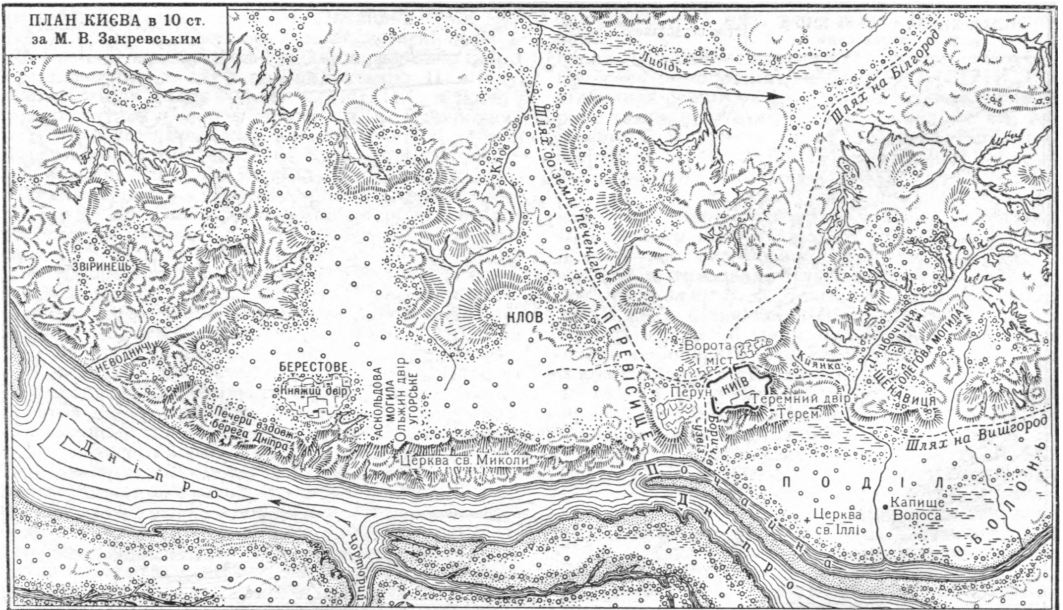
Із створенням наприкінці 9 ст. давньорус. д-ви *Київської Русі* К. став її політ. центром. Літопис називає К. «матір'ю містам руським». К. мав широку зовнішньополіт. і торг. зв'язки з Візантією, Багдадським халіфатом, Грузією, Вірменією, Польщею, Німеччиною, Францією, Англією, Данією та ін. країнами. В 988—989 кн. Володимир Святославич запровадив на Русі християнство як держ. релігію. В 10—12 ст. К. був найбільшим ремісничим і торг. центром д-ви, одним з великих

Заснування Києва трьома братами. Мініатюра з Радзівілівського літопису. 15 ст.

міст Європи. Вироби київ. майстрів поширювались по всій країні. Через К. проходили важливі торг. шляхи — «шлях з варяг у греки», з Європи в Азію. Велику роль відіграв К. у культ. житті Русі. Високого рівня досягли писемність і освіта, існували школи, б-ки. У К. створено перший давньорус. кодекс законів «Руська правда». Гострі соціальні суперечності між феод. верхівкою і трудящими масами викликали в К. народні повстання 1068—69, 1113, 1146, 1157, під час яких кияни разом з селянами навколишніх сіл, доведені до відчаю утисками князів і бояр, із зброєю в руках виступали проти гнобителів-феодалів. Внаслідок феод. роздроблення давньорус. д-ви і розпаду її на ряд незалежних князівств К. в 2-й пол. 12 ст. втратив значення загальнорус. політ. центру. На економіч. становище К. певною мірою негативно вплинуло також переміщення європ. торг. шляхів, зумовлене хрестовими походами. Ослаблена в політ. і військ. відношеннях Русь не змогла протистояти монг.-тат. навалі. Незважаючи на героїчну оборону, очолювану воеводою Дмитром, К. після тривалої облоги в грудні 1240 був захоплений і зруйнований військом хана *Батия*. Після 1240 в К. правили залежні від *Золотої Орди* князі.

Бл. 1362 місто захопила феод. Литва. В 1394 польсь.-лит. уряд ліквідував Київське князівство і при-

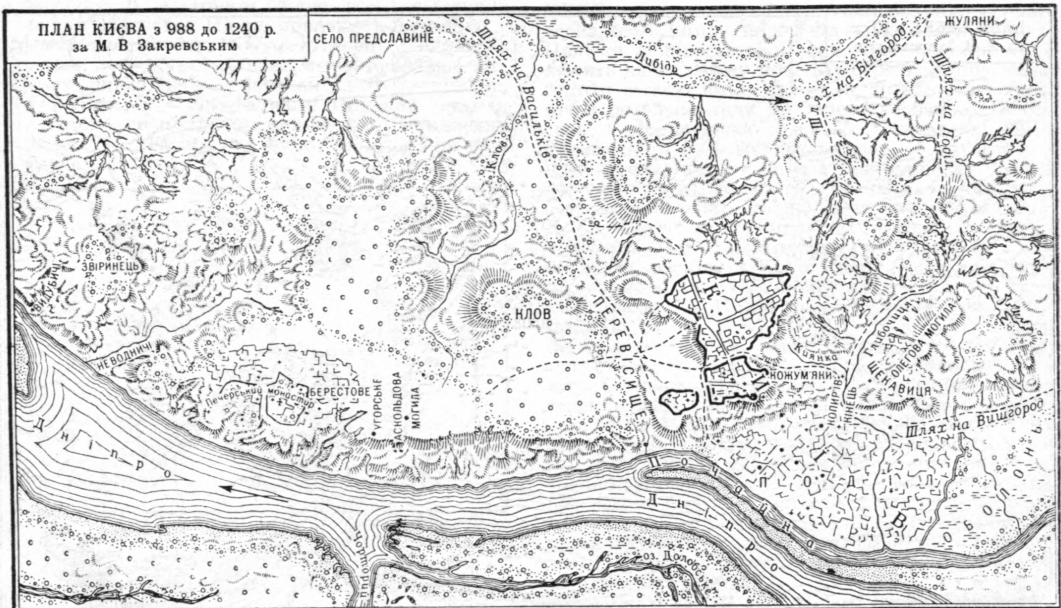
значив у К. намісника. В 1440 князівство було відновлене, але 1470 знову ліквідоване. З 1471 К.—центр воєводства. Припинення на деякий час грабінницьких наскоків тат. орд, відтиснутих лит. військами з Придніпров'я до берегів Азовського та Чорного морів, певною мірою позитивно позначилося на економіч. розвитку К. Але політика соціально-економіч. гніту, над. і релігійних утисків, що її проводив лит. уряд, викликала в 15 ст. ряд повстань, в яких активну участь брали кияни (розгром лит. війська київ. воєводи Юршею поблизу К. 1436; збройний виступ проти лит. воєводи М. Гаштовта в К. на поч. 1471; змова укр. феодалів у К., очолюваних князями Михайлом Олельковичем і Ф. Бельським, проти лит. панування 1481; підтримка населенням К. 1508 повстання укр. і білорус. феодалів, керованих М. Глинським). Щоб схилити на свій бік замужню міську верхівку, лит. уряд 1494—97 надав К. *магдебурзьке право*, 1565 київ. купці дістали привілей на право безмитної торгівлі в містах Литовської д-ви.

З укладенням *Люблінської унії 1569* К. підпав під владу шляхет. Польщі. Населення міста брало участь у визвольній боротьбі укр. народу проти феодал. і національно-релігійного гніту польс.-шляхет. загарбників. У 1592 повстанський загін, очолюваний К. *Косинським*, за допомогою київ. міщан оволодів Київським замком. Міська біднота брала участь у сел.-козац. повстанні 1594—96 під проводом С. *Наливайка*. З організацією бл. 1615 *Київського братства* К. став центром ідеологічної боротьби проти католицизму та уніатства на Україні. Під час сел.-козац. повстань 20—30-х рр. 17 ст. чимало київ. міщан і козаків вступило у повстанські загони. З київ. козаків походили керівники сел.-козац. повстань Б. *Кизим*, Я. *Остриянин*. Незважаючи на тяжкий гніт лит. і польс. феодалів, К. у 2-й пол. 14— 1-й пол. 17 ст. відіграв роль гол. центру торгівлі і ремісничого виробн. на Придніпров'ї. Київ. купці вели торгівлю з Рос. д-вою, країнами Зх. Європи, Кримським ханством, Туреччиною, Іраном та ін. д-вами.

На поч. *визвольної війни українського народу 1648—54* сел.-козац. війська вигнали в червні 1648 з К. польс.-шляхет. загарбників. 23.XII 1648 (2.I 1649) кияни урочисто зустрічали сел.-козац. військо на чолі з Б. Хмельницьким, яке повернулося після переможного походу з-під Замостя. *Возз'єднання України з Росією 1654*, внаслідок якого К. увійшов до складу Рос. д-ви, мало величезне прогресивне значення для розвитку К. як економіч. і культ. центру укр. земель. У К. швидко розвивалися ремесла, зростала торгівля. У 18 ст. з'явилися пром. підприємства, зокрема «Арсенал» (1764).

Возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття сприяло дальшому посиленню ролі К. в економіч. і культ. житті України. Після утворення 1797 *Київської губернії* К. став губернським містом, а згодом — адм. центром Пд.-Зх. краю. В листопаді 1807 стався антифеод. виступ ратників міліції київ. губернського земського ополчення (див. *Київське повстання ратників міліції 1807*). В 20-х рр. 19 ст. в К. відбувалися з'їзди таємного *Південного товариства декабристів*. У грудні 1845 — січні 1846 в К. засновано *Кирило-Мефодіївське товариство*. В 1859—63 у місті діяло *Харківсько-Київське таємне товариство*.

В пореформений період у К. почала швидко розвиватися капіталістич. пром.-сть, переважно харч. і машинобудівна. З прокладенням у 70-х рр. 19 ст. Києво-Одеської та Києво-Воронезької з-ць і появою на Дніпрі пароплавання К. став важливим транспортним вузлом. Проте на кін. 19 ст. він лишався містом з невеликою кількістю пром. підприємств. У 19 ст. К. відіграв значну роль у розвитку культури на Україні, хоч царський уряд намагався перетворити культ.-осв. і наук. заклади міста на провідників самодержавно-монархіч. ідеології. Проти реакційних заходів царського самодержавства виступали передові представники укр. і рос. інтелігенції, що працювали в Києві, — М. О. Максимович, М. І. Пирогов, О. О. Ковалевський, П. В. Павлов та ін.

У 70—80-х рр. К. був одним з центрів народницького руху на Україні. Тут діяли народницькі організації «*Київська комуна*» (1873—74), «*Південноросійський робітничий союз*» (1880), Південно-Західна група партії «*Народна воля*» (1884). У 1879 і 1880 в К. серед робітників-залізничників відбулися робітничі страйки. В 1889 у місті виник перший с.-д. гурток, організований лікарем Е. А. Абрамовичем. Діяльність с.-д. гуртків у К. поживилася після приїзду 1891 здібного організатора марксиста Ю. Д. Мельникова. З вересня 1894 значну роботу в одному з с.-д. гуртків К. проводив В. З. Кецьовелі. В 1897 слідом за ленінським *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»* виник *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, діяльність якого сприяла посиленню робітн. руху в місті. Після I з'їзду РСДРП (1898) київський «Союз боротьби» і місцеві соціал-демократичні групи були об'єднані в Київський к-т РСДРП.

Револуц. рух у К., як і по всій країні, набрав широкого розмаху на поч. 20 ст., коли його очолила створена В. І. Леніним більшовицька партія. Активним учасником револуц.-визвольної боротьби проти царизму і реакції було передове демократичне студентство. У 1900 відбулися масові сходки і виступи студентів Київ. ун-ту проти поліцейського режиму у вищих навчальних закладах. Царський уряд застосував до них нечувану кару: 183 студентів було віддано у солдати. Це викликало обурення і протест передової громадськості в Росії та Галичині. В. І. Ленін у статті «*Віддача в солдати 183-х студентів*», надрукованої у газ. «*Искра*», викрив ганебні дії царизму й закликав пролетаріат прийти на допомогу передовому студентству. На знак протесту проти віддачі в солдати 183 студентів Київ. ун-ту відбулася *Київська політична демонстрація 1901*. У 1901—02 в К. було кілька страйків і політ. демонстрацій. Робітники К. брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*. Велику роль у політ. вихованні трудящих відіграла ленінська газ. «*Искра*». Значну роботу в К. проводили агенти «*Искры*» Ф. В. Ленгнік, П. А. Красиков, М. М. Литвинов та ін. Через К. розповсюджувалась марксистська л-ра в Пд. Росії. З березня 1903 у Києві перебувало Бюро організаційного к-ту по скликанню II з'їзду партії, після з'їзду — рос. частина ЦК, в роботі якого активну участь брала сім'я Ульянових, яка в той час проживала в місті.

В період револуції 1905—07 К. став одним з центрів револуц. руху на Україні. 12 (25). I 1905 робітники К. на знак протесту проти злочинного розстрілу 9 (22). I 1905 робітників Петербурга оголосили політ. страйк. Страйки і політ. демонстрації, керовані більшовиками, тривали майже цілий рік. Найвищою рівня револуц. рух досяг у жовтні — листопаді 1905. Під час *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905* в К. припинили роботу всі підприємства. 18(31). X 1905 біля міської думи відбулася масова політ. демонстрація, в якій брало участь бл. 30 тис. чол. Царські війська відкрили вогонь по демонстрантах. У кін. жовтня 1905 було обрано Раду робітн. депутатів. У листопаді 1905 вибухнуло повстання саперів (див. *Саперів повстання 1905* у Києві), до яких приєдналися робітники. В. І. Ленін високо оцінив це повстання, вказавши, що воно «робить, як видно, ще крок уперед, крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством» (Твори, т. 10, с. 47). У червні 1907 спалахнуло повстання саперного батальйону (див. *Саперного батальйону повстання 1907* у Києві). В квітні 1912 у К. пройшли масові страйки про-

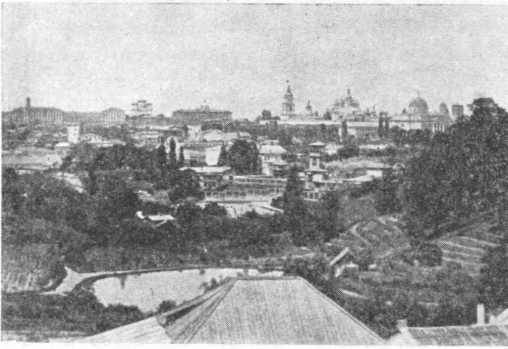

План частини Києва. З книги О. Кальнофойського. «Тератургима». 1638.

тесту проти кривавої розправи царизму з робітниками на Ленських золоторозробках. У 1914 в К. на знак протесту проти заборони святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка вибухнули страйки, 25—26.II (10—11.III) відбулися демонстрації, розігнані поліцією і царськими військами. З січня по липень 1914 в К. відбулося 64 страйки, з яких 54 мали політ. характер. Лише початок першої світової війни тимчасово ослабив страйковий рух, але з весни 1915 він знову наростає.

Після Лютневої революції 1917 вийшла з підпілля *Київська організація РСДРП(б)*. 6 (19). III 1917 відбулися перші легальні збори, на яких було обрано тимчасовий к-т РСДРП у складі М. М. Маїорова, Д. Й. Ігкінд, М. М. Лебедева, І. М. Крейсберга та ін. 3 (16). III 1917 створено *Київську Раду робітничих депутатів*.

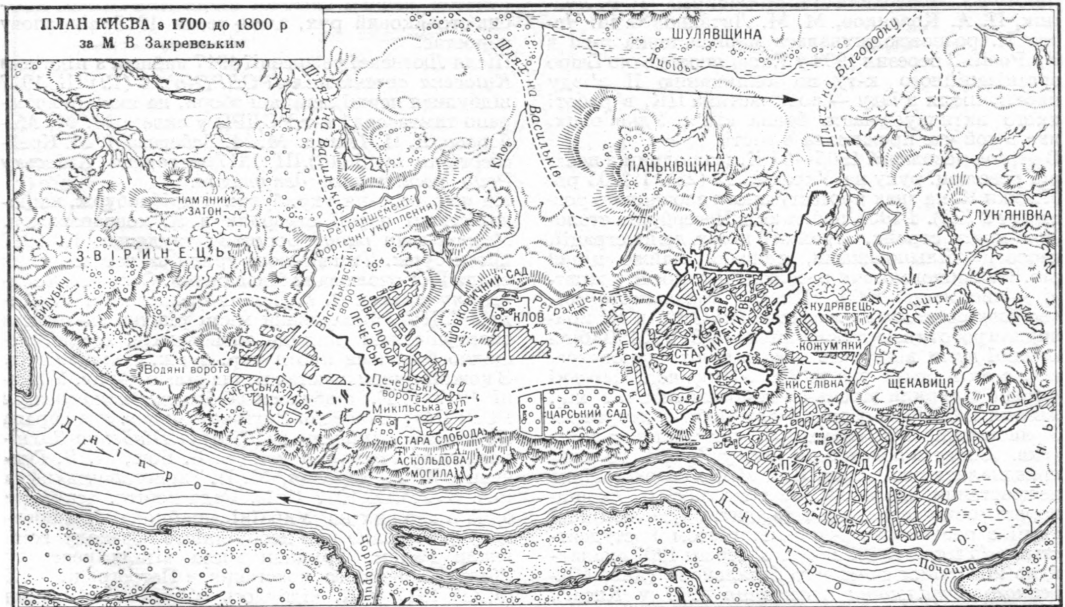
На поч. березня укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичні партії створили в К. контрреволюц. *Центральну раду*. Боротьбу трудящих К. 1917 проти бурж. Тимчасового уряду за встановлення влади Рад очолювали більшовики. Озброєні *Квітневими тезами В. І. Леніна* і рішеннями VI з'їзду РСДРП, більшовики міста рішуче викривали опортуністичні погляди меншовиків, есерів, нещадно боролися проти укр. бурж. націоналістів. З кожним днем зростає вплив більшовиків. У липні 1917 в К. відбулася *Обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю*, яка обрала *Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю* в складі 9 чол. (Є. Б. Бош, А. В. Гриневич, К. Т. Неровня, М. П. Тарногородський та ін.). 8 (21). IX 1917 Київ. Рада робітн. депутатів одна з перших на Україні прийняла більшовицьку резолюцію про необхідність переходу всієї влади Радам. Трудящі міста вітали перемогу Жовтн. збройного повстання в Петрограді. 27. X (9. XI) 1917 у К. відбулось об'єднане засідання Київ. Рад робітн. і солдат. депутатів та представ-

Київ. «Старе місто». Кінець 19 ст.

ників гарнізону, профспілок і фабзавкомів, яке прийняло рішення взяти всю владу в місті в свої руки. Учасники засідання створили ревком і доручили йому здійснювати ленінські декрети, прийняті 2-м Всерос. з'їздом Рад. До складу ревкому увійшло 10 більшовиків, у т. ч. А. В. Іванов, В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, І. М. Кудрін, М. І. Новиков та ін. 29—31. X (11—13. XI) під проводом більшовиків спалахнуло *Київське жовтневе збройне повстання 1917* проти Тимчасового уряду, яке закінчилося капітуляцією збройних сил його місцевих органів. Проте з перемоги повстання скористалася Центральна рада, яка захопила владу. 3—5 (16—18). XII 1917 в К. відбувся напівлегально *Обласний з'їзд більшовиків Південно-Західного краю*, де було прийнято резолюцію про Центр. раду, в якій з'їзд закликав трудящі маси до повалення бурж.-націоналістичної влади і встановлення Рад. влади. З ініціативи Київ. орг-ції РСДРП (б) розгорнулася підготовка до *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який мав відкритися у К. 3 (16). XII 1917. Центральна рада зірвала проведення

з'їзду. Делегати переїхали до Харкова, де 11—12 (24—25). XII 1917 й відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну Республікою Рад. 16 (29). I під керівництвом більшовиків почалося *Київське січневе збройне повстання 1918* проти Центр. ради. В місті точилися запеклі бої. На допомогу повсталим прийшли рад. війська, які 26. I (8. II) 1918 визволили Київ і встановили владу Рад. 30. I (12. II) 1918 з Харкова до К. переїхав Укр. Рад. уряд. 1. III 1918 місто захопили австро-нім. окупанти. 29. IV 1918 нім. імперіалісти розігнали Центр. раду, а на її місце поставили маріонетковий «уряд» на чолі з гетьманом П. Скоропадським. 26. V 1918 в К. відбулася нарада підпільних більшовицьких орг-цій України, яка обрала Тимчасовий всеукр. к-т робітничої Комуністич. партії. Парт. орг-ція К. відіграла значну роль у створенні КП (б) У. На *Першому з'їзді КП (б) України* (5—12. VII 1918) були делегати від Київ. парт. орг-ції. Після з'їзду створено Київський підпільний обласний комітет КП(б)У, який очолив боротьбу трудящих Пд.-Зх. краю проти нім. окупантів. 14. XII 1918 місто захопила петлюрівська *Директорія*. Після II з'їзду КП(б)У Київ. обласний к-т очолив С. В. Косіор. Обл. ревком у складі А. С. Бубнова, С. В. Косіора, М. М. Майорова та ін. очолив повстансько-партизан. боротьбу трудящих краю. На поч. лютого 1919 1-а Укр. рад. д-зія розгромила під Броварами осн. сили петлюрівської Директорії, а 5. II 1919 визволила К. і відновила тут владу Рад [див. *Київська операція 1919* (січень — лютий)]. 31. VIII 1919 К. захопили денікінці, які встановили в місті режим кривавого терору. Боротьбу трудящих проти білогвардійців очолювали більшовики-підпільники. 16. XII 1919 частини Червоної Армії визволили К. від білогвардійців [див. *Київська операція 1919* (грудень)]. Проте налагодження мирного життя трудящих міста було перервано нападом панської Польщі на Країну Рад. 6. V 1920 К. загарили війська бурж.-поміщицької Польщі, в збозі яких йшли запроданці укр. народу — пет-

Будинок № 12 на Лабораторній вулиці (тепер вулиця Ульянович) в Києві, де 1903—04 жила сім'я Ульянович (ліворуч). Триумфальний вступ радянських військ у Київ. 1920.

люрівці. 12.VI 1920 рад. війська визволили місто від білополяків (див. *Київська операція 1920*). Після закінчення громадян. війни кияни під керівництвом Комуністич. партії приступили до відбудови міста. В 1925 рівень пром. продукції підприємств міста перевищив довоєнний. Кияни успішно виконали накреслені партією завдання першої п'ятирічки. Обсяг пром. виробн. за п'ятирічку зріс у 4,2 раза, освоєно виробн. 200 нових видів продукції, яку раніше імпортували з ін. країн. У 1925—30 К.— центр округу. З 1932 К.— обл. центр. Величезне значення для дальшого розвитку К. мала постанова XII з'їзду КП (б) У від 22.I 1934 про перенесення до К. столиці Рад. України. 24.VI 1934 до К. переїхали ЦК КП (б) У і уряд Рад. України. У другій п'ятирічці пром-сть міста збільшила випуск продукції у 2,5 раза. Планами третьої п'ятирічки намічалось спорудити багато підприємств, житл. будинків, культ. і побутових закладів.

На поч. Великої Вітчизн. війни з К. були евакуйовані на Сх. країни сотні підприємств, н.-д. і навч. заклади. Два з половиною місяця частини Рад. Армії разом з батальйонами народних ополченців — трудящих міста-героя обороняли столицю України (див. *Київська оборонна операція 1941*). 20.IX 1941 місто окупували нім.-фашист. загарбники. 778 днів К. перебував під гнітом окупантів. Фашисти вбили 200 тис. мирних жителів, насильно вивезли до Німеччини 100 тис. чол., зруйнували понад 800 підприємств, більше 40% житл. площі. Під керівництвом підпільних парт. орг-цій кияни самовіддано боролися проти гітлерівців. У К. діяли підпільні міськком (до якого входили К. П. Івкін, В. С. Кудряшов, В. Г. Хохлов та ін.), райкомі партії (О. С. Пироговський та ін.), підпільні групи І. Д. Кудрі та ін., комсомольські орг-ції. Активно діяли підпільні парт. і комсомольські орг-ції на з-ді «Арсенал», на Дарницькому вагоноремонтному з-ді та ін. підприємствах міста. Багатою підпільників-киян нагороджено орденами і медалями, а В. С. Кудряшов, О. С. Пироговський, П. М. Буйко та І. Д. Кудря посмертно удостоєні звання Героя Рад. Союзу. Під час битви за Дніпро 1943 рад. війська у вересні захопили на правому березі Дніпра понад 200 плацдармів, у т. ч. Букринський і Лютізький (на Пд. і на Пн. від К.). 6.XI 1943 рад. війська 1-го Укр. фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна визволили К. від нім.-фашист. загарбників. У битві за К. Рад. Армія розгромила 12 ворожих д-зій. У визволенні столиці УРСР брала участь 1-а Чехословацька

окрема бригада на чолі з генералом Л. Свободою (див. *Київська наступальна операція 1943*). Разом з рад. партизанами боровся чехословацький партизан. загін Я. Наленки. За мужність і героїзм, виявлені в боях під час Великої Вітчизн. війни, 37 киян удостоєно звання Героя Рад. Союзу. У післявоєнні роки, завдяки всебічній допомозі всіх народів Рад. Союзу і насамперед рос. народу, постійному піклуванню ЦК КПРС, Рад. уряду та самовідданих праці киян, К. був відроджений з руїн і став ще красивішим та величнішим.

К. характеризується розвинутою маш.-буд., приладобудівною, хім., буд. матеріалів, легкою і харч. пром-стю. Місто дає бл. 27,2% республіканського виробн. приладів і засобів автоматизації, 95,2% екскаваторів, 100% мотоциклів, 71,6% шовкових тканин, 13,8% шкіряного взуття тощо. В місті на поч. 1969 діяло 387 пром. підприємств, що перебували на самостійному балансі. Валова продукція всієї пром-сті міста 1968 зросла проти 1940 в 11,8 раза. Обсяг машинобудування й металооброби у валовій продукції пром-сті міста 1968 становив 36,1%, легкої — 20,5%, харч. — 19,7%, пром-сті буд. матеріалів — 5,1%. Маш.-буд. й металообр. пром-сть представлена з-дами: «Більшовик», авіаційний, «Ленінська кузня», «Червоної екскаватор», Київський завод верстатів-автоматів імені М. Горького, мотоциклетний, «Трансигнал», «Реле і автоматики», ім. І. І. Лепсе, «Точелектроприлад», «Укркабель», електронних обчислювальних машин і керуючих машин, Дарницький вагоноремонтний та ін. Підприємства хім. пром-сті: комбінати хім. волокна та лісохім.; з-ди — фармацевтичний, кисневий, лаків, хім. реактивів, «Червоний гумовик», регенераторний тощо.

Підприємства пром-сті буд. матеріалів міста представлені комбінатами «Будіндустрія», трьома домобудівними, азбобетонних виробів, з-дами: цегельними, залізобетонних виробів і шлакоблоків та ін. У місті розвинута деревообр. і меблева пром-сть, яка випускає столярні вироби для будівництва і меблі (деревообр. комбінат, меблева ф-ка ім. В. Н. Боженка). Значне місце займає поліграфічна пром-сть, яка представлена поліграфіч. комбінатом «Радянська Україна», книжковою ф-кою «Жовтень» та ін. Легка пром-сть представлена Київським і Дарницьким шовковими комбінатами, виробничим об'єднанням швейної пром-сті «Україна», трикотажними ф-ками «Киянка», ім. Рози Люксембург, шкіряним комбінатом, взут. фабриками № 1, 4, 6 та ін. Значне

Кияни вітають радянські війська, які визволили Київ від німецько-фашистських загарбників. Листопад 1943.

місце займає харч. пром-сть, яка випускає кондитерські (Ф-ка ім. К. Маркса), макаронні, м'ясо-молочні вироби тощо.

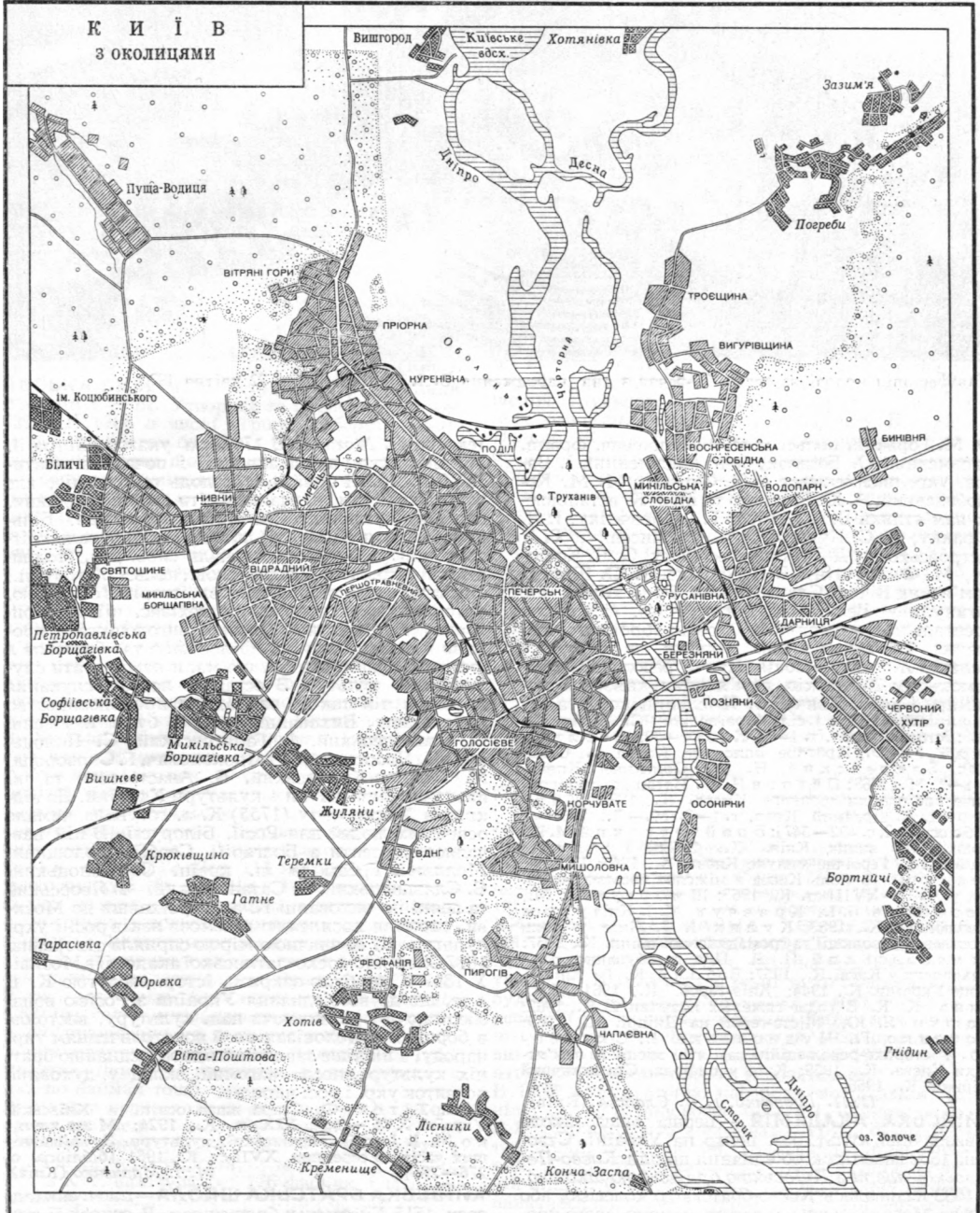
У місті широко відомі імена новаторів виробн. Героїв Соціалістич. Праці директора з-ду «Червоний екскаватор» К. В. Урусова, токаря з-ду «Арсенал» ім. В. І. Леніна Г. Я. Царика, бригадира слесарів з-ду «Ленінська кузня» М. Р. Молодченка, стернарки з-ду «Більшовик» Н. І. Марченко, крутильніці комбінату хім. волокна С. С. Вербицької та ін.

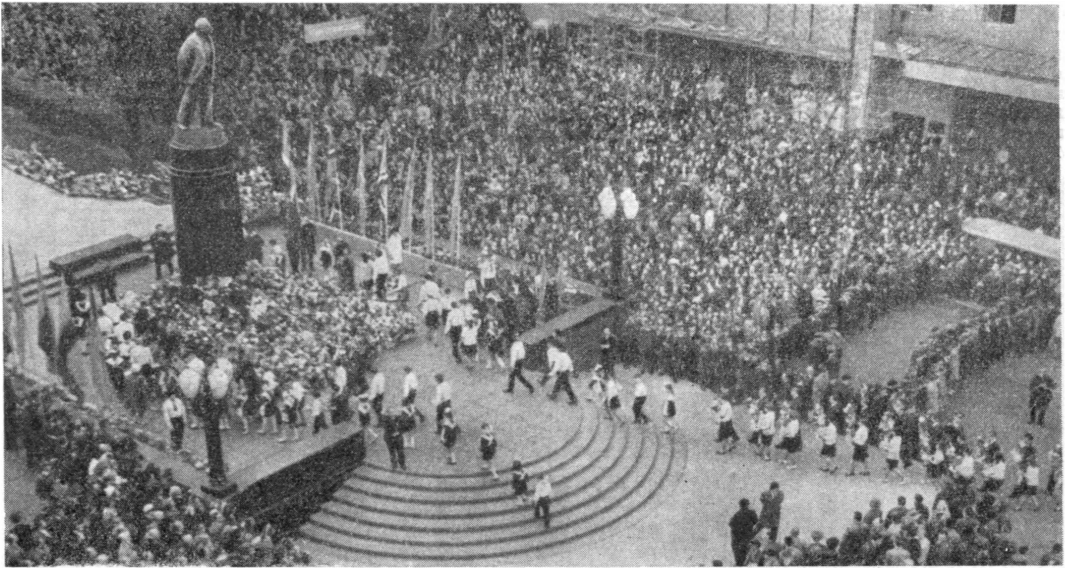
За роки Рад. влади, особливо після Великої Вітчизн. війни, значно зросло житл. г-во К., виростили нові житл. масиви. За післявоєнні роки (на 1968) збудовано 12692,8 тис. м² площі житл. будинків. На будовах міста працюють новатори виробн. Героїв Соціалістич. Праці—бригадир монтажників Домобудівного тресту «Головківміськбуду» Г. І. Донець, бригадир шпукатурів тресту «Київміськбуд» № 4 «Головківміськбуду» Г. М. Сіра, бригадир комплексної бригади монтажників «Головківміськбуду» П. О. Степанчук, бригадир монтажників мостозагону № 2 В. А. Ягола, бригадир копровників мостозагону № 2 М. Т. Глушко та ін. У К. протяжність автобусних міських шляхів 1969 становила 532 км. У місті працює 1719 таксомоторів, 710 автобусів. Трамвайний рух у К. відкрито 1892 (вперше в Росії). Протяжність трамвайної колії 1969 становила 210 км. У місті діє потужний тролейбусний парк, який налічує 739 машин, що курсують по 20 маршрутах, довжина ліній — 188,7 км. У 1960 в К. вступив у дію третій в СРСР метрополітен. Протяжність колії 1969 становила 14,1 км. З 45 містами СРСР К. зв'язаний постійними автобусними маршрутами. У 1969 відкрито міжнар. автобусний маршрут Київ — Бухарест — Варна. В К. — два аеропорти, через які здійснюється постійний повітр. зв'язок з 79 містами Рад. країни. У 1969/70 навч. р. в місті працювало 317 шкіл усіх видів, у т. ч. 235 середніх, 20 шкіл-інтернатів, 62 школи робітн. молоді, в яких навчалось 230 963 учні. У 32 профес.-тех. уч-щах бл. 18,8 тис. учнів, у 39 серед. спец. навч. закладах — 55 тис. учнів. Крім того, в К. 18 вузів, де в 1969/70 навч. р. вчилось 141 тис. студентів. Серед вузів: *Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка*, *Київський державний медичний інститут імені академіка О. О. Богомольця*, *Київський полі-*

технічний інститут імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Київський інститут народного господарства імені Д. С. Коротченка*, *Київський державний художній інститут*, *Київський державний інститут театрального мистецтва імені І. К. Карпенка-Карого*, Укр. с.-г. академія, пед., легкої пром-сті, іноземних мов, харч. пром-сті, культури, інженерно-буд., фізкультури, інженерів цивільної авіації, торг.-економіч. та ін. ін-ти. З 1919 в К. діє *Академія наук Української РСР*. У місті понад 200 н.-д. установ. У 1970 в К. працює 6 театрів: *Київський державний академічний театр опери та балету Української РСР імені Т. Г. Шевченка*, *Київський державний академічний український драматичний театр імені Івана Франка*, *Київський державний академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки*, театри оперети, юного глядача, ляльок; *Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка*, філармонія, цирк, Палац спорту (бл. 12 тис. місць), 88 клубних установ, 219 масових б-к, 133 кіноустановки, 13 музеїв, серед яких: *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна*, *Історичний музей Української РСР*, *Київський державний музей Т. Г. Шевченка* та ін. К. — політ. центр УРСР. В К. працюють Президія Верховної Ради УРСР, ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР. У зв'язку з 300-річчям воз'єднання України з Росією К. 1954 нагороджено орденом Леніна. За героїзм, виявлений трудящими К. в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників місто-герой К. 1961 нагороджено другим орденом Леніна; встановлено медаль «За оборону Києва». В 1965 К. вручено медаль «Золота Зірка». Історичні пам'ятки. Серед архітектурних пам'яток — *Софійський собор*, *Києво-Печерська лавра*, *Золоті ворота*, *Києво-Видубицький монастир*, *Кирилівська церква*, *Андріївська церква* та ін. В різний час у К. жили і працювали вчені М. О. Максимович, В. І. Вернадський, Д. К. Заболотний, О. О. Богомоць, Ф. Г. Яновський, М. Д. Стражеско, А. Ю. Крымський, Є. О. Патон та ін., укр. письменники Т. Г. Шевченко, І. С. Нечуй-Левицький, Леся Українка, В. Г. Чумака, Остап Вишня, М. Т. Рильський, В. М. Сосюра, П. Г. Тичина, укр. режисер і письменник О. П. Довженко, рос. письменники М. С. Лесков і О. І. Куп-

рін, євр. письменник Шолом-Алейхем та ін., діячі укр. драм. театру М. Л. Кропивницький, М. П. Старицький, І. К. Карпенко-Карий, М. К. Заньковецька, М. К. Садovskyй, П. К. Саксаганський, А. М. Бучма, Ю. В. Шумський, М. М. Крушельницький, Г. П. Юра, Д. О. Мілютенко та ін., співаки О. П. Мишуга, З. М. Гайдай, Б. Р. Гмиря, М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський,

О. А. Петрусенко та ін., композитори М. В. Лисенко, М. Д. Леонтович, К. Г. Стеценко, В. С. Косенко, Б. М. Лятошинський та ін., художники С. І. Світославський, Г. І. Нарбут, О. О. Мурашко, М. К. Пимоненко, Ф. Г. Кричевський, А. Г. Петрицький та ін. У Києві бували рос. учений М. В. Ломоносов, рос. письменники О. С. Пушкін, О. С. Грибоєдов, М. В. Гоголь, Л. М. Толстой,

Маніфестація молоді на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Київ. 22 квітня 1970.

О. М. Горький, польсь. поет А. Міцкевич, франц. письменник О. Бальзак, болг. письменник І. Вазов, укр. письменники І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський, А. Ю. Тесленко та ін. У К. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, І. Я. Франку, О. С. Пушкіну, М. В. Лисенку, Г. І. Петровському, Д. З. Мануїльському, С. В. Косіору, М. Ф. Ватутіну, В. Я. Чубарю, М. О. Щорсу, пам'ятник Вічної Слави воїнам Рад. Армії, що загинули у Великій Вітчизн. війні, пам'ятник арсенальцям—учасникам Жовтн. збройного повстання 1917, пам'ятник борцям за перемогу Великої Жовтневої соціалістич. революції, комсомольцям 20-х років, пам'ятники князю Володимирі Святославичу, Б. Хмельницькому та ін. *Літ.:* Історія міст і сіл Української РСР. Київ. К., 1968; Історія Києва, т. 1—2. К., 1959—60; Берлінський М. Ф. Краткое описание Киева ... СПб., 1820; Закарвський Н. В. Описание Киева, т. 1—2. М., 1868; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1938—61 [бібліогр. т. 2, с. 492—347]; Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. К., 1963; Гуслистий К. Г. Героїчне минуле Києва. К., 1945; Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963; Шморгув П. М., Корольов Б. І., Кравчук М. І. Київ у трьох революціях. К., 1963; Кулик І. Т. Київ у роки Жовтневої революції та громадянської війни. К., 1957; Ремезовський Й. Д. Про перебування сім'ї Ульянових у Києві. К., 1957; Воблий К. Г. Київ—серце України. К., 1944; Київ-герой. К., 1961; Дубина К. К. В гоody тяжельх испытаний. К., 1962; Пашко Я. Ю. Місто-герой на Дніпрі. К., 1969; Кононко Г., Чудновська І., Скулєнко І. Історико-революційні пам'ятні місця та пам'ятники Києва. К., 1959; Київ у цифрах. Статистичний збірник. К., 1966.

П. П. Гудзенко, І. С. Слабеев (Київ).

КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ—перша вища школа й визначний культ.-осв. центр на Україні. Створена 1632 внаслідок об'єднання школи *Киево-Печерської лаври* з *Київською братською школою*. З 1633 називалась Києво-братською колегією, а Києво-Могилянською колегією, на честь свого про-

ректора П. *Могили*. В 1701, за указом Петра I, дістала титул і права академії і почала називатися К. а. До неї приймали молодь усіх станів, але переважно там навчалися діти козак. старшини, шляхти, духівництва й заможних міщан. Більшість слухачів (до 2/3 її складу) одержувала світську освіту. Студенти вивчали слов.-рус. (тодішню літ. укр. мову), церк.-слов., польсь., лат., грец., старосвр., нім. та франц. мови, історію, географію, математику, астрономію, катехізис, піітику, ригоріку й діалектику (вміння виголошувати промови й вести диспути), філософію та богослов'я (останнє для студентів, що мали намір стати служителями культу). В останній період існування К. а. в ній також викладали природознавство й медицину. Вихованцями К. а. були І. Гізель, Є. Славинецький, І. Галятовський, С. Полоцький, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Бантиш-Каменський, В. Анастасевич та ін. визначні діячі науки і культури України. До відкриття Моск. ун-ту (1755) К. а. готувала чимало освічених людей для Росії, Білорусії. В ній навчалися студенти з Болгарії, Сербії, Волощини, Молдавії, Греції та ін. країн. С. Полоцький, Є. Славинецький, А. Сатановський, С. Яворський та деякі ін. вихованці К. а., переїхавши до Москви, сприяли посиленню взаємозв'язків рос. і укр. культур. К. а. значною мірою сприяла створенню 1687 Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. У 1817 К. а. було закрито. Істор. заслугою К. а. є те, що до воз'єднання України з Росією вона, зберігаючи і розвиваючи нац. культуру, вистояла в боротьбі з полонізацією й покатоличенням укр. народу, а пізніше завдяки плідному єднанню братніх культур внесла вагомий вклад у духовний розвиток укр. і рос. народів.

Літ.: Тітов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI—поч. XIX в. К., 1924; Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. К., 1961 [бібліогр. с. 276—285].

М. І. Марченко (Київ).

КИЇВСЬКА БРАТЬСЬКА ШКОЛА—навч. заклад, засн. 1615 *Київским братством*. В основу її ста-

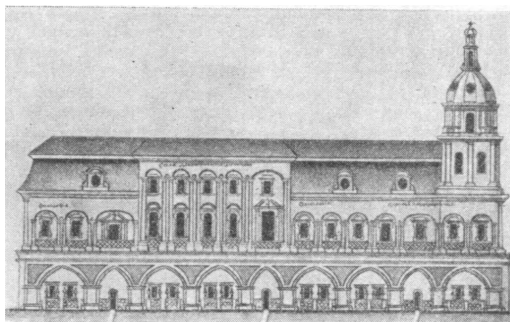
туту (1620) покладено статут *Львівської братської школи*. Школа відігравала велику роль у боротьбі проти колонізації і католицизму на Україні. Першим ректором її був *І. Борецький*. В ній навчалися діти козац, старшини, міщан, козаків. З К. б. ш. вийшло багато видатних укр. діячів 17 ст. Матеріальну допомогу школі подавав *П. Сагайдачний*. У 1632 було об'єднано школу Києво-Печерської лаври з К. б. ш. і реорганізовано у вищий навч. заклад — Києво-Могилянську колегію (з 1701 — *Київська академія*). Літ.: Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., 1958 [бібліогр. с. 208—209]; Ісасьвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966. П. Д. Соломуха (Київ).

КИЇВСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ — утворена 1914 з ініціативи групи істориків — В. С. Іконнікова, І. М. Каманіна, М. Ф. Владимирського-Буданова, М. В. Довнара-Запольського, В. В. Хвойка, В. І. Щербини та ін. Комісія ставила своїм завданням збирати, концентрувати, впорядковувати документ. матеріали, що становлять наук. цінність. Практично вона лише збирала документ. матеріали. Існувала до 1918.

Літ.: Каманін І. Записка об учреждении в Киеве ученой архивной комиссии. «Военно-исторический вестник», 1912, кн. 1; Софінюв П. Г. Из истории русской дореволюционной археографии. М., 1957 [бібліогр. с. 152—154]. Б. В. Гордієнко (Київ).

КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця на Україні у 18 ст. Утворена за царським указом 18 (29).XII 1708 в числі перших губерній Росії. Губернським містом був Київ. На чолі К. г. стояв генерал-губернатор, що здійснював управління через губернську канцелярію. Проте адм. органи *гетьманщини* йому не підлягали. До К. г. були приписані (крім Києва) міста: Переяслав, Ніжин і Чернігів, в яких були *воєводи* і стояли рос. гарнізони. До К. г. входили також значні частини тер. сучас. Черніг., Орловської, Курської, Брянської обл. В 1719 К. г. було поділено на 4 провінції: Белгородську, Севську, Орловську і Київську. Указом від 16 (27).IX 1781, у зв'язку з утворенням *Київського намісництва*, К. г. ліквідовано. 2) Адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створена 1797 в складі правобережних повітів Київського намісництва, а також Липовецького, Махнівського, П'ятигірського, Сквирського повітів *Брацлавського намісництва* і Радомишльського пов. *Волинського намісництва*. Центром К. г. був Київ. На поч. 20 ст. К. г. складалася з 12 повітів: Київського, Васильківського, Звенигородського, Радомишльського, Сквирського, Канівського, Липовецького, Бердичівського, Черкаського, Чигиринського, Таращанського і Уманського. В К. г. було 12 міст, 111 містечок і 7344 ін. населені пункти. На 1.1 1913 у К. г. налічувалося 4820 тис. населення. Вона була відсталою аграрною губернією з великим поміщицьким землеволодінням. У 1909 поміщикам належало 1390 тис. дес. землі. Водночас з 539 141 сел. г-ва 68% були безземельні й малоземельні. Вони мали лише 1831 тис. дес. землі. Внаслідок малоземелля понад 200 тис. селян, позбавлених засобів існування, щорічно працювали на сезонних роботах у поміщицьких маєтках Херсонської, Таврійської губ., на шахтах Донбасу, рудниках Криворіжжя, в містах по наймах тощо.

Сел. біднота переселялася до Сибіру, Далекого Сходу та ін. місць. Так, з 1896 по 1912 з К. г. переселилося понад 148 тис. чол. Промисловість в К. г., за винятком цукрової, була розвинута слабо. В 1912 в К. г. налічувалося 776 фабрик і заводів, на яких працювало 74 745 робітників, що виробляли продукції на 185,9 млн. крб. Кустарними

Учбовий корпус Київської академії. Гравюра з книги «Іфіка Герополітика». 1760.

промислами 1912 було зайнято 30 тис. чол. Продукція їх дорівнювала 7280 тис. крб. Трудячі К. г. брали участь у боротьбі проти феод.-кріпосницького і капіталістич. гніту. Під час *Кримської війни 1853—56* К. г. охопив антифеод. рух — *Київська козаччина 1855*. В роки революції 1905—07 в містах і на селі відбувалися великі страйки, політ. демонстрації, виступи та заворушення трудящих, очолюваних пролетаріатом і його революц. марксистською партією. В період Великої Жовтн. соціалістич. революції та боротьби за встановлення Рад. влади на Україні робітники і трудячі селяни К. г. під керівництвом більшовиків вели збройну боротьбу проти бурж. Тимчасового уряду і контрреволюц. Центральної ради (див. *Київське жовтневе збройне повстання 1917*, *Київське січневе збройне повстання 1918*). Рад. владу в К. г. встановлено в кінці січня 1918. Влітку 1918 в К. г. вибухнули збройні повстання проти австро-нім. окупантів (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*, *Таращанське збройне повстання 1918*). Під час громадян. війни на тер. губернії відбувалися запеклі бої Червоної Армії проти австро-нім. загарбників, пеллорівців, білогвардійців, військ бурж.-поміщицької Польщі [див. *Київська операція 1919* (січень — лютий), *Київська операція 1919* (грудень), *Київська операція 1920*]. За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 К. г. було ліквідовано й утворено Білоцерківський, Бердичівський, Київський, Уманський і Черкаський округи. Див. також *Київська область*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Щербина В. И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. К., 1892; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. К., 1914. В. В. Бондаревський (Київ).

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВНА КОНСЕРВАТОРІЯ ІМЕНІ П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО — вищий муз. навчальний заклад. Засн. 1913 на базі Київ. муз. училища. В 1925 виконавські ф-ти консерваторії було виділено в окремий заклад — муз. технікум; решта ф-тів увійшла до складу Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка, куди 1928 предядали виконавські ф-ти муз. технікуму. З 1934 консерваторію було відновлено в її початковому профілі. В 1938 консерваторію нагороджено орденом Леніна. В 1940 їй присвоєно ім'я П. І. Чайковського. В 1969/70 навч. р. в консерваторії були ф-ти: фортепіанний, оркестровий, вокальний, диригентський, композиторський, істор.-теоретичний; вечірній відділ. Є аспірантура. На всіх факультетах навчалось бл. 1 тис. студентів. При консерваторії є оперна студія, кабінет-музей М. В. Лисенка.

Київська державна консерваторія імені П. І. Чайковського.

Після Великої Вітчизн. війни консерваторія підготувала понад 2 тис. спеціалістів. Консерваторію закінчили нар. артисти СРСР Д. М. Гнатюк, П. П. Кармалюк, Л. А. Руденко, Є. І. Червоноук та ін. Науковці консерваторії розробляють проблеми становлення й розвитку укр. рад. муз. культури, історії та теорії виконавського мистецтва тощо.

Літ.: Вузи УРСР. Довідкові матеріали. К., 1968.

І. Ф. Ляшенко (Київ).

КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ — вищий духовний навчальний заклад для підготовки вищого православного духовництва і викладачів духовних семінарій. Засн. 1819. Строк навчання був 4 роки. З 1837 при К. д. а. видавався щотижневий журнал «Воскресное чтение», а з 1860 місячник «Труды Киевской духовной академии». З 1872 при К. д. а. існувало церк.-археол. т-во (див. *Археологічне товариство* при Київській духовній академії). Припинила свою діяльність на доч. 1920.

П. Д. Соломуха (Київ).

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ — істор. назва території на правобережжі Дніпра в 9—15 ст. з центром у Києві. Населяли її нащадки сх.-слов. племені *поляни*. Займала територію до річок Случі і Горині на Зх., від р. Росі і верхів'їв Пд. Бугу на Пд., до р. Прип'яті на Пн. Перші літописні згадки про К. з. належать до 9 ст. Бл. 882 більшою частиною дієї землі, у т. ч. Києвом, володів князь *Олег*. З того часу до серед. 12 ст. К. з. входила до складу *Київської Русі*. Після розпаду Київської Русі внаслідок феод. роздробленості на території К. з. у 30-х рр. 12 ст. виникло *Київське князівство*. В 1240 К. з. загарбали монголо-татари. Скориставшись з ослаблення зх. і пд.-зх. руських князівств та з їхнього прагнення визволитися з-під іта *Золотої Орди*, великий лит. князь *Ольгерд* бл. 1362 захопив Київську та Переяславську землі і Поділля. Після того, як феод. Литва остаточно ліквідувала Київське князівство (1471), назва «Київська земля» перестала згадуватися в літописах та істор. документах.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Греков В. Д. Київська Русь. К., 1951.

КИЇВСЬКА КІНОСТУДІЯ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ ІМЕНІ О. П. ДОВЖЕНКА — збудована 1927—30 як виробнича база для випуску німих фільмів. Спочатку називалася Київ. кінофабрика, з 1939 — Київ. кіностудією худож. фільмів (з 1957 — ім. О. П. Довженка). Переобладнана 1930 для виробництва звукових фільмів, вона стала осередком укр. кінематографії. Перші звукові фільми студії: «Симфонія Донбасу» (1930, реж. Д. Вертов), «Іван» (1932, реж. О. П. Довженко). На студії були поставлені вперше на Україні кольорові фільми «Сорочинський ярмарок»

(1939) і «Майська ніч» (1940). У 1963 закінчено будівництво нового корпусу з трьома додатковими павільйонами. Перший укр. широкоформатний фільм, що його створила Київ. кіностудія, — «Закон Антарктиди» (1962, реж. Т. В. Левчук). Серед худож. фільмів, поставлених на студії: «Земля» (1930), «Щорс» (1939, реж. О. П. Довженко); «Вершники» (1939), «Богдан Хмельницький» (1941), «Тарас Шевченко» (1951, реж. І. А. Савченко); «Педагогічна поема» (1955), «Партизанська іскра» (1957, реж. М. З. Маєвська та О. С. Маслюков); «Надзвичайна подія» (1958), «Іванна» (1959, реж. В. І. Івченко), «Кров людська — не водиця» (1960, реж. М. К. Макаренко); «Сон» (1964, реж. В. Т. Денисенко); «Тіні забутих предків» (1964, реж. С. Й. Параджанов); «Киянка» (1958) та «Помилка Оноре де Бальзака» (1968, реж. Т. В. Левчук); «Каміний хрест» (1969, реж. Л. М. Осика) та ін. Див. також *Кінемистецтво України*. В. В. Цвіркунів (Київ).

КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 — масовий антикріпосницький рух селян Київської губ. Приводом до нього було опублікування царським урядом під час *Кримської війни 1853—56* маніфесту від 25.I (6.II) 1855 про створення рухомого ополчення. Серед поміщицьких селян Київ. губ. поширилися чулки, нібито запис в ополчення (в «козаки») звільнить їх від кріпосницької залежності і зробить власниками поміщицької землі та майна. Рух почався в лютому 1855 у Васильківському пов. і незабаром охопив 9 (з 12) повітів Київ. губ. (понад 500 сіл). Селяни складали списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали своє самоврядування (зокрема, в Березні, Бесідді, Матюшах, Петрашівці, Шамраївці та ін. селах). Серед сел. ватажків виділялися В. Бзенко, І. і М. Бернадські, М. Гайденко, П. Мадленко, П. Швайка та ін. Подекуди в К. к. брали участь різночинці, виступаючи в ролі агітаторів. Масовість руху і рішучі домагання селян звільнитися від кріпацтва налякали царський уряд. На придушення К. к. було кинуте 16 ескадронів кавалерії, дивізіон піхоти, резервний батальйон, дві роти саперів. Між військами і повсталими селянами відбулися криваві сутички, найбільші з них в селах Березні, Биковій Греблі, містечках Корсуні, Таганчі.

Навіть за офіційними відомостями, тут було вбито 39 і поранено 63 повстанців. К. к., будучи одним з найгостріших виявів класової боротьби напередодні реформи 1861, мала значний вплив на сел. рух Росії і України, який 1855 охопив територію 16 губерній.

Літ.: Шамрай С. Київська козащина 1855 року. К., 1928; Линков Я. И. Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг. М., 1952; Гуржий И. О. Борьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

І. О. Гуржий (Київ).

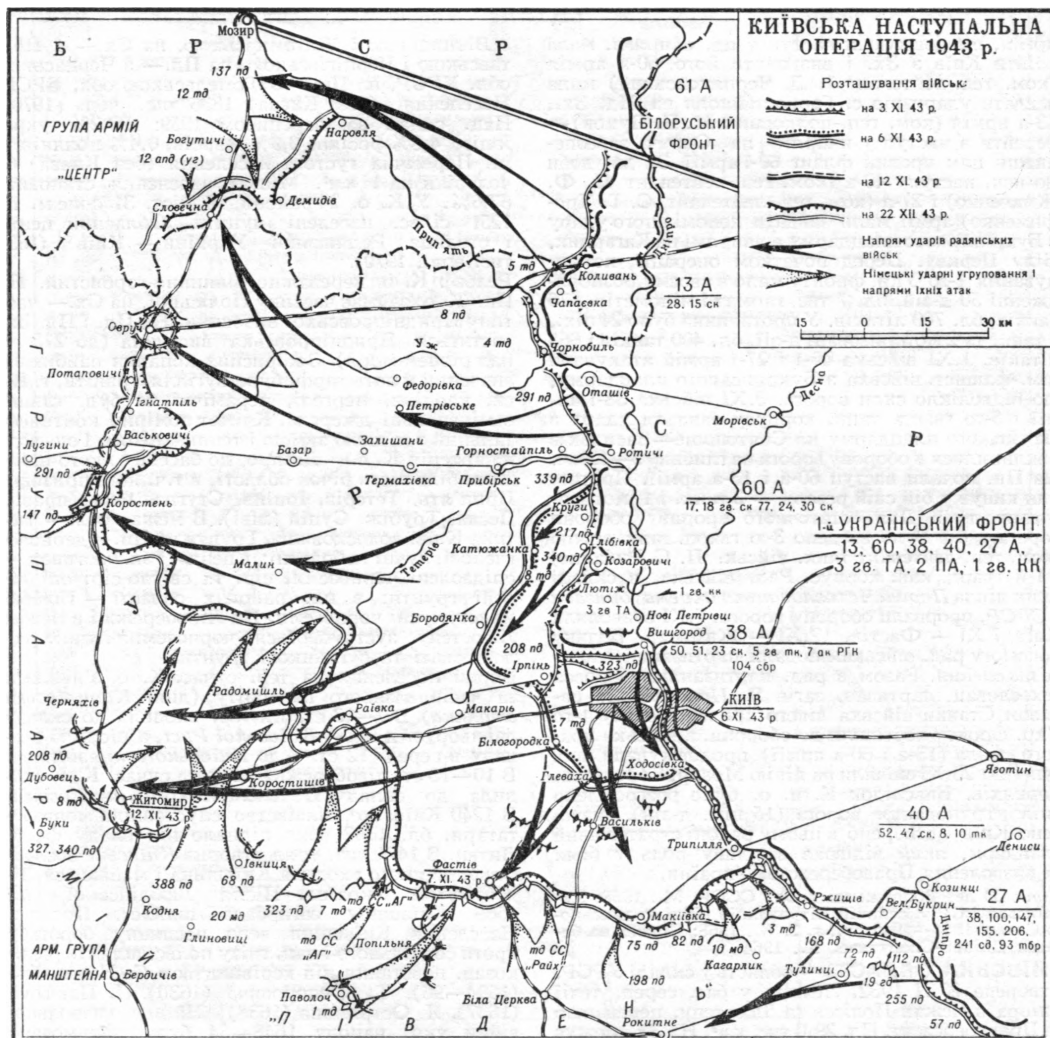
«КИЇВСЬКА КОМУНА» — гурток народників, що виник у вересні 1873 в Києві. Переважна більшість її учасників перебувала під ідейним впливом М. О. Бакуніна, деякі дотримувалися поглядів П. Л. Лаєрова. До «К. к.» входили представники різночинної інтелігенції, студенти Київ. ун-ту. В її складі в різний час було бл. 30 чол. (зокрема, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, М. К. Судзиловський, Я. В. Стефанович, М. А. Коленкіна, І. М. Ходько, В. П. Рогачова, В. І. Веріго та ін.). Члени «К. к.» вели пропаганду серед робітників, збиралися на сходки, проводили диспути на політ. теми. Вони підтримували зв'язки з народницькими гуртками Петербурга, Харкова, Одеси та ін. міст. Навесні 1874, після прибуття з Петер-

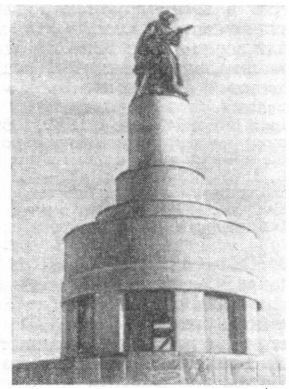
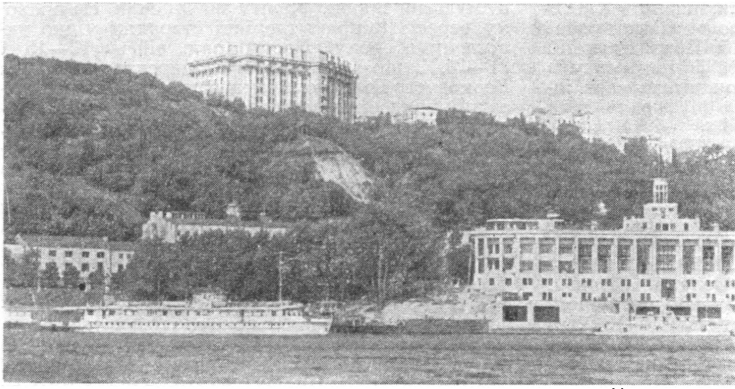
бурга в Київ групи народників, члени «К. к.» взяли участь у «ходінні в народ». Вони провадили серед селян Київ, Поділ. і Полт. губерній революц. пропаганду. В кінці 1874 у зв'язку з масовими арештами «К. к.» припинила своє існування.

Лит.: Історія Києва, т. 1. К., 1959; Итенберг Б. С. Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в. М., 1965 [библиогр. с. 422—431]; Ковалик С. Ф. Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х. М., 1928; Дебагорий-Мокрыев В. От бунтарства к терроризму, кн. 1—2. М.—Л., 1930. А. М. Катренко (Київ).

КИЇВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943— операція, яку провели під час Великої Вітчизн. війни війська 1-го Укр. (до 20.X — Ворон.) фронту (ком. ген. армії М. Ф. Ватутін) 3—13.XI з метою розгрому нім.-фашист. угруповання в районі Києва, визволення міста і створення на Правобережній Україні стратегічного плацдарму. Нім.-фашист. командування, розраховуючи перейти на Дніпрі до тривалої оборони, зосередило

в смузі дій Ворон. фронту значні сили. На правому березі Дніпра гітлерівці створили міцно укріплену оборону. Наступ рад. військ 12—15 і 21—24.X, що його почали за директивою Ставки Верховного Головнокомандування на Пд. від Києва з Букринського плацдарму, успіху не мав. Верховне Головнокомандування на досвіді боїв рад. військ у жовтні прийшло до висновку, що найвразливішим місцем у системі оборони ворога є район на Пн. від Києва. За директивою Ставки Верховного Головнокомандування від 24.X осн. сили військ 1-го Укр. фронту було таємно і в стислі строки перекинуто з Букринського на Лютизький плацдарм. Прорив оборони на Лютизькому плацдармі на Пн. від Києва мали здійснити війська 38-ї армії (ком. ген.-полковник К. С. Москаленко), 5-й гвард. танк. корпус і 7-й арт. корпус. Потім у прорив мала вийти рухлива група (3-й гвард. танк. армія та 1-й гвард. кав. корпус), щоб обійти Київ з Пн. Зх., вийти на шлях Київ — Житомир і далі розвинути наступ в зх. та пд.-зх. напрямках у глиб Правобережній України. 38-а

Вид Києва в районі річкового вокзалу, вгорі — будинок обласних організацій (ліворуч). Пам'ятник на честь визволення Києва від німецько-фашистських загарбників, споруджений у селі Нових Петрівців Києво-Святошинського району. 1958.

армія, продовжуючи наступ у пд. напрямі, мала обійти Київ з Зх. і визволити його. 60-а армія (ком. ген.-лейтенант І. Д. Черняхівський) мала завдати удару від с. Горностайполя на Пд. Зх., 13-а армія (ком. ген.-полковник М. П. Пухов) — перейти в наступ на напрямі на Овруч, забезпечивши цим правий фланг 60-ї армії. За дві доби до поч. наступу 40-а (ком. ген.-лейтенант П. Ф. Жмаченко) і 27-а (ком. ген.-лейтенант С. Г. Трофименко) армії мали завдати допоміжного удару з Букринського плацдарму в напрямі на Кагарлик, Білу Церкву. Перед початком операції командування 1-го Укр. фронту мало в своєму розпорядженні 50 д-зій, бл. 7 тис. гармат і мінометів, 675 танків, бл. 700 літаків. У противника було 24 піх., 7 танк. та 2 моторизовані д-зії, бл. 400 танків і 665 літаків. 1.XI війська 40-ї і 27-ї армій атакували нім.-фашист. війська з Букринського плацдарму, що відволікло сили ворога. 3.XI війська 38-ї армії і 5-го гвард. танк. корпусу завдали удару з Лютізького плацдарму на Святошине—Васильків і вклинилися в оборону ворога на глибину 5—12 км. На Пн. почали наступ 60-а і 13-а армії. Противник кинув у бій свій резерв — 2 танк. і 1 моторизовану д-зій. Для остаточного прориву оборони ворога в бій було введено 3-ю гвард. танк. армію (ком. ген.-лейтенант танк. військ. П. С. Рибалко) і 1-й гвард. кав. корпус. Рад. війська, в складі яких діяла *Перша Чехословацька окрема бригада в СРСР*, прорвали оборону ворога, 6.XI визволили Київ, 7.XI — Фастів, 12.XI — Житомир. Велику допомогу рад. військам подали партизани і місцеве населення. Разом з рад. партизанами боровся чехословац. партизан. загін Я. *Наленки*. За наказом Ставки війська лівого крила і центру 1-го Укр. фронту перейшли до оборони, а війська правого крила (13-а і 60-а армії) продовжували наступ і до 25.XI виийшли на лінію Мозир, Коростень, Черняхів. Внаслідок К. н. о. було розгромлено київ. угруповання ворога (15 нім. д-зій), визволено Київ і створено в цьому районі стратегічний плацдарм, який відіграв важливу роль у боях за визволення Правобережної України.

Лит.: 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; Украинская РСР у Великой Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968; Подвиг на берегах Дніпра-Славутича. К., 1964.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 27.II 1932. Лежить у бас. серед. течії Дніпра в межах Полісся та Лісостепу, переважно на Правобережжі. Пл. 29,0 тис. км². На Зх. межує

з Вінницькою і Житомирською, на Сх. — з Полтавською і Чернігівською, на Пд. — з Черкаською обл. УРСР, на Пн. — з Гомельською обл. БРСР. Населення (без Києва) 1836 тис. чол. (1970). Нац. склад за переписом 1959: 93,2% українців, 4,8% росіян, 0,9% євреїв, 0,4% поляків та ін. Пересічна густота населення (без Києва) 63 чоловіки на 1 км². Міське населення становить 63,6%. У К. о. 24 райони, 16 міст, 31 с-ще м. т., 1251 сільс. населені пункти. Обласний центр і столиця Радянської України — Київ (1632 тис. чол., 1970).

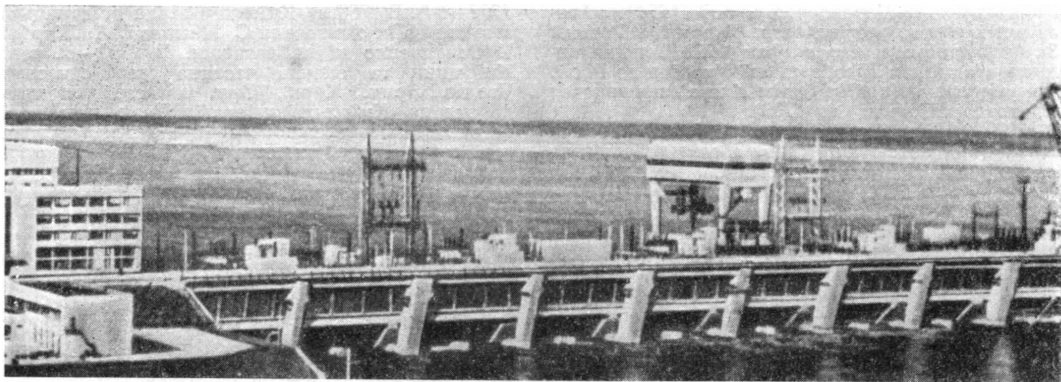
Рельєф К. о. переважно рівнинно-горбистий. На Пн. К. о. займає частину Поліської, на Сх. — частину Придніпровської низовини. На Пд. і Пд. Зх. містяться Придніпровська височина (до 273 м над рівнем моря). З корисних копалин найбільше значення мають торф, буре вугілля, граніти, гнейси, каоліни, мергелі, керамічні та буд. глини; є мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою і теплим літом. Гол. волна артерія К. о. — Дніпро, до басейну якого належить більшість річок області, в т.ч. його притоки: Прип'ять, Тетерів, Ірпінь, Стугна, Рось (праві), Десна, Трубжів, Супій (ліві). В межах обл. — частина Київ. водосховища. Ґрунти на Пн. — дерново-глеєві, лучні та болотні; в центр. і зх. частинах — опідзолені чорноземи, сірі та світло-сірі опідзолені ґрунти; в пд. районах області — глибокі малогумусні чорноземи. На Лівобережжі в межах Лісостепу зустрічаються чорноземно-лучні, солонцюваті та суглинкові ґрунти.

Перші поселення на тер. сучас. К. о. з'явилися за часів пізнього палеоліту (див. *Кирилівська стоянка*). В 9—12 ст. ця тер. входила до складу давньорус. д-ви — *Київської Русі*, а після її розпаду в серед. 12 ст. — до *Київського князівства*. В 10—13 ст. лівобережна частина сучас. К. о. входила до складу *Переяславського князівства*. В 1240 Київське князівство спустошили монголотатари, бл. 1362 воно підпало під владу феод. Литви. В 1471 лит. уряд утворив *Київське воєводство*, до якого входила Київщина і майже вся Лівобережна Україна. Після Люблінської унії 1569 Київщину загарбала Польща. Населення Київщини вело невпинну боротьбу проти соціального і нац. гніту польсь. шляхти [сел.-козац. повстання під керівництвом С. Наливайка (1594—96), Т. Федоровича (1630), П. Павлюка (1637), Я. Остринина (1638)]. На поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 було сформовано

Київський полк. Переяславська рада 1654 прийняла рішення про возз'єднання України з Росією. За Андрусівським перемир'ям 1667 Польща визнала входження Лівобережної України до Росії. Правобережна Україна (крім Києва) залишилася під владою Польщі (до 1793). В 1702—04 Біла Церква і Фастів були центрами козац.-сел. повстання (див. *Паїя повстання*

1702—04). В 1768 на Київщині діяли гайдамацькі загопи, що їх очолювали С. Неживий, А. Журба, І. Бондаренко та ін. ватажки. В 1708—81 тер. Київщини та значна частина тер. сучасних Черніг., Брян., Курс., Орл. областей входила до складу *Київської губернії*. Після ліквідації автономії Лівобережної України значна частина тер. тепер. К. о. входила до *Київського наміс-*

Київська ГЕС.

ництва (1781—96), з 1797 — Київської губернії. В роки *Вітчизняної війни 1812* в Київ. губ. було сформовано 3 полки нар. ополчення. На тер. Київщини діяло *Південне товариство декабристів*, вибухнуло повстання Черніг. полку (див. *Чернігівського полку повстання*). В грудні 1845 — січні 1846 в Києві було засновано *Кирило-Методіївське товариство*, яке існувало до 1847. В 1859—63 у Києві діяло *Харківсько-Київське таємне товариство*. В середині 19 ст. в Київ. губ. відбувалися значні сел. заворушення проти кріпосницького гніту (виступи селян проти *інвентарних правил 1847—48*, *Київська козаччина 1855* та ін.).

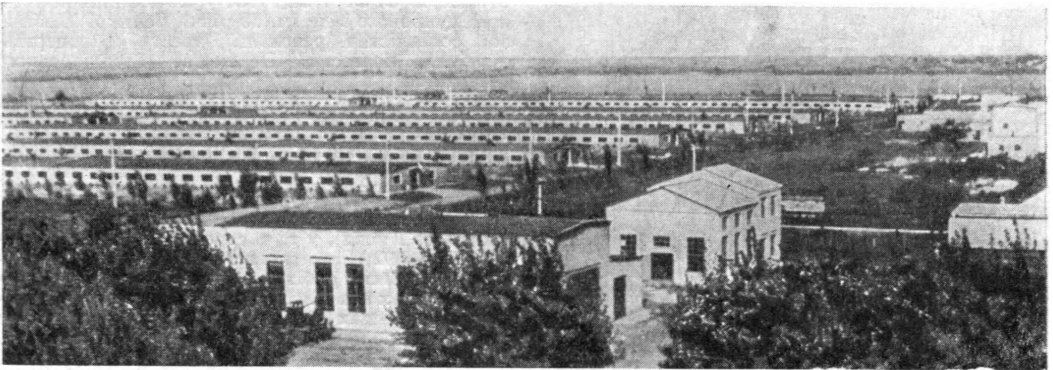
У пореформений період на Київщині розвинулися цукрова, винокурна, борошномельна та ін. галузі пром-сті. Київщині належало перше місце в Росії по виробн. цукру. Чавуноливарні та машинобудівні підприємства виникли в Ржищеві, Білій Церкві.

В 70—80-х рр. 19 ст. в містах Київщини розгорнувся народницький рух. Тут діяли «*Київська комуня*» (1873—74), «*Південноросійський робітничий союз*» (1880), група південних «*бунтарів*» та ін. орг-ції. В кінці 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст. у Києві та ін. містах губернії виникли перші с.-д. гуртки й групи. В березні 1897 с.-д. гуртки і групи Києва об'єдналися в київський «*Союз боротьби за визволення робітничого класу*», який розгорнув агітаційно-пропагандистську діяльність серед робітників Київщини. «*Союз боротьби*» брав участь у підготовці і роботі I з'їзду РСДРП (1898). Після з'їзду було створено Київський к-т РСДРП [див. *Київська організація РСДРП (б)*]. На поч. 20 ст. на Київщині посилювся робітн. рух, встановилися тісні зв'язки з ленінською газ. «*Искра*», в 42 номерах якої було надруковано 93 статті про стан робітн. і сел. руху в Київ. губ.

В період революції 1905—07 страйковий рух охопив Київ і ряд міст губернії. Страйкували робітники Миронівського цукрового заводу, залізничники, робітники Фастова і Білої Церкви (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). В роки першої рос. революції на тер. Київ. губ. відбувся 551 сел. виступ. Активну діяльність на Київщині розгорнуло *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. В період реакції на підприємствах Київщини було проведено 22 страйки, в яких взяло участь бл. 7 тис. робітників. Під час нового революц. піднесення під керівництвом більшовиків розгорнувся страйковий рух, зокрема 1912 в зв'язку з Ленським розстрілом. Страйки не припинялися і в наступні ро-

ки. Під час першої світової війни під впливом більшовицької агітації і робітн. страйків поширилися сел. виступи. Відразу ж після Лютневої революції 1917 вийшла з підпілля Київська організація РСДРП (б). Було створено більшовицьку групу в Білій Церкві, об'єднану орг-цію РСДРП у Василькові. З (16). III 1917 створено *Київську Раду робітничих депутатів*, а незабаром — Рада в Білій Церкві, Василькові й Таращі. На поч. березня укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичні партії створили в Києві контрреволюц. *Центральну раду*.

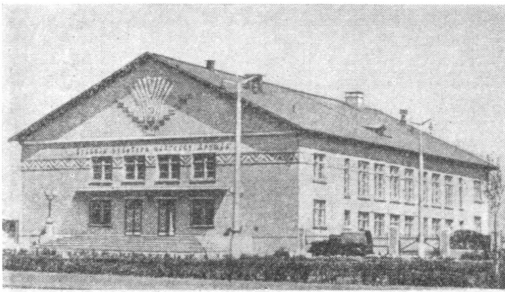
29—31.X (11—13.XI) під проводом більшовиків спалахнуло *Київське жовтневе збройне повстання 1917* проти Тимчасового уряду, яке закінчилося капітуляцією збройних сил його місцевих органів. Проте з перемоги повсталих робітників і солдатів скористалася Центр. рада, яка 7(20). XI захопила владу. 3—5 (16—18). XII 1917 у Києві відбувся *обласний з'їзд більшовиків Південно-Західного краю*. З ініціативи Київ. орг-ції РСДРП (б) розгорнулася підготовка до *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який відбувся 11—12 (24—25). XII 1917 в Харкові. 16 (29). I почалося *Київське січневе збройне повстання 1918* проти Центр. ради. На допомогу повсталим прийшли рад. війська, які 26.I (8.II) визволили Київ. Рад. владу на Київщині встановлено в січні — лютому 1918. На поч. березня 1918 Київщину загARBALI австро-нім. окупанти. В умовах жорстокого окупаційного режиму парт. орг-ції Київщини не припинили своєї діяльності. 26.V 1918 зібралась підготовлена Київським к-том нарада підпільних більшовицьких орг-цій України. Було обрано Тимчасовий всеукраїнський к-т робітн. Комуністич. партії. Для керівництва парт. роботою в окупованих повітах Київщини було створено губернське організаційне бюро, а також підпільні осередки, які діяли в Ржищеві та ін. містах. Парт. орг-ція Київщини відіграла значну роль у створенні КП (б)У. На *Першому з'їзді КП (б) України* були делегати від Київської і Білоцерківської орг-цій. Більшовики Київщини налагодили тісні зв'язки з повітами, створювали ревкоми, партизанські загони [див. *Київський підпільний обласний комітет КП (б) У (1918)*]. Влітку 1918 спалахнуло *Таращанське збройне повстання 1918* і *Сквирське збройне повстання 1918*. Після *Другого з'їзду КП (б) України* Київ. обласний к-т очолив С. В. Косіор. Обласний ревком у складі А. С. Бубнова, С. В. Косіора, М. М. Майорова та ін. очолив повстансько-партизан. боротьбу трудящих краю.

Птахофабрика в місті Яготині.

5.II 1919 рад. війська визволили Київ. У лютому 1919 було визволено всю тер. Київ. губ. 25—27.III 1919 відбувся Київ. губернський з'їзд Рад. 3.V 1919 відкрилася I Київська губернська парт. конференція, яка обрала губернський парт. к-т у складі А. В. Іванова, І. Ю. Кулика, О. К. Ластовського, М. О. Скрипника та ін. Весною і влітку 1919 на Київщині активізувався куркульський бандитизм. На придушення куркульсько-націоналістич. банд виступили комсомольські загони (див. *Трипільський похід 1919*). Влітку 1919 почався наступ військ Денікіна. Згідно з рішенням Політбюро ЦК КП (б)У від 27.VI 1919 у Києві й повітах було створено к-ти оборони. 31.VIII 1919 Київ захопили денікінці. Боротьбу трудящих Київщини проти *денікінщини* очолило більшовицьке підпілля під керівництвом обласного комітету Правобережної України. Для координації діяльності партизан. загонів на поч. жовтня 1919 створено підпільний повстанський штаб. 16.XII 1919 рад. війська визволили Київ і відновили Рад. владу на Київщині. 6.V 1920 Київ захопили польські інтервенти; було окуповано більшу частину Київ. губ. Губернські установи Київщини було евакуйовано до Кременчука, а губком і губревком — до Черкас. 12.VI 1920 рад. війська визволили Київ, а незабаром і всю губернію. Після перемоги над силами зовн. і внутр. контрреволюції трудящі Київщини під керівництвом Комуністич. партії приступили до мирного соціалістич. будівництва. В 1925 було ліквідовано Київ. губернію і створено Київ., Білоцерківський та ін. округи. 27.II 1932 створено К. о. (в жовтні 1932 пн. райони К. о. ввійшли до складу Черніг. обл.; 1937 28 районів К. о. відійшло до Житом. і 4 райони — до Полт. обл., 1939 5 районів К. о. відійшло до Кіровогр. і 4 райони до Вінн. обл.; 1954 19 районів К. о. відійшло до Черк. обл.). 24.VI 1934 в Київ з Харкова переїхали ЦК КП (б)У і уряд Рад. України. За роки довоєнних п'ятирічок Київщина стала однією з передових в економічному відношенні індустріально-аграрних областей України. Напередодні Великої Вітчизн. війни в К. о. працювало 797 великих пром. підприємств з 210 тис. робітників. Було завершено колективізацію с. г. З поч. Великої Вітчизн. війни бійцями Рад. Армії стали понад 30 тис. комуністів обласної парт. орг-ції. Разом з частинами Червоної Армії трудящі Київщини обороняли Київ (див. *Київська оборонна операція 1941*). В липні — вересні 1941 тер. К. о. окупували нім.-фашист. загарбники; під час тимчасової окупації на тер. Київщини діяли підпільний

обком (секретар І. В. Сергієнко) і Київ. міськомком партії, 29 райкомів партії, Київський міськом ЛКСМУ, 4 райкоми комсомолу, бл. 350 парт. і комсомольських орг-цій і груп. Боротьбу проти фашистів вели 60 партизан. загонів заг. чисельністю понад 12 тис. чол. У травні — червні 1943 було сформовано Київ. обласне з'єднання партизан. загонів, до якого входило понад 20 загонів заг. кількістю бл. 2700 чол. Значно посилилася боротьба навесні і влітку 1943 після рейдів по тер. області партизан. з'єднань С. А. Костика, а згодом М. І. Наумова. За 2 роки і 8 місяців окупації партизан. загони і групи, що діяли на Київщині, знищили понад 30 тис. гітлерівців та їхніх найманців — укр. бурж. націоналістів, пустили під укіс 259 ешелонів, 3 бронепоезди, підірвали 228 залізнич. і шосейних мостів, 133 склади з боєприпасами й продовольством і багато техніки ворога. У вересні почалася *битва за Дніпро 1943*. 6.III 1943 рад. війська визволили Київ, а на 10.III 1944 — всю тер. області. В роки Великої Вітчизн. війни кияни героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. Понад 157 чол., уродженців К. о., удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Комуністична партія приділяла велику увагу відбудові г-ва області, що постраждало від нім.-фашист. окупації. За роки четвертої п'ятирічки пром-сть області відбудовано й розширено на новій тех. базі. Рішення XXIII з'їзду КПРС сприяли дальшому посиленню ролі парт. орг-цій та зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення. Комуністи виступили організаторами втілення в життя рішень Березневого та Вересневого пленумів ЦК КПРС (1965), застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Здійснюючи Програму КПРС, рішення з'їздів партії, обласна партійна орг-ція проводить велику виховну роботу серед населення, залучаючи його до суспільно-політ. життя. На 1.I 1970 в 4 міських і 33 районних парт. орг-ціях налічувалось 222 484 члени і кандидати у члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті і в зв'язку — 89 355, у с.г. — 24 828, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я і культури — 41 674, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 23 422. Перший секретар Київ. обкому КП України — В. М. Цибулько (з 1970). Вірним помічником обласної парт. орг-ції в комуністич. будівництві є створена в квітні 1919 на 1-му з'їзді комуністич. робітнич. молоді губернії комсомольська орг-ція. Комсомольці області працювали на цілих землях й ударних комсомоль-

Будинок культури в селі Ксаверівці Васильківського району.

ських будовах країни, брали участь у спорудженні Київської ГЕС, Бортиницької зрошувальної системи та ін. Комсомольці Київщини достроково закінчили будівництво шахт «Київська-Комсомольська» № 1 і 2 в Донбасі, будували металургійні підприємства в Казахстані, Жданові та ін. На поч. 1970 в рядах обласної комсомольської орг-ції було 365 563 комсомольці.

К. о. має розвинуті машинобудування і металобробну, харч., легку, деревооброб. галузі пром-сті. В 1968 в області було 375 пром. підприємств на самостійному балансі (тут і далі цифри подаються без даних по Києву). Обсяг валової продукції всієї пром-сті 1968 зріс порівняно з 1940 в 6,8 раза. В структурі пром-сті області п'ятою вага харч. пром-сті 1968 становила 40,9%, легкої — 24%, маш.-буд. і металобр. — 15,5%, деревообр. і меблевої — 5,9%, пром-сті буд. матеріалів — 5,2%. В області працює перший на Україні з-д порошкової металургії (Бровари), з-д «Сільмаш», «Електроконденсатор» (Біла Церква), з-д хім. устаткування «Червоної Жовтень» (Фастів), з-д холодильників (Васильків, Бровари) та ін.

Підприємства легкої пром-сті містяться в Білій Церкві, Броварах, Василькові. В К. о. розвинуті також деревообробна, хім. пром-сть та пром-сть буд. матеріалів. В енергетичному г-ві області — Київська ГЕС ім. Ленінського комсомолу та Пд. енергосистема. Велике місце в паливному балансі посідає використання природного газу Дашавського та Шебелинського родовищ. К. о. є важливим районом високоотварного зернового г-ва й м'ясо-молочного тваринництва. Миронівським науководослідним ін-том селекції насінництва пшениці виведено високорожайні сорти пшениці Ювілейна 50 і Миронівська 808. Навколо Києва та ін. міст створено спеціалізовані овочевомолочні радгоспи. На кінець 1968 в області було 442 колгоспи і 104 радгоспи, на ланах яких працювало 32 859 тракторів (в 15-сильному обчисленні), 3902 зернозбиральні комбайни, 1,8 тис. бурякозбиральних комбайнів, 15,2 тис. вантажних автомобілів. За досягнуті успіхи в с. г. К. о. 1958 нагороджено орденом Леніна. В післявоєнні роки звання Героя Соціалістич. Праці удостоєно понад 100 чол. Серед них — двічі Герої Соціалістич. Праці ланкова колгоспу «Радянська Україна» Васильківського р-ну С. Д. Виштак, ланкова колгоспу ім. Ілліча Васильківського р-ну О. К. Дитман, Герой Соціалістич. Праці голова колгоспу ім. А. О. Жданова Миронівського р-ну О. Г. Бузиницький та ін.

48 колективів підприємств, орг-цій, радгоспів і колгоспів К. о., які найбільше відзначилися в соціалістич. змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, нагороджено Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради

Міністрів СРСР і ВЦРПС, у т. ч. Салівонківського цукрового з-ду ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістич. революції, тресту «Білоцерківсьлібуд», колгоспу «Перемога» Тарашанського р-ну та ін.

К. о. має густу сітку з-ць (39 км на 1 тис. км²). Довжина з-ць 1968 становила 798,1 км. В межах області електрифіковано 434 км з-ць. Автомобільних шляхів — 10,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 3,8 тис. км. Судноплавання по Дніпру, Десні, Прип'яті, частково по Тетереву.

В 1969/70 навч. р. на Київщині працювало 1194 шкіл (без Києва), у т. ч. середніх — 336, восьмирічних — 492, початкових — 274, шкіл-інтернатів — 11, шкіл робітн. і сільс. молоді — 81 та ін. В школах навчалось 324,3 тис. учнів. У 19 профес.-тех. уч-щах навчалось 7,5 тис. учнів, у 18 серед. спец. навч. закладах — 16 тис. учнів. В області — Білоцерківський с.-г. ін-т (3,9 тис. студентів), 17 н.-д. установ, у т. ч. Миронівський науководослідний ін-т, Білоцерківська селекційно-дослідна станція, Укр. н.-д. ін-т землеробства та ін.

В К. о. працює обласний укр. театр ім. П. К. Сакаганського (Біла Церква). В області було (1968) 1167 клубних установ, 1139 масових б-к, 1238 кіноустановок; музеї: історичний — у Переяславі-Хмельницькому та краєзнавчий — у Білій Церкві; пам'ятник-музей Героїв визволення Києва від фашистських загарбників в с. Нових Петрівцях Києво-Святошинського р-ну (філіал Істор. музею УРСР).

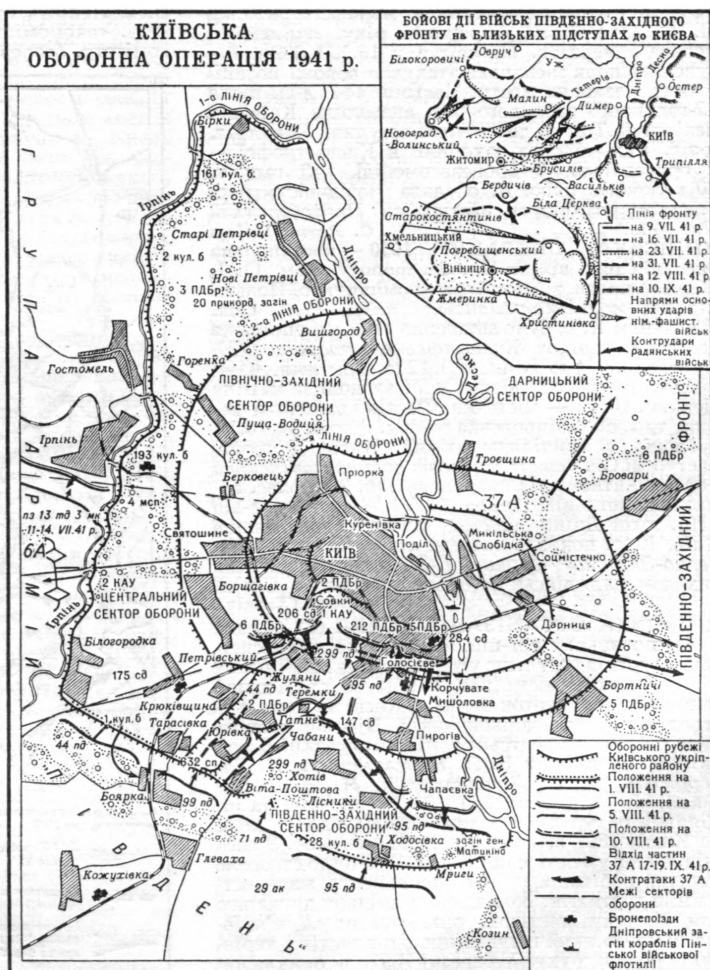
Історичні пам'ятки. Серед визначних археол. та архітектурних пам'яток на тер. області: залишки поселень трипільської культури в урочищі Коломийщина біля с. Халеп'ї Обухівського р-ну, церква Антонія і Феодосія у Василькові (17—18 ст.), будинок колегіуму в Переяславі-Хмельницькому (17—19 ст.), торг. ряди в Білій Церкві (1-а пол. 19 ст.) та ін. Істор. пам'яткою є братська могила декабристів у Фастів. р-ні. В містах і селах області споруджено пам'ятники-монументи в Переяславі-Хмельницькому на честь возз'єднання України з Росією, в Трипіллі — київ. комсомольцям, які загинули в бою проти банди Зеленого, в с. Нових Петрівцях — на місці командного пункту 1-го Укр. фронту, в Богуславі — пам'ятник партизанці М. Гризун та ін. З Київщиною пов'язана діяльність багатьох визначних представників культури і освіти. По містах і селах Київ. губ. подорожував Т. Г. Шевченко, Київщину відвідували О. С. Пушкін, М. В. Гоголь, Є. П. Гребінка, композитори М. І. Глинка, П. І. Чайковський та ін. На Київщині народилися: один з перших революц. марксистів П. К. Запорожець, письменник Шолом-Алейхем, художник І. М. Сошенко, архітектор В. Г. Заболотний, льотчик-космонавт СРСР Герой Рад. Союзу П. Р. Попович, двічі Герой Рад. Союзу А. Г. Кравченко та ін.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Борба за владу Советов на Киевщине (Март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962; Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов. К., 1963; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957; Київська обласна партійна організація до 50-річчя Великої Жовтня. К., 1967; Староофтенко І. П. Київська область. К., 1967; Наша Київщина. К., 1968; Народне господарство Київської області. Статистичний збірник. К., 1967; Пам'ятні місця Київської області. Короткий путівник. К., 1958. Ф. М. Рудич (Київ).

КИЇВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941 — операція, що її провели під час Великої Вітчизн. війни війська Пд.-Зх. фронту (ком. ген.-полковник М. П. Кирпонос) 10.VII — 29.IX 1941 по обороні Києва від нім.-фашист. військ групи армій «Південь». У ході жорстоких боїв на тер. Правобережної України в червні — на поч. липня нім.-фашист. війська прорвали оборону рад. військ, захопили Новгород-Волинський, Житомир та Бердичів і, продовжуючи наступ на Київ вздовж Житомир. шосе, вночі проти 11.VII вийшли на р. Ірпінь. На підступах до Києва розгорнулися запеклі бої. Війська Пд.-Зх. фронту завдали ворогові контрударів у районі Бердичева і на Пд. від Коростеня, скувавши понад 12 нім.-фашист. д-зій. Війська противника, що прорвалися до р. Ірпеня, 11—14.VII було зупинено і місцями відкинуто на Зх. На заклик ЦК КПСР (б)У, Раднаркому і Президії Верховної Ради УРСР на захист столиці України разом з воїнами Рад. Армії стали жителі Києва. Зпоч. війни понад 200 тис. киян добровільно вступили в ряди Рад. Армії. У Києві було створено нар. ополчення. На підступах до Києва і в самому місті з поч. липня розгорнулися оборонні роботи, в яких було зайнято бл. 160 тис. киян. Контрудари рад. військ, стійка оборона Києва зрвали наміри ворога з ходу оволодіти містом. Нім.-фашист. командування змушене було припинити наступ на Київ і повернути 1-у танк. групу на Пд., а осн. сили 6-ї армії зосередити в районі Коростеня. 24.VII рад. війська під натиском переважаючих сил ворога відступили на передній край Коростенського укріпленого району і на Сх. від нього, на рубжж Малин — Бороднянка. Перегрупувавши після цього 29-й арм. корпус, ворог 30.VII відновив наступ на Київ. На Київ, напрямі противник потіснив дві д-зії 26-ї армії, яка займала оборону від Києва до Черкаса, і 1.VIII підійшов з Пд. до переднього краю Київ. укріпленого району, на рубжж Білогородка — Тарасівка — Віта-Пощова — Лісиця. 1.VIII нім.-фашист. війська розпочали новий наступ на Київ. 10.VIII ціною великих втрат вийшли до передмістя Києва — Совок та Мишоловки, але зустріли тут героїчний опір рад. військ і нар. ополчення і були зупинені. За рішенням Ставки і командування Пд.-Зх. фронту війська, що обороняли Київ, було з'єднано в 37-у армію. Протягом 11—13.VIII рад. війська відкинули ворога майже до першої лінії оборони Київ. укріпленого району. З серед. серпня осн. бої розгорнулися на Пн. і Пд. від Києва. Нім. командування 8.VIII кинуло частину сил з групи армій «Центр», що наступала на Москву, на Пд. проти військ Центр. і Пд.-Зх. фронтів. Над військами Пд.-Зх. фронту нависла загроза оточення. Командування фронту звернулося у Ставку за дозволом залишити

Київ і відвести війська фронту на тилловий рубжж по р. Псла. Дозвіл було одержано ввечері 17.IX. А 15.IX частини 1-ї і 2-ї нім. танкових армій з'єдналися в районі Лохвиці. Війська Пд.-Зх. фронту (5-а, 37-а, 26-а армії і частина сил 38-ї та 21-ї армій) потрапили в оточення. 20.IX рад. війська залишили Київ. Жорстокі бої під Києвом тривали до 27.IX. Окремі заони прорвалися з оточення, частина воїнів пішла в партизани. В боях героїчно загинуло багато рад. бійців і командирів, у т. ч. ком. Пд.-Зх. фронтом М. П. Кирпонос, член Військ. ради М. О. Бурмистенко, нач. штабу ген.-майор В. І. Тупиков.

К. о. о. відіграла важливу роль у зриві нім.-фашист. плану «блискавичної війни» проти Рад. Союзу. Вона відволікла значні сили на Київ, напрям, що порушило заг. стратегічний план нім.-фашист. командування, затримавши на 2 місяці наступ на головну — Моск. напрямі. *Лит.*: Історія Великої Отечественної війни Радянського Союзу. 1941—1945, т. 2, М., 1961; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967; 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968; Історія міст і сіл Української РСР. Київ, К., 1968; Київ-герой, К., 1961; Память о Я. Ю. Місто-герой на Дніпрі, К., 1969.

КИЇВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 (січень — лютий) — бойові дії рад. військ по визволенню Києва від сил петлюрівської *Директорії*. На поч. січня *Перша Українська радянська дивізія* (ком. І. С. Локотом) розгорнула наступальні дії на Київ, напрямі. 12.I Богунський полк визволив м. Чернігів. 18.I по д-зії було віддано наказ про наступ на Київ. 22.I Тарашанський полк оволодів м. Ніжином, звідки командир полку В. Н. *Боженко* зв'язався з київ. більшовицьким підпіллям, яке допомогло рад. військам розвідувальними даними. 24.I 1-а бригада (командир М. О. *Щорс*) вийшла на ближні підступи до Києва — до Броварів, де було зосереджено добірні війська петлюрівської *Директорії* (5 піхотних і 1 кав. полки). 1.I після запеклого бою бригада зайняла Бровари і 5.II вступила в Київ.

В. С. *Левін* (Київ).

КИЇВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 (грудень) — наступальні дії рад. військ *Дванадцятої армії* (ком. С. О. *Меженінов*) по визволенню Києва від денікінців. 10.XII *Сорок четвєрта стрілецька дивізія* (нач. І. Н. *Дубовий*) вийшла на лівий берег Дніпра в районі Києва. Одночасно з 3х. на місто наступала 58-а стріл. д-зія (нач. І. Ф. *Федько*). В ніч проти 16.XII Богунська бригада 44-ї стріл. д-зії за допомогою місцевого рибалки П. К. Олександрів форсувала ріку, яка шойно почала замерзати. На світанку 16.XII 389-й Богунський полк зненацька атакував ворожі позиції з тилу і захопив мости. Частина 44-ї д-зії після 12-годинного запеклого бою визволила Київ від денікінців. Того ж дня в місто вступила 58-а стріл. д-зія. Рад. війська захопили в Києві трофеї — 2 бронепоезди, 3 броневомобілі, 13 гармат, 80 кулеметів тощо. К. о. дала можливість рад. військам розгорнути наступ на Правобережній Україні.

В. С. *Левін* (Київ).

КИЇВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920 — наступальна операція рад. військ Пд.-3х. фронту (ком. О. І. *Єгоров*) проти військ бурж.-поміщицької Польщі під час *польсько-радянської війни 1920*. Осн. завданням К. о. було знищення київ. угруповання ворога. Внаслідок *Житомирського прориву 1920*, здійсненого 1-ю Кінною і 12-ю арміями, Фастівська група рад. військ 8.VI визволила м. Білу Церкву, 10.VI — містечко Фастів і захопила великі трофеї. Дніпровська військ. флотилія 10.VI оволоділа с. Трипіллям поблизу Києва. Рішучий наступ зі Сх. вела *П'ятдесят восьма стрілецька дивізія*. Активно діяли бронепоезди. 3-я польс. армія поспішно відступала. 12.VI 58-а стріл. д-зія і Пн. загін Дніпр. військ. флотилії вступили в Київ. К. о. покляла початок *контрнаступу Південно-Західного фронту 1920*, який завершився виходом рад. військ на рубежі рр. Ужа і Случі.

М. Колісник (Харків).

КИЇВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (6) — одна з більшовицьких орг-цій, яка виросла з марксистських гуртків і груп, що утворилися на найбільших підприємствах міста наприкінці 19 ст. Перший марксистський гурток виник у Києві на поч. 1889 серед робітників-залізничників. Пізніше створилися робітн., студентські, учнівські гуртки. В них активно працювали Б. Л. *Ейдельман*, П. К. *Запорожець*, А. В. *Луначарський*, Я. М. *Ляховський*, І. А. *Саммер*, П. Л. *Тучапський* та ін. Діяльність гуртків особливо активізувалась, коли до Києва 1891 переїхав Ю. Д. *Мельников*. З його ініціативи у місті наприкінці 1895 було створено Перший робітн. к-т для керівництва марксистськими гуртками, обладнано підпільну друкарню для випуску листівок, організовано «*Лук'янівський клуб*», який готував пропагандистів і керівників робітн. руху. У березні 1897, за прикладом

створеного В. І. Леніним *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, місцеві с.-д. гуртки і групи об'єдналися в *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, поряд з яким 1897 створено другий Робітн. к-т, що здійснював безпосередній зв'язок з с.-д. гуртками, окремими соціал-демократами, які працювали на ф-ках і з-дах. З серпня 1897 в Києві почали видавати «*Робочою газету*», яка пропагувала ленінську ідею створення єдиної марксистської партії в Росії. Київ. «Союз боротьби» і група «*Робочої газети*» відіграли значну роль у підготовці і роботі I з'їзду РСДРП (1898). Після I з'їзду київський «Союз боротьби» і місцеві с.-д. групи були об'єднані в Київський к-т РСДРП. Арешт 1898 майже всього складу ЦК партії, масові арешти соціал-демократів посилювали ідейний розбрід, організаційну роздробленість у місцевих орг-ціях РСДРП, привели до посилення впливу «економістів» (див. «*Економізм*»). Використовуючи газ. «*Вперед*», київ. «економісти» поширювали свої опортуністичні ідеї. Від імені Київ. к-ту 1899 вони висунули свою опортуністичну платформу під назвою «*Profession de foi*» («*Сповідання віри*»), що майже цілком збігалася з відомим маніфестом рос. «економістів» «*Credo*». В. І. Ленін з приводу опортуністич. платформи київ. «економістів» писав: «*Погляди Київського комітету, безперечно, в і д б и в а ю т ь значний*

вплив того нового напрямку „молодих російських соціал-демократів“, який у крайньому своєму розвитку злився з бернштейніанством» (Твори, т. 4, с. 256). Вирішальну роль у подоланні впливу «економізму» в Київ. орг-ції відіграли ленінська газ. «Искра», її агенти П. А. Красиков, Ф. В. Ленгнік, М. М. Литвинов та ін. В Києві було створено групу сприяння «Искре». Група розгорнула активну пропаганду ленінських ідей. Під впливом «Искры», праці В. І. Леніна «Що робити?» в Київ. к-ті розгорнулася гостра боротьба проти «економістів», яка закінчилася розгромом їх. У березні 1903 Київ. к-т заявив про приєднання до «Искры». Комітет розгорнув пропагандистську діяльність, видавав листівки, «Київський соціал-демократичкий листок», подавав безпосередню допомогу орг-ціям, с.-д. групам у Білій Церкві, Бердичеві, Черкасах, Умані та ін. містах Київ. губ. За його участю було об'єднано Уманську іскрівську підпільну друкарню. К-т керував загальнополіт. страйком у липні 1903. Весною 1903 до Києва з Харкова за порадою В. І. Леніна переїхав Організаційний Комітет (ОК) по скликанню II з'їзду РСДРП. На II з'їзді РСДРП делегати від К. о. РСДРП П. А. Красиков і І. К. Нікітін в усіх питаннях виступали разом з В. І. Леніним. Після III з'їзду в Київ. орг-ції розгорнулася запекла боротьба більшовиків проти розкольніцьких дій меншовиків, які намагалися зривати рішення з'їзду і захопити центр. установи партії. Велику допомогу більшовиком подавали рідні В. І. Леніна — брат Д. І. Ульянов, сестри М. І. та А. І. Ульянови, які прибули до Києва у вересні — жовтні 1903, а також члени рос. частини ЦК Ф. В. Ленгнік, Г. М. Кржижановський, М. М. Ессен та ін. Вночі проти 2 (15). I 1904 царська влада заарештувала Д. І., М. І. та А. І. Ульянових, З. П. Кржижановську та ін. більшовиків. Ці арешти значно підрвали сили більшовиків у Києві і були однією з причин посилення меншовицьких позицій у Київ. орг-ції РСДРП. Напередодні першої рос. революції 1905—07 Київ. к-т майже цілком був під впливом меншовиків. Початок революції викликав велике піднесення серед робітників Києва, однак меншовицьке керівництво Київ. орг-ції не зуміло очолити маси і підняти їх на заг. політ. страйк солідарності з петерб. пролетаріатом. Своїми опортуністич. діями Київ. к-т викривав себе в очах робітників і викликав їх невдоволення. Вплив більшовиків дедалі зростав. Підтримувані передовими робітниками, більшовики Києва у лютому 1905 виступили як окрема орг-ція і створили групу «Вперед». Вони багато зробили для ознайомлення робітників з рішенням III з'їзду РСДРП і осн. положеннями книги В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», активно допомагали в діяльності Пд. бюро і Пд.-тех. бюро ЦК РСДРП, створених у Києві після III з'їзду, брали активну участь у підготовці її роботи Народи більшовицьких комітетів Півдня 1905. Завдяки діяльності Пд. бюро ЦК Київ став парт. центром, через який ЦК РСДРП здійснював керівництво роботою більшовиків України. Активну участь брали більшовики в створенні і діяльності Ради робітничих депутатів, профспілок, проводили значну агітаційно-масову роботу серед солдатів. 18 (30). XI у Києві під впливом більшовиків відбувся саперів постання 1905. Під керівництвом більшовиків робітники Києва активно включились у заг. політ. страйк у грудні 1905, вели боротьбу проти царської влади у заводському р-ні міста — Шуляйві, яка стала своєрідною «робітничою республікою».

В умовах спаду революції опорною базою більшо-

виків у Києві стало Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, створене 1906. При підтримці В. І. Леніна більшовики Києва організували видання легальної газ. «Робітник». Вплив більшовиків Києва дедалі зростав. На час V з'їзду РСДРП (1907) їх було в місті вже бл. 500 чол.

Після V з'їзду партії більшовики Києва утворили свою окрему фракцію в об'єднаній орг-ції РСДРП і розгорнули немирну боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів і одностовит, дрібнобурж. партій укр. і євр. націоналістів — УСДРП, «Спілки», Бунд та ін. Жорстокі репресії царської влади проти більшовиків і передових робітників викликали значне ослаблення Київ. орг-ції. Проте завдяки зусиллям більшовиків з весні 1908 діяльність її поживалася, відновлено Заводський, Подільський і Залізничний районні к-ти, Вузлове бюро РСДРП Пд.-Зх. з-ці. Велику роль у зміненні більшовицьких позицій в орг-ції відіграла нелегальна газета «Железнодорожний пролетарій». В той період у Києві активно працювали більшовики Є. Б. Бош, М. Ф. Головок-Улазовська (Шверник), П. М. Керженцев, О. Ф. Розмирович, Г. А. Семенов, П. І. Старостін, О. А. Трояновський та ін.

Внаслідок масових арештів у кінці 1908 — на поч. 1909 Вузлове бюро, Київ. загальноміський і районні к-ти фактично припинили свою діяльність як оформлені орг-ції. Але вже восени 1909 за ініціативою робітників-більшовиків Київ. орг-ція почала відновлюватись. Наприкінці 1909 в Києві відбулися нелегальні парт. збори, на яких було виділено тимчасовий к-т, а на поч. 1910 загальноміська конференція офіційно обрала Київ. к-т РСДРП. Незабаром було відновлено районні к-ти орг-ції. Більшовики добилися зміцнення Київ. орг-ції, послідовно здійснюючи ленінську тактику спільних дій з меншовиками-партійцями, серед яких були В. П. Затонський, Р. С. Левик, Б. О. Магідов, І. Д. Чугурін, Д. М. Шварцман та ін., що потім вступили в ряди більшовицької партії.

Київ. к-т став надійною опорою В. І. Леніна, ЦК РСДРП в боротьбі за партію, проти меншовиків-ліквідаторів та ін. опортуністів. К-т перший з с.-д. орг-цій Росії цілком підтримав рішення наради ЦК в червні 1911 про скликання VI парт. конференції, виділив свого представника до складу Рос. організаційної комісії по підготовці конференції. 13 (26). XI 1911 на загальноміській конференції було обрано новий к-т, делегата на VI (Празьку) Всерос. конференцію РСДРП (1912). Київ. к-т цілком схвалив рішення цієї конференції. Для роз'яснення їх і зміцнення зв'язків з В. І. Леніним багато зробив член новообраного ЦК РСДРП Г. К. Орджонікідзе, який двічі відвідав Київ. З Київ. орг-цією була тісно зв'язана легальна більшовицька газ. «Правда». Незважаючи на репресії, в Києві розповсюджувалося до 500 прим. газети. Робітники охоче її читали, підтримували коштами.

В. І. Ленін відзначав, що за кількістю групових робітн. зборів у фонд «Правди» Київ стояв на чолі провінціальних міст країни (див. Твори, т. 18, с. 163). Київ. к-т видавав численні листівки, організував страйки і демонстрації робітників, зміцнював парт. орг-ції і групи на підприємствах, встановлював зв'язки з парт. групами в губернії. Організовано пройшли в Києві страйки протесту проти Ленського розстрілу 1912. В роки першої світової війни Київ. к-т підтримав ленінську антивоєнну позицію. Вночі проти 25.VII (7.VIII) 1914 поліція заарештувала в Києві учасників наради міської орг-ції РСДРП, серед яких були

і члени к-ту. Восени роботу к-ту було відновлено. Київ. орг-ція встановила зв'язки з Петерб. к-том РСДРП і через нього одержувала настанови В. І. Леніна і ЦК. Для встановлення зв'язку до столиці їздили М. М. Майоров, М. П. Тарногородський та ін. Під час війни поліція більше десяти разів вдавалася до репресій щодо Київ. к-ту. В ті роки в роботі Київ. орг-ції брали участь В. М. Андоршиков, К. Я. Бауман, П. М. Дегтяренко, А. В. Іванов, С. В. Костор, М. М. Майоров, М. О. Савельєв (Петров), І. Ф. Смирнов (Ласточкін), М. П. Тарногородський та ін. Відразу після повалення царизму Київ. орг-ція вийшла з підпілля, 28.II (13.III) 1917 Київ. к-т РСДРП (б) провів перше легальне засідання, а 6 (19).III відбулися перші легальні збори Київ. орг-ції, що налічувала на той час до 200 чол. На зборах було заслухано звіт про роботу к-ту в підпіллі, обрано тимчасовий комітет у складі В. О. Ватіна (Бястриянского), Д. Й. Іткінд, І. М. Крейсберга, М. М. Лебедева, М. М. Майорова, М. О. Савельєва (Петрова), О. О. Сивцова та ін. 14 (27).III Київ. к-т прийняв постанову про створення районних к-тів партії: Подільського, Печерського, Деміївського, Миського, Шулявського, Солом'янського. Пізніше було створено Залізничний к-т, військ. орг-цію, студентську фракцію, с.-д. фракцію при Раді робітн. депутатів, відкрито клуби при районних к-тах. 14 (27).III 1917 вийшов № 1 більшовицької газ. «Голос социал-демократа». Заг. збори більшовиків Києва обговорили *Квітневі тези В. І. Леніна*, незважаючи на протидію опортуністичного керівництва к-ту. На VII (Квітневий) Всерос. конференції РСДРП (б) Київ. орг-ція делегувала 4 чол., в тому числі Є. Б. Бош, О. Г. Горбачова, М. М. Майорова. 15—17 (28—30).IV 1917 в Києві відбулася окружна нарада представників орг-ції Київ., Поділ., Полтав., Черніг. губ. і Гомельського р-ну Мог. губ., яка поклала початок об'єднанню більшовицьких орг-цій Пд.-Зх. краю. На нараді було обрано тимчасовий окружний к-т РСДРП (б) у складі Є. Б. Бош (секретар), І. С. Гаєвського, І. М. Крейсберга, М. П. Тарногородського, К. Т. Неровні та ін. Значну агітаційну роботу провели більшовики Києва під час кампанії по виборах до *Установчих зборів*. Під їх керівництвом створювалися загони *Червоної гвардії*, були організовані політ. демонстрації в червні 1917. 10—12 (23—25).VII 1917 окружний к-т провів конференцію, що конституювалась як обласна конференція РСДРП (б) Пд.-Зх. краю. Конференція остаточно оформила *Обласну організацію РСДРП (б) Південно-Західного краю*, визначила межі області і обрала обласний к-т у складі 9 чол. (голова Є. Б. Бош, секретар А. Б. Гриневич). Пізніше при обласному к-ті було створено обласне бюро фронтів і тилкових військ. орг-ції РСДРП (б). На VI з'їзд РСДРП (б) від Київ. більшовиків були обрані А. В. Іванов і Є. Б. Бош. К. о. РСДРП (б) провела велику підготовку до збройної боротьби за встановлення Рад. влади. Вона гаряче вітала перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді, виступила натхненником і організатором *Київського жовтневого збройного повстання 1917*. Однак перемогою повстання скористалася бурж.-націоналістич. *Центральна рада*, яка за спиною повсталих робітників і революц. солдатів захопила владу в свої руки. 3—5 (16—18).XII 1917 в Києві відбувся *Обласний з'їзд більшовиків Південно-Західного краю*. З ініціати-ви К. о. РСДРП (б) розгорнулася підготовка до *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який відбувся 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові. З'їзд про-

голосив Україну Рад. республікою і створив Рад. уряд України. Під керівництвом Київ. орг-ції вночі проти 16 (29).I почалося *Київське січневе збройне повстання 1918* проти Центр. ради. 26.I (8.II) 1918 в Києві було встановлено владу Рад. Але період соціалістич. будівництва тривав недовго. 1.III 1918 Київ загарбали австро-нім. окупанти. В умовах жорстокого окупаційного режиму Київ. орг-ція продовжувала свою діяльність, було створено тимчасовий Київ. к-т, районні к-ти, губернське орг. бюро, встановлено зв'язки з повстанцями Звенигородського, Таращанського і Васильківського повітів.

26.V 1918 в Києві, з ініціати-ви Київ. орг-ції, відбулась *Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій*, яка стала важливим кроком на шляху до об'єднання більшовицьких орг-цій і створення Всеукраїнського парт. центру. До обраного нарадою Всеукраїнського партійного тимчасового комітету від Київ. орг-ції ввійшли Л. Й. Карпелішвілі і М. М. Майоров, які взяли діяльну участь у підготовці *Першого з'їзду КП(б) України*, що відбувся 5—12.VII 1918 у Москві. Див. також *Київська область*.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 4. З приводу «Profession de foi», т. 11. Напередодні; т. 34. Ф. В. Леніну [Лист 27. XII 1902]; Боряба за владу Советов на Киевщине (Март 1917 г.—февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Великий Жовтень на Київщині. К., 1957; Кравчук М. І., Шморган П. М., В. І. Ленін і Київська партійна організація. К., 1966; Бондаренко І. М., Степаненко Т. Н. Київська соціал-демократична організація між І і III з'їздами РСДРП. К., 1957.

П. М. Шморган (Київ).

КИЇВСЬКА ПОЛІТИЧНА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1901 — демонстрація робітників і студентів Києва на знак протесту проти віддачі в солдати 183-х студентів Київ. ун-ту за виступи проти царизму. В. І. Ленін у статті «*Віддача в солдати 183-х студентів*» закликав робітників до «більш широкого і відкритого протесту через публічну демонстрацію» (Твори, т. 4, с. 381). Передові робітники і демократичне студентство гаряче відгукнулися на заклик В. І. Леніна. За відозвою Київ. к-ту РСДРП у неділю 11 (24).III на Хрещатику відбулася 15-тисячна демонстрація робітників і студентів, які йшли з червоним прапором, співаючи «Марсельезу». Поліція заарештувала 109 демонстрантів. Ленінська «Искра» дала високу оцінку демонстрації як масовому прояву політ. невдоволення самодержавством.

Літ.: Ленін В. І. Віддача в солдати 183-х студентів. Твори. Вид. 4, т. 4; Іскровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950.

«КИЇВСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Київ. обласного і миського к-тів КП України, обласної та миської Рад депутатів трудящих. Попередниками «К. п.» були: «Голос социал-демократа» (III—XI 1917) і «Пролетарская мысль» (XI 1917—I 1918). У 1918—19 виходила під назвою «*Київський комуніст*», 1919—21 — «Комуніст» [орган ЦК і Київ. миськкому КП (б)У]. З 19.VIII 1921 видавалася під назвою «Пролетарська правда» (утворилась від злиття газ. «Комуніст» і «Київський пролетарий»). В 1925—41 виходила укр. мовою під назвою «Пролетарська правда», 1941—43 не виходила. З листопада 1943 — «К. п.». В 1965 газету нагороджено медаллю «За оборону Києва», 1967 — орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Е. Нечай (Київ).

КИЇВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ — створена 3 (16).III 1917. Поширювала свій вплив далеко за межі міста й губернії. В період *двоваддязя* за своїм складом була есеро-меншовицькою. Проте більшовики відігравали в Раді значну

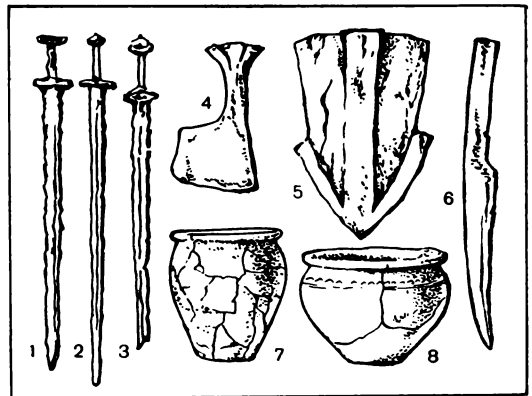
роль і на травень 1917 становили 27,5% складу її виконкому (11 депутатів з 40). Під тиском мас і завдяки активній діяльності більшовицької фракції угодоське керівництво Ради було змушене здійснити ряд заходів в інтересах трудящих (створення робітн. міліції, запровадження 8-годинного робочого дня тощо). У серпні 1917 виконком К. Р. р. д. засудив скликання контрреволюц. *Державної наради*, закликав солдатів виступити проти *корніловщини*. 8 (21).IX 1917 Київ. Рада одна з перших на Україні прийняла більшовицьку резолюцію про необхідність переходу всієї влади в країні до Рад. На *Другий Всеросійський з'їзд Рад* вона послала 4 делегатів, які висловилися на підтримку Жовтн. збройного повстання в Петрограді. 27.X (9.XI) Рада прийняла запропоновану більшовиками резолюцію, в якій вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію. На цьому засіданні Ради було створено ревком, який очолював *Київське жовтневе збройне повстання 1917*. В надзвичайно складний період боротьби проти бурж.-націоналістич. *Центральної ради* вплив фракції більшовиків надзвичайно зріс. У листопаді 1917 вона стала найчисленнішою у виконкомі (60%), і керівництво Радою остаточно перейшло до більшовиків. У листопаді 1917 К. Р. р. д. об'єдналася з Радою солдат. депутатів в єдину Київ. Раду робітн. і солдат. депутатів. Більшовицька фракція Ради виступила ініціатором скликання *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*. 7 її представників були делегатами з'їзду і підтримали його рішення про проголошення України Республікою Рад. Київ. Рада взяла активну участь у підготовці й проведенні *Київського січневого збройного повстання 1918*. За короткий час існування Рад. влади в Києві (лютий 1918) Рада здійснила перші соціалістич. перетворення на Київщині.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

КИЇВСЬКА РУСЬ — ранньофеод. давньоруська держава з центром у Києві, яка в 9 — на поч. 12 ст. об'єднувала всіх сх. слов'ян і охоплювала територію від Карпат до Волги, від Ладозького озера до Чорного моря. Була однією з наймогутніших і найбільших д-в Європи, істор. роль якої К. Маркс порівнював з істор. роллю імперії Карла Великого — найбільшої д-ви середньовічної Зх. Європи, що передувала утворенню Франції, Німеччини та Італії.

Історія. К. Р. утворилася внаслідок тривалого процесу розкладу первіснообщинного ладу та формування класового, феод. суспільства у сх. слов'ян, який почався за кілька століть до утворення давньорус. д-ви. Рад. історики повністю викрили наук. неспроможність і політ. шкідливість т. з. норманської теорії (див. *Норманізм*), що пов'язує початок державності на Русі з літописною легендою про закликання новгородськими слов'янами в 862 варязьких князів *Рюрика*, *Синеуса* і *Трувора*. Насправді ця легенда була створена не раніше 11 ст., щоб довести законність київської великокнязівської династії, яка вважала своїм родоначальником напівлегендарного Рюрика. Як свідчать істор. факти, сх. слов'яни задовго до пресловутого «закликання варягів» досягли порівняно високого рівня культ. розвитку, стали на шлях створення держ. об'єднань. Процес розкладу первіснообщинного ладу у сх.-слов. племен почався приблизно з серед. 1-го тис. н. е. (див. *Анти*, *Склавіни*). Період 6—8 ст. в історії сх. слов'ян характеризується інтенсивним розкладом первіснообщинного ладу, формуванням класових відносин, складанням передумов феодалізму. Осн. заняттям сх. слов'ян здавна було землеробство. З 9—10 ст. орне, польове землеробство, перехід до якого раніше почався на Серед. При-

дніпров'ї, стало провідним на всій території сх. слов'ян, хоч у деяких лісових місцевостях ще багато століть продовжувало існувати вирубне землеробство. Сх. слов'яни займалися також скотарством, мисливством, рибальством, бортництвом (збирання меду й воску диких бджіл). Значного розвитку досягло ремесло, зокрема виробн. металевих знарядь праці. Все більше удосконалювалось керамічне виробн. Розвивалась торгівля внутрішня і зовнішня (із Сходом—Іраном, Арабським халіфатом—Візантією і Зх. Європою). З 9 ст. в торгівлі Сх. Європи важливого значення набув великий торг. слов. водний «шлях з варяг у греки», який з'єднував Балтійське і Чорне моря. У 8—9 ст. у сх. слов'ян почали виникати міста (Київ, Новгород, Ладога та ін.), які перетворювались на центри ремесла і торгівлі. Містами стали окремі торг.-ремісничі селища, а також укріплені двори (замки) великих землевласників-феодалів. Навколо таких замків поступово зосереджувалось ремісничо-торг. населення. Міста, розташовані на зручних торг. шляхах, особливо на берегах великих річок, ставали з часом міжплеменними і міжнар. торг. центрами (Київ, Новгород та ін.). У літописах згадується понад 20 сх.-слов. міст 9—10 ст., в т. ч. на Середньому і Верхньому Придніпров'ї, Волині, Прикарпатті й Закарпатті, в Поволжі, на Таманському п-ові (Тмутаракань). Все це прискорювало розклад первіснообщинного ладу й формування феод. суспільства. Водночас із формуванням феод. відносин виникали держ. сх.-слов. утворення, основою яких стали князівства. Спочатку у сх. слов'ян існували племенні князівства, на чолі яких стояли племенні військ. вожді — князі. Ці князівства об'єднувались у політ. або держ. утворення — союзи під проводом князя найсильнішого племені. Центрами племенних князівств або союзів племен ставали міста: у племені *поляни* — Київ, у *ільменських слов'ян* — Новгород, у *кривичів* — Смоленськ і Полоцьк, у *сіверян* — Чернігів тощо. Ці князівства згадуються в літописному переказі про виникнення Києва. За переказом місто Київ збудували брати Кий, Щек і Хорив (див. *Кий*, *Щек*, *Хорив* і *Льбидь*). У 6—8 ст. у сх. слов'ян виникли тер.-політ. напівфеод. об'єднання, тобто племенні союзи, які склалися з дрібніших племен. Напр., союзи *радимичів* і *в'ятичів* включали по 8—10 племен кожен. З розкладом первіснообщинного ладу і формуванням та роз-

Предмети матеріальної культури часів Київської Русі: 1—3 — залізні мечі; 4 — залізна бойова сокира; 5 — залізний наральник; 6 — залізне чересло; 7, 8 — глинняні горщики.

Збирання данини князем (ліворуч). Народне повстання в Києві 1146. Мініатюри з Радзівілівського літопису. 15 ст.

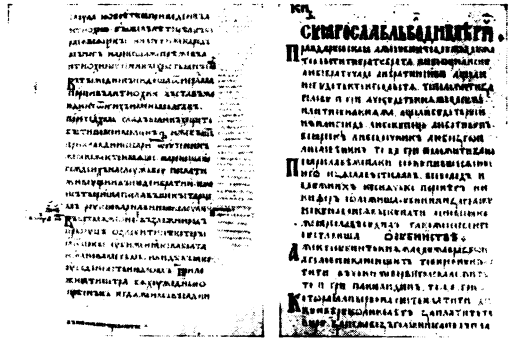
витком класового феод. суспільства споріднені сх.-слов. племена прибіл. в 9—10 ст. склалися в єдину сх.-слов., або руську (давньоруську), народність (народ), що характеризувалася деякими економіч. зв'язками, відносно етнічною, територіальною, культ. і мовною спільністю (мова давньорус. народності мала стійкі діалектні відмінності). Ця народність була спільним предком братніх сх.-слов. народів — рос. (великоруського), укр. і білорус. Назва «Русь» — місцевого, дуже давнього походження (див. *Русь*). Вона відома у топоніміці Серед. Придніпров'я (ріка Рось, Поросья та ін.) і в найменуваннях племен Пн. Причорномор'я, починаючи з 1-ї пол. 1-го тис. (росомони, роси, руси). Спершу ця назва закріпилася за пд. частиною сх. слов'ян, яка заселяла Серед. Придніпров'я, а потім поширилася на всі сх.-слов. племена й землі. У процесі свого утворення й розвитку давньорус. народність асимілювала частину тюркських степових племен Причорномор'я (*печенігів, половців* та ін.), угро-фініських племен Поволжя й Пн. та прибалтійських племен (напр., голяді, частково ятвягів). У кін. 8 — на поч. 9 ст. феод. виробничі відносини у сх. слов'ян стали панівними. Основою суспільних відносин була феод. власність на землю. Клас великих землевласників — феодалів складався з *князів і боярів*. Боярами (мужами) ставали почасті родові старійшини, почасті старші князівські військ. слуги — дружинники (див. *Дружина*). Спираючись на військ. силу, князі і бояри протягом 9—12 ст. збільшували своє приватне землеволодіння внаслідок загарбання земель вільних селян — общинників (*смердіа*), яких вони перетворювали на феодально залежне населення, яке змушене було віддавати своїм гнобителям додаткову працю у формі феод. ренти (відробіт на рента, продуктова рента). Численну групу феодально залежних людей у Давній Русі становили *рядовичи*, які перебували в тимчасовій залежності від землевласників у силу договору — «ряду». Однією з категорій рядовичів були *закути*. Рабство у сх. слов'ян, як і в деяких ін. народів Європи, не стало основою виробн. і не розвинулось у рабовласницьку формацію на зразок античного суспільства, хоч пережитки патріархального рабства зберігалися протягом століть (див. *Холоти*). Розвиток феодалізму в К. Р. відбувався в умовах загостреної класової боротьби між експлуатованими і експлуаторами. Починаючи з 10 ст., в К. Р. вибухали нар. повстання.

Перетворення феод. відносин на панівні зумовило виникнення й існування могутньої давньорус. д-ви, яка за формою політ. влади була ранньофеод. монархією. В 2-й пол. 9 ст. найбільші сх.-слов. князівства — Київське і Новгородське — об'єдналися в одну д-ву під зверхністю великого князя київського. Першим з відомих нам давньорус. князів, який об'єднав під своєю владою ці князівства, був *Олег*. За літописним переказом, Олег спочатку був князем у Новгороді, а потім, 882, спустившись униз по Дніпру до Києва, де князували *Аскольд і Дір*, убив їх і заволодів містом. З цього часу Київ, як говорять літописець, став столицею великої Давньорус. д-ви — «матір'ю містам руським», а київ. князь — «великим князем київським», під владою якого були ін. руські князі. Наприкінці 9 — на поч. 10 ст., за князювання *Олега, К. Р.* об'єднавала значну частину сх.-слов. племен (або племінних союзів) — ільменських слов'ян, кривичів, полян, *древлян*, а також сіверян і радимичів, визволених з-під іга *хозар*. Протягом 9—11 ст. київ. князі поширили свою владу на все сх. слов'янство і на деякі неслов. народи. Під владою київ. князя були Київ, Новгород, Полоцьк, Чернігів, Переяслав, Смоленськ, Ростов (у верх. Поволжі) та ін. міста. За наступника *Олега* — кн. *Ігоря* — до К. Р. остаточно приєднано територію між Дністром і Дунаєм, населену *уличами і тиверцями*. В 945 повсталі древляни вбили *Ігоря* за стягування з них надмірної данини (див. *Древлянське повстання 945*).

Вдова *Ігоря* кн. *Ольга*, спираючись на київ. бояр, жорстко розправилася з древлянами і знову обклала їх даниною. За князювання *Святослава Ігоровича* і особливо його сина *Володимира Святославича* територія давньорус. д-ви значно розширилась, її могутність і значення серед ін. д-в зросли. Запровадження 988—989 Володимиром Святославичем замість поганства християнства як держ. релігії (див. *Хрещення Русі*) сприяло дальшому зміцненню феод. відносин, що, в свою чергу, викликало загострення антифеод. нар. боротьби (нар. повстання в Суздальській землі 1024 і 1071, *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1115*, *Київське повстання 1146*, *Київське повстання 1157* та ін.). Церква поряд з князями й боярами стала великим феод. землевласником. Запровадження християнства справило вплив і на розвиток культури К. Р., що виявилось насамперед у поширенні писемності, яка

виникла у сх. слов'ян завдог до прийняття християнства. На той час у складі К. Р. було завершено об'єднання всіх сх.-слов. земель. Влада київ. князя поширювалася, зокрема, на т. з. *Червенські міста* (понад Зх. Бугом), якими намагалися заволодіти польс. князі, та на Закарпатську Русь, на яку зазіхала ранньофеод. Угорська д-ва. Розвиток феод. відносин і загострення класової боротьби в К. Р. знайшли яскраве відображення в «Руській правді» — збірнику законів давньорус. д-ви, які мали на меті захищати інтереси панівного класу. Найдавніша частина цього збірника («Правда Ярослава») складена на поч. 11 ст., за князювання *Ярослава Мудрого*. Зростання давньорус. д-ви супроводилось війнами з ін. д-вами і племенами, походами на Візантію і в прикаспійські землі, а також запеклою боротьбою з кочовиками — печенігами, половцями та ін., які раз у раз вторгалися в приазовські і причорноморські степи зі Сх. і загрожували не тільки сх. слов'янам, а й ін. європ. народам.

Печеніги вперше напали на Русь 915. Зайнявши причорноморські степи, що відокремлювали Русь від Візантії, вони грабували і розорили рус. землі, перешкоджали торгівлі з Візантією. Боротьба з печенігами тривала до 30-х рр. 11 ст. Разом з тим Візантія претендувала на неподільне панування в Причорномор'ї, що загрожувало слов. землям. Походи на Візантію і в прикаспійські землі були спрямовані на захист і розширення кордонів К. Р., який був життєво потрібний вихід до Чорного м. та водний шлях на Сх. Війни проти Візантії вели київ. князі Олег, Ігор та їхні наступники. Київ. князь Святослав Ігорович, розгромивши *Хозарський каганат*, розташований на торг. волзькому шляху, і визволивши з-під його влади сх.-слов. плем'я в'ятичів, у 60—70-х рр. 10 ст. спробував увірватися в Болгарію та на Дунаї, але там йому завдало поразки візант. військо. Кн. Володимир Святославич наприкінці 10 ст. здобув колонію Візантії в Криму — *Херсонес* (давньорус. Корсунь), яку повернув лише після того, як візант. імператор Василій II погодився на одруження Володимира з його сестрою — царівною Анною. К. Р. була зв'язана торг., політ. і культурними відносинами з багатьма країнами Пд., Зх. і Сх., з Візантією, Німеччиною, Францією, Угорщиною, сканд. країнами тощо. Тісні зв'язки вона мала з народами Прибалтики, з пд.-слов. і зх.-слов. країнами, підтримувала також відносини з Кавказом і Закавказзям, зокрема з Грузією і Вірменією. Про визначне становище її на міжнар. арені свідчать і широкі династичні зв'язки київ. великокнязівського дому з візант. та європ. дворами. Правителі європ. д-в шукали родинних і союзних зв'язків з могутньою К. Р. В 1-й пол. 11 ст., за князювання *Ярослава Мудрого*, який став великим князем київ. після запеклої боротьби синів Володимира за владу, К. Р. ще була могутньою д-вою. Але в той час уже з'явилися ознаки роздроблення її на окремі феод. князівства, зумовлені закономірним соціально-економіч. процесом: дальшим розвитком продуктивних сил (насамперед у містах), зростанням феод. зем. власності, вотчинного г-ва, посиленням місцевої земельно-власницької знаті, економіч. і політ. зміцненням окремих князівств, які прагнули вийти з-під влади великого князя київського. Оси. галуззю г-ва Давньої Русі було землеробство, яке в 11—12 ст. досягло значних успіхів. У той час поширювалася орне землеробство (ярові та озимі посіви). Джерела дають підставу вважати, що поряд з перелогом і двоплілям застосовувалась і триплілля сівознама. С.-г. знаряддям були соха (на Пн.), плуг, рало (на Пд.), коса, серп, борона. Під овочеві і плодові

Сторінка Христоніпольського апостола. 12 ст. (ліворуч). Сторінка «Руської правди». Список 14 ст.

культури землю обробляли лопатою — «рильцем» або мотком. У 12—13 ст. з'явилися плуг, що відвертав скиби землі, водяний млин, поширилося триплілля.

Поряд з с. г. зростали ремесла, що концентрувались у містах, чисельність яких на той час збільшилася в кілька разів. Археол. дослідженнями встановлено, що в К. Р. було розвинуто десятки ремесел: ковальсько-слосарна, зброярська і ливарна справа, обробка міді, срібла та золота, гончарство, виробн. скла, позолота, інкрустація, чернь, волочіння дроту, філігрань, зернь, емаль та ін. Одночасно розвивалася внутр. і зовн. торгівля. Розвиток ремесла і торгівлі сприяв класовому розшаруванню міського населення. В містах жили ремісники, купці, бояри, духовництво і феодально залежне населення (смерди, холопи, закупи та ін.). Міста К. Р. 11—12 ст. склалися в основному з двох частин: центр., укріпленої — *дтиця*, де розміщувалися князівський двір, міська й церковна влада, і осн. міської території — «передграддя», тобто посаду, де жило ремісничо-торг. населення. У містах знову тимчасово з'явилася діяльність візових зборів (див. *Виче*), які прагнули обмежити князівську владу.

Посилення експлуатації селян і міської бідноти приводило до загострення класової боротьби в селах і містах, до великих стихійних нар. повстань проти гнобителів — феодалів і купецько-лихварської верхівки. Разом із зростанням великого феод. землеволодіння і міст та загостренням класової боротьби відбувалися зміни в політ. устрої К. Р. Зміцнення політ. становища місцевих князів і боярської знаті приводило до ослаблення влади великого князя. Старші дружинники посилювали свій вплив на великокнязівську владу. З них складалася князівська рада — дума. Великий князь призначав їх тисяцькими (воєводами) і посадниками (намісниками) в окремі міста. В умовах зростаючого антифеод. протесту селянства феодалі зміцнювали держ. апарат на місцях.

Володимирі Мономаху, спираючись насамперед на київ. феодалів, у 1-й чверті 12 ст. вдалося тимчасово затримати процес роздроблення К. Р. Але на поч. 2-ї пол. 12 ст. К. Р. остаточно розпалася на ряд великих самостійних і напівсамостійних держ. утворень, земельно-князівств, найважливішими з яких були: Ростово-Суздальське, Смоленське, Муромо-Рязанське князівства, Київське князівство, Чернігівське князівство, Сіверське князівство, Переяславське князівство, Галицьке князівство, Володимиро-Волинське князівство,

Софійський собор у Новгороді. 1045—50 (ліворуч). Церква Спаса на Берестові в Києві. Початок 12 ст.

Полоцьке, Турово-Пінське князівства і *Новгородська феодальна республіка*. В історії Давньої Русі почався період феод. роздробленості, що використали зовн. вороги: на Пд. Сх. — половці, які з'явилися біля кордонів Русі бл. середини 11 ст., на Зх. — польсь. й угор. феодалі. Перший великий напад половців на Русь відноситься до 1068. З 1061 по 1210 вони вчинили 46 набігів на рус. землі, переважно на Переяславщину й Київщину. Половці спустошували прикордонні землі, захоплювали людей у полон, порушували торг. зв'язки Русі з Візантією і сх. країнами. Для організації боротьби проти половців збиралися з'їзди князів (див. *Любецький з'їзд 1097*, *Долобський з'їзд 1103*). Галицькій землі, що являла собою пд.-зх. окраїну Русі, постійно загрожували іноземні загарбники, особливо угор. королі, які в 11—12 ст. захопили Закарпатську Русь і прагнули розширити свої кордони на Пн. від Карпат. З поч. 13 ст. угор. королі й польсь. князі спільно виступали за захоплення і поділ галицько-волин. земель. Посилилися також напади лит. князів на Русь. У 1-й пол. 13 ст. роз'єднані феод. міжусобицями давньорус. князівства не змогли відбити навалу монголо-татар і на тривалий час потрапили в тяжку залежність від них (див. *Монголо-татарське іго на Русі*).

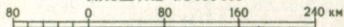
Культура. Протягом 9—11 ст. в К. Р. на давній сх.-слов. основі розвинулась багата, самобутня і висока на той час культура, яка зайняла визначне місце серед культур ін. європ. народів. У процесі свого розвитку культура К. Р. зазнала впливу давньовікової культури Візантії і, в свою чергу, впливала на культуру ін. народів. Писемність у сх. слов'ян з'явилася ще до введення християнства як держ. релігії в К. Р. Запровадження християнства сприяло поширенню писемності серед сх. слов'ян, в основу алфавіту яких було покладено кирилицю. Давньорус. мова розвивалася на загальнонар. сх.-слов. мовній основі. Нею, зокрема, написано «Руську правду» та різні твори оригінальної худож. л-ри. В К. Р. існувала також л-ра церковнослов., тобто русифікованою старослов. мовою, що склалася на близькій сх. слов'янам македоно-болг. мовній основі. За часів князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого були організовані школи для підготовки служилої знаті і духовництва. Про Яросла-

ва Мудрого літопис розповідає, що він любив читати книги, зібрав перекладачів і переписувачів, які переклали з грец. мови на слов. і переписали багато книг. Він же створив при Софійському соборі в Києві зібрання рукописів — першу на Русі бібліотеку.

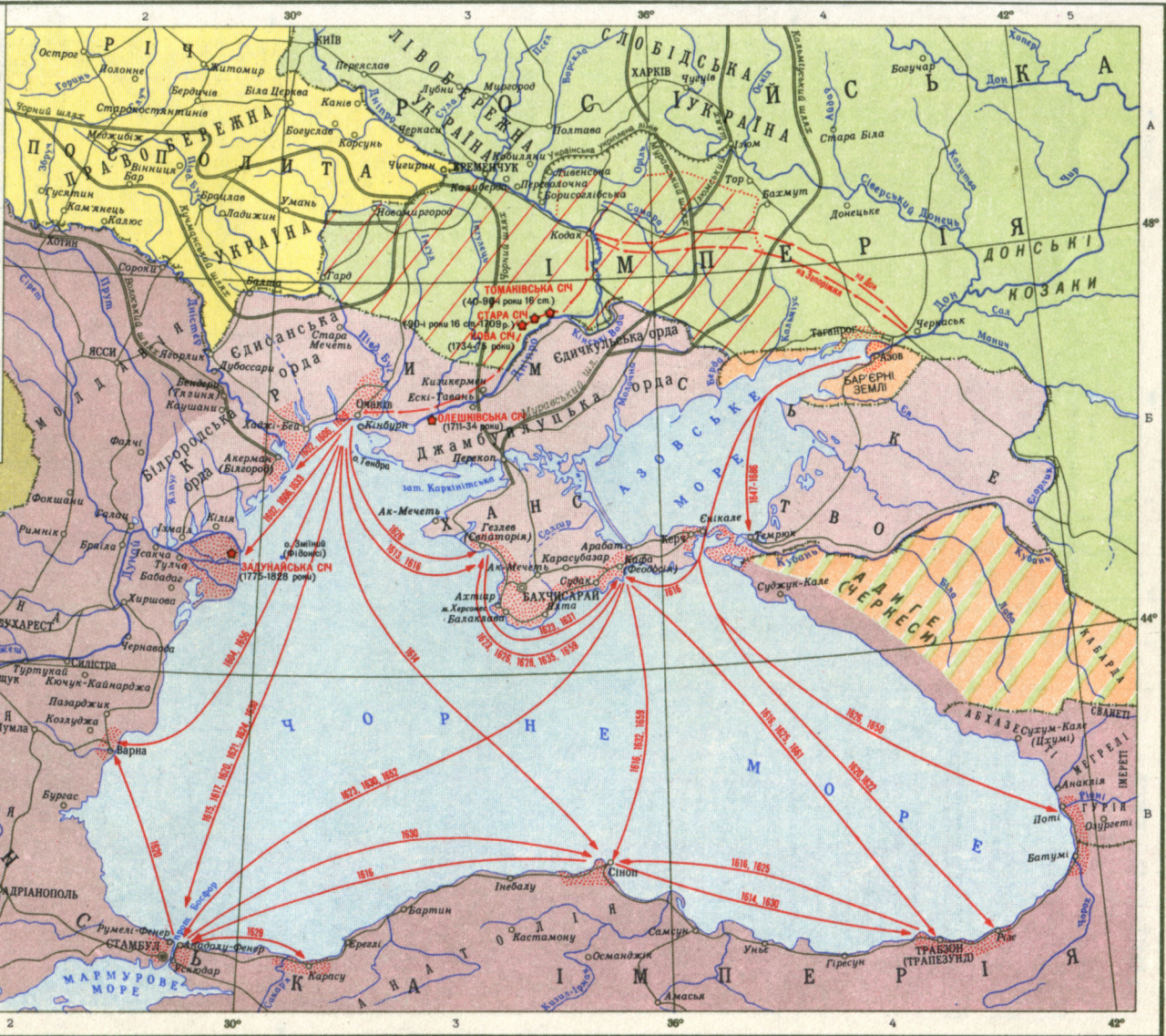
В 10—12 ст. в Давній Русі розвивалася оригінальна л-ра, яка відображала насамперед ідеологію пануючого класу феодалів, його прагнення зміцнити феод. лад всередині країни та обґрунтувати впливове становище давньорус. д-ви у міжнар. житті. Значне місце в давньорус. л-рі посідали твори церковнословесного характеру — проповіді, повчання та ін. Серед церковних письменників-проповідників на перше місце слід поставити київ. митрополита Іларіона (11 ст.) — автора патріотичного твору «Слова про закон і благодать». Однією з різновидностей феод. церковної л-ри К. Р. є життя «святих», які склалися з метою пропаганди християнської релігії і прославлення представників класу феодалів (князів, бояр, монахів). Поряд з фантастичними моментами життя «святих» містять відомості про соціальні відносини, політ. життя, побут і культуру того часу. У Києво-Печерському монастирі складено життя монахів та повісті про цей монастир, які на поч. 13 ст. увійшли до збірки, що пізніше дістала назву «*Києво-Печерський патерик*». Першим твором жанру подорожей був опис подорожі *Даниїла Паломника* (поч. 12 ст.) в т. з. «святую землю» — Палестину. Талановитим світським письменником К. Р. був кн. Володимир Мономах. Він написав «Повчання» своїм дітям — один з найвизначніших літ. творів Давньої Русі. Особливе місце в оригінальній л-рі К. Р. посідають *літописи*, що являють собою видатне явище не тільки в давньорус., але й у світовій л-рі. Найдавніший, або початковий, літопис був написаний у Києві. На поч. 12 ст. монах Києво-Печерського монастиря *Нестор* передагував працю своїх попередників і дав їй назву «*Повість временних літ*». Розвивалася в К. Р. і усна нар. творчість, яка відбивала сподівання нар. мас, їх антифеод. прагнення і ненависть до іноз. нападників. Нар. творчість відіграла велику роль у розвитку л-ри К. Р. Найяскравішими зразками давньорус. нар. творчості є билини. Героєм билин є трудовий народ, який виступає в образі багати-

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ

МАСШТАБ 1:8000 000

- Місія розміщення Січі й роки її існування (1771-34 роки)
 - Походи запорізьких і донських козаків у 17 ст.
 - ⋯ Узбережжя Чорного й Азовського морів, куди козаки робили морські походи в 17 ст.
 - / / Володіння Запорізької Січі в середині 18 ст.
 - Головні шляхи грабінницьких нападів татар
 - Шляхи
 - ~ Пороги
- Примітка. Державні кордони дано на середину 18 ст.

КИЇВСЬКА РУСЬ

МАСШТАБ 1:15 000 000

150 0 150 300 450 км

- Давньоруська держава у 912 р. (за Олега)
- Землі, приєднані до давньоруської держави за 912 р. по 972 р. (за Ігоря, Ольги і Святослава)
- Землі, приєднані до давньоруської держави за 980 р. по 1054 р. (за Володимира і Ярослава)
- Приблизні кордони Київської Русі в 1054 р.
- Межі земель, залежних від давньоруської держави за Святослава
- Кордони інших держав у середині II ст.
- ПОЛЯНИ Племінні об'єднання і племена слов'ян у 9 ст.
- НОРЕЛА Неспов'язані племена (літописні назви)
- ЖМУДЬ Племена, що платили данину Київській Русі

- - - - - Походи Олега і Ігоря
- - - - - Похід Святослава
- - - - - Похід Володимира
- - - - - Похід Ярослава
- ⊗ Облога Корсуня князем Володимиром у 988 р.
- ▲ Наскопи печенігів
- ▲ Укріплення для захисту від кочовиків
- X 968 Місця і дати великих боїв
- - - - - Головні торговельні шляхи
- - - - - Шлях з Києва до варягів і греків

рів, що втілюють силу і мужність сх. слов'ян, їхню героїчну боротьбу проти іноземних вторгнень, безмежну відданість батьківщині і стійкість в обороні її (Ілля Муромець, Мікула Селянинович, Добрий Нікітич, Альоша Попович та ін.). Були поширені й такі види усної нар. творчості: обрядовий фольклор, пов'язаний із землеробським календарем (коляда, купала та ін.) і різними побутовими явищами (весілля, похорон та ін.), істор. перекази, легенди тощо. Від усної нар. творчості К. Р. збереглися найяскравіші зразки обрядової поезії — колядки й шедрівки. Значне місце у фольклорі посідала героїчна нар. епічна пісня, прийнята ідеєю єдності й могутності країни.

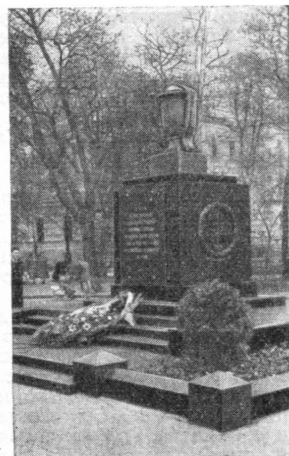
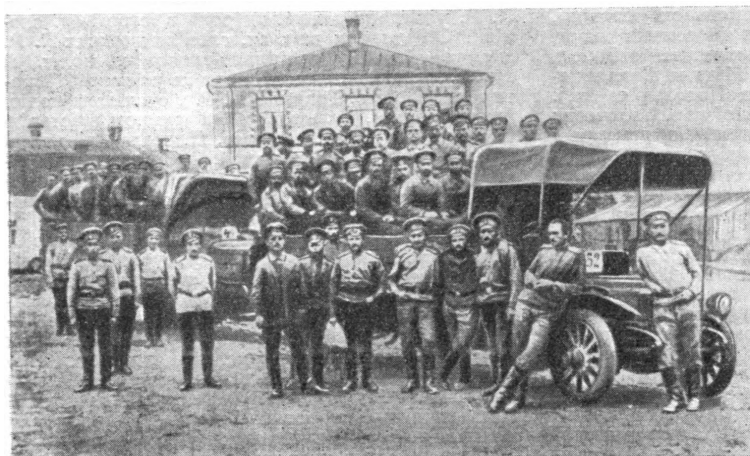
У К. Р. проникала і перекладна грец. л-ра — твори церковно-богословського змісту (проповіді, повчання, богослужбові книги і т. п.), *апокрифи*, романи і повісті («Александрія» — роман про Александра Македонського, повість Йосифа Флавія про розорення Єрусалима та ін.), істор. хроніки (І. Малаля, Г. Амартола та ін.), а також твори, що відображали тодішнє розуміння природи («Космографія» К. Індікоплова, «Фізіолог», «Шестоднев»). Уся ця л-ра мала богословський, схоластичний характер і давала примітивні, неправильні уявлення про природу та історію. Однак і ці відомості розширяли кругозір давньорус. читача.

Високого рівня досягла в К. Р. архітектура. З найдавніших часів у сх. слов'ян була розвинута нар. дерев'яна архітектура, яка мала свої самобутні форми і справила вплив на кам'яне церковне будівництво, що зростало після прийняття християнства. Використавши досвід візант. майстрів, давньорус. зодчі внесли оригінальні риси в церк. будівництво. Першою кам'яною церквою на Русі була *Десятинна церква* в Києві (989—996). В 1036 закінчено будівництво *Спаського собору* в Чернігові. Шедевром архітектурного мистецтва К. Р. є *Софійський собор* у Києві, закладений 1037. Софійські храми було збудовано також у Новгороді і Полоцьку. Разом з кам'яною церковною архітектурою розвивався монументальний і станковий живопис: фрески (живопис водяними фарбами по вогкій штукатурці), мозаїка (зображення, зроблені з кольорового каміння або шматочків кольорового скла, вдавнених в штукатурку), малювання ікон. Одним з перших видатних давньоруських живописців був *Аліпій* Печерський. Була поширена також книжкова мініатюра, яка становить багатий матеріал для вивчення культури й побуту К. Р. Найдавніші мініатюри відомі з *Остромирового євангелія* (1056—57) та з *Ізборників Святослава* (1073; 1076). Одночасно розвивалася світська архітектура. Князі і бояри будували пишні хорони і палати (дерев'яні і кам'яні). Тим часом нар. маси, праця яких була матеріальною основою культури К. Р., жили в злиденних, майже позбавлених світла, дерев'яних хатах (на Пн., в лісових місцевостях) і в напівземлянках (на Пд., в степовій смузі). З часів К. Р. збереглося багато предметів ювелірного виробн., яке відзначалося високою майстерністю. До нас дійшли золоті й срібні високохудож. прикраси 11—12 ст. Розвивалася в К. Р. і муз. мистецтво. Сх. слов'яни з найдавніших часів любили пісню і музику. Пісенні джерела, зображення на фресках і особливо фольклор свідчать про поширення в побуті народу, князів і бояр співу, танців, гри на бубнах, сопелях, гусях та ін. інструментах. Культура К. Р., що відзначалася як спільними, так і обласними, місцевими рисами, є джерелом культ. розвитку братніх сх.-слов. народів.

К. Р. відіграла величезну роль в історії сх. слов'ян. Об'єднання всіх сх. слов'ян у межах К. Р. сприяло їхньому суспільно-економіч., політ. й культ. розвитку і зміцненню їх у боротьбі проти зовн. ворогів. Традиції К. Р. у суспільно-політ. житті, в праві, культурі стали внеском в історію укр., рос. й білорус. народів. Джерела спільності цих народів сягають у часи К. Р. Саме з глибин віків веде свій початок свідомість єдності походження, історико-культ. й етнічної близькості, спорідненості й нерозривного зв'язку окремих частин Русі, свідомість, яку рос., укр. і білорус. народи зберегли і пронесли через віки. Укр. бурж. націоналісти, всупереч істор. фактам, твердять, що К. Р. належить нібито виключно до історії України. Насправді К. Р. з її культурою була спільною колицюю укр., рос. й білорус. народів, які склалися на основі єдиної давньорус. народності. Оцінюючи значення К. Р. в історії сх. слов'ян, Б. Д. Греков писав: «Це історія держави, яка дала можливість визріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великої Росії». Характеризуючи населення К. Р. як певну етнічну спільність, як єдиний народ, він разом з тим зазначає, що саме в той період почали формуватися три братні сх.-слов. народи — росіяни, українці та білоруси. Іл. на вклейці, с. 192—193.

Лит.: Повесть временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Правда Русская, т. 1—2. М.—Л., 1940—47; Історія України в документах і матеріалах, т. 1. К., 1946; Історія СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Історія культури древньої Русі, т. 1—2. М.—Л., 1951; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945; Рыбаков В. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963; До воженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. К., 1961; Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939; Креков В. І., Махновець Л. Е., Митанич О. В. Література Київської Русі. В кн.: Історія Української літератури, т. 1. К., 1967; Історія українського мистецтва, т. 1. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. К., 1966. — К. Г. Гуслистий (Київ).

КИЇВСЬКЕ БРАТСТВО — нац.-релігійна громадська орг-ція київ. міщан, яка виникла бл. 1615. Містилось в *Києво-Братському монастирі*, збудованому на землі, що її подарувала монастиреві *Є. Гулевичівна*. До К. б. вступило багато заможних міщан, частина укр. шляхти і православного духовництва, а також гетьман П. Сагайдачний з усім козац. військом. Як і ін. братства, К. б. ставило своїм завданням боротьбу проти полонізації, зокрема проти наступу католицизму. Спираючись на допомогу козацтва, К. б. широко розгорнуло свою діяльність. Воно стало значною перешкодою для запровадження унії на Україні. Уніатський митрополит писав, що К. б. засноване без королівського привілею, веде активну боротьбу проти уніатів і, якщо воно не буде скасоване, то «трудно думати про щось добре». З ініціативи К. б. на Україні було відновлено православну церковну ієрархію, ліквідовану після проголошення *Брестської церковної унії 1596*. При братстві відкрито *Київську братську школу*. В 1632 з нею об'єдналася школа Києво-Печерської лаври, що покляло початок Києво-Могилянській колегії (див. *Київська академія*). Утримувалось К. б. за рахунок пожертвувань (внесків) членів братства. Матеріальну допомогу К. б. діставало й від рос. уряду. Діяльність К. б. в 1-й пол. 17 ст. позитивно впливала на згуртування сил укр. народу в його боротьбі проти гніту шляхет. Польщі, особливо напередодні і під час визвольної війни українського народу 1648—54, у зміцненні його прагнення до

Революційні солдати 3-го авіапарку, що брали участь у Київському жовтневому збройному повстанні 1917 (ліворуч). Пам'ятник героям Великої Жовтневої соціалістичної революції в Києві.

возз'єднання України з Росією. В міру ослаблення католицької пропаганди на Україні, особливо після *возз'єднання України з Росією 1654*, суспільно-політ. діяльність К. б. поступово занепадала. В документах 18 ст. К. б. не згадується.
Лит.: Г о л у б е в С. Т. *История Киевской духовной академии*, в. 1. К., 1886. К. Г. *Гуслистий* (Київ).

КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 15—18 ст., яку створила польсько-литовська феод. д-ва 1471 після ліквідації *Київського князівства*. За уставною грамотою 1507 посади у К. в. мали займати представники місцевої знаті, але фактично їх посідали лит. урядовці; у К. в. діяли *литовські статутти*. За умовами *Люблінської унії 1569* К. в. відійшло до шляхет. Польщі. У 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. до складу К. в. входили Київський, Житомирський і Овруцький повіти та Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське й Чигиринське староства і частина Лівобережної України, крім *Чернігівського воєводства*. Територія К. в. була ареною визвольної боротьби укр. селянства і козачтва проти феод.-кріпосницького гніту польс. і укр. феодалів. Селяни й козаки воєводства брали участь у нар. повстаннях під керівництвом К. *Косинського* (1591—93), С. *Наливайка*, Г. *Лободи* (1594—96), Т. *Федоровича* (1630), І. *Сулими* (1635), П. *Павлюка*, К. *Скидана* (1637), Д. *Гуни*, Я. *Острианина* (1638). Згідно зі *Зборівським договором 1649* у К. в. обмежувалася влада польс. шляхти; Овруцький, Житомирський і Київ. повіти були підпорядковані гетьманському управлінню. Після зради Ю. *Хмельницького* 1660 К. в. відновилося як володіння Польщі. За *Андрусівським перемир'ям 1667* в складі К. в. лишилися тільки правобережні повіти і староства (без м. Києва). З того часу центром став Житомир. У кін. 17 — на поч. 18 ст. в К. в. відбувся ряд сел. повстань, зокрема С. *Палия*, а в 30—60-х рр. 18 ст. — гайдамацькі повстання (див. *Коліївщина*). Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) тер. К. в. ввійшла до складу Київ. і Волинського намісництва (див. *Волинське намісництво*, *Київське намісництво*).

Лит.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; *История Киева*, т. 1. К., 1959; *Г у с л и с т и й* К. Г. *Украина под литовским пануванням і захоплення її Польщею* (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939. А. В. *Бондаревський* (Київ).

КИЇВСЬКЕ ЖОВТНІВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1917 — збройний виступ робітників і революц. солдатів Києва проти влади бурж. Тимчасового уряду. Почалося під керівництвом більшовицького ревкому 29.X (11.XI) 1917. Підготовку до повстання *Київська організація РСДРП* (б) розгорнула восени 1917 відповідно до рішень *Шостого з'їзду РСДРП* (б). Створювалися загони *Червоної гвардії*, посилюлася агіт.-масова робота серед робітників і солдатів. Підготовці повстання сприяла більшовизація *Київської Ради робітничих депутатів*, яка 8 (21).IX ухвалила більшовицьку резолюцію про необхідність переходу влади до Рад. Безпосередня підготовка К. ж. з. п. почалася після перемоги Жовтн. збройного повстання в Петрограді. 27.X (9.XI) на об'єднаному засіданні Київ. Рад робітн. і солдат. депутатів для керівництва повстанням був обраний ревком у складі В. П. Затонського, Я. Б. Гамарника, А. В. Іванова, Л. Л. П'ятакова, І. М. Крейсберга, І. Ю. Кулика, М. С. Богданова та ін. більшовиків. Ревком і Київ. к-т РСДРП (б) закликали трудящих міста до повстання. Було створено районні штаби Червоної гвардії, озброєно робітн. загони та революц. військ. частини. 6,5 тис. червоногвардійців і революц. солдатів протистояли військ. частинам штабу Київ. військ. округу, що уособлював владу Тимчасового уряду (бл. 10 тис. юнкерів і козаків), а також військ. частинам бурж.-націоналістич. *Центральної ради*, яка, формально дотримуючись «нейтралітету», фактично підтримувала штаб КВО. Щоб зрівнати повстання, контрреволюція розгорнула активні дії. 28.X (10.XI) майже весь склад ревкому було заарештовано. Проте вже 29.X (11.XI) на нараді більшовиків, що відбулася у *Третньому авіапарку*, було обрано новий ревком у складі А. В. Іванова, В. П. Затонського, О. Б. Горвіца, І. М. Кудріна та ін. К. ж. з. п. почалося того ж дня о 5-й годині вечора. Головним опорним пунктом повстання став з-д «Арсенал» (див. *Арсенальці*), осн. ударними силами — червоногвардійці Печерська, солдати 3-го авіапарку, 147-ї та 148-ї Воронезьких піхотних дружин, поштоного і телеграфного батальйонів та ін. На допомогу повсталим прийшли червоногвард. загони Подолу на чолі з О. О. Сивцовим. Щоб підтримати К. ж. з. п., 30.X (12.XI) почали заг. страйк трудящі Києва. На бік повстан-

ців перейшли деякі частини Центр. ради. Виступили червоногвардійці Шулявки, Деміївки та ін. районів міста. 31.Х (13.ХІ) К. ж. з. п. закінчилося розгромом збройних сил Тимчасового уряду. Штаб КВО втік з міста. Проте перемогою повсталих робітників і солдатів підступно скористалася Центр. рада, яка за домовленістю з штабом КВО захопила пошту, телеграф, адміністр. будинки й найважливіші стратегічні пункти Києва і проголосила себе найвищою владою на Україні. У січні 1918 внаслідок наступу рад. військ, підтриманих *Київським січневим збройним повстанням 1918*, Центр. раду було повалено.

Лит.: Борьба за власть Советов на Киевщине (Март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967; Сендерський А. Й. Жовтневі і січневі збройні повстання в Києві (Жовтень 1917 — січень 1918 років). К., 1957.

КИЇВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське удільне князівство. Виникло у 30-х рр. 12 ст. внаслідок феод. роздробленості Київ. Русі. До складу К. к. входили Київщина, Сх. Волинь, Переяславщина. Центром був Київ. Переяслав, Канів, Черкаси, Остер, Овруч, Житомир, Чорнобиль, Мозир та ін. міста були центрами окремих феод. володінь, що перебували у васальній залежності від київ. князя. У 2-й пол. 12 ст. і 1-й пол. 13 ст. Київ підпадав під владу владимиросудальських, чернігівських, смоленських і галицько-волинських князів. У 1240 К. к. захопили монголо-татари; з 1243 князем тут був владимиросудальський князь *Ярослав Всеволодович*, який мав в Києві свого намісника, а пізніше — *Олександр Невський*. З 1263 в Києві почали князювати нащадки владимирських князів. Бл. 1362 К. к. загарбала феод. Литва; воно ввійшло до її складу як васальне князівство. Династію руських Мономаховичів заступила династія лит. Гедиміновичів, першим князем якої був Володимир Ольгердович. Гедиміновичі проводили політику, спрямовану на захист автономії К. к. Це викликало невдоволення лит. уряду, особливо після проголошення лит. князя Ягайла Ольгердовича польсь. королем (1386). У 1394 польсь.-лит. уряд ліквідував К. к. Замість князя у Київ було призначено лит. намісника. В 1440 під тиском міської феод. знаті К. к. відновлено, але 1470 знову ліквідовано; до Києва призначено воеводою *М. Гаштовта*. Кияни двічі відмовлялися прийняти його, але місто було зайнято військом (1471), і К. к. перетворено на воеводство. Див. *Київське воеводство*.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія Києва, т. 1. К., 1959.

КИЇВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 80—90-х рр. 18 ст. Утворене за указом Катерини II від 16 (27).ІХ 1781, фактично існувало з 9 (20).І 1782. До К. н. увійшла територія кол. Київського, Переяславського, Лубенського і Миргородського полків. К. н. поділялось на 11 повітів: Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Градизький, Золотоніський і Голтвянський. За ревізією 1782 у К. н. було 11 міст, 43 містечка, 3857 сіл, хуторів, слобід з населенням 389 610 осіб чоловічої статі (крім дворян). До К. н. 1796 було приєднано також міста Канів, Корсунь, Богуслав і Димер, в яких утворено повітovi центри. Указом Павла I від 12 (23). XII 1796 К. н., як і ін. намісництва, ліквідовано. Його територія відійшла в основному до *Київської губернії* та *Малоросійської губернії*.
А. В. Бондаревський (Київ).

Київське повстання 1068—69. Мініатюра з Радзівілівського літопису. 15 ст.

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1068—69 — антифеод. повстання міського і сільс. населення у Київській Русі, спрямоване проти феод. експлуатації та загарбання феодалами общинних земель. Центром класової боротьби був Київ. Безпосереднім приводом до повстання була поразка восени 1068 військ князя Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів, завдана їм *половцями* на р. Альті. Кияни звернулися до князя Ізяслава з вимогою дати їм коней і зброю для боротьби з половцями, але Ізяслав відмовив, боячись озброєного населення. Обурені кияни розгромили двори київської знаті і, звільнивши ув'язненого князя Всеслава Брюччелавича, поставили його київським князем замість Ізяслава, який втік до Польщі. У квітні 1069 Ізяслав за допомогою військ польсь. князя *Болеслава II* Сміливого жорстоко придушив К. п. Відповідно феодалів на київське та ін. повстання 60—70-х рр. 11 ст. було нове законодавство, що посилювало покарання за замахи на життя і майно феодалів та ін. власників (т. з. «Правда Ярославічів»).

Лит.: Повесть временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Ткаченко М. Повстання в Києві в 1068—1069 рр. «Наук. записки Ін-ту історії і археології України», 1943, кн. 1. В. Й. Довженко (Київ).

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1113 — антифеод. повстання міських низів Києва, холопів і, можливо, сільс. населення Київської землі. Вибухнуло після смерті князя *Святотолка Ізяславіча*, за князювання якого посилюлися феод. утиски і зросло лихварство. Повсталі виступили проти князівської адміністрації і лихварів, розгромили їхні двори. Наякнана боярська верхівка Києва звернулася до переяславського кн. *Володимира Мономаха* і запросила його на великокнязівський престол. Ставши великим князем київським, Мономах, щоб припинити заворушення, видав нові закони, в яких було зроблено деякі поступки міським низам (див. *Статут Володимира Мономаха*).
Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Тихомирів М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955.

В. Й. Довженко (Київ).

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1146 — антифеод. повстання городян Києва. Вибухнуло після смерті князя *Всеволода II Ольговича*, за якого посилювалась експлуатація міської бідноти. Повсталі звинувачували київських тунів в тому, що вони поборами розорили Київ і Вишгород. Наступник Всеволода князь *Ігор Ольгович* змушений був видати тунів повстанцям. Невдоволення народу намагалася використати в своїх інтересах боярська верхівка, ворожа чернігівській династії Ольговичів і прихильна до династії Мономаховичів. Бояри запросили на київський престол *Ізяслава Мстиславіча*, який розбив війська Ігоря

Робітники Київських головних залізничних майстерень, які брали участь у Січевому збройному повстанні 1918 проти Центральної ради (ліворуч). Пам'ятник учасникам Січевого збройного повстання 1918. Київ. 1967.

Ольговича. Сам князь потрапив у полон і був пострижений у монахи, але невдовзі його вбили по-всталі городяни.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955. В. Я. Довженко (Київ).

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1157 — стихійне антифеод. повстання населення Київщини. Почалося на другий день після смерті тодішнього великого князя київського *Юрія Долгорукого*. Було спрямоване проти утисків місцевих феодалів і суздальських бояр, які прийшли з Юриєм і осіли на Київщині. За свідченням літописця, під час повстання розгромлено князівські двори і боярські маєтки.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Ястребов Ф., Гуслястий К. Київська Русь і феодалні князівства XII—XIII ст. К., 1937; Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955. В. Я. Довженко (Київ).

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ РАТНИКІВ МІЛІЦІЇ 1807 — антифеод. виступ ратників київ. губерньського земського ополчення (міліції). Безпосереднім приводом до повстання стало переведення частини ратників у рекрути в зв'язку з ліквідацією ополчення після підписання Тільзітського миру (червень 1807). Ополченці, які перебували в Києві, 5 (17).XI 1807 відмовились підкоритися своїм офіцерам. Бл. 2 тис. ратників рушило до палацу київ. військ. губернатора з вимогою відпустити їх по домівках. Вкликані війська зброєю розігнали повстанців. 10 (22).XII виступили ратники 3-ї бригади київ. міліції, розквартированої в районі Балти й Дубоссар (бл. 1800 чол.), які вимагали звільнення від кріпацтва і повернення їм колишніх козак. прав. Для придушення повстання прибули урядові війська. Повстанців було оточено і обеззброєно, 300 ратників покарано, з них 72 активних учасників прогнано крізь стрій (причому 12 чол. забито до смерті), віддано в солдати або відправлено на каторгу.

Лит.: Абалякін Б. З історії антифеодального повстання ратників Київської міліції в грудні 1807 р. «Архів України», 1968, № 5.

Б. С. Абалякін (Волоград). **КИЇВСЬКЕ СІЧЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918** — повстання робітників і революц. солдатів Києва проти контрреволюц. Центральної ради. Боротьба тривала в Києві проти Центр. ради почалася ще в листопаді 1917, коли Центр. рада, скориставшись з перемоги *Київського жовтневого*

збройного повстання 1917, за спиною повсталих робітників і солдатів підступно захопила владу в свої руки. Ця боротьба посилилася після *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*. Київ. більшовики почали безпосередню підготовку збройного повстання. За погодженням з *Народним Секретаріатом* передбачалося почати повстання, коли рад. війська, які вели бойові дії проти Центр. ради, підійдуть до Києва. Але в місті вибухнули стихійні виступи на знак протесту проти терору гайдамаків. У зв'язку з цим Київ. к-т РСДРП (б) вирішив розпочати повстання ще до підходу рад. військ. 10 (23).I 1918 було створено міський штаб повстання й районні військ.-революц. к-ти. Для безпосереднього керівництва повстанням на місцях у районі міста було направлено членів Київ. к-ту РСДРП (б) О. Б. Горвіца, В. М. Довнара-Запольського, М. С. Патлаха, О. О. Сивцова, М. В. Костюка. 15 (28).I 1918 на засіданні Київ. Ради робітн. і солдат. депутатів з представниками фабзавкомів було прийнято рішення про збройне повстання й одночасне проведення заг. страйку. Було обрано загальноміський ревком у складі А. В. Іванова, І. М. Кудріна, М. В. Костюка, М. М. Лебедева, Я. Б. Гамарника, М. С. Богданова та ін. і страйковий к-т.

Повстання почалося о 3-й годині 16 (29).I. Київ. к-т РСДРП (б) звернувся до робітників і солдатів з закликом «Усі на захист революції. Вся влада Радам!». Як і в жовтні дні, центром повстання став «Арсенал» (див. *Арсенальці*). Арсенальці відбили перший наступ петлорівців, які кинули проти робітників військ. загін і 2 броньовики. Після цього переважуючі сили петлорівців відрізали з-д від міста. Того дня повстання охопило весь Київ. Вночі проти 17 (30).I застрайкували робітники всіх підприємств міста. До повстанців приєдналася частина солдатів Центр. ради — з полків ім. Шевченка, ім. Сагайдачного та ім. Хмельницького. Червоногвардійці Подолу й Куренівки почали наступ на центр міста і прорвалися до Михайлівського монастиря та готелю «Прага» (Володимирська вул.). Робітники-залізничники захопили ст. Київ-Пасажи́рський і повели наступ по Жиланській вул. (тепер вул. Жаданівського) і Великій Васильківській (тепер вул. Червоноармійська) до центру міста. Для придушення повстання Центр. рада спішно перекинула з фронту війська на чолі з Петлюрою. В місті було зосереджено бл. 20 тис. петлорівців. Їхні переважуючі сили почали тіснити червоногвардійців Подолу, оточили

«Арсенал» і піддали його жорстокому арт. і кулеметному обстрілові. Червоногвардійці Деміївки у взаємодії з залізничниками закріпилися на Байковій горі, обстрілювали петлюрівців з гармат, перерізали з-цю. 22.I (4.II) петлюрівці захопили «Арсенал» і жорстоко розправилися з повсталими робітниками. Понад 300 червоногвардійців було розстріляно. Проте робітники-залізничники і червоногвардійці Подолу продовжували бойові дії проти збройних сил Центр. ради.

К. с. з. п. відтягло значні сили ворога і полетшило просування рад. військ до Києва. На допомогу трудящим міста прийшли рад. війська під командуванням Ю. М. Коцюбинського — закін робітників Донбасу на чолі з Д. П. Жлобою, червоногвардійці Москви і Петрограда, 12-й і 13-й Туркестанські полки, 1-й гвард. Кексгольмський полк, закін матросів-чорноморців, очолюваний А. В. Полупановим. Група Д. П. Жлоби, форсувавши Дніпро, визволила 483 робітників, приречених на страту. Загін А. В. Полупанова захопив залізничну станцію і почав наступати на центр Києва. Одночасно рад. війська, визволивши Дарницю, форсували Дніпро в районі Куренівки й разом з червоногвардійцями Подолу почали наступати на місто. Ін. група рад. військ розгорнула бої на Печерську. 23—24.I (5—6.II) революц. війська після запеклих боїв оволоділи Києво-Печерською лаврою, «Арсеналом», вокзалом і 26.I (8.II) повністю очистили Київ від гайдамаків. 30.I (12.II) 1918 Рад. уряд переїхав з Харкова до Києва, який став столицею Рад. України. К. с. з. п. було важливим етапом боротьби робітників і селян України за перемогу Рад. влади. На вшанування загиблих повстанців у Києві встановлено пам'ятник, одну з вулиць міста (кол. Микільську) перейменовано на вул. Січневого повстання.

Лит.: Боря за власть Советов на Киевщине (Март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967; Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957. П. С. Кущишов (Київ).

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНІ І МИСТЕЦТВА — об'єднання київ. істориків, археологів і мистецтвознавців з метою розшуку, охорони, вивчення та описання пам'яток старовини і мистецтва (1910—19). Діяльність т-ва поширювалася на Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Гродненську та Бессарабську губ. Пізніше вона обмежувалася лише територією України. Його членами були вчені М. В. Довнар-Запольський, В. В. Хвойко, М. І. Петров, В. С. Іконников, В. І. Щербина, В. З. Завітневич та ін. В 1913 відкрито філіал т-ва в Умані. Припинило діяльність у зв'язку з утворенням Всеукраїн. к-ту по охороні пам'яток старовини і мистецтва.

Д. М. Топчій (Київ).

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО СТАРОВИНІ І МИСТЕЦТВА — громад. орг-ція, що ставила своєю метою збирання та охорону пам'яток історії та культури (1897—1908). Виникло на базі злиття Київ. т-ва заохочення мистецтв і Підготовчої комісії по створенню музею в Києві. Організатором т-ва був Б. І. Ханенко. Діяльність т-ва, що налічувало бл. 200 членів, була спрямована на створення в Києві міського музею та придбання експонатів для нього. Експонати, зібрані т-вом, зберігались у Київському музеї старовини й мистецтв, з 1904 — в Київському художньо-промисловому і наук. музеї, заснованому за ініціативою т-ва. *Лит.:* Центральний державний історический архив УССР в Києве. Путеводитель. К., 1958.

Д. М. Топчій (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ — засн. 1926 як Київ. держ. російський драм. театр (з 1939 — ім. Лесі Українки). В роки Великої Вітчизн. війни театр працював у Караганді та Грозному. Повернувся до Києва у липні 1944. Кращі вистави: «Камінний господар» (1938) і «У пуші» (1957) Лесі Українки, «Живий труп» Л. Толстого (1940), «Ходіння по муках» за О. Толстим (1947), «Овод» за Войнич (1948), «Діти сонця» (1937) та «Вороги» (1951) Горького, «Мертві душі» за Гоголем (1952), «Під золотим орлом» Галана (1952), «Маскарад» Лермонтова (1953), «Загибель ескадри» Корнійчука (1953), «Іркутська історія» (1960) Арбузова, «Мораль пані Дульської» Запольської (1956), «Дядя Ваня» Чехова (1960), «Ліс» (1962) та «На всякого мудреця доволі простоти» (1969) Островського, «Справедливість — мое ремесло» Жухавицького (1969) та ін. У 1946 театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В театрі працювали нар. артисти СРСР К. П. Хохлов (1938—54 — худож. керівник театру), М. Ф. Романов, Ю. С. Лавров, нар. артисти УРСР М. М. Белоусов, М. К. Висоцький, В. Ф. Драга, Л. П. Карташова, В. М. Халатов, засл. артистка УРСР М. П. Стрелкова та ін. Тепер у складі театру — нар. артист СРСР В. М. Добровольський, нар. артисти УРСР Є. Е. Опалова, А. М. Роговцева, А. Г. Репетников, О. М. Таршин, М. М. Русшковський, Д. В. Франько та ін.

Лит.: Шегелев В. Киевский государственный орден Трудового Красного Знамени русский драматический театр им. Лесы Украинки. К., 1960.

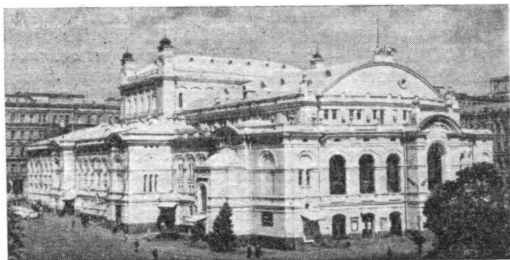
І. Г. Кущишов (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — провідний муз. театр Рад. України. Створений за рішенням Уряду УРСР 1926 на базі рос. опери, що існувала з 1867. В 1934 дістав назву «Державний академічний театр опери та балету УРСР». У 1936 театр нагороджено орденом Леніна, 1939 йому присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка. В роки Великої Вітчизн. війни театр працював в Уфі та Іркутську (1941—44). На сцені театру в різні часи йшли опери та балети видатних укр., рос. та зарубіж. композиторів. Серед них: «Тарас Бульба» Лисенка, «Шорс» Лятошинського, «Молода гвардія» Мейтуса, «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Арсенал» і «Тарас Шевченко» Г. Майбороди, «Князь Ігор» Бородіна, «Борис Годунов» Мусоргського то багато ін.

На сцені театру висупали видатні співаки — нар. артисти СРСР М. Д. Ворвулев, З. М. Гайдай, Б. Р. Гміря, М. С. Гришко, К. А. Лаптев, М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський, нар. артисти УРСР М. І. Донець, Ю. С. Кипаренко-Доманський, О. А. Петрусенко, М. Д. Роменський, М. А. Частій; балерина А. І. Васильєва та ін. У творчому складі театру нар. артисти СРСР співаки Д. М. Гнатюк, Ю. О. Гуляєв, Є. С. Мірошніченко, Б. А. Руденко, Л. А. Руденко, Є. І. Чавдар, балерини В. Ф. Калиновська, О. М. Потапова та ін.

З нагоди 50-річчя Жовтня колектив театру нагороджено пам'ятним Червоним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Української республіканської ради профспілок. У 1968 в зв'язку з 100-річчям з дня заснування театру нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. с. 366. *Лит.:* Стефанович М. Київський державний орден Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Історичний нарис. К., 1968.

Б. Г. Пономаренко (Київ).

Київський державний академічний український драматичний театр імені Івана Франка.

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА — засн. 1920 у Вінниці на базі Нового Львів. театру та групи акторів Першого держ. драм. театру УРСР ім. Т.Г. Шевченка (Київ). У 1923 театр переведено до Харкова, а 1926 — до Києва. Основою репертуару театру стала рад. драматургія та укр., рос. і зарубіжна класика. У 1940 його нагороджено орденом Леніна і присвоєно звання академічного. В період Великої Вітчизняної війни театр перебував в Узбекистані та Казахстані. В 1944 повернувся до Києва. Найкращі постановки: «Суєта» (1920), «Хазяїн» (1939), «Мартин Боруля» (1950) Карпенка-Карого, «Загибель ескадри» (1933), «Платон Кречет» (1934), «Правда» (1937), «Богдан Хмельницький» (1939), «Макар Діброва» (1948), «Калиновий гай» (1950) Корнійчука, «Украдене шастя» Франка (1940), «Молода гвардія» за Фадеевим (1947), «Професор Буйко» Баша (1947), «Дума про Британку» Яновського (1957), «Свічине весілля» Кочерги (1960), «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка (1964), «Антигона» Софокла (1965) та ін. В театрі працювали нар. артисти СРСР А. М. Бучма, В. М. Добровольський, М. М. Крушельницький, Д. О. Мілотенко, Н. М. Ужвій, Ю. В. Шумський, Г. П. Юра (худож. керівник театру 1920—61), нар. артисти УРСР Ф. А. Барвінська, Г. І. Борисоглібська, О. М. Ватуля, П. М. Няtko, К. О. Осмяловська, Т. П. Юра, О. П. Юра-Юрський та ін. В трупі театру: нар. артисти СРСР В. М. Дальський, П. В. Куманченко, О. Я. Кусенко, Є. П. Пономаренко; нар. артисти УРСР А. Є. Гашинський, М. О. Задніпровський, Н. К. Копержинська, О. В. Омельчук, М. Л. Панаєв, П. Т. Сергієнко та ін.

Лит.: Український драматичний театр, т. 2. К., 1959; XX років театру ім. Ів. Франка. К.—Х., 1940 [бібліогр. с. 197—224]; За харжєвськя О. Театр імені Івана Франка. К., 1949. О. В. Омельчук (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ІМЕНІ І. К. КАРПЕНКА-КАРОГО — один з найстаріших театр. учбових закладів УРСР. Свою історію починає з 1904 від Муз.-драм. школи Миколи Лисенка в Києві. В 1918 на базі цієї школи було засновано Держ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. В 1934 з драм. ф-ту було організовано Київ. театр. ін-т, якому 1945 присвоєно ім'я І. К. Карпенка-Карого. В 1969/70 навч. р. ін-т мав ф-ти: акторський, режисерський, театрознавчий, кінорежисерський, кіноакторський, кінооператорський, кінознавчий. Є вечірній і заочний відділи; аспірантура. В ін-ті навчається бл. 600 студентів. При ін-ті — учбові театр і кіностудія. За роки Рад. влади ін-т випустив 2038 спеціалістів (1970). Серед його випускників визначні майстри сцени нар. артисти СРСР Д. С. Антонович-Будько, А. М. Бучма, Б. В. Романицький, О. І. Сердюк, В. Г. Магар, М. О. Грещенко, О. Я. Кусенко та ін.

Лит.: Вузи УРСР. Довідкові матеріали. К., 1968.

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ АКАДЕМІКА О. О. БОГОМЛЬЦЯ — вищий мед. учбовий заклад УРСР. Засн. 1921 на базі мед. факультету Київ. ун-ту (факультет відкрито 1841; у квітні 1920 об'єднано з мед. факультетом Вищих жіночих курсів і реорганізовано в Ін-т охорони здоров'я, в грудні 1920 — в Київ. держ. мед. академію). З перших років свого існування мед. факультет Київ. ун-ту відіграв значну роль у розвитку вітчизн. мед. науки. Значною мірою цьому сприяла діяльність М. І. Пирогова, його учнів і послідовників. У 1944 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, 1946 — присвоєно ім'я акад. О. О. Богомольця. За роки Радянської влади ін-т підготував понад 33 тис. лікарів. У 1969/70 ін-т мав факультети: лікувальний (з вечірнім відділенням), санітарно-гігієнічний, педіатричний і стоматологічний, а також ф-т удосконалення викладачів мед. вузів УРСР. На всіх факультетах навчається понад 5,5 тис. студентів. Є аспірантура і клінічна ординатура. Науковці ін-ту працюють над проблемами серцево-судинних захворювань, травматизму, охорони здоров'я матері та дитини, вивчають гігієнічне значення факторів зовн. середовища в умовах населених пунктів тощо. Співробітники кафедр сусп. наук розробляють питання історії КПРС та історії КП України тощо.

Лит.: 125 лет Киевского медицинского института. К., 1966; Історія Київського університету. 1834—1959. К., 1959; Вузи УРСР. Довідкові матеріали. К., 1968.

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКА в Київській літ.-художній музей Т. Г. Шевченка. Відкрито 24.IV 1949 за постановою Уряду УРСР та ЦК КП (6)У. В музеї зібрано найбільші колекції творчої спадщини Т. Г. Шевченка, документи про його життя, творчість і революц. діяльність. У 1929 при Черніг. держ. музеї на матеріалах кол. галереї В. В. Тарновського та різних приватних колекцій було відкрито шевченківську виставку; з 1934 у Харкові — Галерею картин Шевченка. За ухвалою Раднаркому УРСР 1940 в Києві було розгорнуто експозицію Центр. держ. музею Т. Г. Шевченка. В роки Великої Вітчизн. війни фонди музею було евакуйовано, 1944 перевезено знову до Києва. У 24 залах музею розміщено понад 4 тис. експонатів. Серед

них — перші, рідкісні видання творів Т. Г. Шевченка, понад 800 його оригінальних картин, портретів, малюнків, офортів, особисті речі поета, репродукції його рукописів. В кількох залах представлені матеріали, що свідчать про світове значення Шевченка, переклади його творів багатьма мовами народів СРСР і зарубіжних країн. Відображено вшанування пам'яті поета в до-революц. роки і рад. час. Працівники музею видали книги «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» (К., 1958), «Шевченко в критиці» (К., 1953), путівник «Шевченківські місця України» (К., 1957). Разом з Ін-том мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР музей видав 7, 8, 9 та 10 тт. «Мистецької спадщини Т. Г. Шевченка» (1964), разом з Ін-том мовознавства АН УРСР — «Словник мови Т. Г. Шевченка» (2 т., 1964), видав Каталог фондів музею, книгу «Нескорений Прометей» (1968), «Слово про великого Кобзаря» (К., 1965) та ін. Музей видає неперіод. збірник «Питання шевченкознавства» (т. 1—4. К., 1958—68).

Лит.: Державний музей Т. Г. Шевченка. Путівник. К., 1963; Государственный музей Т. Г. Шевченко. Путеводитель. К., 1963. К. П. Дорошенко (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — вищий учб. заклад УРСР. Засн. 1834 у складі одного філософ. ф-ту з двома відділами — істор.-філологічним і фіз.-математичним. У 1835 відкрився юрид. ф-т, 1841 — медичний. У 2-й пол. 19 ст. Київ. ун-т став одним з осередків науки і передової громад.-політ. думки України. Передова частина викладачів і студентів брала активну участь у революц. і визвольній боротьбі проти царизму й реакції. В. І. Ленін у статті «Віддача в солдати 183-х студентів» затаврував реакційні заходи царського уряду, вжиті ним 1901 для придушення цієї боротьби.

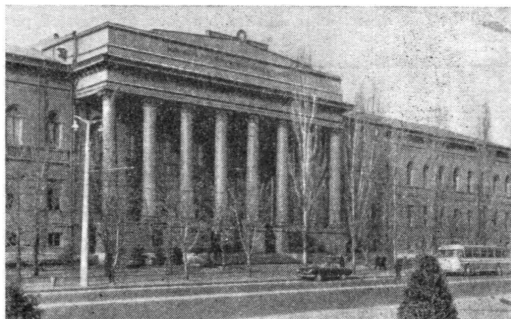
За роки Рад. влади ун-т став великим центром укр. соціалістич. науки і культури. 5.III 1939 ун-ту було присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка. В 1959 нагороджено орденом Леніна. В 1969/70 ун-т мав ф-ти: радіофізичний, фізичний, механіко-математичний, кібернетики, геологічний, географічний, біологічний, хімічний, історичний, філософський, юридичний, економічний, філологічний, журналістики, іноземних мов, підготовчий для іноземних громадян, підвищення кваліфікації викладачів природничих наук, заочний ф-т в м. Ровно. Є вечірні і заочне відділення, аспірантура. Всього в ун-ті навчається понад 20 тис. студентів. За роки Рад. влади ун-т підготував понад 50 тис. кваліфікованих спеціалістів. В ун-ті є ін-т фізіології тварин, астрономічна обсерваторія, бот. сад, експериментальна біол. база «Хутір Жуков», навчально-наук. г-во в Каневі, общіств.-научний центр, зоол., бот., геол. та археол. музеї; видавничий, наук. бібліотека (бл. 2 млн. книг) та ін. При ун-ті працює ін-т підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук. На кафедрах з істор. дисциплін вчені-історики гол. увагу зосередили на розробці питань історії КПРС, розвитку соціалістич. суспільства в Рад. країні, на вивченні закономірностей розвитку світової соціалістич. системи, міжнар. робітн. та нац.-визвольного руху тощо. Істор. кафедри досліджують гол. чин. питання історії України.

Лит.: Історія Київського університету. 1834—1959. К., 1959; Київський університет за 50 років Радянської влади. К., 1967; Лавров П. А., Марченко М. І. Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років. «Український історичний журнал», 1959, № 5; Київський орден Леніна державний університет імені Т. Г. Шевченка [Довідник]. К., 1967.

І. Т. Швець (Київ).

Морфологічний корпус Київського державного медичного інституту імені академіка О. О. Богомольця.

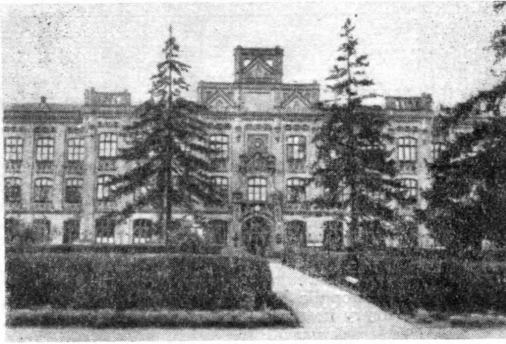

Головний учбовий корпус Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХУДОЖНИЙ ІНСТИТУТ — вищий мистецький учб. заклад УРСР в Києві. Засн. 1917 як Укр. Академія мистецтв. Її засновниками та першими професорами були провідні укр. художники М. Г. Бурячек, Ф. Г. Кричевський, О. О. Мурашко, Г. І. Нарбут та ін. В 1922 Академію перейменовано в Ін-т пластичних мистецтв, 1924 — на Худож. ін-т, з 1932 має сучас. назву. В 1969/70 ін-т мав 6 ф-тів: живопису, графіки, скульптурний, худож.-педагогічний, мистецтвознавчий (з заочним відділом), архітектурний, на яких навчалось 728 студентів. В ін-ті працює ряд кафедр, на яких розробляються питання ідеологічної боротьби на сучас. етапі, питання марксистсько-ленінської естетики, проблеми теорії та історії укр. мистецтва та методики викладання худож., архітектурних і мистецтвознавчих дисциплін тощо. За роки свого існування ін-т підготував 1625 спеціалістів. Творчість багатьох випускників вузу здобула широке визнання і значною мірою визначає сучас. рівень укр. образотворчого мистецтва. У 1968 ін-т нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

О. Г. Будников (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД ВЕРСТАТИВ-АВТОМАТИВ ІМЕНІ М. ГОРЬКОГО — підприємство верстатобудівної пром.-сті УРСР. Міститься в Києві. Будівництво розпочато 1934. Введений в експлуатацію 1936. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д було евакуйовано на Урал (м. Кізел Перм. обл.), де за короткий час введено його в дію на повну потужність. Відразу ж після визволення Києва (1943) почалась відбудова з-ду. Закінчено її 1948. Осн. продукція з-ду: токарні автомати й напівавтомати різних моделей, а також на їх базі — спец. верстати для підпри-

Головний корпус Київського політехнічного інституту імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

емств масового й великосерійного виробн. тощо. В 1968 виробн. продукції зросло проти 1960 в 2,5 рази. З-д докорінно реконструйовано на базі найновішої техніки. У 1943 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Директору з-ду П. П. Тарасникевичу присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці. До 50-річчя Великого Жовтня з-д нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС.

Лит.: Молодістю народжений. К., 1961.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ІМЕНІ Д. С. КОРОТЧЕНКА — вищий учб. заклад УРСР. Організований 1920 на базі Київ. комерційного ін-ту (засн. 1908). У 1930 ін-т було розукрупнено і створено Київ. фінансово-економічний ін-т. У 1934 його об'єднано з Харків. фінансово-економічним ін-том (з 1944 переведений до Києва). В березні 1960 ін-т реорганізовано в К. і. н. г. У 1969/70 навч. р. мав ф-ти: планово-економічний, економіки праці і матеріально-тех. постачання, планування с. г., фінансово-економічний, обліково-економічний, організації механізованої обробки економіч. інформації, заочні планово-економічний та фінансово-обліковий, ф-т у Тернополі, вечірній ф-т, заочне відділення. Є аспірантура. На всіх ф-тах ін-ту навчається бл. 12 тис. студентів. За роки Рад. влади ін-т підготував понад 20 тис. економістів. У 1969 ін-ту присвоєно ім'я Д. С. Коротченка. На кафедрах історії КПРС та історії нар. г-ва розробляють питання історії КП України та історії розвитку економіки республіки.

Лит.: Вузи УРСР. Довідкові матеріали. К., 1968.

О. С. Коройд (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПСИ — одна з найдавніших істор. і літ. пам'яток Київ. Русі. К. л. — складова частина *Іпатіївського літопису* — є продовженням «Повісті временних літ». Охоплює події з 1111 — 17 до 1200. Зібраний у Видубицькому монастирі (Київ) з літописів, складених у Києві, Чернігові, Переяславі, в Галицько-Волинській землі та ін. До К. л. ввійшли монастирські, особисті й родові князівські літописи, військові повісті, оповідання про повстання народу проти бояр і купців тощо. Гол. ідея — заклик до єдності Руської землі, до захисту її від половців, засудження князівських міжусобиць.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1922. Спочатку мав назву Київ. центр. істор. архів, з 1932 — Київ. обл. істор. архів, з 1941 — Держ. архів Київ. обл., з 1958 — К. о. д. а. В архіві зберігаються документи з історії Київщини з 18 ст. до наших часів. Документ. матеріали дореволюц. періоду висвітлюють робітн. і сел. виступи, рух декабристів, події революції 1905—07, Лютневої революції 1917 та ін. Документ. матеріали рад. часу розповідають про події Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни на Київщині, боротьбу трудящих за встановлення і зміцнення Рад. влади, за побудову соціалізму і комунізму. Архів видає документ. збірники: «Боротьба за владу Рад на Київщині. Березень 1917 р. — лютий 1918 р.» (К., 1957), «Київщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945» (К., 1963) та ряд ін.

Лит.: Государственный архив Киевской области. Путеводитель. К., 1965. Ю. Ф. Борщ (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ПІДПІЛНИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ КП(б)У — створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України* для керівництва повстансько-партизан. боротьбою трудящих Пд.-Зх. краю проти австро-нім. окупантів. Поширював свою діяльність на тер. Київ., Волин., Подільської, Полт., Черніг. і пд. повітів Мінської губ. До першого складу к-ту входили М. М. Майоров (голова), М. В. Реут, О. К. Ластовський, П. Ф. Сльишюк, С. І. Соколовська. З жовтня 1918, після II з'їзду КП(б)У, к-т очолюв С. В. Косіор. З вересня 1918 к-т видавав нелегальну газ. «*Київський комуніст*». У кін. жовтня для безпосереднього керівництва підготовкою збройного повстання к-т виділив з свого складу обласний ревком («п'ятірку») на чолі з А. С. Бубновим. К-т встановив зв'язки з партизан. і повстанськими загонами, координував їхні дії. Після вигнання окупантів і гетьманців к-т очолюв боротьбу трудящих краю проти петлюрівської Директорії і подав значну допомогу рад. військам, які 5.II 1919 визволили Київ від петлюрівців. Ліквідований у лютому 1919 у зв'язку з відновленням Рад. влади і обранням губернських і міських к-тів КП(б)У.

В. С. Левін (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ 50-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (КІП) — один з найбільших тех. вузів УРСР. Засн. 1898. Мав механіч., хім., інженерний і с.-г. факультети. Студенти КІП разом з демократично настроєною професурою брали активну участь у революції 1905—07. В ін-ті випускали прокламації, розповсюджували ленінську «*Искру*», організували страйки. Восени 1905 в КІП відбувалися масові мітинги революц. пролетаріату і студентства, про які згадував В. І. Ленін (див. Твори, т. 10, с. 47). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції на базі окремих ф-тів КІП організовано ряд самостійних вузів: у Києві — ін-ти сільськогосподарський (тепер Укр. с.-г. академія), інж.-буд., цивільного повітряного флоту, легкої пром-сті, харчової пром-сті; Дніпроп. ін-т інженерів транспорту та ін. На поч. Великої Вітчизн. війни ін-т було евакуйовано в Ташкент; 1944/45 навч. р. заняття знову почалися в Києві. В 1948 ін-т нагороджено орденом Леніна. В 1969/70 навч. р. у КІП є ф-ти: автоматики та електроприладобудування, електроакустичний, електроенергетичний, мех.-машинобуд., мех.-технологічний, приладобуд., радіоелектроніки, гірничої електромеханіки та автоматики, радіотехнічний, теплоенергетичний, хім.-технологічний, хім. машинобудування; вечірній, заочний, загальнотехнічні у Києві, Житомирі та Конотопі, філіали в Чернігові та Вінниці. Є ас-

КИРГИЗЬКА РСР ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА

МАСШТАБ 1:4 500 000
0 45 90 135 км

● Столиці союзних республік СРСР	— Кордони держав
◎ Центри областей	— Кордони союзних республік СРСР
○ Центри районів	— Межі областей
○ Інші населені пункти	— Межі автономних областей
	— Залізниця
	— Безрейковий шлях

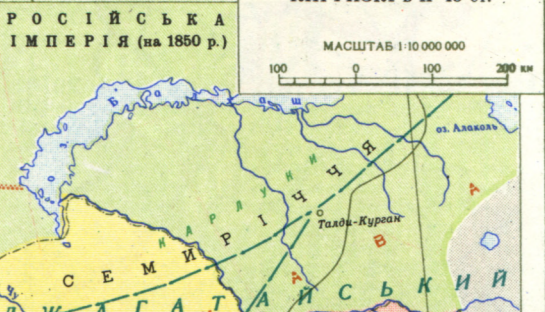

КИРГИЗИЯ В 7 ст. до н.е.—10 ст. н.е.

Племена, що населяли територію Центральної Азії в 7—4 ст. до н. е.
 Племена, що населяли територію Центральної Азії в 3 ст. до н. е.—6 ст. н. е.
 Східнокиргизькі племена, що жили в верхів'ях Єнісею
 Походи східноюртських каганів у 6 ст.
 Племена, що населяли територію Центральної Азії в 8—10 ст.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ (на 1850 р.)

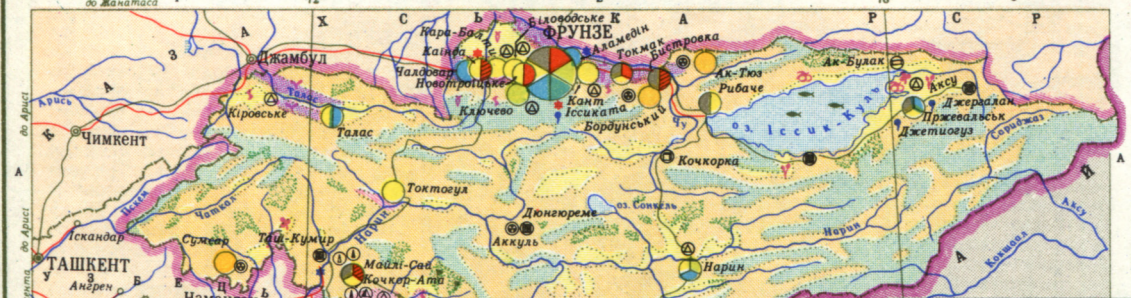

Територія, що на 1850 р. входила до складу Росії
 Територія, приєднана до Росії в 50-х роках 19 ст.
 Територія, приєднана до Росії в 1864—73 роках

Кордони між державами Караїтлів і Хорезмшахів
 Походи Чингісхана
 Міста, що їх зруйнували монголи
 Найважливіші торговельні шляхи в середині 19 ст.
 Межі (приблизні) середньоазійських ханств і бекств у 1850 р.

Території Бухарського, Хивинського і Кокандського ханств, які визнали залежність від Росії
 Кордони Російської імперії в 1873 р.
 Сучасні кордони Киргизької РСР

КИРГИЗЬКА РСР ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:6500000

ГАЛУЗИ ПРОМИСЛОВОСТІ

- Кольорова металобудування
- Деревообробка
- Електротехнічна
- Легка
- Харчова
- Будівельних матеріалів
- Різна
- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Газопроводи
- Залізничі
- Безрейкові шляхи

ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

- каміньовугілля
- бурого вугілля
- нафти
- горючого газу
- поліметалів
- сурми
- рути
- сірки
- каміньового солі
- вапняків і мергелів
- глин цеглових і черепицевих
- Джерела мінеральних вод

РАЙОНИ НАЙБІЛЬШОГО ПОШІРЕННЯ

- цукрових буряків
- конопель
- льону-худряша
- кенафу
- тютюну
- лікарського маку
- виноградників
- саїв

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ

- Бавовниство, садівництво, виноградарство й шовківництво
- Зернові культури (пшениця, ячмінь) і тваринництво (велика рогата худоба й вівчарство)
- Технічні культури й зернові культури (пшениця, ячмінь)
- М'ясо-вовне вівчарство на гірських пасовищах з осередками землеробства в долинах
- Невикористовувани (високогірні скелісті райони) й маловикористовувани землі
- Ліси й тугай
- Горіховоплодові ліси
- Рибальство

Примітка: Розміри пунктів промислових дано умовно

пірантура. На поч. 1970 в ін-ті навчався 29 531 студент. За роки Рад. влади КПІ підготував 47 179 спеціалістів (1969). Поряд з пед. діяльністю на всіх кафедрах ін-ту провадиться велика н.-д. робота, в т. ч. на кафедрах сусп. наук. Ці кафедри працюють над проблемами становлення та розвитку соціалістич. пром-сті, діяльності Комуністич. партії в галузі тех. прогресу, розробляють проблему «В. І. Ленін і формування комуністичних суспільних відносин» тощо. КПІ видає «Вісник» (у 9 серіях), журн. «Известия вузов СССР» по розділу «Радиоэлектроника».

Лит.: Из истории Киевского политехнического института. Сборник документов и материалов, т. 1 (1898—1917 гг.). К., 1961; Б у з Л. В. 3 революційного минулого КПІ. «Вісник Київ. політехнічного ін-ту», 1967, № 4. Серія суспільних наук.

О. С. Плигунов (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Україні в 17—18 ст. Створений 1648. Центром полку був Київ, а з поч. 18 ст. — Козелець. Першим полковником К. п. був М. Кричевський (до серпня 1649), потім — А. Жданович (1649—53), Є. Пішко (1653—54), П. Хмельницький (1654—57) та ін. В період нар.-визвольної війни 1648—54 К. п. складався з 17 сотень. Сотенними містечками були: Білогородка, Бровари, Васильків, Лісники, Макарів, Мотовилівка, Обухів, Димер, Ходосівка, Трипілля, Чорнобиль, Овруч та ін. В 1650 К. п. мав 2080 реєстрових козаків. У 1651 полк на чолі з А. Ждановичем боровий Київ від нападу лит.-шляхет. війська. Після *Андрусівського перемир'я 1667* тер. К. п. на правому березі Дніпра відійшла до Польщі. У зв'язку з цим до К. п., що лишився на Лівобережжі, 1669 приєднано частину тер. Переяславського (5 сотень) і Ніжинського полків. За ревізією 1764 в 11 сотнях Лівобережного К. п. (Бобровицькій, Бориспільській, Гоголівській, Київській, Кобижанській, Козелецькій, Мринській, Мороській, Олишівській, Остерській і Носівській) було 3 міста, 14 містечок, 448 сіл і хуторів. У них жило 10 990 виборних козаків, 12 789 козаків-підпомічників, 55 095 посполитих і різночинців чол. статі. Козаки К. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, у рос.-тур. війнах 18 ст. У зв'язку з скасуванням царським урядом залишків автономії Лівобережної України і утворенням на Україні *намісництва*, у т. ч. і Київського, К. п. як адм.-тер. одиницю 1781 було ліквідовано, а 1783 разом з ін. укр. козацькими полками як військ. частину реорганізовано в регулярний карабінерський полк.

Лит. див. до ст. *Київський полк*.

А. В. Бондаревський (Київ).

КИЇВСЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТБІ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ» — марксистська орг-ція, створена в березні 1897 у Києві за прикладом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Об'єднання марксистських гуртків і груп в «Союз боротьби» відбулося на нараді 17—18 (29—30). III 1897 в Києві за участю представника петерб. «Союзу боротьби». Очолили його Б. Л. Ейдельман, П. Л. Тучапський, В. Г. Крижанівська та ін. «Союз боротьби» розповсюджував нелегальну л-ру, організував підпільну друкарню, 6-ку тощо. Його члени (спочатку бл. 30 чол.) керували діяльністю марксистських гуртків і груп, вели боротьбу проти немарксистських угруповань, зокрема проти групи «соціалістич-революціонерів». «Союз боротьби» розгорнув роботу по внесенню соціалістич. свідомості в робітн. рух. Тільки з червня по листопад 1897 більш ніж на 25 підприємствах Києва було розповсюджено 6500 прим. листівок. Під впливом агітаційної діяльності «Союзу боротьби»

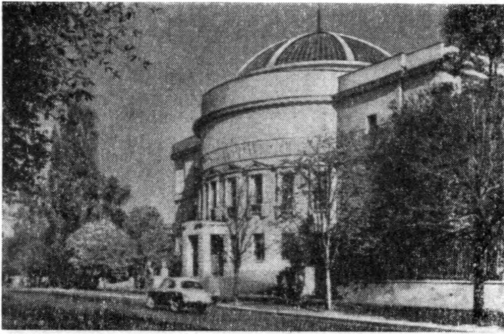
Будинок у Києві на вулиці Костянтинівській, №15, в якому 1897—98 містилася підпільна друкарня київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

1897—98 посилювався страйковий рух на підприємствах Київщини. В 1897 понад 500 залізничників організовано відсвяткували 1 і Травня. В 1897—98 страйкували робітники з-ду Гретера і Криванека (тепер з-д «Більшовик»), Південнорос. машинобудівного з-ду (тепер з-д «Ленінська кузня») та ін. Київ. «Союз боротьби» підтримував зв'язки з марксистами Петербурга, Москви, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Полтави та ін. міст. Керівники його мали зв'язки з групою «Визволення праці». В 1897 київські соціал-демократи почали видавати «Робочою газету». Група «Робочей газети» разом з «Союзом боротьби» відіграла важливу роль у підготовці I з'їзду РСДРП (1898). Незабаром після з'їзду «Союз боротьби» розгромив поліція. Навесні 1898 створено Київ. к-т РСДРП [див. *Київська організація РСДРП (б)*]. В. І. Ленін високо оцінив діяльність петерб., київ. та ін. «Союзів боротьби», назвавши їх революційними організаціями, які «з'єдналися і поклали основу „Російській соціал-демократичній робітничій партії“» (Твори, т. 4, с. 249).

Лит.: Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії. Твори. Вид. 4, т. 4; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Б и с т р е н к о П. П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (Кінець XIX століття). К., 1958. П. П. Бистренко (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ФІЛІАЛ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА — створений при ЦК КП України за рішенням ЦК КПРС і відкритий для відвідування 29 серпня 1938.

Експозицію музею, яка налічує понад 9 тис. експонатів (1969), розміщено в 17 залах і круглому фойє. Особливе значення в експозиції мають оригінали та копії особистих речей В. І. Леніна, рідкісні фотографії, макети будинків і кімнат, в яких він жив і працював, фотокопії посвідчень, анкет, мандатів тощо. В музеї є велика кількість фотокопій ленінських рукописів, оригіналів перших видань книг і брошур В. І. Леніна, оригіналів більшовицьких газет і прогресивних журналів, в яких вперше було надруковано ленінські праці. Велике місце в експозиції займають написані В. І. Леніним резолюції та рішення парт. з'їздів, конференцій, пленумів і нарад ЦК. У музеї експонуються чимало праць В. І. Леніна, присвячених Україні. Дореволюц. видання творів В. І. Леніна показують поширення ідей ленінізму

Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна.

на Україні (напр., брошура В. І. Леніна «До сільської бідноти», відібрана поліцією 1904 у батрака поміщицької економії Ізюмського пов. на Харківщині; листівки з окремими статтями В. І. Леніна, що їх видавали на Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції, тощо).

В окремих розділах подано матеріали про перебування сім'ї Ульянових у Києві. Два розділи присвячено І і II з'їздам КП(б)У. Тут є листи й телеграми В. І. Леніна парт., рад. орг-ціям і трудящим України. В музеї експонується багато листів, телеграм і подарунків від трудящих України В. І. Ленінові. В музеї широко представлено документи і різні матеріали про діяльність більшовицьких орг-дій України, документальні фотографії про революц. боротьбу трудящих України, бойові прапори частин Червоної Армії, що боролись за встановлення Рад. влади на Україні. У круглому фойє розташовано «Ленініану», де зібрано твори В. І. Леніна, видані мовами народів СРСР та ін. країн світу. Твори образотворчого мистецтва профес. і самодіяльних нар. митців (картини, скульптура, графіка, вишивка, інкрустація) відображають образ В. І. Леніна в різні періоди його життя й діяльності. В експозиції музею представлено рішення з'їздів партії і пленумів ЦК, що розповідають, як Комуністична партія перетворює в життя ленінські заповіді, а також показано успіхи рад. народу в будівництві соціалізму і комунізму. Музей поповнено новими матеріалами, в яких відображено всенар. святкування 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Щороку в музеї бувають у середньому 280 тис. чол., а за весь час роботи музею його відвідали бл. 8 млн. чол.

Лит.: Музей В. І. Леніна. Філіал при ЦК КП(б)У. Довідник. К., 1940; Музей В. І. Леніна. Київський філіал. Путівник. К., 1960; Горобей А. І., Левіт Ш. І. Музей В. І. Леніна. Київський філіал. К., 1968; Музей В. І. Леніна. Київський філіал. Путівник. К., 1969. А. І. Горобей (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ ДАВНІХ АКТІВ, Центральний архів давніх актів у Києві — створений 1852 при Київ. університеті для зберігання актових книг і документів городських і земських судів, магістратів та інших державних установ Правобережної України 15—18 ст. Ініціатором створення архіву була *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* у Києві, яка в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. за матеріалами архіву видавала «*Архив Юго-Западной России*». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції архів поповнився новими документ. матеріалами (документи археограф. комісії — грамоти починаючи з 1366, фамільні фонди та ін.). В 1941 у сховищах архіву було

5998 актових книг і понад 500 архівних фондів і колекцій. За тимчасової окупації Києва нім.-фашист. загарбники вивезли з архіву актові книги та ін. найцінніші фонди, а решту спалили. Вцілілі матеріали було повернуто до Києва після закінчення Великої Вітчизн. війни й тепер вони зберігаються в *Центральному державному історичному архіві Української РСР* у Києві.

Лит.: Центральний архів стародавніх актів у Києві. Збірник статтів. К., 1929. І. Л. Бутич (Київ).

КИЇВСЬКІ ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА — просвітельські громад. орг-ції кінця 19 — поч. 20 ст., засн. в Києві бурж.-демократич. інтелігенцією для поширення грамотності і наук. знань серед населення. Протягом 1882—1907 проводило культ.-освіт. роботу в Пд.-Зх. краї (у Волин., Київ. і Поділ. губерніях) «Київське товариство грамотності». Воно відкривало *неділні школи* і класи для дорослих, подавало матеріальну допомогу вчителям і учням початкових шкіл, влаштовувало читання і лекції, літ.-муз. вечори, видавало худж. рос. і укр. л-ру (зокрема, твори Т. Г. Шевченка), наук.-популярні брошури, створювало сільс. 6-кв. постачало початковим школам навч. посібники. В 1902 т-во побудувало в Києві Нар. дім, де працював театр, на сцені якого виступали кращі артисти України. Аналогічною була діяльність «Київського товариства сприяння початковій освіті» (1882—1918: до 1901 відоме як «Комісія народних читань»), організованого гуртком учителів київ. гімназій і професорів ун-ту та політех. ін-ту. Культ.-освітні заходи проводились також у збудованій т-вом Нар. аудиторії (1895). В 1908 в Києві почали свою діяльність «Київське товариство поширення грамотності і освіти» та «Товариство поширення освіти в народі». Діяльність К. о. т. загалом мала бурж.-просвітельський характер. Лит.: Краткий обзор деятельности [Киевского] общества содействия начальному образованию за тридцать лет (1882—1913). К., 1913; Александровский В. Народный дом Киевского общества грамотности в г. Киеве. К., 1902; Шербица В. Перша Київська народна аудиторія. «Україна», 1930, № 5—6. П. Д. Соломуха (Київ).

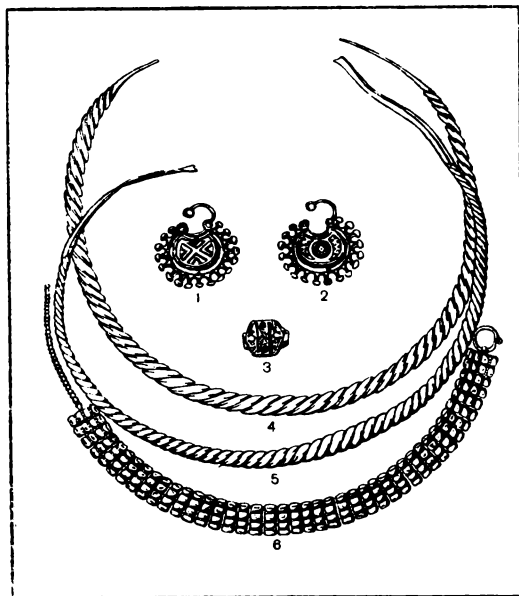
КИЇВСЬКІ СКАРБИ — давньоруські скарби виявлені на тер. Києва. Всього знайдено (на 1969) 53 скарби, що становить майже третину від заг. кількості скарбів, виявлених на тер. Київської Русі. Переважна більшість К. с. (48) була захоплена під час облоги міста монголо-татарами в 1240. Речі в них датовані кін. 12 — поч. 13 ст. До складу К. с. входять монети (найчастіше арабські диргеми), срібні гривні, але переважають у них золоті й срібні прикраси (діадеми, колти, сережки, шийні гривні, намиста, браслети, персні тощо). Поряд з скарбами, які склалися з кількох недорогих речей, є такі, що містили сотні й тисячі монет та коптованих прикрас. У скарбі, знайденому 1913 в садибі № 15 на Великій Підвальної вул., було 2930 арабських диргемів і 6 золотих браслетів. У скарбі, виявленому 1903 в садибі Михайлівського монастиря, було бл. 400 срібних прикрас, дві срібні гривні та ін. речі. Найбагатший скарб знайдено 1842 в садибі *Десятинної церкви*. К. с. — коштовності, нагромаджені феодал. верхівкою давньорус. суспільства. Їх топографія зв'язана з розміщенням багатих садиб стародавнього Києва. Переважну більшість К. с. виявлено на тер. *дтіниці*, де були хороми князів і бояр. К. с. — важливе джерело для вивчення історії, економіки та культури Давньої Русі. Більшість К. с. зберігається в Музеї історичних коштовностей Української РСР у Києві. Лит.: Кондаков Н. Русские клады, т. 1. СПб, 1896; Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954.

КІЙВСЬКО-ХАРКІВСЬКЕ ТАЄМНЕ ТОВАРИСТВО — революц.-демократична орг-ція, що утворилася в Києві на поч. 1859 і діяла до середини 1863. Див. *Харківсько-Київське таємне товариство*.

КИЙ, ЩЕК, ХОРІВ І ЛІБІДЬ — три брати й сестра, які, за легендами, вміщеними у давньорус. літописах, нібито були засновниками Києва. Легенда з «Повісті временних літ» має реальну істор. основу: археол. розкопками на згаданих у «Повісті» горах знайдено залишки поселень і городища, що передували Києву. Гадають, що Кий був реальною істор. особою — полянським князем, який жив у кін. 6 — на поч. 7 ст. Він підтримував зв'язки з візантійським імператором (найімовірніше, Юстиніаном I), був з великою шаною прийнятий при константинопольському дворі, намагався закріпити свою владу на Дунаї, де збудував городок Києвець (залишки його існували в 11—12 ст.).

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР, Київ, К., 1968; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, М.—Л., 1958; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи, М., 1963; Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва. «Український історичний журнал», 1959, № 5. **КИПЧАКИ** — народ тюркського походження, відомий в Європі під назвою куманів, або *половців*.

КИРГІЗИ (самоназва — к и р г и з) — нація, осн. населення Кирг. РСР; живуть також в ін. республіках Серед. Азії і за рубежом — в КНР, Афганістані, Пакистані. Заг. чисельність — 1,27 млн. чол., з них в СРСР — 1,15 млн. чол. (1964). Мова — киргизька, тюркської групи. Віруючі К. мусульмани-суніти. Перша згадка в писемних джерелах про появу К. у сх. Прип'ятинні належить до 10 ст. На кін. 15 — поч. 16 ст. склалося ядро киргизької народності, осн. компонентом якої були місцеві тюркомовні племена Тянь-Шаню і група кипчацько-киргизьких племен Алтаю.

Один з кийських скарбів: 1, 2 — золоті колти; 3 — срібний перстень; 4, 5 — срібні гривні; 6 — золота оздоба.

В 2-й пол. 18 ст. на території сучас. Киргизії остаточно завершився процес консолідації К. у народність. У середині 19 ст. К. добровільно прийняли підданство Росії, що, незважаючи на колонізаторську політику царського уряду, мало для К. прогресивне значення. Осн. галузями г-ва К. в минулому були екстенсивне кочове і напівкочове скотарство. Землеробство мало допоміжне значення. За роки Рад. влади докорінно змінилося життя і побут К. Минувши капіталістичну стадію розвитку, К. стали на соціалістич. шлях і консолідувались у соціалістичну націю. В період проведення колективізації с. г. вони перейшли від кочування до осілості. Поряд з відгінним скотарством широко розвивається поливне і богарне землеробство. Значна частина К. працює у соціалістич. пром-сті (гірничій, металургійній, нафтовій, вугільній, хімічній, машинобудівній, текстильній та ін.). За роки Рад. влади в республіці виростили нові міста й сотні упорядкованих селищ з будівлями сучас. типу. Старий тип кочового переносного житла — юрта використовується як літнє житло на відгінних пасовиських у горах. Нац. одяг К. (халатоподібний верхній одяг, повстяний капелюх, зимові шапки-тебетей, тубетейки у чоловіків і безрукавка, розпашна спідниця та головний убір у вигляді тюрбана у жінок) зберігається в сільській місцевості серед людей старшого і середнього віку. Молодь носить сучас. одяг, що має деякі нац. елементи. К. — народ судильної письменності, який має свою нац. соціалістичну інтелігенцію. У Киргизії створено Академію наук Кирг. РСР (1954), є вузи, середні спеціальні учбові заклади, театри, кіностудія, філармонія, багато лікарень, клубів, бібліотек, музеїв; видаються численні газети, журнали, книги кирг. мовою. Розквітла нар. творчість К. Вони мають багатий фольклор — відомі епічні поеми «Манас», «Семетей», «Сейтек». Докладніше про історію, г-во, культуру К. див. у ст. *Киргизька Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2, М., 1963 [бібліогр. с. 699—707]; Формирование и развитие киргизской социалистической нации. Фрунзе, 1957; Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе, 1963.

К. К. Орозалиев, В. Я. Галицкий (м. Фрунзе).

КИРГІЗЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (Кирг. РСР), Киргизія — союзна рад. соціалістична республіка, що входить до складу СРСР. Утворена 5.XII 1936. Міститься на Сх. Середньої Азії. Межує з КНР. Сусіди Кирг. РСР — Таджикиська РСР, Узбекиська РСР, Казахська РСР. Площа 198,5 тис. км². Населення 2933 тис. чол. (1970). Осн. населення (перепис 1959) — *киргизи* (40,5%) і росіяни (30,2%), живуть також узбеки, українці (137 тис. чол., 1959), татари, казахи, таджики, уйгури. Пересічна густина населення — 15 чол. на 1 км². Міське населення становить 37%. У К. є 1 (Ошська) область, 30 районів, 15 міст, 31 селище міського типу. Столиця — Фрунзе (431 тис. ж., 1970). Територія К. була заселена ще за кам'яної доби. В епоху палеоліту гол. заняттям людей було мисливство і збиральство, в період неоліту — мисливство і *рибальство*, за бронзового віку — мисливство і пастуше скотарство. В 7—4 ст. до н. е. тер. К. населяв племінний союз саків, у 3 ст. до н. е. — 5 ст. н. е. — усунів. Частина тер. Пд. К. входила до складу середньоазій. рабовласницьких д-в Давань (2—1 ст. до н. е.) і Кушанського царства (1 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.). В серед. 6 ст. тер. К. увійшла до ранньофеод. держ. утворення — Тюркського каганату, у 80-х рр. 6 ст. — до Зх.-Тюркського, на поч. 8 ст. — Тюркешського, а з се-

ред. 8 ст. — Карлукського каганатів. У 10 — серед. 12 ст. тер. К. — в складі Караханідської д-ви. Перші згадки про киргизів на Тянь-Шані містяться у писемних джерелах 10 ст. Період 6—12 ст. для тер. К. був часом виникнення і оформлення феод. відносин, посилення експлуатації общинників феодалами і загострення класової боротьби. В 10—12 ст. значного розвитку досягли торгівля, ремесла й культура. В той час було збудовано ряд значних архітект. споруд (башта Бурана в 11 ст., Узгенський архітект. комплекс в 11—12 ст.), створено такі літ. пам'ятки ранньосередньовічного Киргизстану, як дидактична поема «Кудатту білік» Ю. Баласагунського і словник М. Кашгарського. Монгольська навала на тер. К. на поч. 13 ст. привела г-во країни до занепаду. Зникло більшість міст і землеробських поселень. Тянь-Шань заселили кочовики-скотарі, підвладні правителям монг. династії. У 18 ст. на тер. К. завершився процес формування кирг. народності. В 2-й пол. 17—18 ст. киргизи разом з казахами і узбеками вели боротьбу проти навали племен обр'ятів з Сх. і завойовницьких походів маньчжурської імперії Цін. Боротьбу проти іноземних загарбників відображено в героїчному епосі «Манас» і пов'язаних з ним епічних циклах («Семетей», «Сейтек»). У 20—30-х рр. 19 ст. К. завоювало Кокандське ханство. Жорстокий феод. гніт, встановлений кокандськими ханами, викликав численні повстання в К. (1821, 1842—43, 1845, 1857—58 і 1873—76). Киргизи не раз зверталися до рос. уряду з проханням прийняти їх у підданство. В 1862 рос. війська, які почали наступ на Кокандське ханство, при підтримці повсталих киргизів здобули фортеці Пішпек і Токмак. В 1863 Пн. К., в якій проживало майже все населення, добровільно прийняла підданство Росії. Після ліквідації Кокандського ханства (1876) до Росії приєдналася Пд. К. Тер. К. ввійшла до складу Сирдар'їнської, Самаркандської, Самаркандської і Ферганської областей Туркестанського генерал-губернаторства. Незважаючи на колоніальний гніт царизму, приєднання К. до Росії об'єктивно мало прогресивне значення: припинилися феод. міжусобиці, було знищено патріархальне рабство, почалися зародження елементів капіталістич. відносин, формування робітн. класу і перехід киргизів до ослого життя. Приєднання сприяло зближенню кирг. народу з рос. та ін. народами Росії, їхній спільній боротьбі проти царизму і місцевих експлуататорів. Для розвитку продуктивних сил К., інтенсифікації її с.г., а також посилення культ.-господарських зв'язків між кирг., рос. і укр. народами мало значення переселення на тер. К. селян з Росії та України. З кін. 60-х рр. 19 ст. вони осіли на Пн. — в Чуйській, Галаській та Іссик-Кульській долинах, а з 90-х рр. — на Пд. — у Ферганській долині. На поч. 20 ст. в К. були десятки рос.-укр. поселень. Селяни-переселенці принесли в К. віковий досвід землеробів, госп. побут і культуру, що мало вплив на посилення тяжіння кочовиків-киргизів до ослості та заняття землеробством. У репертуарі відомих кирг. нар. музикантів і співців Токтогула Сатилганова та Муратали Куренкеєва з'явилися і рос.-укр. мотиви. Великий внесок в розвиток культури кирг. народу зробили рос. вчені і мандрівники: П. П. Семенов-Тянь-Шанський, М. М. Пржевальський, О. П. Федченко, І. В. Мушкетер, В. В. Бартольд та ін. В кінці 19 — на поч. 20 ст. на Пн. К. виникли дрібні кустарні підприємства по обробці с.-г. продукції і сировини, на Пд. розвинулася гірничодобувна пром.-сть. Проте більшість цих підприємств були сезонні, що гальмувало процес

складання постійних робітн. кадрів. На підприємствах К. працювали кирг., рос., узб., тат. і укр. робітники. Серед українців було багато шахтарів з Донбасу, які мали досвід революц. боротьби.

На поч. 20 ст. в К. виникли перші с.-г. групи і гуртки, серед учасників яких були й українці. У період революції 1905—07 в К. відбулися страйки робітників на копальнях у Кизил-Кіі і Сулюкті, заворушення дехкан і селян-переселенців у Пішпекському, Пржевальському і Ошському пов. У 1914 відбулися антивоєнні виступи запасних солдатів. У 1916 ряд повітів К. охопило нац.-визвольне повстання, яке жорстоко придушили царські війська. Після Лютневої бурж.-демократич. революції 1917 більшовицькі орг-ції і групи виникли на копальнях Кизил-Кіі, на будівництві Чуйської зрощувальної системи. в містах Пішпекі і Оші.

Поворотним пунктом в історії кирг. народу, як і всіх ін. народів Росії, була перемога Великої Жовт. соціалістич. революції. В кінці 1917 Рад. владу було встановлено в Пд. К., 14.1.1918 — в м. Пішпекі, в серед. 1918 — на всій тер. К. Значну роль у встановленні і ствердженні Рад. влади в К. відіграли більшовики — робітничі механіки з Одеси О. І. Іванцини, шахтар з Донбасу Д. Т. Деканов, К. Сарикіулаков та ін. Проведення перших політ. і економіч. перетворень в К., спрямованих на повне визволення трудящих від соціального і нац. гніту, викликало заперки опір колишніх експлуататорів. Протягом 1918—1920 вони при підтримці англо-амер. імперіалістів організували ряд контрреволюц. заколотів, які розгромила Червона Армія при підтримці трудящих К. Розгром контрреволюції в Серед. Азії очолювали М. В. Фрунзе і В. В. Куйбишев. Серед командирів загонів Червоної гвардії і частин Червоної Армії, що боролися за Рад. владу в К., відзначилися українці Я. Логвиненко, В. Хрипченко та ін.

Після закінчення громадян. війни трудящі К. приступили до мирного будівництва. В 1921—22 в Пн. К. і 1927—28 в Пд. К. було проведено земельно-водну реформу, яка сприяла соціалістич. перебудові с. г. Важливе значення для розвитку економіки країни мали відкриття залізничі Лугова — Пішпек (1924) і організація пароплавства на оз. Іссик-Куль (1926). До 1928 валова продукція пром.-сті К. майже досягла рівня 1913. 14.X 1924 було утворено Кара-Киргизьку авт. область, перейменовану 25.V 1925 на Кирг. авт. область. З утворенням її оформилась обласна парт. орг-ція. 1.II 1926 Кирг. авт. область було перетворено на Кирг. АРСР. За роки передвоєнних п'ятирічок внаслідок здійснення індустріалізації, колективізації с. г., які супроводилися переходом кочовиків до ослого життя, та культ. революції К. з відсталі країни царської Росії перетворилася на індустріально-аграрну республіку. Кирг. народ сформувався в соціалістич. націю. 5.XII 1936 за новою Конституцією СРСР було створено Кирг. РСР. Великою допомогою кирг. народові подали трудящі братніх республік, в т. ч. УРСР. Вони надсилали спеціалістів і поставляли обладнання пром. підприємствам, які будувалися в К. У 1928—40 в К. було побудовано 140 пром. підприємств, електростанцій, серед них: Кадамжайський гірничо-металург. комбінат, Фрунзенський і Кара-Суйський ремонтно-механічний з-д, Фрунзенська теплоелектростанція, Аламединська ГЕС та ін. Трудящі УРСР брали участь у створенні заводів машинобудування, кольорової металургії та цукрової пром.-сті, в реконструкції вугільної пром.-сті. УРСР подала

Дел

Раг

допомогу К. тракторами, с.-г. технікою, добривами. Значну допомогу К. у використанні її природних багатств подали укр. вчені. В 20—30-х рр. встановилися укр.-кирг. літ. зв'язки. В 1927—33 Іван Ле написав «Роман міжгір'я», в якому відображено соціалістич. будівництво в Пд. К. та Узбекистані. У 1939—40 в К. вийшли «Кобзар» Т. Г. Шевченка кирг. мовою, твори І. Я. Франка та Лесі Українки. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 г-во К. було переведено на воєнний лад. На тер. К. розміщували заводи, евакуйовані з місцевостей, тимчасово загарбаних нім.-фашист. окупантами, в т. ч. конопледжутава фабрика і шкірзавод з Одеси, хімфармазавод, швейна і трикотажна фабрики з Харкова, кілька цукрових заводів та ін. підприємств. Трудячі К. героїчно билися в рядах Рад. Армії. 316-а (8-а гвард.) Панфіловська д-зія, сформована в К. і Казахстані, прославилася в боях під Москвою, танкова колона «Рад. Киргизстан», побудована на кошти трудящих К.,— під Сталінградом, на Україні. За мужність і відвагу 70 воїнів з К. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. Усенбскова, А. Чортекова і М. Тешебаєва за форсування Дніпра. Понад 40 тис. воїнів з К. нагороджено орденами й медалями. Трудячі К. подали значну допомогу Україні у відбудові нар. г-ва, зруйнованого нім. фашистами. В 1943 шахтарі Донбасу одержали 18 вагонів продовольства з К. На Україну з К. безкоштовно було відправлено 100 тис. овець, 20 тис. коней, 10 тис. голів великої рогатої худоби, сотні ешелонів продовольства і буд. матеріалів.

У післявоєнний період трудячі К. разом з усім рад. народом успішно завершили будівництво соціалізму і вступили на шлях розгорнутого будівництва комунізму. Дальшого розвитку набули всі галузі нар. г-ва, науки і культури, зросли і зміцніли зв'язки К. з ін. республіками СРСР. За успіхи, досягнуті в розвитку с. г., К. 1953 було нагороджено орденом Леніна. В 1957 за успіхи в розвитку економіки і культури і на відзнаку 100-річчя добровільного входження К. до складу Росії республіку нагороджено другим орденом Леніна. За останні роки в К. стали до ладу Кирг. камвольно-суконний комбінат, Фрунзенська ТЕЦ, Майлі-Сайський електроламповий завод, Уч-Курганська ГЕС та ін. пром. об'єкти. В К. розвинуті паливна (зокрема, вугільна), машинобудівна, металообробна, легка і харч. пром-сть. Обсяг валової продукції пром-сті 1968 зріс у порівнянні з 1913 у 152 рази. Продукцію пром-сті К. вивозять у всі республіки СРСР і в 55 країн світу. В 1968 посівні площі в К. становили 1262 тис. га. В 1968

К. дала д-ві 227 тис. т зерна, 177 тис. т бавовни-сирцю, 1454 тис. т цукрових буряків. Провідною галуззю с. г. є тваринництво. Поголів'я худоби 1969 становило (в тис.): великої рогатої худоби — 954 (у т. ч. корів — 396), овець — 9240, свиней — 214. В К. (на 1.І 1969) — 93 радгоспи і 249 кол-госпів.

Високого розвитку досягла кирг. рад. культура. В 18 інститутах Академії наук Кирг. РСР (створена 1954 на базі Кирг. філіалу АН СРСР) та ін. наук. закладах працювало 3095 наук. співробітників, в т. ч. 109 докторів і 1262 канд. наук (1968). В 1968/69 навч. р. у 1936 школах К. навчалось 723 тис. чол., у 9 вузах — 43,9 тис., в 36 серед. спец. навчальних закладах — 39,3 тис. чол. В К. є ряд наук. закладів, що вивчають і розробляють питання історії: Ін-т історії АН Кирг. СРСР (засн. 1943), Ін-т історії партії при ЦК КП Киргизії (засн. 1950), істор. факультет Кирг. ун-ту (1951). К. має 6 театрів, 1324 бібліотеки, 1001 клуб (1968). Розквітли кирг. л-ра і мистецтво. Широко відомі імена діячів кирг. науки і культури: акад. І. Ахунбаєва, письменників Ч. Айтматова, Т. Сидикбекова, нар. поета А. Токомбаєва, композитора А. Малдибаєва. Зміцніли зв'язки кирг. л-ри і мистецтва з л-рою і мистецтвом братніх республік, зокрема Рад. України. Братерство у дружбі кирг. і укр. народів присвячено поєми «Дружба і любов» К. Маликова, «Мати моя» А. Осмонова, повість А. Токомбаєва «Дністер впадає в глибоке море». До 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954) кирг. мовою вийшли «Вірші і поеми Т. Г. Шевченка», «Вірші трьох поетів» (Лесі Українки, І. Я. Франка, П. А. Гравовського), роман Н. С. Рибак «Переяславська рада», збірка поезій П. Г. Тичини «Дружба народів». Укр. мовою видано твори кирг. письменників Т. Сидикбекова, А. Токомбаєва, Ч. Айтматова, Т. Сатилганова, А. Усенбаєва, Дж. Боконбаєва, К. Баялинова (перекл. В. М. Сосюра, М. П. Бажана, М. С. Шеремета та ін.). З великим успіхом пройшла в К. декада укр. літератури в жовтні 1968.

На 1.І 1969 Комуністична партія К. налічувала 96 206 членів і 4453 кандидати у члени партії, ЛКСМ Киргизії — 217 988 членів, у профспілках К. — 750 тис. чол.

Карти на вклейці, с. 368—369.

Літ.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Киргизии (1917—1920 гг.). Документы и материалы. Фрунзе, 1957; Киргизия в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов. Фрунзе, 1965; Культурное строительство в Киргизии. Сборник

До ст. Кириличні пам'ятки. Зразок кириличного письма 12 ст. З сліпченського апостола.

документів і матеріалів, т. 1—2. Фрунзе, 1957—60; Історія Киргизської ССР, т. 1—2. Фрунзе, 1968; П'ясковський А. В. Революція 1905—1907 років в Туркестані. М., 1958; Каракеєв К. К. Киргизстан в братській семье народів ССРСР. Фрунзе, 1957; Усубалиєв Т. Советская Киргизия в братской семье народів ССРСР. М., 1965; Орозалиєв К. 40 лет Киргизской ССР. Фрунзе, 1966; Керимбаєв С. Участие киргизского народа в освобождении Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков. «Известия Киргиз. филиала АН ССРСР», 1954, в. 11; Трудящиеся Киргизия в борьбе за строительство социализма и коммунизма. Фрунзе, 1966; Шерстобитов В. П., Орозалиєв К. К., Винник Д. Ф. Очерк истории исторической науки в Советском Киргизстане (1918—1960 гг.). Фрунзе, 1961; Асаналиєв К. О некоторых вопросах литературной связи украинского и киргизского народов. «Известия Киргиз. филиала АН ССРСР», 1954, в. 11; Киргизстан за 50 лет Советской власти. Статистический сборник. Фрунзе, 1967; Амитин-Шапиро З. Л. Аннотированный указатель литературы по истории, археологии и этнографии Киргизии (1750—1917). Фрунзе, 1958; Амитин-Шапиро З. Краткий библиографический указатель советской литературы по истории, археологии и этнографии Киргизии. «Труды Киргиз. пед. ин-та», 1948, т. 2, в. 2.

КИРИЛЕНКО Андрій Павлович (н. 8.IX 1906) — діяч Комунистич. партії і Рад. держави, Герой Соціалізму. Праці (1966). Член КПРС з 1931. Н. в м. Алексєєвці (тепер Белг. обл.) в сім'ї кушаря. В 1925—29 працював на підприємствах Воронежської обл. та на шахті в Донбасі. У 1929—30 — на комсом., рад. і кооперативній роботі. В 1936 закінчив Рибинський авіаційний ін-т; працював інженером на авіазаводі в Запоріжжі. В 1938 — другий секретар, секретар райкому; 1939—41 — другий секретар Запоріж. обкому КП (6)У. В 1941—42 — член Військ. ради 18-ї армії Пд. фронту. В 1942—44 — уповноважений Держ. К-ту Оборони на авіад. з-ді в Москві. В 1944—47 — другий секретар Запоріж. обкому КП(6)У, 1947—50 — перший секретар Миколаїв. обкому КП (6)У, 1950—55 — перший секретар Дніпроп. обкому КПУ, 1955—62 — перший секретар Свердловського обкому КПРС. В 1956—57 і 1961—66 — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. В 1962—66 — перший заст. голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. З квітня 1966 — секретар ЦК КПРС. На XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС, на XVI—XVIII з'їздах КП України — членом ЦК КП України. В 1957—61 — кандидат у члени Президії, 1962—66 — член Президії, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС.

Депутат Верховної Ради СРСР 3—8-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 376.

КИРИЛИЧНІ ПАМ'ЯТКИ — пам'ятки письм. свідчення, написані кирилицею. Найдавнішими К. п. на Русі є напис на глиняній посудині — «гороушча», який знайшли в кургані біля Смоленська (поч. 10 ст.), *Остромирове євангеліє* 1056—57, *Ізборники Святослава* 1073 і 1076, Новгородські мінеї 1095—97, берестяні грамоти (11 ст. і пізніше). Від 10—11 ст. дійшли до нас також кілька дрібних старорус. написів на різних предметах. Значно більше є К. п. пізніших часів.

КИРИЛІВСЬКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка, виявлена на тер. Києва на кол. Кирилівській вул. (тепер вул. Фрунзе). Відкрита 1893. Досліджували її 1893—1903 В. В. Хвойко та П. Я. Армавський. Розкопана площа дорівнювала бл. 9 тис. кв. м. К. с. мала два культурні шари. Нижній шар являв собою залишки догочасного поселення раннього етапу мадленської пори. Знайдено численні кістки мамонта та інших тварин, що залягали у вигляді округлих скупчень. Ці кістки використовували при спорудженні наметоподібних наземних жител. Такі житла були характерними для стоянок пізньопалеолітич. часу на тер. Середньодніпровського басейну. На місцях давніх вогнищ збереглися скупчення обпалених кісток, кісткового вугілля та попелу. Серед крем'яних знарядь переважають бокові різці й скребки. На деяких бивнях мамонта є сліди обробки та орнаменту; на одному — стилізоване зображення (можливо, різці з хвилями, довгодзьобого птаха та річкової черепахи). У верхньому шарі знайдено розколоті кістки тварин, кісткове вугілля, різці, скребки, ножевидні пластини з ретушшо тощо. Такі скупчення знахідок, можливо, є залишками наметоподібних жител кінця мадленського часу.

Лит.: Хвойко В. В. Каменний век Середнього Придніпров'я. В кн.: Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899, т. 1. М., 1901; Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953. — 1. Г. Шовколас (Київ).

КИРИЛІВСЬКА ЦЕРКВА в Києві є — архітектурно-художня пам'ятка 12—18 в. ст. Збудована бл. 1146. У 12 ст. К. ц. була родовою успальнею чернігівських князів. У плані К. ц. становила велику тринефну споруду з шістьма опорними стовпами і однією банею. І в інтер'єрі, і в зовн. оздобленні храму є риси, властиві чернігівській архітектурі. В кін. 17 — на поч. 18 ст. було збудовано чотирибачні бані, а в серед. 18 ст. архітектор І. Г. Григорович-Барський прикрасив К. ц. ліпним орнаментом у стилі укр. барокко. В К. ц. збереглися фрески 12 ст. У деяких сюжетах (проповідь Кирила) використано здобутки візантійського і романського мистецтва. В типажі переважають місцеві риси. В ін. сюжетах («Архангел веде маленького Іоанна Предтечу в пустелю», «Різдва», «Вєстя») більше виявилися місцеві традиції. В 1881—84, під час реставрації К. ц., частину фресок було замальовано, а в деяких місцях художник М. О. Врубель виконав нові розписи (архангели, «Зішста святого духа» та ін.).

КИРИЛО І МЕФОДІЙ — слов'янські просвітителі, православні проповідники, творці слов. азбуки, брати Кирило і Мефодій (мирьське ім'я Костянтин, бл. 827 — 14.IV 869) і Мефодій і Й (бл. 820 — 19.IV 885). Н. у м. Фесалоніки (Солуні) в сім'ї воєначальника. Кирило вчився в Константинополі при дворі імп. Михайла III. Був священником, бібліотекарем, вчителем філософії. Мефодій перебував на військовій, потім на церк. службі.

В 860 брати у складі візант. місії їздили до хозарської д-ви. З 863 брати жили в Моравії і Паннонії, де, зазнаючи переслідувань з боку католицького нім. духовництва, проповідували православ'я слов. мовою. Кирило склав один з перших слов. алфавітів, названих за його ім'ям кирилицею, і з допомогою Мефодія переклав на слов. мову кілька грец. церковних книг. Кирилиця лягла в основу алфавітів ряду слов. народів (болгарського, сербського, російського, українського та ін.). З діяльністю К. і М. пов'язаний розвиток писемності у слов'ян. Ім'я К. і М. прибрала таємна політ. орг-ція в Києві — *Кирило-Мефодіївське товариство*.

Лит.: Лавров П. Кирило та Мефодій в давньо-слов'янському письменстві. К., 1928 [бібліогр. с. 385—395]; Крилюк Е. П. Свято болгарської культури й слов'янської писемності. «Радянське літературознавство», 1958, № 5; Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. М., 1963 [бібліогр. с. 174—179].

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ (н. між 1130 і 1134 — п. бл. 1182) — письменник-проповідник і церковно-політ. діяч Київської Русі. Н. в м. Турові (тепер с-ще м. т. Гом. обл.). Походив з багатой сім'ї. Вивчав грец. мову і візантійську л-ру. Був цензем, згодом став єпископом туровським. Автор багатьох казань («Слів») і повчань. Оригінальні твори К. Т. відзначаються багатством худож. прийомів красномовства, характеризуючи автора як визначного майстра поетичного і ораторського мистецтва. Твори К. Т. свідчать про високий рівень культури Давньої Русі.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967.

КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО — таємна політ. антикріпосницька орг-ція, що утворилася в грудні 1845 — січні 1846 в Києві й існувала до березня 1847. К.-М. т. виникло в середовищі інтелігенції, що гуртувалася навколо Харків. та Київ. ун-тів. Засновниками т-ва були М. І. Гулак, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, до яких приєдналися О. В. Маркович, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда та ін. У квітні 1846 до т-ва вступив Т. Г. Шевченко. Восени 1846 заг. кількість членів досягла 12 осіб. Бл. 100 чол. на Україні, в Росії, Польщі, Чехії, Литві, Білорусії підтримували з товариством зв'язки. Політична програма К.-М. т. викладена в «Книгах буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», «Записці», складеній В. М. Білозерським. Програмні положення містили також записки про освіту народу (В. М. Білозерського), про емансипацію жінок (М. І. Савича), про об'єднання слов. народів (М. І. Костомарова), а також літ. твори Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, листування членів т-ва. Гол. своїм завданням т-во вважало знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів, об'єднання слов. народів у федеративну республіку з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав і широкої політ. автономії тощо. Т-во своїми програмними положеннями продовжувало розвивати респ. традиції *декабристів*. Проте серед членів т-ва не було єдиної точки зору на шляхи проведення в життя цих настанов. У К.-М. т. існувало два напрями: ліберально-бурж. (В. М. Білозерський, М. І. Костомаров, О. В. Маркович, а також П. О. Куліш, який належав до ліберально-поміщицького табору) і революц.-демократичний (М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Д. П. Пильчиков, М. І. Савич, Г. В. Андрузький), ідейним керівником якого був Т. Г. Шевченко. Ліберальна частина членів т-ва виступала за мирний, реформістський шлях скасування кріпосного права, була рішучим противником революц.

Обкладинка слідчої справи про члена Кирило-Мефодіївського товариства Т. Г. Шевченка (ліворуч). Перша сторінка рукопису «Книги буття українського народу».

перевороту. Ліберали стояли за соціальні реформи, миру пропаганду ідей т-ва, християнську смиренність. Вони проводили думку про те, що укр. нація являє собою нібито особливу єдність, пройняту духом рівності й братерства, замовчували класовий антагонізм, який існував всередині укр. народу, і вважали, що йому як спасителю-месії призначено повести за собою слов'ян до об'єднання. У програмних документах т-ва, в літ. творах окремих його членів ідеалізувалось минуле України. П. О. Куліш у своїх творах і в полеміці з членами т-ва висловлював націоналістичні думки. Особливе місце в К.-М. т. займав Т. Г. Шевченко, який стояв за революцію, разом із своїми однодумцями борючись проти лібералізму і бурж. націоналізму П. О. Куліша, М. І. Костомарова та їх прибічників. Т. Г. Шевченко негативно ставився до ідеї про «месіанську роль» України серед слов'янства, стояв за респ. об'єднання слов.

А. П. Кириленко.

Є. П. Кирилюк.

М. П. Кирпонос.

В. С. Кіквідзе.

народів. Свої погляди в питанні свободи і єдності слов. народів він виклав у ряді творів, зокрема в поемі «Бретик». Прихильники й послідовники Т. Г. Шевченка — М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. В. Андрузький — схилились також до революц. методів боротьби. М. І. Гулак висловлювався за революц. переворот і знищення царської сім'ї, О. О. Навроцький виступав за встановлення в майбутній республіці нар. правління, І. Я. Посяда відстоював повне визволення селян від кріпацької залежності, високо цінував возз'єднання України з Росією. Запорукою соціальної і нац. свободи укр. народу вони вважали спільну революц. боротьбу рос., укр. та ін. народів. Гостра ідейна боротьба в К.-М. т. відображала непримиренність і загострення класових суперечностей в період розкладу феод.-кріпосницького ладу та зростання капіталістич. відносин на Україні в 40-х рр. 19 ст.

Т-во проіснувало 14 місяців і було за доносом прокуратора студента Петрова викрите й розгромлене жандармами в кінці березня — на поч. квітня 1847. Найжорстокіше був покараний Т. Г. Шевченко, у якого під час обшуку знайдено зошит з революц. віршами. Т. Г. Шевченка віддано в солдати, М. І. Гулака ув'язнено на три роки в Шліссельбурзькій фортеці, О. О. Навроцького ув'язнено на півроку у Вітзькій тюрмі, М. І. Костомарова на один рік ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Решту членів т-ва заслано у віддалені губернії. К.-М. т. відіграло значну роль у розвитку суспільно-політ. боротьби на Україні. Більшовицька «Правда», відзначаючи ювілей Т. Г. Шевченка, 25.II (10.III) 1914 писала, що поет належав до темного політ. т-ва, «одним з пунктів статуту якого було визволення селян і освіта народу».

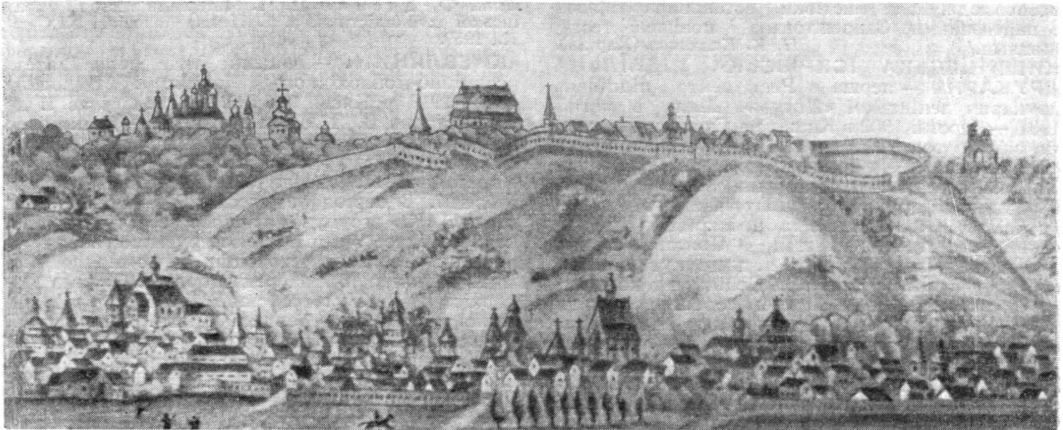
Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Багалій Д. І. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївці. Х., 1925; Кирилюк Є. П. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство. «Вісті АН УРСР», 1944, № 3—4; Зайончковський П. А. Кирило-Мефодієвское общество. М., 1959 [бібліогр. с. 161—167]; Денисенко М. С. Кирило-Мефодіївське товариство. В кн.: З історії філософської думки на Україні. К., 1963; Назаренко І. Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка. К., 1964; Ковмір Ю. О. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. «Український історичний журнал», 1966, № 3. Г. Я. Сергієнко (Київ). **КИРИЛЮК** Євген Прохорович (н. 18.III 1902) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), доктор філол. наук (з 1952), професор (з 1953). Член КПРС з 1943. Н. у Варшаві в сім'ї службовця. В 1926 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. З 1931 — наук. співробітник Ін-ту Шевченка Наркомосу УРСР. У 1936—39 — зав. кафедрою укр. л-ри в Київ. пед. ін-ті. З 1939 працює в установах АН УРСР (1942—43 — у Рад. Армії), з 1944—

зав. відділом шевченкознавства Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. У 1944—58 викладав у Київ. ун-ті. Осн. напрями наук. досліджень — історія укр. л-ри, шевченкознавство, франкознавство, славістика. Досліджує також зв'язки української л-ри з л-рами братніх народів СРСР, з слов'янськими л-рами. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами. Ленінська премія, 1964.

Тв.: Тарас Шевченко. Життя і творчість. К., 1964; Українські письменники — революційні демократи й літератури західних і південних слов'янських народів у XIX столітті. К., 1963; Т. Г. Шевченко. Біографія. К., 1964 [у співавт.]; Вічний революціонер. Життя і творчість Івана Фрака. К., 1966; Шевченко і наш час. К., 1968.

КИРИЧЕНКО Олексій Ларіонович (н. 25.II 1908) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1930. Н. в с. Чорнобаївці (тепер Білозерського р-ну Херс. обл.) в робітн. сім'ї. В 1936 закінчив Азово-Чорноморський ін-т інженерів-механіків соціалістич. землеробства. З 1938 — на відповідальній парт. роботі в апараті ЦК КП (6) У. З 1941 — секретар ЦК КП (6) У по пром-сті. В роки Великої Вітчизн. війни — член Військ. рад ряду фронтів. У 1944 — секретар ЦК КП (6) У по кадрах, 1945—49 — перший секретар Одес. обкому і міськкому партії. В 1949—53 — другий секретар, 1953—57 — перший секретар ЦК КП України. В 1957—60 — секретар ЦК КПРС. У 1960 — перший секретар Рост. обкому КПРС, згодом — на госп. роботі. Потім на пенсії. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. В 1953—55 — кандидат у члени Президії, 1955—60 — член Президії ЦК КПРС. На XVII—XIX з'їздах КП України обирався членом ЦК. В 1952—56 — член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань і Верховної Ради УРСР 1—4-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та іншими нагородами.

КИРПОНОС Михайло Петрович (21.I 1892 — 20.IX 1941) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1940). Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Вертівиці (тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції брав участь у партизан. русі на Україні проти австро-нім. окупантів та гетьманців. У Рад. Армії з 1918. Закінчивши 1927 Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, К. — нач. штабу д-зії, нач. піх. училища. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 — командир 70-ї стріл. д-зії. З червня 1940 — ком. військами Ленінгр. військ. округу, з лютого 1941 — ком. військами Київ. особливого військ. округу. На поч. Великої Вітчизн. війни — ком.

Гора Киселівка. Фрагмент малюнка художника А. Вестерфельда. 1651.

військами Південно-Західного фронту, які вели оборонні бої на Правобережній Україні. Загинув під час *Київської оборонної операції 1941*.
Літ.: Гостєв І., Соболев В. Генерал-полковник М. П. Кирпонос. К., 1969.

КИСЕЛЕНКО Іван Родіонович (1923—16.I 1945) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Ісайках (тепер Богуславського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. штабу дивізіону 475-го мінометного полку 3-ї армії 3-го Білорус. фронту відзначився при визволенні Польщі. В районі Юзефова керував вогнем дивізіону. Оточений німцями, викликав вогонь рад. артилерії на себе.

КИСЕЛІВКА, Хоревиця, Замкова, або Флорівська, гора — гора над низинною частиною Києва — Подолом. Археол. дослідження на К. провадилися з кін. 19 ст. При розкопках виявлено залишки поселення часів *трипільської культури* (3-є тис. до н. е.), матеріали раннього залізного віку (підгірцієвського типу 5—4 ст. до н. е.), окремі знахідки антич. виробів 4—3 ст. до н. е., а також залишки ранньослов. с-ща *зарубинецької культури* (рубежу н. е.), матеріали 2-ї пол. 1-го тис. н. е. та 9—17 ст. За часів Київської Русі К. була значним ремісничим осередком (виявлено залишки майстерень, де виготовляли кістяні і гончарні вироби, обробляли мідь, бронзу, залізо тощо). За літописним переказом, на К. жив один з трьох братів — засновників Києва — Хорив (звідси назва «Хоревиця»). В 15—17 ст. К. — адм. центр Києва, місце перебування воеводи. На ній був замок, укріплений дерев'яними стінами і вежами. Від нього гора дістала назву «Замкової», а від прізвища воеводи А. *Кисіля*, що жив у замку, — «Киселівки». В серед. 17 ст. замок зруйновано. В 19 ст. на К. було кладовище Флорівського жіночого монастиря, розташованого біля підніжжя гори (звідси «Флорівська гора»).

Літ.: Шовкопляс Г. М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві. В кн.: Праці Київського державного історичного музею, в. 1. К., 1958.

Г. М. Шовкопляс (Київ).
КИСІЛЬ Адам Григорович (1580 — 3.V 1653) — укр. магнат, запеклий захисник польсь.-шляхет. панування на Україні. Походив з укр. шляхет. роду, що володів с. Низкиничами (тепер Новодо-

линського р-ну Вол. обл.). Перебуваючи на службі в королівському війську, брав участь у жорстокому придушенні сел.-козац. повстань на Україні в 1-й пол. 17 ст. Ганебну роль відіграв під час сел.-козац. повстання 1637. Під Боровицею (поблизу Черкас) К. за дорученням польного гетьмана Миколи Потоцького вів переговори з повстанцями і, пообіцявши їм амністію, добився припинення опору. Польсь. шляхта віроломно порушила угоду і жорстоко розправилася з *Павлюком* та ін. учасниками повстання. За це К. одержав у нагороду великі маєтності на Україні. В 1639 йому надано звання черніг. кастеляна, 1641 — сенатора, 1646 — київ. кастеляна, брацлавського воеводи, 1651 — київського воеводи. В період нар.-визвольної війни 1648—54 К. намагався відірвати козацтво від повсталого селянства. Під час переговорів у лютому 1649 в Переяславі, в серпні 1649 у Зборові, у вересні 1651 в Білій Церкві К., обіцяючи привілеї козац. старшині та зрівняння її в правах з польсь. шляхтою, умовляв Б. Хмельницького підкоритися шляхет. Польщі. Підступні пропозиції К. були відкинута Б. Хмельницьким. Призначений в Київ воеводою, щоб контролювати виконання умов *Білоцерківського договору 1651*, К., боячись нар. гніву, навесні 1652 втік до Польщі. Укр. і польсь. бурж.-націоналістичні історики всупереч фактам характеризували К. як захисника православ'я і всіляко замовчували його зрадницьку діяльність. Укр. народ з презирством говорив про К., що «його кості обросли польським шляхетським м'ясом».

Літ.: Воссоєдінєніє України с Росією. Документи і матеріали, т. 1—3. М., 1954; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

КИСЛЯК Марія Тимофіївна (6.III 1925 — 18.VI 1943) — учасниця підпільної боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. Н. у с. Лідному (тепер у складі Харкова) в сел. сім'ї. Закінчила Харків. фельдшерсько-акушерську школу і працювала медсестрою госпітально в с. Лідному. В період окупації в селі залишилося 45 поранених рад. бійців. К. переховувала їх, лікувала, годувала, допомагала пробратися через лінію фронту. Навесні 1943 увійшла до складу підпільної комсомольської групи, що виникла в селі. Писала і

розповсюджувала листівки, встановила зв'язок з партизанами. Заарештована і повішена гестапівцями.
Н. К. Калюжна (Харків).

КИШИНІВСЬКА ІСКРІВСЬКА ПІДПІЛЬНА ДРУКАРНЯ — перша в Росії центр. підпільна друкарня ленінської «Искры». Діяла в квітні 1901 — березні 1902 в Кишиневі. Створена на кошти, зібрані ред. «Искры» і Пд. групою сприяння «Искре». В. І. Ленін приділяв друкарні багато уваги, безпосередньо підтримував з нею зв'язок. В організації друкарні активну участь брали Л. І. Гольдман, І. І. Радченко та ін. іскрівці. Друкарський верстат було завезено з Полтави, шрифт з Олександрівська. В К. і. п. д. друкували окремими відбитками статті В. І. Леніна, а також листівки, окремі номери «Искры», брошури і статті Н. К. Крупської, Г. В. Плеханова та ін. З метою конспірації безпосередні стосунки з К. і. п. д. підтримували лише редакція «Искры», Пд. група сприяння «Искре», Київ. к-т РСДРП. Її видання відправляли до центр. транспорт. бюро в Києві, звідки розсилали в Москву, Харків, Полтаву, Одесу та ін. міста. 25.III 1902 поліція розгромила К. і. п. д. і заарештувала її працівників, яких 1903 було засуджено на довічне заслання.

Т. Б. Слющикова (Київ).

КІВЕРЦІ, К и в е р ц і — місто Волин. обл. УРСР, центр Ківерцівського р-ну, за 12 км на Пн. Сх. від Луцька. Залізнич. вузол. 11,4 тис. ж. (1969). Виникли 1870—73 у зв'язку з будівництвом з-ці Житомир — Ковель. Входили до *Волинської губернії*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В березні 1918 К. захопили австро-нім. окупанти. У травні 1919 К. загарбали війська бурж.-поміщицької Польщі. У липні 1920 місто звільнили війська Червоної Армії. За *Ризьким мирним договором 1921* К. відійшли до бурж. Польщі. В 1939 К. у складі Зх. України були воз'єднані з УРСР. З 1939 К. — райцентр Волин. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 2.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 1.II 1944 с-ще визволила Рад. Армія. З 1951 К. — місто. В К. є деревообр. комбінат, мех., залізобетон. конструкцій і «Лісмаш» з-ди, побут. і харч. комбінати. Мед. уч.-ще, 3 загальноосв. школи.

КІВЕРЦЬСЬКА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1934 — масова першотравнева демонстрація робітників і селян у містечку Ківерцях (Зх. Волинь). Організована *Комуністичною партією Західної України*. Проходила під антифашист. лозунгами. Між демонстрантами і поліцією відбулася сутичка, під час якої трудящі роззброїли поліцейських. Одержавши підкріплення, карателі влаштували жорстоку «*нацифікацію*» (втихомирнення). К. д. була виявом зміцнення союзу робітників і селян Зх. України в боротьбі за соціальне і нац. визволення.
М. М. Кравець (Львів).

«КІВЕВЛЯНИН» — літ.-істор. альманах; виходив у Києві (кн. 1, 2, 1840, 1841) та Москві (кн. 3, 1850). Видавець М. О. Максимович. У «К.» співробітничали історики і письменники С. М. Соловйов, М. П. Погодін, І. С. Аксаков, Є. П. Гребінка, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та ін. У «К.» публікувалися статті, джерела з історії України, зокрема з історії Києва, Переяслава, Волині, Карпатської Русі та ін. Поряд з статтями, що об'єктивно висвітлювали історію укр. народу, в «К.» опубліковано ряд статей реакц., націоналістич. змісту. Проте осн. напрям «К.» у тих істор. умовах був прогресивним. Рос. революц. демократи позитивно відзивалися про видання «К.». У рецензії на першу книгу альманаху В. Г. Белінський писав, що «видання це буде дуже важливим для тих, хто займається вітчизняною історією» (Полное собрание сочинений, т. 4. М., 1954, с. 155).

Лит.: Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики, в. 1. Перша половина XIX ст. К., 1959.

«КІВЕВЛЯНИН» — щоденна літ. і політ. газета реакційно-монархічного напрямку. Виходила 1864—1919 у Києві. Заснував і редагував її до 1878 історик В. Я. Шульгін, потім — реакціонер Д. І. Піхно. Газета допомагала царському урядові провадити русифікаторську політику на Україні, за що одержувала від уряду грошові субсидії. В період революції 1905—07 і в роки реакції «К.» згрупував навколо себе членів київ. чорносотенної орг-ції «Союзу руського народу» і на своїх сторінках проводив погромно-шовіністичну агітацію. В 1911 редактором «К.» став монархіст В. В. Шульгін (син В. Я. Шульгіна). Видання «К.» після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 припинилося і відновилося на поч. серпня 1919, під час денікінізму. В грудні 1919, після визволення Києва Червоною Армією, видання «К.» припинилося.

«КІВЕВСКАЯ МЫСЛЬ» — щоденна політ. і літ. газета ліберально-бурж. напрямку. Видавалася з 30.XII 1906 (12.I 1907) по грудень 1918 в Києві рос. мовою. В газеті співробітничали кадети і меншовики-ліквідатори. В роки 1-ї світової війни «К. м.» стояла на шовіністично-оборонських позиціях і підтримувала імпералістичну політику царського самодержавства. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції друкувала наклепницькі антирад. статті, вихваляла Центральну раду, гетьманців, австро-нім. окупантів.

«КІВЕВСКАЯ СТАРИНА» — щомісячний істор.-етнограф. і белетристичний журнал ліберально-бурж. напрямку. Засн. 1882 у Києві О. М. Лазаревським, В. Б. Антоновичем, Ф. Г. Лебединцевим на кошти цукрозаводчика В. Ф. Семирена; виходив до 1907 (останній рік — укр. мовою під назвою «Україна»). В журналі публікувалися праці з історії, археології, етнографії, літературознавства України, твори художньої літератури, критико-бібліографічні статті, а також істор. документи, щоденники, мемуари, фольклорні матеріали. У журналі виступали Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, В. С. Іконників, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, Д. І. Яворницький та ін. З самого початку видання в «К. с.» поряд з працями прогрес. бурж. істориків вміщувалися праці, в яких різні питання, особливо події суспільно-політ. життя на Україні кін. 19 — поч. 20 ст., тумачилися у бурж.-націоналістич. дусі.

Лит.: Житецький І. «Киевская старина» сорок років тому. В кн.: За сто літ, кн. 3. К., 1928; Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імпералізму. К., 1958; Бутич М. Висвітлення історії міст і сіл України в «Киевской старине». «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 6; Павловський І. Ф. [та ін.]. Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882 — 1906 г.). Полтава, 1911.

В. Г. Сабей (Київ).

«КІВЕВСЬКИЙ КОМУНІСТ» — нелегальна газета, орган Київ. обласного і міського к-тів КП(б)У. Виходила в кін. 1918 — на поч. 1919. Під час австро-нім. окупації, *гетьманщини* та загарбання Києва петлорівською *Директорією* видавалася в підпільній друкарні, якою керував надісланий ЦК КП(б)У до міста для цієї мети М. О. Алексєєв. Розповсюджувалася на тер. Київ., Подільської, Волинської, Чернігів. та Полт. губ. Перший номер вийшов 22.IX 1918. До складу редколегії «К. к.» входили М. П. *Тарногородський* (редактор), М. Є. *Врублевський*, О. К. *Ластовський*, а після II з'їзду КП(б)У (жовтень 1918) — А. С. *Бубнов*, Ф. *Алгасов* та ін. У газеті

друкувалися важливі парт. документи, зокрема матеріали нелегальних губернських та міських конференцій, відозви ЦК КП(б)У до трудящих окупованих районів України, статті про міжнар. та внутр. становище Рад. країни. «К. к.» відіграв важливу роль у мобілізації робітників і селян на боротьбу проти окупантів та укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції, викривав підступні дії угодських партій та петлюрівської Директорії, зокрема її намагання замаскувати свої антинар. дії скликанням т. з. Трудового конгресу. В грудні 1918 квіт. більшовики використали газету для проведення напівлегальної кампанії по виборах Ради робітн. депутатів (було надруковано платформу Київ. к-ту КП(б)У), а в січні 1919 через «К. к.» закликали трудящих до повстання проти Директорії. Після визволення Києва рад. військами 5.ІІ 1919 виходила легально. На поч. березня злилася з газетою ЦК КП(б)У «Коммунист». Всього вийшло 48 номерів, у т. ч. 19 нелегальних.

В. С. Левгін (Київ).

«КІЄВСКИЙ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ ЛИСТОК» — нелегальна газета, орган Київ. к-ту РСДРП. Виходив з 30. XI (13. XII) 1902 по 21. III (3. IV) 1903 у Києві. Видано 10 номерів (під № 5—2 листки). До редколегії входили В. В. Вакар, О. Г. Шліхтер, Г. Михайлов та ін. На сторінках «К. с.-д. л.» вміщувалась інформація про робітн. рух у Києві та ін. містах України, діяльність Київ. орг-ції РСДРП тощо. «К. с.-д. л.» у № 9 опублікував заяву Київ. к-ту РСДРП про приєднання його до «Искры» і визнання її керівним органом. «Искра» негайно відгукнулася на вихід друкованого органу Київ. к-ту РСДРП і дала аналіз його № 2. В № 33 «Искры» відмічалось, що «зміст „Листка“ робить з нього надзвичайно добре складену прокламацію до робітників».

«КІЄВСКИЙ ТЕЛЕГРАФ» — громад.-політ. і літ. газета бурж.-ліберального напрямку. Виходила в Києві з 1 (13). VII 1859 по 1 (13). VI 1876. Вийшов 71 номер. Навколо газети групувались укр. бурж.-ліберальні інтелігенти. Газета вітала організацію земств, закликала уряд розширювати кредитування селянських господарств, домагалась визнання української мови, свободи преси, вміщувала інформацію про укр. літ. рух. З 1874 в «К. т.» співробітничали М. П. Драгоманов, М. І. Зівер, С. А. Подолинський, Ф. К. Вовк та ін. члени квіт. «Громади». В той період «К. т.» захищав ліберально-народницьку програму з сел. питання і полемізував з львів. народовцями. За розпорядженням царського уряду газету було закрито. Літ.: Русская периодическая печать (1702—1894). Справочник. М., 1959.

КІЗЛІВІЙ ОСТРІВ — острів у Дніпровському Надпоріжжі (на Пд. від Дніпропетровська), на піщаному березі якого (1944—45 досліджено мезолітичну стоянку (7—6-е тис. до н. е.). Тут зібрано велику кількість дрібних крем'яних виробів (нуклеуси, мікролітичні пластини, скребки, різці, проколки, вістря тощо). К. о. затоплений водами озера ім. В. І. Леніна.

Літ.: Рудинський М. Я. Стоянка з мікролітичним інвентарем на острові Кізеловому. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 2. К., 1949.

Д. Я. Телегін (Київ).

КІТК-КОБА — печера у відрозі Довгоруковської яйли, на правому березі р. Зуї, за 25 км на Сх. від Сімферополя. Досліджувалася 1924—26 Г. А. Бонч-Осмоловським. У печері виявлено залишки палеолітичної стоянки. Відкрито два культурні шари, у кожному з яких були залишки вогнищ. У нижньому шарі, що датується кінцем ашельського — початком мустьєрського часу, знайдено аморфні крем'яні знаряддя, серед яких

характерними є мініатюрні рубильця, скребло-видні відщепи, грубі гостроконечники тощо, а також кістки дикого осла, велетенського оленя, сайги та ін. тварин. У верхньому шарі, який належить до середньомустьєрського часу, знайдено численні гостроконечники, скребла, пластини, а також кістки бика, мамонта, носорога, сайги, печерного ведмеда тощо. У заглибленні, спеціально видобаному у скелястій підлозі печери, виявлено залишки поховань неандертальців — кістки стоп і голітки дорослої людини та рештки кістяка дитини. К.-К. — місце перших знахідок решток первісної людини на тер. СРСР.

Літ.: Бонч-Осмоловский Г. А. Палеолит Крыма, в. 1—3. М.—Л., 1940—54 [бібліогр. в. 1, с. 170—175; в. 2, с. 149—154; в. 3, с. 199—201].

Ю. Г. Колосов (Київ).

КІКВІДЗЕ Василь Сидорович (12. III 1895 — 12. I 1919) — герой громадян. війни в СРСР. Н. в Кутаїсі в сім'ї дрібного урядовця. Революц. діяльність почав у гімназії. Учасник 1-ї світової війни. За революц. агітацію серед солдатів не раз зазнавав арештів. У 1917 — голова солдат. комітету 6-ї кав. дивізії, нач. гарнізону м. Дубна, потім — заст. голови Військ.-революц. комітету Пд.-Зх. фронту, командир 6-ї кав. дивізії. В грудні 1917 — січні 1918 сформував Ровенський червоногвард. загін, який брав участь у боях проти військ Центр. ради і австро-нім. окупантів. У січні 1918 призначений командуючим Пд.-Зх. фронтом. У лютому 1918 К. на чолі 1,5-тисячного загону протягом 8 днів у запеклих боях стримував у районі Житомира — Бердичева наступ нім. військ на Київ. У березні — квітні 1918 — ком. 4-ю Укр. армією, Полтавською і Охтирсько-Лебединською ділянками фронту, керівник оборони Харкова, ком. на ділянці Пн.-Донецької залізнич. В травні 1918 загін К. був розгорнутий в дивізію (згодом 16-а стріл.), яка вела бій на Пд. фронті. К. загинув у бою під х. Зубриловом (тепер х. Кіквідзе Волгогр. обл.). В 1936 станиця Преображенська перейменовано на Кіквідзе. 16-й д-зії було присвоєно його ім'я. В 1959 К. поставлено пам'ятники в Кутаїсі і Тбілісі. Портрет, с. 376.

КІЛІЯ — місто Одес. обл. УРСР, центр Кілійського р-ну, на лівому березі Кілійського гирла Дунаю, за 40 км від узбережжя Чорного м. і за 26 км на Пд. від залізнич. ст. Дзініор. Порт, доступний для морських суден. 24,5 тис. ж. (1969). Перша згадка про К. в писемних джерелах належить до 14 ст. В 1353 К. захопила феод. Угорщина. Після вигнання угор. феодалів 1359 К. заволоділа Молдавська д-ва. В 1484 місто загарибала султанська Туреччина і збудувала фортецю — свій опорний пункт у гирлі Дунаю. На К. робили походи укр. козаки, очолювані С. Наливайком (1595), І. Сулимом (1635), С. Палієм (90-і рр. 17 ст.). Під час рос.-тур. воєн фортецю тричі (1769, 1790, 1806) займали рос. війська. За Бухарестський мирний договір 1812 К. у складі Бессарабії відійшла до Росії. Після поразки Росії в Кримській війні 1853—56 відійшла до Туреччини; 1878 повернена Росії. В 1901, 1905, 1910 в К. відбувалися страйки робітників парових млинів. У липні 1917 створено Рад. робітн. депутатів. Рад. владу встановлено в січні 1918. Наприкінці січня 1918 К. захопила боярська Румунія. В 1940 К. разом з усією Ізмаїльщиною ввійшла до складу УРСР. Тоді ж стала райцентром Ізмаїл. обл. (з 1954 — Одес. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни К. 24. VII 1941 окупували нім.-рум. загарбники. В роки окупації в місті діяла підпільна антифашист. орг-ція (ол. 60 чол.). 25. VIII 1944 рад. війська визволили місто. В К. — суднорем., виноробний, сухого молока, ефіроолійний з-ди, харчо-

комбінат, волокнозавод (переробка конопель), елеватор. Морехідна школа, 9 загальноосв. шкіл; профес.-тех.уч-ща металістів і будівельників. В К. збереглися пам'ятки архітектури: фортеця (15 ст.), Миколаївська церква (1648). В К. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, Б. Хмельницькому, пам'ятник рад. воїнам, які полягли в боях за визволення міста під час Великої Вітчизн. війни.

КІММЕРІЙЦІ (Κιμμεριοί) — найдавніші з відомих за своєю назвою племен, що жили на тер. Пн. Причорномор'я. Вперше згадуються в «Одіссеї» Гомера (бл. 8 ст. до н. е.) та «Історії» Геродота (5 ст. до н. е.), а під ім'ям «Гімїрра» — в асирійських клинописних текстах кін. 8—7 ст. до н. е. З асирійських джерел відомо про перебування К. в Урарту, про їхні війни проти Ассирії, завоювання більшої частини Лідії, вторгнення до Каппадокії, Фрігії, Пафлагонії. Антична топоніміка зв'язує з К. тер. Керченського і Таманського п-овів (*Боспор Кіммерійський, Кіммерік, Кіммерійський вал, Кіммерійські переправи тощо*). Однак, зважаючи на ту роль, яку К. відіграли в історії названих країн Малої і Передньої Азії, є підстави гадати, що під К. слід розглядати могутнє об'єднання пастушо-землеробських племен, які населяли степи від Дністра до Дону. На цій території відомо пам'ятки пізнього періоду *зрубної культури*, що датуються 10—поч. 8 ст. до н. е. На її основі сформувалася своєрідна група археол. пам'яток 2-ї пол. 8 ст. до н. е., представлених гол. чин. похованнями (т. з. пам'ятки тиглу Новочеркаського скарбу). Найбагатші з них належали кінним воїнам. Саме цих воїнів деякі дослідники вважають К. часів походів до Малої і Передньої Азії. В 7 ст. до н. е. їх витіснили й частково асимілювали *скіфи*.

Лит.: Городцов В. А. К вопросу о киммерийской культуре. «Труды Секции археологии Ин-та археологии и искусствознания», 1928, т. 2; Тереножкин А. И. Киммерийцы. М., 1964; Лесков О. М. Новое в стародавній історії Півдня України. «Український історичний журнал». 1967, № 12.

О. М. Лесков (Київ).

КІММЕРІК (Κιμμερικόν) — античне місто на Керченському п-ві, пд.-зх. форпост і гавань *Боспорської держави*. К. згадують античні автори *Страбон, Птолемей, Пліній* та ін. Залишками К. є городище на горі Опук. Розкопки (почалися в 19 ст.), з 1927 провадилися систематично) встановлено, що місто існувало з 6 ст. до н. е. до 3 ст. н. е. В перше століття н. е. К. досяг найбільшого розвитку як торг. і землеробський центр. Залишки поселення пізнього періоду бронзового віку, відкриті 1950—51 на сх. схилі гори Опук, дають підставу пов'язувати К. з доречським населенням цієї території — *кіммерійцями*.

КІН Павло Андрійович (1882—1943) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в с-щі Мазиричі (тепер Брян. обл.) в робітн. сім'ї. Робітник-металіст. З 1902 учасник революц. руху в Баку, Ростові-на-Дону, Бердянську, Катеринбурзі. В 1917 — голова Харків. ревкому, з серпня 1917 — голова Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918 — комендант Луганська, голова Казанської губернської чека, комендант Казані. В 1919 — комендант Харкова, голова Харків. губвиконкому, голова Ради оборони Харків. р-ну під час наступу денікінців, голова військ. ради Тамбовського укріпрайону, член Харків. губревкому. В 1920—21 — голова Одес. губревкому, нарком внутр. справ України. В 1921—43 — на керівній рад., парт. і госп. роботі. На V і VI конференціях КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. Член ВУЦВК, ВЦВК, ЦВК СРСР ряду скликань.

Л. О. Кирилов (Київ).

КІНБҀРН — кол. фортеця (до 1857) на Кінбурнській косі (тепер у межах Микол. обл.). Збудований турками в 15 ст., К. закривав запорожцям доступ з Дніпровською лиману у Чорне море. В 1774 К. приєднано до Росії. В 1787 рос. війська під командуванням О. В. Суворова здобули біля К. блискучу перемогу над переважаючими силами тур. десанту, який намагався захопити фортецю.

Лит.: Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. М., 1958.

КІНЕБАС Михайло Трохимович (н. 26. XII 1927) — новатор виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1962. Н. в с. Вовчанському (тепер Якимівського р-ну Запоріж. обл.) в сім'ї коваля. В 1944 почав працювати на з-ді «Запоріжсталь» імені *Серго Орджонікідзе* підручним сталевара, а з 1952 — сталеваром мартенівського цеху. З 1957 К. працює на п'ятій мартенівській печі. В 1962 закінчив (без відриву від виробництва) заводську школу майстрів-сталеплавильників. З 1964 К. — почесний металург республіки. Нагороджений орденом Леніна та іншими нагородами.

Ф. І. Матвічук (Запоріжжя).

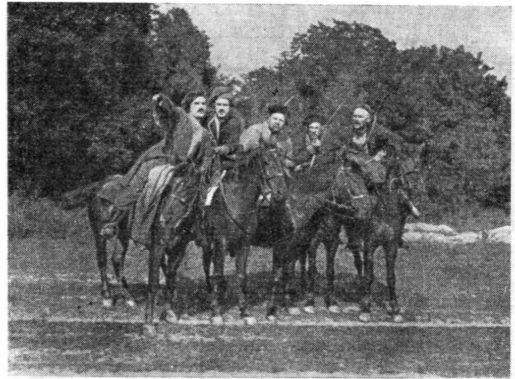
КІНОМІСТЕЦТВО У к р а ї н и — галузь культури і нар. г-ва, яка створює кінофільми і показує їх глядачам. Зародження кіно на Україні припадає на 90-і рр. 19 ст. У 1893 механік Одеського (Новоросійського) ун-ту Й. А. Тимченко (за участю професора М. О. Любимова) сконструював апарат для знімання й проєкції рухомої фотографії. Того ж року в Одесі було сконструйовано знімально-проєкційний апарат.

Перші укр. хронікальні фільми знімав і демонстрував 1896—1902 харків. фотограф А. К. Федецький. З 1909 актор О. М. Олексієнко ставив худож. фільми за літ. творами, переважно водевілі. У Катеринославі з 1911 постійне виробництво худож. і хронікальних фільмів організував Д. Сахненко. Краші його фільми «Наймичка» (1911), «Наталка Полтавка» (1911), «Богдан Хмельницький» (1914). Кіностудії ставили здебільшого фільми на сюжети творів рос. та зах.-європ. письменників. Не раз екранізувалися укр. комедії та водевілі. В роки першої світової війни на Україні ставили переважно шовіністичні та декадентські фільми. На поч. 1917 на Україні була 241 кіноустановка і 80 тис. місць у кінозалах.

З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції народилося укр. нац. кіно як мистецтво визволеніх нар. мас. Ленінське визначення кіно якнаймавшого, найважливішого для нас мистецтва лягло в основу будівництва радянської, зокрема української, кінематографії, яка розвивається в щільному єднанні і взаємозбагаченні з рос. та ін. нац. кінематографіями народів Рад. Союзу. В роки громадян. війни поряд з хронікальними фільмами, що відбивали боротьбу нар. мас за владу Рад, виходили на екрани агітаційні фільми, невеликі комедії. 18.1 1919 Тимчасовий Робітн.-Сел. уряд України виніс постанову про передачу всіх кінематографів у віддання відділу освіти. 27.1 1919 утворено Всеукр. кінокомітет. У березні 1922 засновано Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ).

Систематичне виробн. худож. фільмів на Україні почалося 1922. У 1923 В. Р. Гардін поставив фільм «Остап Бандура» з участю М. К. Заньковецької. В 1924—25 створено понад півтора десятка картин, а 1928 — 36. Постійно випускали потяжнєві кінозбірники і кіножурнали «Маховик» та «Кінопотяжень». Укр. рад. кіно утвер-

джувало, як свій творчий метод, метод соціалістич. реалізму. Визначними надбаннями укр. рад. кінематографії періоду німого кіно стали фільми «Два дні» (1927, реж. Г. М. Стабовий), «Нічний візник» (1928, реж. Г. М. Тасін), «Джальма» (1928) та «Вітер з порогів» (1929, реж. А. В. Кордом), істор. фільми «Тарас Шевченко» (1926, реж. П. І. Чардинін), «Тарас Трясило» (1927) та «З примхи Катерини II» («Зникле село», 1927, реж. П. І. Чардинін), «Перекоп» (1930) і експериментальний фільм «Злива» (1928, реж. І. П. Кавалерідзе), «Микола Джеря» (1927, реж. М. С. Терещенко), «Василина» (1927, реж. Ф. Л. Лопатинський), «Гамбург» (1926, реж. В. В. Баллозек), дит. фільми — «Марійка» (1925) і «Івась та месник» (1928, реж. А. Ф. Лундін). У фільмах виступали такі актори, як А. М. Бучма, І. Е. Замичковський, М. К. Садовський, Н. М. Ужвій, Д. Л. Капка та ін. У 1926 О. П. Довженко поставив фільми «Ягідка кохання», 1927 — «Сумка дипкур'єра», 1928 — «Звенигора» — героїчну епопею про Україну, про скарби нар. мудрості, відкриті революцією, 1929 — «Арсенал» — про героїчне повстання укр. пролетаріату проти контрреволюц. Центр. ради. О. П. Довженко заклав основи філософ. поетичного кіномистецтва. Широке визнання фільмів О. П. Довженка забезпечило укр. кіно 20-х рр. одне з чільних місць у вітчизн. і світовому мистецтві. Найповніше хист О. П. Довженка у німому кіно виявився в «Землі» (1930) — величній картині про соціалістич. перетворення в укр. селі, про красу й могутність духовних сил трудящих. В роботі над фільмами О. П. Довженко спирався на згуртований колектив, до якого входили: оператор Д. П. Демущий, актори М. З. Надемський, С. А. Сващенко, С. Й. Шкурат, С. В. Шагайда, П. О. Масоха. Значних успіхів досягла укр. документальна кінематографія. У 1931 Дзіга Вертов створив перший укр. звуковий документ. фільм «Симфонія Донбасу». Організована 1927 у Харкові мультиплікаційна майстерня випускала мальовані фільми. Розвивалося виробництво наук.-популярних фільмів. У 1928 почала випускати картини одна з найбільших на той час у Європі Київська кінофабрика (тепер *Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка*). Питання розвитку укр. рад. кіномистецтва висвітлювалися в журн. «Кіно» (засн. 1925) та «Кіногазеті» (1928—31). У 1929 на Україні налічувалося 2136 кіноустановок (з них понад тисячу на селі). Важливим питанням сучасності присвячені були фільми О. П. Довженка. У 1932 він створив перший укр. худож. звуковий фільм «Іван» — про формування робітн. свідомості молодих будівників Дніпробуду, 1935 — «Аероград» (спільно з «Мосфільмом») — оборонний фільм, дія якого відбувалася на Далекому Сході. Для багатьох фільмів того періоду характерна була прагматичність у глумаченні теми, поданої плакатно. Серед продукції тих років виділяється фільм «Колітщина» (1933, реж. І. П. Кавалерідзе) та фільми для дітей — «Партизанська донька» (1934, реж. О. С. Маслюков і М. З. Маєвська), «Люлі-люлі, дитино» (1932, реж. Л. С. Френкель). Укр. кіномистецтво розвивалося у постійному творчому зв'язку з кіномистецтвом ін. республік Рад. Союзу і насамперед РРФСР. Поряд з укр. акторами у фільмах знімалися рос., груз. та ін. актори, на укр. кіностудіях ставили фільми рос. режисери та режисери з ін. рад. республік. Питання теорії, історії та сучас. кіномистецтва висвітлювалися в журн. «Радянське кіно» (1935—37), що виходив замість журн. «Кіно». У 30-х рр. в Галичині, що була загарбана бурж.-

«Земля». Режисер О. П. Довженко. 1930.

поміщицькою Польщею, було кілька спроб створити укр. фільми. Художник Р. М. Турин зняв видові фільми «Гуцульські мотиви», «Піною і Стиром» тощо. Позбавлене фінансової підтримки і переслідуване владою, укр. К. на зх.-укр. землях не могло розвиватися.

У 2-й пол. 30-х рр. на студії Рад. України було створено кілька фільмів на сучасні теми: «Велике життя» (1-а серія 1939, реж. Л. Д. Луков), комедія «Багата наречена» (1937, реж. І. О. Пир'єв), худож.-документальний фільм О. П. Довженка і Ю. І. Солнцевої «Визволення» (1940).

Найвизначнішим твором укр. звукового кіно передвоєнного періоду був історико-революц. фільм О. П. Довженка «Щорс» (1939). Серед кращих фільмів 1936—41: «Вершники» (1939) і «Богдан Хмельницький» (1941, реж. І. А. Савченко), «Наталка Полтавка» (1936) і «Запорожець за Дунаєм» (1937, реж. І. П. Кавалерідзе), перші укр. кольорові фільми «Сорочинський ярмарок» (1939, реж. М. В. Екк) і «Майська ніч» (1940, реж. М. Ф. Садкович).

У роки Великої Вітчизн. війни більшість кінооператорів перебувала в діючій армії. Зняті ними матеріали ввійшли до хронікальних фільмів та кінолітопису Великої Вітчизн. війни. Військовим кореспондентом пішов на фронт О. П. Довженко. Разом з кінооператорами він створив худож.-документальні фільми «Битва за нашу Радянську Україну» та «Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі ук-

«Три доби після безсмертя». Режисер В. З. Довгань. 1963.

раїнських радянських земель». На евакуйованих студіях було створено кілька значних худож. фільмів: «Райдуга» (реж. М. С. Донської), «Олександр Пархоменко» (реж. Л. Д. Луков). З 1943 укр. кіномитці почали відроджувати кінематографію на Україні. Знято було фільми «Зигмунд Колосовський» (1945, режисери С. Ф. Навроцький, Б. М. Дмоховський), «Нескорені» (1945, реж. М. С. Донської), «В далекому плаванні» (1945, реж. В. О. Браун і Є. В. Брюнчугін). Серед фільмів 1946—51 успіхом користувалися «Подвиг розвідника» (1947, реж. Б. В. Барнет), «Тарас Шевченко» (1951, реж. І. А. Савченко). На Київ. кіностудії худож. фільмів 1950 було створено перші кольорові фільми на багатоярусній кіноплівці — «Зоря над Карпатами» і «Радянське Чорномор'я». В 1952—56 кіновиробництво було розширено. Київська кіностудія, а з 1954 і Одеська випускали по 4—7 фільмів щороку. Кращі з фільмів цих років: «Тривожна молодість» (1954, режисери О. О. Алов і В. Н. Наумов), «Весна на Зарічній вулиці» (1956, режисери Ф. Ю. Миронер і М. М. Худів), «Максимка» (1952) і «Матрос Чижик» (1955, реж. В. О. Браун). Значна увага приділялась екранізації творів укр. та рос. класики і рад. л-ри. На екрани випущено кілька фільмів-спектаклів, знятих в укр. і рос. театрах України. В 1957 на Київ. кіностудії створено перший широкоекранний фільм з стереофонічним звуком «Партизанська іскра». Нове творче піднесення припадає на кінець 50-х і 60-ті рр. За цей час

щороку виходило на екрани 18—20 худож. фільмів. Серед них: «Надзвичайна подія» (1958), «Іванна» (1959), «Гадюка» (1965, реж. В. І. Івченко), «Кров людська — не водиця» (1960, реж. М. К. Макаренко), «Закон Антарктиди» (1962) — перший широкоформатний фільм, «Помилка Оноре де Бальзака» (1968, реж. Т. В. Левчук), «Спрага» (1960, реж. Є. І. Ташков), «Ми — двоє мужчин» (1962, реж. Ю. С. Лисенко), «Три доби після безсмертя» (1963, реж. В. З. Довгань), фільм-опера «Наймичка» (1963, режисери І. О. Молостова та В. Г. Лапокиш), «Сон» (1964, реж. В. Т. Денисенко), «Вірність» (1964, реж. П. Ю. Тодоровський), «Камінний хрест» (1968, реж. Л. М. Осика), «З нудьги» (1968, реж. А. Й. Войтецький), «Поштовий роман» (1970, реж. Є. С. Матвеев) та ін. Значним мистецьким надбанням укр. кінематографії став фільм «Тіні забутих предків» (1964, реж. С. Й. Параджанов). Для дітей створено фільми: «Орлятко» (1957, реж. Е. Н. Бочаров), «Між добрими людьми» (1962, режисери Є. В. Брюнчугін, А. С. Буковський), «Казка про Мальчиша-Кибальчиша» (1964, реж. Є. Ф. Шерстобитов) та ін. Укр. художнє кіно в спільній праці з усім рад. кіномистецтвом, успішно долаючи схематизм, ремісництво, перебуває на творчому піднесенні як мистецтво різноманітних худож. стилів і шкіл, різних жанрів — від психологічної драми і ексцентричної комедії до епічних полотен — дум, епопей, романів тощо. Широкого розвитку набула укр. хронікально-документальна та наук.-популярна кінематографія («До таємниць догодіття», «Керманчичі», «Листи Люби Молдаван», «Таємниця алмазів», «Хліб і людина», «Портрет хірурга», «Мова тварин», «7 кроків за горизонт»). Фільми про діячів укр. культури тощо).

З 1961 на Київ. студії наук.-популярних фільмів відновила роботу мультиплікаційна майстерня.

Виходять періодичні кіновидання: «Радянська Україна», «Піонерія», «Молодь України», «Радянський спорт», «Новини сільськогосподарства». Питання кіномистецтва висвітлюються в журналі «Новини кіноекрану». На ків. 1969 в УРСР діяло 28,7 тис. кіноустановок.

Укр. кіномистецтво розвивається у тісному зв'язку з усім рад. багатонаціональним кіномистецтвом, вносячи вагомий вклад у виховання мас — будівників комунізму.

Лит.: Левін В. І. Про культуру і мистецтво. К., 1957; Довженко О. Про красу. К., 1968; Капельгородська Н. М. В. І. Ленін і кіно. К., 1969; Савченко Я. Народження українського радянського кіно. К., 1930; Журов Г. В. З минулого кіно на Україні. 1896—1917. К., 1959 [бібліогр. с. 136—138]; Корнієнко І. С. Українське радянське кіномистецтво. 1917—1929. К., 1959; Жукова А. Є., Журов Г. В. Українське радянське кіномистецтво. 1930—1941. К., 1959; Роміци А. А. Українське радянське кіномистецтво. 1941—1954. К., 1959; Журов Г. В. Київська кіностудія імені О. Довженка. К., 1962; Зінич С., Капельгородська Н. Знято в Одесі. Одеській студії художніх фільмів — 50 літ. Одеса, 1969; Фільм і доба. Щорічник. К., 1968; Бабішкін О. К. Українська література на екрані. К., 1966.

О. К. Бабішкін (Київ).

КІНТАЛЬСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ, 2-га Ціммервальдська конференція — міжнар. конференція соціалістів-інтернаціоналістів, яка відбулася 24—30.IV 1916 в с. Кінталі (Швейцарія). В роботі конференції брали участь 43 делегати з Росії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Швейцарії, Австрії, Португалії, Сербії та Норвегії. 12 делегатів належало до Ціммервальдської лівої. Проте послідовну політику пролет. інтернаціоналізму проводили лише більшовики

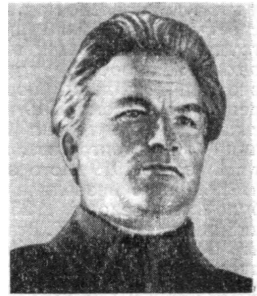
на чолі з В. І. Леніним. Осн. питаннями на К. к. були: боротьба між нар. пролетаріату за закінчення 1-ї світової імпералістич. війни, ставлення пролетаріату до питань миру, агітація і пропаганда, скликання Міжнар. Соціалістич. Бюро (МСБ). При обговоренні цих питань ліві соціалісти на чолі з В. І. Леніним піддали нещадній критиці лідерів *Інтернаціоналу 2-го*, які відійшли від принципів пролет. інтернаціоналізму, зрадили інтереси робітн. класу і перейшли на службу до імпералістич. буржуазії. Однак більшість учасників К. к., що належала до правих і центристів, не пішла на відкритий розрив з опортунізмом і відхилила осн. пропозиції більшовиків: про перетворення війни імпералістичної на війну громадянську, про поразку власних імпералістич. урядів, про остаточний розрив з 2-м Інтернаціоналом і заснування 3-го Інтернаціоналу. Незважаючи на це, К. к. зробила значний крок уперед у поширенні впливу більшовиків на міжнар. робітн. рух, сприяла згуртуванню навколо них революц. інтернаціоналістських елементів.

К. О. *Джеджула* (Київ).

КІРКІЖ Купріян Осипович (11.X.1888—24.V.1932)— рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1910. Н. в с. Смолянці (тепер БРСР) в сім'ї селянина-бідняка. У 1910—14 вів парт. роботу в Ризі, з 1915— в Харкові. В 1917— член Харків. к-ту РСДРП(б), Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів, 1918—20— на військ. роботі. З 1920— на парт. роботі у Харкові. З 1922— секретар Харків. губкому КП(б)У. З 1925— зав. оргвідділом ЦК КП(б)У. В 1926—27— нарком РСІ України. В 1927—29— секретар ЦК КП(б) Узбекистану. З 1929— на профспілковій роботі, член Президії ВЦРПС, кандидат у члени Президії ЦВК СРСР. На XIII з'їзді РКП(б) обирався кандидатом, на XIV і XV з'їздах— членом ЦК ВКП(б), на XVI з'їзді— членом ЦК ВКП(б). На VII, VIII конференціях КП(б)У, IX з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У; 1925—27— член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований на Красній площі в Москві.

КІРОВ (Костриков) Сергій Миронович (27.III.1886—1.XII.1934)— діяч Комуністич. партії і Рад. держави. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в м. Уржумі (тепер Киров. обл.) в бідняцькій сім'ї. В 1904 закінчив Казанське мех.тех. училище. Був тісно зв'язаний з політ. застанцями, з підпільними робітн. й студентськими гуртками. В 1904 переїхав до Томська, де працював креслярем у міській управі і вчився на загальноосв. курсах при Томському технологіч. ін-ті. Член більшовицької групи Томської с.-д. орг-ції, з липня 1905— член Томського к-ту РСДРП. Завідував підпільною друкарнею, вів парт. роботу серед залізничників ст. Тайга. Не раз заарештовувався. Влітку 1908 переїхав до Іркутська, брав участь у відродженні розгромленої поліцією парт. орг-ції. В травні 1909, переховуючись від поліції, переїхав до Владикавказа (тепер Орджонікідзе), де очолив більшовицьку орг-цію. Вів роботу по організації підпільних гуртків робітників у Владикавказі, Грозному, Мінеральних Водах. Після Лютн. революції 1917— член виконкому Владикавказької Ради робітн. і солдат. депутатів. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Брав участь у ліквідації *корніловщини*, учасник Жовтн. збройного повстання у Петрограді. Повернувшись у Владикавказ, керував боротьбою за встановлення Рад. влади на Пн. Кавказі. В 1919— голова Тимчасового військ.-революц. к-ту Астраханського краю, член Реввійськради 11-ї армії, пд. групи військ Червоної Армії. Один з організаторів і керівни-

ків оборони Астрахані від білогвардійців. Брав участь у розгромі *Денікінщини*. З лютого 1920— заст. голови Бюро по відновленню Рад. влади на Пн. Кавказі, потім— член Кавказ. к-ту РКП(б), заст. голови Пн.-Кавказ. ревкому. В травні 1920 призначений попределом РРФСР у Грузії. Очолив рад. делегацію під час підписання *Ризького мирного договору 1921* з Польщею. Після повернення на Кавказ працював у Кавказ. бюро ЦК РКП(б). У травні 1921 ввійшов до складу Президії Кавказ. бюро ЦК РКП(б). У 1921—25— секретар ЦК КП(б) Азербайджану. З 1926— перший секретар Ленінгр. губкому і Пн.-Зх. бюро ЦК ВКП(б). 10.II.1934 обраний секретарем і членом Оргбюро ЦК ВКП(б). На X, XI з'їздах РКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XII—XVII з'їздах— членом ЦК партії. З 1926— кандидат у члени Політбюро, з 1930— член Політбюро ЦК ВКП(б). К. не раз обирали членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Підступно вбитий в Ленінграді. Похований у Москві в Кремлівській стіні. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

С. М. Кіров.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані статті і промови. 1912—1934. К., 1939; Про молодь. К., 1940.

Лит.: Сергій Миронович Киров. 1886—1934. Короткий біографічний нарис. К., 1938; Красников С. С. Сергій Миронович Киров. Життя і діяльність. М., 1964.

КИРОВОГРАД (до 1934—Єлисаветград, до 1939—Кірове)— місто, обл. центр УРСР, на р. Інгулі (притока Пд. Бугу). Залізнич. ст. (Кірове-Українське). Вузол автомобільних шляхів. Аеропорт. 189 тис. ж. (1970; 1939—100,3 тис. ж.; 1959—132 тис. ж.). Виникнення міста пов'язане з заснуванням 1754 фортеці св. Єлисавети, збудованої на кол. землях *Запорізької Січі* для захисту пд. кордонів України від грабіжницьких нападів турків і крим. татар. Згодом фортеця стала адм. центром *Нової Сербії*. З 1764 входила до Новоросійської губ. В 1775 населений пункт біля фортеці дістав назву Єлисаветград. Місто було повітовим центром Катеринославського (1784—95), Вознесенського (1795—97) намісництва, Новоросійської (1797—1801), Миколаївської(1802), Херсонської (1803—28) губерній; 1829—64— у віданні управління *військових поселень*; з 1865— знову повітовий центр Херсонської губ. Після збудування залізничі Харків—Єлисаветград—Одеса (1868—69) в місті почала розвиватись капіталістична пром-сть: збудовано завод с.-г. машин англ. капіталіста Ельворті (1874, тепер з-д «Червона зірка») та ін. підприємства. Влітку 1897 в Єлисаветграді виник с.-д. гурток «Південно-російський союз робітників». У 1901 в Єлисаветграді вперше було проведено демонстрацію і масовий мітинг у день 1 Травня. На поч. 20 ст. створено Єлисаветтр. к-т РСДРП, на чолі якого 1904 був *Артем*. Робітники міста брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*, в політ. демонстраціях і страйках під час революції 1905—07. У 1912 в Єлисаветграді відбулися робітн. страйки. 26.IV.1917 утворено *Єлисаветградську Радуні робітничих і солдатських депутатів*. 29.I (11.II), в результаті Єлисаветградського січневого повстання 1918, керованого більшовиками.

у місті встановлено Рад. владу. В березні 1918 Єлисаветград окупували австро-нім. загарбники, в грудні 1918 захопили війська петлорівської *Директорії*. Боротьбу трудящих проти окупантів очолили підпільний повіт. більшовицький к-т і ревком. У лютому 1919 місто визволили рад. війська. На поч. травня 1919 Єлисаветград захопили банди Григор'єва, яких 13. V вигнано з міста. В серпні 1919 місто захопили денікінці, в січні 1920 його визволила Рад. Армія. Рад. владу було відновлено. З 1923 Єлисаветград — окружний центр. У 1939 К. став обласним центром. Під час Великої Вітчизн. війни К. 14. VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації тут діяли 6 диверсійних загонів і 16 підпільно-диверсійних груп, якими керував підпільний обком партії на чолі з П. К. Василюною і М. М. Скирдою. 8. I 1944 рад. війська визволили місто (див. *Кіровоградська наступальна операція 1944*).

Зразу ж після визволення К. пром-сть було швидко відбудовано, і вже 1950 обсяг її валової продукції перевищив довоєний рівень. К. — один з великих центрів с.-г. машинобудування. Провідні галузі пром-сті міста: машинобудівна і металообробна, харчова, легка і деревообробна. В місті — бл. 50 пром. підприємств. Найбільші з-ди: «Червона зірка» (випускає тракторні сівалки), тракторний гідроагрегатний, «Сільгоспдеталь», «Більшовик» (запасні частини для с.-г. машин), «Динамік», «Червоний Жовтень», вагоноремонтний, лікеро-горілчаний, пивоварний, молочний; комбінати: олійножировий, м'ясний, пахокобінат; фабрики: швейна, панчішно-шкарпеткова, взуттєва, меблева, кондитерська, шпательно-вирьовочна, млини, підприємства буд. матеріалів тощо. Пед. та ін-т с.-г. машинобудування, 4 технікуми та серед. спец. навчальні заклади; 48 загальноосв. шкіл. У місті — обл. музично-драматичний театр ім. М. Л. Кропивницького, обл. філармонія, краєзнавчий музей. Телецентр. Пам'ятки архітектури: ансамбль шта-

бу юнкерського училища і манежу (40-і рр. 19 ст.), палацовий корпус (30—40-і рр. 19 ст.), присутствени місця (1848—51; добудовані 1882—1913) та ін. В К. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, С. М. Кірову, воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни, М. Л. Кропивницькому, Б. Хмельницькому. В К. перебували О. С. Пушкін (1824), А. Міцкевич (1825), Ф. Ліст (у 50-х рр. 19 ст.). Тут починали свій творчий шлях М. К. Заньковецька, Г. Г. Нейгауз, К. Шимановський і Ю. С. Мейтус. У серед. 70-х рр. 19 ст. в К. жив укр. композитор П. І. Ніщинський. В місті народився укр. рад. письменник Ю. І. Яновський. *Літ.*: Па ш у т и н А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград, 1897; Годы борьбы. 1917—1927. Сборник воспоминаний и материалов... [Кіровоград], 1927; Гвоздецкий В. П. Кіровоград. К., 1964; Смоленчук М. Кіровоград. К., 1967; Крамаренко В., Оліфіренко І. Кіровоградщина. Дніпропетровськ, 1967; Плющ А. Здравствуй, город Кіровоград! «Радуга», 1968, № 3. О. Ф. Назорин (Кіровоград).

КІРОВОГРАДСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — операція Великої Вітчизн. війни, що її провела 5—17. I 1944 частина сил 2-го Укр. фронту (ком. ген. армії І. С. Конев) з метою оточення і знищення нім.-фашист. угруповання в районі Кіровограда і розвитку удару в напрямі Новоукраїнка — Помічна. Операція почалася 5. I наступом 53-ї та 5-ї гвард. армій на Пн. та 7-ї гвард. армії на Пд. Сх. від Кіровограда. Протягом першого дня війська 53-ї і 5-ї гвард. армій просулися від 4 до 24 км, війська 7-ї гвард. армії — на 4—5 км. Вночі проти 7. I 29-й танк. корпус 5-ї гвард. танк. армії та 297-а і 50-а стріл. дивізії вийшли на пд. околицю Кіровограда. Вранці 7. I 7-й та 8-й механізовані корпуси 5-ї гвард. армії обійшли Кіровоград з Пн. Зх. і біля роз'їзду Лелеківка перерізали шосе і залізницю Кіровоград — Новоукраїнка. Одночасно частини 18-го танк. корпусу 5-ї гвард. танк. армії перерізали дорогу Кіровоград — Рівне. Після запеклих боїв рад. війська 8. I визволили Кіровоград. Активну допомогу їм подали підпільники міста. 9. I рад. війська завдали удару нім. дивізіям, оточеним на Пн. Зх. від Кіровограда, і перейшли в наступ на Зх. від міста. Внаслідок К. н. о. рад. війська відкинули ворога на 40—50 км на Зх. К. н. о. створила умови для дальшого визволення Правобережної України, зокрема для проведення *Корсунь-Шевченківської операції 1944*.

Літ.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 4. М., 1962; Конев И. Кіровоградская операция. «Военно-исторический журнал», 1969, № 5.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 10. I 1939. Міститься на правобережжі Дніпра в пд. частині Придніпровської височини. На Пн. межує з Черкаською, на Пн. Сх. — з Полтавською, на Сх. і Пд. Сх. — з Дніпропетровською, на Пд. — з Миколаївською та Одеською, на Зх. — з Вінницькою та Одеською областями УРСР. Пл. 24,6 тис. км². Населення 1260 тис. ч. л. (1970). Національний склад насе-

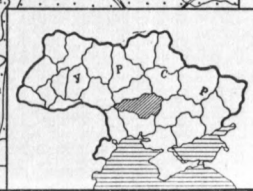
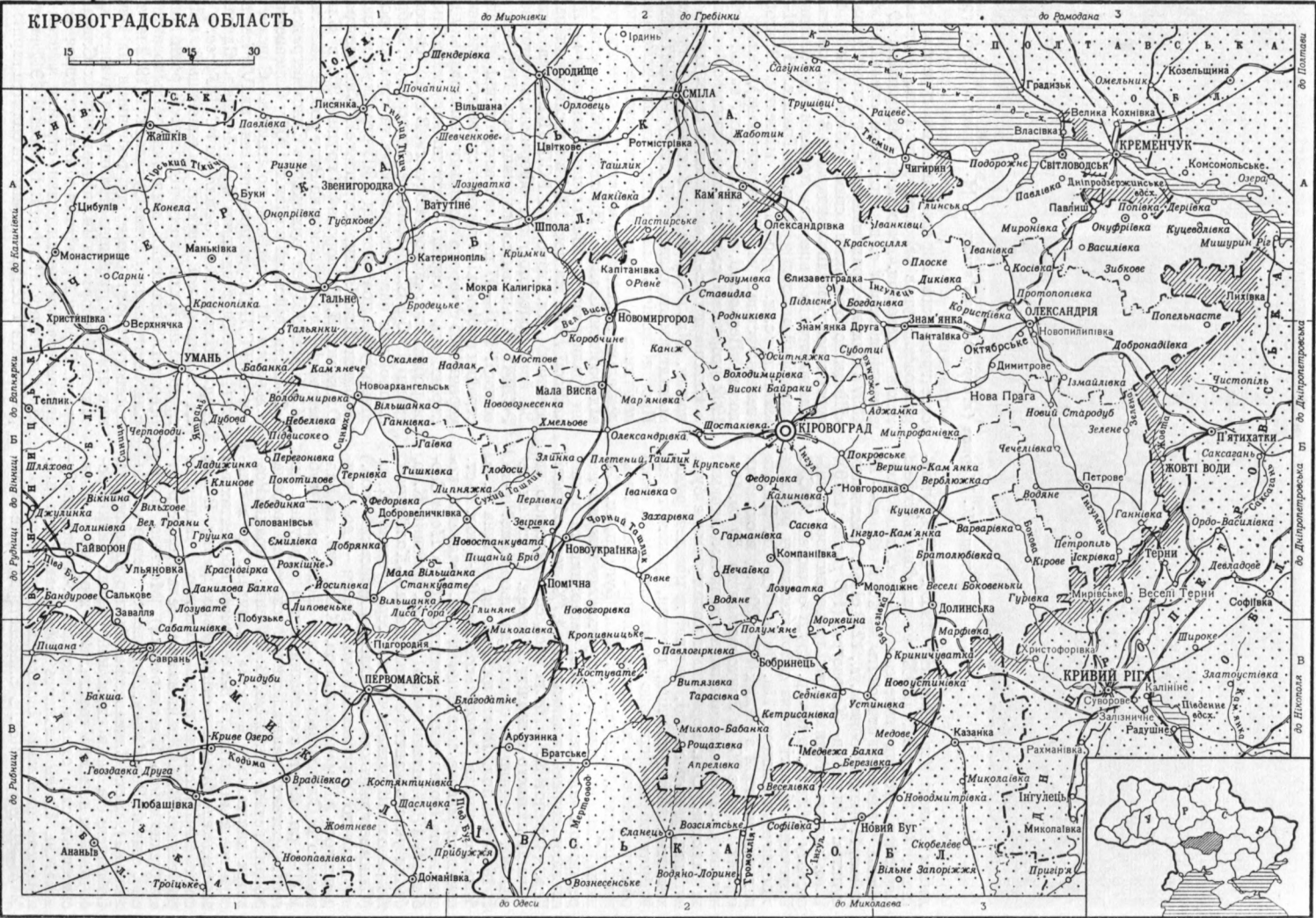

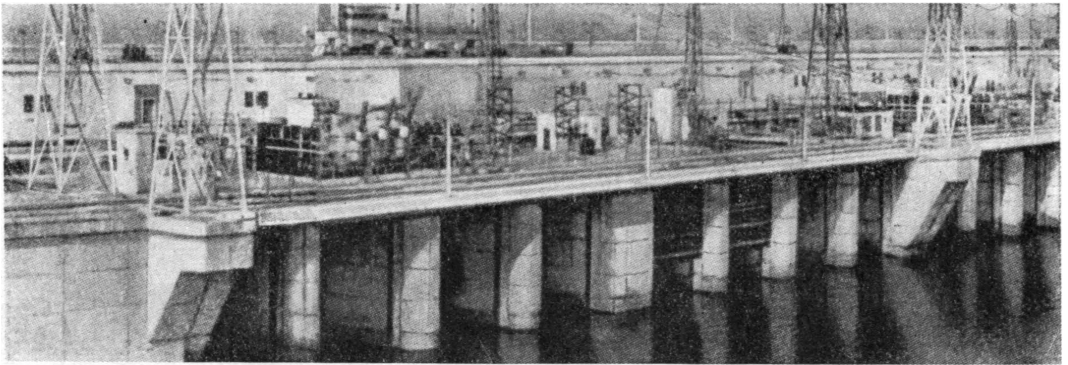
Вулиця К. Маркса (ліворуч) і пам'ятник С. М. Кірову в Кіровограді.

лення області (за переписом 1959): 88,7% українців, 8,4% росіян, 2,9% ін. національностей. Пересічна густота населення 51 чол. на 1 км². Міське населення становить 44%. В К. о.— 21 район, 11 міст, 24 с-ща м. т., 1273 сільс. населених пунктів. Обл. центр—Кіровоград (189 тис.ж., 1970). К. о. лежить на стику двох природних зон — Лісостепу і Степу, в центр. групі областей УРСР. Поверхня області являє собою хвилясту рівнину з незначним схилом з Пн. Зх. на Пд. Сх. Висота над рівнем моря в межах 100—200 м, в окремих місцях досягає 267 м і опускається до 50 м. Поверхня розчленована річковими долинами, ярами та балками. Осн. корисними копалинами є буре вугілля, горючі сланці, залізні та нікелеві руди, хроміти, графіт, каоліни, трепели, граніти та ін. Клімат області помірно континентальний. Ріки області належать до систем Дніпра (прит. Тясмин, Інгулець, Цибульник) і Пд. Бугу (прит. Синюха, Синиця, Інгул). У ґрунтовому покриві переважають чорноземи. Ліси, чагарники та захисні лісонасадження займають 4,7% тер.—області. Тер. сучасної К. о. була заселена людиною ще за часів пізнього палеоліту. З серед. 10 ст. ця територія входила до складу давньоруської д-ви. В 16—1-й пол. 18 ст. пд. степова частина К. о. була володінням *Запорізької Січі*. В 2-й пол. 18 ст. почалося масове заселення її укр. селянами, козаками та іноземними колоністами (див. *Нова Сербія*). В 1768 селяни тепер. пн.-зх. районів К. о. брали участь в антифеод. повстанні—*Коліївщині*. До революції більша частина тер. сучасної К. о. (Єлисаветградський та Олександрійський пов.) входили до Херсонської губ., решта — до Чигиринського й Уманського пов. Київ. губ. та Балтського й Ольгопільського пов. Подільської губ. У 80-х рр. 19 ст. в поміщицьких і куркульських господарствах капіталістична система господарювання стала панівною. В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» вказував, що в Єлисаветградському пов. у 3-х з чимось процентах г-в зосереджено більше третини всього посіву. В них працювало десятки тисяч строкових і поденних робітників. В. І. Ленін називав села Новоукраїнку (тепер місто Новоукраїнка), Мостове, залізнич. станції Знам'янку, Долинську (тепер м. Долинська), міста Єлисаветград (тепер Кіровоград), Бобринець та ін. в числі найбільших ринків робочої сили на Пд. України. В 90-х рр. 19 ст. Єлисаветград став одним з центрів с.-г. машинобудування. Проте більшість побудованих тут підприємств належала іноземним капіталістам. У 70—80-х рр. 19 ст. в Єлисаветграді діяв «Єли-

саветградський народовольський гурток», який розповсюджував революц. л-ру і твори письменників — революц. демократів. Наприкінці 19 ст. з'явилися перші с.-д. гуртки та орг-ції. Влітку 1897 в Єлисаветграді виник с.-д. гурток під назвою «Південноросійський союз робітників». У 1898 гурток розтромили жандарми. В 1901 робітники Єлисаветграда вперше провели демонстрацію і масовий мітинг у день 1 Травня. В 1901—02 виникли с.-д. орг-ції в містечку Златополі (тепер у складі м. Новомиргорода), селах Глодосах, Петрополі, Великій Висці та ін. Влітку 1902 розрізнені с.-д. гуртки і групи об'єдналися в Єлисаветтр. с.-д. організацію іскрівського напрямку. Більшість членів Єлисаветтр. к-ту активно підтримала рішення II з'їзду РСДРП (1903). Про діяльність єлисаветтр. соціал-демократів, політичне і економічне становище в повіті ленінська газ. «*Искра*» вмістила 17 кореспонденцій від робітників міста. Пролетарі Єлисаветградщини брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. На поч. 1904 в Єлисаветград за дорученням Пд. бюро ЦК РСДРП прибув Артем. За його допомогою тут оформилась організація РСДРП більшовицького напрямку. Під час революції 1905—07 на Єлисаветградщині відбулися страйки робітників і збройні сутички з поліцією. В червні 1905 створено підпільну більшовицьку друкарню, яка в серпні — жовтні випустила 3 номери робітн. газ. «*Голос рабочих*». В січні, лютому і травні 1905 в Єлисаветграді, Олександрії, Бобринці пройшли багатолюдні збори та страйки робітників, у 2-й пол. жовтня 1905 страйкували залізничники Знам'янки, Долинської, Єлисаветграда, Олександрії, Гайворона. В грудні 1905 в Єлисаветграді було організовано Раду робітн. депутатів. У 2-й пол. 1905 сел. рух охопив Єлисаветградський і Олександрійський повіти. В 1906 в Єлисаветграді відбулися 11 страйків робітників. Єлисаветтр. орг-ція РСДРП була представлена на IV з'їзді партії (1906). За завданням В. І. Леніна в Єлисаветград приїздили Р. С. Землячка і С. І. Гусєв. У роки столипінської реакції більшовицькі орг-ції працювали в глибокому підпіллі. В роки нового революц. піднесення діяльність більшовиків на Єлисаветградщині активізувалась. В 1912 на знак протесту проти розстрілу робітників на ленських приїздах пройшли страйки на з-ді англ. капіталіста Ельворті та ін. підприємствах Єлисаветграда. В роки 1-ї світової війни відбулися великі аграрні заворушення селян, страйки залізничників Знам'янки, Помічної. В березні 1917 виступи робітників і селян підтримали солдати гарнізонів

КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

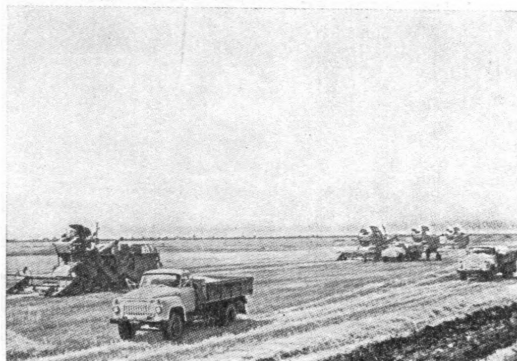
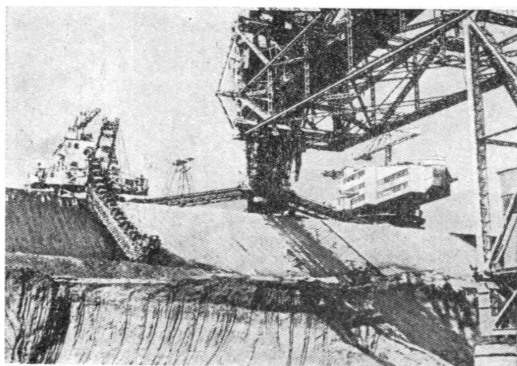
Гребля Кременчуцької ГЕС.

Елисаветграда, Знам'янки, Новоукраїнки. 26.IV 1917 робітники і солдати Елисаветграда утворили *Елисаветградську Раду робітничих і солдатських депутатів*. 17 (30).IX 1917 на орг. зборах більшовиків Елисаветграда було утворено міський комітет РСДРП (б) [див. *Елисаветградська організація РСДРП(б)*].

29.I (11.II) 1918 в результаті *Елисаветградського січневого збройного повстання 1918*, керованого більшовиками, в Елисаветграді було встановлено Рад. владу. В лютому 1918 Рад. влада перемогла в усіх містах і селах Елисаветградщини. В березні 1918 цю територію окупували австро-нім. війська. Боротьбу трудящих проти окупантів очолили підпільний повітовий більшовицький комітет і ревком. На місцях діяли волонери й сільс. революц. к-ти, партизан. загони. У 1918 відбулося *Канізьке селянське повстання 1918*, а також збройні виступи селян Тишківки, Лозуватки, Тернівки, Рівного, Павлівки та ін. сіл проти австро-нім. окупантів. У грудні 1918 Елисаветградщину захопили війська петлюрівської *Директорії*. Боротьбу проти петлюрівців очолив підпільний повітовий ревком. Було створено бобринецький, губівський, лозуватський і рівнянський партизан. загони. 7.II 1919 ці загони разом з військами *Українського фронту* визволили тер. Елисаветградщини. В травні 1919 вона стала центром *григор'євщини*. Протягом 1919—20 тут діяли банди Махна (див. *Махновщина*). В серпні 1919 тер. Елисаветградщини захопили денікінці. Повітовий більшовицький к-т організував відсіч денікінцям, бандам Григор'єва і Махна. Успішно діяв Елисаветгр. комуністич. партизан. загін, який очолював Т. М. *Гуляницький*. Велику допомогу більшовицькій орг-ції міста в ці роки подали Г. І. *Петровський*, Є. Б. *Бощ*, І. Є. *Клименко* та ін. В січні — лютому 1920 *Двадцяття армія* визволила Елисаветградський повіт від білогвардійців. Рад. владу на Елисаветградщині було відновлено. В умовах величезних економіч. труднощів трудящі краю почали будівництво соціалізму. На кінець 1921 в місті і повіті працювало 40 підприємств. Розширилися посівні площі, підвищилися валові збори зернових культур. У 1923 на Елисаветградщині ліквідовано повіти й створено Елисаветгр. округ. Одночасно створено окружну орг-цію КП(б)У. В квітні 1924 відбулася окружна парт. конференція, яка накреслила заходи по розвитку пром-сті і піднесенню с. г. округу. В 1925 пром-сть Елисаветграда перевищила довоєнний рівень по всіх показниках. У роки соціалістич. індустріалізації виникли нові підприємства — мо-

торемонтний з-д «Червоний профінтерн», швейна ф-ка, цегельний і олійний з-ди, 200 кооперативних підприємств. Реконструйовано з-д «Червона зірка» (кол. Ельворті). В 1929 на ньому було створено першу рад. тракторну сівалку. Успішно здійснювалася колективізація с. г. У жовтні 1930 в колективні г-ва було об'єднано 97% всіх сел. г-в і 90% всієї зем. площі Елисаветгр. округу. В 1930 ліквідовано Елисаветгр. округ. З 1932 тер. Елисаветградщини входила до складу Київ. і Одес. областей. В 1937 частина Елисаветградщини, що входила до Одес. обл., відійшла до Дніпроп. і Микол. обл. В 1939 створено К. о. Оформилася обласна парт. орг-ція. 24—27.II 1939 відбулася I обласна парт. конференція, яка накреслила шляхи дальшого піднесення г-ва і культури області. Весною 1931 соціалістич. перебудову с. г. було завершено. До кінця другої п'ятирічки на тер. області було 1700 колгоспів, 30 радгоспів і 60 МТС. Створено нові галузі пром-сті, в т. ч. буровугільну. В області розгорнувся *стахановський рух*. У 1939 стахановці становили 94% усіх робітників. Робітн. колективи міста подавали велику допомогу селу. 327 робітників Елисаветграда влилися в ряди *двадцятип'ятитисячників* і очолили колгоспи округу. В результаті повсякденного піклування партії міцніли і розвивалися колгоспи. Значно поширився рух новаторів на селі. 12 500 ланок 1936 включилися в рух *п'ятисотениць*. Підвищилася продуктивність тваринництва. 160 колгоспів, 4 МТС, 94 ферми, 1894 передовики області 1939 були учасниками Всесоюзної с.-г. виставки і нагороджені золотими й срібними медалями. В 1940 пром-сть області налічувала кількасот підприємств. У 1941 в області було 1769 колгоспів, 36 радгоспів і 67 МТС.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в серпні 1941 тер. К. о. захопили нім.-фашист. загарбники. На тер. області діяли підпільний обком партії, який очолювали П. К. *Василина* і М. М. *Скирда*, 3 підпільні райкоми партії, 1 райком комсомолу та 14 комсомольських організацій. Збройну боротьбу проти фашистів вели 16 партизан. загонів і 43 диверсійні групи. У них боролися 5962 чол., у т. ч. 749 комуністів, 842 комсомольці. На чолі партизан. загонів стояли І. Д. *Діброва*, А. С. *Кущенко*, С. І. *Довженко* і П. А. *Дубовий*. Штаб об'єднаних партизан. загонів області видавав газ. «За Советскую Родину», розповсюджував листівки серед населення. Під час наступу рад. військ на поч. 1944 партизан. загони та підпільно-диверсійні групи визволили від ворога 27 нас. пунктів, взяли активну участь у боях за міста Знам'ян-

Відвальний міст Семенівського вуглерозрізу (ліворуч). Жнива в колгоспі «Перемога» Маловисківського району.

ку, Олександрію, Кіровоград. 949 партизанів і підпільників К. о. нагороджено орденами і медалями СРСР, а Г. В. *Балицькому* присвоєно звання Героя Рад. Союзу. 133 уродженців К. о., що боролися в рядах Рад. Армії проти нім.-фашист. загарбників, удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В березні 1944 Рад. Армія визволила К. о. від нім.-фашист. загарбників. Трудящі області під керівництвом парт. орг-ції подолали розруху, заповідяну окупантами нар. г-ву. В 1945 стали до ладу 235 пром. підприємств, було освоєно 72% зем. площ. Самовіддана праця трудящих забезпечила успішне виконання пром.-стю області планів четвертої п'ятирічки. В наступні роки г-во К. о. невпинно зростало. Рішення XXIII з'їзду КПРС сприяли дальшому посиленню ролі парт. орг-ції і зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення. Комуністи виступили організаторами втілення в життя рішень Березневого та Вересневого пленумів ЦК КПРС 1965, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Трудове і політ. піднесення трудящих очолює обласна парт. орг-ція. На 1.І 1970 в 4 міських і 19 районних парт. орг-ціях було 59 480 членів і кандидатів у члени партії. З них у пром.-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку працювало 18 930, у с. г. — 18 839, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 8140, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 7382. Перший секретар Кіровоградського обкому КП України — М. М. Кобильчак (з 1967). Вірним помічником обл.парт.орг-ції в комуністич. будівництві є комсомольська орг-ція, створена в квітні 1919. В 1970 вона налічувала бл. 103 тис. чол., які об'єднуються в 1887 первинних орг-ціях. К. о. за роки Рад. влади перетворено на індустр.-аграрну область з потужною паливною пром.-стю, розвинutoю електроенергетич., маш.-буд., легкою й харч. пром.-стю та багатогалузевим с. г. На кін. 1968 в області діяли 264 пром. підприємства, що перебувають на самостійному балансі. Обсяг валової продукції пром.-сті 1968 зріс проти 1940 в 4 рази. В структурі пром.-сті питома вага харч. пром.-сті (1968) становить 45,0%, маш.-буд. і металооброб. — 17,0%, паливної — 15,5%. легкої — 8,7%, пром.-сті буд. матеріалів — 6,0%. Харч. пром.-сть представлена 10 цукр. з-дами (найбільші — Долинський, Маловисківський, Ульяновський, Олександрійський, Новоукраїнський), Кіровоград. олійно-жировим комбінатом, борошномельними, спиртними і масло-сиробовними та ін. підприємствами. Осн. напря-

мом маш.-буд. і металообр. пром.-сті є виробн. с.-г. машин і устаткування. Воно представлене кіровоград. заводом с.-г. машин «Червона зірка». В Кіровограді працюють: з-д по виробництву тракторних гідроагрегатів, ремонтний з-д «Укрсільгосптехніка», ремонтний з-д «Укрдрукремтресту», в Олександрії — з-д підйомно-транспортного устаткування, два авторемонтні, електромеханічний з-д, в Гайвороні — паровозоремонтний з-д та ін. На базі великих місцевих запасів бурого вугілля працює ряд пром. підприємств: Голоківський, Балахівський, Бандурівський, Михайлівський вуглерозріз, олександрійські шахти № 2-3 і № 3-біс, брикетні ф.-ки. Найбільшими підприємствами легкої пром.-сті є швейна, взут., панчішно-шкарпеткова, шпательно-вірвоочна ф.-ки в Кіровограді. В післявоєнний час розвиваються гірничодобувна і графітозбагачувальна (Заваллівський графітовий комбінат) галузі пром.-сті. Значне місце займає виробн. буд. і нерудних матеріалів. Найбільшими електростанціями області є Кременчуцька, Новоархангельська, Гайворонська, Червонохутірська і Тернівська ГЕС та олександрійські ТЕЦ № 1—2, 3, що працюють на бурому вугіллі. В області широко відомі імена новаторів виробництва Героїв Соціалістич. Праці машиніста екскаватора Бандурівського вуглерозрізу І.Ф. Горовецького, електроварника кіровоград. маш.-буд. з-ду «Червона зірка» І. О. Шипа, машиніста електровоза Знамянського локомотивного депо Г. С. Рякунова та ін. С. г. спеціалізується на виробн. зерна, цукр. буряків, соянишки, молочно-м'ясному тваринництві. На поч. 1969 в К. о. було 433 колгоспи і 33 радгоспи. На полях працювало 28 353 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 3627 зернозбиральних комбайнів та багато ін. с.-г. машин. За досягнуті в с. г. успіхи К. о. 1958 нагороджено орденом Леніна. В післявоєнні роки багато передовиків і новаторів с.-г. виробн. удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них — двічі Герой Соціалістич. Праці бригадир тракторної бригади колгоспу ім. XX з'їзду КПРС Новоукраїнського р-ну О. В. *Гіталов*, Герой Соціалістич. Праці ланкова колгоспу ім. XX з'їзду КПРС Голованівського р-ну П. Т. *Громичук*, свинарка радгоспу ім. Р. Люксембург Бобринецького р-ну Н. І. Полежає та ін. 10 колективів підприємств, орг-цій, радгоспів і колгоспів К. о., які найбільш відзначилися у соціалістич. змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, нагороджено Ленінськими ювілейними почесними

грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, у т. ч. Завалдського графтового комбінату, вагонного делу Знам'янка Одесько-Кишинівської з-ці, колгоспу ім. К. Маркса Маловисківського р-ну та ін. К. о. має густу сітку з-ць. Експлуатаційна довжина їх користування в межах області 1968 становила 707 км. Заг. протяжність автомобільних шляхів 7,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям 2,7 тис. км. Велике транспортне значення має Дніпро. Кіровоград зв'язаний регулярним авіасполученням з Москвою, Києвом, Львовом, Одесою, Сімферополем та ін. містами. В 1968/69 навч. р. в області працювало 1022 школи усіх видів (у т. ч. 15 шкіл-інтернатів), в яких навчалось 225,7 тис. учнів. У 18 профес.-тех. і тех. училищах навчалось 8,1 тис. учнів, у 18 серед. спец. навч. закладах — 16,7 тис. учнів. У К. о. 2 вищі навчальні заклади: Кіровогр. пед. ін-т та Кіровогр. ін-т сільськогосп. машинобудування (9,4 тис. студентів).

В області працюють укр. муз.-драм. театр ім. М. Л. Кропивницького (засн. 1882), обласна філармонія, чотири нар. театри: Олександрійського міського будинку культури, Бобринецького районного будинку культури, Паладу культури ім. Жовтня заводу «Червона зірка», музичної комедії будинку культури ім. М. І. Калініна агрегатного заводу. Область має 1063 клубні установи, 1202 кіноустановки, 845 масових бібліотек. Працює Кіровогр. краєзнавчий музей з філіалом — державним заповідником «Хутір Надія» (літературно-меморіальний музей І. К. Карпенка-Карого), 150 громад. музеїв і музейних кімнат. В області діють 116 нар. ун-тів, у т. ч. 25 ун-тів культури.

Історичні пам'ятки. Найзначніші археол. пам'ятки на тер. області: багатшарова пізньопалеолітична стоянка і поселення *тринільської культури* біля с. Володимирівки Новоархангельського р-ну, Чорнольське городище раннього залізного віку — поблизу с. Богданівки Знам'янського р-ну, поселення мідного віку — біля с. Деріївки Світловодського р-ну. На тер. К. о. є ряд історико-культ. та архітектурних пам'яток. У Кіровограді встановлено пам'ятники В. І. Леніну і С. М. Кірову, воїнам, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, М. Л. Кропивницькому, В. Хмельницькому. Збереглися земляні вали фортеці, засн. 1754. В с. Розумівці Олександрівського р-ну родова усипальня героя Вітчизняної війни 1812 М. М. Раєвського. В Кіровограді є ряд архітектурних пам'яток: ансамбль штабу кол. юнкерського училища і намужу (40-і рр. 19 ст.), палацовий корпус (30—40-і рр. 19 ст.). В К. о. є пам'ятки садово-паркової архітектури кін. 19 ст. — парки в с. Онуфривці (тепер райцентр) та в с. Веселі Бокореньки (тепер Долинського р-ну). Кіровоград (тоді Єлисаветград) в різний час відвідали О. С. Пушкін (1824), А. Міцкевич (1825), Ф. Ліст (в 50-х рр. 19 ст.). Тут почнали свій творчий шлях М. К. Заньковецька, Г. Г. Неігауз, К. Шимановський, Ю. С. Мейтус, працювали творець дугового елетрозварювання М. М. Бенардос, академік І. Є. Тамм та ін. На Кіровоградщині народилися активний учасник декабристського руху на Україні І. І. Сухіннов, герой громадян. війни на Україні В. Н. Боженко, драматурги і актори М. Л. Кропивницький, І. К. Карпенко-Карий, письменники І. К. Микитенко, Ю. І. Яновський, В. Н. Білль-Білоцерковський, поет Дем'ян Бедний, актори І. О. Мар'яненко, Г. П. Юра, двічі Герої Рад. Союзу П. Р. Ковшів, О. Ю. Мазуренко, двічі Герої Соціалістичної Праці О. В. Гіталов.

Лит.: Л е н і н В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917—1920 рр.). Збірник документів і матеріалів. Кіровоград, 1957; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945. Збірник документів і матеріалів. Дніпропетровськ, 1965; Б о к о в и к о в П., В о л ч а н с ь к и й Д., Г о р а О. Боротьба робітників і селян за встановлення Радянської влади на Єлисаветградщині (Березень 1917 — лютий 1918 рр.). Кіровоград, 1957; Мі щ е н к о Г. П. Кіровоградська область. К., 1961 [бібліогр. с. 135—136]; Розвиток економіки і культури Кіровоградщини за 40 років (1917—1957). Кіровоград, 1957; В степах Кіровоградських. Дніпропетровськ, 1967; Крамаренко В., Оліфіренко І. Кіровоградщина. По визначних місцях області. Дніпропетровськ, 1967; Народне господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник. Донецьк, 1966.

Н. П. Сухаревська (Кіровоград).

«КИРОВОГРАДСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Кіровогр. обласного і міського к-тів КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Видається в Кіровограді 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від «Бюллетеня Єлисаветградського воєнно-революційного комітета», який було випущено 9 (22).ІІ 1918. Виходила під назвами «Известия», «Красный путь», «Червоный шлях», «Соціалістичний наступ», «Кіровська правда». З 20 січня 1939 має теперішню назву. В 1941—43 не видавалась. У 1968 «К. п.» нагороджено орденом «Знак пошани». *Н. Н. Добрін* (Кіровоград). **КИРОВОГРАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ** — засн. 1883. Має відділи: природи, історії дореволюц. минулого, історії рад. суспільства та художньої. У музеї зберігається понад 30 тис. експонатів, які розповідають про природу та історію краю з найдавніших часів до наших днів. Серед них — археол. та етногр. матеріали; колекція знарядь праці, спорядження й предмети побуту укр. дореволюційного села. В музеї широко представлено історію виникнення укр. професійного реалістичного театру, матеріали про діяльність М. Л. Кропивницького і І. К. Карпенка-Карого, документи й особисті речі учасників Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни та Великої Вітчизн. війни — уродженців Кіровоградщини. Відображено досягнення трудящих області в комуністич. будівництві. В худож. відділі представлено картини І. І. Шишкіна, І. К. Айвазовського, О. К. Саврасова, Ф. С. Козачинського, П. Д. Покаржевського та ін., витвори нар. ужиткового мистецтва. Філіалом музею є держ. заповідник — «Хутір Надія», де відкрито експозицію літ.-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого.

Лит.: Кіровоградський краєзнавчий музей. Путівник. Дніпропетровськ, 1969.

К. А. Душеiko (Кіровоград).

КИРОВОГРАДСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — створений 1925. Спочатку мав назву Єлисаветградське окружне архівне управління (Окпарх), з 1932 — Кіровогр. держ. істор. архів, з 1939 — Кіровогр. обласний держ. істор. архів, з березня 1941 — Держ. архів Кіровогр. обл., з жовтня 1958 — К. о. д. а. В архіві зберігаються документальні матеріали з історії краю, починаючи з 18 ст. Є матеріали про діяльність перших робітн. гуртків, с.-д. орг-цій, революц. події 1905—07, організацію перших Рад робітн. депутатів, сел. рух. Документальні матеріали рад. часу висвітлюють боротьбу трудящих за встановлення і зміцнення Рад. влади, за побудову соціалізму й комунізму. Архів видає збірники документів і матеріалів: «Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині» (Кіровоград, 1957), «Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945» (Дніпропетровськ, 1965).

Лит.: Кіровоградський обласний державний архів. Путівник. К., 1966. В. С. Скорича (Київ).

КІСТЯКІВСЬКИЙ Володимир Олександрович (12.X 1865 — 19.X 1952) — вчений в галузі фіз. хімії, акад. АН СРСР (з 1929), акад. АН УРСР (з 1919), професор (з 1903). Н. в Києві. У 1889 закінчив Петерб. ун-т. У 1903—34 — професор Петерб. політех. ін-ту; 1934—39 — директор Колоїдно-електрохіміч. ін-ту (з 1945 — Ін-т фіз. хімії) АН СРСР. Осн. праці стосуються електрохімії, колоїдної хімії, корозії металів і теорії рідян. К. розвинув теорію електролітич. дисоціації, один з перших вказав на наявність гідратації іонів тощо. Створив новий напрям колоїдно-електрохімії. Розробив плівкову теорію корозії і практичні засоби захисту металів від корозії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Тел.: Електрохімія, т. 1—2. Пг., 1912—16; Прикладна фізическа хімія, ч. 1. Л., 1926.

Лит.: Кістяківський Володимир Олександрович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович (26.III 1833 — 25.I 1885) — укр. бурж. історик права, вчений-криміналіст. Н. в с. Городищі на Чернігівщині в сім'ї священика. В 1857 закінчив юрид. факультет Київ. ун-ту. З 1864 — приват-доцент, з 1869 до кінця життя — професор кримінального права та процесу в цьому ж ун-ті. Як історик К. досліджував звичаєве право, історію права та судустрой на Україні. К. зібрав, систематизував і видав «Права, за якими судяться малоросійський народ» (1879). Співробітничав в журн. «Основа». Бурж.-ліберальна обмеженість поглядів К. виявилася, зокрема, в затушковуванні класової суті судової реформи 1864 в Росії. Лит.: Иконовико в В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира. К., 1884.

КІСЬ Ярослав Павлович (н. 1.IX 1918) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969). Н. в с. Підмихайлівцях (тепер Рогатинського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї сільс. вчителя. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення істор. факультету Львів. ун-ту (1948) залишений на кафедрі історії серед. віків, з 1957 — доцент кафедри історії України цього ун-ту. Досліджує соціально-економічну історію зх.-укр. земель періоду феодалізму, зокрема історію Львова. Вивчав проблему зародження капіталізму в пром-сті Галичини у 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст., а також питання допоміжних істор. дисциплін. Тел.: Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.). Львів, 1968.

КІТІЙ (Κίτιαι) — давнє місто, що входило до складу *Боспорської держави*. Про К. згадується в «Географії» Птолемея та деяких ін. антич. джерелах. Залишки К. містяться на березі Керченського п-ова, на тер. с. Яковенкового Ленінського р-ну Крим. обл. К. заснований наприкінці 6 ст. грец. колоністами. З боку суходолу був оточений подвійними оборонними мурами і ровом. У 5 ст. н. е. місто перестало існувати.

Ю. І. Козуб (Київ).
КІХ Марія Семенівна (н. 4.X 1914) — активна учасниця революц. руху на Зх. Україні, рад. громад. діяч. Член КПРС з 1935. Н. в с. Новосілки-Кардинальські Рава-Руського повіту на Львівщині в сел. сім'ї. З 1933 — член КСМЗУ, з 1935 — член КПЗУ. Двічі заарештовувалася. Брала участь у *Львівському виступі робітників 1936*. В 1939 — депутат Народних Зборів Західної України. В 1939—41 — член ЦК ЛКСМУ і Оргбюро ЦК ЛКСМУ по Львів. обл., секретар Львів. міськкому ЛКСМУ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — радистка в партизан. загоні Д. М. Медведєва. Після війни — на відповідаль-

ній парт., комсомольській і держ. роботі у Львові. З 1959 — директор літ.-меморіального музею І. Я. Франка у Львові. Депутат Верховної Ради УРСР 2—7-го скликань, обиралася заст. голови Верховної Ради УРСР. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Е. М. Галушко (Львів).

КІЦМАНЬ — місто Чернів. обл. УРСР, центр Кіцманського р-ну, на р. Совиці (прит. Пруту). Залізнич. станція. 7,8 тис. ж. (1969). К. вперше згадується в документ. джерелах під 1413. До 1774 К. — під владою Туреччини, 1774—1918 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). З 1816 — повітове місто. Населення К. брало участь у сел. русі 1848—49 під керівництвом Л. Кобилиці. У зв'язку з революц. подіями в Росії 1905—07 в К. відбулося нар. віче (див. *Вітчизний рух*), на якому трудящі вимагали заг. виборчого права. В листопаді 1918 К. окупувала боярська Румунія. В роки окупації у місті діяла (з 1926) підпільна комуністич. орг-ція. 28.VI 1940 К. в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. Після возз'єднання К. — районний Чернів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни місто 6.VII 1941 загарбали рум.-фашист. окупанти. 28.III 1944 його визволили рад. війська. В К. — маслозавод, рабгосп, комбінат побутового обслуговування. Зооветеринарний технікум, 3 загальноосв., муз. та спорт. школи.

М. О. Лищенко (Чернівці).
КІЧКАС, К и ч к а с — село, що існувало до спорудження Дніпрогесу ім. В. І. Леніна і було розташоване на берегах Дніпра вище м. Запоріжжя. Виникло в кін. 18 ст. поблизу давньої переправи через Дніпро, про яку згадували візант. імператор *Константин VII* Багрянородний (10 ст.), а також автори описів України Е. Лясота, М. Литвин (16 ст.) та Г.-Л. Боллан (17 ст.). Назва села походить від назви переправи, відомої у запорізьких козаків як Кічкас, Кочкас, Кучкас, Кічет, що співзвучне з тат. словом «коч» — «проходь, їди далі» (в переносному розумінні «переходь через річку»). Поблизу села було кілька груп невисоких курганів (понад 100) епохи бронзи та скіфського часу, досліджених 1927—31. Скіфські кургани (понад 60) мали кам'яні закладки, споруджені безпосередньо над неглибокою (до 1,5 м) прямокутною могильною ямою, інколи з дерев'яним зрубом. Обряд поховання — витягнуте горілиць трупопокладення. В могилках знайдено зброю (залізні наконечники списів, бронзові наконечники стріл), прикраси (скляні та електричні намистини, золоті бляшки), місцевий посуд та уламки давнього грец. амфор тощо. Скіфські поховання датуються 4—3 ст. до н. е. Е. В. Максимов (Київ).

КІШ (тат. — укріплений табір) — 1) Військ. табір, обоз на Русі (11—16 ст.); козацький табір на Україні (16—18 ст.). 2) Військ. товариство (громада) запорізьких козаків, а також назва *Запорізької Січі* з її адм.-військ. системою управління. Див. також *Кіш Запорізької Січі*.

КІШ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ — центральний орган управління в *Запорізькій Січі*, що відав адм., військ., фінансовими, судовими та ін. справами. У дореволюц. історіографії К. З. С. часто ототожнювали з кошовою старшиною. К. З. С. виник з часу заснування Січі (16 ст.) і назвав тієї ж еволюції, що й сама Січ. Спочатку К. З. С. був лише виконавчим органом, що обирався і контролювався військ. радою (див. *Козацька рада*). За часів *Нової Січі* (1734—75), коли компетенція козацької ради зсузилася, К. З. С. взяв на себе частину її функцій. В останні десятиріччя існування Січі К. З. С. лише формально обирався військовою радою, а фактично призначався *радою старшини*. В. А. Голобуцький (Київ).

КІШКА Петро Маркович (1828—13.II 1882) — матрос, герой *Севастопольської оборони 1854—55*. Н. в с. Ометинцях (тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї кріпака. Запідозрений поміщиком у зв'язках з учасниками сел. повстання на Поділлі, К. був відданий у матроси. Служив на Чорноморському флоті. Під час оборони Севастополя виявив виняткові мужність і героїзм. Ім'я К. є втіленням героїчного подвигу невідомих героїв — солдатів і матросів, учасників оборони міста. Героєві-матросові споруджено пам'ятник у Севастополі та на батьківщині.

КІШКА Самійло (р. н. невід.— 1602) — гетьман реєстрового козацтва [1599—1602]. Походив з укр. шляхти. Учасник морських походів запорізьких козаків на султанську Туреччину, К. в 70-х рр. 16 ст. потрапив у тур. полон. Пробувши бл. 25 років у полоні, К. 1599 організував на тур. галері біля м. Гезлева (тепер Євпаторія Крим. обл.) повстання невільників, які перебили яничарів і повернулися на Україну. Загін козаків під проводом К. 1600 в складі польс.-шляхет. війська брав участь у поході на Волощину. Загинув під час спільного походу козаків і польс. війська (1601—02) на Лівонію. Повстання невільників на чолі з К. оспіване в укр. нар. думі «Самійло Кішка».

КІШКА — гора біля селища міського типу Сімей-ка Крим. обл., на вершині якої археологіч. розкопками 1950 і 1955 виявлено селища раннього і пізнього періодів *бронзового віку* (2-е тис. до н. е.), поселення *таврів* 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. та середньовічне поселення (8—10 ст.). Досліджено залишки двох кам'яних житл. будинків 6 ст. до н. е., а також оборонну стіну, складену насухо з великих кам'яних блоків у 2-й пол. 1-го тис. до н. е. для укріплення таврського поселення. Стіна має виступи для башт. У першій столітті н. е. і за часів середньовіччя її було надбудовано і потовщено.

КЛАРК (Clarke) Едуард-Деніел (5.VI 1769—9.III 1822)—англ. мінералог, мандрівник. Опублікував мемуари (Росія, татари і Туреччина, т. 1—2. Лондон, 1811; Подорож до Росії, татар і Туреччини. Единбург, 1839) про свої подорожі по країнах Європи і Близького Сходу, зокрема про перебування в сх. і пд. районах України. Навів цікаві відомості про побут укр. селян, відзначив чистоту їх жител. Підкреслив хоробрість чорномор. та кубан. козаків, які, за його словами, зберігають запорізькі звичаї.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

КЛАСИ І КЛАСОВА БОРОТБЯ — суспільні явища, існування яких пов'язане з певними фазами істор. розвитку *виробництва*. Наук. теорію К. і к.б., що ґрунтується на матеріалістич. розумінні історії (див. *Історичний матеріалізм*), розробив марксизм-ленінізм.

«Класами,— писав В. І. Ленін,— називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленням і оформленням у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні. Класи—це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю другої, внаслідок відмінності їх місця в певному укладі суспільного господарства» (Твори, т. 29, с. 374). Класи — категорія історична, вони виникають і зникають на певних етапах істор. розвитку. Причини виникнення класів зумовлені об'єктивними закономірностями розвитку суспільного виробн. Зростання продуктивних сил, підвищення продуктивності праці, суспільний поділ праці привели до

В. О. Кістяківський.

П. М. Кішка

виникнення додаткового продукту, до утворення приватної власності на засоби виробн., а це, в свою чергу,— до поділу суспільства на класи. Формування класів, як показав Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг», йшло двома шляхами: 1) через виділення всередині первісної общини експлуататорської верхівки та концентрації багатств в її руках (панівний клас), 2) через перетворення на рабів військовополонених, а також членів свого племені, що були у борговій кабалі.

Характеризуючи те нове, що було створене матеріалістич. розумінням історії, К. Маркс зазначав: «Те, що я зробив нового, полягало в доказі ось чого: 1) що існування класів зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба неминує веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400).

Марксизм спростував різні ідеалістичні теорії (теорію насильства, біологічну тощо), які шукали причини утворення класів у війнах, дії біол. законів, рисах характеру людей, і значач, що саме матеріальні, економічні причини зумовлюють поділ суспільства на класи. Він обґрунтував істор. роль класової боротьби в розвитку суспільства. В кожному класовому суспільстві, вчить марксизм-ленінізм, існують основні і неосновні класи. До осн. класів належать ті, що представляють панівний для даного суспільства спосіб виробництва (за *рабовласницького ладу* — раби і рабовласники; за *феодалного ладу* — кріпаки і поміщики, за *капіталізму* — робітники і буржуазія); неосновні — це суспільні групи, що збереглися від попередніх суспільно-економіч. формацій (напр., селянство і поміщики в капіталістич. суспільстві), або ті, що зароджуються в надрах існуючого суспільного ладу. Перші класові суспільства виникли в кін. 4-го тис. до н. е. в Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї. В кін. 7 — на поч. 6 ст. до н. е. на території Пд. сучас. України виникли *античні держави Північного Причорномор'я*. Інтенсивний розклад первіснообщинного ладу, формування класових відносин, що характеризує період 6—8 ст. в історії сх. слов'ян, завершується утворенням у 9 ст. ранньофеод. давньорус. д-ви — *Київської Русі*. Одночасно з процесом формування класів виникла класова боротьба. «Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, коротко кажучи, гнобитель і гноблений перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели невпинну, то прихо-

вану, то явну боротьбу, яка завжди кінчалася революційною перебудовою всього суспільства або загальною загибеллю класів, що вели між собою боротьбу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 410). Отже, класова боротьба виступає як закономірність, як рушійна сила в розвитку антагоністич. формацій. Розвиток продуктивних сил, що супроводився боротьбою між рабами і рабовласниками (напр., сіцилійські повстання рабів у 2-й пол. 2 ст. до н. е., повстання Спартака у Старод. Римі 74—71 до н. е., повстання скіфів у кін. 2 ст. до н. е. в *Боспорській державі* під керівництвом *Савмака*), врешті привів до знищення рабовласницького ладу і утворення нового, феод. суспільства. За феодалізму класова боротьба кричалася проти поміщиків часто виливалася в сел. війни, великі сел. повстання (напр., *Мухи повстання 1490—92*, *Косинського повстання 1591—93*, *Наливайка повстання 1594—96*, *селянська війна під керівництвом Степана Разіна 1670—71*, *селянська війна під керівництвом Івана Болотникова 1606—07*, *селянська війна під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*, *Коліївщина* та ін.). Капіталізм ще більше загострив класові суперечності. Численні сел. і робітн. виступи, зокрема на Україні (напр., *Топильнянське селянське заворушення 1873*, *Юзівський страйк 1887*, *Юзівське робітниче заворушення 1892*, *Альбертівського рудника страйк робітників 1895*, *Полтавсько-Харківське селянське заворушення 1902*, *загальний страйк на Півдні Росії 1903*), *революція 1905—07 в Росії* завдали відчутних ударів бурж.-поміщицькому ладу.

Трудящі Зх. України, Пн. Буковини, Закарпаття з 1917 до воз'єднання з Рад. Україною під керівництвом КПЗУ та комуністич. орг-цій Буковини і Закарпаття, маючи в авангарді робітн. клас, вели боротьбу проти соціального та нац.-політ. гноблення. За ці роки відбулося багато класових битв, зокрема *Закарпатський політичний страйк 1920*, *Чернівецький політичний страйк 1920*, *Галицький робітничий страйк 1921*, *Львівська політична демонстрація 1922*, *Львівський виступ робітників 1936*, *Галицький селянський страйк 1937*. Класова боротьба пролетаріату проти буржуазії докорінно відрізняється від класової боротьби експлуатованих мас у попередніх формаціях, яка характеризувалася стихійністю, неорганізованістю. Робітн. клас об'єднується, організується завдяки суспільному характеру виробн., значній концентрації робітників на фабриках і заводах за капіталізму. Це єдиний в історії експлуатований клас, що стає на шлях свідомої боротьби за ліквідацію експлуатації людини людиною, за побудову безкласового комуністич. суспільства. Пролетаріат у своєму розвитку пройшов дві стадії і з «класу в собі» став «класом для себе». Для цього потрібний був цілий істор. період, протягом якого, завдяки наук. теорії вивільного руху — вчення Маркса і Енгельса, діяльності своєї політ. партії — авангарду пролетаріату, він усвідомив свої інтереси як непримиренні, протилежні інтересам буржуазії.

Всесвітньо-істор. місія пролетаріату, яку всебічно обгрунтували основоположники марксизму-ленінізму, полягає в тому, що він є виразником не тільки своїх класових інтересів, але й інтересів усіх трудящих, виступає як їхній гегемон у боротьбі проти капіталізму.

Класова боротьба пролетаріату проти буржуазії має три осн. форми: економічну, політичну, ідеологічну. Економіч. боротьба ведеться з метою поліпшення економіч. становища — підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня тощо. Історично економіч. боротьба є початковою фор-

мою класової боротьби. Вона необхідна як перший крок на шляху розвитку класової свідомості та організованості робітн. класу. В ході цієї боротьби виникли перші форми класової організації трудящих — профспілки (див., напр., *Професійні спілки на Україні*). Але вищою, гол. формою класової боротьби є політ. боротьба. Якщо в економіч. боротьбі пролетаріат відстоює часткові (професійні) інтереси, то в політ. боротьбі він захищає інтереси всього класу. В ході політ. боротьби пролетаріат усвідомлює непримиримість своїх класових інтересів з інтересами буржуазії, створюється вища форма класової організації — революц. партія (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*, *Комуністична партія України*). Найвищим виявом класової боротьби пролетаріату марксизм-ленінізм визнає *соціалістичну революцію* і встановлення влади пролетаріату. Марксистська теорія класової боротьби докорінно відрізняється від ліберального тлумачення цього питання саме тим, що визнання боротьби класів поширює до визнання *диктатури пролетаріату*. Лише завоювання пролетаріатом політ. влади забезпечує розв'язання корінних суспільних проблем.

Робітн. клас у ході класових битв веде також ідеологічну боротьбу проти капіталізму. В цьому особливо велику роль відіграє марксистсько-ленінська партія, яка поєднує теорію наук. комунізму з робітн. рухом, непримиренно бореться за повне подолання ідейного впливу буржуазії в робітн. русі.

Важливим моментом ідеологічної боротьби пролетаріату є боротьба за створення марксистсько-ленінської партії. Прообразом пролетарської партії був Союз комуністів, створений під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса 1847; першою масовою організацією міжнар. пролетаріату — 1-й Інтернаціонал. Першим в історії урядом диктатури пролетаріату була *Паризька комуна 1871*. В період імперіалізму, який характеризується надзвичайним загостренням класових битв, особливо великого значення набуває боротьба за створення партії нового типу, яка поєднує наук. соціалізм з масовим робітн. рухом і всебічно підготовлена, щоб повести пролетаріат на завоювання влади. Така партія — партія більшовиків на чолі з В. І. Ленініним виникла в Росії. Під її керівництвом пролетаріат Росії виявився здатним повести за собою трудове селянство на штурм капіталізму.

Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* класова боротьба набула нових форм. «Диктатура пролетаріату, — писав В. І. Ленін, — є *продовження* класової боротьби пролетаріату, в *нових* формах» (Твори, т. 30, с. 75—76). Повалені експлуататорські класи всіма засобами намагалися повернути втрачені позиції. Щоб знищити Рад. республіку, класовий ворог вдався до збройної боротьби (див. *Антанти інтервенція на Півдні України*, *Громадянська війна в СРСР 1918—20*), до організації терору, *бандитизму*, диверсій тощо. «Україна Рад — надія і опора трудящих усього світу — вистояла і перемогла. Соціалізм виграв першу вирішальну битву проти сил капіталістичного світу. „Ми вистояли проти всіх“, — із законною гордістю говорив В. І. Ленін» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 11). В процесі соціалістич. будівництва велася запекла класова боротьба проти недобитків повалених експлуататорських класів, капіталістич. елементів у місті і на селі, проти троцькізму, правих опортуністів та ін. ворогів, що намагалися зптовхнути партію, робітн. клас з ле-

нінського шляху. Здійснення соціалістичної *індустриалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції* дало змогу трудящим СРСР на чолі з робітн. класом під керівництвом Комуністич. партії вперше в світі за найкоротший істор. період побудувати соціалістич. суспільство. Соціалізм ліквідував експлуататорські класи. В СРСР залишилися два дружні класи — *робітничий клас і селянство*. Виросла нова *інтелігенція*, яка вийшла з народу і віддає на соціалізму. Робітн. клас є пригнобленого перетворився на панівний, в руках якого перебувають засоби виробн. Трудяще селянство перетворилося на цілком новий клас, економіч. основою його стало велике колективне г-во. В СРСР створюються умови для подолання істотних відмінностей між робітн. класом, колг. селянством та інтелігенцією. Провідна роль на всіх етапах розвитку соціалістич. суспільства належить робітн. класові, як найбільш передовому. Це визначається його роллю в розвитку революц. руху і побудові соціалізму, в його зв'язку з індустріальним виробн., що займає провідне місце у розвитку суспільства. Робітн. клас є гол. носієм комуністич. ідейності. Він зв'язаний з вищою формою соціалістич. (всенародної) власності. Робітн. клас в СРСР виріс кількісно (становить тепер більш ніж половину трудящих країни), підвищився його культ. і тех. рівень (бл. 50% робітників мають повну і неповну серед. освіту), зросла його політич. активність. Завдяки повній, остаточній перемозі соціалізму соціальна структура рад. суспільства характеризується наявністю дружніх класів і груп трудящих, єдністю їх економіч., соціально-політ. та ідейних інтересів, заг. заінтересованістю в побудові комунізму. Конкретні шляхи подолання класових відмінностей в рад. суспільстві накреслені в Програмі КПРС. Вирішальними моментами в розв'язанні цього питання є створення матеріально-тех. бази комунізму, підвищення матеріального добробуту трудящих, зростання культури, виховання всебічно розвиненої людини.

Всередині СРСР немає ґрунту для класової боротьби. Осн. виявом класової боротьби трудящих Рад. країни в сучас. умовах є боротьба між соціалізмом і капіталізмом на міжнар. арені. Поразка в ході 2-ї світової війни 1939—45 нім. фашизму та япон. мілітаризму, в розгромі яких вирішальну роль відіграв Рад. Союз, мала важливе значення для перемоги соціалістич. революції у ряді країн Європи та Азії. Специфічною формою класової боротьби є *мирне співіснування* країн з різним суспільно-політ. ладом. У період, коли соціалізм виріс у найвпливовішу суспільну силу історії, обличчя сучас. світу визначається протистоянням «двох способів, двох формацій, двох господарств — комуністичного і капіталістичного» (Л е н і н В. І. Твори, т. 31, с. 408). Характерною рисою революц. стратегії соціалістич. світу є підтримка революц. руху пролетаріату в передових капіталістич. країнах, а також демократич. і революц. руху в усіх країнах взагалі, особливо в колоніях і залежних країнах. Вплив і авторитет світового соціалізму великою мірою зумовлюється тим, що марксистсько-ленінські партії, що стоять при владі, представляють імперіалістичній політиці війни й агресії, поневолення ін. країн і народів ленінську політику миру і дружби між народами. КПРС беззастанно дає про зміцнення миру. Мирне співіснування д-в з протилежним ладом передбачає гостру політ., економічну та ідеологічну боротьбу між соціалізмом і капіталізмом, між робітн. класом і буржуазією. Сучас. бурж.

ідеологи та відступники від марксизму висувають теорії мирного співіснування двох ідеологій (теорія «ідеологічного плюралізму», «конвергенції» двох соціальних систем тощо). Але робітн. клас, очолюваний Комуністич. партією, ніколи не допустив компромісу в ідейних питаннях. Основоположники марксизму-ленізму завжди підкреслювали необхідність нещадної боротьби проти бурж. ідеології, вказуючи, що «в с я к е применшення соціалістичної ідеології, в с я к е відсторонення від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної» (Л е н і н В. І. Твори, т. 5, с. 344).

Гол. ставка в ідеологіч. диверсіях сучас. імперіалізму робиться на підірив соціалістич. країн зсередини, з тим, щоб викликати «ерозію» марксизму. Для цього використовуються найрізноманітніші засоби. Зокрема, висуваються теорії «модернізації», «демократизації», «лібералізації» соціалізму, пропагується ідея підміни соціалістич. демократії буржуазною, ліквідації керівної ролі Комуністич. партії, допущення існування несоціалістич. партій в країнах народної демократії тощо.

Складність і гострота ідеологіч. боротьби в сучас. умовах особливо посилюється з поживленням ревізіоністських і націоналістич. елементів. Для їхніх поглядів характерні заг. антирад. спрямованість, виступи проти КПРС, нахлипи на СРСР. Це об'єднує такі елементи з офіційною бурж. ідеологією, осн. змістом якої є антикомунізм. Імперіалістич. пропаганда, зокрема, намагається використати своїх найманців — укр. бурж. націоналістів. Ці запродані люто нападають на КП України, фальсифікують її історію тощо. Сучас. ревізіонізм, бурж. пропаганда намагаються оживити націоналістич. погляди в свідомості трудящих, протиставити соціалістичні країни одна одній. Складність міжнар. умов, посилення ідеологіч. наступу імперіалізму висувають перед КПРС і рад. народом необхідність активізації боротьби за чистоту марксистсько-ленінської теорії, її дальшого творчого розвитку, непримиренності в боротьбі проти виявів бурж. та дрібнобурж. ідеології.

«Разом з усією КПРС, — як говорив на учасному Пленумі ЦК КП України 5.VII 1968 перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, — комуністи України активно відстоюють єдність партійних рядів, згуртованість світового комуністичного руху на принциповій основі марксизму-ленінізму. Вони завжди вели і ведуть непримиренну боротьбу проти будь-яких проявів правого і „лівого“ опортунізму, реформізму і ревізіонізму, де і в якій би формі вони не проявлялися» (Комуністичній партії України — 50 років. К., 1968, с. 22). Всупереч твердженням сучас. бурж. ідеологів про затухання класової боротьби в капіталістич. країнах (теорія «індустріального суспільства», «соціальної мобільності», «депролетаризації» робітн. класу тощо) класові суперечності в розвинутих капіталістич. країнах набувають все більшої гостроти. «Незаперечним фактом, — як зазначив на міжнар. Нараді комуністич. і робітн. партій у Москві 7.VI 1969 Ген. секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — є загострення класової боротьби в капіталістичному світі. Досить сказати, що в розвинутих капіталістичних країнах з 1960 по 1968 рік включно взяли участь у страйковій боротьбі загалом понад 300 мільйонів чоловік проти 150 мільйонів за попередні 14 років. Вже самий цей факт доводить неспроможність твердженнь про ослаблення бойового духу робітничого класу» (Б р е ж н е в Л. І. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове

піднесення антиімперіалістичної боротьби. К., 1969, с. 15).

В умовах державно-монополістич. капіталізму економічна боротьба підноситься до рівня політ. боротьби. Робітн. клас капіталістич. країн дедалі більше вдається до такої форми боротьби, як заг. страйк, висуваючи й політ. вимоги: змінити реакційну зовн. політику, ліквідувати реакційне законодавство, скасувати воєнні заходи уряду, націоналізувати гол. галузі економіки тощо. В сучас. умовах відбувається дальше загострення суперечностей між купкою монополістич. буржуазії і переважною більшістю народу. В результаті цього виникає об'єктивна основа для створення

широких антимонополістич., демократич. об'єднань, керівну роль в яких бере на себе робітн. клас. Комуністичні та робітн. партії світу розгортають активну боротьбу за об'єднання прогресивних антиімперіалістич. суспільних сил в єдиний демократич. рух проти монополістич. буржуазії.

Див. також *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*, «Завадання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі та єдність дії комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил».

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 28. Маркс К. Йосифу Вейдемеру [Лист 5.III 1852]; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Що робити?; т. 19. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби; т. 21. Карл Маркс; т. 25. Держава і революція; т. 29. Великий почин; т. 30. Про диктатуру пролетаріату; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС. К., 1968; Комуністичній партії України — 50 років. К., 1968; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Брежнев Л. І. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби. Виступ глави делегації КПРС Генерального секретаря ЦК КПРС на міжнародній Народи комуністичних і робітничих партій у Москві 7 червня 1969 року. К., 1969; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967.

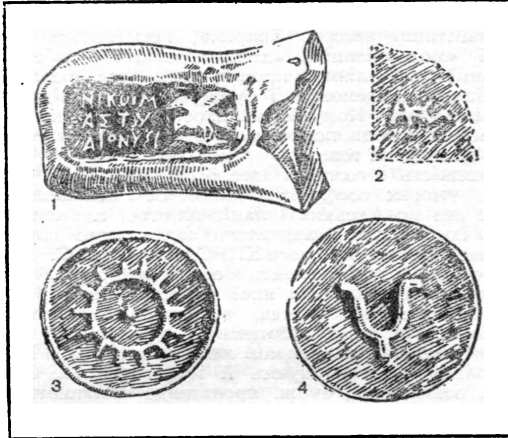
Н. Т. Асонова (Київ).

КЛЕЙМА ГОНЧАРСЬКІ — зображення різних знаків, зроблених (здебільшого відтиснутих) до випалу на керамічних посудинах, черепиці та цеглі. К. г. були знаками гончарів-ремісників, власників майстерень, а також держави; гарантували якість виробу, об'єм посуду тощо. Вони з'явилися у різних народів одночасно з появою гончарського круга і відокремленням гончарського ремесла. В античному світі клейма на амфорах та черепиці часто складалися з зображення якого-небудь предмета та імені хазяїна гончарської майстерні або службової особи. Давньоруські клейма, які робили на дні посудини, являли собою зображення кола, хреста, ключа, зірки, квадрата тощо або князівського герба на посудинах, виготовлених ремісниками-холопами. В деяких місцевостях К. г. вже як орнамент ставили аж до поч. 20 ст.

КЛЕЙНОДИ (нім. Kleinod, польсь. klejnot — дорогоцінність) — відзнаки та атрибути влади укр. козак. старшини 16—18 ст. До К. належали: корогва (прапор), бунчук, булава, пірнач, гербова печатка, літаври, духові труби тощо. За ступенями К. поділялися на гетьманські (вручалися спочатку польсь. королем, потім — рос. царем), полковницькі, сотенні (вручалися гетьманом), кошові (вручалися військ. радою Запорізької Січі), курінні (вручалися курінною радою) і паланкові (вручалися кошовим). К. скасовано: гетьманські — 1764, слобідської старшини — 1765, запорізької старшини — 1775, лівобережної старшини — на поч. 80-х рр. 18 ст.

В. С. Кульчицький (Львів).

КЛИМЕНКО Іван Євдокимович (вересень 1891—26.XI 1937) — партійний і держ. діяч УРСР. Член

Гончарські клейма: 1 — на ручці давньогрецької амфори з Тіри; 2 — на цеглі з церкви П'ятиці на Торзі в Чернігові; 3, 4 — на денках давньоруських посудин з Пліснеська на Львівщині і з Княжої гори біля Канева.

Клеїноди: 1 — булава; 2 — бунчук; 3 — пірнач; 4 — запорізька літавра («котел»).

Комуністич. партії з 1912. Н. в с. Рівчаках (тепер Конотопського р-ну Сум. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Вів нелегальну парт. роботу в Києві, Ростові, Полтаві, Харкові, Новоиколаєвську (тепер Новосибірськ). Заснавав репресії, арештів, заслання. В 1917 — заст. голови Новоиколаєвської Ради робітн. і сел. депутатів. У травні 1917 приїхав до Києва, згодом — член Центр. Ради фабзавкомів. Учасник *Київського січневого збройного повстання 1918*. У березні — квітні 1918 — член ЦВК Рад України, народний секретар праці. В 1918—19 — на підпільній роботі в Харкові, Одесі. В 1919—20 — голова Одес. губревкому і губвиконкому, військ. комісар 45-ї д-зії, пізніше — заст. голови Київ. губревкому КП (б)У та голова Катеринослав. губвиконкому. В 1922—24 — нарком зем. справ України. З січня 1925 по жовтень 1927 — секретар ЦК КП (б)У. З 1927 — на відповідальній госп. роботі. На XIV—XVI з'їздах ВКП (б) обирався кандидатом у члени ЦК. На VIII конференції та IX, X з'їздах КП (б)У — членом ЦК КП (б)У. В 1924—27 — член Оргбіюро і Політбюро ЦК КП (б)У. Не раз обирався членом ВУЦВК і ЦВК СРСР.

КЛИМЕНТ VIII (Clemens VIII; 24.II 1536 — 5.III 1605) — рим. папа [1592—1605]. Н. в Фано (Італія). Проводив політику примусового насадження католицизму серед слов. народів. У 1595 прийняв представників укр. духовництва (І. Потія і К. Терлецького), які дали зрадницьку згоду на унію православної церкви з католицькою при умові повного підкорення рим. папі. За схваленням К. VIII було скликано церковний собор, на якому проголошено *Брестську церковну унію 1596*.

П. І. Косуха (Київ).

КЛИМЕНТ СМОЛЯТИЙ (Клим Смолятич; р. н. невід. — п. після 1154) — письменник і церковно-політ. діяч Київської Русі. В 1147—54 — київський митрополит. К. С. борювався за незалежність руської православної церкви від Візантії. Інтерес становить твір, що зберігся до нашого часу, — «Послання до пресвітера Фоми», який свідчить про значний хист К. С. як проповідника і оратора, книжника і філософа, глибоко освічену людину.

Лит.: Никольскій Н. К. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века. СПб, 1892.

Ф. Б. Копилов (Київ).

КЛИМЕНТИЙ ЗІНОВІВ син (р. н. невід. — п. після 1712) — укр. поет та етнограф 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Вчився у дяківській школі, потім у бурсі, можливо, при Києво-Братській колегії. Був, певно, одним з мандрівних дяків. Життя провів у мандрах по Україні (по тер. Закарпаття, Волині, Слобідської України, Канівщини та ін.), Росії, Польщі, Білорусії, Литві тощо. Автор збірки віршів (вид. 1912), укладеної між 1700—1709. У цих віршах К. З. широко відобразив життя тогочасної України з класово-антагоністич. розшаруванням її населення, соціально-економіч. конфліктами, етнографічно-побутовими особливостями. Герой його творів — ремісник, робітники промислів і с. г., наймити-бурлаки, козаки-воїни. Він описав бл. 100 ремесел і промислів; записав бл. 2 тис. прислів'їв та приказок, об'єднаних у зб. «Приповідки».

Лит.: Компані О. С. Творчість Климента Зіновієва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. «Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР», 1957, т. 9; Колосова В. П. Климентій Зіновієв. К., 1964.

В. П. Колосова (Київ).

КЛІШ (Альбер) Йосип Леонтійович (12.XI 1915 — 2.VII 1943) — учасник антифашист. Руху Опору у Франції. Н. у с. Клішківцях (тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.). За походженням

українець. В 1935—37 — студент Бухарестського ун-ту. Тоді ж вступив до Компартії Румунії. Вів підпільну революц. роботу в Бухаресті і Хотині. Переслідуваний сигуранцею, 1938 емігрував до Франції. З 1938 — член Франц. компартії. Після воз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною К. з квітня 1941 став громадянином СРСР. Але через перешкоди нім.-фашист. окупац. влади у Франції не зміг виїхати на Батьківщину. В 1942 очолював інтернац. партизан. загін «Сталінград», який діяв проти гітлерівців у Парижі і його околицях. Загинув у паризькому передмісті Кліші в нерівному бою, який увійшов в історію Руху Опору під назвою «Один проти ста». В 1945 на місці загибелі К. відкрито меморіальну дошку.

А. В. Курчицький (Київ).

КЛІЩИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1767—70 — антифеод. повстання козаків і селян у с. Кліщанців Жовнинської сотні Лубенського полку (тепер Чорнобаївського р-ну Черк. області). Було виявом протесту проти насильного закріпачення козаків і селян генеральним суддею Лисенком і його родичем генеральним писарем Туманським. Протягом ряду років кліщинці марно зверталися до урядових установ, вимагаючи волі. Доведені до відчаю селяни і козаки під проводом О. Ворони і Г. Білми озброїлись, збудували укріплений табір і у травні 1767 почали повстання нападом на маєток Туманського. Протягом 1767—68 повстанці відбили 6 нападів каральних загонів, надісланих Малоросійською колегією, захопивши в боях дві гармати і багато рушниць. Лише 1769 царському урядові вдалося придушити повстання. За вироком суду козаків і селян Кліщанців було визнано «підданими» Лисенка і Туманського. Повстанці мали сплатити «збитки», заподіяні поміщикам. 120 найактивніших повстанців засуджено до тюремного ув'язнення та довільного заслання, 185 — до побиття канчуками. Цей вирок незабаром затвердили Сенат і Катерина II. Для виконання вироку в Кліщинці було направлено численний загін козаків. Між каральним загоном і повстанцями 21.IX (1.X) 1770 відбувся запеклий бій. Маючи велику перевагу в збройній силі, карателі зломали мужній опір повстанців. 7 жителів було вбито, понад 60 закатовано. Придушивши К. п., козац. старшина і царські чиновники до кінця 1774 чинили екзекуції над його учасниками. К. п. винилюло на дальше розгортання антифеод. руху на Лівобережній Україні.

Лит.: Гуржій І. О. Повстання селян в Турбях. К., 1950; Лазаревський А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», 1896, кн. 11.

І. О. Гуржій (Київ).

КЛОБУКИ ЧОРНІ — давньоруська назва кочових тюркських племен (*берендеїв, торків, печенігів, ковуїв*), які з кінця 11 ст. жили в пд. і пд.-сх. володіннях Київської Русі (по Росі, Дніпру в районі тепер. Черкаса, на Переяславщині тощо). Назву «чорні клобуки» («чорні шапки») ці племена дістали від головного убору. Частина К. ч. перейшла до осілого життя і, перебуваючи на службі у давньоруських князів, охороняючи пд. кордони Русі.

КЛОКОВ Всеволод Іванович (н. 25.VI 1917) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1962), професор (з 1964), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1947. Н. у с-щі Усть-Катаві (тепер місто Челяб. обл.) в сім'ї механіка з-ду. В 1939 закінчив Томський електро-мех. ін-т інженерів залізнич. транспорту. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 перебував у партизан. з'єднаннях на тер. України і Чехословаччини. В 1945—49 — зав. відділом Комісії історії Вітчизн. війни АН УРСР; 1949—50 — зав. відділом Архів. управ-

лінія УРСР; 1950—62 — ст. наук. співробітник, з 1962 — зав. відділом Ін-ту історії АН УРСР. З 1965 — одночасно професор кафедри історії КПРС Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації. Досліджує історію 2-ї світової війни, зокрема історію Руху Опору та партизан. руху на Україні. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957 [у співавт.]; Боряба народів славянських стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961; Далеко від Батьківщини. К., 1968 [у співавт.].

КЛОЧКО Володимир Юрійович (1889 — грудень 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1913. Н. в Самохвалівській волості (тепер Мін. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1905. Учасник 1-ї світової війни. В 1916 — керівник парт. орг-ції залізнич. майстерень у Катеринославі. Після Лютн. революції 1917 — один з керівників Нижньодніпровської орг-ції більшовиків, член Катериносл. Ради робітн. депутатів. Під час *Всеросійського страйку залізничників 1917* — член страйкового к-ту Катеринославської з-ці. З липня 1918 — член Катериносл. підпільного к-ту партії, з жовтня — секретар підпільного Донецько-Криворізького обкому КП(б)У. На II з'їзді КП(б)У був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Розстріляний петлюрівцями.

Н. В. Коментаренко (Київ).

КЛУБИ на Україні — громад. заклади, що об'єднують групи людей певного соціального стану, професії тощо з метою проведення дозвілля, а також спілкування, зв'язаного з політ., наук., худож., спорт. та ін. інтересами. К. на Україні почали виникати у 18—19 ст. До Великої Жовтн. соціалістич. революції у сільс. місцевості їх майже не було, а міські призначалися переважно для дворянства і буржуазії (дворянські, офіцерські, купецькі, ділові тощо). Незважаючи на утиски царської влади, на Україні в кін. 19 — на поч. 20 ст. створювалися нар. К. Представники прогресивної інтелігенції і ліберально-бурж. кіл засновували культ.-освітні заклади під різними назвами — *недільні школи, народні будинки* та ін. В 1908 з ініціативи М. В. Лисенка у Києві відкрито Український К., що став культ.-освітнім центром демократич. спрямування. Закритий урядом 1911. Створена 1868 у Львові культ.-осв. орг-ція *«Прогресс»* відкривала у селах і містах Зх. і Наддніпрянської (з 1906) України К.-читальні й подібні до них заклади. Проте переважна більшість *«Прогрессів»* була під впливом укр. бурж. націоналістів. У роки революції 1905—07 в багатьох містах України засновано робітничі К. Вони стали важливими центрами ідейно-політ. виховання трудящих. Після Лютн. революції 1917 робітничі К. набули значного поширення. У Харкові почали діяти робітничі К. *«Знання»*, *«Майбутність»*, *«Робітник»*, такі ж К. відкрились у Києві, Луганську, Полтаві та ін. містах України. У цих К. влаштовували політ. мітинги, збори, на яких виступали більшовицькі агітатори й пропагандисти, що закликали до боротьби проти поміщиків і капіталістів, за перемогу соціалістич. революції. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції забезпечила небувалі розквіт клубної справи. Див. *Клубні установи* в Українській РСР.

КЛУБІВЕЦЬКИЙ ВИСТУП СЕЛЯН 1859 — антипоміщицький виступ селян с. Клубівців (тепер Ів.-Фр. р-ну Ів.-Фр. обл.). Селяни вимагали збереження своїх сервітутних прав на пасовиська і ліс. 21.V вони загнали свою худобу в ліс, в якому поміщик заборонив їм випас. Для пруду-

шення виступу до села прибули жандарми. Під час сутички вбито одного і поранено двох селян. Селяни продовжували чинити опір. На допомогу жандармам було надіслано підкріплення. Того ж дня відбувся виступ селян сусіднього села Підпечерів. Активний опір селян примусив місцеву владу надати їм право випасу худоби у лісі й на пасовиську.

Лит.: Кравець М. М. Селянський рух у Східній Галичині в 50—80-х роках XIX ст. В кн.: З історії Української РСР, в. 6—7. К., 1962.

КЛУБНІ УСТАНОВИ в Україні (Львів). РСР — культ.-осв. заклади, що служать справі відпочинку та піднесення культ. рівня трудящих, їхнього ідейно-політ. виховання. До К. у належать палаци та будинки культури, клуби, а також хати-читальні. К. у створюють різні виробничі гуртки, тех. кабінети, школи тех. прогресу, які сприяють підвищенню виробничої кваліфікації трудящих. Вони організують читання лекцій, проводять тематичні вечори, диспути тощо. При К. у діють ун-ти і школи культури, техніки, агрозоотех. знань, ун-ти здоров'я, пед. знань, аматорські кіностудії, нар. музеї, дит. сектори та ін. К. у. проводять фіз.-спорт. роботу, розвивають худож. самодіяльність, сприяють вихованню дітей. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції створено широку мережу К. у. Вже 1920 на Україні працювало 1294 клуби, 215 нар. будинків, 5504 хати-читальні. У республіці організувалися і діяли різноманітні К. у.: в місті — палаци культури, нар. будинки, клуби; на селі — червоні кутки, сел. будинки (сельбуди), колгоспні будинки (колбуди) і хати-читальні. В 1929 було 11 390 К. у., 1939 — 19 728. Під час Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники знищили понад 19 тис. К. у. За 1946—50 на Україні повністю відбудовано і значно розширено мережу культ.-осв. установ. На кін. 1969 в УРСР було 25,9 тис. К. у., у т. ч. 22 тис. в сільс. місцевості. Див. також *Клуби на Україні*.

Лит.: Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967; Валько І., Міневіч І. Клуби і бібліотеки Радянської України. К., 1960. **КЛУБОВ** Олександр Федорович (18.1.1918 — 1.XI.1944) — рад. військ. льотчик, капітан, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Єруновому (тепер Волг. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї і пом. командира 16-го гвард. винищувального авіаполку брав участь у повітр. боях на Пд., 1-му, 2-му і 4-му Укр. фронтах. Здійснив 457 бойових вильотів, особисто збив 31 ворожий літак і у складі групи — 19. Загинув під час авіакатастрофи поблизу Львова. Портрет, с. 401.

КЛЮЄВ Леонід Лаврович (16.VIII.1880 — 29.1.1943) — рад. військ. діяч і історик, ген.-лейтенант. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в Казані в сім'ї ремісника. Закінчив Казанське піхотне училище (1904). Кол. офіцер старої армії. В Червоній Армії з 1918. В 1919 працював у штабі Пд. фронту, був нач. штабу і командуючим 10-ю армією. В 1920—21 — нач. штабу 1-ї Кінної армії. Після громадян. війни — на командній і військ.-пед. роботі. Автор праць з історії громадян. війни, зокрема книги *«Перша Кінна Червона армія на польському фронті в 1920 році»* (М., 1932).

КЛЮСІВСЬКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка поблизу с. Ключів Шорського р-ну Черніг. обл. Відкрита 1964 учителем П. І. Толочком, розкопувалася 1966. Досліджено місце давньої кремнеобробної майстерні, де зібрано кіль-

ка тисяч кременів на різних стадіях їх обробки. Серед знарядь праці (понад 400) переважають різноманітні вістря, різці та скрепки, виготовлені переважно з ножевидних пластин. К. с. відноситься до початкової пори пізнього палеоліту.

Лит.: Ш о в к о п л я с І. Г. Новая позднепалеолитическая стоянка на Черниговщине. В кн.: Археологические открытия 1966 года. М., 1967.

І. Г. Шовкопляс (Київ).
КЛЮЧЕВСЬКИЙ Василь Йосипович (28. I 1841 — 25. V 1911) — рос. історик бурж.-ліберального напрямку, академік Рос. АН (з 1900), кадет. Н. в с. Воскресенському (тепер Пенз. обл.) в сім'ї священика. В 1865 закінчив істор.-філологія. факультет Моск. ун-ту. З 1882 — проф. кафедри рос. історії Моск. ун-ту. Найбільші праці К.: «Боярська дума давньої Русі» (М., 1882), «Походження кріпосного права в Росії» (М., 1885), «Подушна податі і скасування холопства в Росії» (М., 1885), неодноразово перерадивий «Курс російської історії» (ч. 1—5. К., 1938—40). В своїх творах намагався пристосувати ідеалістичну концепцію держ. школи (див. *Юридична школа в історіографії*) до вульгарного економіч. матеріалізму. Заперечував творчу роль мас, боротьбу класів, ігнорував масовий сел. рух, історію народів Росії, зокрема історію укр. народу; возз'єднання України з Росією розглядав з великодержавно-шовіністичних позицій. К. ввів в наук. обіг цінний документальний матеріал, внаслідок чого його праці зберігають певне пізнавальне значення. *Тв.*: Сочинения. В 8 т. М., 1956—59; Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. М., 1968; Укр. переклад. — Курс російської історії, ч. 1—5. К., 1938—40.

Лит.: А с т а х о в В. И. Курс лекций по русской историографии, ч. 2. X., 1962; Киреева Р. А. В. О. Ключевский как историк русской исторической науки. М., 1966. *М. І. Марченко* (Київ).

КЛОНОВИЧ (Klonowicz) Себастьян Фабіан (бл. 1545—29. VIII 1602) — польсь. поет. Н. в м. Сулімежцях (тепер ПНР) в міщанській сім'ї. Закінчив Краківський ун-т. У поемі «Роксоланія» (1584, лат. мовою, укр. переклад М. Білика, 1961) описав багатство природи України, побут і звичаї укр. селян, Львів, Київ та ін. міста, навіть у лат. перекладі зразки укр. фольклору. Скорочений укр. переклад поеми К. під назвою «Старий Львів» зробив І. Франко.

Лит.: Бі л и к М. Й. Український елемент у польській літературі XVI ст., писаній латинською мовою. В кн.: Слов'янське літературне єднання. Львів, 1958. *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

КМЕТІ, к м е т і — термін, що був поширений у слов. мовах за феодалізму і мав різне значення. У «Повчанні» Володимира Мономаха і «Слові о полку Ігоревім» К. називають кінних воїнів, дружинників князя. На зх.-укр. землях і в Білорусії в 14—16 ст. К. називали незакріпачених селян, які сплачували держ. податок. Протягом 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст. вони потрапили в кріпосну залежність і їх почали називати *холопами*. **КНЄЗИ** — вожді у багатьох зх. і пд. слов. племен у період розкладу первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства. За феодалізму на Зх. Україні — сільські старшини; вищий прошарок залежного селянства.

«КНИГИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» («З а к о н б о ж и й») — програмний документ *Кирило-Мефодієвського товариства*. Осн. авторами цього документа, прибораного у реліг. оболонку, були М. І. Костомаров і М. І. Гулак. «К. б. у. н.» складаються з 109 параграфів. Певний вплив на форму й зміст «К. б. у. н.» справив твір А. Міцкевича «Книги Нароку польського і пільгрімства польського» (Париж, 1832). В «К. б. у. н.» є ряд прогресивних положень, зокрема про

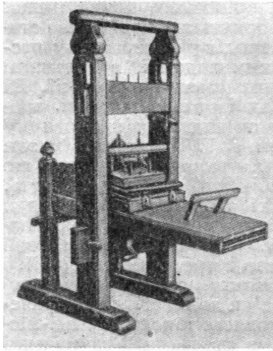
необхідність ліквідації кріпосного права і нац. нерівності, знищення дворянських привілеїв і станів, об'єднання слов. народів у федеративну республіку з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав і автономії. Ці положення продовжували і розвивали респ. традиції декабристів і, очевидно, з'явилися у «К. б. у. н.» під впливом Т. Г. Шевченка. Разом з тим автори «К. б. у. н.» виходили з того, що укр. нація являє собою нібито особливу єдність, пройняту духом рівності і братерства. Цей дух вони вважали споконвічно властивим укр. нації. Авторі «К. б. у. н.» замовчували класовий антагонізм, який існував всередині укр. нації, і вважали, що їй як спасителю-месії нібито судилося повести за собою слов'ян до об'єднання. Обмеженість «Книг буття» полягає також в реліг.-містичній формі викладу, в ідеалістич. туманчності істор. процесу, певній ідеалізації християнства, козацтва та історії України в цілому, у невизначеності шляхів здійснення наміченої програми. В цілому ж «К. б. у. н.» — видатний твір безцензурної політ. публіцистики на Україні. *Видання*: В кн.: З а й о ч к о в с к и й П. А. Кирило-Мефодієвское общество. М., 1959. *Г. Я. Сергієнко* (Київ).

КНИГОДРУКУВАННЯ на Україні зародилось у 2-й пол. 16 ст. Основоположником рос. і укр. друкарства вважається І. Федоров, хоч науці відомо кілька дофедоровських моск. видань анонімної друкарні. Він 1574 видав у Львові перші друковані на Україні книги «Апостол» і Буквар («Грамматики»). З середини 16 ст. друкарство на Україні почало відігравати важливу роль у нац.-визвольній боротьбі укр. народу проти колонізації та покатоличення, запроваджуваних польсь. шляхтою. В цій боротьбі велика роль належала *братствам*, які організовували друкарні й школи. Наприкінці 16 — в 1-й пол. 17 ст. на Україні виникла досить густа мережа друкарень: Львів. друкарня І. Федорова (засн. 1573; як *Львівська братська друкарня* існувала 1591—1787), *Острозька друкарня* (1580—1612), *Дерманська друкарня* (1602—05), *Стрятинська друкарня* (1604—06), *Киево-Печерська друкарня* (1615—1918), *Почаївська друкарня* (1618; 1-а пол. 18 ст.—1917), *Чернігівська друкарня* (1646; 1679—1820) тощо.

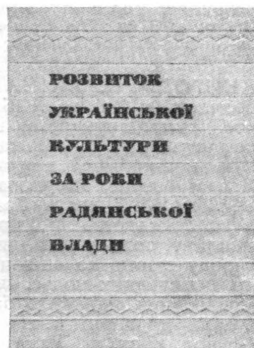
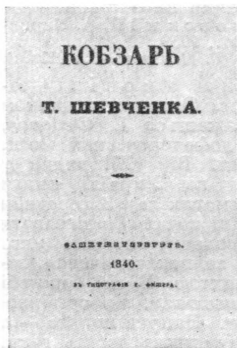
На короткий час відкривалися пересувні друкарні мандрівними друкарями. Серед них відомі К. *Ставроецький* (Транквіліон), П. Домжив-Люткович-Телиця та ін.

За змістом книги 16—18 ст. були світськими і церковно-богословськими. Друкувалися церковно-слов., староукр., польсь., лат., грец. мовами. В 1686 встановлено церковну цензуру на видання Києво-Печерської і Чернігівської друкарень, 1721 Петро I запровадив цензуру для видань Києво-Печер. друкарні з боку Моск. синоду. Ці утиски і заборона видавати світську л-ру тривали протягом усього 18 ст.

На Україні з 17 ст. був поширений т. з. почаївський курсивний шрифт, що наслідував тогочасне письмо. Запроваджене на поч. 18 ст. в Москві і Петербурзі, громадянське К. поширилось на Україні в 2-й пол. 18 ст., коли виникли громадянські друкарні у фортеці св. Єлисавети (1764, з 1775 — Єлисаветград), Кременчуці (1765), Києві (1787), а в кінці 18 ст. — в Харкові, Бердичеві, Чернігові, Миколаєві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. З розвитком пром-сті і торгівлі видавнича діяльність розширилася. Крім держ. установ та церков, почали створювати в-ва громад.-політичні організації, товариства, наукові установи. Розгорнули діяльність приватні книговидавці.

Друкарський верстат І. Федорова. 16 ст. (ліворуч). Остання сторінка «Грамматикії» І. Федорова. Львів. 1574.

Титульна сторінка першого видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Петербург. 1840 (ліворуч). Обкладинка книги «Розвиток української культури за роки Радянської влади». Київ. 1967.

В пореформений період у зв'язку з розвитком капіталізму К. почало інтенсивно розвиватися. Осередками К. в той час стали Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Одеса і Львів. Особливе значення у виданні наук. л-ри мали друкарні Харків. (засн. 1805) та Київ. (засн. 1835) ун-тів. Визначний вклад в укр. К. внесли Петербург і Москва («Енеїда» І. П. Котляревського, 1798; «Кобзарь» Т. Г. Шевченка, 1840) та ін. Видавничою діяльністю займалися і такі діячі укр. культури, як М. І. Костомаров, О. Я. Кониський, М. П. Драгоманов, М. Ф. Комаров, Олена Пчілка, М. П. Старицький та ін. Найпрогресивнішою й найпродуктивнішою була видавнича діяльність І. Я. Франка, який випустив серію книг «Літературно-наукова бібліотека», а також брав участь у виданні ряду журналів і газет. Укр. ліберальна буржуазія та бурж.-націоналістичні кола здійснювали активну видавничу діяльність через громади, «просвіти», земства тощо. Проводячи великодерж. шовіністичну політику, царський уряд переслідував нац. культури народів, що населяли Рос. імперію, у т. ч. й укр. народу. *Валуєвський циркуляр 1863* та *Емський акт 1876* обмежували видання книг укр. мовою. Їх намагалися друкувати в Москві, Петербурзі й за кордоном (Лейпциг, Женева та ін.). К. укр. мовою провадилося здебільшого на громад. засадах на кошти окремих осіб і громадських орг-цій. В останні десятиріччя 19 ст., незважаючи на перепони царської

цензури, укр. книги виходили в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Херсоні.

На зх.-укр. землях після конфіскації «Русалки Дністрової» (1837) друкування книг укр. мовою було заборонено аж до революц. подій 1848. У 2-й пол. 19 ст. тут діяли в-ва *Галицько-руської матиці*, Ставропільського ін-ту, «Просвіти», *Наукового товариства імені Шевченка* та ін. На виданнях цих т-в позначилася гостра ідейна боротьба, що точилася на Україні між реакційними і прогресивними силами, між укр. бурж. націоналістами і поборниками дружби народів, зокрема дружби рос. й укр. народів. Прогресивні зх.-укр. в-ва випустили в 2-й пол. 19 ст. чимало творів передових укр., рос. та зх.-європ. письменників. З поширенням марксизму на Україні тут було видано ряд творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Серед них праці Ф. Енгельса «Соціалізм утопічний і науковий» (Львів, 1892), «Початок родини, приватної власності і держави», «Людвиг Фаєрбах» (Львів, 1899), «Маніфест Комуністичної партії» (Львів, 1902) тощо.

В кінці 19 — на поч. 20 ст. у великих містах України організовано нелегальні друкарні. В них неодноразово передруковувалася ленінська газ. «Искра», випускалися праці В. І. Леніна. Революція 1905—07 викликала зростання випуску наук.-соціалістич. л-ри і масових революц. листівок. Марксистську л-ру випускали в-ва «Правда» і «Гудок» у Києві, «Буревістник», «Демос», «Молот», «Рассвет» в Одесі. Популярні марксистські брошури виходили в багатьох містах України. Визначальною особливістю процесу розвитку укр. книги 1905—17 було зростання укр. видань у Росії, особливо періодики. За неповними даними з 1906 по 1916 укр. друкована продукція в Росії становила 1920 назв. У 1913 на Україні (в сучас. межах) видано 5593 назви книг тиражем 10 801 тис. прим., у т. ч. укр. мовою — понад 800 назв.

Після Лютн. революції 1917 почали створюватися легальні більшовицькі в-ва «Голос социал-демократа» у Києві, «Пролетарий» у Харкові, «Звезда» в Катеринославі, «Донецкий пролетарий» в Луганську, які друкували праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Програму і Статут більшовицької партії, політ. брошури, газети, листівки, прокламації.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції серед перших законодавчих актів Рад. влади були декрети Раднаркомом РРФСР від 10.XI 1917 про пресу і від 11.I 1918 — про організацію Держ. в-ва. Вони визначили шляхи становлення рад. видавничої справи й на Україні. У Харкові при ЦВК Рад України почав працювати видавничий відділ. У Києві в лютому 1918 створено в-во Робітничо-Селянського уряду України. Одночасно видавничі центри було організовано і в ін. містах. У 1918 під час окупації України австро-нім. військами більшовицькі к-ти видавали й розповсюджували комуністичну л-ру. Цю роботу виконували нелегальні видавничі центри, створені підпільними к-тами КП(б)У. З відновленням Рад. влади на Україні 1919 почався новий етап у розвитку рад. видавничої справи. Провідну роль у створенні рад. книги відіграли нові в-ва — держ., парт. та громад. орг-цій, які були створені на базі ліквідованих приватних в-в. З метою зміцнення матеріально-тех. бази в-в було націоналізовано всі поліграфічні підприємства. В травні 1919 ВУЦВК прийняв декрет «Про об'єднання всіх окремих рад. видавництв у Всеукраїнське видавництво». «Всевидав» при ВУЦВК став першим держ. центром по керівництву виданням і розповсюдженням книг на території УРСР. У 1922

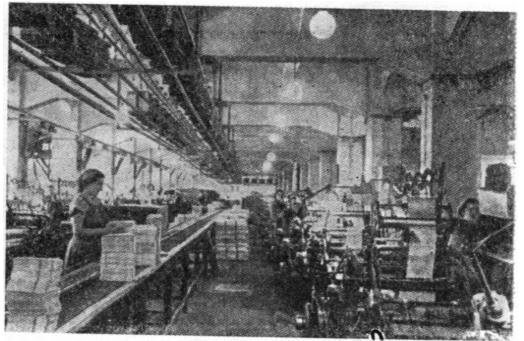
«Всевидав» реорганізовано в Держ. в-во України (ДВУ). В 1920 створено газетне в-во «Комуніст», 1922 — парт. в-во «Пролетарий», в-во ЦК КСМУ «Молодой рабочий», в-во Академії наук УРСР, 1923—30 діяло кооперативне в-во «Книгоспілка», 1925 — профспілкове в-во «Український робітник» та ін. Щорічно зростала кількість видань, збільшувалися тиражі, обсяг книг, кількість видань укр. мовою. Серед видань відбудовного періоду осн. місце посідали парт. л-ра, книги з проблем держ. і госп. будівництва, культури, укр. та рос. л-ра, підручники.

У роки соціалістич. будівництва перебудовано книговидавничу справу в республіці, що було викликано необхідністю посилення ролі книги в розв'язанні завдань індустріалізації країни, колективізації с. г. і культ. революції.

Постановою ВУЦВК і Раднаркомом УРСР 1930 створено Держ. видавниче об'єднання України (ДВОУ) при Наркомосвіті УРСР. Воно складалося з 9 головних в-в. У 1931 ЦК ВКП(б) прийняв рішення «Про видавничу справу», в якому звернув увагу на необхідність підвищення ідейного і наук. рівня рад. книги. Надавалося особливого значення випускові політ., виробничо-тех. і с.-г. літератури. У зв'язку з цим наприкінці 1931 з ДВОУ було виділено в-во «Пролетарий» і перетворено у Партвидав ЦК КП (б)У (з вересня 1940 — Політвидав), Об'єднання наук.-технічних в-в України, Держсільгоспвидав. У 1934 ДВОУ було ліквідовано і замість нього організовано окремі типізовані в-ва: худож. л-ри, дит. л-ри, «Мистецтво», «Радянська школа» (пед. л-ра), соціально-екон. л-ри, «Молодий більшовик» (л-ра для молоді) та ін. З возз'єднанням Зх. України видавнича справа почала бурхливо розвиватися і на зх.-укр. землях.

У 1941 на Україні було 20 респ. книжкових і книжково-газетних в-в. Книги видавали також партійні, держ., комсомольські, наук. установи та творчі спілки. Якщо 1921—30 в-ва республіки в середньому за рік випускали 4400—4500 назв книг і брошур тиражем 36—37 млн. прим., то в передвоєнні десятиріччя випускалося вже 5500—5600 назв тиражем 80 млн. прим. У роки Великої Вітчизняної війни видавництва, що були евакуйовані у східні райони СРСР, випускали книги, журнали і газети для бійців фронту і трудивників тилу. Основними формами видань стали газета, брошура, листівка, плакат. Підпільні організації та партизан. з'єднання у складних умовах випускали літературу, яка сприяла боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Працювали в-ва «Україна» ЦК КП(б)У, «Комуніст», «Радянський письменник», «Радянська школа», в-во АН УРСР, з 1943 — «Радянська Україна». У повоєнні роки, з допомогою братніх народів СРСР, на Україні швидкими темпами відновлено і розширено мережу в-в УРСР. У 1945 вже працювало 9 респ. і 3 обл. книжково-журнальні в-ва. У 1958 створено в-ва у Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, Харкові, а також нові книжково-газетні в-ва. У 1963 реорганізовано мережу центр. і місцевих в-в. У 1970 в республіці 30 книжкових в-в. Кожне в-во має точно визначений профіль. З центральних в-в в слід назвати Політвидав України, «Дніпро» (худож. л-ра), «Техніка» (тех. л-ра), «Наукова думка» (в-во АН УРСР), «Урожай» (с.-г. л-ра), «Веселка» (дит. л-ра) та ін. В обл. центрах діють місцеві в-ва: «Прапор» (Харків), «Донбас» (Донецьк), «Промінь» (Дніпропетровськ), «Крим» (Сімферополь), «Каменяр» (Львів), «Карпати» (Ужгород).

За роки Рад. влади (1918—70) в республіці видано понад 260 тис. книг заг. тиражем понад 3,5 млрд.

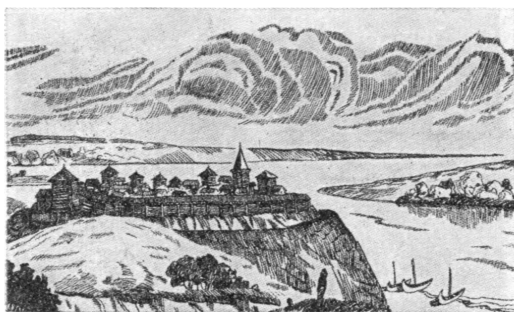
Потоково-механізована лінія для виготовлення книг на книжковій фабриці імені М. В. Фрунзе. Харків.

прим., у т. ч. укр. мовою понад 130 тис. книг тиражем 2,7 млрд. прим. У книжковій продукції УРСР представлено всі види літератури: політ., соціально-економічну, природничу, матем., тех., с.-г., мед., з питань культури і освіти, мовознавства, мистецтва, художнього тощо. Див. також *Більшовицька преса, Періодична преса на Україні. Літ.:* Ленін і книга. Збірник. К., 1965; Советська печать в документах. М., 1961; Маслово С. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1924; Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI—XVII століть. Х., 1959; Запаско Я. Першодрук Іван Федоров. Львів, 1964; Попов П. М. Початковий період книгодрукування у слов'ян. К., 1958; Книга і друкарство на Україні. К., 1964; Гнатюк Д. І. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. К., 1965; Молочиков А. В. Книгоиздательское дело в Украинской РСР. 1917—1960. В кн.: Исследования и материалы. т. 5. М., 1961; Українська книга. К.—Х., 1965.

О. І. Дей, О. В. Молодчиков (Київ).
КНІПОВИЧ Лідія Михайлівна (парт. псевд.: Дедов, Дяденька, Чухна; 27.XII 1856 — 9.II 1920) — професійна революціонерка, більшовичка, член Комуністич. партії з 1903. Н. у фортеці Свеаборг (тепер район м. Хельсінкі, Фінляндія) в сім'ї лікаря. В 70-х рр. — народниця. З 1889 вела революц. роботу в Петербурзі серед робітників вечірньої школи. В 1895 прилучилася до соціал-демократів. Була посередницею між групою народольців і петерб. «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». В 1896 К. заарештовано і заслано до Астрахані. З часу заснування газ. «Искра» — її агент. Брала участь в організації транспортування «Искры» і встановленні зв'язків її редакції з місцевими с.-д. організаціями Росії. В жовтні 1902 як агент «Искры» працювала в Катеринославі. Делегат II з'їзду РСДРП (1903). Після з'їзду — більшовичка. В 1903 перебувала в Києві, техн. секретар Рос. бюро ЦК РСДРП. У кінці 1904 оселилася в Одесі, 1905 — секретар Одес. к-ту РСДРП. Учасниця Таммерфорської конференції (1905), делегат IV (Об'єднаної) з'їзду партії (1906). В 1911—13 жила під наглядом поліції в м. Галачі Полт. губ. Останні роки життя тяжко хворіла і не брала активної участі в парт. роботі. Померла в Сімферополі. Портрет, с. 401.

Літ.: Крупська Н. К. Лидия Михайловна Книпович (1857—1920). В кн.: Славные большевички. М., 1958.

КНЯГНИЦЬКИЙ Павло Юхимович (27.I 1884—10.IX 1938) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в м. Тирасполі (тепер Молд. РСР) в міщанській сім'ї. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). За фахом архітектор.

До ст. Княжа гора. Реконструкція давньоруського міста Родня.

У 1917 — комісар *Румчероду*. В 1918—19 як нач. інж. військ 2-ї армії і ком. 9-ю армією брав участь у боях проти австро-нім. і рум. інтервентів. З листопада 1919 — нач. *п'ятдесят восьмої стрілецької дивізії*, яка вела бої проти петлюрівців. У 1920 — нач. гарнізонів у Жмеринці і Києві, нач. 9-ї д-зії військ внутр. служби, командир окремої Черніг. бригади. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі — нач. 45-ї, 51-ї стріл. д-зій, заст. командира корпусу, нач. Київ. військ. школи ім. С. С. Каменева, комендант Київ. укріпрайону. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

КНЯЖА ГОРА — урочище біля м. Канева Черк. обл. Тут було давньорус. місто Родень. У кін. 19 ст. залишки його розкопували Д. Я. Самоквасов і М. Ф. Біляшівський, 1958—65 — експедиція Київського ун-ту. Місту передувало *Канівське поселення*, що існувало поблизу К. г. Родень згадується у літопису під 980. Місто складалося з дітинця і посаду, оточених високими валами і стінами. Будучи могутньою фортецею, воно обороняло Київ з Пд. При розкопках виявлено залишки дерев'яних і глинобитних жител, майстерень та ін. будівель. Жителі міста займалися ремеслами (були розвинуті ковальське, ливарне, ювелірне, гончарне, кісткорізне, каменерізне та ін. ремесла), с. г., торгівлею. Знайдено знаряддя праці (лемеші від плугів, серпи, коси, сокири, молоти, тесла, струги та ін.), зброю (наконечники стріл і списів, мечі, шаблі, булави, кистені тощо) й численні прикраси (діадеми, серезжки, гривни, високі кільця, браслети, персні). Місто зруйноване у 13 ст. під час монголо-тат. навали.

Лит.: Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. К., 1968. Г. Г. Мезенцева (Київ).

КНЯЖЕВИЧ Дмитро Максимович (6. V 1788 — 12. X 1844) — вітчизн. громад. і освітній діяч, дійсний член Рос. академії (з 1837). Н. в Петербурзі. Батьки К. родом з Сербії. В 1837 був призначений попечителем Одес. уч. округу. На цій посаді сприяв розвитку шкіл на Пд. Україні, склав нові, досконаліші навч. програми, підготував проект перетворення Рішельєвського ліцею в Одесі на ун-т. Брав участь у роботі Товариства с. г. Пд. Росії, з 1837 редагував його орган «Листки». Був засновником (1839) і президентом *Одеського товариства історії і старожитностей*, редагував його «Записки», проводив археол. дослідження на чорноморському узбережжі. Видав «Повну збірку російських прислів'їв і приказок» (1822).

КНЯЗЕВИЧ Михайло Федорович (н. 15. XI 1893) — діяч прогресивної укр. еміграції в Канаді і США. Н. в містечку Солотвині (тепер Богородчанського р-ну Ів.-Фр. обл.). В 1911 емігру-

вав до Канади. Брав участь у прогресивному русі. Під час 1-ї світової війни канад. уряд інтернував К. в концтаборі. З 1920 живе в США. Один з організаторів *Ліги американських українців*. З 1932 — редактор газ. «Українські щоденні вісті» (з 1957 — «Українські вісті»). *І. Ф. Вір* (Київ).

КНЯЗЄВА Марія Данилівна (н. 18. IX 1918) — знатна людина Радянської України, новатор с.-г. виробництва, виноградар, двічі Герой Соціалістич. Праці (1955, 1958). Член КПРС з 1957. Н. в с. Аleshковичах (тепер Суземського р-ну Брян. обл.) в сім'ї батрака. В 1934—36 працювала в радгоспі «Баран-Елі». З 1941 — в радгоспі «Судак» Крим. обл., 1946—64 — бригадир виноградарської бригади цього радгоспу. Прославилася високими врожайми винограду. З 1964 — на пенсії. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 401.

КНЯЗЬ — 1) У сх. слов'ян, зокрема на тер. сучасної України, воєначальник племені або союзу племен, а в період раннього феодалізму — глава феод. д-ви або окремого політ. об'єднання. Влада К., що спочатку обиралася з родоплеменної знаті, поступово стала спадковою. К., що очолював значне держ. утворення на феод. Русі, а також Литовське велике князівство, наз. *великим князем*. В певні часи в різних князівствах влада К. мала свої особливості (напр., владу галицько-волинських К. обмежувала боярська верхівка). Протягом 1392—1430 удільні К. на Україні піддали у васальну залежність від вел. князя литовського. У 14—16 ст. К. Пн.-Сх. Русі також втратили політ. владу, перетворившись на великих феодалів-землевласників. 2) У царській Росії з 18 ст. — спадковий, а згодом і дарований титул.

КОБЕЛЯКИ — місто Полт. обл. УРСР, центр Кобеляцького р-ну, на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 13 км на Пд. Сх. від залізнич. ст. Кобеляки. 11,1 тис. ж. (1969). Уперше згадується в документах на поч. 17 ст. Були власністю магнатів Потоцьких та поміщиків Немиричів. У 1647 у місті збудовано фортецю. З 1648 К. — сотенне містечко *Полтавського полку*. Після *Переяславської ради 1654* К. — у складі Рос. д-ви. В 1708—09 населення К. брало участь у боротьбі проти швед. окупантів. У 1764 ввійшли до складу Новорос. губ., 1783 — Катериносл. намісництва, 1787 — Київ. намісництва, 1796 — Малорос. губ., 1802 — Полт. губ. З 1803 К. — повітове місто. Під час революції 1905—07 в К. відбувся ряд сел. заворушень, які супроводилися збройними сутичками з поліцією (див. *Кобеляцьке селянське заворушення 1905*). В квітні 1917 тут створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено 9 (22). I 1918. 2. IV 1918 К. окупували австронім. загарбники, в листопаді 1918 місто захопили війська петлюрівської Директорії, яких 28. I 1919 вибили частини Червоної Армії. В липні 1919 К. захопили денікінці. 5. XII 1919 місто визволили рад. війська. З 1923 К. — райцентр Полт. округу, 1932—37 — Харків. обл., з 1937 — Полт. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 15. IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 25. IX 1943 рад. війська визволили місто від гітлерівців. У К. — швейна ф-ка, вироб. валянок, меблів, чавунного литва, млин, харч. комбінат, цегельний з-д. 5 загальноосв., зоотех. і 1 муз. школи. профес.-тех. уч-ще.

КОБЕЛЯЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1905 — виступ селян у м. Кобеляках (тепер Полт. обл.) під впливом заг. піднесення революц. боротьби восени 1905. Восени в Кобеляцькому пов. посилились сел. виступи, почали створюватись сел. спілки. Значний вплив на події в Кобеляках мали соціал-демократи. 26. XI (9. XII) 1905

О. Ф. Клубов.

Л. М. Кнірович.

М. Д. Князева.

О. П. Кобер.

у Кобеляках зібрався з'їзд уповноважених сел. спілок, на якому було обрано виконком повітової сел. спілки. Поліція розігнала з'їзд і заарештувала кількох його учасників, що викликало обурення мас. На мітингу 27.XI (10.XII) було вирішено вимагати звільнення заарештованих, відмовитися від сплати податків. 30.XI (13.XII) в Кобеляках зібралось бл. 5 тис. селян з сусідніх сіл. Очолювані Н. А. Попругою, І. М. Довганем, М. Я. Баранцем, В. Н. Онищенком, вони оточили будинок повітового поліцейського управління. Поліція, боячись нар. розправи, змушена була звільнити заарештованих. Влада в Кобеляках на деякий час фактично перейшла до рук сел. спілки. 14 (27).XII вийшов перший номер газ. «Земля» (за редакцією Г. К. Струнця та С. О. Фесенка), в якій говорилось про необхідність конфіскації поміщицької землі, звільнення політ. в'язнів та ін. Згодом до Кобеляк прибув каральний загін. Редакцію газети було розгромлено, 26 активних учасників виступу віддано до суду.

Лит.: Революція 1905—1907 гг. на Україні. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; 1905 год на Полтавщине (Сборник). Полтава, 1925.

М. В. Демченко (Київ).

КОБЕР Шура (Олександр Павлович, 5.XI 1926—5.XII 1942) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. в Миколаєві в сім'ї робітника. В 1941 закінчив сінт класів. Коли місто окупували фашисти, К. розповсюджував серед населення зведення Радіоформбюро; пізніше був прийнятий до однієї з орг-цій Микол. підпільного центру, був розвідником і зв'язківцем. Навесні 1942 К. разом з своїм товаришем В. Хоменком блискуче виконав складне завдання командування — доставив через лінію фронту лист до штабу партизан. руху в Москві. Повернувшись у Миколаїв, продовжував розвідувальну роботу. Орг-цію виказав зрадник, К. було заарештовано. Страчений прилюдно разом з ін. підпільниками на одній з площ міста. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня та ін. нагородами. К. і В. Хоменку споруджено в Миколаєві пам'ятник.

КОБИЛИЦЯ Лук'ян (1812 — 24.X 1851) — керівник антикріпосницького селянського руху на Буковині в 40-х рр. 19 ст. Н. в с. Путилі-Сторонці Русько-Кимполунзького округу (тепер с-ще м. т. Путиля Чернівецької обл.) в сім'ї кріпака. В 1839 громада с. Путилі-Сторонця обрала К. своїм уповноваженим. Декілька років разом з уповноваженими ін. сіл К. звертався до крайової галицької адміністрації зі скаргами на насильства і утиски поміщиків. Переконавшись у марності своїх звернень до урядових установ, які стояли на боці поміщиків, селяни 16 сіл, очолювані

К., 1843 відмовились виконувати панщину, прогнали з маєтків поміщицьку адміністрацію, оголосили ліси та пасовиська своєю власністю і зажадали, щоб їх перевели на становище державних селян. Проти селян австр. уряд послав дві роти солдатів, які в березні 1844 придушили виступ. Понад 220 селян було побито киями та різками, кількох, у т. ч. й К., віддано до суду. Під час революції 1848 селяни Буковини обрали К. до австр. парламенту, де він примикав до лівого крила депутатів, які виступали проти абсолютизму, за скасування кріпацтва. Під впливом нар. повстання 1848 у Відні на зх.-укр. землях розгорнувся сел. рух. На Буковині сел. рух очолив К. В листопаді 1848 у Вишніці він скликав багатотисячний збори, на яких закликав селян до повстання. Сел. виступи під керівництвом К. тривали до літа 1849. У квітні 1850 К. був заарештований і після катувань засланний до м. Гури-Гумори (тепер м. Гура-Хуморулуй, СРР), де й помер. Героїчна боротьба К. проти поміщиків оспівана в нар. піснях. Високу оцінку діяльності К. дав І. Я. Франко. Укр. письменник Ю. Федькович присвятив К. поему «Лук'ян Кобилиця». Портрет, с. 402.

Лит.: Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. К., 1949; Франко І. Лук'ян Кобилиця. «Записки Наук. товариства ім. Шевченка», 1902, т. 49, кн. 5; Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця. К., 1958; Народ по Кобилицю. К., 1968.

КОБИЛЯНСЬКА Ольга Юліанівна (27.XI 1863—21.III 1942) — видатна укр. письменниця демократич. напрямку. Н. в м. Гури-Гуморі (тепер м. Гура-Хуморулуй, СРР). З 1891 жила в Чернівцях, там і померла. Світогляд К. формувался під впливом творів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, І. С. Гурженева, Ф. М. Достоєвського, М. Г. Чернишевського, Д. І. Писарева і Г. Гейне, безпосередніх стосунків з О. С. Маковеем і Лесею Українкою та болг. письменником П. Тодоровим. В повістях і оповіданнях відобразила боротьбу жінки за рівноправність свого становища, показала тяжку долю буковинського селянства, його сподівання на краще майбутнє (повісті «Людина», 1891; «Царівна», 1895; «Земля», 1902; оповідання «Природа», 1887; «Він і Вона», 1892; «Банк рустикальний», 1895; «На полях», 1898, та ін.), засудила церкву й релігію («У св. Івана», «За готар», 1902; «Ніоба», 1905, та ін.). В повісті «В неділю рано зілля копала...» (1909) у філософ. плані розкрила тему людської гідності. Протягом 1915—23 К. писала оповідання, спрямовані проти імперіалістич. воєн, підносила ідею миру, соціального та нац. визволення («Лист засудженого вояка до своєї жінки», «Назустріч долі», 1915; «Снитись», 1917; «Зійшов з розуму», 1923). В 20-х і на поч. 30-х рр. створила низку оповідань з нар. життя («Вовчиха», 1923; «Але господь мовчить!», 1927,

Л. Кобилиця.

О. Ю. Кобилянська.

Н. І. Кобринська.

М. П. Ковалевська.

та ін.). Письменниця вітала визволення Пн. Буквини і возз'єднання її в єдиній Укр. Рад. д-ві. З 1940 К.— член Спілки письменників України; виступала в рад. пресі зі статтями. Твори К. «Земля», «В неділю рано зілля копала...», «Вовчиха» інсценізовано, й вони з успіхом ідуть на сценах рад. театрів. Повість «Земля» екранізовано. Твори К. перекладено багатьма мовами народів СРСР і народів світу.

Тв.: Твори. В 5 т. К., 1962—63.

Лит.: Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. К., 1963; Бабишин О. Ольга Кобилянська. Львів, 1963; Томащук Н. О. Ольга Кобилянська. К., 1969; Куц О. П. Ольга Кобилянська. Бібліографічний покажчик. К., 1960.

О. К. Бабишин (Київ).

КОБЛИК, кобель, кібель — одиниця об'єму сипких речовин, вина, а також зем. площі на Закарп. Україні в 17 — на поч. 20 ст. В 17—18 ст. К. становив 90—100 л, у 19 ст. — 60—75 л. Поділявся на 4 віка, або 16 чвертків. Як міра зем. площі становив ділянку землі, засіяну одним К. зерна. і часто прирівнювався до *гольда*.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

КОБРІНСЬКА Наталя Іванівна (дівоче прізвище — Озаркевич; 8.VI 1855 — 22.I 1920) — укр. письменниця і громад. діячка демократич. напрямку. Н. в с. Белелуї (тепер Снятинського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї священика. Довгий час жила в м. Болехові. Світогляд К. формувалася під впливом ідей наук. соціалізму, творчості укр. і рос. революц. демократів. Літ. діяльність почала 1883. Осн. зб. прозових творів — «Дух часу» (1899), «Ядзя і Катруся», «Казки» (1904). Гол. теми її творів — тяжка доля жінки в бурж. суспільстві, важке становище зх.-укр. селян, викриття лицемірства бурж. демократії. Створила реалістичні антивоєн. оповідання і нариси («Брати», 1917; «Каліка», 1916—17 та ін.). Виступала з статтями про жіночий рух, а також з питань л-ри і фольклору. Була організатором і видавцем альманахів «Перший вінок», «Наша доля» (в останньому їй належить некролог «Фрідріх Енгельс», 1896).

Тв.: Оповідання. Х., 1929; Вибрані твори. [Вступ ст. О. Мороза]. К., 1958.

Лит.: Ящук П. Наталя Кобринська. «Жовтень», 1956, № 4; Баба'я П. Г. Наталя Кобринська. Бібліографічний покажчик. Львів, 1967.

КОБРІНСЬКИЙ Володимир Васильович (16.X 1873 — 17.X 1958) — укр. мистецтвознавець і етнограф. Н. в с. Білоберезці (тепер Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї вчителя. Виступав як поборник возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, за що зазнавав утисків і переслідувань з боку влади бурж.-поміщицької Польщі. У 1926 заснував Музей нар. мистецтва Гуцульщини у Коломиї, після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною був його першим директором.

У роки нім.-фашист. окупації переховував цінні експонати музею, зокрема портрет В. І. Леніна, і зберіг їх до визволення Коломиї від нім.-фашист. загарбників.

О. С. Куніцький (Київ).

КОВАЛЄВСЬКА Марія Павлівна (дівоче прізвище — Воронцова, серпень 1849 — 19.XI 1889) — революц. народниця. Н. в Катеринос. губ. в сім'ї поміщика. В 1874 вступила до Одес. революц. гуртка. В 1875—76 належала до Київ. гуртка народників-«бунтарів». Виїжджала до Харкова, щоб налагодити зв'язки з місцевими народниками. К. притягнено до «*гроцесу 193-х*». З травня 1876 перебувала в Харкові під особливим наглядом поліції. Заарештована в м. Шполі з паспортом на ім'я М. Затворницької. Після звільнення перейшла на нелегальне становище. 23.II 1879 заарештована в Києві. Київ. військ.-окружний суд заарештував К. до 14 років і 10 місяців каторги. Відбувала покарання в Красноярській, Іркутській і Карійській тюрмах. Загинула під час *Карійської трагедії 1889*.

КОВАЛЄВСЬКИЙ Максим Максимович (8.IX 1851 — 5.IV 1916) — вітчизн. бурж. історик, етнограф і правознавець, академік Петерб. АН (з 1914). Н. у Харкові в сім'ї поміщика. В 1872 закінчив юрид. факультет Харків. ун-ту. Був особисто знайомий з К. Марксом і Ф. Енгельсом, які виявили інтерес до його праць з історії общинного землеволодіння та первісного суспільства. В 1878—87 — проф. держ. права Моск. ун-ту. В 1887 за ліберальні погляди був звільнений з ун-ту і виїхав за кордон. У 1901 організував у Парижі Рос. вищу школу суспільних наук, до програми якої входив і курс історії України. Повернувшись 1905 в Росію, викладав у Петерб. ун-ті, Політех. ін-ті та ін. навч. закладах. У пресі і публічно К. виступав проти переслідувань царизмом укр. культури, мови. Після 1905 різко повернув управу. В. І. Ленін гостро критикував К., коли той був депутатом Держ. думи (з 1906), членом Держ. ради (з 1907). В своїх працях К. використовував великий документ. матеріал, проте тлумачив його з позицій позитивізму-еволюціонізму.

Лит.: Лаптин П. Ф. Історичні погляди М. М. Ковалевського. «Український історичний журнал», 1962, № 1; Ісаєвич Я. Д. М. М. Ковалевський та Україна. «Український історичний журнал», 1966, № 4. В. Г. Сарбей (Київ).

КОВАЛЕНКО Леонід Антонович (12.III 1907) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1966). Н. в с. Ступичному (тепер Катеринопільського р-ну Черк. обл.) в сім'ї вчителя. В 1936 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945—47 — старший наук. співробітник Ін-ту історії України АН УРСР. З 1947 викладає у вузах України, з 1961 — зав.

кафедрою історії України Кам'янець-Подільського пед. ін-ту. Наук. праці присвячені питанням історії нового часу країн Зх. Європи й Америки, історії громад.-політ. життя України 19 ст. та історіографії України 19 — поч. 20 ст. Брав участь у написанні колективної праці «Нариси історії історичної науки в СРСР» (т. 1—3. М., 1955—63).

Тв.: Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. та прогресивна громадсько-політична думка на Україні. В кн.: Из истории якобинской диктатуры. Одеса, 1962; Очерки новой и новейшей истории Венгрии. М., 1963 [у співавіт.]; Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964; Микола Васильович Гоголь — історик України. Кам'янець-Подільський, 1965.

КОВАЛИК Сергій Пилипович (25.X.1846—26.IV.1926) — революц. народник. Н. на Полтавині. В 1869 закінчив фіз.-мат. факультет Київ. ун-ту. В 1872, працюючи в Мглинському пов. Черніг. губ. головою з'їзду мирових суддів, проводив пропаганду серед селян. У 1873 виїжджав за кордон, де познайомився з М. О. Бакуніним і П. Л. Лавровим. У лютому 1874 повернувся в Росію, організував гуртки народників-бакуністів у Києві, Харкові, Москві, на Волзі. 24.VI.1874 К. був заарештований в Самарі. За «процесом 193-х» засуджений на 10 років каторги, яку відбував у Петропавлівській фортеці, на Карі, в Якутську. Повернувшись із заслання (1898), відійшов від політ. діяльності. Автор спогадів «Революційний рух семидесятих років і процес 193-х» (М., 1928).

КОВАЛІВСЬКИЙ Андрій Петрович (І.ІІ.1895—29.XI.1969) — укр. рад. історик, етнограф і арабіст, доктор істор. наук (з 1952), професор (з 1953), засл. д. н. УРСР (з 1965). Н. в Москві в сім'ї службовця. Арабістичну освіту здобув у Лазаревському ін-ті сх. мов. В 1922 закінчив Харків. ун-т. У 1922—38 працював у н.-д. установах Харкова і Ленінграда. В 1944—47 — викладач пед. ін-ту і ун-ту в Харкові. В 1951—64 — зав. кафедрою історії нового часу, з 1965 — зав. кафедрою історії серед. віків Харків. ун-ту. Досліджував питання нар. ідеології раннього періоду Київ. д-ви, історію укр. культури 18 ст., ряд праць присвятив творчості Г. С. Сковороди («Розвиток етичних поглядів Григорія Сковороди», 1923). Автор розвідок з історії араб. культури й праць про араб. джерела з історії Сх. Європи. *Тв.:* Книга Ахмеда Ибн-Фалдана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Х., 1956.

Лит.: Ращба Н. С., Черников І. Ф. Андрій Петрович Ковалівський. «Український історичний журнал», 1965, № 1; Надель Х. С., Ставінська Р. А. Бібліографія друкованих праць А. П. Ковалівського. «Український історичний журнал», 1965, № 1.

КОВАЛІВСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — генеральний осавул [1648—59]. За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з рос. та інозем. послами, урядами Молдавії (осінь 1654), Трансильванії (літо 1656, початок 1657), Швеції (весна 1657). В 1659 за вказівкою наказного гетьмана І. Безпалого приводив до присяги рос. урядові населення ряду міст Правобережної України. В 1663 К. був сотником Глинської сотні Лубенського полку. Дальша доля К. невідома.

Лит.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., т. 7, 15. СПб., 1872—92.

КОВАЛІВСЬКА Єлизавета Миколаївна [дівоче прізви. С о л н ц е в а; 29.VII.1851 (за ін. відомостями — 1849) — п. 1943] — учасниця народницького руху. Н. в Харкові. Була близька до орг-ції «Земля і воля», після її розколу (1879) приєдналася до «Чорного переділу». В 1878—79 організувала в Харкові гуртки самоосвіти для ро-

бітників та учнівської молоді. В 1880 разом з М. П. Щедріним брала участь в організації «Південноросійського робітничого союзу» в Києві, вела пропаганду серед робітників «Арсеналу». В 1880 заарештована. Київ. військ.-окружний суд засудив її до безстрокової каторги. Брала участь у виступах в'язнів Карійської каторжної тюрми проти сваволі і знущань тюремної адміністрації (див. *Карійська трагедія 1889*). У в'язницях і на каторзі пробула 22 роки. В 1903—17 перебувала в еміграції в Зх. Європі, де ввійшла до партії есерів («максималістів»). У кін. 1917 повернулася до Росії. В 1918—23 — наук. співробітник Петрогр. істор.-революц. архіву, пізніше — співробітник рідколегії журн. «Каторга і ссылка».

КОВАЛЬСЬКИЙ Іван Мартинович (1850—14.VIII.1878) — революц. народник. Н. в с. Соболивіці (тепер Теплолицького р-ну Вінн. обл.) в сім'ї священика. В 1869 вступив до Одеського (Новоросійського) ун-ту, з якого незабаром його виключили. Брав участь у «ходінні в народ». У 1874—75 перебував в ув'язненні. В кінці 1876 переїхав до Одеси, де організував народницький гурток. Був прихильником тактики терору. Написав відозву «Голос чесних людей», яку не встиг надрукувати в зв'язку з арештом. Під час арешту 11.II.1878 на квартирі, де була друкарня, чинив разом з товаришами збройний опір. Одес. військ.-окружний суд засудив К. до смертної кари. Розстріляний в Одесі. Винесення смертного вироку К. призвело до збройної сутички перед будинком суду між революц. молоддю і жандармами.

КОВБАСЮК Микола (1817—1889) — сел. діяч у Галичині. Н. в с. Вербіжі (тепер с. Верхній Вербіж Яблунів. р-ну Ів.-Фр. обл.). В 60—70-х рр. 19 ст. обирався до галицького сейму, австр. рейхсрату (1861). Рішуче виступав на захист інтересів зх.-укр. селянства: домагався повернення громадам загарбаних поміщиків лісів і пасовиськ, розширення сел. самоврядування, викладання в школах Сх. Галичини укр. мовою, запровадження укр. мови у діловодстві сейму тощо.

М. М. Кравець (Львів).

КОВЕЛЬ — місто обл. підпорядкування Волин. обл. УРСР, центр Ковельського р-ну, на р. Тур'ї (притока Прип'яті). Великий залізнич. вузол. 32,7 тис. ж. (1969). Уперше згадується в документах кін. 14 ст. у зв'язку з загарбанням феодалів Литвою Волин. землі. В 1518 дістав *мадебурзьке право*. За *Люблінською унією 1569* К. захопила шляхет. Польща. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 сел.-козац. військо під проводом Б. Хмельницького визволило К. від польс.-шляхет. загарбників. За *Андрусівським перемир'ям 1667* К. відійшов до Польщі. Після возз'єднання Зх. Волині з Росією (1795) К. — повіт. місто Волин. намісництва, з 1797 — Волин. губ. В жовтні 1905 залізничники К. брали участь у заг. всерос. страйку. В 1906 *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці* у К. створило с.-д. орг-цію. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В лютому 1918 К. захопили австро-нім. окупанти, в грудні 1918 — петлюрівська *Директорія*, в липні 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1920 під К. відбувалися запеклі бої Червоної Армії з військами бурж.-поміщицької Польщі. За *Ризьким мирним договором 1921* К. у складі Зх. Волині відійшов до Польщі. Трудящі К., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною (див. *Ковельська політична демонстрація 1928*). В 1932 на Зх. Волині розгорнувся партзан. рух, заг. керівництвом яким здійснював Ковельський окружком КПЗУ. Під його впливом відбувся *Волинський сільськогосподарський*

Фасад Ковнірівського корпусу в Києво-Печерській лаврі.

страйк 1936. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 К.— райцентр Волин. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни К. 28.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в районі К. діяло Черніг.-Волин. партизанське з'єднання під командуванням *О. Ф. Федорова*, яке розгорнуло активну боротьбу проти окупантів (див. «Ковельський вузол»). 6.VII 1944 місто визволила Рад. Армія. В К.— підприємства по обслуговуванню залізничн. транспорту, з-ди: збірного залізобетону, крохмальний, сиробробний; с.-г. машин; швейна ф-ка, льонозавод, деревообр., м'ясо- і харчокомбінати. Мед. уч-ще, 9 загальноосв. та 1 муз. школи, профес.-тех. уч-ще. На тер. району в с. Колодяжному — літ.-меморіальний музей Лесі Українки.

КОВЕЛЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1928 — масова першотравнева демонстрація робітників м. Ковеля (Зх. Україна) та селян навколишніх сіл. Проходила під керівництвом «Сельроб-єдності» — легальної орг-ції КПЗУ. Демонстранти йшли під лозунгами «За робітничо-селянський уряд!», «За боротьбу проти польського фашизму!», «Геть руки від Радянського Союзу!». К. п. д. придушили загопи поліції, 13 учасників її засуджено до тюремного ув'язнення. **«КОВЕЛЬСЬКИЙ ВУЗОЛ»** — бойова операція укр. партизанів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Ковельський залізнич. вузол був одним з найважливіших пунктів, через який нім.-фашист. окупанти доставляли на фронт ешелони з військами і бойовою технікою і вивозили до Німеччини награбоване добро. Паралізувати діяльність цього вузла Укр. штаб партизан. руху (УШПР) доручив Чернігівсько-Волинському партизан. з'єднанню під командуванням *О. Ф. Федорова*. Операція проводилась з червня 1943 по квітень 1944 відповідно до плану весняно-літньої бойової діяльності укр. партизанів, розробленого УШПР під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У. За 10 місяців партизани висадили в повітря на залізницях Ковельського вузла 603 фашист. ешелони і 8 бронепоездів. Осн. удару на залізнич. комунікаціях ворога партизани завдали в липні — жовтні 1943, підірвалих 489 ешелонів з людською силою і бойовою технікою. Внаслідок проведення цієї бойової операції діяльність Ковельського залізнич. вузла влітку і восени 1943 було паралізовано. Це подало істотну допомогу Рад. Армії, особливо під час Курської битви 1943, визволення Донбасу і Лівобережної України. 23.II

1944 за завданням УШПР Чернігівсько-Волинське з'єднання разом із з'єднанням під командуванням *С. Ф. Маликова* вело бої на підступах до Ковеля, відтягуючи на себе значні сили ворога, щоб безпосередньо підтримати наступаючі частини Рад. Армії. В ході боїв партизани завдали гітлерівцям значних втрат. *О. Ф. Федоров* (Київ).

«КОВЕЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕС 29-ти» — суд. розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над групою членів *Комуністичної партії Західної України*. Відбувався 9—18.VI 1926 в м. Ковелі (Зх. Волинь). Підсудних звинувачено в антиуряд. діяльності, створенні на Волині комуністич. орг-цій, підготовці збройного повстання з метою повалення режиму Пілсудського і встановлення Рад. влади. Під час слідства поліцейські жорстоко катували в'язнів, але комуністи трималися стійко. 25 чоловік було засуджено на різні строки тюремного ув'язнення. *М. М. Кравець* (Львів).

КОВЕЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕС 1934 — суд. розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над 56 членами *Комуністичної партії Західної України* на чолі з *С. В. Букатчуком* і *О. В. Коцко*. Відбувався в травні 1934 в м. Ковелі (тепер Волин. обл.). Підсудних звинувачували в революц. боротьбі проти бурж.-поміщицького ладу, зокрема в участі у *Волинських селянських заворушеннях 1932*. Обвинувачені комуністи використали процес для викриття антинар. шовіністичної політики польс. окупантів, які чинили жорстоку розправу над трудящими зх.-укр. земель. За К. п. всіх підсудних було засуджено до тривалого ув'язнення, зокрема *С. В. Букатчука* і *О. В. Коцко* — до 15 років тюрми. Суд. розправа над зх.-укр. комуністами викликала масовий рух протесту не тільки на Зх. Україні, а й в усій Польщі.

М. М. Кравець (Львів). **КОВНІР** Степан Дем'янович (1695—1786) — укр. будівничий, майстер укр. бароко. Н. в с. Гвоздові (тепер Васильківського р-ну Київ. обл.). Був кріпаком *Києво-Печерської лаври*. В монастирі навчався буд. справи. Створив визначні національно своєрідні архітект. споруди, характерні мальовничим пластичним оздобленням; головні з них: т. з. Ковнірівський корпус (1721—72) і дзвіниця на Дальніх і Ближніх печерах (1754—62) у Києво-Печерській лаврі, Кловський палац (1754—55, разом з П. Неєловим) і дзвіниця Києво-Братського монастиря (1756—59), церква Антонія і Феодосія та дзвіниця у Василькові (1756—58).

КОВПАК Сидір Артемович (26.V 1887 — 11.XII 1967) — рад. держ. діяч, один з організаторів партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1919. Н. у с. Котельві (тепер райцентр Полт. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В роки 1-ї світової війни — на фронті. В серпні 1917 повернувся до с. Котельві, де брав активну участь у встановленні Рад. влади. В роки громадян. війни очолював місцевий партизан. загін, що бився проти австро-нім. окупантів, денікінців. К. брав участь у боях на Сх. фронті в складі 25-ї Чапаєвської д-зії, 1920 — в боях проти військ Врангеля. В 1921—26 — військом у Великому Токмаку (тепер м. Токмак), Генічеську, Кривому Розі, Павлограді. Потім — на госп., рад. і парт. роботі. В 1937—41 — голова Путивльського міськвиконкому Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир Путивльського партизан. загону, згодом — з'єднання партизан. загонів Сум. обл., член нелегального ЦК КП(б)У. В 1941—42 з'єднання під командуванням К. здійснило рейди по тер. Сумської, Курської, Орловської і Брянської областей, 1942—43 — рейд з Брянських лісів на Правобережну

Україну по тер. Гомельської, Пінської, Волинської, Ровенської, Житомирської і Київської областей, *Карпатський рейд 1943*. Ці рейди відіграли велику роль у розгортанні партизан, руху проти нім.-фашист. окупантів. Усього під керівництвом К. з'єднання за роки війни зробило 5 рейдів. У січні 1944 Сумське з'єднання партизан загонів було перейменовано на 1-у укр. партизан. д-зію ім. С. А. Ковпака. В 1947—67 К. — заст. Голови Президії, з квітня 1967 — член Президії Верх. Ради УРСР. На XVI—XIX, XXI—XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 2—7-го скликань і Верх. Ради УРСР 2—7-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Від Путивля до Карпат. К., 1968; Солдати Малої землі. З щоденника партизанських походів, кн. 1. К., 1965.

Лит.: П а н і н Я. Г. Сидір Артемович Ковпак, двічі Герой Радянського Союзу. В кн.: Герої партизанської боротьби на Україні, кн. 1. К., 1948; Ст а р о ж и л о в М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака (З історії створення). Львів, 1966.

КОВТЮХ Єпифан Йович (21.V 1890 — 28.VII 1938) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Батуриному (тепер с. Зоря Верхньорогачицького р-ну Херс. обл.) в сел. сім'ї. Кол. офіцер старої армії (штабс-капітан). У 1918—20, командуючи 1-ю колоною Таманської армії, Таманською армією, 3-ю та 50-ю стріл. д-зіями, брав участь у боях проти білогвардійців та інтервентів на Пн. Кавказі й під Царицином. В 1922 закінчив Військ. академію. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі — нач. дивізії, командир корпусу, заст. ком. військами Білорус. округу (з 1936). Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

КОВУІ, к о у і — кочові тюркські племена, які жили на пд.-сх. кордонах Київської Русі. В давньорус. літописах К. згадуються також як частина т. з. чорних клобуків (див. *Клобуки чорні*). Можливо, що К. називали частину *половців*, яка оселилася на руських землях і була під владою руських князів. Вперше дані про К. є в літопису під 1151 у зв'язку з участю їх на стороні київ. князя Вячеслава Володимировича в міжусобній боротьбі з *Ольговичами*. Згадки про К. є в літопису ще під 1162, 1170 і 1185. В повідомленні 1185 йдеться про їхню участь на чолі з Ольстином Олексичем у поході сіверських князів проти половців, описаному в «Слові о полку Ігоревім».

КОДАК — фортеця, заснована польсь.-шляхет. урядом на правому березі Дніпра проти Кодацького порогу, щоб перешкодити сел. втечам на Січ та ізолювати Запоріжжя від України. Споруджена за проектом франц. інженера Г.-Л. *Боплана* в липні 1635, оточена з суходолу стіною завдовжки бл. 1800 м і глибоким ровом, фортеця охоронялась залогою з двохсот нім. найманців-драгунів, очолених франц. капітаном Ж. Маріоном. У серпні 1635 К. зруйнували запорозькі під проводом І. Сулими, які поверталися з морського походу на Туреччину. В 1639 шляхет. Польща, відбудувавши К., збільшила залогом до 600 солдатів. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 після 4-місячної облоги К. капітулював перед козац. військом, очоленим полковником М. *Нестеренком*. У 2-й пол. 17 ст. тут перебувала залоза запорозьців і жили лоцмани, які проводили судна через *Дніпрові пороги*. За умовами *Прутського трактату 1711* фортецю було знищено. За часів Нової Січі (1734—75) слобода К. (50 дворів) — центр Кодацької паланки. В кін. 18 ст. К. перейменовано на с.Старі Кайдаки, яке тепер ввійшло в міську смугу Дніпропетровська.

С. А. Ковпак.

Є. П. Ковтюх.

Лит.: Г о л о б у ц к и й В. А. Запорожское казачество. К., 1957; С з о л о т о в с к і А. Кудак, пргусьцункі до założenia i upadku twierdzy. Lwów, 1926.

КОДАЦЬКА СТОЯНКА — середньопалеолітична стоянка на околиці с. Старих Кайдаків (тепер у складі м. Дніпропетровська). Виявлена 1932, досліджувалась 1934—35. Знайдено незначну кількість крем'яних виробів (дископодібний нуклеус, гостроконечник двобічної обробки, скребла, гребі пластини й відщепи) та велику кількість кісток мамонта, шерстистого носорога, зубра, гігантського оленя, печерних лева і ведмедя та ін. тварин.

Лит.: Т е с л я Т. Т. [Вклад доповіді про розкопки стоянки Кодак]. «Наук. зап. Ін-ту історії матеріальної культури», 1935, кн. 5—6, с. 206—207.

С. В. *Смирнов* (Київ).

КОДНЯНСЬКА РОЗПРАВА 1768 — масові страсти учасників *Коліївщини* польсь.-шляхет. карателями в Кодні (тепер село Житом. р-ну Житомир. обл.). Після придушення царськими військами повстання польсь.-шляхет. уряд запровадив на Правобережній Україні режим кривавого терору. Каральні команди вшали полонених гайдамаків, відтинали їм голови, саджали на палі. Жорстокої кари зазнавали, зокрема, бандуристи, які в своїх піснях закликали селян до збройної боротьби проти гніту польсь. шляхти. Найбільше повстанців загинуло у Кодні, де за вирокками т. з. військ.-судової комісії було страчено бл. 3 тис. чол. Після припинення страт кожного десятого захопленого в полон повстанця «значуваля» — відрубували праву руку і ліву ногу або ліву руку і праву ногу. Спогади про жакливі події в Кодні відбилися в переказах, прислів'ях, прокляттях на адресу поневолювачів. На Поділлі кривавою розправою керував польсь. магнат К. Браницький. За його наказом у с. Сербаш поблизу Могилева (тепер Могилів-Подільський) було страчено тисячі гайдамаків. У Сербаш у страшних муках загинув І. *Гонта*. Частину гайдамаків К. Браницький надіслав у Вінницю, Львів, Броди та ін. міста, де їх було прилюдно скарано на смерть. Терор польсь. шляхти не спинив нар. руху. Гайдамацькі виступи тривали на Правобережній Україні до її возз'єднання з Росією 1793.

Лит.: Кодецька книга судових справ. «Український архів», 1931, т. 2; Гуслисти й К. Г. Коліївщина. К., 1947.

КОЖАН Олекса Васильович (1900—57) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПРС з 1920. Н. в с. Заболотях (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) в сел. сім'ї. В 1920 в рядах Червоної Армії брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, петлорівців, врангелівців. З 1924 — на парт. і рад. роботі в УРСР, з 1928 — у парт. підпіллі на Зх. Україні. Один з

І. М. Кожедуб.

С. А. Козак.

керівників «Сельроз'єдності» — легальної орг-ції КПЗУ. Не раз заарештовувався польсь. окупаційною владою. Після возз'єднання Зх. України з УРСР — на рад. роботі на Львівщині. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — в Рад. Армії. Після війни — на радянській роботі у Львів. обл. Депутат Верховної Ради УРСР 2-го скликання. **КОЖАНОВ** Іван Кузьмич (5.VI 1897 — 22.VIII 1938) — рад. військ. діяч, флагман флоту 2-го рангу. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в станиці Вознесенській (тепер Лабінського р-ну Краснодар. краю). В 1918—20, командуючи загonom моряків і морською експедиційною д-зією, брав участь у боях проти колчаківців і врангелівців. Після громадян. війни — на відповідальній роботі в Рад. Військ.-Морському Флоті — член Реввійськради Чорноморського флоту (1921—22), ком. Тихоокеанським флотом, військ.-морський аташе в Японії, нач. штабу Балт. флоту, ком. Чорноморським флотом (з 1931). Нагороджений орденom Червоного Прапора.

КОЖЕВНИКОВ Інокентій Серафимович (1897—1931) — рад. військ. і держ. діяч, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Н. в с. Бочкаревому (тепер Ірк. обл.). В 1917 — один з організаторів і керівників Червоної гвардії в Харкові, з листопада 1917 — комісар Харків. поштово-телеграф. округу, нарком пошти і телеграфу *Донецько-Криворізької Радянської республіки*. В 1918, командуючи партизан. і червоногвард. загонами, брав участь у боях проти австро-нім. окупантів на Україні. В 1919 — ком. групою військ Курського напрямку (з лютого — *Донецька група військ Південного фронту*, з березня 1919 — *Тринадцята армія*), які вели бої проти петлюрівців і денікінців. У 1920—23 — на військ. і дипломатич. роботі, з 1924 — в Наркомпоштелі СРСР.

М. Г. Анисимов (Москва).

КОЖЕДУБ Іван Микитович (н. 8.VI 1920) — рад. військ. діяч, ген.-полковник авіації, тричі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1944, 1945). Член КПРС з 1943. Н. в с. Ображіївці (тепер Шосткинського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. У 1941 закінчив військ.-авіаційне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як пілот, командир ланки, ескадрильї і заст. командира винишувального асіаполку брав участь у боях на Ворон., Степовому, 2-му Укр. та 1-му Білорус. фронтах. Здійснив 330 бойових вильотів, особисто збив 62 ворожі літаки. У 1949 закінчив Військ.-повітряну академію, 1956 — Академію Генштабу. З 1956 — на командній роботі у ВПС Рад. Армії. Автор книги «Служу Батьківщині» (К., 1950).

Лит.: Качурів В. Іван Кожедуб. К., 1948; Иванов С. М. Трижды герой. М., 1958.

КОЗАК Семен Антонович (10.V 1902 — 24.XII 1953) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1923. Н. у с. Іскорості (тепер Коростенського р-ну Житомир. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1924. В 1938 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. нач. штабу армії, фронту, командир стріл. д-зії на Воронез., 2-му і 3-му Укр. фронтах. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

КОЗАЦТВО — з 15—16 ст. збірна назва козаків на Україні і в Росії; з 18 ст. до 1917 — частина населення Лівобережної України, а також окремий військ. стан у царській Росії; після 1917 — частина населення СРСР, що проживає переважно на Дону, Кубані й Тереку. К. виникло у 2-й пол. 15—16 ст. Для цього періоду в історії України й Росії характерний розвиток міст й посилення торг. зв'язків феод. г-ва з ринком. Прагнучи здобути гроші, щоб купити високоякісні вироби міських ремісників, у т. ч. предмети розкоші й заморські товари, феодала намагалися збільшити доходи від своїх маєтків. На Україні почала розвиватися фільваркова система (див. *Фільварок*). Запровадження її погіршило становище селянства: зросла панщина, зменшилися зем. наділи, занепадало сел. г-во. Щоб дістати дарову робочу силу, феодала посилювали наступ на общину — громаду. Поступово було обмежено, а в 2-й пол. 16 ст. скасовано право переходу селян, осн. масу селянства України перетворено на кріпаків. Одночасно з посиленням соціального гноблення селянства польсь. феодала прагнули силоміць спольщити й покатоличити укр. народ. У зв'язку з цим зріс опір селян, передусім у формі втеч. Збігли селяни і міщани почали колонізацію малозалюднених пд.-сх. укр. степів, де засновували поселення й оголошували себе вільними людьми — козаками (слово «козак» тюркського походження, осн. значення його — «вільна людина»). «Ті з руського (українського) народу, — писав польсь. хроніст С. Грондський, — хто... не хотів ходити в ярмі й терпіти владу місцевих панів, ішли в далекі краї, тоді ще не залюднені, й здобували собі право на свободу... засновували нові селища і, щоб відрізнитися від селян, що належали панам, стали називати себе козаками». Нар. сел. колонізація набрала особливо великих масштабів у 17 ст., коли на Серед. Придніпров'ї виникло багато козак. слобід і хуторів. Услід за козаками котилася хвиля панської колонізації. Гол. причиною її було прагнення панів захопити нові землі, в т. ч. освоєні козаками. Протягом 16 ст. майже на всьому Серед. Придніпров'ї виникло магнатське землевладіння, а більшість К. потрапила в феод. залежність. Частина К., однак, відступала за Дніпрові порogi, де в 1-й пол. 16 ст. створила *Запорізьку Січ*.

Приблизно такий же процес відбувався і в Росії, де в 15—16 ст. швидко зростала т. з. помісна система й провадилася покріпачення селян. Втікачі поклали початок донському К. Майже одночасно К. виникло на Яїку (Урал), Тереку та в ін. місцях. Значну частину донського К., особливо в 16—17 ст., становили втікачі з України, т. з. черкаси. Навіть військ. центр Донського козак. війська дістав назву Черкаськ. К. відіграло видатну роль в госп. розвитку Серед. Придніпров'я. Воно сприяло розвитку землеробства, скотарства, різних промислів, ремесла,

торгівлі. Сучасник інженер Г.-Л. *Боплан* писав про козаків: «Місцева людність... доклала стільки зусиль до обробити пустинних земель, ... що тепер їхня надзвичайна родючість становить головне джерело прибутку для ... держави». Одночасно К. охороняло кордони від нападів татар і турків. Постійна боротьба проти наступу феодалів і агресії татар і турків примушувала козаків завжди тримати зброю напоготові. К. створило свою оригінальну соціально-економічну, військ. і політ. організацію. Гол. рисами її були: відсутність кріпацтва; формально рівне право усіх членів козац. громади на користування землею та ін. угоддями; право брати участь у військових радах (у рос. козаків — круг), де розв'язувалися всі найважливіші питання й обиралися старшина — отамани, судді, писарі; обов'язок відбувати військ. повинність на власній кошт. К. з самого початку розпадалося на різні соціальні групи: заможних, дрібних власників і бідноту — *золоту*. Це пояснюється тим, що в козаки тікали різні за своїм майновим станом селяни, в т. ч. заможні разом з своїми наймитами. На нових місцях майнова нерівність ще більше поглиблювалася. Козац. верхівка нещадно експлуатувала козац. гололу. Використовуючи свою економіч. перевагу, вона захопила старшинські посади, владу в козац. громадах. Тому в середовищі К. точилася гостра класова боротьба. Незважаючи на це, госп. й суспільний побут К. вигідно різнився від селянського. Самим фактом свого існування К. показувало покращенню селянству, як можна уникнути кріпацтва й стати вільними виробниками. Це зумовило популярність К. серед пригнобленого народу і невпинне переслідування його феодалами. Однак, незважаючи на всі їхні зусилля, феодали не змогли знищити К. Тому політика переслідування К. поєднувалася з спробами використати козаків в інтересах держави. Ще в 16 ст. польсь.-шляхет. уряд сформував на Україні велике т. з. реєстрове козацьке військо (переважно з заможних селян королівських маєностей і дрібних шляхтичів). Реєстрове К. звільнялося від повинностей, користувалося правом власності на землю, правом обирати старшину й мати свій суд. Гол. обов'язком *реєстрових козаків* була військ. служба на власній кошт. Проте спроби використати їх для придушення нар. повстань на Україні не мали успіху. Переважна більшість реєстрового К. завжди підтримувала виступи нар. мас проти феодал.-кріпосницького й нац. гніту. Одночасно в Росії уряд створив т. з. служиле К., яке становило, по суті, окремий прощорк дрібних служилих людей. Близько серед. 17 ст. з переселенців із центр. місцевостей України утворилося К. на Слобідській Україні, яка входила до складу Рос. д-ви. Тут сформувалося своєрідне реєстрове К. на рос. службі. На Україні в 15—18 ст. козаками наз. також окремі загони магнатських надвірних військ. В ранній період *надвірні козаки* були військ. найманцями, пізніше (у 18 ст.) пани набирали їх з селян, тимчасово звільняючи їх від феодал. повинностей.

Соціальні порядки, вироблені К., справляли великий вплив на поневолений люд, що особливо яскраво виявлялося під час нар. повстань. Характерною рисою нар. рухів у 16—18 ст. на Україні, а також в Росії, було масове показачення. Повстали селяни й міщани виганяли або знищували своїх панів, ділили між собою їхнє майно, запроваджували козац. устрій і оголошували себе вільними козаками. Найвиразніших форм це явище набрало на Україні в період

визвольної війни українського народу 1648—54, коли, за словами Самовидця, «усе, що живе, піднялося в козацтво». Народ сприймав показачення як скасування феодал.-кріпосницьких порядків і прагнув до цього протягом століть, про що свідчить, зокрема, т. з. *Київська козащина 1855*. В Росії під час сел. воєн під проводом І. І. *Болотникова*, С. Т. *Разіна*, О. І. *Пугачова* показачення охоплювало значну частину селянства і міського населення. Характерно, що О. І. Пугачов, закликаючи селян повалити владу поміщиків, обіцяв нагородити їх «вольністю» і зробити «навіки козаками».

Протягом століть українське і рос. К. спільно виступало проти феодал.-кріпосницького гніту. Свідченням цього були сел. війни 17—18 ст. у Росії, сел.-козац. рухи 16—17 ст. на Україні, нар.-визвольна війна 1648—54 та ін. антифеод. рухи. Напр., коли 1707 вибухнуло повстання на Дону, до Запорізької Січі по допомогу прибув його керівник К. О. *Булавін*. Участь запорізького К. у *Булавінському повстанні 1707—08* значною мірою сприяла поширенню нар. руху. Після його придушення чимало повстанців знайшли притулок на Запоріжжі. Навіть у *селянській війні під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75* в Росії взяло участь чимало запорожців та ін. укр. козаків, незважаючи на вкрай несприятливі для Запорізької Січі умови (військо перебувало на тур. фронті). Дружба укр. і рос. К. ґартувалася також у спільній боротьбі проти тур.-тат. агресії. Протягом 2-ї пол. 16—17 ст. у відповідь на загарбницькі походи турків і татар об'єднані сили запорожців і донців напали на анатолійське і кримське узбережжя, руйнували фортеці, знищували маєтки тур. і тат. феодалів і визволяли невільників. Визначальною подією в історії цієї боротьби було здобуття 1637 спільними силами донців і запорожців фортеці Азова, яку Туреччина розглядала як плацдарм для наступу на Росію.

Після придушення царизмом сел. війни 1773—75 у країні наступила феодал. реакція. Одночасно посилювся наступ царського уряду на К., зріс нац. гніт. У 1775 царизм ліквідував Запорізьку Січ, а на поч. 80-х рр. 18 ст. разом з остаточною скасуванням політ. автономії Лівобережної України було ліквідовано лівобережне К. Козац. старшину зрівняно з рос. дворянством, а рядових козаків позбавлено козац. привілеїв і перетворено на окремий стан, подібний до *державних селян*. З 1765 перестало існувати слобідське К. Сел. війна 1773—75 була поворотним пунктом і в політиці царського уряду щодо рос. К. Обмеживши козац. самоврядування, царський уряд став перетворювати К. на замкнутий привілейований військ. стан, на зразяк своєї колонізаторської політики на окраїнах Рос. д-ви. Було заборонено вступати до К. збіглим селянам, козац. старшина дістала офіцерські чини і дворян. звання, на козац. землях відбувалося покріпачення селян та перетворення старшини на поміщиків. Одночасно царизм, щоб збільшити збройні сили імперії, проводив політику штучного утворення козац. військ. У 1787 з частини кол. запорожців було утворено *Чорноморське козацьке військо*. Щоб привернути на свій бік К. *Заднайської Січі* й припинити втечі кріпаків за Дунай, царський уряд 1806 заснував Усть-Дунайське Бужацьке козац. військо (див. *Новоросійське козацьке військо*). В 1828 із заднайських запорожців, що перейшли в Росію, було утворено *Азовське козацьке військо*, яке спершу поселили між Бердянськом і Маріуполем, а 1862—64 переселили на Кубань. У зв'язку з роз-

ширенням кордонів імперії на Сх. царський уряд у 20-х рр. 19 ст. створив Забайкальське, 1858 — Амурське, 1867 — Семирічське, 1889 — Усурійське козац. війська. Щоб ще більше відокремити К. від нар. мас й посилити залежність його від царизму, у 30—40-х рр. 19 ст. було проведено реформи козац. військ та запроваджено внутр. організацію К., яка проіснувала до встановлення Рад. влади. Гол. привілеєм К. як військ. стану було право на землю — для простого К. у формі общинного (громадського) користування, для офіцерства — приватної власності. Кожне козац. військо мало свій зем. фонд, який поділявся на три осн. частини: общинні (станичні) землі, офіцерські маєтки, військ. зем. запас. Наділи, що їх надавали козац. родинам, не були сталими, але вони значно перевищували середні сел. наділи центр. губерній імперії, досягаючи часто 20 і більше десятин на чоловічу душу. Гол. повинністю козаків було відбування військ. служби на власний кошт (кінь, спорядження, амуніція, холодна зброя). Як у воєнний, так і в мирний час К. повинне було виставляти певні військ. контингенти. Царський уряд виховував К. в дусі консервативної монархічної ідеології, використовував козац. частини для боротьби з нар.-визвольним революц. рухом. Розвиток капіталізму в післяреформний період спричинився до великих змін у середовищі К. З одного боку, швидко зростала козац. буржуазія, що зосереджувала в своїх руках шляхом оренди наділи незалежного К. і землі «військ. запасу», а також пром. й торг. підприємства, з другого — кількісно збільшилося незалежне К., що стало об'єктом капіталістич. експлуатації. Одночасно в козац. областях з'явилися т. з. інгородні — безземельні заможні селяни. Разом з бідним К. інгородні, серед яких було багато наймитів, становили соціальну силу, яка протистоїла козац. буржуазії. Класове розшарування К. зумовило розклад його традиційного побуту і станової замкнутості. Козац. біднота почала брати участь у революц. русі. В період підготовки й проведення *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* козац. біднота під впливом більшовицької агітації перейшла на сторону пролетаріату. Козаки-бідняки й інгородні 1917 — на поч. 1918 боролися проти контрреволюц. білокочазич закатів (зокрема проти *Каледінщини*) за встановлення Рад. влади на Дон, Кубані, Тереку, Уралі. Експлуатат. верхівка К., навпаки, об'єдналася з бурж.-дворян. елементами, що втекли з центру Росії на окраїни. Контрреволюц. силам вдалося використати станові заботи частини К. і повалити Рад. владу в ряді козац. областей. Дон, Кубань, Терек, Урал та інші козац. області на деякий час стали базою загальнорос. контрреволюції. Організація антирад. сил спрямляла укр. *Центральна рада*. Вона, зокрема, в кін. 1917 пропустила через Україну контрреволюц. козац. частини, що рухалися з Пд.-Зх. фронту на Дон, і одночасно відмовилася пропустити революц. війська, які пошла Рад. влада проти Каледіна. Білі козаки разом з офіцерськими полками становили найбездатнішу частину білогвардійських армій Денікіна й Колчака. В ході громадян. війни 1918—20 переважна більшість трудяшого К. перейшла на бік Червоної Армії і зробила свій внесок у справу перемоги Рад. влади. Під час громадян. війни 1918—20 в складі Червоної Армії були частини *Червоного козацтва України*, сформовані з селян-бідняків.

Після перемоги Рад. влади К. як військ. стан було ліквідовано. Трудяще К. разом з усім рад.

народом стало на шлях побудови соціалізму. Перемога колг. ладу перетворила кол. козац. області на райони високопродуктивного с. г. Одночасно внаслідок індустріалізації в цих місцевостях стала швидко розвиватися пром.-сть. Все це докорінно змінило госп. побут місцевого населення, різко підвищило його матеріальний і культ. рівень. У 1936 було скасовано обмеження щодо військ. служби К. і сформовано ряд козац. дивізій. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 козац. з'єднання під командуванням генералів П. О. Белова, Л. М. Доватора, І. О. Плієва та ін. самовіддано билися проти нім.-фашист. загарбників.

Історіографія. Спроби з'ясувати істор. походження та суспільну роль укр. К. робили ще в 16—17 ст. М. Бельський, П. Пясецький, В. Коховський та ін. польсь.-шляхет. хроністи. Ідеологи шляхетства, прийняті ненавистою до К., підкреслювали його «хлопське» походження й антифеод. спрямованість його боротьби. Козац.-старшин. літописці, що прагнули передусім обґрунтувати право козац. старшини й укр. шляхетства на феод. привілеї, створили версію про виникнення К. як привілейованої верстви. На думку Г. І. Грабянки, К. виникло ще в «скіфські» часи і з самого початку становило військ. верству, а пізніше його прийняли на держ. службу лит. великі князі й польсь. королі. В творах П. І. Симоновського К., під яким розумілася тільки козац. старшина, виступало як соціальна верства, зрівняна у правах з шляхетством. У часи кріпосницької реакції після сел. війни 1773—75 рос. дворянські історики Г. Ф. Міллер, О. І. Рігельман доводили необхідність ліквідації К. як ворога рос. самодержавства. Декабрист К. Ф. Рилев розглядав укр. козацтво як борця проти кріпосництва й нац. гніту. Ці положення були розвинуті в творах революц. демократів. Т. Г. Шевченко вбачав у К. велику силу в боротьбі укр. народу проти соціального й нац. гніту, в захисті України від турків і татар. На протипагу революц. демократам представники дворян. історіографії (Д. М. Бантиш-Камєнський, М. А. Маркевич) обстоювали стару тезу про К. як укр. шляхтц. Окреме місце в дворян. історіографії належить А. О. Скальковському, на думку якого запорізьке К. нібито було подібне до військ.-чернечих орденів Зх. Європи епохи середньовіччя. А. О. Скальковський засуджував боротьбу запорізького гайдамацтва. В бурж. історіографії 19 — поч. 20 ст. не існувало єдності у поглядах на К. За М. І. Костомаровим, К. — витвір нар. стихії, носій вікових традицій Київської Русі і разом з тим анархічна, руйнівна суспільна сила. Одночасно М. І. Костомаров правильно підкреслював визвольний характер боротьби К. за знищення кріпосницьких порядків. Пізніше тезу М. І. Костомарова про К. як руйнівну силу, не здатну до позитивної творчості, розвинув П. О. Кулиш. Реакційну концепцію створив В. Б. Антонович, який твердив, що нібито К. було втіленням ідеї демократизму, властивої лише укр. народові. На його думку, К. створило суспільний лад, в якому не було класів і клас. суперечностей. В кінці 19 — на поч. 20 ст. вийшли в світ праці Д. І. Яворницького, найбільша з них — тритомна «Історія запорізьких козаків» (СПБ, 1892—97). Йому належить також ряд цінних досліджень з окремих питань історії Запорізької Січі. Щодо заг. концепції Д. І. Яворницького, то вона значною мірою сформувалася під впливом А. О. Скальковського, М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича. В працях І. М. Камані-

на і М. К. Любавського, незважаючи на помилкові вихідні позиції, був ряд правильних положень. І. М. Каманін, напр., відкидав версію про заснування Запорізької Січі панами і намагався пояснити окремі явища в історії реєстрового К. соціальними мотивами. М. К. Любавський поклав початок т. з. «теорії ухидництва». Козаки, на його думку, виникли з озброєних ватаг (артілей), які приходили з центр. районів України в степах і засновували там «уходи» (промисли). Проте М. К. Любавський водночас ігнорував соціально-економіч. причини появи козац. ватаг в степовій Україні. Методологічна безпорадність укр. бурж. історіографії в її спробах розв'язати проблему К. яскраво виявилася в працях М. С. Грушевського, який еклетично поєднав погляди укр. дворян. істориків про велику роль укр. і польс. феодалів в організації її діяльності К. ідеалістичні уявлення М. І. Костомарова про К. як носія демократич. принципів вичової Русі і стихійну руйнівну силу з «теорією ухидництва» М. К. Любавського. Спроба висвітлити в рос. історіографії соціально-економіч. причини козац. повстань (зокрема, «Історія пугачовського бунту» О. С. Пушкіна) викликали гостру реакцію з боку офіційних істориків. У пореформний період реакційні історики, підкреслюючи «відшарпаність» К. самодержавству, виступали за розширення привілеїв козац. офіцерства. Історики бурж.-ліберального напрямку вимагали від царизму поступок на користь козац. буржуазії. Цим двом напрямкам протистояли революц. демократи і народники, які ідеалізували козац. устрій, не помічали класової диференціації К. і помилково вважали козац. общини вихідним пунктом соціального перетворення Росії. Справжнє наукове висвітлення історії К. на основі марксистсько-ленінської методології дали рад. історики.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Э в р н и ц к и й Д. И. История запорожских козаков, т. 1—3. СПб., 1892—97; К а з и в В. Х. Казачьи войска. СПб., 1912; Г о л о б у ц к и й В. А. Запорозьке казачество. К., 1957; Г о л о б у ц к и й В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Г о л о б у ц к и й В. А. Черноморське казачество. К., 1956; Р о з н е р И. Г. Казачество в крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов, 1966; К о р ч и н М. Н. Донское казачество (Из прошлого). Ростов-на-Дону, 1949; Октябрьская революция на Дону. Сборник статей. Ростов-на-Дону, 1957; М о с к а т о в П. Шаблевский Г., Карагодская М. Рабочий класс Дона в борьбе за Советскую власть. Ростов-на-Дону, 1957.

В. О. Голобуцкий (Київ).

КОЗАЦЬКА РАДА, військова рада — загальні козац. збори, орган козац. управління на Україні в 16—18 ст. На К. р. обговорювали й вирішували питання внутр. і зовн. політики, адм., судові і військ. справи, обирали й скидали гетьманів та козац. старшину. К. р. почали збирати з кінця 15 ст., з часу виникнення і формування укр. козацтва, коли учасники окремих козац. ватаг, що об'єднувалися для походів і експедицій, радилися з приводу військ.-госп. питань. На *Запорізькій Січі* К. р. вважалася найвищим органом влади. Під час нар. повстань проти феодал. і нац. гніту протягом кінця 16 — 1-ї пол. 17 ст. К. р. набували загальноукраїнського значення.

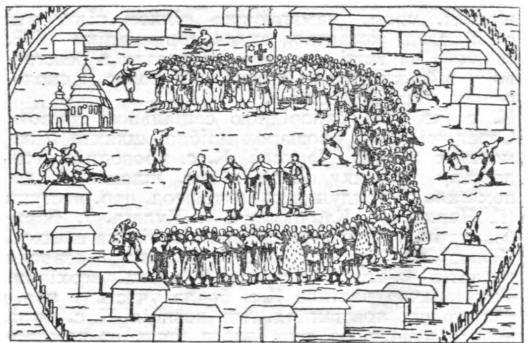
Традиційними місцями проведення К. р. з поч. 17 ст. були урочище Маслів Став (тепер с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.), міста Корсунь, Канів. Ради відбувалися й під Києвом, Переяславом та в ін. місцях, а під час походів і повстань — у військ. таборах. У К. р. могли брати участь всі козаки, представники пра-

вославного духівництва та ті селяни й міщани, які вступали до повстанського козац. війська. Залежно від участі в них широких мас рядового козацтва («черні») К. р. називали «чернецькими», «черневими», «чорними»; від їх чисельності — «великими», «вальними»; від їх загальноукр. значення — «генеральними», «явними» тощо. Практикувалися також ради городових козаків окремих міст (напр., рада козаків м. Канева під час повстання 1625). Загальновійськ. ради об'єднували запорізьких, городових і реєстрових козаків. В разі необхідності К. р. скликав гетьман (на Запоріжжі — кошовий). Учасники К. р. ставали в широке коло, посередині якого розміщувалася козац. старшина, полковники, гетьман. Перед тим старшина скликала свою, т. з. *раду старшини*, яка заздалегідь готувала для К. р. рішення.

К. р. часто ставала ареною боротьби між козацькими низами та старшинською верхівкою, яка підкупамі, терором добивалася вигідних для себе рішень.

Під час нар.-визвольної війни 1648—54 в зв'язку з складанням укр. феодал. державності К. р. вважалася вищим законодавчим органом. На К. р. 1648 було обрано гетьманом Б. Хмельницького і ухвалено почати повстання проти шляхет. Польщі. *Переяславська рада 1654* прийняла істор. рішення про возз'єднання України з Росією. Однак із зміцненням гетьманської влади Б. Хмельницький став рідше скликати К. р., вирішуючи всі питання самовладно або на старшинській раді. Останньою загальною К. р. була *Чорна рада 1663* в Ніжині (40 тис. учасників). Відтоді в К. р. брали участь лише представники від полків. К. р. звелася до виборів гетьмана і затвердження «статей» — договорних пунктів між гетьманським і царським урядами, що визначали соціально-економічне і політ. становище України як складової частини Рос. д-ви. В К. р. 1659, 1663, 1669, 1672, 1674 та ін. брали участь уповноважені царського уряду (боїри, окольнічі), які санкціонували їхні ухвали, а то й диктували свою волю у формі наказу.

Після *Андрусівського перемир'я 1667* на Правобережній Україні, що була окупована шляхетською Польщею, К. р. в 2-й пол. 70-х рр. 17 ст. припинили своє існування (відродилися вони тимчасово тільки під час відновлення правобережного козацтва під проводом С. Палія). На Лівобережній Україні у 18 ст. К. р. остаточно втратила своє значення і набула характеру урочистої церемонії обрання гетьманом кандидата, що його призначав царський уряд.

Вибори кошового отамана на Запорізькій Січі (з гравюри 18 ст.).

З 1654 систематично (тричі на рік) збиралися К. р. на Запоріжжі. Тут найдовше зберігалися певні риси демократії, хоч кошові верхівка домагалася заміни К. р. старшинськими нарадами і сходками *курінних отаманів*. Із скасуванням решток автономії на Україні в 60—80-х рр. 18 ст., ліквідацією Запорізької Січі 1775 К. р. перестали скликатися.

Лит.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России., т. 5, 7—9, 11—13. СПб, 1867—84; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—2. М., 1954; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Гуслисти К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941. О. М. Апанович (Київ).

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА — привілейована верхівка укр. козацтва, його військ. та адм.-політ. керівний склад. Виникла водночас із появою укр. *козацтва* в кінці 15 ст. й походила з його заможної верхівки. В початковий період існування козацтва прошарок К. с. складався лише з ватагів — керівників козацких загонів. Об'єднані в загони козаки не тільки нападали на крим. татар, а й займалися мисливством і рибальством у пониззі Дніпра. Ватагом здебільшого обирали заможного козака. На поч. 16 ст. об'єднання кількох ватаг, організуючи спільні експедиції проти крим. татар, обирали старших керівників, яких називали отаманами (відомими отаманами тоді були Солтанець, Вороча, Карпо Масло, Лесун, Яцько Білоус і Андрушка). Дальшого організаційного оформлення як військ.-керівна група К. с. набула в період складання *Запорізької Січі*, де з'явилися такі старшинські посади, як кошовий отаман, обозний, осавули, писар, суддя й курінні отамани.

Після *Люблінської унії 1569*, за якою українські землі Волинь, Брацлавщина, Київщина й Чернігівщина перейшли під владу Польщі, в 70-х рр. 16 ст. польс.-шляхет. уряд створив реєстрове козац. військо (див. *Реєстрові козаки*) на чолі з К. с., яка походила переважно з укр. шляхти. Крім платні за службу, реєстрова К. с. користувалася й привілеями: була звільнена від сплати держ. податків і одержувала зем. маєтності. Обіймаючи керівні (старшинські) посади, К. с. використовувала апарат козац. самоврядування як знаряддя для зосередження в своїх руках зем. володінь, експлуатації бідніших верств козацтва й встановлення свого класового панування. В процесі класової боротьби, яка весь час точилася й загострювалася в козац. середовищі, К. с. разом із заможною верхівкою протистояла широкому козац. масам і гололі. Після придушення сел.-козац. повстань 1637—38 польс.-шляхет. уряд, намагаючись цілком підкорити своїй владі козацтво, видав «ординацію» 1638, за якою на вищі старшинські посади в реєстровому війську почали призначати польс. і спольщених укр. шляхтичів.

К. с. не була однорідною соціальною групою. Серед неї був і прошарок дрібної шляхти й заможних міщан. Частина К. с. проводила угодську політику щодо польс. шляхти й допомагала їй придумувати антифеод. нар. виступи (Г. Чорний, І. Караїмович, І. Кулага, І. Барабаш та ін.). Однак колоніальна політика шляхет. Польщі на Україні, нац.-реліг. гніт і сваволя магнатів зачіпали інтереси й козац. верхівки. Тому значна частина К.с. брала участь у нар.-визвольних повстаннях. Але позиції К. с. була несподіваною, бо вона часто йшла на компроміс із польс. урядом і нерідко зраджувала повстанців. З середовища К. с. вийшло чимало ко-

зац. полководців, керівників походів проти султанської Туреччини й Кримського ханства й керівників сел.-козац. повстань проти шляхет. Польщі. Окремі з них були виразниками не тільки нац.-визвольних, а й антифеод. прагнень повсталих нар. мас. (С. *Наливайко*, Д. *Гуна*, І. *Сулма*, П. *Павлюк*, Т. *Федорович*, М. *Жмайло*, М. *Кривоніс* та ін.).

У визвольній війні українського народу 1648—54 осн. частина К. с., невдоволена політ., нац. і реліг. утисками, приєдналася до військ, якими керував Б. Хмельницький. Краї її представники — І. *Богун*, І. *Золотаренко*, М. *Кричевський*, Ф. *Вешняк*, К. *Бурляй*, М. *Нестеренко*, Ф. *Джалалій*, І. *Ганжа* та ін. — стали соратниками Б. Хмельницького, брали активну участь у боротьбі укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників, за возз'єднання України з Росією. Одночасно навколо К. с., яка зосередилася в своїх руках усю повноту політ., адм. і військ. влади, об'єднувалися всі заможні групи на Україні (шляхта, духовництво й міський патриціат). Під час нар.-визвольної війни 1648—54 в середовищі К. с. виник ієрархічний поділ на *генеральну старшину*, *полкову старшину* й *сотенну старшину*. З 60-х рр. 17 ст. внаслідок купівлі й захоплення козац. і сел. земель та гетьманських надань і царських пожалувань інтенсивно зростало старшинське землеволодіння. Зосереджуючи в своїх руках великі володіння (іноді цілі округи з містами, селами й хуторами), К. с. намагалася заступити місце давніх феодалів. Крім маєтностей, які передавали К. с. у цілковиту власність, вона одержувала в тмчасове користування й *рангові маєтності* — як платню за старшинські посади й поступово закріпачувала селян і козац. бідноту, обкладала їх різноманітними податками й поборами. Значні прибутки К. с. одержувала від гут, буд, руден, млинів, гуралень, сукновалень та ін. пром. підприємств. Панування К. с. супроводилося сваволею і зловживаннями. Жорстокі насильства над селянами й рядовими козаками чинили Базилевські, Галагани, Лисенки, Марковичі, Скоропадські, Туманські та ін. представники К. с. У 18 ст. з'явилися тенденції застосовувати в старшинських маєтках найману працю та окремі спроби організації г-ва на капіталістич. засадах. К. с. намагалася підкорити своїй владі й міста і використати міщан у своїх інтересах. У кін. 17—18 ст. К. с. повністю перетворилася на пануючий клас феодалів-землевласників, що користувався повною підтримкою гетьманського управління й царського уряду. К. с. обирала на радах: генеральну — на загальновійськ., полкову — на полковій, сотенну — на сотенній, запорізьку — на січовій, або кошовій, раді. Проте вибори К. с. мали формальний характер. Уже Б. Хмельницький особисто признавав полковників і генеральну старшину. Цю практику продовжували й наступні гетьмани. Згодом прерогативу призначати на старшинські посади привласнив царський уряд, оформлюючи затвердження полковників та ін. старшини царськими грамотами. Царським указом 1721 право призначати генеральну старшину передано Колегії іноземних справ, що затверджувала одного з двох запропонованих гетьманським управлінням кандидатів. Так само призначали полковників і сотників. Внаслідок фактичного скасування принципу виборності на Лівобережній Україні протягом тривалого періоду полкова й сотенна влада перебувала в руках найбагатших старшинських родин: Лизогубів — у Чернігівському, Горленків — у Прилуцькому, Апостолів — у Миргородському полках, Забіл —

у Борзнянській, Шрамченків — в Олишівській сотнях. З 36 полковників Слобідської України 26 вийшло з 8 старшинських родин — Донцових, Кондратьєвих, Лісовицьких, Перехрестів-Осипових, Шидловських, Квіток, Тевяшових і Куликівських. Найнижчою ланкою К. с. були міські й сільські (курінні) отамани. Формально вони були виборними, але найчастіше, зокрема у 18 ст., їх призначала сотенна, полкова або генеральна старшина. Після нар.-визвольної війни 1648—54 К. с. посіла панівне становище й в економіці України. Водночас розширювалися й станови привілеї К. с., яка все більше відокремлювалася від рядової козац. маси. Складалася ще одна привілейована група К. с. — *бунчужкові товариші й значкові товариші*. Феод.-кріпосницьку політику К. с. завжди підтримував царський уряд. Її класові привілеї він підтверджував *Березневими статтями 1654, Переяславськими статтями 1659, Московськими статтями 1665, Глухівськими статтями 1669, Коломацькими статтями 1687* та ін. держ. актами.

Допомагаючи К. с. зміцнювати й юридично закріплювати її панівне класове становище, царизм поступово обмежував політ. автономію Лівобережної України й адм.-військ. владу старшини. Придушуючи прояви невдоволення К. с., царський уряд водночас усіяло підтримував її намагання зміцнити своє феод. панування над селянством. У 1760 на прохання К. с. було видано гетьманський універсал, підтверджений царським урядом (1763), за яким селянам заборонялося без дозволу переходити від одного землевласника до іншого. Згодом царський уряд указом від 3 (14).V 1783 юридично оформив кріпосне право на Лівобережній та Слобідській Україні. Скасувавши остаточно на Лівобережній Україні залишки автономії, царський уряд 1785 ліквідував і К. с. як окрему станову групу й зрівняв її в правах з російським дворянством. На Правобережній Україні К. с. ліквідовано після переселення правобережних козац. полків на Лівобережну Україну за умовами *Прутського трактату 1711*. На Слобідській Україні К. с. ліквідовано 1765 під час скасування слобідських козац. полків.

На Запорізькій Січі до складу вищої військ. старшини входили писар, осавул, обозний, суддя, булавничий, хорунжий, перначний і старшина без посад. Паланкова або полкова старшина (полковники, полкові писарі та осавули) відала паланками; курінна старшина (отамани й хорунжі) — куренями. Запорізька К. с. разом з можними козаками зосереджувала в своїх руках осн. масу землі й значні багатства. Після зруйнування 1775 Запорізької Січі частину запорізької старшини було заарештовано й заслано, частина одержала офіцерські чини царської армії й згодом очолила *Чорноморське козацьке військо* та його окремі формування. У 80-х рр. 18 ст. повністю завершився процес поступової феодалізації К. с., й вона остаточно перетворилася на клас укр. поміщиків-кріпосників. Із старшинських родин походили багаті укр. поміщики Безбородьки, Родзянки, Троцьинські та ін., нащадки яких посідали високі урядові посади в царській Росії. Рос., укр. та ін. поміщики, об'єднані спільністю класових інтересів, були осн. соціальною підпорою рос. самодержавства.

Історіографія. Укр. старшинсько-дворянська історіографія (П. І. Симоновський, Г. А. Полетика, Д. М. Бантши-Каменський, Я. М. Маркович), прагнучи обґрунтувати монополне право

№ 1 з 10

Таблиця, складена за матеріали, що подає во владі, в якій со-
стоило податкових надлежностей на достатність в гетьманської
за престоліми Гетьманами, і змінами, які зроблено в Складі, по-
сильки в Любавині; и это нині во владі, в якій со-
владності состоить: отаман нині со-то знають.

Званіє паловъ	За Моземъ	За Сербомъ	За Амосъ	За Во Яск.
	вмѣняемою	смиль	полкомъ	владностію
	число	двоговъ		число дворовъ и бездворныхъ дворовъ
Во Нѣмчинскомъ	3585.	4340.	442.	1857.
Хвѣстскомъ	422.	697.	258.	
Переяславскомъ	1239.	699.	1438.	991.
Гарцямъ	4241.	4055.	3242.	860.
Сторожковскомъ	8626.	8385.	3522.	5395.
Шидловскомъ	297.	779.		467.
Темниговскомъ	1244.	306.		58.
Полтавскомъ			111.	111.
Лубенскомъ		310.	90.	
Итого	19654.	19882.	8997.	9628.

Во великоросіи по показанію Битенкова Моватца да-
вала Хвѣстни состояло владѣній за владѣніями Моземъ:

Во Хвѣстной вѣстни:		
Сель	-----	7.
Деревень	-----	2.
Мѣстницъ	-----	12.

Хвѣстни

Відомість про кількість селянських дворів, що перебували у володінні колишніх гетьманів. 1764.

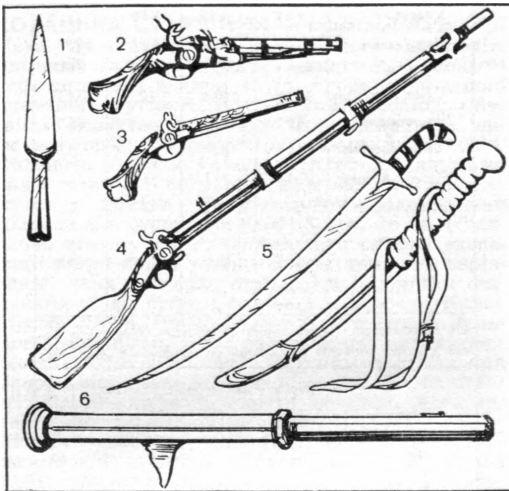
К. с. на панівне і привілейоване становище на Україні, ідеалізувала К. с., перебільшувала значення її в історії України. Укр. бурж. історики ліберально-демократичного напрямку О. Я. Єфіменко, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький та ін. викривали експлуататорсько-хижацьку політику К. с., одночасно перебільшуючи значення старшинських центральних, полкових і сотенних установ. Укр. бурж.-націоналістична історіографія (П. О. Куліш, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський), фальсифікуючи історію укр. народу, всупереч істор. дійсності ідеалізувала К. с. й відповідно до своєї антинаук. реакційної концепції про «споконвічний демократизм» і «безкласовість» укр. нації зображувала К. с. як надкласову керівну верхівку укр. козацтва, що нібито боролася за знищення феод. експлуатації, виступала проти поневолення укр. народу рос. царизмом і прагнула створити на Україні демократичний козац. устрій. Ідеологи *українського буржуазного націоналізму*, старанно замовчуючи класове гноблення нар. мас з боку К. с., всіляко вихваляли і вихваляють зрадників укр. народу, які в союзі з іноземними загарбниками вели запеклу боротьбу проти воз'єднання України з Росією й виступали за поглинення України шляхет. Польщею (І. Виговський, П. Тетеря, М. Ханенко), султанською Туреччиною (П. Дорошенко) та феод. Швецією (І. Мазепа). Антинаук. вигадки ідео-

логів укр. бурж. націоналізму викрила рад. історіографія. Керуючись марксистсько-ленінським вченням, рад. історики В. О. Голобуцький, К. Г. Гуслистий, В. А. Дядиченко, М. Н. Петровський та ін. висвітлили істор. умови виникнення К. с., її поступову феодалізацію й перетворення на клас укр. поміщиків та розкрили спільність класових інтересів К. с. й рос. поміщиків, довела, що К. с. закріпачувала й гнобила селянство й рядове козацтво й жорстоко придушувала антифеод. нар. рухи.
 Лит.: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1954; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслиць-

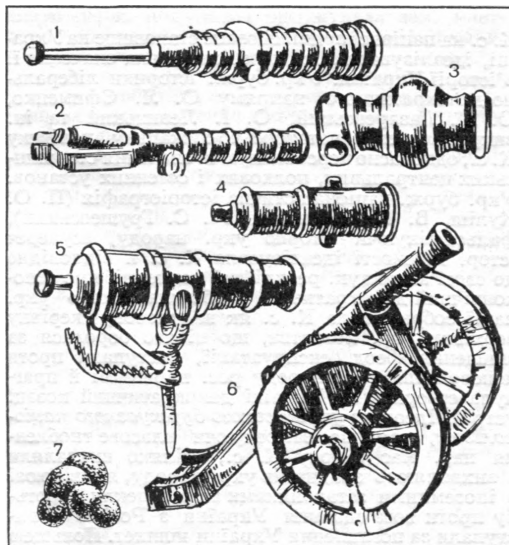
кий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Лазаревський А. М. Описание старой Малороссии, т. 1—3. К., 1888—1902; Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. В кн.: Ефименко А. Южная Русь, т. 1. СПб., 1905; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 1—3. К., 1908—12.

О. М. Апанович (Київ).
КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО на Україні — збройні сили укр. козацтва в 16—18 ст. К. в. виникло в кін. 15 — на поч. 16 ст. в ході тривалої боротьби укр. народу проти феод. гноблення, а також проти польс.-лит. загарбників і тур.-тат. агресії. Найпершою організаційною формою К. в. були окремі загони — ватаги. Після об'єднання ватаг навколо Запорізької Січі до кінця 16 ст. утвердилися осн. принципи комплектування і мобілізації К. в., характер його організаційної структури, система керування та забезпечення, намітилися осн. напрями його стратегії і тактики. Від Запорізької Січі К. в. дістало назву Запорізького війська. Згодом не тільки за порогами, а й в Серед. Придніпров'ї сформувалися козац. частини. Населення, що покозачувалося, організовувалося на зразок Запорізького війська. З серед. 17 ст. козаків, які жили за межами володінь Запорізької Січі, називали городовими, на відміну від запорожців — низових. Кожний козак був зобов'язаний відбувати військ. службу. В 16 — 1-й пол. 17 ст. до К. в. приймали кожного охочого, незважаючи на його стану належність. В цей час у військо вступали переважно селяни-втікачі та міська біднота, щоб позбутися феод.-кріпосницького гноблення. Після возз'єднання України з Росією 1654 вступ до К. в. феодально залежних селян на Лівобережній і Слобідській Україні був поступово заборонений і замінений набором козаків, записаних у козац. *комтуту* (списки). Вільний вступ до К. в. найдовше зберігався на Запорізькій Січі. К. в. складалося з різних соціальних верств і поділялося за майновим станом на заможну верхівку — старшину, рядове середнє козацтво та козац. голоту — бідноту. Тому в середовищі К. в. точилася, дедалі загострюючись, класова боротьба.

З часів свого виникнення К. в. вело ненастанну боротьбу проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії. Щоб підірвати силу опору козацтва і ослабити визвольний рух укр. народу, польс.-шляхет. уряд створив із заможних козаків у 70-х рр. 16 ст. г. з. реєстрове К. в., надавши *реєстровим козакам* деяких прав та привілеїв і встановивши їм платню. Проте спроби використати реєстровців для придушення нар. рухів успіху не мали. Переважна більшість не включених у козац. реєстр, г. з. *нереєстрових козаків*, че визнала влади шляхетської Польщі і пішла на Запорізьку Січ. Спираючись на Запорізьку Січ, як на свій організаційний і військ. центр, нереєстрове К. в. з кін. 16 ст. об'єднало розрізнені антифеод. виступи селян та міської бідноти в єдиний визвольний рух, який набрав характеру нар. повстанської боротьби. Сел.-козац. повстання кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. та численні спільні козац. походи запорожців і донських козаків проти тур.-тат. агресорів сприяли дальшому розвитку та удосконаленню організаційних форм К. в. й зростанню його ролі у визвольній боротьбі укр. народу. Осн. бойова сила укр. козацтва в кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. — піхота. Кінноти, як окремого роду військ, у К. в. до серед. 17 ст.

Козацька вогнепальна і холодна зброя: 1 — наконечник списа; 2 і 3 — кремінні пістолі; 4 — рушниця; 5 — шабля з піхвами; 6 — гаківниця.

Козацька артилерія: 1, 2, 5, 6 — гармати; 3, 4 — мортири; 7 — гарматні ядра.

не було. Козац. піхота відзначалася високими бойовими якостями. Польс. мемуарист Я. Собеський, який спостерігав дії козац. піхоти під час *Хотинської війни 1620—21*, називав її найсильнішою у світі. Піхота обслуговувала козац. флот, що також відзначався високими бойовими якостями. Маючи різноманітну зброю далекого і близького бою, К. в., яке сучасники називали «вогнистим» або «рушничним», особливо добре було забезпечене вогнепальною зброєю — мушкетами, пістолями, перевершуючи в цьому зх.-європ. армії. Серед холодної зброї перше місце належало шаблі, що була символом військ. доблесті козака. У рукопашному бою козаки також застосовували списи, ножі, кинджали, келепи (бойові молотки). Проти ворожої кінноти розкидали «якірці» або «рогульки». Крім того, на озброєнні К. в. довгий час зберігався стародавній лук з стрілами.

Артилерія (армата), як окремий рід військ, з'явилася у козаків з 2-ї пол. 16 ст. Козац. артилерія мала важкі і середні калібри, але особливо поширені були легкі рухливі гармати — фальконети. Кількістю і майстерністю бойового застосування артилерії козаки переважали польс.-шляхет. військо. Хоч допоміжні війська не були окремими формуваннями в К. в., однак вони були досить численними і склалися з погоничів, фахівців для ремонту гармат, ручної зброї, побудови укріплень тощо.

Організаційними і тактичними одиницями К. в. були *полк, сотня, курінь*. Командний склад К. в. становила *козацька старшина*. Полк налічував тисячу і більше чоловік. Полком командував полковник, сотнею — сотник, курінь очолював курінний отаман. Головнокомандуючим усього К. в. був гетьман. З серед. 17 ст. на Запорізькій Січі обирався кошовий отаман, який в поході підлягав гетьманові. При гетьмані була *генеральна старшина*, при полковнику — полкова, при сотнику — сотенна. Старшина, зокрема гетьман, обиралася на *козацькій раді*. Пізніше полковників і сотників призначав гетьман. Старшині при обранні надавалися символи її влади: гетьманові — булава і бунчук, полковникові — пірнач, який був не тільки ознакою влади, а й бойовою зброєю. Складні умови життя, героїчна боротьба проти іноземних загарбників та фео.-кріпосницького гніту, постійна небезпека військ. нападів виробили у козаків високі моральні і фізичні якості. К. в. відзначалося стійкістю у боях, винятковою здатністю переносити важкі переходи в найнесприятливіших умовах, а також твердою і суворою дисципліною. К. в. були властиві взаємодопомога і взаємовиручка, широка ініціатива окремих бійців і загонів та методи партизан. боротьби — маневрування, мобільність, динамічність, раптові напади, засідки, нічні рейди.

Найяскравіший період в історії К. в. пов'язаний з *визвольною війною українського народу 1648—54*. Загин запорізьких січових козаків (2 тис. чол.) на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким та реєстрові козаки, що повстали в Кам'яному Затоні і приєдналися до запорожців, були бойовими силами, які розпочали нар.-визвольну війну, рушійною силою якої було поневолене селянство. Повстанську армію Б. Хмельницький за допомогою козац. старшин сформував протягом першого року війни з сел. і козац. загонів. До осені 1648 чисельність повстанської армії, що дістала назву Запорізького війська, досягла 150—200 тис. чол. Під час нар.-визвольної війни завершилося удосконалення організаційних форм К. в. У зв'язку з масовим покаянням селянства

Козацька кіннота під Львовом 1655. Копія з фрески у Вірменському соборі у Львові.

зріс кількісний склад полків і сотень, які стали не тільки військ.-тактичними, але й адм.-тер. одиницями. Осн. формуванням повстанської армії, головною її ударною силою залишалась піхота. Однак Б. Хмельницький, з метою протистояти польс.-шляхет. військові, в якому гол. силою була кіннота, почав формувати козац. кінноту, що невдовзі склалася в окремий рід війська.

Після *воз'єднання України з Росією 1654* К. в. становило автономну частину рос. збройних сил. Чисельність укр. К. в. за *Березневими статтями 1654* мала дорівнювати 60 тис. чол. У 2-й пол. 17 ст. укр. збройні сили склалися з 10 лівобережних козац. полків, п'яти слобідських полків і війська Запорізької Січі. Пізніше було створено охотницьке (наймане) козац. військо з піхот-

них (*сердюки*) і кіннотних полків (див. *Компанийські полки*). Головнокомандуючим укр. К. в. під час війни був рос. воевода, який також очолював рос. збройні сили, що брали участь у воен. діях. Лівобережним і охотницьким К. в. безпосередньо керував гетьман, військом Запорізької Січі — кошовий отаман, слобідські полки підлягали рос. командуванню. У 60—80-х рр. 18 ст. царський уряд скасував політ. автономію Лівобережної і Слобідської України, одночасно ліквідувавши збройні сили укр. козацтва. На поч. 18 ст. було встановлено контроль над К. в. У 1706 керівництво ним доручено командирові т. з. Української д-зії. В дальшому царський уряд зменшив кількісний склад К. в. і поступово перетворив козац. військ. частини на регулярне військо рос. армії. В 1765 слобідські козац. полки були замінені гусарськими полками. Після зруйнування Запорізької Січі (1775) ліквідовано Запорізьке військо. У 1783 царський уряд перетворив лівобережні козац. полки на регулярні частини рос. армії.

К. в. відіграло видатну роль в антифеод. рухах, у визвольній боротьбі укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників, тур.-тат. агресії, за возз'єднання України з Росією.

Лит.: Голобуцький В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Папанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969.

О. М. Апанович (Київ).

КОЗАЦЬКЕ ПРАВО — сукупність звичаєвих норм, переважна більшість яких виникла у *Запорізькій Січі*. На К. п. в Січі ґрунтувалися військ.-адм. організація козацтва, окремі правила діяльності судових установ, користування лісами, купівля-продаж майна, види покарань тощо. За класовою суттю К. п. відображало інтереси привілейованої заможної верхівки запорізького козацтва. Із Запорізької Січі звичаєві норми в 16—17 ст. поширювалися по всій Україні. Великого значення набули вони після возз'єднання України з Росією, коли царський уряд *Березневими статтями 1654* офіційно визнав силу «попередніх прав». Норми звичаєвого права є в «*Правах, за якими судиться малоросійський народ*», «*Екстракті малоросійських прав*» та ін. законодавчих збірників. Архівні матеріали 18 — 1-ї пол. 19 ст. свідчать, що протягом цього часу на Лівобережній Україні ще діяли окремі норми звичаєвого права, в т. ч. козацького права.

Лит.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

КОЗАЦЬКІ ЛИТОПИСИ — істор.-літ. твори, що висвітлюють історію України 17 — серед. 18 ст. Виникли в середовищі козац. старшин і відображають в основному її станові інтереси. Авторі використовували попередні *літописи* (іноді давньоруські), офіц. документи, хроніки, шоденники, праці вітчизн. і заруб. істориків. Найвидатнішими з К. л. є «*Літопис Самовидця*», літописи Г. *Граняки* і С. *Величка*. Разом з істор. відомостями вони містять чимало нар. оповідань, переказів, легенд, прислів'їв, приказок і віршів. Тому К. л. є визначними пам'ятками не лише укр. історіографії 17—18 ст., а й укр. л-ри й мови. У К. л. широко відображено нар.-визвольну війну 1648—54 і возз'єднання України з Росією, спільну боротьбу укр. і рос. народів проти іно-

земних загарбників у 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст., внутр. події на Україні. Вміщено матеріали про нар. рухи, хоч автори дають їм в цілому негативну оцінку. К. л. були предметом дослідження як доживтєвої, так і рад. історіографії.

Лит. див. до ст. *Літописи*. І. О. Гуржій (Київ).

КОЗАЦЬКІ СУДІ — узагальнююча назва судів, що існували у козацтва на тер. Лівобережної України в 17—18 ст. Див. *Судові установи на Україні*.

КОЗАЧЕНКО Антон Іванович (1900 — 15.І. 1962) — рад. історик, професор (з 1936). Н. в м. Гадячі (тепер Полт. обл.). У 1924 закінчив Полтавський інститут нар. освіти. Працював в наукових установах Харкова. З 1934 — старший наук. співробітник, згодом зав. відділом Центр. музею народів СРСР і н.-д. Ін-ту національностей при ЦВК СРСР у Москві. З 1936 викладав у вузах Москви. Досліджував питання історії Росії та України від часів Київ. Русі до 20 ст., зокрема боротьбу укр. народу за возз'єднання України з Росією.

Тв.: Минуле книги на Україні. Історичний нарис. Х.—К., 1930; Полтавська битва (27 червня 1709 року). К., 1949; Боряба українського народу против іноземних паробителів, за воссоединение с Россией. М., 1954.

КОЗАЧЕНКО Василь Павлович (н. 25.IV 1913) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Н. в с. Новоархангельську (тепер с-ще м. т. Кіровоград. обл.) в селянській сім'ї. Після закінчення філол. факультету Київ. ун-ту (1938) працював у редакції журн. «Радянська література». Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Друкуватися почав 1938. Темі боротьби рад. людей проти фашист. окупантів присвячено кн. оповідань і нарисів: «Три літа» (1945), повісті «Ціна життя», «Атестат зрілості» (1945), «Серце матері» (1946), «Блискавка» (1962). Відбудову укр. села після війни відображено в творах «Нові Потоки» (1948) та «Зорі назустріч» (1954). У кн. «Нью-Йорк зблизка» (1958) відбито враження про перебування у США. У 1963 виийшла кн. нарисів «Вершники Ченліма». На XXIII з'їзді КП України обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Твори. В 2 т. К., 1963; Рос. перекл. — Повести. К., 1951; Цена жизни. — Молния. — Горячие руки. Повести. М., 1964.

Лит.: Пінчук С. П. Василь Козаченко. К., 1963 (бібліогр. с. 199—200).

КОЗІЛЬСЬКИЙ Яків Павлович (н. 1729 — п. після 1795) — укр. і рос. просвітитель-демократ, філософ-матеріаліст. Н. в с. Келеберді (тепер Канівського р-ну Черк. обл.) у служилій козацькій сім'ї. Освіту здобув у Київ. академії (1744—50) та Академічному ун-ті при Петерб. АН; викладав в Артилерійській та Інженерній школах, а згодом працював секретарем Сенату в Петербурзі (1767—70) та членом Малоросійської колегії в м. Глухові (1770—78). Критикував кріпосницький лад Росії, виправдовував стихійні виступи нар. мас проти феод. гноблення. Найрозумнішим політ. ладом вважав республіку. Идеалом К. було суспільство, засноване на праці, де існує приватна власність, але тільки така, що здобута особистою працею, де спільна користь є основою всіх людських чеснот і законодавств». Гол. філософська праця К. — «Філософські пропозиції». К. переклав рос. мовою кілька іноземних книг істор. змісту, подавши до них передмову та примітки.

Тв.: В кн.: Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века, т. 1. М., 1952.

Лит.: История философии в СССР, т. 2. М., 1968; Дмитриченко В. С. Суспільно-політичні по-

глядя Я. П. Козельського. К., 1957 [бібліогр. с. 66—67]; Коган Ю. Я. Просветитель XVIII века Я. П. Козельский. М., 1958.

КОЗИНЕЦЬ Петро Дмитрович (15.VIII 1910—10.XI 1944)— рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Спаському (тепер Новомосковського р-ну Дніпроп. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир протитанкової гармати 125-го стріл. полку 6-ї стріл. дивізії 2-го Укр. фронту відзначився у листопаді 1944 при форсуванні р. Тиси і визволенні Угорщини. У 1943—44 К. знищив понад 500 фашистів, 15 автомашин, 4 самохідні гармати і багато вогневих точок ворога. Загинув у бою.

КОЗИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище 1—3 ст. н. е. на правому березі Бузького лиману біля с. Козирки Очаківського р-ну Микол. обл. Досліджувалося 1954—67. Виявлено залишки кам'яних житлових і госп. будівель. Стіни деяких парадних приміщень були оздоблені поліхромним фресковим розписом і рельєфними вапняно-гіпсовими карнизамі. Серед госп. будівель інтерес становлять залишки ткацької майстерні, зерносушилки та ін. Під дольвіками будівель виявлено дитячі поховання в амфорах, госп. глеках, ліпних горщиках (див. *Глекої поховання*) або в невеликих ямках. Численні знахідки — зернотерки, жорна, кістки тварин тощо — свідчать про землеробсько-скотарський характер г-ва мешканців К. г. На матеріальній культурі К. г. позначився вплив *Ольвії*.

Літ.: Бураков А. В. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, г. 11. К., 1962; Бураков А. В. Известково-гіпсові карнизи і фрески Козирського городища. В кн.: Культура античного мира. М., 1966.

А. В. Бураков (Миколаївська обл.).

КОЗИЦЬКИЙ Пилип Омелянович (23.X 1893—27.IV 1960)— укр. рад. композитор і громадський діяч, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1943). Член КПРС з 1940. Н. в с. Летичівці (тепер Монастирищенського р-ну Черк. обл.). У 1917 закінчив Київ. духовну академію, 1920—Київ. консерваторію. З 1918 викладав у вузах Києва і Харкова. З 1943—професор і зав. кафедрою історії укр. музики в Київ. консерваторії. В 1952—56—голова правління Спілки композиторів України. Написав опери «Невідомі солдати» (1934), «За Батьківщину» (1941), кантату «Пам'яті більшовика» (1951), симф. сюїту «Козак Голота» (1925), ряд камерно-інструмент. творів, пісень, хори, музику до драм, вистав і кінофільмів тощо. К.— автор ряду наук. розвідок і статей. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Тарас Шевченко і музична культура. К., 1959.
Літ.: Горді й чук М. П. О. Козицький. Нарис про життя і творчість. К., 1959 [бібліогр. с. 69—70].

КОЗЛАНЮК Петро Степанович (літ. псевд.— Прутовий, Мережка, Емка та ін.; 12.VIII 1904—19.III 1965)— укр. рад. письменник і громад. діяч. Член КПРС з 1943. Н. у с. Перериві (тепер Коломийського р-ну Ів.-Фр. обл.) в бідній сел. сім'ї. Один з ініціаторів і засновників літ. групи «Горно» і журн. «Вікна»,

П. О. Козицький.

П. С. Козланюк.

О. І. Колдунов.

редагував газ. «Сила» (1930—32). Брав участь в організації *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. В своїх творах показав зубожіння і пролетаризацію зх.-укр. села в умовах польсь.-шляхет. окупації, затаврував укр. бурж. націоналізм, відтворив революц. боротьбу трудящих Зх. України, показав нове життя після визволення 1939. Під час Великої Вітчизн. війни був кореспондентом фронтових газет. З 1944—голова Львів. відділення Спілки письменників України. Автор роману-трилогії «Юрко Крук» (Львів, 1946—56), книги оповідань і нарисів «З життя» (К., 1962), повісті «Весна» (Львів, 1964) тощо. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Твори. В 3 т. К., 1960 [бібліогр. т. 3, с. 539—567]; Рос. перекл.—Избранное. В 2 т. М., 1960.
Літ.: Байда Ю. Петро Козланюк. К., 1959; Кобилецький Ю. Петро Козланюк. В кн.: Кобилецький Ю. Літературні портрети. К., 1958; Про Петра Козланюка. Статті, нариси. К., 1964; Гуменюк М. П. Петро Козланюк. Біографічний покажчик. Львів, 1957.

КОЗЛОВ Іван Андрійович (24.VI 1888—26.III 1957)— рад. парт. діяч, письменник. Член КПРС з 1905. Н. в с. Сандирях (тепер Коломенського р-ну Моск. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1905. Учасник революції 1905—07. В 1908 був засланий до Сибіру, звідки 1912 втік за кордон. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Росію. Учасник боротьби за встановлення Рад. влади в Криму. В період громадян. війни провадив підпільну парт. роботу в Севастополі та Харкові. В 1921—23 вчився на Вищих курсах марксизму в Москві, 1923—25—у Вищому художньому літ. ін-ті ім. В. Я. Брюсова, потім— знову на парт. роботі. В 1941—44—один з організаторів і керівників партизан. підпілля в Криму, секретар Сімферопольського підпільного міського ВКП (б). Літ. діяльність почав 1920 (п'єса «Підпілля»). Автор документальних повістей «У кримському підпіллі» (Сімферополь, 1947) та «В місті російської слави» (Сімферополь, 1950). В останні роки життя працював над книгою спогадів, але встиг закінчити тільки 1-у частину—«Життя в боротьбі» (М., 1955). Держ. премія СРСР, 1947.

Тв.: Укр. перекл.—У кримському підпіллі. К., 1949.

КОЗУБОВСЬКИЙ Федір Андрійович (5.VIII 1895—2.IX 1942)— учасник громад. війни на Україні, укр. рад. археолог. Член Комуністич. партії з 1928. Н. в с. Богушевому (тепер Пінського р-ну Брест. обл.) в селянській сім'ї. В 1916 закінчив Смоленський учит. ін-т. У роки громадян. війни був одним з організаторів *Полісь-*

кого збройного повстання 1918—19. Командував 2-м Поліським комуністич. повстанським полком. Брав участь у боях проти австро-нім. окупантів і петлюрівців у районі міст Пінська, Сарн, Дубровиці. В 20-х рр.— директор краєзнавчого музею у Коростені. В 1934—36 — директор Ін-ту історії матеріальної культури АН УРСР.

Тв.: Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. Коростень, 1926; Археологічні дослідження на території БогЕСу 1930—1932 рр. К., 1933.

КОЗЮРА Сергій Лаврентійович (6.X 1888 — 7.VI 1968) — учасник громадян. війни на Україні. Член КПРС з 1914. Н. в с. Новоолександрівці (тепер Близнюківського р-ну Харків. обл.) в селянській сім'ї. В квітні 1917 — січні 1918 — голова Полт. Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918 — в Червоній Армії. В 1919—20 — військ. комісар Харків. військ. округу, член Реввійськраді Полт. групи військ 12-ї армії, військ. комісар і нач. гарнізону в Полтаві. В 1920—21 — в 1-й Кінній армії. В наступні роки — на дипломатич. і керівній парт. і госп. роботі. З 1946 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

КОЗЯТИН — місто Вінн. обл. УРСР, центр Козятинського р-ну. Залізнич. вузол. 25,1 тис. ж. (1969). Вперше згадується в документах як село у зв'язку з розгромом гайдамацьким загоном шляхет. маєтку під час нар. повстання 1734, очоленого *Верланом*. Селяни К. брали участь у гайдамацькому русі 50-х рр. 18 ст., в антифеод. повстанні 1768 — *Коліївщині*. В 1793 К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—96 входив до *Брацлавського намісництва*, з 1797 — до *Київської губернії*. В 70-х рр. 19 ст. з побудовою з-чч Київ — Одеса, Київ — Шепетівка К. став великим залізнич. вузлом і перетворився на робітн. с-ще. В 1903 тут створено с.-д. групу. Робітники К. брали участь у революції 1905—07. На станції К. 9 (22). XII 1905 вибухнув страйк, який жорстко придушили царські війська. В березні 1917 у К. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено в серед. січня 1918. В лютому 1918 К. окупували австро-нім. загарбники, а наприкінці листопада 1918 його захопили війська петлюрівської Директорії. 7.III 1919 К. визволений рад. військами під командуванням М. О. Шорса. В серпні 1919 К. знову захопили петлюрівці; в жовтні 1919 — денікінці, яких в січні 1920 вигнали частини Червоної Армії. 27.IV 1920 К. загарбали війська бурж.-поміщицької Польщі. 5.VI 1920 К. визволила 1-а Кінна армія на чолі з С. М. Будьоним. З 1923 К. — районний Бердичівського округу, з 1932 — Вінн. обл. В 1938 К. став містом. Під час Великої Вітчизн. війни К. 14. VII 1941 окупували нім.-фашист. війська. В роки окупації в місті діяли підпільні диверсійні групи. 28.XII 1943 рад. війська 1-го Укр. фронту визволили К. від гітлерівців. У К. — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, швейна ф-ка, птахо- і промкомбінати, 2 хлібні та маслобонний з-ди. Технологіч. технікум м'ясної і молоч. пром-сті, 10 загальноосв. шкіль. профес.-тех. та залізнич. уч-ща.

В. П. Волович, С. Я. Віноківський (Вінниця).

КОВОВІХІН Михайло Миколайович (24.I 1883—13.IX 1965) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в с. Дрес'янові (тепер Киров. обл.) в сел. сім'ї. В революц. русі з 1905. В 1910—11 навчався в Болонській парт. школі в Італії. Після повернення в Росію заарештований і засланий. З 1914 — в армії. У Гродненській фортеці створив підпільний більшовицький

парт. осередок. Після Лютн. революції 1917—член корпусного к-ту Особливої армії Пд.-Зх. фронту, в листопаді 1917 — заст. голови фронтового Ревкому. В 1918 — командир робітн. загону на Сх. фронті. В 1919—23 — на відповідальній парт. і рад. роботі на Уралі. В 1934—37 — заст. наркома соціального забезпечення РРФСР. З 1938 — персональний пенсіонер. На XII—XVI з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б), з 1925 — член Президії ЦКК ВКП(б). Член ЦВК СРСР і ВЦВКряду складань. Нагороджений орденом Леніна. А. Г. Ткачук (Нижин).

КОКОШ Йосип (Я н о ш; р. н. невід. — 1813) — ватажок загону закарп. *опришків*. Походив з бідних селян с. Берето Земплинської жупи. Мобілізований до війська, К. втік у гори до опришків. У 1811 К. схопили жандарми, вдруге відправили у військ. частину, але невдовзі він утік і очолив загін опришків. Опришки на чолі з К. разом з загоном С. Товта діяли в Ужанській, Земплинській, Собольській і Березькій жупах. Схоплений каральним загоном, К. помер від катувань у тюрмі.

В. В. Грабовецький (Львів).

КОЛГОСПИ, колективні господарства — кооперативні організації селян, які добровільно об'єдналися для спільного ведення великого соціалістичного сільськогосподарського виробництва на основі суспільних засобів виробництва і колективної праці. В СРСР в період здійснення судильної колективізації (див. *Колективізація сільського господарства*) с.-г. комуні та товариства по спільному обробітку землі були переведені на статути *артилей сільськогосподарських колг.*, що в серед. 30-х рр. стали головною формою колг. руху. Колгосп як суспільна форма соціалістичного г-ва цілком відповідає рівню і потребам сучас. продуктивних сил на селі, поєднує особисті і загальнонар. інтереси, забезпечує участь колгоспників в управлінні господарством. Колгосп — це школа комунізму для селянства. Нині діючий Примірний статут колгоспу прийнято Третім Всесоюзним з'їздом колгоспників (листопад 1969) і затверджено Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 28.XI 1969.

І. Х. Ганжа (Київ).

КОЛГОСПЦЕНТР — Всесоюзна рада коллект. сел. господарств (1927—32), осн. завданням якої було здійснення організаційного керівництва колгоспами. Поряд з К. в союзних республіках створювалися респ. центри, в районах — районні об'єднання колгоспів, секції та бюро. В УРСР за постановою ВУЦВК і Раднаргоспу УРСР від 21.IX 1927 для забезпечення керівництва колг. будівництвом та для орг.-виробн. і агрономічного обслуговування с.-г. колективів був заснований Укрколгосп.

Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників (25—27.XI 1969) прийняв рішення створити виборні ради колгоспів у районах, областях, краях, республіках та у центрі (див. *Союзна рада колгоспів*).

КОЛДУНОВ Олександр Іванович (н. 20.IX 1923) — рад. військ. льотчик, ген.-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1948). Член КПРС з 1944. Н. у с. Моциновому (тепер Монастирщинського р-ну Смол. обл.). В Рад. Армії з 1941. У 1943 закінчив Качинську авіашколу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, командир ескадрильї 866-го винищувального авіаполку. Відзначився в боях під Старобільськом, Краматорськом, при визволенні Угорщини. Здійснив 358 бойових вильотів, особисто збив 46 ворожих літаків і 1 у складі групи. Після закінчення командного ф-ту Військ.-повітр. академії (1952) і Ака-

демії Генштабу (1960) — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. Портрет, с. 415.

КОЛЕКТА (лат. collecta) — термін, який в угорських середньовіч. законодавчих пам'ятках (гол. чин. 14—16 ст.) позначав держ. грошові та натуральні податки (поземельні, загальні, військ. та ін.), що їх збирали з податного населення Угорщини, а також з населення Закарп. України, що була під владою феодалів Угорщини.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА — соціалістичне перетворення с. г. шляхом добровільного об'єднання трудящих селян у колективні господарства — *колгоспи*. К. с. г., як одна з складових частин *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, здійснювалася Комуністич. партією на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*. Соціалістич. перебудова с. г. країни, в т. ч. й України, розпочалася відразу ж після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*, яка революц. шляхом знищила старі, напівфеодал. зем. відносини, ліквідувала поміщицьке, церковне та ін. велике приватне землеволодіння і оголошила землю загальнонаро. власністю. Землі, конфісковані на основі прийнятого 2-м Всерос. з'їздом Рад ленінського *Декрету про землю*, було розподілено між селянами. За визначенням В. І. Леніна, зі здійсненням націоналізації землі і запровадженням нового землеустрою в країні був створений «земельний лад, н а й б і л ь ш г н у ч к и й в розумінні переходу до соціалізму» (Твори, т. 28, с. 282).

Перші колективні г-ва виникли відразу після встановлення в країні Рад. влади. В лютому — березні 1918 лише на Україні налічувалося бл. 50 с.-г. колективів, а на кінець громадян. війни кількість їх зростає до 700. Вже тоді склалися 3 осн. форми колгоспів — с.-г. комуни, с.-г. артілі і т-ва по спільній обробці землі (тсози). З переходом Країни Рад до мирного соціалістич. будівництва рух трудящих селян за створення колгоспів посилюється. Селяни на практиці пересвідчувалися, що «жити по-старому, як жили до війни, не можна, і таке марнування людських сил і праці, яке зв'язане з дрібним окремим селянським господарством, далі тривати не може» (Ленін В. І. Твори, т. 28, с. 308). Комуністич. партія і Рад. д-во надали соціалістич. секторові у с. г. значну орг. та матеріальну допомогу. Щоб зміцнити *комітети незалежних селян*, які стали опорними пунктами К. с. г., і колгоспи, уряд асигнував великі кошти для кредитування їх, встановлював додаткові пільги, видавав типові статuti с.-г. колективів. 19.V 1920 Наркомзем УРСР розробив і затвердив 1-й Нормальний статут трудових землеробських артілей. Значну роль у підготовці К. с. г. відіграла с.-г. кооперація, що об'єднувала селян не лише в галузі збуту і постачання, а й у галузі виробн. с.-г. продуктів. Особливе значення мала спеціалізована галузева виробнича с.-г. кооперація («Хлібоцентр», «Бурякцентр», «Льноцентр», «Тваринноводсоюз», на Україні — «Укрбурякспілка», «Укрсельшукор», «Добробут», «Кооптах», «Плодовоч», «Українспілка» та ін.). На основі її розвитку значного поширення набуло об'єднання селян у різні виробн. т-ва: зернові, буряківські тощо, які здебільшого поступово перетворилися на колгоспи. Вирішальну роль у підготовці й здійсненні К. с. г. відіграла соціалістич. *індустріалізація* країни, яка дала можливість підвести під с. г. нову тех. базу.

Вже у 1925/26 госп. році пром-сть України на 36,6% перевищила довоєнний рівень виробництва с.-г. машин. Матеріальна допомога першим

Голова ВУЦВК Г. І. Петровський з делегацією України на 2-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників обговорює примірник Статуту сільськогосподарської артілі. Лютий 1935.

колгоспам з боку Рад. д-ва, посилення орг., політ., агітаційно-пропагандистської роботи Комуністич. партії серед трудящих селян забезпечили нові успіхи в кооперуванні с. г. У 1927 лише на Україні налічувалося 6316 колгоспів, в яких було об'єднано 320 тис. чол. і успішно понад 532 тис. дес. землі. Вже ці перші колгоспи наочно продемонстрували переваги колективного господарювання. Врожайність у них була на 10—25% вища, ніж в одноосібних г-вах. Велику роль у спрямуванні селян на шлях колективного господарювання відіграли такі зразкові г-ва, як комуни ім. В. І. Леніна на Дніпропетровщині, ім. Г. І. Котовського на Вінниччині, «Авангард» на Запоріжчині, ім. 5-річчя Жовтневої революції на Житомирщині, артілі «Червона Україна», «Червоний промінь» на Одещині та багато ін. З середовища укр. трудового селянства вийшли відомі зачинателі колг. руху: Ф. І. Дубковський, який майже 40 років очолював колгосп «Здобуток Жовтня», Л. Л. Васильєв, М. К. Дудченко, П. Н. Жежерук, П. О. Желюк, Я. В. Жестовський, Я. Л. Іванченко, К. І. Каллер, Д. В. Кузнецов, В. Ф. Левіцький, А. К. Листопад, Г. С. Могильченко, П. Т. Пивоваров, М. О. Посмітний, В. С. Романченко та багато ін. Курс на масову К. с. г. визначив *П'ятнадцятий з'їзд ВКП (б)* (грудень 1927). З'їзд намітив осн. практичне завдання партії на селі — здійснення поступового переходу дрібних сел. г-в на рейки великого соціалістич. виробн. *Десятий з'їзд КП (б) України* (листопад 1927), обговоривши матеріали до XV з'їзду ВКП (б), розробив конкретні заходи щодо соціалістич. реконструкції с. г. республіки. Колгоспний рух у країні набув ширших масштабів, ніж у попередні роки. Вже влітку 1928 в СРСР було 33,3 тис. колгоспів, які об'єднували 1,7% сел. г-в та 2,3% посівної площі, а на Україні — 12 042 колгоспи (2,5% сел. г-в і 2,9% посівної площі). Наступного року в Рад. Союзі існувало 57 тис. колгоспів, до яких увійшло понад 1 млн. сел. г-в. У 16 863 колгоспах України було об'єднано 446,5 тис. сел. г-в і успішно майже 3,3 млн. га орних земель.

На основі багаторічної підготовки К. с. г. й створення партією економіч. та політ. передумов для її здійснення у 2-й пол. 1929 розгорнувся масовий рух трудящих селян за організацію колект. г-в. Характерною особливістю нового етапу колг.

руху, що розпочався після XV з'їзду ВКП (б), було зростання пшаної ваги середняків у колгоспах. У ряді районів республіки, особливо на Пд., на шлях сучасної колективізації почали ставати цілі села і зем. громади. На 1.X 1929 на Україні налічувалося 456 зем. громад з 362 тис. га землі, які повністю перейшли на статут колгоспів.

Завдяки успішному здійсненню індустріалізації зростала матеріально-тех. база с.-г. виробництва. Уже в 1928/29 госп. році пром-сть с.-г. машинобудування України виробила с.-г. машин і знарядь на 126 млн. крб., що перевищало рівень 1913 майже в 4 рази. У с. г. республіки на той час працювало понад 10 тис. тракторів. Однак в умовах розпорошеного дрібного індивідуального сел. г-ва трактори та ін. складні с.-г. машини не могли бути використані з належною продуктивністю. Навіть 1928 селяни засівали вручну 74,4% площі ярих посівів, а серпами й косами збирали 44,4% зернових культур. Те, що в землеробстві переважали ручна праця, низькопродуктивні знаряддя і живе тягло, гальмувало дальший розвиток не лише с. г., але й усього нар. г-ва країни.

Листопадовий пленум ЦК ВКП (б) 1929 на основі глибокого аналізу політ. і госп. зрушень, які сталися в країні, а також досягнутих у попередні роки успіхів у виконанні ленінського кооп. плану відзначив, що СРСР «вступив у смугу розгорнутої соціалістичної перебудови села і будівництва великого соціалістичного землеробства» (КІРС в резолюціях... ч. 2. К., 1954, с. 598). Після Пленуму темп К. с. г. значно посилюється. Почався масовий вступ у колгоспи середняка. Рішучий перелом у ставленні трудящих мас села до колгоспів визначив початок нового істор. етапу в будівництві соціалізму в країні. Тільки в січні — лютому 1930 на Україні в колгоспи вступило 2,2 млн. сел. дворів. Рівень колективізації в республіці досяг 62,8%. Заг. число колгоспів на Україні досягло 24,8 тис., в них було усупільнено 68,5% всієї сел. орної землі. Постановою ЦК ВКП (б) від 5.I 1930 «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» було закріплено перехід від політики обмеження *куркульства* до політики його ліквідації як класу. На Україні при широкій участі трудящих селян було конфісковано майно бл. 200 тис. куркульських г-в, що становили 3,8% усіх сел. дворів республіки. З ліквідацією куркульства в країні було усунуто останній експлуататорський клас. Соціально-економіч. переворот на селі відбувався в складних умовах. Серйозне відставання темпів розвитку с.-г. виробн. від розвитку пром-сті, яке склалося на кінець 20-х років, створювало загрозу для всієї справи побудви економіч. фундаменту соціалізму в СРСР. У практич. здійсненні сучасної колективізації подекуди було допущено значні хиби і збонення. Були випадки, коли в ряді місць середняків без проведення роз'яснювальної роботи примусово записували у колгоспи, швидко темпи колективізації підміняли штурмівщиною; прагнучи досягти високого процента колективізації, усупільнювали дрібну худобу, птицю, хати колгоспників. Робилися спроби пересочити до вищих форм с.-г. колективів — до комун. Швидкі темпи сучасної колективізації значно випередили процес організації-госп. зміцнення колгоспів. Трудова дисципліна, організація і оплата праці, виробничі процеси не були налагоджені. В колгоспах панували знеособка і зрівнялівка, відчувалася гостра недостача керівних кадрів,

спеціалістів с. г. Ці негативні явища використовували залишки куркульських елементів та захисники їхніх інтересів — праві опортуністи, трюккісти, бурж. націоналісти, які намагалися скомпрометувати ленінську ідею соціалістич. перебудови с. г., розвалити існуючу колгоспи, зірвати колективізацію і будівництво соціалізму. Недоліки, помилки і перегини завдавали великої шкоди колг. рухові, затримували його розвиток. *Шістнадцятий з'їзд ВКП (б)* (червень — липень 1930) засудив всілякі відхиленья від ленінських настанов і поставив вимогу якнайточніше додержуватись «корінних марксистсько-ленінських принципів колгоспного руху, відступ від яких є найтяжчим злочином проти диктатури пролетаріату» (КІРС в резолюціях... ч. 3. К., 1954, с. 50). Комуністич. партія провела величезну орг. і агіт.-масову роботу щодо виправлення помилок і ліквідації викривлень лінії партії в колг. будівництві. 14.II 1930 ЦК ВКП (б) прийняв постанову «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», в якій зобов'язував парт. орг-ції якнайшорше виправити становище. «Ці викривлення, — відзначала постанова, — є тепер основним гальмом дальшого зростання колгоспного руху і прямою допомогою нашим класовим ворогам» (КІРС в резолюціях... ч. 2. К., 1954, с. 624).

Відповідно до постанови ЦК ВКП (б) і Раднаркому СРСР 6.II 1930 було опубліковано Примірний статут с.-г. артілі. Колгоспам було надано велику матеріальну допомогу. Важливе значення мало повернення майна і громадян. прав помилково розкуркуленим середнякам. Чималу допомогу трудящому селянству подав робітн. клас, надіславши в села передових робітників — *двадцятип'ятитисячників*. Значну роль в успішному розгортанні колг. будівництва і тех. реконструкції с. г. відіграли *радгости*, на прикладі яких селяни переконувалися у перевазі великого, механізованого с.-г. виробн., і особливо *машино-тракторних станцій* (МТС). Першу в СРСР МТС (ім. Т. Г. Шевченка) було створено восени 1928 в Березівському р-ні на Одещині. Через МТС Рад. д-ва надавала колгоспам техніку і організаційну допомогу. Зростає парк тракторів, комбайнів та ін. складних с.-г. машин, вантажних автомобілів, переважну більшість яких виробляли на вітчизн. з-дах. У 1929/30 госп. році тільки з-ди України дали с.-г. машин і знарядь на суму 210 млн. крб. А 1931 на Україні було вироблено с.-г. машин на суму понад 500 млн. крб. В 1932 у с. г. республіки працювало 40 тис. тракторів. 592 МТС обслуговували майже 50% колгоспів України, посівна площа яких становила 68,5% посівів усіх с.-г. колективів республіки.

Внаслідок великої орг. та масово-політ. роботи Комуністич. партії на кіп. 1932 в гол. с.-г. районах РРФСР і УРСР суцільну колективізацію с. г. було в основному завершено. В 25,3 тис. колгоспів УРСР було об'єднано 3149,5 тис. селянських г-в, або 68,7% заг. кількості їх, понад 80% сел. посівної площі.

Перемога колг. ладу в СРСР мала величезне істор. значення. К. с. г. зміцнила завоювання Великої Жовтн. соціалістич. революції і вивела трудящих селян на шлях активного будівництва соціалізму і комунізму, зміцнила союз робітн. класу і колг. селянства. «Якщо конфіскація землі у поміщиків, — відзначав XVI з'їзд ВКП (б), — була першим кроком Жовтневої революції на селі, то перехід до колгоспів є д р у г и м і притомо вирішальним кроком, який

визначає найважливіший етап у справі побудови фундаменту соціалістичного суспільства в СРСР» (КПРС в резолюціях..., ч. 3. К., 1954, с. 58). Внаслідок колективізації одноосібних сел. г-в, — підкреслюють Тези ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — дрібногосподарний та капіталістичний уклади на селі поступилися місцем соціалізму.

Колгоспи стали для селян школою соціалістич. будівництва. Разом з орг.-госп. зміцненням колгоспів відбулися великі якісні зміни в класі селянства, змінилося ставлення селян до праці. Колгоспники брали активну участь у *соціалістичному змаганні*. Поряд з *стахановським рухом* на колг. ланах зародився рух новаторів, які боролися за високі врожаї зернових і тех. культур, за підвищення продуктивності тваринництва, за найкраще використання с.-г. техніки. В перших лавах новаторів с.-г. виробн. йшли передовики ланів Рад. України П. М. Ангеліна, М. С. Демченко, М. В. Гнатенко, Г. Д. Копова, М. О. Озерний та ін.

На 2-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників (1935) було прийнято Примірний Статут с.-г. артілі, який узагальнив досвід колг. будівництва, визначив орг. структуру с.-г. артілі як осн. форму колгоспу, принципи її госп. діяльності, організації і оплати праці, внутр. життя членів артілі, їхні права й обов'язки. Положення Статуту базувалися на ленінському принципі поєднання громад. і особистих інтересів колгоспників. Земля закріплювалася за колгоспами на вічне користування. Заг. зем. фонд колгоспів України 1938 становив 35 млн. га. Усупільнена посівна площа колгоспів УРСР, що 1940 перевищувала 22,1 млн. га, складала 70,6% всіх посівів республіки. В 28,3 тис. колгоспах було об'єднано 96,9% сел. г-в. На колгоспних ланах працювало 91,4 тис. тракторів, 28 тис. комбайнів та багато ін. складної с.-г. техніки. У передвоєнні роки в колгоспах оранка парів була механізована на 98%, оранка ябуг — на 73%, сімба цукр. буряків — на 100%, соняшнику — на 68%, озимих — на 54%, ярів — на 50%. Майже 40% зернових збирали комбайнами. Зростання тех. оснащення колгоспів забезпечило вищі темпи с.-г. виробн. Валова продукція колгоспів УРСР порівняно з 1934 зросла в 3,5 раза. За темпами розвитку с. г. України перевершила усі високорозвинуті капіталістич. країни. Орг.-госп. зміцнення колгоспів сприяли дальшому поширенню демократич. форм управління сільгоспартілями, поступове вдосконалення організації праці та її оплати. Осн. формою організації праці в колгоспах стали постійні виробничі бригади, які, в свою чергу, поділялися на ланки і тваринницькі товарні ферми. В колгоспах було запроваджено соціалістич. принцип оплати відповідно до кількості і якості затраченої кожним колгоспником праці. Рад. влада забезпечила для колгоспників, як і для всіх трудящих країни, право на працю і відпочинок, освіту і мед. обслуговування, на активну участь в управлінні державою. Колгоспники України брали участь у роботі з'їздів Рад, їх обирали членами ВЦВК і ЦВК Рад. України, обирають депутатами Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, місцевих Рад депутатів трудящих, де вони провадять велику держ. роботу.

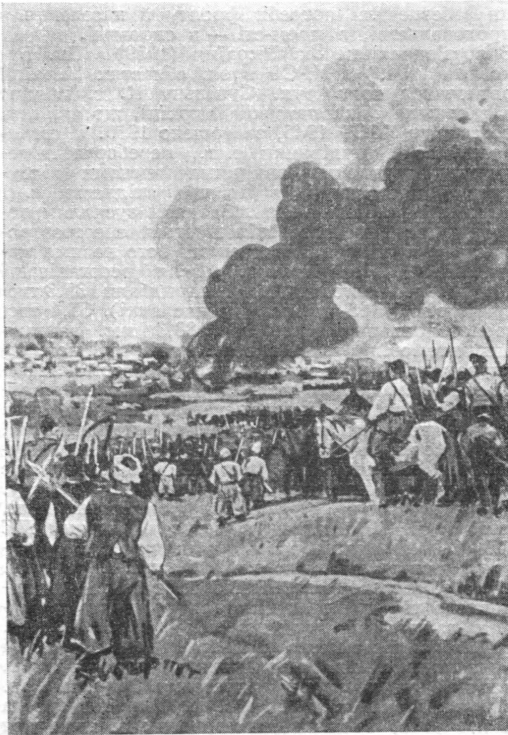
Колг. лад створив можливості для неухильного підвищення добробуту трудящих міста і села, для планомірного і пропорційного розвитку всіх галузей нар. г-ва, для зміцнення обороноздатності країни. Він з честю витримав суворі випробування Великої Вітчизн. війни 1941—45. Колгос-

пи забезпечили потреби фронту й населення в продовольстві, а пром-сті — в сировині.

З воз'єднанням Зх. України (1939) і Пн. Буковини (1940) з УРСР в зх. областях України розпочався колг. рух. Суцільну К. с. г. тут, а також на Закарпатській Україні, що ввійшла до складу УРСР 1945, завершено 1950. У післявоєнні роки трудівники с. г., переборюючи величезні труднощі, швидкими темпами відбудували колгоспи й радгоспи і підняли с.-г. виробн. на новий рівень. Завдяки зусиллям робітн. класу постійно збільшується енергоозброєність с.-г. виробн., насиченість його новими машинами й механізмами. Після реорганізації МТС (1958) колгоспи України придбали 135,3 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 55,4 тис. зернозбиральних комбайнів, 88,3 тис. вантажних автомобілів тощо. В результаті постійного піклування Комуністич. партії про організаційно-госп. зміцнення колгоспів вони перетворилися на великі високомеханізовані, оснащені найновішою технікою соціалістич. підприємства, які використовують усі досягнення сучас. науки для розвитку с.-г. виробн., що забезпечує неухильне піднесення добробуту рад. народу. Величезну роль у дальшому зміцненні колг. лад у СРСР відіграв *Березневий пленум ЦК КПРС 1965*, який розробив науково обґрунтовану програму дальшого розвитку с.-г. виробн. Було збільшено капіталовкладення в с. г., встановлено тверді плани і норми продажу державі с.-г. продукції, підвищено закупівельні ціни. З 1966 запроваджено гарантовану оплату праці в колгоспах. Внаслідок вжитих заходів колг. виробн. йде по шляху піднесення. За роки Рад. влади валова продукція с. г. України зросла в 2,8 раза, врожайність зернових збільшилася з 9,4 ц (1913) до 21,5 ц (1966), цукр. буряків — з 167 до 224 ц, соняшнику — з 9,3 до 15,8 ц тощо. Рад. д-ва рік у рік збільшує постачання сільс. г-ву нової техніки, мінеральних добрив тощо. Величезне значення для дальшого розвитку с.-г. виробн. в СРСР мають рішення ХХІІІ з'їзду КПРС, який виробив розгорнуту програму піднесення с. г. на 1966—70, а також рішення Травневого й Жовтневого пленумів ЦК КПРС (1968). Новий етап і завдання колгоспів у період комуністичного будівництва визначив 3-й Всесоюзний з'їзд колгоспників (листопад 1969), який прийняв новий Примірний статут колгоспу. Ряд конкретних заходів, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази с. г., дальше підвищення його продуктивності, намітив *Липневий пленум ЦК КПРС 1970*.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 30. Промова на І з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей 4 грудня 1919 р.; т. 33. Про кооперацію; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Збірник найважливіших рішень по сільському господарству. К., 1959; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1967 рр. Збірник документів і матеріалів, т. 1—2. К., 1962—65; Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967—68; Трапезніков С. Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства. М., 1959; Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.). К., 1960; Чмыга А. Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.). М., 1959; Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). К., 1961; Іванюга М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962.

І. Х. Ганжа (Київ).

До ст. Коліївщина. Гайдамаки під Уманню. Ілюстрація до поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка. Художник О. П. Бубнов. 1961.

КОЛЕСНИК Василь Якович (22.III 1922 — 25.IV 1944) — рад. громадянин, учасник Руху Опору у Франції. Н. в с. Голодьках (тепер Хмельницького р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. Член ВЛКСМ з 1937. В 1942 гітлерівці вивезли його на каторгу до Пн. Франції (табір Бомон). К. був членом, а з 1944 — керівником підпільного табірнього «К-ту рад. патріотів». У квітні 1944 втік з табору і приєднався до партизан. загону В. В. *Порика*. Загинув в м. Дрокурі. Ім'ям К. було названо партизан. загін, сформований з рад. громадян 1944 в деп. Нор (Франція). А. В. *Кудрицький* (Київ).

КОЛЕСНИК Володимир Григорович (10.VI 1911 — 25.XI 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Острі (тепер Черніг. обл.) в сім'ї ремісника. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Ленінгр. бронетанк. курси вдосконалення комскладу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танк. взводу 68-ї танк. бригади 61-ї армії Білорус. фронту. Відзначився при визволенні тер. тепер. Гом. обл. В одному з боїв танк К. був підбитий. Але екіпаж 12 годин відбивав атаки ворога і знищив при цьому 4 гармати, 7 кулеметних точок, 2 мінометні батареї і понад 100 гітлерівців. К. згорів у танку.

КОЛЕССА Філарет Михайлович (17.VII 1871 — 3.III 1947) — укр. рад. фольклорист, музикознавець, літературознавець, композитор; акад. АН УРСР (з 1929), професор (з 1939). Н. в с. Ходовичах (тепер Стрийського р-ну Львів.

обл.). Закінчив філософ. ф-т Львів. ун-ту. В 1898—1929 викладав у гімназії. Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною (1939) — професор Львів. ун-ту, з 1940 — директор Держ. етнограф. музею у Львові. Вивчав нар. творчість, опрацьовував нар. муз. твори, автор теор. досліджень з укр. фольклористики і літературознавства, обробок нар. пісень та оригінальних творів на слова Т. Г. Шевченка, Ю. А. Федьковича та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Шуст Я. Ф. М. Колесса. К., 1955; Грица С. Філарет Михайлович Колесса. К., 1962 [біограф. с. 107—111].

КОЛІВЩИНА — велике нар.-визвольне, гайдамацьке повстання 1768 на Правобережній Україні, що перебувала під гнітом шляхет. Польщі. Назва К. походить, очевидно, від слів «кіл» (кіл був зброєю частини повстанців), «колоті» або «колій» (повстанець, гайдамака). Осн. рушійною силою К. було селянство, яке боролось насамперед проти найжорстокішого кріпосницького гніту з боку польс. й укр. шляхти. В ряді місцевостей Правобережної України панщина тоді досягла п'яти і більше днів на тиждень. Крім панщини, селяни змушені були виконувати різні додаткові роботи: зажинки, обжинки, закоски, обкоски, заорки, оборки, ремонтувати мости, шляхи тощо, а також платити шляхті численні данини (чинш) натурою і грошми. Влада шляхтича над селянином була необмеженою. Разом з тим в 60-х рр. 18 ст. посилилися нац.-реліг. утиски. Польс. пани й урядовці, католицьке й уніатське духовництво здійснювали політику насильницького спольщення й покатоличення укр. народу, розправлялися з укр. населенням, що відмовлялося переходити до унії (див. *Брестська церковна унія 1596*). Розгортанню повстання сприяла поява на Правобережжі рос. війська, запрошеного польс. урядом для боротьби з барськими конфедератами, одним з лозунгів яких був захист «шляхетських вольностей» від зазіхань з боку королівської влади і звільнення Польщі з-під впливу Росії (див. *Барська конфедерація 1768*). Нар. маси Правобережної України, які прагнули возз'єднатися з Лівобережною Україною в складі Рос. д-ви, марно вважали, що царський уряд Катерини II підтримає їхню боротьбу проти польс. шляхти. Центром збору повстанців став *Холодний Яр* недалеко від Чигирина. Їх очолив предстваник запорізької готи М. *Залізняк*. У 2-й пол. травня 1768 загін повстанців під проводом М. Залізняка, який проголосив себе полковником, виступив у похід. Повстанці спочатку здобули Жаботин, потім рушили на Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Мошню, Лисянку. Повстанські сили швидко зростали. Від них відокремлювалися загони, які йшли в різні місцевості Правобережної України. Гайдамаки знищували своїх гнобителів — польс. й укр. шляхти, католицьке духовництво, орендарів, лихварів, захоплювали і спалювали панські маєтки й замки, розподіляли між собою шляхет. майно. На поч. червня 1768 повстання охопило майже всю Київщину й Брацлавщину, поширилося на Поділля, Волинь, Галичину, навіть Прикарпаття. Однією з найважливіших подій К. було здобуття 9—10 (20—21).VI гайдамаками, керованими М. Залізняком і сотником уманських надвірних козаків І. *Гонтою*, який перейшов на бік повстанців, міцно укріпленого м. Умані, що належало магнатові С. *Потоцькому*. Відомими гайдамацькими ватажками були також С. *Нежвий*, М. *Швачка*, А. *Журба*, І. *Бондаренко*. Виступали також гайдамацькі загони Носа, Саражина, Шелеста, М. Москаля, Бандурки та ін. Польс. шляхті

здавалося, що почалася нова «пожежа», подібна до визвольної війни українського народу 1648—54. Багато шляхтичів тікало на Зх. — вглиб Польщі і на Сх. — у Новоросійську губ. під захист царського уряду й укр. казак. старшини. Повстання загрожувало охопити Лівобережну Україну, Новорос. губ. і Запоріжжя, де в той час також посилювався натиск укр. і рос. поміщиків та козак. старшини на сел. маси. Разом з укр. селянами в повстанні брали участь молд., білорус. і рос. селяни-втікачі. Антикріпосницький рух 1768 на Україні знайшов відгук серед польс. селянства. Повстання викликало також тривогу в Туреччині, Угорщині і Пруссії, де було зміднено прикорд. варту. Не маючи достатніх сил для боротьби проти повстанців, налякани урядові кола шляхет. Польщі звернулися до царського уряду з проханням якнайшвидше кинути війська для придушення К. Царський уряд, боячись вибуху антифеод. повстання на Лівобережжі та в ін. частинах України, які перебували в складі Рос. д-ви, а також ускладнень у проведених своїх політиках, спрямованої на посилення впливу в Польщі, погодився допомогти польс. шляхті. В 2-й пол. червня 1768 царські війська з Поділля, Новорос. губ. і Лівобережжя вступили в центр повстання — Смілянську, Канівську, Білоцерківську, Уманську, Чигаринську округи і почали розправу над гайдамацькими загонами. У червні — липні 1768 повстання було в основному придушене спільними зусиллями царизму та польс.-шляхет. уряду. М. Залізняк, І. Гонта і С. Неживий, які вважали, що рос. війська є їхніми союзниками, були по-зрадницькому схоплені під час зустрічі з командванням царських військ, а їхні загоны розброєні. Окремі гайдамацькі загоны, які продовжували боротьбу, були розбиті царськими військами. Разом з царськими військами діяло проти гайдамаків польс.-шляхет. військо, яке масами страчувало селян. Особливо лото розправлялася з повстанцями польс. шляхта в містечку Кодні поблизу Житомира і в с. Сербх поблизу Могилева-Подільського, де з винятковою мужністю прийняв мученицьку смерть І. Гонта (див. *Коднянська розправа 1768*). Київ. губернська канцелярія засудила М. Залізняка до жорстокого тілесного покарання і до заслання до Нерчинська на каторжні роботи «навічно». Однак повстанський рух на Правобережній Україні і в Галичині тривав і в наступні роки.

К. надовго збереглася у народній пам'яті й відіграла велику роль у формуванні визвольних істор. традицій укр. народу. Т. Г. Шевченко присвятив К. один з найбільших своїх творів — поему «Гайдамаки», яку в умовах зростання сел. революц. руху в 40-х рр. 19 ст. нар. маси сприймали як заклик до повстання проти гнобителів. Пишаючись історією визвольної боротьби укр. народу, Шевченко писав: «У чому іншому, а в цьому відношенні мої покітні земляки не поступалися будь-якій європейській нації, а в 1768 р... навіть першу французьку революцію перевершили». Великий інтерес до К. виявили укр. рад. письменники (І. А. Кочерга, Ю. М. Мушкетик, М. Й. Сироток).

Лит.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3.К., 1876; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967; Гуслицкий К. Г. Колішвіна. К., 1947; Голобуцкий В. Запорожское казачество. К., 1957; Дядиченко В. Антифеодалные повстанія в Росіі и на Україні в XVII—XVIII ст. К., 1954; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965 [бібліогр. с. 126—129]; Шульгин Я. Очерк Колишвинины по неізданным и изданным документам 1768 и ближайших гг. «Киевская старина», 1890, № 2—8.

К. Г. Гуслицкий (Київ).

Ф. М. Колесса.

О. М. Коллонтай.

КОЛКІВСЬКА ПОЛІТИЧНА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1935 — масова першограєнева демонстрація в районі містечка Колків Луцького повіту (тепер с-ще міського типу Маневицького р-ну Волин. обл.). Організована місцевою орг-цією *Комуністичної партії Західної України*. Велику роль у підготовці К. п. д. відіграли комуніст Д. Макаревич та комсомолки Д. Гордіук, Н. Тарасюк і М. Олексюк. Було вирішено, що селяни навколишніх сіл прибудуть у Колки і разом з робітниками візьмуть участь у великому антифашистському мітингу. 1.V бл. 5 тис. селян з червоними прапорами рушили до Колків. Демонстранти вимагали повалення фашист. режиму, воз'єднання Зх. України з УРСР, протестували проти підготовки міжнар. імперіалізму війни проти Рад. Союзу. Поблизу с. Ситниці демонстрантів обстріляла поліція. Було вбито 9 і поранено бл. 100 селян. Багатьох демонстрантів віддано до суду.

М. М. Кравець (Львів).

КОЛЛОНТАЙ Олександра Михайлівна (1.IV 1872—9.III 1952) — професійна революціонерка, діяч міжнар. жіночого руху, рад. дипломат. Член Комуністич. партії з 1915. Н. у Петербурзі в сім'ї генерала. В революц. русі з 90-х рр. 19 ст., 1906—15 примикала до меншовиків. Учасниця революції 1905—1907. У 1908—17 — в еміграції. У 1915—17, перебуваючи в Данії і Норвегії, працювала в тісному контакті з В. І. Леніним. З березня 1917, після повернення до Росії, — член Виконкому Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів. Активна учасниця Жовтн. збройного повстання в Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нарком держ. забезпечення РРФСР. В 1918 поділяла позицію «лівих комуністів», потім визнала свої помилки. В 1919 — нарком пропаганди і агітації Кримської Рад. республіки, член комісії ЦК КП(б)У по агітації і пропаганді серед робітниц. У 1920 — зав. жінвідділом ЦК РКП(б). В 1920—21 — учасниця антипарт. групи «робітн. опозиція». В 1921—22 — секретар Міжнар. жіночого секретаріату при Комінтерні. В 1923—45 — на відповідальній дипломатичній роботі: рад. повпред і торгпред у Норвегії, Мексикі, Швеції, з 1945 — радник Наркомату (М-ва) закорд. справ СРСР. На VI з'їзді РСДРП(б) обиралася членом ЦК партії. Була членом ВЦВК. Автор книг і статей, гол. чин. з питань жіночого революц. руху. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 8, 21, 25, 32, 33, 35 [Див. Показчик імен «Довідкового тома до 4 видань Творів В. І. Леніна»]; Уткес Д. Олександра Михайлівна Коллонтай. В кн.: Славные большевистки. М., 1958; Иткина А. М. Революционер, трибун, дипломат. М., 1964.

КОЛОДА, велика маца — одиниця міри сипких тил (зерна, солі та ін.) і меду на Україні в 14—17 ст. Поділялася на 8 півмірків (осьмачок), 16 мац. Місткість К. не була сталою. Найпоширеніша у вжитку т. з. львівська К. дорівнювала бл. 310 л. Медова К. містила 10—12 відер.

Я. Д. Ісавич (Львів).

КОЛОДКЕВИЧ Микола Миколайович (за ін. даними — Іванович; 1850 — 23.VII 1884) — революц. народник. Н. в Черніг. губ. в поміщицькій сім'ї. Вчився в Одеському (Новоросійському) і Київському ун-тах, з останнього був виключений за участь у революц. русі. В 1873—78 — учасник народницьких гуртків у Києві. З 1879 — член Виконавчого к-ту «Народної волі». Брав участь у підготовці замахів на Олександра II (під Олесею 1879 і в Петербурзі 1880). Заарештований 1881 в Петербурзі. В 1882 за «процесом 20-ти» засуджений до страти, яку замінили безстроковою каторгою. Помер в Алексеевському рavelіні Петропавлівській фортеці.

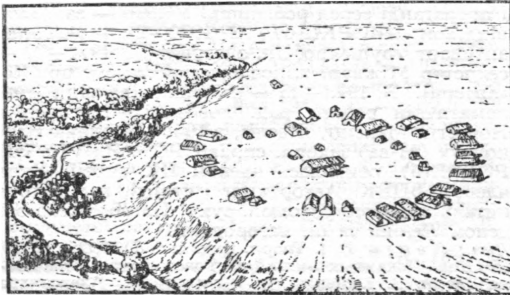
А. М. Катренко (Київ).

КОЛОДЯЖИН — давньоруське місто-замок 12—13 ст. Залишками його є городище (площею бл. 1,5 га) на р. Случі поблизу с. Колодяжного Держинського р-ну Житомир. обл. Як свідчить літопис, 1241 К. зруйнували монголо-татари. Городище досліджувала експедиція Ін-ту археології АН УРСР 1948—53. Укріплення міста являло собою деревоземляні конструкції. При розкопках виявлено залишки 24 обгорілих дерев'яних клітей — фортифікаційних і житлово-госп. споруд, перекритих земляним накатом, та залишки напівземлянкових жител і ремісничих майстерень. У житлово-госп. спорудах і біля них знайдено останки оборонців К., а також багато речей. Осн. галузями г-ва населення давнього К. були землеробство і скотарство; промисли та ремесла мали другорядне значення. Вважають, що в К. постійно жили воїни-дружинники, які перебували на службі у великого феодала, ймовірно удільного князя — власника замку.

Лит.: Говчаров В. К. Древний Колодяжин. «Вісник АН УРСР», 1950, № 6; Юра Р. О. Древний Колодяжин. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 12. К., 1962.

Р. О. Юра (Київ).

«КОЛОКОЛ» — перша рос. революц. газета, яку видавали О. І. Герцен та М. П. Огарьов. Виходив 1857—65 в Лондоні, 1865—67 — в Женеві. Всього вийшло 245 номерів. Розповсюджувався в Росії нелегально. Газета виступала проти кріпосництва, закликала до боротьби проти царизму. В «К.» надруковано чимало матеріалів про тяжке становище нар. мас України. У «К.» в різні часи співробітничали М. І. Костомаров, А. Гончаренко та ін. Газету і рукописні тексти окремих статей її розповсюджували й на Україні.

До ст. Коломиїщина. Трипільське поселення Коломиїщина І. Реконструкція.

Видання: Колокол. 1857—1867. Факсимільное издание, в. 1—11. М., 1962—64.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Гонимі земства і Аянбали лібералізму; т. 18. Пам'яті Герцена; т. 20. З минулого робітничої преси в Росії; Эйдельман Н. Я. Герценовский «Колокол». М., 1963; «Колокол». Систематизированная роспись статей и заметок. М., 1957.

КОЛОМАН (К а л ь м а в, Kálmán; бл. 1068—1116) — король Угорщини [з 1095] з дин. *Арпадів*. Був одружений з дочкою Володимира Мономаха *Бвфумією*. Зміцнив королів. владу, посилив закріпачення селянства. За правління К. Угорщина захопила частину Закарпаття. У 1099 К. зробив спробу загарбати Галичину, але поблизу м. Перемишля його військо зазнало поразки від військ сил руських князів.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 — договірні умови між козац. старшиною і представниками царського уряду, ухвалені 25.VII (4.VIII) 1687 на козац. раді в Коломаку (тепер с-ще м. т. Харків. обл.) під час скликання з гетьманства І. *Самойловича* і обрання гетьманом Лівобережної України І. *Мазепи*. Склалися з 22 пунктів. Повторюючи статті, затверджені попередніми козац. радами при обранні гетьманів Д. *Многогришного* та І. *Самойловича*, К. с. містили нові пункти, що посилювали владу рос. царизму на Лівобережній Україні і обмежували політ. права гетьмана та козац. старшини. Так, гетьманові заборонялося без дозволу царського уряду позбавляти старшину керівних посад, а старшині — скидати гетьмана. Але разом з тим царський уряд допомагав козац. старшині зміцнювати і юридично оформляти своє становище як панівного класу. 4-а стаття проголошувала непорушність володіння маєтностями, подарованими старшині за царськими грамотами, і передбачала надання «заслуженим» старшинам дворянства. В зв'язку з загостренням класової боротьби на Лівобережній Україні введено статті, спрямовані проти антифеод. нар. виступів. 8-а стаття зобов'язувала гетьманський уряд видавати царському урядові рос. селян-втікачів, в першу чергу учасників антифеод. повстань і виступів. 13-а стаття надавала полковникам широкі повноважень для боротьби проти антифеод. рухів. 17-а стаття дозволяла гетьманові утримувати полк рос. стрільців для оборони від нападів повстанців. К. с. відповідно спільним класовим інтересам укр. козац. старшини та рос. феодалів.

Лит.: Б а н т ь ш - К а м е н с к и й Д. Н. Источники малороссийской истории, ч. 1. М., 1858; Д я д ь ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

КОЛОМІЙЦІ — 1) Видобувники солі на соляних промислах у Коломиї в 15—18 ст. 2) Чумаки, що перевозили сіль з Коломиї на Зх. і Правобережну Україну в 15—18 ст.

КОЛОМІЙЩИНА — урочище біля с. Халеп'ї Обухівського р-ну Київ. обл., де 1934—39 експедиція Ін-ту історії матеріальної культури АН СРСР та Ін-ту археології АН УРСР дослідила два різночасні поселення (К. I і К. II) *трипільської культури*. В 1934—38 майже повністю було розкопано поселення К. I. Виявлено залишки 39 наземних жител, розташованих двома концентричними колами діаметром 50—60 та 170 м. Житла площею від 8 до 136 м², як правило, мали по кілька камер з печами. В центрі поселення містилися громад. будівлі. Поселення належить до пізнього етапу трипільської культури. Поселення К. II належить до серед. етапу трипільської культури, досліджувалося 1939. Воно займало площу 250 × 350 м і також складалося з наземних жител, розташованих по колу. Обидві пам'ятки є типовими родовими поселеннями, що характеризують

побут, г-во та культуру землеробських племен трипільської культури в Серед. Придніпров'ї на окремих етапах їхнього розвитку.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Трипільська культура, т. 1. К., 1940; Пасєк Т. С. Периодизація трипольських поселень (III—II тисячелетіє до н. е.). М.—Л., 1949.

Ю. М. Захарук (Київ).

КОЛОМІЯ — місто обл. підпорядкування Ів.-Фр. обл. УРСР, центр Коломийського р-ну. Розташована на р. Прутї, за 55 км від Івано-Франківська. Вузел залізнич. і автомобільних шляхів. 41,3 тис. ж. (1969). Вперше К. згадується в Іпатіївському літопису під 1240. Входила до складу *Галицько-Волинського князівства*. За середньовіччя К. була центром видобування солі, яку вивозили на Придніпров'я. В 40-х рр. 14 ст. К. загарбали польс. феодали, які збудували тут фортецю. На поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 в Коломийському повіті вибухнуло сел. повстання проти польс. шляхти під керівництвом С. Г. *Височана*. Міська біднота К. брала активну участь в антифеод. русї 18 ст. В околицях К. діяли *отришки*. За першим поділом Польщі (1772) К. підпала під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1892 в К. відбувся страйк текстильників. У 1893 укр. письменник *Леся Мартович* видав у К. першотравневу листівку з портретом і біографією К. Маркса. Під впливом революц. подій у Росії 1905—07 в К. відбулися робітн. страйки. В 1919 К. у складі Зх. України захопила бурж.-поміщицька Польща. Трудячі К., очолені комуністами, боролися за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. За часів перебування К. під владою панської Польщі в місті діяв підпільний повітовий комітет КПЗУ, під керівництвом якого 1923, 1927, 1931, 1935 і 1937 відбулися робітн. страйки. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднана з Рад. Україною. З 1939 К. — районний Ів.-Фр. (до 1962 — Станіславська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни К. I.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1943 в районі К. діяли загони партизан. з'єднання під командуванням С. А. *Ковтака*. 29.III 1944 місто визволила Рад. Армія. В К. — гардина, швейна, паперова, взут., ткацька ф-ки; сільськогосподарських машин, металевий, пивоварний, буд. матеріалів з-ди; лісовий, м'ясний, побутовий, хлібний і харч. комбінати тощо. Технікум мех. обробки деревини, мед., пед., профес.-тех. і фармацевтичне уч-ща, консультативний пункт Ів.-Фр. ін-ту нафти і газу, 11 загальноосв. і 1 муз. школи. В К. — музей нар. мистецтва «Гудульщина». Під час ув'язнення у коломиїській тюрмі 1880 укр. письменник революціонер-демократ І. Я. Франко написав ряд віршів, зокрема «Вічний революціонер». В К. вчилися укр. письменники *Леся Мартович*, В. С. Стефаник, Марко Черемшина. З архітектурних споруд минулого збереглися церква Благовіщення і дзвіниця (дерев'яні, 17 ст.). В К. є пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченкові, А. Міцкевичу, пам'ятник воїнам Рад. Армії, що загинули в роки Великої Вітчизн. війни.

П. І. Арсенич (Івано-Франківськ).

КОЛОЇАЛІЗМ — політика поневолення та експлуатації слаборозвинутих в економіч. відношенні країн і народів з боку експлуатарських класів переважно високорозвинутих капіталістич. країн, яка проводиться шляхом військ., політ. та економіч. примусу. Виникнення К. збігається з епохою великих геогр. відкриттів, коли европ. д-ви захопили величезні тер. Азії, Африки, Америки. К. здійснювався в той час шляхом загарбницьких воєн, винищення місцевого населення, встановлення жорстоких колоніальних порядків тощо.

Після пром. перевороту осн. формою К. стала економіч. форма експлуатації. Проте методи голого насильства залишаються на озброєнні К.

В період *імперіалізму*, коли виникла *колоніальна система*, метрополії встановили воєнно-політ. панування в колоніях. Вони здійснюють контроль над адм. апаратом, спираючись на місцеві реакційні сили, позбавляють корінне населення політ. прав, розпалюють нац. ворожнечу, розколюють ряди нац.-визвольного руху, нав'язують колоніям різні нерівноправні угоди. Колонії стають воєнно-стратегіч. плацдармами метрополій. В галузі економічній в епоху імперіалізму К. характеризується повним підкоренням потребам метрополій економіки колоній, консервацією в них феод. і дофеод. відносин, встановленням грабницької системи податків, жорстокою експлуатацією місцевого населення, нееквівалентним обміном, експортом капіталу в колонії та залежні країни, гальмуванням економіч. та нац. прогресу і т. д. Намагаючись зберегти колоніальні володіння, імперіалісти придушують будь-який нац.-визвольний рух. В умовах розпаду колоніальної системи після другої світової війни 1939—45 імперіалісти, поряд з «традиційними» методами К., все більше застосовують політику *неоколоніалізму*. Осн. силою К. став амер. імперіалізм. Проте ніякі зусилля імперіалістів не врятують К., який приречений історією на неминучу загибель. Проти нього ведуть активний наступ осн. революц. сили сучасності — *світова система соціалізм*, міжнар. робітн. і нац.-визвольний рухи. Велику роль у боротьбі проти К. та імперіалізму, за свободу і незалежність народів відіграє Рад. Союз, у т. ч. УРСР. Міжнар. *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* в Москві відзначила великі успіхи нац.-визвольного руху в боротьбі проти К. Вона підкреслила, що одним з осн. завдань сучасності є знищення залишків К., недопущення відродження його в нових, замаскованих формах. Створення антиімперіалістич. фронту народів усіх континентів, єдність нац.-визвольних сил — запорука успішної боротьби проти К. і неоколоніалізму.

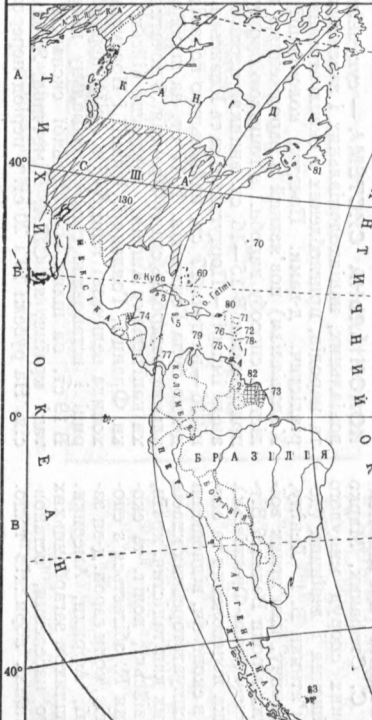
Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О колоніальній системі капіталізму. М., 1959; Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Твори, Вид. 4, т. 22; Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Брежнев Л. І. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Колоніалізм: історія і сучасність. М., 1968.

В. Д. Лисоченко (Київ).

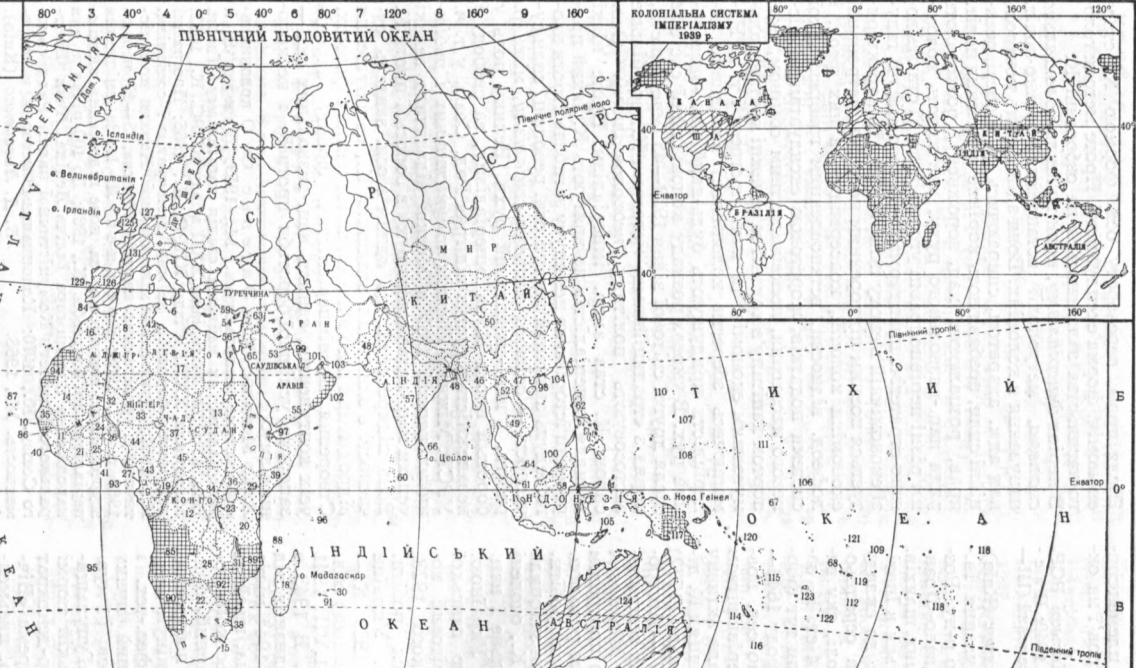
КОЛОЇАЛЬНА СИСТЕМА — сукупність колоніальних, напівколоніальних і залежних країн та народів, пригноблених і експлуатованих імперіалістич. д-вами. Початок колонізації (див. *Колоніалізм*) пов'язаний із зародженням капіталістич. способу виробн., з гонитвою буржуазії за прибутками. В 15—16 ст. виникли перші колоніальні імперії — Португальська та Іспанська. В кінці 16 — на поч. 17 ст. найбільшою колоніальною д-вою була Голландія. В 17 ст. на шлях колоніальних загарбань стала Франція. З початком епохи капіталізму Англія, завдавши військ. поразки Франції, Голландії, Іспанії і Португалії, захопила величезні території в Азії, Африці, Америці і встановила свою колоніальну гегемонію. В 19 ст. на шлях колоніальної експансії стали такі країни, як США, Німеччина, Японія і Росія. На рубежі 19 і 20 ст. у період переростання

РОЗПАД КОЛОНІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ІМПЕРІАЛІЗМУ. 1969 р.

1800 0 1800 3600 км

- АМЕРИКА**
1. Барбадос 30. XI. 66
 2. Гаїана 26. V. 66
 3. Куба 1. I. 59
 4. Тринідад і Тобаго 31 VIII. 62
 5. Ямайка 6. VIII. 62
- ЄВРОПА**
7. Республіка Іспанія 17. VI. 44

- АФРИКА**
8. Алжирська Народна Демократична Республіка 3. VII. 62
 9. Гвінейська Республіка 2. X. 58
 10. Гамбія 18. II. 65
 11. Гвінейська Республіка 2. X. 58
 12. Демократична Республіка Конго 30. VI. 60
 13. Демократична Республіка Судан 1. I. 56
 14. Ісламська Республіка Мавританія 28. XI. 60
 15. Королівство Лесото 4. X. 66
 16. Королівство Марокко 2. III. 56
 17. Лівійська Арабська Республіка 24. XII. 51
 18. Малагасійська Республіка 26. VI. 60
 19. Народна Республіка Конго 15. VIII. 60
 20. Об'єднана Республіка Танзанія 25. IV. 64
 21. Республіка Берег Слонової Кістки 7. VIII. 60
 22. Республіка Ботсвана 30. IX. 66
 23. Республіка Бурунді 1. VII. 62
 24. Республіка Верхня Вольты 6. III. 57
 25. Республіка Гана 6. III. 57
 26. Республіка Дагомея 1. VIII. 60
 27. Республіка Екваторіальна Гвінея 12. X. 68
 28. Республіка Замбія 24. X. 64
 29. Республіка Кенія 12. XII. 63
 30. Республіка Маврійя 12. III. 68
 31. Республіка Малаві 6. VI. 64
 32. Республіка Малі 22. IX. 60
 33. Республіка Нігер 3. VIII. 60
 34. Республіка Руанда 1. VIII. 62
 35. Республіка Сенегал 20. XI. 43
 36. Республіка Уганда 9. X. 62
 37. Республіка Чад 11. VIII. 60
 38. Свазіленд 6. IX. 68
 39. Сомалійська Республіка 1. VII. 60
 40. Сьерра-Леоне 27. IV. 61
 41. Тоголезька Республіка 27. IV. 60
 42. Туніська Республіка 20. III. 56
 43. Федеративна Республіка Камбоджі 1. I. 60
 44. Федеративна Республіка Нігерія 1. X. 60
 45. Центральноафриканська Республіка 13. VIII. 60
 46. Бірманський Союз 4. I. 48
 47. Демократична Республіка Камбоджі 1. I. 60
 48. Ісламська Республіка Пакистан 15. VIII. 47
 49. Кабовердія 9. XI. 53
 50. Китайська Народна Республіка 1. X. 49
 51. Корейська Народна Демократична Республіка 2. IX. 48
 52. Королівство Лаос 20. VII. 54
 53. Кувейт 19. VI. 61
 54. Ліванська Республіка 22. XI. 43
 55. Народна Республіка Південно-Оманська Республіка 30. XI. 67
 56. Республіка Ізраїль 14. V. 48
 57. Республіка Індія 15. VIII. 47
 58. Республіка Індонезія 17. VIII. 45
 59. Республіка Кіпр 16. VIII. 60
 60. Республіка Малайська острівів 26. VII. 65
 61. Республіка Сінгапур 9. VIII. 65
 62. Республіка Філіппіни 4. VII. 46
 63. Сирійська Арабська Республіка 23. XII. 43
 64. Федерация Малайя 16. IX. 63
 65. Хашемітське Королівство Йорданія 22. III. 46
 66. Шейхство А. II. 48
 67. Республіка Науру 31. I. 68
 68. Самоа Західне 1. I. 62
 69. Багамські о-ви (Брит.)
 70. Бермудські о-ви (Брит.)
 71. Віргінські о-ви (США)
 72. Гваделупа, о. (Фр.)
 73. Гвіана Французька
 74. Гондурас Британський
 75. Гренада, о. (Брит.)
 76. Домініка, о. (Фр.)
 77. Зона Панамського каналу (США)
 78. Мартиніка, о. (Фр.)
 79. Індонезійська Вест-Індія (о. Кероас, Ауба і ін.)
 80. Пуерто-Ріко (США)
 81. Сен-П'єр і Мікелон, о-ви (Фр.)
 82. Суринам (Гвіана Нідерл.)
 83. Фолклендські (Мальвінські) о-ви (спіри Брит. Агр.)
 84. Гібралтар (Брит.)
 85. Ангота (Порт.)
 86. Гвінея (Бісау), (Порт.)
 87. Зеленого Мису о-ви (Порт.)
 88. Коморські о-ви (Фр.)
 89. Мозамбік (Порт.)
 90. Намібія (Півд.-Зах. Африка), (окуп. ПАР)
 91. Реюньон (Фр.)
 92. Родезія Півд. (Брит.)
 93. Сан-Томе і Принсіпі, о-ви (Порт.)
 94. Сахара Західна (Ісп.)
 95. Сев. Єлени, о. (Брит.)
 96. Сейшельські о-ви (Брит.)
 97. Французька територія афари і са (Сомалі Фр.)
 98. Аомінь (Макао), (Порт.)
 99. Бахрейн, о-ви (Брит., Іран)
 100. Бруней (Брит.)
 101. Катар (Брит.)
 102. Маскат і Оман (Брит.)
 103. Оман Договірний (Брит.)
 104. Янгаян (Гонконг), (Брит.)
 105. Тімор (Порт.)
 106. Гілберта і Еліс о-ви (Брит.)
 107. Гуам, о. (США)
 108. Каролінські о-ви (оп. США)
 109. Кука о-ви (Н. Зел.)
 110. Маранські о-ви (оп. США)
 111. Маршаллові о-ви (оп. США)
 112. Ніуе, о. (Н. Зел.)
 113. Нова Гвінея (оп. Австрал.)
 114. Нова Каледонія (Фр.)
 115. Нові Гвінея, о-ви (Фр.-Брит. співволодіння)
 116. Норфолк, о. (Австрал.)
 117. Пауа (Австрал.)
 118. Полінезія Французька (о-ви Маркізі, Товариства, Туамоту і ін.)
 119. Самоа Східна (США)
 120. Соломонові о-ви (Брит.)
 121. Токелау, о-ви (Н. Зел.)
 122. Тонга, о-ви (Брит.)
 123. Фіджі, о-ви (Брит.)
 124. Австралійський Союз
 125. Великобританія
 126. Іспанія
 127. Нідерланди
 128. Нова Зеландія
 129. Португалія
 130. Сполучені Штати Америки
 131. Франція

КОЛОНІАЛЬНА СИСТЕМА ІМПЕРІАЛІЗМУ 1939 р.

Колоніальні володіння

АМЕРИКА

84. Гібралтар (Брит.)
85. Ангота (Порт.)
86. Гвінея (Бісау), (Порт.)
87. Зеленого Мису о-ви (Порт.)
88. Коморські о-ви (Фр.)
89. Мозамбік (Порт.)
90. Намібія (Півд.-Зах. Африка), (окуп. ПАР)
91. Реюньон (Фр.)
92. Родезія Півд. (Брит.)
93. Сан-Томе і Принсіпі, о-ви (Порт.)
94. Сахара Західна (Ісп.)
95. Сев. Єлени, о. (Брит.)
96. Сейшельські о-ви (Брит.)
97. Французька територія афари і са (Сомалі Фр.)
98. Аомінь (Макао), (Порт.)
99. Бахрейн, о-ви (Брит., Іран)
100. Бруней (Брит.)
101. Катар (Брит.)
102. Маскат і Оман (Брит.)
103. Оман Договірний (Брит.)
104. Янгаян (Гонконг), (Брит.)
105. Тімор (Порт.)
106. Гілберта і Еліс о-ви (Брит.)
107. Гуам, о. (США)
108. Каролінські о-ви (оп. США)
109. Кука о-ви (Н. Зел.)
110. Маранські о-ви (оп. США)

капіталізму в імперіалізм світ було повністю поділено між великими колоніальними д-вами. Утворилася К. с. імперіалізм як складова частина світового капіталістич. г-ва, основою якого є експлуатація одних країн іншими. Крім колоній та метрополій, для епохи імперіалізму характерна також наявність третьої групи країн, які формально самостійні, а фактично перебувають в економіч. і політ. залежності. В 1900 колоніальні володіння всіх імперіалістич. країн становили 72,9 млн. км² з населенням 529,6 млн. чол., що відповідно становило 55% площі землі і 35% населення світу. В епоху імперіалізму значно змінилася роль колоній, порівнюючи з домонополістич. капіталізмом. Зросло їхнє значення як вигідних сфер застосування капіталу, ринків збуту, джерел сировини, дешевої робочої сили, як воєно-стратегіч. плацдармів тощо. Грабуючи поневолені країни, колонізатори затримували розвиток їхніх продуктивних сил, нав'язуючи їм односторонню спеціалізацію, намагалися законсервувати відсталі виробн. відносини. Проте прагнення імперіалістів до збільшення прибутків привело до зростання капіталістич. виробн. в колоніях і напівколоніях, що супроводилось появою в них нац. буржуазії і пролетаріату.

В епоху імперіалізму в зв'язку з зростанням ролі колоній боротьба за володіння ними стала однією з осн. причин міжімперіалістич. суперечностей. Загостренню цієї боротьби сприяла нерівномірність економіч. і політ. розвитку капіталістич. країн в епоху імперіалізму. Боротьба за колонії стала однією з причин імперіалістичних воєн, у т. ч. 1-ї світової війни 1914—18. Результати цієї війни та перерозподіл колоній були закріплені *Версальським мирним договором 1919* і т. з. мандатами Ліги націй.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції поклала початок кризи К. с. Це знайшло свій вияв у могутньому піднесенні *національно-визвольного руху*. Ослаблення сил імперіалізму внаслідок розгрому фашист. агресорів у ході 2-ї світової війни 1939—45, утворення *світової системи соціалізму* сприяли перемозі нац.-визвольних революцій в багатьох країнах. У ході 2-ї світової війни і особливо в післявоєнні роки більшість колоніальних країн здобула незалежність. К. с. фактично розпалась. Але це не означає ліквідації колоніалізму. В 1969 під колоніальним гнітом перебувало більше 36 млн. чол., або 1,2% населення землі, площа колоніальних володінь становила бл. 5% площі земної кулі. Колоніальні володіння ще мають Англія, Франція, Португалія, США, Іспанія, Нідерланди, Південно-Африканська Республіка, Австралійський Союз та ін. капіталістич. д-ви. Імперіалізм, як вказувалося на *Нараді комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві, у боротьбі проти нац.-визвольного руху, з одного боку, вперто захищає залишки колоніалізму, а з другого — прагне перешкодити методами *неоколоніалізму* економіч. і соціальному прогресові молодих незалежних д-в.

Головним оплотом сучасного колоніалізму є імперіалізм США. Імперіалізм нав'язує молодим д-вам нерівноправні економіч. договори і військ.-політ. пакти, обмежує їхній суверенітет, експлуатує ці країни шляхом вивозу капіталу, курсом цін і валют, різними формами «допомоги», підтримує реакційні кола цих країн, гальмує ліквідацію відсталих соціальних структур тощо.

Проте в сучас. умовах колоніалізм не має майбутнього. Народи колоній і залежних країн ведуть мужню боротьбу проти імперіалізму за свою незалежність. Активними борцями проти імперіалізму, колоніалізму, неоколоніалізму, за еконо-

мічний і соціальний прогрес є молоді незалежні д-ви. Нац.-визвольну боротьбу народів підтримує світова соціалістична система, міжнар. робітн. і комуністич. рух. Рад. Союз, у т. ч. УРСР, та ін. соціалістичні країни подають молодим незалежним д-вам важливу економіч. і політ. допомогу. УРСР в ООН разом з ін. соціалістич. країнами рішуче відстоює незалежність і свободу народів, викриває колоніальну політику імперіалізму, виступає за надання незалежності колоніальним країнам і народам, за розширення економіч., політ., культ. співробітництва з молодими незалежними д-вами.

Літ. див. до ст. Колоніалізм.

КОЛОЇ АНТІЧНІ (лат. одн. colonia, від colo — обробляю) — поселення, засновані давніми греками і римлянами на чужих землях. Колонізаційний рух у Греції почався у 8 ст. до н. е. і набрав найбільшого розмаху в 7 і 6 ст. до н. е., коли на зміну родовому ладу виникло класове, рабовласницьке суспільство. Причиною грец. колонізації було відносне перенаселення *полісів* метрополії, зумовлене властивим античному суспільству низьким рівнем розвитку техніки, застійним характером продуктивних сил. Запровадження у дедалі ширших масштабах рабської праці призводило до розорення вільних дрібних виробників, гол. чин. землеробів і ремісників, які становили осн. масу колоністів. Переселятися в колонії змушена була також і та частина вільного населення грец. полісів, що терпіла поразку в ході внутр. соціальної і політ. боротьби, яка точилася там протягом усього періоду утвердження в Греції рабовласницького ладу. Грец. колонії незабаром після свого виникнення перетворювались на самостійні поліси. На тер. сучасної УРСР існували К. а., що їх заснували греки — переселенці з Мілету, Гераклії Понтійської та ін. античних д-в. *Див. Античні держави Північного Причорномор'я.*

КОЛОС Григорій Овксентійович (К о л о с о в ; н. 1892) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Дмитренках (тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1917 — голова профспілки залізнич. службовців Катерининської з-ці. Під час австро-нім. окупації 1918 — у більшовицькому підпіллі в Катеринославі, голова залізнич. ревкому і нач. штабу Катерининської з-ці. В період боротьби проти петлюрівської Директорії ком. повстансько-партизан. військами Катеринославо-Донецького району. Під час денікінщини — ком. повстанськими рад. військами Лозово-Синельниківського району, повстанськими військами Лівобережної і пд.-сх. частини Правобережної України. В 1920 — нарком внутр. справ УРСР. Після громадян. війни — на відповідальній рад. роботі на Україні. Не раз обирався членом ЦВК СРСР і ВУЦВК. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

КОЛОТИЛОВ Леонід Олексійович (19.ІІІ 1895 — 11. VII 1965) — рад. військ. діяч, гвардії ген.-майор артилерії, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1941. Н. у с. Покровському (тепер Артемівського р-ну Свердлов. обл.) в сел. сім'ї. З 1915 — в царській армії. В Рад. Армії з 1918. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир арт. полку, 11-ї мінометної бригади 12-ї арт. дивізії Центр. фронту. Під командуванням К. бригада першою серед частин 65-ї армії форсувала Дніпро в районі Любеча (тепер с-ще м. т. Ріпкинського р-ну Чернігівської області) і оволоділа плацдармом на правому березі ріки. Після війни служив на командних посадах у Київському військовому окрузі.

КОЛПАКЧІ Володимир Якович (7.IX 1899 — 17.V 1961) — рад. військ. діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. Н. в Києві в сім'ї службовця. З 1916 — в царській армії. В 1917 вступив у загін Червоної гвардії, потім — у Рад. Армію. Учасник громадян. війни, брав участь у ліквідації куркульсько-націоналістич. банд на Україні. Потім — на політ. роботі в Рад. Армії. Після закінчення 1928 Військ. академії ім. М. В. Фрунзе — на командній роботі. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу ряду фронтів, командуючий 18-ю армією Пд. фронту, яка вела оборонні бої на тер. України, пом. командуючого військами Пд.-Зх. фронту, командуючий 4-ю ударною, 62-ю, 1-ю і 10-ю гвард. та 30-ю, 63-ю і 69-ю арміями. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1951 закінчив Вищі академіч. курси Академії Генштабу. З 1961 — заст. Головнокомандуючого сухопутними військами. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

КОЛЧАКОВЩИНА — режим білогвардійської контрреволюції на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході в роки громадян. війни 1918—20. В листопаді 1918 в Омську було здійснено підготовлений кадетами і монархіч. офіцерами «держ. переворот», внаслідок якого всі сили білогвардійців у цьому районі об'єдналися під командуванням запеклого реакціонера адм. О. В. Колчака, що проголосив себе «Верховним правителем Росії». Встановлений у Сибіру терористичний режим колчаківської диктатури контрреволюцій. сили, підтримувані імперіалістами Антанта, намагалися поширити на всю територію Росії. Соціальною опорою К. була уральсь. й сибір. буржуазія, поміщики і капіталісти, що втекли з Центр. Росії, козака верхівка, куркульство, дрібна міська буржуазія. В. І. Ленін, характеризуючи К., вказував, що «Колчак — це представник диктатури найбільш експлуаторської, хижачкої диктатури поміщиків і капіталістів, гіршої за царську» (Твори, т. 30, с. 192).

У грудні 1918 300-тисячна армія Колчака, озброєна США і країнами Антанти, спираючись на розташовані в своєму тилу війська інтервентів, розгорнула наступ проти Червоної Армії, маючи на меті просунути до Москви. 25.XII 1918 ім вдалося захопити Перм. Однак рад. війська Сх. фронту перейшли в контрнаступ і оволоділи Уфою, Оренбургом, Уральськом. Проте загрозу не було ліквідовано. На поч. березня 1919 білогвардійці розпочали заг. наступ по всьому Сх. фронту. На поч. квітня вони оволоділи Уралом і наблизилися до Волги. Комуністич. партія вжила рішучих заходів до мобілізації нових сил на відсіч ворогові. В квітні — липні 1919 на Сх. фронт прибуло до 110 тис. бійців і командирів, у т. ч. 15 тис. комуністів. Сх. фронт знову став гол. фронтом Республіки Рад. К. була складовою частиною заг. плану походу інтервентів і білогвардійців проти Рад. влади. Одночасно з наступом військ Колчака навесні 1919 на Петроград рушили білогвардійські орди Юденча. Влітку 1919, скориставшись з виняткового напруження сил Рад. держави в боротьбі проти К., на Пд. Росії і на Україні розгорнув военні дії ген. Денікін (див. *Денікінщина*). Розгромом К. керували ЦК РКП (б) і Рада Оборони на чолі з В. І. Леніним. 11.IV 1919 Оргбюро ЦК РКП (б) затвердило написані В. І. Леніним Тези ЦК РКП (б) в зв'язку з становищем Сх. фронту, які стали бойовою програмою діяльності трудящих Країни Рад по мобілізації сил на відсіч ворогові. «Треба напружити всі сили, розгорнути революційну енергію, — говорився в Тезах, — і Колчак буде швидко розбитий. Вол-

гу, Урал, Сибір можна і треба захистити і відвоювати» (Твори, т. 29, с. 244).

В кінці квітня 1919 Пд. група військ Сх. фронту під командуванням М. В. Фрунзе перейшла в контрнаступ і в травні — червні розгромила осн. угруповання колчаківців. У 2-й пол. 1919 Червона Армія при активній допомозі партизан. загонів, які діяли у ворожому тилу, визволила від білогвардійців Урал і значну частину Сибіру. Наприкінці 1919 осн. сили К. було розгромлено. В січні 1920 в Іркутську, який був останнім оплотом К., було встановлено Рад. владу.

КОЛЬ (Kohl) Йоганн-Георг (28.IV 1808 — 28.X 1878) — нім. мандрівник, географ і письменник. Н. в м. Бремени. Навчався в Геттінген. і Гейдельбер. ун-тах. Об'їздив майже всі країни Європи, в т. ч. тер. Європ. частини Росії і Україну, та Пн. Америку. В книгах «Мандрівки в Південну Росію» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Україна. Малоросія» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія» (1841) вмістив багато відомостей про природні умови, економіку, історію і культуру України. Підкреслював етнічну єдність укр. народу Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття.

КОЛЬБЕРГ (Kolberg) Оскар Юлійович (22.II 1814 — 3.VI 1890) — польсь. прогресивний бурж. етнограф, фольклорист і композитор, член-кор. Краківської Академії наук. Н. в місті Пшисусі (тепер ПНР) в сім'ї землеміра. Опублікував бл. 40 томів етнографіч. праць, в яких були також відомості про українців, зокрема узагальнюючу працю «Народ, його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, чаклунство, забави, пісні, музика і танці» (т. 1—23. Варшава, 1857—90), «Покуття» (т. 1—4. Краків, 1882—89), «Волінь» (Краків, 1907).

КОЛЬЧИК Олександр Арсенійович (н. 27.X 1928) — новатор виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1960). Член КПРС з 1950. Н. в с. Новокученівці (тепер Мечетинського р-ну Рост. обл.). В 1955 почав працювати бригадиром очисного вибою на шахті ім. Л. І. Лутугіна тресту «Горезанрайт» (Донец. обл.). На поч. 1958 виступив ініціатором масового соціалістич. змагання за економію і ошадливість на виробництві. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Автор книг «За один карбованець економії на кожній тонні вугілля» (К., 1958), «Більше і дешевше» (К., 1959) тощо. Портрет, с. 428.

КОМАРІВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура середнього та пізнього періодів *бронзового віку*, пам'ятки якої поширені у Верх. і Серед. Придністров'ї. К. к. відкрили польсь. археологи в 30-х рр. 20 ст. Назва походить від назви с. Комарова (тепер Галицького р-ну Ів.-Фр. обл.), поблизу якого досліджено поселення і курганий могильник. При розкопках курганів виявлено поховання з обрядами трюпопокладення та трюпошарення. Окрему групу пам'яток К. к. (поховання в кам'яних домовинах) становлять пам'ятки т. з. білопотоцького типу (могильники поблизу с. Білопотоку й Нагорян на Тернопільщині тощо). При розкопках пам'яток К. к. знайдено зняряддя праці і зброю (кам'яні зернотерки й просвердлені сокири, кам'яні клиновидні сокири, скребки, ножі, серпи, кістани шила, глиняні грузила й прясельця, бронзові наконечники списів, бойові сокири, мечі, посуд (тюльпановидні слійки, миски, вази з двома ручками, черпаки, келихи тощо) та прикраси (бронзові шпильки, браслети, каблучки). Посуд оздоблений прокресленими лініями у вигляді овалів, трикутників, канелорами, валиками

тощо. Металеві вироби племена К. к. вимінювали у племен, які жили на тер. Закарпаття, Угорщини і Трансильванії. Осн. заняттям носіїв К. к. були землеробство та скотарство. Вони жили патріархально-родовим ладом. К. к. датується 15—12 ст. до н. е.; в її розвитку можна виділити кілька етапів. Виникла К. к., очевидно, на основі *шнурової кераміки культури*, зазнаючи впливу культур Карпато-Дунайського басейну. Істор. доля племен К. к. в різних районах її поширення була різною. Вважають, що деякі з них під натиском пд. сусідів (носії *ноа культури*, фракійського гальштату та ін.) влилися до споріднених племен *тишинецької культури* й разом з ними відіграли помітну роль в етногенезі слов'ян.

Лит.: Березанська С. С. Тшиньско-комаровська культура на севері України. «Советская археология», 1967, № 2, S w i e s n i k o w I. Kultura Komarowska «Archeologia Polska», 1967, t. 12, z. 1.

КОМАРІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення 3—4 ст. між селами Комаровом і Дністрівкою Кельменецького р-ну Чернів. обл. Розкопками виявлено залишки склоробної майстерні з склоплавильною піччю, великою кількістю уламків скляного посуду тощо. За хімічним складом скло з К. п. схоже на скло з ін. поселень того часу. Відкриття склоробної майстерні на серед. Дністрі спростовує гіпотезу про зх. походження усіх скляних виробів римського періоду, виявлених у Сх. і Центр. Європі.

Лит.: С м і ш к о М. Ю. Поселення III—IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, в. 5. К., 1964.

КОМАРНЕ — місто Городоцького р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Верещиці (бас. Дністра), за 4 км на Пд. від залізнич. ст. Комарне-Бучали. Вузол автошляхів. 3,2 тис. ж. (1969). Виникло в 12—13 ст. Входило до *Галицько-Волинського князівства*. В 1349 польс. феодалі захопили К. в складі Галицької землі. В 1473 К. дістало *магдебурзьке право*. В 15—17 ст. через К. проходили торг. шляхи з України в Сх. Європу. В 1524, 1672 на місто нападали турки. За першим поділом Польщі (1772) К. відійшло до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Трудящі К. та навколишніх сіл не раз по-

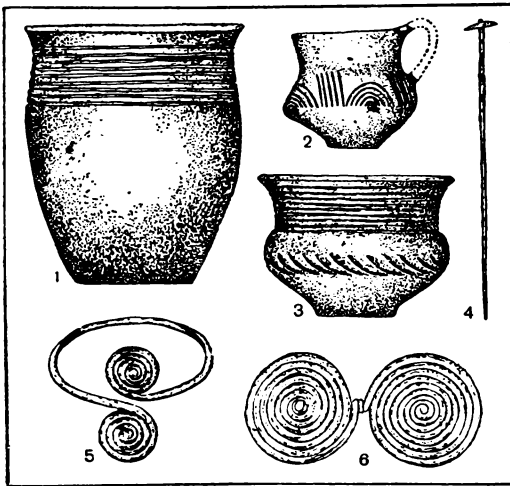
вставали проти поміщиків та місцевої влади. Ці виступи закінчувалися збройними сутичками з австрійськими військами (див. *Комарнівське селянське заворушення 1817—22*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії селяни Комарнівського повіту в кін. 1918 — на поч. 1919 почали ділити поміщицькі землі. В 1919 К. у складі Зх. України загарбала бурж.-поміщицька Польща. В роки окупації трудящі К. вели боротьбу за соціальне і нац. визволення під керівництвом повітової орг-ції КПЗУ, що була однією з найбільших на Львівщині. В 1936 в К. відбувся робітн. страйк. У 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 К. — місто Львів. (до 1959 — Дрогоб.) обл. В 1939—59 — райцентр. Під час Великої Вітчизн. війни К. наприкінці червня 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 27.VII 1944 місто визволили рад. війська. У К. — гол. споруди Рудківського газопромислу, рибгосп, літгосп, райпобут- і хлібокомбінати. 2 загальноосв. школи.

КОМАРНІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1817—22 — один з найтриваліших антифеод. сел. виступів у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Відбулося в Комарнівському ключі (володінні) графа А. Лянцкоронського (Самбірський округ). Володіння Лянцкоронського складалися з містечка, 18 сіл та 8 хуторів з населенням 14 тис. чол. Причиною заворушення було збільшення повинностей, особливо панщини і данини натурою, загарбання поміщиком частини сел. земель. Селяни перестали давати данину і сплачувати податки. В 1817—19 австр. влада 6 раз відраджала в села Комарнівщини каральні загоны. 16.XI 1819 селяни с. Бучали, озброївшись дрючками, вчинили напад на карателів. На підмогу прибуло бл. 1 тис. селян з 8 навколишніх сіл. Спроби солдатів розігнати їх зазнали невдачі. Уряд вжив заходів для придушення заворушення. За вироком кримінального суду 74 учасників виступу засуджено до різних строків тюремного ув'язнення і покарання киями. Незважаючи на езекуції, селяни відмовлялися від сплати податків і здавання данини. З березня по серпень 1822 в селах Комарнівського ключа діяли каральні експедиції. В наступні роки виступи селян не раз повторювалися, внаслідок чого Лянцкоронський 1840 був змушений піти на заміну данини грошовим чиншем.

Лит.: Стеблій Ф. І. Антифеодальна боротьба селян Комарнівського ключа в першій чверті XIX століття. В кн.: Питання історії СРСР. Львів, 1958; С т е б л і й Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961.

КОМАРІВ Володимир Михайлович (16.III 1927 — 24.IV 1967) — інженер-полковник, льотчик-космонавт СРСР (1964), двічі Герой Рад. Союзу (1964, 1967, посмертно). Член КПРС з 1952. Н. у Москві. В 1945 закінчив спец. школу ВПС, 1949 — Батайське військ.-авіац. уч-ще. Служив льотчиком у військ. частинах. У 1959 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського і був направлений на роботу по випробуванню авіац. техніки. В 1960 зарахований в загін космонавтів. 12—13.X 1964 очолював екіпаж 1-го рад. багатомісного космічного корабля «Восход», який виконав складну програму наук. досліджень і випробувань у космосі. Трагічно загинув, завершуючи випробувальний політ на космічному кораблі «Союз-1». Похований на Красній площі в Москві. Портрет, с. 428.

КОМАРІВ Михайло Федорович (псевд. — М. У м а н е ц ь; 11.I 1844 — 6.VIII 1913) — укр. бібліограф, фольклорист, критик, громад. діяч. Н. в с. Дмитрівці (тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.). Закінчив юрид. факультет Хар-

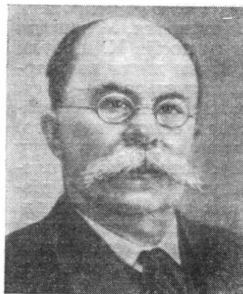
До ст. Комарівська культура. Речі з пам'яток: 1—3 — глиняні горщики; 4—6 — бронзові шпилька, браслет, двоштиткова фібула (застібка).

О. А. Кольчик.

В. М. Комаров.

М. Ф. Комаров.

вах відділів місцевих Рад. На Україні, як в ін. районах Рад. країни, польсь. комісаріати провели значну роботу по наданню матеріальної допомоги польсь. трудящим, які перебували на рад. землі, сприяли поверненню їх у Польщу, а також залученню найсвідоміших з них до боротьби за владу Рад.

Лит.: Калениченко П. М. З історії польських комісаріатів на Україні (1918—1919 рр.). «Український історичний журнал», 1967, № 5.

П. М. Калениченко (Київ).

ків. ун-ту (1867). Автор праць: «Бібліографічний покажчик нової української літератури. 1798—1883» (К., 1883), «Т. Шевченко в літературі і мистецтві» (Одеса, 1903), «Українська драматургія» (Одеса, 1906) з додатком (1912) та багатьох ін. Склав «Бібліографію з питань українського фольклору», «Нову збірку народних малоруських приказок...» (Одеса, 1890), «Словар російсько-український» (В 4 т. Львів, 1893—98). Відомі його переклади укр. мовою творів М. В. Гоголя, М. О. Добролюбова, Л. М. Толстого, В. Г. Короленка.

Лит.: Ясинський М. І. Михайло Комаров. «Радянське літературознавство», 1965, № 11; Гуренюк М. П. Українські бібліографи XIX—початку XX століття. Х., 1969.

КОМАСАЦІЯ — у бурж.-поміщицькій Польщі складова частина аграрної реформи, декларованої сеймом 1919. К. проводилася відповідно до закону від 28.XII 1925 «Про парцеляцію, комасацію і осадництво». За К. поміщики, які володіли землею в розмірі понад 60 га в районах великих міст і 160 га в ін. місцевостях, зобов'язувалися продати (при посередництві дві) селянам і осадникам ділянки землі по 15 га в самій Польщі і по 26 га на Зх. Україні і Зх. Білорусії. Землю за К. в основному могли придбати куркулі і осадники. Протягом 1926—30 з 1 млн. га проданої поміщиками землі 90% придбали місцеві куркулі і осадники. К., як і вся аграрна реформа 1919, спричинилася до загострення класової боротьби на селі, зокрема на Зх. Україні. Лише на Тернопільщині в серпні — вересні 1930 селяни спалили до 160 поміщицьких, куркульських, осадницьких садіб. К. була знаряддям колонізації окупованих укр. земель.

А. З. Барабой (Київ).

КОМБІДИ — див. *Комітети бідноти*.

КОМІРНИКИ, *коморники* — категорія найбіднішого феодально залежного селянства і міщанства в Польщі, Литві, Білорусії та на загарбаних польсь. шляхтою укр. землях у 15—18 ст. В селах К. називали безземельних селян, які наймитували і жили по чужих хатах (коморах). К.-селяни відбували пішу панщину або платили грошовий чишш. У містах К. називали позбавлених власності бідних міщан, які перебували в кабальній залежності від заможної міської верхівки.

КОМІСАРІАТ У ПОЛЬСЬКИХ СПРАВАХ НА УКРАЇНІ, Польський комісаріат — орган Рад. влади по роботі серед польсь. біженців, солдатів і військовополонених, який існував на тер. Рад. України з грудня 1917 до серед. 1919. Входив до складу Нар. секретарства міжнародних справ України й одночасно був підпорядкований Польсь. комісаріатові Наркомату в справах національностей РРФСР. Уряді міст республіки мав свої відділення, які діяли на пра-

КОМІСАРІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВУРШЕННЯ 1905 — заворушення селян с. Комісарівки Слов'яносербського пов. Катеринос. губ. (тепер Ворошиловгр. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. Селяни, доведені до відчаю малоземеллям і злиднями, в серпні 1905 на сході ухвалили відібрати у місцевої поміщиці 130 дес. спірної землі. 22.VIII (4.IX) між селянами і службовцями економії відбулася сутичка. В той же день в економію прибув загін поліції, якому з великими труднощами вдалося розігнати селян. Кількох чоловік заарештували. Щоб запобігти заворушенням, в економії було розміщено загін козаків.

Лит.: Революція 1905—1907 г. на Україні. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955.

КОМІСІЇ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ — органи, утворені на Україні за постановою ВУЦВК від 17.VIII 1921 у зв'язку з неврожаєм і необхідністю організувати дійову допомогу голодуючому населенню. Існували: центральна К. д. г. при ВУЦВК, губернські та повітові при відповідних виконкомах місцевих Рад. 13.IX 1921 ВУЦВК прийняв постанову про організацію волонтерів та сілсь. комісій по наданню допомоги голодуючим. К. д. г. складалася з представників органів Рад. влади, профспілок, кооперативних об'єднань і *комітетів неможлих селян*. Комісії подавали допомогу голодуючим продовольством, одягом, медикаментами з держ. фондів, а також з коштів, що були зібрані як добровільні пожертвування, організували допомогу селянам під час сівби озимих 1921 та ярових 1922 і проводили агіт. роботу серед населення. К. д. г. діяли в контакті з центр. комісією допомоги голодуючим («Помгол») при ВЦВК РРФСР. К. д. г. ліквідовано 1.XI 1922 за постановою ВУЦВК від 18.X 1922. Цією ж постановою було утворено при ВУЦВК Комісію по ліквідації наслідків голоду.

Л. Л. Потарисіна (Київ).

КОМІСІЯ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ (КЕУ) — держ. комісія по складанню перспективного плану електрифікації України, розрахованого на 10—15 років. Створена Раднаркомом УРСР в травні 1921 при Держплані України. КЕУ, на основі плану *ГОЕЛРО*, запланувала збудувати на Україні 2 гідроелектростанції — Запорізьку (нині *Дніпрогес імені В. І. Леніна*) і Бузьку — та Штерівську, Гришянську, Лисичанську, Ізюмську вугільні електростанції. Крім того, КЕУ внесла пропозиції спорудити на Україні додатково ще 5 електростанцій, зокрема три на доменних і коксових газах, комбінованих з вугіллям: Макіївську, Петровську та Юзівську. Планувалося також збудувати ряд електростанцій місц. значення для використання їх електроенергії на потреби електрифікації с. г. і місцевої пром-сті. Заг. потужність цих електростанцій мала ста-

новити 1 млн. *квт.* Після прийняття першого п'ятирічного плану (1929) КЕУ було ліквідовано; її функції передано Держпланові УРСР. Завдання, накреслені КЕУ по електрифікації республіки, були значно перевиконані вже на початок другої п'ятирічки (1933).

П. К. Стоян (Київ).

КОМІСІЯ ПО СКЛАДАННЮ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ УКРАЇНИ — наук.-археол. установа, створена 1919 в системі Академії наук УРСР. Завданням комісії було виявлення, збирання, систематизація та вивчення археол. пам'яток тер. України з метою складання археол. карти республіки. На Комісію покладалася організація охорони археол. пам'яток. Влітку 1921 на базі комісії та секцій археології, мистецтв і матеріальної етнографії ліквідованого Укр. наук. т-ва в Києві було створено *Археологічну комісію Академії наук УРСР.*

І. Г. Шовкопляс (Київ).

«КОМІСІЯ 50-ти» — на Україні влітку 1919 орган контролю за діяльністю місцевих установ Рад. влади по розгладу скарг селян. Проводила також агітаційно-роз'яснювальну роботу на селі, брала участь в організації боротьби проти куркульсько-націоналістич. бандитизму. Створена на поч. червня 1919 на Всеукр. з'їзді волонних виконкомів у кількості 50 чол. (звідси й назва) з метою зміцнення зв'язків центр. органів Рад. влади на Україні з селянством. Припинила своє існування у серпні 1919 в зв'язку з загарбанням України денікінцями.

Л. М. Маймєскулов (Харків).

КОМІСІЯ СПРИЯННЯ ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ — урядова комісія, створена постановою ВУЦВК 15.II 1922 при Раднаркомі УРСР. Комісія сприяла Червоній Армії та військ. відомствам у поставці продовольства, фуражу, одягу, взуття, білизни й ін.; забезпечувала держ. підприємства, що виконували військ. замовлення, сировиною, паливом тощо; прикріплювала до відповідних Рад окремі військ. частини для надання їм матеріальної допомоги і шефства над ними. К. с. Ч. А. організувала силами заг. і спец. міліції охорону транспорту, міжокружних і губернських баз та ін. об'єктів, де зберігались матеріали для Червоній Армії. Такі ж комісії було створено і при військ. відділах губвиконкомів. Ліквідована 1927.

П. К. Стоян (Київ).

КОМІТЕТ ЗАКОРДОННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РСДРП (КЗО) — керівний орган закордонних більшовицьких груп, які перебували в еміграції. Створений 15—19.III 1905 на нараді більшовиків у Женеві. Перший склад КЗО припинив свою діяльність в березні 1906, після розпуску його Об'єднаним ЦК РСДРП. КЗО було відновлено на нараді закорд. більшовицьких груп, яка проходила 27—30.XII 1911 в Парижі за ініціативою В. І. Леніна. До складу новообраного КЗО входили І. Ф. Арманд, М. Ф. Владимирський, М. О. Семашко та ін. КЗО мав представництво на з'їздах і конференціях партії, допомагав ЦК партії видавати і розповсюджувати за кордоном парт. л-ру. В 1913 видавав «Бюллетень КЗО», в якому висвітлювалася діяльність закордонних секцій КЗО. Припинив свою діяльність після перемоги Лютневої революції 1917 в Росії. КЗО відіграв важливу роль у згуртуванні більшовицьких сил за кордоном, у боротьбі проти меншовиків та ін. опортуністів.

КОМІТЕТ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СРСР — громадська організація рад. молоді, створена 2.VII 1956 на основі *Антифашистського комітету радянської молоді.* Координує діяльність рад. молодіжних орг-цій гол. чин. з питань співробітництва з зарубіжними молодіжними орг-ціями. Від імені молоді СРСР К-т активно виступає за мир, солідарність з молоддю різних

країн, проти імперіалізму і колоніалізму, допомагає молодіжним орг-ціям країн Азії, Африки і Латинської Америки, що борються за незалежність. К-т — член *Всесвітньої федерації демократичної молоді.* В 1968 він підтримував зв'язки з 1300 молодіжними орг-ціями 120 країн світу. К-т видає «Інформаційний бюлетень» (англ., франц., ісп., нім. мовами). В союзних республіках діють республ. к-ти молодіжних орг-цій. До складу К-ту молодіжних орг-цій УРСР входять 26 орг-цій, в т. ч. ЛКСМУ. В 1968 він підтримував зв'язки з молодіжними орг-ціями 126 країн світу.

О. Я. Сичокова (Київ).

КОМІТЕТ НАРОДНОГО КОНТРОЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — орган нар. контролю УРСР, що направляє роботу всіх органів народного контролю в республіці. Здійснює контроль за виконанням директив Комуністич. партії і Рад. уряду, держ. планів і завдань міністерствами й відомствами республіки та підприємствами, колгоспами, установами й орг-ціями. До 1965 в СРСР, у т. ч. в УРСР, діяли органи парт.-держ. контролю. Законом від 9.XII 1965 «Про органи Народного контролю в СРСР» ці органи перетворено на органи нар. контролю. Положення про них затвердили ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 19.VII 1968. Органами нар. контролю в УРСР, відповідно до Закону УРСР від 22.XII 1965 «Про органи Народного контролю в Українській РСР», є. К. п. к. УРСР, обласні, міські й районні комітети нар. контролю та групи й пости нар. контролю при сільсь. і селищних Радах депутатів трудящих, на підприємствах, в установах, колгоспах та орг-ціях. Див. також *Народний контроль, Державний контроль.*

Є. М. Грищенко (Київ).

КОМІТЕТ ПАРТІЙНОГО КОНТРОЛЮ ПРИ ЦК КПРС — один з вищих органів КПРС. Попередниками К. п. к. були: Комісія парт. контролю при ЦК ВКП (б) (1934—52), Комітет парт. контролю ЦК КПРС (1952—62); Парт. комісія при ЦК КПРС, що існувала одночасно з Комітетом партійно-державного контролю при ЦК КПРС і Раді Міністрів СРСР (1962—65). З грудня 1965 — Комітет парт. контролю при ЦК КПРС. Функції і завдання К. п. к. визначаються Статутом КПРС. К. п. к. здійснює контроль за додержанням членами і кандидатами в члени КПРС парт. дисципліни, притягає до відповідальності комуністів, винних у порушенні Програми і Статуту партії, парт. і держ. дисципліни, а також порушників парт. моралі. К. п. к. розглядає апеляції на рішення ЦК компартій союзних республік, крайових і обласних к-тів партії про виключення з партії і парт. стягнення. Місцевими органами К. п. к. є парт. комісії при ЦК республіканських компартій, обкомах, міськкомах і райкомах партії.

Л. Л. Потарикіна (Київ).

КОМІТЕТ РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК — громад. орг-ція, що об'єднує на колективних засадах рад. жінок, які входять у профспілкові, кооперативні, творчі та ін. громад. орг-ції. Створений 1941 як *Антифашистський комітет радянських жінок*, 1956 перейменований у К. р. ж. Завдання к-ту — розвивати і зміцнювати дружні зв'язки жінок СРСР і зарубіжних країн, брати участь у міжнар. демократичному жіночому русі на захист прав жінок і дітей, боротися за мир, демократію і нац. незалежність. Активну участь в роботі К. р. ж. беруть жінки Рад. України. Керівним його органом є пленум, між пленумами роботою керує президія (з 1968 — голова В. В. Ніколаєва-Терешкова). Комітет входить у *Міжнародну демократичну федерацію жінок*. К. р. ж. разом з ВЦРПС видає щомісячний журнал «Советская женщина».

КОМІТЕТИ БІДНОТІ, комбідн — організації сільської бідноти, опорні пункти *диктатури пролетаріату* на селі. Створені за ініціативою В. І. Леніна декретом ВЦВК і Раднаркому РРФСР від 11.VI 1918. В. І. Ленін у зроблених ним поправках до цього декрету зазначив, що членами К. б. можуть бути всі селяни, які не мають хлібних лишків, торг., пром. підприємств, не користуються найманою працею. Проте в умовах гострої класової боротьби в комбіддах переважала біднота. К. б. очолили трудове селянство у боротьбі проти куркульства. В. І. Ленін вважав створення К. б. за «перший і величезний крок соціалістичної революції на селі» (Твори, т. 28, с. 121). Організації комбідв провадили місцеві Ради разом з робітниками з продовольчих заголів під безпосереднім керівництвом парт. орг-цій. Волосні та сільс. К. б. провели значну роботу в справі залучення середняка на бік Рад. влади. Вони допомагали продовольчим органам вилучати хліб у куркулів, розподіляти предмети споживання та знаряддя виробн. між трудящими села, контролювали діяльність сільс. Рад, сприяли створенню перших с.-г. комун та ін. виробничих об'єднань. До листопада 1918 в 33 губерніях Європ. Росії та Білорусії було створено бл. 122 тис. К. б., які вилучили у куркулів 50 млн. га землі (з 80 млн.), на 2 млн. крб. с.-г. знарядд., велику кількість худоби та хліба тощо. У боротьбі за завоювання соціалістич. революції К. б. змушені були порушувати повновладдя на селі Рад, до складу яких подекуди пролізали нетрудові антирад. елементи. Щоб відновити повновладдя Рад, Надзвичайний 6-й Всерос. з'їзд Рад (6—9.XI 1918) ухвалив провести під керівництвом К. б. перевибори сільс. та волосних Рад, забезпечивши в них керівну роль бідноти. Після перевиборів К. б. було знято з п'яти Рад. В УРСР К. б. почали створюватися в кінці 1918 на тер., визволеній від інтервентів і збройних сил укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції, в умовах надзвичайного загострення класової боротьби з куркульством, коли *Ради селянських депутатів* ще не були відновлені. Тому, на відміну від РРФСР, Положення про організацію роботи сел. влади на місцях від 30.XI 1918 надавало К. б. тимчасово всю повноту влади на селі й не передбачало залучення середняка до комбідв. За постановою Тимчасового Робіт.-Сел. уряду України від 17.I 1919 права обирати та бути обраними до К. б. позбавлялися експлуататорські елементи. Коло діяльності К. б. визначалося відповідно до декрету ВЦВК і РНК РРФСР від 11.VI 1918. Діяльність К. б. на Україні припинялася в зв'язку з наступом денікінців. Після їх вигнання на селі в травні 1920 було утворено *комітети незаможних селян*.

Лит.: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. Збірник документів і матеріалів, кн. 1—2. К., 1957—62; Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967; Історія держави і права Української РСР, т. 1. 1917—1937 рр. К., 1967.

С. Л. Фукс (Харків).

«КОМІТЕТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ» — контрреволюц. орг-ції, створені в жовтні — листопаді 1917 бурж. і дрібнобурж. партіями при підтримці іноземних імперіалістів для боротьби проти Великої Жовт. соціалістич. революції. Виникли в Петрограді, Москві, Києві, Харкові та ін. містах. Керівним центром к-тів був т. з. «Комітет порятунку батьківщини та революції» в Петрограді. К-ти організували антирад. заколоти. провокації, саботаж заходів Рад. влади. Були розгромлені, коли Рад. влада перемогла на місцях.

КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН (КНС), комнезамі — класові організації незаможного селянства в УРСР 1920—33. Створені на підставі закону ВУЦВК від 9.V 1920. В основу організації КНС і змісту їхньої роботи КП(б)У покладає ленінські вказівки про створення опорних пунктів *диктатури пролетаріату* на селі (де куркульство ще зберігало міцні економіч. і політ. позиції), досвід діяльності *комітетів бідноти* в РРФСР і УРСР. IV конференція КП(б)У 20.III 1920 прийняла рішення про створення спілок малоземельних і безземельних селян, які відповідно до постанови Пленуму ЦК КП(б)У від 15.IV 1920 дістали назву КНС. За «Законом про комітети незаможних селян» від 9.V 1920 право вступу до КНС мали лише бідняки і середняки. На комнезамі покладалось якнайшвидше запровадження в життя законів про наділення землею і реманентом безземельних і малоземельних селян, про продрозверстку та ін. Заклик партії до створення КНС знайшов широкий відгук серед трудящих мас селянства. На кін. 1920 діяло 10 799 КНС, що об'єднували більше 1 млн. селян. 18—22.X 1920 відбувся 1-й Всеукр. з'їзд КНС, який обрав Центр. комісію незаможних селян на чолі з Г. І. Петровським. Комнезами в роки *воєнного комунізму* подавали допомогу Червоній Армії, боролися проти бандитизму, вели наполегливу боротьбу проти впливу куркульської націоналістич. контрреволюції, допомагали органам Рад. влади проводити в життя продовольчу і аграрну політику Комуністич. партії, ліквідувати неписьменність. При переході до *нової економічної політики* КНС, що мали переважну більшість у сільс. Радах, були фактичними органами влади на місцях. Постанова ВУЦВК від 13.IV 1921 та Закон ВУЦВК від 27.V 1922 проголошували КНС орг-ціями держ. значення. КП(б)У у ході соціалістич. будівництва організаційно і політично зміцнювала комнезамі і вела непримиренну боротьбу проти троцькістів, правих капітулянтів, укапів, що пропонували ліквідувати КНС. Одночасно рішучу відсіч дістали пропозиції лівацького характеру про збереження за комнезаміами функцій і методів роботи періоду воєнного комунізму.

В період відбудови нар. г-ва відбулися 2-й (1922), 3-й (1923) і 4-й (1924) Всеукр. з'їзди комнезамів, що відіграли значну роль в орг. зміцненні, активізації їхньої діяльності. Декретом ВУЦВК і Раднаркомом УРСР від 16.XI 1925, прийнятим відповідно до рішення Липневого пленуму ЦК КП(б)У 1925, комнезамі звільнялися від адм. роботи, виконання держ. функцій. Їх було перетворено на добровільні громад. орг-ції для захисту інтересів сільс. бідноти і середняків. Цей захід зумовлювався розширенням прав сільс. Рад, що їх КНС раніше часто підміняли. 19.XI 1925 затверджено новий статут КНС, що визначав їхні завдання щодо піднесення с. г., залучення бідняків і середняків до с.-г. виробничих об'єднань (комун, артільей тощо), до рад. будівництва. В жовтні 1929 КНС об'єднували 1 443 590 бідняків і середняків. Питання про колективізацію стояло на 5-му (1927), 6-му (1928), 7-му (1930) Всеукр. з'їздах КНС. Після перемоги колгоспного ладу стало недоцільним далі існування КНС. Тому 5-й пленум Всеукр. Центр. комісії незаможних селян 7-го скликання 16.II 1933 прийняв рішення про самоліквідацію КНС. Схвалюючи його, ВУЦВК прийняв 8.III 1933 постанову про ліквідацію комнезамів, в якій відзначив їх величезну роль у будівництві соціалізму. В доповіді «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» перший секретар ЦК Комуністич. партії України П. Ю. Шелест сказав:

«Говорачи сьогодні про соціалістичну перебудову села, зокрема, на Україні, ми повинні віддати належне комітатам незможних селян — комнезамам. Це вони були опорою Радянської влади на селі, боролися проти бандитизму, проводили велику роботу по створенню колгоспів і ліквідації куркульства, як класу» («Радянська Україна» від 6.XI 1967). Комнезами України у зв'язку з 10-річчям 11.V 1930 нагороджено орденом Червоного Прапора.

Лит.: Левін В. І. До незможних селян України. Твори. Вид. 4, т. 31; Комітети незможних селян України (1920—1933). Збірник документів і матеріалів. К., 1968; Петровський Г. І. Незможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм. Х., 1927; Петровський Г. І. Славетний шлях. Х., 1933; Загорський П. С., Стоян П. К. Нарис історії комітетів незможних селян України. К., 1960.

М. Д. Березовчук (Умань).

«КОММУНІСТ» — журнал, заснований В. І. Ленінін, видавала його в Женеві редакція газ. «Соціал-демократ». Вийшов один подвійний номер 29—30.VIII (11—12.IX) 1915. В журналі опубліковано статті В. І. Леніна «Крах II Інтернаціоналу», «Чесний голос французького соціаліста», «Імперіалізм і соціалізм в Італії». В середині редакції В. І. Леніна і його прихильники вели боротьбу проти антипарт. групи Бухаріна — П'ятакова, яка намагалася використати журнал у фракційних цілях. За пропозицією В. І. Леніна відносини з фракційною групою було перервано і спільне видання припинено. З жовтня 1916 редакція газ. «Соціал-демократ» замість «К.» почала видавати «Сборник социал-демократа».

Лит.: Большевицкая периодическая печать (Декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель. М., 1964.

«КОММУНІСТ» — газета, орган Одес. підпільного обласного та міського к-тів КП (б) У в роки громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції. Почав видаватися в липні 1918 під час австро-нім. окупації та англо-французької інтервенції. Вийшов 22 номери. До складу редколегії входили І. Є. Клименко, Я. Л. Єлін, С. І. Соколовська, Б. Духовний, С. Яновська та ін. Газета розповсюджувалася на окупованій тер. Пд. України. Широко висвітлювала внутр. і міжнар. становище, хід бойових дій на фронтах громадян. війни, викривала контрреволюц. політику петлюрівської Директорії тощо. З січня 1919 за рішенням Одеського підпільного обласного комітету КП (б) У та президії «Іноземної колегії» при Одеському обласному комітеті КП (б) У газета виходила також франц. мовою («Le Communiste»). Вийшло бл. 10 номерів. До складу редколегії входили Г. Гжелякова, А. Залік, Ж. Лябурб, С. І. Соколовська та ін. «Le Communiste» роз'яснював франц. солдатам і матросам загарбницькі цілі англо-франц. інтервенції в Росії, висвітлював питання міжнар. революц. руху. «К.» деякий час видавали в Одесі у приватних друкарнях. Газету часто конфіскували. Пізніше «К.» і «Le Communiste» друкували у катакомбах с. Куяльника поблизу Одеси в підпільній друкарні. В. І. Ленін високо оцінив діяльність більшовицької преси Півдня. 31.I 1919 у телеграмі на ім'я голови Тимчасового Робітн.-Сел. уряду України він писав: «Кажуть, у Харкові є кримські та одеські газети, у тому числі французька одеська. Дуже прошу розпорядитися негайно збирати комплекти і висилати їх сюди регулярно» (Ленинський збірник, т. 34, с. 98). Після визволення Одеси від військ Антанти «К.» з 13.IV 1919 почав виходити під назвою «Одесский коммунист».

М. Ю. Раковський (Одеса).

«КОММУНІСТ» — журнал, орган Організаційного бюро по скликанню I з'їзду КП (б) У. Дру-

кувався у Москві, оскільки Україна на той час була окупована нім. загарбниками. Перший номер (подвійний) вийшов 15.VI 1918, другий (№ 3—4) — 1.VII. Після I з'їзду КП (б) У вийшло ще три номери — 15, 21.VIII і 15.X 1918. На сторінках «К.» висвітлювалися питання, пов'язані з підготовкою I з'їзду КП (б) У; розповідалися про розгортання повстанської боротьби проти нім. окупантів, зокрема про Всеукраїнський страйк залізничників 1918; викривалися підступні дії лівих українських соціал-демократів, «незалежників» та ін. дрібнобурж. націоналістич. партій. «К.» друкував протоколи Оргбюро, матеріали Тимчасового Всеукр. к-ту робітничої Комуністич. партії, що діяв на території України, інформаційні повідомлення тощо. «К.» відіграв значну роль також і у підготовці II з'їзду КП (б) У.

«КОММУНІСТ» — теоретич. і політ. журнал ЦК КПРС. Виходить у Москві. Заснований у квітні 1924. Видавався під назвою «Большевик». Періодичність його видання: в 1924—16, 1925—51—24, 1952—22, з 1953—18 номерів на рік. З жовтня 1952 друкується під тепер. назвою. В журналі розробляються і висвітлюються актуальні питання марксистсько-ленінської теорії, проблеми комуністич. будівництва. В журналі друкуються статті про економіч. і політ. завдання на сучас. етапі розвитку Рад. країни, керівну роль партії, розвиток творчої активності мас у боротьбі за комунізм, питання ідеологічної роботи, а також про розвиток світової соціалістич. системи, економіку і політику капіталістич. країн, суверенний комуністич., робітничий і нац.-визвольний рух. Журнал веде боротьбу за чистоту марксизму-ленінізму, проти бурж. ідеології, ревізйонізму у догматизму. В журналі публікуються теоретич. статті, лекції і консультації, відповіді на запитання читачів. Даються міжнар. огляди. Ведеться відділ критики і бібліографії.

«КОММУНІСТ» — газета, орган ЦК КП (б) У. Див. «Радянська Україна».

КОМНЕЗАМИ — див. Комітети незможних селян.

КОМПАНІЄЦЬ Олена Станіславівна (н. 19.III 1916) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965). Н. в м. Єнакієвому (тепер Донец. обл.) в сім'ї службовця. В 1940 закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту. З 1950 — молодший, з 1956 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Досліджує історію укр. феод. міст, а також зародження й формування робітн. класу України у феод. і капіталістич. періоди.

Тв.: Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. К., 1954; Устим Кармалюк. К., 1960 (у співавт.); Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; Єдність світового історичного процесу. К., 1966; Передпротаріат на Україні в XVII—XVIII ст. В кн.: Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967.

КОМПАНІЄЦЬ Іван Іванович (н. 23.III 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1962), професор (з 1965). Член КПРС з 1951. Н. в м. Єлисаветграді в сім'ї селянина-бідняка. В 1945 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. З 1949 — молодший, з 1951 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР, одночасно з 1959 — зав. редакцією історії СРСР та УРСР, з 1967 — заст. гол. редактора Укр. Рад. Енциклопедії. Досліджує проблеми пролет. інтернаціоналізму та дружби народів СРСР, питання історії України, зокрема зх.-укр. земель поч. 20 ст.

Тв.: Боротьба за Радянську владу на Буковині. К., 1950; Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Історія західноукраїнських зе-

мель: правда і перекручення. В кн.: Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968; Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970.

КОМПАНІЙСЬКІ ПОЛКИ — наймані («охотницькі») кінні полки на Лівобережній Україні, що їх створила гетьманська адміністрація у 70-х рр. 17 ст. Використовували їх для придушення антифеод. виступів нар. мас, для запобігання переселенням і втечам селян, охорони гетьмана і його резиденції та для сторожової й розвідувальної служби на пд. і зх. кордонах. Комплектували К. п. з добровольців («охотників») з різних частин України, а також з волохів, сербів та ін. Полки поділялися на сотні, сотні — на курені. На чолі полку стояли полковник і *полкова старшина* (обозний, осавул, писар та ін.). Іменували К. п. за призвищами полковників (напр., полк Новицького, Кожуховського та ін.). Одночасно було по 3—4 К. п. В кожному з них налічувалося по 500—600 козаків. К. п. розміщували у визначених гетьманськими універсалами населених пунктах, жителі яких зобов'язані були забезпечувати їх усім необхідним. К. п. продовжували існувати до 70-х рр. 18 ст.

Лит.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969.

В. А. Дядиченко (Київ).

КОМПАНІЙЦІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник *черняхівської культури* 4—7 ст. в урочищі Касюрівщина поблизу затопленого тепер водами Дніпродзержинського водосховища хут. Компанійців Кобеляцького р-ну Полт. обл. В 1960—65 Ін-т археології АН УРСР провів дослідження 467 поховань (41 — з обрядом трупопокладення і 426 — з обрядом трупоспалення). Інтерес становлять поховання 5 ст. з обрядом трупоспалення, в якому знайдено бронзову литу двощиткову фібулу, зброю (меч, наконечники списа та дротика, сокиру тощо), металеві дужку та обручі від дерев'яного відра, уламки тонкостінної металеві посудини, та поховання 6 ст. з бронзовими парними фібулами в ньому.

Лит.: Махвон Е. В. Раскопки на Компаньевском могильнике. В кн.: Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. К., 1967.

Є. В. Махно (Київ).

КОМПУТИ (від лат. computo — обчислювати) — козак. списки з відомостями про майнове становище козаків, проходження ними військ. служби тощо. Запроваджені на Україні під час нар.-визвольної війни 1648—54. К. складалися полковними канцелярськими і мали значення юридичних актів, на підставі яких визначалася належність до козацького стану. Скасовані на Слобідській Україні 1765, на Лівобережній Україні — у 80-х рр. 18 ст. в зв'язку з ліквідацією автономії. К. — важливе джерело з соціально-економіч. історії України 2-ї пол. 17—18 ст.

«КОМСОМЛЬСКА ПРАВДА» — газета, орган ЦК ВЛКСМ. Заснована за рішенням ХІІ з'їзду РКП (б). Виходить з 24.V 1925 в Москві. «К. п.» належить велика роль у пропаганді марксизму-ленінізму, вихованні рад. молоді в дусі беззавітного відданості Комуністич. партії, в дусі рад. патріотизму. Газета висвітлює питання виробн., внутрікомсомольського життя, побуту, моралі. Вона мобілізує молодь на розв'язання завдань комуністич. будівництва. «К. п.» нагороджено орденом Леніна (1930), двома орденами Трудового Червоного Прапора (1950, 1957) та орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945). **«КОМСОМЛЬСКОЕ ЗНАМЯ»** — газета, орган ЦК ЛКСМ України. Видається в Києві 5 раз на тиждень рос. мовою. Почала виходити в квіт-

ні 1938 під назвою «Сталинское племя». Під час нім.-фашист. окупації Києва 1941—43 не видавалась. З 1961 друкується під теперішньою назвою.

Г. Г. Шуцька (Київ).

«КОМУНА» («Комуна» — «Комуна») — польсь. комуністична газета, яка з 10.IV до середини серпня 1919 виходила (спочатку тричі, а потім — раз на тиждень) в Одесі. Була органом Одеської групи польсь. комуністів. Редактором газ. був Я. Гжеляк-Вімут. На сторінках газети виступали польсь. революціонери Г. Гжелякова, А. Громицький (Сойко), Ю. Гутковський та ін. «К.» сприяла вихованню польсь. трудящих, які в роки громадян. війни перебували на Україні, в дусі пролетар. інтернаціоналізму, закликала їх боротися за зміцнення Рад. влади, висвітлювала життя польсь. робітників і селян на Одещині. Вийшло 28 номерів газети.

П. М. Калениченко (Київ).

«КОМУНА» — болг. комуністична газета, що виходила з 1.V по 2.VIII 1919 в Одесі. Орган Центр. бюро болг. комуністич. групи при Комінтерні. Вгазеті публікувалися статті болг. революціонерів С. Джорова, К. Телалова, К. Касапова, М. Огнянова та ін. Вона широко пропагувала ленінські ідеї, роз'яснювала суть Рад. влади, друкувала рішення Комінтерну. Гол. увагу газета приділяла мобілізації болгар, що жили в Росії, на захист завоювань Великого Жовтця, знайомила болг. населення з становищем у Болгарії та на Балканах, з міжнар. подіями. Вийшло 9 номерів газети.

І. М. Кулінич (Київ).

КОМУНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА — одна з форм с.-г. виробничого кооперування, що передбачала усуспільнення, поряд із землею, усіх засобів виробництва (будівель, реманенту, худоби тощо) та здійснення на громад. засадах споживання і побутового обслуговування. К. с. виникли в перші роки Рад. влади. В комуни об'єднувалися найбільшні елементи села, зокрема кол. червоноармійці. *Декрет про землю* та Основний закон про соціалізацію землі від 27.I (9.II) 1918 надавали К. с. переваги в землекористуванні. На кінець 1918 в РРФСР було 975 К. с., на кінець 1919—1639. Їхньому зростанню сприяли *комітети бідноти*. На Україні перші К. с. були організовані в кінці 1917 — на поч. 1918, але через австро-нім. окупацію вони проіснували лише кілька місяців. На кінець травня 1919 на Україні було понад 300 комун. Вони, як правило, організовувалися у кол. маєтках, на землях, конфіскованих у поміщиків, і одержували від д-ви безплатне користування, крім землі, житл. і госп. будівлі, реманент та ін. допомогу. В 1923—24 серед кооп. г-в України К. с. становили бл. 6,7%. Переважали ін. форми колект. г-ва, зокрема *артіль сільськогосподарська*, що більше відповідали розвитковій продуктивних сил. З переходом до сушійної колективізації К. с. прийняли статут с.-г. артілі.

Лит.: Ленін В. І. Прмова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. Твори. Вид. 4-т. 28; Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967; Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.). К., 1960.

В. Л. Мунтян (Київ).

КОМУНАРСЬК (до 1931 — Алчевськ, з 1931 до 1961 — Ворошиловськ) — місто обл. підпорядкування Ворошиловського обл. УРСР. Залізнич. станція. 123 тис. ж. (1970). Виник 1895 у зв'язку з будівництвом Донецько-Юр'ївського металург. з-ду. Входить до Луган. повіту Катеринослав. губ. В 1898 в Алчевську виник перший с.-д. гурток. У 1905—07 тут відбулися страйки робітників. Алчевська бойова дружина брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. 26.IV 1918 Алчевськ окупували австро-нім. загарбники, в

грудні 1918 захопили білогвардійські війська ген. Краснова, яких було вигнано на поч. 1919. Влітку 1919 Алчевськ захопили денікінці. 26.XII 1919 його визволили частини Червоної Армії. В 1919 Алчевськ увійшов до складу Донец. губ., з 1923 — Луган. округу. В 1932—38 — місто Донец., з 1938 — Ворошиловгр. (1961—70—Луганська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 12.VII 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в К. діяв партизан. загін під командуванням А. Пискунова. 2.IX 1943 Рад. Армія визволила місто. К. — один з найбільших металург. центрів Донбасу. В К. заводи: металург., буд. конструкцій, коксохім., буд. матеріалів; швейна ф-ка, хлібний, пром. і харч. комбінати, молокозавод тощо. Гірничо-металург. ін-т, вечірній індустріальний технікум, 5 профес.-тех. уч-щ, 21 загальноосв. та 1 муз. школи. У К. — пам'ятник В. І. Леніну, обеліск Перемоги на честь 20-річчя розгрому фашист. Німеччини, монумент Слави воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45.

КОМУНІЗМ (від лат. communis — спільний) — найвища суспільно-економічна формація, що історично приходить на зміну капіталізму шляхом революц. перебудови суспільного життя на основі знищення приватної власності на засоби виробн. і заміни її суспільною власністю, ліквідації всіх форм соціального й національного гноблення трудящих і встановлення відносин товариського співробітництва та взаємодопомоги вільних від експлуатації людей. Першим ступенем (фазою) цієї формації є *соціалізм*, а другим, вищим її ступенем — повне комуністичне суспільство. «Комунізм — це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства полються повним потоком і здійсниться великий принцип „від кожного — по здібностям, кожному — по потребах“. Комунізм — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудящих, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 54). Велика істор. місія К. полягає в тому, що він звільняє всіх людей від соціальної нерівності, від усіх форм гноблення та експлуатації, від страхів війни і утверджує на землі такий суспільний лад, за який боролося людство.

З тих часів, як суспільство розкололося на антагоністичні класи і з'явилися соціальна нерівність, класовий гніт і експлуатація, гноблені маси мріяли про такий устрій суспільства, де б не було експлуатації. Соціальні мрії трудящих мас про ідеальний устрій суспільства знайшли свій вияв у соціальних, комуністич. утопіях 16—18 ст. Т. Мора, Т. Кампанелли, Ж. Мельє, Мореллі, Г. Маблі. На поч. 19 ст. з соціалістич. теоріями виступили безпосередні попередники наук. соціалізму А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуєн. «Але первісний соціалізм, — писав В. І. Ленін, — був утопічним соціалізмом. Він критикував капіталістичне суспільство, осуджував, проклинав його, мріяв про знищення його, фантазував про кращий лад, переконував багатих в неморальності експлуатації. Але утопічний соціалізм не міг вказати справжнього виходу. Він не вмів ні роз'яснити суть найманого рабства при капіталізмі, ні

відкрити закони його розвитку, ні знайти ту суспільну силу, яка здатна стати творцем нового суспільства» (Твори, т. 19, с. 7). Видатними представниками утопіч. соціалізму в Росії були революц. демократи О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, на Україні — Т. Г. Шевченко, що на відміну від зх.-європ. соціалістів-утопістів рішуче заперечували можливість здійснення соціалістич. ідеалів шляхом мирної проповіді, доводили, що лише трудячі маси здатні втілити їх в життя за допомогою революції. Але й вони не змогли відкрити справжніх шляхів до К. і виявити соціальні сили, спроможні здійснити цей перехід.

Наук. К., основоположниками якого були К. Маркс і Ф. Енгельс, виник у 40-х рр. 19 ст., коли на арену класової боротьби як самостійний політ. сила, що протистоїть буржуазії, вийшов пролетаріат — єдиний до кінця революц. клас. Наук. К. являє собою теоретичний вираз позиції пролетаріату в його боротьбі проти буржуазії, теоретичне узагальнення умов визволення пролетаріату. Завдяки двом великим відкриттям К. Маркса — матеріалістич. розуміння історії та теорії додаткової вартості — К. з утопії був перетворений в науку. На основі глибокого наук. аналізу бурж. суспільства і відкриття об'єктивних законів суспільного розвитку, заг. закономірностей істор. процесу К. Маркс і Ф. Енгельс науково обґрунтували об'єктивну закономірність руху людства до К., довівши неминучість переходу до К. як найвищого суспільного ладу. Разом з тим вони визначили гол. риси К., розкрили суть соціалізму і К. як двох фаз єдиної комуністич. суспільно-економіч. формації.

Перехід від капіталізму до К. є закономірним наслідком, з одного боку, розвитку продуктивних сил, що на певному етапі переростають капіталістичні суспільні відносини, а, з другого боку, — неминучим наслідком класової боротьби пролетаріату. Усуспільнення праці та концентрація і централізація виробництва за капіталізму зумовлені розвитком продуктивних сил суспільства, становлять матеріальні передумови закономірного переходу до К., революц. заміни капіталізму соціалізмом. «Централізація засобів виробництва і усуспільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 717—718).

Пролетаріат, керований Комуністич. партією, озброєний наук. теорією суспільного розвитку, являє собою ту соціальну силу, яка єдино спроможна організувати й керувати визвольною боротьбою всіх трудящих проти капіталізму, очолити і здійснити соціалістичну революцію як неодмінну умову заміни капіталізму соціалізмом. К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували істор. необхідність встановлення політ. панування пролетаріату — *диктатури пролетаріату*, розглядаючи її як перехід до знищення всяких класів.

В. І. Ленін стосовно до нових істор. умов розвинув і примножив теоретичну спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса. Він не тільки дав відповіді на актуальні питання, поставлені ходом істор. розвитку, не тільки всебічно розвинув теорію соціалістич. революції і комуністич. суспільства, озброїв рос. і весь міжнар. революц. рух науково обґрунтованою стратегією і тактикою, а й очолив боротьбу робітн. класу за втілення ідеалів К. в життя. В. І. Ленін розглядав К. як закономірний результат розвитку соціалізму, розкриття і реалізації закладених у ньому можливостей і переваг.

«Ленінські ідеї про суть і принципи комунізму, про форми і методи його будівництва партія розгорнула в цілісну і науково обґрунтовану програму побудови комуністичного суспільства. Її покладено в основу розв'язання найважливіших питань політики, економіки, ідеологічної та організаторської діяльності, які, як підкреслив ХХІІІ з'їзд, перебувають у центрі уваги партії» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 48).

Творчо розвиваючи і збагачуючи марксистсько-ленінську науку про соціалізм і К., КПРС обґрунтувала першорядне значення створення *матеріально-технічної бази комунізму* для перемоги К., розробила наук. принципи організації та управління нар. г-вом, теоретично обґрунтувала шляхи переростання соціалістич. державності в *комуністичне самоврядування*, удосконалення соціалістич. суспільних відносин і комуністич. виховання членів суспільства. Багато нових проблем, що їх висунула революц. практика побудови соціалізму і К., відображено в програмних документах світового комуністич. руху, зокрема в документах міжнародної *Наради комуністичних і робітничих партій 1969*.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР відкрила епоху переходу від капіталізму до К. «Російська революція вказала всьому світові, — писав В. І. Ленін, — шляхи до соціалізму і показала буржуазії, що наближається кінець її торжества» (Твори, т. 28, с. 26). Новим істор. зрушенням у системі світових економіч. і політ. сил на користь соціалізму було утворення *світової системи соціалізму*. Вступ ряду країн, в яких був встановлений революц. лад *народної демократії*, на шлях соціалізму після 2-ї світової війни 1939—45, повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР є наочним підтвердженням істор. правоти марксистсько-ленінського вчення про соціалізм і К.

Марксизм-ленінізм вчить, що К. є продовженням і поступовим розвитком соціалізму. Поступовість переростання соціалізму в К. зумовлюється спільністю матеріальних основ їх — пануванням суспільної власності на засоби виробництва і здійсненням об'єктивного закону планомірного і пропорційного розвитку, підпорядкуванням виробництва задоволенню всезростаючих матеріальних і духовних потреб усього суспільства; рівністю обов'язку для всіх працездатних працювати, відсутністю гноблення і експлуатації людини людиною. Разом з тим, марксизм-ленінізм визнає наявність відмінності між соціалізмом і К. Те, що звичайно називають соціалізмом, К. Маркс називав першою, чи нижчою фазою комуністич. суспільства, але це не повний комунізм. Виникаючи не на своїй власній основі, а виростаючи з капіталізму, соціалістичне суспільство довгий час «в усіх відношеннях, в економічному, моральному й розумовому, зберігає ще родимі плями старого суспільства, з надр якого воно вийшло» (Маркс і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 19). К. — це вищий, більш зрілий ступінь комуністич. суспільно-економіч. формації. Він являє собою таке суспільство, яке розвинулось на своїй власній основі і тому не має на собі плям капіталізму. К. виражає вищий ступінь панування людини над природою і над своїми власними суспільними відносинами.

Вперше в світовій історії соціалізм було побудовано в СРСР. Науково обґрунтований план поступового переростання соціалізму в комуністичне суспільство викладено в матеріалах і рішеннях ХХ, ХХІ, ХХІІ і ХХІІІ з'їздів КПРС, в *Програмі*

Комуністичної партії Радянського Союзу. Комуністичне будівництво передбачає широке розгортання *науково-технічної революції*, що стала однією з гол. ділянок істор. змагання між капіталізмом і соціалізмом і є, як підкреслено в документах міжнар. Наради комуністич. і робітн. партій 1969, важливою умовою розвитку соціалістич. суспільства. Будівництво К. передбачає удосконалення всієї системи економіч. відносин соціалістич. суспільства. Соціалізм, відзначає В. І. Ленін, являє собою вищий в порівнянні з капіталізмом тип суспільної організації праці, що становить джерело сили і запоруку неминучої повної перемоги К. (див. Твори, т. 29, с. 372—373).

Виконуючи настанови В. І. Леніна, Комуністична партія і Рад. д-ва прагнуть повністю використати всі форми матеріального і морального стимулювання праці, розгорнути далі *соціалістичне змагання* трудящих. Велетенське зростання продуктивних сил у соціалістич. суспільстві настійно вимагає дальшого удосконалення методів і форм управління суспільством. Можливість наук. управління суспільством — величезна перевага соціалізму. «Тільки соціалізм, — писав В. І. Ленін, — дасть можливість широко розповсюдити і посправжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту» (Твори, т. 27, с. 366).

КПРС надає великого значення керівництву рад. суспільством на наук. основі. Всемирне удосконалення централізованого планового керівництва і розвиток демократич. основ управління, залучення до управління широких мас трудящих, поліпшення системи обліку та контролю, розробка і повсюдне впровадження наук. організації праці, застосування сучас. наук.-тех. засобів — такими є осн. шляхи розвитку управління соціалістич. суспільством у період його переходу до К. Розроблені Листопадовим (1964), Березневим і Вересневим (1965) пленумами ЦК КПРС і схвалені ХХІІІ з'їздом партії заходи по дальшому вдосконаленню керівництва економікою, соціально-політ. і духовним життям країни знаменують новий етап у дальшому розвитку всієї системи управління соціалістич. суспільством у його русі до К. В нерозривному зв'язку з проблемою розвитку суспільного виробництва і зростанням продуктивності праці наук. К. розглядає проблему створення заг. достатку матеріальних благ. Комуністичне суспільство здійснює задоволення розумних потреб людей в постійно зростаючих розмірах. Це досягається високим рівнем розвитку продуктивних сил суспільства, що забезпечують достаток матеріальних і духовних благ, а також рівнем свідомості людей, які будуть не здатні «вимагати неможливого» (Ленін В. І. Твори, т. 25, с. 426). Перехід до комуністич. розподілу здійсниться після того, як принцип розподілу по праці за соціалізму вичерпає себе повністю, тобто коли настане достаток матеріальних і культурних благ і праця перетвориться для всіх членів суспільства на першу життєву потребу.

Перехід до К. означає глибокі якісні зміни в соціальной структурі суспільства. За К. не буде класів, зникнуть соціально-економічні і культурно-побутові відмінності між містом і селом. Поступове злиття двох форм соціалістич. власності приведе до повного стирання класових меж між робітниками і селянами. Оскільки робітн. клас є найпередовішою, найорганізованішою силою рад. суспільства, він здійснює свою провідну роль і в період розгорнутого комуністич. будівництва аж

до побудови К., коли зникнуть класи. З перемогою К. відбудеться органічне поєднання розумової і фізичної праці у виробничій діяльності людей, а інтелігенція перестане бути особливим соціальним прошарком. У процесі будівництва К. виникають і розвиваються нові, соціалістичні нації і народності, для яких характерні соціально-політ. та ідейна єдність, новий тип суспільних відносин — товариське співробітництво та взаємодопомога. В СРСР, зокрема, склалася нова істор. спільність людей різних національностей — *радянський народ*. Він має спільну соціалістичну Батьківщину — СРСР, спільну економіч. базу — соціалістичне г-во, єдину соціально-класову структуру, єдиний світогляд — марксизм-ленінізм, спільну мету — побудову К. та багату спільних рис у духовному обличчі, в психології. Будівництво К. знаменує дальший розквіт та зближення соціалістич. націй і народностей, розширення їхнього взаємного єднання, що згодом приведе до злиття їх. Стирання нац. відмінностей — більш тривалий процес, ніж стирання класових відмінностей. Тільки ліквідація всіх соціальних відмінностей визначатиме повне торжество справжньої соціальної рівності. За К. всі люди матимуть не лише рівне становище в суспільстві, однакове відношення до засобів виробн., як за соціалізмом, а й рівні умови праці й розподілу і братимуть активну участь у керуванні суспільними справами. З перемогою соціалізму д-ва диктатури пролетаріату стає політ. організацією всього народу (див. *Політична організація радянського суспільства*) при провідній ролі робітн. класу. Загальнонародна держава є дальшим розвитком соціалістич. державності. В ході формування К. відбувається законотвірний процес переростання соціалістич. державності в комуністичне самоврядування. Гол. напрямом цього процесу є всебічний розвиток *демократії*, яка забезпечує активну участь усіх членів суспільства в керуванні суспільними справами. Громад. самоврядування стане можливим тільки за умови «безпосереднього і щоденного несення своєї частки тягот по управлінню державою» (Л е н і н В. І. Твори, т. 27, с. 127) всіма без винятку громадянами суспільства. Здійснення цього є гол. передумова відмирання державності. Відмирання функцій політ. управління за К. не означає ліквідації функцій соціального управління взагалі. Втілюючи повну соціальну рівність, комуністичне суспільство за своєю соціальною структурою являтиме найвищу форму орг-ції суспільного життя. Всі виробничі осередки, всі самоврядні асоціації будуть гармонійно об'єднані в заг. планомерно організованому господарстві. В. І. Ленін відзначав, що «апаратові управління у власному, тісному, вузькому розумінні слова, апаратові старої держави судилося вмерти, а апаратові типу Вищої ради народного господарства судилося рости, розвиватися і міцніти, заповнюючи собою всю найголовнішу діяльність організованого суспільства» (Твори, т. 27, с. 363).

Збільшення масштабів і складність завдань по перетворенню суспільства, піднесення творчої активності мас, дальший розвиток соціалістич. демократії — все це підвищує роль свідомого, організованого авангарду в житті рад. суспільства — лєнінської партії комуністів (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*), що надає всій роботі по будівництву К. планомерно-цілеспрямованого характеру. В процесі становлення комуністич. форм суспільного устрою все міцніше утверджуватиметься комуністична ідейність у житті, праці, у відносинах між людьми, вироблятиметься вміння розумно користуватися бла-

гами К. В усіх членів суспільства, завдяки зміні характеру праці й зростанню тех. оснащеності та високому рівню свідомості, розвинеться внутр. потреба добровільно і за своїми нахилами працювати для блага суспільства. Перехід до К. знаменує торжество комуністич. праці, яка є, за визначенням В. І. Леніна, безоплатною працею на користь суспільства, працею, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а працею добровільною, без норм, працею, яка виконується без розрахунку на оплату, без умови про оплату, працею за звичкою працювати на заг. користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до її необхідності, працею як потребою здорового організму (див. Твори, т. 30, с. 469).

К., здійснюючи корінний переворот у всій системі суспільних відносин, умовах життя людей, створює нову, справді гуманістичну цивілізацію, фактично — нове людство. Перемога К. означатиме велетенський стрибок у духовному розвитку людства, утвердження нового, найвищого типу культури, яка вбере в себе і розвине все краще, що було створене світовою культурою, усю багатогранність і багатство духовного життя комуністич. суспільства, високу ідейність і гуманність нового світу. Це буде культура безкласового суспільства, загальнонародна, загальнолюдська. Бурхливий розквіт культурного життя суспільства сприятиме розгортанню творчих здібностей кожної особи, естетичному вихованню народу, формуванню найвищих худож. смаків. Худож. начало ще більше одухотворить працю, прикрасить побут і облагородить людину. Одна з найбільших переваг К. полягає в тому, що він забезпечує найвищий розквіт людської особи, всебічний розвиток її обдарувань і творчих здібностей. Комуністичне суспільство являтиме собою високоорганізовану співдружність людей праці, для яких додержання єдиних загальновизначених правил комуністич. спілкування стане внутр. потребою і звичкою. К. означатиме формування нового покоління людей і нового соціального типу людини, яка гармонійно поєднуватиме в собі духовне багатство, моральну чистоту і фіз. досконалість. Комуністичне суспільство — перше в історії суспільство, яке складається не стихійно, а на основі свідомої творчості мільйонів. Народ, підкреслено в Програмі КПРС, — вирішальна сила будівництва К. Перемога К. залежить від людей. У процесі переходу до К. зростає роль мас як суб'єкта істор. творчості. Будівництво К. — тривалідний і складний процес. В. І. Ленін, передбачаючи складність і довготривалість процесу становлення і розвитку соціалістич. суспільства, його переростання в комуністичне як у межах однієї країни, так і в міжнар. масштабі, орієнтував Комуністичну партію на неухильне вдосконалення форм і методів будівництва соціалізму та К. і пошуки нових форм організації та управління суспільством, які б відповідали його нарізним потребам. В. І. Ленін зазначав, що ніяка форма не буде остаточною, поки не буде досягнуто повного К. Повна перемога комуністич. ладу на всій земній кулі означатиме завершення переходу всіх народів до безкласового періоду їхньої історії. Перехід до К. — це справа не тільки національна, яка торкається лише трудящих тієї чи ін. країни, а спільна, інтернац. справа, що залежить від зусиль всієї світової системи соціалізму, всіх народів, що будують нове суспільство, а також від підтримки міжнар. робітн. класу. Будівництво К. в СРСР є складовою частиною його будівництва народами всієї соціалістич. системи.

Будівництво соціалізму в країнах світової соціалістич. системи здійснюється на основі заг. закономірностей з урахуванням конкретних істор. умов і нац. особливостей кожної країни. Успішний розвиток цього процесу передбачає неушкоджене додержання принципів пролетарського інтернаціоналізму, взаємної допомоги і підтримки, рівноправності, суверенітету, невтручання у внутр. справи один одного. Для розвитку кожної з цих країн і для переходу до К. всієї соціалістич. системи велике значення має вдосконалення міжнар. соціалістич. поділу праці, зміцнення і розвиток всесвітнього економіч., політ., наук.-тех., культурного співробітництва між країнами соціалістич. співдружності. Програма КПРС робить у зв'язку з цим важливий наук. висновок, що «різномасштабність соціалістичних революцій і неоднаковий рівень економічного і культурного розвитку в окремих країнах зумовлюють неодноразовість завершення побудови соціалізму і вступу їх у період розгорнутого будівництва комунізму. Проте розвиток соціалістичних держав у складі єдиної світової системи соціалізму, використання закономірностей і переваг цієї системи забезпечують їм можливість скоротити строки будівництва соціалізму, відкривають перспективу їх більш-менш одночасного, у межах однієї історичної епохи, переходу до комунізму» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 116). Соціалізм забезпечує соціально-економіч. єдність народів і в нац., і в інтернац. масштабах. Матеріальну основу такої єдності В. І. Ленін вбачав у тенденції «до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденції, яка цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі» (Твори, т. 31, с. 121).

Першими кроками по втіленню в життя цих ленинських ідей є світова система соціалізму, новий тип економіч., політ. і культурно-ідеологія. відносин між країнами.

В. І. Ленін вчив, що всі нації неминуче придуть до соціалізму і К. З метою збереження свого папування імперіалістична буржуазія маневрує в усіх сферах суспільного життя, мобілізує всі матеріальні ресурси, дедалі тісніше з'єднує силу монополій з силою д-ви, виявляє політ. спритність, вдається до ідеологіч. диверсій, намагається відбити натиск соціалізму. Гол. ідейно-політ. зброєю імперіалістич. реакції є антикомунізм, осн. змістом якого є фальсифікація марксистсько-ленінського вчення, політики і мети комуністич. партій, наклеп на соціалістич. лад. Під антикомуністич. та антирад. прапором об'єднуються всі вороги соціального прогресу: фін. олігархія і вояччина, фашисти і реакційні клерикали, усі ідейні та політ. сили імперіалізму. Замаскованим проявом антикомунізму, пристосованим до сучас. умов боротьби між соціалізмом та імперіалізмом, є «теорія конвергенції», «тактика наведення мостів», рекламування «демократичного соціалізму» тощо. Т. ч. монополістична буржуазія намагається насаджувати серед трудящих ілюзії, нібито все, до чого вони прагнуть, може бути досягнуто без революц. перетворення бурж. суспільства. В той же час активізувалися праві і «ліві» ревізіоністи. Перші з них виступають за т. з. «лібералізований» соціалізм, що заперечує керівну роль марксистсько-ленінських партій, централізованість і плановість у розвитку нар. г-ва, будівництві соціалізму і К.; другі намагаються підмінити теорію і практику наук. К. військово-казарменним «соціалізмом» з низьким

рівнем розвитку матеріальних потреб суспільства і людини, замість ідеології пролетарського інтернаціоналізму пропаяють реакційні ідеї шовінізму і гегемонізму. Тому боротьба проти будь-яких проявів бурж. ідеології, ревізіонізму, догматизму й сектантства, з одного боку, і всебічний творчий розвиток теорії і практики наук. К. на принципах марксизму-ленінізму, з другого боку, є об'єктивною необхідністю в поступальному істор. розвитку народів до К. «Нехай буржуазія мечеться, зловбує до запаморочення, пересолоє, робить дурницю, наперед мстить більшовикам... чинячи так, буржуазія чинить, як чинили всі засуджені історією на загибель класи. Комуністи повинні знати, що майбутнє в усякому разі належить їм» (Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 76). Комуністичне оновлення світу, розпочате Великим Жовтнем, все ширше розгортається на нашій планеті. В наш час цей рух вилився в могутній всесвітній революц. процес, в якому взаємодіють три осн. вирішальні сили сучас. істор. розвитку: революц. і творча діяльність народів країн світової соціалістич. системи по будівництві соціалізму і К.; робітн. клас, що є осн. революц. силою в розвинутих капіталістич. країнах; нац.-визвольна боротьба народів Азії, Африки і Латинської Америки.

Народи СРСР, будуючи К., прокладають незвідані шляхи для всього людства, перевіряють на власному досвіді правільність цих шляхів, виявляють труднощі і знаходять засоби подолання їх, добирають кращі форми й методи комуністич. будівництва. Будівництво К. в СРСР відповідає інтересам кожної з країн світової соціалістич. системи. Побудова К. в Рад. країні, а потім і в усьому світі, буде найважливішою перемогою людства за всю його багатовікову історію, буде здійсненою мрією всіх трудящих земної кулі, перемогою людської або, за висловом К. Маркса, повною перемогою справжнього гуманізму.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: 1. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 20. Енгельс Ф. Антис-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про науковий комунізм. К., 1965; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 21. Карл Маркс.— Про лозунг Сполучених Штатів Європи; т. 23. Военна програма пролетарської революції; т. 24. Завдання пролетаріату в нашій революції; т. 25. Держава і революція; т. 28. Промова на мітингу червоноармійців на Ходинні; т. 29. Великий почин; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Завдання спілок молоді; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3. К., 1954; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968; Резолюції XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. 14—25 лютого 1956 року. К., 1956; Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС. К., 1959; Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. 16—17 січня 1959 року. Матеріали з'їзду. К., 1959; XXI з'їзд Комуністичної партії України. 16—19 лютого 1960 року. Матеріали з'їзду. К., 1960; XXII з'їзд Комуністичної партії України. 27—30 вересня 1961 року. Матеріали з'їзду. К., 1962; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966; XXIII з'їзд Комуністичної партії України. 15—18 березня 1966 року. Матеріали з'їзду. К., 1967; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.

К., 1970; Брежнев Л. І. Справа Леніна живе і перемагає. К., 1970. Л. В. Сохань (Київ).

«КОМУНІСТ УКРАЇНИ» — щомісячний теоретичний і політичний журнал ЦК КП України. Виходить у Києві укр. і рос. мовами. Заснований 1924 під назвою «Більшовик України». В 1941—45 не видавався. З 1952 видається під тепер. назвою. Журнал розробляє і висвітлює корінні питання марксистсько-ленінської теорії та її дальшого розвитку на сучасному етапі. Він пропагує документи КПРС і Радянської держави, подає систематичну допомогу трудящим республіки у вивченні марксизму-ленінізму. В «К. У.» публікуються теоретичні статті з питань філософії, політ. економії, історії КПРС та історії КП України, історії СРСР та історії УРСР, л-ри, мистецтва. На сторінках «К. У.» систематично вміщуються статті про розвиток світової соціалістич. системи, зміцнення єдності і співробітництва країн соціалістичної співдружності та розширення і зміцнення світового комуністич., робітн. і нац.-визвольного руху, висвітлюються питання міжнародної зовнішньої політики СРСР, боротьби Рад. Союзу та ін. країн за мир, мирне співіснування д-в з різним соціальним ладом. Журнал публікує критико-бібліографічні матеріали. В. М. Терлецький (Київ).

«КОМУНІСТА ПОЛЬСЬКІ» («Komunista Polski») — «Польський комуніст» — щоденна польс. комуністич. газета, яка виходила 13.II — 8.III 1919 у Києві. Була органом Київ. польс. секції КП (б)У. Закликала польс. трудящих, які перебували в роки громадян. війни на Україні, відстоювати зі зброєю в руках здобутки Великої Жовтн. соціалістич. революції, сприяла поширенню серед них революц. ідей, висвітлювала їхню діяльність на Київщині. Вийшло 20 номерів «К. п.». У березні 1919 на базі «К. п.» було створено в Києві газ. «Глос комуністи».

П. М. Калениченко (Київ).

КОМУНІСТИЧНА АКАДЕМІЯ — вища школа і н.-д. установа з суспільних і природничих наук. Заснована згідно з декретом ВІВК РРФСР від 25.VI 1918. Відкрита 1.X 1918 в Москві. До квітня 1919 мала назву «Соціалістична академія суспільних наук», 1919—24 — «Соціалістична академія». 17.IV 1924 перейменована в К. а. Спочатку діяльність К. а. була лише політико-освітньою та навчальною. Статути академії 1919 і 1926 поставили в центр її діяльності н.-д. роботу. До складу К. а. входив ряд ін-тів, секцій, комісій, наук. б-ка. При К. а. у 2-й пол. 20 — на поч. 30-х рр. працювали т-ва істориків-марксистів, педагогів-марксистів, аграрників-марксистів та ін. Академія та її установи видавали «Вестник Коммунистической академии», «Историко-марксист» та ін. журнали. З метою об'єднання наук. працівників постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) 1936 К. а. ліквідовано, її установи передано Академії наук СРСР.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БУКОВИНИ (КПБ) — марксистсько-ленінська революц. партія, авангард буковинського пролетаріату, організатор і керівник боротьби трудящих Пн. Буковини за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Перші комуністич. осередки на Пн. Буковині виникли в березні — квітні 1917 в Хотинському повіті, а 1918 — в Чернівцях, Заставні, Вашківцях, Вишніці, Доропівцях, Станівцях та ін. місцях. На поч. листопада 1918 вони об'єдналися в Комуністичну партію Буковини. Було обрано Центральний Комітет на чолі з С. І. Канюком.

Перебуваючи в глибокому підпіллі, КПБ провадила велику агітаційну роботу серед трудящих краю. Незважаючи на терор рум. окупантів, її ряди швидко зростали. Якщо влітку 1919 були лише 1 селянський, 2 робітн. і 1 студентський нелегальні к-ти, то 1921 вже діяло 10 парт. к-тів на ф-ках і з-дах і 47 — серед сільс. пролетаріату. Компартия розгорнула діяльність у військ. частинах, готувала повстання проти рум. загарбників. У січні 1919 вибухнуло Хотинське повстання 1919, у листопаді — Стоїтинське повстання 1919. Влітку 1920 під час визволення рад. військами частини зх.-укр. земель, ЦК КПБ створив повстанський к-т на чолі з С. Ю. Гуцуляком. Комуністи проводили значну роботу серед населення, особливо молоді. Відмова молоді служити в рум. армії, масове дезертарство, антимілітарист. рух були наслідком комуністич. пропаганди.

В серпні 1919 крайова конференція КПБ оголосила про вступ до Комінтерну. Конференція накреслила заходи по посиленню роботи в профспілках, серед молоді. 17.III 1921 почала виходити комуністич. газ. «Громада». Дійову допомогу комуністам Буковини подавав ЦК КП (б)У. В квітні 1919 засновано Галицьке бюро при ЦК КП (б)У, згодом перетворене на Тимчасовий к-т Комуністич. партії Сх. Галичини і Буковини. 23—24.IV 1920 в Києві відбулася I конференція галицьких і буковинських комуністів, яка обрала Галицький організаційний комітет КП(б)У (Галорком). У березні 1921 представник КПБ брав участь у конференції комуністич. груп Румунії, що відбулася в Яссах. Комуністи працювали в умовах жорстокого терору. В грудні 1924 уряд боярської Румунії заборонив діяльність Компартії. За належність до неї загрозувало ув'язнення до 10 років. Проте репресії не могли припинити революц. боротьби трудящих. Наприкінці 1924 підпільний ЦК КПБ очолив В. В. Гаврилюк. Активізували свою роботу комуністич. осередки у Вашківецькому, Вишніцькому, Заставнівському, Кіцманському, Серетському та Чернівецькому повітах. Поновилися діяльність профспілкових орг-цій, розгромлених окупантами. Посилили роботу підпільні комсомольські орг-ції. З 1925 почала працювати орг-ція МОДР. Виконуючи рішення V конгресу Комінтерну, КПБ 1926 увійшла до складу Комуністич. партії Румунії (КПР). На поч. 1927 було створено Буковинський підпільний обком КПР. Зріс вплив комуністич. орг-цій на трудящих. Комуністи оголосили кампанію протесту проти румунізації укр. шкіл. Рум. урядові було надіслано 120 протестів, які підписали понад 40 тис. чол. Комуністи посилили керівництво страйковою боротьбою пролетаріату та сел. виступами проти «аграрної реформи», яку проводив рум. уряд в інтересах поміщиків і куркулів. КПБ викривала зрадницьку політику верхівки соціал-демократів, її блокування з бурж. партіями. Під впливом комуністич. агітації конференція с.-д. партії (1928) засудила опортунізм лідерів соціал-демократії. Велика група делегатів конференції заявила про вихід з партії. 17.II 1929 створено легальну масову орг-цію «Визволення», яка перебувала під впливом комуністів. Комуністи очолили боротьбу трудящих на захист СРСР, проти підготовки нової війни, організували масові демонстрації, у т. ч. 10-тисячну першотравневу демонстрацію 1931 в Чернівцях під лозунгом: «Ніякої війни проти Радянського Союзу! Хай живе Радянський Союз — батьківщина експлуатованих і пригноблених усього світу!». Під

керівництвом комуністів створювалися антифашист. комітети. З 1934 активно діяли Хотинський, Чернівецький і Сторожинецький повітові антифашист. к-ти. В травні 1936 в Чернівцях відбувся великий антифашист. мітинг, учасники якого проголосували лозунги: «Геть фашизм!», «Геть війну!». В 1937 в Чернівцях, у повітових містах були створені комітети допомоги республіканській Іспанії.

У 1937, скориставшись з арештів керівників комуністич. організації, керівництво обласним комітетом КПР захопили троцькісти. За допомогою Комінтерну комуністи викрили троцькістів і створили новий обласний комітет, під проводом якого розгорнулася боротьба трудящих проти фашизму і війни, за возз'єднання краю з Радянською Україною.

У 1940, після возз'єднання Пн. Буковини з Укр. РСР, було створено Чернівецьку обласну парт. орг-цію КП (б) У (див. *Чернівецька область*). В різні часи секретарями ЦК КПБ та Буковинського обласного комітету КПР працювали С. І. Канюк, В. В. Гаврилюк, С. Г. Галицький, І. Клопан, Д. Кюрчі, Л. Тодоракі, К. Терлецький, Б. Кац, С. Подолян.

Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917—1941. Документи й матеріали. Чернівці, 1958; Канюк С. Буковина в румунській неволі. Х., 1930; Циплюк К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958. В. М. Куріло (Чернівці).

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ — марксистсько-ленінська партія, революційний авангард закарпатського пролетаріату, організатор і керівник боротьби трудящих Закарпаття за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

Перші комуністич. орг-ції на Закарпатській Україні виникли в кінці 1918 під впливом *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*. Спочатку вони входили до складу Комуністич. партії Угорщини. В кін. листопада 1918 при ЦК КП Угорщини створено групу комуністів Руської Країни, яка очолила комуністич. рух на Закарпатті. Разом з пролетарями Угорщини трудящі Закарпаття взяли участь у соціалістич. революції в Угорщині. Створена після перегаю революції в березні 1919 *Угорська Радянська республіка* проголосила держ. автономію Закарпатської України. Під керівництвом комуністів, що швидко стали найвпливовішою політ. силою, тут було створено крайову і місцеві Ради робітників, солдатів і селян в округах, містах, селах, які провели націоналізацію банків, пром. підприємств, конфіскацію поміщицьких земель, скасували нац. обмеження, вжили заходів до поліпшення добробуту трудящих, організували нар. міліцію, частини *Закарпатської Червоної гвардії*, що славилися в боях проти сил внутр. контрреволюції та інтервенціоністських військ боярської Румунії і бурж. Чехословаччини. Поразка угорської революції змусила комуністів Закарпаття піти в підпілля. Після насильственого включення імперіалістами Закарпатської України до складу бурж. Чехословаччини комуністич. групи краю очолили боротьбу трудящих за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. 21.III 1920 в Ужгороді відбувся 1-й Установчий з'їзд (конгрес) комуністів з лівих соціалістів Закарпаття, який проголосив створення *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі* (МСП), яка в основних питаннях класової бо-

ротьби стояла на комуністичних позиціях. МСП проводила значну роботу по революц. мобілізації закарп. пролетаріату. ЦК МСП видавав газ. «Правда». Після утворення Комуністич. партії Чехословаччини (1921), одним з ініціаторів і засновників якої була МСП, до складу КПЧ як її крайова орг-ція ввійшла закарп. парт. організація. Вона мала свою друковані органи — газ. «*Карпатська правда*» і «Мункаш уйшаг» («*Munkás újság*» — «Робітнича газета», з 1921).

Комуністам на Закарпатській Україні доводилося працювати в тяжких умовах окупації. Занаючи репресії і переслідувань, парт. орг-ція фактично перебувала на напівлегальному становищі. ВКП (б) і КП (б) У подавали їй всіляку допомогу. Закарпат. комуністи підтримували безпосередні зв'язки з комуністами Київщини та Харківщини. Крайова орг-ція проводила велику роботу по ідейному і організаційному згуртуванню своїх рядів, переборенню опортуністич. помилок, виробленню революц. тактики, вихованню комуністів у дусі марксистсько-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму. Комуністи, незважаючи на величезні труднощі, розповсюджували на Закарпатській Україні твори основоположників марксистсько-ленінізму, газети, журнали та політ. л-ру з Рад. Союзу, зокрема з Рад. України. Велику увагу комуністич. рухові в краї приділяв Комінтерн. Чотири рази посланці комуністич. Закарпаття виступали на конгресах Комінтерну та пленумах Виконкому Комінтерну. Кілька разів на цих форумах сквлювався досвід парт. орг-ції Закарпаття, зокрема проведення спільної боротьби пролетарів і трудящого селянства в період економіч. кризи 30-х рр. Комуністам Закарпаття вдалося спрямувати стихійні нар. виступи проти безробіття і злиднів в єдине русло свідомої революц. боротьби. Правильно аналізуючи обстановку, вивчаючи настрої мас, вони своєчасно висували бойові лозунги, вели конкретну індивідуальну («хатню») агітацію. К. п. З. У. вдало поєднувала боротьбу трудящих за поліпшення життєвого рівня з нац.-визвольним і антивоен. рухом та з боротьбою за завоювання диктатури пролетаріату і возз'єднання з Рад. Україною, використовувала масові орг-ції трудящих для створення єдиного фронту. Очолені нею численні виступи закарпат. робітників і селян, зокрема антивоенні демонстрації 1924 в Ужгороді, Мукачевому та ін. містах краю, страйки виноградарів і солекопів 1925, багатотисячні робітн. страйки 1929—33 у Великому Бичкові, Хусті, Ужгороді, Свєляві виявили незламну волю трудівників Закарпаття боротися проти колоніального режиму, за возз'єднання з Радянською Україною. Трудящі Закарпаття постійно зазнавали репресій. За 20 років свого панування чеські окупанти 91 раз вивали зброю проти революц. робітників і селян. Тільки 1933—34 понад 1 тис. трударів Закарпаття було засуджено за революц. діяльність. В кін. 1933 — навесні 1939 на Закарпатській Україні встановився відвертий фашист. режим, а в березні 1939 її повністю окупувала хортистська Угорщина. В ці критичні дні комуністи Закарпаття були єдиною політичною організованою силою, яка безстрашно виступала проти маріонеткових «урядів» фашиста Бродія, а потім попа Волошина, проти нім.-угор. найманців — укр. бурж. націоналістів, мадярофілів та рос. білоемігрантів, проти поневолення Закарпатської України і перетворення її на плацдарм для нападу на Рад. Україну.

Загнана фашист. урядом у глибоке підпілля, крайова парт. орг-ція ввійшла до складу Компартії Угорщини і швидко перебудувала свої ряди. В нечувано тяжких умовах безперервних репресій з боку окупантів комуністи Закарпаття продовжували боротьбу. Під їхнім керівництвом на Закарпатській Україні зростав могутній антифашист. рух.

Керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму, парт. організація виховувала нар. маси в дусі братерства і дружби між трудящими різних національностей, цементувала єдність трудящих мас, зміцнювала союз пролетарів з селянами-трударями, створювала підпільні групи, партизан. загони, політ. орг-ції (*Народні комітети*), підносила революц. активність і політ. свідомість трудящих Закарпатської України. В обстановці жорстокого терору комуністи організували героїчну партизан. боротьбу трудящих Закарпаття проти фашист. окупантів. У цій боротьбі загинули О. Борканюк, Й. Гавелка, І. Гафинець, Г. Туряниця, А. Дезе, М. Можарович та сотні ін. борців-комуністів. У жовтні 1944 Рад. Армія визволила Закарпатську Україну від нім. і угор. фашистів. Комуністи вийшли з підпілля. На Закарпатті розгорнувся всенар. рух за возз'єднання краю з Рад. Україною. В листопаді 1944 у Мукачевому відбулася нарада представників місцевих парт. орг-цій, яка обрала орг. к-т по скликанню парт. конференції Закарпатської України. 19.XI 1944 відбулася конференція К. п. З. У. В її роботі взяли участь 294 делегати. Конференція підкреслила, що вирішальну роль у визволенні Закарпаття та встановленні справжньої демократич. влади відіграли Збройні Сили Рад. Союзу. В резолюції про чергові завдання комуністів Закарпаття були чітко накреслені шляхи соціального розвитку краю. В ній відзначалося, що на Закарпатті влада переходить до рук робітників і селян в особі міських і сільс. к-тів, що партія бореться за конфіскацію поміщицьких земель та негайну передачу їх малоземельним селянам, що вона ставить невідкладним завданням поліпшення добробуту трудящих, ліквідацію безробіття, встановлення 8-годинного робочого дня. Конференція заклікала комуністів сприяти Народним комітетам у відкритті шкіл, налагодженні обов'язкового безплатного навчання всіх дітей рідною мовою.

Конференція ухвалила оформити комуністич. орг-цію краю як Комуністич. партію Закарпатської України і обрала ЦК, до складу якого ввійшли І. І. Туряниця, І. М. Ващ, А. Т. Чеканюк, П. І. Варга, М. В. Климентюк, О. І. Тимко та ін. Першим секретарем ЦК К. п. З. У. був обраний І. І. Туряниця. Відображаючи волю і прагнення всіх трудящих Закарпаття, конференція прийняла істор. рішення про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

За рішенням конференції 26.XI 1944 в Мукачевому був проведений з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України, який висловив одностайну волю народу — возз'єднатися з Радянською Україною. З'їзд обрав уряд Закарпатської України — Народну Раду, на яку поклав завдання здійснити акт возз'єднання і провести ряд корінних політ. та соціально-економіч. перетворень, спрямованих на зміцнення нар.-демократич. ладу, відбудову нар. г-ва та поліпшення життя трудящих, мобілізацію сил для допомоги Рад. Армії в остаточному розгромі фашизму. К. п. З. У. стала правлячою партією Закарпатської України. За її ініціативою Народна Рада 5.XII 1944 прийняла декрет «Про

перехід прав влади від Чехословацької Республіки і Угорського Королівства до Закарпатської України». 17.IX 1945 було видано Декрет про націоналізацію пром-сті, торг. підприємств, залізниць і засобів зв'язку. Соціалістична націоналізація в корені підірвала економічну силу буржуазії. К. п. З. У. мобілізувала трудящих Закарпаття на відбудову й розвиток зруйнованої окупантами пром-сті. На 25.III 1945 вже діяло понад 250 підприємств, у т. ч. 158 державних і кооперативних. Велику допомогу трудящим Закарпатської України у відбудові й розвитку нар. г-ва подав Рад. Союз. Це дало можливість К. п. З. У. ще в умовах війни значно поліпшити добробут трудящих, встановити 8-годинний робочий день тощо. Під керівництвом К. п. З. У. було ліквідовано велике поміщицьке землеволодіння. Політика К. п. З. У. і Рад. уряду Закарпатської України, в результаті якої малоземельні і безземельні селяни одержали 65 тис. га землі, відповідала інтересам абсолютної більшості селянства і сприяла тісному згуртуванню трудящих селян навколо робітн. класу і Комуністич. партії. К. п. З. У. провела значну роботу по налагодженню нар. освіти. У школах було запроваджено викладання укр. та рос. мов, історії, географії, Конституції СРСР. Було організовано перепідготовку вчителів. Здійснення соціально-економіч. перетворень зміцнило нар.-демократич. лад і сприяло зростанню авторитету К. п. З. У. серед трудящих. К. п. З. У. мала свої друківані органи «*Закарпатська правда*» і «*Закарпатська Україна*» та ін. К. п. З. У. очолила могутній нар. рух за возз'єднання з Рад. Україною, рішуче і послідовно викривала провокаційні дії контрреволюціонерів і емігрантського чехословацького уряду, який виступав проти возз'єднання Закарпатської України з УРСР. К. п. З. У. і Народна Рада Закарпатської України, здійснюючи волю трудящих, відображену в Маніфесті Першого з'їзду Народних комітетів, поставила перед урядами СРСР і Чехословацької Республіки питання про возз'єднання з Рад. Україною. 29.VI був підписаний *радянсько-чехословацький договір 1945*, за яким Закарпатська Україна назавжди возз'єдналася з Рад. Батьківщиною, ввійшла до складу УРСР. К. п. З. У. приділяла велику увагу дальшому організації та ідейному зміцненню своїх рядів. На підприємствах, в установах, по селах, у навчальних закладах створювалися первинні парт. орг-ції. ЦК К. п. З. У. вів послідовну боротьбу проти засмічення парт. орг-цій ворожими або нестійкими елементами. Це сприяло піднесенню згуртованості і боєздатності парт. рядів. На кінець 1945 в К. п. З. У. було 434 парт. орг-ції, в яких налічувалося 4279 комуністів. Рішенням ЦК ВКП (б) від 15.XII 1945 К. п. З. У. була прийнята до складу ВКП (б). На базі К. п. З. У. утворилася Закарпатська обласна парт. орг-ція — одна з обласних орг-цій КП (б) У — складової частини ВКП (б).

Лит.: Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. 1 (1918—1945 рр.). Ужгород, 1968. Див. також літ. до ст. *Закарпатська область*.

В. І. Белюсов (Київ).

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (КПЗУ) — марксистсько-ленінська партія, революц. авангард трудящих Зх. України в їхній боротьбі за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. КПЗУ (до 1923 вона називалася КПСГ — Комуністична партія Сх. Галичини) виникла на основі розвитку революц. робітн. руху в епоху імперіалізму на зх.-укр. землях, які перебували під владою

Австро-Угорщини. В 2-й пол. 19 ст. на зх.-укр. землях поширився марксизм, створювалися робітн. орг-ції, помітно зростав вплив рос. соціал-демократії. Але робітн. рух тут розвивався геть повільно, бо тодішня соціал-демократія, яка з кін. 19 ст. в Австро-Угорщині дедалі більше ставала опортуністичною і націоналістичною, не могла його спрямувати шляхом соціалістич. революції. Тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 передові представники робітн. класу переконалися в необхідності створити робітн. орг-ції нового типу на зразок більшовицьких. Велику роль у цьому відіграли галицькі грудячі, які побували в Росії, — колишні військовополонені австр. армії і біженці, що після підписання *Брестського миру 1918* повернулися на батьківщину. Вони були свідками перемоги Великої Жовтня і, збагачені його досвідом, стали активними пропагандистами комуністич. ідей в Сх. Галичині. В 2-й пол. 1918 тут виникли перші комуністич. орг-ції.

В лютому 1919 представники комуністич. орг-ції Львова, Дрогобича, Станіслава, Стрия, Тернопольа на нелегальній конференції в Станіславі (нині Івано-Франківськ) проголосили утворення Комуністич. партії Сх. Галичини і обрали перший ЦК КПСГ на чолі з К. Савричем (Максимовичем). У роботі конференції брав участь представник Київ. губ. к-ту КП (6) У. В. П. Сірко. Навесні 1919 в Сх. Галичині діяли 8 парт. орг-цій, які налічували 182 комуністи. КПСГ очолила боротьбу трудящих проти контрреволюц. бурж.-націоналістич. уряду «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). Комуністи були керівниками *Дрогобицького збройного повстання 1919* та ін. революц. виступів нар. мас.

Велику допомогу в розвитку і зміцненні КПСГ подавали РКП (6) і КП (6) У. III з'їзд КП (6) У (березень 1919) в резолюції «Поточний момент і завдання партії» зазначав: «Беручи до уваги розгортання революційного руху в Галичині, з одного боку, і зміцнення там Директорії — з другого, треба перед партією поставити завдання поширювати свій вплив і на Галичину» (КП України в резолюціях..., с. 41). В квітні 1919 було створено *Галицьке бюро при ЦК КП(б) У*, пізніше перетворене на Тимчасовий к-т Комуністич. партії Сх. Галичини і Буковини. В травні 1919 Пленум ЦК КП (6) У прийняв постанову, за якою компартія Сх. Галичини ставала обласною орг-цією КП (6) У. 23—24. IV 1920 в Києві відбулася I конференція галицьких і буковинських комуністів, яка обрала *Галицький організаційний комітет КП (б) У* (Галорком) на чолі з Ф. Я. Коном. Велике піклування про комуністич. орг-цію Зх. України виявляли ЦК РКП (6) і особисто В. І. Ленін. В червні 1920 було утворено *Галицьке бюро при ЦК РКП (б)*, яке брало на облік комуністів, уродженців Галичини, що проживали на тер. Рад. Росії, і направляло їх на допомогу комуністич. орг-ції Сх. Галичини. В липні 1920 КПСГ взяла участь у роботі II конгресу Комінтерну як його окрема секція. В. І. Ленін не раз зустрічався і розмовляв з керівниками зх.-укр. комуністів, дружніми порадями допомагав їм знаходити правильні шляхи у розв'язанні завдань керівництва революц. рухом. Зберігся власноручний запис В. І. Леніна в блокноті делегата II конгресу Комінтерну М. В. Левіцького з привітанням галицьким комуністам.

Влітку 1920 В. І. Ленін палко вітав встановлення Рад. влади в 20 повітах Сх. Галичини. Він подавав конкретну допомогу першому Рад. урядові Сх. Галичини — *Галицькому революційному ко-*

мітету в налагодженні парт. і рад. будівництва. Після загарбання Зх. України бурж.-поміщицькою Польщею виникла необхідність найтіснішого єднання польс. і укр. трудящих у боротьбі проти спільного ворога. 6 липня 1921 в Москві під час роботи III конгресу Комінтерну було підписано угоду про входження КПСГ до складу Компартії Польщі (КПП). КПСГ стала крайовою автономною орг-цією Компартії Польщі. Вона обирала свій Центральний Комітет, мала право прикликати свої з'їзди, конференції, на яких приймали рішення, що конкретизували відповідно до зх.-укр. умов ухвали і постанови Компартії Польщі. КПП, як відзначив II з'їзд Компартії Польщі, вважала своїм обов'язком «підтримувати прагнення українських і білоруських робітників і селян до визволення з-під гніту поміщицько-капіталістичної Польщі і возз'єднання їхніх земель з Радянською Україною і Білорусією».

В жовтні 1921 у Львові відбувся I з'їзд КПСГ, який мав визначити тактику і орг. завдання партії, прийняти Статут, обрати її центр. керівні органи. Але з'їзд не зміг закінчити свою роботу, оскільки його делегатів заарештувала поліція. В жовтні 1923 за рішенням II з'їзду КПП діяльність КПСГ було поширено також на Волинь, Полісся, Холмщину і Підляшшя, у зв'язку з чим партію було перейменовано на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). На той час склалися і орг. структура КПЗУ. Тер. Зх. України було поділено на кілька парт. округів (1925—12), створено відповідні підпільні окружкоми, повіт. і районні к-ти КПЗУ, які керували роботою місцевих парт. орг-цій. Основою КПЗУ були парт. осередки на підприємствах, у фільварках, навчальних закладах, військ. частинах. Всією роботою КПЗУ керував Центральний Комітет, який з свого складу виділив Політбюро і Секретаріат і мав агіт.-проп., профспілковий, сільс., військ., жін. та ін. відділи. Навіть в умовах підпілля кількісний склад КПЗУ зростав. Так, 1925 партія налічувала понад 2 тис. комуністів, 1932 — бл. 4,5 тис.

Будучи складовою частиною КПП, КПЗУ одночасно підтримувала тісні орг. та ідейні зв'язки з КП (6) У. Форму і зміст цих зв'язків визначили постанови V конгресу Комінтерну. Видатні діячі КП (6) У М. О. Скрапник, С. В. Косіор, Г. І. Петровський, В. П. Затонський та ін. подавали велику допомогу КПЗУ, брали участь в її з'їздах і конференціях.

У постановах V конференції КПЗУ (1924) підкреслювалась необхідність зв'язку КПЗУ з Компартією України «як партією, з якою вже нині лучить її низка спільних завдань, як з партією тієї країни, якої складовою частиною стане Західна Україна після перемоги соціальної революції».

II з'їзд КПЗУ, що зібрався в жовтні 1925 під Москвою, накреслив шляхи більшовизації партії, розглянув питання про роботу в профспілках, на селі, серед молоді, серед жінок, закликав трудящих іти по шляху першої країни соціалізму. Оволодіваючи істор. досвідом більшовизму, застосовуючи марксистсько-ленінське вчення в конкретних умовах своєї країни, КПП та її складові частини — КПЗУ і КПЗБ — вчилися ленінської майстерності поєднання легальних і нелегальних форм боротьби, очолювали революц. рух трудящих, боролися проти бурж.-поміщицького режиму, за соціальне і нац. визволення. КПЗУ будучи нелегальною партією, поширювала свій вплив на такі масові легальні орг-ції, як профспілки, культ.-освітні, спорт. і кооперативні

орг-ції, посилювала через них зв'язок з масами, керувала їхніми виступами. Бойовим помічником КПЗУ була *Комуністична Спілка Молоді Західної України* (КСМЗУ). Значну роботу проводили депутати-комуністи, обрані до польс. сейму від Зх. України (Х. Приступа, Й. Скрипа, Я. Войтюк та ін.). Разом з депутатами — членами КПП вони використовували трибуну сейму як одну з легальних можливостей для захисту інтересів робітників і селян, пропаганди комуністич. ідей, викриття антинар. режиму Пілсудського. Партія видавала легальні і нелегальні газети і журнали, листівки, брошури. Центр. друкованим органом КПЗУ був журн. «*Наша правда*». В різні часи виходили газети «*Земля і воля*», «*Робітнича газета*», «*Професійні вісті*», «*Світло*», «*Комуністичний прапор*», «*Сель-роб*» та ін. КПЗУ постійно дбала про посилення керівної ролі робітн. класу в революц.-визвольному русі, про зміцнення союзу робітн. класу і трудового селянства. Ще 1922—24 під її керівництвом діяла легальна революц. орг-ція *Союз пролетаріату міст і сіл Східної Галичини*. В 1926 за ініціативою КПЗУ створено масову легальну революц. орг-цію «*Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання*» («*Сель-роб*»), яка відіграла важливу роль у розвитку революц. руху на зх.-укр. землях.

Комуністи були організаторами і натхненниками масових виступів трудящих, у яких брали участь тисячі робітників і селян. Під керівництвом КПЗУ трудящі Зх. України взяли участь у загальнопольс. страйку залізничників 1923, під час якого у Львові і Бориславі сталися криваві сутички між робітниками і поліцією. Значною подією була організована комуністами масова сел. *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924*. Під проводом КПЗУ відбулися великі страйки робітників лісопильних промислів Прикарпаття (1926), бориславських нафтовиків (1932), комунальних робітників і будівельників Львова (1936), масові демонстрації безробітних у Стрії (1926), Львові, Дрогобичі, Сокалі та ін. містах (1931—32), політ. демонстрації у Львові, Дрогобичі, Станіславі та ін. містах проти рішення Ради послів Антанті про включення Зх. України до складу бурж.-поміщицької Польщі (1923), бої партизан. загонів на Волині з поліцією і військами (1932), сел. заворушення (1932—35) та багато ін. революц. виступів. Культурно-політич. пунктом революц. антифашист. боротьби трудящих мас, очолених КПЗУ, був *Львівський виступ робітників 1936*, який переріс у барикадні бої. Величезне революціонізує значення мав скликаний за ініціативою КПП і КПЗУ *Антифашистський конгрес діячів культури 1936* у Львові. Чисельність КПЗУ на той час досягла понад 4700 чол. Важливу роль у виробленні правильної тактичної лінії КПЗУ відіграли її ІІ і ІV з'їзди. ІІІ з'їзд КПЗУ, що відбувся в червні — липні 1928 поблизу Харкова, розробив тактику партії щодо керівництва масовим революц. рухом трудящих в умовах нагрівання світової економіч. кризи. ІV з'їзд, що проходив у жовтні — листопаді 1934 в с-щі Ворзель під Києвом, проголосив боротьбу за створення єдиного антифашист. нар. фронту гол. завданням партії в керівництві масовим революц.-визвольним рухом трудящих. КПЗУ доводилося працювати в умовах жорстокого фашист. терору, коли польс. уряд лише за підзоу в належності до Комуністич. партії віддавав до суду. Над комуністами чинилися масові суд. розправи (див. *Володимиро-Волинський процес 1926—27*, «*Луцький процес 57-и*» та ін.). Але комуні-

сти використовували навіть суд. трибуну для пропаганди ідей соціалізму, для викриття антинар. фашист. режиму Пілсудського. КПЗУ вела непримиренну боротьбу й проти прислужників окупантів — бурж. націоналістів. Вона була першою інтернаціональною партією на Зх. Україні, яка поєднувала в своїх лавах представників різних національностей. Революц. виступи КПЗУ, як і всієї КПП, тісно перепліталися з боротьбою проти підготовки імперіалістами нової війни проти Рад. Союзу. Спільні виступи польс. і зх.-укр. комуністів на захист Союзу РСР були яскравим виявом пролетарського інтернаціоналізму. В КПЗУ вперше в історії революц. боротьби на західноукраїнських землях в рамках однієї партії діяли передові представники трудящих різних національностей: українців, поляків, євреїв та ін.

В ході революц. боїв у рядах КПЗУ вирости й загартувалися керівні діячі партії *Н. Ботвин*, *С. І. Бойко*, *С. В. Букатчук*, *О. Я. Гаврилюк*, *Я. О. Галан*, *М. Т. Заячківський* (Косар), *Г. В. Іваненко* (Бараба), *О. В. Кожан*, *В. Ю. Корбутяк*, *В. Ф. Коцко*, *О. В. Коцко*, *Й. О. Курпанець*, *П. С. Ладан*, *Г. І. Мухаць*, *М. П. Олексюк*, *А. Г. Бараль* (Савка), *Й. І. Скрипа*, *І. Н. Тишук*, *Н. В. Хомин* та ін. Пошуки правильних форм і методів керівництва революц. рухом відбувалися в складних умовах і часто спричинялися до помилок і внутріпарт. боротьби, яка іноді набирала гострих форм і навіть приводила до розколу в партії (напр., 1921—23). КПЗУ та її керівництво доводилося переборювати хибні погляди з аграрного і нап. питань, у питаннях оцінки ролі єдиного фронту в боротьбі проти фашизму, тактики партизан. руху на поч. 20-х рр., масових стихійних сел. виступів проти поміщиків на поч. 30-х рр. тощо. Але ці помилки не визначали політ. обличчя партії. В цілому КПЗУ твердо стояла на ленінських позиціях.

У 1938 Виконком Комінтерну на основі наклепницьких обвинувачень проти Компартії Польщі прийняв необгрунтоване рішення про розпуск КПП та її складових частин — КПЗУ і Компартії Зх. Білорусії.

Після розпуску КПП члени КПЗУ і далі керували революц.-визвольною боротьбою трудящих. Після воз'єднання Зх. України з УРСР вони активно включилися в соціалістич. будівництво на зх.-укр. землях. В роки Великої Вітчизн. війни багато колишніх членів КПЗУ мужньо боролися проти нім.-фашист. загарбників у підпільних орг-ціях і партизан. загонах. Під час роботи ХХ з'їзду КПРС у газеті «*Правда*» було опубліковано спільну заяву ЦК КПРС, Польської об'єднаної робітничої партії, компартії Італії, Болгарії і Фінляндії, в якій зазначено, що обвинувачення, на основі якого була розпущена КПП, «було основане на матеріалах, фальсифікованих викритими пізніше провокаторами». Ця заява стала підставою для відновлення істор. справедливості і революційної честі КПЗУ та її діячів.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; За правильне освітлення історії Комуністическої партії Західної України. «*Комуніст*», 1963, № 10; Волянчук М., Малайчук В. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні. Львів, 1960; Герасименко М., Дудкевич Б. Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною. К., 1960; Ярошенко А. Д. Під ленінським прапором. Львів, 1961 [бібліогр. с. 90—94]; Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965.

[Є. М. Галушко, Б. К. Дудкевич (Львів)].

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (КПРС) — бойовий випробуваний авангард рад. народу, який об'єднує в своїх лавах на добровільних засадах передову, найсвідомішу частину робітн. класу, колг. селянства й інтелігенції Рад. Союзу. КПРС — вища форма суспільно-політ. організації, керівна й спрямовуюча сила рад. суспільства. Спираючись на марксистсько-ленінську теорію, КПРС виробляє політ. лінію, здійснює керівництво масами, економіч., суспільно-політ. і духовним життям суспільства, об'єднує, координує і спрямовує діяльність усіх ланок системи управління Рад. д-вою. Свої завдання партія здійснює як безпосередньо, так і через *Ради депутатів трудящих*, держ. і громадські орг-ції. Всю свою роботу КПРС будує на основі ленінських норм парт. життя, принципу колективності керівництва, всебічного розвитку внутріпарт. демократії (див. *Демократія внутріпартійна*), активності й самодіяльності комуністів, критики і самокритики. Ідейна й орг. єдність партії, монолітність її лав, висока свідомість дисципліна всіх комуністів — непорушний закон життя КПРС. Будь-який прояв фракційності й груповщини несумісний з марксистсько-ленінською партійністю, з перебуванням у партії. Керівним принципом орг. будови КПРС є *демократичний централізм*, який передбачає виборність усіх керівних органів партії знизу доверху, їх періодичну звітність перед своїми парт. орг-ціями і перед вищестоящими органами, сувору парт. дисципліну і підкорення меншості більшості, безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих.

КПРС — невід'ємна складова частина міжнародного комуністич. і робітн. руху. В стосунках з усіма комуністич. і робітн. партіями вона незмінно керується випробуваними марксистсько-ленінськими принципами пролет. інтернаціоналізму, активно сприяє зміцненню єдності міжнар. комуністич. і робітн. руху, братерських зв'язків з комуністами всіх країн.

Верховним органом КПРС є з'їзд партії, який обирає Центральний Комітет (ЦК) і Центральну ревізійну комісію. Для керівництва роботою ЦК між його Пленумами ЦК КПРС обирає Політбюро і Секретаріат. Основа партії — первинні парт. орг-ції. Членом КПРС може бути кожний громадянин СРСР, який бере активну участь у будівництві комунізму, працює в одній з парт. орг-цій, виконує рішення партії й сплачує членські внески. Під керівництвом КПРС працює *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді* (ВЛКСМ).

Марксистська партія в Росії почала складатися на рубежі 19—20 ст., коли капіталізм вступив у свою останню, імперіалістичну стадію розвитку і насущною потребою став революц. перехід від капіталізму до соціалізму. Росія була найслабшою ланкою в системі імперіалізму, осн. вузловим пунктом його суперечностей. У Росію в той час перемістився центр світового революційного руху. Тут назривала буржуазно-демократична революція. В умовах розвинутої класової боротьби пролетаріат ставав провідною силою всього революційного табору. Розгортаючи боротьбу проти самодержавства і буржуазії, робітн. клас Росії згуртовував навколо себе широкі маси трудящих. При цьому він спирався на наук. теорію визвольного руху — вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. Ґрунт для здійснення марксизму в Росії був підготовлений її соціально-економіч. розвитком, загостренням класових суперечностей, революц. традиціями. «Марксизм, як єдино правильну революційну теорію, Росія справді в и-

страждала піввіковою історією нечуванних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззастовитості шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи» (Ленін В. І. Твори, т.31, с.9).

Створена В. І. Леніним марксистська партія успадкувала кращі революц. традиції нар. мас, що боролися проти даризму і поміщицько-капіталістич. гноблення. Попередниками рос. соціал-демократів були революц. демократи, ідеологи сел. революції В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. О. Добролюбов, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко. В 70-х рр. 19 ст. виникли перші робітн. орг-ції — «Південноросійський союз робітників» у Одесі (1875), «Північний союз російських робітників» у Петербурзі (1878). У 80-х рр. виникли перші марксистські орг-ції. Поряд із створеною Г. В. Плехановим за кордоном групою «Визволення праці», що спрямувала свою діяльність на пропаганду ідей марксизму, в Росії з'явився ряд марксистських груп і гуртків: *Благова група*, *Точиського група*, *Бруснева група*, гуртки в Москві, Казані, Самарі, Нижньому Новгороді, Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі. В гуртках і групах, що вели боротьбу проти народництва, дістали ідейне загартування перші рос. марксистки, в т. ч. такі видатні діячі партії, як М. Ф. *Владимирський*, В. В. *Воровський*, Л. Б. *Красін*, Г. М. *Кржижановський*, В. К. *Курнатовський*, М. О. *Семашко*, А. В. *Луначарський*, М. Г. *Цхака*, О. Д. *Цюрупа*, В. Л. *Шанцер*, О. Г. *Шліхтер* та ін. Проте діяльність цих гуртків і груп була, за висловом В. І. Леніна, лише першим кроком назустріч робітничому рухові (див. Твори, т. 20, с. 251). Створенню партії передували як ідейний розгром народництва, завершений В. І. Леніним в його прапях «*Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?*» (1894) і «*Розвиток капіталізму в Росії*» (1899), так і діяльність організованого В. І. Леніним 1895 *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, який вперше здійснив послання наук. соціалізму з робітн. рухом. «Союз боротьби» і створені під його впливом подібні «Союзи» в ін. містах, у т. ч. *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* і *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, були зародком марксистської партії.

Поєднання наук. соціалізму з масовим робітн. рухом, дальший розвиток марксистської теорії в нових умовах — велика істор. заслуга засновника більшовицької партії В. І. Леніна. Завдання створення марксистської партії, покликаної вказувати пролетаріатові кішчеву мету боротьби, охороняти його ідейну і політ. самостійність, вести його до перемоги в бурж.-демократич., а потім і в соціалістич. революції, В. І. Ленін висував ще в серед. 90-х рр. 19 ст. Новий, пролет. етап визвольного руху в Росії настійно вимагав такої орг-ції. Узагальнюючи досвід рос. і міжнар. робітн. руху, В. І. Ленін дійшов висновку, що в епоху політ. випробувань і революц. потрясінь пролетаріатові потрібна не партія, пристосована лише до умов легальної, парламентської діяльності (якими були с.-д. партії Заходу), а *партія нового типу*, яка володіє всіма формами боротьби — легальними і нелегальними, партія соціалістич. революції і диктатури пролетаріату, достатньо велика, щоб охопити всю країну; інтернаціоналістська за своїм складом, щоб згуртувати пролетаріат усіх націй; достатньо витримана, щоб за всіх умов і несподіванок вести революц. роботу. Саме таку партію створював В. І. Ле-

нін, борючись проти опортуністичного схилання перед стихійністю робітн. руху, виробляючи її ідейні, політ. і орг. принципи. В умовах царського режиму, не маючи будь-якої можливості для відкритої політ. діяльності, партія в Росії могла існувати лише як нелегальна орг-ція. Проте *Перший з'їзд РСДРП* (1898), формально проголосивши створення партії, не виробив ні програми, ні статуту, ні тактики. Ідейний розбід і розпорошеність парт. орг-дій створювали сприяльний ґрунт для опортуністич. елементів, зокрема для «економізму». Потрібно було подолати ідейний розбід і опортуністич. хитання, створити єдину централізовану партію робітн. класу. В. І. Ленін знайшов засіб, за допомогою якого можна було створити таку орг-цію, — нелегальну політ. газ. «*Искра*». Вона відіграла видатну роль у будівництві централізованої партії, у скликанні істор. *Другого з'їзду РСДРП* (1903), гол. підсумком якого було створення партії більшовиків, що стала взірцем дійсно революц. пролет. партії. З'їзд прийняв Програму і Статут партії. Величезне значення для розгрома «економізму» і створення партії мали ленінські праці «*Що робити?*» (1902) та «*Крок вперед, два кроки назад*» (1904), які науково обґрунтували ідейні та орг. принципи марксистської партії.

Одна з відмітних рис більшовицької партії — нерозривна єдність марксистської теорії і революц. практики. Без революц. теорії, підкреслював В. І. Ленін, не може бути й революц. руху. Роль передового борця може виконати тільки партія, озброєна передовою теорією. Більшовики з самого початку виступили як партія творчого марксизму, що, виходячи з реальних умов, сміливо брала на себе ініціативу, щоб вести робітн. клас до перемоги.

Більшовики дали рос. пролетаріатові марксистську програму, яка визначала його демократичні і соціалістичні завдання, містила вимоги диктатури пролетаріату, як осн. умови революц. перетворення суспільства. Партія більшовиків виступила як партія послідовних пролет. революціонерів, згуртована єдністю думки і дій, непримирена до ідейних і політ. хитань. Вона зростала, міцніла і загартувалась у безкомпромісній боротьбі проти опортунізму — гол. ворога середини робітн. руху, а також у боротьбі проти дрібнобурж. революц. авантюризму. Ідейний розгром *народництва*, яке заперечувало провідну роль робітн. класу, викриття «*легального марксизму*» й бернштейніанства, в т. ч. його рос. різновидності — «економізму», а потім *меншовизму*, в якому реформізм дістав найбільш закінчений вияв, — такі найважливіші етапи боротьби В. І. Леніна за партію. Боротьбу на два фронти проти правих і «лівих» опортуністів і ревізіонізму В. І. Ленін вважав обов'язковою умовою успішних дій марксистської партії. Сила пролет. партії не лише в ідейній, але і в орг. єдності її рядів. Ленінські орг. принципи виходять з того, що партія є передовим, найгуртованішим загоном робітн. класу. В. І. Ленін рішуче відкидав будь-які спроби перетворити партію в дискусійний клуб, у якийсь конгломерат фракцій і різних угруповань. Він закликав зберігати твердість, витримку, чистоту партії, вище підносити знання і значення члена партії. В. І. Ленін будував партію більшовиків як партію послідовних пролет. інтернаціоналістів, що відстоюють інтереси всіх трудящих, незалежно від їхньої нац. належності. В. І. Ленін писав: «Пролетаріат не може вести боротьбу за соціалізм і відстоювати свої повсякденні економічні інтереси без найтіснішого і найповнішого союзу робітничих усіх націй в усіх без

внятку робітничих організаціях» (Твори, т. 19, с. 209). Інтернаціоналістська політика партії більшовиків сприяла революц. пробудженню не тільки трудящих Росії, але й ін. країн, їхньому згуртуванню у боротьбі проти капіталістич. гноблення. В своїй діяльності більшовики завжди поєднували специфічні, нац. завдання рос. пролетаріату з заг. соціалістич. інтересами міжнар. робітн. класу.

Створення революц. пролет. партії, партії більшовиків, засн. на ленінських ідейних і орг. принципах, знаменувало новий етап у рос. і міжнар. робітн. русі. Під керівництвом В. І. Леніна більшовицька партія набула багатого досвіду різноманітних форм політ. боротьби. В тяжких умовах царського режиму вона вміло сполучала нелегальну, підпільну роботу з використанням легальних можливостей, просвіщала й організовувала робітн. клас. Стратегія і тактика більшовицької партії ґрунтувалися на наук. аналізі конкретної обстановки, на врахуванні співвідношення класових сил у кожній даній істор. момент. Глибоко проникаючи в суть нової епохи, В. І. Ленін довів, що в центрі її стоїть робітн. клас, який визначає гол. напрям її розвитку. Цим керувалася в усій своїй діяльності більшовицька партія. Вона завжди йшла попереду революц. *самодіяльності* пролет. мас, вказуючи їм найближчий і найпряміший шлях до перемоги. Партія більшовиків провела робітн. клас Росії через горнило трьох революцій, які були разом з тим для партії найбільшою школою вивчення мистецтва керівництва класовими битвами пролетаріату. Більшовизм, за характеристикою В. І. Леніна, пройшов таку 15-літню (1903—17) історію, яка за багатством досвіду не має собі рівних у світі.

В роки *революції 1905—07 в Росії* більшовики були єдиною політ. партією, яка боролася за повну і рішучу перемогу народу над царизмом. У політ. страйках і демонстраціях, у *Грудневому збройному повстанні 1905* більшовики навчалися мистецтву керувати масами, в ході революції виробляли і вдосконалювали свою тактику. Під їхнім впливом виникли *Ради робітничих депутатів 1905*, що стали прообразом Рад. влади. Для обґрунтування тактичної лінії більшовиків у революції найважливіше значення мали рішення *Третього з'їзду РСДРП* (квітень 1905), книга В. І. Леніна «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*» (1905). В. І. Ленін всебічно обґрунтував ідею гегемонії, керівної ролі пролетаріату в бурж.-демократич. революції. Він довів, що гегемонія пролетаріату в бурж.-демократич. революції при його союзі з усім селянством переростає в гегемонію пролетаріату в соціалістич. революції при союзі його з сільс. біднотою, з усіма експлуатованими масами міста й села. Це була нова, ленінська теорія — теорія переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну. Вона завдавала нищівного удару с.-д. догмі, за якою після бурж. революції нібито має початися період тривалого панування капіталізму.

На *Четвертому (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП* (1906), де відбулося суто формальне об'єднання з меншовиками, В. І. Ленін відстоював основні вимоги аграрної програми партії — конфіскацію поміщицької землі і націоналізацію всієї землі, — давши відсіч меншовикам, які обстоювали муніципалізацію землі, й «подільникам», що виступали за розділ земель між селянами. *П'ятий (Лондонський) з'їзд РСДРП* (1907), що прийняв більшовицькі рішення з усіх осн. питань, був кроком вперед на шляху фактичного об'єднання партії під прапором більшовизму.

В роки реакції (1907—10), що почалася після поразки революції, серед дрібнобурж. партій і тимчасових попутників революції панували занепад, деморалізація, розкол, розбрід і ренегатство. У рядах меншовиків з'явилось *ліквідаторство*, яке відображало контрреволюц. настрій ліберальної буржуазії. Лише більшовики відступили в найбільшому порядку, зберегли свої осн. кадри для того, щоб готувати маси до нових революц. боїв. Більшовики нещадно викривали як меншовиків-ліквідаторів, що проповідували відмову від гегемонії пролетаріату і від нелегальної пролет. партії, так і *одзоїстів*, які «не хотіли зрозуміти, що треба відступити, що треба вміти відступити, що треба обов'язково навчитися легально працювати в найреакційніших парламентах, в найреакційніших професійних, кооперативних, страхових і подібних організаціях» (Л е н і н В. І. Твори, т. 31, с. 11). Велике значення для подолання ідейних хитань мала книга В. І. Леніна «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» (1909), в якій він відстояв і розвинув філософію марксизму — *діалектичний матеріалізм*. Більшовики рішуче відстоювали революц. марксизм у міжнар. робітн. русі. В. І. Ленін брав участь у роботі Штуттгартського (1907) і Копенгагенського (1910) конгресів 2-го Інтернаціоналу, де добирався згуртування лівих с.-д. проти опортунізму лідерів 2-го Інтернаціоналу. У зміщенні партії як бойового авангарду робітн. класу важливу роль відіграли *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП* (січень 1912), яка вигнала з партії ліквідаторів, та більшовицька газ. «*Правда*», що виходила з 22. IV (5.V) 1912. Переборюючи великі труднощі, більшовики відіснили меншовиків, які виконували роль агентів буржуазії у робітн. русі, і добиляли значних успіхів у мобілізації мас в умовах нового революц. піднесення (1910—14). Величезне значення для згуртування лав партії та робітн. класу мала дальша розробка В. І. Леніним нац. програми, політики й тактики партії з нац. питання, викладена у його працях «*Критичні замітки з національного питання*» (1913), «*Про право націй на самовизначення*» (1914) тощо. Ці питання обговорювалися на Краківській і Поронінській нарадах ЦК РСДРП (1912—13). В роки 1-ї світової війни, яка почалася влітку 1914, більшовики вели боротьбу проти бурж. націоналізму і шовінізму. В. І. Ленін розробив політ. стратегію і тактику партії в умовах імперіалістич. війни, коли *Інтернаціонал 2-й* зрадив справі соціалізму й інтернаціоналізму. Нещадно викриваючи соціал-шовінізм партій 2-го Інтернаціоналу, а також рос. меншовиків і есерів, що виправдовували загарбницьку, несправедливу війну, більшовики боролися за перетворення імперіалістич. війни в громадян. війну робітників і селян проти поміщиків і капіталістів, за повалення імперіалістич. урядів. Хід подій показав, що це була єдино вірна тактика. Вона служила справі підготовки пролетаріату до революції. Завдяк діяльності В. І. Леніна і більшовиків на міжнар. арені в с.-д. партіях виділилися нові, інтернаціоналістські сили, які разом з більшовиками згодом склали ядро нового, *Комуністичного Інтернаціоналу* (1919). Для успішної боротьби проти царизму і капіталізму винятково важливе значення мав обгрунтований В. І. Леніним висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в небагатих або навіть в одній, окремо взятій, капіталістич. країні. Цей висновок В. І. Ленін зробив на основі аналізу імперіалізму (див. «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*»), дослідження його природи, суперечностей і закономірностей. Відкривши закон нерівномірності

економіч. і політ. розвитку капіталізму на його імперіалістичній стадії, В. І. Ленін показав, що до соціалізму різні країни придуть неодноразово, що фронт імперіалізму може бути прорваний не обов'язково в найбільш високорозвинутій країні. Це було нове слово марксистської науки, що докорінно змінило уявлення про умови перемоги соціалістич. революції. Перед робітн. класом усіх країн відкрилася ясна перспектива боротьби за владу.

Відповідно до нових істор. умов В. І. Ленін розробив нац. питання, обгрунтував висновок про поєднання пролет. боротьби за соціалізм з антиімперіалістич. визвольною боротьбою народів

колоніальних і залежних країн. Озброєна ленінською теорією соціалістич. революції, більшовицька партія підняла маси на рішучу боротьбу за повалення царизму, за революц. вихід з імперіалістич. війни. Внаслідок перемоги повсталих робітників і солдатів у *Лютневій буржуазно-демократичній революції 1917* самодержавство було повалено. По всій країні обрано *Ради робітничих і солдатських депутатів*, що являли собою прийнятний новий тип держ. влади. Однак Ради, керівництво якими потрапило до рук меншовиків і есерів, практично віддали владу буржуазії.

Перед більшовицькою партією постало завдання переходу до нового етапу боротьби. «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в п е р е х о д і від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — до д р у г о г о її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» (Л е н і н В. І. Твори, т. 24, с. 4). Ця тактична настанова, що напілила партію на безпосередню боротьбу за переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну, була сформульована в *Квітневих тезах В. І. Леніна*, покладених в основу рішення *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП (б)*. У тезах В. І. Ленін обгрунтував істор. висновки про республіку Рад та її вирішальні переваги над бурж.-парламентарною республікою, а також про можливість мирного переходу до соціалізму. В. І. Ленін учив партію використовувати ту чи іншу форму боротьби в залежності від конкретної ситуації і гостроти класової боротьби. *До липневих днів 1917*, поки існувало *двовладдя* і Ради спіралися на збройну підтримку народу, В. І. Ленін орієнтував партію на мирний розвиток революції. Коли ж об'єктивне становище різко змінилося і влада перейшла до рук контрреволюц. буржуазії, він висунув новий тактичний лозунг, що закликав до збройного повстання. Курс на збройне повстання був схвалений *Шостим з'їздом РСДРП (б)* (серпень 1917), який тимчасово зняв лозунг «*Вся влада Радам!*».

Уже *квітнева демонстрація 1917* та *червнева демонстрація 1917* показали зрослий вплив більшовиків на маси. Коли ж у дні боротьби проти *корніловщини* більшовицькі виявилися єдиною партією, здатною дати відсіч силам контрреволюції, їхній авторитет у трудящих мас значно зріс, що знайшло вияв у *Більшовизації Рад*.

Ясніше програмних настанов і послідовність їх здійснення дали змогу більшовикам звільнити з-під впливу угодівських партій значну частину трудящих, що йшли за ними, залучити більшість робітників і селян на свій бік, сформувати політ. армію революції. В період між лютим і жовтнем 1917 партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним показала яскраві зразки застосування різноманітних форм і методів класової боротьби, вибору в кожний даний момент найефективніших з них.

Вона підняла маси на штурм капіталізму, коли склалися сприятливі об'єктивні й суб'єктивні умови, назріла загальнонац. криза, коли маси були підготовлені до рішучої, самовідданої боротьби. *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917* скинула владу експлуататорів і встановила диктатуру пролетаріату. Вона ліквідувала бурж.-поміщицьку власність на засоби виробн., розв'язала на користь селянства аграрне питання, звільнила залежні народи від нац. гноблення, створила економіч. й політ. передумови побудови соціалізму, поклала початок нової епохи всесвітньої історії — *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*. «Ми підняли до свободи і до самостійного життя найнижчі з пригноблених царизмом і буржуазією верств трудящих мас. Ми ввели і змінили Радянську республіку, новий тип держави, незмірно вищий і демократичіший, ніж найкращі з буржуазно-парламентарних республік. Ми встановили диктатуру пролетаріату, підтриманого біднішим селянством, і розпочали широко задуману систему соціалістичних перетворень. Ми пробудили віру в свої сили і запалили вогонь ентузіазму в мільйонах і мільйонах робітників усіх країн. Ми кинули повсюди клич міжнародної робітничої революції. Ми кинули виклик імперіалістським хижакам усіх країн», — відзначав В. І. Ленін (Твори, т. 27, с. 131). Партія більшовиків стала правлячою партією, керуючою силою у системі диктатури пролетаріату. В період *громадянської війни в СРСР 1918—20* вона підняла трудящих на захист завоювань соціалістич. революції від білогвардійських полцищ та іноземних інтервентів, на боротьбу за відновлення зруйнованою війною нар. г-ва і його соціалістич. перетворення. Для керівництва боротьбою нар. мас проти інтервентів і білогвардійців 30. XI 1918 було створено *Раду Робітничої і Селянської Оборони* на чолі з В. І. Леніним. В ході боїв за свободу і незалежність молодой Рад. д-ви партія, ставши на шлях політики *воєнного комунізму*, перетворила країну на єдиний бойовий табір, створила першу в світі дійсно робітничо-сел. Червону Армію, яка змогла розгромити об'єднані сили внутр. і зовн. контрреволюції, виховала плеяду видатних військ. діячів — героїв і полководців громадян. війни, таких, як В. К. Блюхер, С. М. Будьонний, С. С. Вострецов, Г. І. Котовський, С. Г. Лазо, О. Я. Пархоменко, М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, Я. Ф. Фабриціус, І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, В. І. Чапаев, М. О. Шорс, Й. Е. Якір та ін. Велику роботу по політ. вихованню, зміцненню боєздатності Червоної Армії, організації її перемог вели кращі представники більшовицької партії А. А. Андреев, А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, С. І. Гусєв, Ф. Е. Дзержинський, А. О. Жданов, Р. С. Землячка, М. І. Калінін, С. М. Кіров, С. В. Косіор, Л. Б. Красін, Г. М. Кржижановський, В. В. Куйбішев, Д. З. Мануїльський, А. І. Мікоян, О. Ф. М'ясников, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, Я. Е. Рудзутак, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, М. В. Фрунзе, О. Д. Цюрупа, М. М. Шверник, О. М. Ярославський та ін.

В роки громадян. війни завдяки невтомному піклуванню В. І. Леніна і ЦК РКП (б) у рад. республіках (Україна, Білорусія, Вірменія, Азербайджан, Грузія та ін.) було створено комуністич. партії, які стали невід'ємними складовими частинами єдиної РКП (б). У липні 1918 організаційно оформлено *Комуністичну партію України*, яка очолила боротьбу трудящих республіки проти білогвардійців та інтервентів. ЦК партії й особисто В. І. Ленін приділяли величезну увагу

КП (б)У, спрямовували її діяльність. Винятково важливе значення для КП (б)У мала написана В. І. Леніним резолюція *Восьмої Всеросійської конференції РКП (б)* «Про Радянську владу на Україні». Ще в ході громадян. війни теоретичні й практичні питання соціалістич. будівництва, перспектив розвитку світової революції посіли центр. місце в діяльності партії. Вона очолила боротьбу за створення першого в світі соціалістич. суспільства. В. І. Ленін вважав, що Рад. країна має все необхідне для побудови соціалізму. В доповіді про перегляд парт. програми і зміну назви партії на *Сьомому з'їзді РКП (б)* (1918) В. І. Ленін сформулював як найближчі завдання соціалістич. перетворень, так і кінцеву мету — побудову комунізму. Він запропонував назвати партію комуністичною, підкресливши, що така назва є єдино науково правильною (див. Твори, т. 27, с. 100). В «*Чарових завданнях Радянської влади*» (1918) та ін. працях В. І. Леніна було розроблено план будівництва основ соціалістич. економіки. Курс на перемогу соціалізму в Рад. країні було закріплено в новій Програмі, прийнятій на *Восьмому з'їзді РКП (б)* (1919).

В основу соціалістич. будівництва було покладено *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*, що передбачав соціалістич. індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, здійснення *культурної революції* і зміцнення д-ви диктатури пролетаріату — гол. знаряддя побудови соціалізму. Важливі рішення за питань господарського будівництва, в т. ч. про електрифікацію країни, ухвалив *Дев'ятий з'їзд РКП (б)* (1920). Для успішного просування Рад. країни по шляху соціалізму важливе значення мала проголошена *Десятим з'їздом РКП (б)* (1921) *нова економічна політика* (неп), розрахована на встановлення економіч. змички міста з селом, зміцнення союзу робітн. класу і селянства, на витіснення і ліквідацію капіталістич. елементів і створення фундаменту соціалістич. економіки. З'їзд підбив підсумки нав'язаної партії Троцьким *дискусії про профспілки*, яка закінчилася поразкою троцькістич. «*робітничої опозиції*», групи «*демократичного централізму*» та ін. антипарт. угруповань. Підсумок першого року непу підбив *Одинадцятим з'їздом РКП (б)* (1922). Під керівництвом РКП(б) вперше в історії 1922 було створено соціалістич. багатонац. д-ву — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Відповідальність партії за долю соціалізму в СРСР підкреслив у своїх рішеннях *Дванадцятим з'їздом РКП (б)* (1923), який дав рішучу відсіч троцькістам, що нав'язали партії нову дискусію. 21. I 1924 партія і весь рад. народ зазнали тяжкої втрати — помер В. І. Ленін. На його смерть робітн. клас відповів ще тіснішим згуртуванням навколо партії. За *ленінським призовом* у партію 1924 до РКП(б) вступили понад 240 тис. робітників. *Тринадцятим з'їздом РКП (б)* (травень 1924) підтвердив курс на дальше розгортання соціалістич. будівництва, рішуче засудив троцькізм як дрібнобурж. ухил у партії. Ленінський план соціалістич. будівництва партія відстояла в запеклій боротьбі проти класового ворога і його агенти всередині партії — «*лівих комуністів*», троцькістів, правих опортуністів та ін. антипарт. груп, які сіяли зневіру в перемогу соціалізму й штовхали країну на шлях капітуляції перед капіталізмом. Без ідейного і організаційного розгрому правих і «лівих» опортуністів справа соціалізму в СРСР не змогла б увінчатися успіхом. Істор. досвід більшовицької партії показав, що ідейна й організаційна єдність партії, яка виключає можливість діяльності антипарт. фракцій і груп, є однією з най-

важливіших умов успішного будівництва соціалізму, запорукою сили і міцності диктатури робітн. класу. Нове суспільство в СРСР створювалося в умовах ворожого капіталістич. оточення, яке не припиняло своїх спроб реставрації капіталізму або хоч би ослаблення диктатури пролетаріату в Рад. країні. Це накладало на партію особливу відповідальність за долю соціалізму. Необхідно було насамперед розв'язати ключове завдання: створити могутню індустрію — матеріально-тех. базу соціалізму, основу обороноздатності й економіч. незалежності країни. Ленінський курс на індустріалізацію СРСР було закріплено рішеннями *Чотирнадцятого з'їзду ВКП (б) (1925)*. На цьому ж з'їзді було вирішено перейменувати РКП (б) у Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП (б). Потрібне було велике напруження сил і коштів, щоб протягом короткого часу ліквідувати тех.-економіч. відсталість країни, перетворити СРСР на могутню індустріальну державу. Індустріалізація СРСР — великий подвиг робітн. класу, всього рад. народу, результат неухильного здійснення ленінської генеральної лінії, яку партія відстояла в боротьбі проти «*нової опозиції*», троцькістсько-зінов'євського блоку, *правого хвильу у ВКП (б)* та ін. опозиційних угруповань. Для долі соціалізму в СРСР виняткове значення мала й політика колективізації с. г., проголошена в *П'ятнадцятому з'їздом ВКП (б) (1927)*. Переведення багатьох мільйонів дрібних, приватновласницьких господарств на шлях великого колективного господарювання, заснованого на сучас. техніці, — одне з найважливіших завдань після завоювання влади робітн. класом. Це завдання було розв'язане під керівництвом Комуністич. партії, при всемірній допомозі і підтримці робітн. класу. Колективізація назавжди врятувала село від куркульської кабали, від класового розшарування, від розорення і злиднів. На основі *кооперативного плану В. І. Леніна* сел. питання було вирішено в інтересах соціалізму. Партія успішно розв'язала також завдання піднесення освітнього і культурного рівня широких трудящих мас, прилучення їх до політ. життя і до багатств культури, нагромаджених людством.

Вирішальну роль в успіхах економіч. і культурного будівництва в СРСР відіграли плани розвитку нар. г-ва. Перший п'ятирічний план на 1928—32 був прийнятий Шістнадцятою конференцією ВКП (б) (1929). Звернення конференції «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» дало міцний поштовх масовому розгортанню *соціалістичного змагання та ударництва*. Важливою передумовою забезпечення єдності і братського співробітництва трудящих усіх націй і народностей СРСР було розв'язання нац. питання на основі ленінської політики партії. Завдяки неухильному проведенню цієї політики в Рад. Союзі склався тісний політ., госп. і військовий союз народів, що стали на шлях соціалістич. розвитку, забезпечено фактичну рівність націй за допомогою вільного розвитку спільними зусиллями їхньої економіки і культури. На всіх етапах соціалістич. будівництва партія боролася як проти недооцінки нац. відмінностей, так і проти перебільшення їх, проти проявів великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму. Особливу увагу нац. питанню приділив *Шістнадцятий з'їзд ВКП (б) (1930)*, який увійшов в історію як з'їзд розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. З'їзд узв'язав чіткий курс на реконструкцію всіх галузей нар. г-ва на базі сучас. техніки. *Сімнадцятий з'їзд ВКП (б) (1934)* констатував величезні успіхи соціалістич. будівництва

в СРСР. Ці всесвітньо-істор. перемоги соціалізму дістали своє законодавче закріплення в новій *Конституції СРСР*, прийнятій 5.XII 1936 Надзвичайним VIII з'їздом Рад Союзу РСР. В результаті успішного виконання першого (1928—32) і другого (1932—37) п'ятирічних планів в СРСР утвердилася і стала безроздільно пануючою соціалістич. система господарства. Було ліквідовано всі експлуатарські класи і причини, які породжують експлуатацію людини людиною. *Вісімнадцятий з'їзд ВКП (б) (1939)* констатував, що в СРСР в основному вже побудовано соціалістич. суспільство. Країна вступила в період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. Під керівництвом Комуністич. партії склався морально-політ. єдність трудящих, зміцніла *дружба народів СРСР*. Корінні зміни в класовій структурі рад. суспільства зумовили необхідність внести зміни в умови прийому до партії. Відповідно до нового Статуту, прийнятого XVIII з'їздом, було скасовано поділ усіх тих, що вступають, на категорії залежно від їхнього соціального стану, запроваджено єдині для всіх умови прийому і однаковий кандидатський стаж. У Статуті було відображено необхідність дальшого розвитку внутріпарт. демократії. Скасовувалися масові чистки партії, що їх раніше широко практикували. Парт. орг-ціям підприємств надавалося право контролювати діяльність адміністрації. Це сприяло зміцненню керівної ролі партії в житті країни. Прийняті з'їздом директиви по третьому п'ятирічному плану (1938—42) виходили з необхідності розв'язання осн. економіч. завдання — наздогнати і виперидити найрозвинутіші капіталістич. країни по виробництву продукції на душу населення.

Віроломний напад на СРСР фашист. Німеччини і її сателітів перервав мирну працю рад. народу. З початком *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* Комуністична партія підняла весь народ на захист свободи і незалежності соціалістич. Батьківщини. Програмою боротьби проти фашист. загарбників стала директива ЦК ВКП (б) і Раднаркомом СРСР від 29.VI 1941, викладена у вступі по радіо Голови *Державного Комітету Оборони* Й. В. Сталіна 3.VII 1941. В роки війни з усією силою проявилася спрямовуюча роль Комуністич. партії. Під її керівництвом у тяжкій боротьбі кувалася перемога над ворогом. Соціально-економіч. завоювання передвоєнних п'ятирічок, ідейно-політ. єдність рад. суспільства заклали основи перемоги, що її здобув рад. народ у Великій Вітчизн. війні. В гігантських битвах проти фашизму немеркнучою славою вкрили себе Збройні Сили СРСР. Масовий героїзм солдатів і офіцерів, самовідданість партизанів у тилу ворога, безприкладні трудові подвиги робітників, колгоспників, інтелігенції забезпечили вигнання фашист. загарбників за межі Рад. країни, а потім і визволення поневолених ними народів Європи, повний розгром збройних сил нім. імперіалізму, ліквідацію фашист. режиму в Німеччині.

В перших лавах борців за свободу й незалежність Рад. країни стали комуністи. Уже в перші місяці війни за рішенням ЦК ВКП (б) у діючу армію було направлено бл. 48 тис. керівних парт., рад., профспілкових і комсомольських працівників. Наприкінці 1941 у Збройних Силах було бл. 1300 тис. комуністів, а на кінець війни — 3325 тис. чол. Майже третина складу ЦК ВКП (б), а також багато секретарів ЦК компартії союзних республік, обкомів партії перебували на фронті. Серед них були Л. І. Брежнєв, К. Е. Ворошилов, А. О. Жданов, М. Г. Ігнатов, Я. Е. Каліберзін,

О. О. Кузнецов, Д. З. Мануїльський, В. П. Мжаванадзе, П. К. Пономаренко, А. Ю. Снежкус, М. А. Суслов, М. С. Хрущов, О. С. Шербаков та ін. Організаторами загальнонаро. боротьби у ворожому тилу виступили підпільні парт. орг-ції. Комуністи становили понад 16% складу партизан. загонів і з'єднань.

Перемога рад. народу у Великій Вітчизн. війні мала всесвітньо-істор. значення. Вона відкрила багатьом народам і країнам шлях до свободи, незалежності й соціального прогресу. Ряд країн Європи і Азії відпав від капіталістич. системи і став на соціалістич. шлях розвитку. Виникла й зміцніла світова система соціалізму.

Втрати і руйнування, що їх заподіяла війна Рад. Союзові, були ні з чим не зрівнянні. Від партії і народу вимагалися нові гігантські зусилля, щоб в найкоротший строк відновити пром-сть, с. г., створити реальні передумови для дальшого руху вперед, причому в масштабах, які набагато перевищували довоєнні, для створення розвинутого соціалістич. суспільства і переходу до будівництва комунізму.

Дев'ятнадцятий з'їзд КПРС (1952) проаналізував корінні зрушення на світовій арені, підбив підсумки відбудови і розвитку нар. г-ва в роки четвертої (першої післявоєнної) п'ятирічки і прийняв директиви по п'ятому п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва (1951—55). Було ухвалено також рішення про зміну найменування партії. З'їзд вказав, що подвійна назва партії «Комуністична» і «більшовицька» склалася історично, в ході боротьби проти меншовиків. Оскільки меншовики давно зійшли з істор. сцени, подвійне найменування втратило сенс. З'їзд постановив Все-союзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП (б) надалі називати Комуністична партія Радянського Союзу — КПРС.

Під керівництвом КПРС країна впевнено йшла вперед. Зростання матеріального виробництва дало змогу здійснити ряд заходів, спрямованих на підвищення добробуту трудящих. Нових успіхів було досягнуто в галузі науки і техніки, в розвитку духовної культури. Відбулося дальше зміцнення рад. суспільства і держ. ладу. Післявоєнні умови розвитку рад. суспільства поставили перед Комуністич. партією нові складні завдання. Життя підтвердило правильність політ. курсу партії, показало її здатність теоретично узагальнювати досвід мас і висувати правильні політ. лозунги, викривати допущені помилки й виправляти їх. *Двадцятий з'їзд КПРС (1956)* узагальнив осн. тенденції внутр. і міжнар. розвитку, обґрунтував ряд теоретичних положень (про мирне співіснування держав соціалістичної і капіталістичної систем, про можливість відвернення війни в сучас. епоху, про форми переходу різних країн до соціалізму), визначив завдання дальшого економіч. будівництва й розвитку соціалістич. демократії. З'їзд рішуче засудив культ особи Сталіна, що виявлявся в чужому духові марксизму-ленінізму звеличчани ролі однієї людини, у відступі від лєнінського принципу колективності керівництва, в необґрунтованих репресіях та ін. порушеннях соціалістич. законності. Проте *культ особи* не міг порушити дію об'єктивних закономірностей соціалізму, змінити глибоко демократичний, дійсно нар. характер рад. ладу, розхитати організаційні, політ. і теоретичні основи лєнінської партії. КПРС здійснила заходи щодо подолання наслідків культу особи в усіх галузях парт., держ. та ідеологічної роботи. Це сприяло активізації соціально-політ. й духовного життя в Рад. країні. Партія на Червневому пленумі ЦК КПРС 1957 дала рішучу відсіч антипарт.

фракційній групі Молотова, Кагановича, Малєнкова та ін., яка намагалася протидіяти курсу ХХ з'їзду КПРС на відновлення лєнінських норм парт. і рад. життя.

Гол. підсумком революц. перетворюючої діяльності рад. народу під керівництвом Комуністич. партії стала повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР. Вихід соціалізму за межі однієї країни й утворення світової соціалістич. системи, зміцнення економіч. і оборонної могутності Рад. держави змінили співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму, створили міцну гарантію неможливості реставрації капіталізму в СРСР, забезпечили остаточну перемогу соціалізму. Такий висновок зробив *Двадцять перший з'їзд КПРС (1959)*. В результаті великих перемог соціалізму Рад. Союз вступив у новий період свого розвитку — період будівництва комунізму. Осн. напрямки комуністич. будівництва було визначено в новій *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, прийнятій *Двадцять другим з'їздом КПРС (1961)*. Це — створення матеріально-тех. бази комунізму, формування комуністич. суспільних відносин, виховання нової людини. Важливим рубежем на шляху комуністич. будівництва були рішення Жовтневого й Листопадового пленумів ЦК КПРС (1964), які рішуче засудили волонтаризм і суб'єктивізм у вирішенні важливих економіч. і політ. питань й закріпили курс партії на додержання лєнінських норм парт. життя. Конкретною програмою дальшого розвитку с. г. і пром-сті на строга наук. основи стали постанови *Березневого пленуму ЦК КПРС 1965* та *Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965*.

В рішеннях *Двадцять третього з'їзду КПРС (1966)*, пленумів ЦК КПРС та ін. документах партії завдання комуністич. будівництва дістали всебічне обґрунтування і конкретизацію з урахуванням сучас. умов розвитку рад. суспільства, наявних реальних можливостей і міжнар. обстановки. «Побудова комунізму — наша генеральна перспектива. Ленін розглядав комунізм як закономірний результат розвитку соціалізму, розкриття і реалізації закладених в ньому можливостей і переваг. Для переходу до комунізму необхідна тривала і серйозна підготовка матеріальних і духовних передумов. Цій меті присвячена вся теоретична і політична діяльність партії» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 47).

Період будівництва комунізму характеризується дальшим зростанням ролі КПРС як керівної і спрямовуючої сили рад. суспільства. Це зумовлено зростанням масштабів і складністю завдань комуністич. будівництва, що вимагають ще вищого рівня політ. й організаційного керівництва, піднесенням творчої активності мас, дальшим розвитком соціалістич. демократії, зростаючим значенням теорії наук. комунізму, її творчого розвитку і пропаганди, необхідністю посилення комуністич. виховання трудящих. КПРС виступає як авангард всього рад. народу, політ. керівник усіх орг-цій трудящих. Аналізуючи характер соціальних процесів і узагальнюючи досвід мас, накреслюючи шляхи руху вперед, партія виявляє нові можливості, виробляє заходи, що сприяють переборенню труднощів і суперечностей. Суворе дотримання лєнінських норм у парт. і держ. житті, розвиток критики й самокритики, послідовне здійснення принципу колективності керівництва, широкі зв'язки з масами — такі неодмінні вимоги партії. В усій своїй діяльності КПРС керується вченням марксизму-ленінізму. Спираючись на революц.

теорію пізнання об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, партія здійснює керівництво економікою і соціально-політичним життям країни. Єдність теорії і практики — найважливіший принцип парт. керівництва. КПРС надає всій роботі шодо будівництва комунізму планомірного й цілеспрямованого характеру. Головне завдання будівництва комуністич. суспільства партія вбачає насамперед у створенні його матеріально-тех. бази. Економіч. політика партії спрямована на те, щоб шляхом максимального використання досягнень науки й техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності й продуктивності праці забезпечити далі значне зростання пром-сті, високі й стійкі темпи розвитку с. г. і домогтися істотного піднесення рівня життя народу. Великого значення партія надає і розв'язанню насутих соціально-політ. завдань, формуванню у трудящих комуністич. світогляду. Враховуючи обставинку найгострішої ідеологічної боротьби на міжнр. арені, КПРС добивається послідовного проведення класової лінії в питаннях виховання, чіткості й ясності ідейних позицій, піднесення революц. пильності, боротьби проти проникнення бурж. і ревізіоністських поглядів. Партія зберігає наступність генерального курсу, який вона відстоює в непримиренній боротьбі проти троцькізму, дрібнобурж. авантюризму, правих опортуністів, націонал-ухильників та ін. антипарт. груп і течій.

Здійснюючи свою керівну роль через систему держ. і громад. орг-цій, КПРС об'єднує і спрямовує їхні зусилля до єдиної мети, діючи властивими їй методами організаторської та ідейно-виховної роботи. Високі вимоги ставить партія до комуністів, добивається піднесення їхнього теоретичного і політ. рівня, виховання в душі непримиренності до відсталості й рутини. КПРС підтримує все нове, передове. Вона надає великого значення розгортанню ділової й принципової критики з метою поліпшення роботи парт., держ. і громадських орг-цій.

У галузі зовнішньополіт. діяльності КПРС тримає курс на забезпечення сприятливих міжнр. умов для побудови соціалізму і комунізму, єдності й згуртованості соціалістич. країн, на підтримку нац.-визвольного руху і здійснення всебічного співробітництва з молодими країнами, що розвиваються, на послідовне проведення принципу мирного співіснування д-в з різним соціальним ладом, даючи рішучу відсіч агресивним силам імперіалізму. КПРС приділяє велику увагу зміцненню солідарності комуністич. і робітн. партій. Вона була активним учасником *Наряд представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960, Наряди комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві. Спираючись на перемоги, завойовані у всіх галузях життя, використовуючи величезний істор. досвід, втілюючи в життя Програму КПРС, Комуністич. партія спрямовує всі сили рад. народу на побудову комуністич. суспільства.

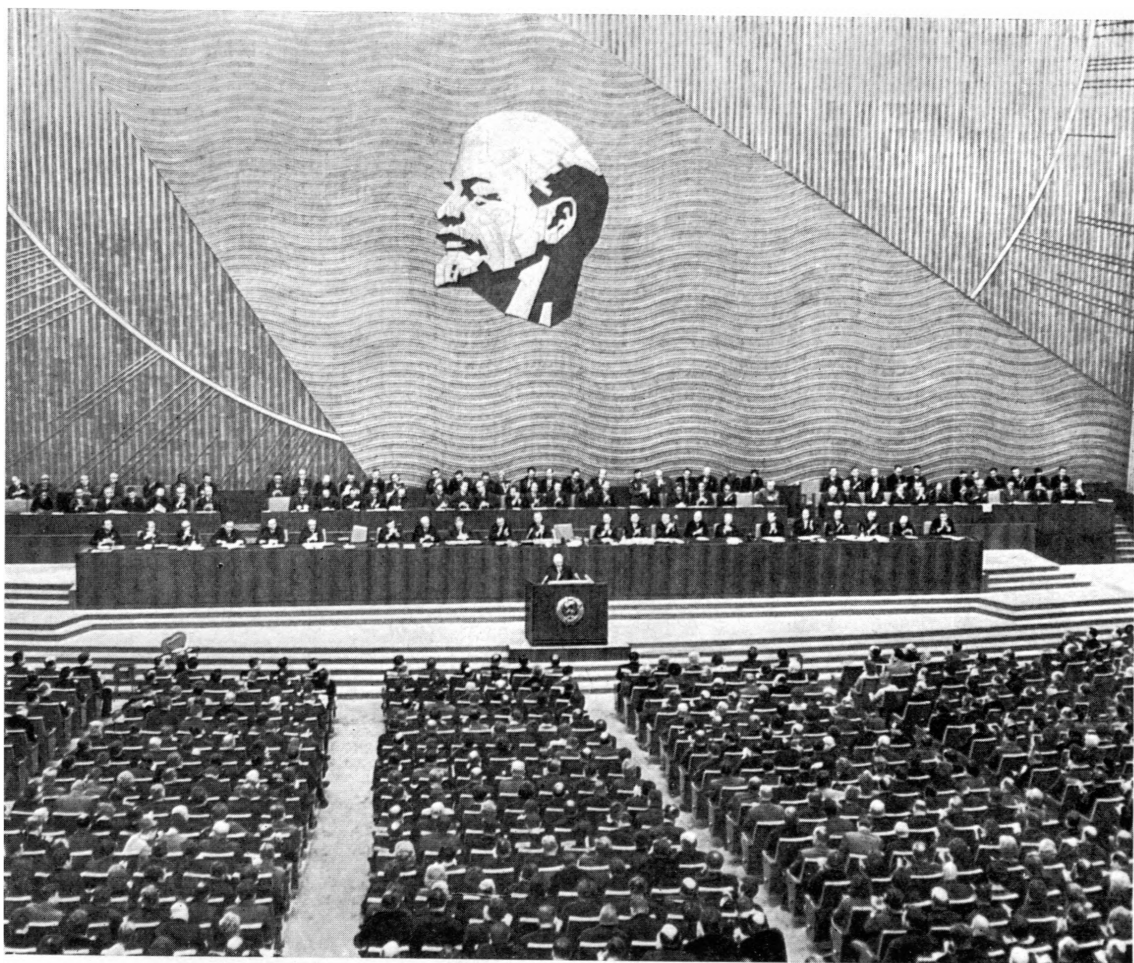
На 1.І 1969 в КПРС налічувалося 13 640 тис. комуністів, об'єднаних у понад 359 тис. первинних парт. орг-цій.

Члени Політбюро ЦК КПРС: Л. І. Брежнев, Г. І. Воронов, А. П. Киріленко, О. М. Косигін, К. Т. Мазуров, А. Я. Пельше, М. В. Підгорний, Д. С. Полянський, М. А. Сулов, О. М. Шелепін, П. Ю. Шелест; кандидати в члени Політбюро: Ю. В. Андропов, В. В. Гришян, П. Н. Демичев, Д. А. Кунаєв, П. М. Машеров, В. П. Мжаванадзе, Ш. Р. Рашидов, Д. Ф. Устинов, В. В. Щербицький.

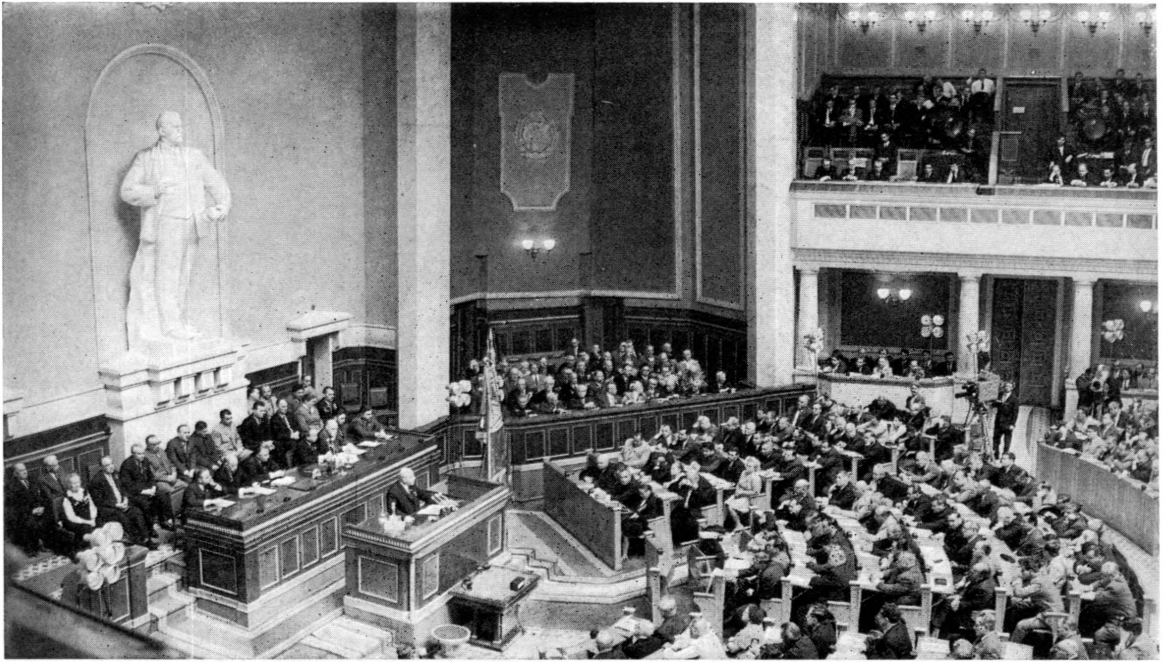
Генеральний секретар ЦК КПРС — Л. І. Брежнев, секретарі ЦК КПРС — П. Н. Демичев, І. В. Капітонов, К. Ф. Катусев, А. П. Киріленко, Ф. Д. Кулаков, Б. М. Пономарьов, М. С. Коломенцев, М. А. Сулов, Д. Ф. Устинов. Голова Комітету парт. контролю при ЦК КПРС — А. Я. Пельше. Голова Центр. ревізійної комісії — Г. Ф. Сизов.

Див. також *З'їзди КПРС, Міжнародний комуністичний рух*.

Лит.: Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Изд. 5, т. 1—55. М., 1958—65; Ленин В. И. Твори. Вид. 4, т. 1—45. К., 1948—70; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3, К., 1954; КПРС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК, ч. 4. М., 1960; Резолюції XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1956; Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС. К., 1959; XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 17—31 жовтня 1961 року. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1962; XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня — 8 квітня 1966 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1966; Протоколи ЦК РСДРП (б). Август 1917 — февраль 1918. М., 1958; Переписка Секретаріата ЦК РСДРП (б) з місцевими партійними організаціями (Март — октябрь 1917 г.). Сборник документов. М., 1957; Переписка Секретаріата ЦК РСДРП (б) з місцевими партійними організаціями (Ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов. М., 1957; Переписка Секретаріата ЦК РСДРП (б) — РКП (б) з місцевими партійними організаціями (Март — июль 1918 г.). Сборник документов. М., 1967; Переписка Секретаріата ЦК РКП(б) з місцевими партійними організаціями (Август — октябрь 1918 г.). Сборник документов. М., 1969; Партия большевиков в революции 1905—1907 годов. Документы и материалы. М., 1961; Партия большевиков в период реакции (1907—1910 гг.). Документы и материалы. М., 1961; Коммунистическая партия — организатор победы социалистической революции (Март — октябрь 1917 г.). Документы и материалы. М., 1961; Коммунистическая партия в период упрочения Советской власти (Октябрь 1917—1918). Документы и материалы. М., 1960; Партия в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918—1920 гг.). Документы и материалы. М., 1962; Партия в борьбе за восстановление народного хозяйства (1921—1925 гг.). Документы и материалы. М., 1961; Борьба КПСС за социалистическую индустриализацию страны и подготовку сплошной коллективизации сельского хозяйства (1926—1929 годы). Документы и материалы. М., 1960; Борьба партии за завершение социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР (1933—1937 годы). Документы и материалы. М., 1961; Коммунистическая партия в борьбе за упрочение и развитие социалистического общества (1937 год — июнь 1941 года). Документы и материалы. М., 1962; Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (Июнь 1941 года — 1945 год). Документы и материалы. М., 1961; Борьба КПСС за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1945—1953 годы). Документы и материалы. М., 1961; Борьба КПСС за завершение строительства социализма (1953—1958 годы). Документы и материалы. М., 1961; Партия — вдохновитель и организатор развернутого строительства коммунистического общества (1959—1961 годы). Документы и материалы. М., 1963; Ресения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 1—6. М., 1967—68; КПРС про комсомол и молодежь. Збірник резолюцій і рішень з'їздів, конференцій і постанов ЦК. 1917—1956. К., 1958; КПСС о профсоюзах. М., 1967; КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов. 1917—1958. М., 1958; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 6 т., 1—4. К., 1965—70; Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963; Очерки истории Коммунистической партии Армении. Ереван, 1967; Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. 1—2. Минск, 1961—67; Очерки истории Коммунистической партии Грузии, ч. 1—2. Тбилиси, 1957—63; Очерки истории Коммунистической партии

Засідання XXIII з'їзду КПРС. Москва, 29 березня 1966.
До ст. Комуністична партія Радянського Союзу.

Урочистий Пленум ЦК КП України, присвячений 50-річчю Комуністичної партії України. Київ, 5 липня 1968.

До ст. Комуністична партія України.

Эстонии, ч. 1—2. Таллин, 1961—63; Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. Алма-Ата, 1963; Очерки истории Коммунистической партии Киргизии. Фрунзе, 1966; Очерки истории Коммунистической партии Латвии, ч. 1—2. Рига, 1962—66; Очерки истории Коммунистической партии Молдавии. Кишинев, 1964; Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана. Душанбе, 1964; Очерки истории Коммунистической партии Туркестана, кн. 1—3. Ташкент, 1958—64; Очерки истории Коммунистической партии Туркменистана. Ашхабад, 1965; Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Ташкент, 1964; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964. Див. також літ. до статей про з'їзди і конференції КПРС. С. Л. Титаренко (Москва).

«КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В РЕЗОЛЮЦІЯХ І РІШЕННЯХ З'ІЗДІВ, КОНФЕРЕНЦІЙ І ПЛЕНУМІВ ЦК»—збірник, що почав видаватися за постановою Центрального Комітету РКП (б) 1921. Вийшло 7 видань. 1-е вид. збірника, підготовлене Петрогр. бюро комісії по вивченню Жовтн. революції та історії РКП (б), вийшло 1921 під назвою «Російська Комуністична партія (більшовиків) у постановах її з'їздів». Воно містить резолюції з'їздів партії від II з'їзду РСДРП (1903) до X з'їзду РКП (б) (березень 1921). Документи розміщено за тематичним принципом. У 1922 і 1923 випущено 2-е і 3-є видання збірника під назвою «Російська Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях її з'їздів і конференцій», підготовлені *Істпарт*ом. 2-е вид. містить документи від I з'їзду РСДРП (1898) до XII Всерос. конференції РКП (б) (грудень 1921), 3-є вид.— від I з'їзду РСДРП (1898) до XII Всерос. конференції РКП(б) (серпень 1922). Документи розміщені в хронологіч. порядку. 4—6-е вид. збірника вийшли під назвою «Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», були підготовлені *Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. 4-е вид. (ч. 1—2. М., 1932—33) містить документи від I з'їзду РСДРП (1898) до об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП (б) (січень 1933). Тут вперше включено резолюції пленумів ЦК партії і введено нумерацію всіх конференцій партії. У 5-му вид. (ч. 1—2. М., 1936) вміщено документи 1898—1935. До нього увійшов ряд резолюцій, яких не було в попередніх виданнях, уточнено фактичні дані про учасників з'їздів, конференцій і нарад, про склад керівних органів партії. В 6-му вид. (ч. 1—2. М., 1940) зібрано документи з'їздів, конференцій партії і пленумів ЦК 1898—1939. Воно доповнене новими документами: зверненням ЦК ВКП (б) від 29. IX 1936 «Про відновлення прийому нових членів у ВКП(б)», зверненням ЦК ВКП (б) від 6. XII 1937 «До усіх виборців» та ін. 7-е видання під назвою «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» вийшло у 2 випусках. 1-й випуск був виданий 1953 у 2 частинах. Перша частина охоплює документи за 1898—1925, друга — за 1925—53. 2-й випуск 7-го вид. надруковано 1954 у 3 частинах (ч. 1—1898—1924; ч. 2 — 1924—30; ч. 3 — 1930—54), 1960 випущено четверту частину (1954—60). На відміну від попередніх, у 7-му вид. вміщено багато важливих постанов, прийнятих ЦК не на пленарних засіданнях. Частина з них є спільними постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Документи збірника підібрано в хронологіч. порядку. Довідковий апарат містить передмову і вступні статті від редакції, які надруковані перед документами кожного з'їзду, конференції або пленуму. У вступних статтях подано відомості про місце і час проведення, склад делегатів, порядок денний з'їзду, конференції, пленуму ЦК партії.

29 РЕІУ, т. 2.

4—7-е вид. збірника вийшли в перекладі укр. мовою. В 1970 випущено т. 1—3 (1898—1927) 8-го вид. збірника.

Ф. Ю. Шерсток (Київ).
КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ — див. *Комуністична партія Західної України*.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ — невід'ємна складова частина *Комуністичної партії Радянського Союзу*, яка є керівною і спрямовуючою силою рад. народу в боротьбі за побудову комуністич. суспільства. Історія КП України нерозривно зв'язана з загальнорос. революц. рухом, з діяльністю засновника і вождя Комуністичної партії В. І. Леніна. Перші марксистські с.-д. гуртки виникли на Україні наприкінці 19 ст. в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі та ін. містах. В організації їх активну участь брали І. В. Бабушкін, П. К. Запорожець, І. Х. Лалаєвич, М. М. Литвинюк, Ю. Д. Мельников, Г. І. Петровський, О. Д. Цюрупа, В. А. Шелгунов, О. Г. Шліхтер та ін. Наслідуючи приклад *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, створеного за ініціативою В. І. Леніна, київські та катеринославські соціал-демократи першими на Україні почали переходити від пропаганди до масової агітації серед робітників. У березні 1897 с.-д. гуртки і групи Києва об'єдналися в *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, в грудні 1897 був створений *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. «Союзи боротьби» розгорнули широку політ. агітацію. Вони видавали і розповсюджували листівки, провадили значну організаційну роботу серед робітників. Їхня діяльність мала великий вплив на розвиток с.-д. руху на Україні. Ці «союзи» були в числі ініціаторів скликання *Першого з'їзду РСДРП* (1898).

Величезну роль у зміцненні с.-д. орг-цій на Україні, в їхній успішній боротьбі проти *економізму* відіграла ленінська газета *«Искра»*. За участю агентів *«Искры»* на Україні створено широку мережу іскрівських орг-цій (див. *Іскрівські організації на Україні*). До літа 1903 всі к-ти РСДРП на Україні визнали *«Искру»* своїм ідейним керівником. На *Другому з'їзді РСДРП* (1903) делегати провідних с.-д. к-тів України стояли на ленінських позиціях і вели боротьбу проти опортуністичної частини з'їзду. Після з'їзду Одес., Катеринослав., Микол. комітети рішуче засудили розкольніцькі дії меншовиків. З метою об'єднання діяльності парт. орг-ції 1904 за ініціативою В. І. Леніна в Одесі було створено *Південне бюро ЦК РСДРП*, згодом перетворене на Південне бюро комітетів більшості. Бюро провело велику роботу по скликанню III з'їзду РСДРП.

Під час бурж.-демократич. *революції 1905—07 в Росії* більшовицькі орг-ції України, керуючись настановами В. І. Леніна і рішеннями *Третього з'їзду РСДРП*, піднімали робітн. клас і селянство на збройну боротьбу проти царизму. За прикладом пролетаріату Москви і Петербурга в ряді міст України робітники під керівництвом більшовиків створили Ради робітн. депутатів. Більшовицькі організації очолили грудневі збройні повстання 1905 (див., зокрема, *Горлівське збройне повстання 1905 і Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*). В той період парт. роботу на Україні вели В. Д. Бонч-Бруевич, С. І. Гошпер, С. І. Гусев, Л. М. Кнішович, Г. М. Кржижановський, Артем (Ф. А. Сергєєв), О. М. Ярославський, О. Г. Шліхтер, М. О. Скрипник, К. М. Самойлова та ін. Е роки столипінської реакції більшовики України зберегли свої осн. сили, поєднуючи легальну і нелегальну роботу, вели рішучу боротьбу проти опортуністів—ліквідаторів, одзвістів, троцькістів, націо-

налістів — за зміцнення партії нового типу. В період нового революц. піднесення і 1-ї світової війни більшовицькі орг-ції України керували масовими політ. страйками, вкривали імперіалістич. характер війни, готували прудшіях до збройної боротьби проти царизму, торговців і буржуазії. Київ., Катеринос. і Микол. комітети РСДРП взяли діяльну участь у підготовці *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*. У той час більшовицька партія приділяла особливу увагу нап. питанню. На основі лєнінських праць, зокрема таких, як «*Критичні замітки з національного питання*» та «*Про право нації на самовизначення*», партія виробила і послідовно здійснювала інтернап. політику згуртування трудящих усіх національностей на боротьбу проти царизму й імперіалізму, вкривала бурж. націоналізм. Більшовицькі орг-ції України, озброєні лєнінською теорією з нап. питання, вели боротьбу проти всіляких проявів укр. бурж. націоналізму і великодержавного шовінізму. В роки 1-ї світової війни більшовицькі орг-ції України, керуючись настановами В. І. Лєніна і ЦК РСДРП, вели наполегливу антивоєнну роботу серед трудящих мас, боролися проти меншовиків, есерів, бурж. націоналістів, які підтримували імперіалістич. політику царського уряду.

В період *Лотнєвої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовики очолили боротьбу трудящих проти царизму. Після повалення самодержавства більшовицькі орг-ції України розгорнули активну діяльність. Особливо міцні більшовицькі орг-ції були в Києві, Харкові, Катеринославі й Луганську. В Одесі, Николаєві, Херсоні, Єлисаветграді, Полтаві та деяких ін. містах більшовики певний час були в складі об'єднанні з меншовиками орг-цій, але згодом розірвали з ними і створили самостійні орг-ції. В період боротьби партії за переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну більшовики України твердо стояли на лєнінських позиціях. При обговоренні *Квітневих тез В. І. Лєніна* вони одностайно приєдналися до них. Незважаючи на те, що Київський к-т РСДРП (б), на чолі якого стояли Г. П'ятаков та його однодумці, більшість голосів не прийняв Квітневих тез, Київська організація РСДРП (б) схвалила лєнінські тези.

Керуючись Квітневими тезами і рішеннями *Сьомої (Квітнєвої) Всеросійської конференції РСДРП (б)*, більшовики України боролися за мирне переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну, за мирний перехід влади до рук Рад. Вони розгорнули роботу в Радах, профспілках і фабзавкомах. У боротьбі проти меншовиків, есерів і бурж. націоналістів більшовики посилювали свій вплив на трудящі маси, консолидували парт. ряди. В липні 1917 на Україні оформилися дві обл. орг-ції РСДРП (б): *Обласна організація РСДРП (б) Південно-Західного краю* і *Обласна організація РСДРП (б) Донецько-Криворізького басейну*. Це полегшало ЦК РСДРП (б) керівництво парт. орг-ціями України. Після *Шостого з'їзду РСДРП (б)* більшовики України, виконуючи рішення з'їзду, розгорнули активну діяльність по мобілізації трудящих на збройну боротьбу проти бурж. Тимчасового уряду, бурж.-націоналістичної *Центральної ради*, за перемогу соціалістич. революції. Повсюдно створювалися загони *Червоної гвардії* Великої роботи серед робітників і солдатів вели Є. Б. Бош, С. І. Гопнер, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Е. І. Квірінг Ю. М. Коцюбинський, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, Артем (Ф. А. Сергєєв), І. Ф. Смирнов (Ласточкін) та ін. У жовтні (листопаді) 1917 робітн. клас Росії в союзі з біднішим селянством, керований

більшовиками, повалив владу буржуазії і поміщиків і встановив диктатуру пролетаріату. Укр. народ разом з рос. народом вів героїчну боротьбу за перемогу соціалістич. революції і встановлення Рад. влади. В ході цієї боротьби вирішальне значення мало об'єднання Рад у всеукраїнському масштабі і створення на Україні керівного парт. центру. Важливим кроком до розв'язання цих питань був *обласний з'їзд більшовиків Південно-Західного краю* [3—5 (16—18). XII 1917, Київ]. З'їзд вкрив бурж.-націоналістич. контрреволюцію, відзначив, що Центр. рада є об'єднанням контрреволюц. сил, закликав робітників і селян України спільно з трудящими всієї Росії піднятися на боротьбу за владу Рад. З'їзд вирішив об'єднати більшовицькі організації в крайову орг-цію. В Харкові відбулася *обласна конференція РСДРП (б) Донецько-Криворізького басейну 5—6 (18—19) грудня 1917*, яка оголосила Центр. раду ворогом укр. і рос. народів і закликала трудящих дорішучої боротьби проти контрреволюції. Конференція прийняла рішення про необхідність скликати з'їзд більшовицьких орг-цій Донецько-Криворізького басейну і Пд.-Зх. краю для координації їхніх дій.

Більшовицькі орг-ції України, керуючись вказівками ЦК РСДРП (б) і В. І. Лєніна, провели велику роботу по скликанню *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який відбувся 11—12 (24—25). XII 1917 в Харкові і проголосив Україну Республікою Рад. З'їзд оголосив Центр. раду поза законом, а всі її постанови — недійсними. З'їзд доручив ЦВК Рад України негайно поширити на території республіки всі декрети і розпорядження Рад. уряду РРФСР і прийняв рішення про встановлення найтісніших відносин з трудящими Росії. В січні—лютому 1918 військ. формування Центр. ради було розгромлено, і на Україні перемогла Рад. влада.

Парт. орг-ції України під керівництвом ЦК РСДРП (б) і В. І. Лєніна провели велику роботу по створенню і зміцненню органів Рад. влади, по залученню трудящих мас до держ. і госп. будівництва, яке проходило в тісному зв'язку і єдності з Рад. Росією, на основі декретів, прийнятих *Другим Всеросійським з'їздом Рад*. Більшовицькі організації України послідовно відстоювали лєнінську зовн. політику. У важкий час, коли вирішувалась доля Країни Рад, вони боролися за мир, за ратифікацію *Брестського миру 1918*. Проте трудящі маси не мали мирного перепочинку. Україну окупували австро-нім. війська, яких закликала Центр. рада. Окупація України була гяжким випробуванням для більшовицьких орг-цій і всього укр. народу. Підпільні більшовицькі орг-ції очолили боротьбу трудящих республіки проти іноземних загарбників і націоналістич. контрреволюції, за відновлення Рад. влади.

В таких умовах особливо гостро постало питання про об'єднання парт. орг-цій, створення Комуністич. партії України і вироблення єдиної тактики боротьби проти окупантів і націоналістич. контрреволюції. Важливим кроком на цьому шляху була *Таганрозька нарада більшовиків України* (19—20.IV 1918), яка створила Оргбюро по скликанню *Першого з'їзду КП (б) України*, що відбувся під керівництвом В. І. Лєніна 5—12.VII 1918 в Москві.

З'їзд визначив завдання парт. орг-цій України в боротьбі проти окупантів і націоналістич. контрреволюції і прийняв рішення про утворення Комуністичної партії (більшовиків) України — складової частини РКП (б). Організований обраним на з'їзді ЦК КП (б) У *Всеукраїнський*

Центральний військово-революційний комітет очолив керівництво діяльністю підпільних ревкомів і партизан. загонів. Конкретні заходи, спрямовані на посилення боротьби проти зовн. і внутр. контрреволюції, намітив *Другий з'їзд КП (б) України* (17—22.X 1918, Москва).

Після краху австро-нім. окупації і банкрутства гетьманщини на початку 1919 було розгромлено війська пелюрівської Директорії, яка, скориставшись з втечі нім. окупантів, у грудні 1918 захопила владу на значній частині України. З Пд. України було вигнано англо-франц. інтервентів. Майже на всій тер. України було відновлено Рад. владу. 1—6.III 1919 в Харкові відбувся *Третій з'їзд КП (б) України*, який приділив велику увагу відновленню і зміцненню Рад. влади. З'їзд зазначив, що осн. завдання більшовицьких орг-цій полягає у встановленні єдиного фронту з усіма рад. республіками, насамперед з РРФСР, проти світового імперіалізму. Укр. Рад. республіка однією з перших виступила за створення воєнного союзу рад. республік. За ініціативою В. І. Леніна ЦК РКП (б) прийняв постанову про військ. єдність рад. республік. 1.VI 1919 на засіданні ЦВКВ за участю представників України, Латвії, Литви і Білорусії було ухвалено рішення про об'єднання військ. сил і осн. госп. органів рад. республік. Це об'єднання відіграло вирішальну роль у розгромі денікінщини. На заклик ЦК РКП (б) і В. І. Леніна «Всі на боротьбу з Денікіним!» більшовицькі орг-ції України у важких умовах піділля очолили повстансько-партизан. рух, який охопив усю Україну. Керувало діяльністю більшовицького підпілля і повстан. рухом *Зафронтове бюро ЦК КП (б) У* на чолі з С. В. Косіором. Наприкінці 1919 — на поч. 1920 Червона Армія розгромила денікінців. Велике мобілізуюче значення для остаточного розгрому контрреволюції і зміцнення Рад. влади на Україні мали ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним» і написана В. І. Леніним резолюція ЦК РКП (б) «Про Радянську владу на Україні». Ці документи стали програмою діяльності парт. орг-ції на Україні.

17—23.III 1920 в Харкові відбулася *Четверта конференція КП (б) України*, що, як і наступні V, VI, VII і VIII конференції, працювала на правах з'їзду. Робота конференції проходила в умовах запеклої боротьби ленінців проти антипарт. групи «демократичного централізму» («децистів»), яка вимагала свободи фракцій і угруповань у партії, зазіхала на осн. організаційний принцип партії — *демократичний централізм*, виступала проти принципу єдиноначальності в господарському будівництві. Конференція викрила антинар. політику укр. буржуазних націоналістів і підкреслила необхідність зміцнення союзу і дружби укр. та рос. народів. На час скликання конференції виявилось цілковите ідейне і організаційне банкрутство партії *боротьбистів*, яка на своїй конференції в березні 1920 була змушена прийняти рішення про саморозпуск. КП (б)У, керуючись ленінськими настановами, провела величезну роботу по ізоляції дрібнобурж. партій, по відриву від них і залученню на свій бік трудових елементів. Кращих представників дрібнобурж. партій боротьбистів, *борьбистів* та ін., що розпалися, було прийнято в індивідуальному порядку до КП (б)У. Конференція поставила перед парт. орг-ціями України завдання максимально використати мирний перепоchinoк після розгрому Денікіна, мобілізувати сили на відбудову нар. г-ва. В зв'язку з тим, що «децистам» різними махінаціями вдалося протягти до складу ЦК КП (б)У більшість своїх прибічників, ЦК РКП (б) при-

йняв рішення про розпуск ЦК КП (б)У, склад якого не виражав волі комуністів України, і створив тимчасовий ЦК КП (б)У.

Навесні 1920 війська бурж.-поміщицької Польщі напали на Рад. країну. Одночасно білогвардійська армія Врангеля з Пд. почала наступ. Під керівництвом ЦК РКП (б) і ЦК КП (б)У парт. орг-ції України мобілізували трудящих республіки на розгром військ бурж.-поміщицької Польщі і врангелівщини. Нищівною поразкою Врангеля закінчилася *громадянська війна в СРСР 1918—20*.

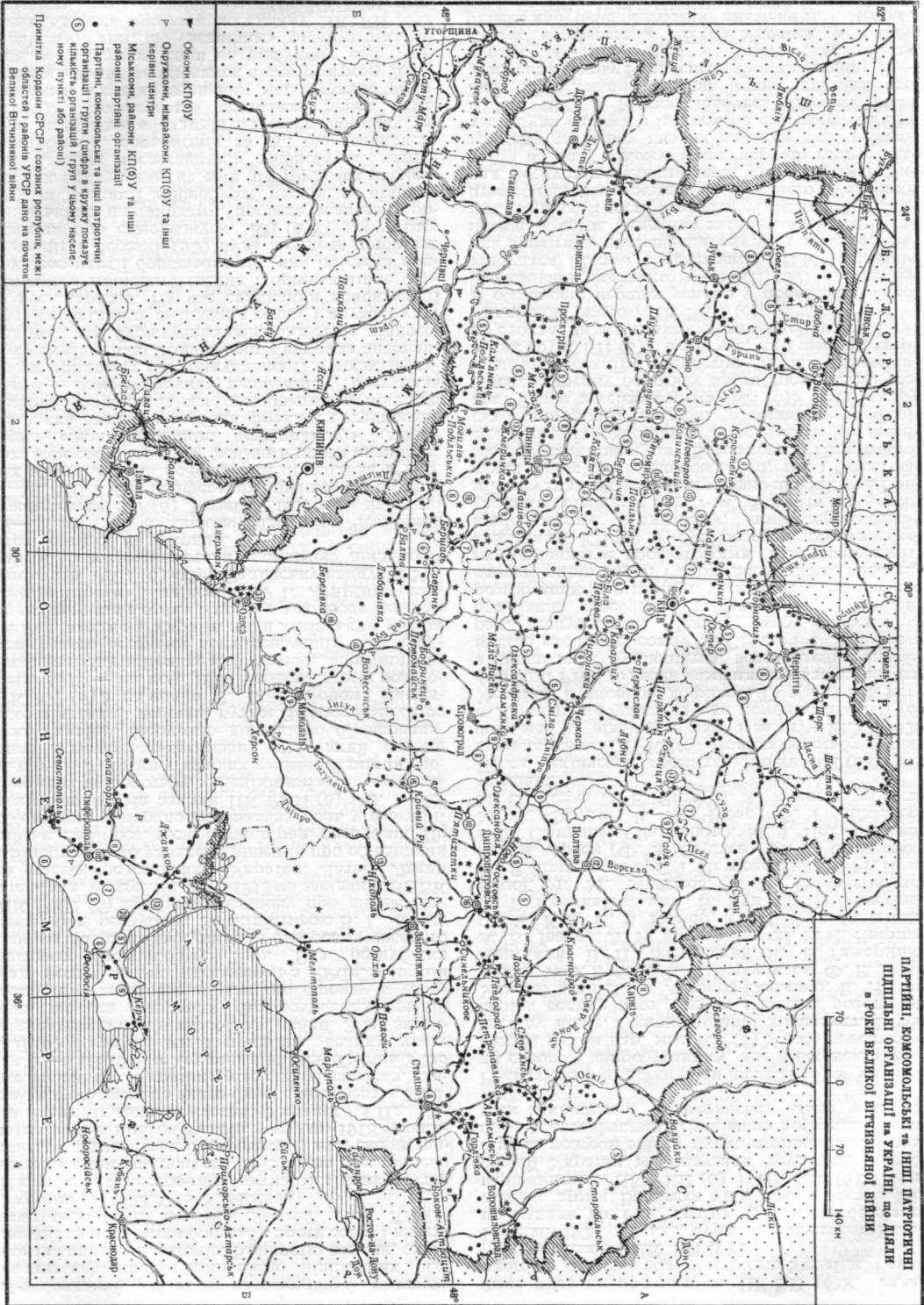
Роки громадян. війни були для КП (б)У не тільки суворим випробуванням, але й школою керівництва рухом нар. мас. КП (б)У набула великого досвіду політ. і організаційної діяльності. В той період велику парт., держ. і військ. роботу на Україні вели В. О. Антонов-Овсієнко, В. Н. Боженко, А. С. Бунов, К. С. Ворошилов, Ф. Е. Держинський, В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, А. В. Іванов, Л. Й. Каргвелішвілі, Е. Й. Квірінг, Ф. Я. Кон, С. В. Косіор, Ю. М. Коцюбинський, М. Г. Кропив'янський, Б. Кун, Д. З. Мануїльський, М. М. Майоров, Г. К. Орджонікідзе, О. Я. Пархоменко, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, Артем (Ф. А. Сергєєв), М. О. Скрипник, І. Ф. Смирнов (Ласточкін), М. І. Подвойський, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер, М. О. Щорс, Й. Е. Якір, Я. А. Яковлев та багато інших.

Після закінчення громадян. війни КП (б)У під керівництвом ЦК РКП (б) очолила боротьбу трудящих мас за відбудову нар. г-ва. 17—22.XI 1920 в Харкові відбулася *П'ята конференція КП (б) України*. Відповідно до рішень IX з'їзду і IX конференції РКП (б) вона намітила практичні заходи в галузі госп. будівництва, встановлення найтіснішого економіч. союзу УРСР з РРФСР і всіма рад. республіками. Велику увагу конференція приділила перебуванню діяльності парт. орг-ції, розгортанню внутріпарт. демократії, зміцненню єдності рядів партії і парт. дисципліни, посиленню керівництва профспілками. Важливим політ. завданням КП (б)У був розгром куркульсько-націоналістич. бандитизму, який перешкодив успішній відбудові нар. г-ва. Делегати конференції засудили як великодержавно-шовіністичні виступи Зінов'єва і Дашковського, так і бурж.-націоналістичні виступи Шумського і Блакитного. Конференція одностайно приєдналася до ленінської платформи про роль і завдання профспілок. Разом з усією партією КП (б)У вела гостру і неспирименну боротьбу проти трюцькістів, «робітничої опозиції», «децистів» та ін. антиленінських груп. КП (б)У в той час, як і завжди, твердо стояла на ленінських позиціях і була вірною і надійною опорою ЦК РКП (б).

В обстановці перших успіхів у проведенні *нової економічної політики* 9—13.XII 1921 в Харкові відбулася *Шоста конференція КП (б) України*, яка відмітила поліпшення внутр. і міжнар. становища країни. Завдання зміцнення оборони країни, ліквідації госп. розрухи, успішного будівництва соціалізму вимагали ще тіснішого об'єднання рад. республік в єдиний держ. союз. Трудящі України на чолі з Комуністич. партією гаряче підтримали ленінську ідею об'єднання рад. республік і були одними з ініціаторів створення СРСР. 30.XII 1922 в Москві відбувся *Перший з'їзд Рад СРСР*, який прийняв істор. рішення про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 4—10.IV 1923 в Харкові працювала *Сьома конференція КП (б) України*, в основу рішень якої було покладено вказівки В. І. Леніна, дані в статтях «Як нам реорганізувати Рибсель-

ПАРТІЙНІ, КОМУНАЛЬСЬКІ ТА ІНШІ ПАРТРОПІННІ
 ПІДІЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ, ПО ДІЛКИ
 В ПОРІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

70 0 70 140 KM

- ▲ Округи КП(б)У
 - ★ Округові центри
 - ★ Мяскові райони КП(б)У та інші районні партійні організації
 - Партійні, комсомольські та інші партропінні організації і групи (цифра в кружку показує кількість організацій і груп у цьому населеному пункті або районі)
- Границя Кордону СРСР і союзних республік, межі областей і районів УРСР дано на початок Великої Вітчизняної війни

інспекцію», «Краще менше, та краще» та ін. Конференція закликала комуністів посилити контроль і керівництво нац. і культ. будівництвом, рішуче боротися з ухилами в нац. питанні — як проти великодержавного шовінізму, так і місцевого націоналізму.

В січні 1924 помер засновник і вождь Комуністич. партії і Рад. держави В. І. Ленін. 12—16.V 1924 в Харкові відбулася *Восьма конференція КП (б) України*, яка висловила глибокий сум з приводу смерті В. І. Леніна і заклала трудящі маси ще тісніше згуртуватися навколо партії. На зклик ЦК РКП (б) на Україні ще до конференції вступило в ряди партії за ленінським призовом понад 30 тис. чол. КП (б)У під керівництвом ЦК РКП (б) провела рішучу боротьбу проти троцькістської опозиції, засудивши її як дрібнобурж. ухил, як ревізію більшовизму. Комуністи України намітили дальші заходи по розвитку пром-сті, с. г., поліпшенню роботи рад., профспілкових і комсомольських орг-цій. Під керівництвом Комуністич. партії рад. народ на основі нової економіч. політики добився серйозних успіхів. Відбудовний період наближався до кінця. На порядок денний постало питання про перспективи будівництва соціалізму. Керуючись ленінським вченням про те, що в Рад. країні є все необхідне для будівництва соціалістич. суспільства, XIV конференція РКП (б) схвалила ленінську настанову на перемогу соціалізму в СРСР.

Дев'ятий з'їзд КП (б) України (6—12.XII 1925, Харків) схвалив політ. і організаційну лінію партії в питанні про можливість перемоги соціалізму в одній країні і намітив заходи щодо соціалістич. індустріалізації республіки. КП (б)У рішуче засудила антиленінські твердження троцькістів і «нової опозиції» Зінов'єва — Каменєва та їхніх прихильників у КП (б)У — Лобанова, Дашковського — про неможливість перемоги соціалізму в СРСР. Керуючись істор. рішеннями XIV з'їзду ВКП (б) (1925), КП (б)У очолила боротьбу трудящих за здійснення соціалістич. індустріалізації, за переборення труднощів соціалістич. будівництва, за зміцнення єдності і монолітності парт. рядів. *Перша конференція КП (б) України* (17—21.X 1926, Харків) намітила практичні заходи щодо прискорення темпів індустріалізації республіки, підвищення питомої ваги важкої пром-сті в нар. г-ві, будівництва одного з велетнів соціалістич. індустрії — Дніпрогесу. В обставовці успіхів, що їх досягла Рад. Україна в будівництві соціалізму, 20—29.XI 1927 в Харкові відбувся *Десятий з'їзд КП (б) України*, який схвалив заходи ЦК ВКП (б), спрямовані на розвиток *колективізації сільського господарства*, на зміцнення єдності партії, і засудив троцькістсько-зінов'євську опозицію. З'їзд підкреслив, що в боротьбі за ленінізм, за єдність партії КП (б)У буде незламною опорою ВКП (б). У той час в КП (б)У було відкрито й розгорнено націоналістич. ухил, очолюваний Шумським. Націоналухильники виступали проти соціалістич. індустріалізації, заперечували можливість перемоги соціалізму в СРСР. Вони виступали проти принципів пролетарського інтернаціоналізму, намагалися ослабити і підірвати непорушну дружбу укр. народу з ін. народами Країни Рад і насамперед з рос. народом.

У період індустріалізації країни трудящі республіки під керівництвом КП (б)У добились значних успіхів у розвитку соціалістич. пром-сті, колективізації с. г. Ці успіхи дали можливість КП (б)У на основі директив ЦК ВКП (б) розробити і затвердити (1929) перший п'ятирічний план розвитку нар. г-ва УРСР. КП (б)У заклала комуніс-

тів, комсомольців і всіх трудящих України розгорнути *соціалістичне змагання* за дострокове виконання п'ятирічного плану.

9—14.IV 1929 в Харкові відбулася *Друга конференція КП (б) України*, яка рішуче засудила правих капітулантів і заявила про свою рішучість нести нещадну боротьбу на два фронти — проти великодержавного шовінізму і укр. бурж. націоналізму.

5—15.VI 1930 в Харкові проходив *Одинадцятий з'їзд КП(б) України*. З'їзд розробив заходи по забезпеченню дострокового виконання п'ятирічного плану по республіці, як і по всій країні, за чотири роки. З'їзд відзначив вирішальні досягнення в справі колективізації і намітив чергові завдання по її дальшому розгортанню, відзначив великі успіхи в здійсненні нац. політики на Україні. В 1931 в гол. зернових районах України було в основному завершено колективізацію. Проте під час її проведення було допущено ряд помилок. *Третя конференція КП (б) України*, що відбулася 6—9.VII 1932 в Харкові, підбила підсумки колгоспного будівництва, викрила помилки і недоліки в роботі парт. орг-цій і накреслила конкретні заходи по організаційно-госп. зміцненню колгоспів.

Борючись за розвиток пром-сті і колгоспного виробництва, КП (б)У приділяла велику увагу ідеологічній роботі, комуністич. вихованню трудящих, боротьбі проти бурж. ідеології і насамперед проти ідеології укр. бурж. націоналізму.

18—23.I 1934 в Харкові відбувся *Дванадцятий з'їзд КП (б) України*, який підбив підсумки виконання першого п'ятирічного плану. Україна перетворилася на передову індустріальну соціалістичну республіку. В с. г. було в основному завершено колективізацію і на її основі ліквідацію куркульства як класу. З'їзд схвалив тези доповідей до XVII з'їзду ВКП (б), в яких намічалася програма великих робіт по соціалістич. будівництву. З'їзд прийняв рішення про перенесення столиці Рад. України з Харкова до Києва. В ході боротьби за дострокове виконання другого п'ятирічного плану під керівництвом Комуністич. партії у всьому Союзі РСР, зокрема на Україні, широко розгорнувся рух новаторів виробництва, який явив собою новий етап у соціалістич. змаганні (див. *Стахановський рух*). В обставовці успішного виконання другого п'ятирічного плану 27.V—3.VI 1937 в Києві відбувся *Тринадцятий з'їзд КП (б) України*, який відмітив великі успіхи в здійсненні ленінської нац. політики, в зміцненні укр. рад. державності. В СРСР було розв'язано головне завдання соціалістич. революції — створення нової, соціалістич. економіки, здійснено *культурну революцію*. Робітн. клас, трудящі маси селянства і рад. інтелігенція, керівані Комуністич. партією, своєю героїчною працею забезпечили перемогу соціалізму. Глибокі зміни в житті Рад. Союзу, вирішальні успіхи соціалізму дістали законодавче закріплення в новій Конституції СРСР. 30.I 1937 Надзвичайний 14-й з'їзд Рад УРСР прийняв нову *Конституцію Української РСР*, яка була розроблена на основі Конституції СРСР.

В процесі боротьби за соціалізм КП (б)У набула великого політ. і госп. досвіду, її зв'язки з широкими трудящими масами стали тіснішими. 13—18.VI 1938 в Києві відбувся *Чотирнадцятий з'їзд КП (б) України*, який накреслив заходи по дальшому розвитку соціалістич. пром-сті, с. г. і культ. будівництва. З'їзд мобілізував парт. орг-цію республіки на виконання завдань третього п'ятиріччя, звернувши особливу увагу на необхідність всебічного зміцнення оборонодатності СРСР.

У 1939 до складу УРСР ввійшла Зх. Україна, 1940 — Пн. Буковина, Акерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти Бессарабії, загарбані 1918—20 бурж.-поміщицькою Польщею і боярською Румунією. Істор. акт воз'єднання споконвічних укр. земель з Радянською Україною був важливою подією в житті укр. і всього рад. народу. ЦК КП (б)У провів велику роботу по організації партійного і рад. будівництва, по забезпеченню парт., рад. і госп. органів зх. областей кадрами. Поряд з досвідченими рад. працівниками, яких надіслали з сх. областей, на керівну роботу було висунуто багато місцевих комуністів, що пройшли школу підпільної революційної боротьби (див. *Комуністична партія Буковини, Комуністична партія Закарпатської України, Комуністична партія Західної України*). 3—17.V. 1940 в Києві відбувся *П'ятнадцятий з'їзд КП (б) України*, який відмітив, що, виконуючи рішення XVIII з'їзду ВКП (б), Комуністична партія України добилася нових успіхів на всіх ділянках соціалістич. будівництва. З'їзд накреслив широку програму діяльності парт. орг-цій України по дальшому розвитку госп. і культ. будівництва, по дальшому виконанню третього п'ятирічного плану, по зміцненню обороноздатності Рад. д-ви. З'їзд зобов'язав комуністів новотворених областей на воз'єднаних зх.-укр. землях очолити боротьбу трудящих за успішний розвиток соціалістичної пром-сті, с. г. і культури.

З перемогою соціалізму остаточно сформувалася *українська соціалістична нація*, склалася соціально-політична та ідейна єдність укр. народу, ще більше зміцнилася його непорушна дружба з усіма народами СРСР, його згуртованість навколо Комуністич. партії. Яскравим виявом єдності партії і народу було зростання її рядів. На 1941 парт. орг-ція республіки налічувала до 365 тис. комуністів. Своєю безмежною відданістю партії укр. народ виявив у період найтяжчих випробувань для Рад. країни — в роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Комуністична партія підняла весь рад. народ на боротьбу проти фашист. загарбників. Парт. орг-ція України проводила велику масово-політ. роботу серед трудящих, мобілізувала всі сили на допомогу фронту. Вже в перші тижні війни в ряди Червоної Армії пішло близько 50% комуністів і понад 1 млн. комсомольців. У військ. радах фронтів і армій та на ін. керівних військ. посадах працювали парт. і держ. діячі республіки В. А. Бегма, Л. І. Брєжнев, М. О. Бурмистенко, А. І. Гайовий, Г. Е. Гришко, І. С. Грушецький, О. О. Єпішев, А. П. Кириленко, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, П. М. Любавін, З. Т. Сердюк та ін.

У винятково тяжких умовах першого періоду війни, коли Червона Армія була змушена відступати, ЦК КП (б)У і Уряд Рад. України під керівництвом ЦК ВКП (б) організували евакуацію населення, підприємств і матеріальних ресурсів, мобілізували укр. народ на боротьбу проти ворога. Велику роботу провів ЦК КП (б)У по організації *партизанського руху* і створенню підпільних парт. орг-цій. Значну роботу в цій справі провели секретарі ЦК КП (б)У М. О. Бурмистенко, Д. С. Коротченко та ін. парт. і рад. працівники. В. М. Дружинін, С. А. Ковпак, М. М. Попудренко, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, Т. А. Строкач, О. Ф. Федоров та ін. виявили себе вмілими організаторами партизан. руху і парт. підпілля. Завдяки героїчним зусиллям усіх народів Рад. країни гітлерівську Німеччину було розгромлено. Україну було визволено від окупантів під осінь 1944. У 1945 воз'єднанням Закарпатської України в УРСР завершився істор. процес *воз'єднання*

українського народу в єдиній Українській Радянській державі.

Протягом перших післявоєнних років трудящі України під керівництвом ВКП (б) і КП (б) У при допомозі всіх народів СРСР відродили індустріальну могутність республіки, соціалістичне с. г., провели велику роботу по розвитку культури і науки. КП (б)У розгорнула боротьбу проти всіляких проявів бурж. ідеології, зокрема проти укр. бурж. націоналістів, зосередивши осн. увагу на вихованні трудящих у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

25—28.I. 1949 в Києві відбувся *Шістнадцятий з'їзд КП (б) України*, який накреслив широку програму прискорення відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва республіки. З'їзд зобов'язав всі парт. орг-ції УРСР зосередити свої зусилля на виконанні четвертого п'ятирічного плану, піднести рівень ідеологічної роботи серед трудящих мас. 23—27.IX. 1952 в Києві відбувся *Сімнадцятий з'їзд КП (б) України*, який обговорив і схвалив проект «Директив XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—1955 рр.» і проект змін у Статуті партії. Відповідно до рішень XIX з'їзду КПРС про зміни в Статуті партії Комуністична партія більшовиків України [КП (б)У] з 1952 почала називатися Комуністичною партією України (КП України).

В обстановці всенародного торжества — святкування 300-річчя воз'єднання України з Росією — 23—26.III. 1954 в Києві відбувся *Вісімнадцятий з'їзд КП України*. Напередодні з'їзду до складу КП України влилася 32-тисячна Кримська обл. парт. орг-ція. В центрі уваги з'їзду були рішення Вересневого (1953) і Лютн.-березн. (1954) пленумів ЦК КПРС, що накреслили заходи по крутому піднесенню с. г. На виконання рішень XIX з'їзду КПРС було звернуто особливу увагу на посилення ролі первинних парт. орг-цій у розв'язанні госп.-політ. завдань.

Підсумки боротьби за виконання п'ятого п'ятирічного плану підвів *Дев'ятнадцятий з'їзд КП України*, який відбувся 17—21.I. 1956 в Києві. З'їзд одностайно схвалив проект «Директив XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 роки» і вказав, що гол. завданням парт. орг-ції є боротьба за розвиток важкої пром-сті, тех. прогрес і підвищення продуктивності праці. З'їзд від імені комуністів України запевнив ЦК КПРС, що КП України буде завжди в передових рядах борців за виконання істор. завдань комуністич. будівництва.

Важливим етапом у боротьбі за побудову комунізму в СРСР був *Двадцятий з'їзд КПРС* (14—25.II. 1956), який розвинув далі ленінське вчення про можливість мирного співіснування країн з різними соціальними системами і зробив висновок про реальну можливість відвернення війни в сучас. міжнар. умовах. З'їзд викрив і засудив культ особи Й. В. Сталіна та намітив заходи по відновленню ленінських норм парт. і держ. життя, принципів колективного керівництва. Комуністи України разом з усією КПРС непохитно проводили і проводять ленінський курс, намічений XX з'їздом партії.

16—17. I. 1959 в Києві відбувся позачерговий *Двадцятий з'їзд КП України*, що одностайно схвалив тези доповіді на XXI з'їзді КПРС, в яких було викладено контрольні цифри семирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65, конкретизував завдання семирічного плану для республіки. Завдяки успішному виконанню післявоєнних п'ятирічних планів соціалізм в СРСР здобув повну, остаточну перемогу. Країна вступила в період

комуністич. будівництва. В ході виконання семирічного плану в СРСР народився новий нар. рух — змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці. Велика організаторська робота комуністів України забезпечила успішне дострокове виконання семирічного плану. Обсяг валової продукції зріс на 84% замість 77%, передбачених планом. Збудовано бл. 900 великих пром. підприємств. На Україні виростили нові міста, досягнуто значних успіхів у виробництві зерна та ін. с.-г. культур. Значно підвищився добробут населення, досягнуто великих успіхів у розвитку науки і культури республіки.

В умовах самовідданої боротьби укр. народу за дострокове виконання семирічного плану 16—19.II 1960 в Києві відбувся *Двадцять перший з'їзд КП України*. Виражаючи волю трудящих України, з'їзд виробив заходи по виконанню семирічного плану, схвалив зовн. політику КПРС і Рад. держави. Перед парт. орг-ціями України з'їзд поставив завдання поліпшити ідеологічну роботу і роботу по добору, розстановці і вихованню кадрів. 27—30.IX 1961 в Києві відбувся *Двадцять другий з'їзд КП України*, який розглянув і одностайно схвалив проекти нової Програми і Статуту КПРС, визначив далші завдання боротьби за дострокове виконання семирічного плану і перспективи розвитку республіки в наступному двадцятиріччі. Після XXII з'їзду партії осн. завданням КП України, як і всієї КПРС, стала боротьба за здійснення величких накреслень побудови комунізму. Монолітну єдність партії, її непохитну вірність ленінським заповітам і генеральній лінії, виробленій на XX, XXI і XXII з'їздах, продемонстрували Жовтневий і Листопадовий пленуми ЦК КПРС (1964), які підтвердили, що в особі Центрального Комітету партія має справді колективне керівництво, яке рішуче виступає проти порушення ленінських норм, зокрема проти суб'єктивізму і волюнтаризму. Рішенням пленумів відновлено ленінський організаційний принцип побудови парт., рад., профспілкових і комсомольських органів.

Комуністична партія України, як і вся КПРС, неушкодливо здійснює в своїй практичній роботі генеральну лінію, вироблену з'їздами КПРС і пленумами ЦК. Яскравим свідченням вірності ленінським принципам і монолітності її рядів є *Двадцять третій з'їзд КП України*, який відбувся 15—18.III 1966 в Києві. До свого чергового з'їзду КП України прийшла організаційно зміцнілою, ідейно загартованою. Вона розширила свої зв'язки з масами і є, як ніколи, єдиною і згуртованою навколо ленінського ЦК КПРС, здатною успішно виконувати нові величкі завдання. В її рядах було майже 2 млн. комуністів, 56,7% з яких становили робітники і колгоспники. 67% усього складу КП України працює на ф-ках, з-дах і в с.-г. виробництві. Комуністи України є керівною і спрямовуючою силою трудящих республіки, які разом з усім рад. народом успішно будують комунізм. Рапортуючи про досягнення УРСР XXIII з'їздові КПРС (березень — квітень 1966), ЦК КП України й Рада Міністрів УРСР заявили, що «трудящі України одностайно підтримують і схвалюють внутрішню і зовнішню політику КПРС і запевняють Комуністичну партію Радянського Союзу, що вони віддадуть всі свої сили і енергію для успішного перетворення в життя рішень XXII з'їзду КПРС і внесуть гідний вклад у здійснення величній програми будівництва комунізму» (газ. «Радянська Україна» від 29.III 1966). Укр. народ, очолюваний КП України, новими трудовими зверненнями відзначив 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, 50-річчя Укр. Рад. дер-

жави (1967), 50-річчя КП України (1968) і найзначеннішу дату в історії людства — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (1970). Історія КП України — це шлях героїчних звершень на благо укр. народу, в ім'я торжества ідеалів марксизму-ленінізму. КП України — бойовий загін КПРС — під проводом ленінського ЦК КПРС впевнено веде укр. народ до комунізму.

На 1. I 1969 в КП України налічувалося 2 229 759 комуністів, об'єднаних у 59 444 первинні партійні організації. Керівні органи КП України. До складу ЦК КП України на останньому, XXIII з'їзді обрано 128 членів і 75 кандидатів у члени ЦК. До Ревізійної комісії обрано 42 чол.

ЦК КП України має колективний орган — Політбюро. Члени Політбюро ЦК КП України: О. Ф. Ватченко, В. І. Дрозденко, Н. Т. Кальченко, І. К. Лутак, О. П. Ляшко, М. О. Соболь, О. А. Титаренко, П. Ю. Шелест, В. В. Щербіцький, І. Г. Яковський; кандидати в члени Політбюро: М. М. Борисенко, Г. І. Ващенко, І. С. Грушецький, В. І. Дегтярьов, В. К. Клименко, Ф. Д. Овчаренко.

Перший секретар ЦК КП України — П. Ю. Шелест (з липня 1963), 2-й секретар — І. К. Лутак, секретарі — М. М. Борисенко, В. І. Дрозденко, Ф. Д. Овчаренко, О. А. Титаренко.

ЦК КП України має друковані органи — газети «Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета», «Сільська вісті», теоретичний і політ. журн. «Комуніст України».

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3. К., 1954; КПРС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК, ч. 4. М., 1960; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. 16—17 січня 1959 року. Матеріали з'їзду. К., 1959; XXI з'їзд Комуністичної партії України. 16—19 лютого 1960 року. Матеріали з'їзду. К., 1960; XXII з'їзд Комуністичної партії України. 27—30 вересня 1961 року. Матеріали з'їзду. К., 1962; XXIII з'їзд Комуністичної партії України. 15—18 березня 1966 року. Матеріали з'їзду. К., 1967; Комуністичній партії України 50 років. Матеріали урочистого Пленуму ЦК КП України, присвяченого 50-річчю Комуністичної партії України, 5 липня 1968 року. К., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. М., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації. К., 1968; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К., 1968; Із історії Одеської партійної організації. Одеса, 1964; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. т. 1. Ужгород, 1968; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації. Одеса, 1969; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Х., 1970. П. І. Павлюк (Київ).

«КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ В РЕЗОЛЮЦІЯХ І РІШЕННЯХ З'ЇЗДІВ І КОНФЕРЕНЦІЙ» — збірники резолюцій та рішень з'їздів і конференцій КП України. Перший збірник «КП (б) У в резолюціях її з'їздів і конференцій» (вид. рос. мовою; Х., 1927) був підготовлений *Істпартом*. У ньому вміщено резолюції та постанови парт. орг-ції України з грудня 1917 до 1926. Другий збірник — «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956» (вид. укр. і рос. мовами; К., 1958) — підготував Ін-т історії партії ЦК КП України. В ньому опубліковано резолюції і постанови всіх з'їздів і конференцій КП України від I з'їзду КП (б) У (липень 1918), на якому було засновано КП (б) У, до XIX з'їзду (січень 1956).

Більшість документів, що увійшли в збірник, взято з stenografіч. звітів, бюлетенів і періодич. парт. преси (газет «Комуніст», «Радянська Україна» та ін.). У збірнику вперше опубліковано резолюції III з'їзду КП України (березень 1919) про поточний момент і завдання партії та на звіт делегації КП (б) У на I конгресі Комуністичного Інтернаціоналу, другу частину резолюції II конференції КП (б) України (квітень 1929) на доповідь ЦК ВКП (б) та деякі ін. резолюції. Документи в збірниках розміщено в хронологіч. порядку; матеріали кожного з'їзду або конференції подано в такій послідовності, в якій відбувалося обговорення питань. Перед документами кожного з'їзду й конференції вміщено короткі довідки про склад делегатів, про міжнар. і внутр. становище на час скликання з'їзду чи конференції, подано порядок денний і коротку характеристику роботи з'їзду чи конференції та прийнятих ними рішень.

Ф. Ю. Шерстюк (Київ).

КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (КСМЗУ) — підпільна комуністич. орг-ція революц. молоді Зх. України. Комуністич. орг-ції молоді почали створюватися влітку 1920, під час встановлення Рад. влади на значній частині тер. Сх. Галичини. Проте окупація Сх. Галичини бурж.-поміщицькою Польщею затримала їх об'єднання в єдину орг-цію. 23.X 1921 в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) відбулася нелегальна I крайова конференція за участю делегатів підпільних комуністич. гуртків молоді Львова, Перемишля, Тернополя, Дрогобича, Стрия. Конференція проголосила створення Комуністич. Спілки Молоді Сх. Галичини (1923, з поширенням її діяльності на Волинь, Холмщину, Підляшчя та Полісся, перейменована на КСМЗУ). КСМЗУ була вірним помічником і бойовим резервом КПЗУ в керівництві боротьбою трудящих за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Вона допомагала КПЗУ організовувати масові демонстрації, робітн. страйки, розповсюджувати комуністич. л-ру, вести боротьбу проти угодовців і бурж. націоналістів, пропагувати досвід соціалістич. будівництва в СРСР і УРСР. Як складова частина Комуністич. Спілки Молоді Польщі (КСМП) КСМЗУ провадила боротьбу проти укр. і польс. буржуазії та фашизму, цементуючи інтернац. єдність і дружбу укр. і польс. трудящої молоді. Одночасно КСМЗУ підтримувала тісний зв'язок з комсомолом Рад. України.

КПЗУ визначала завдання, тактику і форми діяльності КСМЗУ. Керуючись рішеннями КПЗУ, комсомол Зх. України визначав конкретні шляхи розв'язання поточних завдань. Так, на V конференції КСМЗУ (серпень 1925) було визнано необхідним зміцнити комсомол за рахунок роботи молоді, посилити роботу на селі, поживати боротьбу за поліпшення економіч. становища молоді. Важливе значення мав I з'їзд КСМЗУ, що відбувся 1931 під Харковом. У роботі з'їзду брали участь члени ЦК КПП, ЦК КПЗУ, керівники КП (б) У і ЛКСМУ. Осн. питанням роботи з'їзду була мобілізація молоді на революц. боротьбу в умовах наростання економіч. кризи. З'їзд вказав на необхідність широкого залучення молоді до загальнопролетарських та сел. виступів і одночасно до захисту прав молодого покоління. Тер. Зх. України було поділено на кілька округів на чолі з окружками, створено повітові та районні к-ти. Основою комсомолу були осередки на підприємствах, у фільварках, учбових закладах, військ. частинах. Комсомольці створювали молодіжні фракції в профспілках, масових культ.-освітніх, спорт. та ін. легальних

орг-ціях. Роботою КСМЗУ керував Центральний Комітет (знаходився у Львові), який мав агіт.-проп., промисловий, військ. та ін. відділи. Членами комсомолу були юнаки і дівчата віком від 14 до 23 років. КСМЗУ підпорядковувалася піонерська орг-ція, до якої входили діти віком до 14 років. В умовах підпілля кількісний склад КСМЗУ не був постійним. Так, на початку 1935 налічувалося понад 4 тис., в кін. 1936 — бл. 9 тис. комсомольців. З лав КСМЗУ вийшли визначні діячі комуністич. і робітн. руху С. Бойко, Н. Ботвин, І. Вантух, Ю. Великанович, М. Вовк, М. Грицай, І. Довганик, Б. Дудикевич, М. Кіх, Б. Копач, Л. Кухто, М. Соляк, О. Трильовський, І. Хоба та ін. КСМЗУ видавала підпільні та легальні газети «Наш стяг», «Спартак», «Молодий пролетар», «Молодий Спартак», «Комсомолец Західної України», «Досвітні вогні», журн. «Сяйво» та ін. Влітку 1938 КСМЗУ як складову частину КСМП було розпущено після необґрунтованого розпуску Виконкомом Комінтерну Компартії Польщі та КПЗУ як її складової частини. Безпідставність цього розпуску було переконливо показано 1956 в заяві ЦК КПРС, Польської об'єднаної робітн. партії, компартії Італії, Болгарії та Фінляндії.

Лит.: Маланчук В. Бойовий шлях комсомолу Західної України. К., 1959; Дудикевич Б. К. Під бойовим прапором комсомолу. В кн.: На чолі визвольної боротьби. К., 1965. [Е. М. Галушко] (Львів).

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ — система ідеологічних, педагогічних і культ. заходів, спрямованих на формування і виховання мас у душі високої комуністичної свідомості, на подолання пережитків капіталізму в поглядах і вчинках людей, на перетворення всіх громадян на свідомих і активних будівників комунізму. Теоретич. базою К. в. є марксистсько-ленінський світогляд, комуністич. суспільний ідеал. Велике істор. значення для К. в. в СРСР мало успішне здійснення ленінської програми *культурної революції*, найбільшим досягненням якої було формування соціалістич. свідомості мільйонів трудящих. Осн. завдання К. в. визначив В. І. Ленін. Вони полягають у формуванні наук.-матеріалістич. світогляду, ідейно-політ. загартованні особи, підвищенні її комуністич. ідейності, вихованні рис комуністич. моралі, формуванні високих естетич. почуттів і смаків, фіз. загартованні організму. Провідна роль у К. в. належить політ. вихованню. Трудове виховання на сучас. етапі є однією з гол. ланок К. в. Форми трудового виховання, які відповідають практиці суспільного життя, різні (див., напр., *Бригади комуністичної праці*). Велику роль у К. в. рад. людей відіграють норми комуністич. моралі, система заходів щодо неухильного додержання соціалістич. законності, естетичне виховання трудящих. Керівна роль у К. в. належить Комуністич. партії, яка висуває науково обґрунтовані завдання К. в. і знаходить найдоцільніші форми і оптимальні засоби його здійснення.

В. І. Войтшо (Київ).

КОМУНІСТИЧНЕ САМОВРЯДУВАННЯ — організація суспільства за *комунізмом*, при якій управління господарством і розвитком культури, а також регулювання відносин між людьми здійснюватиметься на громад. засадах. К. с. прийде на зміну соціалістич. державності. Цей істор. процес є поступовим і тривалим. Кожному етапові його розвитку відповідатиме певна форма організації регулювання суспільного життя, взаємовідносин державності і самоврядування. Конкретно ці форми проявлятимуться в ході комуністич. будівництва, відповідно до реаль-

них можливостей, ступеня розвитку суспільних відносин. Марксизм-ленінізм визначає осн. шляхи і закономірності становлення К. с., принципи його розвитку та характерні риси. Однією з найголовніших особливостей К. с. є те, що при ньому організація управління справами суспільства, здійснення суспільних функцій втрачає політ. характер, поступово зникає необхідність у відокремленій публічній владі, яка є основною ознакою *держави*, а тому відмирає держава. Для існування такої суспільної організації, як К. с., необхідні певні передумови, як внутр., так і зовн. порядку. Докорінні соціально-економічні зміни приведуть до подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, до скорочення тривалості робочого дня, а це разом із вихованням почуття суспільного обов'язку і високої свідомості створить практичні умови для здійснення К. с.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 28. Маркс К. Йосифу Вейдемейеру [Лист 5.III 1852]; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 15. Марксизм і ревізіонізм; т. 25. Держава і революція; т. 26. Чи вдержать більшовики державну владу?; т. 27. Чергові завдання Радянської влади; т. 29. Про державу; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Основи наукового комунізму. К., 1966.

А. П. Заслак (Київ).

КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ, Комінтерн, 3-й Інтернаціонал — міжнародна революц. пролетар. організація, що об'єднувала всі комуністичні партії світу в боротьбі за ліквідацію капіталістич. ладу, встановлення диктатури пролетаріату, побудову соціалізму і комунізму, розробляла осн. принципи стратегії і тактики світового комуністич. руху; діяла 1919—43. Комінтерн був істор. спадкоємцем революц. традицій *Інтернаціоналу 1-го* і сприйняв те позитивне, що було в традиціях і діяльності *Інтернаціоналу 2-го*, рішуче відкинувши його опортунізм.

К. І. засновано з ініціативи В. І. Леніна. Ідею створення його В. І. Ленін висунув у тезах «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні» та в маніфесті «Війна і російська соціал-демократія», написаних у серпні — вересні 1914. Рос. більшовики на чолі з В. І. Ленініним були ініціаторами міжнар. соціалістич. конференцій у Ціммервальді (1915) та Кінталі (1916). Питання про утворення К. І. поставлено в *Квітневих тезах В. І. Леніна*. Наростання революц. руху в усьому світі й виникнення в багатьох країнах під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції комуністич. партій створили сприятливі умови для заснування К. І. Першим практичним кроком для об'єднання комуністич. партій світу стала нарада представників лівих соціалістів у Петрограді 24.I 1918, яка обрала бюро для підготовки міжнар. комуністич. конференції. В січні 1919 у Москві з ініціативи РКП (б) скликано нову нараду за участю представників комуністич. партій і лівосоціалістич. груп ряду країн Європи, Америки та Азії. Ця нарада затвердила запропонований В. І. Ленініним проєкт звернення «До першого з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу», а також ухвалила скликати міжнар. конференцію для заснування К. І. Це рішення палко підтримав ЦК КП (б) У. В телеграмі, яку надіслав ЦК КП (б) У ініціаторам скликання конференції, говорилось, що він схвалює опублікований проєкт платформи 3-го Інтернаціоналу і визнає за необхідне негайно почати підготовчу роботу.

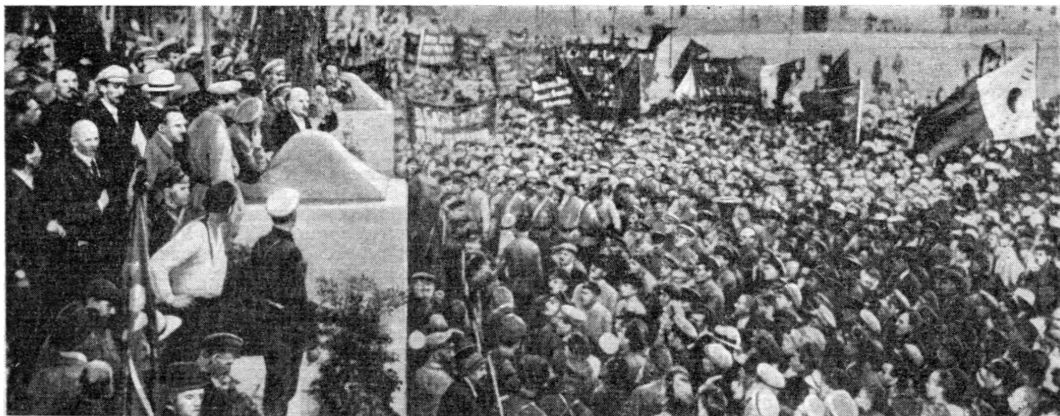
2.III 1919 у Москві в урочистій обстановці В. І. Ленін вступною промовою відкрив міжнар. конференцію. В її роботі взяло участь 52 делегати (з них 34 з вирішальним голосом) від 35 комуністич. партій і лівих соціалістич. та робітн. орг-цій з 21 країни світу. Конференція схвалила тези В. І. Леніна «Про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату». 4.III конференція проголосила створення К. І. й продовжувала свою роботу до 6.III вже як I (Установчий) конгрес К. І. В роботі конференції та конгресу активну участь взяла делегація КП (б) У. Конгрес затвердив платформу К. І., ряд резолюцій з актуальних питань робітн. руху, схвалив Маніфест до пролетарів усього світу. Найвищим органом К. І. був конгрес; у період між конгресами керівництво секціями Комінтерну (комуністич. партіями окремих країн) здійснював обраний конгресом Виконавчий Комітет Комінтерну (ВККІ). В. І. Ленін високо оцінював заснування 3-го Інтернаціоналу, бо його «завоювали не тільки руські, не тільки російські, але й німецькі, австрійські, угорські, фініландські, швейцарські,— одним словом, міжнародні пролетарські маси» (Твори, т. 28, с. 439). Утворення К. І. палко вітали трудячі України, зокрема, делегати III з'їзду КП (б) У. 7.IV 1919 у Києві відбулося урочисте засідання ВУЦВК, Київ. Ради робітн., червоноарм. і сел. депутатів, Центр. бюро профспілок, усіх фабзавкомів та представників Червоної Армії, на якому виступила група делегатів К. І. В липні 1919 бюро К. І. провело мітинги в ряді міст України з метою мобілізації інтернаціональних частин на боротьбу проти денікінців і петлюрівців.

II конгрес К. І. (19.VII—7.VIII 1920) розпочав свою роботу в Петрограді і продовжував у Москві (так само й IV конгрес, всі інші відбулися у Москві). На II конгресі з доповіддю про міжнар. становище та осн. завдання К. І. виступив В. І. Ленін. Вказуючи на необхідність згуртування комуністич. сил і створення комуністич. партій в кожній країні, В. І. Ленін у той же час застерігав проти центрризму і «лівого» доктринерства. За ініціативою В. І. Леніна II конгрес, щоб закрити шлях до К. І. опортуністам і центрризму, ухвалив «Двадцять одну умову» прийому до К. І. Конгрес прийняв Ленінські тези з аграрного і нац.-колоніального питань. Конгрес схвалив статут К. І.

III конгрес К. І. (22. VI—12. VII 1921), заслухавши доповідь В. І. Леніна на захист тактики Комінтерну, підкреслив необхідність подолання «лівого» сектантства в робітн. русі й оволодіння досвідом РКП (б). Він поставив завдання боротися за завоювання більшості робітн. класу на основі тактики єдиного фронту.

IV конгрес К. І. (5. XI—5. XII 1922) пройшов під гаслом боротьби за єдиний фронт робітн. класу. В. І. Ленін виступив з доповіддю «П'ять років російської революції і перспективи світової революції», в якій підкреслив міжнар. значення досягнень Країни Рад у будівництві соціалізму. Конгрес схвалив тези про тактику єдиного фронту, а також розробив завдання К. І. у профспілковому русі, обговорив питання про діяльність Міжнародної робітничої допомоги.

V конгрес К. І. (17. VI—8. VII 1924) узагальнив досвід революц. боїв 1918—23 і визначив першорядним завданням боротьбу за більшовизацію комуністич. партій. Конгрес засудив троцькістську опозицію, яка після смерті В. І. Леніна посилила антипарт. боротьбу в РКП (б), і націливі комуністичні партії на боротьбу за чистоту та єдність своїх лав. Конгрес заявив про безумовну

В. І. Ленін виголошує промову на Двірцевій площі в Петрограді на інтернаціональному мітингу, присвяченому відкриттю II конгресу Комінтерну. 19 липня 1920.

і активну підтримку К. І. та всіма комуністич. партіями нац.-визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн. Конгрес рішуче висловився за проголошення комуністич. партіями Польщі, Чехословаччини та Румунії лозунга возз'єднання укр. земель Буковини, Галичини і Закарпаття з Рад. Україною. Він підкреслив, що укр. питання в Польщі, Румунії та Чехословаччині можна розв'язати, поєднавши нац.-визвольну боротьбу укр. трудящих з боротьбою робітників і селян цих країн.

VI конгрес К. І. (17.VII—1.IX 1928) пройшов під гаслом непримиренної боротьби проти правого ухилу в комуністич. партіях як гол. небезпек для міжнар. комуністич. руху. Конгрес підтвердив постанову XV з'їзду ВКП (б) та IX пленуму ВККІ (9—28.II 1928) про виключення троцькістів з ВКП (б) і засудив примиренство з ними. Конгрес одностайно прийняв Програму і Статут К. І. й визначив осн. завдання комуністич. партій (боротьба проти загрози імперіалістич. війни й фашизму, захист СРСР і революції в Китаї. підтримка нац.-визвольного руху).

VII конгрес К. І. (25.VII—25.VIII 1935) відбувся в обстановці розпалювання імперіалістич. колами нової війни та активізації фашизму. Конгрес заслухав доповіді Г. Дмитрова «Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдиний робітничого класу проти фашизму» та П. Тольятті «Про завдання Комуністичного Інтернаціоналу в зв'язку з підготовкою імперіалістами нової світової війни». Конгрес закликав усі комуністичні партії боротися за єдиний фронт проти фашизму й загрози війни. Делегати конгресу заслухали доповідь Д. З. Манвільського про підсумки соціалістич. будівництва в СРСР. Конгрес відзначив, що побудова соціалістич. суспільства в СРСР — триумф ідей К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, надбання всього прогресивного людства.

Політика К. І. спрямована на згуртування всіх антифашист. сил, забезпечила мобілізацію широких нар. мас на рішучу боротьбу проти фашизму в роки 2-ї світової війни. Комуністич. партії, які очолювали цю боротьбу, завойовали глибоку повагу і симпатії трудящих. Підвищилась роль Комуністич. партій в боротьбі за загальнонац. інтереси. Комуністич. партії виростили в ідейному і організаційному відношенні, набули великого досвіду керівництва класовою боротьбою. В них

з'явилися досвідчені кадри керівників, виховані в дусі марксизму-ленінізму. Компартії зросли в кількісному відношенні, деякі з них стали перетворюватися в масові партії робітн. класу. В цих умовах керівництво з одного центру стало недоцільним і виникла потреба створення нових організаційних форм керівництва комуністич. та робітн. рухом. Беручи це до уваги, Виконком К. І. 15.V 1943 звернувся до комуністич. партій з пропозицією розпустити Комінтерн. Комуністичні партії одностайно схвалили цю пропозицію, і в червні 1943 К. І. припинив свою роботу. К. І., як вказується у Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», з'єднав у всесвітньому масштабі марксизм-ленінізм і міжнар. робітн. рух. К. І. успішно розв'язував завдання, які стояли перед ним: відродив міжнар. характер робітн. руху, врятував його революц. зміст, якому завдала серйозної шкоди зрада лідерів 2-го Інтернаціоналу; відкрив революц. перспективу для робітн. класу, трудящих мас капіталістич. світу, вказав на шляхи боротьби в нових істор. умовах; провів величезну роботу по створенню, ідейному та організаційному згуртуванню комуністич. партій. Керуючись ленінськими ідеями, К. І. давав ясні, чіткі відповіді на важливіші життєві питання, що поставали перед робітн. класом і всім людством: про війну і мир, про боротьбу за демократію, проти фашизму, про розвиток нац.-визвольного руху, про роль соціалізму і шляхи підведення мас до соціалістич. революції. Багато ідей, що їх висунув Комінтерн, міцно ввійшли в арсенал марксизму-ленінізму. Ленінську школу Комінтерну пройшли багато комуністич. партій, які зберегли, розвинули й зміцнили революц. напрям у міжнар. робітн. русі.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 21. Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні. — Війна і російська соціал-демократія; т. 28. Лист до робітників Європи і Америки. — I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 2—6 березня 1919 р. — Про заснування Комуністичного Інтернаціоналу; т. 29. Третій Інтернаціонал і його місце в історії; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Тези про основні завдання другого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу. — II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня—7 серпня 1920 р.; т. 32. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня—12 липня 1921 р.; т. 33. IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 5 листопада—5 грудня 1922 р.; Ленин В. И. О между-

народном рабочем и коммунистическом движении. М., 1967; Коммунистический Интернационал в документах. 1919—1932. М., 1933; Програма і Статут Комуністичного Інтернаціоналу. Х., 1933; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк. М., 1969; Фостер У. З. История трех Интернационалов. М., 1959; Король Н. Е., Фирсов Ф. И. В. И. Ленин — основатель Коммунистического Интернационала. М., 1969; Молчанов Ю. Л. Коминтерн: у истоков политики единого пролетарского фронта. М., 1969; Побрежий И. Н. Третий, Коммунистичний. До 50-річчя Комінтерну. К., 1968; Соболев А. И. Коминтерн и актуальные проблемы коммунистического движения. «Вопросы истории», 1969, № 3. А. О. Макаренко (Київ).

КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ МОЛОДІ (КІМ) — міжнар. масова орг-ція трудячої молоді, що існувала 1919—43 як секція *Комуністичного Інтернаціоналу*. Створений за ініціативою В. І. Леніна. Головним завданням КІМ було об'єднання широких кіл молоді для боротьби проти імперіалістич. війни і капіталістич. експлуатації, комуністичне виховання молодого покоління. В основу програми діяльності КІМ покладено положення, висунуті в статті В. І. Леніна «Інтернаціонал Молоді» (1916). Установчий конгрес КІМ відбувся 20—26.XI 1919 в Берліні. На ньому було схвалено рішення про утворення КІМ, вступ його до Комінтерну, прийнято Статут і Програму. II конгрес КІМ, що відбувся 9—23.VII 1921 у Москві (як і всі наступні його конгреси), викрив спроби троцькістів протиставити молодіжні орг-ції комуністич. партіям і висловився за політ. підпорядкування секцій КІМ комуністичним партіям. III конгрес КІМ (4—16.XII 1922) заклався робітн. молодь зміцнювати єдиний фронт. IV конгрес КІМ (15—25.VI 1924) поставив перед міжнар. комуністич. рухом молоді завдання вивчення і пропаганди марксизму-ленінізму, націлив на боротьбу за більшовізацію КІМ та його секцій, боротьбу проти підготовки нової війни, проти опортуністів і сектантів. V конгрес КІМ (20.VIII—18.IX 1928) прийняв нову програму, вказав на необхідність посилення роботи у революц. і нац.-визвольному русі, активізації антимілітаристської пропаганди, боротьби з троцькізмом. VI конгрес КІМ (25.IX—11.X 1935) поставив завдання створити широкий єдиний фронт молоді для боротьби проти фашизму й війни. Бойовим авангардом КІМ була *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді* та її складова частина — *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*. В червні — липні 1920 по всій Україні проведено дні КІМ і допомоги юнім революціонерам країн Європи і Америки. У вересні того ж року вперше відзначено Міжнар. юнацький день. В 1924—25 комсомол України встановив зв'язки з комсомолом Польщі, Чехословаччини, організував допомогу молоді цих країн у боротьбі проти капіталістич. гніту. В 1936 комсомольці і молодь України провадили кампанію солідарності з героїчним ісп. народом. КІМ відіграв велику роль в організації і згуртуванні революц. молоді світу, в створенні єдиного фронту молоді проти фашизму і війни. Демократична молодь різних країн була активним учасником *Руху Опору* в період другої світової війни 1939—45. В 1943 Виконком КІМ, враховуючи зростання і зміцнення комсомольських орг-цій різних країн, за згодою своїх секцій прийняв рішення про розпуск КІМ. На сучас. етапі комуністич. спілки молоді об'єднані в складі *Всесвітньої федерації демократичної молоді*. О. Я. Симокова (Київ).

«КОМУНІСТИЧНИЙ ПРАПОР» — газета, орган ЦК *Комуністичної партії Західної України*. Виходила 1930—31 у Львові. Друкувалася в підпільній друкарні. Вийшло 4 номери. Газета спрямовувала трудящих на революц. боротьбу проти фашист. режиму Пілсудського, за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

КОМУНІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АРТЕМА — вищий навч. заклад в УРСР, що готував кадри керівних парт. і профспілкових працівників. Створений за рішенням ЦК КП (б) У від 1.IV 1922 на базі реорганізованої Вищої парт. школи ЦК КП (б) У в Харкові. Спочатку мав два відділи — основний і лекторський, згодом було створено відділи журналістики і підготовчий. Строк навчання — 3 роки. Для підвищення теоретичного рівня керівних працівників при ун-ті діяли річні курси. 7.X 1932 ЦК КП (б) У ухвалив реорганізувати ун-т у Вищу комуністич. с.-г. школу.

КОМУНІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Я. М. СВЕРДЛОВА — перший у Рад. республіці вищий навч. заклад, що готував кадри керівних парт. і рад. працівників. У 1918 в Москві організовано курси агітаторів та інструкторів при ВЦВК, які 1919 перетворено на школу рад. і парт. роботи. На базі цієї школи за рішенням VIII з'їзду РКП (б) було створено Центр. школу рад. і парт. роботи, перейменовану пізніше в Комуністич. ун-т ім. Я. М. Свердлова. Строк навчання в ун-ті був 2—3, з 1926 — 4 роки. В ун-ті з лекціями виступав В. І. Ленін. У 1932 ун-т було реорганізовано у Вищий с.-г. комуністичний ун-т ім. Я. М. Свердлова.

КОМУНІСТИЧНІ СУБОТНИКИ — добровільна безоплатна робота радянських трудящих на благо суспільства, що характеризує комуністичне ставлення до праці. Виникли 1919 у відповідь на написане В. І. Леніним звернення ЦК РКП (б) до всіх парт. орг-цій, до всіх трудящих взятися за роботу по-революційному в зв'язку з тяжким становищем на Сх. фронті. В. І. Ленін узагальнив досвід перших К. с. у відомій праці «*Великий почин*». К. с. поступово перетворилися на масовий рух, який проходив під знаком всемірної допомоги тилу фронтів, боротьби з госп. розрухою в країні. Під час К. с. продуктивність праці перевищувала звичайну в 2—3 рази і більше. На велике значення перших К. с. вказував IX з'їзд РКП (б), який прийняв з цього питання спец. рішення. У ньому накреслювалося завдання дальшої організації і проведення суботників, пропонувалося залучити до участі в них не лише комуністів і безпарт. робітників, а й усі верстви міського населення. Спеціальне рішення про К. с. прийняла IV Всеукр. парт. конференція (березень 1920). 1.V 1920 проведено всерос. комуністич. суботник, у якому брав участь В. І. Ленін. Перший К. с. на Україні відбувся 11.I 1920 в Харкові. Пізніше вони були проведені в містах Донбасу, Катеринославі, Києві, Одесі, Полтаві, Сумах, Охтирці, Миколаєві тощо. В К. с. брали участь і селяни, які в позаробочий час ремонтували школи, шляхи, мости тощо. На Україні 1920 з успіхом пройшов «Тиждень трудового фронту» і першотравневий суботник. Вже в перших суботниках В. І. Ленін прозорливо побачив живі паростки комунізму, фактичний його початок. «„Комуністичні суботники“,— писав він,— саме тому мають величезне історичне значення, що вони показують нам свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці, у переході до нової трудової дисципліни, у творенні соціалістичних умов гос-

подарства і життя» (Твори, т. 29, с. 376—377). У К. с. закладено ленінську ідею *соціалістично-го змагання*. В умовах розгорнутого будівництва комунізму в СРСР яскравим проявом комуністич. ставлення до праці є рух ударників і бригад *комуністичної праці*. 12.IV 1969 в день 50-річчя перших К. с. в СРСР відбувся всесоюзний суботник, у якому взяло участь понад 100 млн. чол., у т. ч. на Україні — 15 млн. чол. 11.IV 1970 відбувся Всесоюзний суботник на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, в якому взяло участь майже все працездатне населення країни. *Лит.*: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 29. Тези ЦК РКП (б) в зв'язку з становищем Східного фронту. — Великий почин. — Всі на боротьбу з Денікіним!; т. 30. На боротьбу з паливною кризою. — Доповідь про суботники на Московській загальносоюзній конференції РКП (б) 20 грудня 1919 р.; т. 31. Від першого суботника на Московсько-Казанській залізниці до всеросійського суботника-майовки; Про чергові завдання господарського будівництва [Резолюція IX з'їзду РКП (б)]. В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Кудлай О. С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. К., 1962; Морозова В. Вілісова В. Перші паростки комунізму. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963. № 4. К. К. Шиян (Харків).

КОМУНІСТИЧНІ УНІВЕРСИТЕТИ — вищі парт. навч. заклади, що готували кадри кваліфікованих парт. і рад. працівників. В 1918 засновано перший К. у. — *Комуністичний університет імені Я. М. Свердловта* в Москві, 1922 — *Комуністичний університет імені Артема* в Харкові. К. у. створювались на базі короткотермінових курсів і рад.-парт. шкіл. Мали, як правило, трирічний строк навчання. До 1931 існувало 45 центр., респ. та крайових (обласних) К. у. Журналістів і політосвітпрацівників вищої кваліфікації готували спец. К. у.: Академія комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської, Укр. комуністичний ін-т журналістики (в Харкові), комуністичні ін-ти журналістики у Москві та Ленінграді. До К. у. належали: курси марксизму при Комуністичній академії, курси повітових парт. працівників при ЦК ВКП (б), міжнар. ленінські курси, Ун-т трудящих Китаю ім. Сун Ят-сена. З 1927 ряд К. у. організував заочні відділення. При К. у. існувала також аспірантура. Роботою К. у. керував ЦК партії. Постановою ЦК ВКП (б) від 21.IX 1932 більшість К. у. було реорганізовано у вищі комуністичні с.-г. школи (для підготовки парт. організаторів для с. г.).

КОН Фелікс Якович (30.V 1864—28. VII 1941) — діяч Комуністич. партії, міжнар. комуністич. і робітн. руху. Член Комуністич. партії з 1918. Н. у Варшаві. Революц. діяльність почав, коли був учнем гімназії. З 1882 — член польс. робітн. партії «Пролетаріат». В 1884 за революц. діяльність був засуджений до каторги, яку відбував на Карі (Сх. Сибір), 1891—1904 жив на поселенні в Якутії. В 1904 повернувся до Варшави, вступив у Польс. соціалістичну партію (ППС). Під час революції 1905—07 проводив революц. роботу в Одесі і Миколаєві. З 1906 — член ЦК ППС-лівіци. З 1907 — в еміграції спочатку в Австро-Угорщині, в 1914 — у Швейцарії, де ввійшов до Ціммервальд. об'єднання революц. інтернаціоналістів. В період 1-ї світової війни — інтернаціоналіст. В 1917 повернувся до Росії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на парт. і рад. роботі в Петрограді, потім у Харкові. В 1918 разом з харків. групою ППС-лівіци, яку він очолював, ввійшов до рядів РКП (б). В 1919 керував групою польс. комуністів у Києві, редагував газ. «Глос комуністи», був членом колегії Наркомзасправ УРСР, чле-

ном колегії Наркомосу РРФСР. Після визволення Харкова від денікінців повернувся на Україну, працював зав. відділом юстиції Всеукраїнському. В 1920 — голова *Галицького організаційного комітету КП(б)У*, один з організаторів *Закардонного відділу ЦК КП(б)У*. Влітку 1920 — член Тимчасового революц. к-ту Польщі. В 1921 — перший секретар ЦК КП(б)У, 1922 — начальник Укр. політуправління РСЧА (УкрПУРу). В 1922—23 — секретар Виконкому Комінтерну. В 1925—30 — редактор газ. «Красная звезда», журн. «Каторга и ссылка», «Рабочей газеты». В 1930—31 — зав. сектором містечт Наркомосу РРФСР, 1931—33 — голова Всесоюзного к-ту радіомовлення; з 1933 — зав. музейним відділом Наркомосу РРФСР; 1937—41 — редактор журн. «Советский музей», «Наша страна». Після ІВ конференції КП(б)У увійшов до складу ЦК КП(б)У. На V, VI Всеукр. парт. конференціях обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920 — кандидат у члени Політбюро, член Оргбюро ЦК КП(б)У. Член ВУЦВК і Президії ЦВК СРСР. Автор статей, брошур і книг з питань історії рос. і міжнар. робітн. руху. *Тв.*: Воспоминания. М., 1935; Укр. перекл. — За п'ятдесят років. Збірка творів, т. 1—3. Х., 1933—35. *Лит.*: Нагорна Л. О. Фелікс Кон. К., 1963; Неволина В. С. Фелікс Яковлевич Кон. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 5.

КОНАРСЬКИЙ (Konarski) Сергій Михайлович (1890 — р. см. невід.) — польс. інтернаціоналіст, учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. у Варшаві. В 1915 закінчив Київ. комерційний ін-т. В 1915—17 — в царській армії. Після Лютневої революції 1917 був одним з організаторів солдат. к-тів у Харкові і Києві, деякий час — головою Київ. Ради солдат. депутатів. Учасник *Київського січневого збройного повстання 1918*. В 1919 К. — член редколегій газ. «Комуніста польські» і «Глос комуністи», керівник польс. військ. секції при Відділі іноземної пропаганди Наркомату у військ. справах Рад. України. В 1920—21 — секретар Польс. бюро при ЦК КП(б)У. В 1921—34 — на відповідальній держ. роботі на Україні. З 1935 — директор Харківського юридичного інституту.

Лит.: Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967.

П. М. Калениченко (Київ).

КОНАРСЬКИЙ (Konarski) Шимон (5.III 1808—27.II 1839) — діяч польс. визвольного руху. Н. у Добкишпах (тепер ПНР) в збідній шляхетській сім'ї. Учасник *польського визвольного повстання 1830—31*, після поразки якого змушений був емігрувати до Франції. Один із засновників «*Молодої Польщі*». Разом з Я. Чинським видавав у Парижі журн. «Пулноц» («Рбінос» — «Північ»), який виступав за спільну боротьбу польс., рос. і укр. народів проти царизму. Як емісар «Молодої Польщі» 1835 приїхав до Кракова, звідки нелегально перейшов кордон Рос. імперії (оселився у с. Лісове на Волині). Заснував осередки таємного т-ва «*Співдружність польського народу*» на Україні, в Білорусії та Литві. У травні 1838 заарештований у Литві царським урядом, страчений у Вільно. У справі К. на Україні було заарештовано бл. 250 чол., з яких 117, в т. ч. 10 жінок, покарано.

Лит.: Марахов Г. И. Деятельность «Содружества польского народа» на Правобережной Украине в 1835—1839 гг. В кн.: Связи революционеров России и Польши XIX — начала XX в. М., 1968.

Г. І. Марахов (Київ).

КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ Петро Конович — див. *Сагайдачний* П. К.

Ф. Я. Ков.

Я. М. Кондра.

Ю. В. Кондратюк.

Г. Кониський.

КОНВЕНЦІЯ МІЖНАРОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — див. *Договори міжнародні Української РСР*.

КОНДИРІВ Василь Іванович (4.VII 1921 — 27.IX 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ. Н. у с. Сергеевому (тепер Некоузського р-ну Яросл. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 496-ї окремої розвід. роти 236-ї стріл. дивізії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Дніпроп. обл. Вночі проти 26.IX 1943 на чолі групи розвідників переправився на правий берег ріки, захопив плацдарм і утримував його до підходу рад. війск. Помер від ран.

КОНДРА Ярослав Миколайович (4.IV 1910 — 15.XII 1944) — укр. рад. поет. Н. в с. Юр'ямполі (тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї вчителя. У 1936 закінчив Львів. політех. ін-т. Творчий шлях почав 1929 на сторінках антифашист. журн. «Нові шляхи». Належав до літ. групи «Горно». У 1931 видав збірку поезій «Юрба». Творчість К. проймає ідеєю возз'єднання України. Поет засуджував зрадливість укр. буржуазії, закликав до революц. визволення трудящих Зх. України від окупації панської Польщі (цикл сонетів «Сонце нам оддайте», поема «Юрба», «На порозі світанку», «Перше травня»), реалістично змальовував нестерпне становище робітників («Нелітні на заводі», «Охляло місто», «Батрак у місті», «Над прірвою» та ін.), викривав імперіалістичну вояччину («Поде ганьби», «Наліт»). Після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною К. оспівав соціалістичні перетворення рідного краю («Ленін на Західній Україні», «Свободи путь», «Юність заводу»). Тв.: Поезії. Львів, 1958.

Лит.: Г у м е н ю к М. Ярослав Кондра. В кн.: Українські радянські письменники, в. 2. К., 1957; Т р о ф і м у к С. М. Розвиток революційної літератури в Західній Україні (1921—1939). К., 1957.

С. М. Трофимук (Львів).

КОНДРАТЕНКО Степан Федорович (29.VIII 1906 — 17. I 1942) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1929. Н. в с. Шерстюківці (тепер с. Новий Тагамлик Машівського р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. Працював на Полтавщині на комсомольській і рад. роботі. З 1939 — секретар Полт. обкому КП (б) У по пропаганді та агітації. З вересня 1941 — 1-й секретар Полт. підпільного обкому КП (б) У, командир обласного партизан. загону. Загинув біля с. Веприка Гадяцького р-ну Полт. обл. в нерівному бою з фашистами. Нагороджений орденем Леніна (посмертно).

КОНДРАТЮК Юрій Васильович (21.VI 1897 — 1942) — укр. рад. вчений-винахідник, один з перших творців і дослідників ракетної техніки та теорії космічних польотів. Н. в Полтаві. Батько його був студентом Київ. ун-ту, мати — вчителькою географії. В 1916 закінчив 2-у Полт. чоловічу гімназію. В 1923—25 працював на цукровому з-ді у Малій Висці (тепер Кіровоград. обл.), 1925 — на елеваторі на Кубані, 1927 — в Новосибірську. Провадив велику роботу в Укр. н.-д. ін-ті промислової енергетики в Харкові. Перед Великою Вітчизн. війною працював над створенням найбільшої в світі Крим. вітроелектростанції. Розробив ряд схем ракет для міжпланетних подорожей, багато працював над проблемою польотів у космосі, запропонував створити станцію-спутник Місяця тощо. Роботи К. дістали схвалення К. Е. Цюлковського. В 1929 вийшло з друку перше видання книги К. «Завоювання міжпланетних просторів». Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни. Його ім'ям названо один з кратерів на Місяці.

Тв.: Завоювання міжпланетних просторів. М., 1947.

КОНДРАТІВ Герасим Кіндратович (р. н. невід. — п. 1701) — сумський полковник [1658—1701]. Походив з сотенного містечка Ставиш Білоцерківського полку (тепер с-ще м. т. Київ. обл.). Щоб позбутися польс.-шляхет. гніту, 100 козац. сімей з Ставиш, очолених К., переселилися на Слобідську Україну. За дозволом царського уряду (1655) К. заснував на р. Сумці м. Суми. Призначений 1658 полковником *Сумського полку*, К. на чолі загону козаків у складі рос. війск брав участь у боротьбі проти зрадників І. Виговського, І. Бруховецького, проти тур.-тат. навал на Україну 1673, 1677 і 1678, у *Кримських походах 1687 і 1689*. В кін. 17 — на поч. 18 ст. був одним з найбагатших укр. поміщиків Слобідської України.

Лит.: Ю р к е в и ч В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. К., 1932; С л о с а р с к и й А. Г. Соціально-економічне розвиття Слобожанщини. XVII—XVIII вв. Х., 1964.

А. Г. Слосарський (Харків).
КОНДУФОР Юрій Юрійович (н. 30.I 1922) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1968). Член КПРС з 1942. Н. в с. Зубанях (тепер Глобінського р-ну Полт. обл.) в сім'ї вчителя. Брав участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45. У 1949 закінчив Харків. ун-т. З 1952 — доцент Харків. ун-ту. В 1958—68 — зав. відділом науки і культури ЦК КП України. З 1968 — зав. кафедрою історії рад. суспільства Київ. ун-ту. Автор праць з історії Комуністич. партії і робітн. класу України. На XXI—XXIII з'їздах КП України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5—7-го

скликань. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора та іншими нагородами.

Тв.: Робітничі продовольчі загопи на Україні в 1919 році. Х., 1953; Харьковская большевистская группа «Вперед». Х., 1954; Пролетаріат Жаркова в трьох революціях. Х., 1959 [у співавт.]; Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. К., 1964.

КОНЕЦПÓЛЬСЬКИЙ (Koniecpolski) Олександр (1620—30.III 1659) — польсь. магнат. Син С. *Конецпольського*. З 1641 — великий коронний хорунжий, з 1656 — сандомирський воевода. Мав великі зем. володіння на Україні. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 був одним з трьох (разом з В. Д. *Заславським* і М. *Остророгом*) командуючих польсь.-шляхет. військами у *Пильвецькій битві 1648*. Б. Хмельницький з сарказмом називав недосвідченого у військ. справі К. «дитиною».

КОНЕЦПÓЛЬСЬКИЙ (Koniecpolski) Станіслав (1591—12.III 1646) — польсь. магнат, коронний гетьман [з 1632]. Мав численні маєтки на Брацлавщині. З 1623 очолював польсь.-шляхет. війська на Україні. У 1625 польсь.-шляхет. військо під проводом К. в бою під Боровицею зазнало від козац. війська значних втрат. Проте К. вдалося укласти з старшинською козац. верхівкою вигідну для шляхет. Польщі *Куруківську угоду 1625*. Польсь.-шляхет. військо на чолі з К. жорстоко розправлялося з нар.-визвольним рухом на Україні (див. *Федоровича повстання 1630*, *Павлука повстання 1637* і *Остриянина повстання 1638*). В 1635 з ініціативи К. було збудовано фортецю *Кодак*.

КОНЕЧНИЙ (Konieczny) Фелікс (1.XI 1862—10.II 1949) — польсь. бурж. історик. Н. в Кракові. В 1920—29 — професор Вільнюського ун-ту. В працях «Історія Росії» (т. 1—2, 1917—29), «Історія Росії від найдавніших до найновіших часів» (1921), «Про початковий польський характер Холмської землі та Червоної Русі» (1921) висвітлює окремі етапи історії України. Проповідував культуртрегерську місію польсь. феодалів і католицизму на укр. землях, заперечував прогресивну роль козацтва в історії укр. народу, визвольну війну укр. народу 1648—54 зображував як грабінницькі походи черні, інспіровані султанською Туреччиною для ослаблення шляхет. Польщі.

КОНЕВ Іван Степанович (н. 28.XII 1897) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1918. Н. в с. Лодейні (тепер Подосиновського р-ну Кіров. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії — з серпня 1918. Учасник громадян. війни. Після війни — на командній роботі в армії. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. Ф. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — ком. військами Зх., Калінін., Пн.-Зх., Степового, 1-го і 2-го Укр. фронтів. Війська під командуванням К. брали участь у Московській і Курській битвах, у визволенні тер. України (в *битві за Дніпро 1943*, *Корсунь-Шевченківській операції 1944*), Польщі, в *Берлінській наступальній операції 1945*, у визволенні Праги. В 1945—46 — головнокомандуючий Центр. групою військ і верховний комісар по Австрії, 1946—50 — головнокомандуючий сухопут. військами і заст. військ. міністра СРСР. В 1950—52 — гол. інспектор Рад. Армії, 1952—55 — ком. військами Прикарпатського військ. округу. В 1955—56 — головнокомандуючий сухопутними військами, 1956—60 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і одночасно головнокомандуючий збройними силами

І. С. Конев.

країн Варшавського договору. В 1961—62 — головнокомандуючий групою рад. військ у Німеччині. З 1962 — ген. інспектор групи ген. інспекторів М-ва оборони СРСР. На XIX, XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК, Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. Автор мемуарів «Сорок п'яти» (М., 1966). Нагороджений шістьма орденами Леніна та ін. нагородами.

КОНІСЬКИЙ Григорій (у чернецтві Георгій; 1.XII 1717 — 24.II 1795) — укр. письменник, церковний діяч. Н. в м. Ніжині (тепер Черніг. обл.). Після закінчення *Київської академії* (1743) був її викладачем (з 1744), згодом — ректором (з 1751). Призначений в 1755 білоруським єпископом (з 1783 архієпископом), К. енергійно боровся проти засилля католицтва й унії. К. — автор трагікомедії «Воскресіння мертвих» (1746), віршів, проповідей, підручників з піітики, філософії, богослов'я. В літ. творах К. порушував злободенні соціальні питання, трактуючи їх з позицій захисту простих людей. Йому приписувалося авторство «*Історії Русів*». Портрет, с. 461. *Лит.*: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967.

КОНІСЬКИЙ Олександр Якович (літ. псевд.— О. Перебендя, Полтавець та ін.; 18.VIII 1836 — 12.XII 1900) — укр. письменник, педагог і громад. діяч ліберально-бурж. напрямку. Н. на хут. Переходівці поблизу Ніжина в сім'ї дрібного поміщика. За фахом адвокат. Брав участь у діяльності київської *громади* та в організації *недільних шкіл*. В 1863 К. заарештовано і вислано до Вологди, потім — до Тотми. В 1866 повернувся на Україну. В своїй громад. діяльності спілкувався з укр. бурж. націоналістами. Автор численних поезій, повістей, драм, оповідань, двотомної біографії Т. Г. Шевченка. В публіцистич. творах К. виявилися бурж. націоналістичні тенденції.

Лит.: Франко І. Олександр Яковлевич Кониський. «Літературно-науковий вістник», 1901, кн. 1.

КОНОНОВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ Йосиф (р. н. невід.— п. 1653) — один з перших професорів Києво-Могилянської колегії. Викладав риторику, потім філософію. В 1642—45 був ректором Києво-Могилянської колегії. Автор «Підручника логіки» (1639—40), в якому дістали відображення стихійно-матеріалістич. тенденції К.-Г., його спроба відродити деякі матеріалістичні положення філософії *Арістотеля*. Але в цілому К.-Г. не виходив за межі схоластичної філософії.

КОНОТÓП — місто обл. підпорядкування Сум. обл. УРСР, центр Конотопського р-ну, на р. Єзуці (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 62,3 тис. ж. (1969). Час засн. К. невідомий. В кін. 30-х рр. 17 ст. польсь.-шляхет. уряд збудував у К. фортецю як опорний пункт агресії проти Рос. д-ви. Після вигнання польсь. шляхти з Чернігівщини К. 1648—1781 — сотенне містечко *Ніжинського полку*. Козаки і селяни Конотопської сотні брали участь у визвольній війні укр. народу 1648—54, повстанні 1659 проти зрадника І. Виговського, в боях під Чигирином проти турків 1677—78, Північній війні 1700—21, рос.-тур. війнах 18 ст.

В 1782—96 К.— повітове місто Новгород-Сіверського намісництва, 1796—1802 — Малорос. губ., з 1802 — Черніг. губ. Після збудування 1894 Києво-Воронезької з-д К. став значною вузловою станцією. В 1902 в К. виникла с.-д. орг-ція іскрівського напрямку, засновано підпільну друкарню, в якій передруковували ленінську газ. «Искра», надруковано працю В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів». Робітники К. брали участь у загальному страйку на Півдні Росії 1903, в політ. страйках і демонстраціях 1905. Рад. владу в К. встановлено 7 (20). XI 1917. В березні 1918 місто окупували австро-нім. загарбники, в листопаді 1918 його захопили війська петлюрівської Директорії, яких на поч. 1919 вибили частини Червоної Армії. Влітку 1919 К. захопили денікінці; в листопаді 1919 рад. війська визволили місто. В період громадян. війни 1918—20 боротьбою трудящих К. проти контрреволюції керували підпільні більшовицькі організації. З 1923 К.— центр Конотопського округу, 1932—39 — район центр Черніг. обл., з 1939 — Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 7.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в районі К. діяв партизан. загін, що входив до партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака. 6.IX 1943 К. визволили рад. війська. В К.— паровозо-вагонорем., електромех., цегельний, поршневий, залізобетонних конструкцій з-ди, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, швейна ф-ка, м'ясокомбінат, борошномельний і хлібний з-ди. Індустріальний і буд. технікуми, мед. уч-ще, загальнотех. ф-т Київ. політех. ін-ту. 18 загальноосв. та 1 муз. школи, 2 міські профес.-тех. уч-ща. Краєзнавчий музей. В К. народилися рад. парт. і держ. діячі І. І. Радченко. діяч рос. робітн. руху С. І. Радченко.

КОНОТОПСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1900 за активною участю О. М. Лазаревського. Фонди музею становлять понад 12 тис. експонатів. Має відділи: природи, історії дорадянського періоду та історії рад. суспільства. В музеї зберігається багато речей, документів та ін. матеріалів про природу, історію та нар. г-во краю, в т. ч. матеріали про перебування Т. Г. Шевченка на Конотопщині. В музеї експонуються твори живопису, графіки й скульптури укр. рад. художників і скульпторів К. Д. Трохименка, І. П. Кавалерідзе, П. Ф. Мовчуна та ін.

КОНСТАНТИН VII Багрянородний, **Константинос VII Порфирородний** (Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος; 17 або 18.V 905 — 9.XI 959) — візант. імператор [з 913] з Македонської династії, письменник. За його правління, внаслідок походів 941 і 944 київ. князя *Ігоря* на Візантію, 944 було укладено торг. договір з Київ. Руссю; 957 Константинополь віддала київ. княгиня *Ольга*. В праці К. VII «Про управління імперією» (рос. перекл. в «Чтениях Общества истории и древностей Российских при Московском университете», 1899, кн. 1), де викладено основи зовн. політики і дипломатії Візантії, є відомості про слов'ян і печенів.

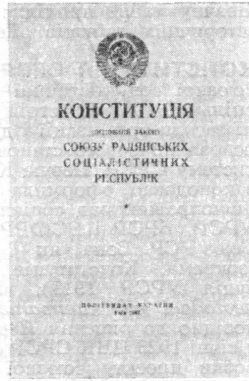
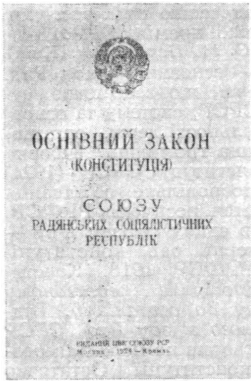
КОНСТАНТИНЕСКУ-ЯШ (Constantinescu-Jași) Петре (н. 25.XI 1892) — рум. історик і громад. діяч, академік АН СРР. Н. в Яссах. Активний учасник революц. і антифашист. руху в бурж.-поміщицькій Румунії. Один із засновників т-ва «Друзі СРСР» (1934). Після 2-ї світової війни — на керівних держ. посадах. У 1957—64 — директор Рум.-рад. ін-ту АН СРР. В 1963 — березні 1965 — член Держ. ради СРР. Автор праць з археології, історії та історії мистецтва Румунії.

Значну увагу приділяє вивченню рум.-рос.-укр. історичних зв'язків. Держ. премія СРР.

С. М. Пархомчук (Київ).

КОНСТИТУЦІЯ СРСР — основний закон Рад. союзн. соціалістичної д-ви, що закріплює суспільний і держ. устрій СРСР, систему та основні засади організації і діяльності держ. органів, основи правового становища громадян, виборчу систему СРСР. Перша Конституція СРСР (1924) законодавчо оформила добровільне об'єднання рівноправних рад. соціалістич. республік РРФСР, УРСР, БРСР і ЗСФРР в єдину союзн. д-ву — Союз РСР. Вона, як і перші рад. конституції (зокрема, Конституція РРФСР 1918, Конституція УРСР 1919), відповідала *перехідному періоду від капіталізму до соціалізму*. Відповідно до рішення *Першого з'їзду Рад СРСР* у січні 1923 ЦВК СРСР створив комісію для розробки проекту союзн. конституції. Остаточно Конституцію СРСР, після схвалення її з'їздами Рад союзних республік, було прийнято *Другим з'їздом Рад СРСР* 31.I 1924. Конституція складалася з *Декларації про утворення СРСР, Договору про утворення СРСР* та одинадцяти глав. Вона законодавчо закріпила суверенітет СРСР і союзних республік, визначила компетенцію СРСР як союзн. д-ви в особі найвищих органів держ. влади (з'їзду Рад СРСР, а в період між з'їздами — ЦВК СРСР, що складалася з двох палат — Союзн. Ради і Ради Національностей) та органів держ. управління (Ради Народних Комісарів СРСР), забезпечувала за кожною союзн. республікою право вільного виходу з Союзу РСР і відкривала вільний доступ до нього всім рад. соціалістич. республікам, встановила єдине громадянство для громадян союзних республік. Конституція СРСР 1924 мала велике внутр. і міжнар. значення, відіграла важливу роль у боротьбі рад. народу за побудову соціалістич. суспільства. Під її прапором рад. народ, керівний Комуністич. партією, в історично короткий строк здійснив докорінні перетворення в економіч., соціально-політ. і культ. житті. Відбулися істотні зміни в класовому складі населення, ліквідовано всі експлуаторські класи, склалася непорушна соціально-політ. та ідейна єдність рад. народу. Зміцніла взаємна дружба і братерське співробітництво народів Рад. країни в системі єдиної соціалістичної д-ви. В зв'язку з цим Лютевний пленум ЦК ВКП (б) 1935 розглянув питання про внесення змін до Конституції СРСР 1924, що вже не відбивала економіч. і класової структури рад. суспільства, в напрямі дальшої демократизації виборчої системи (заміна не зовсім рівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими), уточнення соціально-економіч. основ СРСР у зв'язку з побудовою соціалізму. Нова Конституція СРСР мала відбити факт створення соціалістич. індустрії, ліквідації куркульства, перемоги колг. ладу, утвердження соціалістич. власності як основи рад. суспільства і т. п.

Сьомий з'їзд Рад СРСР (лютий 1935) визнав пропозиції Лютевного пленуму ЦК партії правильними і своєчасними і доручив ЦВК СРСР створити Конституційну комісію. Розроблений комісією проект нової Конституції СРСР був схвалений Червневим пленумом ЦК ВКП (б) 1936 і відповідно до постанови Президії ЦВК СРСР від 11.VI 1936 опублікований для всенар. обговорення. Обговорення показало високу активність і політ. зрілість рад. народу. 5.XII 1936 *Надзвичайний восьмий з'їзд Рад СРСР* прийняв нову Конституцію СРСР і ухвалив день її прийняття вважати всенар. святом. Конститу-

Обкладинки Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1924 (видання 1924) і 1936 (видання 1967).

ція відбила і законодавчо закріпила перемогу соціалізму в СРСР. Вона закріпила той факт, що вся влада в СРСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих, які становлять політ. основу д-ви, всієї системи держ. органів, закріпила факт керівної і спрямовуючої ролі Комуністич. партії в рад. суспільстві. Вона вперше проголосила і закріпила соціалістичну власність на засоби і знаряддя виробн., соціалістичну, планову систему г-ва економічною основою СРСР, ліквідацію експлуатації людини людиною, працю як обов'язок і справу честі кожного зданого до праці громадянина. Конституція СРСР 1936 внесла істотні зміни в організаційну будову всієї системи органів держ. влади і держ. управління, визначила принципи організації цих органів і закріпила їх компетенцію. Замість Всесоюзного з'їзду Рад, ЦВК і його Президії створювалися *Верховна Рада СРСР і Президія Верховної Ради СРСР*. У союзних і автономних республіках замість з'їздів Рад, ЦВК та їх Президій створювалися відповідні Верховні Ради та їх Президії. З'їзди місцевих (обласних, міських, районних) Рад замінялися відповідними *Радами депутатів трудящих*.

Конституція СРСР закріпила осн. права громадян — право на працю, на відпочинок, на освіту, на матеріальне забезпечення в старості, а також в разі хвороби і втрати праездатності. Вона закріпила рівноправність громадян, незалежно від статі і нац. приналежності, гарантувала трудящим свободу слова, свободу совісті, право на об'єднання в громад. орг-ції. Конституція СРСР 1936 не обмежується проголошенням демократич. прав і свобод, а переносить центр ваги на матеріальне забезпечення і гарантії цих прав. Разом з тим вона поклала на громадян і високі обов'язки — додержувати Конституції і виконувати закон, додержувати дисципліни праці, чесно ставитися до громад. обов'язку, поважати правила соціалістич. співжиття, берегти і зміцнювати соціалістичну власність. Конституція СРСР 1936 визначила нову *виборчу систему* СРСР. Вона відобразила принципи соціалістич. інтернаціоналізму, рівноправності і дружби народів, які добровільно об'єдналися в Рад. багатонац. д-ві.

На основі Конституції СРСР було прийнято нові конституції союзних республік, зокрема Конституцію УРСР 1937.

В процесі дальшого розвитку рад. суспільства

і д-ви створювалися умови, які визначали необхідність внесення змін до Конституції СРСР 1936. Найважливішими з них є: зміни, пов'язані з утворенням нових союзних республік, розширенням компетенції союзних республік і зміцненням їх держ. суверенітету; зміни, пов'язані з дальшим удосконаленням системи держ. органів і уточненням їх компетенції; уточнення і доповнення окремих статей про осн. права рад. громадян (розширення гарантій ряду цих прав); уточнення і зміна тексту ст. 126 в зв'язку з завданням комуністич. будівництва, зокрема про цілі боротьби трудящих, керівних Комуністич. партією (якщо в попередній редакції цієї статті говорилося про боротьбу за зміцнення і розвиток соціалістич. ладу, то в чинній редакції мова йде про боротьбу за побудову комуністич. суспільства); зміни, що стосуються дальшої демократизації виборчої системи.

Конституція СРСР відіграє величезну мобілізуючу і організуючу роль у житті рад. народу. На її основі розвивається госп. і політ. життя країни, створюються і діють всі держ. органи. Вона подає велику моральну допомогу трудящим масам усього світу в їхній боротьбі проти імперіалізму, за зміцнення міжнар. безпеки і заг. миру. *Видання: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1970.*

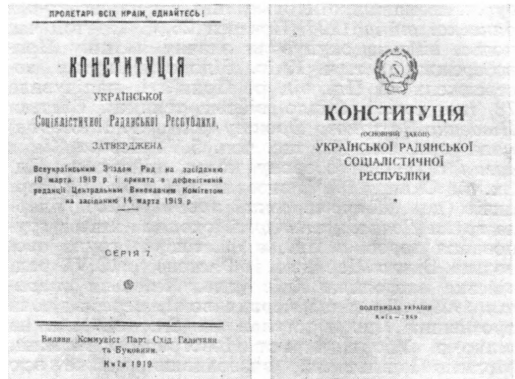
Лит.: Ленин В. И. О советском строительстве. М., 1957; Конституции и конституционные акты Союза ССР (1922—1936). Сборник документов. М., 1940; История Советской Конституции (в документах). 1917—1956. М., 1957; Советские конституции. Справочник. М., 1963; Ронин С. А. К истории Конституции СССР 1924 г. М.—Л., 1949. А. П. Таранов (Київ).

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — основний закон Української Радянської Соціалістичної Республіки, що закріплює суспільний і держ. устрій УРСР, систему та основні засади організації і діяльності держ. органів, основи правового становища громадян, виборчу систему. Прийняттю першої Конституції УРСР передували законодавчі акти, в яких проголошувалися основи нового, рад. суспільного і держ. ладу республіки, напр., *Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*, декрети, зокрема, «Про організацію влади на місцях» та «Про назву Української Республіки», а також численні положення, постанови, інструкції кінця 1917 — поч. 1919 (див. *Законодавство Української РСР*). Для розроблення першої Конституції УРСР важливе значення мали рішення III з'їзду КП (б) У (березень 1919), який підкреслив, що Конституція УРСР повинна закріпити диктатуру пролетаріату у формі Республіки Рад, надати широкі політ. права і демократичні свободи робітникам та селянам, і визнав необхідним «прийняти в цілому план Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, допускаючи її зміни в залежності від місцевих умов». На підставі цієї директиви 3-й Всеукр. з'їзд Рад 10. III 1919 прийняв резолюцію «Про Українську Радянську Конституцію», якою затвердив Конституцію в цілому і передав для остаточного редагування комісії ВУЦВК. В остаточній редакції першу Конституцію УРСР затвердив ВУЦВК 14. III 1919. Вона законодавчо закріпила перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні і встановлення диктатури робітн. класу, націоналізацію землі, пром-сті, банків, транспорту і засобів зв'язку; проголосила демократичні права і свободи і гарантувала їх здійснення трудящими; оформила встановлену в ході боротьби за зміцнення Рад. влади на Україні систему центр. і місцевих органів держ. влади, компетенцію кожного з них. Вона, зо-

крема, встановлювала, що найвищою владою УРСР є з'їзд Рад, а в період між з'їздами — *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет*. З утворенням СРСР постало завдання внести у Конституцію УРСР зміни відповідно до Конституції СРСР 1924. *Восьмий Всеукраїнський з'їзд Рад* розглянув питання про Конституцію УРСР і доручив ВУЦВК переглянути її у відповідності з Договором про утворення СРСР та подати на затвердження *Дев'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад*. Останній 10.V 1925 затвердив невідкладні зміни в тексті Конституції УРСР і доручив ВУЦВК підготувати до наступного з'їзду Рад перероблений текст Конституції УРСР. Другу Конституцію прийняв 15.V 1929 *Одинадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад*. Конституція УРСР 1929 відбила і законодавчо закріпила істор. зміни, що сталися в республіці з часу прийняття першої Конституції, зокрема входження УРСР до Союзу РСР, утворення в складі УРСР Молдавської АРСР, зміни в адм.-тер. поділ республіки, запровадження триступеневої системи управління.

Нині діючу Конституцію УРСР прийняв 30.I 1937 *Надзвичайний чотирнадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад* після всенар. обговорення її проекту, що був опублікований 1.I 1937. Конституція УРСР 1937, як і конституції ін. союзних республік, побудована на основі та у відповідності з Конституцією СРСР 1936. Разом з тим вона враховує нац., істор. та ін. особливості республіки. Вона законодавчо закріпила перемогу соціалізму, завойовану укр. народом разом з усіма ін. народами СРСР. Складається з 11 розділів: суспільний устрій; держ. устрій; найвищі органи держ. влади УРСР; органи держ. управління УРСР; місцеві органи держ. влади; бюджет УРСР; суд і прокуратура; осн. права й обов'язки громадян; виборча система; герб, прапор, столиця; порядок зміни Конституції. В центрі її уваги стоять питання суспільного устрою (економіч. й політ. основа УРСР, класова структура), бо вони визначають природу держ. влади. Конституція УРСР 1937, як і Конституція СРСР 1936, закріплює єдині і спільні для всіх народів Рад. Союзу соціалістичні принципи суспільного і держ. устрою, осн. права і обов'язки громадян, політ. свободи, переносить центр ваги на питання про матеріальні та ін. гарантії прав, забезпечує реальну можливість їхнього здійснення. Конституція УРСР 1937 виходить з того, що на Україні, як і в усьому СРСР, немає антагоністич. класів, що рад. суспільство складається з дружніх класів — робітників і селян, що держ. керівництво суспільством належить робітн. класові як передовому класові суспільства. Політ. основою УРСР є Ради депутатів трудящих. Конституція закріплює суспільний лад республіки, гол. основу якого становлять принципи та підвалини соціалізму: соціалістична система г-ва і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробн., ліквідація експлуататорських класів і експлуатації людини людиною, праця як обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина за принципом: «хто не працює, той не їсть». У ній закріплено: добровільне об'єднання УРСР на рівних правах з усіма ін. рівноправними союзними республіками в Союз РСР; забезпечення за СРСР в особі його найвищих органів держ. влади та органів держ. управління прав, визначених статтею 14 Конституції СРСР 1936; суверенні права УРСР, її адм.-тер. поділ і компетенція. В Конституції УРСР визначаються система (структура), порядок утворення, осн. форми і методи діяльності, компетенція і підзвітність органів

30 РЕІУ. т. 2.

Обкладинки Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки 1919 (видання 1919) і 1937 (видання 1969).

держ. влади і держ. управління, а також органів суду і прокуратури УРСР. Найвищим органом держ. влади УРСР є *Верховна Рада Української РСР*, а в період між її сесіями — *Президія Верховної Ради Української РСР*. Місцевими органами держ. влади є відповідні місцеві Ради депутатів трудящих. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади УРСР є *Рада Міністрів Української РСР*; виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад є їхні виконавчі к-ти. Конституції УРСР, як і Конституції СРСР, властивий глибокий інтернаціоналізм. Вона проголошує непорушним законом рівноправність громадян УРСР, незалежність від їх національності і раси, в усіх галузях госп., культ. і громад.-політ. життя.

З моменту прийняття Конституції УРСР 1937 до неї внесено ряд змін і доповнень. Ці зміни зумовлені далішим удосконаленням системи держ. органів, розширенням компетенції і зміцненням держ. суверенітету союзних республік, зокрема віднесенням до їхнього відання законодавства про судоустрій і судочинство, прийняттям цивільного, кримінального, процесуального та ін. кодексів, розв'язанням питань обласного поділу. Див. також *Конституція СРСР*. Видання: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969.

Літ.: Л е н і н В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Л е н і н В. І. О советском строительстве. М., 1957; Історія Радянської Конституції в декретах і постановках Радянського уряду. 1917—1936. К., 1937; Т а р а н о в А. П. Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1957; С т р е л ь ц о в Л. М. Конституція Української РСР 1919 року. Одеса, 1962. Див. також літ. до ст. *Конституція СРСР*. А. П. Таранов (Київ).

КОНТАРІНІ (Contarini) Амброджо (р. н. невід. — 1499) — венеціанський дипломат. У лютому 1474 посланий до правителя Зх. Ірану Узун-Гасана для переговорів про війну проти Туреччини в союзі з Венецією. В подорожніх записках К. (вперше опубліковані у Венеції 1487) є відомості про відвідані ним по дорозі в Іран міста України — Луцьк, Житомир, Київ, Черкаси.

Тв.: Путешествие Амвросия Контарини, посла светлейшей Венецианской республики, к знаменитому персидскому государю Узун-Гассану... В кн.: Библиотека иностранных писателей о России, отд. 1, т. 1. СПб., 1836.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

КОНТРНАСТУП ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ 1920 — наступальна операція рад. військ на Правобережній Україні проти армій

бурж.-поміщицької Польщі під час польсько-радянської війни 1920. Почався 26.V. На той час польс. війська окупували значну частину Правобережжя, в т. ч. Київ. Білопольс. армія, зосереджена на Пд. від р. Прип'яті, налічувала 78 тис. чол. і багато військ. техніки. Війська Південно-Західного фронту (ком. О. І. Єзоров) мали лише бл. 46,5 тис. чол. 5.VI Перша Кінна армія прорвала оборону польс. військ на Пд. Зх. від Сквирі і 7.VI визволила Житомир і Бердичів. Житомирський прорив 1920). Ударна група Дванадцятої армії охопила київ. угруповання ворога з Пн., а фастівська група оволоділа Білою Церквою і Фастовом. 12.VI рад. війська визволили Київ (див. Київська операція 1920). До кінця червня вони, переслідуючи противника, що відступав на Зх., вийшли на лінію р. Уборті і міст Новоград-Волинський, Могилів-Подільський, визволивши майже всю Правобережну Україну.

КОНТРОЛЬНІ ПАЛАТИ — у губерніях дореволюц. Росії, в т. ч. й на тер. України, з 1864 — органи держ. контролю, що наглядали за витратами держ. коштів. Ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістич. революції. в листопаді 1917.

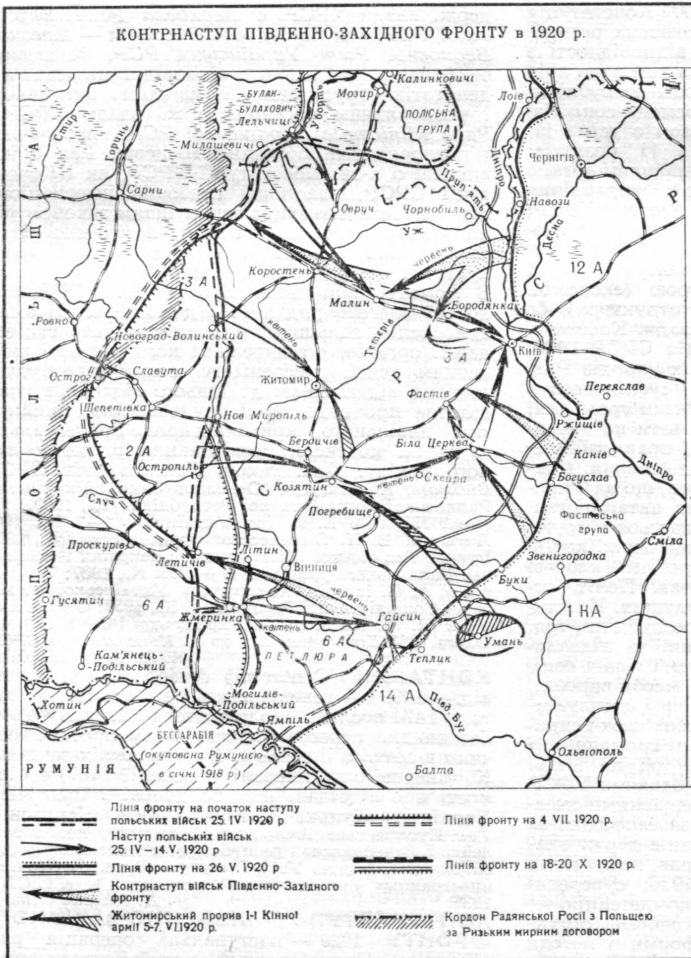
КОНТРЕВОЛЮЦІЯ (франц. contre-révolution) — боротьба віджилих, реакційних суспільних класів проти революц. рухів, наростаючої соціальної революції, а після її перемоги — проти створеного нею суспільного і держ. ладу з метою збереження або відновлення свого економіч. і політ. панування, реставрації повалених суспільно-політ. порядків. К. називають також реакц. класи, партії, групи, що проводять контрреволюц. політику. Заперечуючи закономірність і неминучість соціальної революції як засобу прогресу суспільства, реакц. класи і верстви, їхні політ. установи завжди вели жорстоку боротьбу проти передових класів, суспільних сил, що були рушійними силами революції.

Феод. К. нещадно боролася проти бурж. революції і утвердження капіталістич. ладу, бурж.-поміщицька, бурж. і дрібнобурж. К. — проти соціалістич. революції, побудови соціалізму і комунізму. Для досягнення своїх антинар. цілей К. використовує терор, провокації, організовує змови і заклоти, громадян. війну та інтервенцію, саботаж, ідеологічні диверсії. Втрачаючи позиції в своїй країні, внутр. К., як правило, шукає і дістає підтримку міжнар. реакції, яка допомагає їй як матеріальними і ідеологічними засобами, так і шляхом відкритої воен. інтервенції і економіч. блокади. К. неодмінно веде до зради батьківщини і прислужництва іноземним загарбникам.

В епоху заг. кризи капіталізму буржуазія є осн. контрреволюц. класом. Саме вона висунула таку криваво-терористичну форму імперіалістичної К., як фашизм. В сучас. епоху гол. силою К. є американський імперіалізм.

Носіями К. в Росії в епоху імперіалізму були класи поміщиків і капіталістів. В їхніх інтересах царське самодержавство пролило ріки крові трудящих Росії (див. Дев'яте січня 1905, Грудневе збройне повстання 1905 в Москві, Ленський розстріл). Після повалення самодержавства бурж. К., очолювана партією кадетів, контрреволюц. Тимчасовий уряд, спираючись на допомогу дрібнобурж. партій, намагалися розстрілом липневої демонстрації (див. Липневі дні 1917), контрреволюц. заклотом Корнілова перешкодити соціалістич. революції. Розв'язавши після перемоги Великої Жовтня громадянську війну в СРСР 1918—20, повалени соціалістич. революцією експлуататорські класи при якнайшіршій підтримці міжнар. К. намагалися реставрувати своє панування шляхом численних змов і закладів, іноземної інтервенції. Запеклим ворогом Рад. влади, гол. опорою внутр. К. і іноземних інтервентів виявилось себе куркульство, яке стало на шлях відкритого бандітизму. Під керівництвом Комуністич. партії трудящих Країни Рад

КОНТРАНАСТУП ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ в 1920 р.

вщент розгромили інтервентів, білогвардійців, націоналістич. К. Робітн. класові і трудящому селянству України, очоленім Комуністич. партією, довелося боротися за перемогу соціалістич. революції і побудову соціалізму як з силами загальнорос., так і місцевої — укр., єврейської та ін. бурж. і дрібнобурж.-націоналістичної К. Оструйним знаряддям бурж.-націоналістич. К. було розпалювання нац. ворожнечі, намагання підірвати інтернац. єдність укр. народу з рос. та ін. народами Рад. країни. В ході класових битв укр. народ розпізнав контрреволюц. нутро дрібнобурж. партій і при підтримці рос. пролетаріату в нещадній боротьбі розгромив сили Тимчасового уряду та контрреволюц. *Центральної ради*, інтервентів, *гетьманщину*, петлюрівську *Директорію*, *григор'євщину*, *махновщину*, *денікінщину*, *євангеліщину*, куркульсько-націоналістич. бандітизм. Видатну роль у ліквідації К. відіграла *Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем*, а на Україні — *Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами*. На поч. 1921, під час переходу від війни до миру, К. організувала куркульські антирад. заклоти в Кронштадті, на Тамбовщині, в ряді районів України, Дону, Сибіру, які були рішуче ліквідовані Рад. владою при підтримці трудящих.

Саботажем, шкідництвом, шпигунством і диверсіями, антирад. пропагандою намагалася К. перешкодити побудові соціалізму в СРСР (див. *Шахтинський процес*, *«Стілка визволення України»* тощо). Контрреволюц. елементи, що втекли після громадян. війни за кордон, стали агентами розвідок капіталістич. країн, наймитами нім.-фашист. окупантів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Необхідною передумовою перемоги над внутр. К. була непохитна єдність Комуністич. партії, її непримиренна боротьба проти антиленінських опозиційних груп — троцькістів, правих капітулянтів, націонал-ухильників.

У боротьбі проти внутр. К. і міжнар. імперіалістичної реакції здобули перемогу трудящі країни соціалістичного табору. Світовий імперіалізм, щоб зберегти своє існування, вдається там, де тільки може, до експорту К., створюючи з цієї метою агресивні блоки. Агресія США у В'єтнамі і Камбоджі, Ізраїлю — проти араб. народів — акції світової К. В ряді країн імперіалістич. буржуазія, неспроможна самостійно протистояти зростаючому тиску очолюваних робітн. класом демократич. сил, утримує владу лише завдяки підтримці міжнар. К. Ідеологіч. знаряддям сучасної міжнар. К. є антикомунізм, який завжди служив цілям реакції. Вона використовує антикомунізм, щоб розколоти робітн., нац.-визвольний і демократич. рухи, забороняє комуністич. і робітн. партії.

Особливо небезпечними формами експорту К. є спроби організувати змови і заклоти всередині країн соціалістич. табору при допомозі ревізюністів та антисоціалістич. сил шляхом контрреволюц. пропаганди, брехливої інформації, підриву інтернац. єдності, роздмухування націоналізму і шовінізму. Яскравими прикладами цього були контрреволюц. заклот в Угорщині 1956, шалені атаки імперіалізму та сил внутр. К. проти Чехословаччини, які створили загрозу соціалізму в ЧССР. Вони зазнали провалу завдяки рішучим заходам, вжитим братніми соціалістич. країнами, комуністами і трудящими цих держав.

Розуміючи приреченість атак проти країн соціалізму шляхом відкритої К. в поєднанні з інтервенцією, імперіалістич. стратегії нині вважають гол. засобом боротьби ідеологічну диверсію, запеклу ідеологічну війну, розроховану на активізацію залишків антисоціалістич. сил.

Відсутність антагоністичних класів у соціалістич. країнах не означає, що в умовах гострої боротьби двох систем бурж. ідеологія, класово ворожі ідеї не можуть справляти вплив на свідомість і дії окремих груп людей і при певних умовах поставити під загрозу соціалістич. суспільство. Імперіалістич. К. зміло використовувати всілякі прояви ревізюнізму, догматично-сектантського лівацтва та націоналізму для ослаблення сил соціалізму. В цих умовах необхідно, як підкреслила міжнародна *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969*, підвищувати пильність комуністів, усіх трудящих табору соціалізму, ще непримиренніше боротися проти підступних ідеологіч. та політ. диверсій імперіалізму, зміцнювати комуністичну переконаність трудящих, суворо додержуватись класового підходу до всіх питань міжнар. і внутр. розвитку суспільства.

Рішуча і послідовна боротьба проти К. є священним обов'язком комуністич. партій, всіх трудящих. Рад. Союз, країни соціалістич. табору борються проти експорту К., допомагають революц. силам у боротьбі проти втручання міжнар. К. у справи народів, що піднялися на боротьбу за нац. визволення, демократію і соціалізм.

Захист завоювань соціалізму від зазіхань міжнар. імперіалістич. К. є найвищим інтернац. обов'язком усіх країн соціалізму, запорукою переможного руху вперед великої справи комунізму.

М. Б. *Погребінський* (Київ).

КОНТРЕФОРМАЦІЯ — очолена папством боротьба феод.-клерикальних сил Європи в 16—17 ст. проти *реформації* за збереження та зміцнення феодалізму і панівного становища католицької церкви. Гол. знаряддям К. був орден *єзуїтів*. На Україні в період К. єзуїти, спираючись на підтримку польс.-шляхет. уряду, намагалися силоміць покатолицити укр. народ, що викликало широкий нар.-визвольний рух, спрямований проти католицтва і Брест. унії 1596. Значну роль у визвольн. боротьбі укр. народу відіграли *братства*. Проти кріпосницького гніту, укр. і польс. феодалів, нац. і реліг. утисків вибухнули сел.-козац. повстання кін. 16 — поч. 17 ст. *Визвольна війна українського народу 1648—54* остаточно зірвала плани феод.-католицької реакції на Україні.

Лит.: Михневич Д. Е. Очерки из истории католической реакции (Иезуиты). М., 1955; Кизя Л., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. К., 1959.

Т. П. *Брянцева* (Київ).

«КОНТРЕФОРМИ» — реакційні заходи, проведені в Росії, в т. ч. й на Україні, за царювання Олександра III (80 — поч. 90-х рр. 19 ст.); спрямовані на придушення революц. руху, зміцнення самодержавства й позицій дворянства. Здійснювалися шляхом перегляду бурж. реформ 60—70-х рр. 19 ст. (звідси і назва) та ліквідації ряду бурж. перетворень. Так, 1881 видано «Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою», за яким після оголошення становища «поисленої охорони» місц. органи влади доставали широкий повноваження для боротьби з революц. рухом. В. І. Ленін назвав це «Положення» «фактичною російською конституцією». В 1889 видано закон про земських начальників, що повертав дворянам значну частину вотчинно-поліцейської влади, яку вони мали за

кріпосного права. Положення про земства (1890) позбавило селян безпосереднього вибору гласних, а Городове положення (1892) виключало зі складу міських виборців прикажчиків і дрібних торговців. Серед «К.» були закони про посилення цензури, відновлення станових принципів у початковій та серед. школі (1882), скасування університетської автономії (1884) та ін. У 1887 були внесені реакційні зміни до *судової реформи 1864*. Наростання революц. руху перешкодило царизмові повністю здійснити програму «К.».

Д. П. Пойда (Дніпропетровськ).

КОНФЕДЕРАТИ — учасники тимчасових військово-політ. союзів польс. шляхти в 16—18 ст. (див. *Конфедерація*). Виступи К. на Україні супроводилися змуцанням шляхти з населення, грабунками та руйнуванням жител. Типову картину розправи К. над укр. населенням подано в поемі Т. Г. Шевченка «Гайдамаки».

КОНФЕДЕРАТСЬКІ СУДІ — тимчасові суди, що їх утворювали шляхет. *конфедерації* в 16—18 ст. замість усіх ін. судів для шляхти. Створювалися в умовах збройної боротьби між окремими групами магнатів і шляхти на територіях, захоплених конфедератами, зокрема й на Правобережній Україні.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (лат. *confoederatio* — спілка, об'єднання) — тимчасові магнатсько-шляхет. військ.-політ. союзи у 16—18 ст. у шляхет. Польщі та на загарбаних нею укр. землях. Створювалися під час загострення боротьби магнатських угруповань за владу, за подальше розширення привілеїв магнатів і шляхти, католицької церкви та зміцнення феод.-кріпосницького порядку в країні. К., що діяли під час безкоролів'я починаючи з 1572, створювалися на сеймах, які оголошували себе верховним органом влади. На поч. 17 ст. існували як генеральні (для всієї Польщі), так і місцеві (воєводські) К. для захисту загальнонастанових інтересів шляхти. К., як правило, відігравали реакційну роль в історії Польщі (див., напр., *Барська конфедерація 1768*, *Торговицька конфедерація 1792*).

Р. В. Бершеда (Київ).

КОНФЕРЕНЦІІ ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ В СРСР — повноважні збори представників усіх верств трудящих і громад. орг-цій Рад. Союзу, які періодично збираються для обговорення важливих проблем боротьби народів за збереження миру, проти загрози нової світової війни. Рад. прихильники миру на своїх конференціях та зборах демонструють непохитну волю рад. народу вирішувати спірні міжнар. питання тільки шляхом мирних переговорів. Вони виступають за заг. і повне роззброєння, вимагають заборони ядерної зброї, заявляють про свою рішучість боротися проти колоніалізму та імперіалістич. агресії, за ліквідацію воєнних блоків, за зміцнення єдності миролюбних сил і розвиток дружнього співробітництва між усіма країнами. К. п. м. в СРСР провадяться в Москві починаючи з 1949. В роботі всіх конференцій активну участь беруть представники УРСР — О. Е. Корнійчук, В. П. Комісаренко, М. П. Семененко, К. А. Северинов та ін. На Україні відбуваються респ. конференції прихильників миру. 1-а Всеукр. конференція прихильників миру, яка обрала Укр. респ. к-т захисту миру, відбулась у Києві 13—14.IX 1951.

Л. Б. Кокарев (Київ).

КОНФЕРЕНЦІЯ БІЛЬШОВИКІВ КАТЕРИНОСЛАВА І ДОНБАСУ — перша легальна конференція більшовиків Катеринослав. губ., яка відбулась 5 (18).III 1917 в Катеринославі. Конференція обговорила питання про ставлення до Лютневої бурж.-демократич. революції, до Рад

робітн. депутатів, до дрібнобурж. орг-цій, до війни тощо. В своїх резолюціях вона закликала трудящих до створення нар. міліції, організації профспілок, посилення агіт.-масової роботи, засудила імперіалістичну війну. В спеціальному «Наказі Раді робітничих депутатів» конференція сформулювала її завдання: боротьба за розширення революц. руху, роззброєння поліції, підтримка громад. порядку, боротьба за скасування нац. обмежень і проголошення громадян. свобод, за припинення війни, конфіскація запасів продовольства й організація їх розподілу тощо. Поряд з найближчими вимогами у наказі сформулювались кінцеві цілі, за які Рада мала боротися: ліквідація капіталістич. ладу, скасування приватної власності на засоби виробн., конфіскація поміщицьких, кабінетних і приватних земель, перемога соціалізму. Конференція висловила за єднання робітників і солдатів, рекомендувала парт. орг-ціям поширювати в армії революц. л-ру, залучати солдатів до пролет. орг-цій. В резолюціях конференції містилися й деякі помилкові твердження, зокрема про умовну підтримку Тимчасового уряду. Конференція обрала Катеринослав. комітет РСДРП, до складу якого ввійшли Т. Л. Бондарев, М. В. Копилов, С. І. Гоннер, Й. Г. Жуковський та ін.

Б. І. Корольов (Київ).

КОНФЕРЕНЦІЯ ЗАКОРДОННИХ СЕКЦІЙ РСДРП 1915 — відбулась 27.II—4.III 1915 у м. Берні (Швейцарія) під керівництвом В. І. Леніна. Мала значення загальнопарт. конференції більшовиків. На ній були представники від паризької, цюрихської, женевської, бернської, лозанської та ін. більшовицьких секцій. У доповіді В. І. Леніна «Війна і завдання партії» та резолюціях по цій доповіді було визначено конкретні завдання більшовицької партії в боротьбі за перетворення імперіалістич. війни на війну громадянську. Виробивши платформу для згуртування всіх революц. інтернаціоналістів у міжнар. робітн. русі, конференція обрала новий К-т закордонних орг-цій РСДРП. Рішення конференції дістали підтримку місцевих орг-дій РСДРП. Зокрема, нелегальний орган Харків. к-ту РСДРП «Голос соціал-демократа» пердрукував кілька резолюцій конференції, написаних В. І. Леніним.

Лит.: Ленін В. І. Конференція закордонних секцій РСДРП. Твори. Вид. 4, т. 21; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954.

КОНФЕРЕНЦІЯ ПІВДЕННИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ КОМІТЕТІВ — відбулась в Одесі наприкінці вересня 1904. В її роботі брали участь представники Одес., Катеринослав., Микол. більшовицьких к-тів РСДРП і Пд. бюро к-тів більшості. Конференція висловила за скликання нового парт. з'їзду, прийняла рішення про створення Організаційного к-ту для підготовки III з'їзду партії, обговорила питання про підтримку більшовицького «Видавництва соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруєвича і Н. Леніна», про антипарт. дії меншовицької редакції «Искры» (з № 52), про намагання меншовицького ЦК розпустити Пд. бюро. В усіх питаннях конференція прийняла рішення, спрямовані проти меншовиків та їхніх дезорганізаторських дій. В. І. Ленін схвалив почин пд. к-тів у справі згуртування більшовицьких сил. Незабаром відбулись конференції кавказьких і пн. к-тів. На цих трьох конференціях було закріплено створення загальнорос. більшовицького організаційного центру — *Бюро комітетів більшості*.

КОНЦЕСІЇ в СРСР (від лат. concessio — дозвіл, угода) — договори Рад. уряду з іноземними капіталістами, акціонерними г-вами тощо на право спорудження і експлуатації держ. підприємств, розробки лісів, надр; одна з форм державного капіталізму в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Концесійна політика Рад. д-ви розроблялася за безпосередньою участю В. І. Леніна. Вона мала на меті, з одного боку, протидіяти об'єднанню імперіалістич. д-в проти СРСР, з другого — сприяти відбудові й розвитку окремих галузей г-ва, піднесення яких власними коштами Рад. д-ва здійснити в найближчий час не мала можливості. Протягом 1921—28 було укладено 147 концесійних договорів (з них діяло менше половини); в наступні роки їх майже не укладали. Відповідно до декрету Раднаркму РРФСР від 23. XI 1920 К. допускалися за умови застосування рад. законодавства про працю, під контролем Рад. д-ви. Вкладання іноземного капіталу в К. в СРСР не перевищували 48 млн. крб. золотом, тобто становили менше як 2% капіталовкладень держ. і кооп. орг-цій (без с.-г. артілей) в усі галузі нар. г-ва країни за 1918—28. Концесійні підприємства зосереджувалися, гол. чином, у РРФСР і Груз. РСР. Одне з них (з-д по переробці коркового дуба) було в Одесі. Завдяки величезним успіхам у соціалістич. будівництві К. в СРСР втратили своє значення і до 1937 за згодою з концесіонерами були ліквідовані.

С. В. Кульчицький (Київ).

КОНЧАК (пр. н. і см. невід.) — половецький хан, що у 2-й пол. 12 ст. об'єднав під своєю владою племена сх. половців. У 1172, 1180 підтримував сіверських князів в їхній феод. боротьбі з ін. князівствами. Здійснив ряд походів у Переяславську (1174, 1178, 1183), Київ, і Черніг. (1185, 1187) землі. В 1184 був розбитий руськими князями на р. Хоролі. В 1185 завдав поразки *Ігореві Святославичу* на р. Каялі і взяв його в полон. Згодом К. оточив Переяслав, але завдав поразки.

КООПЕРАТИВНИЙ ПЛАН В. І. ЛЕНІНА — план перетворення с. г. СРСР на соціалістич. засадах шляхом переведення дрібних сел.г-в через кооперування їх на рейки колективного господарювання. Кооперативний план, який став основою *колективізації сільського господарства*, поряд з *індустріалізацією* країни і *культурною революцією* був однією з осн. ланок *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Кооперативний план розроблявся В. І. Леніним протягом багатьох років на основі глибокого вивчення і теоретич. узагальнення питань аграрного розвитку Росії і досвіду перших рад. колгоспів. Своє завершення цей план дістав в одній з останніх статей В. І. Леніна — «Про кооперацію». В. І. Ленін довів, що для сільс. бідноти єдиний вихід із злиденного становища полягає у створенні великих колективних г-в. Але в країнах з дрібним сел. г-вом, до яких належала Росія, вказував В. І. Ленін, перехід селянства до соціалізму неможливий без ряду поступових попередніх ступенів, таких, як конфіскація поміщицьких земель, зрівняльний поділ землі при скасуванні приватної власності на неї, колективне землеводіння. Згідно з вченням В. І. Леніна, найкращою формою залучення селян до соціалістич. будівництва була кооперація, яка при регулюючій ролі Рад. влади і під керівництвом Комуністич. партії відкривала перед селянами найбільш простий і доступний шлях до соціалізму, найкраще поєднуючи їхні особисті й громад. інтереси. План передбачав поступове, на основі цілковитої добровільності і поєднання особистих інтересів тру-

дящих селян з інтересами всього суспільства і Рад. держави, впровадження начал колективізму на селі через розвиток усіх форм с.-г. кооперації, спочатку найпростіших — споживчої, постачально-збутової, кредитної, а потім виробничої кооперації, вищою формою якої є *колгосп*. Ленінський кооперативний план був здійснений в СРСР під керівництвом Комуністич. партії в умовах запеклого опору куркульства, бурж. націоналістів і опозиційних угруповань — правих ухильників, троцькістів тощо. Кількість виробничих с.-г. кооперативів у Рад. Союзі з 1925 до осені 1929 зросла з 54,8 тис. до 165 тис. Вони об'єднували бл. 50% сел. г-в. Розмах кооперативного руху, індустріалізація й розгортання культурної революції в країні дали змогу партії на XV з'їзді ВКП(б) (1927) взяти курс, а з осені 1929 перейти до здійснення масової колективізації с. г. в СРСР. У червні 1933 колгоспи об'єднували 65% сел. г-в, а 1937 — 93%.

Кооперативний шлях розвитку с. г. переміг не тільки в СРСР, але й в ін. соціалістич. країнах. Досвід соціалістич. кооперування с. г. використовують країни, які визволилися з-під колоніального гніту. Це свідчить про величезне міжнар. значення ленінського кооперативного плану, що виправдав себе як найкращий шлях залучення селян до справи соціалістич. будівництва.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 28. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р.: т. 33. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; К у й б ы ш е в В. Ленін і кооперація. М., 1925.

І. С. Гайдай (Луцьк).

КООПЕРАЦІЯ (лат. cooperatio — співробітництво) — колективні добровільні об'єднання людей для спільної госп. діяльності. Характер К., форми кооп. об'єднань і завдання, які вони перед собою ставлять, визначаються змістом суспільних відносин, природою суспільного ладу. Кооп. рух, що виник у розвинутих капіталістич. країнах на поч. 19 ст., в дореволюц. Росії, в т. ч. й на Україні, зародився у 60—80-х рр. 19 ст. К. за капіталізму є капіталістич. формою г-ва. В той же час, як відмічала В. І. Ленін, К. як масова сел. орг-ція відіграла значну роль у справі розвитку самодіяльності мас.

В соціалістич. суспільстві К. — засіб залучення найширших мас трудящих до соціалістич. будівництва. Вона є школою громад. самоврядування, засобом комуністич. виховання трудящих. У Рад. Союзі кооп. орг-ції розвивають свою діяльність на засадах і принципах, розроблених В. І. Леніним (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*). В період побудови соціалістич. суспільства К. відіграла істор. роль в остаточному знищенні старих, капіталістич. виробничих відносин і залишків експлуататорських класів (куркульства та непанів) у Рад. країні, в залученні дрібних виробників (ремісників і селян) у пром-сті й с. г. до виробничої діяльності на колект. засадах. К. в СРСР базується на одній з форм соціалістич. власності — колгоспно-кооперативній. В історії кооп. руху в СРСР і, зокрема, на Україні відомі такі форми кооп. об'єднань: сільськогосподарські, промислові, споживчі, кредитні та житлові.

Сільськогосподарська кооперація — кооперативні об'єднання селян. На Україні вперше землеробську артілю створив 1894 на Херсонщині народник М. В. Левитський. За короткий час він заснував понад 100 артілей, але вони проіснували недовго. В Галичині значне місце посідали молочарські артілі, перша з яких утворена 1904. В 1907 у м. Стрий виник т. з. «Крайовий союз господарсько-молочарський», що

об'єднував ряд молочарень. Через цей кооператив куркулі збували молочні продукти на ринок. Такий же характер мало т-во «Сільський господар», яке з 1905 діяло у Львові. С.-г. К., що в основному охоплювала заможні верстви селян, посилювала процес розшарування селянства і по суті стала однією з форм концентрації капіталістич. виробництва. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції і ліквідації приватної власності на землю було створено міцну основу для соціалістич. с.-г. К. Резолюція 5-го Всеукр. з'їзду Рад 2.III 1921 в розд. «По колективізації сільськогосподарського виробництва» і постанова ВУЦВК та Раднаркому УРСР 26.X 1921 «Про сільськогосподарську кооперацію» визначили перші заходи Комуністич. партії та Рад. уряду України в галузі К. Через найпростіші форми кооперування (орг-ція кооп. кредиту, агрономіч. обслуговування, постачання селянам с.-г. машин, реманенту, сортового насіння, утворення К. по переробці й збуту с.-г. продукції та ін.) Комуністич. партія і Рад. уряд все ширше залучали трудящих селян України до с.-г. комун (див. *Комуна сільськогосподарська*), *товариство по спільному обробітку землі, колгоспів* (див. також *Колективізація сільського господарства*). С.-г. К. сприяла заг. піднесенню культури села, виступала в ролі регулятора і організатора сел. виробництва. Вона підводила трудове селянство до розуміння госп. доцільності і вигідності спільного обробітку землі, сприяла добровільному переходу трудящих селян від індивідуального г-ва до великого колект. соціалістич. виробництва. Промислова кооперація об'єднувала дрібних виробників (кустарів, ремісників) у галузі пром. виробництва. За капіталізму на тер. Росії вона майже ніякої ролі не відіграла (до 1917 налічувалось лише 500—600 кустарно-пром. артілей). В СРСР, у т. ч. й в УРСР, пром. К. особливого розвитку набрала з 1921. До неї входили: кустарно-пром., лісна, К. інвалідів, К. мисливців-промисловиків. Вона сприяла задоволенню попиту в предметах широкого вжитку та побутових потреб населення. В УРСР пром. К. скасовано постановою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР від 11.X 1960 з метою ліквідувати паралелізм у роботі держ. підприємств і підприємств пром. К.

Споживча кооперація об'єднує громадян для спільної закупки і продажу споживчих товарів. На Україні перше споживче т-во виникло 1866 у Харкові. На селі утворення споживчих К. значно поживалося на поч. 20 ст. Всі вони мали дрібнобурж. спрямування. У Галичині перші споживчі кооперативи, що здебільшого об'єднували громадян за нац. ознакою, виникли після 1873. Перше укр. споживче т-во «Народна торгівля» відкрито 1883 у Львові. В 1908 в Галичині діяло 180 різних укр. кооперативів, здебільшого споживчих. 1910 на Буковині — 140. Більшість кооперативів перебувала в руках куркулів та сільс. духівництва, які використовували їх для власного збагачення. В перші роки Рад. влади споживча К. стала важливим засобом соціалістич. будівництва. В УРСР правове становище і напрям її діяльності визначалися постановою ВУЦВК від 13.IV 1921 «Про споживчу кооперацію». Споживча К. активно сприяла встановленню торг. змички між містом і селом, витісненню приватника з роздрібною торгівлі, об'єднанню шляхом торгівлі індивідуального сел. г-ва і соціалістич. пром-сті в єдине госп. ціле, зміцненню економіч. союзу між робітн. класом і трудящим селянством. На кінець 1928 споживча К. України об'єднувала більше поло-

вини сел. г-в. Завдяки їй підготовлялися умови для кооперування в галузі с.-г. виробництва. Мережа споживчої К. довгий час обслуговувала й робітників (робітн. споживча К., споживча К. транспортних робітників тощо). 29.IX 1935 постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР торг. мережа і підприємства громад. харчування споживчої К. в містах були передані Наркомату торгівлі і споживча К. з цього часу обслуговує лише сільс. населення. На неї покладено організацію сільс. торгівлі та громад. харчування, побутове обслуговування сільс. населення, організацію заготівлі і збуту с.-г. продуктів і сировини.

Кредитна кооперація задовольняє потреби осіб у кредиті за рахунок коштів, утворених з пайових внесків і процентів по позичках. На Україні перший кредитний кооператив виник 1869 на Полтавщині. На Буковині з 1896 діяла «Руська каса», створена укр. буржуазією, з 1903 — «Селянська каса», що їх розгалуженнями були дрібні сільс. каси. В 1913 таких кас налічувалось 149. У Галичині 1911 було 2672 кредитних К. В 1898 виник Крайовий союз кредитовий, що об'єднував кредитні т-ва Галичини й Буковини. Вигоду від діяльності цих т-в мали лише сільс. буржуазія та попи. В СРСР, у т. ч. й на Україні, кредитна К. створена 1922. Вона сприяла кооперуванню сільс. г-ва і піднесенню його продуктивності. Перестала існувати 1931 в зв'язку з перемогою колгоспного ладу. В Рад. Союзі, в т. ч. в УРСР, з 30-х рр. поширення набула житлово-обудівельна та дачно-обудівельна кооперація, які в дореволюц. Росії не були відомі. Кооперативне житлове будівництво є складовою частиною заг. держ. плану комунального будівництва і відіграє велику роль у розв'язанні житлової проблеми.

І. Х. Ганжа (Київ).

КОПА — 1) Сход сільс. громади на Україні в 15—18 ст. для вирішення громад. справ, зокрема пов'язаних з *копийн судом*. 2) У сх. слов'ян (можливо, ще з давньоруських часів) — одиниця лічби: 60 сногів, дошок тощо. 3) В укр. та ін. слов. мовах купа хліба в снопах. 4) К. грошей — на Україні в 14—18 ст. одиниця грошової лічби. В 17 ст., напр., вона дорівнювала 75 польс. чи 60 лит. грошам, 50 рос. копійкам.

КОПЕРЖІНСЬКИЙ Костянтин Олександрович (3.XI 1894 — 18.III 1953) — укр. рад. етнограф та літературознавець-славіст. Н. в с. Глібові (тепер Новоушицького р-ну Хмельн. обл.). Вчився у Ленінгр. ун-ті. Викладав в учбових закладах Одеси, Києва та Іркутська. В 1945—53 — викладач Ленінгр. ун-ту. Автор етнографіч. праць: «Обжинки» (Одеса, 1926), «До системи поняттів часу у слов'ян» (К., 1928) та ін., праць з історії укр. л-ри, фольклору, мовознавства, міжслов'янських літ. взаємин.

Лит.: Сафронів Г. И. К. А. Копержинский. В кн.: Славянская филология. Сборник статей. Л., 1964. О. С. Куницький (Київ).

КОПЕРНИЦЬКИЙ (Kopernicki) Сидір (7.IX 1825 — 17.IV 1891) — діяч польс. над.-визвольного руху. Н. в с. Чижівці (тепер Звенигородського р-ну Черк. обл.) в дворянській сім'ї. В 1849 закінчив Київ. ун-т. Учасник Кримської війни 1853—56. З 1856 — прозектор анатомії, а потім проф. Київ. ун-ту. В 1861—62 — керівник Центр. к-ту на Русі, який очолював польс. революц. підпілля на Правобережній Україні. Активний учасник *польського визвольного повстання 1863—64*. Був надзвичайним комісаром Жонду народного у Сх. Галичині. Після поразки пов-

стання перебував в еміграції. З 1871 — проф. Ягеллонського ун-ту в Кракові.

Г. І. Марахов (Київ).

КОПІНСЬКИЙ Ісає (р. н. невід.— 1640) — укр. церковний діяч. Походив з укр. шляхти. Був ігуменом *Києво-Братського монастиря* і одним з організаторів Київської братської школи. У 20-х рр. 17 ст. займав посади єпископа в Перемишлі, Смоленську, Чернігові. Брав участь у боротьбі проти католицизму та унії, виступав за возз'єднання України з Росією. Обраний 1631 київ. митрополитом, К. 1632 був скинутий П. Могилою і ув'язнений. Після виходу з тюрми 1635 К. і далі виступав проти засилля католицизму та унії на Україні.

КОПІСТЕНСЬКИЙ Захарія (псевд.— А з а р і я; р. н. невід.— п. 21.III 1627) — укр. письменник, культ. і церковний діяч. Родом з Перемишля. Освіту здобув, напевно, у Львів. братської школі. В 1616 переїхав до Києва, вступив у Київ. братство, де розвинув видавничу і poleмічно-літ. діяльність. 20.XI 1624 був поставлений архимандритом *Києво-Печерської лаври*. Видав «Часослов» (1617), трактати: «Книга про віру єдину...» (1619—21), «Книга про правдиву єдність православних християн...» (1623) тощо. Найбільше значення мав його великий полемічний твір «Палінодія, або Книга оборони...» (1621—22). Спрямована проти католицизму й унії, «Палінодія» виражала ідею об'єднання сх.-слов. народів.

Лит.: Махновець Л. Є., Крекотень В. І., Мишанич О. В. Полемічна література. В кн.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967.

КОПІЧИНЦІ — місто Гусятинського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Нічлаві (прит. Дністра) і на автошляху Тернопіль — Чернівці. Залізнич. вузол. 6,7 тис. ж. (1969). Час заснування невідомий. В 14—15 ст. та 1564 згадуються як місто *Руського воеводства*. За першим поділом Польщі (1772) К. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Входили до Гусятинського пов. В 1884 в К. відбувся сел. виступ. У 1902 тут збиралося нар. віче (див. *Вічовий рух*). У 1902—03 через К. транспортували ленінську газ. «*Искра*» в Росію. В 1919 К. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В серпні 1920 після визволення Червоною Армією в К. було створено повітовий ревком. У вересні 1920 К. знову захопили польськ. війська. В роки панування панської Польщі тут діяв осередок КПЗУ. В 1928, 1931, 1934 в К. відбулися робітн. страйки. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 — місто, райцентр Терноп. обл., 1963—65 — в складі Чортківського, з 1965 — Гусятинського р-ну. На поч. Великої Вітчизн. війни К. 7.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1942 тут діяла підпільна патріотична група, яка 1943 вилася в партизан. з'єднання С. А. Ковпака. 23.III 1944 рад. війська визволили місто. В К. є харч., пром. і побутовий комбінати, мастозавод тощо. Школи: середня, муз. та бухгалтерського обліку. Архитектура пам'ятка: дерев'яна церква 18 ст. В К. — пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку.

КОПІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб часів Київської Русі (датується 2-ю половиною 10 — початком 11 ст.). Знайдений 1929 в с. Копіївці (тепер Іллінського р-ну Вінн. обл.). Зберігається в Держ. істор. музеї УРСР у Києві. К. с. містить 500 срібних араб. диремів (412 монет часів Саманідів, решта — більш раннього періоду), 2 срібні злитки та срібні прикраси: лунниці, шийну гривню, 2 персні, 5 браслетів, 27 сережок, 9 гудзиків і кілька бусин. К. с. свідчить про високий рівень

розвитку ювелірного ремесла в Київ. Русі, а також про її жваві торг. зв'язки з країнами Сходу. **КОПІКА** — монета в дореволуц. Росії та в СРСР, дорівнює 1/100 *карбованця*. Назва походить від зображення на монеті верхника зі списом («всадник с копьем», звідси «копейна деньга», а потім коротко «копейка»; див. *Деньга*). Карбування срібної К. почалося в Рос. д-ві 1534. Спочатку вага К. дорівнювала 0,68 г срібла, але протягом 17 ст. вона зменшувалась і на поч. 18 ст. дорівнювала бл. половині початкової ваги. З серед. 17 ст. К. також утвердилася в грошовому обігу на Лівобережній Україні, з кін. 18 ст. — на Правобережній Україні. В 1704 Петро I запровадив в обіг мідну К., яка карбувалася з деякими перервами до 1916. В СРСР К. карбується з бронзи.

КОПНИЙ СУД — суд сільс. громади на Україні, в Білорусії і Литві, що виник за раннього феодалізму. Збирався в задалегідь визначеному місці — копиці. К. с. здійснювали обрані населенням копного округу судді — «копні мужі». К. с. поєднував слідчі і судові функції, діяв за звичаєвим правом. Збирався кілька разів: для розшуку злочинця по «гарячих слідах» — «гаряча копа»; для судового слідства — «велика копа» з представників сіл копного округу; для остаточного вирішення справи і виконання вироку — «завита копа» (завити — закінчити). К. с. призначував до штрафу, відшкодування збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикував умовне засудження. Поступово законодавство все більше пристосовувало К. с. до інтересів феодалів, які з часом замінили його *вотчинним судом*. Згадки про К. с. зустрічаються ще в документах 2-ї пол. 17 ст. На Волині і Поділлі К. с. зберігався з певними змінами до 20 ст.

В. С. Кульчицький (Львів).

КОПЬОНКІН Іван Йосипович (1917 — червень 1942) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1942). Н. в с. Новобоківі (тепер Сараєвського р-ну Ряз. обл.) в селянській сім'ї. Працював на рад. роботі в с. Татарбунарах (тепер с-ще м. т., райцентр Одес. обл.). На поч. Великої Вітчизн. війни К. за завданням Запорізького обкому КП України сформував з робітників партизан. загін ім. С. М. Будьонного, що в жовтні — грудні 1941 діяв на тер. Харків. і Полт. областей. У травні 1942 загін вдруге виїшов у тил ворога і розгорнув бойові операції у Ворошиловгр. і Харків. областях. У тяжких боях у районі с-ща м. т. Нової Водолаги (тепер райцентр Харків. обл.) проти переважаючих сил нім.-фашист. карателів К. загинув. Портрет, с. 473.

КОРБУТЯК Василь Юрійович (27.XI 1883— 1937) — учасник революц. руху в Зх. Україні. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в с. Балинця (тепер Городенківського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1912—19 перебував в еміграції в Канаді і США. В 1916 вступив до Укр. Федерації Соціалістич. партії Америки. Брав участь у робітн. русі, за що його не раз заарештовували. В 1920 повернувся на батьківщину, де за завданням ЦК КПСГ створив сільс. комуністич. орг-ції на Покутті. В жовтні 1921 заарештований як делегат I з'їзду КПСГ. З 1923 — секретар Коломийського окружного КПЗУ. Організатор *Заболотівської першотравневої демонстрації 1924*. В 1925 обраний членом ЦК КПЗУ. З 1930 чинився і працював в УРСР.

М. К. Кучеров (Івано-Франківськ).

КОРДОННИЙ ЦЕП — оборонна лінія в пн. повітах Черніг. губ. в період *Вітчизняної війни 1812*. Збудована з ініціативи місцевого населення

в липні 1812, коли франц. загарбники наблизилися до пн. межі Чернігівщини. Охорону К. п. здійснювали ратники і козаци Українського ополчення (60 тис. чол., 46 гармат). К. п. був продовженням блокадної системи, створеної М. І. Кутузовим з ополченців центр. губерній. Франц. війська у серпні — жовтні 1812 не раз намагалися прорватися на Україну. При підтримці регулярних військ ратники і козаци відбили натиск ворога. На поч. листопада Укр. ополчення перейшло в наступ і разом з рос. армією брало участь у визволенні Пд. Білорусії.

Лит.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К., 1948; А б а л і х і н Б. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962.

Б. С. Абадзітін (Волгоград).

КОРДТ Веніамін Олександрович (19.II 1860 — 24.XII 1934) — укр. історик, картограф і бібліограф. Н. у м. Тарту (тепер Ест. РСР). У 1888 закінчив природничий факультет Тарт. ун-ту. З 1894 працював бібліотекарем (директором) 6-ки Київ. ун-ту. Один із засновників Всенарод. 6-ки при АН УРСР (тепер Центр. наукова 6-ка АН УРСР), де створив відділ картографії. Вивчав окремі питання історії України та Росії, особливо періоду 17—18 ст. (Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. К., 1926; Російське громадянство під час розкриття селян в листуванні тогочасного чужоземного дипломата. К., 1927; Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв. К., 1930; Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф. Вейе. К., 1931, та ін.). Праці К. «Матеріали з історії російської картографії» (К., 1899—1910), «Матеріали до історії картографії України» (К., 1931) становлять значний інтерес для дослідників історії Росії та України, а також картографів та географів.

Л. Б. Кокарев (Київ).

КОРДУБА Мирон Михайлович (2.III 1876 — 2.V 1947) — укр. історик. Н. в с. Острові (тепер Терноп. р-ну Терноп. обл.). Вчився у Львів. (1893—95) і Віденському (1895—98) ун-тах. У 1921—22 — проф. всевітньої історії Львівського тьаємного університету, 1929—39 — проф. Варшавського ун-ту, з 1944 — проф. і зав. кафедрою історії пд. та зх. слов'ян Львів. ун-ту, старший наук. співробітник Львів. відділу Ін-ту історії АН УРСР. Гол. наук. праці присвячені питанням істор. географії («Молдавсько-Польська границя на Покуттію по смерті Стефана Великого». 1906; «Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долинінчя Сяном», 1925), топоніміки («Що кажуть нам назви осель», 1938), історії міжнар. зв'язків України в середині 17 ст. («Венецьке посольство до Хмельницького», 1907), суспільно-політ. історії Галицько-Волин. князівства. Оpubлікував зб. документів «Акти до Хмельниччини» (1911). Підготував фундаментальну (понад 55 тис. назв) «Бібліографію історії України», картотека якої зберігається в Ін-ті суспільних наук АН УРСР у Львові. В працях К. зібрано значний фактичний матеріал, проте в багатьох з них, опублікованих до 1939, є істотні помилки бурж.-об'єктивістського і націоналістич. характеру.

Лит.: Пісковий С. М. М. Кордуба та його «Бібліографія історії України». «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 6.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

КОРЕЦЬ — місто Ровен. обл. УРСР, центр Корецького р-ну, на р. Корчику (бас. Дніпра), за 30 км на Зх. від залізнич. ст. Новоград-Волинський. 6,6 тис. ж. (1969). Вперше згадується з Іпатіївському літопису під 1150 як Корчеськ.

У 12 ст. був у складі *Володимиро-Волинського князівства*; з 1199 до серед. 14 ст. входив до *Галицько-Волинського князівства*. В 14 ст. К. у складі Волин. землі потрапив під владу феодал. Литви. На поч. 15 ст. став власністю удільних князів магнатів Корецьких. Після *Люблінської унії 1569* К. захопила шляхет. Польща. Населення К. брало участь у сел.-козац. повстанні 1594—96 під керівництвом С. Наливайка. В серпні 1648 К. визволило сел.-козац. війська, очолюване Б. Хмельницьким. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто залишилося за шляхет. Польщею. В 2-й пол. 17 — на поч. 20 ст. К. володіли польс. магнати Яблонські, Лещинські, Млодецькі, Чарторийські й Потоцькі. В 1788 в К. збудовано великий фарфоро-фаянсовий з-д (працювало бл. 1 тис. робітників), що 1797 згорів. Після другого поділу Польщі (1793) К. ввійшов до складу Росії і став містечком Новоград-Волинського пов. Волин. намісництва, з 1797 — Волин. губ. З 1861 К. — центр волості. Рад. владу встановлено в січні 1918. В лютому 1918 К. окупували австро-нім. загарбники, в грудні захопили війська пелюрівської *Директорії*, яких у травні 1919 вигнали рад. війська. В серпні 1919 К. окупувала бурж.-поміщицька Польща. Після заперких боїв у червні 1920 місто визволили частини Червоної Армії. В вересні 1920 К. знову захопили польс. війська. В роки панування панської Польщі тут діяв осередок КПЗУ, який очолювали І. Я. Рудківський та І. К. Кондратюк. Трудящі К. на чолі з комуністами боролися за своє соціальне й нац. визволення. В 1939 у складі Зх. України К. возз'єднано в УРСР. З 1939 К. — райцентр Ровен. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни К. 8.VII 1941 окупували нім.-фашист. війська. В період окупації в К. діяли підпільні орг-ції, керовані Ровен. підпільним обкомом партії, а в районі — партизан. загони під керівництвом Д. М. Медведєва. 12.I 1944 місто визволили рад. війська. В К. — цукр. завод, завод пластмасових виробів, комбінат побутового обслуговування населення, хлібопекарня, рем.-буд. дільниці. Сільське профес.-тех. уч.-ще. З загальноосв. і 1 муз. школи. Архітектурні пам'ятки: будівлі жіночого монастиря 16 ст., костюбл 17 ст., Вознесенська, Лійська, Георгіївська, Кузьмо-Дем'янська, Парасковійська церкви 18 ст., руїни замка 17 ст. В 1612—19 в К. жив укр. письменник Л. Зизаній. У 1846 в К. приїздив Т. Г. Шевченко, тут йому встановлено пам'ятник.

КОРЕЦЬ — старовинна одиниця виміру зерна, рідин на Україні, в Росії, Білорусії, Польщі, Литві в 15—18 ст. У шляхет. Польщі офіційно був прийнятий т. з. варшавський К. місткістю бл.50 кг. На Україні К. був побутовою мірою збіжжя і являв собою мірку, яка містила 6 пудів (бл. 100 кг) жита чи пшениці.

КОРЕЦЬКИЙ Володимир Михайлович (н. 18.II 1890) — укр. рад. юрист, акад. АН УРСР (з 1948), професор (з 1920), доктор юрид. наук (з 1939), засл. д. н. УРСР (з 1947). Н. в м. Катеринославі в сім'ї службовця. В 1916 закінчив юрид. факультет Харків. ун-ту. В 1919—41, 1944—49 працював у вузах Харкова, 1941—44 — у Ташкент. юрид. ін-ті. З 1949 очолює Ін-т (до 1969 — Сектор) д-ви і права АН УРСР. К. був радником рад. делегацій на з'їздах Ген. Асамблеї ООН (1946, 1947, 1949), на Паризькій мирній конференції, в Раді Безпеки ООН (1946) тощо. В 1957—69 — член Постійної палати міжнар. арбітражу, з 1959 — член Польс.-норвезької постійної погоджувальної комісії. В 1961—70 — член Міжнар. Суду ООН (1967—70 — заст. голови

І. Й. Копьонкін.

В. М. Корецький.

А. І. Корк.

Л. Р. Корнієць.

пього суду). Автор праць у галузі міжнар. права і заг. історії д-ви і права. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Очерки международного хозяйственного права, в. 1. Х., 1928; Лекции по истории государства и права. М., 1947; Очерки англо-американской доктрины и практики международного частного права. М., 1948; Створення воєнних баз США на чужих територіях — порушення міжнародного права. К., 1954; Монтеск'є. К., 1955; «Общие принципы права» в международном праве. К., 1957; Декларации прав и обязанностей государств. К., 1962.

Лит.: Владимир Михайлович Корецкий. К 70-летию со дня рождения. М., 1960 [бібліогр. с. 5—8]; Славний ювілей вченого і громадського діяча. «Радянське право», 1965, № 3; Таранов А., Плясун Я., Володимир Михайлович Корецький (До 80-річчя від дня народження). «Радянське право», 1970, № 2.

КОРЖ Микита Леонтійович (1731—1835) — запорізький козак. Н. в с. Нових Кайдаках (тепер у складі Дніпропетровська). Належав до заможної частини запорізького козацтва. Мав у с. Михайлівці (тепер Апостолівського р-ну Дніпроп. обл.) власний зимівник. Спогади його, записані укр. дворянським істориком А. О. Скальковським, містять цінні відомості про соціально-економіч. відносини, класову боротьбу, суспільно-політ., адм. і військ. устрій Запорізької Січі. *Лит.:* Скальковський А. А. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842.

КОРЖИКОВ Тит Михайлович (1896—1937) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Суразькому пов. Черніг. губ. (тепер Брян. обл.). В 1919—20 — голова Черніг. губвиконкому і губревкому. Влітку 1919 під час боротьби проти денікінців очолював губернський к-т оборони. В 1921—25 — голова Юзівської губпрофради, інструктор оргвідділу ЦК КП (б)У. В 1926—28 — голова Мелітопольського окрвиконкому, в наступні роки — на відповідальній рад. і госп. роботі.

М. Т. Яцура (Чернівці).
КОРЖІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВРУШЕННЯ 1906 — антипоміщицький виступ селян с. Коржової Уманського пов. Київ. губ. (тепер Уманського р-ну Черк. обл.). 11 (24).VI селяни зажадали від місцевого поміщика збільшити плату за с.-г. роботи. Селяни не допустили до роботи в полі службовців економії. Намагання поліції 28.VI провести арешти активних учасників виступу зустріли з боку селян збройний опір. 2.VII в село прибув загін козаків, які почали реквізувати майно у селян. Бл. 200 селян, озброєвшись вилами, косами, списами, виступали проти карателів. Під час сутички було вбито двох селян. Багатьох учасників виступу було притягнуто до суду.

КОРЗУН Павло Петрович (15.VIII 1892 — 16.IX 1943) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член Комуністич. партії з 1930. Н. в с. Клеові (тепер Слущького р-ну Мін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни 1918—20. Після війни — на командній і військ.-педагогічній роботі. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією, корпусом, 38-ю, 3-ю і 47-ю арміями. Керовані К. війська 47-ї армії брали участь у *Курській битві 1943* і у визволенні Лівобережної України, зокрема в *Белгородсько-Харківській наступальній операції 1943*. Загинув у бою. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

КОРК Август Іванович (22.VII 1887 — 11.VI 1937) — рад. військ. діяч, командир 2-го рангу. Член Комуністич. партії з 1927. Н. в с. Ардлани (тепер Ест. РСР) в сел. сім'ї. Закінчив Миколаївську військ. академію (1914). Кол. офіцер старої армії (підполковник). В Червоній Армії з 1918. В 1919—20, командуючи 15-ю і 6-ю арміями, брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі і врангелівців. Після громадян. війни — ком. військами Харків. військ. округу (1921—22), помічник ком. військами України і Криму (1922), ком. військами ряду ін. військ. округів, нач. постачання РСЧА (1928), військ. аташе в Німеччині (1928—29), нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе (з 1935). Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

КОРНЕЙКО Василь Харитонович (8.I 1924 — 27.III 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Н. у с. Юрченковому (тепер Чугуївського р-ну Харків. обл.) в сім'ї службовця. Член ВЛКСМ з 1938. В Рад. Армії з 1942. У 1944 закінчив курси молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметного взводу 60-го гвард. стріл. полку 20-ї гвард. стріл. д-зії 3-го Укр. фронту відзначився при визволенні Миколаївщини. Вночі проти 26.III 1944 на чолі групи форсував Пд. Буг поблизу м. Вознесенська. Рад. бійці захопили плацдарм і 2 доби утримували його, відбивши всі атаки ворога. К. знищив бл. 25 фашистів і ворожий кулемет. Загинув у бою.

КОРНІЄЦЬ Леонід Романович (21.VIII 1901 — 29.V 1969) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1926. Н. в м. Бобринці (тепер Кіровоград. обл.) в сім'ї селянина-батрака. В 1922—25 — в Червоній Армії. В 1925—30 — працював в органах народної освіти на Миколаївщині і Кіровоградщині. З 1931 — на керівній парт. роботі, секретар

ряду райкомів, 1938 — другий секретар Дніпроп. обкому КП (6) У. В 1938—39 — Голова Президії Верховної Ради УРСР. У 1939—44 — Голова Раднаркомів УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни — один з керівників партизан. руху і підпільної боротьби на тимчасово окупованій нім.-фашист. військами території України, член Військового рад Пд., Пн.-Кавказького і Ворон. фронтів та Чорноморської групи військ. Йому присвоєно військ. звання ген.-лейтенанта. В 1944—46 — перший заст. Голови Раднаркому, 1946—53 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. У 1953—58 — міністр заготівель, міністр хлібопродуктів СРСР; 1958—61 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по хлібопродуктах; 1961—63 — перший заст. голови Держ. к-ту заготівель Ради Міністрів СРСР — міністр СРСР. З 1963 — голова Держ. к-ту заготівель Ради Міністрів СРСР — міністр СРСР. На XVIII з'їзді партії обирався членом ЦК ВКП (6), на XIX, XX, XXII і XXIII з'їздах — канд. у члени ЦК КПРС. На XIV—XVII з'їздах КП України обирався членом ЦК, 1938—53 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань, депутат Верховної Ради УРСР 1—3-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

КОРНІЙЧУК Олександр Євдокимович (н. 25.V.1905) — укр. рад. письменник, держ. і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1943), акад. АН УРСР (з 1939), Герой Соціалістич. Праці (з 1967). Член КПРС з 1940. Н. на ст. Христинівка (тепер місто Черк. обл.) в сім'ї залізничника. В 1929 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. Працював на Одес. кінофабриці, у тресті «Українфільм» (1929—35). У 1938—41, 1946—53 — голова Правління Спільки письменників України. В 1943 — заст. наркома закорд. справ СРСР, 1944 — нарком закорд. справ УРСР, голова Комітету в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР (1944—45), заст. Голови Ради Міністрів УРСР (1953—54). К. — автор бл. 30 п'єс і кіносценаріїв. Найвідоміші з них: «Загибель ескадри» (1934), «Платон Кречет» (1935), «Правда» (1937), «Богдан Хмельницький» (1939), «В степах України» (1941), «Партизани в степах України» (1941), «Фронт» (1942), «Макар Діброва» (1948), «Калиновий гай» (1950), «Крила» (1954), «Чому посміхалися зорі» (1958), «Над Дніпром» (1960), «Сторінка щоденника» (1965), «Розплата» (1967), «Мої друзі» (1968), «Пам'ять серця» (1970). Виступає як публіцист і літературознавець. К. — член Правління Спільки письменників СРСР і УРСР, член Комітету по Ленінських преміях, голова Комітету по Держ. преміях Української РСР ім. Т. Г. Шевченка в галузі л-ри, мистецтва і архітектури. К. — видатний діяч міжнар. руху борців за мир. З 1949 — член Президії, а з 1957 — перший заст. голови Рад. Комітету захисту миру; з 1950 — член Всесвітньої Ради Миру та її Бюро. На XIX, XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС його обрано членом ЦК КПРС; на XVI—XIX, XXI—XXIII з'їздах КП України — членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань і Верховної Ради УРСР 1—7-го скликань. Голова Верховної Ради УРСР 2, 3, 5—7-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1949, 1951. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960. *Тел.*: Твори. В 5 т. К., 1966—68; *Рос. перекл.* — Сочинения. В 3 т. М., 1956. *Лит.*: Дуз зь І. М. Олександр Корнійчук. К., 1963; Костюк Ю. Драматург-новатор. К., 1965; Кобелець кн. й Ю. Драматург і час. Творчість Олександра Корнійчука. К., 1967 [бібліогр. с. 252—253].

КОРНІЛОВ Володимир Олексійович (13.II.1806—17.X.1854) — рос. військ. діяч, герой *Севастопольської оборони 1854—55*, віце-адмірал (з 1852). Н. в Тверській губ. в сім'ї відставного офіцера. В 1823 закінчив морський кадетський корпус в Петербурзі. Учасник Наваринської битви 1827 і рос.-тур. війни 1828—29. В 1830—34 командував кораблями на Балт., з 1834 — на Чорномор. флотах. З 1849 К. — нач. штабу Чорномор. флоту і портів. К. виступав за переозброєння кораблів новою артилерією, заміну парусного флоту паровим, брав участь у створенні нового мор. статуту. З вересня 1854 очолив оборону Севастополя під час *Кримської війни 1853—56*. Смертельно поранений на Малаховому кургані.

Лит.: Зверев Б. И. Вице-адмирал В. А. Корнилов. Симферополь, 1957 [бібліогр. с. 147—150].

КОРНІЛОВИЧ Олександр Йосипович (19.VII.1800—11.IX.1834) — декабрист, історик, літератор; штабс-капітан. Походив з дворян Подільської губ. Закінчив Рішельєвський лицей в Одесі. В травні 1825 вступив до *Піденного товариства декабристів*, виконував відповідальні доручення Васильківської управи. Восени 1825 здійснював зв'язок між Пд. і Пн. т-вами. Під час повстання декабристів був на Сенатській площі. Засуджений на 12 років каторги, згодом скороченої до 8 років. Покарання відбував у Читинському острої. В 1832 переведений рядовим Ширванського полку на Кавказ, де й помер. К. — автор праць з історії Рос. д-ви 17 — поч. 18 ст.

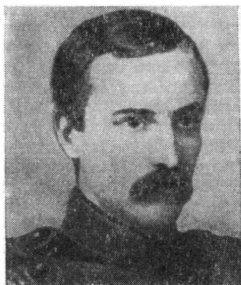
Лит.: Волк С. С. Исторические взгляды декабристов. М.—Л., 1958. *М. М. Лисенко* (Київ).

КОРНІЛОВЩИНА — контрреволюц. закат у Росії в серпні 1917, очолюваний верховним головнокомандуючим збройними силами Росії ген. Л. Г. Корніловим. Метою К., яка виражала інтереси найрадикальніших кіл, був розгром революц. сил і встановлення бурж.-поміщицької військ. диктатури. Програма К., що прагнула до відновлення монархії, до продовження її антиреволюц., великодержавницької політики, була вироблена на *Державній нараді*, яка відбулася 12—15 (25—28).VIII.1917 в Москві. Центром підготовки К. стала Ставка верховного головнокомандуючого в Могиліві. Звідси 25.VIII (7.IX) на Петроград вирушили частини 3-го кінного корпусу під командуванням ген. Кримова. 26.VIII (8.IX) Корнілов пред'явив Тимчасовому уряду ультиматум про передачу йому всієї влади. Міністри-кадети, що брали у підготовці К. активну участь, подали у відставку, щоб створити урядову кризу. Голова уряду О. Ф. Керенський, який спочатку підтримував закат, сподіваючись з допомогою К. остаточно придушити революц. рух, тепер, побоюючись, що Корнілов, перемігши, розправиться і з дрібно-бурж. партіями, а при поразці К. обурення мас може змести й Тимчасовий уряд, наказав усунути Корнілова з поста верховного головнокомандуючого. Проте Корнілов відмовився виконати цей наказ і 27.VIII (9.IX) у «Маніфесті до рос. народу» заявив, що бере владу в свої руки.

Боротьбу проти К. очолила більшовицька партія. Більшовики організували масове озброєння петрогр. робітників, створили численні частини червоногвардійців, які зайняли дальні підступи до столиці. До 30.VIII (12.IX) К. фактично було розгромлено. Внаслідок більшовицької агітації козаки 3-го кінного корпусу відмовилися наступати. Ген. Кримов покінчив життя самогубством. Рішуче діяли більшовицькі орг-ції України. В Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Луганську, Житомирі утворено ревкоми, к-ти охорони революції, які мобілізували робітн. та солдат.

О. Е. Корнійчук.

В. О. Корнілов.

В. І. Коробко.

В. М. Коробков.

маси на захист революції. Контрреволюц. сили на Дону і в штабі Пд.-Зх. фронту (командуючим його був ген. Денікін) були ізольовані і не могли допомогти Корнілову. 29.VIII (11.IX) в Бердичеві і Житомирі заарештовано генерала Денікіна та ін. активних корніловців. Арешти багатьох офіцерів-корніловців відбулися в Києві, Одесі, Луганську та ін. містах України. 31.VIII (13.IX) було офіційно оголошено про ліквідацію К. Розгром К. викрив контрреволюц. угодовську політику меншовиків і есерів, сприяв зростанню авторитету більшовицької партії, прискорив *білшовизацію Рад*, наблизив перемогу соціалістич. революції.

М. А. Рубач (Київ).

КОРНЮШИН Федір Данилович (29.II 1893 — 1.I 1940) — парт., держ. і профспілковий діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Данилівці (тепер Сухиницького р-ну Калуз. обл.) в робітн. сім'ї. Учасник боротьби за встановлення Рад. влади в Одесі. В 1918 — член Одес. губкому та ревкому. В 1921—23 — голова Одес. губпрофради, заст. голови Пд. бюро ВЦРПС. У 1924 — 25 — секретар Одес. губкому КП(б)У, зав. оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У. З кінця 1925 до листопада 1926 — секретар ЦК КП(б)У. В 1926—28 — секретар Київ. окружного к-ту КП(б)У. На початку 30-х рр. працював у Наркоматі постачання СРСР. Згодом — на ін. рад. і парт. роботі. На VII конференції КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК, на VIII конференції, IX, X з'їздах КП(б)У — членом ЦК. У 1926—28 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом Президії ВУЦВК і членом ЦВК СРСР.

Л. О. Кирилов (Київ).

КОРНЯКТИ — родина багатих львівських купців у 16—17 ст. Походили від К о с т я н т и н а К. (1517—1603), купця, грека за національністю, який розбагатів на відкупках держ. мит і торгівлі з закордоном. Пізніше дістав шляхетство і придбав значні зем. маєтності в Перемишльській і Львівській землях *Руського воєводства*. Бл. 1589 вступив до *Львівського братства* і подавав йому матеріальну допомогу. Згодом підтримував львівського єпископа Г. Балабана, який намагався підкорити братства своїй владі. Сини Костянтина К. Олександр (р. н. невід. — п. 1606) і Костянтин (1584—1624) покатоличилися. За переказами, на кошти К. було збудовано у Львові пам'ятки укр. ренесансної архітектури — дзвіницю Успенської церкви (т. з. вежа Корнякта) і житловий будинок Корнякта.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

КОРОБІВСЬКИЙ ВИСТУП СЕЛЯН 1905 — збройний виступ селян с. Коробівки Золотоніського пов. Київ. губ. (тепер Золотоніського р-ну Черк. обл.) під час революції 1905—07. 18 (31).X

селяни сіл Коробівки й Комарівки, озброївшись рушницями, сокирами, ломами, колами, розгромили сільс. управу, знищили портрет царя і пішли на м. Золотоношу. Поблизу міста селяни з'єдналися з групою міської революц. молоді й разом з нею, в кількості бл. 500 чол., з червоними прапорами, факелами й піснями ввійшли в місто, де розгромили поліцейське управління, волосну управу, поштово-телеграфну контору, звільнили заарештованих. Місцева влада викликала війська. Під час збройної сутички було поранено кількох учасників виступу.

КОРОБКА Федір (рр. н. і см. невід.) — військ. обозний сел.-козак. військ під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Був городом-отаманом Чигирина (1648—49), потім наказним чигиринським полковником. З 1650 — військ. обозний. Брав участь у боях проти польс.-шляхет. військ. За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з царським урядом про возз'єднання України з Росією. Очолював укр. посольства до Туреччини, Волощини, Швеції. Після смерті Б. Хмельницького був приборчником гетьмана І. Виговського. Дальша доля К. невідома.

КОРОБКО Вася (Василь Іванович; 31.III 1927— 1.IV 1944) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. в с. Погорільцях (тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. Під час окупації села нім.-фашист. загарбниками вся сім'я К. брала участь у партизан. боротьбі. Василь спочатку був зв'язківцем-розвідником партизан. загону, згодом — учасником бойових операцій по знищенню ворожих військ. ешелонів і техніки. Загинув при виконанні бойового завдання, висадивши в повітря ворожу переправу. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

КОРОБКОВ Вітя (Віктор Михайлович; 4.III 1929 — 9.III 1944) — юний учасник партизан. руху під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. в м. Феодосії в сім'ї робітника. Під час Великої Вітчизн. війни залишився в окупований ворогом Феодосії, допомагає підпільникам добувати відомості про ворога, брав участь у друкуванні і розповсюдженні листівок та ін. Пізніше став розвідником штабу 3-ї бригади Сх. з'єднання партизанів Криму, виконував складні бойові завдання. Був виказаний провокатором і розстріляний гестапівцями. Ім'я К. присвоєно школі, де він вчився, та вулиці в м. Феодосії. Там же встановлено йому пам'ятник від піонерів України. Посмертно нагороджено медаллю «За відвагу».

КОРОБОВИ — знатні люди Рад. України, новатори металург. виробництва. 1) І в а н Г р и г о р о в и ч К. (26.I 1882 — 28.I 1952) — видатний раціоналізатор. Член Комуністич. партії

з 1941. Н. в с. Каномічному (тепер Кур. обл.). З 1897 працював на металург. підприємствах спочатку робітником, майстром, а з 1918 — обермайстром доменного цеху *Макіївського металургійного заводу імені С. М. Кірова*. Вніс і впровадив сотні раціоналізаторських пропозицій і тех. удосконалень у техніку і технологію доменного виробн. За його участю сконструйовано першу в СРСР доменну піч сучас. типу, яка стала прототипом усіх вітчизн. доменних печей. Депутат Верховної Ради СРСР 2 і 3-го скликань та Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. 2) І л л я І в а н о в и ч К. (н. 26. VIII 1910) — доктор тех. наук (1962), професор (з 1965), Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1940. Н. у Макіївці (тепер Донец. обл.), син Івана Григоровича К. Після закінчення Моск. ін-ту сталі з 1932 працював нач. доменної печі на Макіївському металург. з-ді, нач. доменного цеху Криворізького металург. з-ду ім. В. І. Леніна, а з 1938 — директором Дніпропетровського металург. з-ду ім. Г. І. Петровського. В 1962—64 — гол. консультант по будівництву Сх.-Словацького металург. комбінату в Чехословаччині. З 1965 — зав. кафедрою металургії чавуну Дніпроп. металург. ін-ту. Ленінська премія, 1960. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

КОРОВНИКОВ Іван Терентійович (н. 15. II 1902) — рад. військ. діяч, генерал-полковник. Член КПРС з 1919. Н. в м. Балакові (тепер Саратов. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Після війни — на політ. і командній роботі в Рад. Армії. В 1937 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танк. д-зії і механізованого корпусу, ком. армійською групою і військами 59-ї армії в складі Волховського, Ленінгр. і 1-го Укр. фронтів. Війська 59-ї армії під командуванням К. брали участь у визволенні України. З 1946 — на відповідальній роботі в Міністерстві оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

КОРОГВА, х о р о г в а (від польсь. chorogiew, рос. хоругвь) — 1) Бойовий прапор у військ. підрозділах укр. козацтва та збройних силах шляхет. Польщі в 16—18 ст. 2) Військ. підрозділ кінноти (50—120 чол.) у шляхет. Польщі в 16—17 ст. 3) Церковне знамено з зображенням Христа, святих та ін. церковних символів.

В. С. *Кульчицький* (Львів).

КОРОЛЕНКО Володимир Галактіонович (27. VII 1853 — 25. XII 1921) — видатний рос. письменник. Н. в Житомирі в сім'ї повітового судді. Родом українцьк. Вчився в Петерб. технологіч. ін-ті (1871) та Петровській землероб. і лісовій академії (1874—76; Москва). Світогляд К. формувався під впливом революц.-демократич. л-ри 60-х рр., зокрема творів М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова і Т. Г. Шевченка. В 70—80-х рр. за антиурядові виступи його заарештовували. Перебував на засланих до 1884. З 1900 жив у Полтаві. У 1900 Петерб. АН обрала К. почесним академіком, проте 1902 К. разом з А. П. Чеховим відмовився від цього звання на знак протесту проти незаконного скасування виборів М. Горького в АН. Друкуватися почав 1879. Від перших оповідань («Епізоди з життя шукача», «Яшка», 1879—80) і до чотиритомної автобіографіч. книги «Історія мого сучасника» (1906—22) був послідовним реалістом і демократом, літописцем нар. життя. К. створював об-

рази мужніх поборників справедливості і людської гідності («Ріка грає», 1892; «Чудна», 1893, та ін.), стверджував необхідність єднання інтелігенції з народом («Сліпий музикант», 1886). Волелюбними мотивами революц. героїки прозняті «Сказання про Флора, Агрипу і Менахема, сина Іегуди» (1886), «Мить» (1900), «Вогники» (1901). В публіцистичних статтях правдиво описав становище кустарів і селянства, гостро засуджував поліцейську сваволу, шовінізм і антисемітизм («Павловські нариси», 1890; «У голодний рік», 1892—93; «Побутове явище», 1910; «Будинок № 13», 1903; цикл статей про справу Бейліса, 1913—14). У творах на укр. тематику широко відобразив укр. побут, природу, використав укр. пісні й казки. Виступав на захист трудящих України («Відкритий лист старшому радникові Філонову», 1906; «Сорочинська трагедія», 1907), на захист укр. культури проти утисків з боку царизму, писав про братерство рос. та укр. культур. В. І. Ленін високо оцінював творчість і громад. діяльність К., називав його прогресивним письменником. У Полтаві 1928 відкрито літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка.

Тв.: Собрание сочинений. В 10 т. М., 1953—56; Укр. перекл. — Вибрані твори для дітей. В 2 т. Х.—К., 1930; Оповідання. К.—Х., 1936; Твори. В 4 т. К., 1953—54; Вибране. К., 1956.

Лит.: А. М. Горький і В. Г. Короленко. Переписка, статті, висказування. М., 1957; Котов А. К. В. Г. Короленко. М., 1957; Крутикова Н. Е. В. Г. Короленко та українська література. К., 1955; Малий П. В. Г. Короленко й Україна. Львів, 1958; Ростов Н. В. Г. Короленко. М., 1965; Бойко І. З. Короленко і Україна. Бібліографічний покажчик. К., 1957. А. В. *Кулінич* (Київ).

КОРОЛІВСЬКИЙ Степан Мефодійович (н. 16. VIII 1904) — український радянський історик, доктор історичних наук (з 1969), професор (з 1961). Член КПРС з 1930. Н. в с. Катеринівці (тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.) в селянській сім'ї. У 1927 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. З 1928 викладав у вузах Харкова. З 1933 — викладач, з 1945 — завідуючий кафедрою історії СРСР Харків. університету. Учасник Великої Вітчизн. війни. Досліджує питання історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні. За ред. К. видано збірки документів «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» (К., 1957), «Громадянська війна на Україні» (К., 1967). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія УРСР, 1969.

Тв.: Багатовікова боротьба українського народу за своє соціальне й національне визволення. Х., 1949; Перший з'їзд Рад України. К., 1957; Перша Всеукраїнська селянська конференція. Х., 1958; Червнені демонстрації. 1917 року на Україні. Х., 1961; Победа Советской власти на Украине. М., 1967 [в співавт.]; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1. К., 1967 [у співавт.].

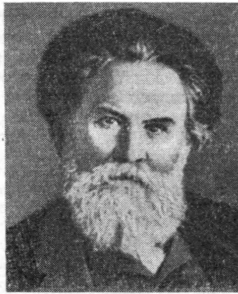
КОРОЛЬ Михайло Амвросійович (н. 25. X 1911) — діяч укр. прогресивної еміграції і робітн. руху в Канаді. З 1931 — член Комуністич. партії Канади. Н. в с. Зарубинцях (тепер Монастирищенського р-ну Черк. обл.) у бідній селянській сім'ї. В 1924 виїхав до Канади. К. — один із засновників і керівників секції молоді при *Товаристві Український Робітничо-Фермерський Дім*. В 1928 вступив до Ліги комуністич. молоді Канади (ЛКМК). В 1933 — редактор центр. органу ЛКМК — газ. «Янг уоркер» («Young worker» — «Юний робітник») у м. Торонто. З 1946 — член Крайового виконавчого к-ту *Товариства об'єднаних українських канадців*. З 1956 — управитель газ. «Українське життя», пізніше «Життя і слово». І. Ф. *Вір* (Київ).

КОРОЛЬОВ Сергій Павлович [12. I 1907 (30. XII 1906 с. ст.) — 14. I 1966] — рад. вчений в галузі ракетно-космічної техніки, акад. АН СРСР (з 1958). Двічі Герой Соціалістич. праці (1956, 1961). Член КПРС з 1953. Н. у Житомирі в сім'ї вчителя. Вчився у Київ. політех. ін-ті (1924—26). У 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана, Моск. авіац. школу льотчиків. У 1933 брав участь в організації Групи по вивченню реактивного руху. Конструктор перших супутників Землі і косміч. кораблів. Нагороджений орденами та медалями. Ленінська премія.

Літ.: Романов А. Конструктор космических кораблей. М., 1969; Пенченко О. Сергей Корольов. М., 1969.

КОРОСТЕНЬ — місто обл. підпорядкування Житомир. обл. УРСР, центр Коростенського р-ну, на р. Ужу (прит. Прип'яті). Великий залізнич. вузол. 47,4 тис. ж. (1969). Вперше згадується в літописах під 945 як Іскоростень — місто ср.-слов. племені *древлян*. Під час придушення *древлянського повстання 945* київ. княгиня Ольга 946 спалила місто. В кін. 14 ст. тут виникло нове поселення. Після *Люблінської унії 1569* К. загарбала шляхет. Польща. Після другого поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—97 К. — містечко Овруцького пов. Волин. намісництва, з 1797 — Волин. губ. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В лютому 1918 К. окупували австро-нім. загарбники. Під час окупації в К. виник підпільний страйковий к-т, під керівництвом якого 15.VII 1918 залізничники Коростенського вузла одними з перших почали *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. В грудні 1918 К. захопили війська петлорівської *Директорії*. В районі К. 30.VIII 1919 в бою з петлорівськими військами загинув М. О. Щорс. У вересні 1919 рад. війська вигнали петлорівців. У квітні 1920 К. загарбали війська бурж.-поміщицької Польщі, яких у червні 1920 вигнали рад. війська. В 1923—30 К. — центр округу (з 1926 — місто), 1932—37 — районний центр, з 1937 — Житомир. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 7.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в місті і районі діяли партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, С. Ф. Маликова та О. М. Сабурова. 28.XII 1943 К. визволили рад. війська. У К. заводи: «Хіммаш», фарфоровий, залізобетонних шпал, шляхового машинобудування «Жовтнева кузня», цегельний, маслоробний; деревообр., м'ясо-птахо- і харчокомбінати; ф-ки: бавовнопрядильна, швейна; гранітний кар'єр тощо. 10 загальноосв. і 1 муз. школи, профес.-тех. училище. У місті й на околицях є 4 городища і кілька курганних груп епохи Київської Русі. В К. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, М. О. Щорсу, С. А. Козаку, монумент на честь страйку залізничників Коростенського вузла 1918, пам'ятник-обеліск на честь тих, що полягли в боротьбі з фашизмом.

КОРОСТИШІВ — місто Житомир. обл. УРСР, центр Коростишівського р-ну, на р. Тетереві (прит. Дніпра). Залізнич. станція. 18,8 тис. ж.

В. Г. Короленко.

С. П. Корольов.

Д. С. Коротченко.

(1969). Час засн. невідомий. В 60-х рр. 14 ст. загарбаний феодал. Литвою, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщею. Населення К. брало участь у повстанні проти польс. шляхти 1618, у визвольній війні укр. народу 1648—54, підтримало *Дейнеки повстання 1666*. За другим поділом Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—97 входив до Волинського намісництва, з 1797 — до Київської губ. Наприкінці 1917 земельний комітет К., всупереч розпорядженням Центр. ради, почав ділити між селянами поміщицькі землі. Рад. владу встановлено в січні 1918. В лютому 1918 К. окупували австро-нім. загарбники, в грудні 1918 захопили петлорівців, яких у січні 1919 вигнали рад. війська. Влітку 1919 К. знову захопили петлорівці. У вересні 1919 рад. війська вигнали з К. петлорівців удруге. В квітні 1920 К. загарбали війська бурж.-поміщицької Польщі. В червні 1920 рад. війська визволили К. В 1923—30 К. — районний Житомир. округу, 1932—37 — Київ. обл., з 1937 — Житомир. обл. З 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни К. 9.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в місті діяв підпільний райком партії на чолі з І. П. Музику та М. В. Шклярюком. 28.XII 1943 війська 1-го Укр. фронту визволили місто від гітлерівців. У К. — паперова, бавовнянопрядильна та брикетна ф-ки, масло- та льонозаводи, гранітні кар'єри, спиртвовий завод і 3 цегельні. Поклади бурого вугілля. Пед. училище, 8 загальноосв. і 1 муз. школи. В К. встановлено пам'ятники В. І. Леніну та партизанам Великої Вітчизн. війни 1941—45.

КОРОТЄВ Костянтин Аполлонович (25.II 1901 — 4.I 1953) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1938. Н. в с. Шоглівці (тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.) в робітничій сім'ї. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1926 закінчив Вищі стріл. курси. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стріл. корпусу і командуючий військами ряду армій. Війська 52-ї армії під командуванням К. брали участь у битві за Дніпро 1943, Корсунь-Шевченківській операції 1944, Уманській наступальній операції 1944. Після закінчення 1947 Вищих академічних курсів Академії Генштабу К. — ком. військами Забайкальського і Пн.-Кавказького військ. округів. Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

«КОРОТКЕ ЗВІДОМЛЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ» — інформаційний щорічник *Всеукраїнського архе-*

ологічного комітету. Видавався у 1926 (за 1925) та 1927 (за 1926). Публікував звіти про діяльність к-ту, короткі інформації про попередні підсумки роботи археол. експедицій, про дослідження ряду важливих пам'яток від часу раннього неоліту до епохи Київ. Русі. Значну увагу приділено вивченню поселень *трипільської культури* на Україні, розкопкам в садибі Софійського собору в Києві та ін.

Л. І. Гольденберг (Київ).

КОРОТКИЙ КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС — див. *Супрасльський літопис*.

«КОРОТКИЙ ЛІТОПИС МАЛОЇ РОСІЇ З 1506 ПО 1770» — укр. літопис, надрукований 1777 в Петербурзі В. Г. *Рубаном*. Існує думка, що автором цього твору нібито був О. А. *Безбородько*. «К. л. М. Р.» є компіляцією з різних літописів та хронік 16—18 ст. До його складу ввійшов *Короткий опис Малоросії*, доведений до 1734 включно. Далі вміщено хроніку істор. подій, що відбувалися на Україні 1735—70 з переліком прізвищ гетьманів, генеральної та полкової козац. старшини, вищих чинів рос. урядовців, представників духовництва та ін. осіб, що діяли на Україні від часу її возз'єднання з Росією 1654 до ліквідації гетьманщини 1764. Автор намагався показати заслуги козац. старшини перед царським урядом, щоб обругувати зривання її в правах з рос. дворянством. До «К. л. М. Р.» додано «Землеописання Малої Росії», в якому подаються відомості про географ. положення укр. земель, про адм. поділ, про кількість населення, про міста й містечка Лівобережної України. В істор. частині літопису є багато фактичних помилок. Певне пізнавальне значення має «Землеописання Малої Росії».

Видання: Краткая летопись Малая Россия с 1506 по 1770 с изъяснением образа тамошнего правления. СПб, 1777; Землеописание Малая Россия, изъясляющее города, местечки, реки и проч. СПб, 1777.

М. І. Марченко (Київ).

КОРОТКИЙ ОПИС МАЛОРОСІЇ — укр. літопис, складений невідомим автором у 30-х рр. 18 ст. Викладає події з історії України від давніх часів до 1734. Автор, очевидно, належав до козац. старшини. За своїм ідейним змістом літопис продовжує традиції укр. літописання. Події давньої історії України (до 16 ст.) висвітлено дуже стисло. Гол. увагу приділено історії України 2-ї пол. 17 ст. — 1-ї третині 18 ст. Автор детально описав визвольну війну укр. народу 1648—54, прославив діяльність Б. Хмельницького, І. Богуня, М. Пушкаря, високо оцінив акт возз'єднання України з Росією 1654 і визвольну боротьбу на Правобережній Україні кінця 17 — поч. 18 ст. та її керівників С. Παляя, С. Самуся, А. Абазина, З. Іскри. Автор послідовно проводить думку про те, що козацтво та його старшина з давніх давен є привілейованим станом; нар. маси він зневажливо називає «черню», з ненавистю ставиться до антифеод. виступів селянства, міської бідноти, козацької гольоти. Це особливо помітно при висвітленні подій *Чорної ради 1663*, нар. рухів 1670 і 1687 тощо. В К. о. М. позитивно оцінюється роль Росії в істор. долі України, зокрема в захисті від нападів зовн. ворогів, докладно розповідається про спільну боротьбу рос. та укр. народів проти агресії Польщі, Туреччини, Швеції. Засуджуються зрадники укр. народу І. Виговський, І. Брюховецький, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, І. Мазепа. Разом з тим автор літопису виступає проти політики царизму, спрямованої на ліквідацію політ. автономії України й посилення гноблення її царською монархією. Осн. джерелом для К. о. М. був літопис *Г. Гра-*

бянки. Опис подій 1709—34 автор зробив самостійно. Проста і доступна мова К. о. М. сприяла його широкій популярності. Літопис використано в багатьох пізніших творах (рукописному збірнику полт. полкового осавула Я. Козельського, «*Короткому літопису Малої Росії з 1506 по 1770*», істор. праці про Україну франц. історика Ж.-Б. *Шерера* та ін.).

Видання: В кн.: Летопись Самовидца. К., 1878. *Лит.:* Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955. В. А. Дядиченко (Київ).

КОРОТКОВ Федір Іванович (н. 25.I 1905) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1931. Н. в с. Думіні (тепер Краснохолмського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. З 1922 — робітник. У 1932—41 — на комсомольській і парт. роботі. З вересня 1941 по березень 1943 — командир одного із загонів Чернігівського партизан. з'єднання; з березня по вересень 1943 — командир партизан. загону, командир партизан. з'єднання ім. М. М. Попудренка. В 1943—59 — секретар Чернігівського міськкому КП України. З 1959 — персональний пенсіонер. Депутат Верховної Ради УРСР 2—5-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

КОРОТЧЕНКО Дем'ян Сергійович (29. XI 1894—7.IV 1969) — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістич. Праці (1964). Член КПРС з 1918. Н. в с. Погрібках (тепер с. Коротченкове Шосткинського р-ну Сум. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З дитячих років працював батраком, робітником на з-ці, на з-ді в м. Шостці, потім служив в армії. Після Лютн. революції 1917 — член батареїного к-ту солдат. депутатів у Ревелі (тепер Таллін). В 1918 — один з організаторів партизан. загонів, що виступали на Україні проти австро-нім. окупантів і пеллорівських банд. У 1919—20 — в Червоній Армії, політ. правдивник. Після закінчення громадян. війни К. — на керівній парт. роботі в Шосткинському і Новгород-Сіверському повітах. У 1921—23 — секретар Шосткинського пов. комітету КП(б)У. В 1923—24 вчився на курсах парт. працівників при ЦК КП(б)У в Харкові. У 1924 — секретар Черніг. окружного комітету КП(б)У. В 1925—28 — секретар Первомайського окружного КП(б) України. В 1928—30 вчився на курсах марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б) у Москві. В 1931—34 — голова виконкому Бауманської районної Ради депутатів трудящих Москви, 1934—36 — перший секретар Бауманського, потім Первомайського райкомів партії в Москві. З червня 1936 по червень 1937 — секретар Моск. обкому ВКП(б), потім — перший секретар Західного обкому ВКП(б) (Смоленськ). З листопада 1937 до лютого 1938 — перший секретар Дніпроп. обкому КП(б)У, з лютого 1938 до листопада 1939 — Голова Раднаркому УРСР, з листопада 1939 до грудня 1947 — секретар ЦК КП(б)У. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 К. вів роботу по мобілізації укр. народу на боротьбу проти нім.-фашист. окупантів, брав участь в організації партизан. руху на тимчасово окупованій території України. Весною 1943 ЦК КП(б)У відрядив К. в тил ворога для надання допомоги партизан. з'єднанням у розгортанні активних бойових дій проти гітлерівських загарбників. З кінця 1947 до 1954 — Голова Ради Міністрів УРСР. З січня 1954 — Голова Президії Верховної Ради УРСР і заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. На XVIII—XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС,

1952—53 — член Президії ЦК КПРС, 1957—61 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. На XIV—XIX, XXI—XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України, з 1938 — член Політбюро (1952—66 Президії) ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 1—7-го скликань. Нагороджений сімома орденами Леніна та ін. нагородами. Його ім'ям названо Київський ін-т нар. господарства, Криворізький коксохім. завод. Портрет, с. 477.

КОРСУНСЬКА БИТВА 1648 — переможна битва сел.-козак. військ, очолюваних Б. Хмельницьким, з гол. силами польсь.-шляхет. війська під Корсунем (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черк. обл.) на поч. визвольної війни українського народу 1648—54. Діставши звістку про розгром польсь.-шляхет. авангарду в *Жовтводській битві 1648*, польсь.-шляхет. військо (20 тис. чол.) на чолі з польним гетьманом М. Потоцьким і польним гетьманом М. Калиновським відступило з-під Чигирина до Корсуня, де збудувало укріплений табір. 14 (24). V до Корсуня підійшло сел.-козак. військо, кероване Б. Хмельницьким (15 тис. чол.), і тат. загін Тугай-бея (4 тис. чол.). Щоб примусити ворога залишити укріплені позиції і нав'язати йому бій у невідгідній для нього обстановці, Б. Хмельницький послав у ворожий табір козака, який навмисне здався у полон. На допиті бранець розповів, що військ. сили Б. Хмельницького нібито складаються з 47 тис. укр. війська та декількох десятків тисяч татар на чолі з крим. ханом. Введений в оману М. Потоцький вирішив відступити через Богуслав, Білу Церкву на Паволок. Про напрям відступу польсь.-шляхет. військ таємно повідомив Б. Хмельницького козак С. Зарудний, який служив у М. Потоцького. За наказом Б. Хмельницького 6-тисячний загін на чолі з М. Криво-

носом увечері 15 (25). V зайшов у тил ворогові і в урочищі Гороховій Діброві pobl. с. Виграєва (тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черк. обл.) влаштував засідку. Козаки перекопали богуславський шлях глибокими ровами, завалили його зрубаними деревами і, загативши річку, затопили водою яр. Ранком 16 (26). V польсь.-шляхет. військо виступило з Корсуня на Богуслав. Опівдні в Гороховій Діброві його оточили з усіх боків козаки і татари. На поч. К. б. до повстанців перейшло 1800 реєстрових козаків. За кілька годин козак. піхота, підтримана гарматним вогнем, шцент розгромила польсь.-шляхет. військо. Козаки взяли в полон М. Потоцького, М. Калиновського, 80 знатних шляхтичів, 127 офіцерів, 8520 рядових жовнівів, захопили 41 гармату, великий обоз та ін. трофеї. Значну частину полонених панів, у т. ч. М. Потоцького і М. Калиновського, було відправлено до Криму в подарунок ханові. Перемога в К. б. стала сигналом до всенар. повстання на Україні, яке перетворилося на нар.-визвольну війну проти шляхет. Польщі.

Лит.: Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Голубуцький В. А. Запорозьке казачество. К., 1957.

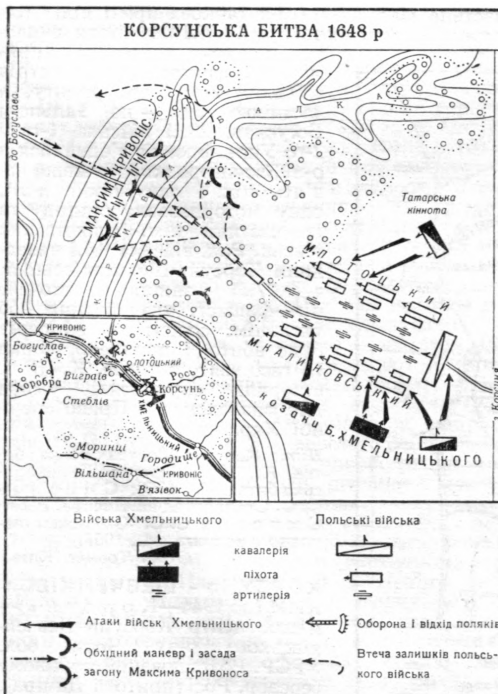
КОРСУНСЬКА РАДА 1632 — одна з козак. рад, що відбувались у зв'язку з посиленням гніту шляхет. Польщі на Україні. Скликана 28.IX (8.X) в Корсуні. На К. р. були 2 тис. козаків, гетьман А. Діденко та ін. козак. старшина. На раду не були допущені особи, які перейшли в унію й католицизм. К. р. ухвалила відстоювати православ'я (що було тоді прапором у боротьбі проти політиків покатоличення і спольщення, яку здійснювала шляхет. Польща щодо укр. народу), а в разі невдачі боротьби за відновлення прав православної церкви перейти під владу рос. царя.

Лит.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

КОРСУНСЬКА РАДА 1657 — старшинська рада в жовтні 1657 в Корсуні, на якій було затверджено обрання гетьманом України І. Виговського. Генеральний писар І. Виговський через малолітство Ю. Хмельницького, обраного гетьманом після смерті Б. Хмельницького, дістав тимчасове призначення керувати гетьманською адміністрацією. Проте невдовзі І. Виговському вдалося умовити Ю. Хмельницького відмовитися від гетьманства. Спираючись на підтримку шляхет.-старшинської верхівки, зв'язаної економіч. і родинними зв'язками з польсь. шляхтою (П. Тертя, Г. Гуляницький, Г. Лісницький та ін.), він скликав у Корсуні старшинську раду, на якій домігся проголошення себе гетьманом.

К. І. Стецюк (Київ).

КОРСУНСЬКИЙ БІЙ 1630 — бій сел.-козак. повстанського війська під проводом Т. Федорівича проти польсь.-шляхет. залоги в Корсуні (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черк. обл.). Навесні 1630 на Правобережній Україні почалося антифеод. повстання проти гніту шляхет. Польщі. Першими повстали запорізькі козаки. На поч. березня 10 тис. запорожців на чолі з гетьманом Т. Федорівичем виступили з Січі на Правобережжя. Розсилаючи універсали, Т. Федорівич закликав нар. маси до повстання проти польсь. і укр. шляхти. В середині березня повстанське військо, до якого приєдналося багато селян, здобуло Черкаси. Захоплені повстанцями гетьман реєстрових козаків Г. Чорний та деякі старшини були страчені. 4.IV 1630 повстанці оточили Корсунь. В місті почалося повстання. Його підтримали реєстрові козаки (3 тис.), більшість яких

перейшла на бік повстанців. Бій закінчився поразкою польсь.-шляхет. залоги, залишки якої втекли до м. Бара (тепер Вінн. обл.), де з'єдналися з військом С. Конецпольського. Перемога в К. б. сприяла далшому розгортанню *Федорівича повстання 1630*.

Лит.: Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941.

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні. Створений 1648. Адміністративним центром К. п. було м. Корсунь (тепер Корсунь-Шевченківський Черк. обл.). К. п. складався з 19 сотень і за реєстром 1650 налічував 3470 *реєстрових козаків*. Сотенними містечками К. п. були Вільшана, Городище, Імгліїв (тепер Мліїв), Лисянка та ін. Козаки К. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, зокрема у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), Жванцем (1653), в нар. повстанні на Правобережній Україні 1702—04 під керівництвом С. Палія. Полковниками К. п. були Л. Мозиря, З. Іскра та ін. Ліквідований К. п. 1712, коли за угодою між Росією і Польщею козаків правобережних полків переселили на Лівобережну Україну.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России., т. 10. СПб, 1878; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

КОРСУНСЬКОГО КУРЕНЯ ВИСТУП 1769 — стихійний виступ козак. сіроми в Корсунському курені *Запорізької Січі* проти гніту старшини і заможного козацтва. Почався 7 (18). XII 1769 під час виборів представників Запорізької Січі (т. з. депутатів), яких послали до Петербурга за платню до війська. На куринній сході сірома виступила проти куринної старшини, стала її бити, звинувачуючи в зраді та ігноруванні інтересів трудового козацтва. Кошова старшина послала проти сіроми каральний загін. Козаки Корсунського куреня вчинили опір карателям. Однак виступ сіроми, не діставши підтримки з

боку козаків ін. куренів, невдовзі був придушений. Судова комісія Коша шістьох активних учасників виступу виключила з війська і засудила до заслання. Цей виступ та інші стихійні заворушення на Січі свідчать про гостру класову боротьбу сіроми проти старшини і спростовують вигадки укр. бурж. націоналістів про безкласовість соціально-економіч. устрою Запорізької Січі.

Лит.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961.

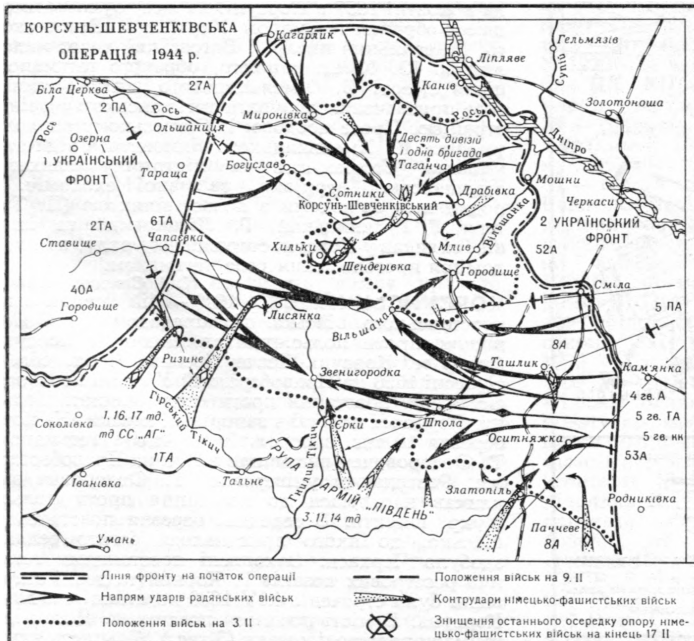
КОРСУНЬ — давньоруська назва міста *Херсонеса* Таврійського.

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Проведена 24.І — 17.ІІ 1944 силами 1-го (ком. ген. армії М. Ф. Вагутін) та 2-го (ком. ген. армії І. С. Конев) Укр. фронтів по оточенню і знищенню нім.-фашист. військ з складу групи армії «Південь». Внаслідок *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—44* та *Кіровоградської наступальної операції 1944* нім. угруповання в районі Корсуня-Шевченківського було оточене рад. військами з Пн. Зх. та Сх. Проте нім. командування не відводило свої війська від Дніпра, розраховуючи використати Корсунь-Шевченківський виступ для нанесення флангових ударів по військах 1-го і 2-го Укр. фронтів. Рад. Верховне Головнокомандування вирішило зустрічними ударами сусідніх флангів 1-го і 2-го Укр. фронтів в напрямі на Звенигородку оточити і знищити нім. війська в районі Корсуня-Шевченківського. Здійснюючи цей план, війська правого крила 2-го Укр. фронту (4-а гвард. і 53-я армії, 5-а гвард. танк. армія) при підтримці 5-ї повітряної армії 24.І перейшли в наступ у напрямі Шпола — Звенигородка. 28.І війська фронту вийшли в район Звенигородки. Війська 1-го Укр. фронту ударним угрупованням (частина 40-ї, 27-а і 6-а танкова армії при підтримці 2-ї повітряної армії) 26.І перейшли в наступ з району Тараці у напрямі на Звенигородку назустріч військам 2-го Укр. фронту, а частиною сил — на Тальне і Богуслав. 28.ІІ війська 1-го і 2-го Укр. фронтів з'єдналися в р-ні Звенигородки, оточивши дев'ять піх. і одну танк. д-зії, одну моторизовану бригаду та ін. частини нім.-фашистських військ. Рад. війська 14.І визволили Корсунь-Шевченківський, а 17.ІІ знищили оточене нім.-фашист. угруповання. 55 тис. нім. солдатів і офіцерів було вбито і поранено, понад 18 тис. взято в полон. К.-Ш. о. створила сприятливі умови для визволення Правобережної України.

Лит.: Корсунь-Шевченківська битва. К., 1945; Корсунь-Шевченківська битва. К., 1968; Смирнов С. С. Сталинград на Дніпрі. В кн.: Смирнов С. С. Страницы народного подвига. М., 1967.

О. Л. Кронік (Київ).

КОРСУНЬ - ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ (до 1944—Корсунь) — місто, центр Корсунь-Шевченківського р-ну Черк. обл. УРСР. Розташований на лівому березі р. Росі (притока Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Кор-

сунь. 20,1 тис. ж. (1969). Засн. 1032 київським кн. *Ярославом Мудрим*. Зруйнований 1240 монголо-татарами, Корсунь занепав і до 16 ст. не згадувався в істор. джерелах. Після загарбання України шляхет. Польщею (1569) у Корсуні для придушення антифеод. повстань було збудовано фортецю (1584), в якій стояла залога польс. війська і реєстрових козаків. Містові було надано *магдебурзьке право*. Населення його брало участь у сел.-козац. повстаннях 90-х рр. 16 ст. і 30-х рр. 17 ст. проти польс.-шляхет. гніту. В 1630 сел.-козац. повстанські загони завдали в Корсуні поразки польсько-шляхетському військовій (див. *Корсунський бій 1630*). 16 (26). V 1648 під К. сел.-козац. військо на чолі з Б. Хмельницьким розгромило польс.-шляхет. війська (див. *Корсунська битва 1648*). В 1648—1712 Корсунь — центр *Корсунського толку*. За *Андрушівським перемир'ям 1667* Корсунь відійшов до шляхет. Польщі. В кінці 17 — на поч. 18 ст. Корсунь був одним з гол. опорних пунктів визвольної боротьби на Правобережній Україні під проводом *С. Палія, С. Самуся, А. Абазіна, З. Іскри* проти польс.-шляхет. загарбників, за возз'єднання з Росією. У 18 ст. міська біднота Корсуна брала участь у гайдамацьких повстаннях 1734 та 1750. В 1768 під час *Колівщини* Корсунь здобув гайдамацький загін на чолі з *М. Залізником*. Після возз'єднання Правобережній України з Росією (1793) Корсунь — містечко Богуславського (з 1846 — Канівського) пов. Київського намісництва (з 1797 — Київської губ.). Під час *Київської козаччини 1855* царські війська вчинили в Корсуні жорстоку розправу над учасниками сел. заворушення. В 1905—07 у Корсуні відбулися сел. виступи. Рад. владу в К. встановлено в січні 1918. Навесні 1918 К. окупували нім. війська. Влітку 1918 в Корсунській волості вибухнуло повстання проти нім. окупантів і гетьманців, яке злилося з *Звенигородським збройним повстанням 1918*. В грудні 1918 Корсунь захопили петлюрівці, яких у січні 1919 вигнали рад. війська. В серпні 1919 місто було захоплене денікінцями, в грудні 1919 визволене Червоною Армією. З 1923 Корсунь — центр Корсунського р-ну. Під час Великої Вітчизн. війни місто 30.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В січні — лютому 1944 в районі Корсуна Рад. Армія оточила і розгромила велике угруповання нім.-фашист. військ (див. *Корсунь-Шевченківська операція 1944*). Визволено Корсунь від гітлерівських загарбників 14.II 1944. В місті — верстатобудівний, авторемонтний, механічний, плодоконсервний, маслоробний, 2 цегельні заводи; швейна і лозових виробів фабрика, харч. комбінат, міжколгоспна буд. орг-ція, ліспромгосп, ГЕС. Пед., мед., 2 профес.-тех. уч.-ща. Школи: 7 загальноосв., муз., медична. Музей історії Корсунь-Шевченківської битви. Пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, художнику І. М. Сошенку.

КОРЧАЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК — ранньослов. могилиньк середини 1-го тис. н. е. на лівому березі р. Тетерева біля с. Корчака Житом. р-ну Житом. обл. Досліджувався в 20-х рр. 20 ст. Під невисокими курганами було виявлено поховання з трупоспаленнями. Поблизу могилинька відкрито одночасне з ним поселення. Аналогічні могилиньки й поселення тепер широко відомі на тер. Прип'ятського Полісся. Вони становлять своєрідну групу археол. пам'яток т. з. корчацького типу, яку генетично виводять із *зарубинецької культури* і пов'язують із сх.-слов. племенем *древлян*.

О. П. Косач.

В. С. Косенко.

КОРЧЕВ, Кърчев, Кръчев — давньоруська назва тепер. м. Керчі, що в 10—12 ст. входило до складу *Тмутараканського князівства*. Згадується, зокрема, в напису на *Тмутараканському камені* (1068).

КОРЧУВАТСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — ранньослов. могилиньк *зарубинецької культури* 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е., відкритий 1937 у с-щі Корчуватому на околиці Києва. Досліджений 1940—41. Виявлено 103 безкурганні поховання переважно з обрядом трупоспалення, були й трупопокладення (14). В похованнях знайдено численний глиняний чорнолошений посуд, бронзові прикраси (фібули, підвіски, пряжки), залізні ножі, скляні та пастові намистини, кістки тварин тощо. Було знайдено також кераміку, подібну до кераміки з пам'яток пізньоскіфського часу Середнього Придніпров'я.

Лит.: Самойловський І. М. Корчеватовський могилиньк. В кн.: Памятники зарубинецької культури. М.—Л., 1959. А. І. Кубишев (Київ).

КОРШ Федір Євгенович (4.V 1843 — 1. III 1915) — рос. вчений-філолог, перекладач, акад. Петерб. АН (з 1900). Н. у Москві. У 1864 закінчив Моск. ун-т. У 1877—1900 — професор Московського (з перервою), 1890—92 — Одеського (Новорос.) ун-тів, з 1892 — Лазаревського ін-ту сх. мов у Москві. В умовах переслідування царським урядом укр. мови К. разом з ін. рос. вченими захищав право укр. народу на нац. розвиток і рідну мову. Укр. культурі, л-рі та мові присвячено праці: «Український народ і українська мова» (1913), «Шевченко серед поетів слов'янства» (1912), «Дещо про вийстя української народності» (1914), «До історії українського восьмикладового вірша» (1910) тощо. Автор перекладів з ін. мов на українську та кількох оригінальних віршів укр. мовою.

Лит.: Шахматов А. А. Федор Евгеньевич Корш. Некролог. «Известия имп. Академии наук», 1915, № 5 [бібліогр. с. 394—400]; Павлюк М. В. Ф. Е. Корш. «Українська мова в школі», 1956, № 1.

КОРЮКІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, центр Корюківського р-ну, на р. Бречі (бас. Десни). Залізнич. станція. 10,2 тис. ж. (1969). Засн. К. 1657. До 1782 К. входила до складу *Черні-*

гіського полку, 1782—97 — Новгород-Сіверського намісництва, 1797—1802 — Малорос. губ., з 1802 — Черніг. губ. В 1858 в К. збудовано цукр. з-д, а 1892 — цегельний з-д. У 1898 відбувся страйк робітників цукр. з-ду. Напередодні революції 1905—07 в К. виникла с.-д. орг-ція. Під час революції тут відбувалися робітн. страйки, мітинги. В травні 1917 в К. створено Раду робітн. і сел. депутатів. Рад. владу встановлено у січні 1918.

У квітні 1918 К. окупували австро-нім. загарбники, в грудні її захопили війська петлюрівської Директорії, яких наприкінці грудня 1918 вигнали рад. війська. З 1923 К. — райцентр Сновського, з 1925 — Конотопського округу, з 1932 — Черніг. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 5.IX 1941 окупували нім.-фашист. війська. Гітлерівці розстріляли 7 тис. жителів К. і повністю спалили її. В роки окупації тут діяла підпільна орг-ція під керівництвом Ф. І. Короткова. В районі К. розпочало свої дії партизан. з'єднання О. Ф. Федорова. 19.IX 1943 с-ще визволили рад. війська. З 1958 К. — місто. В К. — ф-ки: тех. паперу, картоно-поліграфічна, меблева, харчокомбінат, комбінат побутового обслуговування населення, лігосп; з-ди: цегельний і черепичний. 5 загальноосв. шкіль.

Е. О. Корюковець (Київ).

КОРЯЗИН Дисан Миколайович (1922 — 28.IX 1941) — рад. військ. льотчик, сержант, Герой Рад. Союзу (1942). Член ВЛКСМ з 1937. Н. у с. Кропачисі (тепер Шар'їнського р-ну Костром. обл.). В Рад. Армії з 1940. Закінчив військ.-авіаційну школу в н. Ангельсі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — пілот 242-го ближньобомбардувального авіаполку Пд. фронту. З 21 по 28.IX 1941 здійснив 10 бойових вильотів. У районі Новомосковська Дніпроп. обл. літак К. був підбитий. К. спрямував свій палаючий літак на скупчення фашист. військ, завдавши цим ворогів великих втрат.

КОРЯТОВИЧ (Коріятівич) Федір (р. н. невід. — п. бл. 1417) — закарпатський князь. Племінник великого лит. князя *Ольгерда*. У 80 — на поч. 90-х рр. 14 ст. був намісником на Поділлі. Вигнаний 1393 з Поділля великим лит. князем *Вітоетом*, К. подався на Закарпаття, де дістав у володіння від угор. уряду м. Мукачеве з навколишніми маєтностями. Був жупаном Берегівської, Земплинської і Марамороської жуп. Коштом К. збудували в Мукачевому на Чернечій горі православний монастир, який до серед. 17 ст. був одним з осередків боротьби проти уніа-тистства й католицизму на Закарпатті. За нар. переказами, К. привів із Поділля кілька тисяч селян, які заснували на Закарпатті ряд нових поселень.

КОСАНІВСЬКИЙ **МОГИЛЬНИК** — могильник князя 3—5 ст. н. е., що належить до *черняхівської культури*, в с. Косановому Гайсинського р-ну Вінн. обл. Відкритий 1958, досліджувався 1961—64. Розкопано 121 поховання з групопокладеннями і трупопокладеннями. В похованнях знайдено глиняний посуд (кружальний і ліпний), скляні келихи, металеві прикраси, фібули (застібки), пряжки, металеві частини кінської зброї тощо. Привізні речі з К. м. свідчать про тісні зв'язки племен черняхівської культури з населенням пн.-зх. Європи, зокрема з носіями *пшеворської культури*.

Лит.: Кравченко Н. М. Косановський могильник. В кн.: *История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры*. М., 1967; Кравченко Н. М. До історії населення Східного Поділля середини першого тисячоліття н. е. «Український історичний журнал», 1966, № 12. Н. М. Кравченко (Київ).

КОСАЧ Ольга Петрівна (літ. псевд. О л е н а П ч і л к а; 17.VII 1849 — 4.X 1930) — укр. письменниця, фольклорист, етнограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1927). Сестра М. П. Драгоманова, мати Лесі Українки. Н. в Гадячі (тепер Полт. обл.) в сім'ї збіднілого поміщика. У 1866 закінчила Київ. ін-т шляхетних дівчат. Автор оповідань «Товаришки» (1887), «Світло добра і любові» (1888) та ін., зб. поезій «Думки-мережанки» (1885), п'єси «Світлова річ» (1908), позначених ліберально-демократич. і культурницькими ідеями. Вивчала етнографію, усну нар. творчість, зокрема колядки, легенди. Написала спогади про видатних діячів укр. культури (М. П. Старицького, М. В. Лисенка, М. П. Драгоманова та ін.). Була членом етнограф. комісії АН УРСР, працювала також в істор.-філол. відділі АН УРСР. Портрет, с. 481.

Тв.: Український народний орнамент. К., 1876; Українські колядки. К., 1903; Юліус Словацький. К., 1910; Микола Лисенко. К., 1914; Українські зори. К., 1927; Оповідання з автобіографією. К., 1930.

Лит.: Косач Ольга Петрівна. В кн.: *История Академии наук Украинской РСР*, кн. 2. К., 1967; Ротач П. *Литература Полтавщина*. Пчілка Олена. «Архіви України», 1968 № 2.

КОСЕНКО Віктор Степанович (23.XI 1896 — 3.X 1938) — укр. рад. композитор, піаніст і муз.-громад. діяч. Н. в Петербурзі в сім'ї військового. У 1918 закінчив Петрогр. консерваторію. З 1929 — професор Київ. муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка (з 1934 — консерваторії). Автор муз. творів: «Героїчної увертюри» (1932), «Молдавської поеми» (1937), концертів для скрипки і фортепіано з оркестром (1919, 1927), сонат, етюдів, прелюдів, 24 дит. п'єс, 36 романсів, 37 пісень, музики до театру й кіно, обробок укр. дожовтневих і рад. нар. пісень тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет, с. 481.

Лит.: Довженко В. В. С. Косенко. К., 1949 [фотографія, с. 110—138]; Фільтц Б. М. Фортепіанна творчість В. С. Косенка. К., 1965; Довженко В. Нотографія і бібліографія творчості композитора-орденоносця В. С. Косенка. «Радянська музика», 1939, № 5.

КОСІГІН Олександр Миколайович (н. 21.II 1904) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави, член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР, Герой Соціалістич. Праці (1964). Член КПРС з 1927. Н. в Петербурзі в робітн. сім'ї. В 1919—21 — доброволець у Червоній Армії. В 1924 закінчив Ленінгр. кооперативний технікум, потім працював у системі споживчої кооперації в Сибіру. В 1935 закінчив Ленінгр. текстильний ін-т, працював майстром, нач. цеху ф-ки ім. А. І. Желябова, з 1937 — директор Октябрської прядильно-ткацької ф-ки у Ленінграді. В 1938 — на керівній парт. і рад. роботі в Ленінграді: зав. промислово-транспортним відділом обкому партії, 1938—39 — голова виконкому Ленінгр. міської Ради депутатів трудящих. У 1939—40 — нарком текстильної пром-сті СРСР; 1940—46 — заст. Голови Ради Народних Комісарів СРСР, одночасно 1943—46 — Голова Ради Народних Комісарів РРФСР. З березня 1946 по березень 1953 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно — з лютого по грудень 1948 — міністр фінансів, 1948—53 — міністр легкої пром-сті СРСР. У березні — серпні 1953 — міністр легкої і харчової пром-сті, а потім до лютого 1954 — міністр пром-сті товарів широкого споживання СРСР. З грудня 1953 по грудень 1956 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1956—57 — перший заст. голови Держ. економіч. комісії Ради Міністрів СРСР по поточ-

ному плануванню нар. г-ва — міністр СРСР; з травня по червень 1957 — перший заст. голови Держплану СРСР — міністр СРСР; з червня 1957 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1959—60 — голова Держплану СРСР. З 1960 по жовтень 1964 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З жовтня 1964 — Голова Ради Міністрів СРСР. На XVIII—XX, XXII і XXIII з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС.

О. М. Косигін.

В 1946—48 — кандидат, 1948—52 — член Політбюро ЦК ВКП (б). У 1952—53 і 1957—60 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з травня 1960 — член Президії ЦК КПРС, з 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань. Нагороджений чотирима орденами Леніна та ін. нагородами.

КОСІЙ КАПОНІР — військ.-політ. тюрма у Києві до 1917. Збудовані 1844 як одна з фортифікаційних споруд Києво-Печерської фортеці. Однак за призначенням не використовувалася; на поч. 60-х рр. 19 ст. його перетворено на тюрму. Тут перебували в ув'язненні учасники польського визвольного повстання 1863—64. Пізніше К. к. був гауптвахтою для солдатів і офіцерів. На поч. 20 ст. він став військ.-політ. тюрмою з жорстоким режимом, за що його називали «Київський Шліссельбург». У К. к. було ув'язнено більшовиків О. Г. Шліхтера, Г. І. Чудновського, учасників саперів повстання 1905 в Києві та його керівника Б. П. Жаданівського. Тут страчено керівників Селенгинського полку повстання 1907 у Києві. У К. к. 1930 відкрито музей, який 1940 став філіалом істор. музею. В 1967 відновлено як філіал Держ. істор. музею УРСР.

КОСІНСЬКИЙ Криштоф (р. н. невід. — 1593) — гетьман укр. реєстрового козацтва, керівник сел.-козац. повстання проти гніту польс. і укр. шляхти (див. *Косинського повстання 1591—93*). Походив з укр. шляхти. У 80-х рр. 16 ст. перебував на Запорізькій Січі. В кін. 1591 К., підтриманий козац. старшиною, виступив на чолі заго-ну реєстровців проти Я. Острозького. Згодом цей виступ переріс у повстання. В травні 1593 повстанці зазнали поразки під Черкасами, а К. загинув у бою (за ін. даними, К. підступно вбили слуги черкаського старости князя О. Вишневецького).

КОСІНСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1591—93 — перше велике сел.-козац. визвольне антифеод. повстання на Україні. Осн. рушійною силою його були сел.-козац. маси, які боролися проти гніту укр. і польс. шляхти, що посилювався після *Люблінської унії 1569*. Повстання почалося виступом у грудні 1591 заго-ну реєстрових козаків, що їх очолював гетьман К. *Косинський*. Вони напали на м. Білу Церкву — резиденцію білоцерківського старости, князя Я. Острозького, що захопив маєток К. *Косинського*. Напад реєстровців став поштовхом до великого сел.-козац. повстання, яке згодом охопило Київське, Брацлавське, Волинське і Подільське воеводства й становило велику загрозу для панування шляхет. Польщі на Україні. В 1592 повстанці вчинили багато нападів на шляхет. маєтки, містечка й

міста, оволоділи Трипільям і Переяславом, захопили в київ. замку гармати, порох і військ. спорядження. В кінці 1592 — на поч. 1593 значний повстанський загін з кількох тисяч чоловік на чолі з К. *Косинським* виступив на Волинь. До нього приєдналися окремі повстанські загони, стікалися селяни, міська біднота і невдоволена своїм становищем дрібна службова шляхта. Повстання загалом мало стихійний характер. Багато повстанських загонів діяло незалежно від гол. повстанського війська. За допомогою польс. короля і місцевих магнатів проти повстанців було мобілізовано значні військ. сили укр. і польс. шляхти під командуванням найбільшого укр. магната, київ. воеводи К.-К. *Острозького*, які зосередились під м. *Костянтиновом* (тепер Старокостянтинів Хмельн. обл.). У перших боях з шляхет. військом повстанці на чолі з К. *Косинським* мали успіх, але 23.I (2.II) 1593 під П'яткою (тепер село Чуднівського р-ну Жито-м. обл.) зазнали поразки. К. *Косинський* від імені козацтва змушений був підписати угоду з К.-К. *Острозьким*, за якою козаки підкорялися королю. Однак, відступивши з козац. загонами на Запорізьку Січ, К. *Косинський* почав готуватися до нового виступу і звернувся до рос. уряду з проханням прийняти його з Запорізьким військом під владу Росії. В травні 1593 2-тисячний загін козаків рушив із Запоріжжя під Черкаси. Тут його розбив черкаський староста князь О. *Вишневецький*. К. *Косинський* загинув. Проте незабаром на Україні вибухнула *Наливайка повстання 1594—96*. Ці повстання поклали початок визвольній боротьбі укр. народу, яка розгорнулася у 1-й пол. 17 ст. і закінчилась поваленням панування шляхет. Польщі на Україні та *возз'єднанням України з Росією 1654*.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; *Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією*. К., 1954; Архив Юго-Западной России..., ч. 3, т. 1. К., 1863; Гуслицкий К. Г. *Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століть*. К., 1941.

К. Г. Гуслицкий (Київ).

КОСІВ — місто Ів.-Фр. обл. УРСР, центр Косівського р-ну, на р. Рибниці (прит. Пруту), за 12 км на Пн. Зх. від залізнич. ст. *Вижниця*. Вузол автошляхів. 6,6 тис. ж. (1969). Уперше згадується в істор. джерелах у 1424. Перебував під владою шляхет. Польщі. В кінці 17—18 ст. в К. і його околицях діяли загони опришків, очолювані В. *Лунгою* (1698), *Пинтяком* (1704), О. *В. Довбушем* (1740), В. *Батороком* (1749), І. *Бойчуком* (1759). У 1772 К., разом з Сх. Галичиною підпав під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). З 1863 К. — повітове місто. У 70—80-х рр. 19 ст. М. *І. Павлик* та його сестри Г. *І. Павлик* і П. *І. Павлик* та ін. проводили агітаційну роботу серед населення. Під впливом рос. революції 1905—07 боротьба трудящих К. активізувалася. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) в К. було створено Раду робітн. депутатів. У 1919—39 К. — під владою панської Польщі. Під керівництвом осередку Комуністич. партії Зх. України в місті і повіті відбувалися першотравневі політ. страйки 1931, страйки 1934—35 та ін. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднаний з УРСР. З 1939 К. — місто, районний центр Ів.-Фр. (до 1962 — Станісл.) обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 1.VII 1941 окупували фашистські війська.

В роки окупації на тер. району діяла підпільна антифашист. група. 2.IV 1944 К. визволили рад. війська. В К. — лісопильно-деревообробний з-д, побутовий і харчовий комбінати, сироварний з-д, виробниче об'єднання «Гуцульщина». Технікум народних художніх промислів, 3 загальноосвіт-

ні і 1 муз., спорт. школи. У К. народилися М. І. Павлик і Г. І. Павлик. Музеї: прикладного мистецтва, літературно-меморіальний музей М. І. Павлика, квартира-музей художника і педагога Є. Я. Сагайдачного. В місті пам'ятники: Т. Г. Шевченкові, І. Я. Франкові, воїнам Рад. Армії, жертвам фашизму.

П. І. Арсенич (Івано-Франківськ).

КОСІОР Йосип Вікентійович (Зі.І.1893—1937) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1908. Н. в м. Венгрові (тепер ПНР). Брат С. В. Косіора. В революц. русі з 1907. Зазнавав переслідувань з боку царського уряду. На поч. 1917 — на підпільній парт. роботі в Москві. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — голова Замоскворецького військ.-революц. к-ту, потім районної Ради робітн. і солдат. депутатів. З 1918 — комісар полку, член Реввійськради 8-ї і 13-ї армій, що діяли на Україні, ком. армією на Пд., згодом на Пн.-Кавказ. фронті. Після громадян. війни — на керівній госп. роботі. В 1927—32 — заст. голови ВРНГ, 1932—33 — заст. наркома важкої пром-сті. На XIV з'їзді ВКП (б) обраний кандидатом у члени ЦК ВКП (б), на XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП (б). Нагороджений орденом Червоного Прапора і орденом Трудового Червоного Прапора.

М. Б. Погребінський (Київ).

КОСІОР Станіслав Вікентійович (18.XI 1889—26.II 1939) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави. Член Комуністич. партії з 1907. Н. у м. Венгрові (тепер ПНР) в сім'ї польс. робітника. В 1897 переїхав з рідними в Донбас. З 1903 — робітник доменного цеху на металург. з-ді в м. Суліні (тепер Красний Сулін Рост. обл.). В 1905 переїхав до м. Алчевська (тепер Комунарськ), де з січня 1906 працював робітником на Донецько-Юр'ївському з-ді. В 1907 — член к-ту заводської більшовицької орг-ції. Був організатором Донецько-Юр'ївського підрайону РСДРП, потім Алмазно-Юр'ївського підрайону, членом Алмазно-Юр'ївського к-ту партії. Не раз заарештовувався. В 1908—11 працював на Сулінському металург. з-ді, де очолив більшовицьку підпільну орг-цію. В 1911 заарештований і згодом висланий на два роки за межі Облaсті Війська Донського. В 1912—14 — на підпільній парт. роботі в Катериносл. губ., Харкові, Полтаві, Києві. З 1915 вів парт. роботу в Москві, був заарештований і засланий на три роки в Иркутську губ., де брав активну участь у роботі більшовицької орг-ції. Після Лютн. революції 1917 — на парт. роботі в Петрограді: член Виконавчої комісії Петерб. комітету РСДРП (б). Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді, комісар Петрогр. Військ.-революц. комітету. У лютому — березні 1918 — член Бюро к-ту революц. оборони Петрограда. В період укладення *Брестського миру 1918* примикав до «*лівих комуністів*». З березня 1918 — на парт. роботі на Україні. Після 2-го Всеукр. з'їзду Рад К. введено до складу *Народного Секретаріату* як нар. секретаря в справах фінансів. Учасник *Таганрозької наради більшовиків України*, член Орг. бюро по скликанню I з'їзду КП (б)У, член Всеукр. бюро по керівництву повстанською боротьбою проти нім. окупантів. У липні — жовтні 1918 працював у *Закордонному бюро ЦК КП (б)У*. З серпня 1918 — на підпільній роботі на окупованій території України. В жовтні 1918 — лютому 1919 — секретар *Київського підпільного обласного комітету КП (б)У*, був членом виконкому Київ. Ради робітн. депутатів, що діяла у підпіллі. З травня 1919 по грудень 1920 — секретар ЦК

С. В. Косіор.

КП(б)У. В липні — грудні 1919 К. як голова *Зафронтового бюро ЦК КП(б)У* проводив велику роботу по керівництву більшовицьким підпіллям і партизан. рухом на загарбаній денікінцями території України і Криму. Брав участь у *Гомельській нараді 1919*, під час якої активно боровся проти націонал-ухильницької групи федералістів. З листопада 1919 — член Тимчасового бюро (Парт. центру) по керівництву парт.

орг-ціями визволених районів України. З грудня 1920 — на продовольчій роботі. Після V конференції КП(б)У — член колегії Наркомпроду УРСР. Активно боровся проти троцькістів, «робітничої опозиції»; «деїстів» та ін. антипарт. груп на Україні під час *дискусії про профспілки*. З грудня 1921 — зав. орг. відділом і член Оргбюро ЦК КП (б)У. В серпні — жовтні 1921 — нач. Політуправління Укр. військ. округу. В 1922—25 — секретар Сибірського бюро ЦК РКП (б). У грудні 1925 — липні 1928 — секретар ЦК ВКП (б). З липня 1928 по січень 1938 — перший секретар ЦК КП (б)У. З січня 1938 — заст. Голови Раднаркому СРСР і голова Комісії Рад. Контролю. На XII з'їзді РКП (б) К. обрано кандидатом у члени ЦК РКП (б), на XIII—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП (б), з 1927 — кандидат у члени Політбюро, з червня 1930 по травень 1938 — член Політбюро ЦК ВКП (б). На II з'їзді КП (б)У обирався кандидатом у члени ЦК, на I, III з'їздах, VI конференції, XI—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП (б)У. В 1919—1920, 1928—1938 — член Політбюро ЦК КП (б)У. Був членом Президії ЦВК СРСР і ВУЦВК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. К. — автор спогадів про В. І. Леніна, статей і виступів з історії КПРС, КП України, історії комнезамів, продовольчої справи, громадян. війни на Україні, методології істор. науки. Нагороджений орденом Леніна. В Києві К. споруджено пам'ятник.

Тв.: Вибрані статті і промови. К., 1968.

Лит.: Погребінський М. Б. Станіслав Вікентійович Косіор. К., 1967.

М. Б. Погребінський (Київ).

КОСОВ Сяльвестр (р. н. невід. — п. 23.IV 1657) — укр. церковний діяч і письменник. Походив з білорус. православної шляхти. До 1631 був учителем Віленської і Львівської братських шкіл, 1631—33 — Київської лаврської школи та Києво-Братської колегії. З 1634 — моголівський і мстиславський єпископ. У 1647 обраний київським митрополитом. К. був виразником інтересів вищого православно-духівництва, зв'язаного з шляхет. Польщею, яке вороже ставилося до розгортання нар.-визвольної війни 1648—54, виступало проти возз'єднання України з Росією, проводило угодовську зрадницьку політику та протидіяло політ. і воєнним заходам Б. Хмельницького. Разом з тим К. виступав проти унії православної церкви з католицькою. К. — автор богословсько-полемічних творів і житій.

КОСОНОВ Лев Васильович (I.VII 1904 — 16.XI 1943) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1929. Н. на хуторі Середньоговейному (тепер село Каменського р-ну Рост. обл.) в сел.

сім'ї. В Рад. Армії з 1926. У 1930 закінчив Київське піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 117-ї гвард. стріл. д-зії Окремої Приморської армії відзначився під час проведення *Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943*. Д-зія під командуванням К. відбила 11 ворожих атак. К. загинув у бою.

КОСТЕНКО Павло Іванович (12.VI 1919 — 11.I 1944) — рад. військовослужбовець, старшина 1-ї статті, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Новому Кривому Розі (тепер с-ще Пд. гірничозбагачувального комбінату у складі Кривого Рогу) в сім'ї шахтаря. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як помічник командира взводу 142-го окремого батальйону морської піхоти 255-ї морської стріл. бригади Окремої Приморської армії відзначився при визволенні Криму. В районі Керчі знищив понад 30 фашистів і кулеметну обслугу. Повторив подвиг О. М. Матросова.

КОСТЕНКО Федір Якович (6.XII 1896 — 25.V 1942) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1941. Н. в слободі Великій Мартинівці (тепер Мартишовського р-ну Рос. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громад. війни. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1928 і 1934 закінчив Курси командного складу, 1941 — Курси вищого начскладу. В 1939 К. командував 2-м кінним корпусом, який брав участь у визволенні Зх. України. На поч. Великої Вітчизн. війни К. — ком. *Двадцять шостою армією*, в жовтні — листопаді 1941 — ком. військами Брян., з грудня 1941 — Пд.-Зх. фронтів. Війська на чолі з К. брали участь у *Барвінківсько-Лозівській наступальній операції 1942*. З квітня 1942 — заступник ком. військами Пд.-Зх. фронту. К. загинув під час боїв у районі Харкова. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

КОСТІРІНА Тетяна Гнатівна (18.VII 1924 — 10.XI 1943) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1940. Н. на хут. Лосевому (тепер Кавказького р-ну Краснодар. кр.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як снайпер 691-го стріл. полку 383-ї стріл. дивізії Окремої Приморської армії відзначилась у Керченсько-Ельтигенській десантній операції 1943. В одному бою знищила 15 фашистів. Всього на її особистому рахунку 135 знищених ворожих солдатів і офіцерів. Загинула у бою.

КОСТІН (Costin) Микола (бл. 1660—1712) — молд. літописець. Син М. Костіна. Освіту здобув у Польщі. Був ідеологом великого боярства. Автор творів «Літопис Землі Молдавської від створення світу» (доведений до 1601) і «Куранти государств». У творі «Літопис Землі Молдавської» (1662—1711), який приписували К., йому належить «Хроніка першого правління Миколи Маврокордата» (1709—11). Літописи К. містять значний матеріал з історії України. Зокрема, в «Хроніці» К. детально описує Полтавську битву 1709 і участь у ній українців, втечу Карла XII і Мазепи, Прутський похід 1711.

П. В. Михайліна (Чернівці).

КОСТІН (Costin) Мирон (1633 — грудень 1691) — молд. політ. діяч і літописець. Н. в боярській сім'ї. Освіту здобув у польсь. єзуїтському колегіумі в м. Барі. Служив у польсь. війську, учасник *Берестейської битви 1651*. В 1652 повернувся до Молдавії, де обіймав високі держ.

посади. Був ідеологом великого боярства. Автор ряду істор. творів, гол. з яких «Літопис землі Молдавської від Арона воєводи» (1654—1661). Літопис містить значний матеріал з історії України, зокрема про Хотинську війну 1620—21 та визвольну війну укр. народу 1648—54. В творі «Опис Молдавської і Мунтянської землі» К. подав цінні відомості про укр. населення Буковини.

П. В. Михайліна (Чернівці).

КОСТКА НАПЕРСЬКИЙ (Kostka Napierski) Олександр Леон (він же Б з о в с к и й Шимон; бл. 1620 — 18.VII 1651) — керівник антифеод. повстання 1651 у Підгаллі (Пд. Польща). З 1650 — капітан у польсь. війську. Наприкінці 1650 — на поч. 1651 встановив зв'язки з Б. Хмельницьким і почав розповсюджувати його універсали до польсь. селян. У червні 1651 очолив повстання у Підгаллі, в якому брали участь польсь. і укр. селяни. За задумом К. Н., повстання мало поширитися по всій країні. К. Н. розраховував на союз з укр. народом, що боровся за нац. незалежність. Повстанці, оволодівши замком Чорштин, готувалися до походу на Краків. Польсь. уряд, наляканий розмахом повстання, вжив термінових заходів. 24.VI урядові війська після триденної облоги захопили Чорштин. Незабаром польсь. уряд розправився з повсталими селянами і в ін. місцях. К. Н. було посаджено на палю.

Лит.: Миллер И. С. Крестьянское восстание в Подгалье в 1651 году. «Уч. зап. Ин-та славяноведения», 1950, т. 2; Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; Szczytko S. Powstanie chlopskie pod wodzą Kostki Napierskiego. Warszawa, 1951.

Г. І. Марачок (Київ).

КОСТОМАРОВ Микола Іванович (літ. псевд. — Геремія Галка; 16.V 1817 — 19.IV 1885) — укр. і рос. бурж.-ліберальний історик, етнограф, письменник. Н. в с. Юрасовці (тепер Ольховатського р-ну Ворон. обл.). Був позашлюбним сином поміщика-дворянина і кріпака. Закінчив істор.-філол. факультет Харків. ун-ту (1837). Протягом 1844—45 учительовав у гімназіях Ровно і Києва, з 1846 — ад'юнкт-професор Київ. ун-ту, один із засновників *Кирило-Мефодіївського товариства*, де займав бурж.-ліберальні позиції. В 1847 К. заарештовано у справі т-ва. Після річного ув'язнення в Петропавловській фортеці адміністративно вислано до Саратову, де він служив чиновником у губернському статистичному к-ті. Провадив істор. та етнографіч. дослідження. Підготував і опублікував ряд істор. праць (Іван Свирговський — український гетьман XVI ст. СПб, 1855; Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії. СПб, 1857; Бунт Степана Разіна. СПб, 1858, та ін.). У 1857 з дозволу уряду переїхав до Петербурга. В 1859—62 — професор Петерб. ун-ту. Один з організаторів журн. «*Основа*» (1861—62), був членом-редактором Археологічної комісії. К. — автор істор. та етнографіч. розвідок і публіцистич. праць, що виходили окремими виданнями, а також публікувалися в прогресивній періодиці. Більшість значних праць К. увійшло до зібрання його творів «Історичні монографії і дослідження». К. написав «Російську історію в життєпису її найголовніших діячів» (в. 1—7. СПб, 1873—88). Наук. заслугою К. є те, що він першим у вітчизн. історіографії звернув увагу на народ, як на важливий об'єкт історії, протиставив народ самодержавству, хоча причини і характер нар. рухів на Україні 17—18 ст. тлумачив з позиції бурж.-ліберальної ідеології. Революціонери-демократи Т. Г. Шевченко, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, О. І. Герцен підтримували виступи К.

на захист укр. мови, культури, його полеміку проти шовіністичної польс.-шляхет. та великодержавної рос. монархічної історіографії. Разом з тим вів критикували К. за релігійний містицизм, ліберальну обмеженість і націоналістичні збочення. Концепцію К., зокрема його твердження про «безкласовість» і «безбуржуазність» укр. нації, яка має місце в деяких його творах, взяла на озброєння укр. бурж.-націоналістична історіографія. Але основний творчий доробок К., пройнятий увагою до діяльності нар. мас в історії та опозиційністю до самодержавного ладу, цінували прогресивні, демократичні сили. Деякі фактичні матеріали з праць К. використовували в пропагандистській роботі революц. демократи, революц. народники, марксиста, соціал-демократи, більшовики. Ними цікавились К. Маркс і В. І. Ленін. Рад. історіографія відкидає застарілу ідеалістичну істор. концепцію К., але використовує зібраний ним значний фактичний матеріал. 150-річчя з дня народження К. за рішенням ЮНЕСКО, з участю рад. представників, було широко відзначено в усьому світі.

Тв.: *Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования*, кн. 1—8, т. 1—21. СПб, 1903—06; *Автобиография*. М., 1922; *Укр. перекл.* — Твори. В 2 т. К., 1967.

Літ.: Маркс К. Стенька Разин. «Молодая гвардия», 1926, № 1; Полухин Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. К., 1959; Станиславская А. М. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. В кн.: *Очерки истории исторической науки в СССР*, т. 2. М., 1960; *Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*. М., 1961; Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии, ч. 2. Х., 1962; [Иванова Р. П. М. И. Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст. — Зупинка С. М. Зв'язки М. І. Костомарова із Західною Україною. — *Беспалова А. Г. До питання про суспільно-історичні погляди М. І. Костомарова. — Шаблювський Є. С. М. І. Костомаров і М. Г. Чернишевський.* — *Сарбей В. Г. Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова.* «Український історичний журнал», 1967, № 3; *Сарбей В. Г., Шаблювський Є. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса.* «Вопросы истории», 1967, № 8; *Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф.* К., 1968.

В. Г. Сарбей (Київ).

КОСТОПІЛЬ — місто Ровен. обл. УРСР, центр Костопільського р-ну на р. Замчиське (бас. Прип'яті). Залізнична станція. 15 тис. ж. (1969). К. виник у кінці 18 ст. З 1885 — волостний центр Волин. губ. В 1912 у місті відбувся страйк робітників скляного з-ду. На поч. 1918 у К. встановлено Рад. владу. В 2-й половині лютого 1918 місто окупували австро-німецькі війська. В листопаді 1918 його захопили петлюрівці. На поч. грудня 1918 партизан. загони на тер. К. і повіту розгорнули активні дії проти петлюрівців. У червні 1919 К. визволили частини 1-ї Укр. дивізії. В місті було організовано ревком. У вересні 1919 К. окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. В липні 1920 Рад. владу в місті було відновлено. В жовтні 1920 К. знову захопили польс. війська. За *Ризким мирним договором 1921* К. залишився під владою Польщі. В 1939 у складі Зх. України возз'єднаний з УРСР. З 1939 К. — місто, райцентр Ровен. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 місто 1.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. На поч. лютого 1943 партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака розгромило в районі К. банду укр. бурж. націоналістів, що діяла разом з нім.-фашистськими військами. 14.I 1944 К. визволило партизан. з'єднання С. Ф. Маликова. 31.I 1944 в К. вступили рад. війська. В місті — домобудівний комбінат, скла-

завод, завод «Будінструмент», меблева ф-ка, побут. і харч. комбінати, з-д базальтової крихти, 6 загальноосв. і 1 музич. школи, мед. училище.

А. П. Купчинський, О. П. Молчанов (Ровно).

КОСТШЕВСЬКИЙ (Kostrzewski) Юзеф (25.II 1885—19.XI 1969) — польс. археолог, дійсний член Польс. Академії наук. Н. у Венгеві (тепер ПНР). Освіту здобув у Краківському і Берлінському ун-тах. З 1914 — завідуючий відділом археології, 1945—58 — директор Познанського музею, з 1919 — професор Познанського ун-ту. Автор наук. концепції про праслов'янську належність *лужицької культури*. В окремих працях («Матеріали про епоху бронзи на Волині», «Енеолітичні поховання зі скорченими кістяками у Білому Поточі» в зб. «Przegląd Archeologiczny», 1928, т. 3) торкається проблем минулого зх. частини України.

І. К. Свєшніков (Львів).

КОСТЮРІН Віктор Федорович (1853—2.VI 1919) — революц. народник. Н. в м. Дубоссарах (тепер Молд. РСР). Вчився в ун-ті в Одесі. В 1873—74 входив до гуртка *чайковців*. Вів пропаганду серед робітників. У 1875 переїхав до Києва, вступив до гуртка т. з. південних «бунтарів». У 1876—77 — учасник народницьких гуртків в Єлисаветграді, Одесі, Херсоні. В серпні 1877 К. заарештовано в Херсоні. В 1879 засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Карі. За участь у революц. подіях 1905 К. в адм. порядку вислано з Тобольська в Сургут (Тобол. губ.). Пізніше відійшов від політ. діяльності.

КОСТЮШКО-ВАЛЮЖАНИЧ Антон Антонович (28.VI 1876—15.III 1964) — професіональний революціонер. Член РСДРП з 1900. Н. в м. Казані в сім'ї офіцера. В 1899—1901 вчився у Катериносл. вищому гірничому уч-щі, був одним з керівників студентської с.-д. орг-ції. Проводив агіт.-пропагандист. роботу серед робітників Катеринослава, збирав кошти у фонд страйкової боротьби. 22.XII 1901 (4.I 1902) К.-В. заарештовано за участь у політ. демонстрації і 1903 вислано на 5 років до Якутська. Каторгу відбував в Іркут. тюрмі, звідки у вересні 1905 втік. Під прізвищем Й. Григоровича проводив парт. роботу в Читі. Разом з І. В. *Бабужиним* і В. К. *Курнатовським* очолював тут збройне повстання. В березні 1906 схоплений каральною експедицією і розстріляний без суду і слідства.

КОСТЯНЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — багатопшарове поселення поблизу с. Костянець Дубнівського р-ну Ровен. обл. Розкопками Ін-ту суспільних наук АН УРСР 1947 і 1967 виявлено крем'яні вироби пізньопалеолітич. часу, залишки напівземлянок з печами, знаряддя праці, посуд, глиняні статуетки часів пізнього періоду *трильської культури*, уламки посуду пізнього періоду культури стрічкової кераміки (3-е тис. до н. е.), залишки двох землянок *комарівської культури* (2-е тис. до н. е.), окремі знахідки 8—6 ст. до н. е., залишки трьох ранньослов'янських вогнищ 6—7 ст., складених з каменю, і давньоруську кераміку 11—13 ст.

І. К. Свєшніков (Львів).

КОСТЯНТИНІВКА — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР, центр Костянтинівського р-ну, на р. Кривому Торці (бас. Дону). Вузол залізнич. і автомобіл. шляхів. 106 тис. ж. (1970). К. виникло на місці невеличкого робітн. с-ща в складі Бахмутського повіту Катериносл. губ., збудованого 1870 під час прокладання Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. На поч. 20 ст. К. — пром. містечко з склоробним, дзеркальним, залізопрокатним, хім. та ін. з-дами. В 1905—06 та 1912 в К. під керівництвом більшовиків відбулися політ. страйки і демонстрації. 17—18.III 1917 в місті пройшли вибори Рад робітн. депутатів.

У жовтні 1917 в К. встановлено Рад. владу. В квітні 1918 К. окупували австро-нім. війська. В листопаді 1918 Рад. владу в К. відновлено. В грудні 1918 місто захопили війська ген. Краснова. 18.I 1919 партизан. робітн. загони разом з частинами Червоної Армії вибили їх з міста. Проте незабаром К. захопили денікінці, яких 19.II 1919 вигнали радянські війська. В травні 1919 в К. знову вдерлися денікінці. Спираючись на

М. І. Костомаров.

Т. Косцюшко.

В. О. Котик.

підтримку партизанів, Червона Армія в кінці грудня 1919 визволила місто. З 1923 К. — центр Костянтинівського р-ну Артемівського округу. З 1932 — місто Донец. (1938—61 — Сталінська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни 28.X 1941 К. окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в місті й районі діяли підпільні та партизан. групи, підпільні парт. і комсомольська орг-ції. 6.IX 1943 рад. війська визволили К. У місті з-ди: металург., кольорової металургії, по переробці чорних металів, хім., 2 склозаводи, вогнетривких виробів, високовольтної апаратури, екстракно-шкіряний тощо. Харч. і місцева пром-сть. Загальнотех. факультет Укр. заочного політех. ін-ту, індустріальний, с.-г. технікуми і мед. уч-ще. 23 загальноосв. школи. У 1970 у зв'язку з 100-річчям з дня заснування К. нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

КОСЦЮШКО (К о с т ю ш к о; Kościuszko) Тадеуш (4.II 1746 — 5.X 1817) — діяч польс. нац.-визвольного руху. Н. у с. Меречовщині (тепер Брест. обл. БРСР) в сім'ї шляхтича. В 1769 закінчив варшавський кадетський корпус. У 1769—74 вчився у франц. військ. академії. Під впливом франц. матеріалістів став республіканцем, демократом і антиклерикалом. Виступав за ліквідацію феод. ладу. Брав участь у війні за незалежність у Пн. Америці (1775—83), був ад'ютантом Дж. Вашингтона. У Польщу повернувся 1784, але до польс. армії був прийнятий лише 1789. Учасник боїв проти загонів *Торговицької конфедерації* 1792. Після капітуляції польс. уряду перемістився емігрував за кордон, де брав активну участь у підготовці польс. визвольного повстання 1794. Прагнув залучити до повстання польс. і укр. селянство. 24.III 1794 К. у Кракові урочисто проголосив початок повстання і був обраний керівником д-ви (диктатором). 4.IV 1794 очолені К. польс. повстанці здобули першу перемогу над царськими військами під Рацлавцями, яка викликала піднесення антифеод. руху селянства в Польщі і на Україні. Проте виданий К. 7.V 1794 Поланецький універсал, який не порушив основ феод. ладу, відштовхнув селянство від повстання. Після розгрому польс. повстанців під Мацейовцями 10.X 1794 К., тяжко поранений, потрапив у полон. До 1796 перебував у Петропавлівській фортеці. Після звільнення жив в еміграції у США, Франції, Швейцарії. У 1799 приєднався до «Товариства польських республіканців», виступаючи за визволення селян від кріпацтва і наділення їх землею. К. рішуче відмовився від запропонованого йому співробітництва з Наполеоном I і Олександром I. Польс. народ і всі прогресивні

люди шанують К. як вдатного борця за незалежність Польщі, за свободу і демократію. *Літ.: Островер Л. Тадеуш Косцюшко. М., 1961. Т. Д. Кундуба* (Київ).

КОСЦЮШКО-ВАЛЮЖНИЧ Карл Казимирович (20.IV 1847 — 14.XII 1907) — вітчизн. археолог. Вчився у Петерб. гірничому ін-ті (до 1867). У 1881 оселився у Севастополі, де вивчав історію і археологію. З 1888 протягом 20 років керував розкопками в *Херсонесі* Таврійському. Зібрав колекції археолог. пам'яток, на основі яких 1892 було створено музей місцевих старожитностей (тепер *Херсонеський історико-археологічний музей*). В «Известиях Археологической комиссии» та «Отчетах Археологической комиссии» опублікував детальні звіти про розкопки. *В. О. Гавриленко* (Львів).

КОТИК Валя (Валентин Олександрович; 11.II 1930 — 17.II 1944) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1958). Н. в с. Хмельці (тепер Шепетівського р-ну Хмельн. обл.) в селянській сім'ї. З 1937 жив і вчився в м. Шепетівці. Коли місто окупували нім.-фашист. загарбники, К. вступив до підпільної орг-ції, виконував бойові доручення. Пізніше продовжував боротьбу з ворогом у партизан. загоні. Загинув у боях за визволення м. Ізяслава Хмельн. обл. Ім'я К. присвоєно школі, де він вчився, Шепетівському палацу піонерів. У м. Шепетівці йому споруджено пам'ятник.

КОТІС (Κότις) — ім'я кількох царів *Боспорської держави* з дин. Тіберіїв Юліїв. За правління К. I [45 (або 46) — 60 (або 61) н. е.] Боспорська д-ва потрапила в залежність від Римської імперії. За правління К. II [123 (або 124) — 133 (або 134) н. е.] Боспор в успішну боротьбу проти сусідніх племен. На роки правління К. III [227 (або 228) — 233 (або 234) н. е.] припадає початок економіч. занепаду Боспорської держави.

КОТЛОВ Іван Федорович (7.I 1874 — 11.I 1920) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в с. Шликові (тепер Костромської обл.) в сел. сім'ї. В 1893 переїхав до Миколаєва, з 1900 працював у Крюківських залізнич. майстернях (Кременчуцький повіт Полт. губ.). Брав участь у революції 1905—07, був організатором с.-д. гуртків. З 1915 працював у Харків. вагонних майстернях і вів там парт. роботу. В 1917 — член виконкому Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів, член Харків. к-ту РСДРП (б). Брав участь у створенні загонів Червоної гвардії. В 1918—19 — один з керівників Харків. підпільної орг-ції КП (б)У. Помер від тифу.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Петрович (9.IX 1769 — 10.XI 1838) — видатний укр. письменник, класик нової укр. л-ри періоду її становлення. Н. в Полтаві в сім'ї дрібного урядовця. В 1796—1808 перебував на військ. службі, брав участь у рос.-тур. війні, що почалась 1806. В 1808 К. вишов у відставку, з 1810 — наглядач Будинку виховання дітей бідних дворян. Під час *Вітчизняної війни 1812* за дорученням ген.-губернатора сформував на Полтавщині козацький полк. У 1818—21 — директор Полт. театру. В 1827—35 обіймав посаду попечителя «богоугодних закладів». З 1835 — у відставці. Був близький до декабристів (його ім'я згадується в «Алфавіті декабристів» — див. Повстання декабристів, т. 8. Л., 1925). Літ. діяльність почав бл. 1794. Автор поеми «Енеїда» (1798 вийшла ч. 1—3, 1842 — повний текст поеми), написаної нар. мовою, в якій продовжував традицію давнього укр. бурлеску. Використавши сюжетну канву «Енеїди» Вергілія, К. в своєму творі реалістично відобразив життя та побут, соціальні відносини різних верств укр. суспільства 2-ї пол. 18 ст. У 1819 написав п'єсу «Наталка Полтавка» (опубл. 1838) та водевіль «Москаль-чарівник» (опубл. 1841), що поклали початок новій укр. драматургії. Працював у галузі укр. лексикографії, етнографії, вивчав усну нар. творчість, історію України. В 1903 в Полтаві відкрито пам'ятник К., 1952 засновано літ.-меморіальний музей. У 1969 за рішенням Всесвітньої Ради Миру та ЮНЕСКО відзначалося 200-річчя з дня народження Котляревського.

Тв.: Твори. В 2 т. К., 1969; Повне зібрання творів. К., 1969; Рос. перекл. — Енеїда. Х., 1961; Сочинения. Л., 1969.

Літ.: Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. К., 1969; Волинський П. К. Іван Котляревський. К., 1969; Хропко П. П. Іван Котляревський. К., 1969; Кирилюк Є. Живі традиції. К., 1969; Еремін І. П. Іван Петрович Котляревський. М., 1952; Шабліовський Є. С. Іван Петрович Котляревський. В кн.: Історія української літератури, т. 2. К., 1967; Мороз М. О. Іван Котляревський. Бібліографічний покажчик. 1798—1968. К., 1969. **Є. П. Кирилюк** (Київ).

КОТОВ Борис Олександрович (1909 — 29.IX 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Спілки письменників СРСР (посмертно). Н. у м. Усмані (тепер Лип. обл.). Жив і працював у м. Горлівці. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир мінометної служби 737-го стріл. полку 206-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився в бою за визволення с. Пекарів (тепер у складі с. Хутора-Хмільної Канівського р-ну Черк. обл.). Загинув у бою. Писав вірші, які опубліковано посмертно.

Тв.: Недопета песня. Стихи, проза, п'єсьма с фронта. Сталіно, 1960.

КОТОВ Віктор Никифорович (н. 8.IV 1912) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969). Член КПРС з 1944. Н. в Одесі в сім'ї робітника. В 1933—35 вчився в Одес. ун-ті, 1938 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945—49 — старший наук. співробітник комісії по історії Вітчизн. війни при АН УРСР. Одночасно з 1945 — викладач, з 1949 — доцент, а з 1968 — зав. кафедрою історії СРСР Київ. ун-ту. Розробляє питання історіографії історії СРСР та УРСР, окремі теми з історії УРСР. Брав участь у написанні колективної праці «Нариса історії Комуністичної партії України» (К., 1964). Нагороджений двома орденами Вітчизн. війни 2-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: К. Маркс і Ф. Енгельс про Росію та російський народ. К., 1952; В.И. Ленин об историческом развитии России. К., 1961; Вопросы истории России в произведениях К. Маркса и Ф. Энгельса. Х., 1961; Историография истории СССР (1917—1934 гг.). К., 1966; В.И. Ленин — основоположник радянской исторической науки. К., 1969.

КОТОВСЬК (до 1935 — Бірзула) — місто, центр Котовського р-ну Одес. обл. УРСР. Залізнична станція. 37,1 тис. чол. (1970). Бірзула виникла в серед. 18 ст. Вперше згадується в писемних джерелах 1779. В дореформений період була невеликим с-щем Ананівського пов. Херс. губ. Економіч. розвиток почався в 70—80-х рр. 19 ст. після спорудження залізниці Київ — Одеса. Наприкінці 19 ст. стала вузловою станцією і значним торг. пунктом. Про Бірзулу як один з ринків робочої сили на Україні писав В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» (див. Твори, т. 3, с. 202). Залізничники Бірзули в грудні 1905 брали участь у політ. страйку. Рад. владу встановлено 17.I 1918. На поч. 1918 с-ще захопили румунські та австро-нім. окупанти, в кін. 1918 — петлюрівці, яких у кін. березня — на поч. квітня 1919 розгромили партизани (з квітня 1918 по травень 1919 в районі Бірзули діяв партизан. загін, очолюваний Г. І. Котовським). Навесні 1919 в Бірзулі відновлено Рад. владу. Влітку 1919 с-ще захопили денікінці, в січні 1920 визволили рад. війська. З 1919 с-ще Бірзула — в складі Одеської губ., з листопада 1921 — волосний, з 1923 — районний центр Балтського округу (1924—40 у складі Молд. АРСР). З 1938 К. — місто, з 1940 К. — районний центр Одес. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни К. 6.VIII 1941 окупований румунсько-фашист. загарбниками. В К. і районі діяли підпільні комсомольські групи «Чайка» і «Крила Рад», організовані в листопаді 1941 на тер. Кодимського р-ну. Зі.ІІІ 1944 К. визволили війська 3-го Укр. фронту. У місті — меблева ф-ка, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, асфальто-бетонний, виноробний, цукр., маслоробний, ремонтний з-ди, птахо-, пром. і харч. комбінати, міжколосна буд. орг-ція. 11 загальноосв. та 1 муз. школи, профес.-технічне та медичне уч-ща. У місті похований Г. І. Котовський. Там йому встановлено пам'ятник.

КОТОВСЬКИЙ Григорій Іванович (24.VI 1881 — 6.VIII 1925) — рад. військ. діяч, герой громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в містечку Ганчешти (тепер м. Котовськ Молд. РСР) в сім'ї завод. механіка. Закінчив с.-г. училище. В 1905 і 1915 очолював збройні загони бессарабських батраків, що повстали проти поміщиків. Не раз був заарештований і засланий. З серпня 1917 — на Рум. фронті. Був членом полкового к-ту 136-го Таганрозького піхотного полку. В листопаді 1917 прямикав до лівих есерів; член к-ту 6-ї армії. Потім приєднався до більшовиків і працював у Кишиневі у фронтовому відділі *Румчероду*. В 1918—19 — організатор партизан. загону, що вів боротьбу проти рум. окупантів у Молдавії і на Україні, учасник визволення Одеси від інтервентів. У 1919 — командир 2-ї бригади 45-ї стріл. дивізії, яка брала участь у *Південному поході частин 12-ї армії*. Наприкінці 1919 на чолі окремої кав. бригади брав участь у розгромі денікінців. З 1920 — нач. 17-ї кав. дивізії, яка билася проти військ бурж.-поміщицької Польщі, банд Петлюри, Махна, Тютюнника, Антонова. З вересня 1921 — нач. 9-ї кав. дивізії, з жовтня 1922 — ком. 2-го кав. корпусу. Член ЦВК СРСР, ЦВК УРСР. По-зрадницькому вбитий. Похований в м. Бірзулі (тепер м. Котовськ Одес. обл.). К. нагороджений

І. П. Котляревський.

Г. І. Котовський.

В. Ф. Коцко.

М. М. Коцюбинський.

трьома орденами Червоного Прапора та почесною революц. зброєю. В Умані та Котовську (УРСР) йому встановлено пам'ятники. В Кишиневі 1948 засновано респ. музей Г. І. Котовського, а в м. Котовську (Молд. РСР) відкрито будинок-музей і 1953 встановлено пам'ятник.

Лит.: Г. І. Котовський. Документи і матеріали. Кишинев, 1956 [бібліогр. с. 619—622]; Котовська О. П. Григорій Іванович Котовський. Спогади. К., 1957; Легендарний полководець. Збірник спогадів про Г. І. Котовського. К., 1969.

КОТЯН С у т о й о в и ч (пр. н. і см. невід.) — половецький хан. Уперше згадується в літопису під 1202 у зв'язку з феод. міжусобицями в Галицькому князівстві. Брав участь у міжусобній боротьбі руських князів також 1225 і 1228. У 1238 К., розбитий ордами Батия, разом з 40 тис. половців утік в Угорщину, де їх було прийнято в підданство і наділено землею для поселення.

КОХОВСЬКИЙ (Kochowski) Веспасян (1633—6.VI 1700) — польс. історик і письменник. Н. в с. Гаю на Сандомирщині в сім'ї королівського урядовця. Автор ряду істор. праць. Найголовніша з них — «Щорічники» (лат. мовою, ч. 1—3, 1683—98), де К. виклав сучасну йому історію Польщі. В частині, присвяченій описові визвольної війни укр. народу 1648—54, К., відбиваючи інтереси магнатських кіл, осуджує цю війну, вороже ставиться до Б. Хмельницького та І. Богуна. Проте, завдяки значному фактичному матеріалу, праця К. є цінним джерелом з історії України 2-ї пол. 17 ст. Нею користувалися укр. літописці та історики. *Я. І. Дзюра* (Київ).

КОЦКО Василь Федорович (квітень 1873 — 26.I 1942) — один з організаторів і керівників революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1918. Н. в с. Млинках Шкільних (тепер у складі м. Дрогобича Львів. обл.) в селянській сім'ї. В революц. русі з 1888. Вів революц. роботу в Дрогобичі і Бориславі, учасник робітн. страйків. У 1915—18 працював столяром на Кременчуччині. Учасник боротьби за владу Рад на Полтавщині. З 1918 — в Дрогобичі, де організував комуністич. групу, брав участь у створенні Рад робітн. депутатів на солеварних з-дах. Один з керівників *Дрогобицького збройного повстання 1919*. В 1918—21 — член Дрогобицького повітового та окр. к-тів, з 1921 — ЦК КПСГ. В 1921—22 перебував у в'язниці, після чого був тяжкою хворобою прикутий до ліжка. Розстріляний нім. окупантами.

Лит.: Ярошенко А. Один із незламних каменярів. «Вітчизна», 1960, № 4; Цьох Й. Незабутнє ім'я. «Жовтень», 1960, № 8.

КОЦКО Ольга Василівна (1899 — 26.I 1942) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Ко-

муністич. партії з 1920. Н. в с. Млинках Шкільних (тепер у складі м. Дрогобича Львів. обл.). Дочка В. Ф. Коцка. З 1918 брала участь у революц. русі на Дрогобищині. З 1922 — секретар Дрогобицького окружного к-ту МОДР. В 1929—30 вчилася в Київ. парт. школі. З кін. 1930 — на підпільній роботі на Зх. Україні: секретар Львівського (1930—31), Коломийського (1931—32) окружкомів КПЗУ, з травня 1932 — керівник комуністич. Ковельщини. В серпні 1932 заарештована і за *Ковельським процесом 1934* засуджена до 15 років ув'язнення. Після воз'єднання Зх. України з УРСР — на рад. роботі у Дрогобицькій обл. Під час нім.-фашист. окупації розстріляна гестапцями.

М. К. Кучеров (Івано-Франківськ).

КОЦЮБІНСЬКИЙ Михайло Михайлович (17.IX 1864 — 25.IV 1913) — великий укр. письменник і громад. діяч, революц. демократ. Н. у Вінниці в сім'ї дрібного урядовця. У 1880 закінчив Шаргородське духовне училище. Переїхавши до Кам'янця-Подільського (1880), К. зблизився з революц. народовольською молоддю. За зв'язок з народовольцями 1882 був заарештований і в подальшому зазнавав переслідувань. Щоб налагодити зв'язки з зх.-укр. діячами, К. 1890 виїхав до Львова. Там познайомився з І. Я. Франком, встановив контакти з пресою. У Львів. періодич. виданнях «Дзвінок», «Правда» й «Зоря» почали друкувати його твори. В 1891 при Вінні. реальному училищі склав іспит на нар. вчителя і поїхав учителювати на село. Підтримував тісні зв'язки з селянами, давав їм читати заборонені книжки. Збирав фольклорний матеріал, частково потім опублікований у зб. «Етнографічні матеріали...» Б. Грінченка. Матеріальні нестатки і переслідування поліцією змусили К. шукати ін. роботи. В 1892—97 працював у філокерсній комісії. В 1897 переїхав до Чернігова, але губернатор не затвердив його на посаді в земстві як «неблагонадійного», і К. виїхав до Житомира, де почав працювати в ред. газети «Вольня». У 1900 переїхав до Чернігова, де служив статистиком. Брав участь у визначних подіях громад.-літ. і політ. життя: на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві (1903) виступив з промовою; на зборах Черніг. громадської б-ки 9 (22). І 1905 виступив з вимогою скасувати цензуру на худож. л-ру, зокрема на твори мовами пригноблених царизмом народів; брав участь у страйку статистиків Черніг. земства. В 1906—08 був головою т-ва «Просвіта» в Чернігові. В роки реакції намагався використати його для пропаганди революц.-визвольних ідей. К. стежив за зростанням літ. молоді, спрямовував її на шлях служіння народові. Через хворобу серця

К. не раз виїздив на лікування за кордон. Відвідав Німеччину, Австро-Угорщину (кілька разів приїздив у гуцульське село Криворівню, де збирав матеріали для своїх творів), Швейцарію та Італію. Протягом 1909—11 трічі був на о. Капрі (Італія), де здружився з М. Горьким. У 1911 «Товариство прихильників української науки і штуки» встановило К. довічну пенсію в розмірі 2 тис. руб. на рік, що дало можливість хворому письменникові залишити роботу в земстві. У жовтні 1912 К. виїхав на лікування до Києва. В кінці січня 1913 повернувся до Чернігова, де й помер. Поховано письменника в Чернігові на Болдиній горі. Поліція вжила заходів, щоб похорон не перетворився на демонстрацію. Ці урядові дії як ганебний приклад нап. гноблення в царській Росії викрив більшовицький депутат у 4-й Держ. думі Г. І. Петровський у промові, проєкт якої написав В. І. Ленін. Суспільно-політ., філософські та естетичні погляди К. формувалися під впливом революц.-демократич. та матеріалістич. ідей Т. Г. Шевченка, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, М. Є. Салтиков-Шедріна. К. послідовно відстоював реалізм, ідейність і народність у л-рі та мистецтві. В кінці 90-х і особливо в 900-і роки К. зазнав великого впливу ідей марксизму-ленінізму. Познайомився з творами класиків марксизму, зокрема з працями В. І. Леніна. К. поступово звільнявся від культурницьких ілюзій перших років своєї творчості і вже наприкінці 90-х рр. утвердився на позиціях революц. демократизму, став виразником інтересів і прагнень трудового люду, заклавши його до революц. боротьби проти самодержавства, проти бурж.-поміщицького ладу. К. близький був до розуміння того, що тільки під керівництвом робітн. класу селянство зможе визволитися від вікового соціального гніту. Вже в ранніх творах К. показав повну безправність народу, людяність і благородство простих людей («П'ятизлотник», 1893, та ін.), пробудження в них почуття людської гідності («По-людському», 1900), їхні прагнення до волі («На крилах пісні», 1895; «Дорогою ціною», 1901). Розкриваючи класові суперечності в капіталістичному суспільстві, К. ставав рішуче на бік пригноблених мас, сільс. бідноти, наймитів і робітників, утверджував неминучість революц. боротьби за землю і волю («Ціпов'яз», 1893). К. критикував ліберально-народницьке культурництво, впливу якого зазнав у молоді роки (участь в «Братстві тарасівців»), («Хо», 1894; «Для загального добра», 1895; «Посол від чорного царя», 1897; «Лялечка», 1901). В новелах «В путях шайтана» (1899), «На камені» (1902), «У грішний світ» (1904) й «Під мінаретами» (1904) К. викривав релігію як знаряддя соціального й духовного поневолення людини, показав бажання людини звільнитися від рабства навіть ціною власного життя. Письменник правдиво відобразив боротьбу мас на переломі двох століть, у період першої рос. бурж.-демократичної революції. Селянські рухи та боротьба робітн. класу по всій Росії поглибили інтерес К. до соціальних і політ. проблем, що їх висунула революція. Одночасно з ідейним зростанням К. йшов активний процес його творчого самовизначення як художника-реаліста й сміливого новатора. В центрі всієї творчості К.— його повість «Fata morgana» — найвизначніший твір про революц. події на селі в епоху імперіалізму не тільки в укр., але й у світовій л-рі. Перша частина повісті написана під час революц. передгроззя (1903), друга — в період реакції, на порозі нового піднесення революц. боротьби (1910). К. показав

авангардну роль пролетаріату в революції, створив образи робітників-соціалістів, безземельних селян. У романі виявилися елементи соціалістич. реалізму. В 1906—12 К. написав такі твори, як «Сміх» (1906), «Він іде» (1906), «Persona grata» (1907), «Невідомий» (1907), «В дорозі» (1907), «Коні не винні» (1912), «Подарунок на іменині» (1912), в яких нещадно викривав самодержавство, контрреволюційних погромників, фарисейство лібералів, занепадництво, ренегатство в політиці, славив незламність героїв революції, їх непохитну віру в перемогу світлих ідеалів. У дальших творах К. продовжував викривальну лінію «Fata morgana». Він малював тяжке зuboжіння трудящих мас («Що записано в книгу життя», 1910), ганьбив міщанство («Сон», «Лист», 1911). К. гостро виступав проти укр. бурж. націоналізму і декадентської л-ри. Обстоював ідею єднання трудящих всіх національностей. Твори останніх років — «Хвала життю», «На острові» (1912) і особливо повість «Тіні забутих предків» (1911) пройняті високим гуманізмом нар. поезії, мрією про світле життя. Твори К. перекладено рос. та ін. мовами народів СРСР, а також мовами багатьох народів світу. Повість «Fata morgana» була кілька разів інсценізована й ставилася в укр. театрах. За оповіданнями й повістями К. створено кінофільми «Коні не винні» (1956), «Кривавий світанок» (1956, за пов. «Fata morgana»), «Пе-коптор» (1957), «Дорогою ціною» (1957) і «Тіні забутих предків» (1967). У Вінниці (1927) та Чернігові (1934) засн. літ.-меморіальні музеї К., встановлено пам'ятники. За рішенням Всесвітньої Ради Миру 1964 в усьому світі відзначалося 100-річчя з дня народження Коцюбинського.

Тя.: Твори. В 6 т. К., 1961—62 [бібліогр. т. 4, с. 273—307]; Р о с с е р е к л. — Собрание сочинений. В 4 т. М., 1965.

Лит.: М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації. К., 1968; Франко І. З останніх десятиліть XIX в. В кн.: Франко І. Літературно-критичні статті. К., 1950; Горький М. М. М. Коцюбинський. В кн.: Горький М. Літературно-критичні статті. К., 1951; Іванов Л. Д. Михайл Коцюбинський. Критико-біографічний очерк. М., 1956; Грицютя М. С. Михайло Коцюбинський у слов'янських літературах. К., 1964; Колесник П. Й. Коцюбинський — художник слова. К., 1964; Партольд М. П. Світогляд М. М. Коцюбинського. Х., 1965 [бібліогр. с. 295—307]; Калениченко Н. Л. Великий сонцепоклонник. Життя і творчість Михайла Коцюбинського. К., 1967; Костенко М. О. Художня майстерність Михайла Коцюбинського. К., 1969; Куцяньський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. К., 1965; Спогади про Михайла Коцюбинського. К., 1962; Коцюбинська І. Спогади і розповіді про М. М. Коцюбинського. К., 1965; Мороз М. О. Михайло Коцюбинський. Бібліографічний покажчик. К., 1964.

П. Й. Колесник (Київ).

КОЦЮБІНСЬКИЙ Юрій Михайлович (7.XII 1896—8.III 1937) — держ., парт. і військ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1913. Н. у Вінниці. Син М. М. Коцюбинського. З 1911, навчаючись у Черніг. гімназії, брав участь у революц. виступах учнівської молоді, вів пропаганд. роботу серед робітників; входив до складу Черніг. к-ту РСДРП. З 1916 — в армії, проводив революц. роботу серед солдатів. У жовтні 1917 — комісар Петрогр. військ.-революц. комітету. В дні Жовтн. збройного повстання — нач. Червоної гвардії і командант Московсько-Нарвського р-ну Петрограда. Учасник штурму Зимового палацу. Делегат 1-го і 2-го Всерос. з'їзду Рад. З грудня 1917 входив до складу першого уряду Рад. України — Народного Секретаріату; заст., а потім виконуючий обов'язки нар. секретаря у військ. справах.

З січня 1918 — головнокомандуючий військами Укр. Рад. Республіки. В 1918 — голова Надзвичайного к-ту оборони республіки, член «Повстанської дев'ятки», *Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету*, Оргбюро по підготовці і скликанню I з'їзду КП (б) У, *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. В 1919 — голова Черніг. губвиконкому, секретар Черніг. губкому партії, голова губ. к-ту оборони. З серпня 1919 — член *Зафронтового бюро ЦК КП (б) У*. З 1920 — на дипломатич. роботі. Брав участь у підписанні *Ризького мирного договору 1921* з Польщею. В 1930—33 — заст. голови Держплану УРСР, з 1933 — заст. Голови Раднаркому і голова Держплану УРСР. На III, XI і XII з'їздах КП (б) У обирався членом ЦК КП (б) У. Член Оргбюро ЦК КП (б) У. На 12-му Всеукр. з'їзді Рад обраний членом ВУЦВК. *Літ.: Ярошенко А. Юрій Михайлович Коцюбинський. К., 1965; Цюпа І. Через терни до зірок. Юрій Коцюбинський. К., 1966.*

В. І. Власенко (Ніжин).

КОЧЕРГА Іван Антонович (6.X 1881 — 29.XII 1952) — укр. рад. драматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1950). Н. в містечку Носівці (тепер райцентр Черніг. обл.) в сім'ї залізнич. службовця. В 1903 закінчив юрид. факультет Київ. ун-ту. Друкуватися почав 1904. Героїчному минулому укр. народу присвятив драму «Алмазне жорно» (1927) та драм. поему «Свіччине весілля» («Пісня про Свечку», 1930). В 1928—31 написав кілька п'єс на теми колективізації та боротьби з куркульством («Пауку у колгоспі» та ін.). Сатиричні комедії «Майстри часу» («Годинникар і курка», 1933), «Підеш — не вернешся» (1935) присвячено філософ. питанням. У 1941 редагував журн. «Театр». В роки Великої Вітчизн. війни створив п'єси «Чаша» (1942), «Нічна тривога» (1943), драм. поему «Ярослав Мудрий» (1944); редагував газ. «Література і мистецтво». У післявоєнні роки написав драм. поему «Пророк» (1948), присвячену Т. Г. Шевченкові. Писав вірші, літ.-критичні статті. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. *Тв.: Твори. В 3 т. К., 1956; Рос. перекл. — Исторические драмы. М., 1954. Літ.: Андріанова Н. М. Іван Кочерга. К., 1963; Кузякіна Н. Драматург Іван Кочерга. К., 1968.*

С. М. Шаховський (Київ).

КОЧУБЕЇ Олексій Гаврилович (1918 — 15.XI 1942) — учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. Н. у с. Соловому (тепер Чаплигінського р-ну Лип. обл.). В Рад. Армії з 1938. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни потрапив в оточення. У жовтні 1941 вступив у партизан. загін під командуванням О. М. Савурова. Командував ротою. Відзначився в боях на тер. Сумщини поблизу сіл Винторівки (Середньобудського р-ну), Антонівки (Ямпільського р-ну), Ямполья (тепер с-ще м. т., райцентр). Загинув у бою.

КОЧУБЕЇ — укр. багаті поміщики, графи (з 1799), князі (з 1831). Власники великих зем. маєтностей на Україні (в Полт., Черніг., Херсон., Катеринославській, Таврійській, Подільській губ.) і в Росії. Походили з укр. козац.-старшинського роду. В а с и л ь Л е о н т і й о в и ч К. — генеральний суддя (див. В. Л. Коцюбей). В а с и л ь В а с и л ь о в и ч К. (р. н. невід. — п. 1743) — полт. полковник [1727—43]. В 1731—39 — командував козац. полком на *Українській лінії*. С е м е н В а с и л ь о в и ч К. (1725—79) — ніжинський полковник (з 1746), генераль-

Ю. М. Коцюбинський.

І. А. Кочерга.

ний обозний (з 1751), член Малоросійської колегії (з 1771). В і к т о р П а в л о в и ч К. (1768—1831) — віце-канцлер (1798), міністр внутр. справ (1819), голова Держ. ради і комітету міністрів (1827).

Літ.: Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник, т. 2. К., 1910.

КОЧУБЕЇ Василь Леонтійович (1640 — 25.VII 1708) — генеральний писар [1687—99], генеральний суддя [1699—1708] Лівобережної України. Власник великих зем. маєтностей в Полтавському, Чернігівському, Стародубському та ін. полках. Належав до частини укр. козац. старшини, яка орієнтувалася на Рос. дву. Разом з полтав. полковником І. Іскрою намагався викрити зраду, яку готував гетьман І. Мазепа, що вів таємні переговори з швед. королем Карлом XII і польс. королем Станіславом Лещинським про відрив України від Росії та перехід її під владу польс.-швед. загарбників. Але І. Мазепі вдалося ввести в оману Петра I і зобразити справедливим обвинувачення К. та І. Іскри як наклеп. Видані І. Мазепі, К. та І. Іскра були страчені під Борщачівкою (тепер село Погребищенського р-ну Вінн. обл.). Після викриття зради І. Мазепи К. та І. Іскра поховані в Києво-Печерській лаврі. Портрет, с. 492. *Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; В а н ь і ш - К а м е н с ь к и й Д. М. Історія Малої Росії, ч. 3. М., 1830.*

КОШИК Олександр Кузьмич (н. 20.VII 1905) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), доцент (з 1941). Член КПРС з 1939. Н. в с. Мишуриному Розі (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. Закінчивши істор. ф-т Київ. ун-ту (1934), працював у ньому старшим викладачем. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1944 — на викладацькій роботі в Київ. ун-ті, 1948—51 — проректор по наук., 1951—54 — по навч. роботі; 1964—68 — зав. кафедрою історії СРСР Київ. ун-ту. Досліджує питання історії робітн. руху на Україні. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами. *Тв.: Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. К., 1965.*

КОШИЛІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення пізнього періоду *трипільської культури* в с. Кошилівцях Заліщицького р-ну Терноп. обл. Досліджувалося 1908—12, 1923 і 1953. При розкопках відкрито залишки наземних глинобитних жител, госп. ями, вогнища та печі з напівсферичним склепінням. Під долівкою одного з жител виявлено ритуальне поховання перепалених кісток черепа людини. Знайдено столовий посуд з поліхромним розписом, конічні й напівсферичні миски, шоломовидні покривки, горщики, знаряддя праці з кременю (скребки, ножі, проколки), каменю (долота), кістки й рогу (шпала, ло-

В. Л. Кочубей.

Г. Д. Кошова.

О. В. Кошовий.

П. К. Кошовий.

шила, ключці), мідні шило й підвіску та срібну спіраль, глиняні жіночі культові статуетки, фігурки барана, бика або собаки тощо.

В. Г. Збеневич (Київ).

КОШЦЬКА ПРОГРАМА — програма першого уряду Нац. фронту чехів і словаків, розроблена Компартією Чехословаччини. Проголошена 5.IV 1945 в м. Кошіце. В К. п. сформульовано осн. завдання завершення нац.-визвольної боротьби і принципи будівництва народно-демократич. д-ви. К. п. передбачала передачу влади на місцях обраним народом Нац. комітетам, запровадження широких демократич. свобод, віддання до суду воєнних злочинців і зрадників, заборону фашист. партій і орг-цій, ліквідацію капіталістич. монополій, конфіскацію майна нім. і угор. капіталістів, поміщиків, колабораціоністів, надавала словац. народові широкі автономні права в рамках єдиної демократич. д-ви. Програма дала можливість населенню Закарпатської України вільно вирішити питання про возз'єднання з Рад. Україною. В основу зовн. політики було покладено союз і співробітництво з СРСР. Здійснення К. п. забезпечило успішний розвиток Чехословаччини по шляху до соціалізму.

КОШКА Петро Маркович (1828 — 13.II 1882) — див. П. М. Кішка.

КОШОВА Ганна Денисівна (2.X 1871 — 9.III 1948) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1947). Н. в с. Малопопелівському (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1931 почала працювати ланковою в колгоспі «Червоний гігант» Сквирського р-ну Київ. обл. В 1935 очолювала К. ланка збрала по 537 ц/га цукр. буряків, поклавши цим разом з ін. буряководами Рад. України початок рухові *п'ятисотенниць*. К. нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами. В 1955 на Всесоюзній с.-г. виставці у Москві К. встановлено пам'ятник. У 1957 ім'я К. присвоєно колгоспові, де вона працювала.

КОШОВА КАНЦЕЛЯРІЯ — установа кошової адміністрації на *Запорізькій Січі* 16—18 ст. У К. в. велися листування, щоденники про походи, розрахункові записи, зберігалися архіви *Коша Запорізької Січі*.

КОШОВИЙ Олег Васильович (підпільна кличка — «К а ш у к»; 8.VI 1926 — 9.II 1943) — один з керівників підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1942. Н. в м. Прилука (тепер Черніг. обл.) в сім'ї службовця. З 1940 жив у м. Краснодоні, вчився в середній школі ім. М. Горького. Після окупації міста фашистами зв'язався з керівництвом парт. підпілля і створив комсомольську групу, яка згодом

увійшла до складу «Молодої гвардії». Був членом штабу, комісаром орг-ції. Після розкриття «Молодої гвардії» намагався перейти лінію фронту. Схоплений фашистами на ст. Кортушине. Після жорстоких катувань у гестапо був розстріляний у лісі поблизу м. Ровеньок. Ім'я К. присвоєно шахтам, радгоспам, пароплавам, школам, піонерським дружинам і загонам в СРСР та за кордоном.

Лит.: Кошова О. Олег Кошовий (Спогади матері). К., 1947.

КОШОВИЙ Петро Кирилович (н. 8.XII 1904) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1970), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1925. Н. в м. Олександрії (тепер Кіровоград. обл.) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. Потім — на командній роботі в Рад. Армії. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією та корпусом на Волховському, Сталінгр., Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1960—65 — ком. військами Київ. військ. округу. З 1965 — ком. військами Групи рад. військ у Німеччині. На XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. На XXII з'їзді КП України обирався членом ЦК. В 1961—66 — кандидат у члени Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

КОШОВИЙ ОСАВУЛ — у *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) службова особа, що здійснювала нагляд за виконанням судових вироків, розподіяла між старшиною провіант, керувала заготівлею провіанту для війська на випадок війни тощо. Обирався на *козацькій раді* на один рік. Для допомоги К. о. обиралися військ. підосавул та військ. обозний. Зовнішнім знаком влади К. о. була дерев'яна палиця зі срібними кільцями з обох кінців.

КОШОВИЙ ОТАМАН, кошовий — у *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) службова особа, що її обирала *козацька рада* строком на один рік і який належала вища військ.-адм. влада. У 16—17 ст. називалися гетьманами. Під час воєнних походів мав необмежену владу. К. о., як правило, обиралися особи, бажані для старшинської верхівки. Знаком влади К. о. була булава. Останнім К. о. Запорізької Січі був П. І. *Калишевський*. До 1797 посада К. о. зберігалася в *Чорноморському козацькому війську*.

КОШОВИЙ ПИСАР — у *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) службова особа, що відала всім діловодством *Кошу Запорізької Січі*. Обирався

на *козацькій раді*. К. п. мав великий вплив на адм. діяльність Коша. Кожний з К. п. займав посаду протягом багатьох років. Зовн. знаком гідності К. п. був каламар (чорнильниця) у срібній оправі, який він тримав за поясом, а перо до нього — за правим вухом.

КОШОВИЙ СУДДА — у *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) службова особа, що розглядала кримінальні і цивільні справи. Обирався на *козацькій раді* строком на один рік. Вироки К. с. затверджував *кошовий отаман*, а смертні вироки — козацька рада. Знаком влади К. с. була велика срібна печатка, якою він скріплював підпис кошового отамана на рішеннях козацької ради.

КП(б)У — див. *Комуністична партія України*.
КПЗУ — див. *Комуністична партія Західної України*.

КПРС — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

КПСГ — див. *Комуністична партія Західної України*.

КРАВЕЦЬ Людмила Степанівна (н. 7.II 1923) — рад. військовослужбовець, гвардії старшина, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1945. Н. на ст. Кушугум (тепер с-ще м. т. Запоріж. р-ну Запоріж. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — санінструктор батальйону 68-го гвард. стріл. полку 23-ї гвард. стріл. дивізії 1-го Білорус. фронту. Відзначилась під час штурму Берліна. Прийняла на себе командування ротою. З 1946 — в запасі.

КРАВЕЦЬ Микола Миколайович (н. 24.XI 1928) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1969). Член КПРС з 1951. Н. в с. Бабицах Білгородського пов. на Холмщині (тепер ПНР) в сел. сім'ї. Після закінчення Львів. пед. ін-ту (1949) працював учителем, згодом — директором у школах Волин. обл. У 1954—55 — старший викладач Ів.-Фр. пед. ін-ту. В 1955—58 — молодший, з 1959 — старший наук. співробітник Ін-ту суспільних наук АН УРСР. З 1968 — зав. кафедрою історії України Львів. ун-ту. Досліджує питання соціально-економіч. розвитку зх.-укр. земель і революц. руху в 19—20 ст., зх.-укр. історіографію.

Тв.: Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1959; Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст. Львів, 1964; Львівщина Радянська. Львів, 1966 [у співавт.].

КРАВЧЕНКО Андрій Григорович (30.XI 1899 — 18.X 1963) — рад. військ. діяч, ген.-полковник танкових військ, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1925. Н. в с. Сулимиці (тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях проти петлюрівців та військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1928 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. бригадою, корпусом і армією в складі Брянського, Сталінгр., 1, 2 і 3-го Укр. та Забайкальського фронтів. Керовані К. війська брали участь у визволенні Києва, Житомира та ін. міст Рад. України. Після війни — ком. бронетанковими та мех. військами ряду військ. округів. З 1955 — у відставці. Депутат Верх. Ради СРСР 1—2-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

КРАВЧЕНКО Василь Григорович (8.V 1862 — 20.III 1945) — укр. рад. етнограф і письменник. Н. в Бердянську в сім'ї робітника. Закінчив Феодосійський учительський ін-т. Один із засновників Т-ва дослідників Волині та його етно-

А. Г. Кравченко.

Г. П. Кравченко.

граф. секції. В 1920—34 керував етнограф. відділом Волин. н.-д. музею в Житомирі. Записав велику кількість зразків нар. поетичної творчості різних жанрів та зібрав багато етнограф. матеріалів (опубліковані в «Етнографічних матеріалах» Б. Д. Грінченка, в. 1—3. Чернівці, 1895—99). Видав збірку оповідань «Буденне життя» (Львів, 1902). Фольклорно-етнограф. праці К. з питань рад. робітн. і колгоспного побуту зберігаються у фондах Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

Тв.: Етнографічні матеріали..., т. 1—3. Житомир, 1911—20.

КРАВЧЕНКО Григорій Пантелейович (10.X 1912 — 23.II 1943) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант авіації, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1939). Член Комуніст. партії з 1931. Н. у с. Голубівці (тепер Новомосковського р-ну Дніпроп. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1931. У 1932 закінчив Качинську військ. школу пілотів. Був льотчиком-інструктором, льотчиком-випробувачем, командиром авіаланки, ескадрильї, командувачем ВПС Прибалт. військ. округу. В 1937 — учасник нац.-визвольної війни кит. народу проти япон. загарбників, згодом — нац.-революц. війни іспан. народу (1936—39). У 1939 командував винищувальним авіаполком у боях проти япон. загарбників на р. Халхін-Голі. Брав участь у визволенні території Зх. України і Зх. Білорусії (1939). У рад.-фінл. війні 1939—40 командував особливою авіац. групою. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир авіадивізії та командуючий Військ.-повітр. силами 3-ї армії. Загинув у бою. Похований у Москві в Кремлівській стіні.

КРАВЧЕНКО Іван Іванович (20.VII 1899 — 18.II 1953) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1952). Член КПРС з 1945. Н. в с. Довгалівському (тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. У 1924 закінчив Київський ін-т нар. освіти. У 1928—37 — старший наук. співробітник Київ. обл. держ. архіву; 1938—40 — співробітник Б-ки АН УРСР. У 1941—42 — викладач Моздокського вчительського ін-ту, 1942—44 — Ростовського ун-ту, що перебував у м. Оші Кирг. РСР. У 1944—52 — зав. кафедрою історії СРСР, декан істор. ф-ту та проректор по наук. частині Чернівецького ун-ту. З 1952 — зав. кафедрою історії нар. г-ва у Київ. фінансово-економіч. ін-ті. Розробляв істор.-економіч. проблеми на Україні кін. 18 — 1-ї пол. 19 ст. С. Д. Пількевич (Київ).

КРАВЧЕНКО Федір Іванович (бл. 1852 — р. см. невід.) — революц. народник. Н. в Одесі. Працював слюсарем залізнич. майстерень в Одесі. Був членом «Південноросійського союзу робіт-

ників», організованого в Одесі Є. Й. *Заславським*. Керував гуртком залізничників, розповсюджував серед них нелегальну л-ру. У грудні 1875 К. заарештований і за вирок суду в травні 1877 засуджений до 5 років каторги, яку відбував спочатку в Новобелгородському централі, потім на Карі. З 1883 — на поселенні у Селенгінську на Забайкаллі. Дальша доля К. невідома. **КРАВЧИНСЬКИЙ** Сергій Михайлович (літ. псевд. — Степняк; 13.VII 1851 — 23.XII 1895) — революц. народник, письменник. Н. в Полт. губ. в сім'ї військ. лікаря. Закінчив Михайлівське арт. уч-ще в Петербурзі (1870), вчився в Лісному ін-ті (1871—73). Революц. діяльність почав 1870. З 1872 — член гуртка *чайковців*. Був одним з ініціаторів «ходіння в народ». У 1874 К. заарештовано, після втечі він виїхав за кордон. Брав участь у нац.-визвольному повстанні в Герцоговині (1875), повстанні анархістів у італ. провінції Беневенто (1877). З травня 1878 жив у Петербурзі. К. — один з організаторів партії «Землі і воля». 4 (16).VIII 1878 вбив шефа жандармів Мезенцова і змушений був утекти за кордон. Жив у Швейцарії, Італії, з 1884 — в Лондоні. Для видання і розповсюдження нелегальної л-ри 1891 заснував «Фонд вільної російської преси». Брав участь у міжнародному робітничому русі. Пропагандистську діяльність К. схвалював Ф. Енгельс. За кордоном К. написав і опублікував багато праць про Росію і рос. революціонерів: «Підпільна Росія» (1882), «Російські грозові хмари», «Росія під владою царів» (1885), а також ряд художніх творів — «Андрій Кожухов» (1889), «Будиночок на Волзі» (1896) та ін. К. виявляв інтерес до укр. літератури, зокрема до творів Т. Г. Шевченка. Був особисто знайомий з М. І. *Павликом*, листувався з М. П. *Драгомановим*. І. Я. Франко називав К. талановитим публіцистом, гарячим оборонцем відомих рос. борців за свободу і поступ (Див. Твори, т. 18, с. 104). Твори К. не раз перекладались і перекладались на ін. европ. мови. Їх нелегально привозили до Росії, де вони сприяли вихованню кількох поколінь революціонерів. Портрет, с. 496.

Тел.: Сочинения. В 2 т. М., 1958; Укр. перекл. — Підземна Росія. Львів, 1901; Джузеппе Гарібальді. К., 1920; Андрій Кожухов. Х.—К., 1933; Будиночок на Волзі. К., 1959.

Лит.: Тарауга Е. Подпольная Россия. Судьба книги С. М. Степняка-Кравчинского. М., 1967; Маевская Т. П. Слово и подвиг. Жизнь и творчество С. М. Степняка-Кравчинского. К., 1968 [бібліогр. с. 217—225].

КРАВЧУК Петро Ілліч (п. 6.VII 1911) — діяч прогресивної укр. еміграції в Канаді. Н. в с. Стоянові (тепер Радехівського р-ну Львів. обл.). В 1927—30 працював в апараті «Сельробу» у Львові. В 1930 емігрував до Канади, де брав активну участь у роботі укр. прогресивних орг-цій — Т-ва Укр. Робітничо-Фермерський дім (ТУРФДім), Робітничого запомогового т-ва, Ліги комуністич. молоді. В 1932—36 — секретар ЦК Секції молоді ТУРФДім. Був членом Гол. керуючої ради Т-ва допомоги визвольному рухові на Зх. Україні. З 1932 — член Компартії Канади. В 1940—42 за революц. діяльність був ув'язнений. З 1936 співробітничав в укр. прогресивній пресі в Канаді, один з редакторів газ. «Життя і слово». Премія ім. Я. Галана, 1967.

Тел.: Шістсот днів на Україні. Торонто, 1950; На новій землі. Торонто, 1958; Під проводом благородних ідей. Торонто, 1969. М. Н. Іванюк (Київ).

КРАЄЗНАВСТВО — всебічне вивчення порівняно невеликої території (краю, області, району, насел. пункту) переважно силами місцевого населення. Осн. завдання К.: вивчення природи

і природних ресурсів, охорона їх і відтворення, вивчення госп. досягнень, історії, культури, побуту, нар. творчості і трудових навичок місцевого населення, виявлення, вивчення і охорона пам'яток історії та культури тощо. Внаслідок краєзнавчих досліджень нагромаджується великий фактичний матеріал, що сприяє розвиткові економіки краю. К. є могутнім засобом патріотич. виховання мас, дає багатий матеріал для агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. К. в нашій країні набуло розвитку з 1760, коли географ. департамент Рос. АН розіслав на місця, в т. ч. й на Україну, т. з. «запроси». З місць необхідно було надсилати до Петербурга відомості про природу й г-во певних місцевостей, про наявність городищ і руїн давніх міст, а також копії з місцевих літописів. Економіка і природа країни вивчалися «Вільним економічним товариством» (засп. 1765). Значного розвитку набуло К. на Україні в 2-й пол. 19 і на поч. 20 ст., коли розгорнулася робота *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* у Києві (1843), комісії для опису губерній та наук. т-ва, зокрема *історичні наукові товариства*. Чималу роботу провадило *Українське наукове товариство* у Києві (1907) і *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові (1893). Результати краєзнавчих досліджень публікувалися в наук. записках т-в та в журн. «*Киевская старина*» або в окремих працях. Хоч деякі істор. краєзнавчі праці пройняті бурж.-націоналістич. ідеями, вони містять значний фактичний матеріал. Широко розгорнувся масовий краєзнавчий рух на Україні після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 20—30-х рр. виник ряд краєзнавчих осередків (Одеса, Харків, Полтава, Ізюм, Кам'янець-Подільський, Житомир, Біла Церква та ін.), почали створюватись *краєзнавчі музеї*. В 1922 при АН УРСР засновано Комісію краєзнавства, що видавала журн. «*Краєзнавство*» (1927—30). Після Великої Вітчизн. війни до К. прилучились широкі кола місцевої інтелігенції, студентів, школярів. Особливо масовим стало шкільне К. На Україні працюють понад 20 тис. шкільних краєзнавчо-туристських гуртків і загонів (1970), з 1953 видаються методичні збірники «Краєзнавство в школі». Краєзнавчий характер мала серія видань про області УРСР, яка допомагає учням вивчати в школі свій край. За останні 10—15 років видано кілька десятків історико-краєзнавчих нарисів про окремі міста і села. Майже в усіх областях вийшли путівники про пам'ятних місцях і збірки документів про події часів громадян. і Великої Вітчизн. воєн та періоду соціалістич. будівництва. У ряді насел. пунктів УРСР створено нар. краєзнавчі музеї і музейні кімнати (бл. 300.) Орг. центрами краєзнавчої роботи є краєзнавчі музеї, наук. т-ва, краєзнавчі комісії при філіалах Укр. географ. т-ва та ін. установи. Активізації істор. К. сприяє видання багатомної «Історії міст і сіл Української РСР», в створенні якої беруть участь тисячі місцевих учених, учителів, парт. і рад. працівників. Інтенсивно розгортає краєзнавчу роботу *Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури*.

Лит.: Барков А. С. О научному краєзнавстві. «Вопросы географии», 1946, сб. 1; Русаков М. Г. Методика краєзнавчого дослідження населеного пункту та його околиць, ч. 1—2. К., 1958—59; Строев К. Ф. Краєзнавство. М., 1967. М. Г. Русаков (Київ).

«КРАЄЗНАВСТВО» — журнал Українського комітету краєзнавства. Виходив 1927—30 у Харкові. Всього було 28 номерів. У журналі висвітлювалась краєзнавча робота на Україні. Друкувалися статті з заг. питань *краєзнавства* і методики

краєзнавчої роботи, інструктивні матеріали і нариси про історію окремих населених пунктів республіки. Значна увага приділялась бібліографуванню краєзнавчої л-ри на місцях, подавалась хроніка про діяльність краєзнавчих орг-цій та краєзнавчу роботу в школах. Поряд з показом соціалістич. перетворень у житті й побуті населення України розповідалося про окремі нар. промисли і нар. мистецтво, вміщувався опис нар. обрядів і звичаїв. Авторами статей, крім краєзнавців, виступали вчені з різних галузей знань.

Ф. К. Сарана (Київ).

КРАЄЗНАВЧИ МУЗЕЇ — н.-д., культ.-осв. установи, які зберігають, вивчають і пропагують пам'ятки матеріальної культури, що стосуються даного краю або місцевості (див. *Краєзнавство*). У К. м. СРСР є відділи: природи краю, історії дореволюц. минулого, історії рад. суспільства. Деякі К. м. мають відділи етнографічні, художні та ін. Перші місцеві музеї — попередники сучасних К. м. — виникли на Україні в кінці 19 — на поч. 20 ст. У 1891 був створений Полтавський, 1898 — Миколаївський, 1902 — Волинський (в Житомирі), 1913 — Острозький музеї. Багато цінних колекцій з укр. краєзнавства належало приватним особам і було недоступно широким масам. Мережа К. м. широко розвинулася лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1918—19 відкрито Вінницький, Уманський, Черкаський, Нікопольський та багато ін. К. м. На Україні на кін. 1968 працювали 55 держ. К. м. Крім того, в районних центрах та селах республіки створено силами громадськості значну кількість народних К. м. і музейних кімнат на заводах і шахтах, у колгоспах, школах тощо. Найзначнішими в УРСР є *Кримський краєзнавчий музей, Миколаївський краєзнавчий музей, Івано-Франківський краєзнавчий музей, Чернівецький краєзнавчий музей* та ін., у фондах яких зібрано цінні матеріали з краєзнавства.

Літ. див. до ст. *Музеї*.

КРАЙКІВСЬКИЙ Пантелеймон Іванович (22.III 1891—1944) — один з організаторів і керівників революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Різдвянах (тепер Галицького р-ну Ів.-Фр. обл.) в селянській сім'ї. Працював сільським учителем. Під час 1-ї світової війни був мобілізований в австр. армію. Потрапив у рос. полон. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Сибіру.

В 1919—39 — на підпільній роботі на Зх. Україні. В 1920—21 — організатор комуністич. гуртків у Рогатинському повіті. З 1921 — член ЦК КПСГ, в 1923—28 — Політбюро ЦК КПЗУ. В 1926—30 — ген. секретар «Сельробу» — легальної революц. орг-ції КПЗУ. В 1928 обраний від «Сельробу» до польс. сейму. Загинув від рук оунівських бандитів.

П. І. Арсенич (Івано-Франківськ).

КРАЙЦ Віктор Іванович (1897 — травень 1930) — активний учасник революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1922. Н. у Володимир-Волинському повіті в сім'ї селянина-бідняка. З 1914 жив у Києві, де брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади. На поч. 1922 повернувся на Зх. Волинь, провадив нелегальну парт. роботу. Був секретарем Володимир-Волинського повітового к-ту КПЗУ, керівником партизан. загонів у повіті. В 1925 заарештований і за *Володимир-Волинським процесом 1926—27* засуджений на довічне ув'язнення. Помер у тюрмі.

[Е. М. Галушко] (Львів).

КРАКІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА — консервативно-клерикальний напрям у польс. істор. науці, що оформився в 70—80-х рр. 19 ст. в Га-

личині. К. і. ш. протистояла *Варшавській історичній школі*. Представники К. і. ш. В. Калінка, М. Боожинський, Ю. Шуйський, С. Смолька були противниками демократич. і нац.-визвольних рухів, заперечували істор. закономірності суспільно-економіч. розвитку, стояли на позиціях суб'єктивізму і прагматизму, захищали ідею сильної королівської влади, авторитет церкви. Істор. факти вони інтерпретували відповідно до своїх політ. концепцій і програм, залишаючись лояльними до Габсбурзької монархії. Захищали загарбницьку політику польс. феодалів на Сх., приписували їм цивілізаторську місію щодо рос., укр. та білорус. народів. І. Д. Кундюба (Київ).

КРАКІВСЬКА НАРАДА ЦК ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ — див. «Лютнева» 1913 нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками.

КРАМАТОРСЬК — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР, на р. Казенному Торці (прит. Сіверського Дінця). Залізнич. вузол. 151 тис. ж. (1970). В 1868 збудовано залізнич. станцію Краматорська, навколо якої згодом виникло місто, що входило до Ізюмського пов. Харків. губ. Пром. значення К. набув з побудовою 1896 маш.-буд. з-ду. Трулячі К. брали активну участь у революції 1905—07. Бойова дружина робітників міста була учасницею *Горлівського збройного повстання 1905*. Революц. боротьбою в К. керували такі діячі партії, як *Артем* (Ф. А. Сергеев, 1903), Г. І. *Петровський* (1905, 1917), М. М. *Шверник* (1912) та ін. 21.III (3.IV) 1917 створено *Краматорську Раду робітничих і селянських депутатів*. У жовтні (листопаді) 1917 в К. встановлено Рад. владу.

У квітні 1918 місто захопили австро-нім. війська і гайдамаки. В листопаді 1918 краматорські робітники роззброїли гетьманську варту і відновили владу Рад. У червні 1919 К. захопили денікінці. В грудні 1919 Рад. владу відновлено. З 1923 К. — райцентр Артемівського округу. З 1932 — місто Донец. (1938—61 — Сталінська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 20.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 6.IX 1943 К. визволений рад. військами. В К. є з-ди: *Новокраматорський машинобудівний завод, Старокраматорський завод імені Серго Орджонідзе, Краматорський завод важкого верстатобудування імені В. Я. Чубаря*, металург., коксохім., цементний, шиферний, мінеральної вати, борошно-мелничний, молочний; швейна і ковбасні ф-ки тощо. Вечірній індустріальний ін-т, 3 технікуми; школи: 41 загальноосв., 1 музична. Пам'ятники В. І. Леніну, рад. воїнам, що загинули в боях за визволення К. від нім.-фашист. загарбників.

Літ.: Ш а т л о в Н. И. Краматорск. Донецк, 1966.

В. Ф. Бурносев (Донецьк).

КРАМАТОРСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена 21.III (3.IV) 1917. Перебувала під впливом більшовиків і фактично тримала в своїх руках владу в Краматорському завод. районі. Активно виступала проти політики бурж. Тимчасового уряду, запровадила 8-годинний робочий день, здійснювала контроль над виробництвом, домагалася підвищення заробітної плати робітникам, подавала допомогу селянам. У вересні прийняла більшовицьку резолюцію про передачу влади Радам. Представники Краматорської Ради брали участь у роботі II Всерос. з'їзду Рад і вітали Жовтн. збройне повстання в Петрограді. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції повністю зосередила владу в своїх руках і протягом короткого часу (до австро-нім. окупації 1918) здійснила перші соціалістичні перетворення в Краматорському районі.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

С. М. Кравчинський.

О. Г. Крамов.

КРАМАТОРСЬКИЙ ЗАВОД ВАЖКОГО ВЕРСТАТУБУДУВАННЯ ІМЕНІ В. Я. ЧУБАРЕА — підприємство верстатобудування УРСР. Розташований у Краматорську Донец. обл. Будівництво почалося 1937. Повністю став до ладу на поч. 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на Сх. країни. Споруди підприємства зруйнували нім.-фашист. загарбники. Після визволення міста швидкими темпами провадилася відбудова з-ду. Вже 1945 випущено перший післявоєнний вальцетокарний верстат. У повоєнні роки з-д докорінно реконструйовано й значно розширено. Спеціалізується на виробн. універсальних важких токарних, вальцетокарних, безцентрово-токарних та глибокорозточувальних верстатів. На з-ді виготовлено унікальну автоматичну лінію по обробці вагонних осей. Широко відомі новатори і передовики виробн., серед них — Герой Соціалістич. Праці стругальник Г. С. Гень. У 1966 К. з. в. в. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, 1970 — Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. У 1967 з-ду присвоєно ім'я В. Я. Чубаря.

КРАМОВ Олександр Григорович (4.І 1885 — 17.V 1951) — рос. рад. актор і режисер, нар. артист СРСР (з 1944). Н. в Києві в сім'ї вчителя. У 1905 закінчив театр. школу Е. А. Ленковського у Києві, одночасно вчився на юрид. факультеті Київ. ун-ту (закінчив 1908). Працював як актор і режисер у театрах Києва, Херсона, Самари, Петербурга, Москви. З 1933 — актор, режисер, а з 1936 — худож. керівник Харків. театру рос. драми ім. О. С. Пушкіна. Серед кращ. ролей К.: Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Горлов («Фронт» Корнійчука). Створив образ В. І. Леніна у виставах «Людина з рушницею» та «Кремлівські куранти» Погодіна. В режисерському доробку К.: «Сім'я» Попова, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Фронт» Корнійчука тощо. Був професором (з 1948) Харків. театр. ін-ту. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання і Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Лит.: К у б л а н о в Б. Творчицький шлях А. Г. Крамова. Х., 1938; Буквін В. Олександр Григорович Крамов. К., 1964.

КРАСІКОВ Петро Ананійович (парт. псевд. І г н а т, П а в л о в и ч, Б е л ь с ь к и й; 16.X 1870—20.VIII 1939) — професійний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1892. Н. в м. Красноярську в сім'ї юриста. В 1891 поступив на фізико-мат., потім —

на юридич. факультет Петерб. ун-ту. У 1892 поїхав до Швейцарії, де встановив зв'язок з групою «Визволення праці». За революц. діяльність в 1893 був виключений з ун-ту (екзамен за юридич. ф-т склав пізніше). В 1894 заарештований і засланий до Сх. Сибіру, де познайомився з В. І. Леніним. З 1900 жив у Пскові, був агентом «Искры». В 1902 — член Орг. к-ту по скликанню II з'їзду партії, на якому був делегатом від Київ. с.-д. к-ту. В 1904 брав участь у нараді 22-х більшовиків у Женеві. В 1905 — член Петерб. к-ту РСДРП, член Виконавчого к-ту Петерб. Ради робітн. депутатів. З 1908 працював у Петербурзі помічником присяжного повіреного. Після Лютн. революції 1917 — член Виконкому Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів. З листопада 1917 — голова слідчої комісії по боротьбі з контрреволюцією, потім член колегії наркомату юстиції і заст. наркома юстиції РРФСР. З 1924 — прокурор Верховного Суду СРСР. В 1933—38 — заст. голови Верховного Суду СРСР. Член ВЦВК і ЦВК СРСР ряду скликань.

КРАСИЛІВ — місто районного підпорядкування Хмельн. обл. УРСР, центр Красилівського р-ну. Розташований за 3 км на Зх. від залізнич. ст. Красилів. 12,3 тис. ж. (1969). Засн. у 1-й пол. 17 ст. Населення К. брало участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54 і в гайдацькому русі серед. 18 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. — у складі Росії, з 1797 — містечко Старокосятинського пов. Волинської губ. Рад. владу встановлено в січні 1918. В кінці лютого 1918 К. окупували австро-нім. інтервенти; з листопада 1918 до грудня 1919 — в руках петлюрівців. У кінці грудня 1919 К. захопили білополяки, яких 8.VII 1920 вигнали рад. війська. З середини вересня 1920 знову був окупований польс. військами. Визволений Червоною Армією у 2-й пол. листопада 1920. Трудящі К. брали участь у виступах проти інтервентів і гетьманського режиму. Навесні 1919 в районі К. діяв партизан. загін, яким командував П. Гончар. За Рад. влади К. спочатку — волосний, а з березня 1923 — районний центр Шепетівського округу, 1932—37 — Вінницької обл., з 1937 — у складі Хмельницької (до 1954 — Кам'янець-Подільська) обл. З 1964 К. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни К. 8.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1942—43 на Красилівському цукр. з-ді діяла підпільна група; в районі К. 1943—44 діяв партизан. загін «Скра», що входив до з'єднання під командуванням М. І. Наумова. 10.III 1944 К. визволили частини 1-ї гвардійської армії. У місті — маш.-буд., цукр. і цегельний з-ди, хлібозавод, колгоспбуд, рембуддільниця тощо. 5 загальноосв. музична та спортивна школи. У К. встановлено пам'ятник воїнам, що загинули в боротьбі проти нім.-фашист. окупантів.

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський). **КРАСІН** Леонід Борисович (27.VII 1870 — 24.XI 1926) — рад. держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1890. Н. в м. Кургані в сім'ї дрібного урядовця. Будучи студентом Петерб. технологіч. ін-ту, 1890 вступив до *Брусневої групи*. В 1891 висланий у Нижній Новгород, 1895 — в Іркутськ. З 1897 — студент Харків. технологіч. ін-ту, який закінчив у 1900. В 1900—04 працював інженером у Баку, брав участь в організації іскрівської підпільної друкарні «Ніна». Після II з'їзду РСДРП приєднався до більшовиків, був кооптований до складу ЦК партії, але займав угодівську позицію щодо меншовиків, проте незабаром відійшов від них. Брав участь у створенні підпільних друкарень у Москві, Кінешмі, Нижньому Новгороді.

В 1905—07 очолював бойову тех. групу при ЦК партії. В 1907—10 — в еміграції. Деякий час входив в антипарт. групу «Вперед», потім тимчасово відійшов від політ. діяльності. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — в 1918 — голова Надзвичайної комісії по постачанню Червоної Армії, член президії ВРНГ, нарком торгівлі і пром-сті РРФСР, 1919 — нарком шляхів РРФСР, потім — на дипломатич. роботі: 1920—23 — повпред і торгпред в Англії і одночасно (1921—24) — нарком зовн. торгівлі; член рад. делегації на *Генуезькій конференції 1922, Гаагській конференції 1922*; з 1924 — повпред СРСР у Франції, з 1925 — повпред в Англії. На III, IV, XIII і XIV з'їздах партії обирався членом ЦК, на V з'їзді — кандидатом у члени ЦК.

«КРАСНАЯ ЛЕТОПИСЬ» — наук.-істор. журнал, що видавався 1922—34 та 1936—37 спочатку Ленінгр. іспартом, з 1930 — Ін-том історії партії при Ленінгр. обкомі ВКП (б). Виходив 6 раз на рік. Журнал публікував наук. статті і спогади, документи і матеріали з історії КІРС, Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни. Особливу увагу приділяв історії Ленінгр. парт. орг-ції, історії фабрик і заводів Ленінграда. Журнал мав відділ, в якому друкувалися документи В. І. Леніна та матеріали про нього. Так, протягом 1923—32 на сторінках «К. л.» було вперше надруковано 19 праць В. І. Леніна. В «К. л.» друкувалися поодинокі матеріали з історії України, переважно спогади старих революціонерів; рецензії на праці укр. авторів тощо.

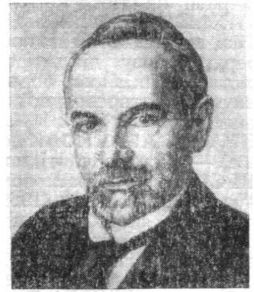
«КРАСНИЙ АРХИВ» — наук.-істор. журнал, що видавався в Москві 1922—41 Центр. архівом РРФСР і СРСР (1922—35), Центр. архів. управління СРСР і РРФСР (1936—38), Головним архівним управлінням НКВС СРСР (1938—41). Виходив 6 раз на рік (1922—24 — нерегулярно). Журнал публікував архівні матеріали про революц. діяльність В. І. Леніна, з історії революц. руху і більшовицької партії, історії народів СРСР, історії Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни, історії соціалістич. будівництва в СРСР та з міжнар. відносин тощо. Вийшло 106 т. у 99 кн., в яких вміщено 893 документи, в т. ч. з історії України 18 — поч. 20 ст.

Лит.: «Красный архив». Систематический указатель публикаций и статей. М., 1957; Зверев Р. Я. «Красный архив». Исторический журнал. 1922—1941. Авторизованный указатель содержания. М., 1960.

«КРАСНИЙ ЛИМАН» (до 1939 — Л и м а н) — місто Донец. обл. УРСР, центр Краснолиманського р-ну; на березі оз. Лиман. Залізнич. вузол. 29,1 тис. ж. (1969). Вперше згадується в документах 80-х рр. 18 ст. як слобода Лиман Ізюмського пов. Харків. намісництва, з 1797 — в складі Українсько-Слобідської губ., з 1835 — Харків. губ. Після побудови в 70—80-х рр. з-ць Харків — Ростов та Лиман — Слов'янськ слобода перетворилася на робітн. селище і залізнич. вузол. У жовтні — грудні 1905 в Лимані відбувалися політ. страйки. Рад. владу встановлено у грудні 1917. З квітня по грудень 1918 Лиман був окупований австро-нім. загарбниками. В квітні 1919 його захопили денкінці. Проти денкінців діяв партизан. загін під командуванням М. І. Дзюби. 27.XII 1919 рад. війська визволили місто від денкінців. З 1923 Лиман — райцентр. У 1938 — перетворений на місто Донец. (1938—61 — Сталінська) обл., в 1939 — перейменованій на К. Л. Під час Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники 7.VII 1942 захопили місто. За тимчасової нім.-фашист. окупації в К. Л. і районі діяли партизан. загони та підпільні рай-

П. А. Красников.

Л. Б. Красин.

коми КП(б)У і ЛКСМУ. 3.II 1943 рад. війська визволили місто. В К. Л. є з-ди: силкатної цегли, асфальтний, шлакоблочний, овочекопсервний; підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; кар'єроуправління; 5 загальноосв. та 1 муз. школи. *І. Л. Бондаренко (Донецьк).*

КРАСНИЙ ЛУЧ (до 1920 — К р и н д а ч і в к а) — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнич. станція і вузол автомобілів. шляхів. 102,0 тис. ж. (1970). Виникнення с-ща пов'язане з відкриттям на цій тер. у 80-х рр. 19 ст. багатих покладів антрацити і будівництвом шахт. В 1900 збудовано залізнич. станцію. Криндачівка входила до Таганрозького округу Облесті Війська Донського. В жовтні 1905 в Криндачівці відбухнув страйк, в якому брало участь бл. 3 тис. шахтарів місцевих і навколишніх рудників. 6.VIII 1914 в с-щі в зв'язку з початком 1-ї світової війни відбувся антивоєнний мітинг, розгнаний поліцією. На поч. 1916 спалахнув страйк. Після його придушення 350 учасників його було відправлено на фронт. У лютому 1917 виник більшовицький осередок. Влітку 1917 утворено Криндачівську рудникову Раду робітн. депутатів, представники якої брали участь у роботі *Другого Всеросійського з'їзду Рад*. У грудні 1917 встановлено Рад. владу. Робітники Криндачівки брали участь у придушенні контр-революц. каледінського загалоту. В травні 1918 с-ще окупували австро-нім. війська. Наприкінці 1918 їх було вигнано, але у квітні 1919 Криндачівку захопили денкінці. У травні того ж року під керівництвом більшовиків організовано партизан. загін, що складався з 120 чол. 2.I 1920 рад. війська визволили с-ще від денкінців. З 1926 К. Л. — місто Луганського округу. З 1931 — райцентр. З 1932 — в складі Донецької, з 1938 — Ворошиловградської (1958—70 — Луганська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. Л. 18.VI 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. За тимчасової окупації в К. Л. проводили роботу підпільні парт. і комсомольські групи, в районі діяв Боково-Антрацитівський партизан. загін. 1.IX 1943 частини Рад. Армії визволили К. Л. від окупантів. Провідна галузь пром-сті міста — кам'яновугільна. З-ди: маш.-буд., авторемонтний, буд. матеріалів, по ремонту гірничого устаткування, залізобетонних виробів; деревооброб., пром., хлібний, м'ясний, харч. комбінати, молокозавод, меблева і швейна ф-ки. Заг.-тех. факт Комунарського гірничо-металург. ін-ту. Гірнич. енерг. технікуми, 41 загальноосв. і 1 муз. школи.

«КРАСНИЙ МОРЯК» — газета, орган Політвідділу *Дніпровської військової флотилії*. Видавалась 1919—20 у Гомелі, Катеринославі, Києві

3 рази на тиждень. Перший номер газети від 21.XI 1919 надруковано на друкарській машинці. Газ. висвітлювала питання загальнополіт. характеру, бойову діяльність флотилії, мобілізувала моряків на боротьбу проти інтервентів і внутр. контрреволюції. Останній номер газети вийшов 16.X 1920. В. С. Шломін (Ленінград).

КРАСНОАРМІЙСЬК (до 1938 — Гришинське) — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР, центр Красноармійського р-ну. Залізнич. вузол. 53,7 тис. ж. (1969). Виникло на поч. 80-х рр. 19 ст. як робітн. с-ще (в складі Бахмутського пов. Катеринослав. губ.) у зв'язку з будівництвом залізниці Ясинувата — Катеринослав. Наприкінці 19 ст. Гришине перетворилося на важливій центр вуг. пром-сті Донбасу. В 1901—03 в Гришині розповсюджували ленінську газ. «Искра». Влітку 1905 тут виникла с.-д. орг-ція. Робітники с-ща були учасниками Жовтневого всерос. політ. страйку 1905. В грудні 1905 в Гришиному був створений бойовий страйковий к-т, що виконував функції Ради робітн. депутатів. Сформована з шахтарів і залізничників Гришинська бойова дружина брала участь у Горлівському збройному повстанні 1905. В березні — квітні 1917 в с-щі створено районну Раду робітн. депутатів. У листопаді 1917 встановлено Рад. владу. В квітні 1918 Гришине окупували австро-нім. війська. В липні — серпні 1918 гришинські залізничники брали участь у Всеукраїнському страйку залізничників 1918. В с-щі діяв підпільний більшовицький к-т. Восени 1918 Гришине захопили петлюрівці. 8.II 1919 рад. війська визволили його. В травні 1919 Гришине захопили денікінці. 11.I 1920 Червона Армія визволила с-ще. З 1923 Гришине — центр Гришинського р-ну Артемівського округу. З 1932 — в складі Донецької (1938—61 — Сталінська) обл. З 1938 Гришине стало містом й перейменоване на Красноармійськ. Під час Великої Вітчизн. війни К. 20.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в К. діяли підпільні групи. 11.II 1943 після запеклих боїв війська Пд.-Зх. фронту визволили місто. 26.II 1943 нім.-фашист. війська знову захопили К. 6.IX 1943 місто визволили рад. війська. В К. є з-ди: динасовий, великопанельних блоків, завод «Електродвигун», підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, підприємства місцевої пром-сті, міжколгоспна буд. орг-ція, 38 загальноосв. шкіл, філіал Донецького політех. ін-ту, пед. уч-ще. В. Ф. Бурносков (Донецьк).

КРАСНООРІВКА — місто Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована за 30 км на Зх. від Донецька. Залізнична станція. 19,4 тис. ж. (1969). Заснована в 70-х рр. 19 ст. як робітн. с-ще в складі Бахмутського пов. Катеринослав. губ. Рад. владу встановлено наприкінці 1917. З 1923 К. в складі Юзівського (з 1924 — Сталінський) округу, з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінська) обл. Містом стала 1938. Під час Великої Вітчизн. війни К. 19.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 10.IX 1943 місто визволили рад. війська. В К. є з-ди: вогнетривий ім. В. І. Леніна (збудований 1895), авторемонтний; міжколгоспна буд. орг-ція, хлібозавод. С.-г. технікум, уч-ще механізації с. г., 7 загальноосв. шкіл. Пам'ятник В. І. Леніну.

КРАСНОГРАД (до 1922 — Костянтинград) — місто, центр Красноградського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 15,9 тис. ж. (1969). В 1731 на місці тепер. К. було збудовано Бельовську фортецю, що входила до Української лінії. В 1733—64 у фортеці мистецьке управління лінією. Після ліквідації Запорізької Січі (1775) Бельовська фортеця була адм.

центром Азовської губернії (1776—78). В 1784 фортецю перейменовано на М. Костянтинград і перетворено на центр Костянтинградського пов. Катеринославського намісництва. З 1802 Костянтинград — повітве місто Полт. губ. Костянтинградський пов. 1902 і 1905 був одним із центрів сел. повстань. Рад. владу в Костянтинграді встановлено 13 (26).I 1918. У квітні 1918 місто захопили австро-нім. загарбники, в листопаді 1918 — петлюрівці, яких вигнали 20.I 1919 рад. війська та партизан. загони. 4.VII 1919 в місто вдерлись денікінці. 8.XII 1919 загін червоних партизанів зайняв Костянтинград і кілька днів утримував його. 23.XII 1919 місто було визволено рад. військами. Під час Великої Вітчизн. війни К. 20.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 20.II 1943 рад. війська вибили з міста гітлерівців. Проте переважачим силам ворога 8.III 1943 вдалося знову захопити його. 18.IX 1943 місто остаточно визволили рад. війська. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації в К. і районі діяли підпільні та партизан. групи. У К. — борошномельний, плодоконсервний, буд. матеріалів, маслоробний з-ди, м'ясо-пром. і харч. комбінати, хутрова та меблева ф-ки. Технікум механізації с. г., мед. уч-ще, 6 загальноосв. шкіл. Краєзнавчий музей.

КРАСНОДОН (до 1938 — Сорокине) — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, центр Краснодарського р-ну, на р. Великій Кам'янці (прит. Сіверського Дінця), за 7 км від залізнич. ст. Краснодар. 67,4 тис. ж. (1969). Засн. 1914 у зв'язку з будівництвом шахт. Виходив до Донец. округу Обласі Війська Донського. В березні 1917 створено Раду робітн. депутатів, делегат від якої брав участь у Другому Всеросійському з'їзді Рад. 27.X (9.XI) 1917 встановлено Рад. владу. В квітні 1918 с-ще загарбали австро-нім. окупанти. У грудні 1918 Рад. владу відновлено. В травні 1919 Сорокине захопили денікінці. У грудні 1919 його визволили частини 1-ї Кінної армії. В 1919 с-ще ввійшло до складу Луган. повіту Донец. губ. З 1923 — райцентр у складі Луган. округу, 1932—38 — Донец. обл., з 1938 — Ворошиловгр. (1958—70 — Луганська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 20.VII 1942 захопили гітлерівські загарбники. За тимчасової окупації в місті під керівництвом підпільної парт. орг-ції на чолі з П. П. Лютиковим діяла підпільна комсомольська орг-ція «Молода гвардія». 14.II 1943 К. визволили рад. війська. В місті — з-ди: залізобетонних виробів, автозапчастин, буд. матеріалів, хлібний, молочний, м'ясокомбінат, декілька шахт. Заг.-тех. фак-т Ворошиловградського маш.-буд. ін-ту. 13 загальноосв. шкіл, 6 проф.-тех. уч-щ, вечірній гірничий технікум. Музей «Молода гвардія». Літ.: Боровикова В. Н., Григоренко І. І., Ершов Э. З. Краснодар. Донецьк, 1967.

КРАСНОДОНСЬКИЙ МУЗЕЙ «МОЛОДА ГВАРДІЯ» — засн. 1944. Документи і матеріали 9 експозиційних залів розповідають про створення підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія», про боротьбу та героїчну загибель комуністів і комсомольців-підпільників Краснодона, про продовжувачів їхніх традицій. У фондах музею 10 тис. експонатів. Серед них — документи, листівки, зброя, фотографії, тимчасові комсомольські квитки підпільної комс. орг-ції, записки, передані з фашист. казематів, особисті речі молодоговардійців тощо. В 1970 відкрито нове приміщення музею. Крім експозиції, в музеї є кіно-лекційний зал, виставка «„Молода гвардія“ в образотворчому мистецтві».

В. Н. Боровикова (Краснодон).

«КРАСНОЕ ЗНАМЯ» — газета, орган районного к-ту більшовиків і інтернаціоналістів 8-ї армії Пд.-Зх. фронтів. Видавалася з 7.X до 11.XII 1917 у м. Могилеві-Подільському. З 13.XI — орган районного к-ту РСДРП (б) 8-ї армії. До редколегії входили Г. В. Знаменський, Б. І. Солерс, Т. М. Хохлов, В. Черников. У виданні «К. з.» брала участь Є. Б. Бош. У газеті друкувалися матеріали про революц. події в країні. 19.X 1917 була надрукована стаття В. І. Леніна «Криза назріла». «К. з.» відіграла значну роль у революціонізованні солдатських мас.

«КРАСНОЕ ЗНАМЯ» — газета, орган Харківського обл. і міського к-тів КП України, обл. та міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Харкові 5 разів на тиждень рос. мовою. 1-й номер вийшов 10.I 1938. В березні 1939 до «К. з.» влилася харків. вечірня газ. «Харьковский рабочий» — орган міському КП(б)У і міськради. В 1941—44 — не виходила. Поновила свій вихід з липня 1944. На сторінках «К. з.» широко висвітлюються діяльність парт., профспілкових і комсомольських орг-цій, питання економіки, пром-сті й с. г., наук. та культ. життя області.

Б. П. Холодков-Чапуша (Харків).

КРАСНОКУТСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВРУШЕННЯ 1853 — антикріпосницький виступ поміщицьких селян с. Красного Кута Слов'янсько-сербського пов. Катеринос. губ. (тепер с-ще м. т. Антрацит-р-ну Ворошиловгр. обл.) в липні і жовтні 1853. 10 (22).VII понад 200 селян, зібравшись на сход, відмовилися визнати постанову дворянської опіки про призначення опікуна над маєтком після смерті бездітного поміщика і оголосили себе вільними. Для придушення виступу 15 (27).VII в село прибула рота солдатів. Після сутички з солдатами бл. 160 селян було заарештовано, з них 15 активних учасників заворушення військ. суд засудив до покарання шпінрутенами і заслання на каторгу до Сибіру строком від 4 до 6 років. У жовтні 1853 в селі знову відбулося заворушення. За розпорядженням Миколи І в село було направлено еказекуційний батальйон солдатів, який жорстоко придушив виступ селян. Багато селян було покарано різками. Керівників заворушення військ. суд засудив до покарання шпінрутенами і заслання в арештантські роти.

М. Н. Лещенко (Київ).

КРАСНОКУТСЬКИЙ КУРГАН, Товста Могила — скіфський курган 4 — поч. 3 ст. до н. е. поблизу с. Лошкарівки Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Розкопуваний 1860. В кургані, очевидно, було поховано скіфського вождя (погребовано в давнину). При розкопках відкрито не порушені поховання чотирьох коней зі зброєю з срібними прикрасами та залишки двох дерев'яних візків.

КРАСНОЛЕНСЬКИЙ Володимир Петрович (1892—1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Вчився на юрид. факультеті Одес. ун-ту. В 1916 мобілізований до армії. Провалив революц. роботу серед солдатів. У 1917 — член Вінницького к-ту РСДРП (б), один з керівників (член ревкому) *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*. В 1918—20 — на політ. роботі в 12-й і 14-й арміях. У 1920—24 — на парт. роботі у Вінниці. В 1924—30 працював у Наркоматі РСІ та відповідальним секретарем Укр. к-ту МОДР. З 1930 — на парт. та рад. роботі в Полт., Харків. та Київ. областях.

С. Я. Вінниковецький, В. П. Воловик (Вінниця).
КРАСНОКНЯЗЬКИЙ СКАРБ, Червономаяцький скарб — скарб пізнього періоду бронзового віку. Знайдений 1932 побли-

зу с-ща м. т. Красних Окнів Одес. обл. під час земляних робіт у колгоспі «Червоний маяк». До складу К. с. входять кам'яні ливарні форми для відливання бронзових ножів, кинджалів, наконечників списів, долота, кельтів та ін. Ці речі характерні для пам'яток бронзового віку та тер. Пн.-Зх. Причорномор'я. Скарб зберігається в Одеському археол. музеї.

Лит.: Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. в. 1. К., 1951 [бібліогр. с. 122—128].

КРАСНОСТАВСЬКИЙ СЕЙМ 1447 — з'їзд польсь. магнатів у м. Красноставі, який оформив взаємовідносини між Польщею і Литовським великим князівством після обрання на польсь. престол великого князя литовського *Казимира IV*. На сеймі польсь. феодалі вимагали предяння до Польщі Волині та Сх. Поділля, які входили тоді до складу Литви. Проте Казимир IV, який перед від'їздом до Польщі видав 2.V 1447 земський привілей, що закріпив територіальну цілісність Литви, відхилив домагання польсь. феодалів.

КРАСОВСЬКИЙ Андрій Опанасович (1822—68) — укр. революц. демократ; підполковник. Н. в Києві в дворянській сім'ї. В 1840 закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. Повернувшись з *Кримської війни 1853—56* до Петербурга, К. брав участь у таємних революц. гуртках, зблизився з революц. демократами. В 1859, перебуваючи за кордоном, К. зустрічався в Італії з Дж. Гарібальді. Згодом вступив до орг-ції «Земля і воля». Восени 1861 К. переїхав до Києва; вів революц. агітацію серед селян м. Корсуня, Богуслава, розповсюджував «Колокол», «Полярну звезду», заборонені вірші Т. Г. Шевченка. За написання та поширення серед солдатів Житомир. полку в Києві відозви з закликом не брати участі у придушенні сел. заворушень 30.VI 1862 був заарештований і військ.-польовим судом засуджений до розстрілу, заміненого 12 роками каторги, яку відбував у Нерчинську Читин. обл. Застрелився під час невдалої спроби втекти з каторги.

Лит.: Марахов Г. Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства. К., 1961.

КРАСОВСЬКИЙ Степан Якимович (н. 19.VIII 1897) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. Н. в с. Глухах (тепер Биховського р-ну Мог. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ.-повітряну інж. академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував ВПС 56-ї армії та 2-ю повітряною армією, ВПС Брянського та Пд.-Зх. фронтів. Очолена К. 2-а повітряна армія в складі Воронеж. і 1-го Укр. фронтів брала участь у боях за визволення України. Після війни К. — чом. ВПС ряду округів. З 1956 — нач. Військ.-повітряної інж. академії ім. М. Є. Жуковського. На XXII з'їзді КПРС обирався членом Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 2-го скликання. Автор книги «Життя в авіації» (М., 1968). Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

«КРАТКІЕ СООБЩЕНИЯ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ» — наук. періодичне видання *Института археологии Академии наук Украинской РСР*. Вийшло 12 вип. (К., 1952—62). В них вміщено повідомлення про польові археол. дослідження, зокрема на тер. новобудов; про розкопки визначних пам'яток різних періодів давньої історії УРСР; публікації різних груп археол. матеріалів; статті істор.-теоретич. та методологіч. характеру; тези доповідей на наук. конфе-

ренціях ін-ту; реферати дисертацій; матеріали наук. дискусій з різних истор.-археол. проблем; хроніка наук. життя Ін-ту археології та ін. археол. установ України тощо.

Е. В. Максимов (Київ). «КРАТКІЕ СООБЩЕНИЯ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ АН СССР», «Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР» — наук. неперіодичне видання *Института археологии Академии наук СРСР*. Виходить з 1939 у Москві (до 1970 видано 122 вип.). В них вміщуються повідомлення про результати розкопок археол. пам'яток (в т. ч. на тер. України) та истор. інтерпретації виявлених матеріалів; висвітлюються наслідки досліджень на будівництві великих гідроелектростанцій та новобудов країни; публікуються доповіді з дискусійних питань та історії давніх суспільств; подається нова методика польових та лабораторних досліджень, літопис наук. життя ін-ту.

Е. В. Максимов (Київ). «КРАТКІЕ СООБЩЕНИЯ ИНСТИТУТА ЭТНОГРАФИИ АН СССР» — наук. неперіодичне видання Ін-ту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР. Протягом 1946—63 видано 38 випусків, в яких опубліковано значну кількість розвідок з окремих проблем теорії, методології та історії етнографії і антропології. Друкувалися також звіти про підсумки польових експедицій, спостереження над окремими етногр. явищами в різних групах населення, матеріали наук. нарад і конференцій, бібліогр. матеріали, інформації тощо. Укр. тематиці присвячені статті й розвідки з історії формування укр. бурж. націй, матеріали етногр. вивчення робітників України, дослідження історії великої родини в українців, антропологічні та побутові спостереження над населенням Закарпаття тощо. У вип. 25 (1956) вміщено зведений показчик змісту вип. 1—25.

Л. І. Гольдберг (Київ). **КРЕБС** (Krebs) Вероніка (бл. 1750 — 2.Х 1832) — автор спогадів про *Коліївщину*. Дочка польс. губернатора і команданта Умані Я. Р. Младановича. В 1827 написала спогади про взяття гайдамаками Умані 1768 (надруковані в Познані 1840; рос. переклад виданий під назвою «Уманська різня». К., 1879). Поряд з окремими правдивими подробичними спогади К. містять численні вигадки і тенденційні перекручення фактів з позицій виправдання польс. шляхти.

Лит.: Ф р а н к о І. Матеріали до історії Коліївщини. III. Польська поема про уманську різню. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», 1904, т. 62, в. 6.

Я. Д. Ісаевич (Львів). **КРÉВСЬКА УНІЯ 1385** — угода, укладена між Польщею і Литовським великим князівством 14.VIII 1385 в м. Крєві (Литва). Передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину д-ву шляхом шлюбу польс. королеви Ядвіги і лит. князя *Ягайла*. К. у. сприяла об'єднанню польс.-лит. сил для боротьби проти агресії Тевтонського ордену (див. *Грюнаальдська битва 1410*). Польс. феодалі намагалися використати К. у. для загарбання укр. і білорус. земель, що були під владою Литви.

І. Д. Кундюба (Київ). **КРЕДИТНІ ТОВАРИСТВА** — одна з форм кредитної *кооперації*, переважно сільською. З'явився в Росії, в т. ч. й на Україні, в 60—80-х рр. 19 ст. Особливо поширилися після *століпінської реформи*. До К. т. входили заможні верстви села. Гол. роль у них відігравали куркулі. К. т. забезпечували кредитування своїх членів, не зачіпаючи й не змінюючи основ існуючого типу способу ведення сел. г-ва. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції характер

К. т. набув нового, соціалістич. змісту. Вони стали одним із засобів відбудови й розвитку с. г., зміцнення бідняцьких та середняцьких г-в. На Україні 1926 було 2306 К. т., які об'єднували 1021 тис. чоловік. З перемогою колгоспного ладу на селі К. т., членами яких були селяни-односібники, стали непотрібними і 1931 були ліквідовані.

Й. Т. Щербина (Київ). **КРÉЙЗЕР** Яків Григорович (н. 4.XI 1905) — рад. військ. діяч, ген. армії, Герой Рад. Союзу (1941). Член КПРС з 1925. Н. у Воронежі в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1921. Закінчив 1941 курси вищого нач. складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, 1942 — прискорений курс Академії Генштабу, 1949 — Вищі академічні курси при цій академії. В передвоєнні роки — на командній роботі в Рад. Армії. У роки Великої Вітчизн. війни — командир д-зії, ком. 51-ю армією, яка 1943 брала участь у боях на Пд., Сталінградському, 4-му Укр. і 2-му Прибалт. фронтах. Керовані К. війська 51-ї армії відзначилися під час Кримської наступальної операції 1944. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання і Верховної Ради УРСР 4-го скликання. На XXII з'їзді КПРС обирався членом Центр. ревізійної комісії КПРС. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва). **КРÉЙСБЕРГ** Ісак Миронович (19.III 1898 — 16.I 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1914. Н. в Києві в сім'ї ремісника. З 1912 брав участь у революц. русі в Мінську, Двінську, з 1914 — в Києві. В 1914 заарештований за більшовицьку агітацію серед солдатів. Після Лютн. революції 1917 — один з керівників Київ. більшовицької орг-ції, секретар Київ. к-ту РСДРП (б), член виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. Під час *Київського жовтневого збройного повстання 1917* — член ревкому. Один з керівників *Київського січневого збройного повстання 1918*. В січні — лютому 1918 працював у *Народному Секретаріаті*. На *Таганрозькій нараді більшоівкиє України* 1918 обраний членом Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У. В 1918 працював у більшовицькому підпіллі на Україні — був одним з керівників ревкому в Одесі, членом президії Харків. Ради робітн. депутатів, одним з керівників збройного повстання проти петлюрівської Директорії в Катеринославі в грудні 1918. На I і II з'їздах КП (б)У обирався членом ЦК. Розстріляний петлюрівцями в Полтаві.

В. С. Левін (Київ). **КРÉЙЦЕР** (нім. Kreuzer) — розмінна монета, що карбувалася із срібла, а згодом з міді у Німеччині (15—19 ст.) та Австро-Угорщині (17—19 ст.). Мідні К., що їх у 18—19 ст. карбували в Австрії, були в обігу на укр. землях, які перебували під її владою (з 1867 — під владою Австро-Угорщини). З 1857 100 К. становили 1 австр. гульден. Після запровадження в Австро-Угорщині кронувої системи (див. *Крона*) карбування К. 1893 було припинено.

М. Ф. Котляр (Київ). **КРÉМЕНЕЦЬ** — місто, центр Кременецького р-ну Терноп. обл. УРСР. Залізнич. ст. Вузол автомобільних шляхів. 20,7 тис. ж. (1969). Археологічні дані свідчать про існування поселення на Замковій горі вже в перші століття н. е. В літописних джерелах К. згадується вперше 1226. Входить до складу Галицько-Волинського князівства і був одним з наймогутніших його укріплень. Фортецю на Замковій горі не змогли захопити ні війська угор. короля Андрія (1226), ні хана Батия (1240), ні тат. воеводи Куремси (1255). У 1261

тат. орди зруйнували К. На поч. 60-х рр. 14 ст. місто захопили лит. феодалі. В 1438 К. дістав *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* відійшов до Польщі. В 16—17 ст. К.—один з осередків боротьби проти польсь.-шляхет. гніту. В К. у 1630 збудовано друкарню, засновано братство і школу при ньому. У жовтні 1648 під час походу сел.-козак. військ на Львів загін М. *Криивоноса*, при підтримці населення, після жорстокого бою здобув К. і знищив польсь.-шляхет. залого. За *Андрусівським перемир'ям 1667* К. залишився під владою Польщі. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) К. з 1797 — пов. місто Волин. губ. В 1805 в К. відкрито гімназію (з 1819 — *Кременецький ліцей*). Під впливом рос. революції 1905—07 в місті і повіті розгорнувся страйковий рух. Після Лютн. революції 1917 почалися заворушення серед солдатів військ. частин, що стояли в К. У квітні 1917 вони створили армійський к-т, очолюваний М. В. *Криленком*. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни трудящі К. активно боролися за владу Рад. З—5.XII 1917 в місті відбувся з'їзд армійських депутатів 11-ї армії. В лютому 1918 К. і повіт окупували нім. війська. 1.V 1918 в К. відбулася демонстрація трудящих, в якій взяло участь понад 2 тис. чол. На поч. 1919 війська бурж.-поміщицької Польщі захопили К. У червні 1919 Таращанський полк під командуванням В. Н. *Боженка* після впертих боїв вигнав з К. петлюрівців і польсь. загарбників. У місті було створено пов. ревком, скликано повітовий з'їзд Рад. Навесні 1920 К. знову захопили польсь. загарбники. У липні 1920 його визволили частини 45-ї дивізії під командуванням Й. Е. *Якіра*. За *Ризьким мирним договором 1921* К. відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. Трудящі міста під керівництвом комуністів боролися за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Влітку 1923 металісти К. брали участь у заг. страйку робітників Волині. В 1931—32 відбулися заворушення безробітних. У 1937—39 страйкували робітники меблевих, краєвських і шевських майстерень, металісти. У вересні 1939 К. у складі Зх. України возз'єднаний з УРСР. З 1940 К.—райцентр Терноп. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни К. 22.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В околицях міста в 1943 діяли партизан. з'єднання О. Ф. *Федорова* і С. А. *Ковпака*. К. визволили рад. війська 19.III 1944. В К.—тютюново-ферментацийний, вапняно-крейдяний, цегельно-черепичний, цукровий, пивоварний, сироварний з-ди, ватна й меблева ф-ки, торфопідприємство, харч. і побут. комбінати. С.-г. та лісо-технічний технікуми, медичне училище; 7 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи, пед. та проф.-тех. училища. Краєзнавчий музей. Істор. та архіт. пам'ятники: руїни Кременецької фортеці (13—16 ст.) на Замковій горі, Богоявленський собор (1636), Миколаївський собор (17 ст.), житлові будинки 17—18 ст. та ін. У К. народилася відомий польсь. поет Ю. *Словацький*, укр. рад. композитор М. І. Бериківський. Пам'ятники: К. Марксу, В. І. Леніну, Б. Хмельницькому, М. Горькому, загиблим воїнам Радянської Армії, які визволяли місто від гітлерівців.

Лит.: Ельгорт Б. Б. Кременець. Львів, 1969.

М. П. Глинецький (Тернопіль).

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1937 при *Кременецькому ліцеї*. Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною (1939) К. к. м. розгорнув діяльність на території, що включає тепер Кременецький, Шумський, частину Збаразького і Лановецький р-ни

Терноп. обл. Має відділи (1969): природи, історії доряд. часу, історії рад. суспільства, літературний — «Т. Г. Шевченко на Кременеччині» та літ.-меморіальний — «Ю. Словацький». У фондах музею понад 27 тис. експонатів. Тут зберігаються великі археол. та нумізматична колекції, етногр. матеріали, першодруки 15—17 ст., рукописна книга «Триодь постная» (16 ст.), предмети нар. та образотворчого мистецтва, речі родини Ю. Словацького, листівки, плакати, документи часів громадян. війни, документи і речі членів КПЗУ, матеріали, що розповідають про Велику Вітчизн. війну, висвітлюють трудові звершення трудящих краю в соціалістич. і комуністич. будівництві.

В. К. Воляник (Кременець).

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЛІЦЕЙ, Волинський ліцей — загальноосвіт. навч. заклад, відкритий у 1805 в Кременці. До 1819 називався Вищою Волянською гімназією. Існував на кошти приватних пожертвувань. У 1831 ліцей закрито, оскільки більшість учнів його приєдналася до *польського визвольного повстання 1830—31*. При створенні Київ. ун-ту (1834) було частково використано матеріальну базу К. л. В 1921 уряд панської Польщі відновив у Кременці діяльність ліцею, але особливого значення він не мав. За Рад. влади замість К. л. створено (1940) учит. ін-т, реорганізований у 1952 в Кременецький пед. ін-т (переведений 1969 до Тернополя).

КРЕМЕНЧУК — місто обл. підпорядкування Полт. обл. УРСР, центр Кременч. р-ну. Залізнич. вузол, пристань на Дніпрі. 148 тис. ж. (1970). Засн. у 2-й пол. 16 ст. В 1590 за універсалом польсь. короля Сигізмунда III в К. було збудовано фортецю для придушення антифеод. виступів, а також для захисту броду через Дніпро від крим. татар. Населення міста брало участь у сел.-козак. повстаннях кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. під проводом С. *Наливайка*, М. *Жмаїла*, Т. *Федорова*, І. *Сулими*, К. *Скидана*, *Павлока*, Д. *Гуни*, Я. *Острянина*, у *визвольній війні українського народу 1648—54*. З 1648 К.—сотенне містечко *Чигиринського полку*, 1661—63 — центр *Кременчуцького полку*, після *Андрусівського перемир'я 1667* — сотенне містечко *Миргородського полку*. В 1765—83 — адм. центр Новорос. губ.; 1783—96 — пов. місто Катериносл. намісництва. В 1796 до К. приєднано Крюківський посад. З 1797 К.—пов. місто Малорос. губ., з 1802 — Полт. губ. З кінця 18 ст. в К. розвивалася пром-сть (харч. та легка), 1839 відкрився мех. з-д. У кінці 19 ст. збудовано металообробні й лісопилні з-ди, вагоноремонтну майстерню тощо. В 1901 створено с.-д. орг-цію іскрівського напрямку, яка очолила страйковий робітн. рух. У грудні 1905 виникла Рада робітн. депутатів. У 1916 в К. відбулося повстання солдатів запасного полку, які відмовилися йти на фронт (див. *Кременчуцьке солдатське повстання 1916*). 9 (22).I 1918 червоногвардійські загони визволили місто від військ Центр. ради. В К. було встановлено Рад. владу. 25.III 1918 місто окупували австро-нім. загарбники, 30.XI 1918 його захопили петлюрівці. 1.II 1919 рад. війська відновили в К. Рад. владу. 10.VIII 1919 в місто вдерлись денікінці. 20.XII 1919 рад. війська і місцеві партизан. загони визволяли його від білогвардійців. Під час денікінщини в місті діяв підпільний парт. к-т, виходила газ. «Дело революції», в повіті розгорнувся партизан. рух. У 1921—22 К.—адм. центр Кременчуцької губ., 1923—30 — Кременчуцького округу. З 1932 К.—у складі Харків., з 1937 — Полт. областей. За передвоєнні роки К. став значим пром. містом. Під час Великої

Вітчизн. війни його 3.IX 1941 захопили гітлерівські загарбники. В роки тимчасової нім.-фашист. окупації в місті діяли підпільні групи, партизан. загін, який з наближенням рад. військ захопив Воронівську переправу через Дніпро. 29.IX 1943 рад. війська визволили місто. За післявоєнні роки в К. створено ряд нових підприємств. У місті: автомобіл., вагонобудівний, дорожніх машин, нафтопереробний, залізобетонних конструкцій, шкiр'яний, маслоробний та ін. ф-ки; трикотажна, взуттєва, тютюнова та ін. ф-ки; м'ясний та деревообробний комбінати. Будується гірничозбагачувальний комбінат. Технікуми: маш.-буд., вечірній автомеханічний, залізнич. транспорту; уч-ща: мед., 2 тех., 3 ремісничі, 23 загальноосв. і 1 муз. школи. Меморіальний музей А. С. Макаренка. Поблизу К.—Кременчуцька ГЕС.

Лит.: Барвняк Г. С. [та ін.]. Кременчуг. Х., 1966.

КРЕМЕНЧУЦЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — створена у вересні 1917. Після Лютн. бурж.-демократич. революції деякий час існувала в Кременчуку об'єднана орг-ція РСДРП (виникла 1901), до якої поряд з більшовиками входили меншовики-інтернаціоналісти. 25.IV 1917 її представники брали участь у нараді більшовицьких орг-цій РСДРП (б) Пд.-Зх. краю. У вересні більшовики повністю розмежувалися з меншовиками. Ініціаторами утворення окремої більшовицької орг-ції виступили робітники залізнич. майстерень, ф-ки Гурарія та ін. На вересень 1917 К. о. РСДРП (б) налічувала 600 чол. Більшовицька орг-ція очолила боротьбу проти бурж. Тимчасового уряду за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. У грудні 1917 представники орг-ції брали участь в *обласному з'їзді більшовиків Південно-Західного краю*. Трьох з них (Г. Ф. Лапчинського, В. С. Люксембурга, Олександрова) було обрано до складу *Головного комітету соціал-демократії України*. К. о. РСДРП (б) очолила боротьбу за встановлення в місті Рад. влади. Див. *Полтавська область*.

Б. І. Корольов (Київ).

КРЕМЕНЧУЦЬКЕ СОЛДАТСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1916 — збройний антимілітаристський виступ солдатів запасного полку в Кременчуці 25—27.X (7—9.XI). Солдати розбрóрили днювальних та патрульних з етапної роти, розгромили канцелярію пункту і пішли в центр міста, де між повстанцями і урядовими військами почалася перестрілка. В результаті збройної сутички двоє солдатів було вбито і п'ятьох тяжко поранено. На розподільний пункт, де зібралось бл. 6 тис. солдатів, прибув нач. гарнізону. Солдати вимагали не посылати їх на фронт, припинити війну, а також поліпшити харчування та забезпечити їх обмундированням. 27.X (9.XI) повстання було придушено. 23 повстанців віддано до військово-польового суду, з них 12 засуджено до розстрілу. К. с. п. мало стихійний характер, але воно свідчило про посилення антивоєнних настроїв і революц. активності солдатських мас.

Й. Т. Шербина (Київ).

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ПОЛК — тимчасова адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні, що існувала протягом 1661—63. В складі К. п. були Максимівка, Омельник, Остап'є, Балаклія, Білоцерківка, Устивиця, Кишеньки, Кобеляки, Переволочна та ін. населені пункти. Населення К. п. брало участь у боротьбі проти феод.-кріпосницького гніту та спроб пропольської групи козак-старшини відірвати Україну від Росії. Полковниками були Кирило Ондірів, Гаврило Дубовик, Кость Гавриленко.

Лит.: Ткаченко М. Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1929, кн. 24; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., т. 5. СПб, 1867. *І. Г. Рознер* (Київ).

КРЕМІННА — місто районного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, центр Кременіського р-ну; на р. Красній (прит. Сєверського Дінця). Залізнич. станція. 29,7 тис. ж. (1968). Заснована укр. козаками і селянами-втікачами бл. 1680. До 1765 була слободою Ізюмського слобідського полку, потім — у складі Слобідсько-Української губ. (1765—80, 1797—1835), Харківського намісництва (1780—96), з 1835 — Куп'янського пов. Харків. губ. З відкриттям багатих родовищ кам'яного вугілля і будівництвом шахт у 80—90-х рр. 19 ст. К. перетворилася на робітниче с-ще. В 1905—07 у К. відбувалися робітн. страйки. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Робітники К. брали участь у ліквідації *каледонішчини*. В квітні 1918 місто захопили кайзерівські війська. У грудні 1918 в К. відновлено Рад. владу. В червні 1919 К. захопили денкінці. 21.XII 1919 місто визволили частини 1-ї Кінної армії. Під час громадян. війни 1918—20 поблизу К. діяли партизан. загони. З 1920 К. — в складі Бахмутського повіту Донец. губ., з 1923 — Куп'янського округу, з 1932 — Донец. обл., з 1938 — Ворошиловгр. (1938—70—Луганська) обл. З 1938 — місто. З 1940 — райцентр. Під час Великої Вітчизн. війни К. 10.VII 1942 окупували нім.-фашистські загарбники. За тимчас. окупації в Кременіському р-ні діяли підпільний райком партії і партизан. загін під командуванням Я. І. Сиворонова. З вересня 1942 по січень 1943 партизани провели 120 бойових операцій. Крім того, у місті діяла під керівництвом комуністів підпільна група молоді. З.ПІ 1943 місто визволили рад. війська. В К. — вугільна пром-сть (2 шахти, вуглезбагачувальна фабрика), меблевий, пром.-харчокомбінати, ф-ка баянів, з-д стінових блоків, лігосоп. Школи: гірничопром., 14 загальноосв.; мед. уч-ще.

КРЕМНИ (Кремни) — давнє місто в Приазов'ї, згадуване Геродотом і Птолемеем. Геродот писав про К. як про торг. пункт на березі Азовського моря в землі царських скіфів. К. локалізують біля сучас. с-ща міського типу Приморського (райцентру Запоріж. області) в урочищі Петрова балка. *Ю. І. Козуб* (Київ).

КРЕМПОВЕЦЬКИЙ (Kępowiecki) Тадеуш Шимон (1798 — 5.I 1847) — польс. революц. демократ. Н. у Варшаві в сім'ї дрібного шляхтича. Лідер лівого крила польс. таємної орг-ції «*Патріотичне товариство*». Учасник польського *визвольного повстання 1830—31*. Висунув радикальну програму розв'язання сел. питання (наділення селян землею, знищення нац. і соціального гніту укр. і білорус. селянства з боку польс. шляхти і магнатів). Один із засновників *Демократичного товариства*. Після розриву 1835 з ним став організатором і ідеологом революц.-демократич. орг-ції «*Люд польський*». В 1837 його виключено з цієї орг-ції за виступи проти її сектантських тенденцій. К. високо цінував подвиги С. Наливайка, Б. Хмельницького, Павлюка (Павла Бута), І. Гонти, називав їх «новими Спартаксами».

І. Д. Кундюба (Київ).

КРЕНЦ Юрій Митрофанович (5.V 1900 — 27.III 1969) — діяч прогресивної еміграції і робітн. руху в Канаді. Н. в с. Рачині (тепер Горохівського р-ну Волин. обл.) в сім'ї неземожних селян. У 1920 був ув'язнений в концтаборі за спробу перейти через польс. фронт на бік Червоної Армії. З 1923 — член Комуністич. пар-

тії Зх. України. В 1926 емігрував до Канади. З 1926 — член *Товариства Український Робітничо-Фермерський Дім*. З 1929 — член Комуністич. партії Канади. В 1942—66 — крайовий секретар, потім член правління *Робітничого за допомогового товариства* (РЗТ). Був членом Крайової Ради Канадського конгресу захисту миру, 1952 брав участь у роботі Всесвітнього конгресу миру у Відні. Кілька разів відвідав СРСР, 1964 як делегат РЗТ був на відзначенні 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка в Києві й Каневі.

І. Ф. Вір (Київ).

«КРЕСИ» (польс. одн. kres — межа, кордон) — назва Зх. України і Зх. Білорусії, вживана польс. шовіністами 1919—39, коли ці землі були загарбані бурж.-поміщицькою Польщею.

КРЕТОВ Степан Іванович (н. 25.XII 1919) — рад. військ. льотчик, гвардії полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1948). Член КПРС з 1943. Н. у с. Малій Нічці (тепер Мінусінського р-ну Краснояр. кр.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1938. Закінчив Читинську школу військ. льотчиків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир авіаланки та ескадрильї 21-го бомбардувального авіаполку далекої дії. Здійснив 400 бойових вильотів на бомбардування об'єктів фашист. військ. Зі своїм екіпажем знищив на ворожих аеродромах 50 літаків і багато ін. військ. техніки. У повітр. боях збив 10 літаків. Відзначився при визволенні Криму (1944). В 1958 закінчив Військ.-повітряну академію. Служить на відповідальних посадах у Рад. Армії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

КРЖИЖАНОВСЬКИЙ Гліб Максиміліанович (24.I 1872 — 31.III 1959) — діяч революційного руху в Росії, вчений-енергетик, академік АН СРСР і АН УРСР (з 1929), Герой Соціалістич. Праці (1957). Член КПРС з 1893. Н. в Самарі в сім'ї адвоката. В 1894 закінчив Петерб. технологіч. ін-т. У революц. русі з 1891. Брав участь в організації *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1895 заарештований, до 1901 відбував заслання в Сх. Сибіру. В 1901 жив у Самарі, де керував Самарським іскрівським центром. З 1903 вів парт. роботу в Києві. Входить до складу Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП. У 1905 — в складі київ. групи «Вперед», голова страйкового к-ту Пд.-Зх. залізниці. Після Лютн. революції 1917 — член більшовицької фракції Моск. Ради. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції керував відбудовою і розвитком енергогосподарства Москви. З 1918 — голова К-ту держ. споруджень ВРНГ. В 1920 очолив Держ. комісію по електрифікації Росії (ГОЕЛРО). В 1921—30 — голова Держплану СРСР. В 1929—39 — віце-президент АН СРСР. В 1930—1932 — голова Головернерго Наркомату важкої пром-сті СРСР. В 1932—36 — голова К-ту по вищій тех. освіті при ЦВК СРСР, заст. наркома освіти РРФСР. З 1930 — директор Енергетичного ін-ту АН СРСР. На II, XIII—XVII з'їздах партії обирався членом ЦК. Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Автор багатьох наук. праць з питань енергетики. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

КРИВЕЦЬ Олександр Єлисейович (н. 12.IX 1919) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1945. Н. у с. Пісках (тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В 1940 закінчив Білоцерківський с.-г. ін-т. На початку Великої Вітчизн. вій-

С. І. Кретов. Г. М. Кржижановський.

ни — льотчик, брав участь у боях з фашистами. З березня 1942 по жовтень 1943 — командир партизан. загону ім. М. О. Щорса, що діяв на території Київ., Полтав. та Черніг. обл. З 1944 — на відповідальних посадах у цукровій пром-сті. Депутат Верховної Ради УРСР 2-го скликання.

КРИВИЙ РІГ — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, центр Криворізького залізничного басейну. Розташований при злитті річок Інгульця та Саксагані, що утворюють кривий мис — «ріг» (звідси, ймовірно, й назва міста). Великий залізничний вузол. 573 тис. ж. (1970). Початок нинішньому місту поклали у серед. 17 ст. кілька запорізьких зимівників (хуторів). У 18 ст. К. Р. став великим козац. поселенням, що входило до Інгульської паланки Запорізької Січі. З 1881 почалася пром. робота залізних руд Криворізьжя. В 1897 за видобутком руди Кривбас вийшов на перше місце в Росії. В 1890—92 в К. Р. збудовано Гданцевський чавуноливарний з-д. В. І. Ленін зазначав, що «містечко Кривий Ріг — великий ринок наймання на землеробські і на гірничі роботи» (Твори, т. 3, с. 202). На кінець 80-х рр. припадають перші робітн. виступи у К. Р. Великі економ. і політ. страйки та заворушення відбувалися 1899, а також 1905, 1910—14. В 1903 у К. Р. створено с.-д. орг-цію. На чолі криворізького пролетаріату стояли більшовики В. А. Валяко, М. С. Монастирський, П. П. Сиволат, В. П. Чередищенко та ін. Рад. владу встановлено 9 (22).I 1918. В кінці березня 1918 К. Р. захопили австро-нім. окупанти, а наприкінці грудня 1918 — пеллорівці. 19.I 1919 його визволили рад. війська. 9.VIII 1919 у місто вдерлися денікінці, яких 17.I 1920 вигнали рад. війська. Вперше К. Р. затверджено містом 1919, вдруге — 1926. До 1923 К. Р. — у складі Катериносл. губ., потім — центр Криворізького округу, з 1932 — у складі Дніпроп. області. На поч. Великої Вітчизн. війни К. Р. 14.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в місті діяли 10 підпільних парт.-комсомольських груп. 22—24.II 1944 рад. війська визволили К. Р. Провідні галузі пром-сті: металургійна, маш.-буд., коксохім., гірничя. У К. Р. є такі велетні важкої індустрії, як «Криворізьсталь», маш.-буд. з-д «Комуніст», найбільша в Європі шахта «Гігант-Глибока», 4 потужні гірничозбагачувальні комбінати тощо. Гірничорудний та пед. ін-ти, філіали Дніпроп. металургійного ін-ту, Донец. ін-ту рад. торгівлі; 3 технікуми, мед. і муз. училища, 9 н.-д. і проектних ін-тів, 144 загальноосв. школи. Драм. театр, історико-краєзнавчий музей. Пам'ятники В. І. Леніну, М. В. Фрунзе, Г. К. Орджонікідзе, М. І. Калі-

ніну, С. М. Кірову, Ф. А. Сергєєву (Артему), монумент рад. воїну-переможцю.

Лит.: Криворожє. Справочник-путеводитель. Днепропетровск, 1963; Варгатюк П. Л. Криворіжжя. Дніпропетровськ, 1969.

О. Г. Яременко (Дніпропетровськ).

КРИВИЧІ — одне із сх.-слов. племен (союзів племен) 6—9 ст., згадуваних у давньорус. літописах. Жили у верхів'ях Дніпра, Зх. Двіни, Волги та в пд. частині басейну Чудського оз. Гол. міста: Смоленськ, Полоцьк, Ізборськ, Торпець і, можливо, Псков. У кін. 9 ст. земля К. ввійшла до складу *Київської Русі*. Осн. заняття К.: землеробство, а також скотарство і ремесла (залізоробне, ковальське, ювелірне та ін.). На землях К. утворилися Смоленське і Полоцьке князівства, а пн.-зх. частина їхньої території увійшла до складу володінь Новгорода. Останній раз К. згадуються в літописах під 1162.

Лит.: Довнар-Запольський М. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия. К., 1891; Седов В. В. Кривичи. «Светская археология», 1960, № 1.

І. М. Гапуценко (Київ).

КРИВОНІС Максим (Перейбініс, Вільшанський; р. н. невід. — листопад 1648) — черкаський полковник, один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького, герой *визвольної війни українського народу 1648—54*. Н. у Вільшаній (тепер с-ще м. т. Городищенського р-ну Черк. обл.). За ін. відомостями, К. походив з кріпаків укр. магната Ю. Немирича на Житомирщині. Є також дані, нібито К. був родом з Острога (тепер Ровен. обл.) чи з Могилева-Подільського (тепер Вінн. обл.). Напередодні нар.-визвольної війни 1648—54 К. був досвідченим воїном на Запоріжжі, прославився в козак. походах на Крим і Туреччину. Коли наприкінці 1647 на Запоріжжі вибухнуло повстання проти польсь.-шляхет. загарбників, К. приєднався до повстанців і невдовзі став одним з найближчих соратників Б. Хмельницького. К. брав участь у *Жовтоводській битві 1648*. Під час *Корсунської битви 1648* очолювана ним козак. кіннота за наказом Б. Хмельницького влаштувала засідку попл. с. Виграєва в Гороховій Діброві й ударом з тилу допомогла повстанцям вцент розгромити польсь.-шляхет. війська М. Потоцького і М. Калиновського. Призначений черкаським полковником, К. керував визволенням Лівобережної України. В червні 1648 очолював сел. повстання на Брацлавщині, під час якого було визволено Тульчин, Вінницю, Брацлав, Немирів, Погребище та ін. міста. В липні 1648 Б. Хмельницький доручив К. спинити наступ надвірних загонів магнатів Я. Вишневецького, В. Д. Заславського, Я. Тишкевича, які вдерлися на Брацлавщину і чинили люті розправи над мирним населенням. Очолювані К. Черкаський, Білоцерківський і Уманський полки в жорстоких боях під Махнівкою, П'яtkою, Старокосянтиновом завдали нищівної поразки ворогові і, визволивши після навальних штурмів Бердичів, Меджибіж, Полонне, Бар та ін. міста, оточили Кам'янець-Подільський. Невдовзі за наказом Б. Хмельницького козак. полки рушили до Пилявців на з'єднання з гол. силами сел.-козак. військ. К. прославився в *Пилявецькій битві 1648*, після чого вміло організував переслідування відступаючих польсь.-шляхет. військ. У бою під Старокосянтиновом, в якому козаки майже повністю знищили 8-тисячний загін нім. найманців, К. було тяжко поранено. Не одужавши від поранення, він взяв участь у визвольному поході на Галичину. Під час облоги Львова очолені К. козаки штурмом здобули найголовніше укріплення — Високий За-

мок, що змусило керівну верхівку міста піти на переговори про припинення воєнних дій та сплату викупу. Помер К. від чуми, яка спалахнула серед сел.-козак. війська під час облоги Замостя. Ім'я К. — одного з славетних борців проти гніту шляхет. Польщі, «першого полковника Б. Хмельницького», який своїми перемогами «ляську славу загнав під лаву», укр. народ оспівав в істор. піснях.

Лит.: Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Полухів Л. К. Максим Кривоніс — герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. К., 1952.

С. П. Майборода (Київ).

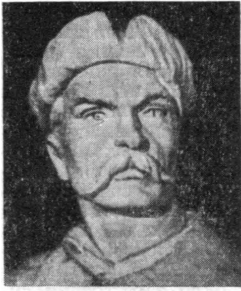
КРИВОНІС Петро Федорович (н. 12.VII 1910) — ініціатор передових методів праці на залізнич. транспорті СРСР, Герой Соціалістич. Праці (1943). Член КПРС з 1929. Н. в Феодосії (тепер Крим. обл.). В 1935, працюючи машиністом у паровозному депо ст. Слов'янськ (тепер *Донецької залізниці*), став зачинателем швидкісного водіння поїздів, чим поклав початок стахановському рухові на залізнич. транспорті Рад. Союзу. З 1937 працював начальником депо ст. Слов'янськ, начальником Пд.-Донецької, пізніше Пн.-Донецької з-ць, з 1946 — начальником Пд.-Зх. округу з-ць. У 1953 закінчив Моск. електромеханічний ін-т інженерів залізнич. транспорту. З цього часу працює начальником *Південно-Західної залізниці*. На XIV—XVI, XVIII, XIX, XXI—XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 1—5-го скликань і Верховної Ради УРСР 6—7-го скликань. Автор книг «Комплексне використання залізничного, автомобільного і водного транспорту» (К., 1960) та ін. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

«КРИВОРІЖСТАЛЬ», Криворізький металургійний завод імені В. І. Леніна — підприємство чорної металургії УРСР. Розташований в Кривому Розі Дніпроп. обл. З-д почали будувати 1931. В 1934 стала до ладу перша доменна піч, 1935 — друга, 1939 — третя домна і бесемєрвський цех у складі двох конверторів, 1941 завершували спорудження бломінга. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування з-ду евакуйовано на Урал. Під час нім.-фашист. окупації споруди з-ду було зруйновано. Зразу після визволення міста (1944) почалися відбудовні роботи. За післявоєнні роки з-д докорінно реконструйовано і значно розширено. Введено в дію ряд нових цехів і потужних металург. агрегатів. У 1967 стала до ладу найпотужніша в світі доменна піч. Обсяг виробн. продукції зріс 1968 проти 1960 в 3,4 раза. Осн. продукція з-ду: чавун, сталь, прокат. Широко відомі імена Героїв Соціалістич. Праці кол. директорів з-ду Ф. Ф. Рязанова і М. С. Галатова, кол. старшого майстра конверторного цеху № 1 І. Я. Биковського, машиніста вагоннавантажувачів В. Л. Мурзака, сталевара мартенівського цеху В. Ф. Кисарева. У 1939 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В 1960 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна.

Лит.: Прохоров В. С., Деда Б. И., Горькоий В. Д. Криворізький металл. Очерк истории завода. Днепропетровск, 1964 [бібліогр. с. 297—298].

М. В. Ткачук (Кривий Ріг).

КРИВОРІЗЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1960. Має відділи: природи, дореволюц. минулого та історії рад. суспільства. У фондах музею бл. 7 тис. експонатів, які розкривають історію краю від найдавніших часів до наших днів. У відділі дореволюц. минулого експонуються зброя запорізьких коза-

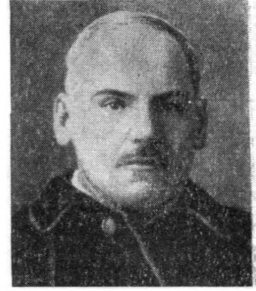
М. Кривоніс.

П. Ф. Кривонос.

М. М. Криворучко.

М. В. Криленко.

ків, матеріали, які розповідають про початок розробок залізних руд у Кривбасі, про революц. боротьбу трудящих проти цар. самодержавства. Експозиція відділу рад. суспільства відображає участь трудящих Криворіжжя у Великій Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війні 1918—20, Великій Вітчизн. війні 1941—45 (привертає увагу діорама «Визволення Кривого Рогу від нім.-фашист. загарбників»), соціалістич. і комуністич. будівництва. Я. Г. Ракитін (Кривий Ріг). **КРИВОРУЧКО** Микола Миколайович (6.XII 1887 — 7.VII 1939) — рад. військ. діяч, командир. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Березняках (тепер Смілянського р-ну Черк. обл.) в селянській сім'ї. В 1917 — на поч. 1918 на чолі червоногвард. загону брав участь у встановленні Рад. влади на Черкащині. В 1918—20, командує кав. полком, бригадою і д-зією, був учасником боїв проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. Після громадян. війни на керівній військ. роботі — командир кав. корпусу, заст. командуючого військами Київ. особливого військ. округу і Білорус. особливого військ. округу. Нагороджений орденом Леніна і двома орденами Червоного Прапора.

КРИВОШЕВ Юхим Автономович (1916 — 9.IX 1942) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Миколаївці (тепер Новомосковського р-ну Дніпроп. обл.) у сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Закінчив Харківське уч-ще льотчиків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки 19-го гвард. винищувального авіаполку 14-ї армії Карельського фронту. З 7.V до 9.IX 1942 здійснив 120 бойових вильотів, особисто збив 5 ворожих літаків і 15 у груповому бою. Загинув, таранивши фашист. літак.

КРИЖАНИЧ (Krzanić; Неблужский-Явканиця) Юрій Гаспарович (1617—83) — хорватський історик і філолог; священник. Н. поблизу м. Загреб. Виступав за об'єднання всіх слов. народів в єдину д-ву з центром у Росії. Двічі (1647 і 1659) приїздив до Росії. Під час цих подорожей відвідав Україну. Автор багатьох трактатів з філософії, політекономії, історіографії, музики. Розвиток суспільства пояснював з позиції *провіденціалізму*. Один з перших піддав критиці літописні легенди про закликання *варягів* на Русь. Уряді політ. статей, зокрема «Опис подорожі від Львова до Москви» (1659) та «Бесіда з Чиркасом» (1659), обстоював необхідність зміцнення зв'язків України з Росією. *Лит.*: Дацюк Б. Д. Юрій Крижанич. М., 1946.

КРИЖАНОВСЬКИЙ, (Кшижановський; Krzyżanowski) Северин (14.VII 1787 — 4.VII

1839) — діяч польс. шляхетського нац.-визвольного руху, підполковник. Н. на Україні. В 1822 став фактичним керівником польс. таємного «Патріотичного товариства». Встановив зв'язки з *Південним товариством декабристів*. Зокрема, у січні 1824 зустрівся в Києві з М. П. Бестужевим-Рюміним та С. І. Муравйовим-Апостолом для погодження спільних дій обох товариств. Після поразки повстання декабристів і розгрому поліцією «Патріотичного товариства» К. 1826 було заарештовано. В 1828 засуджено на 3 роки ув'язнення; 1830 заслано до Сибіру. І. Д. Кундуба (Київ).

КРИЛЕНКО Микола Васильович (14.V 1885 — 29.VII 1938) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в с. Бехтіївці (тепер Смол. обл.) в сім'ї засланого урядовця. Закінчив юридич. та історико-філологіч. факультети Петерб. ун-ту. В 1904—15 вів парт. роботу в Петербурзі, Москві, Харкові, виконував відповідальні доручення В. І. Леніна. Не раз зазнавав арештів і репресій з боку царського уряду. В дні Лютн. революції 1917, перебуваючи в діючій армії в чині прапорщика, був обраний головою полкового і дивізійного к-тів, у квітні 1917 — головою армійського к-ту 11-ї армії. На 1-му Всерос. з'їзді Рад був обраний до складу першого ВЦВК. У червні брав участь у підготовці *Всеросійської конференції фронтових і тилових військових організацій РСДРП (б) 1917*, де був обраний до складу Всерос. центр. бюро військ. організації при ЦК РСДРП (б). Учасник Жовтн. збройного повстання, член Військ.-революц. к-ту при Петроградській Раді. Ввійшов до першого складу Рад. уряду як член К-ту у військ. і морських справах. 9 (22).XI 1917 призначений Верховним головнокомандуючим і наркомом у військ. справах. З березня 1918 працював в органах рад. юстиції. В 1918—31 — держ. обвинувач у найбільших політ. процесах. У 1922—31 — пом. прокурора, прокурор РРФСР, 1931—36 — нарком юстиції РРФСР, з 1936 — нарком юстиції СРСР. На XV і XVI з'їздах ВКП (б) обирався членом ЦКК. Не раз обирався членом ВЦВК, 1935 — членом Президії ВЦВК. Нагороджений орденом Леніна та орденом Червоного Прапора. *Тв.*: Ленин о суде и уголовной политике. М., 1935; Судебные речи. Избранное. М., 1964. *Лит.*: Ленин В. І. Твори. Вид. 4: т. 12, 24, 26, 27 [Див. Показчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Симоньян М. Жизнь для революции. М., 1962.

КРИЛОВ Микола Іванович (н. 29.IV 1903) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1962), двічі Герой Рад. Союзу (квітець, вересень 1945). Член КПРС з 1927. Н. в с. Галаявці (тепер Тамалінського р-ну Пенз. обл.) в сім'ї службовця.

М. І. Крилов.

М. М. Крилов.

В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1928 закінчив Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45—нач. штабу Примор. армії, що брала участь у героїчній обороні Одеси і Севастополя, нач. штабу 62-ї і ком. 21-ю та 5-ю арміями на Сталінгр., Донському, Пд.-Зх., Зх., 3-му Білорус. та 1-му Далекосхід. фронтах. Після війни — ком. військами ряду військ. округів, з 1963 — головноком. ракетними військами стратегіч. призначення, заст. міністра оборони СРСР. На XXII і XXIII з'їздах КПРС обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—8-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

КРИЛОВ Микола Митрофанович (29.XI 1879 — 11.V 1955) — укр. рад. математик, академік АН СРСР (з 1929; чл.-кор. АН СРСР з 1928), академік АН УРСР (з 1922), доктор математики (з 1917), професор (з 1912), засл. д. н. УРСР (з 1939). Н. в Петербурзі. В 1902 закінчив Петерб. гірничий ін-т, 1912—17 — професор цього ін-ту. В 1917—22 — професор, зав. кафедрою Крим. (кол. Таврійського) ун-ту в Сімферополі. В 1922—55 працював в н.-д. установах АН УРСР. Відночас з 1928 працював у н.-д. установах АН СРСР. Осн. праці К. стосуються матем. фізики і нелінійної механіки. К. разом з М. М. Боголюбовим створили в Києві наук. школу з нелінійної механіки. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. В 1964 Рада Міністрів УРСР встановила премію ім. М. М. Крилова за фундаментальні дослідження і розробку нових методів у галузі математики, механіки і теоретич. кібернетики. *Літ.*: Штокало Й. З. Нарис розвитку математики на Україні за 40 років Радянської влади. К., 1958; Боголюбов Н. Н., Митропольский Ю. А. Николай Митрофанович Крылов. «Український математический журнал», 1960, т. 12, № 2; Ісаков О. В. Николай Митрофанович Крылов [Біографія]. М., 1945.

КРИМНІСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1848 — антикріпосницький виступ селян с. Кримного Володимирського пов. Волин. губ. (тепер Старовижівського р-ну Волин. обл.) проти запровадження *інвентарних правил 1847—48*. Селяни графині Браницької 5 (17).III 1848 відмовилися виконувати панщину, визначену інвентарними правилами, і зажадали, щоб їх перевели на оброк. Пристав заарештував активних учасників виступу, проте через кілька годин їх звільнили односельчани. К. с. з 8 (20).III було придушено каральною командою, яка вчинила масову екзекуцію над селянами. Під впливом цього виступу невдовзі вибухнуло заворушення у с. Дубечному та ін. навколишніх селах. Після арешту 207 чол. заворушення було придушене. М. Н. Лещенко (Київ).

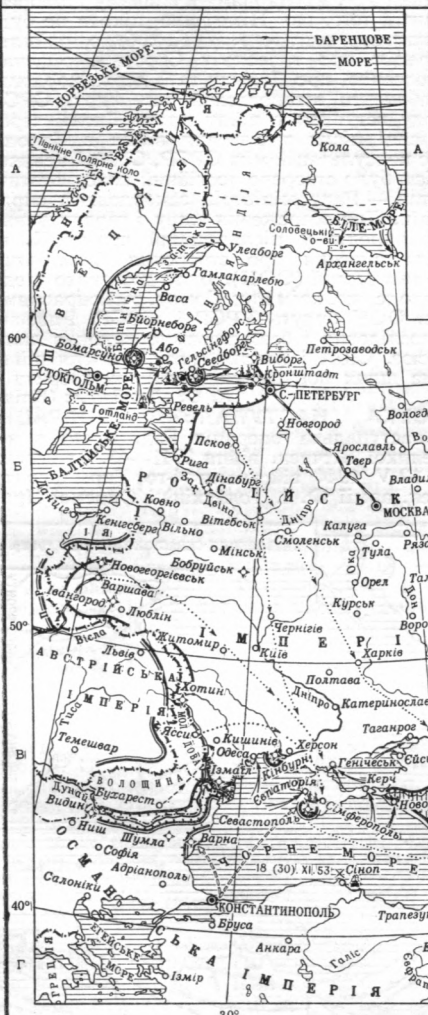
КРИМСЬКА ВІЙНА 1853—56, Східна війна — війна царської Росії проти коаліції держав у складі Англії, Франції, Туреччини і Сардинського королівства за розширення і зміцнення позицій у районі Бл. Сходу та Балкан. У другій чверті 19 ст. Росію майже цілком витіснили з ринків Бл. Сходу Англія та Франція, які прагнули встановити контроль над протоками, усунути Росію з берегів Чорного м., підкорити цілком своєму впливові Туреччину. Туреччина намагалася розширити свої володіння, відторгнути від Росії Крим та Кавказ. Царська Росія прагнула зміцнити своє політ. і економіч. становище в басейні Чорного м. і на Балканах. Приводом до виникнення війни було загострення суперечки між католицьким та православним духівництвом за володіння т. з. «святими місцями» в Палестині. Франц. імператор Наполеон III демонстративно підтримував католицьке духівництво. Микола I вимагав надати йому права захисника православного населення Туреччини. Тур. уряд, що його підбурювали англ. дипломати, у травні 1853 категорично відмовився задовольнити вимоги царського уряду. Тоді Росія заявила про розрив дипломатич. відносин. З дозволу Туреччини в Дарданеллі ввійшла англо.-франц. ескадра. 21.VI (3.VII) 1853 рос. війська вступили в дунайські князівства Молдавію і Волощину, що перебували тоді під владою тур. султана. 4 (16).X 1853 Туреччина оголосила війну Росії. В листопаді 1853 відбулася Сінопська битва, в якій рос. чорноморський флот під командуванням адмірала П. С. *Нахімова* повністю знищив тур. флот. Поразка Туреччини прискорила вступ у війну Англії та Франції. 23.XII 1853 (4.I 1854) англо-франц. флот ввійшов у Чорне м. 9 (21).II 1854 Росія оголосила війну Англії й Франції. У червні — липні війська союзників (бл. 70 тис. чол.) висадились біля Варни (Болгарія). Після диверсійних дій на морських кордонах Росії (в Чорному, Балтійському і Білому морях та біля узбережжя Камчатки) союзники перенесли гол. воєнні операції на Кримський п-ів. 2 (14).IX 1854 вони висадили десант (62 тис. чол.) поблизу Євпаторії. 8 (20).IX відбувся бій на р. Альмі, в якому рос. війська під командуванням О. С. Меншикова зазнали поразки. О. С. Меншиков відвів війська до Бахчисарая, кинувши Севастополь напризволяще. Але рос. флотоводці В. І. Істомін, В. О. Корнілов, П. С. Нахімов та ген. Е. І. *Тотлебен* очолили гарнізон фортеці (бл. 16 тис. чол.) і при підтримці міського населення підготували Севастополь до оборони. Після невдалої спроби оволодіти містом союзники змушені були перейти до тривалої облоги. Почалася героїчна 349-денна *Севастопольська оборона 1854—55*. У січні 1855 до держав коаліції приєдналося Сардинське королівство, що надіслало в Крим 15-тисячний корпус. Незважаючи на те, що не вистачало зброї та боєприпасів, захисники міста виявляли зростання відваги й хоробрості. Сміливістю і героїзмом уславилися моряки П. М. *Кішка*, Ф. Заїка, солдат О. Єлісєєв і багато ін. учасників оборони. Після жорстоких боїв ціною великих втрат союзникам удалося захопити Малахів курган, що височив над містом. 27.VIII (8.IX) рос. війська змушені були залишити зруйнований Севастополь.

У період К. в. рос. війська вели воєнні дії проти турків на Закавказзі. Спроби тур. військ вторгнутися на Закавказзя не мали успіху. На Балканському театрі воєнних дій рос. війська відійшли за р. Прут, а Молдову і Волощину окупували австр. війська.

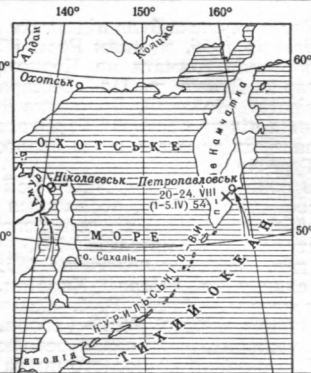
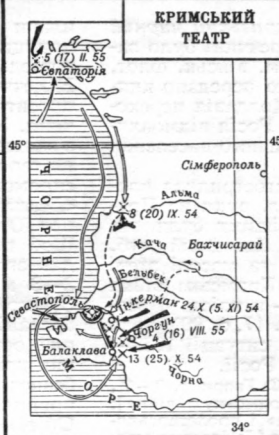
Будучи повністю ізольованою на міжнар. арені,

КРИМСЬКА (СХІДНА) ВІЙНА 1853-56 років

300 0 300 600 900 км

КРИМСЬКИЙ ТЕАТР

ДАЛЕКОСХІДНИЙ ТЕАТР

1 Затока Де-Кастри

ДУНАЙСЬКИЙ ТЕАТР

КАВКАЗЬКИЙ ТЕАТР

Основні напрями перекидання військ

- ← - - - - - російських
- ← - - - - - коаліції

Розташування та дії збройних сил

- — — — — російських
- — — — — коаліції

Розташування головних сил флоту

- ⚓ російського
- ⚓ коаліції

Облога фортець

- ⊗ російськими військами
- ⊗ військами коаліції

Місяця дати найважливіших боїв

- × 10(22) III 54 перемога російських військ
- × 4. (16) VIII 55 перемога військ коаліції

Напад англо-французького флоту на узбережжя Росії

Розташування австрійської, пруської та шведської армії, з боку яких сподівалися напад на Росію

Мініні загороження російських військ

Фортиці

Райони партизанської боротьби в Закавказзі

Райони дії кавказьких горців під керівництвом Шаміля і Мухамед-Еміна

Кордони держав на 1853 р.

Територія, що відійшла від Росії за Паризьким миром 1856 р.

Росія змушена була підписати *Паризький мирний договір 1856*, за яким Росії і Туреччині було заборонено тримати на Чорному м. військ. флот, гирло Дунаю та Пд. Бессарабію передано князівству Молдавії, Волощина й Молдавія переходили під протекторат Туреччини. Росія відмовлялася від домагань щодо православного населення Туреччини.

В роки К. в. у царській Росії загострилися класові суперечності, посилювалися сел. рухи на Правобережній Україні, де найзначнішими були виступи селян-кріпаків 1855 у Київській губ. (див. *Київська козаччина 1855*), та масові втечі селян у пд. губернії України. «Кримська війна показала, — писав В. І. Ленін, — гнилість і безсилю кріпосної Росії» (Твори, т. 17, с. 90), вона прискорила визрівання революц. ситуації 1859—61 і падіння кріпосного права в Росії.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 9—11, 28—29 [Статті і листи про Кримську війну]; Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. Твори. Вид. 4, т. 17; Історія дипломатії, т. 1. М., 1959; Тарле Е. В. Кримська війна, т. 1—2. М.—Л., 1950 [бібліогр. т. 1, с. 539—365; т. 2, с. 611—634]; Гуржій І. О. Борьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

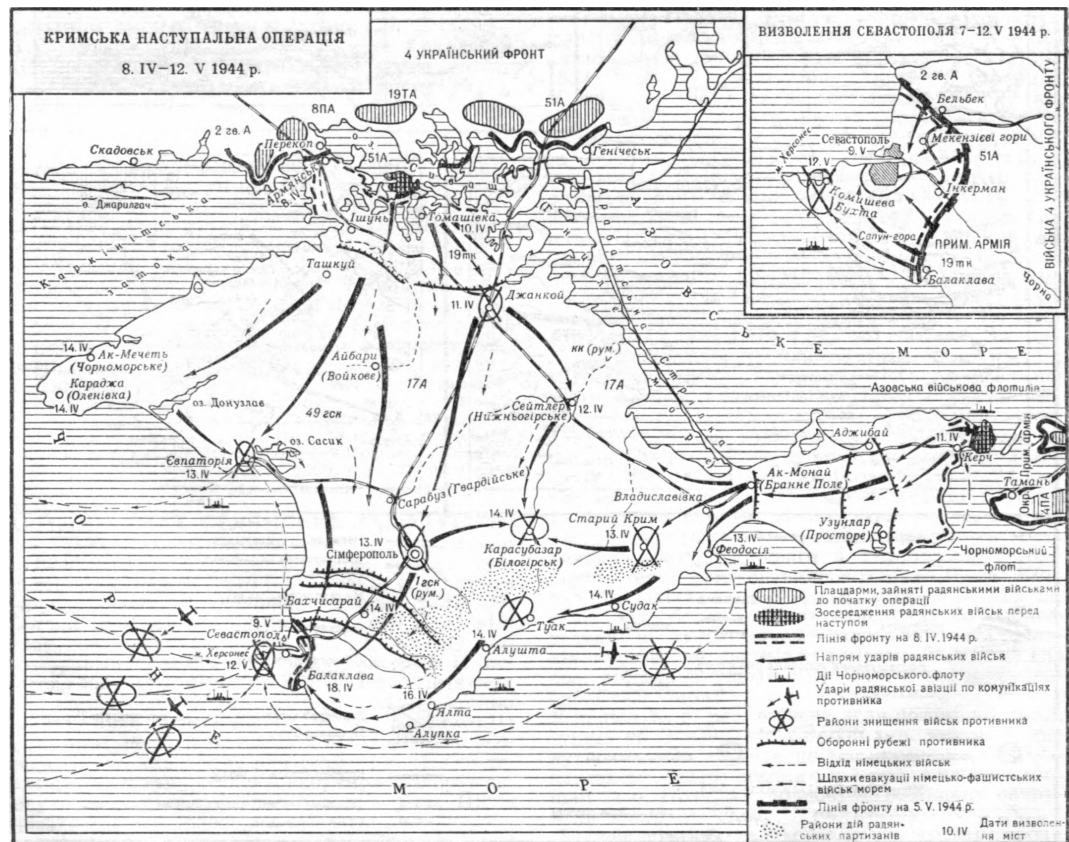
В. А. Жебокрицький (Київ).

КРИМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945, Ялтинська конференція 1945 — конференція керівників трьох союзних у 2-й світовій війні д-в — СРСР, США і Великобританії; відбулася в Ялті 4—11.ІІ. На конференції було визначено

плани завершення 2-ї світової війни та осн. принципи політики союзних д-в у післявоєнний період. Конференція визначила зони окупації Німеччини, прийняла рішення про те, щоб запросити Францію взяти участь в окупації Німеччини. Учасники К. к. заявили, що їхньою метою є знищення нім. милітаризму й нацизму і створення гарантій того, що Німеччина ніколи не буде спроможна порушити мир. На К. к. було прийнято «Декларацію про визволену Європу», рішення про Югославію, про Польщу та її держ. кордони. Щоб наблизити встановлення заг. миру, СРСР дав згоду вступити у війну проти Японії через 2—3 місяці після закінчення війни в Європі. З метою консультацій між СРСР, США і Великобританією було створено постійний консультативний орган — Раду міністрів закордонних справ цих країн. Для збереження миру і гарантування безпеки народів у післявоєнний період К. к. прийняла рішення про створення *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). Було досягнуто угоди також про те, що, крім Рад. Союзу, рівноправними членами ООН будуть УРСР і БРСР. Рішення К. к. послідовно і беззапечно виконують лише Рад. Союз, США і Англія зразу ж після війни стали на шлях порушення рішень конференції.

К. О. Дзеджула (Київ).

КРИМСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція Рад. Армії в період Великої Вітчизн. війни 1941—45. Здійснена 8.IV — 12.V 1944 військами 4-го Укр. фронту (ком. ген. армії Ф. І. Толбухін) і Окремої При-

Площа В. І. Леніна в Сімферополі.

мор. армії (ком. ген. армії А. І. Єременко, з 18. IV — ген.-лейт. К. С. Мельник) у взаємодії з Чорномор. флотом (ком. адмірал П. С. Октябрський) і Азовською війською флотилією (ком. контр-адмірал С. Г. Горшков) з метою визволення Криму. Фашисти намагалися утримати Крим, спираючись на глибоко ешелоновану оборону. 8. IV війська 4-го Укр. фронту перейшли в наступ одночасно на Перекопському і Сиваському напрямках, завдаючи гол. удару з сиваського плацдарму в напрямі Сімферополя. Окрема Приморська армія наступала з району Керчі. Переборюючи опір ворога, рад. війська 11. IV визволили Керч і Джанкой, 13. IV — Євпаторію і Сімферополь, 14. IV — Бахчисарай, Алушту і Судак, 16. IV — Ялту, 18. IV — Балаклаву і 5. V почали наступ на Севастополь з Пн., а 7. V — з району Балаклави. 9. V рад. війська при підтримці кораблів Чорномор. флоту і авіації штурмом оволоділи Севастополем, а 12. V завершили визволення Криму від нім.-фашист. загарбників. У К. н. о. значну допомогу рад. військам подали партизани Криму (з'єднання під командуванням П. Р. Ямпольського, Ф. І. Федоренка, М. А. Македонського, В. С. Кузнецова та ін.). Під час К. н. о. рад. війська розгромили повністю 17-у нім. армію. 100 тис. нім. солдатів і офіцерів було вбито і взято в полон.

Лит.: 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; Бовз за Крым. Сборник статей и документов. Симферополь, 1945; Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Симферополь, 1963; Коротков И. С., Колтунов Г. А. Освобождение Крыма. М., 1959; Шамаков Е. Н. Партизанское движение в Крыму в 1941—1944 гг. Симферополь, 1959.

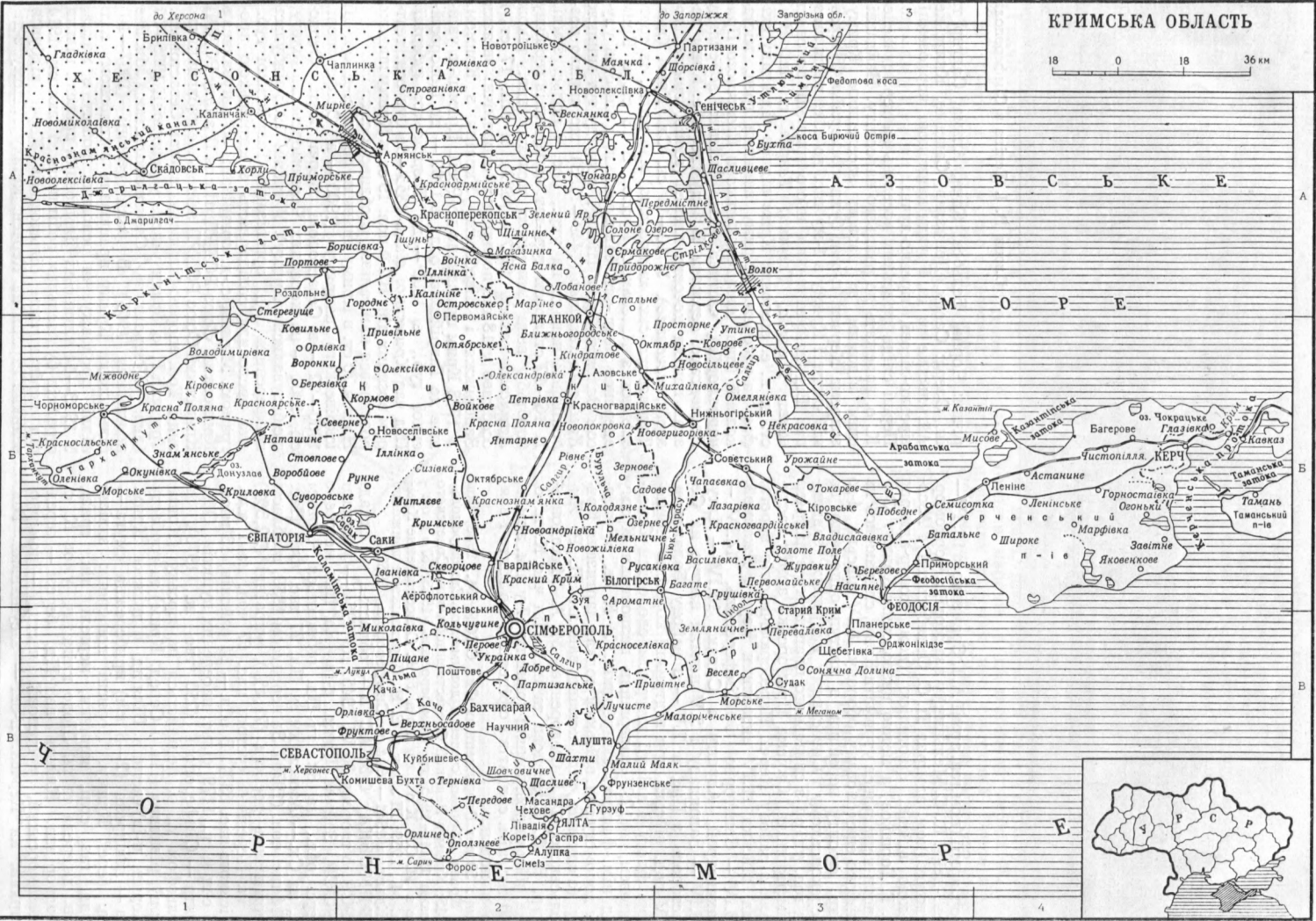
КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 30. VI 1945. До 1954 — у складі РРФСР. Займає Крим. п-ів. На Пн. межує з Херс. обл., на Зх. та Пд. омивається Чорним м., на Сх. — Азовським м. Пл. 27 тис. км². Нас. 1814 тис. чол. (1970). За переписом 1959, в області проживають росіяни (71,4%), українці (22,3%) та ін. Пересічна густота нас. 67 чол. на 1 км². Міського нас. 63%. В обл. — 14 районів, 13 міст, 36 с-щ м. т., 1179 сілськ. населених пунктів. Обл. центр — Сімферополь (250 тис. ж., 1970). За рельєфом К. о. поділяється на гірську (Крим. гори), рівнинну (Пн. і Серед. Крим) та горбасту (Керчен. п-ів) частини. Біла пд. підніжжя Крим. гір — неширока (2—8 км) прибережна смуга — Пд. берег Криму. Корисні копалини: залізни руди, газ, солі, вапняки, мергелі, лік. грязі, мін. джерела та ін. Щодо кліматич. умов К. о. неоднорідна. Клімат на Пд. березі — середземноморський, у степовій частині — помірно-жаркий, на Керчен. п-ові — засушливий. Гол.

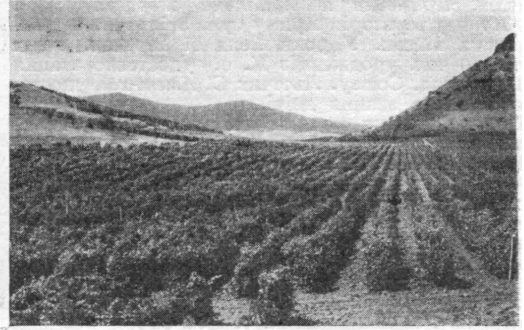
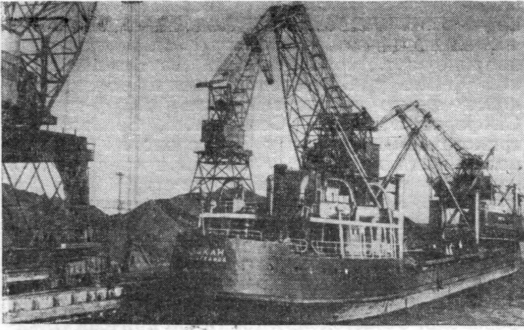
річки: Чорна, Бельбек, Кача, Альма, Салгир та ін. Озера: Сасик, Донузлав, Сакське, Киятське, Айгульське та ін. Ґрунти каштанові, чорноземні, гірсько-лісові, гірсько-лучні.

Перші сліди людських поселень на тер. сучасної К. о. належать до раннього палеоліту. Найдавнішим відомим за назвою населенням Криму, зокрема Керчен. п-ова, були *кіммерійці*. В гірській частині Криму в 1-му тис. до н. е. жили *таври*. Від найменування цього племені походять назви *Таврида*, *Таврика*, *Таврія* та ін. В 7 ст. до н. е. степовий Крим підпав під владу *скіфів*, на узбережжі Криму виникли грец. міста-колонії (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*), частина яких ввійшла до складу *Боспорської держави*. В 1-му тис. н. е. Крим зазнав навали кочових племен (*готів, гуннів, хозарів, печенігів*). У 10—11 ст. Сх. Крим (див. *Тмутараканське князівство*) мав політ. та торг. зв'язки з *Київською Руссю*. В 13 ст. в Крим вдерлися монг.-тат. завоювальники, і він став улусом *Золотої Орди*. Після її розпаду тут виникло *Кримське ханство* (1449—1783), що чинило розбійницькі напади на укр., рос. і польськ. землі. В 16—17 ст. проти тур.-тат. нападників героїчну боротьбу вели *запорізькі козаки* (див. також *Кримські походи 1687 і 1689*). В кін. 17 ст. і особливо у 18 ст. посилювалися економічні зв'язки Запоріжжя і Лівобереж. України з Кримом. У 1783 Крим приєднано до Росії. Крим. п-ів увійшов до Таврійської обл., з 1797 — до Новоросійської губ., з 1802 — до *Таврійської губернії*. Під час *Кримської війни 1853—56* був осн. театром воєнних дій. В 2-й пол. 19 ст. в Криму швидко розвивався капіталізм, особливо в с. г. На поч. 20 ст. в Криму виникли перші с.-д. орг-ції іскрівського напрямку (1900 — в Сімферополі, 1900—02 — в Севастополі, Керчі, Ялті, Феодосії, 1901 — на кораблях Чорноморського флоту, що базувалися в Криму). У травні 1903 відбулась конференція с.-д. організацій Таврійської губ., яка висловила солідарність з іскрівською програмою. Місцеві с.-д. організації об'єднувалися в Кримський Союз РСДРП. Після II з'їзду РСДРП Кримський Союз РСДРП зайняв меншовицькі позиції. Гол. опорою більшовиків став Севастополь. Трудящі К. о. брали участь у революції 1905—07 (див. *«Потьомкін», Севастопольське збройне повстання 1905*). В роки реакції (1907—10) більшовики Криму працювали в глибокому підпіллі, продовжуючи революц. роботу в масах. У 1913—14 ялтінські більшовики провели кілька страйків будівельних робітників. У лютому 1914 під керівництвом більшовиків Керчі відбувся великий страйк на Керчен. металургійному з-ді.

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

18 0 18 36 км

Морський порт Комиш-Бурунського залізорудного комбінату. Керч (ліворуч). Виноградник радгоспу Шибетівка, підпорядковане Феодосійській міськраді.

Після Лютневої революції 1917 з підпілля вийшло кілька розрізнених більшовицьких груп. Перша самостійна орг-ція більшовиків оформилась у Севастополі наприкінці квітня 1917. Її організаторами були С. Г. Сапронов, І. А. Назукін та ін. У Феодосії більшовицька орг-ція оформилась у червні, в Сімферополі, Євпаторії — у вересні, Керчі, Ялті — в жовтні 1917. На кінець жовтня 1917 більшовицькі групи створено в ряді сіл Керчен. п-ова. Керуючись вказівками ЦК РСДРП(б), більшовики перетворили Севастополь у центр революц. боротьби трудящих за Рад. владу в Криму. 2 (15).X 1917 в Сімферополі відбулась I Таврійська губернська конференція РСДРП(б), яка обрала губком партії і поклала початок об'єднанню більшовицьких орг-цій Таврії. 23—24.XI (6—7.XII) 1917 проходила II Таврійська губернська конференція РСДРП(б), на якій обрано новий губком. 16 (29). XII 1917 було встановлено Рад. владу в Севастополі, 13 (26).I 1918 — в Сімферополі, незабаром Рад. влада перемогла на всій тер. Криму. 28—30.I (10—12.II) 1918 в Севастополі відбувся Надзвичайний з'їзд Рад і військово-революц. к-тів губернії, на якому обрано Таврійський ЦВК Рад робітн., солдат. і сел. депутатів, що 21.III 1918 оголосив створення *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди*. Було утворено Раднарком республіки на чолі з Н. Г. Служьким. У квітні 1918 Крим окупували війська кайзерівської Німеччини. В листопаді 1918 в Крим вдерлися англ.-франц. інтервенти. Наприкінці 1918 — на поч. 1919 під керівництвом більшовиків розгорнувся масовий партизан. рух. Парт. орг-ції Криму надіслали своїх представників на II з'їзд КП(б)У (жовтень 1918), після якого Крим. парт. орг-ція була включена до складу КП(б)У на правах обласної орг-ції. 1.XII 1918 в Сімферополі відбулась підпільна обласна парт. конференція. Обраний конференцією обком виділив обласний ревком для керівництва повстанським рухом у Криму. В результаті роботи підпільників у квітні 1919 на кораблях франц. ескадри вибухнуло повстання військ. моряків. Внаслідок успішного наступу рад. війська в квітні 1919 визволили весь Крим, крім Керчен. п-ова. 5.V 1919 в Криму утворено Тимчасовий робітн.-сел. уряд у складі Д. І. Ульянова, Ю. П. Гаєна, П. Ю. Дибенка, І. А. Назукіна, Я. Ф. Городецького та ін. Проте наприкінці червня 1919 Крим загарбали денікінці, а після розгрому *денікінщини* з решток їхніх військ на тер. Криму було сформовано білогвардійську армію Врангеля. Під час денікінщини ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У керували визвольною боротьбою в Криму через *Зафронтове бюро*

ЦК КП(б)У, а в період *врангелівщини* — через *Закардонний відділ ЦК КП(б)У*. В середині листопада 1920 рад. війська під командуванням М. В. Фрунзе визволили весь Крим від білогвардійців та інтервентів. У Криму було відновлено Рад. владу. 21.XII 1920 В. І. Ленін підписав декрет про використання курортів Криму для лікування трудящих. 18.X 1921 утворено Кримську АРСР в складі РРФСР. В листопаді 1921 відбувся 1-й Всекримський установчий з'їзд Рад.

Відбудова пром-сті Криму була завершена 1927, с. г.— 1928. За роки передвоєнних п'ятирічок здійснено соціаліст. індустріалізацію — збудовано Комиш-Бурунський залізорудний комбінат, Керченський судноремонтний з-д, Сімферопольський з-д машинобудування, моторо- і трактороремонтні, хім., консервні з-ди, реконструйовано Керченський металург. з-д ім. П. Л. Войкова та ін. підприємства. В 1940 обсяг валової продукції пром-сті Криму в порівнянні з 1913 збільшився в 11 раз, виробн. електроенергії — в 72 рази. В другій п'ятирічці повністю завершено колективізацію с. г., створено 1197 колгоспів і 30 радгоспів. Водночас йшло піднесення матеріального добробуту і зростання культ. рівня трудящих. Крим перетворився у всеосозну здравницю. Значно зросли і зміцніли парт. орг-ції Криму. На 1.VII 1941 Крим. обласна парт. орг-ція налічувала 27 844 члени і кандидати у члени партії.

У жовтні — листопаді 1941 під час Великої Вітчизн. війни майже всю територію К. о. захопили нім.-фашист. загарбники.

В К. о. було сформовано бл. 900 різних підрозділів нар. ополчення, винищувальних батальйонів і груп самозахисту, які налічували понад 160 тис. чол. Невмирущою славою відкрили себе захисники Севастополя (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). На відзнаку заслуг героїчних захисників міста 22.XII 1942 встановлено медаль «За оборону Севастополя». Місто-герой (1944) нагороджено орденом Червоного Прапора. На окупованій нім.-фашист. загарбниками території в Сімферополі, Севастополі, Керчі, Феодосії, Білогірському і Нижньогірському р-нах та ін. місцях створено підпільні орг-ції. Керівництво підпіллям у К. о. здійснював обласний підпільний парт. центр. Командуючим партизан. загонами був затверджений О. В. *Мокроусов*. Партизани Криму 29 місяців вели героїчну боротьбу з ворогом, координуючи свої бойові дії з наступальними операціями Рад. Армії. В квітні 1944 рад. війська 4-го Укр. фронту, Окремої Приморської Армії та моряки Чорноморського флоту почали визволення Криму від нім.-фашист. загарбників

(див. *Кримська наступальна операція 1944*). 12.V вся територія Криму була звільнена від ворожих військ. У роки Великої Вітчизн. війни бл. 60 чол. уродженців К. о. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Лютчик С. *Амет-хан* удостоєний цього звання двічі.

Після вигнання окупантів трудящі Криму приступили до відбудови нар. г-ва. 30.VI 1945 Кримську АРСР перетворено в К. о. За роки четвертої п'ятирічки (1946—50) ліквідовано наслідки руйнувань, заповданих нім.-фашист. загарбниками г-ву області. Всю пром-сть перебудовано на новій, вищій тех. основі. 19.II 1954 Президія Верховної Ради СРСР з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією, враховуючи спільність економіки, тер. близькість і тісні госп. та культ. зв'язки між К. о. і УРСР, затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу К. о. до складу Рад. України. Дальшому посиленню ролі парт. орг-цій та зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення сприяли рішення ХХІІІ з'їзду КПРС. Комунисті виступили організаторами втілення в життя рішень Березнево-го та Вересневого пленумів ЦК КПРС (1965), застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня й 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Здійснюючи Програму КПРС, рішення ХХІІІ з'їзду партії, обласна парт. орг-ція проводить велику виховну роботу серед населення, залучаючи його до суспільно-політ. життя. На 1.I 1970 в 8 міських та 13 районних парт. орг-ціях налічувалося 103 041 членів і кандидатів у члени партії, з них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку — 39 236 чол., у с. г. — 19 068, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 16 341 чол., в органах держ. та госп. у правління і госп. орг-ціях — 12 206 чол. Перший секретар Крим. обкому КП України — М. К. Кириченко (з 1967).

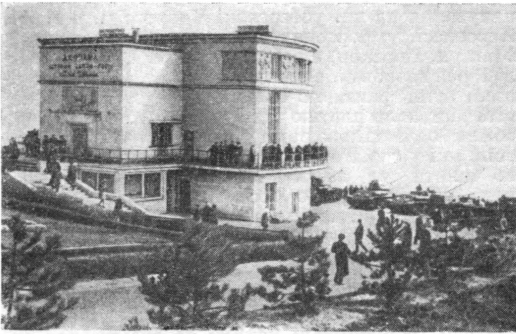
Комсомольська орг-ція області на 1.I 1970 налічувала 135 541 комсомольця. К. о. — важливий р-н гірничодобувної та хім. пром-сті УРСР з розвинутим машинобудуванням, харчовою та легкою пром-стю, пром-стю буд. матеріалів. Крим — всеосяжна здравниця і район масового туризму. В 1968 в області налічувалося 427 пром. підприємств, що перебували на самостійному балансі. Обсяг валової продукції всієї пром-сті 1968 зріс проти 1940 у 8 раз, проти 1960 — в 2,7 раза. В галузевій структурі пром-сті області перше місце належить харчовій (55,1% валової продукції всієї пром-сті області), друге — маш.-буд. і металооброб. (18,4%), третє — легкій (9,3%). Загальносоюзне значення має виноробна пром-сть. Осн. її підприємства об'єднано в радгоспвиртест, до якого входять комбінати «Масандра» і «Золота балка», підприємства яких розташовані поблизу Ялти, Севастополя, Алушти, Феодосії і Судака. В 1968 вироблено 36,2 млн. *дкл* виноматеріалів (1958 — 3,3 млн. *дкл*). У 16 раз проти 1913 збільшено вилов риби. Річний вилов — майже 3 млн. ц. Підприємства рибобробної пром-сті зосереджено переважно в Керчі, Севастополі, Ялті, Євпаторії. Підприємства консервної пром-сті виробляють бл. 150 назв різних консервів, з них 133 — овочевих і фруктових. З-ди ці розташовані в Сімферополі, Джанкої, Бахчисарай, Севастополі та Феодосії. Тюпюнова пром-сть представлена ферментаційними підприємствами у Сімферополі і Ялті та тюпюновою ф-кою у Феодосії. Велике значення має ефіроолійницька пром-сть (Сімферополь, Бахчисарай, Алушта, Судак, Білогірськ, Севастополь). У 1968 підприємства області дали

бл. 40% загальносоюзних заготовель ефіроолійної сировини троянді, 50% лаванди, 12% шавлії. Підприємства легкої пром-сті представлені шкіряно-взут. комбінатом та взут.-галантерейною ф-кою у Сімферополі, панчішно-шкарпетковою ф-кою у Феодосії, швейними ф-ками у Сімферополі, Керчі, Севастополі, Євпаторії та трикотажними ф-ками у Сімферополі і Севастополі. Провідне місце у важкій пром-сті К. о. належить гірничодобувній пром-сті (Комиш-Бурунський залізорудний комбінат, Балаклавське рудуправління ім. О. М. Горького та ін.). Велике значення мають підприємства, що випускають обладнання для харч. пром-сті (Сімферопольський з-д продовольчого машинобудування ім. В. В. Куйбишева), електротех. вироб (Сімферополь, Севастополь), тракторні причепа (Джанкой), підйомно-транспортне устаткування (Феодосія), с.-г. деталі (Сімферополь), а також суднобудівні і судноремонтні підприємства (Керч, Севастополь). Розвивається хім. пром-сть. Діють з-ди: Сакський хім., Перекопський бромний і Сімферопольський пластмасових виробів та побутової хімії. Будуються з-ди півментного двоокису титану та Крим. содовий. На величезних місцевих сировинних ресурсах створюється пром-сть буд. матеріалів. Електроенергетичну базу К. о. становлять Сімферопольська ДРЕС, Севастопольська ДРЕС та Комиш-Бурунська ДРЕС. В останні роки на Зх. та Пн. степової частини К. о. виявлено пром. поклади природного газу. В 1966—68 збудовано перший газопровід Глібівка — Сімферополь, нині продовжений до Севастополя. В області широко відомі імена новаторів вироб. Героїв Соціалістич. Праці заст. нач. управління «Південрибоходфлот» Є. О. Алісова, капітан-директора траулера-заводу «Наталія Ковшова» А. І. Русака, капітан-директора риболовецького траулера «Аюдаг» Н. З. Веселкова, гол. винороба винокомбінату «Масандра» І. Н. Околенова, алгомератника Комиш-Бурунського залізорудного комбінату М. К. Ніконова, бригадира слюсарів-монтажників Севастопольського морського з-ду ім. Серго Орджонікідзе Г. М. Табачного та ін.

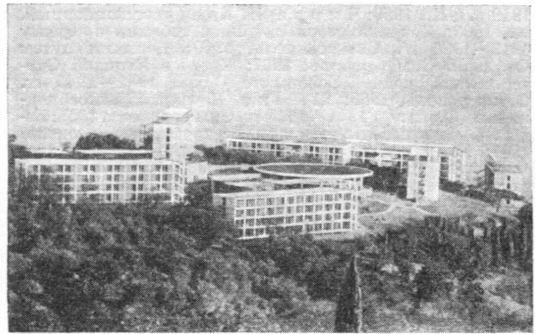
У с. г. області провідне місце належить зерновим культурам та м'ясо-молочному тваринництву, розвинуті виноградарство та садівництво, вирощують також олійні, ефіроолійні культури, тютюн. В останні роки розвинуто рисоводство. На поч. 1969 в області було 119 колгоспів і 141 радгосп. На полях області працювало 33 472 трактори (у 15-сильному обчисленні), 2978 зернозбиральних комбайнів, 8595 автомашин та багато ін. с.-г. машин і знарядь. Завершено електрифікацію с.г. Осн. зерновою культурою є озима пшениця. Вирощують також ячмінь, зернобобові.

Важливою галуззю с. г. області є тваринництво. Провідне місце належить молочно-м'ясному скотарству. Розвивається свинарство, вівчарство, птахівництво. За досягнуті в с. г. успіхи К. о. 1958 нагороджено орденем Леніна. Серед багатьох передовиків с. г. найвідоміші двічі Герої Соціалістич. Праці бригадир радгоспу «Коктебель» М. О. Бринцева, бригадир радгоспу «Судак» М. Д. Князєва, Герої Соціалістич. Праці бригадир радгоспу ім. В. П. Чкалова М. Г. Гржибовський, бригадир птахофабрики «Південна» О. П. Гетьман, доярка учгоспу «Комунар» Т. Г. Дмитренко та ін.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Левінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено 24 колективи

Будинок діорами штурму Сапун-гори поблизу Севастополя (ліворуч). Курортне містечко «Донбас» у Ялті.

підприємств, орг-цій, радгоспів і колгоспів К. о., у т. ч. Ялтинського рибкомбінату, управління будівництва Пн.-Крим. каналу (Сімферополь), винрадгоспу «Коктебель» (Феодосія), колгоспу «Дружба народів» (Красногвардійський р-н). У 1968 експлуатаційна довжина залізнич. колій області становила 613 км. Заг. протяжність автомобільних шляхів—7,3 тис. км, в т. ч. 4,9 тис. км з твердим покриттям. Через морські порти (Керч, Севастополь, Феодосію, Ялту, Євпаторію) здійснюється регулярне сполучення з ін. чорноморськими портами СРСР і зарубіжними країнами.

За багатством природних лікувальних ресурсів Крим займає перше місце в УРСР. Найважливіші курорти зосереджені на Пд. березі Криму з центрами в Ялті та Алушті, на зх. узбережжі з центрами в Євпаторії і Саках та на сх. узбережжі з центром у Феодосії. В районі Гурзуфа розташовано Всесоюзний піонерський табір «Артек» ім. В. І. Леніна.

В 1968/69 навч. р. в області працювало 1020 шкіл всіх видів, у т. ч. 383 поч., 302 восьмирічні, 237 середніх, 20 шкіл-інтернатів та ін., в яких навчалось 312,3 тис. учнів. У 27 профес. тех. училищах навчалось 10,8 тис. учнів, у 28 серед. спеціальних навч. закладах—23,7 тис. учнів. В області 4 вузи: мед., пед. і с.-г. інститути в Сімферополі, приладобудівний в Севастополі, в яких навчалось 24,4 тис. студентів; понад 40 н.-д. установ, конструкторських бюро, дослідних станцій, у т. ч. астр. обсерваторія АН СРСР поблизу Бахчисарая в с-щі Научному, Ін-т біології пд. морів АН УРСР у Севастополі, Нікітський ботанічний сад, Всесоюзний н.-д. ін-т виноградарства і виноробства «Магарач» у Ялті, Ін-т фіз. методів лікування і мед. кліматології ім. І. М. Сеченова в Ялті та ін. На поч. 1969 в К. о. було 993 клубні установи, 1040 масових 6-к (11,2 млн. книг), 1451 кіноустановка. Працюють 5 театрів, обл. філармонія; 15 музеїв, у т. ч. Бахчисарайський історико-археологічний музей, Керченський історико-археологічний музей, Херсонеский історико-археологічний музей, Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста з панорамою «Оборона Севастополя» і діорамою «Штурм Сапун-гори 7.V 1944»; краєзнавчі музеї в Євпаторії, Сімферополі, Феодосії, Ялті, Алушці; будинок-музей А. П. Чехова в Ялті, Сімферопольський худож. музей, Феодосійська картинна галерея ім. І. К. Айвазовського та Севастопольський худож. музей. В області є відділення спілок письменників, художників, журналістів УРСР, укр. театрального товариства.

Історичні пам'ятки. В К. о. збереглися археол. та архітект. пам'ятки: печерні палеолітичні стоянки *Кіік-Коба*, *Чокурча*, *Старосілівська стоянка*, городище *Неаполь Скіфський*, скіфський курган *Куль-Оба*, залишки античних міст *Херсонеса*, *Керкінітиди*, *Мірмекія*, *Німфея*, *Тірітаки* та ін., руїни фортеці (14 ст.) біля Судака, печерне місто *Чуфут-Кале*, Графська пристань (1846) в Севастополі та ін. В Севастополі (1957) і Сімферополі (1967) встановлено пам'ятники В. І. Леніну. На тер. області, де під час Крим. війни 1853—56 велася запеклі бої, збереглися редути, арт. позиції, бастіони, на яких встановлено меморіальні дошки і пам'ятники. Місце першої оборони Севастополя 1854—55 оголошено держ. заповідником. На Перекопському валу споруджено обеліск, у м. Красноперкопську (1957)—пам'ятник на честь розгрому військ Врангеля, у Сімферополі—обеліск на честь визволення рос. військами в 1774 Криму від тур. загарбників, пам'ятники героям, що загинули в боях за Рад. владу 1918—20 та в боях за визволення міста у 1944, в Севастополі—обеліск-пам'ятник 40 комунарам-підпільникам, розстріляним у роки громадян. війни, в Керчі—пам'ятник партизанам Аджимушкайських каменоломень, що загинули в боях проти інтервентів у 1919 та ін. Пам'ятники Великої Вітчизн. війни 1941—45—генералу М. О. Токареву в Євпаторії, обеліск Слави на горі Мітрідат у Керчі та ін. В Ялті встановлено пам'ятник дячеві італ. та міжнар. робітничого і комуністич. руху П. Тольятті. В цьому місті жили і працювали С. В. Руданський, Леся Українка, А. П. Чехов (пам'ятник у міському парку). В Криму перебували письменники О. М. Горький (пам'ятник в Ялті), К. А. Трен'єв (пам'ятник у Сімферополі), О. С. Грін, П. А. Павленко, С. М. Сергєєв-Ценський, художник М. С. Самокиш та ін. На тер. К. о. народилися художник-мариніст І. К. Айвазовський (пам'ятник у Феодосії), двічі Герой Рад. Союзу І. Д. Паланін, двічі Герой Соціалістич. Праці М. О. Брицева.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Революційне движенье в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов. Сімферополь, 1955; Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. 1—2. Сімферополь, 1957—61; Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. Сімферополь, 1968; Наданский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. 1—2. Сімферополь, 1951—57; Очерки по истории Крыма, ч. 3—4. Сімферополь, 1964—67; История и археология древнего Крыма. К., 1957; Неделін О. І. Приєднання Криму до Росії. К., 1958; Шевчук Г. М. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (Листопад 1918—квітень

1919 р.). К., 1959; Чирва И. Крым революционный. К., 1963; Хроника революционных событий в Крыму 1917—1920 гг. Симферополь, 1969; Великим путем Октября. Симферополь, 1967; Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Симферополь, 1963; Шамако Е. Партизанское движение в Крыму в 1941—1944 гг. Симферополь, 1959; Годы борьбы и побед. Крым в боях и труде. Симферополь, 1967; Максименко М. Развитие социалистической культуры в Крыму. Симферополь, 1963; Крымская пятилетка. Симферополь, 1966; Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Одесса, 1967; Олинский М. Исторические места и памятники Крыма. Симферополь, 1960; Крым. Путеводитель. Симферополь, 1969; Крымская область. Административно-территориальное деление на 1 января 1968 года. Симферополь, 1968.

Л. Д. Солодовник (Симферополь).

«КРИМСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Крим. обкому та Симферопольського міського КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Симферополі 6 раз на тиждень укр. і рос. мовами. Почала видаватися 24.I 1918 під назвою «Таврическая правда», з 17.XI 1920 — «Красный Крым». У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 видавалась в обложеному Севастополі, потім — у Керчі, Краснодарі, Сочі, звідти її переправляли на окуповану ворогом радянську територію. Мала формат листівки. 18.I 1952 перейменована на «К. п.». Укр. мовою виходить з 16.XII 1959. В 1968 нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, в 1960 — медаллю «За оборону Севастополя».

В. Т. Ягунов (Симферополь).

КРИМСЬКА РАДЯНЬСКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА — рад. республіка, проголошена наприкінці квітня 1919 після визволення Криму від нім. окупантів та англо-франц. інтервентів. 29.IV Крим. обл. парт. конференція затвердила Тимчасовий робітн.-сел. уряд Крим. Республіки на чолі з Д. І. Ульяновим. Створенням Крим. РСР у Криму було оформлено відновлення Рад. влади, встановленої на поч. 1918 (див. *Радянська Соціалістична Республіка Тавриди*). В Декларації Тимчасового робітн.-сел. уряду Криму, опублікованій 6.V 1919, проголошувались гол. завдання республіки — боротьба проти контрреволюції, створення регулярної Червоної Армії, організація Рад. влади на місцях і підготовка до скликання з'їзду. Протягом травня пройшли вибори до місцевих Рад робітн., червоноармійських і сел. депутатів. Було проведено націоналізацію підприємств, банків, конфіскацію поміщицьких, куркульських та церк. земель, налагоджено випуск продукції на шкір'яних, консервних з-дах, тютюн. ф-ках. На виконання вказівок В. І. Леніна вживались заходи щодо збереження курортів для створення нар. здоров'я. Проте загарбання Донбасу денікінцями в травні 1919 і наступ білогвардійців на Акмонайському фронті (район Феодосії) створили загрозу оточення республіки. 19.VI 1919 ЦК РКП (б) утворив ліквідаційне бюро Криму, яке 23—26.VI здійснило евакуацію парт. і рад. установ, держ. майна на північ. К. Р. С. Р. припинила своє існування.

М. А. Сичоков (Київ).

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО — тат. феодальна держава 1449—1783 на тер. Кримського п-ова, пониззя Дніпра, Приазов'я і Прикубання, що утворилася внаслідок політ. розпаду *Золотої Орди*. Феод. міжусобиці в Золотій Орді і підтримка Польс.-Лит. д-ви сприяли створенню 1449 незалежного К. х. на чолі з Хаджі-Гіреєм, який переніс резиденцію з Солхата (тепер Старий Крим) до Бахчисар'я і поклав початок ханської династії *Гіреїв*. В 1475 Гіреї допомогли султанській Туреччині захопити *генуезькі колонії Північного Причорномор'я* і встановити тур.

панування на пн. узбережжі Чорного м. в Кафі, Херсонесі, у фортецях Гезлев (тепер Євпаторія), Мангуп, Перекоп, Арабат, Єнікале. В 1478 Менлі-Гірей визнав себе васалом султана. Його наступники були фактично намісниками султана і навіть діставали платню від тур. уряду. Владу хана обмежувала також рада у складі братів хана та беїв, які у своїх бейліках (володіннях) мали право чинити суд, вести війни. Свої землі беї здавали на відкуп, що посилювало важкий тягар десятини та ін. феод. повинностей. Великі побори збирало мусульманське духовництво на чолі з муфтієм, який займав у К. х. друге місце після хана. К. х. мало паразитичний характер, продуктивні сили майже не розвивалися, бо осн. джерелом збагачення феод. верхівки були систематичні грабницькі напади на сусідні країни. На укр. і рос. землях вони захоплювали багато полонених, яких продавали на невільницьких ринках або використовували як рабів. Зовн. політика К. х. була цілком підпорядкована інтересам тур. феодалів. Прагнути загарбати рос. землі, крим. хани підтримували союз із шляхет. Польщею і Казанським ханством проти Рос. д-ви. Крим. татари облягали Москву 1521, Тулу — 1552, спустошували і грабували рос. землі під час *Лівонської війни 1558—83*, польс. і швед. інтервенції на поч. 17 ст. Протягом 1613—50 крим. татари захопили в полон бл. 200 тис. росіян. Використовуючи суперечності між Росією і шляхет. Польщею, крим. хани вимагали від обох д-в данину, подарунки та великі кошти на утримання послів. Найбільшу данину сплачувала шляхет. Польща. Проте великі данини не забезпечували їй та її володінням спокою. З 1450 до 1556 крим. татари грабували Україну не менше 86 разів. У 1575 вони взяли з України понад 35 тис. бранців. Крим. татари разом з тур. військом брали участь у війнах з Іраном, ходили в походи на Астрахань (1569), Угорщину (1594). Татари становили понад третину тур. війська під час *Хотинської війни 1620—21* (бл. 100 тис. чол.). Героїчний опір агресії К. х. чинили *запорізькі козаки*, які вели оборону і наступальну боротьбу проти татар і турків (походи 1575—77, 1608, 1616 тощо). Разом з запорожцями в походи на Крим вирушали *донські козаки* (1628, 1667, 1675). Б. Хмельницький, щоб забезпечити Україну від загрози нападів татар, змушений був укласти з *Ісламом-Гіреєм III* угоду про спільну боротьбу проти шляхет. Польщі. Хан віроломно порушував її, татари продовжували грабувати Україну та брати *ясир*. *Возз'єднання України з Росією 1654* ослабило позиції К. х. Спільна боротьба рос. і укр. народів проти тур.-тат. агресії в 2-й пол. 17—18 ст. стала набагато ефективнішою. За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* К. х. було оголошено незалежним від Туреччини, яка, сподіваючись повернути К. х. під свою владу, всіляко підтримувала в Криму протиросійські елементи. За цих умов уряд Катерини II примусив Шагін-Гірея, проти якого не раз повставало населення, зректися влади і 1783 приєднав тер. К. х. до Росії.

Лит.: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб, 1887; Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. Одесса, 1889; Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. 1. Симферополь, 1951; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М.—Л., 1948; Медведева И. Н. Таврида. Л., 1956.

Н. С. Рауба (Харків).

КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович (15.I 1871 — 25.I 1942) — укр. рад. вчений-філолог, сходо-

знавець, історик, перекладач і письменник; акад. АН УРСР (з 1919), професор (з 1900), засл. д. н. УРСР (з 1940). Н. у м. Володимирі-Волинському (тепер Волин. обл.) в сім'ї вчителя. В 1892 закінчив Лазаревський ін-т сх. мов у Москві, 1896 — істор.-філол. факультет Моск. ун-ту. В 1896—98 був у наук. відрядженні у Лівані та Сирії. У 1898—1918 працював у Лазаревському ін-ті сх. мов, з 1918 — у Києві. Був одним з організаторів АН УРСР і до 1928 — її неодмінним секретарем. Разом з тим з 1918 (з перервами) був професором Київ. ун-ту. Автор праць з семіології, історії ісламу, історії арабів, персів, турків тощо та історії їхніх л-р. Історії України стосуються праці про Павла Халебського, з історії Хозарії, Туреччини, Криму тощо. Вивчав укр. фольклор, л-ру, мову. Поетичний доробок К. зібраний в основному в зб. «Пальмове гілля» (ч. 1—3. Львів — К., 1901—22). Визначні місця в творчості К. посідають мотиви і переспіви з сх. авторів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет, с. 516.

Тв.: Вибрані твори. К., 1965; Поезії. К., 1968.
Лит.: Кримський Агатангел Юхимович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Франко І. А. Кримський. «Пальмове гілля». В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Бабишин О. Агатангел Кримський. К., 1967; Бібліографічний покажчик друкованих писань проф. А. Кримського. «Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук», 1919, кн. 1.

КРИМСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1887 в Сімферополі *Таврійською ученою архівною комісією* під назвою «Музей старожитностей». У 1899 створено земський природничо-істор. музей. Після встановлення Рад. влади в Криму в Сімферополі було засн. «Центральний музей Тавриди». Йому передали експонати Таврійської вченої архівної комісії, природничо-істор. музею і б-ку «Тавріка». Музей має відділи: природи, дореволюц. минулого та історії рад. суспільства. Всього у фондах музею бл. 60 тис. експонатів. Серед них — археол. колекції, документи періоду революції 1905—07, Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадянської і Великої Вітчизн. воєн; матеріали, що розвивають про боротьбу трудящих Криму за побудову соціалізму й комунізму. В музеї є істор. наук. архів і б-ка «Тавріка» (понад 30 тис. т.).

Лит.: Сокова З. С., Черепанова Е. Н., Кондратенко О. Д. Кримський краєведческий. Путеводитель... Сімферополь, 1969.
О. М. Черепанова (Сімферополь).

КРИМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1919. Спочатку мав назву Таврійський центрархів, 1920—26 — Кримцентрархів. У 1926 на його базі створено два респ. архіви — історичний та архів Жовтн. революції та соціалістич. будівництва, які 1941 об'єднані в Центр. держ. архів Крим. АРСР, з 1945 — К. о. д. а. В архіві зберігаються документи, починаючи з кінця 18 ст. Серед матеріалів дореволюц. періоду є дані про зародження і розвиток суспільно-політ. рухів, про революц. події 1905—07, діяльність с.-д. орг-цій та ін. Документ. матеріали рад. часу висвітлюють боротьбу тру-

дьячих за встановлення і зміцнення Рад. влади, за побудову соціалізму й комунізму. Архів видає збірники документів «Боротьба за Радянську владу в Криму» (т. 1—2. Сімферополь, 1957—61) та ін.

Лит.: Кримський областной государственный архив. Путеводитель. Сімферополь, 1961.

А. А. Степанова (Сімферополь).
КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1687 і 1689 — походи рос.-укр. війська проти *Кримського ханства*. Уклавши «Вічний мир» 1686 з Польщею, Росія вступила в «Священну лігу» — коаліцію держав (Австрія, Венеція, Польща), які вели боротьбу проти тур.-тат. агресії. В травні 1687 150-тисячне військо (в т. ч. 50 тис. укр. козаків) під командуванням В. В. Голіцина вирушило з України в похід на Крим. Але татари, щоб сплинути наступ рос.-укр. війська, підпалили степ на Пд. від р. Кінські Води (тепер р. Конка). Позбавлене пдніжного корму для коней, рос.-укр. військо змушене було в червні повернутися назад. Провину за невдалий похід рос. воеводи і козац. старшина поклали на І. Самойловича, якого було позбавлено гетьманства. Замість нього гетьманом обрано І. Мазепу. Другий похід рос.-укр. військо (бл. 150 тис.) почало навесні 1689 і дійшло до Перекопу, але здобути його через опір крим. татар не могло. Велика спека, нестача води, масовий падіж коней, значна віддал від баз постачання змусили В. В. Голіцина в травні припинити бойові дії і відступити на Лівобережжя України. Незважаючи на свою незавершеність, К. п. 1687 і 1689 поклали початок наступові Росії на тур.-тат. агресорів.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Бабушкин А. Г. К. Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг. «Исторические записки», 1950, т. 33.

КРИМЧАКИ — невелика народність, яка живе гол. чин. у Крим. обл., переважно в Сімферополі та Євпаторії. Чисельність в СРСР — 1,5 тис. чол., з них у Криму бл. 900 чол. Походження К.

А. Ю. Кримський.

І. П. Крип'якевич.

мішане. Ядро їх, очевидно, сформувалося на основі давнього місцевого населення, яке прийняло *йудаїзм* і включило до свого складу різні етнічні компоненти: єврейські, хозарські, татарські (мова К.—діалект кримсько-татарської мови), генуезькі (прізвища Піастро, Ламброзо, Торкватто) тощо. Сучасні К. розмовляють переважно рос. мовою і лише бл. 5% вважають рідною мовою татарську.

Лит.: Токарев С. А. Етнография народов СССР. М., 1958 [бібліогр. с. 567—580]; Науко В. И. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения. М., 1964.

В. Д. Даченко (Київ).

КРИП'ЯКЕВИЧ Іван Петрович (25.VI 1886—21.IV 1967)— укр. рад. історик, академік АН УРСР (з 1958), доктор істор. наук (з 1941), професор (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1961). Н. у Львові. В 1908 закінчив філософ. факультет Львів. ун-ту. В 1909—39 викладав історію в серед. школах Львова. З 1911— член *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові, з 1934— редактор «Наукових записок» т-ва. Після воз'єднання Зх. України з УРСР з жовтня 1939 був зав. кафедрою історії України Львів. ун-ту. З 1940— зав. Львів. відділом Ін-ту історії України АН УРСР. З 1944 працював зав. кафедрою історії України, деканом істор. факультету Львів. ун-ту, завідуючим Львів. відділом Ін-ту історії АН УРСР, з 1951— зав. відділом історії України Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові, 1953—62— директором цього ін-ту. К.— автор багатьох праць з питань суспільно-політ. історії України, гол. чин. часів феодалізму, укр. історіографії, археографії, дипломатики, сфрагістики, нумізматики, архівістики та істор. географії. У працях К. доряд. періоду зібрано великий новий і важливий фактичний матеріал, проте оцінка подій і висновки в них у ряді випадків вимагають критичного підходу. За радянського часу, переборюючи старі помилкові погляди, К. опублікував ряд цінних досліджень, зокрема з історії нар.-визвольної війни 1648—54. У 1939 обрався депутатом Народних Зборів Зх. України.

Та.: Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953; Богдан Хмельницький. К., 1954; Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). К., 1962.

Лит.: Івасюта М. К. Іван Петрович Крип'якевич. «Український історичний журнал», 1966, № 6 [бібліогр. с. 131—133]; Іван Петрович Крип'якевич [Некролог]. «Український історичний журнал», 1967, № 6; Кізлик О. Д. Іван Петрович Крип'якевич. Бібліографічний покажчик. Львів, 1966.

КРИСАНОВ Микола Васильович (17.IV 1893—12.X 1948)— рад. військ. діяч, ген.-майор інженерних військ, Герой Рад. Союзу (1943). Член

КПРС з 1943. Н. в Пермі в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Під керівництвом Д. М. Карбишева брав участь у розробці і здійсненні плану інж.забезпечення операції по ліквідації білогвардійських військ Врангеля в Криму. В роки Великої Вітчизн. війни з 1941— командир саперної бригади, з 1942— заст. командуючого і нач. інженерних військ армії. Під час *Київської наступальної операції 1943* сапери, очолені К., побудували польовий міст через Дніпро, цілком розмінували Київ і ліквідували пожежі в ньому. Після війни К.— на викладацькій роботі. В 1948— в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

«КРИТИКА ГОТСЬКОЇ ПРОГРАМИ»— видатний твір К. Маркса, що є важливим внеском у розвиток корінних питань теорії наук. комунізму, зразком непримиренної боротьби проти опортунізму. Написаний у квітні— на поч. травня 1875. У творі дано критичний аналіз проекту програми майбутньої об'єднаної нім. с.-д. партії, підготовленого її керівництвом до об'єднаного з'їзду в Готі. В «К. Г. п.» К. Маркс викрив глибокі опортуністичні помилки соціал-демократів з програмних питань соціалістич. перетворення суспільства, зокрема дрібнобурж. примиренські ідеї керівника нім. с.-д. Ф. Лассаля про «вільну позакласову д-ву» тощо. «К. Г. п.» містить наук. аналіз закономірностей розвитку суспільства і д-ви у період переходу до комунізму. В цьому творі К. Маркс уперше довів необхідність перехідного періоду від капіталізму до комунізму, розвинув положення про неминучість соціалістич. революції і характеризував д-ву цього періоду як революц. диктатуру пролетаріату. В праці визначено дві фази розвитку комунізму, суть соціалістич. д-ви, розкрито зміст її гол. функцій у період будівництва комунізму, шляхи та умови відмирання д-ви. Ідеї «К. Г. п.» були розвинуті В. І. Леніним в його вченні про д-ву і революцію. «К. Г. п.» опублікована на рішучу вимогу Ф. Енгельса, незважаючи на опір опортуністич. керівництва нім. соціал-демократії, у їх теоретичному органі «Нойе цайт» («Die Neue Zeit»— «Новий час») 1891, при цьому деякі найгостріші місця було пом'якшено. Повний текст «К. Г. п.» вперше видано 1932 в СРСР. У перекладі укр. мовою «К. Г. п.» надруковано в повному обсязі 1933.

Видання: Маркс К. Критика Готської програми. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19. *Є. В. Назаренко* (Київ).

«КРИТИЧНІ ЗАМІТКИ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ»— одна з визначних праць В. І. Леніна. Написана у жовтні— грудні 1913, вперше надрукована того самого року в більшовицькому журн. «Просвещение». У цій праці В. І. Ленін піддав суворій критиці погляди рос. і міжнар. опортуністів, викрив бурж. націоналізм у всіх його проявах і протиставив йому послідовний пролетар. інтернаціоналізм. В. І. Ленін писав: «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм— ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають д-ву і політику (більше того: два світогляди) в національному питанні» (Твори, т. 20, с. 10).

В. І. Ленін сформулював класичне марксистське положення про дві істор. тенденції в нац. питанні при капіталізмі. Перша, яка переважає на поч. розвитку капіталізму,— це пробудження нац. життя і нац. рухів, боротьба проти будь-якого нац. гніту, створення нац. д-в. Друга, яка харак-

теризує зрілий капіталізм, виявляється в розвитку зв'язків між націями, у ламанні нац. перегородок, створенні інтернац. єдності капіталу й економіч. життя взагалі, політики, науки і т. д. Обидві ці тенденції прогресивні за своїм істор. значенням, оскільки перша виступає проти гніту з боку чужої нації, за добровільне об'єднання і підготовляє передумови для створення добровільного союзу і братерського співробітництва націй при соціалізмі, а друга сприяє знищенню нац. замкнутості, розвитку продуктивних сил і підготовляє матеріальні передумови для світового соціалістич. суспільства. Але в умовах капіталізму ці тенденції непримиренно суперечні, тому що взаємний зв'язок об'єднаних народів при капіталізмі відбувається в порядку насильства. Такий шлях «зближення» народів неминуче викликає рішучий опір, боротьбу трудящих проти колонізаторської політики імперіалістів. На цій основі ще сильніше виявляється дія першої тенденції, тобто боротьба пригноблених народів проти насильницьких форм об'єднання, за визволення з-під імперіалістич. гніту. Щоб усунути цю суперечність, необхідно знищити капіталізм, встановити диктатуру пролетаріату і побудувати соціалізм.

В своїй праці В. І. Ленін дав глибоку і всебічну критику бурж.-націоналістич. лозунга «національної культури»: «Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пуришкевичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є так і ж дві культури в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії, у євреїв і т. д.» (Твори, т. 20, с. 15). В. І. Ленін не заперечував нац. культури, підкреслюючи, що передова пролетар. культура не безнаціональна. Але разом з тим він попереджав, що оскільки мова йде про бурж. лад, то немає і не може бути єдиної, позакласової нац. культури, тому що «лозунг національної культури» може означати тільки одне — культуру пануючих класів. У кожній нац. культурі пролетар. партія повинна підтримувати виключно елементи демократичні і соціалістичні.

В. І. Ленін викрив суть ліберально-бурж. націоналізму, який з позицій великодержавного шовінізму виступав проти вільного розвитку нац. мов, домагався примусового впровадження єдиної, обов'язкової для всіх національностей Росії мови. В. І. Ленін вважав, що не повинно бути привілеїв для жодної мови; вибір мови повинен бути добровільним. Потреби економіч. взаємин самі собою визначають таку мову. Комуністич. партія завжди відстоювала ленінську позицію. Розвиток нац. культур рад. народів їхніми мовами відбувався поряд з опануванням рос. мови як міжнародної мови, без будь-яких привілеїв для неї за рахунок ін. мов, при неухильному дотриманні принципу добровільності вибору мов.

Марксизм непримирений до націоналізму. Бурж. націоналізмові він протиставляє інтернаціоналізм, злиття всіх націй у найвищій єдності. В. І. Ленін вчив, що тільки завдяки перемозі пролетаріату над буржуазією, тільки на шляху соціалізму пригноблені народи можуть домогтися повної свободи, рівноправності і міцного миру, тільки на ґрунті соціалізму й демократії, поважання нац. суверенітету може бути створено добровільне, міцне згуртування рівноправних народів.

В. І. Ленін рішуче боровся проти укр. бурж. націоналістів, які виступали проти єдності дії укр. і рос. пролетаріату. Він викрив Донцова, Юркевича та ін. укр. націоналістів не тільки як

Ф. Г. Кричевський. «Переможці Врангеля». 1934—35.

ворогів демократії, але й як найзапекліших ворогів укр. народу, тому що й рос. і укр. пролетаріат мали одного і того ж ворога в особі царизму, тому що інтереси свободи обох народів вимагали їхньої братерської єдності. В. І. Ленін підкреслював: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Твори, т. 20, с. 14).

В. І. Ленін, викривши антимарксистську програму т. з. «культурно-національної автономії», розвинув найголовніші положення нац. програми марксистської партії — про рівноправність націй і права нац. меншостей, про право націй на самовизначення, про централізацію та автономію. Ленінську програму з нац. питання повністю здійснено в Рад. Союзі. На її основі КПРС розробляє конкретні заходи щодо вирішення завдань, які виникають в галузі нац. відносин у ході будівництва комунізму.

Видання: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. Твори. Вид. 4, т. 20.

Лит.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968.

КРИЧЕВСЬКИЙ Михайло (Станіслав; р. н. невід. — п. 31.VII 1649) — квіт. полковник [1648—49], сподвижник Б. Хмельницького. Походив з покатоличеної білорус. шляхти Брестського (Литовського) воєводства. За молодих років служив у польс. війську. З 1643 обіймав посаду чигиринського реєстрового полковника. В 1647 К. взяв на поруки заарештованого Б. Хмельницького і врятував його від розправи, яку готував коронний підचाший О. Конєцпольський. Під час *Жовтоводської битви 1648* К. потрапив у тат. полон. Викуплений Б. Хмельницьким з полону, К. перейшов з католицизму на православ'я і став квіт. полковником, «правою рукою гетьмана», за свідченням істор. джерел. У 1649 Б. Хмельницький доручив К., як досвідченому воєначальнику, керувати обороною пн. кордонів України від нападу лит.-шляхет. війська Я. Радзівіла. В бою з переважаючими силами ворога під м. Лоевом (тепер БРСР) тяжко поранений К. потрапив у полон, де відмовився виказати військ. таємниці і заповідав собі смерть.

Лит.: Архив Юго-Западной России... ч.3, т.4, К., 1914; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940.

КРИЧЕВСЬКИЙ Федір Григорович (10.V 1879—30.VII 1947) — укр. рад. художник і педагог, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1940), професор. Н. в м. Лебедині (тепер Сум. обл.). Вчився в Моск. уч-щі живопису, скульптури і архітектури (1896—1901) та в Академії мистецтв у Петербурзі

(1907—10). Кращі твори: триптих «Життя» (1925—27); картини — «Свати» (1928), «Мати» (1929), «Довбуш» (1931), «Переможці Врангеля» (1934—35), «Веселі доярки» (1937), цикл картин за мотивами поеми Т. Г. Шевченка «Катерина» (1937—40). Автор багатьох портретів. Викладав у Києві. (1922—32, 1934—41) і Харків. (1932—33) художніх ін-тах.

Лит.: Виставка творів заслуженого діяча мистецтва УРСР Федора Григоровича Кричевського. Каталог. К., 1960; Логвин Г. Творчість Ф. Г. Кричевського. «Вітчизна», 1961, № 2; Членова Л. Федор Кричевський. М., 1969.

КРИШТОФОВИЧ Африкан Миколайович (8.XI 1885 — 8.XI 1953) — рад. геолог та палеоботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1945), доктор геолого-мінералогіч. наук (з 1927), професор (з 1924). Н. в с. Криштопівці (тепер Близнюківського р-ну Харків. обл.). В 1908 закінчив фіз.-мат. факультет Одес. (Новоросійського) ун-ту, де й залишився працювати. В 1914—28 — співробітник Геол. к-ту, 1929—53 — Центр. н.-д. геологорозвідувального ін-ту та Всесоюзного геол. ін-ту, з 1924 працював також у Головному бот. саду (Ленінград); викладач ряду вузів. У 1945—48 завідував відділом палеоботаніки Ін-ту ботаніки АН УРСР. Палеоботанічні дослідження К. охоплюють майже всю територію СРСР, Пн. Китаю, Корею, Японію. Досліджував вугленосні відклади Пн.-Сх. Азії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Державна премія СРСР, 1946. Портрет, с. 522.

Лит.: Новик К. О. Африкан Миколайович Криштофович (1885—1953). «Геологічний журнал», 1954, т. 14, в. 1; Базилевська Н. А. Африкан Николаевич Криштофович. В кн.: Выдающиеся отечественные ботаники. М., 1957 [бібліогр. с. 436].

КРІЛК Йосип Васильович (парт. псевд. — В'асильків; 22.VII 1898—1933) — активний учасник революц. руху на зх.-укр. землях. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Краковці (тепер с-ще м. т. Яворівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї службовця. В 1919 у Відні організував к-т допомоги революц. рухові в Сх. Галичині. З кін. 1920 — секретар ЦК КПСГ (з 1923 — ЦК КПЗУ). З 1923 — член ЦК Компартії Польщі (КПП), з 1927 — член Політбюро ЦК КПП. З кін. 1927 — представник КПЗУ в Польс. секції Комінтерну. В 1929 вів підпільну парт. роботу у Львові, де був заарештований і ув'язнений. З 1932 працював на Рад. Україні.

М. К. Кучеров (Івано-Франківськ).

КРІПАК — особисто залежний від поміщика й прикріплений до зем. наділу селянин. Див. *Кріпосне право*, *Феодалний лад*.

КРІПАЦТВО — див. *Феодалний лад*, *Кріпосне право*.

КРІПОСНЕ ПРАВО, кр і п а ц т в о — за феодалізму система правових норм, що встановлювали залежність селянина від феодала і неповну власність останнього на селянина-кріпака. Знаходить юрид. вираз у прикріпленні селянина до землі, праві феодала на працю і майно селянина, відчужуванні його як з землею, так і без неї, надзвичайному обмеженні дієздатності селянина (відсутність у селянина права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді, права держ. присяги тощо). Термін «кріпосне право», запроваджений рос. і укр. публіцистикою в 19 ст., походить від слова «кріпость», що вживалося в Росії з кінця 15 ст. для позначення документів, які встановлювали право необмеженої приватної власності (т. з. «купча кріпость»). За феодал.-кріпосницького ладу «знарядям експлуатації е п р и к р і п л е н я робітника до землі, наділення його землею, ... наділений землею

селянин повинен бути особисто залежний від поміщика, бо, маючи землю, він не піде на панську роботу інакше як з примусу» (Ленін В. І. Твори, т. 15, с. 64). К. п. на території Росії і України сягає своїм корінням часів *Київської Русі*. Покріпачення селян відбувалося поступово у тісному зв'язку з розвитком великого *землеволодіння*. Першими кріпаками були «посаджені на землю» *холопи*. «Руська правда» законодавчо визначала їхнє безправне становище, як і становище кабальних людей (*закунів*, *рядовичів*, *закладників* та ін.), що ставали кріпаками. Протягом 11—13 ст. експлуатація всіх категорій феодално залежних селян була формою кріпацтва на Русі. В 14—15 ст. відбулося дальше посилення експлуатації і обмеження прав селян. Так, Судебник 1497 обмежив право переходу селян т. з. *Юрєвим днем*; з 1581 запроваджено «*заповідні літа*». Соборне уложення 1649 остаточно ствердило систему К. п. в Росії. Протягом 17—18 ст. феодал.-кріпосницька експлуатація посилювалася, що викликало великі антикріпосницькі повстання (див. *Селянська війна під керівництвом Івана Болотнікова 1606—07*, *Селянська війна під керівництвом Степана Разіна 1670—71*, *Булавінське повстання 1707—08*, *Селянська війна під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*).

К. п. на Україні мало ті ж основи, що і в Росії. З загарбанням укр. земель феодал. Литвою і Польщею процес закріпачення посилювався. Лит. великі князі і польс. королі видавали жалувані грамоти укр., лит., молд. та ін. феодалам на володіння землею і покріпачення селян. До середини 16 ст. на Україні було покріпачено до 20% селянства. Численні урядові привілеї окремим феодалам і ряд законодавчих актів (напр., *Віслицько-Пьотрківський статут 1368* для Галичини, що обмежив право переходу селян, *Литовські статут*) встановлювали особисту залежність селян від феодалів. На Правобережній і Лівобережній Україні, які загарбала Литва, з 1447 почали закріпачувати селян, скасовуючи право переходу. Борги селян поміщикам також призводили до покріпачення. Вважалися кріпаками і сусідки, *підусідки*, *загородники*, які проживали на панській землі 10 років і не повернули боргу. В 1543 всякі переходи селян від одного до ін. поміщика було заборонено. На Закарпатті закріпачення селян завершилося на поч. 16 ст. Протягом 2-ї пол. 16 ст. — 1-ї пол. 17 ст. посилювався процес закріпачення укр. селян, що зумовило розгортання антикріпосницької боротьби. Поряд із стихійними сел. повстаннями відбувалися масові втечі селян до *Запорізької Січі*. Осн. повинністю стала *панщина*, що невпинно зростала (якщо в 15 ст. вона становила бл. 14 днів на рік, то в 16—17 ст. відповідно 2—3 та 4—5 днів на тиждень), зростали також *данина* і *чини*. «*Устава на волоки*» 1557 посилювала закріпачення селянства, надаючи право д-ві або окремим феодалам захоплювати сел. землі разом з селянином і його майном, збільшувати панщину. Після об'єднання Литви з Польщею (див. *Люблінська унія 1569*) укр. селянство було остаточно закріпачене статутами короля Генріха 1573 і Литовським статутом 1588. Сел.-козацькі повстання і особливо нар.-визвольна війна 1648—54 значно послабили феодал.-кріпосницьку систему на Україні, але не знищили її. Масові вигнані польс. магнатів, шляхти і католицької церкви перейшли в розпорядження «Скарбу Війська Запорізького», чимало кількість колишніх кріпаків було, зокрема, перетворено на *посполитих селян* тощо. Парський уряд після возз'єднання України з Росією (1654) всіляко

сприяв старшині, шляхті й вищому духовництву у покріпаченні селян. На прохання старшини гетьман К. Розумовський 22.IV (3.V) 1760 видав універсал, підтверджений 1763 царським урядом. Цей універсал забороняв селянам переселятися на нові місця без письмового дозволу поміщика. З 1667 гетьманська влада примушувала селян, що були в залежності від православних монастирів, укр. шляхті й козак. старшині, до «звиклого послушества». Після ліквідації царизмом Запорізької Січі (1775) частина запорізького козацтва була закріпачена, решта війська відійшла за межі імперії і поселилась на Дунаї, створивши т. з. *Задунайську Січ*.

На Україні, яка перебувала в складі Росії, К. п. було остаточно юридично оформлене указом Катерини II від 3(14).V 1783, за яким селян Лівобережної та Слобідської України повністю позбавляли права переходу і на них поширювали загальнорос. закони. Поміщик міг продати кріпака, обміняти на будь-яке майно, розлучити чоловіка з жінкою і батьків з дітьми. На Київщині, Брацлавщині і Поділлі, особливо з кінця 18 ст., феодалі скорочували слободянам «вільні роки», переводили селян з чиншу на панщину. В Галичині, на Буковині та Волині, які були загарбані Австрією, також зростала панщина. *Селянська війна в Трансільванії 1784* примусила уряд Йосифа II видати ряд патентів про звільнення селян від К. п., у т. ч. патент 1786, що скасовував особисту залежність селян Сх. Галичини від поміщиків, обмежив панщину трьома днями на тиждень, та урбаріальний патент 1789, що скасовував панщину по всій Австр. імперії. Але 1790 цей патент скасовано і незабаром відновлено право поміщиків (і для Закарпаття) бити, ув'язнювати селян, заковувати їх у кайдани. Невпинно зростала панщина. Лише внаслідок сел. заворушень 1831 в Австрії 1836 видано закон, що встановлював розміри панщини, скасовував деякі другорядні повинності і забороняв поміщикам бити селян. Революція 1848 змусила австр. уряд ліквідувати панщини та ін. феодал. повинності по всій Австрії, в т. ч. у Сх. Галичині, на Закарпатті і Буковині (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті).

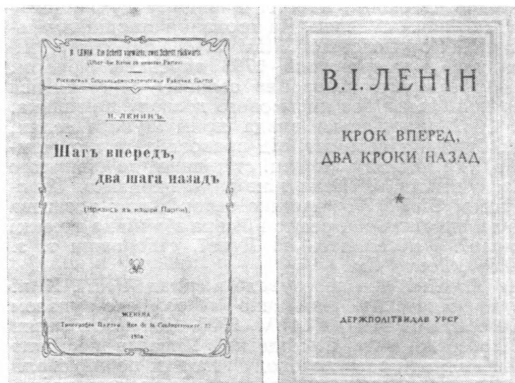
У 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. К. п. в Росії набрав найгрібших форм. В. І. Ленін зазначав, що «воно нічим не різнилося від рабства» (Твори, т. 29, с. 424). Посилення кріпосного гніту загострювало класову боротьбу: рік у рік зростали виступи селян (*Коліївщина*, сел. рух на Поділлі, очолюваний У. Я. Кармалюком, *Київська козащина 1855* та ін.). У 1857—61 в країні склалася революц. ситуація. Результатом її була проведена урядом Олександра II *селянська реформа 1861*, яка юридично скасувала К. п. в Росії. Проте

залишки його були ліквідовані лише Великою Жовтн. соціаліст. революцією. *Лит.*: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 6. До сільської бідноти; т. 12. Проект промови за аграрного питання у другій Державній думі; т. 15. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; т. 17. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права. — «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Жерела до історії України-Руси, т. 1—11. Львів, 1895—1919; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961.

А. З. Барабой (Київ). **КРМАН** (Křman) Даниель (28.VIII 1663 — 17.IX 1740) — словацький культ. і громад. діяч. Н. в Омшені біля Тремчанських Теплиць (тепер ЧССР). Автор щоденника латин. мовою, де описав свою подорож до швед. короля Карла XII у 1708—09. Щоденник містить цінні факти про переговори Карла XII з І. Мазепою, свідком яких К. був, та поразку шведів під Полтавою 1709, а також відомості про природні та нац. особливості, економіку і культуру України. К. вперше на Словацькій писав про Україну. Тв.: *Itinerarium. Cestornej dennik*. Bratislava, 1969. М. Неврол (Братислава).

«КРОК ВПЕРЕД, ДВА КРОКИ НАЗАД (Криза в нашій партії)» — видатний твір В. І. Леніна, в якому дістало дальший розвиток марксистське вчення про партію, як керівну орг-цію пролетаріату, було вироблено тверді норми парт. життя і парт. керівництва, вперше в історії марксизму дано вичерпну критику опортунізму в орг. питаннях, показано небезпеку припущення значення орг-ції для робітн. класу в його боротьбі за революц. перетворення суспільства. Цей твір написано в лютому — травні 1904, вперше видано в травні 1904 в Женеві. Невдовзі він дістав велике розповсюдження серед передових робітників і представників революц. інтелігенції Росії і, зокрема, України. Про вихід у світ цієї книги Н. К. Крупська повідомила членів Південного бюро ЦК в Одесі; тоді ж її просили надіслати книгу парт. працівники Києва. На Україні книгу В. І. Леніна вперше видано укр. мовою 1932 в Харкові. В. І. Ленін писав цей твір після Другого з'їзду РСДРП, в обстановці гострої боротьби більшовиків проти розкольніцьких, дезорганізаторських дій меншовиків, що викликали тяжку внутріпарт. кризу. Рішення II з'їзду РСДРП, за виразом В. І. Леніна, були кроком вперед від орг. роздробленості, роз'єднаності, ідейного розброду і хитань. Зазнавши поразки на з'їзді, меншовики вслякю гальмували виконання його рішень, стали на шлях розколу партії. При допомозі Г. В. Плеханова вони захопили центр. парт. установи, намагалися захопити парт. к-ти, повести за собою парт. орг-ції. Опортуністичні дії меншовиків були двома кроками назад по відношенню до рішень II з'їзду РСДРП. Велику роль у боротьбі більшовиків проти меншовиків за створення революц. пролет. партії відіграла книга В. І. Леніна. В ній докладно розроблено орг. принципи більшовицької партії, розглянуто питання про політ. значення поділу партії на більшовиків і меншовиків. В. І. Ленін викрив спроби меншовиків перекрутити значення принципальної боротьби між більшовиками і меншовиками на II з'їзді РСДРП. В книзі переконливо показано закономірність перемоги більшовиків над меншовиками, доведено, що вона мала не випадковий характер, як це намагались представити меншовики. В. І. Ленін на великому фактичному матеріалі відтворив картину внутріпарт. боротьби на II з'їзді РСДРП і після з'їзду, докладно проаналізував питання про вихідний пункт боротьби, її причини, показав співвідношення і розстановку сил на з'їзді, простежив хід обговорення найважливіших питань та розмежування учасників з'їзду на революц. і опортуністичне крило, на більшовиків і меншовиків. Велике місце в книзі відведено дискусії на з'їзді по першому параграфу Статуту партії про членство партії. В. І. Ленін у своєму формулюванні цього параграфа виходив з необхідності для члена партії особистої участі в одній з парт. орг-цій. Меншовик Мартов запропонував інше формулювання, за яким для члена партії достатнім було лише регулярне особисте сприяння партії. В. І. Ленін показав, що в цих формулюваннях членства партії зіткнулися два різні погляди на принципи побудови партії, характер її діяльності. В. І. Ленін боровся за створення революц. пролет. партії, партії нового типу, на основі централізму і суворої пролет. дисципліни. Мартов і його прихильники відстоювали дрібнобурж. індивідуалізм, прагнули створити розпливчасту різношерсну партію в Росії за зразком і подобою х.-европ. с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу. В книзі дістало дальший розвиток марксистське вчення про партію нового типу. В. І. Ленін вчив, що

Обкладинки праці В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад» — першого видання 1904 (ліворуч) і українського видання 1951.

марксистська партія є частина робітн. класу, його авангард, озброєний революц. теорією, знанням законів розвитку суспільства, спаяний єдністю волі, дії, суворою, єдиною і обов'язковою для всіх парт. дисципліною. Марксистська партія повинна будуватися на засадах демократичного централізму, що означає керівництво партією з центру, підпорядкування меншості більшості, нижчих орг-цій — вищим. «Відмова від підлеглості керівництву центрів, — писав В. І. Ленін, — дорівнює відмові бути в партії, дорівнює зруйнуванню партії» (Твори, т. 7, с. 321). Демократичний централізм передбачає в умовах легального становища партії виборність та періодичний звіт усіх керівних органів партії знизу доверху. Революц. марксистська партія є найвищою формою організації робітн. класу, що покликана керувати всіма іншими його орг-ціями, направляти їхню діяльність до єдиної мети. Партія є втіленням зв'язку передового заgonу з широкими масами робітн. класу. Сила партії, вчив В. І. Ленін, — у міцних і багатосторонніх зв'язках з робітн. класом, з усіма трудящими масами. Зміцненню зв'язку з масами сприяє те, що партія будує всю свою діяльність на основі внутріпарт. демократії, колективного керівництва, вона виховує кадри в дусі критики і самокритики. В. І. Ленін вказував на необхідність проводити в партії «роботу самокритики і нещадного викривання власних мінусів» (Твори, т. 7, с. 182). Своєю працею В. І. Ленін закінчив так: «У пролетаріату нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації. Роз'єднаний пануванням анархічної конкуренції в буржуазному світі, придалений підневільною працею на капітал, відкидуваний постіжно „на дно“ цілковитих злиднів, здичавіння і виродження, пролетаріат може стати і неминуче стане непереможною силою лише завдяки тому, що ідейне об'єднання його принципами марксизму закріплюється матеріальною єдністю організації, яка згуртовує мільйони трудящих в армію робітничого класу. Перед цією армією не встоїть ні одряхліла влада російського самодержавства, ні дряхліюча влада міжнародного капіталу» (Твори, т. 7, с. 366). Книга «Крок вперед, два кроки назад» має велике істор. значення. В. І. Ленін викрив рос. меншовиків і разом з тим дав рішучий бій міжнар. опортунізму, що відіграло велику роль у розвитку міжнар. революц. руху. Розроблені в книзі орг. принципи більшовицької партії і норми парт.

життя дістали дальший розвиток у наступних прапях В. І. Леніна, в рішеннях КПРС, Народ комуністич. і робітн. партій. Будучи до кінця вірною своїм орг. принципам, послідовно відстоюючи їх у боротьбі проти опортунізму, ревізйонізму всіх мастей, створена В. І. Ленінінм більшовицька партія, партія нового типу, змогла виконати свою істор. роль — стала партією соціалістич. революції і диктатури пролетаріату, партією будівництва соціалізму і комунізму, вищою формою суспільно-політ. орг-ції.

Книга В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад» і сьогодні є могутньою зброєю КПРС та всіх братніх комуністич. і робітн. партій у боротьбі проти опортунізму і ревізйонізму, за єдність і згуртованість рядів міжнародного комуністичного руху на основі марксизму-ленінізму і пролет. інтернаціоналізму.

Видання: Ле в і н В. І. Крок вперед, два кроки назад. Твори. Вид. 4, т. 7. М. С. Гольцев (Київ).

КРОЛЕВЕЦЬ — місто Сумської обл. УРСР. Розташований поблизу р. Реті (бас. Десни). Залізнична станція. 16,5 тис. ж. (1969). Засн. на поч. 17 ст. В 1648—1781 був сотенним містечком *Ніжинського полку*. В 1782 К. — повітове місто Новгород-Сіверського намісництва, з 1797 — Малоросійської губ., а з 1802 — Чернігівської губ. Населення К. брало активну участь у визвольній війні укр. народу 1648—54. В 17—18 ст. К. — один з центрів торгівлі України з Росією, відомий своїми ярмарками та виробами худож. ткацтва. В 19 ст. місто занепало. В грудні 1905 у К. відбулося заворушення трудящих, в якому взяло участь бл. 1 тис. чоловік. Під час спроби визволити з тюрми заарештованих сталася збройна сутичка з поліцією та козаками. В 1917, напередодні Великої Жовтн. соціалістичної революції, селяни Кролевецького повіту всупереч розпорядженням бурж. Тимчасового уряду почали розподіл поміщицької землі. На поч. січня 1918 в К. було встановлено Рад. владу. В березні 1918 місто окупували австро-нім. загарбники; у грудні його захопили петлюрівці, яких рад. війська вигнали 13.І 1919. Влітку 1919 К. захопили денікінці, в листопаді 1919 рад. війська визволили місто. З 1923 К. — райцентр Новгород-Сіверського округу, 1932—39 — Черніг. обл., 1939 — Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 3.ІХ 1941 захопили нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в Кролевецькому р-ні діяли партизан. загони, які ввійшли до з'єднання під командуванням С. А. Кошпака. 2.ІХ 1943 К. визволили рад. війська. К. — один з центрів худож. ткацтва на Україні. Ткацька ф-ка, арматурний, ремонтний, маслоробний, плодоконсервний з-ди, коноплезавод, цегельня, харч. комбінат, міжколгоспна буд. орг-ція, торфопідприємство, 6 загальноосв. і 1 муз. школи, міське профес.-тех. уч-ще. В місті зберігся будинок, в якому 26.VIII 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко.

КРОМЕР (Kromer) Мартин (1512 — 23.ІІІ 1589) — польс. історик та церков. діяч. Н. в Бечу (тепер ПНР) в міщанській сім'ї. Вчився в Краківському і Болонському ун-тах. З 1579 — єпископ. Автор істор. хроніки Польщі з найдавніших часів до 1505 (видання 1555, 1558, 1568, 1589 та ін.), де подано відомості з історії України. Праця К. «Польща» (1575) містить географ. та етнограф. відомості про Польщу і Україну. Захищав інтереси польс. шляхти і католицької церкви. Праці К. використовували укр. літописці 17 — поч. 18 ст.

Я. І. Дзира (Київ).

КРОМЛЕХИ (від бретон. *сгом* — коло і *лех* — камінь) — споруди, складені з великих, окремо поставлених каменів у вигляді округлих або квад-

ратних огорож, що мали культове значення. Один з видів *мегалітичних споруд*. Час спорудження К. — неоліт і бронзовий вік. Поширені гол. чин. у Пн. Франції та Англії. В СРСР К. є в Закарпатті. Деякі дослідники (І. І. Мецанінов та ін.) розглядають як К. також кола з амфор в некрополі *Ольвії* та кільцеві огорожі з вертикально поставлених колод в окремих слов. курганах (Боршевський курган на Дону).

КРОНА (нім. Krone) — назва багатьох европ. монет (походить від зображеної на монеті корони). Монети кронувої системи Австро-Угорщини були в обігу на території укр. земель, що перебували під її владою. Австро-угорська К. запроваджено 1892. Золотий вміст її дорівнював 0,30488 г, вона поділялась на 100 гелерів. В Австро-Угорщині карбувалися золоті монети вартістю в 20 і 10 К., срібні — у 5, 2 і 1 К. В Галичині австр. К. називали коронами.

М. Ф. Котляр (Київ).

КРОПИВНЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН 1906 — виступ селян с. Кропивного Конопольського пов. Черніг. губ. (тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.), спрямований проти місцевого поміщика та поліції. 26.V (8.VI) селяни, які працювали в поміщицькій економії, застрайкували, висунувши ряд економіч. вимог. Для придушення сел. виступу прибули загін стражників і взвод козаків. Між селянами, озброєними кілками, косами, вилами тощо, та загонами поліції і козаків сталася збройна сутичка. Заворушення було придушено. 8 учасників виступу заарештовано і віддано до суду. М. В. Демченко (Київ).

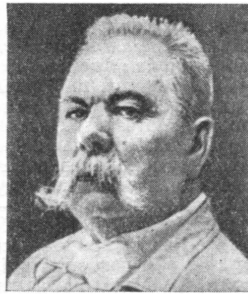
КРОПИВНИЦЬКИЙ Марко Лукич (7.V 1840 — 21.IV 1910) — укр. драматург, актор, режисер, основоположник укр. професійного реалістичного театру. Н. в с. Бежбайраках (тепер с. Кропивницьке Новоукраїнського р-ну Кіровоград. обл.) в сім'ї управителя поміщицького маєтку. В 1882 організував у Єлисаветграді першу укр. професійну трупу. Написав понад 40 п'єс. Серед них: «Дай серцю волю, заведе в неволю» (1863), «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (1882), «Глитай, або ж Павук» (1882), «Дві сім'ї» (1888), «Чмир» (1890), «Олеся» (1891), «Скрутна доба» (1906) та ін. У п'єсах К. показав класове розшарування пореформеного села, деспотизм і самодурство багатіїв, викривав реакц. суть ліберального народництва, відобразив розгортання класової боротьби на Україні. Як актор К. створив галерею комедійних і драм. образів: Бічок («Глитай, або ж Павук»), Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Хома Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка), Іван Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артёмовського), Мартин Боруля, Іван («Мартин Боруля», «Безталанна» Карпенка-Карого), Тарас Бульба («Тарас Бульба» за Гоголем) та ін. Автор пісень «За сонцем хмаронька пливе», «Де ти бродив, моя доле», «Соловейко» та ін. Кращі п'єси К. йдуть на сценах рад. театрів. Портрет, с. 522.

Тв.: Твори. В 6 т. К., 1958—60 [бібліогр. т. 6, с. 655—662]; Рос. перекл. — Пьесы. Л.—М., 1960. Літ.: Марко Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. К., 1955 [бібліогр. с. 379—500]; Йосипенко М. К. Марко Лукич Кропивницький. К., 1958 [бібліогр. с. 298—320]; Киричок П. М. Марко Кропивницький. К., 1968 [бібліогр. с. 142—143]; Кропивницький В. М. Із сімейної хроніки Марка Кропивницького. К., 1968.

КРОПИВНЯНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця в 50-х рр. 17 ст. на Україні. Створений 1648. Полковим центром було містечко Кропивна (тепер село Золотоніського р-ну Черк. обл.). В 1649 К. п. складався з 14 сотень і налічував 2053 *реєстрових козаків*. Сотенними містеч-

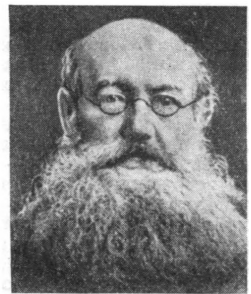
А. М. Криптофович.

М. Л. Кропивницький.

М. Г. Кропив'янський.

П. О. Кропоткін.

ками полку були Городище, Журавка, Ірклієв, Курінка, Оржиця, Пирятин, Яблуневе. Кропивнянським полковником був сподвижник Б. Хмельницького Ф. *Джалалій*. Козаки і селяни К. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, зокрема у Зборівській, Берестецькій, Батозькій та ін. битвах. В 1658 К. п. ліквідовано, і його територія ввійшла до складу Лубенського та Переяславського полків.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... т. 10. СПб, 1878; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

КРОПИВ'ЯНСЬКИЙ Микола Григорович (28.XII 1889 — 21.X 1948) — учасник громадян. війни на Україні, рад. військ. діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Володьковій Дівичі (тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. В старій армії — підполковник. В 1917 — один з організаторів революц. руху солдатів на Пд.-Зх. фронті. Після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції з грудня 1917 — ком. 12-го армійського корпусу. З березня 1918 — нач. штабу 2-ї Укр. рад. армії. Керівник *Ніжинського збройного повстання 1918* проти нім. окупантів. У 1918—21 — командир *Першої Української радянської дивізії* (з кінця вересня до листопада 1918), нач. штабу формування частин Червоної Армії Рад. України, командир 60-ї та 47-ї стрілк. дивізій, нач. штабу 12-ї армії, нач. військ Всеукр. надзвичайної комісії, уповноважений Радпаркому УРСР по боротьбі з бандитизмом. Потім — на військ. і госп. роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Лит.: Дудко І. П. Микола Григорович Кропив'янський. К., 1965.

КРОПОТКІН Петро Олексійович (9.XII 1842 — 8.II 1921) — один з теоретиків анархізму, вчений-географ. Н. в Москві в князівській сім'ї. Закінчив Пажеський корпус (1862). Служив офіцером Амурського козачого війська. В 1863—66 провів наук. дослідження в басейні Амуру, Забайкаллі та ін. місцях Сх. Сибіру. В 1871—72 подорожував по Фінляндії, Швеції, Швейцарії і Бельгії. В 1872 за кордоном приєднався до бакуністів (див. М. О. Бакунін). Повернувшись до Петербурга, вступив до гуртка *чайковців*, вів пропаганду серед робітників. У 1874 був заарештований і ув'язнений в Петропавловській фортеці. Влітку 1876 втік з місця ув'язнення, емігрував за кордон. У 1883 у Франції за пропаганду анархістських ідей і належність до анархістської «Міжнародної асоціації робітників» засуджений до 5 років тюрми. Після звільнення написав ряд праць, присвячених обґрунтуванню анархізму, в яких виступав проти марксизму. В період 1-ї

світової війни стояв на соціал-шівністичних позиціях, за що його піддав гострій критиці В. І. Ленін у своїх працях «Держава і революція», «Про сепаратний мир» та ін. Повернувшись у 1917 в Росію, лишився на ворожих марксизму позиціях. У 1920 К. звернувся з листом до європ. робітників, в якому визнав істор. значення Великої Жовт. соціалістич. революції і закликав їх не допустити інтервенції проти Рад. Росії.

Тв.: Укр. перекл.— Записки революціонера. Х., 1932. *Лит.*: Карпов Г. В. Исследователь земли Сибирской П. А. Кропоткин. М., 1961.

КРОТОВ Борис Андрійович (1.VIII 1899 — 22.VIII 1941) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член Комуністич. партії з 1927. Н. у с. Чириковому (тепер Кузоватовського р-ну Ульянов. обл.) в селянській сім'ї. Служив у Червоній гвардії. В Рад. Армії 1918—32 і з 1938. В 1928 закінчив піхотну школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 133-го кав. полку 28-ї кав. дивізії Пд.-Зх. фронту відзначився в оборонних боях на тер. Дніпропетровщини. Під його командуванням полк 3 доби (20—22.VIII 1941) утримував позиції в районі с. Сурьско-Литовського (тепер Дніпроп. р-ну). К. особисто знищив фашист. танк. Загинув у бою.

КРЮПСКА (Ульянова) Надія Костянтинівна (26.II 1869 — 27.II 1939) — професійна революціонерка, рад. держ. і парт. діяч, теоретик марксистської педагогіки, дійсний член Соціалістич. академії (з 1918), почесний член АН СРСР (з 1931), активний діяч міжнар. жіночого руху. Дружина і помічник В. І. Леніна. Член Комуністич. партії з 1898. Н. у Петербурзі в сім'ї військ. службовця. В 1887 закінчила гімназію, 1889 вчилася на Вищих жіночих курсах. Революц. діяльність почала 1890 в марксистських гуртках Петербурга. Брала участь в організації і роботі *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, в підготовці I з'їзду РСДРП. У серпні 1896 К. заарештовано і 1898 засуджено до трьох років заслання. Перші два роки заслання відбувала в с. Шушенському, разом з В. І. Леніним, потім рік в Уфі. В 1901 емігрувала в Мюнхен. Працювала секретарем редакцій газет «*Искра*», «*Вперед*», тех. секретарем закордонної частини ЦК, вела парт. архіви тощо. На неї було покладено листування з с.-д. орг-ціями в Росії, зокрема з парт. орг-ціями Києва, Харкова, Луганська, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Полтави, Кременчука та багатьох ін. міст. В 1905 повернулася у Росію. В 1907 емігрувала за кордон. Працювала в редакції газ. «*Пролетарий*». В 1911 була одним з організаторів і викладачів парт. школи в Лонджомо (поблизу

Н. К. Крупська.

Н. Е. Крутикова.

С. А. Крушельницька.

М. М. Крушельницький.

Парижа). В 1915 працювала секретарем ЦО партії «Соціал-демократ».

У квітні 1917 повернулася в Росію. Була членом Виборзького райкому партії в Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції К.—комісар по позашкільній роботі, член колегії Наркомосу РРФСР. З 1920 — голова Головоплітосвіти при Наркомосі РРФСР. З 1929 — заст. наркома освіти РРФСР. Протягом усього свого життя К. була тісно зв'язана з Україною. В 1877 К. з батьками жила і вчилася в Києві. В 1896 за дорученням В. І. Леніна та петерб. «Союзу боротьби» К. приїздила на Україну, щоб домовитися з місцевими соціал-демократами про підготовку І з'їзду РСДРП і видання загальнорос. нелегальної газети. В Полтаві вона провела нараду соціал-демократів, присвячену підготовці з'їзду. Особливо посилилися зв'язки К. з трудящими УРСР після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1925 вона виступала на Всеукр. клубному з'їзді в Харкові. В 1936 робітники Донбасу обрали К. своїм делегатом на Надзвичайний 8-й з'їзд Рад СРСР. К. листувалася з учителями, працівниками культ.-осв. установ, учнями різних областей України.

К. була учасницею всіх з'їздів партії (крім І і V), які відбувалися за її життя. На XIII і XIV з'їздах обиралася членом ЦКК, на XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП (б). Була членом ВЦВК і ЦВК СРСР усіх скликань, депутатом і членом Президії Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

Тє.: Педагогические сочинения, т. 1—11. М., 1957—63; О Ленине. Сборник статей и выступлений. М., 1965; Ленин и партия. М., 1963; Отзывы Н. К. Крупской на воспоминания и биографические материалы о В. И. Ленине. «Исторический архив», 1957, № 2; Новые документы Н. К. Крупской о жизни и деятельности В. И. Ленина. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 2; Укр. перекл. — Педагогічні твори, т. 1—11. К., 1963—67; Спогади про Леніна. К., 1959; Про молодь. К., 1940; Про культурно-освітню роботу. К., 1959; Про бібліотечну справу. Збірник. К., 1960.

Лит.: Ленін і В. І. Твори. Вид. 4: т. 7, 24, 34, 35 [Див. Показник імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Сталь Л. Н. Надежда Константиновна Крупская. М.—Л., 1928; Доризо В. С. Надежда Константиновна Крупская. М., 1958; Левинова С. М., Павлоцкая С. А. Надежда Константиновна Крупская. Л., 1962; Воспоминания о Надежде Константиновне Крупской. М., 1966; Надежда Константиновна Крупская. Библиография трудов и литературы о жизни и деятельности. М., 1969.

КРУТИ — залізнична ст. між Ніжином і Бахмачем, де на поч. 1918 точилися запеклі бої між рад. частинами і військами укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції та нім. окупантів. 15—

17 (28—30). І 1918 рад. загони, що йшли на допомогу учасникам *Київського січневого збройного повстання 1918*, розгромили тут війська *Центральної ради*, після чого 26.І (8.ІІ) визволили Київ. На поч. березня 1918 під час наступу австро-нім. військ на Україну К. вдруге стали місцем боїв. Рад. війська, перейшовши в контр-наступ, відкинули нім. частини від Плисок до К., де на кілька днів затримали просування ворога.

КРУТИКОВА Ніна Євгенівна (н. 27.І 1913) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), доктор філолог. наук (з 1954), професор (з 1956). Член КПРС з 1944. Н. у м. Лодзі (тепер ПНР) в сім'ї вчителя. В 1932 закінчила Харків. планово-економіч. ін-т. В 1933 — викладач, згодом — доцент Київ. ун-ту. З 1941 — старший наук. співробітник (1955—59 — заст. директора по наук. частині), з 1969 — зав. відділом рос. л-ри Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Досліджує теоретичні проблеми реалізму, творчого еднання різних нац. літератур, худож. специфіки літ. творів, традицій і новаторства в літературі. Вивчає історію рос. і укр. літератур, зокрема творчість М. В. Гоголя, І. С. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тє.: Микола Васильович Гоголь. К., 1952; Литературные связи русского и украинского народов. М., 1954; Гоголь та українська література (30—80 рр. XIX сторіччя). К., 1957; Лев Толстой і українська література. К., 1958; Творчість І. С. Нечуя-Левицького. К., 1961; Русский реализм и становление украинской реалистической прозы. К., 1963; Сторінки творчого життя (Марко Вовчок в житті і праці). К., 1963.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Соломія Амвросіївна (23.ІХ 1873 — 16.ХІ 1952) — укр. співачка (сопрано) і педагог, засл. дітяч мистецтва УРСР (з 1951). Н. в с. Білявинцях (тепер Бучацького р-ну Терноп. обл.) в сім'ї священика. В 1893 закінчила Львів. консерваторію. В 1893—96 удосконалювала муз. освіту в Італії. Співала в кращих театрах Європи, Америки й Африки. В її репертуарі було понад 60 партій: Тетяна, Ліза («Євгеній Онегін»), «Пікова дама» Чайковського), Аїда, Дездемона, Амалія, Елеонора («Аїда», «Отелло», «Бал-маскарад», «Трубадур» Верді), Чіо-Чіо-Сан, Мімі («Чіо-Чіо-Сан», «Богема» Пуччіні), Ельза, Ізольда («Лоенгрін», «Трістан і Ізольда» Вагнера), Галька («Галька» Монюшка) та ін. У 20—30-х рр. виступала як камерна співачка, виконувала твори М. В. Лисенка та ін. укр. композиторів, а також укр. нар. пісні. У 1939 повернулася до Львова. В 1946—52 — професор Львів. консерваторії.

Лит.: Славетна співачка. Спогади і статті про Соломію Крушельницьку. Львів, 1956; Салага Д. І. Соломія Крушельницька. Короткий бібліографічний покажчик. Львів, 1963.

КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Мар'ян Михайлович (18.IV 1897 — 5.IV 1963) — укр. рад. актор, режисер, нар. артист СРСР (з 1944), професор (з 1947). Член КПРС з 1943. Н. в с. Пиляві (тепер Буцацького р-ну Терноп. обл.) в сел. сім'ї. Вчився на філософ. ф-ті Львів., а потім Празького ун-тів (закінчив у 1924). Працював у театрах Тернополя (з 1915), Вінниці та Львова. З 1924 — в театрі «Березиль», з 1933 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка, 1952—61 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Бублик, дяк Гаврило («Платон Кречет», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), король Лір («Король Лір» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна у виставі «Правда» Корнійчука. Режисерські праці К.: «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького, «Правда» Корнійчука, «Ярослав Мудрий» Кочерги тощо. У 1946—52 викладав у Харків. театр. ін-ті, з 1952 — у Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1947, 1948. Портрет, с. 523.

Лит.: Га н Я. Мар'ян Михайлович Крушельницький — народний артист СРСР. К., 1960; Мар'ян Крушельницький. Спогади. Статті. К., 1969 [бібліогр. с. 172—180].

КРЮКОВ Микола Олександрович (1800 — 11.VI 1854) — декабрист, поручик. Н. в сім'ї нижгородського губернатора. Після закінчення уч-ща колоновоїжати (1819) служив у 2-й армії, розквартированої на Україні, де зблизвився з П. І. Пестелем. Влітку 1820 вступив до *Тульчинської утрави*. В 1821 брав участь у створенні *Південного товариства декабристів*, у розробці проекту «Руської правди» П. І. Пестеля, пізніше — у підготовці збройного повстання. Заарештований разом з ін. декабристами, К., як і його брат декабрист Олександр (1794—1867), був засуджений на 20 років каторги і довічне заслання до Сибіру. Помер у Мінусінську.

Тв.: в кн.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 2. М., 1951.

КРЮЧЕНКІН Василь Дмитрович (н. 1.I 1894) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1918. Н. в с. Карпівці (тепер Бугурусланського р-ну Орен. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях проти військ Колчака, Денкіна, Врангеля, бурж.-поміщицької Польщі, банд Махна і басмачів. Після громадян. війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1941 закінчив Курси вищого нач. складу Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, 1943 — Вищу військ. академію. В роки Великої Вітчизн. війни командував д-зією, корпусом, рядом армій на Ворон., Степ. та 1-му Укр. фронтах. Після війни К. — заст. ком. військами Донського військ. округу. З 1946 — у відставці. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. М. Р. Кошкін (Москва).

КСАНТОС (Ξανθος) Еммануїл (1772 — 28.IX 1852) — діяч грец. нац.-визвольного руху. Н. на о. Патмос. В 1810 переселився до Одеси. В 1814 разом з Н. Скуфасом і А. Цакаловим заснував в Одесі таємне революц. т-во «*Філіки етерія*». В 1820 залучив до керівництва т-вом О. К. Інсіланті. Був одним з його найближчих помічників під час підготовки повстання в Молдові і Волощині. Після поразки повстанців 1821 виїхав до Греції, де брав участь у нац.-визвольному русі.

Лит.: Арш Г. Л. Тайное общество «Филики Этерия». М., 1965 [бібліогр. с. 126—127].

Г. Л. Арш (Москва).

КСЕНОФОНТ [Ξενοφών; бл. 430—355 (або 354) до н. е.] — давньогрец. письменник. Н. в Афінах у багатій сім'ї. Автор твору мемуарного характеру «*Анабасис*» («*Похід Кіра*»), в якому наведено цінні відомості з географії та етнографії ряду країн Причорномор'я, зокрема Закавказзя.

КУБАЛЯ (Kubala) Людвіг (9.IX 1838 — 30.IX 1918) — польс. бурж. історик. Н. в Каменці (тепер ПНР). Закінчив Краків. і Віден. ун-ти. Учасник польс. визвольного повстання 1863—64. В 1875—1906 — викладач гімназії у Львові. В своїх працях «*Історичні нариси*» (т. 1—6, 1881—1922) та «*Присяга в Переяславі* і „статті“ Богдана Хмельницького» (1904), висвітлюючи події нар.-визвольної війни 1648—54, ідеалізував польс. шляхту, виступав ворогом визвольної боротьби укр. нар. мас.

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — частина *козацтва* царської Росії, що жила на Пн. Кавказі в кол. Кубанській області. Сформоване 1860 з *Чорноморського козацького війська* (1792 переселеного з України на Кубань) і частини Кавказького лінійного козац. війська, які брали участь у воєнних діях проти кавказьких гірських народностей. Царський уряд створив К. к. в. з метою «охорони внутрішнього порядку в імперії» (придушення нар.-визвольного руху) і колонізації краю. В 2-й пол. 19 ст. з України (переважно з Полт. і Черніг. губ.) і Росії (Ворон. та ін. губ.) на Кубань почали переселятися малоземельні селяни, що створили численну, нерівноправну шодо козаків верству т. з. інгородніх, які 1912 становили понад 60% населення і разом з козац. біднотою (понад 43% козаків) жорстоко експлуатувалися заможними козаками. Розвиток капіталізму після сел. реформи 1861 призвів до швидкої соціальної диференціації та загострення класових суперечностей між інгородніми і козац. біднотою, з одного боку, і козац. буржуазією — з другого боку. Козац. біднота почала брати участь у революц. виступах. Під час революції 1905—07 вибухнуло збройне повстання Урупського кінного полку і пластунських батальйонів. У період громадян. війни 1918—20 Кубань була ареною запеклої класової боротьби. Козац. біднота та інгородні активно боролися проти заможного козацтва, що підтримувало білогвардійців. Після перемоги Рад. влади кубанське козацтво стало на шлях побудови соціалістич. суспільства. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 разом з усім народом кубанські козаки самовіддано боролися проти гітлерівських загарбників. У післявоєнний період вони беруть активну участь у комуністичному будівництві.

Лит.: Шербица Ф. А. История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринбург, 1910—13; Кра-сильников К. К. Партизанское движение на Кубани и Черноморье (1918—1920). Краснодар, 1957.

КУБАСОВ Валерій Миколайович (н. 7.I 1935) — льотчик-космонавт СРСР (1969), Герой Рад. Союзу (1969). Член КПРС з 1968. Н. у м. Вязніках (тепер райцентр Владимир. обл.) в сім'ї механіка паропластва. У 1958 закінчив Моск. авіаінститут. Працював у конструкторському бюро. Кандидат тех. наук. 11.X 1969 як борт-інженер стартував на косміч. кораблі «Союз-6». Під час польоту було здійснено перший у світі експеримент по проведенню автоматичних зв'язувальних робіт у космосі. 16.X «Союз-6» успішно приземлювався в заданому районі за 180 км на Пн. Зх. від м. Караганди. Програму польоту було успішно виконано.

В. М. Кубасов.

В. С. Кудряшов.

М. І. Кузнецов.

М. В. Кузнецов.

КУБРАК Іван Іванович (н. 8.II 1913) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1939. Н. в с. Смілому (тепер Роменського р-ну Сум. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1932 почав працювати зоотехніком у радгоспі «Берестовий» Костянтинівського р-ну Донец. обл. З 1955 — директор радгоспу. Очолований ним радгосп, застосовуючи високі агротехніку, органічні й мінеральні добрива, рік у рік одержує високі врожаї с.-г. культур. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

В. М. Конягин (Донецька обл.).

КУДРЯ Іван Данилович (підпільна кличка — Максим; 7.VII 1914 — листопад 1942) — керівник підпільної антифашист. групи в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Салькові (тепер у складі с. Прощів Бориспільського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В 1930—32 працював завідувачим школою, з 1932 — на комсомольській роботі. В Рад. Армії з 1934. Вчився у військ.-політ. уч-щі. Залишився в окупованому Києві для підпільної роботи. Гестапо заарештувало й розстріляло його.

КУДРЯШОВ Володимир Сидорович (21.X 1909—15.VII 1942) — один з керівників парт. підпілля, учасник партизан. руху в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1932. Н. у Києві в сім'ї робітника. В 1935—41 — начальник цеху на Київ. паровозо-вагоноремонтному з-ді. З весня 1941 — на підпільній парт. роботі в Києві. Разом з секретарем Залізнич. підпільного райкому КП (б)У О. С. Пироговським брав участь у створенні бойових диверсійних груп, організації підпільних друкарень, розгортанні серед населення масово-агітаційної роботи. З весня 1942 — командир партизан. загону, сформованого з підпільників. Виказаний зрадником, був заарештований гестапо і страчений.

КУЗНЕЦОВ Микола Іванович (27.VII 1911—9.III 1944) — партизан-розвідник під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Зирянци (тепер Талицького р-ну Свердлов. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив Уральський політех. ін-т, працював інженером. У серпні 1942 вступив до партизан. загону Д. М. Медведєва, який діяв на Ровенщині і Львівщині. Під ім'ям нім. обер-лейтенанта Пауля Зібєрста проводив розвід. роботу. Добував цінні відомості про ворога, організовував диверсії. Особисто знищив та викрав кілька гітлерівських генералів і чиновників. Загинув у бою з бандерівцями в с. Боратині (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.). Похований у Львові.

Лит.: Федоренко І. Бессмертный подвиг Николая Кузнецова. В кн.: Коммунисты. М., 1958; Медведев Д. М. Сильный духом. Львів, 1958; Струтинский Н. Подвиг. Львов, 1966; Брюханова Л. И., Кузнецов В. И. Разведчик Николай Кузнецов. Свердловск, 1967 [бібліогр. с. 230].

КУЗНЕЦОВ Михайло Васильович (н. 7.XI 1913) — рад. військ. діяч, ген.-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1932. Н. в с. Агарині (тепер Серпуховського р-ну Моск. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1933. В 1934 закінчив військ. школу мор. льотчиків. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. В роки Великої Вітчизн. війни — командир авіаскадрильї на Ленінгр. фронті та авіаполку на Калінін., Зх., Пд.-Зх., 1-му і 3-му Укр. фронтах. У 1951 закінчив Військ.-повітр. академію. Служить на командних посадах у ВПС Рад. Армії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

КУЗНЕЦОВА Павлина Іванівна (1898—1941) — учасниця громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1920. Н. на хуторі Краснополі (тепер Волгров. обл.). З лютого 1918 — боєць кінного партизан. загону С. М. Будьонного, з липня — медсестра і кулеметниця в 1-му Донському сел. соціалістич. кав. полку 1-ї Донської рад. кінної бригади, з травня 1920 — в 35-му кав. полку 6-ї кав. дивізії. Брала участь у боях проти військ Денікіна, Врангеля на Пд. та Пд.-Зх. фронтах. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі. В роки Великої Вітчизн. війни — на підпільній роботі в Новочеркаську. Загинула у фашист. тюрмі. Нагороджена орденом Червоного Прапора.

О. О. Полтавєв (Москва).

КУЗУБ Павло Степанович (1924 — 9.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1942. Н. у станції Петровській (тепер Слов'янського р-ну Краснодар. кр.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — розвідник 106-ї окремої розвід. роти 110-ї гвард. стріл. дивізії Степового фронту. Відзначився при визволенні Кіровоградщини. В районі с. Куцеволівки (тепер Онуфріївського р-ну) повторив подвиг О. М. Матросова.

КУЗЬМЕНКО Іван Пантелеймонович (8.X 1913—7.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Вороб'євому (тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 22-го гвард. повітряно-десантного полку 8-ї гвард. повітряно-десантної дивізії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 7.X 1943 на чолі роти переправився на правий берег ріки на тер. Дніпроп. обл. Рота відбила 7 ворожих атак. Під час 8-ї атаки К., оточений

фашистами, викликав на себе вогонь рад. артилерії. Разом з К. загинуло багато фашистів.

КУЗЬМІН Анастасій Дмитрович (р. н. невід. — 15.I 1826) — декабрист, член *Товариства об'єднаних слов'ян*, поручик Черніг. піхотного полку. Прихильник негайних революц. дій. Активний учасник повстання декабристів на Україні. Призначений командиром 5-ї мушкетерської роти Черніг. полку, розміщеної в с. Трилісах (тепер Фастів. р-ну Київ. обл.), вів пропаганду серед солдатів, готуючи їх до повстання. Рота К. виступила першою 29.XII 1825 (9.I 1826) і поклала початок повстанню Черніг. полку (див. *Чернігівського полку повстання*). Тяжко поранений у бою з урядовими військами біля с. Ковалівки і взятий під стражу, К. застрелився.

КУЗЬМІН Микола Миколайович (1883—1939) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в Петербурзі. В 1917 — голова Гатчинської Ради робітн. депутатів, працював у Петерб. військ. організації РСДРП (б), член редакції газети «Солдат», член бюро Окружної петерб. організації РСДРП (б). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — комісар Пд.-Зх. фронту, один з організаторів боротьби революц. солдатів проти Центральної ради на Україні. З 1918 — член Петерб. комітету РСДРП (б), член бюро губкому, брав участь в організації Червоної Армії. З серпня 1918 — комісар на Пн. фронті, потім член Реввійськради 6-ї армії. Пізніше — на відповідальних посадах у Червоній Армії і військ. установах.

КУЙБИШЕВ Валер'ян Володимирович (6.VI 1888 — 25.I 1935) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в Омську в сім'ї офіцера. У 1898—1905 вчився в кадетському корпусі. В 16 років вступив в Омську орг-цію РСДРП, примкнув до більшовиків. У 1905, будучи студентом Військ.-мед. академії в Петербурзі, брав активну участь у діяльності Петерб. більшовицької орг-ції. За революц. діяльність весною 1906 виключений з академії. Переховуючись від поліції, переїхав до Омська, був обраний членом Омського к-ту РСДРП. В 1906—16 вів революц. роботу в Омську, Каїнську (тепер Куйбишев. Новосиб. обл.), Томську, Петропавловську, Наримі, Барабінську, Петербурзі (з грудня 1914 — член Петерб. к-ту РСДРП), Володді, Харкові. Царський уряд 8 раз заарештовував К., 3 рази віддавав під суд, 4 рази засилав. Після Лютн. революції 1917 К. повернувся в Самару, очолив місцеву більшовицьку орг-цію. Один з керівників збройного повстання за владу Рад у Самарі; голова Самарського ревкому. В 1918—20 К. — на політ. роботі в Червоній Армії. В 1918 — політ. комісар і член Реввійськради 1-ї і 4-ї армії на Сх. фронті. В 1919 — член Реввійськради Пд. групи Сх. фронту, 11-ї армії і Туркестанського фронту. В жовтні 1919 призначений заст. голови комісії ВЦВК і Раднаркому РРФСР у справах Туркестану, у вересні 1920 — повпредом РРФСР при уряді Бухари. Після громадян. війни — на керівній парт., профспілковій, рад. і госп. роботі. В грудні 1920 обраний членом Президії ВЦРПС, керував його економіч. відділом. З травня 1921 — член Президії ВРНГ і нач. Головелектро. В 1922—23 — секретар ЦК РКП (б). В 1923—26 — голова ЦКК — РСІ. В 1926—30 — голова ВРНГ СРСР. З 1930 — голова Держплану СРСР, одночасно — заст. Голови Раднаркому і Ради Праці і Оборони СРСР. З лютого 1934 — голова Комісії рад. контролю при Раднаркомі СРСР, з травня 1934 — 1-й заст. Голови Раднаркому і Ради Праці і Оборони СРСР. На X з'їзді РКП (б) обирався канди-

датом у члені ЦК, на XI, XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП (б). З 1927 — член Політбюро ЦК ВКП (б). Похований на Красній площі в Москві.

Тв.: *Избранные произведения*. М., 1958; *Укр. перекл.* — Статті і промови. 1930—1935. К., 1935; *Епизоди з мого життя*. К., 1937; *Про молодість*. К., 1938. *Літ.*: Левин В. И. Военная переписка. 1917—1922 гг. М., 1966; Березов П. Валеріан Владимирович Куйбишев. М., 1958; Куйбишева Г. В., Лежава О. А., Нелидов Н. В., Хавин А. Ф. Валеріан Владимирович Куйбишев. Биография. М., 1966.

КУЙБИШЕВ Микола Володимирович (25.XII 1893 — 1.VIII 1938) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в Кочетаві (тепер Каз. РСР) в сім'ї офіцера. Брат В. В. *Куйбишева*. Кол. офіцер старої армії (капітан). В Червоній армії з 1918. У 1918 — член Вищої військ. інспекції. В 1919—21, командуючи бригадою і д-зією, брав участь у боях проти денікінців (зокрема, у визволенні Донбасу), врангелівців, груз. меншовицького «уряду». Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі — командир корпусу (1921), командант Крошталта (1922—23), нач. Вищої стріл. школи (1923—25), пом. ком. Туркестанським фронтом (1925—26), нач. Командного управління РСЧА (1927—28), ком. військами Сиб. (1928—36) і Закавказ. військ. округів (з 1937). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

КУКРІКІЇСЬКА СТОЯНКА — стоянка кінця *мезоліту* — поч. *неоліту* на березі р. Зуї в урочищі Кукрек поблизу с-ща Лісного Білогірського р-ну Крим. обл. Досліджувалася 1926—27 і 1964. При розкопках зібрано понад тисячу крем'яних знарядь та 8 тис. відщепів. Серед знарядь переважають пластинки з боковою ретущією та ваймаками, округлі скребки, геометричні мікроліти тощо. Екзальовано також залишки вогнищ, кістки дикої свині, звичайного оленя, вовка та ін. тварин. У 1964 на стоянці досліджено культурний шар енеолітичного часу, що належить до т. з. *кемі-обинської культури*.

Літ.: Векилова Е. А. Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1951, в. 36.

Ю. Г. Колосов (Київ).

КУЛАГИ — село Новомістської сотні Стародубського полку (тепер Брян. обл. РРФСР), місце тривалих антифеод. сел. повстань у 40—70-х рр. 18 ст. Жителі К. — українці і росіяни — були в минулому козаками, яких згодом козак. старшина перетворила на кріпаків. Протестуючи проти закріпачення, вони не раз подавали до урядових установ скарги і вимагали повернути їм козак. привілеї. Не добившись від царського уряду звільнення від кріпацтва, обурені кріпаки в червні 1748 повстали, відмовилися виконувати панщину і разом з селянами сусіднього с. Суботовичів розгромили будинок поміщика Даровського. Для розправи з повсталими *Генеральна військова канцелярія* послала військ. команду. Але селяни не скорилися. Деякі з них перейшли жити в ліс і в навколишні села, а частина, що лишилася, вчинила рішучий опір карателям. В листопаді 1748 за допомогою значної військ. сили урядовцям вдалося тимчасово придушити рух селян у К. і Суботовичах. В 1749 і 1760—61 знову вибухнули повстання проти гнобителів. Десятки військ. команд проводили криваві екзекуції, проте боротьба селян не припинилася. В січні 1761 до повстанців приєдналися солдати, що заготовляли поблизу К. ліс. Вони разом з селянами вигнали з села каральний загін. У лютому того ж року повстанці напали на військ. команду й розгроми-

В. В. Куйбішев.

Ф. Д. Кулаков.

І. Ю. Кулик.

М. Г. Куліш.

ли й. Антикріпосницька боротьба тривала 1770, 1775 і 1779. В ній брали участь селяни багатьох сусідніх сіл. Повстанський рух селян у К.—яскрава сторінка з історії спільної боротьби укр. і рос. селянства проти феод.-кріпосницького гніту.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуржій І. О. Повстання селян в Турбях (1789—1793). К., 1950. І. О. Гуржій (Київ).

КУЛАКОВ Федір Давидович (н. 4.II 1918) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1940. Н. в с. Фитижі (тепер Кур. обл.) в сел. сім'ї. В 1938—43 працював агрономом, керуючим відділками бурякорадгоспу, цукрового комбінату, секретарем райкому комсомолу, зав. райземвідділом у Пензенській обл., головою виконкому районної Ради, секретарем райкому партії. З 1944 — зав. сільгоспвідділом Пензенського обкому партії, нач. обласного управління с. г. В 1950—55 — голова Пензенського облвиконкому. В 1957 закінчив Всесоюзний с.-г. ін-т заочного навчання. В 1955—59 — заст. міністра с. г. РРФСР, 1959—60 — міністр хлібопродуктів РРФСР, 1960—64 — перший секретар Ставропольського крайкому КПРС. З листопада 1964 — зав. сільгоспвідділом ЦК КПРС. З вересня 1965 — секретар ЦК КПРС. На XXII і XXIII з'їздах обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3, 4, 6—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

КУЛАКОВСЬКИЙ Юліан Андрійович (25.VII 1855 — 21.II 1919) — рос. бурж. історик, археолог. Н. у м. Паневежис (тепер Лит. РСР) в сім'ї священика. В 1876 закінчив Моск. ун-т. З 1881 — приват-доцент, з 1888 — проф. Київ. ун-ту. Фахівець з старод. історії Пн. Причорномор'я, Візантії та історії Риму. Провадив археол. дослідження античних пам'яток на Пд. Україні (Ольвія, Керч) від часу заселення його греками до пізнього середньовіччя. Осн. праці: «Керченська християнська катакомба 491 р.» (СПБ, 1891), «Алани за відомостями класичних та візантійських письменників» (К., 1899), «Минуле Таврії» (К., 1906), «Історія Візантії» (т. 1—3. К., 1910—15).

КУЛИК Іван Юліанович (літ. псевд.— Р. Ролінато, Василь Роленко; 26.I 1897 — 14.X 1941) — укр. рад. письменник, парт. і громад. діяч. Член Комуністич. партії з 1914. Н. в м. Шполі (тепер Черкас. обл.) в сім'ї вчителя. Дитинство минуло в Умані. В 1911 вступив до Одес. худ. училища. В 1914 виїхав до Америки. Працював чорноробом, брав участь у діяльності с.-д. партії США. В травні 1917 повернувся на Україну. Під час Київського жовтневого збройного повстання 1917 — член Київ. к-ту

РСДРП (б), член ревкому. В грудні 1917 на обласному з'їзді РСДРП (б) Пд.-Зх. краю, що відбувся в Києві, був обраний членом гол. к-ту соціал-демократії України, на 1-му Всеукр. з'їзді Рад — членом ЦВК Рад України. Брав участь у встановленні Рад. влади в Кременчуці, Умані, працював в укр. відділі Наркомнацу в Москві. В 1919 — член колегії Наркомату закорд. справ РРФСР. З липня 1919 — на підпільній парт. роботі на Зх. Україні та в Польщі. В 1920 — член Галицького революційного комітету. В 1923 вступив в організацію пролетарських письменників «Гарт». У 1924—26 працював рад. консулом у Канаді. З 1927 — член Всеукр. спілки пролетарських письменників, працював на парт. і рад. роботі. З 1934 — голова Спілки рад. письменників України. На XIII з'їзді КП (б) У обраний членом ЦК КП (б) У. Перша зб. поезій — «Мої коломийки» (Х., 1921). Автор книг віршів «Одужання» (Х., 1923), «Зелене серце» (Х., 1923), поем «Чорна епопея» (Х., 1929), «Карачай» (Х., 1931), прозових творів «Пригоди Василя Роленка» (Х.—Одеса, 1932), «Чотиринадцять любка» (Х., 1932), «Записки консула» (Х., 1934). В його перекладах вийшла «Антологія американської поезії» (Х., 1928).

Тв.: Записки консула. К., 1958; Вірші та поеми. Вибране. К., 1962 [бібліогр. с. 317—320]; Рос. перекл.— Стихотворения. Баллады. Поэмы. М., 1959.

КУЛИК Ілля Олександрович (2.VIII 1924 — 29.XI 1942) — керівник херсонської антифашист. підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Патріот Батьківщини» під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1939. Н. в Херсоні в сім'ї робітника. В період тимчасової окупації міста гітлерівськими загарбниками організував і очолював підпільну орг-цію (40 чол.), яка діяла до листопада 1942. За період діяльності орг-ції її члени визволили з полону 90 рад. воїнів, організували аварію нім. військ. ешелону, збирали зброю і боєприпаси, розповсюджували серед населення листівки, звення Радінформбюро. Орг-ція підтримувала контакт з підпільною орг-цією «Центр», на чолі якої стояли комуністи. В листопаді 1942 орг-ція «Патріот Батьківщини» була розгромлена фашистами. К. убив двох поліцаїв і, щоб не потрапити до рук ворога, застрелився. Е. С. Камінська (Херсон).

КУЛИКОВСЬКА БИТВА 1380 — битва рос. військ під керівництвом моск. великого князя Дмитрія Донського проти монголо-татар, що їх очолював золотоординський темник (воєначальник) Мамай, 8.IX на Куликовому полі, біля впадіння р. Непрядви в Дон. Щоб зломити зростаючу могутність Моск. великого князівства і посилити його залежність від Золотої Орди,

Мамай зібрав велике військо з монголо-татар та підвладних йому народів і вирушив у похід на Русь. Проти монголо-татар виступило рос. військо, до складу якого входили також нар. ополчення більшість рос. земель та укр. і білорус. загони. Чисельність рос. і монголо-тат. військ була приблизно однакова і досягала 100—150 тис. чол. Щоб не допустити з'єднання Мамає з його союзниками лит. великим князем *Ягайлом* і рязанським князем *Олегом Івановичем*, рос. військо швидко рушило назустріч ворогові і вранці 8.IX зупинилися на Куликовому полі. Попереду було розташовано «передовий полк», в центрі — «великий полк» з резервом, на флангах — полк «лівої руки» та полк «правої руки». За полком «лівої руки» у лісі було залишено «засадний полк» на чолі з серпуховським князем Володимиром Андрійовичем Хоробрим та князем *Д. Боброком-Волинським*. Битва почалася поединком між рос. і тат. богатырями Пересветом і Челубеем, в якому обидва загинули. Першою рушила в наступ на «передовий полк» тат. кіннота і, відтиснувши його, вдерлася у центр «великого полку». Коли в центрі сили резерву відбили наступ, монголо-татари

атакували полк «лівої руки» і почали його тіснити. В цей час «засадний полк» завдав несподіваного удару в тил і фланг ворогові. За ним перейшли в наступ ін. рос. полки. Вони вщент розгромили монголо-татар і переслідували їх на відстані 50 км від Куликового поля. Перемога рос. військ у К. б. мала всесвітньо-істор. значення і була поворотним нунктом в боротьбі рос. та ін. народів проти *монголо-татарського іга*. Вона не привела до ліквідації монголо-тат. панування, але завдала могутнього удару Золотій Орді, прискорила її занепад і піднесла значення Москви як центру об'єднання всіх рос. земель.

Літ.: Данилевський В. Дмитрій Донської. К., 1945; Греков Б. Д., Якубовський А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950; Тихомиров М. Н. Куликовская битва 1380 года. «Вопросы истории», 1955, № 8.

КУЛИЧЕНКО Михайло Іванович (н. 23.IX 1926) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КНПРС з 1949. Н. на х. Новому Чизивкові (тепер село Шевченківського р-ну Харків. обл.) в сел. сім'ї. У 1951 закінчив Харків. пед. ін-т. У 1951—55 — викладач, доцент у Харків. ін-ті механізації і електрифікації с.г., 1955—58 — у Харків. політех. ін-ті. В 1958—67 завідував кафедрою марксизму-ленінізму Харків. мед. стоматологічного ін-ту, з 1967 — зав. сектором теорії нац. питання Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КНПРС (Москва). Наук. праці з історії Комуністич. партії, Великої Жовтневої соціалістич. революції, теорії нац. питання і практики його розв'язання тощо.

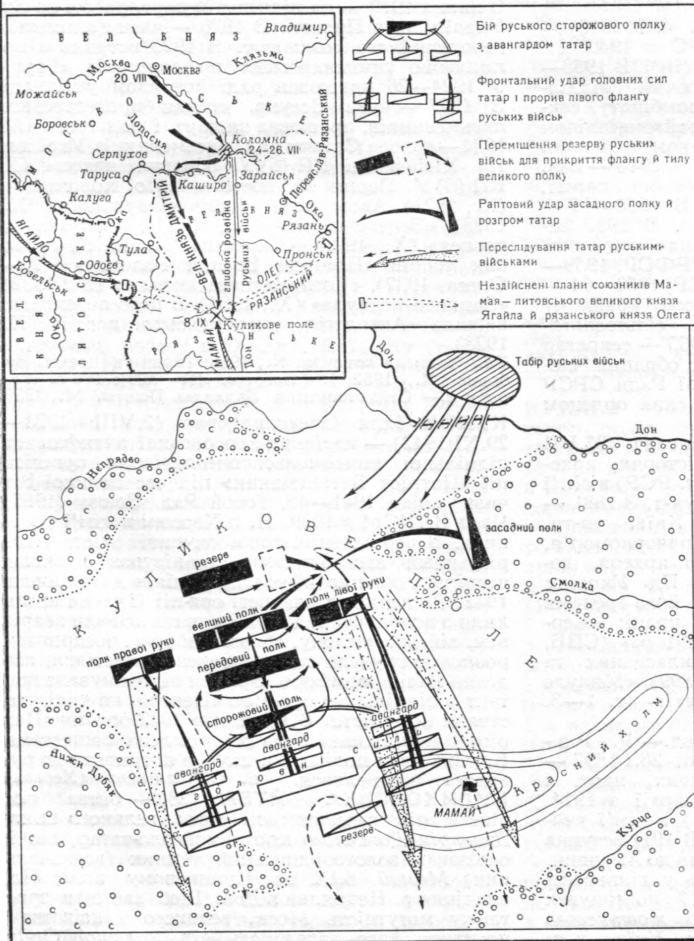
Тв.: Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР. К., 1962; Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах. Х., 1963; В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.). Х., 1963; Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918—1920 гг.). Х., 1966.

КУЛІШ Микола Гурович (6.XII 1892—1942) — укр. рад. письменник. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Чаплинці (тепер с-ще м. т., район Херс. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Був членом літ. орг-ції «Гарт» та Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Кращі твори К.: драм. трилогія про рад. село періоду 1919—30 — п'єси «97» (1924—29), «Комуна в степах» (1924—31), «Прошай, село» (1930—33), драма «Патетична соната» (1929), трагікомедія «Маклена Граса» (1933). В окремих його творах виявилися бурж.-націоналістич. тенденції (п'єса «Мина Мазайло», 1929). Портрет, с. 527.

Тв.: П'єси. К., 1960; Твори. К., 1968.

Літ.: Луначарський А. В. О театре и драматургии. т. 1. М., 1958; Острик М. Микола Куліш. В кн.: Літературні портрети, т. 1. К., 1960; Кузякіна Н. Драматург Микола Куліш. К., 1962 [бібліогр. с. 198—202].

КУЛИКОВСЬКА БИТВА 8. IX 1380 р.

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (літ. псевд.— Панько Казюка, Данило Юс, Хуторянин та ін.; 8.VIII 1819—14.II 1897)— укр. бурж. письменник, історик, етнограф, критик і перекладач. Н. в містечку Ворожеї (тепер с-ще м. т. Шосткинського р-ну Сум. обл.) в сім'ї нащадків сотенної старшини. Вчився на філософ. факультеті Київ. ун-ту. Був членом *Кирило-Мефодіївського товариства*, в якому посідав ліберально-реформістські, помірковані позиції. Протягом всієї діяльності від 40 до 90-х рр. 19 ст. поступово формувалась антидемократична основа світогляду й творчого методу К. Політ. погляди К. розвивалися від ліберально-поміркованої критики політики царизму в ставленні до укр. народу, від поміщицько-бурж. лібералізму до бурж. націоналізму, реакц. слов'янофільства і віроповідданського схильня перед царизмом. У публіцистич. творах виступав як ідеолог укр. бурж. націоналізму. В л-рі К. був представником реакц. романтизму. Автор зб. віршів «Хуторна поезія» (1882), «Дзвін» (1893), «Позичена кобза» (1897), істор. роману «Чорна рада» (1857). Видані ним «*Записки о Южной Руси*» мають певну цінність своїм етнограф. та істор. матеріалом. У працях з історії України — «Перший період козацтва» (1868), «Історія возз'єднання Русі» (1874—77), «Мальована гайдмаччина» (1876), «Козаки по відношенню до держави і суспільства» (1877), «Відпадня Малоросії від Польщі» (1888—89) — з бурж.-націоналістичних позицій висвітлював минуле України, заперечував роль нар. мас в історії, вихваляв «заслуги» укр. феодалів, козак. старшини, недооцінював роль Б. Хмельницького як держ. діяча і полководця. М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко, П. А. Гравоский, Леся Українка та ін. укр. і рос. революціонери-демократи викривали реакційні тенденції в творчості Куліша. *Тв.:* Сочинения и письма. В 5 т. К., 1908—10; Твори, т. 1, 3, 6. Х.—К., 1930—31; Вибрані твори. К., 1969. *Лит.:* Франко І. Хуторна поезія П. А. Куліша. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Крутікова Н. Е. Художня проза П. Куліша. В кн.: Історія української літератури, т. 3. К., 1968.

Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський).

КУЛЯБКО (Лалаянц) Параска Іванівна (28.X 1874—1.IX 1959)— професійна революціонерка. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в Саратові в сім'ї ремісника. В революц. русі з 1893. З 1896 — член с.-д. групи в Катеринославі (з 1897—*катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*). З 1898 — член Катериносл. к-ту РСДРП. В 1902 емігрувала в Женеву, член *Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії*. В 1903—09 — на підпільній парт. роботі в Росії (1904 — член Одес. к-ту РСДРП). З 1920 — на рад. і парт. роботі в Петрограді (з 1924 — Ленінград). З 1946 — персональна пенсіонерка.

С. І. Балмашинова (Москва).

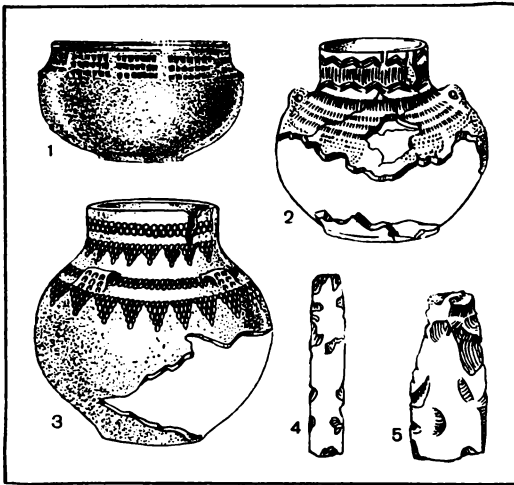
КУЛЯСТИХ АМФОР КУЛЬТУРА — археол. культура доби міді-бронзи, поширена на території зх. частини УРСР. Поділяється на два локальні варіанти — волинський і подільський. Поселень К. а. к. поки ще не виявлено; досліджено поховальні пам'ятки цієї культури. Померлих ховали переважно в прямокутних скринях, складених з кам'яних плит. У кожній гробниці знайдено від 1 до 10 кістяків; померлих ховали у скорченому стані; трупоспалення зустрічаються рідко. В похованнях знайдено амфори кулястий форми (звідси й назва культури) з циліндрич. шийкою, з двома або чотирма вушками, а також ін. посуд; відшліфовані крем'яні сокири та вузькі долота, ножі з пластинок, кістяні овальні або підковоподібні пражки від поясів, янтарні прикраси тощо. Носії К. а. к. були осілими племенами, що займалися скотарством і, можливо, землеробством. Великі кам'яні скрині з багатьма одночасними похованнями (наприклад, гробниця у с. Колодязному на Житомирщині) свідчать про виділення з родової общини великих патріархальних сімей. На тер. України К. а. к., що датується рубежем 3—2-го тис. до н. е., є сх. й найпізнішим відгалуженням великої культурної області, яка в добу міді-бронзи займала значну частину Серед. та Сх. Європи.

Лит.: Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. В кн.: Антропология. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. 1928, т. 2. К., 1929; Сешніков І. К. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі. Львів, 1957. *В. Г. Зенович* (Київ).

КУЛЬБАКА Петро Леонтьович (н. 12.VII 1902)— учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1927. Н. у с. Хотминівці (тепер Глухівського р-ну Сум. обл.). У 1926—39 — голова сільради, голова колгоспу. З 1939 — в Рад. Армії. Демобілізувався в березні 1941. З серпня 1941 — командир Глухівського партизан. загону, який 1942 увійшов до складу партизан. з'єднання під командуванням С. А. Костяка. З січня 1944 — командир полку в 1-й Укр. партизан. д-зії під командуванням П. П. Вершигори. Разом з д-зією брав участь у рейді по областях Зх. України і сх. воеводствах Польщі. Після війни працював на рад. і госп. роботі в Глухові. З 1964 — персональний пенсіонер.

В. П. Лукін (Київ).

КУЛЬ-ОБА (тат. — горб поспелу) — скіфський курган 4 ст. до н. е. за 6 км на Зх. від м. Керчі Крим. обл. Досліджений 1830. Під курганом виявлено кам'яний склеп висотою 5,33 м з уступчастим пірамідоподібним склепінням. До входу в склеп вів короткий коридор (дромос). У склепі було поховано скіфського вождя, його дружину чи наложницю та слугу-конюха з конем. Одяг вождя було прикрашено золотими бляшками, а головний убір — золотою діадемою та пластинками з зображенням скіфів, які братаються,

До ст. Кулястих амфор культура. Речі з пам'яток: 1—3 — глиняні горщики; 4 — крем'яне долото; 5 — крем'яна сокира.

Золоті речі, знайдені в кургані Куль-Оба: 1, 3 — бляшки з зображеннями скіфів, що братуються, і скіфського воїна на коні; 2 — ваза; 4 — розгорнутий малюнок зображень скіфів на вазі.

на шії була золота гривня (вагою 461 г) з фігурками скіфів-вершників на незамкнених кінцях, оздоблена орнаментом, виконаним голубою та синьою емаллю, на руках — золоті браслети. Поруч з похованням було покладено зброю (меч з обтягнутою золотом рукояткою та налучник з золотом обшивкою, прикрашені рельєфними зображеннями та ін. сюжетами), золоту чашу тощо. Серед жіночих прикрас було кількасот золотих бляшок від одягу, золота діадема з розетками, підвіски, медальйони з зображеннями голови Афіни, намисто, золота гривня з фігурками літаючих левів на кінцях та ін. Найвизначнішою знахідкою є електрова (з золота та срібла) ваза із зображеннями скіфських воїнів на привалі: один скіф лікує другому зуби або пошкоджену щелепу; інший перев'язує ногу одноплемінникові; воєначальник слухає доносення воїна; інший натягує тятиву на лук. У склепі знайдено кількасот бронзових наконечників стріл і списів. На підлозі склепу вздовж стін виявлено золоті бляшки від парадного одягу, золоті, срібні та бронзові посудини, бронзові казани для жертвової їжі, глиняні амфори для вина та багато ін. предметів. Художні вироби з К.-О., виготовлені в ремісничих майстернях Боспорської д-ви, є шедевром давньогрец. ювелірного мистецтва. Зберігаються в Державному Ермітажі.

Л. М. Славін (Київ).

КУЛЬТ ОСОБИ — чуже принципам марксизму-ленінізму штучне перебільшення і звеличення ролі окремої особи, якій приписується вирішальний вплив на хід істор. процесу. Марксистсько-ленінське вчення про роль народних мас і особи в історії розглядає нар. маси як справжніх творців історії, не заперечуючи ролі видатних діячів, здатних відіграти значну позитивну або негативну роль у суспільному житті. В. І. Ленін, рішуче засуджуючи протиставлення вождів нар. масам, у своїй практичній діяльності дав взірць послідовного курсу на розгортання внутріпарт. демократії. *Дев'яятий з'їзд КПРС*, здійснюючи курс на відновлення ленінських норм парт. життя і дальший розвиток внутріпарт. демократії, рішуче виступив проти культу особи Й. В. Сталіна, який склався внаслідок його відступу від ленінських принципів колективного керівництва, переосінки власних заслуг в успіхах партії й рад. народу. «КПРС рішуче засудила культ особи, який призвів до зловживань владою, порушень соціалістичної демократії і революційної закон-

ності» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 23).

К. о. не міг порушити дію об'єктив. закономірностей соціалізму, змінити глибоко демократичний, дійсно нар. характер рад. ладу, розхитати організаційні, політ. і теоретичні основи ленінської партії. В постанові ЦК КПРС від 30.VI 1956 «Про подолання культу особи і його наслідків» партія дала чітку відповідь на питання про причини виникнення, характер проявів і суть К. о. та його наслідків. Комуністич. партія, долаючи наслідки К. о., відкрила широкий простір для активної діяльності і творчої ініціативи мас, для розвитку соціаліст. демократизму. *Літ.: XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14—25 февраля 1956 год. Стенографический отчет, т. 1—2. М., 1956; Про подолання культу особи і його наслідків. Постанова Центрального Комітету КПРС. К., 1956; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970.*

КУЛЬТАРМІЙЦІ — учасники масового руху по ліквідації неписьменності і малописьменності в перші роки культурного будівництва в СРСР. К. з робітників, селян, учнів, студентів, учителів та ін. добровільно й безплатно виконували всю організаційну, методичну і навчальну роботу серед неписьменного дорослого населення, сприяли розширенню політ., агрономіч., тех. та ін. знань. Роботу К. на Україні координували *Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю* і т-во «Геть неписьменність». Силами К. було навчено мільйони трудящих. **КУЛЬТУРА** (від лат. culture — оброблення, виховання, освіта) — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії. Всі матеріальні цінності становлять матеріальну К. суспільства. До духовної К. належать мова, освіта, наука, мистецтво, л-ра та ін. галузі духовної діяльності суспільства. Рівень духовної К. на кожному етапі істор. розвитку суспільства залежить від рівня розвитку його продуктивних сил, а її зміст відображає властивий даному суспільству спосіб виробництва. В свою чергу, К. впливає на розвиток продуктивних сил і спосіб виробництва. Кожен суспільно-економіч. формації відповідає властивий їй класовій структурі зміст К. В класовому суспільстві К. завжди має класовий характер. Панівною К. в капіталістич. суспільстві є бурж. К. Разом з тим у капіталістич. суспільстві існують і розвиваються елементи соціаліст. та демократич. К., які стають ідеологіч. знаряддям пролетаріату і всіх трудящих у боротьбі за своє визволення. Вказуючи на наявність двох культур у кожній нац. культурі, — культури пануючих класів, буржуазної, з одного боку, і культури демократичної, соціалістичної, з другого боку, — В. І. Ленін підкреслював: «Ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізму кожної нації» (Твори, т. 20, с. 8). В. І. Ленін нещадно викривав ідеологів буржуазії, зокрема укр. бурж. націоналістів, що проповідували «безбуржуазність» укр. нації і «єдиний потік» у розвитку укр. культури. У процесі істор. розвитку К. передового класу вибирає в себе прогресивні досягнення попереднього суспільства. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в Рад. країні відкрила шлях *культурній революції*, внаслідок якої створюється нова К., соціалістична змістом і націо-

нальна формою. Соціалістична К. будується на ідейній основі марксизму-ленінізму, на принципах пролетарського інтернаціоналізму, рад. патріотизму і соціалістич. гуманізму.

Укр. радянська К., як і К. інших рад. народів, є невід'ємною складовою частиною багатонац. рад. соціалістичної К. Вона досягла високого рівня завдяки вільному розвитку творчих сил укр. народу та братерській взаємодопомозі культур усіх рад. народів. Взаємобогачення нац. культур соціалістич. націй — підготовчий процес у створенні загальнонародської, комуністичної К., яка, увібравши в себе і розвиваючи все краще, що створила світова К., буде новим, вищим ступенем у культурному розвитку людства. Це буде К. безкласового суспільства, загальнонародна, загальнонародська.

Літ. див. до ст. *Культурна революція в СРСР*.

С. К. Гутяньскій (Київ).

«КУЛЬТУРА» — громадсько-політичний журнал, неофіційний орган КПЗУ. Виходив щомісяця з листопада 1924 до 1934 у Львові. Вийшло 42 номери. В «К.» друкувалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, статті керівників КПЗУ про завдання революц. руху на Зх. Україні, міжнар. становище, антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів. У «К.» друкувалися революц. зх.-укр. письменники К. Тудор, М. Ірчан, В. Бобинський та ін. Журнал висвітлював досягнення соціалістич. будівництва на Рад. Україні, публікував твори рос. та укр. радянських письменників.

КУЛЬТУРА АРХЕОЛОГІЧНА — одне з основних понять археол. науки, під яким розуміють групу пам'яток (поселень, могильників) певної території та часу, які характеризуються спільними ознаками їх речових комплексів. К. а. дістають умовні назви від певної характерної риси даної культури, наприклад: форма глиняного посуду (*хулястих амфор культура, ліщастого посуду культура* та ін.), орнаментативної посуду (*лінійно-стрічкової кераміки культура, шнурової кераміки культура*), від форми поховань (*ямна культура, катакомбна культура* та ін.) або від назви місцевості, де були вперше відкриті та досліджені пам'ятки даного типу (*трипільська культура, зарубинецька культура, черняхівська культура*). К. а. є матеріальним виявом діяльності та життя стародавнього населення і відображає його територіальне поширення та етапи розвитку. Деякі дослідники вважають, що К. а. відповідають т. з. істор.-етнографічним областям та госп.-культурним типам, інші — конкретним етнічним спільностям (роди, племена, народності) або соціально-економічним областям. Проблема істор.-соціологічного змісту К. а. є однією з найважливіших методологіч. проблем археол. науки, над дослідженням якої працюють рад. археологи.

Літ.: Брюсов А. Я. Археологические культуры и этнические общности. «Советская археология», 1956, т. 26; Смирнов А. П. К вопросу об археологической культуре. «Советская археология», 1964, №4; Захарук Ю. М. Проблеми археологічної культури. «Археологія», 1964, т. 17; Монгайт А. Л. Археологические культуры и этнические общности. «Народы Азии и Африки», 1967, № 1; Каменецкий И. С. Археологическая культура — ее определение и интерпретация. — Клейн Л. С. Проблема определения археологической культуры. «Советская археология», 1970, № 2.

Ю. М. Захарук (Київ).

КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ в СРСР — всеохоплюючий суспільний процес докорінних перетворень у духовному житті й побуті рад. народу, складова частина *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. К. р. є прямим наслід-

ком перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Зміст К. р., її істор. значення полягають у тому, щоб створити якісно нову за ідейним змістом, глибоко народну соціалістичну культуру, перетворити всі культ. надбання попередніх поколінь із знаряддя капіталізму в знаряддя соціалізму, утвердити в духовному житті суспільства соціалістичну і комуністичну ідеологію, наук. матеріалістич. світогляд. К. р. в СРСР здійснювалася у нерозривному взаємозв'язку з соціалістич. *індустріалізацією* країни і *колективізацією сільського господарства*. В. І. Ленін не раз підкреслював, що потрібно органічно поєднувати «загальне піднесення культури і знання з наболілими економічними потребами» (Твори, т. 30, с. 344). Відбудова пром-сті неможлива без опанування сучас. технікою. А «це значить, — вказував В. І. Ленін, — електрифікація промисловості і піднесення культури» (Твори, т. 30, с. 343). Це ж стосується і соціалістич. перебудови с. г. «Повне кооперування, — писав В. І. Ленін, — неможливе без цілої культурної революції» (Твори, т. 33, с. 418). Викриваючи антинаук. твердження опортуністів про непридатність для пролетаріату класичної культ. спадщини, В. І. Ленін відстоював марксистську точку зору про те, що соціалістична культура повинна стати законотворчим продовженням і розвитком на новій ідейній основі всієї попередньої культури, всіх «тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства» (Твори, т. 31, с. 251).

К. р. — складний, тривалий процес, що відбувається не стихійно, а під керівництвом Комуністич. партії і Рад. д-ви за планом соціалістич. і комуністич. будівництва, розробленим на основі марксистсько-ленінського вчення і точних наук. даних. Комуністична партія в ході К. р. вела й веде непримиренну боротьбу проти реакційної бурж. ідеології і культури, зокрема проти фарисейської проповіді укр. бурж. націоналістів про «безбуржуазність» укр. нації та про «єдиний потік» у розвитку нац. культури, проти аполітичності, бездіяльності, за партійність л-ри і мистецтва.

К. р. на Україні є невід'ємною складовою частиною заг. процесу революц. перетворень у духовному житті всіх народів СРСР. Спрямовуючи культ. розвиток укр. народу в єдине русло К. р. в СРСР, Комуністична партія керувалася настановами В. І. Леніна про те, що тільки на основі пролет. інтернаціоналізму й дружби народів кожна нація може розвинути свою державність, створити соціалістичну економіку і культуру. Культура укр. народу, як і ін. народів СРСР, в умовах рад. ладу розвивалася і розквітла як культура глибоко народна, пройнята духом пролет. інтернаціоналізму, дружби народів, соціалістич. гуманізму.

Найвизначнішими досягненнями К. р. в СРСР, у т. ч. на Україні, є *ліквідація неписьменності* трудящих, запровадження обов'язкової початкової, а згодом неповної серед. освіти рідною мовою (з 1970 — серед. освіти), створення нац. л-ри і мистецтва, що розвиваються на основі творчого методу соціалістич. реалізму, розвиток широкої мережі вищих і серед. спеціальних навч. закладів, створення нової, рад. інтелігенції з робітн. класу і селянства, широкий розвиток культ.-осв. закладів, преси, книговидання, радіо, телебачення та ін. Внаслідок К. р. в країні утвердилася і безроздільно панує марксистсько-ленінська ідеологія. Рад. наука досягла небаченого розвитку і перетворилася на безпосередню

продуктивну силу суспільства. Високий рівень культури активізував громад.-політ. життя трудящих, сприяв могутньому піднесенню продуктивності праці на виробн., докорінній перебудові побуту народу на соціалістич. основі. Ліквідується колишня протилежність між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Рад. країна стала країною заг. писменності. Тільки на Україні 1968/69 навч. році різними видами навчання було охоплено понад 14 млн. чол.— у загальноосвітніх школах вчилось бл. 8,5 млн., у вузах — більше 792 тис., у серед. спеціальних навч. закладах — 787 тис. У 1968 діяли 25,8 тис. клубів, будинків і палаців культури, 63 стаціонарні театри, 27 тис. масових бібліотек з книжковим фондом 261 млн., 28,3 тис. кіноустановок, 130 держ. музеїв, видавалися 2951 газета і журнал. У період комуністич. будівництва відбувається завершальний етап К. р., коли забезпечується створення всіх необхідних ідеологічних і культ. умов для перемоги комунізму і будівництва в майбутньому комуністич. загальнонар. культури, яка буде новим, вищим ступенем у культ. розвитку людства.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1968; Ленін В. І. Про культуру і мистецтво. К., 1957; КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов. М., 1963; Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Збірник документів, т. 1—2. К., 1960—61; Ким М. П. Комуністическая партия — организатор культурной революции в СССР. М., 1955; Смирнов И. С. Ленин и советская культура. М., 1960 [бібліогр. с. 391—439]; Культурная революция в СССР. 1917—1965 гг. М., 1967; Українська радянська культура. К., 1960; Развитие украинской культуры за роки Радянської влади. К., 1967; Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. К., 1963; Золотоверхий І. Д. Історія радянської культури. К., 1966. С. К. Гутянський (Київ).

КУЛЬТУРНИЙ ШАР (в археології) — шар землі, що містить органічні рештки, буд. залишки і предмети матеріальної культури минувшни. Виникнення К. ш. залежить як від часу та інтенсивності людської діяльності на даному місці, так і від природних умов: намівив ґрунту, напрямку вітрів тощо. К. ш. старод. стоянок, селищ, городищ і міст є об'єктом археол. досліджень. Товща К. ш. може бути від кількох сантиметрів до 20 м і більше. При розкопках К. ш. іноді можна поділити на окремі шари, що належать до різних істор. епох. Шар землі без слідів життя і діяльності людини, який залягає нижче К. ш., називають в археології «материком».

КУЛЬТУРНО - НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ — бурж.-націоналістична, антинаук. і антимарксистська програма з нац. питання, розрахована на роз'єднання трудящих за нац. ознакою і культивування серед них бурж. націоналізму. Ідею «К.-н. а.» висунули наприкінці 19 ст. австр. соціал-демократи О. Бауер і К. Реннер. Націоналістична суть цієї програми полягала в тому, що вона розглядала націю відірвано від економіч. і політ. умов життя суспільства, проголошувала необхідність об'єднання громадян багатонац. країн в автономні нац. союзи для вирішення передусім своїх нац. справ. В основу австр. програми було покладено бурж. лозунг єдиної національної культури, суть якого полягала в поширенні в рядах пролетаріату бурж. націоналі-

му, в ідейному та організаційному розколі робітн. руху (див. *Австромарксизм*).

В Росії цю опортуністичну реакційно-утопічну програму підтримували бундівці, ліквідатори, кавказькі меншовики, укр., прибалтійські, польські та ін. бурж. націоналісти. В. І. Ленін у статтях «Про „культурно-національну“ автономію» (т. 19), «Критичних замітках з національного питання» (т. 20) та ін. працях викрив націоналістичну і реакційну суть програми «К.-н. а.», показав, що вона перешкоджає класовій боротьбі пролетаріату, сприяє поширенню бурж. націоналізму, відволікає пролетаріат від боротьби за послідовні демократичні перетворення. «Основний, принциповий гріх цієї програми той, — говорив В. І. Ленін, — що вона намагається втілити в життя найвитонченіший і найабсолютніший, до кінця доведений, націоналізм» (Твори, т. 20, с. 16). Комуністична партія на чолі з В. І. Леніном у запеклій боротьбі проти бурж. націоналізму викрила бурж.-націоналістич. суть програми «К.-н. а.», відстояла принципи пролетарського інтернаціоналізму, захистила й розвинула далі марксистську програму з нац. питання. Правильність марксистсько-ленінської нац. програми підтверджено досвідом створення багатонац. Рад. держави. Див. *Інтернаціоналізм, Національне питання*.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 19. Проект платформи до IV з'їзду соціал-демократії Латиського краю.—Про «культурно-національну» автономію; т. 20. Критичні замітки з національного питання.—До історії національної програми в Австрії і в Росії.

М. А. Бесарабов (Київ).

КУМАНЧЕНКО Поліна Володимирівна (н. 21. X 1910) — укр. рад. актриса, нар. артистка СРСР (з 1960). Н. в с. Музиківці (тепер Білозерського р-ну Херс. обл.) в сел. сім'ї. Після закінчення (1929) студії при Микол. рос. драм. театрі 1929—31 працювала у Микол. укр. робітничо-селянському пересувному театрі, 1931—61 — в театрах Харкова. З 1961 — артистка Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Серед кращих ролей: Харитина («Наймичка» Карпенко-Карого), Галя, юнга, Ганя («В степах України»), «Загибель ескадри», «Макар Діброва» Корнійчука), Єлизавета («Ярослав Мудрий» Кочерги), Параска («Любов на світанні» Галана), Настя («Третя патетична» Погодіна) та ін. Знімалася у фільмах: «Киянка», «Любов на світанні», «Кров людська — не водиця», «Дмитро Горлицький» та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

КУМАНЬОК Порфирій Хомич (н. 26. II 1911) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1939. Н. в с. Юрасівці (тепер у складі м. Дружби Ямпільського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. До 1941 працював на комсомольській і рад. роботі в Ямпільському й Червоному р-нах Сум. обл. У 1941—42 — секретар Червоного підпільного райкому КП(б)У; 1942—43 — комісар з'єднання під командуванням О. М. Сабурова, 1-й секретар Сумського підпільного обкому КП(б)У, член нелегальної групи ЦК КП(б)У; 1943—45 — секретар Сумського обкому КП(б)У. В 1948 закінчив Вищу парт. школу при ЦК ВКП(б). В 1948—59 — на парт. і рад. роботі в Житом. та Черніг. областях. З 1960 — в Києві на керівній госп. роботі. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го скликання і Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

КУМЕЙКІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1906 — антиурядовий виступ селян с. Ку-

мейок Черк. повіту Київ. губ. (тепер Черкаського р-ну Черк. обл.) під час революції 1905—07. 1(14).VII в с. Кумейки прибув загір поліції для арешту активних учасників попередніх аграрних заворушень. Понад 200 селян, озброєних вилами, косами, напали на поліцаїв, щоб звільнити своїх товаришів. У збройній сутичці було вбито одного селянина, кількох поранено. Багатьох учасників виступу було пригнано до суду.

П. В. Куманченко.

Б. Кун.

Д. А. Кунаєв.

КУМЕЙКІВСЬКИЙ БІЙ 1637 — бій між сел.-козац. військом і польс.-шляхет. військом під с. Кумейками (тепер Черк. р-ну Черк. обл.). У травні 1637 на Правобережній Україні вибухнуло антифеод. повстання під проводом *Павлюка* проти польс.-шляхет. гніту, яке невдовзі охопило й значну частину Лівобережної України. Однак лише восени 1637 польс.-шляхет. уряд зміг зібрати проти повстанців військ. сили, доручивши командування ними польному гетьманові М. Потоцькому. Вирішальний бій відбувся під с. Кумейками. На світанку 6 (16).XII повстанці (бл. 10 тис.) на чолі з Павлюком і К. *Скиданом*, вишикувавши шість лав, розгорнули наступ на позиції польс.-шляхет. війська (бл. 15 тис.). Але біля ворожого табору вони натрапили на непрохідне болото. Коли за наказом Павлюка повстанське військо відступило і опинилося на рівному місці, на нього знаєцька напала польс. кіннота. Повстанці встигли нашвидку оточити себе возами у шість рядів, однак їм не вистачило часу збудувати укріплений табір. Трьох вони відбивали штурми польс. кінноти, яку підтримували піхота й артилерія. Тільки за четвертим разом одному з польс. загонів удалося вдертися в повстанський табір, підпалити вози з сіном і порохом. Увечері Павлюк і К. Скидан з невеликими силами відступили з табору на Чигирин, щоб зібрати підкріплення. Керівництво повстанським військом очолює Д. *Гуля*. Бій тривав до пізньої ночі. На світанку Д. Гуля вивів повстанців з оточення і відступив до Боровиці (тепер село Чигиринського р-ну Черк. обл.), де з'єднався з загоном Павлюка. 10 (20).XII 1637 польс.-шляхет. військо підійшло до Боровиці. Не маючи надії зломити опір повстанців силою зброї, М. Потоцький запропонував переговори, під час яких Павлюка віроломно схопили і згодом стратили. Навесні наступного року на Україні вибухнуло нове антифеод. повстання. Див. *Острианка повстання 1638*.

Лит.: Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2 К., 1896; Г у с л и с т и й К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Г о л о б у ц к и й В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

КУН (Кун) Бела (20.II 1886 — 30.XI 1939) — діяч угор. і міжнар. робітн. та комуністич. руху. Н. в містечку Леле (Трансільванія) в сім'ї писаря. З 1902 — член Угор. с.-д. партії. Учасник 1-ї світ. війни. В 1916, перебуваючи в рос. полоні, вступив до РСДРП (б). В 1918 очолював Центр. федерацію закорд. груп РКП (б), був одним з організаторів інтернац. військ. формувань Червоної Армії. Брав участь в організації пропаганди серед нім.-австро-угор. військ на Україні. У листопаді 1918 нелегально повернувся до Угорщини. Брав

участь у створенні Компартії Угорщини. В *Угорській Радянській республіці* 1919 був наркомом закорд. справ, пізніше — також наркомом військ. справ. Після поразки Угор. Рад. республіки емігрував до Австрії, 1920 — до Рад. Росії. В 1920 як член Реввійськради Пд. фронту брав участь у боях проти білогвардійців та інтервентів на Україні, пізніше був головою Крим. ревкому. В 1921 перебував у Німеччині. В 1921—23 — на керівній парт. роботі в СРСР, член Президії ВЦВК. З 1921 — член Виконкому Комінтерну. Одночасно керував підпільною боротьбою Компартії Угорщини. В 1928 заарештований у Відні; звільнений під тиском світової прогресивної громадськості. З 1929 жив в СРСР. Автор багатьох праць з історії міжнар. робітн. руху. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

КУНА — грошова одиниця Давньої Русі. Назва походить від шкурки кунпії, тому прихильники теорії «шкурних грошей» помилково бачили в К. виключно хутра, що виконували на Русі функції монети. Сучас. наука припускає можливість локального вживання шкурок хутрених звірів замість грошей, однак, К., як свідчать писемні джерела, була переважно металеву монетою. К. називали і *диргеми*, і зх.-європ. *денарії*, і давньо-рус. срібляники. Перелічені монети часто зустрічаються у скарбах, знайдених на тер. України. У грошовій системі Давньої Русі К. були поширені поряд з *ногатами*, резаками і *сверецями*. К. рахували на лічильні гривні; в 11 ст. на таку гривню йшло 25 К., а у 12 ст. — 50. Вагова гривня срібла (бл. 200 г) у 12 ст. за цінністю металу дорівнювала 4 гривням К. На поч. 12 ст. з грошового обігу Давньої Русі майже повністю зникла карбована монета. Але лічильна система К. проіснувала аж до поч. карбування монет у Пн.-Сх. Русі в кін. 14—15 ст.

М. Ф. Котляр (Київ).
КУНАЄВ Дінмухамед Ахмедович (н. 12.I 1912) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави, академік АН Каз. РСР (з 1952). Член КПРС з 1939. Н. в Алма-Аті в сім'ї службовця. В 1936 закінчив Моск. ін-т кольорових металів, працював на Прибалхашбуді машиністом, нач. цеху, гол. інженером рудні. В 1939 — заст. гол. інженера на комбінаті «Алтайполіметал», потім директор Рідлерської рудні. В 1940—42 — директор Ленінгорського рудоуправління. В 1942—52 — заст. Голови Ради Міністрів Каз. РСР. У 1952—55 — президент АН Каз. РСР. В 1955—60 — Голова Ради Міністрів Каз. РСР, 1960—62 — перший секретар ЦК КП Казахстану. З грудня 1962 — Голова Ради Міністрів Каз. РСР, з грудня 1964 — перший секретар ЦК КП Казахстану. На XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС обраний членом ЦК КПРС. З 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Член

Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 3—8-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

КУНАКОВ Григорій (р. н. невід.— п. 1659) — дяк Стрілецького, Холопського, Розрядного, потім Записного приказів у Москві. Автор записки про бойові дії 1649 сел.-козак. військ, керованих Б. Хмельницьким, проти збройних сил шляхет. Польщі. К., зокрема, подав цінні відомості про облогу козак. полками м. Збараж, про *Зборієську битву 1649*, про *Зборієський договір 1649*, про віроломну політику крим. хана *Іслам-Гірея III* щодо України.

Лит.: Воссоєдинення України с Россией. Документи и материалы, т. 2. М., 1954.

КУНДЮБА Іван Дмитрович (н. 24.IV 1909) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1943. Н. в с. Тертишниках (тепер Носівського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1932 закінчив Ніжинський ін-т соцвиху. В 1932—35 працював у вузах Ленінграда. В 1935—56 — викладач Київ. пед. ін-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1956 — доцент, з 1966 — професор кафедри нової та новітньої історії Київ. ун-ту. Вивчає історію Польщі, зокрема рад.-польс. відносини. Ряд праць присвятив проблемам роботи і нац.-визвольного руху в Європі. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Советско-польские отношения (1939—1945 гг.). К., 1963; Історичне значення Радянсько-польського договору про дружбу, взаємну допомогу та співробітництво (від 21 квітня 1945 р.). В кн.: Дружба та співробітництво народів України і Польщі. К., 1967.

КУПЕЦТВО — соціальний стан чи прошарок експлуаторських класів, який займається *торгівлею* в умовах панування приватної власності на товари.

Зародки К. з'явилися у період розкладу первіснообщинних відносин, але перетворення його на соціальний прошарок відбулося в період рабовласництва внаслідок суспільного поділу праці й розвитку товарного виробн. К. відіграло значну роль у країнах Стародавнього Сходу, Єгипті, античній Греції та Римі. За раннього середньовіччя воно обслуговувало переважно феодал. г-во. Його роль особливо зростає в період розкладу феодалізму і зародження елементів капіталістич. відносин, коли К. стало експлуатувати трудящих не лише в сфері товарного обігу, а й у виробн. товарів, виступаючи посередником чи власником майстерень, мануфактур, промислів. К. належить важливе місце у *первісному нагромадженні капіталу*. З розвитком капіталізму К. втратило значення самостійної суспільної сили, стало частиною *буржуазії*, його функції зводилися до обслуговування пром. капіталу. В період імперіалізму зовн. і внутр. торгівля контролюється монополіями. Купці, що ведуть самостійні торг. операції, зберігають свій вплив лише в роздрібній торгівлі. Певну самостійність К. як соціальний прошарок зберігає лише в економічно відсталих країнах.

На Україні, як і в Росії, К. своїм походженням пов'язане з К. Київської Русі. До серед. 11 ст. зовн. торгівлю вели представники панівного класу — князі і дружинники, які часто поєднували її з грабунками. З серед. 11 ст. на Русі з'явилися купці-професіонали, міські торговці, зв'язані з внутр. торгівлею. Купці розорали й закабалювали міське населення. Під час міських повстань (напр., у Києві 1113, Новгороді 1136) нар. маси боролись не лише проти феодалів, а й проти засилья спекуляції, лихварства купців. Монголо-тат. навала підірвала торгівлю роздроб-

леною феодал. Русі. В 14 — 1-й пол. 17 ст. укр. землі перебували під гнітом іноземних загарбників. Великої шкоди укр. землям завдавали і спустошливі напади султанської Туреччини, крим. татар (з кінця 15 ст.). Лит. великі князі і польс. королі перешкоджали розвиткові укр.-рос. торговельних зв'язків, всіляко сприяли зміцненню в містах України привілейованого становища польс. і нім. купців. Проте вже в кінці 15 — на поч. 16 ст. у період створення *Російської централізованої держави* починають зростати економ. зв'язки України з Росією. У Києві, Львові, Кам'янці-Подільському та деяких ін. містах велике К. зосередило в своїх руках зовн. і внутр. торгівлю, осн. посади в органах міського самоврядування. Купецька верхівка зрощувалася з феодалами, брала в оренду панські маєтки і експлуатувала кріпаків. Вона стала поєднувати торг., лихварські операції з підприємництвом. Почався процес формування буржуазії. Розвиток К. на Україні прискорився після воз'єднання її з Росією та визволення пд.-укр. і пд.-рос. земель з-під гніту тур.-тат. агресорів у кін. 18 ст., що сприяло включенню значної частини укр. земель у систему всерос. ринку. Зростання економіч. значення К. знайшло відображення в ряді законоположень і статутів рос. уряду («Торговий статут» 1653, «Новоторговий статут» 1667 та ін.). Значні пільги і привілеї К. дістало 1775 з створенням у Росії привілейованого гільдійського К. Законодавчим актом Катерини II — Жалуваного грамотою містам 1785 — купецький стан остаточно був оформлений.

В кінці 18 — на поч. 19 ст. К. об'єднувало як гільдійську, так і сільську торг. і пром. буржуазію. На Україні протягом 1816—59 число купців усіх гільдій збільшилось з 18,2 тис. до 104,4 тис. чол. Одночасно з цим зростали суми їхніх капіталів, що поступово проникали майже в усі галузі пром-сті й с.г. На Україні К. за своїм нац. складом було неоднорідним. До нього входили українці, росіяни, євреї, поляки, вірмени та купці інших національностей Рос. д-ви, а також іноземці. На зх.-укр. землях серед купців багато було поляків, австрійців, німців, угорців, румунів. Купці-українці були в кожному місті і містечку України. Причому вони часто переважали кількісно купців ін. національностей. З середовища укр. купців виросли фабриканти і заводчики *Яхненки, Терещенки, Харитоненки, Симиренки* та ін. Наявність на Україні К., з якого формувалась укр. буржуазія, спростовує твердження бурж.-націоналістич. істориків про безбуржуазність укр. нації. Українське К. вело торг. операції не тільки на Україні, а й у Росії та за кордоном. Зовн. торгівля зосереджувалась у руках нечисленною, але могутньою своєю капіталами групи великих купців. Крім гільдійського К., у внутр. торгівлі брало участь багато торговців-мішан і селян.

К. боялось наростання революц. боротьби трудящих, очолюваних пролетаріатом, йшло на угоди з царським самодержавством. К. як стан остаточно ліквідовано в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917, а на зх.-укр. землях — після воз'єднання з УРСР.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 25, ч. 1. Маркс К. Капітал, т. 3 [розд. 20]; т. 25, ч. 2. Енгельс Ф. Закон вартості і норма прибутку; Левін В. І. Розвиток капіталізму в Росії [розд. 5]. Твори. Вид. 4. т. 3: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962; Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968.

І. О. Гуржій (Київ).

КУПРАНЕЦЬ Йосип Олексійович (6.І 1900—2.Х 1953)—учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в с. Золотниках (тепер Теробовлянського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї селянина. В 1919 мобілізований в *Українську Галицьку армію*. На поч. 1920 перейшов на бік Червоної Армії. В 1921 закінчив Харків. парт. школу. В 1921—28 — на парт. роботі на Поділлі і в Донбасі. З кін. 1928 — на підпільній роботі на Зх. Україні. В 1930 — секретар Львівського окружкому КПЗУ. В 1930 заарештований і за *«Луцьким процесом 57-и»* (1934) засуджений до 8 років ув'язнення. Визволений під тиском прогресивної громадськості, 1937 емігрував у Францію. В 1940 кинутий гітлерівцями в концтабір, де брав участь у підпільних антифашист. групах. У 1946 повернувся до Львова, де працював в істор. музеї, а потім — в Ін-ті суспільних наук АН УРСР. Автор ряду статей з історії революц. руху на Зх. Україні.

Б. К. Дудкевич (Львів).

КУП'ЯНСЬК — місто обл. підпорядкування Харків. обл. УРСР, центр Куп'янського р-ну. Розташований на р. Осколі (притока Сіверського Дінця). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 27,2 тис. ж. (1969). Засн. 1655 як слобода Куп'янка. В 1685—1765 К.— сотенне містечко *Ізюмського полку*. З 1780 — повітове місто Воронежського намісництва, пізніше Харків. губ. В кін. 19 ст. став залізнич. вузлом. Залізничники К. брали участь у *Жовтєвому всеросійському політичному страйку 1905*. В грудні 1905 страйковий к-т на деякий час взяв станцію в свої руки. В березні 1917 створено повітову Раду робітн. і солдат. депутатів, у квітні — повіт. Раду сел. депутатів. В грудні 1917 встановлено Рад. владу. 10.IV 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. Рад. владу відновлено в грудні 1918. В червні 1919 в місто вдерлися денікінці, яких вигнали рад. війська 16.XII 1919. В 1923—30 К.— центр округу, з 1923 — райцентр, з 1932 — в складі Харків. обл. Під час Великої Вітчизн. війни К. 23.VI 1942 захопили гітлерівські загарбники, 2.II 1943 визволили рад. війська. В період тимчасової нім.-фашист. окупації в Куп'янському р-ні діяло кілька партизан. загонів. У місті — заводи: маш.-буд., чавунноливарний, буд. матеріалів, молочно-консервний, пивоварний, цукр., м'ясо-і харч. комбінати; швейна і меблева ф-ки. Міжколгоспна буд. орг-ція. Автомех. технікум, мед. училище, сільськогосподарська школа, 11 загальноосв. шкіл.

КУП'ЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛ'ЯН 1869—72 — заворушення *державних селян* Куп'янського пов. Харків. губ. в зв'язку з проведенням в життя царських указів від 18 (30).I і 24.XI (6.XII) 1866 про поземельні устрій держ. селян, за якими вони могли викупити свої земельні наділи або ж сплачувати в казну щорічно т. з. «державну оброчну подать», що на 18% перевищувала *подушну подат.* Першими проти запровадження поземельного устрою виступили держ. селяни слободи Коломийчичи (тепер село Святів. р-ну Ворошиловгр. обл.), які восени 1869 відмовилися обрати уповноважених для перевірки сел. земельних наділів. У листопаді 1870 вони заборонили сільс. старості роботи подвірний перепис, що провадився в зв'язку з заміною подушної податі держ. оброчною податтю. Восени 1871 селяни вчинили опір проведенню т. з. власницьких записів, за якими визначалися розміри викупних платежів на землю. Навесні 1872 рух охопив 20 сіл (бл. 16 тис. чол.). На придушення заворушень було кинуте три ескадрони кавалерії, які вчинили жорстоку розправу. Зокрема, лише

О. С. Курбас.

Г. В. Курдюмов.

в слободі Коломийчисі було 5 чол. віддано до суду, 13 побито різками й понад 150 зазнало різних покарань. Проте царському уряду не вдалося зломити опір селян. Незабаром рух охопив ряд сіл Старобільського повіту (див. *Старобільські заворушення селян 1872*).

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Крестьянское движение в России в 1870—1880 гг. Сборник документов. М., 1968 [бібліогр. с. 552—556].

М. Н. Лещенко (Київ).

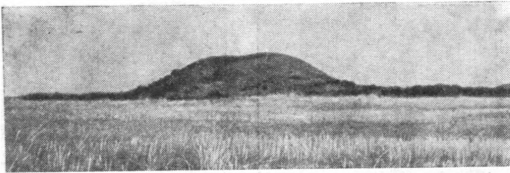
КУРАХОВЕ (до 1943 — *Курахів буд.*, до 1956 — *Курахів дрес*) — місто Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Вовчий (бас. Дніпра), за 5 км на Зх. від залізнич. станції Роя. 15,5 тис. ж. (1969). Виникнення міста пов'язане з будівництвом 1936 Курахівської ДРЕС поблизу х. Нових Улаклів. У 1938 цей хутір було перейменовано на с-ще Курахівбуд. Під час Великої Вітчизн. війни Курахівбуд 20.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 9.IX 1943 с-ще визволили рад. війська. З 1956 К.— місто Донец. (до 1961—Сталінська) обл. В К. є з-ди: котельно-механічний, залізобетонних виробів і конструкцій, мінеральної вати, хлібний, безалкогольних напоїв. Тех. уч-ще, вечірній енергетичний технікум, 5 загальноосвітніх шкіл.

І. Л. Бондаренко (Донецьк).

КУРБАС Лесь (Олександр Степанович; 12.IX 1887—15.X 1942)— укр. рад. режисер, актор; нар. артист УРСР (з 1925). Н. в м. Старому Скалаті (тепер Терноп. обл.) в актор. сім'ї. В 1909 закінчив істор.-філологіч. ф-т Віденського ун-ту. З 1910 — в театрі т-ва «Руська бесіда» у Львові. У 1916 організував «Молодий театр» у Києві, в якому виступав як режисер і актор. В 1920 у Першому укр. драм. театрі УРСР ім. Т. Г. Шевченка поставив виставу «Гайдамаки» за Шевченком. В 1922 у Києві заснував театр «Березіль» (з 1926 — театр працював у Харкові). Найкращі вистави — «Джиммі Хігінс» за Сінклером, «Маклена Граса» М. Куліша, сценічна композиція «Жовтень» та ін.— відіграли значну роль в історії укр. рад. театру. Проте в ряді своїх робіт стояв на формалістичних позиціях. К. прилучився також націоналістич. зривів як у добір репертуару театру «Березіль», так і в деяких виставах з теоретичних і творчих питань сценічного мистецтва. Поставив фільми «Шведський сирнік» (1922), «Арсенальці» (1923), «Вендетта» (1923), «Макдональд» (1924).

Літ.: Український драматичний театр, т. 2. К., 1959; Лесь Курбас. Спогади сучасників. К., 1969.

КУРГАН (тюрк.— горб, укріплення), могила — земляний, рідше кам'яний насип над похованням. На тер. України поширені у степовій і лісостеповій смузі, гол. чин. у степах Пн. При-

Загальний вигляд кургану Старша Могила біля села Оксютинців Роменського району Сумської області.

чорномор'я і Приазов'я. Найдавніші К. належать до раннього періоду *ямної культури* часів енеоліту (4—3-є тис. до н. е.). К. бувають від 0,3 м до понад 20 м заввишки, діаметром — відповідно від 3 м до 100 м і більше. Іноді навколо К. внизу споруджували кам'яну обкладку (*кромлех* або *кrepidу*); на деяких К. стояли кам'яні баби (див. *Баби кам'яні*). Кургани насипали над поховальними спорудами (склеп, катакомба, зруб, ґрунтові яма проста або перекрита деревом чи каменем). Померлих ховали за обрядом трупопокладення або трупоспалення. К., що насипали над т. з. осн. похованнями, використовували для поховань у пізніші часи (т. з. впускні поховання). На Україні давні К. використовували для козак, поховань аж до 18 ст. При дослідженні К., крім решток померлих, знаходять посуд, прикраси, знаряддя праці, предмети особистого вбрання, зброю, рештки їжі. У самих насипах іноді трапляються залишки тризни: вогнища, кістки тварин, уламки посуду та ін. К. бувають поодинокі, але найчастіше вони розміщені групами, являючи собою родові або племінні кладовища, інколи з правильним розташуванням у вигляді концентричних кіл, рядів тощо. З виникненням майнової нерівності спостерігається різниця у розмірах К. і в багатстві поховального інвентаря; широко відомі т. з. «золоти» К. скіфських племінних вождів середини 1-го тис. до н. е. в Пн. Причорномор'ї та Приазов'ї. За часів Київської Русі та Запорізької Січі К. використовували також для військ. цілей як спостережні і сигнальні пункти.

Є. В. Максимов (Київ).

КУРДЮМОВ Георгій Вячеславович (н. 14.II 1902) — рад. вчений в галузі металознавства і металознавства, акад. АН СРСР (з 1953; членкор. АН СРСР з 1946), акад. АН УРСР (з 1939), доктор фіз.-матем. наук (з 1937), професор (з 1934). Герой Соціалістич. Праці (1969). Н. в Рильську (тепер Кур. обл.). У 1926 закінчив Ленінгр. політехнічний ін-т. З 1925 працював у Ленінгр. фіз.-технічному ін-ті, з 1932 — в Дніпроп. фіз.-технічному ін-ті. З 1944 — директор Ін-ту металознавства і фізики металів при Центральному н.-д. ін-ті чорної металургії (Москва). Водночас 1944—45 працював в Ін-ті чорної металургії АН УРСР (Київ), 1946—49 — директор лабораторії металознавства АН УРСР, з 1962 — директор Ін-ту фізики твердого тіла АН СРСР (Москва). В 1929—41 викладав у Ленінгр. політехнічному ін-ті та Дніпроп. ун-ті. Осн. праці стосуються процесів при гартуванні і відпуску сталі, фазових перетворень, міцності, дифузії в металах і сплавах. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1949. Портрет, с. 535.

Літ.: К п'ятидесятиліттю Г. В. Курдюмова. В кн.: *Проблеми металознавства і фізики металів*, сб. 3. М., 1952; Курдюмов Георгій Вячеславович. «Вестник АН СССР», 1954, № 3.

КУРІАЛЬНА ВИБОРЧА СИСТЕМА — у деяких бурж. країнах і в дореволюц. Росії реакційна система виборів у представницькі установи, при якій виборців поділяють на курії (категорії)

за становою, майновою, класовою, нац., релігійною належністю. Кожна курія через виборщиків обирає встановлену кількість депутатів, незалежно від числа виборців, що входять до неї. К. в. с. забезпечує пануючим класам переважну більшість депутатських місць. На укр. землях, що входили до складу Австро-Угорщини, К. в. с. діяла протягом 1867—1918; у Росії — 1905—17. За «Положенням про вибори до Державної думи» від 6 (19).VIII 1905 створювалися три курії: землевласників, міської буржуазії та селянства, а за виборчим законом від 11 (24).XII 1905 — ще й робітн. курія. В найнесприятливіших умовах були робітн. та сел. курії. Лише по робітн. курії позбавлялося виборчих прав бл. 2 млн. чол. Закон від 3 (16).VI 1907 ще більше урізав права цих курій. Незважаючи на всі перепони, до 4-ї Держ. думи по робітн. курії були обрані депутатами 6 більшовиків, у т. ч. від Катеринославської губ. — Г. І. Петровський, від Харківської — М. К. Муранов (див. *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*).

Р. Д. Синельникова (Київ).

КУРІННИЙ ОТАМАН — на Україні виборна особа, що очолювала *курінь*. У *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) обирався на курінних сходках строк на один рік. К. о. видав г-вом, коштами куреня та здійснював управління його справами, зокрема, забезпечував свій курінь боєприпасами, харчами, включав новоприбулих до козацьких списків (компутів) тощо. У куренях, що були нижчими ланками адм.-тер. системи Лівобережної України в 17—18 ст., К. о. видав лише військ. справами. Фактично призначає сотенною і полковою адміністрацією. Призначення К. о. оформлялося гетьманським універсалом.

КУРІНЬ — 1) У 16—18 ст. військ.-адм. одиниця Запорізької Січі, що складалася з кількох сот козаків. Очолював його курінний отаман. Кожний, прийнятий до козаків, входив до певного К. *Нова Січ* поділялася на 38 К. Їхні назви (Батуринський, Полтавський, Уманський, Шербинівський та ін. К.) дають підстави припускати, що вони, принаймні спочатку, формувалися за принципом земляцтва. 2) В адм.-тер. системі Лівобережної України з часів нар.-визвольної війни 1648—54 до остаточної ліквідації політ. автономії К. — складова частина сотні. Кожний К. складався з 10—40 козаків.

В. С. Кульчицький (Львів).
КУРКУЛЬСТВО — сільська буржуазія, найчисленніший прошарок буржуазії в капіталістич. селі. Куркулі — це капіталістичні підприємці в землеробстві, земельні власники, орендарі, сільс. скупники та лихварі, які одержують доходи від експлуатації найманої робочої сили — наймитів та бідняцько-середняцьких мас села. Останні К. експлуатує, віддаючи їм у користування на кабальних умовах за гроші чи відробітки реманент, насіння і продовольство. К. займається лихварством, стягує високу плату за переробку с.-г. сировини на своїх підприємствах тощо. «Куркулі, — вказував В. І. Ленін, — найлігіші, найгубіші, найдикіші експлуататори» (Твори, т. 28, с. 38).

К. в Росії, в т. ч. і на Україні, виникло ще за феодалізму в зв'язку з розвитком товарного виробн., яке породжувало капіталістич. відносини. Як численний прошарок експлуататорів на селі К. склалось у пореформенний період. Питома вага К. в заг. масі сільс. населення взагалі невелика. «Але за своїм значенням в усій сукупності селянського господарства, — в загальній сумі належних селянству засобів виробництва, в загальній кількості вироблених селянством землеробських продуктів, — селянська буржуазія, — вказував на

початку 20 ст. В. І. Ленін, — є безумовно переважаючою. Вона — господар сучасного села» (Твори, т. 3, с. 143). В Росії в кінці 19 ст. К. становило не більше $\frac{1}{5}$ усіх сел. дворів. До Великої Жовтн. соціалістичної революції серед сел. дворів на Україні (в межах УРСР до 17.IX 1939) було 15,5% куркульських г-в, яким належало більше 8 млн. га, або понад 22% с.-г. земель. На зх.-укр. землях до возз'єднання їх з УРСР серед сел. дворів було 13,8% куркулів. У куркульських г-вах виробляло бл. 50% товарного хліба. Царський уряд підтримував К., намагаючись перетворити його на свою опору на селі (див. *Столітінська реформа*).

Поряд з капіталістами і поміщиками К. було відвертим і непримирним ворогом пролет. революції. Велика Жовтн. соціалістична революція змінила умови розвитку товарного виробн. на селі, підірвала економічну міць К. і політично ізолювала його. Але до суцільної колективізації воно займало в с.-г. виробництві значне місце і було найчисленнішим експлуаторським класом в СРСР; куркулі були лютьми ворогами соціалістич. будівництва. Вони саботували заходи Рад. влади, організували антирад. повстання, тероризували сільс. активістів, намагалися впливати на бідноту. На Україні К. було соціальною базою *українського буржуазного націоналізму*. В 1918—20 К. було осн. класовою опорою всіх бурж.-націоналістів. «урядів» (*Центральної ради, Гетьманщини, Директорії*), гол. силою націоналістич. бандитизму (див. *Петлюрищина, Григор'євщина*). Під час громадян. війни і напередодні масової колективізації с. г. К. робило відчайдушні спроби позбавити Рад. д-ву хліба, розраховуючи на відновлення капіталістич. порядків. На К. робили ставку капіталісти всіх країн, які мріяли про відновлення капіталізму в СРСР. Під керівництвом Комуністич. партії робітн. клас і трудяче селянство вели непримиренну боротьбу проти К. Велику роль у цьому відіграли *комітети бідноти та комітети неземельних селян*. До 1929 Рад. влада проводила політику обмеження і витіснення К. Підвищені податки, політика твердих цін на хліб, обмеження оренди землі й найму робочої сили — все це ставило в певні рамки куркульську експлуатацію і вело до витіснення окремих груп К., але не знищувало його госп. осн. Частка К. у виробн. товарного хліба 1926—27 знизилася до 20%. У 1928—29 К. в СРСР становило 4—5% сел. дворів, в УРСР 1925 — 3—4%. Зростання соціалістич. сектору в нар. г-ві, нове співвідношення класових сил у країні й наявність у Рад. д-ви бази для виробн. хліба — колгоспів і радгоспів — дали можливість Комуністич. партії і Рад. д-ві в кінці 1929 перейти від політики обмеження і витіснення К. до політики ліквідації його як класу на основі суцільної колективізації с. г. Суть цієї політики полягала в позбавленні К. права вільного користування землею, знярядь виробн., оренди, права найму робочої сили. *Колективізація сільського господарства* відбувалася в заекзпій класовій боротьбі проти К., яке стало на шлях масового знищення худоби і псування зерна, саботажу держ. хлібозаготівель, убивства рад. активістів. У 1928 К. вчинило на Україні до 500 терористичних актів. Підтримуючи боротьбу бідняків і середняків проти К., Рад. влада вжила рішучих заходів проти антинар. дій куркулів. Було проведено розкуркулювання. Це означало насильницьку експропріацію всіх засобів виробництва К. і виселення їх з сіл. До активних учасників контрреволюційної боротьби застосовувалися репресивні заходи. Ліквідація К. як класу забезпечила успіх колгоспного руху,

зміцнення колгоспів. У 30-х рр. в СРСР переміг колгоспний лад.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 28. Товариші робітники! Ідемо в останній, рішучий бій. — Промова на І Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р.; т. 30. Промова на І з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей 4 грудня 1919 р.; т. 33. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917—1937 рр. Збірник документів і матеріалів, т. 1—2. К., 1962—65; Історія советського крестьянства и колхозного строительства в СССР. М., 1963; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967.
КУРНАТОВСЬКИЙ Віктор Костянтинович (28.VI 1868 — 19.IX 1912) — професійний революціонер, більшовик. Н. у Ризі в сім'ї військ. лікаря. Був народолюбцем (1886—88). В 1888 вступив до Моск. ун-ту, брав участь у роботі марксистських гуртків. У 1889 К. був заарештований, виключений з ун-ту і засланий до Арх. губ. У 1892 емігрував за кордон, де ввійшов до *групи «Визволення праці»*, 1896 закінчив Цюрихський політех. ін-т. У 1897 при поверненні до Росії заарештований і засланий до Сх. Сибіру. В м. Мінусінську зустрівся з В. І. Леніном, учасник наради 17-ти. Після закінчення строку заслання за завданням партії жив у Тифлісі (1900), був агентом ленінської газ. «Искра». В 1901 К. знову заарештували і після 2-річного ув'язнення заслали до Якутії. В 1905—06 — один з керівників збройного повстання в Читі, організатор Читинської Ради робітн., солдат. і козачих депутатів. Після поразки повстання К. засуджено до страти, яку замінили довічною каторгою. В 1906 втік до Японії, звідти виїхав до Австралії. Помер у Парижі. Портрет, с. 539.

КУРОЧКІН Павло Олексійович (н. 19.XI 1900) — рад. військ. діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Н. в с. Горневі (тепер Вяземського р-ну Смол. обл.) в сел. сім'ї. З жовтня 1917 — в Червоній гвардії, учасник штурму Зимового палацу. З 1918 — в Червоній Армії. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1940 — Академію Генштабу. Брав участь у визволенні Зх. України (1939) і в рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни — ком. армією, Пн.-Зх. фронтом, заст. ком. 1-м Укр. фронтом. Під час зимової кампанії 1943—44 керував об'єднаними силами 13-ї і 60-ї армій, які вели бої за визволення Житомира, Бердичева і Новограда-Волинського. З квітня 1944 — ком. 60-ю армією, яка брала участь у визволенні Тернополя і Львова. Після війни К. — на командних посадах у Рад. Армії. В 1954—68 — нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

КУРСЬКА БИТВА 1943 — одна з найзначніших битв Великої Вітчизн. війни, в якій Рад. Армія остаточно закріпила стратегічну ініціативу в своїх руках. Поділяється на 2 періоди: оборонні бої 5—11.VII та контрнаступ 12.VII—5.VIII. Влітку 1943 нім.-фашист. командування вирішило провести наступ на т. з. Курському наступі, що утворився після зимово-весняного наступу Рад. Армії і глибоко вклинювався в розташування нім. військ. Для удару в районі Курська ворог зосередив 50 д-зій. Курський виступ обороняли на Пн. фасі війська Центр. фронту (ком. генерал армії К. К. Рокоссовський), на Пд. — війська Ворон. фронту (ком. генерал армії М. Ф. Ватутін). В тилу було зосереджено резерв — Степовий фронт (ком. ген.-полковник І. С. Ко-нев). Координацію дій фронтів здійснювали

Маршали Рад. Союзу Г. К. Жуков і О. М. Василевський. За планом рад. командування, яке знало про підготовку нім. наступу, на Курському напрямі було створено вісім рубежів оборони заг. глибиною 250—300 км. Вранці 5.VII нім.-фашист. війська перейшли в наступ. На Пн. нім.-фашист. ударним угрупованням вдалося вклинитися в рад. оборону на 10—12 км, на Пд. в р-ні с. Прохорівки — на 35 км. Рад. війська в оборонних боях виснажили та знекорували ворога і 12.VII перейшли в контрнаступ силами військ лівого крила Зх. (ком. ген.-полковник В. Д. Соколовський) і Брянського (ком.

ген.-полковник М. М. Попов), а 15.VII — Центр. фронтів. 5.VIII було визволено Орел, до 18.VIII повністю ліквідовано орловський плацдарм ворога. Війська Ворон. і Степ. фронтів у взаємодії з військами Пд.-Зх. фронту (ком. генерал армії Р. Я. Малиновський) успішно здійснили *Белгородсько-Харківську наступальну операцію 1943*. Значну допомогу рад. військам подали партизани. В К. 6. рад. війська розгромили 30 нім. д-зій. Німці втратили понад 500 тис. чол. К. 6. завершила корінний перелом у ході війни, початок якому було покладено в *Сталінградській битві 1942—43*.

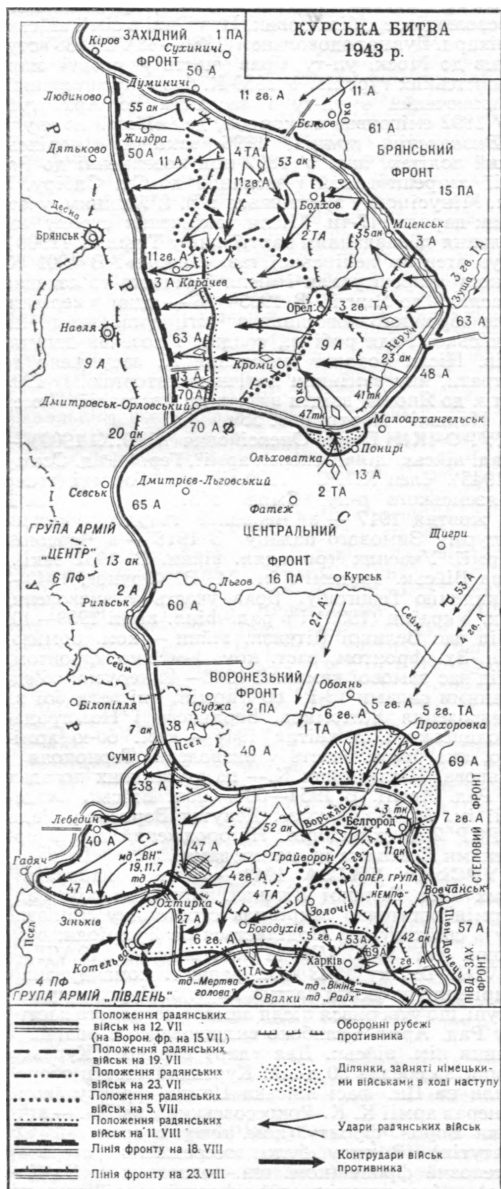
Лит.: 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968; Марк и И. И. Курская битва. М., 1958.

О. Л. Кронік (Київ).

КУРСЬКИЙ Дмитро Іванович (З.ХІ 1874 — 20.ХІІ 1932) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в Києві в сім'ї інженера. В 1900 закінчив юридич. факультет Моск. ун-ту. В революц. русі з 1893. Не раз зазнавав арештів. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. В 1906 — член обласного бюро Моск. орг-ції більшовиків. У 1907—09 — член Моск. обласного бюро ЦК РСДРП(б). З 1914 — в армії. З травня по серпень 1917 — голова Ради солд. депутатів 4-ї армії Румун. фронту, делегат 1-го Всерос. з'їзду Рад. У жовтні 1917 — член Одес. ревкому. В 1918—28 — нарком юстиції РРФСР, перший рад. генеральний прокурор. У 1919—20 — комісар Головного і Польового штабів Червоної Армії, член Реввійськради РРФСР. У 1928—32 — посол СРСР в Італії. Починаючи з VIII з'їзду РКП(б) не раз обирався до складу Центральної ревізійної комісії, 1924—27 — голова Центральної ревізійної комісії ВКП(б). На XV з'їзді партії був обраний членом ЦК ВКП(б). З 1921 — член Президії ВЦВК, з 1923 — член ЦВК СРСР.

КУРУКІВСЬКА УГОДА 1625 — угода між польсь. коронним гетьманом С. *Конецпольським* і козац. старшиною, що її очолював гетьман М. *Дорошенко*, підписана 26.X (5.XI) в урочищі Медвежих Лозах біля Курукового озера (недалеко від м. Кременчука) під час *Жмайла повстання 1625*. Переговори почав С. Конецпольський, бо його війську, яке зазнало великих втрат, дальша боротьба проти повстанців загрожувала поразкою. За К. у. всім учасникам повстання надавалася амністія, козац. реєстр збільшувався до 6 тис. чол., реєстровим козакам встановлювалася щорічна плата за службу 60 тис. злотих (крім додаткової плати старшині), за реєстровцями зберігалася право обирати старшого, якого мав затверджувати король або коронний гетьман від імені короля. Реєстрові козаки виселялися з маєтків шляхти й духівництва і могли користуватися козац. привілеями лише на держ. землях (т. з. королівцями). Їм заборонялося робити походи на тур.-таг. володіння і вступати в зносини з іноземними урядами. Старшина зобов'язалася всіх виключених з козац. війська (бл. 40 тис. чол.) повернути під владу панів, поставити на Запоріжжі залогом (1 тис. чол.) для боротьби з нерестровими козаками. Певною мірою захищаючи старонові привілеї козац. старшини, К. у. суперечила життєвим інтересам широких мас укр. селянства та нерестрового козацтва, які її не визнавали і добивалися в повстанській боротьбі визволення з-під тяжкого соціального, над. та реліг. тінту з боку польсь. магнатів і шляхти.

Лит.: Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2. К., 1896, Г о л о б у ц к и й В. А. Запорожское казачество. К., 1957. А. З. Барабой (Київ).

В. К. Курнатовський.

І. В. Курчатов.

О. Я. Кусенко.

М. І. Кутузов.

КУРУЦІВ ПОВСТАННЯ — антифеод. та нац.-визвольний рух нар. мас Угорщини 1703—11, спрямований проти влади Габсбургів, феодалізації та утисків католицької церкви. Розпочався виступом селян сіл Варів (тепер Берегів. р-ну Закарпат. обл.) та Торпа (тепер у складі УНР). Незабаром охопив всю Угорщину, Словаччину, Трансильванію і Закарпат. Україну. На чолі повстанців стояв угор. дворянин Ф. Ракоці. Активну участь у К. п. взяли укр. селяни і ремісники. Загони укр. повстанців 22.V 1703 оволоділи Береговим, 24.VI — Мукачевим, 17.VIII — Хустом, 17.IX — Ужгородом. Після заперкоти боротьби об'єднані сили угор. реакційного дворянства і Габсбургів жорстоко придушили К. п. Останнім 24.VI 1711 здалося Мукачеве.

Лит.: Штерберг Я. І. З історії спільної боротьби угорських і українських селян під час визвольної війни 1703—1711 рр. «Наук. зап. Ужгород. ун-ту». 1959, т. 38.

КУРЧАТОВ Ігор Васильович [12.I 1903 (30.XII 1902 с. ст.) — 7.II 1960] — видатний рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1943), тричі Герой Соціалістич. Праці. Член КПРС з 1948. Н. в с. Сімі (тепер місто в Челяб. обл.) в сім'ї землеміра. В 1923 закінчив фіз.-матем. факультет Крим. (кол. Таврійського) ун-ту в Сімферополі. З 1925 працював у Ленінгр. фіз.-технічному ін-ті та ін. установах АН СРСР. В останні роки життя — директор Ін-ту атомної енергії АН СРСР. Осн. праці К. стосуються сегнето-електриків і фізики атомного ядра, створення прискорювачів заряджених частинок, використання ядерної енергії в мирних цілях.

Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами. Ленінська премія. Чотири Держ. премії СРСР. В АН СРСР засновано медаль і встановлено премії його імені за видатні праці в галузі ядерної фізики.

Лит.: Головин І. Н. І. В. Курчатов. М., 1967; Астащенко П. Курчатов. М., 1968 [бібліогр. с. 198].

КУСЕНКО Ольга Яківна (н. 11.XI 1919) — укр. рад. актриса, нар. артистка СРСР (з 1967). Член КПРС з 1953. Н. в м. Каневі (тепер Черк. обл.). В 1941 закінчила Київ. ін-т театр. мистецтва. З 1944 працює у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед кращих ролей: Меланка («Свічине весілля» Кочерги), Маруся, Галя, Катря («Ой, не ходи, Грицю...»), «Циганка Аза», «Не судилось» Старицького), Олена («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Анна («Украдене шастя» Франка), Василина («Калиновий гай» Корнійчука), Регана, Беатріче («Король Лір», «Багато галасу з нічого» Шекспіра). Депутат Верховної Ради УРСР 6—7-го скликань. Нагороджена

орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1951.

КУТСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — курганний могильник (32 кургани) *бронзового віку* і скіфського часу, що був розташований поблизу кол. с. Кута Апостолівського р-ну Дніпроп. обл. (тепер затоплене водами Каховського водосховища). Досліджувався 1951—52. Більшість курганів було наспано за бронзового віку, але їх використовували для поховань у скіфський і пізній часи. Розкопано 205 поховань. Поховання бронзового віку належать до ямної, катакомбної і зрубної культур. У них знайдено кам'яні сокири, крем'яні ножи та наконечники стріл, глиняний посуд, прикраса тощо. Скіфські поховання датуються 4—3 ст. до н. е. Поблизу могильника досліджено поселення *черняхівської культури* 3—4 ст. н. е.

[Д. Т. Березовець] (Київ)

КУТУЗОВ (Голеніщев - Кутузов) Михайло Іларіонович (16.IX 1745 — 28.IV 1813) — рос. полководець, ген.-фельдмаршал (з 1812). Н. у Петербурзі в сім'ї військ. інженера ген.-поручика. Закінчив інж.-арт. школу (1759). Учасник рос.-тур. воен 1768—74, 1787—91, 1806—12. В 1773 К. був прийнятий у число товаришів (почесних) Крилівського куреня Запорізької Січі. Брав участь у боях під Очаковом (1788), відзначився при штурмі Ізмаїла (1790). Був литовським (1799—1801) і петербурзьким (1801—02) військ. губернатором. У 1805 К. призначено командуючим однією з рос. армій, що вели воєнні дії проти військ Наполеона в Австрії. В 1806—07 — київ. військ. губернатор, командир корпусу в Молд. армії (1808), лит. військ. губернатор (1809—11). У 1811 К. призначено головкомандуючим Молд. армією. Завдяки своїм дипломатичним здібностям К. домігся укладення з Туреччиною вигідного для Росії *Бухарестського мирного договору 1812*. На поч. *Вітчизняної війни 1812* К. було обрано начальником Петерб. і Моск. ополчення. Напружена воєнна обстановка і популярність К. в армії і народі змусили царя 8 (20).VIII 1812 призначити К. головкомандуючим рос. армією. Завдяки мудрій, передбачливій стратегії К., його вмільому керівництву рос. війська, підтримани рос. та ін. народами Росії, здобули перемогу над армією Наполеона і відстояли незалежність країни. К. помер у м. Бундула (тепер м. Болеславець у ПНР), похований у Казанському соборі в Петербурзі. 29.VII 1942 встановлено *Кутузова орден*.

Лит.: М. І. Кутузов. Сборник документов, т. 1—5. М., 1950—56 [бібліогр. т. 5, с. 733—828]; Тарле Е. В. Михайл Илларионович Кутузов — полководец и дипломат. В кн.: Тарле Е. В. 1812 год. М., 1959; Кобяков М. М. Михайло Кутузов. К., 1945.

КУТУЗОВА ОРДЕН — рад. військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.VII 1942 на честь видатного рос. полководця М. І. Кутузова. Цим орденом нагороджують командирів Рад. Армії за добре розроблений і здійснений план воєнної операції — фронтової, армійської або окремого з'єднання (частини), внаслідок якої противнику завдано тяжкої поразки, а рад. війська зберегли свою боєздатність. К. о. має три ступеня (третій встановлено Указом від 8.II 1943). Найвищим ступенем є 1-й. Знак ордена 1-го ступеня виготовляється з золота, 2-го і 3-го — з срібла.

КУТЯКОВ Іван Семенович (18.I 1897 — 23.IX 1942) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Красній Речці (тепер Куїб. обл.) в сел. сім'ї. Кол. унтер-офіцер старої армії. Після Лютн. революції 1917 — виборний командир полку. З жовтня 1918 — командир бригади в 25-й стріл. д-зії В. І. Чапаєва, з вересня 1919 — нач. 25-ї стріл. д-зії. На чолі дивізії брав участь у боях проти білоказачих банд на Уралі, військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України, зокрема у визволенні Києва і Овруча. Після закінчення Військ. академії (1923) — командир д-зії, корпусу, заст. ком. військами Приволзького військ. округу. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора та ін. нагородами.

Т. В. Смирнова (Москва).

КУУСІНЕН Отто Вільгельмович (4.X 1881 — 17.V 1964) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави, міжнар. комуністич. робітн. руху, Герой Соціалістич. Праці (1961), акад. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1904. Н. в с. Лаукаа (Фінляндія) в сім'ї кравця. В 1905 закінчив Гельсінгфорський ун-т. У 1904 вступив до с.-д. партії Фінляндії, очолював її ліве крило. У 1909—10 — член, 1911—17 — голова виконкому с.-д. партії Фінляндії. Був одним з керівників революції 1918 у Фінляндії, членом революц. уряду (наркому освіти). К. — один із засновників Комуністич. партії Фінляндії (1918). Делегат I, III—VII конгресів Комінтерну. На III конгресі обраний членом Виконкому Комінтерну. В 1921—39 — член Президії, секретар Виконкому Комінтерну. В 1940—58 — Голова Президії Верховної Ради Карело-Фінської РСР і заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. У 1952—53 і 1957—64 — член Президії ЦК КПРС. З 1957 — секретар ЦК КПРС. На XVIII конференції ВКП (б), XIX, XX і XXII з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—6-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

КУФА, к у х в а — 1) Давньоруська назва великого барила, діжки, чана, глечка (звідси, можливо, «кухоль»). 2) Застаріла міра об'єму рідини або сипучої речовини, яка дорівнювала в дореволюц. Росії 30 квартам (звичайно кварта була трохи більша за 1 л).

КУХАРЕНКО Яків Герасимович (1800 — 8.X 1862) — укр. письменник, етнограф. Н. в м. Катеринодарі (тепер Краснодар). Вчився у Катеринодарській військ. гімназії. Був наказним отаманом *Чорноморського козацького війська*. Ві-

домий як автор п'єси «Чорноморський побит» (1836), прозових творів «Пластуни» (1861), «Вітці і чабани в Чорноморії» (1862), що являють собою етнографіч. нариси. Листувався з Т. Г. Шевченком, який присвятив йому поему «Москалева криниця» (1857). Твори К. надруковано в журн. «Основа», 1880 видано окремою книжкою. Тв.: Збірник творів. К., 1880.

Лит.: Коцюбинський М. Яків Кухаренко. В кн.: Коцюбинський М. Твори, т. 4. К., 1962; Нудьга Г. А. Яків Кухаренко. В кн.: Бурлеск і трагедія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1959 [бібліогр. с. 595]; Орел В. З біографії та літературних зв'язків Я. Кухаренка. «Радянське літературознавство», 1969, № 2.

КУЦ Михайло Тимофійович (н. 23.I 1914) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968), професор (з 1970). Член КПРС з 1945. Н. в с. Городищі (тепер Менського р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. В 1938 закінчив Ленінгр. автошляховий ін-т, 1948 — істор. ф-т Київ. ун-ту і Республіканську парт. школу при ЦК КП України. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1948 — старший викладач, доцент, з 1952 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Львів. пед. ін-ту, з 1960 — старший наук. співробітник Ін-ту сусп. наук АН УРСР (Львів), 1964—70 — зав. кафедрою наук. атеїзму Львів. ун-ту. З 1970 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Черніг. філіалу Київ. політех. ін-ту. Автор праць з історії колгоспного будівництва на Україні, а також з питань атеїзму. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та ін. нагородами. Тв.: Розвиток зернового господарства в СРСР. Львів, 1957; Релігійне сектанство. Львів, 1958; Питання колгоспного будівництва на Україні (1929—1941 рр.). Львів, 1965; Армагеддон. Львів, 1966.

КУЦІЙ Юрій Миколайович (н. I.V 1932) — новатор виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1960). Член КПРС з 1960. Н. в с. Згурівці (тепер с-ще м. т. Ягогинського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. Після закінчення ремісничого училища 1948 почав працювати на київ. з-ді «Червоної екскаватор» слюсарем, з 1955 — бригадир. В 1958 бригаді К. одній з перших на Україні присвоєно звання бригади комуністич. праці. Після закінчення Київ. машинобудівного технікуму (1964) К. — старший майстер базової дільниці. З 1966 — наладчик стендової лабораторії відділу Головного конструктора. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

КУЧЕРЕНКО Василь Федотович (н. 7.III 1918) — рад. громадянин, учасник антифашист. Руху Опору в Бельгії, лейтенант. Член КПРС з 1960. Н. в с. Новій Греблі (тепер Золотоніського р-ну Черк. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 потрапив у нім.-фашист. полон. У травні 1943 втік з концтабору і приєднався до партизан. руху в бельг. провінції Лімбург. Після сформування в квітні 1944 рад. партизан. бригади «За батьківщину» К. — нач. розвідки бригади, з листопада 1944 — заст. комбрига. В 1945 повернувся в СРСР.

А. В. Кудрицький (Київ).

КУЧЕРЕНКО Микола Пантелеймонович (I.III 1907 — 30.III 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1931. Н. в с. Білухівці (тепер Карлівського р-ну Полт. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1929. У 1938 закінчив Вітці стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 302-ї стріл. д-зії 60-ї армії 1-го Укр. фронту відзначився при визволенні Польщі. Д-зія під командуванням К. у взаємодії з ін. частинами 19.I 1945 визволила м. Краків. Загинув у бою.

КУЧЕРІН Михайло Омелянович (13.X 1912 — 12.X 1960) — новатор виробництва металургійної промисловості. Член КПРС з 1947. Н. в с. Плутівці (тепер Тереховського р-ну Гом. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1932 почав працювати на Ждановському металургійному заводі імені Ілліча підручним сталевара, з 1935 — сталевар. 8.IV 1946 К. провів швидкісну плавку сталі, поклавши початок змаганням за максимальний випуск металу кожним агрегатом. З 1950 — старший майстер великих мартенівських печей. З 1958 — старший майстер мартенівського цеху Ждановського заводу «Важмаш». Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

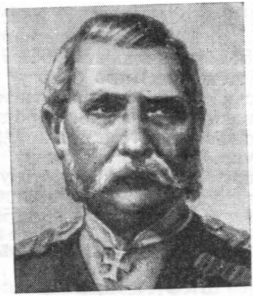
О. В. Грушко (Донецьк).

КУЧЕРЯВІЙ Микола Данилович (1.VIII 1924 — 19.VIII 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Член ВЛКСМ з 1944. Н. в с. Мазурівці (тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1944. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. відділення 132-го гвард. стріл. полку 42-ї гвард. стріл. д-зії 2-го Укр. фронту відзначився при визволенні Румунії. Загинув у бою, кинувшись під час наступу на заміновану дротяну загороджу, щоб відкрити шлях роті.

КУЧІНСЬКИЙ Дмитро Олександрович (26.VI 1898 — 29.VII 1938) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в Мінську в сім'ї службовця. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У Червоній Армії з 1918. В 1918—20, командуючи ескадром, дивізіоном і 60-ю стріл. д-зією, брав участь у боях проти військ Краснова й денкінців, зокрема на тер. України. Після громадян. війни — на відповідальній військ.

О. В. Куусінен.

Я. Г. Кузаренко.

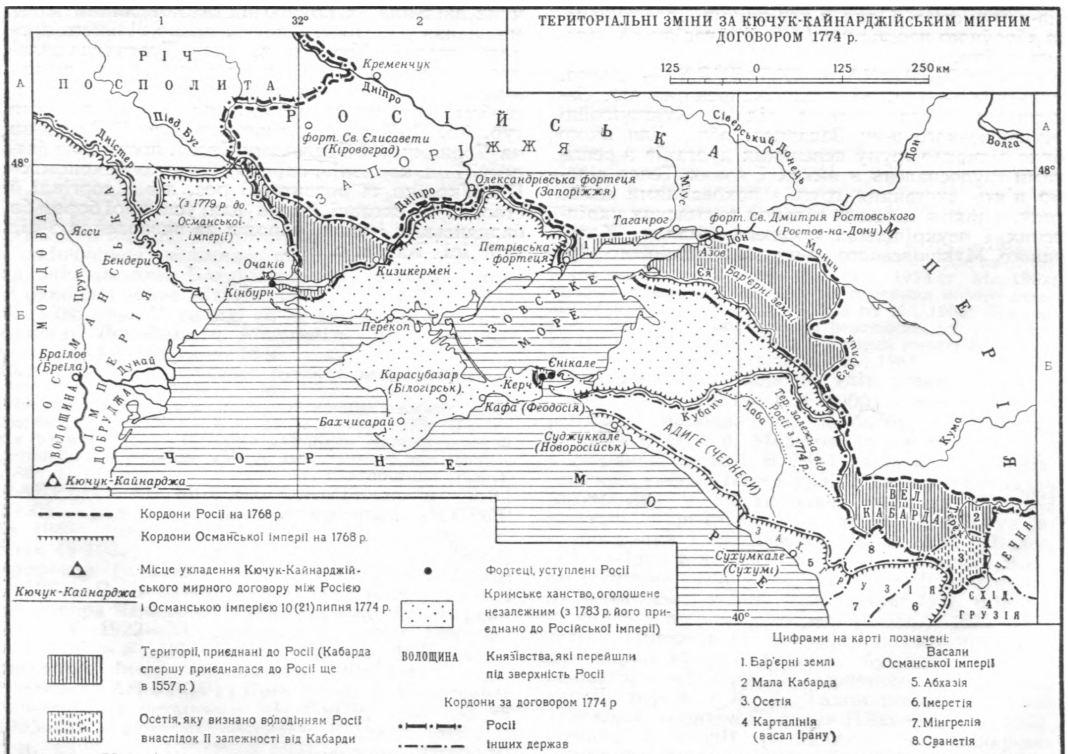
роботи в штабі військ ВЧК, в штабі РСЧА, з 1931 — нач. штабу Київ. військ. округу, з 1936 — нач. Військ. академії Генерального штабу.

О. О. Полетаєв (Москва).

КУЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ — одне з відгалужень Чорного шляху, яким в 16—1-й пол. 18 ст. користувалися крим. і ногайські татари для розбійницьких нападів на Поділля і Зх. Україну. Починався від верхів'їв Інгулу (поблизу тепер м. Вознесенська Микол. обл.), перетинав Пд. Буг і йшов у зх. напрямі на м. Бар (тепер Вінн. обл.). Біля м. Тернополя К. ш. з'єднувався з Чорним шляхом.

Літ.: Э в а р н и ц к и й Д. И. История запорожских козаков, т. 1. СПб, 1892.

КУШЕВИЧ (Kuszewicz) Самуїл Казимир (26.XII 1607 — 1666) — польс. хроніст. Н. в м. Хелмні

(тепер ПНР). Був членом львів. магістрату. Брав участь у переговорах львів. магістрату з Б. Хмельницьким 1648 і 1655. Залишив діаріуп (щоденник) про облогу Львова укр. і рос. військом 1655, істор. нариси латин. мовою про визвольну війну укр. народу 1648—54 і похід трансільванського князя Юрія II Ракоці на зх.-укр. землі і в Польщу 1657. Цінним джерелом про визвольну боротьбу укр. народу 1648—49 є листи К. В своїх працях К. відобразив інтереси католицького патріциату.

Лит.: То м а ш і в с ь к и й С. Матеріали до історії Галичини. т. 1—3. Львів, 1898—1913.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

КУШКО Леонтій Семенович (н. 20.VII 1920) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1948. Н. у с. Овідіополі (тепер район центр Одес. обл.) в сел. сім'ї. З 1935 — тракторист колгоспу «Перша п'ятирічка». У 1945—55 — бригадир тракторної бригади Овідіопольської МТС. З 1955 — бригадир тракторної бригади колгоспу ім. Ф. Е. Дзержинського. Бригада брала участь у соціалістич. змаганні механізаторів області. З 1962 змагається з бригадою шахтарів, яку очолює М. Я. Мамай. К. тричі був учасником Всесоюзної с.-г. виставки. В 1958 нагороджений Великою Золотою Медаллю ВДНГ СРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 5—6-го скликань.

КУШНІР Іван Миколайович (р. н. невід. — п. 14.IV 1919) — активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Н. в Дрогобичі в сел. сім'ї. До 1-ї світової війни — робітник на нафт. підприємствах у Дрогобичі, учасник робітн. руху. З 1915 працював у Харкові, де 1917 брав участь у боротьбі за Рад. владу. З 1918 — у Дрогобичі, один з засновників місцевої організації «соціалістів-комуністів». Один з керівників *Дрогобицького збройного повстання 1919* під час якого загинув у бою.

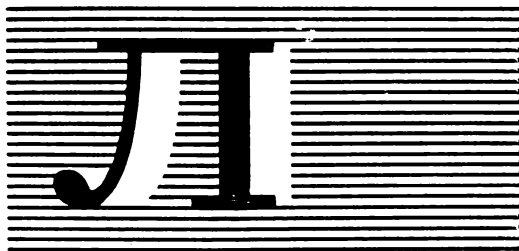
КУШТАНОВІЦЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура 6—3 ст. до н. е., поширена на тер. Закарпаття. Назву дістала від с. Куштановиці Мукачівського р-ну Закарпат. обл., біля якого було відкрито групу невеликих курганів з рештками трупоспалень в ямках і урнах. Тепер відомо п'ять курганних груп з похованнями цього типу, а також залишки кількох тогочасних укріплених і неукріплених поселень (біля с. Кольчиного Мукачівського р-ну, с. Арданового Ір-

шавського р-ну та ін.). Під час дослідження курганів знайдено урни у вигляді широких низьких біконічних посудин, миски і черпаки (весь посуд ліпний), намісто з скловидної маси, браслети з бронзового дроту та з заліза, спіральні закручені персні, невеликі ножі з горбатою спинкою, гострилні камені, прикраси з кістки, золоту пластинку з зображенням у звіриному стилі. Основою г-ва носів К. к. були землеробство та скотарство. Вони жили первіснообщинним ладом, що розкладався.

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Бидзиля В. И. Исторические судьбы куштановицкой культуры. В кн.: Тезисы докладов и сообщений на конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. М., 1966.

КУЯВІЯ, Ку я б і я, Ку я б а — ранньофеод. держ. утворення сх. слов'ян у 8—9 ст. Згадується у працях араб. географів 9—10 ст. поряд з *Артанією* і *Славією*. Більшість рад. істориків вважає К. політ. об'єднанням сх. слов'ян у Серед. Придніпров'ї з центром у Києві та ототожнює з назвою «Київ».

КЮЧУК-КАЙНАРДЖІЙСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1774 — договір, укладений між Росією і Туреччиною 10(21).VII 1774 в с. Кючук-Кайнарджі поблизу м. Сілістри (тепер НРБ) після переможної для Росії рос.-тур. війни 1768—74. За К.-К. м. д. до Рос. д-ви відійшли пд.-укр. землі між Дніпром і Пд. Бугом, фортеці Кінбурн, Керч, Снікале й Азов; визнано незалежним *Кримське ханство* (1783 приєднане до Росії), підтверджено приєднання до Росії Кабарди (яка ще 1557 добровільно прийняла рос. підданство). Договір фактично встановлював протекторат Росії над Молдавією та Волощиною, надавав Росії право захисту християнського населення Туреччини, звільняв Зх. Грузію від тяжкої данини людми, надав рос. торг. флотові право вільного проходу через Босфор і Дарданелли. Туреччина сплачувала Росії 4 млн. крб. контрибуції, оголошувала амністію своїм підданам румунам, болгарам, сербам, грузинам, грекам, що боролися проти тур. іга. К.-К. м. д. зміцнював позиції Рос. д-ви на Чорному м. і Близькому Сході, посилював безпеку її пд. кордонів, сприяв розвиткові економіки Пд. України та розвиткові рос. зовн. торгівлі й створив об'єктивні умови для успішної боротьби балканських і кавк. народів за визволення з-під тур. іга. Карта, с. 541.

ЛАВНИКИ (польс. одн. lawnik — засідатель) — члени *лавних судів* у феод. Польщі. Обиралися Л. в кількості 7—13 чол. у містах, що користувалися *магдебурзьким правом*, з представників заможної міської верхівки.

ЛАВНІ СУДИ — суди феод. Польщі, які діяли й на Україні з 17 до 2-ї пол. 19 ст. в містах, що користувалися *магдебурзьким правом*. Л. с. на Україні очолював в'їт, що за участю *лавників* розглядав цивільні і кримінальні справи міщан, а також населення підлеглих містів т. з. міських сіл. У 18 ст. компетенцію Л. с. зведено до розгляду майже виключно дрібних майнових справ. Л. с. були в руках міського патриціату знаряддя соціального і нац. гноблення незаможних верств населення.

В. С. *Кульчицький* (Львів).
ЛАВРА (грец. *λαύρα* — букв. вулиця, зачулок або цілий квартал, обгороджений муром) — назва великих і найвпливовіших чоловічих монастирів, підпорядкованих безпосередньо вищій церк. владі. На території України відомі *Києво-Печерська лавра* та *Почаївська лавра* в м. Почаєві (тепер Терноп. обл.). Л. мали багато зем. угідь та кріпаків, володіли численними торг-пром. підприємствами, займалися ліхварством.

ЛАВРЕНТІВСЬКИЙ ЛІТОПИС — пергаментний рукопис, що містить копію літописного зведення 1305, складену 1377 невідомими переписувачами під керівництвом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія для суздальсько-нижегородського князя Дмитрія Костянтиновича за списком поч. 14 ст. Починається «*Повістю временних літ*» у викладі, близькому до списку, вміщеному в *Іпатіївському літописі* (події доведено до 1110), продовжується розповідями про історію Володимиро-Суздальської землі і закінчується зведенням, відомим під назвою великокнязівського Володимирського зведення 1305. У рукописі немає відомостей за 898—922, 1263—83, 1288—94. У складі Л. л. до нас дійшло «*Повчання*» *Володимира Мономаха*. Л. л. уперше повністю надруковано 1846.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 1. Лаврентьевская летопись... М., 1962.

Лит.: Шахматов А. А. Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; Пирселеков М. Д. История рукописи Лаврентьевской летописи и ее изданий. «Учен. зап. Ленингр. пед. ин-та». 1939, т. 19.

М. І. *Марченко* (Київ).
ЛАВРЕНТЬЕВ Михайло Олексійович (н. 19. XI 1900) — рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН УРСР (з 1939), доктор тех. наук (з 1932), доктор фіз.-матем. наук (з 1933), професор (з 1929), Герой Соціалістич. Праці (з 1967). Член КПРС з 1952. Н. в Казані в сім'ї професора механіки. В 1922 закінчив Казанський ун-т. У 1922—39 працював у вузах Москви, 1939—50 — в АН УРСР (1939—41, 1945—48 — директор Ін-ту математики, 1945—48 — віцепрезидент АН УРСР) і Київ. ун-ті. З 1934 працює одночасно в установах АН СРСР, 1951—53 та 1955—57 — академік-секретар Відділу фіз.-матем. наук АН СРСР, з 1951 — член Президії

АН СРСР. З 1957 — віцепрезидент АН СРСР і голова Сибірського відділу АН СРСР, директор Ін-ту гідродинаміки АН СРСР (Новосибірськ). У теорії функцій комплексної змінної Л. створив варіаційно-геометрич. напрям, розробив теорію квазіконформних відображень. Ряд праць Л. стосується механіки суцільних середовищ і гідродинаміки. На XXII і XXIII з'їздах КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Рад. СРСР 5—8-го скликань і Верховної Ради УРСР 2-го скликання. Держ. премія СРСР, 1946, 1949. Ленінська премія, 1958. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 544.

Лит.: Бицадзе А. В., Маркушевич А. И., Шабата Б. В. Михаил Алексеевич Лаврентьев. «Успехи математических наук», 1961, т. 16, в. 4 [біограф. с. 218—221].

ЛАВРИНЕНКОВ Володимир Дмитрович (н. 17. V 1919) — рад. військ. льотчик, ген.-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1942. Н. в с. Птахиному (тепер Починківського р-ну Смол. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1939. В 1940 закінчив Чугуївську військ.-авіац. школу і служив інструктором Чугуївської, а потім Чернігівської авіашк. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. командира, командир ескадрильї, командир 9-го гвард. винищувального авіаполку 303-ї винищувальної авіадивізії 1-ї повітр. армії. Відзначився при визволенні Криму і Севастополя (1944). Здійснив 448 бойових вильотів, особисто збив 35 ворожих літаків і в складі групи — 11. У 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1954 — Академію Генштабу. Перебував на командній роботі в Рад. Армії. Портрет, с. 544.

ЛАВРОВ Павло Арсентійович (н. 12. VII 1903) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1958). Член КПРС з 1928. Н. в с. Радівцях (тепер Деражнянського р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1933 закінчив Київ. ін-т профес. освіти (тепер Київ. ун-т). З 1939 — зав. кафедрою історії УРСР Київ. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Автор наук. праць, присвячених історії робітн. класу і селянства України, історії КП України та історії боротьби укр. народу за владу Рад. Нагороджений двома орденами «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг. К., 1957; Украинская советская историография о рабочем движении на Украине в 1912—1914 гг. М., 1962; Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 гг. К., 1966; Більшовики Київщини в роки нового революційного піднесення (1910—1914 роки). В кн.: Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967.

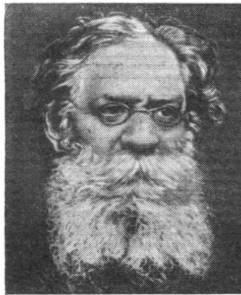
ЛАВРОВ Петро Лаврович (літ. псевд.— М и р т о в; 14. VI 1823 — 6. II 1900) — теоретик рос. революц. народництва, дрібнобурж. соціолог, публіцист. Н. в с. Меліхові (тепер Псков. обл.) в дворянській сім'ї. В 1844 закінчив Михайлівське арт. уч-ще в Петербурзі. В 1844—66 викладав математику у військ.-навч. закладах. У 1862 вступив до орг-ції «*Земля і воля*». В 1866 був заарештований і засуджений до заслання у Волог. губ., звідки в лютому 1870 втік за кордон. Восени 1870 став членом Рос. секції 1-го Інтернаціоналу, брав участь у *Паризькій комуні 1871*. В 1873—77 видавав журнал «*Вперед*» (5 вип.), 1875—76 — газету «*Вперед*» (48 номерів). В 1882 примкнув до партії «*Народна воля*», був одним з організаторів «Товариства Червоного Хреста» цієї партії, разом з Л. А. Тихомировим редагував «*Вестник Народной воли*» (1883—86), зб. «*Матеріали з історії російського соціально-революційного руху*» (1892—96). Виступав у газ.

М. О. Лаврентьев.

В. Д. Лавриненков.

П. Л. Лавров.

Ю. С. Лавров.

«Неделя» з «Історичними листами» (1868—69), в яких твердив, що історію рухають вперед не нар. маси, а окремі «критично мислячі особи». Л. написав ряд праць з історії громад. думки, революц. руху в Росії. Критику поглядів Л. дали основоположники марксизму-ленінізму. Ф. Енгельс не раз викривав еклетичний характер його філософ. поглядів. В. І. Ленін, поважаючи Л. як «ветерана революційної теорії» (Твори, т. 2, с. 306), різко критикував його за недооцінку класової боротьби, за ідеалістичне розуміння історії.

Тв.: *Философия и социология. Избранные произведения*. В 2 т. М., 1965.

Лит.: *Очерки истории исторической науки в СССР*, т. 2. М., 1960; *Седов* в М. Г. П. Л. Лавров в революционном движении России. «Вопросы истории», 1969, №3.

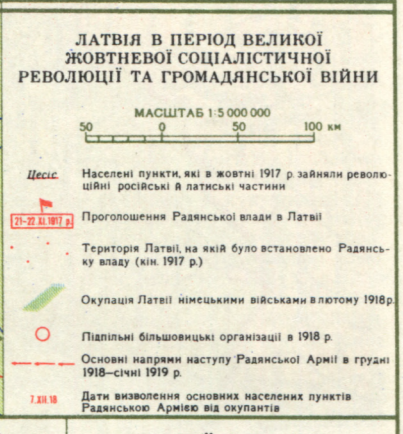
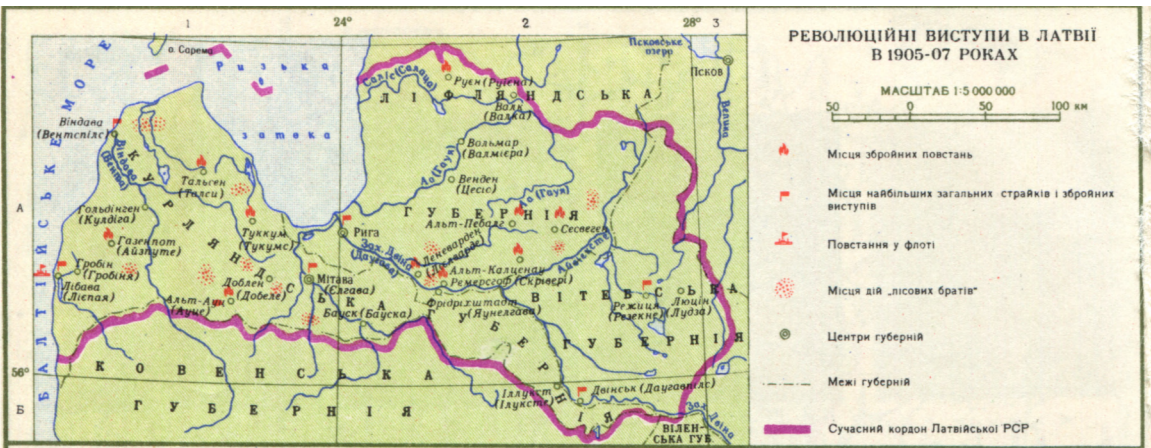
ЛАВРОВ Юрій Сергійович (н. 14.III 1905) — рос. рад. актор, нар. артист СРСР (з 1960). Н. у Петербурзі в сім'ї викладача гімназії. Сценічну діяльність почав 1919 у Петрограді. Працював у театрах Москви і Ленінграда: ім. Мейерхольда, Червоному, театрі Нар. дому, театрі драми ім. О. С. Пушкіна (1929—34). У 1938—67 — актор Київ. театру рос. драми ім. Лесі Українки. Кращі ролі: Дон Жуан, Годвінсон («Камінний господар», «У пущі» Лесі Українки), Ріварес («Овод» за Войнич), Рощин («Ходіння по муках» за О. Толстим), Іван Коломійцев («Останні» Горького), Глоба («Російські люди» Симонова), Федір Таланов («Навала» Леонова), Тартюф («Тартюф» Мольєра) та ін. Знімався в кіно (фільми: «Волочаєвські дні», «Велике життя», «Тривожна молодість» тощо). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ЛАДАН Павло Степанович (29.II 1892 — 27.IV 1933) — активний учасник революц. руху на зх.-укр. землях і міжнар. комуністич. руху. Н. в с. Улашківцях (тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.) в селянській сім'ї. В 1910 емігрував до Канади, 1915 переїхав у США. Був секретарем бюро Укр. федерації Соціалістич. партії Америки (УФСПА), редактором газ. УФСПА «Робітник». Учасник I з'їзду Комуністич. партії Америки (1919). Після з'їзду — секретар Укр. федерації Комуністич. партії Америки (УФКПА) і редактор її центр. органу. В 1921—23 працював у Закордонному бюро допомоги Комуністичній партії Східної Галиччини у Празі, Відні й Берліні. З кін. 1923 — член редколегії журн. КПЗУ «Наша правда». З 1924 — член ЦК КПЗУ і кандидат у члени Виконкому Комінтерну, представник КПЗУ у польс. секції Комінтерну. В 1926—29 — член Бюро УФСПА. З 1930 працював у редакції «Наша правда» і в апараті секретаріату ЦК КПЗУ.

ЛАДАНИ Ганна Михайлівна (н. 14.XII 1914) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1958). Член КПРС з 1950. Н. в с. Великих Лучках (тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) у бідній сел. сім'ї. В 1947—53 і з 1955 — ланкова колгоспу імені В. І. Леніна того самого району й області. Прославилася високими врожайми соняшнику і кукурудзи. На XXI—XXIII з'їздах КП України обиралася членом Ревізійної комісії КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 3—7-го скликань. Автор книг «Любіть кукурудзу!» (Ужгород, 1961), «Ниво моя неозора...» (Ужгород, 1966) та ін. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами. Лит.: Ярославцев Б., Рибченко В. Ганна Ладані. К., 1960.

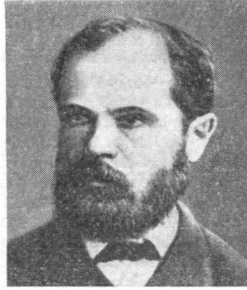
ЛАЗАРЄВСЬКИЙ Олександр Матвійович (20.VI 1834 — 13.IV 1902) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в с. Гирівці (тепер с. Шевченкове Конопського р-ну Сум. обл.) в поміщицькій сім'ї. В 1858 закінчив істор.-філологіч. факультет Петерб. ун-ту. Служив у суд. установах Полтави, Кременчука, Ніжина й Курська. З 1880 жив і працював у Києві, обіймаючи керівні посади в окр. суді і судовій палаті. Л. — член багатьох наук.-істор. т-в Петербурга, Києва й Чернігова. Один з ініціаторів створення журн. «Київська старина». В 50—60-х рр. у світогляді Л. помітні значні елементи просвітництва. Дальший розвиток світогляду Л. йшов бурж.-ліберальним шляхом з еволюцією вправо. У своїх працях висвітлює процеси зростання феод.-поміщицького землевладіння та закріпачення селян і козаків на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст., що об'єктивно спростовувало бурж.-націоналістич. «теорію» про «безкласовість» укр. нації. Значним наук. вкладом Л. є праця «Малоросійські псполиті селяни (1648—1783)» (Чернігів, 1866), в якій вперше в укр. історіографії документально обґрунтовано, що кріпосне право на Лівобережній Україні не було результатом адміністративного тиску царського уряду, а виникло внаслідок внутр. розвитку феод.-кріпосницьких відносин, змінення яких всіяло підтримувала кріпосницька політика місцевої козац. старшини протягом 2-ї пол. 17—18 ст. Яскраво викривають антинар. кріпосницьку політику укр. поміщиків і козац. старшини «Нариси малоросійських фамілій. Матеріали для історії суспільства в XVII і XVIII ст.» (1875—76), «Люди старої Малоросії» (1882—88), «Історичні нариси сіл Конопського повіту» (1886—87). В ряді праць — «Павло Полуботок» (1880), «Замітки про Мазепу» (1898) та ін. — Л. критикував бурж.-націоналістич. концепції історії України. Серед багатьох

Г. М. Ладані.

О. М. Лазаревський.

М. П. Лазарев.

С. Г. Лазо.

документ. публікацій Л. пізнавальне значення зберігають «Сулімівський архів» (К., 1884), «Щоденник генерального хорунжого М. Ханенка» (1884—86), «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» (в. 1—3. К., 1893—97), «Мотижинський архів» (К., 1890) та ін. Рад. історіографія, використовуючи для критики бурж.-націоналістич. концепції історії України багатий фактичний матеріал праць Л., відкидає характерні для цих праць бурж.-ліберальні нашіарування: недооцінку автором ролі нар. мас, нерозуміння соціального змісту класової боротьби селянства проти поміщиків, ідеалізацію діяльності на Україні деяких царських урядовців, прояви непослідовності у висвітленні істор. процесу закріпачення селянства і козак. бідноти на Лівобережній Україні в 17—18 ст.

Лит.: Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський. К., 1958; Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. К., 1961; Каченко М. М. Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього. В кн.: Український археографічний збірник, т. 2. К., 1927.

В. Г. Сарбей (Київ).

ЛАЗАРЕВ Михайло Петрович (14.XI 1788 — 23.IV 1851) — рос. флотоводець, вчений-географ і гідрограф, адмірал (з 1843). Н. у Владимирі в сім'ї дворянина. Закінчив морський корпус у Петербурзі. В 1808—13 служив на Балт. флоті, брав участь в рос.-швед. війні 1808—09 і Вітчизняній війні 1812. Учасник трьох плавань навколо світу (1813—16, 1819—21, 1822—25). З 1826 — командир лінійного корабля «Азов», на якому брав участь 1827 в Наваринському бою з тур. флотом. У 1832—33 — нач. штабу, з 1833 — гол. командир Чорноморського флоту, а також військ. губернатор Миколаєва і Севастополя. Л. виховав цілу плеяду талановитих флотоводців і командирів (П. С. Нахімов, В. О. Корнілов, В. І. Істомін, Г. І. Бутаков та ін.). Видав логії (описи) Чорного та Азовського морів.

ЛАЗО Сергій Георгійович (7.III 1894 — травень 1920) — герой громадян. війни, рад. военачальник. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Пятрах (тепер с. Лазо Оргівського р-ну Молд. РСР). Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У революц. русі з 1916. Після Лютн. революції 1917 — член солдат. к-ту піхотного полку (в Красноярську), голова солдат. секції Красноярської Ради робітн. і солдат. депутатів. Брав активну участь у встановленні Рад. влади у Красноярську та придруженні контрреволюц. заколоту в Іркутську, був військ. комендантом Іркутська. В 1918 — член Центросибіру, ком. Забайкальським фронтом, член підпільного Далекосхідного обласного к-ту РКП (б). З весни 1919 — командуючий партизан. загонами Примор'я. З грудня

1919 — нач. військ.-революц. штабу по підготовці повстання в Примор'ї, в результаті якого 31.I 1920 білогвард. владу в Примор'ї було скинуто. Л. було призначено членом Реввійськради і Далекосхідного бюро ЦК РКП (б). 4—5.IV 1920 япон. інтервенти захопили владу у Владивостоці і заарештували Л. та ін. членів Реввійськради і після жорстоких тортур спалили їх у паровозній топці.

Лит.: Ковальов М. Сергій Лазо. К., 1948; Лазо О. Сергей Лазо. М., 1965.

ЛАЛАЯНЦ Ісаак Христофорович (5.VIII 1870 — 14.VII 1933) — активний учасник с.-д. руху в Росії. Член Комуністич. партії з 1895. Н. в м. Кизлярі (тепер Даг. АРСР). В 1893 увійшов до марксистського гуртка, організованого В. І. Леніном у Самарі. В 1895 за революц. діяльність висланий до Катеринослава; 1897 один з засновників *каторинославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Брав участь у підготовці I з'їзду РСДРП. У 1900 редагував с.-д. газету «Южный рабочий». В 1900 був заарештований, 1902 висланий до Сх. Сибіру, звідки втік за кордон. Завідував друкарнею «Искры» в Женеві. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, агент ЦК РСДРП в Росії. В 1904 — один з організаторів Пд. бюро к-тів більшовіст. в Одесі. В 1905 входив до складу об'єднаного ЦК РСДРП від більшовиків. Учасник *Першої конференції військових і бойових організацій РСДРП* (1906). В 1906 був заарештований і засуджений на 6 років каторги. В 1913 засланий на довічне поселення до Сх. Сибіру. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював у Головополітосвіті Наркомосу РРФСР. **ЛАН** — поземельна міра в шляхет. Польщі і феод. Литві в 14—18 ст. та на загарбаних ними укр. землях. Існувало два види: малий Л. (фламандський, хелмський) дорівнював 30 моргам (бл. 16,8 га) і великий Л. (франконський) — 43½ морга (бл. 25 га). Л. був осн. міром феод. повинностей залежного селянства. Після запровадження «Уставів на волюки» 1557 Л. почали називати *волюкою*.

ЛАНГАНС Мартин-Вільгельм (Мартин Рудольфович; 22.X 1852 — 23.IX 1883) — революц. народник. Н. в Херсоні в сім'ї управителя маєтку. Вчився в Петерб. технологіч. ін-ті. З 1871 брав участь у народницькому русі. В 1873—74 в Одесі входив до гуртка *чайковців*; вів народницьку пропаганду серед селян Катериносл. і Херсон. губ. В 1874 заарештований. Після 3-річного ув'язнення був виправданий за «процесом 193-х» (1877—78). У 1880 приєднався до партії «Народна воля», став членом її Виконавчого к-ту. Брав участь у підготовці замаху на Олександра II.

Засуджений за «процесом 20-ти» (1882) на довічну каторгу.

З. С. Орлова (Херсон).

ЛАНДМІЛІЦЬКІ ПОЛКИ, ландміліція — поселенське військо в Рос. д-ві у 18 ст., створене для оборони держ. кордонів. На Лівобережній Україні за указом царського уряду 1713 було сформовано 5 Л. п. з служилих козаків і служилих людей *Белгородської лінії* для захисту пд. кордонів від нападу крим. і ногайських татар. У зв'язку з будівництвом 1731 *Української лінії* кількість Л. п. збільшено до 20 (14 кінних і 6 піхотних), укомплектованих з однодвірців Белгородської і Воронежської губ. У 1736 всі Л. п. (бл. 22 тис. чол.) перетворено на кінні і включено до складу т. з. Української дивізії (царських військ, розташованих на Лівобережній Україні). На утримання Л. п. з населення Київської і Воронежської губ. стягували подушний податок. У 1769 Л. п. було злито з регулярними частинами царського війська.

Лит.: Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М., 1887. А. Г. Слюсарський (Харків).

ЛАНОВЕ — держ. грошовий поземельний податок з феодально залежних селян у шляхет. Польщі і феод. Литві та на загарбаних ними в 14—18 ст. укр. землях. Розмір Л. визначається постановою сейму й обчислювався з одиниці оподаткування — *лану*.

ЛАППО-ДАНИЛІВСЬКИЙ Олександр Сергійович (27.I 1863 — 7.II 1919) — рос. бурж. історик, академік (з 1899). Н. в с. Удачному (тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл.) у сім'ї поміщика. В 1886 закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту. З 1890 — приват-доцент цього ун-ту, з 1891 — професор Петерб. істор.-філологіч. ін-ту, з 1918 — професор Петерб. ун-ту. Н.-д. роботу Л.-Д. почав у студентські роки (Скіфські старожитності. СПб, 1887; вид. 2. СПб, 1897). Автор численних праць з історії Росії доби феодалізму, джерелознавства, археографії, історіографії, дипломатички, сфрагістики тощо. Вивчав методологіч. проблеми історії. Поділяв ідеалістичні погляди неокантіанства, з позицій якого виступав проти марксизму.

Лит.: Черепнин Л. А. С. Лаппо-Данилевский — буржуазный историк и источниковед. «Вопросы истории», 1949, № 8; Материалы для биографии А. С. Лаппо-Данилевского. Л., 1929 [библиогр. с. 9—57].

В. О. Гаєриленко (Львів).

ЛАРОШ (Laroche) Гастон (справж. ім'я та прізвище Борис Матлін; 31.V 1902 — 3.IX 1964) — франц. політ. діяч та історик. Член Франц. компартії. Н. в Росії в робітн. сім'ї. З 1904 жив у Франції. За фахом робітник-механік. З 1940 — активний учасник антифашист. *Руху Опору* на Пн. Франції. З вересня 1942 — організатор і керівник бойового центру антифашистів іноземного походження «Наймана праця іміграції». Після війни Л. — ген. секретар «Союзу імігрантів» — колишніх учасників франц. Руху Опору. Автор праць з історії антифашист. боротьби імігрантів на тер. Франції. Зібрав значний матеріал про участь у франц. Русі Опору рад. громадян, у т. ч. українців. Помер у Москві. Нагороджений орденом Почесного легіону.

Т.: On les nommait des étrangers... (Les imigrés dans la Résistance). Paris, 1965.

А. В. Кудрицький (Київ).

ЛАСКІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб 5 ст. н. е., знайдений 1610 під час оранки поблизу с. Ласкова (тепер Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.). Скарб складався з 18 золотих та срібних речей, заг. вагою бл. 800 г. До нього входили: чарка, дві дощочкові фібули (застібки), кожна з яких прикрашена 24 гранатовими каменя-

ми, 7 пізньоримських медальйонів, золота римська монета та ін. речі.

Лит.: Тиханова М. А. Ласковский клад. «Советская археология», 1960, № 1. Е. В. Махно (Київ).

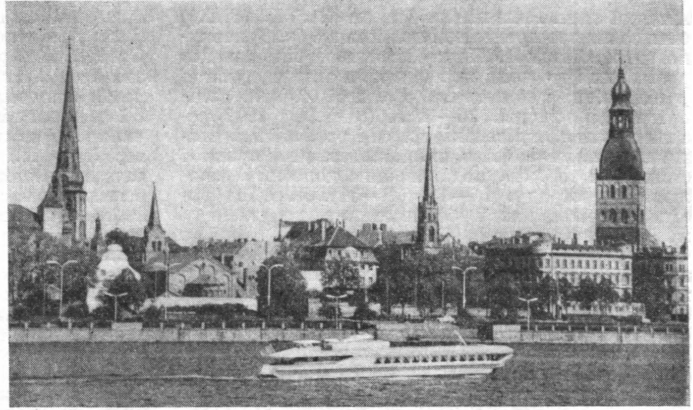
ЛАСТ — міра сипких тіл у шляхет. Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях. У 16—18 ст. мав поширення Л. гданський, який становив 60 т. з. варшавських *корців*.

ЛАТВІЙСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (Латв. РСР), Латвія — союзна рад. соціалістична республіка. Утворена 21.VII 1940. Увійшла до складу СРСР 5.VIII 1940. Міститься на Зх. Європ. частини СРСР, омивається Балтійським м. і Ризькою затокою. Сусідами Латв. РСР є РРФСР, Естонська РСР, Білоруська РСР і Литовська РСР. Площа 63,7 тис. км². Населення 2365 тис. чол. (1970). Осн. населення (за переписом 1959) — *латиши* (62%); живуть в Л. росіяни, білоруси, поляки, литовці, а також українці (29 тис. чол., 1959) та ін. Пересічна густина — 37 чол. на 1 км². Міське населення становить 64% (1969). Тер. Латв. РСР поділяється на 26 районів. В Л. є 56 міст, 34 с-ща міськ. типу. Столиця — Рига (733 тис. чол., 1970).

За археол. даними, перші людські поселення на тер. Л. належать до часів *мезоліту* (8-е тис. до н. е.). Предки балтійських племен з'явилися на тер. Л. в 2-му тис. до н. е. До того часу тут жили предки фінно-угорських племен. У перших ст. н. е. на території Л. сформувалися ті етнічні спільності, які згодом стали компонентами латис. народності: курші, земгали, латгали і ліві. В 1-му тис. до н. е. у балтійських племен існував родовий лад; в 1-му тис. н. е. відбувався розклад його і перехід до класового суспільства. Основою г-ва тодішнього населення Л. були землеробство і скотарство.

В 10—12 ст. на тер. Л. формувалися феод. відносини, виникли укріплені міста, з'явилися перші держ. утворення (Єрсіка, Талава та ін.). Торг., культурні і політ. зв'язки з сусідньою Київською Руссю, що мала більш високий ступінь розвитку державності і культури, позитивно впливали на розвиток сусп. відносин і культури населення Л. З Давньої Русі серед населення Л. почало поширюватися християнство. Дальший розвиток феод. д-в на тер. Л. був перерваний агресією нім. феодалів, що почалась наприкінці 12 ст. Незважаючи на запеклий і тривалий опір латис. і естон. племен та підтримку їх руськими і литовцями, нім. феодалам вдалося підкорити латис. та естон. землі, які в серед. 13 ст. були об'єднані під заг. назвою Лівонія. Панування нім. феодалів затримало процес консолідації латис. народності, який завершився лише в кін. 16 — на поч. 17 ст. Населення Л. потрапило під подвійний гніт — нім. і місцевих феодалів. На кін. 15 ст. латис. селяни були повністю закріпачені. В перші роки *Лівонської війни 1558—83* різні частини Л. опинилися у прямій або посередній залежності від Польщі, а згодом і Швеції. Визвольна війна укр. народу 1648—54 активізувала й боротьбу латис. селян проти феод. гніту.

У 18 ст. територію Л. було приєднано до Росії (Ліфляндію і Ригу — за *Ніштадтським мирним договором 1721*, Латгалію — 1772, Курляндське герцогство — 1795). Вона увійшла до складу Курляндської, Ліфляндської і частково Вітебської губ. Приєднання Л. до Росії мало позитивний вплив на розвиток економіки і культури Л., створило умови для розвитку капіталізму і формування латис. бурж. нації, зблизило латис. народ з рос. народом та ін. народами Росії. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в Л. почався розклад

феод.-кріпосницького ладу і зародження капіталістич. відносин. У результаті цього загострювалася класова боротьба, що примусило царський уряд провести аграрні реформи в Курляндській (1817) і Ліфляндській (1819) губерніях. За цими реформами селянам надали особисту свободу, але вся земля залишилася у власності поміщиків.

У 2-й пол. 19 ст. в Л. швидко розвивалася капіталістич. пром-сть, особливо в Ризі, що стала значним економіч. центром і важливим портом Рос. д-ви. Розвиткові пром-сті сприяло будівництво залізниць, що з'єднали Л. з рос. ринками та джерелами сировини.

В процесі переходу від кріпосництва до капіталізму формувалася латис. бурж. нація. Латис. демократич. культура, що розвивалася під впливом рос. революц. демократів, протистояла бурж. культурі і культурі нім. прибалт. дворянства. Українці, які жили в Л. на поч. 20 ст., створили в Ризі укр. т-во «Громада», що популяризувало тут укр. культуру (1914 за допомогою прогрес. діячів латис. громадськості це т-во широко відзначило 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка).

З розвитком пром-сті в 70—80-х рр. 19 ст. почав швидко зростати робітн. рух. З кінця 80-х рр. під його впливом розвивався рух демократич. інтелігенції, який з 1893 дістав назву «Яуна справа» («Нова течія»). Ідейним центром цього руху стала газ. «Дієнас лапа» («Денний листок»). Редакторами її з кін. 80-х рр. були П. І. Стучка та Я. Райніс. На сторінках «Денного листка» поряд з перекладами творів рос. письменників публікувалися переклади творів І. Я. Франка. Революц. елементи руху «Нова течія» пропагували ідеї марксизму, створювали нелегальні робітн. гуртки в Лієпаї, Ризі, викривали латис. бурж. націоналістів.

Перші марксистські гуртки в Л. виникли на поч. 90-х рр. 19 ст. в Ризі і Лієпаї. В 1899 було утворено Ризьку с.-д. орг-цію; 1900—02 с.-д. орг-ції виникли в ін. містах і сільс. місцевостях Л. Навесні 1900 в Ригу приїздив В. І. Ленін, щоб встановити зв'язки з місцевими соціал-демократами. Великий вплив на розвиток революц. робітн. руху в Л. мала ленінська газ. «Искра». В 1902 Ризька, Лієпайська, Талсинська і Вентспільська орг-ції утворили Прибалтійську латиську с.-д. робітничу орг-цію. З березня 1904 латис. соціал-демократи почали підпільно видавати в Ризі газ. «Циня» («Боротьба»). В 1904 відбувся I з'їзд латиських с.-д. орг-цій, на якому було утворено Латиську

с.-д. робітн. партію (ЛСДРП). У революції 1905—07, як відмічав В. І. Ленін, «латиський пролетаріат і латиська соціал-демократія займали одно з перших, найбільш важливих місць в боротьбі проти самодержавства і всіх сил старого ладу» (Твори, т. 16, с. 227). У січні 1905 в Ризі відбувся заг. страйк, пізніше в Л. тривали масові страйки і демонстрації, заворушення у військ. частинах, страйки с.-г. робітників.

У 1906 ЛСДРП об'єдналася з РСДРП. В Л. було створено єдину с.-д. орг-цію — Соціал-демократію Латиського краю (СДЛК) — як автономну територіальну орг-цію РСДРП. I з'їзд СДЛК відбувся в липні 1906, II — у травні 1907. На II з'їзді виступив з доповіддю В. І. Ленін, з'їзд прийняв більшовицькі рішення. Незважаючи на репресії з боку царизму, СДЛК зберегла свої орг-ції. «Латиська робітничка партія, — відмічав В. І. Ленін, — стала попереду і в тяжкий період контрреволюції» (Твори, т. 16, с. 228). У жовтні 1908 відбувся III з'їзд СДЛК, у січні 1914 в Брюсселі — IV з'їзд СДЛК, в роботі якого брав участь В. І. Ленін. У 1911—14 під керівництвом більшовиків у Л. розгорнувся страйковий рух, що супроводився демонстраціями й масовими мітингами і мав переважно політ. характер. Загострення революц. кризи було перерване імперіалістич. війною.

З поч. війни Л. опинилася у сфері воєнних дій; на кінець 1915 значну частину її території окупували нім. війська. Влітку 1915 рос. командування створило стрілецькі батальйони, переформовані в жовтні 1916 у полки (див. *Латиські стрільці*). В 1915—16 у внутр. губернії Росії було евакуйовано понад 400 підприємств з робітниками (в т. ч. 90% з Риги). Деякі з них стали до ладу на Україні, де латис. робітники активно включилися в революц. рух, зокрема в Харкові та ін. містах.

З перших днів війни СДЛК зайняла інтернаціоналістські позиції, виступивши проти війни, за повалення самодержавства. На *Циммервальдській конференції 1915* делегати СДЛК підтримували В. І. Леніна. Після перемоги Лютневої бурж.-демократич. революції 1917 у Росії латис. більшовики розгорнули велику роботу в Радах, профспілках та ін. масових орг-ціях. У травні 1917 2-й з'їзд латис. стрільців прийняв більшовицьку резолюцію про ставлення до бурж. Тимчасового уряду. 9—19.VII (22.VII — 1.VIII) у Ризі відбувся V з'їзд СДЛК, який відіграв важливу роль у згуртуванні революц. сил. Після зрад-

ницької здачі Риги нім. військам [21.VIII (3.IX)] більшовики зосередили діяльність в 6 (з 19) некупованих повітах Л. Під керівництвом більшовиків робітники і трудящі селяни брали активну участь у підготовці і проведенні Великої Жовтн. соціалістич. революції. 26—27.X (8—9.XI) 1917 революц. латис. стрілецькі полки і рос. військ. частини зайняли найважливіші залізничні вузли і станції на тер. Л., подавши цим допомогу революц. Петрограду. 16—18 (29—31).XII з'їзд робітн., стрілецьких і безземельних депутатів у м. Валмієрі утворив Рад. уряд Л. на чолі з Ф. Розінем і прийняв закон про ліквідацію поміщицького землеволодіння. Центром Рад. Л. стало м. Валка. В лютому 1918 всю територію Л. загарбали війська нім. імперіалістів. Окупанти грабували нар. добро Л.

Після анулювання *Брестського миру 1918* Рад. Росія подала допомогу трудящим Л. в їхній боротьбі проти окупантів. Після поразки Німеччини у 1-й світовій війні нім. війська за погодженням з американо-англ. імперіалістами були залишені в Л. для придушення революції. Одночасно Англія, Франція і США почали інтервенцію в Л. В містах і селах Л. в листопаді—грудні 1918 відбулися масові виступи проти окупантів і латв. бурж. тимчасового уряду, очолюваного Ульманісом. На кінець січня 1919 майже на всій тер. Л. було встановлено Рад. владу.

13—15.I 1919 в Ризі відбувся 1-й Вселатвійський з'їзд Рад. З'їзд проголосив Л. соціалістич. рад. республікою, прийняв конституцію, намітив програму соціалістич. перетворень, обрав ЦВК Л., який затвердив уряд Рад. Л. (голова — П. І. Стучка). VI з'їзд соціал-демократії Л. (1—6.III 1919) перейменував СДЛ на Комуністичну партію Л. (КПЛ) і затвердив її Статут.

Борючись проти зовн. і внутр. контрреволюції, Рад. уряд Л. перебував життя республіки на нових, соціалістич. засадах. Було конфісковано поміщицькі землі й маєтки, націоналізовано банки, великі торг. і пром. підприємства. 30.XII 1918 Раднарком РРФСР прийняв рішення про надання Рад. Л. 20 млн. крб. для відновлення зруйнованого г-ва, з Рад. України в Л. було надіслано ешелони з хлібом.

Соціалістич. будівництво в Л. було перерване силами міжнар. і внутр. реакції. На поч. січня 1920 всю тер. Л. захопили інтервенти і латис. білогвардійці, які встановили в країні антинар. реакційний бурж. режим. В роки громадян. війни 1918—20 латиські стрільці, об'єднані в Латис. рад. дивізію, разом з росіянами, українцями та представниками ін. національностей героїчно билися проти іноземних імперіалістів і внутр. контрреволюції, в т. ч. на Україні.

Спроби Антанті втягти Л. та ін. малі бурж. д-ви у війну проти Рад. Росії зазнали невдачі. Внаслідок перемог Рад. Росії над іноземними інтервентами і внутр. контрреволюцією і під тиском трудящих бурж. уряд Л. змушений був укласти мирний договір з РРФСР, підписаний 11.VIII 1920 в Ризі. Бурж. Л. потрапила в залежність від США, Англії та Німеччини і була перетворена на аграрно-сировинний придаток цих д-в. Економіч. та політ. гноблення викликало зростання революц. руху в Л. Компартія Л. була заборонена і працювала нелегально. В роки бурж. диктатури відбулися її VII (1923) і VIII (1931) з'їзди та 10 конференцій. Нелегально працював і комсомол Л. В 1934 бурж. кліка Ульманіса, використавши розкол робітн. класу і зрадницьку діяльність правих соціал-демократів, встановила відверту фашист. диктатуру. В умовах терору КПЛ восени 1934 почала створювати єдиний фронт бороть-

би проти фашист. диктатури. В листопаді 1934 було укладено договір між КПЛ і нелегальною Соціалістич. робітничо-сел. партією Л. (СРСПЛ, заснована після фашист. перевороту) про створення єдиного фронту робітн. класу. В умовах 2-ї світової війни 5.X 1939 між СРСР і Л. було укладено пакт про взаємодопомогу. Але реакц. верхівка Л. саботувала його. Дворушницька, антирад. політика правителів Л. викликала обурення нар. мас. Трудящі Л. під керівництвом КПЛ 20.VI 1940 повалили фашист. уряд і створили новий, нар. уряд.

На виборах 14—15.VII в Нар. сейм кандидати створеного Компартією блоку комуністів і безпартійних — союзу труд. народу Л. — одержали понад 97% голосів. 21.VII 1940 Нар. сейм прийняв декларацію про відновлення Рад. влад і звернувся до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Рад. Л. до складу Союзу РСР. 22.VII Нар. сейм проголосив держ. власністю всі великі торг.-пром. підприємства, транспорт і банки, видав декрет про націоналізацію землі. 5.VIII 1940 Верховна Рада СРСР прийняла Л. до складу Рад. Союзу на правах союзної республіки. 25.VIII 2 сесія Нар. сейму прийняла Конституцію Латв. РСР. Нар. сейм був перетворений на Верховну Раду Латв. РСР. Головою Президії Верховної Ради Латв. РСР було обрано А. М. Кірхенштейна, уряд очолив В. Т. Лаїс.

Латв. РСР швидкими темпами пішла по шляху економіч. і культурного розвитку. Рад. влада провела аграрну реформу, передала землю батракам і малоземельним селянам. Було створено 50 МТС і понад 500 машинотракторних пунктів. 8.X 1940 рішенням ЦК ВКП (б) Комуністична партія Л. була прийнята до складу ВКП (б) як одна з її орг-цій. У грудні 1940 IX з'їзд КПЛ підвів підсумки багаторічної боротьби партії за Рад. владу і перших кроків соціалістич. будівництва. Віроломний напад фашист. Німеччини на Рад. Союз в червні 1941 перервав соціалістич. будівництво в Л. 1.VII 1941 нім.-фашистські війська захопили Ригу і 6.VII окупували всю Л. У вересні 1941 в складі Рад. Армії сформовано латис. д-зію, яку 1942 удостоєно звання гвардійської. Пізніше на базі д-зії було створено стріл. корпус і сформовано також латис. зенітний полк та латис. авіаполк. На тимчасово окупованій території Л. розгорнули дії латис. партизани і підпільники (на поч. 1944 в їхніх рядах було бл. 12 тис. чол.). Для керівництва партизанами і підпільниками було створено опергрупу ЦК КПЛ, 3 обкоми, 8 повітових к-тів партії.

В липні 1944 почалося визволення Рад. Армією території Л. від нім.-фашист. загарбників. 13.X було визволено Ригу, в травні 1945 — всю Л. Понад 20 тис. воїнів латис. корпусу і партизанів нагороджено орденами і медалями, звання Героя Рад. Союзу удостоєно 17 латішів. У боях за визволення Л. брали участь представники багатьох народів СРСР, у т. ч. й українці. Багато з них за подвиги в боях за Л. удостоєно звання Героя Рад. Союзу.

Нім.-фашист. окупанти завдали великих збитків Л. — бл. 20 млрд. крб. (за масштабом цін до 1961). В післявоєнний період в Л. за допомогою всіх рад. республік, у т. ч. й УРСР, було швидко відбудовано нар. г-во. За 1945—50 в Л. було здійснено осн. соціалістич. перетворення, сформувалася латис. соціалістич. нація, швидко розвивалася соціалістич. культура. Л. зайняла гідне місце в сім'ї рад. соціалістич. республік. У 1970 пром-сть Л. випустила в 25 раз більше продукції, ніж 1940. Особливо успішно розвивалися машинобудівна, радіотех., приладобудівна, метало-

обробна пром-сть. За рівнем розвитку пром-сті Л. зайняла одне з перших місць серед союзних республік. Прокладення газопроводу Дашава (УРСР) — Рига, високовольтної лінії Прибалтійська ТЕЦ (Естонія) — Рига, приєднання Л. до пн.-зх. електромережі СРСР, введення в дію Плявинської ГЕС ім. В. І. Леніна значно збільшило енергетичну потужність Л. Продукцію латис. пром-сті імпортують бл. 80 країн світу. Сільське г-во Л. перетворено на соціалістичне. На 1968 налічувалося 204 радгоспи, 755 колгоспів (включаючи рибальські) і кілька держ. дослідних г-в. У с. г. — 39 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 5200 зернозбиральних комбайнів тощо. В республіці електрифіковано всі радгоспи і бл. 90% колгоспів. Осн. галуззю с. г. Л. є тваринництво.

В результаті соціалістич. перетворень широко розвиваються культурне будівництво в Л. та культурні зв'язки з народами ін. рад. республік, зокрема УРСР. Ці зв'язки мають давні традиції. З кін. 19 ст. в Л. систематично публікувалися переклади творів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, В. С. Стефаніка, Марка Вовчка, О. Ю. Кобилянської. Укр. мовою переклади творів латис. письменників на Україні з'явилися на поч. 20-х рр. 20 ст. Культ.-освітню роботу серед латшів, які жили на Україні, проводили клуби «Праця» в Харкові, «Полум'я» у Києві, ім. Янсона-Брауна у Дніпропетровську та ін. Латис.-укр. культурні і літ. зв'язки інтенсивно почали розвиватися після 1940, коли Л. увійшла до складу СРСР. Широкий обмін перекладами, тижні л-ри і культури (в червні 1963 — тиждень л-ри і мистецтва УРСР в Латв. РСР, в червні 1965 — тиждень л-ри і мистецтва Латв. РСР в УРСР), зустрічі творчих працівників, театральні вистави тощо — все це сприяє зближенню латис. й укр. культур. В Л. здобули визнання твори укр. рад. поетів і письменників П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, О. Т. Гончара, О. Е. Корнійчука, М. П. Бажана, Н. С. Рибак, М. П. Стельмаха та ін. В УРСР відомі латис. рад. письменники В. Лаціс, А. Упіт, А. Саксе, Я. Судрабальс та ін. Значний вклад у розвиток латис. музики внесли композитори Я. Мединь, Я. Іванов, А. Скулте, М. Зарінь, Е. Мединь, П. Барісон, А. Лієпінь та ін., співаки Р. Берзінь, Е. Пакуль, В. Крампе та ін. Серед видатних акторів Л. відомі Е. Смільгіс, А. Амтман-Бредіт, Ю. Юровський, Л. Берзінь, Я. Осіс та ін. В 1968/69 навч. р. у 1254 загальноосв. школах вчилася 351 тис. учнів, у 10 вузах — 40,1 тис., в 55 серед. спец. навч. закладах — 40 тис. студентів. До послуг трудящих на кін. 1968 — 10 театрів, 1327 кіноустановок, 1540 б-к тощо. В 1946 засновано АН Латв. РСР, що об'єднує 16 наук. установ. На кін. 1968 у наук. установах і вузах Латв. РСР працювало 8037 наук. співробітників, в т. ч. 132 доктори наук і 1995 кандидатів наук. Разом з усією Рад. країною Л. буде комуністичне суспільство. За успіхи в розвитку нар. г-ва і культури Латв. РСР 1965 нагороджено орденом Леніна.

На 1.1 1969 у Комуністич. партії Л. налічувалося 117 662 члени і кандидати в члени партії, в ЛКСМЛ — 196 847 членів, у профспілках Л. — 1 128 637 тис. членів.

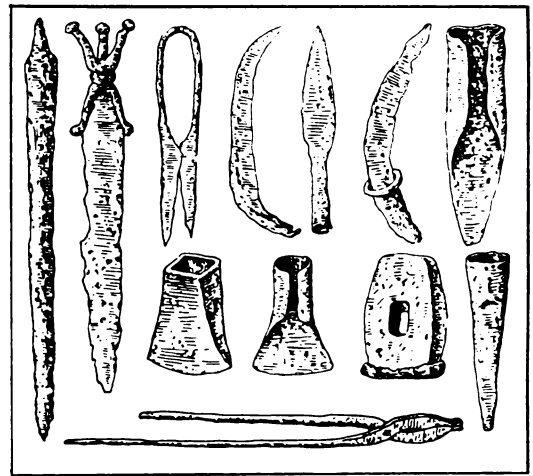
Карта на вкладці, с. 544—545.

Лит.: Лени в В. И. О революционном движении в Латвии. Сборник избранных произведений. Рига, 1969; Революция 1905—1907 гг. в Латвии. Документы и материалы. Рига, 1956; Листовки социал-демократических организаций Латвии в период первой русской революции. Рига, 1956; Октябрьская революция в Латвии. Документы и материалы. Рига,

1957; Коммунистическая партия Латвии в Октябрьской революции 1917 г. Документы и материалы. Рига, 1963; Социалистическая Советская Республика Латвии в 1919 г. и иностранная интервенция. Документы и материалы. В 2 т. Рига, 1959—60; История Латвийской ССР, т. 1—3. Рига, 1952—58 [библiогр. т. 1, с. 637—646; т. 2, с. 527—538; т. 3, с. 732—751]; Очерки Коммунистической партии Латвии, ч. 1—2. Рига, 1962—66; Очерки экономической истории Латвии (1900—1917). Рига, 1968 [библiогр. с. 337—345]; Стучка П. За Советскую власть в Латвии. 1918—1920. Рига, 1964; Дризулис А. Великая Октябрьская социалистическая революция в Латвии. Рига, 1957; Большевики Латвии в борьбе за победу Октября. Рига, 1967; За Советскую Латвию. Воспоминания борцов. 1918—1919. Рига, 1960; Спреслис А. И. Латышские стрелки на страже завоеваний Октября. 1917—1918 гг. Рига, 1967 [библiогр. с. 231—235]; Крастынь Я. П. Советская Латвия в 1919 году. Рига, 1957; Дризулис А. А. Очерки истории рабочего движения в Латвии (1920—1940 гг.). М., 1959; Дризулис А. А. Латвия под игом фашизма. Рига, 1960 [библiогр. с. 369—375]; На правый бой, на смертный бой, т. 1. Рига, 1968; В дни войны (Из истории Латвии периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.). Рига, 1964; Мы обнимаем. Документы и материалы о злдеяниях гитлеровских оккупантов и латышских буржуазных националистов в Латвийской Советской Социалистической Республике. 1941—1945. Рига, 1967; Миллер В. О. Создание советской государственности в Латвии. Рига, 1967 [библiогр. с. 517—526]; Савченко В. К вопросу об участии латышских рабочих в революционном движении в г. Харькове в годы первой мировой войны. «Известия АН Латвийской ССР», 1959, № 2; Зутис Я. Очерки по историографии Латвии, ч. 1. Рига, 1949; Вопросы историографии Латвийской ССР. Рига, 1967; Латвия за годы Советской власти. Статистический сборник. Рига, 1967; Золова В., Волгманис В. Местна революционной борьбы в Советской Латвии. Рига, 1967; Памятники культуры Латвийской ССР. Рига, 1968.

О. А. Дризул, В. І. Савченко (Рига).

ЛАТЕНСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура 2-ї пол. 1-го тис. до н. е., поширена на тер. теперішніх Франції, Швейцарії, Чехословаччини, Югославії, Австрії, Пн. Італії, Британських о-вів. Назва походить від місцевості Латен у Швейцарії, де було виявлено перші пам'ятки Л. к. Носіями цієї культури були кельти та ін. племена, які перебували під їхнім впливом. Вони займалися землеробством, техніка якого була, як на той час, досить висока, ремеслами (залізообробне, ювелірне, гончарне та ін.). У період Л. к.

Металеві речі з поселення на горах Галіш і Ловачка біля Мукачєвого Закарпатської області.

з'явилися великі міста — центри ремесла. Племена цієї культури перебували на початковому етапі формування рабовласницького суспільства. В кін. 1-го тис. до н. е. — на поч. 1-го тис. н. е. Л. к. поступово зникає внаслідок підкорення Римом території, де вона була поширена. На Україні пам'ятки Л. к. відомі на території Закарпаття, зокрема, поселення на горах Галіш і Ловачка поблизу Мукачєвого, де було виявлено залишки ремісничого центру по обробці заліза 4—2 ст. до н. е. Серед залізних виробів, знайдених при археол. розкошках, є ковальські знаряддя, наральники, серпи, коси, сокири, мотики, предмети озброєння, побутові речі тощо. Ці знахідки свідчать про високий рівень залізообробного вироб. Етнічну належність цих пам'яток не встановлено. Деякі археологи вважають, що їх залишили місцеві племена, які зазнали впливу кельтської культури.

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Бідзіля В. І. Поселення Галіш-Ловачка (За матеріалами розкопок Г. Лєгоцького). «Археологія», 1964, т. 17.

ЛАТИСЬКІ СТРІЛЬЦІ — військ. формування, створені з латишів 1915. Після повалення самодержавства частини Л. с., що складалися гол. чин. з мобілізованих робітників і наймитів, під впливом більшовицької агітації швидко революціонізувалися і в травні 1917 ошн. частина їх перейшла на бік соціалістич. революції. В дні Жовтн. збройного повстання Л. с. за директивою більшовицької партії не допустили просування контрреволюц. військ. частин на Петроград. Л. с. несли караульну службу в Смольному в Петрограді, а потім у Моск. Кремлі, охороняли Рад. уряд під час переїзду з Петрограда до Москви. Влившись у Червону Армію, вони в лютому 1918 брали участь у боях проти нім. загарбників під Псковом. 13.IV 1918 з Л. с. сформовано Латис. рад. д-зію (перший командир І. І. Вацетіс). Л. с. були учасниками розгрому ліво-есерівського заклоту в Москві (1918), білогвардійсько-есерівського заклоту в Ярославлі (1918) та заклоту Чехословацького корпусу на Сх. фронті. Восени 1918 Л. с. вели бої в Латвії проти нім. окупантів. На поч. 1918 3-й Куреський стріл. полк, що увійшов до групи Р. Ф. Сієвєса, брав участь у боях проти *каледонішчанин* в Донбасі. Латис. стріл. д-зія, яка налічувала понад 8 тис. чол., під час розгрому *денікіншчанин* брала участь у визволенні України. 12.XII 1919 вона разом з ін. частинами Червоної Армії визволила Харків. У 1-й пол. 1920, коли врангелівці почали наступ з Криму, 1-а та 2-а латис. бригади прийняли бої з білогвардійцями. В цих боях майже повністю загинув 1-й латис. стріл. полк, але наступ врангелівців було зірвано. В ніч на 7.VIII 1920 латис. стріл. д-зія (нач. К. О. Стуцка) форсувала Дніпро в районі Берислава і взяла участь у створенні *Каховського плацдарму*, який став вихідним пунктом для розгрому *врангелішчанин*. Л. с. відрізали шляхи білогвардійським частинам, що відступали до Криму. Л. с. були учасниками штурму Ішунських позицій під час *Перекопсько-Чонгарської операції 1920*, брали участь у ліквідації *махновшчанин*. В боях за визволення України відзначилися Р. Ейдєман, Ф. Каліньє, Г. Бокіс, Р. Вайнян, А. Фрейберг, Я. Криш'ян, Ф. Лабренц, А. Лінде, Р. Аболкали та багато ін. командирів з латис. дивізії. 28.XI 1920 д-зію було розформовано. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 створено (у вересні 1941) латис. стріл. д-зію, якій в жовтні 1942 присвоєно найменування гвардійської. В червні 1944 сформовано латис. стріл. корпус.

Лит.: Латышские стрелки в борьбе за Советскую власть в 1917—1920 годах. Воспоминания и документы. Рига, 1962; Латышские стрелки. М., 1960; Раевский В. Р., Курпнев К. Г. Революційні латиські стрільці на Україні в роки громадянської війни. «Український історичний журнал», 1960, № 3.

О. Й. Шувь (Київ).

ЛАТИШЕВ Василь Васильович (10.VIII 1855 — 2.V 1921) — рос. історик і філолог, акад. Рос. Академії наук (з 1893). Н. в с. Дієві (тепер Рамешковського р-ну Калінін. обл.). В 1876 закінчив Петерб. історико-філологічний ін-т. У 1903—18 — директор цього ін-ту. Осн. праці: «Давні написи, грецькі і латинські, північного узбережжя Чорного моря» (в. 1, 2, 4. СПб, 1890—1916), «Дослідження про історію і державний лад міста Ольвії» (СПб, 1887), «Відомості давніх письменників, грецьких і латинських, про Скіфію і Кавказ» (т. 1—2. СПб, 1893—1906), «Короткий нарис історії Боспорського царства» (Сімферополь, 1893).

Тє.: Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini... v. 1, 2, 4. СПб, 1890—1916; ПОНТИКА. СПб, 1909.

Лит.: Книпович Т. Н. Василий Васильевич Латышев как исследователь Северного Причерноморья в античную эпоху. — В и н б е р г Н. А. Список трудов В. В. Латышева. «Советская археология», 1958, т. 28. А. О. Білецький (Київ).

ЛАТИШІ (самоназва — л а т в і є ш і) — нація, осн. населення Латв. РСР. Чисельність в СРСР — 1,45 млн. чол. (1964), з них у Латв. РСР — 1298 тис. чол., в ін. республіках — 102 тис. чол. За переписом 1959, в УРСР — 6919 Л. За межами СРСР — в країнах Європи, Америки (гол. чин. в США, Канаді та Аргентині), Австралії живе бл. 163 тис. Л. Мова — латиська, балт. групи. Віруючі Л. — переважно лютерани, а в Латгалії — католики; є також православні. Л. є нащадками давньобалт. племен, які прийшли на тер. сучас. Латвії з Пд. ще за часів неоліту (поч. 2-го тис. до н. е.). В етногенезі Л. брали участь балт. племена (земгали, сєля, латгалі, курші) та фінно-угор. племена (ліви). В кін. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. у Л. виникли перші держ. утворення (Єрсіка, Талава та ін.). В той час почалося формування латис. народності, яке було перерване вторгненням нім. загарбників. Консолідація Л. у народність завершилась у 16 ст. в період розпаду нім. Лівонського ордену під ударами рос. військ. Приєднання до Росії у 18 ст. прискорило процес капіталістич. розвитку Латвії. В 19 ст. завершилось формування Л. у бурж. націю. В січні 1919 в Латвії було встановлено Рад. владу. В січні 1920 латис. білогвардійці при підтримці англо-амер. імперіалістів встановили в Латвії владу буржуазії. Після відновлення в Латвії Рад. влади (1940) в результаті соціалістич. переворотів Л. склались у соціалістичну націю. За Рад. влади розквітла економіка і культура Л. Більшість їх живе в містах і працює в соціалістич. пром-сті (енєрг., машинобудівній, хімічній, буд. матеріалів, деревообробній, легкій, харчовій). Л.-сєляни жили переважно на хуторах. У процесі колективізації відбулося переселення їх у впорядковані села з кам'яними житл. будинками, які замінили дерев'яні зрубні. Осн. заняття сільс. населення Латвії — соціалістичне землеробство, тваринництво, рибальство тощо, а також кустарні промисли (худож. обробка дерева, металу, шкіри, янтарю, гончарство, вишивання, в'язання, плетіння, худож. ткацтво). Нащ. одяг Л. — довга тунікоподібна сорочка, смугаста або клітчаста спідниця, узорний пояс, біла вовняна накидка, срібні браслєти, нагрудна брошка, вінок або шапочка — у жінок; коротка лляна сорочка, лляні або вовняні білі, темні, клітчасті або сму-

гасті штани, каптан, пояс, капелюх, іноді картуз і шкіряні постолі — у чоловічій. Одягають його гол. чин. у святкові дні. Щодня Л. носять сучас. одяг, що має деякі нац. елементи. За Рад. влади зріс добробут трудящих Латв. РСР, зміцнили зв'язки з ін. народами СРСР, у т. ч. і з укр. народом. У республіці працюють вузи, технікуми та ін. середні спец. навчальні заклади, Академія наук (засн. 1946), багато театрів, бібліотек, музеїв (серед них етнографіч. музей на відкритому повітрі поблизу Риги — Брівдабас). Значного розвитку досягли в Латвії архітектура, графіка, живопис, скульптура, л-ра, пісенна творчість, танці, музика. Загальновідомі свята пісні Л., які відбуваються щороку з 1873. Докладніше про історію, господарство, культуру Л. див. у ст. *Латвійська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: История Латвийской ССР, т. 1—3. Рига, 1952—58 [бібліогр. т. 1, с. 637—646; т. 2, с. 527—538; т. 3, с. 732—751]; Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964 [бібліогр. с. 840—854].

Х. П. Стродс (Рига).

ЛАЩЕНКО Петро Миколайович (н. 19. XII 1910) — рад. військ. діяч, ген. армії, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1931. Н. в с. Тур'ї (тепер Щорського р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. З 1930 в Рад. Армії. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1942 — Вищу військ. академію, 1951 — Академію Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. нач. штабу, нач. оперативного відділу армії, командир стріл. д-зії. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1964 — командуючий військами Прикарпатського військ. округу. В 1967—68 — на відповідальній роботі в Рад. Армії. З 1968 — перший заст. Головнокомандуючого сухопутними військами. На XXIII з'їзді КПРС обраний членом Центр. ревізійної комісії КПРС. На XXIII з'їзді КП України обраний членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань, Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ЛЕ Іван (літ. псевд. М о й с і Івана Леонтьовича; н. 22. III 1895) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1925. Н. в с. Мойсинцях (тепер затоплене Кременчуцьким водосховищем) в сім'ї селянина-бідняка. Брав участь у революц. подіях 1917 в Петрограді і громадян. війні на Україні. Закінчив Київ. політех. ін-т (1928). Працював у «Літературній газеті», журн. «Забой». Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Друкуватися почав 1914. В ранніх повістях і оповіданнях («Юхим Кудря», 1927; «Танець живота», 1928) змальовував боротьбу трудящих за Рад. владу й утвердження нового життя. «Роман міжгір'я» (1929—34) присвячено соціалістич. індустріалізації країни. Духовне зростання рад. жінки, складні процеси перебудови села простежено в романі «Історія радості» (1938). Л. — автор істор. романів «Наливайко» (1940) та «Хмельницький» (1957—65), книги і роману про Велику Вітчизн. війну 1941—45 «Мої листи» (1945), «Південний захід» (1950), співавтор. О. С. Левада). Сучасності присвячено повісті «Право молодості» (1953), «Кленовий лист» (1960), «В сніпі дозріває» (1960). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1967.

Тв.: Твори. В 7 т., т. 1—6. К., 1968—70; Рос. перекл. — Хмельницький, кн. 1—3. М., 1960—67. Лит.: Л а к и з а М. Іван Ле. К., 1965; Н а д'я р н и х Н. Іван Ле. К., 1967. П. Я. Корж (Харків).

ЛЕБЕДЕВ Максим Абрамович (січень 1887 — грудень 1959) — професійний революціонер, учасник революц. подій на Україні 1917. Член

І. Ле.

С. О. Лебедєв.

КПРС з 1905. Н. в с. Коровині кол. Костромської губ. Активний учасник революц. подій 1905 в Москві. З 1908 — на парт. роботі в Петербурзі. Після Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 — один з керівників більшовицької орг-ції *Третього авіатарку* в Києві, член Київ. к-ту РСДРП (б), член Київ. Ради солдат. депутатів. Учасник громадян. війни. Пізніше на рад. і парт. роботі в Ярославлі і Смоленську. З 1935 — персональний пенсіонер. На XIV з'їзді ВКП (б) обраний членом ЦКК. Нагороджений орденом Леніна.

ЛЕБЕДЕВ Сергій Олексійович (н. 2. XI 1902) — рад. вчений в галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1945), доктор тех. наук (з 1941), професор (з 1935), Герой Соціалістич. Праці (1956). Член КПРС з 1946. Н. у Нижньому Новгороді в сім'ї літературно-народовольця. В 1928 закінчив Моск. вище тех. училище. З 1928 працює в н.-д. установах Москви і Києва. В 1946—51 — директор Ін-ту електротехніки АН УРСР. З 1953 — директор Ін-ту точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР. Праці Л. стосуються проблем стійкості і автоматизації енергетичних систем, обчислювальної техніки, теорії лічильних пристроїв. Під його керівництвом у Києві розроблено першу в Рад. Союзі електронну обчислювальну машину «МЭСМ» (1948—51), спеціалізовану електронну машину «СЭСМ», у Москві — великі швидкодіючі машини «БЭСМ» та ін. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1950.

Лит.: Лебедєв Сергій Олексійович. «Вестник АН СССР», 1954, № 1; Нестеренко А. Д., Швеєв И. Т. Сергій Олексійович Лебедєв. В кн.: Вопросы электроавтоматики и радиотехники. К., 1954.

ЛЕБЕДИН — місто Сум. обл. УРСР, центр Лебединського р-ну, на р. Вільшанці (бас. Дніпра). Залізнич. ст. (Лебединська), 25,7 тис. ж. (1969). Засн. Л. 1652 переселенцями з Правобережної України, які, рятуючись від гніту польсь. шляхти, переселилися на Лівобережжя; з 1658 — сотенне містечко Сумського полку, що звалось «Лебазий город». Під час війни з шведами (1708—09) в Л. була штаб-квартира Петра І. З 1780 Л. належав до *Харківського намісництва*. З 1797 — повітове місто Слобідсько-Української, пізніше Харків. губ. В 80-х рр. 19 ст. серед робітників дукр. з-ду поблизу Л. виникли перші підпільні гуртки. У 1905 і 1906 під час масових сел. заворушень у Лебединському пов. не раз відбувалися збройні сутички селян з поліцією і військами, про які згадував В. І. Ленін у статті «Боротьба пролетаріату і холопство буржуазії» (див. Твори, т. 8, с. 487). Рад. владу в Л. встановлено 17 січня

1918. В період громадян. війни 1918—20 в Лебединському пов. вели боротьбу проти австро-нім. загарбників, петлюрівців і білогвардійців партизан. загони, що їх очолювали Х. М. і А. І. Фролови. З 1923 Л. — райцентр Сум. округу, з 1932 — Харків., з 1939 — Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 10.X 1941 місто окупували нім.-фашист. загарбники. В 1941—43 в районі Л. діяли партизан. загони під командуванням К. Г. Карпова і А. І. Фролова. Визволили Л. 19.VIII 1943 рад. війська Воронежського фронту. У місті з-ди: верстатних вузлів, поршневих кілець, плододовочеконсервний, маслоробний, хлібний, дві цегельні; швейна, пластмасової фурнітури ф-ки; харчовий і м'ясокомбінати, міжколгоспна буд. орг-ція. Держ. племенний розплідник вел. рог. худоби лебединської породи. 10 загальноосв. та робітн. молоді шкіл; мед., пед. і сільс. профес.-тех. училища. Худож. та краєзнавчий музеї. В Л. народилися нар. артист СРСР Б. Р. Гмиря, рос. письменник М. М. Ляшко. В місті збереглися архітект. пам'ятки 17—18 ст. — торгові будинки з колонами, гостиний двір, дерев'яна церква (1748).

ЛЕБЕДИНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1906 — виступ селянс. Лебедин Чигиринського пов. Київ. губ. (тепер Шполянського р-ну Черк. обл.) під час революції 1905—07. Було викликане заг. піднесенням революц. боротьби селян на весні та влітку 1906. 18 і 19.VI (1 і 2.VII) в селі проходили мітинги селян. 19.VI (2.VII) після мітингу селяни вирушили до економії місцевого поміщика Роговського з вимогами збільшити їм поденну плату. 23.VI (6.VII) в село було надіслано пієскадрон драгунів, які 27.VI (10.VII) жорстоко побили при арешті кількох селян. Обурені цим, лебедінці вдарили на сполох, послали гінців до сусідніх сіл по допомогу. В Лебедині зібралось б.д. 1 тис. селян, озброєних косами, вилами. Вони вимагали звільнення заарештованих, виведення з села військ. Між селянами і драгунами відбулася зброяна сутичка. Драгуни змушені були відступити. За розпорядженням ген.-губернатора в село надіслано нові війська, які жорстоко придушили заворушення. 40 учасників його військ. суд засудив до тюремного ув'язнення та каторжних робіт. Організаторів руху — селян А. Дворика, М. Пухлія, Г. Рудаєва — було повішено.

ЛЕБЕДИНЦЕВ Феофан Гаврилович (24.III 1828 — 24.III 1888) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в с. Зелений Діброві Звенигородського пов. Київ. губ. (тепер Городищенського р-ну Черк. обл.) в сім'ї священника. В 1851—64 — викладав у Ворон., Київ. семінаріях, Київ. духовній академії. В 1864—80 — начальник Холмської, Люблінської, Радомської дирекцій училищ. Після відставки 1882—87 видавав і редагував журн. «*Киевская старина*». В своїх працях «Архімандрит Мелхіседек Значко-Яворський» (К., 1861), «Братства, їхня колишня і нинішня доля та значення» (К., 1862) тощо Л. перебільшував роль православної церкви і братств у визволенні боротьбі укр. народу. Пізнавальне значення зберігають спогади Л. про Т. Г. Шевченка, опубліковані в «Киевской старине».

ЛЕБЕДІЯ, Лебедія — давня істор. область, яка охоплювала пониззя Дону і пд.-сх. частину території тепер. України на Сх., а, за деякими даними, також на Зх. від Дніпра. В 1-й пол. 9 ст. через Л. пройшли на Зх. угри, в зв'язку з чим візант. історик Константин VII Багрянородний вважав, що сама назва «Лебедія» походить від імені угор. воєводи Лебедія (Леведіас). Це,

однак, не можна вважати доведеним, бо воєводу Лебедія сучас. наука не визнає за істор. особу. Деякі дослідники виводять назву «Лебедія» від грец. λέβιδιον, що означає вода, а також степ.

ЛЕБІДЬ Дмитро Захарович (11.I 1893 — 30.X 1937) — рад. парт. і державний діяч. Член Комуністич. партії з 1909. Н. в с. Николаївці (тепер Новомосковського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1908. Після Лютн. революції 1917 — член Катериносл. Ради робітн. депутатів, згодом — голова к-ту більшовицької орг-ції Катерининської з-ці. В 1918—20 — на відповідальній роботі в Наркоматі внутр. справ України, Катериносл. губкомі КП(б)У та губвиконкомі (заст. голови), редактор газ. «*Звезда*», зав. відділом агітосвіти політвідділу Катерининської з-ці. З листопада 1920 до травня 1924 — другий секретар ЦК КП(б)У, член Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У. В 1924—25 — голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УРСР. У 1926—29 — заст. голови ЦКК КП(б)У і наркома РСІ УРСР. З 1930 — заст. Голови Раднаркому РРФСР. На XI і XII з'їздах РКП(б) обирався кандидатом, на XIII, XIV і XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б), на XIV і XV з'їздах обирався членом ЦКК ВКП(б). На V, VI і VII конференціях КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. Член ВУЦВК багатьох скликань. Член ЦВК СРСР.

ЛЕБОВИЧ Мартин Фаркашович (н. 28.XI 1900) — рад. історик, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1961). Член Компартії Румунії з 1922, член КПРС з 1924. Н. в м. Сатмарі (тепер Сату-Маре, СРР). Учасник бурж.-демократичної революції 1918 та соціалістич. революції 1919 в Угорщині; після придушення революції був 1919—23 на підпільній роботі в Румунії. В 1923 емігрував до Німеччини, потім до СРСР. У 1928 закінчив Комуністич. ун-т нац. меншостей Заходу (нім. відділення), 1934 — Ін-т червоної професури в Москві. У вузах викладає з 1931. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1948 — доцент, з 1961 — професор і зав. кафедрою нової та новітньої історії Львів. ун-ту. Осн. напрям наук. діяльності — історія угор. революції 1918—19 та участь угор. інтернаціоналістів у Великій Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війні. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Венгерская Советская Республика 1919 года. М., 1959; Участь колишніх угорських військовополонених у громадянській війні на Україні. В кн.: Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967.

ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ (бл. 1228 — бл. 1301) — галицький князь. Після смерті свого батька *Данила Романовича Галицького* (1264) успадкував Перемишльське князівство і Львів, після смерті Шварна Даниловича (бл. 1269) — Галич, Белзьке, Холмське і Дорогичинське князівства. Підтримував дружні зв'язки з Угорщиною і Чехією. Після смерті краківського князя Болеслава Соромливого (1279) Л. Д. намагався оволодіти Краковом. Приєднав до Галицького князівства частину Закарпаття з Мукачевим (бл. 1280) і Люблінську землю (бл. 1292). За ім'ям Л. Д. названо м. Львів.

Лит.: Маркевич О. В. Невідома грамота князя Льва Даниловича. «Архив України», 1968, № 5.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЛЕВ ДІАКОН (Λέων Διάκωνος; н. бл. 950 — р. см. невід.) — візантійський історик. Належав до придворних кіл. Бл. 990 написав «Історію в 10 кн.», що охоплює події з історії Візантії 959—976. Твір Л. Д. містить значний матеріал про війни Візантії з болгарями та сх. слов'янами,

зокрема про походи кийв. князя *Святослава Ігоровича* на Балкани.

ЛЕВ ЮРІЙОВИЧ (Лев II; р. н. невід.— п. не пізніше червня 1323) — галицький князь. Після смері свого батька Юрія Львовича (1308, за ін. даними 1315) правив у *Галицько-Волинському князівстві* разом з старшим братом Андрієм. Згодом одержав галицький уділ. Намагаючись ослабити залежність Галицько-Волинського князівства від *Золотої Орди*, Л. Ю. та його брат підтримували союзні взаємини з Тевтонським орденом і Польщею. Помер одночасно з Андрієм Юрійовичем (на думку деяких істориків, загинув у боротьбі з лит. феодалами, захищаючи від них Підляшшя).

Лит.: Па ш у т о В. Т. Героическая борьба русско-го народа за независимость (XIII в.). М., 1956.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЛЕВÉК (Lévesque) П'єр-Шарль (1736—1812) — франц. історик, академік франц. АН (з 1789). Н. в Парижі. За рекомендацією Дідро був запрошений Катериною II до Петербурга. В 1773—80 — викладач кадетського корпусу. Після повернення до Франції написав «Історію Росії» (видаю у Вердені 1782—83; рос. перекл.: т. 1—2. М., 1787). Твір Л. містить цінні відомості про Україну.

Н. І. Владимиров (Одеса).

ЛЕВЕНЦІ (від молд. левент — хоробрый) — учасники нар.-визвольного руху на Поділлі в серед. 17 — на поч. 18 ст. Вперше згадуються в документах 1648. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 Л. розгорнули повстанську боротьбу на Поділлі. В 2-й пол. 17 ст. Л. діяли разом з подільськими *опришками*. Їхні невеликі рухливі загони нищили польсь. шляхту під час *Палія повстання 1702—04*. Партизанську тактику Л. згодом перейняли гайдамаки.

В. В. Грбовецький (Львів).

ЛЕВИЦЬКИЙ (Lewicki) Анатоль (4.IV 1841—25.IV 1899) — польс. бурж. історик, академік Польс. АН (з 1890). Н. в с. Присвіцях (тепер Зборівського р-ну Терноп. обл.) в колонізованій укр. сім'ї. З 1883—професор Краків. ун-ту. Автор популярного підручника «Нарис історії Польщі і з'єднаних з нею руських країв» (Краків, 1884), досліджень «Мешко II» (Краків, 1876), «Повстання Свидригайла» (Краків, 1892) та ін. У працях Л. зовн. політику Польщі висвітлено у відриві від соціальних процесів, польс.-укр. відносини викладено з шовіністич. позицій, проповідуються цивілізаторська місія католицизму і польс. шляхти на укр. землях.

Ф. І. Стеблій (Львів).

ЛЕВИЦЬКИЙ Володимир Софронович (н. 16.VIII 1888) — діяч укр. трудової еміграції в США. Н. в с. Крижці (тепер Богородчанського р-ну Ів.-Фр. обл.). З 1941 — редактор укр. газети «Громадський голос».

ЛЕВИЦЬКИЙ (Левицький-Ніс) Григорій Кирилович (бл. 1697—1769) — укр. живописець і гравер різцем на міді. Н. в с. Маячці (тепер Новосанжарського р-ну Полт. обл.). Походив з козац. родини Носів. Учився у Польщі та в Київ. академії. Автор серії гравюр для кишенькових лаврських видань «Євангелія» і «Апостола»; подарункових гравюр на честь Р. Копи (після 1730), Р. Заборовського (1739); циклу гравюр для подарункового видання «Філософія Арістотелева» (1745). Брав участь у розписах *Андріївської церкви* в Києві.

Лит.: Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; Р о в и н с к и й Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI—XIX вв. СПб, 1895; П о п о в П. М. Матеріали до словника українських граверів. К., 1926; П о п о в П. М. Матеріали до словника українських граверів. Додаток 1. К., 1927.

ЛЕВИЦЬКИЙ Дмитро Григорович (1735 — 16.IV 1822) — рос. художник-портретист, акад. петерб. Академії мистецтв (з 1770). За походженням українець. Н. в Києві. Син Г. К. *Левицького*. Вчився у О. П. Антропова, який 1752—55 працював разом з ним і Г. К. Левицьким над розписами *Андріївської церкви* в Києві. Разом з О. П. Антроповим 1762 працював у Москві, пізніше в Петербурзі. В 1771—88 — керівник портретного класу петерб. Академії мистецтв. Л. — автор багатьох парадних портретів: архітектора О. Кокорінова (1769), франц. філософа Д. Дідро (1773), алегоричного портрета Катерини II (1783) та ін. Творчість Л. знаменує собою одне з найбільших досягнень рос. реалістич. портрета. Портрет, с. 554.

Лит.: Ч у к и н І. Дмитро Левицький. К., 1930; Г е р ш е н з о н - Ч е г о д а е в Н. М. Дмитрий Григорьевич Левицкий. М., 1964; Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; В о р о н и н а Н. Левицкий. М., 1968.

ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Омелянович (18.I 1850—30.I 1913) — укр. бібліограф. Н. в с. Берлогах (тепер Рожнятівського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї священика. Закінчив філософ. ф-т Віденського ун-ту. Деякий час поділяв погляди «*московфілів*», брав участь у їхніх виданнях. Бібліогр. роботою займався з 1877. З 1909 очолював Бібліографічну комісію Наукового т-ва ім. Шевченка. Осн. праці: «Галицько-руська бібліографія» (т. 1—2. Львів, 1888—95), «Галицько-руська бібліографія за рр. 1772—1800» («Записки Наук. т-ва ім. Шевченка», 1903, т. 52, кн. 2), «Українська бібліографія Австро-Угорщини» (т. 1—3. Львів, 1909—11). Бібліографічні праці Л. відзначаються повнотою і точністю опису, зберігаючи й досі своє наук. і довідкове значення.

Лит.: М и р о н [Франко І.]. Рецензія... «Киевская старина», 1888, № 5; Г у м е н ю к М. П. Левицкий — выдающийся украинский библиограф XIX столетия. «Советская библиография», 1955, в. 41.

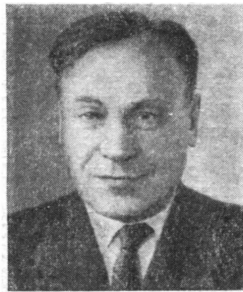
ЛЕВИЦЬКИЙ Костянтин Йосипович (1868—1919) — учасник революц. руху на Україні. У революц. русі з 1889. Був одним з керівників Одес. к-ту РСДРП 1901—05. Разом з ін. членами к-ту підписав мандат В. І. Леніну на III з'їзд РСДРП від Одес. к-ту. В 1904 — член Пд. бюро ЦК РСДРП. В 1905 був заарештований і висланий до Пермської, 1907 — до Астр. губ. Повернувшись із заслання (1910), жив у Єльці, Моршанську та ін. містах. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював у рад. установах.

ЛЕВИЦЬКИЙ Михайло Васильович (9.II 1891—1933) — активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Явчому (тепер Рогатинського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сел. сім'ї. Під час 1-ї світової війни був мобілізований в австр. армію і потрапив у рос. полон. Брав участь у встановленні Рад. влади в Ташкенті. В 1918 — редактор укр. газ. «Туркестанська рада» (Ташкент). З 1919 — на Україні, член Тимчасового к-ту КПСГ, а згодом — підпільного ЦК КПСГ. В 1920 — член *Галицького організаційного комітету КП(б)У*. Був делегатом II конгресу Комінтерну, де зустрівся з В. І. Леніним, який зробив пам'ятний запис у записній книжці Л. Влітку 1920 обраний членом Політбюро ЦК КПСГ і *Галицького революційного комітету*. З кін. 1920 — на дипломатич. роботі (поперед. УРСР і СРСР у ряді капіталістич. країн). З 1924—на парт. і рад. роботі в УРСР: голова Укрдержстраху, зав. секцією Наркомату РСІ, секретар Житом. окружного КП(б)У, зав. відділом ЦК КП(б)У. На XI з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК.

П. І. Арсенич (Івано-Франківськ).

Д. Г. Левицький.

О. І. Лейпуський.

ЛЕВИЦЬКИЙ Орест Іванович (25.XII 1848 — 9.V 1922) — укр. історик, правознавець, археограф, архівист, етнограф і белетрист, академік АН УРСР (з 1919). Н. в с. Маячці (тепер Новосанжарського р-ну Полт. обл.) в сім'ї священика. В 1874 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. Працював учителем гімназії. Був секретарем *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* (1874—1921), членом *Історичного товариства Нестора-літописця*, *Наукового товариства імені Шевченка*. Співробітничав у журн. «*Киевская старина*». Л. — один з перших академіків-фундаторів АН УРСР. В 1919 — 21 — заступник президента АН УРСР, голова соціально-економ. відділу АН УРСР. Автор праць з історії України 16—19 ст.: «Нарис внутрішньої історії Малоросії в другій половині XVII ст.» (в. 1. К., 1875), «Спроба дослідження про літопис Самовидця» (К., 1878), «Нарис стародавнього побуту Волині і України» (К., 1891), «Про актови книги, що стосуються історії Південно-Західного краю і Малоросії» (М., 1900), «Про становище селян Південно-Західного краю в другій чверті XIX ст.» (К., 1906) та ін. Л. написав ряд істор. оповідань та повістей. В своїх працях значну увагу приділяв сел. рухам, історії судочинства, побутові укр. народу. Як історик народнического напрямку Л. в оцінці нар. рухів стояв на бурж.-демократич. позиціях, не розумів суті класової боротьби. Його праці, написані на архівних матеріалах, мають довідкове значення.

Літ.: Москвич Л. Г., Сторчак А. І. Видатний історик, археограф-архівист. «Український історичний журнал», 1968, № 12. Л. Г. Москвич (Київ). **ЛЕВКОВИЧ** Марія Остапівна (н. 30.VIII 1892) — парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1919. Н. в м. Любліні (тепер ПНР). В роки громадян. війни працювала на підпільній парт. роботі в Сквирі, Черкасах, Кременчуці. В 1922—24 — зав. жін.-відділом Київ. губкому КП (б) У. В 1924—26 — зав. Центр. відділом робітниць і селянок ЦК КП (б) У. В 1926—30 працювала в редакції газ. «Комуніст», інструктором ЦК КП (б) У, головою Черкаського окрвиконкому. В 1931—34 — секретар райкому партії в м. Харкові. На 10-му і 11-му Всеукр. з'їздах Рад обиралася членом ВУЦВК. **ЛЕВКОН I** (Λεύκων I) — цар *Боспорської держави* [389 або 388—349 або 348 до н. е.]. За правління Л. I було завойовано Феодосію (бл. 380 до н. е.), внаслідок чого весь Сх. Крим став володінням Боспору. Було приєднано також Таманський п-ів, пониззя Кубані і Сх. Приазов'я, що їх населяли меотські племена (синди, торети, дандарії і псеси). Після цього Л. I почав іменуватися «архонтом Боспору і Феодосії, царем синдів, торетів, дандаріїв і псесів». За Л. I збіль-

шився експорт боспорського хліба, особливо в Афіни, Боспор вперше почав (бл. 375 до н. е.) карбувати золоту монету.

ЛЕВКОН II (Λεύκων II) — цар *Боспорської держави* [прибл. 240—220 до н. е.]. За правління Л. II було поновлено на Боспорі карбування срібної монети, вперше було випущено повновагі мідні монети від імені царя.

ЛЄВЧЕНКО Гордій Іванович (н. 20.I 1897) — рад. військ. діяч, адмірал. Член КПРС з 1919. Н. у селі Дібровці (тепер Баранівського р-ну Житом. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. військ.-морському флоті з 1918. Учасник громадян. війни. В 1930 закінчив Курси вищого нач. складу при Військ.-морській академії. В 1939—42 — заст. наркома ВМФ СРСР, пізніше на командній роботі в Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни керував обороною Криму. В 1956—58 — заст. головнокомандуючого ВМФ. В 1954—60 — одночасно гол. редактор Морського атласу. В 1958—60 — ген.-інспектор Гол. інспекції М-ва оборони СРСР. З 1960 — у відставці. Автор спогадів «Роки вогненні» (М., 1960). Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкин (Москва).

ЛЄВЧЕНКО Микита Васильович (1858—1921) — укр. революц. народник. Н. в Севастополі в міщанській сім'ї. Працював складачем у друкарнях Києва, Харкова, Одеси. З 1876 зблизився з революц. народниками, друкував прокламації. В 1876 брав участь у підготовці втечі з кийв. тюрми Л. Г. Дєйча, І. В. Бохановського, Я. В. Стефановича. Після розгрому народницької групи в Одесі перевіз до с. Пірогова (тепер у складі Києва) уціліле друкарське устаткування. Восени 1879 заарештований при спробі вивезти друкарню. В 1880 засуджений на 15 років каторги, яку відбував на Карі (Сх. Сибір). Брав участь у протесті в'язнів проти жорстокого поводження тюремної адміністрації (див. *Карійська трагедія 1889*). В 1905 повернувся до Європ. Росії, оселився у Саратові, де примкнув до партії есерів. **ЛЄВЧЕНКО** Митрофан Васильович (5.XII 1890—22.I 1955) — рад. візантиніст, доктор істор. наук (з 1941), професор (з 1938). Член КПРС з 1925. Н. у м. Суджі (тепер Курської обл.). В 1915 закінчив Ніжин. істор.-філологічний ін-т. У 1940—44 очолював Ленінгр. відділення Ін-ту історії АН СРСР, 1944—50 — зав. кафедрою візантинознавства Ленінгр. ун-ту. Один з перших авторів марксистської історії Візантії. Особливу увагу приділяв соціально-економіч. історії ранньої Візантії, проблеми рус.-візант. відносин, історіографії. Нагороджений двома орденами «Знак пошани» та ін. нагородами. *Тє.*: История Византии. Краткий очерк. М. — Л., 1940; Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956.

Літ.: Лебедев Н. С. Список трудов М. В. Левченко. «Византийский временник», 1956, т. 8.

ЛЕГАЛЬНИЙ МАРКСИЗМ — рос. різновидність міжнар. ревізіонізму, ліберально-бурж. течія, яка пропагувала свої погляди, прикриваючись прапором марксизму. Виник у серед. 90-х рр. 19 ст. Його ідеологи — П. Б. Струве, С. М. Булгаков, М. І. Туган-Барановський, М. О. Бердяєв — виступали в легальній пресі (звідси назва). Видавали журн. «Новое слово», «Начало», «Жизнь». За однією В. І. Леніна, «Л. м.» був «відбиттям марксизму в буржуазній літературі» (див. Твори, т. 1, с. 301), його ополченням. «Легальні марксист», критикуючи народників з позицій ліберальної буржуазії, проповідували ідеї соціального миру між робітниками і капіталістами, заперечували вчення К. Маркса про неминучість соціалістич. революції і завою-

вання диктатури пролетаріату, фальсифікували філософські та економічні основи марксизму, брали під сумнів науковість марксизму взагалі, підміняли істор. матеріалізм «економічним матеріалізмом». Замість революц. боротьби «легальні марксистки» закликали робітників визнати свою некультурність і піти на вичуху до капіталізму. В. І. Ленін піддавав рішучій критиці «легальних марксистів» за ревізію основ революц. марксизму, бурж. об'єктивізм, суб'єктивний ідеалізм, протиставляючи їм війничу партійність революц. марксистів. Одночасно В. І. Ленін вважав можливим піти з ними на тимчасову угоду, оскільки в тих конкретних умовах вони виступали проти ліберального народництва, феод.-кріпосницьких пережитків у країні, популяризували в легальній пресі, хоча непослідовно і нерішуче, деякі положення економіч. теорії К. Маркса. Боротьба В. І. Леніна проти «Л. м.» стала одночасно боротьбою і проти міжнар. ревізіонізму та реформізму. На Україні «легальні марксистки» (Б. О. Кістяківський, М. О. Бердяєв) особливу активність виявили в Києві. Згодом ватажки «Л. м.» перетворилися на ворогів більшовизму, склали ядро бурж. партії *кадетів*.

Лит.: Ле н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве; т. 13. Передмова до збірника «За 12 років»; т. 21. Крах II Інтернаціоналу; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964. А. Ф. Вовчик (Київ).

ЛЕГЕНДА (в археографії) — дані про опублікований документ, які містять відомості про місце його зберігання, оригінальність, спосіб відтворення, зовн. особливості й попередні видання. Л. використовують при публікації документальних видань істор., літ., мемуарного та ін. характеру. Позначаючи місце зберігання документа, вказують назву установи, *архівного фонду* (скорочено або його номер), номери опису, справи, аркуші справи. Л. вміщують у кінці тексту кожного документа, що публікується.

ЛЕЙПУНСЬКИЙ Олександр Іллій (н. 8.XII 1903) — рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1935), доктор фіз.-матем. наук (з 1934), професор (з 1952). Член КПРС з 1930. Н. в с. Драгли (тепер ПНР) в сім'ї службовця. В 1926 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. У 1929—41 працював в Укр. фіз.-тех. ін-ті (Харків). У 1941—44 — заст. директора ін-ту фізики АН УРСР (Уфа); 1944—52 — директор (1944—49), зав. відділом цього ін-ту (Київ). З 1952 — професор Московського інж.-фіз. ін-ту. Осн. дослідження стосуються ядерної фізики. Оpubлікував праці про штучне розщеплення атомних ядер протонами, здійснене 1932 за його участю у Фіз.-тех. ін-ті (Харків), про взаємодію повільних нейтронів і фотонейтронів з атомними ядрами тощо. Нагороджений орденом «Знак пошани». Ленінська премія, 1960. Портрет, с. 554.

Лит.: Александр Ильич Лейпунский. «Атомная энергия», 1963, т. 15, в. 6; Лейпунский Олександр Іллій. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

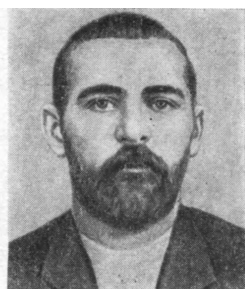
ЛЕЙТЕЙЗЕН Гаврило Давидович (парт. псевд. — Г. Ліндов; 21.XI 1874 — 20.I 1919) — діяч

Й. Лелевель.

Д. Д. Лелюшенко.

Ф. В. Ленгнік.

революц. руху в Росії, журналіст. Н. в Орлі в сім'ї ремісника. В 1891—92 — один з організаторів с.-д. гуртків у Катеринославі. В кінці 90-х рр. емігрував закордон, примкнув до *групи «Визволення праці»*. У 1902 — представник «Искры» в Парижі. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, співробітник у газ. «Вперед», «Пролетарий». На V з'їзді РСДРП (1907) — обраний членом ЦК. Не раз був заарештований. Після Лютн. революції 1917 деякий час примикав до меншовиків-інтернаціоналістів. З поч. 1918 — більшовик. З серпня 1918 — комісар 4-ї армії Сх. фронту. Убитий на фронті куркульсько-єсєрівськими заколотниками. Л. — автор ряду історико-політич. праць.

ЛЕЛÉВЕЛЬ (Lelewel) Йоахим (22.III 1786 — 29.V 1861) — польс. історик і громадсько-політ. діяч; ідеолог польс. демократич. руху 1-ї пол. 19 ст. Н. у Варшаві. В 1808 закінчив Віленський ун-т. У 1819—24 — професор Віленського і Варшавського ун-тів. У 1824 за прогресивні погляди і зв'язки з революц. підпіллям позбавлений царським урядом права викладати в ун-ті. В 1829 обраний до сейму. Під час польського визвольного повстання 1830—31 — голова «Патріотичного товариства», член польс. уряду. Після поразки повстання емігрував за кордон. Був одним з керівників польс. прогресивної еміграції. В 1834 приєднався до орг-ції «Молода Польща». Був ініціатором об'єднання всіх таємних польс. орг-цій. За його дорученням у цій справі в Росію нелегально виїхав Ш. Конарський. Л. здійснював посередництво між Ш. Конарським і закордонним центром. У 1846 Л. вступив до *Демократичного товариства*, 1847 — до Міжнар. демократичного т-ва. Зблизився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У своїх істор. працях «Історія Польщі в популярному викладі» (1829), «Три польські конституції» (1831), «Зауваження до історії Польщі та її народу» (1844), «Історія Литви і Русі аж до унії з Польщею, укладеної в Любліні 1569 року» Л. стверджував вирішальну роль нар. мас в історії, показував боротьбу антагоністич. класів, засуджував нац. поневолення польс. феодалами укр. і білорус. народів, виступав за слов. єдність, показував солідарність польс. і укр. селян у визвольній боротьбі.

Ф. І. Стеблій (Львів).

ЛЕЛЮШЕНКО Дмитро Данилович (н. 2.XI 1901) — рад. військ. діяч, ген. армії, двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1945). Член КПРС з 1924. Н. на хуторі Новокузнецькому (тепер Зерноградського р-ну Рост. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. та рад.-фінл. воєн. У 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1949 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував

До ст. Лемки. Парубок і дівчина у традиційному вбранні.

корпусом та армією. Керована Л. 3-я гвард. армія брала участь у визволенні Донбасу, 4-а танк. армія — Кам'яця-Подільського, Львова. Після війни Л. — ком. бронетанковими і механізованими військами Групи рад. окупаційних військ у Німеччині. В 1960—64 — голова ЦК ДТСААФ. З 1964 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го, 5-го і 6-го скликань і Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Автор спогадів «Зоря перемоги» (М., 1966). Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ЛЕЛЬЧИЦЬКА НАРАДА ПАРТИЗАНІВ УКРАЇНИ — розширена нарада нелегального ЦК КП(б)У і командно-політ. складу партизан. з'єднань України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Відбулася 23—29. V—1943 на тер. Лельчицького р-ну Польської (тепер Гом.) обл. в розташувани партизан. з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. В роботі наради взяли участь 23 чол. — члени нелегального ЦК КП(б)У, партизан. командири і комісари, відповідальні працівники ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, Укр. штабу партизан. руху (УШПР). Народа заслухала і обговорила повідомлення командирів і комісарів з'єднань про підсумки бойової і політ. діяльності партизанів восени — взимку 1942—43 і накреслила заходи по виконанню весняно-літнього плану бойових дій. Роботою наради керував секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, який проаналізував стан партизан. боротьби і розповів про завдання рейдівих з'єднань. Лельчицька нарада відіграла значну роль у розгортанні партизан. руху на Україні проти нім.-фашист. окупантів.

В. П. Лукін (Київ).

ЛЄМКИ — етнографічна група українців, які здавна жили на схилах Низьких Бескидів (у Карпатах між річками Саном і Попрадом та на Зх. від р. Ужу).

Л. протягом століть зазнавали економіч. і політ. гніту з боку угор., австр., польс. феодалів та місцевих укр. експлуататорів. Деякі відмінності в г-ві, побуті, культурі, мові Л. зумовлені відірваністю від осн. укр. земель, складними природними умовами та взаємовпливами з сусідніми народами (поляками, словаками, угорцями). Осн. заняттям Л. було землеробство і скотарство (на по-

лонинах). Г-во їхнє було примітивне, базувалося на ручній праці і відзначалося низькою продуктивністю. Розвивалися домашні промисли: ткацтво, гончарство, виготовлення дерев'яного посуду, різьбярство та ін. Постійні злидні змушували Л. наймитувати у поміщиків та куркулів, ходити на заробітки або масово емігрувати до США, Канади, Аргентини.

Для поселень Л. характерна скупченість у долинах вздовж річок та доріг. Житлом була переважно рублена, пофарбована в різні кольори хата. Під одним дахом будували житлові і деякі госп. споруди, окремо від будинків — сипанець, або шпихлір (госп. будівля для зберігання зерна і борошна). Нар. одяг відзначався простотою, було кілька варіантів його. Типовий одяг складався з таких компонентів: домоткані вишиті сорочки (з розпіркою на плечах у чоловіків), кольорові камізьелки з блискучими гудзиками (лейбики), довге домоткане вовняне пальто (чуга) з великим коміром у вигляді каптуря. Жіночий одяг оздоблювався вишивками, а чуганя — вишивками та шкіряними аплікаціями. Особливістю жіночого одягу були великі хустки (фацелики), що мали більш обрядове, ніж ужиткове значення. В нар. переказах, піснях Л. відображено боротьбу лемківських нар. месників, які починаючи з 2-ї пол. 16 ст. до 19 ст. боролися проти іноземних загарбників та місцевих експлуататорів. Після завершення возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві в г-ві, культурі та побуті Л. сталися корінні зміни. З колективізацією с. г. розширилися посівні площі, підвищилася продуктивність тваринництва. Ліквідовано неписьменність. Зросла місцева інтелігенція. Розквітли художні промисли Л., зокрема фігурне різьблення на дереві. В зв'язку з обміном населення між Польщею і СРСР після створення Польської Народної Республіки багато Л. переселилося з Лемківщини на тер. Львівської, Тернопільської та Миколаївської областей. Тепер межі лемківського етнографічного району виразно не окреслюються.

Лит.: Красовський І. Лемки — етнографічна група українського народу. «Народна творчість та етнографія», 1969, № 4.

Ю. Г. Гошко (Львів).

ЛЄНГНІК Фрідрих Вільгельмович (24.I 1873 — 29.XI 1936) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в м. Гробіні (тепер Латв. РСР) в сім'ї вчителя. В 1891 вступив до Петерб. технологіч. ін-ту. В 1893 входив до марксистського гуртка в Петербурзі. В 1896 вступив до петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В жовтні того ж року Л. заарештований, 1898 засланий на 3 роки до Сх. Сибіру. Учасник наради 17-ти. Після повернення із заслання (1901) був агентом «Искры» в Катеринославі, Самарі, Києві. У 1902 обраний до Організаційного комітету (ОК) по скликанню II з'їзду РСДРП. На II з'їзді заочно обраний членом ЦК. У вересні 1903 за пропозицією В. І. Леніна направлений до Женеви як закордонний представник ЦК і член Ради партії від ЦК. В 1905—17 вів парт. роботу в Ревелі, Катеринославі, Олександрівську, Москві та ін. містах. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював на відповідальній роботі в Наркомосі РРФСР, БРНГ, Наркоматі РСІ, Наркоматі зовн. торгівлі. На XII, XIII, XIV і XV з'їздах партії обирався членом ЦКК. З 1932 — заст. голови Всесоюзного т-ва старих більшовиків. Портрет, с. 555.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6—9, 34 [Див. Показчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Силівин М. А. Ленін в період зародження партії. Воспоминання. Л., 1958; Ленін О. б. Г. Верность большевизму. В кн.: У истоков партии. М., 1963.

ЛЕНІН (Ульянов) Володимир Ілліч (22.IV 1870 — 21.I 1924) — геніальний мислитель і теоретик революційного марксизму, найвидатніший учений у революції і революціонер у науці, творець Комуністичної партії Радянського Союзу і засновник першої в світі соціалістичної держави, великий інтернаціоналіст, вождь і вчитель трудящих усього світу.

Л. народився в м. Сибірську (тепер м. Ульяновськ), розташованому на Волзі. Дід Леніна М. В. Ульянов походив з кріпаків Нижегородської губ., батьки — І. М. Ульянов і М. О. Ульянова належали до різночинної інтелігенції (батьком був інспектором, а згодом — директором народних училищ Сибірської губернії). Своїм дітям Ульянов прищеплював любов до знань, до праці і прогресивних ідей. Не випадково Л. і його брати та сестри (О. І. Ульянов, А. І. Єлізарова-Ульянова, М. І. Ульянова, Д. І. Ульянов) стали революціонерами, мужніми борцями за свободу народу.

Л. вчився в Сибірській гімназії, яку закінчив 1887 з золотою медаллю. Його характер і погляди сформувалися під впливом сімейного виховання, передової рос. л-ри, зокрема роману М. Г. Чернишевського «Що робити?». Велику роль у цьому відіграли уважні спостереження за навколишнім життям. Значний вплив на Л. мав його старший брат Олександр, студент Петерб. ун-ту, який за своїми поглядами був на шляху від народовольства до марксизму. Від нього Л. вперше дізнався про «Капітал» К. Маркса, марксистсько л-ру. Жорстока дійсність самодержавної Росії, для якої було характерне поєднання бурхливого розвитку капіталізму з значними пережитками кріпосництва, злиденне життя народу,гноблення та експлуатація робітників і селян викликали гнівний протест молодого Л. Вже в одній з гімназичних праць він поставив питання про долю пригноблених класів.

Тяжких випробувань зазнав юнак у зв'язку з подвійним горем, що спіткало сім'ю Ульянових: 1886 раптово помер батько, а 1887 було страчено брата Олександра за участь у підготовці замаху на царя Олександра III. Схилившись перед мужністю брата і його товаришів-народовольців, Л., однак, відкинув обраний ними шлях індивідуального терору. «З самого початку революційної діяльності Ленін твердо став на позиції марксизму, сприйняв його революційно-критичний дух, творчий і діяльний характер, пролетарський інтернаціоналізм. Усе своє життя він присвятив справі визволення робітничого класу, всього трудового народу від експлуатації ігноблення, справі соціалістичної революції та будівництва нового, комуністичного суспільства» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 3). В 1887 Л. вступив на юрид. ф-т Казанського ун-ту. В грудні 1887 за участь у революц. студент. сході Л. виключили з ун-ту, заарештували і вислали в с. Кокушкіно Казанської губ. Лише через рік Л. дозволили повернутися в Казань, заборонивши не тільки поновити навчання в ун-ті, а й виїхати за кордон для продовження освіти. В Казані восени 1888 він вступив в організований М. Є. Федосєєвим марксистський гурток, де вивчали і обговорювали твори К. Маркса і Ф. Енгельса, вели дискусії навколо праць Г. В. Плеханова, спрямованих проти народництва. Старанно вивчивши в цей час «Капітал» К. Маркса, Л. побачив у «Капіталі» могутню ідейну зброю політ. боротьби робітн. класу і став полум'яним пропагандистом великих ідей наук. соціалізму.

Марксистські переконання Л. остаточно сформу-

валися в Самарі, куди він разом з сім'єю переїхав 1889. Близьке склавши 1891 екстерном екзамен за юрид. факультет Петерб. ун-ту, Л. з 1892 працював у Самарі помічником присяжного повіреного, захищаючи в суді гол. чин. селян-бідняків. Тоді ж він організував у Самарі марксистський гурток, до якого входили О. П. Скларенко, І. Х. Лалаєв та ін., встановив зв'язки з революц. молоддю Саратова, Казані, Сизрані та ін. привольських міст. Л. переклав рос. мовою «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, виступав у гуртку з рефератами з питань марксистської теорії, з доповідями, спрямованими проти народництва. Творчо застосовуючи марксистський метод, Л., всупереч народникам, у наук. праці «Нові господарські рухи в селянському житті» (1893) довів, що капіталізм у Росії зростає з нездоланною силою, що відбувається різке класове розшарування селянства. В серпні 1893 Л. переїхав до Петербурга — одного з центрів робітн. руху в Росії. Вступивши в марксистський гурток студентів-технологів, до якого входили С. І. Радченко, В. В. Старков, П. К. Запорожець, Г. М. Кржижановський та ін., він встановив зв'язки з передовими петерб. робітниками В. А. Шелгуновим і І. В. Бабушкіним, керував робітн. гуртками за Невською заставою, на Петербурзькій і Выборзькій сторонах. У лютому 1894 Л. познайомився з Н. К. Крупською, вчителькою вечірньої робітн. школи. Керуючи гуртками, Л. не тільки вчив робітників, а й постійно вчився у них, всебічно знайомився з їхнім життям. Він постійно наголошував на необхідності переходу від пропаганди марксизму в невеликих колах передових робітників до агітації в широких пролетарських масах. Серед петерб. пролетарів Л. виріс як вождь робітн. класу Росії, як організатор самостійної робітн. революц. партії.

Розгорнувши велику роботу по створенню революц. марксистської партії в Росії, Л. продовжував боротьбу проти ліберальних народників, які, оголошуючи себе «друзями народу», вели шалену атаку на марксизм. Всебічну і нищівну критику ліберального народництва, а також «легального марксизму», що насправді був ревізійним марксизму, Л. дав у працях «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894) та «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве (Відображення марксизму в буржуазній літературі)» (1895). Вже тоді Л. глибоко обгрунтував істор. роль робітн. класу Росії, який мав узяти на себе завдання прокласти людству шлях до соціалізму, розвинув велику ідею союзу робітничого класу і селянства.

25.IV (7.V) 1895 Л. за дорученням петерб. марксистів виїхав у Швейцарію для встановлення зв'язків з групою «Визволення праці», побував у Парижі і Берліні. Зустрітися з Ф. Енгельсом йому не вдалося, бо той був тяжко хворий. У вересні 1895 Л. повернувся в Петербург, відвідавши перед цим Вільно, Москву і Орехово-Зуєво, де встановив зв'язки з місцевими соціал-демократами. Восени 1895 під керівництвом Л. відбулося об'єднання всіх марксистських гуртків Петербурга в єдину орг-цію — петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Ленінський «Союз боротьби», тісно зв'язаний з масовим робітн. рухом, був зародком революц. марксистської партії, вперше в Росії став здійснювати поєднання наук. соціалізму з робітн. рухом. За його прикладом с.-д. орг-ції та союзи було створено в Москві, Києві, Катеринославі та ін. містах (див. Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», Київський «Союз боротьби за визволення робітничого

В. І. Ленін серед членів петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Петербург. Лютий 1897.

класу»). Вночі проти 9 (21).XII 1895 поліція заарештувала Л. і значну частину членів «Союзу боротьби». Понад 14 місяців провів Л. в одиночній камері. В тюрмі він написав «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії», кілька статей і листівок. В лютому 1897 його вислали на три роки до Сибіру. В травні Л. прибув у с. Шушенське Мінусін. округу Єнісейської губ. Через рік туди ж приїхала Н. К. Крупська, засуджена до трьох років заслання. Вона стала дружиною, другом, соратником і помічником Л. Незважаючи на тяжкі умови заслання, Л. не припиняв революц. діяльності, проводив велику теоретичну й практичну роботу по підготовці створення дійсно марксистської партії в Росії, зокрема працював над проектом її програми. За три роки заслання Л. написав понад 30 праць, серед яких особливе місце посідають брошура «Завдання російських соціал-демократів» (1897) і книга «Розвиток капіталізму в Росії» (1899). Л., долаючи неможливі перешкоди, встановив контакти з соціал-демократами ряду міст центр. Росії, з групою «Визволення праці». В 1899 він підготував «Протест російських соціал-демократів» (схвалений нарадою 17 соціал-демократів під головуванням Л.), що завдав рішучого удару «економізмові», представники якого вважали, що пролетаріат має обмежитися економіч. боротьбою, бо політична — це справа буржуазії. Діяльність Л. у 90-х рр. поклала початок новому, ленінському етапові у розвитку марксизму. В 1898 відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив утворення партії. Л. солідаризувався з осн. положенням проголошеного з'їздом «Маніфесту». Проте с.-д. орг-ції не мали єдиної Програми, Статуту і тактики, не було керівництва з одного центру, ідейної й організаційної єдності. Оскільки с.-д. партія фактично не була створена, Л. поставив завданням створити в Росії справжню марксистську партію. Дійшовши висновку, що найважливішим засобом створення партії повинна бути загальнорос. нелегальна політ. газета, Л. вже 1900, повернувшись із заслання і оселившись у Іскові, енергійно взявся за створення газети. Він установив зв'язки з с.-д. орг-ціями різних міст, побувавши особисто в Уфі (двічі), Москві, Рязі, Сизрані, Нижньому Новгороді й Смоленську. В травні 1900 Л. в Петербурзі знову заарештували. Вирвавшись з рук царської жандармерії, яка вважала,

що «видатнішого за Ульянова тепер у революції нема нікого», Л. в липні 1900 емігрував за кордон, де перебував понад п'ять років (Цюрих, Мюнхен, Лондон, Женева). В грудні 1900 в Мюнхені вийшов перший номер газети «Искра», безпосереднє керівництво якою здійснював Л. Велику й небезпечну роботу по розповсюдженню газети, збиранню для неї матеріалів і коштів провели в Росії, в т. ч. і на Україні, агенти «Искры» І. В. Бабушкін, М. Е. Бауман, Р. С. Землячка, М. І. Калінін, В. З. Кеуховелі, Ф. В. Ленгнік, М. М. Литвинов, І. І. Радченко, М. О. Скрипник, О. Д. Стасова, О. Д. Цюрупа та ін. революціонери. «Искра» відіграла вирішальну роль у створенні партії, в об'єднанні і вихованні парт. кадрів. Майже в кожному номері газети друкувалися статті Л. Статтю в журн. «Заря» 1901 вперше підписав прізвиськом Ленін (у Л. були й інші псевдоніми: В. Ільїн, В. Фрей, Ів. Петров, К. Тулін, Карпов та ін.). Величезну роль у створенні *партії нового типу* відіграла книга Л. «Що робити?» (1902), де він обґрунтував план побудови партії, висвітлив осн. проблеми її стратегії, тактики і політики, підкреслив значення революц. теорії, довів, що «економізм» — різновидність міжнар. опортунізму. За активною участю Л. редакція «Искры» розробила проект програми РСДРП, в якому визначались найближчі завдання партії — повалення царизму і встановлення демократичної республіки — і кінцева мета — побудова комуністич. суспільства шляхом соціалістич. революції і встановлення диктатури пролетаріату. Л. написав і проект Статуту партії. Ленінська програма була прийнята на *Другому з'їзді РСДРП* (1903), який створив партію нового типу — ленінську більшовицьку партію, що докорінно відрізнялась від соціал-реформістських партій 2-го Інтернаціоналу. «Створення більшовицької партії відкрило новий етап у російському і міжнародному робітничому русі. Вперше пролетаріат дістав організацію, здатну в нових історичних умовах успішно керувати його боротьбою за своє соціальне визволення» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 11). Після з'їзду Л., розвиваючи далі марксистське вчення про партію як керівну орг-цію пролетаріату, розгорнув боротьбу проти *меншовизму* — найнебезпечнішої опортуністичної течії всередині робітн. руху в Росії. В книзі «Крок вперед, два кроки назад» (1904) він виробив тверді норми парт. життя і принципи парт. керівництва, підкреслив, що партія є політ. вождем робітн. класу, розкрив значення колективності керівництва і *демократичного централізму*, розгортаючи критики і самокритики для зміцнення партії, заклавши організаційні основи партії. Правильність політ. лінії, стратегічного плану і тактики більшовиків була переконливо підтверджена під час *революції 1905—07 в Росії*. На *Третньому з'їзді РСДРП* (1905), в книзі «Дві тактики соціал-демократів в демократичній революції» (1905) Л., викривши опортунізм меншовиків, що пристосовувалися до тактики ліберальної буржуазії, розробив і обґрунтував стратегічний план і тактику більшовицької партії в революції. Для правильного розуміння й дальшого розвитку революц. подій у Росії та в ін. країнах важливе значення мав зроблений Л. на досвіді першої рос. революції й європ. робітн. руху висновок, що віднині гегемонія у визвольній боротьбі переходить до пролетаріату і що гегемонія пролетаріату в бурж.-демократич. революції при союзі його з усім селянством неодмінно переростає в гегемонію пролетаріату в соціалістич. революції при

союзу його з сільс. біднотою і всіма експлуатованими масами міста й села. «Цей висновок розбивав традиційну соціал-демократичну догму, згідно з якою після буржуазної революції має настати період тривалого панування капіталізму. Ленін показав, що в епоху імперіалізму розв'язання демократичних і соціалістичних завдань зблизилося, що в цих умовах особливого значення набуває політика союзу пролетаріату з середніми верствами в боротьбі за демократію і соціалізм» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 12). З метою конкретнішого спрямування діяльності більшовицької партії по керівництву революц. масами Л. 8 (21).ХІ 1905 приїхав у Петербург, де безпосередньо очолює роботу ЦК і Петерб. к-ту більшовиків, більшовицьких газет («*Пролетарій*», «*Новая жизнь*») по підготовці збройного повстання. В грудні 1905 він керував роботою *Першої конференції РСДРП* у Таммерфорсі. На *Четвертому (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП* (1906), який відбувся в обстановці гострої боротьби між більшовиками і меншовиками, Л. виступив з доповідями в аграрному питанні, відстоюючи вимогу конфіскації поміщицьких земель і націоналізації всієї землі, про сучасний момент і класові завдання пролетаріату тощо. Л. вів рішучу боротьбу проти меншовиків на *П'ятому (Лондонському) з'їзді РСДРП* (1907), який прийняв ленінські резолюції про ставлення до бурж. партій та з ін. осн. питань порядку денного. В період 1-ї рос. революції Л. відгукувався на всі значні революц. виступи, встановлював і підтримував тісні зв'язки з повсталими робітниками, солдатами і матросами, давав їм свої настанови, брав, зокрема, безпосередню участь у засіданні Василеостровського районного к-ту партії, виступав перед парт. працівниками Петерб. орг-ції РСДРП, представниками парт. орг-ції Выборзького р-ну, на зборах робітників соціал-демократів Нарвського р-ну, на зборах робітниць тютюнової фабрики Шапшала, робітників Семянковського підрайону Невської застави тощо. Царська влада намагалася розправитися з вождем революції. Л. доводилося жити під різкими прізвищами, міняти конспіративні квартири.

Щоб уникнути арешту, Л. у грудні 1907 емігрував у Швейцарію, а звідти в кін. 1908 переїхав до Парижа. Майже десять років перебував він у другій еміграції. Незважаючи на це, Л. проводив величезну теоретичну і практичну роботу по дальшому розвитку і втіленню в життя марксистського вчення, по безпосередньому керівництву партійними орг-ціями і визвольним рухом у Росії. Розробляючи проблеми суспільного розвитку в тісному зв'язку з потребами революц. практики та ідеологічної боротьби, Л. розвинув і збагатив марксистське вчення з діалектичного та історичного матеріалізму, дав ґрунтовну критику ідеалістичних і метафізичних концепцій, зокрема в своїй філософ. праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» (1908). «Ленін — перший мислитель віку, який в досягненнях сучасного йому природознавства побачив початок грандіозної наукової революції, зумів розкрити і по-філософському узагальнити революційний зміст фундаментальних відкриттів великих дослідників природи. Він дав блискуче філософське тлумачення нових наукових даних у період крутої „ломки принципів“ у провідних галузях природознавства. Висловлена ним думка про невичерпність матерії стала загальним принципом природничонаукового пізнання» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 13).

В праці «*Аграрна програма соціал-демократів в першій російській революції 1905—1907 років*»

(1907) та ін. Л. розробив аграрну програму більшовицької партії, дослідив осн. тенденції світової аграрної еволюції, передусім процес класового розшарування селянства, довів, що трудяще селянство об'єктивно зацікавлене не тільки в перемозі бурж.-демократич. революції, а й у поваленні капіталістич. ладу, бо знищення поміщицького землеволодіння і радикальне розв'язання аграрного питання можливі лише за соціалізму.

В тяжкі роки столипінської реакції, коли царський уряд стратив тисячі революціонерів, десятки тисяч застав на каторгу, Л. розгорнув невтомну боротьбу за збереження і зміцнення партії, яка змушена була піти в глибоке підпілля, за підготовку нової революції. Згуртовуючи парт. орг-ції, Л. вів рішучу боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів, *одозвістів*, трояцьких та ін. опортуністів. З його ініціативи і за безпосереднього керівного участю відновилося видання газ. «*Пролетарій*» (1908), почали виходити в Петербурзі щотижнева газ. «*Звезда*» (1910) і щоденна легальна робітн. газ. «*Правда*» (1912), що мала велике значення для політ. виховання робітн. мас Росії, яка, як і передбачав Л., 1910 вступила в період нового революц. піднесення. Для виховання парт. кадрів робітників він навесні 1911 організував парт. школу в Ложюмо (поблизу Парижа). Там Л. прочитав 29 лекцій, зокрема з теорії і практики соціалізму в Росії, для 18 робітників, які прибули з Петербурга, Москви, Сормова, Катеринослава, Миколаєва та ін. міст. У січні 1912 Л. керував роботою *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*, яка мала значення з'їзду партії. Конференція, де були представлені майже всі парт. орг-ції, що існували в той час в Росії, оголосила себе верховним органом партії, вигнала з РСДРП меншовиків-ліквідаторів, обрала ЦК на чолі з Л., визначила завдання роботи партії серед мас в обстановці революц. піднесення.

В 1912 Л., щоб бути ближче до Росії, переїхав з Парижа в Краків, який тоді входив до складу Австро-Угорщини. Перебуваючи тут протягом двох років, Л. вів величезну теоретичну і практичну роботу по керівництву більшовицькими орг-ціями і революц. рухом у Росії, в т. ч. й на Україні. Звідси він керував роботою бюро ЦК РСДРП у Росії, газ. «*Правда*» (в ній 1912—14 надруковано понад 280 ленінських статей), діяльністю більшовиків-депутатів 4-ї *Державної думи*, для яких, зокрема для Г. І. *Петровського*, писав проекти виступів. Під керівництвом Л. в грудні 1912 в Кракові і у вересні 1913 в Пороніні відбулися наради ЦК з парт. працівниками, які відіграли велику роль у зміцненні партії та її зв'язків з робітн. рухом.

У нових істор. умовах Л. всебічно розробив програму більшовицької партії з *національного питання*. Саме в цей період він виступив з такими програмними працями з нац. питання, як «*Критичні замітки з національного питання*» (1913), «*Робітничий клас і національне питання*» (1913), «*Кадети про українське питання*» (1913), «*Про право націй на самовизначення*» (1914) та ін., в яких, розглядаючи нац. питання як складову частину заг. питання про соціалістич. революцію, підкреслив важливість лозунга *права націй на самовизначення*, положень про дві нації і дві культури в кожній бурж. нації, про непримиренність пролетарського *інтернаціоналізму* і бурж. *націоналізму*. Лейтмотивом цих ленінських праць був заклик до єдності робітників усіх націй Росії, «бо тільки така єдність може дати гарантії рівноправності націй, свободи народу і інтересів соціалізму» (Твори, т. 20, с. 200).

Виходячи з інтернаціоналістських позицій, з інтересів соціалізму, Л. вів непримиренну боротьбу проти великодержавних шовіністів, бурж. націоналістів, троцькістів, а також опортуністів різних гатунків у міжнар. робітн. русі, зокрема на Штутгартському (1907) і Копенгагенському (1910) конгресах 2-го Інтернаціоналу. Він, як представник (з 1905 до 1912) РСДРП в Міжнар. соціалістич. бюро 2-го Інтернаціоналу, рішуче виступав за згуртування лівих, революц. елементів у міжнар. робітн. русі.

Послідовну інтернаціоналістську лінію Л. проводив і в період 1-ї світової війни, початок якої застав його в Поронні (Галичина). За фальшивим доносом Л. 25. VII (7. VIII) 1914 було заарештовано австро. владою і ув'язнено в тюрмі в м. Новому Тарзі. Та вже 23. VIII (5. IX) 1914 Л., звільнившись з в'язниці за допомогою передових польс. і австр. громад. діячів, переїхав до Швейцарії. У Берні він виступив на зборах місцевої групи більшовиків з своїми істор. тезами про війну, що лягли в основу Маніфесту ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія», який Л. написав наприкінці вересня 1914. Цей маніфест було надруковано в газ. «Соціал-демократ», яка завдяки енергійним заходам Л. у листопаді 1914 відновила свій вихід. Викривши грабницький характер війни, Л. висунув програмний лозунг революц. соціал-демократії про перетворення війни імперіалістичної на громадянську. Боротьбу проти імперіалістич. війни, за інтернац. єднання трудящих різних країн Л. пов'язував з розв'язанням завдань соціалістич. революції.

Будучи патріотом, сповненим безмірної любові до свого народу і своєї батьківщини, і водночас виступаючи як великий інтернаціоналіст, Л. у статті «Про національну гордість великоросів» (1914) писав: «Інтерес (не по-холопському сприйнятої) національної гордості великоросів збігається з соціалістичним інтересом великоруських (і всіх інших) пролетарів» (Твори, т. 21, с. 82). Оскільки більшість лідерів 2-го Інтернаціоналу стала на шлях підміни соціалізму націоналізмом, на шлях підтримки загарбницьких прагнень бурж. урядів «своїх країн», Л. вимагав повного розриву з 2-м Інтернаціоналом, який зазнав повного краху, і створення нового, 3-го Інтернаціоналу.

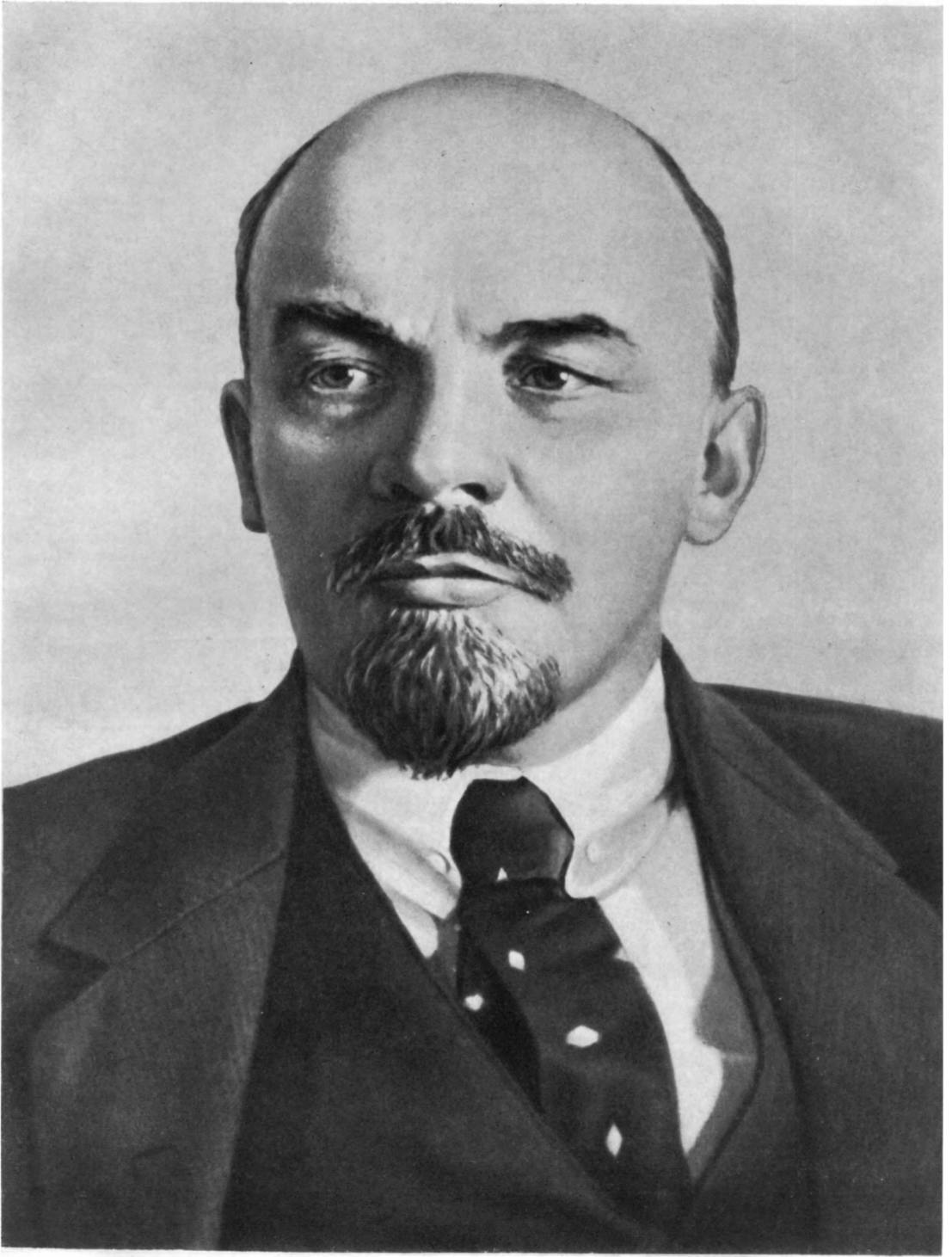
Ленінська теорія імперіалізму як останньої стадії капіталізму і переддня соціалістич. революції знайшла всебічне обґрунтування в його фундаментальній праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1916), що була прямим продовженням і дальшим розвитком ідей «Капіталу» К. Маркса. Це було істор. заслугою Л. «Відкривши закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму на його імперіалістичній стадії, Ленін робить висновок про те, що до соціалізму різні країни придуть неодноразом і фронт імперіалізму може бути прорваний не обов'язково в найбільш високорозвинутій країні. Цей висновок був новим словом марксистської науки. Він докорінно змінив уявлення про умови перемоги нового ладу, відкрив перед російським і міжнародним пролетаріатом ясну перспективу боротьби. Вже тоді Ленін передбачав хід основних процесів суспільного розвитку в результаті перемоги соціалізму в одній або кількох країнах, неминучість боротьби двох систем на світовій арені» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 12—13).

Ленінська теорія соціалістич. революції була розвинута далі в працях Л. «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915), «Воєнна програма пролетарської революції» (1916). В творах «Соціалізм і війна», «Соціалістична революція і право

націй на самовизначення», «Підсумки дискусії про самовизначення», написаних у той період, Л. дійшов висновку, що нац. питання з складової частини бурж.-демократич. революції вже стало складовою частиною соціалістич. революції, що визволення поневолених народів нерозривно зв'язане з поваленням імперіалізму. Закладаючи основу 3-го Інтернаціоналу, Л. вів невтомну боротьбу проти соціал-шовіністів і централістів типу Каутського, Троцького та ін., гостро критикував неправильні погляди групи Бухаріна — П'ятова, що протиставляла боротьбу за соціалізм боротьбі за демократію, рішуче відстоював революц. марксистські принципи, згуртовуючи на їхньому ґрунті революц. сили в міжнар. конференціях в Ціммервальді (1915) і Кінталі (1916).

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 в Росії, яка повалила царське самодержавство, була важливим етапом на шляху до соціалістич. революції. Л. у березні 1917 відзначав, що вона була першою революцією, породженою імперіалістичною війною, яка «почала перетворюватися в громадянську війну», що «російським робітникам випала на долю честь і частя першим почати революцію, тобто велику, єдино законну і справедливую, війну пригноблених проти гнобителів» (Твори, т. 23, с. 323). В Росії встановилося *двовладдя*, яке було своєрідним переплетінням диктатури імперіалістич. буржуазії, представленої Тимчасовим урядом, і революц.-демократич. диктатури робітників і селян, органами якої стали Ради робітн. і солдат. депутатів.

3 (16).IV 1917 Л. повернувся в Петроград, де його палко зустріли трудящі. Повернення великого стратега і тактика революції мало велике значення для більшовицької партії, для дальшого розвитку революції. Вже 4 (17).IV 1917 у доповіді «Про завдання пролетаріату в даній революції», тези якої були опубліковані 7 (20).IV в «Правде», Л. відзначав: «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — до другого етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» (Твори, т. 24, с. 4). *Квітневі тези В. І. Леніна*, курс партії на переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну, лозунг «*Вся влада Радам!*» схвалила *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП (б)*. Вона дала відсіч опортуністам, які заперечували можливість соціалістич. революції, виступали проти лозунга самовизначення націй. Під керівництвом Л. більшовицька партія розгорнула настійну і невтомну діяльність по політ. вихованню й організації широких робітн., сел. і солдат. мас. Л., постійно спрямовуючи діяльність партії та її друкованого органу — газ. «Правда», виявляв кипучу енергію у безпосередньому керівництві масами. З часу повернення в Росію до липня 1917 він написав понад 170 статей, брошур, проєктів резолюцій, відозв, виступив на 1-му Всерос. з'їзді сел. депутатів (гравень 1917), на *Першому Всеросійському з'їзді Рад* (червень 1917), на мітингах робітників і солдатів, зокрема на Путлівському, Обухівському з-дах тощо. Більшовики, несучи велику правду ленінських ідей у маси, мобілізували їх на боротьбу проти імперіалістич. політики бурж. Тимчасового уряду, викривали згубність політики меншовиків та есерів, що пішли на угоду з буржуазією. Важливими етапами мобілізації мас на шляху переходу до соціалістич. революції були квітнева, червнева та липнева політ. кризи, що виникли в Петрограді і охопили всю країну, в т. ч. й Укра-

V. I. Lenin

В. І. Ленін виступає на Красній площі в день першої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Москва. 7 листопада 1918.

іну. 4 (17). VII Тимчасовий уряд в Петрограді за згодою меншовиків і есерів розстріляв мирну 500-тисячну демонстрацію трудящих, які вимагали передати всю владу Радам. Двовладдя закінчилося переходом влади до рук буржуазії. Почалася шалена контрреволюц. кампанія проти більшовицької партії і В. І. Леніна. Л. рішуче спростував наклепницькі заяви контрреволюціонерів, зокрема в статті «Про наклепників», опублікованій 30. VIII (12. IX) у газ. «Рабочий». У зв'язку з тим, що Тимчасовий уряд видав наказ про арешт Л., вождь революції змушений був піти в підпілля. Він кілька днів переховувався на квартирах петроградських робітників, до 8 (21). VIII жив у курені за озером Розлив (під Петроградом), а потім до жовтня — в Фінляндії. Перебуваючи в підпіллі, Л. уважно стежив за розвитком подій, увесь час підтримував зв'язок з ЦК і повсякденно керував партією, спрямовуючи її діяльність по шляху соціалістичної революції. Шостий з'їзд РСДРП(б), роботою якого з підпілля керував В. І. Ленін, ухвалив рішення про необхідність взяття влади робітничим класом в союзі з біднішим селянством шляхом збройного повстання. Для партії дійовою програмою соціально-політичних та економічних перетворень в країні стали праці В. І. Леніна «Держава і революція» (1917), «Загрожує катастрофа і як з нею боротися» (1917), «Чи вдержать більшовики державну владу?» (1917) та ін., написані під час перебування в підпіллі. «У період між лютим і жовтнем 1917 року більшовицька партія на чолі з Леніним дала зразки застосування різноманітних форм і методів класової боротьби, вмілого їх поєднання і зміни, вибору в кожен момент найефективніших з них. Всебічно розробивши вчення про революційну ситуацію і збройне повстання, Ленін вніс видатний вклад у марксистську теорію... Більшовицька партія під керівництвом Леніна на практиці здійснила марксистську вимогу ставитися до повстання, як до місцевства»

(До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 15).

У вересневі і жовтневі дні Л. на основі глибокого аналізу розстановки і співвідношення класових сил у країні настійно доводив, що наразі час для здійснення переможної соціалістичної революції в Росії. Це знайшло свій вияв, зокрема, у листах до ЦК, Петроградського й Московського комітетів РСДРП (б) «Більшовики повинні взяти владу», до ЦК РСДРП (б) «Марксизм і повстання», Пітерській міській конференції, в «Листі до товаришів більшовиків, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області» тощо, а також у статті «Криза нарізла». В статті «Поради стороннього» Л. виклав конкретний план організації і проведення збройного повстання. 10 (23). X відбулося істор. засідання ЦК РСДРП(б), на якому з доповіддю виступив Л., що на поч. жовтня прибув у Петроград з Фінляндії. Була прийнята запропонована ним резолюція про негайну підготовку збройного повстання. 16 (29). X Л. знову виступив з доповіддю про повстання на розширеному засіданні ЦК РСДРП (б), піддавши нищівній критиці капітулянтську позицію Зинов'єва і Каменєва.

Л. безпосередньо керував підготовкою повстання, спрямовуючи діяльність Військово-революц. партійного центру (А. С. Бубнов, Ф. Е. Держинський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, М. С. Урицький), який став ядром Військово-революційного к-ту (В. О. Антонов-Овсієнко, М. І. Подвойський, М. О. Скрипник, Ю. М. Коцюбинський, М. В. Криленко та інші), утвореного для керівництва збройним повстанням. Л. наполягав на тому, щоб підняти повстання в Петрограді до початку Другого Всеросійського з'їзду Рад, який мав відкритися 25. X (7. XI). Ввечері 24. X (6. XI) Л., ризикуючи життям, нелегально прибув у Смольний і взяв у свої руки безпосереднє керівництво збройним повстанням. Вранці 25. X (7. XI) ВРК опублікував написане Л. звернення «До громадян

Росії», яке, проголошуючи повалення Тимчасового уряду, закінчувалося полум'яним закликком: «Хай живе революція робітників, солдатів і селян!» (Л е н і н В. І. Твори, т. 26, с. 203).

Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 докорінно змінила політ. і соціально-економіч. обличчя Росії, знищила експлуататорський лад, встановила диктатуру пролетаріату і проголосила рівноправність усіх народів. Вона дала світові зразок розв'язання корінних соціальних проблем. Підкреслюючи величезне міжнар. значення перемоги соціалістич. революції в Росії, Л. говорив, що вона «вказала всьому світові шляхи до соціалізму і показала буржуазії, що наближається кінець її торжества» (Полное собрание сочинений, т. 37, с. 30).

2-й Всерос. з'їзд Рад, що відкрився 25.X (7.XI), проголосив встановлення Рад. влади, прийняв ленінські *Декрет про мир* і *Декрет про землю*, створив перший Рад. уряд — *Раду Народних Комісарів* на чолі з Л. «Центральне місце в ленінізмі після перемоги Жовтня зайняли теоретичні і практичні питання соціалістичного будівництва, перспектив розвитку світової революції. Всесвітньо-історична заслуга Леніна, партії більшовиків полягає в тому, що вони очолили створення першого в світі соціалістичного суспільства» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 16).

В.І. Ленін — засновник першої в світі соціалістич. держави — очолюв багатогранну діяльність Комуністич. партії по зміцненню диктатури пролетаріату, союзу робітн. класу і селянства, по будівництву нового держ. апарату, створенню основ соціалістич. економіки, залученню до соціалістич. будівництва широких трудящих мас, по створенню Радянської держави на основі добровільного союзу суверенних нац. республік. Розв'язанню революц. ініціативи мас великою мірою сприяли ленінські *Декларація прав народів Росії* (листопад 1917) і *Декларація прав трудящого і експлуатованого народу* (січень 1918). В праці Л. «Як організувати змагання?» (грудень 1917) *соціалістичне змагання* висувалось як метод будівництва нового життя. Конкретні шляхи і методи соціалістич. перетворення Росії в *перехідний період від капіталізму до соціалізму* Л. визначив у праці «*Чергові завдання Радянської влади*» (березень — квітень 1918). З виникненням соціалістич. Вітчизни Л. велику увагу приділяв організації і захисту Рад. д-ви від внутр. і зовн. контрреволюції, заклад основ її мирної зовн. політики. Під його безпосереднім керівництвом було здійснено розгром контрреволюц. банд Кривоноса — Керенського, *каледонців*, подано братерську допомогу укр. народів в його боротьбі проти укр. бурж. контрреволюції, на захист *Української Радянської соціалістичної держави*.

За тогочасних істор. умов, коли тривала імперіалістич. війна, коли, всупереч неодноразовим зверненням уряду Рад. Росії, бурж. уряди Англії, Франції і США відмовилися від переговорів з Німеччиною, Л., щоб зберегти Рад. владу, вважав за необхідне укласти мир, незважаючи на грабіжницькі умови нім. імперіалістів. Завдяки геніальній проникливості Л., його рішучій боротьбі проти троцькістів і «лівих комуністів» було укладено *Брестський мир 1918* з Німеччиною, що забезпечило миру передихну, яка дала можливість зміцнити Рад. владу. Перші успіхи Країни Рад викликали відчайдушний опір внутр. і зовн. контрреволюції. Вороги Рад. влади намагалися обезглузвити Рад. д-ву. В січні 1918 на Л. було вчинено замах, а 30.VIII 1918 його тяжко поранила есерка-терористка Ф. Каплан.

В роки *громадянської війни в СРСР 1918—20* Л. як вождь партії, Голова Ради Народних Комісарів і *Ради Робітничої і Селянської Оборони* (створена 30.XI 1918) вів напружену роботу по мобілізації й організації робітн. класу і всіх трудящих на захист соціалістич. Вітчизни, на боротьбу проти іноземних інтервентів і бурж.-поміщицької контрреволюції. Під його безпосереднім керівництвом розроблялись основи внутр. і зовн. політики Комуністич. партії і Рад. уряду в умовах війни, вирішувалися кардинальні питання створення і забезпечення всім необхідним Червоної Армії, розроблялись стратегічні плани рад. військ по розгрому іноземних інтервентів і білогвардійських полчищ. У ці буремні роки Л. часто виступав на мітингах, зборах робітників і червоноармійців, на різних конференціях і з'їздах, приймав численні делегації трудящих, не раз відвідував військ. учбові заклади, виховуючи в трудящих почуття рад. патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, закликаючи маси напружити всі сили для розгрому ворога. Проводячи титанічну роботу по організації захисту Республіки Рад, Л. продовжував величезну теоретичну діяльність. Приділявши велику увагу вивченню процесу революціонування мас у капіталістич. країнах, викликаного Великим Жовтнем, Л. вбачав небезпеку для світового робітн. руху в тому, що там немає революц. пролетарських партій, у засиллі реформістів у робітн. русі. В книзі «*Пролетарська революція і ренегат Каутський*» (жовтень — листопад 1918) він задав нищівного удару по опортунізму, викрив фальшивість бурж. демократії, показав, що саме соціалістич. демократія відображає інтереси абсолютної більшості населення, підкреслив, що питання про диктатуру пролетаріату є наріжним каменем марксизму. «Головним знаряддям побудови соціалізму є диктатура пролетаріату... Узагальнивши досвід Паризької Комуні, трьох російських революцій, Ленін розвинув і конкретизував учення Маркса і Енгельса про диктатуру пролетаріату, глибоко розкрив історичне значення Республіки Рад — держави нового типу, незмірно більш демократичної, ніж будь-яка буржуазно-парламентарна республіка... Диктатура пролетаріату означає заміну демократії для експлуататорів соціалістичною демократією для трудящих, початок епохи справжнього народовладдя» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 19).

Велику роль у досягненні корінного перелому в громадян. війні відіграв *Восьмий з'їзд РКП(б)* (1919), на якому Л. виступив з доповідями про роботу ЦК, про програму партії, проект якої був в осн. написаний Л., про роботу на селі. Нова програма партії, прийнята з'їздом, визначала завдання Комуністич. партії на весь перехідний період від капіталізму до соціалізму. Проблеми відбудови нар. г-ва і будівництва соціалізму знайшли глибоке теоретичне обґрунтування в ленінських працях «*Великий почин*» (1919), «*Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату*» (1919) та ін.

Будучи вождем міжнародного комуністичного і робітничого руху, Л. невтомно дбав про його становлення і розвиток. За ініціативою Л. 1919 було засновано 3-й, *Комуністичний Інтернаціонал* (Комінтерн), який поєднав у всесвітньому масштабі марксизм-ленінізм і робітн. рух. I—IV конгреси Комінтерну проходили під безпосереднім керівництвом Л. В своєму видатному творі «*Дитяча хвороба „лівизни“ в комунізмі*» (1920) Л. відстояв єдність інтернац. тактики комуністич. руху, підкреслив, що «російський зразок показує в с і м країнам дещо, і дуже істотне,

з їх неминучого і недалекого майбутнього» (Твори, т. 31, с. 5), відзначив важливість врахування конкретно-істор. особливостей, своєрідності обстановки, в якій доводиться діяти кожній партії, піддав нищівній критиці прояви догматизму і сектантства.

Після переможного закінчення громадян. війни Л. очолив боротьбу Комуністич. партії і всіх трудячих за відродження і дальший розвиток економіки, керував парт., держ. і культурним будівництвом, спрямовував рад. зовн. політику по шляху мирного співіснування країн з різним соціальним ладом.

В розробленому за ініціативою і під керівництвом Л. Державному плані електрифікації Росії (ГОЕЛПРО) було намічено гол. напрям створення нових продуктивних сил на базі електрифікації, комплексного використання природних багатств, впровадження передової техніки, технології та організації виробництва, що забезпечило б побудову економіч. фундаменту соціалізму. В тяжких умовах економіч. розрухи, викликаній імперіалістичною і громадянськими війнами, розорення, що його заподіяли іноземні інтервенти й білогвардійщина, Л. спрямував діяльність Комуністич. партії по шляху крутого повороту від політики *воєнного комунізму* до *нової економічної політики* (неп). Пропозицію Л. про перехід до непу, який забезпечував зміцнення союзу робітн. класу і селянства, створення виробничої бази соціалізму, прийняв *Десятий з'їзд РКП (б)* (1921). З'їзд схвалив також ленінську постанову про профспілки як школу комунізму, ухвалив ленінські резолюції «Про єдність партії» і «Про синдикалістський і анархістський ухил в нашій партії», підбивши тим самим підсумки боротьби проти троцькістів та ін. антипарт. угруповань — «робітничої опозиції», групи «демократичного централізму», які нав'язали партії дискусію.

Велику увагу В. І. Ленін приділяв вихованню трудячої молоді, роботі комсомолу. Програмою діяльності *Всесоюдної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді* є істор. промова Л. на 3-му з'їзді РКСМ (1920) «*Завдання спілок молоді*».

Шляхи побудови соціалістич. суспільства знайшли глибоке відображення в працях В. І. Леніна «*Про продовольчий податок*», «*До четвертої річниці Жовтневої революції*» та ін. На *Одинадцятomu з'їзді РКП (б)* (1922) Л. висунув перед партією нове завдання — приступити до підготовки наступу на капіталістич. елементи, навчитись господарювати, налагодити тісний зв'язок соціалістич. пром-сті з сел. економікою. Закриваючи з'їзд, він висловив непохитну впевненість у повній і остаточній перемозі соціалізму в Рад. країні, підкресливши її міжнар. значення. Це був останній з'їзд партії, на якому виступав Л. Наприкінці травня 1922 у нього стався гострий приступ хвороби, що була наслідком поранення 1918 і напруженої праці. Відчувши деяке полегшення, Л. на поч. жовтня 1922 повернувся до роботи, головував на засіданнях Раднаркому, брав участь у роботі ЦК партії, виступив з доповіддю «П'ять років російської революції і перспективи світової революції» на IV конгресі Комінтерну (листопад 1922) тощо. Останнім публічним виступом Л. була промова 20. XI 1922 на пленумі Московської Ради, яку він закінчив пророчими словами, що «з Росії невідпущою буде Росія соціалістична» (Твори, т. 33, с. 391).

В останні роки свого життя Л., як і раніше, приділяв величезну увагу нац. питанню, зміцненню дружби рад. народів. Він був організатором створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* в грудні 1922. В середині грудня стан здо-

В. І. Ленін виступає на III конгресі Комінтерну. Москва, 1921.

ров'я Володимира Ілліча різко погіршав. Та, незважаючи на це, він, піклуючись про майбутнє соціалістич. Вітчизни, в цей час продукував свої останні статті: «Лист до з'їзду», «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще». В цих працях розвинуто висновки і положення попередніх тво-

Траурна процесія трудящих Києва після смерті В. І. Леніна. Січень 1924.

рів і виступів Л., завершено розроблення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* у світлі заг. перспектив розвитку світової революц. і нац.-визвольного рухів.

10.ІІІ 1923 у Л. стався найсильніший приступ хвороби, який призвів до втрати мови, посилення паралічу правих руки і ноги. Могутній організм Ілліча, для якого великою підтримкою були любов і піклування партії і народу, настійно боровся з хворобою. В середині травня Л. перевезли в с. Горки. З кінця липня здоров'я його почало поступово поліпшуватися, в жовтні він відвідав Москву. Л. уважно стежив за ходом дискусії, яку восени 1923 нав'язали партії троцькісти, що вимагали свободи фракцій і угруповань. ХІІІ конференція РКП (б) засудила їх як дрібнобурж. ухильників. На поч. 1924 стан здоров'я Л. раптом різко погіршив. 21.І 1924 о 6 год. 50 хв. вечора Л. помер від крововиливу в мозок. Сумну звістку вранці 22.І радіо поширило по всій країні, по всьому світу. 23.І було опубліковано звернення ЦК РКП (б) «До партії. До всіх трудящих» і того ж дня — відозву Виконкому Комінтерну з закликами слідувати заповітам Л.

Л. — геніальний мислитель, революціонер, людина, яка жила для людей і серед людей. Він все своє життя був великим, невтомним трудівником, який залишив неосягну теоретичну спадщину, геніальні ідеї якої були і є дороговказом для комуністів, для трудящих усього світу в боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію, соціалізм, за світле майбутнє людства — комунізм.

Ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму і перемоги *національно-визвольних рухів*, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму та будівництва комуністич. суспільства. Велич і геніальність Л. виявилися насамперед у тому, що він, базуючись на принципах марксизму, дав чітку відповідь на найактуальніші питання світового революц. руху в період імперіалізму, виробив осн. принципи стратегії і тактики комуністич. партій — науки про керівництво класовою

боротьбою пролетаріату. «Ленінізм — це методологія революційного мислення і революційної дії» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 5.).

В ленінізмі — новому, найвищому етапі марксизму — знайшли творчий розвиток усі його складові частини — філософія, політ. економія, наук. комунізм. Л. на підставі нових відкриттів у галузі природознавства кін. 19 — поч. 20 ст. розвинув далі найважливіші положення *діалектичного матеріалізму*, конкретизував і розвинув найважливіші категорії і положення *історичного матеріалізму*, зокрема поняття про суспільно-економічні формації, про продуктивні сили і виробничі відносини як дві нерозривні сторони способу виробництва, про співвідношення базису і надбудови, про закономірність зміни однієї формації іншою внаслідок класової боротьби і соціальної революції, про Рад. владу як найкращу, найдоцільнішу форму держ. організації диктатури пролетаріату. Розглядаючи історію людства як закономірний процес зміни суспільно-економіч. формацій, Л. показав співвідношення об'єктивного і суб'єктивного факторів і в суспільному житті, підкреслив вирішальне значення нар. мас в економіч., політ. і духовному розвитку суспільства.

Він розвинув і конкретизував основоположні ідеї марксизму про керівну роль робітн. класу і його революц. партії, партії нового типу, про союз робітн. класу і селянства, про д-ву і революцію, про диктатуру пролетаріату.

Збагативши марксистське вчення, Л. зробив висновок про імперіалізм як переддень соціалістичної революції, розробив теорію про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, розвинув диктант про нації, нац.-визвольний рух і поєднання його з соціалістич. революцією, зробив кардинальний висновок про можливість перемоги соціалізму спершу в небагатьох або навіть в одній країні, вів рішучу боротьбу проти ревізіонізму й опортунізму, великодержавного шовінізму і бурж. націоналізму. Л. показав закономірності і головні риси пере-

хідного періоду від капіталізму до соціалізму, розробив осн. проблеми будівництва соціалізму і комунізму, створення відповідної матеріально-технічної бази. Ідучи ленінським курсом, рад. народ під керівництвом Комуністич. партії втілює у життя ленінський план соціалістич. будівництва — здійснив соціалістичну *індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію*. Л. характеризував соціалістич. суспільство як період поступового відмирання класів і становлення соціальної рівності, важливою передумовою забезпечення якої він вважав соціалістич. розв'язання нац. питання. Великого значення Л. надавав розвитку політ. свідомості мас, він розвинув марксистське положення про формування комуністич. суспільних відносин, про комуністич. виховання трудящих.

Як і передбачав Л., з перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції світ змінився докорінно: відбулося дальше відпадання від капіталістич. системи в результаті соціалістич. революції нових держав, диктатура пролетаріату перетворилась з сили національної на інтернаціональну. Справдився геніальний прогноз Л. — соціалізм виріс у вирішальний фактор істор. розвитку, у велетенський прискорювач соціального прогресу. В умовах, коли обличчя сучас. світу визначається протистоянням соціалізму і капіталізму, особливо великого значення набули ленінські настанови про створення економіки нового суспільства, яка перевершує капіталістичну економіку. КІРС послідовно керується ленінською вказівкою про те, що важливою стороною стратегії соціалістич. світу є «підтримка демократичного і революційного руху в усіх взагалі країнах, особливо в колоніях і в залежних» (Твори, т. 27, с. 129).

Ленінське вчення про партію як вождя революц. мас, керівну силу нового суспільства, про принципи парт. будівництва є надбанням не тільки КІРС, а й братніх комуністич. партій. Історія блискуче підтвердила визначення Л., що Комуністична партія — це розум, честь і совість нашої епохи.

Ленін як історик. Л. належить величезна заслуга в дальшому розвитку марксистського матеріалістич. розуміння історії, за яким основою суспільно-економіч. формації становить спосіб виробництва матеріальних благ і дійсним творцем історії є народ, що створює ці матеріальні блага, а істор. наука вивчає конкретний процес розвитку людства, його закономірності. Л. у своїх працях глибоко розкрив єдність істор. процесу, органічний зв'язок минулого з сучасним і майбутнім. Він наголошував на тому, що до кожного суспільного явища слід підходити з методологічних позицій *історизму*, тобто розглядати його тільки в істор. зв'язку з конкретним досвідом історії. Виходячи з розвинутої ним далі марксистської теорії класів і класової боротьби, Л. вважав, що лише з класових позицій можна розібратися в складному переплетінні суперечливих істор. подій і явищ. Він надавав великого значення принципу партійності в науці, який протистоїть бурж. «об'єктивізму» і непримиренний до бурж. ідеології. Розглядаючи принципи партійності в нерозривному зв'язку з наук. об'єктивністю, Л. вказував, що матеріаліст послідовніший від бурж. об'єктивіста. «Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а вясняє, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, як і ч а м е к л а с визначає цю необхідність» (Твори, т. 1, с. 364). Розглядаючи парт., класовий підхід до суспільних явищ, як непорушний принцип марксистської ідеології, Л. вчив за будь-якими політ. течіями, програмами тощо ба-

чити інтереси певних класів, визначаючи своє ставлення до них з позицій пролетаріату. Л. заперечував догматичний підхід до теорії, розглядаючи її як керівництво до революц. дій. Він ставив перед марксистами завдання зуміти засвоїти і переробити те цінне, що дають бурж. вчені в галузі фактичних, спец. досліджень, «і в м і т и відсікти їх реакційну тенденцію, вміти вести с в о ю лінію і боротися з у с і є ю лінією ворожих нам сил і класів» (Твори, т. 14, с. 315). Виступаючи проти суб'єктивного підходу до предмету дослідження, Л. вимагав «брати не окремі факти, а в с ю с у к у п н і с т ь фактів, які стосуються до даного питання, без є д и н о г о винятку» (Твори, т. 23, с. 252).

Л. був великим подвижником у науці, зокрема в істор. науці. До його неосяжної теоретич. спадщини ввійшли також глибокі дослідження, розробки важливих проблем історії народів СРСР, історії Комуністичної партії, всесвітньої історії, історії міжнар. комуністич. і робітн. руху (див. *Всесвітня історія, Історія, Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, Історія СРСР, Нова історія* тощо).

Важливе значення для зародження і розвитку марксистської істор. науки в нашій країні мали ленінські положення про те, що кріпосництво є одна з форм феод. відносин, які існували ще з часів Київської Русі, що історія Росії протягом віків розвивалася в тих самих осн. напрямках, що й історія ін. країн. Це мало і має першорядне значення для наук. підходу до розгляду історії укр. народу, який так само, як і рос., і білорус. народи, вийшов з єдиного кореня — давньоруської народності, а возз'єднання України з Росією навки з'єднало істор. долю двох братніх народів, таких близьких, за ленінським визначенням, «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Твори, т. 25, с. 71). Глибокі ленінські оцінки трьох етапів феодалізму, реформи 1861, сел. рухів, періодизація визвольного руху в Росії, вичерпні оцінки руху *декабристів, революційних демократів, народництва*, пролетарського етапу визвольного руху — ключ до наук. розуміння кардинальних питань історії Росії та України.

Теоретичні висновки Л., що Росія, в т. ч. й Україна, йшла по шляху капіталістич. розвитку, що на рубежі 19 і 20 ст. Росія вступила в стадію імперіалізму, що гол. революц. силою став робітн. клас, завдали удару не тільки народницькій ідеології, а й бурж.-націоналістич. концепціям «безкласовості» і «безбуржуазності» укр. нації. Ще в той час, коли відбувалося становлення ленінізму в боротьбі за революц. марксистське вчення, історія України виявилася в полі зору ленінського генія. Вже 1893 в праці «Нові господарські рухи в селянському житті» Л., проаналізувавши статистичні дані про ряд укр. повітів, зробив висновки про спільність соціально-економіч. процесів у Росії та на Україні. В праці «З приводу так званого питання про ринки» (1893) він на укр. матеріалі розглянув таке важливе питання революц. теорії і практики, як класове розпарування селянства внаслідок розвитку капіталізму. В праці «Розвиток капіталізму в Росії» Л. значною мірою також спирався на матеріал по укр. губерніях. Ведучи наполегливу боротьбу за інтернац. єднання трудящих усіх національностей навколо рос. робітн. класу, завжди приділяв велику увагу визвольному руху на Україні, зробивши кардинальні висновки з найважливіших питань історії України. У численних працях він, виходячи з грандіозних завдань, що стояли перед рос. пролетаріатом, більшовицькою партією, дослідив осн. закономірності й особливості економіч. і суспільного роз-

Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Москва. 21 квітня 1970.

виту України, підкреслив єдність соціально-економіч. процесів у Росії та на Україні, розкрив істор. корені братерства укр. і рос. народів, показав трудящим України шлях до соціалізму в революц. союзі з рос. народом. Л. невтомно і послідовно виступав на захист соціальних і нац. прагнень укр. народу. Він нещадно таврував як великодержавний шовінізм самодержавства, рос. буржуазії та її партій щодо укр. народу та його культури, так і політику укр. бурж. націоналістів, що намагалися розколоти єдиний революц. фронт рос. і укр. трудящих, відірвати Україну від Росії. Нижнє викриття Л. гнобительської політики царизму щодо народів Росії, в т. ч. і українського, обґрунтування ним авангардної ролі робітн. класу у визвольному русі, боротьба за створення партії нового типу на більшовицьких інтернаціоналістських засадах — найважливіші істор. фактори, що ведуть до розуміння місця і значення союзу рос. і укр. трудящих в період штурму самодержавства. Л., як марксистський історик робітничого руху в Росії, дослідив також соціально-економіч. проблеми пром. капіталізму на Україні, показав, що формування робітн. класу тут відбувалося в нерозривній єдності з формуванням пролетаріату в Росії. «В Росії, — писав він, — робітники всіх національностей перебувають під таким економічним і політичним гнітом, якого нема ні в одній державі, особливо ті робітники, які не належать до руської національності» (Твори, т. 8, с. 448). Л. вважав, що весь пролетаріат Росії має бути згуртований спільним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань і об'єднаний в єдиній марксистській партії. Принципи пролетарського інтернаціоналізму в побудові марксистської партії Л. розвинув, зокрема, в статтях «Про маніфест вірменських соціал-демократів», «Чи потрібна „самостійна політична партія“ єврейському пролетаріатові» (1903) та ін. Засудив спробу *Бунду* відірвати євр. робітників від рос. пролетаріату, замкнути їх в окрему партію. Л. взяв під захист від нападок бундівців Катеринославський к-т РСДРП, що видав листівку, яка «чудово роз'яснює єврейським робітникам... соціал-демократичне ставлення до сіонізму і антисемітизму» (Твори, т. 6, с. 286). Рішуче викриваючи твердження опортуністів, що пролетаріат

не дозрів до політ. боротьби, Л. підкреслював, що вже перші робітн. союзи 70-х рр. (в Одесі і Петербурзі) висували політ. вимоги, що велику роль у цьому відіграли «Союзи боротьби за визволення робітничого класу», зокрема київський. У період, коли центр світового революц. руху перемістився в Росію, для єдності революц. дій трудящих Росії і України велике значення мало керівництво Л. більшовицькими орг-ціями України, розповсюдження ленінських праць, ленінської «Искры» та діяльність її агентів. По-за увагою Л. не лишився жоден значний виступ трудящих України, зокрема *Харківська політична демонстрація 1900*, *Полтавсько-Харківське селянське заворушення 1902*, *загальний страйк на Півдні Росії 1903* тощо. Перший марксистський історик трьох рос. революцій, Л. зробив багато основоположних висновків з історії визвольного руху укр. та ін. народів. Визначивши характер і рушійні сили першої рос. революції, він дійшов важливого висновку, що «п'ятий рік об'єднав робітників усіх націй Росії» (Твори, т. 20, с. 200), що петерб. і моск. робітники йшли в авангарді боротьби проти царизму. Водночас Л. підкреслював значення робітн. виступів у пром. центрах України, на броненосці «*Потьомкін*», відгукнувся на повстання матросів у Севастополі і *санерів повстання 1905* у Києві, високо оцінив *Горлівське збройне повстання 1905* в Донбасі тощо. Л. дав вичерпну характеристику періоду реакції, що настав після поразки революції 1905—07, розкрив класову суть століпінщини, вказав на початок нового революц. піднесення 1910. Відзначивши, що в Сх. Європі й Азії епоха бурж.-демократич. революцій почалася тільки з 1905, Л. при цьому відстоював, зокрема, право укр. народу на нац. самовизначення. Л. піддав нищівній критиці укр. націоналістів Юркевича, Донцова, так само, як бундівців, за намагання видати себе за марксистів з метою протягування націоналістич. теорій. Він показав абсолютну неспроможність ін. бурж.-націоналістич. постулату — протиствлення укр. культури великоруської, виступав на захист передової укр. культури, зокрема різко засудив заборону царським урядом відзначити 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Піклуючись про долю тру-

дячих зх.-укр. земель, що були відірвані від України, Л. відзначав, що завданням революц. соціал-демократів є «пробудити, просвітити і розворушити українців і австрійських, і російських» (Твори, т. 20, с. 197). Він зазначав, що противником визвольних прагнень українців є рос. і польс. поміщики і буржуазія, підкресливши, що перше десятиріччя 20 ст. показало, що єдиною силою, здатною дати відсіч гнобителям, є робітн. клас, який виступає в союзі з демократич. селянством. У 1913 Л. на основі глибокого аналізу історії зробив свій пророчий висновок, який став дороговказом для укр. народу: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Твори, т. 20, с. 14). Питанням визвольної боротьби укр. народу Л. присвятив такі статті, як «Кадети про українське питання» (1913), «Як епіскоп Никон захищає українців» (1913), «Ще про „націоналізм“» (1914) та ін. Визначивши імпералістич. характер 1-ї світової війни, Л. підкреслив, що вона була гігантським прискорювачем розвитку історії та революціонізування мас, вказав, що 1915 в Росії складалася революц. ситуація, яка загострилася 1916. Для розуміння історії України цього періоду важливе значення мають ленінські визначення щодо гнобительської політики габсбурзької Австрії і царської Росії. Л. відзначав, що для українців, як і для білорусів, нац. рух був вищом прогресивним, що, всупереч укр. бурж. націоналістам, які штовхали австр. і рос. українців на братовбивчу війну і виступали за відрив України від Росії, «близькість до великорусів брала гору!» (Твори, т. 35, с. 223). Л. висловлював впевненість, що «від „австрійського типу“ розвитку доля Росію врятує» (Твори, т. 35, с. 223).

Розкриття Л. бурж.-демократич. характеру Лютн. революції 1917, перспектив переходу до соціалістич. революції, викриття контрреволюц. політики буржуазії та її партій, зради угодовщиків — меншовиків та есерів, підкреслення авангардної ролі в революції петрогр. і моск. робітників тощо — ключ до розуміння розвитку визвольного руху в Росії та на Україні. Л., невтомно керуючи більшовицькими орг-ціями України, подав їм величезну допомогу у виробленні правильної політ. лінії в складній істор. обстановці. В ряді статей — «Україна», «Не демократично, громадянине Керенський!», «Україна і поразка правлячих партій Росії», опублікованих у червні 1917 в «Правде», Л. викрив контрреволюц. політику як російської, так і укр. буржуазії, визначив місце укр. нац.-визвольного руху в боротьбі робітн. класу і біднішого селянства за перемогу соціалістич. революції.

Л. був першим марксистським істориком Великої Жовтн. соціалістич. революції, який показав її величезне міжнар. значення, розкрив її всеохоплюючий вплив на дальший розвиток людства по шляху прогресу. В його численних працях, виступах, листах, телеграмах того часу і періоду громадян. війни містяться найважливіші методологічні настанови, а також величезний фактичний матеріал з історії боротьби всіх народів нашої країни, зокрема українського, за встановлення і зміцнення Рад. влади.

Л. належить винятково важлива роль у створенні суверенної Укр. Рад. держави, в утворенні *Комуністичної партії України*, в забезпеченні перемоги укр. народу над укр. бурж. контрреволюцією, білогвардійцями та іноземними інтервентами. Ще в кінці 1917 він у нових умовах глибоко розкрив корені класових суперечностей між трудящими і буржуазією України, що знайшло свій яскравий вияв у *Маніфесті до українського народу з*

ультимативними вимогами до Центральної ради. Л. показав, що *Центральна рада* була лютим ворогом укр. народу, одним з осередків загальнорос. контрреволюції, що вона пішла на зрадницьку угоду спочатку за австро-нім. імпералістами, а згодом — з імпералістами Антанти й бурж.-поміщицькою Польщею. Л. уважно стежив і постійно аналізував розвиток складних істор. подій на Україні і на підставі цього робив важливі висновки, спрямовуючи діяльність більшовицької партії на дальше зміцнення єдиного фронту укр. і рос. трудящих у боротьбі за завоювання Великого Жовтня. Це, зокрема, знайшло свій вияв у його доповіді на 1-му Всерос. з'їзді військ. флоту 22.XI (5.XII) 1917, в доповіді на *Третьюму Всеросійському з'їзді Рад*, в телеграмах з приводу визволення в лютому 1918 Києва рад. військами від контрреволюц. Центр. ради тощо.

Хід всенар. боротьби за перемогу Рад. влади на Україні переконливо підтвердив класичні ленінські висновки про те, що «Радянська влада робить справжню, кровну справу всіх трудящих» (Твори, т. 26, с. 413), що українське питання було одним «з найбільших питань» (Твори, т. 25, с. 78), що «буржуазія завжди на перший план ставить свої національні вимоги. Ставить їх безумовно. Для пролетаріату вони підпорядковані інтересам класової боротьби» (Твори, т. 20, с. 377), що в ставленні до рад. будівництва на Україні необхідно визнавати «в с і л я к и й суверенітет» Рад. України, що в цій справі «потрібний а р х і т а к т національний» (Твори, т. 36, с. 426).

В ряді праць і виступів 1918 Л. розкрив грабницькі плани австро-нім. окупантів щодо України, показав, що встановлення *гетьманщини* означає відверту реставрацію бурж.-поміщицького монархізму, підкреслив, що боротьба укр. народу проти іноземних загарбників мала велике міжнар. значення. В численних доповідях і виступах 1919, зокрема в промові 16.IV на конференції залізничників Московського вузла, в доповіді 1.XII на Московській конференції фабзавкомів, у зверненні «До неможлих селян України» (2.X 1920) Л. розкрив контрреволюц. суть *петлюрівщини*, *денікініщини* і *врангелівщини*, з'ясував позицію серед. селянства, вказав на куркульство як соціально опору контрреволюції, показав причини краху укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичних партій. Невд'ємною стороною багатогранної діяльності Л. була боротьба за якнайтісніше єднання Рад. України і Рад. Росії, яке було запорукою перемоги над ворогами, основою створеного Л. *воєнно-політичного союзу радянських республік*. Дороговказом для інтернац. єднання трудящих усього світу і тепер є невідруші слова Л. з «*Листа до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікінінцями*»: «Капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх» (Твори, т. 30, с. 263). В працях Л., в т. ч. в «Проекті резолюції ЦК РКП (б) про Радянську владу на Україні» (листопад 1919), містяться важливі методологічні настанови і величезний фактичний матеріал з питань економіч., держ. і культурного будівництва на Україні у відбудовний період, з питань входження Рад. України в СРСР.

Л., праці якого були і є основоположними для розуміння історії людства і окремих народів, багато зробив для створення в нашій країні марксистської істор. науки та розвитку її джерелознавчої бази (див. *Істпарт*, *Архіви* та ін.).

Комуністич. партія, рад. народ, все прогресивне людство високо цінують теоретичну спадщину Л. Твори його видані 117 мовами світу, а тиражі становлять понад 500 млн. примірників. Ленінська

спадщина й документи про життя й діяльність Л. зберігаються й вивчаються в *Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* та в його філіалах у Москві, Ленінграді, в усіх союзних республіках у т. ч. на Україні (див. *Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). В СРСР вийшло п'ять видань *Творів В. І. Леніна*, останнє має 55 томів. Видано 37 томів «Ленінських збірок». На Україні опубліковано в укр. перекладі чотири видання *Творів В. І. Леніна*, здійснюється переклад 5-го видання. Мільйонними тиражами вийшли ленінські тематичні збірники й окремі твори Л., а також спогади про нього, численні наук. праці, присвячені його безсмертному вченню.

В сучас. епоху, коли відбувається гостра боротьба соціалістич. і бурж. ідеологій, важливе значення має ленінське положення, що ця боротьба відображає непримиренність класових позицій пролетаріату і буржуазії, протилежність двох соціальних систем. Намагаючись підірвати притягальну силу ленінізму, бурж. ідеологи твердять, ніби ленінізм — суто рос. явище, протиставляють Леніна Марксу тощо. Незбориму силу ленінських ідей блискуче підтвердило святкування 100-річчя з дня народження Л. Документами величезної істор. ваги є присвячені найзапам'ятованішим в історії людства ювілею Постанови й Тези ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Виступаючи на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, Л. І. Брежнев говорив: «Немає такого кутка на земній кулі, де ім'я Леніна не звучало б як полум'яний заклик до боротьби з гнітом, безправністю, експлуатацією, як символ бойової єдності, як заперука перемоги в історичній битві за торжество комуністичних ідеалів» (Брежнев Л. І. Справа Леніна живе і перемагає. К., 1970, с. 3).

Тв.: Полное собрание сочинений. Изд. 5, т. 1—55. М., 1958—65; Ленинский сборник, т. 1—37. М.—Л., 1924—70; Укр. перекл.—Твори. Вид. 4, т. 1—45. К., 1948—70; Повне зібрання творів. Вид. 5, т. 1—45. К., 1969—70 [Вид. продовжується]; Про Україну, ч. 1—2. К., 1969.

Лит.: До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; К 100-літтю со дня рождення Володимира Ілліча Леніна. Сборник документів і матеріалів. М., 1970; Володимир Ілліч Ленін. Біографія. К., 1964; В. І. Ленін. Короткий біографічний нарис. К., 1969; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970; История Коммунистической партии Советского Союза. В 6 т., т. 1—4. М., 1967—70; Брежнев Л. И. Ленинским курсом, т. 1—2. М., 1970; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. В 5 т. М., 1968—69; Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. 1—3. К., 1957—63; Народы мира о Ленине. М., 1970; Крутская Н. К. Воспоминания о Ленине. М., 1968; Ленин — вождь Октября. М., 1969; В. И. Ленин в Октябре и в первые годы Советской власти. Л., 1970; В. И. Ленин об историческом опыте Великого Октября. М., 1969; В. И. Ленин и проблемы научного коммунизма. М., 1969; Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством. М., 1969; В. И. Ленин про розвиток соціалістичної економіки. К., 1970; В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы. М., 1969; Ленин — товарищ, человек. М., 1969; Ленин и международное рабочее движение. М., 1969; Как В. И. Ленин готовил свои труды. М., 1969; Идеи Ленина живут и побуждают. Л., 1970; Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921—1923. М., 1969; Гриншир Д. М. Военная деятельность В. И. Ленина. М., 1960; Костин А. Ф. Ленин — создатель партии нового типа (1894—1904 гг.). М., 1970 [библиогр. с. 359—364]; Красин Ю. А. Ленин, революция, современность. М., 1967; Кузьмин Н. Ф. В. И. Ленин во главе обороны Советской страны (1918—1920 гг.). М., 1958; Родионов П. А. Ленин, партия, массы. М., 1960; Трушомов И. Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина. 1917—

1920. М., 1963; Чеканюк А. Т. В. И. Ленин про керівну роль Комуністичної партії в будівництві соціалізму і комунізму. К., 1970.

Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; В. И. Ленин і український народ. Збірник документів. К., 1970; Трудящі України В. І. Леніну. Збірник документів. К., 1960; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Ленин і Україна. В 4 кн. К., 1969—70; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. К., 1967; Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні. К., 1970; Бабій В. М. В. І. Ленін і будівництво Української Радянської держави. К., 1957; Гуржій І. О., Лещенко М. Н. Ленін і революційний рух на Україні. К., 1966; Гутянський С. К., В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. К., 1965; Коломійченко І. І., Шморган П. М. В. І. Ленін і Україна. К., 1969; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970; Ремезовський Й. Д. Ульянови на Україні. К., 1960; Шморган П. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.). К., 1960; Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1970; Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. Львів, 1969.

Ленин и современная наука, кн. 1—2. М., 1970; Ленинизм и современные проблемы историко-философской науки. М., 1970; В. И. Ленин и проблемы истории. М., 1970; В. И. Ленин и историческая наука. Л., 1970; В. И. Ленин и история классов и политических партий в России. М., 1970; Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970; Ленинская теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969; Астахов В. И., Шерман И. Л. В. И. Ленин — историк советского общества. Х., 1969 [библиогр. с. 345—354]; Гордецкий Е. Н. Ленин — основоположник советской исторической науки. М., 1970 [библиогр. с. 532—542]; Гуржій І., Сарбей В. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., 1960; Котов В. Н. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки. К., 1969; Липовченко М. М. В. І. Ленін і розвиток наукового погляду на історію України. К., 1967; Маслов Н. Н. Ленин как историк партии. Л., 1964; В. И. Ленин і критика буржуазної ідеології. К., 1969; Багмут Й. А. Шморган П. М. Твори В. І. Леніна на Україні (Видання, розповсюдження і переклад). К., 1960; Шморган П. М., Козлова А. І., Майборода О. О., Саран Ф. К. Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965). Бібліографічний покажчик. Х., 1966. Див. також *лит.* до ст. *Комуністична партія Радянського Союзу, Марксизм-ленінізм*.

І. І. Комтанієць, А. Д. Скаба (Київ).

ЛЕНІНА ОРДЕН — найвища нагорода в СРСР. Встановлений Президією ЦВК СРСР 6.IV 1930.

За статутом ордена, затвердженом 5.V 1930, ним нагороджуються окремі громадяни, колективи, установи, підприємства і громад. орг-ції СРСР за особлив. заслуги у соціалістич. будівництві та обороні країни. Л. о. вручається також особам, удостоєним звання Героя Рад. Союзу і Героя Соціалістич. Праці. Вперше Л. о. нагороджено 23.V 1930 газету «Комсомольская правда» з нагоди її 5-річного ювілею. Цим орденем на 1.I 1970 нагороджено 750 колективів трудящих і громад. орг-цій, всі союзні та авт. республіки, краї, 113 областей (у т. ч. всі

Двірцева площа в Ленінграді.

області УРСР), міста: Москву, Ленінград, Київ, Мінськ, Волгоград, Севастополь, Одесу, Кишинів, Комсомольськ-на-Амурі, Тулу. Л. о. нагороджено понад 360 тис. робітників, колгоспників, діячів науки і культури, представників Збройних Сил.

ЛЕНІНГРАД (1703—1914 — Санкт-Петербург, 1914—24 — Петроград) — місто-герой, обл. центр РРФСР. Площа з передмістями — 1350,1 км², нас. — 3950 тис. чол. (1970). В 1959 жило українців — 68,3 тис. чол. Л. — другий за величиною і значенням після Москви пром., наук. і культ. центр. Залізнич. вузол, морський порт у Фінській затоці Балтійського м., річковий порт на Неві, зв'язаний через Волго-Балт. водний шлях з басейном Волги і через Біломорсько-Балт. канал з Білим м. Розташований Л. у гирлі дельти Неві (бл. 100 островів) на споконвічній давньорус. землі, на якій у 2-й пол. 1-го тисячоліття н. е. жили *ільменські слов'яни*. Після вигнання швед. загарбників (див. *Північна війна 1700—21*) в гирлі Неві на о. Заячому за наказом Петра I 16 (27). В 1703 було закладено Санкт-Петербурзьку фортецю (див. *Петропавлівська фортеця*), під захистом якої невдовзі розгорнулося будівництво міста Санкт-Петербурга. У зв'язку з перенесенням з Москви до Петербурга столиці (1712) місто швидко зростало.

У 18 ст. в Петербурзі виник ряд значних пром. підприємств (Адміралтейська верф, Ливарний двір, порохові з-ди тощо). В 19 ст. внаслідок інтенсивного індустріального розвитку — відкриття Пугіловського (тепер Кіровський), Балт. суднобудівного та ін. з-дів — Петербург перетворився на великий пром. центр. У місті за 1862—1917 чисельність пром. робітників збільшилася з 21,4 тис. до 392,8 тис. чол. Висока концентрація пром-сті створила сприятливі умови для розвитку робітн. руху.

Забудова міста велася на основі єдиного архітектурного плану. Протягом 18—19 ст. під керівництвом видатних зодчих (В. В. Растреллі, І. Е. Старов, Д. Кваренгі, А. Д. Захаров та ін.) створено чудові архітектурні ансамблі. Заснування Академії наук (1724), Академії мистецтва (1757), відкриття Публічної б-ки (1814), університету (1819), ін-тів Гірничого (1773), інженерів

шляхів (1810), Лісового (1811), Технологічного (1828) та ін. наук. і навч. закладів мало великий вплив на розвиток вітчизн. науки і культури. З Петербургом пов'язана діяльність М. В. Ломоносова, О. М. Радищева, О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, М. І. Глинки, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. Є. Салтикова-Щедріна, М. О. Некрасова, Д. І. Менделєєва, М. Горького та ін. видатних діячів рос. науки й культури. В Петербурзі вчився, працював (1831—45 та 1858—61) і зустрічався з діячами передової рос. культури Т. Г. Шевченко. Тут удосконалював свою освіту М. В. Лисенко, вчилися С. С. Гулак-Артемовський, Є. О. Патон та ін. діячі укр. культури й науки.

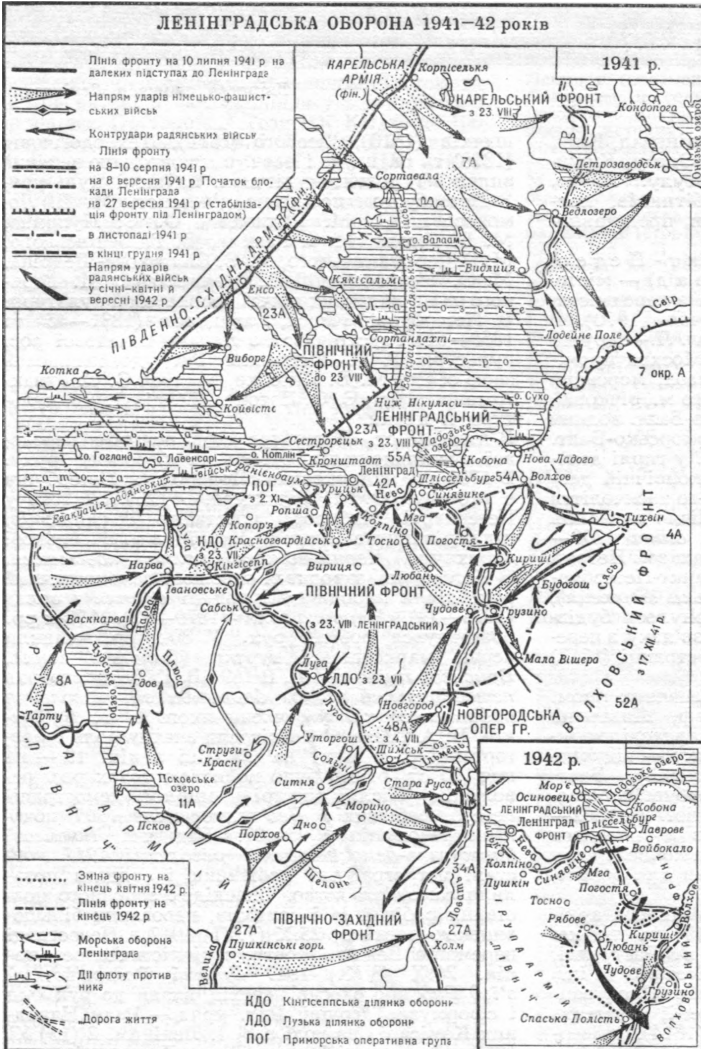
В кінці 18 ст. Петербург став центром передової суспільно-політ. думки та революц. руху. В 1790 тут надруковано «Подорож з Петербурга в Москву» О. М. Радищева. 14 (26). XII 1825 у Петербурзі відбулося повстання *декабристів*, під керівництвом яких на Україні в м. Василькові вибухнуло *Чернігівського полку повстання*. В Петербурзі зародився революц.-демократичний рух, діяли народницькі орг-ції «Земля і воля» (1876—79), «Народна воля» (1879—82). У 70-х рр. розгорнувся робітн. рух. У 80-х рр. виникли перші марксистські гуртки (*Благодєва група*, *Брусєва група* та ін.). В 1895 В. І. Ленін створив *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, члени якого І. В. Бабушкін, В. А. Шелгунов відіграли значну роль у розгортанні с.-д. руху на Україні в кін. 19 — на поч. 20 ст. Місто було колицкою трьох рос. революцій. Після розстрілу мирної демонстрації петерб. робітників *Дев'ятого січня 1905* почалася революція 1905—07. Під час *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* повстали петроградські робітники і солдати повалили самодержавство. Внаслідок збройного повстання робітників і солдатів, керованих більшовицькою партією, 25. X (7. XI) 1917 в Петрограді перемогла Велика Жовтн. соціалістична революція. 26. X (8. XI) 1917 *Другий Всеросійський з'їзд Рад* проголосив перехід влади до рук Рад і сформував перший Рад. уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. 2 (15). XI 1917 в Петрограді було прийнято Декларацію прав

народів Росії, яка узаконила рівноправність усіх, у т. ч. українського, народів. Ряд членів Петроградського військ.-революц. к-ту, що керував поваленням бурж. Тимчасового уряду, відіграв значну роль у боротьбі за встановлення Рад. влади на Україні (В. О. Антонов-Овсієнко, А. С. Бубнов, М. О. Скрипник та ін.). До березня 1918 Петроград — столиця РРФСР. Під час громадян. війни 1918—20 робітники Петрограда брали участь у збройній боротьбі проти внутр. і зовн. контрреволюції, зокрема у боях за визволення Києва, Полтави та ін. міст України. В 1919 двічі було відбито наступ на Петроград білогвардійських військ ген. Юденича. За видатні заслуги в розгромі інтервентів і білогвардійців пролетаріат Петрограда 1919 нагороджено Червоним прапором і орденом Червоного Прапора. Пром-сть Л. відіграла велику роль у соціалістич. будівництві і тех. реконструкції нар. господарства СРСР, зокрема нар. г-ва України. За роки передвоєнних п'ятирічок обсяг важ-

кої пром-сті міста майже в 14 раз перевищив рівень 1913. Під час Великої Вітчизн. війни Л. витримував 900-денну блокаду фашист. армій. Щоб відзначити заслуги учасників героїчної оборони Л. 1941—43 (див. *Ленінградська битва 1941—44*), встановлено медаль «За оборону Ленінграда» (1942). Л. нагороджено двома орденами Леніна (1945 і 1957) і як місто-герой — медаллю «Золота Зірка» (1965). На 1950 пром-сть Л. перевищила довоєний рівень. В 1965 валова продукція пром-сті зростає проти 1940 в 5 раз. У пром. комплексі сучас. Л. поєднуються різні галузі важкої індустрії, хім., легкої та харч. пром-сті. В Л. розвинуте суднобудування (з-ди Адміралтейський, Балтійський ім. Серго Орджонікідзе), енерг. машинобудування (з-ди Металічний ім. XXII з'їзду КПРС, Невський ім. В. І. Леніна, Кіровський, «Електросила» ім. С. М. Кірова), радіоелектротех. (з-ди «Светлана», «Севкабель», «Красная заря» тощо), хім. (Охтинський та шинний заводи), легка (фабрика «Скорород» та ін.), текст., трикотажна, харч., потюнова, парфюмерна пром-сть. Усі електростанції об'єднано в єдину систему «Лененерго». Л. повністю газифіковано. Діють три лінії метро (34,5 км). Житл. фонд міста за післявоєнні роки подвоївся (за 1950—69 збудовано понад 500 тис. квартир). У 1968/69 навч. р. було 627 загальноосвіт. шкіл (501 тис. учнів). У 1968/69 навч. р. в Л. діяли 42 вузи і 87 технікумів (388 тис. студентів), 45 музеїв (зокрема, *Ермітаж*), 18 театрів, 168 клубних установ. Кіностудія «Ленфільм».

Лит.: Очерки истории Ленинграда, т. 1—5. М.—Л., 1935—67; Ленинград. Энциклопедический справочник. М.—Л., 1957; Ленинград за 50 лет. Л., 1967; Литературные памятные места Ленинграда. Л., 1968; Достопримечательности Ленинграда. Л., 1968; Дорожка вич о Україниська культура в двох столицях Росії. К., 1945; Жур П. Шевченкоковский Петербург. Л., 1964; Ленинград. Справочник для туриста. Л., 1969.

З. В. Степанов (Ленінград).
ЛЕНІНГРАДСЬКА БИТВА 1941—44 — бойові дії рад. сухопутних військ, Балт. флоту, Ладозької та Онезької військ. флотилій за участю населення Ленінграда під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 по обороні міста проти нім.-фашист. загарбників та їх розгрому. В липні 1941 група нім. армій «Північ» у взаємодії з фін. військами намагалася стрімким ударом оволодіти Ленінградом. Але ці плани ворога були зведені нанівещ стійкою обороною та активними діями рад. військ у районах Солцьві (14—18.VII) і Старої Русі (12—25.VIII) та діями Балт. флоту. Ціною великих втрат нім.-фашист. військам у вересні вдалося пропратися до Шліссельбурга (тепер Петрокрепость) і завершити оточення Ленінграда.

Почалася блокада міста, що тривала з 8.IX 1941 по 18.I 1943. З 26.IX 1941 фронт стабілізувався на лінії Лігово — Пулково — Колпіно — Нева. Наступ фін. військ було зупинено на рубежі Карельського укріпленого району і на Сх. — по лінії р. Свірі. Не маючи достатніх сил, щоб оволодіти містом, гітлерівці намагалися подолати опір його захисників бомбардуванням з літаків та безперервним обстрілом важкою артилерією. В Ленінграді вичерпувалися запаси боєприпасів, продовольства, палива і пром. сировини. Але всі ці труднощі не зламали бойового духу захисників. Під керівництвом ЦК КПРС Ленінгр. парт. орг-ція організувала оборону міста. Бл. 200 тис. ленінградців вступило в нар. ополчення. Бл. 70 тис. комуністів і 90 тис. комсомольців пішли на фронт. Сотні тисяч людей брали участь у спорудженні укріплень. З настанням зими по льоду Ладозького озера було прокладено автомобільну дорогу, т. з. «дорогу життя», що стала осн. шляхом для постачання міста. Значно полегшили оборону контрастни рад. військ під Тіхвіном (листопад — грудень 1941), активні дії військ Волховського фронту та партизанів у тилу ворога. Успішний контрнаступ рад. військ взимку 1942—43 відтягнув частину ворожих сил з району Ленінграда і створив сприятливі умови для його деблокади. 12—30.I 1943 спільними зусиллями військ Ленінгр. та Волховського фронтів при підтримці артилерії і авіації Балт. флоту кільце блокади було розірвано, противника відкинуто від Ладозького озера на Пд. і встановлено сухопутний зв'язок Ленінграда з країною. Внаслідок здійснення в січні — березні 1944 Ленінградсько-Новгородської наступальної операції загрозу Ленінграду остаточно ліквідовано. Л. б. мала велике політ. і стратегічне значення. Вона скувала 15—20% нім. збройних сил на Сх. фронті і всю фін. армію. За час Л. б. розгромлено бл. 50 тис. д-зій. В Л. б. брали участь представники всіх народів СРСР, у т. ч. й українці, серед яких особливо відзначилися двічі Герої Рад. Союзу В. І. Михлик, О. Ю. Мазуренко, Герої Рад. Союзу П. А. Бринько, Д. І. Останюк, М. Красношапка, помічник капітана Л. Н. Загоруйко, матроси В. Ф. Фурс, А. С. Шумило, командир взводу Я. І. Богдан, комсорг С. Д. Криштапенко та багато ін.

Лит.: З у б а к о в М. В. Прорыв блокады Ленинграда (Январь 1943 г.). М., 1963; Б а р б а ш и н И. П. [та ін.]. Битва за Ленинград. 1941—1944. М., 1964.

Є. В. Савченко (Київ).

ЛЕНІНГРДСЬКА ОБОРОНА 1941—43 — див. *Ленінградська битва 1941—44.*

ЛЕНІНІЗМ — див. *Марксизм-ленінізм.*
«ЛЕНІНЬСЬКА ІСКРА» — підпільна антифашист. комсомольсько-молодіжна орг-ція, що діяла в м. Дружківці (тепер Донец. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з листопада 1941 до лютого 1942. На чолі орг-ції був П. І. *Гребенюк*. Кількість її членів досягла 30 чол. Підпільники провадили активну діяльність: убивали фашистів і поліцаїв, організували втечі рад. військовополонених з табору, перешкоджали вивезенню молоді до Німеччини; вивели з ладу мартен на Торцькому маш.-буд. з-ді, спалили хлібозавод, псували автомашини, підірвали залізнич. міст і 3 військ. ешелони, розповсюджували листівки. 7.XI 1941 підпільники встановили червоний прапор на заводській трубі Торцького з-ду. Внаслідок зради 19.II 1942 фашисти заарештували 13 підпільників і 28.II розстріляли їх. Решта підпільників 1943, після визволення міста, вступила до лав Рад. Армії.

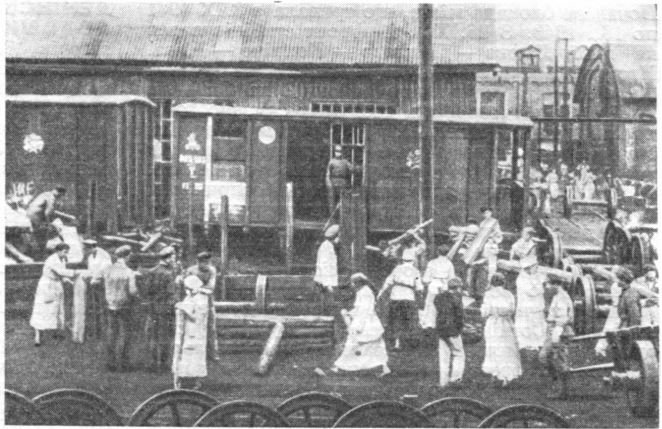
К. М. Коротченко (Донецьк).

ЛЕНІНЬСЬКА КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ УКРАЇНИ (ЛКСМУ) — один з бойових загонів *Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді*. ЛКСМУ — молодіжна за віком, комуністична за своєю метою, політична за характером, самодіяльна за методом роботи, єдина централізована орг-ція, яка працює під керівництвом Комуністич. партії. Вона об'єднує передову частину молоді Рад. України.

Народженню комсомолу передувала величезна багаторічна робота більшовицької партії та її вождя В. І. Леніна в справі організації і виховання революц. молоді. З перших днів свого існування Комуністич. партія об'єднувала навколо себе революц. молодь. Найреволюційніші елементи пролет., студентської й учнівської молоді брали активну участь у боротьбі проти самодержавства. Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 розгорнувся масовий молодіжний рух.

За прикладом Петрограда і Москви в пром. центрах України — Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Юзівці, Полтаві та ін. містах виникли орг-ції молоді. Активними організаторами перших соціалістич. спілок молоді були О. Златопольський, С. Урицький (Одеса), М. Ратманський, О. К. Ситиченко (Київ), С. Д. Височиненко, О. Зінов'єв (Харків), З. Таран, О. Лагишев (Полтава), Р. Гаврилов, Є. Мурахівська (Миколаїв), Б. Михайлович (Херсон), М. Дем'яненко, Г. Шевченко (Кам'янське) та ін. Перші соціалістичні спілки молоді мали різні назви і за організаційними формами не були єдиними, не мали заг. програми і статуту. За своєю класовою природою це були в осн. робітн. орг-ції, за політ. орієнтацією — більшовицькі. Вони були зачатком комсомолу. Комуністична партія уважно стежила за молодіжним пролет. рухом, подавала йому постійну допомогу. Величезне значення для розвитку соціалістич. руху молоді мав *Шостий з'їзд РСДРП(б)* (1917), який прийняв резолюцію «Про спілки молоді».

Перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* знаменувала новий етап у розвитку комуністич. юнацького руху в Росії. 29.X 1918 у Москві відкрився I Всерос. з'їзд спілок робітн. і сел. молоді, який об'єднав розрізнені орг-ції трудящої молоді і створив Російську Комуністичну Спілку Молоді (РКСМ). Створення РКСМ мало вирішальне значення для розвитку молодіжного пролет. руху на Україні. В процесі визволення республіки від австро-нім. окупантів (кін. 1918 — поч. 1919) спілки робітн. молоді утворилися не тільки у пром. центрах, а й у багатьох повітових містах і робітн. селищах. Завдання зміцнення Рад. влади, посилення зв'язків КП(б)У з масами, боротьба проти інтервентів і білогвардійців, зростання спілок молоді та їхнє прагнення об'єднатися диктували необхідність створення на Рад. Україні єдиної комуністич. орг-ції молоді. Об'єднання спілок молоді республіки відбулося на I з'їзді Комуністичної Спілки робітничої молоді України (КСРМУ), який відбувся 26.VI — 1.VII 1919 в Києві (див. *Перший з'їзд КСРМУ*). З'їзд заявив, що КСРМУ поділяє програму і тактику Комуністич. партії і працює під її керівництвом, що КСРМУ є частиною РКСМ. З перших днів свого існування комсомол України зосередив осн. увагу на мобілізації молоді на боротьбу проти внутр. і зовн. контрреволюції. На заклик партії в травні і жовтні 1919, в травні 1920 комсомольці України взяли участь у трьох всерос. комсомольських мобілізаціях на фронтах громадянської війни. Тільки в серпні 1920 на боротьбу проти Врангеля було

Загін комсомольців-добровольців перед відправкою на фронт. Місто Миколаїв. 1920 (ліворуч). Комсомольці Києва на суботнику. 1920.

мобілізовано понад 2 тис. комсомольців республіки. В боях проти білогвардійців і інтервентів комсомольці показали зразки самовідданості й відваги. Мужньо боролися комсомольці проти ворога й в тилу загарбників. Героїзмом і мужністю відзначилися комсомольці Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава, Миколаєва, Кременчука та багатьох ін. міст і сіл республіки (див., зокрема, *Трипільський похід 1919*, «Процес 17-ти»). В боротьбі проти ворога смертю хоробрих полягли І. Каменський, І. З. Минайленко, В. Невзорова, Д. Самусь, Й. Я. Шпидняк та багато ін. Водночас комсомол брав активну участь у роботі Рад і держ. органів. Після *громадянської війни в СРСР 1918—20* Комуністич. партія спрямувала всі зусилля народу на будівництво соціалістич. суспільства. Завдання комсомолу в соціалістич. будівництві визначив В. І. Ленін в істор. промові на III з'їзді РКСМ (1920) — «*Завдання спілок молоді*». Озброєний ленінською програмою, комсомол під керівництвом Комуністич. партії зосередив свою діяльність насамперед на відбудові зруйнованого імперіалістич. і громадян. війнами нар. г-ва.

Комсомольці і молодь відбудовували пром. підприємства, боролися за високу продуктивність праці, були серед перших учасників суботників і недільників. За їхньою ініціативою в республіці розгорнувся рух допомоги «Червоної кочегарці» (Донбасу). Сільс. комсомольці боролися проти куркульських банд, брали участь у продзагонах, у створенні перших колгоспів. Комсомол був учасником утворення шкіл ФЗН, гуртків по ліквідації неписьменності. Кращих своїх представників комсомол послав на навчання в робітфаки, технікуми і вищу школу. В центрі уваги спілки була ідейно-виховна робота серед юнаків і дівчат.

Комсомольські орг-ції постійно вдосконалювали форми й методи роботи, нагромаджували досвід, бурхливо зростали. Тільки за ленінським призовом 1924 до комсомолу вступило в республіці 44 780 юнаків і дівчат, у т. ч. 62% робітн. молоді. В липні 1924 на Україні налічувалося 119 750 комсомольців. Конференція КСМУ (липень 1924) одногласно підтримала пропозицію ЦК РКСМ про перейменування РКСМ на Російську Ленінську Комуністичну Спілку Молоді. Одночасно КСРМУ перейменовано на ЛКСМУ.

Курс на будівництво соціалізму доводилося відстоювати і проводити в життя в запеклій боротьбі проти «лівих» і правих опортуністів. Опортуністи намагалися оволодіти молоддю. Серед окремих працівників комсомолу були спроби протиставити молодь старшому поколінню, поширювалися «теорії» про рівноправність партії і комсомолу, про «нейтральність» комсомолу; в практиці роботи давалися ззнаки прояви адміністрування, спроби вирішити складні питання виховання молоді наскоками й штурмом. Партія дбайливо допомагала комсомолу виправляти помилки, оволодівати теорією марксизму-ленінізму. Комсомол України був вірним помічником партії в здійсненні довоєнних п'ятирічних планів. Комсомольці були в перших лавах застрільників масового *соціалістичного змагання і ударництва*. Вони створювали на підприємствах загоны «легкої кавалерії», «громадські буксири», групи контролю, які сміливо викривали недоліки у виробн. і добивалися усунення їх. ЛКСМУ відіграла значну роль у розвитку *стахановського руху*. Сотні тисяч юнаків і дівчат героїчно працювали на новобудовах п'ятирічок, зокрема на будівництві Дніпрогесу, Харків. тракторного з-ду, шахт Донбасу. Лише 1930 ЦК ЛКСМУ мобілізував для роботи на новобудовах 10 тис. комсомольців. У роки першої п'ятирічки на роботу в Донбас з ін. районів країни приїхало понад 45 тис. юнаків і дівчат. Сільс. комсомольці відіграли величезну роль у здійсненні *колективізації сільського господарства*, в організації-госп. зміцненні колгоспів, у створенні МТС і радгоспів. У 1933 на посаду пом. нач. політвідділу по комсомолу було направлено 849 кращих активістів. У 1936 бл. 198 тис. комсомольців працювали в промисловості і 325 тис. — у с. г. Комсомол України виховав у своїх рядах таких новаторів виробн. як А. Мікуніс, Є. М. Романько, Д. М. Концевілов, О. Г. Степаненко, М. М. Мазай, П. Ф. Кривосос, М. С. Демченко, М. В. Гнатенко, П. М. Ангеліна, М. Кретов і багато ін. Героїчна праця комсомольців і молоді дістала високу оцінку партії. Комсомольські орг-ції Дніпрогесу (1932) та Донбасу (1935) було нагороджено орденами Леніна. Велику увагу приділяв комсомол Рад. Збройним Силам, готував резерви для Червоної Армії. Комсомольці Харкова і Луганська виступили ініціаторами проведення військ.-тех. екзамену.

Комсомольські збори в партизанському з'єднанні С. А. Ковпака. Ворожий тил. 1943.

Їхній почин підтримали всі комсомольці країни. Весь комплекс екзамену 1934—35 в республіці успішно склало 210 тис. чоловік. У 1922 комсомол взяв шефство над 1-м корпусом Червоного козацтва, 1924 — над Чорноморським флотом, 1931 — над прикордонними військами, Військово-Повітряним Флотом, куди послав своїх кращих вихованців.

Під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* рад. молодь на заклик партії стала в перші ряди борців проти фашист. навали. Комсомольські орг-ції брали участь у створенні *винищувальних батальйонів*, будівництві оборонних споруд, евакуації найважливіших пром. об'єктів. Сотні тисяч комсомольців республіки вступили до лав Червоної Армії. 98 тис. комсомольців Донецчини, 86 тис. з Харківщини, 73 тис. з Одещини, 40 тис. з Києва пішли на фронт. Часто комсомольські орг-ції в повному складі йшли на фронт. З ініціативи Вінницького обкому і міськкому ЛКСМУ створено полк з комсомольців-добровольців, до яких приєдналися згодом юнаки і дівчата Донбасу, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської та Запорізької областей. Це була перша штурмова комсомольська інженерно-саперна бригада. За час війни вона пройшла близько 13 тис. км, її бійці розмінували понад 7 тис. км шляхів і 440 населених пунктів, зняли 130 тис. ворожих мін. Бригаду було нагороджено орденами Червоного Прапора, Суворова і Кутузова. Понад 4200 солдатів і офіцерів удостоєно урядових нагород. За заслуги в боях проти гітлерівців звання тричі Героя Рад. Союзу присвоєно вихованцеві ЛКСМУ льотчику І. М. Кожедубу, звання двічі Героя Рад. Союзу — льотчиком О. Г. Молодцюму, Д. Б. Глишці та ін.

Багато подвигів здійснили комсомольці у ворожому тилу. На окупованій тер. України діяли Волинський, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Житомирський, Запорізький, Київський, Полтавський, Ровенський, Сталінський, Сумський, Харківський і Чернігівський підпільні обкоми ЛКСМУ, 264 міськкоми і райкоми, бл. 1 тис. першних комсомольських орг-цій і груп. У підпіллі працювало понад 10 тис. комсомольців. Навік уславилися підпільні комсомольські орг-ції «Молода гвардія» (Краснодон), «За Радянську Вітчизну» (Нікополь), «Прапор» (Суми), «Патріот Батьківщини» (Херсон), «Пар-

тизанська іскра» (с. Кримка Миколаївської обл.), «Ленінська іскра» (м. Дружківка Сталінської обл.), «Комуністична організація» (с-ще м. т. Заболотів Станіславської обл.) та багато ін. Десятки тисяч комсомольців перебували в партизан. загонах. Для створення партизан. загонів і диверсійних груп ЦК ЛКСМУ направив на окуповану територію 126 працівників комсомолу і 227 комсомольських груп (925 чол.). За мужність і відвагу комсомольській орг-ції партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака вручено Червоний прапор ЦК ВЛКСМ, а комсомольським орг-ціям партизан. з'єднань під командуванням О. Ф. Федорова, В. А. Бегми, С. Ф. Маликова — Червоні прапори ЦК ЛКСМУ. Комуністична партія і Рад. уряд високо оцінили діяльність молодих укр. партизанів і підпільників, нагородивши бл. 9 тис. комсомольців орденами і медалями. Звання Героя Рад. Союзу було посмертно присвоєно керівникам і активним діячам підпільних комсомольських орг-цій У. М. Громовій, І. О. Земнухову, О. В. Кошовому, С. Г. Тюленіну, Л. Г. Шевцовій, Н. І. Сосній, О. Г. Зубареву, І. О. Кулику, Я. П. Батюку, І. Ф. Бугайченку, К. І. Галкіну, О. К. Убийвовк, П. К. Гречаному і Д. Г. Дяченко. ЛКСМУ (1944) і комсомольські орг-ції Севастополя (1948), Одеси (1949), Краснодона (1968) нагороджено орденами Червоного Прапора. Орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня нагороджено Первомайську районну комсомольську орг-цію (1962). Ще йшли бої на фронтах, коли почалася відбудова нар. г-ва. На визволених землях України відновлювали свою діяльність комсомольські орг-ції. На поч. 1945 в республіці працювало 24 обкоми, 72 міськкоми, 813 райкомів ЛКСМУ. В січні 1946 до складу ЛКСМУ ввійшла Спілка Молоді Закарпатської України, у зв'язку з чим було створено нову обласну комсомольську орг-цію — Закарпатську. В зх. областях України, де банди укр. бурж. націоналістів чинили запеклий опір Рад. владі, комсомольці створювали винищувальні загони, групи самооборони тощо. У боротьбі з націоналістич. бандами загинуло чимало молодих патріотів. Керовані парт. орг-ціями комсомольці і молодь республіки з ентузіазмом працювали на відбудові шахт Донбасу, Дніпрогесу та ін. пром. підприємств. У 1943—46 за комсомольськими путівками в Донбас приїхало 44 тис. юна-

Комсомольці — будівники доменної печі на заводі «Азовсталь». 1957.

ків і дівчат, у т. ч. 11 тис. комсомольців. Навесні 1944 комсомолка О. Гопкало з Київщини звернулася до молоді України з закликом відродити славу буряківниць-п'ятсотениць. Комсомольці республіки підхопили і поширили цей заклик. 65 тис. комсомольців у 1948 працювали на керівних роботах у колгоспах, у т. ч. 356 — головами колгоспів, понад 7 тис. — бригадами польових бригад, бл. 25 тис. завідували тваринницькими фермами, понад 24 тис. були ланковими. Комсомол виступив ініціатором багатьох нових починань, що сприяли підвищенню продуктивності праці в пром-сті і с. г. Широко розгорнувся рух швидкісників у пром-сті, п'ятсотеничників на залізнич. транспорті, за виуску продукції відмінної якості та зниження собівартості, за комплексну економію матеріалів тощо. Величезний вплив на розвиток внутрішньокосмольського життя і творчої ініціативи молоді справили *Двадцятий з'їзд КПРС* (1956). Зростає роль комсомолу в успішному житті країни. Одним з ударних фронтів боротьби за піднесення с. г. було освоєння цінлих і перелогових земель. Разом з молоддю братніх республік 1954—56 бл. 80 тис. юнаків і дівчат України взяло активну участь у цій справі. Назавжди ввійде в історію подвиг комсомолу України в будівництві шахт Донбасу. ЦК КПРС і Рад. уряд 1956 визнали за необхідне збудувати у Донбасі 35 нових шахт. Комсомольці сприйняли цю ухвалу як бойовий наказ і вирішили побудувати шахти за рік. Достроково, менш як за рік, 32 тис. комсомольців збудували 37 шахт. За цей трудовий подвиг комсомол України нагороджено орденом Леніна (1958). XVIII з'їзд ЛКСМУ (1958) оголосив ударними комсомольськими будовами спорудження гірничозбагачувального комбінату імені ЛКСМУ в Кривбасі, п'яти домен і однієї мартенівської печі, об'єктів Шебелінського родовища газу, нових комсомольських шахт у Донбасі і Львівсько-Волинському басейні і вирішив направити туди 20 тис. комсомольців і молоді. Комсомол здійснював шефство над будівництвом каналу Сіверський Донець — Донбас. Самовіддано працювали юнаки і дівчата на будівництві Лисичанського і Рубежанського хім. комбінатів, Чернігівського і Черкаського комбінатів шугучного волокна та ін. будовах, які ставали до ладу, як правило, достроково. Величезні перспективи семиріччя зу-

мовили появу нової, вищої форми соціалістич. змагання — за звання бригад (колективів) і ударників комуністич. праці. В 1966 в цьому русі, застрільником якого виступив комсомол, брало участь майже 6,3 млн. чол. На 1.1 1966 в республіці налічувалося 999 підприємств, будов і орг-цій комуністич. праці. 26 540 цехів, дільниць і відділків та майже 136 тис. бригад було удостоєно звання колективів комуністич. праці, 2 млн. чол. — ударників комуністич. праці.

Народилося чимало нових форм комсомольської роботи. При к-тах комсомолу діяли штаби семиріччя, контрольні пости, громад. конструкторські бюро, ради молодих спеціалістів, штаби по новій техніці тощо. Дедалі більше ширився рух за тех. прогрес і підвищення продуктивності праці. На Україні протягом семиріччя при активній участі молоді зведено 200 пром. велетнів. Більшість з них стала до ладу достроково. Виросло нове покоління героїв праці, таких як К. А. Северінов, М. І. Телитченко, В. І. Шебетовський, І. Іванченко, С. Вербицька, О. Висоцький, А. Сокіл, Я. Соломаха, К. Гулій, М. Тимчук та ін. Комсомольські орг-ції приділяли постійну увагу вихованню молоді в комуністич. дусі. Повсюдно проводилися теоретичні конференції, дискусії й диспути, ленінські уроки. Набули популярності гуртки і семінари «Кругозір», «Наш Ленінський комсомол», «Молодь і суспільний прогрес», молодіжні політ. клуби «Прометей», «Глобус», університети молодого марксиста. В 1969 в республіці різними формами комсомольської політосвіти було охоплено понад 1 млн. 735 тис. юнаків і дівчат. Набули великої популярності художні самодіяльні колективи «Ятрань» (Кіровоград), «Веснянка» (Київ), «Мрія» (Львів), «Юність» (Ужгород), «Дніпро» (Дніпродзержинськ).

XXIII з'їзд КПРС (1966) дав високу оцінку діяльності ленінського комсомолу як активній творчій силі рад. народу в боротьбі за комунізм. З'їзд вирішив приймати до рядів КПРС молодь до 23-річного віку тільки через ВЛКСМ. Це ще більше піднесло роль комсомолу як резерву Комуністич. партії. З'їзд висунув перед рад. народом нові за масштабом і за змістом завдання, які успішно втілюються в життя. Виконується новий п'ятирічний план (1966—70), бурхливо розвиваються провідні галузі пром-сті і с. г. В сфері матеріального виробництва в республіці безпосередньо зайнято 1 млн. 876 тис. членів ВЛКСМ. З великою радістю зустрів рад. народ 50-річчя Великого Жовтня і 50-річчя Рад. України. Трудовий ентузіазм і завзяття юних у ювілейному році переросли в прагнення гідно відзначити 50-річчя ВЛКСМ, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. По всій республіці юнаки і дівчата пронесли естафету «Від ювілею Батьківщини — до ювілею комсомолу». Юнаки і дівчата зустріли 50-річчя ВЛКСМ достроковим виконанням соціалістич. зобов'язань. Великих успіхів досягли молоді хлібороби Вінницької, Кіровоградської та ряду ін. областей. В 1968 ЛКСМУ здійснювала шефство над спорудженням 23 найважливіших об'єктів пром-сті і 5 зрошувальних систем. Рад. уряд високо оцінив працю комсомольців. Орденами Трудового Червоного Прапора були нагороджені комсомольські орг-ції Кривого Рогу (1966), Жданова (1966), Кагарлика (1968) і орденом «Знак пошани» — Новокаховська орг-ція (1968).

В 1968 з нагоди 50-річчя ВЛКСМ комсомол України нагороджено пам'ятним Червоним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради, 1969 на

Член Політбюро ЦК КПРС Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест прикріплює орден Жовтневої Революції до прапора Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Київ. 1 липня 1969.

ознаменування 50-річчя ЛКСМУ — орденом Жовтневої Революції. XXI з'їзд ЛКСМУ України, що відбувся в Києві 25—28.III 1970, підбивши підсумки самовідданої праці комсомолу республіки на всіх ділянках комуністич. будівництва, запевнив ЦК КПРС, ЦК КП України й ЦК ВЛКСМ, що юнаки й дівчата республіки, вірні ленінським заповітам, віддадуть усі свої сили, знання і вміння справі побудови комунізму.

З кожним роком міцніє дружба комсомолу, всієї молоді Рад. України з прогресивною молоддю зарубіжних країн. Молодь України входить у Всесвітню федерацію демократичної молоді та Міжнародну спілку студентів. Через Комітет молодіжних організацій СРСР молодь республіки підтримує зв'язки з 30 міжнар. і більш як 800 нац. молодіжними, студент. і дитячими орг-ціями майже 100 країн.

В республіці видається 29 молодіжних і дитячих газет, у т. ч. респ. «Молодь України», «Комсомольское знамя»; 6 журналів — «Дніпро», «Зміна», «Знання та праця», «Піонерія», «Барвінок», «Малютко». Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь» випускає л-ру для юнацтва.

В січні 1970 в республіці працювало 25 обласних, 111 міських, 87 районних (у містах), 461 сільсь. районних к-тів ЛКСМУ і 63 095 первинних комсомольських орг-цій. В рядах ЛКСМУ на 1.I 1970 — 4305,7 тис. комсомольців. За дорученням партії ЛКСМУ повсякденно керує респ. *піонерською організацією імені В. І. Леніна*. Ленінський комсомол, вірний помічник і резерв партії, вніс свій вклад у справу виховання кадрів держ. і громад. діячів, учених і педагогів, інженерів і агрономів, лікарів і працівників мистецтва. Першими секретарями ЦК ЛКСМУ в різні часи працювали П. Воробйов-Семенов, С. Ігнат, Д. Марченко, В. П. Васютин, С. Д. Височиненко, О. І. Мільчаков, О. М. Бойченко, С. І. Андреев, С. І. Усенко, Я. О. Хоменко, В. С. Костенко, В. Ю. Семичастний, Г. Г. Шевель, В. І. Дрозденко, Ю. Н. Ельченко та ін. З 1968 перший секретар ЦК ЛКСМУ — О. С. Капто.

Лит.: Ле н і н В. І. Про молодь. К., 1955; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня — 8 квітня 1966 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1966; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; КПРС про комсомол і молодь. Збірник ре-

золюцій і рішень з'їздів, конференцій і постанов ЦК. 1917—1956. К., 1958; ЛКСМУ України в рішеннях з'їздів та конференцій. К., 1969; XX з'їзд ЛКСМУ України (Збірник матеріалів). К., 1966; Шелест П. Ю. Історичне поклонання молоді. К., 1969; Шелест П. Ю. Промова на урочистому пленумі ЦК ЛКСМУ 28 жовтня 1968 року. «Радянська Україна», 1968, 29 жовтня; Шелест П. Ю. Промова на XXI з'їзді Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. «Радянська Україна», 1970, 26 березня; Дрозденко В. І. Народження подвигу. К., 1959; Тронько П. Т. Подвиг твоєї батьків. К., 1968; Образованіє и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Документы и материалы. К., 1959 [бібліогр. с. 614—618]; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1968; У керівничтві партії — сила комсомолу. К., 1965 [бібліогр. с. 342—343]; ЛКСМУ — 50 років. К., 1969; Бабич Є. К. [та ін.]. Комсомол України. Бібліографічний покажчик. К., 1969. Ю. В. Бабко (Київ).

«ЛЕНІНСЬКА КУЗНЯ», Київський суднобудівний завод «Ленінська кузня» — підприємство суднобудування, одне з найстаріших промислових підприємств УРСР. В 1862 інженер Ф. І. Донат у передмісті Києва Звіринеці заснував металообробний і чавуноливарний з-д. У 1894 з-д перейшов до т-ва «Південноросійський машинобудівний з-д», яке перенесло його в ін. район міста. З-д випускав товарні вагони, парові котли і машини, устаткування для гуралень і цукроварень. З 1913 почав будувати буксирні пароплави. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу, брали участь у роботі *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1905 робітники з-ду приєдналися до збройного повстання саперних частин Київ. гарнізону (див. *Спервіє повстання 1905* у Києві). Про страйковий рух на з-ді в січні 1905 писав В. І. Ленін у 5-му номері газ. «Вперед». У 1910—14 тут відбувся ряд політ. страйків. Червоногвардійці з-ду брали активну участь у *Київському січневому збройному повстанні 1918*. У березні 1919 підприємство було націоналізовано. В 1924 з-д перейменовано на «Ленінську кузню». В 1928 його спеціалізовано на випуск річкових суден. У 1930—34 здійснено докорінну реконструкцію з-ду, осн. фонди його зросли в той період у 4 рази. В 1931 на «Л. к.» вперше в СРСР збудовано буксирний пароплав з суцільнозварним корпусом.

На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування з-ду було евакуйовано на Сх. країни. Від-

будова підприємства розпочалася відразу після визволення Києва (1943), завершена 1950. З 1954 підприємство буде середні морські риболовні траулери, унікальні сейсмозв'язувальні кораблі, дизель-електр. багатокоштові землерепалки, земснаряди. Крім того, з 1957 тут випускають автоматизовані котлоагрегати, з 1959 — устаткування для хім. пром-сті. На з-ді працює багато передовиків і новаторів виробн., серед них Герой Соціалістич. Праці монтажник М. Р. Молдченко, шпильщика А. Ф. Опанасенко. У 1962 з-д нагороджено орденом Леніна. До 50-річчя Великого Жовтня з-д нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. У 1967 на Рибальському п-ові навчимо поставлено на постамент збудований на «Л. к.» 1936 монітор «Железняков», який улавлює бойовими діями під час Великої Вітчизн. війни.

Лит.: Історія ордену Леніна заводу «Ленинская кузница» (1862—1962 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1967; Б а й б а к о в А. Б., Кац Р. С. Героичні сторінки. К., 1968. Р. С. Кац (Київ).

«ЛЕНІНЬСКА ПРАВДА» — газета, орган Сумського обкому та міськомкому КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Виходить в Сумах 5 разів на тиждень укр. мовою. Попередником «Л. п.» була газ. «Известия Сумского Совета рабочих и солдатских депутатов» (IV—VIII 1917). З 17.VIII 1917 вона друкувалася під назвою «Наш голос» (орган Сумської Ради робітн. і солдат. депутатів). З 1918 видавалася під назвами: «Коммуна», «Власть Советам», «Стяг праці», «Знамя труда», «Плуг и молот», «Плуг и молот», «Більшовицька зброя». В 1941—43 — виходила під різними назвами як орган Сумського підпільного обкому партії. З 15.XI 1952 — «Л. п.». В 1967 «Л. п.» нагороджено орденом «Знак пошани».

О. О. Косак (Суми).

ЛЕНІНЬСЬКИЙ ПЛАН ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ В СРСР — науково обґрунтована програма побудови соціалізму в СРСР, що її розробив В. І. Ленін на основі врахування відкритих марксистом заг. закономірностей суспільного розвитку, особливостей дореволюц. Росії і теоретич. узагальнення першого досвіду соціалістич. перетворень у Рад. країні. Розроблений В. І. Леніном план випливав з його теорії про можливість перемоги соціалістич. революції в кількох або в одній, окремо взятій, країні. Питання соціалістич. будівництва науково обґрунтовано і викладено в працях В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», «Про „ліве“ хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «Великий почин», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Про продовольчий податок», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще» та ін. Л. п. п. с. охоплює корінні питання, пов'язані з практичним здійсненням завдань *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*. В Л. п. п. с. визначено найважливіші передумови, необхідні для перемоги соціалізму в СРСР. В. І. Ленін теоретично обґрунтував можливість і неминучість побудови соціалізму в СРСР. Він довів, що побудова соціалізму цілком можлива з точки зору міжнар. обстановки, тому що в таборі імперіалістів не може бути єдності і повної погодженості в гонитві за прибутками, за панування на всесвітньому ринку. Рад. д-ва повинна використовувати класові суперечності, що загострюються, між пролетаріатом і буржуазією, міждерж. суперечності капіталістич. світу, боротьбу пригноблених народів колоніальних і залежних країн для зміцнення становища СРСР

на міжнар. арені. Комуністич. партія і Рад. уряд повинні проводити гнучку зовн. політику, зміцнювати оборону Країни Рад, направляти свою міжнар. політику на боротьбу за мир, за мирне співіснування і економіч. змагання соціалізму і капіталізму. В. І. Ленін писав: «Не може бути ні тіні сумніву в тому, яким буде остаточне розв'язання світової боротьби. В цьому розумінні остаточна перемога соціалізму цілком і безумовно забезпечена» (Твори, т. 33, с. 442). В. І. Ленін довів, що побудова соціалізму цілком можлива з точки зору внутр. розвитку Рад. д-ви. Наявність *диктатури пролетаріату, союзу робітничого класу і селянства*, керівної ролі Комуністич. партії, зосередження в руках д-ви великої пром-сті, транспорту, банків, величезних природних багатств, людських резервів — це все, що необхідно для побудови соціалізму. Складовими частинами ленінського плану були: соціалістич. *індустріалізація* країни на базі переважного розвитку важкої пром-сті і здійснення *електрифікації*, соціалістич. перетворення с. г. на основі добровільного виробничого кооперування селянства (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*), проведення *культурної революції*.

Осн. умовою побудови соціалізму в СРСР В. І. Ленін вважав диктатуру пролетаріату. Для зміцнення диктатури пролетаріату необхідно зміцнювати союз робітників і селян, зберігати й посилювати керівну роль робітн. класу в цьому союзі. В. І. Ленін вважав, що д-ва диктатури пролетаріату є осн. знаряддям побудови соціалізму. Тому необхідно всебічно зміцнювати, посилювати парт. керівництво держ. апаратом, залучати широкі маси до держ. керівництва, підвищувати роль д-ви в соціалістич. і комуністич. будівництві. В. І. Ленін вказував на *дружбу народів СРСР* як на неодмінну умову успішної побудови соціалізму. Він підкреслював необхідність економічно і політично зміцнювати союз рад. республік. В. І. Ленін вчив, що Комуністич. партія є вирішальною силою будівництва соціалізму і комунізму. КПРС відстояла ленінський курс на побудову соціалізму в боротьбі проти троцькізму, «лівого» і правого опортунізму, націонал-ухильників та ін. антиленінських угруповань. На основі Л. п. п. с. рад. народ, керований Комуністич. партією, за найкоротші строки побудував перше в світі соціалістич. суспільство. Рад. Союз став однією з найрозвинутіших країн світу. В братній сім'ї рад. республік Укр. РСР стала могутньою індустріально-колгоспною д-вою і зайняла одне з провідних місць у нар.-госп. житті всієї країни. Л. п. п. с. має величезне міжнар. значення. Він покладений в основу політики братніх комуністич. і робітн. партій, що здійснюють соціалістич. будівництво в своїх країнах. «Соціалістичні перетворення в Росії поклали початок революційній зміні соціального обличчя планети, створили надійну державну базу міжнародного визвольного руху. Радянський приклад зробив величезний революціонізуючий вплив на решту світу» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 16).

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 10. Партійна організація і партійна література; т. 26. Як організувати змагання?; т. 27. Головне завдання наших днів. — Чергові завдання Радянської влади. — Начерк плану науково-технічних робіт. — Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність; т. 29. Проект програми РКП (б). — Що таке Радянська влада? — Великий почин; т. 30. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня

1920 р. Доповідь про діяльність Ради Народних Комісарів 22 грудня; т. 32. Про єдиний господарський план.— Х з'їзд РКП (б) 8—16 березня 1921 р. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня.— Заключне слово по доповіді про заміну розверстки натуральним податком 15 березня.— Про продовольчий податок; т. 33. Про роль і завдання профспілок в умовах економічної політики.— XI з'їзд РКП (б) 27 березня—2 квітня 1922 р. Політичний звіт Центрального Комітету РКП (б) 27 березня.— П'ять років російської революції і перспективи світової революції. Доповідь на IV конгресі Комінтерну 13 листопада 1922 р.— Сторінки з щоденника.— Про кооперацію.— Про нашу революцію.— Як нам реорганізувати Робсельінспекцію.— Краше менше, та краше; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Воскресенский Ю. В. В. И. Ленин — создатель плана социалистической индустриализации СССР. М., 1967; Гладков И. А. В. И. Ленин — организатор социалистической экономики. М., 1960; Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. К., 1969; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 1—2. К., 1967—68; Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. К., 1965.

Ф. А. Ярмиш (Дніпропетровськ).

ЛЕНІНСЬКИЙ ПРИЗОВ У ПАРТІЮ — масовий прийом у Комуністичну партію передових робітників 1924 у зв'язку з смертю В. І. Леніна. Звістка про смерть В. І. Леніна викликала в надрах прагнення до ще більшого згуртування навколо створеної ним Комуністич. партії. В траурні дні в парт. орг-ції почали надходити заяви від робітників про бажання вступити до лав Комуністич. партії. Такі заяви подавали не лише окремі робітники, а й групи робітників. Пленум ЦК РКП (б) (29—31.I 1924) оголосив ленінський призов у партію, прийняв звернення «До робітників і робітниць» та постанову «Про прийом робітників від верста та в партію». Рішення ЦК були спрямовані на забезпечення прийому в партію кращих, найстійкіших, найактивніших робітників. Прийом проводився індивідуально на відкритих парт. зборах.

До червня 1924 парт. орг-ціями розглянуто понад 350 тис. заяв, затверджено кандидатами РКП (б) 241 591 чол., у т. ч. на Україні — 31 544 чол. Особливо зроста Донецька парт. орг-ція, яка прийняла 16 740 чол. (третє місце в країні після Моск. та Ленінгр. орг-цій). Ленінський призов значно поліпшив соціальний склад РКП (б). Кількість робітників у ній подвоїлася і становила 55,4%. У КП (б) У процент робітників зріс з 55,9% до 71,5%. Палко відгукулася на ленінський призов молодь: у січні — липні 1924 до лав РКП (б) прийнято 89 240 кращих комсомольців, з них на Україні — понад 6 тис. Одночасно був оголошений ленінський призов у комсомол. За час призову в РКП (б) прийнято 2253 жінки-робітниці. 27% прийнятих під час ленінського призову в КП (б) У були робітники-українці, а серед переведених у члени партії за 1924 українці становили понад 36%. Це мало велике значення для виховання нац. кадрів, зміцнення укр. державності, інтернац. єдності трудящих усіх національностей, завдало нищівного удару спробам укр. бурж. націоналістів протиставити укр. народ Комуністич. партії України. Масовий приплив робітників до партії тривав. За 1924 РКП (б) зроста в 1,5 раза і налічувала 741 117 комуністів. КП (б) У вироста з 56 016 до 101 852 чол. Керуючись рішеннями XIII з'їзду РКП (б), VIII конференції КП (б) У, Червневого і Липневого пленумів ЦК РКП (б) (1924), парт. орг-ції провели велику роботу з комуніс-

тами ленінського призову, залучаючи їх до активної парт. і держ. діяльності.

Ленінський призов зміцнив парт. орг-ції на ф-ках і з-дах, послав зв'язки партії з широкими безпартійними робітн. масами, союз робітн. класу і селянства.

Лит.: Кардашов Г. А. Ленінський призов у партію на Україні. В кн.: Торжество ідей ленінізму. К., 1957.

«ЛЕНІНСЬКІ ЗБІРНИКИ» — збірники, в яких опубліковано підготовчі матеріали до праць В. І. Леніна, проекти парт. і держ. документів, начерки, конспекти та тези з різних питань, листи, телеграми і записки, що їх написав Ленін 1895—1923. Видання «Л. з.» здійснює *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. Протягом 1924—59 вийшло 36 збірників. Переважна більшість документів, опублікованих у «Л. з.», увійшла до Повного зібрання творів В. І. Леніна (5-е вид.). Матеріали у «Л. з.» подано тематично або хронологічно. Статті та листи, що їх написав В. І. Ленін 1897—99, надруковані у «Л. з.» I, III, IV, VII. Документи 1900—03, присвячені ленінському планові побудови марксистської партії, історії створення «*Іскри*», опубліковано у «Л. з.» I, III, IV, VIII, XIII. Матеріали, що стосуються II з'їзду партії, боротьби більшовиків проти меншовизму 1903—04, вміщено у «Л. з.» II, VI, VII, X, XI, XV. В «Л. з.» IV, V, XVI, XXVI надруковано праці, присвячені революції 1905—07. У «Л. з.» XXVIII, XXI, XXV знайшли відображення матеріали періоду реакції (1907—10) та нового революц. піднесення (1910—14). Документи, написані в період імперіалістич. війни, надруковано у «Л. з.» II, XI, XIV, XVII. Лютн. бурж.-демократична революція 1917, період підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції відображені у «Л. з.» II, IV, VII, XI, XIII, XVIII, XXI. Численні документи післяжовтневого часу ввійшли до «Л. з.» III, IV, VI—VIII, XI, XIII, XVIII, XX, XXI, XXIII, XXIV, XXXIV—XXXVI. Ряд «Л. з.» містять матеріали, переважно підготовчі, що стосуються окремих великих теоретичних проблем: «Філософські зошити» (IX, XII), «Зошити з імперіалізму» (XXII, XXVII—XXIX), матеріали з аграрного (XIX, XXXI, XXXII) та національного (III, VI, XVII, XXX) питань, до праці «Розвиток капіталізму в Росії» (XXXII). Добрірки листів до окремих осіб опубліковано у «Л. з.» I—III, XI. «Л. з.» мають наук.-довідковий апарат: покажчики імен, коментарі тощо. В 1970 вийшов XXXVII ленінський збірник.

Лит.: Указатель к Ленинским сборникам I—VII. М.—Л., 1928; Указатель к Ленинским сборникам I—XX. М., 1933.

ЛЕНІНСЬКІ ПРЕМІЇ — почесні державні нагороди, які присуджують до дня народження В. І. Леніна (22.IV) за особливо видатні наук. дослідження, що відкривають нові напрями в науці й техніці і перевищують світові досягнення в даній галузі знання; за принципово нові тех. розв'язання, що роблять великий внесок у нар. г-во і оборону СРСР і своїм рівнем перевищують досягнення ін. країн; за видатні дослідження в актуальних питаннях держ. і госп. будівництва, марксистсько-ленінської науки та сучас. суспільного життя; за особливо видатні твори л-ри і мистецтва соціалістич. реалізму та архітектури, що вносять великий вклад у формування комуністич. культури, збагачують духовне життя рад. суспільства, що художньо досконалі, мають загальнонар. визнання та зміцнюють світове зачнення рад. мистецтва. Премії ім. В. І. Леніна встановлено постановою Раднаркому СРСР 23.VI 1925. Спочатку їх присуджували лише за наук.

Нагрудний знак лауреата
Ленінської премії (лицевий
бік і зворотний).

праці. Протягом 1926—35 їх було присуджено ряду видатних учених СРСР, зокрема В. П. Воробйов, О. В. Палладіну і Л. В. Писаржевському. Після 1935 цими преміями не нагороджували. У вересні 1956 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову про відновлення присудження Л. п. в галузі науки і техніки й встановлення Л. п. за найвидатніші твори л-ри, мистецтва і архітектури; 16.III 1960 запроваджено також Л. п. в галузі журналістики й публіцистики; 26.III 1969 — одну (додатково до існуючих) Л. п. за особливо видатні й найталановитіші високоїдеїні твори л-ри та мистецтва для дітей. За положенням, затвердженим постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 17.II 1967, один раз на два роки присуджують Зі Л. п., у т. ч. 25 — в галузі науки і техніки, 6 — в галузі л-ри, мистецтва й архітектури. Розмір премії — 10 тис. крб. кожна. Особам, яким присуджено Л. п., присвоюється звання «Лауреат Ленінської премії», вручається диплом, почесний знак та посвідчення. Рішення про присудження Л. п. покладено на Комітет по Ленінських і Держ. преміях у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР та Комітет по Ленінських і Держ. преміях у галузі л-ри, мистецтва й архітектури при Раді Міністрів СРСР. Протягом 1957—70 Л. п. присуджено понад 1000 особам. Крім того, Л. п. присуджено колективам учених, конструкторів і виробничників за найвидатніші роботи в галузі освоєння космічного простору. Серед лауреатів Л. п. — понад 120 діячів науки, техніки й культури, працівників пром-сті, будівництва, сільс. г-ва УРСР, у т. ч. за 1957 звання лауреата Л. п. удостоєні Г. З. Волошкевич, І. Г. Гузенко, І. Д. Давиденко, Б. Є. Патон, В. Г. Радченко, М. П. Давидов, П. І. Горлов, І. В. Пилипенко, І. С. Стєв, Р. А. Тюркян, С. В. Голубов; за 1958 — Г. В. Раєвський; за 1959 — М. П. Балуховський, Б. С. Воробйов, М. О. Горєв, В. Р. Литвинов, Л. С. Палець, С. Є. Черпак, В. Г. Канищєв, С. П. Кільдишев, П. П. Кононенко, О. П. Довженко; за 1960 — І. І. Коробов, В. І. Суоров, З. І. Некрасов, М. І. Красавцев, Г. Г. Орешкін, А. М. Чечуро, Л. Д. Юрко, Б. Л. Таврог, І. М. Єктов, Г. О. Панєв, О. К. Коломієць, М. Г. Бордонос, І. Ф. Бузанов, В. П. Зосимович, Г. С. Мокан, О. В. Попов, М. Т. Рильський; за 1961 — М. М. Амосов, М. П. Стельмах, Ю. І. Лозовий; за 1962 — В. О. Марченко, О. В. Погорєлов, О. К. Антонов, І. Д. Воеводін, І. С. Калиниченко, В. Ю. Френкель, І. М. Чижєнко, А. Ш. Немировський, В. І. Рушук, О. О. Дроботенко, К. К. Мірошніченко; за 1963 — Д. А. Дудко, А. Г. По-

тап'євський, А. А. Вячєжанін, В. Ф. Заботін, В. Я. Дубовицький, Б. І. Медовар, Ю. В. Латаш, В. І. Максимович, Ю. А. Шульте, О. Ф. Трегубенко, В. М. Ремєсло, В. О. Козубенко; за 1964 — В. М. Глушков, О. С. Коломийченко, Є. П. Кирилєв, Є. С. Шабловський, І. Д. Назаренко, Н. А. Грєчкін, Г. К. Агєєв, М. П. Бябко, М. Л. Бойко, І. Д. Зінченко, М. Г. Кашкарьов, П. А. Буйденко, М. П. Москаленко, І. С. Чалий, І. О. Григор'єв, Ю. П. Смортков, О. О. Деменков, І. М. Давидов, В. Б. Бобирєв, С. М. Арутунян, О. І. Башков, К. І. Дяченко, Г. О. Литвинов, В. І. Распопов, О. Д. Сукач, О. П. Бочкарьов, П. І. Гуржій, С. В. Михєєв, Г. І. Ковтун, В. Ф. Лякін, М. Я. Май, С. М. Александров, О. О. Семенов, Г. Я. Острін, В. П. Фролов, О. К. Самилін, С. М. М'ясоїд, М. С. Гончарєвський, С. Й. Василенко, Г. О. Сєдих, Г. Н. Науменко, О. Т. Гончар; за 1965 — Ю. О. Митропольський; за 1966 — О. С. Давидов, А. Ф. Прихотко, В. Л. Бруде, А. Ф. Лубченко, М. С. Бродін, Е. Й. Рашба, І. П. Смирнов, В. К. Лебєдев, В. О. Сахарнов, С. І. Кучук-Яценко, С. О. Солодовников, А. К. Сядорєнко, С. Ф. Бабєнко, Е. Г. Чернилов; за 1967 — І. М. Ліфшиць, А. С. Ткаченко, І. В. Рижков.

В. В. Мрига, Р. І. Гричук (Київ).

ЛЕНКІВЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення раннього періоду *трипільської культури* в урочищі Гамарія біля с. Ленківців Кельменецького р-ну Чернів. обл. Відкрито 1947, досліджувалося 1950—53. Виявлено залишки наземних глинобитних жител та напівземлянок.

Знайдено глиняний посуд (горщики, оздоблені спіральним заглибленим орнаментом, кандєляри та зубчастим штампом, великі грушовидні посудини, покришки, черпаки, чаші тощо), стилізовані культові статуєтки, що зображають сидячу жінку (часто вкриті заглибленим спіральним або геометричним орнаментом), прикраси (інтерес становить браслет з мідної пластинки), знаряддя праці із сланцю (сокири, тєсла, долота), кременю (скребки на відщєпах і пластинах, ножовидні пластинки, вкладні до серпів, проколки, свердла), кістяні шила й проколки, лопаточки для лощіння посуду, наконечники мотик та ін. Знайдено також численні кістки тварин.

Лит.: Чернiш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. К., 1959.

В. Г. Збєнович (Київ).

ЛЕНСЬКИЙ (Leński), справж. прізвище — Лєшинський) Юліан (8.I 1889 — 20.VIII 1939) — діяч польс. і міжнар. комуністичного і робітн. руху. Н. в м. Плоцьку (тепер ПНР) в робітн. сім'ї. З 1905 — член Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). У 1909—11 вчився в Краків. ун-ті. З 1913 — член Варшав. к-ту СДКПіЛ, 1917—18 — член Центр. виконавчого к-ту груп СДКПіЛ у Росії. З листопада 1917 — керівник Комісаріату у польс. справах при Наркомнаці РРФСР. Член ВЦВК 2-го і 3-го скликань. У 1919 — нарком освіти Литовсько-Білоруської Рад. республіки. В 1920 — предстваник Польс. бюро ЦК РКП (б) на Україні, редагував у Києві газ. «Глос комуністи», був уповноваженим Польс. тимчасового революц. к-ту в районі дій Пд.-Зх. фронту. В 1924 повернувся на батьківщину. З 1925 — член ЦК і Політбюро ЦК, з 1929 — ген. секретар ЦК Компартії Польщі. З 1929 — член Президії Виконкому Комінтерну.

ЛЕНСЬКИЙ РОЗСТРІЛ — розправа царських військ 4 (17). IV 1912 над страйкуючими робітниками на Ленських золоторозробках, які нале-

Ю. Ленський.

О. А. Леонов.

М. Д. Леонтович.

П. М. Лепешинський.

жали акціонерному т-ву «Лензолото». Гол. роль у т-ві відігравали англ. капіталісти. Членами акц. т-ва були також члени царської родини та рос. капіталісти. Власники золоторозробок отримували щороку бл. 7 млн. крб. прибутку. Становище робітників на золоторозробках було надзвичайно тяжким: 13—14-годинний робочий день, відсутність охорони праці, низька заробітна плата, погані житлові умови тощо. 29.II (13.III) на Андріївських золоторозробках стихійно виник страйк. У березні страйкували майже всі робітники. Очолили страйк більшовики. Був обраний Центр страйковий комітет. На заг. зборі 4 (17).III були вироблені вимоги: 8-годинний робочий день, збільшення на 30% заробітної плати, скасування штрафів, поліпшення умов праці та постачання, житла тощо. Вночі з 3 (16) на 4 (17).IV поліція провела арешти серед членів страйкового к-ту, що викликало обурення всіх робітників. 4 (17).IV бл. 3 тис. робітників вирушили до Надеждінських золоторозробок (тепер селище Апрельськ Бодайбинського р-ну Иркут. обл.), щоб оскаржити дії поліції. Мирна маніфестація робітників була розстріляна за наказом уряду. Понад 500 чол. було вбито і поранено. Л. р. викликав страйки, мітинги протесту по всій країні, в т. ч. й на Україні: в Києві, Миколаєві, Харкові, Одесі та ін. містах. У 142 квітневих політ. страйках на Україні взяли участь 32 030 робітників. «Ленський розстріл», — писав В. І. Ленін, — був приводом до переходу революційного настрою мас у революційне піднесення мас» (Твори, т. 18, с. 81).

Лит.: Ленін В. І. Революційне піднесення. Твори. Вид. 4, т. 18; Лавров П. А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема. 1910—1914 гг. К., 1966. П. А. Лавров (Київ).

ЛЕНУНГИ — феод. грошова данина для утримання каральних загонів, яку запроваджували польсь.-шляхет. уряд або окремі польсь. магнати в охоплених повстанськими антифеод. рухами місцевостях у 17—18 ст. Селяни й міщани сплачували Л. з розрахунку 2—3 злотих на жовніра за тиждень. Насильне стягнення Л. викликало обурення нар. мас і призводило до дальшого посилення антикріпосницької боротьби селянства.

В. Гравовецький (Львів).
ЛЕОНОВ Михайло Олексійович (6.XI 1905 — 18.X 1943) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1925. Н. у с. Білярську (тепер Тат. АРСР) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир башти танка розвідзагону 18-го танк. корпусу Степового фронту відзначився при визволенні Кіровоградщини. В бою 18.X 1943 його

танк було підбито. Але екіпаж продовжував вести вогонь, знищивши 146 гітлерівців, 15 транспортних машин і фашист. танк. Л. згорів у танку.
ЛЕОНОВ Олексій Архипович (н. 30.V 1934) — льотчик-космонавт СРСР (1965), полковник, Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1957. Н. у с. Листвянці (тепер Тісульського р-ну Кемеров. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1953. У 1957 закінчив Чугуївське військ.-авіац. уч-ще льотчиків, 1968 — Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського, 18—19.III 1965 як другий пілот косміч. корабля-спутника «Восход-2» здійснив спільно з П. І. Бєляєвим 26-годинний політ по розрахованій орбіті. Під час польоту Л. вийшов з корабля і, виконавши заплановані наук. спостереження в космосі, повернувся на корабель. Перебування в умовах косміч. простору тривало 20 хвилин, у т. ч. поза кораблем 10 хвилин. Це був перший в історії вихід людини з корабля в косміч. простір.

ЛЕОНТОВИЧ Микола Дмитрович (13.XII 1877 — 23.I 1921) — укр. композитор, збирач муз. фольклору. Н. в с. Монастирку (тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї священника. У 1899 закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Вчителював у Вінниці, Тульчині, Києві тощо. Автор хорових обробок укр. народних («Щедрик», «Козака несуть», «Дударик», «Ой з-за гори кам'яної» та ін.) і революційних («Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Ми ковалі») пісень; хорових поем: «Легенда», «Моя пісня», «Літні тони», «Льодолом». Був зв'язаний з революц. рухом 1905, брав участь у розповсюдженні нелегальної л-ри. За рад. часу працював у Києві, був комісаром першої укр. держ. капели, керував червоноармійською самодіяльністю. Вбитий бандами. В 1969 в Тульчині Л. відкрито пам'ятник.

Лит.: М. Д. Леонтович. Збірка статей і матеріалів. К., 1947; Гордійчук М. М. Д. Леонтович. К., 1960; Дяченко В. М. Д. Леонтович. К., 1969; Горюхіна Н. М. Д. Леонтович. В кн.: Історія української дожовтневої музики. К., 1969.

ЛЕПЕСІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення черняхівської культури в урочищі Круча біля с. Лепесівки Білогірського р-ну Хмельн. обл. Досліджувалося 1905, 1957 та 1962. При розкопках виявлено залишки гончарних печей і 35 наземних споруд (серед них залишки ткацької, залізо-обробної майстерень тощо). Відкрито залишки двох ткацьких верстатів, знайдено грузила до них, прясла, залізні серпи, наконечник списа, вудила, ножі, точилиця, кістяні й залізні гребні, підвіски, фібули (застібки), численні уламки гончарного й ліпного посуду (на деяких з них накреслено гребці літери) та кістяні стилі для письма. В підвізці черена жертвового вогнища знай-

дено уламки вази (реставрована) з нанесеним на ній орнаментом — календарем (розшифрував його академік Б. О. Рибаків), що фіксував річний цикл с.-г. робіт.

Лит.: Тиханова М. А. Раскопки поселения у с. Лепесовка. В кн.: VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966.

ЛЕПЕТЕНКО Семен Михайлович (1899—1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. З 1916 — матрос Чорноморського флоту. Брав участь у встановленні Рад. влади в Севастополі й Одесі. З лютого 1918 — член Севастопольської Ради військ. і робітн. депутатів. З липня 1918 — комендант Волзької військ. флотилії, потім — нач. оперативного відділу штабу флотилії. В кінці 1918 очолив загін моряків-українців, що вирушили на Укр. фронт. У 1919 — командир Задніпровської бригади бронепозадів (пізніше д-зії), яка вела бойові дії на Україні проти петлюрівців і білогвардійців. З 1921 — на дипломатичній і рад. роботі. Нагороджений орденом Чорного Прапора.

В. С. Шломін (Ленінград).

ЛЕПЕШІНСЬКИЙ Пантелеймон Миколайович (12.III 1868 — 29.IX 1944) — професіональний революціонер, доктр. істор. наук. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в с. Студенці (тепер Мог. обл.) в сім'ї священика. В революц. русі з 1886. Був членом народошовальського гуртка в Петербурзі, керував робітн. гуртком. Зазнавав репресій царського уряду. З 1900 — агент «*Искры*» в Пскові. Член Оргкомітету по скликанню II з'їзду РСДРП. В 1903—05 — в еміграції. Брав участь у підготовці III з'їзду РСДРП (1905). В 1905—07 проводив революц. роботу в Катеринославі, Петербурзі, 1907—09 — в Орші і Москві. З 1909 працював у статистичному бюро при Моск. міській управі. Активний учасник Лютн. і Великої Жовтн. соціалістичної революції. В 1918—20 працював у Наркомосі РРФСР, був одним з організаторів і керівників *Истпарту*. З 1925 — голова ЦК МОДР, з 1928 — директор Істор. музею, пізніше — Музею Революції в Москві. З 1931 — на пенсії. Автор спогадів про В. І. Леніна, брошур і нарисів з питань рад. освіти, з історії партії. Портрет, с. 579.

ЛЕПЛЁ (Le Play) Фредерік (1806—1882) — франц. економіст. Н. в Парижі. В 1829—54, досліджуючи соціальні проблеми, мандрував по країнах Європи та Сх. Азії; відвідав 8 раз Росію. В 1839—49 видав працю «Подорож по Росії і Криму» (в рос. перекл. вийшла частина праці: «Дослідження кам'яновугільного Донецького басейну, зроблене у 1837—39 рр.»). У цій праці Л. використав матеріали 3-річних досліджень рос. гірничої експедиції, метою якої були опис географії, топографії, клімату, метеорології, рослинності, виявлення родовищ кам'яного вугілля і залізної руди Донецького краю. В праці є опис Одеси, Херсона, Маріуполя та ін. міст України.

Н. І. Владимірова (Одеса).

ЛЕППІК Йоганнес Теносович (1879—1936) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1909. Н. в м. Ревелі (тепер Таллін) в сім'ї селянина-батрака. В революц. русі з 1902. У 1905 за участь у революц. боротьбі в Олександрівську (тепер. м. Запоріжжя) був ув'язнений. В наступні роки він підпільну роботу на Пн. Кавказі, Кубані, у Великому Токмаку (тепер м. Токмак Запоріж. обл.), Керчі, Петрограді й Ревелі. Влітку 1916 створив більшовицьку групу на заводі Дека в Олександрівську. В 1917 — заст. голови Ради робітн. і солдат. депутатів, член міської думи в Олександрівську. В 1918 — 19 працював в органах ЧК на Україні і Росії, 1920 — голова Запоріз. губернської ЧК. Після громадян. війни — на рад., профспілковій і госп. роботі у Великому Токмаку, Катеринославі і Запоріжжі. В Запоріжжі ім'ям Л. названо вулицю.

П. Л. Вараток (Кривий Ріг). І. П. Шербак (Запоріжжя).

ЛЕПСЕ Іван Іванович (14.VII 1889 — 6.X 1929) — рад. парт. і профспілковий діяч. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в Ризі в робітн. сім'ї. В 1905—07, працюючи ливарником, очолював парт. орг-цію на з-ді в Ризі. З 1915 — на парт. і профспілковій роботі в Ризі та Петрограді. В 1917 — голова районного к-ту більшовиків Петрогр. сторони (в Петрограді). З квітня 1917 — член Центр. правління Спілки металістів. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1918 — секретар Петрогр. к-ту Спілки металістів. У 1919—21 — на політ. роботі в Червоній Армії, комісар 10-ї та 11-ї д-зій, член Реввійськради 7-ї армії. В 1921—29 — голова ЦК Всесоюзної Спілки робітників-металістів. З 1924 — член Президії ВЦРПС. Виходив до складу Виконавчого бюро Профінтерну. На XIII—XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП (б). Був членом ЦВК і ЦВК СРСР. Його ім'ям названо в Києві з-д автомобільних і тракторних зап. частин.

ЛЕСЕЛІДЗЕ Костянтин Миколайович (15.X 1903 — 21.IV 1944) — рад. військ. діяч, ген.-полковник. Член КПРС з 1925. Н. в м. Озургети (тепер м. Махарадзе Груз. РСР) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1921. В 1924 закінчив арт. школу. Учасник визвольного походу Рад. Армії у Зх. Україну і Зх. Білорусію (1939). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командовав стріл. корпусом, армією. Очолен Л. 18-а армія в складі військ 1-го Укр. фронту брала участь у визволенні України. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ЛЕСТРИГО́НИ (грец. λαιστρίγῳνες) — давнє плем'я, згадуване в «Одіссеї» (X, 81) Гомера. Бухту Л., куди потрапив Одісей під час своїх мандрів, деякі вчені (зокрема, Ф. Дюбуа де Монпере) отожнюють з Балаклавською бухтою Кримського півострова.

Лит.: Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. «Вестник древней истории», 1947, № 1, с. 281.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

До статті Другий Всеросійський з'їзд Рад : Проголошення Радянської влади. Картина художника В. О. Серова (чотирикольорова автотипія)	88—89	До статті Комуністична партія Радянського Союзу : Засідання XXIII з'їзду КПРС (автотипія)	448—449
До статті Енгельс Ф. Портрет (дуплекс-автотипія)	112—113	До статті Комуністична партія України : Урочистий Пленум ЦК КП України, присвячений 50-річчю Комуністичної партії України (автотипія)	448—449
До статті Запорізька Січ : Запорожці пишуть листа турецькому султанові. Картина художника І. Ю. Рєпіна (чотирикольорова автотипія)	192—193	До статті Ленін В. І. Портрет (дуплекс-автотипія)	560—561
До статті Київська Русь — 8 малюнків (автотипія)	192—193	Крім того, в тексті статей вміщено 440 ілюстрацій.	

СПИСОК КАРТ

Дніпровська лінія (1771—81 роки)	38	Розпад Золотої Орди в 15 ст.	223
Дніпропетровська область	43	Івано-Франківська область	235
Донбаська наступальна операція 1943 р.	61	Інкерманська битва 24.X (5.XI) 1854 р.	252
Донецька область	65	1-й Інтернаціонал і міжнародний робітничий рух у 1864—76 рр.	258
Друга світова війна. Європейський театр воєнних дій (кольорова)	80—81	Організація «Искры» (1900—03 рр.)	266
Друга світова війна. Тихоокеанський театр воєнних дій (кольорова)	80—81	Іскрівські організації на Україні (1900—03 рр.)	266
Естонська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	120—121	Казахська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	288—289
Давньоестонські землі на початку 13 ст. і боротьба з німецько-датськими загарбниками в 1222—24 роках (кольорова)	120—121	Казахська РСР, економічна карта (кольорова)	288—289
Естонська РСР, економічна карта (кольорова)	120—121	Казахстан у 18—19 ст.	290
Житомирська область	144	Карпатський рейд 1943 р.	314
Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943—44 років	148	Карпатсько-Ужгородська наступальна операція 1944 р.	315
Всеросійський політичний страйк у жовтні 1905 р.	152	«Лінія Керзона» (схема)	330
Розгром польсько-шляхетського війська на Жовтих Водах 1648 р.	153	Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943 р.	332
Загальний страйк на півдні Росії в липні — серпні 1903 р.	161	Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42 років	332
Закарпатська область	167	План Києва в 10 ст.	337
Археологічні культури та основні пам'ятки ранньої пори залізного віку на території сучасної Української РСР	178	План Києва з 988 до 1240 р.	338
Запорізька наступальна операція 1943 р.	184	План Києва з 1700 до 1800 р.	340
Запорізька область	186	Київ з околицями	343
Запорізька Січ (кольорова)	360—361	Київська наступальна операція 1943 р.	347
Поразка польсько-шляхетської армії під Зборовом 5—6 (15—16) серпня 1649 р.	202	Київська область	349
Золота Орда в 2-й половині 13 ст.	223	Київська оборонна операція 1941 р.	353
		Київська операція 26.V—16.VI 1920 р.	354
		Київська Русь (кольорова)	360—361
		Киргизька РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	368—369
		Киргизія в 7 ст. до н. е.— 10 ст. н. е. (кольорова)	368—369

Киргизія в 11—19 ст. (кольорова)	368—369	Кримська область	510
Киргизька РСР, економічна карта (кольорова)	368—369	Кримські походи 1687 і 1689 років	515
Кіровоградська наступальна операція 1944 р.	384	Скасування кріпосного права в Росії	519
Кіровоградська область	386	Земельні наділи поміщицьких селян на Україні за місцевим положенням	519
Розпад колоніальної системи імперіалізму. 1969 р.	424	Куликовська битва 8.IX 1380 р.	528
Партійні, комсомольські та інші патріотичні підпільні організації на Україні, що діяли в роки Великої Вітчизняної війни	452	Курська битва 1943 р.	538
Контрнаступ Південно-Західного фронту в 1920 р.	466	Територіальні зміни за Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р.	541
Корсунська битва 1648 р.	479	Латвійська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	544—545
Корсунь-Шевченківська операція 1944 р.	480	Революційні виступи в Латвії в 1905—07 роках (кольорова)	544—545
Кримська (Східна) війна 1853—56 років	507	Латвія в період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (кольорова)	544—545
Кримська наступальна операція 8.IV—12.V 1944 р.	508	Латвійська РСР, економічна карта (кольорова)	544—545
		Ленінградська оборона 1941—42 років	570

СПІВРОБІТНИКИ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ,
ЯКІ ВЗЯЛИ УЧАСТЬ У НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ
ТА ХУДОЖНЬО-ТЕХНІЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ 2-го ТОМУ
РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакція Радянської енциклопедії історії України: завідуючий редакцією — В. Л. Зук, старші наукові редактори — кандидат юридичних наук Р. І. Гричук, Л. Л. Дмитренко, В. С. Левін, С. П. Майборода, наукові редактори — Ю. М. Барабанов, Е. М. Лаврова, Л. С. Пуфаль, Р. Г. Семененко, Т. Б. Слюдикова, молодший редактор — Л. І. Трасковська.

Редакція словника і контрольного читання: завідуючий редакцією — кандидат педагогічних наук Р. А. Заєзний, старші наукові редактори — П. П. Рудницька, Д. С. Шкуренко, наукові редактори — Я. О. Жуковська, Д. Г. Костянтинівська.

Літературно-контрольна редакція: завідуючий редакцією — Ю. М. Доленко, науковий редактор транскрипції — І. А. Черненко, науковий редактор Ю. П. Буценко, редактор С. А. Нілова.

Група бібліографії: старший науковий редактор — Ф. К. Сарана.

Редакція ілюстрацій: завідуючий редакцією — Р. О. Селівачов, художній редактор — О. М. Волковинська.

Група картографії: старший науковий редактор — Є. В. Мержвінський, редактори-картографи — І. Е. Гудим-Левкович, Л. М. Чернишевич, старший коректор-картограф — Н. М. Добжанська.

Коректорський відділ: завідувача відділом — Т. Я. Михайловська, старші коректори — Д. Я. Хінчина, К. Г. Шевченко, О. К. Яценко.

Відділ комплектування: завідувача відділом — Н. І. Кулінич.

Технічний редактор — Ю. А. Мількін.

СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ, ТОМ 2.

(на украинском языке)

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: Київ, вул. Леніна, 51.

В томі вміщено: 5 вклейок високого друку (2 багатокольорові сторінкові ілюстрації та 12 тонових ілюстрацій), 6 вклейок кольорових карт (17 карт).

В тексті — 440 ілюстрацій та 52 карти. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яновіса. Ілюстрації, що на вклейках, надруковано на Київському поліграфічному комбінаті, кольорові карти — на фабриці ГУГК.

Том здано до набору 4 грудня 1969 р. підписано до друку 19 травня 1970 р.

БФ 01585. Тираж 40 000 примірників. Формат 70 × 100 $\frac{1}{16}$. Фіз.-друк. аркушів 36,5 + 1,375 арк. вклейок, умовних друк. аркушів 49,1: облік.-видавн. арк. 96,97. Ціна одного тому 3 крб. 50 коп. Замовлення 1153.

Набрано на Київському поліграфічному комбінаті, Київ, вул. Довженка, 5, надруковано та виготовлено тираж Київською книжковою фабрикою Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР, Київ, вул. Воровського, 24.

